

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासंग्रह—

काशी-संस्कृत-सीरिजिपुस्तकमालायाः

१२५

व्याकरणाविभागे (१६) षोडशं पुष्पम् ।

—❧ प्रौढमनोरमा ❧—

महामहोपाध्यायश्रीमद्भट्टोजीदीक्षितविरचिता ।

।महोपाध्याय-भट्टोजीदीक्षितपौत्रश्रीहरिदीक्षितकृतो लघुशब्दरत्नम् ।

महामहोपाध्यायमैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका,

पायगुण्डोपाध्वैद्यनाथपण्डितकृतभावप्रकाश,

व्याकरणाचार्य पं० गोपालशास्त्रीनेनेकृत सरला,

टीकात्रयविभूषितः ।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिजि आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९६

[अस्य पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाय ताः]

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय,
बनारस सिटी ।

प्रास्ताविकम् २

अधेदानीं काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालीयपरीक्षायां कलिकाता-बिहार-बङ्गो-
दायनेकदेशीयपरीक्षासु च पाठयत्वेन निर्धारितायाः पाणिनिव्याकरणशास्त्रग्रन्थमूर्धन्यभू-
तायाः श्रीमत्सुयुद्धोदितनामधेययैयाकरणप्रवर पदवाक्यप्रमाणपारावारीण-महामहोपाध्याय
श्रीमद्भोजीदीक्षितविरचितायाः तदीयमूलसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानरूपायाः प्रौढमनोरमाया
ग्रन्थकर्तृभोजीदीक्षितपौत्रश्रीमद्भरिदीक्षितकृतलघुशब्दरत्नव्याख्यानसहिताया अपूर्व विविध
सर्वाङ्गसुन्दरं वेदं सर्वोक्तं संस्करणं सम्पादयितुमारब्धम् । यद्यप्यस्य ग्रन्थस्यानेकानि
संस्करणानि मुद्रितानि, परं तत्र सर्वत्रापि भावप्रकाश-सरला-टीकाद्वयाभावकृतन्यूनता
वर्तते । तदुभयमपि लघुशब्दरत्नव्याख्यानं भैरवमिश्रविरचितरत्नप्रकाशिका 'भैरवी'
इत्यपरनाम्ना प्रसिद्धं च तृतीयं व्याख्यानमिति टीकात्रयसहितमिदं संस्करणं भवेत् ।

विदितमेव श्रीमता यैयाकरणानां तत्र भवतामध्यापकानां यत् कीदृशी अवस्थेदानीं
काश्यादिविषयि प्रचलिताध्ययनाध्यापनशैलीप्रदर्शकव्याख्यानमन्तरा परीक्षार्थिनां छात्राणां
वर्तते । तत्र चास्मद्व्युत्तरैः महामहोपाध्याय स्वर्गाय यं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैः
लघुशब्देन्दुशेखरे दीपकं नाम टिप्पणं विरच्य विद्वज्जनादृष्टाप्रवर्णाश्वातीवोपकृताः ।
तदीयरीतिवचनकल्पना अगुस्त्य तत्प्रदर्शितपथेनैव विद्यार्थिजनसौलभ्याय लघुशब्दरत्ने
सरलानामकं टिप्पणं विरच्येदानीं द्वितीयो भागोऽनन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य स्त्रीप्रत्यय-
प्रकरणान्तः श्रीमता करकमलेषु सम्पद्यते । अनिरादेव तृतीयो भागः कारकाव्ययीभाव-
प्रकरणद्वयात्मकः श्रीमदिः प्राप्स्यते ।

मात्रातीव प्रकर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ।

दोषो व्यवियमानोऽपि तच्चित्तानीं प्रकाशते ॥

इत्यगिमुक्तोक्तिमनुसन्दधानाः श्रीमन्तोऽप्रत्यगुणास्वादानेनैतद्वृत्त्यसमादरणेन
चातुप्रहोष्यन्ति मामिति वारंवारमभ्यर्थयते ।

रथयात्रा

आषाढ शु० २ सं० १९९६

गवर्नमेण्ट संस्कृत कालिज
बनारस ।

विदुषामनुचरो

नित्यानन्दोपासको

गोपाल शास्त्री नेने ।

विषयानुक्रमः ।

संख्या

विषयाः

- १ अजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्
- २ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्
- ३ अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्
- ४ हलन्तपुंलिङ्गप्रकरणम्
- ५ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम्
- ६ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्
- ७ अव्ययप्रकरणम्
- ८ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्

जयकृष्णदास हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस

विद्याविलास प्रेस, गोपालमन्दिर

पोस्ट बाक्स नं० ८ बनारस सिटी ।

श्रीगणेशायनमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

शब्दरत्नम् ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्तृपाद्यति ॥ १ ॥

शब्दरत्नव्याख्या भैरवी ।

ध्यात्वा देवं परं ब्रह्म जानकीपतिमव्ययम् ।
विदुषां प्रीतिदां लघ्वीमृज्ज्वां रत्नप्रकाशिकाम् ॥ १ ॥
नत्वा तार्तं जगद्वन्द्यं भवदेवाभिधं गुरुम् ।
सीताख्यां जननीं कुर्वे भैरवोऽगस्त्यसम्भवः ॥ २ ॥

ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं कुर्यादिति शिष्टसमाचारानुमितस्मृत्या प्रारिप्सित-
ग्रन्थमाप्तिप्रतिबन्धकविघ्नविनाशस्यावश्यकतया समुचितेष्टदेवतास्तुतिरूपं मङ्गलमाचरन्

शब्दरत्नटीका भावप्रकाशः ।

शिव शिवेश शिवदं शिवान्यद, शिवाङ्गक शैवशिवोपशोभितम् ।
शिवं शिवेज्यास्तभीतिमञ्जक, शिवोपदेष्टारमनन्तक नमः ॥
शेषालङ्कारक दुर्गारभोमाकान्तया युतम् ।
गुरुं नत्वा श्रये वदशब्दरत्नसेन्दुशेखरम् ॥
भावप्रकाशिकां व्याख्यां कर्तुं बालद्वारान्वितः ।
पायगुण्डेस्तृपास्यातो वधनाथो यथामति ॥

तत्र तावद् “ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलं चरेत्” इत्यादिस्मृतिविधितः शिष्टाचारानु-
त् “मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि” इत्यादिभाष्योक्तफलकवाच्यादौ निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं सामान्यतो
स्याप्राप्तत्वेऽप्येव शाले मुनिनयमङ्गलस्य विद्यारम्भइत्यादिवचनबोधितावश्यकर्तव्यताकविघ्नविनाशपदेव-
ङ्गलस्य वा समुचितत्वेऽपि, बालानां स्वेष्टदेवतामङ्गलतिरिक्तमङ्गलस्य “यो वै स्वान्” इत्यादिश्रुत्यादि-
तनया निषिद्धताऽनुचितत्वेमेतच्छालस्य चरममुनिप्रमाणस्त्वमेवद्वन्द्वस्य सन्यात्रानुयायित्वं देवता-
चक्रशब्दानां तत्तन्नुभक्तवर्णनगणादिदोषनिवृत्तिफलकप्राथम्यबोधकशास्त्रविषयत्वेन तदनुद्दिष्टतुल-
नशालप्राप्त्यविषयता ध्वनयितुं शिष्यशिष्यायै व्याख्यापुत्रोत्तृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च प्रथमतो देवता-

भैरवी ।

शिष्यशिक्षायै निबध्नाति-शेषविभूषणमिति । विशिष्टं भूषणं विभूषणं, शेषो विभूषणं यस्य शिवमित्यर्थः । यद्वा शेषश्च विश्व शेषवी, भूषयतस्ते भूषणे, यस्य तं विष्णुं, शेषशायिनं गरुड वाहनमिति फलितोऽर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? शेषाशेषार्थलामाय । शेषस्य योऽशेषोऽर्थस्तद्वा भाय । आद्यपक्षे शेषयुक्तशिवस्तुत्या शिवस्य विशिष्टविभूषणयुक्तस्य हर्षावस्थापन्नस्य स्मरणेऽभीप्सितार्थस्य सिद्धिर्भविष्यत्येव । अन्त्ये शेषस्याशेषोऽर्थो महाभाष्यार्थस्तस्य । यद्वा शेषश्चाशेषश्चेति द्वन्द्वगर्भस्तत्पुरुषः । तेन महाभाष्यार्थगरुडपुराणोक्तार्थस्य लाभः । अशेष शब्दे च विरोधार्थकनञ्त्तत्पुरुषोऽसुरपदे यथा । गरुडपुराणोक्तोऽर्थः सदसद्विवेकस्तस्य लाभः । प्रथमवाक्ये तमित्यस्याध्याहारः । तं कम् ? यत्कृपादृष्टिः सकलमभीष्टं फलं दातुमीष्टे । सर्वनाम्नामुत्सर्गतं प्रधानपरामर्शकत्वाद् यच्छब्दः शिवस्य विष्णोर्वा योधकः । ईष्टे इति । अनेनेश्वरत्वस्य लाभः । तथाप्येश्वरस्य भूपतेः प्रसादेन तज्ज्ञयैव लौकिकसकलार्थलाभो यथा दृश्यते

भाष्यप्रकाशः ।

वाचकशेषशब्दोभ्यपतञ्जलियुक्तवैष्टदेवताविषयकस्तुत्यात्मकमङ्गल निबध्नाति-शेषविभूषणमिति ।

शेष एव विविध विशिष्ट वा भूषण यस्य तं शिवमित्यर्थः । शेषश्च विश्व शेषवी, अन्वहितत्वाच्छेषशब्दस्य पूर्वनिपातः, तौ; शेषयुक्तः शेषविरुद्धो वा विगच्छे वा भूषण यस्य पर्यङ्कतया वाहकतया च, तं शेषशायिनं गरुडवाहनं विष्णुमित्यर्थः । यद्वा शेषव्योः शेषयुक्तादिवैर्वा भूषणमिति पङ्क्तिरूपः, तयोः स्थित्या शोभायत्वादिति केचित् । यस्तुतस्तु हरिहरात्मकं श्रीलक्ष्मीनृसिंहमित्यर्थः । अत एव-

“शेषेनागफणारक्षीतसद्वलचञ्चनमासुरः” ।

इति ध्यानेन नारदपाञ्चरात्रे उक्तम् । तत्रैव तन्मन्त्रेऽपि “शेषभोगात्तमपर्यङ्कशायिने नम इत्ययम्” इत्युक्तं, “सर्वा धीशफणात्पञ्चसितः” इति मन्त्रमहोदधावपि तस्यानेन उक्तमिति बोध्यम् । तद्गुणसविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः, वक्ष्यमाणहेतोः । अतएव विशिष्टविषयवत्त्वस्य लाभेन मङ्गलस्य प्रतिज्ञातार्थमिच्छाः । यद्यप्यादौ शिवमिदपदोष्ठेनैनापि मध्यवर्तिकफलचतुष्टयाद्यन्तकलालम्, तथापि तन्मध्यवर्तिकफलद्वयलभ्यार्थमेव मङ्गलं भूतम्, अतएवौचित्यमपि सिद्धम् । एवञ्च कार्त्स्न्येन प्रागुक्तार्थध्वननमीदृशमङ्गलादेव, नान्यतरमात्रविषयकमिति बोध्यम् । तदेतद् ध्वनयितुं तद्गुणमविज्ञानस्योभयस्तुतिद्वारा फलं प्रतिपादयितुं चादौ विशेषणस्तुतेः फलमाह-शेषाशेषेति । तज्ज्ञानपक्षयोः स्पष्ट एवार्थः । केचित्पक्षे तु, शेषश्चाशेषश्च शेषाशेषी ननो विरोधार्थत्वात्कणियरटो तयोर्वर्थाः महाभाष्यगरुडपुराणस्थसिद्धान्तरतल्लभार्थेत्यर्थः । अन्त्ये सदसद्विवेकादिकथनद्वारा ज्ञानस्योपदिष्टत्वात्तल्लभोप्यत्रोपयुक्तं, दुराग्रहं सत्यं तुष्टं ज्ञात्वा विचार्य सदसद्विवेकेनैवानापि सिद्धान्तानां वक्तव्यत्वादिति भावः । इयं च चतुर्थी तादर्थ्ये इति बोध्यम् । उक्तार्थमेव विदीप्य रतुतेः फलमाह-दातुमिति । यदि तन्मध्यवर्तिकफलद्वयमात्रमिष्टं तर्हि तावन्मात्रेणैव तल्लभे विशेषोक्तिरुपपत्तिः । यद्यप्यत्र गणद्वयोः नारित आचगुरुगणस्यादौ सत्त्वेन तस्य चन्द्रदेवनाकरस्योच्चरत्नशोभोत्तमफलजनकत्वात्, वर्णदोषोपि नारित, शः सुप्रभित्युक्तत्वात्, मिश्रामिश्रदोषोऽपि नास्ति, आदौ द्वयोरपि भगणत्वेन मिश्रतमत्वात् । एवञ्चोदमपि फलं विशेषणस्तुतेरेव सम्भवतीति “शेषमुनामकमीडे” इत्येव पाठ्यम् । विश्वं तस्य देवतार्थत्वेन सर्वान्तरालयोरपि लाभः, तथापि शेषशब्दस्यावशेषार्थबोधरतया दुष्टप्रयुक्तनिषेधस्य विभूषणपदसमभिव्याहृतशेषपदस्य देवतार्थकृत्यैव निरास इति तदर्थं मध्यवर्तिकफलचतुष्टयागफलार्थं च तादृशं मङ्गलमावश्यकमिति तत्तुष्टयध्वननमप्रत्यूहमेवेति भावः । सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शित्वात्तस्य शिवस्य किणोः लक्ष्मीनृसिंहस्य वा रूपयुक्ता इष्टिः इष्टैव इष्टिर्नेत्यर्थः । नन्वेवमीदृशतदार्थध्वननलालम्-“आरोह्यं भागवरात्” इत्यादिवचनजातिरतस्तदेवनाम्नां विविधं तत्त्वत्वान्नापुनस्तस्योत्तरेण तन्नुपायेनाभूषणादिकमिदानीन्वयार्थमन्यैः कर्तुमशक्यमिति तत्तत्त्वान्नामिदमर्थं तत्तन्मङ्गलस्यावश्यकत्वेनैव स्पष्टदेवताया अपि सत्पारम्पर्यात् । अथ प्रष्टुमेत्यस्यार्थभावेऽपि निमित्तनाया अप्यस्यत्वेन तत्तत्त्वेन च गणद्वयेति तत्तत्त्वेन तन्मङ्गलं विनेतामिदमावनेनैव तन्मङ्गलस्यार्थित्युक्तत्वात् आह-सकलमिति । तथा चाशामात्रवन्नीयान्यतरगुणवत्त्वमात्रादुपदिष्टेः स्थावित्तयेन सप्तम्या

शब्दरत्नम् ।

पाररूपं, स्मरणं ॥ तन्मन्वमिति विशेषः । गुरोरित्येकवचनेन सर्वविद्यालाम् ए-
कस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिकां मनोरमाम् ।
मैरवी ।

दत्त्वादुभयोऽस्यादाने पौनरुक्त्यमत आह—ध्यानमित्यादि । व्यापाररूपमिति । स्मृत्यनुकूलभा-
वनाख्यसंस्काररूपमित्यर्थः । तन्मन्वम्—तादृशसंस्कारजन्यस्मरणरूपम् । ननु गुरुशब्दार्थस्य
पूज्यत्वेना“गुरवः समागताः” इत्यादौ बहुवचनस्य अपि बहुवचनेनैवोपादानमुचितमत आह—
गुरोरित्येकेति । एतेनैकस्मात्सर्वविद्यालाम्भस्तस्य सर्वविद्याश्रयतां विना नोपपद्यत इति तस्यैकमप्य
सर्वविद्याकुशलत्वे लब्धेऽधिकपूज्यत्वस्येष्टर इव सर्वोत्कृष्टत्वस्य लाम्भ इति ध्वनितम् । प्रौढाना-
म्मनांसि प्रौढमनांसि रमयति या सा प्रौढमनोरमा इत्यर्थश्चेत्तदा “कर्मण्य” इत्यणप्रत्यये “टिड-
दा” इति ङीप् स्यादत आह—प्रौढानामित्यादिना । एवञ्चैवंविधस्तस्य फलितोऽर्थः, विग्रहस्तु ग-
ङ्गाधर इत्यत्रेव रमयतेः पचादित्वस्य मूलविमुजादित्वस्य वा कल्पनेन रमयतीति रमा प्रौढम-
नसोरमेति कार्यं इति सूचितमिति केचित् । वस्तुतस्तु यदि रमयतेः पचादित्वादि कल्प्यते तदा
भावप्रकाशः ।

पहितो हिरण्यगर्भः, तस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि तदुपाधेः सूक्ष्मशरीरस्य जन्यत्वात्कार्त्तत्वं बो-
ध्यम् । श्लेन वस्तुतो जन्यत्वस्य कस्याप्यभावादौपाधिकजन्यत्वस्य विरुद्धादावपि सत्त्वेन
तस्यैवाश्लेषः कुतो नेति परास्तम् । अशोक्तवनिकान्यायेन तथोद्देशात् । किञ्च हिरण्यगर्भस्य
भौतिकत्वाद्ये प्रथममष्टाधिकेन तथोक्तत्वात् । अत एव “हिरण्यगर्भः समवत्ततामे भूतस्य” इत्यादि-
भूतिः सगच्छत इति दिक् । इदम् सर्वलविशिष्टजगत उपादानमाद्यकारणमित्यर्थं परमिति विशेषणम् ।

ननु ध्येस्तुधात्वोस्तुल्यात्वं कतेनान्यतरवैयर्थ्यमत आह—ध्यानमित्यादि । चिन्तेति । ध्ये चिन्ता-
यामिद्युर्जेति भावः । स्मृत्यनुकूलेति । स्मृतिजनकभावनाख्यसंस्काररूपव्यापाररूपमित्यर्थः । प्राचां
मते स्मृतावनुभवस्य करणत्वव्यापारस्य तत्त्वं विना बाधितत्वेन तस्यापि तत्त्वात् व्यापारेण व्यापारि-
णोऽन्यभासिद्धेः । नन्वमते त्वन्यभासिद्ध्या तत्त्वेव करणत्वात् । एवं च मतद्वयसाधारणमिदम् । यद्वा
पूर्वमते पञ्चम्यर्थवद्गुणीहिणा स्मृतिजनकानुभवरूपमित्यर्थः । तन्नान्यमिति । उक्तरूपव्यापारजन्यमित्यर्थः ।
विशेष इति । ध्यानस्मरणयोरिति शेषः । तथा च भेदाद्यान्यतरौक्तिरफलेति भावः ।

ननु गुरोरित्यनुचितं पूज्यतया बहुवचनस्य युक्तत्वादत आह—गुरोरिति । एकस्मादेवेति ।
कृष्णपण्टिताद्यादेवेत्यर्थः । एषोऽन्यव्यवच्छेदे । सूचितमिति । तथा च तस्य सर्वविद्यानिधित्वसूचनद्वारा
सर्वोत्कृष्टत्वसूचनेन सर्वपूज्यत्वप्रतिपादनद्वारा देवस्यैवाद्वितीयत्वप्रतिपादनार्थमेकवचनोक्तिरिति भावः ।
प्रौढाश्च न मनोमनोरमयोऽभेदेन विशेषणमित्याह—प्रौढानामिति । मनो रमयतीत्यर्थिकां मिति । इति-
शब्दात्कदाचिदप्रतिपाद्यमित्यर्थः । नन्वेव विग्रहे कर्मण्यणि ङीवापत्तिरिति चेत् ? अत्राहुः—आवश्यक-
स्य पचादित्वादिर्मनोरमयतीति निष्कर्षोऽभवद्विशिष्टस्यावो कल्पनया अण एवापत्तिरिति । युक्तं चेत्तत् ।
अन्यथा मनसः कर्मवरायाविकक्षा सत्त्वमित्यस्य च विकक्षा, रमयतेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वस्य
फलव्यपिकरणव्यापारवाचित्वस्य च निश्चयाऽविकक्षा चेति ज्ञानातिगौरवं स्पष्टमेव । अतो विशिष्टपाठस्यैव
गुरोरम् । एवं जतीतिवैपु रंगपरादिष्वेवमेव बोध्यम् । अत एव “भाकारादनुपपदात्मोपपदो विप्रति-
पन्नेन” इति कर्मण्यणित्यत्राय वात्तकम्, “अन्माश्रयते अन्माश्रयः सत्तासौ विधिः” इति स्थानिवत्सूत्रस्थ-
माय, “अत्रियमाचक्षते स्यात्स्याविवल मूलविमुजादित्वात् न” इति सूत्र्याख्याविति, सूत्रस्य पश्चान्तरबो-
धपरार्थ च स्वसतोः भुगच्छने । श्लेन मनो रमयतीत्यर्थिकांमिति कुवत्पत्त्या परास्ता ।

नवेन रमेत्यस्यासिद्धिः, येभ्यो विशिष्टेभ्य इत्यते ते स्वादौ निवृत्तिहान्तेरलान् तान्पठित्वा ततः
कर्मोत्पत्त्यर्थेति पठित्वा ततो निष्पद्यतेतिपूतान् पाठयान् सत्त्वाणान् पठित्वा निश्चयेति पाठ्यमित्येत-
त्तदर्थेण वापस्य येत्यदिभिर्देह निष्प्रवृत्तत्वात् । रामेत्यस्य तु जन्मादित्वात्तिभिः । कृतपूर्वी कृति-
स्यादौ तु माभ्यमानायादिगत्या कर्तव्येति विकक्षा अविकक्षा च । सद्भास्यद्वयप्रदर्शनं तु पठित्तुत्पत्तोरुत्तरमच-

ह य व र द् (मा० सू०) । हकारोपदेशः अट् अर्हशङ्खप्रज्ञेयु हका-

शब्दरसम् ।

प्रौढत्वं च सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानरत्नम् ।

इहप्रहणेष्यति । नन्विदं न्यूनम्, अम्प्रहणेऽपि ग्रहणात् । फलं तु 'बहुमुक्त्वा' भैरवी ।

प्राप्तमपि कमण्यणित्यस्य यथादिभ्योऽजित्यादिना बाधे दीवभावः, सुकर एवेति । प्रौढमनांसि रमयतीत्येव विग्रह इति बोध्यम् । प्रकृतोपयोगिप्रौढपदार्थतावच्छेदकमाह-प्रौढत्वमिति । एतेन महाभाष्यगूढार्थज्ञानमितरसकलदर्शनार्थज्ञाने सत्येवेति सूचितम् । भाष्यकृतां विचारसमये सकलदर्शनार्थस्य तत्र तत्र ध्वननात् । अत एव गूढत्वविशेषणं सङ्गच्छते । एवंविधप्रौढत्वापपादनेन तादृशज्ञानरतामेव निर्दुष्टत्वज्ञानेन मनोरमा रमयति नान्येषामित्युक्तमिति ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अनुत्तरं वा सः, अन्ये नित्यसाक्षात्त्वात् तस्य मनस्सन्धयः नद्धारानमन्धेन रमायां वेति-मूच्यितुः, न सद्विग्रहायभिप्रायं, योतपयासम्भवेन बाधितत्वात् । अनपदेश्यर्थिस्त्वमित्युक्तिर्नित्यविविधमिति । अमे च मनोरमामित्येवोक्तमिति भावः ॥ ननु मनोरमणे वयःकृतप्रौढत्वस्यान्वयव्यतिरेककम्यभिचारेणाहेतुत्वात्, अन्यस्य तत्त्वानिर्वाच्यत्वात्, प्रतिभादेरेव हेतुत्वाच्च प्रौढेति विशेषणं व्यर्थमेव आह-प्रौढत्वमिति । प्रौढत्वं चेत्यर्थः । वचित्तयैव पाठः । दर्शनं शास्त्रम् । एतेनान्यसर्वशाखाध्ययनोत्तरमेव महाभाष्यगूढार्थज्ञानं, गान्ध्या । तत्र प्रसक्तानुप्रसक्त्या सर्वज्ञेन सहस्रास्येन पतञ्जलिनाऽन्यशास्त्रविषयानपि काश्चिद् गुरुलुतया प्रतिपाद्य सङ्गितत्वात् । अत एव गूढार्थेत्युक्तमिति । महानाभाष्ययनोत्तरं तु नान्यशास्त्रादौ प्रवृत्तिरपि, तत्तच्छास्त्रविषयाणां कैवाचिरित एव लभात्, अस्य सर्वशास्त्रकपाटत्वाच्च । अनेन शब्दमहानिष्ठस्यान्यत्रास्तत्वाश्रित्यल्लाच्च महानिष्ठस्य विषयपुनर्वेदान्तश्रवणाद्योरिव तैरग्योदयादिति च सूचितम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

हे महाणी वेदितव्ये शब्दमहा परं च यत् ।

शब्दमहाणि निष्ठातः परं महाभिगच्छति ॥ इति ।

एतन्मूलभूता "हे विद्ये वेदितव्ये इति ह रम यद् महाविदो वदन्ति परा चैवापरा च" इत्यादि-श्रुतिरपि मुण्डके प्रसिद्धा । अन्यभाष्यव्यापृत्त्यर्थं महति । भाष्यमात्रोल्लेखेन मूलस्यापि तन्मात्रानुवाधित्वं ध्वनितम् । गूढार्थेति । एवं च तादृशानामेव निर्दुष्टत्वादिव मनो रमयत्येवेति खण्डनप्रवृत्त्यनुमितातादृशत्वाना खण्डनकाराणा सङ्गनायात्र प्रवृत्तिरहानविलसितत्वेन निष्कलेन । तथा च प्रौढत्वस्य विलक्षणबुद्धिमत्त्वरूपतया निर्वर्तुं शक्यत्वात्तदोप इति भावः ।

इहप्रहणेष्यतीति । अत्रेदं बोध्यम्, अशित्यधिकम् । सूत्रमते "भोगयो" इति सूत्रे तत्तत्त्वेपि सिद्धान्ते 'देवाः सन्धि' 'छन्दःसु' शब्दादीनामन्यथाकारणेन तस्य सङ्गितत्वेन तत्र तद्ग्रहणे फलमाकात् । एतद्वत्त्वासिद्ध्या विसर्गादिप्रवृत्त्या "लोपः शापत्यस्य" इत्यत्र तदनुवृत्तेन फलम् । 'वृक्षञ्चरोति' इत्यादौ

सरला ।

सकलदर्शनार्थेति । अत्र सकलपदं महाभाष्य विशेषणम् । तेन दर्शनार्थज्ञानपूर्वकसकलमहाभाष्य-गूढार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः फलति । सावक्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञाने सत्येव दर्शनानामीपज्ज्ञानेऽपि इयमानन्ददायिका । सकल्येन महाभाष्यगूढार्थज्ञानं च सिद्धान्तकौमुद्यध्ययनात् सिद्ध्यति । न केवलं सिद्धान्तकौमुदीमात्राध्ययनोऽत्र प्रौढत्वेन विवक्षितः, किन्तु मुक्तावल्याध्ययनेनैवपदार्थानिकसिद्धान्तज्ञानवन्तास्तादृशा इति । तथा च सिद्धान्तमुक्तावल्याध्ययनपूर्वकसकलसिद्धान्तकौमुद्यध्ययनोऽस्मिन्ग्रन्थेऽधिकारिण इति तु साम्प्रदायिकाः । युक्तं चैतदिदानीन्तनविद्वज्जनेषु तथा दर्शनात् । सिद्धान्तकौमुदीगूढार्थज्ञानं प्रयोजनम्, सिद्धान्तकौमुद्यर्थो विषयः, प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च सम्बन्ध इति अनुबन्ध-चतुष्टयं बोध्यम् ।

सैरवो ।

हयपरडित्यत्र य प्रथमो हकारस्तत्प्रयोजनावसरे प्रत्याहारचतुष्टय एव प्रयोजनमुपात्तं, तत्र न्यूनत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—नन्वित्यादिना । अग्रग्रहणेऽपीति । अम् गृह्यते यस्मिंस्तस्मिन् “पुम सग्यम्परे” इति सूत्रे । ग्रहणादिति । निमित्तत्वेनग्रहणस्यापेक्षणीयत्वादित्यर्थः । एतत्प्रयोजनमाह—फल इति । क्लृप्तप्रयोजनाभावसूचनाय तुल्यम् । बह्विति । अत्र बहव पुमासो यस्येति बहुव्रीहौ “शेषाद्विभाषा” इत्यत्र विभाषाग्रहणात् ‘उर प्रभृतिषु’ एकरचनान्तस्य पुमसश्चब्दस्य पाठश्च कम् । सकारस्य तु सयोगान्तलोपः । क्व इति प्रत्येकमनुरूप-भावप्रकाशः ।

तु “लोपः शाकल्यस्य” इति न । यथाहचर्याद्विहीत्यपवादविपर्ययाच्च । न चैवमपि तत्रैवाप्रवृत्त्यर्थं “हलि सर्वथाम्” इत्यत्रानुवृत्तये तदावश्यमिति कथं रागित्वमिति वाच्यम् । तेषामनभिधानस्य तत्रैव कैयटादिभिरेवोक्तत्वात् । अन्यथा ‘वृक्ष इति’ इत्यादावगते । अत एव ‘न पदान्ताः परेऽन सन्ति’ इति लणसूत्रे भाष्य सगच्छते । अनुनासिकप्राप्तिरयोग्या इति तदर्थः । तेन ‘हरयिह’ इत्यादिसत्त्वेऽपि न क्षतिः, भोसादिमाहचर्येण रेरित्यनुवृत्त्या च स्वस्थानिकस्यैव तेन लोपाच्च । अतएवाव्यपरइति निर्देशसगतिः । एवं चाष्टमिन्माध्यमेव दैर्घ्यमुक्तिः । अत एव मूल्येक्तोत्तरहकारफलानां भाष्ये साकल्येनोद्देश्यवदस्य हस्य मूल्येक्तानां तेषां तथाऽनुद्देशेऽनुद्देशोरेव तदुद्देशश्च सगच्छन्निति । न चेवमप्यपि तदुक्तिरसङ्गता, न चेष्टापत्तिः, ‘लि-लिहिद्वे’ इत्यादीनामसाधुतापत्तेः । यदि तु अहो फलोक्तिपरभाष्यस्योपलक्षणम् भूये, तर्हि अस्याप उक्तहेतोः—कैयटेन तथैव कण्ठतस्तत्र फलोक्तेः, पुण्यादिति सूत्रे ‘भञ्जा इति’ इति भाष्यप्रयोगाच्च ग्रहणापत्तावधिमित्युक्तिरेवायुक्तेति चेत् ? अत्र केचिदाहुः—द्वितीयहकारफलोक्त्यनन्तरं ‘यदि लिहि-दन्यत्राप्युपदेशे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्त्तव्यः’ इति भाष्यादिणि सफलत्वात्तथा न तद्विशि तदभावा दिति फलसत्त्वं एव तद्व्याप्त्योपलक्षणत्वं नान्यथा । एवञ्चापिक्ये न भाष्यानुक्तत्वमात्रं हेतुः, किन्तु फलभावसहितं तत् । कैयटेष्वोक्तौ तु पुनानुसारिणी । ‘भञ्जा इति’ इति प्रयोगस्य तत्रापि मने सि दिनिर्वाधेवेति । वस्तुतस्तु इण् इत्यपि तथैव । अत एव यदि लिहिद्विदि सदिग्धार्थकमुक्त्वा अग्रे फल दानं भाष्ये सङ्गच्छन् । अत एव वक्ष्यति अग्नि हताप्रयाजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति । तदुक्तिस्तु स्वरूप प्रतिपत्त्यर्थं एवायमक्षरसमाप्ताय इति भ्रमनिवारणाव उर्वधा शास्त्रीयफलार्थतया इत्युद्देशोपदेशः कर्त्तव्य इत्यत्र तस्य तात्पर्यम् । एव चाशङ्के फलभावस्योक्तरीत्या स्पष्टत्ववदत्रोक्तहेतोरेव तदनुमानात् । आधिन्ये तद्वद्विशेषाभावात्तत्त्वमपि हेतुः । अत एव कैयटेनाप्यत्र फलं नोक्तम् । एव च ‘लिहिद्वे’ इत्यादीनाम नभिधानमेवेति बोध्यम् ।

एवमकर्तृभाविता न्यूनता परिहर्तुं शङ्कते—नन्वित्यादिना । इदं फलचातुर्विध्यम् । न्यून मिति । तथा च गुरुष्व ये न्यूनतयैवमुक्तेऽपि न साऽवगतेति भावः । अग्रग्रहणेऽपि अम् गृह्यते परितन् तत्र पुम उच्यतेत्यादानपि । ग्रहणात् अग्राव्यवदेन निमित्ततया तदग्रहणस्यापेक्षणीयत्वात् । एतेन मूलमपि व्याख्यातम् । लोकप्रसिद्धफलव्यवच्छेदाय तु शब्दः । वृत्तुपुमिति । ननु ‘वृत्तुपुमृह’ इति समु दितानुकार्याप्रसिद्ध्या अनुकरणव्यवहारावश्यकत्वेऽपि पुष्टिर्हेतुः प्राप्तवित्तवृत्तुपुमसि सान्तेमेवानु क्रियताम्, प्रथमोपस्थितत्वात्, किं भ्याम् प्राग्वत्तिन इत्यमयोगात्तलोपस्य नपुसकस्य वा मान्तवृत्तुपुश-ब्दस्यानुकरणेन । अत एवोत्तरग्रन्थसङ्गतिः । न चेव “पुम एव” इति न स्वात्तत्र मान्तग्रहणादिति वा-च्यम्, तत्रापि मान्तस्यैवानुकरणेन मौनत्वात्तलोपेन ‘पुमराकिल’ इत्यादिविवेकदेशविरुद्धं यायेन कृत-सयोगान्तलोपेऽत्र तत्प्राप्तेः । लोपस्य सीयत्वाद्गौराव गौरवफलमावन्तानिश्चाप्यस्त्यसर्वेषांसिद्धिभ्य-दग्रे मातानुकरणेऽप्यत्र तथा सति एवमवयवयोगान्तरात्तेन मान्तत्वात्तन्त्रेति चेन्नैवम्, तन्त्यायासत्त्वं स्य वक्ष्यमाणत्वात् । किं च तथा सति सूत्रे विवृतात्पञ्चानुकरणेन विवृतिग्रहणे प्रवृत्तेरग्रहणादयः ‘प्र-तिवदनुकरणम्’ इतिन्यायेन भवेन संयोगात्तत्प्राप्त्या वादवैक्यादिवारणायामेविवक्षामयणाद्य तद-प्राप्तेः । अत एव शस प्राग्वत्तिन एव सकारं विहायानुकरणमप्यपि न, अर्थवन्नेऽनुकार्यो मंगवयन-दे मन्वानोचित्याद्यः । न चेवमुभयत्र मातानुकरणेष्वुक्तरीत्याऽभेदविवक्षया पदनामावेन रत्नाप्राप्त्या

सू० ६।१।११४) इत्युत्तम् । लिलिहिद्वे, लिलिहिच्चे, “विभापेटः” (पा०

शब्दरत्नम् ।

जश्त्वमिति चेत् ? न, “सुद्विथोः” इत्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्स-
भैरवी ।

परिग्रहः । जश्त्वमित्युपलक्षणं ढत्वस्यापि । सुद्विथोरिति । आदिपदद्वयेन आपस्तथोरित्यस्य
तत्रत्याकारस्य च परिग्रहः । शास्त्राबोधितेत्यादि । अचाञ्ज्यवहितोऽजव्यवहितः, अजव्यवहित-
श्चासौ हल्समुदायश्चाजव्यवहितहल्समुदायः, शास्त्रेणाबोधितो योऽजव्यवहितहल्समुदायस्त-
भावप्रकाशः ।

रादेरिति । आदिना हकारपरिग्रहः । एवं च जश्त्व ढत्वस्याप्युपलक्षणमिति भावः । एतेन पुम्कृद्वावित्यु-
दाहरन्तो मान्या गान्या एवेति सूचितम् । कस्य जश्त्वापत्तेः । अतएव तावन्मात्रोद्देशः ।

इकारादीति । अनन्यार्थेत्यादिः । प्रकारार्थकादिभ्या टकिंवा आपस्तथोरित्यादेरकारादेश्च परिग्रहः ।
तदनुपादाने बीजं तु अशोकवनिक्कान्याय एव । एतोनाकारस्य प्राथम्यात्तथोक्तिरचितैत्यपास्तम् । त-
न्त्यायानाश्रयणस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा च सकलशास्त्रैकैकवाक्यतया सामान्यतोऽज्ञहिततादृशहल्समु-
दायस्यासाधुत्वं ज्ञाप्यते, न तु इकाररूपविशेषाज्ञहितस्य तस्येति फलिप्तम् । एतेन “सुद्विथोः” इत्या-
दावाद्युपरिधाताकारत्वागेनेकारस्वरणेन विजातीयज्ञहिततादृशहल्समुदायस्य तुल्यन्यायत्वादसाधुत्वलाभे
जगद्वदशमुच्चारयेत्यस्यासाधुतापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । इकारमात्रकरणेन तुल्यन्यायत्वात्तथा लाभ
इति त्वदुक्तव्यावृत्तत्वाच्च । शास्त्राबोधितेति । तत्त्वं च विधेयतासम्बन्धेन शास्त्राबोधिविषयतात्वावच्छिन्न-
स्य तदवच्छिन्नाश्रयस्वरस्य वा योऽभावस्तद्वत्त्वम् । अन्धानां कार्यत्वे आद्यम्, नित्यत्वे त्वन्त्यम् । अत एव
शास्त्राबोधितैत्युक्तं, न तु शास्त्रावहितेति । अन्यथा तत्समूहस्याप्युद्देश्यतया तत्समूहबोध्यत्वेन स्वस्मिन् चा-
रितार्थ्याभावात् आपकत्वासङ्गतिः स्पष्टैव । इदं च समूहविशेषणं विशेषणान्तरसाहचर्यात् । अत्र प्रतियोगि-
नस्तत्त्वं तु साक्षाद्यावदवयवद्वारा शास्त्रबोध्यतत्त्वप्रकृतिप्रत्ययादिरूपसमुदायपदकयावदवयवद्वारा वा यथा-
कथञ्चित् । अत एव ‘सुधुपास्यः’ इत्यादौ धृष्यत्वस्य धृष्यत्वस्यास्तीत्यादौ स्वहत्वादेरग्निरित्यादौ गून्श्रत्या-
देक्षासाधुतावाराण्येदं विशेषणं सफलम् । द्वितीयस्य ॥ उणादिव्युत्पत्तिपक्षे ‘वट्क्’ ‘मरुट्’ इत्याद्यनुकरण-
मेव व्यावर्त्यम् । मुख्यमते पञ्चमेव । परन्तु द्वितीयादौ त्व् इत्यस्य गून्तुल्यत्वेऽपि इव्यस्यस्योभयव्याव-
र्त्यता बोध्या । मल्लप्रामादिवद् भूयसाव्यपदेशेन तस्याञ्जलात्मकत्वेऽपि तादृशहल्समूहत्वस्यापि तत्र सत्त्वा-
त् । इत्मात्रसमूहेत्यर्थविषयाया तु तात्पर्यमाहकमिव बोध्यम् । नृचूट्स्व इत्यादेत्याद्यनुकरणमस्य लक्ष्यम् ।
एवञ्च तुल्यजातीयत्वादशास्त्रीयलोबिकतादृशानुकरणमात्रविषयमिदं ज्ञापकम् । अतएव “स्त्रोः” इत्यादित्तु
सौत्रः प्रयोग इत्येवाग्रे उक्तम् । न त्वन्त्यादिचर्चा वृत्ता । एवञ्च प्रकृते तत्त्वसिद्धिप्राप्त्युद्देशेति बोध्यम् ।
एतेन ह्यवदेत्याद्यानुपूर्व्याः शास्त्रबोध्यत्वमुक्तं नेति विकल्प्य आद्ये तस्यास्तत्त्वेनात्र विनापि स्त्रोरित्या-
दिवत्साधुत्वोपपत्तेः आप्तिरपि स्वस्मिन्नचारितार्थ्येन ज्ञापनासम्भवः । अन्येऽसाधुतापत्तिस्तस्याः । न
च स्वस्य स्वबोध्यत्वानुपपत्तिः । शास्त्रिक्रमते शब्दस्यापि शाब्दबोधे गानाभ्युपगमेन दीपरथेव तत्तन्म-
वादिति मन्दोक्तमपास्तम् । द्वितीयविशेषणनान्यपक्षे तद्वाराण्यत् । नहि तावन्मात्रेणासाधुत्वमुक्तम् । उद्देश्यत-
या शास्त्रबोध्यत्वेऽपि विधेयतयाऽतत्त्वेनाद्यबोधस्याप्यभावात् । “स्त्रोः” इत्यादीनामन्यथोपपत्तेर्दृष्टान्तासङ्ग-
तेऽगुंस्वरणैस्तत्त्वानुपपत्तेः । एतेन “लोपोभ्योः” इति लोफ्यादृष्ट्या चत्तिरर्थवाचकवर्त्यकारयोस्तत्त्वात्मन
इत्यपि तदुक्तमपास्तम् । अविचारितार्थ्येऽपि सर्वत्राचारितार्थ्याच्च । अश्वस्तमान्नाये कार्यमृष्टेत्यथा

सरला ।

सिद्धः । तत्र हि पूर्वोक्तरीत्या अयं वस्त्रेन प्रातिपदिकत्वात् ततः सृष्टेर्गैव ह्यप्रत्ययसंज्ञायां वार्तिकं प्रत्याख्या-
तम् । अत एव शिवो दीर्घादिति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा शिवादेरनुकरणभूतशब्दात् पञ्चमपर्या-
प्तः । यथोत्तर मुनीनां च ग्रामाभ्यन्तः । अथ सत्तायामित्यादिनिर्देशात् सौत्रस्यादुत्पादनीयाः । एव च
गविदमादेः (यत्रानु) यत्स्वरूपमङ्गलिया न करोतः । प्रकृते च न वचनस्य जश्त्वमिति दिक् ॥

सू० ८।३।७९) इति वा ङः ॥

शब्दरत्नम् ।

मुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अत एव “उच्चैरुदात्तः” (पा० सू० १।२।२९) इति

भैरवी ।

स्यासाधुत्वमित्यर्थः । शास्त्राबोधितत्वञ्च—शास्त्रबोधितभिन्नत्वम् । ननु राज इत्यादौ शास्त्र-
बोधितत्वं लोपस्य, न तु अच्यवहितत्वस्येति प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति चेत् ? न, शास्त्रजन्यज्ञान-
प्रयोज्यसाधुत्वप्रतिपत्तिकभिन्नत्वस्य विरक्षितत्वात् । साधुत्वस्य न्याकरण्यङ्गजातिविशे-
परूपत्वात्तत्प्रतिपत्तेः शास्त्रजन्यज्ञानप्रयोज्यत्वमक्षतमेव । बोधनादिति । एवञ्चैतादृशस्यापञ्च-
वदसाधुत्वेन शास्त्रप्रवृत्तिरयोग्यता तेषु नास्तीत्याशयेन ‘अम्’ प्रत्याहारं हकारस्य ग्रहणस्य-
म्प्रयोजनं नोपन्यस्तमिति भावः । इदञ्च तस्य समुदायस्य सत्त्वाभिप्रायेण । धस्तुतस्तु सत्त्व-

भावप्रकाशः ।

वारणस्यान्यत्रावश्यकत्वेनात्रापि तथा समवाचेति दिक् । असाधुत्वेति । अनयवमादिव्यवहा-
रस्य “झमञ्” इति यकारेण प्रत्याहारप्रवणत्वादिनैवोपपत्तौ “ममङ्गन” इति सूत्रे मोऽनुबन्धो
न कार्यः । हकारप्रकारपरत्वाद्यभावात् “पुमःख्यि” इत्यादेर्नास्त्यतिप्रसङ्ग इति तत्सूत्रमार्थं सङ्गच्छते ।
अन्यथा बहुपुमकञ्” इत्यादौ क्त्वादिवारणाय तदावश्यकत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव ।

यत्तु तुल्ययुक्त्या ईदृदेदित्यनान्वयार्थतत्काणेश्वारेण हलं विनाऽप्यसमूहस्याप्यसाधुत्वे स्फोरितिवद्
‘अश्चङ्ग’ इत्यादेः साधुत्वेऽपि ‘अश्च भवेदि’ इत्यादेरसाधुतापत्तिरिति मन्दस्तञ्च, सूत्रमते व्यक्तिभेदकपक्ष
योगुणान्तरसङ्घातय तस्यावश्यकत्वात् । सिद्धान्ते जात्यभेदकपक्षान्तां तत्प्रत्याख्यानान्तराख्यानस्यले-
इदार्थकताया एव सिद्धान्तितत्वात्

यदपि ग्लीम्नादित्यादीनां मन्त्रे कूयना चामाधुनापत्तिरिति मन्दस्तदपि न, तत्रत्यह्ला सङ्घात-
कतया स्वरूपबोधकतया च शालमृष्टरेनिष्ठत्वाद् ‘अचं विना विना अञ्जना अभिभक्तिर्यस्य तत्त्वञ्ज-
नम्’ इति तदन्वर्थताबोधिकायाः—

विना स्वरैस्तु नान्यथा जायते व्यक्तिरजसा ।

इयमिदुक्तोक्तेर्न पुनरित्यादिमाध्याय ,

अक्षकोच्चारणे मन्त्रे स्वरं दत्त्वा समुच्चरेत् ।

सन्धिं तत्र च कुर्याद्वै पञ्चदश्याः स्वभावतः ॥

इत्यस्य “तत्र पञ्चदशीमन्त्रे अचं दत्त्वोच्चारणं कुर्यात् सन्धिमेलनं न कुर्यात् अचं विना न पठेदिति
वाच्यम्” इत्यर्थकस्य गणेशविमर्शनामन्त्रे उक्तत्वाद् यत्र यत्र तादृशहल्मभूषोच्चारणमक्षर्यं तादृशमन्त्र-
स्वरकूयदिपु स्वरं विना तदनभिगम्यक्या सञ्चकिकानां हला प्रत्येकमुच्चारणं न्याय्यमिति तद्व्याख्यातुक्तेश्च
तत्रासाधुत्वे इष्टापत्तेः । किञ्च स्फोरित्यादिवत्तीतत्वादिना साधुत्वोपपत्तेः । किञ्च पदार्थमममुदाये उगा-
देत्युत्पत्तौ व्युत्पत्तौ च साधुत्वस्य शिवादिबहुपत्तेः । किञ्च शाफकस्यानुकरणनामविरचयत्वस्य उक्तत्वे-
नात्र तदप्राप्तेरिति दिक् । बोधनादिति । तथा चापञ्चदशतस्य शास्त्रविषयत्वमिति भावः । एवं
सूत्रसिद्धेश्च भाष्यमपि गम्यमित्याह—अतएवेति । तादृशहल्ममुदायस्यासाधुत्वबोधनादेवेत्यर्थः ।
सरला ।

असाधुत्वबोधनादिति । अत्र केचित् तुल्यन्यायात् “ईदृदेव” इत्यादौ तत्कारणव्याख्यानं शास्त्राबोधित इह-
म्यवहितत्वमुदायस्यासाधुत्वं बोध्यते । अ, इ, उ, भवेदि इत्यसाधु । “अश्चङ्ग” इत्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः “इति
वदन्ति । तन्न । तत्रत्यतत्कारणदोना व्यक्तिभेदपक्षयोः अनुनामिस्त्रिदसं प्रशय चारित्रार्थ्यात् । “निनाम एतन्न-
नाह” इति सूत्रे एकप्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च । तदिदं अनेकस्मिन्पक्षान्तरस्ये । इहृदिताममुदायस्यासाधुत्वे, न
तत्मावर्त्यमिति । अतएव त्रितय शब्दस्य नासाधुत्वम् इति “चान्नी तितवः पुमानिति” कोशः सङ्गच्छते ॥

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्यम्—“न पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चारणमपि भवति” इति । स्कोरित्यादित्वा
भैरवी ।

मेव नेत्याह—अतएवेति । तादृशस्समुदायस्य सत्त्वसाधुत्वयोरभावादेव । उच्चारणमपीति । एक-
स्याप्युच्चारणासम्भवेन तादृशस्समुदायस्य सुतरां तदसम्भवेन तयोर्लाभः । यत्त्विदम्भाप्यं किं
मणिमन्त्रन्यायेन तादृशोच्चारणे प्रतिबन्धकम्, उत तादृशस्समुदायस्यासाधुत्वतात्पर्यम् ?
आद्ये संयोगसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य संज्ञ्यप्रसिद्धयाजन्यकृत्वावृत्तिः, “लोपश्चेति द्विशकारको
निर्देशः” इति भाष्यस्य चासङ्गतिः । नान्त्यः, एतद्भाष्यघटकोच्चारणशब्दस्य साधुत्वाबोध-
कत्वादिति । तस्य, वाच्यवृत्त्या साधुत्वाबोधकत्वेऽपि लक्षणया तदर्थबोधकत्वसम्भवात् । नन्वे-
वं शास्त्रावोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वे ‘स्कोः’ इत्यादौ सकारफकारयोस्तादृश-

भाष्यप्रकाशः ।

भाष्यमिति । अनेन प्राग्धनितत्वेनोक्तार्थध्वननम् । एवमग्रेऽपि । उच्चारणमपीति । अङ्घ्रिष्टपदे-
च्चारणमपीत्यर्थः । तथा चैकस्य हलस्तस्याभावेन तत्समूहस्य तुल्यं तस्याभावात्तत्त्वेन साधुत्व-
दूरापास्तत्वम् । यदि तु तस्याभावेन तादृशप्रयोगः स्यात्तर्हि भाष्यासङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः ।

यत्त्विदं भाष्यं मणिमन्त्रादिन्यायेनोच्चारणे निरोधकमुतासाधुत्वबोधकम् ? नाद्यः, संयोगसंज्ञादिशास्त्रवैष-
ध्यापत्तेः, “लोपश्चेति द्विशकारको निर्देशः” इति भाष्योक्तेश्च । नान्त्यः, उच्चारणशब्दस्यातदर्थकत्वादिति
मन्दः । तस्य, सार्वजनीनतदुच्चारणामावानुभवप्रदर्शकतया भाष्यस्य तन्निषेधकत्वाभावेन विकल्पस्यैवान-
वतारात् । वेदशास्त्राणां सकलव्यवहारस्य चोच्छेदापत्त्या तस्यानुकरणमात्रविषयकत्वस्योक्तत्वेन साधुत्वा-
क्रान्तेर्दोष-इत्यादौ तच्चारिताध्यात् लोपश्चेत्यस्य स्कोरित्यादिवदुपपत्तेश्च ।

यदपि तस्मादप्य विना हला लक्षणधर्मितया अचामेवोदात्तादिधर्मितया हलमुदात्तादिस्वरवि-
शिष्टोच्चारणं न संभवतीत्येव भाष्यायां वाच्यः, प्रवरणस्य नियामकत्वात् यथाधुतार्थासम्भाव्यचेति
सः । तदपि न, पूर्वापरमन्दर्भादिना तथा भाष्यादप्रतीतिः । तथापि, तत्र हि पूर्वोदात्तचपदस्या-
नुवृत्तिर्न वेति विकल्प्य “यदि हलाम्येति गुणास्तदाऽनुवृत्तेः फलं, यतस्तु तथा न, अतः सा न” इत्यु-
क्त्वा “इषेस्त्वोर्जत्वा इत्यादावुपलभ्यन्ते ते हलाम्” इत्युक्त्वा रक्तस्फटिकधीवत् भ्रान्तैवेव धीरित्याशयेन
“नैते हलगुणाः, किन्त्वच एव, तस्मादीप्यादयजनमपि तद्गुणस्सुपलभ्यन्ते” इत्युपलम्भमुपपाद्य
प्रतीतिर्भ्रान्तैर्न स्पष्टयितुं प्रतीतिर्भ्रान्तत्वे क्षीणं किमितिवाद्यमेव जुतोऽग्नित्यादिना कृतवैपरीत्याशङ्कानि-
रासायाजन्मयव्यतिरेकादि तद्भाष्ये तत्त्वैर्वाजमिति ध्वनयितुम् । अन्तरेणापि व्यञ्जनमच एवेति गुणा
लभ्यन्ते न पुनरन्तरेण” इत्याद्युक्तम् । अत्रान्तरेणापीत्यनेन हलश्रेष्ठव्यव्यतिरेकनिरासः । न पुनरित्यने-
नान्तरे तत्त्वसत्त्वप्रदर्शकम् । ततश्च ताभ्यामच एवेति गुणाः । युक्तं चैतत्, अन्यथा भिन्नस्वरपेलम्भ-
पत्तिः । यतो ह्यचामेव स्वरमनुविदधति हलस्ततो न हला स्वरोऽस्तीति । अत्र एव “उदात्तादिगुणैः स्वयं
राजन्त इति स्वराः, अत्रगुणमन्वग्भवत्यनुगच्छतीति विविधमुदात्तत्वादिरूपनानाप्रकारं गच्छत्यनुपर-
गवशादिति वा व्यञ्जनम्” इत्यग्रे भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । उपरामश्च स्वामान्यात्प्रातिपद्व्यादितश्च परेण
वाचेति बोध्यम् । एवञ्च यथा हलं विना अउच्चारणं भवतीति तस्य ते गुणा वक्तुं शक्यास्तथा अचं विना
व्यञ्जनस्य तादृशमुच्चारणमपि न, कथं पुनर्वाच्यमुदात्तादयोऽप्यन्यधर्मा भवन्तीति निराकृत्यतदर्थप्रतिपत्तिः
अपि-पुनः-शब्दयोः सार्धस्य न भवति । त्वन्मते तु निर्देतुमभाष्यप्रतिपाद्यं स्यात्स्व हेतुसाराश्रयेनासा-
धरत्वेनासम्भदत्वापत्तिः, पूर्वापरमन्दर्भाविरोधापत्तिश्च, एवोर्वैषध्यापत्तिः, संसनधनिनयेत्याद्यपप्रयोगादयेन
यत्तिश्चिदेतत् । ननु निस्तमसाधुत्वमनित्याद्यमत्र आह—स्कोरिति । आदिना व्योरित्यादिसङ्गः ।

सरला ।

न पुनरिति । अचं विना केवलहल्स्वरपदयोर्च्चारणं प्रयोगो न भावीत्यर्थः । हल्मात्रोच्चारणे बाध-
याभावादेवमेवार्थस्योचितत्वात् । अत्र एव वास्तव्यमित्यादिप्रयोगाः गङ्गच्छन्ते ।

शब्दरत्नम् ।

सौत्रः प्रयोगः । अत एवादि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये “शश्छोटी” (सू० ८।४। ६३।) इत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् । हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रसङ्गो-
च्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम् । अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति
निकृ ॥

भैरवी ।

मुदायस्याऽप्यसाधुत्वापत्तिरत आह—स्फोरिणि । आदिना ज्योस्तिवस्य संहः । सौत्र इति ।
वञ्च शास्त्रयोधितत्वमेवात्रेति भावः । अतएव । तादृशहलसमुदायस्यासाधुत्वादेव । हकारप्रयो-
जनम्—हकारप्रहणप्रयोजनम् । तदुदाहरणम्—शश्छोटीत्यस्योदाहरणम् । हकारपरेत्यत्र बहु-
तेहिः । असम्भवात्करीत्या बोध्यः । उक्तार्थं कैयटोक्तिरपि साधिकेत्याह—हकारपरेति । इति
निकृ ॥

ननु मूले प्रथमहकारस्याङ्गप्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनमुक्तं, तत्र सङ्गच्छते, ‘भोभगो’ इति
सूत्रेऽङ्गप्रहणेन यद्यपि “देवाः सन्ति” “छन्दःसु” “पयःसु” इत्यादौ यथाश्रुतप्राचीनरीत्या लोपो
वार्यते इति सम्भवति, तथापि वक्ष्यमाणसिद्धान्तरीत्याऽत्राङ्गप्रहणस्य न प्रयोजनम् । न च
‘यक्ष्व करोति’ इत्यस्य साधुत्वाय ‘हलि सर्वेषाम्’ इति सूत्रेऽङ्गप्रहणानुदृत्यर्थमङ्गप्रहणम-
स्त्विति वाच्यम्, तादृशप्रयोगाणामनभिधानात् । अन्यथाऽस्तिवस्य तत्र मन्वन्वेऽपि ‘वृ-
हत् इति’ इत्यत्र लोपापत्तिर्दुर्बलैव । अतएव “न पदान्ताः परेऽङ्गः सन्ति” इति ह्यङ्गसूत्र-
न्यामाप्यसङ्गतिः । अतएव भाष्येऽङ्गप्रहणेन हकारस्य ग्रहणमिति नोक्तमिति चेत् ? न, प्रथ-
महकारस्याट्टहङ्गप्रहणेन ग्रहणरूपप्रयोजनकथनपरभाष्यस्योपलक्षणत्वात् । अतएवैषेणग्रहणेन
ग्रहणस्य ‘लिलिहिद्वे’ इति प्रयोजनम्भाष्यानुक्तमपि मूले उपात्तम् । अतएव भाष्यवृत्ता
द्वितीयहकारस्य प्रयोजनकथनावसरे विशिष्य तस्य प्रयोजनमुक्त्वा “यदि किञ्चिदन्यत्राप्युप-
देजे प्रयोजनमस्ति तत्राप्युपदेशः कर्तव्यः” इत्युक्तमित्याहुः । यन्मतो मूलोक्तं प्राचामनुरोधेन ।
यदि किञ्चिदित्यादिना संदिग्धार्थकथनानन्तरमुदाहरणाप्रदर्शनेन प्रयोजनान्तराभाव एवानु-
मोयते । कैयटेनापि तस्य प्रयोजनद्रोपन्यस्तम् । एवञ्च भाष्याविरुद्धप्रयोजनमेवोचितमित्याश-
येनाह—दिगिति ॥

भावप्रकाशः ।

सौत्र इति । एवञ्च तत्रैवार्थं साधुरिति भावः । अतएवेति । तादृशस्य तन्म्यासाधुत्वोपनेनेदृशप्रयो-
गागमशास्त्रविषयत्वादेवेत्यर्थः । अथ ‘व्याख्यानं’ श्लोचम् ‘स्त्यनयोरप्यन्यः’ । हकारेति । हकारप्र-
योगेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तदुदाहरणम्—शश्छोटीत्युदाहरणम् । नोपन्यस्तम्—भाष्यश्लोकेति शेषः ।
एवमग्रेऽपि । हकारपरेति बहुव्रीहिः । असम्भवेनेति । उक्तरीत्येति भावः । चो व्याख्यानपदोत्तरं योज्यः ।
एवमग्रेऽपि । यत्तु भाष्ये तदुदाहरणादनेन कैयटीयतादृशव्याख्याने च बीजं धातुपदाननुवृत्तिपक्षे भेदविष-
यायां पत्तस्य जशस्वरय वा प्रवृत्तिरिति मन्दः । तत्र, “अत्राच” इत्युत्तरपक्षेऽनुवृत्त्याऽपि नमन्दन्वीचि-
त्यात् । किञ्च नञादिधातुसाहचर्येण तद्वयवयोरिव दृशयोः पञ्चप्रवृत्तेः पत्तदृष्ट्या जशस्वरयामिद्वयेन
तदुक्त्यनुपयोगाच्च । यिञ्च भेदविषयतातिरिक्तप्रत्ययेऽतिरिक्तकृष्णिद्वयमाशङ्कते । अतएवानुवृत्तयो-
र्भेदाभेदविषयाया तद्विद्वत्पदप्रत्ययानामिद्वयं न भवतिदृष्टान्तापत्तिरिति तदुक्तं मन्मथमि-
त्यभाष्यमपि सर्वत्र जशस्वेन तत्तत्प्राप्त्याप्यमाशङ्कित्यर्थं न भवतिदृष्टान्तापत्तिरिति तदुक्तं मन्मथमि-
दिकृ । नोक्तमिति । एतेनैवदोरीति पक्षं नागच्छति इति । अत्र प्रवृत्तिर्न प्राक् । प्रयोजनम-
न्येति एवमप्यभाष्यामन्वितव्यत्र बोध्या । तद् एवमद्वय—दिगिति ।

इलू (मा० सू०) ॥ इदं सूत्रं बल्लरुल्लालशिल्पु हकारप्रहणार्थम् । रु-

शब्दरत्नम् ।

इदं सूत्रमिति । चलादिप्रत्याहारस्य रेफेणैव सन्तु । ह्रन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रय-
परिहारस्तु “रन्त्यं हर्” इति न्यासेनावृत्त्या हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रममुद्रायान्त्यमिदित्य-
र्थेन वा उरुर इति भावः । ग्रहणार्थमिति । शपसहरित्यं तु नोक्तम् । खरि हकार-

द्वितीयहकाराभावे हकारस्याप्यसत्त्वमित्याशयेनाह—इदं सूत्रमिति । हकारमाध्यप्रयोज-
नानामन्ययामिद्विमाह—वडाशीति । आदिना हलादिसङ्ग्रहः । रेफेण—सकारोत्तरवर्तिरेफेण ।
ननु हलिति सूत्रमत्वे हलन्त्यमित्यस्यावृत्त्या वक्ष्यमाणरीत्याऽन्योन्याश्रयपरिहारो भवति, अ-
धुना कथमत्र आह—अन्योन्याश्रयेति । रन्त्य हरिति न्यासेनेति । अत्र वाक्यद्वयम्—रन्त्यमित्येकम्,
हरिति द्वितीयम् । द्वितीयेऽप्यनन्त्यपदस्य सम्बन्धः । अत एव मध्ये पाठः । र इति पृथक् पत्रम् ।
अन्त्यं रइति स्वरूपमित्, अन्त्यो हवां इत् । न्यासभेदे गौरवमित्याशयेनाह—मावृत्तेः ।
हरन्त्यमित्यस्यावृत्त्येत्यर्थः । तत्र प्रथमस्यार्थमाह—इत्त्याह (शोधकेति) । इदं स्वरूपकथनम्,
हकाररेफयोधकस्य ह्रस्वपदस्य स्वपठितत्वसम्बन्धेन हकारादिरेफान्तसूत्रसमुदाये लक्षणा,
मातो दुर्ग्रहत्वं दोषः । द्वितीयस्य तु अन्त्यो हर ह्रस्वत्याहारवांध्य इदित्यर्थे पृष । नन्विदं
सूत्रमित्यादिना यत्प्रयोजनं मूलेऽभिहितं, तद् द्वितीयहकारमाश्रयैव, तथाच स हकारस्य-
भाष्यप्रकाशः ।

[illegible]

दिदि, स्वपिहि, “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” (पा० सू० ७।२।७६) इति वलादि-
लक्षण इद् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, “रलो व्युपधाद्” (पा० सू० १।२।२६) इति
वा कित्त्वम् । अदाग्धाम्, “मल्लो झलि” (पा० सू० ८।२।२६) इति सकारलोपः ।
अलिङ्गत्, “शल इगुपधात्” (पा० सू० ३।१।४५) इति क्त् ।

इलन्त्यम् (पा० सू० १।३।३) ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । इलि अन्त्यमिति वि-
ग्रहे "सप्तमी" इति योगविभागात् "सुप्सुपा" (पा०सू० २।१।४) इति वा समास इति

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणापत्तौ हरिर्हरतोत्पादौ विसर्गोपत्तेः । सप्तमीति । अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनाद्-मुमुक्षुपे-
मैरवी ।

कारानन्तरं पाठ्यः, तत्सूत्रं तु नारद्वचनमस्य आह—अपत्तेरिति । विसर्गापत्तेरिति । न च 'प्रेष्यद्वो-
र्हयिष' इत्यत्र हे परे विसर्गादर्शनेन हकारे परे विसर्गो नेति वाच्यम्, 'सुगण् हसति' 'प्रत्यङ्
हसति' इत्यत्र 'ङणोः कुन् दुग्' इत्यस्यापत्तेः । अस्यापि 'पङ् इत्वास्तम्बुद्धेः' इति
ज्ञापकाद्धकारे परे कुल् टुल् नेति कल्पनया वारणं भविष्यतीति चेत् ? अनेकस्य ज्ञाप्यास्य वच-
नस्य कल्पनापेक्षया इत्यत्र परत्र पाठे एव लाघवमिति, ज्ञापकानां सौमन्येनोपपत्तौ ज्ञापकस्य
मानाभावाच्च । ननु सप्तमीति योगविभागात्समास इत्यनुपपन्नमधिहरणकारकस्य क्रियाया-
मेवान्तरेणान्त्यपदार्थेनासामर्थ्यादस्य आह—अधिकरणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । यद्द्वारा
यस्य क्रियाजनकत्वं तद्द्वारा क्रियान्यदम्यौचित्यादिति भावः । अत्र योगविभागस्य सप्त-

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । एवौ लभ्यवच्छेदे । विसर्गापत्तेरिति । तथा च तथा बहुमशक्यतया रेफादमेपाठेऽपि लंविना तत्तत्-
लभ्य बहुमशक्यतया वैयर्थ्यापत्तिः, अथः प्रत्याहारान्तर्गतवसिद्वये लस्याभ्याश्रयकृतवस्याधालनत्पत्तेन सु-
त्रैकदेशप्रधानफलरूपेणेन तदङ्गस्याप्युक्तप्रायत्वेन फलस्य तस्याप्युक्तप्रायत्वम् । अथ एव बहुरलियायुक्त-
मिति न न्यूनतोति भावः । यद्यपि “प्रेम्यमुबोर्द्विविधः” इति निर्देशेन रिमर्गवर्णनं सूकरं तथापि तत्र सौत्र-
त्वेन निर्वाहो शापकत्वे मानाभावः । यद्वा, आदिपदात् “प्रत्यद्दृष्टमि” इत्यादौ “ङ्गोः कुप्” इति कुगा-
द्यापत्तिस्तद्वदः । तथा च विसर्गपदं कुगादिरपि सर्वपदं शरोऽप्युल्लङ्घनम् । क्वचिन्निसर्गाप्यपत्तेरित्येव पाठः ।
एतेन ‘द्विर्द्विरे’ इत्यत्र एं दोषं ददत् स्वयङ्गकारादिः परास्तः, आगमशास्त्रमनित्यमिति स्वप्रामाणिकम् ।
इतोऽपि तस्य तत्त्वमेव निश्चीयत इति दिक् ।

सुखं हर्षात्पश्य काकाविभक्त्यन्तत्वेन क्रियान्वयीचित्तयेन अन्त्यपदेन तदभावे सामर्थ्याभावेन कथं न-
मान इत्यत आह—अधिररणेति । आदिना कर्मपरिग्रहः । सामर्थ्यमिति । हन्त्यपदयोरिति शेषः ।
एतैः सप्तमीभूमासे सर्वत्र वृत्त्यन्तर्भूतास्त्यादिक्रियाद्वारा सामर्थ्यमिति कैयटोक्तिः परास्त्रा । यद्द्वारं यस्य
कारणत्वं तदन्वयद्वारेव तस्य क्रियान्वयीचित्त्यादिति भावः । विभागस्येति । “यस्यैव शोण्डेः” इत्यत्र
सप्तमीनियोगविभागस्येत्यर्थः । सुप्सुंतीतीति । पर्यायेनाप्यत्रेष्टसिद्धेः पुनर्योगविभागादिति नोक्तम् ।

संख्या :

हरिर्द्विर्ताति । न च "प्रेयस्त्वुर्हन्विष" इति निर्देशेन ह्यपरपरोपस्य विगमो न भवतीति ब्रह्मनया न दोष इति वाच्यम्, प्राङ् हनवीत्यादौ युगात्मपक्षेः । न च तत्रापि "यद्ब्रह्मादिति" निर्देशेन न दोष इति वाच्यम्, युगात्मनस्य वैकल्पिकत्वेन तद्विदेशस्य तदभावरक्षे सुमाप्येन तत्प्राप्त्यर्थ्याप्रदानात्मन-
वादिनि ।

कथांस्तत्रयद्वारंति । कौमुद्यामप्याधारेऽधिरासप्रन्यायाने कर्तृनंदास त्रियाधारमेकधिरा-
समुक्तम् । नन्वेवं साक्षाद्विजान्निविर्त्वं कस्यत्तत् परम्परान्दन्वयिर्त्वं वा । नापि, कथिकस्यत्वेऽप्याह ।
नान्यः, रमांश्चिरादेषु साक्षान्विजान्निविर्त्वातेरिति चेत् । न, साक्षाद्विजान्निविर्त्वादेव । वा । साक्षात्प्रमाणम् ।

शब्दरत्नम् ।

न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति ।
भैरवी ।

दिना । एकस्य शब्दस्यानेकार्थपरत्वं तन्त्रव्यवहारः, यथा 'अक्षान्पश्य' इत्यत्राक्षराब्दो देव
नाक्षरयाक्षबिभोतकाक्षस्य बोधकस्तथाऽत्रापि हलुत्तब्द उभयपरोऽस्तु । 'सकृदुचरितः शब्द-
सकृदर्थकमयति' इति न्यायस्य 'गङ्गायाम्मो न गोपौ स्त' इत्यादौ व्यभिचारस्य दर्शनादना-
श्रयणमिति भावः । इदमेकशेषस्य प्रत्याख्यानपक्षे । शास्त्रीयप्रयोगनिर्वाहार्थन्तदारम्भे त्नाह-
एकशेषेति । यत्र सकृदुचारितस्यैकस्य शब्दस्य समानानेकार्थपरता तत्र श्रुतस्यैकस्य शक्त्या
भावप्रकाशः ।

नोचित इति सद्भावः । अत्रास्य लक्ष्याणि तु भाष्यकैयटादिषु स्पष्टानि । एतेन प्रथमत्यागे मानामाव इत्यस्य कपिशलाधिकरणन्यायस्य चेतनानात्यानाश्रयणमिति शिवरामेन्द्रसरस्वत्याद्युक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । अर्थभावः—निजं प्रयाणामेका संज्ञा रीश्वरादित्यादिलिङ्गादाद्यस्तुभाष्ये तयोरनाश्रयणस्य ध्वनितत्वाच्च तयोस्तस्य वक्तुं शक्यत्वेयन्नास्यानाश्रयणं वक्तुमशक्यम्, मानामावात्कल्पत्वाच्च । एतेन पूर्वपक्षद्वयं निर्दिष्टपरिभाषा दुर्बारेत्यतो यदेति पक्ष इति वदन्तो मान्या मान्या एवेति ध्वनितम् । उक्तलक्ष्येभ्यस्तन्तरं वदन्तिरूपि तथापूर्वयुक्तेस्तत्त्वमहीकृतमेव । एतेन तत्र सा दुर्बारा इति खण्ड्येकमपास्तम् । “तद्धितश्चासत्” इत्यत्र प्रथमत्याग इति न्यायमाश्रयन्कैयटसु चिन्त्य एवेति तत्रैवोदघोते स्पष्टम् । यद्यप्येवम् “अनभिहिते” इत्यत्र सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे स्वोक्तं श्लेषोः कर्मणीत्यादेरेकवाक्यतयाऽन्येन कर्मणीणि सप्तम्या “श्लेषोः” इतिसुत्रोक्तैकवाक्यपक्षत्वेनानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यादिभाष्यकाराद्यहीकृतवाक्यार्था-सम्भवस्तथाप्यनित्यत्वाच्चनात्यानाश्रयणम् । स्पष्टञ्चेदं तत्रैव कैयटादौ । तत्र चानभिहितसूत्रमपि मानमिति । ननु “गङ्गाया मीनघोषौ” इत्यादी युगपदेकेनानेकार्थधीवदनापि तथैव किं न? सङ्कुचरित इति वृद्धोक्त्या-यात् । तस्य वैरुवारमेवोच्चारितः शब्दः एकवारमेवार्थधियं जनयतीत्यर्थः । सा वैकार्यविययाऽनेकार्थवि-पया वेश्यन्त्यम् । दृष्टान्ते तथैवोपस्थितेः । अतएवार्थमिति जातवेकवचनम् । तत्र मीनघोषाविति वदना-न्यपद तात्पर्यग्राहकं तत्र । यत्तु एकः शब्दः एकमर्थं बोधयतीति तदर्थ इति । तत्र, क्रियाजन्मेत्याचर्षक-“क्रियान्यावृत्तिगणने” इत्यस्याधिकारेण तत्र वर्त्तमानादेकशब्दात्, तस्य सङ्गदादेशश्चेत्यर्थेन “एका-स्य सङ्गश्च” इत्यनेन सिद्धस्य तथैकवारमित्यर्थवत्त्वेनोक्तार्थकतामावात्मनःसद्वैयर्थ्यापत्तेश्च । एवञ्च तन्ने-णैव सिद्धे परममूले कस्यङ्गावृत्तिर्व्या । किञ्च तस्या दुराग्रहे एकदेशस्यैव सा युक्ता ताविव । अत्र एव सङ्गावृत्ति गौरवात्तद्वैयर्थ्यकदेशस्यैव तन्त्राचम्यतमं मिद्वान्तिवन्मन्त्राशङ्कदिति चेत्? तदेतत् खण्डयितु-मेव क्रियमाणत्वेन भासमानमपि गुरुद्वेषं निगूहितं च शङ्कने मूले—स्यादेतदित्यादिना । तन्त्रा-शुचीति । तन्त्रं द्विषा—शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रं च । तथार्थभेदाच्छब्दभेदः, शब्देऽपि तदभेद इति मतद्वयेऽपि सरला ।

सरला ।

[illegible]

शब्दरत्नम् ।

यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषोपायन्यतरेणोच्चारणं, बोद्धुस्तत्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभव-
सिद्धं; तथापि व्यवस्थितैवान्यतमसत्ताज्ञेन बोध्यत इति न दोषः । एकशेषश्च प्रत्याख्यातो
भवेत् ।

लक्षणाया चाज्ञेकार्थबोधकत्वसम्भवाः, यत्र तु विरुद्धानेकार्थबोधकता तत्रैकानुसन्धानेनानेका-
र्थबोधकत्वासम्भवः । यथा 'पुण्यजनाश्रयोऽयं देशः' इत्यादौ । अत्र हि पुण्यश्रयो जन इत्य-
र्थप्रतिक्षायां तात्पर्यपादकमत्वे धार्मिकबोधकत्वेन चरितार्थस्यायान्तराबोधकत्वम् । यदा
तु रुढ्या 'यातुधानस्य बोधो जायताम्' इति तात्पर्यन्तत्र सामग्रीसत्त्वे यातुधानबोधकत्वं, न
तदा धार्मिकबोधकत्वमिति तादृशस्थले आवृत्तिं पिना नानेकार्थप्रतीतिरिति । प्रकृते हल्ल-
ब्धस्य विरुद्धान्तरतया तन्त्रनिर्देशस्यावृत्तेश्चासमानफलकत्वाभावेनान्यतमशब्दप्रयोगानुपप-
त्तिरित्याशयेन शङ्कते-यद्यपीति । ईदृशे विषये विरुद्धानेकार्थविषये । व्यवस्थितैव नियतैव । एव-
कारेणैच्छित्त्या व्यावृत्तिः । सा च अत्रवस्था वक्तृश्रोत्रन्यतरपरत्वेन कल्पनीया-वक्तुस्तन्त्रेण-
कर्मण्येव बोधारणम्, बोद्धुस्तुभयप्राप्यावृत्तिरेवेति । एवञ्च तन्त्रावृत्ती वा एकशेषावृत्ती वा
इति बोध्यम् । न दोष इति । यद्यत्रभिप्रायेण त्रिसययोजने योऽनुभवविरोधरूपो दोषः ॥ नेत्यर्थः ।
नन्यैकशेषस्य प्रत्याख्यानादन्यतमशब्दानुपपत्तिरित्यत आह-एकशेषश्चेति । प्रत्याख्यात
आयप्रकाशः ।

शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसङ्ख्ये शब्दान्वयव्यतिरेकसत्त्वे च आद्यम् । तत्र तस्य तत्सद्विदित्यम् । उभयत्रा-
पि सङ्कटनुमदितैकशब्देन युगपदनैकार्थबोधः । 'अज्ञानपरम' इत्यादावाद्यम् । 'यदान्परम' इत्यादावन्यम् ।
'अज्ञा मज्जन्तां मज्जन्ता दीन्यन्ताम्' इत्यादौ स्वावृत्तिरिति बोध्यम् । ननु मूलमप्युक्तम्, सुखिने दुःखिने
वेगनि द्रवदहनपशितुहितदीभिनिरित्यादाविव हसमीषो लो इत्युपायनयं चेदिति विरुद्धान्तरैकानुसन्धानेन
युगपन्नोपासम्भवेनात्र वक्तुस्तन्त्रैकशेषोपायन्यतरपरिग्रहस्यपि बोद्धुबोधार्थं तदावश्यकत्वेन प्रयामाभेच्छित्त्या-
विपल्यपरतयाऽन्यतमोक्तदुर्बलत्वात्प्रकाशरस्य सामस्येनानुवादासङ्कतेः । इयान्तरं भेदः-इष्टान्तेऽन्व-
यिभेदादुद्देशविषयभेदादिरेषः, दाटान्तिके इत्यस्यां प्रसिद्ध्या ॥ इतीत्याशयेनाह-यद्यपीति । ईदृश
इति । विरुद्धान्तरैकानुसन्धानेनैकशेषः । तन्त्रैकेति । शोतुः शब्दद्वयानुसन्धानद्वयं भवतिवि तात्पर्य-
वैरोच्चारणमित्यर्थः । बोद्धुमिति । तुः पूर्वव्यवच्छेदे । तस्यानुसन्धानद्वयेन क्रमेण बोधादिति भावः ।
एवौ मूलानुसन्धानवच्छेदे । अनुभवति । एवञ्चानेनानुसन्धानवच्छेदे कर्तुमशक्यतया मूलवत्तत्त्वज्ञानया-
व्यापित्वात्प्रतिपक्षरसङ्कटेः प्रकृत्याः विपक्षप्रतिपक्षान्ति चित्त्या एवेति सत्यान्वयभङ्गयोरित्युक्तद्वयेभ्यो-
भाषिण्यमिदम् । अन्यथा साहित्याभावेन तन्त्रावृत्त्येकशेषेति द्वन्द्वे न रसप्रतिनि मन्त्रोक्तिभिन्नमेति, यत्र
द्वन्द्वद्वयानुसन्धानमिति च ध्वनितम् । अगन्तव्य परममूले शब्दावृत्तिरेवोक्ता । एवञ्च यदायामिवावृत्त्यागच्छा
समादिता भवतीति बोध्यम् । व्यवस्थितैव-नियतैव । एतेनैच्छित्त्या व्यावृत्तिः । तत्प्राप्त्यर्थं च वक्तृ-
श्रोत्रन्यतरपरिग्रहेणैव । केवलवचनामिदंनान्येनैवैच्छित्त्यात्वं इत्याह । तदेव न, तथापिदृशे स्थले शोतुः श-

सत्या ।

ममस्तु । इत्येह इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं पप्रचर्यः । यद्वा, मास्तु तन्त्रादि,
असहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । सामीप्यं पप्रचर्य इति ।

शब्दरत्नम् ।

भैरवो ।

इति । लौकिकशब्दसाधकत्वेन भाष्यकृता निराकृत इत्यर्थः । प्रत्याख्यानञ्च सहविवक्षायां
सजातीयानेकशब्दानां द्वन्द्वदर्शनेन तन्त्रेणैकैरेव शब्देनानेकार्थस्य बोधसम्भवे तदर्थमनु-
शेषो नारब्धव्य इति रत्या कृतः । नच शास्त्रीयप्रयोगसाधकत्वेन तस्यावश्यकत्वेन प्रत्या-
ख्यात इत्यसद्गतमिति वाच्यम्, लौकिकप्रयोगासाधकत्वेनैतदर्थमनावश्यक इति तदर्थम् ।
नन्वेवं पाणिनेः, सूत्ररूपासद्गतिरत आह—असहविवक्षायामिति । तदेतदुक्तं सर्गादिसूत्रभाष्ये ।
तत्र हि—संशोपसर्जनव्यावृत्तिसमये “सर्गादीनि” इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञा क्रियते पाठश्च
विशेष्यते । कथमुत्तरेकेन यथेनोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—“एकशेषनिर्देशात्सिद्धम्”
इति । इत्याशयेनेति । भाष्यकृत इतिशेषः । पृथगुक्त इति । मूले दीक्षितैरिति शेषः । असहवि-
वक्षा च प्रकृतसूत्रेऽप्युक्तरीत्या अस्त्येव ।

भावप्रकाशः ।

शब्दावृत्तिरेव, वक्तुस्तु तन्त्रान्यतरदेवेति । वक्तुस्तदिना श्रोतुस्तानिर्वाहेतदनुपायमावेन तयोरा-
वृत्त्यभावस्यान्यत्रावोधनेन च उभयोस्तन्त्रावृत्तौ एकशेषावृत्तौ वा शुद्धावृत्तिर्बन्ति सत्तात्पर्यम् । अत्र एवावृत्ति-
पदं मध्ये दत्तमिति भावः । तेन तन्त्रावृत्तीत्यादिप्रत्ययेन । अनेनेति पाठस्तु युक्त एव । ननु कैवल्यवक्त्रा-
यमिप्रायमात्रबोधनं क्रियत इति भावः । न दोष इति । पृथगनुक्तिरूपदोषो नैत्यर्थः । अतएव तत्र द्वन्द्वेषु-
पपन्नः । वस्तुतोऽक्षरत्वात्त्येन तथार्थाभावेन यथाकथञ्चिदुक्तार्थरूपनया मूलोपपत्तिः, ननु सिद्धान्तोक्तिरि-
यमिति बोध्यम् । नन्वेवमप्येकशेषस्य प्रत्याख्यानान्तत्वं बाधितमेवात आह—एकशेषश्चेति । चतुर्थे । प्रत्या-
ख्यात इति । यद्यपि, तथार्थातीति शेषः । भाष्यकृता लौकिकादिप्रयोगासाधकत्वेन निराकृत इत्यर्थः । सहविवक्षार्था
सजातीयार्थकानेकशब्दप्रयोगाभावेन द्वन्द्वभावेन जातिव्यक्तिपक्षयोस्तन्त्रेणैव निर्वाहादिति भावः । सम्म-
वति दृष्टकल्लवोऽदृष्टकल्लवना न न्याय्येत्याशयेन समाधत्ते—अतएव इति । अत्रापि साऽस्तीति भावः । अपिर्विशेषे ।
अक्षरीत्या तत्सूत्ररूपाऽन्यथानुपपत्तेस्तत्र च शास्त्रमप्युक्तप्रयोगेभ्यस्तः । अन्यथाऽतिप्रमत्तापत्तेरिति भावल-
दाह—शास्त्रमात्रेति । शास्त्रमात्रमप्युक्तशब्दसाधनोपयोगीत्यर्थः । मात्रपदेन लौकिकादिन्यवच्छेदः । अत्र
एव “सर्गादीनि” इति सूत्रे—“अनेन संज्ञा तेषां त्रिवीकने—ये सर्वांस्तानि मवांदय इति, गणपाठश्च विशिष्यते ।
कथं पुनरेकैकोभयं लभ्यम् ? लभ्यमित्याह—एकशेषनिर्देशात्” इति प्रकृतसूत्रे—“द्विवचनेचि” इति सूत्रे च “एक-
शेषनिर्देशात्सिद्धम्” इति च भाष्यं सङ्गच्छते । तत्र तत्र कैवल्येऽप्येवमेव । एतेन तन्त्रैकशेषवोरनुत्पत्त्युक्तत्वा-
दन्त्यल्लोकिरनुत्पत्त्युक्तत्वात् । यद्वा, अपिः प्रत्याख्यानपदोत्तरं बोध्यः । तथैकशेषस्तु प्रत्याख्यानोऽप्यम-
विवक्षायानित्यापेक्षान्यतथैवान्वयेन शेषपूरणमत्र वाक्यात्कारे वा चायमिति बोध्यम् । इत्याशयेनेति ।
मूलस्येति शेषः । ननु भाष्यादेः । तन्त्रे तत्रापि तन्त्रेणैव निर्वाहात् । एवञ्च मिदन्ते तत्र तत्रैकशेषशब्दमस्यै
यथाशुभो गौगस्तदभावे तन्त्रस्य । अतएव कैयटेन तत्तद्व्याख्यं तथैव व्याख्यातम् । एवञ्चापि अत्रोपपत्तिरिति
बोध्यम् । अतएव प्रत्याख्यात इत्युक्तिरपि सम्यगेव । एतेन शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगिते प्रत्याख्यात इत्युक्ति-
शेषः । एवञ्च तद्व्याख्यानमनेतिशुक्तं न भाष्यरहितेति भावः । मूले—इति च व्याख्येति । प्रागुक्तरीत्या
निर्दुष्टत्वादित्येव व्याख्यात इत्यर्थः, नतन्त्रया व्याख्यास्यते येन दोषावतिस्तीति निश्चिद्विधः । तत्र पूर्वोक्त-
रूप तन्त्रापीय बाध्यता वेति भावः । ननु “वदो स्थाने” इत्यम्यात्रापि प्रकृती सामीप्यं पप्रचर्यो दुर्लभोऽत्र
सरला ।

असहविवक्षायामपीति । अपिर्विशेषो निश्चयः, प्रत्याख्यानोऽप्येकशेषवोरनुत्पत्त्युक्तत्वात् । शास्त्रमात्र-
प्रक्रियोपयोग्यावश्यक इति तस्य पृथगुक्तिः । सहविवक्षाविवक्षक एवेकशेषः प्रत्याख्यान इति—भावः ।
निर्दुष्टत्वात्तत्र द्विवचने इत्यर्थः एकशेषवोरनुत्पत्त्युक्तत्वात् ।

अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च ल् चेति । लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेत् ?

शब्दरत्नम् ।

“पठो स्थाने” (पा०सू० १-१-४९) इत्यस्य “गुणानां च परार्थत्वात्” इति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न, च “इको गुणवृद्धौ” (पा०सू० १।१।३) इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरेपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम्, “सार्वधातुकार्घधातुक्रयोरलोन्त्यस्येको गुणवृद्धौ” इति सूत्रप्रपञ्चस्य लक्ष्यसंस्काररूपाभावात् न विज्ञेयविशेषणभावमादायैव तच्छेषप्रपञ्चात् न तु गुणगुणिभावेन परस्परपक्षत्वेन चेति कैयटेन स्पष्टमुक्तेः । एतन्मूलकतयैव तत्पक्षासम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भावः ।

शैरवी ।

ननु सामीप्यं पक्षार्थं इत्यनुपपन्नम्, “पठो स्थाने” इति परिभाषायाः सत्त्वाद् अह-पठो स्थान इत्यस्येति । ननु हस्थानिकरूपकाराभावात् परिभाषायाः कथम्प्रवृत्तिः, नवोपानल्लुनातीत्यस्येवेति वाच्यम्, उपदेशेऽतथात्वादिति चेत् ? न, लक्ष्याभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया न्यायेन तदप्रवृत्तिरूपनं युक्तमित्याशयात् ।

“गुणानाद्वा” इति न्यायस्य व्यभिचारमाशङ्क्य निराचष्टे—नवेत्यादिना । तच्छेषशब्देन तस्य शेषः, स शेषो यस्येति वेत्यर्थकृतच्छेषशब्देन । परिभाषयोः—“अलोन्त्यस्य” “इको गुणवृद्धौ” इत्यनयोः परिभाषयोः । लक्ष्यसंस्कारेण । एतेन तेषां स्वयंप्रदेशेऽपि वाक्यार्थबोधजनकत्वमस्त्येवेति ध्वनितम् । गुणगुणिभावेन—अङ्गाङ्गिभावेन । परस्परपक्षत्वेन—परस्परनिमित्तनिमित्तीभावेन । यथा ‘चक्षिष्टः रूपान्’ इत्यादेः “पठो स्थाने” इति सूत्रपरामर्शं विना वाक्यार्थबोधजनकत्वं नास्तीति तयोः परस्परनिमित्तनिमित्तीभावस्तथाऽत्र नास्तीति भावः । विज्ञेयविशेषणभावमात्रेण तच्छेषप्रपञ्चनमपि न युक्तमित्याह—एतन्मूलकतया । उक्तन्मादमूलकतया । तत्पक्षासम्भवस्य । परिभाषयोरेव तच्छेषत्वमितिवक्ष्यताम्भवस्य ।

मैवम्, आद्ये समासस्य छिष्टत्वात् । न हि "ब्राह्मणकम्बलः" इत्यादौ ब्राह्मण-
समीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते, न वा चित्रगुशब्दान्वित्रगवीणां समीपवर्त्ती

शब्दरत्नम् ।

छिष्टत्वादिति । 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभा-
वादिप्रतीतिरुपपन्नन्तःसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य पञ्चम्यत्वा-
भावात्तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमाप्ताप्राप्तिरिति, मध्यमपदलोपिसमाप्ते सौत्रे वा तत्र
समासस्य छिष्टत्वमिति भावः । तदेतदाह—नह्येत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन । चि-
त्रगवीणासमिति । "कुमति च" (पा० सू० ८।४।१३) इति शत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेख-
भैरवी ।

प्रतीतिवदिति । यथा तत्र 'स्वस्वामिभावप्रतीतिर्भवति तयाऽमन्तरादिशब्दप्रयोगं विना
सामीप्यं न प्रतीयत इति वैपरीत्ये दृष्टान्तः । पञ्चम्यत्वामावादिनि । तथाच सामीप्यस्य ष-
ष्ठ्यर्थत्वाभावे तस्मिन्नर्थे समासोऽपि नोपपद्यत इति भावः । ननु दृष्ट्वा तस्यार्थस्य प्रतीत्यर्थं
वाक्ये ते शब्दा अपादेया अत आह—तत्प्रयोग इति । लेखरूपमादादिति । अत्राहुः—प्रमादाभिधा-
भावप्रकाशः ।

स्वस्वदेतुतः सन्निरितयोर्विधिषु स्वस्वकार्यबोधकतयैरुत क्वचित्सन्निपातेऽपि न तावता मिथोऽपेक्षेति हि तेनो-
क्तम् । विशेष्यविशेषणार्थमात्रेण शेषशेषिव्यवहारो न कापि दृष्टव्य इति तच्छेषशब्दोऽसम्भवदुक्तिसूत्रम-
स्तोऽपि । अतएव तच्छेषनश्लोकमर्हदुपगोहारेऽपि 'नार्थं तच्छेषः' इति भाष्यं संज्ञच्छत इति उक्तम् ।

छिष्टत्वादित्येति । यत्तु "षष्ठी स्थाने" इत्यस्य बाध 'एव हेतु इति मान्याः, तत्रावामनुरोधेन ।
उक्तरीत्या तदप्राप्तेः नह्येत्यादिप्रतीतिोत्तरमन्यास्त्वारस्वापत्तेः । अत एव 'तदेतदाह' इति वक्ष्यति ग्रन्थकारः,
तद् ध्वनयन्हेतुशान्तमाह—ब्राह्मणस्येति । प्रकरणादाविति । आदिना छिष्टादिसंग्रहः । तस्यैवोक्तिसु
प्रसिद्धत्वात् । एतेन तात्पर्यसत्त्वे तत्प्रतीतिविष्टापत्तिरिति मन्दोक्तमपास्तम् । तस्यापि प्रकरणादिब्राह्मणत्वेन
मूलस्थैर्वाभावात् । उभयत्रादिभ्यां 'चैत्रस्य पुत्रः' इत्यादेर्न्यजनकभावादेष संग्रहः । अग्रे आदिना समया-
दिपरिग्रहः । वैधर्म्यं चार्थं दृष्टान्त इति उक्तमेव । तथा च तस्य तत्र षष्ठ्यर्थत्वम् । अन्तरेति । विनेत्यर्थः ।
'त्वामन्तरा तामरसाक्षी' इत्यादिवैधर्म्यं स प्रसिद्ध इति भावः । सामीप्यं साधारणमानन्तर्यमव्यवहितवदिति-
मिति तयोर्मन्दोऽन । यत्स्वप्रतीतिर्न मानम्, अन्यथा स्वस्वामिभावान्यसंयोगादीनामपि तत्राप्रतीत्या षष्ठ्यर्थत्व-
न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, "एकशतं षष्ठ्यर्थाः" इति भाष्यविरोधादिति मन्दः, तत्र, अप्रतीतस्यापि तत्साक्षी-
कारे बहुव्याकुलीभावापत्तेः । 'चतुस्रस्य मित्तः' इत्यादौ संयोगादिप्रतीतिश्च । अतएव भाष्यविरोधाभावाच्चेति
दिक् । तस्य सामीप्यादेः पञ्चम्यत्वेनाभावादिति । अस्यासामर्थ्यादित्यस्यैव समासाप्राप्तावन्वयः, तस्य
चेदानीमिष्टार्थतदप्राप्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपीष्टसिद्ध्यर्थं वाक्येऽत्र तत्प्रयोज्यमान आह—तत्प्रयोगे त्विति । मन्मो-
पादिप्रयोगे त्वित्यर्थः । तुर्वैचक्षण्ये, प्रागप्रतीतिवर्षादीनां तत्प्रतीतिरिति भावः । असामर्थ्यादिति । इतो-
रिति शेषः, अन्वयस्यैवाभावादिति भावः । एतेन हि समासविध्यभावप्रयुक्तं छिष्टत्वमुत तस्य तत्त्वाभाव-
प्रयुक्तम् ? नायः, षष्ठीतिष्ठतत्त्वात् । नन्त्यः, "अस्मैभूः" इत्यत्र सन्दिहानेन भगवतैव तदनुपगमात्,
समर्थमूत्रे भाष्यकैयट्योस्तदङ्गीकाराच्चेति मन्दस्तदनुपगमात्तत्त्वमुक्तमपास्तम्, भाष्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
इतिहेतौ । समास स्वीक्रियमाने मनीति शेषः तथा च मिदसाध्येति न्यायेन तत्स्वीकारस्य हेतुः निमित्तत्वं
फलति । अतएव समासस्येति सकलम् । एवमग्रेऽपि । अस्य कैयट्यदिरीत्या प्रत्याख्यानात्तथा—तदनुक्तत्वा-
दाऽऽह—सौत्र इति । तत्र—षष्ठीतमाप्ते । तदेतत् उक्तमेव छिष्टत्वम् । ननु भाष्यगस्वामिकस्य तत्समीपत्वे
ष्टापत्तिरेवेत्यत आह मूत्रे—अन्यदीय इति । कुमति चेति शत्वमिति । नन्वस्यासिद्धत्वात् "एकाजु-
सरला ।

कुमति चेति शत्वमिति । बलुनस्तु एकजुष्टरपदे च इति शतं न्याय्यम् । कुमति चेत्तस्यैतत्सूत्र-
दृष्ट्याऽसिद्धत्वात् । न च "प्रकरणे प्रवरणमभिर्द न योगे योगः" इति एकप्रकरणम्पूर्वसदृष्ट्या

भैरवो ।

इति सूत्रसत्येऽपि 'दिनावम्' 'अदंगारम्' इत्यत्र नृपुंसकत्वस्य सिद्धिः । समासान्तानां समुदायावपवत्वादेव 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्षियामिष्टः' इत्यत्रोत्तरपदग्रहणञ्चरितार्थम् । यत्तु तच्चः समुदायावपवत्वेऽपि 'कुमति च' इति सूत्रे उत्तरपदेन समासस्याधेयो निमित्तत्वा च प्रकृतेरिति प्रत्यासत्त्योभयोरैकत्वाधयेणैकाजुत्तरपदग्रहणमासरूपप्रकृतिकविभक्त्येव ग्रहणमिति नात्र गत्वस्य प्राप्तिः । विभक्तिप्रकृतित्वं लीयन्तस्य, समासत्वन्तु टजन्तस्येति भेदादिति । तत्र, स्त्रीप्रत्ययरहिते हटानाम्प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गव्योचकप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशेन 'प्रातिपदिकग्रहणे' इति परिभाषया लीयन्ते सुप्रकृती समासत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वे-
नोभयोर्भेदाभावात् । आक्षिप्तस्यार्थस्य सादृश्ये मानाभावाच्च ।

नयेवं सति 'कुमति च' इति सूत्रभाष्ये 'भाषकुम्भभाषेन' इत्यत्र पठितत्पुरुषोत्तरपद-
कृतमासे नित्यगत्वान्न न भवितव्यम्, पठितत्पुरुषे तु प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन भवितव्य-
मिति प्रतिपादितम् । तच्च प्रत्यासत्त्याधरणं एव सङ्गच्छते । अन्यथा वैकल्यकत्वापवादस्य
'कुमति च' इत्यस्योभययापि प्राप्तिरिति तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । एतस्य भाष्यस्य यथा-
कथञ्चिदत्र गतस्य प्राप्तिरित्यत्र सात्त्विकत्वं । गत्वन्तु तत्र 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधाच्च भ-
भावप्रकाशः ।

नन्वेवमप्यन्तर्वाचितविभक्त्या पदवाच्यं 'पदव्यवायेऽपि' इति निषेधः स्यात् । "उत्तरपदत्वे च" इति
निषेधस्तु न, प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यत्वं एव तत्प्रवृत्तेः, अपवादविधाविति पदुदात्तेन पदान्तविभावेव
तत्तरत्वाच्च । न चैवमपि "पदव्यवायेऽपि" इत्यस्य सामान्यत्वादनयोर्विशेषत्वानुविभक्तिकविपर्ययत्वात्त-
न्मवापत्तेश्चानयोर्विपर्यये तदप्रवृत्तेरावश्यकत्वेन नात्र दोष इति वाच्यम्, "अनदिने" इति वार्तिकस्य
'आर्द्रगोमयेण' इत्यादिभाष्योक्ततद्व्यत्ययं चासङ्गत्वात्तत्तेः । समयवादी तत्र एव तदमासया "धेन नः" इति
न्यायाविषयत्वात्तत्र द्वयोरपि प्रवृत्त्या तद्व्यत्ययसम्भवादनपदव्यवधानात्तस्या तद्व्यवधानलक्षणागमपि सम्भवाच्च ।
यत्तु 'क्षीरपेण' इत्यादी 'भानिकारक' इति प्राक्प्रवृत्त्येः समासे निषेधाप्रवृत्त्या तद्व्यत्ययसम्भवन इति । तत्र,
उक्तरीत्या 'भाषकुम्भभाषेन' इत्यादावपि सिद्धान्ते सप्तमीसमासेन व्याख्याने निषेधसिद्धमावापत्तेः, वैदिक्ये
बीजामावाच । तस्मात्तद्विपर्यये तदनित्यत्वं पदत्वं पदत्वयोग्यत्वमित्यनयोर्मन्त्रतदेव शरणमित्यत्र स कुर्वार
इति चेत् ? न, उक्तवार्तिकस्य प्रसज्यप्रतिषेधेन तद्विद्वान्व्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तमिष्टमध्यस्थपदव्यवधाने निषेधो
नेति व्याख्याने "आर्द्रगोमयेण" "अर्धगोमयिणी" इत्यादिसिद्धावपि 'रस्यविणा' 'हरिकामेण' 'चतुर्वह्ने' इत्याद्य-
स्त्रिधापचिरेवेति पदुदात्तेनैकवार्तिककत्वव्यवधानात्तस्य प्रकृतिभिन्नान्याव्यवहितपरकनिमित्तनिमित्तमिष्टमध्यस्थ-
पदव्यवधाने निषेध इत्यर्थस्य तद्विपर्ययमङ्गीकारात् । व्यवधानकपदस्याव्यवहितप्रकृतिभिन्नान्यपरकत्वे निषेध
इति यावत् । तस्य प्रत्ययान्ताव्यवहितपरकत्वे स इति निष्कर्षः । उक्तलक्ष्येषु तस्य प्रकृतिभिन्नपरत्वमेव न तदव्य-
वहितमिति न निषेधः । "चतुर्वह्ने" इत्यत्राप्यत्र पदस्य व्यवधानयकत्वाङ्गीकारे उक्तरीत्येव तदभावः । बहुचस्तु
प्रकृतिभिन्नान्याङ्गशब्दपरत्वेऽपि पदत्वाभावात्तदभावः "चित्रगवोनाम्" इत्यत्रापि व्यवधानकरोपदस्य तद्विभ-
क्तीपरत्वमेव न तदव्यवहितमिति तदभावः । न च "अवः परस्मिन्" इति टचो लोपस्य स्थानिवद्भावः,
पूर्वस्मात्परस्याव्यवहितस्यैव ग्रहीयमाणत्वात्, "पूर्वभासिद्धीये" इति निषेधाच्च । "एतस्य दोषः"
इत्यस्य तु गत्वे प्रवृत्तिः, ननु तच्चिद्वेधेऽपि, तावतापि क्षतिविरहाच्च । ध्वनित्रयायमर्थस्तत्रैव भाष्यकृता । तत्र
होवमुक्तम् "अतद्धित इति वक्तव्यम्, इह मा भूत् - "आर्द्रगोमयेण" इत्यदि । तत्तर्हि वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् ।
नैव विशाद्यते पदेन व्यवधानं पदव्यवधानं इति । कथं तर्हि ? पदे परतो व्यवधानः पदव्यवधान इति इति । एवञ्च प्र-
त्याख्यानपक्षे प्राशङ्क्येऽपि गत्वासिद्ध्या तदनुपरोधेन यथा वार्तिकमने तद्विद्वत्त्वमपि वक्ष्यित्वा तादृशनिष्कर्षा-

सरलम् ।

सादेतत्, द्विपुटी, द्विपुटीत्यत्र समासान्तस्य लीप्तिजयर्थमुत्तरपदावयवत्वं वाच्यम् । अन्यथा-
अकारान्तोत्तरपदाभावेन "अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः क्षियामिष्टः" इति वार्तिकस्याप्रवृत्त्यापत्तेः ।
ततश्च तादर्थ्याच्छब्दमिति गोक्षिबोहसर्वनस्येति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् समासान्तसूत्रस्य-

भरवी ।

वत्येव । किञ्च पूर्वोक्तप्रत्यासत्त्याश्रयणे बहुचतुरङ्गेनेत्यत्र “विभाषा सुपो बहुचतुरस्तात्” इति यदुचि विभक्तिप्रकृतित्वम्वहुज्विशिष्टस्येकाजुत्तरपदकसमासत्वञ्चतुरङ्गशब्दस्येति भेदाणत्वञ्च स्यात् । नन्वेवमप्यन्तर्गतविभक्त्या गोदान्दस्य पदत्वात् “पञ्चव्यायेऽपि” इति निषेध स्यात् । उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्तु वक्तुमशक्यम्, “अपदादिविधौ” इति पर्युदासरेण पदान्तविधावेव तस्य निषेधस्य प्रयुक्त्यङ्गीकारादिति चेत् ? न, “अतदित इति व-
क्यम्” इति वार्तिकैक्यावयवतया गत्वाध्यातिरिक्तो यस्तद्धितगिन्नान्तरपरकपदव्यनाये निषे-
धस्य प्रयुक्त्यङ्गीकारात् ।

भावप्रकाश ।

ङीकार, तथा तदनुरोधेन माध्यममपि पदे परतो न्यवाय पदात्मक एव, विधिवान्यैकवाक्यतया भीममेता
दिन्यायेन पदशब्देनात्रोत्तरपदमेव वा गृह्यत इति कल्पितम् । एवञ्च “चतुर्वहङ्गेण” इत्यदौ नात्र पक्षेऽपि
दोषः । अतएवात्रमस्याख्यानयोस्समकलत्वम्, अन्यथा कलभेदापत्त्या प्रत्याख्यानासङ्गति स्पष्टैव ।

तिङ्मातरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानाय विशिष्टादप्युत्पन्नेऽजादौ स्वादौ परेऽव्यवहितपूर्वमुपवन्तस्य ‘द-
धिसयौ’ इत्यादौ पदस्य पञ्चमीसमासेन वारणेऽप्युक्तवाय भत्वाङ्गीकारादत्रापि शो’ इत्यस्य तथैव तत्त्वात्-
दमाप्तं सुवचनम् । अत एव “लोपः शान्त्यस्व” इति वक्ष्ये न । अन्यथा “प्रत्ययलक्षण” इत्यस्य निय-
मार्थत्वेन विशिष्टस्य भक्तवदलोपेऽप्राप्तावपि “अथ पर” इति स्थानिवद्भावात्तस्य भववलोपो दुर्वारः । स
स्थानमयत्वात् “न पदान्त” इत्यस्याप्राप्तिः । “पूर्वत्राप्तिद्वये” इति सञ्चारे तु ङीप भत्वा तदापत्तिः ।
एवञ्चात्र तस्य भावमावश्यकम् । तथा न ङीपं भत्वा तेन स्थानिवत्त्वेन ट्वा व्यवधानात्किन्तु तथैव ट्वा
भत्वा । स्वविधावित्यस्य तु स्वस्य कारित्वं एव प्रकृतिः । एवदैश्वर्यवृत्तन्यायेन तु न निर्वाहः, तेन
ट्वा तत्समूहपदास्य तस्य बान्तममूदे प्राप्तेऽपि गवित्यस्य तत्त्वात्प्राप्तात् । एवञ्च भत्वात्तदमा-
प्तिर्युक्तैव । यदि तु समपत्त्वाय तत्प्रत्याख्यानप्रकारेऽप्युत्तरपदस्य कार्यात्वादावेति वदोपस्य तत्त्वा-
निरुत्तरस्य सौलभ्येयत्र गत्वनिषध भत्वाप्राप्तिरेवेत्युच्यते, तदा प्रागुक्तनियमैरेव तदप्राप्तिरिति केचित् ।

वरतुतस्तु स भयुक्त एव गुरतत्वात् । ध्वनित चेद प्रत्याख्यानोत्तरं पुनर्ननयाटोनेतद्वचन पठता भा-
ष्यकृता । एवञ्च वदोपस्य तत्त्वावार्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेन निवृत्तावप्यत्र तदप्राप्त्या तदप्राप्ती नि-
षेध एव अणमिति तुल्यम् । भाष्यमतं तु तच्छब्देन नैति गतं सम्यगेवेति बोध्यम् ।

अथ मान्या — प्रत्यासत्त्या विभक्तप्राप्तिप्रभृतौ यवर्गबहुचरपदाक्षितसमासकृपाया ५५ प्रवृत्तादय-
त्प्राप्तिर्लङ्घनकस्य, समासत्वं टनन्तरमेति व्याधयत्वाण्णत्वस्यैवाप्राप्तिः । अतएव “मात्रपुग्भावायेन”
इत्ययं पक्षीतलुङ्गीचरपदके तद्विभक्त्युत्तमि च “नुमति च” इति नित्यणत्वेन भाष्यं, तत्पूर्वपदके तत्र तु प्रातिप-
दियान्तेति वा गन्तेनेति “नुमति च” इति सूत्रभाष्यं सङ्गच्छते । अथवा व्यापरापवादेन नित्यणत्वेनैव
वत्पदकेऽपि माम्मिति वदसङ्गति स्पष्टेवेति ।

समास ।

समासपदस्य प्रियमाणा स्थाना समासार्थद्वयमानारीषिप्रक्रियावाक्यपदके उत्तरपदे भवति ।
तथा च समासात्वा इति सूत्रस्य समासार्थद्वयमानारीषिप्रक्रियावाक्यपदके उत्तरपदावयव-
समासात्वा भवतीत्यर्थः । द्विपुत्री द्विपुत्रीत्यत्र च अन्वयिनि विहितः समासः तत्रात्र उत्तरपदावयव इति
न च उत्तरपदस्य इत्यस्य प्रकृतिः सिद्धी । अत एव “कृत् कृत् च कृत्” इति समासपदावयवयो-
न भवति इति मरुद्भारवधार्थं सङ्गच्छते । अन्यथा अत्रत्यपस्य समासावयवयोरेऽपि उत्तरपदावयवयो-
नभवे कर्तृभारवधार्थं न स्यात् । यदि तु उत्तरपदमित्यस्य समासान्तत्वं उत्तरपदावयव-
योरेऽपि समासावयवतावाक्यार्थमात्रेणात्रान्तत्वाभावात् नाभ्यधीमावादादोऽन्वयपदमादा इति सूत्रस्य-
प्रभृतौ तद्विभक्त्युत्तमि च “नुमति च” इति समासावयवतावाक्यार्थं स्वीकृतव्यम् । तथा च समासार्थ-
वत्त्वमनन्तरीत्यर्थमात्रावयवपदके उत्तरपदावयवयोरेऽपि समासावयवतावाक्यार्थं भवति समासान्तत्वं
इत्यर्थः । अतएव तत्र च ट्वा समासावयवतावाक्यार्थमात्रेणात्रान्तत्वं सूत्रमिति न कर्तव्यं

भैरवी ।

अत एव 'स्म्यविणा' 'आर्द्रगोमयेण' 'चतुर्वह्ने' इत्यत्र णत्वस्य सिद्धिः । आद्ये आद्यो भावे पूर्वस्य विशब्दस्य पदत्वमस्त्येवेति तद्वितभिन्नं तस्मिन्परे सति निषेधाभावात् ण-
श्रयातिरिक्तेति । द्वितीये मयदो णत्वाश्रयातिरिक्तत्वात्तस्मिन्परे यत्पदं गोशब्दस्तेन
व्यधानेऽपि णत्वसिद्धये तद्वितभिन्नेति । तृतीये बहुचो णत्वाश्रयातिरिक्तो यस्तद्वितभिन्नो-
द्गशब्दस्तत्परत्वात्तेन व्यधानेऽपि णत्वसिद्धये पदेति । एवञ्च 'चित्रगवीणाम्' इत्यत्र गोश-
ब्दस्य णत्वाश्रयातिरिक्तद्वितभिन्नपरत्वाभावाण्णत्वं भवत्येव । नन्वेवमपि 'कुमति च' इति
त्वमित्यनुपपन्नम्, अस्यासिद्धत्वात् 'एकाजुत्तरपदे ण' इत्यस्य प्राप्तेः । 'कुमति च' इति
सूत्रस्य 'एकाजुत्तरपदे ण' इति सूत्रापवादत्वं तु वस्तुमशक्यम्, 'चतुरङ्गे' 'भापकुम्भाणाम्'
इत्यत्रैकाजुत्तरपदकत्वाभावेऽपि कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्य सत्त्वात्तस्य प्राप्तेरिति येन नाप्राप्ति-
न्यायस्य विषयाभावादिति चेत् ? न, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया यत्र फले विशेषस्तत्रैव तत्प्र-
वृत्तेः स्वीकारात् । किञ्च प्रतिपदविधित्वेन 'कुमति च' इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्न्याय्या । प्रतिपद-
विधित्वमिदं यथाशक्त्यैव यथाप्रयोजकमिति तु न भ्रमितव्यम्, 'अपरशाल' इत्यत्र 'दक्षिण-
पूर्वा' इत्यत्र धरितार्थस्यापि "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे" इत्यस्य भाष्यकृता प्रत्ययलोपसूत्रे प्रवृत्त्य-
भावप्रकाशः ।

अत्र गुरुवरणाः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तद्वक्तृत्वात् समासत्वं सत्त्वात्तथाश्रयेऽपि णत्वं भवत्येवेति ।
इत्थं हि तदाकृत—सामान्यतो विशेषतो वा तद्वह्ने सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य तेन ग्रहणं बोध्यम् ।
अपिना स्वरय चेति तदर्थः । तथा स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्विधेः दृष्टानां प्रातिपदिकत्वस्याप्यधर्माणां
विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमिति दिश्यत इति यावत् । तथा च "भिनत्यादिर्नित्यम्" "नेनृत्तिद्व" "तुजकाम्याम्"
"यन्निष्पेक्ष" "प्रमाणे द्वयसच्" इत्यादौ यथा सामान्यत आश्रितप्रातिपदिकग्रहणमेवमत्रापि विमक्त्युत्प-
त्त्यर्थे "यदागमा" इति न्यायेन दृजन्तस्थितसमासत्वंसमानाधिकरणप्रातिपदिकत्वस्थानं व्यनते यथातिदेशः,
तथैव णत्वे कार्ये ततिस्थितसमासत्वेऽतिदिष्टे तत्त्वादेव कवर्गवदुत्तरपदकत्वस्यापि लामात्तत्प्राप्तिर्निर्बाधैव ।
तेन तस्याः कथञ्चिद्विशिष्टोपादानविषयत्वादत्र तदभाव इति चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् ।

वस्तुतस्तु तन्मयाश्रयणं कर्तुमशक्यं "बहुचतुरङ्गे" इत्यादौ नित्यणत्वानापत्तेः । अतएवापिः प्र-
युक्तः । माथ्येऽन्ये वा णत्वोक्तित्तु उत्तरपदशब्दस्य समासवरमावयवे रूढत्वात्तस्य च मध्यमपदत्वाना-
न्तरान्तररूपत्वात् ग्रहणात्कवर्गवदुत्तरपदकत्वाभावात्तदप्राप्तिबोधिका, न तु तन्मयाश्रयणबोधिका । वस्तुत-
स्तद्व्याप्यं तत्तत्प्राप्तियोग्यतामात्रबोधकं, न तु वस्तुतस्तत्प्राप्तिबोधकं "यदव्यवायेऽपि" इत्यस्य जागरूकता-
दिति बोध्यम् । यत्तुक्तमाथ्यान्निषेध "उपसर्गादसमासिऽपि" इत्यादेरेव "प्राबन्तद्वम्" इत्यादि च लक्ष्यमितिः
तत्र, तत्रत्यस्थ "अतद्वित" इति वार्तिकस्य "आर्द्रगोमयेण" इत्यादिमाथ्योक्तोदाहरणात्तत्प्राप्तपत्तेरिति । दि-
भक्त्याविति विषयसमस्या तत्सम्बन्धि तत्परतो वा यत्तार्थे तत्र कार्ये लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याग्रहणमित्य-
यिकायाः श्वस्वरनिषेधयुक्तसम्प्रसारणादिलक्षिकाया "विमक्तौ लिङ्गविशिष्ट" इत्यस्यास्तु तत्रापि नार्थविषयः,
व्याप्सूत्रे माथ्ये तत्परिभाषापरिगणितदोषेषु तस्याः पाठेन तद्व्यत्यये "युवोरेनाकौ" इति माथ्योक्त्येव
तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारादतीग्रहणाद्विज्ञातस्या अनित्यत्वेन तन्मूलत्वात्तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्च, तस्या अनित्यत्वे-
प्योत्तर्गिकप्रवृत्त्येतिद्वेः । अन्यथेत्यल्लेऽप्यप्रवृत्त्यापत्तौ निर्विषयतापत्तेः । किञ्च युवोरेनेतिवृत्तमाथ्यादौ
तस्याः परिभाषात्वेन व्यवहारादवश्यमेवा परिभाषाज्ञेयफलसिद्ध्यर्थं कार्ययुक्तेष्व । अतिरिक्तत्वेऽपि यत्र
विमक्तेः प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव तत्प्रवृत्त्याऽत्र तस्य प्राधान्यात्तदप्रवृत्तेर्निर्विप्रत्वात् । तच्च प्रत्ययत्वविम-

सरला ।

इति । तथा च चित्रगवीणामित्यत्रापि ट्वः समामचरनावयवेऽपि उत्तरपदस्याप्यवयवत्वान्नैकाजु-
त्तरपदत्वमिति कुमति चेत्येव णत्वमिति ।

अथोच्यते, उभयावयवत्वे अन्तःपुत्रस्यमायविरोधः । तत्र हि समासस्यान्तोदात्तत्वेननेन
विधीयते उत्तरपदस्य वेति विवक्ष्य आद्ये इदं प्रथमम् इत्यादौ कथोऽन्तोदात्ततापत्तिः अ-१ ये

शब्दरसम् ।

पदाध्याहारेण तन्निरूपितमन्वन्धारिका वा पठोत्थमिप्रायकम् । अत एव मनुष्यसूत्रे कैय-
टेन 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तराः' इत्यर्थे मनुष्यसूत्रापरभाष्यव्याख्यासमरे आनन्तर्यमस्त्य-
र्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधिरित्युक्तम्, ननु तस्य पञ्चम्यत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता
चासामप्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । पञ्चम्यत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्कासामर्थ्यम् ।

भेदो ।

मन्त्रन्धो निवर्त्यनिवर्तकभावः । अतः पञ्चम्यः । कैयटेनापि स्थाननिमित्तमन्वन्ध इति वदता
स्थानरूपः सम्यन्धो न पञ्चम्य इति ध्वनितमेव । नन्वस्य दृष्टान्तपरतया योजनायां 'ग्राश-
ब्दप्रयोगासन्नतिरिति वाच्यम्, अथत्यवाशब्दम्येवार्थकत्वात् । 'व वा यथा तथा साम्यं' इत्यम-
रात् । पुनश्च 'पठो स्थाने' इति सूत्रपयालोचनात्प्राग्वाक्यार्थपर्यवसानायाध्याहारोऽवश्यं कार्य-
मिति ध्वनितम् । इत्यभिप्रायकमिति । ननु सामीप्यादिः सम्प्रन्ध एव पञ्चम्य इत्यभिप्राय-
कमिति शेषः । यद्यपि पञ्चम्यमन्त्रन्धा बहुवन्तथापि निर्णयाय 'पठो स्थाने' इति सूत्रम् ।

उक्तार्थं भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—अन एवेति । सामीप्यस्य पञ्चम्यत्वाभावादे-
त्यर्थः । अस्त्यर्थवदिति । यथा वर्तमानकालावच्छिन्नास्त्यर्थस्य सौगान्तिपदप्रतिपाद्यस्य प-
ञ्चम्यत्वाभावेन प्रकृत्यर्थोपाधित्वं, तथेत्यर्थः । अत्रोपाधित्वं विनेपणपरः, प्रकृत्यर्थस्य गोप-
यार्थस्य विनेपणम् । नच वर्तमानकालावच्छिन्नास्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे गोमानासी
दित्यादावनन्वय इति वाच्यम्, तादृशव्यवहारप्रिये गोमानित्यत्र लक्षणाया अङ्गीकारात् ।
अतः गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्यत्र । पञ्चम्यत्वे त्विति । आनन्तर्यस्येत्यादि । अनन्तरा इति बहु-

भाष्यप्रकाशः ।

वचुतीत्येवशास्त्रम् । गौरवात्तस्यावश्यकत्वात् समीप्येऽनिर्वाहाच्च । स्थाने यौग्यस्य स्थाननिमित्त-
मन्वन्धेत्यर्थं वदता कैयटेनापि ध्वनितमिदम् । एवमपि सप्त पठ्या पाणिनिनाऽपि सूचितमिदम् । मनुष्य-
स्थमाभ्यमप्यत्र साधकमिति दिक् ।

सम्प्रन्धेति । निवर्त्यनिवर्तकभावादिरूपेत्यर्थः । आद्ये वा इवार्थे, अन्ये भाष्यीयपक्षविकल्पबोधः ।
पठोति । अयमभावः—सामान्यश्रुताया अपि तस्यां उक्तभाष्यादिशिष्य श्रुतया ह्यर्थादिवदनेऽर्थात्वेऽपि त-
द्विषयसन्देहस्यासम्भवेन भाष्यद्वयसन्देहेऽप्येवमन्वन्धत्वात्तथाकारणासन्नतिरेवेत्यध्याहारावश्यकत्वेऽपि 'पठो
स्थाने' इत्यस्य प्रागनालोचनमिति तदुपपत्तिः । अत एव तत्प्राप्त्या निर्णयोक्तिरपि इति । तदाह—त्यर्थात्ति ।
न तु तस्य तद्विशेषकमिति भावः । एतेन नानार्थस्थले सर्वत्र शब्दो सन्देहसम्भवः, नैवमनः, श्रुत्यर्थस्य
प्रागुपस्थित्यार्थे निर्विनाध्याहारेण शङ्कानीकित्यात् । अन्यथा 'नृमानय' इत्युक्तावपि तथा घट पटो
वेति सा रथादिनि मन्दोक्तिरप्यस्ता, उक्तयुक्ते प्राग्ज्ञान्यार्थनिर्णयात् । अध्याहारभाज्योक्ते घटादिवैष-
म्यस्यात एव स्पष्टत्वाच्चेति दिक्, एतेन "अस्तेर्भूः" "उरणूरर" इत्यादिभाष्यविरोधाद्यस्तप्रयोगोऽपि त्वानिष्ट
इति चिन्त्यमिति जगन्नाथे त्वम्यपास्तम् । अनन्तरादिचिनि नृत् भूमूल्यन्तुक्तार्थं भाष्यादिमन्त्रान्तर-
मिति । तस्य तत्त्वामावादेवैत्यर्थः । अस्यायिमोक्तद्वयेऽप्यन्वयः । शङ्कापरेति । पञ्चमीममाने इत्यर्थे वा म-
मरेति । तस्य तत्त्वामावादेवैत्यर्थः । अस्यायिमोक्तद्वयेऽप्यन्वयः । शङ्कापरेति । पञ्चमीममाने इत्यर्थे वा म-
वर्तमानसत्ता, 'गोमानासीत्' इत्यादिस्तु तथा व्यवहारविषय आसीदित्यादिरर्थः । उपाधिरिति । तस्य विशेष-
णमित्यर्थः । अत एवानन्तरा इत्युक्तिः । अन्यथाऽनन्तरमित्येव वदेत् । पञ्चम्यत्वेनेति । अन्यत्र रजोक्रिय-
माणेनेति शेषः । तथा च स्वीकारस्य हेतुत्वं प्रकृतप्रत्ययार्थत्वे फलितम् । एवमप्येऽपि । एतेनान्यत्रैवमर्थ-
लापस्तम् । चासामप्यात्तत्—भाष्येऽन्यत्र इति न्यायात् । वृत्तिपदेन मनुष्यान् । अनेति । न वाशित्यर्थः । वरमपि

सत्या ।

अस्य सारस्य न विमलत्वं बहिर्पूर्वत्वम्, यच्च विमलत्वं बहिर्पूर्वत्वमिति अस्माक्यपि दितम् ।
प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । तदस्यात्यन्तं त्वनि मन्त्रेऽन्तरं प्रकृत्यर्थोपाधिरिति । विमलत्वं त्वनि विम-

शब्दरत्नम् ।

तस्माद्यत्र पठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्यफलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च भवेत् ।

वचनान्तोपादानेन प्रवृत्त्यर्थविशेषणत्वं स्पष्टमेव । एवञ्च सापेक्षमसमर्थवदिति न्यायेन तत्रासामर्थ्यम् । उपसंहरति—तस्मादिति । यत्र गुत्सुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् इत्यत्र । आनन्तर्यादिप्रतीतिः—आनन्तर्यनिरूपितसम्बन्धप्रतीतिः ।

उक्तार्थे प्रमाणान्तरमपि दर्शयितुमनन्तरादिष्विति ग्रन्थमवतारयति—तत्रेत्यादि । तत्र-मनुविधायकसूत्रे । यथा बहुव्रीहिसमासे वर्चमानकालावच्छिन्नाऽस्त्यर्थान्तर्भावस्तथा शब्दशक्तिस्त्वभावान्तरुपन्तादपि भविष्यतीति नैतत्प्रयोजनमिति भावः । नन्वनर्थक्यमेषास्त्वित्यत आह—अन्यफलकत्वे चेति । सुयत्नारस्याशनकल्पनापेक्षया अन्यफलकत्वफलपतनमेव धारमिति भावः । अन्यफलकम्—अस्तिमानिति । अत्र हि सत्ताकर्तृघनवाचकोऽस्तिशब्दोऽन्यथं, तस्यास्तिसामानाधिकरण्याभावान्मनुप्रत्ययो न प्राप्तस्तदर्थमेतदस्तिग्रहणमिति भावः । सूत्रानुपात्तेति । यथा शब्दशक्तिस्त्वाभावान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिवच भवति तथेति वेपरीत्ये दृष्टान्तः ।

भावप्रकाशः ।

नस्यासम्भवादिति भावः । तथा चानन्तरा इति नैव वदेदिति बोध्यम् । एतेनैव भाव्य समीपादिपदशुक्लवाक्यानिप्रायं न तस्य तत्त्वामात्रपरमिति मन्दोक्तमपास्तम् । एवमपि तत्र यक्षे तस्य दुष्परिहरत्वेन भाष्यासङ्गतेर्दुष्परिहरत्वात् । अन्यपक्षे तु तदुक्तविलीयदूषणमुद्धरन् उपसंहरति—तस्मादिति । उक्तहेतोर्नियमः । यत्रेति । गुत्सुत्रो देवदत्तस्य किञ्चित् इत्यादिसमर्थसूत्रमाध्यादिप्रयोगे इत्यर्थः । मात्रशब्देन प्रवृत्तसमीपादिपदानाध्याहृतिः, प्रवर्ण्यप्रभावे इति शेषः । एतेन पठ्यन्तत्वनिरूपितः । अतो ह्येतन्मानशब्द एव तद्वाचीति भावः । एतेन “अतो ह्य” इत्यत्र सूत्रकृता “वहो ह्ये” इत्यत्र त्वया चार्होक्तमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तहेतोः, तदङ्गीकारस्य खण्ड्यमाणत्वाच्च । अनन्तरादिष्वित्यस्य मौलिक्य निमूलकत्वमपाकर्तुं तत्रैव प्रमाणानि आयाचन्तरण्यह—तत्रेत्यादिना । एतन्मनुष्ये बहुव्रीहविव शब्दशक्तिरवाम्भ्याद्वर्तमानसत्ता-तर्भावसम्भवेन दृष्टफलाभावात्तदभाव इति भावः । सम्भवति दृष्टेति न्यायावलम्बनेन—तस्याभ्येति । अस्तीत्यस्य “अस्तिमान्” इत्यत्र सत्ताप्रयथनापेक्षकारितिशब्दस्याप्ययत्वेन आतिपदित्वेऽपि अस्तिवत्तत्त्वं सर्वप्रतीतिरव्यभिचारेणास्त्यसामानाधिकरण्यादप्राप्तमनुप्तिरिति लक्ष्यत्वे इत्यर्थः । अनुपात्तेति । तथात्वेन तदनुपात्तेत्यर्थः । मत्वर्थीयवदिति । यथा स तत्तदन्तर्भावेण भवतीत्यर्थः । एवमप्येति । ननु नाय दृष्टत्वं चञ्चित्ताभावेऽपि वर्यैवा नित्येति न्यायेन तत्पदोत्तरमनुकृष्टाऽस्त्येत्पन्नतरमुच्यते । यैतत्पदस्यैव तत्रेण वक्तुं शक्यत्वेनानन्तर्यादिरिव सर्ववत्तदनुपादानाभावेन वैपम्यान्मनुविविधावपि बहुव्रीहिरुपात्तेर्निवार्यायस्य उच्यतेन तदुपान्तस्यैवोचितत्वात्तत्त्वं आह—बहुव्रीहिवचेति । अत्र तु तदनुपादानं न स्पष्टमेव । अतएव चार्थवदेन दृष्टान्तोक्तिः । अतएव च यथासद्व्यर्थेनेति भावः । यत्वाचे तथात्वेन दृष्टा-तदर्थयेन तथा व्याख्यानेऽपि नान्ये तथा व्याख्यानं युक्तम्, तत्र तदन्तर्भावस्य मनुष्यप्रमाण्यक्येयत्पदोत्तरत्वात् । एतं हि तद्विषयं किञ्चित्पेक्षया “पञ्चशु.” इत्यादौ बहुव्रीहेरन्तरङ्गत्वमुक्तम् । तथास्तिग्रहणेन विहितस्य पठ्यन्तस्य तद्विषयत्वात्तद्व्यवस्थापेक्षा दिगो, पठ्यन्तस्यपेक्षस्तु बहुव्रीहेरिति सत्ताशुक्लपञ्चगवो-सत्या ।

मानवाद्येभ्यश्चानिदम् । विद्यमानवाच्यप्रमाणत्वात् पठ्यन्तं सत्त्वर्थं वा मनुष्यादयो भवतीत्यर्थं २१० तत्सत्यः ।

अस्तिग्रहणाभावे इति । मनुष्येऽस्तिग्रहणं न पार्यं, ‘न पदार्थः सत्ता व्यभिचरति’ इति गो-शब्देन सत्ताया अपि प्रतीतिर्न तस्य विचारः ।

वृक्षादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना 'ब्राह्मणस्य कम्बलः' 'चित्रा गावोऽस्य' इति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ।

शब्दरत्नम् ।

तथाभूतानन्तर्याम्यान्तर्भागेण 'चित्रा गावोऽप्य मन्त्यनन्तराः' इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुष्ये भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वं "तस्येदम्" (पा० सू० ४।३।१२०) इति शैषिकोऽयनभिधानान्नेति "तस्येदम्" इत्यत्र भाष्ये । तदुक्तम्—अनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति । तत्र समासप्रहणं तद्वितृत्तेरप्युपलक्ष्यम् । अनन्तरादिशब्दैः पठितत्पुरुषादिभ्यो भवत्येव । 'प्रा-मदृपः' 'गङ्गातीरम्' इत्यादौ समीप एवावयवत्यारोपेण समासः । स्पष्टा चैव रीतिः भैरवी ।

तथाभूतेति । सूत्रानुपात्तेत्यर्थः । उक्तार्थं प्रमाणान्तरमप्याह—अनन्तरादेरिति । तदुक्तम्—तदे-
तत्सर्वमनसि निधायोक्तम् । नन्वेवमनन्तरशब्देन पृथीतत्पुरुषोऽपि न स्यादत आह—अन-
न्तरादिशब्दैरिति । असामर्थ्यस्य घृत्यभावप्रयोजकस्य तत्राभावादिति भावः । नन्वेवं 'ग्राम-
रूप' इत्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिरत आह—ग्रामरूप इत्यादि । यदा ग्रामशब्दः शालास-
मुदाये वर्तते तत्राप्ययं व्यवहार एवमेवोपपाद्यः । आनन्तर्यस्य पृथगर्थत्वमभ्युपेत्याप्याह—
भावप्रकाशः ।

सम्बन्धेऽन्तरङ्गत्वात् एव, न द्विगुरिति कैयटः । एवं च साधर्म्येऽयं दृष्टान्तः । अत एव पार्थक्येन दृष्टान्तोक्तिरिति ।
तत्र सद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिरेवा । अत्र एव “सत्त्वाद्द्विगोस्तद्वितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति तदुत्तरभाष्यप्रतीक-
मादायोपाध्यनुकानपि स्वामाभ्यादुभयोरस्त्यर्थविपर्ययेनान्तरङ्गत्वाभावाद्विशेषविवक्षितेन द्विगुना बहुव्रीह्या-
भात्ततो मनुष्यादेर्निषेधो वाच्य इति सिद्धान्तरीत्या कैयटो व्याख्यत् । अत एव मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति सङ्गच्छते ।
वस्तुतः ‘पञ्चकपाल,’ इत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा परत्वाद्वाच्य इति विशेषत्वादिमान-
वस्तुतः ‘पञ्चकपाल,’ इत्यादौ चरितार्थसमानाश्रयद्विगोरेव बहुव्रीहिणा परत्वाद्वाच्य इति विशेषत्वादिमान-
कैयटोक्तिश्चिन्त्या । भाष्यन्तु सर्वमेकदेश्युक्तिरेव । एतेनार्थकृतपरिहृत्त्वानाश्रयणादिदं विन्यमित्यपास्तम् ।
तथा दृष्टान्तोक्तेशोऽप्युक्त एवेति वैधर्म्यं पवाय दृष्टान्त इति गुरुचरणानामाकृतम् । तस्याभ्यूतेति । सर्व-
था सूत्रानुपात्तैत्यर्थः । अनभिधानादिति । तद्वत्तत्त्वप्रतीत्यभावात्तौ तदन्तर्भावोऽत्र सर्वथा न भवत्येत्यर्थः ।
आशयस्तु प्रागुक्त एव । तदुक्तमिति । प्रागुक्तं सर्वं मनसि निधाय स्वरूपितवाक्येनैवमुक्तमित्यर्थः, ननु
निर्मूलनं वा भाष्यायुक्तमनुकृतमिति भावः । अनन्तरादिषु—आनन्तर्यादिषु । आदिना सामीप्यं सङ्गृह्यते । एते
नादिपदं भवन्मनेभ्यश्चेति मन्दोक्तमपास्तम् । कैयटसङ्ग्राह्याह—आहरे इति । उक्तभाष्यादिवित्यर्थः । न
चास्य बहुव्रीहिर्भाष्यविपर्ययत्वेन न यथाश्रुतं प्रकृतस्यैकदेश्युक्तिनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यकैयटविरोधापत्ते-
श्चेति पूर्वपक्ष्युक्तं युक्तमेवेति वाच्यम्, सङ्गोचं शानाभावादनभिधानरूपमाश्रयुक्ते लुप्तत्वाद्भाष्यस्याभ्याश-
यकत्वेन कैयटस्य विन्ययवाच्य । तद् ध्वनयद्वाह—तत्रेति । उक्तमौलवाक्ये इत्यर्थः । वृत्तेरपीति । तथा
चाधिकसङ्ग्राहकमपि तत्, ननु स्वस्यैव सङ्गोच्यमुक्तभाष्यादेरिति भावः । अनन्तरेति । अनभिधानरू-
पयुक्तेरसत्त्वात् । अत एव स्नानानन्तरमित्यादिप्रयोगसङ्गतिरिति भावः । नन्वेवमप्युक्तयुक्त्या ‘ग्रामरूप-
इत्यादि न स्यादत आह—ग्रामेति । ‘ग्रामो लब्धः’ इत्यादौ तथैव बोधात्समीपके सारण्यके वृत्त्याऽत्र निर्वा-
हादाह—गङ्गेति । अत्रापि सयोगेनानिर्वाहादाह—आदाविति । तेनाश्रुतस्तस्मात्तः शिदित्यादिस-
ङ्गमः । आद्ये कैयटोक्तिस्तु विन्ययैव । अन्ये “ध्वस्तोरेका” इति सूत्रस्य मर्थं गमकम् । एवं च ‘अशुभः’

सरला ।

समीपे एवावयवत्कारोपेणेति । वस्तुतस्तु “ग्रामशब्दोऽयं बहुवचः” इति भाष्याद् सतीमन्तस्य नार-
प्यकस्य सजनस्य शांलासमुदायस्य ग्रामशब्दवाच्यत्वेन ग्रामरूपे तदवयवत्वनक्षनमेवेति नारोपापेक्षा ।
पर्व गङ्गातीरमित्यादावपि गङ्गापदस्य मादृक्कृष्णचतुर्दश्या संभाविततलाधारदेवज्ञाचकृत्वेन तदवयवत्वं
तीरेऽश्वतनिति तत्रापि नारोपापेक्षा ।

शब्दरत्नम् ।

“मपयन्तस्य” (पा० सू० ७।२।११) इति सूत्रे कैयेदे । किं च हस्य लित्पथे “हल विदेखने” इति धातोर्लस्येत्त्वापत्तिः । न च फलाभावः, ‘देवदत्त हल’ इत्यादौ डित्त्व-
सामर्थ्यादभस्यापि ढेलोपबलित्त्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वं
भैरवी ।

किञ्चेति । आपत्तिरिति । नयेयमापत्तिर्हेलन्त्यमिति सूत्रावृत्तावपि समानैवेति वाच्यम्, धा-
त्ववयववृत्तारस्योपदेशोऽन्त्यत्वाभावादिति भावः । इत्वापत्तिरिति । तथाच लोपः स्यादिति
भावः । अत एव "लोपश्च बलपुत्रः" इति भाष्ये उक्तम् । अणादिसंज्ञाशब्देषु लोपस्तु न,
आदिरन्त्येनेति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसहजेनेत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

नपेत्संज्ञाया लोपातिरिक्तमपि फलमनुबन्धा अनेकान्ता इति पक्षे 'अत्र आ अटित।' इत्य-
त्रैवप्रतिषेधरूपं दृष्टमिति वाच्यम्, अनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षस्यैव स्थापयिष्यमाणत्वात्।
लोपस्य फलत्वेऽपि तदतिरिक्तं फलं नास्तीति शङ्कां निराकुरुते—नन्वेवादिना। फलाभावः—लोपा-
तिरिक्तफलाभावः। समाधत्ते—देवदत्तेति। हलिति चिबन्तम्, देवदत्तेति सम्बोधनम्, अ-
स्तांति शेषः। लिखतामर्थ्यादिति। व्यञ्जनस्य या इत्संज्ञा तस्य लोप एव फलमिति तु न, त-
थात्वे व्यञ्जनानुच्चारणस्यैव मुररत्नात्। किन्तु फलान्तरमपि। तच्च फलं "लिति" इत्येतत्प्र-
भावप्रकाशः।

इत्यादायगत्या तथैव भाष्यादिप्रामाण्यादिति मान्योक्तं प्राचक्षन्तुरेवेनेति बोध्यम् । एतेन शिशिरर्तुसमीप-
पीपचेत्रमासाविद्यार्थकः । 'शैशिरो मासो परिहाय' इत्यापस्तम्बप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । शिष्टसमाचारात्
उप्यतिपमयादाच्चैवमेव तस्य व्याख्यानं युक्तम् । एवमेव 'उत्तमं च नैदायम्' इत्यत्र धान्यो विवक्षितः ।
अत एवोत्तमपदस्वारस्यम् । एतेन भाष्यकाल्पनापारपर यथाश्रुतं सुदर्शनादिकृत् व्याख्यानमपास्तम् । एवञ्च
तत्र ममास्तपद तद्विहस्याप्युपलक्षणमिति निवृष्टमेव । एतेन 'प्रामस्य नदी' इत्यादौ तत्प्रतीतिः प्रसिद्धैवेति
पण्डितकृतमपास्तम् । अनेकाः तपस्ये सर्वत्रैवेत्या गतिः । यथैव सति न दोषस्तथान्यत्र स्पष्टम् । इय रातिः
का दृष्टेत्यत्र आह—स्पष्टेति । तत्र हि परिग्रहण किमित्याशङ्क्य नयन्तं मर्यादान्त वा चेन्नस्य क्षेत्रमि-
त्यादावन्तशब्दस्य यथाकर्म मर्यादामिद्विधोऽद्वैतत्वादन्यमान्यग्रहणार्थं तदिति उक्तत्वा सर्वत्रैवान्तशब्दः
सह तेन वर्तते, भाष्ये तु नद्याः क्षेत्रत्वासम्भवात्प्राह नद्या इति गम्यत इति तद्वर्षामस्याप्युक्तं भाष्ये ।
नत्र सर्वत्रैवेति प्रतीकमादायासम्भवाधिष्ठनया व्याख्यायान्ये .स्वाङ्गः—सर्वत्रैवान्तशब्दोऽज्ययववाची
करयचिन्मुस्य तत्त्वं, करयचिन्मातोम्योपादुपचरितमित्याशयेनेदं भाष्यम् । तत्रश्च तस्य तत्त्वान्नपर्यन्तस्यादिश-
न्मात्रार्थः परिगृह्यायुक्तम् । तेन 'अने क्खान्त' इत्यत्र मुख्यावयवे सामोप्योपचरितावयवे वेति तत्त्वभाष्या-
र्थं इति न तद्विरोध इति वद्व्यावः ।

[illegible]

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभः, यणः प्रतिषेधारम्भान् । तत्प्रत्याख्यातपक्षेऽपि “मलो मलि” (पा० सू० ८।२।२६) इत्यतो मलप्रहणमपकृत्य संयोगान्तस्य मलो लोपविधानाच्च । किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासम्भवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यवः । अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहविवक्षाया असम्भवात् । तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

वस्तुं शम्भमित्यपि बोध्यम् । यद्यपि “हलमीरात्” (पा० सू० ४।३।१२४) इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितुं शक्यम् । तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति हिक् ।

मलो लोपेति । सौमलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लु । असम्भवादिति । मैरवी ।

वृत्तिरूपमेव लकारस्थले स्वीकार्यम् । एतच्च प्रहृतोदाहरणे प्रत्यवात्पूर्वत्वाभावात् प्राप्नोतीति तत्सामर्थ्याद्भवतीति भावः । ननु “हलमीरात्” इति निर्देशेन लकारस्य लोपाभावे इत्त्वमपि न भविष्यति, प्रतियोगितासम्बन्धेन लोपस्येत्प्रत्ययापकृत्या व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य न्याय्यत्वादित्याशयेन शङ्कते—यथपीति । लघीयसीति । कण्ठतालवादिव्यापारगौरवापेक्षया मनोव्यापारगौरवमधिकमिति भावः ।

मूलोक्तं—सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपम् । ननु “कर्मवत्कर्मणा” इति सुत्रे “व्यत्ययो बहुलं भावप्रकाशः ।

दृष्टान्तेषु तथारवापत्तेः । तत्रैकाङ्गवैयर्थ्येऽपि कलमस्तीति चेदत्रापि तुल्यम् । एतदर्थमेव दृष्टान्तोक्तिरिति भावः । कित्त्वन्तरम्यैवेति । तस्मात्तत्रस्थेति भावः । कन्त्वं वक्तुं ज्ञानयत्नादित्यपि बोध्यमिति पाठः । कन्त्वं लोपकप्रमादाद् । सोऽपि बोध्य इत्यादिषु तु देवदत्तेत्यतो यत् इत्यादिः । इत्यपीति कन्त्वपदोत्तरं बोध्यमिति । एतापि । यद्वा इत्यपदार्थान्तेनार्थद्वयासमर्पणेन तन्त्रैकदेशान्तरासम्बन्धोऽपिना समुचीयते । यद्वा किञ्चित्स्य दोषसमुत्पादकत्वेऽप्यपि ज्ञानसमुच्चये । एवमप्येव सर्वत्र । अत्रोऽत्र न दोषगद्गालोऽपि । एवञ्च नान्तरायनत्वालोपेन ‘देवदत्त इ’ इत्येव प्रयोगः स्वादिनि भावः । धातुनिर्देशरूपोक्तत्वात् चार्तिताध्यादा—हलेति । नेत्त्वमिति । तेन लोपाभावद्वारासमायेन पन्थाभावादप्यारम्भावेन व्याप्याभावव्यावृत्त्यवस्था-चेत्वनपि नेत्यर्थः । यत्रैतत्तत्र तत्र तदवस्थापदोपपत्तौ कार्यमित्यन्यत्र स्पष्टम् । एवञ्च नात्रपक्षो दोष इति भावः । ज्ञापकेति । उक्तनिर्देशरूपप्राप्तेत्यर्थः । लघीयसी—भावनं लुपृष्टा । नहि वर्णा-भिन्नाक्तिजनपक्षग्राह्यनिधानगौरवमेवादित्यर्थं न ज्ञातव्यकमनोव्यापारगौरवमिति सन्ताड्यति । तथा च सम्पूर्णसूत्रतो लघुत्वं एतदेतन्त्रावृत्तौकावदादौ लक्ष्यत्वापत्तिरात्रो निदेशानुपपत्तिरुक्तत्वादभाव-कल्पनमिति मद्यागौरवात्तलो लघुनखवात्सूत्रावृत्तिरेवोच्येति भावः । एवेनोपदेशे इदन्त्यम् अन् अनुनासिक इति सूत्रार्थं “इत्त्वम्” इत्यत्र योगविभाष इत्यादित्यदिताख्यज्ञानां निवृत्तिः । तदप्यन्यथाद-दिमिति ।

मलो लोपेति । नन्वेवमपि “मलो मल” इति सूत्रभाष्याद्वक्तव्यमेवादपरतेनात्रेति निर्दिशेति चेत् ? न, तथास्त्यपि तस्य यणमिभ्रान्त्यदत्तरय “संयोगान्तस्य” इति सूत्रोक्तभाष्यादावददत्तत्वात् । अन्यथा नि-यत्तयोर्विरोधो दुष्परिहर एव । नन्वेवमप्यन्यपक्षेऽनिरातः । तदा मायवार्तिहस्तास्येनेहृत्प्रत्याप्तान्त-मिधानात् । अन्यथा कन्मेदापत्त्या तदमद्विति स्पष्टैव । विसर्जनीयविधावन्यदे कार्यकालक्षेत्रे एतद्विहार-स्य भावे दूषितत्वात् । एतेनान्यपक्षे कल्पमत्र इति जगत्वाचरसादयेकनशास्त्रम् । तद् धनदप्रा—यौत्रे-ति । मूलोक्तमेवेति । सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरूपमेत्यर्थः । एवः पूर्ववत् । “एवेनोपदेशात् निदर्” इति भाव-मस्ता ।

मलो लोपेति । “संयोगान्तस्य लोपः” इति सूत्रे “मलो मल” इत्यतो ज्ञाप इति परमन्तराव ना-

शब्दरत्नम् ।

नच "आद्यन्तौ टकितौ (पा०सू०१।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः सा-
हित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि
प्रथमतो लकारो हल्पदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधे कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं, ततो
भैरवी ।

लिङ्याशिष्यङ्" इति संहितापाठेन द्विलकारको निर्देशः, एकस्य लकारस्य। संयोगान्तलोप
इति प्रतिपादितमन्यत्र, तदुपपत्त्ये "संयोगान्तस्य" इति सूत्रे सम्बध्यमानमपि श्लेषग्रहणं
वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन क्वचिदश्लोऽपि लोपो भविष्यति । अत एव "अमो मश्" इति
सूत्रस्यशकारप्रत्याख्यानपरमाप्यस्याप्युपपत्तिः । तत्र हि—शकाराभावे मकारस्य मकारादेशे
प्रयोजनं नास्तीति सर्वोदेशो भविष्यतीति दूषणे दत्ते मकारस्य मकारादेशोऽनुस्वारवाधनायां
भविष्यतीति दूषणे परेण दत्ते एवन्तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते इत्युक्तम् । अत्र द्विम-
कारक इति प्रतीकमुपादाय "एकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते" इति कैयटेनोक्तम् ।
एवञ्च न लकारस्य संयोगान्तलोपानुपपत्तिरित्यत आह मूढे—किञ्चेति । अयं यत्न इति । हल् च
लृ चेति द्वन्द्वकल्पनारूपो यत्न इत्यर्थः । अस्यां चानसायाम्—हल्पदार्थाजानावस्थायाम् ।

सहविवक्षाया असम्भवाभिधानमसङ्गतमित्याशयिकामाशङ्कां निरस्यति—नचेत्यादिना ।
यथासंख्यमन्वयेऽपीति । अस्य लक्ष्यसंस्कारवेलायामित्यादिः । साहित्यावच्छिन्न इति । आद्यन्तसमूहे
साहित्यावच्छिन्नस्य दित्कित्समूहस्य अन्वयः । समानविभक्तिकृतया अभेदान्वयः । वक्ष्य-
माणरीत्या इतरेतरयोगेऽपि समूहस्य विशेष्यत्वमिति भावः । हल्पदवाच्यश्चेति । यथा अर्द्धे प्र-
ति 'नागरं भक्षय' इत्युक्ते नागरपदवाच्यः कश्चन पदार्थः स्यादिति सामान्यतो बोधः प्रथम-
तो जायते, ततो नागरपदवाच्यः क इति विशेषजिज्ञासा भवति तथेति । कल्पितमिति । सूत्र-
प्रणयनान्यथानुपपत्त्या कल्पितमित्यर्थः । एतेन सहविवक्षासम्भवो दर्शितः । ततः—सामान्य-

भावप्रकाशः ।

स्याप्ययमेवार्थः । कैयटस्तुचिन्त्य एवेति स्पष्टमन्यत्रेति भावः । लघु—लघीयः । ननु मूढे द्वन्द्वप्रयोजकस्त-
दसम्भव इत्युक्तं, स चायुक्त इति खण्डनकृदादिद्राह—नचेति । आदिना "तत्त्वस्थमिषाम्" इत्यादिसङ्ग्रहः ।
अन्ययेऽपीति । लघुसत्त्वारकवाक्यार्थबोधवेलायामिति शेषः । तथा च तथान्वयवसत्या अप्यभावात्कथं
द्वन्द्व इति भावः । प्रथमतः—उक्तनोभाष्याम्, एवमग्रेऽपि । इतरेतरद्वन्द्वे साहित्यं विशेषणमिति तन्मते-
नाह—साहित्यावच्छिन्न इति । मुख्यमते तु साहित्ये साहित्याभवेति बोध्यम् । अन्येयेति ।
नामार्थबोधिनि न्युत्पत्त्या कल्पितेनाभेदान्वयमात्रेणैवार्थः । मात्रपदेनान्वयस्य लक्ष्यासंस्कारकस्य कल्पने
तरया न वास्तव्यमिति ध्वनयति पूर्वपक्षी । अस्य सहविवक्षात्वे हेतुत्वेनान्वयः । एवञ्च तदानीं शक्तुः
सहितबोधेच्छायाः सर्वं धोतुरपि तथैव शान्द्वयमिति भावः । इहापीति । हलन्वयमित्यत्रापीत्यर्थः ।
यद्यपि हल् च लृ चेत्येव द्वन्द्ववाक्यप्रयोगस्तथापि पाठक्रमादर्धमो वतीयानित्याह—लकार इति । अस्म
शोभय द्वन्द्वसाधुत्वापर्यकत्वात्तत्र चानुपपत्तत्वात्प्रान्त्यत्वनिवेशः । एकत्रान्वयसुचनार्थेपदोद्धेयः । स च
"संज्ञापरिभाषणम्" इत्यादिवदिति भावः । सामान्य इति । हल्पदवाच्यत्वेन स कश्चिदित्यर्थः । इल्लिति
सुबन्तश्रवणेन तत्र पदत्वमग्रे पद्यत इति न्युत्पत्त्या सामान्यतोऽर्थधीहेतुत्वस्य अग्रे तुल्यवित्तिवेद्यतया
तद्राज्यस्वरयाप्यर्थमात्रे अह इति भावः । ननु शक्तिग्रहस्य व्यवहाराधीनत्वेनैव तदमावाक्यभेददत्त
भाह—कल्पितमिति । सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या । सहेत्यादिः, अनेनावास्तवत्वं तस्यांशे ध्वनितम् ।
एवञ्च हल्पदार्थज्ञानस्य प्रागुभयोरपि सत्त्वात्तद्वन्द्वसहविवक्षायाः सत्त्वेनात्र द्वन्द्वः सुलभ इति भावः ।
द्वन्द्वसाधुत्वं च । अपिना इत्यदार्थसमुच्चयः । न-वेवमस्य वेद्यार्थापत्तिरेवांशे इति दृष्टान्तवैषम्यमत्र
भाह—तत इति । उत्तरीत्या द्वन्द्वसाधनोच्चारित्यर्थः । विशेषेति । "नदि निर्विशेषं सामान्यं
सरला ।

सरला ।

न्यभेदेन संयोगान्त वापदं तदन्तरस्य लोपः स्यात्, शब्दन्तो यः संयोगः तदन्तं यत्पदं तदन्तरस्य लोपः स्या-

शब्दरत्नम् ।

विशेषजिज्ञासायाम् “आदिरन्त्येन” इत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं च, सहविवक्षा—यद् वस्तु वस्तुविच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, योद्भूतोऽयं क्रमेणैवेति वाच्यम्, “आद्यन्तौ” (पा० सू० १।१।४६) इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रारम्भमामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽप्यन्यप्रकारेण भवती ।

तो बोधानन्तरम् । विशेषजिज्ञासामिति । निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावेन । कारणस्य सामान्यज्ञानस्य घृत्तत्वाद्विशेषजिज्ञासा भवत्येवेति भावः । ननु पृथक्वाक्याद्यद्ये किं साध्यकमत आह—आदिरन्त्येनेति । विशेषतः—हल्त्वादिना विशेषरूपेण । वाक्यार्थः—वाक्यार्थबोधः । एतेन सूत्रस्य सार्थक्यं हल्स्य चोपपत्तिः कृता । श्रोतुहल्पदार्थस्य ज्ञानाभावेऽपि वक्तुः पाणिनेस्तज्ज्ञानमस्त्येव । अन्यथा वाक्यप्रयोगमेव न कुर्यात्, यत्नं प्रति इच्छायाः कारणत्वात्तादृशी सहविवक्षा सम्भवति । ततः पूर्वम्—आदिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रप्रणयनात्प्राक् । हल्पदार्थज्ञानात्—हकारादिहकारान्तस्य हल्पदार्थत्वेन ज्ञानात् । क्रमेण—प्रागल्कारस्येत्त्वेन ज्ञानं ततो हल्पदार्थत्वेन ज्ञानं ततो हल्पदार्थस्य इदिति ज्ञानमिति क्रमेण । समाधत्ते—आद्यन्तादित्यादि । सूत्रारम्भसामर्थ्येनेति । यत्र न हन्तस्तत्र, यथा लोके—

“शत्रु मित्रं विपद्भिः च जय रजय भञ्जय” ।

भावप्रकाशः ।

भवति” इति न्यायेन सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासाहेतुत्वात् । अन्यथा बन्धव्यभिचास्य स्यादिति भावः । तत्रैवबोधाय गमकमाह—आदिरिति । वक्तुः शेषेनेत्यदार्थज्ञानस्य सत्त्वेनास्यार्थज्ञानस्य सत्त्वादिति भावः । विशेषतः इति । आदिहान्तवर्णानां हल्त्वेनेत्यर्थः । वाक्यार्थः—तद्बोध आदिशकः, पुनस्तत्त्वानुपपत्त्यासादन्मात्रस्यैव श्रवणाच्च । संस्कारक इति । एवञ्च हन्तोपपत्तिर्नास्तीति वैयर्थ्यं नाप्यन्योन्याश्रय इति भावः । ननु न सहविवक्षा शब्दार्थः, किन्तु वक्तुः सहवक्तुमिच्छा तस्याश्च “आद्यन्तौ” इत्यादौ वक्तुस्तयोः प्रत्येकं ज्ञानेनोभयत्र सत्त्वेनादोषेऽप्यत्र हल्ज्ञानाभावेन तदभावात् हन्ताप्राप्तिरिति दृष्टान्तवैयर्थ्यमिद्व्यसिद्धिश्च, इत्यतः तत्साम्यं ददवत्रिदसिद्धिप्रत्यया प्रतिपादयति—किञ्चेति । वक्ता चास्य शास्त्रस्य पाणिनिरेत्याह—सा चेति । तादृग्विच्छा चेत्यर्थः । सूत्रेति । “आदिरन्त्येन” इति सूत्रप्रणयनेत्यर्थः । यत्तु “हल्स्यम्” इति सूत्रप्रणयनेनेति व्याचक्ष्वी । तत्र, तस्य यत्किञ्चिदर्थकत्वेनापि सार्थक्यापत्तेः । ततः पूर्वमपि—वक्तुस्तत्त्वार्थबोधोपपत्तिः । हल्पदार्थमिति । आदिहान्तानां हल्त्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमपि सूत्रवैयर्थ्यं श्रोतुस्तत्त्वार्थज्ञानाभावेनेत्यासिद्धेरत आह—योद्भूतोऽयं इति । तेषामुक्तसहविवक्षामात्रे प्राक् कल्पेत्सद्बोधस्तत्र आदिरन्त्येनेत्यस्य ततो हल्स्यमित्यस्यैवं क्रमेणेत्यर्थः । एवः सहशेषव्यवच्छेदे । एवञ्चोभयथापि तस्याः सत्त्वेनासम्भवादिति मूलमनुक्रमेणेति तस्य भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्तवैयर्थ्यात्, तथाहि, तत्र पाणिनेस्ततोस्तत्त्वार्थेण समुदितरूपेण च ज्ञानं तत्त्वार्थबोधोपपत्त्येव, तज्ज्ञानस्य तच्छास्त्रासाध्यत्वात् । अतोऽप्यन्येन तत्त्वत्वाद्भूतद्वन्द्वप्रयोगः साधुरेव । श्रोतुरपि प्राक् तत एव तत्त्वत्वेन तच्छब्दार्थेन तथैव बोधः । न च पाणिनेर्द्विविधेन बोधेऽपि श्रोतुस्तत्त्वार्थबोधमात्रस्य च तत्त्वसाक्षात्कारत्वात्तद्वन्द्ववैयर्थ्यमेवेति वाच्यम्, अथासङ्ख्यसूत्रप्रणयनपाणिनितत्त्वार्थबोधेनादोषात्, अत्र तु न तथा द्रव्योत्पत्त्यर्थबोधोपपत्त्यात् तदज्ञानात्—तत्त्वतच्छास्त्रासाध्यावात्सामान्यतो ज्ञानकल्पनायां मानमात्राच्च, सूत्रस्य यत्किञ्चिदर्थकतया सिद्धान्तोपपत्तिर्नास्तीति गूढाशयेन समापत्ते—आद्यन्तादिति । सूत्रारम्भेति । अत्र शास्त्रेऽसम्भवात्लोकादौ स्थानाख्यलोकादिप्रमाणादेव सिद्धेस्तस्य वैयर्थ्यमिति भावः । तथा—तत्त्वार्थेति शेषः । पाणिन्यथासाक्षात्त्वान्वयेऽपीत्यर्थः । अङ्गीकारेऽपीति । तद्वान्वयेनेत्यादिः । तत्त्वार्थार्थोत्पत्त्यान्वयेऽपि समुद्धान्वयत्वेनेत्यर्थः । यद्वा, तथा तेन

सरला ।

द्वितीयं न्रियते । अन्ययोगकरणसान्ध्याच्च पूर्वस्य आचिन्त्यत्वं शङ्कते । तेन इत्युक्ते एव पूर्वयोगस्य

शब्दरत्नम् ।

तस्य साधुत्वमल्पते मानामावात् । किं च, श्रोतृणां सह बोधो भवति यतीच्छया सह वक्तु-
मिच्छया एव सहविषयत्वेन श्रोतृणामपि सहबोध एवोचितः । तादृशेच्छया तेषां ता-
दृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः । मुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः,
भैरवो ।

इत्यत्र स्थानाख्यलौकिकप्रमाणेनान्वयबोधो भवति, तथा शास्त्रेऽपि भविष्यतीति यथा-
सहयसूत्रं न तदर्थं, किन्तु द्वन्द्वार्थमेव । लोके यथा द्वन्द्वनिर्देशे यथासङ्ख्यं न प्रतीयते तथा शा-
स्त्रेऽपि न स्यात् । अत एव “अज्ञाविधनौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्ते न ज्ञायते कयाजाघनं
कस्यावयवम्” इति भाष्ये उक्तम् । अतस्तथाऽन्यबोधार्थं पूर्वोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसूत्रसहायेना-
स्तु साधुत्वमिति भावः । अन्यप्रकारेण—श्रोतुर्वस्तुञ्च प्रथमतः सामान्यतः, ततः श्रोतुः प्रथम-
तो लब्धेन, ततो हल्पदार्थावयवत्वेनेति ॥ उक्तः प्रकारस्ततोऽन्यप्रकारेण । अयम्भावः—प्रकृतौ
यथासङ्ख्यसूत्रविषयताया अभावाच्छ्रोतुर्द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञानं, ततः प्राथमिको बोधश्चान्योन्या-
श्रयाच्च सम्भवतीति पूर्वपक्षयुक्तसहविषयपदार्थोऽस्मभ्यनुक्तिक इत्याह—विश्लेषादिना । श्रो-
तुन्मन्विग्रहबोधोऽत्र कस्तेच्छा सहविषयता, सा कदा सम्भवति यदा श्रोतुः सह बोधः स्यात्,
तथाऽत्र तु न सम्भवत्यन्योन्याश्रयादिति, सहविषयत्व नारतीति कल्पनीयम् । ननु पाणिने-
स्तादृशी इच्छा कल्प्यतामत आह—तादृशेच्छयेति । भ्रान्तत्वापत्तिरिति । इच्छामप्रतीष्टसाधन-
ताज्ञानस्य कारणतया श्रोतृसममेतं सत्ज्ञानं भविष्यसाधनमिति ज्ञानं पूर्वं पाणिनेः कल्पनी-
यम् । श्रोतुस्तु सहज्ञानं न भवतीति पाणिनिसममेतस्य ज्ञानस्य सहबोधविशेष्यकत्वावच्छि-
न्नश्रोतृसममेतत्प्रकारकस्य भ्रमात्मकत्वेन पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । तादृशबोधाजनक-
सहबोधाजनकैत्यर्थः । ननु लोके य. पुरुषोऽन्यतरविषयकज्ञानवान् नतुभयविषयकज्ञानवान् त-
न्प्रति ‘मुखनयनमपश्य’ इति प्रयोगो दृश्यते तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यत आह—मुखनयनमिति ।
भावप्रकाशः ।

प्रकारेण । अयम्भावः—यद्यपि समासत उपस्थितिर्येवैव तथापि तत्सन्तारम्भसामर्थ्येनान् शब्दो लाघवेन
द्वन्द्वनिर्देशेऽपि प्रत्येकान्वयबोधतत्पर्येण तथान्वयबोधवृत्त्यानवयवत्वमनया बोधो न ततः प्राक् । अन्यथा
साहित्ये द्वन्द्वविधानाक्रमान्वदो न स्यात् । एव च तत्सूत्रद्वन्द्वनिर्देशोस्तथा-वयेनापि द्वन्द्वस्य साधुत्व
बोधयति स्वशास्त्रे । एतच्च प्राक् ततः पदार्थोपस्थितावयवतात्पर्यविषयत्वाच्च समूहा-वयवोभरतया तत्तदाह । तेन
लोके आचमनी वर्णानां विप्रदात्री देवनाथरक्षणादितराग्रेत्यादौ न द्वन्द्वस्य साधुत्वमिति । अन्यप्रकारेणेति ।
एतस्य तत्पदवाच्यत्वेनान्यस्य लब्धेन ज्ञानमिति रूपेणेत्यर्थः । तस्य—द्वन्द्वस्य । एवमाद्ये दूषणमुक्त्या
वदुक्तदिविषयोऽपि सहविषयपदार्थो नेति ध्वनयितुम् “आदिरन्येन” इति सूत्रमेव तत्र मानमिति शब्दा
दूरीकर्तुं चायसाधारणम् । द्वितीये तदाह—किञ्च श्रोतृणामिति । श्रोतृसम्बन्धसहबोधकर्तृत्वमनैच्छा-
इत्युक्तवक्तृसम्बन्धसहबोधनेच्छाया इत्यर्थः । एतेनोक्तयो-र्व्यावृत्तिः । सहविषयत्वात्वेन न चच्छब्दार्थत्वेन ।
श्रोतृणामपीति । द्वन्द्वप्रयोगेण श्रोतुः सहबोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वस्य निर्णयात् । अन्यथा तान्प्रति
वक्तुं द्वन्द्वप्रयोगो कृया स्यादिति भावः । अपिर्वक्तृसमुच्चये । सहबोध इति । सहबोध एवेत्यर्थः । एवेन क्रम-
मामान्यबोधोऽन्यावृत्तिः । एवञ्च दृष्टान्ते न दोषः । अत्र तु अन्योन्याश्रयग्रस्तत्वाद् बाधितः स इति भावः ।
नन्ववमपि श्रोतृहल्पदार्थाज्ञानेन तया सहबोधासम्भवेनान् क्रमेणैव बोधोऽस्त्यत आह—तादृशेच्छेति ।
उक्तरूपेच्छयेत्यर्थः । द्वन्द्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या तस्या आवश्यकत्वादिति भावः । तेषाम्—श्रोतृणाम् ।
तादृशबोधेति । हल्पदार्थाज्ञानात्तया सहबोधाजनकत्वमिति शब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः । तान्प्रतीति शेषः ।
भ्रान्तत्वेति । श्रोतृनिष्ठहल्पदार्थाज्ञानस्य तस्य घानेऽज्ञानेन भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः । एतेनादौ विशेषाज्ञा-
नात्पाणिनेः सामान्यज्ञानम् । किञ्च श्रोतुर्द्वन्द्वोपपत्त्यर्थं प्रमेण बोधाच्छदावयवकं वक्तृत्वभावेऽपीत्यपास्तम्,
मरहा ।

प्रवृत्तिरिति तत्र वातिरेकवाच्यतया यणितिरिक्ते एव श्रुतिरिति न प्रवृत्तिरिति । अत्र एव “हे प्रथमयोरन” इत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा धेत्यन्यदेतत् । किं च, पाणिनेः पूर्वं हल्प्रदार्थज्ञादेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्याख्यातुपरम्परापरगतमृततात्पर्यानुपपत्त्या “लट् स्मे” (पा०सू० ३।२।११८) इति सूत्रस्थकैयटोक्त-
भैरवी ।

पूर्वपक्ष्युक्तसहविवक्षापदार्थमभ्युपगम्यापि दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । हल्प्रदार्थज्ञानेऽपि आदिरन्त्येनेति सूत्रप्रणयनान्यथानुपपत्त्या हल्प्रदार्थज्ञानेऽपि । तदभिप्रायेण—हल्प्रदार्थज्ञान-
तात्पर्येण । न प्रयोगः—न हल्लिति प्रयोगः । अन्यथा—तादृशतात्पर्यकल्पने । व्याख्याविति ।
पाणिनिप्रभृतयो ये व्याख्यातारस्तेषां परम्परयाऽवगतं यत्तात्पर्यन्तदभ्युपगम्यानुपपत्त्येति समुदि-
तार्थः । लट् स्म इत्यादिलक्षणाया अनुमानस्य च हेतुमद्भावात् “लट् स्मे” सूत्रे यथा कैय-
टेन लक्षणोक्ता तथेहापि भविष्यति । “लट् स्मे” इति सूत्रे धातुिकृता “स्मपुरा भूतमात्रे, न
स्मपुराऽन्यतने” इति धातुिकृता पठितम् । तत्र स्मपुरेत्याकारकसूत्राभावादभ्युपगम्यानुपपत्त्या प्रथ-
मवार्तिके स्मपुराशब्दाभ्यामाचान्ताभ्यां “लट् स्मे” अपरोक्षे च ‘न नौ पृष्टप्रतिपद्यते’ ‘नन्वो-
र्विमापा’ ‘पुरि लट् चास्मे’ इति पञ्चसूत्री लक्ष्यत इत्युक्तम् । सत्र लक्षणाभ्यामानन्तु यदि
लक्षणा न स्यात्तदा प्रथमवार्तिकेन “लट् स्मे” अपरोक्षे च ‘पुरि लट्’ इति सूत्रप्रत्ययस्य भूत-
मात्रे प्रवृत्तिर्माधिता तस्यैवाद्यतननिषेधप्रतिपादनद्वाराऽन्यतने विधानप्रतिपादने भूतविधौपे
विधानमिति लभ्यते । ततश्च भूतमात्रे इत्यनेन सामान्येन विधानेन विरोधः प्राप्नोति । यदा तु
प्रथमवार्तिके लक्षणा तदा पञ्चसूत्र्या भूतमात्रे प्रवृत्तियौधिता । तथा च “लट् स्मे” अपरोक्षे च
भावप्रकाशः ।

भा-तत्वापत्तेः । श्रोतुलुपपत्तेरनामयत्वाच्च, ततः कस्यापि सामान्यतोऽवोधाच्चेति दिष्टम् । ननु इन्द्रप्रयोगेन
श्रोतुः मह बोधस्यैव वक्तृतात्पर्यविषयत्वमित्युक्तम्, भुवनयनं पश्येत्वादाभ्यन्तराज्ञानबन्धोऽन्यतस्यैव
बोधेन तादृशवक्तृतात्पर्यविधानादिति तण्डनकारेण मुख्यदूषणं स्वगृह्यति—मुलेति । बोध इति । इन्द्रा-
साधुवरूप इत्यर्थः । उभयस्त्वप्रकारकज्ञानविषयश्रोतारं प्रत्येव ‘भुवनयनम्’ इत्यादिद्वन्द्वप्रयोगादिति हे-
त्वर्थः । यदनान्यतदेतदेन ज्ञातव्यावृत्तिः एवञ्च देवादानास्य तदज्ञानरतः कस्यचित्सद्वोधासम्भवेऽपि तादृ-
शस्योद्देशस्य श्रोतुः सहबोधस्यैव सत्त्वेन नस्याः सत्त्वात् न तात्पर्यविधातः । अने तु श्रोतुर्न कस्यापि बोधः ।
अत्र तु न कश्चिदपि इतः प्रागुभयत इति विशेषः । अत्र एव तु प्रयुक्तः । एतेन पाणिनेर्लट्प्रार्थप्रतिषे-
स्तुत्यवदैकक्रियावमिरेन वक्तुनिष्ठा सहविवक्षा । वक्ता च स एवेति कुतस्तदसम्भवः । हेतुर्धर्मा दय-
पि इन्द्रपञ्चकहल्प्रदाधोधानाद् इन्द्रार्थबोधो दुर्लभमन्यापि छलसंदायां तेन प्रत्याहारे हल्प्रदार्थसिद्ध्या तदर्थ-
बोधोपपत्तिः । नहि तेषामन्यादी तज्ज्ञानभावदयकमिति नियमोऽस्ति, यत्तदसम्भावेन इन्द्रोऽनुपपन्नः
स्यादिति रक्षाराधोपपन्नपातम् । त्वगमाया हेतुत्वे कथमन्यत्र प्रयोगोऽत आह—तेनेति । उभयज्ञत्वेने-
त्यर्थः । तथा च भ्रमप्रमाभाषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं संप्रसिद्धमिति भावः । एतच्च तदसम्भवादिति उचितु-
चयेन कोप्यम् । ननु नाय सहविवक्षानार्थः, पाठेरिति सूत्राप्रस्तोऽस्मान्नात् । आह—तदुक्ततादृशतामभ्यु-
पेत्यामन्ये दूषणमाह—किञ्च पाणिनेरिति । अथ न व्याख्यातम् । तदभिप्रायेति । तादृशप्रार्थार्थ-
सर्वगं न धर्तुमिति इन्द्रप्रयोग इत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—अन्यथेत्यादापत्तेरित्यन्तेन । अन्यथा—सत्तात-
येन तत्प्रयोगोद्धारिणी । व्याख्यानमिति । पाणिन्यादयो ये व्याख्यातारस्तेषां या परम्परा शिष्यप्रतिपत्त्या
सकला ।

मन्त्राप्रस्तोत्रभाष्य समकृतम् । एतेन वक्तृवैशेष्यात्पूर्वबोधान्तरत्वात् प्रवृत्तिरिति प्रकृत्येव व्याख्यान-
मुल्लेखेन वित्त्वमेतद्विज्ञातम् । वक्तुमात्रं व्यत्यया वक्तृवैशेष्यादिति वक्तुमात्रप्रत्येकज्ञान-
भ्यप्रामाण्यात् व्याख्यानविको यो ह् तदतिरिक्त्येव प्रवृत्तिरित्येव वक्तुमात्रं व्यत्यया
मयोगान्तरप्रत्येकमुल्लेखेन वित्त्वमिति । एतच्च वक्तुमात्रप्रत्येकज्ञान-
वैशेष्यात् अमन्त्रवादिनि । एतच्च वक्तुमात्रप्रत्येकज्ञान-
वैशेष्यात् अमन्त्रवादिनि ।

शब्दरत्नम् ।

रित्या लक्षणाया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतेरेतराश्रयस्यैवामात्रेन तदाशङ्का—लक्षणेतिवक्तव्यमित्यादिसमाधानपरमाध्यासद्वत्त्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारास्यापि लक्षणादिनैरोपपत्तौ “आदिरन्त्येन”

भैरवी ।

‘पुरि लुङ्’ इति सूत्रत्रयस्याद्यतन्मूलेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता, सा द्वितीयातिशयेन प्रतिपिच्यते । ‘न नौ पृष्टप्रतिवचने’ ‘नन्वोर्विभाषा’ इत्यनयोस्तु भूतमात्रे प्रवृत्तिरिति सिध्यति । एतच्च तत्र त्वभाष्यप्रयत्नकलेन प्रथमवार्तिके लक्षणा यथाऽस्ति तथेहापि हकारादिलकारान्तसूत्रसमुदायश्चकतत्तत्सूत्रान्त्ये लक्षणाऽङ्गीकार्या । अन्त्यपदञ्च तादृशे तात्पर्यप्राहकं भविष्यति ‘गभी-शयां नद्यां घोए’ इत्यत्र यथा नद्यामित्यस्य गभीरनदीतीराभिन्नाधिरूपणप्रतिपादकत्वे गभी-शयामिति तात्पर्यप्राहकं तद्वत् । लक्षण्येति तृतीयान्तस्य बोधसम्भवेनेत्यत्रान्वयः ।

शब्दस्या निर्वाहे लक्षणाया अनौचित्यमित्यभिप्रायेणाह—तन्त्रान्तरीयेत्यादि । यथा तन्त्रान्तरे स्वीजस् इति प्रथमा, अमौद्गसिति द्वितीया, इत्यादि उक्तम्, तैर्नरात्र शास्त्रे प्रथमाद्वितीयापदार्थग्रहस्तद्वत् । अनुमानादिति । ह्रस्वपदं हकारादिषु शक्तं हकारादियोधतात्पर्येण भावप्रकाशः ।

तथाऽवगतं शतं यद्वक्तृतात्पर्यं तदन्यथानुपपत्त्येत्यर्थः । इयञ्च लक्षणाया शक्त्यनुमाने वा हेतुः । ननु तथापि अचक्ष्ये लक्षणेति मीमांसकसिद्धान्तात् तत्रैव विरोधोपस्थितेऽनान्वयपदे एव तस्या औचित्यमत आह—लुङ् स्म इति । कैयटोक्तरीत्या तद्वत् । अयं भावः—एतं हि “स्म पुरा भूतमात्रे” “न स्मपुराऽवगतने” इति वार्तिकद्वयं पठितम् । तत्र कैयटः—तत्रापि स्मपुराशब्दाभ्यामाद्यन्ताभ्यां “लुङ् स्मे, अपरोक्षे च, ननौ पृष्टप्रतिवचने, नन्वोर्विभाषा, पुरि लुङ् चास्ते” इति पञ्चपञ्चो लक्ष्यते । अन्वयाभावे भूतमात्रे स्मविभाना-द्यस्यैव चाद्यतननिषेधद्वारा तद्विशेषप्रतिपादने तात्पर्येण निषेधादेकत्र “लुङ् स्मे, अपरोक्षे च, पुरि लुङ् चास्ते” इति ध्वनयविषये एकस्य भूतमानविधि—अद्यतननिषेधवोक्त्यन्तविरोधादसम्भवदुक्तितोपपत्तिः । तदयमर्थः—शक्त्यनुपपत्त्येनानद्यतने भूते प्रत्ययः, “ननौ पृष्ट” “नन्वोर्विभाषा” इतिसूत्रद्वयेन भूतमात्रे प्रत्ययः, अन्त्ये लक्षणीचित्येऽपि लक्ष्यानुपपत्तिमामाध्यासाद्य ५५ सेति । एवमत्राभ्यान्तान्यां हकारलकाराभ्यामुक्तहेतो-लक्ष्यानुपपत्त्येनानद्यतनमाधिकरण्यानुपपत्त्या च दादवो लक्ष्यन्ते । तदवच्छेदकं च तद्व्याच्यवाच्यघटितत्वं तत्सर्वपठितत्वं तत्तद्व्यक्तिव्य वेत्यन्यदेतत् । तथा च स सिद्धान्तो न स्वीक्रियत इति । लक्षणा च शक्त्यनुमानवरोधसम्भवे हेतुः । क्विदावश्यकशक्त्यनुमित्या निर्वाहे लक्षणा न युक्तेत्याह—तन्त्रान्तरीयेति । वस्तुतः शक्त्यभावेन समुदायस्य शक्त्यसम्बन्धरूपलक्षणाऽसम्भवः । उभयोलक्षणाङ्गीकारे तु गौरवमत आह—तन्त्रान्तरीयेति । शास्त्रान्तरीयेत्यर्थः । स्वीजसिद्ध्यादि प्रतिविषयमिति भावः । ननु तात्पर्यानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वादस्तु तथा मा, शक्तिवीजत्वस्य तु कस्याप्यनभिमतत्वात्तस्य तथा तदनुमानमत आह—प्रथमादौति । अवगभावः—यद्यप्येवं तथापि पूर्वव्याकरणेषु प्रतिनिर्गमसंवादाः कृत्वात्तदनुपपत्तेरुक्तहेतो-प्रातिपदिकार्थेत्यादिषु प्रथमादिपदानां यथा तत्र शक्तिकल्पनमेवमत्रापि तेषु दादिद्वान्त्वान्वरूपेण पठित्वा हल्लक्षणाया कृत्वात्तदनुपपत्तेरुक्तहेतोस्तेषु तस्य तत्त्वकल्पनमिति । ततः—तत्तात्पर्यकल्लक्ष्यप्रयोगमात्रात् । तदाशङ्का—इतेरेतराश्रयाशङ्का । आदिना एकत्रोपनिर्देशाद्वा सिद्धमित्यस्य परिग्रहः । परेति । एतदुपपत्त्यर्थः । एवञ्च तत्परिहारायैव सवापि प्राक् तादृशं इत्यवधारणमाश्रित्य कथञ्चित्तद्विवक्षया द्वन्द्वसाधनप्रयासो विफल आपद्येतति भावः । एतेन सूत्रमने वर्णव्यपसिद्ध एव इत्यवधार्य इति मन्दोक्तमत्रास्तम् । चेद्ये—एतं लक्षणाङ्गीकारे । लक्षणादिनेति । उक्तप्रकारलक्षणादिनेत्यर्थः ।

संख्या ।

यद्विवक्षा । यथा ध्वन्यदिरो हिन्धीति । अत्र साहित्यावच्छिद्यस्य ध्वन्यदिरो इत्यस्य स्वरूपावच्छिन्ने हिद्व्यात्वर्णच्छेदने वर्णत्वसंसर्गेणावय इति तत्र सविवक्षा । प्रकृते तु हन्शब्दस्यावधारणामात्रेन तद्वर्ण-स्वरूपावच्छिद्यत्वज्ञानं, तस्य स्वरूपसंसर्गेण स्वरूपावच्छिन्नध्वन्यज्ञानञ्च दुःशक्यमिति । कुठारेण ध्वं

शब्दरत्नम् ।

(पा०सू०१।१।७१) इति सूत्रैयर्थ्यम्, कंचिद्वक्षणादिना योष इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रय-
णमेवेति नियमाभावात् । “नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते” इति “पङ्क्तिर्विशति”
(पा०सू०१।७।४९) इति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मात्करिष्यमाणशक्तिप्रहोपायकपदस्य तद-
भिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी । ध्वनितश्चायमर्थः “नाऽऽज्जली”
(पा० सू० १।१।१०) इति सूत्रेऽष्टादशानां ग्रहणामावाय “वर्णानामुपदेशस्तावत्, उप-
भैरवो ।

पाणिन्युचरितत्वादित्यनुमानादित्यर्थः । एवम्—अनुपदोकरित्या लक्षणायाः शक्त्यनुमानस्य
चाऽङ्गीकारे । निषेधमावादिति । व्याकरणस्य शक्तिप्राहकत्वसिद्धान्तस्यैवमेषोपपत्तिरिति
भावः । नाशयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरानन्त्येन शब्दानां साधुत्वज्ञानं न सम्भवति । तत्र केपाङ्घ्रि-
च्छब्दानां साधुत्वमाचार्येण प्रतिपादितम् “पङ्क्तिर्विशति” इत्यादिना । शब्दानामानगत्यात्स-
र्वेषां सप्त सम्मन्तीति तथा न कृतम् । नष्टेतावताऽऽचार्यस्य दोष इति । उपसंहरति—तस्मादिति ।
करिष्यमाणेति । करिष्यमाणः शक्तिप्रहोपायो यस्य तादृशं यत्पदं तस्य । तदभिप्रायेण—प्राग-
जातायांभिप्रायेण । आचार्यस्य—पाणिनेः । पूर्वम्—शक्तिप्रहोपायात्पूर्वम् । अस्मिन्नर्थे साध-
कान्तरमप्याह—ध्वनित इत्यादिना । अस्य भाष्येणापीत्यत्रान्वयः । ग्रहणामावायेति । अरूपदेने-

भावप्रकाशः ।

आदिना शक्तिसंग्रहः । एवमग्रेऽपि । एवः स्पष्टार्थः वैयर्थ्यपदोच्चरं वा योग्यः । कचञ्चित्—इत्यदे इतिहेतोः ।
सर्वत्र—अत्रादिपदेऽपि । तत्र हेतुमाह—नासूयेति । भाष्यकृते धात्तिकर्तृ प्रत्युक्तिः । तत्र हि “विश-
त्यादयः सप्रकृतिप्रत्यया निपात्यन्ते” इत्युक्त्वा तत्र दोषानुत्था “अनारम्भे वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा
सहस्रादिषु”—इत्युक्तम् । तेन पूर्वकल्पस्य दुष्टत्वाद्वा शब्दस्यार्थः । तत्र प्रकृतिप्रत्यययोरनुगममावेऽप्यर्थमि-
धानात्ते यथा व्युत्पन्नाः, एवमेतेऽपि सहस्रमाया सहस्रयेव च स्वाभावतः पृथक् प्रयुक्ता इत्यादिवदनेकार्था
इति न कलं तस्येति तद्भावः । ततः सूत्रं समर्थयन्भाष्यकृत् “सदृशं गवा” “सहस्र गावः” इत्यादिप्रयोगदर्श-
नात्तेषामपि शुद्धादिष्व् गुणिनि दौगिकत्वमेव । नहि संख्यानिरोधकसंख्येयबोधकत्वं तेषां, येन त्वदमीष्टरू-
ढत्वं स्यादिति न तद्वृष्टान्तेन सूत्रप्रत्याख्यानसम्भवः । तर्हि तत्रापि सूत्रमावश्यकमिति शङ्कानिपामयोक्तव्यान्
नाशयेति । प्रकृतिप्रत्यययोरनुगम विना मध्यजुद्धीनामननुष्ठात् । अननुगमस्य दोषत्वेऽपि नाचार्यस्य रुः,
सर्वशब्दानुगमस्यानन्त्येन कर्तुमशक्यत्वादिकृपदर्शनार्थमत्र कृतानुगमोऽपि न तस्य सः । तद्विषयेषु
विशत्यादिवैयर्थ्यविशेषे पानिश्चरस्य स्वप्रशापपञ्चन्यासेन तस्यानपराधत्वादिति तद्भावः । तदाह—भाष्योक्ते-
रिति । परिश्रुतमुपसंहरति—तस्मादिति । उक्तमायासङ्गतेतित्वर्थः । करिष्येति । करिष्यमाणः, ननु
कृत्तः क्रियमाणोऽकरिष्यमाणो वा शक्येर्हस्योपायो यस्य तस्य पदस्येत्यर्थः । तदभिप्रायेणेति । प्राकृताता-
र्थमभिप्रायेणेत्यर्थः । पूर्वम्—तादृशशक्तिप्रहोपायज्ञानात्पूर्वम् । एतेन वस्तुतो बोद्धुमानपि न तदनुपपत्तिः,
भाविनी इत्यदार्थप्रतिष्ठादयः पदार्थद्वयस्यैकव्युत्पादरूपत्वात्वेन तदुपपत्तेरिति रक्षाकरमन्दायुक्तमया-
स्तम् । उक्तेऽर्थे हेतुनतरमप्याह—ध्वनित इत्यादिभाष्येणापीत्यन्तेन । अष्टादशानामिति । तदा-
दीनामित्यर्थः । तेनोच्यते ग्रहणमादिसंग्रहः । अत्र एवान्तेऽष्टादशादीनामिति वक्ष्यति । उपदेश इति ।

सरला ।

छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय पररूपसंसर्गणेति । धवं छदिरं च छिन्धि इत्यत्र तद्वारणाय पररूपान्छिन्न-
त्येति । पररूपान्छिन्न इत्यस्य निवेशात्तत्र धवं पदस्य छदिरं छिन्धि इत्यादावतिष्ठातिः ।

करिष्यमाणशक्तिप्रहेति । यस्य पदस्य आचार्येण स्वशास्त्रीयसङ्केतोऽर्थज्ञानाय अग्रे करिष्यते
तस्य पदस्य तेनाचार्येण स्वसङ्केतितार्थबोधनार्थेण ततः पूर्वं प्रयोगो न क्रियते । अत्र एव “नाऽज्जली”
इति सूत्रे अरूपदेन दोषादीनामग्रहणं “अरुः मवर्ण” इति सूत्रे “अचि” इत्यस्यानुवृत्तेः सार्पदं न भव-
तीति भावः ।

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते; तस्य
शब्दरत्नम् ।

दशोत्तरकालेत्सम्पन्ना, इत्येकदशोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्याहारोत्तरकाला सप्तर्षिसम्पन्ना, तदु-
त्तरम् “अणुदित्” (पा०सू०१।१।६९) इति सर्वर्णग्राहकमित्येतेन समुदितेनान्यत्र सर्वर्णानां
ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्गे” इत्येवं वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि ।
अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रगणनानुपपत्त्या पाणिनेस्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा
प्रयोगे बोद्धव्यमपि क्रमेण तथा बोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा “माऽऽज्झलौ”
(पा०सू०१।१।१०) इत्यत्राष्टादशादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभा-
व्यताम् । तदाह—तस्मादिति ।

आद्यन्ताभ्यामिति । अन्यत्रत्वेन बोधनत्रयान्तशब्दाभ्यामित्यर्थः । तस्येति ।
गौरवी ।

त्यादिः । न स्वस्मिन्—नागपदे । स्वाङ्गे—नाज्झलावित्यत्र । वाक्यापरोति । वाक्यस्य—परि-
प्लुतवाक्याऽस्य अपरिसमाप्तिः—अनिश्चयः । अन्यथा—करिष्यमाणशक्तिप्रहोपायकस्य पदस्य
स्यस्य ज्ञानमत्वात्तदभिप्रायेण प्रयोगाङ्गीकारे । आचार्येण—पाणिनिना । क्रमेण—उपदेशा-
दिक्रमेण । तथा बोधे—आचार्यज्ञानपद्धौ । सङ्गतं स्यादिति । पाणिनेः पूर्वमपि तावतां ज्ञानस्य
सत्त्वेन तत्तत्सम्पर्गाभिप्रायेण प्रयोगेणाचपदेन सप्तर्षिग्रहणं दुर्वारमित्यर्थः । विभाव्यतामिति । द्वन्द्व-
वादिनेति शेषः । तदाह—तदेतत्सर्वम्भनसि निघायाह ।

अवयवत्वेनेति । अवयवस्यावयविनम्प्रति निष्पत्ताकाङ्क्षत्वादाक्षेपस्य सम्भवः । तृती-
यावप्रकाशः ।

च युगपल्लये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मन्व्येषु विश्राम्यति, न त्वा-
द्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः । स्वस्य चेति ।
“स्वं रूपम्” (पा० सू० १।१।६८) इत्यनुवृत्तेः । स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते, नान्यस्य;
अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात् । सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् ।

समुदायस्य अन्तरित्वात् संज्ञा अवयवेषु शब्दरसम् । विज्ञापयति

समुदायस्य । तयोः पारार्थ्येति । सञ्ज्ञास्वरूपनोधकतया शक्तिप्रहकारे एव तयोः पा-
रार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः । परामर्शित्वादिति । वस्तुतो ज्ञापकादिनाऽप्यपि न संज्ञा-
भेदो । श्रुतानुमितयोः श्रुतसंज्ञायाः कर्तव्यम् ।

पार्थः प्रकारता । तयोः—आद्यन्तयोः । पारार्थ्येति । संज्ञिबोधकत्वनिर्णयात् । संज्ञा
हि संज्ञिनं बोधयति नतु संज्ञास्वरूपमपि । प्राधान्यपुरोधेन मूलश्रुतौक्यं व्याख्याय सिद्धान्त-
भावप्रकाशः ।

सद्व्यवस्थायाभावाद्वा—अवयवसत्त्वेनेति । प्रकाशं सूचीयार्थः । तस्य चैकदेशे बोधेऽवयवो नित्यसामा-
न्यत्वात् लोके अयमादिशब्दो बेलुक्तेऽवशिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रतीतिः सह प्रयोगे । परस्मिन्सति
यस्मात्पूर्वो नास्ति, पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति, तदर्थकाभ्यामाद्यन्तभाववत्त्वेन बोधकाभ्यामाद्यन्त-
शब्दाभ्यामित्यर्थः । समुदायस्येति । आदिमध्यान्तसमूहरूपस्येत्यर्थः । अनेनावयवो समुदाय इति
मूलमनुक्तार्थकमिति ध्वनितम् । अत्र एवोद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यामन्तर्भाव एव तस्याप्रयुक्तत्वादानर्थक्यात्तद्वे-
द्विति न्यायसम्भारः । एतेनाक्षरसमाप्ताये तथामत्वादिदमनुक्तमित्यपास्तम्, उक्त्युक्तेः सिद्धान्तानामपरा-
धत्वात् कार्यान्तराभावात्तत्राकम्बवाजेति भावः । मूलतृतीयान्तर्भावाद्—संज्ञेति । शक्तिप्रदेति । एतेन
तदानीन्तत्वात्सा स्यादित्यपास्तम् । इत्यर्थे ह्यति । एतेनावतरन्तीत्यादेरितरेतरान्द्वयेपि साहित्यस्य विदो-
ष्यत्वादर्धान्तर्, स्वमित्यनुवृत्तिस्तु नियमस्यावयवद्वयनिवृत्तिपारयिका । आध्यादेरवयवमेवाशयः । अत्र एव
तत्र भेदेनोक्तिः । एवञ्च वाक्तिकान्तरोविरेव मूलकृदिष्टा । अत्र एव निर्देशादित्युक्तम् । अन्यथा ‘अप्रधा-
नत्वादिस्वेव’ इतिदिष्टेपास्तम् । अवयवेषु मन्वादिमन्वनीत्येव सिद्धे मन्वादिमन्वनीत्येव सिद्धे मन्वादिमन्वनीत्येव
स्वापत्तेः । संज्ञारूपसमूहस्यार्थे अकलत्वेनैवोक्तरीत्या कारणेन न त्वित्यादिनिर्णयादित्यन्तर्भावस्य निष्कल-
त्वापत्तेश्च । तन्मने पक्षिणे यत्तस्य तत्रात्मनवाचेति दिष्टम् । मूले—उत्सर्गते ह्यति ।

दशैते राजमातृजास्तस्यैवामी गुरुमाः ।

इत्यादी व्यभिचारादिति भावः । यमाकवचित्तस्य प्रथमपलित्वेन तस्यापि तेन परममं इति तु
भाष्यादौ स्पष्टम् । नन्वेवं तेषां मूले आदिमप्रधान्यवशात्प्रेत्युक्ते, असम्भवाद्वार्त्तिकस्य जागरूकत्वेन तेनैव
वारणसम्भवाच्च । स्वमित्यस्य तत्रावयवत्वेन तत्सम्प्रदायाख्यानासङ्गत्वेन । अन्त्यवार्त्तिकेनैव तत्राङ्गीका-
रूपेण मन्वादिबन्धवारणाय वाक्तिकस्यावयवत्वात्वा भक्षिनेऽपीति न्यायाभावाच्चेत्याशयेनाह—वस्तुतः इत्या-
दि । ज्ञापकादिनेति । तैमिर्गोचर्यः । अत्र एवोपमहारे तयोक्तिः । यच्च न्यायादौऽन्त्यप्रहरणं स्यात्तर्हि ‘यचति’
इत्यादावाद्गुणायापत्तिः, अत्र ‘कृति च’ इत्यादिशब्दाशयमिति भावः । आदिना प्राधान्यलोपयोः
सङ्गदः । अस्यापि—अन्त्यस्यापि । अभिर्मन्वादिबन्धसमुच्चापकः । संज्ञाकार्यमिति । तदर्थं कार्यमित्यर्थः ।

सरला ।

अत्र मूले आद्यन्ताभ्यामवयवाम्नामित्युक्तेः सूत्रे आदि—अन्त्यशब्दयोः सत्त्वेऽपि तदवयवयोर्मन्वेन
अप्रधानशस्यं भाष्येति विविच्यते—अवयवसत्त्वेनेति । तत्र अत्रावयवत्वेन बोधकापन्तशब्दयोः सूत्रे सत्त्वेन
नासात्मनस्यमिति भावः । वस्तुतस्तु अवयविन विना अवयवयोरेव अनुपपत्तिर्नतु पक्षेऽवयवयोरेपि
अवयवत्वेन बोधकापन्तशब्दाभ्यामवयविन । समुदायस्य आधेयत्वमन्वाद्य तदवयवमन्वाद्यमन्वाद्यमन्वाद्यमिति
आद्यन्तद्वयबोधविधेयमित्युक्तमित्युक्तम् । तत्र सूत्रे एव आदिशब्दस्य अन्त्यशब्दस्य च सत्त्वे-
ऽपि तौ अवयवयोरेपि तत्र उदादिप्रेत्याभ्यामवयविनसमुदायस्य आधेय इति नोक्तरीत्यावकाशः ।

पारार्थ्यनिर्णयादिति । बोधजनकत्वनिर्णयादित्यर्थः । बो हि बोधजनकः स बोधविधो न मन्वादि

त्वात्, ल्युटा बाधात् । न च घः, असंज्ञात्वात् । प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य

शब्दरत्नम् ।

शङ्ख "उपदेशनेऽजनुनासिक" इति वार्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञ्, उपदिश्यतेऽनेन" इत्युक्तम् । तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम् ।

प्रौढिवादमात्रमिति । वार्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवात् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वाद इति भावः । यत्र इति । "अकर्त्तरि च" (पा०सू०१।१।१९) इत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः । बाधादिति । वाऽसरूपविधिस्तु कल्युद्गुत्तुमुखल्येषु प्रतिषिद्धः । न च तत्र साहचर्येण भावल्युद्गमैरवो ।

का इति । इदञ्च सङ्कीर्णत्वं 'लटः सद्वा' इति सूत्रविहितसंग्रहायावश्यकमिति भावः । वार्तिकेति । "सिद्धन्तुपदेशनेऽजनुनासिक इति वचनात्" इति वार्तिकेत्यर्थः । इदञ्च वार्तिकमुच्चारित इत्यस्याध्याहारेण व्याख्येयम् । प्रत्याहारसम्पादकं सूत्रम् "अइउण्" इत्यादिसूत्रमिति । प्रत्यासत्त्यैति । अस्योपस्थितत्वेनेत्यर्थः ।

प्रौढिवादमात्रमित्यस्य महत्त्वेनोक्तं यस्तुतोऽसङ्गतमित्यर्थः प्रतीयते, स तु न युक्तः, भाष्यकारोक्तावसङ्गतत्वंकथनस्यायुक्तत्वादतस्तद्व्याचष्टे-वार्तिककृदिति । कथञ्चिद-बाहुल्यरूपागतिरुक्त्या । प्राविषादिति । अत एव 'को भवता दायो लब्धः' इत्यादिप्रयोगा इति भावः । ननु वाऽसरूपविधिना वयुद्विषये घञपि भविष्यतीत्यत आह-वाऽसरूपेति । प्रतिषिद्ध इति । अत्र शापरम्- "अहं कृत्यतृचश्च" इति सूत्रे कृत्यतृचग्रहणम् । तद्धि चकारसमुच्चयेलिङ्गा कृत्यतृचोर्धाया माम्भूदिति क्रियते । यदि वाऽसरूपनिधिनित्यः स्यात्तदा तेन सिद्धेऽस्य ग्रहणं

भावप्रकाशः ।

तेन "लटः सद्वा" "निष्ठा", इतिविहितानामवयवेत्पक्षेऽल्लक्ष्यसङ्ग्रहः । अत एव 'ज्यास्ता' इति सूत्रे वार्तिककारोक्तोपदेशपदेन तस्यैव ग्रहणम् । कथं तर्हि तत्सङ्ग्रहस्तद्व्यापृतिश्चात आह-उपदेशन इति । उच्चारित इति शेषः । उक्तम्-भाष्यकृता । तत्र शीत्यत्यागान्वयः । तच्च-उपदेशकरणं च । अस्य रूपमित्यनेनान्वयः । प्रसिद्धशास्त्रार्थग्रहणेऽनिष्टसिद्धेराह-शासनेति । प्रयोगेत्यादिः । ननु तथाप्यतिप्रसक्तिरेवात आह-प्रत्यासत्त्येति । उपरिधत्तत्वेनेत्यर्थः । एतच्छास्त्रीयैति । एतच्छास्त्रीयत्वेत्यर्थः । एतेन तथाकरणेऽपि आहः प्रातिपदिकवादादिशब्दाच्च-दोषस्तदवस्थ एवेत्यापास्तम् । धात्वागमेति । "इलन्त्यम्" इत्यन्यवसिक्तपदार्थत्वेन भाष्योक्तमित्यर्थः । निपातस्य तु प्रातिपदिकत्वादेव सिद्धमिति न पृथगुक्तिः । एवञ्च नान्यापयतिव्याप्ती इति भावः । उक्तहेतोर्न्यायानुते प्रौढिवादमात्रमित्यस्यायुक्तत्वेऽपि तन्नेत्यापमुक्त्या तथोक्तिमाशङ्क्येन च मूलकृतेऽपीत्यमेवामिमतमिति ध्वनयितुं व्याचष्टे-वार्तिकेति । कथञ्चित्-अगतिरगतिर्बाहुल्याशयमेव हेतुः । तमेवोपादयति-वरगहत्वाद्यगतिरुगतिरित्यन्तेन मूलकृतम् । यत्तु "अकर्त्तरि च" इत्यत्र संज्ञायामित्युक्त्या वञ्चोऽप्राप्तौ ल्युटा बाधादित्युक्तमिति खण्डनकृतम्, तन्नेति ध्वनयशाह-अकर्त्तरीति । प्रायिकत्वादिति । आह एव 'को भवता दायो लब्धः' इत्यादि सिद्धम् । स्पष्टं नेदं तथैव भाष्ये । एतेन तल्लक्षणयासांज्ञायामिति च्छेदः । अस्यापिप्रत्याख्यानं चोपयोगस्तुल्ये इति भाष्योक्तं प्राचामनुपेक्षेनेति ध्वनितम्, भाष्यविरोधादिनि भावः । तत्प्राप्तिः-यत्रप्राप्तिः । यत्र वाऽसरूपस्यावेन पक्षे घञ् शुल्म इति सङ्, न-नेति ध्वनयितुमाह-वाऽसरूपेति । प्रतिषिद्ध इति । वचनात्तदनिश्चयत्वात् । तत्र दास्तु तु "अहं कृत्यतृचश्च" इति तयोर्ग्रहणम् । तत्र दि चकारसमुच्चयेलिङ्गा कृत्यतृचोर्धाया मा, भूदिति रमेर्ग्रहणमिति भावः । तत्र-वचने अर्जुने, तामूले वा परिभाषारूपे । साहचर्येणेति । परेण तुमुनेति-

विलुप्तत्वात् । न ह्युपाधेरुपाधिभवंतीत्यादिना भाष्यकृताऽवहेलनाच्च । अत एव धा-

शब्दरसम् ।

एव ग्रहणमिति याच्यम् । ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि सल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः । क्लिष्टत्वादिति । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्वं इतरान्वयस्तस्यायुक्तं इति बलेश इति भावस्तदाह—नहीत्यादिना । भाष्यकृतेति । अस्यार्थस्येति शेषः । एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणोति नियमान्न कर्तरि पठेति बोद्धव्यम् । अवहेलनाच्चेति । यो हेतौ, यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः । घापवादं इति । ह्युपवादाद्वैत्यपि बोद्धव्यम् । तत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः ।

भैरवो ।

व्यर्थं स्यात् । साहचर्येण-परमुन्ताहचर्येण । सल् नेति । किन्तु “आतो युज्” इति युजेवेति शेषः । यदि साहचर्याश्रयणमत्र स्यात्तदा मुमुन्ताहचर्येण भावार्थकसर्वविषय एव वामरूपविधिनिषेधेन प्रकृते कर्मार्थकत्वेन निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । क्लिष्टत्वमुपपादयति—गुणेति । विशेषणे इति । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः, तस्याऽऽकाङ्क्षायां नान्वयः । एवञ्च विशेषणनिरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे इतरान्वय इत्यर्थो लक्ष्यः । इतरान्वयः—इतरस्मिन् प्रधानातिरिक्ते गुणे । तस्य—गुणात् । अयुक्त इति । किन्तु प्रधानान्वय एव न्याय्यः । प्रकृते च विधेयतया प्रत्ययः प्रधानं, तद्विशेषणमेव प्रायेणेति, ननु संज्ञायामित्यस्येति । एतद्व्यतिरिक्तत्वात्स्यागे एव प्रायेण संज्ञायामित्यन्वय इति भावः ।

भाष्यकृतावहेलनादित्यत्र भाष्यकृच्छब्दात् “कर्तृकर्मणोः” इति पठेति प्राप्तोतीति शङ्काश्रया-याह—अस्येति । मूले—अत्र एवेति । तथा वंयाख्यानस्य क्लिष्टत्वादेनेत्यर्थः । ननु ह्युपवादाद्यक-स्वनाश्रयां घापगादत्वकथनमनुपपन्नमेनेत्यत आह—ह्युपवादाद इति । तत्रापि—इत्यत्रेति सूत्रेऽपि ।

भावप्रकाशः ।

शेषः । पूर्वेण तु तदाप्रयितुमेवाशङ्क्यमिति भावः । सल् नेतीति । किन्तु “आतो युज्” इति युजेवेति शेषः । “वामरूप” इति सूत्रशेषे भावे स्पष्टमिदम् । तदाह—भाष्यादीति । अन्यथा तत एव भाव-दार्थविषय इति निषेधेन तत्र कर्मार्थकत्वेनाप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । वैश्वे तु न वीजमित्याह—अत्रेति । उक्तत्वे वचन एवेत्यर्थः । क्लिष्टत्वादिति । यत्तु व्यवहितान्वयात्तत्त्वमिति मान्या, तस्या-वामनुरोधेन । तस्यापि बहुषु दर्शनात् । यथाश्रमे तत्वेऽपि वस्त्यातत्रवाक्ये वत्त्वामावाच । गुणस्य वि-शेषणसम्बन्धाद्द्वेस्तत्त्वमित्यपि न, “गुणः कृतात्य” इति न्यायेन तस्यापि तदर्थनात् । नदेतद्व्यवहितान्वय-न्यायरीत्यै स्थलविशेषाश्रयेन तत्रमाह—गुणेति । ज्ञातमस्कारगुणेन प्रधानमशेषाकारभावं विशेषणान्तर-स्वोभयसंज्ञिभावित्यर्थः । उक्तन्यायसरोपदन्त्यविषयक इति भावः । अत्रानुवाचत्वे प्रधानत्वं विशेष्यत्वं गुणव-मिति बीमासकृमेव न मने, किन्तु शास्त्रसंरम्भगो रत्नादगोचरत्वे एवैव स्पष्टमन्यत्र । विशेषणे—विशे-षणान्तरे । निरूपितत्वं सप्तम्यर्थः । तस्य तन्निरूपिताकाङ्क्षावत्त्वे चमनोत्पथः । इतरान्वय इति । इतरस्मि-न् प्रधानान्वयगुणेऽन्वय इत्यर्थः । तस्य—विशेषणान्वयस्य । अयुक्त इति । उपस्थितमिति न्यायेन सप्तम-यस्येव न्याय्यत्वादिति भावः । इतिहेति । तत्त्वं चात्र प्रयोगो रत्नम् । तद्वदेति । उक्तत्वेऽपि प्रयोगमेव स द्वारमाहेत्यर्थः । इत्यादिनेति । चान्तेन हेतुनेति भावः । ननु कर्मणोऽप्रयोगाश्रयणमाप्तत्वा पठे-प्राप्त्या पदासङ्गतिरत आह—अस्येति । एतेनान्तर्पे वेनेति यत्रियनप्राप्त्या न पठेतिप्राप्तम् । भातिन-देनोभयोः प्रयोग एव तस्यापया तत्रापि शेषपूजनस्यावश्यकत्वात् । उद्वेगवशाह—पूर्वं चेति । शेष-पूरणे वेत्यर्थः । नन्वेवमासङ्गतिरत आह—यो हेतावेति । स्वदेवास्त्वर्थः । तदाह—यत इति । गुणेया-द्युक्तेतीत्यर्थः । नन्वेवमपि स्युय वापे शङ्कानुविधिरित्यत आह—स्युडिति । एतेन ‘न च ॥’ इत्य-वादीद बोध्यमिति सूचितम् । मूलस्यात एवेत्यस्यैव सूत्रवत्त्वार्थ हेतुनाह—तत्रापीति । इत्येवमत्रात

नान्दुरलम् ।

भावघञि बाधकाभावः । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यन्तान्वयेन यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्य वारगम्यमेवेत्तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । “उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति “आदेच उप-

कथं कश्चित्पुत्रं दत्तवान् । भैरवी ।

न्यत्वाभिप्रेतस्य न सम्भवतीति वाक्यायानुपपत्तिरिति वाच्यम्, “उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः” इति भाष्याद्येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेश इति “आदेच उपदेशे” इति सूत्रस्यैयदाबोपदेशशब्दस्याघोच्चारणपरत्वव्यवस्थितावन्यपदार्थान्वयाय तस्य शब्द-
स्याघोच्चारणविषये लक्षणाया अङ्गीकारात् । नन्वेवं “लृटः सद्भा” इति “निष्ठा” इति सूत्रविहि-
तश्राघ्रयवस्य “राजसूत्रसूर्य” इत्यादिनिपातनानुमितभयवाच्यग्रस्य चेत्संज्ञानुपपत्तिः,
यद्युक्तीत्या लौकिकव्यवहारेणोपदेशशब्दस्योभयार्थकमप्येह ग्रहणमिति श्रूये तदाऽऽहोऽनुना-
सिकः इति सूत्रविहितेऽतिप्याप्तिरित आह—किञ्चोपदेशेति । प्रत्ययादिप्रत्यये—भाष्योक्तकरणव्यु-
त्पत्त्या प्रत्ययाद्यर्थकत्वे । परिकल्पितेति । घात्यादिभिन्नेत्यर्थः । तदर्थम्—यत्किंचित्समुदाया-
न्त्यवारणार्थम् । सामर्थ्यादीति । अन्यपदोपादानेत्यादिः । आदिर्पदनं तस्य पदस्य व्यवसिता-
न्त्यपरत्ववर्णनस्य “के पुनर्व्यसिताः ? धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाः” इति प्रदर्शन-
स्य च परिग्रहः । न च आवयजन्तस्योपदेशशब्दस्य पूर्वोत्तरसूत्रयोराश्रये मनिनाद्ययवैकारन-
कारयो रित्थानापत्तिः, इकारस्याघोच्चारणविषयान्त्यत्वाभावात् । किंच णिनिप्रत्ययावयवजन-
रस्योत्तरसूत्रेण मनिनययनकारवदित्वापत्तिरिति वाच्यम्, ‘यस्योपदेशे रूपेस्तात्पर्यन्तस्य
तदुपदेशप्रयुक्तेस्तथा’ इत्यर्थ आश्रीयते । णिनिप्रत्यये समुदायोपदेशप्रयुक्तैव, मनिनादौ स्व-
धयवोपदेशप्रयुक्ता सेति व्याख्यातृवचनप्रमाण्यादाधायत इत्याशयात् । व्याख्यानवचनम-
प्रमाणमिति ■ न, भाष्योक्तीत्या व्यवसितान्त्यस्वीय ग्रहणे सिद्धे भावजन्तत्वपक्षेऽपि दोष-
परिहाराय तथा वर्णनात् । उपदेशशब्दस्य भावजन्तत्वमपि साधकमित्याह—
उद्देशश्चेत्यादिना । नच भावजन्तस्य स्वीकारे “लृटः सद्भा” इति सूत्रविहितश्राघ्रयस्यासङ्ग्रह

भावप्रकाशः ।

क्रियायामनयत्वात्सम्भवेनार्थासिद्धिः । तत्र, शब्दद्वयं तत्त्वसम्भवात् उपदेशशब्दयोर्वहुव्रीहेश्चयथाच ।
तेनाज्ञातज्ञाप्योच्चार्यमाणेऽन्य इति कलितम् । उपदेश आचोच्चारणमिति परममूलेऽपि आचोच्चारणमित्यन-
वहुव्रीहिविधोऽर्थः । हृद् ध्वनयन्नाह—बाधकाभाव इति । स्पष्ट वेदम् “आदेच” इति “एकाच उपदेशे”
इति च सूत्रे वैयर्थे । न-वेवमपि “लटः मद्रा” इत्यादिविहितवयथानामिस्त्वानापत्तिः, लक्षणादिना तथा-
व्यवहारोपपत्तिवदत्र द्वयोर्वयवध्विद्वेदोपनयस्य वा ग्रहणे तु “अन्न मां” इत्यादी दोषनादवश्यकमेव । अनो-
बाधकस्य तत्र सर्वान्नाभ्यरोतिरेव शरणमित्याह—किञ्चोपेति । परस्वे इति । भाष्योक्तकरणव्युत्पत्तेरिति
भावः । यत्किञ्चिदिति । पात्वायन्येत्यर्थः । यच्च तथा तदनुवृत्त्या तस्य वारणसम्भवेऽपि मन्तिनादाव-
न्यस्येत्तोत्तरमिहोत्तरेत्येवमिह निन्यादावन्त्येत्तोत्तरं नस्येत्वापत्तिरेव, अनस्तत्तामर्थवर्णनमावश्यकमिति ।
तत्र, वैयर्थ्यात् । तथाहि, दृष्टान्ते ताभ्या तयोर्युगपदेवेत्येवैतुसा निवृत्तिरुपदेशानन्तरमेवोक्तरीत्या, ननु
विशेषोपेक्षा तयोर्मात्राभावात्, असम्भवाच्च । वाचः क्रान्तुचित्तात् क्रमेण वाक्यार्थ इत्यन्यदेतत् । विनि-
गमनाविरहाच्च । प्रत्युतेवारस्य प्रागभिव्यक्त्याऽन्तरग्रहणेनादी तदित्यप्रवृत्तेश्च । दार्ष्टान्तिके तु मैत्रम्, अनन्त-
रमपि न, समुदायोपदेश एव सर्वत्र कृपिताल्लेखेणवयवार्थानां नान्तरीयकतया तेषामज्ञानस्वरूपज्ञापकत्वा-
भावाच्च । अत्र एव भक्तारेल्लेखाम्बावर्त्यण्येवोक्तारश्चरितार्थ इति दिक् । तद्ध्वनयन्नाह—सामर्थ्यादिति ।
आदिना “हृत्तये सर्वप्रसङ्गः सर्वान्यत्वात्, सिद्धन्तु स्ववर्तिगन्तव्यत्वात्” इति वाचिसिद्धप्रसङ्गः । व्यर्थ-
इति । तथा च ततो भावमनाद्वीकारवदवयवत्वेन अनोच्चारणे एतेति मूलोपपत्त्या, “लटः सद्रा” इत्यादिसङ्ग-
हाय लक्षणादिनाऽन्यार्थस्य ग्रहणेऽपि “आचोच्चारणम्” इत्यस्याप्यत्रैव तापदेयं तदुपपत्त्या, “अन्न मां” इत्यादिना

यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते—“करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तान्त-
मुपदेशत्वं, कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम् । उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सि-
द्धे पृथगुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन । एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपि” इत्यादि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा, उत यागमात्रम् ? नायं, संज्ञायाः

शब्दरत्नम् ।

देशे” (पा० सू० ६।१।४१) इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति
दिक् । धातुसूत्रेत्यादीति ।

धातुसूत्रगणोणादिव्याक्यलिङ्गानुशासनम् ।

आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ इतीत्यर्थः ।

उपदेशत्वमिति । उपदेशशब्दव्यग्रहार इत्यर्थः । धातोरपीति । प्रत्ययेभ्य उ-
णादेरपीत्यपिशब्दार्थः । व्याक्यशब्देन धार्तिकम् । ङीङ्, लृण्, चोरङ्, उण्, आचारेऽ-
यगलभ, धुङ्, अण्, अनङित्युदाहरणानि । उपदेशसञ्ज्ञेति । उपदेशपदं योगलब्धमेवेति
अस्तीति ।

इति व्याचक्षम्, “व्यग्रसितान्त्यग्रहणम्” इति भाष्यैकव्याक्यतयाऽस्मिन्नपि पक्षे सत्पदार्थज्ञा-
नाय तौ सदिति सूत्रोपस्थितेरावश्यकतया तत्र यस्तच्छब्दयोध्यस्तदन्त्यस्य ग्रहणमित्यादा-
यात् । एवमेव “निष्ठा” इत्यत्र निपातनस्थले योध्यम् । यस्तुतस्तु एवंविधस्तैशपरिहाराय या-
दृशत्वात्करणे घञ्स्वीकार एवोचित इति योध्यम् । अत एव “भग्नकृञ्मौ” इति सूत्रवि-
हितान्त्यन्येत्यसिद्धिः । अत एवाह—दिगिति । एतेन श्रेखरोक्तसिद्धान्तार्थः सूचितः ।

उपदेशत्वमित्यस्य शब्दस्य संज्ञियोभकोपदेशशब्दप्रकृतिकत्वप्रत्ययान्तत्वे धक्ष्यमाणम्-
होक्तद्रूपणानामापत्तिरत आह—उपदेशशब्देति । व्याक्यशब्दो न सुविदन्तचय इत्यादिप्रसि-
द्ध्यर्थं, किन्तु एङ् इत्याशयेनाह—व्याक्यशब्देनेति । ननु प्राचा योग एव प्रदर्शित इति विमलप-
म्प्रदर्श्य तन्मतपरगुणमयुक्तमत आह—उपदेशपदमिति । तथाच भग्नकृञ् योयार्थवर्णनम्पदुजा-

भावप्रकाशः ।

शास्त्रकारैरेनुक्तेः, असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययां नेति भाष्योक्तेश्च । अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च, आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादित्यादिस्वपरमन्थविरोधाच्च । न ह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्वं, येन मित्त्वं न भवेत् । किं चैवं प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रत्ययकत्वे सनः सनेनादेशोऽस्त्वित्याशङ्क्योपदेशाभावादित्सञ्ज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं व्याकुप्येत । किञ्च “न घातुलोपः” (पा०सू०१।१।३) इति सूत्रे “धातुप्रहणं किम् ? लृञ् लविता पूञ् पविता” इति भाष्यम्, उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो घातुसञ्ज्ञेत्येवंपरः कैयटप्रत्ययश्च विरुद्धयेत । अपि च, “व्यसारेद्वौ” (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे लोपश्चेति द्विशकारको निर्देशः,

शब्दरत्नम् ।

भावः । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतोऽस्त आह—आम इत्यादि । न चाकारो-
च्चारणं व्यर्थम् , तेनात्मत्पञ्चापनम्यैवौचित्यादिति भावः । आदिना यकारादीं वृत्तुप-
च-
णपादित्यादिप्रहः । उपदेशाभावादिति । आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः । ततो धातु-

भैरवी ।

दिशब्दार्थवर्णनमदृशमुत पाठकादिशब्दार्थवर्णनसदृशमित्यत्र चिरुत्पप्रदर्शनतात्पर्यमिति भावः ।
मूले सज्ञाया इति । संज्ञारूपत्वं विनाऽप्य शब्दस्य स्वत्वत्तल सम्भवतीति भावः । ननु
शास्त्रहृतकृतसंज्ञारूपत्वाभावेऽप्यस्मत्कृतै रसाऽस्त्वित्यस आह मूले—अस्मदादीति । अतिप्रमत्ता-
दिति । रघुनाथादिशब्दे षाल्पविशेषसङ्केतितो पूर्वपदादिति । गत्यापत्तिरूपतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।
संज्ञात्वाभावेऽपि न तद्व्युत्थीयसंज्ञापदमनुपपन्नं, तस्य व्यग्रहाराक्षणिक्त्वादित्याह—
संज्ञाशब्देनैति । भविना इति । तस्येति शेषः । अस्मत्पक्षेति । भागवन्तपक्ष इत्यर्थः । किमत्र
विनिगमकमिति चेत् ? कलुषार्थकल्पने लाघवमेवेति गृहाण । यकारादी इति । सुञ्जुवादिप्रत्य-
यादेः “सुट्” इति सूत्रेणेस्त्वाराणाय तेनेत्यमुक्तम् ।

यदेः “सुदू” इति सूत्रणस्त्ववारेणाय तनत्यसुक्तम् ।
ननुपदेशाभावादित्यसङ्गतम्, स्थानिनस्तस्य सत्त्वादत् आह—भादेशत्वेति । अभ्युपेत्य-
वादोऽप्यम् । यस्तुतस्त्वसङ्गत एव “अथवा नानुत्प्रेरे सनि प्रसृष्टस्या भवितव्यम्” इत्यादिना
माप्य एव कृषितत्वात् । लूशब्द एवेति । यस्य क्रियावाचकत्वं तस्य धातुसंज्ञा, क्रियावाचकत्वा
वार्थयोधनाय प्रयुज्यमानशब्दप्रत्ययत्वेति भावः । अनुग्रहम्येत्संज्ञया निवृत्तिस्तुष्टारणान्यव-

भावप्रकाशः ।

पञ्चजादिवत्तरयैव व्याख्यानेन पाचकादिवद्वा एव मामिदमिति मूलज्ञा प्रतिपाद्यते । एवमोद्देशसंज्ञे-
त्यस्य साङ्गोत्तर्यः । एषु ग्रन्थेषु नामित्यर्थो वा बोध्यः । अत्र एवामे मानमित्युक्तिः सक्त्या । मूलाशयेनाश-
यस्य व्याख्यानाशयेनानन्द इति तात्पर्यं तु मानपदानवर्त्यं स्पष्टमेवेति भावः । "असंज्ञात्वाद् घञ्प्रत्ययो
न" इति मूले पाठः । घप्रत्यय इति पाठे तु घञेऽदृशानुकरणं बोध्यम् । संज्ञाशब्देनेति । तत्रयोपक-
शब्देनेत्यर्थः । एवः—संज्ञात्वबन्धश्चेद्दे । एतेन संज्ञाया इत्यादिदूषणवच्यं मौलं परित्यज्यम् । अस्मत्त्वमेति ।
भावपञ्चनतम्रहणशब्द इत्यर्थः । मूलभाषावैधेयेन व्याख्यादिनि भावः । यस्मात्सद् इति । एवं वदतो मा-
ध्यकारस्योद्देशपदानुवृत्तिरित्याशय इति वदतां प्राचा मने तत्रानि संदनुवृत्तेः । एवञ्च सिद्धान्तेऽननुवृत्ता-
वपि तद्विषयाज्यं ग्रन्थः । भाष्यग्रन्थस्तु "हलन्त्यम्" इति सूत्रस्य सम्प्रत्याशयक इति न दोषः । एतेना-
दिसङ्गमाशस्य भङ्गानुपपत्त्युक्तत्वाच्चित्तमिमिदमित्युक्त्यालम् । ननु स्थानिनस्तत्त्वत्वेन तयोकिरित्युक्तेरप्य-
भाह—आदेनेति । वस्तुत इत्येकदेश्युक्तिरिति स्पष्टग्रन्थः । कैयटानुपूर्वीभाह—सहस्रं इति । अत-
न्त्यो न भावेऽदृशः, यस्मादुपदेश एवेत्संज्ञा । प्रयोगे हिरेतददादिस्तत्रैव । "यधपुत्तयुक्तिभ्यामिदं आ-
द्योद्देशादस्तथाप्यस्योद्देशेन तयोपनि तत्प्रमत्तवान्, गौरवेण तथा नोक्तं तत्प्रमत्तवन्त्येव तत्त्वत्वेन

द्वितीय. शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्येभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्धयेत । न द्वि-

शब्दस्त्वम् ।

सञ्ज्ञेति । लृशब्द एव धातुपञ्चक. केवलमपि नित्कार्यं लभत इति भावः । नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्वात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्विधेयप्राणिन्यादिपठितानुपूर्विकाणां ग्रहणम् । तेषां धात्वादिव्यग्रहस्तु भास्मिन्नाविषयव्यतिरिक्त्येन धातुपाठ इत्यादिव्यवहारवदिति चेत् ? न, आयोच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् । इत एव धातुरवे-
राह—अपि चेति ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति । उपधापञ्चासूत्रेत्यर्थः । विरुद्धयेतेति । तत्र हि लोपश्च
भैरवी ।

हितोत्तरकाल एवात आह—केवलमिति । मयी—दृशब्दः । नित्कार्यमिति । अकारोच्चारणसाम-
र्थ्यादिति भावः । अत्र—“धातुसूत्रगण” इत्यत्र । साहचर्यात्—सादृश्यात् । एतस्य—उक्ताशब्द-
क्षणाकल्पनस्य । भावघनन्तोपदेशशब्दस्य सम्यन्तस्यायोच्चारणविषयाणामित्यर्थे लक्षणेति
सात्पर्यम् । कर्मरगन्तुत्पत्तिरूपनं साहचर्यकल्पनं लक्षणात्पनञ्चानुचितमिति भावः ।
इत एवात्वे—उत्तरीत्योक्तदोषपरिहाररूपात्वे ।

अलोऽन्त्यसूत्रेति शब्दशक्त्यावन्मात्र सूत्रमिति प्रतीतावसङ्गतिरप्रसिद्धेत आह—उपधा-
मनेति । उपधासंज्ञाविधायनसूत्रेत्यर्थः । विरोधमुपादयति—तत्र हीति । मित्रम्वदमिति । एतेन
शकारस्य संज्ञाशब्दावयवत्वेन समुद्राद्याद्विभक्त्यनुत्पत्तिः, यथाकथञ्चित्ततो विभक्त्युत्पत्तौ
हल्छादिलोप स्यादिति द्विशकारको निर्देश इत्यनुपपन्नमिति परास्तम् । न इति चेति । भिन्न-
म्पदमित्यनुपपद्यते । स्वरूपेणाद्येन प्रातिपदिकत्वादेतस्मात्सुप्, हल्छादिलोपः । न चास्य
शकारस्य लोपश्चान्नानययत्वेन कथन्तस्य शित्वमिति वाच्यम्, ‘अनेकान्ता अनुबन्धाः’ इति
परोणास्य पक्षस्य सत्त्वात् । तत्पक्षे हि समीपेऽवयवत्वारोपेण बहुव्रीहेः म्वीकारात् । ‘अनु-
यन्था एकान्ता’ इति पक्षे तु न शकारान्तरस्य प्रसङ्गे, किन्तु लोपग्रहणानुसृत्यैव सिद्धे पुन
लोपग्रहणात्समादेशः । असन्देहावेति । “द्विशकारकोऽयं निर्देशः” इति भाष्याक्षरस्याम्ययानुप-
भायप्रकाशः ।

माह—नन्वप्येति । अत्र—उक्तपक्षे, ननु सर्वत्र धात्वादिस्थेन सिद्धे लोपेतिर्विच्ययः । तद्विरोधेति ।
प्रयोगरथपारादिसोपिवा लघ्वित्वा आनुपूर्वी भूत्वा—स्थत्वादिरूपा येषां सानुबन्धमर्थेभ्योऽदीना तेषा-
मित्यर्थः । वार्तिकादिसङ्ग्रहायादौषि । तथा च तेषामेव तत्तदव्यवहार्यत्वेन सूत्रे लोपेन तेषामेव प्रक्षेपेन
सदस्यानुनासिकयोर्हल्छोरितमित्यर्थः इत्येन लोपदोषगण इति भावः । ननु तेष्वधातुत्वात्तदवयवशारा-
भावे वयं तेन वक्ष्यमगम आह—तेषामिति । पाणिन्यादिपठितानामित्यर्थः । भाष्येति । भास्मिन्मा-
योग्यप्रयोगरथानुबन्धपरिहृतसंज्ञाविधायित्वेनेत्यर्थः । तथा चोपचारितः स इति भावः । एतदावस्थवना-
माह—धातुपाठ इति । विषयाणामिति । भावपयि यथैतत्तन्मन्त्रोक्तं प्राक् । बहुवचनं धात्वाप-
पेक्षमिति भावः । एतान्य—परपरया तेषां लोपेदेष्टव्यमनन्तरलोपेदेष्टव्यमप्यतिव्याप्यमाकारः ।
एवञ्च लोपदोषगणः सम्यगेति तथा सम्यगनुक्तिरनुक्तं चेति भावः । नन्वेवमपि दृष्टान्ते तथाप्यवधारण-
व्यवसरे ता एवादेष्टिद्वया रन्मन्त्रे वृष्टिपक्षकल्पनादीन्तरं, तथा येनन लोपे वरन् । किञ्च धातुपठि-
त्वा भावपनीयतामिति दृष्टिपाठयेनाह—इत एवेति । इतरमासादनुपपन्नसाम्येन साव्युदा-
भायेन च—उपपेति । तं विनापि तत्त्वम् “अनुवर्तते च” इति गृह्यदिनि भावः । ननु लोप-
प्रातिपदिकयोः सम्यगेति चान्तराद्यन्तरेणानर्थक्यसमुत्पन्नं न स्यात् । उत्पत्तौ वा दृष्ट्यादिरूप-
द्विगुणरूप एवमुत्पन्नमेव लोपशब्द-देशादिना तद्वारणे त्वाप एव लोप इत्यत्र आह—तत्र होति ।
“अलो” इति सूत्रे हीत्यर्थः । इति चेति । भिन्नं वदमित्यनुपपद्यते । इति नन्वप्यवस्थवना-
स्यादिदिवादेः तु । अन्तरेणानर्थक्यसमुत्पन्नं न स्यात् । इति नन्वप्यवस्थवना-
स्यादिदिवादेः तु । अन्तरेणानर्थक्यसमुत्पन्नं न स्यात् । इति नन्वप्यवस्थवना-

शब्दरत्नम् ।

इति भिन्नं पटं श् इति च । पूर्वस्य द्युत्वेन शः । असन्देहाय व्यस्परसंयोगादित्येव
 "स्कोः" (पा० सू० ८।२।२९) इत्यस्य ॥ प्रवृत्तिः "झलां जश्" (पा० सू० ८।४।६३)
 इत्यादौ जश्त्वस्येव । शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः । किं च "नभोव
 रिश्विप्रहः" (पा० सू० ३।१।१९) इत्यस्यासङ्ग्रहोऽत्र पठ्ये इत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी :

पत्या चेति शेषः । एतद्वाप्याक्षरमूलकव्याख्यानात्मन्देहनिवृत्तिरूपनापेक्षया संयोगादिलो-
पस्य क्माहचरणे सलोपरिपयेऽप्यपद एव प्रवृत्तिरूपनमुचितमिति भावः । नचाप्यस्या-
दित्वेन भत्ताद् दृष्टान्ते जडत्वाप्रवृत्तिर्न्याय्यैरेति वाच्यम्, ह्यन्तोऽस्तु प्राणीत्यतिदेशस्य प्रवृ-
त्तिं विना भत्तस्यासम्भार इति तस्य प्रवृत्तिरवश्यं वाच्या, तथा च तत् एव दृष्टान्तदर्शान्ति-
रूपो, संस्कारकृताश्चस्याप्रवृत्तिः स्यादित्याशयात् । ननूत्पन्नस्यानेकान्तपक्षाभिप्रायकत्वेनै-
कदेश्युक्तित्वेन तद्विरोधेऽपि न क्षतिरत आह—किञ्चेति । इत्यस्येति । स्वाम्यविग्रह इत्यस्य ।
अत्र पक्षे—उपदेशपदस्य धातुसुग्रेत्यादिना पठितेषु योगलङ्घिरिति पक्षे । भाष्यसम्मतस्य तु-

भारतप्रकाश ।

विधानक्रान्तिश्चिरात्कथं सञ्जायते इत्यपारम् । इदञ्चानेकान्तम् । यदाऽन पञ्चे शिखं तथा प्रायुक्तम् ।
पञ्चान्तावे तु गणनं न बोध्यम् । नन्वेवमपि सप्तयोः सत्त्वेन तन्पुत्रमेवेत्यत आह—पूर्वमिति । नन्वेव-
मपि "स्त्रोः" इति प्रवृत्तस्तदपुत्रमेव । न च—अस्यासिद्धत्वात्पयोगान्त्योः, न चास्य तदपवादार्थः, पञ्चान्ता-
संयोगादिकोपसर्गश्च तदपवादार्थात्, इति वाच्यम्, पदस्य संयोगान्तराभावात् । अर्थान्तरस्य एतद्वत्त-
त्वेत्यन आह—अस्यैहमेवेति । न च न्यायस्यानेन नियतस्तथापि दिग्भक्तये निर्देश इति भाष्यविरो-
धापत्तिनादवस्थात् । अथवा तुल्यमिदं दृष्टव्येन वदेत् । न वैकम् "अवाममु" इति "हयवट" सूत्रेण-
माध्यमयोगेऽपि तत्र स्यादिति वाच्यम्, अत्रामिति साहचर्येण तत्र सन्देहस्यैवामावादिनि भावः । ननु
तत्र मदीति वाचिकरुजोक्तत्वात्प्रति । सन्. सकाशादस्य महिषो वकारेण प्रत्याहारः । सत्यस्य स्थाने तु
निमित्तनिमित्तिनोरप्येव तत्र तदपुत्रमेव । स्पष्टमेव "परं यदाहोय" इति सूत्रे भाष्ये । यत्र रात्र-
मार्तनैव निर्वाहोऽपि कालस्यसन्देहाश्रयामपुत्रमेव आह—अत्रामिति । शब्दस्य सन्देहोऽप्येवोक्त्यादिः । "न्या-
ययोऽप्येतत्त्वम्" इति वस्तुमिदं सत्यमप्यम्, अ यदाऽन्यथाप्यन्तराजानां प्रतिविदिक्वाचनार्थात्-
रित्यप्यत्र विस्तृतः । यद्यपि जह्वं स्यात्तर्हि विधेयतावच्छेदकमन्वेष्टेन अत्रिति रूपस्यापि विधेयतापत्ते-
रार्थान्तिरिति तत्रिदृशे तत्र । एतेनावरमवादिनेन भावात्तरमास्या दृष्टान्तासङ्गतिरित्यनारम् । "स-
ह जहोऽने" इत्यस्य ततोऽभावात्पि "आह जह्वं हवि" इत्यस्य प्राप्तेर्दुर्बलत्वात् । परं च तत्र तदप्रवृत्तौ
होत्रस्य प्रमायेनानन्देहस्य सत्त्वात्वावदवस्थे तेनैव सौत्रयोगेऽप्येवौ वाचिकपुत्रमप्येवौ सितोऽप्यवस्था-
मानाभयम् । न च "अमुकम्" "पञ्चोऽन निरावः" "अनुसम्भि" इत्यादौ तत्कार्याभावः । "अनन्तरं"
"सिद्धमनन्तरम्" "अनन्तरम्" इत्यादिसूत्रातिव्याप्ययोगाध्यावाये मनसाः । एवञ्च अन्तरात्पुत्रसो-
पाय प्रवृत्तानामपि मुनीनां सौत्रयोगानिर्वाहान्ता-लोपायकारां ह्योपायानामवस्था, किन्तु व्याख्यान-
स्पष्टमितिचित्तदेहनिर्वाहान्तामवस्थामिति चेन्न सत्यम् । किं वाच तदुपायाप्रपञ्च "वेद्यम्" इति भाष्येऽन-
पामनविधानमेव इत्यन इति मूल्येच्छाप्रतिः । सौत्रविन तत्संज्ञाहीनारोपि चरन्मुनिविधेयेनाप्राप्तुं
दुर्वरं येन तदसाध्यं तदवस्थानेति युनयित्वेन सम्प्रधानमुक्तिरिति वदन्नास्ति वाच्यं देशप्रपञ्चमिति दिव् ।
इत्थं—एति विधेयमुपादयति—आकारम्येति । द्वितीयेति भावः । नन्वेवमपि वदेत् एत एव एव
तत्त्व सत्त्वेन आवाप्यादेशस्यत्वेन निर्वाहः । किञ्च अत्रान्त्यमेव सिद्धमिति तत्रैव प्रपञ्च-
त्वं । यत्र सतिरोपो न दोषापाय इह—किमेति । इत्यम्येति । शब्दस्य विविधिरप्यवस्थाः । अ-
न्येव बोध्यं, तेन "वि-कु" इत्यादिमार्गः । एतेन द्वितीयेन सिद्धेऽनन्तरं इत्यम्यम् । प्रवृत्तान्ति-
प्रायुक्तं बोध्यम् । तदेतदुक्त्या तत्कार्येति बोध्यम् । अत्र पञ्चे—प्राचे एवेत्युक्त्या । एतेन भाष्ये

तीयः । योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् । धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरा-
गमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरूपपादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादितुलोपाध्यव-

शब्दस्यम् ।

एतत्तस्य रुदिरित्युक्तं परिगणनताया एव लामाव । योगस्यैवेति । न तु रुदिरित्यर्थः । प-
रिगणनस्येति । धात्वादिगणनस्येत्यर्थः । वैषम्येति । माप्परीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वम-
द्ग्रहादिति भावः । उपदेशताप्रयोजकेति । योगमात्रम्यीकारे उपदेशता—उपदेशकरणता,
न हि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः । संज्ञास्त्वे तु उपदेशता—उपदेश-

भैरवी ।

त्येत्तिरिति पक्षे तु नासद्ग्रहः, 'त्वदुक्तीत्या माप्पवृत्ताऽपरिगणनात्' । व्यसितान्तप्रत्य-
ग्रहणमिति व्याख्यानेऽपि नासद्ग्रहः प्रातिपदिकान्त्यत्वादिति च ध्वनितम् । ननु मन्मते-
ऽपि परिगणनं नेत्यत आह—एवेतस्येति । अस्य—धातुसुवेत्यादिना पठितस्य । परिगणनम्यीरे-
त्यत्र पठितपकारव्यवच्छेदमाह—नत्विति ।

नन्यन्यत्र यथा परिगणनद्वैतव्यमित्युच्यते तथा अत्र मोक्षमिति परिगणनमिति कथं
नोचितमत आह—भावादीति । मूले—दुरुपपादत्वादिति । सट्टुचरितस्य शब्दस्यैकव्युत्पत्त्यै-
वार्थयोपकृत्यधत्तु तत्र व्युत्पत्तिद्वयमन्वयः । एकार्थयोपकृतया चारिताभ्यांदावृत्तौ मानाभा-
वादिति भावः । करणत्वेति । प्रवृत्तिजन्ययोपप्रकारस्यैव भावप्रत्ययार्थत्वोपदेशादशङ्के यदि पर-
णत्रस्तस्तदा करणताया पूव भावप्रत्ययार्थत्वमित्याशयः । न हीत्यादि । प्रयोज्यप्रयोजकमा-
यस्यान्वयप्रतिरेकरूपनया यथा चैत्रे चैत्रप्रत्ययमेतत्त्व पूव पाचकत्वमन्यथा नेति कस्यापि न
मन्मतम्, किन्तु विविक्ष्यनुगम्यकारमस्यैव पाचकत्वप्रयोजकं, तथा धातुत्वादिकं न कर-
णताप्रयोजकम् । पूर्वस्मिन्पक्षे तु न तदग्रन्यविरोध इत्याह—सञ्ज्ञात्वे इति । उपदेशशब्द-
मिति । भावप्रत्ययप्रवृत्तिभूत उपदेशशब्दः स्वल्पपरः ततस्तत्प्रत्ययस्तद्वृत्तिधर्मपर इति

भावप्रकाशः ।

च्छिन्नसमुदायान्त्यं हल् इत् इत्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पञ्चद्वयेऽपि लिङ्गानुशा-
सनस्य प्रकृतानुपयोगात् । लोपश्चैति शकारस्यासंग्रहाच्च । “आदेच, उपदेशे”
(पा० सू० ६।१।४५) “उपदेशेऽल्वतः” (पा० सू० ७।३।६२) इत्यादावाद्योच्चारणस्यै-
वोपदेशपदार्थतायाः सर्वसमत्वत्वाच्चेति दिक् ॥

शब्दस्वरम् ।

शब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तद्वच्छिन्नस्य प्रयोजकं ॥ स्वर्यतावच्छेदकतया
धातुत्वादि वस्तुं शक्यमिति भावः । शकारस्येति । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति
भावः । ननूपदिश्यते जाप्यतेऽनेनेति तदर्थः, धात्वादिभिर्हि प्रयोगो जाप्यते, तद्वदनेनापि
शकारेण ननादेशत्वं जाप्यते, इत्यरचेराह—आदेच इति । सर्वेति । भाष्यकारादीत्य-
भैरवी ।

भावः । तद्वच्छिन्नस्येति । उपदेशतायाः प्रयोजकमिति विग्रहे या पक्षी सत्यास्तद्वच्छिन्नमम्ब-
न्धित्वमर्थ इति कल्पनेन तद्वच्छिन्नस्येत्यस्य छामः । प्रयोजकपदन्तु स्वर्यतावच्छेदके
काक्षणिमित्याशयेनाह—रूप्यतेति । यथा ह्यादिनानार्यपदस्य विष्णुत्वादिरूपा नानाधर्माः
शक्यतावच्छेदका भवन्ति तथेहापि धातुत्वादिकं रूढार्थतावच्छेदकं सम्भवतीत्याशयः । न
चास्मिन्पक्षे प्रयोजकपदस्य यदि लक्षणा तदा द्वितीयपक्षेऽपि प्रयोजकपदस्यावच्छेदके लक्षणास्तु,
तया चोपदेशकगतावच्छेदकमित्यर्थो भविष्यतीति तत्पक्षेऽपि न स्वग्रन्थविरोध इति वा-
च्यम्, अन्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकतया धातुत्वादेर्नूनवृत्तिसंज्ञावच्छेदकत्वास-
म्भवादिति भावः ।

केचित्तु उपदेशेत्यत्रोपदेशशब्दस्य संज्ञाशब्दतया सज्ञाशब्दस्यैव शब्दस्वरूपस्यैव सं-
ज्ञिपरशब्दप्रकृतिकभावप्रत्ययार्थत्वमित्युपदेशेत्यस्योपदेशशब्द इत्यर्थ एवोचित इत्याहुः,
तत्र, योगरूढस्य शब्दस्य शब्दस्वरूपप्रकृतिनिमित्तकत्वासम्भवात् । मूले पक्षद्वयसाधारणं
रूपगमाह—लोपश्चैतीति । आद्यपक्षे परिगणनेनासङ्ग्रहः स्पष्टः । द्वितीये तमुपपादयति—न ह्यने-
नेति । तदर्थ—उपदेशपदार्थः । सर्वसम्मतत्वेऽपि भाष्यानुसारिणां भाष्यसम्मतार्थं परामह-
इत्याशयेनाह—भाष्यकारादीति । ननु कर्णव्युत्पत्तिस्तद्विप्रसिद्धार्थकैव स्यादत आह—
भावप्रकाशः ।

अस्य वक्तुं शक्यमित्यत्रान्वयः । यत् तत्रोपदेशता वच्छब्द इति । तन्न, एतस्या योगरूढतया शब्दाप्रकृति-
निमित्तकत्वेन तस्य तदुत्तरवाच्यत्वासम्भवात् । यदप्युपदेशता तत्कारणावच्छिन्नधातुत्वादिति । तदपि न,
तथापि, तत्प्रयोजकधातुत्वादीत्यसङ्गतेषां भाह—उपदेशशब्दत्वमिति । शब्दपरत्वादिति । अनेति
शेषः । अनुकरणत्वादिति भावः । कश्चित् स्फुटयति—तद्वच्छिन्नस्येति । तत्तावच्छिन्नतच्छब्द-
व्यवहारस्येत्यर्थः । तथा च तत्र तस्य लक्षणेति श्लेष इति भावः । तद्वक्ष्येति । योगार्थतावच्छेदकं ॥
तदेवेति तत्पक्षेऽपि एवमपि योजयितुमशक्यमेवेति भावः । ननूपदेशतत्प्रयोगकैस्तस्य उपदेशत्रापर्याय-
धिकरणतावच्छेदके इत्यर्थः । उपदेशत्वं यावति पर्याप्तं तत्रोपदेश इत्युत्तरं तत्रोक्तेरतो न स्वग्रन्थविरोध
इति स्पष्टनिरुद्धतो मूले पक्षद्वयसाधारणदोषानाह—पक्षद्वयेऽतोत्यादिना । दोषान्तरमाह—लोपश्चेतीति ।
पक्षद्वयेऽपीत्यस्यानुग्रहः । पूर्वं तु शब्दतो माप्यविरोधो दत्त इति न धौनव्यकम् । तत्रापे वक्तुमुपादितं
चेति, द्वितीये सिद्धान्तरीत्येव हेतुमाह—नद्वेति । तत्र प्रथमपक्षे दोषोद्धारं प्रापुर्कं हृदि निधाय द्वितीय
पक्षे तद्वीत्याऽपि दोषोद्धारप्रकारमाह—ननूपेति । तदर्थ—उपदेशशब्दार्थः । ननु “आदेच” इति सूत्रे
सिद्धान्ते न तथा, तत्र कर्णव्युत्पत्त्यङ्गीकारादत आह मूले—उपदेशेऽल्वत इति । आदिना “एकाच उप-
देशे” इत्यादिपरिग्रहः । ननु सर्वसम्मतत्वेऽपि किं भाष्यानुसारिणामत आह—भाष्येति । उक्तान्तेन
त प्रति प्रौढयोक्तृष्वेति तत्प्रकारस्यान्वयावश्यकत्वेनैकस्यास्यापि सिद्धान्तेन तदाशयवशेऽपि

उपदेशेऽजनुनासिक इत् (पा०सू०१।३।२) ॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकमञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गतार्थ-

शब्दरत्नम् ।

र्थः । यत्र तु करगव्युत्पत्त्येवार्थमङ्गति, तत्रागत्याञ्चु “हृत्यल्युट्” (पा०सू०३।३।११३) इति बाहुल्यकाल्ल्युडभावः । यथा “यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ” इत्यादाविति दिक् ॥

१९१६ १११६ १११६ १११६ १११६ १११६ १११६ १११६ १११६ १११६

नासिकामनुगत इति । नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः । प्राति-
शाख्यशिक्षादौ लोके च तद्व्यवहारस्य सन्नेपोपपादनमात्रस्यकमिति तात्पर्यम् । अत एव
भैरवी ।

यत्र निनि । इत्यादाविति । आदिना भाष्ये “यस्य सन्नेपोपपादेन तद्व्यवहारस्यकमिति तात्पर्यम्” इति
पाकपरग सङ्ग्रहः । मूले—दिगिति । विगर्थस्तु प्रागुक्तभाष्यवार्त्तिस्मृत्यारस्येन “हृट् सद्वा” इ-
त्यादियद्वद्वाहानुरोधेन स्वरलक्ष्यसाधनानुरोधेन बाहुल्यकाश्रयणमेयोचितमिति ।

ननुनुनासिकपदादनु पश्चान्नासिकाङ्गति इति, नासिका पश्चाद्व्याप्यते यस्मिन्निति वार्त्ति
प्रतीयते, तथा वायुनासिकाकारादीनामनुनासिकत्वगुणरहितानां स्वरूपोपपन्नभाष्यद्विषये अत
भेदेन यद्यप्युक्तमर्थस्य सम्भन इति तेषां सङ्ग्रहो भवति, तथापि गादीनां तद्गुणरहिताना-
मनुपपन्नास्य युगपदेवोभयव्यञ्जेनोत्पन्नाभ्यां वायुसंयोगाभ्यामुत्पत्तिरिति विनिगमनारि-
हेणोभयो रूपायनचमत् कथं योगाश्रयणेन गतार्थता ? किञ्च—

‘अनुस्वारयमानाश्च नासिका रथानमिष्यते’

इति शिक्षोक्तेस्तेषामप्यसङ्ग्रहोऽत आह—नासिकमयीति । तथा च नायमुक्तरीत्या यौगिकः ।
किन्तु नासिकामनुगत इत्यत्र योऽनुशब्दस्तस्याभिहत्येति गत इत्यस्य चाभिव्यञ्जित इत्यर्थः
इति सङ्ग्रहो सङ्ग्रह इति भावः । उक्तयोगाश्रयणमात्रस्यरहितत्वाह—प्रातिशारयेति ।

न पत्रेण प्रातिशारयादावेव तथा, किन्तु प्रवृत्तशास्त्रेऽपीति सूचयन्नाह—अत एवेति । यो-
भावप्रस्तावः ।

सिद्धास्तम्भतदमाभ्यानुरोधेन तथैवात्र युक्तं ननु प्रोक्तोक्तं तद्वा यानुरोधेन तथेति भावः । मूलेऽतिदिगि
स्वरपार्श्वेण लिङ्गानुशासनकर्मसुत्पत्तिपरगणनानुपयोगासर्वथा प्राचोक्तमयुक्तमेव । तथा च भाष्यद्वय
स्वरूपस्यलक्षणवर्णनार्त्तु, ननु भावे एवेत्यवधारयामिति । तथा प्रागुक्तमनुक्तमेवेति च—यथाह—यत्र
रियति । आदिना तद्व्यवहारस्येति भाष्यमसङ्ग्रहः । यद्वद्वा तत्र तयामरस्येऽप्यत्र प्रागुक्तरीत्या बाहुल्यकाश्र-
यणनिगमार्थं सम्भन प्राचीनप्रयोगादावेति मूलभाष्यवैयर्थ्यं चेति कतिन, तद्व्यवहारस्य-
इति दिगिति । इत्यर्थः ।

किम् ? अन्त्र औ अपः । यद्यपीह “उत्रः” “ऊँ” (प.० सू० १।१।१७,१८) इत्यत्रेव विधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्यमवश्यं कर्तव्यमुपदेशग्रहण स्पष्टप्रतिपत्त्यै इहैव कृतम् । अच किम् ? मनिनो मकारस्य मा भूत् । प्रति-

शब्दरत्नम् ।

एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभिर्हं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः । अव्भ्र आँ अप इति । अत्रेत्स्यज्ञायां छोपः स्यादिति भावः । विधानेति । इदिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । नेत्त्वमिति । तत्फललोपस्य सामर्थ्यादिभावे इत्त्वमपि । फलाभावाच्चे-
मैखी ।

यन्ते, अपरो भागो नासिकया, नासिकावचनभागानुरागवशान्मुखवचनोऽपि भागो नासिकावचन इव लक्ष्यते। अत्र प्रासादयासिन्यायो नास्ति, भागस्यैव मुलेन नासिकया चोच्चारणात्। यद्वा तु सर्वं पृथ्वर्णो मुखेनोच्चार्यते नासिकया च तदा प्रासादयासिन्यायेन मुखग्रहणं भाष्यकारः प्रत्याचष्ट इति।

मन्दप्रयोजनशब्दो न क्रियाविशेषणमन्दशब्दघटितः समानाधिकरणपदको बहुमीहिः, उक्तरीत्या प्रयोजनाभावात् । किन्तु “सप्तमी विशेषणे” इति शापकाद्व्यधिकरणपदक इत्याशयेनाह—मन्देति । लोपः स्यादिति । अत्र स्यादित्यनेन सम्भावनामात्रं ननु प्रसक्तिर्नैव आपद्यमानरूपाभावात् । यद्यपि “अनेकान्ता अनुगन्धाः” इति पक्षे ‘अत्र आ अटितः’ इत्यत्रेष्टप्रतिषेधः फलं सम्भवति तथाऽप्येकान्तपक्षे तदसम्भय एवेति वक्ष्यते । “आह इदिति घटव्यः” इति आह इच्छन्दसीति वक्तव्य इत्यर्थः । यत्तु “तस्य लोपः” इति सूत्रानन्तरम् ‘आह इच्छन्दसि’ इति लाघवाद्भक्तव्यमिति, तत्र, अचीत्यस्य कर्तव्यत्वापत्तेः । स्वरयाने तथा पाठे तु “प्लुतप्रगृह्णा” इति सूत्रादचीत्येतस्य सम्बन्धेन तदनावश्यकमेव । ननु विधानसामर्थ्यादस्य लोपो माभूदित्संज्ञा तु स्यादेवेत्यत आह—तत्कलेति । तस्येत्त्वस्य फलं लोपः न प्रतियोगितासम्बन्धेनेत्त्वस्य व्यापको विधानसामर्थ्याद्व्यापकस्य तस्याभावे व्याप्यस्येत्त्वस्या-
भावप्रकाशः ।

भावः । ननु तथापि प्रयोजनशब्दस्य प्रयोजकपरत्वेन समानाधिकरणबहुव्रीहिरिव युक्त इति चेद् ? न, तस्य पूर्वनिपातापत्तेः । अत एव भाट्ट-पूर्वाविधेति । सानुनासिकव्यवहारोत्तरर्थः । श्रियाद्यशब्दवत् रुद्धिशब्देऽपि प्रासादादसि-यावप्रभृतेषांदिना सद्वहः । तथा च साङ्ख्यबहुव्रीह्याभावे तात्पर्यं ननु तथा विग्रह इति भाट्टः । होप इति । अर्थात् वेदे व्याख्यातमानस्याप्यस्तथाप्यस्य ज्ञानरूपकारोऽपि श्रियाद्य-फलसाधनेन सापत्त्यायैवमुक्तिरिति भावः । वस्तुतस्तूचयेनोन्यपत्यमावाच्यैतन्मात्रे उपादेशपदं व्यर्थमेव । तदध्यनदत्राह—अथान्विति भाव इति । इतितीति । उन इदितिवत् “आह इच्छन्दसि” इति वक्ष्ये इत्यर्थः । ऐनेस्सुताप्रवरणे “तस्य होपः” इत्युत्तरं वा “आह इच्छन्दसि” इत्येव पाठेन सिद्धिरिति मूलान्नय इत्यपास्तम् । अवीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । ननु विधानसामर्थ्याहोपो भाज्यतु, एवं तु रथाश्चैव आपवामाकादय आह—तत्त्वरेति । तस्यैवत्य कलं प्रत्याहारमित्यन्य-फल-उत्पादार्थं उपादनं यो होपस्तस्येत्यर्थः । अगमावादिति । द्विविधरत्नामावादित्यर्थः । ऐने तस्यानुनासिकस्य फलमित्यज्ञा तत्त्वयोग्यलोपस्येत्यर्थः, ननु तस्यैवत्य कलं होप इत्यर्थः, अत्राह हि होप इति “उपदेशेऽज्” इति सूत्रमाप्त्यविरोधापत्तेरियपास्तम् । तन्मात्रादहत्त्वमिति ह्याद्याद्येन दशाष्टादशसम्भवात् । एवमोपदेशापदं व्यर्थमेवेति भावः । उत्तरार्थे तु न, तो तदनुपपत्तेर्मोधानामिमत्तत्वात् । इत्यनेति तदनुपादयर प्रागविदित्वाच्च । एवञ्च तथाप्यप्यादि मूलं प्र-

सरण ।

११) दृष्टान्तेन च दृष्टान्तव्याख्यानात् स्वस्वभावात् तत्त्वाऽनपि व्याख्यानात् तदुपलब्धिः (तद्भावात्) इति पक्षेऽपि ।
 (१२) दृष्टान्तेन च दृष्टान्तव्याख्यानात् स्वस्वभावात् तत्त्वाऽनपि व्याख्यानात् तदुपलब्धिः (तद्भावात्) इति पक्षेऽपि ।

शब्दरत्नम् ।

त्यर्थः । ननु 'अब्र आं अदितः' इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धाः" इति पक्षे "आदितश्च" (पा०सू० ७।२।१६) इतीदृशप्रतिषेधः फलम् । न च लोपाभावे इदितिमहासन्ज्ञाकरणात्संज्ञाऽपि नेति वाच्यम् । महासन्ज्ञैव लोपसिद्ध्या "तस्य लोपः" (पा०सू० १।३।९) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । "इक" इत्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेत् ? न, "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव" इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् । तदा हि मुख्येऽव-
भैरवी ।

प्यभाव इत्यर्थः । फलान्तरमाशङ्कानिराचष्टे-नन्वेति । महासंज्ञेति । इत् इति व्यञ्जनमात्रं संज्ञा कर्त्तव्या, तथा च लाघवम् । इदिति तु एतोति इष इत्यर्थकमिति लोपो भविष्यतीत्याशयः । इक इत्यादाविति । प्रत्याहारार्थमित्त्वं तस्यावश्यकमेव । तथा च महासंज्ञया तन्निवृत्तिः स्यादिति भावः । ननु न तत्संवेतन्तप्रोच्चारणं किन्तु तत्सदृशस्यैव । अत एव "आदिरन्त्येन" इति सूत्रव्याख्यानायसरे इता इत्सदृशेनेत्युक्तम् । अत एव 'वैयाकरण' इत्यत्र चित्त्वरो नेत्यत आह—आदाविति । तेन "अइउण्" इत्यादौ णादिश्रवणानापत्तिः समुचीयते । मुट्यत्वं तस्योप-
पादयति—तदा इति । एवं "हलन्त्यम्" इत्यादौ लक्षणाया अकल्पनेनापि लाघवं बोध्यम् । ननु
भावप्रकाशः ।

चामनुपेक्षेन । अत एव तत्र व्याख्यानम् । तदेतद् ध्वनयितुमवैतत्सैरुदेत्युक्तं फलान्तरमाशङ्कते-नन्वेव
इति । पक्षे—अस्तिपक्षे । अत्र पक्षे शिष्टादौ बहुलोलुपपत्तिस्तु प्रागुक्तकारावेतिता न विद्वत्संज्ञा ।
फलमिति । अनिष्टोऽपि स फलमित्यर्थः । एवं चैतत्सार्थकमिति भावः । प्रागुक्तसिद्धान्तं ध्वनयितुं शङ्के—
न च लोपाभावे इति । उक्तरीत्येति भावः । इदिति मेहेति । एतीति इदित्यन्वर्थेत्यर्थः । एवमप्यपि ।
यथाश्वेन तु द्विषुमादितुल्यत्वेन तदसंज्ञाः स्पष्टेव । इतोऽप्येतस्या लोपफलरूपावश्यकत्वादिति भावः । ननु
तथा सिद्धस्यापि तस्य साधुत्वार्थं तदावश्यकमत्र आह—इक इति । अन्यस्यतथा तद्विद्वत्तेरिति भावः ।
नन्विक शयादौ वादिश्रवणे न बाधक, तस्यैकादितुल्यत्वेऽपि तत्त्वाभावात् । अत एव वैयाकरणे चित्त्वरो
न । एवं वेदं चित्तममत्र आह—आदाविति आदौति च । तात्त्विकम् "अइउण्" इत्यादिसंविधौषकेषु
णादिश्रवणानापत्तिरुद्भूतः । सिद्धान्ते तु तत्रैतत्प्रणामपि तस्य लोप इति न, अमादिनंशासिद्धेर्लोपनिवेद-
त्वेन तत्र तदमात्रमेव तदन्यफलमात्रेण लोपमात्रस्याकल्पनेन च निर्देशमात्रम्यादिष्टार्थबोध-
मात्रापत्तेरौपचारिकफलान्तरमात्रात् । तस्मिन्नेव तयोर्व्याप्यव्यापकमात्राच्च । अत एव "लोपश्च बल-
त्तरः" इति संगच्छते । तत्राश्लिष्टान्तर्गतत्वेन ग्रहण मा भूदिति तदन्यफलसत्त्वात् । धातुपाठानुपपत्ते-
रमेव बोध्यम् । एवमेतस्या अन्यर्थत्वं वस्तुमशक्यम् । अत एव तदङ्गीकारे 'तत्र तत्र भाष्ये महा-
संज्ञाकरणस्य हेतुत्वेनोक्त्येनः । अत्र तथाश्वेनोक्त्येऽपि वस्तुतस्तदभावः स्पष्ट एव । एवञ्च प्रागुक्तरीत्या-
ऽनयोर्व्याप्यव्यापकमात्रोऽपि नान्तरादौरेरिति भावः । एवोऽनेकान्तत्वव्यावृत्तये । तदा—मुख्येति ।
"तस्य लोपः" इति सूत्रमात्रोक्त्येति भावः । स्पष्टं वेदमन्यत्र । दोषाभावं इति । अनित्यत्वाद्दोषा-
भाव इत्यर्थः । अन्यत्रेवाप्रापि 'तथापि स्यात्' इत्याशङ्का निरसितुमाशेषमात्रेण एवमाह—तदा इति ।
तेषां अवयवत्वे इत्यर्थः । मुख्ये इति । तत्त्वं च तयोस्तत्त्वस्य स्वाधिसिद्ध्यादि भावः । एवं "हलन्त्यम्"
इत्यादौ लक्षणाऽपि नेति बोध्यम् । उक्तोदाहरणे तदभावमुपपादयति—न चेति । नदोष्यर्थः । अपयम्—आ ।
अवयवः—मुख्यावयवः । अदोषादिति । एतदभावे दोषसामान्याभावादित्यर्थः । एवमेतदर्थमेवेति
मरणा ।

यस्येवमर्थेन "आदितश्च" इति सूत्रेण हर्षद्विकारस्य समीचे सत्त्वादर्थादेरितित्वस्य चत्वेदागमनिषेध
इति भावः । महासंज्ञेति । एति गच्छति प्रयोगे न निवृत्तीति इदं स्वर्थः । नह्यमप्या लोपनिदावति
तस्य साधुत्वाय ग्रन्थस्यावश्यकमिति न वैयर्थ्यमित्यर्थेऽह—इक इतीति । मुख्यपक्षे इति । "उ-
भयनिदमनुपपत्तेरुत्तमेरान्ता अनेकान्ता इति । किञ्च व्याप्यम् । एतन्त्या इत्येव" इति भाष्येन एतन्त-
दस्येवानुपपत्तिरिति मुख्यत्वबोधनादिति भावः । तत्तो हि अनुबन्धानामवयवत्वेन आदेशनरेपेन

ज्ञायते इति प्रतिज्ञा । “आतश्चोपसर्गे” (पा० सू० ३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । एवं च ‘प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणां’ इति छिष्टं व्याख्यानं नाश्रयणीयम्, “पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्” इत्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहान् । यद्यपि सूत्रकाङ्कतोऽनुनासिकपाठ इदानीं

शब्दरत्नम् ।

यविन्यभ्यपदायं बहुव्रीहिः । न चायमाकारोऽध्यातोरवयव इत्यदोपात् । प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः । प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भावाऽन्तस्येत्यर्थः । मिलष्टेति । शक्तिप्राप्त्यव्याकरणसत्त्वाच्छब्दस्यैव तदर्थयोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । लक्षणां विनैवेति । अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वताऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्तीत्यैव व्याख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । न चोभयोर्विधानेऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्यानुशासनमेवेति वाच्यम्, “लः कर्मणि” (पा० सू० ३।४।६९) इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ ‘तिङां कर्मादौ शक्तिः’ इति

भैरवो ।

‘दोषाभावः’ इति प्राग्लिखितमेव, पुनरिह ‘इत्यदोपात्’ इत्युच्यते इति पौनरुक्त्यमिति चेत् ? न, पूर्वमप्यदोषपदस्येदप्रतिषेधप्रसङ्गरूपदोषपरत्वमस्य तु दोषसामान्यपरत्वमिति भेदात् ।

‘प्रतिज्ञानुनासिक्याः’ इत्यत्र प्रतिज्ञाशब्दः कर्मयोधरूपादन्त इत्याशयेनाह—प्रतिज्ञानेति । लक्षणायाद्विमतमुपपादयति—भावेति । लक्षणेति छिष्टमित्यनेन लक्षणास्वीकार एव क्लेश इति प्रतीयते स तु न युक्तः, लक्षणाया उच्छेदापत्तोरतो भावार्थमाह—शक्नोति । मूले—पाणिन्युपज्ञमिति । आद्यर्थोपशब्दपूर्वज्ञापातो, कर्मण्यङ् । पाणिनेरुक्तेति कर्तृवत्त्वात् समासः । पाणिनिर्नृणाद्यज्ञानविषयभूतमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्ते । उभयोः भावनमंगोः । तथात्वापत्तौ लाक्ष-

परिभ्रष्टस्तथापि घृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

तनु रलयोरिति न्यूनं टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह—प्रत्याहारे-
ष्विति । व्यचक्षिष्यन्ते इति । प्रत्याह्रिय ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकाद-
धिकरणे घञ् । यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्त्रतिप्रमत्तं तथापि योगरूढिरिति

शब्दरत्नम् ।

सिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च ॥

टकारस्यापीति । अत्र यद्वक्तव्यं तद्व्युत्पन्नोक्तम् । बाहुलकादिति ।

मैत्री ।

निकार्यबोधकत्वापत्तावित्यर्थः । अभियुक्तेति ।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानमोशासनाख्याद्वयप्रहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिघृतेर्बद्धिर्न सान्निध्यतः सिद्धं प्रत्ययं वृद्धाः ॥

इति वृद्धोक्त्यर्थः । अत्र-रप्रत्याहारविषये । अथ-रघुशब्देन्दुशेखरे । 'लणसूत्रस्याकारो
यधनुनासिकः स्यात्तदा "अतो स्यान्तस्य" इति सूत्रे पाणिनिर्लकाराचारयेत्, रप्रत्याहारिणैव
व्यवहारेत् । एवं यणघटितसूत्रेषु लाघवात् यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यात् । तस्मादस्यानुनासिकत्वम
प्रामाणिकम् इत्यादि तत्रोक्तम् । यस्तु तत्तुं छेत्त्यत्र रस्येयं सिद्धे लकारोच्चारणं लणसूत्रस्याकार-
निष्पाद्यप्रत्याहारनिर्देशस्य कश्चिदनाश्रयणमिति ज्ञापनाय । तेन शुलकमाचष्टे शुलकमिति, शुलक-
यतोति शुल् इत्यत्र "रास्तस्य" इति नियमाप्रवृत्त्या संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । अत एव
"रदाम्याम्" इत्यत्र "रौःसुपि" "वनो र च" इत्यनयोश्च न दोषः । न चानयोरकार उच्चारणार्थो
न त्वनुनासिक इति भ्रमित्ययम्, विधेयविषये इत्संज्ञां विना निर्गुह्यसिद्धेः । "रदाम्याम्" इति
सूत्रे प्रत्याहारस्य ग्रहणे "प्रकुल्लुतः" इत्यत्र "आदितश्च" इतीदृशप्रतिषेधाहकारात्परस्य तस्य नत्वा-
पत्तिः । यद्यपि यणघटितसूत्रेषु लाघवात् यप्रत्याहारनिर्देशमेव कुर्यादिति, तत्त्वमवीयः, "हणो
यण" "हरयणः सम्प्रसारणम्" इत्यत्र लाघवाभावात् । "इको यण्" इत्यत्र मात्रालाघयसत्त्वे-
ऽपि 'योऽञि' इत्युक्ते प्रकियागौरवमस्त्येव ।

किञ्च लणसूत्रस्याकारनिष्पन्नयप्रत्याहारनिर्देशस्य कश्चित्कत्वं यप्रत्याहारिणैर्निर्दिशेदिति
वाचिनाऽपि वाच्यम् । अन्यथा 'महाशब्दो' इत्यत्र 'अयोपधात्' इति प्रतिषेधस्य प्राप्त्या "जातोः"
इति सूत्रविहितदोषभावस्य "हेयं" इत्यनेन यकारादिवत्तुष्ट्यादेशनदितानिष्टरूपानामिष्टरू-
पाभावानां चापत्तः । ॥ आस्यानुनासिकत्वे हल्प्रत्याहारेऽनुनासिककारस्य ग्रहणापत्तिः,
हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राग्व्यप्यर्थेनित्यत्वभावेन "उपदेशेऽज्" इत्यस्याथशेषाभावेनास्याकारस्यै-
श्वानापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुमशक्या, 'मांमांखायस्य' इत्यत्र भ्रनधातोः क्षिपि दीर्घे तत्प्रवृ-
त्तिरुत्सम्बुद्धौ नलोपाभावे "नदठवि" इति रूपे "अत्रानुनासिकः" इत्यनुनासिकशब्देऽनुस्वाराप-
भावप्रकाशः ।

शक्त्या तत्र लण्णाखीकारादिति तच्छेपभूतमपि तदुक्तमस्तन् । अभियुक्तेति । "शक्तिग्रहं व्याकरणोप-
स्थादिनेति भावः ।

"अत्र यदिति । रप्रत्याहारविषये यद्वक्तव्यं एवम् तच्छब्देन्दुशेखरे वक्तव्यमर्थः । विस्तरस्तु मत्त-
तत्तद्वनमण्डनादवसेयः । यं तु बाहुलकस्यापि कणित्वस्योपदेशपदव्याख्यायां स्वयमेवोच्यतेनात्र प्रहरी-
मरला ।

लाघवात्तद्विषयो व्याकरणमिति उक्त्यैव व्याख्यातव्यमर्थः । अभियुक्तोक्तेति । अस्य—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानमोशासनाख्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिघृतेर्बद्धिर्न सान्निध्यतः सिद्धं प्रत्ययं वृद्धाः ॥" इति इति शेषः ।

अन्यप्रेति । लण्णाखीकारादिति तच्छेपभूतमपि तदुक्तमस्तन् ।

भावः । प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः । चतुर्दशसूत्रोत्थैर्हल्भिरिद्धिः कृता

शब्दरत्नम् ।

भाष्यवन्तादर्शभाषजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः । एकचत्वारिंशदिति ।

मैत्री । ५

चेरिति वाच्यम् ; लङ्सूत्रस्याकारो नानुनासिकत्वविशिष्टः श्रूयने, किन्तु कार्थन्तया प्रति-
ज्ञायत इति वाच्यम्, तच्च कार्यं प्रत्याहारसिद्धिरूपम्, तच्चैवं विनाऽनुपपन्नमिति हल्प्रत्या-
हारसिद्धिकाले तस्योक्तरीत्या इत्संज्ञायाः प्रान्त्यभावेऽपि “भोऽनुस्वारः” इति सूत्रजगव्यार्थ-
निष्पत्तिर्काले लङ्सूत्रस्थाकारस्येत्त्वप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकमावात्तत्र “तस्यलोप” प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् ।
सावताऽपि भवदुक्तवत्तत्तलोपप्रतियोगित्वरूपहेतुसत्तायाः सत्वात्तस्य प्रत्याहारे ग्रहणाभा-
वस्य सिद्धेः ।

किञ्च यत् प्रत्याहारे जातिनिर्देशमाश्रित्य ‘सोऽस्ति’ इत्यत्र सुलोपापत्तिरिति, तद्वति स्थयी-
यः, “अवेह् गुणः” इत्यादौ सुलोपाकरणेन हलन्तात्परत्वादेव सुलोपे सिद्धे “एतत्तदोः” इति सुलो-
पविधानेन ज्ञापकेन च ‘लङ्’ सूत्राकारस्य प्रत्याहारातिरिक्तप्रत्याहाराप्रयोजकत्वकल्पनात् ।
यदपि ‘लङ्’ सूत्रस्याकारस्यानुबन्धत्वे तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरूपोद्भावने, तदपि न मनो-
रमम्, “अहङ्” इत्यादौ सन्धिकार्यं प्राप्नोताति शब्दाया वर्णोपदेशकाले अजादिसंज्ञाया अनि-
ष्ठावात्सन्धिनति परवृत्तसमाधानस्य खण्डनावसरे ‘वर्णोपदेशे’ इत्संज्ञायामचप्रत्याहारे च निष्पन्ने
प्रवर्तमानानां यणादीनां ‘सुव्युपास्य’ इत्यादौ तत्स्य इवोद्देश्यतावच्छेदकत्वाकान्ते वर्णोपदेशोऽपि
प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादिति यथाऽभिहितं, तथा हल्प्रत्याहारनिष्पत्त्युत्तरमचप्रत्याहारे निष्पन्ने भ-
त्वादिशब्दोकारे यथा “उपदेशे” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तयोद्देश्यतावच्छेदकत्वाकान्ते “लङ्”
सूत्रस्याकारोऽपि तस्य प्रवृत्तिर्दुर्वारति प्रत्याहारग्रहणाभावे साध्ये यत्पक्षतावच्छेदकप्रत्युपपन्नत्वे
तद्व्यापकत्वलक्षणेऽपि तस्य प्रतियोगित्वरूपहेतोरस्त्येव । हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक् पक्षे परं हेतोः
पक्षावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः, अव्याप्यवृत्तेरपि कपिसंयोगस्य वृक्षे द्रव्यत्वानुमापकताया द-
र्शनात् । यदपि ‘प्रत्याहारेऽनुबन्धानाम्’ इत्यादिनाऽचप्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणशब्दा कृता ननु
हल्प्रत्याहारे, यदि “लङ्” सूत्रस्याकारोऽनुनासिकः स्यात्तत्र हल्प्रत्याहारेऽकारस्यानुनासिकस्य
ग्रहणशब्दाऽपि कर्तुमुचितेति तदकारणान्मूनतापत्तिः, अतोऽस्यानुनासिकस्य प्रामाणिकमिति
भाषितम्, तदप्यशक्यम्, तत्रस्याचग्रहणस्योपलक्षणत्वात् । यथाश्रुतार्थकत्वे भवन्मतेऽपि उक्त्प्र-
त्याहारे णकारस्य ग्रहणशब्दासमाधानमोरकरणेन न्यूनताया दुर्वारत्वात् । उरुप्रत्याहारे ण-
कारस्य ग्रहणमित्येति तु न, ‘रणित,’ ‘भणित,’ इत्यादौ “इत्युक्तः किति” इतीग्नियेधावसैः ।
न च तस्योपलक्षितार्थकत्वं यद्यभिमतं तत्र “अहङ्” इत्यादिसूत्रचतुष्टयोपादानस्यारम्भमङ्ग इति
वाच्यम्, हल्प्रत्याहारे एवानुबन्धाग्रहणं तेन भाष्येण साध्यते इति अतो “हयस्” इत्यादिसू-
त्रव्याप्योपदेशं शब्दासमाधानयोः करणान्मा भूदित्याशयेन तत्र “अहङ्” इत्यादिसूत्रचतुष्टय-
स्य लेपनात् । हल्प्रत्याहारसाधनसूत्रव्याख्याने मध्ये तथा शब्दासमाधानयोः कारणेन हल्प्र-
त्याहारेऽपि वैहेतुमिरनुबन्धाग्रहणसाधनस्याभिमतत्वमिति कल्पनमभ्यगादिति कैयटानु-
यायिनः ।

यत्तु बाहुल्यकल्पनापेक्षया भाष्यवन्तप्रत्याहारशब्दादर्शभाषजिति व्याख्यातानं, तदुपपत्ति-
मात्रेणादिना । अविशिष्टमिति गणविशेषे पाठ्यल्पने वृत्तिद्रव्यकल्पने गौरवमित्यस्य स्पष्टत्वात् ।

भाष्यप्रस्तावः ।

रानीचिथेन भाष्यप्रस्तावदर्शभाषन् व्याख्यः । अन्वया पूर्वापरविशेषावचेरिति राट्टनट्टद्वयानुवादयः, तत्र,
तस्यापारिवाद—भाषेति । अविना “अहङ्” इति चार्थश्रवणमपि यत् इत्यलोपदेशेऽपि गुरु-
त्वात् रुमुचयः । यत्तु “अहङ्” इति संज्ञावत्तत्तत् पक्षसम्बन्धः, तदन्वयात्पुनरेव तु बाहुल्यकार-
णमादि, मनोरमायाः व्याख्येयं तावदेति गणविशेषेण गुरुत्वं, तत्र, योगसूत्रेन संज्ञायामावात् नदी

अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन सुप्रिडादीनां, रप्रत्याहारस्य, “चयो द्वितीयाः” इति वार्तिकस्य च यप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोषः । यत्तु “अमन्ताद्” इति, “यमिर्वमन्तेष्वनिडेक इष्यते” इति च अम् वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः, तद्रमसाऽभिधानम् । आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्यत्वात् ; इत्यास्तां तावत् । एष च संख्यानियमो नातीवोपर्युज्यत इत्युपेक्षितः ।

शब्दरत्नम् ।

एकस्मान् ङनणवदा, द्वाभ्यां ष, छिभ्य एव कणमाः स्युः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ पङ्भ्यः ॥

इति तदुक्तेरिति भावः ।

नैरवी ।

* एकस्मान्ङनणवदा इति । ङनणवदा एकस्मात्परे ग्राह्या इत्यर्थः । एवमप्येऽपि । ङनणवदा इत्यत्र णकारः प्रथमसूत्रस्यो ग्राह्याः । अणिति यया । इणप्रत्याहारस्तु न तेन, “अचिवनु” इति सूत्रे संमृद्य ग्रहणात् । “आदिरन्त्येन सह” इतिसूत्रस्यानित्यत्वेनैकस्मादित्यादि लभ्यते, तत्र मानन्तु “इको अल्ल्” “अङ्गनगमां सनि” इति सूत्रद्वयारम्भ एव । यदि अन्त्येन इता सह यस्य यस्यादेवकारणसम्भरस्तत्र सर्वत्र प्रत्याहार इहपि प्रत्याहारः स्यात्, तथा च “आर्द्धधातुक्त” इत्यनेन धातोर्भाषे इहन्तस्य धातोः सनि “इहश्च” इत्यनेन गाऽऽदेशे सूत्रद्वयवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाफारोक्षेऽस्त्वर्थः ।

भावप्रकाशः ।

बहुलसम्बन्धमावाच्य । “करणाधिकरणयोश्च” इति तु स्युयेऽभावाय । पुनर्बाहुलकाश्रयणावश्यकत्वाच्चेति दिक् । तदाह—अविशिष्टमिति । अनापि तस्माद्विनिगतात्वाद् वृत्तिद्वयकल्पनापत्तेः श्रान्तिक्रान्तित्वम् । एवं भावसमुच्चापकत्वस्य तत्रासम्बन्धेन स्युडमावाय तस्यावश्यकत्वेन संज्ञायां चेति वक्तुमौचित्येन च गुरुक्तादेरपि तत्रवमिति भावः । मूलोक्तस्य तथार्थस्य तद्व्याख्यातुगुरुक्तत्वे श्रीजं ध्वनयितुं तत्र तदुक्त हेतुमाह—एकस्मादिति । ङनणवदा अनुबन्धा एकैकस्मादेवादिवर्णादिभ्यो उच्चारिताः सन्त एकैकमेव प्रत्याहारं जनयन्ति नानियमेनैवावित्यर्थः । अत्राप्ये आण्णः । द्वितीये द्वितीय इति बोध्यम् । एङ् । यङ् । अङ् । छङ् । अट् । मप् । झप् २ । अक् । इक् । उक् । ३ । अण् । इण् । यण् । ३ । अम् । यम् । ऊम् । ३ । अच् । इच् । एच् । ऐच् । ४ । यप् । मप् । स्यप् । ४ । यर् । झर् । छर् । चर् । ५ । अश् । इश् । बश् । जश् । झश् । बश् । ६ । अल् । हल् । बल् । रल् । सल् । शल् । ६ इति तदुदाहरणानि बोध्यानि । “शास इदह्” इत्यादिशापकत्वात् “आदिरन्त्येन” इत्यस्यानित्यत्वेनेदं लभ्यत इति स्पष्टं दृष्टव्यम् । तदुक्तेरिति । प्रक्रियाकृतोक्तेरित्यर्थः । मूलचयप्रत्याहारस्त्वर्थेभ्यो अग्रप्रत्याहारस्य चाधिक्येऽप्यदोष इति गुरुक्तिस्तु न दृष्ट्युत्पत्तिरिति—मूले आस्तां तावदिति । अत एव आहुरित्युक्तं तन्नेति च नोक्तम् । एवञ्च यदित्यादिमूल्यन्त्यस्य पूर्वः प्रकाशानुवाद इति बोध्यम् ।

सरला ।

एकस्मादिति । ङनणवदा अनुबन्धवर्णा एकस्मादेवादिवर्णात्परे उच्चारिता एवमेव प्रत्याहारं जनयन्ति । यकारोऽनुबन्धो द्वाभ्यामादिवर्णाभ्यां पर उच्चारिताः प्रत्याहारद्वयमागच्छे, एवं कणमा अनुबन्धास्त्वस्मिन् आदिवर्णस्य पर उच्चारिताः प्रत्येकं श्रीन् श्रीन् प्रत्याहारानामगच्छे । एवमप्येऽपि बोध्यम् । क्रमेणोदाहरणानि—एङ् “एङः एदन्तादिति” । यङ् “यङो दीर्घो यजि” । अङ् “ङङोपे पूर्वस्य दीर्घोऽङः” । अयं शकारो “अरउण्” सूत्रस्योऽवगन्तव्यः । छृ “नसृव्यप्रशान्” । अट् “अरउष्टि” । झप् मप् । ६ । काचो यशो मप् शपन्त्यारम्भोः” । उभयोरपि प्रत्याहारयोरैकैव सूत्रे उपादानम् । अक् इक् उक् “अक्ः सवर्णे दीर्घः” । एङो यजिचि” “जगितश्च” । अण् इण् यण् “अणुदित्ववर्णस्य चाप्रत्ययः” । इणः दीर्घतुङ्-

“ऊकालोऽच” (पा० सू० १।१।२७) ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुस्तकम् । वां काल इवेति । फलितार्थकथनमिदम् । विग्रहस्तु वः कालो यस्येति बोध्यः । ऊकालेन स्वीचारणकालो लक्ष्यते । आये इति । “निपाता आद्युदा-

शब्दरत्नम् ।

सौत्रं पुस्तकमिति । यद्यपि इतरेतरयोगेऽपि सौत्रमेकत्रचन वस्तुं शक्यं, तथापि “लिङ्गमर्शित्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” इति तत्र तत्र वार्तिकोक्तैर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात् ज्ञात्ययकल्पनमेवोचितं, न तु शास्त्रीयत्रचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः । फलितार्थेति । उपदेन स्वीचारणकालसदृशलक्षणया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत् फलतीति भावः । वां काल इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वाद्वा आह—विग्रहस्त्विति । काल इति जात्याख्यायामेकत्रचनम् । स्वीचारणकाल इति । स्वीचारणकालसदृश इत्यर्थः । सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसाये तु यथाश्रुतमेव साधु ।

भरयो ।

पुस्तकेकवचनयोरेकस्य सौत्रस्याश्रयणं न विशेष इत्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । उपदेनेति । अस्य बहुव्रीह्यादित्यत्रान्वयः । लक्षणमेति । उपदेश्येत्यादि । अभेदाध्यवसाय—अभेदारोप । अत एव ‘मृगाचपला’ इत्यत्र धुवद्भावः । यथाश्रुतमेव—सदृशे लक्षणां विनैव ।

भावप्रकाशः ।

यत्तु पुस्तकेकवचनयोः सौत्रत्वे न विशेष इति मान्यास्तथाचामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—यद्यपीति । तत्र तत्र—यद्युप चक्षेडु । तदिति । पुस्तकेत्यर्थः । वचनेति । एकवचनादीत्यर्थः । एवञ्च तयोस्तत्रैव विशेषः स्पष्ट एवेति भावः । उपदेनेति । बहुव्रीह्यादित्यत्रान्वयः । सदृशलक्षणमेति । तत्र लक्षणेत्यर्थः । उप-दश्येति भावः । सामानाधिकरण्ये हेतुरयम् । कालशब्देनेति । तेन चेत्यर्थः । मिथ, इति शेषः । तत्-परममूलोक्तवानयवोध्य मित्रार्थरूपम् । एवञ्चाभेदे शाब्दे भेदः फलतीति परममूल तत्परदर्शकमेव न विग्रहप्रदर्शकमिति भावः । यत्तु तथासति सूत्रे कालपदद्वयभ्रवणापत्तेराह मूलं फलितेतीति, तत्र, उष्ट्रमुखा-दिबद् निर्वाहाद् । उच्चारणकालतुल्यकालपरकालपदेन वा काले यस्येति बहुव्रीहिसम्भवाद । तस्यापि पर-म्परासम्बन्धेन सम्बन्धित्वाच्च । तदध्वनयन् तथैवाह—वामिति । यत्तु स्वीचारणकाललक्षणादामप्यनि-र्वाहान्मूल चिन्त्यमिति जगन्नाथस्तदिव चिन्त्यमित्वाशयेनाह—स्वीचारणेति । वस्तुले यथाश्रुतमपि मूलं सम्भवेत्येत्याह—सादृश्येति । अभेदेति । अभेदारोपे इत्यर्थः । एतेन नामार्थत्वाद्भेदेनान्वयो न, अभेदेन वापि तदप्यपि तदुक्तमपास्तम् ।

सरला ।

लिङ्ग धोऽङ्गाद” “इको यणचि” । अम् यम् ऊम् “पुमः खय्यम्परे” “हलो यमां यमि लोपः” “ऊमो ह्रस्वादचि लुगुण् नित्यम्” । अच् इच् एच् ऐच् “अचो रशम्या द्वे” “इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्” “वृद्धि-रेचि” “वृद्धिरादैच्” । यय् मय् ऋय् छय् “अनुस्वारस्त्वयचि परसर्वणः” “अय उजो वो वा” “अयो होऽन्यतरस्याम्” “पुमः खय्यम्परे” । यर् ऋर् एर् अर् “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा” “शरो शरि सर्वणे” “खरि च” “अम्यासे चर्च” “शरोऽचि” । अश् षश् बश् झश् जश् बश् “भोभगोभयोभपूर्वस्य योऽशि” “हशि च” “नेऽवशि कृति” “झला जश् हशि” “पञ्चाचो वशो” । अल् हल् वल् रल् झल् शल् “भलोऽन्यत्य” “हलोऽनन्तराः” “मापभातुकस्येह्वलादेः” “रलो व्युपधादलादेः संश्च” “स-लां जश्” “शल् इगुपधादनिट् कस” । इत्युदाहरणानि । अथ सर्वेषां प्रत्याहारानामष्टाध्यायीतोऽवगन्तव्यानि ।

व्यत्ययकल्पनमिति । सौत्रत्वाद् साध्यान्नाश्रयवाचकत्वात्नापेक्षया लौकिकलिङ्गवाचकत्वनस्योचि-तत्वादिति । सदृश इत्यर्थे इति । मूलक्या उपदेश्य उच्चारणस्वीचारणाभिरुपलब्धलक्षणास्वीकारेऽपि तस्य

ताः" (कि० सू० १२ पा ४) इत्याकार उदात्तः, यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण । अर्वाङ् इति । अकारोऽनुदात्तः ।

तस्यादितः (पा० सू० १।२।३२) ॥ अतन्त्रमिति । "उपेयिवान्" इत्यत्राप-
सर्ग इवाविवक्षितमित्यर्थः । ननु तत्र "ईयिवांसमतिस्त्रियः" इत्यादिप्रयोगदर्शनाद-
विवक्षाऽस्तु, इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम् ? इति चेन्नह्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं
चेति गृहाण । तथा हि—'येऽराः' इत्यत्रैकारः, 'तनूनपात्' 'शचीपतिम्' इत्यत्र पद-
पाठे ऊदीतौ चार्धोदात्तौ इति सरुलंबहवृत्प्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः

शब्दरत्नम् ।

फिट्सूत्रेणेति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । जसः सुप्त्वाद्मुदात्तत्वम्, "एवादेश उदा-
त्तेन" (पा० सू० ८।२।१५) इत्येकार उदात्त इति भावः । अनुदात्त इति । फिट्स्वरेणा-
न्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् 'अर्वाङ्' इति ।

अविधक्षितमित्यर्थ इति । इदं च—उद्यमानं प्रातिशाख्यं यच्छाखायां, तच्छा-
खास्थैदिहोदाहरणविषयम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति । अस्य यद्यपीत्या-
मैरवा ।

आद्युदात्त इत्यस्यानन्तरं फिट्स्वरेणेत्युपादाने आद्युदात्तः फिट्स्वरेणेत्यर्थः प्रतीयेत,
तथा चानुपपत्तिः, तस्यान्तोदात्तत्वविधायकत्वादत आह—अन्तोदात्त इति । अर्वाङ् शब्दाद्या-
कारस्यानुदात्तत्वमुपादयति—फिट्त्वादिना । अव्युत्पन्नमिति । फिट्स्वरप्रवृत्तयेऽभिहितम् ।
तत्र किम्मानमिति चेत् ? "आहभिमुख" इति वेदमाप्योक्तेरेव ।

इत्स्वग्रहणमतन्त्रमित्यनेन स्वरितोर्द्धमाग्रस्याद्यस्योदात्तत्वविधायकमिति प्रतीयते, एवञ्चा-
सङ्गतिः, दीर्घादायप्यर्द्धमाग्राया उदात्तत्वस्य लोके दर्शनात् । अस्य शास्त्रस्य सर्वशाखासा-
धारणत्वेन सारोपकारकव्याख्यानस्योचिः यावत् ; "अर्द्धह्रस्वद्वयोर्द्धमाग्रायां रुः" इति
भाष्यविरोधश्चेत्यत आह—इदञ्चेति । इदम् अविधक्षितमित्यादिक्रमम् । लः यदर्शानमित्यनेन
योधितलक्ष्यं दर्शितं 'येऽरा' इत्यादि । तत्र तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरित्यादिना दाह्याप्रत्यय इति
प्रतीयते, तदेसङ्गतिः, दाह्यायोधकस्तदनुपादानादत आह—अस्येति । अन्य 'प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

अर्थ इति । उदात्त इति मात्रानुपपत्त्यर्थेति भावः । मूले न्यूनतां परिहरति—जस इति । अनु-
दात्तत्वमुपपादयति—फिटिति । फिट्स्वरविधायकेन "फिटोऽन्त उदात्तः" इत्यनेनेत्यर्थः । एवमग्रे मूले च
बोध्यम् । अन्तेति । 'अर्वाङ्' शब्दस्येति भावः । ननु तस्य व्युत्पन्नत्वा फिट्स्वरप्राप्तिरव आह—
अभिमुखेति । "अर्वाङ्भिमुखे" इति वेदमाप्योक्तेरिति भावः । अव्युत्पन्नमिति । पाणिनेऽभ्युत्पत्ति-
पदार्थैवेष्टत्वादिति, भावः । एतेन 'अर्धेनन् अर्धनि' इत्यादिप्रवृत्त्यापत्तिः प्रत्युक्ता । यत् लोकार्दी
दीर्घादायप्यर्द्धमाग्रायां एकोदात्तत्वदर्शनेन सैकल्लोकवेदसाधारण्येनात्र अकस्यान्तलक्ष्यायां तस्यानि-
शाहपवचनैः सिद्धत्वेन च तदन्यविषयत्वस्य वस्तुमौचित्येन न्येयं सदस्वरत्पनासङ्गतिः । न च सर्वत्राख्य
सर्वप्रातिशाख्यैरवानयता सम्भवति । एवञ्च मूलादिकं चिन्त्यम् । अत्र एवाधैरुत्साम्बोर्द्धमानायां रुः
इति भाष्योक्तिः । एवञ्च ह्रस्वद्वयस्य मात्रागर्तं ननु रज्यालसद्वेगिनपतयमिति योगोऽपि सम्भवति
नयतापः, तदाशयानवशेनायुक्तमिति ध्वनयितुमाह—इदञ्चेति । अविधक्षितमित्यर्थादिकथनचेत्यर्थः ।
उद्यमानमिति । मूलज्ञेनेति भावः । उपपत्तिमिति । विषयकमित्यर्थः । एवञ्चास्यार्धादिकथनस्य विशेष-
विषयत्वेऽप्यन्यत्र मूलज्ञेनोपपत्तिर्त्येवेष्टम् । अत एव परममूलेऽनन्तरमित्येवोक्तम् । तस्य च तत्पदयुक्तग्रहण
स्वरान्ते सङ्केतिनरूपेणावोषकं किन्त्वर्थमात्रापात्रशेषमित्यर्थः । एवञ्च तदुक्तयोरेति भावः । मान्यारतु-
अविश्रितमिति भरमुत्पानुवाद इत्यर्थः । एवञ्च दीर्घपञ्चउपोष्योदात्तशेषकृत्तन्त्रेण समानायाची कि-
न्त्ववयववाची । न च वचिदेदे समाशः वचिदेदेर्द्धमात्रा वचत्वादिशाख्यानुपेयेनेति, लोके सर्वत्र भाष्य-

“उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” (पा० सू० ६।२।१४०) इति पूर्वोत्तरपदयोरायुदात्तत्वे कृते
 “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (पा० सू० ६।१।१५८) इति शेषनिघातः । पूर्वपदभूत-
 योस्तनुशची—एतयोरन्यस्य प्राक्तिकं स्वरितत्वं प्रातिशास्त्रे उक्तम्—

शब्दरत्नम् ।

दि । शेषनिघात इति । अथ सथाप्राप्ति शेषः । तेनोदीतो अनुदात्तौ प्राप्नुत इति
 मैत्री ।

आयुदात्तत्वे कृत इति वनस्पत्यादिषु एव कप्रत्ययान्तस्तनुशब्द आयुदात्तो निपात्यते,
 “नप्राड्” इति सूत्रे निपातितः ‘स्तपुरुषे तुल्या’ इत्यायुदात्तो नपाठः, एतयोः समासे
 समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते “उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्” इत्यनेन पूर्वोत्तरपदयोः प्रकृतिस्यरे
 सति द्वयोरन्यायुदात्तत्वप्राप्तिरिति भावः । एवं शचीशब्दः साङ्गर्वादिहीनन्तत्वादायुदात्तः,
 पतिश्च ङतिप्रत्ययान्तत्वादायुदात्तः । तेन-शेषपूरणेन, अनुदात्तावेन प्राप्नुत इत्यर्थो लभ्यते ।

भावप्रकाशः ।

ग्रामाण्यादर्धमानैवेति च व्यवस्था बोध्या । एवञ्च ह्रस्वग्रहणमन्वमिति यथाह्रस्वमेवेत्याहुः । उभयथापि-
 सम स्यादह्रस्वत्वादिभ्यः सिद्धेऽर्धग्रहणमपि व्यवहित्यपास्तम् । ननु अग्रिमं ‘तनूतवाट्’ इत्यादि ‘निपात’
 इत्यन्तमूलग्रन्थस्य पूर्वोत्तराभ्यामन्तव्येनासम्बद्धत्वमिति वाच्यम् । यद्यप्येवमुक्तमस्ति किमेवेत्यनङ्गत्वेन
 पूर्वसम्बन्धो मृते तथाप्यन्ते किञ्चिच्छेषपूर्णं विनाऽनिर्वाहेभावव्यक्ततया तत्र तस्य तदैकलक्षणायाः शक्तिः
 तथैवेत्याह—अस्येत्यादि । एवञ्च शब्दोक्तिरपि सुलभो भवत्येवेति भावः । एतेन यथाश्रुतमूलसामग्र्यस्ये-
 ऽध्याहारि गौरवमित्यपास्तम् । तत्र सति मध्यग्रन्थकलितमाह—तेनेति । शेषपूरणेनेत्यर्थः । प्राप्नुत इति ।
 तावेव प्राप्नुत इत्यर्थः । मूलस्थनिघात इत्यस्याध्ययमेवार्थ इत्यनेन सूचितम् । भवन्माव —पपपि शेषनि-
 घातस्यावग्रहे स्वरीत्याऽर्धमात्राकालव्यवहाररूपायाः “परः सति कर्षः” इति सूत्रबोधितसहिताया अभावेन
 “नोदात्त” इति निषेधामास्या एकपदोक्ततादृशसहितामादाय “उदात्तादनुदात्तस्य” इति स्वरितः प्राप्त एवेति
 न तदावश्यकत्वं ।

“उदात्तपूर्वं नियतं विद्याया व्यञ्जनेन वा ।

स्वयन्तेऽतर्हितं न वेदुदात्तस्वरितोदयम् ॥”

इत्यस्य तु न प्राप्तिः । प्रातिशास्त्रमते सहितायाः पदप्रकृतित्वेन पदान्तात्पदादिनिर्मातृत्वधर्मीकु-
 र्वन्नेति तस्यां प्राप्नोति सा सहितेत्यर्थेन पदान्तात्पदादिभिः सन्दर्भदेति वत्येति सहितात्पदमेव मरमते-
 ऽप्येकपदेऽपि प्रायेण तस्या अभावात् । न च नेदं तदधिकारस्थं, तावतापि पूर्वोत्तरप्रातिशास्त्रमायसंद-
 र्भेण विवृतेस्तदधिकारस्थत्वेन तथा व्यवहितमित्युक्त्या चास्य पदपाठेऽप्रवृत्तेः । तथा च तत्तद्विधापाठे एव
 प्रवर्तते । गन्धर्वमस्तु तेन स्वरितः तस्य पुनरनुदात्तत्वमविध्यति । तथाहि,

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदैः प्रारम्भम् ।

इत्यनेनानुदात्तस्य “इन्द्रो वोता” इत्यादौ पदे एव क्रियते । तत्र तदा स्वरितपाठेऽपि सा सहितोपयो
 गिनो । सर्वत्रैव च पद एकमुदात्तं स्वरितं वा शिष्टमनुदात्तमित्येवञ्चास्यसिद्धोत्सर्गनिर्वाहय आयुदात्तम-
 ष्योदात्तान्तोदात्तोदात्तादिस्वरितमप्यस्वरितान्यस्वरितस्वरितद्वयुदात्तमुदात्तसर्गानुदात्तानां परेषु एवाद-
 शस्वरतायां चोपपत्तये “उदात्तपूर्वं स्वरितम्” इत्यादीनि “न वेत्तुं तथा मतात्” इत्यन्तानि चत्वारि तत्र
 सूत्राणि । मुख्योपयोगस्तु मूलसाधनद्वारा सहितास्वरताधने । एवञ्च सहितावदवग्रहेऽपि निपातरूपेण तस्य
 स्पर्धाति तदावश्यकत्वेनेति वाच्यम् । अग्रन्तपदपाठोऽवग्रहे नैकलक्ष्येऽपि सहितावभावरस्य तुल्य

सत्यम् ।

चालपदेन सामानाधिकरण्यान्वयानुपपत्तिरनवरत्येवेति सदृशपर्यन्तं लक्ष्यमङ्गीकृतम् । अग्रपद-
 रणाधिकरणकाले उवारापुधारणाभिन्नकालसदृशत्वं सम्भवति इति न सामानाधिकरण्यान्वयानु-
 पपत्तिरिति ।

“जात्यवद्वा तथावाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयोः” इति ।

शब्दरत्नम् ।

भावः । जात्यवद्वेति । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

अतोऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षणे पदे ।

मैरवी ।

स्वरितत्वविधायकं प्रातिशाख्यमाह—मूले जात्यवदित्यादि । जात्यवदितिवाक्यम्यपूर्व-
शब्दः प्रकरणात्पूर्वपदपर इत्याशयेनाह—पूर्वपदेति । जात्यलक्षणवटर्कं यद् अत इति प्रतियो-
भावप्रकाशः ।

इत्थेन तदनुपयुक्तत्वेन केवलव्यवहारार्थं मक्षाकरेणैव तच्छ्रवणस्य दुर्लभत्वाद् । संज्ञा हि ‘इन्द्रो होता’
इत्यादौ कार्यद्वयमूलिका, ‘पुरोहितं ब्रूहस्पतिं’ इत्यादौ व्यवहारमात्रसाधिकेन प्रकृत्यैव कार्यसाधनत्वेऽप्यवग्रहे
न तत्साधिका । अन्यथाऽत्र प्रातिशाख्येन निबोद्धेऽप्यन्यत्रावग्रहे तथापाठासङ्गत्यापत्तेः । एवञ्च स्वरित
प्रापयादि सम्यगेव । तथाऽपि—

यथा सन्धीयमानानामनेकीभवतां स्वरः ।

उपदिष्टस्था विचादक्षराणामवग्रहः ॥

इत्यनेनावग्रहे विशिष्य संहितयद्वाविधानेन “नोदात्त” इतिनिषेधापत्तिः । यदि तु तेनैवोदात्तपूर्वं नि-
यतमिति स्वरितोऽस्तु इत्युच्यते तर्हि तत्र एव “न चेदुदात्तस्वरितोदयम्” इति तच्छेषनिषेधापत्तिः शुद्धैवेति—
निघान एव श्रूयतेति सम्यगेवेति । अत एव षट्कुटीप्रमाणान्यायापत्त्या द्वाभ्यामपीदं नोद्विहितमत एव च शेष-
पूर्णं कृतम् । तदेतद् इति निषाय मूले पूर्वपदेत्यायुक्तम् । तदेव ध्वनयन्नाह—जात्यनद्वेतीति । यथा सन्धी-
यैत्यस्यापवादोऽयम्, पचादीन्स्तिवित्त्वं तदुत्तरमेतयोः पाठात् । पचादीन्स्तिवित्त्वं युदात्तानामित्यस्य पचेत्ये
कदेशस्य चानुवृत्तिः । परिग्रहे स्तित्यत्र उदात्तस्वरितौ यदि परावित्यर्थकं तौ चेत्स्वरौ पराविति चानुवृत्ति
यमितिवे इवेति वारणाय पचादीनिस्त्वत्वं वृत्तिकृताऽनुवृत्तिरुच्यते । तथा च युदात्तानां मध्ये तनूशचीत्य-
नयोः पूर्वपदयोः सतोस्तौ अर्थात्तयोरेव तौ जात्यवद्, असंहितवत्सहितरदा तयोः परत्वे जानीयादित्यर्थः ।
युदात्तानामित्यनुवृत्तिस्तु “तनूनपाद् पयकतत्त्व”, “शचीपते शचीनाम्” इत्यादिव्यावृत्त्यर्था । तत्कल्पितमाह
पूर्वपदेत्यादिना । एतेन तनूशचीतिपूर्वयोः सतोर्द्वयुदात्तानामन्तौ जात्यवदित्यादीत्यर्थः । पष्ठयन्तत्वं तु
न, नपात्तितिशब्दान्तयोरप्राप्त्याऽभ्याभ्यापत्तेः प्रातिशाख्यमात्रेण तथैव स्वरसाधेयत्वात् । तद्वाच्यस्वार-
रथेन सम्यन्तत्वेऽप्युत्तरपदान्तयोः “उदात्तादनुदात्त” इति स्वरितस्यैव सत्त्वेनोत्सर्गसमानदेशा इति न्या-
येनास्याप्राप्तेः श्वादिभ्यस्त्वेनाभ्याप्यमात्रेण तथा व्याख्यानासङ्गतेः । अत एव तत्र जात्यवदेवाध्ययनमिति नि-
यमबोधनेनान्यत्त्वयोस्तथासत्त्वेऽपि तयोरन्यथाध्ययनं तत्त्वमूलोकावतरणं च सङ्गच्छते इति भावः । इतीत्यस्य
वैत्यर्थ इत्यर्थेनान्वयः । जात्यवत्पदार्थं वक्तुं तद्वटर्कजात्यपदार्थमाह—अतोऽन्यदिति ।

उदात्तपूर्वं स्वरितमनुदात्तं पदेऽक्षरम् ।

इति पूर्वोक्त्या । अतः—प्रकृतादुदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्यत् । पदे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः
पदेग्रहणादेकारित्वेनालक्षणपदे शास्त्रदृष्टम् । स तु सखण्डेऽपि “पुरोहितम्” इत्यादौ शास्त्रदृष्टः । अत एव
“अग्निभिः” इत्येकादशमध्वे गणितम् । तत्र स्वारम् । स्वायेंणा स्वरं व्यञ्जनयुगाच्चम्वन्धिर्न वा, उमय-
भाऽप्यार्पत्वादौ न । स्वरितं जात्यं तत्पदं कर्मित्याचक्षते व्याधिप्रभृतयः । स्वः क कन्थेत्यामुदाहरणानि ।
मङ्गलं तुमाभ्यां तु परमित्युत्तरस्यवचनार्थगणमपि । जात्या स्वरूपेणैवोदात्तानुदात्तनङ्गि विना जातः
सधिवार्थाविषयको जात्यः । तथा च योगस्त्वोऽयम् । एतेन क्षेप्रादीनां व्यावृत्तिः । उदात्तपूर्वस्य स्वरितानु-
दात्तस्य तु अतोऽन्यदित्यनेन व्यावृत्तिः । पदे इत्यनेन “अग्निमीळे” इत्यादीनां व्यावृत्तिः । पञ्चोदात्तस्व-
रितयोः स्वरितो वा उदात्तादनुदात्तोऽयविहितः स्वरित्या उदात्तपूर्वः, अनुदात्तोदये पुनः स्कारयोश्च प्रसङ्गे
इत्याद्यविहितः प्रातिशाख्यरीत्या “नितस्वरितम्” “न्यड्स्वरौ स्वरितौ” “नित्यशिक्षय” इत्यादिना स्वरूपे-
णैव विहितो नानुदात्तस्थानिकोऽनुदात्तपूर्वो वा यः स जात्य इति फलितम् । तस्य चेत्तत्रैव एव
शास्त्रदृष्टेनोदात्तस्वरितपरवामावेनोदात्तश्रुतिः । अथमेव तैत्तिरीयप्रातिशाख्ये नित्यवदेन व्यवहृतः ।

शब्दरत्नम् ।

इति लक्षितो जात्यः । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे स्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः । तेन तुल्यं तद्वत्, अस्यान्त उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः । तथा वा-असंहितयद्वा संहितमद्वेत्यर्थः ।

पचादींस्तु द्रव्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् ।

भैरवी ।

गिबोधकं तत्स्वरूपजिज्ञासाशान्तये प्रतियोगिनं दर्शयति—उदात्तेति । उदात्तश्च स्वरितश्चो-
दात्तस्वरितौ, उदात्तस्वरिताभ्याम्पूर्वः उदात्तस्वरितपूर्वः, उदात्तस्वरितपूर्वश्चात्र स्वरितश्चेति
समाप्तः । तस्मादन्यः स्वरित इत्यर्थः । एवञ्च यः स्वरित उदात्तपरकः स्वरितपरको वा तस्या-
न्तानुदात्तश्रुतिकस्य स्वरितस्य अन्त इत्यनेन बोधनमित्युक्तम्भवति । तन्निमित्तस्योदात्तस्वरि-
तपरत्वाभावे सति जात्यपदव्यवहार्यत्वमिति लभ्यते । पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह-अस्येति ।
इत्यर्थ इति । पदेवसितार्थः । तथा वेत्येतद्व्याचष्टे—असंहितवदिति । जात्यन्तान्नासंहितयद्वा-
वयोर्विकल्पाथो वाशब्दः । द्वितीयकोटौ वाशब्दोपादानेन विकल्पेऽर्थात्तत्कोटिचिपरीता को-
टिलभ्यते, तेन संहितपदित्यस्य लाभः । तथाशब्देनासंहितवदित्यस्य प्रतिपादने साधकमाह-
पचादींस्त्विति ।

भावप्रकाशः ।

सकारं सकारं स्वकारं यत्र रव्यते ।

स्थिति पदेऽनुदात्तपूर्वेऽपूर्वं वा नित्य इत्येव जानीयात् ॥ इति ।

तत्रेतामान्विशेषः—तैत्तिरीये उदात्तस्वरितपरत्वेऽनुदात्तश्रुतिरेव, अत्र त्वनुदात्तश्रुतिस्तथाप्युदात्तश्रु-
तिरिति । तत्कहितमाह—उदात्तस्वरितेति । उदात्तस्वरितो पूर्वो यस्मात्तस्मात्स्वरितादन्य इत्यर्थः । तत्राद्यः
प्रसिद्धस्तथा शास्त्रविहितश्च । मन्यस्तु यद्यपि तथाशास्त्रविहितस्तथापि संहितायां पदद्वयमादाय 'योः' इत्यादी प्रसिद्धः । पदद्वयेनात् इत्यस्यार्थोऽन्येनेवार्थो बोध्यते । अत्र एव तयोरनुपादानम् । एकपदे—अस्येति ।
स्थितः—शास्त्रदृष्टः । यद्वा उदात्तस्वरिताभ्यां पूर्वो यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । एवञ्चोपदे दित्य इत्यर्थ-
वेदमर्थवधनमिति अत्रोऽन्यदित्यस्य प्रकृतानुदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इत्यर्थः पूरणीयः । यद्वाऽन्यदित्य-
स्यैवेदमन्यवदितौक्तमर्थवधनम् । उदात्तपूर्वस्वरितानुदात्तादन्य इति पूरणं तु सममेव । यद्वा उदात्तस्य स्वरितः
हेतुहेतुमन्त्रावः पञ्चमर्थः । तस्य यः पूर्वः प्रथमस्थानी अनुदात्त इति यावत् । तदुपस्तर्पणेन यः स्थिति-
स्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तस्य स्वरितश्चोदात्तस्वरितो तौ पूर्वो पदकारे यस्मिन् तत्पदमुदात्तस्वरितपूर्व
तस्य यः स्वरितस्तस्मादन्य इत्यर्थः । यद्वा उदात्तहेतुकः स्वरितस्तद्विधिः ॥ पूर्वो उपादको यस्य स्वरितस्त-
तस्मादन्य इत्यर्थः । एवं पञ्चमयोगोऽन्यद् इत्यस्य तद्वाच्योक्त एवार्थ उक्तः । स्पष्टं तथैव यत्तथैव यममृशितु
मकलप्रागुक्तार्थपरिग्रहः । तत्र च व्याख्याने एव स्पष्टः । एवं वदुया निर्वोदेऽन्योऽप्रतिदोऽप्रहृत्योदात्त-
पूर्व स्वरितामायेव हि प्रकृतमिति चिन्तयामिदं हेतुप्रमादो वा कृतस्य इत्युचिर्नादर्शयेति दिशु । तदर्थः
तत्रातिशयः । पदवाचिकं जात्यस्वरूपं यद्यपि-संज्ञाबलेनन्यायेन पदे इत्यस्य तात्पर्यार्थमाह—अस्यान्त
इति । जात्यस्योत्तरार्थ इत्यर्थः । अत्र एवार्थान्त इत्येवार्थनोक्त्याप्तः सहजः । इत्यर्थ इति । इति
परमार्थ इत्यर्थः । असंहितवदोयस्यापीत्यर्थ इत्यस्यान्वयः । जात्यवदसंहितवद्वाच्योक्तिदो विन्यासार्थोऽन्य-
वाशब्दः । द्वितीयेन तेन तुमयोविकल्पेन पदे संहितमन्त्रावः प्राप्यते । तदाह—यासंहितवदिति । एत-
देव स्वरितं पुनरपि व्याख्याने दिदर्शयत् । ननु यद्युत्तरार्थोऽन्योऽन्यद्वाह—यथादीमिति । तस्य च
"यथा सन्धीवमाना" इत्युत्तरं पाठ इत्यपि वेद्यम् । अवमहविवदित्वात्तुल्यमन्त्रार्थं पूर्वमुक्तं च
पठम् । तथाच इत्युदात्तानां यशानुत्तरमन्त्रादीनांसंहितवदानीयात्स्वरितो तथैव पठ्ये इत्यर्थः ।
यथा सन्धीवमानावादः । "अन्येते" इत्यस्य कण्डम् । अत्र वै इत्युदात्तत्वेन च स्वरस्य संहितमन्त्राव-
मन्त्रमप्यो ग, कोन निवेद्यत् । "अन्येते" इत्यादिवाक्यस्य मन्त्रादीनामिति । "अन्येते" इति वाक्ये च

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि—
एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।

तात्पर्यम् ।

इत्युत्तरमस्य पाठश्च । संहितप्रदित्यनेन फलमनुदात्तत्वम् । असंहितप्रदित्यनेना-
धानुदात्तम्यरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । तथेति । लक्ष्यदर्शनप्रतिशाख्यमपि प्रमा-
गमस्तीत्यर्थः ॥

भावप्रकाशः ।

[योः परत्वे इति । 'अरवणे' इत्यादौ तु 'ओ.' इत्याद्युदात्तस्वरमस्ति । अस्य—जात्यवदेत्यस्य । नन्वे-
तन्मात्रायां कपोतविदेशः, किञ्च जात्यवदित्यनेन तस्यानिदेशः स्यात्तच्च नैष्टः, तथाभ्यपनामावात् ।
किञ्च त्रयाणामेष्टयोः विकल्प उक्त व्यवस्थितः, अन्त्येऽपि कस्य सिद्धान्तिमन्त्रम्? अत्र जात्यवद्भाष्यस्य त-
त्वात्तद्वनयितुमेतत्स्वीयक्रममुक्तव्यं यथासन्धोस्यापुनरुपपादस्य कृत्वा नुपेधाह—संहितप्रदित्यादि ।
यथेतासंहितायामुदात्तस्वरितपरत्वेन "न चेदुदात्तस्वरितोदयन्" इति निषेधेन "उदात्तपूर्वं स्वरितम्" इति
जातानुदात्तस्यैव श्रवणम्, तथेहान्यतिदेशात्तथाप्राप्तमिति भावः; तदाह—यैवलमिति । असंहितप्रदिति ।
प्राक्तृतीत्या प्रातमहिनवद्भाष्यस्यानेन निषेधे संहिताभाष्यसद्विधिनिषेधकोऽनुदात्तपूर्वमित्यनयोः "न, दात्त"
इति तन्निषेधस्य च तत्परत्वाभावादुपयोगामावेनानुदात्तमज्ञाया अप्यभावात्प्राप्तव्युदात्तादनुदात्तत्वेत्ये-
कपदीयनद्वारासंहितामादाय शिवस्य तस्य तत्त्वस्यैव योदात्तप्रतिष्ठकमेवमपि प्राप्तम् । न चानमदेऽपि त-
त्परत्वमस्यैवेति वाच्यम्, संहितिकयोरेव तत्परत्वापरत्वं योः प्रातिशाख्यादिभ्यः प्रतीतेः । अ-यथा 'तिथ्योश्च
यथा कन्या वारयति' इत्यादावपि पदकाले तथा पाठान्तः । तदा 'ईके' इत्यादौ यथा निषागत्याऽन्त्य-
स्पष्टमिति भावः । तदाह—उदात्तेति । सर्वोदात्तत्वेत्यर्थः । जात्यवदिति । यद्यपि जात्यस्वरूपमन्य-
मेकं तथापि तौ चेदित्याद्यनुदया तयोः परत्वे संहिताया यथा तत्त्वानुदात्तश्रवणम्, एवमनिदेशेनात्रापि
भवति । अत्र एव यथा जात्यस्यान्तो निहन्त्यते उदात्ते परभूते, एवं तन्मूलचोदयोः पूर्वपदयोः सगौरवतां
निहन्त्येति इति कलिततद्भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । अयम्भावः—अत्र स्वस्तिस्त्वोदात्तपूर्वत्वेन तदन्त्यस्याभावा-
त्तत्त्वामावेनातिदेशसाकल्यम्, तथा धोमपरोत्या स्वरितप्रविधयेऽपि सन्धिनात्यस्वरितयोस्तयोः परत्वेऽ-
धानुदात्तश्रवणमन्यप्रोदात्तश्रुतिः । अत्र च मान "तस्यादित" इति सूत्रम् "अनुदात्तः पठ्ये" इति,
जात्योऽभिनिहृतश्चैव क्षिप्रं प्रदिल्ल एव च ।

एते स्वारः प्रवृत्तये वज्रोच्चस्वरितोदयाः ॥

इति च प्रातिशाख्यं च । अन्तर्माणानुदात्तश्रवणमेव कम्प इत्युच्यते बह्वृचैः, उदात्तपूर्वस्य तस्य श्रुतयोः
परावे शोभातेति निषेधेनोदात्तस्वरिति सङ्गतिषु चानुदात्तश्रुतिः । अन्यत्र उदात्तश्रुतिः पूर्वपूर्वोदयनोदयो-
त्तरोपन्यासवद् । अस्य चरमोपन्यासेनायमेवात्र जायते, पठ्यते च तथेति ध्वन्यते । अत एव "पृथग्वास्तु-
करणं तुभ्ययोगनिवृत्त्यर्थम्, तेनैतत्सिद्धं जात्यवदेवाभ्ययनं यथा स्यादितरयोर्मा भूत्" इति तद्भाष्ये उ-
क्तम् । इतरयोरित्यस्य संहितप्रदसंहितवद्भाष्यस्वरयोरित्यर्थः । एवं च श्रुतिस्वरमित्यग्रे प्राप्तमपि
वाधित्वेति अनुदात्तत्वमित्यग्रे प्राप्तं बाधित्वेति बोधमिति शेष इति च, तदाह—अर्धानुदात्त-
स्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टमिति । तदेव भवतीति तद्भाष्ये "स्पष्टमित्यर्थः । तच्चोक्तमेव ।
तन्व्यवदित्प्रातिशाख्यापेक्षयाऽपि सादृश्ये गृह्यमाणे सादृश्यं पूर्ववत्, तेन स्वरितविधानेऽपि तदर्थस्य
तत्त्वानुक्तैः । 'संनूनपाट्' इत्यादिस्थानेऽस्य वक्तुमौचित्येन मध्ये तदुक्त्या प्रतिपादितोपापत्याऽसम्भ-
वत्वापत्तेश्च । यथाकृच्छ्रितेनेव सादृश्ये, गृह्यमाणेऽपि प्रातिशाख्यान्तरमयोत्पुत्रिणम्, प्रतिशाख्य-
स्य तावदेव सिद्ध्योऽस्यानुपयोगश्च । लक्ष्यपेक्षया तत्रैव गृह्यमाणे तु 'संनूनपाट्' इत्यादिलक्ष्य-
विशिष्टेऽतः प्रातिशाख्यानुपयोगः, तेन व्यवधानेन दूरान्वयापत्तिश्चेत्यत आह—लक्ष्येति । वैशिष्ट्यार्थमुक्त-
द्वितीयलक्ष्यसिद्ध्यर्थमपि तस्यावश्यकत्वात् दूरान्वयोऽभीष्ट इत्येति भावः । नस्तु नस्तु लक्ष्यदर्शनव-
दित्यस्य तन्नेन लक्ष्यसम्बन्धिदर्शनप्रदित्ववत्त्वं इत्यनेनेनेति श्रुतस्या तत्परत्वात्प्रातिशाख्य-

उदादायाद्धर्मस्याथ शिष्टं निव्रन्ति कम्पितम् ॥ इति ।

शब्दरत्नाम् ।

इति । स्वरितविशेष इत्यर्थः । स्वार इति । स्वर एव स्वारः । स्वार्येऽण् । स्वरितो-
मैस्वी ।

स्वरितो द्वेधा—अप्राकृतः, प्राकृतश्च । आद्यः “उदात्तस्वरितयोर्बन्धः” इति “स्वरितो वाऽनु-
दात्ते” इति “तित्स्वरितम्” इति सूत्रविहितः । द्वितीयः “उदात्तादनुदात्त” इति विहितः ।
स्वारशब्दो न स्वरभक्तिपर इत्याशयेनाह—स्वर एवेति । न च “सौवर्यः ससम्पस्तदन्तससम्पः”
इत्यत्र यथा स्वरशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेनैजागमो भवति, तथाऽपि स्यादिति वाच्यम्,
स्वारशब्दो द्वेधा—अव्युत्पन्नो व्युत्पन्नश्च । व्युत्पत्तिश्चास्यान्यत्र दर्शिता ‘स्वर्यं राजन्ते ते स्वराः’
भावप्रकाशः ।

रत्ने । तद्विप्रः सर्वोऽप्राकृतः, स च सन्निवर्तितः उदात्तपूर्वस्वरितश्चेति भावस्तदाह—स्वरितविशेष
इति । अत्र एवोक्तप्रातिशाल्येनैकवाक्यतापीति भावः । स्वरभक्तिप्रमनिकृतये श्वावटे—स्वर एवेति ।
सौवर्य इति बदेज् तु न, अपरं स्यात् । अतोऽन्यदित्यादावेतच्छेदोक्तवश्यकत्वेनैवमुक्तम् । पतेनैजागमापस्या
स्वारपदवैयर्थ्यापत्त्या चेदं चिन्तयन् । तस्मात्स्वार इति स्वरितनामेति मन्त्रोक्तमस्मान्, उक्तपुक्तैः,
प्रस्तुत शिशुपान्यायेन तद्वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र एव तथाभवेऽपि तर्था न व्याख्यानम्, वैयर्थ्यं तु न तत्प,
अप्राकृतत्वस्याप्यनिप्रसक्तत्वेन स्पष्टार्थं सामान्योक्तोक्तवश्यकत्वात्, तथा मुनिशैलीस्वरवाच्यत्वाद्भिरिति
दिक् । वस्तुतस्तु स्वार इति स्वरितसंज्ञेन “इति स्वारनामधेयानि” इति प्रातिशाल्योक्तैः ।

नादानुस्वारयोः पूर्वः स्वारमागुच्चवर्तितः ।

स्वर्यतेऽन्मात्स्वरावेव नादानुस्वारकावपि ॥ इति ।

स्वारे नाम स्वरितः,

स्वारः स्वारपरः कण्ठो ह्यंसार्थं विनिश्चयः तु ।

इति व्यासशिष्योक्तैः ।

कण्ठो तु द्विविधावेव स्वारेष्वपि ति निश्चितौ ।

संहितायां तयोः स्वाराणुच्चस्वारण्यके मतः ॥

इति पाणिनिशिष्योक्तैः ।

स्वारमुच्चमिवोर्ध्वं च छानामिहान्ते त्वन्त्ययोः ।

स्वारर्कं ये स्वरावेतावनामिवान्तमापयोः ॥

“द्वियम एके द्वियमपे ता अणुमात्राः” इति शम्भुशिष्योक्तेश्च । प्रातिशाल्यपूजे—“यमो नाम
स्वरितः” इति । तन्नाम्यं—द्वौ यमौ यत्र दृश्येते नैरन्तर्वेण बहेते नीचोच्चस्वारसम्पन्नाम्” इति । प्राति-
शाल्यं च—

नित्योमिनिहितः स्वारी बघदीत्यादिषु त्रिषु ।

न कम्प्येत् नोच्चपरं चच्चकम्पो विधीयते ॥

शेषस्योदात्तता वा स्यात्स्वागता वा न्यवस्थया ।

यदान्ते च तथा कम्पा अन्ततो निहान्ताः ॥

शेषस्योदात्तता । अणुनाम मात्रायाश्चतुर्थो मातुः । सर्वसम्पन्निशिक्षायामपि—

स्वरिते परभूते च स्वस्तिस्वार्थमात्रकम् ।

नीचं कुर्यात्सकम्पं च यथा दीर्घं तमुच्चरेत् ॥

व्यासशिष्यामपि—

इन्द्रियाविषयो योऽस्तावणुत्खिच्यते उपैः ।

चतुर्मिणुमिर्मात्रः परिमाणमिति स्मृतः ॥

अदीर्घं दीर्घं वक्तुर्वादिस्वरं यत्पलुग्येन ।

पूर्वस्वारस्य कम्पः स्यात्तैत्तिरीयेषु पठ्यते ॥

उदादाय-उदात्तं कृत्वा । 'अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिप्र-
न्यास्तु मतान्तरपरतया कथञ्चिन्नेयाः । केति-१ किमोऽत्, तित् स्वरितम् । च

शब्दरत्नम् ।

दात्ताभ्यां पूर्ववर्णम् इत्यर्थः । लक्ष्यते इति । तदुक्तं भाष्ये—“अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रा-
यां रुढः” इति । हरिप्रियाह—

“प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते” इति ।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थः तस्य हेळारान् आह ।
“एवञ्च लोकेऽन्यशास्त्रासु च दीर्घादिप्रत्ययधर्मात्रैवोदात्तेति भावः । मतान्तरेति । प्रा-
तिशास्त्रोक्तमतापेक्ष्येतरवेदलोकाधारणमतान्तरेत्यर्थः । कथञ्चिदिति । लक्ष्यते
भैरवी ।

इति । द्वारादिगणे स्वग्रामत्वाध्याययोः पाठो नियमायः—स्वशब्दादेशेदेतयोरेवेति । अन्यथा
स्वशब्दस्य द्वारादिगणे पाठेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवञ्च योऽभ्युत्पन्नस्तस्य स्वार इति
रूपम् । तेनार्थवत्स्वशब्दव्यतिनियमेनैव प्राप्स्यमान इत्याशयात् । बहुव्रीहिभ्रमनाराणायाह-
स्वरितोदात्ताभ्यामिति । मूले कम्पितमिति—क्रियाविशेषणम् । कम्पो निघातविशेषः । हरदत्त-
प्रन्थो भाष्यसम्मतार्थमिधायकत्वेन युक्त एवेति मूलमसङ्गतमिति ध्वनयितुं तत्रार्थं भाष्यस-
म्मतमाह—तदुक्तमिति ।

अनुपात्तम्—शब्दवाक्यप्रतिपाद्यम् । तस्य-हरिप्रत्यस्य । तयासति यत्सिद्धन्तदाह—एव-
ञ्चेति । अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्राप्रतिपादकत्वसिद्धौ च । अन्यशास्त्रास्त्विति । तदुक्तं तैत्तिरीयप्रा-
तिशास्त्रे “आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदात्तसम इत्याचार्या” इति । तत्र पूर्वोदात्ताद्यानर्द्ध-
ह्रस्वस्येति सम्यध्यते । एवञ्चास्य स्वरितस्यादिर्वाधूभ्रमस्वत्वाद् अर्द्धह्रस्वार्द्धफाल्गुनस्य उदात्तसमो
भवति शेषस्वनुदात्तसम इत्याचार्या इति तदर्थम्भाष्यकार आह । प्रातिशास्त्रोक्तं पूर्वोक्तं
यादृक् प्रातिशास्त्रम् ‘अर्द्धमेव’ इति, तदुक्तमतेत्यर्थः । ननु यदि मात्रापर एवार्द्धह्रस्वशब्दो
भावप्रकाशः ।

इति तथोक्तिस्तु अतोऽन्यदित्यनुरोधेन प्राचामनुरोधेन वेति बोध्यम् । बहुव्रीहिभ्रमनिवृत्तये
आह—स्वरितादात्ताभ्यामिति । वर्णग इति । तथा चाग्रेऽस्येत्यस्यैतदवच्छिन्नत्वेत्यर्थो बोध्यः ।
हरदत्तप्रन्थस्य वस्तुतः साधुरे मूलमुक्तमिति ध्वनयितुं तत्र भाष्यसम्मतमाह—तदुक्तमिति ।
रुढ इत्यस्य निरुद्धलक्षणावदित्यर्थः, एवञ्च इत्यस्यैव बोध्यत इत्यर्थो वेति भावः । एवञ्च
एतः प्रमाणं मात्रो लुगिति तयोरेव वाच्यतेति बोध्यम् । एवञ्चैव ध्वनयितुं हरिसम्मतमप्याह—प्रमाणमि-
ति । अनुपात्तमपीति । संशयक्षेपानुत्तमपीत्यर्थः । शब्दशक्त्यप्रतिपाद्यमपीति यावत् । एवेनावाव-
शिष्टप्रासादिप्रमेयभ्यावृत्तिः । उपलक्ष्यतइति । उचार्थकम् । तस्य-हरिप्रत्यस्य । हरदत्तमात्रोप-
पत्तिमाह—एवञ्चेति । अर्धमात्रिकप्रत्यये वेत्यर्थः । यत् “तरयादित” इति खल्व् लीङ्गस्वरितविभाग-
बोधकमिति । एत, सङ्कोचे मानामावात् । तद्व्यवयगाह—अन्यशास्त्रेति । “आदिरस्योदात्तसमः शेषोऽनुदा-
त्तसम इति आचार्याः” इति तैत्तिरीयप्रातिशास्त्रम् । तत्र पूर्वव्याख्यावदर्थं ह्रस्वस्येति वचने, अस्य सार्विस्वा-
दिस्वाभ्यावाद् हरवरपार्थहरवार्थवात् स उदात्तसमो भवति, शेषस्वनुदात्तसम इत्याचार्या भवन्ते इति त-
दर्थः । “सिन्धोहरिव” इति एतदर्थम् । समान्यदवयविशिष्टान्यन्तर्वा प्रतीयते, ननु स एवेति त्रिभाष्यरत्ने । दत्तु
मत्ता तस्यस्योदात्तशब्दे वाच्यशब्देन तयोर्विरतयेनायमप्यस्येत्यर्थः । यद्वा, हरिवागिप्रत्ययपरत्वे-
त्यर्थः । अथ एव तथैतिदिगुक्तिः । अथ एवकारदेवभावोक्तिः, कन्ये उद्वहतरस्येति । तत्र, तस्य
मन्त्रानुपेक्षितेनानुदात्तमाह—प्रातिशास्त्रोक्तं । अर्धमेवेति भाष्यकल्पप्रतिपादकोक्तमप्येत्या-
मादुक्तं तैत्तिरीयप्रातिशास्त्रेनानुदात्तस्येति उदात्तप्राप्त्युक्तमिति इत्यर्थः । अन्तराग्रे गुणव्याधी, अ-
न्यथा इतोऽनेन शीतरज्ञावत्ते, मुन्याश्च स संज्ञाभारप्यादेव । यद्वा, इत्यस्य बुद्धिरप्यनुपपत्तिवेदा-

इति । “अनुदात्तं सर्वमपादादौ” (पा० सू० ८।१।१८) इत्यधिकारादनुदात्तम् ।
अथा इति । अशेः कनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम् । संहितायां तु “एकादेश उदा-
त्तेनोदात्तः” (पा० सू० ८।१।२५) इत्युक्तर उदात्तः । ये अरा इति । द्वयमपि
फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम् । एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः । “स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ”
(पा० सू० ८।१।६) इत्युक्तेः ।

मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेस्त्वङ्गात्रे ‘मुखनासिकम्’ इति स्या-
दत आह—मुखसहितेति ॥

तुल्यास्य । (पा० सू० १।१।९) । आस्ये भवमास्यं “शरीरावयवाद्यत”
इत्यभिप्रेत्याह—ताल्यादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तु-

शब्दरसम् ।

इत्यंशपरमिदम् । भाष्यतो रुडिशक्यैव प्रतीतेरिति भावः । इत्युक्तेरिति । “नोदात्त-
स्वरितोदयम्” (पा० सू० ८।१।६७) इति निषेवस्तु “उदात्तादनुदात्तस्य” (पा० सू०
८।१।६६) इत्यस्यैव, “अनन्तरस्य” इति न्यायादिति भावः ॥

आस्यशब्देन कथं तदवयवतात्वादिग्रहणमत आह—आस्ये भवमिति । प्रशब्द-
भैरवो ।

यदुसम्मतस्तदा कथं कथञ्चिदित्यस्योपपत्तिरत आह—रूप्यते इत्यंशेति । इति भाव इति । मूल-
कृतोऽभिप्रायः ।

मुपश्च नांभिराचेनीनि । अत्र नासिकाशब्दसमभिव्याहारान्मुपशब्दो मुखावयवताल्यादि-
स्थानपरः ।

आस्ये भवमिति । यद्यप्यास्यशब्दस्यास्यशब्देऽन्तर्गतास्य शब्दो भवतीत्यर्थं “अन्येष्वपि ह-
भावप्रकाशः ।

पेक्षं वेदान्तवि, तथा चान्तरशब्दोऽन्यार्थं पवेति भावः । नन्वेवं कथं कथञ्चिद्व तस्य सिद्धान्तात्वादत आह—
लक्षणेतीति । शुद्धलक्षणेतीत्यर्थः । मूलकृता तथैवार्थो ज्ञातो न प्रागुक्तः । समुदायस्य रुद्धनश्रीकारे तु
लक्षणेन न स्यादतः सावयवकीति भावः । उदाह—इति भाव इति । एतेन हरदत्तोक्तस्यैव प्रकृतधृत्ताभि-
प्रायदेन मूलं विन्यमिति जगन्नाथोक्तमपास्तम् । एवञ्च मूलकृतोपीत्यपेक्षेमिति भावः ।

ताल्यादीति । तत्स्थानेत्यर्थः । आस्ये भवमिति । व्याख्यानात् । तच्च वर्णोपयोगितात्स्थानमेव,
सरला ।

आस्ये भवमिति । आस्यशब्दात् “अशंआदिन्योऽच्” इत्यच् । एवं व्याख्याने प्रमाणं तु सूत्रे
आस्यपदोपादानमेव । अन्यथा सर्वेषां वर्णानां जनकस्य मुखस्य तुल्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

आस्यं च प्रयतश्च आस्यप्रयत्नो, तुल्यो आस्यप्रयत्नो यस्येति विग्रहः । जनकत्वं पष्ठार्थः । यज्जन-
कावास्यप्रयत्नो यज्जनकात्प्रयत्नान्मां तुल्यो तो मित्यः सर्वार्थो भवत इत्यर्थः । नन्वेयमिकारात्ताव-
र्ण्यमेकारे स्यात् एकारजनकत्वाल्लुप्त्यानविश्रुतप्रयत्नजन्यत्वादिकारस्येति चेत् ? न, तुल्यास्यप्रयत्नपदेन
यावदास्यमवतुल्यत्वविवक्षणेनादोषात् । तथा हि, यावदास्यमवतुल्यत्वञ्च यज्जनकात्प्रयत्नजन्यत्वं
स्वाजनकत्वात्प्रयत्नाज्जन्यत्वमिति सम्बन्धद्वयेन वर्णविशिष्टत्वमिति । तथा च एकारजनकत्वात्प्रयत्न-
जन्यत्वस्य एकारे सत्त्वेऽपि एकारजनकं यत्कण्ठस्थानं तदजन्यत्वत्वात्तत्वेन नेकारसावर्ण्यमेकारे इति ।
नन्वेवमपि एकारसावर्ण्यमिकारे स्यात् एकारजनकतात्तुल्य्यानविश्रुतप्रयत्नजन्यत्वादिकारस्य, तदजनक-
मूर्धादिस्थानाज्जन्यत्वाच्चेति चेत् ? न, प्रथमसम्बन्धे यावत्पदनिवेशेन तदोषकारणात् । एकारजनका ये
यावन्तः स्थानप्रयत्नाः कण्ठानुविश्रुतप्रयत्नास्तज्जन्यत्वस्येकारेऽभावेनाप्यसम्बन्धामावाप्त शेष इति ।
न चेवं कण्ठोः सावर्ण्यं न स्यात् ककारस्य नासिकास्थानाज्जन्यत्वेन ककारजनकत्वात्स्थानाज्जन्यत्वादिति

स्यास्य किम् ? तर्हि । अत्र पकारस्य तकारे परे “भरो झरि” (पा० सू० ८।४।६५)
इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नग्रहणं किम् ? वाक् श्रोतवति । शस्य लोपो न । अमङ्-

शब्दरत्नम् ।

वलादिति । प्रवृष्टो यत्नः प्रयत्नः । प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राकालिकत्वरूप इति
भैरवी ।

व्यते” इति द्वाप्रत्यये कर्तरि सति मुखपरत्वम्, अथवाद्येन द्रवीक्रियत इत्यन्तर्भावितण्यया-
त्त्यन्द्धातोः परिरोत्यत्रैव कर्मणि द्वाप्रत्ययेन मुखपरत्वं तथापि सर्वेषां तत्तुल्यमिति तदुपादा-
नैवार्थ्यन्त वात्यभजतात्वादिस्थानपरत्वमित्याशयेनाह—तात्वादीतीति मूले । प्राक्कालिकत्व-
रूप इति । नाभिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामधुरः प्रवृत्तीनि स्थानान्या-
हन्ति, ततो वर्णाभिव्यक्तिः । तत्रोत्पत्तेः प्राग् यदा तत्तत्स्थानानि जिह्वागोपाग्रमध्यमूलानि
सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टत्वा । जिह्वाप्रादीनां सम्यक् स्पर्शश्च तत्तत्स्थानेन सह बोध्यः ।
इषद्यदा स्पृशन्ति तदा इषत्स्पृष्टता । समीपावस्थानमात्रेण संवृतता । बाह्यास्तु वर्णोत्पत्तेः प-
ञ्चान्मूर्ध्नि प्रतिष्ठिते निरुक्ते प्राणाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते । गलविपरस्रोचात्संवारः, तस्यैव वि-
कासात् विचार इत्यादिरीत्या भजन्तीत्येषां न वर्णोत्पत्तेः प्राक्कालिकत्वम् । उदात्तत्वादी-
नामेतेषु गणनं तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वात्तरतन्मपरीक्षोपयुक्तत्वरूपधर्मसादृश्यात् । यद्यपि घर्षा-
णां चादीनामेकमेव स्थानं तात्त्विकेन भेदाभावात् तुल्यत्वज्ञोपपद्यते, तथापि कार्यभेदेन स्थानेषु
भेदारापेण भेदघटिततुल्यत्वस्योपपत्तिः ।

यत्तु नासिका न स्थानं, किन्तु करणमिति मसं, तच्च युक्तम् ‘अस्यन्त्यनेन वर्णान्’ इति भा-
ष्यात् कण्ठादीनामपि करणत्वप्रतीतिः । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनस्वायुसंयोगा-
धारत्वाद्गणधारत्वारोपेण । एवञ्च धादीनां नासिक्यव्यवहारस्य प्रातिशाख्यशिक्षादौ दर्शनेन
नासिकायाम्भवा इत्यर्थकरणेन ‘नासिक्या यमङ्गनाः’ इति व्याख्यातृवचनेन च नासिका-

भावप्रकाशः ।

प्रयत्नस्य पृथगुपादानादिति भावः । ननु प्रशब्देन कथं तत्त्वोद्भूत आह—प्रवृष्ट इति । नन्वेवमपि
तत्त्वस्य बाधेऽपि सत्त्वेन मूलतत्त्वतिरेकात् आह—प्रकर्षश्चेति । तथा च तस्याभ्यन्तरे एव सत्त्वमिति
नोत्तदोष इति भावः । जनवत्त्वमिम्यञ्जकत्वं वा यद्वर्णः, तत्तत्प्राप्त्यन्तर्भेद स्थानेऽप्येव भेदघटिततु-
ल्यत्वस्य निर्वाहः । परममूले यस्मिन् द्वयं येन वदीयेनैतद्द्वयेन तुल्यमित्यर्थ इति बोध्यम् । यत्तु

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमिष्यते ।

इति दिशोऽक्षरेषां नासिका करणम्, न स्थानम् । विश्व व्यापारमात्रेण तस्याः स्थानत्वेऽनुनासिका-
कारादीनामपि तत्त्वप्रसङ्ग इति तदनुक्त्या न्यूनता । विश्व तस्याः स्थानत्वे कलधोः सावर्ण्यानापत्तिः, पाव-
रत्वादेत्याभावात् । तथा च ‘त्वङ्मरोपि’ इत्यादौ परस्परवर्णबाधनापत्तिः । यत्किञ्चिदस्थानेनैव तत्त्वेन
यमानमपि मित्यः सावर्ण्यापत्त्या ‘वज्रवसि’ इत्यादौ बाधापत्तिरपीति । कथञ्चन तात्प्रादिप्रशब्देन स्थानयोः
समुपपत्तिः पञ्चान्न तदुत्पत्तेरिति राट्टनकुदाशयः । एवञ्च, कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैवाव्यवहारेण वर्णाभि-
विभागात्प्राप्तये । स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनस्वायुसंयोगादौ वर्णाभिव्यजनस्वायुसंयोगादौ वर्णा-
धारत्वारोपेण, तत्तत्स्थाने जिह्वाप्रादीनां सम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या, जिह्वाप्रादौ तत्त्वमन्धजननप्रदानविशेषे
स्पृष्टतादौ च वर्णानव्यवहारः । शास्त्रप्रवर्तने गुणशब्देनोच्यते । एवञ्च नासिकायां गुणजनस्वायुसंयोगात् नासि-
का स्थानं नोक्तम् । दिश्यामां येन धादीनामपि प्रशङ्कम् । अत्र एव कण्ठोत्तरादस्वानुस्वार “नासिकाया-
ग्रामिपदमानुस्वारमिति स्थानानि” इत्युक्तमृगानिगाख्ये । ‘नासिक्या यमङ्गनाः’ इति तस्याख्या-
यम् ।

वाच्यम्, गणिकादाः स्थानत्वेऽपि आत्मानां प्रवर्तमानां स्वरदमवपदेनामङ्गनात् । एवञ्चन शास्त्र-
व्यतिथौ स्थानत्वेन कण्ठप्रवृत्तिरस्यार्थवत्त्वात्स्वरदमवपदेनामङ्गनात् । एवञ्चन शास्त्र-
व्यतिथौ स्थानत्वेन कण्ठप्रवृत्तिरस्यार्थवत्त्वात्स्वरदमवपदेनामङ्गनात् । एवञ्चन शास्त्र-

यनानामिति । 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुसूलं तात्वादि समुचीयते ।
 "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारना-
 सिक्त्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गो-
 त्तमा वमडणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका
 स्थानं द्वितीयमेवामित्यर्थः" इति तन्नाप्यं च । "एदैतोः" इत्यादौ तपरत्वमसन्देहाय,
 न तु तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि सङ्ग्रहः ॥
 "पूर्वव्रासिद्धम्" (पा० सू० ८.२.७) ॥ यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि

शब्दरत्नम् ।

भावः । चकारेणेति । अथ यथा नासिकायाः स्थानत्वं, तथाऽन्यत्र निरूपितम् ।
 न तु तत्कालेति । एषां शिक्षाद्युक्त्यानुवादत्वेनाऽत्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः ।

भैरवी ।

अपि स्थानमित्याशयेनाह—अत्र यथेति । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयप्राति-
 शाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्त्यानामनासिका अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्राति-
 शाख्यम् । वर्गोत्तमा अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिकास्था-
 नद्वितीयमेवामित्यर्थ इति तन्नाप्यं च । शिक्षेति ।

एषे तु कण्ठतालव्या ओओ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । तत्र तपरत्वाभावेन, प्लुतानामपि सङ्ग्रहादत्र तपरसूत्रस्य
 प्रवृत्तावनुवादभङ्गापत्तिरतस्तदप्रवृत्तिः । शिक्षापुक्त्यानुवादत्वेनेति । अत्रादिपदेन लोकानुभव-
 परिग्रहः ।

भावंप्रकाशः ।

ताः । कङ्कयोः सावर्ण्यं तु भवत्येव, तुल्यास्यसूत्रभाष्येणास्यशब्देन नासिकाया अग्रहणबोधनात्, सा
 भाष्यबल्लेति मने तत्त्वाच्च । अत एव "अमोऽनुनासिका नही" इति शिक्षा "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका"
 इति तैत्तिरीयाणाम् । "यमानुस्वारनासिक्त्यानां नासिका अनुनासिकाश्चोत्तमा" इति काशीयानां च प्राति-
 शाख्यम् । वर्गोत्तमा वमडणना अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागद्वारेण नासिका स्थानं
 द्वितीयमेवामित्यर्थ इति तन्नाप्यं च सङ्गच्छते । नासिके इत्यस्य दे रन्ध्रे स्थाने इत्यर्थः । प्रथिक्ं गुरुप्रत्य-
 तोऽवसेवमिति दिव् । तद्वचनयन्नाह—अत्रेति । एषु कण्ठादिभित्यर्थः । अन्यत्र—शब्देन्दुशेखरादौ ।
 शिक्षेति ।

एषे तु कण्ठतालव्यावोओ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ।

इति पाणिनीयशिक्षेत्यर्थः । आदिना लोकानुभवसिद्ध्यानुवादत्वेनेत्यस्य परिग्रहः, तस्यापि तत्र
 स्थानत्वानुभवेन तथैव तात्पर्योक्त्यवगात् । अत एव 'धययोन्मीळितं चक्षुः पटं हि न पश्यति' इतिन्यायेनो-
 भयार्थत्वमस्त्विति न शङ्कनीयमिति भावः ।

मूढे—स्वतन्त्र इति । अथिग्रस्त्वासंवलितोऽतिदेशविधिवेत्यर्थः । भवन्नसिद्धत्वे को दोषः । न च

सरला ।

सीति मूढे । अन्यत्र निरूपितमिति । श्चुशब्देन्दुशेखरे । यदेशवच्छेदेन वायुसंयोगं विना न यदव-
 णोत्पत्तिस्तद्देशस्य सङ्घर्षस्थानत्वम् । वर्णत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकभावत्वमिति यावत् ।
 नासावच्छेदेन वायुसंयोगं विना रुकाद्यदीनामनुत्पत्तेर्नासिकाया रुकादिनिरूपितं स्थानत्वम् । अनुना-
 सिकाकारादिनिरूपितं तु न नासिकायाः स्थानत्वं तत्र नासावच्छेदेन वायुसंयोगं विनाऽपि भ्रूकास्वरूपो-
 त्पत्तिदर्शनात् । किन्तु तत्र कण्ठावच्छेदेन वायुसंयोगादुत्पत्त्याकारे नासावच्छेदेन वायुसंयोगादनुनासिका-
 न्वरूपगुणोत्पत्तिरिति ।

‘त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा’ इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत

शब्दरत्नम् ।

नासिद्धं स्यादिति । ततश्च गोब्रह्मान्त्यादौ घत्वजडत्वानुनासिकेषु भग्भावो न भैरवो ।

त्रैपादिकस्य परस्य पूर्वदृष्ट्या सिद्धत्वाभावे दोषमाह—ततश्चेति । घत्वेत्यादि । अस्य सूत्रस्य विधित्वपक्षे त्रिपाद्यां पूर्वं पठितं यच्छास्त्रं तद्दृष्ट्या परस्यासिद्धत्वबोधकत्वाभावेन गोब्रह्मानिति स्थिते घत्वजडत्वयोः प्राप्तयोः पदान्ते घत्वस्य जडत्वापवादत्वेनादौ घत्वम् । ततो जडत्वानुनासिकत्वयोर्यजडत्वम् अन्तरङ्गम् । नचानुनासिकत्वजडत्वापवादः, सुगण्यान्त्यादौ पर्जन्यन्यायेन णकारादेर्णकाराद्यादेशविधायकत्वेन चारितार्थसम्भवेन येननाप्राप्तन्यायविषयाभावात् । किन्तु विजातायादेशाभावेन निरवकाशत्वेन तद्वाच्यमिति तत्रादावपवादविषयेऽप्युत्सर्गस्य प्रवृत्तेर्जडत्वम्, ततोऽनुनासिकः । नन्वत्र घत्वोत्तरं “क्षयः” इति घत्वापत्तिः । जडत्वस्य पदसंज्ञासापेक्षत्वेनाधिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात् । “क्षयः” इत्यस्य तु तदपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वम् । नचस्य जडत्वापवादत्वात्प्राक् प्रवृत्तिरिति ‘उद्धित्वान्न’ इत्यादौ तान्तात्पर्येण “तसौ मत्वर्थः” इति भस्मजाविषये तत्प्राप्त्याऽपवादत्वासम्भवात् । अत एव परत्वादौ जडत्वमिति न । किञ्चाविरोधेनैतादृशस्थले परत्वञ्च नियामकम् । य्वमेव घत्वस्य भग्भावात्प्राक् प्राप्तिः, ततो जडत्वभग्भावानुनासिकत्वानाम्प्राप्त्या गोब्रह्मानिति स्यात् । इति चेत् ? न, घत्वोत्तरं घत्वभग्भावजडत्वानाम्प्राप्तौ परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च जडत्वमैव प्राप्तेः । न च जडत्वाद्घत्वमुक्तरीत्याऽन्तरङ्गम् । “क्षयः” इति सूत्रस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् । न च स्थानभेदेनाविरोधात्परत्वञ्च नियामकमिति वाच्यम्, विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिर्दर्शनात् । भग्भावाज्जडत्वत्वान्तरङ्गत्वान्तु स्फुटमेव । ततो भावप्रकाशः ।

‘प्रशान्’ ‘अनद्वान्’ इत्यादौ “मो नो भातोः” इत्यस्य “संयोगान्तस्य कोपः” इत्यस्य च सिद्धत्वेन नलोपापत्तिः, नवनुमविधयोः सम्मुद्धौ चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, ‘नलोकमुदाहरणम्’ इति न्यायेन सामान्यशास्त्रवैधर्म्येणैव तत्रेष्टसिद्धेर्वा भाह—ततश्चेति । अनसिद्धत्वादित्यर्थः । आदिना ‘गुडलिप्पान्’ इत्यादिसिद्धः । सिद्धान्ते जडत्वसातिद्रवाद्यत्वे जडत्वानुनासिकयोरसिद्धत्वाद्गुणभेदेऽनुनासिकासिद्धत्वात् नलभेऽनुनासिक इति प्रक्रिया, हरय क्षयनन्तर्भूतावाद्वादेरसिद्धत्वाच्च बाधरमाप्तिरेव । तदेतन्नभिमेत्याह—घत्वेत्यादि । क्रयग्भावः—स्वतन्त्रविषयक्षेत्रे त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ “गोब्रह्मन्” इत्यादावादौ घत्वजडत्वोदरेव प्राप्तावपि परय पदान्ते सर्वथा निरवकाशत्वेन जडत्वबाधत्वेनादौ घः, ततः परायेन भग्भावाद्वात्प्राप्तेनानुनासिकाद्यादौ जडत्वं सर्वथानवकाशत्वादेव स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति, बाध्यरथले बाधको कृतो सति असर्गप्रवृत्तेर्कृतापत्त्युत्पत्तिः सिद्धेऽनुनासिके कृतेऽप्यन्तत्वेन भग्भावो न स्यात् । ननु सिद्धान्ते तथा प्रक्रियायामपि नात्र पक्षे सा वक्तुं शक्या, वैयर्थ्यात् । तथाहि, प्रागुक्तरीत्या जडत्वात्प्राक् परवेऽपि तदुत्पत्त्यनुनासिकसिद्धेर्वात्प्राप्तेनैव येननाप्राप्तिन्यायेन सर्वथा निरवकाशत्वेन च तद्व्यापकत्वेन पूर्वं जडत्वस्य सरला ।

घत्वजडत्वानुनासिकेऽप्यिति । न-नेतेषु कृतेषु प्राप्तेषु वा नान्यः, अनुनासिकानन्तरं सर्वथा भग्भावाभावात् प्रत्यागच्छोः । नान्यः, घत्वप्रवृत्तेः प्राक् संप्रतत्वाभावेन भग्भावाप्राप्तेरनवकाशात् । तस्मात् पक्षे ह्ये जडत्वानुनासिकमभावेण प्राप्तेषु भग्भावो न स्यादिति व्याख्येयम् । उक्तप्रश्नस्य बाधेन तात्पर्यमिति । यदि तु जडत्वानुनासिकमभावेण प्राप्तेषु जडत्वमावादस्यात् बाधित्वा भग्भावः स्यात् । न च तं बाधित्वा परत्वात्प्राप्तेः, तं घान्तत्वात् बाधित्वा जडत्वं, तथा परत्वात्प्राक् बाधित्वा भग्भाव इति चयत्वापत्तिरिति वाच्यम्, स्वभावात् जडत्वमन्तरङ्गत्वानुनासिकं बाधित्वा भग्भावमिदं । तार्किकान्ते त्रिपाद्यामन्तरङ्गत्वमन्तरङ्गत्वमिति नान्यथा । तत्र तन्मन्तरङ्गत्वमन्तरङ्गत्वमिति नान्यथा ।

आह—अधिकारोऽयमिति । यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत, तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति शब्दरत्नम् ।

स्यात् । न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः । सपादमज्ञापाद्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः । मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रये ॥ विनिगमना-
मैरवी ।

यत्वात्पात्वादनुनासिकः । अनित्यत्वं दूभयोः सममित्याशयः । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकार-
त्वे तु घत्वात्प्राग् भवभाववत्त्वयोरप्राप्त्या प्रथमतो घत्वं, ततो जडत्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्राग्
भवभावः, यत्नन्तु न प्रवर्तते घत्वादीनामसिद्धत्वेन तद्दृष्ट्या हस्त्यैव सत्त्वात् ।

इदं विधिसूत्रमेवास्तु तथाप्युक्तप्रयोगस्य सिद्धिर्भवतिप्यतीति शङ्काविराजते—नचैत्रादिना ।
अतिदेशान्तरवत् स्थानित्यातिदेशान्तादिनद्वावातिदेशवत् । नचास्मिन्सूत्रे यतिनिर्देशाभा-
वादस्य सूत्रस्यातिदेशविधायकत्वेनातिदेशान्तरवदित्यसङ्गतमिति वाच्यम्, 'विनापि वर्ति
यत्यर्थो गम्यते' इति भाष्यकारोक्त्या यत्यर्थलाभात् । अस्य परिभाषात्वं वाऽस्तु पूर्वत्वाव-
च्छिन्नशास्त्रत्वमस्या लिङ्गमभियुज्यतीति पूर्वपक्षकर्त्रभिप्रायः । उभयथापि दोष इत्याशयेन स-
माधत्ते—सपादैत्यादिना । ननु मध्ये पाठमामर्थ्यात्स्वर्गपक्षपूर्वत्वाश्रयज्ञाछेपु प्रवृत्तिरिति चेत्त-
त्राह—मध्य इति । पुनं चेष्टासिद्ध्या नास्यातिदेशाशङ्क्यं, नापि परिभाषाशास्त्रत्वम् । नापि
भावप्रकाशः ।

अभावस्य चैव प्राप्तिः । नचान्यस्य तत्वेऽपि वस्त्व न्माविनिमविषये 'तदित्वात्' इत्यादौ तदविषये चा-
रितार्थ्येन कथं तत्त्वमिति वाच्यम्, तावन्मानककृत्रे च हयैवसिद्ध सामान्यपूत्रस्य नशेरुमुदाहरणि-
तिन्यायेनाचारिज्ञाध्यात्, तन्माविषयतदप्रसङ्गे तु अत्रापि तथा बोध्यम् । एवञ्च तयोर्मध्येऽपि विषयेन परवस्य
तुल्यत्वेन नित्यवस्य मिथोऽविषये मिथश्चारितार्थ्येनापवादवत्त्वमावेऽप्यस्यावेक्ष्यतेनान्तरद्वत्वादन्यादनु-
नासिकस्य पूर्वं बत्वापत्तिः । एवञ्चोक्तरीत्या तत्रो भवभाववदवानुनासिकानां कथं प्रवृत्त्या 'पापुड्शब्द'
इति स्यादिति स एव दोषो दैवः । किञ्च सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधोत्तरानु नर्गम्य यत्किंचिदुत्तरमभ्य-
न बाध्याप्रवृत्तिरेवेति सिद्धान्तादत्र वस्त्वेन जडत्वस्य येननाप्राप्या भवभावानुनासिकान्तरद्वत्वेन बाध्यात्,
भवाभावादीनामप्राप्या वस्त्वमेव स्यादिति तत्रैव वाच्यमिति घत्वेत्यादि वित्यम् । अत्र यत्र घत्ववत्त्वायाः
पुनयोः "क्षयः" इति वस्त्वस्यादियुक्तभाष्ये इति चेत् तत्त्वम्, अधिकारशरीरान्तरादुदाविधिशरीरान् प्रति
तत्र सर्वदृष्टार्थवत्तुल्यमर्थ्यैकैकप्राक्तं प्राप्तं कार्यं विप्रतिषेधपूत्रस्यशरीरेण न स्यादिति शक्यं शान्तिरित्यन-
र्येण तथोक्तिः । किञ्चापाधनानेऽर्थं न्यायानादरेणापवादत्वमनाश्रित्य प्राचीनानुसारेण तथोक्तिः । एवञ्चोक्त-
रीत्या घत्वोत्तरं तौ बाधित्वा परत्वाज्जडत्वानुनासिकयोर्वत्त्वाप्राप्या तदनिष्टाभावेन भवभावामावकाशेन
निष्टमिति वदजडत्वानुनासिकेषु भवभावो न स्यादिति सम्यगवेति दिष्टम् । घत्ववत्त्वमभ्यविनि तत्राठः
तत्त्वोत्तरैवाभावादिति । तदेतद् ध्वनयन्पञ्चाशन्तरेण शङ्के—न चातिदेशान्तरेति । अयमभावः—
सिद्धान्त इवात्रापि पक्षेऽनेन त्वं विहाया-यैवामावेषितमिदं बोध्यते, न ॥ स्वस्य, पदस्य बोध्यकोपक
त्वात्तमभावात्, तथाप्ये-यैवामसिद्धतात्प्राप्तमानवत्त्वात्तत्त्वम् । एतेन जगन्निमित्तात्प्रतिपत्तिरुक्तमिदं
जगन्निमित्तेतिवाक्यस्यात्मनोऽपि तत्त्वबोधनाददमयुक्तमित्यन्तम् । एवञ्च कार्यकारणस्य भव-
प्रादीनां सिद्धानामन्यतराशङ्क्या यथाऽसिद्धिनिपायामपि प्रवृत्तिः, परं "पूर्वानासिद्धम्" इत्यस्य सिद्धेति-
द्वत्त्वस्य अत्रापि वक्तुमशक्यत्वादिनापि वर्ति यत्यर्थो गम्यते । अनाश्रये नान्यं शङ्के माज्ञाशरीरि-
गम्यते इति भाष्याय । अनिदेशविषयाद्विषयकारकसाक्षात्सुपूर्वत्वावच्छिन्नशास्त्रत्वमप्युक्तं दृष्टव्य-
त्वेन परिभाषावत् इत्यनिदेशविषयत्वाद्वाकाशङ्क्यं तत्र प्रवृत्तिरिति नोक्तदोषः । एवञ्चोक्तरीपरिमदा स्वत-
न्त्रविषयत्वाभावेऽप्यधिकारविषयत्वेन किमर्थमिति गूढाशेष इति । अस्यापि—पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यापि । न
सखला ।

"पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यत्रापि शरत्त्वमावेऽनरसात् । तत्राप्यधिकारत्वमावे नैव दूराभिप्युज्यते तदिदं
तु "क्षयः" इति वस्तवसिद्ध्या बोध्यः । नन्वमनुनासिकस्य चावेदं प्रतिरोक्तत्वादवत्पूर्वं प्रवृत्तौ ।

‘मनोरथः’ इत्यादावुत्वं न स्यात्, परत्वाद् “रो रि” (पा० सू० ८।३।१४) इत्येत्य

शब्दरत्नम् ।

विरहातिप्रपाद्यानन्यप्रवृत्त्यापचिरिति भावः । रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति । सिद्धेऽसि-
द्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्तौ परत्वाहृत्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् द्वैपादिके वा-
ये जाते तत्राभाप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद् “हशि-
भैरवी ।

स्वतन्त्रविधित्वं, मूलोक्तदोषात् ; किन्त्वधिकारसुवृत्त्वमेवेति भावः । “रो रि” इत्यस्य प्रसङ्गादि-
ति मूलमसङ्गतं, रलोपोत्वयोः प्राप्तौ रलोपस्यासिद्धत्वेनोत्वे मनोरथसिद्धेर्निष्प्रत्युहत्वात्, अतो
मूलशपथप्रकटयति—सिद्ध इत्यादिना । परत्वादिति । कार्याऽसिद्धत्वादिमते शास्त्रेऽसिद्धत्वारो-
पाभावेन तत्र विप्रतिपेक्षशास्त्रस्य प्रवृत्तिः स्यात् । तथाच तद्विधेयकार्यस्यापि तद्द्वारा प्रवृ-
त्तिर्जायते, कार्यमसिद्धमिति बुद्धिस्त्यधुना न सम्भवति, कार्यस्यासिद्धत्वादिति भावः । तत्र
जाते कार्ये अस्य जननोत्तरमित्यादिः । शास्त्रयोः प्राप्तौ विप्रतिपेक्षशास्त्रस्य विरोधे एव प्रवृत्तिः,
सच विरोधः कार्यद्वारा योज्यः । देवदत्तहन्तृहस्तन्यायेनेति । देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि देवदत्तस्य
यथा न दर्शनं तथाऽत्र देवदत्तस्यानीयस्य रोहंननसदृशलोपसम्पादकं “रोरि” इति शास्त्रं, तस्य
प्रवृत्तिरेव हननं तस्मिन्नुत्ते रोहदर्शनमस्तीति “हशि च” इति न स्यात् । आरोपेति कथनं व-
स्तुतोऽभावे नास्तीति सूचनाय । पूर्वत्वस्य सावधिकतया यदि परस्य सत्तैव न स्यात्तदा पू-
र्यत्वमपि तस्य वस्तुमशक्यमिति पूर्वभासिद्धमिति पाक्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् ; अतो वस्तुतः
परसत्ताऽपेक्षितैव । तथा च तत्र न तत्कालिकामावप्रतियोगित्वम्, किन्तु शास्त्ररलादभाव-
प्रतियोगिग्वारोप एवेति भावः । स्थानिभूतेति । उत्पलोपयो रित्यादिः । एतेन पूर्वमेति सूत्रस्य
वैयर्थ्यापत्तिर्ध्वजिता ।

भावप्रकाशः ।

दोष इति । नोक्तदोष इत्यर्थः । अथ एवाह—सपादेति । परासिद्धत्वेति । परत्यासिद्धत्वित्यर्थः ।
 ननु मध्येषाठसामर्थ्यात् तथेतीदृशसिद्धिरवात आह—मध्ये इति । नन्वश्लोकनिकान्मायेन स
 चरिणार्योऽह आह—विप्रतिपेयेति । द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगप्यस्ततो हि
 तत्पक्षो, हेतुः, नचेदानीं तथाऽस्तीति भावः । त्रिषाध्यामिति । तत्पक्षस्तार्क्यपाप सपादतता
 प्याप्यामेवाप्रवृत्तिरीदृ विनिगमनाविरहाद् त्रिषाध्यामेवाप्रवृत्त्या तच्चारितार्थ्येन तत्र प्रवृत्तिर-
 सिद्धिर्न वक्तुं शक्यम्, अथ तत्रापि किं विनिगमकमिति चेत्तर्हि उभयत्राप्रवृत्त्यापत्तिरित्यर्थः । एव-
 आह वयम्यास्योक्तदोषे स्वतन्त्रविधित्वस्येवानिदं विधित्वमिदपरिभाषात्वत्वाप्यश्लोकोक्तुं शक्यत्वाद्वाधि-
 कारविधित्वमेव पूर्ववत्सिद्धमिति भावः । यत्तु तत्पक्षनकृदादिरसिद्धं प्रागेव न जातमित्यर्थः । एवञ्च कार्या-
 सिद्धत्वेऽपि ‘मनोरथः’ इत्याद्यावुक्ते कर्तव्ये रलोपस्य प्रागेवाप्रवृत्तौ हेतुस्तस्यापत्तीयातात्तत्तिसिद्धिरप्रवृत्ता ।
 किञ्च सत्यपि शास्त्रे अतोऽपि च कार्यं शास्त्रप्राप्त्यापत्त्यापत्त्यभावेऽप्याभावेऽपि हेतु रत्वे न तथेति, तत्पक्षेन
 धनमित्युमाह—सिद्धे इत्यादि । सिद्धे अतो निरपिष्टानाद्योपायमम्यवादिति । इदञ्च सिद्धान्तेऽप्याह-
 कृत्, आतेरस्यैवादिदं प्रवृत्तौ बालोक्त्याहर्षदानस्यैव प्रवृत्तौ तथेऽपीह शास्त्रप्राप्त्यापत्त्यापत्त्यापत्त्योऽपि
 शास्त्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति भावः । सुयेति । पूर्वमेति यथेत्यर्थः । परत्यादिति । नहि
 तस्यामम्यापत्तिं पूर्वमेवेत्यस्य प्राप्तिः, उक्तमुच्यते । एवञ्च शास्त्रेऽपि परत्याह ‘मनोरथः’ इत्यादौ “हे रि”
 इत्यादिवाच्यप्रवृत्तौ सपादस्य तथेत्यर्थः । अन्यथा सपादे कार्यापत्त्यापत्त्यापत्त्यभावेन पूर्वमेति सूत्रानर्थक्यत्वात् ।
 १। अत्राह—‘ननु’ इति भावः । २। न शास्त्रयोः स्वतोऽपि दोषेन स वाच्यं शास्त्र एव वाच्यः । अन्यथाऽपि
 नमह । ३। अत्र ‘मनोरथः’ इत्यादौ विशेषप्रयोगस्य भूतत्वात्तद्विधौ शास्त्रस्य सिद्धत्वेऽपि ननु सपादव्यापकम् ।
 ४। न ‘ननु’ इत्यादिसिद्धिरिति युक्तिः परतोऽपि कार्यासिद्धत्वे न योऽपि दोषः ।

६ 'न' 'कम्' दादापसिद्धित्युक्तिः पक्षेति वादाभिद्वयं न योऽपि दोषः ।

न च म्हाप्रवरदृश्य दाम्याभिदायमादृशम् ।

उदयतिममग्रेषु प्राणा निवृत्तिं ५॥८॥

प्रसङ्गात् । तथा च “पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिपेधोऽभावादुत्तरस्य” इति सिद्धान्तो
व्याकुप्येत । अमू, अमी इत्यादि च न सिध्येदत आह—त्रिपादीति, परं शा-

शब्दरत्नम् ।

च” (पा०सू० ६।१।११४) इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । स्पष्टं चेद् प्रकृतसूत्रे “अचः प-
रस्मिन्” (पा०सू० १।१।६७) इत्यत्र “पत्वनुकोः” (पा०सू० ६।१।८६) इत्यत्र च
भाष्ये । तथा चेति । शास्त्रस्य तद्बोध्यकार्यस्य च शास्त्रज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे
“ओ रि” (पा०सू० ८।३।१४) इत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः । व्याकुप्येतेति । त्वया विप्र-
तिपेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधविषयकार्यस्य, शास्त्रस्य वाऽसिद्धता
वस्तुमशक्या, किं तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानमपादमसाध्याधीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं
वाच्यम् । एवं च विप्रतिपेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः । न च ममापि पूर्वपरपद-
भैरवी ।

सिद्धान्तव्याकोपमुपपादयति—शास्त्रादिना । शास्त्रस्य—त्रैपादिकशास्त्रस्य । अद्युना शा-
स्त्रासिद्धत्वपक्षामात्रेऽपि शास्त्रस्येत्यस्य कथनं दृष्टान्तार्थम् । शास्त्रज्ञानवेलायान्—त्रैपादिकशा-
स्त्रजन्यवाक्यार्थज्ञानसमय इत्यर्थः । भवन्मते विप्रतिपेधशास्त्रप्रवृत्तौ त्रैपादिकशास्त्रबोध्यका-
र्यस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिविधातो निमित्तमिति वक्तव्यं, तच्च न सम्भवति, तस्याजातत्वादिति सि-
द्धान्तव्याकोप इति भावः । पूर्वादिपदे लक्षणाऽस्तु, तथाच लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिर्नापेक्षिता, किन्तु
तात्कालिकज्ञानविषयपूर्वशास्त्रजन्यज्ञानविषयकार्यज्ञानमात्रमपेक्षितं, तच्चास्त्येवेति मनोरथस्य
सिद्धिः स्यादेव । अभावादुत्तरस्येत्यत्राप्युत्तरपदमुत्तरशास्त्रबोध्यकार्यपरमिति न सिद्धान्तव्याकोप-
इत्याशयकशङ्का निराकरोति—नवेति । ममापि—कार्यासिद्धत्ववादिनो ममापीत्यर्थः । पूर्वपरपदयोः—

भावप्रकाशः ।

इति रत्नाकरोक्तिः, अत्र पक्षे परकार्याभावेन विप्रतिपेधस्याप्राप्त्या परत्वाद्यस्य कार्य-
प्रवृत्तौ न्यायेन दोषापादनानीचित्यमिति भन्दोक्तिश्चापास्त । तदध्वनयन्नाह—परत्वादित्यादि ।
तत्र—त्रैपादिके रत्नेष्वप्युक्तार्थे । प्रतियोगित्वारोपेऽपीति । पूर्वत्रेत्यनेनाभावारोपेण तदा-
रोपस्य फलितत्वादिति भावः । अपिना तन्मात्रे शब्दादभावारोपो दुर्लभः, अत्राप्यवधिमतोः स-
जात्यनियमात्, पूर्वत्वं लक्षणिकत्वापत्तेश्चेति बोधितम् । स्थानिभूतेति । उत्पत्तिर्वा स्थानि-
त्वेन निर्दिष्टेत्यर्थः । एतेन स्थानिवद्भावात् दुर्बलमित्यपास्तम् । न्यायेन स्थानिनोऽसिद्धत्वेनादेशस्य
आभावात् अस्तिभित्वाच्च । एतेन वचपि रत्ने परत्वाद् “दूलेपे” पूर्वस्य” इति दीर्घे उत्पत्तिस्तथापि
“यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्” इति न्येनोत्तरं निर्दिष्टमवस्थापास्तम् । उक्त-
मुक्तेः न्यायस्यासार्थत्वाच्च । अप्राप्तिरिति । तथा च मनोरथासिद्धिः, तदसम्भवः पूर्वत्रेति सूत्रवैयर्थ्यं
वेति भावः, तदाह—इति भाव इति । यदीत्यादि प्रसङ्गादित्यन्तमूलग्रन्थस्येति भावः । ननु न्यायादौ
कारे मानाभावोऽन आह—स्पष्टमिति । तेषु हि न्यायादौ कारोक्त्यनुक्तमिति भावः । ननु तन्मूलग्रन्थेन
“हृदिच” इत्यस्याप्राप्त्योक्त्याभावे साधने मुख्यत्वेन तथाचेत्यनेन उत्तरार्थं कथं तत्र सिद्धान्तव्याकोपो-
क्तिर आह—शास्त्रस्येति । त्रैपादिकस्येति भावः । दृष्टान्तार्थमस्योक्तिः, तददेतस्यापीत्यर्थः । असिद्ध-
त्वाभावे इति । तस्मिन्सतीत्यर्थः, उक्तरीत्येति भावः । प्रसङ्गे चेति । एवञ्चाव्यवहितरानुसृत्येनो-
पपत्तेश्च न तु साध्यमुख्योत्तराभावस्येति भावः । मूले—सिद्धान्त इति । सिद्धान्तोऽपीत्यर्थः । व्याकुप्य-
तेतीति । उक्तरीत्या तदभावात्पदाददेतन्निर्देशेति भावः । एतेनोत्तरस्य कार्यस्याप्राप्तिरिति व्याख्याने-
न व्यविरोध इति रत्नाकरोक्तिरपास्त । ननु पूर्वादिपदे लक्षणासिद्धिर्वा मनोरथसिद्धिरित्याशयेन शङ्कते—न
च ममापीति । कार्यासिद्धत्ववादिनोऽपीत्यर्थः । पदयोरिति । उपात्तादित्येत्यर्थः । लक्षणयो फलित-

सरला ।

असिद्धत्वं वाच्यमिति । ननु छेदेनाशयज्ञानेनैव प्रवृत्तिनिवृत्तिद्वन्द्वेन प्रवृत्ते सिद्धेऽसिद्धत्वा-

शब्दरत्नम् ।

योः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्रे एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् ।
लक्षणायां मानाभावात्, फलाभावात्, गौरवाच्च । ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभा-
वारोपस्य दर्शनारोपस्यत्वेन न दोषः, अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह—अमु
इत्यादि । अद अ औ, अद अ अस्, इत्यत्रस्थयां जातस्योत्वस्य सपादसंज्ञाध्यायीस्य
कार्यदृष्टयाऽसिद्धत्वेऽपि पूर्वरीत्याऽकारणभावेन पररूपाचनापत्तिः । मुत्त्वस्यासिद्धत्वनि-
र्भरवो ।

अत्र पूर्वपदमुपात्तं परपदन्त्वासिद्धं बोध्यम् । शास्त्र एव—विषयतासम्बन्धेन शास्त्रजन्यज्ञानवि-
शिष्टकार्यं पृथ । एवकारेण लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरन्यावृत्तिः । ननु “पूर्वत्रासिद्धम्” इति शास्त्रारम्भ-
एव मानमत आह—कलाभावादिति । ननु फलमप्युक्तमेवेत्यत आह—गौरवादिति । कार्यासिद्ध-
त्वपक्षं परित्यज्य शास्त्रासिद्धत्वपक्षः स्वीकार्यः, तथा सत्युक्तार्थं लक्षणां विनापि प्रयोजनानां
मुक्तसिद्धान्तस्य च निराहो भविष्यति । यद्येवं न क्रियते किन्तु कार्यासिद्धत्वमेवाश्रीयते, उक्त
प्रकारोऽप्याश्रीयते, तदा गौरवं स्पष्टमेवेति भावः । कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथ
इति । दर्शने निरस्येत्यादि । रूपत्वेनेति । अभावाभावस्य प्रथमाभावप्रतियोगिरूपत्वादित्यर्थः ।
जातस्येति । निरधिष्ठानारोपासम्भवेनारोपार्थजातस्येत्यर्थः । पूर्वरीत्या—देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन ।
अकारणभावेन—अकारणभावस्याकाररूपत्वाभावादिति भावः । आदिपदेन औकारस्यानिरूप्यो-
त्वस्यैकारस्थानिषेत्त्वस्य परिग्रहः । ननु नाभावे कर्तव्ये मुत्त्वस्यासिद्धत्वनिषेध पूर्वसति व्यर्थ
स्यात्, आद्योऽकारेण व्यवधानाद्याभावाप्राप्तेरिति देवदत्तहन्तृहृतन्यायोऽत्र माधयणीयस्तथा
भावप्रकाशः ।

मर्ममाह—शास्त्रे पृथेति । स्वजन्यबोधविषयतासम्बन्धेन कार्यऽस्याम्बयः । एवेन लक्ष्ये जातकार्यन्यावृत्तिः,
एवं चैतद्विरिति भावः । लक्षणेव दोष इत्याशयेनाह—लक्षणायामिति । ननु प्रकृतवचनेन मानमत
आह—फलाभावादिति । अन्यफलाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्युक्तं फलमस्येवाह—गौरवा-
च्चेति । एवञ्च लक्षणाभावात्तु शास्त्रासिद्धत्वस्यैतौ लघुत्वेन नैवं कार्यासिद्धत्वमुपपाद्यन्, किन्तु कुरीत्यै
वेति मनोरथासिद्धिः, सूत्रानर्थक्यं, सिद्धान्तान्वायेपस्तदसम्भवश्च तदवस्य पृथेति शास्त्रासिद्धत्वमेव वरमिति
भावः । एतेन शास्त्रासिद्धपक्षे फलाभाव इति मन्दोक्तमपास्तम् । ननु देवदत्तेतिन्यायेऽभावप्रतियोगिवा-
भाव एव विषयः, देवदत्तादिपदत्वारस्यात् । प्रकृते तु न तथा । अत एव सूत्रमप्यत्र सार्धमन्यायाद्येन
कार्यासिद्धत्ववादी शङ्कते—ननु मनोरथे इति । तच्छब्दस्त्वर्थः । न दोष इति । नार्थ दोषद्वयमित्यर्थः ।
अनर्थ दोषद्वयं स्वस्येवेति भावः । तस्य तदुपलब्धे मानमाह—अभावेति । द्वितीयाभावस्य प्रथमाभावप्रतियो-
गिरूपत्वादित्यर्थः । प्राचां मतेनेद, सूत्रसामर्थ्यादित्यास्वेवाङ्गीकार इति भावः । यत्तु न्यायानङ्गीकारे दूषण
माह अमु इति । परत्वागुले ज्वरमात्रस्यासिद्धत्वादकारणत्वात् परस्यैव दूषणापि पूर्व प्रवृत्तत्वेन लक्ष्ये
एव—“स्येतिन्यायारिथगतस्य विचारणभावेन सन्नियोगेतिन्यायादेव परत्वाभावाच्च पुनस्तत्रावृत्त्याऽनिष्ठ”
स्पष्टमेवेति मायाः, तत्प्राचामनुपेक्षेन । “अदसो” इत्यत्र समाशास्त्रनिर्देशादिना लक्ष्यलघुगोर्भेद
रूपत्वेन न्यायविषयत्वादिसिद्धत्वेनोपापहारे सन्नियोगेतिन्यायादेव मत्स्यापि निवृत्तौ हेतुदया-
भावाच्च । २२८ चेद “हृन्मेवन्त” इति एते मायामयीवेदोक्ते । तदेतद् ध्वनयितुं न्यायाद्यप्येनैवासि-
द्धिमुपपादयति—अद अ इत्यादिना । जातेति । उक्तरीत्यापराधानुले कृते इत्यादि । पूर्वरीत्येति ।
देवदत्तेतिन्यायेनोपार्थः । पररूपाच्चेति । आदिना वृद्ध्यादिसङ्कटः । एतेन कार्यसिद्धत्वमेव निरुपान्तः ।

मार्गः ।

१० वाच्यतत्त्वमिति चेत्तद्व्याख्यानार्थात् नार्थकार्यमिति नृत्तौ इति चेत् ? न, शास्त्रप्रामाण्या-
देशात् शास्त्रे आचार्योपदेशादि शास्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिनिषाधकारोपापहारेति भावः ।

परस्वापनापत्तिरिति । नच सुवरण्यादिना देवदत्तहन्तृहृतन्यायेन लक्षणाभावापराधेति अदस-

शब्दरत्नम् ।

पेधसामर्थ्यादितद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत् १ तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् ।
एवं शीमावात्पूर्वम् “अदसोऽजेः” (पा० सू० ८।२।८०) इति मुत्वे दात्परैकाराभावेन
“एत ईत्” (पा० सू० ८।२।८१) इति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु ।
भैरवी ।

सत्यकारबुद्ध्या पररूपम्भविष्यतीत्याशयेन शब्दे—मुत्वस्येति । युक्तमिति । लाघवादिनि शेषः ।
एतच्चाभ्युपेत्यवादेन । वस्तुतस्तत्कज्ञापकेनापि न लक्ष्यस्य सिद्धिः । उतनेऽसिद्धत्वारोपेणाका-
खुद्धौ प्रवृत्तेन “अतो गुणे” इति शास्त्रेण पररूपे सत्यकारो भविष्यति, ततो वृद्धावभ्युत्थारस्य
लक्ष्ये श्रवणस्य स्यादेव, पररूपेण तस्य निवर्तनात् । नचोकारासिद्धत्ववन्मकारोऽप्यसिद्ध
इति दात्परत्वबुद्ध्या पुनर्मुत्वस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति वाच्यम्, लक्ष्ये लक्षणस्य पुनः प्रवृत्तेः
शास्त्रविरुद्धत्वात् । यदि पुनः प्रवृत्तिरपि “नमुदादेशः” इति वार्तिकैकवाच्यतापन्न—“नमुने”
इति शास्त्रारम्भसामर्थ्याद्भविष्यतीति कल्प्यते, तर्हि कार्यासिद्धत्वमादिनो महान् छेदः ।
एवम्—“नमुने” इति सूत्रवत् । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्व एव । ननु देवदत्तहन्तृद्वयन्याय-
भावप्रकाशः ।

तदेव हि क्रियते, न शास्त्रम् । अमुष्मा इत्यत्र परवान्मुखेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्दकारबुद्ध्या स्मायादि-
सिद्धिः । देवदत्तादिन्यायसम्भारस्तु वक्ष्यमाणरीत्या न । यद्वा, अस्तु सः, तथापि मुखेन स्थानिनोऽसि-
द्धत्वेन तस्य च निवर्तनादन्यवधानेनाप्यकारादेव स्वैभावसिद्धिः । “कन्दकू” इत्यत्र दिक्लेशेऽपि कार्यासि-
द्धत्वमेव स्थितमिति कृष्णपण्डितोक्तिः परास्ता, उक्तोपात् । मुत्वस्येति । “न मुने” इति सूत्रसामर्थ्या-
दित्यर्थः । ‘नमुदादेश’ इति वार्तिकसङ्ग्रहात् तथोक्तम् । अयम्भावः, ‘अद अ आ’ इत्यत्रोपमजनिष्यमागैति
न्यायेनेनादेशाप्रवृत्तेः सिद्धान्ते ह्वाशापि सत्त्वेऽपि पररूपत्परत्वात्तुक्तीत्या मुखे कृते तस्यासिद्धत्वादका-
खुद्ध्या पररूपे लक्ष्यभेदात् “नमुने” इति सूत्रसामर्थ्याद्वा पुनरपि मुखे कृते तस्य नामावे कर्त्तव्ये प्राप्ता-
सिद्धत्वनिवेधार्थं तत्सूत्रमिति वाच्यम् । तत्र तेन न्यायेनाकाराभावेन पररूपाभावे मध्येऽकारसत्त्वेन नामा-
वत्त्वैवाप्राप्तावसिद्धत्वस्य सूत्रसामर्थ्यात् तन्निवेधो व्यर्थः सञ्ज्ञापकः । न चोक्तरीत्या पररूपाभावेऽप्ये परादि-
त्वेनाङ्गत्वेन नामाभावेः प्राप्तिरेवेति वाच्यम्, पञ्चमीसमाप्तेन चाचः परेति स्थानिवत्त्वेन तत्रापि व्यवधा-
नतादवस्थ्यात् । तेन न्यायेन पररूपप्रवृत्तावप्यसिद्धत्वकल्पस्यापवादविषयतया बाधनेनादेः
प्राप्त्या तदप्रवृत्तश्च इति । एतदिति । मुत्वविषये देवदत्तेति न्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः । तेन-
“नमुने” इति सूत्रेण । युक्तमिति । लक्षणानामप्रवृत्तेनापूर्ववचनाकरनेन च लाघवादिनि
भावः । अत एव च ‘अमी’ इत्यत्र “एत ईदृक्बुवचने” इतिसामर्थ्यादेवमप्रवृत्त-
त्वरमेव मुखप्रवृत्तेः सुवचनमिति रक्षाकरोक्तिरपि परास्ता । तदध्वनयशब्द—एवमिति । उक्तज्ञापकवि-
त्यर्थः । पूर्वमिति । पठवादिति भावः । परशतपररूपात्पूर्वमित्यपि बोध्यम् । मुत्वे इति । एतदेववि-
कृतन्यायेन शीमावे आदुगुणे च मुखस्यासिद्धत्वेऽपीति शेषः । दात्परैकेति । तत्परैकाराशोरभावेनेत्यर्थः,
उक्तन्यायेनेति भावः । अत्रैव—शास्त्रासिद्धत्व एव । अस्तु—उक्तरीत्या भाषवाद । ननु न्यायान्तरित्व-

सरला ।

शब्दापाकारेण स्वदायत्वनिष्पन्नकारस्य पररूपं भवत्येवेति कथं पररूपानावृत्तिरिति वाच्यम्, इदपररूपा-
नावृत्तिरिति तदर्थस्वीकारात् । दकाराकारेण स्वदायत्वनिष्पन्नकाराख्येऽपि यत्पररूपं तदनावृत्तिरिति भावः ।
यदि तु स्थानी न निवृत्तः आदेशो न जान इति सम्भावनाया यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्र
भवतीत्यर्थोऽप्ये यथा “अचः परस्मिन्” इत्यनिदेशवृत्तस्य करिष्यते, तथैव प्रहृष्टवृत्तस्यारि त्रैपादिकं शास्त्रं
न प्रवृत्तं तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न जानेति सम्भावनाया यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्र भव-
तीत्यर्थः स्वीकृत्यते । तथाच अम् इत्यादी मुखे जानेऽपि मुखं न प्रवृत्तं, तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न
जानेति सम्भावनाया “नदि रजतप्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्ति न गोचरयति” इति न्यायेन उक्तोपवासाखुद्भा
पररूपे जाने सन्नियोगादिन्यायेन मकारस्यापि निवृत्तौ वृद्धौ पुनर्मुखे उत्तरत्र गुणे पुनर्मौल्ये “अन्” “अमी”

स्वमिति च । एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिः प्राचां ग्रन्थः परास्तः ।
चिद्वृत्त्येव कण्ठमिति । विवार एषां प्रयत्न इति भावः । चर्गयमगा इति ।

शब्दरत्नम् ।

कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । परास्त इति । विहितं कार्यमित्यध्याहारे
गौरवाच्च । किं च, त्रिपादी शास्त्रं, तद्वि विधाने कर्तुं न त्वधिकरणम् । त्रिपाद्यां
विद्यमानेन शास्त्रेण कार्यमिति ध्याख्याने त्वत्यन्तं क्लृप्ततेत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

स्त्रेण लक्ष्ये कार्यसंस्कारबुद्धिर्न भवति । यत्र तु न द्वयोर्युगपत्प्राप्तिस्तत्र त्रैपादिके जातेऽपि
शास्त्रेऽभावात्तत्र तन्निष्पाद्यकार्येऽप्रवृत्तज्ञानेन प्रसक्तं सपादसप्ताध्यायीत्वं कार्यम्भवत्येव,
अग्नी इतीत्यत्र प्लुतस्यानिरुप्रगृह्यत्ववत् । यत्र तु शास्त्रासिद्धत्वज्ञानद्वारा कार्यानिष्पन्नत्वज्ञानेन
सपादसप्ताध्यायीत्वं शास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकाज्ञानं, तत्र तन्म्याप्रवृत्तिरेव, राजम्यामित्यादौ
यथा । तथा च मूलोक्तप्रयोजनस्य प्रथमरीत्या सिद्धिरित्याशयेनाह—अन्यत्र विस्तर इति । मूले
क्षेपेति । उक्तरीत्या कार्यासिद्धत्वस्य प्रतिपादनासम्भवेनेत्यर्थः ।

नच पूर्वोक्तप्रकारद्वयेऽपि 'ऊर्गुनविपति' इत्याद्यसिद्धिः, णत्वविधायकशास्त्रस्यानिष्प-
न्नत्वज्ञानद्वारा नकाररुद्धया द्विवचनेऽपि वस्तुतो नकारघटितस्यैव द्विवचनज्ञातमिति परभागे-
ऽपि नकारः धृष्येतेति वाच्यम्, "स्थादिप्यभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति ज्ञापनेन सपादसप्ता-
ध्यायीत्यकार्ययोग्ये विषये त्रैपादिकशास्त्रस्य पूर्वमप्रवृत्तिरूपनेनादोषात् ।

भावप्रकाशः ।

कार्येति । मुत्वादीत्यर्थः । आवश्यकमिति । तथा चेदं दूषणं प्रागुक्तान्यदूषणवद्दुरुद्धरमेवेति भावः । ननु
कार्यासिद्धत्वे नातिदेशोऽप्यस्ति, किन्तु तस्यासिद्धत्वमनिष्पन्नत्वम्, तच्च जातस्य वचनशतेनापि कर्तुंमशक्यमिति
प्रागप्रवृत्तत्वरूप बोध्यत इति लोकादोष इति चेन्न, 'राजम्याम्' इत्यादौ पूर्वशब्दकार्यस्य व स्वाभ्यासप्राप्त्या
प्लवप्रभाषी बलोपे जाते प्राप्तदोषत्वानेन वारणामावापत्तेः, 'हर हर' इत्यादावुक्तरीत्या यलोपेऽस्याप्राप्त्या
गुणापत्तेः । तद्वचनयन्नाह—इत्यन्यत्र निस्तर इति । इत्यादिकां शब्देभ्युत्पन्नराशौ दृष्टव्यमिति भावः ।
ननु त्रिपाद्यामित्यादिमूलोक्तप्रक्रियाग्रन्थः शास्त्रासिद्धत्वाद्ययक एव, यतस्तत्क्षेपे यत्र द्वयोः सङ्ग-
स्तत्र त्रैपादिकत्वादावप्रवृत्तिरेव, अभावात्तदोषात् । यत्र तु अन्तरङ्गत्वात्त्रैपादिकमादौ प्रवृत्तं तत्रापि तच्छान्ते
एवामावापत्तेः तन्निवृत्तिरुद्धरेभावः, आदेशरुद्धयमावो लक्ष्ये जानत्वनुपपन्नत्वम् । जायमानकार्यमादेशे एव
स्थानिरुद्धया प्रवर्तते, "नहि रजतममप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयति" इति न्यायात् । एतेन का-
र्यासिद्धत्वे नात्र न्यायः प्रवर्तते, बुद्धिविपरिणाममात्रपरे ह्यत्र शास्त्रे आदेशरुद्धया स्थानिरुद्धिरपनीयते;
असिद्धत्वेन चादेशरुद्धावेव तिरस्कृत्यावा निरुद्धावा स्थानिरुद्धिरिति कथं न सा स्वकार्यं प्रवर्तयतीति
प्रक्रियाप्रकाशोक्तमास्तम्, उक्तदोषात् । स्थानिरुद्धावादेशरुद्धयाऽप्यनोतायां तस्या चान्यतोऽपनीतायां
पुनः स्थानिरुद्धेरसम्भवाच्च । लिप्तिपूलादिषु तथादर्शनात् । एवञ्च कार्यासिद्धत्वस्यापि कलितत्वेन द्वयो-
रसिद्धत्वस्य तत्तात्पर्यविषयत्वेनोपमाशयेन तेन तथोक्तम् । कार्यासिद्धत्वमाविवेशाया तु पर कार्यमित्येव
वदेत्, न ॥ त्रिपाद्यां विहितमिति । एतेन भाष्यायैक्याय कार्यशब्देन शास्त्रं लक्ष्यते, विहितमिति च प-
ठितमिति व्याख्येयमिति प्रक्रियाप्रकाशोक्तिर्निरस्ता, उक्तरीत्यैव निर्विहं तथा व्याख्याने गौरवात् । एवं
च सम्यगेव च ग्रन्थ इत्यत आह—विहितमिति । अध्याहार इति । निरामाह्याध्याहारश्लेषः । ननु
पूर्वशब्देन पराक्षेपे तस्यैवदमर्पयन्मत्त आह—किञ्चेति । शास्त्रावादेवाह—तद्वीति । न त्वधीति ।
प्रयोगस्यैव सत्त्वादिति भावः । एवं च सप्तम्यनुपपत्तेति बोध्यम् । तन्निर्वाहायाह—त्रिपाद्यामिति । क्लृप्त-
तेति । तदनुपपत्तिर्ज्ञेय इत्यर्थः । अपिनाऽऽह्वाह्वामुत्पाप्य समन्व इति क्लेशतमुच्यते । इत्यर्थस्य त्रिपाद्य-
सिद्धेतिव्याख्यानेनैव सिद्धया मन्त्रेऽतिवृत्तमत्वादिति भावः । ननु चतुर्दशस्य कादित्वविशिष्टमावसा-

वर्णागा यमगाश्चेत्यर्थः । कादय इति । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षामिदम्, चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् । अर्द्धविसर्गेति । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् ।

ऋलुवर्णयोरिति । आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः,

शब्दरत्नम् ।

लोकप्रसिद्धेति । "त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गैः" इति भाष्यपर्यालोचनया क-ख-ग-घ-ङ-इत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः । उच्चारणेति । पादमात्रिकाविभाविति भावः । लेखने चेति । अर्द्धवृत्तद्वयात्मकलिपित्वादिति भावः ।

रलाविति । ऋलु औ इति स्थिते "ऋत्यकः" (पा० सू० ६।१।१२८) इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे यणि च रलावित्यस्य सिद्धिः । उच्च उल् च ऋलेरिति भैरवी ।

ननु लोकप्रसिद्धपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षा नोधितेत्यत आह-त्रिभिश्चेति । पादमात्रिकाविति । विसर्गस्य व्यञ्जनरूपतयाऽर्द्धमात्रिकत्वेन तद्वर्द्धस्यास्य पादमात्रिकत्वम् । अत एतस्य तथैवोच्चारणद्वयमिति भावः । यत्तु ऋ लृ औ इति स्थिते "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावाप्रवृत्तिपक्षे "ऋलौ" इति स्यादिति कस्यचिदुक्तिस्तां दूषयितुमुपक्रमते-ऋलुभाविष्यादिना । नञ् गुणोत्तरमपि यणादेशः "अच. परस्मिन्" इति स्थानिवद्भावेन "ऋत्यकः" इति प्रकृतिभावाप्रवृत्त्या न स्यादिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्या अकाररूपान्निमित्तकार्यस्यैव प्रकृतिभावाप्रकाशः ।

नत्वायोगात् 'कादयो मावसाना' इत्युक्तमत आह-लोकप्रसिद्धेतीति । अग्रिममूलस्याप्ययमेवार्थः । ननु लोकपाठस्याधुनिकत्वेन तदपेक्षत्वमयुक्तमत आह-त्रिभिरिति । आदिना चादितश्चमहः । पूर्वक्रमेण पठितानामित्यर्थः । पादेति । विसर्गस्य व्यञ्जनत्वेन अर्धमात्रत्वेन तदर्थत्वम् । एवञ्चोच्चारणे तथैव कर्त्तव्यमिति भावः । अर्द्धवृत्तेति । पूर्णविसर्गस्य वर्तुलद्वयारम्भत्वेन तदर्थत्वमस्य । एवञ्चापूर्वोवृत्तयोर्द्वयेत्यर्थः, ननु वृत्तद्वयस्यार्थमिति, तदा एवपूर्णवृत्तलाभापत्तेरिति भावः । यत्तु खण्डनकृजगन्नायादयः-"ऋत्यकः" इतिप्रकृतिभावे "ऋलौ" इति भाव्य गुणोत्तरमपि पूर्वविधौ स्थानिवर-न ऋतरत्वात् । वैकल्पिकत्वादङ्काररिमापया वा तदभावपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्सर्वर्णदीर्घे यणि च 'रौ' इति स्यादिति 'रलौ' इति चिन्त्यामिति । अत्र मान्या, अकृतव्यूहपरिभाषया सर्वर्णदीर्घो न, अग्रे यण्प्रकृता सर्वर्णानुरूपनिमित्तविनाशात् । एवञ्च तदभावेऽग्रे गुणे यणि च सिद्ध रलाविति । रलाकरस्तु वार्णपरिभाषया दीर्घे शुषित्वा गुणे यणि च तस्मिन्दि-रित्याह । तद्वनितयमपि चिन्त्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया असत्त्वाद्वागर्णोदाहृत्यस्या धनिग्राहकमानात्मना नकार्यित्वे इवाङ्कारार्णयोर्गुणप्रकाशायेव उच्यतेत्यादौ तथा । प्रकृते तु विभक्त्युत्पत्तेः श्रागेय सार्णदीर्घमातिरिति स्पष्टमेव । एतेन न च ततः प्रागेवाङ्कारद्वयादीर्घः शब्दय, अपवादभूतवार्णपरिभाषयाविषये तदप्रवृत्तेः । नञ्न्तरङ्गवद्विरङ्गयोर्गुणप्रवृत्तिः यापि सम्भवतीत्यपि खनारणेकः पक्षस्तु । एवञ्च गुणप्रकाशाविति वर्यनाया निमूलत्वात्था खण्डनोक्तिं खण्डयन् अण्टनकारोऽपि चिन्त्य-समाननिमित्तस्य समानाशयेति यदन्वयगन्नाय इवेति बोध्यम् । अत्र प्रकृतिभावाभावे इष्टासिद्धावपि तन्वदृष्ट्या यथा तस्मिन्दिग्राह-ऋलु इति । नन्वेवं स्थितिवेव दुर्लभा, श्रोतः प्राक् दीर्घप्राप्तेः, अत आह-ऋत्यक इति । अस्य दीर्घावपत्त्यादिति भावः । परञ्च तेन दीर्घाभावे सति तथा स्थिते गुण इत्यादियोजना बोध्या । दीर्घेत्युत्पत्त्यां यणोऽपि, प्रायासरथा न्निमित्तकार्यमाश्रय्य तेन वारणात् । अत्र एवाह-गुणे इति । "कतोऽङ्गि" इत्यनेनेति भावः । यत्तु गुणे तस्य स्थानिवरत्वेन दीर्घो न यणितिजगन्नायादि, तत्र, तथासति वापरस्य भागस्वरसात् । पूर्वस्थेव विधौ स्थानिवरत्वात् । एतेन गुणोत्तरमनीत्यादिराण्डनरूपापुष्टिपारणा । "जगन्मोक्षमनादेशः" इति न्यायेन त

मरणा ।

मूल मावसानत्वेति । अस्य वादित्वमिति हवादिः । अन्यथा ऋलृवृत्तयोर्गुणप्रकाशस्य 'यन' इत्यादिरस्यमग्राद्यसमुदाये तत्त्वमनेन तदसङ्गति रयादिति भावः । सिद्धिरिति । यत्तुगुण

उच्च उल् च ऋलोः, तयोर्नयोरिति वा; प्रयमान्तेन परिनिष्ठविभक्त्या वा
शब्दरत्नम् ।

पाठः । र्लोरिति पाठे आगन्तुनाङ्कारेण निर्देश इति बोद्धव्यम् । तयोर्वर्णयोरिति । “पू
रणगुण” (पा०सू० २।२।११) इति निषेधस्तु पठोत्तमासस्य न तु कर्मधारयस्य, बहुलप्र-
हणेन तदभावो भाष्योद्गाह्यविषय एव नान्यत्रेति भावः । प्रयमान्तेनेति ।
भैरवी ।

येन प्रतिबन्धात् । इति पाठ इति । एतेन तस्यासाम्प्रदायिकत्वं ध्वनितम् । “आगन्तुनामन्ते
सन्निवेशः” इति न्यायविरोधात् । ननु ऋलवर्णयोरित्यनुपपन्नम्, पठोत्तमामस्य समानाधि-
करणेन पठो न समस्यते इति निषेधात्, कर्मधारय इत्यपि न सम्भवति, तस्यापि प्रकृते
पञ्चान्तपदसम्यग्निधतया तेन निषेधस्तु प्राप्तेरित्याशङ्कान्निराकृष्टे—पूरणेति । ननु कर्मधारयस्येति ।
अनन्तरस्येति न्यायादिति शेषः । ननु तस्य निषेधस्य विषये कर्मधारयाभापोऽप्यन्यत्र दृष्ट
इत्यत आह—बहुलप्रहणेनेति । भाष्योदेति । “यजुषः पीयमानस्य” इत्यादौ । न च समानाधि-
करणमसमर्थवदित्यतिदेशात्कथमुक्तमधारय इति वाच्यम्, समानाधिकरणाधिकारे “पूर्वकालैक”
इत्यादिवचनपाठेन तस्याप्रवृत्तेर्ज्ञापनात् । नचासामंध्यदेव समासाप्राप्तौ “समानाधिकरणेन
पठो न समस्यते” इति निषेधवैयर्थ्यमिति दाड्यम्; “सर्पिः कालकम्” इत्यादौ “हसुसोः” इति
भावप्रकाशः ।

स्यापि पूर्वपरिवर्धितात् । अस्य स्थानिवरस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिश्च पदान्तभूत—ङ्कारस्यानिरूपणादेशप्र-
तिबन्धकतया साक्षात्परम्परया वा पदचर्यान्वयवसाधकस्तत्प्रतिबन्धकश्च निषिध्यत इत्यर्थस्य वदयमाणतया
निषेधाच्च । एतेन न च न पदान्तेति निषेधः, प्रकृतिभावरस्य विज्ञातभावमात्रतत्पर्यकत्वेन पदचरमावयव-
त्वाभावादित्यपि जगन्नाभापुक्तमपास्तम् । उद्ध्वनयन्नाह—यणि चेति । पाठइति । मुख्यपाठ इत्यर्थः ।
प्रकृतिभावरपणादेशाभ्यां रूपसिद्धेरिति भावः । इतिपाठे इति । अनेन नास्त्येव स इति ध्वनयति । यदि
कचिदेति तदाह—आगन्तुनेति । सोऽप्यसाम्प्रदायिक एवेति ध्वनयति—इतिवाच्यमिति । आग-
न्तुनामन्तो निर्देशस्य लोके बहुलत्वादिति भावः । एतेन चयमित्यादावपि च यवमित्यादावपि रिति मनोक्तिः,
श्रुतिः “क्रतोऽङिगुणमिति तत्प्राद्वोरिति चिन्तयमिति सृष्ट्वनहुक्तिः, प्रकृतिभावरपक्षे ऋलोरिति तदभावे
रोरित्वादिमिति र्लोरिति लोरिति च चिन्तयमिति जगन्नायोक्तितया साधयितुं सृष्ट्वनहुक्तिश्चाप्राप्तेति
दिक् । वर्णयोरिति । पठोत्तमासे पूर्वनिवृत्तः, कर्मधारये तु न्याय्यव्यापकभावसत्त्वेन न्याय्यत्वेन स इति
विरोधेन परत्वात्पठोत्तमासत्त्वत्र न, पूरणगुणेति निषेधात्, समानाधिकरणमसमर्थवदित्यसामंध्यञ्च । स-
मानाधिकरणाधिकारे “समानमध्यमध्यमवीराश्च” इति पाठेन तस्य तदधिकारस्य समासाविषयत्वेऽप्यन्यत्रा-
प्रवृत्तौ मान्यत्वात् । न चैवं समानाधिकरणेनेति निषेधो व्यर्थः, तत एव तत्र पठोत्तमासमाप्तेरिति वाच्यम्,
“सर्पिः कालकम्” इत्यादाविसुसोरिति परत्वाभावात् तस्यानावश्यकत्वेऽपि “सर्पिर्विषयते” इत्यादौ परत्वाभावा-
दयत्वेन धातूत्तत्प्राप्तयेन कर्मधारयाभावेनैत्येकेनापात्वमिहितमित्यनेन “सर्पिषः पीयमानस्य” इत्यादौ साम-
र्थ्यसत्त्वेन निषेधावश्यकत्वात् । न चैवं “वीरः पवनः” इत्यादौ समानमध्येत्यादेश्वारिताभ्येनाज्ञापकत्वेऽप्यत्र
कर्मधारयेऽपि तत्प्रवृत्त्यापचावन सोपि न स्यादिति वाच्यम्, वेषामनमिषात्वात् । अत्र च न वा वचनप्रा-
माण्यादिति समर्थयन्त्यर्थं भाष्यं मानम् । एवञ्चात्र “विशेषणम्” इति कर्मधारयो नोत्सहते, प्रनिषिद्धेति मा-
ष्योक्तः । “तौ” इत्यादाविवेकदेवदत्तेति न्यायाविषयत्वाच्चेति दिक् । नन्वेवं तस्यैवास्यापि “पूरण” इति नि-
षेधः कुतो नात आह—पूरणेति । निषेधस्तिरिति । समानाधिकरणहेतुक इत्यर्थः । “पठो” इति सृष्ट्वि-
हितसमासस्यैवैत्यर्थः, अनन्तरस्येति न्यायादिति भावः । अत एवाह—न त्विति । एवञ्च सुलभ इति
भावः । ननु ‘तदुक्तस्य संपत्त्य’ इत्यादाविव बहुलप्रहणात्तदभावापत्तिर आह—बहुलेति । तदभाव इति ।
कर्मधारयाभाव इत्यर्थः । भाष्योदेति । भाष्यादीत्यर्थः । इत्यादिपरिमह आदिना । नान्यत्रेतीति ।

सरला ।

“न पदान्ताः परेऽणः सन्ति” इति भाष्यप्राभाष्येन लकारान्तानामनुमितिधानेन आ च स्वर्णश्च ऋलवर्णौ

विग्रह इति सिद्धान्तात् । “ऋत्यकः” (पा० सू० ६।१।२८) इति प्रकृतिभावः ।
 नाज्झलौ (पा० सू० १।१।१०) ॥ आकारसहित इति । अत्र च
 “कालसमयवेलासु” (पा० सू० ३।३।१६७) इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिङ्गम् ।
 न चैवमपि यियाइसो, इत्यादौ “गुरोर्नृत्त” (पा० सू० ८।२।८६) इति प्लुतादा-

शब्दरत्नम् ।

प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । अर्थे पक्षः “अनेकमन्यपदार्थे” (पा० सू० २।२।२४) इति सूत्रे
 भाष्ये । परिनिष्ठितेति । अत्र च “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” (पा० सू० १।२।४४)
 इति शापकम् । अन्यथा मालामतिक्रान्त इति बिभ्रेष्टेतिपदस्यापि नियतविभक्त्यन्त-
 त्येतैकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यालम्भः । एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय “एकविभ-
 क्ति” इति सार्थकम् , परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वत्तिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिप्रमेण
 तस्यानियतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव । अत एव “सत्पुरुषे तुल्यार्थ” (पा० सू० ६।२।२)
 भैरवी ।

पदवाभावाद्यर्थभावव्यक्तस्य तस्य वचनस्य ‘सर्पिष्पीयते’ इत्यत्रापि प्रवृत्तिः स्यादिति तद्वार-
 णायाधात्वमिहितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीति कल्प्यते । एवञ्च यदुपः पीयमानस्ये-
 त्यत्र पठ्योसमासवारणाय समानाधिकरणेति निषेधस्यावश्यकत्वात् । नचैवं ‘पूर्वं पचन्’ इ-
 त्यादौ ‘पूर्वापर’ इत्यस्य सूत्रस्य चारितार्थ्येनान्यस्मिन्कर्मधारये समानाधिकरणमसमर्थवद्भि-
 त्स्यस्य प्रवृत्तौ प्रकृते कर्मधारयो न स्यादिति वाच्यम् , पूर्वः पचन्नित्यादौ “वचनप्रामाण्यात्”
 इति समर्थसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यादन्विधानेन समासाभावस्य सत्त्वात् । एवञ्च प्रवृत्ते कर्म-
 धारणे न किञ्चिद्वाचकम् । भगवत्पक्षः—प्रथमान्तेनेति पक्षः । अत्र एव—“परिनिष्ठितविभक्त्या
 समासः” इति पक्षस्वीकारादेव । यदुक्तं प्राग्भाष्योदाहृतेति, तत्र मानन्तु अस्य वर्णस्येत्य-
 र्यकः ‘सहिवहो’ इति सूत्रेऽवर्णस्येति प्रयोगः । “अनेकमन्यपदार्थे” इति सूत्रस्यान्यस्य ‘पद-
 स्येत्यर्थकोऽन्यपदेति प्रयोगश्चेति बोध्यम् । “एकविभक्ति चापूर्वनिपाते” इति समुदायाभिधा-
 नमेकविभक्तिप्रहणाभावेऽपूर्वनिपात इत्यस्यानर्थस्यमित्यभिप्रायेण । शापकन्त्येकविभक्ति-
 भावप्रकाशः ।

अत एवान्यस्य पदस्यार्थ इत्यर्थवान्यपदार्थेऽपि, अस्य वर्णस्येत्यर्थकः अवर्णस्येति च सूत्रप्रयोगः सगच्छते ।
 यत् मण्डनवारः, पदसंस्कारपक्षे शापकम्, तत्र इतरान्वितपदस्य व्युत्पादनाप्राप्तिपदिकार्थभावे प्रथ-
 माया एवीचि यात् । वाक्यसंस्कारपक्षेऽन्यम्, तत्र तदन्वितपदस्य व्युत्पादनात्तत्तद्विभक्तिनामेव युक्तत्वात्
 इति । तत्र, अन्यपक्षेऽपि पूर्वोपरिपठनमित्युक्तवरूपान्ताङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां प्राक् प्रवृत्तेरन्यत्र स्पष्ट-
 त्वात् । अत एव तत्र शापकं वदयति । तद्वचन्यप्राह—प्रथमोपेति । प्रागुपरिपठनमित्युक्तत्वेनान्तरङ्ग-
 त्वादित्यर्थः । ध्येन प्रथमत्याग इति न्यायस्य उचितत्वेनेदं चिन्त्यमित्यपारतम् । भाष्ये इति । तत्र
 शुपसजंनसंसार्यमनेत्रग्रहण कर्त्तव्यमित्युक्त्वा नैवैकविभक्तित्वादित्यादिना प्रथमान्तेनैव ‘निगुम्निगुम्’
 इत्यादौ विग्रहात्तत्तद्विग्रहस्य ‘राजकुमारी राजकुमारौ’ इत्यादावतिप्रथममादाइकेकमहसामप्यात्यभिनिष्ठि-
 तविभक्त्यापि समासश्चि तदावश्यकमित्युक्तम् । परिनिष्ठितेतीति । यत्तत्र पूरणेयवत्समानाभिरागे-
 नेति शापकमिति मान्यास्ताप्राचामनुपेधेन । तत्प्रत्याख्यानस्य तत्रैव भाष्ये ध्वनिप्रत्याख्यानस्यविशेषाया
 आह—अत्र चेति । परिनिष्ठितविभक्त्या समासपक्षे ऋषयः । इति शापकमिति । इत्यत्रचमेकविभक्तिप्रदर्श-
 नापरमित्यर्थः । एकमहं शापकमिति यावत् । विभक्तिप्रदर्शने सतिनिर्देशार्थभाववत्कल्पितं भावः । एव-
 मनेऽपि । तत्पदन्यप्राह—अन्ययेति । तत्प्रधानद्वौकारे इत्यर्थः । गालादसमुदायकोऽपि । एकादसामप्य-
 त्वस्यमर्गमाह—नियतेति । अनिष्टमप्यादकतयापि न चारितार्थ्येतिप्राह—एकस्येति । अन्यत्रारित्यर्थः ।
 तद्विज्ञाकारे सार्थकमाह—परिनिष्ठितेति । तत्रात्र रज्जुमीमांसीति । अतिक्रान्तमित्यादि । तत्त-
 त्तिरनुपपद्यते । इत्यादिकमेव तथा समासेतिचिन्त्यम् । तस्य—अविश्वरूपस्य । अत एव—पारमेन तत्पद-

कारात्परस्य सनः सस्य पत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, आश्च आश्चेति द्वन्द्वे सवर्णदी-
र्घेण दीर्घात्परत्र प्लुताऽपि प्रक्षिप्यत इति व्याख्यानात् । यणादिकमिति ।

शब्दरत्नम् ।

इति सूत्रे भाष्ये 'परमे कारके, परमेण कारकेण' इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तप-
रिभाषया समाहितमिति भावः ।

अत्र चेति । सूत्रे इत्यर्थः । प्रश्लेषे—आकारप्रश्लेषे निर्देशा लिङ्गमित्यन्वयः ।
निर्देशेन आकारहकारयोः सावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षया प्रश्लेषे एव
तात्पर्यकल्पनं लघीय इति भावः ।

व्याख्यानादिति । एवं व्याख्याने मानं तु प्रयत्नभेदेन "नाज्जलौ" इत्येतत्प्र-
त्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् इत्यर्थान्वयमिति—सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितम् ।
भैरवी ।

ग्रहणमेव । अतिप्रसङ्गम्—तेन सूत्रेण पूर्वपदस्वरप्राप्तिरूपातिप्रसङ्गम् । प्रतिपदोक्तेति । तृतीया-
सप्तमीति पदोपादानेन यः समासो विधीयते तस्य ग्रहणं परिभाषया भवतीति भावः ।

यत्तु "कालसमयबेलासु" इति निहोनाकारहकारयोर्न सावर्ण्यमित्येव कल्प्यतां हि भस्मि-
न्सूत्रे आकाररूप प्रश्लेषेणेति, तन्मतं निरस्यति—अत्र चेत्यादिना । बेलास्त्विति निर्देशस्य
ज्ञापकत्वमर्थविधेयं चेद्यत्र ज्ञापकाभिधानं तत्र तज्ज्ञाप्यं वचनमानुमानिकार्यानिधायकमेव
भवति । अनुमितिस्तु व्याप्तिज्ञानादिघटितगुरुतरसामग्रीप्रयोज्येति गौरवमिति भावः । अत्र
न्यायः—आकारः हकारसावर्ण्याभाववान् पत्वाप्रयोजकत्वादिति कल्पनीयः ।

ननु "नाज्जलौ" इत्यत्र दीर्घस्य सत्त्वेन प्लुतस्य सन्नाशे मानज्ञास्तीत्यत आह—व्याख्या-
नादिति । प्रयत्नभेदेन—इषद्विद्युतविद्युतेतिप्रयत्नभेदेन । भाष्यमिति । प्रयत्नभेदे सति सावर्ण्या-
भावप्रकाशः ।

ज्ञीकारादेव । इत्यादाविति । कर्मभारयइत्यर्थः । अतिप्रसङ्गम्—पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिप्रसङ्गम् । प्र-
तिपदोक्तेति । तृतीयासप्तमीतिपदोपादानेन विहितसमासयोरेव तथातत्र ग्रहणमित्यर्थः । अन्यथा निर्मूलत्वेन
तथा समासस्यैवामात्रेण शङ्कोत्तरयोरेतद्वृत्तिरुपपद्येतिभावः । नन्वत्र वेत्यस्याव्यवहितत्वादाकारसहिते इत्यर्थे
'प्रश्लेषे' इत्यस्यानन्वयापत्तिरत आह—सूत्रे इति । तत्सामान्योद्भववहितप्राप्तमर्थं इति भावः । व्यवहितत्वे-
नार्थान्तरभ्रमवारणाय योजनामाह—प्रश्लेषइत्यादि । तस्यायमुपस्थितत्वादाह—आकारेति । यत्तु ला-
घवाद्भकारस्याकारादिना न सावर्ण्यमितिज्ञापनसम्भवात्प्रश्लेषो व्यर्थ इति रत्नाकरः । अन्यथापि ज्ञापनस्य
आनुमानिकं वचनमेवोक्तिरित्येते इति तद्भावः । तत्त्वण्यति—निर्देशेनेति । 'कालसमय' इत्यादिनिर्देशेने-
त्यर्थः । अप्रश्लेषे इतिच्छेदः । कल्पमम्—उक्तनिर्देशस्येति भावः । लघीय इति । अपूर्ववचनतो लघुतोऽपि
तत्तद् इदं लघुतरं ज्यायः । एवञ्च यत्र लघुतरः प्रश्लेषादिप्रकारेण न, तत्रायस्या तथावचनकल्पनेप्यत्र वैषम्य-
मितिभावः । उक्तनिर्देशस्य दीर्घत्वेनात्र मानत्वात्सम्भवादाह—पूर्वं व्याख्यायान इति । भेदेन इषद्विद्यु-
तविद्युतावित्येवंरूपेण । भाष्यमिति । अन्यथा प्रत्याख्याने प्लुतेन इत्यासावर्ण्यम्, तत्तत्त्वे सावर्ण्य-
मिति फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः ।

सरला ।

तयोर्लित्वेव विग्रह इति स्पष्टं शेषरे । समाहितमितितीति । यस्मिन् सूत्रे खण्डप्रतिपदोक्तपरिभाषा स-
ञ्चारणीया । तत्पुनश्चपदपदघटितशास्त्रविधेयत्वं 'प्रतिपदोक्तत्वमिति खण्डेन तृतीयासप्तमोपदघटितशास्त्रे
"तृतीया तत्कृतार्थ" "सप्तमी शोण्डे" इति, तद्विधेयसमासयोरेव तत्त्वं न तु "विशेषणं विशेष्येण" इति
विहितसमासस्येति तदाशयः ।

इति भाव इति । स्यादेतत् । सर्वत्र हि निषेधस्थले निषेधशब्दोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ना-
तिरिक्तत्वेन निषेध्यशब्दोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच इति निषेध्यशब्दाणाम्प्रामाण्याप्रसङ्गे

अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्यनिष्पत्तेरिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

अत्रैवेति । आहकमुत्र एवेत्यर्थः । अत्र च “वर्जित” (पा० सू० ७।४।७) इति सूत्रे तपरत्वं मानम् । तद्धि चुरादिष्यन्तात्कृतघातोर्लुङ्यधीकृतदित्यत्र दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वेणात्राणग्रहणे तद्देश्येन जिघेसेन च ऋकारेणानुत्वा-
द्विघ्नफालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न या आदेशात्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्सूत्रात् । न च तपरसूत्रेण लृकारग्रहणार्थं तत् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात् । न चैवं ज्ञापितेऽपि भाव्यमानत्वात्सर्गग्रहेणाप्रसक्तेस्तद्वेपथ्यम् । तपरत्वामारे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाम्बनुज्ञानार्थतयाऽपूर्वधीव्यत्वाभावेना-
विधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

मैत्री ।

मूले सूत्रेविशेषस्य प्रतीकमधृत्वा व्याख्यानं सन्देशो भविष्यतीत्यतो व्याचष्टे—आहकेति । अत्र च—परेणाणग्रहणे च । ननु तपरसूत्रस्थानणि विध्यर्थतया लृकारस्य ग्रहणार्थान्तपरकरण-
मस्त्विति शङ्काधिरस्यति—नच तरेत्यादिना । विध्यर्थत्वमभ्युपेत्येव समाधत्ते—स्थानेऽन्तरतमे-
ति । एव ज्ञापितेऽपि—परेणाणग्रहणमिति ज्ञापितेऽपि । वैषम्यमिति । स्वविषये चारिताध्याभावा-
दिति भावः । स्वरूपाम्बनुज्ञानापाति । यद्यनेनादेशविधानञ्च स्वासदा “अर्वाकृतत्” “शवीकृतत्”
“अमानुजत्” इत्यादिष्विरराराम्यवृत्तिः स्यादिति दीर्घलृकारस्य स्वरूपोपलम्भो न स्यादिरा-
द्यादेशेनाङ्कारात् । सति स्वस्मिन्दीर्घस्वरूपोपलम्भ इति स्वरूपाम्बनुज्ञेत्यर्थः ।

यत्स्यस्य “ऋत” इति स्थानपञ्चयान्यायायादेशत्वेन “भाव्यमान” इति परिभाषाप्रवृत्ति-
भावप्रकाशः ।

चोक्तं मूले, न तु शीनलृङ्गभेदे परे इति । परममूलं तूपलङ्घनतया योज्यमिति भावः । मूले सूत्रानुल्लेखनजन-
वारणायाह—आहकेति ।

यनु रत्नाकमन्ददय, “उपसर्गादिति” “ऋतञ्” इति “बुद्धिरादैच्” इत्येज्यं च तपरकरणमत्र
मानमिति । तन्न, लृग्रहणेन चारिताध्यात्, अतन्देशांत्वेन पूर्वार्थत्वेन चारिताध्यास्य भाव्य एव स्प-
ष्टार्थः ।

यदपि मन्द, अतिदेशपक्षे आधोमयशापकत्वसम्भवइति, तदपि मन्दम्, साधर्म्यपक्षे तदसम्भवात्,
तत्तत्स्याकारानुसूतावाच, तत्पक्षेऽणग्रहणस्यैव सूत्रेऽस्तत्वाच्च ।

तत्स्थानयन्शापकान्तरमाह—अत्रचेत्यादि । अत्र च—अत्रैव परेणाणग्रहणे । तस्य—मिन्नकालस्य ।
तत्—तपरत्वं । एवमग्रेऽपि । तपरेति । अनणि विध्यर्थं तद्धि ति पक्षे इदम्, सिद्धान्ते त्वग्रहणमेव नैति
भावः । तत्पञ्चानुसारेणैव समाधत्ते—स्थानेऽन्तरेति । नियमार्थमिति सिद्धान्तपक्षे तु तथा वक्तुमेवाशङ्क्यमिति
भावः । तस्य—लृकारस्य । एवं—परेणाणग्रहणे । वैषम्यमिति । तथाच शापनासम्भव इति भावः । आदेशा-
न्तरेति । उभयत्र सवर्गपरिवृत्तावातरान्धेन विधानात्सा फलितेति भावः । तदाह—स्वरूपेति । अभ्यनुज्ञान
प्रतिपत्तय । लघवेन तस्यैव युक्तवादिति भावः । स्पष्टञ्चैदम् “अयं कर्मणि च” इति सूत्रमाधे । एतेनै-
मोप-सूनः सनेऽस्यादाविवास्याप्यादेशत्वेन विधेयत्वमेव, अन्यथा उचितित्थानवग्रहा भनन्वयाप्रतिरिप्य-
पि मन्दोक्तमशङ्कम्, उक्तयुक्ते, अगुदिसूत्रे अत्ययवदस्य प्रययभिर्वाच्यकृता तरशोधितप्रभाषाया
भाव्यमानपदेनापूर्वधीव्यत्वरूपविधेयत्वस्यैव ग्रहणाच्च, साधनुज्ञासनत्वेन इकोवगिराशदिव स्थानवधु-
पपत्तेश्च । तदाह—तथाऽपूर्वति । एतेन “ऋत उ” इति तपरकरणानुशापकसामान्यमानस्यापि सवर्गग्रहक-

सरला ।

आविधेयत्वादिति । शापकस्थले सर्वत्र चेत्यारोऽशाः—वैषम्यं, शापन, सर्वात्र चारिताध्या, फलमन्वय
येति । तत्र अगुदिसूत्रे अग्रप्रत्यय हारस्य पूर्वशकारेण ग्रहणे ककारस्य नैनाग्रहमात्रं प्रादकृतावृत्त्या

शब्दरत्नम् ।

अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावच्छुद्धतरकालमिन्सन्ज्ञा तदुत्तरम् "आदि
 न्त्येन" (पा० सू० १।१।७१) इति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सर्वसन्ज्ञा तदुत्तरकालम्
 "अणुदित्" (पा० सू० १।१।६९) इति, एतेन समुदितेनान्यत्र स्वर्णानां ग्रहणम् इति
 वाक्यापसिमासिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः—“आदिरन्त्येन” इति प्रत्याहारसिद्धौ
 “नाज्जलौ” (पा० सू० १।१।१०) इत्येतद्वाक्यार्थबोधे प्रति निर्णीतैतद्विषयपरिहारेण
 सर्वोपपद्योऽर्थत्वनिश्चये “अणुदित्” इत्यनेन तावता ग्रहणं बोधनीयम् । अन्यथा बाधक
 सम्भायनया तुल्यास्यसुत्रज्ञशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छब्दसंज्ञागोचानापत्तिः । न चेत्
 द्वाक्यार्थबोधोपात्तं प्राक् तन्निश्चय इति ।

मैत्री ।

त्वाद्गतोऽयमेव तकारो भाव्यमानोऽपि स्वर्णप्राहको भवतीत्यर्थः शापक इति । तत्र, 'वर्णबो
 ध्यत्वमेव भाव्यमानत्वमित्यर्थस्य, प्रसिद्धत्वात् । अपूर्वगोच्यत्वञ्च स्थानिस्वरप्रविनातीय
 निष्पाद्यत्वम् । भाव्यमानोकारविषय एव स्वर्णप्राहकत्वेत्यस्य सुप्रसिद्धत्वाच्च । तावतेनादितो
 स्यैरित्यत्र सम्भवात् ।

ननु प्राहकशास्त्रान्याचार्येण पठितत्वादिनिष्पत्तिरित्युक्तमतो भावार्थमाह—उणानामि
 त्यादिना । तावत्—आदौ । नन्वेतादृशक्रमेण चात्रार्थनिष्पत्तायत्र “अस्य च्यौ” ईत्योऽौ
 स्वर्णग्रहणत्र “नाज्जलौ” इत्यत्रापि प्राहकशास्त्रप्रसिद्धिं कुतो नेत्यत आह—अयम्भाव इति ।
 एतत्—नाज्जलौचित्येतत् । परिहारेणेति । अपवादविषयपरिहारेणैवोत्सर्गप्रवृत्तेरङ्गीकारात् ।
 अन्यथा “नाज्जलौ” इत्येतद्वाक्यार्थपर्यालोचने । अनापत्तिरिति । अप्रामाण्यनानानास्कन्दि
 तशक्तिग्रहस्यैव शाब्दबुद्धिहेतुत्वादिति शेषः । नचेति । नहीत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थबोधात्—“ना
 ज्जलौ” इति वाक्यार्थबोधात् । तन्निश्चयः—स्वर्णपदार्थनिश्चयः । तथाच तुल्यास्यसुत्रार्थगोचो
 भावप्रकाशः ।

स्वमवष्टभ्येदं शापकं सुखमित्यपि मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्ते, उक्तशपकाद् भाव्यमानोकारस्यैव तदभा
 वकत्वस्य स्वीकाराच्च । “भाव्यमानोऽप्युकारं स्वर्णान् गृह्णाति” इति परिभाषायैव एव सन्देहो । हेतु
 “अदत्तो” इत्यत्र निर्वाहः । तत्रत्यपरममूलोक्तिस्तु चिन्त्यैवेति स्पष्टमन्येति दिष्टम् । ननु नद्वयतया त्रय
 पाणिनिपठितत्वेनानिष्पत्तिरुक्तत्वञ्च आह—उणानामिति । इदं च प्राग् व्याख्यातम् । नन्वेतावताऽत्र
 केवलानां ग्रहणं न भवतीत्येव लभ्यते, किञ्च तस्य समुदायमध्ये न निवेश इति कथं “नाज्जलौ” इत्य
 त्रप्रसिद्धिर्नाह—अयं भावइत्यादि । निश्चयेति । अतो एव प्राग् तस्य सामान्यतो बोधो गौरे
 खचितम् । अन्यथा—प्राग् निषेधापर्यालोचने । तच्छब्देति । अणुदित्पदस्यैव । अनाभायन देहस्य
 प्रतिषेधपरत्वादिति भावः । नचेत्तदिति । नदि नाज्जलौचित्येतिदित्यर्थः । तन्निश्चय इति । स्वर्णपदार्थे

“हो ङः” (पा० सू० ८।२।३१) इत्युपलक्षणं—रमास्वित्यत्र पत्वं, वागाशी-
रित्यत्र “इयो हः” (पा० सू० ८।४।६२) इत्याकारस्य घकारः, दासीष्टेत्यादौ
“दादेः” (पा० सू० ८।२।३२) इति घत्वं च नेति बोध्यम् । यदि तु त्रितृमूष्म-
णामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्यायते, तदा
“नाज्मलौ” इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

यत्तु निषेधवाक्यार्थबोधोपात्तये विधेर्वाक्यार्थबोध एव नेति । तत्र, पदार्थोपलिखतो
वाक्यार्थबोधे बाधकामापाए, निषेधस्य प्रतिबोधिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेऽपि
विधेस्तदपेक्षस्य मानाभावाच्च । रमास्वित्यत्र पत्वमिति । सर्वस्याप्येकया युक्त्या
वारणेनापाद्यमानेऽर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाऽऽकारप्रदलेपे मानं दर्शितम् ।

भैरवी ।

यद्यपि प्राग् भवति तथापि निश्चितो न सम्मजतीति तस्याप्रवृत्तिः । बाधकामावादिति । प्रति-
बन्धरूपाधबुद्धयभावादित्यर्थः । विध्यपेक्षत्वेऽपीति । प्रतिबोधिज्ञानावच्छेदकप्रकारकप्रतिबोधि-
ज्ञानस्याभावबुद्धिकारणतायाः प्रसिद्धत्वादिति भावः । पत्वमितीति । अत्र पत्वस्याऽऽद्वत्त्वा-
दादौ ढत्वं, ततः “पटोः कः सि” इति कर्त्तव्यं, ततः पत्वस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् । ननु ढत्वा-
दादौ नामसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः प्राप्नोतीत्येव कुतो नोक्तमत आह—सर्वस्येति । एकया युक्त्या-
आकारप्रदलेपरूपया युक्त्या । न्यायानादरादिति । न्यायस्य पूर्वग्रासिद्धमिति युक्तेः प्रवृत्तिवि-
षयेऽनादरादित्यर्थः ।

आयप्रकाशः ।

ध्वनिश्चय इत्यर्थः । तदानीं तु भवति स विषयभेदेन बाधकसम्भावनया प्रतिबन्धकप्रामाण्यसन्देहाभा-
वादिति भावः । तथा च गुत्यास्ययुक्त्यर्थबोधस्य निषेधोपात्तवारावश्यकत्वेऽपि तन्निषयमावाच्यत्र
तदप्रवृत्तिरिति तद्वत् । सचिन्मयं स्पष्टमित्युमाह—यत्त्विति । बाधकामावादिति । सप्रतिबन्धकामा-
वाकाङ्क्षादिसङ्कल्पपदार्थोपलिखितरूपारणसत्त्वात्तदभावरूपतदभावादित्यर्थः । विध्यपेक्षत्वेऽपीति । अभा-
वज्ञान प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वस्य सर्वलोकान्तरप्रसिद्धत्वादिति भावः । पत्वमितीति । अत्र पत्वस्या-
सिद्धत्वाद् ढत्वे “पटोः कः सि” इति षट्त्वे च पत्वमिति प्रक्रिया बोध्या । एव प्रागपि । वस्तुतो ढत्वादीनां-
मसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपे एव सर्वत्र वक्तुमुचित इति राजाकारादयः । तदिष्टमित्याह—सर्वस्येति ।
पटोः कः सि इत्यर्थः । अर्षिर्त्त्ववत्समुच्चायकः । एकया युक्त्या—संयोगान्तेति सूत्रापेक्षासिद्धत्वरूपया ।
आपाद्यमान इति उभयान्वयि । तथा च तस्य तथा वारणेन ढत्वा आपादनाह संयोगान्तये-
वेऽपि आपादनविषयेऽर्थे न्यायस्य “पूर्वग्रासिद्धम्” इत्यस्यानादृत्वादित्युक्तमित्यर्थः । तत्र बोज तु दोष-
मात्रप्रतिपादने तात्पर्यमिति भावः । यदा वारणप्रनादर हेतुः, सर्वस्यापि ढत्वादिलोपस्य वैक्युक्त्या प्रदले-
षेण तन्निषेधरूपया युक्त्या वारणस्याविशिष्टत्वेन हेतुना आपादनीयेऽर्थे यो न्यायानादरस्तस्माद्वत्त्वा-
दीयुक्तमित्यर्थः । एतेन कार्यकालपक्षेऽन्तरङ्गे ढत्वादौ बहिर्जसंयोगान्तयेषोऽसिद्ध इति, “संज्ञापूर्वकं वि-
धिरनिरा” इति वा लोपः सुकरवारण इत्याद्यर्थेवैवमुक्तमित्यपि दण्ड्युक्तिः परस्ता । निमज्जनीयविधिसूत्र-
मावाच्यपक्षेऽपि तत्राप्रावृत्तः, आनुष्मनिकवचनतः प्रत्यक्षवचनस्य प्राबल्यात्, संज्ञापूर्वक इत्यस्य निर्मूलत्वा-
च्चेति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् । आकारेति । भुवाकारेत्यर्थः । दर्शितमिति । तच्चोक्तं प्राक् । भयमेवास्यापयोगः ।

सरला ।

सिको र्वकार इति । अन्यदेवमिति । तरलवे हि दीर्घादिप्रदणामावे दीर्घादीनामपि हत्वस्यैव विधानेना-
पूर्वबोध्यत्वेन भाष्यमानत्वाद् “अप्रययः” इति निषेधोऽपि प्रसज्यते इति तेनऽपि दीर्घादिप्रावृत्तिर्वक्तुं
शक्येति, उपादरस्य उपायान्तरादुपलब्धादिति भावः । मानं दर्शितमिति । आरम्भपक्षे दीर्घाकारस्य

वृद्धिरादैच् (पा० सू० १।१।१) ॥ ऐजिह द्विमात्र एव, तात्परत्वात्
तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तेन गङ्गोदकमित्यादेः
त्रिमात्रो न ॥

भूवादयो धातवः (पा० सू० १।३।१) ॥ भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः । आदि-
शाब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूवौ आदौ येषामिति बहुव्रीहिः । भू-
भृतयो वासदृशा । सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह—क्रियावाचिन इति
क्रियावाचिनः किम् ? 'याः पश्यसि' इत्यादा धातुत्व मा भूत् । सति हि तस्मिन् "आतो

शब्दरत्नम् ।

सादृश्यं चेति । वाधातौ वासादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । आतो धातोरिति ।

भैरवौ ।

अनु सादृश्यस्य भेदनिबन्धनत्वाद्वाधातौ धातुसज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह—वाधाताविति ।

भावप्रकाशः ।

अत्र यत्र स्वराणामुभयमिति विभिन्नविभक्तिकनिर्देशः कृत इति भावः । सादृश्यं चेतीति । प्रवारा-
यंकावैऽपि सदर्थयोर्मध्ये सादृश्यवाचकत्वगन्त्यादिशब्दस्येति भावः । नन्वेवं वा इत्यस्य साधुत्व न स्या-
त्सादृश्यस्य धर्मरूपदे भेदघटितत्वादतिरिक्तत्वेऽपि तत्रैवाद्गोकार इत्यभिमानादत आह—वाधाताविति ।

सरला ।

हकारेण साधर्म्यं प्रसज्यते, प्रत्याख्यानपक्षे च प्रयत्नभेदेन न तयोस्तदिति कल्पभेदेन प्रत्याख्यानासङ्गाया
सङ्गायप्रामाण्येनाऽऽरम्भपक्षे आकारः प्रदष्टेपणीय इति । एव चतुष्कारोऽपि प्रदष्टेपणीय यतस्त्रायमा
माण्यात् ।

अत्रेदमवधेयम्—अत्र सर्वणस्य ग्राहक इति सूत्रार्थे "इको यण्" इत्यादौ ककारादिविन्हेन धांस-
मान्नायस्वरप्रत्ययमिहानाद् इगादिपदे सर्वणग्रहणेऽपि "अस्य चो" इत्यादौ आकारस्यानगृह्यास
वर्णग्रहणं न स्यात् । अण्वोषकं पदं सर्वणग्राहकमित्यर्थे तु अपरस्य अण्वोषकत्वादुक्तदोषवारणेऽपि "इरो
यणञि" इत्यादौ अण्वोषक—इकपदसर्वणप्रतिष्ठा तत्र सर्वणग्रहणं न स्यात् । न चाण्वोषकं पदं रवौ
भ्यसर्वणग्राहकमित्यर्थः, तेन इकपदोष्येकारादिसर्वणप्रतिष्ठा नोक्तदोष इति वाच्यम्, अथादिपदेषु य
बोध्यत्वादिसर्वणग्राहकादीनामनशापि ग्राह्यापत्ते । न चाण्वोषकमित्यभिप्रायेण माप्रवदनिर्देशः, तेन अ
वरस्य इशामपि बोधकतया तस्मात्तबोधकत्वमावेन न दोष इति वाच्यम्, तथैव अकारादिसर्वण
दीर्घाकारादीनामप्यग्राह्यापत्ते । न च अण्वोषकं पदं स्वबोध्यात्सर्वणग्राहकमित्यर्थेन नोक्तदो
इति वाच्यम्, अर्थवदिति सूत्रे प्रत्ययपरत्वापि "स्यान्तोऽङ्गा" इत्यादिविधेयाकारादिवोषकत्वे
नाण्वोषकत्वात् तदोध्यः "समाशंसमिच्छ उ." इत्येतद्विहित तकारस्तत्सर्वणदीर्घादीनां तेन प्रदो
"इह" शब्दस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः । यस्तुवस्तु म्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नाणुत्तिविपद
प्रयोजकं पदं स्वबोध्यात्सर्वणग्राहकमिति सूत्रार्थः । प्रत्ययपरत्वात्सादृश्यविच्छिन्नविषयताप्रदे
यत्वेऽपि म्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाविषयताप्रयोजकतया नोक्तवतिरिति । म्यासज्यवृत्तिधर्मा
बद्धावच्छिन्नानुयोगिताकस्यासिप्रतिनोविमूले धर्म इति । तथा च प्रत्ययरसस्य म्यानादावपि साधे
परममशुभमेवेति दिक् ।

गूणे च्यत्येवेति । आचार्यस्य सादृश्यार्थक्योक्त्यर्थः । तत्र भूतस्य आचार्यसादृश्ये वाशब्दस्य च
सादृश्यार्थसादृश्ये यथासंख्यमन्वयः । भूनिष्ठ—आपव्ययवर्गानिरूपकः यानतिशयिः सादृश्यार्थक्य-
पात्रमन्तरा गन्तीत्यर्थः । तत्र भूतस्यो द्विविध—भूतार्थकः सत्त्वार्थकश्चेति । एवं वाशब्दोऽपि विवक्षितः
गत्यापत्त्यर्थः । तत्र द्विविधस्यापि सादृश्यस्य निष्ठसंज्ञानव्यपदेश्येऽप्येतदप्युक्तं । अपरस्याकारेण तत्तद
वर्गादभूतस्योपपत्त्यापी सत्त्वार्थक्ये गूणे । तत्र च जित्यजायोः एतत् इत्येव वाशब्दोऽपि गूण-
धर्म इति । तत्र वाशब्दस्य च विधाकाशित्येनेति । तत्र गूणे—सादृश्यं च विधाकाशित्येनेति ।

शब्दरसम् ।

न च स्वार्थनिमित्तकदापो बहिरङ्गासिद्धत्वात्, "नाजानन्तर्ये" (परि०) इति निषेधात्, ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तरुचिभक्तिनिमित्तरूपप्रज्ञानिमित्तरूपेण लोपस्य बहि-
भैरवी ।

अत एव "याति वाति" इति निर्देशमङ्गतिः । स्वार्थनिमित्तकेति । यद्रूपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात् । नन्वत्र नाजानन्तर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः, यत्राचः पञ्चम्यन्तशब्दोऽप्यस्यान्यनिरूपितानन्तर्या-
श्रयणं तत्रैव तत्परिभाषायाः प्रवृत्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात् । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अजान-
न्तर्यमित्यर्थस्तु न युक्तः, पचावेदमित्यादावसिद्धत्वाभावप्रसङ्गादन आह—ततोऽपीति । टापोऽ-
पीत्यर्थः । यद्यन्यथापि सत्त्वमुभयत्र, तथापि लोपस्याधिकपेक्षत्वं, प्रवृत्तिप्रत्ययसमुदायापेक्षत्वा-
त् । किञ्च टापो लिङ्गापेक्षा, तथा लिङ्गप्रथमत उपस्थितम्भयतिः सङ्ख्या तु तदुत्तरं प्रतीता
भजतीति टाप एवान्तरङ्गत्वमिति भावः । ननु मत्वावच्छिन्नमप्रति विभक्तित्वेन कारणतेत्यर्थ-

भावप्रकाशः ।

च सत्रर्थे, वादीनिदिशश्चात्र मानम् । एतेन क्रियावाचक्यरूप सादृश्यमयोद्देश्यतावच्छेदकं, तदाकान्तत्वं
च बाधश्चेदप्यस्तीति प्रयोगभेदाश्रयगोचरमिति मन्दोक्तमस्मत्, उक्तयुक्तेः । ननु यत्रोत्तरतालप्रवृत्तिरे-
न्तरङ्गे पञ्चम्यन्तत्वेन सत्त्वमन्तत्वेन वाऽच आश्रयग तत्र सानेति एतदर्थ इति प्राञ्चः । अचोऽन्यानन्तर्यहे-
तुके तावदोऽन्तरङ्गे कार्ये सा नेति तदर्थ इति नव्याः । अचोऽन्यानन्तर्यहेतुः इत्यादिपरदण्डोक्तित्वमुच्यते-
तयोक्तत्वं । उभयथापि 'पचावेदम्' इत्यादिबदन् निषेधाप्रसिरेवात आह—ततोऽपीति । टापोऽपीत्यर्थः ।
लिङ्गबोधोत्तरत्वेन सङ्ख्योपरिगतेस्तत्त्वास्तरमिति भावः । एतेनोक्तरीत्या निषेधाप्राप्त्या हेतुस-
मुच्चायकत्वात्प्रवृत्तिरिति बद्धमन्दः परास्तः । हेतौ हेतुरिति प्रमतिनिवारकतया तस्य साकल्यात् ।
ननु मत्तदा न विभक्तावेव, नापि प्रत्ययपव "बृवण्वस्वरवयोः" इत्यन्यत्रापि विधानात् । न च लो-

सरला ।

स्यादि । नन्वेवं सादृश्यस्य वृत्तिरूपे सति तद्वत्तुभयोधर्मवत्त्वमिति लक्षणेन वामिन्नत्वं बाधाती न स्यात् ।
तथा च बाधातीर्भातुसंज्ञा न स्यादत आह—बाधाताविति । प्रयोगभेदेनेति । 'वात' 'वातः' इत्या-
दिषु । बादीत्येतद्वत्तत्वाशब्दस्य यथा क्रियावाचकत्वं तथा वातः इत्येतद्वत्तत्वाशब्दस्यापि, 'प्रत्युच्चारण'
शब्दो भिषते' इति सिद्धान्तादिति भावः ।

स्यादेतत्, एकरूपावच्छिन्नस्थैरुक्तावच्छिन्ने एकरूपसंसर्गोक्तान्वयः सहविवक्षा, सहविवक्षायामेव च
इन्द्रो भवतीति । अत एव धवस्य छेदनान्वये छदिरस्य दशनान्वये च 'धवछदिरौ छिन्धि पश्य' इति न
प्रयोगः, एव 'कुठारेण पव छिन्धि' इत्यर्थे 'धवकुठारौ छिन्धि' इति न प्रयोगः । एव 'धव छदिरं च पश्य'-
इत्यर्थोपधातात्पर्येण 'धवछदिरौ पश्य' इति च न प्रयोगः । तथा च प्रवृत्ते भूशब्दस्य आचार्यक-आदिशब्दे
निष्ठत्वसम्बन्धेन, वाशब्दस्य सादृश्यार्थक-आदिशब्दे प्रतियोगित्वसम्बन्धेन चान्वयेन एकरूपावच्छिन्ने ए-
करूपसंसर्गेण च अन्वयामावेन सहविवक्षाया अभावात् इन्द्रोऽनुपपन्नः, किञ्च भूशब्दस्यैव आचार्यक-आ-
दिशब्देऽन्वयः, वाशब्दस्यैव च सादृश्यार्थक-आदिशब्देऽन्वयः इत्यत्र विनिगमज्ञानावेन कदाचिद् भू-
शब्दस्य सादृश्यार्थक-आदिशब्देऽन्वये एषादीनां बाधत्वानुपपत्तिः । किञ्च एकपदोपस्थापितयोरर्थयोः
परस्परमभेदान्वयोऽनुपपन्नः । अत एव 'हरि पश्य' इत्यत्र विष्णवादीनां परस्पर नाभेदान्वयः । ततश्च
प्रवृत्तेऽपि एकैव आदिपदेन आचार्यस्य सादृश्यस्य च उपस्थित्या तयोः परस्परमभेदान्वयानुपपत्तिः, इति
चेत् ? त्रयाणामपि दोषाणां 'भूवादयः' इति पदस्य आवृत्त्या निष्कण्ठमिति । तथा हि—मादृष्टी तावत्
आदिपदद्वयं वर्तते । तत्र आचार्ये आदिपदोपस्थापिते भू-वाशब्दार्थयोरुभयोरपि निष्ठत्वसम्बन्धेनान्वय इति-
नापदोपावसरः । एवमुभयोरपि भूवाशब्दार्थयोः आचार्ये सादृश्यार्थे चान्वयेन न द्वितीयदोषावसरः ।
विभिन्नपदानुपस्थापितत्वाच्च आचार्यस्य सादृश्यार्थस्य च न तृतीयदोषावसर इति दिक् । इति निषेधादि-
ति । अजनिष्ठान्यनिरूपितव्यवधानामावनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये बहिरङ्गपरिभाषा न प्रयोज्ये इति तदर्थोक्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

रङ्गत्वाच्च, अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च । नाप्यथ लाक्षणिकः ।

मैरवो ।

कार्यकारणभावो न सम्भवति 'वृषण्वसु', 'वृषण्वः' इत्यत्र व्यभिचारात् । यदि भसंज्ञासा-
मान्यम्प्रति विभक्तेर्निमित्तत्वाभावेऽपि लोपविधायकशास्त्रप्रवृत्तिहेतुभसंज्ञा विभक्तिनिमि-
त्तिकैवेति विभाव्यते, तदा 'थाः पश्यसि' इत्यादौ भसंज्ञानिमित्तविभक्तिनिमित्तकपा-
रूपनिमित्तकत्वेन टापो 'लोपाद्बहिरङ्गत्वमपि सम्भाव्यत इत्यत आह—अर्थनिमित्तकेति ।
अभावादिति । अयम्भावः—शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्याद् "असिद्धं बहिरङ्ग" इति परिभा-
षाघटकनिमित्तबोधकाङ्गसन्धेन शब्दरूपं सद् गृह्यते इति नियमः । अत एव "प्रयादेशे सन्त-
स्य प्रतिषेधः" इति वार्तिकं सङ्गच्छते । अन्यथा स्त्रीत्वापेक्षतिष्ठादेशापेक्षया तदनपेक्षप्रयादे-
शस्य पूर्व प्रवृत्तौ ततस्तस्य स्थानिजज्ञानेन त्रिशब्दत्वात्तस्य स्थाने तिष्ठादेशे लक्ष्ये लक्षण-
स्य सङ्गदेव प्रवृत्तेः पुनरुपादेशाप्रवृत्तौ वार्तिकसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'गौपेरः' 'पषेण' इ-
त्यस्य सिद्धिः । अन्यथा "अतो येयः" इत्यस्वाङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गताया बलि लोपो न
स्यात् । अथापेक्षबहिरङ्गत्वाभावे "नलोपः सुप्" इति सूत्रस्य कृति त्रुप्रहणं ज्ञापकमिति ।
अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ पदसंज्ञासापेक्षनलोपस्य बहिरङ्गत्वादेव तुगाभावस्य सिद्धौ तद्वैपद्यं
स्पष्टमेव । न च भ्याम्निमित्तकत्वमेव नलोपस्य न तु पदसंज्ञासापेक्षत्वमिति शब्दस्वरूपस्या-
ङ्गसन्धेन ग्रहणेऽपि दोष एवेति याच्यम्, भ्यानः पदसंज्ञाम्प्रति निमित्तत्वेऽपि नलोपं प्रत्य-
निमित्तत्वात् । परम्परया निमित्तत्वाधायणे तु मानाभाव इति ।

लाक्षणिक इति । लक्षणशब्दोऽत्र भामा इतिवेदवेदज्ञशक्त्या लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभा-
षाप्रकाशः ।

पञ्चमीयमात्रस्य तत्त्वमेवेति वाच्यम्, तथा सति प्रकृतव्यभिचारेण तावदाविभक्तिहेतुकादन्तरे-
हेतुत्वात् परम्परया टापोऽपीति तुल्यत्वात् । शब्दगौरवमेव गौरवं न ज्ञानगौरवमिति राजाचारिणः ।
किञ्च परनिमित्तकसंज्ञादाख्यबहिरङ्गत्वस्य नेह ग्रहणम्, कृतिवृत्त्यग्रहणाग्रहापकात् । अन्यथा 'वृष-
ण्वस्यम्' इत्यादौ स्वादिभिनिपदसंज्ञाद्वारा विभक्तिमापेक्षत्वेन नलोपस्य बहिरङ्गत्वात् अस्तिस्वाद्युगाभावे
सिद्धे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । भ्यामादेशः पश्ये हेतुर्वा, नहि नलोपे । नलोपे पदसंज्ञा तत्त्वां च विभक्तिरित्येवं
परपराया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाग्रये तु न मानम् । सन्निपातपरिभाषया तत्प्रादाव्यवस्थितिरग्रयत् ।
अन्तितं चेद् "नलोपः सुप्" इतिवृत्ते भाष्य इति सर्वबोद्धव्ये परिभाषेन्दुशेखरे च निरूपितं सुस्वरूपेण
आह—अर्थनिमित्तकेति । अनाप्रयमाच्चेत्यर्थः । शब्दशास्त्रे शब्दस्य प्राधान्येन परिभाषायान्तर्गतेन
तदुपनिमित्तत्वेन ग्रहणाय । अत एव "न तिरु" इतिनिषेधस्य सार्थक्यम् । अन्यथा स्वार्थहेतुगतिविषे-
भ्यान्तरङ्गत्वात् प्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव "प्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधः" इति स्वागित्यस्य-
रसमाप्यादि सङ्गच्छत इति भावः ।

लाक्षणिक इति । लक्षणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । तत्त्वैकदेशानुसरणाय सत्त्वान्भेदादिबद्धा
सरण्या ।

अभावाचेति । "अत एव 'प्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधो नक्तव्यः' इति स्थानिजज्ञानस्य वार्तिकं सङ्-
गच्छते । तस्मिन्नि भ्याम् इति स्थिते प्रयादेशेनिसिद्धिबोः प्रागर्थो. परत्वाविष्ठादेशे स्थानिजज्ञानेन पित्र
प्रागर्थमादाय प्रयादेशेनिसिद्धिः । अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याग्रये तु निष्ठादेशस्य स्वोपनिमित्तकत्वेन बहि-
रङ्गत्वात् अन्तरङ्गत्वापूर्वं प्रयादेशे कसितत्वादेशेनसङ्गतिः लोपोऽन्तर्गतेन पुनरुपादेशेनसङ्गतिः तत्त्व-
स्यात् । एतच्च सन्निपातपरिभाषायामङ्गसन्धेन शब्दरूपं निमित्तत्वेन गृह्यते, शब्दशास्त्रे तदर्थं प्राधारयत् ।
तैनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वमिति सिद्धिः । अत एव "न तिरुब्रह्म" इति निषेधभरित्वात् । अन्यथा
स्त्रीरूपस्य निमित्तकस्य तिष्ठादेशेनोपादानात् तदर्थं तदतिशयोक्तिः । अत एव "प्रयादेशे सन्तस्य प्रतिषेधः" इति

शब्दरसम् ।

नकारावगुणस्वरपञ्चमी शक्ति धातुपु ।

सकारजः शकारश्चे पाँट्वर्गस्तर्गजः ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोपे म्यादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः ।
 “आतो धातोः” (पा० सू० ६।४।१४०) इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु
 वस्तुमप्यशक्यम्, पशुप इत्यभिप्रायः । पशुं सनोतीति चिद्, “चिद्भवोः” (पा०
 भैरवी ।

यापरस्ततोऽर्हतीत्यर्थे ढञ्, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अपिषयः इत्यर्थः । तद्विषयस्य हेतु-
 साह—नकारावगति । तद्विषये—धातुसंज्ञाविषये । दर्शनेनेति । एवं च येषां लक्षणप्रवृत्तिज्ञानो-
 त्तकालिकज्ञानविषयस्वरूपकत्वं तेषामपि धातुपाठे पाठसामर्थ्येन धातुसंज्ञाविधौ
 तत्तयाः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । अथ “भूवादयः” इति सूत्रदृष्ट्या तेषामसि-
 द्धत्वाच्च लाक्षणिकानां दर्शनेमिति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेति वाच्यम्, यादृशानुपूर्विकस्य
 धातुसंज्ञाभिप्रेता तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य ज्ञानं धातुसंज्ञाप्रवृत्तिप्राक्कालिकं लक्षणज्ञानपूर्व-
 कालिकं भवति ततोऽसिद्धत्वारोपेऽधिष्ठानद्वारणमस्ति अधिष्ठानस्य परस्य ज्ञाने सत्ये हि पर-
 त्वज्ञाननापेक्षपूर्वस्य ज्ञानं धातुसंज्ञाविषयकसूत्रविशेष्यकम्भवति ततोऽसिद्धत्वारोप इति
 “नञ्वापदान्तस्य” इत्यादिसूत्रज्ञानसापेक्षत्वमस्त्येवेत्याशयात् । यत्तु वर्णप्रहणे “आदेच उप-
 देवो” इति सूत्रस्योपदेशप्रहणाच्छ्रणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्तत इति । तच्च, ओत्सूत्रस्य-
 भाष्यविरोधात् । तत्र हि—“चित्रगोऽग्रम्” इत्यत्र ‘ओत्’ इति सूत्राप्रवृत्तिः परिभाषया सा-
 धिता । तस्मादादेच इति सूत्रस्यमुपदेशप्रहणपरिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकम् । वर्ण-
 प्रहणेऽपि तस्याः क्वचित्प्रवृत्तिस्वीकारादेव ‘पशुपः’ इत्यस्य ‘चिकीर्षति’ ‘जिहीर्षति’ इत्यस्य
 च सिद्धिः । आद्ये पशुं सनोतीति विप्रदे “जनसन” इति चिदप्रत्यये “चिद्भवोः” इत्यात्मे आ-
 कारस्य लोपो लाक्षणिकस्यापि भवति । अन्त्ययोः “अञ्जनममांसनि” इति दीर्घेऽपि “इद्
 सनि वा” इतीड्विकल्पो न, नकारस्य लाक्षणिकत्वात् । अनित्यत्वस्य फलान्तरान्तु “वापयति”
 “क्रापयति” इत्यादौ पुनसिद्धिरिति । तदेवाह—मान इति । ननु “एकः” “इतः” इत्यादिसिध्यर्थम्
 “आतोऽनाप” इति वार्तिककृतोक्तं तद्विरोधात्कथं “याः पश्यसि” इत्यत्राकारलोपस्य प्राप्तिरत
 भावप्रकाशः ।

वार्त्तिकदिव्यपरिभाषाया अपि लक्षणावादा । तत् अर्हतीत्यर्थं “तदहति” इति ढञ् तन्व्यायाविषय इ-
 त्यर्थः । यथाश्रुतं तु सर्वथा न युक्तम्, तद्विषया वचनजनेनापि याश्चन्दस्य तत्परित्यागिर्वाहत्वादिति भावः ।
 ननु धातुसंज्ञास्ये तन्व्यायापादनमुत “आतोधातोः” इत्यत्र, तत्र तावन्नाप इत्याह—नकारेति । धातुपु
 स्वरानुस्वारपञ्चमी नकारावगति, यथा लङ्, अङ् इत्यादि । अपरः शकारः सकारजः, यथा प्रश्च इत्या-
 दिः । रेफकाण्योऽपट्वर्गस्तर्गजः, योर्णुञ्छा इत्यादिः । एतेन तथा भूषणोक्तमप्यवास्तम् । अपिः
 प्रतिपदोक्तसमुच्चारकः । तद्विषये धातुसंज्ञाविषये । न च तेषां तत्र पाठो व्यर्थः, क्वचिद्विशेषकार्यकरणेन
 साफल्यत्वात्, क्वचिद्विशेषत्वात् । तेन तत्र तदप्रवृत्तिज्ञापनस्येवीचित्याच्चेति दिक् । द्वितीयोऽपि नैत्याह—
 आतोधातोः । यत्तु “आदेच उपदेवो” इत्यत्रोपदेशपदेन वर्णप्रहणे तदप्रवृत्तेऽपि व्यवमाणत्वेन मू-
 लमते तत्र तदप्रतिरेकेति ‘पशुपः’ इत्यावसिद्धिरन्तं धावनं व्यर्थमिति मान्यादवस्तः भावामनुपेनेन ।
 ओत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तत्प्रवृत्तिज्ञापनस्येवीचित्याच्चेति दिक् । द्वितीयोऽपि नैत्याह—
 आतोधातोः । यत्तु “आदेच उपदेवो” इत्यत्रोपदेशपदेन वर्णप्रहणे तदप्रवृत्तेऽपि व्यवमाणत्वेन मू-
 लमते तत्र तदप्रतिरेकेति ‘पशुपः’ इत्यावसिद्धिरन्तं धावनं व्यर्थमिति मान्यादवस्तः भावामनुपेनेन ।
 ओत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तत्प्रवृत्तिज्ञापनस्येवीचित्याच्चेति दिक् । द्वितीयोऽपि नैत्याह—
 आतोधातोः । यत्तु “आदेच उपदेवो” इत्यत्रोपदेशपदेन वर्णप्रहणे तदप्रवृत्तेऽपि व्यवमाणत्वेन मू-
 लमते तत्र तदप्रतिरेकेति ‘पशुपः’ इत्यावसिद्धिरन्तं धावनं व्यर्थमिति मान्यादवस्तः भावामनुपेनेन ।
 ओत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तत्रापि तत्प्रवृत्तिज्ञापनस्येवीचित्याच्चेति दिक् । द्वितीयोऽपि नैत्याह—
 आतोधातोः । यत्तु “आदेच उपदेवो” इत्यत्रोपदेशपदेन वर्णप्रहणे तदप्रवृत्तेऽपि व्यवमाणत्वेन मू-
 लमते तत्र तदप्रतिरेकेति ‘पशुपः’ इत्यावसिद्धिरन्तं धावनं व्यर्थमिति मान्यादवस्तः भावामनुपेनेन ।

धातोः" (पा० सू० ६।४।१४०) इति स्यात् । भवादयः किम् ? हिरुक्

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।४१) इत्यात्वम् । "आतोऽनाप" इति वार्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवा-
शब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदित्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः । क्रियात्वं च साध्यत्वेन
प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । हिरुगित्यादि ।

मैत्री ।

आह-आतोऽनाप इति । पदत्वानापत्तिरिति । ततश्च देवदत्तः पचति वा गच्छति वेत्यत्र निपाताना-
पत्तिः । एवं 'नृपतिस्तत्र त्वा वा मा वा प्रेषयिष्यति' इत्यत्र "त्यामी" इति सूत्रस्य प्रवृत्त्य-
नापत्तिः । ननु सत्ताद्यर्थनिर्देशाद्वातुसंज्ञा न भविष्यतीति चेत् ? न, तस्यापाणिनीयत्वात् ।
अत एव "सेधतेर्गौ" इति सङ्गच्छते ।

ननु क्रियानाचिन इत्युक्तानपि धातोस्तत्र विकल्पयत्नीत्यत्रेव च निपातशब्दादपि विरु-
लपरूपा क्रिया प्रतीयत एवेत्यत आह-क्रियात्वञ्चेति । उत्पाद्यमानत्वमिति । एतत्प्रतीतिस्तु नात्र,
शब्दशक्तिस्यभावात् । अत एव विरुलो विकल्पावित्यनेव न लिङ्गसंख्यान्वयः । ननु हि-
आवप्रकाशः ।

यथा 'चिकीर्षति इत्यादी "भ्रमश्चन" इति ज्ञानदोषस्य, तेन "इष्टसनि वा" इतीगू न । अत्र एवाकारप्रभेदे-
पक्षे 'मतिख्वाय' इत्यत्राकारस्य लाङ्गणिकत्वेन याङ् न 'निश्चयै' इत्यादिबन्धः । 'खड्गयै' इत्यादौ तु
तस्यासत्त्वेन यादुसिद्धिः । तत्रैकादेशात्प्रागपि तद् एव सम्भवात् । आव-तावांश्चे तु न तत्प्रवृत्तिः । सर्वत्र त
धावेन "याटाप" इत्यादिष्वेवार्थपत्तेः । एवं चात्रोभयत्र यद्यपि लाङ्गणिकत्वं निर्वाधम्, तद् रूपोर्लक्षणा
नुसन्धानपूर्वकत्वेन यिल्लोपरिग्रहात् । इदमेव तत्प्रवृत्तौ बोधम्, तथापि 'कृषयति' इत्यादादिवानि-
त्यावाचदप्रवृत्तिः । अत एव 'अध्याप्य गत' इति भाष्यप्रयोगसङ्गतिरिति तत्त्वम् । स्पष्टं चेद 'याटाप' इ-
त्यत्रोद्घोते निर्वाशब्दे शब्देन्दुसोखरे च । वार्तिकमते गूलोक्तदोषाभावाद्वा-जात इति । यत्तु धातुत्वे
'धाति' इत्याद्यापत्तिरिति भूषणकृत् । तत्र, भूतादिवालसम्बन्धामावात् । अत आह-प्रातीति । नापत्ति
रिति । तथाचात्ताश्रयेनाप्रयोगापत्तिरिति भावः । ननु वार्धकिरन्वयस्य विभक्तिप्रतिरूपभावात्साधर्म्यवति
यावमस्यैवेति, तथाप्यत्राह अत आह-क्रियान्वं चेति । ननु क्रियान्तराकाङ्क्षानुषाङ्गतावच्छेद-
धैनात्यरूपसाध्यार्थं तत्राप्यत्रयैवेत्यत आह-साध्यत्वमिति । त्वमेवेति । तद् एवैव बोधात् । एव
अप्यलक्ष्यकत्वेन दृष्टान्ते तत्वेनोपरिग्रहात् तत्वेऽप्यत्र न तथा, शब्दशक्तित्वामावाद् गमयस्य तद्दभावा
च्चेति भावः । स्पष्टं चेदम् "उपपदमतिङ्" "गुह्यात्पूर्व" इत्यादी भाष्ये । स्पष्टोक्तं यैव गुरुपरलोपार्थं
वादे उपसर्गवादे च गन्तुवायात् । तदाह-अन्यथेति । ननु चोक्त्या हिरगापर्थस्य क्रियाभावात् तस्मात्
सत्या ।

प्रातिपदमतेति । चिन्त्यनिदम्, धातुः दनः इत्यादिषु आकारलक्षणा वार्धक्यत्वा अत्रो
धातोः इत्यत्र धातोऽनाप इति कृतो न्यासः । प्रादास्यानो भाष्यकृता योगविभागेन । तत्र च वार्ध-
केऽनाप इति पुनुरासेन वा इत्यत्र नातो लोपरय प्रवृत्तिः, मत्तास्याने तु आत्र । इति रिमचयस्य वार-
दनः इत्यादिविषयः याः इत्यत्रात्र प्रवृत्तिरिति कलभेदः । एवं सूत्रात्मानेऽपि पल्लवेदस्तद्वाराप एव
स्य धातुपदस्य आरम्भे नोपलक्ष्यताया, भाष्यमते च धातेरिति विभक्त्युत्तरमसामर्थ्येन "मन" इति
पूर्वोदाहरणस्य अन्वयः त एव प्रवृत्तेः । एवमेव शब्दवारणादकारात्तेऽपि "दा" इत्यत्र दोषाभावात् ।

पदत्वानापत्तिरिति । तत्र च "वा गच्छति" इत्यत्र "विषयवित्" इति निपातरचनापत्तिरिति
भावः । शब्दप्र विस्तर इति । क्रियावशात्प्राप्तत्वाविति चानुभाष्यम् । तत्र च साधारण्येन क्रिया
त्वज्ञानं, तद्वानेन साध्यत्वज्ञानमिति परस्परविरुद्धे परस्परस्य फल इत्यन्तेन्यामयलक्षणाध्यय सा-
ध्यार्थं काला वदिशवच्छेदमकृत्वा सर्वं विद्यमानतयाद्धानुत्पादनावच्छेदकत्वस्यैव बोधार्थं इति भूषण-
कृत् इति तत्रैव सत्यायां कृत्म् ।

शब्दरत्नम् ।

चेति स्पष्टमेव । अत्र न प्रत्यक्स्यैव धातुत्तापत्तिर्बोद्ध्या, तिङन्तस्य तुपदेशाभावाच्चातवप्रसक्तिरित्याहुः । 'ननु' पठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति भैरवी ।

यः, तिङ् तु धोतकः, अत एव तिङ् धोत्वकस्वरूपकारक एव बोधः । कलस्यापि क्रियात्वव्यवहारविषयत्वमिष्टमेव । अत एव कर्मणः फलान्वयित्वेऽपि करमाणां क्रियान्वयित्वमिति व्यवहारस्य न शक्तिः । ननु क्रियावाचकस्य समुदायस्य धातुत्वेऽपि न क्षतिः, नच तिङ् धोत्वः, उक्तत्वात्, आत्वापत्तिरपि न, उपदेशाभावादत आह—अत चेति । प्रकृतध्वने—'आदेव उपदेशे' इति सूत्रे । उक्त इति । अत एव 'गोभ्याम्' इत्यादाहुपदेशव्यापृत्तिप्रदर्शनसङ्गतिः ।

भावप्रकाशः ।

'धातुत्वादिनिमित्तकं चेत्यर्थः । प्रकृतत्वाच्चावभाषोक्तिः । 'गोभ्याम्' इत्यादिवारणाय लिटिधातोरित्यस्यानुवृत्तिः । उपदेशग्रहणं चेत्येतादिवारणार्थं लक्षणप्रतिशेदोक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं बोधदेशे एव तस्येति तदर्थ इति वाचिकामिमानानुयायिमूलकस्तरणिरिति बोध्यम् । तदाह—स्पष्टमेवेति । भाववचने धातोर्तदर्थप्रत्ययस्याधोत्तरिति निषेधो वाच्यः—शिश्वे इति । किञ्च स्यात् । अशिश्वीत्यस्य प्रसज्येत । तदि धातोर्विहितमिति । शिश्वे इतीति आवाभिधावित्वाप्रत्ययरस्य धातुसञ्ज्ञाप्रसङ्गादात्वं प्राप्नोतीति । नन्वशिश्वीतिपदस्युदात्तेनाशितः परत्वाभावादात्वाप्रसक्तिरिति चेत् सत्यम्, तदि अनेमित्तकं शिति तु मणि पिब्यते, एकादोच्चारणं तु वर्णादौ च सकल पाठस्तु नेति च प्रकृतसूत्रस्य वाचिकामिमानाभिभाव्यत्वस्योक्त्याः प्रातिपदिकप्रतिषेधो वाच्यः । गोभ्यामित्यादि । न वाच्यः, यतो धात्वपिपाठस्तस्याप्राप्तिः । धातोरिति नतवे । क्व प्रकृतम् ? लिटि धातोरित्येति तत्रत्ये तथा भाष्यादी चेत्यर्थः । तत्र तदन्तस्यानुपदेशादाहुपदेशव्याख्याप्राप्त्या प्रत्ययरवेत्युक्तम् । तदाह—अत्रेति । शिश्वे इत्यत्रेत्यर्थः । प्रत्ययेति । तथाच भावार्थकतद्रूपस्यान्तस्येति तदर्थकस्तिष्ठ यत्र समूहे तस्यान्तस्येति वा मूलार्थेन तस्याप्यत्रैव तात्पर्यं वाच्यमानुषोपात् । अन्यथा निष्फलवाच्य । एतेन तथामूलविरोधादिव व्याख्यानं चित्त्यमिति मन्वेदोक्तप्रमास्तम्, उक्त्युक्तं । ततोऽपि वाचिकविरोधस्य गुरुत्ववाचेति भावः । एवमन्वयार्थमाह—तिङ्न्तस्येति । भाषाद्विति । भाषाच्चारणविपर्ययाभावादित्यर्थः । नात्वेति । धातुत्वेतोपादिः । तथा चाकस्यात्तत्त्वादर्शनं मन्मथिलरामेमुदाहरणत्वापत्तिः । एकरीत्या बोधने तु न कोऽपि दोष इति भावस्तदाह—आहुरिति । भूवादित्यस्य वाचिककारादय इत्यर्थः । आहुरित्यनेन वाचिकमतेऽस्त्विति सूचितेति । तदभिमानिमूलकद्रुक्मयुक्तमिति ध्वनयितुं सिद्धान्तभाष्यरीत्या शङ्कते—नन्विति । पठे—तदप्याये । तत्र—सूत्रे इति । 'अथ' 'संप्रसारणम्' इत्यादावसम्बन्धेन विच्छिन्नाऽत्रापि सम्बन्धे नोपास्येताह—अथापि निवृत्तमेवमपि न दोषः । उपदेशे इत्युच्यते "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां उपदेशः" इति । आत्वविधौ तदेव धातुग्रहणम् । तिङ्न्तपादसंख्यासिद्धमिति लिटिधातोरेत्यत्र च भाष्ये तदसम्बन्ध उक्त इत्यर्थः । अयमन्तरः, उपदेशे इति एवमर्थे सप्तमी, यम-गुप्तप्रादेशेऽपदेशेनापोच्चारणविषय उच्यते, तस्यैव इति विशेषणम्, तेनैव नन्वोपदिदममानस्येत्यर्थः । एवञ्च 'गोभ्याम्' इत्यादी 'गो' इति समूहस्यैव ततोऽपि दिश्यमानत्वाभावात् स्पष्ट एव, उक्त्युच्यते । सङ्कीर्णव्यवहारेऽपि अर्जुनार्जुनरूपस्य फणोर्दिश्यत्वरूपज्ञापनायापूर्वाच्चारणस्योपदेशत्वरस्य एव ग्रहणेन तस्य उपाभावात् । लणोदीनामव्युत्पन्नत्वादिवगो इत्यादानां तरवमपि न शङ्क्यम् । एवं 'गोरते' शपादी समूहस्योपदिदममानत्वेनावयवस्य ननुपदेशोऽवगमपर्याप्तञ्च नान्वरीकृत्योच्चारणात् । एवं वेददशाद्यवयवोपदेशग्रहणमिह कार्यम्, उद्देश्योपादिभाष्येण तदर्थवाच्यत्वरस्य बोधितत्वात्, एतत्तदमयो गोरवाच्य । एतेन धातुग्रहणसिद्धिषु उपदेशग्रहणमेव नित्ये इति तिङ्न्तपादकं मूलं सम्बोधे, धोत्वोपादात्वाभावात् मीनाति दैदमृषे इत्यादिराकृतिरिति मन्वेदोक्तप्रमास्तम्, उक्तमिद्वान्तभाष्यरीतिषु । 'अत्र करिष्यते' इति भाष्यं विरुद्धमुक्तिः । किञ्च वाजोरित्यनुवृत्तौ "उद्देशो वाचः" इत्यादावतत्तापत्तिः । अनुवृत्तलोपेच्छा तद्विपर्ययैव धातुग्रहा "नधातुत्वेन" इति सूत्रे भाष्ये एतदेव अशिश्वे तस्याभावात् । अयमेवापि निवृत्तमिति भाष्यानुयः । एवञ्च तरव एतद्विपर्ययोक्त्यापि विपर्ययः ।

न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितोति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्त्वरत्वयोग्यस्यैवात्वविधानाज्जात्यात्वप्रसक्तिः । अपि वासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेषमाप्योक्तेष्वाणवयति, वद्व्यतीत्यादिषु धातुत्वे शास्त्र-
त्रिपयतया साधुत्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः । उदित्करणेनेति ।

भैरवी ।

प्रसज्यप्रतिषेधे इति । पर्युदासे तु प्रत्यये शिद्धिने एवात्वं स्यात्तथा चाकारान्ताद्विधीयमानः
प्रत्यय एजन्तान्न स्यादत आह—प्रसज्यप्रतिषेधोपीति । शित्पस्त्वयोग्यस्यात्वमिति स्वीकारा-
द्भात्रात्वप्रसक्तिरिति यदि स्वोक्रियते, तदा तिङन्तवृत्ततिङ्मात्रस्यापि न प्रसक्तिरित्याह—
किञ्चेति । उक्तार्थे प्रमाणन्तु विप्रयोगस्यापि संयोगश्चाहशार्योपस्थितिजनकत्वमेव । उक्तार्थान-
ङ्गीकारेऽप्याह—अपि चेति । यद्वा प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे योग्यता यदि निमित्तं तदाऽवसाने जाय-
मानविसर्गादेर्द्वित्वन्न स्यादतस्तथा स्वीकारो न युक्त इति यदि स्वोक्रियते, तदाऽप्याह—अपि
चेति । वासइदयमिति । भवादौघिति शेषः । बाधकत्वेनेति । स्वोक्रियत इति शेषः । भागवयतीति
आज्ञापयतीत्यर्थः । बट्टयति—घर्तयतीत्यर्थः । आदिपदेन वर्द्धयती—स्याद्य प्रयुज्यमानस्य वर्द्धयती-
त्याज्ञापयतीत्यर्थः । बट्टयति—घर्तयतीत्यर्थः । आदिपदेन वर्द्धयती—स्याद्य प्रयुज्यमानस्य वर्द्धयती-
त्याज्ञापयतीत्यर्थः । अपभ्रंशानामर्थबोधकता सुप्रसिद्धैव साधुत्वापत्तिरिति । तथा च व्यागादिष्वपि
तादृशप्रयोगापत्तिरिति शेषः । नच साधुत्वनिश्चयस्य तादृशकर्मणि तत्तच्छब्दप्रयोगे कारण-
ताऽस्ति, स च निश्चय एतादृशशब्दविशेष्यकासाधुत्वनिश्चयेन प्रतिबध्यत इति नायं दोष
इति बाध्यम्, साधुत्वस्य व्याकरणव्यङ्ग्यजातिविशेषरूपतया यद्येतेषु शास्त्रप्रवृत्तिः स्या-
त्तदाऽप्रामाण्यज्ञानात्कन्दितासाधुत्वज्ञानन्न स्यात् । तथा च प्रतिबन्धकामावाप्तेषु पते-
यान्प्रयोगः स्यादेवेत्याशयात् ।

प्रयोगः स्यादेवेत्याशयात् ।
ननु स्तम्भ्यादीनामुद्दिष्टकरणं धातुत्वानुमापरुमित्यसङ्गतम्, तेषां धातुत्वाभावे प्रातिप-

भावप्रकाशः ।

कृता मूलोक्ता चिन्त्येति । तदाह—न तदिति । एवञ्च 'शिश्वे' श्रयादी तत्त्वस्य समुदायेऽभावादेकारस्य
सप्तहाप्येवेति तद्देशाप्रवृत्त्या तत्त्वस्य दीर्घभ्यात्र दोष इति मूलमयुक्तमिति भावः । नन्वेवमपि रेप्रभृ-
तीनां तत्त्वादात्वाभावात् आनेरित्यावश्यकमिति वास्तिकमनप्रवेशेनोक्तरीत्या मूलं युक्तमेवात आह—किं
चेति । अग्निना पर्व्वान्मेव शास्त्रमेव तथाभानमिति सूचितम्, परन्तु न सोऽन युक्तः, बहुप्रतिविधेयत्वा-
पत्तेः । अत एव गुरुतरस्यापि तस्य बोधोपादानमिति भावः । शिष्टप्रत्ययपरत्वयोग्यस्यैवेति । परन्तु तस्योप-
दिदमानस्येत्यर्थः । क्वचित् शिष्टपरत्वयोग्येति पाठः । नाम शिश्ये श्यञ्च । एवञ्च रेप्रभृतीनामपि तत्र एव
दिदमानस्येत्यर्थः । क्वचित् शिष्टपरत्वयोग्येति पाठः । नाम शिश्ये श्यञ्च । एवञ्च रेप्रभृतीनामपि तत्र एव
वाक्येन न समानप्रवेश इति मूलमयुक्तमेवेति भावः । प्रसक्तिरिति । एवञ्चाकल्यपात्र, पात्रुत्पन्नेकारस्येति
भाषः । इदं चैतन्मासि मूरीकृत्य । वस्तुतो पात्रुत्वमेव नेत्याह—अपियेति । वासादृश्यमिति । आदी-
नामिशिश्वेः । न दोष इति । 'शिश्ये' श्रयादी पात्रुत्वापत्तिरूपदोषे नेत्यर्थः । स्वसङ्गादभावाह—सूचेति ।
भूवादिसन्नेत्यर्थः । एतेनाप्रामाण्यराशु निरस्ता । 'आगवयति' 'वदयति' इत्यनयोरागवयति वच्यतेतीत्यर्थः ।
आदिना "वर्धयति" इत्याद्यर्थकवद्वयतीत्यादिपरिग्रहः । आगवयति इत्यानामपि स्वातन्त्र्येणैव बोधवत्वाङ्गीकारात्
क्रियावाचित्वम् । न हि साधुत्वासाधुत्वे नियमे किन्त्वन्यादने इति स्पष्टं मन्त्रभाषाम् । एतेनासाधुत्वनि-
सरला ।

सरल ।

॥ तदिति । आत्वविषयके “आदेव उपदेते” इति सूत्रे धातुपदानुवृत्तेरभावात् “अयः सम्प्रसारणम्” इति सूत्रे तत्सम्बन्धमात्रेण मध्ये विच्छेदात् । अत एव “उदीचा मावः” इति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा क्वचित्संज्ञालोपाभ्यां प्राक् धातुत्वाम्येनात्वाप्रवृत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टेव । नचैवं गोभ्यां गोभ्याम् इत्यादा-
देन तस्यात्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र उपदेशप्रत्ययसम्बन्धेन प्रातिपदिकस्य वदेत्यत्र प्रातिपदिकानां, नोपदे-
देशः” इति मध्येणोपदेशाभावबोधनेन तदप्रसङ्गेति । साधुत्वापत्तिरिति । मू एषादीनां साधुत्वविषय-

दित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां तु “बहुलमेतन्निदर्शनम्” इति गणसूत्रेण संग्रहः ॥

शब्दरत्नम् ।

इदमुपलक्षणम् । तत्प्रकृतिरुच्यनुवादेनाद्विधानेन सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् । “जुचङ्कम्य” (पा० सू० ३।२।१५०) इत्यत्र पठितजोः, “जपजभ” (पा० सू० ७।४।८६) इत्यत्र पठितपसः, ऋतिप्रभृतीनां च केषाञ्चिद्व्याधिकात्वधिकारविहितकार्यावृद्धयस्माद् बोध्यम् । एतैश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य अंशोऽनुमीयते इति भावः । मैत्रेया-धन्यसम्मतं समाधिमाह—बहुलमिति ।

भैरवी ।

दिकसंज्ञायां ततः सर्वनामस्थाने उगिद्वामित्यनेन जुम्सम्पादकत्वेनोदित्करणस्य चान्तिता-धर्मादित आह—इवमिति । तत्प्रकृतिकेति । स्तम्भ्यादिप्रकृतिकेत्यर्थः । ननु चलयनुवादेनाद्विधानास्तत्तन्मेधातुत्वं भवतु स्तुम्भुप्रभृतिषु कथं तदनुमानमत आह—सार्वधातुक इति । स्तुम्भुल्लुम्भुप्रभृतिधातुभ्यः कर्पर्येकसावधातुके परे श्नाप्रत्ययस्य श्नुप्रत्ययस्य च त्रिधानं तादृशधातुत्वानुमापकं भविष्यतीत्यर्थः । धातुत्वमिति । बोध्यमित्यस्यापकर्षः । ननु जुप्रभृतीनामुकरीत्या धातुसंज्ञानुमानेन सम्भवतीत्यत आह—जुचङ्कम्यत्वादिना । ऋतिप्रभृतिप्रहर्णकाल्यनेकाचप्रहणञ्चुलुम्पाद्यर्थमिति धातिरूपठितानां कण्ठ्वादिपठितानाम् संप्रदाय । स्तम्भुप्रभृतीनां मूलोक्तप्रकारेण धातुत्वानुमानकरणे गौरवमनेकानुमानरूपपनाप्रयुक्तं स्यादतो छा-जयाह—यौषेति । ननु बहुलमेतन्निदर्शनमित्यप्रामाणिकमत एव “पाठेन धातुसंज्ञा क्रियते, सा न प्राप्नोति” इति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते । व्याख्या च तस्य भाष्यस्य ‘स पाठो नोपलक्षणायांऽपि तु इयच्चाप्रतिपादनार्थः’ इति कैयटेन कृतेत्याशयेनाह—मैत्रेयाधन्येति । एतन्न तदुक्तेः स्वीयभाष्यासम्मतत्वं ध्वनितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

ध्यातसंज्ञाशास्त्रमवृत्तिहेतुकसाधुत्वापादानमनुचितमिति मन्दोक्तमयास्तम्, उक्तलुकेः भूषणीत्यादि-तुत्वात्वाचेति दिक् । नन्वधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वात्पि उचितकरणं नुमाधर्षमित्युपापरमत आह—इदमुपेति । तत्प्रकृतिकेति । स्तम्भुप्रकृतिकेत्यर्थः । नन्वेव स्तम्भेरेव तत्त्वं स्वाद्य स्तम्भ्यादीनामपि आह—सार्वधातुके इति । “स्तम्भुस्तुम्भु” इति सूत्रेणेति भावः । धातुत्वमिति । स्तम्भ्यादीनामिति भावः । शेषमित्यस्या-प्रापकर्षः । अयं च तदनुवक्तुः । नन्वेवमपि व्यादीनां तत्त्वं न स्यात्, मानामावादेत आह—ज्यित्वादि । ऋतिप्रभृतीनां तत्त्वदर्शनां तत्त्वं च क्रियावाचरस्ये सति धातुपाठापठितत्वेनेति भावः । अत एवाह—कै-पाद्यदिति । तदापठितानां तादृशानां सूत्रवाचिकगणपठितानामित्यर्थः । एत सीता उक्ता एव । अने फाजमर्गं जुलुम्पाद्यर्थमिति चुलुम्भो वाचिहृत्यः, आदिशब्दाद्युपगम्यः, कात्यायनोऽपि गारवा इति बोध्यम् । कार्येति । अयमप्युपेत्यर्थः । ननु तत्तज्जापकेन तत्तद्वचनकल्पने गौरवमिति पाठ एव धातु-स्वेपागुयिनोऽन भाव—एतैरिति । तापकेत्यर्थः । च एवार्थं अत्रोक्तं बोध्यः । अत इति सा-म्यदाविकरठनपाठनामावात् स्मृतिमूलमूलमन्यमानपुतिगारवदिति भावः । नन्वेव जुलुम्पादीनामित्य-प्रिनमूलमन्यमिति । विप्र “बहुलमेतन्निदर्शनम्” इत्यनार्थमप्रामाणिकम् । अत एव पाठेन धातुसंज्ञा एतेन-पत्र भवतीति भाष्यम्, तदेव स पाठो गोपन्यगार्थोऽस्तिपत्रप्रतिपादनार्थ इति कैयटेन सहजम् । अत एव व्यादिमन्तो बृहत्कथमिति चेत् तदेव धन्ययाह—मैत्रेयेति । तथा च न भाष्यमिति ज्ञान-म इति भावः ।

सरस्वती ।

यस्मिन्संज्ञाशास्त्रमवृत्तिहेतुकसाधुत्वापादानमनुचितमिति मन्दोक्तमयास्तम्, उक्तलुकेः भूषणीत्यादि-तुत्वात्वाचेति दिक् । नन्वधातुत्वेन प्रातिपदिकत्वात्पि उचितकरणं नुमाधर्षमित्युपापरमत आह—इदमुपेति । तत्प्रकृतिकेति । स्तम्भुप्रकृतिकेत्यर्थः । नन्वेव स्तम्भेरेव तत्त्वं स्वाद्य स्तम्भ्यादीनामपि आह—सार्वधातुके इति । “स्तम्भुस्तुम्भु” इति सूत्रेणेति भावः । धातुत्वमिति । स्तम्भ्यादीनामिति भावः । शेषमित्यस्या-प्रापकर्षः । अयं च तदनुवक्तुः । नन्वेवमपि व्यादीनां तत्त्वं न स्यात्, मानामावादेत आह—ज्यित्वादि । ऋतिप्रभृतीनां तत्त्वदर्शनां तत्त्वं च क्रियावाचरस्ये सति धातुपाठापठितत्वेनेति भावः । अत एवाह—कै-पाद्यदिति । तदापठितानां तादृशानां सूत्रवाचिकगणपठितानामित्यर्थः । एत सीता उक्ता एव । अने फाजमर्गं जुलुम्पाद्यर्थमिति चुलुम्भो वाचिहृत्यः, आदिशब्दाद्युपगम्यः, कात्यायनोऽपि गारवा इति बोध्यम् । कार्येति । अयमप्युपेत्यर्थः । ननु तत्तज्जापकेन तत्तद्वचनकल्पने गौरवमिति पाठ एव धातु-स्वेपागुयिनोऽन भाव—एतैरिति । तापकेत्यर्थः । च एवार्थं अत्रोक्तं बोध्यः । अत इति सा-म्यदाविकरठनपाठनामावात् स्मृतिमूलमूलमन्यमानपुतिगारवदिति भावः । नन्वेव जुलुम्पादीनामित्य-प्रिनमूलमन्यमिति । विप्र “बहुलमेतन्निदर्शनम्” इत्यनार्थमप्रामाणिकम् । अत एव पाठेन धातुसंज्ञा एतेन-पत्र भवतीति भाष्यम्, तदेव स पाठो गोपन्यगार्थोऽस्तिपत्रप्रतिपादनार्थ इति कैयटेन सहजम् । अत एव व्यादिमन्तो बृहत्कथमिति चेत् तदेव धन्ययाह—मैत्रेयेति । तथा च न भाष्यमिति ज्ञान-म इति भावः ।

चादयः (पा० सू० १।४।५ ७) ॥ अंद्रव्यायाः किम् ? पशुः । लिङ्गसंबन्धा-
 न्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव—लघं नयन्ति पशु मन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ।
 उपसर्गाः (पा० सू० १।४।५६) ॥ निस् दुस् इति सान्तौ, “नितस्तपतौ”
 (पा० सू० ८।३।१०२) इति निर्देशात् अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृत
 दुष्कृतमित्युदाहृत्य “इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः” इति भाष्यकारोक्तेश्च ।
 “उपसर्गात्यायतौ” (पा० सू० ८।२।१९) इति सूत्रे वामनोऽप्येवम् । “निरः कु-
 पः” (पा० सू० ७।२।४६) “सुदु रोरधिकरणे” इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव
 सूत्रे हरदत्तः ॥ ,

इति संज्ञाप्रकरणम् ।

शब्दरसम् ।

सम्यगर्थे इति । न च “लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमानाः” इति निरुक्ते पशु-
 मिति सानुस्वारपाठात् तत्र परिवृति लुप्तविभक्तिं सत्त्ववाचीति वाच्यम् , लोभमित्यन-
 वगतमिति तन्नाप्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते पशुशब्दादन्वेषणापाठे मानाभावात् ।
 अपठ चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक् ।
 वामनोऽप्येवमिति । तत्र हि दुस् सान्त इति तेनोक्तम् ॥
 इति संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ।

भेदवी ।

सानुस्वारपाठादिति । केषुचित्पुस्तकेष्वित्यादिः । उद्गायोक्तयेति । वेदभाष्योक्त्येत्यर्थः ।
 तन्मात्रनिर्णायके—लोभशब्दार्थमात्रनिर्णायके । यदि तस्य भाष्यस्य पशुशब्दार्थनिर्णायकताऽपि
 स्यात्तदा तथा भाष्यकृतोक्तं स्यादिति भावः । अन्यथा पाठे निरनुस्वारपाठाजिज्ञे सानुस्वा-
 रपाठे । यथा लुब्धमिति विशेषणशेषकमृषिमिति विशेष्यसन्निधाने पठितं तथा तत्सन्निधान-
 एव पशुमित्यस्यापि पाठे कर्तव्ये क्रियावाचकपदसमन्विताहारेण पाठस्य स्वारस्यानुपपत्तिः
 श्वेत्यपि योज्यम् । किञ्चापुदात्तत्वदर्शनमन्यस्य निपातत्वनिर्णायकम् । लोमपशुलाङ्गुल्यवचनस्य
 तु “पशुस्तांश्चक्रं घायमान्” इत्यग्रान्तोदात्तत्वमेव दृश्यते । तदेतद्दर्शयितुमाह—दिगिति ॥

“उपसर्गात्यायतौ” इति सूत्रे वामनेन निस्. सान्तत्वमनुक्तमित्येवमिति पथमत आह—
 तत्र हीति । उपसर्गंति सूत्रे हीत्यर्थः । इति संज्ञेति । अष्टाध्यायीस्यसूत्रविहितामां सन्धिकार्योप-
 योगिनीनां संज्ञानां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः । तेनाङ्गप्रयुक्तलोपाग्रेदितमलोपादिशङ्कानामस्मि-
 न्प्रकरणे पाठानामेऽपि न न्यूनतापत्तिः । एतेन संज्ञानामेवेदं प्रकरणं ननु संज्ञानामिदमेवेत्यत्र
 तात्पर्यं, पूर्वग्रासिद्धमित्यादिसूत्रार्थरूपनं तु प्रसङ्गादिति धोष्यम् ॥

इति संज्ञाप्रकरणविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

“इको गुणवृद्धी” (पा० सू० १।१।३) ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न—“दिव औत्” (पा० सू० ७।१।८४) यौः, “त्यदादीनामः”

शब्दरतम् ।

योजनयेति । (१) यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते भवत्येव ।

इको गुणवृद्धी । नेदमधिकारसूत्रम् ‘न धातुलोप’ इति सूत्रस्थानकारस्य पृथक् पाठात् । अन्यथाऽधिकारत्वाविशेषाच्च स्युज्यैव पठेत् । संज्ञासूत्रमपि न, विरुद्धविभक्तिनिर्देशात् । विधिसूत्रमपि न, तत्तद्विधायकसूत्रसामर्थ्यादतः परिभाषासूत्रमेवेत्याशयेन प्रकरणान्तरेऽस्य पाठः । अत्र ‘पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य योजनयोक्तं त्र्यलाम्’ इति मूलोपन्यासवानुगुणवृद्धिप्रवृत्तिसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरविरुद्धमित्याशयेनाह—यद्यपीत्यादि । तदनुवृत्त्यैव—गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव । न च तयोः सूत्रयोर्गुणवृद्धिपदे स्वरूपपरे इह तु तयोः सन्निपरत्वं कथमिति वाच्यम्, ‘प्यान्तापट्’ इति संख्यापटञ्चच्छब्दाधिकारेण संनिपरत्वसम्भवात् । सामर्थ्यात् । पुनरस्मिन्सूत्रे तयोः पाठसामर्थ्यात् । लभ्यत इति । लक्ष्ययेति शेषः । सा च गुणवृद्धी

भावप्रकाशः ।

समाप्तमित्यर्थः । तेनात्रेद्विप्रगृह्यमलोपसंज्ञाधनुकावपि न शक्तिः । तथा च संज्ञानामेवेदं प्रकरणं न तु तात्पर्यामिदमेवेति बोध्यम् । ‘अ ज’ इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिकः । एतेन “अइङ्” इत्याद्युपन्यासो न युक्तः, तेषां क्रमबोधकत्वात् । तत्फलं तु यदा यमीत्यादौ यथातद्व्युत्पत्तिरित्यपास्तम्, उक्तयुक्ते । “भादिरन्येन” इत्येकवाक्यतया तेषां संज्ञासूत्रेतावोरन्यत्र विस्तरः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

परममूले इकोगुणवृद्धी इति । परिभाषेयं व्याख्यानादिति भावः । गुणवृद्धिप्रवृत्तिसामर्थ्यादिति भाष्याक्षरानुगुण्यमत्र पक्षे भवतीत्याशयेनाशङ्कते—यद्यपि तदेति । गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सूत्रबोध्यार्थभावे इत्यर्थः । एतेन सौत्रतत्पदव्यवच्छेदः । सञ्ज्ञाकरणेनान्यत्र सन्निपरत्वेन “नधातु” इत्यादितादृक्त्वेन च तयोर्थपरत्वादिति भावः । सामर्थ्यात्—पुनरत्र सूत्रे तद्व्यवृत्तिसामर्थ्यात् । शब्दव्यापारेति । इत्यर्थः सरला ।

योजनयेतीति । अनुवृत्तगुणपदस्य वृद्धिपदस्य च तृतीयया विपरिणामं, विधीयते इत्यव्याहारः, अनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरत्वमिति च नियम इति गुणपदेन वृद्धिपदेन च यत्रादेरुच्चारणोच्चारणविधीयन्ते तत्रैकः पदं पठ्यन्तमुपलक्ष्यते इत्यर्थः सिद्धति । न च “अइङ्” सूत्रादनुवृत्तमानस्य संज्ञा पदस्य “इति च” सूत्रे सन्निपरत्वदर्शनेन व्यभिचार उक्तनियमस्येति वाच्यम्, संज्ञाशास्त्रातिरिक्तं तु कोऽनुवृत्तसंज्ञापदानां स्वरूपपरत्वमिति नियमाश्रयणेन “इति च” सूत्रस्य संज्ञाशास्त्रेन दापामाभात् । न चैवं स्वादिभित्ति संज्ञाशास्त्रे “मुक्तिर्न्तं पदम्” सूत्रादनुवृत्तमानपदपदस्य स्वरूपपरत्वानासिद्धिरिति वाच्यम् । यस्मात्तदनुवृत्तं तद्विधीयते तावच्छेदकपरमतरपरमावच्छिन्नविधेयताप्रयोजनेन संज्ञाशास्त्रस्य विशेषणेन उभयोरपि “मुक्तिर्न्तं” “स्वादिभु” सूत्रयोरिव सञ्ज्ञाविधायपरिनादोपात्तः । “इति च” इत्यस्य तु भिन्नविधायिधायकत्वेन तादृशसंज्ञाशास्त्रपरत्वमस्येति न तत्र संख्यासंज्ञापरत्वमिति उच्यते ।

नवीनारम्भे गुणवृद्धिपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिप्रवृत्तिसामर्थ्येन शब्दव्यापारमिति च गुणवृद्धिपदयोरेकमिष्टविधेयताप्रयोजनपदे भादिरन्येनविधेयताप्रयोजनपदवृद्धिपदे न तादृशं, अनुवृत्तमानमपि संज्ञापदं गुणवृद्धिपदविधेयतावच्छेदकपरमतरपरमावच्छिन्नविधेयताप्रयोजनं संज्ञाशास्त्रे दर्शयन्तां सूत्रं संज्ञापदमिति च नियमोच्चार्यते । तदाह—यद्यपीति ।

च्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकसौलुङ्गिति भावः । पदमिति । तच्च सम्भवति सामा-

शब्दरत्नम् ।

अत्र नैव स्यादिति भावः । इममिति । अत्रेकारस्यैव स्यान्न त्वन्त्यस्येति भावः ।
सौलुङ्गिति । अत एव दोषो नेति भावः । तच्चेति । इक इति पदं चेत्यर्थः । अनेनात्र सूत्रे
पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति “अचो ञ्छिति” (पा०सू०७।२।११५) “ओगुणः” (पा०

मैरवी ।

तथा स इत्यत्र न सम्भवतीति तदुपादानमिच्छाफलमित्याशङ्कानिरासायाह—अत्र नैवेति । तथा
चातिव्याप्तिप्रद्व्याप्तिनिशसोऽप्येवं व्याख्यानस्य तस्य फलमिति ध्वनितम् । नन्विममित्यत्र
पुनरतिव्याप्तिप्रदर्शनं सन्दर्भविस्तृतम् । ‘घौः’ इत्यस्यातिव्याप्यधिकरणस्यापे एतदुपस्थान-
सत्योचितत्वात्, अतो भाष्यमाह—अत्रेकारेति । तथाचान्त्यादेशस्य विषये दोषमुज्जाव्यान-
न्त्यादेशप्रसस्त्यातिव्याप्तिप्रदर्शनाय पुनरेवं लेखः । अत्र पदं लुक् प्रतृतीरेव । दीर्घ इति ।
“अत्वसन्तस्य” इति सूत्रविहित इत्यादिः । ननु तच्चेत्यनेन सम्पूर्णसूत्रपरामर्शोऽस्यासङ्गति-
रत आह—इक इति पदञ्चेति । अनेन—पदपदोपादानेन । ननु विधेयसमर्पकगुणवृद्धिपदोपादानं
यत्र सत्यास्योपस्थानञ्चेत् “अचो ञ्छिति” इति सूत्रे “ओगुणः” इत्यत्र च तथा सत्यादद्रापीक
इत्यस्योपस्थानं स्यात्, तथाच सूत्रोपात्तयोर्वैयर्थ्यमत आह—अत्र इति । न च निर्दिष्टस्या-
निरुक्त्यमिक इत्यस्यानुपस्थाने न्यायमकम्भविष्यतीति वाच्यम्, अत्र इत्यस्य स्थानियो-

भावप्रकाशः ।

वाच्यम्, अत्राशे प्रत्ययस्योरिवाकाङ्क्षत्वेन तथाऽन्वयस्यैवाभावात् । एतेनादिपिष्टामर्थ्यात्तरेल-
पास्तम् । एवञ्च पन्थाः इत्यपि ‘घौः’ इतिपञ्चम्येवेवोदाहरणमिति तथा व्याख्यानं तदुक्तियुक्तेवेपि
दिक् । यद्यपि “त्यदादीनामः” इत्यत्रेवपदोपस्थितौ ‘सम्भवति’ इति न्यायेन सामानाधिकरण्यानन्वय
रुचिरस्तथापि विभिन्नवचनयोर्दधिकलक्ष्यानुरोधाच्च धैयधिकरण्येनेवान्वयः । अत्र एव भाष्ये
वनमित्युक्तिपाकत्वम् । तदेतद् यदि निषायाह—अत्रेकारेति । एवम्यावर्त्तनाह—नस्त्विति ।
दीर्घ इति । “अत्वसन्तस्य” इत्यनेनेति भावः । ननु तच्चेत्यनेन सूत्रपरामर्शं तस्य विधिषु तथाऽगन्वयात्त-
म्भवतीत्याद्युत्तरप्रश्नासङ्गतिः । सूत्रानुपात्तत्वात् पदशब्दपरामर्शोऽपि न युक्त इत्यत आह—इक इति पद-
ञ्चेति । एवञ्च ‘इक’ इत्यस्यैव परममूले पदमिति स्वरूपकथनं, नतनुहस्यादित्यम्, अत्र एव
मूले भेदविर्युदासीकारः । अन्यथा ‘उपस्थिति’ इत्यत्र तस्य कर्तृत्वेनान्वयो न स्यात् । अत्र एव पदशब्देन
सामानाधिकरण्यामिति भावः । तत्पठित्वाह—अनेनेति । इक इति पदशब्दवृत्तित्वादिभ्यास्यानेनेत्यर्थः ।
पक्ष इति । स एव युक्त इति रघुटीमविवर्ति । नन्वेवमपि ‘ओगुणः’, इत्यादास्तुतीधितिः स्यात्,
गुणादिपदधनत्वात् । न च निर्दिष्टस्या निरुक्ताया तथा ‘ओः’ इत्यादेः स्थानिनिरुक्तिपक्षे वाच्यार्थ-
सोपेक्षरालिङ्गताया पूर्वमभावादत आह—अत्र इति । आदिना ‘अत्र संस्थायाः’ इत्यादित्वात् ।

“इनामगृम्भन्” इतिमन्त्रे राजनामाश्रयज्ञानसामर्थ्यरूपलङ्घनत्वेति “इवधातिपानीमादये”

मैरवी ।

दीर्घो नेतीति । पदशब्दस्य, “इक इति” इत्यादिपदस्यैवोदाहरणं तथा
गुणार्थसंवाच्यत्वेन पदशब्दस्याप्यत्रमात्रेण बहुवचनविशेषकत्वात् तत्र कृतत्वात् विमर्श-
प्रधानेनपदधनस्य द्विकि अगन्त्येति “अत्रेकारस्य चोपस्थिति” इत्यनेन च दीर्घः, उपर-
क्तव्याभावात्, “पञ्चम्य” इति निषेधादिति भावः । अत्र धैर्यं स्थानिति । इत्येवमादि-
दित्यर्थः । पदोपस्थितिपक्ष इति । एवञ्च—एवञ्चाह—पदोपस्थितिपक्षे इति दीर्घः ।

शब्दरत्नम् ।

सू० ६।४।१४६) इत्यादौ तु नास्याः प्रवृत्तिः । लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रौताच्चापदायां दिधितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानिरुक्तेनोपस्थितस्यापीकपदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयात् । “सर्वधातुक” (पा० सू० ७।३।८४) इत्यादौ तु तदुपस्थितिर्भवेत् ।

धकत्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वात् । लिङ्गस्य—वृद्ध्यादिपदनिष्ठस्य लिङ्गस्य इकपदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपस्य । श्रुत्यपेक्षया—अत्र इत्यादिश्रुत्यपेक्षया । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । दुर्बलत्वेनेति । “श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्” (जै० सू०) इति सूत्रे मीमांसायां हि तथोक्तम् । दुर्बलत्वमुपपादयति प्रथमतः इति । श्रौत इति । श्रुतेरयं श्रौतः । श्रुतिश्चापदादिरूपा, अत एवाह—अप्युपपादयति । आदिना वृद्ध्यादिपदार्थपरिग्रहः । वृत्ते—निष्पत्तेः । वाक्यार्थबोधस्य या पदार्थोपस्थित्यादिसामग्री तस्या वृत्तत्वादिति शेषः । एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसंज्ञायो ज्ञानितः । दिसामग्री तस्या वृत्तत्वादिति शेषः । एतेन पदोपस्थितिप्रतिबन्धकसंज्ञायो ज्ञानितः । उपस्थितस्यापीति । अपिना अनुपस्थितौ सम्यक्त्वं सूचितम् । लिङ्गस्य ॥ पदोपस्थापकत्वं ; ततस्तस्य पदस्य शक्तिस्मरणं, ततस्तदर्थोपस्थितिस्तद्वस्तुस्थानस्य वाक्यार्थघटकत्वसम्भावनेति विलम्बः संपष्ट इति भावः । यथा “इमामगृष्णन् रक्षानामृतस्य” इति मन्त्रे रक्षानामागृष्णन्प्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेन गर्दभरक्षानाग्रहणेऽपि प्रसक्तस्य तस्य मन्त्रस्य तदीयवाक्ये “अस्माभिधानीमादत्ते” इति विधिबोधकलेङ्गशब्दोच्चारणेनाश्वरक्षानाग्रहणे श्रुत्या तस्य मन्त्रस्य विनियोगो बोध्यते इति । निर्दिष्टस्थानिरुक्तेनेति । अनेन स्थानान्तराकाङ्क्षाभाव उक्तः । अनन्वयेति । अर्थद्वारेति शेषः । जनितावन्ययबोधोधादिति च भावः ॥

प्रकृतसूत्रोपयोगस्थलमाह—सर्वधातुक इत्यादिना । तदुपस्थितिम्—एतत्सूत्रस्यैकपदोपस्थित्याभावप्रकाशः ।

इति तदीयमाश्रये “आदत्ते” इति लेट् विधायकः, इति मन्त्रस्य करणत्वबोधकः, अस्माभिधानीमिति द्वितीयाश्रयिनिर्देशरवाख्या साध्यत्वबोधेऽपि तस्याः प्राबल्यादश्वरक्षानादाने तस्य विनियोगो नोक्तलिङ्गन तन्नादानेति पूर्वमीमांसायां श्रुतिकेनियुक्ते स्पष्टम् । तदभिप्रेत्याह—लिङ्गस्येति । इकपदोपस्थितिद्वारा तदर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपगुणादिपदनिष्ठलिङ्गस्येत्यर्थः । श्रुतीति । “अत्र” इत्यादिश्रुतीत्यर्थः । वृत्ते निष्पत्तेः उक्तकारणवाचकभावोः सूत्रादिति भावः । निर्दिष्टेति । तथा च स्थान्याकाङ्क्षाऽनियमप्रसक्तयोः ध्वनयन्माह—अपीति । याकृत्तरित्यम् । अनेन कैतुतिरन्यायध्वननद्वाराऽनुपस्थितानन्वयध्वननद्वाराऽनुपस्थितिरेव युक्तति सूचितम् । अनन्वयेति । अर्थद्वारेति शेषः, जातेष्टान्वयबोधेन नैराकाङ्क्ष्यात् । तथाच कालमावादपि न तथेति भावः । नन्वेवं “सर्वधातुक” इत्यादावपि तदपत्तिः, उक्तीत्या तत्रापि ततः प्राक् बोधनिष्पत्तेः । तथा चास्य निर्विषयतापत्तिरत आह—सर्वधातुके इति । तदुपेति । अनस्य सरला ।

दुर्बलत्वेनेति । यथा “वेन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति श्रुत्या वेन्द्या ऋचः गार्हपत्योपस्थाने विनियुक्ताया इन्द्रदेवतास्वरूपप्रकाशरत्वेऽपि लिङ्गान्नेन्द्रोपस्थाने विनियोगः श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य श्रुतिमनुमाय विनियोजकतया विलम्बोपस्थापनेन दुर्बलत्वात् । लिङ्गं हि श्रुतिमनुमाय मानदिन्द्रोपस्थाने वेन्दीमृच विनियोजयति, तावत्प्रत्ययमुक्तिः गार्हपत्योपस्थाने लिङ्गाच्छ्रयनुमानकाल एव विनियोजयतीति । तदुक्तं जैमिनिना—“मृत्तिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्” इति । एवं प्रकृतोऽपि “अवो ऽगिति” इति सूत्रस्य आदौ विधायाकाङ्क्षाद्विपर्ययित्वलिङ्गन वाक्य इत्येवमृद्धोनेत्याख्येन इकपदोपस्थान तावदेव श्रौतचर्यायेन स्थान्याकाङ्क्षया निवृत्ततया उपस्थितस्यापीरदस्याकाङ्क्षया अभावाच्छब्दोपेक्षान्वय इति । सर्वधातुक इत्यत्र तु श्रौताच्चापदायां अङ्गस्य गुणो भवतीति वाक्यार्थे वृत्तेऽपि स्थान्याकाङ्क्षानन्वयावेन तत्रोक्तलिङ्गादुपस्थित्येव तदस्य शाब्दोपेक्षय इति भावः ।

नाविकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । "मिदेगुणः" (पा० सू० ७।३।८२)

शब्दरत्नम् ।

विना स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एव नेति विशेषः । एवं च पदश्रुति-
निमित्तैषा पदैरुवाक्यतया अन्वयप्रत्यन्तरङ्गा । स्थानपद्योत्वनिर्णये उपस्थिताऽलोन्त्य-
परिभाषाया अनन्त्यस्य गुणव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतया अन्वय इति बहिरङ्गा सा,
भैरवी ।

तिम् । शान्त्यभावेनेति । गुणादीनामनेकाल्पत्वाभावेन "अनेकाल्पसित्सर्वस्य" इत्यस्यानुपस्थि-
तेरङ्गस्येति पठ्या अर्थस्य समीपादिपदार्थाहारेण "अस्तेभूः" इत्यत्रैवानेकस्य सम्भवेन
स्थानपद्योत्वनिर्णयाभावाद् "अलोऽन्त्यस्य" इत्यस्याऽऽनुपस्थितिरन्त्यस्य तु निर्णायकस्य
स्वरूपत एवाभावादिति । अङ्गसम्बन्धिगुण इत्यर्थयोधस्तु सामान्यतो जातोऽपि न लक्ष्य-
संस्कारक इति भावः । बोध एव नेति । सम्बन्धविशेषविषयकः पद्योऽन्यबोध एव नेत्यर्थः ।
न चैवमस्याः परिभाषाया अत्युपस्थितिर्न स्याद्विषयसमर्पकत्वनिर्णयाभावेन लिङ्गानिश्रया-
दिति वाच्यम्, असति बाधके विधिवाक्यस्य प्रथमविषयबोधरूपपदार्थावयवेति सामान्यतः ।
सिद्धवाक्यतो गुण इति पदस्य प्रथमान्तस्य लिङ्गत्वसम्भवात् । मौलन्तच्चेत्यादिप्रत्यय-
तारयति—एवञ्चेत्यादिना । एवञ्च—सामान्यतो बोधे । पदश्रुतिनिमित्त—विषयबोधकृत्य-
ज्ञानविषयगुणादिपदध्रुवणनिमित्ता । एषा "इको गुणः" इति परिभाषा । अन्तरङ्गत्वाद्यस्याः
प्रथमतः प्रयुक्तिमाह—पदैकेति । "अलोऽन्त्यस्य" "आदेः परस्य" "अनेकाल्प" इत्यस्य च
यथा अन्त्यत्रैववस्थापकत्वं, तदाह—स्थानपद्योत्वेति । "पादस्य लोपः" इत्यादौ यथा ।
प्रकृते सावंधातुकेत्यादिसूत्रे स्थानपद्योत्वस्य "द्विति च" इत्यस्य निर्दिष्टपरिभाषोपस्थिता-
व्यवहितस्य गुणनिषेधकत्वेन तत्प्रतिषेधकसूत्रस्य पदघटितवाक्यघटकरूपेणा निर्णय इत्यर्थः ।
एवञ्चालोन्त्यस्येत्यस्य यहिरङ्गत्वं स्पष्टमेव । अनन्त्यस्येति । कृष्णतीत्यादावृकारादिरित्यर्थः ।
वाक्यैकवाक्यतेति । सत्याः परिभाषाया यत्र स्थानपद्यो तत्रालोऽन्त्यस्येत्युपतिष्ठत इत्यर्थेन
भावप्रकाशः ।

"इकः" इतिपदोपस्थितिमित्यर्थः । अभावेनेति । गुणादीनामनेकाल्पत्वेनासर्वादेशत्वात् स्थानपद्योत्वनिर्णये
नानन्यादेशत्वाच्चेति भावः । बोध एव नेति । इत्यसस्तत्कारको नैत्यर्थः । अङ्गसम्बन्धिगुणमवगममिति सामा-
न्यशरीरकरत्येन, हेतोः सरसर्दे । अत एव विशेषतस्तत्कारकेन गुणेऽङ्गुणादिपदश्रुतिरङ्गपदोपस्थितौ लिङ्गम् ।
तत्त्वेन प्रहृष्टासति बाधके विधिवान्वये प्रथमाया विषयविभक्तिरनेन तदनन्त्यात्तयोऽसौधो ज्ञान एव । अत
एव गुणादिपदार्थानामिच्छाबोधव्यवधानेन सफटानामपि वाक्यार्थान्वयिता, तदर्थस्य तदनन्त्यविशेषविषय-
त्वेनोपस्थापकवस्तुस्य महापतेः । असतीत्याद्युक्त्या "बुद्धिर्यस्य" इत्यादौ बन्धुत्वादेस्तद्व्यापकत्वेनापत्त्या
सैवि भावः । तस्मिन्सामान्यबोधे लक्ष्यासंस्कारकत्वात्स्थानपदार्थाहारेण तद्विस्तृतिरन्त्यभावेन सार-
न्त्यस्य भानात्तदनिर्णयत्वात्स्थानपद्योत्वलिङ्गाभावाद् "अलोन्त्यस्य" इत्यस्यापठ्यति, इतिरूपोत्तरि-
सत्त्वात् । तदुद्दि-निषादेनान्तरङ्गस्येत्यादिप्रत्ययमतावयवि—एवञ्चेति । इत्यार्थत्वात्कारणवार्थक्ये
येत्यर्थः । तत्र स्थान्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन स्थानपद्योत्वनिर्णयस्य दूराप्यवगतम् । इदं संपरिधिगो तु
तद्व्याप्त्या स्थानपदार्थाहारेणोपादिपदघटितवाक्यार्थक्ये सति तत्त्वार्थः । एतेनोपस्थितौ परार्थपरि-
तिमात्रं निमित्तमिति परैकवाक्यतयाऽन्वयादन्तरङ्गपरमार्थाः । विधायैव इति खलुसादे मावयमावाक्य-
तादेव ननु । "अलोन्त्यस्य" इति तु विधिवान्वयेनान्तरङ्गवार्थबोधोत्तरं तदन्तरङ्गतया सावयवो
इति बहिरङ्गत्वं तस्याः, तं विना स्थानपद्योत्वनिर्णयस्येत्यादिनि मान्योक्तिः मापामुपेधेनेति स्व-
यम् । सामान्यबोधे बाधकमावात्, तस्योत्पत्तेश्च भावसंप्रत्ययात् । अतएव इत्यवयवविशेषात् अन्तर-
धेनि इत्युक्तेः । अतएव हेतुमाह—वाक्यैकवाक्यतेति । यत्र स्थानपद्यो, तत्र "अलोन्त्यस्य" इत्युपस्थितौ
सत्यम् ।

तद्व्यतिरिक्तमिति । विषयप्रयोजकस्य इतिपदस्य गुणपदस्य वा भाषा लिङ्गत्वात् पाठ-
स्य ।

‘मृज्येद्विद्धिः’ (पा० सू० ७।२।११४) इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदि-
मृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते । यत्तु इक एव स्थाने स्त इति प्राचा व्याख्यातम्,
यच्च तद्वीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपे-

शब्दरत्नम् ।

तदाह—इगन्ताङ्गस्येत्यादि । मृज्योरवयवस्येति । एवं च स्थानपट्टीत्वाभावनिर्णयन
‘अलोन्त्यस्य’ (पा० सू० १।१।५२) इत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भावः । नियमार्थमिदमिति ।
तत्तद्विधायकैर्विहितयोगुणवृद्धयोः ‘अलोन्त्यस्य’ (पा० सू० १।१।५२) इतिवदिदमपि
स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः । तत्सर्वं भाष्येति । द्वयोर्नियमयोः ‘सार्वधातुक-’ (पा०
भैरवी ।

धाक्यैकवास्यतेत्यर्थः । तदाहेति । तदेतन्मनसि निधायोहेत्यर्थः । एवञ्च—‘मिदेः’
इत्यादिपृष्ठा अक्षयवपट्टीत्वनिर्णये च । स्थानपट्टीत्वेति । इक इत्यस्य तथास्येऽपि परिभा-
षाया अनियमे नियमकारकत्वस्वभावादिक इत्यस्य पदस्यैकवर्णोपस्थापनतयाऽऽसंमुदायबो-
धकत्वाभावेनालोन्त्यस्येत्यस्य तत्रानुपस्थितिरिति भावः ।

नन्विहो गुणेत्यस्य सूत्रस्य परिभाषात्वकथनेन विधिसूत्रत्वमेव नास्ति नियमसूत्रत्वन्तु
इत इत्याकाङ्क्षानुत्थानायाह—तत्तदिति । अलोन्त्यस्येतिवदिति । ‘यथाऽन्त्यम्यान्त्यस्य च
प्राप्तावन्त्यस्येति तेन नियमः’ क्रियते, तथाऽनेनापीकोऽनिकश्च गुणवृद्धिप्रसङ्गे इक एवेति
नियमरूपपक्षया परिभाषात्वमस्याः सिद्धमिति भावः । इदमपि—इको गुणेति सूत्रमपि ।
नियमार्थमिति । अन्यथा गुणादिविधायकवाक्यस्य निर्णयाजनकतया वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति
तन्नाशः । भाष्यविरोधमुपपादयति—द्वयोरित्यादिना । द्वयोः—इकोगुणालोन्त्यस्येत्यनयोः ।

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थादिति भावः । तदाहेति । तदेतद्बुद्धि निधायोत्क्रमेणान्वयमाहेत्यर्थः । एवञ्चेति । तथान्वयेना-
वयवपट्टीत्वनिर्णये चेत्यर्थः । निर्णयेनेति । आधिक्येनेति भावः । नन्वस्य परिभाषालोकोरविभक्त्याजि-
यमत्वं विधित्वं दूरापास्तमत आह—तत्तदिति । ‘सार्वधातुकार्थधातुकयोः’ इत्यादिभिरित्यर्थः । अन्यथा
तेषां केपाञ्चिदैक्यम् । अत एवादी परिभाषेयमित्युक्तम् । स्थानिनियमेति । अन्यथान्वययोः प्राप्ता-
वन्त्यस्यैवेतिवदिगनिकोः प्राप्ताविक प्रवेति तन्नियम इत्यर्थः । तथा च नायं प्रसिद्धनियमविधिः, किन्तु
परिभाषाणामनियमे नियमकारिणीत्वादस्य स्थानिनियामकतया नियमाधेयत्वबन्धनः । एवमप्यपीति
भावः । तदाशय इति । प्रक्रियाप्रसादकनोराशय इत्यर्थः । तत्सर्वमिति । मृदोकोकमित्यर्थः ।
ननु ताभ्यामुक्तं नियमपक्षमनूय तत्र भाष्यविरोधादुपेक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य हेतुसिद्धिवारिका अच्छेत्तपक्षमि-
त्यादिहेतुर्किं युक्ता कृष्णपङ्क्तितामसं, नियमपक्षवृत्तेष्वयोरित्युक्तमनुल्लोकोरिव महाभेदस्य स्पष्टवेनान्वयस्य
तत्र दूषितत्वेऽपि आद्योद्भूतस्यैवामनेन तदुपहितस्य दूरेतासित्वेनास्य अन्यस्यासम्बन्धादत आह—
द्वयोरित्यादि । विधेरवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं स्वस्वहेतुवशात्पुण्यवृत्ताविति शेषः । विशेष्यविशेषण-

सरला ।

दक्षवर्णमात्रे पूर्वानया इकपदस्योपरिस्थितेः पदेकवाक्यतया तदन्वय इति । अलोन्त्यपरिभाषायास्तु भ्रष्टमु-
दायवाचकपदोत्तरस्थानपट्टी लिङ्गमिति । स्थानपट्टीत्वस्य च वाक्यार्थोपधानन्तरं दायमानतया विधियुगे-
उपरिस्थितस्यापि अलोन्त्यस्य इति पदद्वयस्य वाक्यैकवाक्यतयैवान्वयः । पूर्ववाक्याप्यंशोपपत्तीत्येव तदु-
परिस्थितेः । उपनीम्योपजीवकमानापन्नविषयताप्रयोजकपदार्थान्वयमेव वाक्यैकवाक्यत्वम् । निरूप्यनिरूप-
कमावापन्नविषयताप्रयोजकपदार्थान्वयं हि पदेकवाक्यत्वम् । तच्च ‘‘इहो गुणवृद्धी’’ इत्यस्यैव तदलोन्त्यस्यै-
नि । निदेर्गुण इत्यादौ तु वाच्य मिदेरित्यस्य स्थानपट्टीत्वप्रमाकसावदेव गुणवृद्ध्या उपरिस्थितेः पदेन
मिदेरित्यस्यावयवपट्टीत्वनिर्धारणाय नालोन्त्यस्यप्रवृत्तिरिति समुदायार्थः । नच न्यानपट्टीत्वस्यैव विधे-
यताप्रयोजनरहस्यापि वाक्यार्थोपधानान्नेव दायमानतया एव एव इक इत्यस्याभ्युपगमिनेः कथं पदेक-

चक्षेपपक्षे ऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभे 'स्पष्टीकृतोऽस्माभिः ।

शब्दरत्नम् ।

नपक्षमिति । दूषणोद्धारस्त्विति । "मिदं—”इत्यत्र मिदं हिमिदिस्तस्येति व्याख्या-
नात्त दोषः । "पुगन्त" (पा०सू०७।३।८६)—इत्यत्र पुंस्त्वन्तो लघ्वो उपधेति व्याख्येय-
मित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः । न च यापयति, क्षमापयतीत्यादौ दोषः । गुणे
भैरवी ।

दूषणोद्धारप्रकारं दर्शयति—मिदेरित्यादिना । इत्यादीनि । आदिना मृजेर्द्विदिरित्यस्य
परिग्रहः । तत्र हि अत्र इत्यपकृत्यत इत्यादिद्रष्टव्यः । भाष्योक्तेति । नन्वेवमाप्यानुकार्यस्य
स्वयद्रूपमेव स्यस्य प्रौढत्वप्रदर्शनमनुचितमिति चेत् ? न, सम्भवमात्रेण तदुक्तेः । दोष इति ।
पुनश्चन्त्यस्याऽऽकारस्य गुणापत्तिरूपो दाप इत्यर्थः । ननु सन्निपातपरिभाषया पुंस् कृते गुणो
न भविष्यति । यस्तु गुणे कृते "अत उपधायाः" इति वृद्धिरिति । तत्र, अङ्गुत्तरपरिभाषया
तदप्राप्तेरिति चेत् ? न, पुननिमित्तकं कार्यं कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषया अप्रवृत्तिरिति सिद्धा-
न्तात् । अत एव 'अदिद्वय' इत्यत्र इत्यस्य सिद्धिः, क्षमापयतीत्यत्र सन्निपातपरिभाषयास्तत्र
प्रवृत्तिसंस्कारेऽपि यस्य गुणापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । यदि "वेलेः कनोपेः" इपि निर्दयेन पुंस् कृते
इच्छिद् गुणो भवतीत्युच्यते, तदा प्रतिपत्तिगौरवमिति प्रदर्शयन्नाह—गुणे कृत इति । न चाङ्ग-
वृत्तपरिभाषया वृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यम्, तस्या द्वयोरिति निर्देशेनानित्यत्वात्,
भावप्रकाशः ।

तः । तदाह—तच्छेपपक्षमिति । स्वरूपभेदे तथाकियुंका, नतत्र तथा । अत एव मान्योक्तिस्तथेत्यु-
क्तमिति भावः । आहुरित्यनेन गुरुमेव सूचिनामर्षिं मूलहृदाह—तच्छेपपक्षेऽपीति । तत्रकार सङ्क्षे-
पेणाह—मिदेरिति । उपधेतीति । द्विविधपुरुषार्गः समाहारद्वन्द्व इति भावः । आदिना "मृजेर्द्वि-
दिः" इत्यत्रात्र इत्यपकृत्यते इत्यादिसंग्रहः । भाष्योक्तेति । न स्वकल्पनेति भावः । यत्नेव सति निर-
मपक्षमनूय तच्छेपपक्षमिच्छामाहुरिति न्यूनपञ्चम्यन्वयित तच्छेपपक्षेपोरुपाधत्माभिरित्यन परेर्हकं
रितं वच इति खण्डिनकृत । तत्र, मध्यमन्त्यस्य दोषोपस्थेनेत्यातङ्गनेः । अत एव तदुपाधत्माहुरित्यस्य
सत्त्वेन तदननुवादेनान्यत्वात्तत्त्वं स्वीयप्रत्याज्ञानेन मूलत्वात्तत्त्वं वक्ष्यमाणरीत्या मूलत्वात्तत्त्वं तदवस-
एव रिक्तत्वात् । तदेव ध्वनयितुं तं ग्रन्थवतापयितु मृजेत्तरप्रीदत्वं सूचयितु च शङ्कते—नचेत्यादि ।
आदिशब्दः सादृश्ये । दोष इति । आकारस्य पुगन्तेति गुणापत्तिरिति भावः । अन्त्ये यस्य तु लोपं
वाधित्वा न सः, लघूपपसाहस्येण पुगन्तस्याच एव ग्रहणात् । यत्तु कौस्तुभे सन्निपातपरिभाषया नाय
दोष इति समाहितम्, तत्र, पुननिमित्तकार्यं कर्तव्ये तस्या अप्रवृत्तिरिति भाष्यादौ सिद्धे नान्तत्वात् ।
अत एव 'अदीदत्' इत्यादिसिद्धिः । 'क्षमापयति' इत्यत्र तथा अनिवार्यत्वाच्च । पुंस् इत्यस्य विवक्षितसत्त-
सरला ।

स्वरविरोधादिति । अन्यस्यानित्यत्वेन इकथानन्यत्वेनेत्यर्थः । अनयोस्त्यागे इति । एकशब्दसम्भ-
द्वपुषमद्वयन्यायेनोभयोरप्रवृत्तामित्यर्थः ।

दूषणोद्धारस्त्विति । तच्छेपपक्षे "मिदेगुण" इत्यादौ परस्परविरोधस्थले सर्वोद्देशगुणाभापत्ति-
निराकरणार्थं "मिदिमृजिपुगन्तलूपपच्छिद्विशिष्टप्रभुदम्बिग्रहणं कर्तव्यम्" इति वातकृत्नोक्तम् ।
"मिदेगुणः इय इति वक्तव्यम्" "मृजेर्द्विदिरिति वक्तव्यम्" इत्यादिसिद्धयर्थः । एवञ्च मिदादिस्थलेषु
दोषनिवारणाय स्वरशब्दचिह्नरूपरूपस्य निराकरणमित्यर्थः । न दोष इति । मृजेर्द्विदिरित्यत्र
"मृजेर्द्विदिः" "अवो ङिति" इति योगद्वयस्थाने "मृजेर्द्विदिरचः" "पुंस्ति" इति योगद्वयस्थानेन
गृजधातोर्वचनस्याचो वृद्धिर्भवतीति तदर्थान्न दोष इति बोध्यम् । व्याख्येयमिति । पुंस् अन्तः
पुगन्तः लघ्वो उपधा लघूपधा पुगन्तश्च लघूपधा च पुगन्तलूपपक्षे तस्येति विग्रहेणाहवचस्य पुगन्त्यव-
हितपूर्वान्वयस्य उपधाभूतलुपवर्जस्य च गुणो भवतीत्यर्थकणादिनत्तोत्यादौ न दोष इति तन्नावः ।

शब्दरत्नम् ।

कृते वृद्ध्या रूपसिद्धेः । अत एव “समयाच्च यापनायाम्” (पा०सू०५।४।६०) इति निर्देशः सङ्गच्छते, तदाह-कौस्तुभे स्पष्टीकृत इति । नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचां पक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु । लघूपधांश्च इक्षपरिभाषानुपस्थितावनिरलक्षणत्वाद्भिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिमिया उपेक्षित इति । वनोः कृत्त्वस्यानिरलक्षणत्वेऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य पदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् ॥

भैरवी ।

अमत्त्वाच्च । अत एव पितृतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः, स न वक्तव्य इत्येव सत्याः प्रयोजनम्भाष्ये उक्तम् । अत एव—गुणोत्तरं बृद्धिप्रवृत्तिस्वीकारादेव । फकारस्य गुणापत्तिरपि यापनेति निर्देशेन नेति यदि कल्प्यते तदाऽधिकङ्गारवम्, पुन्यन्त इति व्याख्यानमेव युक्तमिति तात्पर्यम् । एवम्—पुन्यन्त इत्यादिरीत्या दोषामावे सति । वनोः । “असिगृधि” इति सूत्रनिहितम्नोः । उचितमिति । ज्ञापकमूलकमाख्यान्तरकल्पनापेक्षयाऽस्मिन्पक्षे ‘प्रतिपत्तिव्यवस्था-

भावप्रकाशः ।

मी वे ॥ न मानम् । अथ एव 'श्मापयति' इत्यर्थोऽत्रेष्टस्तद् ध्वनयन्नाह—गुणेति । वृद्धेति । "अत उप-
धायाः" इत्यनेनेति भावः । अत्रचतुपरिमाणा तु द्वयोस्तित्यादिनिर्दिष्टादमित्या अत आह—अत पुणेति ।
नन्दनित्यत्वेन वृद्धेः प्राप्तत्वादिवैयर्थ्यः । सदाहेति । तदेतन्मनसि निधायाहेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स्पष्टी-
कृत इतीति । 'आपयति' इत्यादी चोपपरिहारबोधाभ्युक्तत्वात् तदुपपन्नोद्धारस्य तत्रास्त्वष्ट्यात् । फोस्तुमे-
व तथाप्रतिपादनाद् चिन्तयितुमष्टीकृत इत्युक्तिः गुष्ठवेवेति भावः । एवं तच्छेषपक्षस्य निरुद्धे-
पक्ष नियमपक्षः, तयोरेकस्योक्तत्वेन तस्यापि निरुद्धत्वात् । लघूपधेति । तत्रैव दोषसत्वात्तन्मात्रोक्तिः ।
यतेनैतदुक्तया पुनस्तांशे तदुपस्थितिरस्तीति सूचितमित्यपास्तम्, युक्तिर्नास्त्यात् । एवञ्च तच्छेषपक्षाऽपि
बुद्ध एव । तन्मर्मनपरमार्थं त्वेकदेश्युक्तिः । अत एवाविवेककस्तुः प्रयुक्तो मूले, एवञ्चाहुर्गिति नाराचि-
बोधकम्, किन्त्वभियुक्तोक्तत्वबोधकमिति बोध्यम् । तदेतद् द्रवयितुं वयं यथाशयणापुक्तिं पृच्छामि—तोरि-
ति । उचितमिति । आप-रमूलकभावयान्तरावरूपनष्टेनुकलापवर्गमित्येतेन । अथ केचिद्—एवञ्च 'भ्रमाद'-
इत्यस्य सिद्धये तदावश्यकता सूचयितुम् । न आतन्त्र्यविकार इत्यत्रयस्याप्युक्तयुवाया निर्वाहः, अन्यार्थ-
वृत्तेनैकेषुगुणेति पृथग्योगेनापि व्यापृत्तिसिद्धौ सा नैतदर्थेति "व्यञ्जः सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्थमाध्यवि-
रोधापत्तिः । एवञ्च सपदोपस्थितिपक्षकम् "द्रव्यगुण" इति पृथग्योगेक्षणवत्पतमेवोचितम् । अत एव उप-
ता'इत्यादौ व्यञ्जनस्य मुणो न । नन्वत एवाहरेरङ्गगमात्पूर्वं परत्वादौ वृद्धो पञ्चादिति "एवमेव लक्षणम्" इति-
न्यायेन पुनर्व्यञ्ज्यभावे 'भ्रमाद' इति सिध्यति । आशङ्क्य विप्रतिषेधानपेक्षयंवेति कैटयोस्समेवास्तिथितं वा-
च्यम्, विकारान्यानुपूर्व्यां भ्रमेऽप्यागमन्यानुपूर्व्यां भेदेन एवमेवेतादौ वृद्धत्वापत्तेरुपपत्तयेयोग्यसम्प-
त्तत्वेन ॥ निषेधामायाश्च कैटयोक्तप्रकारस्यैव चिन्तयत्वात् । न आत एव "वृद्धेति" इत्यत्र, प्राप्तिर्न

संख्या ॥

रूपसिद्धेरिति । आदन्ताङ्गं निमित्तीकृत्य जायमानः पुक् आदन्ताङ्गविधातारगुणमवृत्तिं प्रति निमित्तं न भवतीत्यर्थः, मन्त्रिपात्रपरिमाणपदा गणरदाप्रवृत्तेष्व ।

फौस्तुम इति । तत्र हि मिदिमृत्पुगन्तलपूषाये पूर्वोक्तदृष्टोदात्तप्रकारमुत्तरदा कश्चिद्विदि-
मप्रपदेव दूषणोद्धारप्रकारस्तैवमुक्तः—“कृष्टोदात्तान्” इत्यत्र ककारात्पूर्वोदात्तप्रकारेण कण्ठगुणोक्त-
कारस्य गुण इत्यर्थरत्नात् “कृष्टोदात्तं गुण” इत्यत्र “उत्तरं गुणः” “दृष्टो” इति दोष विभाव दिगी-
ययोगे चरित्वरन्मुक्तस्य दृष्टोदात्तकारस्य गुणो मध्यमोदयवत्त्वात्, एष्वृष्टोदात्तकारस्यिदमुदात्त-
गुणादितरं पूर्वस्य च गुणः” इत्यत्र दृष्टोदात्तकारस्य दृष्टं स्वीकृत्य दृष्टविभागात्पुनरुदात्तं (दृष्टोदात्तं
परं दृष्टं) इत्यर्थे, दृष्टः आदित्यो वर्णप्रकारादुदात्तस्य वेदनं पूर्वस्य वा दृष्टात्तमर्थं मुनो दृष्टोदात्तकार-
च दोष इति । उपपत्तिमिति । “मिदिमृत्” इत्यादी कर्त्तृप्रकारात्पुनरुदात्तमात्रं दृष्टं इति (तत्रम्) ।

अत्रां मध्य इति । यत्तु प्राचोक्तमन्त्यादयः पर इति । तत्र, “शे गुचादीनाम्”
(पा० सू० ७।१।५९) इत्यादावन्त्यस्याचोऽसंभवान् । तस्यैवान्तावयव इति ।

शाम्भरयम् ।

इत्यादाविति । आदिना सलन्तलक्षणो नुम्, इदिनो नुमित्यादि च । अचोऽ-
भैरवो ।

दोचित्यम् । किञ्च “मृजेर्द्विः” इत्यत्राच इत्यस्यापकर्षे ऋादे इत्यत्राचो गुणापत्तिनाशा-
यानन्त्यधिकारेऽन्त्यसंज्ञास्येति परिभाषायाः प्रवृत्तिः स्वीकार्या । “रुच्छत्युताम्” इति
सूत्रे ऋकारान्तरस्य प्रसङ्गः कार्यः, “रुच्छतोऽङि” इत्यत्रयोगविभागश्च कर्तव्यः, इत्यधिकं
तच्छेषशब्दे गौरवम् । किञ्च परिभाषायोगुणगुणभावो “गुणानाञ्च परार्थत्वात्” इति न्याय-
विरोधात् युक्तः । किञ्च स्वप्नस्य गुणशरणे जनेर्देविधानस्य ज्ञापकत्वमाश्रयणीयं, तदपेक्षया
ऽन्य सूयस्य पदोपस्थापकत्वमेव युक्तमित्याशयेनाह—दिमिति । अत एवेगलक्षणा वृद्धिरिति-
व्येति भाष्यीयोपसंहारः साधु सङ्गच्छते ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्रत्ययेनाविवक्षित्ये । एवञ्च येननाम्यवधानन्यायेन ‘भ्रमाद्’ सिध्यतीति कौस्तुभोक्तमेवास्तिवति वाच्यम्,
अत्रादि प्रत्ययस्योत्थितान्ताश्च येनाश्रितस्याशेषरुन्वयस्यैवोचित्येन च तदोत्थितैवायुक्तत्वात् । अत्र एव
तच्छेषशब्दवशादात्प्रसङ्गे—“नेवं विशायने—बहुक्रोद्विगमः समाश्रयन्दः । किं तर्हि ? तत्पुरुषार्थः । अत्र
न्यं येनदेवं विद्येयम् अत्राविशेषणे हि सतीह प्रत्ययेत—‘मिनसि’ “विचनसि” इत्यवश्यपदयुक्तमाभ्योक्तिः
सङ्गच्छते । अन्यथा बहु क्रोद्विगमद्वेऽपि प्रत्ययेनेने विद्येयीकरणेन ‘मिनसि’ इत्यादावदोषेण तथोक्तेर-
युक्तत्वं स्पष्टमेव । तस्मात् ‘यथिग’ इत्यादौ व्यवचनागुणायास्य स्थानिनिर्देशार्थेन पदोपस्थितिपक्षे-
ऽप्यावश्यतस्त्वभिवायेऽन व्यावृत्तये वृद्धेऽस्य मरीमृक्कः इत्यादेरनभिधानम् । अन्यथेत्यत्रापि तत्र
रीगादेः “कश्यशादी” इतिवाचित्ये गुणमावाचोक्तप्रकारान्यतमावश्यकत्वेनाश्रित्यभाषासङ्गतं, स्पष्टे-
वेति बोध्यमित्याहुः । वस्तुनः स्थानिनिर्देशार्थमप्यावश्यकमिदम् । एवञ्च “मृष्टः” “मृष्टवान्” “मित” “म्य-
नुवीत्” इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगुणनिषेधसिद्धिरपीति तत्त्वम् । अत एवकारस्तच्छेषपक्षे “मृष्टो-
ऽङि” इत्यादौ योगविभागादिप्रयुक्तगौरवनिरासाय । ननु तदर्थं वस्य भाषोक्तया परिभाषैव सिद्धिः ।
सत्याम् “भद्रमुपवृ” इत्यादिसिद्धिर्षमभावदयकत्वस्य भाष्यारुद्धस्यान्यत्र सिद्धास्तिवत्त्वात् । यद्यपि “व्यञ्ज-
सम्प्रसारणम्” इत्यत्र “भ्रमाद्” इत्यस्य सिद्धिः सप्तोपस्थितिपक्षकेनेत्ये गुणेति सूत्रेणैति, साऽन न तदर्थ-
स्युक्तं तथाप्यन्याथ साऽऽवश्यकीति तत्रैव तदमे प्रविषादितम् । इदमेवामिमेत्य प्रकृतवृत्ते यस्या ‘भ-
माद्’ इत्यस्यसिद्धिरिति तच्छेषपक्षेऽनपकर्षं न दोष इति सूचित्वेन गुणेत्यत्र वृद्धिप्रवृत्तकमावश्यकत्वं
उक्तिः । नूनं इत्यादौ न भवतिवति प्रत्याख्याने मिमर्तिवति इत्यादौ ध्वज इति सूत्रमाश्रययोगे च दोष-
सादवश्यम् । नवेपामनभिधानं वक्तुं शक्यम् । तस्मादुक्तैतेन तच्छेषपक्षः, किन्तु पदोपस्थितिपक्ष-
इति बोध्यम् । इत्यत्रावृद्धिरिति तस्यैत्यादिभाष्यीयं वाच्यमपि निरावापमेवेति भावः । तदाह—इति,
दिमिति ।

प्रसिद्धत्वात्तदमे दोषमावाचाह—इलन्तेति । इल्ल अन्तश्चरमावयवो यस्य निमित्तसमूहस्य तन्नि-
मित्तक इत्यर्थः । इलन्तावधिक इति यावत् । तेन “मसृजि” इत्यादिसङ्ग्रह इति भावः । न आदिः प्रमु-
त्यर्थेन मूले, अपि तु प्रकारार्थः अन्यत्रापि दोषतत्त्वात् । तदाह—इदं इति । तथा च “अनिदि-
ताम्” इत्यत्रानिदिद्विप्रवृत्तैवध्यापत्तिः । तत्र एव ज्ञापनात्तत्रादोषकल्पनापेक्षया तथा व्याख्यानमेवोचि-
तमिति भावः । प्लेनोक्त्यापकात्तत्रादोषेण तदुल्लेखो व्यवहः । अत एव मूलकृता प्रथममपि तत् न्यक्तमिति
मान्यानुसार्युक्तमप्यस्तम् । अत्राप्यादिः प्रकारे । तेन “पठः पुम्” “पच उम्” “रूपादिभ्यः” इत्यादि सङ्ग्र-
हः । एवञ्च “तृणइ” इत्यादिनिर्देशसङ्ख्यातिः । तथाच मूलेषुकापकादिशब्देन इलन्तसमन्विमिद्विधा-
कत्वसादृश्यत्वेन सर्वेषां ग्रहणमिति भावः । ननु निस्तरणमाम्येनान्त्याहविकल्पप्रवृत्त्यागमत्वमेवेति न
दोषोऽत आह—नुम इति । नन्वेवमपि “पठः पुम्” इत्यादावुक्तरीत्या न दोष इति चेत् ? तथा प्रवृत्त-
शोषोऽत आह—नुम इति ।

तेन त्रपूणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न मिष्येत् । अभक्त-
त्वे तु वहलिह इत्यत्र “वहाभ्रेलिहः” (पा० सू० ३।२।३२) इति खशि “अरु-
द्विपद्-” (पा० सू० ६।२।३२) इति मुमोऽनुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वात् । यत्तु
अभक्तत्वे दीर्घो न स्यादिति, वत् “तदादिग्रहण स्यादिनुमर्थम्” इत्यङ्गसंज्ञासूत्रस्य-

शब्दरत्नम् ।

सम्भवादिति । मुमो मित्त्वं तु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति मुवादावन्त्यस्यैव स्या-
दिति भावः । दीर्घः सिद्ध इति । तच्छब्देन यस्य विहितः स समुदायः पराभ्यस्यते इ-
ति भावः । यद्यपि तस्यान्त्याच्च इति व्याख्यानेऽपि भवितेत्यादौ तासवपदेनो लघुप-
धाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य “दीघीवेवीटाम्” (पा० सू० १।१।६) इति निषेधारम्भेन
लोकव्यवहारेण चावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषः, तथाऽपि तथा न
व्याख्यातं, पञ्चारत्नीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्तौ
भैरवी ।

अन्यथैवेति । न च “अनिदिताम्” इति सूत्रे अनिदिद्ग्रहणस्यैवं सति वैधर्म्यापत्तिरतो ज्ञे-
न ज्ञापनेनान्त्यस्य न भविष्यतीति वाच्यम्, अनिदिद्ग्रहणस्यार्थान्तरे ज्ञापकत्वकल्पनापेक्ष
योक्तव्यं ज्ञापकताया उचितत्वात् । ननु तच्छब्देनोपस्थितत्वादन्तावयवपरामर्शः स्यात्, एव-
ञ्चाङ्गस्य नान्तत्वं दुरुपपादमेवेत्यत आह—यथेति । यथपीति । अस्य न दोष इत्यत्रान्वयः ।

भावप्रकाशः ।

वारापेक्ष या तत्सामर्थ्येन तथान्यायानरयैवोचित्यात् । तदाह—मुच।वाचिति । आदिः प्राग्वत् । अन्त्य-
स्येति । “अले।त्यरय” इत्यनेनेति भावः । यत्तु सूत्रे श्व प्राचोवतवृत्तावपि “अच” इति निर्धारणे षष्ठी
पञ्चमी, जातो चतुर्थचनमिति वैषयिकारभ्येनान्वयात्सामानाधिकरण्यात्तद्व्यपनमनोरमाप्रत्यक्षित्य इति
खण्डनहृत् । तत्र, योजनया सूत्रस्यासिद्धिर्वायप्रतिपादकतावस्थेयं दृष्टित्वेन तथोक्तैरुक्तत्वात् । ननु
तच्छब्देनाचूपरामर्शं तस्यान्तावयवत्वेऽप्यङ्गस्यानान्तत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरन आह—तच्छब्देनेति ।
यस्येति । तच्चद्विषयोद्देश्यरूपस्यैव । तद्वागस्तु मिदग्रहणादिङ्गादिष्वेकवाक्यतयैव । अत
पवाह—समुदाय इति । अत एव “समुदायमकोऽसौ गोऽसहतेऽवयवस्येगन्तां विहन्तम्” इति गार्ह्यं
उक्तं इति भावः । व्याख्यानेऽत्र “त्रपूणि” इत्यादौ न दोष इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—भवितेत्यादि ।
आरम्भेणेति । अन्यथेतदन्तदनवयवत्वेन गुणाप्राप्तया तद्वैधर्म्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु नाय शापकः,
तस्य प्रयासयानात् । विश्वं यस्मात्प्रत्ययेत्यनेन तदादिग्रहणाद् कानिचित्पिभङ्गवरय भवितिति तान्ते वि-
धानात्समुदायघटयत्वेनायवर्णानामिदेषोपपन्नत्ववयवत्वम्, न त्वेति गुणाप्राप्तया तस्य वारिध्यादय
आह—लोकैति । इत्यावयवस्य तद्वत्तात् शरीरावयवत्वव्यवहारस्य लोके वस्तुत्वादिति भावः । तथा
तस्यान्त्याच्च इतीत्यर्थः । पञ्चारत्नीति । प्रमाणे गणने तुक् । विभज्यान्वाख्याने दात । अनेन पूर्व
सरला ।

न दोष इति । त्रपूणीत्यत्र मुमागमस्यान्त्यान्वयवत्वेऽपि अन्यवाक्यवः समुदायावयवो भवतीति
न्यायेन समुदायावयव उक्तः तदवयवस्य मुमागमस्य समुदायावयवत्वेन अङ्गस्य नात्रापि “सर्व-
मरणे” इति दीर्घमिदं । अथ च प्रमाणम् “दीघीवेवीटाम्” इति सूत्रे इदं ग्रहणम् । तद्वि भवितेत्य-
त्र दादेशस्य सार्वधातुत्वेन तन्निमित्ताद्गतत्वावयववशात्प्रत्ययप्राप्त्यस्य इत्येतावयवत्वेनाङ्गस्य रूप-
पादाप्रत्ययस्य गुणस्य निषेधार्थम् । व्याख्यानायपि चाङ्गस्य रूपवत्तामावादेन गुणाप्राप्त्येतिदं स्पष्ट-
रपत्तेरिति । यदि तु तदादिग्रहणेऽपिद्विषयस्य ग्रहणात् “वसिन्मिषि” इति सूत्रेतावगमस्य प्रत्यय-
निषेधादेर्दृष्ट्याय वात्ताव्यं तर्हि “श्वसिञ्चात्तुद्” इत्यर्थं भाष्यमेव प्रमाणम् । एतावन्निष्पारिकम्, नि-
येति परिमार्ष्टुं तन्मिदं द्रष्टव्यम् ।

वार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ।

स्थानेयोगेति । स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

“इगन्तः” (पा०सू० ६।२।२९) इति स्वानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ । त्रपूणीत्युपलक्षणं ‘तां ता पिण्डानाम्’ इति नलोपमिद्वेः । तानि तानि इत्यर्थे “शेदउन्दसि—” (पा०सू० ६।१।७०) इति शेलेपे तदुदाहरणम् ॥

स्थानेनेति । स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः । तन्निरूपितसम्बन्धः पष्ठवर्धो न तु तद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति । एत्वंमिति । व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत पेनेति योऽध्यम् ॥

भैरवी ।

अत्र—‘त्रपूणि’ इत्यादौ । इगन्तेतीति । द्विगुसमासे इगन्तोत्तरपदे परे संतथावाचि पूर्वपदप्रकृत्येत्यर्थेकेनेगन्तेति सूत्रेण स्वरानापत्तिरित्यर्थः । नलोपसिद्धेति । प्रातिपदिकान्तस्थावयवस्य हि लोपविधानात् ॥

ननु “स्थानं योगो यस्याः” इति समानाधिकरणपदकबहुव्रीहिर्नैव सामञ्जस्ये व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनमनुचितमत आह—तन्निरूपित इति । स्थाननिरूपित इत्यर्थः । सम्बन्धः—निवर्त्यनिवर्तकभावः । अनेन—व्यधिकरणपदकबहुव्रीहिप्रदर्शनेन । अत्र एव—निपातप्रकाशः ।

नित्यत्वानुमिति युचितम् । अपिना समानसङ्ग्रहः । इगन्तेतीति । द्विगवेतेषु पदेषु संतथावाचि पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः “इगन्तकाल” इतिवृत्तिरितिद्विगुस्वरित्यर्थः । द्विगु वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वात्सम्भवात् । एतेनान्तरङ्गत्वात्प्राक् स्वरप्रकृत्या तत्तत्त्रेऽपि न दोष इति मान्वाक्तिः प्राचामनुशेषेनेति ध्वनितम् । भाष्यमपि तत्रैव एवानुकूलमिति प्रायुक्तम् । ‘मुञ्चति’ इत्यादिविवक्षे तु फलमावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यशङ्क्यतिः । ‘आनेमुक्’ इत्यादौ तु वचनसामर्थ्येन ‘भाष्यादिप्र’ माप्येन च वर्णस्य वर्णावयवत्वं गीर्ण बोध्यमिति दिङ् । ननु तदादिप्रकृतेनागकत्वे इव परादित्रेऽपि ‘त्रपूणि’ इत्यादौ न दोषः । नञागमतत्वे विशिष्टे एवार्थवत्प्रत्ययत्वादि इति नियमः । “यदा वामाः” इत्यस्य तु फलमावादप्रवृत्तिः । शाकानोपिनत्वेऽपि दण्डोत्पत्तिवदङ्गस्य नान्तावमविरुद्धम् । एतेन परादित्वे ‘वदलिह’ इत्यादावनुस्वारानिर्णय इत्यादौ एवामकत्वपक्षोऽप्युपेक्ष्यः । ‘त्रपूणि’ इत्यादावन्तात्वादङ्गस्य दीर्घाप्रसङ्गत्वेति गुरुमये ‘त्रपूणि’ इत्यादेः परादिस्वरूपकत्वेनोपपत्तेर्मूलं त्रिन्यमिति खण्डनक्रुक्तिः परास्ता, उक्तयुतेः । किञ्चाप्रसङ्गाच्चेति पञ्चमन्तपाठस्य तत्रोपलम्भात् । अत एव यावत्स्याप्यमिगुलम्भानुवादकमूलमङ्गातरत आह—त्रपूणीत्युपेति । ‘या ता’ इत्यादौ नलोपसिद्धेस्तदुपलक्षणमित्यर्थः । अप्रसिद्धत्वात्सार्धतरित्तिमाह—तानीति । अर्थे इति । इत्यथकठद्विषतादृशशब्दप्रयोगे इत्यर्थः । तदुदाहरणमिति । नलोपेदाहरणमित्यर्थः ।

ननु स्थानशब्दस्य योगत्वाभावेन पष्ठवास्तदर्थयोगेऽपि तच्छब्देन सहयोगमाभावेन स्थानार्थविशिष्टसम्बन्धस्य पष्ठवर्धनाभावेन च मूलमयुक्तमत आह—स्थानशब्देति । ननु स्थानार्थस्य पष्ठवर्धने समा नाधिकरणबहुव्रीहेत्याख्येन व्यधिकरणोक्तियुक्तैव आह—तन्निरूपित इति । निरूपितत्वं चतुर्थार्थः । तन्निरूपितसम्बन्धः पष्ठोवाच्य इति भावः । सम्बन्धः—निवर्त्यनिवर्तकभावादिः । अनन तथात्रिग्रहप्रदर्शनेन । मूलतया तथा काप्यनुक्तेराह—ध्वनयतीति । अत्र एव तथात्रिग्रहप्रदर्शनेन । एवञ्च ‘स्थानं पष्ठवर्ध’ इति वदन्तः प्राञ्चान्त्या एवेति भावः । एतच्चापवादितम्पस्ताधुवमुक्तं भाष्ये । एवञ्च ‘स्थानं पष्ठवर्ध’ इति वदन्तः प्राञ्चान्त्या एवेति भावः । एतच्चापवादितम्पस्ताधुवमुक्तं भाष्ये । एवञ्च गूले मध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपकन्यास्ताद । अत एवेतीति । निपातनादेवेत्यर्थः । एवञ्च गूले मध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपकन्यास्ताद । अत एवेतीति । निपातनादेवेत्यर्थः । एवञ्च गूले मध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपकन्यास्ताद । अत एवेतीति । निपातनादेवेत्यर्थः ।

सरला ।

अनेनेति । व्यधिकरणबहुव्रीहिर्नैवैत्यर्थः । समानाधिकरणबहुव्रीहौ तु स्थानं योगो यस्या इति विग्रहेण स्थानस्यैव सम्बन्धत्वं स्यात्तच्च नेष्यते । एवञ्चानिर्णयितसम्बन्धविशेषपष्ठवन्तपदवदिति एवे

अनेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः । वलीय इति । तेन चेत्ता
स्तोतेत्यत्र प्रमागत आन्तर्यवानकारो नेति भावः ॥

। शब्दरत्नम् ।

गुणप्रमाणेति । प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः । गु-
भैरवी ।

तनादेव । न चेयं स्वकल्पनेति अमितव्यं, भाष्यकृतैवोक्तत्वात् ।

। ह्रस्वत्वादिति । एतेन “प्रमाणे द्वयसज” इति सूत्रप्रसिद्धस्य नैयायिकमते प्रसिद्धानां
भावप्रकाशः ।

येन उभयत्रान्वय इति भावः ।

परममूले यशानेकविधमिति । अस्याक्षराद्यो महानपरिमाणेन्दुशरस्याख्याने द्रष्टव्यः । अनेक-
विधस्य ह्यादिपरार्थपर्यन्तेषु सत्त्वात्सुयोभावेन प्राचीनमनेन तद्विशेषस्वरूपमाह—मूले अनेकविधमिति ।
स्थानेति । परिभाषाफलमाह—प्रमाणेति । ननु नानावाक्यस्य वैशेषिकादिप्रसिद्धप्रमाणकरणस्य च प्र-
माणम्, अनुपयोगात् । प्रत्युतेष्टासिद्धेक्षात् आह—ह्रस्वत्वादिति । गुणत्वेऽपीति । तथा च तेनैव सिद्धे
पुनस्तद्ग्रहणं व्यर्थमिति भावः । यत्तु गोबलीवदन्यायेन पृथगुक्तिरिति । अत्र, तत्स्थितासत्त्वात् । तथापि,
गोशब्दस्य स्त्रीवसगानाधिकरणं पुंसवममानाधिकरणञ्च गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानाधत्तम् । तत्रापि
प्रसिद्धम्, अन्यं तु तात्पर्यग्राहकतापेक्षां काचित्कम् । यथा ‘गौर्वाहीरुः’ इत्यत्र ‘स्वे गावः, एता गावः’ इति
“स्वमशति” इत्यत्र भाष्ये । अन्येन हि “यस्नेनैतं गा मीणन्ति, अन्येन द्वौ, अन्येन त्रीन्” इति “त-
द्विषासर्व” इत्यत्र भाष्ये । “यदा गौः सामान्येन विवक्षितः” “यदा गौविशेषत्वेन विवक्षितः” इति
“तस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये “एगान् गाश्चतुरः पश्य” इति “प्रथमो” इति सूत्रे भाष्ये, च । अत्र एव
‘गौ’ इति तन्मात्रास्वरसतः स्त्रीव्यक्तिशेष एव । अत एव च तत्र सामान्यविशेषभावभावाद् इन्द्रसिद्धिः ।
एतदेवाभिप्रेत्य “स्वदादौनि सर्वैः” इति सूत्रेऽयमपि योगः शक्यो वृत्तमित्युक्तत्वेदेनैव प्रयोजनं मन्दूयेदं
तर्हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोरस्तच्छब्दे देवदत्तसम्बन्धयोर्द्वौ माभूदित्युक्तम् । एतदपि नारिण प्रयो-
जनं ब्राह्मणं गार्ग्यमानय’ इत्यादौ इन्द्रवारणाय तयोर्द्वौ नेत्यस्यावश्यं वक्तव्यत्वादिति उक्तं यदि

सरला ।

स्थानेपदमुपतिष्ठति इति “पट्टीस्थाने” इत्यस्यार्थः फलनि । एवञ्च “इत्ये यणवि” इत्यादौ दृक् इति
पट्टीश्रुत्या स्थानेपदमुपस्थापकः स्थाने यण स्यादित्यादिरर्थः सिध्यति ।

अयमिति सिद्धिः—उक्तार्थस्वीकारे इत्यः शब्दरूपं वेगावाशय्य तात्स्थानतया तत्र यण् भवतीत्युक्तेन साम-
ान्यस्य, यणोप्याकाशस्थानावसिद्धेस्तदर्थं सूत्रस्य निश्चयजननत्वात् । यदि तु दृग्गुणारण्यस्थाने यणुच्चा-
रणं कृतव्यमिति व्याख्यायते तर्हि अयस्य सामान्यस्येऽपि मात्रादि—इकासप्तवारणाधिष्ठानस्थाने अर्ध-
मात्रिक—यथासाधारणसम्भवः । एवं दीर्घादिविधौ एकमात्रवाधिरूपे सुतरां द्विमात्रोच्चारणसम्भव इति
न देश-वाग्ने वा दानपदार्यो भवितुमर्हति । जीर्मास्त्वानुमनः द्यमाणां स्थाने शरे, प्रहरिण्यमिति
प्रादेशमात्रप्रमाणितद्वयस्थाने अरतिमात्रप्रमाणितसरप्रसरणसम्भवेन दर्मस्यपदेतिरात्फलजन्य-
रस्य दार्या सम्भवेन स्वस्यप्राप्त्युत्पन्नकथरूपस्थानपदार्थोऽपि न भवितुमर्हति । तस्यापि फलस्य यण-
साम्यप्रमाणत्वादिति ।

शब्दरसम् ।

पञ्चदशेनोक्तप्रितयातिरिक्तधर्ममात्रम् । तेन “अनान्तवर्गमेवैतयोरास्तव्यम्” इत्यादिस्थाने-
न्तरतमसूत्रस्यभाष्येण न विरोधः । अन्तरतमाभाव एव गुणविधौ ककाराकारयोः

भैरवी ।

पानुरयोगाच्च ग्रहणमिति ध्वनितम् । स्वताम्रप्रसिद्धगुणपदार्थे दर्शयति-गुणशब्देनोक्त इति ।
गोराशब्दादिति श्रीचण्डेः प्रतीतिरतो गोवलीवर्दन्यायस्यपरित्यज्य ब्राह्मणसिष्टन्याय उक्तः ।
तेन—तादृशधर्ममात्रस्य गुणशब्दादोधनेन । इत्यादीनि । आदिना ‘सोभ्यः सोभ्यः’ इत्यस्य
“देवोश्चोत्तरभूयस्त्यात्” इत्यस्य ‘पादादोनां पदादयो घर्गसाम्यात्’ इत्यस्य च परिग्रहः स्थाने-
न्तरतम इति । तत्तत्सूत्रोपलक्षणम् । आन्तर्यपदं सादृश्यपरं, तस्य प्रयोजकाः समागम्यानिष्ठ-
स्यादयो घर्गधर्मास्ते च यत्र न सन्ति तत्रापि भाष्यप्रामाण्यादनान्तर्यस्यानुरूपप्रतिसम्बन्धि-
राहित्यस्यापि सादृश्यप्रयोजकत्वदूषणोपपत्तिः । ननु “ज्ञयो होज्यतास्याम्” इत्येतदुदाहरण-
विशेषनयनमेव बाह्यप्रत्यक्षस्य गुणपदस्य प्रहारेण सादृश्यप्रयोजकत्वं सर्वैः स्वीकृतं, तच्च नोप-
पद्यते बाह्यप्रत्यक्षस्य घर्गादुत्पत्त्यात् । ते हि कारुण्यप्रत्यक्षरूपरित्तुविकासादिका-

भावप्रकाशः ।

तयोः स नैवमुच्यते तर्हि ‘शुद्धाभारम्’ ‘गुणोक्तम्’ ‘गोवलीवर्दम्’ इत्यादी स न स्वादिस्युक्ता भामोरा
जायन्तराणि, उक्तमित्येषां नामधेयं, गात्र-उत्क्रातिपुंस्काः बाह्या च, विक्रिया च, स्त्रिय एवावशिष्यन्ते
इत्यादिसामान्यविशेषभाषाभावः प्रतिगारितो भाष्ये । बाह्यार्थं निष्कासितपुंन्यकयः स्त्रिय एव गात्रः ता-
दृशगोशब्दस्य बाह्यार्थेनावशिष्यन्ते इति तदर्थः । गोत्वमात्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु सामान्यविशेषभावस्य
मत्त्वेन भेदप्रतिपादित्यस्यैवभावेन च द्रव्याप्राप्ति भाष्यस्य निर्दोषत्वापत्तिः । एवञ्च गोवलीवर्दसम-
न्यादौ गोशब्दस्य परं इति कथा चिन्त्येति स न्यायो भाष्यविग्रह एवेति दिक् । तद् ध्वनयत्वाह—
ब्राह्मणेति । ‘ब्राह्मणसहितवसिष्ठस्य न्यायः’ इति मध्यमपदलोपसमासधर्मः समासः, द्रव्यस्युत्पत्तौ
न । अत्र एव साहित्यमेकमहावाक्यार्थपटकरत्वेन । एवंजातीयकेषु सर्वत्रैवमेव । अनित्यत्वाय न्यायस्यैव
सुत्रशेषे भाष्यस्य लम् । ननु स्थानेवादिपरिगणनमयुक्तम् । तदन्त्यानान्तर्यस्यान्तर्यस्य “स्थानेन्तर”
इति सूत्रे भाष्योक्तत्वात् । यद्यपि प्रसङ्गावस्थापयेव परस्परविधानाच्च तस्योपयोगस्यैव पञ्चान्तरे उपयोग
एवेत्यत्र आह—गुणेति । नोक्तेति । अन्यथा तदप्रवृत्तान्तर्गत्त्वमिति भावः । धर्ममात्रमिति । न तु
विजातीयवत्त्वं एवेति भावः । आदिना तत्रत्यस्य ‘सोभ्यः सोभ्यः’ इत्यादौ, सहृदयः । एतेनानान्यवर्गे-
वेति प्रतीकं धृत्वा नहि चतुर्विधमेवान्तर्गत् परिभाषितम्, स्थानान्तरेणापि सादृश्यसम्भवात्तादृश-तत्त्वादी
स्थानादेशमात्रमेव वर्णसाम्यकृतसादृश्यस्य परिग्रहान्तेति कैयटकिरुपान्तरपरेति ध्वनितम् । अत्र एव
सङ्गाध्यं कैयट्य विलम्ब एव । प्रसङ्गावस्थापयेव परस्परविधानाच्चोभय इत्यनेन गुणकृतान्तर्गत्त्वस्य देवोश्चो-
त्तरभूयस्त्यादित्यनेन स्थानकृतान्तर्गत्त्वस्य च विवक्षितत्वाच्चेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् ।
पञ्चान्तरे तस्यावश्यकत्वात् पाददन्तेत्यादावनिर्वाहाच्चेति दिक् । नन्वभावप्रतियोगिनोविरोधादनान्तर्य-
स्यान्तर्यत्वोक्तिरयुक्तस्यैव आह—अन्तरेति । स्थानकृतान्तर्गत्त्वमेवैवमेव इत्यर्थः । गुणस्य लक्षणं
बुद्धरि । तथाचान्तर्गत्त्वस्य सादृश्यप्रत्यक्षदानान्तर्गत्त्वस्य च स्वार्थभ्यना लक्षणया च क्ताभावत्वात्तस्य
च ‘कर्ता’ इत्यादी उभयसाधारणधर्मरूपत्वेन—एकः तथासर्वगणनानतिप्रसङ्गेन, तत्राङ्गीकारे न तयोरेव
विरोध इति । स्वतः च (१) दर्शादाव्यमस्यान्तरतमत्वात्तदुपसङ्गस्यैव च निर्वाह इति भावः । तदर्थः उक्तमा-
ध्यायः । ननु विवरादिगुणकः खगार इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिः, तेषां मूलविवरविक्रामादिकार्यं करयत्-
विशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्णगुणत्वाभावात्, आभ्यन्तरवत्परम्परयापि वर्णावनकत्वाच्च । अत्र पराम्य-
न्तरेण नाशङ्का, सकथनस्यात्यन्तमनुपयोगाच्च । तथाच तत्कृतान्तर्गत्त्वसामर्थ्येन ‘आवृष्टिः’ इत्यादी दोषो-

तस्मिन्निति सप्तम्यन्तानामनुकरणम् । निःशब्दो नैरन्तर्यपरः । दिशिरुच्चा-

शब्दरत्नम् ।

सादृश्यमिति तदर्थः । बाह्यानां विवारादीनां साक्षाद्गुणवृत्तित्वेऽप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम् ॥

अनुकरणमिति । अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्व-
रूपपरः, व्याख्यानाद्, बहुलस्यसंस्कारानुरोधाच्च । सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव त-
मैरवी ।

वर्जनराः, अत एव तेषां बाह्यत्वमत्र आह—बाह्यानामिति । अत्र साक्षादिति कथनेन परम्परा-
सम्बन्धेन वर्णसम्बद्धत्वं ध्वनितम् । साक्षाद् समगायसम्बन्धेन परीत्या, स्वमते तु तादात्म्ये-
न । परमते आत्मधर्मत्वं स्वमते मनोपमत्वमिति त्वन्यत् । परम्परासम्बन्धश्च स्वप्रयो-
ज्यविकाससाध्यसमीपतास्वादनिश्चयायुसंयोगाभिप्रेत्यङ्गत्वत्वरामकः । गुणत्वम्—वर्णगुणत्वम् ।

नान्यनुरणमनुकार्यमतवर्णसमानानुपूर्वीकमेव प्रायोऽत्र शास्त्रे दृश्यते "तत्स्यत्यमिपाम्"
इत्यादौ यथा, तथाऽत्रापि चेदनुमतं तत्र तस्मिन्निति सूत्रस्य "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ"
इत्यत्रैव प्रवृत्तिः स्यात् ॥ "इको यणचि" इत्यादानिति न तेष्वभिप्रेतार्थलाभः स्यादप्य-
सूत्रस्य वैयर्थ्यञ्च "तस्मिन्नणि" इति सूत्र एव निश्चितपदोपादानेन तत्रेष्टार्थलाभसम्भवादत-
आह—अचीत्यादीति । सप्तम्यन्तार्थकस्य । सप्तम्यन्तानि पदान्यथा यस्येत्यर्थः । स्वतन्त्रेति ।
अनेनानुकरणत्वाभाव उक्तः । तस्मिन्नणि चेति सूत्रस्यैवोदाहरणत्वे कलन्तु "यौष्माकीण-
अस्मभ्यं देहि" इत्यादापादेशाभाव इति । व्याख्यानादिनि । तस्मिन्नणीति सूत्रोच्ययोः खण-
भावप्रकाशः ।

ऽऽ आह—बाह्यानामिति । श्लोष्टप्रवृत्तिकाकलरूपसंस्कारास्वबहिर्भूतदेवे कार्यकरयसानामित्यर्थः । ननु
कार्याणामत्र आह—विवारादीनामिति । साक्षात्-मयोगसमवायादिना । औपचारिकमिति । वर्ण-
मित्युक्त्यनन्तरमाविरवात्परम्यया वर्णजनकामप्रवृत्तिवाच्यवर्णवृत्तित्वात्पेदिति भावः । गुणत्वमिति ।
वर्णगुणत्वमित्यर्थः । यथाध्वने तत्रागमगुणवत्स्वत्वेनोपचारानुपयोगादसङ्गतिः स्पष्टेव । ध्वनेन गुणे गुणागमो-
पारात्तत्वं वर्णगुणत्वमित्यपास्तम्, स्वाभाविकासत्त्वेऽपि तथाङ्गीकारे बाधवामावात् । अत्रान्तरे तथानिय-
मेऽप्यत्र तदनाशयणाच्च । भावमते शब्दस्य द्रव्यत्वाच्चेति दिक् ।

ननु वर्णमित्युक्त्यानुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीरस्य "णो" इत्यादौ दृष्टत्वेन "तदित्यसि" इत्य-
त्रैवोपस्थितिः स्यात्, नावचीत्यादाविति महद्विषयम्, सप्तम्यन्तानामिति बहुवचनासङ्गतिश्च, गहोरमिति
न्यायेनास्य वैयर्थ्यापत्तिश्चेत्यत्र आह—अचीत्यादीति । अचीत्यादीनि सप्तम्यन्तानि पदान्यथा यस्येत्यर्थः । स्वतन्त्रेति तेषामनुवर्णपरम्यनिरासः । अचीत्यादिसप्तम्यन्तपरबोधकोऽयं तच्छब्द इति बाधः ।
नन्वनुवर्णपरम्यनिरासोऽप्यस्य सर्वतद्वत्त्वोपवर्तमानत्वः, सर्वानाम् प्रशान्तार्थपरबोधकत्वमिषमात्र । शिष्ट-
"स्वस्वम्" इति बाधे मानामावात् । परञ्च "द्विर्वचनेऽपि" इत्यत्र "अस्मिन्नणि" इत्यत्रैव बोधस्थितिः
स्यात् । अतरे पदं तु "दे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि" इत्यादौ खणः परस्यादेवनिश्चितित्वाद्यनेना-
हूत—न स्यहन्ता । व्याख्यानादिति । अयं भावः, "पदवत्त्वात्" इत्यादादिषु अत्राद्ये एव बाधे-
परम्यमणोः सम्बन्धेन तत्राद्येषु पदानामावात् तत्रानुपस्थित्याऽपि स्वस्वमदौ पदानामेव नान्येनिति

सरणा ।

औपचारिकमिति । अ-मित्युक्त्यानुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीरस्य "णो" इत्यादौ दृष्टत्वेन
चात् । गुणत्वमिति । वर्णमित्युक्त्यानुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीरस्य "णो" इत्यादौ दृष्टत्वेन
गादृश्यं यत्रादेवमित्यपत्तिश्चेत्यत्र आह—अचीत्यादीति । अचीत्यादीनि सप्तम्यन्तानि पदान्यथा यस्येत्यर्थः । स्वतन्त्रेति तेषामनुवर्णपरम्यनिरासः । अचीत्यादिसप्तम्यन्तपरबोधकोऽयं तच्छब्द इति बाधः ।
नन्वनुवर्णपरम्यनिरासोऽप्यस्य सर्वतद्वत्त्वोपवर्तमानत्वः, सर्वानाम् प्रशान्तार्थपरबोधकत्वमिषमात्र । शिष्ट-
"स्वस्वम्" इति बाधे मानामावात् । परञ्च "द्विर्वचनेऽपि" इत्यत्र "अस्मिन्नणि" इत्यत्रैव बोधस्थितिः
स्यात् । अतरे पदं तु "दे यौष्माकीण अस्मभ्यं देहि" इत्यादौ खणः परस्यादेवनिश्चितित्वाद्यनेना-
हूत—न स्यहन्ता । व्याख्यानादिति । अयं भावः, "पदवत्त्वात्" इत्यादादिषु अत्राद्ये एव बाधे-
परम्यमणोः सम्बन्धेन तत्राद्येषु पदानामावात् तत्रानुपस्थित्याऽपि स्वस्वमदौ पदानामेव नान्येनिति

व्याख्यानादिति । "अस्मिन्निति निर्दिष्ट पूर्वस्य" इति शास्त्रादनुवर्णपरम्यनिरासः ।

वाचस्पत्यम् ।

चतुर्दशार्थत्वमिति बोधनाय, तद्व्योष्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामानाधिकरण्याय चेति
भैरवी ।

जो.प्रत्ययत्वात्ताभ्यां यस्माद्विहितौ तदादेरित्यस्योपस्थित्या तत्र सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वपोरि-
त्येष्टे मिद्वे ऽस्य सामान्यसूत्रस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिरित्येतन्मूलकादित्यर्थः । नन्वेवमनुर-
भावप्रकाशः ।

न्यायेन तत्रैव पूर्वस्येत्यस्य सुकरत्वेन चास्य वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्चोक्तनियमो नादरगार्हः, “तस्यापत्यम्”
इत्यादौ व्यभिचारात् । प्रोगुपरिपठबोधस्त्वभिधेयं हि सार्वत्रिको नियमः, स चाशुशोऽय । किञ्च तथादे
“द्विचनेद्विचि” इत्यत्रैव पाठोचित्यम् । एवञ्च “स्वरूपम्” इत्यस्योक्तनियमस्य चात्र बाधेन पाणिनि-
बुद्धिस्त्वसर्वशास्त्रीयतत्त्वव्यवहारबोधोपरत्वं सिद्धम् । न चैवमितिर्न्यर्थ इति बाध्यम्, तदभावे सप्तम्यन्ते
पदेऽव्यवहितोच्चारित इत्यर्थापत्त्या सर्वव्याप्तिसम्भावेः । तेन तु तस्य तद्व्यपत्तबोधनेनादिपदयो-
ध्याकारादौ सिध्यतीति सर्वव्यपत्तिः । एतेनेत्रेः पदार्थविपर्ययात्कृत्वेन तेनैवात्र शास्त्रे, “स्वरूपम्” इतिव-
चनान्तर्गतं स्वरूपग्रहणे प्राप्ते “नवेति विभाषा” इतिवद्व्यपत्तबोधनेन व्याख्यानादिपर्यन्तपादनं निर्वाह-
मिति कृतं किञ्चैवपाठमिति । ननु नेदं युक्तिनामनुसरत्वे सन्भवति “तस्मान्नुद्वि” “तस्मान्नुद्विहलः”
“तस्माच्छुभः” इतिप्रियु “अर्थमनर्थम्” “गौरनथः” “यैत्र आनुजे” “उच्चरत आनुजलमतः” इत्यादौ पूर्वनि-
बृष्टिरूपकसूत्रेण नक्षेत्रमिति न्यायाविषयत्वासाक्षेण कान्तेनाक्षेणसम्भवात् क्वचित्सप्तम्येति तेनानिर्वा-
ह्य । अत्र एव सार्वत्रिकनियमाङ्गीकारेणापि न तत्रेष्टसिद्धिरुच्यते । पूर्वम् “मदसो मात्” इत्येकत्रैव
फलसूत्रेण तदमे पाठोचित्याभावात् । इतिस्तु तद्व्यपत्तबोधनाय सफल इत्युक्तमेवात्र आह—यदुल्लेख्ये-
ति । तत्तद्विधिद्वारेति शेषः । तथाच तथानियमे प्रोक्तरीत्या वैयर्थ्यापत्त्या तद्भाष्यवत्तत्र, व्याप्तिव्यापाम-
येन तद्भाष्यो यथा, तथाऽत्र व्याप्तिन्यायाश्रयणमिति भावः । नन्वेवं सप्तमौ व्यर्थः, साधुत्वाय तु सुरेवो-
चित्र इत्यत्र आह—सप्तमी स्त्विति । तत्रमेव पाणिनिबुद्धिस्त्वत्यस्य तत्पर्यं मादकत्वेनानुशान्दिकेयमिति
भावः । यत्र सप्तम्यर्थबोधस्तत्रैव तदुपस्थितिरिति बोधनायापि सा । तदुत्तरमपि इतैः सत्त्वात् । अत्र एव
“नेद्वि बक्षि” “तस्मान्नुद्वि” “डः सि” इत्यादौ बोधस्थितिः । नदीत्यादिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वात् । एतेन
सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्येति सूत्रयिष्ठं युक्तमित्यास्तम्, सप्तमीशब्देन यो निर्दिष्ट इति प्रतीत्यापत्तेश्च । तदा-
ह—तद्व्योष्येति । अत्रत्यतत्त्वबोधव्याप्तिव्यादेरर्थत्वार्थः । अन्यथा मिश्रविभक्तित्वात्तत्र स्यात् । एवञ्च
निर्दिष्टे इति विशेषणे इवात्रापि विशेष्येऽधिकरणत्वबोधार्थं साऽऽवश्यकीति भावः । ननु मूले स्पष्टार्थं

सरला ।

अन्यथा तत्रैव सूत्रे निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येष्टसिद्धेः सामान्यसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिः स्यादिति भावः । सप्तम्य-
न्तानामिति । औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तानामित्यर्थः । प्रकृत्युक्ते औपश्लेषिकव्यवहारात्तानामेव
तत्पदेन ग्रहणात् । अन्यथान्यसप्तमीत्येष्टेऽपि पत्रपरिभाषापट्टी “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इति सूत्रं व्यर्थं
स्यात् “कृत्यकर्मणोः कृति” इत्यत्र प्रकृतपरिभाषापट्टी युगपत्कर्तृवाचकस्य कर्मवाचकस्य च तद्व्यवहार-
बोधितपूर्वत्वासम्भवेन उभयप्राप्तेरेवासम्भवात् । तथाचौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तग्रहणमिति शास्त्रे
निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युपस्थित इत्यर्थः फलति । सामानाधिकरण्याय चेति । तथाच सप्तम्यन्तार्थं अन्यदि-
तोच्चारिते उपदिष्टस्य पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः । तत्र चाव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तापवादोऽपि उच्यते
पूर्वत्वविधाने अव्यवहितोच्चारितसप्तम्यन्तापवादोऽपि उच्यते । केनाप्यविधानादुद्देश्यासिद्धिः । यदि तु सप्त-
म्यन्तार्थं उपदिष्टस्य यत्कार्यं तदव्यवहितोच्चारिते पूर्वस्य बोध्यमितीत्येवमुद्देश्यविशेषमावकाशेन, तत्रापि
गौरवं स्पष्टमेवेति चिन्त्यमेकम् । वस्तुनस्त्वनया परिभाषया अश्वयोज्यस्थितिः विशेषान्वयो पत्रपरः पूर्व-
स्त्वमव्यवहितत्वं चेति । तत्र “यि तुक्” इत्यर्थाश्वयोज्यस्थितिः यत्र यावानंशः द्विद्वौ वापिद्वौ वा तत्र ता-
वद्व्यवहितत्वबोधस्थितिः । यथा “इतो यगचि” इत्यादौ पञ्चमस्य सिद्धत्वादंशव्यवहितस्थितिः । विस्तरस्तु

शस्य सर्वादेशवाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपद-
मेव वक्ष्यति ॥

।शब्दरत्नम् ।

धानं तत्रैवेति “नित्यं दितः” (पा०सू०३।४।१९) इत्यादौ न प्रवर्तत इति भावः । व-
क्ष्यतीति । न = “अनेकार्” (पा०सू०१।१।५५) इत्यतः पूर्वमेव “तस्मिन्निति निर्दिष्टे
पूर्वस्य” (पा०सू०१।१।५६) “तस्मादित्युत्तरस्यादे” इति सूत्रे कुतो न पश्चिे इति
वाच्यम् । “आदे” इत्यंशे “पष्ठो स्थाने—” इत्यस्यासम्भवे “आज्जसेरसुम्” (पा०सू०

मैत्री ।

शूनम् । ननु—“आदेः परस्य” इति न क्रियते, तस्मादित्यनेन सहादेरिति पश्यते लाघवा-
भिप्रायेण, तच्च लाघवमधुना नोपपद्यते, वाच्यभेदस्यावृत्तेश्च कारणात्, उत्तरस्येत्यत्र शब्दाधि-
काराश्रयणाच्च, परस्येत्यस्यानुपादानेऽपि मनोव्यापारगौरवस्याधुना सत्त्वाच्च—इति चेत् ?
न, सिद्धान्तेऽप्यादेरित्यस्य “नित्यं दितः” इत्यत्र दोषप्रारणायावृत्तेः सत्त्वात् । एतदेव
ध्वनयितुमधुनोत्तरस्येत्यस्यावृत्तिप्रदर्शोत्तरत्वबोधकप्रभेदेत्यनुपादाय परत्वबोधनेत्युक्तम् ।
तत्रैवेति । प्रवर्तते इति शेषः । ननु मूलोक्तदोषोऽपि स्थानभेदेन सूत्रवाद्याद्वारयितुं शक्य इत्या-
शयेन शान्तिं प्रदर्शयन्निराचष्टे—नचेत्यादिना । नत्रेयं न्यासेऽप्युक्तरीत्या वाच्यभेदाद्यावयवक-
मेवेति ‘सूत्रे’ इति द्विवचनोपादानमसङ्गतमिति याच्यम्, द्वितीयस्य सूत्रस्यादौ पाठे एकत्व-
मेवेत्याशयेन द्विवचनोपादानात् । ‘पष्ठो स्थाने’ इत्यस्य सम्भवासम्भवेन समापत्ते—भादे-

भावप्रकाशः ।

वस्तुतः परस्य विधानमन्वेन वादेर्लोपापत्तिः । धातुसम्भवादयस्त्वत्तु स्फुट्येभविष्यतीति भावस्तदाह—
परस्येति । अन्ययोत्तरत्वेत्युक्तं स्यादिति भावः । विधानं परस्य स्थाने इत्यादिः । तत्रैवेति । अग्रे
प्रवर्तते इत्यनुपपन्नं, एवेन प्रागुक्तपूर्वत्वव्यवच्छेदः । निर्दिष्टपदानुद्देश्यमाह—तस्मिन्निति । उक्त-
रीत्या वाच्यभेदेऽपि सूत्रस्यैकतास्युक्ते इति द्विवचननिर्देशः । कुतो नेति । मूलोक्तविपरीतवाच्यवाधक-
भावमावावात् । “स्वरूपम्” “अणुदित्” “तत्पर” इत्येतेषु तदसम्भवेन एवेति इति भावः ।

यत्तु दण्ड्यादयः, एव पाठे “तस्मात्” इत्यस्यापि “अनेकार्” इत्यनेन बाधपक्षी वाच्यसत्कारपक्षे
‘आज्ञा अस्तु ऋष्टम् अस्तु’ इत्यत्र “अज्ञातम्” इति द्विगोणपञ्चम्या न्यासिन्यायेनोमयोरप्याहारेऽह-
नोऽज्ञात्पूर्वयोरपि जडशसोरीशापत्तिः । तत्रश्च तदवाधार्थं निर्दिष्टपदानुद्देश्यं च “स्व रूपम्” इत्यत्रः प्राक्
तथा पाठे मनोरमोक्तविपरीतवाच्यवाधकमावापत्तिरिति न सूत्रिनमिति मनोरमानात्सर्वम् । यदा “स्व रूपम्”
इत्यतः प्राक् यथाश्रुतपञ्चपाठनिराकरणपर्योत्तरप्रभ्यानुरोधेनैव पाठे दोष एव न, उक्तरीत्या निर्दिष्टपदानु-
वृत्तेः शीलम्यात् । वाच्यभेदसामर्थ्यादादेरित्यस्यैव “अनन्तरस्य” इति न्यायेन बाधेन तदवाधच्च ।
किञ्च जस्यशस्यामाक्षिप्तप्रश्नेरङ्गस्य च सन्निधानादष्टनुरूपस्यैव प्रश्नेन क्षयमावात् । एवञ्च पञ्चमी-
निर्दिष्टाप्रत्ययसम्बन्धिकायां तस्मादित्यस्याप्रवृत्तिरित्याह, तत्रेति ध्वनयितुं “पष्ठोस्थाने” इत्यधिकारं
विकल्प्य खण्डयति—आदेस्त्यादिना । पष्ठोस्थाने इत्येति । तत्रत्यस्य स्थाने इत्यस्येत्यर्थः, तत्र
स्वरित वप्रतिशङ्काः नञ्प्रत्ययः । “स्थानेन्तर” इति सूत्रस्थानतदाश्रयाय पष्ठोलुक्त्वं । अत्र एव पष्ठय-
धिनारे वचनादिति भाव्यं सङ्गच्छते । तस्याः परिभाषात्वेऽपि “प्रत्ययः” इत्यादिवत्समुदायेकदेशभेदेन
वा तत्तस्यापि सुवचनत्वात् । एतेनानन्तरस्थानेन्तरेति सूत्रत्यागे न मानमित्यपास्तमिति भावः । असम्भवे-
ति । त्वया स्वीक्रियमाणे इति शेषः । तथाचोत्तरस्येति न स्थानवशीति भावः । आज्जसेरिति । अत्रगां-
सरला ।

केषु चेत्यर्थ इति केचित् । प्रवर्तते इति । तत्र धातोरिति विहितपञ्चम्याश्रयनादिति भावः । अनेका-
स्त्वाक्षतेरिति । वस्तुतस्तु नानुरूपकृतममास्यमित्यत्र वप्रत्ययपञ्चम्ययोरमास्यप्रयुक्तविकल्पात्-

पृथक् क्रियते इत्युक्तम् । “उत्तरस्य” इत्यंशस्तु औशैसोरपि प्रवर्तत एव । यत्तु प्रा-
चा “आदेः” इति सूत्रं विवृण्वता पञ्चमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं, तदसम्बद्धमिति
स्पष्टमेव ।

परन्तित्येति । परान्नित्यं यथा—तुदति, रुणद्धि । नरमपि लघूपधगुणं वा-
धित्वा शश्वनमौ । तथा रन्ध्वेर्णिच् रन्धयति । परामप्युपधावृद्धिं वाधित्वा “रधिज-
भोः-” (पा० सू० ७।१।६१) इति नुम् । न च सोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनि-
त्य इति वाच्यम्, कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमात् । अन्तरङ्गं

शब्दरत्नम् ।

भावः । प्रवर्तत एवेति । उपपादितमेतत् ।

शब्दान्तरप्राप्त्येति । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिपदसम्बन्धितयैव
पुनःप्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः । कृताकृतेति । व्यक्तिविशेषानाश्रयणेने-
त्यर्थः । “वृद्धयौस्वगृजद्वाक्” इत्यस्य त्वत्र न प्राप्तिः, साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव
भैरवी ।

ज्ञाप्रवृत्तावप्युपदेशोऽसामान्यमस्त्येवेति । उपपादितमिति । न सूत्रितमित्येतद्व्यपेक्षानावपरा-
इति शेषः ॥

मूले शब्दान्तरप्राप्त्येति कथनं सर्वस्य शब्दान्तरस्य शब्दान्तराच्छब्दान्तरे वा प्राप्त्ये-
त्यर्थकम्, सम्बन्धसामान्यार्थकपञ्चा समासः, अत एवाह—यद्व्यक्तीति । अनाश्रयणेनेति ।
शब्दसामावकस्याभावकल्पनापेक्षया यत्सामावकस्याभावकल्पनायां लाघवमिति लाघव-
मेव नित्यस्यानित्याद्व्यत्यये साधकम् । तच्च लक्ष्यानुरोधेन क्वचिद्व्यक्तिविशेषचिन्तयाऽऽ-
धीयते, क्वचित्सामान्यतः प्राप्तिसमाश्रयेति भावः । ननु व्यक्तिविशेषचिन्तायामप्यत्र न वा-
च्यं, वार्तिकेन निर्वाहादित्यागङ्गाधिराकरोति—“पृच्छीत्” इत्यादिना । अत्र—रन्धयतीति

भावप्रकाशः ।

इदमपि मूलाश्रयवर्जनमानम् । तदाह—इति भाव इति । सिद्धान्तसम्बन्धत्र द्रष्टव्य इति भावः । उपरा-
द्विस्तमिति, १. न. सूर्ययन्त्रमिति प्रतीतिः, २. आदेशोऽस्ति इति ज्ञेयेति भावः ।

भाष्योक्तवचनत्रयसङ्ग्रहस्य सम्बन्धसामान्यपञ्चा समामेनाह मूले—शब्दान्तरेति । एवं च भोवी
स्परिना ‘तुदति’ इतिसमुच्चयः । यद्व्यक्तीति । प्रवृत्तिः शब्दस्य कार्यस्य वेति शेषः । सा च तस्या-
स्मृतः परस्परतया परतो वेति भावः । कृत “यदागमा” इत्यादिबन्धनबोधकस्यासंशयः । परत्र यद्व्य-
क्तीत्यादी तदन्वयैव व्यक्तिकृत्येति । अत्र एव तत्समुच्चयबोधविर्युक्ते । अत्र एव ‘तुदति’ इत्यादी निराशः
“शुद्धेऽस्ति” इत्यस्य सामान्यसङ्ग्रहः । एवञ्च यथाश्रुते विशेषं मात्रपदानवसंख्यं च परिहरति—व्यक्ति-
विशेषेति । प्रसिद्धमितीति । स-ध्यावन्नादौ व्यक्त्येव इत्यादी गुणाश्रित्येकादेशके वेति शेषः, विराट्-
जानुपूर्व्यां भिन्नेति भावः । भूते द्वितीये नित्यत्वेनाभिव्यक्तयः प्रसङ्गमात्रं तद्व्यवहारे प्रयोक्तव्यं, न तु तथेति
रससिद्धिसमुत्तरं परिभाषारूपमिति भावः । इदमपि न सर्वत्रेवाह मूले—यच्चिदिति । ‘तुदति’ इत्या-
दावित्यर्थः । अत्रासामावकस्याभावकल्पनापेक्षया शब्दसामावकस्यैव तत्त्व-ननुविनिर्दिष्टं नित्यस्य इव-
वश्ये शीर्यमिति भावः । ननु मासवर्गैर्न नित्यस्य, पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यभिप्रेतः । तथा च कश्च ‘एवमस्ति’ इति
निषेधादहमस्मि आह—पृच्छीत्येति । अत्र रन्धयति’ इत्यादी । साहचर्येण ओत्तरीनिमित्तः तावत्-

सराह,

“प्रमाने द्रव्यस्य भूतान्तरादयः” इति भाष्योक्तं तद्व्यवहारे “द्विविधं तद्व्यवहारात्” इति सूत्रस्य अर्थ-
व्याख्या इति भावः । “नित्यः संख्यावर्गमिति इति च” इति इतिप्रत्ययस्य तद्व्यवहारे तद्व्यवहारे तद्व्यवहारे-

यथा-उभये देवमनुष्याः । इह “प्रथमचरम” (पा० सू० १।१।३३) इति परमपि विकल्पं बाधित्वा “सर्वादीनि” (पा० सू० १।१।२७) इति सर्वनामसङ्ज्ञा विभ-

शाल्दरसम् ।

मृद्वपादीनां तत्र प्रहणात् । नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिरुपूर्वविप्रतिषेधाश्रणे फलाभावाच्चेति दिक् ।
भौखी ।

सङ्क्षयसाधनावसरे । रन्ध्रदावपदं तत्र वार्तिके “अत्रियात्र” इत्येतद्रन्ध्रवतिरिक्तरम्, तेन न सद्देशे साहचर्यमङ्गः । ननु साहचर्यस्यानित्यत्वेन वार्तिकेन रन्ध्रवतीत्यस्य सिद्धावप्र नित्यत्वाद्ययनत्रैयर्थ्यमत आह—नित्यत्वेनैवेति । दिगिति । दिगर्थस्तु विप्रतिषेधसूत्रस्य परादृश्यं भावप्रकाशः ।

मैत्रेयः । तेन नादिशब्दवैयर्थ्यम् । निमित्तत्वं च स्थानिदृश्या परमया वा बोध्यम् । तत्र वार्तिके भलील्लेखेनैव
एव चूजव्यावृत्ते गृह्यते, तत्र नमुनेऽप्राप्तेः । तेन न साहचर्यमङ्ग इति बोध्यम् । ननु साहचर्यानिज्ञावादेन
तेनैव निर्वाहः, किञ्च ब्रूतेः काप्योत्वादिवत् तन्निमित्तकत्वाभावादेतद्विषयमाभावापत्त्या तदाश्रयणस्याशङ्क्य-
त्वादत्त आह—नित्यत्ययेनेति । उक्तरीत्येति भावः । वार्तिककुरुकुरुवादाचनिरुक्तम् । आश्रयणे रन्ध-
यतीत्यादौ ।

यतीत्यादा ।
 द्विगिति । कविदिष्टानुत्तरेण पूर्वशास्त्रे स्वस्तिस्वप्रश्रित्या स्वस्तिनाधिकं कार्यमित्यर्थाङ्गीकरणे परश-
 च्चत्वेष्टवाचितया वा सक्तनिर्वाहेन पूर्वेण तेनैव प्रकृत्येनित्यत्वेऽप्योपलब्धिरिति न तदस्योदाहरणम्, किन्तु
 'मुदति' इत्याद्येवेति, तदपीत्याद्यग्रिममूलकदुक्तिस्वारत्यात् । अत एव च वदति तत्रैव टीकाकृतम्—पूर्वा-
 स्त्विति । युक्तं चैतत्, अन्यथा तस्य 'नाजानन्त्ये' इति निषिद्धतया अपज्ञे इन्द्रमित्याद्यतिष्यापत्तेः । न
 चेयं विप्रतिषेधसूत्रमाथ्ये प्रत्याख्यातेति वाच्यम्, लोकन्यायसिद्धायाः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्, 'नाजान-
 न्तय' इति न्यायबोधकमाभ्यविवेधेन तद्वाच्यत्वेऽप्युक्तिरालम्ब्य । अत्र शापकमपि 'श्रीमाङ्गेश' इत्याद्य-
 इणम् । तद्धि 'खट्वा आ ऊढः' इत्यादौ परमपि सङ्गोर्दीर्घं बाधित्वा धातुपूर्वकार्येनान्तरङ्गत्वात् शुभे
 कृते वृद्धिप्राप्ता परतुर्प यथा स्यादिति क्रियते इति स्पष्टं "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रमाथ्ये । इयं सिद्धि-
 परतो नैति स्पष्टम् "इको शुभ" इत्यत्र माथ्ये । श्रीमोक्षस्थितिश्चात्र बलवत्तै बीजम् । अत एव माथ्ये
 तत्र तत्रोल्लेखः । एवञ्च तयोर्गुणपदप्राप्तावेवास्याः प्रवृत्तिरिति मूलकृतसरणिः । नन्वेवमपि प्रकृतौ शुगर-
 त्माप्यभावात्कथमेतत्प्राप्तिः । तथाहि, किं कार्यकाले इदमुच्यते यथोद्देशे वा ? नाद्यः, "सर्वादीनि"
 इत्यस्यापि "जसःशी" इत्येकवाक्यतया विभक्तिसापेक्षत्वेनातत्त्वात् । नान्त्यः, तदा हि विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव
 भविष्यति । किञ्चिदनया कार्यमित्यमिसन्धिभावेन तत्पश्चात् ततो विभक्त्युत्पत्तौ विकल्परप्तेः । न च तत्र
 "जसःशी" इति विषयसप्तमीति वाच्यम्, आकङ्क्षीयान्यसंज्ञानामवाक्यवाचकभावेन नित्यसर्वनामप्राप्ति-
 पदिकसंशयोर्गुणपदपश्चात्प्राप्तेव जस्विन्यत्वेन तावताऽप्यनिर्वाहात्, परिभाषास्ये मानामावाचेति चेत् ?
 पदिकसंशयोर्गुणपदपश्चात्प्राप्तेव जस्विन्यत्वेन तावताऽप्यनिर्वाहात्, परिभाषास्ये मानामावाचेति चेत् ?

■ न्य इति तदाकृतमाहुः ।

[illegible]

तयोस्तस्याः स्पष्टत्वेन न तत्पञ्चाङ्गः स इत्याहुः ।
तदेतदपरे न क्षमन्ते, तथाहि, तत्र केचिन्मते दोष उक्त एव, वक्ष्यतेऽपि पदार्थविकेऽन्वाख्यानं निर्वा-
हेऽपि पञ्चान्तरेऽनिर्वाह इति दोषः । द्वितीये स्थानिबद्धतिदेशप्राप्तिनाया निरवग्रहरणम् । अथ च प्रत्यक्षं
स्थानिबद्धावस्थानुमानिक्यान्वया बाधयोगः । एवञ्चास्यातिरिक्तत्वेपि नायं विषयः ।

क्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण

शब्दरत्नम् ।

अन्तरङ्गत्वादिति । भाष्ये त्वयच् प्रत्ययान्तरं न तु तयशदेशः, 'उभयो' इत्यत्र छीप्त्वा मात्रजिति प्रत्याहाराश्रयणेन साधितः । एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति शक्यम् । अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

मैरवी ।

प्रवाचकत्वमाश्रित्य सर्वेषां पूर्वविप्रतिषेधसाधकत्वचनानां संग्रह इति यदि, तदा "स्वरिते-
नाधिकारः" इत्यस्य स्वरित्वयुक्तेनाधिकङ्कार्यमित्यर्थाश्रयणेन नुमागमस्य व्यक्तिविशेष-
चिन्तयाऽनित्यत्वेऽपि स्वरित्वत्वेनैव प्रवृत्तिर्भविष्यतीति न नित्यस्य बलवत्त्वोदाहरणं तत्,
किन्तु तुदतीत्येतेति । मौलम्—'अन्तरङ्गत्वात्' इति तु "तयश्च स्थाने ऽयजोदेशः" इति मतेना-
न्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति परिभाषान्तरमिति पक्षे च बोध्यम् । वस्तुतस्तु भाष्य-
कारीयसिद्धान्तरीत्या न तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—भाष्ये स्वयमिति । ज्ञापकमिति । युगपत्प्रा-
प्तिविषयकस्यान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गम्बलीय इति वचनस्य बोधकमित्यर्थः । प्रपञ्चितमिति ।
भावप्रकाशः ।

वस्तुतस्तु नातिरिक्तोऽयं गौरवात् । यद्यपि तस्या न्यायमूलरत्वम् "अयः परस्मिन्" इत्यत्र भाष्ये
उक्तं, तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयत्वेन स्यात् । ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यत इति "बाह ऊढः"
सूत्रे कैयटोक्त्या तस्या अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थाङ्गीकारेऽपि सिद्धे
तामाश्रित्य विप्रतिषेधवृत्ते भाष्येऽस्या प्रत्याख्यानाच्च । "नाशानन्तर्यः" इत्यस्य भूमिप्रादुर्भावानेन "भोमा
कोशः" इत्याद्वहणेन बहिरङ्गकार्यप्रवृत्तेः प्राग्वन्तर्गतकार्यप्रवृत्त्यवयवता तत्रैव प्रवृत्तिरिति "अयने
इन्द्रम्" इत्यादावदोषाच्च । अतएव तन्त्यावबोधकमायविशेषोऽपि न तेन भाष्येन । तत्रैव प्रवृत्त्युक्तेस्तस्या
नित्यत्वस्यैव वा ज्ञापनादिति बोध्यम् । नचैवमसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरेव दैहकीदीपकन्यायेन मूलाभिमता,
निषेधतत्वेन प्रागुक्तदोषापत्तेः । किञ्चोद्ग्रहणाज्ज्ञापनादन्तरङ्गे नर्तव्ये जातबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तद्वृ-
त्त्युत्तर बहिरङ्गप्रवृत्तेस्तथा वारयितुमशक्यत्वात् नित्योत्तरगपि विकल्पप्रवृत्त्या पूर्वनिश्चित्य पक्षे तदभावि-
शिष्टे साधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् । जस्यैति विषयसत्तमीपक्षेऽप्यनिर्बाहः प्रागुक्त एवेति । परिभाषार्थरु-
द्रार्थं तत्राङ्गगानेन द्वाद्वारूपनिमित्तस्यैव ग्रहणैनाक्षरमप्यदया परस्परपक्षया व्याप्यनिमित्तकमन्तरङ्ग-
व्यापकनिमित्तकं बहिरङ्गम्, अल्पनिमित्तकं बहुनिमित्तकं चेति यावदित्युत्तराः । तत्राद्यस्य बलवत्त्वे
वीजं तत्र तस्यासिद्धत्वात् । तद्विधिका परिभाषा । अन्तरङ्गशब्दरत्वमस्या लिङ्गात् । कवित्वबोधस्थिति-
मिच्छावरूपान्तर्गतकार्यरूपमन्तरङ्गम्, तद्विषय बहिरङ्गमित्यादि स्पष्टं परिभाषेन्दुशेती । एवञ्च युगपत्प्रा-
प्ती तस्या प्रवृत्तावप्यत्र प्रागुक्तरीत्या तदविषय एव । अत एव "तयादेवे उभयप्रतिषेधः । तयोरे प्रसङ्ग-
जतिविभाषा प्राप्नोति" इति स्थाननिवाच्यर्थं वास्तविकमयश्रवणान्तरमिति सूत्राशयप्रदर्शनेन भगवता
प्रत्याख्यानं, नवन्तरङ्गमायवलेन, तदेतद् ध्वनयन्नाह—भाष्ये स्त्विति । उक्तमित्यन्तर्यः ।
तेन भारणे भाष्यादीनां निर्दोषवापत्तिर्भवन्मते । "अभागे" इति सूत्रस्यमात्रशब्दस्यापक्षकारेणेति श्रेयः ।
अत्र तत्प्राप्त्या च 'कति' इत्यादी नातिप्रसङ्गः । यत्तु वचदेवतिस्मादिभ्यो ऋषापरिचितं । तत्र, साहा-
यं प्रत्ययान्तमेव तत्र ग्रहणात् । तयश्चोदाहणं तु सूत्रेऽवयवानुवादः । द्वितीयशब्दप्रवृत्तिकार्यजन्यस्य मत-
शीविषये पुंस्त्वेव वाङ्मनिधानम् । नचैवं यदिहो कस्येव चस्य समुदायाज्ज्ञापनेनावयवानुपपत्तादपि
प्रतिष्ठाप्यमिति याच्यम्, "वस्तुव्यवस्थितान्तरम्" इत्यादिब्रह्मणोऽस्य विशेषपरिचारेऽपि तत्र तयाही-
यारे मनोभावादिति याव । प्रतिमाह—एवमिति । अयपेक्षित्वा ज्ञापकप्रकारे चेत्पर्यं ।
एवमदौ परिमाणेयः—अन्तरङ्गस्मेति । द्विविधमेति याव । ज्ञापकम् । उभयद्वयम्, तत्र
त्यादाहारेणैव । अत्रापि परिभाषेन्दुशेती । प्रपञ्चितम् । तथा च तत्र शब्दरत्नसिद्धिद्वारा

सरलम् ।

शब्दात् दिग्देति वृत्ते च तत्प्राप्त्युत्तरेण च । ज्ञापकमिति । "भोमाकोशः" इत्यादौ प्रा-
प्त्युत्तरेण च ।

वाध्यत एव । तद्यथा—अयजे इन्द्रं, मामे इह, सर्वे इत्यम् । अत्रान्तरङ्गे गुणेन सर्वर्णदीर्घो धाव्यते । स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादस्तथाऽपि समानाश्रये चरितार्यः । तथा च वार्तिकम्—“इण्डिज्ञानामाद्गुणः सर्वर्णदीर्घत्वात्” इति ॥

असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादावेत पेल्वं न ।

अकृतव्यूहा इति । यद्यपि “कृतमपि कार्यं निवर्त्तयन्ति” इति परिभाषान्तरं पठ्यते, फलं च तुल्यम् । तथाऽपि “अकृत—” इत्येव लघु ।

“प्रचालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्” ।

शब्दरसम् ।

वाध्यत एवेति । निरवकाशत्वस्य च लवचयौञ्ज्याभावात् ।

तेनेति । पूर्वा तु अन्तरङ्गचरिद्रव्योर्गुणपदप्रासादनेति भावः ।

भैरवी ।

लौकिकोऽयं दृष्टान्तः—“मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय शरीरकायाणि करोति, ततः सुदृढां, ततः सम्यन्धनाम्” इति प्रत्यासन्नवर्तित्वस्य लोके दृष्टत्वाच्चमूलरूपमेवेदं यचनमिति । एतस्य वचनान्तरस्य मूलवृत्तोऽप्यभिमतम् । अत एवासिद्धमिति प्रतीकमुपादाय पचावेदमित्यस्य साधनं सङ्गच्छते । सापवादस्यनिरपवादत्वाभ्यां द्वयोः परिभाषयोर्भेदः । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वेनायजे इन्द्रमित्यस्य साधनञ्च स्यात्, नाज्ञानन्तर्यपरिभाषाविपयत्वादिति योज्यम् ॥

तेनेतीति । अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातमपि बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थकारिभाषान्तराश्रयणेन । अत एवाद—पूर्वा त्विति । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । अत एव कार्यकालगते त्रिपाद्यामन्येषा प्रवर्तते इति वृद्धाः । पक्षद्वये तत्र न प्रवर्तते इति तु भाष्यतत्त्वविदः । “वाद् ऊद्” इति सूत्रस्यमूढ इति श्लोपकमिति स्फुटीभविव्यति । नच सा विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति याच्यम्, तस्य भाष्यस्य प्रौढिवादत्वात् । नाज्ञानन्तर्यपरिभाषायां “पत्युकोरसिद्धः” इति सूत्रस्य तुग्रहणं शापरम् । तद्धि ‘अधीत्या’ ‘प्रेत्य’ इत्यादीः समासोत्तरं स्वयम् प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्यादेकादेशे स्वपि तुगपेक्षया पक्षद्वयसम्यन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धतया वृद्धः सिद्धौ तत्सूत्रस्य तुग्रहणं व्यर्थम् । नाज्ञानन्तर्यपरिभाषासत्त्वे तु तुकि अज्ञानन्तर्यस्य निमित्तत्वेनाश्रयगाद् बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधे तुक् प्रवृत्त्यर्थं तत्र सूत्रे तुग्रहणमावश्यकमेव । परिभाषार्थस्तु अवोरानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन समासमाश्रित्य बाध्यासिद्धपरिभाषाधामुपपादानादधिकरणाकाङ्क्षायास्ताभ्यान्निरासेनाभावप्रकाशः ।

नमिति भावः । नन्वपवादस्य वचनप्रागप्यात्प्रावहयेन कथयिष्येति भावः—निरवकाशेति । द्वितीयान्तरङ्गत्वस्यार्थं विषयः । इदं चायान्तरङ्गत्वापेक्षया दुर्बलमिति स्पष्टमन्यत्र ।

मूलानुरोधेनाह—पूर्वा त्विति । उभये इत्यत्र मूलोक्त्यर्थः । युगपदिति । अत्र योनं एवाविष्कृतमभस्तात् । वस्तुतो नास्त्येव साऽतिरिक्तत्वाद्—इति भाव इति ।

सरला ।

युगपत्प्रासाधेयेति । इयन्तु वातस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गद्वय अग्निद्वयवोषिष्ठ इति शेषः । तेन वातबहिरङ्गस्यासिद्धत्वेन । मूले एत्वं नेति । पदद्वयसम्यन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन युगस्यासिद्धत्वादिति भावः । अस्यां च “वाद् ऊद्” सूत्रस्यमूढं ग्रहणं शापरम् । योनं युगपत्प्राप्तिविषयकं “बहिरङ्गादन्तरङ्गं वज्रयः” इति, वातबहिरङ्गासिद्धत्वव्यपेक्षम् “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे” इति च परिभाषादयमिति प्राञ्जः । अत्राप्य “असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्तत्वा नाज्ञानन्तर्यं इति वक्ष्यामि” इत्युक्तिः सङ्गच्छते । जाननद्विज्ञासिद्धत्वमात्रनिषेधत्वात् सत्यः परिभाषाया इति ।

इति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा "निषेदुषीम्" इत्यादौ क्लृप्तो-
रिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्ङ्यतीत्यालोच्य न
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

न कुर्वन्तीत्यर्थ इति । यदि तु 'सेदुषीम्' इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्यानं सेद वस्
भवेत् ।

न्तरङ्गे बहिरङ्गे वा यत्कार्येऽज्ञानान्तर्यमाश्रीयते तत्र बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तते इति हरद-
त्तेन प्रतिपादितः, स तु न युक्तः, एवापेक्षमित्यत्रासिद्धपरिभाषया "एत रे" इति सूत्रप्रवृत्ति-
वारणपराऽऽकरविरोधात् । किन्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य
यहिष्प्रकृत्यतिर्नेति । अत्र जातस्येति निवेशादेव "ओमाहोश्च" इत्यत्राहप्रहणञ्जितार्थम् ।
तद्धि एवमा आ ऊडा इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घम्बाधित्वा धातुसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्ग-
त्वाद् गुणे, वृद्धिप्राप्तौ तद्व्यवहारार्थं क्रियते । युगपत्प्राप्तस्याऽन्तरङ्गस्य बलवत्त्वाभावात्पे-
रिभाषाबोध्यः स्यात्तदा अन्या बाधादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तौ परत्वात्सवर्णदीर्घं ततो
गुणे रूपसिद्धावाहप्रहण्यैवार्थं स्पष्टमेवेति दीक्षितशयः । वस्तुतस्तु न परिभाषाद्वयम्, कि-
न्त्वन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकञ्च बहिरङ्गमसिद्धमित्येतदपि न परिभाषा एकैव । य-
त्राज्ञानान्तर्यपरिभाषायां पत्वनुकोरेसिद्ध इति सूत्रस्थं तुम्हणं ज्ञापकं तदसिद्धमिति परिभा-
षाया अनित्यत्व एव ज्ञापकमिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

असिद्धपरिभाषाया अपरादभूतामन्यामपि परिभाषां पठन्ति प्राज्ञः—अहम्भूता शयारि ।
विशिष्ट ऊहो येपु तानि ज्यूहानि शास्त्राणि । ऊहस्तर्कः, स च बहिरङ्गे गान्तरङ्गनिमित्तविना
शरूपः । तद्वन्ति शास्त्राणि अकृतानि वरित्यर्थः । भाविनिमित्तविनाशे इत्यध्याहारः ।
पुनश्चान्तरङ्गशास्त्रनिमित्तस्य बहिरङ्गशास्त्रेण विनाशसम्भावनायामन्तरङ्गशास्त्राणां प्रवृत्ति-
लक्ष्ये न कुर्वन्ति पाणिनिप्रोक्तशास्त्राभ्येतार इति फलितम् । अस्याञ्च "समर्पणम्" इति
सूत्रस्थं समर्थप्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि कृतसवर्णदीर्घात्सुस्थितशब्दादिषु यथा स्यादित्येवमर्थं
क्रियते । तच्चैतत्परिभाषाभावेऽन्तरङ्गे सर्गदीर्घं कृत एव भविष्यतीति व्यर्थं सदस्यं ज्ञाप-
कम् । अष्टतन्मूहपरिभाषासत्त्वे तु भाविन्या आदिशुद्धा दीर्घनिमित्तस्य सवर्णाद्यत्वस्य
विनाशः संभावित इत्यकृतदीर्घात्सुस्थितशब्दादिषु प्रत्ययः स्यात्, तथा च साधुत्विति-
रितिरूपं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति तेषामाशयः ।

ननु प्राचीनमममताया अकृतेतिपरिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेनावश्यकतया भाष्यकृतैषा
श्रुतो गोचेत्प्राशस्त्यायां तदभिप्रायमाह—यदि स्थिति । क्रमेणान्वाख्यानेऽश्रुतेतिपरिभाषां विना
भावप्रधानाः ।

नन्यतरेत्यस्य उत्तरे किमर्थं माथे षापि बोद्धेयः । न च "असिद्धवदनामात्र" शब्दस्य कैयटेत्य-
कार्येण निर्वाहः, परस्य तत्रैवोद्योते चण्डित्वादय आह—यदि स्थिति । क्रमेणान्वाख्याने षां विनाशनि-
र्वाहादह—पदेति । यपि तदनवकाशे एव वापकाबोधमिति प्रकृते अङ्गमपि, तस्यैव श्रोतारिष-
सरणम् ।

परावधिर्नान्वाख्याने इति । अन्वाख्यानं नाम शब्दमन्तरङ्गः । तच्च अविनाशान्वाख्यानं परावधिका-
न्वाख्यानं परावधिविशिष्टान्वाख्यानमेति विविधम् । प्रयोगरथोपायकमानुषेन संस्काररूपं अविनाशक-
नम् । पदपर्यन्तं प्रवृत्तिमन्तरङ्ग संस्थाप्य ततः संस्काररूपं द्वितीयम् । तत्रपदपर्यन्तं प्रवृत्तिः प्रत्यया-
संस्थाप्य ततः संस्काररूपं तृतीयम् । तत्रान्त्योर्ध्वं प्रवृत्तिमन्तरङ्गसंस्थाप्य ततः संस्कार-
रूपमाविष्टम् । वाक्यान्वाख्यानस्य "शानि सन्ति" श्री रतः" शब्दादीन्मुदाहरणानि । तत्र ऐङ्ग सन्ति

शब्दरत्नम् ।

अस् इति स्थिते इत्थं प्रमाणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिरुत्वात्पूर्वं संप्र-
सारणे यत्नादित्वाभावादितः प्राप्तिरपि न, लक्ष्यानुरोधाच्चान्न पदावधिभ्रमेवाच्चाख्यानमिति
तत्सिद्धिरित्युच्यते, तदपि परिभाषा निष्क्रेति योद्धवम् । अत एव एषा भाष्ये न
भैरवी ।

न निराह इति । पदेति । एतच्च नि सेत् वस् ई अम् इति स्थितिकूलपयित्वा वस इदम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वात्सम्प्रसारणे कृते यत्नादित्वाभावादित्य प्राप्तिरेव नेति निपेक्षुषोमित्यादिसिद्धिरित्येषा निष्फलेति नानाः । “समर्थानाम्” इति सूत्रस्यसमर्थेऽङ्गणं तु “त्रिषुण” इत्यप्राप्तसम्पेरपि प्रत्ययदर्शनेनेह सूत्यतादावपि तयाऽकृतसन्धे, “वाणांदाङ्गम्” इति परिभाषया प्रत्ययो माभूदित्येवमर्थे क्रियते । अस्याः परिभाषाया असत्त्वादेव “चो” प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध ” इति वचने वार्तिककृताऽऽशङ्क्य भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गम्—अन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां तु ‘प्रतीच’ इत्यादिरुपाणामनयै सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं ह्यष्टमेन । अत एव “कृत्यो” इति सूत्रे “अवश्यमत्र तुगभाषायां वरनः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तु नू प्राप्नोति” इति भाष्ये उक्तम् । परिभाषायाः सत्ये तु ‘विद्वन्,’ ‘प्रवन्,’ इत्यादौ तुगभाषस्य परिभाषयैव सिद्धेरावश्यकत्वकथनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव—अस्यां परिभाषाया असत्त्वादेव । ननु प्रतिपदविधित्वमनरुकादात्ये सत्येव बाधकत्वे प्रयोजकम् । तच्चानास्ति, लुलुडपश्चिक्त्युप इत्यादावस्य चारिताभ्यात् । अत्र हि—“वस्वेकाजात्” इति नियमादिङ्भावस्य सिद्धेरिति कथमेतदिति चेत् ? न, स्यात्त्वाभावेऽपि शोषोपस्थितिरुत्वप्रयोज्यं प्रतिपदविधित्वं पूर्वप्रवृत्तौ प्रयोजकं भवत्येवेत्याशयात् । अत एव “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति सूत्रव्याख्यानान्तरे “परमित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषाम्भिय. प्रसङ्गे परव

भावप्रकाशः ।

विरपि पूर्वप्रवृत्तौ नियामिकेत्यत्र बाधकामावस्तदाह—पूर्वमिति । इदमपि परनित्यादिसम्बन्धाने एव ।
परनित्यानन्तरङ्गप्रतिपदविषयो विरोधिस्त्रिपादे तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलोयस्त्वमिति “प्रत्ययोत्तरपदोश्च”
इति सूत्रे कैद्ये पाठाद् । अत्र एव ‘रमे’ इत्यादी प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेवे आचारप्रलेपाद्धत्वयादिभोजो न
प्राप्नोतीत्याशङ्क्य “एडूह्रस्वात्” इतिलेपेन समाहितम् । एतेन निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्यैव प्रा-
प्तये प्रयोजनत्वाच्चिनयमिदम् । अत एव परत्वादीनामेव तत्त्वे प्रयोजकता परिगणिता ब्रूते । भवद्गीत्या
तस्यातिरिक्त्वे तदनङ्गतिः स्पष्टैव । किञ्चैवं ‘स्वामि’ इत्यस्यापि साधुत्वापत्तिः । नहि व्याख्याभिर्देन
साधुत्वासाधने वक्ति शक्यताम्, बाधप्रयोजकानां परिगणनेऽपि तस्य स्याज्ज्ञोकारे बाधकामावात् ।
‘स्वामि’ इत्यस्यैव साधुत्वाङ्गीकारेण व्याख्याभिर्देवैशसत्त्वादस्पृश्यत्वं विस्तृतम् । अत्र यथा ‘श्याय’
इत्यादी न दोषस्तथा रपटं मल्लुतपरिभाषेण्डुसेखल्यारण्याने । नन्वेवमपि पक्षान्तरे दोष एवात आह—
लक्ष्येति । अत्र सेडुष इत्यादी । नन्वेतच्छब्दान्ययामिद्वारपि फलान्तरसत्त्वादाने कदापकुसत्त्वाच्च कप-
तत्त्वमत आह—अत एवेति । एवं रीत्या फलान्तराणामध्यन्यासित्व्या निष्फलत्वादेवेत्यर्थः । शापकानां
सरला ।

लघ्वानुलोपाद् पदावधिकमेवान्वाख्यान स्वीक्रिये । तत्र च सद वस् भस् इति प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापना
 चरं शुतवर्णव्रमेग संस्कारे क्रियमाणे वसुप्रत्ययस्य छिद्यमानिकत्वेन वाजोदित्वे भन्धासक्त्यर्थं च येद वस्
 भस् इति स्थिते भाष्यधातुकार्येद्वलदैरिति इदगमे वसोः सम्प्रसारणम् इति सम्प्रसारणे ॥ प्राप्ते वसु-
 शब्दमुच्चार्यविहितत्वेन प्रतिपदोक्तया श्रीगोपतिविकल्पात् पूर्वं सम्प्रसारणे बलादित्वाभावेन इत्योऽप्या
 सेतुपत्यस्य सिद्धौ परिभाषेय निष्कलेति । न च वसोः सम्प्रसारणवत् इत्योऽपि "वस्वेकानाश्चमाम्" इत्य-
 नेनैव विधानेन प्रतिपदोक्तत्वं वसुशब्दमुच्चार्येति हितात् नियमज्ञास्येति विधिसुतेन प्रवृत्तिर्लघ्वत्वात् ।
 यवञ्च परत्वात् पूर्वमिदं एव प्रवृत्तिस्तस्यादिनि परिभाषा तत्रिवास्म्यं सङ्गतेति वाच्यम्, सद वस् भस् इति
 स्थिते द्वित्वप्रवृत्तिसमनालम्बेन सम्प्रसारणस्य प्राप्ते तदानीं कृत्तृत्वचनेकाध्वामावेन वस्वेकानाञ्च

इको यणचि(पा०सू०६।१।७७) ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये निरुद्धा ल-

शब्दरत्नम् ।

तापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

ननु व्यक्तपक्षे इवपदोपस्थाप्योकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात् "उच्चारित एव

मैस्वो ।

लीयस्त्वम् इति कैयट आह । अत एव 'स्मे' इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वेन पूर्वं "सम्बुद्धौ च" इत्येव आकारप्रश्लेषादुल्लङ्घ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्यादाङ्कुयैद्द्वस्वादिति लोपेन समाहितम् । अन्यत्र—परिभाषेन्दुशेखरादौ ॥

इति परिभाषाप्रकरणविवरणम् ॥ १

इको यणचि । पदानां वाच्या व्यक्तिरित्येकः पक्षः, आनयनादिकायान्ययस्य व्यक्तित्वेन दर्शनात् । ननु व्यक्तेरानन्त्यात्सवांसु व्यक्तिषु शक्तिप्रहासम्भवः, यत्किञ्चिद्व्यक्तौ शक्तिग्राह-
शब्दव्यवहृत्यन्तरस्य शक्तिग्राहाविषयतया शाब्दबोधविषयत्वं न स्यादिति चेत् ? न, जात्यादि-

भावप्रकाशा ।

स्वस्वरूपपरिभाषानित्यवस्थापकतैवेति निर्मूल्यमेवेति भावस्तदाह—अन्यत्रेति । परिभाषेन्दुशेखर इत्यर्थः ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सर्जनं, न जानिष्ये इति प्राचागुदयोः । तस्यायम्भावः, यदा सर्वत्र जातावेव शक्ति-
प्रवेण दृष्टार्थार्थं, यच्च कामसवाद्येपादिनेति न तत्रापि तत्फलनाऽन्यलभ्यात्, तत्रापि यदि "मर-
णम्" इत्यादौ व्यापकजातिपरिनिर्देशः, तत्र कार्यवाधात् तत्राश्रयवाच्यविषयेषु तस्तिद्धिः, जातेः साक्षादुच्चा-
णासम्भवेन यत्किञ्चिद्व्यक्त्युद्धारणमिति तस्या विनियमरूपामावात् । तदा तत्पक्षेऽणुग्रहणं न । अप्रत्यय-
रिति निषेधस्वरूपं तु वक्ष्यमाणत्वेन "त्यदादीनाम्" इत्यादी न दोषः । यत्रत्यपने एव मुख्यतयाप्ये-

सरला ।

एति प्रतिपदोक्तयेदध्याप्राप्तौ दिवापेक्षया प्रतिपदविधिष्वेव शीघ्रोपरिस्थितिरवात् पूर्वं सम्प्रहारेण ततो दिने
व्यादिखामावादिदोऽप्राप्त्या परिभाषाया निष्कलत्वात् ।

वस्तुतस्तु पदव्यक्तिवाक्यानेति पक्षेऽणुदोः शयैतस्मिन् परिभाषावश्यकमात्रदणोपा । तथा हि
पठ शु सद् वस् शु भोस् इति पदपर्यन्तं प्रकृतिप्रत्ययसंस्थापने भोस्त्विति चकारण समाससंज्ञाप्रवृत्तिका-
द्विविशिष्टे सत्त्वेन वस्तुन्तेऽप्रावात् सम्प्रसारणाप्राप्तौ पूर्वमिति ततः समासे शुभ्रुकि ततः सम्प्रसारणेऽपि इत्ये-
द्विविशिष्टमिदम् । परिभाषासत्त्वे तु अन्तरङ्गसम्प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्र बहिरङ्गेन अन्तरङ्गनि-
मित्तविनाशसम्भावना तत्र पूर्वमन्तरङ्गशास्त्रं न प्रवर्तते इत्यर्थेन पठेदुपोस्त्यत्र यदि पूर्वमन्तरङ्गमिदं शास्त्रं
न प्रवर्तत तर्हि समासप्रवृत्त्यन्तरं बहिरङ्गसम्प्रसारणान्तरं रक्षेद्वाक्यनिमित्तवत्पठितवत्तदर्थेन इति सम्भा-
वनापारसरतेन पूर्वमिदं प्रवृत्तिरिति पठेदुपोः इति सिद्धीति दिक् ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

एवमाप्या कतिरिति, व्यतिरेकश्च पदवाच्येति मय्यदम् । तत्र भाष्येऽपि तानागतत्वेन तत्र उचि-
तरूपेण गौरवादापवादितरया आशयेन कथयन्तम् । तानानागतत्वात् व्यतिरेकेण ननुमया । न चैव
व्यक्तीनामपि प्रत्येकदेश्यता एवमाप्ये व्यक्ती उचितैर्वाक्यव्यवहारेण कथयन्ति नान्यत्रपुण्यं गौरवमिति
वाच्यम् । व्यक्ती उचितैर्व्यवहारेण कथयन्ति नान्यत्रपुण्यं गौरवम् । तथाहि, व्यक्ती उचि-

भैरवी ।

रूपानुगमरूपमाणां शून्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेण समानप्रकारकत्वेन शक्तिज्ञानपदार्थोप-
स्थितयोः कार्यकारणभावाद्दुपगमाच्चानुपपत्तिरिति तेषामाशयात् । नचाशक्त्यद्वयेन कथं शून्य-
यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यम्, अलक्ष्यत्वेष्वपि लक्ष्यतावच्छेदकत्वप्रदर्शयत्वेऽपि शून्यता-
वच्छेदकत्वसम्भवात् । जातापरे पदानां शक्तिरिति पक्षान्तरम् । अयच्छिहामस्तत्वाधेमात् ।
आनन्दनाशिषायां नव्य आदिः सच्चिद्वारय । जातेरेकत्वाहाधमत्र पक्षे । अत एव “सर्वे
ज्ञाहणमपरिभाष्यमाहृतिमहयात्” इति भाष्ये उक्तम् । तत्रापक्षमभिप्रायेणाशङ्कते-नन्विति
हकारादिमिति । हकारविषयं ॥ शून्यं न कृता तस्योच्चारितत्वेन तत्राशुदित्त्वेन प्रवृत्तिस्तम्भ-
मायप्रकाशः ।

तेषाम् । अत एव अन्यपक्षचतुष्टये तदावश्यकता बोध्या । अत एव व्यक्तिपक्षे इति दिक्प्रदर्शनं तत्र । ते च
पक्षा एव-व्यक्तावेव शक्तिः, जातिविशिष्टव्यक्ती वा, व्यक्तिविशिष्टजाती वा, तस्येऽपि तत्र व्याप्यजातिपर-
मिर्देशो वेति । एषां यमासम्भवमुपपत्तिषु तदावश्यकत्वं चान्यत्र स्पष्टमिति । एवं सत्तापक्षे भाष्यामिमते
लक्षणाया नावश्यकता, तदवश्यकतुष्टये तु तत्कार्येऽपि तदाश्रयणमावश्यकमिति बोध्यम् । तदैतत्
त्वमयितुं तद्विषयवाच्यते-ननु व्यक्तिपक्षे इति । कर्तव्यः प्राग्वत् । प्रसिद्धत्वादि तथोक्तिः । एवञ्चा-
रणेन तत्र चतुर्चारिताभ्यां सिद्धिर्वात आह-प्योक्तेरिति । दीर्घादीति । आदिना प्लुतानामुदा-
त्तादीनां च सङ्गः । अत एव “विमर्शमिदमुच्यते तदात्तादीनामपि प्रवर्णयया स्यात्” इति भाष्यं सङ्ग-
च्छेदे । ‘वीर्षादि’ शब्दस्तिरुत लक्षणायाश्च इत्यभिप्रेत्यनुपेयेन, देश व्याप्यजातिपरमिर्देशे तेषां सङ्ग-
सरलाः ।

स्वव्यक्त्यन्तरेण स्वस्वमेव तत्समवायित्वं सम्बन्धः, एवं वाच्या व्यक्तिः, तत्समवेता तदवृत्तिर्जातिस्तत्समवायित्वं
व्यवहृत्यन्तरे, जाती शक्तिस्वीकारे तु श्रावणत्वेमेव सम्बन्धः, एवं वाच्या जातिस्तदावश्यकं व्यक्ताविति ।
प्रत्यक्ष लक्षणायां सम्बन्धे लाघवगौरवयोः सत्त्वेन जातवेव शक्तिरूपनरय आधेनोचितम् । किञ्च
व्यक्ती शक्तिस्वीकारेऽपि जातिवाच्यत्वमावश्यकमेव, व्यक्तीनामानन्त्याद् स्वमिचाराच्च तत्र शक्तिप्रहा-
नुपपत्तेः । एवञ्चावश्यकताप्रथमोपरिमतत्वाप्रागृहीतविशेषणमुक्तिर्विशेष्यमवगाहते इति न्यायाच्च जातवेव
शक्तिर्व्यक्तिर्बो लक्षणेति पर्यवस्यति । तदुक्तं मतेः—

अवयवव्यतिरेकाभ्यामेकरूपप्रतीतिः ।

आकृतेः प्रथमशानाचरया एवाभिधेयता ॥ इति ।

द्वितीये तु ‘शामान्य’ शब्दादिवाच्यश्रवणसमन्तरं व्यवस्थानयनव्यवहारस्यानादिसिद्धत्वा व्यवहारेण
शक्तिप्रादुर्भावादिना व्यक्तत्वेन पदस्य शक्तिर्प्राधान्ये । न च लाक्षणिकः स इति, अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेव
व्यवहारप्रवृत्तदर्शनेनानुपपत्तिं विना लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् । अचानन्त्यं व्यमिचारे वा, शून्यताव-
च्छेदकजातेरेत्याह । तदुक्तम्—

ज्ञानत्वेऽपि हि भावनामेकं कृतोपलक्षणम् ।

शब्दः सुतरासम्बन्धो न च व्यमिचरिष्यति ॥ इति ।

नचैवं नागृहीतयायेन जाते वाच्यत्वमावश्यकमिति वाच्यम्, अकारणे दण्डत्वादौ कारणतावच्छे-
दकत्वस्य, अकारणे तीक्ष्णत्वादी लक्ष्यतावच्छेदकत्वस्य स्वीकारेण जातेरवाच्यत्वेऽपि शून्यतावच्छेदकत्वस्वी-
कारे बाधकाभावात् । अतएवापि दिवसुत्रस्य अहणमेव तेषां सम्यक् सङ्गच्छते । जातेरवाच्यत्वे तदव्यर्थं
स्पष्टमेवेति । एवमाह व्यक्तिपक्षो जातिपक्षयोभावपि शास्त्रसिद्धाविति । तत्र व्यक्तिपक्षे आशङ्कते-
नन्वित्यादिना ।

उकारादिमिति । नन्विह प्रत्याहारे इकारस्य प्राथम्येन तेषां दीर्घादीनामप्रवर्णे इकारादिमि-
रिति वक्तव्ये एकारादिमिति वक्तव्यं शब्दलक्षणम् । न च “वचरित एव शब्दः प्रत्यायको नानुचारि-
तः” इति अगुदित्त्वाभाष्योक्त्या विषयतासम्बन्धेन शब्दबोधे उच्चार्यमाणद्विगुणितज्ञानाधीनोपस्थितः
कारणतया इत्येव इकारस्याप्युच्चार्यमाणत्वेन अगुदित्त्वागृहीतप्रतिष्ठितज्ञानाधीनोपस्थितेदीर्घकार-

शब्दरत्नम् ।

शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारितः” इति अणुद्विसूत्रे भाष्योक्तेः । न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसु भरवी ।

वाच । दीर्घादीत्यादिना प्लुतानुदात्तादीनां सङ्ग्रहः । उच्चारितः—उच्चारितत्वेन गृहीत । प्रत्यायकः—स्वार्थबोधनसमर्थः । तत्रापि—पुस्तकेक्षणस्यलेऽपि सङ्गमेति । जपमन्त्राणां त्रैस्वर्ग्येण ज्ञानस्यावश्यकतया त्रैस्वर्ग्यस्य तात्त्वाद्गृह्यध्वेदेशाच्चधिकरणकोचरितत्वरूपतया तत्र सूक्ष्मोच्चारणमावश्यकं, सङ्ग्रहेहसि पुस्तकेक्षणस्यलेऽपि बोध्यम् । एतेन ‘उच्चारित एव प्रत्याभावप्रकाशः ।

इत्यनेन वा । अत्र एव व्यक्तियुक्ते इत्युपलक्षणमिति स्वयमेव ध्वनितम् । एतदर्थमेव तथोक्तिरिति तत्रैवम् । यत्तु वणसमाम्नाये एकश्रुत्या पाठादभेदकत्वाद्वा गुणानां तद्ग्रहणविद्वद्वा मुख्यत्वादीर्घादीलुक्कमिति । तत्र, आप्ये उदात्तादिसङ्ग्रहेऽप्यनुनासिकासङ्ग्रहादवस्थात्वात् । अत्र पञ्चेऽङ्गग्रहणाद्देशवत्स्यैव सत्त्वाद्यति दिक् । उच्चारित इत्यनेन गृहीतः । अन्यथा पाणिन्युच्चारणस्येदानीमसत्त्वेन तदसङ्गतिः, एतदेव । एवमप्येऽपि । एवोऽत्राप्येति—भाष्योक्तेरिति । “प्रत्याहारे सर्वाग्रहणमनुपदेशात्” इत्यादिनेति शेषः । अत्र एव ‘ऋक्’ इत्युक्ते तात्पर्यवशादिशिष्टसन्निवेशाया “अग्निमीळ” इत्यादिकायास्ततो बोधेऽपि ततो नार्थप्रत्ययः । अत्र एव च “गामानय इत्याह”, इत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि न ततोऽर्थबोध इत्यनुमन इत्याद्यन्यत्र विरतरः । जगन्नाथोक्तिं खण्डयति—न चेति । बोधानापत्तिरिति । अनुच्चारणेन तत्वेनाप्रकाशः । एवञ्च वाचकज्ञानसामान्यस्यैव बोधे तन्त्रत्वेन भाष्याद्युक्तमिति भावः । सूक्ष्मोच्चेति । एतन्सरला ।

दानां सत्त्वेन तेषां ग्रहणे बाधकाभावेन दीर्घोऽकारादीनामेवग्रहणप्रसक्त्या तथोक्तिरिति वाच्यम् । अत्र यथासमुदायाच्च यत्र पृथक्पृथक्पथोपस्थितिस्तत्राऽवयवार्थस्यैव बोधे समुदायोच्चारणस्य वैयर्थ्यमूलत्वेन अवयवनिष्ठशक्तिनिरूपणार्थविषयकशब्दबुद्धिस्वावच्छिन्नं प्रति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपणार्थविषयकशब्दस्यैवान प्रतिवचकमिति प्रतिबन्धप्रतिबन्धरूपाभावेन प्रकृते ईक् इति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपणद्वारा चकार ककार एकारचतुष्टयस्वरार्थविषयकतात्पर्यज्ञानेनावयवभूत-इकारनिष्ठशक्तिनिरूपणादष्टोऽकाररूपाध्वनिद्वयशब्दबोधस्य प्रतिबन्धनेन दीर्घोऽकारादीनामप्यग्रहणप्रसक्तेः । अत्र इकारोत्तरं ककारोच्चारणेन समुदायादेवार्थबोधो भवति इति पाणिनेस्तात्पर्यावधारणात् । नच “आदिरस्येन सदेना” इति एतेनाक्षरमयादया आदिवर्गस्यैव संज्ञावबोधनेन शक्तत्वावच्छेदकत्वे लाभेन, च इकार एव चतुष्टयवर्गस्य यथाऽऽदयरत्तु ‘इकारादयः प्रायाशरत्तु एव’ इति प्रत्ययिदामाश्रययोगिनी ननु बोधवत्त्वरूपमार्गः इति । अत्र एवानुदितग्रन्थः, प्रत्याहारणामाचर्येषु चारितार्थप्रदर्शनपरं शब्दरत्नमर्थः उक्तञ्चेति । यद्यपि इक्ष्मण्डलेऽपि एव चतुष्टयार्थनिरूपितशक्ते अष्टादशार्थनिरूपितशब्देन सत्त्वेन अवयवसमुदायशक्तिविषयकोत्तमप्रतिबन्धप्रतिबन्धमात्रस्याविवक्षितयाऽष्टादशार्थनिरूपितेन निष्ठशक्त्या इत्युपलक्षणं विधत्ता तेषां शब्दबोधविषयत्वे बाधकत्वात् इति तथोक्तिरिति वाच्यम्, “सहस्रचरितं शब्दः सहस्रं गमयति” इत्येवमूलत्वेन प्रकृतशक्तिनिरूपणार्थविषयकशब्दबुद्धिस्वावच्छिन्नं प्रत्ययशक्तिनिरूपणार्थविषयकशब्दार्थज्ञानं प्रतिवचकमिति प्रतिबन्धप्रतिबन्धरूपाभावेन चतुष्टयार्थविषयकशब्दार्थज्ञानेन अष्टादशार्थविषयकशब्दबोधस्य प्रतिबन्धात् । यथा मोहनप्रसङ्गे “ते-चमावयव” इत्युक्ते क-विषयकशब्दार्थज्ञानेन विषयकशब्दबोधप्रतिक्रियेन अकारस्यैव बोधः, प्रहारां च तत्र तात्पर्यावधारकं, तथाऽपि यथाऽप्येवमेव चतुष्टये तात्पर्यावधारणेन अक्षिप्यकृतार्थमार्गऽष्टादशविषयकशब्दबोधमात्र इति—इति चेत् । न, तत्रैव आहारा वा दीर्घोऽकारादीनां कथंविद्युत्तात्पर्येऽपि दीर्घोऽकारादीनां बध्नात् बध्नाग्रहणेन तथोक्तेरिति । एतद्वत्तात्पर्यादिप्रतिबन्धप्रतिबन्धमात्रस्य तु अत्र विषयमेव कारित एतद्वत्तात्पर्यादिप्रतिबन्धप्रतिबन्धमात्रस्य । एतदेवमर्थः । शब्दरत्नमर्थः इति ।

साधनम् ।

धर्मोच्चारणसत्त्वादित्यत आह-प्रत्याहारग्रहणेऽपि । एतेन दीर्घकारादेर्माहकताख्य-
तेन इकारादिभिर्योऽपि तेषामिकपदवृत्त्यानुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्ति-

मैत्री ।

यकः । इत्यसङ्गतं, लिपिस्मृतशब्दादर्थयोधानापत्तेरिति परास्तम्, तथापि सूक्ष्मोच्चारणस-
त्त्वात् । यत्र नोच्चारणं तत्र नार्थप्रत्ययः । यथा ऋगित्युक्ते विशिष्टसन्निवेशा ऋक् प्रतीयते,
ननु तस्या उच्चारणमिति यदा, तदा नार्थप्रत्ययः, अनुस्तरणम् ।

सूत्रे-तद्वाच्यवाच्येति । प्रत्याहारवाच्याक्षरसमाग्रायपञ्चमानवाच्या इत्यर्थः । अक्षरस-
माग्रायवाच्यत्वमाहकताणुदित्युत्तमेव । रत्नाकराणुकिङ्कण्डपति-एतेनेति । इत्यदवृत्त्या-
इत्यदशशब्दा । अनन्वयापत्तिरिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वाद्यर्थोपपत्तिरिति सिद्धा-
न्तात् । अत एव "सार्वधातुके यक्" इति सूत्रे पच्यमान इत्यादौ कर्तरि शानच्, कर्मणि य-
गिति पक्षे प्रकृतिप्रत्ययाविति नियमेन कर्मार्थविशेष्यत्वाद्योधानापत्तिः, कर्तुरेव प्रथमतो जात-
प्रत्ययार्थत्वादित्युक्तम् । अगस्तम् । लक्षणायां दीर्घादाविकृष्टस्य लक्षणारूपा या वृत्तिस्तदा-

भावप्रकाशः ।

तरेत्यर्थः । अत्र एव तत्र स्वीयत्वम् । तच्च स्वभावप्राप्त्यत्वम् । अयम्भावः, अपि मन्त्राणां त्रैस्वर्गनियमेन
तत्तत्स्थानेषु प्रादिदेशोपलभ्यमानत्वरूपेदात्तत्वादेर्मात्राकालिल्लादिरूपवृत्तत्वादेव विनोच्चारणमनमि-
व्यक्त्या मानसजन्यत्वे इवात्रापि सूत्रमणाल्लादिव्यापारेण तादृशं तदस्यैव । एतेन लिपिस्मृतशब्दा-
दर्थयोधानापत्तिः, अनुच्चारणादित्यपास्तमिति । एतेन नन्वित्यादि सिद्धमिति भाव इत्यन्तमनूच लिप्या
प्रतीतशब्दस्य तस्यैवापकाभावदोषमुत्त्वा उक्तमार्थं वृत्त्या प्रतीतशब्दस्य तत्त्वभावबोधकम् । अन्यथा
रक्तोदस्य तदप्रत्यायकत्वं स्यादिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः शब्दमयार्थत्वा माध्यात्तयार्थप्रतीतिश्च,
रक्तोदो आरोपितसकलसत्त्वेन वापकाभावान्न, तथापि व्यवहृतत्वेन स्वमन्त्रेऽप्यगनेक्षेति दिक् । "अज्ज्ञ-
लो, प्रतिषेधे" इत्यादिशकारसावर्ण्यनिषेधशङ्कासमाधानपरमाध्यक्ष्येयत्वादिनां तु वार्तिकरीत्येति न तद्विषय-
इत्ययम विस्तरः । रत्नाकराणुक्तमार्थं लण्डयति-एतेनेति । उक्तरीत्या तैस्तदग्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्य-
यार्थानन्वयेति । सप्तमीसमासः, तेषामिति स्मारकत्वात् । तत्रैवप्याहारे तु षष्ठीसमासः । अयम्भावः, ।
प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितत्वाद्यर्थोपपत्तिरिति न्युत्पत्तिः साम्यां मिथः सम्बन्धार्थस्यैव बोधो न केवलस्येति
बोधयति । तस्याश्च प्रकृतेरर्थे प्रत्ययो भवतीत्युक्त्या प्रत्यासत्त्या मिथः सम्बन्धार्थबोध एव तत्तच्छाक्येण
तयोः साधुत्वबोधनेन मूलम् । अत्र एव "सार्वधातुके यक्" इत्यत्र भाष्ये 'पच्यमानः' इत्यत्र कर्तरि शानच्,
कर्मणि यगसिक्तत्वादाख्य प्रकृतिप्रत्ययौ सधार्थं भूय इत्युक्तम् । तस्यापि शास्त्रासनया तत्तच्छब्दत्वेन
प्रतीयमानमर्थं तौ सङ्गतौ ननु भेदेनेत्युक्त एवार्थः । तथा च प्रकृतिवृत्त्यर्थबोधे तदुत्तरप्रत्ययवृत्त्यर्थोपस्थितिः
कारणमिति व्युत्पत्तिशरीरम् । सा च विशेष्यतया विशेषणतया वा, प्रतीत्यनुपेक्षात् । विशिष्टकार्यकारण-
भावानुत्पत्तिः । अत एव 'शुद्धं पदम्' इत्यतो माधुर्यबोधेऽपि प्रत्ययार्थानन्वयः । एवञ्चात्रापि तत्र तस्य
शक्यभावाल्लक्षणानुसारीत्वाच्च तयोपस्थितानामपि तेषां स्थानिता न स्यादित्यभ्युपेत्याप्याह-वृत्तिप्रयो-
ज्येति । प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः । इदञ्च प्रकृत्यामिप्रार्थं न तु न्युत्पत्तौ तथा निवेशः, 'वदमानव' इत्या-
द्यसङ्ग्रहापत्तेः । किन्तु जन्मत्वं तत्र साक्षात्परम्परासाधारणं निविष्टम् । एवं च सूत्रेण निर्वादे निदमाम-
न्त्रेन स्वमन्त्रेऽपि लक्षणा न स्यादिति तथाशयवर्जनमयुक्तमेवेति भावः ।

शुद्धा रुदिमतीति वा व्यवहियते सर्वैस्तस्या एवार्थं भेदः, मुख्यार्थभाष्यसम्बन्धरुदिरूपकारणप्रय-

सरला ।

प्रत्याहारग्रहणेऽपितीति । प्रत्याहारोपलब्धेत्यर्थः । इत्यदवृत्त्येति । उच्चार्यमाणेऽदति-
ष्ठत्येत्यर्थः । यद्यप्यनुदित्येनाकारादौ दीर्घादिनिरूपितवृत्तिरुदमाद्येति इति, दीर्घादीनामपि वृत्ते-
बोपस्थितत्वात्प्यन दीर्घादीनामुच्चार्यमाणवर्तनवृत्त्या नोपस्थितिरिति भावः । वृत्तिप्रयोज्येति ।

शब्दरत्नम् ।

रित्यपास्तम्, वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च । ननु अणुदितसूत्रं व्यर्थम्-; न च प्रत्यहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम्, अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि, लक्षणयैव ग्रहण-
सिद्धेः । न च "अस्य च्चौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ चरितार्थम्, व्यक्तिपक्षेऽस्य

भैरवी ।

अथत्वाच्चिरस्तमित्यर्थः । वृत्तिप्रयोज्येति । प्रवृत्तिवृत्तिप्रयोज्येत्यर्थः । प्रयोज्यत्वं तु जन्यजन्य-
त्यम् । नचैवं सति घटमानयेत्यत्र घटोपस्थितिचिपयघटे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तिर्घटस्य योप-
स्थितिः सा घटपदजन्यैव, न तु घटपदजन्यजन्येति वाच्यम्, अस्य अन्यस्य प्रवृत्ताभिप्रायक-
त्वात्, सामान्यतः वत्सस्तु नियमः प्रवृत्तिजन्यत्वघटित एव, जन्यजन्यजन्यजन्यत्वात्पदस्य-
स्वमेव प्रयोज्यत्वमित्यस्य सामान्यतो नियमः प्रवेश इत्यभिप्रायाद्वा ।

प्रत्याहारग्रहणे यदि लक्षणा तर्हणुदितसूत्रस्याग्रहणं विनापि निर्वाहात्तद्वैयर्थ्यम् । न च
यत्र न प्रत्याहारग्रहणं निरूपेकवर्णभाप्रयोधकशब्दोपादानन्तर्दर्थं सदितिरपि वाच्यम्, तत्रापि
वक्ष्यमाणसोहया लक्षणाया आवश्यकत्वादित्याशयेन दातुं नन्विति । अणुदितसूत्रमिति । उदि-
तः सूत्रमुदितसूत्रमणिविशिष्टमुदितसूत्रमणुदितसूत्रमित्यर्थः । एवञ्चोदितसूत्राण्यस्यावश्यमप्येवमपि
"सविशेषणे विधिनिषेधौ विशेषणमुपपन्नमस्ततः सति विशेष्ये बाधे" इति न्यायेन "स्वामी"
ध्वस्तः 'शिखो विनष्टः' इत्यादिस्थल इव विशेषणे पर्यवसानं बोध्यम् । आपवर्णाधिति । तत्रा-
नुबन्धसन्निध्यादारेणाक्षरसमाप्ताधिक एवायमिति प्रत्यभिज्ञायाः सम्भवेनाण्युपपन्नत्वस्य
सम्भवादिति भावः । अन्यसवर्णानामिव द्वितीयादिसवर्णानामिव । तत्सवर्णानाम्—आदिसव-
र्णानाम् । प्रत्याहारवाच्यत्वस्यादिवर्णेषु सत्त्वादिति भावः । "अस्य च्चौ" इत्यादिविति ।
आदिपदेन "परस्" इत्यादिसदृशः । एतेषु प्रत्याहारग्रहणाभावादित्याद्यः । अत एव शु-
द्धीमवतीतिवन्मालीभवतीत्यस्य सिद्धिः । दूनागुरोपेनाह—व्यक्तिपक्ष इति । अतः—"अस्य
आवप्रकाशः ।

सोहयात् । यथा स्वगादिशब्दानां—'यवचा ज्ञातम्' इत्यादौ स्वगिन्द्रिये । स्वशब्दसम्बन्धस्य "मरुत्तु"
शब्दादौ सम्बन्धावेन मुदवर्णवापस्यानादितात्पर्यत्वं च तद्वद्व्यतिविष्टत्वात् । अत एव 'मरुति प्रयोजने
शब्दवाच्यप्रतिसन्धानपूर्वकं तत्सम्बन्धपरार्थबोधे निरुद्धलक्षणा' इति व्यवहारः, अन्यथा रुद्धिचिरे-
वेति सिद्धान्तोक्त्यादिरवैयाकरणयोः । इयमेव द्विरेफादौ शीमासकजरत्नादिरेलक्षितलक्षणाद्यर्थेन व्यव-
हियते । इयसम्बन्ध इत्यत्र साक्षात्पररासाधारणसम्बन्धनिवेशात् । नम्यनैयायिकमते तस्या अनिरिक्त-
त्वे तु अत्रापि तपेकारणम् । अग्रमते तत्र साक्षात्सम्बन्धस्यैव निषेधः । लक्षितेन बोधितेन लक्षणं दत्त्वा-
मिति व्युत्पत्त्या क्रमेणैवोपरिभवेत् । तत्रियमे तस्याप्यनावनिवेश आवश्यक इति हेतुः । यत्तुपर्यु द्विरे-
फादौ रुद्धिचिरेव, न लक्षणाः बाधप्रतिसन्धानं विनैव बोधात् । अत एव प्रस्तुतपर्यारोपः कोऽपि अ-
गस्त्यायेषु पाठश्च सङ्गच्छते इति स्पष्टमन्यत्र । प्रवृत्ते एवरोत्या निरुद्धलक्षणेन । एतेन शास्त्रियमते नि-
रुद्धलक्षणा नैवारित । यद्यपि, तर्हि तस्याप्रतिपक्षेन लक्ष्यतावच्छेदप्रज्ञानसरात्पदज्ञानार्थेन ("अनु-
दित" एतमिति निषेधे विरुद्धम् । तच्च निरुद्धपदं व्यर्थम्, लक्षणैवेव बोध इति मन्त्रोक्तमन्तरम् ।
वृत्तमुदितेः तद्व्यतिरिक्तमप्येव प्रवृत्ते दृष्टान्तस्य मूर्तेष्वपि वत्तमवयवाव निरुद्धपरयोक्तृत्वात् सप्त-
त्ययेति विद्म् ।

न-वेधं जानितु इव व्यतिच्छेदपि तद्वदर्थमिदं बोधमावापसङ्गतिरित्याद्येनारहते—नम्यगु-
दितिरिति । अणुदितविशिष्ट एतमित्यर्थः । बाधेति । वेदाण्यतिरिक्तेन प्रत्याहारसम्बन्धकारिणि भावः ।
अस्य व्यापारित । अतएवाहारग्रहणेन लक्षणाङ्गशब्दादिरित्याद्येन तत्सम्बन्धाद्यः । अत एव 'माली-
भवति' इत्यादिसिद्धिर्द्वितीयाः । दूनागुरोपेनाह—व्यतीति । अस्य, "अस्य च्चौ" इत्यादिसूत्रा-
वाराणां ।

सराणां ।

व्यतिरिक्तमप्येव विवक्ष्यमाणत्वेन ज्ञातव्येति अत्र व्यवहारोक्तमिति विदुः । अतः—

क्षणा, "दीर्घाञ्जसि च" (पा०सू०६।१।१०५) इति ज्ञापकात् "लवादिभ्यः" (पा०

शब्दरत्नम् ।

तद्वाच्यवाच्येति च, "अस्य चो" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु लक्षणावश्यकत्वात् । अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा विधीयमानातिरिक्तविषये एव, "अप्रत्यय" इत्युक्तेः । अत एव "त्यदादीनामः" (पा०सू०७।२।१०२) इत्यादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा । "नाञ्जलौ" (पा०सू०१।१।१०) "अणुदित्" (पा०सू०१।१।६९) इत्यत्र तु न लक्षणा, तद्वयोधकाळे लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः । तत्र प्रमाणमाह-दीर्घादिति ।
भैरवी ।

ति सामान्यत उपादानेनावर्णविषयेऽपि लक्षणयैव निर्वाहं तत्र कस्या बोधनस्यानावश्यकत्वं ध्वनितम् । यत्तु युगपद्वृत्तिव्ययकल्पनाया विरोधेन सर्वेषां लक्षणयैव बोधनमनुचितम्, किन्तु "दीर्घाञ्जसि च" इति ज्ञापकादिष्वदस्य दीर्घकारोऽस्तु लक्षणा, इत्योकारादीनान्तु वाक्ययैव बोधनम्भविष्यतीति तत्र यणादेशसिद्धिः । "लवादिभ्यः" इत्यादिनिर्वाहस्य दीर्घोकारादिष्वपि लक्षणया बोध्यत्वसाधकात्वे त्वनेकज्ञापककल्पनापेक्षया जातिपक्ष एव ज्ञापकत्वमस्त्विति । तन्न, सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्य "गङ्गायां भोनवोयौ स्तः" इत्यादिषु दर्शनेन तयोर्विरोधस्याभावात् । इति चेति । उपलक्षणमिति शेषः । भाष्यद्वयत्वादिति । अत्र योक्तरीत्याऽनुपपत्तिपरिहाराभावादिति शेषः । मनुकाद्यर्थोर्लक्षणास्वीकारे "अस्य चो" इत्यत्रैवोकारादिप्रत्ययविषयेऽपि लक्षणायाः सम्भवाद्दोष एवेत्यत आह—अणुदित्सूत्रेति । अत्र एव विधीयमानातिरिक्तविषयैवेति स्वीकारादेव । नन्वेवं "नाञ्जलौ" इत्यादावनुपादस्यैव दोष एवेत्यत आह—नाञ्जलौ इति । भाष्यद्वयत्वादिति । वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन "नाञ्जलौ" इत्यादिघटकप्रत्याहारस्य स्वशक्त्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वस्यैव सम्भवादिति भावः ।
अत्र—लक्षणायाम् ।

तनु "प्रथमयो" इति सूत्रेऽनुवृत्तं यद्वगिति पदं तत्राकारस्योच्चारणेन तस्यान्त्यात्तत्राणुदित्सूत्रस्य प्रवृत्त्या 'पिचपाः' इत्यादौ प्राप्तस्य पूर्वसर्वर्णदीर्घस्य व्यावृत्त्यर्थं "दीर्घाञ्जसि भावप्रकाशः ।

मूले 'यूनवा परिहृता, प्रकृत्यामिप्रायेण तयोक्तेश्च । क्रमेणोमयोदपल्लवद्वयमाह—अस्येति । अत्रापि स्वतादृश्यस्य प्रत्ययस्याद्यत्वेन तयोक्तरीत्या तद्वाच्यावभेदेन तादृशलक्ष्यतावच्छेदकज्ञानसम्भव इति भावः । "त्यदादीनामः" इत्यादौ दोषमुद्धरति—अणुदित्सूत्रेति । इत्युक्तेरिति । तथा च तदन्तर्येन स्वादिपशा बोधेन बाधवशादुक्तसूत्राप्रवृत्त्या च न लक्ष्यतावच्छेदकमहस्त्विति भावः । लक्षणेति । तथा च तादृश्य एव तत्र विषय इति भावः । इदमुपलक्षणम् "इको यणचि" इत्यादौ यनादीनामपि । अनुपादोक्तोक्त्याभावाद्दुक्तरीत्या कारणभावेन तदेकलक्ष्यत्वमस्तु शब्दः । आह—इति । तादृशलक्षणागूनसम्पन्नकथयोर्ज्ञानं विना यथा 'तौरे न लक्षणा, तथाऽपि वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन बाधवशात्तद्व्यतिरेकतादृशस्य वा स्वशक्त्यसम्पन्नस्वीकृतानवच्छिन्नतादृशस्य तादृश्यत्वं । अत्र एव "भादिनयेन" इति सूत्रमपि उक्तमिति भावः । इदञ्च प्राक् प्रविनादितम् । तत्र लक्षणमात्रम् । यत्तु इत्या मदीत्येतौ युक्तयोर्विषयेन प्रतीतीकापदेर्वादिप्रत्यायकत्वं न स्यात्, अनुपादित्वात् इत्यादि । इत्यादिभ्योऽणुदित्सूत्रेण दीर्घादीनामदीर्घपदवाच्यत्वमहादिति समाधाय, तदनुवृत्त्यर्थं व्याख्यानं एव उक्तम् ।
यमित्यादिषु, दीर्घादिवादिनाम्नात्वात्तादृशान्तर्गतानुपादित्वात्तादृशविषयकत्वमिति

तस्या ।

सू०८।२।४४) इति निर्देशाच्च । तेनेकशब्देन पदपट्टिर्गृह्यन्ते, यणशब्देन सप्त । भाव्यमानत्वेन सवर्णाप्राहकत्वेऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवत्वाना

शब्दरसम् ।

अकपदीयाकारेण स्वसर्गग्रहणेऽपि तत्र “नादिचि” इत्येव सिद्धमिति भावः । तेन—
लक्षणाङ्गीकारेण । भाव्यमानत्वेनेति । विधीयमानविषये लक्षणाभावस्यानुपपत्तित्वा-
दिति भावः । अभेदकत्वेनेति । शास्त्रे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावेऽपि स्वरूपकृत
भैरवो ।

य” इति सूत्रमस्त्विति कथन्तस्य ज्ञापकत्वेनोपन्यास इत्यत आह—अकपदीयेति । ननु दीर्घा
कारत्रिषये नादिचोत्येव सिद्धमिति कथं नोपपद्यते “अस्य च्चौ” इत्यकार इवास्याप्यकार-
स्यानाक्षरसमाप्तापिकृतेन तत्राणुदितसूत्राप्रवृत्तेरिति चेत् ? न, “अभि पूर्व” इति सूत्रेऽनु-
त्ताकपदस्य “नादिचि” इत्यत्रापि सम्बन्धस्तस्य च विशेष्यत्वमिति प्रत्याहाराद्यर्थे नादि-
चोत्यस्य प्रवृत्तिरित्याशयात् । यदि निराकाङ्क्षत्वात्तत्र तस्यासम्बन्ध इति मूढे तदा “त्वा-
दिभ्य” इति निर्देशस्यैव ज्ञापकत्वमस्त्वित्याशयेन मूढे तदुक्तिं सङ्गच्छते ।

ननु यथासङ्ख्याभावोपपादनाय गुणभेदकत्वप्रदर्शनमनुचितं, यण्त्रिषयेऽप्युक्तीत्या ल-
क्षणया निर्वाहादत आह—विधीयमानेति । ननु यद्यभेदस्तदा भेदनिश्चयनमप्यपङ्क्याविरोध
इत्यत आह—शास्त्र इति । एतेन लोके भेद एव, यदभेदकत्वेन ज्ञापकम् “अस्यश्चि” इतिसूत्रे
उदात्त इति कथं, सच्छास्त्र एव तयाकल्पनेत्यत्र ज्ञापकमिति ध्वनितम् । भेदकत्वाभावेऽपीति ।
एतेन गुणकृतो, भेद-शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धने नेति ध्वनितम् । स्वरूपकृतेति । तत्तद्वर्गवैशि-
ष्ट्यस्य भेदसाधकतया सप्तत्वसंख्याया उपपत्तिरिति भावः । अणुदितित्यत्रानुदितित्येन सा-
मञ्जस्येनाग्रहणं निश्चानां यणां सङ्ग्रहार्थमेवेति यण्विषये भेदकत्वपक्ष एवोचित इत्याशये-

भावप्रकाशः ।

एवमित्याङ्गीकारादिति समाहितम् । तथाच हस्तेषु “आदिरायेन” इत्यानुशासनिकी शक्तिस्त्वसर्वेण तु
“अणुदित” सूत्रमिति विवेकः । अत्रैव निरुद्धं प्रसिद्धं लक्षणमणुदितसूत्रं यस्या इत्यर्थेन मूलमपि सङ्गमिति
मन्दः । तत्र, इकपदस्यानण्त्वात् । अनुच्चारितोकारादीनां प्रत्याहारान्वर्गगत्वाभावाच्च, अनुवचन
कल्पनापेक्षया क्लृप्तलक्षणाङ्गीकारे ङाघवाच्च, वैषम्योक्तौ बीजामावाचेति दिक् । ननु “प्रथमयो” इत्य-
त्रानुवृत्तौकारे उक्तीत्या सूत्रप्रवृत्त्या सवर्गग्रहणे ‘विश्वतो’ इत्यादिवाग्यार्थत्वेन साकल्ये दीर्घादिरप्यत्र
कथं ज्ञापकत्वमत आह—अकपदीयेति । तत्र तद्विषये । विश्वावित्यादावित्यर्थः । नादिचोति । यत्तु
“अस्य च्चौ” इत्यादाविवान सूत्राप्रवृत्त्या लक्षणात् पूर्वं सिध्यमानेन तस्य प्रमाणत्वात्सम्भव इति चिन्तय
मेतदिति । तत्र, “अभि पूर्व” इत्यत्रावयवकानुवृत्तिक्वापदस्यात्रापि सम्बन्धेन तस्याकारविशेषणकत्वेऽपि
प्रत्याहाराद्यर्थेण तु तद्वृत्तेर्निपुण्यत्वमिति मूढाशयात् । यदि तु निराकाङ्क्षत्वा तत्र सम्बन्धो नैष्यु
ष्यन्ते, तर्हि तत्र एव “त्वादिव्य” इति विधीय तदर्थं मूढे । तत्रैकारांशेऽनुक्तिः प्रागुक्तीत्याणुदित्यत्रैव
सिद्धेरिति बोध्यम् । तद्वचनमत्राह—इति भाव इति । यत्तु तेनेत्यनेन न लक्षणापत्तमर्थः, मिश्रलिङ्ग
त्वात् । अव्यवहितनिर्देशस्य न ग्रहे हेतुत्वम्, मानमावात् असम्भवाच्च । यथासङ्ख्यामावे हेतुत्वं
शयुक्तमिति न तत्राप्यस्योपयोगोऽस्तस्त्वेनेति व्यर्थमेवेति तत्र, इति ध्वनयन् स्वाचष्टे—लक्षणाङ्गीकारे-
णेति । सूत्रमिष्टायमपि मूल प्रागुक्तसिद्धताविरोधाच्च लक्षणापरतया योजयति—विधायेति । उक्-
तीत्या तत्र लक्ष्यतावच्छेदकामहस्योक्तत्वादिति भावः । न वभेदकत्वे सप्तत्वमुक्तम्, तस्यैव भेदनिबन्धन-
त्वात्, अत आह—शास्त्र इति । ननु लोके, “अनङ्गुदात्त” इति शास्त्रेन तत्रैव वसिष्ठः । १५८ वेद
वृद्धिसंशयने भाष्ये । उच्चारितेति । ननुदादादिसंशब्दनविधिणामिति भावः । अमानेऽपीति । तेन
कार्यप्रवृत्त्यादी न तस्य विन्नत्वमिति भावः । स्वरूपेति । नास्तत्त्वचद्वयं वक्षित्यादिना तद्वद्वक्तिभेदस्य
प्रत्यक्षसिद्धस्य मन्त्राणां विद्वन्निवारणादिति भावः । सानुनासिकेकाभावस्तु प्रत्याहाराद्विधे माथ्ये १२४ ।

ग्रहणात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधोत्पूर्वभाविनं शङ्कार्थयो-
धमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीयचतुर्थीभ्याम् ऋकारलृकारा-
भ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गा-

शब्दरत्नम् ।

भेदमादाय सप्तत्वसंख्या न विरुध्यते । यदि तु अणुदित्सूत्रेऽग्रहणाद्यपिपये गुणानां भेद-
कतैवोचितेति विभाव्यते, तदाऽपि चत्वारो यण इति यथासंख्यमसङ्गतमेव । तद् ध्वनय-
न्नाह—अतो नास्तीति । तत्त्वगुणे एवाग्रहो न तु सप्तत्वसंख्यायामिति भावः । श-
ङ्कार्थबोधमादायेति । “लवादिभ्यः” (पा०सू० ८।१।४४) इत्यादिनिर्देशोहितवात्य-
यानुपपत्तिग्रहस्य तत्सत्त्वं एव सम्भवेन स बोध आवश्यकः । तत्र ॥ यथासंख्यसहायेन
“वाक्यार्थे निष्पत्तेः” “लवादिभ्यः” इत्यादिनिर्देशाहृषणया जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षि-
भैरवी ।

नाह—यदि स्थिति । चत्वार इति । निरनुनासिकानामेव यादीनां यणशब्दबोध्यत्वात् । तद्वगुण-
इति । यथासङ्ख्यलण्डन इत्यर्थः ननु शङ्कार्थबोधमादायेत्यसङ्गतमुक्तरीत्या सर्वत्र लक्षणया
बोधकत्वस्यैवत्वादत्त आह—लवादिभ्यः इत्यादौति । “लवादिभ्यः” इति निर्देशोहितः कश्चित्,
यत्तात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्तस्य शङ्कार्थबोधस्तत्त्वे एव सम्भवेति शङ्कार्थबोध आवश्यकः,
लक्षणयाः शङ्कार्थोपस्थितिमुल्लङ्घनार्थबोधेऽपि “लवादिभ्यः” इत्यादिनिर्देशानुप-
र्यबोधे इत्यर्थः । शङ्कार्थोपस्थितिमुल्लङ्घनार्थबोधेऽपि “लवादिभ्यः” इत्यादिनिर्देशानुप-
भावप्रकाशः ।

लण्ग्रहणादिति । तद्धि शुद्ध्यादिग्रहणेनाप्येवमपि ग्रहणं यथास्थितिर्येवमर्थम् । यदि च तत्रापि तत्र
स्थिते तदाश्रयणं तर्हीहसिद्धिरित्येवमप्यहमेव कुर्यादिति भावः । यद्यप्युक्तपक्षेनागविषये तदनाश्रय-
सिद्धिस्तथापि प्रकृताश्रयत्वाद्—यणिति । उचितेति । चक्षणे इति शेषः । आश्रयमेव नातिशये तत्त्वेन
सत्त्वात् । एवञ्च सप्तत्वोक्तिरभेदकत्वेनेत्यापत्तिशङ्कासम्प्रतिवेति भावः । यिमाव्यत इति । अनेन स्वानवि-
भक्तत्वं ध्वनितम् । योगविभागेनाश्रय इति आश्रयमानेनेति वा गुणभेदकत्वमात्रस्य विषयेन तदश्रयने
स्वमेवेति कलाभावादिति शेषम् । तथापि मूलेष्टार्थादानिस्त्वाह—उदासीति । भेदकत्वेऽपीत्यर्थः ।
चत्वार इति । शुद्धानामिव तेषामुच्चारितत्वात् । अपरं न कौस्तुभविशेषो मूलस्थेति भावः । यथास-
ङ्ख्यमिति । प्रक्रियाकृता तत्पक्षं सल्लिख्योक्तमिति भावः । तद् ध्वनयन्—तदेव ध्वनयति इत्यर्थः । ननु
पञ्चान्तमस्ति, येन तस्य सार्धस्य भवेदिति भावः । अतः उक्तरीत्या पञ्चमेऽपि येषमाह । तदाह—
सत्त्वगुणे इति । प्राचाशुद्धयधामाह्वयलण्डने इत्यर्थः । अन्यथा अत्रोत्तरासी वादि वारं निष्कलेन
स्यात् । येन गुणानामभेदकत्वे कथं सप्तत्वेऽनुनामिदयवत्प्रमाणं हेतुरिति तद्वन्तदुक्तमस्तीति
भावः । प्रकाशदुक्तं तदाश्रयं सत्त्वगुणि मूले—न च लक्ष्यार्थमिति । ननु लक्ष्यार्थबोधोप-
लेन शङ्कार्थबोधैवभावः, अतस्तदाश्रयमाह—लवादिभ्यः इत्यादि । “दीर्घाञ्जलि” इत्यस्योक्तरीत्या
पारितोष्यात् त्यागः । लङ्गानधीगतेनृत्तस्य शङ्कार्थबोधसहाय्यं सम्भवेत्येवमर्थः । अतएव, शङ्कार्थोपस्थितौ
तद्विषयान्वयबोधे जाते तद्विषयकतालयाविवक्षयिनायागव्यपारे तद्व्यपारं वस्तुश्रवणमभेदं च तत्र लङ्गान-
मन्तं लक्ष्यार्थबोधः, तद्व्यवयवोप-विना तत्र तद्व्यवयवविषयतासहाय्यमाह—सर्वविषयकतासहाय्यमाह-
थपराति । तत्र चेति । आवश्यकतासहाय्यमिति । निष्पत्तेः इत्यस्य । पारयाधे इति ।
पारयाधे इत्यस्य “यत्पुत्तरव” इत्यादिनिर्देशेन तद्व्यवयवकते निष्पत्तेः इत्यर्थः । निष्पत्तिसहाय्ये इति ।
पुनरिति । एवाश्रयदीर्घादीनां वाश्रय तत्पक्षेऽपि तत्पक्षः । बोधे इति । विवक्षितं तद्व्यवयवम् । बोध-

त । तस्मादिह, “स्थानेऽन्तरतम” (पा०सू०१।१।५०) सूत्रेणैवैप्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्थानत आन्तर्यादिति ।

शब्दरत्नम् ।

तदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति भावः । स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति । व्य-
क्तिपक्षे व्यक्तोनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासम्भवाद्ध्यासिद्धेरेति भावः ।

परे तु व्यक्तिपक्षे शब्दादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वज्ञकारादीनां ग्रहणं दुरुपपादम् । न हि
भैरवी ।

स्तिरस्त्येवेत्यत आह—स्यादित्य शयादीति । स्ववाचकेति । दीर्घावाचकत्वात्स्वान्वयिनीत्यर्थः ।
स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैरेति मूलस्यैवकारेण यथासंख्यसूत्रं व्यवच्छिन्नमित्याह—न्यक्तिपक्ष इति ।
एवं व्यक्तिपक्षे दोषमुक्ताव्य तस्मिन्त्यस्य एव “स्थानेऽन्तरतमः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति न,
किन्तु जातिपक्षेऽपीत्याह—लक्ष्यासिद्धेरेति । निरनुनासिकवस्वरघटितानां व्याधीनामित्यादि-
लक्ष्याणामसिद्धेरित्यर्थः । यत्र यथासंख्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽनुनासिकोऽपि प्रकारः कदा-
चित्स्यात् भाव्यमानेन सवर्णानाहग्रहणन्नेत्यतिरिक्ता तु परिभाषा गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्य
सवर्णग्रहणस्य न याधिका, किन्त्वणुदिरसूत्रप्राप्तसवर्णग्रहणस्यैवास्तीत्याशयेनाह—भाव इति ।
मूलकाराशय इत्यर्थः । नन्वेवं सति यथासंख्यसूत्रे भाष्ये—“किमुदाहरणम्” “ह्रको यणचि”
‘दधवन्न’ ‘मन्वन्न’ इत्युक्तं, तद्विरोध इति चेत् ? न, तस्य भाष्यस्य प्राथमिकोऽस्थितिकर्तृणा-
भिप्रायस्तत्वात् ।

अथ मूलकाराशयमुपखण्य भाष्यकारीयसिद्धान्तानुसारेणाह—परे इति । प्रत्याहारसूत्रेषु
भावप्रकाशः ।

दावन्वयः, सति सप्तमी वा । स्वेति । स्वस्य दीर्घादीर्वाचको यस्तत्रत्य इकारादिह्रस्वस्तरयोक्तोरया
वृत्तान्वयवनि यकारादावित्यर्थः । विभक्त्यर्थं ह्यरेति शेषः । उपरिधत्तं पठित्यज्येति न्यायादिति भावः । एवञ्च
मूले एवमपीति । अस्य भक्षितेऽपीति न्यायसूत्राणिना एवदेवे निर्वहोऽपीत्यर्थ इति सूचितमिति बोध्यम् ।
उभयत्र मान्योक्तिरपि प्राचाननुपेनेति स्पष्टं सिद्धान्तविदाम् । एवकारमूचितत्वेत्यन्तरमाह—व्यक्तौति ।
आमन्त्येनेति । देशकालोच्चारयिष्येदेवात् सङ्ख्याशून्यत्वेनेत्यर्थः । अस्यैवदद्यानामित्याहेतु उज्जा-
तीयानामित्याप्यर्थः । एवं पठ्यदित्यादेरपि । यमां यमीति यथासंख्यमित्यादिप्रत्यास्तु जातिप्रस्थापि-
प्राया एवेति भावः । ननु आत्मा सकलव्यक्त्यनुगमेन नानन्त्यं दुष्टम्, अत्र आह—लक्ष्येति । अनुनासि-
कवकारपठितरक्षीजसंख्यादिलक्ष्यासिद्धेरित्यर्थः । एवञ्चानुनासिताननुनासिकव्यवस्थार्थमावदियक्या स्थाने-
न्तरेतिपरिभाषयैव निर्वहो तत्प्रवृत्तिरिति । अत एव यथासंख्यसूत्रमन्यसंज्ञाः । तादृशस्योऽपि-
स्थानेन्तरेतिवृत्तमात्रं च द्वयोः सिद्धान्तयोः समकलंबबोधकमिति न तद्विरोधः । एतेनैवकारे व्युत्क्राम्यवि-
रुद्धाति मन्दोक्तम् । यथासंख्यानङ्गीकारे वक्तव्यमित्येव, किञ्च अनुनासिकं श्रेयं तद्व्यापारेणान्तर-
मपरिभाषाप्रवृत्तावप्युक्तरीत्याऽन्यांशे प्राप्तमपि तां परत्वादायित्वा प्राप्तां तां को निवारयेदिति जगन्नाथो-
क्तमविरोधप्राप्यमिदमेव एव परिभाषाद्वयस्याप्युपस्थितिरिति रत्नाकरोक्तं ‘आपास्तम्’ । यत् “तत्स्थस्य”
इत्यादावप्यानन्त्येन तदसम्भवात्सर्वं निर्विपर्ययत्वात् । किञ्च स्थानेन्तरेत्यस्य प्रवृत्तौ तमवग्रहणाच्चतु-
र्मुखादावनुनासिकस्यैव स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वे चरितार्थस्य यणो दीर्घेऽप्रवृत्तिः स्यात्, इत्यादी-
स्यादिनिर्देशाशयणे तु गौरवमिति मन्दः । तत्र, उक्तोत्तरस्यात् । जातिपक्षे सूत्रचरितार्थाच्च सङ्गम्यन्त
पाठस्य भाष्ये सङ्घटितत्वाच्चेति दिक् ।

नन्वेवमप्यनुदित्सूनमायविरोधोऽत्र पक्षे शब्दादिभ्यनिर्वाहश्च । अत एव जातिसङ्ख्यासाम्यमादाय स-
ङ्ख्यातानुदेशो भाष्यकृतमभिप्रेतः । निरुद्धलक्षणाऽप्येवंसति नाङ्गीकर्तव्येति जगन्नाथोक्तिरपि सङ्गच्छते ।
अत्र आह—परेत्यप्रत्यासादुपस्थित्यन्तेन । परे भाष्यानुयायिनः । तुः उक्तवैलक्षण्यात् । शब्दादिप्रत्या-
हारेति बहुव्रीहिः । “शब्दोक्तिः” इत्यादिष्वेतिव्याप्यर्थः । यदा शब्दादिप्रत्याहारकलङ्कसमन्वित्यादिसंज्ञेभि-
र्यर्थः । सर्वज्ञकारेति पाठः । यावद्विदशकारादीनां ग्रहणार्थः । एतेन प्रपञ्चवर्गिकावयसम्पन्निनां तेषामेकत्र
ग्रहणात्तत्रैव इत्यप्यन्तम् । दुरराशमिति । एवम्येकेऽत्र पाठात् । तत्रैव “अज्ञातम्” इत्यादी वक्ष्येते इति ।

शब्दरत्नम् ।

तत्र लक्षणा वस्तुं शक्या, लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् । एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा । एवं च "अइउण्" (भा०सू०१) इत्यादावपि जातिनिर्देशो प-
योचितः, अर्द्धजातीयस्यानौचित्यात् । अत एव "अणुदित्—" (पा०सू०१।१।६९) सूत्रे
भाष्ये प्रत्याहारेषु "अस्य च्चौ" (पा०सू०७।४।३२) इत्यादौ च उक्तानुपपत्तिप्राप्तद्वय
जात्याश्रयणमेव कृतम् । यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येऽपि प्रवर्तते । "स्य-

मैरवी ।

प्रत्याहारवदितेषु "सलो क्षलि" इत्यादिषु सूत्रेषु । अग्रहादिति । क्षलामण्भिन्नत्वादिति शेषः ।
तत्र—तेषु । प्रत्याहारसूत्रेषु—प्रत्याहारवदितेषु सूत्रेषु । इदमुपलक्षणम् "अस्य च्चौ" इत्यादेः ।
जातिनिर्देशेन एव तत्र जातिरेवोद्देश्यत्वमिति स्वतात्पर्यं कृत्वा देव । यद्यपि साक्षाज्जातो त-
द्वस्मभवस्तथापि व्यक्तिसाम्यं योऽयं इत्युक्तमेव । निर्वाहः—अवाप्तमित्यादिप्रमाणानिर्वा-
हः । एवञ्च—जातिपक्षावश्यकत्वे । उचित इति । प्रत्याहारनिर्देशस्य तु तत्र प्रत्याहारेणोद्-
देश्यबोधनायेत्यादिः । अत्र एव—जातिपक्षाश्रयणतात्पर्यं कृत्वा देव । उक्तमिति । व्यक्तियुक्त इ-
त्यादिः । तत्र हि—"प्रत्याहारनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनन्त्यात् । तत्रानुपपत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणम-
नन्त्यात्" इत्यनेनोक्तमित्यर्थः । एव कृतमिति । एवकारेण लक्षणान्वयवच्छेदः । लक्षणायादि-
मतेऽपि यथेयं ८५ किपक्षाश्रयणमणिभन्नप्रत्याहारग्रहणस्थले जातिपक्षाश्रयणमिति यद्वैकृत्यं, त-
द्वस्मन्मते नास्ति । एवञ्च यथोत्तरस्मृतीनामप्रामाण्यमिति लक्षणाश्रयणमप्रामाणिकमिति
भावः । जातिपक्षाश्रयणस्याभिप्रेतत्वादेव "स्थानेऽन्तरतमम्" इति सूत्रभाष्ये—"किमुदाहर-
णम् ? इको यणचि 'द्वयत्र' 'मञ्चत्र' । यथासङ्ख्येनाप्येतत्तिसद्वत्" इत्युक्तम् । यत्तु यथास-
ङ्ख्यसूत्रे द्वयत्र मञ्चत्रेत्यस्य स्थानेऽन्तरतमसूत्रोदाहरणप्रदर्शनपरमभाष्यं, तत् "इको
यणचि" इत्यादौ सूत्रे तदुदाहरणे चोभयपक्षे फलांशे वैलक्षण्यमाभावतात्पर्यं कर्मित्याशयेनाह—
यथासङ्ख्यसूत्रेति । यथेति । यत्र व्यक्तिसाम्यस्य विवक्षा स्यात्तदा लक्षणोद्योषाभेन

भावप्रकाशः ।

ततस्तस्मिन्निचि "सःसि" इति तत्त्वे "क्षणे क्षलि" इति सलोषे न स्यात् । तस्य स्वमित्या शयादिरवकाश
इति भावः । अग्रहादिति । अणुदित्याग्रहणेति भावः एवञ्चेति । लक्षणाया दुर्बलत्वे वेत्यर्थः । तत्र
क्षलमित्यादिषु जातीति । जातिगतवर्णनिर्देशेनेत्यर्थः । अन्ययमुक्त्वा व्यतिरेकं सूचित्युमेवव्याख्येनाह-
नान्यथेति । जातिस्थानाश्रयणे इत्यर्थः एवञ्चेति । तत्रैवाश्रयणावश्यकत्वे वेत्यर्थः । जातोति । व्याप-
कजातीयार्थः । परममतेऽपि । व्यक्तियुक्ते एव तादृशमात्रिण्येनापि तत्रानिर्वाहदिति भावः । उचित इति ।
लक्षणाभावजलपथादिति भावः । देशान्तरमाह वधेति । अग्रे लक्षणा, हलंशे जातिशु ररेवैकल्येति ।
सम्भवत्येकस्यैकस्वरूपान्यन्यत्वादिति भावः । नन्वग्रहणाप्रामाण्येऽन्तरतमोकारे ॥ दोषः । अग्रहा-
त एव पुरेति । अर्धजरातीयानोक्तिर्योऽवेत्यर्थः । उक्तमिति । "अग्रहारे सवर्णाग्रहणमनुदेयात्" इत्यानु-
पपत्तिर्देशे सवर्णाग्रहणमनन्त्यात्" इत्यादिना प्रागुक्तलक्षणमित्यर्थः । एतेन लक्षणव्यवच्छेदः । तथाच यथो-
क्तानां प्रामाण्यादप्रामाण्यमिति भावः । कृतमिति । "अह" इति प्रमाणमिदं तद्वत् एतद्वत् इत्यादिषु
च शयादिनेति भावः । ननु यथापि न तद्वत् एतद्वत् इति तद्वत्, किन्तु यथासङ्ख्येनाप्येतत्तिसद्वत् इत्य-
प्येति उक्तिरित्येव, व्यक्तिसाम्ये एव तादृशतेः । अत आह—यथासंख्येति । तद्वत्तादृशेनाश्रयणा

सत्यात् ।

लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति । यथा अवाप्तानीनाग्रहादिति प्रामाण्यादिति । अत्रानुपपत्तिनिर्देशे सवर्णाग्रहणमनन्त्यात् इत्यादिना प्रागुक्तलक्षणमित्यर्थः । एतेन लक्षणव्यवच्छेदः । तथाच यथो-
क्तानां प्रामाण्यादप्रामाण्यमिति भावः । कृतमिति । "अह" इति प्रमाणमिदं तद्वत् एतद्वत् इत्यादिषु
च शयादिनेति भावः । ननु यथापि न तद्वत् एतद्वत् इति तद्वत्, किन्तु यथासङ्ख्येनाप्येतत्तिसद्वत् इत्य-
प्येति उक्तिरित्येव, व्यक्तिसाम्ये एव तादृशतेः । अत आह—यथासंख्येति । तद्वत्तादृशेनाश्रयणा

अनचि च (पा०सू०८।४।५७) द्वेवेति। “यरोऽनुनासिक” (पा०सू०८।४।४५)
इति सूत्राद् वाग्रहणमनुवर्तते इति “नाज्जलौ” (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे कैय-

शब्दरत्नम् ।

तासी लृटोः” (पा०सू०३।१।३३) इत्यादौ यथा । नाप्यत्र पक्षे ऋकारादौ लकाराद्याप-
त्तिः । लृत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात् । न च जातिपक्षे अणुदित्सूत्रेऽग्रहणप्रत्याख्यानं
“उपसर्गादिति-” (पा०सू०६।१।९१) इत्यादौ ऋकारेण लकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्या
ने लृवर्णस्य ऋवदतिदेशाद् लृकारे रेफापत्तिरिति वाच्यम्, क्लृप्तशिक्षार्थं तस्यातिदेशस्या-
भैरवी ।

सत्र यथासद्व्यसंस्थानो न स्यात् । न चेको यगचीत्यत्र स्थानसाम्यमपि नियामरमिति
यदि फलाभेदोय क्लृपयसि तदा लकारस्य वकारोऽपि स्यादिति वाच्यम्, “स्थानेऽग्रतरतम-”
इत्यत्र तमग्रहणेनाग्र्युनानतिरिक्तस्थानादेशस्य ग्रहणात् । यथासद्व्यस्यसूत्रेको यगची-
त्यत्र प्रवृत्तिस्वीकारपक्षे मूलोक्तदोषापत्तिरिहिरति-नाप्येति । अतिदेशादिति । समानजा-
भावप्रकाशः ।

वीति भावः । तत्र प्रामाण्याय दृष्टान्त्रमाह-स्यतेति । अथवा तत्र सामान्यग्रहणेऽपि भाववर्धनमित्यु-
साहचर्याद् लृट्त्वे गृह्येतेति भावः । एतेन मूलेचप्रथमदोषटीकोक्त्यन्यतान्नसप्रयुक्तदोषश्च उद्भूतः । एवञ्च
प्राचीनग्रन्थसौष्ठवे मूलमेवायुक्तमिति भावः । एतदेव ध्वनयितुं तदुक्तदोषान्तरमप्युदादि-नापीति ।
एतेनैवमपीति मूलोक्तदोषो व्यक्तियुक्त इति ध्वनितम् । तच्चोपपादितं प्रकृ । लकाराद्येतिपाठः । अभा-
वादिति । नचोभयोरन्यथावचने जातिव्यतिरिक्तत्वे सर्वव्यक्तिधर्मत्वादिनि वाच्यम्, सावर्ण्यवशात्
स्वारीपेण तथाव्यवहारोपपत्तेः । अत एव पृथक्लृकारोपदेशः सार्थक इति भावः । एवं मूलमिमत्सर्वदोषो-
क्तादपि प्रकरातरेणाऽऽशङ्कते-नचेति । प्रत्याख्याने इति । “सवर्णेऽग्रहणमपरिमा यमाकृतिग्रहणा-
त्” इत्यादिनेति भावः । यत्नैव वातिकस्याप्यमूलत्वादसावेन त्रिशदनुपस्थितयेव न दोषः । नचैव ‘शेवृत्-
कार’ इत्यादौ “ऋकः सवर्णे” “ऋत्यक” इत्यनयोपस्थापतिः इति “ऋकोऽसवर्ण” इत्यस्यापसिद्ध-
“उपसर्गादिति” इत्यादौ दोषश्चेति वाच्यम्, “ऋट्” सूत्रे भावे तदोषाणामन्यदोषोद्भूत्वात् । नच
तर्हि नचैत्यादिप्रत्यासन्नतिरेति वाच्यम्, गन्तुसलृ इत्यादिलृकारानुकरणे दोषान्यथासिद्धेतरमावादिति ।
तत्र, तद्व्यसंस्थानावसिद्धताज्ञानात् । तथाहि, तत्र हि लृकारोपदेशस्य श्लोकरूपप्रत्यय वार्तिककृता
स्पष्टित्वेऽपि भावकृताऽऽशक्तिबानुवरणाधर्मा व्यवस्थापितम् । तथाच “कुमार्युक्त इत्याह” इत्यादौ यणा-
दिसिद्धिः । नचैवमपि “शेवृत् तत्तकः” “प्रनुतकीवनि” इत्यादौ दोष इति वाच्यम्, व्यक्तित्वे सावर्ण्यग्रह-
णलक्षणाभिजातिपक्षे सावर्ण्यक्रमहर्ष्या सावर्ण्येन समानजातिवातिदेशेनेव वा निर्वाह्य । नचैव तदुप-
देशो व्यर्थः, कैयटमते वार्तिकोक्तसावर्ण्यमनाश्रित्योपदेशररणात् । मूलमते वार्तिके वृद्धा तदग्रहणेः । तद-
नित्यररणापनेन चारितायाच्च । अत एव स्पष्टसिद्धिः । साङ्ख्योभावे लृट्त्वे कृतिरित्यादिमात्रवत् । वस्तु-
तस्तत्रानुपदेशेऽप्यमाप्यग्रहणा सवर्णसंज्ञापि तयोर्वक्तुमशक्येति वार्तिकसमप्रतिरेव स्यादिति तदुपदेशः सा-
वर्ण्यद्वारा क्लृमपि तस्य स्थलत्रय पथेति तत्रैव वार्तिककृतस्तदुक्तिः । एवञ्च ऋवदतिदेश एव कलितोऽतः त-
योचितः, लापवात् । अथवा “तृति लृ वा” “पुपादि” इत्यादावदोषाय वचनद्वयपदगनुपगन्धकरणेति साम-
र्थ्याप्रयगे गौरवं स्पष्टमेव । अतएव साङ्ख्यमपि नेति । तद्वचनद्वारा-उपसर्गादिति । भादिना “ऋत्यक”
“उत्तरपरा” इत्यादिसङ्ग्रहः । एतेन रवरसन्धिप्रकरणे यवातिदेशः पाठ्य इति कोटुमोक्तं निरस्तम् । तावता
पुनरिति दावपि पदद्वये उपनिवादावनिर्वाहात् । तत् पञ्चनद्वारा-वचनस्याने ६ इति । पुनरावयवपक्षे तदप्रति-
निधिबेनेत्यर्थः । अथेदुद्योत्तरविशेषस्तु न, लपवानादौ तद्व्यपत्तेरिति भावः । लृकारे इति । वैप-

सरला ।

लृट्त्वेऽदोषस्योपग्रहणेन उद्भूतत्वेन चैकरयं लृट्त्वरस्य ग्रहणेन स्वतन्त्रदोषपार्तत्वं प्रवृत्तिर्न स्या-
दिति यथास्वरपञ्चमस्य व्यतिरिक्त्येऽपि धनसायमादाय प्रवृत्तिरवयवमप्युपगन्धयेति वराशयः । अति-
देशादिति । “ऋट्त्वं योमिषः सावर्ण्यं वाच्यम्” इति वचने सावर्ण्येनेन सावर्ण्यस्य विशिष्टत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

नित्यत्वावश्यकत्वात् । तत्पक्षेऽणग्रहणप्रत्याख्यानं अपि "अप्रत्ययः" (पा०सू० १।१।६९)
इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तपवर्णग्रहणनिषेधस्तत्परसूत्रवदिति "त्यदा-
भैरवी ।

तित्वातिदेशादित्यर्थः । वस्तुतो ऋत्वजातिर्लङ्कारे नास्ति पृथक्शठस्याक्षरसमाम्नाये कृत-
त्वात् । अनित्यत्वेति । ऋलृस्सूत्रे पृथक्पाठस्य धातुपाठे ऋकारलृकारयोः पृथक्करणस्य चात्र
जापकत्वसम्भवादिति शेषः ।

ननु हेरयांश्च इव विधेयांश्चेऽपि जातिनिर्देश एव वाच्यस्तथा च 'त्यदादीनाम्' इत्यादौ
दीर्घापत्तिरत आह—तत्पक्ष इति । जातिपक्ष इत्यर्थः । प्रत्याख्यान इति । "सर्वेऽणग्रहणमपि-
भाष्यमाकृतिग्रहणात्" इत्यनेन भाष्यकृता प्रत्याख्यान इत्यर्थः । वाक्यभेदेन—योगविभा-
गेन । "बो कु" इत्यादौ विधेयविषये उदित्कारणनामवर्णसंग्रहणस्यावश्यकतया तदेक
वाक्यवत्त्वस्यानावश्यकत्वेन योगविभाग आवश्यक इति भावः । नवोच्चारणार्थं पुनोक्तार इति
शङ्क्यम् ? उद्देश्येऽपि तथात्वापत्तेः । उदित्ग्रहणनामवर्णवदिति चेत् ? विनिगमनाविरेहो-
भास्यां सवर्णग्रहणं दुर्वारमेव । निषेधक इति । एतेनाधुना प्रसज्यप्रतिषेधार्थको नमिति योपि
आवश्यकताः ।

रीत्यं तु नैवात्र पक्षे इति भावः । ननु तत्र तदतिदेशाङ्गीकारे तत्र रेकापत्तिरपि पुननिषेधापत्तिः, "ऋति-
म्भा" इत्यत्र लमङ्गापत्तिश्च, उदित्सु ऋदित्कार्यापत्तिश्च, वचनद्वयं तु ऋकारे "लति लया" इत्यस्या
प्रवृत्त्या चरितार्थम् । एवं पृथगनुक्त्यकरणमपि ऋदित्सु उदित्कार्याप्रवृत्तयेति चेत् ? न, तदतिदेशानित्यत्वेन
कापि दोषाभावात् । तथाहि व्यक्तिपक्षे समानमानित्वातिदेशपक्षे च प्राप्तमाङ्गपक्षेः सारण्यं ऋमङ्गाङ्गी-
कारपक्षे साङ्कर्याभावेऽपि प्लुतह्रस्वनिषेधयोरापत्तेश्च । मूलमपि लृकारोपदेशेन सात्रां नित्यत्वापत्तेन
वारणवत् । तत्रैव नान्यमपि पृथगनुक्त्यकरणेन कविग्निषोऽमाङ्कारस्य ऋदित्सु उदित्कार्यासाङ्कर्यस्य च
आपत्तेन वारणवत्चात्र पक्षे कल्प्यमानापसिद्धिशेषस्य ग्रहणग्रहणभेदेन प्रक्षारान्तरेण वारणेऽपि वदसि-
त्वादी पूर्ववदेन उत्तरयानसिद्धयेऽपि एकदेशेतिभ्यामेव वार्तिककृता रजिष्ठरव्यापि प्लुत्यादिकत्वस्य
सौतेत्यादिभाष्येण ब्रह्मासप्तसाध्यमहत्फलं यथा न शुक्लमेवमवयोह्रस्वस्येति शुक्ल्यारूपसूत्रभेदेन एक-
प्रत्याख्यानमयीत्याद्ययकेन व्यवस्थापनेन तदर्थं तदुपदेशेऽन्वयसिद्ध्या द्विरस्वरितसिद्धावपि प्रागुक्तरीत्या
सावभ्यामेनामिवाहारसावर्ण्यार्थ्यसमय पक्षेऽप्यवश्यकत्वेन "अनुक्त" इतिनिषेधापत्त्या कृतेऽपि तदुप-
देशे पुनतासिद्धिरिति तत्फलं सावर्ण्यादेरनित्यत्वं विना दुर्पटमिति । तेन तदपि घाप्यत इत्यतिदेशस्या-
नित्यत्वरथावश्यकत्वम् एकदेशेतिभ्यामवयवैव । अतएव तदप्रवृत्तिः । अ-यथा तदनित्यत्वेऽपि पुननिषेधाप-
त्तिस्तदवश्यमेविति दिक् । तस्यैव हृदि निष्ठायाह—कल्लेति । अत्र पुनसिद्धयर्थिरित्यर्थः । एतदुक्त्यनन्त-
रुक्त्यादौ तसिद्धेः अस्त्वपक्षेऽप्यवयव इत्यपि न चार्थम् । "महत्त्वादि" पशुना यजेत्" इत्यादिवादिना-
शाविवशाभ्याम् । "महत् चूने" "त्यदादीनाम्" इत्यादिनिष्ठसिद्धिरिति कोऽनुमहत् । तत, बहुजो वै-
रीत्यदर्शनेन तयोऽप्यवयवार्थ्य दुष्कृतत्वात् तद्व्याजो भवत्यजो च । तदेभ्यमिचितिराद्य तदवयवसार्थाव-
परस्परपूर्वग्रन्थविरोधाच्च । तद्व्यजनदवाह—तत्पक्षे इति । अंतर्गतं च यथापुनपुनरीत्या समुदाहरत्
"पशुनायजेत्" निषेधस्य निषेधाकाङ्क्षया तद्विरोधकारेण वा बोध्यम् । यावद्यभेदेनेति । अयमपि
"बोः कुः" इत्यादौ विधेये वगित्वानर्थक्यापत्तिः । यद्यत्र योगविभाग एवात्र पक्षे वयि इति तात्पर्यम् ।
पतेनानन्तरेतिभाष्येन तस्यैव निषेधो ननु टीकोक्तव्यः । तत्र तदानर्थक्यं नु न, तयोऽप्यवयवार्थ्येति
मन्दोक्तमात्रम्, उक्तपक्षे, पक्षेऽप्यवयवार्थ्येऽप्यवयवार्थ्ये, अवेऽप्येति तदवयवार्थ्ये वत्पक्षेऽप्यवयवार्थ्ये ।
विधीयमाने इति । अर्थादर्थः । निषेधक इति । एतेन प्रत्याख्यानविरोधो व्यभिचः । तच्च दुष्, पुन-
सह्य ।

अतदा तद्विरोधे तद्विरोधकार्याभावेन वाऽत्रैतन्न वैदिकमेव इत्यादिति चेदम् । तावदावश्यकता इति ।
अनुक्तो ऋकारलृकारयोः पृथगनुक्त्यर्थो करणेन तयोः सार्वभौम्यं तावदावश्यकता इति ।
प्रत्याख्यानमेवेति । "सावर्ण्यापत्तिरित्यादिना" इति भाष्येऽपि हेतुः । जातिग्रह-
ण-

टः । एवं च “सर्वत्र शाक्त्यस्य” (पा०सू०८।४।५१) इति सूत्रं तत्प्रपञ्चभूतं पूर्वा-

शब्दरसम् ।

दीनामः” [पा०सू०७।२।१०२] इत्यादौ न दोषः । एवञ्चात्र यणपदेन जात्याश्रयणेनापि न सर्वगोचोपनमिति “स्वौजस्-” (पा०सू०४।१।२) इत्यादौ अनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव । अत एव स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्येऽस्य तदुदाहरणत्वमाशङ्क्य “यथाहं ह्यम्-” (पा०सू०१।३।१०) इत्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम् । तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः ।

भैरवी ।

तम् । अन्येनैकत्वात्प्राप्त्या हि पशुंदासस्य प्रसक्तिः । सर्वनिषेधकत्वे दृष्टान्तमाह—तत्पञ्च-
बदिति । यथाऽत्र पक्षे तत्परसूत्रस्य तद्वच्च तत्परकरणमित्यदृष्टसूत्रभाष्योक्त्या सूत्रस्य सार्थ-
क्याय च सर्वनिषेधकत्वं, तथा ऽप्रत्यय इत्यत्रापि कल्पनेति भावः । नच जातिपक्षे ऽप्रत्यय
इत्यंशोऽपि प्रत्याख्येय इति अमितव्यम्, “सर्वगोऽण्प्रहणमपरिमाप्यमाकृतिरहणात्” इत्य-
नेमाण्प्रहणप्रत्याख्यानस्यैव भाष्यकृद्भिमतसर्वनिर्णयात् । तत्परसूत्रस्य सर्वगपदानुश्रुत्या निय-
मार्थत्वोऽपि फलितनिषेधमादाय दृष्टान्ततयोपन्यास इति बोध्यम् । यत्तु “स्यवादीनाम्,”
इत्यादौ “पथिमथि” इत्यत्रेव प्रक्षेपेण निर्वाह इति, तत्र, पथिमथोऽप्यप्राप्यप्रत्यय इत्यनेन
निषेधात्प्रक्षेपानुयोगात् । प्रक्षेपे ऽनेकारत्वेन सर्वोद्देशत्वापत्तेश्च । एवञ्च—अप्रत्यय इत्य-
नेन निषेधे च । अपिना गुणभेदकत्वस्य परिग्रहः । निरनुनासिक एवेति । यत्र यत्र विधेयता
तत्र सर्वत्रानेन निषेधादेव भवतोर्मस्य निरनुनासिक एव वकारः । अत एव तद्वानासामुपधा-
नसूत्रनिर्देशसङ्गतिः । अन्यथा प्रत्यये भाषायामित्यनेन दस्य स्थाने अनुनासिकापत्तिरित्येव-
कारेण ध्वनितम् । एवं “यवलपरे यवला वा” इत्यनेनापि निरनुनासिक एव ।

अत एव—जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेकः उक्तमिति । भवन्मते प्राशुक्तरीत्या यथासङ्ख्या-
सम्भवेन तदुक्त्यसङ्गतिः स्पष्टैव । तेन—उक्तभाष्येण । अत्र—इको यणित्यत्र । तयोः—द्वयोः

भावप्रकाशः ।

दास्ययासम्भवादिति भावः । ननु अद्यास्त्रीपस्य द्यक्षेण कथं निषेधः । अत आह—तपरेति । तद्वच्च
तत्परकरणमिति “अहणू” सूत्रभाष्योक्त्या यथा तस्य तन्निषेधकत्वं तददित्यर्थः । तुल्यग्यायादिवमपि तेनैव
बोधितम् । अनिर्दिष्टं चेद् “अयादादीयसः” इति सूत्रमाधे इति स्पष्टं तत्रैवोदघोति । अत्र एव सर्वगोऽण्प्रहण-
मित्येवार्थं भाष्ये । एतेन कौस्तुभयोऽप्यन्यविशेषो ध्वनितः । अत्र पक्षे गुणभेदकत्वपक्षे च भाष्यसंभवे
सर्वगपदानुश्रुत्या नियमार्थत्वमेव तत्परसूत्रस्यैवत्यत्र विस्तरः । स्यवादीनामिति । यत्रत्र प्रक्षेपेण
निर्वाहः “पथिमथि” इत्यत्रेवेति मन्दस्तत्र, ततोऽत्र भेदस्य स्पष्टत्वात्, तदप्यस्य प्राचामनुपेक्षितेन
मन्मते तत्रापि तदभावाच्च, अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, सूत्रमतेऽपि स्वद्वीपा वैषम्यार्थेऽप्यत्र । अस्यासिद्धिदोषम
पीडापत्त्या निरावर्ते—एवञ्चेति । अप्रत्यय इत्यत्रोक्तिरित्येवार्थः । अत्र “इको यणू” इति सूत्रे । अपिगुणभेदक-
त्वपञ्चादिसमुच्चयार्थः । अत्र एव पञ्चदित्यादौ मज्जोर्मस्य नानुनासिको वकारः । तथा सति “एद्वाना”
इत्यादौ नित्यानुनासिकापत्त्या तद्विर्होरासङ्ख्यापत्तिः । तिस्रदिसोऽत्रत्वकल्पने च न मानम् । एवं “य-
वलपरे” इत्यत्रापि बोध्यम् । एतेन तत्र सानुनासिकान् स्मृतिरिति मन्दोक्तमप्राप्तम्, आदिनाऽनुकरणस-
ङ्ग्रहः । सन्मते भाष्यविरोधं सूचयन् स्वमते तत्सम्प्रति-पाद—अत एवेति । सानुनासिकस्थानेऽपि तद-
न्यास्त्रीकारेणोक्तरीत्या यथासङ्ख्यसम्भवादिवैषम्यः । अस्य इकोयणित्यस्य । तदुदाहरणत्वम्, “स्थाने-
न्तर” इति सूत्रविषयत्वम् । अपिस्तत्रैव समुच्चायकः । भवन्मते तु दीर्घोक्तरीत्या तदसङ्ख्या तद्विरोधा-
पत्तिः स्पष्टैवेति भावः । एतेन लक्ष्यविषयभावदपकेन स्थानेन्तरेत्यनेनैव निर्वाहे “अनियमे नियमका-

सरला

गप्राप्तेति । इदमुपलक्षणं गुणभेदकत्वप्राप्तस्य, “अप्रत्ययः” इत्यनेन विधीयमानः सर्वगस्य प्राशुक्तेरिति
सामान्यरूपेण निषेधस्य कारणेन येन येन प्राप्तं सर्वगपदार्थं तस्य सर्वस्यापि निषेधकमात्रम् । जात्या-

त्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भावः । यत्तु “दीर्घादाचार्याणाम्” (पा०सू०८।४।५२)

शब्दसप्तमम् ।

“उभ.” (पा०सू०१।१।१७) इति सूत्रे नञ्यानां प्रमाद एव । न च क्षलादिषु क्षकारादिभी रूपसादृश्येन सर्वक्षकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्, अगादिष्वपि किञ्चित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तौ “अणुदिव-” (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्य, तद्वाच्येत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । “लवादिभ्यः” (पा०सू०८।२।४४) इति निर्देशानामोपसादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थेज्ञापकताया युक्तत्वात् । तदप्युक्तम् अहठणसूत्रे भाष्ये “रूपसामान्याद्वा सिद्धम्” भैरवी ।

परिभाषयोः । उक्त इति । जातिपक्षबोधनश्चेति शेषः । ननु “उभ.” इति सूत्रोक्तद्वयसमये ‘किञ्चित्’ इति प्रयोगेऽनुनासिकवृत्तारस्य प्रदर्शनशरीक्षितादिपक्षस्य कथमुपपत्तिरिति वाह—उभ इति सूत्र इति । नञ्यानाम्—दीक्षितप्रभृतयोनाम् । जातिपक्षानाश्रयणेऽपि स्याद्विप्रत्यादारग्रहणस्यैव निर्गन्धमाशङ्क्य निराचष्टे—नवेति । रूपसादृश्येन—स्वरूपस्य सदृशत्वेन । यथा सत्यत्वमहत्त्वकृतभेदापरामर्शनाल्पत्वमहत्त्वस्य बृहत्तत्त्वविशिष्टास्वपि व्यक्तितु ‘घट’ ‘गौ’ इति प्रत्ययो भवति तथा ‘अवात्ताम्’ इत्यत्र द्वयोरपि तत्कारयोर्लघ्वयोश्चतुर्भविष्यतीति भावः । किञ्चित्सादृश्यमिति । तुल्यध्वनिवद्भूतत्वकृतमधुना सादृश्यम्, दृष्टान्ते तु समानावयवसंस्थानकृतम्, ननु जातिकृतम्, जातिपक्षपरित्यागस्य कृतत्वात् । ग्रहेणेति । ह्रस्वादिभिरिति शेषः । उक्तार्थे सुनिश्चयमिति दर्शयति—अदिश्य इति । एवं इति । पूतेन दीर्घाभिव्यक्तकथनैराधिक्येऽपि न क्षतिरिति सूचितम् । युक्तत्वादिति । लक्षणाज्ञापकज्ञापक-योक्तार्थज्ञापकताया कथनादिति शेषः । स्वोक्तार्थे भाष्यकारस्यापि सम्मतिमाह—तदप्युक्तमिति । तदपि—रूपसादृश्येन सिद्धमित्यपि । अपिना जातिपक्षसमुच्चयः । नचात्र पठे नकारेण भावप्रकाशः ।

रिणी” इति भाष्यादायुक्तत्वात्, भाषाहितविधानस्य ज्ञायत्तत्वाच्च यथा नदस्य घटप्रवृत्तिबोधकभाष्यादि-ग्रन्था अनुक्ता एवेति भाष्योक्तिः प्राचानुगतेनेति ध्वनितम् । तेन वक्तव्येन । अत्र इत्येवमित्यत्र । अथ जातिपक्षस्तास्थाने निरनुनासिकश्च तत्सम्भूत इति भावः । नञ्वेवमपि ‘उभ’ इत्यत्र साधुनातिर लघ्वस्य मूले कण्ठन लक्षणेन तद्विशेषः । अतर्भाह—उभ इतीति । नञ्यानाम् मूलरूपमृदीनाम् । तत्र हि ‘किञ्चित्’ इति अनुनासिकवृत्तार रूपं तैरुक्तम् । तद्योक्तमलम्भादिप्रधानवधानप्रयुक्तं, श्रुतीम विन्यति चैतत्तत्रैव । एतेन तत्रत्यमनोत्प्रादिसकलप्रत्ययविशेष इति मन्दाकपरास्तम्, वापे इह इति न्यायादिति भावः । अत्र पक्षे हेतुतयोक्तप्रथमयुक्तिं खण्डयति—न चेत्यादि । रूपसादृश्येन व्यक्तित्वे ईशेऽपि भेदापरामर्शनाल्प-ह्रस्वमूलकृदलक्षणीयगोषादिषु गोषमृद्व्यादि-व्यदशरवम् रूपसादृश्यनिबन्धनप्रत्ययिशास्त्राभेदस्य नकारेणार्थः । एवमपि मूलश्रुत्युक्तप्रयुक्तमेतेषांशयेन समापत्ते—अगादि प्विति । सादृश्यं चात्र समानध्वनिकृतम् । एवञ्च व्यक्तित्वजातिरशोक्षरोऽपि व्यर्थ एव । अनुनादनीतिप्रत्ययिशास्यवशादाणां सादृश्येनैव लोकव्यञ्जनेऽपि सिद्धत्वादिति चेष्टम् । कोऽपि द्वेऽप्ये लक्षणाया पदानां सादृश्यबोधनाय शास्त्रमपि प्रमाणवति—एवा इति । युक्तत्वादिति । लक्षणाशास्त्रादिवशात् सापवादिति भावः । अत्र भवे भाष्यानुक्तवशाद्वा निराचष्टे—नदपीति । अविनाशितसमुदायः । रूपसामान्यादिति । रूपं स्वरूपमवयवसंस्थानमिति यावत् । एतादृश्यनिबन्धनप्रत्ययिशास्त्राभेदस्य व्यवहारादित्यर्थः । वाङ्मयस्य लक्षणापेक्षया विकल्पार्थः । नचात्र पठे नकारेण व्यर्थं तत्कारयस्य मन्दाक संस्थानस्य मिश्रत्वादिति वाच्यम्, किञ्चित्सादृश्यमात्राय तुल्यपठेवत्तत्वात् । सादृश्यमिति नमः निति न चोऽपि शेषः । नञ्वप्यस्य दुर्बलः स्याद्विज्ञो भेदः पञ्चदशमिहमुद्रोपासकतिशयः । अत्र भाव-

सरला ।

अथनेनापीति । अपिना शुभाभेदस्य इत्यर्थः । नञ्याविशेष इति । रवाद्येन नञ्वप्यस्य नञ्वप्यस्य

इति सूत्रे आचार्यप्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक् इति भाष्योदाहृते विकल्पे
उपपत्तिचिन्तार्थं किञ्चिन्ते, तन्मुपैव; पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरुक्तेः । "त्रिप्रभृति-

शब्दरत्नम् ।

इति । अणुदित्सूत्रेऽणुप्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिमिश्रिन्हेः प्रत्याहारसूत्रस्योऽय-
मिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरम् ; "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् ।
इदमेवामिप्रेत्य तत्रत्यप्रणहणं प्रत्याख्यासं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ।
क्लिश्यन्त इति । "अनचि" इत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध
भैरवी ।

लकारादहणानापत्तिरिति वाच्यम्, तत्रापीपरसदृशस्वनिव्यङ्ग्यत्वस्य सत्तायाः सत्त्वात् ।
अणुप्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमत्र मानम् । अन्यथा फलभेदेन प्रत्याख्यानसङ्गतिः स्पष्टैव ।
ननु पक्षत्रयमपि सूत्रकारस्याणुप्रहणकरणेन नामिप्रेतमत आह—अणुदित्सूत्र इति । अयम्—
अणादिप्रत्याहारपक्षोऽधारादिः । उपायान्तरपरमिति । तत्रैवोपायान्तरमित्यर्थः । एते-
नास्य व्यावित्यत्र तादृशचिह्नमात्रेण तस्य सूत्रस्य दीर्घोऽपि प्रत्यर्थमुपायान्तरस्याव-
श्यकत्वेन सूत्रकृतो न्यूनतेति ध्वनितम् । इदमेव—न्यूनतारूपं दोषोऽस्येत्यर्थः । भाष्य इति ।
ययोश्चरम्मुनीनाम्प्रामाण्याज्जातिपक्षाश्रयणमेव चरं ननु लक्षणाश्रयणमित्येतेन ध्वनितम् ।
यत् "इत्थस्य" इति सूत्रादहणस्याहणस्य, दीर्घादितिसूत्रादीर्घाहणस्य चानुत्पत्त्या दीर्घा-
दिति पञ्चम्याः "सेनासुराच्छाया" इति शापकात्पदार्थकत्वस्य क्लृप्ततया इत्थदीर्घयो-
र्यगादेशेनेष्टसिद्धाधिको यणचोतिसूत्रे अणुप्रहणं स्याज्यम्, रामेश्वरो, रमेशः, वैद्यारिः, श्रीशः,
इत्यादौ गुणेन सर्वजदीर्घेण बाधादेवेष्टसिद्धेः । तयोर्बाधकत्वे मानन्तु निरवकाशत्वादपवाद-
त्वमेवेति । तत्र, 'यया इत्याह' 'कामोऽह इत्याह' इत्यादौ "अनुवर्तुमिष्ये" इति
सूत्रेणाप्लुतपञ्चमे कृते यगादेशानापत्तेः । न च प्लुतस्य स्थाने ऽप्लुतादेश एवास्त्विति
वाच्यम्, अग्नीः इतीत्यत्र प्रगृह्याध्वरे प्रतिभावे प्लुतस्य श्रवणानापत्तेः । न च यगादेशह-
ृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धतया न दोष इति वाच्यम्, "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्निधु" इति सिद्धान्तात् ।
अनुवर्तते । "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्येत्यादिः । पर्युदासेति । शब्दाधिकारेण प्रहृत्यत्र
पर्युदास इत्यर्थः । तेन पूर्वसूत्रे प्रसज्यप्रतिषेध एव । अन्यथा "दीर्घादाचार्याणाम्" इति नि-
षेधस्य प्राप्त्यभावो यद्यपि पर्युदासेनोपपादितस्तथापि द्वित्वस्याप्राप्त्या भाष्योदाहरणस्या
भावप्रकाशः ।

अणुदिदिति । सूत्रस्योऽयमिति पाठः । तस्य एवायमिति तदर्थः । तदाह—प्रत्यभिज्ञेति । नन्वेवं
कृतो न त्यक्तं पाणिनिना । कृतमाह—आचार्या इति । बुद्धिघ्नमाभ्योक्तरीत्या वर्णस्यापानर्थक्यं
न, किमु वक्तव्यं तत्समूहस्य, अन्यथा तदीयवाक्यानामप्रामाण्यापराधाद्वेनापत्तिरिति न्यायशरीरम् ।
नन्वेव कथं तत्प्रत्याख्यानम् । अत्रमाह—इदमेवेति । कल्पान्तरभावादिति भावः । भाष्ये इति ।
तावन्मात्रेण सर्वत्रानिर्वाहः । गयन्तराश्रयणावदपरत्वात् । तथा च यथोक्तं मुनीनां प्रामाण्यात्
दनुपेधेन पाणिनेरप्यवशेषाद्यो न मूलेक इति, तथास्य कुर्वन्तो नेदमिदमिति दुर्बलम् । उक्तोऽपि
तद्वीर्या न भावरीत्येति तदसङ्गतिरिति न दोषायेति चेन्न । तदाह—दिमिति ।

क्लिश्यन्त इतीति । प्रकाशक इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अन गीत्यनुवर्त्येति । दीर्घादित्यत्र
मङ्गलप्लुतेति भावः । पर्युदासेति । तत्र भाष्योदाहरणस्यैव प्रतिषेधार्थं ऋषेऽप्यनुवर्तते च एवमाप-
सरला ।

यथासंख्यसूत्रेणापि सिद्धिरित्यर्थः । एवम् मूले स्थानेऽत्रतनयुक्तेनेष्टसिद्धिरित्यत्र 'एव' शब्दोऽप्यर्थो
भोष्य इति दिक् ॥

पु-^१ (पा०सू०८।४।५०) इति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः । न चेष्टाप-
त्तिः, संस्कर्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् स्वग्रन्थविरोधाच्च । अत
एव प्रातिशाख्यभाष्येऽपि “आ त्वा रथम्” इति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उ-
दाहृतः । माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः । एवं च घात्रंश इत्यत्र
तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

इति व्याख्यानेनेति भावः । विकल्प उक्त इति । एवं च “सर्वत्र शाकट्यस्य” (पा०
सू०८।४।५१) इतिवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः । असतीति । यत्तु “नादिनी-”
(पा०सू०८।४।४८) इत्यादौपुत्रौ “अनवि-” इति प्राप्तिमुज्जाव्य “त्रिप्रभृतिषु-” (पा०
भैरवो ।

सङ्गतिरेवेति शङ्काया नावकाशः । पर एवेति । अग्रैयकारेणावसानव्यावृत्तिः । नित्येति । तन्मते
आचार्यग्रहणस्य पूजार्थतया निषेधस्य नित्यत्वमिति भावः । व्याख्यानेनेति । तन्मते व्या-
ख्यानेन । एतेन ह्यतीति वक्तव्येऽनधीत्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थेति ध्वनितम् । ननु “सर्वत्र”
इतिसूत्रे शाकट्यपदस्य विकल्पार्थकत्वेन “भा रथा” इत्यादिप्रयोगस्य निर्वाहेऽत एवेत्यादि
उक्त इत्यन्तर्ग्रन्थस्य प्रकृतेऽनुपयोग इत्यस आह—एवमेति । माधवाद्युक्तविकल्पाङ्गीकारे
चेत्यर्थः । इतिवदिनि । “अनवि” इति सूत्रे विकल्पानुवृत्तेः सर्वसम्मतत्वेन तेनैव सर्वेष्टसिद्धौ
“सर्वत्र” इतिसूत्रस्य वैयर्थ्यं यथा भवन्मते, तथा “दीर्घावाचायां” इतिसूत्रस्याप्याचार्यपद-
ादितस्त्वे विकल्पार्थकतयाऽस्यापि प्रपञ्चरूपत्वमेवेति व्यर्थं दुर्वारमिति भावः । इदम्-^१ दी-
र्घात्” इति सूत्रम् । अपिना “सर्वत्र” इत्यस्य सङ्ग्रहः । प्रक्षिप्याभ्याख्यानपरतत्पौत्रोक्तिम-
नुवदति—यदिति । वृत्ताविति । उक्तमिति शेषः । उदाह्य-उपपत्तिपूर्वकं व्याख्याय । तेन स
मानकर्तृत्वस्योपपत्तिः । एवञ्चननुशिक्षास्यमञ्जरीनांदिन्येतिसूत्रे प्राप्तिविचारस्य क्वचित्पु-
स्तके उपलम्भमाभिप्रायेण । पदमञ्जरीमेव प्राप्त्युल्लेखे तु वृत्तावित्यस्य व्याख्यानभूते पर-
मञ्जरीग्रन्थे इत्यर्थः । एवं पौत्रोक्तेरपमाशयः—पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरुक्तेरित्युक्तम् । सु-
नित्रयत्पौदासोन्मेनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वलाभात् माधवोक्तिस्त्वयुक्ता उक्तस्य ‘वाक्कु-
इत्यादिप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्तेः । एवञ्च यथा “नादिनी” इति नित्यो निषेध इति तत्र “अ-
नवि” इत्यस्य प्राप्त्युद्भावर्त तथा “दीर्घात्” इत्यपि नित्यमित्यत्रापि प्राप्त्युद्भावनमायश्य-

भावप्रकाशः ।

नाचोत्थेव बाधे गुणभूतन्योक्तगङ्गीकृतप्राग्विग्रहमिममत्वाच्च । शब्दाधिकारप्रयणाच्चेति भावः । पर एवेति ।
पेनावसाने तत्र नेति भावः । नित्येति । आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वात् । तथाच मन्त्रीश्वेव माध्यामुपस्था-
मूलाशुद्धेर्वैद्यमागतया च तयान्याख्यानस्य शब्दमर्यादया लक्ष्येऽपि क्लेशजनकत्वमिति तात्पर्यं सूचयेति
भावः । नूते अतएवेति । आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वाभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा सर्वत्रेति प्राप्तविकल्पस्य
परवार्त्तित्वनिषेधेन तदसङ्गतिः स्पष्टेन । तत्तत्तत्तत्तत्तत्—पुत्रं चेति । माधवाद्युक्तविकल्पस्येष्टत्वे तस्यार्थः ।
‘अनवि’ इत्यादौ वा अनुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्ध्या “सर्वत्र” इति सूत्रस्य वैयर्थ्येन तत्प्रपञ्चार्थत्वम् । एवं
दीर्घादिश्रवसापि तत्प्रपञ्चार्थत्वम् । अत्रैव भूते तत्प्रपञ्चभूतेत्युक्तमिति भावः । उदाह—सर्वत्रेति ।
अपिना कैपटादौटयार्थकृत्रिप्रेतिपुत्रमनुवदः । प्रपञ्चार्थमिति । स्वस्वमनप्रयुक्तिविरोधाभावापत्तिरित्यर्थः ।
खण्डनकारोक्ति खण्डयति—यदित्यत्यादिना । तस्यायमाशयः, पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरुक्तेरित्युक्तम् ।
मुनिग्रन्थस्यात्रोदासीन्येऽपि “त्रिप्र” इतिपुत्रकैवदायताया विकल्पत्वेन सर्वाङ्गीकृतप्रामाण्यपूर्वतनवृत्ति-
इत्युक्तायुक्त्या आचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वस्यैव अभावात् । माधवस्त्वयुक्त एव । प्रातिशाख्यभाष्ये “भावा-
रथम्” इत्यत्र द्विविकल्पोक्तिरालम्ब्यतेन निर्वाहः । ‘वाक्कु’ इत्यादिनिष्ठिरात्कृतीत्योन्नेवेति ।
नादिनीति । अनुवादोनात्र न दोषः । आदिना “शतेजि” इत्यत्रावेति प्रातिशब्दः । वृत्तौ

शब्दरसम् ।

सू० ८।४।६०) “सर्वत्र—” इत्यनयोः प्राप्तिमुद्भाव्य पुनः “दीर्घात्” (पा०सू० ८।४।६२) इत्यत्र “अनवि—” इति प्राप्तिरुद्भाविता हस्त्येन। तस्यायमाशयः—निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकम्, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषयविकल्पसम्भवाद्; नित्यनिषेधे ॥ तदुद्भावनमावश्यकमिति। तत्र, विकल्पेऽपि निषेधप्रकृत्याप्तमुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात् मध्ये ननोऽसम्बन्धो मण्डूकानुवृत्तिरप्येव इत्यत्र

भैरवी ।

क्रमेण । “त्रिप्रभृतिषु” इति “सर्वत्र” इति च वैकल्पिकम् शाक्ययनग्रहणशाक्यग्रहणयोर्वि-
कल्पार्थत्वादिति । कलितत्वेनेति । अभावभावस्य प्रतियोगिरूपत्वान्निषेधस्य प्रवृत्तिरग्रे वि-
धेरप्राप्त्या कलितत्वेनेत्यर्थः । तथाऽत्र प्राप्त्युद्भावनत्वावश्यकमिति भावः । निम्ननिषेधे स्थितिः ।
‘नादिनी’ ‘शरोऽञ्चि’ ‘दीर्घांत’ इति सूत्रग्रये इत्यर्थः । अभावस्य प्राप्तिपूर्वकत्वादिति शेषः ।
एवञ्च राष्ट्रादिसिद्धये “त्रिप्र” इति सूत्रमावश्यकमेव । “सर्वत्र” इत्यस्य च तत्र वापदस्य स-
म्बन्धेन विकल्पस्य सिद्धत्वाद्भावश्यकत्वमेवेति सूचितम् । विकल्पेऽपीति । सूत्रद्वयेऽप्राप्तवि-
षयविधिविद्वेषपाङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । अपिना निषेधविकल्परक्षसमुच्चयः । प्रकरणादिः । “नादिनी”
इति सूत्रानन्तरमस्य पाठेन निषेधार्थकनञः सर्वत्र सम्यन्धादिति भावः । आवश्यकत्वादिति ।
एतेन तत्र प्राप्त्यकपनेन तस्य ग्रन्थस्य न्यूनतेति बोधितम् । ननु तयोः सूत्रयोर्नञोऽसम्बन्धेन
न प्रकरणशम इत्यत आह मध्य इति । द्वित्वमात्रेति । अत्र मात्रपदङ्गास्तस्यै, तेन “अचो रद्वा-

भावप्रकाशः ।

[illegible]

सर्ग ।

फलित्वमेति । अभावामारस्य प्रतियोगिरूपत्वविशेषः ।

शब्दरत्नम् ।

मानाभावाच्च, "सर्वज्ञ" इति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधक्येति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च, "त्रिप्रभृतिषु—" इत्येतद्विषये "नकारप्रकारयोर्द्विवचनाभावः" इति मिश्रप्रत्ययेन प्राप्त्युल्लेखस्य घृतप्रायत्वाच्च, वृत्तिद्वयस्योः "नादिभ्या—" "शतोऽवि" (पा०सू०८।४।४९) इत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेति दिक् ।

भैरवी ।

भ्याम्" इत्यस्यापि सहस्राहः । नकारप्रकारयोः—इन्द्रः साहमित्युदाहरणघटकयोरिति शेषः । चट्टेऽप्येति । द्विदशब्देन प्रथमोच्चारितेन प्राप्तेर्लाभादिति भावः । अनुपलम्भादिति । एतेन भयदोषा कल्पना असङ्गतैवेति ध्वनितम् । विगिति । विगर्धस्तु आचार्यमहणस्य पूजार्थत्वे साहस्यसिद्धौ विरुद्धार्थं "त्रिप्रभृति" इत्यस्य प्रवृत्तिरवश्यमेव वक्तव्येत्याशयेन "त्रिप्रभृति" इत्यस्य सूत्रस्य साहस्यसिद्धौ प्रदर्शनपरवृत्तिप्रसङ्गव्याख्यानावसरे "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृति" इत्यस्येव प्रतिषेधो भविष्यतीति मन्यत इति मिश्रोक्तिरोधः, वाक् सायक इति भाष्योदाहरणविरोधश्च । नच "अनवि" इत्यस्यानुवृत्त्या तस्य पुर्यादासंभारतया कथाकथानाम् तदुदाहरणलङ्घनिरिति वाच्यम्, मण्डूकानुवृत्तिकल्पनायां मानाभावात् । तथा कल्पनायामपि शब्दाधिकारकल्पनायां साधकाभावेनोक्तार्थालम्भाच्च ॥

भावप्रकाशः ।

रावेक्षा, तस्याश्वेष्टानुरोधेनाङ्गीकारः अन्यथाऽत्र तदुच्छेद एव स्यात् । अत्र आह—सर्वज्ञेतीति । अस्यानुल्लेखेऽप्यर्थः । अस्य सर्वज्ञेतिवृत्त्यर्थः । द्वित्वमात्रेति । अनन्तरानन्तरस्ववार्तिकलङ्घनत्वेत्यर्थः । अनन्तरस्येतिन्यायः प्रवृत्तलङ्घनकारादिति भावः । तदनुल्लेखादिति । विशिष्यविधिप्राप्त्यनुल्लेखादित्यर्थः । एवं चैते न मवदुक्तशयकल्पनावसरे इति भावः । एवं "सर्वज्ञ" इति सूत्रे तदनुल्लेखस्य तदा शयकत्वं निरस्य "त्रिप्र" इति सूत्रे मूलोक्तेश्च करोति—त्रिप्रेति । इतिवृत्त्यर्थः । पुनर्द्विषये "त्रिप्र" इतिवृत्त्ये इन्द्रस्यादौ । मिथेति । इन्द्रत्वेत्यर्थः । तथाच मूलाशुष्या न तथाशयकल्पनेति भावः । ननु ततोऽनुल्लेखस्य कलितत्वेऽपि "नादिनी" इत्यादाविव "अनवि" इत्यादिप्राप्तिः प्रतिविष्यते । इतिशब्दानुवृत्त्या इष्टार्थसिद्धिरिव । किञ्च "सर्वज्ञ" इत्यत्र तत्रनुल्लेखेऽप्युक्तत्वेन दीर्घादित्यत्रापि तद्विहितम्, नच तत्र वार्तिकोक्तनिषेध इति स्वयितुं तथा । तथापि तथेति न वेत्तुम्यमत आह—तूतीति । "नादिभ्याः" इति निर्विद्वर्गपाठः । अविः "सर्वज्ञ" इत्यादिसमुच्चारकः । बहुष्विति । तेन कविपुत्रस्येऽपि "बहूनामनुरोधो न्यायः" इति न्यायेन तत्राप्राप्ताम्यग्रहः । तथा च मूलाशुष्या न भवदित्यर्थसाधनमिति भावः ।

गन्धमुक्तमेतत्, वृत्तावापयोर्द्वयोरेव मिश्रप्रत्यये दीर्घादित्यत्रैव तदुल्लेखस्य बहुषु वेपुलम्भेन खण्डनं कृत्वा तथैवानुदितत्वेन शब्दकलनादस्य अरमदोषस्य आसम्भवात् । एवञ्च तथाशयकल्पना मुक्तेवात आह—दिगिति । तदर्थरत्नसाधनेनाचार्यग्रहणस्य पूजार्थत्वे "आहम्" इत्यादौ वार्त्तं "त्रिप्र" इत्यस्या वक्ष्यकतया तस्य अल्लेख्यत्वं परवृत्तिग्रन्थस्य यथामुक्तत्वेनैकोपपत्तौ "दीर्घात्" इत्यस्यासिद्धत्वात् "त्रिप्रभृतिषु" अयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यत इति मङ्कत्वा न्यायवान् मिश्रोक्तं विरुध्यतः । किञ्च माधवादिविरोधेन वृत्तादीनामसङ्ग्राहकत्वम् । किञ्च "आत्मारवम्" इत्यत्र छान्दसावेन निर्वादेऽपि तादृशस्य स्य प्रामाण्यस्य निर्विवादतया तदनुरोधेन तस्य विवरणार्थकारवैवाङ्गीकारः । अन्यथा भाष्योदाहरणस्याप्यार्थवादिवादि खटिक्तेऽनवयवत्वापत्तिः । किञ्च "न क्व" "नक्" इति भाष्योदाहरणविरोधः । नचोक्तरीत्या निर्वाहः, मण्डूकानुवृत्त्यादौ प्रामाणिकत्वात् । अनुवृत्तावपि तथासाम्यवाचः । शब्दाधिवारस्य विनागमकमनाशयणाच्च । यत्तु "अनवि" इति शुरुनिर्देशं कुर्वन् वागितिरत्र मानम् । अनेऽनुवृत्तौ प्रसङ्गप्रतिषेधमाश्रयवति च "नवि" इत्येव वदेत् । एवं वाच्यसमाप्तौ न क्रमे न च कार्य इति मत्तज्जपमिति प्रकाशयत् । अत्र, माताल्लेखस्य भाष्योक्तान्वयलक्षणेनाश्रयणेन पदसाधनेन समत्वात् । अयुक्तनकारे श्वरित्वावपि साधकत्वमनुल्लेखानुवृत्त्यापत्तेः । तदभावे पराशरित्वावपि श्वरित्वावपत्तेः । तस्या

स्थानिवदादेशः (पा० सू० १।१।५६) । घाल्लङ्घुत्तद्धिताव्ययमुत्तिङ्गदादेशा
इति प्राधोक्तम् । तत् परिगणनमुदाहरणमात्रं वा ? नायः । सिच्यसचहडादीनां श्ना-

शब्दरक्षाम् ।

चङ्छादीनामिति । आदिना चिञ् । न केवलं ज्ञयादेशानामेवासङ्ग्रह इत्याह-
 शनादेशस्येति । तदभावे ह्यवादितामिति त्रेड् न स्यात् । कसादेः कादीनामिदं
 न स्यात् । ज्ञानचः शस्य च तत्र स्यात् । मा हि दर्शदित्यादौ अटि गुणो न
 भैरवी ।

नत्वादिशाब्दोपादानमसङ्गतं चल्यादेशानां सर्वोपायुपादानादत आह—आदिनेति । तदभावे स्थानिवद्भावाभाव इत्यर्थः । यदि यिकणादेशस्य स्थानिवद्ब्रह्मरहरोविषयत्वं तदा तेपामादे-
हानामार्द्धधातुक्त्येन प्रत्ययत्वेनाङ्गज्ञानिमित्तत्वेन च ग्रहणं न स्यात्, इष्टापत्तौ क्रमेण दू-
पगान्पाह—प्रवादिपातामिति । अत्राद्याधिपातामिति युक्तः पाठः । इह न स्यादिति । आर्द्धधातु-
कत्वाभावादिति शेषः केचित्त्ववादिपातामित्यत्रात्मनेपदसमर्थनाय कर्मण्यतिहारे विहितेति
वदन्ति । प्रत्ययत्वस्य फलमाह—उच्यतेति । आदिना च्छादेशस्य परिग्रहः । बहुवचनं प्रयोग-
बाहुल्यामिप्रायेण । तत्र स्वादिति । प्रत्ययत्वस्याभावेन लङ्गकितोत्संज्ञा शस्य न स्यात् । तृ-
तीयस्य फलमाह—मा हीति । “रूढतोऽङि” इत्यस्याङ्गाधिकारे पाठादिति भावः । प्रत्यया-

भावप्रकाशः ।

हृत्स्वेन बाधयेन्नचोत्पत्तिः प्रसज्यप्रतिषेधार्थः । अत्र एवावसाने द्वित्वसिद्धिः । एतेनात्र पक्षे विशेष निषेधाद्विधितमेव स्यात्, इति प्रतिपत्तिगौरवेण मूलश्रितः पर्युदास एवोक्तिरिति हरदसोक्तमपा रतम् । विषयार्थकत्वोपादानेन विधेरत्र आश्रयस्वरथेन सत्त्वात् । ध्वनिर्तं चेदं “हृदयवद्” “एमोह” सूत्रे प्राप्ये । एतेनार्थं निषेधोऽनन्तररथोऽथेनात्रैवानुमितद्वित्वस्य, न तु “अनवि” इत्यस्येति रत्नाकरोक्तम- पास्तम् । त्रिसृषी तु विद्वत्त्वस्यैव मतभेदप्राप्त्यवस्थाबोधनार्थेत्यहमिति ।

[illegible]

सारांश :

इदं न स्यादिति । सिद्धः स्थानिवत्ताभातावर्गधातुकत्वाभावादिति शेषः । नन्वत्र वदधार्तः परस्मैपदित्वाभावादेव शास्त्रावुक्तपरदेवात्तन्मन्त्रः । न च कर्मन्वयिहारे "ध्वंरि कर्मन्वयिहारे" इत्या

शब्दरत्नम् ।

स्यादिति भावः । ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् श्मन्वत् प्रत्ययस्य मस्त्विति न स्यान्निवृत्तव्ययोगः । न च तेषां प्रत्ययस्य च्लिषिधानं व्यर्थम् । “मन्त्रे घस-” (पा० सू० ३.१.१०) मन्त्रेति शब्दोऽत्रैव ।

भैरवी ।

धिकारे पाठात्प्रत्ययत्वे कलमाह-**इत्येवमिति** । यद्यप्यस्य मित्वसामर्थ्यादागमत्वं तथापि प्र-
त्ययत्वं प्रत्ययाधिकारे पाठात् । यत् एव शस्येत्त्वसिद्धिः । स्थानिवत्त्वोपयोग इति । कापेदेशि-
काद्ध्यातृत्वे प्रत्ययत्वमादापेक्षसिद्धेरिति भावः । एतन्मते आदेशात्पि प्रत्ययत्वं द्रवयितुं
दाहृते-नवेति । व्यर्थमिति । छडेः क्वाप्तुच्चारणमात्रेण सिञ्जलुर्ङिति वाच्यम्, क्वाद्यत्वेत्पवादा
इति भावः । दाह्वात्परिहरति-**भञ्ज** इति । “मन्त्रे” इति सूत्रे भवन्मने चित्तविधानस्याप्यत्र
भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

एतेन सिगादिषु तत्कलकयनमस्यै ज्ञानवि तदुक्तिरयुक्तैः प्रसास्तम् । पाठादिति । एतेन न चाभिहितं
सिद्धिरुक्तोत्तरादिति भाग्योक्तिः प्राचामनुपेधेनेति ध्वनितम् । अथ एव दृष्टान्तमाह—दन्त्यदिति ।
यथा तस्य मिश्रवलादागम्येऽपि कार्यार्थे ततः प्रत्ययत्वमेवं स्थानिर्निर्दशसामर्थ्याह्लापवाच्चादौश्वेऽपि
तत्त्वमिति भावः । एतेनादेशावप्रत्ययत्वयोर्विरोधाकर्णं तत्त्वम् ? किञ्च दृष्टान्ते मित्रस्य तद्वनमकस्य
सत्त्वेऽप्यत्रादेशत्वगमकमात्र इति मन्त्रोक्तमपास्तम् । न स्थानिनस्तेति । बाणश्रेयित्वमोघानुपूर्वी
स्वपेक्षितैवेति भावः । उक्तार्थं द्रष्टयितुं शङ्कते—नचेति । उपर्यमिति । मन्त्रगोचाराणामर्थस्याध्य-
माशय । तथा च सिजुसर्गस्त्वद्वपादः पसादिरिति भावः । एतेन चूलिसर्गाः सिगादयस्त्वद्वपादा
इति मन्त्रोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तैः । स्वाद्यतननुगुण्याद्य । माथे तस्य खण्डितत्वादेति दिक् । “मन्त्रे”
इति शब्दे त्रयाणामपि चङ्कस्तिचां चूलिमहनेन लुप्तया स्वादिति कर्त्तुं चूलिकरणस्यैवाशयेन समापत्ते—
मन्त्रं इति । अयमभावः, च्छेदभावे सिच इत्यनुदृष्ट्या चङादौ दोष इति चङोदयेति पाठ्यं येन सिधो-
नुपृतिः । यदा शब्दार्थे व्यापकार्थं च सिष् चकल्पः, न तु चः सर्वथा प्रत्ययत्रयमगमनावयवकम् ।
अन्वयान्तरज्ञानपीडित न्यायस्यानित्यतयाऽप्रवृत्त्या तेषां स्थानिवधेन धित्वेन ग्रहणान्मन्त्रे ‘मन्त्र’ भवति ।

सरल ।

अने र्दं मभिष्यतीति वाक्यम्, तावदादि तत्र सिचः परस्मैपदपरकृतवामावेन "इदमन" इत्यस्याम्-
 दृश्य रूपासिद्धितादवस्थात्, इति चेत् ॥ न, वरनं वादः, भावे यम् । तत् आचारविश्रुतार्थमिति त्रुति
 तति भावमादेशे सिचि इत्यनेनैत्यनेने च तदुपसिद्धेः । न च "स्यसिद्धीयुद्" इति एते भाववादात्
 पदानुवृत्तेरामावेन सिचः स्थानिवद्भावमावेति विषयविद्य सिद्धिरिति वाच्यम्, तस्य वेदविश्रुतेन तद-
 भावने तादृशरूपासिद्धेस्तादवस्थात् । एतेन वादपातोपचारविश्रुतवत्स्थानेष्टमाभावाधिपदित्वा प्र-
 तते इति समापानस्य तादृशस्य "वदन्तस्तु स्यसिद्धिरस्य वदन्तेन तानामित्यर्थे" इति
 उच्यते, अपदेशोपपत्त्यन्तानामित्यर्थ "मादिता" इत्यादी निपत्यत्वाद् शुो रूपस्य च विचरमा-
 वासिद्धिः, किञ्च "मादिपाठात्" इत्यत्राणि औपदेशिकं मनोऽवधारणाय विचरमावेनेन सिद्धिः ।
 तस्मात् स्थानिप्रत्ययोरपदेशात्तेजन्तानां विचरमा इति सिद्धान्तः । दृष्टावेत्यत्र विचरमा
 दुर्बल एतेन तादृशस्य । तेषु च दृष्टावेति चत्पादो तत्रः कर्तृनिष्ठ इति द्वितीयो "मादि-
 पाठात्" इति रूपमाहुः । अन्वे तु "मादिपाठात्" इत्येव पाठः "मादिष्टम्" इत्येव चेति ।
 अति गुण इति । मन्त्र गुणस्य अङ्गनिमित्तकतया अङ्गस्य भाव इति, सिद्धयेन एवं
 स्थानिवद्भावविज्ञा, इति चेत् ॥ न, अङ्गविश्रुतीपरावागममङ्गलनिमित्तकतया निमित्तकतया निमित्तक-
 इत्येव गुण इति इत्यस्य कदम्बस्य इत्येव पाठोऽस्ति इत्येव प्रत्यये इत्येव अन्वयमादिष्टस्य तथा
 निमित्तकतया अङ्गस्य । अत्र पर "इत्येवामां गुणवदो विदित्वेनेन" इति वाचिकं संभवेति । अन्वय-
 "इत्येव इत्येव" "इत्येवमङ्गलस्य" इत्यमबोलेनित्तितात्पर्यात् इति विदित्वेन कथयति । इत्येव । अङ्ग-
 निमित्तकतया इत्येव इत्येवविश्रुतीपरावागममङ्गलनिमित्तकतया निमित्तकतया निमित्तक-
 तया अङ्गस्य इत्येव । अत्र इति मिति । अत्र विचरमा अङ्गस्य, अन्वयः "मादिष्टम्" इति विदित्वेन

शब्दरत्नम् ।

२।१।८०) इति सूत्रे चट्ठसिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः । सिचो लुकि तद्विषये
“आदिः सिचः” (पा० सू० ६।१।१८०) इति स्वरापनेशेति आप्यकैयटयोः स्पष्टमित्यह-
मैरवी ।

हेरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । त्रयाणामिति । ग्रहणमिति शेषः । घयतेराकारान्तात्प-
र्योश्चट्ठसिचोर्लुगर्थमेतयोर्ग्रहणं, घस्यमन्त्रेऽन्यार्थं सिच इति विवेकः । सिचो लुकि दोषान्त-
रमाह—सिचो लुकीति । इदञ्च यत्र सिञ्जपवादप्रत्ययस्याप्रासिस्तद्विषये बोध्यम् । तेन घस्यन्-
गमूधातोः सिचोऽस्त्येऽपि न ग्रन्थोऽसङ्गतिः । स्वरापत्तेरिति । प्रत्ययलक्षणेन “आदिः सिचः”
इति सूत्रेण सिजन्तस्यादुदात्त इत्यर्थकेनादुदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु “न लुमता” इत्यस्य
प्राप्त्या न दोष इति वाच्यम्, लुमता लुक् प्रत्यये यदङ्गं तदुद्देश्यं कार्यं एव निषेध इति सि-
द्धान्तात् । अत एव ‘पञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतं कुलं पञ्चक्रीडैः’ इत्यत्र सृज्वत्त्वन्मभनि । अङ्गस्य
क्रोष्टुस्त्वत्त्वमित्यर्थेन “तद्वितीर्थ” इति समासे ङङ् “अल्पदं” इति लुकि “लुक् तद्वित्”
इति लोप्रत्ययस्यापि लुकि “स्थमोर्नृपसकाव” इति सोलुंकि कृतेऽपि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गत्वस्य
‘सत्त्वात् । नचैवं सति “वृषण्वत्त्वद्वयो” इत्यनेन वृषण्मुत्तिरित्यत्र भसंज्ञायामलोपोऽन इति
सूत्रेणाङ्गन्तस्य भसंज्ञाङ्गस्यानोकारस्येत्यर्थकेनालोपापत्तिरिति वाच्यम्, प्रत्यासत्त्याऽङ्ग-
संज्ञाभसंज्ञयोर्वैकृतिमित्तकत्वं तत्रैव प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नचैवमपि ‘ममृष्टः’ इत्यत्र मृष्टैर्बुद्धि-
दुर्गारा, भवत्रोत्या मृजेरङ्गत्वात् । “न लुमता” इति निषेधस्याङ्गसंज्ञायामप्रवृत्तैर्भवतैर्दोषा-
दनादिति वाच्यम्, “ङिति च” इति सूत्रेण हिप्रिमित्तप्रतिषेधस्य प्राप्तेस्तत्राङ्गसंज्ञाया
वतपेक्षणेन “न लुमता” इति निषेधेन न “ङिति” इत्यस्य प्राप्तिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् ।
‘धातोः कार्यमुच्यमानत्वं प्रत्यये’ इति निषेधाच्च ।

ननु “आदिः सिचः” इत्यस्य वैकल्पिकतया छन्दस्यापाद्यमानरूपस्य वक्तुमशक्यत्वेन न
भावप्रकाशः ।

लुमयसिद्धिरिष्टाऽत्र पक्षे न स्यात् । एतेन चट्ठग्रहणं व्यर्थम्, वयगावेव हि तदुपयोगः । अत्र सिचो लुकेन
सिद्धमित्यपास्तम्, ‘अपान्’ इत्यसिच्चापत्तेः । घयतेरादन्तत्वात्तदर्थं चट्ठसिचाग्रहणम्, अन्तरप्य धावन्तरार्थं
मपि घसनसाम्यार्थमङ्गग्रहणमिति । तदाह—त्रयाणांमिति । यथाकथञ्चिद् ग्रहणे इति शेषः । यदि
“दीपजन” इति विधौ मन्त्रे लुक् इवपते, तदा त्वयस्यापि ग्रहणमिति बोध्यम् । अत एवावतस्त्र-
याणां ग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति भाव्ये अवत इत्युक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च गौरवं स्पष्टमेव । अत एव
नाद्यः, वस्याकिञ्चिद्वत्त्वात् । तस्य नियतवृत्तित्वाच्च । तस्य त्वन्मते एव सत्त्वाच्च । न मध्यः, पञ्च-
द्वयेऽपि परप्रयकरणेन समत्वात् । अत एव कृतेऽपि च्णी वान्वेव श्रीणि ग्रहणीतीति भाव्यं सङ्गच्छते ।
किञ्च त्वन्मते एव सत्त्वाच्च । मन्त्रे तु पदद्वयमेक वा । नान्यः, स्थान्यादेशमावापरान्प्रयुक्तपरात् ।
एवञ्च “मन्त्रे” इति सूत्रे गौरवमिया चूर्तिनं कार्यं, उत्तमार्गपादभावेन निराशत् । किञ्च सिच एव
वसाधादेशः । च्लेरित्यस्य स्थाने सिच इति कार्यम्, “मन्त्रे” इति सूत्रे किमपि न कार्यम्, सिच इत्य-
नुबृत्त्यैवेति हेरिति । ऋतेऽपि दोषो लापर्व च ; इत्यत आह—सिचो लुकीति । परदेशस्य चानुदृष्टस्य
वोत्सर्गस्यानारम्भानपीति न्यायस्याप्रयणेनानादिहस्याप्रयणेनादिहस्य वा तद्विषये स्वतन्त्रत्वेऽप्यर्थः ।
तद्विषये इति । पञ्चदशमिन्ने सर्वत्र वेत्यर्थः । अत एव सामान्येन ‘पार्थक्येन चोक्तिः । अन्यथोपदे-
क्षितेवमुक्तिश्चापुञ्चेति स्पष्टमेवेति भावः । केचित्तु व्यर्थमिति, किं तत्र सिचजडादीनामुपनामपराद-
भावेन स्थान्यादेशभावेन वा । नाद्य इत्याह—मन्त्रे इति, नान्य इत्याह—सिचो लुकीति—व्या-

सरल

सत्तेन तत्तद्विषयत्वात् । त्रयाणामिति । चट्ठमिति लुक्प्रत्ययान् । सिचो लुकीति । छटि-
परे सिचमेव विधाय छट्याने वसाधादेशविधानमिति, “मन्त्रे पञ्च” इत्यादिना च च्छिनुवत् विधौ लुक्

देशस्य शानचश्चासप्रहापत्तेः । नान्त्यः । अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् ।

शब्दरत्नम् ।

चेराह—चेति । तेनाग्रहीदित्यादादिडादेशस्य ईटोऽसङ्ग्रह इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्रहाणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम् । अव्ययस्येति । अत्र त्वत्यैव भैरवी ।

स्वरापत्तिरूपदोष इत्यत आह—चेतीति । तेन सिच एव स्थाने क्सावादेशविधानमिति पक्षेऽपु-
पन्नित्यत्र जुसापत्तेर्लौकिके तादृशप्रयोगे स्वरापत्तेश्च परिग्रहः । यदि तु च्लिहस्तगां वसादयो-
ऽपवादा इत्याधीयते तदा न दोष इत्यवधेयम् । परिगणने तु दोष एवेत्याह—नेनेति । परिग-
णनेनेत्यर्थः । नचात्र स्थानीत्संज्ञककारोपलक्षितो नत्वादेश इतीट इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्,
स्थानिनिष्ठस्येत्यसंज्ञककारोपलक्षितत्वात्कारोपमिप्रायेणैवमभिधानात् । इदम्—अग्रहीदित्या-
दिसिद्धिरूपवृणम् । अव्ययस्येति । अस्य पृथग्ग्रहणेत्यत्रान्वयः ।

अत्र—अन्त्यपक्षे । दोषत्वमिति । प्राङ्गणवसिष्ठन्यायानाश्रयण इत्यादि । अत एवाह—रति मा

भावप्रकाशः ।

चरन् । स्वरापत्तेरिति । सिचन्तस्यादिद्वात् इत्यर्थेन तेनाद्युदात्तवापत्तिरित्यर्थः । अत्रान्वे अत्रत्य
जुमता जुसप्रत्ययहेतुककार्याभावादातिक्रमे तस्मिन्निति न्यासात् “न जुमता” इत्यस्याप्राप्तिः । जुमति
प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति तु सर्वाग्निउत्तिगुक्स्वरवर्गमिति प्रतिषिद्धमिति प्राप्त्यलक्षणं युक्तं
मेवेति भावः । ननु नाय दोषः आदिः सिच इत्यस्य वैकल्पिकत्वा छन्दसि सर्वविकल्पानां व्यवस्थित-
त्वेनाप्राप्तमानरूपामावात् । एवञ्च च्लिह्यर्थं एवेत्यत आह—चेति । तेन स्थान्यादेशभावपक्षे लोके
तादृशे तत्त्वप्रपत्तेः “भूपण्” इत्यादीजुसापत्तेश्च सङ्ग्रहः । नन्वेवमस्तु स्थान्यादेशभावपक्षस्य दुष्ट-
त्वम् । अस्मागांवादाभावपक्षस्तु युक्त एवेति च्लिह्यर्थं एव । अत एव भाष्यकृता वसावबुध्यते इत्यादिना
तत्त्वान्तरे प्राप्ताख्यायं कैपटेन चानुदितमिति चेत् । सत्यम्, तथापि प्रकृतार्थसिद्धिरेवेति ध्वनयन्नाह—
इत्यक्षरेति । स्वतः प्रत्यक्षत्वेन तदनुपयोगरूपास्वरसादिरित्यर्थः । अत्रैव तात्पर्यं न तु निवृत्तमर्थने ।
अत एव भाष्यकैपटयोः स्पष्टभित्युक्तिः, तयोश्च पूर्वत्र यथासंख्यानान्वयः । तथा च तत्रत्यपूर्वपक्षकथनेन
तत्रत्यसिद्धान्तः प्रायुक्तो ध्वनित एवेति भावः । ननु चरस्य समुच्चार्यत्वेऽपि न तेनान्यपक्षोक्तदोषसमु-
च्चयः, तस्यापत्तिरिति प्रायत्वात् । प्राङ्गणवसिष्ठन्यायेन तत्त्वादोषत्वाच्च । प्रयोगासिद्धिः—तादृशमहस्य-
न्युत्तरत्वेन तादृशममुच्यमर्थयौचित्याच्च । एतेन केन तदोषस्यैव समग्रोऽस्तु । अयमेवोपलक्ष्य, अनुप-
स्थितत्वादित्यपास्तम् । अत आह—तेनेति । तेनेत्यर्थः । अस्मि च इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थेऽप्यर्थः । अयमे-
व सङ्ग्रहस्त इत्यभ्यासुक्तमित्यावामन्वयः । यदा तेन च पठनेन इत्यर्थ इत्यस्य चेति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । स्थानि
निष्ठामासङ्गोपलक्षितत्वमादेशे आशेष्य इति निर्देशः । एतेन स्थानिनि तत्त्वेऽपि आशेष्य दीर्घत्वेन
ईदृशं दुर्बलमितीट इत्युक्तमित्यावामन्वयः । असत्प्रमा इति । तथाच “इट ईटि” इति न स्थादिति भावः ।
अत्र पक्षेऽन्यपक्षोक्तदोषा नेति अमवाणायाह—इदमुपेति । “अग्रवीर” इत्यसिद्धिरित्यर्थः । दोषा-
न्तरस्येति दोषः, तदाह—अव्ययस्येति । अव्ययस्यानङ्गत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादह—यदादिति ।
अस्मिन्त्यैव समुच्चार्य इति त एव मुख्यदोष इति भावः । ननु छरीत्याऽस्य दोषस्यानुपलभेन दोषान्त-
रोक्तिरिति त्वेति आह—अत्र त्वेति । अन्त्यपक्षे त्वित्यर्थः । दोषस्य तन्त्यायानामपत्ते इति भावः ।
तदाशयः तु दोषान्ततयाशयस्य पक्षे निर्दिष्ट एव । अत्र एव प्रसिद्धाप्रकाशेऽपि तद्वै व्याख्यातम् । अत्र
एव मुख्यं न कीदृशमिति । एतेन भावकीदृशत्वादेन कीदृशे समग्रित्वामुक्तं त्वित्यर्थः ।

सरला ।

कृत्य इति उदाहरः । तत्त्वेति । एवकारोनेराहतादौ सिचयादेशानामसंभवात् तादृशत्वे । एतेन

प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् । क्त्वामात्रस्यान्वयत्वात्, कृत्वेन

शब्दरत्नम् ।

दोषत्वमिति भावः । नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्रा-
प्तौ ।

व इति । एतेनायम्पक्षो निर्दुष्ट इति ध्वनितम् । “अव्ययादाप्सुपः” इति यस्मिन्काले प्रवर्तते
तस्मिन्काले आकङ्क्षारीयसंज्ञाविषये यथोद्देशपक्षाश्रयणेनाङ्गसंज्ञाप्रवृत्तौ प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्य-
यलक्षणेन तत्प्रवृत्तौ बाधकाभाव इत्याशयेनाह—अङ्गत्वं इति । उक्तरीत्या पञ्चेत्यत्र पदसंज्ञा
यथा प्रवर्तते भाविकलसत्त्वात्तथाऽत्र फलं नास्तीति भावः । ननु फलाभावेऽपि पर्जन्यगया-
नाङ्गसंज्ञा भविष्यति, लुक्प्रवृत्तिसमकालमेव संज्ञायाः प्राप्तेः सत्त्वात् । यद्येकस्मिन्काले
स्थानित्वनिमित्तत्वयोर्विरोधेन लुग्विषये सर्वतो यत्त्वत्वेन च तस्यैवादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीति
द्रष्टे तद्वत्त्वादौ लुक्, तथापि प्रत्ययलक्षणेन लुगुत्तरमपि सा भविष्यतीत्यत आह—इका
लुप्तेति । अव्ययभावः—“न लुमताऽङ्गस्य” इति सूत्रे “न लुमता तस्मिन्” इति न्यासो वार्तिक-
कृता ‘लुमति प्रतिषेधे तन्निमित्तप्रवृत्तिम्’ इत्यनेन घोषितः, लुमता लुप्तो यः प्रत्ययस्तस्मिन्परे
यत्पूर्वन्तदुद्देश्यकं यत्कार्यं तत्र कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं नेति तदर्थः । एवञ्च तद्वार्तिकैकवाक्यत-
या सूत्रकारमतेऽपि फलभेदाभावात् लुमता लुप्ते प्रत्यये परे यदङ्गं यत्पूर्वन्तस्य यत्कार्यमाङ्ग-
मनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये निषेध इत्येवार्थो, ननु लङ्गाङ्गसंज्ञकत्वस्यापि निषेध इति निषेध-
भावप्रकाशः ।

कुडुकिः परास्ता, वन्यायत्वात्तत्त्वात् । उदाह—इति भाव इति । नन्वव्ययस्याङ्गत्वमस्यैव । आक-
वारसंज्ञातु यथोद्देशत्वस्यैव भावे सिद्धान्तितत्वेन प्रत्ययसंज्ञासमकालं विध्यैकवाक्यतया उदात्ता कार्या-
भावेपि तत्प्रवृत्तेः, ‘पञ्च’ इत्यादौ पदसंज्ञावत् । अत आह—फलाभावेनेति । इष्टान्ते भाविकलसत्त्वेन
तत्त्वेऽप्यत्र तदभावेनेत्यर्थः । अस्य उदाहरणेत्यत्रान्वयः ।

यसु मान्याः, न च “न लुमता” इति निषेधेनाङ्गसंज्ञा तस्य दुर्लभेति बाध्यम्, तस्मात् अङ्गनिमित्त-
कार्यत्वाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अत एव ‘पञ्चमिः’ ‘कोट्टीमिः’ ‘क्रीत कुलम्’ इति तद्विधायं समासे ठको
‘अप्यर्थ’ इति लुकि “लुक्कृति” इति ऋको लुकि सोऽङ्कि च तुम्बस्त्वयुक् ‘पञ्चकोट्ट’ इति प्रयोगसिद्धिः ।
अन्यथाङ्गेन प्रत्ययाक्षेपे “उत्” इत्यत्रेवाङ्गस्या कोट्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति, तस्य च रूपपर्यन्तप्रत्यये-
तुम्बद्वाव इत्यर्थेनाङ्गसंज्ञा न स्यात् । लीप्रत्ययस्तु गौरादिरत्वादत एव विधानाद्वा । स्पष्टशब्दं “सुबोद-
नाको” । “तुम्बकोट्टु” इत्यादिसंज्ञेपु माभ्युक्त्यपदमन्त्रवादावित्याहुः । तत्र कैयटहरदत्ताद्यनुपेधेनेति
स्पष्टमेव । “न लुमता तस्मिन्” इति न्यासान्तरानुपेधेनाङ्गसंज्ञाया अपि निषेधोचितत्वात् । लुमता लुप्तम-
त्ययनिमित्ते तत्प्रवृत्तिसम्बन्धि यत्कार्यमित्यर्थो हि तदा । एवञ्च सूत्रमतेऽपि लुप्तप्रत्यये परतत्त्वत्तदुद्दे-
श्यकमाङ्गमाङ्ग वा यत्कार्यमित्यर्थः, ननु तत्र लङ्गाङ्गसंज्ञकत्वनिषेधः । अतएव पञ्चमोऽसमकलश तत्र-
त्याख्यानसङ्गतिश्च । स्पष्टशब्दं तत्त्वत्वेनेत्येवोद्घोषेति । “न लुमता” इति तुम्बस्योदघोषशब्देन्दुगौरादिप्रत्ययास्तु
मान्यानुयायिन इति न तद्विरोधः । वस्तुतः दोषरतात्पर्यमन्यत्र प्रतिपादितमिति तदविरोध एवेति बो-
ध्यम् । अङ्गसंज्ञाया यथोद्देशत्वात्तुक्प्रयोगोपपत्तिः । कार्यकालपक्षेऽपि कोट्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति,
अङ्गसंज्ञकस्य च तुम्बद्वाव इत्यर्थोचुम्बस्त्वमनेमितिक्रमेव । “उत्” इत्यादौ तु अङ्गसंज्ञाद्वारा परनिमित्त
कत्वमादाय स्थानित्वप्रवृत्तिः । “न लुमता” इत्यस्य स्थानित्वत्वाद्भङ्गसंज्ञावाम्प्राप्तिः । तेन ‘प्रियतित्व’
इतिवदुपपत्तिरिति तद्भाष्याशयः । तत्रत्यकैयटदिप्रत्ययास्तु चिन्त्या एव । एतेनावंग्रस्यवित्यत्रत्यदण्ड्यु-
क्तिः परास्तेति दिक् । तत्र ध्वनयन् “तुम्बत्तु दुर्जन” न्यायेन कार्यकालपक्षाश्रयणेत्याह—लुप्तेति ।
एतेन—सूत्रमते तथा निषेधेन निषेधाप्राप्तेराह—फलेति, ‘वार्तिकमते तदनिषेधेन निषेधप्राप्तिः’ इत्याह—
लुप्तेतीति न्यायनान्—परास्तम्, मतेभेदस्यैवाभावादिति भावः । तदप्राप्त्या—अङ्गत्वाप्राप्त्या । ननु पदसं

संज्ञा ।

परिगणनपक्षेऽप्यस्याऽप्यवादः पदपूर्वग्रहणवैयर्थ्यरूपस्य दोषतः ध्वनितमिति बोध्यम् । फलाभावे

सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह-आदेश इति । अनल्लिधाविति किम् ? तेन, तस्मात्,

शब्दरत्नम् ।

‘पत्या कथं तेनाव्ययसङ्ग्रहोऽत आह-पदेति । तत्त्वं च ततः परस्य निधातार्थमावश्यकं, प्रत्ययलक्षणेन सुयन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः । सिद्धत्वाच्चेति । अत एवात्र तुक् । न च “सर्वे सर्वपदादेशो” इति न्यायेन प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्याव्ययत्वनिदिधिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम् । अर्थवत्येव स्थानिरत्वमिति तात्पर्येण वत्वो-
भैरवी ।

स्याङ्गसंज्ञायामपि प्रवृत्तिर्भविष्यतीति । नच ‘पञ्चमिः षोडशीमिः क्रीतङ्गुलं पञ्चमोष्ट्र’ इत्यस्य सिद्धये लङ्धाङ्गसंज्ञकत्वनिषेध आबन्धकोऽङ्गस्य षोष्ट्रस्तुज्वलत्वमिति सूत्रार्थात् । तत्र हि-
तद्विधार्थेति समासे व्योहोकि “लुक्कदित” इति सोप्रत्ययस्य लोपो लुकि सोर्लुकि कृनेर्गि तुज्वल्लाघस्य सिद्धिः । स्पष्टञ्चेदं “युवोरनाकौ” इत्यत्र आप्यकैपदधोरिति वाच्यम्, तस्य ग्रन्थस्य “न लुमता” इत्यस्यानित्यत्वाभिप्रायकत्वात् । अत एव प्रियतिसु कुलमिति प्रयो-
गोपपत्तिः । तदप्राप्त्या-अङ्गसंज्ञाया अप्राप्त्या । तेन-अङ्गशब्देन । ननु सुपो लुकि पदसंज्ञा-
यि कथमत आह-तत्त्वञ्चेति । पदत्वञ्चेत्यर्थः । निधातार्थमिति । प्रातर्भवति, प्रस्तुत्य भरती
त्यादौ “तिष्ठतिष्ठ” इति निधातार्थमित्यर्थः । एतेन फलसत्त्वमुक्तम् । सुयन्तत्वाच्चेति ॥
एतेन “न लुमता” इति निषेधाप्रवृत्तिं सूचयति, पदसंज्ञाया लुप्तप्रत्यये यः पूर्वस्तन्मात्रो-
द्देश्यकत्वाभावात् । चस्त्वर्थः । तत्त्वम्-पदत्वम् ।

कृत्वस्यावश्यकतां ध्वनयति-अत एवेति । कृत्वस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः । भव-प्रस्तु-
त्येत्यत्र । ननु कत्यामात्रस्थानव्ययत्वेऽपि तदन्तस्थाव्ययत्वेन तदादेशस्य समुदायस्याव्यय-
त्वेनाव्ययोदाहरणमूलोक्तं सम्मग्रेवेत्यर्थं सोपपत्तिकमनूय दूषयति-नवेति । अर्थशब्देन-मा-
भावप्रकाशः ।

ज्ञाया अभ्युत्थरीत्याऽभावे कथं तेन तत्तद्ग्रहः । अत आह-तत्त्वञ्चेति । पदत्वं चेत्यर्थः । परमग्रेऽपि ।
ततः, अभ्ययात्, प्रातःस्त्रीत्यादौ “तिष्ठतिष्ठः” इति निपातकलसत्वाच्चभावो नेति भावः । न लुमते
त्यपि न, पदत्वस्य विशिष्टकार्यत्वात् । तदाह-सुयन्तत्वादिति । चदयं त्वर्थः । कृत्वस्यावश्यकता-
अत एवेति । एवञ्च क्रीतस्मान्पादेशभाव आवश्यक इति भावः । यत्तु वत्सः कृतेन तदादेशस्य तावेऽपि
तन्मात्रस्थानव्ययत्वेऽपि समुदायस्य तत्त्वेन तदादेशस्य तत्त्वसिद्धिकरीत्येवेति तत्तत्त्वमौलं तुच्छेवेति
परदत्तादयस्तत्त्वमिति सोपपत्तिकमनूयदति-नवेति । न्यायेनेति ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाढीपुत्रस्य पानिनेः ।

परदेशविकारे हि निर्यत्वं नोपपद्यते ॥

इति भाष्योक्तमायेनेत्यर्थः । अहस्यार्थायां वृत्तौ क्वोऽन्तर्भवत्वादिति भावः । प्रस्तुयेतिष्ठ ।
वृत्त्याशय इति । एवञ्च तदव्ययनोद्वे मूलमेवायु कथिनि भावः । एतेन तस्यैव व्योहोनेत्यर्थः ।
पदम्, ननु वृत्तिर्भवतित्याशयेनाह-अर्थवत्येवेति । एतेन निरर्थक्यवच्छेदः । तात्पर्येण, इत्यना-
सह्यम् ।

नेति । ततः परस्या विमर्शः “अभ्ययादाङ्गम्” इति श्रुत्येन तत्रात्रसंज्ञानिष्ठस्य कालविच्छादयत्वा
प्रवृत्तित्यर्थः । मूढे समुदाहरणम् अभ्ययमात्रेण तदाहरणम् । इति न्यायेनेति । सर्वे सर्वपदादेशा
दाढीपुत्रस्य पानिनेः । परदेशविकारे हि निर्यत्वं नोपपद्यते ॥ इति व्याख्ययति । तत्रात्र अश्विन्यासे
प्रातये ‘प्रस्तुता’ इत्यस्य ‘प्रस्तुता’ इत्यादेशः, ‘प्रस्तुता’ इति प्रयोक्तव्ये ‘प्रस्तुता’ इति प्रयोक्तव्येति
वाच्यम् । तेन अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे
निर्यत्त्वमिति । सर्वे सर्वपदादेशा दाढीपुत्रस्य पानिनेः । अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे
त्यादौ “अति पूर्व” इति पूर्वस्त्वपि अहोः अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे अश्विन्यासे

तस्य, तस्मिन् विधौ मा भूत् । तत्र अलं विधौ यथा-व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदत्वमाश्रित्य “अव्यूढवाये” (पा०सू०८।४।२) इति णत्वं

शब्दत्वम् ।

उप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्यान्यादेशभावकल्पने मानामावादिति दिक् । अनन्विधाविति किमिति । विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः । णत्वं प्राप्तमिति । न च सकारे भैरवी ।

वार्थान्मिधायकत्वेनास्य तत्त्वम् । ‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इत्यत्र पदशब्दो व्यर्थवत्पर इत्याशयः । क्त्वादीनां क्वचिदनर्थकत्वेन व्यवहारस्तु प्रकृत्यर्थोत्तिरिक्तार्थभावेन बोध्यः । तादृशेति । समु-
दायेत्यर्थः । मानामावादिति । श्रौतस्य स्थान्यादेशभावस्य यत्र स्थानिन आनर्थक्यतया समु-
दायस्य स्थानित्वमिति आनर्थक्यमेव तादृशकल्पनायां मानं, तच्चास्य नास्तीति भावः । ननु
जहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे समुदायादेशात्स्वरूपममेव युक्तमत आह—दिगिति । रुदेरभावेन
जहत्स्वार्थावृत्तस्या अङ्गीकाराभावः, प्रक्रियादशायास्तदनङ्गीकारश्चावश्यकः । अत एव ‘सु-
पन्थाः’ इत्यादावास्वस्य प्रवृत्तप्रयोगे तुक्तश्च सिद्धिरिति ।

नन्वनन्विधाविति ‘शुक्लामः’ इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थमावश्यकमेवेति प्रश्नानुपपत्तिरत आ-
ह—विधिग्रहणविशिष्टमिति । शुक्लाम इत्यादिसिद्धयर्थमनर्थमेव वाच्यमित्याशयः । उत्तराशयस्तु
पृष्ठीसमासेनालाभ्ये विधौ नेत्यर्थेन सकलमूलोक्तप्रयोजनसिद्धयर्थं तस्यावश्यकत्वमिति ।
ननु तृतीयान्तार्थमानेऽपि ‘व्यूढोरस्केन’ इत्यस्य नासिद्धिः ? ‘रपाभ्याम्’ इति पञ्चमी-
निर्देशेन “तस्मात्” इति परिभाषायाः प्रवृत्तिरस्मत्त्वात् । अत एव ‘आदर्शन’ इत्यत्र न ण-
त्वं । न च सौत्रव्यवायपदविरोध इति वाच्यम्, अद्यादिमिद्वयनयने नेत्यर्थात् । अत एव
भावप्रकाशः ।

थोक्तन्यायतात्पर्येणेत्यर्थः । इदञ्चान्वयः स्पष्टम् । अपिना समुदायसमुच्चयः । अवहत्स्वार्थायां वृत्ताविति
शेषः । मानामावादिति । श्रौतस्थानर्थक्यं च तद्वगमकं तद्वान् नेति भावः । नन्वेवमपि पञ्चमवार्थायां
वृत्तौ द्वयेन एव वृत्तिप्रत्ययः । अत आह—दिगिति । तदर्थस्तु रुदेर्यत्रविरोधित्वं तत्रैव तदङ्गीकारः,
प्रक्रियादशायां तदनङ्गीकारश्च । अत एव ‘सुपन्थाः’ इत्यादिसिद्धिः, प्रकृते तुक्तसिद्धिश्चेति ।

ननु ‘अनल’ इत्यस्यालि वारणावावश्यकत्वेन तयोत्तरे वाच्ये तेनेत्यापुत्तरासङ्गतिः, अत आह—
विधीति । तथा च ‘शिखी ध्वस्त’ इति वद्विशेषणे प्रश्नोपसङ्गमाद्विधिग्रहणप्रश्ने तयोत्तरं युक्तमेवेति
भावः । किमर्थमिति । तदर्थमनल(लि) इत्येवास्तु । विधाविस्त्वप्यादारलभ्यमिन्वादीति भावः । मूले
तेनेत्यादि । अयम्भाषः, भाष्ये पतस्कलस्य खण्डनवेद्युत्तरपदलोपिममासङ्गता सकलान्विधिपरिग्र-
हार्थविशिष्टेन प्रबानन्यायवाधाङ्गीकारेण यथाशक्तिदाश्रयणस्थेवास्यापि लभ इति । इदमेव ध्वनयितुं
वक्ष्यति—आश्रयणवैत्यादि । अत एव न श्रौतमविरोधः । परेनैतत्फलं संस्पृष्ट्यात्तरार्थं विधिग्रहणमिति
भाष्योक्तविरोधावृत्तिरिति मन्दोक्तमप्यस्तम्, उत्तरार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वात् । उत्तरग्र विधिग्रहणमन्वेन
फलमावाधेति दिक् । ननु वार्तिकमते यथाशुभ “अष्टकपु” इतिविधिसूत्रस्य “आदर्शन” शब्दादोवतिप्रस-
ङ्गमाह “रपाभ्याम्” इति पञ्चम्योपसापितनिर्दिष्टपदस्य व्यवय इत्यनेनाविरोधावाप्यन्याव्यवहितपर-
ताया अङ्गीकाराद्वाप्यमते एवमाह कवर्णाश्रयेत्यस्य प्रत्याख्यानान्न व्यवयैरीति विधेरेष्टकुत्रिनिनियन्तस्य च
योगविभागेनाङ्गीकारात् नान्प्रतिरेव दुर्बलत्वात्तयेन अङ्ग—नयेति । एवं सत्त्वेन रूपेण सत्यादि
सरला ।

निष्ठापरितस्तदर्थवदमभ्युपगन्तव्यं सर्वत्र इत्येति तात्पर्यम् । एवञ्च श्रौतस्थानिपटित्वावच्छेदस्य स्थाने
श्रौतस्थान्यपटितः श्रौतादेशपटितः श्रौतस्थानितमभिव्याहृतवावच्छेदपटितः श्रौतस्थानितमभिव्याहृतवाव-
च्छेदपरवर्णापटितश्चायं वानादेशो नवीनीति कलितम् । अयमेवानुमानिकस्थान्यादेशमात्र उच्यते ।
इति प्रश्न इति । ‘अनल’ इत्येव वक्तव्ये अनन्विधाविति प्रश्नं किमर्थमिति तदर्थः । अन्विध-
विमस्यर्थस्य लामाव विधिग्रहणविशिष्टमनन्विधाविति वदुत्तरम् । विधिग्रहणे अत्र विधिरतिधिरिति

प्राप्तम् । अलः परस्य—द्यौः, पन्थाः । हल्ङ्यादिलोपो न । अलो विधौ

शब्दरत्नम् ।

स्वतोऽङ्मित्रत्वसत्त्वाद्ङ्मित्रव्यवाये नेति निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अति-
भैरवी ।

क्षुब्भादिषु क्षुब्धशब्दपाठस्य चारितार्थ्यम् । आप्यकारमतेऽपि योगविभागेनोक्तार्थलाभाच्च ।
तच्चाङ्मित्रत्वं स्वतोऽस्त्येवेत्याशयिकामाशङ्काभिराकरोति—नचेति । निषेधादिति । नियमशा-
स्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निषेधः स्पष्ट एव । विधिरूपेण प्रवृत्तिः, सामान्यशास्त्रता-

भावप्रकाशः ।

अपाठादितिदिष्टस्योपदिष्टाद् दुर्बलत्वादिति भावः । पञ्च “निषेधाश्च बलीयांसः” इति न्यायापत्तिरित्याह—
अङ्मित्रेति । इदंश्लोकस्तद्वयेऽपि समानम् । तत्रापि द्वितीये नियमशालाणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति
पक्षे । विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तमतेऽपि प्राप्तस्य पुनर्विधिसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य तद्व्यव-
स्वरूपसङ्कोचाङ्गीकारेण, अन्यत्र तदभावस्यार्थतः सिद्ध्या आर्थिकं निषेधमादाय तेषु निषेधत्वव्यवहा-
रात् । अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेव हि नियमविधित्वमित्यन्यत्र विस्तरः । एतेन विधिमुखे-
नैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तविरोध इति नियमपरिहृत्ययोरैक्येन निषेधस्व शब्दत्वेन विधेरवासत्वात् कर्त्तव्य-
सरला ।

-तृतीयासमासस्य, अलो विधिरिति पञ्चमीषष्ठीसमासयोः, अलि विधिरिति सप्तमीसमासस्य च सङ्गमेन
विनिगमनाविरोधाद्यनुगामप्यर्थलाभ इति भावः । मूले विसर्गवदिति । विसर्गवृत्त्यद्वयमित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे
स्तुष्पात्ययः । निषेधादिति । “अङ्कुष्वाह” इत्ययं निषेधकत्वेन नियमशालाणां निषेधमुखेन प्रवृ-
त्तिवादे स्वतो निषेधाद् विधिमुखेन प्रवृत्तिवादे च सङ्कोचमूलकफलितनिषेधादित्यर्थः । तथाहि “अङ्कु-
ष्वाह” इति सूत्रे योगविभागः कर्त्तव्यः “अववायेऽपि” इति विध्यर्थः । “अङ्कुष्वाहानुग” इति नियमार्थ-
इति । छान्दसो भित्तो लुक् ।

द्युक्ताम् । वलि लोपो न । अलि विधौ—यजेः कः, क इष्टः । “हशि च”

शब्दरतम् ।

दिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाच्चधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् । इदं चासिद्ध-
वत्सूत्रे कैयेदे स्पष्टम् । द्युक्ताम् इति । यद्यपि वत्त्वं ह्रस्वापेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्ये-
भैरवी ।

स्पर्धसङ्कोच इति पक्षेऽपि फलितनिषेधमादायेत्यमभिधानम् । अतिदिश्यमानो यो धर्मस्तद्धि-
रुद्धोयः स्वाश्रयधर्मस्तत्प्रयुक्तकार्याभाव इत्यर्थः । स्वाश्रयः—आदेशनिष्ठः । कार्येति कार्यातिदे-
शस्य प्राधान्यामिप्रायेण । साक्षातिदेशोऽपि कार्यातिदेशादभिन्न एव फलत इत्यमिप्रायेण-
रवमावेति । यथा सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधेन जहोत्यत्र “असिद्धवत्त्वं” इत्यनेनासिद्धत्वाति-
तिदेशोऽपि स्वार्थो हेतुर्न भवति । असिद्धवत्सूत्रं ॥ शाघोत्यत्र स्थानिप्रयुक्तस्य धिभाव-
स्य साधनत्वस्य बुद्ध्या प्रवृत्तिसम्पादनेन चरितार्थम् । इदम्—स्वभावसिद्धपूर्वकम् । न च
‘प्राक्ष्णवदस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्’ इत्यत्रातिदिश्यमानो धर्मो प्राक्ष्ण्यं तत्प्रयुक्तकार्यवि-
रुद्धस्याध्यापनप्रतिप्रहननिवृत्तिरूपस्य क्षत्रिये दर्शनेन मयदुक्तः स्वभावो व्यभिचरित इति वा-
क्यम्, तत्रापि न प्राक्ष्ण्यातिदेशः, किन्तु अन्युत्थानसत्कारादिरूपस्य, ताद्विरुद्धन्यूनत्वबु-
द्धिप्रयोज्याभ्युत्थानाभावाप्रवृत्तिसम्पादनेनातिदेशस्य चारितार्थात् ।

‘सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः’ इति हि परिमाणा लोकप्रसिद्धा । यथा ‘प्राक्ष्णव-
दस्मिन्क्षत्रिये वर्तितव्यम्’ इत्यनेनाप्रासनाद्यतिदेशो दृश्यते, नतु माठरकौण्डिन्यसन्मन्थिप-
रिपेणालादिधर्मस्य । एवञ्च वरवस्य वरत्वस्य वा ह्रस्वापेक्षया विशेषधर्मत्वेन तदतिदेशो न
अविप्यति, किन्तु ह्रस्वस्यैव । तथा च कथमतिदेशेन “द्युक्ताम्” इत्यत्र वलि ककारे लोपस्य
प्राप्तिरित्याशयेन शङ्कते—यद्यपीति । ह्रस्वादीत्यादिना वरत्वपरिग्रहः ।

भावप्रकाशः ।

तिदेश इति मूलं चिन्त्यमिति, तयोर्भेदेन नियमामिप्राया मूलोक्तिरिति च मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तोत्था
सिद्धान्तविरोधाभावाद्वाक्यद्वयत्वाच्च । अत एव “स्थानिवदादेशो नास्ति” इति नास्ति, निषेधवैय-
र्थ्यापत्तेः । विरुद्धेति । इदं च धर्मं कार्यं भान्वेति । स्वाश्रयेति । आदेशनिष्ठेत्यर्थः । कार्येत्यनेन
प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमिति ध्वनिमित्थन्यत्र विस्तरः । स्वभावेति । अत एव ‘अहि’ इत्यादौ जा-
दैशस्यासिद्धवत्त्वे स्वाश्रयो हि लुक् न, सिद्धवत्त्वासिद्धवत्त्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्त्वं तु ‘शाधि’ इत्या-
दौ स्थानिप्रयुक्तधिभावकरणेन सफलमिति भावः । तदा—इदञ्चेति । तादृशकार्याभावेऽतिदेशस्य
भावसिद्धत्वं ध्येयार्थः । अत एव ‘प्राक्ष्णवत्’ इत्यादौ प्राक्ष्णविरुद्धाऽप्राक्ष्ण्यप्रयुक्तप्राक्ष्ण्यविरुद्धमपवा-
नादेनिवृत्तिर्न तु युक्ताः । एतेन तत्र प्राक्ष्ण्यप्रयुक्तवाचनादिविरुद्धक्षत्रियत्वादिसंयुक्तदमाम्बररूपकार्यद-
र्शनेन तादृशानियमे वा मानमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तैः, तयोर्विरोधाच्च, विश्वामित्रे समावेशद-
र्शनात्, उक्तरीत्या तस्यापि निवृत्तेऽवेति दिक् । स्पष्टमिति । स्पष्टतरमित्यर्थः । अत एव कैयटोक्तेः ।
“क्षियो दीर्घात्” इत्यत्र माधेऽपि स्पष्टत्वात् । ननु यद्यभित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशप्रवृत्तिरस्य
कार्यवच्छालीयस्यैव प्रायासरथा मरणेन वरवस्य “स्व रूपम्” इत्यनेन तस्येऽपि ह्रस्वापेक्षया विशेष-
धर्मत्वेन “सामान्यातिदेशे” इति न्यायेनानतिदेशात्तरस्य लोपाप्राप्तिरिति मूलप्रयुक्तम् । अत एव मादाग-
वदिदृश्यनेन प्राक्ष्ण्यप्रयुक्ताप्रासनादीन्यतिदिश्यन्ते, न माठरत्वादिविशेषकार्याणीत्याशयेनाशङ्कते—यद्य
पीति । आदिना वत्त्वादिदत्तव्यः ।

सरला ।

अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धेति । अत विरुद्धतया तदनुवृत्तिं प्रति तदभाववत्तानिधायमुद्रया प्राद्यं
नतु तदभावव्याप्यवशानिधायमुद्रया । प्रकृते च विरोधोऽभेदवत्तादृक् प्रात्यतिदेशात्तदभावेऽभेदभाव-
पाद्वत्प्रकारकनिधायस्य प्रतिबन्धकत्वात्, भेदभावस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकरवत्प्रवृत्तिरिति । तद-
भावव्याप्यवशानिधायमुद्रया विरोधप्रदे इ “अपु” इत्यादौ “विभाषा प्रापेत्” इति श्रुतधर्मविदिश्यमानधे-

४२५, स्थान्यवयवान्वयतया नान्यत्रुत्तिर्धर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये स्थानिवद्भावे न भवति ।
(पा० सू० ६।१।११४) इत्युत्वं न । अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते ।

शब्दरत्नम् ।

क इष्ट इति । यद्यपी रूपमुत्वे गुणेश्वादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति, तथाऽपि पक्षे कविष्ट इति स्यात् कयिष्ट इति चेप्पने इति भावः । स्थान्यवयव एवेति । उप-
रु-रु-रु मैरवी ।

स्थानिवद्भावाङ्गीकारेऽपि लक्ष्यस्य सिद्धिरित्याशयेन शङ्कते-ययपीति । पक्षे-लोपाभाव-
पक्षे । यत् "हलि सर्वपाप्म" इति नित्यलोपस्य वैकल्पिकलोपापवादतया क इत्येव स्यादि-
ति, तत्र, "हलि" इति सूत्रे चकारस्थान्यवयववृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव् करोति' इत्यत्र
नित्यलोपस्य चरितार्थतयाऽववादत्वासम्भवात् । नित्यलोपविवायकेऽप्रहणानुवृत्त्याऽश्ल-
पहल्येव प्रवृत्तिरिति स्वीकारेऽपि 'वृक्षव्' इत्यत्र विज्जिमित्तकवलोपस्य प्राप्त्या वृक्षवादेरन-
भिधानाच्च । न च "लोपोऽथो" इति वलपे "अव परस्मिन्" इति टिलोपस्य स्थानिवद्भाव
इति वाच्यम्, "न पदान्ताः पराऽग सन्ति, ननु चावमस्त्रि कर्तुं हर्तुं" इति भाष्याद्बुद्ध्या-
देरनभिधानेन नित्यलोपविवायके अप्रहणानुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । अत एव "भोभगो" इति
सूत्रस्यम् "अश्वपद्ममनर्थकमन्यवशाभावात्" इति भाष्यं सङ्गच्छते । मूले-स्थान्यवयव एवेति ।
अत्र पूर्वकारो भिन्नक्रमः स्थानिवद्भावात्तरग्रहणः । अत एवादेशावयवाश्रयणेऽपि न निषेध
इत्येतद्व्यापति-वेनेति ।

भावप्रकाशः ।

सिद्धिरिति नैतत्तद्वयमित्याशयेन शङ्कते-ययपीति । उत्तरे स्थानिवद्भावेने वादिः । यत् "हलि सर्वपाप्म"
इति नित्यलोपे तत्तिद्भावनि रूपाग्रहणसिद्धिरिति रत्नाकरदिग्दर्शकप्रवृत्तयः । तत्र, नित्यलोपासिद्धतया
पाक्षिकलोपस्यैव न्याय्यत्वात् । 'वृक्षव् करोति' इत्यादौ विकल्पप्राप्त्या नित्यलोपस्य प्राप्त्याऽनपवादत्वाच्च
अशुभे इतीति व्याख्यानोऽपवादत्वसम्भावनायामपि वक्ष्यमाणरीत्या वृक्षवादेरनभिधानेन तत्र वक्ष्या-
नुवृत्तेर्निष्फलत्वस्य सिद्धान्तित्वेनात्र तत्प्राप्तेरवभावाच्च । स्वयमपि तत्रानुवृत्तेरवबोधत्वेन तद्विरो-
धापत्तेश्च । अत एव "भोभगो" इत्यत्राश्वपद्ममनर्थकमन्यवशाभावाच्च । स्वयमपि तत्रानुवृत्तेरवबोधत्वेन तद्विरो-
धाच्च-पाक्षिकेति । "लोपः शास्त्रस्य" इत्यनेनेत्यर्थः । अत एव । स्थान्यवयव एवेतीति । एवो
भिन्नक्रमः, स्थानिन एवावयव इत्यर्थः । अत एव तद्व्यावर्त्ये यन्नादेशावयव इत्येवोक्तम् । अन्यथा
तेन "भोभगो" इत्यत्राश्वपद्ममनर्थकमन्यवशाभावाच्च । स्वयमपि तत्रानुवृत्तेरवबोधत्वेन तद्विरो-
धाच्च समुदायोत्पत्तिरवबोधत्वात् तद्व्यावर्त्येति । तदुक्तमिति चेत्तद्वदपि वस्तुमुचितमिति । तथा च न
सरला ।

पूरुषे तद्विरिकविशेषप्रदाने मानाभावः इति न्यायमूलकस्य 'सामान्यानिर्देशे' इति न्यायस्य सादृश्यमिति-
योगितावच्छेदकधर्म-यपकधर्मत्वेवातिदेश्ये ननु तदव्यापकधर्मस्य इत्यर्थेन प्रकृते इत्यस्य वलत्वस्य वा सा-
दृश्यमिति योगितावच्छेदकत्वामात्रादवयवस्यैव तत्त्वेन तदव्यापकतया वत्तातिदेशस्य सुसम्पादत्वमिति । स्थान-
न्यवयव एवेतीति । तथा च स्थानिसम्बन्धलक्ष्मिधर्मनिमित्तके कार्ये स्थानिवत्त्वं न भवतीति तदर्थः ।
तेन यत्त्वस्य भादेशावयवकाररूपाग्रहणं ननु स्थानिमन्यवल् एकारस्तद्वृत्तिरिति 'तमाय'
इत्यत्र न निषेधप्रवृत्तिरिति । नचैवमपि 'तमाय' इत्यत्र दोषस्तदवयव एव, स्थानी एकारस्तत्त्वमन्वी
योऽल्लव्यपदेशिगद्भावेन स एव, तद्वृत्तिर्धर्मः सुपर्य तन्निमित्तकत्वादौर्ध्व कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेध-
प्रवृत्तेरिति वाच्यम्, अल्लव्यधर्मस्तत्त्वमप्यल्लव्यस्य विशेषणेनादोषात् । सुपर्यत्वाद्भूतिविशेषेऽपि स्थानी दावपि
सत्त्वेनाल्लव्यमप्यल्लव्यमावात् । नचैवमपि 'प्रपठ्य' इत्यादौ वल्लादिरवयवविशेषात्तः, वल्लवे स्थानिस-
म्बन्धलक्ष्मिधर्मस्य च सत्त्वेऽपि इत्ये वल्लादिरवयवनिमित्तकत्वेन वल्लवनिमित्तकत्वामात्रेन,
नित्यलोपस्य च स्थानिसम्बन्धी योऽल्ल तद्वृत्तिर्धर्मस्तत्त्वमप्यल्लव्यस्य धर्मस्तद्वृत्तिधर्मनिमित्तके
निषेधमाश्लेः, इति वाच्यम्, स्थानिसम्बन्धी योऽल्ल तद्वृत्तिर्धर्मस्तत्त्वमप्यल्लव्यस्य धर्मस्तद्वृत्तिधर्मनिमित्तके
कार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वेने तद्वत्त्वोकारेणादोषात् । नचैवमपि 'अभूवि' इत्यादाविद्वानासत्तः, स्थानी वस्

शब्दरत्नम् ।

लक्षणमेतत्स्थानिरूपोऽपीति बोद्धव्यम् । अत एव “आदेशिन्यस्याध्वीयमाणे प्रतिषेध” इति मैरवी ।

ननु स्थान्यवयवालो ग्रहणे स्थान्यवयवाववृत्तिधर्मावच्छिन्नस्याध्वयणे निषेध इत्यर्थलाभेन प्रपञ्चेत्यस्य व्यावर्त्यस्य सिद्धावपि विधिग्रहणविशिष्टस्यानल्लिखितव्यस्य यद्यप्यवयवमूले दर्शितं तदनुपपात्तः, प्रकृतसूत्र “भोमगो” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तिश्च—इत्यत आह—उपलक्षणेति । अत एव—स्थानिरूपस्याप्याश्रयणादेव । आदेशिन्यपि—स्थानिन्यपि । आदेशिन्यलीत्यत्र समानाधिकरणे सप्तम्यौ, आदेशिनीत्यत्र सम्बन्धिन आधारत्वविवक्षया सप्तमी । सम्बन्धश्चेत्तरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावोऽवयवावयविभावश्च । तेनोभयोर्लभः । अत्र प्रपञ्चेत्याद्युदाहरणप्रदर्शनपराऽऽह एव मानम् । अतः—स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालो ग्रह-

भावप्रकाशः ।

तथेष्टं मूलकृतः । एतदनुक्त्या स्थानिरूपालस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यमिति न तदसंग्रह इति केचित् । तदन्वै न क्षम्यते । तथा हि, तथा व्याख्यानेऽपि सर्वे वाक्यमिति न्यायेन स्थानिन एवावयव एव गृह्यत इत्यर्थापत्तिः । अन्यथा स्थानिन एवेत्येव वदेत् । सम्बन्धसामान्य-पक्षमा भेदाभेदोभयपरिग्राह्यभेदेऽपि पक्षोदशानादित्यर्थसिद्धिस्तत्राति । एवञ्च “प्रपञ्च” इत्यादिसिद्धावपि स्थानिरूपेत्याश्रयणभावेन प्रकाशत्वस्यासिद्ध्या विधिपदानन्यत्वापत्तिः । स्वपूर्वग्रन्थविरोधापत्तिश्च, अनेनैह-त्यादिकौमुदीविरोधापत्तिश्च, प्रकृतसूत्र “भोमगो” इति सूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्च अत्र आह—उपलक्षणमिति । अपरान्तरस्येति शेषः । तदाह—स्थानीति । यथाहुतेऽनन्वयापत्तिः स्पष्टेव । एवञ्च मूले एते व्यर्थे इति भावः । अत एव “चिन्वन्ति” इत्यादाविवृत्तिरिति प्रपञ्चयिष्यतेऽनुपपदेव । तत्र मानमाह—अत एवेति । तादृशार्थस्याप्यङ्गीकार इत्येत्यर्थः । अन्यथा स्पष्टार्थमेव पश्यन्त्याम्ना निदिदेशेदिति भावः । ननु भाष्यात् स्थानिरूपेत्याश्रयणभावेऽपि द्वितीयाश्रयणभावात् । “प्रपञ्च” इत्यादिसिद्धिरिति चेन्न, तस्यापि तत्र एव कामात् । तथा हि, आदेशोऽस्यास्तीति आदेशी स्थानी, इदं चालीत्यनेन व्यधिकरणम् । सम्बन्धिन एवाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी । अतः स्थानित्वे तु व्यपदेशिवद्भावेन वक्ष्यम् । अत एव भाष्ये पूर्वापरविरोधो न, प्रत्यासत्तिरन्यायस्य कदापि शाकल्य आश्रयणे भाष्यतात्पर्यम् । न चैवं किमपराधं केचि-न्मतेनेति वाच्यम्, यथाहुते एवेन तस्यावृत्तिप्रतीत्या समस्तत्वेन च तत्ताभ्याख्यानात्सम्बन्धेनाकाशव-यापत्तेः । अन्यथा पञ्चादेशावयव इत्यनतिप्रयोजनकं स्यात् । एवञ्चेदमुपेक्षादिप्रत्ययेवकारणजने

सरला ।

तत्सम्बन्धी अल्परकारणवृत्तिधर्मो वक्तव्यं तद्वर्तिगो धर्मो वलादित्वं तन्निमित्तक इति स्थानिवत्प्रतिषेध-नाऽऽर्पणातुक्तव्यस्यातिद्वेष्टमशक्यत्वात् ; इति वाच्यम्, अल्लव्याप्यधर्मपटित्वधर्मं “अतिदिदिक्षित” इति विशेषणदानेन अतिद्वेष्टव्याप्यधर्मपटित्वत्वाभावेन अल्लव्याप्ये चातिद्वेष्टव्याप्यधर्मेन स्थानिवत्प्रतिषेधाप्रवृत्तेरुपपात्तः । अतिदिदिक्षितनिवेशे आदेशावयववृत्तिधर्मस्थानतिद्वेष्टव्याप्येन “रामाय” इत्यादौ यच्चवगादाय दोषाप्रसक्तोऽस्ति “स्थानिसम्बन्धी” इति विशेषणदानेन विकलमिति न तन्निवेशोऽत्र पक्षे इत्यवश्यम् । केचित्तु “बभूवि” इत्यादौ दोषवारणाय “आदेशावयवावच्छिन्नवृत्ति” इति धर्मं विशेषणम् । तत्र आदिग्रहणेन “बभूवत्तु” इत्यत्र वस्तवस्य आदेशः अतस्तु तदवयववत्कारणवृत्तिरप्येति तद्विद्वान् वृत्ति-त्वाभावेन वलादित्वस्य स्थानिवत्प्रतिषेधादतिद्वेष्टस्य कर्तुमशक्यत्वाच्च दोष इत्याहुः । तत्र, “कः” इत्यादौ स्थानिवत्त्वेन हलन्तत्वाद् “हलन्त्याभ्यः” इति गुणोपापत्तेः । हलन्तस्य आदेशादिभूतत्वावृत्तिरनेन निषेधाप्रवृत्तेः ।

अन्वेवमर्थरहीकारेऽपि “चिन्वन्ति” इत्यत्रेवामापात्तिः, अतिद्वेष्टस्य आर्पणातुक्तव्यस्य अस्मान् वृत्ति-त्वाभावेन तत्र निषेधाप्रवृत्त्या आर्पणातुक्तव्यस्य स्थानिकपणो वक्ष्यस्य स्थानिवत्त्वावेन आर्पणातुक्तव्य-व्यपदेशिवद्भावेन वलादित्वापेक्षया आह—उपलक्षणमेतदिति । स्थानिरूपो बोद्धुं तद्वृत्तिधर्ममिति तत्रैव कार्यकारण्ये स्थानिवत्त्वमित्यर्थः । तथा “चिन्वन्ति” इत्यत्र वलादित्वस्य स्थानी यत्राह संज्ञा-रूपे

तेन रामायेत्यादौ “सुपि च” (पा०सू०७३।१०२) इति दीर्घः सिद्धः ।
तद्विधौ हि यच्चादित्वमाश्रितं, यच्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति । त-

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये उक्तम् । न तु स्थान्यवयव इति । अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति
भरवी ।

णात् । प्रत्ययत्वमिति । प्रत्ययत्वस्य सुप्त्वव्यापकतया व्यापकासत्तायां व्याप्यासत्त्वमप्यवश्यं
भावप्रकाशः ।

सारपर्वण सुपलक्षणव एवेति दिक् । न तु स्थान्यवयव इतीति । यत्तु तथा च निषेधाप्राप्त्या स्थानि-
वत्त्वेन सुप्त्वम् । यद्यपीह तद् ‘अ’ इत्यलि वच्चे, तथापि न तदलोऽसाधारणं भ्यामादौ समुदाये विभक्तौः ।
तथा च यन्निमित्ताभावकृतशास्त्राप्रसङ्गवतिदेशप्रवृत्तिस्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वे निषेधोऽन्यत्र स्था-
निवत्त्वाव इति कौस्तुभकृदादयः । तच्च, तथा सति तन्वन्तीत्यादानुवृत्त्यार्षपातुकावस्थापि तन्मादित्समुदायवि-
भान्तया तस्मात्त्वेन निषेधाप्राप्त्या तत्त्वेनेडापत्तेः । न चापरविषयवित्यासे स्वविधावपि स्थानिवत्त्वाद-
श्रेष्ठे नेति बाध्यम्, तस्यैकदेश्युक्तित्वात् । असिद्धवत्त्वेन सिद्धस्याप्राप्तसन्नित्यादित्त्वात्त्वत्वेनोक्तेः ।
अस्यापि पञ्चमीसमासेन सिद्धे कैवटेनोक्तत्वाच्च । न च तर्हि तेनैव निर्वाहः । अत एव तथा कौस्तुभ-
उक्तमेवेति बाध्यम्, तदनङ्गीकर्तुमूल्यते दोषभौम्यात् एवदङ्गीकारे ‘भूणः’ इत्यत्रस्यमूलविरोधापत्तेः,
कथन्तर्हि ‘तन्वन्ति’ इति पञ्चमीसमासस्य उक्तं प्राक् दत्तमिति चेत् ? हरदत्तपठेनेत्यवहति कौस्तुभसिद्धा-
न्तविरोधापत्तेश्च । तदङ्गीकर्तुमतेऽपि अनित्यतया ‘अपीपचत्’ इत्यादिरूपविशेषमात्रपरत्वाद्वाऽनाश्रितत्वा-
द्वाच्च । न चान एव बहिस्तस्य यणोऽसिद्धतानिर्वाहः कौस्तुभादावुक्त एवेति बाध्यम् । अङ्गात्परस्य
वक्ष्यार्थवातुकस्येतिपर्येनास्यापि तत्त्वात् । पूर्वपूर्वमित्यस्यासार्वत्रिकत्वाच्च । तस्मात्कौस्तुभापुकात्
साधारणवनिवेशोऽयुक्तः । अथार्थं पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वा ? भाष्ये स्थान्यलुम्नित्राणाश्रयविधावि-
त्यर्थं ‘व्यूढोरत्केन’ ‘तन्वन्ति’ इत्यावसिद्धिः । स्थान्यलुम्नित्राणाश्रयविधावित्यर्थे तु ‘अमूविब’ इत्याच-
सिद्धिः । अन्ये दोषः प्रसिद्ध एवेति चेत् ? न, इष्टानुरोधेनान्यदोषस्यान्यत्रेवान्नेष्टत्वेनादोषात् । न चैवमपि
स्थान्यलुम्नित्राणाश्रयविधावित्यर्थेन अमूविबेत्यावसिद्धिरेव, द्विविधनिमित्तत्वस्य तत्र सत्त्वादिति बाध्यम्, यन्नि-
मित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रसङ्गवतिदेशप्रसिद्धाग्निमित्तस्य स्थान्यलुम्नित्राणाश्रयविधावित्यर्थेन निषेधप्रवृत्तेः । उपदेशाप्र-
वृत्तकामावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसूत्रोपासत्त्वानितावच्छेदकावच्छिन्नस्थान्यलुम्नित्राणाश्रयविधावित्यर्थेन
नैति यावत् । एवञ्च ‘तन्वन्ति’ ‘व्यूढोरत्केन’ ‘प्रदीप्य’ इत्यादौ निषेधस्य ‘अमूविब’ इत्यादौ निषेध-
सिद्धिः । सूत्रेयादिना ‘रामाय’ इत्यादिसिद्धिः, ‘केय’ इत्यादिना चकारोपलक्षिते स्थानिवादीधनेन तन्नि-
ष्ठसुप्तप्रत्ययत्वादेरल् वर्मत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । एवं सति पर्युदास एवोक्तिः, लाघवात् । यन्निमित्तै-
कल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तवतिदेशो मृग्यते सूत्रस्थान्यलुम्नित्राणाश्रयविधावित्यर्थेनोक्तदोषामा-
वाच्च । एतेन प्रसज्यप्रतिषेध एवावमिति तत्ताकोक्तिः प्रत्युक्ता । भाष्यादिग्रन्थासत्त्वश्रोतासीनाः, पर्युदा-
सोऽप्यागिनिषेधमादाय प्रतिषेधव्यवहारोङ्गीकारात् । अन्वेन्दुखण्डादिग्रन्थास्तु कौस्तुभानुयायिन इति
न तद्विरोधो न वा तत्र पूर्वापरविरोध इति दिक् । तत्सर्वं हृदि निषायाह—अत इति । ‘रामाय’ इ-
त्यादावुक्तोत्वेन निषेधप्रवृत्तिरिति बुद्धिस्थादेतोस्त्वर्थः । ध्वनिता चेवं रीतिः “विशिष्टं क्षेत्रेऽनलमात्र-
यते” इति भाष्येनेति स्पष्टमुदाहोते । अत एव “भोग्यो” इति सूत्रे भाष्ये रेकस्यानिकविसर्गस्य स्थान्यल्
वृत्तिपरमंस्वाश्रयं कार्यं न अस्तिप्रतिपादित्युक्तम् । यत्तु अत इत्येव स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात् “सुपि च”
इति दीर्घं श्लेषितमिति । तत्र, कार्यनिष्ठाहृतस्य ततः प्रागुपरित्यागात्तदेतदावच्छेदकप्रत्ययत्वावयवक-
त्वेन तदुल्लेखोचितत्वात् । अङ्गेन प्रत्ययाद्ये तस्यापि सुप्त्व इतिमित्त्वाच्च । विना प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेना-
हत्वाविदेशो दुर्लभः, तस्य स्थानिपरमत्वाभावात् । एतेन अतो ययः स्थान्भववयवत्वात् । तथा च प्रत्य-
यत्वं सुप्त्वादेरलक्षणाभिहितं तत्पर्यम् । अन्यथा दीर्घविधौ प्रत्ययस्य तत्त्वेनानाश्रयमादेवमुक्तिर्निर्वाणा ।
अत्र सूत्रे प्राधान्यात्कार्याविदेशेन सुप्त्वदङ्गावस्य सुलभत्वं चेति व्याख्यानम् । अत्रापि तन्मुपपत्तेनैव तदुपल-

शब्दरत्नम् ।

भावः । अग्रहीदित्यादौ "ग्रहोऽलिति" (पा० सू० ७।२।३७) इत्यनेनेट एव दीर्घविधा-
भैरवी ।

स्थास्यतीति तदभावसूचनायेत्यमभिहतम् । तेन 'रामाय' इत्यस्य सिद्धिः । अन्यथाऽप्रत्य-
यान्ततया समुदायस्य प्रातिपदिकत्वापत्तौ सुप्त्वादिदेशाहोपापत्तिरपि दारिता । भाष्ये
आश्रीयमाणपदोपादानेन स्थानिवोधकशब्दजन्यप्रायमिकोपस्थितिर्विषयता यत्रास्तत्वावच्छि-
न्ना तत्र निषेध इति ध्वनितमित्याशयेनाह—अग्रहीदित्यादाविति । नचैवं सति "क इष्ट" इ-
त्यत्र "वचिस्त्वपि" इतिसम्प्रसारणम्, तत्र वाक्यार्थः संजीरति पक्षे वचनादीनां यण इक् सं-
प्रसारणाभिन्न इत्यर्थो भविष्यति । एवञ्च स्थानिवोधक शब्दो यण इति, तज्जन्योपस्थिति-
विषयता यणत्वावच्छिन्ना न तु अस्तत्वावच्छिन्नेति कथमलि विधावित्यस्य तदुदाहरणमिति
वाच्यम् । अस्तत्वावच्छिन्नेत्यस्याल्लप्यांसधर्मावच्छिन्नेत्यर्थात् । तथाच यणशब्दजन्योपस्थि-
तिविषयता 'यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यणंज्ञा तत्तद्रूपावच्छिन्नेति यत्वरूपस्तदाहो धर्म स चा-
ल्लप्यांस पुरेति तदुदाहरणं युक्तमेव । एवमेव प्रत्याहारनिर्देशे सर्वत्र बोध्यम् । "द्वि औट्"
इत्यादौ चालोन्त्यपरिभाणैकवाक्यसत्ताऽल्लप्यांसत्वावच्छिन्नैव सेति तत्रापि निषेधस्य
प्रवृत्तिः ।

यत्तु यन्निमित्तत्वेकस्यप्रयुक्तोपदेशाप्रयुक्तार्थातिदेशो मृग्यते सत्य निमित्तस्य कथान्वयसा-
धारणधर्मत्वे निषेध इत्यर्थ आश्रयणीयस्तथा च सुप्स्यस्य श्यामादौ समुदायेऽपि सत्त्वाद्या-
स्ताधारण्यमिति न तत्र निषेध इति, तत्र, 'तस्वन्ति' इत्यत्रोकारवृत्त्याद्युक्तत्वं सत्यतयादि-
समुदायेऽपि सत्त्वेन नास्साधारण्यमिति तस्यातिदेशेनेट् स्यात् । न च "अपरिविधौ" इति क-
रणेन "अच परस्मिन्" इति सूत्रेण स्थानिवद्भावेनेट् तत्र आप्यट्त्वेन धारित इति वाच्यम्,
भावप्रकाशः ।

क्षमस्तु, किमेवमुक्तयेति उत्तरण्डन चापारतम्, प्राधान्यात्कार्यातिदेश इत्युक्तेः सुप्त्वाद्वाच्यो मूलमत्व
मित्यनेन विरुद्धवाच्य । तदा दीर्घस्येवातिदेशात् । कार्यशब्देन निमित्तस्यैव ग्रहेणुत्तरीयाद्वावत्स्य
दुर्लभत्वाच्चेति दिक् । तदाह—प्रत्ययत्वमिति । अत्रेति शेषः । इदञ्च सुप्त्वादेरस्युपलक्षणम् । न धर्मा
निनिगमकभावे वैपरीत्यापत्त्या यत्तुमत्रादेश इति वाच्यम्, सुप्त्वादेरनयनेत्यनेन विशिष्टनिष्ठ
त्वाभावेऽपि प्रत्ययत्वमेकारवृत्तीतिप्रमनिवृत्तये सादेश्वर्येकादेशविसर्गवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्लुप्तिसिद्धिर्ना-
नतिदशात् "इदुपधा" इतिवृत्ते गूले वक्षामाणम् "अग्निः करोति" इति अत्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्युदाहरणमनु-
क्तमिति गूदाशयेन ध्वनयितुं च तथोक्तं । अत एव ततो वैलक्षण्यस्यैवोक्तिः "भोमगो" इत्यत्र "इदु-
पक्षय" इत्यत्र चैतत् प्रपञ्चयिष्यते । प्रत्ययत्वादेरत्र विशिष्टलुप्तिसिद्धिर्दृष्टान्तेन साधयन् "भोमगो" इत्य-
त्र नल्य मूलग्रन्थासङ्गति ध्वनयश्च सूत्रोपात्तेति विशेषणावश्यकतामाह—अग्रहीदिति । अनेनेट्त्वात् ।

सरला ।

तद्वृत्तिधर्मं भार्वातुत्सर्वं तन्निमित्तके इहागमे वर्तन्त्ये स्थानिवत्त्वनिषेधेन वकारे भार्वातुत्त्वस्यातिदेशेन
शक्यत्वात्तत्र दोषः । नचैव 'रामाय' इत्यादौ स्थानिमूलो योऽल्लप्यारः तद्वृत्ति यत् सुपर्वं तन्निमित्तत्वेन
दीर्घे कर्तव्येऽनल्लप्याविति निषेधः स्यादिति वाच्यम्, स्थानिशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेनाहोपादानादेशाभा-
वे सिद्धे आदेशादोपादाने स्थानितायामल्लप्याव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वव्याप्यमित्यदोषात् । तथा च अन्त्यव्याप्य-
सिद्धे आदेशादोपादाने स्थानितायामल्लप्याव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वव्याप्यमित्यदोषात् । तथा च अन्त्यव्याप्य-
धर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मानिमित्तके धर्मो वर्तन्त्ये न स्थानिवदित्यत्र पदव्यतिथिः । अत्रैव
श्यामादौ स्थानितावच्छेदकं हेतु तत्र नास्त्वव्याप्यमिति श्यामादौ न दोषः । एतदेवाभिधेत्वा उपरमे-
वत्यति ग्रन्थकृत्—अग्रहीदित्यादौग्रहोऽलिति" इत्यादिना । तत्र स्थानित्वावच्छिन्नत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न-
त्वविशेषणदाने तात्पर्यम् । नन्वेवमपि वाक्यसंस्कारपक्षे श्याम एव अग्र इत्यत्र अल्लप्याप्यो धर्म एव तत्र
वच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणो धर्मः सुपर्वं तन्निमित्तको विविधादेश इति पुनरप्यनल्लप्याविति निषेध
इति नेट् । अतः स्थानिवत्त्वधर्मावच्छिन्नस्थानितानिरूपणादेशात्तत्रापि भार्वातुत्त्वस्यातिदेशेन नानुपपन्नमिति निमित्तके स्था

देतत्सकलमभिप्रेत्याह-न तु स्थान्यलाश्रय इति । आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु प्राधान्येनैवेत्याग्रहः । तेन प्रपठ्येत्यत्र बलादिलक्षणं इण् न । तन्निषेधादिति । स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः ॥

अचः (पा० सू० १।१।५७) । अलिवध्यर्थमिति । तेन वत्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न । उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया "न संप्रसारण-" (पा० सू० ६।१।३७) इति निषेधात् । न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम् । अङ्गाच्चित्ते प्र-

शब्दरत्नम् ।

यथा कथं चिदिति । व्याख्यानादिति भावः ।

अस्त्वो ।

होपोऽनलमाश्रयते इट्प्रारम्भ" इति भाष्यमेव मानम्, "कृमेजन्त" सूत्रस्य भाष्यञ्च साधकमिति दिक् ।

अत्रानलिवधावित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव । न चासमर्थसमासापत्तिः, बहुषु स्थानेषु तस्य दर्शनात् । पर्युदासे हि स्थान्यलमिन्नाश्रयके विधौ स इत्यर्थे 'व्यूढोरस्केन' इत्यत्र न त्वापत्तेर्दुर्गारत्वात् । स्थानिपदस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरपरतया स्थानिस्थान्यवयवालाश्रितविधिभिन्नविधाविति व्याख्यातुनेन 'व्यूढोरस्केन' इत्यस्य निरादिभ्यो 'बभूविन' इत्यस्यानिर्वाह इत्यसमर्थसमासाश्रयणेन प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितः । न चान्यतरालवृत्तिधर्मस्य वस्तवस्याश्रयणादेवमपि बभूविरेत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्, यद्धर्मवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तस्य धर्मस्यान्यतरालनिष्ठस्यातिदेशे कर्तव्ये निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यदि तु "होप" इत्यादौ ङकाराश्रयणेन ङकारोपलक्षिते स्थानित्वस्य बोधनेनापहीदित्यत्रेद इव सर्वत्र सूत्रोपात्तसमुदाये स्थानित्वमिति ऐश्वर्यनिष्ठं सुप्त्ये प्रत्ययत्वज्ञालयम् इति दग्धिमिन्नैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशो भूयते सौप्रस्थान्यलनिष्ठधम वच्चिन्ननिमित्तकविधिभिन्नविधौ स्थानिरदित्यर्थ आश्रीयते तदास्तु पर्युदासः । एवं सति लाघवमपि भवति । पर्युदासेऽप्यार्थिकनिषेधमादाय निषेधपरत्वेन व्याख्यातुमन्या नेयाः । पर्युदासपरतया व्याख्यानञ्च "विशिष्टं होपोऽनलमाश्रयते इट्प्रारम्भ" इति यदता भाष्यहृता ध्वनितम् । सदापाहकजाक्यालक्ष्यसाधकं वाच्यम् "इद्वहीधे" इति 'होवत्' इति रीत्या वक्ष्यनीयं स्थानित्वावच्छेदकशास्त्रोपात्तमेव रूपम् ।

व्याख्यानादिति । अनलिति शब्दमस्कारार्थं प्रथमोपादेयाश्चलक्ष्योपपत्त्यर्थं विधिशब्दाव्याहारेण समासचतुष्टयफलानामुपपत्तिश्च कर्तव्येतिरित्येष्टसिद्धौ विधिशब्दोपादानस्यापि फलत्वादित्यर्थः । परममूले-"निषेधो न शङ्क्योऽनलिवधाविति प्रतिषेधात्" इति प्रत्यस्य तच्छब्देन निषेधपरामर्शोऽसङ्गतिरत आह मूले-स्थानिवत्त्वमिति ॥

(मूले-) तेन-अलिवध्यर्थमन्य सूत्रस्यास्मभ्येन । "उरत्" इति सूत्रे उरित्यनेनाट् ण्यस्थानित्वबोधनादिति तात्पर्यम्, "अचः परस्मिन्" इति सूत्राप्रवृत्तिस्तद्वी पारयति-

भाष्यप्रकाशः ।

८-नालध्वनेति । व्याख्यानादिति । अनलिति शब्दोक्त्या विधिशब्दाव्याहारेणान्यपादोक्त्या विधेश्च विधिशब्दाव्याहारेण तत्प्रतिषेधक्यर्थेनाश्रयते इति तद्विधिशब्दाव्याहारेण ममाश्रयप्रवृत्त्यङ्गीकारात् सिद्धा विधिशब्दसामर्थ्यादित्यर्थः ।

सत्या ।

उपपादितमिदम् "अनलिवधौ" शब्दस्य द्वितीयाध्वनिरूपमिति । व्याख्यानादिति । "अनलिवधौ" शब्दार्थेनानाश्रयति, यो यो विमर्शितमाश्रयति इत्यर्थे एव सा विमर्शितमाश्रयति" इत्यादिनाश्रयति-मोक्षना "अनल" इत्येवमिति विधिशब्दोपादानस्यापि फलत्वादिति ।

त्यये परे तद्विधानात् 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति पक्षं दूषयित्वा 'आ-
सप्तमसमाप्तेः' इति पक्षस्यैव आकरे सिद्धान्तितत्वात् । किं च पूर्वसूत्रेण स्थानिप्र-
युक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते, 'नायकः' 'पात्रकः' इत्यादौ "एचोऽयवा-
यावः" (पा० सू० ६।१।७८) इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अनेन तु वार्यते, श-
ब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारात् । "न पदान्त"

शब्दरत्नम् ।

दूषयित्वेति । "अङ्गस्य" (पा०सू० ६।१।१२) इति सूत्रे भाष्ये इति शेषः । एत-
दतिशयैव दूषयित्वेत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्मत्र द्रष्टव्यः । अनेन तु वार्यत इति । स्था-
निनि सति यद्वति तद्देशेऽपि भवति, तत्र सति यत्र भवति तद्देशेऽपि न भवतीत्य-
थाह । अजादेशोऽङ्कार्यं लभते, न लभते चेति वाक्योऽर्थः । तत्रोपपत्तिमाह—शब्देति ।
भैरवी ।

चोरदशमिति । दूषयित्वेति । सामान्यत उपादानेन प्रवृत्तसूत्र इति भ्रमोऽपि स्यादिति
तन्निवारणाय—अङ्गस्येत्येति । अत्र दूषणे हेतोरनुष्ठेः प्रसिद्धस्य हेतोरनुपलम्भाद्याह—एतदि-
नि । 'वक्ष्य' इत्याद्यसिद्धेत्यर्थः । यदा 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधारम्भादन्यस्य यगः
प्रथमतः सम्प्रसारणं, पूर्वस्य तु सन्निमित्तं प्रतिषेध इति स्वीक्रियते, तदा वक्ष्येत्याद्यसिद्धि-
रूपो दोषः । "प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः" इति पक्षे यदा तु "न सम्प्रसारणे" इति
सूत्रस्यसम्प्रसारणशब्दस्य सम्प्रसारणमाविनि लक्षणाऽऽश्रीयते सम्प्रसारणप्रवृत्तिप्राक्काल एव
प्रतिषेधो निषेधसामर्थ्याद्य दूते परस्य सम्प्रसारणे पूर्वस्य सम्प्रसारणाप्रवृत्तिरित्याश्रीयते
तदा नेदं प्रयोजनमत्र परस्मिन्निति सूत्रारम्भस्य इत्याशयेनाह—मूले किञ्चेति । न केवलम-
ल्लिख्यर्थमिदं सूत्रमित्येव, किन्त्वपरोऽपि विशेष इति भावः । अत्र एवाह—विस्तरस्त्विति ।
कैयटादिग्रन्थ इत्यर्थः ।

ननु मूले तु वार्यते इत्येवोक्तं हेतुस्तु भोक्त इति न्यूनतेति तन्नाभायाह—स्थानिनीत्यादि ।
उक्तार्थस्य वक्ष्यमाणज्ञापकेन लाभे सति यथा लक्ष्यसिद्धिसम्पादकवचननिष्पत्तिस्तथाह—
अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । न स्वप्नापि सूत्रे पूर्वसूत्ररसौघस्यान्यादेशमा-
वश्यं ग्रहणं, तेन निषेधोपस्थानेन स्थानिवद्भावसिद्धिः । अवधारणफलान्तु महत्तमाद्ये मारय
भावप्रकाशः ।

प्रवृत्तसूत्रमायाह—अङ्गस्येत्येति । ननु दैते हेतुनुष्ठेः, प्रसिद्धहेतुपलम्भाच्च न निषेधा-
द्विषमस्य भाह—एतदिति । "सम्बल्लयुनि" इत्यत्रोक्तस्य "अङ्गान्त्वत्वाद्वा सिद्धम्" इति परिहारस्यासङ्ग-
तिरूपदोष 'यव' आवर्तः । तस्य तत्रैव दूषितत्वात् । इदमपि यदा निषेधसामर्थ्यादादौ परस्य सम्प्रसारणे
पूर्वस्य प्राप्तिः प्रतिविध्यते तदा, यदा तु सम्प्रसारणमाविनि पूर्वस्य सम्प्रसारणं नेत्यर्थः । निषेधसामर्थ्या
दकृते परस्मिन्पूर्वस्य सम्प्रसारण नेत्याश्रीयते तदा, नेदं फलमस्य । अतःएव किञ्चेत्यादिना फलान्तरं वक्ष्यति
मूलकृता । स्पष्ट चेदं भाष्यकैयटादी । तच्च पूर्वमतेकवाक्यतयाऽप्यावश्यकम् ; तदाह—विस्तरस्त्व-
रिति । ननु पथेष्टं वाक्यदोषाप्याकारेण स्थानिसम्बन्धमावाप्यावोमयातिदेशाङ्गीकारेण तस्यादेशप्रयुक्त-
भारणे हेतुत्वासम्बन्धमूलमयुक्तम् । अतः शेषपूरेण ग्रन्थसङ्गतिमाह—स्थानिनीति । ननुत्तार्थस्य
सङ्गतिरकवाक्योपस्थेन लक्षणास्कारकावाक्यस्योपस्थापनायावत्तत्त्वं वक्ष्यते तेन वारण-
मत्र भाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत् सोऽन्यादेशमावश्यक-
मत्र भाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत् सोऽन्यादेशमावश्यक-
मत्र भाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत् सोऽन्यादेशमावश्यक-
मत्र भाह—अजादेश इति । प्रयोगीयाच एवादेश इत्यर्थः । पूर्वसूत्रवत् सोऽन्यादेशमावश्यक-

सरल

इत्यर्थादिति । स्वादेशत्वं । देवयतेः किपि 'दयः' इत्यादौ स्थानिनि वकारे सति भववर्गोऽप्यादे-

(पा० सू० १।१।५८) इति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गम् । अत एव 'गण-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्य तद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वात्तदाश्रयणमिति भावः । यलोपदीर्घादिति । यलोपदीर्घावादी येषामित्यर्थः । यलोपादयो दीर्घादपश्चेति यावत् । तेन स्वरादीनामपि सङ्ग्रहः । यलोपादीत्येव सिद्धे एवमुक्तिर्वैचित्र्याप । ॥ दि.

भैरवी ।

तीत्यादिसिद्धिः । ननु सर्वत्र शब्दस्यैवाधिकारो दृष्ट इति शब्दाधिकार इत्यनर्थकम्, कल्पा-
सार्थस्यत्यागेन शब्दमात्रस्यात्र सूत्रे सम्बन्धे च किम्मानमत आह—पूर्वपक्षेति । शब्देऽस्मा-
त्तेति । तेन नाप्यकादिसिद्धिः । समर्थकत्वेति । अभावाभावोभयार्थकत्वेत्यर्थः । कल्पसार्थपरि-
त्यागेन शब्दमात्रस्य सम्बन्धो यत्र तत्र शब्दाधिकार इति व्यवहारः, यत्र ए कल्पतापस-
म्बद्धशब्दस्यान्यत्र सम्बन्धस्तत्रार्थाधिकार इति । यद्यपि दीर्घशब्दस्याल्पाक्षर्यं तथापि सूत्रे
प्रागुपादानादिह यलोपादीघावादी इत्युक्तम् । इन्द्रान्ते श्रूयमाणमिति न्यायेनाह—यलोपादय
इति । वैयिज्यायेति । अल्पशब्दोपादानेन लभ्योऽप्यर्थः क्वचित्स्फुटप्रतिपत्तयेऽधिकराशब्दोप-
दानेन बोध्यते, तथापि नाधिकोपादानप्रयुक्तं दुष्टत्वमित्येतद्वैचित्र्यध्वननायेत्यर्थः । लिङ्ग-
त्वमुपपादयति—नशीत्यादिना । ननु यलोपादीत्युक्तौ न्यूनता, यथा यलोपादिप्रवृत्तस्य ज्ञाप-
कता तथा द्विवचनप्रवृत्तस्यापि ज्ञापनत्वसम्भवादिति चेत् ? न, 'वाक्—वाक्' इति भा-
ष्योपादाहरणस्योपपत्त्यर्थम् "अनञ्चि" इति सूत्रेऽनवोत्तरं प्रसज्यप्रतिषेधस्य सत्यङ्गीकृत-
तया स्थानिनि सति भवतो निषेधस्यादेशोऽतिदेशप्रसक्त्याऽभावातिदेशमन्तरेणापि तस्य
चारित्वाच्चसम्भवात् । अभावातिदेशस्य फलमाह मूले—अत एवेति । अभावातिदेशादे-
वेत्यर्थः । ननु गणयतीत्यादौ, "अचो ऽज्झिति" इति शाखाद् "अतो लोपः" इत्यल्लोपवि-

'नष्टे मारयति' इत्यादी च टिलोपादेस्तद्भावश्च सिध्यति । ॥ परकार्यं लभते न लभते च तरङ्गश्च तत्त-
 दृश ननु तद्विरुद्धमित्यर्थः । अन्वयार्थं लभते स्वकार्यं' नेति तु कश्चित्तोष्यः । नन्वधिकारः द्वाभ्योरप्येवा-
 स्तीति तथोक्तिरुक्तः । किञ्च बलसामर्थ्याद्यगेन शब्दमात्रानुवृत्तौ किं बीजम् । एवं चाकार्थानुपपत्तिरत्र बाह-
 यूयति । एतन्मात्रेति । अन्यथा हि नायकापत्तिरिति तत्तद्वति भावः । उभयेति । अन्वया द्वि पक्षे-
 षादिमहानर्थक्यपत्तिरिति भावः । तदाध्ययनमिति । निर्वर्णकशब्दाधिकारप्रयोजनमित्यर्थः । सार्व-
 नुवृत्तौ स्वसाधिकारव्यवहारः । अन्वयार्थं तथोक्तिः । तया बोधनाय विदेशाद्विचारानुवृत्तार्थं सिद्धिरिति भावः ।
 पक्षेति । सूत्रे प्रागुक्तया प्रागुक्तव्यत्याज्यविहितत्वेन सौत्रकृतेन वा पूर्वनिपात इति भावः । ह्येक-
 वस्य द्वन्द्वान्तेष्वयमाश्रय प्रत्येकं सम्बन्धादाह—यथापादय इति । द्वन्द्वस्याप्येन तया व्याख्यानरूपापत्ति-
 रशब्दद्राण कलमाह—तेनेति । नन्वेवं दीर्घादादि व्यर्थमेवेत्यत्र बाह—यन्तोपादीति । येषिभ्या-
 येति । सूत्रमाभ्यागभेदसूचनायेत्यर्थः । यद्वा, आप्यमते बन्धकोटौ दीर्घादनुपपन्नत्वेन द्रष्टव्य इति सूच-
 नायेत्यर्थः । लिङ्गस्वमुत्पादयति—नरोति । ननु वृद्धेर्लोते बन्धोयामिति सिद्धान्तद्वारा 'अतो यनि-
 सरला ।

॥३॥
 ॥४॥
 ॥५॥
 ॥६॥
 ॥७॥
 ॥८॥
 ॥९॥
 ॥१०॥
 ॥११॥
 ॥१२॥
 ॥१३॥
 ॥१४॥
 ॥१५॥
 ॥१६॥
 ॥१७॥
 ॥१८॥
 ॥१९॥
 ॥२०॥
 ॥२१॥
 ॥२२॥
 ॥२३॥
 ॥२४॥
 ॥२५॥
 ॥२६॥
 ॥२७॥
 ॥२८॥
 ॥२९॥
 ॥३०॥
 ॥३१॥
 ॥३२॥
 ॥३३॥
 ॥३४॥
 ॥३५॥
 ॥३६॥
 ॥३७॥
 ॥३८॥
 ॥३९॥
 ॥४०॥
 ॥४१॥
 ॥४२॥
 ॥४३॥
 ॥४४॥
 ॥४५॥
 ॥४६॥
 ॥४७॥
 ॥४८॥
 ॥४९॥
 ॥५०॥
 ॥५१॥
 ॥५२॥
 ॥५३॥
 ॥५४॥
 ॥५५॥
 ॥५६॥
 ॥५७॥
 ॥५८॥
 ॥५९॥
 ॥६०॥
 ॥६१॥
 ॥६२॥
 ॥६३॥
 ॥६४॥
 ॥६५॥
 ॥६६॥
 ॥६७॥
 ॥६८॥
 ॥६९॥
 ॥७०॥
 ॥७१॥
 ॥७२॥
 ॥७३॥
 ॥७४॥
 ॥७५॥
 ॥७६॥
 ॥७७॥
 ॥७८॥
 ॥७९॥
 ॥८०॥
 ॥८१॥
 ॥८२॥
 ॥८३॥
 ॥८४॥
 ॥८५॥
 ॥८६॥
 ॥८७॥
 ॥८८॥
 ॥८९॥
 ॥९०॥
 ॥९१॥
 ॥९२॥
 ॥९३॥
 ॥९४॥
 ॥९५॥
 ॥९६॥
 ॥९७॥
 ॥९८॥
 ॥९९॥
 ॥१००॥

यति' इत्यादौ न वृद्धिः । स्थानिनि सत्यभवन्त्यासन्त्या आदेशोऽप्यभावातिदेशात् ।
उक्तञ्च "काममतिदिश्यतां वा सञ्चासत्त्वापि नेह भारोऽस्ति" इति । स्यादेतत् । पूर्व-
त्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम् । सन्निहित चेह त्रयम् स्थानी,
आदेशो, निमित्तं च । तत्र न तावत् स्थानी अवधित्वादेशोनापहारात् । नाप्या-
देशनिमित्ते, 'वैयाकरणः' इत्यत्र एकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह—अचः पूर्वत्वेन

शब्दरत्नम् ।

यलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः । न वृद्धिरिति । "अत उपधाया," (पा०
चू० ७।२।११६) इति वृद्धिर्नेत्यर्थः । "क्लिगुपधात्व—" (वा०) इति निषेधस्तूप-
धात्वनिमित्तकप्रत्ययविधापेव नान्यत्रेति भाष्ये स्पष्टम् । आयादेशापत्तेरिति । यण-
स्थानिवत्त्वेनाञ्च्वादिति भावः । पूर्वत्वं चात्र व्यग्रहिताव्यवहितसाधारणम्, स्वरे निषे-
भैरवो ।

चायकशास्त्रस्य बलवत्त्वाद्देकारस्य लोप एव भविष्यतीति न वृद्धिरित्यसङ्गतमत आह—
अन उपेति ।

ननु तस्य प्रवृत्तिरभावातिदेशेऽपि दुर्गारा, "स्विङ्गु" इति वार्तिकेन स्थानिवत्त्वनिषे-
धाद्गत आह—क्लिगिति । प्रत्ययेति । यथा 'पास्त्रिीय' इत्यत्र परित्याशङ्काच्चानुराधिकेऽणि-
तदन्ताद्बुद्धाच्छस्य शोधको "जनपदतद्वद्यो" इति युग प्राप्तस्तन्वाधित्वा "बुद्धादकेका-
न्तलोपधात्व" इति छो भवति । एवकारस्य क्विङ्गुगिति वार्तिके चङ्परनिर्द्वासप्रहणान्ताप-
काङ्क्ष्यस्य व्यावर्त्यमाह—नान्यत्रेति । तेन कथयतीत्यादेः सिद्धिः । ननु 'वैयाकरणः' इत्यत्र
निमित्तापेक्षया पूर्वत्वाव्ययणपक्षेऽप्यायादेशापत्तिरुक्ता, सा न सङ्गच्छते, निमित्तादेकार-
स्याव्यवहितपूर्वत्वाभावाद्गत आह—पूर्वत्वात्रेति । स्वरे निषेधादिति । तस्य हि 'चिकीर्षकः'

भावप्रकाशः ।

ति" इत्यस्यादावभासः । स्वविषयवर्णनविवादानन्तरमपि नेत्यत आह—यत इति । लघुपधत्वसि-
द्धिद्वारा लोपदेष्टव्यं तस्या बोध्यम् । नन्वेवमपि "क्लिङ्गुपधात्व" इति निषेधात्पूर्वं दुर्गममेवात आह—
क्विङ्गुगिति । "बुद्धादकेकात्तलोपधात्व" इत्यस्य 'पास्त्रिीयः' इति लक्ष्ये शयर्थः । एवम्यावर्त्यमाह—
नान्यत्रेति । उपधासंज्ञायां तदेतुककायांश्वरे चेत्यर्थः । अत्रपर चङ्परनिर्द्वासप्रहणं तत्र चरितार्थमिति
भावः । नाञ्च्वादिति पाठः 'नाञ्च्वादिति भावः' इत्यपठः । नन्वादेशापेक्षयाऽव्यवहितपूर्वत्वसंभवेऽपि त-
न्निमित्तापेक्षयाऽत्रत्वात्कथं तत्पक्षेऽप्येवोपोक्षितत आह—पूर्वत्वं चेति । अत्र पूर्वविषयव्ययः । स्वरे

सरला ।

परेतु आदेशे स्थानिवृत्तिपरमसम्भावनायां यद् भवति तद् भवति, यत्र भवति तत्र भवतीत्येवार्थः ।
अत एव "परस्मिन्निति किं सुवज्जानिः" इत्येतत्कलत्रवदनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । नच 'यसो गमयति' इत्या-
दौ मुल्लोपात्तिरिति वाच्यम्, इति वा । अत एव "यस्य यूनः पदय" इत्यादौ "न सम्प्रसारणे" इति सूत्र-
सत्त्वे "सम्प्रसारणादसम्प्रसारणे" इति कल्पे न न फलभेद इत्याहुः । न वृद्धिरिति । अत्रास्ति सति
गकाराकारस्थोपपादाभावेनाप्यवन्त्या बुद्धेकारलोपेऽपि भावातिदेशेन "अत उपधाया," इति वृद्धिर्न
भवति । एवञ्च 'गमयति' इति फलमभावातिदेशस्य । भावातिदेशफलं तु "निगात्वेन" इति । तत्र पिबि-
सति एव भवति तत्तत्त्वं निषेधेऽपीति । भाष्ये स्पष्टमिति । "क्लिङ्गुपधात्व—चङ्परनिर्द्वास-
कुत्वेपुपसंस्थानम्" इति नयदानसूत्रे स्थानिवत्त्वनिषेधकं वार्तिकं पठितम् । तत्र उपधात्वपदेन उपधा-
त्वनिमित्तकसर्ववर्णानां प्रयोगे चङ्परि नो उपधाहत्वस्यापि उपधात्वनिमित्तकसर्वेन तत्र स्थानिवत्त्ववत्त्व-
स्यैव निषेधसिद्धेर्चङ्परनिर्द्वासप्रहणस्य वैधर्म्येन उपधात्वपदेन उपधात्वनिमित्तक प्रत्ययविधेरेव प्रहणेन
बुद्धेः प्रत्ययविधित्वाभावेन न निषेधप्रवृत्तिरिति स्पष्टमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—'विशेषत एव तदुक्तं, क ।
प्रत्ययविधौ । इह मा भूत्—पठयति पठयति' इति ।

दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विगोपणमिति भावः । एतेन "अच पूर्वत्वविज्ञानदैचोः सिद्धम्" इति वार्तिक व्याख्यातम् ॥

"न पदान्त" (पा० सू० १।१।५८) । पदस्य चरमावयव इति । वृत्त वेतीति वृत्तवी, वातीति वृत्तवा, तमाचष्टे वृत्तव्, विच् । इह "लोपो व्यो.—"

शब्दरत्नम् ।

धात् । अतो यष्णिमिच्कारापेक्षयाऽप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षे ऽप्ययं दोष इति भावः । आदेशेनापहारात् कथं स्थानिनोऽवधित्वमित्यत आह—उपलक्षणमिति ।

अन्तशब्दस्य चरमावयवचित्त्व विधिशब्दो भावसाधनः कर्मपञ्चासमाप्तेन पदचरमावयवे कर्तव्ये इत्येवं व्याख्याने प्रथमाह—वृक्षमिति । विजिति । किं तद् व्याख्येयम् ।

इत्याद्युदाहरणम् । तत्र रेफकाराभ्यां व्यवधानेन स्थानिवद्भावाप्राप्ते स निषेधोऽवयवसि पूर्वत्वाधरणे व्यर्थं स्यात् । अतः—व्यवहितस्यापि पूर्वशब्देन ग्रहणात् । अपिशब्दाभ्यामादेशापेक्षया पूर्वत्वस्य ग्रहणपक्षे दोष सूचितः । नचान्तरूपपरिभाषया पञ्चासमस्यासिद्धत्वाद्येवमपक्षे 'वैयाकरण' इत्यत्रायादेशापत्तिः, "किरतौ खने" इति ज्ञापकादतिदेशविषयेऽपि तस्याः प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, ज्ञापकमूलरूपचरकल्पनापेक्षया स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वाधरणे लाघवात् ॥

मूले—"दैचोः सिद्धम्" इत्यदैचोः इत्यास्य धवणमिति शेषः । परममूले—"न पदान्त" इति सूत्रार्थावधारणशब्दस्य भावसाधनत्वाभिप्रायेण व्याख्यानं कृतं, ननु तस्य कर्मसाधनत्वम् ; तस्य फलं मूले आह—वृक्ष वेतीत्यादिना । एतदेवोपपादयति—अन्तशब्दस्येति । यत्तु भावप्रकाशः ।

इति । अन्यथा तत्र रेफकाराभ्यां व्यवधानेन तदप्राप्त्या तदुक्तिनिषेधे व्यर्थं स्यादिति भावः । अतः, तादृशपूर्वत्वग्रहणात् । अपिश्यामादेशपरश्रव्यो समुच्चयः । यत्तु अन्तरूपपरिभाषया ऐकोरसिद्धत्वात्मुक्तं लोके चित्ते "नानान्तर्गते" इति त्वनिस्था नास्त्येव वा । एवं च प्रयाणामपि पञ्चानामुदाहरणं, निमित्तापेक्षया पूर्वत्वपक्षे खनमित्यादाववाच्यत्वापत्तिस्तु "किरतौ खने" इत्यादिज्ञापकात्रेति न्यासकृतगुणविमर्शः, तत्र, आतिदेशिके कार्यस्तत्कालस्य दुरुपादानात् तदेवार्थापत्तेश्च, ज्ञापकमवयवे गौरवात्, प्रवृत्तमात्रवार्तिकविरोधात् । अत एव तथान्यासकालोक्तिखण्डनपरकोस्तुमसमतिरिति दिष्टं । एवञ्च एते भूतवाचस्येनावधित्वमित्याह—स्थानिन इति ।

प्रतीक मूला तयोक्तौ सङ्गतिमाह—अन्तेति । यत्तु विधिशब्दः कर्मसाधनः, पूर्वोपपद्यया समाप्ते दिवंचनापसङ्गहेऽपि कर्मधारये न दोष इति रत्नाकरः । तत्र, तत्र पूर्वनिर्वाणपक्षे । कर्मसाधनस्य बहिःश्रवणं । एतेन विधिशब्दः कर्मसाधन स्थानपक्षया च समाप्त इत्यपराधः, दिवंचनादिषु विधिशब्दान्वयापत्तेश्च, तत्र कर्मधारये वैरूप्यापत्तेश्च, एकेन विधिशब्देन युगपत्समाप्तदयानुपपत्तेः, एतेन च दूरं सति शयापसिद्ध्यापत्तेश्च । इयमेवावधिर्मूले भूतैर्न्यास्याने बोधिता । एतेन तथान्यासदानं रतीकुर्वन्मन्द "अधस्येवा चरस्य" इति न्यायेन प्रत्युक्तः । तत्राह—विधीति । इत्येवमिति । तथैव कति-सरला ।

तत्पक्षेऽपीति । निमित्तग्रहणपक्षेऽपीत्यर्थः । उपलक्षणमिति । अविवक्षितं तद् व्याख्येयं कर्मण्यथा । यथा 'काकदन्तो देवदत्तस्य गृह' शब्दश्च देवदत्तपृष्ठे सर्वदा काकस्यासत्तेऽपि काकविच्छादकसत्तादर्शनेन काक उपलक्षणम् । विरोधं तु नियमानं तद् व्याख्येयम् । यथा 'स्वरात् यत्' शब्दस्य रूपम् । मूले न्यास्यामिति । पूर्वत्वव्योपपन्नताया रवाग्रीमूलातिस्तिरत्येवं पूर्वत्वस्य ग्रहणेन 'दैवाकरण' 'खोरधि' इत्यत्र स्थानिभूतान्तिस्तिरपूर्वत्वाभावेन देशलोकारवोक्तं सिद्धमित्यर्थं पठनीयं मङ्गलित्वम् ।

(पा० सू० ६।१।६६) इति वलोपो न, स्थानिवत्त्वात् । न च “न पदान्त-” (पा० सू० १।१।५८) इति निषेधः, इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्त्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् । “सुवन्ताण्णिच्” इति हरदत्तादिमतेऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् । न च “इष्टवत्” इत्यतिदिष्टेन णिचि भत्वेन पदत्ववाधः;

शब्दरत्नम् ।

इति भावः । स्थानिवरवादिति गिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः नन्व-
स्य षदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरत्र साह—सुचन्तादिति । अन्तर्वर्त्तिमुद्दिनमितकपदत्वस्यैकदे-
भैरवी ।

कैयटेन "वृक्षं वृश्चति" इति क्विपि तत्त आख्याने णिचि विजुक्तमथाव्याख्यानफलनिरूप-
णावसरे, स ॥ प्रकारो न युक्तः, उपधावृद्धेर्द्वारत्वात् । अतोऽयमेव साधनप्रकार आहतः ।
कठ स्यादिति । तस्य बलापपरादत्वादित भावः । अस्य—वृक्षवृश्चत्यस्य । पदत्वामावादिति ।
प्रातिपदिकाणिजुत्यप्तेः स्वीकारादिति भावः । मूले—हरदत्तादिमन इति । "तत्कगति तद्वा-
चष्टे" इति वचनस्य "द्वितीयागतात्" इति तेन व्याख्यातत्वादिति भावः । नच "प्रातिप-
दिकाद्वारत्वे" इत्यत्र प्रातिपदिकादित्यस्य दर्शनेन सुबन्तादित्यसङ्गतमिति वाच्यम्,
"तेनातिष्कामति" इत्यत्र तेनेत्यस्य तृतीयागतादिति व्याख्यातद्वयनेन तत्सादृश्यात्प्राति-
पदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्रकृतिकात् सुबन्तादित्यर्थ इति तद्भावात् । अन्तर्बन्तिमुपा पद-
त्वमाकाराद्यन्ते न तु चान्त इत्याशङ्क्यामाह—अन्तर्बन्ति । एकदेशेति । तस्य न्यायस्य
लौकिकत्वादिति भावः । मूले—न चेषवदिनि । इदमपि परत्वात्सुतिङ्गन्तमित्यस्य
भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।
तस्याख्यान इत्यर्थः । शब्दं तु पदव्यवहारकर्मकविधाविति बोध्यम् । यत् कैयटेन 'बृहन्नन्ताच्चे' इति निचि टिलोपे विचि रूपमिति मत् मतुबलुङ्खिलोपापवादत्वात्सम्बन्ध 'वृहं वृश्चि' इति कियि तमाचष्ट इति निचि टिलोपे बिजि लुक्त्वं । प्रकाशेऽप्येवम् । तन्न, 'मत् उपधाया' इति वृद्धेर्बुत्वात् । अतो मूले वेदीत्यादि । तूठिति । बलोपापवादत्वादिति भावः । हेतोः साकाहत्वादाह—गिलोपस्येति । तथाच बल्परत्नाभाव इति भावः । वृद्धिवारणयाह—टिलोपस्येवेति । अल्प—वृश्चश्चन्द्रस्य । पद-त्वाभावादिति । प्रातिपदिकात् निजुरत्तेः । नचैवं मूलेऽपदत्वादित्येव सिद्धेऽवयवोक्तिव्ययेति वाच्यम्, अन्तश्चन्द्रस्य समीपवाचकत्वमिति सुवन्ताण्यिति मनेऽपि सिद्धिरिति च ध्वनयितुं तयोक्तेः । एतेन निचि वक्ष्यमाणरीत्यापदत्वस्यैवामावेन तदनवयत्वादिति मूलोक्तिक्षिन्नेति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, तद्वेदेनैः खण्डयिष्यमाणत्वाच्चेति भावः । कुतोऽसिद्धिरिति । तथाच वृश्चयतेरप्रत्ययः 'बृश्च करोति' इत्याहमि-कमाभ्यविरोध इति भावः । विज्रवर्हिमुत्सुबहेतुकपदसंज्ञाहेतुकनिषेधेन विजुरस्यभ्यवहितवेलायां बलोप-प्रतिबन्धकप्राप्तातिदेशबाधो वस्तुमशक्य इति ध्वनयन्नाह—अन्तर्दन्तीति । एकदेशेति । तथाच लौकि-कन्यायविषयोऽयं ननु ग्राहीयस्यानिवद्भावादेः । एतेनान्तर्वर्तिमुबन्निमित्तपदसंज्ञायां बाधनिश्चेतुकदि-

सरल ।

कर्मणि च तेन विधानाद् द्वयोरप्यर्थयोः सम्भवति । तथा च भावे यदा स विधीयते तदा कर्मणोऽनुक्तया पदान्तत्वेन कर्मणि षष्ठ्या विधिश्चैव समासः, तत्र च पदचरमावयवरुर्मे विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवत्वमावयकमिति लोपस्याभाववरूपतया तस्यावयवत्वात्सम्भवेन लोपविधाने नास्य प्रवृत्तिः । कर्मणि यदा किं प्रत्ययस्तदा कर्मण उक्ततया सम्बन्धभावे लोपश्च या पदान्तरादस्य विधिश्चैव समास इति पदचरमावयवसम्बन्धविधाने इत्यर्थे षष्ठ्या अनिर्धारितसम्बन्धविशेषतया “पत्नी स्थाने-योगा” इत्यस्य प्रवृत्ती पदचरमावयवस्थानिके विधाने इत्यर्थे यस्य विधानं तस्य तत्र पदचरमावयवस्था-निकत्वमात्रस्यापेक्षितत्वेन पदचरमावयवत्वस्य तदनवयवत्वस्य वा सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्त्या लोपेऽपि कर्तव्ये ‘पदान्तविधौ’ इत्यस्य नियेयस्य प्रवृत्तिरिति ‘कृत्रव’ इत्यत्र लोपापत्तेरत्र सूत्रे भावसाधन एव पृष्ठम्य इति

शेर्लुप्तत्वात् ; न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वादिति भावः । द्विर्वचनादौ चेति । यलोपादय आविशब्दमाह्या । 'वरे' इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम् । सहविवक्षाऽभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च ।

शब्दरत्नम् ।

नविष्कृतन्यायेन वान्तेऽपि सत्त्वमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्थानिव-
त्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः । वर्णाश्रयत्वादिति । "णाविष्टवङ्—" इत्यनेन
"यचि भम्" इति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रयम्, एवञ्च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः ।
कार्यातिदेशेऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तत्तिमिच्छातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमति-
भैरवी ।

बाधकमिति भावः । ननु प्रत्ययलक्षणमित्या शङ्का कृता सा न सङ्गच्छते, तस्य सु-
ग्रन्थ नियमार्थत्वसिद्धान्तादत आह—स्थानिवत्त्वेनेति । एवञ्च स्थानिवत्त्वस्यैव प्रसक्तिश-
ङ्केयमिति भावः ।

अश्विधित्वात्तस्याप्राप्तिमुपपादयति—णाविष्टदिवादिना । वर्णाश्रयमिति । यजादीत्यस्य
स्वादीत्येतद्विधोपपत्तेःऽपि प्रपठ्येत्यत्रेवाप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तेः स्वीकारा-
दिति भावः । ननु स्थानिवत्त्वसूत्रेण प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव क्रियते इति कथमतिदेशाप्रवृ-
त्तिरत आह—कार्यातिदेशेऽपीति । भङ्गीकरादिति । अत एव 'सर्गस्मिन्' इत्यत्र दीर्घो न, अति-
दिष्टकार्यस्यापि यमादित्वनिमित्तकत्वात् । ननु वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययनिमित्तककार्यार्थप्र-
मायप्रकाशः ।

लोपस्यासिद्धत्वाद् "भवः पर" इति स्थानिवद्भावाद्दरदत्तमताहीकारेऽपि प्रावोक्तन्याहयाने न दोष इति
मन्दोक्तमपास्तम्, असिद्धमित्यत्र प्रायासस्याऽन्तरङ्गादिपदेन शास्त्रस्यैव ग्रहणेनाप्राप्तातेः । तन्त्यायस्य
लौकिकत्वाद् । अतएव तद्व्यपदत्वस्याशास्त्रीयत्वेनान्यपक्षोऽध्ययुक्तः । वक्ष्यमाणरीत्या "न पदान्त"
इति निषेधाच्च । तदाह—वान्तेपीति । अपिना ईकारान्तादिसमुच्चयः । वस्तु पदान्तरस्य स्थाने इत्यादि
वर्णाश्रयत्वादित्यन्तमनूय 'अतृणै' इत्यादिसिद्धये निषेधस्य वर्णाश्रयान्ये एव प्रवृत्तेराकरोक्तत्वाद् कौस्तुभे
"भवः पर" इति सूत्रे 'पठयति' इत्यत्र जडत्ववाराणाञ्च तादृशमत्वेन पदत्ववाचस्याभ्युपगमाच्चेति कृषित
वान् रक्षाकरस्तादृशदिति ध्वनयितुमाह—स्थानीति । शेषपूरणमेतत् । उपस्थितात्वाद् प्रत्ययेत्यापद्य
यर्थः । उभयत्र बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वेवं व्याख्याने उत्तरासङ्गतिः "अन्यप्रत्ययप्रवृत्त्यात् तद्वर्णनं न
स्यात् वर्णलक्षण माभूत्—" 'योहितम्' इत्यादिभाष्येण वर्णाश्रये तत्त्वामावोक्तं स्थानिवत्त्वस्येत्यत
आह—णाविति । अथञ्च टैत्थ्योक्तं "णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकेऽपि शानुवादः । एतेन
"प्रातिपदिकात्" इत्यादिगणसूत्राणामप्रामाण्यम्, "हेतुमति च" इत्यत्र 'उक्तरोति' इति वार्तिकोक्तेः, एवञ्च
प्रातिपदिकादेव णिजुल्लुत्तिलाम इति सिद्धान्तो ध्वनितः । यद्यपि भसंगा भाष्ये न दृश्यते तथापि "उदा
हरणमेतच्च परिगणनम्" इति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणम्, तेन 'क्षत्रयति' इत्यादौ पुस्वामात्र, 'सक्'
इत्यादौ सत्त्वं च सिध्यति, तदाह—यचि भमिति । वर्णाश्रयमिति । वर्णं भन् आश्रयो हेतुयं तदि-
त्यर्थः । वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्यवमेवार्थः । एवञ्चातिवर्षित्वादिति कलितम्, तदाह—एवञ्चेति ।
अद्विधिविधे चेत्यर्थः । एवञ्च नेदं तन्निषेधपरम्, किन्तु स्थानिवत्त्वप्राप्रवृत्तिगोचरं 'स्युपात्यः' इत्यत्र
नेनेहेत्यादि कौमुदीप्रत्ययवदिति । प्रायुक्तरेनाकरोक्ति'युक्ता 'पठयति' इत्यत्र णिजुल्लुत्तिलाम प्राययलक्षण-
प्राप्या दितोयहेतोरसम्बद्धत्वाच्चति भावः । नन्वेवमपि प्राधान्यात्कार्यातिदेशाप्रवृत्तेऽपि न दृश्यतेत्यावरोधेन
दुरचमन आह—कार्यातिदेशेऽपीति । नवस्वस्य तन्निमित्तरूपस्य वा कार्यस्यातिदेशेऽपीत्यर्थः । अति

सरला ।

तदाशयः । यन्निमित्तेति । एव निमित्तस्याभावप्रवृत्त्या उपदेशस्य प्रबन्तशास्त्रस्यापि अतिरिक्तमिति

शब्दरत्नम् ।

देशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वाक्षतिः । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु माध्यकृता प्रत्ययस्य यत्रा-
साधारणं रूपमाश्रियते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं न त्वप्राधान्येना-
भैरवी ।

प्रत्ययलक्षणसूत्रमस्त्वित्यत आह—प्रत्ययेति । स्थापनमिति । नच 'अतृणैश्' इत्यत्र कय-
मिमागमस्तस्य हलादौ षिति सार्वधातुके प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, हलीत्यस्य तत्र
भावप्रकाशः ।

देशस्यापीत्यपिरुपदेशसमुच्चायकः । यथाश्रुतमूलस्य भङ्गत्वा व्याख्याने बीजमात्र—प्रत्ययेति । प्रत्यय-
हेतुकार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः । साधारणमिति । तन्मात्रप्रवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च 'सदृष्टप्रासादः' इत्यादौ दीर्घ-
त्वमिवात्र भावमनिदेश्यमाश्रयम्, "वृषण्वस्वयोः" इत्यनेनन्यत्रापि विधानात् । एतेन वार्तिकमपि यद्-
श्रुत्तप्राविषयतया तस्यासिरेव, तथापि भाष्यामिप्रायेणेत्यमुक्तमिति मान्योक्तिः प्राचामनुपेधेनेति ध्वनि-
तम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या यथा श्रुतमूलसोष्ठे प्रवृत्त्वा व्याख्यानमप्युक्तमित्यपास्तं
च, तत्पक्षे वक्तव्यता तदप्राप्त्या वर्णाश्रयत्वादिरित्युत्तरासङ्गैः । अज्ञानेन शङ्कायामपि नियमार्थत्वादि
श्रुत्तरीवित्याह, यथाश्रुतमूलसङ्गतेरुत्तराश्वेति दिक् । लक्षणमिति नियमेति । एतेन नियमशास्त्राणां
विरुद्धेणैव प्रवृत्तिः सूचिता । अन्यथा यत्र तदभावस्तत्रतदभाव इति नियमेति ब्रूयात् । नत्विति ।
सदृष्टप्रासादौ दीर्घापत्तेः । तथाच वार्तिकमत्रमेवायुक्तम् । अतृणैश्' इत्यादिसिद्धिस्तु "भाम्यस्तस्य"
इत्यतोऽपि नेत्यनुवर्त्य बाधकमेतेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्यादौ । तथाच मूलकृतोऽपि स्थानिवत्सूत्र-
सरलः ।

वार्तिकानि यानि यानि तत्र निमित्तानि तन्निमित्तवस्त्वितिदेशशास्त्रस्यापीत्यर्थः । वर्णाश्रयत्वाक्षति-
रिति । ननु 'वृषण्व' इत्यत्र णिङि स्वादित्वात्स्वादिस्वोभयामावप्रयुक्ता "यचि भग्" इति शास्त्रस्याप्र-
वृत्तिरिति तदतिरिक्तनिमित्तकत्वेनाजादित्वनिमित्तकत्वामात्रेण कथं वर्णाश्रयत्वमितिदेशस्येति चेत् ? न,
यन्निमित्तवैकल्येत्यत्र निमित्तत्वेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्य ग्रहणेनादोषात् ।

तथाहि, णिः इष्टवद्भवति इत्यतिदेशीयसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो य इष्टवद्रूपो धर्मस्तस्या-
पकीभूतो धर्मः स्वादित्वरूपः न स्वनादित्वरूपे 'भृयिष्ठः' इत्यादौ अभिप्रासादिति, यन्निमित्तपदेन
स्वादित्वस्यैव ग्रहणेनाजादित्वस्य तदतिरिक्ततायाऽतिदेशस्य तदपेक्षणेन वर्णाश्रयत्वमज्ञानमिति न दोषः ।
न चैवमपि "यचि भग्" इत्यत्र यचीति द्वन्द्वनिर्देशेन भसंज्ञायां यकारादित्वात्स्वादिस्वोभयतरादेन निमि-
त्तत्वादन्यतरादे सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकेष्टव्यापकत्वव्यत्ययेवेति पुनरपि तदोपपत्तादवश्यमेवेति वाच्यम्,
यचीत्यत्र 'य' इति ह्यसंशयमन्तं धृक् पदमिति स्वीकारेणादोषात् ।

अत्र पञ्च "द्वन्द्वाच्चद्वन्द्वात्समाहारे" इति टच् समासान्तो न प्रमज्यते । अथवा यन्निमित्तवैकल्ये-
त्यत्र निमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकधर्म-यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव ग्रहणमिति न कोऽपि
दोषः । णिः इष्टवद्भवतीत्यत्र सादृश्यानुयोगितावच्छेदकं णित्वं तदव्यापकीभूताभावप्रतियोगि स्वादि-
त्वमेव न स्वनादित्वयादित्वेनान्यतरात्, णौ अजादित्वस्य सत्त्वादिति दिक् । स्थापितमिति । स्थानि-
वत्त्वेणैव सिद्धं "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इति सूत्रं नियमार्थमिति माध्यकृतः । तथाच प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणमेव ननु स्थानिवद्भावः । तेन स्थानिवत्त्वस्यादेशपदार्थे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन संक्षेप इति
'सदृष्टप्रासादः' इत्यादौ स्थानिवद्भावेनासंस्वरमादाय न "भस्वसन्तरय" इति दीर्घः । नच 'मित्रादीः'
'अतृणैश्' इत्यादौ "शास हद्दृडोः" "तुम्ह इम्" इत्यादि न स्यात् । प्रत्ययलोपस्य स्थानिवत्त्व-
नित्यामवत्वसिद्ध्यर्थं नियमस्यानित्यसूत्रमात्रविषयकत्वावश्यकतायाश्च सूत्रे अनन्विषी इत्यस्यानुवृत्तेः
सत्त्वेन हलादिस्वरस्य ऋत्वभ्याप्यधर्मव्यतिरिक्तत्वात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति बाध्यम्, "शास हद्दृडोः" इति
सूत्रे इति न विद्यते, "शास इम्" "कृति" इति च योगो विमज्यते अत्रादौ वेदरूपेवेति नियमेन,
"तुम्ह इम्" इत्यत्र हलीतिपदमनुवर्त्य "भाम्यस्तस्य" इति सूत्रात् "न" इति 'अत्र' इति चानुवर्त्य

शेर्लुप्तत्वात् ; न च प्रत्ययलक्षणम्, वर्णाश्रयत्वादिति भावः । द्विर्ध्वजनादौ चेति । यलोपादय आदिशब्दग्राह्याः । 'वरे' इति तु वरे योऽज्ञादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम् । सहविवक्षाऽभावेऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च ।

शब्दरत्नम् ।

शविकृतन्यायेन चान्तेऽपि सत्त्वमिति भावः । प्रत्ययलक्षणमिति । स्थानिन-
त्येन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः । वर्णाश्रयत्वादिति । "णाविष्ठवद्-" इत्यनेन
"यवि भम्" इति शास्त्रस्थैवातिदेशस्तत्र वर्णाश्रयम्, एवञ्च स्थानिनत्वस्याप्रसक्तिः ।
कार्यातिदेशेऽपि यच्चिमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिसञ्चित्वातिरिक्तसर्वनिमित्तस्त्वमिति-
भैरयो ।

बाधकमिति भावः । ननु प्रत्ययलक्षणमित्या शङ्का कृता सा न सङ्गच्छते, तस्य सू-
त्रस्य नियमाधेयत्वसिद्धान्तादत आह—स्थानिवत्त्वेनेति । एवञ्च स्थानिवत्सुप्रत्येव प्रसक्ति-
रूपमिति भावः ।

अल्विधित्वात्तस्याप्राप्तिमुपपादयति--णाविष्ठदित्यादिना । वर्णाश्रयमिति । यज्ञादीत्यस्य
स्यादीत्येतद्विशेषणत्वेऽपि प्रपञ्चेत्यनेनाप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि निषेधस्य प्रवृत्तेः स्वीकारा-
दिति भावः । ननु स्थानियत्सुत्रेण प्राधान्यात्कार्यातिदेश एव क्रियते इति कथमतिदेशाप्रवृ-
त्तिरत आह--कार्यातिदेशोऽपीति । भङ्गीकरादिति । अत एव 'सर्वस्मिन्' इत्यत्र दीर्घो न, अति-
विष्टकार्यस्यापि यथादित्वनिमित्तकत्वात् । ननु वर्णाश्रयेऽपि प्रत्ययनिमित्तककार्यार्थप्र-
भावप्रकाशः ।

उपस्थासिद्धत्वात् "अचः पर" इति स्थानिवद्भावाद्दत्तमताङ्गीकारेऽपि प्राचोक्त्याख्याने न दोष इति
मन्दोक्तमपास्तम्, असिद्धमित्यत्र प्रस्थासत्वाऽन्तरङ्गादिपदेन शास्त्रस्यैव ग्रहणेनात्राभातेः । तन्मायस्य
लौकिकत्वात् । अतएव तल्लभ्यपदत्वस्याशारग्रीवत्वेनात्यपेक्षोऽध्यनुक्तः । वक्ष्यमाणरीत्या "न पदान्त"
इति निषेधाच्च । तदाह--चान्तेऽपीति । अपिना ईकाशान्तादिसमुच्चयः । यसु पदान्तस्य स्थाने इत्यादि
वर्णाश्रयत्वादित्यन्तमनूय 'अतुणैर्' इत्यादिसिद्धये निषेधस्य वर्णाश्रयान्ये एव प्रवृत्तेराकोक्तत्वाद् कौस्तुभे
"अचः पर" इति सूत्रे 'पठयति' इत्यत्र जडत्ववाण्याय तादृशमत्वेन पठत्ववापस्याभ्युपगमाच्चेति द्विविध
वान् रक्षाकरस्तदसदिति ध्वनयितुमाह--स्थानीति । शेषपूरणमेतत् । उपस्थितत्वाद् प्रत्ययेत्याद्य-
र्थः । उभयत्र बहुव्रीहिरिति भावः । नन्वेवं व्याख्याने उत्तरासङ्गतिः "अन्त्यप्रत्ययग्रहणात् तल्लक्षणं वपा
स्यात् वर्णलक्षणं माभूत्--"गोहितम्" इत्यादिमाध्यैण वर्णाश्रये तस्यामानोक्तौ न स्थानिवत्त्वस्येत्यत
आह--णाविति । अयञ्च टेरित्यत्रोक्त "णाविष्ठनत्प्रातिपदिकस्य" इति वार्तिकैकदेशानुवादः । एतेन
"प्रातिपदिकात्" इत्यादिगणस्यप्राणमप्रामाण्यम्, "हेतुमति च" इत्यत्र 'वत्करोति' इति वार्तिकोक्तेः एवञ्च
प्रातिपदिकादेव शिञ्जुत्पत्तिलभ इति सिद्ध-तो च्यनितः । यद्यपि असंज्ञा भाष्ये न दृश्यते तथापि "तदा-
हरणमेतज्ज परिगणनम्" इति भाष्यात्तस्या अपि ग्रहणम्, तेन 'पठयति' इत्यादौ कुत्वाभावः, 'अक्'
इत्यादौ तच्च च सिध्यति, तदाह--यच्च भविति । वर्णाश्रयमिति । वर्णः अल् आक्षयो हेतुयर्थं तदि-
त्यर्थः । वर्णाश्रयत्वादिति मूलस्याप्यवमेवार्थः । एवञ्चालिङ्गिकादिति फलिताम्, तदाह--एवञ्चेति ।
अल्विधित्वे चेत्यर्थः । एवञ्च नेर्द तन्निषेधपरम्, किन्तु स्थानिवत्सुप्राप्तवृत्तौषेक 'मुष्ट्युपास्यः' इत्यत्रा
नेनेइत्यादि कौमुदीग्रन्थवदिति । प्राण्यकरणलकोक्तिप्रयुक्त 'पठयति' इत्यत्र शिञ्जुत्पत्तेन प्रायवृत्त्या-
प्राप्या द्वितीयहेतोरसम्बद्धत्वाच्चति भावः । नन्वेवमपि प्राधान्यात्कार्यातिदेशपक्षेऽतिदेशस्यत्रयात्तत्रनेर्द
दुवचमन आह--कार्यातिदेशोऽपीति । मत्वरूपस्य तन्निमित्तरूपस्य वा कार्यस्यातिदेशोऽपीत्यर्थः । अति-

सरला ।

तदाशयः । यच्चिमित्तेति । यस्य निमित्तस्याभावप्रयोग्या उपदेशस्य प्रधानशालस्यापि इति तन्निमित्त-

शब्दरत्नम् ।

देशस्यापीत्यङ्गीकाराद्गोश्रयत्वाक्षतिः । प्रत्ययलक्षणमुत्र ॥ माप्यकृता प्रत्ययस्य यत्रा-
साधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं न त्वपाधान्येना-
भैरवी ।

प्रत्ययलक्षणमुत्रमस्त्वित्यत आह—प्रत्ययेति । स्थापितमिति । नच 'अतृणैः' इत्यत्र कय-
मिमागमस्तस्य हलादौ पिति सार्वधातुके प्रवृत्तिस्वीकारादिति वाच्यम्, हलीत्यस्य तत्र
भावप्रकाशः ।

देशस्यापीत्यपिरूपदेशसमुच्चायकः । यथाश्रुतमूलस्य भङ्त्वा व्याख्याने बीजभाह—प्रत्ययेति । प्रत्यय-
हेतुकार्यबोधकसूत्रमित्यर्थः । साधारणमिति । तन्मात्रवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च 'भृष्टपत्रासादः' इत्यादी दीर्घ-
स्वमिवात्र भत्वमनिद्वेष्टमशक्यम्, "वृषण्वस्वखयोः" इत्यनेनान्यथापि विधानात् । एतेन वार्तिकमने यद्-
प्युत्तराविषयनया तत्प्राप्तिरेव, तथापि भाष्यामिप्रायेणैवमुक्तमिति माम्योक्तिः प्राचानमुपेधेनेति ध्वनि-
तम् । नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्त्या यथा श्रुतमूलसिद्धे भङ्त्वा व्याख्यानमयुक्तमित्यपास्तं
न, तत्पक्षे उक्तरीत्या तदप्राप्यथा वर्णाश्रयत्वादित्युत्तरासङ्गैः । अज्ञानेन शङ्कायामपि नियमार्थत्वादि
लुत्तरीक्षित्याच्च, यथाश्रुतमूलसङ्गतेरुक्तवाचेति दिक् । लक्षणमिति नियमेति । एतेन नियमशास्त्राणां
विरुद्धेणैव प्रवृत्तिः सूचिता । अन्यथा यत्र तदभावस्तत्रतदभाव इति नियमेति श्रूयात् । नस्तिति ।
भृष्टपत्रासादौ दीर्घापत्तेः । तथाच वाचिकमतमेवायुक्तम् । अतृणैः' इत्यादिसिद्धिस्तु "नाम्यस्तस्य"
इत्यतोऽपि नैत्यनुवर्त्य वाक्यमेतेन व्याख्यानेनेति स्पष्टं भाष्यादौ । तथाच मूलश्रुतोऽपि स्थानिवरश्च-
सल ।

चारिकानि यानि यानि तत्र निमित्तानि तन्निमित्तकत्वमितिदेशशास्त्रस्यापीत्यर्थः । वर्णाश्रयत्वाक्षति-
रिति । ननु 'भृष्टवृ' इत्यत्र णिङि स्वादित्वात्तदित्येवमाभावप्रयुक्ता "यधि भम्" इति शास्त्राप्र-
वृत्तिरिति तदतिरिक्तनिमित्तकत्वेनात्रादित्वनिमित्तकत्वाभावेन कथं वर्णाश्रयत्वमतिदेशस्येति चेत् न,
यन्निमित्तचैकस्यैव तत्र निमित्तभेदेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकधर्मव्यापकधर्मस्य ग्रहणेनादोषात् ।

तथापि, णिः इष्टवद्भवति इत्यतिदेशीयसादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो य इष्टत्वरूपो धर्मस्तद्व्या-
पकीभूतो धर्मः स्वादित्वरूपः न त्वजादित्वरूपो 'भूयिष्ठः' इत्यादौ अग्निभारादिति यन्निमित्तपदेन
स्वादित्वस्यैव ग्रहणेनात्रादित्वस्य तदतिरिक्ततयाऽतिदेशस्य तदपेक्षणेन वर्णाश्रयत्वमश्रुतमिति ॥ दोषः ।
न चैवमपि "यधि भम्" इत्यत्र यचीनि इन्द्रनिर्देशेन भर्तृणां यकारादित्वात्तदित्वान्यतरत्वेन निमि-
त्तत्वादन्यतरत्वे सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकैष्टत्वव्यापकत्वमस्येवेति पुनरपि तदोपपादकधर्म्येवेति वाच्यम्,
यचीत्यत्र 'य' इति लुप्तसप्तम्यन्तं पूरकं पदमिति स्वीकारेणादोषात् ।

अत एव "इन्द्राच्चदृष्टवद्वातासमाहारे" इति टच् समासान्तो न प्रमज्यते । अथवा यन्निमित्तचैकस्ये-
त्वत्र निमित्तपदेन सादृश्यानुयोगितावच्छेदकधर्म-व्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मस्यैव ग्रहणमिति न कोऽपि
दोषः । णिः इष्टवद्भवतीत्यत्र सादृश्यानुयोगितावच्छेदकं णित्वं तद्व्यापकीभूतान्नावप्रतियोगि स्वादि-
त्वमेव न त्वजादित्वस्यादित्वेनान्यतरत्वं, णौ अजादित्वस्य सत्त्वादिति दिक् । स्थापितमिति । स्थानि-
वत्स्येणैव सिद्धं "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्" इति सूत्रं नियमार्थमिति भाष्यकृतः । तथाच प्रत्ययलोपे
प्रत्ययलक्षणमेव ननु स्थानिवद्भावः । तेन स्थानिवत्प्रत्ययादेशपदार्थे प्रत्ययलोपातिरिक्तत्वेन संज्ञोच इति
'भृष्टपत्रासादः' इत्यादौ स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमादाय न "भत्वसन्तरय" इति दीर्घः । नच 'मित्रश्रीः'
'अतृणैः' इत्यादौ "शास इदहृल्लोः" "तृणहृ इम्" इत्यादि न स्यात् । प्रत्ययलोपेणैवस्य स्थानिवत्स्य-
नियामावृत्तिसिद्धये नियम्यस्थानिवत्सुत्रमात्रविषयकत्वावश्यकतयाऽत्र सूत्रे अनन्विधौ इत्यस्यानुवृत्तेः
सत्त्वेन हलादित्वस्य भत्वव्याप्यधर्मघटितत्वात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिति वाच्यम्, "शास इदहृल्लोः" इति
सूत्रे इलितिन नियते, "शास इम्" "भक्ति" इति च योगो विमज्यते अत्रादौ चेदह्येवेति नियमेन,
"तृणहृ इम्" इत्यत्र हलीतिपदमनुवर्त्य "नाम्यस्तस्य" इति सूत्रात् 'न' इति 'अनि' इति चानुवर्त्य

शब्दरत्नम् ।

लाभयणे विधयर्थमिति भावः । न च “अवः परस्मिन्” (पा० सू० १।१।५७) इति णिलोपस्य स्थानिवरत्नेन भत्वं उल्लभमिति वाच्यम्, णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्यानि वत्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः, “प्रकृत्य-वापवादविषयम्” इतिन्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय रथानिवारणाप्रवृत्तेश्च ।

हरदादिभ्यो इत्यनेनार्थविर्भावित्वा । तद्वीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकमाप्यसम्मत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति । चरमावयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु भैरवो ।

सम्बन्धमकृत्वाऽचि नेत्यस्य सम्बन्धात् । अनिवृत्तेरिति । अम्युपेत्य यादोऽयम्, वस्तुतः “अ-वः परस्मिन्” इत्यस्य प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्याह—प्रकृत्येति । अयमपक्ष—सुबन्ताणिजि ति पक्षः । सम्मत इति प्रातिपदिकादिति । “तत्करोति” इत्यादि च “टो” इति सूत्रस्थस्य “णा-विधृतप्रतिपदिकस्य” इत्यस्यानुवादः । तत्र वार्तिके प्रातिपदिकादित्यस्य प्रातिपदिकप्र कृतिप्रसुबन्तादित्यर्थकरणे प्रातिपदिकपदोवादानस्य व्यर्थवापत्तिरिति भावः ।

मूलोक्तस्य भावसाधनविधिः शब्दस्याश्रयणे, तर्हि प्रयोजनं किम् ? अत आह—चरमावयव भावप्रकाशः ।

न्यायोपदेशे न प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य । तदाह—इति भाव इति । भत्वमिति । तथाच समानावधि-कारवाहीकिकन्यायप्राप्तपदत्वस्य तेन नापेन निषेधाप्राप्त्या टिलोपस्य स्थानिवरत्नेनावरत्वात् प्राचोक्तम तेऽपि लोपः सुवार इति भावः अपिः सम्भावनायाम् । स्वापत्ताविति । तत्समकालमिति शेषः । लक्ष्ये दात् । तथाच जायमाना भसता ईकारान्तादौ स्यादिति मित्रावधिकृतया तदाद्यो वक्तुमशक्य इति भावः । तदाह—यान्त इति । पदत्वेति । उक्तन्यायप्राप्तेति भावः । नच टिलोपस्यानिवृत्तस्य वान्ते पदत्व स्थापकत्वेन निषेधप्राप्तिद्वारा पदान्तस्यानिकल्लोपवापकत्वेन निषेध इति वाच्यम्, णिलोपस्यानिवृत्त-स्यापि निषेधप्रतिबन्धद्वारा तादृशवल्लोपप्रतिबन्धकत्वेन निषेधात् । विनिगमस्त्वभावेन तादृशपरम्परा या सिद्धान्तेऽपि पदचरमावयवादिसाधकत्वेन तत्प्रतिबन्धकस्यापि निषेधाङ्गीकारात् । अतएव भर्तृणां पदका र्यमित्यत्र सूत्रे भाष्ये उक्तमिति दिक् । उक्तार्थमेव ब्रह्मवितु वाचः कथयित्तयोनयोः समकालत्वमात्रेऽपि निर्वाह इति सूचितं च दोषान्तरमाह—प्रकृत्य वेति । परित्यक्त्येति । “पूर्वं वापवाद” इत्यपे क्षया विकल्पः । अपवादशब्दो नापकपः । तत्प्रसीति । भत्वेन तदुपजीव्यपदत्वभावेन “नपदान्त” इति निषेधप्रतिबन्धमात्रेऽर्थः । स्वापत्तेश्चेति । अन्यथा न्यायातङ्गविरुद्धादाल्लनिविधयता वेति भावः ।

न सूत्रेति । सुप इत्यस्याप्रकृतत्वात् । सुप इत्येव सिद्धं गणसूत्रस्य प्रातिपदिकपदासङ्गतेः, “णावि धृतप्रातिपदिकस्य” इति वार्तिकोक्तोऽर्थेति भावः । पदत्वाभाव इति । अतएव “पदयति” “अपरराजय” इत्यादौ जडत्वकृत्वे न । नहिरङ्गपरिभाषया तु न निर्वाहः, कायकालपक्षेऽपि त्रिपाद्या तदप्रवृत्तेरवयवमात्र एवात् । एतेन नयाऽत्र निर्वाहः, अन्यथा सिद्धान्तव्याख्यानेऽपि “पठितः” इत्यादौ इदुक्तरीत्या दाते भत्वदोलेभ्येन पदवाञ्छरवापत्तेः । “अपरराजय” इत्यादावज्जलदिशब्देन तदप्राप्त्या कृत्यामावायोक्तस माधेरावदयत्वाच्च । नच तत्र एव तदप्राप्तौ तुल्यावधिकारत्वेन तदाह । तावत्-भावेन वैपरीत्यापत्तेरिति मन्दोक्तमापास्तम् । तस्माद् वृत्तवित्यस्य द्विविधव्याख्याने सिद्धिरिति । तत्र, तत्र व्याख्यानस्यैव कम् ।

सत्ता ।

अत्रादौ न भवताति निषेधेन च इदादेशेमागमयोरनैविकिञ्चया तत्र प्रत्ययलक्षणानावश्यकत्वेन दोषमा यात् । अधिवरममदगुरुलक्षणशब्देनुरोधाटिप्पणतोऽद्वयगत्यम् । विधयर्थमिति । वार्तिककारमत्र इवेति शेषः । स हि अन्विभावयि प्रत्ययलक्षणार्थमिदं सूत्रं स्वीकरोति । अत्र एव “मत्राद्यो” “अजने” इत्यादौ न दोषः इति फलं च पश्यति ।

तत्प्रतिबन्धमायेति । निषेधाप्रवृत्तये इत्यर्थः । अर्थभावः—अवः परस्मिन् इति वाच्यगानोयोदेशव

अथोदाहरणानि, पदान्ते—कानि सन्ति, कौ स्तः । द्विवचने—सुद्ध्युपास्यः । वरे-
यायावरः । “यश्च यङः” इति वरच्, अतो लोपः । स च “आतो लोप इटि च”

शब्दरत्नम् ।

‘प्यो यन् हसति’ इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वाद् “एतत्तदोः” (पा० सू० ६।१।१३२)
इति सलोपामावः । इणः शतरि यन्निति रूपम् । उत्वे च न स्थानिवद्, अनेन निषेधा-
दिति तत्त्वम् । कानि सन्तीति । वाक्यसंस्कारपक्षे एतत् । तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमि-
त्तस्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तिरिति तदोः स्थानिमृतादयः पूर्वत्वं द्रष्ट-
व्यम् । एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति । न
चैरवी ।

इति । ननु । ‘प्यो यन्’ इत्यत्र तद्वृत्त्वमपि न स्यादित् आह—उत्वे चेति । तस्य भावरूप-
त्वेन पदवरमावयवत्वसम्भवात् । ‘कानि सन्ति’ इत्यादौ स्थानिवद्भावप्रवृत्तिनिमित्तभूतम-
नादिषादयः पूर्वत्वमुपपादयति—वाक्येति । तत्र पक्षे । वाक्यसंस्कारपक्षे । एतन्मूलकमेव—तादृ-
शान्तरङ्गत्वमूलकमेव । एतेन तस्यापूर्ववचनत्वं निराकृतम् । श्रुतवर्णक्रमेण । यस्मै प्रथमतः
श्रवणं तन्निमित्तकार्यस्थान्तरङ्गत्वात्तस्यपूर्वप्रवृत्तिरिति क्रमेण । ननु जातिपक्षमुपादां-
षाण्यग्रहणस्य प्रत्याख्यानवत्पदसंस्कारपक्षाश्रयणं कृत्वा पदान्तग्रहणप्रत्याखयायतामिति
चेत् ? न, ‘अद्विचः’ इत्याद्यर्थेन तस्यावश्यकत्वात् । पदान्तग्रहणाभावे तत्र “अचः”
इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यण् स्यात् । न चाद्र्यादेशस्योभयाश्रितत्वम् “अचः” इत्यस्य तु
न तदाश्रितत्वमिति “अच” इत्यन्तरङ्गमिति तस्यादौ प्रवृत्तिस्ततोऽद्देशस्येति नेकार-
स्थानादिषादयः पूर्वत्वमिति घाच्यम्, असंज्ञानिमित्तविभक्त्युत्पत्तिपर्यन्तं तस्याद्देशस्य
भावप्रकाशः ।

किन्ति तदिनिचेत् ? अत्र रत्नाकटः ‘वृक्षव्याम्’ इति प्रत्युदाहारात् स्वाविधिवि पदस्य स न सत्त्वा-
दिति । तत्र, “नैवं विज्ञापते पदस्यानः पदान्तः, किं तर्हि ? पदे भन्तः पदान्तः” इति भाष्येण प्रत्यासत्त्या
पदवरमावयवे कर्तव्ये परपदस्यानादेश एव न स्थानिवदित्याशयकेन “न पदान्ताः पदेषु सन्ति” इति
रूपसूत्रसामर्थ्येण च वृक्षवादेरनभिधानात् । तद्वचनवशाह—चरमेति । आदिना ‘प्यो वराः’ ‘राजा-
नो यन्ती’ इत्यादिपरिग्रहः । पदवरमावयवप्रतिबन्धकस्थानिवद्भावनिषेधोदाहरणमाह—उत्वे चेति । यत्तु
अन्तरङ्गे सुलोपे कर्तव्ये आह—इत्येष्वणोऽसिद्धत्वम् । उक्ते तु नास्याः प्रवृत्तिः, “नाब्रानन्त्ये” इति
निषेधादिति । तत्र, सुलोपस्यैव वस्तुतः पदद्वयाश्रितत्वेन वक्षिणत्वात्, सिद्धान्तरीत्या चतुर्विधाभ्युत्पत्त्य-
स्याभावाच्च । तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह—कानीति । नचादिषादयः पूर्वत्वाभावादेव न स्थानिवदि-
ति वाच्यम्, वाक्यादोद्ध्युत्पत्त्या पदानि संस्क्रियन्ते” इति पक्षे तत्त्वसत्त्वात् । नहि पदान्तान्तरपक्षेमेव पद-
मिह शास्त्रे संस्क्रियते इति नियमः, “युष्मद्युपपदे” इत्याद्यसंज्ञात्वापत्तेस्तदाह—वाक्येति । नन्वेवमपि
श्वलोपविध्योर्गुणपद प्रवृत्त्या तदोत्पत्त्येव । नच परत्वाजिवाङ्, विप्रतिषेधामावात् । नित्यत्वं तु मयोः
सम्भम् । नच वाचः क्रमवृत्तिर्या योग्यपक्षमपि नेति वाच्यम्, तथापि वैरतीत्यापत्तेर न आह—तत्र पदे-
इति । पूर्वापत्तिः । उपपादितमेतत् । एतन्मूलकमेवेति । तादृशान्तरङ्गत्वमूलकमेवेत्यर्थः । एतेनापूर्व-
वचनत्वनिरासः । वदनक्रियाविशेषणमेतत् । श्रुतेति । उक्तरीत्या परत्वाचसम्भवेन येन क्रमेण वर्णाभा-
मुच्चारणम्, तत्कमलागे बीजाभावेन च तादृशान्तरङ्गत्वमादाव तत्क्रमेण संस्कारोचित्यादिति भावः । यत्तु
न्यक्तिपक्षे कृताण्यपदस्य जातिपक्षे सङ्गठनवद्भावसंस्कारपक्षे कृतपदान्तग्रहणस्य पदसंस्कारपक्षे तदुचित-
मिति मन्दः, तत्र, “अद्विचः” इत्यादौ पदसंस्कारपक्षेऽपि “अचः” इत्यलोपस्य स्थानिवत्त्वात् तदावश्यक-
त्वात् । यदपि पदद्वयाश्रितत्वेन वक्षिणोद्देशादेयः अलोपोत्तरं प्रवर्तते इति तत्त्वमेवेति सः । तदपि न,
सरला ।

तावच्छेदकवृत्तिपक्षे नपदान्तशास्त्रस्य निषेधाच्च बलं योसः” इति वदन्त्येन वाच्यतायादीपोद्देश्यतावच्छे-
दकत्वमिति चेत् ।

(पा० सू० ६।४।६४) इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत् । यलोपे—यातिः । यातेर्यङन्तात् किञ्च, अतो लोपः, यलोपः, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः, यलो-

शब्दरत्नम् ।

स्थानिवदिति । तेन आतो लोपो नेति भावः । न च पूर्वमलोपस्ततो वलि लोप इति क्रमसत्त्वादकारेणार्द्धधातुकत्वाद्यल्लोपमात्रमितिदेशेन तल्लोपः । सम्भावनामात्रेणापि स चलाभस्य घरेप्रहणेन ज्ञापनात् । अस्ति चात्रापि यदि पूर्वं यलोपः स्यात्तदाऽकारेण प्रत्ययस्य लब्ध स्यादिति सम्भावना । फलं तु 'याति' इत्यादिसिद्धिरिति दिक् । किञ्जिति ।

मैरवी ।

प्रवृत्तिप्रसिद्ध्ये भानाभावेनार्द्धलोपात्प्राक् प्रवृत्तेः । "युप्रागवागुदप्रतीपो यत्" इति सूत्रे 'प्रतीच' इत्यत्र यणादेशस्याकरणेन "अच" इत्यलोपस्य पूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवत्त्वमित्यर्थकज्ञपनायां ॥ ज्ञानगौरवस्याप्यनुचितत्वमित्यर्थसाधकमेव पदास्तप्रहणमस्तिवत्त्वाभावेन भाष्ययुक्ता तस्य प्रत्याख्यानञ्च कृतमिति । तेन—'यायावर' इत्यत्र यङव्यवाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन । तल्लोपः—आर्द्धधातुस्त्वल्लोपः । यद्यकारस्यार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदा तदा देशस्य लोपस्यातिदेशेनार्द्धधातुकत्वं स्यात्तदेव तु न सम्भवतीति भावः । ननु सम्भावनामात्रेण घरेप्रहणस्य चारितार्थ्येऽपि नापूर्वमल्लोपप्रवृत्तिरिति आह—फलमिति । ननु मूले यलोपविधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्य 'यायावर' इत्युदाहरणमेव कृतो नोक्तमिति चेत् ? न, 'याति' इत्याद्यर्थं यलोपप्रहणस्यावश्यकतया तेनैवात्रापि स सिद्ध इति न तदर्थे उदाहरणत्वमित्याशयात् । इत्यादिसिद्धिरिति । यदि सम्भावितमार्द्धधातुकत्वमाकारलोपनिमित्तं न स्यात्तदा 'याति' इत्यत्र यङन्तात् किञ्च कृतेऽकार्यकारयोः क्रमेण लोपेऽकारस्यार्द्धधातुकत्वाभावेनाकारस्य लोपो न स्यादत् । सम्भावितमप्यार्द्धधातुकत्वमाकारलोपस्य निमित्तमित्याश्रयणीयम् । अत्रादिना 'लोपु' 'वोपु' इत्यस्य सङ्ग्रहः । अप्राक्तप्रत्ययविषये यङव्यवाकारस्य "न धातु" इति सूत्रस्य प्रत्याख्यानपक्षे "यस्य" इति योगविभागेनादौ लोपे "यलोऽपि च" इति यलोपेऽलोपस्य स्थानिवत्त्वेनाच्छ्रययनिमित्तको गुणो यणा न भवति तयोवच्छादेशोऽपि न तत्र सन्निमित्तकः, किन्तु यङव्यवाकारनिमित्तक एव प्राच्यः, स यदि सम्भावितमप्रत्ययत्वव्याधीयेत कार्यप्रयोजकत्वेन, तदा न स्यात् ।

ननु मूले 'याति' इत्यस्य साधनावसरे न च पुनरालोपः दाहुरः, विगो लुङ्स्यायेना-

भाष्यप्रकाशः ।

उभयाधित्वेऽपि पदद्वयानामितर्यात् । भव्यालोपविनास्तुल्यसिधिविज्ञायां मानामावाप, पूर्वस्मिन्निति चकार्येन परथैवान्तरहृदया प्राक् प्रवृत्तेः । "वी" 'प्राचा' 'प्रतीचोयत्' इत्यादिप्रापदेन पदान्तप्रहणलक्षणं तु यैरुपिपक्षे तदैव गुणमिति दिक् । लोपो नेतीति । भाषीयासिद्धत्वं तु न स्यात्परसिद्धिर्भावाः । परममेऽपि । स्वादेशनादिति पाठः, समासदीर्घस्यात् । तल्लोप इति । आर्द्धधातुव्यवहारिणाम् शयनः । लोपादेति भावः । समथोरप्रयोगान्नियमाप्राप्या "कर्तृकर्पण्येः" इति वक्ष्या न समाभापुरातिः । परममेऽपि । ज्ञापनादिति । स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरिति भावः । अस्तिचेति । सम्भावनायामन्यः । ननु चारितार्थ्येऽपि पञ्चमावाप दाहुरावापत्तिः, अत्र आह—फलमिति । अत्र एव बोध्यादेः न स्यात्तदित्युक्त्यैव तत्र चलोपप्रहणस्यैव प्राप्ते परमावाप मूले दृष्टेः । दाहुरावापत्तिरिति—यातिरिति । आदिना "नधातु" इति प्रचालयाने "वोपु" इत्यादिप्रापः । आर्द्धधातुदे इति रिपदन्तमन्वेन परिनिमित्तकत्वं कर्तव्यमिति तु न यङव्यवा, घरेप्रहणेनैवाव परम-

सत्यम्

दाहुरावापत्तिरिति तदेन संज्ञानां पदचलनव्यवहारेण रिपदन्तमन्वेन परिनिमित्तकत्वं कर्तव्यमिति दाहुरादेः न

पः । न च पुनरालोपः शङ्क्यः, चिणोलुङ्गन्यायेनाऽऽतोलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिव-
द्भावाच्च । स्वरे-चिकीर्षकः । संनोऽतो लोपो "लिति" (पा० सू० ६।१।१९३) इति

शब्दरत्नम् ।

"किञ्चित् च संज्ञायाम्" (पा० सू० ३।३।१७४) इत्यनेन । चिन् तु न, "अप्रत्य-
भैरवी ।

तो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च" इत्युक्तम् । तत्र लक्ष्यभेदेन लक्षणभेदकल्पनयाऽसिद्ध-
त्वमाकारलोपविधायकशास्त्रस्येत्यस्तु, स्थानिवद्भावादिति तु न युक्तम्, "अभ्यासस्यासव-
ण" इत्यनेनाभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकीभूतस्थानित्वमेति ज्ञा-
पनेन यथा 'आरति' इत्यस्य सिद्धिर्भवति तथा प्रकृतेऽपि स्थानिवद्भावंस्य निषेध इत्यादिति
चेन्न, अभ्यासस्य पर्याप्त्यधिकरणस्य स्थाने कार्यं कर्तव्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्प्रतिबन्धकी-
भूतमित्यर्थस्य तेन ज्ञापनात् । नचैवं सति परिभाषेन्दुखलविरोधः, तत्र हि 'अरिद्रियात्'
इत्यत्र स्थानिवत्त्वेनेत्यहं भवत्येव, तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावादि-
त्युक्तम् । अभ्यासस्य पर्याप्त्यधिकरणत्वस्य प्रयेचे तु तस्येयञ्चोऽभ्यासत्वपर्याप्त्यधिकरणस्या-
नित्वं तत्र नेति निषेधाप्राप्तेः प्रतिबन्धकीभूतस्यस्य तत्र प्रयोजनरूपन्यासङ्गतेरिति वाच्यम्,
तस्य ग्रन्थस्य वस्तुतोऽभ्याससम्बन्धिकार्यं इत्यर्थमिप्रायकत्वात् । अभ्यासावयवादेशस्या-
भ्याससम्बन्धित्वमित्याशयात् । वस्तुतस्तत्र प्रतिबन्धकत्वनिदेशो न कार्योऽभ्यासत्वप-
र्याप्त्यधिकरणत्वनिवेश एव कार्यो लाघवायेति दिक् ।

भाष्यप्रकाराः ।

श्रीपञ्चस्य ज्ञापनात् । यद्वा, तत्त्वेऽपि विषयताभावेणापि तन्निमित्तकारव्यवहारस्य तेन ज्ञापनात् । अत्र एव
'गणयति' इत्यादौ न वृद्धिः । न चैवमपि 'आरति' इत्यत्र शब्देन्दुखले उक्ताभ्यासकार्ये तद-
सरला

'दृष्टव्यं' इत्यत्र णिलोपस्य सत्र कृते एव वलोपस्य प्राप्तेः पदचरमावयवविधिविषयत्वात् तत्र न स्थानिवत्त्व
नञ्छितिरिति । यगः स्थानिवत्त्वादिति । अत्र इणो वणादेशस्य स्थानिवत्त्वं साक्षात्पदचरमावयववोच-
प्रतिबन्धकम् । वाक्यसंस्कारपक्षे धनलक्षणम्, पदसंस्कारपक्षे तु तत्र स्थानिभूतादयः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्
स्थानिवत्त्वप्राप्तिरिति । तत्पक्षे फलं तु शब्देन्दुखलसंस्कारपक्षे गुरुकृते स्पष्टं तत्र एवावगन्तव्यम् । पदावगच्छो-
पपदकल्पनेनूपायोः कर्मण्यपि इणो गमादेशे ज्ञायमानपयोगमशब्दसिद्धिः फलं तु न सम्बद्धं, तत्र ग-
मादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽपि गकारस्य आदेशश्चामावेन तन्नाशकृति इत्यस्मादाद्योत्वसिद्ध्या तन्निवेधानाव-
श्यकत्वात् । 'पदचरमावयवे कार्ये' इति व्याख्यानं तु कर्मसाधनविधिशब्दस्वीकारेऽपि तस्य पदान्तशब्देन
कर्मधारयसमासे पदचरमावयवरूपे विधेये कर्तव्ये इत्यर्थेन भवतीति गुरुचरणाः । युक्तं चैतत् दिवं चनादि-
शब्दैः कर्मधारयेन पदान्तशब्देनापि कर्मधारयसमासस्यैव युक्तत्वात् ।

अत्रेदं तरतम्—साक्षात्पदचरमावयवसाधकः परम्परया पदचरमावयवसाधकः साक्षात्पदचरमावयव-
प्रतिबन्धकः परम्परया पदचरमावयवप्रतिबन्धकश्चेति त्र्यविधः स्थानिवद्भावः । तत्र द्वितीय वप्रतिष्ठा
त्रिविधस्यापि निषेधोऽनेन क्रियते, द्वितीयस्य तु ने, वेष्टत्वानित्यत्र -स्त्वशङ्कापरमापमानाण्यादिनि
प्रवृत्तिं शब्देन्दुखलसंस्कारपक्षे । एतदुदाहरणान्यपि तत्रैव स्पष्टमुक्तं तत्र एवावगन्तव्यं स्थानि विस्तरमया-
प्राप्तेरहित्यने ।

वाक्यसंस्कारपक्षे इति । पदसंस्कारपक्षे 'प्रतीचः' इत्युदाहरणम् । तत्र हि "भवः" इत्यलोपस्य
स्थानिवद्भावेन प्राप्त "इहो वनचिं" इति यणादेशः पदचरमावयवतया तत्र विधौ स्थानिवद्भावनिषेधात्
भवति । ज्ञापनादिति । सम्भावित्वमर्थस्यापि स्थानिवद्भावेनातिदेशो भवतीति ज्ञापनादित्यर्थः । फलं त्व
ति । पूर्वोक्तपक्षस्य फलं त्वित्यर्थः । सिद्धिरिति । अनर्थेऽन्त्यात् किञ्चि भजे लोपे यलोपे उक्तरीत्या
सम्भावित्वमर्थशब्दोपरय स्थानिवद्भावेन लाघवाजोलोपे यलोपे 'याति' इत्यस्य सिद्धिरिति भावः ।

ककारकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत् । सवर्णानुस्वारयोः—शिण्डि । दीर्घे—प्रति-
दीप्ता । जशि—सन्धिश्च मे । अदनं गिधः । अदेः क्तिन्ति “बहुलं छन्दसि” (पा०सू०२।४।
३९) इति घस्लादेशः, “घसिमसोर्हलि—” (पा०सू०६।४।१००) इत्युपधालोपः,
“झलो झलि” (पा०सू०८।२।२६) इति सलोपः, घत्वम्, घस्य जशत्वम् । “सह-

शब्दरत्नम् ।

यात्” (पा० सू० ३।३।१०२) इत्यनेन बाधात् । न स्थानिवदिति । स्थानिवत्त्वं
हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात् । अकारस्य न, स्वविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । लिट्त्वं तु
‘कारकः’ इत्यादौ सायकशामिति भावः । शिण्ढीति । नन्वत्रानुस्वारस्यादिष्टादयः पू-
त्येन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः । न चास्मादेव ज्ञापकात्स्यातास्त्रोक्तत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्व-
भेदेति ।

अप्रवृत्तिरेवेति । ‘चिकीर्षक’ इतीकारस्येति शेषः । मूले सवर्णानुस्वारप्रहणस्य ‘शिण्डि’
इत्युदाहरणम्, तत्र शिपेलोडि तस्य हेभिः, इनम्, अलोपे अनुस्वारे ण्डुस्वजशत्वपरसवर्णेषु,
“सरो हरि” इति वा ङकारलोपः, इति प्रक्रिया । तत्र ङकारलोपे पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वप्र-
भादिष्टादयः पूत्येत्वात्पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्च । तत्र ‘शिण्डि’ इत्युदाहरणं ण्डुइयितुमाशङ्कते—
नन्वित्यादिना । अप्रवृत्तिरिति । अलोपस्य परसवर्णं कर्तव्ये स्थानि स्वाप्रवृत्तित्यर्थः । नकार-
निष्ठमन्त्रादिष्टादयः पूर्वत्वं “स्थानिवत्त्वादेशः” इत्यनेनानुस्वारेऽतिदिष्टमस्तु, यत्प्यनादिष्टा-
दयः पूर्वत्यमशास्त्रीयं तथापि सवर्णप्रहणाज्ज्ञापकात्तदतिदेशो भविष्यति । एवञ्चातिदिष्टस्त-
देवादाय परसवर्णं कर्तव्ये “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वात् । स्यादित्यादाहूँ निराच-
ष्टे—नवेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

नवयवभारवयवादेशस्य उत्पत्तिकथकस्थानिवत्त्वं नेत्यर्थश्च “अभ्यासस्यासवर्णे” इत्यनेन चापि-
तत्त्वमितिरीया ‘याति’ इत्यत्राप्यालोपरूपाभ्यासकार्यं तत्प्रतिबन्धकतादृशदिनीयाकारलोपस्यनिवर्तक-
निषेधापरमा अलोपयलोपयोर्विधानित्यादिवत्तिरिति प्रत्ययमात्रमवगणपत्तिरिति बाध्यम्, दस्तुतोऽभ्यास-
सम्बन्धिकार्यमात्रे कर्तव्येऽभ्यासस्यानवयवभातुसम्बन्धिज्ञादृशवयवस्याचोऽन्वासानवयवकृपात्रोर्वोवमवयव-
उत्पत्तेरुत्पत्तिसम्बन्धित्यादाव्यवहितपराकूपस्तस्य वा य आदेशस्तस्यान्वासात्कार्यमिति बन्धीभूतं स्थानिवत्त्वं
नेति नदधेनादोषात्, भाववयवत्वस्य सामानाधिकरूपेणादेशविशेषणत्वेनादोषात् । बावृत्तमुत्तराद-
रथैवेति ध्वनयितुं तदनवयवेति विशेषणम् । अत्र यथाभ्यासकार्यं तदुत्तरस्य आदेशस्येत्याद्येव परिभाषे-
द्येतेरुक्तम् । तस्याप्यन्य स्वार्थः । यथावासावदवकार्यं तथा स्रष्टमन्त्र । वस्तुतः ‘याति’ इत्येव क-
लम्, ननु एतन्वादीनिरूप्यं भाष्यप्रदीपेद्योतय्यास्याने मत्तये इति शेष्यं, तदाह—दिगिति । वा-
धादिति । एतेन कण्ठ्यतेः किन्ति “कण्ठ्यति” इति वृत्तिकारोक्तमुदाहरणमयुक्तमिति ध्वनितम् । प्र-
वृत्तिरेवेति । चिकीर्षककारस्येति शेषः । तेन प्रतिबन्धादिनि भावः । परस्मात्कार्यमाह—अकारस्येति ।
सवर्णानुस्वारयोः—“शिण्डि” इति शिण्ढीति मूले पाठः । शिपेलोडि हेभिः ततोऽतोऽनुस्वारण्डुस्वजश-
त्वपरसवर्णः कर्तव्ये ततो “सरो हरि” इति वा ङलोप इति प्रक्रिया । नन्वालोपस्य पञ्चमीसमासेन एवा-
निवर्त्तेन हः परसमासादृष्टोऽपि न स्यादिति बाध्यम्, आदिष्टादयः पूर्वत्वेन तदमहोपे । “पूर्वत्रा-
सीदे न” इति निषेधः, ङलोपस्यानिवर्त्तनायेति भावः । नन्वथा “याज्यं बल” इति शिण्ढि इत्युदाहरणं
ण्डुइयते—नन्वित्यादि । स्वाप्रवृत्तिरिति । अलोपरयेति शेषः । एवाय सवर्णमन्त्रात्पूर्वमिति भावः ।
निरुत्पत्तिरिति ज्ञानेनाज्ञाते—नचामादयेति । सवर्णमन्त्रादेरेवार्थः । कण्ठ्यतेऽपि । तस्य रेवार्थः न

सत्या ।

स्वराप्रवृत्तिरेवेति । प्रत्ययानुसारात्कारित्वार्थः । स्थानिवत्त्वनिषेधादिति । “शरिषो न ह” इति
वत् इति वादितादिति लेख्यम् । आदिष्टादयः पूर्वत्वेनेति । स्थानिवत्त्वमन्त्रः पूर्वत्वेन इत्युदाहरणे-

स्य सः—” (पा०सू०६।३।७८) इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने “समानस्य च्छन्द

शब्दरत्नम् ।

म्, फलाभावात्, तद्व्यतिरिक्तसन्निवेशापेक्षस्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेशेष्टमश
भेदो ।

फलाभावादिति । पूर्वसूत्रेण स्थानिवत्त्वस्य फलाभावादित्यर्थः । उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्त्यर्थ-
म्पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिकल्पनं कृत्वा सवर्णपरग्रहणरूपेणापेक्षया “प्रक्षालनादि” इति न्यायेन पूर्व-
भावप्रकाशः ।

इमेव । नच सवर्णदीर्घादिसहस्राय तत्, फलाभावात् “अनुस्वारदिस्वाहचर्येण त्रैपादिकस्यैव ग्रहणाच्च ।
तदनाद्ये दीर्घग्रहणेनैव सिद्धेरेतदेवार्थापाताच्च । यलोपादिस्वाहचर्येण सवर्णं कर्तव्ये इत्यर्थस्यैवोचित्या
मेति भावः । तस्य—अनादिष्टादयः पूर्वत्वस्य । स्थानिवत्त्वेन । पूर्वसूत्रेण । तत्त्वमिति । अनादि
ष्टादयः पूर्वत्वमित्यर्थः । अनुस्वारस्येति शेषः । एवञ्च प्राप्तद्वितीयस्थानिवद्भावाभावादेतत्सकलमिति
भावः । नन्वेवं ‘कण्डूतिः’ इति न स्यात् । कण्डूयतेर्यगन्तात् वयश्चन्तादा किञ्च्यल्लोपलोपयोराधस्य
स्थानिवत्त्वतोवक्ति यगिबोक्षरीत्या “अचः पर” इतिस्थानिवत्त्वादकारेण व्यवायादूह्वलोपयोराधस्या “ह-
ति च” इति दीर्घे ‘कण्डूवृत्तिः’ । ‘कण्डूवृत्तिः’ इति वाऽनिष्टरूपापत्तेरिति चेत् ? न, अत्र सूत्रे ‘कण्डूतिः’ इति
भाष्योदाहरणानुशापकात्तस्य स्थानिद्वारफत्त्वानित्यवकल्पनात् । एवञ्च वलोपाभावादोठोमयथापि रूपसि-
द्धिः । अतएव ‘तिगन्तावष्टे तिगपयति’ इति हरदत्तायुक्तिः सङ्गच्छते । अ यथा तत्राप्युक्षरीत्या स्थानि
वत्त्वेन पुक् न स्यात् । वस्तुतस्तद्वनित्यरेऽपि तत्र नेष्यते इत्यत्र मानाभावात् तदुक्तिर्युक्तैवेति ‘तिग-
यति’ इत्येवरूपमिति बोध्यम् । यद्यपि सवर्णग्रहणेनैवानुस्वाराद्येषु शुभम्, अन्यथैतदेवार्थापत्तेस्तथापि
तन्मात्रविषयकत्वशङ्कावारणाय तदग्रहणम् । अत्र एव सवर्णविषये सकलतां धनयितुं ‘शिष्यन्ति’ इत्युक्तं
मूले । बहिरङ्गासिद्धाव तु न, उक्तोत्तरत्वात् । एतेन सवर्णस्यान्यनुस्वारे एव कर्तव्ये स्थानिवत्त्वभावो न
केवलानुस्वारे इति नियमार्थं सवर्णग्रहणमित्यपारगमिति मूलकौस्तुभमभिप्रेतः । अत्र मान्योक्त्या तावत्त
मापत्ते—फलाभावादिति । यस्मिन् श्रुतिरिति यस्य स्वस्मिन् चारितार्थमन्यत्र कल तत्तेन शाप्यमिति
सिद्धान्तेनात्रान्यत्र फलाभावादित्यर्थः । नच ‘समाध’ इत्यादिसिद्धिः कलम् । तत्र हि ‘मद् इ य’ इति स्थिते
“ण्यल्लोपो” इति पूर्वविप्रतिषेधेनोपपादुद्धेः पूर्वं ‘गिलोपे वृद्धौ एकदेशविकृतन्यायेन प्राप्तमग्न्याघादेष्टा-
भावाय गिलोपस्य स्थानिवत्त्वमुपेयम् । ततोक्तार्थाङ्गीकारं विना न सम्भवति कृतवृद्धेरादित्यस्यानादि-
ष्टादयः पूर्वत्वाभावादिति बाध्यम् । “ण्यल्लोपो” इत्यस्य स्थित्यानिक्तवृद्धादेशवत्त्वेनानाग्रस्या
वृद्धेः परावेनादौ मुच्यत्वात् । पूर्वोपरिष्ठतनिमित्तत्वादिरूपान्तरत्वेन वृद्धेरादौ दुर्वात्तत्वाच्च । स्थानि-
भूतादयः पूर्वत्वेन वृद्धेः परतद्वृत्तिपरमावृत्तिश्रोतृदेवकविषयित्वस्य “कुदतिश्च” सूत्रे भाष्येऽप्यतिशये
नाश्वेत्येव । एतेन नच फलाभावः, समाधस्यादिसिद्धेः कलत्वादिति मन्दोक्तिरपास्ता । नच कालुवादिसिद्धि-
कलम्—नच “अपृच्छेपुनः” इति “संशयपूर्वं” इति च निर्वाहः कौस्तुभे उक्त एवेति बाध्यम्, आध्याया
लक्ष्यासाधकतया निफलत्वेनानङ्गीकारात्, अत्याया अग्रत्वाच्च इति बाध्यम्, नथानुलोपपृच्छसत्त्वात् ।
वार्तिकोक्तप्रत्याख्यानं तु न भाष्यामिममम् । एवञ्च सवर्णग्रहणं व्ययमेव । अतएव पूर्वव्रासिद्धेः शयवत्
अयं योयलोपस्वरदीर्घवर्णद्विवचनादीनि ॥ कार्याणीति भाष्यसहतिः । अ यथा तस्याध्यावश्यकतया
तदसहतिः स्पष्टैव । अतएव च ‘कण्डूतिः’ इति यथाग्रन्थमाभ्योदाहरणसहतिः । एतेनात्रय सवर्णग्रहणं एते
वृत्तम् । अन्यमानस्यस्य स्पष्टमेव कौस्तुभादायुक्तमिति मन्दोक्तिरिति भावचे इति निश्चि विधि इति त्रुना
ति इत्यादौ “गोळि” इति कर्तव्ये प्राप्तस्थानिवद्भावाभावाय सवर्णग्रहणं, पूर्वव्रासिद्धेः इति तु न तस्य
दोष इति निषेधादिति खण्डनकारोक्तिश्चापारग, उक्तहेतो, परनिपातयोग्यस्य, पूर्वनिपातकालेन तत्प्र-
त्ययेन तत्साहचर्येण प्रतिपदोक्तत्वस्यैव तत्र ग्रहणादिति भाष्याशयाच्चेति मान्यमपनिष्कर्षः । अन्युपेयेदम् ।
अत्र गुरुचरणाः—छेदुवादिसिद्धिः कलमस्येव । “नवागु” इतिप्रत्यारयानस्य भाष्यवृत्त, सिद्धा-
त्वेनामिममत्वात् । अन्यथा प्रत्याख्याने “मरोमृज” इत्यादौ गृहेरजादौ “सङ्गम्” इति विद्वन्प्राप्ते
सङ्गिषेवस्य धानुस्स्या तस्येष्टधानुमानेन भाष्योक्तान्यव्यवस्थितविभागाभासप्रामादयेन च विद्वन्-

नैख्या ।

सूत्राप्रवृत्तिरेवोचितेति भावः । किञ्च यत्र ज्ञाप्यार्यस्यान्यत्र फलन्तेदेव साधर्म्यमिति, तथात्र वक्तुमशक्यम् । नच 'समाद्य' इत्यस्य सिद्धिरेव फलम्, अत्र 'सम्-अद्-इय' इति स्थिते पूर्व विप्रतिषेधेनोपधावृद्धे पूर्व णिलोपे ततस्तस्य स्यानिवत्त्वेन णित्वपुद्गला वृद्धोक्तायामेकदेश विकृतन्यायेनाद्वयहनेन ग्रहणाज्जगध्यादेशस्य प्राप्तौ "अच परिस्मिन्" इति स्यानिवत्त्वमिष्यते स चानादिष्ठादच पूर्वत्वस्यातिदेश एव घटत इति वाच्यम्, णिलोपादन्तरङ्गत्वेनोपधा वृद्धे प्रवृत्तेरनादिष्ठादच पूर्वत्वस्य सुलभत्वात् । "सन्बल्लघुनि" इतिसूत्रे प्रत्याहारमहनेन "वृद्धेलोपो यलीयान्" इति तु यत्रेकस्यानिरुक्त्य वृद्धिलोपयोस्तद्विषयम् । नच 'लोपुव' इत्यत्रोवडि "गुगन्त" इति प्रासस्याज्जिमिच्छक्युणस्य "न घातुलेप" सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे प्रतिबन्ध एव फलमस्त्विति वाच्यम्, "न घातुलोप" इति सूत्रप्रत्याख्यानपक्षे फलसत्त्वेऽपि भावप्रकाशः ।

[illegible]

वयत्वाच्च, “भोभगो” (पा० सु० ८।३।१०) इति सूत्रस्य भाष्यरीत्या तस्य स्या-
निभूतादृष्टिधर्मत्वेन “अनलियर्षो” इति निषेधाच्च, विनेषणात्वाद्वाधपणाच्च ।
अरयो ।

तद्विधेः । अकारयुक्तो नकार इत्येवमानुपूर्वाव्यतिरेक्यर्थः । अक्षरत्वादिभिः । नचापि-
मानस्यैव धर्मस्यातिदेशो भवतीति तस्यातिदेशो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्यानुपूर्वा-
त्तया कार्यातिदेशस्याद्यसूत्रेण कर्णेऽपि रूपानतिदेशात् । स्थानिभूतत्वादीनि । नकारतृतीय-
र्थः । नन्यसाधारण्यनिदेशादिमूलकमते नायमवृत्तिधर्मोऽत आह—विशेषणमेवेति । अह-
मावृत्तः ।

मा । नन्वस्योपपत्तिरिति चेत् । तदाह—
 'तुषोः' इत्यादावपि, अन्ये ततोऽप्यवतिरुत्तरवामावधेति बोध्यम् । एतेनैव विषेष्टतत्परात्वात्त्वेन तत्ताम-
 र्मात्तत्तिसिद्धिर्युक्तोत्पत्तयाम् । किञ्च "शागदीनां च" "इवादेति" इत्युभयविषये साक्येऽपि "न-
 स्वाभ्याम्" इत्यादि सूत्रयदुपविषयेष्ववशेनैवैवम्यमेवेत्याशयात् । "भूयसा व्यपदेशः" इति श्यायात् ।
 अत्र एवोदोतादी आद्येतेरुक्तः । "यूः" इत्युक्तरीत्या तस्य सायकत्वाभावेन ततो व्यवहितस्य
 कार्याभावेन च स्थानिवद्भावरैवाप्रवृत्त्या न दोषः । कण्डूतिरित्यत्रापि न दोषः । ततः पूर्वत्वेन दृष्टवस्य
 दान्ते सत्त्वेऽपि वकारोकारेण व्यवहितत्वात्तदभावेः । पूर्वस्यैव परत्वापि अनुपदेशोक्तरीत्या सायकस्यैव
 प्रवृत्तेन यणादेशपक्षेऽपि न दोषः । एतेन पञ्चदशेऽपि तत्प्रयोगासिद्धिः । तत्त्वेन दृष्टादुकारान्तादहस्तादा
 पराव्यवहितवरोति तदापत्तेरित्यपास्तम्, उक्तहेतोः । अतिदेशदृष्टया दीर्घस्यासिद्धत्वेन हस्तोकारान्तात्वे-
 ऽपि तस्य ततः पूर्वात्तामावाय । तस्मादुत्प्रेषोक्तपक्षोऽपि सम्मतेवेति न तद्विरोधः किञ्च प्राचामनुरोधेन
 नयोक्तत्वात् । एवञ्च प्रत्याख्यानस्य मुक्तत्वे लोभवादिभिः कलमिति युक्तमित्याहुः । तन्मते पूर्वहेतोर्
 युक्तत्वाद्—तद्वद्विनेति । अकारस्तु न इत्येवमानुपूर्वीभाष्येऽप्युक्त्यर्थः । अतिदेशेति । ईदृशातिदेशे
 त्यर्थः अस्य कार्यातिदेशत्वेन रूपानतिदेशात् । तस्यानुपूर्वीरूपत्वात्, तस्याः स्वरूपरूपत्वात् समुदाय
 न्यायस्य च । एतेन वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसहस्रेणैव युक्तमित्यपास्तम् । अविः कैस्तिक-
 त्वास्थानित्वाच्च । एतेन वचनात् किं किं न भवतीत्यतिदेशसहस्रेणैव युक्तमित्यपास्तम् । अविः कैस्तिक-
 न्यायस्य च । ननु मास्तु तदतिदेशः, उक्तयुक्तः किन्तु तदुपजीव्यकाचः परेति स्थानिवद्भावे कार्ये पूर्वम्
 त्रप्रवृत्तिः "अचः परा" इति स्थानिवद्भावात्तेनातिदिश्यते इति कलिगोर्ध्वः । एवञ्चाश्लीलावशङ्कापि न,
 यदा तासौ नित्यानिर्द्वादीनामप्यतिदेशपक्षेः स्यात् । स्पष्टं चेदं कौस्तुभादोः—इति चेत् ? न, ईदृश
 कार्यातिदेशस्य भाष्यासम्मतत्वात् । निमित्तरूपकार्यस्यैव तत्र प्रशङ्गात् । अत्र एव "स्थानमल्लविधिप्रतिषेधे
 कुवपपिवा प्रतिषेधो वक्तव्यः" इत्येतदुपपादनावसरे "स्थानिवद्भावादङ्गसंज्ञा, स्वाश्रयं च लघुपथादि,
 तत्र लघुपथगुणादिः प्राप्नोति" इति भाष्यं सङ्गच्छते । किञ्चानया रोत्या तासौ नित्यानिर्द्वापेक्षेऽप्यतिषेधे
 स्यतिदेशपक्षस्या घट्टकुटीप्रमातव्यापत्तेः । एतेन यत्तु 'शिशून्दि' इति 'इत्यादिविस्तारः' इत्यन्तमन्योक्त
 रूपाः कौस्तुभोक्तकृत्वा पूर्वं सङ्कल्य एतेन तत्सद्वितीयावश्यकत्वादिऽन्यन्तमप्यपास्तम्, स्थानिवदिति
 कार्यातिदेशात्, अन्यथा तदानर्थक्यमेवेति मन्दोक्तिरपत्ता । नन्वचः पूर्वत्वं नामात्रवधिकारविशिष्ट
 पूर्वत्वं, नवजन्विशिष्टं तत्त्वम् । अत एव तन्नानुपूर्वीरूपं किन्तु अतिरिक्तो धर्मस्तस्य चानिदेशः सुलभ
 एवेत्यत्र आह—भोमगो इति । रीत्येति । साच प्रायुक्ता, वक्ष्यते च । तस्य—तादृशपूर्वत्वस्य ।
 अदृष्टोति । नकारवृत्तित्वर्थः । एतेनान्यपरस्याया कौस्तुभोक्तरीत्या साधारणत्वनिवेशेन दूषयन्मन्दः
 प्रत्युक्तः, भाष्यरीतेरज्ञानात् । ननु मूलकृष्णे नायमल्लविरत आह—विशेषणेति । अत्रुपस्थातो विशेष-
 सत्ता ।

प्रत्युक्तः, माध्यमतरङ्गानां । ननु सूक्ष्मतरङ्गानां सारला ।
 तथैव । माध्यमरीत्येति । तत्सूक्ष्मतरङ्गमाध्यमरीत्यां अस्तव्यव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्यानिततामानाधिकरणधर्मनिमित्त-
 त्वात् कार्ये कर्मण्ये स्यान्निवृत्तान्नो न भवतीत्यनल्लिङ्गव्याप्यधर्मेण लोपस्यास्तव्यव्याप्यास्वावच्छिन्नस्या
 निवृत्तत्वेन तन्निषेधादित्येव । — अत्रैव प्रमाणमिति निरूपितम् । विशेषणतयेति । स्थानिसम्ब-
 दनिवृत्तत्वेन तन्निषेधादित्येव ।

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये "पूर्वप्रासिद्धे" इत्यवष्टम्ब घरे-यलोप-स्वर-भिन्नानां द्विर्घनादीनां ग्रहणस्याग्र
प्रत्याख्यानेन तस्य च णत्वे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव ह्यमादि-
दमुदाहरणं चिन्त्यम् । णत्वग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके रक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नेत्युप-
पादयिष्यते । किं ॥ "दीर्घादाचार्याणाम्" (पा०सू० ८।४।५२) इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य
ययि" (पा०सू० ८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू० ८।४।५९) "तोलि"
(पा०सू० ८।४।६०) "उदस्या" (पा०सू० ८।४।६१) "अयो द्वौ-" (पा०सू०
८।४।६२) "शब्दोऽति" (पा०सू० ८।४।६३) इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "सर्लं जन्
भैरवी ।

पस्यालो विशेषणत्वादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वत्र सवर्णादेशपक्षे । वस्तुतोऽत्र तस्याभावेन
गकारोऽप्युक्त इत्याशयेनाह—भाष्य इति । प्रतिप्रसवेनेति । "तस्य दोष" इति वचनेनेति शेषः ।
स्थानिवत्त्वेनेति । स्थानिद्वारकमनादिष्टादृचः पूर्वत्वमाश्रित्य भवत्सम्मतस्यानिवत्त्वेनेत्यर्थः ।
ननु प्रतिपदोक्तणत्वस्य प्रतिप्रसवसूचकवार्तिके ग्रहणमत आह—वत्प्रमृण इति । उपपादयि-
ष्यत इति । अष्टनृशब्द इति शेषः । णग्रहणस्य "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इति सूत्रान्मूर्धन्यपदा-
नुवृत्तिं कृत्वा प्रत्याख्यानेन प्रतिपदोक्तस्य णत्वस्याभावेन रक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
अप्रवृत्तिरेव । पृथक् 'शिण्डि' इति न सवर्णानुस्वारयोक्ताहरणम्, किन्तु अनुस्वारग्रहणस्यैव ।
आद्यसूत्रेणाम्युपेत्यानादिष्टादृचः पूर्वत्वं शिण्डीत्येतत्परसवर्णग्रहणोदाहरणं न, एतत्तापयति-
किञ्चित् । इदम्पाठव्यत्यासप्रदर्शनं जस्त्यस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय, ननु ओपस्यासिद्धत्वप्रदर्शनाय,
व्यत्यासाभावेऽपि ओपस्यासिद्धत्वसम्भवात् । पाठव्यत्यासपक्षे शिण्डीत्यत्र प्रक्रिया त्व

माधप्रकाशः ।

पणवेनाभयणाचेत्यर्थः तथाच पूर्वसूत्राभाषया तस्याभावेन "अचः पर" इत्यस्याभाषया सर्वप्रमृण
व्यर्थमिति युक्तमेवेति भावः । इदञ्चात्र सवर्णादेशमभिप्रेत्य । वस्तुतोऽत्र वस्यैवामावेन गत्य पाठोऽप्युक्तः,
विन्वन्नुरवारयैवेति नैतद्व्यवामिप्राया सूत्रकृतः सवर्णपदोक्तिरित्याह—भाष्य इति । प्रत्याख्यानेने-
ति । अवष्टम्बोऽत्र स्वीकारः । स्वरेति । मूलीयेदम् । सिद्धान्ते तु दीर्घोऽप्युपसर्गभावेनायं शेषः ।
अत्र—सूत्रे । तेनैव सिद्धिरिति शङ्कामपकरोमि—तस्य चेति । वसवर्थे । प्रतिप्रसव इति । "तरव
दोषःसयोगादि" इति वचनेनेत्यर्थः । नात्र—"शिण्डि" इत्यत्र । स्थानिवत्त्वेनेति । कौस्तुभापुक्तोया
ततः पूर्वस्मान्निष्ठारयमाश्रयवदितपरत्वे अपदेशिवद्भावेन साक्ष्यमित्युदयोक्तोक्तरीत्या वा तस्य परस
वर्णे स्थानिवत्त्वेन व्यवधानादित्यर्थः । एतेन सर्वत्रग्रहणसाम्यार्थादविवक्षावि स्थानिवद्भाव शयनारम्भः ।
ननु वार्तिके प्रतिपदोक्तणत्वग्रहणेनात्र निषेध एव, अत्र आह—णत्वेति । तदर्थ इत्यर्थः । अत्रोपे तु
साजत्येवेत्युक्तम् । अत्र पक्षेऽप्युक्तिः सकलेति भावः । उपपादेति । अष्टशब्द इति शेषः । "अ-
पदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यनुवृत्त्या नादेः सङ्गतेन सर्वत्र लक्षणव्यक्तमेव । णग्रहणमाश्रित्य
कौस्तुभमतेऽत्र तत्परिभाषया तदभावे इति भावः । एतेन तत्र णग्रहणमत्याख्यानेन परसवर्ण-
प्रवृत्त्या 'शिण्डि' इति रूपसिद्धिरिति मन्दोक्तमवगतम् । ननु कौस्तुभापुक्तरीत्याः उन्निष्ठारेण सर्व-
स्यैव लामोऽत्र आह—किञ्चेति । दीर्घादिति । इदञ्च अस्यासिद्धत्वाय, अत्र लोपः । तस्य
गर्भं ता दृष्ट्या । 'शिण्डि' इत्यत्र व्यत्योणपुराणवृत्तिना प्रागुक्तानि । ततो लोपनरूपान्तो

साम्प ।

अपनुति - आत्मानुवृत्तिर्धर्मः अपरं, उद्विष्टत्वेन स्वीयमूलादयः पूर्ववत्प्रत्ययः, तन्निष्ठत्वे त्वो ने
त्येवमपि तेन निषेधादिति भावः । उपपादयिष्यते इति । अष्टशब्दे इति शेषः । अत्र 'लोप' इति
न " इति एते "अपदान्तस्य मूर्धन्यः" इत्यन्तेऽत्रात्रस्वीयपुराणं नमर्षं "अपदान्तस्य" इति मूर्धं न
प्रापयिष्यात् । एतेनवाक्यव्यापारव्यवस्थेति तदभिप्राया ० इति अतिरिक्तपरिभाषाया अत्रोपनिष्ठ

शब्दरत्नम् ।

क्षति" (पा० सू० ८।४।१३) 'अभ्यासे चर्च' (पा० सू० ८।४।१४) "क्षरि च" (पा० सू० ८।४।१५) "वा अवसाने" (पा० सू० ८।४।१६) "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू० ८।४।१७) इति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसम्मतताष्टाध्यायीपाठपक्षे पर-
सर्वणदृष्ट्या "क्षलां जम् क्षति" । (पा० सू० ८।४।१३) इत्यस्य "क्षरो क्षरि" (पा० सू० ८।४।१६) इत्यस्य चासिद्धत्वेन यत्परत्वाभावात्तदप्राप्तेरिति चेत् ? सत्यम् ,
पादयतेः क्विपि 'पादसति' इत्यादौ "क्षयो हः—" इति पूर्वसर्वणं पञ्चमीसमासेन प्राप्त-
स्यानिवृत्तावधारणार्थत्वात् । हरितशब्दादावक्षणाण्यन्तात् क्विपि हरिद्वसतीत्यादौ उक्त-
रीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च । अत्रालोपस्यापि सत्प्राप्त्या क्वौ लुप्तमित्यस्य
विषय एव न । हरिन्नमतीत्यादौ अनुनासिके तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च । "हयवरट्" सूत्र-

भैरवी ।

त्यम्बाध्या—शित् धि इत्यत्रालोपानुस्वारस्फुटत्वानि, अस्यामवस्थायामनुस्वारस्य यत्पर-
त्वाभावादप्राप्तिः परसर्वणत्वस्य, एवं लोपस्यापि सर्वणपरत्वाभावाद्प्राप्तिः, किन्तु जडत्वम्
तस्य जडत्वस्यासिद्धत्वात्परसर्वणांप्राप्तिरिति भावः ।

सर्वणं इति । कर्तव्ये इति शेषः । प्राप्त्यनिवृत्तावेति । "कौ लुप्तं स्थानिदम्" इति तु
काचित्कमिदमाशयः । ननु "कौ लुप्तम्" इत्यस्यासार्वत्रिकत्वेऽपि तेन निषेधेनात्म्यरूपस्य
सिद्धेनेतदसाधारणं सर्वणप्रदणोदाहरणमत आह—इति चेति । 'हरिद्वसति' इत्यत्र । ननु 'हरिद्व-
सति' इत्यपि पञ्चमीसमासस्यानाश्रयणपक्षे सुवचनमत्र आह—हरिन्नमतीति । भाष्य-

भावप्रकाशः ।

प्रापया जडत्वम् । तत्परत्वात्तदसिद्धत्वात् परसर्वणांप्राप्तिरिति भावः । ननु कछोपे सिद्धभूयमाणत्वं सत्त्वा
तत्प्राप्तिरेवात्र आह—क्षर इति । न चैव तं सत्त्वा स्यादिति वाच्यम्, उक्तोत्तरत्वादिति भावः । यत्
"प्रत्ययः" "परश्च" इति शापकम् "न मुने" इति योगविभागात् परसर्वणप्रदणात् "पूर्वप्राप्तिद्वम्"
इत्यस्यानित्यत्वेन यत्परत्वमिति श्रुतः । तत्र, शापकस्य विशेषापेक्षायात्, योगविभागात्प्राप्त्याभावात्किंवात्,
परसर्वणप्रदणाभावात्, सूत्रमते सर्वणपदस्य वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्याचेति दिक् । विवर्षीति । "स्वी
लुप्तम्" इति तु क्वाचित्कमिति भावः । सर्वणं इति । कर्तव्ये इति शेषः एवमत्रेऽपि । ननु तस्य क्वचि-
त्त्वेऽपि "यैन विधिः" इति सूत्रमात्रे पादयतेः पाद पद इति लक्ष्यस्योक्त्या तद्विवक्षितस्य वाच्यत्वेन
तेनात्र सिद्धिरत्र आह—हरितेति । भाष्येऽत्र च सूत्रवद्वाह—अत्रेति । अपिगिणोपसमुच्चारकः । ननु
पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानं नियतविषयत्वे नानैतत्कलं तस्य । किञ्च सर्वणस्यैव सूत्रे तेन प्रदणत्वं पूर्व-
सर्वणादित आह—हरिन्नमतीति । प्रक्रिया तु सैव । तद्व्यावृत्त्यर्थत्वादिति । पञ्चमीसमासेन प्राप्त-

सरला ।

कमिति बोध्यम् । पञ्चमीसमासेनेति । प्रलोपस्य स्थानिमृतादचो लुप्ताकारपूर्वत्वेन दृष्टत्वाकारात्परस्य
हकारस्य पूर्वसर्वणं हकारादेवो कर्तव्ये प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य निषेधार्थं सर्वणप्रदणस्यावश्यकत्वमित्यर्थः ।
"कौ लुप्तं न स्थानिदम्" इति वार्तिकेनैव तत्सिद्धिरित्येवमाह—हरितशब्दादिति । विषयएव
नेति । ननु "कौ लुप्तम्" इत्यस्य विषयत्वाभावेऽपि 'हरिद्व-हसति' इति स्थिते पूर्वसर्वणस्याऽसिद्ध-
त्वात्पूर्वं "क्षलां जम् क्षति" इत्यनेन जडत्वेन दकारे तस्य स्थानिमृतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिव-
त्वाप्राप्त्या नैदं सर्वणप्रदणस्य फल भवितुमर्हतीति चेत् ? आचक्षणाण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नस्य हरिद्वशब्दस्य
अशब्देन समासे हरिद्वशब्दापुनर्गिति ततः क्विपि गिणोपात्तोपयोः 'हरिद्व-हसति' इत्यस्योपलक्षणीयत्वा-
त् । वस्तुतस्तु तदपि नोदाहरणं पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनैव स्थानिवद्भाववारणसम्भवात् । अत एवात्रैव
राह—हरिन्नमतीत्यादाविति । नन्विदमपि उदाहरणं सर्वणप्रदस्य भाष्यकृन्मते एव सम्भवति ननु सूत्र-

स्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु" इति सूत्रेण सः । चरि—जचतुः ॥

संयोगान्तस्य (पा०सू०८।२।२३) । तदन्तस्येति । अलोऽन्त्यपरिभाषयेति

शब्दरत्नम् ।

भाष्यरीत्या तत्र सवर्णग्रहणापकर्षेण तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः । सूत्रेण स इति । "सग्धिः स्त्रीसहभोजनम्" इत्यमरात्सहस्य सादेश इति प्रतीयते । "श्लो श्लि" (पा०सू०८।२।२६) इति सिच एव लोष इति पक्षे छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः । स्पष्टञ्चेदं "धि च" (पा०सू०८।२।२६) इति सूत्रे भाष्ये । लोके तु सग्धिरित्यसाधने वेति बोध्यम् ।

भैरवी ।

रीत्येति । सत्र द्वि—'स्वर्णयति' 'प्राप्तर्णयति' इत्यादौ "यरोऽनुनासिके" इति । ऐक्यस्य स्थानेऽनुनासिकादेशवारणाय वार्तिककृता "ऐक्यस्यानुनासिकपरसवर्णद्विवचनप्रतिषेधो वक्तव्यः" इति कथितं सप्रत्याख्यानम् "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे "अनुस्वारस्य ययि" इति सूत्रात्सवर्णग्रहणस्यापकर्षो दर्शितः । नच 'हरिश्चमति' इत्येतदपि पदान्तविधिमप्रतिनस्थानिवदित्यनेन सिद्धमिति वाच्यम्, पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याजादेशो न स्थानिवदिति सिद्धान्ते तस्याप्रवृत्तेः । अन्यत्र—'चतुर्मुख' इत्यस्य साधनावसरे । स्त्रीति । इदं—पूर्वांश्वयि । नर्ध्वं सति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम् ; दृष्ट्यनुसारेणैवं व्युत्पत्त्या । वस्तुतस्तु समाना जग्धि सग्धिरित्यत्र सहस्रशब्दस्यैव सादेशः । समानशब्दस्य विग्रहवाक्ये प्रयोगस्तु सहाय्यस्य सम्प्रत्ययप्रदर्शनाय । रुढशब्द इति "सहस्य स. संज्ञायाम्" इति सादेशः । छान्दस इति । नचैव सत्यमरग्रन्थे कथमस्य प्रयोग इति वाच्यम्, अस्य छान्दसानुवर्णत्वात् ॥

भावप्रकाशः ।

स्थानिवद्भावव्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । पदसंज्ञायां स्थानिवद्भावस्तु न, अपूर्वविधित्वात् । सावपि पदमिति पक्षे "नपदान्त" इति निषेधात् । अनुनासिके पदान्तविधौ नेति निषेधो न, सिद्धान्ते तदप्रवृत्तेः । एतेन—पूर्वनासिकीयेनेत्यनेन 'वैतरवान्' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेर्वारणाय स्वीकृतसप्तमीसमासपरमाप्त्यप्रामाण्येन तत्र पदान्तविध्यस्य विधेर्ग्रहणवत् पदान्ताभ्यवृत्तौ वक्ष्येन ग्रहणवत् पदान्तान्यसवर्णस्यैव सवर्णपदे ग्रहणमिति 'पाङ्क्तसि' इत्येवत्यस्य सत्यमिधाने । तदभावे च चित्यकल सवर्णग्रहणमित्युक्तिः, त्रिषाचा असिद्धत्वेन स्थानिवत्त्वप्रशङ्का निषेधावयवेन पाङ्क्तस्यैत्यादि हत्यासङ्गतिरन्यथासिद्धेति मन्त्रोक्तिश्चापास्ता, उक्तयुक्ते, तदा निषेधसत्त्वाच्च, 'शिष्टि' इत्यस्याप्यसङ्गतापत्तेः । सवर्णग्रहणेन पूर्वनासिकीयेनेत्यस्यानित्यत्वेन निर्वाहस्तु यमापि सम इति दिक् । ननु अनुनासिकविधेः कथं सवर्णविधिरुपपत्तिरिति आह—हयेति । इयं रीतिरनुपदमेव स्फुटीभवति । सत्र—"यरोऽनु" इति सूत्रे । सवर्णंति । "अनुस्वारस्य ययि" इत्युत्तरादेवेन्द्रेत्यादि । तत्फलं चतुर्मुखादिव्यावृत्तिः । सप्तम्यन्तपाठस्तु भाष्ये दूषित एव, तदाह—अन्यथेति । वृद्धोतादावित्यर्थः । स्त्रीति पूर्वांश्वयि । प्रतीयते इति । देवमाप्तोऽप्येवम् । एवञ्च "सहस्य स." इति स । सज्ञा चैव सम्प्लित्य भोजनस्य । मूलं तु दृष्ट्यनुसारेणैति भावः । इदञ्चानुकरणम् । अतोऽयं कथमस्य प्रयोग इति न शङ्क्यम् । छान्दस इति । अत्र एव "बहुल

सरला ।

कारमते तन्मते "यरोऽनुनासिके" इति सूत्रे सवर्णग्रहणाभावात् सवर्णग्रहणापकर्षस्य च भाष्यकृतेवोक्तत्वादिति चेत् । सत्रवारमते तादृशहरित्युपपत्त्या लुनातिशब्दे परे हरित् लुनाति इत्यत्र "श्लो" इति प्राप्तसवर्णस्य निषेधाय सवर्णग्रहणस्य फलसम्भवादिति ।

असाध्येवेतीति । अमरप्रयोगस्तु छान्दसप्रयोगानुकरणमिति न तद्विरोधः । वस्तुतस्तु 'सध हि सा. याम्' इत्यस्मात् किन्नि 'सग्धि.' इति लोकेऽपि प्रयोगसिद्धिरिति 'धिच' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भाष्यनामनेकार्थत्वात्प्राप्तसङ्गतिरिति बोध्यम् ।

भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथा-
ऽपि प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे ह्यपत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्ये-
ति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तप्रहणम् । वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्योत्स-

शब्दरत्नम् ।

विशेषणेन । पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन । एकत्वसंख्येति । अभेदे-
भैरवौ ।

प्राप्तविशेषणेनेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यस्य द्विवचनान्तेनापि समासे
एकत्वमेव भासत इत्यर्थः, उत एकवचनान्तेनैव समासः, सङ्ख्या तु सैव भासत इति; अथवा
हुम्फडादिभ्य इवात्सर्गिजैश्चनान्तेन साधुत्वार्थमुत्पन्नैकवचनान्तेनैव समास इत्यर्थ इति ?
नाथः, “द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने” इति सूत्रेण द्वित्वविवक्षायामेव द्विवचनस्य विधानेन तस्य-
विवक्षाऽपि । तस्य ॥ न भानमिति न सम्भवति, वदतो व्याघातात्, गौणी मुख्या बोधरा
सङ्ख्या पूर्वसंख्यदाम्बाधत इति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत एवेक एवाकार इति पक्षे घटि-
क इत्यत्र द्व्यङ्गलक्षणघटस्य स्यादिति शङ्कायासावृत्तिः कृता द्वयज्यपदेशादिति भाष्यकृतोक्तम् ।
न द्वितीयः, “ईदृदेव” इति सूत्रभाष्ये कुमार्योरगारमिति विग्रह कुमार्यंगारमिति समासप्र-
दर्शनविरोधापत्तेः । अत एव न तृतीयः, उदक्षरत्वापत्तेश्च, इत्यत आह—अभेदेकत्वैति । अभेद-
लक्षणा एकत्वसंख्येति तदर्थः । अभेदो-भेदाभावः । उपसर्जनपदार्थतावच्छेदकप्रमाणवच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावः । एतेन यत्र भेदभानन्तप्रापेक्षानुद्धिसत्त्वेन तत्समानाधिकरणद्वित्वादि-
भानम्, वृत्तौ तु तस्याभानेन द्वित्वादेर्न भानम्, एकत्वमपि प्रसिद्धं न भासते, समुदायस्यै-
कार्थ्यभावविवक्षया साधुत्वस्य समासविधायकशास्त्र्योधनेन तत्रोपसर्जनपदार्थतावच्छेदकरूपे-

भावप्रकाशः ।

छन्दसि” इति मूढे उक्तम् । अन्यथा त्वन्त्रधातुना सिद्धया तत्कथनासङ्गतिः । उपधादिलोपार्थं तस्या-
वश्यकत्वमिति तत्त्वम् । वर्णपदेनान्मार्थं तस्यावश्यकत्वमिति ध्वनितम् । नन्वनमप्राप्त्याश्चतन्त्रवातोदेव
बाहुल्कात् क्तिनि पृषोदरादिस्वातलोपे लोकेऽपि साधुरिति चेन्न, तस्यै “सन्धिः” इत्यस्यासिद्धिमाद्युक्त-
नैतत् तस्ते रूपं किन्तु सधेरिति समाधाय छान्दसो वर्णलोपे वैत्यन्वसमाध्युक्तिपरमाभ्यप्राप्त्येन लोकेऽ-
नभिधानप्रतीतिः । तदाह—ह्यष्टमिति । अत एवाह—लोकेतिवति ।

प्राप्तेति । प्राप्तस्य विशेषणेनेत्यर्थः । नन्वेकत्वसङ्ख्येत्यादेर्द्विवचनायन्तेनापि समासे प्राय एकव-
सङ्ख्यैव भासत इत्यर्थः उत एकवचनान्तेनैव समासात् सैव प्राप्नो भासते इत्यर्थः उताभ्ययादिबन्तोत्स-
गिकैकवचनान्तेनैव समासेन सङ्ख्यायानवगम इत्यर्थः ? नान्त्यः, उदक्षरत्वात् द्वित्वादिकमिति वाक्यशेष-
विरोधापत्तेश्च । न मध्यमः, “कुमार्योरगारम्” इत्यादि ईदृदेवसूत्रस्य भाष्यविरोधापत्तः । तथा सति क्वचिदे-
कत्वसङ्ख्या न भासते इत्यर्थैव फलिततयाऽप्ये वक्तव्यत्वेनोत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । नाथः, दिवादी
द्विवचनादि तत्र चैकत्वस्य भानमित्ययन्तविद्वत्त्वात्, गौणीमुख्या वेति सिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । अत
एवेका गामिति भाष्यं सङ्गच्छते । अत आह—अभेदेकत्वसङ्ख्येति ।

यत्तु कैयटादयः—वृत्तावभेदेकत्वसङ्ख्योपसर्जनेषु भासते विशेषमाने साधुत्वमाहकासत्त्वे इति प्राञ्चः ।
तस्यायमर्थः—अभेदेनाविभागेन सङ्ख्यावसामान्येनेति यावत् यत्र त्वसङ्ख्या तदादि सङ्ख्या एकत्वपदं सर्व-
सङ्ख्योपलक्षकं वा सर्वसङ्ख्याविशेषाणां संसर्गरूपेण सामान्यसङ्ख्यारूपेण मानमिति यावत् । सत्त्वभूतत्वात् स-
ङ्ख्यायोगावश्यत्वेन ह्यर्थाभाववत्त्वात् कारणीभूतव्यगुपस्याप्युपपन्नज्ञानाभावाद्विशेषसङ्ख्यामानाभावेन च

सरला ।

अभेदेकत्वसंख्येति । संख्याविशेषाणाप्यविभागेन सत्त्वमित्यर्थः । ठुज्जं वाक्यशरीरे—

यथोपरिस्ताः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः ।

अविभाजनं वर्तन्ते तां सङ्ख्यां शरीरी विदुः ॥ इति ॥

गिरी द्वित्वादिं तु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम् ॥

“यण-”इति वाचनिकम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च द्वेधा—“म-

शब्दरत्नम् ।

यत्वसंख्येति तदर्थः । संख्यासामान्याभाव इति यावत् । विग्रहे एकवचनं च औत्सर्गिकं स्वयन्तत्त्वसम्पत्तिमात्रफलकमिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भाष्ये स्थितमिति । संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्ये इत्यर्थः । एव च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति भैरवी ।

णापसर्जनपदार्थस्य भानम् । राजपुरुषादिशब्देभ्यो राजसम्बन्धी पुरुष इत्याद्याकारक एव बोधो भवति । तत्र सात्त्विकप्रादुर्भावस्तत्त्वे तेन रूपेणैकानैकव्यक्तिभानम् । ‘तावकीन,’ ‘यौष्माकीण,’ इत्यादौ यथा । यत्र न तत्सत्ता तत्र सादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारताक एव बोधः । अत एवोक्तं संख्यासामान्याभाव इति । अयमोपसर्जनपदार्थं यत्र संख्याविशेषबोधकशब्दाभावस्तत्रैव, यत्र तत्सत्ता तत्र भवत्येव, ‘द्विपुत्र’ इत्यादिषु यथा । समर्थसूत्र इत्यस्य प्राक्प्रधानाभावे स्थितमित्यत्रापि भाष्यं समर्थसूत्रस्थमेव विवक्षितमिति भ्रमः स्यादत आह—संयोगेति । यद्वृत्तौ हि इत्यादिना भाष्ये स्थितमित्यन्तेनाभिहितं, कृत्तु सम्यगेव । यत्तु यद्यपि इत्यादिना लाभाभ्यस्तत्प्रवृत्तिमित्यन्तेन प्रत्येकं संयोगसंज्ञासूत्रस्य भाष्यसत्त्वादेन बोधितमन्तप्रवृत्तस्य प्रयोजनं, तत्तु तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तितया समञ्जसत्वेत्याह—एवमेति । अन्तर्पदस्योक्तफलकत्वस्योक्तभाष्या-

भावप्रकाशः ।

तथैव भानम्, मधुनिसर्वरसोनां रसत्वेन भानवत् । यदा परित्यक्तविशेषतत्त्वस्यासामान्यमभेदैकवत्त्वस्या । अत्र पक्षे सङ्ख्यात्वेन सामान्य भासते, नतु विशेषा इति पूर्वोक्तो विशेषः । सङ्ख्यावद्वा राजसम्बन्धीति पक्षद्वये बोधः । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा, विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकान्वयमाहित्याहः । तन्न, तथा बोधाननुभवात्, द्वयस्य सङ्ख्याव्यभिचारेण तदज्ञानसम्भवात्, विशेषजिज्ञासायाः स्वार्थिकत्वाभावेन स्वासन्नकल्पितत्वाच्च । अत्र एव भाष्येऽभेदैकवत्त्वसङ्ख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । तेन रूपेण सङ्ख्यामानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च । अत आह—सङ्ख्येति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभावनमित्यर्थः । एतेन वृत्तौ सङ्ख्याविशेषो न भवतीत्यस्यैव समर्थसूत्रभाष्ये बध्योक्तमव्युत्पन्नोदचोक्त्या तद्विरोध इत्युक्तम् । तथाच विशेषाग्रनवगतिरभेदैकवत्त्वस्यापदेनोच्यते । भेदसङ्घटितद्विषादेरैकवत्त्वस्य सामान्यस्य चाभावनमिति तदर्थः । राजसम्बन्धी पुरुष इत्येव बोधः, राजत्वेन च राजा एकोऽनेको वा । इदं बोधसर्जनार्थं सङ्ख्याबोधकशब्दाभावे । तत्सत्त्वे च भवत्येव । तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । परं ‘भासजज्ञा,’ ‘सुभापुत्र,’ इत्यादौ शब्दशक्तिस्वाभावेन मात्रत्वादिना वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधः । अत एव द्विषादिभूमिषु मूलतत्त्वपरित्यक्तत्वं विस्तरः । तदाह—विग्रह इत्यादि । समर्थसूत्रभाष्ये यथाह्युक्तानुपूर्व्ययोरभावेपुनरुक्तदर्थस्य तत्र सत्त्वात्तत्रैवान्वयप्रवृत्तत्वात्—संयोगेति । इदमेव ध्वनयितुं समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति प्रागुक्तिः । अन्यदेषादसिद्धमात्रं । तथाच हि यतः वृत्तावस्थादि लभ्यमित्यन्तमग्नः प्रत्येकमिष्यादि ग्रहणमित्यन्तमिति भाष्ये स्थितमिति योजनया तदर्थं सत्त्वादोऽर्थं न च वृत्तौ हीत्याद्येति तदोध्यम् । पर तस्य भाष्यस्यैकदेशयुक्तितेनासाधकत्वादियुक्तम् । तत् ध्वनयन् तत्कल्पितं मूलकद्विषमाह—एवं चेति । अन्तर्पदस्योक्तफलकत्वस्य तादृशमाप्याकृतत्वे वेत्यर्थः । वस्तुन्यर्थसत्ताविरोधाद् दुदोष्यं च इति कैयटादयः । तन्न, तथा सति ‘वट-फो संयुज्येन यत्र’ इत्यादी संयोगानुयोगिनः प्रतिबोध्यन्त्यस्यैव प्रतीत्युत्पन्नतया पदवाक्यरूपसमूहस्य संज्ञापत्तेः । तस्मान्महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधेन । अत्र एव गर्गदण्डन्यायेन सहप्रवृत्तिं प्रयास्यार्थं भाष्ये । न तु तथा तद्वैतध्वनयन्याह—स्यानन्तरा इतीति । बहुव्रीहिना तस्य बहुवचनान्तस्यानेक-

सरलम् ।

संख्यासामान्याभाव इति । सामान्यरूपेण सामान्यस्य विशेषाणां चाभावनमिति तदर्थः । कि-

शब्दरत्नम् ।

सुत्राक्षरस्यारस्यविरोधेन फलाभावेन चासङ्गतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिततयाऽग्रत्यन्तप्र-
हणं व्यर्थमेव, न तु फलान्तरेऽभिनिवेशः कार्य इति भावः । यत्तु संयोगेति लुप्तपष्ठोरुम्, तच्च
पदस्येति चान्तविशेषणम्, संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमिति, तन्न, ताद-
भैरवी ।

रुदत्ये च । सुत्राक्षरेति । न विद्यतेऽन्तरं येनान्तोऽनन्तराः इत्यर्थेन समुदायस्य प्रतीतिः । ध्वनि-
तत्वेनेति । समुदायसंयोगसंज्ञासिद्धये सहप्रणं कतेष्वयमिति प्रथममभिधाय गगदण्डन्यायेन समु-
दायस्य तस्मिन् सहाग्रहणप्रकार्यमित्येवोक्ततत्वेकस्य संयोगसंज्ञायाः किञ्चिदसाधारणम्प्रयो-
जनमभिहितं, तेन ध्वनितमित्यर्थः । 'फलान्तरे' इति । अन्तग्रहणस्येत्यादिः । अतोति । "अस्ति
सिचः" इति सूत्रे सिच्छद्वास्तप्राक्सकारस्य प्रवलेयेऽपि तस्य सकारस्य संयोगान्तलापेन
निवृत्तिरित्येतत्फलस्याभिनिवेशः । अग्रान्तपदोपादानेनैकमप्राप्तं द्विवचनान्तेन समासला-
भरूपं यद्यपि सम्भाव्यते तथापि प्रत्येकस्य संयोगसंज्ञापक्षस्यैवावसत्त्वेन तन्नास्ति । "अस्तिसिचो-
ऽयुक्तः" इत्यत्र 'विद्यमानास्तिसिच' इत्यर्थस्य लाभस्तु 'सिच्च अस् च' इति द्वन्द्वघटिना-
स्तिपदाद्ययमन्तकर्मधारयेन सिद्धः । तथाच तदपि फलं नास्तीति भावः ।

प्रक्रियाप्रकाशोक्तिं खण्डयितुं वामनुवदति—यत्त्विति । अस्यार्थस्य फलान्तु सरूपसंज्ञा-
सुत्रमाष्ये पृथग्विभक्तिरराणामेकत्रेय इति पक्षे 'वृक्षसू' इति प्राप्नोतीत्यभिधाय संयोगा-
न्तलोपात्तिरिति भाष्यकारोक्तिसङ्गमनम् । तादृशस्येति । पूर्वोक्तार्थाकरणे यादृशलक्ष्यन्न
भावप्रकाशः ।

हल्विशेषणत्वं प्रतीयते । प्रत्येकसंज्ञावादिना तुल्यश्रवणं तस्य भाष्यम् । तच्च न, तस्य सम्भवति तत्त्व-
स्याभ्यास्यत्वादिति भावः । एतेन सिद्धान्ते इवात्राभ्यन्तरा इत्यस्य हेतुत्वेन तदविरोध इति मन्दोक्तम्
पास्तम् । नन्वेवं गगदण्डन्यायाश्रयणस्य भाष्ये निर्दिष्टत्वापत्तिः, अपि तुल्यश्रवणमेवेष्टम् । किञ्च
विशेषणत्वमेवास्तु अनेकेषां तत्त्वस्य प्रत्येकशब्दे तत्त्वज्ञोक्तारादिशेषणकृतं व्यवहितलक्ष्यावृत्तिः ।
अत्र आह—फलाभावेन चेति । तत्रैव—संयोगसंज्ञायाश्च यत् । ध्वनिततयेति । सङ्ग्रहणमात्रे
प्रत्येकापत्ती निर्यादादिरवादिदोषमात्राभावरूपमेवेत्यर्थः । यदि तत्त्वस्य फलं स्यात्तदा तदयु-
क्तं स्यात्, तस्मात्तदभाव इवेति भावः । यद्यन्तपदस्य फलान्तरं स्यात्तर्हि तस्मात्तन्मन्त्रोक्तार्थोक्तिरयुक्ता
स्यात्तस्य, तदाह—अन्तेति । एवम्यावर्त्यमाह—नरिवति । फलान्तर इति । अन्तग्रहणस्येति शेषः ।
तस्य यत् फलान्तरं तदपि यत्कोऽभिनिवेश आग्रह इत्यर्थः । एतेनोक्तमाप्यं संयोगपदं लुप्तपष्ठोद्विवचना-
न्तमित्यर्थमाश्रयम्, तत्पूर्वः सूत्राक्षरेऽपि इदमेवेष्टम् । कलन्तु "अस्तिसिचः" इत्यत्र सकारनिवृत्तिः ।
मूलोक्तं तु न युक्तम् । मुख्यान्तरसंयोगमवधानावादिनि मान्यशब्दानुपाधिकमन्दोक्तिरपास्ता । नैवमित्यादि-
शब्दानां विग्रहस्य परिनिष्ठितरूपप्रदर्शनस्य चासङ्गत्यापत्तेः । यद्योत्तरं सुनीनां प्रामाण्यानाफलान्तरतया-
ऽगत्या एकरस्यान्तरस्य गोनराभागीकारात् । "अस्तिसिचः" इति द्विसकारको निर्देश इति भाष्यविरो-
धापत्तेः । अतएव तद्व्याख्यास्याश्रयवत्त्वाच्च ओपदेत्तत्रातिप्रसक्त्या तद्व्याप्यविरोधापत्तश्चेति दिक् ।
प्रक्रियाप्रकाशोक्त्या खण्डयितुं फलान्तरसम्भावनां च बोधयन्नुवदति—यत्त्विति । संयोगसंज्ञाया-
रयमाप्यं श्वेकैरयुक्तिः सरूपसंज्ञाभाष्यविरोधादिति उद्भावः । सदिति । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।
तादृशेति । सिद्धान्तासिद्धेर्तदर्थान्तरस्याभावादित्यर्थः । यद्यपि सरूपशब्दे 'युक्तं सर्वेभ्यो विभक्ता-

सरला

स्तरस्तु भूषणसारसरलायां दृश्यः । विरोधेनेति । । स्वावधिच्छेत्तरत्वाभावाभावाधिकार्य—स्वावधिच्छेत्त-
त्वाभावाभावाधिकार्यमेवदुमवसम्भवेन यत्किञ्चित्पदार्थविशिष्टत्वाभावात्तत्त्वरूपवदितत्वरस्य दिनिष्ठत्वेन
'संयोगवदियोगोऽपि विशेषावगतिरेव' इति न्यायेन 'अवस्था व्यनियतान्' इत्येव व्यनियतमित्रो द्वाव
गृह्ये इति द्वयोरेव संयोगसंज्ञा, न प्रत्येकमिति विरोधेनेत्यर्थः ।

लो झलि" (पा० सू० ८।२।२६) इत्यतो झल्प्रहणमपकृत्य झल एव लोपो विधीय-
ते इति, अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च पाप्मो अ-

शब्दरत्नम् ।

शलक्ष्याभावात् । अत एव "ध्वसोः" (पा० सू० ६।४।११९) इति सूत्रे "द्विश-
कारको निदेशः" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्वीत्या संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वया-
भावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

अपकृत्येति । तच्च पठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेन पूर्ववाक्यस्य
क्वचिदक्षस्यपि प्रवृत्तिः । उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन "च नातिप्र-
मैरवी ।

सिध्यति तादृशलक्ष्यस्य सम्प्रतिपन्नस्याभावादित्यर्थः । सरूपसूत्रस्थं तद्भाष्यन्तु तादृशार्थ-
करणेनैककारस्य निवृत्तापि "वृक्षस्" इत्यस्य प्राप्त्यैकदेश्युक्तिरेवेति तादृशार्थकरणं व-
र्धयेत् । अत एव कैपटेन तादृशार्थस्य लक्ष्यासाधकतया यस्तुत संयोगान्तस्य लोपात् ह्रस्व-
यादिलोपादिति व्याख्या कृता । अत एव—तादृशार्थाभावादेव । भाष्ये उक्तमिति । यदि ता-
दृशोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा लुप्तनिर्दिष्टः शकार इति वेदेदिति भावः ॥

अश्वयेति । मुनिसम्मत एवायमश्वकथः । यथा—पूर्वसूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकपदोपा-
दानेऽपि लक्ष्यानुरोधेनोत्तर सम्बन्धो भवति तथा पूर्वसूत्रकरणकाले विषयान्तरसंसकमन-
सा प्रयोजनात्मरणेनाकृतस्य शब्दस्योत्सूत्रकरणकाले स्मृतप्रयोजनकस्य पूर्वत्र सम्बन्धोऽ-
पि । स च क्वचिद्योगविभागेन भाष्यकृता प्रदर्श्यते क्वचित्त्वन्यथा । यथा—"रायो हलि"
इत्यत्र "हलीत्युभयोः शेषः" इत्युक्तम् । अत्र तु "संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः, न वा,
शल्लो लोपात्, बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इति यार्तिककृतोक्तम् । पठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तस्य
सस्य सत्त्वात् । वाक्यभेदेनेति । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येकं वाक्यम् । एतदर्थं प्रसिद्ध एव ।
'शल्लः' इति द्वितीयम् । तत्र संयोगान्तस्य लोप इत्यनुवर्तते संयोगान्तस्य शल्लो लोप इत्यर्थः ।
एवञ्च पूर्ववाक्येनेव सिद्धायस्य वैयर्थ्यमतः पूर्ववाक्यस्य क्वाचित्कत्वापत्तमेव ज्ञेयम् । पूर्व-
वाक्यस्य झलि प्रवृत्तिल्लोकाशयेन "हं प्रथमयोरम्" इति सूत्रे मकारान्तरप्रश्लेषेऽपि तस्य
निवृत्तिसिद्धिः । नातिप्रमत्त इति । 'सुधुपास्य' इत्यादौ मकारादिनिवृत्त्यापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्गो
भावप्रकाशः ।

वेकदेश्य' इति पक्षेनयमोर्निवृत्तौ 'वृक्षस् स्' इति प्रसज्येतेत्यांशश्च संयोगान्तलोपेन सिद्धमिति-
भाष्ये स्पष्टं लक्ष्यमुक्तम् । कैपटस्तु चिन्त्य एव । १५२ वेदं प्रकाशे, तथाथैकदेश्युक्तिरेव तेषामलक्ष्यार-
मिति तत्रैव स्पष्टमिति भावः । अत एवेति । अन्तश्चरस्योक्तार्थत्वादेवेत्यर्थः । उक्तमिति । अ-
थोत्तनिर्दिष्टः शकार इति वेदेदिति भावः ।

अपठ्येतीति । अर्थः च स्यसम्प्रयोगेऽपि, "संयोगान्त" इत्युक्तिकालेऽस्मृत्वा पूर्वत्र पठितेनोत्तर-
त्रोत्तरावपठ्य पठितेन पूर्वत्राप्युत्तर इति सूचनाय वाक्यभेदशेषनाय च पूर्वत्राकारेण तत्रैव करणे
नारोपात् । अत्र एव गौरवस्याशेषत्वात् । अत एव "हलि हलि" इति नाश्रयि । तथा सति सप्तम्यन्तेन
पदवादे पूर्वत्रानन्वयापत्तेरिति भावः, तदाह—तथेति । पठ्येति । उत्तरत्र पञ्चम्यन्तवादिति भावः ।
अविदित्वावयवस्य शशीत्यस्य समुदायः । क्वाचित्कत्वे माननाह—उच्येति । नातीति । यणीति
सरलम् ।

आश्रयपि प्रवृत्तिरिति । संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तं बह्वर्धं तदन्वयस्य लोपो भवतीत्यर्थकमेक-
कारपम्, तत्र "शल्लो शलि" इति सूत्राग्राह्यमनमपकृत्य पठ्यन्तदा विपरिणम्य च शल्लो वः संयो-
गान्तस्य वारं तदन्वयस्य लोपो भवतीत्यर्थकमेक-कारपम् । तत्र प्रथमवाक्येनैव सर्वत्र लोपसिद्धा दिगी-
पत्तयश्चात्मत्वेन पूर्वस्यानिरासम् । तथा चेत्तत्त्वे शत्रुतिरिक्तस्य तदन्वयस्य लोपस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र-

इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयम्, तृतीयं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः। यत्त्वाहुः—
वार्तिककृतो वचनं, प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति। तन्निर्मूलम्, मतभेदे
प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः—काव्यं, कलत्रं, शाल्वं चाचक्षणाः काव्, कलत्, शा-

शब्दरत्नम्।

वस्तुतः "ओमाढोश्च" (पा०सू०५।१।९५) इत्याह्मण्णादनित्यमिदम्। तद्वि शिव आ
इहोति स्थिते परमपि सर्ववर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्पेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबा-
धनार्थम्। अस्या उदाहरणं ॥ अक्षक्षूरिति। अन्यथा अन्तरङ्गे यग्यूठसिद्धः स्यात्।
मतभेद इति। न वेति वाशब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भा-
ष्यकृत् "सत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्" इत्यादिशब्दैरेव प्रत्याख्ये इति सर्वं वार्तिककृत
एवेति भावः। काचित्स्यादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्त-
मेव।

अनित्यस्ये ज्ञापकत्वेत्याशयेनाह—वस्तुत इति। परमपि—सर्ववर्णस्येन लक्ष्यगतपरत्वानाश्रयणे-
नाधुना लौकिकमपि ध्वनितम्। इद्विवाधनार्थमिति। अत्र नाज्ञानन्तर्यपरिभाषाया यन्त्रान्त-
रङ्गे शाब्देऽज्ञानन्तर्याश्रयणन्तत्र यहिद्वयस्य प्रसृत्यसिर्नेति पक्षेऽपि प्रवृत्तिः प्राप्ता। वस्तुतोऽयमे-
वार्थः—“असिद्धम्यहिरण्मन्तरङ्गे” इत्युक्त्वा “नाज्ञानन्तर्ये” इति पक्ष्यामि। इत्युक्त्वा
पूर्वपरिभाषास्यस्यान्तरङ्ग इत्यस्य तत्रानुवृत्तिसूचनात्। यदि नाज्ञानन्तर्यपरिभाषा नित्या
स्यात्तदाऽगत्याऽन्तरङ्गस्य गुणस्याप्रवृत्तिसम्पादने कृते परत्वात्सर्ववर्णदीर्घे गुणेन लक्ष्यस्य सिद्धा-
याह्मण्णस्यैवार्थं स्पष्टमेवेति। अस्याः—नाज्ञानन्तर्यपरिभाषायाः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा
नाज्ञानन्तर्यपरिभाषा नास्तीति न सङ्कोचमिति ध्वनितम्। परोपपादितो मतभेदोऽश्वत्था-
रस्यविरुद्ध इत्येतदुपपादयति—नवेनीयादिना। सर्वमिति। आरम्भप्रत्याख्यानरूपम्।

भावप्रकाशः।

तपरस्य विप्रतिषेधवृत्तेऽग्रहणमित्यस्य “अथः पर” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनिततया सर्वानियामकत्वेन
शालीयाशालीययोराद्यस्य प्राक्त्वेन च पाठकृतपरत्वेन गुणे निर्देशोपपत्तिरत आह—वस्तुत इति।
परिभाषान्तरं ॥ नास्त्येव। एवञ्च तथा कोस्तुभादिग्रन्थादिभ्यस्तथा एवेति भावः। इदम्। नाज्ञानन्तर्य-
इतिवचनम्। तद्वीति। आह्मण्णस्यैवार्थः। अन्तरङ्गत्वादिति। क्रियायाः साध्यतया प्रतीत्या सर्व-
प्राक् सापनाकाङ्क्षादीनामर्थेन तद्वोपक्रमययोत्पत्त्यन्तरप्राक् स्वार्थयोत्पत्त्येन साकाङ्क्षतया धातोरप-
सर्गयोगे ततः शिवशब्दस्य समुदायेन योवात् गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति “सम्प्रसारणाच्च” इति सूत्रमाधे-
यस्या धातूपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपरिभननिमित्तकार्येनैवाह्मण्णस्यैवार्थः। एतेन पञ्चमान्तरङ्गत्वस्यामा-
येनेदं चिन्तयितव्यमस्त्वम्। “नवनेके” इतिन्यायेनारस्य अह-कार्यापत्तिर्ज्ञापसापनाऽप्यविरुद्धा। अग-
द्योत्तदानर्थनयमेव। एवञ्च जातविरुद्धाविवर्तनं तस्याः कलमिति युगपत् प्राप्नोति निरुधायिवर्तनम्, तद-
ध्वनयन्नाह—अस्या इति। “नाज्ञानन्तर्ये” इत्यस्या इत्यर्थः। एवञ्चोक्तज्ञापकेन सर्वथा तदभावसङ्ख्या
न कार्येति भावः। यदि उक्तज्ञानकेनाह्मण्णपरिभाषाया अनित्यत्वमेव साध्यते तदैवा निरुद्धेति स्पष्ट-
मन्यत्र। याशब्देति। एकोक्ये एव विरुद्धाहोकारादिति भावः। प्रकार इति। अन्यथा गुणेऽज्ञानक-
रणावसिरपीति भावः। उक्तार्थमेव दृढयति—भाष्येति। आदिना यथावदुच्यत इत्यादिसङ्ख्याः।

सख्यः।

चेति। “असिद्धं विरहमन्तरङ्गे” इति परिभाषाया एव अन्तरङ्गे पक्षे ज्ञातं समानकालमात्रं च विरहजग-
सिद्धमित्यन्तरीरिण सकृद्विद्धौ एवपरिभाषाविरुद्धा समानकालमात्रान्तरङ्गत्वरूपेण परिभाषाया
रवीर्णत्वा। एवं च “नाज्ञानन्तर्ये” इति निषिद्धेति तदन्तरित्वेनैव “अज्ञानः” इति निर्देशः सम्भवतीति उ-
क्तार्थमेव पदसंस्कारपक्षे ॥ न निदशासङ्गविरुद्धत्वेनाह—वस्तुत इति। अन्तरङ्गे यगीति। एवञ्च-

लः अदभ्रयतेरध्व इति, तदपि न, पक्षत्रयेऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात् । आ-
द्यपक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यहोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य
सुवचत्वात् । अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे शुक्ल्यतेः क्वपि शुक्ल इत्युदाहृतम् ।
चान्तयोः क्वपि ऊठो दुर्वारत्वात् । न च स्थानिवत्त्वम्, क्वौ विधिं प्रति तन्निषे-

शब्दरत्नम् ।

रहमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः, किं तु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव । किं च प्रातिपदिकाद्
णिजुत्पत्तौरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतलघ्विनिमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यस्येता-
ह—चान्तयोरिति । काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योः" (पा० सू० ६।१।

भैरवी ।

वक्ष्यमाणरूपप्रसङ्गमनायाह—संयोगान्तेति । न भाष्यसम्मत इति । अत एव "प्रकृत्यैकाच्"
इति सूत्रस्य प्रयोजनलक्षणनावसरे 'स्रजिष्ठः' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादिषुनि दृते "विन्मतोलुङ्क्"
इति विनो लुकि प्राप्तस्य ढिलोपस्य बाधनायै "प्रकृत्यैकाच्" इत्यस्यारम्भ इति बाध्यम्,
जातिपक्षाश्रयणेन ढिलोपस्वाद्यच्छिन्नस्य लोपो विन्मतोलुङ्गिपक्षेऽप्यस्य प्राप्त इति विन्मतो-
लुङ्गपवाद इति तद्विषये ढिलोपस्याप्रवृत्तिरिति भाष्यकृता प्रतिपादितम् । यदि पूर्वस्थानिरु-
स्थान्तरङ्गत्वमपि भाष्यकारसम्मतं स्यात्तदोत्तरकालप्राप्तिलोपापेक्षया विनोलुको बहिरङ्ग-
स्येनासिद्धतया 'स्रजिष्ठः' इत्यस्य सिद्धौ जातिपक्षाश्रयणप्रयासस्य नैकफलप्राप्तिरिति । परो-
क्षमभ्युपेत्याह—किञ्चेति । बहिरङ्ग इति । एवञ्च यदुक्तं मूलेऽहोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य इति,
सद्व्युत्क्रममिति भावः । चान्तयोरिति द्विवचनस्य सङ्गमनायाह—काव्ये इति । इति कृत् इति ।

भावप्रकाशः ।

इतिहेतोः । सर्वम् । भारगमप्रत्याख्यानरूपम् । वक्ष्यमाणरूपप्रसङ्गत्वात् प्राचामाश्रयमाह—संयोगान्ते-
ति । तस्यैव सर्वसम्मतवादिति भावः । न भाष्येति । 'स्रजिष्ठः' इत्यादौ विन्लुङ्गिहोपापवादत्वेन
भवत्वा ततः प्राप्तिलोपस्य जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य "प्रकृत्यैकाच्" इति सूत्रप्रयोजनलक्षणनावसरे
भाष्यकृतौरीकृतस्य वैफल्यपत्तेः । अन्यथा विन्लुङ्गे बहिरङ्गासिद्धतयाऽनावाप्तत्वद्वारागममववाद । ईदृ-
शीत्या तत्त्वस्य भाष्ये क्वाभ्यनाराश्रयणाच्च । तत्राह शब्दस्य निमित्तपक्षवाच्येति दिक् । अभ्युपेत्याभ्याह—
किञ्चेति । एवः प्रातिपदिकादित्वमेव ध्यानः । तेन सुवन्तव्यावृत्तिः । सम्मततयेति । प्रतिपादितं वैतत्
"न पदान्त" सूत्रे । अपिरहोपादिसमुच्चयकः । बहिरङ्ग इति । तथा च तद्वृत्त्या तयोस्तिस्रस्येना-
न्यपक्षे स दुर्लभ इति पक्षत्रयेऽरीत्यादिस्वाहोमिवन्या मूलोक्तिरुक्तेति भावः । एतेनैव सति व्याख्येयमूल-
ग्रन्थविरोध इति न-दोक्तमपास्तम्, तद्वैतुं यण्डयितुमेव प्रवृत्तत्वात् । पक्षत्रयेऽरीत्यापुदाहृतमित्यन्तर्ग्रन्थ-
वैतत्याख्येयतामावाच । चान्तयोरित्यादि दौषान्तरदातुमूलकृतेऽपि तथेतराच्च । अत एवेत्यस्येतिरित्युक्तम् ।
ननु लोपे चान्तरवरस्य शाब्दे बाधः, तदभावे तु बाधे इति चान्तयोरित्युक्तमन भाह—काव्य इत्यादि ।

सरला

नन्तर्बनिमित्त इति तत्रकर्तव्येऽसिद्धत्वनिषेधेनाश्रयणविरस्य सिद्धिरिति तत्रम् । संयोगान्तलोपादितो-
ति । 'याव' 'कञ्' 'शाल्' 'मध्व' इत्यत्र संयोगान्तलोपेन न चऽप्यसिद्धेरेषां संयोगान्तलोपोदाहरणत्वं
माहुरित्यशङ्क्यः । न भाष्यसम्मत इति । "प्रकृत्यैकाच्" इत्यत्रस्यभाष्यविरह इत्यर्थः । तत्र सूत्रे
भाष्ये तस्यत्रप्रयोजनलक्षणनाव 'स्रजिष्ठः' इत्यत्र स्रग्विन्शब्दादौषुनि ढिलोपविन्लुङ्गेः प्राप्तावपवाद-
त्वादितो लुकि ततः पुनर्ढिलोपस्य प्राप्तस्य षोडशानित्यादौ सावकाशतया निरवकाशेन लुता जातिपक्ष-
माश्रय तदन्त्यायेन बाध इत्युक्तम् । साम्प्रतिकी भाविनी च ढिलोपप्राप्तिरिति जातिपक्षाश्रयणेनानपेक्षित-
विषयभेदमाश्रय बाध्यत्वम् । तथाच पूर्वपूर्वस्थानिरुस्थान्तरङ्गत्वे विनो लुङ्कः परस्यानिकत्वेन बहिरङ्ग-
तथाऽसिद्धावापुनर्ढिलोपस्य प्राप्यमादेनैव तत्पिद्धौ जातिपक्षाश्रयणं न्या स्यादिति तदभा-
वमाभावेन पूर्वपूर्वनिमित्तपक्षमन्तरङ्गत्वं परपनिमित्तपक्षं बहिरङ्गत्वमिति स्वीकारनीयमिति भावः ।

धात् ; विचि "लोपो व्योः—"(पा०सू०६।१।६६) इति लोपस्य प्रसङ्गाच्च । गिरि-
वेश्मयतेस्तु किञ्चि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेष्टित्युचितम् । 'प्रत्याख्या-
नपक्षे तु मान्तमेवेति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

६६) इति कृते वान्तत्वमिति ऊर्ध्वं दुर्वारोऽन्त्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वोर्ध्वं
दुर्वार इत्यर्थः । विच्योति । काव्यशब्दे इति शेषः । यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् । एवं
च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपादाहरणत्वमयुक्तमिति भावः । शास्त्रे तु अलोपादेः स्थानि-
वत्त्वाच्च सत्प्रसक्तिरिति बोध्यम् । मान्तमेवेति । अस्य प्राप्नोतीति शेषः । तस्मात्तत्प-
क्षेऽपि वाक्यभेदेन व्याख्याय गिरिवेष्टित्येव । अन्यथा ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेद-
स्यादिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतया ऽऽरम्भ
भैरवी ।

संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यादिः । अन्ये-शास्त्रे । दुर्वार इति । एवञ्च त्वदुक्तरूपासिद्धि-
रिति शेषः । ननु शास्त्रेऽलोपस्य विष्पक्षे स्थानिवत्त्वेन न यलोपस्य प्राप्तित आह—काव्यशब्द
इति । नन्वेवं मनुक्तं 'काव्य' इतिरूपं दुर्वारमेवेत्यत आह—एवञ्चेति । ननु मूलोक्तं 'गिरिवेष्ट' इ-
त्युचितम्, प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति, तदनुचितम् ; आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्य
व्याप्यदर्शनादत आह—अस्येति । तत्पक्ष इति । अल्लघ्वहणापकर्षश्च इत्यर्थः । अन्यथा—शेषपूरणेन
व्याख्यानभावे । दिगर्थः—विक्षब्धोच्चारणेन सूचितार्थः । संयोगादिलोपावयपक्षपक्षेति ।
भावप्रकाशः ।

कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । अन्त्य इति । शास्त्रे इत्यर्थः । वान्तत्वमित्यस्यानु-
पपन्नः । यलोपमिति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्प्रसङ्गनिमित्तकलोपमित्यर्थः । दुर्वार इति । तथाच
तेन त्वदुक्तरूपासिद्धिरिति भावः । ननु शास्त्रेऽलोपादेः स्थानिवत्त्वेन विष्पक्षे दोषाभावेन मान्तयोरित्य-
स्यानुपपन्नाऽऽरम्भवीर्यत आह—काव्येति । एतेन काव्यशब्देऽऽरम्भवेति शास्त्रशब्दे सम्भव इति खण्ड-
नकारोक्तमास्तम् । नन्वेवमपि मनुक्तरूपसिद्धिरित्यत आह—एवञ्चेति । यलोपस्य चेत्यर्थः । उदाह-
रणत्वमिति । काव इति शेषः । अन्यत्र त्वर्थापगच्छतिचतुर्तीयपक्षे तद्वत्त्वमिति चेति भावः । एतेन
काव्यशब्दे संयोगान्तलोपं वदतां प्राचां मने कदाचित्त्युक्तं । तस्यासिद्धत्वेनोक्तोऽप्राप्तेरिति रत्नाकरेक-
मपास्तम् । मूलोक्तोऽनभिधानसमुच्चावकः । तेन "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यस्य आगच्छत्वेन "यद्यपि विधिम्"
इत्यस्याप्यवयवत्वेन अन्तरङ्गत्वात्संयोगान्तलोपं चासङ्गतिं "यद्यपि त्वम्" इत्यवयोरुक्तत्वात्तु च वदमन्दर-
शुभम् एवेति भावः । तत्—“लोपो व्योः” इत्येतत् । यत्तु मान्वाः-सकृपक्षेण प्रत्याख्यानानुपपन्नेन वा-
टिके मणपदमश्लेषम् । एवञ्च पञ्चम्ये संयोगान्तलोपो न । एतेन ध्वितोऽप्यमर्थः । "गिरिवेष्ट" इत्युचि-
तमिति तु परस्मिन्तोऽप्यमर्थः । उत्तरमन्त्यस्य तदुपमर्दनार्थमेव प्रकृतरात् । एवञ्चापकर्षो मुखपदस्य तदनु-
रोधेनापान्तवशोऽर्थवत्त्वात् नतत्त्वानुपपन्नेन पूर्वयोऽर्थवत्त्वात् । अन्तरङ्गत्वादीनामनेकत्वात् । एतेन ध-
मोक्तत्वाच्चरमप्यश्लेषे प्रावृत्त्यप्यप्यस्तम् । मानान्तरसिद्धिप्रावृत्त्यर्थेव प्रावृत्त्यर्थोपपन्नाः । कापदेन
त्रिमुनिसम्भवा च अत्र मध्यपदस्य प्रावृत्त्यसिद्धिः । यथा सूत्रेष्टं तथोक्तं प्राक् । एवञ्चापकर्षशानुप-
मान्तमेव । एतेनोक्तपुञ्जा दान्तमेवोचितं वक्ष्येत्तुं बहिरङ्गमिति रीत्या मन्वेत्तोऽप्यमर्थवत्त्वात्, युक्ति-
तोल्यात् । मध्यपदस्योक्तरीत्या प्रावृत्त्येन तद्वत्त्वात् पूर्वपूर्वमित्याश्रयणात् । अत्र एव "न वा शब्दः"
इत्यत्र पूर्ववचनाभावात्तदुक्तमूलोक्तो नोपपत्त्युक्तः । तस्यावयवमनुपपन्नेन, ध्वित्यपदस्यारम्भपक्षेः "ममो
मन्" इत्यत्राप्यमध्यपदेऽर्थवत्त्वपक्षे । तत्त्वमन्त्यशब्द—अस्येति । अन्यस्य तु कृतोऽप्यमर्थः । अत्र
एवेति नोदपेक्षतः । तदाह—इत्येवेति । अन्येवेति । शेषपूरणेनाप्याख्याने इत्यर्थः । एतेन मूलो-
त्पा फलभेदमाश्लेषोपपत्तिप्रमाणरूपभेदस्यावयवादीकार्यत्वाच्च दोष इति रत्नाकरेकं, तत्र कि
सरलम् ।

अन्त्ये चेति । शास्त्र इत्यर्थः । इति भाव इति । अन्त्ये तत्र पूर्वमेवोक्तम् ।

इति पक्ष इति । पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः । चत्वारि रूपा-

शब्दरत्नम् ।

एव “यणः प्रतिषेधः” इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य “क्षलो लोपात्” इति प्रत्याख्यानम् । अत एव तत्र “संयोगान्तलोपो क्षलो लोपः” इति भाष्ये व्याख्या कृता । “बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा” इत्यस्य तु बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन चार्तिकस्वारस्येन चेदशानां लक्ष्याणामनभिधानमेव । यस्तुतस्तुतीयं वार्तिकं विसर्जनीय-

मेरवी ।

“स्कोः” इति सूत्रे यणप्रहणसम्बन्धेन यणान्तसंयोगाद्योः सकारककारयोर्लोपो नेति तदर्थः । तेन ‘वाक्यार्थः’ ‘वाक्यार्थम्’ इत्यत्र कस्योर्लोपो न । यद्यप्यनयोः कस्योर्लोपे कस्ये “अचः परस्मिन्” इति स्थानियद्भावोऽपि भवति तत्रापि, “पूर्वप्रासिद्धे न स्थानिवत्” इति तु “तस्य दोषः” इत्यनेन निषिद्धः, तथापि स्थानिवद्भावानाश्रयणेनोपायान्तरमतदिति योज्यम् । एवञ्च प्रकृते एवङ्गुणं “यणः प्रतिषेधः” इति संयोगान्तलोपस्यैव निषेध इति वा कस्यचिदुक्तिस्तत्त्व-
ण्डनतात्पर्यकमिति ध्येयम् । अत एव—तस्यैव प्रत्याख्यानादेव । तत्र—तत्र तत्र । अतएवात्र मूले संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इति व्याख्या कृता । प्रकृतमाह—बहिरङ्गेति । स्वारस्येनेति । अन्यथाऽन्तरङ्गो लोपः, अन्तरङ्गलक्षणत्वाद्भेदेन वेदे । ईदृशानाम्—अङ्गिमयण्युत्तितानाम् । अनभिधानमेवेति । अन्यपक्षतोऽपि लोपप्राप्त्या आचपक्षे तस्याप्राप्त्या कलभेऽपत्तेस्तादृ-
शानामनभिधानमेवेत्यर्थः । तृतीयसमाधानं त्रिपाद्यामप्यसिद्धत्वस्य प्रवृत्तिरिति मतेन । यस्तुतस्तु त्रिपाद्याम्बहिरङ्गपरिभाषाया वक्ष्यमाणरीत्या अप्रवृत्तिरेवेति बहिरङ्गपरिभाषया प्र-
कृते लक्ष्यस्य साधनं न युक्तं, तत्समर्थनाय पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यस्य स्वीकारज्ज्ञेय-
भावप्रकाशः ।

तत्त्वमिति धित्वमेतदिति प्रकाशोक्तं गिरिविराट् तस्य कलभेऽहोकारेण पञ्चागां नैकलूपमिति पूर्वम्-
वमिति कलेशामपणं निर्मूलमिति उण्डनकापेक्षं चापस्तमिति भावः । विगर्ह इति । रीत्यर्थकदिक-
शब्दप्रवृत्तार्थ इत्यर्थः । आदिलोपेति । लोपद्वयविषयकतयैवार्थः । यद्यपि तस्य दोष इत्युक्तेः स्थानिव-
द्भावान् संयोगादिलोपः सुपरिहर इति न तत्रास्त्योपयोगस्तथापि तदनाश्रयणस्योपयोगो एव । यणान्तसंयोगा-
दिभूतयोः स्कोःलोपो नेति तदर्थः । पूर्ववत् संयोगान्तलोपस्यैवाय विषेध इत्यमियुक्तेऽदोषो भाग्यविरुद्ध-
इति बोध्यम् । विषयकमेवेति । सर्वं वाक्यमिति न्यायेन तस्यैवैवार्थः । अतएवेति । तस्यैव प्रत्याख्या-
नादेवेत्यर्थः । तत्र—यत्ने । इदमेवामिषेत् मूले संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इत्युक्तम् । यत्नेन तथारब्धस्य
तस्य प्रत्येकं ययोदेशकार्यकालपक्षमेवैनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं वार्तिकमिममिति कैयटाद्युक्तमप्यस्तम् ।
यवमादिलोपविषयकस्याप्रत्याख्यानमुपयविषयकतयाऽस्त्यारब्धस्य अस्यार्थस्य मूलप्रवृत्तित्वं च ध्वन-
यितुं तदुक्तिं प्रमाणयितुं च कृत्यन्तेनानूच प्रकृतमाह—यद्विरङ्गति । पूर्वोऽत्र वैधृष्याय तत् ।
यवशब्दे प्रत्याख्यानमुपयविषयकमिति भावः । स्वारस्येन चेति । अन्यथा “अन्तरङ्गो लोपः” “अन्तर-
गच्छणत्वाद्वा” इत्येव ताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः । ईदृशानामिति । लोपद्वयविषयाङ्गिमयण्युत्तिताना-
मित्यर्थः । एवञ्च तयाऽस्त्यस्य तस्य यथासक्येन प्रत्याख्यानप्रतीत्या आचपक्षद्वये तदमातावपि तृतीय-
पञ्चदशतया तस्याप्यथा तद्व्यवस्थसम्भावना न कार्या । तेषामुक्तरीत्या प्रमित्येनानानभिधानस्यैवोचित्याय ।

सरला ।

ईदृशानां लक्ष्याणामिति । बहिरङ्गत्वानाश्रयसंयोगान्तलोपविषययण्युत्तितानामित्यर्थः । दृष्टिमिति ।
तत्र सूत्र भाष्ये “प्रतिद्विमाविनावेती षोऽस्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्” इत्युक्तम् ।
तेन च बहिरङ्गत्वप्रकारकबहिरङ्गविशेष्यक्यानवदन्तरङ्गद्वयस्यान्तरङ्गत्वप्रकारकाऽन्तरङ्गविशेष्यक्यानवद-
हिरङ्गमसिद्धमिति अतिरूपपरिभाषार्थः । तत्रापि कार्यकालपक्षे अतिरूपपरिभाषायाऽङ्गिभाषां प्रवृत्तावपि बहिरङ्ग-
शास्त्रस्य त्रिपादीत्यं शास्त्रं मन्वेदस्याऽन्तरङ्गमिति दानासंभवेन तथा परिभाषया त्रिपादीरयान्तद्वयशास्त्र-

णीति । यत्तु वदन्ति—धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पेऽन्य-
तरद्वित्वे च नव रूपाणि । तथा हि—एकं त्रिधा—एकं द्वयं त्रियं च । एवं द्विधं
त्रियं च त्रिधेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये कार्यकालपक्षमुपक्रम्य “अयुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा” इत्य-
नेन दूषितमित्यलम् ।

उभयद्वित्वेति । द्विधं द्वियमेकम् [१] । पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम् [२] । अन्यत-
रेति । एकं द्वयं त्रियं च [३, ४] । एकं द्विधं त्रिधं च [५, ६] । द्वयोरपि द्वित्वे
लक्ष्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियम् [७], त्रिधं द्वियं च [८] । अनुभयद्वित्वे एकधमेक-
यम् [९] । लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता, सम्भवमात्रेण तु तदुक्तिः ।

भैरवी ।

श्रायुक्त इत्याह—वस्तुत इति । विसर्जनीयसूत्रे—“विसर्जनीयस्य सः” इति सूत्रे । दूषितमिति । ए-
तदप्ये स्फुटीभविष्यति ॥

अनु यदि लोपस्य धैकलपकत्वेन तत्कृतो न विशेषस्तर्हि तस्योपग्यासो वयं पृथेक्यत-
त्वाह—तन्मन्त्रभाषेणेति । तदुक्तिः—लोपविकल्पोक्तिः । यत्तु “एकः पूर्वपरयोः” इति सूत्रे यथा
आध्यानादिसंस्काराणां सङ्गदेवानुष्ठानं, तथा गुणादीनामपि सङ्गदेव स्यात्, तथाच प्रतिपुरुष-
मेक एव गुणवर्तितः साधुः स्यादप्येषाशब्दा स्फुरित्यान्वय उच्यतेतिष्टोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्र-
भावप्रकाशः ।

यदेनाकुत्रिमयणो लोपामावायमाचम्, मध्यानुषेपात् । तृतीयं तु ‘दध्यन्न’ इत्यादिविषयमिति प्रकाशो-
क्तिश्चिन्थेति भावः । वस्तुतस्तु तृतीयपक्षे तत्प्राप्तिरिति कथंवायुका । अन्यथेत्यलम् । प्राक् वारणं दक्षित-
मिति ध्वनयन्नाह—वस्तुत इति । विसर्जनीयेति । खल्वसन्नेयोरिति सूत्रेऽर्थः । दूषितमिति ।
दूषितप्रायमित्यर्थः । युक्तिरीत्येन तद्वद्वगस्यात्रापि सम्भवादिनि भावः । स्फुटीभविष्यति विनद्रे । एवं
च तदर्थं प्राचां मूलकृतश्च कश्चनो विकल एवेति द्वयोरोद्धेत उच्यते, तदाह—अलमिति ।

धैर्यस्य परिहारि—सम्भवेति । तदुक्तिरिति । लोपविकल्पोक्तिरित्यर्थः । यत्तु उभयद्वित्वे इत्यादि
तदुक्तिरित्यन्तमनूप तत्र, आश्रयानवबोधात् । तथाहि, उभयद्वित्वे एकद्वं द्वियम् एकद्वं द्वियं च २ पुनर्द्वित्वे
द्विधं द्वियमेकं द्विधं च ४ अन्यतरद्वित्वे एकद्वं द्वियमेकद्वं द्विधं च २ द्विद्वमेकद्वियमेकद्वं द्विधं च ८ अनु-
भयद्वित्वे एकधमेकद्वं द्विधमिति नवममिति द्विधप्रक्रियामादाय नवरूपाणि तैरुक्तानि । एवञ्चैकधमेकद्व-
मेकद्वमित्यस्याधिक्येऽप्यदोषः । एकस्याभ्यन्तरस्य द्वित्वामावात् । एवञ्च मूलोक्ता द्विरानामानन्त्यापत्ति-
शुक्तेति मन्त्रेनोक्तम् । तत्र, अन्त्यस्थेयान्त्वभ्यन्तरेति न्यायावित्तावपत्तेः । पुनर्द्वित्वे द्विद्वमिति त्रिविधमित्यर्थो-
चित्याह । अन्यधोभयोः पुनर्द्वित्व इति स्वाक्येयग्रन्थविशेषापत्तेश्च । तेषां तथाग्रयामावात् । तथाहि,
एवमुक्तप्रक्रियया सिद्धं दधमभ्यन्तरेणपुनर्द्वित्व इति—सुस्पृष्टं । अत्र लोपामावापक्षे पशुतद्विद्वत्कारक-
मपि । यदा तु “सर्वत्र” इति सर्वत्र द्वित्वनिवेशस्तदेकप्रकारकमिति संबिधायां त्रीणि रूपाणीत्युक्तं
यदा “यणो मय” इति यस्य “हलो यमायम्” इति ओषध्वा भवप्रस्तादा चकारोभयोर्यादि रूपाणीत्यन्त्या
मूलोक्तानुपूर्वी संलक्ष्य तद्यथा एकधमेकद्वं २ एकद्वं द्वियं २ एकद्वं त्रियं २ द्विधमेकद्वं ४ द्विधं द्विधं ५
द्विधं त्रियं ६ । द्विधमेकद्वं ७ त्रिधं द्विधं ८ त्रिधं त्रियमिति प्रकाशश्लोकेन । एवं च कथं त्वयाम्यथा तदा-
ग्रयो वलितरत्नद्वयपक्षेति रवाहोर्देव कार्या । किञ्च सद्वित्वामावाप्यां नवप्रकारादने विसर्गद्वित्व-
भावाभ्यामष्टादशरापत्तिरित्यास्तां वाच्यम् ।

यत्तु “एकः पूर्वपरयोः” इत्यत्रापानादीनां यथा सङ्गदेवानुष्ठानं तथा गुणादीनामेकस्मिन् प्रयोगेऽनुष्ठा-
नं स्यात् । तथाच प्रतिपुरुषमेक एव सुस्पृष्टः स्यात्, अन्यथाऽऽशब्दाः स्फुरित्यान्वय उच्यतेतिष्टोमादिशा-
स्त्रादेन तद्विधोऽयं तद्विधमिति सिद्ध्यत्येवमप्युक्तं । इतिप्रायश्चित्तप्राप्त्यादेन मन्त्रेति-

बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति।
अत्रेदं वक्तव्यम्—पुनर्द्वित्वमशुद्धम्, एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तते
इति “एकः पूर्वपरयोः” (पा०सू०६।१।८४) इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तित-

शब्दरत्नम् ।

एकः पूर्वपरयोरिति । तत्र हि यथा ‘अनयोः पूलयोः कटं कुरु’ इत्यादौ एक-
वाक्यतयैव बोधादेकत्वविशेषेणोभयसम्यग्ब्येककटकरणप्रतीतिस्तथा ‘आदचि पूर्वपरयो-
रुणः’ इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विषयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो
अविध्यसीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय शब्दिसम्—शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं संस्का-
रकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सङ्गदेवार्थबोधकं, यथाऽऽधानेनाग्नींसंस्कुर्वीदित्य-
र्थकं ‘वसन्ते ग्राहणोऽग्नीनादधीत’ इति वाक्ये प्रतिग्राहणं सङ्गदेवार्थबोधकं सङ्गदेव स्ववि-
षये प्रवर्तकं च । अत एव पुन पुनर्नामानादिसंस्कारः, तथा व्याकरणशास्त्रस्य ‘अवर्णा-
दचि पूर्वपरयोगुणो भवति, गुणयान् शब्दश्च, सांप्रमेति, स च प्रयोक्तव्यः’ इत्येतावत्प्र-
यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्थैकस्य सङ्गदेवस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्र-
मैरवी ।

तिप्रयोगद्वुणादिविधायकतास्त्राणाम्प्रवृत्तिर्मेविष्यतीत्याद्युक्त्या "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायस्याविषयोऽयमिति प्राचीनोक्तिस्खण्डनपरः । "पुनर्द्वित्वम्" इत्यादि ग्रन्थो न युक्त इति केचित्, तन्न, आप्यासापानरूपोपादिति च्चनयितुम्भाप्याशयम्प्रकटयति—तत्र शीतवादिना । तत्र—"एकः पूर्वपरयो " इति सूत्रभाष्ये । बोधादिभिः । पूलयोरिति द्विवचनम्प्राप्तयेनैककाक्ष्यताया उचिततयेत्यादि । एतेन ग्रहं सम्मार्ष्टि इत्यप्रोहेदयवोपक्षयदोषरैकचनस्य यथाऽविदक्षया ज्ञेकप्रहार्णां सम्मार्गस्तथाऽनयो पूलयोरित्यत्रापि सम्भाव्यते, तथापि सम्भवत्येकवाक्यस्यैवाक्यभेदो न न्याय्य इति न्यायस्य सप्रारो ध्यनितः । एकत्वविवक्षणेन कटमित्यस्य विषयवोधकृतया तत्रैकत्वस्य विवक्षणेन । द्वाङ्गिर्हेशात् इत्येतरयोगे तस्य द्वन्द्वस्य विधानेनोद्भूतावयवसमुदायस्यान्यग्रान्वयात् । अङ्गितमिति । अस्यावयवकमित्यग्रान्वयः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन दाह्नां योजयति-यथेति । स्वविषये-आधानाख्यसंस्कारे । व्यापारविधिः । प्रतिपुष्ट्यभावप्रकाशः ।

[illegible]

अथानुसङ्गात् साङ्ख्यसिद्ध्या शेषं किं न ज्ञायते इति चेन्न दूषितमिदं । परमविषयमेवेति ।

त्वात् । अन्यथाद्वित्वानामानन्त्यापत्तेः । न च “ऋतो झरि” (पा०सू०८।४।६५)

शब्दरत्नम् ।

योगो न स्यात् । अतस्तत्तद्विषयविषयवाक्योपलब्धेन वाक्यभेदेऽवश्यं वाक्यः । तद्वत्पूर्वप-
रविषयेऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमात्रमवश्यमिति । तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसं-
स्काररूपक एव यथाऽऽधानमभिप्रेतस्कारकं, शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुनस्तत्कारक-
मप्येति तदाशयः । सतः सिद्धान्तितम्—यथा नित्यनैमित्तिककृतान्यविधोनां तदकरणज-
मैरवी ।

मेरुवाक्पतया बोधकत्वादिति शेषः । वाक्यभेदोऽवश्यमिति । पुरुषैक्येऽनेति शेषः । तत्र-पूर्वो-
पवर्णितराक्पत्यर्थग्रपमन्त्रे । पुरुषसंस्कारकः पुरुषस्य धर्मजनकक्रियाप्रवृत्तिप्रसादकः, “एक-
वाक्पतः सुप्रवृत्तः शास्त्रान्वितः स्वर्गलोके कामधुग्भवति” इति आप्याय ।

नित्यत्वम्—यस्याकारणे प्रत्यवायस्तत्त्वम् ; “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इति यथा । निषेधविधिरपि नित्यः “न ब्राह्मणं हन्यात्” इति । नैमित्तिकम्, निमित्तसद्भावे स्वबोध्यार्थे आव-
द्वयकप्रवृत्तिसम्पादकम्—यथा “पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेयः” इति । काम्यं—तत्कञ्चैकधीनत-
द्विषयप्रवृत्तिसम्पादकशाब्दबोधजनकम्, यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गागमो यजेत” इत्यादि ।
तत्र नित्यविधिरूपे शुचितत्कालोचित्वस्याधिकारसम्पादकतया यावज्जीवं तद्वपसद्भावे
स्वबोध्यक्रियाप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन तस्याकारणे प्रत्यवायः कश्चिद्ये । नैमित्तिकरूपेऽपि निमित्त-
संप्राप्ते क्रियाप्रवृत्तिसम्पादकतया यदा तदा तस्य प्राप्तिस्तदा तदा प्रवृत्तिः अन्यथा त्वनिर्द-
ह्यात् । यथा

घृद्धे समागते सस्याध्वम्प्राणा व्युत्क्रामन्ति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम्पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥

इति दोषप्रतिपादकवाक्यात्तथा कथयताम् । एवं "शङ्कराने 'रुनायात्' इत्यादावपि बोध्यम् । एवं काम्येषु कामानामानन्त्यात्तत्सद्भावे ज्योतिषोमादींश्चैरर्गिकानामप्यधिकारात्प्रवृत्तिः । सा च यदा यदा तदेति ॥ सङ्गदेवानुष्ठानम् । तत्राग्नय विशोष-नित्यस्यानुष्ठाने प्रत्यवायानुत्पत्तिरेव कलम्, क्षमिकमस्याकलत्वम् । नेमित्तिके दोषपरिहारः, काम्यं कलम् आवप्रकाशम् ।

प्रतिपुरुषमेकताव्यतया सकृदेव बोधकत्वात्प्रवर्तकत्वासेति शेषः । तदाह—तत्संलुक्तेति । याच्य इति ।
 पुरुषैक्येऽपीति भावः । स्यादिति सम्भावनायां, कस्यैक्येऽपि सम्भावितो वाक्यभेद इति भावः । तत्र—
 वाक्यार्थत्रयस्यैव । भादिना द्वितीयपक्षिहः । अस्त्यर्थे । सिद्धान्तितमिति । अल्प प्रयोग इतीत्यनेना-
 न्वयः । स्वाभावे पापजनकं निष्पद्यते । यथा भद्राग्राहिणादिः, तस्मैवर्कं “अ भद्राग्राहं हन्वाद्” इत्यादि
 आक्षेपादिगानविषयम् । नैमित्तिकं बुद्धागमने प्रत्युत्थानम् । तस्मैवर्कं “पूर्ववत्ता भद्रागः प्रत्युत्थेयः”
 इति वाक्यम् । कर्म्यं व्योतिष्ठेनादि भसिद्धम् । तत्र निषाणां वाक्योर्ध्वं तद्विषयापि कृतप्रसारादकरणे प्र-
 त्यवायाचाहतिः । नैमित्तिकानामपि निमित्तावगमनन्याद्

सरलता ।

“अशुना यजेत” इत्यादाविव विषेयगच्छेनेत्यादिः । नित्यनैमित्तिककाम्यविधौनामिति । एत कर्म
 वाच्य निमित्तम्—निरपनैमित्तिकप्रत्ययेनाम् । नित्यकर्मविधायकत्वं नित्यविधिरेव, नैमित्तिककर्मविधायकत्वं
 नैमित्तिकविधित्वं, काम्यकर्मविधायकत्वं च काम्यविधित्वम् । नित्यकर्मव्याप्यकरणे प्रापवायजनक्ये सति
 करणे दुरितनिवृत्तिमात्रफलकत्वम् । यथा—“थावञ्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” “साथं जुहोति” “मातृहो-
 त्रं” इति जीवता प्रक्षेपेण सार्यप्रातःकाल्योदयमेव कर्मस्य तदाऽवगतमग्निहोत्रादिकं निरयम् । नैमित्तिक-
 कर्मव्याप्यकरणे प्रापवायजनक्ये सति करणे कल्पविशेषजनकत्वम् । यथा “आयये पथिहो पुष्टाश्व-
 वाहनात् विधेयम्” इति ह्यपुनर्गतासाविश्वनिमित्तकविहोत्रादिकं नैमित्तिकम् । काम्यकर्मव्याप्य-

शब्दरसम् ।

न्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः प्रवर्तकत्वम् ।
तथा समाख्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेः । “एकः शब्दः सम्यग्
ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वयं लोके च कामधुग्भवति” इत्यनेन काम्यत्वं चेति
तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति । एवं प्रयोगविध्यशस्य
नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वभेदोक्तम् । एवं च तस्माधा-
नादिवदेवाप्तिस्यामीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्रविधैरुक्तस्य नावृत्तिरिति पूर्वपरयोनां-
भैरवी ।

भवति । काम्यस्थले कामनाविषयसिद्धिरेवेति । तत्तद्विषयहेति—तत्तत्प्रक्रियाविषयकेत्यर्थः ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । “तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूयुः, तस्माद् मादृगेन
स्तेच्छित्तवै नापमापितवै” इति श्रुत्या दोषश्रवणादित्यर्थः । नित्यसमत्वमिति । शास्त्रसंस्कार-
विरुद्धोच्चारणे प्रत्यवायश्रवणेन नित्यत्वमर्थबोधनार्थमप्रवृत्तेरर्थस्य योयो भवतीति फलसम्भ-
न्नेन काम्यत्वमपि । अतः समस्तशब्दस्य प्रयोगः । यथा काम्ये दर्शादियागे पुन पुन.प्रवृत्तिस्त-
थाज्जापि तत्तत्सुखरूपस्वर्गकामनया खदेन्द्रमालेन्द्ररमेशादिशाधनाय तेषां सुप्रयुक्तत्वशा-
स्त्रान्वितत्वसम्पत्तये पुन.पुनः प्रवृत्तिः । एवम्—उक्तप्रकारेण । एवञ्च—शुद्धसंस्कारार्थत्वे च ।
भावप्रकाशः ।

कथं प्राणा व्युत्क्रामन्ति यूनः स्थिर भावति ।

प्रसृत्यानामिवादान्यां पुनस्ताग्रतिपत्तये ॥

इति दोषापकम्माद्यावृत्तिः । काम्येष्वपि कामानामानन्त्यापदतां त्रैविणिकानामरिनिधायुक्तानामाहु-
त्वा पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तदेतद् इति निषायाह—यथा नित्येत्यादि । नित्ये प्रत्यवायपरिहारः, काम्ये
फलं, नैमित्तिके तूपयमिति भावः । तत्तद्विषयकेति । वाच्य मादृग—पूर्ववयस्क—वस्तुविषयकेत्यर्थः ।
प्रत्यवायेति । अर्थबोधाय प्राप्ते शब्दप्रयोगे “नापमापितवै” इति श्रुत्या स्वाभावे तदर्थकासाधुशब्दप्रयो-
गे वाप्योचनादिति भावः । नित्यसमत्वमिति । ननु तत्त्वं तद्विषयकामावादिति भावः । नैमित्तिकार्थं
स्वार्थवाचनार्थतया स्पष्टमेवेति तदुपेक्ष्य काम्यत्वमाह—एक इति । अनेन प्रयुक्तिकाचवादर्थबोधाय सर्वश-
ब्दस्य प्राप्ते एव प्रयोगे शास्त्रेण नियमिते फलसम्बन्धबोधनं दर्शपूर्णमासयोरिव । एतेनैकस्यैव पुनः प्रयो-
गेनानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तमाभ्युपगम्यमित्युक्तम् । सम्यक् ज्ञात एकोऽप्यर्थबोधाय शिक्षाधक्तमागण
प्रयुक्तश्चेद कामधुग् भवति, किं वक्तव्यं सर्वेऽपीति फलसम्बन्धबोधने तात्पर्येण सर्वेषां तथाप्रयोगः कार्ये
इति बोधनाय । एवञ्च व्यवहारे प्रयुक्तानां शुशब्दानां सर्वेषां शास्त्रविषयता सूचिता । शास्त्रान्वित इत्य-
नेन तस्मैरनपूर्वकप्रयोगे परमं सूचितः । एवं च नित्यादित्यले तथा दृष्टत्वेन प्रयोगविधेः लिखितरूपत्वेनेह-
सिद्धिः । तदाह—तत्तद्विधि । एवमिति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः । एवं चेति पाठे उक्तसिद्धान्तेत्यर्थः ।
नैमित्तिकार्थं स्वार्थसमानप्रवृत्तिमिति वृत्तं नोक्तम् । गुणविध्यंशेति । तत्तद्विषयविषययोपप्लवत्वात् इत्या-
दिः । एवं प्रागपि । संस्कारार्थत्वमिति । आपानादिवत् फलाश्रवणात् । एवञ्चावृत्ती मानामाह इति
भावः । उक्तान्तिमाह—एवञ्चेति । गुणविध्यंशस्य शुद्धरूपसंस्कारस्यैवेत्यर्थः । नावृत्तिरिति ।

सरला ।

करणे प्रायवायजनकत्वे सति करणे फलविशेषजनकत्वम् । यथा “कारीयां वृष्टिज्ञानो यजेत” इति वृष्टि-
कामनयाऽनुष्ठीयमानं कारीरीष्ट्यादिकं काम्यम् । तत्र नित्यनैमित्तिकयोरकरणे प्रत्यवाय एव, करणे
दुरिगनिवृत्तिः फलम् ।

नित्यनैमित्तिकैरेव कुर्वाणो दुस्तिष्ठत्ययम् ।

इत्यादिवाक्यात् । तत्रापि नित्ये दुरिगानुत्पत्तिर्नैमित्तिके दुरिगनिवृत्तिरिति विवेकः ।

प्रत्यवायश्रवणादिति । “तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः परावभूयुः तस्माद् मादृगेन न

देशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम् । एवं च रूपद्वयमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरेव न्यायः सहकारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भावः । "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति भैरवी ।

उक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह—सम्प्रसारणाच्चेतीति । तत्र हि-शकद्वयमित्यत्र सम्प्रसारणपूर्वत्वमाशङ्क्य वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञापक्षमादाय पूर्वरूपनिष्पन्नस्य न सम्प्रसारणत्वमिति समाधानोत्तरं समाधानान्तरं कृम् “कार्यकृतत्वाद्वा” इति । शास्त्रस्यास्मिन्विषये प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति तदर्थः । तत्र दृष्टान्ततयेत्यम्भाष्यकृताऽभिहितम्-तद्यथा-“वसन्ते प्राक्षणाऽग्नीनाद्धीतः” इति सङ्कदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पन प्रवृत्तिर्न भवति, विषयभावप्रकाशः ।

पूर्वपरमेदजेति भावः । अन्वयैकलक्ष्ये ज्ञानस्य पुनः पुनर्न महत्तिः । यत्तन्मूलकमेव पठ्यते—“लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव महत्तिः” इति “सद्भादकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपलब्धः” इति च, तदाह—एवम्येति । पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुक्ततत्तत्तात्पर्यकावेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । एकपदविषयकपूर्वपक्षसिद्धान्तावसरेऽयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तितो न तु नित्यविष्यन्ने इति स्पष्टमेवेत्यर्थः । एवञ्च लक्षणैकदाद्युक्तिर्युक्तैवैति भावः । तद्व्युक्तत्वे नीगान्तरमप्याह—सम्प्रसारणाच्चेति । तावतापि पाक्षिरूपेति

सरला ।

“वेष्टितस्य नापभाषितस्य” इति महामाध्यगतमुच्येति अथ अदिः । अनया ह्युत्पादपमापगत्य निषेधेन ।
विहितस्य मनुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिमहाद्येन्द्रियार्णं नरः पञ्चमश्नुच्छति ॥

[illegible]

इति "हलो यमाम्—" (पा०सू०८।४।६४) इति च लोपेन निर्वाहः, लोपस्य वैकल्पिकत्वात् । कथमन्यथा त्रिवं त्रिवं चेति भवदुक्तिः सङ्गच्छेत । किं चैवं सति

शब्दरत्नम् ।

सुधे भाष्ये ऽपि स्फुटोऽयम् । वैकल्पिकत्वादिति । एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्या-
पत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः । न च त्वदुक्तरोत्याऽऽनन्त्योपत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमस-
कृतप्रवृत्तौ बाधकमिति छम्पते, तच्च नात्र, द्वित्वस्य वैकल्पिकरूपेण यावच्छक्तिद्वित्वसहि-
तप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसम्भवाच्च, अप्रवृत्तित्वविष्युद्देश्यतावच्छेदकानाकान्तरत्वं हि
भैरवी ।

उपन्यासः, उक्तं पक्षस्त्वैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । तत्र कैयटः—'पराङ्गमान्याधानम् यज्ञमुग्र-
प्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणम्फलभेदाभावाच्चानुच्रीयते' इति । ततः 'यत्तु तदाश्रयम्प्रा-
प्नोति न तच्छ्रयस्याधितुं तद्यथा 'यसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्योमादिभिः क्रतुमियंजेत' इति म-
न्याधाननिमित्तं यसन्ते इज्यते' इत्यभिहितम् । यत्तु तदाश्रयमिति यस्मात्फलवासिस्त-
त्फलभेदाद्विधमानमसकृतानुच्रीयते इति कैयटः एवञ्च कार्यकृत्यादित्यपरिहार इति तेनोपसं-
कृतम् । अस्ति चात्र फलं शास्त्रीयप्रक्रियापूर्वरूपयोगादुक्तमोत्पत्तेः, शास्त्रान्वित इत्यनेन बोधनात्
शक्यत्वं नित्यादौ "सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रस्य पुनः समुदायोच्चारणात्प्राक् स्मरणेऽधिकस्य
घर्मेत्य एवमप्येति भावः । एवम्प्रतिपादनेन लक्ष्यभेदेन पुनः प्रवृत्तिर्भवति । यत्र तु न तथा
लक्ष्यभेदस्तत्राप्रवृत्तिरेवेति न्यायो ज्वनितः । लोपस्य वैकल्पिकत्वेन जातेऽपि द्वित्वे भावका-
र्यानुष्ठानात्पुनः प्रवृत्तावपीष्टापत्तिरिति मा शङ्किता इत्याह—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे
केत्यर्थः । परोक्तद्वयमित्तु तद्विक्रममुपवदति—यदुक्त्यादिना । नचेति । अस्य वाच्यमिति परेणान्व-
न्वयः । त्वदुक्तीत्या—लोपस्य वैकल्पिकरूपरूपोक्त्या । सम्भवादिति । एतावतैव शास्त्रस्य
कृतार्थत्वादिति शेषः । परिनिष्ठितत्वस्य स्वरूपप्रतियोगिज्ञानसम्पादनायाह—अप्रवृत्तेत्यादि ।

भावप्रकाशः ।

आ इष्टापत्तिं खण्डयति—एवञ्चेति । लोपस्य वैकल्पिकत्वे केत्यर्थः । शास्त्राप्रतिविषयत्वं च परिनिष्ठित-
त्वमिति भावः । खण्डनकृत्यादुक्तदोषं खण्डयितुमनुवदति—न च त्वदुक्तेति । लोपस्य वैकल्पिकरूपरूपो-
क्तरीत्येत्यर्थः । अन्यत इत्यत्रास्यान्वयः । अनन्तकार्ययुतप्रयोगस्याश्रयत्वात्तच्छास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयो-
गभावात्तस्याननुष्ठापकत्वापत्त्या सा दोषः । न च सा प्रकृते इत्याह—तच्छेति । च एकार्थः । 'सुष्ठु-
पास्य' इत्यत्रापरिनिष्ठितत्वमेव नेत्यर्थः । सम्भवादिति । तावत्तैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः ।
ननूत्तरूपत्र परिनिष्ठितावमत्र आह—अप्रवृत्तेति । हिंती । नित्यत्वादिविषये 'दधि' इत्यादी तत्त्वा
यामप्रवृत्तिः । प्रवृत्तत्वं च जातत्वमिति भावः । वैकल्पिकेकादिविषये सेहेत्यादी तदर्थं निरयेति । 'हरी
पत्नी' 'एदिकृण ३ अत्र' चको अत्र' इत्यादी तत्त्वाय वापकानाधितेत्यपि विशेषणं नेत्यर्थः । प्रकृते प्रतिलक्ष्य

सरला

तल्लक्ष्यत्वान्न तत्र तत्त्वत्रत्य पुनः प्रवृत्तिः । 'सुष्ठुपास्यः' इत्यत्र तु "अनचि च" इति शास्त्रस्य 'अचः
परस्य यो द्विष ॥ त्वचि' शब्देन तत्त्वप्रमप्रवृत्तौ 'अच्' इति समुदायस्थोपयोगितया 'आत्' इत्यस्य
तदपटकसकारादिषुतत्त्वमेव न तु तदपटकावस्थितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाभावेन तत्र "अनचि च" इति
शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तिर्भवति । यथादृशतल्लक्ष्यत्वस्वीकारे "पक्षे विभाषा" इत्यादिनिर्देशाः प्रमाणम् ।
अधिकमये ।

अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तौ यो नित्यविचिन्तयोद्देश्यतावच्छेदकानाकान्तरत्वमित्यर्थः । वैकल्पिकेका-

शब्दरत्नम् ।

परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्, आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुष्पञ्चादिधिकारयकाराणां सापत्त्या त्रिधमित्यादित्वदुक्तमर्थदाभङ्गापत्तेरित्यर्थात् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नवत्वोक्तिरसङ्गतेष्वेति ।

आनन्त्यापत्तिरेव तन्व्यायवोजमिति तु न युक्तम्, उदबोढामित्यादौ तद् अवहम् तामित्यवस्थायां सिञ्चलोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धाभोकारे “लक्ष्ये लक्षणस्य” इति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्निति “सिचि वृद्धिः—” (पा०सू० ७।२।१) इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । आनन्त्यापत्तेस्तन्नाभावात् । एतन्नाप्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम् ।

भैरवी ।

हिहतौ । अस्ति चेद्वशम्परिनिष्ठितत्वं यणादेशप्रवृत्त्युत्तरं ‘सुष्पुषास्य’ इत्यादौ, अत्र यणादेशविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वेनाप्रवृत्तो नित्यविधि “पुचोऽयवायाव” इति, तदुद्दयतावच्छेदकानाम्प्रान्तत्वस्येति शेषा सर्वत्रोद्भवत्वम् । न च ‘अग्नी इति’ इत्यादावप्रवृत्तो नित्यविधिः स्ववर्णश्रीर्घस्तदुद्दयतावच्छेदकाम्प्रान्तत्वस्येनापरिनिष्ठितत्वापत्तिरिति वाच्यम्, एषु प्रवृत्तत्वप्रयुक्तप्रवृत्तिभावस्य प्रवृत्त्या लुप्तप्रवृत्तमित्यवशिष्टमवगच्छत्वं विशिष्टावस्थस्योद्दयतावच्छेदकतया तदनाम्प्रान्तत्वस्य सत्त्वात् । प्रवृत्तत्वं—प्राप्तत्वं जातत्वं वा । वैकल्पिकेकादिविषये सेष्ठादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये—नित्येति ।

तद्रीत्यासमाधत्ते—आनन्त्यापत्तेरिति । पञ्चादीति । आदिना यावच्छक्तिद्वित्वपरिग्रहः । त्रिधमित्यादीति । अत्रादिना त्रिधमित्यस्य परिग्रहः । असङ्गतेष्वेतीति । यद्यप्युक्तरीत्या परिनिष्ठितत्वस्योपपत्तिर्भवति तथापि नवत्वोक्तेरसङ्गतिरेव व्युत्पत्तिरिति भावः । खण्डनहारादिमते व्युत्पत्ति—आनन्त्यापत्तिरेवेति । इति न्यायेनेति । “लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते” इति न्यायेनेत्यर्थः । सा च वृद्धिराकाररूपा जाता । भोकारे—“सद्विवहोरोदवर्णस्य” इत्योकारे जाते इति शेषः । पुनर्वृद्धिर्न—भोकारस्य पुनर्वृद्धिर्न । विकारकृतभेदेनेति । विकारकृतो यो व्यक्तभेदस्तेनेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणभेदेनाप्रवृत्तये सत्त्वेऽपि निरालम्बेति भावः । तद्रीत्यादेव समापत्ते—आनन्त्येति । आदिना यावच्छक्तिप्रयोगविषयद्वित्वपरिग्रहः । अत्रे आदिना त्रिधमित्यस्य सम्प्रहः । असङ्गतेष्वेतीति । एकरीत्या परिनिष्ठितत्वेनोपपत्तावपि इदमेव दूषणं सारमिति भावः । यत् खण्डनहारादि—आनन्त्यापत्तिरेव तन्व्यापप्रवृत्तौ भोगम् । न च सा एकरीत्याऽत्र सतीति तदवस्था मूक चिन्तयामिति, तदुद्दयते—आनन्त्येति । एतेन प्रवृत्तत्वे तत्रिधमः । योजमिति । तन्व्यापप्रवृत्तौ योजयितुं । यदायुजं तदुक्तमिति सङ्गमेवेति शेषम् । आदिना दत्तादिसङ्ग्रहः । सिचिर्नृदाविति । सिचि परे “वदन्न” इति वृद्धापोत्यापरराज्यादायामित्यर्थः । भोकार इति । वर्गपरदत्तामर्थेन जाते इत्यर्थः । अनुवृत्तपुनरादौ इति विषयसप्तमीति भाष्यसिद्धान्तादिति न च । आप्येति । कैवर्तवाप्युपपन्नमिति । एवमेवेति । प्रामाण्येनेति । भनामप्येदेत् । कृतभेदेनेति । विकारेण कृतं यो व्यक्तभेदस्तत्राप्यो यो लक्ष्यभेद इत्यर्थः । एतेन नान्ये तदभावादान्त्यापत्तिरित्याशयमस्ति । चिन्तयामिति मन्त्रोक्तयस्तत् । वर्गपरदत्तामर्थादिना वृद्धपुनरादौनेष्टसिद्धिः सम्पादयता पुनर्वृद्धयनापादयता भाष्यकृता स्वतिशयस्यैव एतेन सङ्ग

संख्या ।

दिविषये ‘सेष्ठा’ इत्यादौ परिनिष्ठितत्वसिद्धये नित्यमवगन् । ‘सुष्पुषास्य’ इत्यादौ सङ्गप्रवृत्तत्वादि नित्यस्य अवस्थविषयेऽद्दयतावच्छेदकप्रवृत्ततया तत्र परिनिष्ठितत्वसिद्धयेऽप्युच्यते ।

विशारकृतभेदेनेति । यद्येकस्याप्यप्रामाण्यात्तदवस्थान्तरे तदप्यत्र तदवस्थ विहातादिरित्येति

सालाह ।

विशेषण निवेशनीयम् । तथा च प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाधीयमाणो यः शब्दसमुदायस्तद्व्यक्तेः सो
विकारातिरिक्तस्त्वद्व्यवहारं तद्व्यवहारमिति कल्पितम् । तेन 'अप्योप्यो' इत्यत्र 'अप्युत् ई' इति
स्थितौ जायमानाया 'वदमन्त्र' इति वृद्धेः प्रथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाधीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः
'अप्युत् ई' इति, तद्व्यवहारो यः ओकारः स विकार एव ननु तदतिरिक्त इति तद्व्यवहारो विकारातिरिक्त
चक्षुषीनस्तद्व्यवहारत्वेन तद्व्यवहारान्न पुनर्वृद्धिप्रसङ्गः । नन्वेवं 'काण्डे' इत्यत्र 'हस्वो नपुंसके प्राति-
पदिकस्य' इति शास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाधीयमाणो यावान् शब्दसमुदायः 'काण्डे' इति
तद्व्यवहारस्य प्रकारे सत्त्वेऽपि विकारातिरिक्तत्वमात्रेण 'काण्डे' इत्यस्य तद्व्यवहारविकारातिरिक्तत्वविशेषत्वेन
तद्व्यवहारवादेनैव न्यायेन तत्स्ववारणसम्भवे शुद्धभूतोपापान्तराश्रयणस्य भाष्यकृतोऽसङ्गतितिरिति चेत् न,
विकारस्य स्वव्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्विशेषणनादोपात्तम् । तथाहि, हस्वप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाधीयमाणो यः
समुदायः 'काण्डे' इति, तद्व्यवहारमेकारे, तद्व्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्तद्व्यवहारविकारातिरिक्तत्वमपि तद्व्यवहारव्यवहारमिति
'ए' कारोद्देश्यत्वात्वेन तद्व्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्तद्व्यवहारविकारातिरिक्तत्वमपि तद्व्यवहारव्यवहारमिति तद्व्यवहारव्यवहारमिति
मिति तद्व्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्विशेषणनादोपात्तम् । नन्वेवं 'का' इत्यादौ 'अवदादीनाम्' इत्यस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तिः, तदीयप्रथमप्रवृ-
त्तावुपयोगित्वेनाधीयमाणः समुदायः 'यद्' 'यद्' इति तद्व्यवहारस्य तावत्सहोदादेशभूत आकारे
स्वव्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्तद्व्यवहारविकारातिरिक्तत्वमपि स्वव्यवहारव्यवहारमिति तद्व्यवहारव्यवहारमिति तद्व्यवहारव्यवहारमिति
इत्यादिर्ननु तद्व्यवहारमिति तद्व्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्विशेषणनादोपात्तम् । नन्वेवं 'न' लुपताऽङ्गस्य' इति
प्रत्ययलक्षणनिवेधेन 'या' 'सा' इति स्थिते तस्य विभक्तिपरकत्वमात्रेण 'अवदादीनाम्' इत्यस्याप्राप्तेः ।
शुद्धः पूर्वं तु न तदापत्तिः "अन्तरङ्गानि विधीन्" इति लुक्को वक्तव्यत्वात् । स्वव्यवहारमत्रोद्देश्यत्वात्तद्व्यवहारव्यवहारमिति
आनं तु "हस्वो नपुंसके" इति ध्रुवस्य 'काण्डे' इत्यत्र हस्ववारणपरं भाष्यमेव ।

नन्वेवमपि 'सर्वेषाम्' 'शामाणाम्' इत्यादौ 'आमि सर्वेनाम्नः सुट्' "हत्वत्रयापो नुट्" इति शास्त्रीयप्रायमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रयमाणो यः शब्दसमुदायः 'सर्वेषाम्' 'शाम् आम्' इति, तद्व्यत्ययेन यः सुट्सकारो नुट्नकारश्च सच स्वघटक्रमान्नोद्देश्यकविकारातिरिक्तोऽपि, तद्व्यतिरिक्तेन तल्लक्ष्य-
त्वाभावाद् 'यदागम' इति सामो नामधाऽऽन्धेन पुनः सुट्नुट्योरपत्तिरिति चेत् ? न, तद्व्यत्यये आगमाति-
रिक्तत्वेन विशेषणदानेनाश्रोषात् । तथाहि, सुट्नुट्योः प्रायमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रयमाणो यः समु-
दायः 'सर्वेषाम्' 'शाम् आम्' इति तद्व्यत्ययस्य स्वघटक्रमान्नोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वस्य च सुट्-
सकारसुट् नकारयोः सत्त्वेऽपि आगमातिरिक्तत्वाभावेन तद्व्यत्ययस्य एवेति तद्व्यतिरिक्तेन तल्लक्ष्य-
त्वादनैनं न्यायेन ॥ पुनः प्रवृत्तिर्भवतीति । अत एव "हलि सर्वेषाम्" "यथान्त्यमनुदेशः समा-
नाम्" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । नन्वेवमपि 'राजपुरुष' इत्यादौ 'राजन् बस् पुरुष सु' इति स्थिते
समासे जाते प्रातिपदिकसप्तधां "सुपो चात्" इति शास्त्रेण ल्यो लुकि पुरुषपदोत्तरसुलोपो न स्यात्,
तत्र शास्त्रे प्रातिपदिकस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रितत्वाद्यथमप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रयमाणत्वं 'राजन् बस्
पुरुष सु' इति समुदायस्य तद्व्यत्ययस्य स्वघटकापत्तित्वस्य तत्र सत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वादिति चेत् ? न, शास्त्रविशिष्टत्वं
तल्लक्ष्यत्वमिति स्वीकारेनादोषात् । वैशिष्ट्यं च स्वीयप्रायमिकप्रवृत्तावुपयोगित्वेनाश्रयमाणशब्दसमुदाय-
विशिष्टापत्तिरन्तम्, स्वीयप्रायमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयापत्तिरन्तम्, एतदुभयसम्बन्धेन । समु-
दायवैशिष्ट्यञ्च स्वाधष्ठ्यत्वम्, स्वघटक्रमान्नोद्देश्यकविकागमातिरिक्तत्वम्, एतदुभयसम्बन्धेन ।
उपाच 'राजपुरुषः' इत्यत्र शास्त्रवैशिष्ट्यव्यत्ययसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि लुक्लुक्ः प्रवृत्तिसमये एव सुलु-
क्लोऽपि प्राप्तिरन्तेन "सुपो चात्" इति शास्त्रीयप्रायमिकप्रवृत्तिसमानकालिकप्राप्तिविषयत्वमेव पुरुषपदोत्त-
रसम्यक्त्वे न तु तद्विवक्षित्वमिति द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावेन सुप्रत्ययलुक्सिद्धिः । एवमेव
'पविषीत्' 'मवेत्' 'भूयात्' इत्यादौ द्वितीयसम्बन्धस्यासत्त्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावाद् परसलोपयोः पुनः प्रवृ-
त्तिर्भवति । द्वितीयसम्बन्धनिवेशे प्रमाणन्तु "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्रमेव । एतदसम्बन्धानि-

शब्दरत्नम् ।

“समः सति” (पा० सू० ८।३।५) इति सूत्रे चास्यां मानम् । अन्यथा “समो वा लोपम्—” इत्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसंज्ञारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । “हरयो रे” (पा० सू० ६।४।७६) इति सूत्रे हरयोरिति द्विवचने तु स्वविधेयस्य स्वस्मि-भैरवी ।

तस्य न्यायस्य समूलतामाह—समः सुद्योत्यादिना । अस्याम्—उक्तन्यायरूपपरिभाषायाम् ।
अन्यथा—तन्न्यायानङ्गीकारे । सिद्धाविधि । लोपस्य रूपकरणस्यत्वेनेष्टसिद्धावित्यर्थः । तद्वैयर्थ्य-
मिति । "समः सुदि" इति सूत्रं त्रिसकाररूपसिद्धयर्थं, तच्चाधुनाऽपि सिद्धमिति भावः ।
लोप पाणिनिसम्मतो नेति तु त शङ्कनीयम्, "अप्रतिषिद्धमनुमतमभवति" इति न्यायेन तस्य
पाणिनिसम्मतत्वात् । शास्त्रान्तरप्रसिद्धानामिहाश्रयणस्य आप्यकारसम्मतत्वमपि । अतएव
'मृजन्ति' 'मार्जन्ति' 'ममृजतु' 'ममार्जतुः' इत्यादिरूपाणाम् "इहान्ये शेषाकरणा मृजेरजादौ
सङ्क्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्त" इति आप्यकृतोक्तम् । अथोक्तं तन्न्यायबीजं खण्डयति—
इत्योरिति । तद्वि सूत्रं "प्रथमे द्वे आपः" इत्यस्य साधनायारब्धम् । तत्र धाजो लिटि तस्य
भावप्रकाशः ।

मुक्तत्वात् । अन्यथा भाष्यासङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । न्यायस्य अनिमूर्कता निराकरणे—सम इति ।
चास्यान्—तन्वायरूपपरिभाषायाम् । अन्यथा—न्यायतन्त्रोक्तरे । समो वेति । एतेनानुशासिकपुत्ररू-
पायं सूत्रमित्यप्यास्तम् । छोपस्य कप्रकरणस्यत्वेनैव तिष्ठेः । एतत्कारकरूपार्थं तद्व्यावश्यकत्वात् । न च
तत्प्राणिन्यसम्प्रतिमिनि वाच्यम् । अप्रतिविद्धमनुवर्तमिति न्यायविरोधात् वार्त्तिकदोषार्थानां सूत्रादरेस्तत्र
तत्र ध्वनितादस्योक्तत्वाच्च, अन्यवचनानामत्राश्रयणस्य “श्रोत्रालोक्य” इत्यादिसूत्रमाभ्यादौ स्पष्टमभिप्रा-
नाच्च । एतेनान्यवचनमादाय प्राणिनेत्यर्थे तत्तत्त्वं न क्वापि दृष्टमित्यत्रास्तमिति भावः । अपिना सङ्ग-
दित्येन द्विसकारस्य सङ्गदः । एतेन तत्पर्यमेवेत्यत्रास्तम् । सति कले उरानौधियात् विभाषादित्येति
न वक्तव्यं भवतीतिवत् समः सुदीति न वक्तव्यं भवतीति भाष्यकानामुक्तत्वाच्चेति दिक् ।

‘प्रथमं दग्धे’ इति लक्ष्यके छन्दसि श्रे इत्यस्य बहुलं दे मन्वीत्यर्थं “हरयो दे” इति सूत्रे सेदां भावः-
नामिरेचि दे भादेचि कृते तस्येति पुनः रेमानार्थं कृतं द्विवचनम् । तस्यायामावे पुन पुनः प्रकृष्टे-
सिञ्जाः । यथै सप्तय श्लोकमिति खण्डनकृतम् । तत्खण्डयति—हरेति । अत्राप्येत्यमे पुनः प्रकृत्यनापत्तिरस्य
इति शेषः ।

मन देचिद । "कारकै" इत्यत्र संशयिवारण्ये व्यस्येन प्रथमार्थे सप्तम्यां संदिग्धां भुवादीनां सामान्यसंख्या ।

येते 'युवन् भवत्' इत्यत्र चकारस्य सम्प्रसारणात् 'युवन् भवत्' इति समुदायरवोदयोगितेनाश्रयणात् तद्विशिष्टावष्टितवस्य तत्र सत्त्वेनानेनैव न्यायेन पुनः सम्प्रसारणकारणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । नथैवमपि छि-
द्वन् युवन् लिट् पृष्ठ इति शिखरी चकारस्य चार्थप्रवृत्तिप्रसवे चकारस्य चार्थमापत्त्या द्वितीयसम्बन्ध-
सत्त्वेन 'उरि च' इत्यत्र 'वदस्व' इत्यधिकारेण सामानाधिकरन्त्येनान्वयासम्बन्धाद्वैयर्थ्यात्त्येनाश्रय-
पराश्रयवे रुरि शर्ला चार्थमित्यत्र प्रथमप्रवृत्त 'निष् पृष्ठ' इत्यस्याश्रयत्वेन तद्विशिष्टावष्टितवस्यसम्बन्ध-
सम्बन्धस्यापि सत्त्वेन तत्तद्वदवस्थाज्जेन न्यायेन पुनश्च न चकारस्य न स्यादिति वाच्यम्, द्वितीयसम्बन्ध-
स्याने रवैवमप्यमिच्छप्रवृत्त्युत्तरका लक्ष्म्यातिविशेषावष्टितवमिति विवक्ष्यतेनादोशः । अनुत्तरकालिच्छा-
हित्य समानकालिच्छाप्रति- पूर्वकालिच्छाप्रतिवेति 'मिच्छा' इत्यत्र प्रवृत्तः पूर्वं चकारस्य चार्थमापत्त्या
रवोपमावमित्प्रवृत्त्युत्तरकालिच्छाप्रतिविशेषवत्त्वत्प्राप्तयेति तत्तद्व्याख्यासत्त्वेन चकारस्य चार्थमिच्छि-
ति 'वदस्व' इत्यत्रैवमिच्छेति चत्प्राप्तयेन रवोपमावष्टितवमिति विवक्ष्यतेनादोशः । तत्र प्रथमसम्बन्धस्यैवाश्रयत्वेन तत्र चार्थ-
स्य सुमात्रात् । 'च' इत्यत्र चकारस्य चार्थमापत्त्या चत्प्राप्तयेन रवोपमावष्टितवमिति विवक्ष्यतेनादोशः । तत्र प्रथमसम्बन्धस्यैवाश्रयत्वेन तत्र चार्थ-
स्य सुमात्रात् । 'च' इत्यत्र चकारस्य चार्थमापत्त्या चत्प्राप्तयेन रवोपमावष्टितवमिति विवक्ष्यतेनादोशः । तत्र प्रथमसम्बन्धस्यैवाश्रयत्वेन तत्र चार्थ-

शब्दरत्नाम् ।

ननु देव्यन्वाप्राप्त्या तत्प्राप्तये इति न तदस्त्वं मानम् । न च तत्र "सहिवहोराय-"
(पा० सू० ६।३।११२) इति तपस्त्वसामर्थ्याद् न वृद्धिरिति वाच्यम्, अशाब्दत्वात्,
मेखी ।

आदेशे “लिटस्तप्तयो.” इति सूत्रेणैरेजादेशो तस्यानेन रे आदेशे कृते तस्येदागमे पुनरनेन रेभावो भवति । रेभावविधानसामर्थ्येन तस्येदागमो नेति तु न वाच्यम्, ‘चक्रे’ इत्यादाविट्प्रति-
पेधविषये तस्य चरितार्थत्वात् । स्वविषेयस्य रेभावस्येदागमेऽपि “यदागमा.” इति न्यायेन
रेशब्दस्यात्पुनस्तस्योद्देश्यत्वाप्राप्त्या रेभावो न स्यादिति द्विवचनं सफलमिति भावः ।
‘उद्बोदाम्’ इत्यत्र ‘सहिवहोरोत्’ इति सूत्रे तकारोच्चारणेन पुनर्द्वयप्राप्तिरिति कस्यचिदु-
क्तिं खण्डयति—न च तत्रेति । भगवद्भवादिभिः आर्द्रित्यत्र तत्परकरणेन वृद्धयप्राप्तेः शब्दमर्यादयाऽ-

भावप्रकाशः ।

न्यूनः सर्वेऽपि विशिष्टसंख्ये निर्देष्टव्य इत्याह उच्यते करोतीति कारकमित्यन्वयसंज्ञावत्तद्विशिष्टेष्वपि
वस्तुतः भगवता । महासंज्ञाकरणादनुमीयते—नूनं विशिष्टा भूवादयः संज्ञित्वेन निर्दिष्टाः । तथाच यत्
क्रियायाः साधकं भूवादि तत्कारकसत्त्वं भवतीति व्याख्यात चोपाध्यायैः । नन्वन्यथैव नाम योगरूढत्वम् ।
एवञ्च कथं योगिकार्थमुद्दिश्य संज्ञाविधानम् ? अत आह—महतीत्यवतार्य महासंज्ञोपस्थितक्रियाविशेषक-
त्वविशिष्टानां भूवादीनां सत्तेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः । तद्वीर्या यत्रोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्महत्त्व-
तस्यापि तत्त्वमस्त्येवेति प्रतीयते । तथा चानां विवेकयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयोर्महत्त्वस्य स्पष्टत्वा-
त्स्वविधेयस्योद्देश्यत्वमाप्तिस्त्येवेति प्राप्नोक्तं सम्प्रयोगेन । नचैवमपि रयादेशे इति च तस्य लाक्षणिकत्वा-
ज्जेति वाच्यम्, तद्विस्तारवत्त्वापि ज्ञापनात् । यावता विना स्तुतिस्तत्त्वसर्वं शान्तमिति सिद्धान्तात् ।
एवञ्च स्वविधेयस्येयादिविषयमित्याहुः । तत्र, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि, ननु कृत्वादिदत्तत्ववच्छेद-
कमेवेदं विधेयस्य स्वोद्देश्यत्व लभ्यते, नतः सज्ञासंज्ञिनावस्थले लोके तस्य तत्त्वमत्राणि करणानि
सम्प्रज्ञा यतो दृष्टान्तसंज्ञतिः स्यात् । किञ्चामेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्बाधस्य भगवत्सिद्धत्वेन भेदे एव
तयोः सम्प्रज्ञेन तद्वच्छेदकयोर्महत्त्वार्थादेव सिद्धत्वेन सज्ञासंज्ञिनावस्थले तथासत्त्वेन च “आरहे” इति
संज्ञोक्तरीत्या किमपूर्वमुक्तम् ? नहि गुरुचरणैस्तद्वच्छेदकयोर्भेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वे लोके, किन्तु उद्दे-
श्यत्वं विधेयत्वं च मिथो विरुद्धं, भेदे तत्त्वमत्रादियुक्तम् । एवञ्च सामान्यविशेषधर्मभेदेन वस्तुनो भिन्ने
तत्त्वमत्रादेन विशेषमात्रेऽपि एककौण्टिन्याग्यायेन सामान्यरेखरूपेणोद्देश्यतावच्छेदकेन प्राप्तस्योद्देश्य-
त्वस्य विशेषरेखरूपेण विधेयतावच्छेदकेन प्राप्तविधेयत्वेन बाधः । सामने इति तस्य “यदागमा” इति
ग्यायेन रेखसत्त्वेऽपीरेवि तदसत्त्वेन रेखस्य विशेषरेखस्य द्वयोरित्योः स्वतो रयादेशे स्थानिवद्भावेन
सत्त्वादिररेखस्य सामान्यरेखस्य निर्बाधत्वात् । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य स्वविधेयस्य स्वोद्देश्यत्वाभाष्येत्येवो-
क्तमिति दिक् । लाक्षणिकत्वात्सामनेन रयादयो द्विवचनमुपजीणमित्युपाकमिति मान्या ।

कैयरीयन्यायसत्तारं विनापि आर्थं सुयोगमिति नोक्तार्थसिद्धिरित्याशयेनाशङ्क्ये—नयेति । साम-
र्थ्यादिति । वर्णग्रहणेनामेष्ट्यनुपयोगादिति भावः । न वृद्धिरिति । न पुनर्वृद्धिरित्यर्थः । अत्ताद-
त्त्यादिति । वर्णाभिप्रेयमात्रेणार्थकत्वेने वृद्धिसत्ताया एव प्राप्तयितुं युक्तत्वात् । एतद्वृत्तस्य निदाने निव

सरल !

मानमिति । "इहो रे" इत्यत्र दिवचननिर्देशमात्रे "प्रथमं दध्न माय," इति छन्दोपदेशे 'दध्ने' इत्यत्र धात्रो किति श्वादेशे तस्य होजादेशे च तस्यानेन रेभादेशे व्याघातानुच्छेदेनाद्यमे तस्य होरेवेन पुनारेभादेशपक्षरूपा दिशश्चो 'दध्ने' इत्यस्य सिद्ध्या व्ययं दिवचनं 'उदये उदयग' इत्यत्र मानं, तथाच रेभादेशस्येवाद्यमेन होरेऽपि तस्य होरीयषाधिरूपवृत्तावनुवोतिरेनाश्रोषवागा यः समुदायः हो इति तदप्यदक्षस्येवाद्यमेनो सारवेऽपि तत्राऽन्यथावस्थैव सारवेन तद्वद्वद्वे यः स्वयच्छ्रमाशोरेदव कश्चित्पाप-

शब्दरत्नम् ।

अस्तकालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात् । एतेन सुव्युपास्ये पूर्वं धत्तु द्वित्वे जश्त्व-
लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम् । पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योद्घोषादामित्या-
दावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात् । विकारान्यानुपूर्वैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति

मैरवी ।

लाभादित्यर्थः । तदुपपादयति—एतेन—वक्ष्यमाणदूषणेन । ननु 'सुव्युपास्य' इत्यत्र जश्त्व-
रूपविकारातिरिक्तवर्णकृतानुपूर्वीकृतलक्ष्यैक्यसत्त्वात्पुनर्द्वित्वं न भविष्यतीत्याशङ्कां वारयति-
विकारेति । ममापि—'उद्घोषाद्' इत्यत्र लक्ष्यैक्यवादिनो ममापि । एवञ्च तत्परत्वसामर्थ्यादिति
त्वदुक्तिर्व्यर्थेति भावः ।

मायप्रकाशः ।

मार्थावेन तेन स्वर्णांतरकालव्यावृत्तावपि तत्कालासवर्णव्यावृत्तौ मानाभावाच्च । तदाह—अतत्काले-
ति । लाभादिति । तत्परसूत्रप्रवृत्तिद्वारेण भावः । एतेनान्तकालव्यावृत्तेरिवातवर्णव्यावृत्तेरपि शाब्दस्य
मेव, एवञ्च न वृद्धिः, अन्यथा अस्येतिवदेत् वर्णपदं च न कार्यमिति लावभिमिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्त-
युक्तेः, असवर्णमहणप्राप्तेरेव छुप्यध्यायमाणत्वाच्च, तत्पुरुषे पञ्चमीसमासज्ञापनार्थं वृत्त्युत्तरमोक्षाय च तदा
वक्ष्यकावाप्यभाष्यादौ स्पष्टत्वाच्चेति दिक् । यत्तु धत्तु द्वित्वे जशि "पूर्वत्रातिशोभम्" इत्यनसिद्धादेन
व्यक्त्यन्तरत्वादस्य द्वित्वमिति न्यायासञ्चार एवेति रण्डनकृदन्ताकरदण्डिम-दाः, तत्त्वगदयति—एते-
नेति । पूर्वमिति । तदानीं जडावाप्राप्तेरिति भावः । पुनर्द्वित्वमिति । उक्तरीत्या जश्त्वानसिद्धादेन
दत्तस्य पश्चाद् द्वित्वमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—पूर्वमिति । "माभ्यानुपलभम्" इति मन्दोक्तिस्तु वि-
मलैवेत्युक्तं प्राक् । एतेन रूपचतुष्टयोक्त्या "पूर्वत्रातिशोभम्" इति मास्तिवति दीप्तिताशय इति रत्नाकरो-
क्तिरुक्तरीत्या पक्षधारकद्विदकाररूपसम्भवेन ऋतु पञ्चादिव्यापारिरयुक्तेति मन्दोक्तिकावास्ता । चिक्रा-
रेति । विकारशब्दः कर्मबन्तः । विकारान्यमोर्विकृताविकृतयोस्तनुपूर्व्यामिव ऐक्येनेत्यर्थः । अत्र परस्य

सरला ।

मारिकोष्ठस्य एव तदवतिष्ठत्वस्य सत्त्वेन इडागमविशिष्टत्वं पुनारभादेशो न स्यादिति पुनः प्रवृत्त्यर्थं युक्ते
द्विवचनस्य स्वाद्यै चारितार्थ्यमिति । तदेव न, स्वविधेयस्य स्तोत्रेयत्वाभावनियमान् । तदाच रभादेशस्य
इडागमानन्तरमपि "यदागमा" इति न्यायेन शेषस्य विधेयत्वस्य सत्त्वेन तदुद्देशेन पुनरुक्तिरिवमेवेवादे-
श्यापत्त्या तत्रादेशसिध्यर्थं द्विवचनस्य चारितार्थ्यात् । नचैरम् 'अ' शब्दादाचारकिरणात् गिति अत्रो-
लोपे 'इ'भातोः पुनः प्रेक्षणविकृतायां पुनर्निवृत्त स्यादुक्तनियमेन "हेतुमति च" इति शास्त्रविधेयस्य
तदुद्देश्यतासम्भवादिति वाच्यम्, स्वविधेयतावच्छेदकं स्तोत्रोद्देश्यतावच्छेदकं न भवतीति नियमा-
कारस्वोपरिणात्र 'इ' भातोगिति धातुत्वेनैकोद्देश्यतया स्वविधेयतावच्छेदकगिच्छेनोद्देश्यतामात्रे—
भोक्तनियमप्रवृत्तेरुपायः । अत्र एव "पठे पठ" इति न प्रयोगः । नन्वेवं मृच्छेऽपि रेतस्य विधेय-
तावच्छेदकत्वेन श्लेषस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेन भोक्तनियमप्रवृत्तेर्द्विवचनस्य वैयर्थ्यमिति चेत् ?
अत्रोप्युक्ते—स्वविधेयतावच्छेदकपठितं स्तोत्रोद्देश्यतावच्छेदकं न भवतीति नियमाकारस्वोपायः । अस्ति
पानोद्देश्यतावच्छेदकस्य श्लेषस्य विधेयतावच्छेदकत्वेन—वदितव्यमिति नियमप्रवृत्त्या द्विवचनस्य चारि-
तार्थ्यमिति । अत्र बीजगुण उद्देश्यं सिद्धं विधेयत्वपूर्वमिति । आपूर्वोप्यत्वस्वरविधेयत्वस्य सिद्धत्वं—
प्रथमावगमः—स्तोत्रोद्देश्यतासम्भवा इति । किञ्च नियमाकारे पठितरनिधेयेन विधेयार्थेऽपि कारणादि-
ज्ञानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि उद्देश्यार्थेऽपि व्यवहारविधानस्य न प्रामाणिकत्वमिति सूचितम् । तेन नीलपत्रे
पठ इति न प्रयोगः । प्रथोनास्तु उद्देश्यस्य प्रथमावगमत्वेन तस्यापूर्वोप्यत्वस्वरविधेयतासम्भवेन वि-
धेयत्वोद्देश्यतावच्छेदकपठितं न सम्भवतीति विधेयार्थेऽपि कारणादिज्ञानस्यापि अयमागिच्छादे-
ति पठे नीलपत्र इति न प्रयोगः । निरुत्तरस्तु श्रुत्यतिविरुद्धिर्नो द्रष्टव्यः । अपान्त्रमिति । तत्परत्व-

“सर्वस्य द्वे” (पा०सु०८।१।१) इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तेत । अत एव

शब्दरत्नम् ।

दिक् । इति द्वित्वमपोति । पुतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति छदश्चेदोऽ-

मैरवौ ।

विनिवि-दिगर्थस्तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्देश्यत्वासम्भवो योजमुद्देश्यत्वं सिद्धस्य, स्ववि-
धेयस्य स्वसिद्धतया तस्योद्देश्यत्वासम्भव इति । तथा “इस्यो रे” इति सूत्रपाठ्ये ‘दधे’ इति
प्रयोगे नास्ति । रेभावे कृते तस्येडागमे कृते कालविलम्बेनोद्देश्यस्य सिद्धतया द्विवचननिर्दे-
शाभावेऽपि रेभावस्य पुनर्विधानञ्जरितार्थमिति द्विवचननिर्देशस्य लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायबो-
द्धत्वमेव, यत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकधर्मैक्यं तत्र विधेयस्योद्देश्यत्वासम्भवो, यथा
घटो घट इत्यादौ । अवच्छेदकभेदेन तत्सम्भवस्तु घटो नील इत्यादौ प्रसिद्ध इति केविकृष्टः,
तत्र, यत्रोद्देश्यविधेययोः सामान्यविशेषभावस्तत्रोद्देश्यविधेयभाव इति नियमः । ‘घटो
घट’ इत्यादौ च तदास्वाभावेन तस्याभावः । ‘घटो नील’ इत्यादौ तु घटः सामान्यं नीलो
विशेष इति विवक्षाऽस्तीति सम्भवस्तुद्देश्यविधेयभावः । एवञ्च प्रकृते रेभावे कृते इडागमे
तत्परेस्त्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेऽपि सामान्यविशेषभावाभावेन तस्यासम्भव इत्याशयात् ।
यदि चेद्भागमविनिष्टस्य देशभेदेन ग्रहणम्, यमुद्देश्यागमो विहितस्तद्वोधकेन शाब्देनाग-
मविशिष्टस्य ग्रहणमिति तदर्थः । तथाच रेत्वेरेत्वयोः सामान्यविशेषभावस्तत्वेन सामान्यं
घमांन्यामात्रययोद्देश्यविधेयभावसम्भव इति ध्येयं तर्हि कृतेऽप्योडागमे तस्यादेशो न प्रा-
प्नोतीति इरेत्वस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वेन शाब्दपट्टकशाब्देनोपस्थितत्वात् । एवञ्चेडागमे
कृते यो धर्मः स्थानितावच्छेदकत्वेनाधितस्त्वत्प्रकारिका प्रतीतिरत्येवेति भवति शाब्दस्य
प्रवृत्तिरिति वक्तव्यं, तथा चरेत्वेन विधेयत्वेवोद्देश्यत्वं वक्तव्यं, तच्च न सम्भवतीत्याशयः ।
यदपि रेभावोत्तरनिडागमेऽपि तस्यैरेकादशस्य लाक्षणिकत्वाद्देशो न स्यादतो द्विवचननिर्देश
इति । तदपि न, कृतेऽपि द्विवचननिर्देशे प्रकृते लाक्षणिकत्वज्ञापकमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-
भाषायाः अतिरिक्तज्ञापनेनैव तस्य चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वादिति ॥

ननु द्विधमित्यादिना धकारस्य द्वित्वमादाय यमुक्ते चतुष्टुमुक्तं, तत्र युक्तं, दकारस्य द्वि-
त्वमादाय र्णाधिक्यस्य सम्भवादिति चेत् । न, द्वित्वे कर्तव्ये जटत्वस्यासिद्धत्वात् । न च
‘पूर्वप्रासिद्धीयमद्वित्वे’ इत्यसिद्धत्वस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्याः परिभाषा-
त्वेन सिद्धत्वयोः फले विशेषो यत्र तत्रैव प्रवृत्तेः ।

छदश्चेदसम्मादमाय खण्डनकारोक्तमन्वां युक्तिं खण्डयति—एतेनेति । यद्व्यमानप्रकारे-
भावप्रकाशः ।

यतो छदश्चेदनानुपूर्वनिवेशः । तत्र विकृतत्वादि भावयवद्वारकम् । यत्र विज्ञानाद्विज्ञानाया याऽऽनुपूर्वा
तस्याः पूर्वतानानुपूर्वा सौकर्येनेत्यर्थः । नचैवं विकृतानानुपूर्वाभेद इति “रक्षोग्र” इति सूत्रस्यो-
द्घोतविरोध इति वाच्यम्, विकारखण्डस्योद्घोषावन्तत्वेन तदनानुपूर्वाभेदस्याऽऽगमादिदृष्ट्या याऽऽनु-
पूर्वा तस्यास्तद्विगतानुपूर्वाभेद इति तदर्थः । “सिचि कृदिः” इति सूत्रस्यभाष्येण विकाररूपले पदार्थ-
दलमादिदिदिक् । द्विगिति । तदर्थस्तु “पूर्वप्रासिद्धीयम्” इत्यत्रात्रासत्वात् । यत्रासिद्धत्वे तत्रैवविधेयोः
फले विशेषतश्चैव परिभाषात्वेन तत्प्रवृत्तेः । एवञ्च तस्यासिद्धतया लक्ष्यैक्यमेवेति सर्वथा तदुक्तित्युक्ते-
वेति । एतेन बह्वित्वमादाय मुक्ते चतुष्टुमुक्तं, तद्वित्वे तु अधिकान्यपीति रत्नाकोटिरास्ता ।

छदश्चेदाय खण्डनकाराण्युक्तं युक्त्यन्तरं खण्डयति—एतेनेति । एतद्विज्ञोति—पदेति । एतद्व्या-

“लिटि धातोः—”(पा०सू०६।१।८) इति सूत्रेऽनभ्यासप्रवृत्तं भाष्यं प्रत्याख्या-

दाश्ररत्नम् ।

स्तीति परास्तम् । पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः । वस्तुतस्तत्पाठद्वित्ववन्न स्थाने द्विवचनमि-
त्यभ्यत्र निरूपितम् । प्रत्याख्यातमिति । “अनभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थक्यञ्जदसि दावधभाव

भैरवी ।

ण । तमेव दर्शयति—पक्षेति । तथाच त्रिषासमभिहारे ‘लुनोद् लुनोहीत्येवार्थं लुनाति’ इत्या-
दौ पुनर्द्वित्यापत्तिः । त्रिषासमभिहारे द्वित्ववद्विप्तायामपि पुनर्द्वित्यापत्तेश्च । त्रिषासम-
भिज्याहारपक्षस्या अप्यनेकव्यङ्ग्यत्वसम्भवादिति भावः । परोक्तमभ्युपेत्य प्रतिपन्नोत्तरमि-
दम् । वस्तुतः पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तौ मानाभाव इत्याशयेनाह—वस्तुत इति । तत्—आष्टमिक्य-
र्णद्वित्वम् । अयं भावः—पाठद्वित्वस्य ‘एकाच’ इतिपक्षे स्थानपदार्थनिरूपितसम्यग्धा-
यिका, ‘द्वे’ इति शब्दस्यरूपात्मकसङ्ख्येयपरमिति स्थाने द्विवचनस्य लाभः । यदा तूच्चारणे
इत्यस्याध्याहारे उच्चारणत्रिषायाः कर्मसाकाङ्क्षत्वादुपस्थितस्य ‘द्वे’ इत्यस्यैव कर्मसमर्पकत्वं
तदा ‘द्विः प्रयोगो द्विवचनम्’ इति पक्षस्य लाभः । तत्र कारकविभक्तेर्याप्यस्याद् द्वितीयपक्ष
एव युक्तः । अधिकमन्वशोक्तम् ।

यत्तु पाठाष्टमिक्यपदद्वित्वयोर्नित्यतया पञ्चवित्तस्य विधामोऽवश्यं वाच्यः, एवञ्च छाधनेन
प्रथमप्रवृत्तावेव विधामः कल्प्यन्ते, अन्यथा रूपानन्त्यापत्तिरिति, तत्र, उच्यतेत्या आनन्त्या-
पत्तेरभावात्, सङ्कटप्रवृत्तयेव धीप्तादियोगसम्भवाच्च । अन्यथा “परेर्वर्जने” इति द्वित्वस्य
वैकल्पिकतया तस्य पुनः प्रवृत्त्यापत्तेः । केचित्तु “लिटि धातोः” इतिसूत्रेऽनभ्यासप्रवृत्तौ लु-
क्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायोऽनित्य इति पुनर्द्वित्वस्य प्रवृत्तिसम्भवा इति वदन्ति । तत्र, भाष्यवि-
रोधात् । तमेवाह—अनर्थक्येति । अनर्थक इत्यस्य लक्षणस्य सङ्कटप्रवृत्तेरिति शेषः । तथाच

भावप्रकाशः ।

यानङ्गीकारे लुनोद् लुनोहीत्यादौ त्रिषासमभिहारस्यैव पञ्चति पञ्चतीत्यादौ वीप्तादेरप्यनेकव्यङ्ग्यत्वं
स्यादिति भावः । इदञ्च तस्य तत्त्वमभ्युपेत्य प्रतिबन्ध्या पुनःपुनःप्रवृत्तिरित्याशयेनोक्तम् । वस्तुतस्तदेष
न, मानाभावादित्याह—वस्तुत इति । तत् सर्वद्वित्वम् । साधर्म्यं वृष्टान्तः । अपरभावः, “एकाचोद्
प्र” इत्यादौ द्वे इत्यस्य सङ्ख्येयविशेषापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे प्रत्याशया “स्थानेतरा”
इति परिभाषया रयानिसमानाकारे यदा गृह्यते तदा एकाच इति स्थानपक्षेति स्थाने द्विवचनपक्षः । यदा
■ शब्दस्यस्वोच्चारणसाध्यत्वेन तदनुष्ठाप्येकावयवत्वेन तदध्याहारेण द्वे उच्चारणे इत्यर्थस्तदा तत्त्रिषा
याः कर्मपेक्षायां सा कर्मणि पठ्यति द्विःप्रयोगपक्षः । तत्र कारकविभक्तेर्याप्यस्यादोषेण चान्य एव
सिद्धान्तः । एवं वर्णद्वित्वेऽपि । पदद्वित्वे तत्तयुगत्या तस्यैव वाक्यादेरद्वित्वात् पदस्येत्यस्यावयवकापकर्षेण
सिद्धे सर्वस्येति सामर्थ्यात्स्थानेद्विवचनपक्षस्यापि प्राप्त्या दोषाभावेन वैचित्र्यो विकल्पः । युक्तस्तु स्थाने
द्विवचनत्वम् । तत्र पुनः प्रवृत्तिस्तु न, द्वितीयपञ्चानुषादौ । तैनेवामीहृष्यादिनोचनाच्चेति, तदाह—
अभ्यत्रेति । शब्देन्दुशेषादावित्यर्थः । यत्तु “लिटि धातोः” “सर्वस्य द्वे” इत्यादिरित्वानां नित्यतया

सरला ।

शरीरे विकायतिरिक्तत्वनिवेशादिति भावः । अन्यत्र निरूपितमिति । द्विरूपक्रियायां “सर्वस्य द्वे”
इति सूत्रस्याप्याने श्रवणार्थः । तत्र द्वि द्वे शब्दस्य संख्यापेक्षायां शब्दरूपे गृह्यते शब्दानुशासनप्रस्तावात्,
सर्वस्येति स्थानपक्षे सोऽयं स्थाने द्विवचनपक्षः । यदितु उच्चारणेनैव सङ्ख्येयं तदा स्थानादेशमात्रेण नास्ति

तम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्धा णिचि चङि द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यज वा पथ्यमादीनि रूपाणि स्वीकुरु वा रूपानन्त्यमिति नवत्वोक्ति-
रसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टौ, विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्यदेतत् ।

शब्दरत्नम् ।

नानूयतेनोनावेत्यादौ न दोषः" इति भाष्यम् । 'एकस्यैकावो द्वित्वे कृने एकाज्जम्पदेशे
हेतोरचो द्विरुक्तत्वाद्, अनेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्तौ अवयवान्तरस्यैकाज्जमा-
येन सदप्रवृत्तौ तद् व्यर्थम्' इति च तदाशयः कैयटेनेक्तः । कैयटादिभिरिति । अत्रा-
रुचिबीजं तु भाष्यप्रामाण्येन तेपासनमिधानम्, "स्तौतिष्ठोः—" (पा० सू० ८।३।६१)
इति सूत्रस्थः 'सोपुप्यतेः सन्, -सोपुपिपते' इति भाष्यप्रयोगोऽपि छात्रस्य इत्याहुः ।
रूपानन्त्यमिति । रूपाधिस्यमित्यर्थः । तदाह—नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति । सकार-

भैरवो ।

तन्म्यायमाश्रित्याभ्यासप्रतिषेधो यभूरेत्यादौ पुनर्द्वित्ववारको न कार्य इति कल्पनेन लाघव-
स्य सम्भवे तन्म्यायामित्यत्वेऽभ्यासप्रतिषेधस्य शापकत्वकल्पनम्भाष्यविरुद्धमिति भावः ।
ननु नोनावेत्यत्र "सम्यङ्कोः" इति द्वित्वोत्तरं "छिटि" इति द्वित्वापत्तिरतोऽनभ्यासप्रतिषेध-
लाघवकोऽस्त आह—इन्द्रोतीति । न दोषः—न पुनर्द्वित्वापत्तिः । पुनर्द्वित्वाप्रवृत्तौ कैयटोक्ति-
प्रमाणायति—एकस्यैकाव इति । एतेन 'जुगुप्सिपते' इत्यादौ पुनर्द्वित्ववारणाद्योत्तरार्थमनभ्या-
सस्येति कथितमिति परास्तम्, उक्तीति । अरुचिबीजम्—कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितन्तद्वी-
जमित्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन—"अभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकः" इति भाष्यप्रामाण्येन । तेषाम्—
सन्नन्तादित्यादिना मूले प्रदर्शितानाम् । अनमिधानमिति । छोक इति शेषः । अत एवाह—स्तौ-
तीत्यादि । इत्याहुरिति । भाष्यानुसारेण इति शेषः । रूपाधिस्यस्य खण्डितत्वादाह—रूपाधि-
क्यमिति । ननु सुधुपास्य इत्यस्य लघ्वस्यैकत्वात्सकाररूपापि तेन शाब्देन द्वित्वं न स्यादत

भाष्यप्रकाशः ।

ऽऽनस्यापत्तेः कचिदिश्रान्ती कस्यापि शापवाप्रथमप्रवृत्तावेव विधानावा पुनः पुनरपवृत्तिः । अत्रयवा-
नभ्यासपदं प्रत्याग्यामिति खण्डनकारादिः । तत्र, चकरीत्याऽऽनस्यापत्तेरभावाद् । भाष्योक्तप्रत्या-
ख्यानहेतुसङ्ख्यापत्तेः । सकृत्प्रवृत्तेन द्वित्वेनैवामीरूप्यादिवोधनाच्च । अत्रयव "परेर्वर्जने" इति वैक-
ल्पिकद्वित्वस्यापि न पुनः पुनः प्रवृत्तिः । एवप्रानभ्यासग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृते नार्थं न्याय इति मन्द-
प्रकारमात्रं वेदितव्यम् । तदेतद्वचनवन्वयमाणकैयटासङ्गतिं च प्रतिपादयन्नाह—अनभ्यासेति । न
दोष इति । न पुनर्द्वित्वापत्तिरित्यर्थः । देशहेतोरिति पाठः । कचिद् व्यस्तपाठोऽपि । नाच—उपदेव ।
अवयवान्तरैति । इह इत्यर्थः । यद्यपि न्यायेन्द्रस्यापि वारणं सम्भवति तथापि प्राप्तिरेव नैयाह—
स्यैकाज्जमेति । अथवाभावेन मृतरां तदभाव इत्यर्थः । अत्रयव तत्रयदेशहेतुरत्रमस्थानियवम् । चोऽवसाने
योऽयः । नोक्त इति । 'जुगुप्सिपते' इत्यादायुक्तन्यायेन पुनरपवृत्तायुत्तरार्थोऽपि निषेधो मास्त्विति
ग्रन्थेनेति भावः । योजित्यिति । कैयटादिभिरित्युक्त्या सूचितमिति भावः । एवमप्येति । भाष्येति ।
सकृत्मायेत्यर्थः । तेषाम्—सन्नन्तादिप्रवृत्तिरुचिबीजादिप्रवृत्तिरुचिबीजादिनाम् । अनमिधानमिति ।
आहे इति शेषः । अत्र एवाह—स्तौतीति । अरिस्तवसमुपायः । आहुरिति । भाष्यानुसारेण इत्य-
र्थः । अनन्यस्य छन्दितत्वादाह—रूपाधिक्यमिति । अत्रयवादिष्वयुगमित्यर्थः । ननु 'सुधुपा

यदप्युक्तं त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे इत्यादि, तदपि न, 'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यत्र विसर्गवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात् । "संयोगान्तलोपे यणः प्रतिपेधः" इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च । तस्मादि-

शब्दरत्नम् ।

द्वित्वे इति । अच्परयत्वावच्छिन्नं ह्यस्य लक्ष्यम्, तत्रैकस्मिन् धकारे प्रवृत्तावपि तादृशे सकारे लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवेत्येवेति भावः । एवं संप्रसारणादिविधौ यणत्वावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यायुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न "न सम्प्रसारणे" (पा० सू० ६।१।३७) इत्यादेर्लक्ष्यमिति बोध्यम् । तदपि नेति । ययोद्देशपक्षे ह्यनुकत्वा सामान्येन युक्तं तदपि नेत्यर्थः । तस्मादिहेति । "यणो मय" इत्यत्रेत्यर्थः । विसर्जनीयसूत्रभाष्यास्तु कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाथां तदप्रवृत्तिरिति लभ्यते, मूलं तु वैययानुसारेणेति परे ।

भैरवी ।

आह—अचरेति । ननुक्तन्यायाङ्गीकारे "न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिरत आह—एवमिति । अत्र 'सुव्युपास्य' इत्यादौ "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यनेन संयोगान्तलोपाप्रवृत्तिसम्पादनमसङ्गतम्, त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे त्रिपाथा असिद्धेस्तत्राप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वादिति 'तदपि न' इत्यादिभोक्तमसङ्गतमतो मूलाशयमाह—यथादेश इत्यादिना । मूले तस्मादस्यैव पर्यवेति, तदर्थमाह—यणो मय इति । भाष्यकारोक्तसिद्धान्तमाह—विसर्जनीयेति । तत्र हि—'नार्कुटः' 'नार्पत्यः' इत्यादौ रेफस्य विसर्गवारणाय "विसर्जनोद्योऽनुत्तरपदे" इति वार्तिकवृत्तौक्त, तत्प्रत्याख्यानपरान्तस्फुपरिभाषाप्रवृत्तिस्तु न युक्ता, "पूर्वत्रासिद्धमिति प्रत्यक्षसिद्धम्" इत्येतद्विरोधात् । अत एवोक्तं तत्र "नया बहिरङ्गलक्षणत्वात्" इति । तेनोभयपक्षेऽपि त्रिपाथान्यबहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव । नन्येवं सति मूलविरोधोऽत आह—मूलं सिति । परे—भाष्यतत्त्वविद् ।

भावप्रकाशः ।

स्य' इति लक्ष्येन्यात् सकारद्वित्वेनेत्यादिमूलासङ्गतिरत आह—अचरेति । ननु पदं नापि तद्विशेषरूपमिति भावः । हि—यत । अत इति शेषः । तत्र—अच्परयत्वावच्छिन्ने । एवमप्रपञ्चि । प्रसङ्गादाह—एवमिति । वेद्यर्थमिति । स्फुटीमविध्यति चैतदनुपदमेव । यत्तु त्रैपादिके शब्दादिप्रकाशप्रत्यक्षस्य "पूर्वत्रासिद्धमसिद्धमित्यनयोर्मिथः प्रतिवृत्तावस्थाप्याऽनुत्तरपदे इति वचनेन विसर्गवारणशब्दाशयकत्वाच्चाचिरूपपरतया च नार्कुटादिसिद्धान्तविरुद्धत्वात्प्राप्तयोः सुवचनेन मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृदादयस्त खण्डयति—यथादेश इति । यथाप्रत्ययेन तस्य पूर्वकालेऽवयवक-यत्वं सूचिनम् । उदाह मूले—तस्मादिहेति । संयोगान्तलोपे प्रवृत्तेरित्वादाह—यणो मय इति । सिद्धान्तमतमाह—विसर्जनीयेति । तद्विभिन्नत्वात् "मसिद्धं बहिरङ्गम्" "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनयोर्मिथः परमार्थोपमर्दकारकप्रतिपादकात् "कुतो न खलु" इत्यादि "नोऽनुक्तं परिहारे नवा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति" इत्यन्तर्भाष्यप्रत्यक्षेणा नुमानिभया वाप इति सिद्धान्तशयवादिसर्थः । स्पष्ट चेदमुदघोते । अपर्ययोद्देशपक्षमुच्चारयक । मूला सङ्गतिं परिहरति—मूलन्त्यति । एतेन तदनुयायिरत्नाकसदिग्रन्थाश्रित्या एवेति धर्तव्यम् । यथाचैव "मदिभ्यान्" इत्यादिसिद्धितया स्पष्टमन्यत्र । स्फुटीमविध्यति चोपरिष्ठात् ।

सरला ।

निवृत्तिर्मां हि स्थानिनः सर्वेनेष्टिचुटकिमुच्चार्यत अतः सर्वेत्येति न्यायाद्बोद्धारणशब्दापेक्षया "कर्तृकर्मणोऽपि" इति कर्मणि षष्ठी सर्वे द्विरुच्चार्येदिति फलितोऽर्थः । सोऽयं हि प्रयोगो दिव्यं नमिति पक्ष इत्युक्तम् ।

ह यथोद्देशपक्षो प्राहो बहिरङ्गपरिमापाया अप्रवृत्तये । तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे 'दध्यत्र' इत्युदाहृतम् । न चैवमपि "इकोऽसवर्णे—" (पा०सू०६।१ ।१२७) इति शाकलेन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम् । समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् ।

नन्विह यथेव दुर्लभः, सुधीशब्दस्य ध्यायतेः सम्प्रसारणेन निष्पन्नत्वेन "सम्प्रसारणाच्च" (पा० सू० ६।१।१०८) इति पूर्वरूपापत्तेः; इति चेत् ? न, "सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्" इति वार्तिकोक्तेः, सम्प्रसारणस्थानिकस्यातयात्वा-

शब्दरत्नम् ।

सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । स्थाने जातस्येति शेषः । साक्षात्सम्प्रसारणस्था-
भैरवी ।

मूले—समानाङ्गग्रहणमिति । अत्र समानपदमेकपरम् । एवञ्च यत्र सम्प्रसारणस्याचक्ष-
काङ्गावयवत्वमत्र पूर्वरूपमित्ययं श्रवणे 'सुश्रुपास्यः' इत्यत्र पूर्वरूपापत्तिर्दुर्वारैव, समासो-
त्तरोत्पन्नसुनिमित्ताङ्गसंज्ञायाः समुदायनिष्ठतया सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गावयवत्वस्य सत्त्वात् ।
यदितु सम्प्रसारणनिमित्तप्रत्ययनिमित्तैकाङ्गसंज्ञाविशिष्टावयवत्वमित्यर्थस्तदा . काटोपगन्धी-
पुत्र इत्याद्यसिद्धिः । तत्र सम्प्रसारणस्य प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात्, अतोऽङ्गशब्दस्य सम्प्र-
सारणनिमित्ताव्यवहितपूर्ववर्तिसमुदायपरत्वमेव वक्तव्यम् । नन्वेवमपि 'हूतः' 'जोमः' इत्या-
दौ पूर्वोत्तरं दीर्घं न भविष्यति, सम्प्रसारणत्वस्य स्थान्यलक्षणेन तदादेशे पूर्वरूपनि-
व्यन्नेऽतिदेशेन वस्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, "हलः" इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तत्रान-
विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । न चैवमपि 'शरुद्धर्म' इत्यादौ पुनः पूर्वरूपापत्तिवारणाय समा-
नाङ्गग्रहणमिति वार्तिकवैयर्थ्यमेव । पूर्वरूपनिष्पन्ननिष्ठस्यातिदेशलभ्यसम्प्रसारणत्वस्यालक्ष-
णतया तदादेशे दीर्घं अतिदेशेन तस्य वस्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, अनपेक्ष्य रीत्या वार्ति-
कानारम्भस्य आप्यकाराभिप्रेतत्वाद् अह—सम्प्रसारणस्थानिकस्येति । सम्प्रसारणस्थानिक-
स्य तत्त्वं "हलः" इति सूत्रेण ज्ञापितमेवेत्यत आह—स्थाने जातस्येति । ननु "हलः" इति सू-
त्रावप्रकाशः ।

ननु समानाङ्गग्रहणं प्रायाख्यातमत आह मूले—सम्प्रसारणेति । प्रत्याख्यानरीतिरेवमिति भावः ।
यत्नेनात्र पूर्वरूपापत्तिरुक्तवार्तिकव्यवहारेति मन्त्रोक्तमस्त्विति । ननु चित्यमिदम् । तादृशस्य पूर्वरूपस्य
"हलः" इति सूत्रसामर्थ्यादतिविशेषेऽपि तत्त्वाज्ञोक्तत्वात् । न चोपदेशानिदेशाभ्यां सम्प्रसारणदेविष्यलक्षणेन
पूर्वरूपनिष्पन्ननिष्ठप्रत्ययनिमित्तसम्प्रसारणत्ववत् एवात्र सम्प्रसारणत्वेन ग्रहणेन तत्त्वानि कदोर्वस्यात्परावमिति
मान्योक्तरीत्या यथाश्रुतमूलसामञ्जस्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यमाह कृपातिदेशिकेत्यादिपदं च विना स्वरस्यो
श्रुतिरिति तत्प्रावर्गोक्तमात्रेण यथाश्रुतमूलसङ्गतेषु आह—स्थाने इति । तत्त्वानि कपूर्वरूपत्वादेन आगत्य
"हलः" इति दीर्घस्योत्पत्तिः । ननु "हलः" इति सामान्यापेक्षयात्रैव तत्त्वेऽपि पूर्वरूपस्यैव दीर्घस्यापि तत्त्वतः
सत्त्वात् ।

अपरविभक्तेः कारकविभक्तिर्बोध्यसीति न्यायानुसारेण द्वितोयपक्षस्यैवोचित्यमिति तदाश्रयः भवत्यत्र 'वृष्टान्
वृष्टान्' इत्यत्र प्रत्येकं पक्षत्वेन पदान्तरस्येति गत्वनिषेधः सिध्यति । 'अदनीजानीज' इत्यत्र अतोऽप्युगे पररूपा-
भावश्च सिध्यति । अधिकं तत्र पदावगन्तव्यम् । इति परे इति । अत्रत्यं तत्र पूर्वमेवोक्तम् । मूले—समा-
नाङ्गग्रहणमिति । अत्र समानपदस्य वक्तव्यमिति सम्प्रसारणस्य अवयव यत्र एकस्मिन्पदं अहं विद्यमान-
त्वं तत्रैव पूर्वरूपमिति तदर्थः । स्ववर्तिन—ग्रहणपदस्य सम्प्रसारणस्य सम्प्रसारणविशिष्टेऽपि पूर्वरूपमिति कति-

ञ । न चैवमपि “न भूसुधियोः” (पा० सु० ६।४।८५) इति यणन्तिषेवः शङ्क्यः, आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः, अनन्तरस्येति न्यायेन “एरनेकाचः—”

शब्दरत्नम् ।

निकपूर्वरूपादेः “हलः” (पा० सु० ६।४।२) इत्यारम्भसामर्थ्यादखिवधा स्थानिवत्वाङ्गी
भैरवी ।

अस्य सम्प्रसारणत्वस्यात्वमन्तेऽपि तद्विदेशे कर्तव्ये ऽनखिवधाप्रति निषेधो न प्रवर्तत इत्यर्थज्ञापकत्वमेवास्त्वित्यत आह—साक्षादिति । अखिवधाविति । दीर्घे इत्यर्थः । कर्तव्य इति शेषः । एतावतैव “हलः” इति सूत्रस्य चारितार्थ्यमिति भावः । नन्वेवं सति “सुधुपाज्यः” इत्यादौ सुधि आ इति स्थितेऽपवादत्वात् “हलः” इति दीर्घे पूर्वरूपं न स्यात्, “हलः” इति सूत्रस्य वृत्तार्थतयाऽखिवधावपि स्थानिवत्त्वापेन सम्प्रसारणादेशस्य सम्प्रसारणत्वमित्यर्थज्ञापकत्वात्सम्भवात्, “सम्प्रसारणाच्च” इत्यस्य ‘विन्याध’ इत्यत्र चारितार्थादिति चेन्न, ‘नि-

भावप्रकाशः ।

भवोऽत आह—साक्षादित्यादि । रूपादेरिति । तद्रूपस्य प्रथमो जातस्यैवार्थः । एतेनादिव्यर्थे इत्यपास्तम् । आरम्भेति । अन्यथा सम्प्रसारण तदाश्रय चेति पूर्वरूपे तस्यावत्त्वादेवार्थ एवमेवेति भावः । अखिवधौ । दीर्घे तावतैव तस्य चरितार्थात् । यवञ्च दापयत्वस्यैवाफलत्वादभावेन सामान्यापेक्षत्वं सुतरां नेति भावः । एतेन ‘यूनः’ इत्यादिसिद्धये हल इति सामान्यापेक्षां ह्यापत्तं सम्प्रसारणाश्रित्ये कार्ये ऽनखिवधाविति निषेधो नैवार्थाय इति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तयुक्तेः, तस्यान्यथासिद्धेर्वैयम्यात्वाच्च, एव द्रीत्या ‘वज्रश्च’ इत्यादिसिद्धया तदर्थमासप्तमसमासेऽपि कार इति भावविशेषावच्छेति दिक् । ननु ‘सुधि आ’ इत्यादौ परत्वाभित्यत्वादाङ्गत्वादवत्त्वादावाद्यादौ दीर्घेणोक्तरीत्या पूर्वरूपाप्राप्त्याऽनिरूप्यपत्तिः । “सम्प्रसारणाच्च” इति तु ‘यूनः’ इत्यादौ चरितार्थम् । नच तत्र विशेषविशिष्टादलोपादादौ सम्प्रसारणे सवर्णदीर्घतः परपूर्वरूपात् परप्रलोपमन्तःशर्षत्वरूपात्तरङ्गत्वादाप्रित्याऽऽदौ जातसवर्णदीर्घेणोक्तरीत्या सरला ।

तेऽर्थः । यवमुक्तावपि सुधुपाज्य इत्यत्र समाशेत्तत्प्रत्ययनिमित्तकाङ्गसहायाः सुधी कपास्य इति विशिष्टे सरत्वेन सम्प्रसारणाचोरेकाङ्गसम्भवस्य सरत्वेन पुनरपि दोषस्तदवस्थ एव । यदि तु सम्प्रसारणविशिष्टेऽपि पूर्वरूपं वैशिष्ट्यञ्च स्वनिमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गसहावद्वत्कत्वमिति । तथा चाङ्गसहानिमित्तस्य तु प्रत्ययस्य सम्प्रसारणनिमित्ताभावान्न प्रकृते न दोष इति इत्युच्यते । तर्हि कारीर्यम्भोपुत्र इत्यत्र पूर्वरूपा नापरेः । तत्र सम्प्रसारणस्य पुत्रनिमित्तकत्वेन प्रत्ययनिमित्तकत्वाभावादिति । न च स्वधित्वाङ्गवत्कत्व-स्वाधित्वाङ्गवत्कत्व-एतदुभयसम्भवेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यमिति प्रकृते न दोष इति वाच्यम् । सुधियोः पुत्र इत्यादावुक्तं समासे भोस् प्रत्ययावयवभोकारे अतुस्मासोत्तरजायमानसुप्रत्ययनिमित्तकाङ्गसहायाद्य, स्वधित्वाङ्गवत्कत्वस्य स्वाधित्वा पुत्रस्येतदङ्गवत्कत्वस्य च सरत्वेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यात्पूर्वरूपापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाध्वद्वितीयेतरत्वं स्वस्वानिलेनाभिमतव्यवहितो सरत्वेन दृष्टव्य एतदुभयसम्भवेन सम्प्रसारणवैशिष्ट्यस्य विवक्षणीयत्वात् । भोकारे च द्वितीयसम्बन्धाभावाच्च दोषः । सुधियावित्यादावपि यवमेव पूर्वरूपं चारीयमिति दिक् । सम्प्रसारणस्यानिरूप्येतीति । इदं तद्वतिरुपस्थास्थानपक्षमिप्रायेण । तथा च भाष्यम्—“शकब्धमिन्त्यादौ पूर्वरूपाभावाय समानाङ्गग्रहणं कार्यम्, न कार्यम्, असम्प्रसारणत्वात् । अन्योऽयं सम्प्रसारणासम्प्रसारणयोः स्थाने एक आदिरयते । यदि नेदं सम्प्रसारणं “हलः” इति दीर्घं न प्राप्नोति, यवनप्राप्त्याद् भविष्यतीति । तथाच “हलः” इत्येतत्पुनरारम्भसामर्थ्यात् साक्षात्सम्प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपे कर्तव्ये सम्प्रसारणत्वस्य अनखिवधाविति निषेधप्रवृत्त्यभावज्ञापनेन स्थानिवत्त्वावैनातिदेश इति, ननु तस्यानिरूप्य, परम्परया तदाश्रयेण मानाभावादिति तदाशयः । तदाह—साक्षात्सम्प्रसारणेति ।

साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्ववाधात् । सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्या
नित्वेन निमित्तत्वमिकः “तस्मादित्युत्तरस्य” (पा० सू० १।१।६७) इत्यादिनि-

शब्दरत्नम् ।

भाष्यम्—“रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः । स्वर्नयति । कुण्डं रथेन ।
मग्नहृदः, भग्नहृदः । न वक्तव्यः । रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति । नेमौ रहौ कार्यिगौ, किं तर्हि,
निमित्तं द्विर्वचनस्येति” । अन्वया वचनारम्भे द्विर्वचनेमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्या-
नानापत्तेः । साक्षाच्छ्रुतेन-विशेषशब्दबोधितेन । यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं सत्र सर्वत्र

भैरवो ।

इयवरट् सूत्रस्यमित्यादिः । आद्यदोषवारणायाह—रेफोष्मणामिति । एतेन “यरोऽनुनासिके”
इति सूत्रे “अनुस्वारस्य ययि” इति सूत्रात्सवर्णपदापरुषो ध्वनितः । तथाच सवर्णोऽनुना-
सिको नास्तीत्यर्थः । यथाश्रुते रेफस्य रेफ एव स्वर्ण इति रेफस्य सवर्णो नास्तीत्यसम्भ्रममेव
स्यात् । अत एव ‘महिष्मान्’ इत्यत्र यस्य नानुनासिकः । एतेन “अनुस्वारस्य ययि” इति
सूत्रे “यरोऽनुनासिक” इति सूत्रात् ‘अनुनासिक’ इत्यस्य सम्यन्धश्च ध्वनितः । अत एव
द्वितीयातिप्रसङ्गवारणाप्रकारो वक्षिष्यान् नोपपादितः । सुलोपातिप्रसङ्गवारणायाह—नेमा
विति । रहवित्वत्र हकारोपादानं दृष्टान्तत्वप्रदर्शनाय, यथा हस्य कार्यित्वम् तथा रेफस्यापि
कार्यित्वन्नेति सात्पर्यम् । अन्यथा—एतत्प्रकरणस्थवचनसामान्यप्राप्तद्विर्वचनस्य बाधानङ्गी-

भावप्रकाशः ।

प्रकरणे तद्वाचार्थीकारे विवर्यः । भाष्य “इयवरट्” सूत्रस्य सङ्गच्छते इति शेषः, तदाह—रेफस्येति ।
इयवरट् इति यथाग्रासे इत्यादिः । इयञ्च सम्भ-वसामान्ये पठो । सच स्थानित्वं निमित्तत्वं चेति नान्व
यानुपपत्तिः । वक्तव्य इति । अन्यथा भाषेणः स्यात् । मध्यमे रेफः स्यात् । अनुना सेनैव तेन मा-
भ्यगित्यत्र गमकाभावात् । अन्यथे दहाभ्यां पापोस्त्वोर्बन्धोमयोऽक्षरेति द्वित्वापत्तिरिति भावः । तत्राद्यानुह-
रति—रेफोष्मेति । अयम्भावः—“यरोऽनुना” इत्यनुस्वारस्येत्यतः सवर्णनदस्य मण्डूकज्याऽपह-
र्षेण सवर्णोऽनुनासिको भवतीति सूत्रार्थः । सवर्णो नेत्यस्य निभातीया नेत्यर्थः । अनुनासिकोऽनुस्वारान्तर
मक्ष सवर्णो नास्तीति यावत् । एवञ्च न तयोरापत्तिः । अप्रकृतोष्मणां तदभावात्किंस्तु अप्रकृतावश्यकता
भवति युक्तम् । अतएव ‘महिष्मान्’ इत्यादौ सुवरीस्त्वोमयान्तरतमकारसम्भवेऽपि नानुनासिकः सः
“माज्झलो” इति निषेधादिनाऽमवर्णत्वादिति । एतेन सप्तम्यन्तपाठाद्यवकमिदं भाष्यमिति कैयटाद्युक्ति-
निरस्ता, उक्तरीत्यापत्तेः । तपाठस्य भाष्ये दूषितत्वाच्चेति स्पष्टमुद्राते । सुगोयमुद्रति—नेमाविति ।
इत्यायत्नोपधा कार्यित्वं न, तथा रस्य तत्वेऽपि तेन नापात्तत्वं नेत्यर्थः । एवञ्च होकिदृष्टान्तायां ।
एतेन सङ्किर्ण्येत्यपास्तम् । अन्यथा—प्रकरणे तद्वाचानङ्गीकारे । वचनेति । रेफस्येत्यादिवचनेत्यर्थः ।
मात्रशब्दः कारुण्ये, रुदोषरेफे अचोरेति मद्रादीवे तु यण इति प्राप्तस्येत्यर्थः । वदासीन “इयवरट्”
सङ्घेऽस्य पाठात् । अत्रपुन मद्राद्युक्तिः सकला । इत्याच-परत्वं तु नञ्जुल्लेखेनैव सिद्धम् । “इलो यमाम्”
इत्यस्य वेङ्कितरत्नेऽपि “रोरि” इति लोपेन शङ्खैवायुक्तेषु न, उदृष्टथा द्वित्वस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
नापत्तेरिति । तथाप्यत्राच्यवनाच्यभाक्क्रियेऽ इति भावः । ननु साक्षाच्छ्रुतमविशिष्टमत्र माह—
विशेषेति । फलिमाह—यत्रेत्यादि । “अनवि” इत्यस्य निषेधश्चनेनाचोरेत्येकवाच्यतया न विधा

सरला

सवर्णां च सन्तीति । न च सवर्णयोर्व्यत्र अनुनासिकपत्तेरिति स्यात् । “यरोऽनुनासिकेऽनुनासिके नो ना” इ-
त्यत्र “अनुस्वारस्य ययि परमवणः” इति सूत्रात्सवर्णप्रमाणमप्युक्त्यः सवर्णोऽनुनासिको मद्रादौऽप्यर्थोपनेन

देशाज्ज्ञापकात्र धाव्यत इति कैयटः । तकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम्, तच्च वा;

शब्दरत्नम् ।

चाक्याग्नरेण "अनचि" (पा०सू०८।१।४०) इत्यनेन कारित्वप्रसङ्गेनवकाशेन तेन भाव्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकारित्वं धाव्यते इति भावः । न धाव्यत इति । हृदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा "अकः सर्वज्ञे—" (पा०सू०६।१।१०१) भैरवी ।

कारे । ननु कारित्वमपि यण्यदृशब्दाभ्यां माक्षात् श्रुतमेवेत्यत आह—विशेषेति । अनचीत्यनेन— "अनचि च" इति सूत्रेण । एतेन "अनचि" इत्यस्य निषेधशोधकृतया "अनचि" इत्यस्य तत्तमिति परास्तम् । अनवकाशेनेति । अनेन निमित्तत्वस्यापवादत्वात्कारित्वस्यावकृता बोधिता । यद्य "अनचि" इत्यस्य "अचोरहा" इत्येतद् दृष्ट्याऽसिद्धत्वात्कथम्बाधकनेति वाच्यम्, तावतापि सत्प्राप्तियोग्ये विषयेऽचारित्वाप्येवस्यापवादत्वबोधोक्त्या नपायात् "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया द्वित्वामावपक्षे चारित्वाप्योक्तं कारित्वस्य निमित्तत्वेन बाध इति शाङ्खाया नावकाशः । इदम्—ज्ञापकाश्रयणम् । व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकमिति । अपिना जातिपक्षसमुच्चयः । अय-
भावप्रकाशः ।

यद्व्यतिरिक्तं भ्रमं व्युदस्यद्वाह—वाक्यान्तेति । पृथगुक्तकाराच्च तद्वत् । ध्वनित चेदं "ह्यवरद्" सूत्रे भाष्ये "अनचि च" इत्यत्र "द्विवचने यणो मय" इतिवदतावार्तिककृता । तद्व्याख्याया भगवतापीड भ्र-
तनम् । यणोमय इत्यादिप्राप्त्येवाह—अनचीति । नचाचोरेति कृष्ट्याऽनचीत्यस्यासिद्धत्वाद्येननाप्राप्य-
भावः । "भावसाने" इत्यादौ तु वैपरीत्यमिति तदश्रितिरिति वाच्यम् । तथापि स्वाभावे तदवश्यं प्राप्या
पवादत्वस्य निराभावात्वात्, इन्द्रावपादकत्वमेकशेषस्यैव । "प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्" इति पक्षस्तथाकारे
दृष्टिपक्षेति कैयटः । वस्तुतस्तु "पूर्वश्रुतिदोषम्" इत्यनेन तस्यानसिद्धत्वमेवेति बोध्यम् । प्रसक्तो-
रिति । एतेन "अनचि" इत्यस्य वैकल्पिकतया पक्षे निमित्तत्वं चरितार्थमिति मन्वोक्तमपास्तम्, इवो-
स्तत्वेऽपि भावपक्षे तत्रापि तदङ्गीक्रातुं तस्मादेनाप्राप्तत्वमात्रेणपवादत्वाद्येऽपि, उक्तभाष्यविरोधात्तत्वेऽपि ।
एतेन 'गां कृतिः' इत्यादौ "यणोमय" इति द्विवचने तस्य तत्त्वं चरितार्थमित्यपि तदुक्तमपास्तम्, उक्तभाष्य-
विरोधेन तदनभिधानात् । एतेनानिमित्तत्वाच्चेति दिक् । भाष्येति । उक्तरीत्या प्रयास्यमानपरोक्तभा-
ष्येयर्थः । अन्यथाऽचोरेत्यत्र वाक्यभेदाद् व्युत्पत्त्याप्येनात्र द्वित्वप्राप्तावपि तत्र राश्रुतेनिमित्तत्वाप्राप्योक्त्या-
याप्यदृष्ट्या तस्यासङ्गतिरेव इत्यादिति भावः । सामान्यत एव—उद्वेगत्वावच्छिन्ने प्रकरणप्राप्तमेव । एतेन
स्वविषये सूत्रविशेषप्राप्तमवच्छेदः । तथा च बाध्यसामान्यभ्रान्तापेक्षस्य इवात्र सर्वबाधः । तत्र स्व-
विषये सर्वप्रसङ्गः, अत्र तु तत्राप्रसक्तस्यापि बाध इति भेदः । यद्यपि तत्र व्यक्तिभेदेनोभयसम्भवस्तथापि
तत्तत्कौण्डिन्यायेन बाधः । एवञ्च तत्राकौल्युक्तोक्तिः प्रकाशानुरोधेनैव, स तु विनश्य एव । एतेन व्या-
ययोर्भेदेन समाधिद्वयं कुर्वन् प्रकाशकृत्यस्त इति भावः ।

यत्तु मायाः—व्यक्तिपञ्चाङ्गीकाराद्यवशेऽयं वैयटः । तत्र हि प्रतिलक्ष्यमसङ्गुत्तममवृत्तिः । यदा
प्रतिलक्ष्य मित्रानां सर्वेषां लक्षणानां चन्नेणोच्चारणम् "इत्येवमचि" इति । तद्व्यवेकामपि तात्पर्यं निमि-
त्तत्वबोधनादोषः । "श्रीशः" इत्यादौ यण् तु न, तत्र पक्षे विशेषे परमेवेति नियमबधेन तद्विषयपूर्व-
शास्त्राभावकल्पनात् । एवमपवादविषयेऽपि परिश्रय वेति न्यायात् । आतिव्यक्तिपक्षो च तद्व्याप-
शेयेन व्यवस्थितमिति, तस्माच्चानुरोधेन, व्यक्तिपक्षे सर्ववर्षं शास्त्रं व्याप्नोति न आतिपक्षे इत्यत्र
मानाभावात् । प्रत्युज "च ब्राह्मणम्" इत्यादौ तदर्थमेव आतिपञ्चाश्रयमस्य भाष्ये दर्शनात् । किञ्च
व्यक्तिपक्षेऽप्यपि हृदस्ये चारित्वाप्येनेदं हृदं विरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति सुवचसात् । तदेतद्
चरनपत्राह—हृदयेति । तावत् वैयटः । अपिनातिपक्षसमुच्चयः । अन्यथा—उभयत्र ज्ञापकान
सत्ता ।

इत्यत्र सर्वानामेव आदिशावच्छेद इत्येवम् "ह्यवरद्" सूत्रे भाष्ये व्यतिष्येऽपीति । अपिना आति

शब्दस्वरूपम् ।

इत्येतत्पर्यालोचनया 'श्रीशः' इत्यादिविषयकयणशास्त्राभावकल्पनवत्संपादकवाक्ये एक स्थानित्वध्वन्यासद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टम् "इको यणचि" (पा० सू० ६।१।७७) इत्यत्र वैयटे । कैयट इति । अत्राहविधोऽं तु अत्र स्थानित्वस्य ना-

भैरवो ।

अभावः—व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणां भेदेन यणादिकार्यविधायकशास्त्रस्यते सर्वलक्ष्यसदृशाय सन्नेषोच्चारणमित्यावश्यकम् । एवञ्च 'श्रीश' इत्यादिविषयकमपि यणविधायकशास्त्रं स्यादित्यनिष्ठापत्तिः, अतो यत्रापवादशास्त्रविषयता तद्विषयस्याध्यशास्त्रस्याकल्पनमेवेति यथा, तथा यणादेशस्यानित्वमिहो विशेषतः श्रुतमिति तस्य निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यात्, तथाच 'सुधुपास्य' इत्यादिलक्ष्याणामसिद्ध्यापत्तिः, अत इकामपि निमित्तत्वं यणादेशोऽस्तीत्यत्र "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यादीनां ज्ञापकतैव, तथा जातिपक्षेऽपि लक्षणस्य सर्वविषयकत्वम् । अत एव भाष्यकृता "न माक्ष्णं ध्वन्यात्" इत्यत्र सर्वत्राक्ष्णविषयकत्वसिद्धये जातिपक्षाध्य-
णमेव दर्शितम् । एवञ्च श्रीशविषयकत्वं यणादेशविधायकशास्त्रे नास्तीति कल्पनीयम् । अन्यथा सत्र विकल्पापत्तिः । एवमिहा निमित्तत्वाकल्पनमपि स्यादतो ज्ञापकत्वमावश्यकमिति । एतदेव दर्शयति—अन्यथेति । अन्यथा—ज्ञापकानाश्रयणे । तद्विषयस्येति । इको निमित्तत्वविषय-
भावप्रकाशः ।

स्त्रीकारे । यत् इत्यादि । तद्विषयकेति । इति निमित्तकत्वविषयकस्यार्थः । कुत्रैवं सेतिर्हृदयेत्यत आह—इति रूपमिति । एतादृश सत्र राहमियर्थः । इक्ष्पदस्यावादीनामनवकाशत्वेऽपि व्यक्तिपक्षे प्रतिव्यक्ति लक्ष-
णप्रवृत्त्या पर्यायेण यणवाचोः प्रवृत्तिरिति चयनमित्यादि निवृत्तिः कलमित्युक्त्या, अत्रादयो बाधका इति समावृत्तिपरमाध्ये द्व्येऽपि पदार्थे अतर्गापवादभावः । सन्दिग्धासन्दिग्धराशयोऽस्त्येवेति कैय-
टनोक्तं, तस्यार्थं भावः—अपवादः स्वविषये न। सन्देहं तात्पर्यवान् । वस्तुस्तु तदव्यविषयस्त्वदिष-
योऽपि वेति सन्दिग्ध इत्यसन्दिग्धेन तेन स्वविषयान्धविषयः कल्प्यते । तथाच सर्वत्रापवादविषयव्यक्त्य-
सरला

पक्षसङ्ग्रहः । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्य लक्षणीयत्वेन तत्तल्लक्ष्यसत्काराद्योपप्लुतशास्त्रस्य बाधकेन बाधने अत्राभा-
व्यापत्त्या अन्तर्मतामध्यात् बाधकमित्येऽपि तत्प्रवृत्तौ विकल्पापत्तिमिषा बाधकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदक-
वच्छिन्नातिरिक्त्वेन बाध्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सङ्कोचस्योक्त्य बाधकविषयपरिहारेणैव तत्स-
र्गशास्त्रस्य उपपत्त्य इति सिद्धास्यान् श्रीश इत्यत्र यथा "इकोयणचि" इत्यस्य नोपप्लवः । एवमेव "इकोय-
णचि" इत्यत्र इकः स्थानित्वेन अवगात् न प्रज्ञाया निमित्तताया बाधे इत्थावच्छिन्नातिरिक्त्वेन अचूला-
वच्छिन्ने सङ्कोचे इतिरिक्तेऽपि इकः यणु भवतीत्यर्थेन सुधुपास्य इत्यत्र यणशास्त्रस्य उपप्लव एव न
स्यात् । अतः ज्ञापकान्तरस्य अत्र बाध्यबाधकमात्रा नेति तदाशयः । अक्षविधीजमिति । रेकनिष्ठापितता-
याः साक्षाच्छ्रुतदिवनिमित्ततया बाधः तत्कन्यायेनेति "नेमो रहो" इति भाष्यतात्पर्यम् । तत्र-यापक्ष अम-
वकाशविषये विशेषविषये च प्रवर्तते इति । मध्यत्र इत्यत्र इकः स्थानित्वस्य चारितार्थ्येन तत्रैतन्मात्राप्रवृ-
त्त्या सुधुपास्य इत्यादिलक्ष्याणामेवमेव सामञ्जस्ये तदर्थेन ज्ञापकस्योपयोग इति भावः । वस्तुस्तु चिन्त्य-
मिदम् । "नेमो रहो" इति भाष्यस्य तत्कन्यायेन बाधे तात्पर्यवर्णनाऽसम्भवात् । तथाहि—तत्कन्यायेन तत्रैव वा-
चो भवितुमर्हति यत्र भाष्यत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतायाः व्यापकत्वं बाधत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयता-
याश्च व्याप्यत्वं स्यात् । एवं तत्कन्यायेन यत्र बाधः तत्र व्याप्यविषयताव्यतिरिक्त्वेन बाध्यशास्त्रीय-
व्यापकविषयतायमे सङ्कोचोभवति, नतु उद्देश्यदलप्रविष्टविषयतावच्छेदकत्वमयोर्वत्र व्याप्यव्यापकभावः तत्र
बाधः, नापि व्याप्यविषयतावच्छेदकत्वमिव विच्छिन्नातिरिक्त्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकत्वमिव विच्छिन्ने सङ्को-
चः । अन्यथा विषयतावच्छेदकत्वमव्याप्यव्यापकभावमादाय एतन्-यापप्रवृत्तिस्त्रीकारे "तद्विनेयवाभा-
दः" इति सूत्रस्य आदिहृद्वेत्त्योपधावृद्धिवाक्ये अनुशान्तिज्ञादिवर्णे मुक्तासङ्घट्टस्यातलमभ्यानुसरणे

शब्दरत्नम् ।

नवकाशत्वं, मञ्जुश्रेयस्य निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारिताध्यायः । तत्क्रौण्डिन्यन्यायोऽन्यनवकाशविषय एव इति स्पष्ट "तद्धितेष्वचाम्—"(पा०सु०७।२।११७) इति भैरव्यो ।

केत्यर्थः । अत्र—यणविषये । तत्र—इति । चारिताध्यायिनि । एतेनेविषये येननाप्राप्तिन्यायविषयताया अभावेनेका निमित्तत्वबाधाप्रसक्त्या पक्षद्वयेऽपिज्ञापकानुपयोग एवेति ध्वनितम् । नन्वत्र येन नाप्राप्तिन्यायस्य सञ्चारो मया न क्रियते किन्तु तत्क्रौण्डिन्यन्यायविषयतायाः सत्त्वेन तेन न्यायेन बाध उच्यत इत्यत आह-तत्रेति । स्पष्टमिति । तत्र हि—"क्रौष्ट्र" "नामंतः" इत्यादावन्त्यापवावृद्ध्योर्निषेधमुत्क्रोक्तन्यायेन तयोर्वाधमाशङ्क्य "सौश्रुतः" इत्यादावितृद्ध्या-रिताध्यायेन न्यायेन तयोरावितृद्ध्या बाधस्याप्राप्तिमुपन्यस्यानुशक्तिकादिगणे पुष्करसङ्कटशपा-

भावप्रकाशः ।

न्यव्यक्तिविषयलक्षणोपलब्ध इति । अत्र, यणविषये । तत्र, इति । चारिताध्यायिनि । तत्रश्च तदप्राप्तियोगेऽचरितार्थविषयस्य "येन न" इति न्यायस्याप्राप्या इत्युक्तत्वेनोः सिद्धौ शान्तोपन्यासः पक्षद्वयेऽप्यनावश्यकः । पञ्चापवादस्थले सद्विषयविषयवोरसम्बन्धवाचकस्य "इत्येवम्" इत्यत्रस्य कैवल्यस्य युक्त-श्वेऽप्यत्र तदभावेन "इत्येवम्" सूत्रस्यकैवल्येति युक्तम् । एतेनैतद्व्यतिषेधोपलब्धतावाक्यस्याचारिताध्यायैव सिद्धिरिति मन्योक्तमप्यास्तम् । उक्तयुक्तेः सिद्धान्तो तथैवेति सिद्धेति भावः । ननु तन्त्याप्राप्ता-पि तत्क्रौण्डिन्यन्यायो मया उक्त इत्यत्र बाध—तत्रेति । अपि, तन्त्यापसमुच्चये । पक्षश्च "इत्येवम्" इत्यादावितृद्ध्या-रिताध्यायेन न्यायेन तयोरावितृद्ध्या बाधस्याप्राप्तिमुपन्यस्यानुशक्तिकादिगणे पुष्करसङ्कटशपा-सरला ।

आवृत्तौ व्यर्थं स्यात् । आदिबुद्धिदात्रीविविधतावच्छेदकधर्मस्य विवृणुतद्विदितवस्य अगरोपवावृद्धि-दात्रीविविधतावच्छेदकनिवृणुतप्रत्ययवत्याध्यायत्वेन न्यन्यायेनैव बाधसिद्धेः । विषयतयोर्ध्यायव्याप-कभावमादाय एतत्सूत्रो तु आदिवावच्छिन्नविषयतायाः अन्यायवच्छिन्नविषयतायाश्च सामाना-धिकरण्यास्यैवभावेन व्याप्यव्यापकभावसम्भवात् तन्त्यापवावृद्ध्यो पुष्करसङ्कटशपाठसामर्थ्यानुसरण-मावश्यकमेवेति । एवं पूर्वोक्तमश्लेषस्वीकारे "आह" इति सिध्यति । अन्यथा व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्माद-विच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचस्वीकारे "निदिधातोस्तस्यास्य" इत्येवच्छास्त्रीय-वृद्धेऽप्यत्रलप्रविष्टव्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने "अत्रादिद्वितीयस्य" इत्येवच्छास्त्रीय-वृद्धेऽप्यत्रलप्रविष्टव्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्को-चापत्तौ ऋट् पाठोः अत्रादिदेन निदिधातोस्तस्याप्यस्य द्वितीयस्यैकाचोऽभावेन "अत्रादि-तीयस्य" इत्यस्य चाप्रवृत्त्या आह इति रूपस्यासिद्धिः । व्याप्यविषयताप्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयता-मये सङ्कोचस्वीकारे तु यत्र अत्रादिवाचकवद्वितीयैकाचु सम्भवति तत्रैव सम्यग्शास्त्रोपविषयतासत्त्वेन व्याप्यव्यापकभावसम्भवति, नहिवाचकताविति स्वाभाव्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्व सम्प्रयेन अत्रादिवा-चकवद्वितीयैकाचुश्चावच्छिन्नविषयताप्रयातिरिक्तस्य वाचकव्यवहितपूर्ववृत्तित्व दिवमिति "अ-दिधातोस्तस्यास्य" इतिवृत्त्यायेन अत्रातोः प्रवर्गैकाचुभावस्य एवाप्रयाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व-मर्थन द्वितीयैकाचुश्चावच्छिन्नविषयताप्रयातिरिक्तता तत्र दिवस्य निर्वापात् । तथाच प्रवृत्ते रस-वाचकधर्मोः व्याप्यव्यापकभावसत्त्वेऽपि तन्त्यायेन बाधस्वीकारे व्यन्यायविषयताप्रयातिरिक्तत्वेनैव व्याप-कविषयतामये सङ्कोचस्य पूर्वोक्तताया सिद्धान्तित्वेन "अचोऽस्यादे" इत्येवच्छास्त्रीय वरम्यवदित्त्वं-वैदिकशिष्टाव्यवहितोत्तरवर्गिष्टोत्तरवाच्यविषयताप्रयातिरिक्तत्वेन "अत्रादि च" इत्येवच्छा

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे भाष्ये । तदप्राप्तिर्योग्यविषयामावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये । न च तत्क्रकौण्डिन्य-
न्यायो विधेयविषय एव, 'विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यते' इति अभियुक्तव्यवहारा-
भरौ ।

उल्यादिवृद्धिविषये तयोरप्रवृत्तौ शापकतोक्ता । एतेन तत्र यथोक्तन्यायेन नास्ति बाधस्तथे-
हात्त्वेवरययोः सामान्यविशेषभावसत्त्वेऽपि निमित्तत्वस्यानिरवयोरुक्तन्यायेन बाध्यबाधरू-
भावाभाव इति भावः । एतद्विषये-तत्क्रकौण्डिन्यन्यायविषये । तथाच तत्क्रकौण्डिन्यन्यायमूलक-
एव येननाप्राप्तिन्याय इति सूचितम् । सर्वथा निरवकाशत्वप्रयुक्तन्तु बाधकत्वमन्यत् ।

परोक्तमुपन्यस्य खण्डयति—नयेति । विधेयविषय भवेति । तथा चोभयोरविधेयत्वान्न तत्क्रकौ-
ण्डिन्यन्यायसञ्चारः । व्यवहारादिति । "सद्वित्तेष्ववाभादेः" इति भाष्यमूलकादित्यादि ।

भावप्रकाशः ।

योरदिवृद्ध्या बाधमाशङ्क्य दृष्टान्तेनाप्राप्तिरसत्वेऽपीह 'सौश्रुत.' इत्यादी तयोरप्रापया तदभाव इति भा-
ष्योक्तौ सामान्यविशेषभावो बाधहेतुः । त चेह नास्तीति कैयटोक्तिः । निमित्तांशे तत्सत्त्वेऽपि कार्य्यांशे
तदभाव इति तदाकृतम् । पक्षश्च यथा तत्र न न्यायसञ्चारस्तथेहाप्येकस्वयोरुक्तसत्त्वेऽपि निमित्तावस्थानि-
त्वयोरुक्तरीत्या तदभावेन तदप्राप्तिः । एतेन स्पष्टमिति ग्रन्थमनूय हेतुमनुल्लिख्योक्तमाध्यकैयटो संहि-
खन् दूषय-मन्वः प्रयुक्तः । ननु प्रागनन्तरं वा तदानस्य चारितार्थमत आह—तदप्राप्तीति । तस्य प्रा-
प्तिर्योग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेवद्वान् यो विषयस्तदभावरूपमित्यर्थः । तेन व्यक्तिमेवमादाय न दोषो
देयः । तत्प्राप्तिर्योग्यस्य च तदुद्देश्यतावच्छेदकाकान्तर्भावः, न तदवयवम् । अतएव मतुप विहाय योग्याव-
गमैवैवः । अन्यथा कालभेदेन तदप्राप्तिर्योग्यविषयत्वस्यैव सत्त्वेनासङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । एतदिति ।
उक्त्यादित्यर्थः । अन्यथा "देन नाप्राप्ते" इत्युक्तेस्तन्वायोक्तेश्च वैयर्थ्यापत्तिः । एवञ्चैवद्विगने सर्वथाऽन-
वकाशत्वमेवैवैवैविति । तत्र एव बाधेनानयो. प्रवृत्तिरिति भावः । व्यवहारादिति । "सद्वित्तेष्ववा-
सरला ।

स्वोप ब्रह्मव्यवहितोत्तरव्यवहितविषयतावच्छिन्नविषयताशये सङ्कोचसम्भवेऽपि इदंनुभवः इत्यादी रेफस्य
द्वित्ववारणसम्भवेऽपि अर्हन्तेत्यादी रेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन द्वित्वापत्तेः । पक्ष 'यणो मय' इत्यत्रा-
पि मयव्यवहितोत्तरव्यवहितविषयतावच्छिन्नविषयताशये तादृशरेफत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तवैवैव
सङ्कोचस्य करणीयतया 'मद्वदः' इत्यत्र पूर्वरेफस्य यरव्यवहितपूर्वत्वाभावेन 'यणो मय' इति द्वित्वापत्त-
तादवश्येन 'नेमी रौ' इति आध्यमसङ्गतं स्यात् । तस्मादत्र तत्क्रकौण्डिन्यन्यायातिरिक्तेन माठपरिवेष-
ण-यायेनैव बाध इति तन्नाभ्याशयः । सर्व आक्षणाः भोजव-र्ग माठरकौण्डिन्यो परिवेष्टितामिति च माठ-
रकौण्डिन्यन्यायस्वरूपम् । अनेन न्यायेन च एकविधेयतानिरूपितवद्वैवदत्वप्रविष्टधर्मयोर्यत्र बाध्यव्या-
पकभावस्तत्र बाधः कियते । एवं अनेन यत्र बाधः तत्र एकविधियोगोद्देश्येन प्रयुक्ततावच्छेदकत्वमप्युक्त-
व्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थावच्छेदकावच्छिन्ने तद्व्यापकत्वमप्युक्त व्यापकधर्मावच्छिन्नबोधकपदार्थ-
तावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संश्लेषः । तथाच द्वित्वविनियोगोद्देश्येन प्रयुक्तो यः "मनचि च"
'यणो मयो द्वे वाच्ये' "मयो रत्नाभ्यां द्वे" इतिवाक्यकदम्बः तद्वद्वैवदव्यापकधर्मावच्छिन्नबोधक पद-
वरपद यणपदश्च तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्यधर्मावच्छिन्नबोधक यत् रपद तदर्थतावच्छेदकावच्छि-
न्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचकरणेन 'अर्हन्ते मद्वदः' इत्यादी रेफस्य द्वित्ववारणेन "नेमी रौ" इति भाष्यसंग-
तिः । 'इदंनुभव.' इत्यत्रापि रेफस्य न द्वित्वम् । तत्क्रकौण्डिन्यस्य अनवकाशविषयसत्त्वेऽपि सस्य न्यायस्य तदि-
पयस्य मानाभावेन "इत्येवमपि" इत्यादावपि इत्थं अचूचधर्मयोग्याप्यव्यापकभावापन्नतया तन्वायेन
इत्थंवावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन अचूचधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचे शुच्युपास्य इत्यादिवृद्ध्यासिद्धिसङ्गवारणाय "तस्मा-
दित्युत्तरस्य" इति निर्देशो शापकत्वेन ब्रह्मव्यवहितव्यवहित इति पूर्वोक्तकैयटोऽपि समीचीन एव । विस्तरस्तु
येननाप्राप्तपरिभाषाभ्याख्यानं परिभाषेन्दुटिप्पणे द्रष्टव्यः ।

व्यवहारादिति । तथाच 'अचोर्वाभ्यां द्वे' इत्यनेन द्वित्वस्यैव विधेयतया रेफस्य निमित्तत्वेनाकि-

शब्दरत्नम् ।

इति चाद्यम्, अपूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात् । नहि निमित्तवत्त्व-
मेवम् ।

अपूर्वबोध्यत्वेन-अज्ञातज्ञाप्यत्वेन । अपिना कार्यित्वस्य सङ्ग्रहः । तत्त्वम्-निमित्तत्वज्ञायां स्वरूपम् ।

भावप्रकाशः ।

माद्वैः" इत्यादिसूत्रस्य माध्यमूलकादिति भावः । एवञ्च सुतरां स्थानित्वेन निमित्तत्वाभावेनेष्टतिष्ठावपि निमित्तत्वेन कार्यात्वाभावे रस्य दिष्ट्वापत्तिरिति भावः । अपूर्वेति । भ्रूतश्राप्यस्यैतेत्यर्थः ।

निमित्तत्वेन कायत्वादाय रस्य द्वित्वापेक्षारितं मानं । न ज्ञेयत्वात् । अत्र चेच्चित्, “प्रतिबुद्धि” इति सूत्रे मूलयुक्तयोः “राजपूजितः” इत्यादौ भूतकान्तेन तृतीयासमास इत्यत्र तयोर्भेदं हृदि निधाय लोकन्यायेन मत्स्यादिक्वर्तमानकालस्य भूतकालवाचकतामाशङ्क्य केनेत्य-
धिकारे “उपज्ञाते” इति निर्द्देशेन मूलोक्तन्यायसङ्कोचकृद् विधेयविषय एव स न्याय इति सामान्यतो ह्याप्यत-
इत्येवं व्याख्याय सङ्कोचस्य निर्मूल्यवाक्ये हृदि निधाय परे त्वाद्भुः—तेन न्यायेन वाच इति यत्कुम्भ्यश-
ब्दम्, यत्तत्त्वोस्तुत्यविषयता । एवञ्च दृष्टान्ते तथा सत्त्वेऽपि यथा “सौश्रुतः” इत्यादावन्त्योपवाङ्मयोरप्रा-
प्त्या तद्विषये नाप्राप्त्यभावाः, तथा कालोद्युगपद्विवक्षाया असम्भवात्तदभावाः । यदीदञ्च स्याद्वर्तमाने
लट्स्यादिति तत्त्वैवापवादो न्याय्य इतीत्युक्तम् । तदनेन विरुद्धम्, तत्रापि मत्स्यादिसम्बन्धित्वेन काल-
स्यापूर्वबोध्यत्वेन तथा हाप्तिरेऽपि दोषतादवस्थ्यात् । तथाहि, यावद्वातुसम्बन्धित्वेन भूते के नाम्राप्ते वि-
शेषविहितमत्स्यादिसम्बन्धित्ववर्तमानत्वे बाधकः । तत्त्वं च प्राप्तप्राप्तविवेकन्यायेन विशेषणे विधेये वर्तमान-
काले फलनीति न्यायप्राप्तिरेव । एतदभावे सर्वेषातुसम्बन्धित्वेन भूतकान्तस्यैव साधुत्वं स्यात् । एवञ्च
यदीत्यादि चिन्त्यमित्याहुः । उत्र, भाशयानवबोधात् । तथाहि, यत्तत्त्वोस्तुत्यविषयत्वमतो विधेयानव-
काशविषयत्वमावश्यकं वर्तते च तत्त्वं तत्कदाने रेफपठनिमित्तत्वे च टोकोक्तरीत्या । तत्र तु नैवम्, काला-
नां प्रत्ययद्योतयत्वाऽनुवाचत्वेन तस्यैव विधेयत्वात् । नच को “निष्ठा” इति सिद्धः, भूते सिद्धावपि
तत्रासिद्धेः । एतेन विशिष्टविधिरित्यपास्तम् । नच तत्र कवश्चकालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्रम् । तस्य सामा-
न्यतो विशेषतश्च लोकसिद्धावस्य “काशोपसर्जनै च” इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् । तन्प्रान्तरेऽत्र चान्यत्र
प्रतिपादितत्वाच्च । नच तत्र तत्सम्बन्धित्वमसिद्धमनेन विधीयते, तस्य “पीठः कः” इत्यनेन सिद्धत्वात् ।
नच मत्स्यादिवाच्ये तत्र तत्त्वमसिद्धम्, तावताप्युक्तेः । प्रत्युत मत्स्यादिश्चे लङाघनापत्तेश्च । नच म-
त्स्यादिसम्बन्धित्वमेवासिद्धम्, व्यापकीभूतकासिद्धयैव तत्सिद्धेः । नच विशिष्टमसिद्धम्, तत्सार्थसमाज-
प्रस्तात्वात् । तावताप्युक्तेरेवेति मूलाशयः । नाम्राप्त्यभावादेव न्यायाप्राप्त्या विधेयवचपर्यन्तगमनं निष्क-
रम् । तद्युगपद्विवक्षया सामान्यविशेषभावामाभावात् । एतेन यावद्वात्स्वियापुक्तिरेतदभावे शमापुक्ति-
श्चापास्ता, नाम्राप्त्यभावात्, एतदभावेऽपि वर्तमाने लट्प्राप्त्या तदप्राप्तेश्च । अत्र एव दृग्द्वैकशेषयोरिवापि
तत्र । विश्वैवमपि दुराप्रदेष्टे तथाहोकारे कवनुप्रत्ययस्यापि बाधपक्षी “तत्तत्त्वान्” इत्यापुक्तेदापत्तेरिति
टीकाशयः । अत्र एव यदीदमिति तदुक्तिः सुष्ठुवैव । किञ्च तत्रविवक्षायां चारितार्थ्यनानवकाशशमा-
दीकाशयः । अत्र एव “नित्यं कोटिद्वये” “मावापे च” इति सूत्रस्यद्वैयट्मूलदिकं चिन्त्यमिति एतदमन्त्रेति
दिक् । आदिना स्थानित्वसङ्ग्रहः । एवञ्च तस्य तत्त्वेऽपि प्रागुक्तरीत्यैव न्यायाप्रवृत्तिरेव । एतं तु वैश्व-
स्पष्टमेव । अतिद्वित्वादिसमुच्चये । तत्त्वमिति । यथा निमित्तं यदि लोकशालावोचितं तथा तस्य निमि-
त्तत्वं नेत्यर्थः । यद्यु न हि कापीतिन्यायसञ्चारः कैवट्टे इति शापकमावश्यकमिति शनाकरः । उत्र, म-
त्त्वमिति तदनुभवत एव तत्त्वेनानाद्यवगमिति तदर्थेन तदप्राप्तेः । अत्र एव पठ्यते “कार्यमनुभवहि
सरला ।

अथैवाचन्द्रिये कथमस्य न्यायस्य प्रवृत्तिरिति श्रेयः । निमित्तस्य सत्त्वमपीति । निमित्तमूतानां रेखादीनां
वर्तुमानव इत्यादौ श्रोत्रेन्द्रियरूपप्रमाणेन ज्ञानं, न तथा रेखादिनिष्ठाया दिश्वनिमित्तताया “अथोराहस्याम्”
इत्येवमष्टाक्षानिष्ठप्रमाणेन ज्ञानं भवितुमर्हति । किन्तु “अथोराहस्याम्” इत्यनेनैवेति रेक्तस्य भवितव्य-
त्वेऽपि तन्निष्ठनिमित्तताया अनेनैवापूर्वबोधनेन विधेयविपर्ययात् तन्म्याप्यप्रवृत्तिर्निर्वापेति तदाशयः ।

इत्यतोऽत्र रूपद्वयम् । लाकृतिरिति त्वेकमेव ।

शब्दरत्नम् ।

अपि मानान्तरसिद्धमिति दिक् । एकमेवेति । यत्तत्प्रारवर्तिषरोद्भित्त्वप्रयुक्तरूपमेवाभावादिति भावः । वकारस्तु मात्र । अन्यूनानतिरिक्तस्यानकादेशलाभेनाधिकस्यानकस्याप्रवृत्तेः । छणसूत्रस्य भाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ।

भैरवी ।

अत्र केचित्-एवं "मतिबुद्धि" इति सूत्रे 'राजवृजितः-इत्यत्र भूते कान्तेन वृत्तियान्तरस्य समास' इत्युक्तम्, सा चोक्तिर्मृतवर्तमानकालयोर्भेदं दृढि निधाय, तत्र मत्पादि योधकृतात्पुनरिदित्तद्योत्यवर्तमानकालस्य विशेषत उक्तत्वेन सामान्यत उक्तस्य भूतकालस्य बाधं सम्भाव्य केनेत्यधिकारे 'उपज्ञात' इति निर्देशेन कालयोर्बाध्यप्राधक्यभावाभाव इत्युक्तं, तस्य तेन निर्देशेन विधेयविषय एव विशेषत उक्तस्य सामान्यतो बोधितयाधक्येति लौकिकन्यायस्य सञ्चार इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् ।

तत्र परेत्याहुः-लौकिकेन तेन न्यायेन बाध इति वक्तुमप्यशक्यम्, युगपद्विषयतायां लौकिकन्यायसञ्चारः । सा चेह विरुद्धत्वाप्राप्तिः । यथा 'द्वयत्वात्वाद् एकशेष इति व्यवहारो'-यद्विदं न स्यात्तत्र "चादौ" इति सूत्रप्रवर्ततेति श्रुत्या साध्यते, तथा कालयोर्वक्तुमशक्यमित्युक्तं, तत्रेतेन बोध्यते । तत्रापि मत्पादिसम्प्रत्ययेन वर्तमानकालस्यापूर्वबोध्यत्वेन तत्त्वस्य सत्त्वेन तस्य बाधकत्वसम्भवादिति, तत्र, कालानाम्प्रत्ययद्योत्यतयाऽविधेयत्वात् । नच तत्र स प्रत्ययवत्कालस्याप्यपूर्वबोध्यत्वेन सत्त्वम् । तस्य सामान्यतो विशेषतश्च लोकोद्भित्वस्य "कालोपसजने च गुण्यम्" इत्यनेन प्रतिपादितत्वात् कालयोर्गुणवद्विवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन बाध्यबाधकभावाप्राप्तेरचेत्याह-दिगिति ।

ननु विसर्गस्य द्वित्वेनाधिस्यात् 'लाकृतिः' इति त्वेकमेवेति मूलासङ्कतिरत आह-यगित्यादि । तथा च-यथा 'सुसुपास्य' इत्यादौ यन्-तत्प्रारवर्तिषरोद्भित्त्वकृताधिस्यं तथाऽत्र नास्तीति प्रतिपादने तात्पर्यमिति बोध्यम् । वकारस्य दन्त्योप्यस्वारस्यानङ्गत्वात्सादृश्यमादाय तत्प्राप्तिसिद्धां वारयति-वकारसिद्धिः । तत्र उपादानेनातिशयितमाश्रयं यत्र तस्य प्रवृत्तिर्भवतीति तात्पर्यम् । एवं "स्थानेऽन्तरतम" इति सूत्रभाष्ये "किमुदाहरणम् ? 'हको यगचि'", 'वृष्यत्र' 'मध्वत्र', यथासंख्येनाप्येतत्सिद्धम्" इति उक्तम् । तेनाप्यत्र वकाराभावो बोध्यः । ईदृशानाम्-लक्ष्यानि कलादेशयुतानामभार्यप्रयोगाणाम् । तत्र भाष्ये "न पदान्ता परेऽणः स-भावप्रकाशः ।

कायी" इत्यादि । स्पष्टं चैत्रमग्नयः । तदाह-इति दिगिति । ननु विसर्गद्वारेण भेदाद्वैक्यानुपपत्तिरत आह-यगिति । सनाशाद्वदः । तत्रागिति पञ्चमीसमासः । तस्यैव प्रागुपक्रान्तरात् । एवञ्च तथाधि-क्येऽपि न क्षतिरिति भावः । नात्र-जाकृतिरित्यत्र । स्यात्प्रवृत्तिरिति । यथासङ्ख्येन तदप्रवृत्तत्वेत्यपि बोध्यम् । नन्ययमेव सिद्धान्तः, कुतो नोक्तोऽत्र चह-छगिति । तत्र हि "उरम्" इत्यत्र पूर्वेण परेण वेति सन्दिग्धा परामर्शत्वं पूर्वगैवेत्युक्त्वा कर्त्रर्थमित्यादौ यणो रपरवापत्तो रेफद्वयश्चाति "शोरि" इति लोपेन निरस्यैव तर्हि सामर्थ्यात् पूर्वेण न परेण । यदि तथा स्यादन्वित्वेव वदेदिति भाष्यकृतोक्तम् । 'लाकृतिः' इति सत्त्वैवत्र दृश्यव्यवणापत्या सामर्थ्यवर्णनासङ्कतिः । भाष्यस्य प्रोदिशादत्त्वमिति मान्योक्तिस्तु प्राक्च ननु सारेणेति भावः । नेदृशानाम् । लक्ष्यानि कलादेशयुतानामभार्यप्रयोगाणाम् । तत्त्वम्, वास्तव समा सरला ।

अन्यूनानतिरिक्तेति । स्वशुचित्व-स्वदलमित्रदलोयवृत्तित्व-स्वदलमित्रदलोयादेशावभिमतेतर यावदशुचित्व-पतत्रितयसम्बन्धेन स्थानिविशिष्टमवत एव "स्थानेऽन्तरतम" इत्ये तत्राप्युद्गणसामर्थ्येन आदेशतानियमनात् । वकारे लक्षारूपस्यानिशुचित्वदन्त्यस्यानङ्ग-वत्परमत्व सत्त्वेऽपि तस्य परमस्य स्थानिक-लमित्रदलोयादेशत्वेनाभिमतो यो वकारः तदिदमे लक्षार, वदशुचित्वतया स्थानिवैशिष्ट्याभावेन उक्तत्रिय-सम्बन्धेन लक्षारविशिष्टदन्तमात्रस्यानन्यत्वरूपपरमत्वः लक्षारस्यैव आदेशलाभादित्यर्थः । अनभिधा-

हलो यमाम् (पा०सू०८।४।६४) । लोपः स्याद्वेति । “हयो हः-” (पा०सू०८।४।६२) इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । एतच्च लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । “हलो यरां यरि सवर्णे लोपः” इति तु न सूत्रितम् । आध्रौत्, मूर्ध्न्, शार्ङ्गम्, आर्त्री, इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥

चान्तो यि (पा०सू०६।१।६९) यकारादाविनि । विरोपणमात्मान्तस्य सब्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य “येन विधिः-” (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रस्यापवादभूतेन “यस्मिन्विधित्वादावल्गुहणे” इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः । ननु गव्यूतिरित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

आर्क्षी इति । आहपूर्वादन्तर्बाहुलक्षान्निप्रत्ययः । धनुषः फोटी उच्येते । आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः” इत्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते । अर्तिरिति पाठास्तरम् ।

वातिकेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम् । पूर्वसूत्रे इति । वास्तवज्ञानाय तत्पर्या-
मेव ।

वि३” इत्युक्तम् । आर्यप्रयोगमादाय “इको यणचि” इति सूत्रे यथासंख्यनिर्वाहः ॥

भानो इति । प्रयोगे ‘भानो इमे दीपे’ इति वैदिकप्रयोगानुकरणम् । तत्र निप्रत्ययो बा-
हुलक्षान्तदन्तात् “कृदिकारात्” इति ङीप्, द्विवचनम्, छान्दसत्रयात्पूर्वसवर्णदीपेत्यम् । उ-
च्येते इति—उद्गाप्ये तथा व्याख्यामात् । लौकिकप्रयोगे स्वाह—आर्तिरिति ।

वाचनिकत्वं—वार्तिककृता वचनरूपेण पठितम् । यच्च “येन विधिः” इतिसूत्रे “मादिर-
भावप्रकाशः

भानम् । मूलादि तु प्रक्रियानुसारेण । तथा च न प्रागुक्ते निर्भरः, “यस्मानुरूपो बलि.” इति व्यापार ।
अथ प्रयोगे तु तत एव सिद्धिरिति भावः ।

आर्त्तानि छा-इसं द्विवचनात् प्रथमम् । आहपूर्वादिति । अवग्रहसंज्ञाभ्यामादाविवासात्प्रदा-
या नेति भावः । वेदभाष्ये तु “आर्त्तानि इमे” इति मन्त्रे धनुष्कोट्योः स्तुतिरित्युक्तत्वात् धनुष्कोट्यो सम-
नैव समनस्केव योषा पतिमधीर्ष न त्यजति तद्वदाचरन्ती अमिषश्चरन्त्यो वरस्ये वरस्याने मानेव पुत्रं
यथा मातापुत्रस्यारस्य तद्वद्विभुता राजानं धारयेताम् । किञ्च इमे धनुष्कोट्यो सविदाने सज्जानाने विस्-
वादीरहिते । आर्त्तौ गच्छन्त्यो । ऋगतावित्यतो धातोः “जुर्वणिभ्या नि.” इति बाहुलक्षान्निप्रत्ययो धातो
वारद्विते । आर्त्तौ गच्छन्त्यो । ऋगतावित्यतो धातोः “जुर्वणिभ्या नि.” इति बाहुलक्षान्निप्रत्ययो धातो
सन्त्यो शत्रुशत्रुविरुद्धात् । तत्र च वारद्वः “ते आचरन्ती समनवाविष योषे मातेव पुत्रं विभृतामुपस्ये
उपस्याने अपविषयतां शत्रून्सविदाने आर्त्तानि विमन्त्यावमिश्रानिति आर्त्तौ आर्त्तान्यो वारद्वौ वा
रिष्यन्तौ वा तयोरेषा भवतीति” इत्युक्तम् । निरुक्ते—आर्त्तौ इत्यत्र आर्त्तौ धनुः प्रान्ते ते धनुः । मर्ते
कृतेर्धातोर्गत्यर्थस्य यमयतस्ये इवूनुरूप्यो वारणाहो रिष्यन्तौ वा इ-ध्यो वा तयोरेषा भवतीति तद्गाथकृदा

वाचनिकत्वमिति । एतेन “येन विधिः” इत्यत्र “मादिरम्येन” इत्यत्र इदादिप्रदयोल्गस्मिन्निगि-
त्यस्य चानुवृत्त्या विमर्शविपरिणामेनेत्येदेनालो लक्ष्यत्वेनैतत्त्वम् । यद्वा यान्तप्राप्त्यासम्भवेन प्रथमा
त्रिक्रमे कारणाभावात्तुक्त एवार्थः । एवञ्च परिभाषाया इदमेव शापकनित्यप्राप्तम्, उक्तस्येति शेषेण वाच-
सरला ।

नमिति । वरतु वरतु “न पदान्ताः परेऽयः सन्ति” इति भाष्यस्य पदान्तावप्युक्तत्वात्पर्यन्तः परे इत्याह
दयोऽयः न सन्तीत्यर्थस्वीकारेण लाङ्गतिरित्येव लक्षणे कस्यापि पदान्तरवप्युक्तत्वात्स्य प्राप्त्यभावेन न
नमिषाने न मानम् ।

अर्त्तेरिति । अर्त्तेरिति पाठः । “कृतेर्धातोर्गत्यर्थस्य” इति निरुक्तमाभ्याम् । अर्त्तेरिति पाठे अर्त्तौ इति
प्रत्यये पाठोत्त आदेश इति बोध्यम् ।

“हलि सर्वेपाम्” (पा०सू०८।३।२२) इति, “लोपः शाकल्यस्य” (पा०सू०८।३।१९) इति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह-वान्त इति । लव्यमिति । लुनातेरचो यत् । “सार्वधातुकार्धधातुकयोः” (पा०सू०७।३।८४) इति गुणः । अवश्यलाव्यमिति । “ओरावश्यके” (पा०सू०३।१।१२५) इति ण्यत् ॥

क्षयमिति । “शकि लिङ् च” (पा०सू०३।३।१५०२) इति चात्कृत्याः । क्षेयमिति । “अहं कृत्यवृचश्च” (पा०सू०३।३।१६९) इति यत् । हर एहीति । इह “ओमाडोश्च” (पा०सू०६।१।९५) इति पररूप प्राप्तम् ॥

उरण् रपरः (पा०सू०१।१।५७) ॥ आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कृत्याह इत्यस्य रेफद्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्धस्येति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

लोचनस्यावश्यकत्वादिति भावः । ऋधेर्धस्येति । न च द्वित्वमिह पूर्वत्र कर्तव्ये परम मेरवी ।

नन्वेतन् इति सूत्रात् ‘आदि’ इत्यस्य ‘इता’ इत्यस्य चानुवृत्तिः । इत्यदन्तालि लाक्षणिकं, सप्तम्यन्तरत्वेन तस्य विपरिणामः, एवं ‘येन’ इत्यस्यापि सप्तम्या विपरिणामः, वाक्यभेदज्ञाश्रयणीयः ‘विधि’ इत्यस्यावृत्तिश्चेति ‘यस्मिन्नलि विधिस्तदादिविधिर्ग्राह्य’ इत्यस्य लाम इति, तत्र, आप्यानुक्तत्वात् । किञ्च क्लेशेन तादृशार्थकलपमापेक्षया वाचनिकत्वकलपने लाघवमिति भावः । इति भाव इति । प्राचीनानुसारिणो मूलकारस्येत्यादि । एतेन ‘पूर्वसूत्रपर्यालोचनस्यावश्यकत्वेऽपि तज्जन्यवाक्यार्थबोधस्य तेनोपसृतस्य लक्ष्यसंस्कारकवाक्यान्तरस्य पर्यालोचनं नावश्यकमिति ‘ओदौत्तोरिति वक्तव्यम्’ इति वार्तिकमूलकाद्व्याख्यानादेतादृशार्थलाम इति पक्षेनास्य विरोधः इति परास्तम् ॥

भावप्रकाशः ।

नस्यैव युक्तत्वाद् लक्षणायां मानाग्रानाच्च । असम्भवे एव तद्वृत्तौ ‘तस्मान्नुच्च’ इत्यादावप्रवृत्त्या पक्षेऽपि । प्रथमातिक्रम इत्यस्यानाग्रवर्णनाच्च । शप्तिरेऽप्यनिष्ठायावेन तथाऽचारितार्थमिति दिक् । तथा च वार्तिककृतुत्वेनपूर्वा परिभाषेति भावः । तदिति । पूर्वसूत्रवाक्यार्थस्य । पूर्ववृत्ते स्थानत आन्तर्थात् तथा निणयेनात्रापि तथेति भावः । एतेन सप्तम्यन्तरपाठशयकमिदमिदमप्यस्ति, वृत्तौत्येवोपपत्तेः । इति भाव इति । प्रकाशानुवायिमूलस्येतिशेषः । तथाच तदनुपपत्तेर्नैव । वस्तुतस्तद्विषयमिति स्पष्टमन्यत्रेति भावः ।

यच्च वर्णद्वये न पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य प्रवृत्तिः । द्वित्वे परतवर्णत्वं सिद्धं वाच्यम् । ‘सत्यता’ इत्यादौ निषकारस्वापमिति वार्तिकोक्तः । अतएव णव द्वित्वमिति कौमुदीसंज्ञतिरिति । तत्र, वाक् वागिति आभ्योक्तलक्ष्यादिभाषणेः । तथाच, तथासति कुर्वे अक्षये चत्वांसिद्ध्या गस्य द्वित्वेऽस्यस्य चत्वं तत् एवावपरेत्वेन चत्वांभावे पूर्वत्र गद्युपापत्तिः । न चापवादवसानचत्वंविषयसामञ्जसमेव ॥ तथा चोक्तरीत्या कुत्वनकस्यैव द्वित्वेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, अपवादप्रवृत्तिपतिकथकद्वित्वविषयत्वेन तदविषयत्वात् । ‘रामो’ इत्यादौ वृद्धेः परपूर्वसर्वर्णदीर्घप्रवृत्तिप्रतिबन्धकनिषेधविषयत्वेन दोषाविषयत्ववत् । अतएव तादृक्शब्दस्यकौमुदीसंज्ञतिः । अन्यचोक्तरीत्या ‘अक्षयेन क’ इत्यसंज्ञकत्वात् । न च तत्र तत्प्रवृत्तावपि गकारस्य तदचनान् सिद्धेन चत्वेन द्वित्वारसत्वात् ककारे तस्य द्वित्वेऽपि ‘शर्त्ता अश्’ इति दृष्ट्या चत्वंस्यात् सिद्धतया गकाररूपे तद्वि पूर्वस्य तस्य अक्षये वृत्तरीत्येवाचत्वे गकारस्येति दुर्वाच्यः । किञ्च ‘पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे’ इत्यस्या द्वित्वे कार्ये पूर्व प्रति परमसिद्ध नैत्यर्थेन कुर्वन्नश्वत्वाभ्यां परद्वित्वारसत्वाच्चत्वं यस्य द्वित्वे अक्षरापवादचत्वंस्यैव द्वित्वस्याप्यसिद्धतया आपरस्य कुर्वे तत् एव तस्य अक्षयेऽन्यस्य चत्वेऽपि ‘वाक् च’ इति स्यात् । एवञ्च अक्षरापवादकत्वाच्च तच्चत्वंस्य मध्येऽपि वाच्यम्, तस्यास्तथा शठेन तथा पाठमा-

शब्दरत्नम् ।

सिद्धमित्यर्थकेन “पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे” इत्यनेन घातुघकारस्य जश्त्वे दस्येति वस्तुमुचितमिति वाच्यम्, फले विशेषाभावेन तदनादरात् । न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति, तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् । यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा अस्य तत्स्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक् ॥

भैरवी ।

अस्याः—‘पूर्वत्रासिद्धोयमद्वित्वे’ इत्यस्याः । यत् “द्वित्वे परसर्वणत्वं सिद्धं वक्तव्यम्,

भावप्रकाशः ।

वेन वक्ष्यमाणार्थाङ्गीकारेण विधिसामान्ये “न तु ने” इतिवत् दिश्वान्वत्र द्वित्रि कृतेऽपि प्रत्यासत्त्या दिश्व-
अयकार्यान्त्यकार्यं च पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थस्त्योक्तमाभ्युपगच्छतस्मान्नीकारात् । एवञ्चोक्तप्रयोगसिद्धये
तत्रोक्तार्थतात्पर्यं स्वप्नश्चित्तरावविषया । अवश्यंश्चाद्वादे गुण मनोहादेरुक्तिवशादावश्यक इति नि-
पातनात् । ततोऽद्यादेरुक्तिवशाच्च तात्पर्यम् । स्पष्टं चेदं मनुष्ये कैवले । एवञ्चाविशेषात्स्पष्टं दिवं
एव गृह्यते । तथा त्रयार्थाङ्गीकाराद्यैर्विदित्तत्त्वस्य सिद्धिः । अन्यथाऽस्यासे जुल्पापत्तिः, वार्तिकं तु तदव-
श्यानुवादः । अत्रापि नत्वं दित्वमिति ग्रन्थमुक्तिरेवेति दिक् । तदेतद् ध्वनयन्नाशङ्क्ये—नचेति ।
इत्यर्थकेनेति । इति विध्यर्थनारूप्यं केनेत्यर्थः । द्वित्रि पूर्वं परमसिद्धं नैत्यर्थस्तु न, असमर्पसमासाया-
पत्तेः, निवेशविधौ गौरवान्न । स्पष्टं चेदं परिभाषेतु शब्दे । शब्देन्दुशेखरस्वर्याधिकारपरतया नैव । एतेन
वाक्यसंस्कारपक्षे “कृष्ण ऋषिः” इत्यत्र घटावसिद्ध्या गुणेन भावि कृत्याद्येव दिश्वाम्राप्या च गुणे द्वित्रि
कार्येऽसिद्धत्वं नैत्यर्थतात्पर्यं पूर्वत्रासिद्धिरित्यनेन परत्वाद्ब्रह्ममाणरीत्या “आयन्तूनामन्ते निवेशः” इति-
ग्यायेन दित्वज्ञातविधेरप्याग्ने एवोत्तराद्वा ज्ञानान्तर्यविधातेनाकुलेश्वरेण ब्रह्माप्राप्त्या अक्षराप्रवृत्तेश्च
द्वित्रि सति ब्रह्मेत्युक्तिश्चिदैवेति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, आभ्यविशेषापत्तेः । अकृत्यैव
स्यासत्त्वाच्चेति मायः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । गद्यादिस्थाप्यः । तदधिकारमवज्ञातत्वमस्या किञ्चनम् । यत्र
तत्त्वं तत्रादिवि शस्यपतिष्ठने इत्यर्थः । तत्र “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यधिकाराभावम् । “सम्भवि सामानाधिक-
रण्ये” इति न्यायेनादिवि इति पूर्वत्रैवेत्यत्रान्वेति । तेन परस्य दित्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीति मायः । इत्यने-
न—वाचित्तेन । यत्तु अक्षरैर्च द्वित्रि तस्य सकृत्प्रवृत्तिः, अ-यथा स्वावृत्तिरिति लाघवगोरपविशेषात्परि-
भाषातश्चैवे मानामावाचन्यायेन द्वितीयये ब्रह्माप्रवृत्तेश्च चिनपमिदमिति मन्दः । एतज्ज, “नक्षेत्रस्या-
नैकस्य वा” इति भाष्यविशेषापत्तेः, प्रागुक्तत्वात् । दिश्वोत्तरं अक्षरेऽपि दिश्वाम्राप्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषा-
नैकस्य वा” इति भाष्यविशेषापत्तेः, प्रागुक्तत्वात् । दिश्वोत्तरं अक्षरेऽपि दिश्वाम्राप्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषा-
नैकस्य वा” इति भाष्यविशेषापत्तेः, प्रागुक्तत्वात् । दिश्वोत्तरं अक्षरेऽपि दिश्वाम्राप्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषा-
नैकस्य वा” इति भाष्यविशेषापत्तेः, प्रागुक्तत्वात् । दिश्वोत्तरं अक्षरेऽपि दिश्वाम्राप्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषा-
नैकस्य वा” इति भाष्यविशेषापत्तेः, प्रागुक्तत्वात् । दिश्वोत्तरं अक्षरेऽपि दिश्वाम्राप्याऽनावृत्तेश्च, परिभाषा-

साला :

पूर्वग्रासिद्धमद्वित्ये इति । द्वित्वनिष्ठे पूर्ववत्कर्मण्ये परमसिद्धमिति तदर्थः । परं च द्वित्वविधायकं "भनवि च" शास्त्रदृष्ट्या "शर्ला जन्तु शशि" शब्दस्य असिद्धत्वाभावेन परावात् "शर्ला जन्तु" शब्दस्य प्रवृत्तिरिति भावः । यत्तु द्वित्ये कर्मण्ये गोपारिकं शास्त्रं नासिद्धमिति व्याख्यानं, तत्र, पुण्यानिपत्यस्यासिद्धत्वापत्तः । दिव्यभ्यानिपत्य द्वित्ये कर्मण्ये "दिव औत्" इति शास्त्रदृष्ट्या "भनवि च" इति शास्त्रस्यासिद्धत्वनिवेजेन परावादाकारस्य द्वित्ये पश्चादन्वयस्य उभेऽपि वक्ष्यमनिवृत्तेः । निस्तर इति ।

लोपो वेति । “झयो होऽन्यतरस्याम्” (पा०सू०८।४।६२) इति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः । एतच्च “नाज्झलौ” (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राचस्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता । यदपि व्याख्यातृभिः “शरोऽचि” (पा०सू०८।४।४९) इति ज्ञापकमभिप्रेत्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्—“अनुवर्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्” इति, तत्र, तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नित्यत्वे “अचो रहाभ्याम्—” (पा०सू०८।४।४६) इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात् । तथा च “शरोऽचि” इत्यस्य सार्थक्य स्पष्टमेव । तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्, भाष्यकारादिव्याख्यान्मेव

शब्दरत्नम् ।

नाज्झलाघिति सूत्रे इति । “हयवरद्” सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम् । अनुक्तेरिति । “हलो यमाङ्” (पा०सू०८।४।६४) इत्यत्र “झगो झरिः” (पा०सू०८।४।६९) इत्यत्र चेति भावः । ज्ञापकमिति । उभयत्रापि विहरणानुवृत्ताविति भावः । लोपस्य हीति । लोपमात्रस्येत्यर्थः । लोपापवादादिति । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । ज्ञापकान्तर-
मैरवो ।

संयम्यतेत्यादौ प्रियकारकत्वायेम्” इति भाष्यवार्तिकवामाण्येन वर्णद्वित्येऽन्याः प्रवृत्तिर्न । अतएव ‘गतं द्वित्वं चतुर्णाम्’ इति परममूलसङ्गतिरिति, तत्र, ‘वाक्’ ‘वाक्’ इति भाष्योप-
प्रयोगासङ्गतेः । अत्र चस्य कृत्ये जस्त्ये द्वित्वच-र्वयोः प्राप्तिं चत्वंस्यासिद्धत्वेन द्वित्वे परस्य गस्य चत्वं तस्यासिद्धत्वेन खर्परत्वाभावेन पूर्वगकारस्य चत्वाप्राप्तिं गस्येव ध्वणापत्तेः । नचावसाने चत्वंस्य जज्ञत्वापनादुत्पा कस्यैव द्वित्वमिति वाच्यम्, अपवादाप्रवृत्तिबाधकद्वि-
त्वविषयतासत्त्वेन चत्वाप्रवृत्तेः । सामान्यित्यादौ वृद्धयपवादपूर्वसर्वर्णदीर्घविषयतायाः सत्त्वेन निषेधात्प्राग्वृत्तेरप्रवृत्तिवत् । ‘पूर्वश्रान्तिस्त्रीयमद्वित्वे’ इति परिभाषाया उपस्थितौ लिङ्गन्तु स
दधिकारमन्शास्त्वम् । यत्र तदधिकारमन्शास्त्वन्तत्र ‘अद्वित्वे’ इत्युपतिष्ठति इति तस्या
अर्थः । एवं तदधिकारीयशास्त्रे ‘अद्वित्वे’ इत्यस्योपस्थितौ ‘सम्भवति सामानाधिकरण्ये’ इति
न्यायेन द्वित्वमिदं पूर्वत्र कर्तव्ये इदमसिद्धमित्यर्थो भवति । एतेनैवाम्परिभाषामाधित्य “ज्ञ
एअङ्” इति जज्ञत्वस्य प्राक् प्राप्त्या द्वित्वमिति परममूलसूत्रेर्ध्वेत्येति मूलज्ञासङ्गतमिति
खण्डनकारोक्तिः परास्ता ॥

हयवरदसूत्रस्य भाष्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेरुभयत्र विकल्पानुवृत्तिः सप्रमाणेति प्रद-
शान्नायाह—हयवरदिति । मूले—ज्ञापकमभिप्रेत्येति । ज्ञापकमुपन्यस्येत्यर्थः । तत्र ज्ञापकतायाम्—
संवादार्थं सम्मत्यर्थम् । लोपमात्रस्येति अत्र मात्रपदं कारुण्ये । लोपापवाद इतीति । अत्रापवादश-
ब्दो बाधकपरः । अपवादा इवापवाद इत्यर्थः । अपवादो यथोत्सर्गस्य प्राप्तिरतिवचनाति-
त्येदमपि लोपयोः प्राप्तिं चारयेत् । नत्वपवादत्वमेव सम्भवति, यत्रोत्सर्गं प्रवृत्तेऽप्यपवादत्वेना-
भिमतस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वव्यवहारस्य मुख्यत्वात् । द्वित्वस्य लोपमात्रबाधकत्वे साध-

भावप्रकाशः ।

व्याख्यातृग्रन्थसङ्ग्रहस्य ‘तत्र तदुत्तर’ इत्यादि दीपसङ्ग्रहस्य चाह—हयवरदिति । तत्राव तन्नाभ्य-
स्योभयविषयकतया मूलेऽप्याप्युपपन्नं विकल्पः प्रतिपाद्यते । यद्यपि तत्रोक्त एव तथापि वृद्धीकरणाय समा-
यते । अत एवामेऽपि यथाश्रममूलं तत्तत्परीक्षां श्रवणोभयपरतया व्याख्यातम् । व्याख्यातृ एव योजने तदनु-

सरत्वा ।

नियमे नियमकारिणी परिभाषा । अत्र पूर्वनासिद्धेयस्य प्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा अनियमोनास्तीति तत्र तस्याऽ

वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति, तत्र, लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिघमिति । “यणो म-
य” लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे त चतुर्धमपि बोध्यम् ।।

शब्दरत्नम् ।

मिति । “अणुदि” (पा०सू०१।१।६९) सूत्रस्थमणप्रहणं हलः परस्य यतो लोपो वै कल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य “हलो यमाम्—” (पा०सू० ८।४।६४) इति विशेषापेक्षत्वे आह—व्याख्यानमेव वेति । यदि तु “हलो यमाम्—” इत्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन “सरो सरि” इत्यत्र तदनुवृत्तौ “शतोऽवि” (पा०सू० ८।४।४९) इति ज्ञापकमुपपन्नस्य तदा सम्मगोव, परंभु प्राचा भाष्यसंमतिलेखः प्रामादिकः । तन्नाच्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेः ।

मैरवो ।

कमाह—भारम्येति । अणुप्रणमिति । एतद्धि ‘संयन्ता’ इत्यादावनुनासिकप्रकारादेर्द्वित्वार्थं, यदि लोपो नित्यः स्यात्तदा कृतेऽपि द्वित्वे तस्य लोपेन निवृत्तौ यकारादिद्वयस्यैव ध्रुवणमिति त आजप्रहणेन सिद्धावकलस्य परणकारस्ताव्यप्रत्याहारान्तराश्रयणस्य व्यर्थत्वमिति भावः । तस्य—उक्तसूत्रस्याणप्रहणस्य । सिद्धमिति । अणुप्रहणादित्यादिः । तद्विषये—“हलो यमाम्” इति छापविषये ‘हयंनुभव’ इत्यादौ । “शतोऽवि” इति ज्ञापकमिति । एतद्धि “चतुर्धु” इत्यादौ द्वित्वस्य निषेधाय । यदि तु “सरो सरि” इतिलोपो नित्यस्तदा जतेऽपि तस्य द्वित्वे लोपेन निवृत्ताविष्टस्य सिद्ध्या निषेधो व्यर्थः स्यादिति भावः । प्राचाम्—प्रकाशकृतम् । तन्नाच्यस्य—“अनुवर्तते” इति भाष्यस्य । उभयविषयकस्येति । तेन ज्ञापकेन “सरो सरि” इत्यत्रानुवृत्तौ मध्यस्यत्वेन “हलो यमाम्” इत्यत्रापि तत्सम्बन्ध इत्युभयविषयकता तस्येति भावः ।

भावप्रकाशः ।

पुनरिति स्पष्टैवेति भावः । मात्रशब्दः कारत्वेन । प्रहणमिति । तद्धि ‘संयन्ता’ इत्यादावनुनासिकप्र-
सवर्णस्य यवर्णं प्रहणाद् “अनवि” इति द्वित्वे त्रिवकारस्यैव । “हलो यमाम्” इत्यस्य नित्यस्ये तु व्य-
र्थमेव तत् । “नलोकेनैकम्” इति न्यायेन भेदकप्रत्ययापीदमेव ज्ञापकमुक्तरोत्या । विशेषेणान्वे “हल” इ-
त्यस्यैव तत्त्वं स्यादत आह—सामान्येति । इदञ्च सूत्रोत्तरं । अत्रस्वप्नोपेक्षाश्विमाह—तस्येति ।
ज्ञापकस्यैवार्थः । तावतैव चारितार्थ्येन सामान्यापेक्षत्वे मानामाचारमिति भावः । पयोक्त्या भाष्यमने तत्प्रत्या-
ख्यानान्तरावश्यकतां ध्वनयति मूलकृतम् । एतेनैवो व्यर्थ इति मन्दोक्तमपास्तम् ।

यत्तु खण्डनकृतम् । ‘देवदत्त’ इत्यादावेक्षोत्पादिपूर्तिसवर्णस्य दर्शनान्न न्याख्याया तदाकृतत्वात्ता न
दोषः । किञ्च ज्ञापकमुपपन्नस्येत्यनुक्तोपात्तम् । “शयोः” इत्यतस्तदनुवृत्त्या विकल्पेनायं छाप इति का-
शिबादौ स्थितम् । तथाच भाष्यम् “अनुवर्तते” इत्यादि । “वाज्जलो” इत्यत्र द्वयतोऽपि लोपो वेत्या-
दिति तदग्रन्यात् । एवञ्च वैकल्पिकत्वे एव भाष्यकैवटसंवादे, न तावत्त्वे, तन्नाच्यं पर तद्विशिष्टमित्यस्य
देवदत्तः । तत्र, इति काशिबादौ स्थितमित्युक्त्या तस्य स्वानिष्टवचननेन न्यूनताशङ्कवस्थ्यात् । अग्निमे-
त्येति मूले पाठसंशयोभयस्येत्यनुक्तोपात्तम् इत्यस्यैव तथात्वात् । तन्नाच्यस्योभयविषयकतया प्रवृत्तेः ।
तदेव च ध्वनयन्त्यया तसंशयोभय खण्डयति—यदि त्वित्यादि । सिद्धमिति । अणुप्रहणादिति भावः ।
ज्ञापकमिति । इत्यग्निमेत्य तत्र तदर्थं तत्प्रामाण्यमुपपन्नं तैरित्युच्यत इत्यर्थः । सम्मगोवेति । मूले
संशयोभावात् । एवञ्च मूलमुक्तमेवेति भावः । यदाकथञ्चिन्मूलाश्रयप्रदर्शनेन तदपि बोधयन्माह—
पान्तिवति । प्राचाम् । प्रकाशकृतम् । तन्नाच्येति । अनुवर्तते इत्यादिभाष्यस्येत्यर्थः । “शतोऽवि”

संज्ञा

प्रवृत्तेरित्यादि विस्तर इत्यर्थः । अणुप्रहणमिति । तद्धि संयन्तेत्यत्र “वा यदान्तस्य” इति परसवर्ण-
क्षेपानुनासिकप्रकारस्य “अनवि च” इति द्वित्वार्थं याम्प्रहणेन प्रहणाय । लोपस्य नित्यस्ये हि तत्र द्वित्व-

एत्येधत्तूत्सु (पा०सू०६।१।८९) ॥ अत्र एचीत्यनुवर्तते । तच्च एतेरेव विशेषणं नत्वेधतेः, अव्यभिचारात् । नाप्यूठः, असम्भवादिति प्राश्नः । अत्र कैयटः—

शब्दरत्नम् ।

असम्भवादिति । न च 'आ अवतीति और्जनस्य और्जनौः' इत्यादावयेः कावूया-
दगुणे परादिवर्षेनोद्धत्वात्सम्भवोऽस्ति । न च "वृद्धिरेचि" (पा०सू०६।१।८८) इति
सिद्धिः "ओमाहोश्च" (पा०सू०६।१।९६) । इत्यनेन बाधाद, अनेन तु सामर्थ्यात्तद्व
बाध्यत इति बाध्यम्, तस्यानभिधानादित्याशयात् । किं च "ओमाहोः—" (पा०सू०
६।१।९६) इत्येतद्व्याघकल्पनावेष्यया सामर्थ्येन कथयानुरोधेन च 'एचि' इत्यस्यासम्बन्ध-

भैरवी ।

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुं तस्मत्तमनुवदधाह—नचेति । औरिति । "गोतो जित्" इति सि-
द्धस्य रूपस्यायं लेखः । प्रातिपदिकस्वरूपन्तु "ओ" इति । गुणे इति । तदा पृथ्वरत्वमा-
येन वृद्धेरप्राप्तेः । तद्व्यवहारे—"ओमाहोश्च" इति पररूपस्याप्यत इति भावः । अनभिधानादिति ।
"सिपि वृद्धिः" इति सूत्रस्यैव यदोक्तिरत्र मानम् । अनभिधाने आप्यसम्मत्यभावादाह—किं
चेति । सामर्थ्येन—पृथोत्पत्यस्य ऊहणेऽपि सम्बन्धेनैजादावुक्ति वृद्धिरिति वाक्यार्थसामर्थ्येन ।
कथयानुरोधेनेति । ऊहणेऽप्येत्यस्य सम्बन्धेनैजादावेवोक्ति वृद्धिरूपीकारे येन नाप्राप्तित्यायेन
"ओमाहोश्च" इत्येतद्व्याघेनात्र स्यान्नतु 'विशौह' इत्यादाविति सादृशकस्यसिद्धयनुरोधे-

भावप्रकाशः ।

वायवानुवृत्ती मध्यस्थतया "हो यमाम्" इत्यत्रापि तत्सिद्धिः । अत एव खण्डनपात्रिमनाभ्यसङ्गति
स्तथाच न ह्यपकृष्टण्डने मूळतापर्यं किन्तु भाष्यसम्मतिखण्डने । अत एव तदभिप्रायं ह्यवन्तेनो
द्विष्य सुख्यं खण्डनं तत्रेत्यादिनोपपत्तौ मूलकृता । एवञ्च पञ्चम्येऽपि व्याख्यातप्रधानाङ्गतिरेवेति भावः ।

रत्नाकरोक्तिं खण्डयितुमनुवदति । नचेति । औरिति । पूर्वपक्षे "गोतो जित्" इति सिद्धरूपोत्प्रेक्ष ।
शब्दस्तु ओ इति; तदाह—अवेरिति । गुणे इति । एचीति विशेषणार्थ इत्येवमिति भावः । परादि-
स्वेनोद्धत्वादिति । व्यपदेशिवदित्यतिदिष्टेत्यर्थः । इववदूत्सु समुदायवृत्तौति भावः । बाधा-
दिति । पूर्ववत्पूर्वान्तवत्वेनाहत्वादिति भावः । सामर्थ्यादिति । एचीति विशेषणान्यत्र अपचारिताभ्यां-
दिति भावः । अनभिधानादिति । इदं दुर्लभमिति शेषः । "वृद्धिसुत्रस्यैव यदोक्तिरिति भावः । नन्वत्र
मानानां । न च वृद्धिसुत्रस्य भाष्ये मानमिति वाच्यम्, तस्यां यावत्कलात् । अत एव तत्राप्यः कैव
श्चिन्त्य एव । स्वर्गं वेदमुद्योते । एव चासम्भवोऽसम्भवी । अत एवाशयादित्युक्ततया आह—किञ्चोमे-
ति । एतेनागतिरुक्त्यनभिधानाङ्गपणानोचितम् । उद्योतोऽपि चिन्त्यः, भाष्यादिकं तूत्तरपदावे चेति
निवेधानिप्रायम् । किन्वेत्यादिग्रन्थस्तु असम्भवादिनि व्याख्येयग्रन्थविषयः । तस्मादुक्तिपत्रोक्तप्रदेशे
ण निर्वाह इति मन्दोक्तप्रकारम् । अकरीत्या तदनाशयेनोद्योतस्यापि युक्तत्वात्, उत्तरपदावे केयस्यायां
मानाच्च, व्याख्येयग्रन्थोपमर्दार्थमेव किञ्चेत्यादि प्रकृतेषु । अत एव प्रश्नेनैव यदोक्तिरिति दिक् । अकरी-
त्या सामर्थ्याभावादाह—ऊह्येति । यवेचोद्ध विशेष्येत तदा येन नेति न्यायेनाप्येवमाहोरिति नापित्या

सरला

नि होयेन निवृत्तौ यकारद्वयस्यैव अवगमिति तद्व्यवहारेणैव तिष्ठेः ।

अनभिधानादिति । अत्र सूत्रे एत्येधत्तेति योग विभज्य एचीत्यस्य तत्रैव विशेषणपरमाभ्यमत्र
मानम् । वस्तुतस्तु विशौह इत्यादौ वृद्धयश्च भगवता एचीति व्ययेपरत्योरेव विशेषणमित्युक्ततया येन
स्यानभिधाने न तस्यानमिति शेष्यम् ।

एधतेरपि विशेषणम् । मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात् । यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते, तथाऽपि कचिद् दृश्यत एव । न च “णौ चङि-” (पा०सू०७।४। ११) इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि “अजादेद्वितीयस्य” (पा०सू०६।१।२) इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसम्भोह इति वाच्यम् । द्विःप्रयोगो द्विवचनं पाठ-मिति पाठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेद्वै णिलोपो न स्यात् । जिघासतीत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

कल्पनैवाधिता । ह्रस्वे कृते इति । वृद्धेः पूर्वमित्यादिः । वागंपरिभाष्येति भावः । अनन्यत्वादिति । न च “अचः परस्मिन्” (पा०सू०१।१।१७) इति स्थानिवचनेनै-जादित्वं सुष्ठमम्, पूर्वपरविधित्वात् । पूर्वस्यैव विधौ हि सः । मध्ये ऽपवादभावेनाऽसू-गुणं याधित्वा इहैव स्यात्, “उपैधते” इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः । संभोह इति । एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवचनेन तत्त्वम् । न स्यादिति । न च “णेर निटि” (पा०सू०६।४।११) इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोन्त्यपरिभा-षेरयो ।

नेत्यर्थः । असम्भवेति । ‘ऊर्द्धो’ इत्यादि । वागंति । वाक्यसंस्कारपक्षे इदम् । मूले—एकदेशवि-कृतस्येति । एकदेशेव विकृतस्येत्यर्थः । अनन्यत्वादिति । स्थानिवचनात्नेत्यादि । नत्वत्र “एकदे-शविकृतमनन्यवत्” इति परिभाषायाः सञ्चार, अर्द्धाधिकविकारसत्त्वात् । पूजादित्वन्तु न स्थानिवचनात्, अखिवधित्वादिति भावः । एधेत्यस्यैधत्वं सम्बन्धेऽपि स्थानिवचनात् । ‘मा भवान्प्रेदिधत्’ इत्यत्र वृद्धिवारणासम्भव इत्याहङ्गो वारयति—नवेत्यादिना । पररूपमेवेति । तथा चेष्टानिष्टव्यवस्थायाः अलिङ्गिरिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशो दाष्टा-न्तिके तु न तथेति वेपथ्यम् । किञ्च स्थानिवचनात्नेत्यतित्वमपि वक्तुं शक्यमत आह—एवनेरि-ति । तत्त्वम्—प्राप्तित्वम् । दृष्टान्त प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यादेशः, इदं प्रकृत्यनयवधकारप्रत्य-भायप्रकाशः ।

स्यादिति ‘विशीहः’ इत्यादि न स्यादिति “वाह ऊह” सूत्रमाध्यामिनेष्टानिष्टव्यानुपेधेनेत्यर्थः । अत-म्बन्धति । ऊर्द्ध इति भावः । अत्र पवेणीकारादाविति प्रकृतव्यवस्थानिकादिशङ्कातिस्तदाह—वोचि-तेति । वागंति । वाक्यसंस्कारपक्ष इति भावः । एचीनि विशेषणेष्व्यवधारणित्वाह—नघेति । अत्र मते तदभावे फलितमाह—मध्ये इति । वाक्यविशेषविन्नाङ्गीकार इति भावः । पररूपमेवेति । तृपाके-ष्टानिष्टव्यवस्था न स्यादादिशङ्कादिशेषश्च स्यादिति भावः । ननु दृष्टान्ते प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेऽप्यत्र त-तथेति तद्वैपथ्यम् । किञ्च एकदेशेति लोकिह्न्यायस्याप्यनूनाविकारेणाप्राप्तावपि स्थानिवचनेनेष्टिद्विर-त्वाह—एधतेरिति । तत्त्वम्, एधतित्वात् । तप्तान सम्भोहमात्रेऽयं दृष्टान्त इति भावः । स्याङ्गस्ये-ति । तदधिकारसत्तादिति भावः । ननु प्रत्ययसङ्गपरिभाषया धातिस्यानिन एवाप्यन्तग्रथानङ्गत्वा च कथमदोषावन् । एकाव श्युक्तेः केवलनिगोऽप्रादेशितीयस्येत्युक्तेः प्रकृतिप्रत्ययसमुदायादेशेऽदोषत्वा-सत्ता ।

पूर्वस्यैव विधाविति । तेन भारतुत्त्यादौ “ऋचञ्पृताम्” इति गुणस्य सवर्गदोषं न स्थानि-वधमिति शेट्टरे निरुक्तिम् । मूले—पूजाधोरित्येति । एधत्वं एधोति विशेषणस्य एक प्रेदिधत् इति कैयटोक्तम् । एनीकारादौ प्रतिषेध इति वाक्यस्य मध्यकृता एवोन्वयस्य भवेत् । शयादौ वृद्धिवारणेन प्रत्याह्वानादपि वाडिहस्ये प्रदिधत् इत्यत्र वृद्धेः प्राप्या एधीत्यस्य सङ्गत्वेन तत्प्रायास्याने वृद्धेः प्रा-प्या एकदेशेनामभिधानादेषोति एधत्वं सम्भवमात्रेणोरञ्जकत्वा विशेषणमिति । वस्तुतस्तु यद्यपि ए-धनीनां प्रागन्यमिति परिभाषया एनीकारादौ इति वाक्ये एनीति एधते स्मृताः स्युः । वाडिहानुसारेण

सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं “चङि” (पा०सू०६।१।११) इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम् । ओणे-
र्द्धित्करणेन बहिरङ्गस्यापि “णौ चङि” (पा०सू०७।४।१) इति ह्रस्वस्य प्रथमं
प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

पद्यान्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः । “सर्वे सर्वपदादेशाः” इति न्यायेनैकीत्यस्येधिधिह-
त्यादेशोत्पत्त्येन स्थानिनो ऽप्यन्ततया आदेशेऽपि स्थानिवद्भावेन ऽप्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति
वाच्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च “णेरिति” (पा०सू०
६।४।५१) इत्यस्य ऽप्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो गित्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषा-
त् । अग्रे णेरसत्त्वात् । सूत्रं तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः । कुत्वं च न स्या-
दिति । ह्रस्ववयवहकाराभावात् । सप्तम्यन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं
स्यादपीति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । चङ्प्रणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमि-
त्तत्वेनालपदानां पक्षत्वादित्यर्थः । आप्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम् । ज्ञापितत्वा

भैरवी ।

यद्यटितसमुदायस्यादेश इति वैषम्यं यद्यप्यस्ति तथापि सम्मोहे दृष्टान्तोऽयम् । सर्व सर्वपदादे-
शा इतीति । धीत्यस्य समुदायस्यार्थवत्त्वेनास्ति ‘सर्वे’ इति न्यायसङ्घातः । धीतस्तु धीत्य-
स्यैव, “मजादेद्वितीयस्य” इत्युक्तेः । परिभाषया चेति । द्वयोः परिभाषयोर्वाध्यबाधकभावाभा-
वादेकवाक्यतयेत्वं व्याख्यातम् । “पादस्य लोपः” इत्यादौ यथा । दोषादिति । णिलोपस्य प्रा-
प्त्यभावरूपदोषात् । अतस्त्वादिति । सम्मोहेन णिबुद्धेरसत्त्वादित्यर्थः । सूत्रं तु आद्यादिति । अ-
त्र णिति प्रत्यये परतो घृद्धेविधानेन णिबुद्धेरविधाताद्वयमिति णिबुद्धिरिति भावः । मूढे—सनः
सकारेणैति । “सत्यलोः” इत्यस्य ऽप्यन्ततया सकारविशिष्टस्य “मदभार्यावह्वयजनानि भवन्ति”
इति न्यायेनैकाक्षपदेन ग्रहणादिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोकाभावस्य समुदायकः ।
तथा च मूलोक्तमुपपन्नपणमिति ध्वनितम् । शङ्काभिप्रेतमन्तरङ्गत्वमुपपादयति—चङ्प्रेति ।
भाष्ये स्थितिः । एतेन नित्यत्वेनैव निर्वाहेऽन्तरङ्गपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति भावः । मूलोक्तस्यो-
भावप्रकाशः ।

स्वात आह—सर्वे इति । एवं चार्थवत्त्वेति सिद्धान्तोऽप्युपपत्तो भवतीति भावः । ऽप्यन्तत्वेति ।
अङ्गत्वस्येति शोध्यम् । “पूर्वोऽन्यासः” इत्यादिवैधर्मापत्त्या प्रक्रियादशयापुक्त्यायानामयमिति तु
न, अत्र पक्षे सेषामप्यर्थात्तरकल्पनात् । अथैव स्यान्त्यादेशभावे तत्पदवृत्तिर्नानुमानिके ह्यपि न, तत्रा-
देशपदानर्थक्यापत्तेः एद्वनयनाह—अलोन्त्येति । तत्राविरोधेन द्वयोर्वाच्यबाधकभावाभावापत्त्यर्थः ।
तात्त्विकीरिलादीन् न दोषः, सत्यस्यतः सौतिवास्त इत्यनुवृत्तापवादश्च निर्दिश्यमानस्येति विषयेऽलोन्त्यस्येति
मृष्टानपि तद्विषये “समः सृष्टि” इत्यादौ न तत्पट्टितः, तत्त्वं वैधर्मापत्तः । एवञ्च तदन्तविधियंदागमा
श्रुत्यमविषयस्तद्विषय स्पष्टं चेदं परिभाषेन्दुशेखर इति भावः । ‘सनः’ इत्यादि कृते ह्रस्वोक्तित्कारस्य-
माह—सनिति । निर्वाचनार्थक इति भाष्योक्तैरिति भावः । स्यादपीति । अपिर्मूलोकाभावे समु-
दायकः । तथाच पाङ्तिशोऽर्थं दोष इति प्रागुक्तमेव मुख्यं दूषणम् नस्विदमिति मूढे निधःपाठः स्वविरो-
धेन । अत एव प्रतीकं तथा धृतमिति भावः । नात्पेति । अङ्गपदार्थनिमित्तह्रस्वादित्यर्थः । आप्ये-
त्येति । पुनरप्येन च सविषयम्—तावदेव निर्वाहे तदनुवृत्तपुस्तकान्तरङ्गत्वपर्यन्तभावः प्रकाशानु-
सरता ।

यद्यप्ये एनीत्युपरजमिति कल्पनापेक्षया स्यात्तुसारो वातिके अपकृष्टजनपद व्याख्यानस्यैव ज्ञाप-
नत्वात् । तथाच रदिवत् ह्रस्वरयानविधाने न मानमिति दिक् ।

अत्र माधवः—मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्गः । अन्तस्तस्य शब्दान्तरत्वा-
 देधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि “न माभूपूकमिगमि—” (पा०सू० ८।४।३४)
 इत्यत्र “अन्तानां च भादीनामुपसंस्त्यानम्” इत्युक्तम् । तत्रैव शब्दान्तरत्वादग्रा-
 हावुपसंस्त्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् । किं च अयधिकस्या-
 पि ग्रहणे “उपसर्गात्सुनोति—” (पा०सू० ६।१।९१) इत्यत्राभिप्रायवतीत्युदाहृत्य
 अन्तेनाभेयोर्गात्सुनोति प्रत्यनुपसर्गात्वात्कथं पत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषक-
 त्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात् । न च “हेरचङ्गि” (पा०सू० ७।३।
 ५६) इति लिङ्गात् “प्रकृतिग्रहणे अयधिकस्यापि ग्रहणम्” इति भ्रमितव्यम् । ज्ञाप-
 कस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्—“हेश्चङ्गि प्रतिपेधानर्थक्यमङ्गान्य-
 त्वात् । ज्ञापकं तु चङ्कोऽन्यत्र अन्ते ऽपि कुत्वमावस्य” इति । तस्माद्युक्तिविरोधा-
 न्न्यायवार्तिकवृत्तिन्यासादिप्रत्ययैः पूर्वापरस्वप्नान्येन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति ।
 अत्रेवं वक्तव्यम् । अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरस्य तावता ऽपि प्रकृतिभागस्यै-
 ध्रूपत्व केनापगतमित्यवधार्यताम् । न ह्युपेधत इत्यादौ तिङन्तरस्यैध्रूपता नास्तीति प्रकृ-
 त्यंशे सा हीयते । तथा च “उपसर्गात्सुनोति—” इति सूत्रे वास्तिकं “सिद्धं त्ववय-
 वानन्यत्वात्” इति । यच्चभिप्रायवतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधोद्भावनं, तद्विपरीतम् ।
 यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था । त्वन्मते तु रूपा-
 न्तरत्वेन अयधिकस्याग्रहणादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् । को ह्येधयतिसावयत्यो-

शब्दरत्नम् ।

दिति । इदं च “जौ चङ्गि—” (पा० सू० ७।४।१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
 असङ्गतं स्यादिति । सुनोतिग्रहणेन सावयतेरपि ग्रहणेन शङ्काया प्रवामावादिति
 भावः । अवयवान्यत्वादिति । अन्तावयवस्य सुनोते सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति
 तदर्थः । सुनोतिरूपानपायादिति । “सुनोतिस्वानपायादिष्वर्थः । असङ्गतोवेति ।
 अन्तेनाभेयोर्गादिति शङ्का प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसङ्गतैव
 स्यात् । त्वदुक्तरीत्या अयधिके यत्त्वाप्राप्तेरित्यर्थः । तदेवाह—को हीति ।

भैरवो ।

कयोः सप्रमाणत्वसूचनायाह—इदमिति । इदम्—यद्विरलस्यापि पूर्वम्प्रवृत्तिरित्येतत् ।
 शङ्काया एवेति । शङ्काया अभावे समाधानमप्यसङ्गतमित्येवकारेण ध्वनितम् । सुनोति-
 रूपेत्यत्र “रूपशब्दोऽयं १२” इति “स्वं रूपम्” इत्यत्र यद्यपि प्रतिपादितं तथापि पञ्चार्था-
 न्वयायाह—सुनोतिरेवेति । त्वदुक्तरीत्या—अन्तस्तस्य शब्दान्तरत्वमित्युक्तरीत्या । मूले—असङ्गत-
 एवेति । अत्र एवकारेण प्रकृतिभागस्य शब्दान्तरत्वे “उपेधयते” “प्रेदिधयते” इत्यादौ वृद्धय-
 भावप्रकाशः

रोधेन मूलकृते न्यर्थे तत्र तदुक्तिरिति तु प्रथमोपस्थितमिति । मूलेऽपि स्वोक्तं समुच्चयं ध्वनयति—
 इदमिति ।

शङ्काया एवेति । तथाचोभयमसङ्गतमिति भावः । अवयवान्यत्वाभावादित्यर्थं निरापायाह—अन्ते-
 ति । पञ्चार्थान्वयायाह—सुनोतीति । रूपशब्दो नमपर इति भावः । शङ्कोति । तदुक्तैरर्थः । त्वदुक्तेति ।
 अन्तस्तस्य शब्दान्तरत्वस्योक्तरीत्येवार्थः । एवञ्च तत्र कथमप्यप्रकृत्येवमात्रवृत्तिरिति भावः । मूलेप्रसङ्गत-
 एवेति । अत्रत्य “उपेधयते” “प्रेदिधयते” इत्यादौ वृद्धिः, प्रकृतिभागस्यैव रूपवशात् । किञ्चेव अवयवस्योत्पत्त्ये-

तु वृद्धिर्न स्यात्, अन्तरङ्गेण गुणेन बाधोत् । अपवादभूताया अपि वृद्धेरुद्दिनी-
शब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात् । यथोक्तं प्राक्—“इण्-ङि-शीनामाद्गुणः-
सवर्णदीर्घत्वात्” इति ॥
स्वादीरेरिणोः । ईरेरिण्योरिति काचित्कोऽपपाठः । स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रि-

शब्दरत्नम् ।

इतिउक्तौ” (पा०सू० ६।२।११६) इति विहित इत्यर्थः । अन्तरङ्गेणेति । प्रथमप्रवृत्ति-
केनेत्यर्थः । समर्थप्रहणेन वृत्तसन्धिकार्योदेव तद्वितोत्पत्त्या तद्विषयेऽवृत्तव्यूहपरिभाषाया
अप्रवृत्तेरुत्पत्त्या असत्प्रवाचेति भावः । चरितार्थत्वादिति । तद्वृत्तकोद्दिनीशब्दस्य
कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

मरवी ।

प्रथमेति । समाप्ते संहिताया नित्यत्वेन इन्द्रप्रत्ययोत्पत्तिपण्येन विलम्बासम्भवादिति भावः ।
नन्यकृतव्यूहपरिभाषाया प्रथमतो गुणो न भविष्यतीत्यत आह—समर्थप्रहणेनेति । इदमवृत्त-
व्यूहपरिभाषायाः सत्त्ववादितेन । वस्तुतः सा नास्तीत्याशयेनाह—तस्या इति । तद्वृत्तहेति ।
प्राचोपपादितो यः समुदायस्तद्वृत्तकेत्यर्थः । कल्पितार्थेनापीति । समाप्ते समुदायस्यैवार्थव-
त्त्वम्, अवयवस्य कल्पितं तत्त्वम्, तच्चात्र नास्तीत्यर्थः । इन्द्रप्रत्ययस्य समासादुत्पत्ते-
रिति भावः । एतत्सूत्रेति । नच “अक्षाद्द्विन्माम्” इति वार्तिकं न तु सूत्रमित्येतत्सूत्रमित्य-
सङ्गतमिति वाच्यम्, तद्विप्रकरणारम्भे शब्दरत्ने एवोपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

भावप्रकाशः ।

ध्वनितावात्, बाधादित्यादिप्रत्यासङ्गतेषात् आह—प्रथमेति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वेन
लोकन्यायसिद्धेनेत्यर्थः । इदञ्च शुभपत्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिमात्रनियामकमेव । बहिरङ्गासिद्धत्वमपि पूर्वं तदप्र-
वृत्तिरूप यथा ‘पदव्या’ इत्यादौ पदस्य विभक्त्यान्वाख्याने । क्रमेणान्वाख्याने तु पूर्वप्रवृत्तिकत्वमेवातर-
ङ्गत्वं बहिरङ्गासिद्धत्वमपि निमित्तमावादाप्रतिरूपम् । एवमनापि । बाधादित्यस्याप्ययमेवार्थः । तत्रान्तर-
ङ्गत्वं तु भाविरीक्ष्यबहिरङ्गनिरूपितमक्षतम् । “नाजानन्त्ये” इति तु न, क्तोत्तरत्वादिति भावः । नन्वेव-
मपि “अक्षत” इति दुर्बारा, निमित्तविनाशस्तम्भावनाऽपि हि तत्प्रवृत्तिनिमित्तम् । अत एव ‘केणः’ इति
निर्देशेन तस्या अनित्यत्वं सत्त्वकनिर्देशवैयर्थ्यं च सूच्यम् । “अक्षः पर” इति सूत्रस्योक्तोऽसौ गोमहिया-
दिश्लोपपद्यते । अन्तर्ज्ञानपीत्यापस्या एव प्रपञ्चः । तत्रापकं चास्या एवेत्यत आह—समर्थेति । इद-
ञ्च मूलरीत्या । तद्विषये, तद्विषयिष्ये । सिद्धान्तरीत्या आह—तस्या इति । ननु “अपसञ्जनिय”
इति न्यायेन वृद्धिरेव स्यादत आह—मूले—अपवादिति । चरितार्थत्वादित्येति । तत्रापापवादो यद्यन्य-
त्रेति न्यायस्य विषयो, न तस्य । अत एव यथोक्तमिथादिना वृष्टान्तोक्तिः । एवञ्च विधानलक्षणाद-
गुणवाचकत्वं नेति भावः । ननु शुभपदन्वाख्याने विनिगमनाविरहेण वैपरीत्यं कुतो ज्ञेयत आह—त-
द्विदि । यद्वा सामर्थ्यात्तत्र प्रवृत्तिमभ्युपेत्य मूलोक्तं दूषणम् । वस्तुतः सेव नैयाह—तद्विदि । तत्र
रूपप्रकृतिकेप्रत्ययत्वार्थः । इतो विविष्टप्रवृत्तिकत्वेन तन्मात्रावृत्तिकत्वात् । अपिवास्तवार्थमावसनु
चापचः । तत्रैतद्विदि । प्राचोक्तप्रक्रियाके तत्र लक्ष्ये “अक्षाद्द्वि” इति वार्तिकप्रवृत्तेरित्यर्थः । तथाच
तत्र प्रक्रियायां तत्र वृद्धिर्न स्यादिति भावः । “अपसञ्जनियमाण इतिन्यायसञ्चारे आह—तद्वृत्तहेति” इति
सरला ।

मूले—उक्तं प्रागिति । अयम् इन्द्रम्, ग्रामे इव, सर्वे इत्यम्, अन्तर्ज्ञानेण गुणेन सवर्णदीर्घो
बाधत इति । एतत्सूत्रेति । कृत्यादिसूत्रस्ये विद्यालक्षणकल्पशुशान्तादयस्त्यादेरित्कं स्मृतः इति
वार्तिके ‘वार्तिकजनिकः’ इतिमाध्योदाहरणाय, ‘सूत्राचकोपपात्त’ इति सूत्रमाध्ये “संख्याप्रकृतेरिति
कल्प्यन्” इत्यस्य ‘माहावार्तिकः’ इति प्रशुदाहरणाय “स्वरितो वाऽनुदात्तेऽपदादौ” इति सूत्रमाये

यां वृद्धयभावप्रसङ्गात् । स्वैरिणीत्यत्र तु ङीष्ः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्वाग्या । यत्तु व्याचख्युः—लिङ्गविशिष्टपरिमाण्येति, तन्निष्फलम् ॥

प्रादूहोढोदयेष्वेव्येषु । अत्रोद्देशब्दः कैश्चित्प्रचित्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राश्नः । इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोर्दृष्टशब्दो दृश्यत एव । नानर्थक्येति । उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः । सीरदैवस्त्वाह—“अथ—” (पा० सू० ८।२।३६) इति सूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति । नन्वेतदयुक्तम्, फणादिना राजिना साहचर्यात् तयामूतस्यैव यत्त्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षेपणत्वादिति चेत् ? ‘विभ्राट्’ ‘विभ्राक्’ इति रूपद्वयं हि साध्यं, तच्च अत्रादिसूत्रे ‘राजृ’ इति पठित्वाऽपि सुसाधम् । एकस्य भ्राजतेर्भ्रकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात्—भ्रभ्राज इति, “भ्राजभास—” (पा० सू० ७।४।३) इति विकल्पस्य वाचनिकतया भ्रकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकताया

शब्दरत्नम् ।

ज्ञापकमितीति । भ्राजौ राजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्त्वत् स्वयं सञ्ज्ञापकमिति भावः । तथाभूतस्यैवेति । कगारेरेत्यर्थः । राजृ इति पठित्वेति । न चैवमनुयाधविदेकामासाद्योत्यादौ यद्भुक्ति पत्वं न स्यादिति वाच्यम्, यद्भुक्तवशान्द-
अरवो ।

भ्राजौ राजेरपीति । अत्र अपिशब्दो भ्राजावित्यस्यानन्तरं ब्रह्मणः । परोक्तं दूषणमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । छान्दसावादि । एतेन “नितपासपा” इति परिभाषासत्त्वे छन्दसि सर्ववि-
भावप्रकाशः ।

व्याख्यानमयुक्तम् । अपवादवैयर्थ्ये एव तत्पठ्यः । यथा दशग्रीत्यादी । कतादिनिरेव मेति तत्पठ्यतिरे-
नेत्यपि न, तत्रैव मानामावाद् ।

मूले-निष्फलमिति । हेत्वैवेति स्वैरिण्यः स्वैरिण्यं स्वैरिण्यविश्वादी वृद्धिरिष्टेव । अथ एव ‘दन्त्योष्ठयः’ कश्चलवसनार्ण’त्यादि च सङ्गच्छते । एतेनोक्तययोगेभ्यश्च दृष्टे उत्तरपदपरीरेणोरित्यर्थः । अत्रासमग्रहणमात्रेऽपि वस्तुतस्तमात्रे एव वृद्धेरित्वास्वोकार्यं, समर्थपरिमाणोपस्थानेनानन्वितायकत्वा-
दुद्धारोऽपि ‘स्वैरिण्यो’ इत्यादिदोषानुद्धारादिति प्रकाशशयेन मूलं विमर्शयामि । अत्रासमग्रहणमात्रोक्तमप-
रम्य, तत्र तस्या दृष्टत्वात् । सिद्धान्तरीत्या तया तस्याप्युद्धाराय । साक्षात्पदत्वेन मुच्यतेन बोद्धव्य-
त्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । तत्राप्रवृत्तौ मानामावाचेति दिक् । एतेन समर्थपरिमाणोत्तरपदशेषेणामात्रेव नि-
वाहोऽयं परिभाषा निष्फलेति मूलादि नित्यम् । अन्यथा ‘मोदघटी’ इत्यादावनिर्वाहः । अहस्वा-
यायाममतिवेति “प्रादूरोदः” इत्यत्र तदुक्तमप्यवस्तम्, उक्तयुक्तेः, प्रकाशानुयायित्वाय मूलादेः,
प्रक्रियादशायां अहस्वार्पणनञीकारस्योक्तत्वाय । वीणमुख्यन्यायेनार्यवपरिभाषामूलकेन सदाभूतेषा-
दिशब्दे तु वृद्धिर्नैति भावः ।

मूले-प्राज्ञ-प्रकाशकृतः । भ्राजौ राजेरपीति । अपिः पूर्वनिर्वाहो । यद्वा, यथापुत्र एव भ्राजि-
मुच्चापकः । अप्यपदेशिवद्भावस्तुमयत्रापि तुल्यः । राजत्योत्साधप्राज्ञः, पातुर्निर्देशे इत्ये विधानादन्तर्गतस्य
चाभातुत्वात् । रत्नाकरपञ्चनित छण्डनकृदुक्तदोषमुद्धर्तुमाह—नचैवमिति । तयापाठे इत्यर्थः । सि-

सरला ।

नवेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ते” इति भाष्याय वार्तिकेऽपि सूत्रव्यवहारदर्शनेन “मडा-
दृष्टिन्वाम्” इति वार्तिकस्य सूत्रपदेन प्रवेष्टेति नासङ्गतिः । स्पष्टं चेद् अत्र दर्शने तद्विषयकरणे ।

वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रैष्य इति । एषसाहचर्यादेभ्योऽपि अनव्ययं गृह्यते । तेन गयन्तादिपेः को ल्यपि पररूपमेव, न तु वृद्धिः । प्रैष्य गतः ॥

शब्दरत्नम् ।

सत्त्वात् "द्वितया शपा" इत्यस्यानित्यत्वाच्च, भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च । एतेन फणादित्येन ग्रहणे गणेन ग्रहणाद्यल्लुकि न स्यादित्यपास्तम्, गणेन निर्देशाभावाच्च । राट्, विश्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या । राशब्दपूर्वकजघातोः द्विविपि निष्पन्नराजृशब्दे नपुंसके न पठ्यते, सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् । सुपठत्वाच्चेति । एवञ्च "आजमास" इतिसूत्रे आजिप्रहर्षं न कार्यमिति बोध्यम् । सीरदेवोक्तमिति । अत्रारविभोजं तु ब्रह्मादिसाहचर्येण घातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणं स्यादिति आजिप्रहणस्यावश्य-
मैरवी ।

धोनाधैकलिपकत्वेन तदप्रवृत्तिरिति ध्वनितम् । अनित्यत्वात्—"गुणो यदल्लुकोः" इति सूत्रेण यदल्लुकि गुणविधानेनानित्यत्वात् । सिद्धान्तरीत्याह—भाष्येति । एतेन—तस्या असत्त्वेन । यदल्लुकि—राराष्टीत्यादौ । निर्देशाभावादिति । यत्र गणबोधकतत्त्वस्य साक्षादुच्चारणं तत्रैव गणेन निर्दिष्टमिति व्यवहारादित्याशयः । अत्र हि—फणादित्वद्भाष्यतावच्छेदकमतु ग्राह्यतावच्छेदकम् । तच्च राजत्वमेव । भूतपूर्वगत्येति । अनुबन्धसहितस्य निर्देशे सर्वत्र भूतपूर्वस्य गतिरेव सुप्रसिद्धेति भावः । साम्प्रतिकस्य सत्त्वे भूतपूर्वगत्याश्रयणमशक्यमित्याशयेन दाह्यामभ्यहृतां वारयति—पठ्यत्पूर्वकेति । रातीति राः, तज्जुणातीत्यर्थः । विवपीति । अत्र क्रिपुशब्दः क्विवाचरतीत्यर्थपरत्वेन विचपरः, तेनेत्युक्तौ न । तुक्ति बहिरङ्गस्य, इत्त्वस्या-
सिद्धत्वमपि बोध्यम् । पाठादिति । छास्यणिक्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । आवश्यकस्यानुनासिक-
पाठाः । अन्यथा राजृ इतिसूत्रे पाठसामर्थ्यादिदेव छास्यणिकृत्येऽपि स्यात् नतु राक्षित्यादौ, राजृ इति स्वरूपानुपलम्भात् । अत्र—सीरदेवोक्तमिति विशेषोपादानस्यते । आवश्यकत्वमिति ।

भावप्रकाशः ।

ज्ञानमतेनाह—यदल्लुक इति । मूलमतेनाह—द्वितयेति । अन्यथा मूलयोर्मिषो विरोधः स्पष्ट एवेति भावः । सिद्धान्तमतेन तत्राप्याह—भाष्ये इति । तस्य—दिशपाशपेयस्व । एतेनेति । उल्लेखोपदेशे-
त्यर्थः । फणादित्वेनेति । इदं च ग्राह्यतावच्छेदकम् । ग्राह्यतावच्छेदकं तु राजृत्वं सामान्यरूपमेवेति भावः । "एकदेश" इति न्यायेन स्वरूपाभावादाह—भूतपूर्वगत्येति । "तदनुबन्धक" इत्यस्य तु प्रा-
प्तिरेव नेति भावः । ननु साम्प्रतिकस्य भूतपूर्वगत्याश्रयणमुक्तमत आह—रादाच्चेति । राणीतिराट्
जुणातीत्यर्थः । विवपीति । इत्युक्तौ तु न, बहिरङ्गत्वात् । छास्यणिकत्वाच्च । "वाणां दाहम्" इति स्वनि-
त्यमिति भावः । अनुनासिकस्येत्यञ्भाष्यवन्तम् । पाठादिति । अन्यबोचरीत्या छास्यणिकत्वेऽप्यत्रैव
स्याच्चतु रादाविति भावः । तदुक्तदोषद्वयमुद्धरति—अत्रेति । साहचर्येणेति । एवञ्च "निर्ध्वान्मा-
सरत्वा ।

आजिप्रहर्षं न कार्यमिति । ऋकारानुबन्धस्य नाम्बोपोऽत्र निषेधोऽत्रारानुबन्धस्य च निषेधाप्राप्त्यो
पवाहस्यतिद्विरिति तदिकल्पस्य कलितत्वादिति शेषः । ननु "विभ्राट्" "विभ्राट्" इति रूपद्वयसिद्धये सूत्रे
'राजृ' इति पाठमपि ऋकाररहितेनैव दीप्यबन्धवतीतिः ऋकारविशिष्टस्य क्रियावाचकत्वमात्रेण तत्र साह-
चर्यपरिभाषा न नियामिका भवितुमर्हति । एवं च आजिप्रहर्षं पुनरपि व्यर्थमिति चेदित पवाहरेराह—
किञ्चेति । अन्ये तु ऋकारानुबन्धस्य आम्बानेर्बोधपाठे कमादेर्भिः कनितस्य मूलेकन्यासरस्य रूपाने
'मान्' इति विन्यस्य तस्य शान्त्यनेन चरै विभ्राट् इति 'आट्' बाणोश्च कुत्सेन विभ्राट् इति रूपद्वयं,
संभाष्य धारकं समर्थवन्ति दूषयन्ति च विभ्राज्जन्दाशचान्यवन्त्यास्तद्वि किमि सो एकदेशविहितव्या-

स्विध्यर्थमिदमिति भ्रमितव्यम्, अस्याप्यल्लिधावनिष्टत्वात् । अन्यथा अयजे इन्द्र-
मित्यत्र सवर्णदीर्घापत्तेः तथा च वार्तिकम्—“न वा अताद्रूप्यातिदेशात्”

शब्दरत्नम् ।

निकषचमकल्पनया प्र ऋच्छ इत्यस्य प्राच्छ आदेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानि-
वस्थेन लाभेऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेनरेफेपदान्तत्वस्य दुर्धमत्वादिति बोध्यम् । न वेति ।

भावप्रकाशः ।

भावादिति । समुदायनिष्ठत्वेऽपीत्यादिः । तदन्तर्त्वं तु तेन न वर्णवृत्तिरिति भावः । कश्चित्ति ।
अथर्वस्वस्य कल्पनामूलत्वेन तावन्मात्रेऽपि तत्स्थेन न तिष्ठन्तीति । यथा तेस्तुरित्यादी । अत
एवेका निर्देश इति भावः । अपिरनास्थायां सम्भावनायां वा । एवञ्च तत्र नाप्रह इति बोध्यम् । पूर्वन्तु
नैवम् । अतएवैतद्वैलक्षण्यसूचकस्तुः । अन्यतुल्यमेवेत्याह—प्रारिति । तस्यानादेशादिति भावः ।
सरला ।

नञ्चितेति औत्तर्यानिषममिष्याहृतयावद्वर्णैतरवर्णावृत्तिरिति विशेषणत्रयस्य स्थानेन्तरतमपरिमाणावसेना-
वश्यं वक्तव्यतया प्रकृतौ औत्तर्यानिषदितार्थवत्समुदायस्य प्र इत्यस्य तादृशविशेषणविशिष्टोऽर्थवान् समुदा-
यः प्रार् इति आदेशो भवतीति भानुमानिकस्थान्यादेशभावशेषकवचनकल्पनावश्यकत्वेन ‘प्र’ वृत्तिपदावस्थ
प्रार् इत्यत्र लाभेन तुल्यवित्तिवेचन्यायेन रेफे पदान्तरस्य सुलभत्वात् । एवञ्च स्थानिवत्सुत्रेणास्य सूत्रस्य
गतार्थवाङ्गीकारेऽपि ‘प्राच्छति’ इत्यत्र रेफस्य विसर्गवारणाय शापकमाभ्यणीयमेवेति । यद्यप्यत्र पूर्वपरयो-
रिति, स्थानिताश्रवणेन तद्वदित्यस्य ‘प्र ऋच्छ’ इति समुदाये एव तथापि द्विवचनवचनेन प्रत्येकमपि स्थानि-
ताप्याप्तेः सत्त्वेन ‘प्र ऋच्छ’ इत्यस्येव प्र इत्यस्य ‘ऋच्छ’ इत्यस्य च औत्तर्यानिषदितत्वं सत्येवेति तदनु-
रोधेन ‘प्रार्’ इत्यस्य ‘आच्छ’ इत्यस्य च ‘प्राच्छ’ इत्यस्येव औत्तादेशवदितत्वं परत्येवेति बोध्यम् । प्रत्येकं
स्थानिताप्याप्तेः स्वीकारेण ‘कृष्णजिः’ इत्यत्र रपरत्वं, समुदाये च तत्परस्वीकारेण ‘सुत्रज्ञानोन्’ इत्य
त्रोभयगुणकस्वरितादेशश्च सिद्धयति । एतादृशानुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेन ‘पञ्चम्’ इत्यत्र औत्तर्या-
निषदितार्थवत्समुदायस्य ‘ति’ इत्यस्य ‘पञ्च’ इति सूत्रेण ‘तु’ इत्येवादेशो ननु ‘तिष्ठ’ इति, नवा ‘ठ’ इति
नापि अधिक ‘तुम्’ इत्यादिरिति । नचान्तादिवत्सुत्राभावे ‘क्षीरेण’ इत्यादौ प वृत्ति एकाक्षुत्तरपदत्वस्य पे
इत्यत्रातिदेशो न स्यादन्तर्लिखाविति निषेधात्तरय अस्माद्वृत्ति ‘अथर्व’ धर्मवदितत्वादिति वाच्यम्, तत्रै-
काक्षवस्य स्वतः सिद्धत्वेनोत्तरपदत्वमात्रस्येवातिदिदिक्षितत्वेन तस्य चानल्लिखितेनानल्लिखाविति निषे-
धामुक्तम् । नचैवमपि मिव इत्यादाविवचनं स्यात् धातुत्वस्य ‘मीरं’ इति समुदायेकदेश ‘मी’ इत्येतद्वत्-
चित्त्वेन तस्य स्थानिधर्मत्वाभावेन स्थानिवत्सुत्रेणातिदेश्युपशब्दत्वादः इति वाच्यम्, ‘प्राच्छति’ इत्या-
दावितानापि समुदाये प्रत्येकं चार्थवत्तया स्थानिताप्याप्तेः सत्त्वेन भी इत्यस्य मी इत्यादेशः, ई इत्य-
स्य ई इत्यादेशः, मीरं इत्यस्य च मी इत्यादेश इति त्रयाणामनुमानिकस्थान्यादेशानां कल्पनेन मीवृत्ति-
धातुत्वस्य मी इत्यादेशोऽतिदेश्युपशब्दत्वात् । स्वादवशादे तु नैवं स्वशब्दत्वमितिद्वय तस्मादौर्गुण्ये
धरे “स्वादौरेणि” इति वृद्धिः शङ्का, ‘स्व’ इत्येतन्निष्ठस्थानितानिकपिपादेऽन्यथा। स्वादवादे सत्त्वेऽपि
स्वादवशादेऽभावेन तत्र स्वशब्दत्वस्यातिदेश्युपशब्दत्वात् ।

नचैवम् ‘ममी’ इत्यादावौत्वं न स्याद्वद्वचनत्वस्य स्थान्येकदेशवृत्तिरिति तस्य स्थानिवत्सुत्रेणा-
तिदेश्युपशब्दत्वादिति वाच्यम्, तत्रापि पूर्वोक्तरीत्या अद ई इत्यस्य अदे आदेशः अद इत्यस्य अदे
इत्यादेशः, ई इत्यस्य ए इत्यादेश इति स्थान्यादेशभाववचनकल्पनेन ईकारवृत्तिवद्वचनत्वस्य एकारे सुक
भावात् । नच अन्तर्लिखाविति अल्लिख्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मानिनिष्ठताके कार्ये न
स्थानिवदित्यर्थकनिषेधः शङ्का, तस्य अल्लिख्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानिताग्निरूपिजादेशमाश्रयधर्मिकारोप-
कारोभूतधर्मेण साक्षादवच्छिन्ना सा अद्वैतता तादृशोद्वेगताके कार्यं कर्तव्ये स्थानिवत्तत्त्वस्य स्थानिव-
त्त्वव्याख्याने रऽष्टमुक्तवाऽत्रापि आदेश्यकारीभूत वद्वचनत्वधर्मेण साक्षादवच्छिन्नत्वस्य “एन ईदृ-
वचने” इति सूत्रीयोद्वेगतायामसत्त्वेन तदप्रवृत्तेः ।

नचान्तादिवत्सुत्राभावे “अथर्व आश्रवणे नान्तादिवत्” इत्यस्यासङ्गतिः । न च स्थानिवत्त्वस्येव

इति । न विसर्गो इति । एतच्च सुखार्त इत्यादावपि तुल्यम् । अत्र च कार्यकालप-

शब्दरत्नम् ।

“वर्णाश्रये विद्यावन्तादिविज्ञावप्रतिषेधो चाच्यः” इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् । न वा वक्त-
व्यं, ताद्रूपस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य च
समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व-छन्द-
स्य-प्रत्ययत्वादयस्ते कृतोक्तदेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुल्यसिद्धवचनं वरिठा-
र्थम् । वाच्यथा ‘अघोत्स्य’ इत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्त्वित्त्वेरसिद्धवचनवैपर्यय-
स्येव । अत एव ‘लद्धामिः’ इत्यधौसू नेति दिक् । अत्र चेति । ‘उत्सार्तः’ इत्यत्र ‘प्राच्छति’

मैत्री ।

मूले “अन्तादिवच” इत्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशो नास्तीत्यर्थे वार्तिकं “नवा अन्ता-
द्रूप्यातिदेशात्” इत्युक्तं, तद्विच्युनोति—वर्णाश्रय इत्यादिना । वर्णमात्रवृत्तधर्मानतिदेशो साध-
कमाह—अत्र एवेति । वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादेव । अत्र एवेति । उक्तोऽर्थः । एतत्फलम्
तुल्यसिद्धवचनेन ज्ञापकेनान्तादिशब्दौ सौत्रानुपस्थितौकादेशस्याभिप्रायः, पूर्वपरयोरित्यस्य
वानुवृत्तिः, सौ च तद्वदितसमुदाययसौ यथासंख्यस्ततेनोक्तार्थोऽयम् । दिगिति । दिगर्थस्तु

भावप्रकाशः ।

विकल्पोपपत्त्यर्थे प्रकृतसङ्गत्यर्थे चाह—वर्णोति । इत्यस्येति । वचनस्येत्यर्थः । अत एव “न वा वक्त-
व्यम्” इत्यभिप्रायः सङ्गच्छते । सूत्रादेव तथार्थोऽयम् इति नेदवप्यपूर्वं वचनमिति वचनवितुन्, अ-
नया सुत्राया भूतासङ्गतिं ध्वनयितुं च तदर्थमाह—नवेति । वर्णमात्रेति । अन्तादौत्यादिः । मात्रपदेन
तद्वदितसमुदायवृत्तिधर्मस्यावृत्तिः । तद्वेतुक्तकार्यं अतदतिदेशेष्टवस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । देशा-
भावादिति । अनेनान्ताद्व्यति वार्तिके छेदः प्रदर्शितः । ननु सूत्रात्कथमिदं लभ्यत आह—पूर्वस्ये-
ति । तत्तदवयवत्वेन बोधकसमुदायाद्येकान्तादिशब्दानुपस्थितौकादेशस्याभिप्रायः “एकः पूर्वपरयोः”
इत्यनुवर्तते, तौ च तद्वदितसमुदाययसौ यथासंख्यं चेति भावस्तदाह—समुदायेति । एवीयान्ताद्-
विरहिताह—अन्तादिभ्यामिति । पार्थक्याभावे स्वस्यवानावातात्तद्वयानुपपत्तिरत आह—पृथगिति ।
अतद्विधायामिति भावः । एक इत्येकादेशविशिष्टपरमित्याशयेनाह—कृतोक्तेति । पूर्वस्य परस्य च स-
मुदायस्येत्यर्थः । अप्रतिपत्त्यैव समुच्चये । एवञ्च विशिष्टे तन्निष्ठधर्मस्यैवातिदेशो न वर्णमात्रवृत्त्यवद्वत्त्व-
स्यातिदेशः, एकादेशमात्रविशिष्टं च वर्णमुक्तमयुक्तं चेति । अन्तादियुक्तपूर्वपरवदववितुल्यः कृतोकादेश-
इति पर्यवसितम् । अत्रार्थं मानमाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । तुल्यसिद्धेति । तत्र
कार्यं तस्याविच्छेदबोधकं वचनं, तुल्यप्रमाणमित्यर्थः । परमग्रेऽपि । अन्यथेति । अन्तादिवदितिपदस्वार-
थ्येन पूर्वपरान्तादितुल्यं पदार्थं इत्यर्थाङ्गीकारे इत्यर्थः । ह्रस्वेति । आदिवत्त्वेनेत्यादिः । एवं तथार्थं
ब्रूदोक्तं फलमाह—अतएवेति । उक्तोऽर्थः । ऐस्नेतोति । पूर्वान्तवावेनाऽप्रवर्तिन्यत इति भावः । “अ-
वये इन्म” इत्यादौ सवर्णदीर्घाभावस्याप्युक्तस्यमिदम् । दिगिति । तदर्थस्तु तेन गतार्थत्वं न । क्षी-

सरला

स निषेधः “अचः परस्मिन्” इत्यस्यापि निषेधापत्त्या ‘प्लावते’ इत्यादौ कत्वानापत्तेः, इति चेत् ? न,
भवयत आह्वयेन न रणानियत्” इति स्थानिवत्तुल्यस्यैव निषेध इति स्वीकारेणाद्योपात् ।

तदर्थे इति । अन्तादिष्वर्णवृत्तिधर्ममात्रवृत्तिधर्मवदितधर्मस्य “अन्तादिवच” इति सूत्रेणातिदेशो न
भवतीति तदर्थं इति बोध्यम् । यथाश्रुत् न सम्यक् “वत्तुकोरसिद्धः” इत्यत्र तुल्यप्रमाणस्य वैधर्म्याप-
त्तेस्तादवस्थ्यात् “अघोत्स्य” इत्यनेकादेशे ईकारे ह्रस्वत्वस्य वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावेऽपि वत्ता-
न्तादिवदितस्य वर्णमात्रवृत्तिसामावेनातिदेशेनैव तुक्त्वित्त्वेः । तस्मात्तुल्यप्रमाणेन वर्णमात्रवृत्तिधर्मवदितध-
र्मस्यापि अतिदेशो न भवतीति शङ्कते । एवञ्च प्राधान्येनाऽऽग्रयणेऽप्राधान्येनाऽऽग्रयणे वेतसूत्राप्रवृत्तेः
स्थानिवत्तुल्येनेदं गतार्थमिति तलम् । विस्तरस्तु शब्देन्दुशेखरटिप्पणेऽस्मत्पुस्तकेऽभिहिते द्रष्टव्यः ।

अन्तादिभ्याम् । अत आह—अत्र सवर्णदीर्घाभावस्य पूर्वप्रवृत्त्यैव एकादेशपूर्वस्यानिनिष्ठ परमावयव-

चे वहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च “नाजानन्तर्ये” इति निषेधः यत्रान्त-

रैरवो ।

यन्मूलेऽभिहितं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति तदभिप्रायवर्णनमेवैतत् । तथाहि—स्थानिव-
त्सूत्रमप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि न प्रवर्तते प्रपञ्चेत्यादौ यथा । इदञ्च सूत्रमप्राधान्येनालाश्र-
यणे “षत्वतुकोरसिद्धः” इति सूत्रे तुप्रमहणाज्ज्ञापकात् यद्यपि न प्रवर्तते तथापि यत्राप्राधा-
न्येनालाश्रयणन्तत्र प्रवर्तते एव । अत एव “क्षीरेणेण” इत्यादौ ‘पे’ इत्यस्यैकाचूत्वविशिष्टोत्तर-
पञ्चस्वातिदेशाण्यस्य प्रवृत्तिः । स्थानिवत्सूत्रेण तु तस्य नातिदेशोऽप्राधान्येनालाश्रय-
णात् । किञ्च तेन स्थानिनाश्रयणमस्यैवातिदेशो भवतीति ‘भीई, भियः’ इत्यादौ वर्णयोरेव
स्थानिवत्त्वेन ‘भी’ इतिसमुदाये धातुत्वानापत्तिरितीयकं न स्यात् । आनुमानिकस्यान्या-
देशभावे ‘भीई’ इति समुदायस्य ‘भी’ इत्यादेशे स्थानिनि समुदाये धातुत्वस्यासत्त्वेन ‘भी’
इत्यस्य धातुत्वमलम्ब्यम् । आनुमानिकस्यान्यादेशभावकल्पनेऽपि ‘भीई’ इत्येतत् घट्टयोः
प्रत्येकं स्थानित्वमित्यत्र मानाभावः । प्रत्येकमपि स्थानित्वकल्पने तु स्वशब्दादशब्दशब्दयो-
रेकादेशो स्वाशब्दे स्वत्वस्यातिदेशोऽपि स्यादिति तत् ईरिन् शब्दे ‘स्वाश्वेरी’ इत्यत्र
बुद्ध्यापत्तिः । अस्य सूत्रस्याप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि प्रवृत्त्यर्थमावश्यकत्वादेव भाष्यहृत्ताम्-
प्रत्याख्यानमिति ।

भावप्रकाशः ।

रपेण इत्यादावेकारविशिष्टे एकाजुत्तरपदत्वस्याप्राधान्येनालाश्रयणेन स्थानिवत्त्वेनालम्ब्यत्वात् । किञ्चो-
कादेशे वर्णयोरेव श्रुतस्थानित्वेन ‘भी ई भियः’ इत्यादावेकादेशविशिष्टे धातुत्वानापत्तेः, तस्य तत्
स्थानित्ववर्तनात् । आनुमानिकादेशप्रत्यये विशिष्टस्यार्थतः स्थानित्वेऽपि प्रत्येकं तयोः समुदाययोः
स्थानित्वे मानाभावः । तथाचैव ‘स्वाश्व’शब्दस्य स्थानिवत्त्वेन स्वशब्दतया तत् ईरिन् शब्दे बुद्ध्या-
पत्तेः । अत एव ‘प्राछ’ इत्यादौ वचनशब्दादि न । किञ्चेदम् ‘उभयत आश्रयणे’ इत्यस्य लोकन्याय-
सिद्धस्यासङ्गतात्वात्तन्मोदादिप्राप्तिसिद्धेः । स्थानिवत्त्वस्य तुभयत आश्रयणविषये वक्ष्यतीत्याश्रयतिः ।
तस्मात्प्राधान्येन तस्मान्नवृत्तिर्भाष्ये “अन्तादिवच” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति ततो वैलक्षण्येनाशब्दशब्द-
त्वम् । अतएव भाष्ये न प्रत्याख्यानम् । एवञ्च परममूलस्य प्रकाशानुयायिनो युक्तत्वेऽपि मूलमुक्त-
मेवेति ।

सरला ।

समुदाये लज्जणा, परशब्दस्य च एकादेशपरस्थानिनिष्ठाभाववयवकसमुदाये लज्जणा । तथाच एकादेशः
एकादेश पूर्वस्थानिवत्त्वाभाववयवकसमुदायस्यान्तवत्, एवमेकादेशः एकादेशपरस्थानिनिष्ठाभाववयवकसमुदायस्या-
दिवदिति सूत्रार्थः । एवञ्च एकादेशनिष्ठवत्त्वाभाववयवकसमुदाये एकादेशपूर्वस्थानिनिष्ठवत्त्वाभाववयव-
निरूपकसमुदायश्चर्यवत्त्वार्थात्ताः प्रातिपदिकत्वपुनरुक्तत्वप्रत्ययशब्दयोर्धर्मा प्रतिदिश्यन्ते, एवमेकादेशनि-
ष्ठाभाववयवकसमुदाये एकादेशपरस्थानिनिष्ठाभाववयवकसमुदायश्चर्यवत्त्वार्थात्ताः प्रातिप-
दिकत्वादयो धर्मा प्रतिदिश्यन्ते इति यावत् । “तद्वच” इति न्यासेनैव “पूर्वपरयोः” शब्दस्यानुश्रुत्या पूर्व-
स्थानिवृत्तिर्भाष्येतिदेशसिद्धौ “अन्तादिवच” इति समुदायाद्ये नित्यसाक्षाज्ज्ञानादिशब्दवद्विज्ञानकरणं
पूर्वपरशब्दयोर्वचार्थं लज्जणार्था तात्पर्यमाहकम् । तथाच तादृशसमुदायवृत्तिर्भाष्यवत्त्वार्थात्तामेव
निदेश इति लज्जणैः । तथा च वर्णमात्रवृत्तिर्भाष्यवत्त्वार्थात्तामेव तादृशसमुदायवृत्तिर्भाष्यवत्त्वार्थात्तामेव
वत्त्वार्थात्ताभावेन नातिदेशप्रसङ्ग इति सूत्रेणाश्रयणार्थादया तदर्थसिद्धौ “वर्णमात्रे विभावन्तादिवद्भाव-
प्रतिषेधो वाच्यः” इति वार्तिकं न करणीयम् । अन्यथा “न वा अन्तादिवद्विज्ञानात्” अन्तादिवर्णवृत्ति-
वर्णमात्रवृत्तिर्भाष्यवत्त्वार्थात्तामेव निदेशादिशब्दवत्त्वार्थात्तामेव तादृशसमुदायवृत्तिर्भाष्यवत्त्वार्थात्तामेव
प्रत्याख्यानमवच्छेदकं स्यात् ; यच्च तस्य वचनान्तरेण प्रत्याख्यानानुवादादिति ।

रङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रैति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमानेऽजानन्तर्यमिति कैयटग्रन्थे निषेधाप्राप्तेः । बह्व्येक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धात्रजानन्तर्येऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात् ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्यत्र भेदार्थः । आद्ये विशिष्य ऋतशब्दस्य वृत्तावासमाससापेक्षत्वेनास्त्ये उपसर्गत्वभा
वत्त्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः । अचोरानन्तर्यमिति । अचोरानन्त-
र्यमिति तत्त्वार्थः । यथात्प्रवर्तमाने इति । अन्तरङ्गे इत्यर्थः । अत्र च "पुस्तकौ" —
(पा० सू० ६।१।८६) इति सूत्रस्थं तुग्रहणं ज्ञापकम् अग्न्याश्वोत्पेत्यादौ लयप्रवृत्त्यै
पूर्वै समाप्ते जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाच्च लयवृत्तिसिपर्यान्तमप्यसंहितायाऽवस्थाना-
नैवी ।

सन्निहितसुखार्तशब्दमात्रविषयकत्वं तस्य नेत्याद्येनाह—प्रलपति । आत्रुत्वादिति । भा-
दिना अवशान्तस्त्वस्य परिग्रहः । हरदत्तसम्मतपरिभाषायंप्रमेयद्वयस्यान्यानन्तर्यमिति,
उत 'अन्तरङ्गे बहिरङ्गे वा' इत्यत्र वाशब्दस्य चार्थकत्वेनान्तरङ्गे बहिरङ्गे चाचोराधयगमि-
त्यर्थो याभिमतः ? नाह, 'अक्षयः' इत्यत्र यणादेये कर्तव्ये यदि ह्यस्य कजो गतिद्वत्वादि-
धानापत्त्या ह्यप्रयोजनासिद्धेः । नान्यथा, वाशब्दोपादानस्वारस्यविरोधात् अक्षयूरित्यस्या-
सिद्धेश्च, इत्यत आह—अथोऽजानन्तर्यमिति । मूले हरदत्तपक्ष इत्यनेनाहचिः सूचिता । तद्वी-
जन्तु पचायेदमित्यत्राप्यसिद्धमिति परिभाषाया विषेधापत्तेरार्थासिद्धिः । तुक्पसिद्धत्व-
विधायकधनस्यावयवकतया श्रपकत्वस्योपपत्तावपि भाष्ये—'असिद्धमबहिरङ्गनन्तरङ्गे'
इत्युक्त्वा, नाजानन्तर्यमिति कस्यामोत्युक्त्या 'अन्तरङ्गे' इत्यस्यानुवृत्तिमुचकाक्षरोत्सार-
स्यमिति । एतच्च 'पक्षात्प्रवर्तमाने' इत्युक्त्या मूलकारेणापि ध्वनितम्, अत्र च—परिभाषा-
याश्च । तद्वैषम्यम्—सुप्रवृत्तवैषम्यम् । पक्षवृत्तन्तु न शपकम्, कोत्तिवदित्यत्र
भावप्रकाशः ।

सप्रतिष्ठितवानुसार्तमानविषयवप्रम म्युदस्यताम्—सुखेति । एवञ्च सिद्धयचोक्तन्यायावप्रम।
 सूचनाय मूलकृतं तत्र नोक्तमिति भावः । एतेन पूर्वज्ञानमुच्यते यत्कृतोपन्यासस्यभावेन बीजमाह—
 अत्र त्रैतीयिष्यग्न्योक्तस्यावसानं प्राचामनुशेषेनेति दृष्टान्तम्, तस्यापि मूलकत्वात् । तदेव ध्वनयमाह—
 व्याप्ते इति । उपसर्गोच्चात्वादीति । आदिताऽवर्णान्तकाविति प्रमः । इति भाव इति सूचितारब्धिः ।
 स्तुत्यैव । ननु इरदस्यतेऽन्तरहो बहिरहो वाऽऽह्वयस्थान्यान्तर्यमित्यर्थः, यत स्वगतनिमित्तत्वेतरानि
 मित्तत्वाभावे श्रुत्यर्थः, उतास्थान्यान्तर्यमिति मित्तकत्वे इत्यर्थः, उत चार्थे वा स्वीकृत्योपपत्ताचोत्तमपणमि-
 त्यर्थः । ननु, एवञ्च 'अमुद्यः' इत्यादीहासिष्या निर्विषयतापत्तेः, धर्मिषाहकमानविरोधाच्च । न द्वितीय-
 एधीयो, पचावेदम्' इत्यादौरेवापत्तेः । नान्यथ, स्वावृत्ते अष्टमपणमे आस्येवोचित्यावृत्तस्यमपमिह-
 पेमाह—नवोऽजानन्तर्धमिति । तत्र तत्र वा यत्राचोऽजानन्तर्धं निमित्तत्वेनाग्निमित्यर्थः । द्विधं
 विवक्षितमिति भावः । अचोरातन्तर्धमिति शब्दे तु तयोरेव मिथ आनन्तर्यं तयोरेवाग्निमित्यर्थः । मूले इरद-
 रोप्येनेनाह्वयः एवित्तम् । तदर्थं तु "न चातुल्ये" इत्यादिसूत्रस्यमाध्यादिविरोधः, 'पचावेदम्' इत्यापसिद्धि-
 श्च । ननु धर्मिषाहकमानविरोधात्तैवमपमप्युक्तमत्र आह—अत्र चेति । उतावर्कपरिमाणादौ चेत्यर्थः ।

तत्तु कैयपादयः, यच्चमहर्षिं शपकं, कोऽसिचरकोऽस्थेऽथादौ नद्वयसम्भिवर्णद्वयापिशुवेन बहिरह-
कृतेऽश्यासिद्धत्वेन यत्प्राप्तुरास्य तस्य वैचर्यात् । यद्यपि तत्रेणमहर्षं तत्तु श्रेयैव, तथापि तेभ्यश्चामन्त-
र्भातोऽरायेव । नचैवमप्येकादेशे सिचहिरस्थस्यैकदेशविभक्त्यन्वायेन पदस्य सस्य तदादित्वात् "सात्तदाद्यो" ।
इति निवेद्येनैव सिद्धे तद्वैचर्यमेवेति वाच्यम्, शोऽय्यापाष्टाशस्य प्राक्त्वेन तं बाधित्वा परादिवचनेन "म
सिचत्" शपस्य तावेन तदभावादिश्याः तच्च, इयः पूर्वपक्षीचत्वेन वरवस्थात्ति वाह्यश्लेषेनोभयोरुभय-
त्वाद् त्रैपादिकेनैव तदप्रवृत्तेः प्रागुचत्वात्तच्च व्याह—सुरमहर्षमिति । (अन्यथा—परिभाषानुसारेण ।
तद्वैचर्यात् । यच्चमहर्षिः । तच्च—सर्वे तदभावादिश्याः । तच्च—समाप्तौ । अति कैयपि ।

उपसर्गेणेति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इत्युक्त्वादिति भावः । प्रार्थनीयतीति । “शरोऽचि” (पा० सू० ८।४।४९) इति द्वित्वनि-
पेधः । प्रेजत इति । एज दीप्तौ । कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । एजते कम्पते इति तु
प्राचां व्याख्यान प्रामादिकमेव । एङ्येङित्येव सिद्धे. परग्रहणमुत्तरार्थम् । रूप

शब्दरत्नम् ।

यत्क्रियेति । यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः । इत्युक्तत्वादिति । भाष्यकारादिमिरिति
शेषः । उत्तरार्थमिति । तेन ‘अग्रव्याप्त’, ‘भिन्नु’, ‘व्यन्ति’, इत्यादिसिद्धिः ।

मैरवो ।

“यत्क्रियायुक्ता” इति वचने ‘यस्य क्रिया’ इतिसमास इत्याशयेन व्याचष्टे—यदर्थेति ।
अस्यार्थस्य सप्रमाणत्वमाह—भाष्यकारादिमिरिति । क्रियायोगे एवोपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञा
याश्च विधानेन प्रत्यासत्त्याऽऽप्यायस्य लाभः । तेन—‘प्रभूत ऋद्ध—प्रद्ध’ इत्यत्र वृद्धिर्न ।
तेन—उत्तरार्थस्य परग्रहणस्य करणेन । अग्रव्याप्तिति । अग्र आ ऋद्ध्यादिति छेदः । आद्यो
योगात्पञ्चमी । वैकल्पिकत्वात् ‘आद्य मयादाभिर्विद्वदो’ इत्यसमास । कदयो—युग ।
“ओमाद्योश्च” इति पररूपम्, ततो गुणः । ‘भिन्नु’ इत्यत्र “उरूपदान्तात्” इति, ‘पघ-

भावप्रकाश

योगविभागेत आह मूढे—यत्क्रियेति । अयम्भाष्य, तत्र क्रियायामिति वाच्ये योगग्रहणसामर्थ्यात्
यदर्थक्रियायां प्रादीनाम्भवत्तत् प्रत्येव तत्त्वम् । अत्र च ककारादिनिरूपितमेव तत्, प्रत्यासत्तेः । अत्र यत्
‘प्रभूत ऋद्ध—प्रद्ध’ इत्यादौ न । एवञ्च तत्र वाक्येन तदर्थस्य सत्त्वार्थसाधकमिति तत्र हेतुकिन्तु तत्र
इति । ननु कमपारये तमित्यनुपपन्नं शब्द प्रत्ययत्वेन वृद्धेः प्रसङ्गश्च आह—यदर्थेति । अत्र यथा
‘भाष्यकारादौ’ इति सूत्रस्य शब्दे दुर्बोधविशेषो न तथा तत्रैव परस्मैपदादिना स्पष्टम् । नन्वस्य परस्य
माणत्वेन भूतोक्तिरयुक्ता आह—भाष्येति । नन्वप्राप्त्यनुवृत्त्यैव ‘शिवेति’ इत्यादिसिद्धिरत आह—
तेनाद्येति । आहवागे पञ्चमी, वैकल्पिकत्वात्समासः ।
ग्राहणवृत्तयेनद्वयोर्विवाक्षमरोयुग ।

इत्यमरः ।

पण-पुरज्जमो रिदव साद्वपक्षारोचन ।

इति पुरज्जमो रिदव । अस्यातिशयार्थे तु “ओमाद्योश्च” इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । वस्तुतः पात्र
पाठे तदभावेन सम्भावयैव न, यद्यपि बोधरेवेन करिकयादुमे अत्रादिश्रुतपात्रपु कृतगणिता, कश्च
काम्येनो ‘प्रशङ्गादिरनुयोक्तव्य’ इति व्याख्यातः च तथापि शास्त्रादप्यन्तरीत्या तत् । अत्र दत्त
‘रुद्रादिरित्येव कदय’ इति व्याख्यातः व्याख्यादिति, यत्तन्मन्थरीत्या एवमुत्तरप्रत्ययेन तेषामिति स्पष्ट

सरला ।

इत्युक्तत्वादितेति । यत्तन्मन्थरीत्या एवमुत्तरप्रत्ययेन तेषामिति स्पष्टम् । अत्र दत्त
रुद्रादिरित्येव कदय इत्यादौ नन्वप्राप्त्यनुवृत्त्यैव ‘शिवेति’ इत्यादिसिद्धिरत आह—
तेनाद्येति । आहवागे पञ्चमी, वैकल्पिकत्वात्समासः ।
ग्राहणवृत्तयेनद्वयोर्विवाक्षमरोयुग ।

अथ ।

ग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम् "एहि परः" इत्येव सिद्धेः । यथा "अमि पूर्वः"
(पा० सू० ६।१।१८७) इति । नियागोऽवधारणमिति । यदाहुः—

नावकलुप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ।

एवमु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ॥ इति ॥

एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम् । "यदैव पूर्वं वृ-
द्धने शरीरम्" "ममैव जन्मान्तरपातकानाम्" इत्यादिप्रयोगविरोधात्, उदाहृतवृ-

शब्दरत्नम् ।

"अतो गुण इत्युत्तार्यम्" इति क्वाचित्कोऽपपाठः । चिन्त्यप्रयोजनमिति । न च
'शियाय' इत्यत्र "अणोऽप्रगृह्यस्य" (पा० सू० ८।४।५७) इत्यनुनासिकस्थे तदनुकरणे
ततः परम् 'ओम्' इत्यस्य "ओमाओम्" (पा० सू० ६।१।१९६) इति पररूपेऽनुनासिकाभा-
वायै परस्य पाठशः रूपं तादृशं यथा स्यादिति स्वग्रहणम्, रूपं चेदम् "ऐमौच्" इत्यत्र
भाष्ये कैयटे चेति वाच्यम्, "तृज्वत्कोष्ठम्" (पा० सू० ७।१।१९५) इति सूत्रभाष्योक्तरी-
त्या गुणस्य शब्दस्वादिबद्धपृत्वाभावेन रूपग्रहणेनाध्यावृत्तेः । रूपशब्देन च ध्रावणज्ञान-
विषयोऽवयवसंस्थानवान् । अत एव तृज्वत्सूत्रे 'न हि स्वरो रूपवान्' इत्युक्तम् । वर्णरू-
पावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं, तद्वत्तयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न पद-
भेदी ।

न्ति" इत्यत्र "अतो गुणे" इति पररूपम् । अपपाठ इति । उक्तप्रयोगानामसिद्धेरिति शेषः ।
लोक्तदूषणमुपन्यस्य दूषयति—नचेति । पररूप इति । प्राप्त इति शेषः । अनुनासिकाभावायमि-
ति । पूर्वतादृशताप्राप्तस्यानुनासिकस्याभावायमिति त्वयः । कैयटे—"इको गुणः" इति सूत्रस्ये-
ति शेषः । भाष्योक्तरीयेति । तत्र यथा स्वरस्य रूपत्वमेत्युक्तं, तथाऽनुनासिकत्वं स्यादिति
भावः । गुणस्य—आनुनासिक्यद्वैतत्वादेः । ननु पृथिव्यादिद्रव्यमिष्टगुणानां शब्देऽसम्भव-
एव, यदि तु जातिसंज्ञाक्रियाभिन्नधर्ममात्रमिह रूपपदार्थस्तदैवमपि स्यादैवेत्यत आह—रूप-
शब्देनेति । भवयदेति । वर्णरूपेत्यादिः । न चावयवसंस्थानवान्समुदायो न त्वययवा इति कथ-
मत्रयानां रूपत्वमिति वाच्यम्, धर्मधर्मिणोरभेदात् । एतदेव प्रकटयति—वर्णरूपेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

अथत्र । एवञ्च "उपसर्गादृति" इत्यस्याप्राप्त्या पररूपविषयतेति भावः । क्वाचित्क इति । प्रकाश-
मुपासीति शेषः । प्रथमोपरिधत्तयागे बीजाभावादिति भावः । उद्धनवारापुक्त शेषमुद्धरति—नचेति ।
अनुकरणे इति । कृते इति शेषः । सम्यग्ज्ञानवदोऽत एव समुच्चयः अत्रयव "महान्" इत्यस्मात्प्राप्तोऽसिद्ध-
स्याभावश्च । "प्रकृतिवदनुकरणम्" इति त्वनित्यमिति भावः । ततः परमिति । तदनन्तरमप्ये इत्यर्थः ।
इत्यत्रेति । प्रयोगे इति शेषः । पररूपे, प्राप्ते इति शेषः । कैयटेचेति । इको गुणेऽप्यत्रेत्यादि । येन
स्वराय कीदृशसमुच्चयः । एतावमुपदं मूढे एव वक्ष्येति । गुणस्येति । आनुनासिक्यद्वैतत्वादेः शब्द-
त्वादिवत् शब्दरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । नाध्यावृत्तेः, गुणिन इति शेषः । एवञ्चानुनासिकः स्यादैवेति तय
भेदेनेति भावः । ननु रूपशब्देन पृथिव्यादिनिष्ठगुणग्रहणे शब्देऽसम्भवः । अन्वाहृत्तं तु गुणेऽपि सम्भव-
तीत्यत्र तदुपपादवन्नाह—रूपेति । "एहिरूपम्" इत्यत्रेति भावः । यथयतेति । वर्णरूपेत्यादिः । धर्म-
धर्मिणोरभेदात् । एवञ्चाप्यस्येऽप्यन्याभावाच्चेनाध्यावृत्तिरिति भावः । अत्र मान कथयन् तदीतिदेशा-
त् अत एवेति । तेन तस्य ग्रहणादेशेऽर्थः । कैयटोक्त्यास्थानानुकार्य ध्वनयन्नाह—वर्णरूपेति । उपव-

सरल

सह गुणेऽपि शेषे "अपसर्गादृति" इति निरूपति । अक्षिप्यतीत अन्वाहृत्तस्य सम्भवः एतत् एव । अपपाठः ।

तिथश्लोकविरोधात्, "लुङः शाकटायनस्यैव" (पा०सू०३।४।१११) "तपस्तपः-
कर्मकस्यैव" (पा०सू०३।१।८८) इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च । यत्तु श्लोकवार्तिक-

शब्दरत्नम् ।

निति शब्दत्वादिवच्च स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः । तत्र सूत्रे रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न
स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम् । परः किं गुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति छिन्यते ।
तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्वगुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेऽपि
परशब्देन प्रयोगस्यस्योपस्थित्यस्य ग्रहणम् । प्रयोगे च गुणो भेदक एव । शास्त्रेपरमुच्चारितो
गुणोऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितानुनासिकस्यैवैकस्याप्यन्तरतमत्वादिति ।
यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्भवस्तत्र स एव । अत एव स्वरितान्त 'सुप्रहण्य' शब्दस्य निपातत्वा-
दुदात्तेन ओंशब्देन "ओमाडोः" (पा०सू०६।१।९६) इत्येकादेशः 'सुप्रहण्योम्' इति स्वरित
इति "तस्यादित" (पा०सू०१।२।३२) इति सूत्रे आप्यकैयट्योरुक्तम् । "पेभौजू" इति
भैरवी ।

तद्वान्-अवयवसंस्थानमात्रम् । शब्दत्वादीति । यथा शब्दत्वेन शब्दस्य रूपगतायां स्वरोऽपी-
त्यर्थः । तत्र सङ्गतिं दर्शयति-तत्र वृत्ति इति । एतेन रूपशब्देनानुनासिक्यस्य व्यावृत्तिर्न सम्भ-
वतीति दर्शितम् । एवं तर्कप्रयोगेऽनुनासिकः स्यादेत्येव वाह-परः किं गुणक इति । सत्य-
त इति । अन्तरतमपरिभाषयेति शेषः । तत्र-पूर्वोक्तलक्ष्ये । तद्वगुणकर-शुद्धस्येति शेषः ।
परशब्देन तस्योपस्थितौ मानमाह-परशब्देनेति । भैरव-विभिन्नव्यपहारसम्पादकः ।
अभेदकः-अस्तिदधीति सूत्रे उदात्तग्रहणाज्जापकाभेदकः । नसम्भवादित्युक्तेः फलमाह-
यत्र स्थिति । अत एव-सति सम्भवे उभयगुणकस्य स्वीकारादेः । स्वरितान्तेति । "तत्र सानुः"
इति यदन्तत्वात्स्वरितः सुप्रहण्यशब्दात्, ततश्चाप्यस्वरितानुदात्तयोरेकादेशोऽपि आन्त-
रतम्यात्स्वरित एव । स्वरित इति । स्वरितस्य समाहाररूपस्योभयगुणकस्यासम्भवात्स्वीकृति
भाषा । इति वृत्ति भाष्य इति । एतेनेतन्नाम्यप्रामाण्यात् "परदेश उदात्तेनोदात्त" इति सूत्रेऽ-
नुदात्तस्येत्यनुवर्तत इति ध्वनितम् । आप्यान्तरविरोधपरिहारायाह-पेभौजीति ।

आवप्यादाः ।

हार इति । तद्वदेव च शब्दस्य रूपमिति शक्ति भाषः । तद्वान्, परंरूपावयवसंस्थानमात्रम् । शब्द-
त्वादीति । यथा तत्र शब्दस्य रूपमेव रक्षर इति भाषः । तत्र तयोको सङ्गतिं प्रदर्शयति-तत्र वृत्ति
इति । उभयथा चेति शेषः । परं तेनाप्यावृत्तिरूपस्य सप्रपञ्चसत्त्वात् तं विनिरुद्धसिद्धिरिति तत्रैव दोषा
स्तरमाह-पर इति । स्थाने जायमान इत्यादि । स्थानोति । अन्तरतमपरिभाषादोषपरत्वादिगुणक
शेषः । सत्र, पूर्वोक्त लक्ष्ये । एकस्यानेति । परानुनासिकेशपर्यः । परमपेति । तद्वगुणकेति ।
शुद्धगुणकेशपर्यः । परशब्देनेति भाषः । तस्यैव, शुद्धरूपैव । येनानुनासिकस्यावृत्तिः । ननु तदुपरि-
तावेव न मानमत्र आह-परैति । परमित्येवापे । अममवादिशुद्धेः फलमाह-यत्र स्थिति । स्वरि-
तान्तेति । सुप्रहण्य सानुवृत्ति यत् "निरवतिगम्" । यथासौकादेशः स्वरितानुदात्तयोरेकादेशपरि-
हृति भाषः । स्वरित इतीति । तस्य "न सुप्रहण्ययाम्" इत्यनेनोदात्त इति भाषः । यत्र दत्त भाष्यात्
"पदादेशश्चात्तेन" इत्यत्रानुदात्तस्यैव अनुवर्तत इति शङ्कामन्यत्र । सुप्रहण्यपि चि भाषे । तद्वान्परिहृते
सत्या ।

इति । न्यूनत्वात् । सङ्गुणरस्येति । परवानिगुणरस्येति । उपस्थित्या चेति । परशब्देन
परवानिगुणरस्येति दत्त उपस्थितिरिति शङ्कः । अत एव । उभयपरवानिगुणरस्येति अमदगुणरस्ये
शङ्कीकारादेव ।

मिदमित्याहुस्तद्रभसात् ।

शकन्वादिष्विति । शकन्वादिविषये तत्तिदध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमि-

शब्दरत्नम् ।

सूत्रे एकादेशे "आद् गुणः" (पा०सू०६।१।८७) इत्यादौ दीर्घपहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतु-
र्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्तिकहृतोक्ते "अकः सवर्णे" (पा०सू०६।१।१७१) इत्यं-
त्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" (पा०सू०६।१।८४) इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति
व्याख्यानं 'पचन्ति' इत्यत्र दीपमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं-रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमि-
त्यादि भाष्ये, तच्च ह्रस्वत्वस्य रूपस्वामिमानेन । सिद्धान्ते तु स्वप्टार्धमेव रूपग्रहणमिति
तत्रैव भाष्ये सूचितम् । "इको गुणः" (पा०सू०१।१।१३) इति सूत्रस्थकैयटस्तु विन्य-
स एव । तत्र हि—इकपरिभाषाभाष्ये जनेर्गुणोऽनुभाषिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो
अविप्यतीति भाष्ये उक्तम् । तस्य मनुकरीत्या उपपत्तेः । "ऐमौजू" इतिसूत्रस्थकैयट-
स्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वाच्च स्वायं साधक इति दिक् ॥ नावकलसौ यदेति पाठे न चठन्देश-
ज्ञः । तद्रमसादिति । घृत्तौ भवमिति व्याख्यानं वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्ति-
रित्याहुः ।

विषय इति ॥ 'शकन्वादियु' इति विषयसप्तमीति भावः । अतएवाहेति ।

भैरवी ।

एकदेशिनेति "आद्गुणः" इत्यादौ तात्पर्यत्वात् द्विमात्रस्य संज्ञा, न तु त्रिमात्रचतुर्मात्राणामिति
शङ्काया एवामानेन तादृशशङ्कायां योगविभागाद्विप्रदर्शनमेकदेश्युक्तिरिति भावः । अत
एवाह—अभिमानेनेति । सिद्धान्त इति । संज्ञासूत्रस्थे 'तपरे गुणवृद्धौ' इति सिद्धान्ते इत्यर्थः ।
तत्रैव—"ऐमौजू" इति सूत्र एव । एवमन्तर्हि कैयटविरोध इत्यत आह—इको गुणेत्येति ।
विन्यस एवेति । रूपशब्देनोक्तरीत्या तस्याव्यापृतेरिति शेषः । स्वमते तत्रत्यभाष्यविरोधप-
रिहारायाह—तत्र हीति ।

खण्डनकारोक्तिद्वन्द्वयति—घृत्ताविति । आहुरित्यस्वरसंज्ञांस्तु पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्य-
त्वेन तथा व्याख्यानमपि युक्तमेवेति ॥

भावप्रकाशः ।

परिहरति—ऐमौज्मितीति । एकादेशे इति । तद्विधावित्यर्थः । इति य इति । इत्यधिकारे य इत्यर्थः ।
एकदेशिनेति । तपरत्वात्तेषां संज्ञाया एवामावात्पूर्वपक्षस्यैवासङ्गतेरत एवाह—अभिमानेनेति । तत्र-
मेव विशदयति—सिद्धान्ते त्विति । संज्ञासूत्रस्थसिद्धान्ते स्थिरवर्णः । तत्रैवेति । "ऐमौजू" इत्यर्थे-
त्यर्थः । पञ्चानुरूप इति न्यायेन तत्रोक्त्येति भावः । "भाषे दृष्टे" इति न्यायेन कैयटविरोधं परिहरति—
इक इति । कोरुमस्याप्युपलक्षणम् । नन्वेव तद्भाष्यासङ्गतिरेवात आह—तत्रहीति । उपपत्तेरि-
तीति । पराशरेणैव तत्सिद्धिरिति भावः । दिगिति । तदधेस्तु मृद्वे इति विनानुकरणाशानभिमन्यस्या
तदप्रयोगाच्च । अन्यथा रवदुक्तरीत्या यद्वीत्यनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदिष्टत्वात् 'शिवपदि'
व्यादादौ चारितार्थेनानुकरणाद्विरह्योरित्यर्थस्योक्त्याचोरित्याहुर्ननुवापकारमाभ्यासहृतेष्व । न च तद्योगवि-
भागेन परपदानुसृत्या वाचिचार्यसद्वाहकमिति वाच्यम्, कत्रनेभ्य इत्यादिनिर्देशेस्तासद्वाहकमिति । खण्ड-
नरुक्तिद्वन्द्वयति—घृत्ताविति । आहुरिति । मृलानुयायिनो मन्त्या इत्यर्थः । तस्य योगिकस्यादिति
भावः । तत्प्रकरणस्यानित्यत्वात्प्रत्याख्यानान्म्यां गुणाधेयैवेदमित्यत्राहचिरेतराद्विषया वेध्या ।
विषयेति । अन्यथा तेषां पररूपमित्यर्थे वाच्ये तदनुपपत्तेरिति भावः । ननु तदेवारेषुचितम् ।

इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः । यदा जश्त्ववशादान्तत्वं तदाऽपि स्यात्पुनरुद्ग्रहणे तु श्रौतवान्तत्वस्य विवक्षणात्तत्पुनरिति । तच्चिन्त्यम् । जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः, “नाम्नोद्धितस्य-” (पा०सू० ६।१।९९) इति निषेधे षट्पटदित्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च । तत्र हि भवदुक्करीत्या प्राप्ति-

शब्दरत्नम् ।

तद्विषयावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिवि प्रश्नस्य दान्ते मा भूय, षट्, मदव, इत्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य ॥ निराशम्भवत्त्वमित्यर्थः । शब्दाधिकारेति । तदाश्रयणाच्छब्दस्येत्यर्थो मविष्यतीति भावः । तदाऽपि स्यादिति । एकैकवि-
कृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः । जश्त्वशास्त्रस्येति । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्त-
तया जश्त्वे ऽशीत्यादिः । तदसिद्धत्वेनाय एव सत्त्वादिति भावः । ननु पुनरुद्ग्रहणाज्ज-
श्वात्सिद्धत्वमपि भाष्यतामत आह-नाम्नोद्धितेति । उदाहरणस्य—षट्त्वादित्यस्य ।
अनुकार्यानुकरणयोरिति । सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्युदाहरणासम्भवाद्गङ्गायां द्वेतरुप-
भैरवी ।

तान्तानुकरणमेव, न तु दान्तानुकरणमित्यभिप्राय इति मौलान्निसारमित्येव नि सारमिति
प्रागनुपाप्युक्तिः प्रत्युक्ता । वाक्यानामपि भवदुक्तान्त्यस्य तुषेति ज्ञापक्यशाद्वृत्तमभिम-
न्यावृत्त्यर्थमिति ज्ञानम्भविष्यतीत्याशयेनाह—तद्विन्नेति । “अतो गुणे” इति सूत्रे ऽत इत्य-
स्य इत्वाकारबोधकतया अनुवर्तमानस्याच्छब्दस्य तन्मात्रबोधकता स्यादत आह—शब्दा-
धिकारेति । ननु जश्त्वविधायकशास्त्रस्यानुकार्यानुकरणयोरभेदे अपदान्तत्वाच्च प्राप्तिरत आह—
अनुकार्येति । ननु प्रक्रियायाम्पटपटति पररूपोदाहरणम्पटपटदिति तदभाषस्योदाहरणमुक्तं,
नत्वव्यक्तेतिसूत्रप्राप्तियोग्यस्य तत्र कथनमिति न भवदुक्तदूषणाय सार इत्यत आह—१९९
दीति । प्रकृते अनुकार्येत्यादि तद्रूपस्याशयं प्रकटयति-सर्वत्रेति । मूढे षट् इत्येति पाठः । पृथग्नि-
पूर्वपुत्रस्य प्राप्तिर्योग्यप्रक्रियावाक्यम् ।

रेव नास्ति, दान्तत्वात् । एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेतिवदपदत्वात् पठन् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति प्रन्योऽपि प्रत्युक्तः । उत्तरप्र-
न्यविरोधात्, जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च । ननु तदपि नित्य तथा च
कथ पररूपविरहेण प्रयोग इति चेन्न । अलौकिक प्रक्रियावाच्यमिदमिति स्वयमेव
व्याख्यातत्वात् सहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक् ॥

शब्दरत्नम् ।

तैरिति योऽप्यम् । उत्तरप्रन्येति । आग्नेदित्येत्यस्य पटपटदितोत्पुडाहरणपरप्रन्येत्य-
र्थः । ननु स प्रन्यो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह—जश्त्वेति । तस्यामिद्वतया
पररूपेणैव सवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिरुक्तगो बाधः । एवं च यदा जश्त्ववशादान्तत्व-
मिति प्रन्यासगतिरिति सेयमुपपत्तः स्यात्ता रज्जुरिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु—
सप्तशतादित्यनुसृत्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरद्वयहण व्यर्थमेव । एतेन पुनरद्वय-
हणं श्रौततान्तत्वविषयाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यात्तु भेदविवक्षायां
जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यथास्तम् । ममाद्वयहणं तु शब्दाधिकारानित्यत्ववशापनार्थमिति दिक् ॥
मैरवा ।

ननु समकक्षयोर्बाध्यबाधरूपावो भवति प्रकृते तु जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धतया बाधादित्य-
नुपपन्नमत आह—उत्थासिद्धत्वेति । स्वाशेति । स्पष्टातोर्बाधनार्थादिति ख्यामेतद्वयम् । खण्ड-
नकारोक्तनिरासायाह—दिगर्थसिद्धिः । नन्वद्वयहणं तद्विशेषादि पूर्वोक्तरीत्या व्यर्थमेवेति
भवता कथन्तदुपपत्तिः क्रियते ऽत आह—ममाद्वयहणमिति । दिगर्थेनैव दिगर्थस्तु मया यथा
शब्दाधिकारानित्यत्ववशापनार्थमित्युक्तमथा भवतापि वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि प्रकाश-
कारादिकृता कथपना व्यर्थमेवेति ॥

भावप्रकाशः ।

पदविर्चने एव तत्तद्वदा तत्र भेदश्रमयणावश्यकत्वात् । एतेनापदान्तादित्याद्यनुवृत्त्या ऽभेदपक्षे एव
प्रवृत्तिरिति खण्डनकृतमुपपाद्यम् । एवञ्च पञ्चदशेऽपि प्रवृत्तिरुक्तौ च मानामावादिति ध्येयम् । तदेव
व्यनयन्नाह—जश्त्वेतीति मान्या व्यावस्तु, तस्याचानुसारेण उत्तरप्रन्येति शब्दस्वरस्यात् । सूत्रेणैव
वदैत् । बाहुलहद्विषे वीक्षताया इव पदत्वस्याध्यनपेक्षणाच्च । तद्व्यनयन्नाह—नाद्येदितेति । एवञ्च
मातुक्त एवाय दोषो न ॥ ततोऽन्यः । योज्य इतीति । तदसिद्धत्वेन तान्ताविवक्षायामप्यत एव
सत्त्वेन विधिप्राप्त्या निषेधसङ्गतिरिति भावः । तत्राहेति । तथा योजनार्था पूर्वप्रन्यविरोधमाहेत्यर्थः ।
अत एवात्र आहेति नोक्तम् । पररूपेणैवेति । एवञ्चापदस्यादिति हेतुकिस्तदोपायुक्तेति भावः । एतेन
वीनरसस्य मूले इ यथास्तम् । इष्टार्पति निरापद्ये—पूर्वञ्चेति । जश्त्वाप्रवृत्तौ चेत्यर्थः । स्याशेति ।
स्पष्टाश्वनरानयोरित्यस्य रूपे ख्यायामि । तद्वदित्युक्तिरुपपत्ता यत्तुमशक्येत्यर्थः । खण्डनकृतदो-
षमुद्धरति—दिगितीत्यादि । अनुवृत्तैवेति । “उत्सपदान्तात्” इत्यतः । व्यथमेवेति । स्वमते
इति शेषः । एतेन समुदायनिर्देशेऽपि प्रतिपत्तिरुपपाद्याद इत्येवास्तु लक्ष्ये जश्त्वं कृतव्याप्येनामसिद्ध-
त्वेन सिद्धमिति प्रश्नाशयः । दान्तानुकरणसम्भवेन तत्र स्वज्ञानसिद्धत्वेन चारितार्थ्ये तत्र न स्यादित्यु-
च्यते इति प्रकाशकदुक्तिः परास्ता, वरस्येन दप्ररूपेण तत्रापि कृत्वाकारत्वसम्भवेन तद्विद्वत्तये उक्त-
मुक्तिरवश्यकत्वेन प्रतिपत्तिरुपपाद्यात् । अत एव दान्ततान्तयोरविविशेषाच्च ता-तानुकरणे अप्राप्त्यापत्ते-
रिति दिक् । जश्त्वाविषये इति । अयमभावः, तदप्रन्ये दान्तत्वमित्यस्य सम्मान्यत इति शेषः ।
तान्तत्वस्य विवक्षणादित्यस्य जश्त्वाविषयत्वस्य विवक्षणादित्यर्थः । अन्यथा दान्तत्वे जश्त्वासिद्धत्वोक्तेः
पुनरद्वयहणभावेऽपि तान्तत्वविवक्षासम्भवानुनिरित्यादिश्चासम्भवत्वापत्तिः । परञ्च नोत्तरप्रन्यविरोध इति
नन्वर्थं दोषरूपस्य स्यात्तत्वात् आह—ममेति । तथा भावस्तत्त्वमते तत्सत्त्वेऽपि भेद कर्त्तुं हार्दमिति
न दोषः । स्पष्टत्वाच्च नोक्त इति । इति दिगिति । उदयस्तु त्वाप्येवमुक्ती यत्तुमशक्यस्य प्रकाशप्रश्ना-
शयस्य च सान्प्रत्येऽपि प्रकाशोत्तरासङ्गिद्विग्नरितेति ।

त्यर्थः । अत एवाह-तत्र टेरिति । यदि तु “आत्” इत्यधिकारादकारस्यैवेव्यते तर्हि मनीषा, इति न सिद्ध्येत् । केचित्तु मन पतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे ऽकारस्यैव पररूपमाहुः । शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूयः शकन्धुः । कर्काणां राज्ञामन्धुः । चदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्त “अन्धूह्मू-” इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते । अटतीत्यटा पचाद्यच् । कुलस्य अटा कुलटा । ईप उल्ले, ईप गत्यादिषु । आभ्या “गुरोश्च हलः ” (पा०सू० ३।३।१०३) इत्यप्रत्यये ईषा, मनस ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलदण्डः । मूर्द्धन्योपध । यस्तु

प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके ॥

इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे “आद् गुणः” (पा०सू० ६।१। ८७) इत्येव भवति । हलेशा । पतन्नञ्जलिर्यस्मिन् नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः । मार्तण्ड इति । केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः । परा मार्तण्डमास्थत, पुनर्मार्तण्ड-

शब्दरत्नम् ।

ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः ॥ आहुतिरिति । अत्राश्चिषीजं तु यवनद्वयव्यापारो ष्यर्थः । पृषोदरादिवाहिनेष्वेव सिद्धेरिति । देशविशेषाणामिति । देशविशेषाद-
स्यं यौगिकत्वेन जातिपाचकत्वाभावात् “विशेषणानां चाजातेः” (पा०सू० १।२।१२) इति न निषेध इति योऽयम् । कुलस्याटेति । कर्मण शेषत्वविधत्तायां पठ्यी । अन्य या कर्मण्यणि कुलादीति स्यादिति भावः ।

जैतपी ।

ननु शकदेशस्यैकत्वाद्देशविशेषाणामित्यत्र षट्पञ्चनासगतिरत आह-२७विशेषेति ।

आवपत्तल ।

मामरत्, विश्वो मार्षाण्डोऽत्रजदित्यादिवैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ॥

ओत्वोऽष्टयोरिति । अकारस्य ओत्वोऽष्टयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न, वृषलसुतौऽष्टव्रणस्ते इति ॥

अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्ण-
स्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साभ्येन बोध्यम् । यत्तु प्राचोक्तम्—अतः
किम् ? दकारान्ते मा भूदिति, यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं
वटक्, मरुत्, इत्यादेरपीति । तन्निःसारम् । प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य च निराल-
म्बनत्वात् । 'यत्तु व्याचष्ट्युः—“अतो गुणे” (पा०सू० ६।१।९७) इत्यतोऽत

शब्दरत्नाम् ।

किं चित्साध्येनेति । तदभावे हि भगवन्तापुष्पासितान्यकशब्दे एव स्यादव्यक्त-
त्वं वार्ययोधाजगत्कृतेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः । निरात्म्यनस्वादिति । अदृग्ग्रहणं
भैरवी ।

मूले—एकत्र समास इति । समासे द्विष्येकत्वस्य विचक्षयाऽऽप्यार्थस्य लाभः ।

किञ्चित्ताभ्येनेति । ध्वन्यन्तरव्यवच्छेदकत्वेन । तदभावे-अनुकरणस्येयस्याभावे ।
 व्यक्तशब्दे-अव्यक्तशब्दानुकरणे । तत्राव्यक्तत्वद्वयमत आह-अव्यक्तवश्वेति । चत्स्वये ।
 पतेनानुकावंस्याच्छब्दाभावेनानुकरणस्य लाभे अनुकरणस्येति विनश्यप्रयोजनमिति कस्यचि-
 द्वाक्तिः प्रत्युक्ता ।

निरालम्बनत्वमुपपादयति—अदृग्दर्शनमिति । एतेन अद्वित्वप्रदानस्य “अतो भित्ते रेसुः” इत्यत्रैव ह्रस्वाकारबोधकता वाच्या तथाचैतदुपादानं व्यर्थम् “अतो गुणे” इत्यतस्तदनुसृष्ट्यैव सिद्धेरित्यभिप्रायः । दागते मामृक्षित्युत्तरस्य त्वदिति न ह्रस्वाकारबोधकम्, मात्रेडि’ तैति सूत्रे अन्यस्य तु वेत्युपादानक्षामध्यात् ; किन्तु समुदायानुकरणमेव वाक्यम्, तथा च भावप्रकाशः ।

[illegible]

सूचकांक :

गुणे हनं प्रयत्नतो हति । अथवादि'लोकोत्तरेणि सज्जितकमपि पूर्वतरयो परान्नेदो'री मयतः-
 गुणे हनं प्रयत्नतो हति । अथवादि'लोकोत्तरेणि सज्जितकमपि पूर्वतरयो परान्नेदो'री मयतः-

अनेरितोति मूले । अविद्यमानायातरिचनोदोदयः ।

अकः सवर्णे (पा०सू०६।१।१०१) ॥ अचि पर इति । यदा तूष्मणामोप
वृतत्वमाश्रित्य "नाञ्जलौ" (पा०सू०१।१।१०) इति सूत्रं प्रत्यारयायते तदा
चोति नानुवर्तनीयम् । अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम् । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति
यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकार लृकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैर्य
दिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

एङः पदान्तात् (पा०सू०६।१।१०९) ॥ "इसिङ्सोश्च" (पा०सू०६।१।११
इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम्

शब्दरत्नम् ।

सुवचमिति । जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः । एवं रीत्या यथासं
ख्यम् "इको यणचि" (पा०सू०६।१।७७) इत्यत्रापि बोध्यमिति सूचितम् । तद्भाष्येति
"तृत्यास्य" (पा०सू०१।१।९) सूत्रस्यमाप्येत्यर्थः । तत्रहि "अकः सवर्णे-" (पा०सू०६।
१।१०१) इति सूत्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिश्चाविता । आरम्भादिति । अपदान्ता
चक्षेन् इसिङ्सोरेवेति नियमादिति भावः । उत्तरार्थमिति । "इकोऽसवर्णे" (पा०सू०६।
१।१२७) इत्याद्यर्थम् । स्पष्टार्थमिति । विमर्शौ चेन्इसिङ्सोरेवेति नियमज्ञा
भरवी ।

अयमपि पादद्वयक्रीनान्तत्वात्तद्वयकित्वेन जानासम्भवात्सङ्ख्ययाज्ञानमपि न सम्भरतो-
त्याशयेनाह—जातिपक्षेति । सुवचमिति । एतेन यदि सुवचमिति मूलकारोक्तिर्जातिपक्षमि-
प्रापा तदा पाममूले रूपामत आन्तर्यादितो यो यणचोतिसूत्रे या कृतोक्तिः सा व्यथा यथास
ङ्ख्येनैवेष्टसिद्धेरिति परास्तम् । तस्य ग्रन्थस्य अयमपि पक्षमभिप्रायकत्वात् । परन्तु तस्तु जाति-
पक्ष एवेति । तद्भाष्येत्यस्य "अति मत्वा" इत्येतद्भाष्येत्यर्थं प्रतीयते स तु न युक्तः तस्य
विशिष्याभ्यास्यमादादत आह—तृत्यास्येति । अग्न्यासिद्धिरिति । तद्भाष्येति । यदि विजातीयोपादेशार्थं
पार्तिरारम्भस्तदाऽनयोविधानमात्रं
स्यान्नत्यचकार्यमित्यनयोऽस्त्यमवयव्यं धार्यं, तथासति दीर्घेऽज्ञाऽनयोऽभिप्यतीति "अकः
सवर्णे" इत्यनेनैवेष्टसिद्धेर्वातिकवेवच्यमिति रीत्योक्तवित्तरथः । "एङः पदान्तात्" इतिनृपे
पदान्तादित्यस्याभावेऽपि पदान्तविषयकृत्यङ्गमत् आह—भाष्येति । विमर्शौ चेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वत्र विभाषा गोः (पा०सू०६।१।१२२)॥यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथा-
ऽपि “यजुष्युरः” (पा०सू०६।१।११७) इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत,
अतः सर्वत्रेत्युक्तम् । तद्याचष्टे-लोके वेदे चेति । इह “एङ्” इत्यनुवर्त्येङन्तस्य
गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह न—चित्रग्वप्रमिति । प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह—

शब्दरत्नम् ।

धारणार्थमिति भावः ।

इत्यनुवर्त्येति । पठ्या विपरिणम्येत्यपि बोध्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । एङ्-प्र-

मैत्री ।

हरप इत्यादि विभक्ताविति नियमस्यावर्त्येङ्मविष्यतीति भावः ।

ननु तत्र “एङ्” इति पठ्यम्यस्तमत् आह—पठयेति । गोरिति पठयन्तमिति तेन सामाना-
धिकरण्यार्थमित्यादिः । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिवादिमतमिप्राये-
भावप्रकाशः ।

पठ्येति । सामानाधिकरण्येनान्वयार्थमिति भावः ।

यत्तु खण्डनकृत्, “चित्रगो अग्रम्” इत्यादाववृत्प्रकृतिभाषामावासावश्यकत्वात् निवृत्तिनिषेधेनैव “चि-
त्रवग्रम्” इत्यादिभ्यावृत्तावेव इत्यनुवृत्तिनिष्फला । नच तदनुवृत्त्या काष्णिकत्वात्तद्यावृत्तौ तन्निषेधो
नावश्यक इति वाच्यम्, ऋषिदेशपदेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेर्षणत्वात् । अन्यथा “चक्रोऽग्रम्” इत्यादावेव
“एङ्” पदान्तात्” इत्यादि प्रवर्तेत न तु इरेऽवेत्तादौ । तव पूर्वापरग्रन्थविरोधश्चेति । तत्र, छत्तरीत्येव
निर्वाहे बचन न कार्यमित्याशयात् । प्रतिपदोक्तवरयान्ययाकामेन दोषलेशमावाक्य ।

तद्वचनयत्रा—पृष्ठग्रहणावृत्त्येतीति । लक्ष्यानुरोपादिति भावः । एतेन “नान्तः” इति पाठेऽनन्त-
श्चापूर्वरूपस्यैव निषेधेन चित्रग्वग्रमित्यादौ यगो निविध्यन्त्येतेननुवृत्तिसामर्थ्यात्तद्व्यामः । यद्वा, प्रकृत्येति
पाठे गोरिति पठ्यमवसायान्तपदमनुवर्त्य सामर्थ्यलभ्यं वा, तद्योपदेशिकान्तपरम् । यैनोत्तरार्थे यद्विनि
देशस्येतेनात्र प्रथमया विपरिणाम इत्यपास्तम्, प्रथमान्तस्थोत्तरत्र पठ्या विपरिणामस्य युक्तत्वात् । एव
मैत्रीप्रणानुवृत्तिसामर्थ्यादन्तपदानुवृत्तिसामर्थ्यादोपदेशिकान्तकावद्वारा वा तद्व्याम इति मान्योक्तिः
प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् ।

आपद्यते “चित्रगो अग्रम्” इत्यादौ पठ्येऽवादेशपत्तेः । अत एव “वाच्छन्दसि” इत्यनेन “दीर्घा-
जसि” इति निषेधे पठ्ये निषिद्धे “मास्तुष्टिः” “वाराही कपान्ती” इत्यादौ पूर्वसर्वादीर्घप्राप्तिः ।
अथ वाच्यसामान्यचिन्ताश्लोकाररतं तथैव निषेधाप्रवृत्तये तदनुवृत्तिः सकलेति सामर्थ्याभावः ।

द्वितीये समस्तत्वेन विभिन्नविभक्तिवत्त्वेन मध्यवाचकत्वेन चाननुवृत्तेः तद्व्यामने साकश्ये श्रीपदे
द्विकान्तपरत्वे मानामावाच्य । अत्र द्वात्रात्र्यपञ्चाऽध्ययुक्तः । किञ्चोक्तस्ये यगो वारणायावश्यानुवृत्तेः
इत्यस्य प्रथमया विपरिणामेऽन्यवसाग्राभ्याम् तथापि तस्यावश्यकत्वादिति दिक् ।

प्रकाशानुपायिमूलभ्यास्पान “इतिभाव” इति सूचिग्रामस्य स्पष्टयन् आभ्यसिद्धान्तरीत्याऽह—
सरला ।

वारणादाय दीर्घसंज्ञासिद्ध्या “अकः सवर्ण” इति सूत्रेणैव ऋकारद्वयस्य स्थाने रेकद्वयत्वात्स्वरगुणकृता
न्तर्धन कदाचिद्वेकद्वयपटितवात्रिकविशेषस्य, विवृत्तत्वा-तर्धेण कदाचिद्विद्वत्स्य, विनिगमनाविरहेण मूर्धं
स्थानाभ्यासविशिष्टरेकद्वयवत्स्य मूर्धस्थानाभ्यासविशिष्टविवृत्तत्वात् आदेशान्नियामाशयेन निज्या,
स्वरौ च लक्षणाव्याप्त्यर्थं कदाचिद्विद्वत्स्य विवृत्तत्वा-तर्धेण रेकवत्तासाधनेन च कदाचिद्विद्वत्स्य
ऋकारस्य विनिगमनाविरहेण दन्तस्थानाभ्यासविशिष्टकारवत्स्य विवृत्तत्वात् वा आदेशान्नियाम
वशेन सिद्ध्या वादिद्वया-दप्यासिद्धिः प्रदर्शितव्यम् ।

विपरिगम्येति । पूर्वपदे “एङ्” इत्यस्य पठ्यम्यस्तमत्तादिति भावः ।

हे चित्रगोऽग्रम् । प्रकृतिभाव इति । “प्रकृत्याऽन्तः पादम्” [पा० सू० ६१।

शब्दरत्नम् ।

हृणावृष्येति भाषा, प्रतिपदोक्तपरिमाणया वा । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिज्ञापकस्य तदनित्य
सामान्यज्ञापकत्वम् । ध्वनितं वेदम् "ओ३" (पा० सू० १।१।१५) सूत्रे भाष्ये ।
"५६. पदान्तात्" (पा० सू० ६।१।१९) इत्यत्र तु "ह्रौः अनन्तरा" (पा० सू० १।१।१७)
इत्यादिनिर्देशाच्च प्रतिपदोक्तग्रहणम् । अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र
भैरवी ।

णाह—आशयेति । “ओत्” इतिसूत्रस्य “अदोभवत्” इत्यत्र प्रवृत्तिवारणपरभाष्याद्वर्णग्रहणेऽपि सा प्रवर्तत इत्याशयेनाह—प्रतिपदोकेति । अन्तिम्येति । तेन वर्णग्रहणेऽपि चेत्प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा चक्रे ऽत्रेत्यादौपेय “युह” इति सूत्रं प्रवर्तत, ननु हरेऽव इत्यादौ भवितुं शङ्काया नावकाशः । वर्णग्रहणेऽपि प्रतिपदोक्तपरिभाषायाः प्रवृत्तिः सप्रमाणेत्याह—अनित्येति । इदम्—तत्र तत्प्रवर्तनम् । तत्र हि—अनदः अदः समभवद्दोभवदित्यत्र प्रवृत्तिः भावधारणाधारब्धस्य “ओत्तद्व्यतिषेध” इति वार्तिकस्यान्यथासिद्धिरनया परिभाषया कृता, तेनेदं ध्वनितमित्यर्थः । नन्वेवमर्थाधिकारानुरोधात् “युह” इति सूत्रमपि प्रतिपदोक्तस्यैवो ग्रहणं स्यादिति “शाब्दोऽर्थ” इत्यादौ तस्य प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—युह इति । अत्र च—प्रवृत्तसूत्रं प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तौ च । स्थानिवदित्यादि । तत्र हि—गोः पूर्वणित्वात् त्वस्वरप्यित्यादिष्वस्य प्रतिषेधस्यैनामश्रित्वप्रत्याख्यानपरभाष्येत्यर्थः । ननु विमर्कौ चेदिति विपरीतनियमो न भविष्यति “भवत्तेर” इत्यत्र शपि पूवरूपादर्शनादिति तेन सामान्यशपेक्षेन भावप्रकाशः ।

प्रतिपक्षोक्तेति । एवञ्च तद्भाष्यविरोधस्यान्यथा दुष्परिहरणीयतया नदविरोधेनैव सर्वं योजयमिति न
कोऽपि दोषस्तदाह—वर्णन्ति । क्षापकस्य । कवाचकाण्यविषावरूपावामथ” इत्यादिरेत्यर्थः । मात्रपदेन
वर्णग्रहणे एव सर्वत्र तदप्रवृत्तिनिरासः । एतेन वर्णमात्रान्ये तदप्रवृत्तेरप्येवमप्रहणं क्षाप्यमान्येन
दोष इति रत्नाकरोक्तमप्युक्तम्, धर्मिमाहकपानविरोधात् । वर्णग्रहणाद्ये विरोधात्तस्य साकल्यस्य नश्य
माग्नराक्षस । तदुक्तमन्यत्राह—वर्णनितमिति । श्रोतदिव्यप्रतिपक्षो धाव्य । अनन्तरं प्रदः समप्रददोऽ
भवत् । न वाच्यः । लक्षप्रतिपक्षं कथोरित्येवं न भविष्यति इति प्रयेनेति भावः । एवञ्चात्राप्युक्तस्य
शुक्तपैतद्विबद्धान्यमूलग्रन्थाद्युक्तया च खण्डनकृतस्तद्विरोधोद्भवम मण्डनकृतस्तदैकवाक्यमनन्यादन
चायुक्तमेवेति भावः । एव सति प्राप्तं भाष्यमेव दाप परिहरति—एक इति । न प्रतिपदाक्तेति । एतेन
“नवतेरः” इत्यादिनिर्दिष्टास्मान्मात्रेणप्राप्तकतिरित्यनियमाभावेन “कतिचनोश्च” इत्यादिनिर्दिष्टेन सिद्धे
पदान्तग्रहणसामर्थ्याच्च प्रतिपक्षोक्तप्रमणम् उत्तमार्थवेत्तव्यं करणस्य सकृन्वोविद्यात् एव चावाधिहार
इति मूलाद्यपि इयथास्तम्, एकयुक्तेः । तदाह—इत्यन्यथेति । उदयोतादावित्यर्थः । प्रागुक्तोपा
सखा ।

तदप्रवृत्तिज्ञापकस्येति । “भादेव उपदेशेऽभिति” इति सूत्रस्योपदेशमहणस्येत्यर्थः । तत्र सूत्रे “लिति धातोः” इति सूत्राद् धातोरित्यनुवर्त्य ‘भोभ्याम्, नोभ्याम्’ इत्यादे एवन्तस्य धातोरित्यर्थेन ध्या-
भृश्या ‘भ्रवीषीत्, भ्रस्तीषीत्’ इत्यादास्तावत्कारणार्थमुपदेशमहण, तत्र लक्षणाप्रतिपदोक्तिरिमाध्यासादवधार-
णेन व्यर्थं संदुक्त्यै ज्ञापकमिति भावः । तस्य सर्वथा वर्णमग्राहणे तत्परिभाषाया अमप्रवृत्तिज्ञापकत्वे ॥
“भ्रीत्” सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिः । तत्र हि “भ्रदोऽभवत्” इत्यत्र “भ्रीत्” इत्येतस्मात्प्रमृष्टाश्चकारणायाश्च
वार्तिकस्य “भ्रोतदिभ्यप्रतिषेधः” इत्यस्य तत्र सूत्रे लक्ष्यप्रतिपदोक्तिपरिभाषासम्भारेण प्रत्याख्यानस्य
तदसङ्गति स्पष्टैव । भर्तितावज्ञापने तु तत्परिभाषासम्भारेऽपि न विरोधः । वस्तुतस्तु ‘उपदेशमहणं तद-
नित्यस्यै न ज्ञापकम्’ अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुसमकथने “वदाचां माळ” इत्यादौ लकारस्यैवादात्ता-
भावेन ‘मेढ’ इत्यवस्थायामात्वानापत्तेः ‘क्षे’ ‘क्षिरे’ इत्यादावेभिरेवेत्युत धातुग्रहणात्प्रत्ययेऽपि ‘भशिति’

११५] इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्ते । यद्यपि भाष्ये “इको गुणवृद्धी” [पा० सू० १।१।३] इति सूत्रे “नान्तःपादम्” इति पाठः स्थितः । पाठभाष्येऽप्येवम् । तथापि शाकल्यसूत्रे “ह्रस्वश्च इति चकारेण प्रकृत्या इत्यनुकृत्यते” इति भाष्यदर्शनात् “प्रकृत्यान्तः पादम्” इति पाठोऽपि साधुरेव । “न” इति पाठे तु “सर्वत्र” इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येत्यवधेयम् ।

अथङ् स्फोटायनस्य (पा०सू०६।१।१२३) ॥ अत्राप्येडन्तस्य गोरिति व्या-

शब्दरत्नम् ।

विस्तारः । पूर्व्यरूपमेवेति । पूर्व्यरूपमपीत्यर्थः । गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं तत्रेति व्याख्यानेन नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्येत्येत्यर्थः । तेनावादेशोऽपि न ।

एङान्तस्य गोरिति । प्रतिपदोक्तस्यैव इत्यपि बोध्यम् । ननु ‘गोरग्वचनं स्वर-
भैरवी ।

ज्ञापकेनापशन्ताच्चेदित्युक्तनियमस्यैव लाभदेह इति सूत्रे पदान्तादिति व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यात्तत्र प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यस्तु, इति चेन्न । स्थानितसूत्रस्य भाष्ये ‘हे चित्रगोऽग्र’मित्यत्र पूर्व्यरूपप्रदर्शनपरमाव्यविरोधादित्याशयेनाह—मन्यत्रेति । उद्घोतादौ । यथेष्ट इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणन्तदा “हलोऽनन्तरा. संयोगः” “मुखनासिकाश्रवणोऽनुनासिकः” इत्यादिप्रयोगात्तद्वृत्तिरिति प्रतिपदोक्तपरिभाषाया इहाप्रवृत्तिः, तथाच साधारण्येन प्रवृत्तौ ‘हंसिहंसोश्च’ इत्यस्यापदान्ताच्चेदिति प्रथमोक्तनियमबोधकतया सार्थक्यमेव वाच्यम्, अत एव “भवतेर.” इति निर्देशस्योपपत्तिरिति पदान्तादित्युक्तार्थमेव । पूर्वसूत्रे करणमुत्पिरीतनियमशङ्कावारणादौषेति तत्त्वम् । गोशब्दस्य नान्तः इति पाठपक्षे पूर्वरूपस्यैव विकल्पेन निषेधपक्षे ऽवादेशापत्तिरत आह—पूर्वरूपमपीति । अप्यर्थकोऽप्येवकारः । अपिनाऽवादेशस्य सहग्रहः । तन्नामोपायमाह—गोशब्दस्येत्यादिना । एवञ्च “निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलति” इति न्यायेन पक्षेऽवादेशाघोरस्य पूर्वस्यास्य प्रवृत्तिः, तदभावेऽत्रहोरात्रावस्थानमिति गोश्रममित्यस्यापदान्ताच्चेदिति गताप्रमित्यस्य सिद्धिः ।

अथिति सूत्रेऽपि प्रतिपदोक्तस्यैवैको ग्रहणमित्येतद्वाक्यं, पाशङ्ग्ये—नन्विति । एतद्विषय-
मिति । गतादयः पशव आगता इति वाक्ये गतादय इति शब्दे गताप्रमिति शब्दे च बहुव्री-

भाष्यप्रकाशः ।

शब्द—पूर्वेति । एकोऽप्यय इति भावः । तत्र गतादयमाह—गोशब्देति । तादृशस्येत्यर्थः । तेन तत्र यतो निवृत्तिरिति भावः । नान्त इति । पाठान्तरैकशक्यत्वात् “अनन्तरस्य” इतिन्यायान्नोकारेण “उप्रादेः अथयत्तु” इत्यादौ वाच्यमामान्यविन्ताहकारात्तेन तयोर्नियमनिषेधवदिति भावः । इत्ययं इति । इति शाब्दोऽर्थ इत्यर्थः । तथा च निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलति इत्याशयेन तदेव विकल्प्यत्र इति मूले उक्तमिति भावः ।

अपि, पूर्व्यरूपमुच्यते । नन्वत्र सूत्रे उक्तशब्दस्य मानामावेन यथाशुभमूहस्यैव सामान्यवि-
न्यायेन उच्यते—नन्वित्यादि । स्वरिति । ‘गताप्रय’ इति बहुव्रीहौ इहस्येत्यर्थः ।

सरला ।

इति प्रत्ययप्रतिषेधेन शिवास्वयोगदन्तेश्वास्वविधानेन शिवास्वयोगदन्तेश्वास्वैव नारायणकृतिरिति वातु-
प्रत्ययसम्बन्धस्य प्रयोजनमावाच्य “आदेव चरदे” इति सूत्रे वातुप्रत्ययानुवृत्तः कर्तुमशक्यत्वात् । किन्तु वातुप्रत्ययप्रतिपदोक्तपरिभाषाया वचनमस्ति—निराश्रयत्वात् “ह्याश्रयः” इति सूत्रं बोध्यम् । निराश्रय-
वर्तिभाषेऽनुवृत्तौ द्रष्टव्यः ।

मूले—प्रकृत्येत्यनुवृत्तेरिति । ‘पुस्तक’ इत्यादिषु शब्दावशाच्चानुवृत्तेरित्यर्थः । प्रत्यय-
नान्तादेशादिति तदर्थः । तेन न पूर्व्यरूपं, भाष्यवाच्य इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

सिद्धयर्थेन्यथाऽवह कदाचिदन्तोदात्तोऽपि स्याद्" इत्येतत्सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्चित्र-
ग्वप्रमित्यत्रावहभावोऽस्तु तत्रागवहो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् । चित्रगोऽप्रमित्यत्राव-
हभावकल्पने किं मानमिति चेन्न । उपदेश आद्युदात्तत्वनिपातनेनावहन्त्यासत्थापनपरमा-
ष्यस्य मानत्वात् । चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तास्तत्रार्किं तस्यागमानु-
दात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव ध्वनं स्यात्, आद्युदात्तत्वनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति
विशेषः स्पष्टः । न च गवाक्ष इत्यादाववह आद्युदात्तरूप ध्वनं मा भूदिति तस्योपदे-
शैरवो ।

ह्रस्वङ्के स्वरसिद्धयर्थमित्यर्थः । अत्र हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण गोशब्दस्य यो व्यपदेशस्तस्यै-
वावस्थानम्बोधयते । गोशब्दश्चोणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे आद्युदात्तः प्रत्ययस्वरेण, अन्युत्पत्ति-
पक्षे तु फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तो व्यपदिश्यते । यद्यवहादेशस्तदा आद्युदात्त इति व्यपदेशपक्षे
आन्तरत्त्यावहादेशोऽप्याद्युदात्तो व्यपदिश्येतेति गवाक्ष इत्यादावाद्युदात्तत्वव्यवहारस्यो-
पपत्तावर्षा उणादयोऽव्युत्पत्ताभीति सिद्धान्तपक्षे अवहादेशोऽन्तोदात्तः स्यादिति वाशब्दा-
कारस्य "एकादेश उदात्तेन" इत्युदात्तस्य ध्वनापत्तिः । अगागमे त्यागमा अनुदात्ता इत्य-
नुदात्तस्यैवैकादेश इत्यनुदात्तस्यैव ध्वनापत्तिरिति भावः । गवाप्रमित्यस्य सत्पुरुषपदे
तु समासस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वमेव स्यादिति स्वरे न विशेषः । एतादृश्येति । स्वरभेद-
प्रतिपादकैतत्सूत्रस्य भाष्येत्यर्थः । अस्त्विति । अत्रावहादेशे चित्रगवाप्रमिति स्पष्टम्,
अगागमे च चित्रगवाप्रमिति रूपभेदापत्तिरिति रूपाभेदसिद्धये पृष्ठग्रहणानुवृत्तिरस्त्विति
भावः । किमानमिति । अस्य गवाप्रत्ययतया रूपे विशेषाभाव इति भावः । निपातने-
नेति । एकश्रुत्या पाठे कर्तव्ये आद्युदात्तस्यावहादेशस्वरेणारणेनेत्यर्थः । पूर्ववार्तिके स्वरसि-
द्धयर्थमित्युपादानात्स्वराभेदसिद्धयेव वार्तिकतात्पर्यं स्तच्चाद्युदात्तनिपातनेनापि निर्धेद्विति ।
यदि हेचित्रगोऽप्रमित्यत्र पक्षे अवहादेशोऽविस्मर्यतदा निपातनपक्षे स्वरे भेदः स्यात्तदेवोपरा-
दयति—चित्रगोशब्द इत्यादिना । स्पष्ट इति । अतः प्रतिपक्षोक्तस्येत्यावश्यकमिति शेषः । अ-
न्यवृत्तां स्वरभेदशङ्कामनूय दूषयति—नचेति । इत्यादाविति आदिना गवाप्रमित्यस्य सत्पुरुषस्य
सम्बन्धः । तस्य—निपातनेन साधितस्याद्युदात्तस्य । माभूदिति यथेन सति तिष्ठत्यात्तस्य
भावप्रकाशः ।

कदाचिदिति । एयादिगौरवर्धः । व्युत्पद्युत्पत्तिपक्षभेदेनेति भावः । अन्तोदात्तोऽपीति । अविताद्युदात्त-
रनुदात्तकः । वस्तुत आदिवाक्यमात्रेऽपि व्यपदेशिष्यदिति कार्यार्थिज्ञेन कार्यरप्य करणेनोकारत्वादिवा-
दिव्यपदेशमात्रेण निमित्तपदात्तादिव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे ह्यत्र तदभावः । गौगव्यवहास्य
चाव्युपगमे तत्रोभयविधत्वापि स्वरादादेशेऽपि यौगप्रसङ्ग इति भावः । एतादृश्येति । "अवहन्तो" इति
सूत्रादयस्वरभेदप्रतिपक्षमात्रेणेत्यर्थः । किं मानमिति । तस्य गवाप्रत्ययतया इति भावः । निपा-
तनेनेति । एव ह्युपा । सूत्रपाठे न्याये प्रवृत्तिः प्राप्ते स्वरं वधारणाय वा यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणस्योदात्त-
त्वसाधकमिति भावः । अनुपपन्नमिति—चित्रेत्यादिना । अन्तेति । विशेषतश्चिवादि । तत्रेति । तदु-
च्यते—चित्रगोऽप्रम् इत्यादाकिं सतीत्यर्थः । अवादेशे च सतीत्यपि शेषम् । उभावो गवासास्योः । निपातने
रिवति । अनुमीहि, तदुच्येऽविविधत्वात् । यस्मात् इति । तदुच्येऽपि भावः । कल्पने इति ।
अस्तीत्येति भावः । उदात्तस्येतीति । अवहन्तिपक्षेति । स्पष्ट इति । तथा च कर्त्तव्यं वातिध्वना-
दयानमन्तरत्वात्स्वराभेदस्यमित्यर्थः । उपदेशे इत्युच्येऽनुमीही कल्पमात्रेऽपि तदुच्ये कर्त्तव्यं
न हरे—नचेति । तस्येति । निपातित्याद्युदात्तावहादेशः । इत्यामेन इत्यान्तुत्तय मन्तर-
सरला ।

अत्रावहादेशे गोशब्दस्य "विशेष्यं वहा-

ख्येयम् । अगिति सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनमङ्गं पूजार्थम् ।
गंवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् । तत्र । सत्यप्रवक्ति-“अतो गुणे”
(पा०सू०६।१।७७) इति-पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यवक्ति हेर्थादेशः स्यात्,

शब्दरत्नम् ।

शिवज्ञावो वाच्य इति समासान्तोदाचादिवामन्त्रिताद्युदाचादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ पञ्चा-
दामन्त्रितत्वे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम् । गवाक्ष इत्यादौ समानकाठप्रवृत्तिकस्य
परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनवारितार्थ्येनाङ्गसञ्ज्ञा-
मापेक्षयद्विरङ्गगुमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंज्ञानेस्य सा-
मर्थ्याभावात् । तद् उच्यते-अगितोत्यादि । यथाग्यासे त्वाद्युदात्तनिरातनोपदेशि-
वद्भावयोः करणे गौरवाद्स्वीचित्यमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे आप्तेऽप्युक्तं “गोः पूर्व-
त्वे स्थानिवत्प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिप्रवृत्तं “सर्वत्र विभाषा गोः” [पा०सू०६।१।१२२]
इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । जैष दोषः, “एह” इति वृत्तं, तत्र “अनविद्यो” इति प्रतिषेधो
अविध्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽप्रमित्यत्र प्राप्नोति इति । अत्र पूर्वत्वशब्देन तदवशाद्प्र-
वृत्तिभावावहौ विनिगमनाविरहात् । “सर्वत्र-” [पा०सू०६।१।१२२] इति “अवङ्-”
भैरवी ।

अगणवत्तिरज्ञाविता । श्वेति । स एवादौ प्रवर्तते इति कल्पनयेति शेषः । परत्वेनेति । कथमत्र
विरोध इति चेष्टा इत्यम् गो धाम् अक्षि सु इति स्थिते औक्तिके प्रक्रियावाक्ये समासान्ते
“अदणोऽद्वानात्” इत्येव तद्विद्वान्तराप्रतिपदिकसंज्ञायाः पूर्वभागस्य समाससंज्ञायाश्च
युगपत्प्रवृत्तौ सुष्ठुकि आप्तात्तत्त्वयुक्तावहः समासान्तोदात्तत्वस्य युगपदस्मभ्य इति ।
अहसंज्ञापेक्षेति । अङ्गेति संज्ञा यस्मिन्प्रत्यये तत्तापेक्षेत्यर्थः । एतेन संज्ञाकृतस्य ध्विरङ्ग-
स्वरस्य सिद्धान्तविद्वत्त्वाद्वाप्या नावकाशः । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रवृत्तिमात्रापेक्षत्वेनेत्यादिः ।
अस्य-उपदेशिवद्भावस्य । आवित्यमुपपादयति-यथाग्यास इति । अस्य-अगणमस्य । उक्तार्थं
आप्यकारोक्तिरपि साधिकेत्याह-स्थानिवत्तत्र इति । पूर्वत्वं इति । कर्तव्य इति शेषः । धार्मिकै-
कदेशोऽप्यम् । अत्र पूर्वत्वं दृष्ट्यादानेन सर्वत्रेत्यस्यावकाशस्य च कथं काम इत्यत आह-प्र-
भावप्रकाशः ।

आमन्त्रितेति । परत्वेनेति । ‘गो धाम् अक्षि सु’ इत्यत्राचि तद्विद्वान्तराप्रतिपदिकत्वस्य तत्पूर्वभागे
समाससंज्ञायाश्च युगपत्प्रवृत्तौ सुष्ठुकि आप्तात्तत्त्वयुक्तावहसमासान्तोदात्तत्वयुगपद-
स्थित्यसम्भवरूपविरोधेन तं परत्वेन बाधितेन प्रथमं प्राप्तयेत्यर्थः । संज्ञापेदेति । अहसंज्ञा यस्मिन्
तत्प्रत्ययेति । अन्तरङ्गत्वादिति । प्रवृत्तिमात्रापेक्षत्वेनेति भावः । आमन्त्रितेति । एह-उच्यते-
भावेनावङ्गत्वादीनामपेक्षेः । एवञ्च मित्रकाव्याप्तिकत्वमिति भावस्तदाह-तदप्रवृत्तौति । आमन्त्रित-
रामवृत्तित्वः । अस्य-अद्वैतवृत्तत्वस्य । औचित्यमिति । तत्त्वान्नवरामार्थं तु कावशानादरेण
सूत्राभिप्रायेण प्रवृत्तिमिति भावः । ननु अत्राचि त्वाभ्यासपानस्य सम्पत्त्येऽपि न पूर्ववृत्तित्वस्य तस्ये-
त्यत्र समयसाधारणं मानमाह-स्थानिवदित्यादि । पूर्वत्वे इति । पूर्वत्वे कर्तव्ये इत्यर्थः । वातिके-
कदेशोऽप्यम् । नन्वत्र पूर्वत्वेनेत्येन कथं तत्र मानत्र कथं च सर्वत्रेत्युक्तिरप्याह-अत्रेति । वातिके
भावे देशवर्गः । यापयति । तावेन न तु स्वार्थः सर्वत्रेत्युक्तिरप्याह-अत्रेति । वातिके
राशदप्यदरेण तदकारेण स्मृतशब्देन तद्वैद्यशब्देन उद्घुनित्येव । इदानीं तदुक्तिमवानतः
उद्देशेति चेष्ट्यम् । नन्वेवमपि प्रवृत्तिमात्रस्यैव प्रवृत्तिमस्य तावेन प्रवृत्तवृत्तेन आह-विनिगमनेति ।

सत्यम् ।

“” इति सूत्रेणान्तोदात्ततायाः आप्तात्तत्त्वयुक्तावहसमासान्तोदात्तत्वयुगपद-
स्थित्यसम्भवरूपविरोधेन तं परत्वेन बाधितेन प्रथमं प्राप्तयेत्यर्थः । संज्ञापेदेति । अहसंज्ञा यस्मिन्

स्त्रियां तु टाप् स्यादिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधान-
त्वात् । नच साऽनित्येति वाच्यम् । तावताप्यौत्सर्गिकत्वात्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । गवाक्ष-
इति । गवामक्षिविति विग्रहः । "वाक्षोऽर्शनात्" इत्यच् समासान्तः । वातायने
रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ॥

शब्दरत्नम् ।

[पा०सु०६।१।१२३] इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे
इत्युपसर्गं वार्तिके भाष्ये च । चित्रगोशब्दस्य काश्चनिकत्वे अपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्ती तदप्र-
तियेषः कृतः । एहः प्रतिपदोक्तत्वावयवणे तु तत्र कार्यमिति साधवमिति दिक् । टाप्स्या
दिति । ङीप् उपलक्षणमिदम् । इष्टसिद्धयेरिति । गवोत्पत्त्य रूपाने गवे इति
स्थवादिति तद्व्युत्पत्त्यावयवमपि न समञ्जसम् ।

भैरवी ।

त्रेति । अत एव-उभयबोधनस्येष्टत्वादेव । स्थानिवत्त्वात्प्राप्तिरिति । अतिदेशविषये सामर्थ्यात्तु-
क्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । तत्र कार्यम्-गोः पूर्वसि बधनत्र कार्यम् ।
दिगर्थस्तु यथा सूत्रत्रयस्य भाष्यस्य चैववाक्यता भवति तथैव कल्पनमुचिउमित्येष्टप्रहगा-
नुचुत्तिः, प्रतिपदोक्तस्य च तत्स्य प्रवणमित्युचितमिति ।

ननु जातिलक्षणङीप्ः प्रवृत्ते प्राप्तिरूपत्वेन टाप्स्यादिस्त्वुचितमत आह-ङीप् इति । सङ्ग-
कारोक्तद्वन्द्वमिति-गवोत्पत्त्येति । न समञ्जसमिति । उदहरत्वादिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

ननु सर्वत्रैतुकिरेव तथोक्त आह-सर्वत्रेतीति । ननु सर्वत्र किं मानमत्र आह-अत्र पुनेति ।
तदप्रहस्यदापीक्षवादेवेत्यर्थः । वार्तिकस्य साधारणतायाह-भाष्ये चेति । एतेन सर्वत्रैतुक्या तस्य
प्रकृतिभावपरसर्वं नावच्छेदयामिति खण्डनमुक्तिः परस्तात् । एवं सर्वत्रैतुकिमात्रायां एवमित्युक्तम्-
पिप्रगमिति । काश्चनिकत्वेऽपीति । तेन स्वतः प्रकृतिभाराप्राप्तयोत्पत्त्यर्थः । प्राप्तादिति । अति-
देशस्य निर्विषयत्वापत्त्या, इत्थं तु तस्या दुर्निवारोति भावः । बोधान्वमाभ्यस्य तासमर्थद्वयतीक्ष्णरिति "मो-
क्ष" सूत्रमाध्यैकवाक्यतया आश्रयमाह-एव इति । तन्मेति । गोः पूर्वसि बधनमित्यर्थः । तदुक्ति-
गुणनियमप्रवेनारय काश्चनिकतायाह तद्वैद्ये स्थानिवत्त्वावयवेषुमेवातिरेकविषये सा नैति भावः । सापुन-
मिति । मूलोक्तमतापेक्षमापीति भावः । द्विगिति । तदर्थस्तु मन्त्रेण सूत्रत्रयमाध्यैकवाक्यता भवति न
मन्त्रमते विरोधश्च नित्यः । तस्मादेकमुदाहरणोक्तरीत्या प्रतिशेकोक्तञ्चाम् । एवञ्च प्रागुक्तान्तरमुक्ति-
विग्रहप्रमाणं इत्यादी रथानिवारविषयेनैव तद्वैद्येति मन्त्रोक्तिस्यानुल्लेखः । टाप्स्यादिनोति ।
प्रकाशद्वयवीथिसिद्धा-लेखयनुवादः । ननु तद्वैद्योक्तो जातेति उच्यते, न च सन्निपातसिद्धि-
स नैति भावः, "नवाप्तयोः" इति सामर्थ्यापेक्षापदेन तस्यास्तत्राप्रवृत्तेः । इत्थं वास्तविकमित्यर्थ-
रप्यहं आह-ङीप् इति । खण्डनकारिणि खण्डयति-गवोतीति । तद्व्युत्पत्त्येति । प्रकृतिमात्रे-
त्यर्थः । काऽसमिति । नास्त्यमर्थादया प्रतीयमानमित्यर्थः । एवं त्रैते, वाप्यदृष्टत्वात् । प्रकाशोऽर्थः ।

सत्यम् ।

होत्" इति गोऽर्शस्य अनुवादनेन "प्रत्ययः, आपुताप्य" इति अक्षरवाक्यद्वयसंज्ञया टाप्तादेशः ।
देशरथाप्यन्तरतायादादादृष्टत्वेन भावः । न समञ्जसमिति । अन्तरात् इति सत्युदादेशेऽप्युदाहरी-
रिति नित्यरथादापेक्षं बोद्धव्यमिति न तु अतः पुनः उदादेशोऽस्ति भावः । परममूले "अप्यदृष्टत्वादिमा-
यया गवाक्ष" इति ।

देशभागे गतो ऋह इतिशेषे च तद्विधिः ।

निवर्तनेन विभाष्ये त्रै गवायुः इति

“इन्द्रे च” (पा०सू०६।१।१२४) । आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । “इन्द्रे च नित्यम्” इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः ॥

एहि कुरुतेति । “दूराद्धूते च” (पा०सू०८।२।८४) इति प्लुतः । यत्तु कृष्णा ३ एहीति प्राचोक्तं, तन्न । “दूराद्धूते च” (पा०सू०८।२।८४) इत्यादौ “वाक्यस्य टेः—” (पा०सू०८।२।८२) इत्यधिकारात् । चक्रयत्रेति । इह “टोः—” (पा०सू०८।२।९९) इति क्लोपो न । यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वात्, स्थानिवद्भावाच्च । “पूर्वत्रासिद्धीये न—” इति तु नास्ति, “तस्य दोषः संयोगादिलोप—” इत्याद्युक्तः ॥

दूराद्धूते च (पा०सू०८।२।८४) । हूतमाह्वानं तच्च सम्योधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—दूरात्सम्योधन इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति—सक्तून् पियेत्यादि ॥

गुरोरनुतः (पा०सू०८।२।८६) ॥ अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः ।

शब्दरत्नम् ।

भाष्यासंमतत्वादिति । “इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्” इति तदुक्तेरिति भावः । प्लुत इति । प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः । उपलक्षणेति । एवं चास्त्यप्याह्वाने भवतीति भावः ।

भैरवी ।

ननु प्रकृतिभावविधायकवचनदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथं प्लुतस्य प्रकृतिभावविज्ञानमत आह—प्रकृतिभावेति ।

उपलक्षणस्य फलमाह—एवमेति । अविना तत्तत्ता समुच्चीयते ।

पदसमूहो वाक्यमिति परमतम्, स्वमने तु एकस्मिन् वाक्यमिति शास्त्रीयप्रोक्तशायामाश्रमावप्रकाशः ।

इन्द्रे इतीति । एतेन मूलोक्तः स च पाठोऽप्युपेक्ष्य इति सूचितम् । ‘भाष्ये तथावाच’ एवैकदेशानुवादी इति मान्योक्तिस्तु प्रक्रियाप्रकाशानुवादिनी, यतः तैश्चानुक्तपदुपवाचां गवाञ् शशुकम् । सर्वथाऽनुपपन्नकृतसर्वे तथोक्तिश्चिञ्, तरुलस्य तु पूर्ववृत्तेर्गैव साधितत्वात् । अत्र यव व्यवस्थितविभाषाया ‘भाषाञ्’ इत्युक्तिर्भाष्ये इति भावः । तदुक्तेरिति । भाष्योक्तेरित्यर्थः ।

ननु प्लुते कापि प्रकृतिभावो न असिद्धत्वादत आह—प्रकृतीति । तत्रेति । प्रकृतिभावे कर्तव्य इत्यर्थः ।

उपलक्षणफलमाह—एवमेति । उपलक्षणमेवैत्यर्थः । अग्नित्वात्तात्पर्यवाचकः । बोधननावश्यकम् । अनयोस्तु नाम्न इति ‘सक्तून् पिव’ श्रयादावपि भवतीति भावः ।

ननु ‘देवदत्त’ इत्यस्यापि पदसमूहत्वेन वाक्यशब्दोऽनुक्तः । किञ्चित्क-प्रत्येय कुत्रः शेषोऽत्र सरला ।

इति “शान्तोः” इति सूत्रे भाष्योक्तः । व्यवस्थितविभाषात्वञ्च विभाषाशास्त्रोपदेशप्रकारोऽहम्

व्यापकमावाभावाद्यतरविधायकत्वम् ।

नासिद्धत्वमिति । प्रकृतिभावोद्देश्यत्वेन प्लुतस्याभवनादित्यर्थः । इति मार इति । भवेद् बोधयम्—“इन्द्रे च” इति सूत्रे प्राचीनगठितनियमस्य प्राप्तादिकञ्च बोधयितुं तदवधारितोत्तरमेवेति सूत्रोपस्थापितः । तेनैश्वर्यप्लुतस्यार्थप्रवृत्त्यादावर्थानाम् वञ्चः पूर्वं यत्तत्प्राप्तशानुसम्पादोऽपि न न्यूनतेति ।

वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च “ई चाक्रवर्मणस्य” इति सूत्रे भाष्यम्—“ईप्रहणेन नार्थः वशा इयं वशेयमिति” । प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव, “अप्लुतवदुपस्थिते” इति सूत्रात् । उपस्थितं नामावैदिक इति शब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आपः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्थव्या ॥

शब्दरत्नम् ।

वाक्यस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संबोधकत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । वैकल्पिकत्वादिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्येत्यादिः । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्पक्षेऽस्याभावेन तत्त्वमित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽग्रेत्याह—अपि चेति । अवैदिक इति । अस्य पुराणस्यैवावैदिकत्वं स्पष्टमेव ॥

भैरवी ।

दूरादोषेति । एतेन “दूरादूते च” इति सूत्रे दूरादूतपर्यं दूरादोषनोपलक्षणमिति सप्रमाणमिति सूचितम् । अत एवाकट्टारसूत्रे गुह्यदीसंज्ञयोः समानेने “गामी बन्धुः” “वासी बन्धुः” इत्यत्र “गुरोः” इति प्लुतः, “नदीयन्पुनि” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं कलमित्युक्तस्तत्सङ्गच्छने । ननु मूलोक्तप्रकृतिभावस्य वैकल्पिकत्वमयुक्तं, किन्तु तस्य नित्यत्वमेवैवमत आह—अस्येति । तत्पक्षे—अप्लुतवद्भावपक्षे । अस्याभावेन—प्रकृतिवत्त्वस्याभावेन । तत्त्वम्—वैकल्पिकत्वम् । छन्दनकारोक्तिम्परिहर्तुमाह—तस्य मते इति । तस्य चाक्रवर्मणस्य, तथाच मूलोक्तं कलितापपरमेनेति भावः । एतेन कलितापकथनपरत्वकथनेन । अवैदिकत्वमिति । उपस्थितशब्दस्य प्रकृतसूत्रे भावप्रकाशः ।

इति भावः । इदं समाधिद्वयमनुपेक्ष्योक्तम्, वस्तुतस्तदेव नैत्याह—अनुकरणे इति । बोधकत्वेति । अयम्भावः, दूरादाह्वानं दूरादोषनस्योपलक्षणं न तु सम्बोधनविमक्तिनियामकस्यामिमुल्लोकात्संबोधनस्यैव, “भागवच्छु भवान् देवदत्तः” इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् । अतएवाकट्टारसूत्रे गुह्यदीसंज्ञयोः समावेष्टे “वासीबन्धुः” इत्यत्र “गुरोः” इति प्लुतो “नदीयन्पुनि” इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च कलमुक्तं भाष्ये । अन्यथा तत्र तादृशसम्बोधनाभावेन “गुरोः” इत्यस्याप्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । एतेन तत्रच सम्बोधनं “सम्बोधने च” इति शास्त्रगुत्यादितमेवेति भाष्योक्तिः प्राचामनुरोधिनी, सम्बोधनोपलक्षणमित्येव प्रकाशादिराकाशोक्तिरवयुक्तेनेति सूचितम् । ननु प्रकृतिभावरस्य निरपत्वेन तपोक्तिरयुक्ता । अप्लुतवद्भावस्येति शेष इति भाष्योक्तव्याख्यायां तु हेतुसाध्ययोर्नैवधिकारव्यापरायाऽसम्बन्धात् आह—अस्येति । “ईचाक्र” इति विशेष्येत्यर्थः । शेषेऽस्येति । प्रकृतिभावस्येत्यर्थः । तत्त्वमिति । कलिर्वाक्येति । “ईचाक्र” इति विशेष्येत्यर्थः । शेषेऽस्येति । चाक्रवर्मणस्येत्यर्थः । तथाच कलिनेऽयं मूलोक्त इति भावः । एतेनेति । कलितापकथनेनेत्यर्थः । इदं सर्वं चिन्त्यमिति । वैकल्पिकत्वादित्यादि नास्तीत्यन्तमित्यर्थः । प्रकृतिभावावैकल्पिकत्वात् । अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावाभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वेनेति तदुपयोगाच्चेति वदन्नाह । मूले सर्वोऽपीति । इति शब्दपरोऽनिदिशब्दपरत्वस्येत्यर्थः । नन्वेवं व्याख्यानेऽपि मदीयावृत्तिः । तेनाप्यप्लुतवद्भावस्यैव प्रतिपादनेन योनिरुत्तरादय आह—प्रकाशस्तथा ।

दूरात्सम्बोधकत्वाभावादिति । अनुकरणस्य अनुकार्येणानुकार्येणैव इत्यादिति भावः । मूले नादस्येति । केचित्तु आदात्तं बहुवचनान्तं ‘पुना’ इति स्वीकृत्य इति शब्देन सद सम्बोधनं समर्थयन्ते ।

द्विवचनमिति । “सुप्तिङन्तम्” (पा०सू०१।४।१४) इति अन्तग्रहणेन
 “सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति” इति ज्ञापितत्वादिति भावः । तेनेह
 न । कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । स्पष्ट चेदं भाष्यादौ । द्विवच-
 नान्तं प्रगृह्य स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव । हरी एताविति । इह शाकलं न ।
 “लुतप्रगृह्या-” (पा०सू०६।१।१२५) इत्यत्र नित्यप्रगृहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिका-
 रः—“मणीवादिनां प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति पठित्वा मणीव, रोदसीव, दम्पतीव,
 जम्पतीवेत्युदाजहार । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहर्षत्तादयः ।
 एव स्थिते—

“मणोवोप्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम” ॥

इति भारतप्रयोग समर्थयते—इवार्थ इति । यशब्द इति ।

“वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्” इति मेदिनी ॥

“व वा यथा तथैवैव साम्ये” इत्यमरप्रत्ययव्याख्यावसरे “शात्रवं व पुर्यशाः”

शब्दरत्नम् ।

कुमार्योरिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तरत्वं सूत्रा चेदन्तरवमस्तीति
 भावः । इदं च द्विवचनान्तमोदन्तमित्यर्थः । ईदृशं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तवि-
 षयसम्भव एव दोषो बोध्यः । इत्युक्तमिति । मूले इति शेषः । शात्रवं चेति । शात्र-

मैरवो ।

उपैक्षितिशब्दपरत्वमित्यत्र किम्मानमिति चेत् ? “उपस्थित इत्युच्यते, किमुपस्थितप्राम ?
 अनर्थ इतिररण” इति भाष्यमिति गृह्यण ।

इदञ्चेति । कुमार्यगारमित्यत्रातिप्रसङ्गमनं चेत्पर्यं । अवगम्य एव । सञ्ज्ञाविधायिति
 निषेधादिति शेषः । एषकारेण प्रगृह्यसंज्ञाप्राप्तिनिरासः । इत्युक्तमिति कपनमात्रेण मूलो-
 कस्यैव टीकायाम्पुन कथने धौनवत्यमिति वा शङ्का तस्या निरासो न जातो उत आह—
 मूल इति शेषः । तथाच पुनः स पुर्यशो नोच्यते, किन्तु मूलोक्तार्थस्य, दादृशस्य स्मरणं क्रियते
 भाष्यप्रकाशः ।

रान्तरेणेति । तयाचोपायादिभेदो ननुपेयादि, अत्र एव ‘चतुर्दश’ इत्युक्तिपत्रविरिति भावः ।

प्राचोक्तस्य तथा व्याख्यानं दोषं स्पष्टयति—अग्रहोति । चेदन्तरत्वमिति । ईदृशशब्दिकं चेद-
 र्थं । एवमप्येव । प्राचोक्तस्येदाप्यत्र यद् द्विवचनं तदन्तमिति व्याख्यानं एतत्तदन्तरत्वमिति प्राचोक्तं ताव
 नैवेति तदुक्तिरिनासायाह—इदञ्चेति । उग्ररूपविशेष्ये एव कथोक्तव्यापेनोपपन्न इति भावः ।
 इत्यर्थे इति । प्राचोक्तस्येति भावः । सम्भवत्येति । कृत्तनियेनाह । श्वेत्तुल्यरूपनिपातः । एवमा-
 दावमेव दोषः, पूर्वप्रायमिति व्याप्तिश्च । यत्नेन द्विवचना-त् यदीदृशदन्तमित्यपि पक्षे निरस्त इति भावः ।
 द्विवचनं च तदन्तं च त्वरूपं चेति प्रकाशयन्तवद्विद्वद्विधाख्यानं तु न युक्तिरिति रिद्धः । इत्युक्त-
 मित्यापिस्मादाख्यानेऽप्युक्तत्वाच्चाह—मूले इति । तथाच तत्राक्तमेव दादृशस्य स्मरणं निषेधेनैव
 नश्यमिति भावः । ‘वंप्रचेतसि’ इति भिन्नीभ्यासवाचकं ‘तावा मावा’ इत्यादिशब्दार्थे वयमन्तरव-
 सरत्वा ।

इत्यर्थे इति । तत्रार्थे हि प्रगृह्यसंज्ञायामोदन्तस्य साक्षादुद्देश्यत्वेन संज्ञानिबन्धेनैव तथा साक्षा-
 निरूपिता वा वदेदपि साक्षादुद्देश्यप्रयोगप्रत्ययवदेवर्द्धं यद् तदन्तवदेवर्द्धं तैपर्यं ‘तावा मावा’ इति
 निषेधाप्यमृतेऽन्तमिति तदाह—मूले इति । अत्रमम्य एवेति । तत्रार्थे तु द्विवचनान्तरव-
 द्देश्यताप्रयोदकत्वेन तन्निषेधप्रवृत्त्या तदन्तविषयसम्भव इति साक्षात्पर्यवशात्तद्वत् इति भावः ।

इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् । “कादम्बस्रण्डितदलानि व पङ्कजानि”
इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः । यत्तु पाठान्तरं “वद्वा यथा तथा” इत्यादि; तदयुक्तम्,
नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरनुगुणत्वात् अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्-
फिञ्बुवादीनामनुक्तेश्च ॥

अदसो माव (पा० सू० १।१।१२) ॥ इह एकारो नानुवर्तते असम्भवात् ।
इत्यभिप्रेत्याह—ईदताविति । ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था । स्त्रियौ फले वा अमू आ-
साते इत्यत्र पूर्वोणैव सिद्धेः, मुत्वस्यासिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत् आह—रामकृष्णा-
विति । पुंसि पूर्वोण न सिध्यति, औकारान्तत्वादिति भावः । “अदसो माव”
(पा० सू० १।१।१२) इति सूत्रं प्रति तु मृत्वमीत्वे नासिद्धे, आरम्भसामर्थ्यात् ।
एकारोऽपीति । तथा च एकाराननुवृत्तितत्पर्यमण्फलकं मादम्भणमिति भावः ।
अत्रेदं विन्यम् । ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न

शाब्दरत्नम् ।

धं यथा इत्यर्थः । वषेत्यादिकोशप्रदर्शनेन यशब्द इव पर्यायः स्वतन्त्र एव न तु सत्या
भामादिवच एकदेश इति सूचयति । “विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः ॥ इति
वचनेन तादृशस्थले तथाकल्पने ऽप्यखण्डे पदे स्यात्वे भामामावात् ।

आरम्भसामर्थ्यादिति । ननु कार्यकालपक्षे अनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं,
तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, “पूर्वप्रासिद्धम्” (पा० सू० ८।२।१) इति
भैरवी ।

ऽतो न पौनरुक्त्यम् । “वम्प्रचेतसि” इति मेदिनीकोशव्याख्यानावसरे ‘सत्या’ ‘भामा’ इति-
वदिवाचं यशब्दप्रयोग इति तद्व्याख्यात्रोक्तं तत्र युक्तमित्याशयेनाह—वषेत्यादीति । कोशा-
न्तरमात्रेण निर्णयाभावादाह—विनापीति । तादृशस्थले—सखण्डस्थले । तथाकल्पने—छोपस्थ
कल्पने ।

मूलोक्तमारम्भसामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्याशयेनाशङ्कते—नन्विति । न एवमेष कल्पमिति ।
लक्ष्यसंस्कारकपृथग्बोधजनकत्ववन्नास्तोत्यर्थः । अत्र मानन्तु “अयादिभ्यः पञ्च प्रगृह्यसंज्ञा”
इति भाष्यमेवेति । अत्र “अदसो माव” इति सूत्ररूपभाष्ये संज्ञापदोपदानेन संज्ञाविषये
भावप्रकाशः ।

इति व्याख्यादमिति माग्योक्तिस्तदनुषेधेनैवेति ध्वनयन्नाह—वषेत्यादीति । कोशस्यानिर्णायकता-
दाह—विनापीति । तादृशेति । सखण्डेत्यर्थः । स्यात्वे छोपे ।

कार्यकालपक्षेऽपि प्रकृतिभावसम्पादनेनानारितार्थ्यादाह—अनुनासिकेति । तदुपपादयति—तदि-
त्यादि । हि—यतः । सञ्ज्ञेति । अनेन परिभाषानां त्वाऽस्त्योति खचित्तन्मयत्र स्पष्टं च । बोधकत्व-

सरला ।

चण्डूखण्डाख “संज्ञाविधौ” इति परिभाषा फलमावात्र स्वीक्रियते इति प्रकृते तादृशार्थस्य सम्भव-
एव । तथाच “कुमारंगारम्” इत्यादौ ईकारान्त्रदिवचनमावेन न दोषः । न च “पदार्थः पदार्थेना-
न्वेति न ॥ पदार्थोक्तदेशेन” इति व्युत्पत्तिविरोधेन दिवचनान्तिकदेशे दिवचनमात्रेऽपि ईदापन्तं नान्वे-
तुमर्हतीति वाच्यम्, “गाम्भीर्या नवां योषः” इत्यत्रैव दिवचनपदस्थेव ईदापन्तं यद् दिवचनं तदन्त-
पदादिपदस्थेन ईदूद्वेय इत्यस्य च तात्पर्यमाहक्यस्वीकारेणाप्योपादित्रि वदन्ति ।
मूले इति । “अनुप्रगृह्या अत्र निन्यम्” इति सूत्रे इति चेत्तः ।

सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमौद्दमहणं प्रकृतसूत्रे मादमहणं च मास्तु । एकदे-
शानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति ॥

शब्दरत्नम् ।

चातिदेशः कार्यार्थः, कार्यज्ञानं च वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्यत्वमेव
तस्य । किं च अधिकारः सः । एवं च मुत्वदृष्ट्या अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्य-
तापन्नसंज्ञाया अपि तद्दृष्ट्या ऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रे ऽनुवृत्तपूर्ववासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन
तदेकवाक्यतापन्नस्य "अदसो मात्" (पा०सू० १।१। १२) इत्यस्य प्रहीतमशस्यत्वम् ।
एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेन संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वं दुर्धारमित्यशास्त्र-
मिति चेत् १ न, अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसंज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लु-
तप्रदृष्ट्या" (पा०सू० ६।१।१२६) इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधा । हे-
ऽल्लकाऽल्लक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाप्रयणात्तदोरनभिधानाद्वा सूत्रमते ऽपि शानुनासिक
इत्याशया । स्पष्टं चेदं आप्ये ॥

मैरवी ।

प्रदेशीयपरत्वेनैव व्यवस्थेति दर्शितम् । तस्य—प्रगृह्यसंज्ञाविधायकशास्त्रस्य । नन्विदम्भवदुक्तं
कार्यासिद्धत्वपक्षे, तद्यु न युक्तम् शास्त्रासिद्धत्वस्यैव प्राक्यवस्थापनादतस्तत्पक्षेऽप्याह—किञ्चा-
पीति । संज्ञाया प्रीति । कार्यकालत्वादिति शेषः । अशक्यत्वमिति । किन्तु सिद्धस्यैव पूर्वशब्देन
बोधनं युक्तमिति शेषः । एतेन—जटाध्यायीपाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्ववासिद्धमिति शास्त्रप्रवृत्ता-
नियामकत्वेन । एतावता ग्रन्थेन सामर्थ्यादित्यनुपपन्नमित्युपपाद्य समाधत्ते—अप्रगृहेति ।
नन्विदमप्रगृह्यादस इति कथनं यथान्यासपक्षे यथाफलसिद्धिस्तथैव चेत् युक्तं, तथा ऽपुना न
मिच्छति हेऽमुका ३ असुक्त इत्येतयोरपि प्रतिपेक्ष. प्राप्नोतीत्यस आह—हेऽमुकेति । अस्मिन्-
पक्षे वाक्यमैरेनाप्रगृह्यस्यादसो अनुनासिको नेति सूत्रार्थाद्याप्राप्तिरिति भावः । ननु व्यव-
स्थितविभाषा परिगणितस्यल एवेत्यत आह—अनभिधानेति । माथ्ये इति—प्रकृतसूत्रस्ये ।

भावप्रकाशः ।

मिति । अक्षरसंस्कारकमित्यर्थः । किन्तु प्रदेशवाक्येन तद्वैति भावः । एतेनानिपतेरित्यत्र ह्यग्रन्थ-
विरुद्धमित्यपास्तम् । अत एवावादिभ्यः कार्यकालपक्षे एव प्रगृह्यसंज्ञेयत्वमिति "अदसोमात्" इति
ग्रन्थस्य सङ्गच्छते । ननु किन्वाक्तेत्यत आह—पूर्वमेति । को, हेतो । कार्यार्थ इति । एवञ्च उज्जा-
नोत्तरेव तावदुत्तरचितेति भावः । तदाह—कार्येति । यद्देशे प्रदेशदेशे । तस्य संज्ञाशास्त्रस्य । एवञ्च
साधेवासिद्धत्वेन पूर्वपदेनाप्रदृष्ट्या पूर्वत्रेत्यप्रवृत्तौ मूलादीनां शब्देन प्रगृह्यत्वादनुनासिकनिधेयेन साक-
त्वमिति भावः । ननु शास्त्रासिद्धत्वस्य सिद्धातिजत्वात्तत्रैव बलं शक्यम् । अत्र एव मूलशास्त्र इत्यदि-
कथयति व्याख्यायामत आह—किञ्चेति । स इति । पूर्वत्रेत्यभिदेश इत्यर्थः । तस्य च प्रागुक्तम् ।
एवञ्चेति । अधिकारस्यैवैत्यर्थः । अशक्यत्वमिति । सिद्धशास्त्रस्यैव तेन प्रदृष्ट्या । एवञ्च शास्त्रेन
सामर्थ्यमनुक्तमेवेति भावः । एतेनेति । अकर्मभ्यामिनतप्रागुक्तमशक्यत्वेन संज्ञात्वमेव कथयि । विषया
नस्यापि पाठकृतपूर्वत्वस्य पूर्वत्रेत्यादिप्रवृत्तावनिवामकत्वमुक्तमेवेत्यर्थः । अत्रियेदेदेदसमुपपादकः । तत्र
यथासि एवमनपिती भावः । नलोक्तमिति व्याख्यायाम्येन समाधत्ते—अप्रगृहेति । "अननुगृह्य-
सोनुनासिकः" इति न्यासेनैत्यर्थः । एवः संज्ञाशून्यनिराशय । तत्सामर्थ्येन—अतिवृत्तिशून्यत्वेन ।
असिद्धत्वेति । मूलादिति भावः । ननु यथान्यासे समुत्पन्न एव शानुनासिकमशो मान्यम् । तथा-
न्यासे तु 'हेऽमुक' इत्यादावपि तदापत्तिः । प्रगृह्यादसोऽनं बर्हिरेत्येवार्थः । एवं च कश्चदे कथं
तन्व्यासेन सिद्धिरत आह—हेऽमुनेति । यद्यु अदस इत्यादावैव नविषये इत्यस्य रूपाने से इत्य तादृश-
दस इत्यर्थेनानुनासिके अत्रादेवेति । तत्र, आपृत्तौ मानाभावात् । अत आह—अप्यस्थितेति । ता-
प्रमाणित्ये आह—तयोरिति । संज्ञेयनामावस्थान्यत्र अनुपपत्तिरित्याभ्यस्त्यापि तदेकवाक्यतापन्न-
निराकरणे न मानमिति भावः । आप्ये इति । अत्र एते इत्यर्थः ।

शे (पा०सू०१।१।१३) ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्धयर्थमुक्तम् । वस्तुतस्त्व-
नुकरणार्थतया लोकार्थमपि सम्भवत्येव १त्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वे इति, मे इति,
इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । अस्मे इति—अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः “सुपां सुलु-
क्” (पा०सू०७।१।३९) इति शे आदेशः । “शेपे लोपः (पा०सू०७।२।९०) ॥

“निपात” (पा०सू०१।१।१४) अनादिति पर्युदासादेवाङ्गुपनिपाते छव्ये नि-
पातप्रहणमुत्तराय स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । आ एवमिति । पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्या-
र्थस्यान्यथात्वद्ये तकोऽयमाकारः । पूर्वमित्यं नामस्या इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ।
आ एव किलेति । स्मरणयोरुक्तोऽयमाकारः । वाक्येत्यादि । तथा च भाष्यम्—
ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाविधौ च यः ।
एतमातं क्तिं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङ्क्ति ॥ १ ॥ इति ।

छान्दसम् ।

छान्दसमिति । शे आदेशस्य छान्दसत्वादिति भावः । मे इतीत्यनुकरण
इति । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र । तेनाति-
देशेन प्रगृह्यत्वं तु न, त्वे राय इत्यादावनुकार्ये कलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणे
अतिदेशेनातिशयोक्तेष्टाप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ॥

अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह—नामंस्या इति । स्मरयेति ।
मेरवी ।

तत्र हि—“तत्रैवायम्प्रादणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसो न” इत्युक्तम् ।

यसु तद्गायस्य “अदम” इत्यावस्थं न दस्य सो यस्येत्यर्थेनोक्तप्रयोगयोगेन निषेधस्य
प्राप्तिरिति, तत्र । आहृत्तिकल्पने, तत्र व्यधिकरणवदुमीहिकल्पने, च, गौरवान् ।

“मे” इति सूत्रे ‘छन्दसि’ इत्युपादानाभावाच्छान्दसमपीदमित्यनुपपन्नमत आह—शे
आदेशायेति । नन्वपदत्वादनुकरणे कर्मफलमत आह—प्रकृतिवि । नन्वतिदेशेन प्रगृह्यत्वस्यापि
सिद्धौ सूत्रस्य तर्हि वैयर्थ्यमत्र आह—तेनातिदेशेनेति । कलाभावेनेति । अक्षरत्वस्याभावेन
प्रकृतिभावो न फलम् । एवमवसानाभावेनानुनासिकाप्राप्त्या तत्तिषेधोऽपि ॥ फलम् ॥

ननु वाक्यार्थस्य भेदाभावेनान्यथात्वेत्यसङ्गत्वमत्र आह—अनमीति । ननु “प्रगृह्य-
भावप्रकाशः ।

ननु छंदसीत्यस्याप्रवृत्त्याद कथं तत्त्वमत्र आह—ने इति । अनुकरणत्वमहमिया सन्धिकार्या
करणम् । ननु भगवदत्वात्कथमनुकरणे फलमिति तद्वैयर्थ्येवात्र आह—प्रकृतीति । कार्यतिदेशेन-
त्यर्थः । अमेदविषयायार्थवत्त्वाभावादिव भेदविषयायां तेनातिदेशेन पदत्ववत् प्रापमान्तरत्वापि लाभे-
नाप्रातिपदिकावेन शुभनुपपत्तेरिति भावः । तेनेति । एवञ्च लोक ये नैदं सूत्रमिति भावः । तुनेति ।
दुर्बलत्वादिति शेषः । तदेवोपपादयति—त्वे राय इति । फलाभावेनेति । सर्वथा फलभावेनेत्यर्थः ।
यत्नेनात्र परममूढे वैदिकमन्त्रोदाहरणदानमनवधानादिति छन्दनक्रुद्धिः परत्वा, व्याख्याने तस्यापि
वृत्तेः । यत्नेनातिदेशप्रवृत्तिरिति भावः ।

ननु वाक्यार्थस्य तत्त्वैव सत्त्वेन नान्यथात्वमत्र आह—अनमीति । एवं हि नदिति सूत्रार्थनिर्दे-
सरत्वात् ।

‘पदान्तरप्रयुक्तः प्रकृतिभाव इति । इदमनुपपन्नमेव भूते वस्तुते इति तत्र एवावगन्तव्यम् ।
भूते स्पष्टार्थमिति । “निपात एकाग्रनाह” इति सूत्रे निपातप्रवृत्त्याभावे “आभ्यन्त माहृष्टोय
एकाहृष्टत्यर्थे आहृष्टाहृष्टवय इति चिदर्थवत्त्वेनापि प्रवृत्ते “वकाशना” इत्यत्र अन्त्यपत्त्यर्थेन आहृष्टाहृष्ट-
प्राप्य प्रगृह्यत्वात्वा प्रकृतिभावावतिः स्यात् । कृते तु “अदम” इति निपातप्रवृत्त्यात्वात् आहृष्टं गृह्यते” इति
वृत्तिप्रवृत्तिर्भवेतीति भावः ।

अत्र अङ्घ्रिहृत्तण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य द्वित्व त्वर्यसिद्धम् । ईषद-
र्थेत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः । एव च अभ्र औ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तोरप्याकार-
स्य द्वित्वात् “आहोऽनुनासिकश्छन्दसि” (पा०सू०६।१।१२६) इति प्रवर्तत इति
भावः ॥

“ओत्” (पा०सू०१।१।१५) ॥ निपातः किम् ? देवोऽसि । वायवायाहि ।
संयुद्धौ (पा०सू०१।१।१६) ॥ ऋषिर्नोदः “तदुक्तमृषिणा” इत्यादौ तथा
दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अवैदिक इति । सम्बुद्धौ किम् ? अहो इति । अत्र परत्वा-

शब्दरत्नम् ।

विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्यादामिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी
समास । तत्सहिते ऽभिविधावित्यर्थः । सप्तम्यर्थेति । तद्वृत्तित्वे च तस्य निरुक्ते
रूपदम् । अव्ययीभावमावावश्च श्रुतौ छान्दस्त्वत्वाद् बोध्यः ।

अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः । इतिशब्दातिरिक्ते “ओत्”
(पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य, निपातातिरिक्ते “सम्बुद्धौ—” (पा०सू०१।१।१६) इत्यस्य
चारिताद्यर्थेन सामर्थ्याभावात्, एवं च फले ऽविशेष इति वाक्यम् । परत्वेन विकल्पप्रवृ-
त्तावभावावप्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृद्व्यतिर्यागेन “ओत्” (पा०सू०१।१।१५) इत्यस्य
तदभावे ऽप्रवृत्तेः । अत एव “न यदि” (पा०सू०३।२।११३) “विभाषा साकाङ्क्षे”
भैरवी ।

तत्” इत्यनेन स्मृतोऽर्थो निर्दिश्यते, न तु स्मरणं योत्यने ऽत आह—विस्मृतश्चेति । “मर्या-
दामिविधौ” इत्येकवचनस्योपपत्तये आह—व्यत्येति । तद्वृत्तित्वं सप्तम्यर्थवृत्तित्वम् । निरुक्ते
इति । तत्र हि—“अभ्रे औ अप, अपोऽन्नऽधि” इत्युक्तम् । निमित्तार्थे विहितव्ययीभावस्य
नित्यस्य प्राप्तिशङ्कायामाह—मध्यमेति ॥

पदे परत्वादित्यस्य “ओत्” इति सूत्रापेक्षेत्यादि । परत्वस्य शास्त्रद्वयपरिहार्यं एव
प्रवृत्तिनियामकत्वमित्याशयेन तद्वर्तयति—इतिशब्दातिरिक्ते इति । परञ्च विकल्पन संज्ञाविधा-
यकशास्त्रसामर्थ्यास्तीति “सम्बुद्धौ” इत्यस्य द्वैतार्थमित्याशयः । अत्र पर—विकल्पनाभावे
आयप्रकाशः ।

आदाह—विस्मृतेति । इदमर्थलभ्यम् । मध्यमपदेति । मध्यमेतिशब्दो दिवचनापत्तिः, समाहारे
सुमापत्तिः । गतिसम्प्रदे लिङ्गव्याख्यकरणनादिकं भोविऽमिति भावः । योऽन्तरे आगमशास्त्रस्य निष-
त्वाऽनुमाव इति दूरदृष्टप्रकाशमुक्तपरास्तम् । तस्यावस्थादिति बोध्यम् । निरुक्ते इति । “ममे आ
अप अमोऽप्रऽधि” इति तत्रोक्तम् । अव्ययीभावेति । विमलोति विहितेत्यादि ।

परत्वादिति । अत्रयमोमत्र विभाषात्वापत्तिः, इह त्वमा विभाषात्वापत्तिः भावः । “साध्यायशृ-
ति” इति सूत्रमाशरीत्या शङ्कते—नचैतदभावे इति । साकाङ्क्षयेति सूत्रमदृष्टातिर्यम् । पदे इति
यावत् । ननु पाक्षिकमशविषयकविहृत्यशास्त्रैवस्थापयता स नैवत्र आह—इतीति । श्लोकरिपरे व-
न्ता दृष्टान्तोक्तिः । सम्बुद्धाविति सिद्धाऽततोक्तौ । पृथ चेति । तस्य च न दुर्वातेदेवेत्यर्थः । तावता
संशयोस्तु शुक्लरूपस्यैव कलिजनेनाप्राप्तविभाषात्वादेव कलिऽमिति न तत्रातिनिष्ठेति सम्बुद्धिप्रा-
प्त्यपमेवेति भावः । पुनः प्रसन्नविद्वान्मथेन बोधं दिशेयैवावकुलत्वे-वावाप्राप्तिरित्याशयः । अत्र
विभाषात्वं समर्थ्य-रुक्ते विशेषं प्रतिपादयति—परत्वेनेति । तद्वृत्तमृतातिमात्रमदृष्टातिर्यम् । अ-
रशातरे संज्ञासमुच्चापकः । अस्य विच्छन्नस्य । व्यापारेण तत्सम्पन्नस्य । ननु पदे संज्ञा माति
तदभावेति शास्त्रार्थसंगत्या तत्रोक्ते तदभावादिद्वारे तदभावादे रसादेवान् अह—सहसिनि ।
अत्र पर सम्बुद्धिप्राप्तिः उक्तम् । तावदेव च विशेषमेव इति भावः । अत एवेति । अत्रादीयेत्यर्थः ।

द्विकल्पो मा भूत् । यत्तु “ओत्” इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिप्रहणस्य प्रत्यु-
दाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति । तन्न, तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिमा-

महामन्दारामम् ।

(पा०सू०३।२।११४) इति सूत्रे निषेधोभयत्रविभाषेति सङ्गच्छते । अन्यथा परत्वादे-
तत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधामावे पूर्वसूत्रस्य दुर्गारत्वेन सा दुर्लभा स्यात् । न च "आक-
ङ्क्षा" (पा०सू०१।४।१) सूत्रेणान्यत्र संज्ञानां बाध्यबाधकमाभावस्य ज्ञापितत्वात्पर-
त्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम् । संज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन
संज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् । परं तु "ओव" (पा०सू०१।१।१९) इत्य-
मैरवी ।

भैरवी ।

नित्यस्याप्रवृत्तौरेव । अथवा—लौकिककशास्त्राभावे नित्यस्य प्रवृत्तित्वोक्तौरे । निषेधोपेत्य-
नेन निषेधस्य प्राप्तिसर्वकस्वेनैतदभावे "न यदि" इति पूर्वस्य प्राप्तिसत्त्वेनोभयप्रविभा-
पात्वमस्य दुर्लभं स्यादित्युक्तम् । प्रगृह्यसंज्ञाया आकङ्क्षारोपत्वाभावेन परत्वादित्यसङ्गतमि-
त्याशयेन शङ्कान्निरस्यति—नचैत्यादिना । अन्यत्र—सदधिकारामावस्यले । केचिदिति । मूलका-
रानुयायिनः । अनेनारुचिर्बोधिता । तथाहि—तज्ज्ञापकं संज्ञाया भेदविषयकत्वेनेति यदि श्रुपे
तदा "साक्षात्प्रभृति" इतिसूत्रस्यभाष्यविरोधः । तत्र हि—"उच्यन्तस्य प्रतिषेधो वाच्यः,
लक्षणीकृत्य, नवा पूर्वेण कृतत्वादस्त्वनेन विभाषा पूर्वेण नित्यो भविष्यति" इत्युक्तम्भाष्य-
कृता । तत्र कैयटः—"अत्र परत्वादानेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिसंज्ञा इष्यत" इति ।
सा च पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्कल्पनीया । एकसंज्ञाविषये उभावपर्यन्तं व्यापारेण विवक्ष्यमाभावे
भावप्रकाशः ।

निवेधीयत्वसम्पत्तये आह—न यदीति । तदये पद्यमानमित्यर्थः । निवेधीयेति । निवेधसम्बन्धिनी
ताभ्याम्प्राप्तिपूर्विकेति । “नवा” इति सूत्रे भाष्यकैयट्यादिमित्रस्वनेन द्वितीयकक्षपक्षेनोक्तेति भावः ।
प्रागुक्तद्वन्द्वेति त्यागस्तु प्रतिपत्तिगोचरेणेति बोध्यम् । निवेधेति । विभाषेत्यनेन पाक्षिकनिषेधविधान-
मिति भावः । पूर्वसूत्रेति । नयदीत्यस्येत्यर्थः । दुर्लभेति । अप्राप्तविभाषात्वस्यैव बलादिति भावः ।
पान्यत्र—तदधिकारवद्विभूते । चरत्रयं । केचिदिति । मूळानुवायिनो मान्या इत्यर्थः । ‘अत्राविश्वोर्ज-
तु “साक्षात्प्रवृत्ति” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधः । तथाहि, “अन्यत्रस्य प्रतिषेधो वाच्यः । लवणीकृत्य । न वा
पूर्वेण कृतत्वादस्वनेन विभाषा, पूर्वेण नित्यो भविष्यति” इति भाष्यम् । “लवणीकृत्येति । अत्र हि पर-
त्वादनेन विभाषा प्राप्नोति नित्या च गतिरसंभव्यते । पूर्वमेति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानादिति भावः” इति
कैयट्याह । “पुनःप्रसङ्गेति परत्वादिकक्षयेऽपि तदभावे नित्यविधिप्राप्त्या न दोष इति भावः । न च प्राप्तविभा-
षाविषये वैकल्पिकभावे नित्याज्ञोक्तारे विकल्पशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिः, अन्यन्ते चारिणाध्यात्” इत्युदयोत्तरम् ।
नवाद्येति सूत्रभाष्यकैयट्यविरोधः, तत्र हि यत्र पूर्वविधेः परप्रवृत्तिविरुद्धत्वं न तत्र पुनःप्रसङ्गेति प्रवृत्ति-
रित्युक्तमिति वाच्यम् । भाष्यस्यान्यभाषि भ्रुवो जत्वात्, एवद्राष्यकैयट्यविरोधात् “इं च दिवचने” इत्यत्रत्य
भाष्यादिविरोधाच्च तत्रत्यकैयटस्य चिन्त्यत्वाच्च । एतन्नेदं मूलप्रतिपादयेन्दुष्टोऽपर्याप्त्याने । एवञ्च
अथा तत्र वार्तिकं प्रत्यक्षस्यायते तथैव सम्बुद्धिपदमपि त्याज्यम् । अस्यानुरोधे तदपि कार्यम् । अप्राप्तविभा-
षायां तस्यैव भावेऽपि प्राप्तविभाषायां विकल्पानर्थक्यापत्त्या यथा स न, एवमुभयत्र विभाषात्वीच्येऽपर्या-
यात् तत्र पाक्षिकभाषाभावात्तत्पर्यं के स नेति दृष्टान्ते भाष्योक्तानङ्गीकारे तदङ्गीकारयोऽपि सिद्धान्तेऽनयोऽप्राप्तवि-
भाषात्वेन दुष्टत्वात् । “सिद्धस्य गतिश्चिन्तनीया” इति न्यायेन नैवर्ण्यं तु न, परेत्यादिना गतेर्वच-
साह ।

सूत्र ।

अमावस्यं नमोति । "सुन्दरी शक्यस्येवतानां" इत्यस्य प्राप्तविभाषावेनात्र प्रवृत्तशयः
 "शेद" इत्यनेनैव सिद्धतया तस्या अनुबोधोपस्थापनावेन साक्षात्मानाधिकरणेन तदभावस्यैव विशेषज्ञानं
 यद्विज्ञातम् । एवमेव सर्वत्र प्राप्तविभाषायाः प्राप्तसम्मानाधिकरणोपस्थानो विधीयते इति शेषम् ।

चाप्रसक्तेः । “इकोऽसवर्ण” (पा०सू०६।१।१२७) इत्यत्र हि पदान्तप्रहणमनुवर्तत
इत्याकरे स्पष्टम् । एवं च “प्लुतप्रगुह्या” (पा०सू०६।१।१२५) इति सूत्रे तत्सम्बन्ध

शब्दरत्नम् ।

स्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं “सम्बुद्धौ” (पा०सू०१।१।१६) इति
तु निपातपदानुवृत्तये । अन्यथौदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः । नित्यविकल्पविषयो-
युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः । एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वाद्वा-
चादत्वादित्यर्थः । ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वैचित्र्याभेदेन
भैरवी ।

नित्यस्याप्राप्तिरिति यदि स्वीकारस्तदा तत्रत्यवार्तिकस्यावश्यकतया तत्प्रत्याख्यानविरोधः
रूपं पृथक् ।

ननु तर्हि कथमूलस्य सङ्गमनमत आह—परेति । ननु सम्बुद्धाविति तर्हि कथं स्या-
द्वत् आह—सम्बुद्धाविति स्थिति । अन्यथा—निपातपदानुवृत्तिस्वीकारे । तथा च निरवकाशत्वा-
त्प्राप्तविभाषैव स्यादित्यत्र सात्पर्यम् । अभावपर्यन्तमपि व्यापार इति कल्पनायाम्मानाभाव
इति भावः । अकृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः । ननु यदि निपातपदानुवृत्तिसात्पर्यकं
सम्बुद्धिप्रहणं, तदा तत्र काव्यान् सम्बुद्धिपदस्यवत्या प्रवृत्तसुतेऽप्योद्ग्रहणकार्यं, तत्साम-
र्थ्यादेव निपातपदानुवृत्तिः सिध्यतीत्यत आह—नोद्ग्रहेति । वैचित्र्याभिमिति । वैचित्र्यायेत्यर्थः ।
स्वार्थस्य विवक्षया सम्बुद्धिनिमित्तकस्वीकारस्य प्रहणेन तादृशस्यैव प्रसक्ताव्याप्तिनिरा-
सार्थम्, अन्यथा निपातपदसम्बन्धः स्यात्तथा चाव्याप्ति स्यात् । निपातपदसम्बन्धे तु
स्वरादिपठिते मिथोशब्दे ऽप्यये ऽतिप्रसङ्गस्यापि निरासो भवतीत्येतद्वैचित्र्यार्थमित्यर्थः ।
भावप्रकाशः ।

नागत्वात् । चारितार्थ्यमुपगोचमयत्र तुल्यम् । अत्र एव “ओदिरवत्य” इत्यन्तेकिसात्पत्यमिति पूर्वपक्षो
ऽयुक्त एवेति । तदेतत् इत्यनयम् प्रकाशन्तरेण मूलं योजयितुमाह—परे स्थिति । संशङ्कं तु तत्रोक्तिय-
दिति भावः । ननु सम्बुद्धिप्रहणसामर्थ्यादन्तःश्रव्याप्राप्तसिद्धि आह—सम्बुद्धाविति । अन्यथा—
सम्बुद्धावित्यस्याभावे । तथा च निरवकाशत्वाप्राप्तविभाषैव स्यादिति भावः । नन्वेवमपि विनिगमनादिर-
हातयैवास्तु । तदननुवृत्तिस्तु व्याख्यानात् । परञ्च परत्वं युक्तमेवाव आह—नित्येति । धामायेनेति ।
चकमात्यरीत्या पक्षे संशयिधानमार्गं, तेन अभावपर्यन्तव्यापारे मानाभावादिति भावः । पूर्वपक्षेति ।
सर्वथा परत्वासङ्गती चेत्पर्यः । उत्कृष्टत्वादिति । निरवकाशत्वेनेति भावः । परञ्च सैव स्यादिति वार-
यम् । ननु त्वार्थाविवक्षया तदननुवृत्तिमात्रफलमेव सम्बुद्धिप्रहणम्, अन्यथा तदेव विकल्पापत्तिः ।
परञ्च बोध्यान्तानुवृत्त्याऽस्य सामान्यादेन परत्वं वैचित्र्या सार्वेऽपि तत्रोक्तोत्पाज्जत्वादिदृष्टिदि-
शिति चेत्तर्हि व्यर्थमेव तद्व्याख्यानम् । अन्यथापि तत्फलसिद्धेः । किञ्च तस्यावे तदनुवृत्तारम्भासिद्धिसम्भवेन
तां त्यक्त्वाऽतिव्याप्तिदानं निर्दिश्यत आह—ओद्ग्रहणेति । पुनरोदिति । अत्रैवाव्यवस्थेति भा-
वः । अत्र प्रतिपत्तिरप्यभेदेति भावः । अपि सम्बुद्धिप्रहणमुपायकः । तन्निवृत्तौति । निपात-
पदानुवृत्तौत्यर्थः । परञ्च नाप्याप्तिरिति न तदार्थं नापि तन्निवृत्तिरित्येव मुख्यं फलमिति भावः ।
वैचित्र्याभेदेति । अनाये इति निषेधानुपेक्षेन एवैविवक्षया आनुवृत्तिरित्यसिद्धिसद्व्याप्तिरिति
तिव्याप्तिरित्यनुवृत्तिरित्यसद्व्याप्तिरिति मिथो इतीत्यादी मुख्यव्याप्तिनिरासार्थमेवेत्यर्थः । (१) मिथो इत्येव
मरणा ।

अप्राप्तविभाषायां तु विरोधम्—अभावसमानाधिकारो भावो विरोधते, न एवमावच्छेदो विरोध-
राम् । अत्र एव “नृन्वे” इत्यस्याभावपक्षे “नृन्वहि” इत्यत्राभावव्यतिषेधत्वेन “नृनानुनासिद्ध” इत्य-
नुनासिद्ध. “अनुनासिकास्पृशेऽनुस्वारः” इत्यनुस्वारार्थः न । अन्यथा ‘संशङ्का’ इत्यत्र तत्राये ‘नृन्व

(१) एतद्विषयमित्यन्तः पाठो न इत्यन्ति तदनुवृत्ते ।

आवश्यकः । गविति च न पदम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभा-
वेन विभक्तेरनुत्पादात् ॥

शब्दरत्नम् ।

सम्बुद्धिप्रवृत्तिरिति । आवश्यक इति । अन्यथा "इकोऽसर्वणे" (पा० सू०
६।१।१२७) इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः । सा च सम्बन्धतदभावोभयकल्पनापरया ऽन्या-
य्येति भावः । अनुत्पादादिति । अत एव तस्याः अवर्णनम् । अभेदविवक्षापदार्थश्चाद्य-
वस्तुत्वे निरूपयिष्यते । न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्त्यैः । इ-
त्वापत्तेः । न च सप्तेष्वेति समासेन निर्वाहः, इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यमाहकत्वेन
तेनैकाकीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात् । न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्ये कदेशोऽन्वया-
नुकरणे "नल्लृक्" सूत्रभाष्योक्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्" इत्यतिदेशेन पदत्वं सूत्रमिति
भैरवी ।

मूले-अनुवर्तत इति । "पृष्ठः पदान्तात्" इति सूत्रादित्यादि । अन्यथा—"प्लुतप्रवृत्त्या" इति
सूत्रे तदसम्बन्धे । अत एव "अदसो मात्" इति सूत्रभाष्ये "पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावः" इति
भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव—विभक्त्यनुत्पत्तेरेव । लिङ्गसर्वनामेति । सर्वनाम इव सर्वनाम
लिङ्गानां सर्वनाम लिङ्गसर्वनाम, तस्य नपुंसकतापदेन कर्मधारयः । सर्वनामसादृश्यञ्च-सर्वत्र
स्थितिः सत्त्वादियुगानामस्तीति तन्मात्रविवक्षया सर्वत्र प्रवृत्तिसत्त्वेन । अत एव सङ्क्षिप्ते
ऽप्यर्थे नपुंसकलिङ्गस्य शब्दस्य प्रयोगः । स्वरूपपरता-गोशब्दस्य स्वरूपपरता । तेन—इति-
शब्देन । यत्र हि लौकिकविग्रहे व्यपेक्षात्क्षणं सामर्थ्यमस्ति तत्र कल्पिते ऽलौकिकविग्रहे
पृथार्थमाधारोपात्तमाहो भवति । प्रकृते च इतिशब्दस्य स्वातन्त्र्येणार्थवोधनाय प्रयागा-
भावप्रकाशः ।

चादिष्वेव पाठो न स्वरादिषु इति, अहोऽहोतत्पुन्यत्रैव तत्रेति तु न, आधुनात्तरापत्तेः, ओष्ठस्यभाष्य-
विशेषात्तत्र । स्वरादिष्वेव गगपाठारूपपाठेऽपि मियो इतीत्यत्र तस्ये इष्टापरितोषेति न, पाणिन्यसम्भ-
त्तत्वेन फलभेदे भाष्यानुक्तप्रत्याख्यानसङ्गतेः । पूर्वसूत्रे अहो इत्यादेशेकनिपातत्वरश्चे लघुगौति सङ्घातेन
प्रतिपक्षोक्तस्य ग्रहणेनात्रापि निपातपदसङ्घट्टित्यङ्गानुवृत्त्यैव प्रतिपक्षोक्तमिह पुनरोद्गमहणसामर्थ्येन
निपातीयान्वलाग्निकी कारमात्रग्रहणात् सर्वेऽतिशयोक्तिस्तदर्थमेवेत्यर्थः इत्यहो इत्यादेशेकनिपातमाशयकोऽर्थ-
ग्रन्थः । वैभो इतीत्यादीनामनभिधानमर्थासङ्गतेरित्यपि न, ओष्ठस्यभाष्यविशेषात्तत्रेति भावः । यद्वा
तदनुवृत्त्यैव भवदिष्टार्थलाभे पुनरुपपन्न्यासेनोद्गमहणेनाप्यनार्थे इति निवेदानुपेक्षेन विभक्तिनिमित्तकी
कारमात्रस्यैव ग्रहणेनाप्युपपत्तिरित्याहिनिरासकत्वं तन्निवृत्तेरप्यनार्थं सिद्धौ पदलाघवस्यैव सार्धनिवृत्त-
न मात्रालाघवस्येति स्पष्टतया बोधनार्थमेव सम्बुद्धिप्रवृत्तिरिति । अत एव वैभिनयार्थमित्युक्तिरिति न
कोऽपि दोष इति तत्त्वम् । जगज्ज्योतिं खण्डयन्नावदयत्कलमुत्पादयति—अन्वयेऽह इति । तस्य तत्रा-
सङ्गत्वे इत्यर्थः । अन्याप्येतीति । अत एव पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभाव इत्यदमो मादिदि सूत्रभाष्य-
सङ्गच्छते । समासेनेति । गैरुत्पादादिविवेति भावः । खण्डनशब्दनाकपुकिं खण्डयति—नच गो-
सरला ।

रि' इत्यत्र रशमावस्य रूपरत्नोपविधेयत्वमाश्रित्य लघुवृत्त्यापत्तिः । अत एव च "मुचेऽकर्मकरण गुणे
वा" इत्यपरवामावपदे "सुमुच्यते वसः स्ववमेव" इत्यत्र "अन स्वेऽन्यासस्य" इत्यप्यासद्योरस्य न प्रवृ-
त्तिरिति । आहुरिति । अत्राहोस्तु "मियो" इत्यस्य स्वरादिष्वनङ्गित्यस्य चादिगणठित्तराभावेन नि-
पातत्वाभावात्तस्य इति शब्दे चरे प्रवृत्तिसंज्ञाविकल्पनाय संवृद्धिपदवदवश्यम् । एवं स्वरादिराकृति-
गणत्वेन तत्संगृहीतस्य "अहो" इत्यस्य इति शब्दे चरे प्रवृत्तिसंज्ञाविकल्पनाय संवृद्धिपदवदवश्यम् ।

नितः पष्ठ्या एव न्यास्यत्वाच्च । असिद्धत्वादिति । अत एवेदं वत्त्वं त्रिपाद्यां विधी-
यते । प्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वे हि “इको यण्—” (पा०सू०६।१।७७) इत्यनन्तरं
मय उवो वेत्येवावक्ष्यत् । यणं चान्ववर्त्तयिष्यत् । इह मय उञ् इतौ परे अष्टाविं-
शतिरूपाणि । तथा हि “उञ्—” इति प्रगृह्यत्वे—“किमु इति” । वत्वपक्षे—“किम्विति” ।
ऊँआदेशे—“किमूँ इति । आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन “मय उञ्—” (पा०सू०८।३।३३)
इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतस्यादनुनासिके वकारे—“किम्विति” । अनुनासि-
काननुनासिकयोर्वकारयोः “मयो यण्” इति द्वित्वस्य मकारस्य “अनधि च”
(पा०सू०८।४।८७) इति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम् । तदभावे द्वय-

शब्दरत्नम् ।

इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः । पूर्वोक्ते कमळाक्षिनोपीत्यत्र लस्य मकारापत्तिवारणाप विधेय
कोटावनुनासिक इति । विधेयकोटौ यकारमारस्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणा-
भावेन पूर्वोक्ते नितुनासिकलक्ष्यैवापत्तिरिति ययान्यासमेव साधु ।

इत्येवावक्ष्यदिति । न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वाराप्राप्तिरिति
वाच्यम् । त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सन्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः ।
अनुनासिके वकारे इति । इदं कैयटानुरोधेन । “मय उञ्—” (पा०सू०८।३।३३)
इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्रहकत्वाभावेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सः ।

मैत्री ।

‘अनुनासिके’ इति सूत्रे निमित्तस्याऽनुनासिकशब्देनोपादानमस्तु विधेयसमर्पकस्यानुनासि-
कपदस्य त्पादानङ्गिमर्धमत आह—पूर्वोक्ते इति । नकारापत्तिरिति । “यरो ‘अनुनासिके यम्’ इत्यु-
पादाने स्थानत आन्तर्यामकारापत्तिरित्यर्थः । प्रायाहारे विविति । तदा यम्पदेन लकारस्याप्यु-
पस्थितौ स एव भविष्यतीति भावः । कथ्येवेति । आन्तरतस्यादिति भावः । इदम्मुलकारो-
त्था । वस्तुतस्तु कमलादेरनभिधानमेव । अनुनासिकेति संज्ञाया वर्णमात्रे तत्पर्येण लाघवा-
भाय इत्येव दूषणमत्र बोध्यम् । अत एवाह—ययान्यासमेवेति ।

मूले—अत्र एवेति ‘किम्विति’ इत्यत्रानुस्वाराभाष्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । सन्निपातपरिभाषेति ।
मयः परस्यमुपजीव्य तस्य करणादित्यादिः । तथापाठेन—“मय उवो यो या” इति पाठेन । स
भावप्रकाशः ।

आवित्त्युत्तमपठनं वस्तुतस्तु यरोनुनासिके मध्येत्येव सूत्रं युक्तमिति दण्डवर्त्त दण्डयति—पूर्वोक्ते
इति । तथाप्येदेनेत्यल्लस्याप्युक्तप्रत्ययादिति भावः । तदुक्तिं दण्डयति—विधेयेति । पूर्वोक्ते—
कमळाक्षिनोपीत्यादी । अतु कमलादेरनभिधानेन विधेयकोटौ तन्निवेद्योऽङ्गमेवेति वैमूर्खीत्येदमुक्तम् ।
वस्तुतस्तु पदलपनाभावत्पत्तिगौरवापाद्यवर्त्तयुक्तेति बोध्यम् । तद्व्यनयनाह—ययान्यासमेव
साधयति । अन्यथेष्टदुर्लभेति स्पष्टमेव ।

अप्राप्तिरिति । एवं च स्वर्षं वर तथापाठ इति भावः । त्रिपाद्यामपि तत्प्रवृत्तेरनुरवारस्यासिद्धादेन
सन्निपातविधानाभावादिनि समावेशयुक्तता ध्वनयितुमाह—त्रिपाद्यामिति । तथापाठेनेति । वयु-
पाठेनेत्यर्थः । आदिशब्दमन्यत्र कलं च स्पष्टमेवेति भावः ।

मूलं दूषयति—इदं कैपदेति । मकारानुरोधेनेत्यपि बोध्यम् । मय इति । दञ् इत्यादिः । अत्र—
सरला ।

यकारमारमेति । तथा च ‘अस्याक्षिनो’ ‘अस्याक्षिनो’ इत्यादी वकारवशाद्येनानुनासिकस्य
सिद्धिः कथम् । एतेन ‘कमळाक्षिनो’ इत्यत्र लकारमात्रेण प्रत्याहारमपदेन त्रिदो वकारवशादाह
अवर्णं स्वर्धमित्यत्रारम्भम् ।

मूले—आद्यावित्तिरुपासीति । न चात्र ‘इति’ इत्येव संज्ञाया” इति विधयेन समाधानादितोऽ

मिति दशकम् । अगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे 'मय उज्ज-' (पा०सू०८।३।३३) इति वत्व-
स्यासिद्धत्वात् "इको यण्-" (पा०सू०६।१।७७) इति यण्येव, तस्य सिद्धत्वान्मोऽ-
नुस्वारे "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुता-
सिकत्वकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे "ह्रस्वो यमाम्" (पा०सू०
८।४।६४) इति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकार द्वादशं रूपम् । परसवर्णा-
भावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात्प्राप्तिके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकार-
स्य "अणोऽप्रगृह्यस्य-" (पा०सू०८।४।५७) इत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ॥

॥ इत्यृचसन्धिः ॥

शब्दरत्नम् ।

अन्यथेदमो मस्यानुनासिकोऽकारः स्यात् । अत एवेदं विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाम-
यणमिति चिन्त्यम् ।

इति स्वरसन्धिः ।

भैरवो ।

इति । अनुनासिको वकार इत्यर्थः । अन्यथा—विधेयेऽपि सवर्णप्रादक्त्वाद्भौकारे । अत एव—
अनुनासिकाकारापक्षेरेव ।

अचसन्धिरित्यत्र "अचोऽक्षु" इत्यत्रेव कुत्वापत्तिवशादाह—इति स्वरसन्धिरिति । सन्धि-
द्वयमित्यर्थः । द्वित्वञ्च प्रकृतिभावमाशयः । अत एव "सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु" इति भाष्ये
ऽभिहितम् । तत एव पञ्चसन्धिरित्यस्योपपत्तिरिति ॥

श्रीमच्छब्दरत्नप्रकाशिकायामर्चा सन्धिदर्पं समाप्तम् ।

भावप्रकाशः ।

कथ्ये । अन्यथा—विधेये सवर्णप्रादक्त्वाद्भौकारे । स्यादिति । द्विवचनाशयमिति भावः । अत एवेदं
इति । तत्र तादृशकारापक्षेरेव विधेयविषये इत्यर्थः । प्रतिपादितं येषु "इको यणचि" शेषत्र । अचो
ऽस्त्वित्यादाविव कुत्वादेन्याभ्यन्तेनाचसन्धिरित्युक्तमिति ध्वनयन्नाह—इति स्येरेति ।

इत्यर्चा सन्धिद्वयं समाप्तम् ।

सरला ।

रूपासिद्धिरिति वाच्यम्, तत्र संख्यापदेन सख्यात्वव्याप्यपरमपरकारकतत्त्वाविशेष्यकरोबाजनका पश्चादि-
दशान्तसंख्येयवाक्या एव गृह्यन्ते इति कल्पनेनाशेषः । अत्राभियुक्तपयोग एव मानमिति वदन्ति ।

इत्यृचसन्धिः ।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

“स्तोः श्चुना” (पा०सू०८।४।४०) ॥ स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । श्चुनेति । “सह युक्त—” इति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते । योगइत्येतद्व्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यम् । निमित्तकार्यिणोस्तु न, “ज्ञात्”

शब्दरत्नम् ।

विनापि तद्योगमिति । साहित्यं च योगक्रियायाम् । एतदिति । संयोग इति तदर्थः । सत्या भामेतिवन्निर्देशः । संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेति ‘चितं, ‘कटु’ तैलम्’ इत्यादौ न दोषः । यथासंख्यमिति । तद्यद्यनेत्यादेरप्यनादितया समादाय “भास्मैपदानां गणः” (पा०सू०३।४।८४) इत्यादौ सूत्रान्तरस्यक्रमेणैव यथासंख्यमिति भावः । अवादिश-
मैरवी ।

तद्योगमितीति । श्चुना योगमित्यर्थः । क्रियाशब्देनैव सति साहित्यस्य दर्शनादाह—साहित्य-
इति । चित्तमित्यादावतिप्रसङ्गवाराणायाह—संयोग इति । यथासङ्गप्रोपपत्तये आह—तथेति । अना-
दितथेति । किमत्र प्रमाणमिति चेत् ?

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्यश्च परतो यदि ।

भावप्रकाशः ।

मूले—सौत्रमिति । तृतीयादिष्विति सूत्रकृतमित्यर्थः । अत्रविभक्तिर्न पदं सर्वत्र निम्नमित्यपरे । साहित्यं पुस्तकयोगः । स च यदि श्चुकृतकमवनक्रियायां तर्हि तयोः पुत्रस्येवार्थसम्बन्धापत्तावार्थस्यानि-
वारापत्त्या निवृत्त्यापत्तिरत आह—साहित्यमिति । “तस्माच्छस्ये नः” इत्यादिनिर्देशात् ‘पुत्रेण सह-
रघुलो दृश्यते’ इत्यादादिशब्दप्रधानक्रियान्वयिरव त्यज्यत इति भावः । योगक्रियायामिति । यद्वाच्ययो-
जनरूपक्रियायामित्यर्थः नचैवं तत्र करणत्वेन हेतुत्वेन वाऽन्वयोऽस्तिवति बाध्यम्, भवेन च स्त्रीपुरुषयोर्गो-
-दत्यादाविव निरूपकत्वादिनाऽन्यस्यान्वयापत्तेः । यदि तु सिद्धा सह पुत्रवत्स्य योग इत्यादाविव तस्यै-
वार्थतत्परत्वं तर्हि “सहयुक्ते” इत्यस्यैव विषय इति भावः । योगस्य व्यवहितेऽपि सत्त्वादाह—संयोगे-
इति । अत्र वीचमाह—सत्याभाम इतिवन्निर्देश इति । सख्यत्वेन “विनाऽपि प्रत्ययम्” इत्यस्य
भावेतिरिति भावः । व्याख्यवहितेति । समित्यस्योच्चेरिति भावः । उत्तरसूत्रकस्याह—कद्विवति ।
अमादितथेति ।

अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्यश्च परतो यदि ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्सर्वगः पूर्ववर्णयोः ॥

इति नारदीयशिक्षादिपर्यालोचनयेति भावः । ब्रह्मन्तमाह—परेति । तद्वदित्यर्थः । क्रमेणैवोपेत्तीति ।

सरला ।

मूले—सौत्रं पुंस्त्वमिति । भवेत्परेतरद्वन्द्वस्त्वोच्चेरेण सौत्रत्वादेकवचनमेव स्वीकृत्यमिति बाध्यम्,
यचनवाचापेक्षया लिङ्गवाचकत्वेन लयावात् । “लिङ्गमशिवं शेषमपत्वालिङ्गस्य” इत्युक्त्या लिङ्गस्य
कौटिल्यवशेनैव वचनवाचे सूत्रवाचापत्तौ गौरवात् । परतुपरतु सू इति अत्रविभक्त्यन्तं पृथक् पदम् ।
पुस्तकस्य व्यवहितत्वादेऽपि सहविवक्षाया अपादेन ह्यन्तानुपपत्तेः । “आचन्ती टकिञी” इत्यनेन यथासं-
ख्यसूत्रवचनेन प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयेन सहविवक्षोपपादनं स्वगतिरुपपत्तिरिति
चोपपत् ।

संयोग इति तदर्थं इति । अत्र एते योगः आम्निद्वयोऽव्यवहितवत्तु गृह्यते, न तु “नमः
-वसित” इत्यनेनार्थक इति तदाशयः । अतएवन्तरमाह—सत्या भामेतीति । ‘चितं, कटु तैलम्’
एति ववादिर्न बाधयेत्तु ।

(पा०सू०८।४।४४) इति श्लोपकात् । “अल्पात्तरम्” (पा०सू०२।१।३४) इत्यादौ तु सौत्रत्वात् श्चुत्वं न । तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । “स्तोः श्रौ श्चुः” इति सुवचम् । न च “तस्मिन्निति निर्दिष्टे-” (पा०सू०१।१।६६) इति परिभाषोपस्थानेन ‘यज्ञः’ ‘याच्चा’ इत्यादि न सिध्येत् । “ज्ञात्” (पा०सू०८।४।४४) इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात् ॥

ष्टुना (पा०सू०८।४।४१) ॥ इहापि कार्यनिमित्तयोर्यथासंख्यं न । “तोषि” (पा०सू०८।४।४३) इति श्लोपकात् । ष्टौ ष्टुरिति सुवचम् । ईष्टे, ईष्टे, इत्यादौ “न पदान्तात्-” (पा०सू०८।४।४२) इति श्लोपकान्न दोषः ।

शब्दरत्नम् ।

वैश्वानादिसिद्धलोकप्रसिद्धकमेणैवोपस्थितिरिति सात्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्चु-
योगाभावाच्च स्यादत आह-तज्ज्ञानमिति । जनयोगे तथोच्चारणमात्रं, न त्विदं वर्णा-
न्तरमिति भावः । अनुपस्थानेति । पूर्वस्वांशानुपस्थानेत्यर्थः । तेन चित्तमित्यादौ
न दोषः ॥

मैरवी ।

तत्र मध्ये यमस्तिष्ठेत्स्वर्णः पूर्ववर्णयोः ॥

इति नारदीयशिक्षेव । नन्विति । स्तेत्यस्य वर्णांतरस्त्वभिप्रायेणैवमाशङ्क्य । यद्वा ‘वर्गस्य
पञ्चमे परे पूर्वस्य स्थाने यमसंज्ञकादेशः’ इति पक्षे ‘तज्ज्ञान’ मित्यत्र दकारस्य चुत्वन स्यात्,
यमयोगस्यात्र सत्त्वाच्चतुःसुयोगस्येत्याशङ्क्य बोध्या । उत्तराशयस्तु यमो नादेशः, किन्तु पञ्चमे
परे ऽनन्त्यात्परत्र यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णांतरो भवति, तत्त्वमस्यस्य यमो नामादेशः, तत्प-
क्षस्यान्यत्र निराकृतत्वादिति । ननु “ज्ञात्” इति लिङ्गेन “तस्मिन्” इति परिभाषाया इहा
नुपस्थाने ‘चित्तम्’ इत्यादौ चुत्वापत्तिरत आह-पूर्वत्वाच्चेति । पुरेनाध्यवधानांशस्य बोधिर-
परिभाषा इहोपतिष्ठत एव, तत्र “ज्ञात्” इत्यस्य श्लोपकत्वासम्भवादित्याशयः ॥

भावप्रकाशः ।

उपस्थितक्रमस्याग्रे मानाभावादिति भावः । योगाभावादिति । ‘वर्णांतरस्त्वोच्यते’ इत्यने-
‘अग्रे’ इत्यनेन विधानात् । स्थानिवत्त्वं तु न, अक्षिप्तत्वादिति भावः । नस्थितमिति । शिक्वोक्तपरिगणना-
सङ्गत्यापत्तेरत एव ‘जज्ञो’ इत्यादिभिदिरिति भावः । ननु तस्या इत्यनेन पूर्वोक्तपरिभाषापरामर्शेन तदनु-
पस्थितो चित्तमित्यादौ दोषः, पूर्ववद्विपर्ययस्तु न युक्तिसिद्धोऽत आह-पूर्वत्वाच्चेति । तथाचोक्तार्थ-
कस्य तस्या इत्यस्यानवयवभ्रमन्तत्वेनावयवाकाङ्क्षायामस्य लक्षणादितदर्थलाभः । स च दकारदवर्णांश-
पदेति नामहः, श्लोपकस्यायोगापेक्षत्वात् । अध्यवधानांशोपस्थितिस्त्वस्यैव तद्वाचकत्वेन मानाभावात् ॥
तत्फलमाह-तेनेति । यथाश्रुते तु मूले अनुपपत्तिः स्पष्टैव । एतेन पूर्वस्यामश्रुतौ ‘चित्तम्’ इत्यादौ
सरला ।

मूढ-श्लोपकादिति । न च विद्वन्शब्दात् विजन्तादाचारकिञ्चिदाह वतंरिक्वि प्रह्लोपे ततो
‘हृद्’शब्दे इति पाठोऽस्ति पठवचने श्रुतत्वे इति पदे परे प्राप्तस्य श्रुत्वस्य निषेधेन “ज्ञात्”
इति सूत्रस्य चारितार्थ्येन श्लोपकत्वासंगतिरिति वाच्यम्, श्लोपकपरिभाषाप्रामाण्येन ‘विदन्’ इत्यादीनामन-
भिधानात्, संयोगान्तलेणेन तादृशरूपाभावात् । श्रुत्योगोक्तत्वादिति । “अ” वर्णस्य वर्णांतरत्वाभि-
मानेनैवम् । पूर्वत्वांशानुपस्थानेत्यर्थः इति । “तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इति परिभाषायाऽन्य-
नुपस्थाप्यते पूर्ववद्विपर्ययस्य विवेचनव्यवहित्यर्थश्चेति । तत्र “ज्ञात्” इति सूत्रेण पूर्वत्वमात्रं वाच्यं
ऽज्ञान्तरद्वयं नूतनस्याप्यते एव । तत्र पष्ठ्याः सूत्रे क्वाशनेन पष्ठवर्णांशस्य सिद्धत्वाऽन्यववक्षितार्थांश-
पवाशोपस्थाप्यते । तेन चित्तं कञ्चैकम् इत्यत्रेकारेण व्यवधानाच्च दकारस्य श्रुत्वम् । एवञ्च परिभाषायाः
विशेषः ।

सर्पिष्टमिति । “ह्रस्वात्तादौ-” (पा०सू०८।३।१०१) इति षत्वम् ।

प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम्, यच्च हलन्त-
नकरणे पण्णां, पङ्णामित्युदाहृतम्, यच्च “यरोऽनुनासिक-” (पा०सू०८।४।४५)
इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यातं, तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यथादिगण
इति । “यचि भं तसौ मत्वर्थे” इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं
प्रश्लिष्य मत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् ॥

शब्दरत्नम् ।

पत्वमिति । न च पस्य पदान्ते जडत्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । पत्व-
स्यासिद्धत्वेनास्य जडत्वाभावात् ।

भाष्येति । प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः । दकारमिति । चत्वेनेति भावः ।
मृच्छब्दस्य यथादिगणे पाठे न मानमिति तत्र “क्षयः” (पा०सू०८।२।१०) इति वत्वे
मृद्धानित्येवेति तात्पर्यम् । इति केचित्तत्र मृन्मानित्यस्यासिद्ध्यापत्तेरिति काचित्कोऽप-
प्रदायिकः पाठः ।

भैरवो ।

तद्व्यर्थमिति । पकाररूपस्य व्यावर्त्यस्याभावेन ‘थे’ रिति व्यर्थमित्यर्थः । अस्य-यस्य ।
नचैवमपि स्थानी याः सकारस्तद्बुद्ध्या स्यादेव जडत्वंमिति वाच्यम्, देवदत्तद्वन्द्वत्तन्यायेन तद्व-
शब्दे रिहासम्मवादिस्थापनायात् ।

दकारस्य प्रक्षेपे तस्य ध्वणापत्तिं वारयति-चत्वेनेति । ओपस्तु वैकल्पिकत्वात्
हृत । अत्र-तत्प्रकृतिकमतुपि । तात्पर्यमिति । दकारस्य चत्वेन प्रक्षेपे हृत्वा समाधानकर्तुंरिति
शेषः । अत्र मौलं यच्छन्त्यमिति, तदमे-इति केचित्तत्र मृन्मानित्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठा-
भिप्रायेण समनुप, तत्र “क्षयः” इति वत्वेन तद्व्यर्थत्वात्सम्भवादिति खण्डनकारणोक्तम्, तत्र
खण्डयति-इतीत्यादिना ॥

भावप्रकाशः ।

दोषः । तावदंशभावे शकारवर्गांश्च एव बाधयती ‘यद्’ ‘भूते’ इत्यादौ वचुत्वापनापत्तिरिति मग्नयोक्तं,
‘यावत्ते’ इत्यादावतिप्रसङ्गापत्त्या मूलं चिन्त्यमिति रक्ताक्तोक्तं, विशेष्यमृतपूर्वत्वेत्यशमावेन विशेषण-
तदंशस्याप्यनुपरिवर्तिरिति मन्दोक्तं चापास्तम्, चक्रेदीर्घः, विनिर्गमिष्यत्किञ्चदेन विशेषणविशेष्यमा-
भावाभावात् ।

पत्वमितीति । अदत्वापवादस्यापवादत्वादिति भावः । तद्व्यर्थमिति । वरूपव्यावर्त्याभावेन
शेरिति व्यर्थमित्यर्थः । एतेन दोः किमिति प्रश्नस्य परममूलस्यस्याशयो वगितः । अत्रापश्यमाह-पत्वेति ।
नास्य-पस्य । नचैवमपि स्थानित्युक्त्या स्यादिति वाच्यम्, देवदत्तद्वन्द्वत्तन्यायेन तदभावादिति भावः ।
पाठादिति । प्रकाशोऽप्येवम् । तच्छृण्वाननुपवादाह-चत्वेनेति । ओपस्तु वैकल्पिकत्वात्तेति
भावः । तत्र-तत्प्रकृतिकमतुपि । तात्पर्यम्, दक्षिणेण समाधातुः । अत्र एव शक्यमित्यमे इति केचित्,
तत्र, ‘मृन्मान्’ इत्यादावतिप्रसङ्गादिति पाठमभिप्रेत्यानुप तत्र “क्षयः” इति वत्वेन तद्व्यर्थत्वादिहेरिति
खण्डनकृतिकं खण्डयति-इतीति ।

सरला ।

मूले-न दोष इति । “न पदान्ताद्वोरनाम्” इति वृत्तेन “तष्टिमज्जिनि निदिष्टे पूर्वस्य” इति परि-
भाषायाः पूर्वत्वाशयानुपरिवर्तिशपनादिति । एतत्पूर्वमुक्तं तत्र एवावगन्तव्यम् । जडत्वाभावादिति ।
‘सर्पिष् तमन्’ इति स्थिते जडत्वं बाधित्वाऽपवादत्वाद्गुणे विद्यते सरे वत्वे च विद्यतेतत्तत्त्वानामभि-
धेन अदत्ताभावादित्यर्थः । इत्यादाक् पूर्व तु न, इत्यदृष्ट्या तस्यासिद्धायात् ।

उदः स्था (पा०सू०८।४।६१) ॥ “अनुस्वारस्य ययि-” (पा०सू०८।४।५८) इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते । एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञा नादित्याशयेनाह—पूर्वसवर्णः स्यादिति । अघोपस्येत्यादि । एतेन सत्य तकार इति प्राचां प्रस्थाः प्रत्युक्ताः । यदपीह “चयो द्वितीयाः शरि” इत्यस्योपन्यसनं, तदतिरभसात् ॥

तच्छिद्य इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते “तारि च” (पा०सू०८।४।५५) इत्युक्तम् । तत्र, तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रे-

शब्दरत्नम् ।

अनु सवर्णपदमधिकं ‘प्रासवर्णः’ इत्ययैकार्याभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो यक्तुमशक्यः । न च पूर्वस्येत्यस्य सम्बन्धोपाकारायां यत्किञ्चित्सम्बन्धिकरूपमापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितत्वे वा चकपदाद्याशरौचित्यात्तल्लभः । “शुट्” (पा०सू०१।३।७) इत्यादावादेश्वेदमेव रूपं न्योपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः । “तौलि” (पा०सू०८।४।६०) इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारित्वाध्या दित्यत आह—अनुस्वारस्येत्यादि । एकदेशे इति च । एकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञा वैयर्थ्यात् “तौलि” (पा०सू०८।४।६०) इत्यादावानुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकाराद्ये तत्प्रतिज्ञाया तावतोऽप्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । तदतिरभसादिति । चयोऽभावात् “द्वौ भैरवी ।

अधिकमिति । सूत्रे तदभावादिति शेषः । अनु “अनुस्वारस्य” इति सूत्रस्य सवर्णपदस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—प्रासवर्णः । प्रकारान्तरेण तस्य सामोऽन्येनोक्तस्तन्मतमनुयक्ष्यति—नचैत्यादिना । यमेव—भवदुक्तप्रकारेणैव । स्वरितत्वेति । सवर्णपद इत्यादिः । “तौलि” इत्यत्र समुदायस्य सम्बन्धसूचकत्वा स्वरितत्वस्य चारित्वाध्यमुक्तं यद्यपि, तथाप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेव सम्बन्ध इत्येतदुपपादयति—एकारमात्र इत्यादिना । अतिरभसमुपपादयति—चयोऽभावादिति । अनु “उक्तः स्या” इति सूत्रनिष्पन्नस्य यस्य स्थाने, चत्वेन तकारभावप्रकाशः ।

परेति । यत् शयादिः । तल्लभ इति । तथा च तज्जातीयपदकल्पना न तु तदनुवृत्तिरिति भावः । पूर्वमेवेति । उक्तरीत्या “उपरिष्ठं पठितव्यम्” इति न्यायेनेति भावः । अंशस्योत्तरेति । पूर्वस्वरार्थं रदितस्येति शेषः । अत एव पूर्वस्येत्यस्योपपत्तिः । अन्यथा तत्र सा व्यर्थेति भावः । परेति तत्र कुतश्च्युतं पृथक् पदमेवमपि तदुपपादयति तत्त्वं बोध्यम् । अनु सत्य पूर्वसवर्णस्य, तस्य “शरो शरि” इति लोपे पठत्, तदभावे दितव्य, “अनन्वि” इति द्विरे विंशत् । “अरुन्दो रोग” इति भाष्यादादृष्टां पूर्वसवर्णानियामकारवत्त्वं महाप्राणवपटिलान्तर्गतस्यानङ्गीकारात् । अन्यैतु धातुं विशेषापेक्षमिति मूलोक्तरीत्या सत्य यः तस्यासिद्धत्वाच्चात्ते नैति द्विषं रूपमोक्तः । नचैतदप्राणविकृत्य, चयोद्वितीया इति पक्षेप सुतेरवर्णात्वादिति भाववददस्यपञ्चकृदापुनरुक्तत्वेन कथमतिरभसत्वम् । अत्रैतदत्र सामान्यपराशयेन त्रितयसाधारणं तत्र हेतुमाह—चयोभावादिति । प्राप्तेपक्षे मदीत्या तस्यैवाभावादिति दत्त्वात् तदभावा दित्यर्थः । अन्येति पक्षे यस्यैव सत्यादिसिद्धत्वेऽपि सत्य सत्राद्य तदभावादित्यर्थः । पञ्चदशेऽप्युदभसत्वात् सिद्धत्वेन तदभावादित्यर्थः । अत एव चयोद्वितीया इत्यस्य भाष्ये “आदिनी” इत्यत्र पठेन तस्यस्या सिद्धत्वादिति तत्र मान्यानां हेतुर्लक्ष्यं सङ्गच्छते । यपक्षे तु तदभावात्, स्पष्ट एवेति, न तत्र हेतुपक्षेति चेत् माकृतम् । भाष्यमते परस्य चत्वेन चयः सत्यात् तदाशयपक्षेऽप्यंश इति धर्म निराकर्तुं भाष्यरीत्या पर्याप्तसिद्धत्वेन चत्वं भवत्येवम् एवोक्तभाष्यपदयोगसङ्गतिः । मूलादि तु भाष्यामनुपेक्षेनेति सिद्धम् ।

गोक्तं तदो "वाडवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इति चत्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "झलां जशोऽन्ते" (पा०सू०८।२।३९) इति जश्त्वे "खरि च" (पा०सू०८।४।५४) इति चत्त्वमिति, तदतिस्थवीयः । जश्त्वं प्रति अवसाने चत्वेत्यापवादत्वात् । जश्त्वे शिवशब्दान्तेपेङ्गाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे "वाडवसाने" (पा०सू०८।४।५६) इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात् । उक्तं च "अकृ-

शब्दरत्नम् ।

र्वांशवाच्योनाम्" (पा०सू०८।४।५९) इत्युच्यते "अनुस्वारस्य ययि" (पा०सू०८।४।५८) "वा पदान्तस्य" (पा०सू०८।४।५९) "लोकि" (पा०सू०८।४।६०) "उङ्ग-
स्या" (पा०सू०८।४।६१) "संगो हो" (पा०सू०८।४।६२) "शब्दोऽङि" (पा०सू०८।४।६३) इति परसूत्रोपादोचरं "झलां जश् झशि" (पा०सू०८।४।५३) "अ-
स्यासे चर्च" (पा०सू०८।४।५४) "खरि च" (पा०सू०८।४।५५) "वा डवसाने" (पा०सू०८।४।५६) "अणोऽप्रवृत्तस्य" (पा०सू०८।४।५७) इति पञ्चसूत्राः पाठे
आप्यसम्मतं धृत्य चत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छर्पेत्त्वाभावाच्चेति भावः ॥

चत्त्वमिति । ततः, उच्यते "शब्दोऽङि" (पा०सू०८।४।६३) इति प्रक्रियेति भावः । चत्वेऽप्यापवादत्वादिति । एवं च तत्र कृते, जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः ।

अथवा ।

तस्य द्वितीयादेश इति तेषामभिप्राय इत्याशङ्क्यामाह—शेषादिति । सम्प्रति श्रूयमानाष्टाध्या-
यीपाठपक्षे "खरि च" इत्येतद्दृष्ट्वा "उङ्गस्यासम्भोः पूर्वस्य" इत्यस्यासिद्धत्वात्कथं
यस्य स्थाने चत्वेन तकार इत्याशङ्क्यानुत्थानायाह—इत्युच्यते । "खरि च" इत्यस्य
परत्वात् तद्दृष्ट्वा पूर्वसवर्गनिष्पन्नकारस्यासिद्धत्वाद्देति भावः । आप्यसम्यग् इति । "उङ्ग-
स्यो रोगः" इति भाष्योदाहरणादप्यसम्मत इत्यर्थः । नचेतद्भाष्योदाहरणमत्र महाप्राण-
त्वघटितान्तरतम्यपूर्वसर्गस्य प्रवृत्तौ न नियामकमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तकारस्य
एतेन चयो छाम पृथेति वाच्यम्, महाप्राणत्वस्य नियामकमिति यदि ध्रुपे तदा आप्यकाराशा-
नक्षपनन्तदपेक्षयाष्टाध्याय्याम्पाठ्यस्यास्य कल्पनमेवोचितमित्यभिप्रायात् । ८९६—
चत्वेनिष्पन्नवकावस्य । एतत्सर्वेष्वयो द्वितीया इत्यस्य चया सत्तायाम्प्रवृत्तिस्तदभावे ॥
नेत्यभिप्रायेण । वस्तुतो निमित्ताभावादिह तस्य प्राप्तिरेव नेत्याशयेनाह—शर्पेत्त्वाभावेति ॥

अथ तनोतीत्यादिना यदयमाणपक्षे मूलोक्तदोषोपपत्त्यर्थमिह प्रक्रियाम्पूरयति—तत्र इति ।
यवञ्च—अवसाने चत्वेऽस्य जश्त्वापवादत्वे च । तत्र कृते—चत्वे कृते । शपधादे प्रवृत्ते पुनर-
सर्गाप्रवृत्तेः सिद्धान्तिसम्मतत्वात् । निरवकाशो विधिरपगादो भवति, नचेह निरवकाशत्व-
भावप्रकाशः ।

प्याद्यद्वितीययोश्चयोऽभावे ॥ च स्वयितुं चाह—दोषादिति । एतेन तत्र पूर्वसवर्गकारस्यासिद्धत्वं
शर्पेत्त्वाभावे वा हेतुः । स चायुक्तः, उङ्गस्यकारस्य च, पूर्वसवर्गकारस्य "सते खरि" इति कोप इति
द्विष्य रूपमिति तदाशयात् इतिउम्भनकृदुक्तिः पराया, उच्यते । योगविभाजकस्याप्रमाणाभावेनान्विद-
रवमित्यादितदुक्तितुं चित्तैव । आप्यसम्मतं इति । एतेन तत्र तथा पाठो छेदकप्रमादादिति मन्दः
प्रायुक्तः । अत्र एवापदितीकस्य कोस्यदिति अये हेतुमाह—द्वारिति । तयोश्चपरत्वादिति भावः ।

अथेति एते मूलोक्तदोषोपपत्तये तदुक्तप्रक्रिया पूरयति—तत्र इति । जश्त्वाप्रवृत्तिरिति । एवं च
तदुपपादः प्रसादस्य निश्चय इति भावः । एतेन जश्त्वं प्रति शर्वादिदया दर्शयति ॥

तव्यूहाः पाणिनीयाः” इति, “कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति” इति च । अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम् । अथ तनोतीति तदि-

शब्दरत्नम् ।

न च जडत्वे कृते चर्त्तस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्कालोऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन माप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य सलभतयोक्तरीतेरसम्भवात् । एत-
देशामिषेत्य “मिदचोऽन्त्यात्” (पा०सू० १।१।४७) सूत्रेभाष्ये उक्तम्—“सत्यपि सम्भवे
बाधनं भवतीति । अन्यथा कौण्डिन्याय त्रकमित्यनेन प्राक्षणेभ्यो द्योति प्रासद्विज्ञान
स्यापि बाधो न स्यात् । सहाभोत्तरं तत्पूर्वं वा सहानस्य चारितार्थ्यात् । अत एव “अत्रा-
र्द्ध्वितीयस्य” (पा०सू० ६।१।२) इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्वि-
चनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये ।
एवं च “द्वयेर्दिमि—” (पा०सू० ७।४।२) इति सूत्रस्यकैयटादिप्रत्या अस्मभ्ये एव बाध-
कतेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः । केन वार्यतामिति ।
एवं चेद्वये विषये बाधसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाक्यामिति स्वीकृतवाक्यव्यूहपरिभाषा
स्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम् । अन्ये तु पदसंस्कारे हरिः भवतीति सविसर्गमपि
भरयी ।

मित्याशयिकायुक्तिरित्यस्ति—नवेति । उक्तरीते—भवसाने चर्त्तं कृते जडत्वमिति रीते ।
तत्रप्राप्तिरोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यमपवादत्वयोजनवदिहास्त्येनेति भावः । एतदेव—उत्तरीज-
मेव । अत एव—तत्रप्राप्तिरोग्ये विषयेऽचारितार्थ्यस्यापवादत्वप्रयोजकत्वादेव । किंवादिप्रत्या—
द्वित्योत्तरं दिग्वादेवास्य चारितार्थ्येनाबाध इत्येकरूपा इत्यर्थः । वातिरेति । एवञ्च भाष्यकृता
तन्मतस्य खण्डितत्वाच्च लक्ष्यसंस्कारकतेत्यत्र तात्पर्यम् । एवमेति । विसर्गापत्तौ चेत्यर्थः ।
इदं विषये—एदन्तरसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां विलक्षणरूपप्राप्तिविषये । इष्टापत्तिरिति । यद्वृत्त-
व्यूहपरिभाषया साध्यं तद्वाक्यसंस्कारेणैव साधनीयम्, पदसंस्कारस्तत्र स्वाज्यम् । तथाच प्रा-
चीनोक्तं यावसान इति चर्त्तं कृते इत्यादिना यत्तदसङ्गतमेवेति भावः । पदसंस्कारपक्षमवल-
म्ब्यादौ विसर्गं कृत्वा पश्चात्तिष्ठन्तसम्बन्ध कार्यं, इत्यभिप्रायेण सविसर्गरूपमपि साधु इति-
केनाप्युक्तं तन्मतमाह—अन्येतिरिवादिना । ननुवृत्तव्यूहपरिभाषया तथा न भविष्यतीत्यत

आप्यप्रकाशः ।

दिति प्रकाशोक्तं तदुपनयनात्मकं, उक्तमुक्तं । तदुपनयनं कृतं—नवेति । न मानमिति । निरवका-
शत्वरूपबीजाभावात् । वषट्प्राप्तिरिति प्रकाशवत् वाच्योऽपवादरवादिशयमुक्तम् । अत एव सादे-
परतुल्यं चर्त्तापिदया वरत्तोपवास एव प्राप्नुक्तं एव वैदव्यैस्तुलीया नेति व्याख्यातं, एतदेव
तदेवानुवृत्तमिति भावः । येनेति । तदप्राप्तिरोग्येऽचारितार्थ्यसदृशवाच्योत्तरवरोक्त्यादिति भावः ।
रीतेरित्येकवचनेन प्रकाशोक्तस्यैवाभावात् विशेषोऽन्यसम्बन्धवृत्तात् एवेति युक्तिम् । तयोरेकवचन-
स्योत्तरादेशात्—एतदेवेति । तत्कालावर्धमापिपूर्वमुक्तं भवेत्यर्थः । अतिद्विष्टपदादयः ।
यचनोत्तरमिति । तस्य पूर्वोक्तमिति निमित्तत्वेनाभ्युपगमादिति भावः । प्रत्या इति । “दिशोऽप-
दिग्वादेऽस्य चारितार्थ्येन तेन तत्प्राप्तात्” इत्येकरूपा इत्यर्थः । अस्मभ्य एवेति । विशेषत एव
त्वादिनि भावः । वातिरेति । भाष्यकृता इतिवाच्यं तन्मतस्य स्वविसर्गप्रयोजनमिति भावः ।
प्राप्तुक्तविज्ञानाविशेषाय कवित्वपरिभाषाकारं व्युत्तर्य कवित्वान्वाक्यम्—एवञ्चोक्तमिति । अत्र
विसर्गापत्तौ च पदादृशवत्प्राप्त्यभावात् विसर्गवत्पदस्य इत्यर्थः । एतेन पदसंस्कारप्रवृत्तिः ।
इष्टापत्तिरिति । तथापि प्राचीनोक्तसङ्गतैरिति भावः । सविसर्गमतीति । अतो विज्ञान-
स्याज्य इति भावः । अतिद्विष्टपदादयः रूपमुपादयः । अथ तु अद्विष्टपदादयः इति न

ति क्विन्तं त्रपे एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु । चत्वं कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम् । श्चुत्वं प्रति चत्वंस्यासिद्धत्वात् । यत्तु “न नु ने” (पा० सू०८।३।३) इत्यत्र ‘न’ इति योगं विभक्त्यासिद्धत्वमिह नेत्याहुः । तदपि न, असिद्धत्वेऽपि रूपसिद्धौ निर्वाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात् ॥

आक्रस्यत इति । “आक उदुगमने” (पा०सू०१।३।४०) इति तङ् । “स्तुक्र-
मोः-” (पा०सू०७।२।३६) इति नेट् ॥

समस्तम्यन्धीविधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम् । अनुवागयो-
रपि यथासंख्यस्येष्टत्वात् । “समूलाकृतजीवेपु हन्ट्व्महः” (पा०सू०३।४।३६) इत्यत्र यथा ॥

ङ्गोः—(पा०सू०८।३।२८) ॥ कुक्कुकोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साये इत्यत्र
“सात्पदाद्योः” इति पत्वं न । सुगण्ट्साये—इत्यत्र “न पदान्तात्” (पा०सू०८।४।४२)
इति ण्डुत्व न ।

शब्दरत्नम् ।

साध्वेव सत्यमिधाने, परिभाषाया आच्येऽदर्शनादित्याहुः । प्रमाणाभावादिति । यो
गविभागस्य आच्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

यथासंख्यस्येति । ख्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम् ॥

भैरवी ।

आह—परिभाषा इति । आहुरित्यस्वरस्योञ्जन्तेतादृशरूपानभिधानमेवेति ॥

“यथासङ्ख्यम्” इति सूत्रे यत्प्रथमान्तं यथासङ्ख्यमिति पदं तदनुकरणमन्तमेव भ-
विष्यतीति यथासङ्ख्यस्येत्यसङ्कतमत आह—ख्यान्तैकदेशेति । एवञ्च यथासङ्ख्येत्येकदेशयुक्तसूत्र
प्रवृत्तेरिष्टत्वादिति मूलार्थः ॥

भावप्रकाशः ।

प्रयोगानभिधाने तत्र तदनामयणोक्तिरिति ।

नन्वर्यपरत्वे यथासङ्ख्यमित्युचितम्, शब्दपरत्वे त्विहासिद्धिर आह—ख्यान्तैकदेशेनेति । तयो-
र्भेदविशेषायां तदनुकरणेनेत्यर्थः । तथा च तपुक्तसूत्रप्रवृत्तेरिति मूलार्थः ।

सरला ।

ननु ‘संख्यामनतिशयः यथासंख्यम्’ इति यथासंख्यशब्दस्याभ्यधीमावतयाऽभ्यसत्वात्तत्, परमा
गतायाः पञ्चम्यं कृत्वा भौचित्येन यथासंख्यस्य इति प्रयोगानुपपत्तिरत आह—ख्यान्तैकदेशेनेति ।
“यथासंख्यमनुदेशः समानाम्” इति सूत्रेकदेशानुकरणम्, ततोऽनुकरणानुकार्ययोर्भेदविशेषादप्येतिद्वान्त
भूते षष्ठीनि पञ्चम्यं इति न पूर्वोक्तदोषावकाशः । बोध्यमिति । अयं भावः—सूत्रे अनुदेशशब्दः
कर्मसाधनः, समानाम् इति च शेषषष्ठी । तथाच समस्तम्यन्धी विधिरित्यर्थो भवति । यावतापनानुदेश
शब्दश्चोसमानामिधाय कर्मषष्ठ्यन्तादे समकर्मके विधिरित्यर्थः स्यात् । तथाच “समूलाकृत” इति
सूत्रे विदेशस्य ण्डुत्वं समस्तस्याहोभावेनैव तदग्रवृत्तिः स्यात् । तद्वयानुपेक्षायाऽप्येव एव पञ्चः
स्वीक्रियते इति भावः ।

अनेदं तत्त्वम्, इदं सूत्रं धर्मसाम्ये एव प्रवर्तते ननु व्यक्तिसाम्ये, व्यक्तीनामानन्त्येन तत्साम्यस्य
दुर्लभादत्वात् । अत एव “संख्यातानुदेशेनाभ्येत्यं सिद्धम्” इति स्थानेन्द्रप्रभः” इति ध्वन्यस्य भाष्यं
संगच्छते । अयमा यणां सप्तसंख्यातत्वेन इकां च चत्वेः सत्त्वेन साम्याभावाच्चरसंगतिः स्पष्टेव । धर्म-
साधये ९“सूत्रप्रवृत्तिरविवेकिरे न दोषः”, व्यक्तीनां संख्यासाम्याभावेऽपि शक्यत्वादीनां धर्माणां साम्यस्य
संख्यादित्यन्यत्र विस्तरः ।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्, तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः। बाह्वा-
दित्वादिव्। अनुशतिकादित्वाद्भुम्यपदवृद्धिः ॥

डः सि धुट् (पा०सू०८।३।२९) ॥ "उभयनिर्देशे पञ्चमो निर्देशो बलीयान्"
परत्वात्, इत्यभिप्रेत्याह-सस्येति। सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः। पदस्स-
न्त इति। धुटश्चत्वेन तकारः। यत्त्वाहुः-"चयो द्वितीया" इति पक्षे तस्य ॥ इति।

शब्दरत्नम्।

परत्वादिति। "तस्मिन् (पा० सू० १।१।६६) इति सूत्रापेक्षया "तस्मात्"-
(पा० सू० १।१।६७) इत्यस्य परत्वादित्वर्थः। ङकारात्सकारे धुडित्यर्थे "तस्मिन्"-
(पा० सू० १।१।६६) इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितङकारस्यागमित्वं "तस्मात्"- इत्यस्य
प्रवृत्तावुपस्थितसस्य सत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्येति सस्यागमित्वनिर्णय
इति भावः। स्पष्टं चेद् "तस्मिन्" (पा०सू० १।१।६६) इति सूत्रे भाष्ये। लाघवार्थ-
मैरवी।

ननु न "डः सि" इति सूत्रे पञ्चमो निर्देशस्तस्य परत्वं, किन्तु सप्तमीनिर्देशस्यैवेति 'पञ्चमी-
निर्देशो बलीयान्' इत्यसङ्गतं परत्वस्य तत्र हेतुत्वेन प्रतिपादनात्तत्र परत्वमत्र नास्तीत्यत आ-
ह-तस्मिन्नितीति। परिभाषाविषये कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतमेव परत्वमियामकन्नतु संज्ञाशास्त्र-
वत्प्रदेशीयं, साधकाभावात्। किञ्च भाष्यकृता-"अधिकारो नामत्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्यः
सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति" इत्यभिहितम्। 'कश्चित्परिभाषारूपा' इति व्याख्या च कैपटेन कृता।
तेनाष्टाध्यायीपाठ एव तद्विषये नियामक इत्यभिहितम्। ननु विरोधे सति परत्वेन व्यवस्था,
स पृथ तु कथमत आह-ङकारादिति। तत्र-आगमित्यम्। असम्भवः-कार्यित्वनिमित्तत्वं-
योर्दुर्गपदसम्भवः। निर्णय इति। परत्वात्तस्मादित्यस्य प्रवृत्तौ निर्णयः कलित इत्यर्थः। ननु
भावप्रकाशः।

ननु न पञ्चमीनिर्देशस्य परत्वम्, वैपरीत्यात्। प्रयानीभूतागमित्वाभवबोधकशब्दयोर्मध्ये ङ इत्यङः
सीत्यस्य परत्वं त्वकिञ्चिदङ्गं वैपरीत्यापादकं च आगमसन्निहितत्वादित्यर्थं ननु तदुक्तिरारम्भमात्र आह-
तस्मिन्नितीति। परिभाषाणां कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतं परत्वमस्तीति विप्रतिषेधस्तत्राहितिनिर्देशेति
भावः। तथा च परत्वादिति न परिभाषान्तर्गतं किं तु प्रकृतान्निमायमिति बोध्यम्। स्पष्टप्रदेशमन्यत्र।
अन्यत्र धारिण्यं स्पष्टमुपेक्ष्य विशेषं तद्विषयमुपपादयति-ङकारादिति। अर्थे इति। सतीति शेषः,
श्रुतत्वात् सामग्रीसंवाच्य। एतेन ङात् परः स परे पूर्वपदस्येति वाक्यार्थे समवायुपपत्त्या तत्तादितरेव,
सस्येत्यादि तु कलितार्थ इत्यपास्तम्, विधेयस्याविद्यमानत्वेन तद्विशेषणसंवाच्यम्। परत्वेत्यादेः पक्षवन्त-
स्यैव क्रमेण परिभाषाभ्यामुपर्याये तद्वान्वयासम्भवात्। असम्भवेति। कार्यित्वनिमित्तत्वं योर्दुर्गपद-
सम्भवेत्यर्थः। पर्यायस्तु न, भावस्यापत्तेः। एतेन कारतरस्य स पूर्वस्येत्यर्थे 'वदत्तवः' इति लक्ष्यसम्भ-
वात् विशेषाभावेन कथं तेन व्यवहारोपपास्तम्, ङकारस्या तत्संवाच्यपरत्वात्। व्यवस्येतीति। पर-
प्रवृत्त्या पूर्वप्रवृत्तिरिति भावः। अत्र परत्वागमनसन्निहितत्वम्। अन्यथा जुट् ङः सीति वदत्तः। सदेव-
स्मृत्यप्रतिषेध इति बोध्यम्। निर्णय इति। तद्विषयत्वा कलित इति भावः। एतेन पक्षोपपत्तिरित्यु-
पपादित्वात् अयमिदमित्यपास्तम्। अत्र पक्षोपपत्तिरित्युक्तमुपपन्नं। परं च तत्तादित्येव तद्विषय-
प्रारम्भं सिद्धमिति बोध्यम्। तथा परत्वाभावेन बीजं ध्वनयितुमाह-स्पष्टप्रदेशमिति। मृष्टापुण्ड-
सत्या।

मृष्टे-तस्यापरमिति। पुष्करसप्तम्याद् अन्त्यमित्यर्थं बाह्वादित्वादित्यर्थः। पौष्करसादि-
रिति। "मनुशतिकादीनाम्" इत्युभयपदवृद्धिः।
मृष्टे-तकार इति। अत्र अर्थः तु न प्रवर्तते, पुट्टेऽपि दृष्टम्।

तत्र, चत्वंस्यासिद्धत्वात् । अत एव घुडभावे 'पट् सन्त' इत्यत्र टस्य ठो न । टकार-
नकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश । "खयःशर" इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् ।
न च तत्र चत्वंस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे" इत्युक्तेः । न च "शरो-
ऽचि" (पा०सू०८।४।४९) इति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः, तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् ।
अत एव "शरः खयः" इति वार्तिकस्य वत्सः, अप्सराः, इत्युदाहरणं भाष्ये स्थित-
म् । घुटः परादित्वं "न पदान्तात्—" (पा०सू०८।४।४२) इति घुट्वनिषेधार्थम् ।
अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिद्वै न कृतः । यत्त्वाहुः—एवमपि प्रक्रियालाघवाय तुडेव

शब्दरत्नाम् ।

इति । पठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः । चत्वंस्यासिद्धत्वादिति । अत एव तुडिति
नोक्तम् । अत एव—चत्वंस्यासिद्धत्वादेव । ननु "धुक् ङः सि" इत्यस्तु, सप्तमीच यथाशु-
तैव, ङ इति च पठ्यन्तं, परमार्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्त-
तावच्छेदकमेवोक्त आह—धुटः परादित्वमिति ।

मैत्री ।

यदि न पठ्यनिर्देशस्तर्हि प्रकृतिमात्रस्य प्रयोग एव न स्यादत आह—पठ्या इति । अत्र
एव—चत्वंस्यासिद्ध्या सकारस्य धकाराभावादेव ।

धातोः कर्त्तव्यं कसार्वाधायुके शप् भवतीत्यर्थे नो मयोर्मध्येऽनवयवः शप् भवति यथा,
स्था ङः सि धुट् भवतीत्यर्थे अनवयवो धुट् स्यादिति । शङ्का न भवति । आगमलिङ्गटका-
रोच्चारणवेद्यप्यापत्तेः । अतस्तस्यागमत्वमेव । एवञ्चागमित्वं ङकारस्य सकारस्य वेति सन्देह-
"उभयनिर्द्देशे" इत्यादिना सस्यागमित्वनिर्णयः कृतः । तत्र 'ङ' इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वं
पूर्वोक्तः सन्देहो भवति, यदि 'ङ' इति पठ्यन्तस्तदा न सन्देहः, परन्तु धुडागम एव चेत्
क्रियते सदा ङकारात्पूर्वः स स्यादित्येष्टस्यासिद्धिरित्याशयेन 'धुगिति' कृत्वा ङकारस्याग-
मित्वनिर्णयाम सूत्रानुपूर्वीव्यस्यासङ्कृत्वा शङ्कते—नन्विषि । "धुक् ङः सि" इति श्यासे स-
कारात्पूर्वं ङकारस्योपादानेन विधेयानन्तरोपादानेन च ङकारस्यागमित्वनिर्णयो भविष्यती-
त्याशयेनानुपूर्वीव्यत्यासो दर्शितः । नन्वेवमपि शक्यतावच्छेदकानुपूर्वीभेदासङ्ख्याया योधा-
नापत्तिरत आह—परमार्थत इति । एतेन पदानुपूर्वीभेदादिष्टार्थोपपत्तिः स्यादिति शङ्का न का-
येति दर्शितम् । न शक्यतावच्छेदकमेव इति । वाक्यानुपूर्वीभेदाभावादिति शेषः । मूत्रे—प्लुवेति ।

आवप्रकाशः ।

त्यर्थः । अत एव सूत्रपाठपेक्षया परावस्य व्यवस्थापकत्वमिति तत्र कैवल्यः । ननु सप्तमीनिर्देशमात्रे
ऽप्रयोगापत्तिरत आह—पठ्या इति । न्यायेन तेषामाङ्गीकारे स्पष्टार्थमित्यादिः । इत्यर्थे इति । इति
सात्त्वार्थ इत्यर्थः । न तु स विवक्षितार्थत्वेन पञ्चीभाषनार्थ इति भावः । अत एवेति । तदसिद्ध्या तस्य
भामावादेवैवत्यर्थः । साध्यपरामर्शोऽनवयवसम्भवादाह—चत्वंति । एतेन योगविभागादनसिद्धत्वेन पक्षे
द्वितीयेऽपि । एतेन घुडभावपक्षे टस्य ठानापत्तिः प्रकाशकृतिमद्वान्तिवै तुल्ये पापचित्तं मनोऽमोक्षा-
पात्तेति इददत्तप्रकाशाशयवर्णकसङ्गठनकुटुम्बिकः परास्ताः, उदः स्थेत्वन दोषोक्तः । धुक् ङ इति । एवञ्च
विधेयस्य प्रागुक्त्या साभिप्रायः इत्येवागमित्वम् । एतेन "ङः सि धुक्" इति दण्ड्यकमशस्तमिति भावः ।
तदाह—सप्तमीति । ननु तावजपि न्यायपात्तिः कुतो नेत्यत्र आह—ङ इतीति । ङकहेतोः प्रपञ्चो-
पात्तवेऽपि तस्यागम इति भावः । नन्वेवमपि शक्यतावच्छेदकानुपूर्वीभेदासङ्ख्यायोरानापत्तिर-
आह—परमेति । एतेन पुनर्भेदाद्युत्पत्तिवैचित्र्यं तत्राप्यावश्यकमिति न दोषोऽवेति समाधिस्तुतस्त-
सत्या ।

पठ्यन्तमिति । सकारे परे टस्य धुगागमो भवतीत्यर्थः । नन्वेव धुगागमे 'सन्तः' इत्यानुपूर्व्याः
शक्यतावच्छेदकत्वं, धुडागमपक्षे तु 'सन्तः' इत्यस्या इति भेदः स्यादित्यत्र आह—परमार्थत इति ।

भैरवी ।

धुट इत्यादिः । अत एव—धुट्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव । ननु तुगागमे “चयो द्वितीया” इति य-
कारस्यापत्तिरपि दोषः । नचास्य पदान्तत्वाच्च द्वितीयादेशापत्तिरिति वाच्यम्, हलश्लेषे वक्ष्य
माणरीत्या पदान्तेऽपि क्वचित्प्रवृत्तेरिति चेन्न, तुकि कृते द्वितीयधुट्वयोः प्रसक्तौ धुट्वदृष्ट्या
द्वितीयादेशस्यासिद्धतया धुट्वस्यापत्तिरेवेत्याक्षेपेनात एवेत्यवधारणस्य करणात् । तुगागमे
द्वितीयापत्तिरिति त्वन्यत् । केचित्तु—“चयो द्वितीया” इत्यस्य—

भावप्रकाशः ।

कस्मिंश्चित्तेनानुपयोगादिति सूचितम् । अपदेऽपि दशान्तरहिताभावेन तत्र धुटावभावाच्च नावग्रहे दां
चति भावः । मूळे ष्टुत्वेति । धुट इत्यादिः । अत एवेति । ष्टुत्वप्रतिषेधस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ।

अत्र मान्याः—“चयो द्वितीया” इत्यस्य प्रातिशाख्यानुपेक्षेन वेदेऽपदान्ते एव प्रवृत्तिरिति हल श्ले-
ष्फुटम् । एवञ्च ओकवेदयोरैक्यार्थे ओकेऽपि व्यवस्थितविभाषया पदान्ते द्वितीयादेशो नेति वादिनां मते
नेदम् । प्रथमाधिक्रमे कारणाभावात्तदपेक्षयैव द्वितीयत्वस्य सरवाच्च द्वितीयपदेनैवाक्षेपात् प्रथमस्य
स्थानित्वे कथं प्रथमपदमन्यस्यानिकप्रथमस्यानुपपत्त्यर्थमिति तद्व्याख्यायात् । एतेन तु द्वितीयस्यासौ भाषा-
कप्रमन्यविरोध इत्यपारतमिति । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यता । अत एव द्वितीयस्यापि प्रसक्त्याचक्षेह स न
कृत इति दण्डमुक्तिः, तस्यापि पक्षे प्रसक्त्याश्रित्य मुक्तमिति रत्नाकरेणैव चिन्तयेति बोध्यम् । अत्रादपि
आन्वोक्तान्यतासामप्रामाण्यमेकवाक्यतानौचित्यं चेति मूलमुक्तयेवेति वादिनां मतेनैवनेन सूत्रिणा
अन्ये तु तुक्तः पूर्वांतात्वेन तस्यानिकश्रुत्वनिषेधाप्राप्त्या ष्टुत्वे पूर्वस्य चार्थे तदर्थं भूयेत् । तस्य धरतु-
न, ष्टुत्वदृष्ट्या भवित्वात् । न च श्रुत्वोत्तर ठापत्तिः । अत एव परमन्यसङ्गतिरिति वाच्यम्, कस्मोदय-
मिति प्रातिशाख्यैकवाक्यतयाऽपदान्ते एव तत्प्रवृत्त्यापेक्षितयोः पदान्तरावपदान्तात्तद्वृत्तगमप्रवृत्तिभ्यां
तदापत्तिवदसङ्गत्योर्भावात् । तस्य भाष्ये इत्थो च “शशः खुरं प्रवृत्स्वमस्तु यत् शत्रुः भूतः भूतः
विराजो गोमयीति, नक्तूतामभ्यां विराट् सम्राट् तस्य विरुच्यं गीमहे अप्सवग्ने” इति चोदाहरणमनुदाहर-
णान्युक्तानि । न च “प्रत्यङ्गु एवमस्तु यत्” इति तज्जाभ्योदाहरणसङ्गतिः, प्राक् एव तस्यापत्तिरित्यत्र
तदुक्तोदाहरणसङ्गतिरिति वाच्यम्, तत्रापदान्तमात्रमित्यस्याचक्षेयत्वमित्यर्थोऽपि लक्ष्यतेनादोषात् । “चयो
द्वितीया” इति दृष्ट्या चर्वासिद्धवत्त्वार्थानुवाद इति भावः । पदान्ते प्रावो वक्ष्यमप्युदाहरणं विना चात्र
चयोऽङ्गमात् । अत्र तु कुत्रे न वक्ष्यमप्युदाहरणं, चर्वात्वेत्येवमप्युदाहरणं न । एवञ्च “प्राक् एव”
इत्यादौ द्वितीयो युक्त एव । कुगादीनां अर्धं प्राक्सिद्धत्वेन तदपत्तिवत् चर्वात्वेन चात्रिदृष्ट्याऽसिद्ध-
त्वेनादोषात् । त एवमपि “यथास्य अप्सवग्ने” इति आन्वोक्तकारिकेनैव सङ्गतिर्मतयेऽपि । “अप्युदाहर-
णसिद्धेः स” इत्युदाहरणसङ्गतेन परयोऽर्थनिष्पन्नत्वादिति वाच्यम् । भाष्यपदान्तात्तद्वृत्तार्थं तदा
तोरेतिरत्नं लक्षणेन पदे, स भादेर् इति व्युत्पत्तिरिति भावः । तत्रार्थं इदं निरुक्ते तज्जाभ्ये च । वृणादेर्भा-
वविपर्ययस्य बहुधा अपलभ्येऽप्युदाहरणानि कथायः । वस्तुन, प्रागिति सङ्गत्याप्युदाहरणसङ्गतेन
विनादोषात् । एवञ्च प्रातिशाख्यैकवाक्यतया न दोषहेतुः । अत एवेत्यादिमूलं तु अत्रात्रमात्रमि-
त्यस्य मूलेऽपदान्तगम्यैकवाक्यतयाऽपेक्षेयात् । अतः तु प्रातिमात्रि नारय तदेवेत्यत्रा पुनः, समाकथा-
वतेन तस्य तदन्तोऽप्युदाहरणसङ्गत्यात्, अत्र सङ्गत्यात् । किञ्चित्प्रादी तु चर्वासिद्ध्या प्रातिवे न ।
अत एव तथाभ्युत्पत्तापि “अप्युदाहरणं” इति आन्वोक्तसङ्गत्यात् । एवञ्च तदुक्तोऽप्युदाहरणसङ्गत्यात्
पदान्तेऽपदान्ते च प्रवृत्तिरिति । अत एव द्वितीयप्रातिशाख्यम् “प्रथम कस्मोदय द्वितीयम्” इति ।
प्रथमः सप्तः सप्तः स्वर्गार्थं द्वितीयमावयति इति तदर्थः । “विराजिन्मुदाहरणं, तत् शत्रुवत्तमम्,
अप्युदाहरणो भवितुः, तामुच्यते” इत्यादि तथासर्वसम्पत्तिऽपि व्यासदिना च ।

पदान्तरावपदान्तरस्य सप्तयोः परमृत्तयोः ।

प्रथमस्य द्वितीयस्य पदान्तरस्य दोषोरे” इति च

भैरवो ।

ऊष्मोदयप्रथमं स्पर्शमेकं द्वितीयमाहुरपदान्तमाजम् ।

इति प्रातिशाख्यादपदान्त एव वेदे प्रवृत्त्या तदेकवाक्यतया लोकेऽपि व्यवस्थितविभा-
षाया आश्रयणेनापदान्त एव प्रवृत्तिरित्यभिप्रायेणात एतेत्यवधारणमित्याहुः । अपरे ऊष्मोद-
यं स्पर्शमिद्वितीयमाहुरित्येव द्वितीयेत्यस्य प्रथमसापेक्षतया द्वितीयस्योपादानेन प्रथमकामे-

भावप्रकाश

“ऊष्मोत्तरे द्वितीयः स्यादादेशः प्रथमस्य तु” ।

इति च । द्वौ परतोऽपदान्तस्येव तस्य द्वितीयो भवतीत्यर्थः । अत एवाभाषेनान्तच्छयोतिषादौ ।

“हकारः प्रथमादूर्ध्वं तत्स्थानं च चतुर्थकम् ।

स्पर्शपूर्वः शकारश्च लन्तश्चाप्नोति ओत्तरम्” ॥

इति हृद्योर्ध्वच्छयोविधानात्तदन्य ऊष्माऊष्मोत्तरे इत्यत्रगृह्यते इति तद्भाष्ये व्याख्यातम् । शिष्टं स्पष्ट-
म् । तत्र तत्स्थानम्, प्रथमसमानस्थानकम् । स्पर्शपूर्वं इति बहुव्रीहिः । एवं ओत्तर इत्यपि, लन्तश्चेत्यस्य
अपरकस्तकारो लकारमेति धेयर्थः । यद्योहितं तद्वक्तव्यम् । तत्र तस्य अपरस्योदाहरणमुक्तमेव, सपरस्य
पदान्तस्यापि तस्य । अपदान्तस्य तु इदमत्रावृत्तेति । अपः स्पर्शं नुदतामित्यादि बोध्यम् । एकवाक्यत्वे तु
विरक्षन्निपः कमुचमित्याद्यन्येषां प्रागुक्तानां वातिकेनासिद्धापत्तिः । पदान्तत्वादिना लक्षणवच्छेदका-
नाकान्तत्वात् । इष्टावृत्तिस्तु लकारोत्पत्त्या कर्तुमशक्या । एवञ्च मतद्वयमप्युक्तम् । तस्य सविद्विरित्यादौ तु
दस्य ते तस्य तेन ये च कृते “द्वितीयचतुर्थयोस्तु व्यजनोत्तरयोः पूर्वः” इति प्रातिशाख्येन द्विधापवादेन
व्यजनपरयोर्द्वितीयचतुर्थयोः स्पर्शयोः परतः स्पर्शसमानवर्गयोः पूर्वः प्रथमस्तुवोवो वा यथाक्रममागमो
भवति इत्यर्थकेन यावत् पूर्वं तौ बोध्यः । अत एव ।

“स्वरपूर्व इयात् द्वित्वं व्यजनं व्यजनोत्तरे” ।

इत्यादि द्वित्वप्रकरणं संक्षिप्तम्—

“व्यजनं वक्षिमित्तेन द्विवर्णमिति वक्षितम् ।

द्वितीयचतुर्थयोस्तेन भवेत् पूर्वागमस्तिवह” ॥

इति व्यासशिक्षा सङ्गच्छते । द्वितीयेति सप्तम्यन्तम् । इदं रूपं वेदे इव लोकेऽपि वर्णद्वित्वस्य द्विप्रयो-
गवत्त्वेन लक्ष्येन इत्येवेत्यस्य च त्वेऽप्याद्यस्याचर्त्तमिति इत्यद्वित्वरूपम् । आदौ चत्वे ॥ द्वित्वं रूप
मिति कलविशेषेण पूर्वत्रासिद्धीयमिति प्राप्त्या दस्य चत्वे तस्य द्वित्वेन द्वित्वसिद्धौ द्वितीयस्य चयोर्द्वितीया
इति दुर्वारत्वात् । न च तत्र तस्यासिद्धत्वम्, प्रागुक्तरीत्या द्वित्वाभ्युपगमाभ्यां चत्वे पूर्वत्रैत्यपि तदप्राप्ति-
कारेण तदपवृत्तेः । अत एव “सर्वथा वैलक्षण्यस्यैव तैत्तिरीयके नस्य श्यो भवेत् काठकेन चेत्” इति
व्यासशिक्षा शिक्षासमुच्चयोक्तिः,

“अपूर्वस्य नकारस्य नकारस्तैत्तिरीयके”

इति सर्वसम्प्रशिक्षोक्तिश्च सङ्गच्छते । अन्यथा तैत्तिरीयक इत्यस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवञ्चो-
दरेण शिक्षाया प्राश्नीयादौषा इति प्राश्नामीत्याह उगाकृष्ये प्राश्नन्ति इत्यादौ शनयोगे “शाद” इति
सुप्रवायेन सुप्रश्नम एव साधुः । “विद्वनः” “प्रश्नः” इत्यादौ लोके “वृद्धवारिणे प्रश्नान्गोच्य किं
प्रथमांशं श्रमिदनाति सफलं मद्रमस्तुते” इत्यादौ काठके च न तद्विद्व न । एवञ्च सादि-
तिकवर्णक्रमबोधनं तेन क्रियत इत्यत्रापि तस्मिन्निर्धारयूहोविता । चत्वासिद्ध्या न द्वितीय इत्यादि
ग्रन्थासवद्वित्वप्रयोगाशयकाः स्पष्टा एवेति न तद्विरोधः । एवञ्चैतत्प्रकरणस्या दृष्टव्यत्वात् चादि-
प्रयोगाशयिका तदेकवाक्यत्वाशयिका च जीर्णोक्तिस्तुतीवेति मूलं सम्प्रयोगाशयकम् । अग्रिममपि मूलं युक्तं
द्वित्वक्रमेण प्रथमांशयोगेन परिभाषाप्रवृत्तेः सुप्रवादत्वात् । यदि तु प्रकाशमन्वाऽपि दिष्टः स द्वित्वप्रयोगाश-
येन योजय इत्युपपत्तेरुक्तं तदा, मूले तु सर्वथा सर्वं द्विप्रमयुक्तमेव । एतेन परसर्वनासिद्ध्या शः उप-

कर्तुमुचित इति । तत्र, “चयो द्वितीया” इति पक्षे थकारापत्तेः ॥ “श्रुत्वं धुदि सिद्धं वाच्यम्” अटतीत्यट् श्रोतसि, इह धुङ् न ।

शि तुक् (पा०सू०८।३।३१) ॥ शोति सप्तमो पूर्वत्र कृतार्थायाः “नः” इति पञ्चम्याः षष्ठी कल्पयतीत्याह-नस्येति । ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका? मैवम्,

शब्दरत्नम् ।

श्रोतसिद्ध्यदेशे सादिः। वस्तुत्वस्य धुरि सिद्धत्वेऽपि तुक्त्यसिद्धत्वात् सन् दशोत्तरीत्यत्र
-तुमेति बोध्यम् ।

पष्ठौ कल्पयतीति । न च "सि" इति सप्तमीनिर्देशो काव्यार्थः । द्वयोरपरि-
मैरिव ।

प्रातिशाख्ये प्रथमपदमन्यस्थानिकप्रथमलभार्थमिति नात्र द्वितीयादेशस्य प्रसन्निरित्याशये-
नावधारणमस्तिबाहुः । गुदेन कर्तुंशक्ति इति । 'ङः सत्यं गुट्' इति न्यासः कार्यं इत्याशयः ।

अद्वैतोत्पत्तिप्रसङ्गमन्त्राणि सकारसम्पाद्य प्रयेत्याशयेनाह—न्योतयति । सादिः । नकां-
प्रजेत्याद्यभिमुखीकरोति चेप । “इत्युत्थं धृष्टि” इति वार्तिके धृष्टित्युपादानस्य फलमाह—
इत्युत्थेत्येति ।

लाघवार्थ इति । “टः सि” इतिसुत्र इत्युत्थादि । अन्यथा—ठभयोरुत्थादिभ्यामात्रे । यो वे

भावप्रकाशः ।

इति तद्विधेन द्वाविंशत्य् । तस्य द्विवाक्यत्वात् पूर्वप्राप्तिरप्यस्ति न, द्विवाक्यत्वेन तत्प्राप्तेरित्यावाह ।
यत्नेन सत्यं शरः सत्य इति द्विधे द्वाविंशदिति मूलमप्यस्य, यत्प्राप्तिश्च सत्यः परत्वाभावात् । अस्तुतोऽ-
न्तरङ्गपरिभाषया निर्वाहे सा व्यर्थेति स्पष्टं कैवले । एवञ्चान्न लक्ष्ये कानुस्यारोहोदिते चार्थपरत्वनयोः सतो-
रिति सिद्ध्या तदुक्तिर्यथैव । तस्मात्तद्विधं मूलमेव, चार्थद्वययोः पदद्वयाभित्येन समवायसिद्धं चरित्र-
मित्यस्याप्राप्त्या पूर्वप्राप्तिरिति सिद्धावस्थं भावं निर्वाहत्वात् । अत एव इति कृता सर्वप्रमाणसामर्थ्यात्
'दोषधा' इत्यादिसिद्धिं भवता तत्प्राप्तिमिति शताशरोक्तमप्यस्य, अकपुच्छः प्रेसादिहे तद्वशात्ते । मर-
पदस्याप्यन्यासायैवपश्य माप्योक्तः परिभाषायां शाब्दाच्चेति दिक् । नन्वेवमप्यत्र येत्यादिगुणनिर्वाहस्य-
नवरस्य भवेति चेन्ननु । अत एवेत्यस्यातोपोतिभ्याद्व्यानेनापेक्षैवप्रमाणस्य समुदायकत्वेन मोक्षसम्पत्ति-
रोचः । यदा वागिण्याशमवर्जने श्रुतीत्येव दोषसम्भवेन तत्रैव दोषस्य प्रागुपरिपत्त्येन चात्र भवेति
अथाश्रुतमेव, अमे स्वस्यासम्भवेन श्रुतेष्वम् । एवञ्चान्न सर्वं मूलं निदुष्टमेवेत्यप्यत्राश्रये-दुष्टोपपत्तिं कथ्य-
त्यश्रुतस्य श्रुत्याश्रयत्वेन तत्प्रमाणानुवाची । अत एव चापे "इत्यप्यत्र विस्तृतः" इति, अर्थात् न "मूलकृता
पारसार्थस्य सूचनात्" इत्युक्तम् । अवयवम्यवच्छेद एवकारार्थः । यदा श्रुतिनिषेधे प्रगटनोदितत्वात्
दोषम्यवच्छेदः स इति कथिष्य । अस्तुतस्तु श्रुतः परस्तिरमिषारस्य जलेतित्यस्यः मध्यममन्यानुसारः ।
तत्र नीरशीरस्यामेन त्यागाश्रीकारयोः सखेऽपि मस्याश्रित्यत्र येत्यस्यः प्राक् चरितं मूलकृता, केनचन-
पाशु अमे पठ्यते । एवञ्च न कोऽपि दोष इति चेप्यम् । परन्तु कदाचनपञ्चमुक्ता । अत एव इत्यत्राश्रये-
त्येवमस्तुतिरिति । तदेव च न्यनयवाह—श्रोतविरहित । साद्विरिति । सकारश्च शब्दाच्चिपुच्छोदित-
भावः । योध्यमिति । न्यममावः, आदरीत्या मूलदोषने तद्वदस्याप्यतिना समुत्पद्यते । एतेष्वेता-
न्त्रोक्तने तु तद्वदिदमपि वातिकसिद्धमेव । अमरीतो तु तद्वदमपि तत्र दोषो बोध्य इति व्यर्थत्वात् तस्मात्-
त्रेद्व्याप्य प्रवातो निष्कृत एव । अत एव तद्वदमपि विरहितं मूलकृतेत्यप्यवशिष्यते ।

पष्टमिति । तदर्थं पञ्चमे बोधप्रतीत्यर्थः । अणुविभाजनस्य हति । सप्तमोऽनन्तरित्वेति ।

“शश्छोऽति” (पा०सू०८।१।६३) इत्यस्य हि पदान्ताङ्गायः परस्य शस्य छ इत्यर्थे आकरो स्थितः । एवं च ध्रुटः परादित्वात् सञ्छुम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात् । विपूर्वा-
द्रपेरोणादिके शप्रत्यये “मध्वश्चोत्तन्त्यभितो विरप्शम्” इत्यादौ यथा । अतः
पूर्वान्तस्तुक् कृतः । नन्वेवं कुर्वञ्छेते इत्यत्र “पदान्तस्य” (पा०सू०८।१।३७) इति
णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् । यथो-
द्देशपक्षे “स्तोः श्चुना” इति योगो विभज्यते । ‘न’ इति वर्तते ‘णः’ इति च ।
स्तोः श्चुना योने णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदम् । सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्ता-
रार्थम् । ततः ‘श्चुः’ इति । पूर्वमनुवर्तते । एवं “नश्च” (पा०सू०८।३।३०) इति सूत्रे
कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र “पदान्तस्य” (पा०सू०८।१।३७) इति णत्वप्रतिषेधो ध्रुटः-
परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः ।

शब्दरत्नम् ।

सार्थत्वे छाधेमान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं, न त्वन्यथेत्याशयात् । ध्रुडेवास्तिविति ।
सीति च पठ्यर्थे इति भावः । विरप्शमिति । छान्दसार्थमपि बहुशः सूत्रज्ञो घटश-
नादिति भावः । णत्वं न स्यादिति । एतद्दृष्ट्या वचुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनसाम-
र्थ्यादिति भावः । त्रिपार्था सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽप्येव समाधानम् ।
यथोद्देशपक्षे इति । कार्यकाले तु असिद्धत्वात् दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः ।

अरवो ।

नेति । सप्तमीति शेषः । ननु छान्दसत्वादेव ‘विरप्शम्’ इति अविप्यतीत्याशङ्कामाह—
छान्दसार्थमपीति । असिद्धत्वमुच्यते । सम्प्रति प्राप्तमसिद्धत्वञ्चेत्यर्थः । पक्षद्वये—यथोद्देशकार्य-
कालभेदेन पक्षद्वये । इदमेवेति । अत्रैवकारेण यत्तु वदन्तीत्यादिना यदभिहिततन्तत्तु युक्तमित्य-
भिहितम् । अनिद्धत्वादिति । “असिद्धम्” इत्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः । इति भाव इति । अत्रावधि-
बीजन्तूक्तमेव । यत्तु परममूले अद्यो अचठा इति पचन्तत्पदचन्द्रिकास्थमनूदिमिति बोध्यम् ।
यत्नेन यथो द्वितीया इति छाधेशविकल्पेन रूपद्वयाधिस्याच्चिन्त्यमिति खण्डनशुद्धिः । प्रत्युक्ता,

भावप्रकाशः ।

प्राप्तिरिति भावः । पठ्यर्थे इति । सप्तमीति शेषः । अन्धारित्वाप्येऽपि यथा प्रदेशज्ञानाय योग्यतवेति
भावः । एवञ्च सीतिवदर्थ निर्देशः, वक्तव्यायो वाचनिकत्वात्प्रवर्तते इति तात्पर्यमिति केचित् । वस्तुतः
सीति च वच्यर्थ, वच्यर्थोक्तं कार्यं च शब्देन कार्यमित्यर्थः । द्वितीयादेशजनेच्छन्पमिति ॥ प्राप्त-
बोध्यम् । ननु छान्दसत्वादेव तत्र सिद्धे तदर्थमत्र आह—छान्दसार्थमपीति । समयापत्त्याकारण-
स्यास्येति भावः । एवञ्च तयाशयेन तयोक्तं न तु लोके सञ्चरत्प्रयोगसूचनायेति तत्रापि फलसत्त्वात्तद-
र्थमस्यावश्यकं तदिति तात्पर्यम् । बहुश इति । छन्द आदिपदघटितवचनकरणदित्यर्थः । इदमेवेति ।
एवञ्च यत्तु वदन्तीत्यादिना प्रकारकृतिमिद्वानुवादसत्त्वाधिकमिषादि बोधविमर्शव्याप्यं पदेति पाणि-
कपरतया तदर्थं व्यञ्जितं बोध्यम् । खण्डनकृज्जगत्वादिः सुतत्तमयुक्त इति भावः । असिद्धत्वा-
दिति । असिद्धं बहिरङ्गमित्यनेनेति भावः । ति भाव इति । अत्रावधिबोर्त्तुकमिति यथाशुभप्रकाश-

सख्यः ।

इति भाव इति । वस्तुतस्तु चन्द्रिकाखेति चन्द्रो चन्द्रे इत्यादिकौटिकप्रयोगेऽपि छत्वं
ना भूदिति “शश्छोऽति” इति सूत्रे पदान्तसम्बन्धस्यावश्यकमिति बोध्यम् ।
मूढे—बहिरङ्गत्वेनेति । पक्षद्वयेऽपि “पदान्तस्य” इति सूत्रापेक्षया पदद्वयसम्बन्धवर्गद्वयापेक्षानेन
तुको बहिरङ्गत्वमित्यर्थः ।

यत्तु वदन्ति—इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वात् प्रत्युक्तमिति । तत्पाणिनम्, त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तते इति सुदध्युपास्य इत्युदाहरणे श्लोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत् । सञ्छम्भुरिति । इह श्रुत्व-
तुकोरसिद्धतामाश्रित्य “नश्छवि” (पा० सू० ८।३।७) इति क्लृप्तं न शङ्क्यम् । छत्-
स्यासिद्धत्वात् ।

ऊमो ह्रस्वात् (पा० सू० ८।३।३२) ॥ ऊम् प्रत्याहारः । सञ्ज्ञायां च कृतं दित्त्व
सामर्थ्यात् संज्ञिभिः सम्बद्धयते । तेन यथासंख्यं ङुट्-णुट्-नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यप्र-
हणं विस्पष्टार्थम् । “हे मपरे-” (पा० सू० ८।३।२६) इति “मय उवो वो वा”
(पा० सू० ८।३।३३) इति च विकल्पद्वयस्य मध्यमे पाठादेव नित्यत्वलाभात् । सुग-

वाच्यरत्नम् ।

सञ्ज्ञायाम्—ऊमिति प्रत्याहाररूपायाम् । विकल्पद्वयस्य मध्यमे इति । “विभा-
षामध्ये च ये विधयस्ते नित्याः” इति “पूङः क्त्वा च” (पा० सू० १।३।२२) इति
सूत्रे भाष्योक्तैरिति भावः । न च तन्मध्यमे पाठेन नित्यत्वकल्पने तन्मध्यपक्षितानां “मपरे
मैरवी ।

तुगादिविकल्पमात्रमिप्रायकत्वाद्वा ।

ननु मूले ऊम्प्रत्याहारइत्यस्यानन्तरं संज्ञायामिति कथनमत्रासक्त्यर्थं चेत्प्रेतावन्मात्रेण
प्रस्तुतार्थनिर्वादादत्र आह—ऊमिति प्रत्याहाररूपायामिति । ननु “ह्रस्वः ह्रस्वप्रदित्त्ववद्भूतपते तत्रो-
कारान्तस्य दित्त्ववत् संज्ञाया इति संज्ञायामिति मूलमसङ्गतमिति चेन्न, उकारस्योच्चारणार्थत्वा
त् । पतेनोकारान्तस्य दित्त्वं सा च न संज्ञेति संज्ञायामित्यसङ्गतमिति कस्यचिदुचिः प्रत्युक्ता ।
रत्नाकराद्युक्तिं खण्डयति—नवेति । अस्य नित्यत्वापत्तिरित्यत्रान्यथ । “विभाषामध्य” इत्यर्थे
यचनमिति दाह्याभिप्रायः । भाष्यकारोक्तं प्रापूर्वयचनं हि नु श्यापसिद्धमित्याशयेन समाचरो—
भावप्रकाशः ।

अन्यो युक्त एवेति मूलमेवायुक्तमिति भावः । अदेतद्वनयत्राह—आस्तामिति मूले । परममते मण्डा
विति पक्षं गुरुत्वपदचदित्वात् । एतेन चो द्वितीया इति एविकल्पेन रूपद्वयाभिधायित्वमिति
एवमनङ्गुक्तिः परारता । तदनुवादकत्वात् पक्षोक्तविकल्पाद्यवस्थायाः ।

ननु तत्र वेति भाष्ये संज्ञायामिति भाष्यमनन्विष्टार्थं वाग आह—ऊमिति । एकार
नञ्चारणार्थं इति । भावः । यत्तु अत्राशयः—“इदं चिन्तयम्, तस्मात्तस्मात्तस्मात्” । नहि तेन संज्ञाया
प्रसङ्गोऽप्यसंवेति विषयात् । ऊमिति पञ्चम्यन्त ऊम् एकारस्योच्चारणेन एकारस्योच्चारणार्थः । भाष्य
कारोक्ते तावदाभावादन्ये एतदायमस्यादिदृष्टिः । एवञ्च ऊमादेविषयदेव द्विर् न तु त्रयः ।
विश्व संज्ञायां ऊमि ननु ऊमिति, यथाभावे, तस्य तस्मात्तस्मात्तस्मात् इति । तत्, स्वधिकारप्रभुत्वोच्चारणे,
तस्य विषयत्वं स्यात् तस्याः, नास्ति तेषामप्योच्चारणोच्चारणोच्चारण-इति । तत्, स्वधिकारप्रभुत्वोच्चारणे,
सामर्थ्याभावाच्च, तेषामुच्चारणेनोपदेशानन्यत्वादित्यसंज्ञानावर्तेत्येति दिक् । भाष्ये इति । तदो-
क्त्ये इत्यर्थः । पूङः क्त्वायेतीति । अमे वाग्रजादिकृत्वा न पुनरुच्चारणं इत्यादिस्त्वोच्चारणविवक्षित-
व्यापारप्रत्ययोरुच्चारणं तावदायमस्यादिदृष्टिः “पूङ्ग” इति च ऊमदेव एव ऊमदेव मादाह्वयमप्यो-
क्त्यर्थः । एतेन भाष्यरूपमप्यस्यादिदृष्टिः । न वागोक्तेरुच्चारणः । एतेन तद्व्यपदेशो-
क्तिरिति मन्त्रोक्तमप्यस्यादिदृष्टिः । एतद्व्यपदेशोक्तिरिति मन्त्रोक्तमप्यस्यादिदृष्टिः । एतद्व्यपदेशोक्तिरिति मन्त्रोक्तमप्यस्यादिदृष्टिः ।

तरणम् ।

अयं भावः—आह्वयप्रत्ययोरुच्चारणं तावदायमस्यादिदृष्टिः । न वागोक्तेरुच्चारणः । एतेन तद्व्यपदेशो-
क्तिरिति मन्त्रोक्तमप्यस्यादिदृष्टिः । एतद्व्यपदेशोक्तिरिति मन्त्रोक्तमप्यस्यादिदृष्टिः । एतद्व्यपदेशोक्तिरिति मन्त्रोक्तमप्यस्यादिदृष्टिः ।

उणीश इति । ण्यलोपो न स्थानिवत्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ऋमुटः परादित्वं

शब्दरत्नम् ।

नः" (पा० सू० ८।३।२७) इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निरुद्धौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्मन्त्र तत्कल्पने मानाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः । तन्निषेधादिति । "तस्य दोष" इत्यस्य तु न प्राप्तिः । कृत्वसाहचर्येणादेशागत्यस्यैव ग्रहणात् । पञ्चमीषमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । परादित्वमिति । ततः पर-स्याच्च इति व्याख्याननेत्यर्थः । कम इत्यस्य पष्ठयन्तत्वमाश्रित्य कमन्तपदावयवस्य ह्रस्वा-

भैरवी ।

स्वरितावेत्यादिना । उकार्यमेव रूपयति—तस्मादिति । पूर्वति । अन्यवहितेत्यादिः । यत्तु 'सुग-
णीश' इत्यत्र ऋमुटः परविधित्वेन स्थानिकत्वावशाद्भ्रूवासङ्गतेति, तत्र "प्रत्ययैषिणू" इत्यर्थ-
म्पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वात् । अनित्यत्वादिति । प्रविगणत्येति आप्योदाहरणादस्यानि-
त्वावित्यर्थः । यत्तु प्राचेत्यादिना उजादेः पदस्येति व्याख्यानस्य स्वयम्भूपयिष्यमाणत्वात्क-
मुटः परादित्वमिति कथं विरुध्यत इत्यत आह—तत् इति । कम इति पञ्चमी, पदस्येत्यनुवृत्तं
सामानाधिकरूपेण सम्बन्धाय पञ्चम्या विपरिणम्यते, सा चानवकाशा, अर्धोति सप्तमी तूत्त-
रत्र चरितार्थेति साऽत्र पष्ठयर्थे इति कल्प्यते । एवञ्च ह्रस्वात्परो यो कम तदन्तं यत्पदं स-
स्मात्परस्याच्च इत्यर्थे इत्याशयात् । मूढे—गरुडप्रतिषेधार्थमिति । "पदान्तस्य" इति गत्वप्रति-
षेधस्य सिद्धयर्थमित्यर्थः । कम इत्यस्येति । अस्यान्यपेत्यादिः । पष्ठयन्तत्वमिति । अस्मिन्पदे प-
दस्येत्यत्र विभक्तिविपरिणामो न कार्य इति लायकम् । एवमर्धोति सप्तम्यपि चरितार्था । ह्रस्वा-
त्परस्य कमः पदावयवस्याधि पर इति तु नोक्तं, 'दण्डिना' इत्यादौ दोषापत्तेः । अस्मिन्पदे
पदे इत्यनुवृत्तं तद्विशेषणमर्धोति, तेन तदादिविधिः । यदि तु पदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य कमो-
भावप्रकाशः ।

शङ्काशयः । न्यायसिद्धावाप्तयेति समाधत्ते—स्वरितेति । स्वानन्तर इति । यत्रानुवृत्त्याऽभिमतवापद-
व्यर्थे ततः प्रागव्यवहितसूत्रे पक्षेऽर्थः । उकार्यमेव रूपयति—तस्मादिति । "विमापोपमने" इति
विमापापदस्यात् परावरतिवादानुवृत्तिः । एतेन "वृत्तिरिति श्रुत्याम्" इत्यस्य नित्यत्वेऽपि "स्याचोः"
इत्यादीनां तत्र स्वादिति मन्दोक्तमपास्तम् । पूर्वति । अन्यवहितेत्यादिः । यत्तु अगन्तायः "ऋमुटः पर-
विधित्वेन तदप्राप्या शङ्काया एव नोतिरिति, पञ्चमीसमासत्वं तु स्वयैव पादिकत्वाङ्गीकारेण शङ्कलक्षणीना-
मिवातिशयमपवृत्तेः । अन्यथा काचित्कर्तृ निष्कलमेव स्यात्, कृत्वादिलोपायं तवाभ्यन्तरस्यैव धारण-
तस्यात्रिषादीत्येवात् । संयोगान्तलोपेन निर्वोदे तु विगच्छेत्यत्रावैद्यानापठिकरीत्येति" । तन्मूढ-
कृत्रोपीदमेव । तत् ध्वनयन् मूढे हेत्वन्तरं पूरयति—पञ्चमीति । नन्वादेः पदस्येति प्राचोक्तव्याख्या
नस्य दूषयिष्यमाणत्वेन कथं तस्य तत्त्वमत आह—तत् इति । स्ये कम इति पञ्चमी पदस्येत्यनुवृत्त-
सामानाधिकरूपान्वयाय पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते । तस्या अनवकाशात्वादेवोत्तरत्र चरितार्थावोनि-
पष्ठयर्थे सप्तमी । तथाच ह्रस्वात्परो यो कम तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याच्च इत्यर्थो निम्नारूढः । अर्धो
मूलग्रन्थादन्यथा पूर्वान्त एव कर्तव्यो पुनर्विति प्रतीयते, तत्र । तस्याप्यस्यत्वापत्तेर्भेदेन सूत्रादेव कमिन-
तद्वैकल्यात् । तदस्यैव तथैव विपश्चम्यलक्षणमाह—कम इत्यादिमात्र इत्यन्तेन । अन्येत्यादिः ।
हरवातरस्य कमः पदावयवस्य ऋमुटोति तु नोक्तं, दण्डिनेत्यादौ दोषापत्तेरिति बोध्यम् । अत्र एव
परममूढेऽपि ह्रस्वात्परस्यावयववचनम् । परस्याचो ऋमुटिति नोक्तम् । इत्येति । स च मत्पाठस्या
सरला ।

मात्राया आकार्यमेव संस्कारकृद्वा संस्कार्यैवातिशयाभावात्परिभाषादृष्ट्या "पदान्तरस्य" इत्यन्तरग्रन्था-
सिद्धात्मावेन परिभाषया तच्छास्त्रं प्रति गुह्ये दक्षिणत्वबोधने न शक्यमिति ।

ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वानुद स्यादिति चेन्न ।

अभ्युदयम् ।

मानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोद्धव्यते इति तेन नकाराद्यवयवनस्यापि पदान्तत्वाणञ्च-
मिपेक्षसिद्धिरित्युच्यते तर्हि हस्वात्परस्य हन्तपदस्याचि परे लमुदित्येवार्थस्तथा सति
स्यान्न प्रागुक्तः, स्याच्चातिमहद्विन्दमिति । स्पष्टं चेद सर्वे भाष्ये ।

भैरवी ।

तत्र हि —‘दण्डिना’ ‘शकटिना’ इत्यत्र लसुरवारणाय “पदादिप्रहणं कर्तव्यम्” इति वार्तिक-
स्य पदादित्यस्यानुवृत्तिप्रद्वयं, “एवमपि परमदण्डिना परमच्छत्रिणेन्यत्र प्राप्नोति” इत्याश-
ङ्कायाम् “उत्तरपदस्य चापदादिविधौ प्रतिषेधः” इति वचनेन दोषम्परिहृत्य “एवमपि पदादि-
त्यपूर्वद्वैतव्यं, यदि तत्प्रकृतं प्राक्सुवि कुत्सनादित्येवन्तत्” इति कथनानन्तरम् “एवमर्तर्हि
हम एवायं लमुद क्रियते, कथम् ? पदस्येति वचंते, कम इति वः नैषा पञ्चमी, का तर्हि ? सम्ब-
न्धपट्टी, पदान्तस्य कमो लमुद भवतीति हस्वादुत्तरस्य अचीति, यदि कम एव लमुद क्रिय-
ते कुर्वन्नास्ते “स्याम्यामो ण. समानपदे” इति णत्वम्प्राप्नोति, पदान्तस्येति प्रतिषेधो मयि-
ष्यति, पदान्तस्येत्युच्यते, नैष पदान्तः, पदान्तमकः पदान्तप्रहणेन प्राहिष्यते” इत्युक्त-
म् । णत्वम्प्राप्नोतीति । आगमस्येत्यादिः । अत्र पदान्तमक इत्यादिना उक्त. परिभाषार्थो
ध्वनितः । अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य विशेष्यत्वाभिप्रायेण मूले व्याख्या कृता । तथा सति
हस्वादिति प्राधान्यात्पदस्य विशेषणं स्यादेव, कम इति पष्ठपदान्तमपि तस्य विशेषणं स्यात् ।
एवं सति यादृशः सूत्रार्थः सम्पन्नस्तमाह—‘तर्हि हस्वात्परस्य पदस्येति । कमन्तस्येति शेषः ।
तथा सति—पदस्य विशेष्यत्वाङ्गाकारे सति । न प्रागुक्तः । शङ्कुकृतः । महद्विन्दमिति । ‘अस्ति परा-
त्मा, देवदत्त ! रामानिति वद’ इत्यादावतिव्याप्तिः, कुर्वन्नास्ते सन्नच्युत इत्यादावव्याप्तिः
स्यादित्यर्थः । तथा च लक्ष्यानुरोधात्तन्मूलोक्त एवार्थः कार्यः । सर्वमिति । शङ्कासमाधानावपरोक्तम् ।

भावप्रकाशः ।

यः । धेनापमात्राकाशवेन दानशौरसहजानोचित्यमो “द्वेऽविहस्वान्कम्” इति न्यासे मात्राशयवद्
तात्पर्यं प्रकाशकम् इति खण्डनकृत्यापत्ते निष्कल इति सूचितम् । यदीत्यस्योच्यत इत्यत्रान्वयो ननु बोध्यः,
इत्यत्र । एवं च नात्रार्थे सिद्धान्तवन्नयः कार्य इति बोध्यम् । अपिः प्रसिद्धार्थसमुच्चापकः । अयंभावः—प्रागमी
येन येन धर्मेण गृह्यते तदनुगुणीभूतागमानामपि तेन ग्रहणं, अ येन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति च
तदर्थः । प्रकृतवचनमात्रमेवापार्थं मानमिति । इतिहेतो क्वचिदेतत्स्थाने वेनेति पाठः । नकाराद्येति ।
तस्याद्यवयवैत्यर्थः । न स्यापीति । आगमनरवापीत्यर्थः । सादृश्यपर्यवसितेन वाचनिकावयवत्वेन वर्णस्या-
न्वर्णः कथमवयव इति न शङ्क्यम् । इयं च शुक्तिविसामर्थ्यादित्या । तेन बहारेत्वादी न दोषः । ततो
वर्णप्रत्यये पदमवृत्तिरिति तु न, प्रकृतवचने आनेमुक्त्वाते च भाष्ये तत्र संचारितत्वादित्यस्य स्पष्टम् ।
एतेनानेन न्यायेन समुदास्य पदान्तस्येऽपि केवलागमनस्य तत्त्वाभावः, तत्त्वं तु तस्याप्यस्त्येदेयपाराजम् ।
अनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य मूलमिमत्रविशेष्यत्वाभिप्रायेणाह—तर्हि । उक्तीत्या पूर्वादित्यलीकारे मूलोक्त
दोषामाये सतीत्यर्थः । हस्वादिति पदस्य विशेषणं प्राधान्यात्, एवं कम इति पष्ठपदान्तमपि । भावतो पदे
हलनुवृत्तौ च मानाभाव इति भावः । तथासताति । तस्य विशेष्यत्वाङ्गीकारे सजोत्यर्थः । एतेन सान्नि-
ध्यात् हस्वादिति कम एव विशेषणमिति । ‘तर्हि’ इत्यादि विन्यसित्यपस्तम् । प्रागुक्त इति । मूलस्य
वर्णने शङ्कोक्त इत्यर्थः । महद्विन्दमिति । अस्ति प्रत्यङ्मा, अनुपगम्योऽह रापारावेवानिष्टे इत्यादि-
स्पष्टे तत्र स्यादित्यवयवपरिष्काररूपमिति । एवं च मूलकृतकमवयवमङ्गीकार्यमिति भावः ।
सर्वमिति । शङ्कासमाधानावपरोक्तमित्यर्थः ।

संख्या

“आदेशप्रत्यययोः” इति वाचाप्रहृत्यापत्तेः । अन्तर्वर्त्य परमवचन सत्त्वेऽपि “अमोऽन्तर्वर्त्य” इति सूत्र-
स्यपदोपादानादप्यस्ति तदनुवृत्तिरिति तत्रस्य संभवेन आगमनस्य पदान्तस्य शुद्धमर्याद ।

अत्रानुनासिकः [पा० सू० ८।३।२] ॥ अयमधिकारो विधिवेति द्वैतम् ।
आद्ये उत्रग्रहणमनर्थकम्, अधिकारादेव रूपकरणलाभात् । तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे
परस्मात्कारिणो विशेषशोतनाथः—परस्य नित्यं कृत्व, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति;
विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । “अनुनासिकात्पर-” (पा० सू० ८।३।४)

शब्दरत्नम् ।

अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम् ॥

अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोद्धव्यम् ।
स्पष्टार्थमिति । अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य दस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्य-
र्थस्य रूपं बोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम् । विधिपक्षेऽग्रहणं तु पदद्वयकरणे इत्यर्थज्ञा-
नार्थम् । वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम् । “अनुवसो ह ” (पा० सू० ८।३।२) इति सूत्रे
मैत्री ।

वाच्यम्, मध्यमपदशब्देन तत्समासीयचरमपदपूर्वं (त्वानाक्रान्त)स्य ग्रहणात् “अतद्वित” इ-
त्यस्य प्रत्याख्यानार्थं पदव्यवाय इत्यस्य पदे व्यवाय इत्यर्थस्य करणेन मापकुम्भवापनेत्यत्र
वापशब्दस्य पदत्वसिद्धयर्थं कार्यत्वनिवेशस्याचर्यकत्वाच्च । नच पदपदस्य पदत्वयोग्यपरत्वं
शङ्क्यम्, स्वशास्त्रसङ्केतितपदपदलक्षणपक्षेणा व्याख्यन्तरसङ्केतितोत्पदलक्षणाया उचितत्वं
मित्याशयात् ॥

ननु सूत्रेऽग्रहणसत्त्वे रूपकरण एव सम्बन्धो ननु “दो वे छोप” इत्यत्रेति सम्बन्धो
इत्यनर्थकमित्यसङ्गतमत आह—इदमिति । अपरग्रहणं दोषान्तरस्यापीति शेषः । तदाह—प्रती-
ति । इत्यर्थश्चेति । सूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धे सति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः । वि-
धिपक्षे मूलानुक्तमग्रहणस्य प्रयोजनं स्वग्रहाह—विधिपक्ष इति । अत्र नेविह “दध”पुमपत्र-
वाणिनितात्पर्यमिति लभ्यते, तथापि विधित्वमेवोचितम्, सहस्रविधेयघकताद्यन्त्य उपापारे-
णाकाङ्क्षाशान्त्या लाघवादिति” तद्येत्याह—वस्तुन इति । परममूढे रोरित्यस्यैतत्प्रहरणविधे-
मायप्रकाशः ।

न्यत्र सुदुपरय मस्यामावाति विचार्यम् । पदवापवाभावात्, भावावापवाभावात् इत्याह । मापत्रय
मदस्य शब्दरूपस्य वा मस्यैव वा सुदि शत्याहीरे इः स्यादित्यर्थापत्तौ श्रुत्युग्र प्रज्ञानी मन्त्राय शबादी
—वापपक्षेति दिक् ।

ननु रूपकरणादत्र “दो वे छोप” इत्याशयननुवृत्तिरप्यत्रा बोधयितुं तत्र पक्षे वागवाद आह—
इदमिति । दोषाग्रहणस्यापीति शेषः । तदाह—प्रतीति । अपिना विधिपक्षसमुच्चयः । इत्यर्थस्येति ।
स्वग्रहणोपात्तविधेयसम्बन्धेन नैतकादृशेदग्न्यन्तर्गतव्यादिति भावः । वाशब्दवदिति । नोदववापीति
मूले तत्र शेषः सूचितः । सूचितमिति । इत्थेन पूर्वविकल्पमिदमित्यप्यशङ्क्यम् । तत्रार्थेऽग्रहणस्य उत्पत्त्य-
र्थेव तात्पर्याच्च । मूले ग्युनतां परिहाति—विधीति । एवमुपपन्नं यन्मन्त्रस्यान्तिदेवदमधिमन्त्रमिति
मूलतो लभ्यम् । तत्र प्रक्रियाप्रश्नमतां प्रवृत्तिनाह— । निरित्येव शुद्धं सहस्रविधं वागवापनेक

इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विना ऽनुनासिकाभावपक्ष इति सम्भवति ।
इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ ॥

अनुनासिकात् (पा०सू० ८।३।४) ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं
विहायेति । एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादवत्सोऽऽनीय-

शब्दरत्नम् ।

कृतयोः “वन उपसंख्यानम्” “विभाषा भवत्—” इत्यनयोस्ताहरणे भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनु-
चारणाय । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अधिकारस्य तुत्तरत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं
वृत्ताविति तत्त्वम् ॥

ल्यब्लोपे इति । दिव्योगलक्षणा तु न, अप्राप्तुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्याः-

भैरवी ।

यत्यानिन इत्यर्थाः । तेन लोपस्यापि सम्प्रहः । इति सूत्रेकयोरिति । एतेन यदुक्तमत्रप्रहणस्य
विधित्वपक्षे प्रयोजनस्तथाकल्पनेऽपि शेष एव । यद्यपि “वन उपसंख्यानम्” इति छान्दस-
स्तथापि विभाषेति लौकिकमपाति तत्र दोष एवेत्याशयः । उत्तरत्रैवेति । अत एवास्य सूत्रस्य
“मनुवत्सोः” इत्यनन्तरम्पाठः कृतः ॥

परदाब्दस्य ध्रुवणेन दिव्योगलक्षणा पञ्चमीति आन्तिवारणायाह—दिव्योगेति । इति न्या-
सेनेति । नचैव न्यासे “आतोऽटि नित्यम्” इत्यत्राप्युभयसम्बन्धापत्तिः । नष्टेष्टापत्तिः, महां
भावप्रकाशः ।

काङ्क्षाशान्त्या लाघवात् । अभ्यधोक्तरोप्यातिगौरवम्” इति, तत्रेति ध्वनयन्त्याह—वस्तुत इति । एवेनो-
भयभ्यावृत्तिः । रोहितस्यैतत्प्रकरणविधेयस्थानिन इत्यर्थः । एतेनैव व्याख्याने छोगादिपक्षेऽनुनासिका-
दिकरणं तत्र चिन्त्यमिति खण्डनकटुक्तिः परास्ता । सूत्रयोदाहरणदानादाह—कृतयोरिति । छान्दस-
प्रयोगसिद्ध्यर्थमपि सूत्रादिप्रवृत्तेरिति भावः । ननु तस्मै पाठात् वनश्छान्दसस्याच्चापवातिकस्य छन्द-
स्यैव प्रवृत्तिरतस्तत्र छान्दसत्वेनापि निर्वाहः सुकर इति न सर्वथा तद्विरोधः, अत्र भाह—विभाषेति ।
अस्य तत्र पाठेऽपि न छान्दसत्वं तत्प्रयोगस्योभयत्रैष्टव्यादिति भावः । दुर्वां र्हेति । एतदुपकरणस्यार्थ-
काप्रमहणादिनि भावः । उत्तरत्रैवेति । तत्त्वस्यैव तत्परिचयश्चाह । अभ्यवा पूर्वमेव पठेत् । न च विधि-
पक्षेऽपि पूर्वत्रैव पाठोऽपेष्टासामर्थ्यात्तत्राप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, ततो लाघवेन तत्प्रसूत्यैव युक्तत्वात् ।
इदमेव ध्वनयितुमुचितमिति प्रागुक्तम्, एवं चागत्योक्तगौरवाङ्गीकार इति भावः । सूत्रद्वये भाष्याभावा-
दाह—वृत्ताविति ।

इति न्यासेनेति । न चैवम् “आतोऽटि” इत्यत्रापि तथैवानुपस्थापनापत्तिः । इष्टापत्तिस्तु कर्तुं-

सरला ।

• “इतिवो मे दनं त्वा” “ओ भगो भवो” इत्यादौ ।

मूले विशेषावगतिहेतुत्वादिति ।

संयोगो विप्रयोगश्च साश्चर्यं विरोधित्वा ।

• कर्षः प्रकरणं द्विजं दाम्भस्यान्यस्य सत्रिभिः ॥

सामर्थ्यमोचित्री देशः काव्ये भक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषरमृतिहेतवः ॥

इत्यत्र विशेषार्थनिर्णयकेषु विप्रयोगस्यापि गणनेन तस्यापि तत्त्वात् । अनवच्छेदे सन्देहे इति तद्-
र्थः । “सवत्ता कानीयताम्” इत्यत्र वत्ससम्बन्धस्य येनावेव सत्त्वेन यथा वत्समन्वयेन येनुरित्यर्थोऽवग-
म्यते तथैव “भवत्ता” वदस्य विप्रयोगेन येनुरर्थोऽवगम्यते इति । प्रकृत्येऽपि तथैव बोध्यम् ।

अत्रानुनासिकः [पा० सू० ८।३।२] ॥ अयमधिकारो विधिवेति द्वैतम् ।
आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम्, अधिकारादेव रूपकरणलाभात् । तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे
परस्मात्कारिणो विशेषद्योतनायः—परस्य नित्यं कृत्व, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक इति,
विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहण स्पष्टार्थम् । “अनुनासिकात्पर—” (पा० सू० ८।३।४)

शब्दरत्नम् ।

अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोद्धव्यम् ॥

अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरव चेत्यपि बोद्धव्यम् ।

स्पष्टार्थमिति । अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य हस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्य-
र्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं याशब्दवदिति सूचितम् । विधिपक्षेऽत्रग्रहणं तु पदद्वयकरणे इत्यर्थज्ञा-
नार्थम् । वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम् । “अनुवसो ह ” (पा० सू० ८।३।१) इति सूत्रे
भैरवी ।

वाच्यम्, मध्यमपदशब्देन तत्तत्प्रमातीयचरमपदपूर्वं (त्वानाक्रान्त)स्य ग्रहणात् “अतद्वित” इ-
त्यस्य प्रत्याख्यानान्न पदव्यवाय इत्यस्य पदे व्यवाय इत्यर्थस्य करणेन मापकुम्भवापनेत्यत्र
वापशब्दस्य पदत्वसिद्धयर्थं कारित्वनिषेधास्त्यावश्यकत्वाच्च । नच पदपदस्य पदत्वयोरपरत्व-
वाङ्मयम्, स्वशास्त्रसङ्केतितपदपदलक्षणानेक्षया शास्त्रान्तरसङ्केतितोत्तरपदलक्षणाया उचितत्व-
मित्याशयात् ॥

ननु सूत्रेऽत्रग्रहणसंज्ञे रूपकरण एव सम्बन्धो ननु “ओ हे खोप” इत्यग्रेति लभ्यते
इत्यनर्थकमित्यसङ्गतमत आह—इदमिति । उपलक्षणं दोषान्तरस्यापीति शेषः । तदाह—प्रती-
ति । इत्यर्थरदेति । सूत्रोपासविधेयसम्बन्धे सति निराकाङ्क्षप्रतिपत्तिर्भविष्यतीति भावः । वि-
धिपक्षे मूलानुक्रमग्रहणस्य प्रयोजनं स्पष्टमाह—विधिपक्ष इति । अत्र केचित् “यद्यप्युपपन्न-
पाणिनितात्पर्यमिति लभ्यते, तथापि विधित्वमेवोचितम्, सकृद्विधेयबोधकताज्ञस्य व्यापारे-
णाकाङ्क्षाशान्त्या लाघवादिति” तत्रेत्याह—वस्तुतः इति । परममूले रोहित्यस्येतत्प्रकरणविधे-
भावप्रकाशः ।

न्यत्र सुदूरस्य मर्यामावादिति वाच्यम् । पदलक्षणान्तरात्, आशङ्क्यवत्वात्तत्प्रतिज्ञायाः । मातृस्य
पदस्य शब्दरूपस्य वा मर्यादा वा सुटि प्रत्याहारे ह. स्यादित्यर्थापत्तौ सुपुम् प्रमाणं प्रमाणं शब्दादौ
स्वाभावत्वेति विद् ।

ननु रूपरणादत्र “ओ हे खोप” इत्याशयननुविधि स्पष्टनवा बोधयितुं तत्र पक्षे दास्यादत्त आह—
इदमिति । दोषान्तरस्यापीति शेषः । तदाह—प्रतीति । अपिना विधिपक्षसमुपपन्नः । इत्यर्थस्येति ।
स्वसुभोपासविधेयसम्बन्धेन निराकाङ्क्षेणान्वयान्न-वयादिति भावः । याशब्दवदिति । नोपपत्तीति
मूले तत्र शेषः सूचितः । सूचितमिति । एतेन पूर्वविरुद्धमिदमित्यपास्तम् । तत्रार्थज्ञापकात् तस्याप्य-
त्रैव तात्पर्याच्च । मूले न्यूनतां परिहरति—विधेयमिति । यद्यप्युपपन्नं यमरुपराशानिधेयमप्यभिप्रेतमिति
मूलतो लभ्यम् । तत्र प्रक्रियाप्रसङ्गमन्तानुवादिशानाह—“विधिपक्षे पुनः सकृद्विधेयतापारानादेव”
सराह ।

सिद्ध्या कारित्वनिषेधा विरुद्ध इति वाच्यम्, अतः पूर्वोक्तं, परमथापत्तयश्च परमात् तन्नाशनापत्तिरुक्त-
विधि “तितुम्” इतीति निषेधे “परमादिति” शब्दादौ सुत्यनिषेधाय कारित्वनिषेधस्यावश्यकत्वात् । निरा-
शयन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

मूले—द्रष्टमिति । द्वाभ्यामित्तिं दीप्तं तदेव द्वैतं स्वाधिकारप्रज्ञादेराहुतिगन्धवारम् । द्वाभ्यां प्रज्ञाभ्या-
मित्यर्थः । तस्य विद्वत्पदं द्रष्टव्यप्रकाराद्वानविरह स देव इत्यर्थः । पूर्वस्येति । इदमुपपन्नं ररुणो-
विधेयमित्यविरहपूर्वकं । तेन “समो वा लेन” इति श्लोकेऽपि अनुवादिन्यनुवर्तयति । इदानीं—

प्रयोजनान्याकरे स्थिताति । एवं च यत्त्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात् “पुमः स्वयि” (पा० सू० ८।३।६) इति कृत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । चञ्चिडो ल्युट् । ख्यात्वादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । “वर्जने प्रतिषेधः” “असनयोश्च” इति वार्तिकमिति चेत् ? सत्यम् । “बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणजिराद्यर्थम्” इति वार्तिके बहुलप्रहणत्समाधेयम् । तथा च रुशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् रुविधिः—पुंख्यानमिति, एत्वं—पर्याख्यानमिति, निष्ठानत्वमाख्यातम् इति च । शकारेण व्यवधानात् “कृत्यचः” (पा० सू० ८।४।२९) इति एत्वं न, तथा आख्यातमित्यत्र “संयोगादेरात्” (पा० सू० ८।२।४३) इति नत्वं न, यत्त्वस्यासिद्ध्या यएवत्ताविरहात् । एवं च “न घ्याख्या”—(पा० सू० ८।२।५७) इति सूत्रे ख्याप्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । न च ख्या प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च “सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे” इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न ।

शब्दरत्नम् ।

म्” (पा० सू० ४।१।३) इति सूत्रमाप्यकैवटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य कोपे मस्यैव प्रत्ययत्वमिति इषाख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि पत्वाप्राप्तेरेव । पातेहुंम्भमिति व्युत्पत्तिमावाय तु मूलमिति दिक् ॥

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यएवत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । अत्र चेति । उपातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एवं च बहुसंज्ञाप्रत्ययेन सस्यानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वाम-
मैरवी ।

योजयति—पातेरिति ।

यथाभावेनेति नापूर्वं वचनं किन्त्वर्थसिद्धमिति प्रतिपादयति—मूले—आदेशो होत्यादिना । बहुलप्रहणत्वादि । तणिति संज्ञाछन्दसोः संज्ञा । बहुलप्रहणस्य प्रयोजनमाह—अत्रेत्यादि । अत्रादेः क्ते ज्ञाप्यादेशाभावः । वधकेत्यत्र “इन्तेण्वुल्” अनेन वधादेशः । गात्रेत्यत्रेणो गादेशः । विचक्षणे यथाभावेत्याभावः । अजिरे व्यादेशाभावो बोध्यः । दासस्यासिद्धयेति । तद्विधायकशास्त्रस्यासिद्धयेत्यर्थः । एवञ्च—सस्थानशब्दस्य संज्ञारूपत्वे च । उच्यते इति ।

भावप्रकाशः ।

रिति भावः । तथापि मूलं योजयति—पातेरिति । दिगिति । तदर्थस्तूक्तवाक्यविरोधात्तदनापमप्रमाणम् । अत्र एव तुः प्रयुक्तः । एवं च मूलमयुक्तमेवेति ।

यत्वासिद्धेति । तद्विधायकशास्त्रासिद्धेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । मुख्यत्वात्साध्यपरामर्शश्चैवराह—ख्यातेरिति । ननु तस्य तत्संज्ञात्वेऽपि भावप्रत्ययबोद्धेनैवतदनापमः, अत्र आह—एवंचेति । संज्ञात्वेवेत्यर्थः । उच्यतइति । संज्ञाशब्दस्यैव शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । तेन—स्थानेन तदावक्रेन । स्वराण्य इति । लक्षणांमूलसम्बन्धप्रदर्शनमिदम् । एवञ्च स्वं सस्थानशब्दः, तथा च स्थानशब्दस्य स्थानशब्दवाच्य इत्यर्थः । अन्ववापनुपपत्तेरिति भावः । एवं दृष्टाञ्जेपि बोध्यम् । ननु यथादीति वाच्ये

सरला ।

सस्थानशब्द इति । संज्ञेतसम्बन्धेन सस्थानशब्दस्य सस्थानशब्दवाच्यत्वेऽदृष्टम् । तेन रूपेण

सू० ८।४।४६) इति कृतेऽपि “यणो मय.” इति भवत्येवेति भावः ॥

पुमः खयि (पा० सू० ८।३।६) ॥ पुंसं. संयोगान्तलोपे कृते ऽवशिष्टभाग-
स्येदमनुकरणम् । पर्युदासादिति । “इदुदुपघस्य-” (पा० सू० ८।३।४१)
इति पत्वविधायके सूत्रे इति भावः । अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन
व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदम् । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु
पत्वप्राप्ताविति बोध्यम् ॥

ख्याञादेश इति । आदेशो हि उपदेशो रुशादिः । असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं
रशाच्चः शस्य यत्वं विकल्प्यते । तेन सुप्रख्येन निर्वृत्त सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्र-
ख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वात् “घन्वयोपधात्-” (पा० सू० ८।२।१२१) इति बुद्धेत्यादि

शब्दरत्नम् ।

“बोधयम्” इति कश्चित् । भवत्येवेति । एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनं
तयोर्मध्येऽपरस्य द्वितीयोच्चारणस्याभ्येन साधुत्वबोधनमिति भावः ।

वक्ष्यमाणरीत्येति । प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति न्यायपदार्थरीत्येत्यर्थः । वस्तुतस्त-
दसङ्गतम् । कविभिः कृतमित्यादौ बोधायने । एतच्च “लभ्ये तु” इति तुना ऽहचि-
बोधकेन सूचितम् । यथा तु सूतेः सत्त्व प्रकारोऽस्त्यस्य ह्रस्वो म्भः प्रत्यय इति “झिपा-
भैरवी ।

इति शिक्षाकरीत्या सात्व्यात्वेन जकारोऽस्यात् । कश्चिदिति । अनेमाहचि सूचिता । तया-
हि—अटकुप्वाधिति सुप्रख्यनुगमणस्य प्रत्याख्यानेन ज्ञापकान्तराभावेन चानित्यत्वे न मा-
नम्, आप्यानुक्तं चानित्यत्वम् “मलाज्जम्” इति जडत्वापत्तिस्तु “अभ्यासे चर्च” इति सूत्र-
सामिधेयानन्त्यश्रल एव ग्रहणेन वारयितुं शक्येति । एकस्मिन् लक्ष्ये एकस्य शास्त्रस्य पुन-
प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इत्याह—एकस्येति । एकेन—“मचो ररा” इत्यनेन ।
अन्येन “यणो मय” इत्यनेन ॥

तत्—ध्याद्यादशोक्तसामानाधिकरण्यम् । यथा—असाहस्यम् । सिद्धान्तरीत्या ऽह-
यदेति । ‘सूत्रे सत्प्रसंगे पुमान्’ इति तत्रोक्तम् । सूते सत्त्व ए इति तदर्थं । मूलकारोक्तं
भाष्यप्रकाशः ।

इति शिक्षाकरीत्या सात्व्यात्वेन जकारापत्तिरिति भावः । कश्चिदिति । कीदृशपदित्यर्थः । तत्र
नुगमणस्य नुमिसर्जनीयेति सूत्रे विसर्जनीयग्रहणस्यैव प्रत्याख्यानात् साध्याभ्युपगमाभावात् साध्यानुक्त-
त्वाच्चास्यानित्यत्वमप्रमाणम् । अभ्यासे चर्चत्वादि साध्याभ्युपगमाभावात् साध्यानुक्त-
त्वमादिशब्दो म्भं पक्षेयचिन्नेन सूचिता । अत्र परस्य शास्त्रस्य पुनः प्रवृत्तौ स न्याय इति १९.
नयम् वक्ष्यमाणरीत्या क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधानापत्तिर्देयस्यैव सत्त्वेन परादेन साहचर्य-
धारणसाध्यत्वेन तस्य बुद्धयारोहावयवत्वेन पराद्यादिपट्या. कारकमिष्टिर्देय न्याय्यत्वेन
बोधादौ इत्यप्यारोहाद्यादौ स्थित्वैव विवेकशक्तिरिति शङ्कानिरासार्थम्—एकस्येति । पूर्वानुमितिपक्षेन
शास्त्रयोः क्रमेण प्रवृत्तेरिति भावः । उपायपक्षेन तत्र दिग्भयवत्त्व- एवम् । एकेन—‘मचो ररा-
भ्याम्’ इत्यनेन । पूर्वानुमितिपक्षेन तु न, कश्चिद्विरोधात् । अपरस्य—परमिष्टस्य पूर्वमेति वारम् ।
अन्येन—“यणो मय” इत्यनेन ।

व्यतिरिक्तसिद्धान्तप्रवृत्तव्यमाणरीत्यापि परममूलशब्देन—प्रत्ययेति । तत्—न्यायकारोक्तं तया-
नापिहरणम् । एतच्छब्दं येष्वर्थः । एवं मूलशब्देन—‘मचो ररा’ इत्यनेन—यथा-
रिषति । सिद्धान्तप्रवृत्तव्यमाणरीत्यापि परममूलशब्देन—प्रत्ययेति । तत्—न्यायकारोक्तं तया-

प्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात् “पुमः स्वयि” (पा० सू० ८।३।६) इति कृत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । चक्षिडो ल्युट् । ख्यान्वादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । “वर्जने प्रतिषेधः” “असतयोश्च” इति वार्तिकादिति चेत् ? सत्यम् । “बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराश्रयम्” इति वार्तिके बहुलप्रहणात्समाधेयम् । तथा च क्शादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् रुविधिः—पुंख्यानमिति, एत्वं—पर्याख्यानमिति, निष्ठानत्वमाख्यातम् इति च । शकारेण व्यवधानात् “कृत्यचः” (पा० सू० ८।४।२९) इति एत्वं न, तथा आख्यातमित्यत्र “संयोगादेरात्—” (पा० सू० ८।२।४३) इति नत्वं न, यत्वस्यासिद्ध्या यश्वत्ताविरहात् । एवं च “न ध्याख्या”—(पा० सू० ८।२।५७) इति सूत्रे ख्याप्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । न च ख्या प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च “सस्यानत्वं नमः ख्यात्रे” इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्यान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न ।

शब्दरजम् ।

सू” (पा० सू० ४।१।३) इति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे मस्यैव प्रत्ययत्वमिति उपाख्यादशोक्तसामानाधिकरण्येऽपि पस्वाप्राप्तिरेव । पातेर्हुंस्रमिति व्युत्पत्तिमादाय तु मलमिति दिक् ॥

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । न कर्तव्यमिति । यत्वासिद्ध्या यश्वत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । अत्र चेति । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । सञ्ज्ञेति । एवं च उदुत्तरभाष्यप्रत्ययेन सस्यानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वाम-
भैरवी ।

योजयसि—पातेरिति ।

यथाभावेनेति नापूर्वं वचनं किन्त्वर्थसिद्धमिति प्रतिपादयति—मूले—भादेशो होत्यादिना । बहुलउप्यन्नेत्यादि । तर्णिति संज्ञाछन्दसोः संज्ञा । बहुलप्रहणस्य प्रयोजनमाह—मन्त्रेत्यादि । अत्रादेः क्ते जगध्यादेशाभावः । वधकेत्यत्र “इन्तेण्युल्” अनेन वधादेशः । गात्रेत्यन्तेणो गादेशः । विचक्षणे ख्याभादेशाभावः । अजिरे व्यादेशाभावो बोध्यः । यश्वत्तासिद्धयेति । तद्विधायकशोक्तस्यासिद्धयेत्यर्थः । एवञ्च—सस्यानशब्दस्य संज्ञारूपत्वे च । उच्यते इति ।

भावप्रकाशः ।

रिति भावः । तथापि मूलं योजयति—पातेरिति । दिगिति । तदर्थस्तुक्तभाष्यविरोधात्तदनापमप्रमाणम् । अत एव तुः प्रयुक्तः । एवं च मूलमयुक्तमेवेति ।

यत्वासिद्धेति । तद्विधायकशोक्त्यासिद्धेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । मुख्यत्वात्साध्यपराप्त्यसञ्ज्ञेतेराह—उपा-
तेरिति । अतु तस्य तत्संज्ञावेऽपि भावप्रत्ययोत्तेलेन तदशङ्कः, अत्र आह—एवंचेति । संज्ञाविषयार्थः । उच्यते इति । संज्ञाशब्दस्यैव शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । तेन—स्यान्तेन तदावक्षेण । स्ववाच्य इति । क्क्षणांमूलसम्बन्धप्रदर्शनमिदम् । एवञ्च स्व सस्यानशब्दः, तथा च स्यान्तवाच्यस-
स्यानशब्दवाच्य इत्यर्थः । अन्वयापनुषत्तेरिति भावः । एवं दृष्टाञ्जेति बोध्यम् । अतु शशादीनि वाच्ये

सरला ।

सस्यानशब्द इति । संबन्धसम्बन्धेन सस्यानशब्दस्यैव सस्यानशब्दस्यैव शब्दोदहम् । तेन रूपेण

तामित्यत्रैव सम्भाषितानुनासिक्यगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वावाधि-
त्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह—रो. पूर्वस्मादिति । अनुस्वारागम इति ।
आगमत्व च परशब्देनैव लभ्यते “पूर्वौ तु ताभ्यामैच्—” (पा० सू० ७।३।३)
इत्यत्र पूर्वशब्देनैवोचितेति भावः ॥

विसर्जनोयस्य (पा० सू० ८।३।३४) ॥ खरोति । एतच्च मण्डूकपुत्र्या
“खरधसानयोः” (पा० सू० ८।३।१५) इति सूत्रादनुवर्तते । नन्वनुस्वारस्यान
त्वात्ततः परस्य द्वित्व न स्यादेवेत्यत आह—अनुस्वारविसर्गेत्यादि । अकारो
परोति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पय सु, यश सु, इत्यादौ इण् पर-

वाञ्छरत्नम् ।

सेन सिद्धौ "अनुनासिकात्पर-" (पा०सू०८।३।४) इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ।
परशब्देनैवेति । प्रसिद्धावेवका ।

मरुद्भुकेति । एकदेशे स्वस्तित्वप्रतिश्रयेत्यपि बोद्धव्यम् । अतः पुरावसाने न स ।

भैरवी ।

इन्द्र ' इत्यस्मिन् सदुदाहरणेऽनुस्वारानुपलम्भादिति वाच्यम्, एकरशेः स्वरितरश्प्रतिशेष्टमि
द्वे अवधारणपरत्वे आगमलिङ्गस्य टित्त्वकित्त्वादेरभावे परशब्द पृथागमलिङ्गमिति लभ्य
ते, तच्चासम्भवि, पृथशब्दस्याप्यागमलिङ्गस्य दशनादत् आह—प्रविज्ञादेवेति ।
नन्येकयोगनिर्दिष्टानामिति न्यायेनावसानपदसम्बन्धोऽपि स्यादत् आह—एकरश्च इति ।

भावप्रकाशः ।

मनसा, तद्वैयर्थ्यापत्तेः । मर्हाद्व इत्यादौ दीर्घादीतिरुक्तेऽनेनैव तयो सिद्धत्वात् छादस्वाभावमानरूपा
भावात्साक्षिकदोषाभावादिति वाच्यम् । छन्दस्वाभावमानरूपामात्रेण प्रयोगनैयत्येन चैवभावादिप्रतिप-
क्षयत्वात् । अत्रानुस्वारपरोनुनासिक इति -शतोक्तेश्च, समस्तोक्त्यापि कदाप्युपेयैरेकदेशे स्वरितस्व-
रिति न्येष्टसिद्धेश्च । क्वचिच्छाखायामनुस्वारपाठस्तु च्छादस्वरसम्भवेन बोध्यं केचित्तु येऽपि
विकल्पस्यैवावस्थितायां तत्तत्प्रमेयं स्याज्यम् । परं च न स्यात्स्ववत्कस्त्रनेति कायवमिति न धृष्टेयत्वात् ।
अनेन वाग्रहणमावश्यकम्, अन्यथाऽनुनासिकारयोऽनुस्वार, इत्यात् । स्वस्वोत्तरप्रस्थां मातामाशात् । नच
परपदं व्यर्थं पूर्वं इत्येतन्निरूपयत्यनेन वारितार्थ्यात् । "अस्मादिहपुत्रस्य" इत्यस्य तु न प्रातिपदिक-
विधावेव तत्पञ्चसेरत एव परादेति सार्थकम् । किं च वक्ष्यते-उत्तरवर्तितावादिनिर्वापत्तेः । वृत्तमृदिनेऽनेन
विधायी तु न गमकम् । एव च वाग्रहणं स्वप्राथम्यमिति मूलं किं त्वमिति तानाद्योक्तमप्यस्तम् । आचार-
णायैव सप्तम्य-वातजतिभ्योवितर्कामावधाय आह—प्रतिष्ठाविति ।

ननु मन्दूकाऽपुहोतीत्येवमस्तेऽतिरिक्ताः । आहोरात्रपुहोतीरुक्तावत्याऽत्र आश्रयकदेश इति । अत्र-
माह-वासयेति । ननु तत्र सतिवापिसायेन न तत्र स, अत्रान्तर्गतासतिर्वासादावा वाच्यं न

सुराणां ।

परमार्थेनैवेति । एवमवस्थोत्तराद्ये प्रवर्तते । तस्मिन् अवस्थायामपि प्रवर्तते । अत्रानेन
 तत्त्वानामर्थे लभ्यते इति भावः । एवञ्च "अवस्थामप्येतदवस्थ एव अवस्थाने मानावाप्तुः" इति शेषः
 प्रवर्तते । अत्र एव 'मार्ग इन्द्र' शब्दादी 'जेमने' शब्दो वर्तते । अत्रानुशासिते
 अत्र परमार्थेन एवमवस्थानेन एवमानेन एवमवस्थानेन इति ।

पुनरेते स्मरितारंतेति । "अथवाचानोऽयं" इति आदेशेन चित्ते प्रतिबिम्बितं पश्यतु" इति ।
स्वार्थसामानाधिकरान्तदत्तावस्थाभावात् पुनरेते तावदस्ये प्रतिबिम्बितं निश्चयः ।

स्येति पत्वं स्यादिति भावः । अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्त्ता, हरि स्मरेदि-
त्यादौ यणादिप्रसङ्गः । त्रिपादीत्यत्वेन विसर्गोदीनामसिद्धत्वात् । अनुस्वारस्यापि
द्वित्व इति । अपिशब्दात्ककारस्य । वचनान्तरेणेति । “अचो रहाभ्याम्” (पा०

शब्दरत्नम् ।

पूर्वेण सन्निकर्परूपा संहिता त्ववसानेऽप्यस्त्येव । अत एव संहिताधिकारेऽवसानकार्यपाठः
सङ्गच्छते । परचं स्यादिति । अत एव पुंस्त्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यय
धाने पत्वनाशद्वयं भुम्स्यानिकानुस्वारस्यैव “भुम्बिमर्जनीय” (पा०सू०८।३।१८)
इति सूत्रे ग्रहणाच्चेति भाष्यं सङ्गच्छते । इकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा
पत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । यणादीति । पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः ।
अथ पाठोऽनित्यः । “अर्कुपु” (पा०सू०८।४।२) इति सूत्रेऽनुस्वारोपलक्षणमुप-
पाठ । अत एव हरिं जयतीत्यादौ “क्षळां जग् क्षशि” (पा०सू०८।४।१३) इति नेति-
भैरवी ।

ननु संहिताधिकारादेव तत्र न भविष्यतीत्यत आह—पूर्वेणेति । नत्वाकङ्करीयस्याद्वाभ्यवा-
धकभावः । संज्ञिमेदात् । एतेन पूर्वमादाय सन्निकर्पसत्त्ववन्नितम् । अत एव—उत्तरीत्या तयोः
समावेशस्येष्टत्वादेव । सङ्गच्छत इति । अन्यथा “तोर्लि” इत्यादौ पुनस्तस्य सम्यग्ये मण्डू-
कप्लुत्यापत्तिरिति भावः । अत एव—अयोगवाहानामकारोपरि पाठदेव । दुर्वारमिति । नचैवं
सति भुम्ग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, “सुहिन्सु” इत्यत्रानिष्टसम्पादकतया तस्य चारितार्थ्यस-
म्भवात् । आदिशब्दार्थ इति । एतेनानिष्टापत्तौ तात्पर्यमिति भावः । अत्र पूर्वसवर्णदीर्घस्य
प्राप्तिः, द्वितीयेत्वच्चेऽपि द्वितीयान्तस्त्वविरहेण न दीर्घस्य प्राप्तिः । वस्तुतस्तु प्रथमेऽपि
पाठेऽस्यैव प्राप्तिर्ननु दीर्घस्य, अल्लिघितत्वेन स्थानिवद्भावाभावात् । अत एव—अनित्यत्वा-
देव । क्षळां जग् क्षशीति । “क्षळाञ्जशोऽन्ते” इत्येतद्दृष्ट्याऽनुस्वारस्यासिद्धत्वात्तस्यागः ।
यदि जडत्वं स्यात्तदा—

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानमागिताः ।

भावप्रकाशः ।

वासहया पूर्वपरयोः सन्निकर्पे एव तासत्त्वात् आह—पूर्वेणेति । तमादाय तयोः सन्निकर्पस्य सत्त्वात् म-
हिभेदेन बाध्यवापकमानायोगाच्चेति भावः । अत एवेति । उत्तरीत्या तत्र तयोः समावेशस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः ।
पाठ इति । अन्यथाऽसम्भवमुक्तिकटापत्तिः स्पष्टेव । न च तेषु न तदधिकारः, शोलीत्यादौ मण्डूकप्लुत्या-
पत्तेः, स्पष्टं हेतुमत्र भाष्ये । यत्नाभावे मानमाह—अत एवेति । इय उत्तरमगच्छादेवेत्यर्थः । ग्रहणादिति ।
भुम्ग्रहेनेति भावः । नैजित्यस्य समाधानपरेति शेषः । दुर्वारमिति । भुम्ग्रहणं तु “सुहिन्सु” इत्यादाव-
निष्टसम्पादनेन सफलं व्यवर्धमेव वा स्यात् । तत्तामस्यादिमिमाणांन्तरकृत्स्नपेक्षया त्विदमेवोचितमिति
भावः । आदिशब्दार्थ इति । तथाचाप्ये यण बाधितार्थ्यं स्यात् । अथ ये तु न, अगन्तात्प्रातिपदिकाद्
जायोः प्रथमाद्वितीययोरित्यर्थाङ्गीकारेणोभयत्र आश्रयणात् । किं चाचत्वेन व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वेऽपि
द्वितीयात्वाभावात् अल्लिघितत्वाच्च । एव च तत्र यणिति केचित् । अन्ये तु विसर्गानुस्वारयोरत्यवेऽपि न
यपदेशिवद्भावेन तदादिष्वेऽल्लिघितत्वादिना प्रथमात्वापभावः परममूलोक्तिसिद्धान्तव्याख्यानेऽप्यश्लो-
त्वात्तत्सम्बन्धित्वात्तत्तः । हेतुनेत्यादौवैषम्यमिति न दोषः । एवं चोभयत्रापि यणेव । पूर्वसवर्णेत्यादि-
ग्रन्थोपि कश्चिदित्यन्तैकदेशिग्रन्थान्तर्गतं स्याद्दुः । अतएवेति । अस्यानित्यत्वादेवेत्यर्थः । स्थानप्रदान-
भ्यामित्यादिमान्यरत्नाकराभुक्तिस्तु न युज्येति भावः । “क्षळाञ्जशोऽन्ते” इत्येतद्दृष्ट्याऽनुस्वारस्यासिद्धत्वा-
दाह—क्षळाञ्जश क्षशीतीति । अन्यथा “अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानमागिताः” ।

“शर्परे विसर्जनीयः” (पा० सू० ८।३।३५) इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यदि स्व-
तन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयेदं धातिकमसङ्गत-
स्यात् । यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधा-
रण इति । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये चक्षिड एवोपक्रमात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगा-
पत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात्, सार्वधातु-
केऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवप्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत् ।

स्यादेतत् । बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुषुम् ख्यातीत्यत्र क्वं स्यात् । उर-
प्रवृत्तिषु पुमशब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेहकप् । सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो
निर्वाध एवेति चेत् । इष्टापत्तेः । संहिताया अविवक्षायां तु क्वं नेति स्पष्टमेव ।
यत्तु प्राचा “ख्याधातौ नेति केचित्” इत्युक्तं, तत्र यदि ख्यात्वादेशे इत्ययं स्तर्हि के-
चिदित्यनुचितम् । स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि सार्वधातुकविषयेऽपि निषेधः स्यात् । न
चेष्टापत्तिः । निर्मूलत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

छीषो धातिके लक्ष्यते, कुत्वं कस्माच्च भवतीत्यग्रेवेति भावः । क्शादीति । प्रयोगे
चत्वंप्रवृत्तिरिति भावः । इत्युक्तत्वादिति । एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्ह इत्यप-
र्ययः । अनभिधानस्यैवेति । क्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः । गौरवेति । क्शादित्वं स्वीकृत्या-
नभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्द्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमि-
ति भावः । क्वं स्यात्—एतन्निमित्तमुपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य परत्वस्य च । नमः ख्याति-
नि.ख्यातीत्यादौ ।

सैरवो ।

संज्ञाशब्दरूपेण शब्दस्वरूपस्थैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति भावः । एवञ्च—तथा माधवोक्तं च
ख्यातेः स्वतन्त्रस्येति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

क्शादीत्युक्तमन-—प्रयोगे इति । ‘क्शादीनि वाटे प्रयोगे’ इत्यस्यैव । चत्वंति । एतेन वृत्ति-
रप्यमादेश इत्यत इतिवृत्तिः पराशरः । अत्र एतापर आह क्शादिदेशापमादेश इति हरदत्तेन निरुद्धम् ।
न च नादिन्या इत्यमे परविविधिरस्तु आदेशो वृत्त्युक्त पराशरः यतो द्वितीया इत्यनेन द्वितीया मन्विष्य-
तीति किं लादितेनेति वाच्यम् । प्रक्रियाभाषणाय तपेकोरिति भावः । एवं चेति । तथा माधवो
वेत्यर्थः । एवं च हरदत्तयेतापत्ताभ्यापरोक्षो दुर्लभ एवेति भावः । भाष्यमनेनार—अनर्थाति ।
प्रयोगप्रमायाह—एतादेरिति । पूर्वोक्तविशेषपरिहास्येति भावः । क्शप्तेः एवकारव देहलोदीर-
न्यायेनारयान्वयः । इत्यभिधीति । बहुषुम् ख्यातीत्यत्र हरमितीत्यर्थः । अत्र एतापे प्रयोगेहरे इत्य-
रयत्र च यथासंख्यनवयः । एतादिना अनागीवप्रयोगम्वयः । दोषादर्थ नारतीति अमन्विष्येताव-
उपलक्षणमिति ।

सारा ।

य जिह्वामूलीयस्य शेषः । सरवानशब्दादितिरस्यप्रसङ्गो भवे । आशब्द प्रवृत्ति-प्रसङ्गे प्रस-
ङ्ग इति तदाप सरवानशब्देन सरवानशब्द उच्यते । अथ च विधानाभावेन तदर्थे क्शप्ते इति-
या वेत्यर्थः ।

चक्रिञ्चायस्वेति । यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं, तत्र परस्मैपदमयुक्तम् । त्रायतेर्हि-
त्त्वान् । त्रायत इति त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि कियन्तादाचारकिपि वा बोद्धव्यम् ।
प्रशानिति । प्रपूर्वाच्चाभ्यतेः किप् । “अनुनासिकस्य कि”- (पा० सू० ६।४।५)
इति दीर्घः । “मो नो घातोः” (पा० सू० ८।२।६४) इति नः । तस्यासिद्धत्वा-
न्नलोपो न ।

नन्वे (पा० सू० ८।३।१०) ॥ पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नः पुनाती-
त्यादि सिद्धम् । “उभयथर्तु—” इत्यत “उभयथा” इत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित
इत्याशयेनाह—रः स्याद्वेति ॥

कुत्वोः (पा० सू० ८।३।३७) ॥ सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य ख-
र्त्वात् । “खर्परे शरि” इति विसर्गस्य लोपः, जिह्वामूलीयस्य शर्त्वात् । “वा शरि”

शब्दरत्नम् ।

त्रायतेर्हित्यादिति । अत्र त्रायतेरित्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्तेः
प्राहीर्यस्यासिद्धिः सूचिता । आचारकिपि चेति । नामधातौ मूलधात्वादेर्हिस्वाद्या-
श्रित्य “अनुनासिकित” (पा० सू० १।३।१) इत्यादेः प्रवृत्तिर्नैतन्मिमानः । अत एव
“त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष” इति सङ्गच्छते इति भावः । आर्षं सत्र सदित्यस्ये । शाम्यते-
रिति । न तु शान तेजने इत्यस्य, सत्य पदान्ते नलोपेन नान्तत्वासम्भवादिति भावः ।
न च “अप्रशान्” इति पर्युदासेन नान्तप्रहणेन सिद्धे “नः” इति व्यर्थमिति वाच्यम् ।
अस्य लक्षणवशात्पञ्चान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशात्सम्पन्नकारान्तानामेवापत्तेः ॥

ननु “कुत्वोः” (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे सत्य
सत्ये सत्रवशात्परितरत आह—सूत्रे इत्यादिशर्त्वादित्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्त्वारवादः ।
एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः । सविसर्गपाठेऽप्याह—“वा शरि” (पा० सू० ९।३।
शैरवो ।

त्रायेत्यस्य प्राप्तेरिति । एवञ्च मूले परस्मैपदग्रहणमात्रात्स्वाप्युपलक्षणम् । अमिमान इति ।
उपदेशे यो हिचिदन्तत्वावभाषेन तत्प्रवृत्तेर्नुर्वाह्येति भावः । अत एव—उक्ताशयादेव । कयन्तर्हि
त्राहि मामित्यस्य सिद्धिरत आह—आर्षमिति । नक्षत्रान्तानामेवेति । भूतपूर्वेत्यादि ।
लोपश्चेति । यो ह्यर्थः । एवञ्च—विसर्गस्य लोपे च । अयोगवादानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव
निर्देशो शापक इति बोध्यम् । नच जिह्वामूलीयस्यैव पाठे शापक इति वाच्यम्, पृष्ठेद्या-
वापप्रकाशः ।

त्रायेत्यस्येति । एवं च मूले परस्मैपदग्रहणमात्रादेस्त्युपलक्षणमिति भावः । अमिमान इति ।
उपदेशे यो हिचिदन्तत्वावभाषेन तत्प्रवृत्तेर्नुर्वाह्येति भावः । अत एवास्वरसादार—आर्षमिति ।
एवं च प्राबोक्तमयुक्तमेवेति तत्प्राचनप्रयासो निष्कल एवेति भावः । दैर्घ्यादिनिर्देशेनोपपत्त्यावश्य-
माह—नत्यति । मन्त्रान्तानामिति । भूतपूर्वेत्यादिः । धापचेरिति । प्राप्तेरित्यर्थः । एवं चाभ्यन्त-
न स्यादिति भावः ।

लोपश्चेत्यादि । योदेतो । अग्रे चत्तरव । अयोगवादानां वर्णसमाम्नाये पाठेऽयमेव निर्देश पृष्ठ-
देशानुमतिद्वारा शापक इति बोध्यम् । पाठेऽन्येति । एतेन विसर्गाभावे सत्यमिति रत्नाकरोक्तमप्यन्त-
सरण

नान्तत्वासम्भवादिति । एते नान्तनिर्देशात्सम्भवादित्यर्थः, यान् चातोः भूतपूर्वत्वात्किमपि निष्पन्न-
प्रशान्दशब्दो नलोपस्य दुर्वात्पादः । एतेन प्रतिपक्षोक्तशब्दस्येति नान्तानुनिष्पन्नस्येति प्रशान्दं कुत्रो

[पा० सू० ८।३।३६] । इति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपाबुद्धारणार्थो । चाद्विसर्ग इति । यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तम् । तत्र; कपाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात् ॥

कानाम्नेडिते [पा० सू० ८।३।१२] ॥ कान् कानिति वाच्ये आम्नेडितप्रहणं
यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्रैकः किंशब्दः
प्रश्ने, द्वितीयः स्तौपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ।

कस्कादिषु च [पा० सू० ८।३।४८] ॥ अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य कपो
नेत्युक्तम् । नासौ सूत्रार्थः, कपोरस्वरितत्वात्, नवश्चाप्रकृतत्वात् । किं
स्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह- कपोरिति । कौतुक इति । कुतः

शब्दरत्नम् ।

३६)इति । स च सत्त्वापवादः । “स्वपरे” इति च वैकल्पिकमिति भावः । उच्चारणार्थाविति । तयोर्लक्षणास्य तौ विना असम्भवेन नान्तरीयकतया तयोर्लक्षणं न तु तयोर्विधेयत्वम् । किन्तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः । चाद्विकल्प इति । निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः । सत्त्वप्रसङ्गाविति । चातु-
ष्टविसर्गस्तु सत्त्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः ।

भैरवी

शुभत्या सर्वेषामन्तर्धात्वे ज्ञापकत्वसम्भवात् । तयोः—जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः । ४९ बिना—
 कवर्गपवर्गौ बिना । अर्तमन्नेन नान्तरीयकत्वेति । अन्तरा भयमन्तरीयम् अन्तरीयमेवान्तरीयम्
 नित्यसमस्तम् अन्तरा तदभावयति अयं वर्तमानघरा तदभिधो बोध्यत इति, तदभायवद्भू-
 त्तिभिन्नत्वरूपव्यापिलाम इति भावः । तयोः—कुण्डोः । तन्मात्रे—जिह्वामूलीयोपध्मानीय-
 मात्रे । तयोः—समुदितयोः । ननु समुद्रायाद्विषेयसमर्पकविभक्तिसत्त्वेन समुद्रादस्यैव विषेय-
 त्वं कुतो नेत्यत आह—न्याख्यानादिति । लक्ष्यदर्शनमूलकादिति शेषः । प्राचा व्याख्याने
 बीजमाह—निपादानामिति । स्वमते दोषम्परिहरति—चानुष्ठेति ।

मूढे—काम् कानिति । आद्यं किञ्चिद्भ्रमकृतिकद्वितीयान्तम्, द्वितीयं तु कुरित्वायंकरणा
 भ्रमकृतिकद्वितीयान्तम् ॥

भावप्रकाशः ।

पाठद्वयस्यैव सत्त्वात् । तयोर्निहामूलोद्योगधनानीययोः । तौ कथे । भयेनेति । असम्भवादिति भावः ।
ननु समुद्रितयोर्विषयेत्यत्रेवास्यामिति शेषोक्तकल्पनासंशयोऽपि आह—नस्त्यति । प्रदीपो, ऊरपविस्तराश्च-
दिति तदर्थः । शंसता तु दुर्लभेति भावः । नन्वेवं मूलमते निरादिष्टेऽपि सिद्धान्ते तच्छब्दाभावात्तत्र आह—
किन्त्विति । सम्माने—सम्मानयोः, सामान्ये पक्षवचनात् । तयोः समुद्रितयोः । ननु “न विप्रो परः
अध्याय” इति न्यायविरोधोऽत एव आह—ऊयाख्यानादिति । ऊरपदर्शनमूलस्यदित्यर्थः । ननु चरय बानु-
वर्तयत्येव स व्यर्थः स्वस्तिगादेवानुवृत्तिसिद्धेत्यत्र आह—निपातानामिति । तदाद्यापः—प्रक्रियाद्यः ।
स तु विसर्गसम्बद्ध इति नानुवर्तते तन्मते, अन्यथा तस्यापि अनुवृत्त्यापारमपरिविशये पश्ये सत्त्वाच्चतिति
भावः । मन्मते तु स समुदायरूप एवेत्याह—यानुवृत्तेति । अस्वस्तिगादेव बाधनानुवृत्तिति भावः ।
तदाचायायाद्यत्र तस्य सङ्कोचः रहस्यते । एतेन दोषाविषयमिदमित्यप्यस्त्विति । मास्मादिति । यो-
नैवतीत्या कलिप्रविहत्याद्येन तस्मिन्बोधने सोऽपि मिदुर्लभ एवेति सूचितम् । एतेन सोऽप्यनुवृत्तिसंग्रह-
इति सन्देहनिराकरणार्थः । प्रकाशहृदयेवतीत्या तस्य योजितत्वादिति बोध्यम् ।

सरल्य :

नेति ब्रह्म समाहिता । सम्बोधने नष्टोन्निवेशेन मानुषसम्बन्ध इत्यसि यत्परं ह्ये सम्बोधनमात्रम् ॥ १ ॥

अथ विसर्गसन्धिः ।

शर्परे (पा० सू० ८।३।३५) ॥ सत्त्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्युच्येत तर्हि प्रकृते सत्त्वे निषिद्धेऽपि कुप्पोः कृपा स्याताम् । वासः क्षौद्रः अद्भिः प्लातमिति । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—

शब्दरत्नम् ।

अथ विसर्गसन्धिः ॥

नेत्येवोच्येतेति । “कुप्पोः” (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्रापि चेन सत्त्वं नेत्येवात्र कृप्यतीति भावः । स्यातामिति । सत्त्वनिषेधे “क्षयसानयोः” (पा० सू० ८।३।३९) इतिविहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भावः । विकारमात्रमिति । तत्सामर्थ्याच्चानेन सत्त्वेन प्रत्यापत्तावपि न ताविति भावः । एतेनैतद्विहितस्य स्थानेऽपि तौ स्याताम् । किंवा त्वेव तौ स्यातां “क्षयसानयोः” इति विहितस्य त्वेतयोरसिद्धत्वात् “विसर्जनीयस्य” भवति ।

अथ विसर्गसन्धिः ।

ननु “शर्परे” इति सूत्रे विसर्जनीयपदामाने “कुप्पोः” इति सूत्रे चाद्विसर्जनीय इत्यस्य कथं लाभः ? इत्यत आह—कुप्पोरिति । चकारेण नेत्यस्यानुकर्षः । तत्राभावस्य प्रतियोगिता-काङ्क्षात्वात्पूर्वसूत्रे चो निषेधप्रतिषेधितत्वेन कृत्स्नसत्त्वस्यैवात्रापि प्रतियोगित्वम् । एवञ्च स्थानिनो विसर्गस्यैवावस्थानमिति भावः । ननु नेत्यनेन विसर्जनीयस्य स्थाने प्राप्त विकार-मात्रम्बाध्यतामत आह—सत्त्वनिषेध इति । येन चाप्राप्तिन्यायेनास्य सत्त्वमात्रनिषेधकता स्या-दिति भावः । विहितेति । एतेन “विसर्जनीयस्य स” इति सूत्रप्राप्तिरप्यत्रा सृपिता । तामा मध्यात्—विसर्गस्य विसर्गविधानसामर्थ्यात् । चो एतत् । अनेन—“शर्परे” इति सूत्रेण । तदेव—एतत्सामर्थ्येति सूत्रविहितविसर्जनीयस्येव । प्रत्यापत्तावपि । प्राप्तस्य विकारस्य निरसनपु-र्वकस्यैव रूपवस्थानेपीत्यर्थः । एतद्वनदुष्कं दोषं परिहरति—एतेनेति । उक्तस्यावस्थानेनेत्यर्थः । एतद्विहितस्य । शर्परे इति सूत्रविहितस्य । तौ—त्रिद्वामूर्खीयोपमानोभौ । एतयो—उक्तयोः ।

भावप्रकाशः ।

त्वन्त्यदिति । तदेव स्फुटयति—इहेति ।

शब्दरत्नम् ।

(पा० सू० ८।६।३४) इति सत्त्वमेव स्यादित्यपास्तम् । अर्थाधिकारेण “खरवसानयोः
(पा० सू० ८।३।१५) इति विहितविसर्गस्यैवादेशाच्च । “विमर्जनीयस्य सोऽशर्परे”
इति तु न सूत्रं कृतम् “वा शरि” (पा० सू० ८।३।३६) इत्यनेन सत्त्वविरूपेण
सिद्धावपि “कुप्वोः” (पा० सू० ८।३।३७) इत्यत्राशर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे उप-
पत्तावपि “कुप्वोः—” (पा० सू० ८।३।३७) इति सूत्रे चाद्विसर्गलभानापत्तेः ॥

अंरवो ।

स्यादिति । “शर्परे” इति सूत्रविहितस्य तु न सत्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वादिति भावः । अपास्त-
मिति । अनेन नापूर्वं आदेशः क्रियते, किन्तु “खरवसानयोः” इति विहितस्यैवावस्थानप्रसङ्ग्यते
एवञ्च “कुप्वोः” इत्यस्य “विसर्जनीयस्य स” इत्यस्य च “खरवसानयोः” इति विहितविम-
र्गादिशब्दमेवेति तदुक्तम्परास्तमित्यर्थः । अर्थाधिकारेण । प्रकृते शब्दाधिकारे मानानाव इति
भावः । आदेशाच्चेति । “कुप्वोः” इति सूत्रेणेति शेषः । एवञ्च “कुप्वोः” इति सूत्रं सत्यापवाद
इति यद्यपि, तथापि “शर्परे” इत्यस्य सूत्रस्य कुप्वोरित्यत्रानुवृत्तिः कृत्वा वाच्यभेदेन शर्परेया-
कुप्वोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीय इति व्याख्येयमिति न कोपि शेषः । लाघवात्तुर्विनामन्य
कृतां शङ्काच्चिरस्यति—विसर्जनीयस्येति । सत्त्वविरूपेणेति । ॥ इत्यस्यैव विधेयसमर्पकस्य पूर्वत्र
सत्त्वादिति भावः । सिद्धावपि । “हरिः शेते” “हरिशेते” इत्यादेरित्यादिः । अनुवृत्तेः । अशर्प-
रयोः कुप्वोरिति व्याख्यानेनेति शेषः । अनापत्तेरिति । विधेयशेषकविमर्जनीयपदाभावादिति
नेपथः । नच “कुप्वोः” इति सूत्रे चकारो न पाठ्यः, “विसर्जनीय” इत्येव पठनीयत्वात्तावतापि
लाघवमेवेति वाच्यम्, अशर्परे इत्यत्र प्रसङ्ग्यप्रतिपेये वाक्यभेदस्यापत्तिः, पर्युदासे तु हल्प-
रयोः कुप्वोरित्यर्थस्यापत्तिरित्यनिष्ठापत्तेः । एवं मध्यपठितस्य वा शरीत्यस्यापि हल्परश-
स्येव प्रवृत्त्यापत्तावनिष्ठापत्तिरिति यथाश्रुतस्येनोचितत्वात् ।

भावप्रकाशः ।

सत्त्ववृत्तेति भावः । तदाह—सत्त्वमेवेति । भेदे दोषान्तरमाह—अर्थेति । अस्य मुख्यवादः । शब्दा-
धिकारस्य ॥ मानाधीनत्वेन प्रकृतं च मानाभावात्तदभाव इति भावः । आदेशाच्चेति । “कुप्वोः”
इति सूत्रेण । एव च तस्य “विसर्जनीयस्य स” इत्यपवादस्येति तत्सामर्थ्यात् “शर्परे” इति सूत्रं “कुप्वोः”
इत्यत्रानुवर्त्य शर्परेयोः कुप्वोस्तयोरपत्रयोः विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति न कोपि
शेषः । पदाहानन्तरादेन “यैनना” इति न्यायेन “कुप्वोः” इत्यस्यासिद्धत्वेन च तस्य सत्त्वापवादोपपत्तिः ।
पत्तिः । अर्थाधिकारेण तन्मात्रविहितस्यैव तेन विधानात् अत्रापि तदेव सम्यक् । अस्य तु कस्यस्यहत्या-
दित्वकाश इति शेषम् । जगज्जायायुक्त न्यास खण्डयति—विसर्जनीयस्येति । पदलाघवाभावेति ।
मात्रात्प्राप्तत्वं ज्ञानलाघवस्य च सत्त्वादिति भावः । अनुवृत्त्येति । न चैवं वाशरीत्यत्रापि तदापत्तिः,
प्रदापत्तेः मन्त्रकल्पसङ्गीकाराच्चेति भावः । शर्परे । शर्परयोः कुप्वोः । अनापत्तेरिति । यदि ह्युक्त्याने
“कुप्वोः” इत्यत्र “कुप्वोः कःपो विसर्जनीय” इति न्यायेन्युक्त्यापवमेवेत्युच्यते तदा प्रसङ्ग्यप्रतिपे-
प्रतिपदोपो भूलोकदोषश्च । पर्युदासे तु हल्परज्येव प्रवृत्त्यापत्तिः । किं च पाठः शोममित्यादौ शब्द-
प्रसङ्गयोगादिशब्देषु परतो हत्वविसर्गयोरसिद्धत्वात्तस्य स्फोरिति शेषापत्तिः । न च शर्परे इत्यनेन
निरवकाशत्वात्प. शुद्धरेकप्रकृतिकविसर्गे तस्य चारिणाच्चात् । न च सञ्जीव्यस्या न दोष इति वाच्यं,
भाष्यकृता तस्य प्रत्याख्यानम् । यदि तु प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः, सञ्जीवि वक्तव्यमेव । किं च शब्द-
हल्परस्य तत्रासङ्ग्य एव, शङ्कोति तु शब्दादिप्रत्ययपरानिति न एतादितिरित्युच्यते, तदा भाष्येन प्रेति
दिक् ।

सोऽपदादौ [पा० सू० ८।३।३८] ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु व्यत्यये-
नैकवचनम् । यदि तु खर् विशेष्यतेऽपदादौ खरीति, उदा यथाश्रुतं साधु । किं तु
'खरि' इति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्यमिति क्लेशः । न त्वानुवृत्तेरुत्तराप्यावश्यकता,
खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । पाशकल्पककाम्येध्विति
वृत्तिः । सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम्, अन्यस्यासम्भवात् । प्रातःकल्पमिति ।

शब्दरत्नम् ।

व्यत्ययेनेति । सौप्रत्यादिति भावः । इति क्लेश इति । किं च पुस्तरेत्यादौ
पत्वादिवारणाय "कुप्वोः" (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्यं तदनुवर्तते खरीति व्याख्याने
सुतरां घटेश इत्यपि बोध्यम् । अन्यस्यासम्भवादिति । अर्थ भावः—अपदे इत्येव
'कुप्वोः' (पा० सू० ८।३।३७) इत्यनुवर्त्यं "यस्मिन्विधिः" इति परिभाषया कर्-
यमादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे, आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थोक्तार्थम् । तेनोरः कापठोति
'भैरवी' ।

ननु खरीत्यस्यानुवृत्तिपक्षे क्लेशमात्रानिधानम्मुलकारकृतमखण्डतम् पुस्तरेत्यत्र दोषस्य
स्फुटत्वाद्वात आह—किञ्चित् । आदिना यज्ञः पठतोत्यादेः स्पष्टः । सुतरामिति । मण्डूकप्लुति-
प्रयुक्तं तत्त पव, कुप्वोरिति सूत्रे श्रूयमाणा सप्तमी औपश्लेषिकाधिकारेऽस्ति, "सोऽपदादौ"
इति सूत्रे तु सा निर्वर्तते इति कल्पनात्कुप्वोरित्यस्यानुवृत्त्या च सुतरामित्यर्थः । सूत्रे—
अस्यस्येति । प्रत्ययान्तस्येत्यर्थः । ननु सुउत्पथेः प्राक्समासे "उरःकेण" इत्यत्रान्यस्यापि सम्भ-
वोऽस्तीतीदमसङ्गतमत आह—अयम्याव इति । मन्वादिग्रहणमपदाद्योः कुप्वोरित्यर्थस्य स्पष्ट-
तिपक्ष्यर्थमस्तिवत्यत आह—उत्तम्येति । सामर्थ्यलक्ष्येत्यर्थः । "उरःकेण" इत्येतदप्ययदकारस्य
आयप्रकाशः ।

अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम् । दोषा-
भूतमहः, दिवाभूता रात्रिरिति वत् । गोः काम्यतीति । इह “इणः पः” (पा०
सू० ८।३।३९) इति पत्वं न, तत्रापि “काम्ये रोरेव” इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु
तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि पत्वमात्रप्रतिषेधेऽपि पूर्वेषु सत्त्वं स्यात् ॥

“इणः पः” (पा० सू० ८।३।३९) ॥ पूर्वस्यापवादः । इदं सूत्रं ‘सः’ इति
च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते । यथा सम्भवमिणः परस्य षोऽन्यस्य स इति विवेकः ।

शब्दरत्नम् ।

विषये सुबुद्धयः पूर्वे समासे ऽप्युरःकेनेत्यादौ न सत्त्वम् । आदिग्रहणसामर्थ्येन तद्व्या-
वधारणेन च पदत्वयोरप्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति । शक्तिमत्परत्वमिति ।
अव्ययत्वं तु भूतपूर्वाद्या बोद्धव्यमिति भावः । परत्वेनेति । सत्त्वं नेत्यपि बोद्धव्यम् ।
तत्रापि-पत्वविधावपि । एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेऽभ्यवयवमपि नेति बोद्धव्यम् ॥

भैरवी ।

तु यदि सुबुद्धयस्त्यनन्तरं समासः स्यात्तदा पदत्वयत्वं स्यादिति सम्भावनया न सत्त्वमिति
भावः । नच पाठाद्यादीनामपि तद्विज्ञानान्तप्रातिपदिकावयवत्वमस्पर्धेति तेषामसङ्ग्रहात्त-
रिति वाच्यम्, एवं सति वैयर्थ्यमिति तद्वारम्भसामर्थ्येन तद्विज्ञानान्तप्रातिपदिकमिह यत्प-
दत्वयोग्यनप्रातिपदिकं तद्वयवत्वस्य ग्रहणमित्याशयात् । नन्वीपदसमाप्त्याद्यन्वयाय यदि
शक्तिमत्तात्त्विकत्वेनेति तदा कथमव्ययत्वमत आह—अव्ययत्वमिति । ऋणुरोरेवेति नियमेन
पत्ववत्त्वस्यावृत्तिरपीदृशेति तन्मात्रोपादाने न्यूनतेत्यत आह—सत्त्वमिति ।

भावप्रकाशः ।

यमं इति वैयर्थ्यमिति वदन्मन्वेस्तु सुमन्द एवेति बोध्यम् । उरः केनेत्यादाविति । भाष्यप्रयोगे इति
भावः । उक्तार्थं स्पष्टयति—आदौति । ननु न ततोऽश्रमयोदयोक्तार्थभावः, किं चानुवृत्तस्य तस्य वि-
शेष्यताबोधनेन तत् सकलमत्र आह—सल्लभ्येति । तत्सामर्थ्यलक्ष्येत्यर्थः । अन्यथा ऽपदे विद्यमानयोः
कुप्योरित्येव सिद्धमन्यथोक्तिरिति भावः । एतेन चासङ्गति वदन्मन्दः प्रयुक्तः । पदत्वयोग्येति । अ-
न्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तस्यानित्यत्वात्सङ्गतेन समासे तत्सम्भवाद्दुरःकेनेत्यादौ पञ्चान्तरे तत्त्वं यथा एव
पदस्याशादौ सर्वथा न । किं च ततोऽप्यत्र तन्निमित्तीभूतप्रातिपदिकत्वापान्तरत्वम् । तस्य तयोः सत्त्वा-
सत्त्वे निषेधे एवेति भावः । ग्रहणादिति । कुप्योरित्यनेन तादृशसंविद्धेनेत्याचमिधाने तत्परत्र शब्दा-
धिकार इति भावः । एतेनैव वृत्त्याद्यवयवकहरदत्तानुवादमात्रम्, न रक्षामितम् । प्रागुक्तरीत्या अन्य-
स्यापि सम्भवात् । अत एव वृत्तिरित्यवयवसोद्भावेन परममूले । दुरःकेनेत्यादौ तु धनक्रीडेतिपदसमासेन
निर्वाह इति भाष्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति सूचितम् । शक्तिमदिति । ईषदसमासस्याप्यन्यथायेति भावः ।
नन्वेव सत्त्ववाचिवादनव्यवहारेण कथं निषेधः, अत आह—अव्ययत्वं त्विति । निषेधसामर्थ्यात्तन्वा-
यादिति भावः । ननु यत्तु भैरवादि ग्रन्थस्य यद्यत्र यत्त्वाभावेऽपि वाःकाम्यतीत्यादौ सावामावायात्र
पाठ इति तात्पर्यं तर्हि उपस्थितत्वाच्चदेवोदाहार्यं परममूले, यथात्रैव सत्त्वमावाय पाठ इति तात्पर्यं तर्हि
सत्त्वमपि नेति व्याख्यातुमुचितं अत आह—सत्त्वं नेत्यपीति । प्रधानपरामर्शोऽनन्वयादाह—पत्वेति ।
तथा चोपपन्नतथोक्तमप्यनिषेधपर मूलमिति भावस्तदाह—पूर्वं चेति । तथा तत्पत्वेनेत्यर्थः । गोःकाम्य-
तीति विसर्गमाध्योदाहरणमत्र प्रमाणमिति भावः । अनुवृत्तेरिति । अत्र केचित् आचार्यानिशेष्ये
आत्मनश्चेत्यशौ न वार्तिकान्तर्गतं, किं पुण्यं सत्यम् । अन्यथाप्ये तदलंभापत्तिः “परस्य च” इति सूत्र-
वैयर्थ्यापत्तिश्चेति तत्प्रत्ययविरुधः । वार्तिकस्योत्तरपासम्भवस्य ततो लामादिनि । यथाहुः । उक्त-
माध्यादाहरणा-यथानुपपन्नानुवृत्तवज्जोकारात्त ग्रन्थो युक्त एवेति । वस्तुनो यथा न विरोधा ऽनेन मा-
ध्येन च तस्य तथा तथैव स्फुटोक्तविध्या ।

पुरः प्रवेष्टव्या इति । पूं पालनपूरणयोः "भ्राजभास-" (पा० सू० ३।१।१७७)
इत्यादिना क्प् । तदन्ताजिस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुरावित्युपन्यस्तम् ॥

"इदुदुपधस्य" (पा० सू० ८।३।४१) ॥ इदुतो उपधे यस्य समुदायस्य
तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । 'अप्रत्ययस्य' इति
तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सम्बद्धचते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिक-
रण्यस्यान्यायत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्, अग्नि-
करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वं
शङ्क्यम्, "अप्रत्ययस्य" इति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात् । अत एवाग्निरित्यादौ
रोर्विसर्गः सिद्धचति । अन्यथा उपदान्तत्वान्न स्यात् । विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ

शब्दरत्नम् ।

समुदायस्येति । "अलोऽन्त्यार्त्त-" (पा० सू० १।१।६९) इति सूत्रे अपयववा-
चकान्त्यशब्देन समुदायस्याशेषेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः । इदुदु-
पधस्य विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनावयवः । यत्वं तु "अलोऽन्त्यस्य" (पा० सू० १।१।६९) इत्यनेन विसर्गस्येति । व्याख्यादशोक्तीत्याऽह-अप्राय-
यो य इति । तत्प्रसिद्धेरिति । विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धेरित्यर्थः । न स्यादिति ।

नैरवी ।

ननु "इदुदुपध" इति बहुव्रीहिसमासेऽप्युपधात्वं न, विसर्गस्योपस्थितत्वात्कथं समुदा-
यस्य लोभाऽत आह—अग्रेऽन्यादिव्रीति । एवञ्च विसर्गोपेक्षया समुदायस्य शीघ्रोपस्थि-
तिकत्वेन पदार्थोपस्थितिकाले तस्यैवान्वयपदार्थत्वं कल्पनीयमिति भावः । लाघवादाह—इदु-
दुपधस्येति । अन्य इत्यनुचितस्तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्यर्थप्रतिपादकभाष्यविरोध इति ।
लक्षणात्मकत्वा सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे यक्ष्यमाणदोषोपापत्तिरत आह—व्याख्यादशोक्तेति ।
भावप्रकाशः ।

ननु बहुव्रीहावपि पूर्वपरस्यसम्बन्धेन विसर्गस्यैवान्वयपदार्थतया एवेन कथं समुदायलोभाऽत
आह—अलोऽन्यादिव्रीति । उपधात्वस्य-तत्तत्तयाः । निरूपितत्वादिति । परं च विसर्गोऽपि समुदा-
यस्य प्रागुपस्थितिः पदार्थोपेक्षाले इति तथैवोचितमिति भावः । एतेन सम्भवतीति न्यायेन सामानाधि-
करण्येनैवान्वयो न्यायः, उपरिधत्तविसर्गस्यान्यपदार्थत्वे सम्भवत्यनुपस्थित्यन्यमुदाहरणं तत्रात्मकमिति
रत्नाकरोक्तमप्यस्त्वम् । तथापि मृदासङ्गतिं वनविह्वला लघुणा साप नाभिरुपमाह—इदुदुपधेति ।
अन्ये इति सुविचारविशेषं तु पदाधिकारस्य विशेषणत्वमित्युक्तभाष्यविरोधः । लक्षणया सामानाधिकरण्ये
विहायति । यैवधिरण्यस्यैवधिरण्यस्य लक्षणया युक्तत्वात् । यन्मिदं चेद "अलोऽन्त्यः" इत्यत्र भाष्य
इति । यक्ष्यमाणदोषादाह—व्याख्यादशोक्तेति । ननु तच्छब्देनैवान्वयपदार्थोऽन्यपदार्थोऽप्य-
आह—विसर्गस्येति । विशिष्टपदार्थः स इति भावः । मूले मृगज्जहात्युक्तिश्च सत्यविद्वन्मृगज
सरला ।

आधेपेति । स्वपट्टकस्य—स्वपट्टकस्य नामागमविज्ञानमुत्पत्तिरित्यत्र—एतदुपपत्तये ।
समुदायविशिष्टत्वात्पदार्थतया तस्य समुदायाच्च नियन्त्राणमुपेन समुदायपदार्थः । न्याय सत्
दायविशिष्टत्वं वक्ष्यामः । यै० च स्वपट्टकस्य, स्वपट्टकस्यान्वयविशेषेणैवमुपपत्तयेनेन कति
तोऽर्थः । एवमोपपत्तयेनैव समुदायाच्च नियन्त्राणमुपेन मृगज्जहात्युक्तिः समुदाय एव नृत्त विपण
इति तदाशयः । नन्वेवं चेद्विद्वत्त्वा-वपट्टकस्यैव इत्येतच्छब्देनैवमुदायपदार्थः इत्यत्र विपण
मंस्य पारमिष्ये न्यस्यः इत्युपपत्तयेनैवमुत्पत्तिरित्यत्र समुदायपदार्थोऽप्युक्तिश्च सत्यविद्वन्मृगज
सरला—इदुदुपधस्येति । विसर्गस्यैव नृत्तविद्वन्मृगज इत्यत्र उक्तत्वात् सत्यविद्वन्मृगज

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । किं चैवं “नित्यं समासे-” (पा०सू०८।३।४५) इति सूत्रे “अनुत्तरपदस्यस्य
इत्यस्य वैयर्थ्यम् । परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेन पत्वस्य दुर्वारत्वात् । किं चैवं
“नित्यं समासे-” (पा०सू०८।३।४५) इति सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिः । तथा हि, अया-
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादि ततो नित्ये प्राप्ते “इसुसोःसामर्थ्ये” (पा०सू०८।३।४४)
इति विभाषा आरभ्यत इति हि तत्रोक्तम् । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणमिन्नस्येत्यर्थे तु
व्युत्पत्तिपक्षे ऽपि नित्यपत्वप्राप्तेर्याव्युत्पन्नमित्योदेरसङ्गतिः रूपैव । अत्र भाष्येऽप्येति
यद्यपि । तेन सर्पिणा यजुषेत्यादौ पत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम् ।

अर्थो ।

म्पूजयतीति वाक्यप्रयोगे कृते प्रकरणेन देवत्वेन देवविशेषशोधकता यथा देवशब्दस्य तथात्र-
त्यप्रत्ययपदस्यापि भविष्यतोत्पत्त आह—किञ्चैवं नित्यमिति । एवम्—उक्तरीत्या सामानाधि-
करण्याङ्गीकारे । अनेन पत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विसर्गस्य प्रत्ययमिन्नत्वसत्त्वात् ।

एवम्—उक्तोऽर्थः । पुतेन नित्यं समास इति सूत्रस्यमनुत्तरपदस्येत्युत्तरार्थमिति कल्प-
नायामपि भाष्यविरोधः स्फुट एवेति दक्षितम् । तेन—यद्यर्थकस्यायशब्दस्योपादानेन । अस्य
सूचितमित्यन्वयः । पत्वसिद्धये—“आदेशप्रत्यययोः” इति सूत्रविहितस्य पत्वस्य सिद्धये ।
नत्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवञ्चेत्सुसन्ते नित्यपत्वाप्राप्तिरेव फलिता, सा त्वद्री-
त्याऽयुक्ता स्यादिति भावः । इदम्परातीत्या । अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति पक्षे तु बाहुलकत्वेन पत्वस्य

भावप्रकाशः ।

कृतं श्रीभृङ्गुतमित्यादौ पत्वसिद्धये तदावश्यकम् । न च ‘प्रत्ययाप्रत्यय’ इति परिभाषया तत्रापि निर्वाहः
वर्णमणौ तदप्रकृतेरङ्गस्यैत्यत्र कैयटे स्पष्टवाचस्य लक्षणासाधकत्वाच्च । अत्र आह—किं चैवमिति ।
उक्तसामानाधिकरण्याङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पत्वस्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि त्वद्रीत्या विसर्गस्या
तत्त्वात् नित्यप्रमाणं कुर्वतः सूत्रकारस्य तन्निषेधार्थकतया सार्वस्वत्वानभिमतत्वादिति भावः । ननु न
तन्मात्रमर्थवैयर्थ्यम्, उत्तरार्थत्वात् । अत एव सूत्रवैयर्थ्यमिच्छाशयोऽपि न । नचैवमपि योगविभागे
व्यर्थ इत्याशयः, तर्हि त्वद्रीत्या पञ्चदशेऽपि पत्वत्वानेनैव सिद्ध्या नित्यप्रमाणस्य स्पष्टार्थतयोत्तरपदे तस्यैव
निषेधार्थकतयाऽनेन तस्या दुर्वारगत्तस्य साफल्यदत्त आह—किं चैवमिति । नित्ये इति । अनेनेति
भावः । विनिश्चये । कैयटसङ्गति सूचयितुं तद्रीत्या व्याचष्टे—अत्रेति । तेन—उत्तरार्थेन तेन । सूचित-
मित्यन्वयोऽस्य । पत्येति । “आदेशप्रत्यययोः” इत्यनेनेति भावः । इसाचंश इत्यादिना उत्सृ-
प्तः । त्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एव चेत्सुसन्ते निरवयवत्वाप्राप्तिरेव तदप्रत्याय फलिता सा
त्वद्रीत्या ऽयुक्ता स्यादिति भावः । अत्रत्यं तत्त्वं तु अन्यगोऽनुमान्येवम् । सिद्धान्तं ब्रुवन् उपसहरति—

सरला ।

मित्रावामावेन तत्र पत्ववारणार्थेनया प्रत्ययग्रहणस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यसंभित आह—किञ्चैवं नित्य-
मिति । दुर्वारत्वादिति । सर्पिरादिशब्देभ्यो विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु परम-
पूर्वकमरस्यस्य पठयन्त्यस्य किञ्चिदाशब्देन समासे “वथया भाकोऽे” इत्यनेन वथया भट्टकि
“परमागुप्याह” इति जाते तत्रा विचि द्विगो विधि च सौ मुल्ये तत्र कुण्डिकाशब्देन समासे परमागुः
कुण्डिका इत्यत्र पत्वस्यासिद्धत्वाद्वासे विसर्गं च विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वेन तत्रास्याप्राप्त्या पत्ववारणार्थं
मनुत्तरपदग्रहणस्य सार्वस्यादित्यर्थोवाह—किञ्चैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्यभाष्यामङ्गतिरिति ।
यदि तु “इसुसोः सामर्थ्ये” “नित्यं समासे” इत्यत्र प्रतिशोक्तयोरेव ह्युक्तोः “उत्तरपदपदोक्तयोः प्रति-
पदोक्तस्यैव ग्रहणम्” इति परिभाषावलेन ग्रहणमिति न “परमागुः कुण्डिका” इत्यत्र पत्ववारणादानुत्तर

शब्दरत्नम् ।

स्यात् । किं चैवं "नित्यं समासे—" (पा०सू०८।३।४६) इति सूत्रे "अनुत्तरपदस्यस्य
इत्यस्य वैयर्थ्यम् । परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेन पत्वस्य दुर्वारत्वात् । किं चैवं
"नित्यं समासे—" (पा०सू०८।३।४६) इति सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिः । तथा हि, अथा-
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिः इति तत्रोक्तम् । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकारणभिन्नस्येत्यर्थे तु
इति विभाषा आरम्भ्यत इति हि तत्रोक्तम् । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकारणभिन्नस्येत्यर्थे तु
व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नित्यपत्वप्राप्तेरप्यव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्येऽप्येति
पद्यर्थे । तेन सर्पिणा यजुपेत्वादौ पत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम् ।

अथवा ।

अपूजयतीति वाक्यप्रयोगे कृते प्रकरणेन देवत्वेन देवविशेषबोधकता यथा देवशब्दस्य तथा-
स्यप्रत्ययपदस्यापि भविष्यतोत्यत आह—किञ्चैवं नित्यमिति । एवम्—उक्तरीत्या सामानाधि-
कारण्याङ्गीकारे । अनेन क्वत्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वसत्त्वात् ।

एवम्—उक्तोऽप्येति । एतेन नित्यं समास इति सूत्रस्यमनुत्तरपदस्यस्येत्युत्तरार्थमिति कल्प-
मायामपि भाष्यावरोधः स्फुट एवेति दर्शितम् । तेन—यद्यर्थकस्यायशब्दस्योपादानेन । अस्य
सूचितमित्यन्वयः । त्वसिद्धये—"आदेशप्रत्यययोः" इति सूत्रविहितस्य पत्वस्य सिद्धये ।
त्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवमेवेत्युक्तं नित्यपत्वाप्राप्तिरेव फलिता, सा त्वद्वी-
त्याश्रुता स्यादिति भावः । इदम्परोत्तरा । अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति पक्षे तु बाहुल्यत्वेन पत्वस्य

भावप्रकाशः ।

कृतं त्रीणिपुत्रमित्यादौ त्वसिद्धये तदावश्यकम् । न च 'प्रत्ययाप्रत्यय' इति परिभाषया तत्रापि निर्वाहः
वर्णमग्रे तदमवृत्तेरस्यैव कैयेत्येष्टत्वात्तस्या लक्षणात्तत्त्वात् । अत्र आह—किं चैवमिति ।
उक्तसामानाधिकारण्याङ्गीकारे इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । पत्वस्येत्येति । व्युत्पत्तिपक्षेऽपि त्वद्वीत्या विसर्गस्य
तत्त्वात् नित्यमग्रेण कुर्वतः सूत्रकारस्य तन्निवेषार्थकतया सार्वभौमस्यानभिमतत्वादिति भावः । ननु न
तन्मात्रस्य वैयर्थ्यम्, उत्तरार्थात्वात् । अत एव सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयोऽपि न । नचैवमपि योगविभागे
व्यर्थं इत्याशयः, तर्हि त्वद्वीत्या पञ्चद्वयेऽपि पत्वस्यानेनैव सिद्ध्या नित्यमग्रेणस्य स्पर्धावयवोत्तरपदे तस्यैव
निवेषार्थकतयाऽनेन तस्या दुर्वारत्वात्तस्य साफल्यदत्त आह—किं चैवमिति । नित्ये इति । अनेनेति
भावः । विनिश्चये । कैयटात्तन्निवृत्तिं सूचयितुं तद्वीत्या व्याचष्टे—अग्रेति । तेन—तदर्थेनेन तेन । सूचि-
मित्यन्वययोऽस्य । पत्येति । "आदेशप्रत्यययोः" इत्यनेनेति भावः । इत्याद्यश इत्यादिना चस-
मः । त्वसाविति । अव्युत्पत्तिपक्ष इत्यर्थः । एवमेवेत्युक्तं नित्यपत्वाप्राप्तिरेव तदुत्पत्त्या फलिता सा
त्वद्वीत्या श्रुता स्यादिति भावः । अत्रत्यं तत्त्वं तु अन्योऽनुमन्नेयम् । सिद्धान्तं नृपन् उपसदिति—

सरला ।

भिन्नत्वाभावेन तत्र त्वकारणार्थतया प्रत्ययप्रत्ययस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यवशिष्ट आह—किञ्चैवं नित्य-
मिति । दुर्वारत्वादिति । सर्पिः इति सूत्रेषु विसर्गस्य प्रत्ययरूपरामाविति भावः । वस्तुतस्तु परम-
पूर्वकमदस्यशब्दस्य वृत्त्यनस्य किञ्चिन्तत्वात्तदेन समासे "वृत्त्या व्याचष्टे" इत्यनेन वृत्त्या अत्रुकि
'परमाश्रुता' इति ज्ञाने ततो गिति शिरोवे किवि च सौ सुन्नेति तत्र कुण्डिकाशब्देन समासे परमाश्रु-
कुण्डिका' इत्यत्र पत्वस्यासिद्धत्वाद्वैदं विसर्गं च विसर्गस्य प्रत्ययरूपत्वेन तत्रास्याप्राप्या त्वकारणार्थं
मनुत्तरपदमग्रेण सार्वभौमादित्यवशेन—किञ्चैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्यभाष्यासङ्गतिरिति ।
यदि तु "हस्योः सामर्थ्ये" "नित्यं समासे" इत्यत्र प्रतिपक्षोक्तयोरेव हस्योः "हस्यवतिपक्षोक्तयोः प्रति-
पक्षोक्तस्यैव प्रमाणम्" इति परिभाषावलेन प्राणविति न 'परमाश्रुः कुण्डिका' इत्यत्र त्वकारणानुत्तर

शब्दरत्नम् ।

तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरं प्रत्ययसम्बन्धिमित्यस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अत एव कविभिः कृतमित्यादौ ॥ दोषः । "नित्यं समासे—" (पा० सू० ८।३।४६) इति सूत्रस्थानुत्तरपदस्येत्यस्य, कस्कादिषु सपिण्डकुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकत्वैवाचितेति चेत् सत्यम् । व्याख्यादशानुसारेणैतदग्रन्थसत्त्वात्; तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नातीवादसंभयमिति भैरवी ।

तिङ्शिरित्यन्यतोऽनुसन्धेयम् । वस्मात्—उक्तमाप्याहस्त्वारस्यात् । प्रत्ययसम्बन्धीति । प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थः । एतेन "अग्निः करोति" इत्यत्र प्रत्ययसम्बन्धिप्रकृतिप्रत्ययसमुदाय-भेदस्य विसर्गं सत्त्वाद्वापोऽस्त्येवेति परास्त्वम् ।

अत एव—प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थाङ्गीकारादेव । न दोष इति । न पञ्चापत्तिरूपो दोष इत्यर्थः । अन्यथा प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणसमुदायभेदस्य विसर्गं सत्त्वाद्वापोऽस्यादेवेति भावः । आदिना । 'पेचु. काटै.' इत्यस्य सङ्गः । उक्तमेवार्थं न्दाट्यां पुनराह—नित्यं समासे इतीति । अनुत्तरपदस्येत्यस्योत्तरायत्तमुक्तमेवात आह—कस्कादिष्विति । ननु कस्कादिषु सपिण्डकुण्डिकाशब्दपाठस्यापि व्यपेक्षायामित्यर्थतया चारितार्थ्यमस्त्येनेत्यत आह—वेति । एतेनोक्तमाप्यपरिमहः । एतदग्र-भेति । मौलग्रन्थेत्यर्थः । तथाच प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयवलक्षणया सामानाधिकरण्येनान्वयः प्रयोचित इति सिद्धम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययावयवस्यैवेति प्रसज्यप्रतिषेधः प्रयोचितः । अत एव 'अग्निः करोति' इत्यत्र प्रतिषेधात्मककारणे

अत एव—

५७) इति त्रिरायां न प्रवर्तते । एवं च "पूर्वत्रासिद्धे न स्यानिवृत्ति" इति सिद्धान्त

शब्दरत्नम् ।

न प्रवर्तते इति । अत एव तिरश्चेत्यादौ तस्य प्रवृत्तिसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन संयो-
भरवौ ।

कर्तव्ये स्यानिवृत्तावस्य प्रवृत्तिरपि सूत्रादा । अत एव—"अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्या-
मप्रवृत्तेरेव । इत्युक्तसिद्धिरिति । अन्यथा उद्योपस्य स्यानिवृत्ताच्च स्यात् ।

ननु "न पदान्त" इति निषेधेन सिद्धिः । निषेधविधायकसूत्रदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्व-
न्तु वक्तुमशक्यम्, द्विवचनादिप्रवृत्त्यात् । अत एव "न पदान्त" सूत्रभाष्ये वेतस्वानित्यत्र
रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य 'पदेऽन्तः' इति सप्तमीसमासेन समाहितम् । नच सुनुत्पत्तेः प्राप्त्यभासे पर-
स्य पदत्वाभावेन क्यमत्र निषेधस्य प्राप्तिः । घनक्रीतेत्याद्यर्थद्वारकांश्चे गतिकारकानामिति
वचनस्य क्वचिदप्रवृत्तिस्वीकारात् । अत एव 'गोचा' इत्यादाववच्छेदो न । गोचेत्यादिसि-
ध्यर्थं पद इत्यस्य पदत्वयोरप्यपराया आवश्यकत्वाच्चेत्यत आह—आदाविनि । तेन "शब्द" इत्यादिसङ्ग्रहः । इत्येति । "अचः परस्मिन्" इत्यस्य त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येतच्चेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

रणमेव हरदत्तकं युक्तम्, न मूलकं सामानाधिकरण्यम्, सर्पिष्करोद्योत्यत्र वैकल्पिकत्वेऽपि ति-
ष्ठित्वानुक्तप्रत्युदाहरणेऽनेन नित्यवशापत्तेः । अगुत्तत्वाविद्यपत्तिस्तु न, पद्मान्तरे दोषात् । किं च
इत्युद्योत्यस्य सर्पिष्करोद्योत्तादाहरणेन तस्यैवात्रेष्टवानुमानात् । अन्यथा पक्षभेदेन विकल्पसिद्ध्या
तदसङ्गतिः स्पष्टेव । किं च तत्रानेन वचस्येष्टत्वे कदादिषु सर्पिष्कुण्डिकेत्यादि त्वद्विरोधः ।
किं चेन्नः न इत्यस्य सर्पिष्काशमित्युदाहरणात्तत्त्वित्तेनैव तत्पिदेरिति खण्डनकृद्व्यापुक्तम्, इत्युक्त्या-
मप्रत्ययस्येष्टत्वे सिद्धे उपधाग्रहणं नित्यं य इत्युत्पत्त्युदाहरणाय तेन कविभिरित्यादौ न दोषः, रामैरि-
त्यादौ तदभावादिति मूलकं सिद्धत्वात्पक्षे वैयधिकरण्येनान्वयेऽसङ्गतं स्यादित्याशङ्क्य न मुने इति
योगविभागात्तद्विरुद्धिरिति च दण्डयुक्तं च, "सामानाधिकरण्यं वाचनिकं स्यादिति वा ! नायः, तदावच-
नस्य भाष्यादावभावात् । नायः । उक्तकृद्विरोधेन लाघवमूलकत्वापि तस्य बाध्यत्वात् । अन्यथा
प्रमत्त्यप्रतिषेधोच्छेदापत्तेः । न च पुत्रो नेति भाष्यविरोधः । अन्युत्पत्तिपक्षे दोषात् । पद्मान्तरे स्वाधिक-
निषेधानुवादः । कदादिषु आनुष्ठानग्रहणं च विचर्य तद्व्यापकतापरमाहं तु काका योजयम् । यद्वा
तद्वैयधिकरण्यमेव शापयति न तद्विवेकम् । अत एव परमसर्पिष्कुण्डिकेत्यादि सङ्गच्छत इति वैयधिकरण्य-
मेव समायोज्यम्—इति रत्नाकरेण च, मूलकं सामानाधिकरण्यमेव युक्तमिति साधयितुं "मुत्तमस्ति" इति
न्यायेन धर्माभिन्नमन्दीकं चापास्तम् । आमे दीक्षेकरीत्या दोषाभावात् । द्वितीयेऽग्निरित्यादौ वात्समासेः
राम इत्यादावकारोपपत्त्यात् प्रियचत्वा इत्यादौ तत्त्वेन चतुष्कषात् इत्यादौ तदनापत्तेः । इत्यवच्छेदे
उपधाग्रहणस्य खण्डितत्वाच्च । योगविभागस्याप्रामाणिकत्वाच्च । तयान्वयेऽपि 'मवे' सवपदा" इतिन्या-
येन शापकमङ्गलैश्च । तृतीयेऽनुकारात् । त्रय्यनुवारस्यैव मिथोविरुद्धत्वेन कर्तुमशक्यत्वादिवदेव
ध्वनयितुं वदयति "अलमिति" इति बोध्यम् । तिरश्चेति । ननु नपदान्तेति निषेधेनैव सिद्धिः । न च
विधिदृष्ट्या सिद्धत्वेत्येतदुद्दिष्ट्याऽसिद्धत्वमेवेति वाच्यम्, द्विवचनादितादृक्चर्चणे तथैवाज्ञेयकारात् । अत एव
वेतस्वानित्यत्र रुत्वप्राप्तिमाशङ्क्य सप्तमीसमासेन समाहितं भाष्ये । नचैवं तदभासिरेव परपदस्यांजादेश-
त्वाभावात्, सोपपदादञ्चेः त्रिवि गतिकारकस्यादिना प्राक् सुनुत्पत्तेः समासादिति वाच्यम्, तस्यानित्य-
त्वेन मुदन्ते समासे तत्प्राप्तेः । अत एव गोचेत्यादिसिद्धिः । अन्यथा अवकापत्तिः स्पष्टेव । उत्तरपदार्थे
चेत्यस्य तु प्रागुक्तरीत्या प्राप्तिः । अत्र तदनित्यत्वे मानाभावः, किं तु बहुलप्रवृत्त्याकारकांश्चे क्वचित्
मुदन्तेनापि सामानः यथा सादितस्य घनक्रीतेत्यादाविति त्रये तद्विधोचेत्याद्यस्य 'पदे' इत्यस्य पदत्वयोग्य-
पराया आवश्यकत्वेनात्र तत्प्राप्तिनिष्प्रत्यूहैव । न पदान्त सूत्रभाष्यवध्यत्र मानमत्र आह—आदाविति ।
तेन राश इत्यादिमङ्ग्रहः । ननु शापस्य कुण्डोः परत इति त्रयोपेक्षत्वेऽपि तस्यावाचनिकत्वे तस्य दोष-
इति करय निषेधाऽऽह—एतच्चेष्टेति । अयं च मूर्धाग्रपक्षिग्रहद्वयविरोधः । वस्तुतः स उक्तयुक्त्य

उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चित शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः । नन्वेव मातुः कार्यमित्यादौ पत्वं स्यादिति चेत् ? न, कस्कादिषु भ्रातृषु शब्दस्य पाठेन

शब्दरत्नम् ।

गादिछोपल्लवणत्वातिरिक्तविषयं, तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति "तस्य दोषः" इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः । मातुः कार्यमिति । सिद्धान्तन्याय्यानेऽप्यत्र दोषः । तथा हि, सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्यय समुदायनिवेशितत्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योर, प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात् । यस्तु द्वे कृतेऽवशिष्ट, सकारप्रत्ययसञ्ज्ञकः, स लुप्त एव । न च "अन्तादिबच्च" (पा० सू० ६।१।८५) इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां धृगवस्थितान्ता ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वाद्यस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थोऽदुर्लभस्य प्रत्ययत्वस्य सकृदवयवा एकादेशविकृतन्यायेनोच्यते ।

मैत्री ।

अयञ्च प्रपञ्चितपदानुवादः । यस्तुतो "न पदान्त" सूत्रे द्विवचनादिग्रहणेन वतिघटितान्येति देशानान्त्रिपाद्याप्रवृत्तिभेदस्येव । अत एव "अमो धोरपण" इत्यादिसिद्धिरिति स्फुटमविवक्षितम् । द्विवचनादिग्रहणं न्यायसिद्धान्तानुवादः । "तस्य दोषः" इति तु वाचनिकमिति बोध्यम् ।

मूले—न-वेवमिति । एवम्—प्रत्ययभिन्नस्येति शेषा सामानाधिकरण्येन कपाल्याने । एवं स्यादिति । विसर्गस्य प्रत्ययभिन्नत्वादिति भावः । अथैवमित्युपाशनेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धनि छलनापत्तेरन्यायस्य इति भाग्ये न्यायसिद्धिपारणायार्थ—निश्चयेति । अत्रा—असौऽवयवाकारः । समुदायनिवेशितत्वात्—अमिति समुदायवर्गस्यत्वात् । तदादेशस्य—अकारादेशस्य । अस्याकारादेशस्येऽपि "द्वयोः षष्ठो निश्चिष्टो" इति न्यायेन मयगदिशत्वमसीति रपरत्वस्य सिद्धिः ।

"सर्वे सर्वपदादेशाः" इति न्यायानुसारिगमाशङ्काशिराचो—नवाकारादिति । प्रत्ययपदेति । भावप्रकाशः ।

न्यायसिद्धान्तानुवाशेति देशान्तराणां वतिमुक्तानां निपाद्या प्रवृत्तिभेदनाय अवयवस्य द्विवचनादिग्रहणं कृतम् । उत्कलं स्वमी क्षीरशेषादिनामुपरमेव रघुनामविवक्षितम् । इदं तु वाचनिकमेव । वाचनिकमिति भावे न वृत्तये । अत्र एव सिद्धकाण्डं वातिकृत्वाण्यं "नलोप" इति पूर्व च एव कृतम् । गान्धर्विकरु कौस्तुभानुसारिणी । अतु विनय एवेति बोध्यम् । तद्वदवयवा—इतिभाव इति । अ-पदेति दोष-निरासिमिति दिक् ।

उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभेऽस्माभिः । नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ पत्वं स्यादिति चेत् ? न, कस्कादिषु भ्रातृषु त्रशब्दस्य पाठेन

शब्दरसम् ।

गादिछोपलत्वणत्वातिरिक्तविषयं, तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति “तस्य दोषः” इत्याद्यपि न वाचनिकमिति भावः । मातुः कार्यमिति । सिद्धान्तव्याख्यानेऽप्यत्र दोषः । यथा हि, सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशितत्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात् । यस्तुत्रे हृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः, न लुप्त एव । न च “अन्तादिवच्च” (पा० सू० ६।१।८९) इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायत्वान्तादिभ्यां यर्णाभ्यां पृथगवस्थितार्यां ये व्यपहराः प्रत्ययत्वाद्यस्ते पृकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुत्तित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया पृकादेशविकृतन्यायेनो-
 मैरवी ।

अथ ह्यप्रपञ्चितपदानुवादः । यस्तुतो “न पदान्त” सूत्रे द्विर्वचनादिप्रसङ्गेन यतिप्रतिपत्त्यतिदे-
 खानान्निपाद्याम्पद्युत्तिभेद्यत्वेव । अत एव ‘अमी क्षीरेषण’ इत्यादिसिद्धिरिति स्फुटोभविष्यति ।
 द्विर्वचनादियहणस्तु न्यायसिद्धानुवादः । “तस्य दोषः” इति तु वाचनिकमिति योऽप्यम् ।

मूले—नन्वेवमिति । पृथम्—प्रत्ययमिहस्येति शीत्या सामानाधिकरण्येन दृष्टास्याने । तस्य स्यादिति । विसर्गस्य प्रत्ययमिहत्वादिति भावः । अत्रैवमित्युपादानेन प्रत्ययपदस्य प्रत्ययसम्बन्धनि लक्षणापक्षे नायन्दोष इति आग्निः स्यात्तन्निवारणायाह—निष्क्रान्तेति । अकारोऽवयवाकारः । समुदायनिवेशितत्वात्—असिति समुदायवर्णासत्त्वात् । तदादेशस्य—अकारादेशस्य । अस्याकारादेशात्तत्रेऽपि “द्वयोः षष्ठोर्निहिदयोः” इति न्यायेन प्रत्ययदिशत्यमरीतिरपरत्वस्य सिद्धिः ।

“सर्वे सर्वपदादेशाः” इति न्यायानुसारिगमाशङ्काभिराचारे—नचान्तादिति । प्रत्ययत्रयेति ।
 भावप्रकाशः ।

विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु “एकादेशशास्त्रनिमित्तात्” इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥

शब्दरत्न

पेत्यसङ्गतमेव स्यादिति । अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वामिमत्तत्वं सूचितवानित्यलम् ।

परम्परयेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नेरेकस्यानिकत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तक-
त्वमिति भावः । प्रचुरः पाठ इति । ओषधीस्तृतीयोत्पादौ शतैकादेशे “कःकरत्करति-
कृधि-” (पा० सू० ८।३।१०) इति पत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम् । मूले तु तस्य
फलस्य छान्दसत्वात् “छन्दसि वा प्र-” (पा० सू० ८।३।४९) इत्यतः “हणः पः”
(पा० सू० ८।३।३९) इत्यस्य निवृत्त्या अदोपाच्च पद्यन्तमेव पठितमिति दिक् ॥

भैरवी ।

भिरित्यत्र दोषावारणयेति तदादराभाव इति भावः । अनेन-अतीयेति कथनेन । अलमिति ।
उक्तदोषगणापत्त्या स्वीयव्याख्यं बोधितेति सूचितम् ।

एकादेशशास्त्रमुकारादेशे निमित्तं न तु विसर्गं इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमत
आह—एकादेशेति । प्रचुर इति । “इदुदुपध” इति सूत्र—“उरण् रपर ” सूत्रयोरेवन्दशान्मभाप्ये
ऽस्तीत्यस्य प्रदुरत्वम् । सादृशपाठसाध्यफलन्त्वव्यासिद्धमित्याह—ओषधीस्तृतीयोत्पादाविति ।
ओषधिशब्दादसि पूर्वसवर्णदीर्घे शसः सकारस्य इत्त्वविसर्गयोः “कः करत्” इत्यस्य
प्राप्तिः । इति वत्तेति । इति सूत्रप्राप्तपत्तेत्यर्थः । तत्र “हणः पः” ‘सः’ इति च सम्ब-
ध्यते । कः प्रभृतिषु पेषु अदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येणः परस्य यो ऽन्यस्य तु स
इति “कत्कादिषु च” इति सूत्रस्येव तदर्थोत्प्राप्तिः परत्वस्य । अन्यथा परममूले तस्य सूत्र-
स्य सकारविधायकत्वेन व्याख्यातत्वादसङ्गतः स्यात् । तत्फलम्—पद्यन्तपाठफलम् । यो
ऽप्यर्थः । मूले—परममूले । तस्य फलस्य छान्दसत्वादिनि । सकारघटितस्य पकाराभावदर्शनवि-
पयप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः । छन्दसीति । एवञ्चेन इत्यस्य “कत्कादिषु च” इत्येतत्प-
द्यन्तमेव सम्बन्धो भवतीति तेन सूत्रेण सकार एव विधेयत इति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु

भावप्रकाश

तृतीया बाण्यमेदाचापया तयादरो निषेधं युज्यत इति भावः । असङ्गतमेव स्यादिति । तपाचोक्त
एव तत्त्वाद्य इति भावः । अमे इति भाव इति पाठः । इष्टापत्तिं खण्डयति—अनेनोक्तं । अतीयेति
कथनेन लक्षणया सामानाधिकरण्यस्यैवार्थः । सूचितवानिति । यपि ध्वनितापेक्षयोक्तं प्रसङ्गं तप्यपि
स्वरूपव्याक्तिर्देव पराक्रियेति न्यायेनान्यदीर्घं लिखित्वा शङ्कान्तरेण विच्छिद्य तथोक्त्वा त्वोर्ध्वं ध्वनि-
तवानित्यर्थः । अन्यथोक्तदोषगणपत्तिस्तदाह—अलमिति । अस्वार्थस्तु एव ।

प्रचुर इति । उक्तयुगपदमादिमाध्यादावसकृत्योलेखात्तत्त्वमिति भावः । इति पत्तेति । इतिप्रात-
रित्येवार्थः । कः प्रभृतिषु पद्यसु परतोऽदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येण चतस्रस्य योऽन्यस्य तु स
इति तदर्थः । कत्कादिषु चेत्यर्थयेति भावः । तत्फलमुक्तमिति । पद्यन्तपाठफलमप्युक्तमित्यर्थः ।
योऽप्यर्थोत्र सम्बध्यते तत्त्वज्ञेति सूत्रमात्रे इति शेष इति भावः । मूले त्विति । कोमुपां त्वित्यर्थः ।
तस्य फलस्येति । तत्र तत्त्वाभावरूपफलस्येत्यर्थः । छान्दसत्वादिति । तस्यस्य सवर्णस्य छान्दस-
त्वादित्यर्थः । सिद्धत्वादिनि शेषः । इदं चेणः य इत्यस्यानुवृत्तिमभिप्राय । वस्तुतस्तैव न “कत्कादिषु
च” इत्यन्तं तदनुवृत्तावप्यग्रेऽनुवृत्तौ मानाभावादित्याह—छन्दसीति । अदोपाचेति । तत्रिहत्या तेन
सर्वमात्रविधानेनेदसिद्धः पत्तापत्त्यभावाद्येत्यर्थः । तथा च न शापक्षेपयोग इति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु

सरला ।

पदप्रमाणस्य सार्धैवमित्युच्यते तयाऽपि सपित्तादिशब्दस्य सकारस्यानिकविसर्गस्य श्रुत्यपत्तिश्चेऽनुवृत्ति-

व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादव्यम् ।

मातुरिति । अत्र हि “ऋत उत” (पा० सू० ८।१।१११) इत्येकादेशशा

शब्दरत्नम् ।

क्षीरपेण' इत्यादी मीत्वणत्वे सिद्धयतः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं पे इत्यस्यैकानुक्तं पदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति वेद्यम् । व्यधिकरणमेवेति । प्रत्ययस्य सम्बन्धी विसर्गस्तस्य नेत्यर्थे इति तद्भावः । अगत्या च वाक्यभेदाऽसमर्थसमासवैयधिकरण्यान्वय रूपेदापन्नपसहकमिति तदभिमानः । नातीवेति । वैयधिकरण्यान्ययफलस्य कविभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसम्बन्धिमित्रस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संप्र- हसम्भवादिति भावः । व्याख्यादर्शोकसामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावाद्ती-

मैरवी ।

पुत्रर्क्षोऽसित्यस्य पतादिवद्भावेन प्रत्ययतया सकारे गतेऽप्युत्तित्यस्य स्थानिर्द्भावेन प्रत्ययतया तदादेशस्य विसर्गान्तस्योत्तित्यस्यापि प्रत्ययत्वमिति विसर्गं प्रत्ययावयवप्रत्ययमार्गदेव लब्ध- मिति तदागमनार्थप्राप्तिदेशापेक्षेति भावः । पुत्रानुत्तरपदत्वमिति धर्मधारयः । अतीनमिति । ननु स्थानिर्द्भावेन, अगास्त्रोयत्वात् । एतेनान्तादियत्सुत्रं स्थानिर्द्भावेन गतार्थमिति प्राचो- क्तमपास्तमिति सूचितम् । 'पे' इत्यस्यैकावृत्तं यद्यपि रुतः सिद्धान्तपाप्युत्तरपदत्वस्याशा- खादरेण तदलाभादित्यनुक्तम् । हरदत्ताभिमतं वैयधिकरण्यमुपपाद्यति—प्रायस्येत्यादिना । अगत्या—कविभिः कृतम्' इत्यादी मत्वन्तराभावेन । अभिमान इति । प्रत्ययपदस्य लक्षणया प्रत्ययसम्बन्धिवोधकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकतोऽभेदेण विसर्गविशेषणत्वम् । एतेन सर्वैष्टसिद्धौ क्लेशानुसरणं व्यर्थमिति भावः । लेशतोऽपि । स्वस्य तस्य च मते प्रत्यय- पदम्प्रत्ययसम्बन्धिवशम् । एतावानेव विशेषः, स्वमते सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः, तन्मते व्यधिकरण्येन । फलञ्च तुल्यम् । व्याख्यादर्शोक्तमने तु प्रत्ययपदस्य न लक्षणया, कवि-

भाष्यप्रकाशः ।

विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु “एकादेशशास्त्रनिमित्तात्” इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ॥

शब्दरत्न

पेत्यसङ्गतमेव स्यादिति । अनेनोक्तव्याख्याया एव स्वामिमत्तत्वं सूचितवानित्यलम् ।

परम्परयेति । एकादेशशास्त्रसम्पन्नोक्त्यानिक्तत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तक-
त्वमिति भावः । प्रचुरः पाठ इति । ओपधीस्त्वृधोत्यादौ क्षतैकादेशे “क. करत्करति-
कृचि-” (पा० सू० ८।३।९०) इति पत्वनिवृत्तिश्च सत्फलमुक्तम् । मूले तु तस्य
फलस्य छान्दसत्वात् “छन्दसि वा प्र-” (पा० सू० ८।३।४९) इत्यतः “इणः पः”
(पा० सू० ८।३।३९) इत्यस्य निवृत्त्या ऽदोपाच्च पट्यन्तमेव पठिमिति दिक् ॥

भैरवी ।

मिगित्यत्र दोषाचारणञ्चेति तदादराभाव इति भावः । अनेन-अतीवेति कथनेन । अलमिति ।
उक्तदोषगणायस्या स्वीयव्याख्येयवोचितेति सूचितम् ।

एकादेशशास्त्रमुकारादेशे निमित्तं ॥ तु विसर्गं इत्येकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येत्यनुपपन्नमत
आह—एकादेशेति । प्रचुर इति । “इदुदुपच” इतिसुत्र-“उरण् रपर” सूत्रयोरेवद्वानम्भाप्ये
ऽस्तीत्यस्य प्रदुरत्वम् । तादृशपाठसाध्यफलन्त्वम्यासित्वमिदं—ओपधीस्त्वृधोत्यादाविति ।
ओपधिशब्दाच्छसि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतः सकारस्य इत्त्वविसर्गयोः “कः करत्” इत्यस्य
प्राप्तिः । इति बलेति । इति सूत्रप्राप्तपक्षेत्यर्थः । तत्र “इणः पः” ‘स’ इति च सम्प्र-
ध्यते । क प्रभृतिषु पेषु लदितिशब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येणः परस्य पो ऽन्यस्य तु ल
इति “कल्कादिषु च” इति सूत्रस्येव तदर्थोत्प्राप्तिः प्रत्यस्य । अन्यथा परममूले तस्य सूत्र-
स्य सकारविधायकत्वेन व्याख्यातत्वादसङ्गतिः स्यात् । तत्फलम्—पञ्चम्यन्तपाठफलम् । यो
ऽन्येधे । मूले—परममूले । तस्य फलस्य छान्दसत्वादिभिः । सकारपठितस्य एकाराभावदर्शनवि-
षयप्रयोगस्य छान्दसत्वादित्यर्थः । छन्दसीति । एवञ्चेण इत्यस्य “कल्कादिषु च” इत्येतत्प-
र्यन्तमेव सम्बन्धो भवतीति तेन सूत्रेण सकार एव विधीयत इति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु
भावप्रकाश

सूक्तरीत्या वाच्यमेवाचारणया तथादशे निषेधेन युज्यत इति भावः । असङ्गतमेव स्यादिति । तथाचोक्त
एव तस्याद्य इति भावः । अत्र इति भाव इति पाठः । इष्टापचि खण्डयति—अनेनोक्तं । अतीवेति
कथनेन लक्षणाया सामानाधिकरण्यास्यैवेत्यर्थः । सूचितवानिति । यद्यपि ध्वनित्रापेक्षयोर्लक्ष प्रबलं तथापि
स्वरूपव्याप्तिरैव पराकिर्येण न्यायेनान्यदोषं लिखित्वा शब्दान्तरेण विच्छिद्य तयोक्त्या स्वार्थं मतं ध्वनि-
तवानित्यर्थः । अन्ययोक्तदोषगणायपत्तिस्तदाह—अलमिति । अस्यायंस्तूक एव ।

प्रचुर इति । उक्तसूत्रादिभिर्भाष्यादावसङ्गतयोर्लक्षणत्वमिति भावः । इति पक्षेति । इतिप्रात-
रित्येवार्थः । क. प्रभृतिषु पञ्चसु पत्तोऽदिति शब्दसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गरवेण उत्तरस्य चोऽन्यस्य तु स
इति तदर्थः । कल्कादिषु चेत्येवेति भावः । सत्फलमुक्तमिति । पञ्चम्यन्तपाठफलमुक्तमित्यर्थः ।
चोऽन्ययोत्र सम्प्रत्यते तत्त्वज्ञेयमिति सूत्रमात्रे इति शेष इति भावः । मूत्रे स्थिति । कौमुद्यां स्थित्यर्थः ।
तस्य फलस्येति । तत्र बावाभावकूपकृत्येत्यर्थः । छान्दसत्वादिति । तस्यस्य सपठितस्य छान्दस-
त्वादित्यर्थः । सिद्धत्वादिति शेषः । इदं चेयः य इत्यस्यानुवृत्तिमविशय । तत्पुनस्तत्र न “करकादिषु
च” इत्यन्तं तदनुवृत्तावप्येऽनुवृत्तौ मानाभावादित्याह—छन्दसीति । अदोपाद्येति । पठित्वा तेन
सर्वमात्रविधानेनेष्टिद्वयत्वापस्यमात्रायेत्यर्थः । तथा च न सापेक्षयोग इति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु

सरला ।

पदप्रकरणस्य सार्धस्यन्त्युच्यते तथापि सतितादिशब्दरूपसङ्कारस्वानिक्तविसर्गस्य अनुपपत्तिर्येऽनुपपत्ति-

मुहुःकामेति । इह “कुत्वोः कपो” (पा० सू० ८।३।३७) इति प्रवर्तते । वृत्तौ मुहुःकामेति सकारः क्वचित् पठ्यते, तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः ।

द्विस्त्रिंशत्तुरिति (पा० सू० ८।३।४३) । इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकम्—साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति । तेन “दीधीवेवीटाम्” (पा० सू० १।१।६) इत्यत्र धातुसाहचर्येऽपि आगमस्येदो ग्रहणम् । उभयत्र विभाषा चेयम् । चतुरित्यस्य “इदुदुपधस्य-” (पा० सू० ८।३।४१) इति प्राप्ते, इतरयोस्त्वप्राप्ते । न च तयोरपि “इमुसोः सामर्थ्ये” (पा० सू० ८।३।४४) इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या ।

शब्दरत्नम्

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन “सोऽपदादौ” (पा० सू० ८।३।३८) इत्यस्या-
प्राप्तेरिति भावः ॥

साहचर्यमिति । न च रामकर्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियाम-
भैरवी ।

पञ्चम्यन्तपाठो माप्यसम्मत एवोचितः । अत एव “अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः” इति सूत्रे-प्रवृत्तं
‘पग्रहणमनुवर्तते तेनैव सिद्धे मूर्द्धन्यपदङ्गिमर्थमिति विचारे “क्व प्रकृतमिणः ए” इति भाव्यं
सङ्गच्छतु इति पग्रहणस्य ककारादिति सूत्रे सम्बन्धो भवत्येवेति । परममूले तु “कः करण” इति
सूत्रस्य सकारादेशमात्रविधायकत्वेन व्याख्यानं धृत्यनुसारेण । अत एव वृत्तौ अदितिः कः-
दित्यत्र सकारादेश इत्युक्तम् । हरदत्तेन तु पूर्वोक्तः—“अपदान्तस्य” इति सूत्रस्य माप्यदर्शनेन
“सकारादेश” इति प्रतीकमुपादाय पत्वस्याप्युपलक्षणमेतदिति व्याख्यातम् ।

दृष्टसाहचर्येति । लोकादावित्यादिः । साहचर्यसम्बन्धस्य—एकस्मिन्काये परस्परसापेक्षत्वं-
पञ्चम्यन्तस्य । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोः प्रतिस्ठायवोधकत्वमित्यर्थः । “योगा पि-
प्रयोगश्च” इत्यादिना हरिणा व्यमर्शः सद्गृहीतः । तदर्थस्तदुदाहरणानि चान्यत्र रूपानि ।
भाष्यप्रकाशः ।

पञ्चम्यन्तमेवोचितम् । अत एवापदान्तस्येत्यत्र “क प्रकृतम् । इणः कः” इति भाष्यं संगच्छते । “कः क-
रोत्” इति सूत्रे सकारादेश इति प्रतीकमुपादाय कत्वस्याप्युपलक्षणमेतत् तथाचारिणितिरेव इति हरदत्तो-
ऽपि । किं च भवन्मतेऽप्यस्यासिद्धयेनः ए इति प्राप्तवारणाय तस्यावश्यक्यम् । अत्र सस्य रवणः स-
रवैकैकादेशशालातिमिषकृशमावायुः कप्यन्तपक्षे वारणं कुष्करमिति ।

अस्याप्राप्तेरिति । हरदत्तोक्तोऽनुवादोऽयम् ।
दृष्टेति । लोकादाविति भावः । साहचर्यसम्बन्धस्येति । एकस्मिन्काये प्रतिस्ठायवोधकत्वमित्यर्थः ।
रूपसम्बन्धस्येत्यर्थः । नियामकत्वमिति । युगपदेवोभयोस्तत् । तेन भाष्यं व्याख्येय इति भावः ।
तदुक्तं हरिणा—संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिना ।

अर्थः प्रकरणं द्विजं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमोक्तिः । देशः कानो व्यक्तिः स्वरादयः ॥
शब्दार्थस्यान्यथोद्देशे विशेषरूपमिति ॥ इति ।

एते संयोगादौ नानार्थशब्देषु शब्दार्थस्यान्यथोद्देशे उद्देशे तदुदाहरणद्वारा विशेषरूपमिति निर्ण-
यदेव सत्यम् । उपरिबलानामनेकेषामेकत्रमात्रार्थज्ञाननिर्णयद्वारा तन्मात्रापरिवर्तकत्ववदप्यन्यथा
पक्षे वा प्रत्ययमिद्वारेण तस्यानेन सर्वत्र वाच्यत्वात् “भिर्यं सामाते” इत्यनेन अतएवपरिवर्तकत्वमित्यर्थः
विरुद्धोद्देशेति दिक् ।

मरणा

इसः प्रत्ययस्य अर्थवत्तत्र तत्र ग्रहणात् । चतुष्कपाल इति । 'इदुदुपधस्य'

शब्दस्त्वम् ।

कत्वं दृष्टम्, न चैषां कापि साहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । "पञ्च-
म्याहपरिमिः" (पा०सू० २।३।१०) इत्यनेन लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीशब्दार्था
"यद्यप्ययं परिदृष्टापचारो न चावर्जने च, अयं स्वत्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव
कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थः । यथा अस्य गोः सहाये-
नार्थ इति गौरवान्नीयते नाश्वो न गर्दभः" इति "कर्मप्रवचनीययुक्ते" (पा० सू०
२।३।८) इति सूत्रस्यभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेना-
श्रुतेः । परिभाषायां सहचरितशब्देन सहशाब्देव ग्रहणम् । सहचरस्य भावः साहचर्यम्,
सहचरणं च सहशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते । सहशयोरेव सहविवक्षा तयो-
रेव च सहप्रयोगः । रामलक्ष्मणावित्याद्यावपि सादृश्यमेव नियामकमिति विक् । अर्था-

भैरवो ।

नचेति—नहीत्यर्थः । श्चाम्—सुजन्तद्विरादीनाम् । भयम्परिः—अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीयः
परिः । दृष्टापचारः—दृष्टव्यमिष्टारः । व्यभिचारमेवाह—वर्जने चावर्जने इति । अवर्जने—लक्षणा-
दौ । अपशब्द इति । अपेति शब्द इत्यर्थः । सहायेनार्थ इति । सहायेन प्रयोजनमित्यर्थः । अश्रुते-
रिति । प्रकृतसूत्रे द्वयोः सुजन्तयोः प्रयोगेण चतुःशब्दस्य सुजन्तस्य तयोः सहशाब्देन तत्सदृ-
शग्रहणमभिव्यक्त्यतीति मूलासङ्गतिरूपा क्षतिनास्तीत्यर्थः । अनु हरितात्पद्येभ्योऽस्ति भवता
स्त्वन्त्यैव व्याख्यायत इत्यत आह—परिभाषायामिति । सहचरितासहचरितयोरिति परिभा-
षायामित्यर्थः । सहशयोरेवेति । अत एव 'समानशीलव्यसनेषु सत्यम्' इति लोके प्रसिद्धिर-
स्तीति भावः । सहशयोरेव—सदृशार्थकशब्दयोरेव । सहविवक्षेति । घबखदिसावित्यादौ छिन्नयोग्यत्वेन
सादृश्यस्य सत्त्वात्सा । एवमन्यत्र यथायममूहनीयम् । तयोरेव—सदृशयोरेव । चो—हेतो ।
दिगिति । दिगर्थस्तु हरिकारिकाव्याख्यानावसरे "पञ्चम्याहपरिमिः" इति सूत्रं साहचर्यं उ-
दाहृतं हेलाराजादिभिः, वर्जनायांपशब्दसाहचर्यात्तदर्थकस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति
चोक्तमिति तदग्रन्यानुसारि मूलमिति ।

आवप्रकाशः ।

एत इति भावः । एतेषामर्था लक्षणाणि चान्यत्र स्पष्टानि । नचैषामिति । न तु सुजन्तद्विरादीना
मित्यर्थः । दृष्टापचार इति । अनियतार्थकः कर्मप्रवचनीय इत्यर्थः । तदाह—वर्जने इति ।
आवर्जनेचेति । लक्षणादावित्यर्थः । अनर्थकस्यापि तस्य सत्त्वात् द्वितीयकोटिप्रदर्शनाद्यैवमुक्तम् ।
अस्य च कर्मप्रवचनीय इत्यत्रान्वयः । अपशब्द इति । अपेति शब्द इत्यर्थः । मार्थ—प्रयोजनम् ।
गृहान्तेन सजातीयानां सहायत्वलाभेऽप्येकशेषेणात्र भाषादाह—सदृशानामेवेति । दृष्टान्तोऽपि सहज
पक्षैव सतीति भावः । नन्वेवमन्यत्राद्युक्तमन्यद्वान्तमिति न्यायापचरित आह—परिभाषायामिति ।
ग्रहणमिति । सहशयोरेव प्रायेण सहचरणदर्शनादिति भावः । नन्वेवमपिमुक्ते साहचर्यपदोऽन्तेन
तदसद्विरेव तयोक्तसम्बन्धार्थकत्वादत आह—सहेति । नन्वेव रामलक्ष्मणवित्यादौ साहचर्यसत्त्वेपि
सादृश्याभावादभिधानियमन न स्वादत आह—सदृशयोरेवेति । तयोरेवेति । सहश य-
योः शब्दयोरेवेत्यर्थः । चो हेतो । यतस्त्वोस्तथेति द्रष्टेन सहप्रयोग इत्यादिगो-
तोऽपि तदेव तन्निषामकमित्यर्थः । दिगिति । तदर्थस्तु अत एवोक्तकारिकाव्याख्यानावसरे पञ्चम्याहप-
रिमिरिति साहचर्यं उदाहृतं हेलाराजादिभिः । वर्जनायांपमाहचर्यात्तदर्थकस्यैव परेः कर्मप्रवचनीयस्य प्र-

सत्त्वा ।

वाच निर्दिश्यते इति तात्पर्यावधारणेन 'परमसधि.कुण्डिका' इत्यत्रैव पक्षनिषेधार्थं तस्यावश्यवृत्तमित्य-

अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः, “जानपद-” (पा० सू० ४।१।४२) इति ङीप्प्रसङ्गात् । अयस्कणीति । अय इव कर्णो यस्याः । “नासिकोदरोष्ठ-” (पा० सू० ४।१।५५) इत्यादिना ङीप् ।

अधःशिरसो (पा० सू० ८।३।४७) । एतयोरिति । सूत्रे तु पष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्धव्या । अधस्वपदमिति । मयूरन्यंसकादित्वात्समासः । शिरस्वपदमिति । षष्ठीसमासः ॥

इति विसर्गसन्धिः ।

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ससजुषो कः (पा०सू०८।२।६६) ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजुष्यो विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजुःशब्दांशे “ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविभिर्नास्ति” इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । सान्तं सजुष्वादान्तं च यत्पदं तस्य कः स्यात्, स चालोऽन्त्यस्य । पदं स्थिते फलितमाह—पदास्तस्येति । सजुष्वाद्भवत्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः, तेन सजुष इत्यादौ नातिप्र-

शब्दरत्नम् ।

जायन्तप्रयोगसूचितमर्थे स्फुटप्रतिपत्तये आह—नत्ययस इत्यादि ।

इति विसर्गसन्धिः ।

तस्य प्रत्ययविधौति । अत एव “शेष विधिः—” (पा०सू०१।१।७२) इति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने “अन्तन्” (पा० सू० ३।४।११) इत्यादौ गृह्यमानप्रा-
भैरवी ।

तिरत आह—आवन्तेति । आवन्तं यत्सूत्रे “अतः कुरुमि” इत्यत्र कुयेति तदनुवादः परमूले कुयेति कृतो विशेष्यबोधनाय न त्वयसो विकार इत्यर्थः । कुशशब्दाद्यर्थस्य च विशेष्यत्वम् “जानपद” इति ङीप्प्रसङ्गादित्यत्र तात्पर्यम् । एवं च विशेषणप्रतीकधारणं विशेष्य विशेषणबोधनतात्पर्यकमेवेति भावः ।

इति श्रीमद्रत्नप्रकाशिकायां विसर्गसन्धिप्रकरणम् ॥

अत एव—ग्रहणवतेति वचनस्य प्रत्ययविधिविषयत्वादेव । सङ्गच्छते इति । यदि सर्वत्र तस्य भावप्रकाशः ।

प्रसङ्गादिनि रानाकरोक्तमपास्तमत्र आह—आवन्तेति । परममूले कुयेति विशेष्यबोधकनीयानुदितान-
प्रयोगेत्यर्थः । कुशशब्दाद्यप्यविबद्धानां तेन ङीप्विधेरिति भावः । एवं च विशेषणप्रतीकं भूत्वा विशेष्य प्रतिपादनं कृतमिति फलितम् । कुयेतीति भूत्वा तया वक्तव्ये एवमुक्तिरत एवोक्तविग्रहसङ्गतिरिति ध्वनयि-
तुमिति बोध्यम् । स्फुटेति । एतेन व्यर्थोऽयं ग्रन्थ इत्यपास्तम् ।

इति विसर्गसन्धिः ।

अपिस्वइत्यसमुच्चारकः । सङ्गच्छत इति । अन्यथा तथापि निषेधात्तथा तदसङ्गतिः स्पष्टेति सरला ।

न प्रवर्तते इतीति । अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवशादेशसूत्रद्वया त्रिपाया नासिद्धत्वमिति विशेषापे-
क्षयापेक्षेन “अतः परस्मिन्” इत्येवमुक्त्या त्रिपाया असिद्धत्वसत्त्वादिति भावः ।

इति विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

सङ्गः । न च सञ्जूरित्यत्रान्यासिः “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति निषेधादिति वाच्यम् । “येन विधिः” इति सूत्रे शब्दकौस्तुभेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

तिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्युदाहर्तं च सङ्गच्छते । अस्य “स-
भासप्रत्ययविधौ-” इति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च । यत्स्वस्य शापकं “स-
र्वाच्च” (पा०सू०४।२।८७) इति सूत्रम् । अन्यथा “पूर्वादिभिः” (पा०सू०४।२।८६)
इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन तत्पृथक् ? “प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः” इत्यस्यैव शापकमिति यत्
शक्यम् । अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये “समास-” इत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति
बोद्धव्यम् । प्रत्याख्यातत्वादिति । अस्याः फलभावादौ “सुत्रान्ताद्” “दशान्ताद्”
(पा०सू०५।२।४६) इत्यादावन्तडाहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेरिति भावः ।
ननु “एकगोपूर्वाच्च-” (पा०सू०५।२।४१) इत्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं सा
ऽऽवश्यकी “सुत्रान्ताच्च-” (पा०सू०५।२।४४) “दशान्ताच्च-” (पा०सू०५।२।४६) इत्यर्थे
च । तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्साम-
र्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या । न च भयाख्यादाविव “सुत्रान्ताच्च-” इत्यादौ विधे
मैरवी ।

यचनस्य प्रवृत्तिः स्यात्तदा “परमस्वसा” इत्युदाहरणविरोधः स्पष्ट एव । अस्य-ग्रहणरतेति
यचनस्य । अनुवादकता-तद्वातिकस्य निषेधानुवादकतेत्यर्थः । शुभाशदिति । कृत्यार्थबोधक-
स्वकल्पने लाघवस्य सम्भवेन युक्तत्वादित्यर्थः । गम्यस्मिन् यचने शापकवर्णनं घृष्टौ कृतमित्य-
स्यातिरिक्तत्वमेव युक्तमतमाह-यत्स्वस्येति । शापकमिति । उपक्रमे उक्तमिति शेषः । यस्तुत-
स्तु सस्य धातिकस्य जागरूकत्वाज्ज्ञापकमेव तत्सूत्रम्नेति बोध्यम् । इत्यस्येति । एतेन ज्ञाप-
कत्वात्सम्भय एव ध्वनितः । स्वकल्पनायान्मानमाह-अत एवेति । अनतिरिक्तत्वादेयेत्यर्थः ।
अस्याः-व्यपदेशिवद्भावो अप्रातिपदिकेनेति परिभाषायाः । प्रत्याख्यानान्तप्रत्यय स्पष्टयति-
फलभावादिति । ननु केवलसुत्रादिशब्दाद्वाङ्मादिवाच्यमेव फलप्रतिस्वत्यत आह-एवमादिभिः । इति
भाव इति । कौस्तुभ इत्युक्त्यनन्तरम्प्रस्थाप्यतात्वादिति कथनस्य भावः । एतेनादधिर्यनित्ता ।
सामेवाह-नन्वेकस्यादिना । पूर्वोक्तमन्तडाहणसामर्थ्यं रक्षयति-तत्राश्वेति । भावरसकमिति ।
एतेन धारिताध्यन्दिशतम् । भयाख्यादाविवेति । “येन विधिस्तदन्तस्य” इति सूत्रे पूर्व वा-

भाषप्रकाशः ।

भावः । तस्या अतिरिक्तत्वमाश्रयेत्य मूले स हेतुरक्तः । वस्तुतस्तदेव न कायसा भानाभावात्तदभावा-
वस्थापनयेन हेतुशब्दं तदेवाह-मस्येति । ग्रहणरतेति निषेधरक्षार्थः । एवमनेति । इति निषे-
धेति । इति धातिकस्य प्रत्ययार्थे तन्निषेधार्थः । युक्तत्वाच्चेति अत्राप्युक्ततायाः अनुसन्धानार्थं
लाघवात् । एवं च शङ्कोपिधेरेति भावः । ननु फलभावादविव मनस्यप्रातिरिक्तत्वं स्यादत्र
आह-यतिवति । शापकमिति । तद्वृत्तिरिति विवक्षितमिति शेषः । तद्वृत्तारदिति-मन्ते
स्यादि क्रिन्तेनेत्यन्तेन । अन्यथा-तन्निषेधान्नश्रीकरी । इत्यर्थेति । अत्राह-
निषेधात्तदवस्थापनयेन तद्वृत्तिरिति स्यादिति भावः । अत्र तद्वृत्तारदौ मूलन्याह-मन्त
मनेति । तस्य तदन्तिरिक्तत्वादेयेत्यर्थः । अस्यावधाने ग्रहणयोग्यस्य निर्मुक्त्यारणेः । यत् तद्वृत्तं मूलं
अनुकल्पितारसा पूर्वग्रहेऽनन्तरमिति । प्रत्याख्यातौ हेतुस्तु न युक्तः कर्तरीत्यत्राह-अत्र-
भावादिति । ननु हेतुत्वमन्तडाहणदिवान्तरं तद्वृत्त्या आह-सुत्रान्तादिति । २१ भाव इति ।
एवमन्तडाहण-मन्तिरिति । हेतुत्वमन्तडाहणमिति । इत्यर्थेति । तद्वृत्तिरिति । तद्वृत्तिरिति ।
वह । तत्राह-मन्तेति । तद्वृत्तिरिति । तद्वृत्तिरिति । तद्वृत्तिरिति । तद्वृत्तिरिति । तद्वृत्तिरिति ।

“व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” इति, “ग्रहणवता—” इति च परिभाषाद्वयमपि

शब्दरत्नम् ।

पणविशेष्यभावव्यवस्थासेन सिद्धे ऽन्तर्ग्रहणसामर्थ्ये सूत्रपादमिति कीदृशमोक्षरीत्या निर्वाहः
“समासप्रत्ययविधौ—” इत्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकत्वस्य सत्त्वेन विप-
रीतस्य तस्य वस्तुमशक्यत्वात् । ॥ चास्यां भाषाभाषः । “पूर्वात्सपूर्वादिनिः” (पा० सू०-
१।३।८६) इत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य मानत्वात् । न च “इष्टादिभ्यः” (पा०
सू० १।३।८८) इत्यत्रानुवृत्त्यर्थे तथा पाठः, अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति पाठ्य-
म् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येभामिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि
सैव ।

तिरुक्ताभाष्ये तस्य सूत्रस्य प्रयोजनप्रदर्शनपरमस्ति तत्र मयश्चादयादयश्चेति समासः । एतेन
धेमादिषु नेति सिद्धम् । तेषु तथा कथनेन विशेष्यत्वमेव, स्योक्रियते इति यथा, तथैव कल्प-
नया ऽन्तर्ग्रहणसामर्थ्यं सूत्रपादम् । तद्यथा—“कर्मण्यण्” सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते, तच्च ‘मे-
धति’ इति सूत्रे सम्यग्यमानमेधादिपठितयाक्ये, विशेषणबोधकमेव, अयश्चादयश्चेति तु विशेष-
प्यबोधः तेन ‘मयश्चरः’ ‘अमयश्चरः’ इति भवति, एवमादयश्चरः स्वादयश्चरणमिति भवति ।
एवं सुमगादिषु बोध्यम् । तेनानुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य विशेष्यत्वमित्युत्तराः । प्रत्यय-
विभाविति । निषेधस्यैतन्मात्रतात्पर्यग्राहको ननु स्वार्थतात्पर्यग्राहक इति कल्प्यते । एवञ्च सू-
त्रान्तादिनां सूत्रे ऽन्तर्ग्रहणमात्रेऽप्यनुवृत्तस्य प्रादिपदिकादित्यस्य तत्र विशेष्यबोधकत्वस्वी-
कारेण सूत्रान्तादिसामर्थ्ये सिद्धे ऽन्तर्ग्रहणन्तर्ग्रहणव्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तौ ज्ञापकमविष्यतीति
भाषः । समाधानमाह—समासेत्यादिना । आदिपदेन ‘ग्रहणवता’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । विशेषणत्व
भाषः । समाधानमाह—समासेत्यादिना । आदिपदेन ‘ग्रहणवता’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । विशेषणत्व
भाषः । विपरीतस्य—उपात्तस्य तत्र विशेषणत्वमित्येवंरूपस्य । तस्य—विशेषणविशेष्यभावस्य ।
नचेति । अस्य मानाभाव इत्यत्रान्वयः । अस्याम्—व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति
परिभाषायाम् । परोक्षन्दोषमुदाति—नचेतिदित्यं शब्दादिना । अत एव—सपूर्वादित्यस्या-
नुवृत्तेरेव । ज्ञापकपरेति । अस्य “येन विधिः” इति सूत्रस्येत्यादिः । एकयोगनिर्दि-
भावप्रकाशः ।

विति । कुत्रापिदशमिहिका तेन मयश्चादयश्च समाश्रयन्दः । “तृतीयादिषु” इति वाचिकं पुनर्यं तेन
“मयेषु कृम” “आदयश्चमग” इति सूत्रोक्तस्य मयश्चादयश्चादयश्चोपपत्तयश्च ग्रहणम् । तत्रोपात्तयोर्विशे-
षणत्वमनुवृत्तकर्मणोर्विशेष्यत्वमिति मयश्चरः, अमयश्चरः, आदयश्चरः स्वादयश्चरमित्यादिसिद्धिः ।
“क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इत्यत्र तु वैपरीत्यमिति भावः । विशेषणमेति । अनुवृत्तस्य विशेषणत्वमुपात्तस्य-
विशेष्यत्वमित्युत्तराः । अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोग्यत्वात्सः प्रत्ययविभाविति निषेधार्थेनमात्रतात्पर्यकत्वं न
स्वार्थे इति भावः । सूत्रपादमिति । तथा च सा नैतदयति भावः । विभावित्यादेरिति पाठः । तात्पर्य-
ग्राहकस्येत्यत्रामेतेनानेति इति केचित् । वस्तुस्तु इत्यादीनामिति पाठेषु वेदाः प्रमाणमितिब्रह्मेदान्वय-
सम्भवात् स्तिरिति बोध्यम् । तात्पर्यग्राहकत्वमेति पाठे तु नोक्तशङ्कातीति बोध्यम् । आद्यपाठ एव युक्तः ।
अत एव बहुवचनासङ्गतिरपि नेति तत्त्वम् । आदिना मूलेकग्रहणवतेत्यस्य संग्रहः । विशेष्यत्वे इति ।
तस्यैच्छिकत्वेन व्यत्यासस्यापि सिद्धत्वादितिभावः । एतेन विशेष्यविशेषणभावयोर्विशेष्यत्वादेव सिद्धौ शा-
पकानपेक्षत्वेन त्वदुक्तिरित्यर्थः “सपूर्वाच्च” इति सूत्रं मा स्तिवति लापत्वं चेति मन्दोक्तमप्युक्तम् । तस्य
तात्पर्यग्राहकत्वात् सूत्राशयवर्णने भास्तिवत्युक्तेर्युक्तत्वाच्च । तस्य—विशेष्यविशेषणभावस्य । एतावता स-
फलवमुपपाद्य समुच्चयमुपपादयति—नचास्यामित्यादिना । “व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन” शब्दे-
त्यर्थः । मान्योक्तं दोषमुदाति—नचेति । तथा पाठः—पृथक्पाठः । ज्ञापकपरेति । “येन विधिः”

प्रत्ययविधिविषयकमिति दिवत्तसूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परम-

शब्दरत्नम् ।

तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत् एवोचरानानुवृत्तौ बाधकभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावस्य प्राति-
पदिके निषेधस्वीकारादेव "नान्तादसंख्यादेः" (पा०सू०६।२।४९) इति चरितार्थम् ।
अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेत्युक्तेराह—
व्यपदेशिज्ञाव इत्यादि । दिवत्तसूत्रं यत्रेति बहुवीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः ।
एवं च "दिव उत्" (पा०सू०६।१।१३१) इति सूत्रे हरदत्तेन "इन्द्रेच" (पा०सू०६।
१।१३४) इति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः । "येन विधिः—" (पा०सू०१।१।७२)
इति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयताऽस्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषय-
तोक्ता । "अक्षमाते निष्कादिभ्यः" (पा०सू०६।१।२०) इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च
भैरवी ।

एतानां छत्विदेकदेशोऽप्यनुवर्तते इति परिभाषामाश्रित्याह—एकयोगेऽपीति । तस्य परिभाषायां
ज्ञापकान्तरमपि सुयचमित्याशयेनाह—व्यपदेशीति । तद्वैयर्थ्यम्—सूत्रवैयर्थ्यम् । एवञ्च सूत्र-
सार्थव्यवस्तत्फलमिति भावः । एण्डमकारोक्तन्दोपमुद्धरति—दिवत्तसूत्रमिति । अन्तादिशब्देति ।
यत्रैवाप्तुपादानन्तरैव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरित्यर्थः कैयटस्यापि सम्मत्त इति मूलोक्तं सप्रमा-
भायप्रकाशः ।

इति सूत्रयोक्तसमानाकारमाश्रित्यर्थः । एवं चाफलशब्दप्रानुवृत्तिर्नेति भावः । इदं च "एकयोगनिर्दिष्ट
एतानाम्" इति न्यायावलम्बेनोक्तम् । "एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोपि" इति न्यायाप्रयत्नेन तेषामिष्टादे-
व्याह—एकेति । तत्रैव—सपूर्वादित्यर्थे एव । एकदेशेऽन्वयोऽस्य प्राचामनुतोषेनैव । ज्ञापकान्तरं सुचयन्नु-
क्तावे द्रवयति—व्यपदेशिवदिति । निषेधस्वीकारादिति । तद्वैयर्थ्यपरिभाषास्वीकारादेवेत्यर्थः । अति-
समुदितसमुच्चापकः । तद्वैयर्थ्यमिति । सूत्रवैयर्थ्यमित्यर्थः । एतेनासंख्यादेरिति विशेषणसामर्थ्यात्तत्र
तत्प्रवृत्त्येवमिति द्वावकलत्वेन सा नैवपास्तम् । सूत्रवैयर्थ्यस्यैव सत्त्वात् । लक्षरीत्या मूलकलयोः सत्त्वेना-
वश्यवत्त्वाच्च । एवं च कौस्तुभादिभिनय एवेति भावः । एण्डमकाराद्युक्तं यत्र एण्डमिति—दिवत्तदिति ।
चरत्वर्ये । इतिमाश्रयति सूत्रिणांमरुचि वनविष्ठं मूलं बोधयति—येनेति । सादोति । "युक्तास्तादृक्"
"यशान्तादृक्" इत्यादिद्वयपर्यवस्यः । आदिना पूर्वादिशब्दपरिमितः, आपकस्य मज्जाशीपापेक्षत्वात् ।
अन्यत्र छत्रं तस्य केषादिनञ्छिक्तेरिति भावः । ताऽप्येतेति । व्यपदेशिवदिति निषेधयोक्त्यर्थः ।
स्पष्टमेवेति । प्रत्ययविध्यमन्यत्र तेषामभावादिति भावः । नन्वेवं "पञ्चम" इत्यादावपि प्रागुक्तरीत्या निषे-
धापत्त्या तद्वैयर्थ्यापत्तिरित्यत्र दिवत्तसूत्रस्य बाध्या । अत्रयान्ततोत्पत्त्यान्तशब्दवदादिशब्दोपि तेन प्रमु-
क्तः । एवं च स ॥ प्रभाष्यकः । पूर्वादिशब्दस्य तुल्यश्रुत्यात्वेन ग्रहणं बोध्यम् । एवं च ताद्वैयत्तत्वा न
कथ्यते इतीदमनुक्तमत्र एवार्थं कैयटः, परिभाषेन्दुशेणरे सम्प्रतिषेधेन न त्रिंशितोऽप्यह—असमाप्त इति
ज्ञानयोः—मूलाद्यपरिभाषयोः । अक्षमासप्तमदणप्रबोधनकयनावसरे "आहोदगोपुष्प" इत्यत्र तदन्वयि-
चारमगोपुष्पकमित्यत्र ठङ्प्रतिषेधात्ठङ्म् फलमितिपुस्तका उत्तर्यङ्के विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधस्यापत्तिरिति भा-
ष्ये सहा च्यतिता च । एतदेवैतदनुक्ता वैयर्थ्यः । एतेन तयोः सामान्यविषयस्य रीतिदेवेतावय-
त्येनेत्यत्रेन तदभिप्राया प्रकाशोक्तिरिति मूलं चिन्तयामिति एण्डमकाराद्युक्तमपरादम् । एवं च मूले के-
दरहरदत्तेन नाशविशेषकम् । एतेनाशविशिष्टं वा परमगोपुष्पकं गोपुष्पकमित्यादावित्यत्रयान्ता-
पत्तिः । आहोदगोपुष्पेत्यस्यपुनरासत्तया अपत्यविधिविषयस्यस्यप्रतिषेधमाश्रित्य निषेधवत्त्वमनेन द्व-
रकुटमेव गौरवमितिपुस्तके आम्नाः प्राचामनुतोषेनेति च्यतिताम् । इत्यन्ताभ्यादिप्रतिषेधारणेः । एवञ्च 'मर-
नयता' इत्यनुवृत्त्या यथा वक्ष्यिष्य मरनयता प्रत्ययविधेन स तैत्तदाहोदगोपुष्पकमित्यत्रेतिपुस्तके एव, न द्व-
प्रातिपदिकप्रतिपदिकमरने, तेनोपिपुस्तकेन न दोष इति "इतिपुस्तक" इति सूत्रे वा भाष्ये ११२३ ।

सजम्भ्यामित्याद्यपि निर्वाधम् । एवं स्थिते इह सजुषाब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचा-
मुक्तिरापातत इत्यवधेयम् ।

भोभगो (पा०सू०८।३।१७) ॥ असन्धिः सौत्रं इति । भगोअघोशब्दयोरो-
कारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वाज्जेत्यर्थः । यदि तु भोस्, भगोस्, अघोस्, इति
सान्तं रान्तं वाऽनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति
व्याख्यायते, तर्हि असन्धिन्याय एव । युक्तं चैतत् । अन्यथा विभोरिदं, सुप्रभा
गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं, रघोरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः । भवति ह्ययं
भोशब्दादिपूर्वो रुः । न चात्र भोशब्दादेर्लोचनिकात्वादग्रहणम् । “विभाषा भवद्भ-
गवदघवतामोघावस्य” इति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादी-

दाब्दरत्नम् ।

स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोकेति दिक् । इतस्याद्यपी । आदिना सजम्भ्यामिति ।

ननु सान्तानुकरणे “विभाषा भवद्भ-” इति पार्थिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह—
रान्तं चेति । कृतस्यानुकरणमित्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति । न च भो राजसे इत्यादौ
कैरवी ।

णमेषेति भावः । अनयोः—मूलोक्तपरिभाषयोः । तत्र भाष्ये ऽसमासग्रहणप्रयोजननिरूपणावसरे
“आहोद्गोपुच्छ” इत्यत्र तदन्तविधौ परमगोपुच्छिकमित्यत्र उक्तप्राप्तयेषादृढम् सिद्धो-
भयति, ततस्तदन्तविधिप्रतिषेधसम्भावनायां विधौ प्रतिषेधः प्रतिषेधप्रायमित्युक्तम् ; तेनो-
क्ता प्रत्ययविधिविषयता ध्वनिता कैयटेन च स्पष्टीकृता । दिगिति । दिगर्थस्तु यद्गोपुच्छे-
का प्रत्ययविधिविषयता व्याख्यानेन प्रत्ययविधित्वव्याप्यत्वं, तत्र युक्तम् उक्तभाष्यविराधा-
त्यस्य पर्युदात्तपरतया व्याख्यानेन प्रत्ययविधित्वव्याप्यत्वं, तत्र युक्तम् उक्तभाष्यविराधा-
पत्तरिति । नन्वपिशब्देनैव निर्वाह आदिपदापादानमनर्थकमत आह—आदिनेति । तथाचापि
शब्दः परमसञ्चरित्यस्य समुच्चायकः ।

न स्वादिनि । उत्तरग्रन्थानुरोधेनोभयोरपि तयोर्ग्रहणमिति भावः । कृतहस्तेति । तन्त्रेण
भावप्रकाशः ।

अगित्वस्य प्रत्ययादिसाधारणत्वात्प्रातिपदिकादित्वस्यानुच्चायवि ख्ये तस्य स्वरूपेणानुच्चारणाच्चेति वद्व-
वः । यत्तु प्रत्ययविधौ तस्य प्रत्ययकर्मकविधौ तस्यैव तत्प्रत्ययसम्बन्धिभावरूपविधौत्यर्थः । अत एव विधौ
प्रतिषेधः, प्रतिषेधश्चायम् इत्येवोक्तं भाष्ये, ननु प्रत्ययेरपि । अत एव च “येन विधिः” इत्यत्र तथा-
कैयटेनोक्तमिति । उक्तं, एवमप्युक्तं इत्यतो नान्तादिस्यत्रावैतदुपपन्नोक्तसिद्धान्ते तदुत्तरं पृथक्तेर्द्वय-
त्वात् । अत एव पूर्वमनयोरग्रहण्या तयोर्गौरवमिति वदन्तो मान्याः प्राचामनुरोधिनि इत्येवैतावतरणमप्य-
वर्तत । एवं च “नान्तादिस्यत्रादेः” इत्यादौ “असंख्यादेः” इति विशेषणवैयर्थ्यात् सूत्रवैयर्थ्याद्वा व्यप-
देशिवद्वावाग्रहृत्तरिति ध्वनितम्, उक्तमाप्यादिविशेषापत्तेरिति बोध्यमज्ञेयं—दिगिति । नन्वपि-
सत्त्वेनादिव्यर्थोऽत आह—आदिनेति । गृह्यत इति शेषः । एवं च अनयोऽग्रहण्या तयोर्द्वयोः कञ्द-
यमुक्तम् । अत्रित्तु परमसञ्चरित्यादिसमुच्चायक इति भावः ।

न स्यादिति । इहापि त्तु न । उत्तरग्रन्थविशेषापत्तेरिति भावः । ननु सान्तानुकरणपक्षे सन्तत्त्व-
स्य प्रतिपदनतत्त्वेन शीघ्रोपस्थितत्वात्तत्त्विकोक्तज्ञानमेव ग्रहणं स्यान्नाप्येष्टम् । इहापि त्तु प्राग्वज्ज, किञ्च
नुकार्यावसिद्धिरत आह—कृतहस्तेति । तन्त्रेण कृतहस्त्वानां तेषां दिविषयानामनुकरणमित्यर्थः । एवं
च कृतहस्त्ववस्थान्वेषणे लक्षणिकत्वाविशेषात् द्वयोर्ग्रहणं शास्त्रान्या सामान्यविशेषोन्नेलेन विधानेपि
पक्षरूपोत्तरं तावन्मात्रान्वेषणेन शास्त्रान्वेषणमात्रेण परिमाणानवज्ञात् ; वाशब्द एवार्थ इति भावः ।

नामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात् । अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम् । रुविशिष्टानामेवा-
र्थवत्त्वात् ।

ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्देफमात्रं विसर्गस्य स्थानि, तथाच “अन-
स्विघौ” इति स्थानिवद्भावे न स्यादित्याशङ्क्याह-न ह्ययमिति । यथाऽप्रहोदि-
त्यत्र “प्रहोऽल्लिटि” (पा०सू०७।२।३७) इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वात् “इट्
ईटि” (पा०सू०७।२।२८) इति प्रवर्तते, एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्ते-
तेति भावः । तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम् “विशिष्टं ह्येवोऽनलमाश्रयते इटं नाम”

शब्दरत्नम् ।

“रो रि” इति लोपे कृते एकदेशविहृतन्यायेन भोःशब्दत्वादन्त्यस्वीकारस्य यत्त्वापत्तिरिति
वाच्यम् । तेषामभिधाने एषां शेरपूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनाहोवो बोध्यः । अत्र पक्षे
ऽवोशब्दादन्तद्वन्द्वे पठ्याः सौत्रो लुक् बोध्यः ।

औरवी ।

वार्तिकेन कृतस्त्वस्याप्यनुकरणमित्यर्थः, तथाचोभयोरपि संग्रहः । लोपे इति । यत्त्वासिञ्छेति
शेषः । अभिधान इति । स्वीक्रियमाण इति शेषः । एतेनानभिधानरूपनयाऽत्र समाधानेऽपि
“भो राजन्” इत्यस्य दर्शनेनानभिधानकल्पनायाम्मानामाव इति दर्शितम् । अपूर्वस्येति ।
अः पूर्वो यस्येत्यर्थः । एवञ्च “रो. सुपि” इति सूत्रस्थं रोरित्युभयत्र सम्बन्धत इति सिद्धम् ।
अत्र पक्षे—कृतस्त्वानुकरणपक्षे । अन्यथाऽपूर्वान्तद्वन्द्वत्वात्पट्टीकल्पने क्वचिद्वैयधिकरण्येन
क्वचित्सामानाधिकरण्येनान्वयो दुर्घटः स्यादिति भावः । अत्र पक्ष इति कथनेनायम्पक्षो
न युक्त इति ध्वनितम् । एवं सति वाक्यभेदस्य पठ्याः सौत्रलुक्च कल्पनायाङ्गौरवस्य
स्फुटत्वात् । परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तद्वन्द्वस्य पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति न दोषद्वय-
मिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणवशात्संज्ञरागतानुकरणमिति परमार्थः । एतेनाद्ये टीकाकृतवतरणोक्तशेषोऽप्ये तदवतरणकृतस्यास्या-
भावतरणोक्तदोष इति युक्तं चैतद्विरयादिना पञ्चदशसमर्थनं चिन्त्यमिति खण्डनकृतनाकारात्, तुल्यायांस्तु
विकल्परश्मिति सूत्रविरोध इतिमन्दोर्ध्वं चापास्तम् । लोपे इति । यत्त्वासिञ्छेति भावः । एकेति ।
कीदृकेनेत्यर्थः । भोःशब्दत्वादिति । सूत्रे तस्य निमित्ताद्येनोक्तोखादिति भावः । एतेन तस्य तत्रैवपि सा-
न्तानुक्तभोःशब्दमाधेन तदनापत्त्या यथाश्रुतमूलसंगत्या अङ्गत्वाभ्यास्यानानोचितमिति मन्दोक्तमपा-
स्तम्, लक्ष्योक्तः । सान्तरवस्य लक्ष्ये क्वाप्यभावाच्च । सान्तरवस्य सूत्रेऽनिमित्तत्वाच्च । तेषामिति । यत्र
श्रयादिः । अभिधाने इति । भावश्यकत्वात्स्वीक्रियमाणे इति शेषः । तस्यानभिधानेऽपि भोराजन् इत्या-
दीनामुपक्रम्यमानवाहोषत्रादवस्थेन तदनभिधाने मानाभावादिति भावः । अपूर्वस्यच रोरिति । अश-
ब्दपूर्वशब्दयोर्बहुव्रीहेः सामानाधिकरणं तद्विवेचनं तत्पूर्वस्य रोक्षेत्यर्थः । एवं च मूले रोरित्यस्य प्रागपि
संदन्धः सूचितः । एतेनाद्येनयपरिमाणयान्त्यस्येति वदन्ती रत्नाकरदण्डप्रभृतयदिचन्त्या एवेति सूचितम् ।
मूले तु अन्यस्याल इति तत्स्वरूपकथनं न तु परिभाषासत्त्वात् इति भावः । अत्र पक्षे मूलोक्तवान्यभेदगौर-
वाद् गौरवात्तरमाह—अत्र पक्षे इति । कृत्स्नानुकरणपक्षे इत्यर्थः । पठ्या इति । ततः परस्या श्रयादिः ।
अन्यथा अपूर्वान्तद्वन्द्वे एतद्वया क्वचित्साधनाधिकरण्येन क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वयो न लभ्येतेति
भावः । तथा च परचतुष्टयं कल्पितम् । सौत्र इति । एवं च सौत्रस्वरयदुत्तरस्येव वाक्यभेदोऽतिरिच्यत इति
भावः । परममूलोक्तपक्षे तु अशब्दान्तेन दत्तं पूर्वशब्देन बहुव्रीहिरिति नैदं दोषद्वयमिति बोध्यम् । यथा-

पुंल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वृन्द, भो गङ्गे, इत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनाक्तम् । भाष्यस्वरस-
रीत्या तु “विभाषा—” इत्यादि वार्तिकमारब्धव्यमेव । किं तु निपातोऽपि भोः

भैरवी ।

मपि ‘अतिखट्वः’ ‘निष्कौशाम्बाः’ इत्यत्र ह्रस्वे आप्त्वादेरतिदेशोऽल्विधित्वाच्च सम्भवतीति
“हल्ङ्यादि” सूत्रे दीर्घग्रहणवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, सानुबन्धकनिष्ठस्य स्त्रीप्रत्ययत्वस्य परा-
दिवद्भावेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्य ह्रस्वे अतिदेशसम्भवात् । स्त्रीशब्दाद्येन रूपेण “गोष्ठियोः” इति
सूत्रजन्ययोधे भानन्तस्य समुदायनिष्ठत्वाच्चान्नल्विधाविति निषेधासम्भवाच्च । अत एव
तत्र सूत्रे गोयं ग्रहणद्वैतव्यमिति वार्तिककारोक्तिः, स्त्रियामित्यधिकृत्य ये विहितास्तेषां दृ-
ष्टमिति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । नचैवमप्यतिखट्वाद्येत्यत्र स्थानिवद्भावेनाप्यस्य सुपि धेति
द्यौर्धे ऽतिदेशोऽल्विधित्वाच्च सम्भवतीति वाच्यम्, “अचः परस्मिन्” इत्यनेन सम्भवात् ।

स्पष्टं चेदमिति । तत्र हि—“अदग्रहणमर्थकमन्यत्राभावात् । ननु चायमस्ति छन्दः सु पयः-
सु । किमुतः कारणं सुपर एवोदाहियते, न पुनरयं-वृक्षस्तत्र, प्लक्षस्तत्रेति ? अस्यत्र विशेषः—
विसर्जनीये कृते न भविष्यति । इहापि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दः सु पयस्त्वित्यादौ ।
ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अथायमल्वि-
धिः स्यात् शक्यमदग्रहणमवच्छेदः । बाटं शक्यम् । अल्विधित्वादि भविष्यति । कथम् ? इद-

भाष्यप्रकारः ।

विषयः तत्प्रसिद्धः । कार्यशब्देन निमित्तककार्यस्यैव ग्रहणाच्च, अशास्त्रविधेयत्वेन हल्ङ्मात्रादेरतिदेशाच्च,
सर्वत्र तावतापि विशेषणतयाऽलाभयणावस्थ निर्वाणत्वाच्च, किं दुर्दै शब्दादावपि लोकन्यायेन निर्वाहे
सौत्रस्य दिवस्य स्थानितावच्छेदकत्वाच्च । यत् पुनः पञ्चमीत्यादौ स्थानल्लकारद्वितित्यस्य तद्वदी-
र्घस्यापराधोऽस्ति इति न स्यात् । मण्डयन्तृत्वादी लक्षणावयवतत्त्वादिभ्याम् । स्थानिवत्त्वेन स्वाध-
श्वापत्तेरिति व्याख्येयमनोरमादिसकलग्रन्थविरोधश्चेति । तत्र, तदधिकाराणैर्नैव प्रत्ययवसिद्ध्या तद-
नुपयोगात्, तथा मूलग्रन्थानुपलम्भाच्च तत्तत्तन्त्राद्यैवाराधयोपागच्छेति दिक् । शास्त्रीयव्यापादेषापीव
चल्लुवज्जित्यादाहुपदेशिवद्भवेनान्तराङ्गत्वाद्भावेन स्थानिवत्त्वेन परस्मैपदत्वादितोक्षेप एकदेशेति न्या-
येन वचसीत्या वा श्रित्वादभावेन स्वाध्यायनिमित्तकत्वेनान्तराङ्गत्वादितोक्षेपात् प्राप्नोति जुस् पञ्चमीस-
माश्रयणाद्वात्तविकाराच्च नैति भाष्यादिसंगतिः । तत्रत्यकैयटस्तु वित्तम् एवेति स्पष्टमुद्योते । सौत्र-
स्यैव स्थानितावच्छेदकत्वमित्यत्राद्यैवेन श्रौतत्वेन तन्म्यूनव्यावृत्तिर्न तु ततोऽधिकार्येति न तद्विरोधः । अत
एव माचिविक्र हायादावपि ठावादादेशे मुल्लभमिति न तदप्राप्यविरोधः । न चैवमपि हल्ङ्यादिखले
दीर्घादित्यस्य कथामग्रहणेऽदोर्ध्व इति याचिकत्वं च वैयर्थ्यं गङ्गारित्याद्यनभिधानपरोदयोप्राप्तपठितत्वाच्च
विरोधश्चेति वाच्यम् । स्त्रीप्रत्ययत्वस्य सानुबन्धकनिष्ठत्वेन परादिवत्त्वेन सवर्णदीर्घनिष्ठस्याप्यस्य
ह्रस्वे लोक्षम्यात् । अत एव गोयं ग्रहणमिति वाचिकोक्तिः स्त्रियामिति प्रकृत्यविहितानां ग्रहणमिति
भाष्योक्तिश्च संगच्छते । नचैवमप्यतिखट्वाद्येत्यत्र स्वाध्यायमाकाशं स्थानिवद्भावेनाप्यं चेत्यादिमाध्या-
दिविरोध इति वाच्यम् । “अचः पर” इति स्थानिवद्भावाद्ययकत्वेनादोषादिति सर्वमनवयम् । स्पष्टं
चेदमिति । तत्र हि—“अदग्रहणमर्थकमन्यत्राभावात् । ननु चायमस्ति छन्दः सु पयःसु । किं पुनः कारणं सुप-
पर एवोदाहियते, न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति ? अस्यत्र विशेषः—विसर्जनीये कृते न भविष्यति ।
इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दः सु पयस्त्वित्यादौ । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । ननु चेहापि स्था-
निवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्रेति । अनल्विधौ स्थानिवद्भावः । अथायमल्विधिः स्यात् शक्यमदग्रहणमव-
च्छेदः । बाटं शक्यम् । अल्विधित्वादि भविष्यति । कथम् ? इदमस्ति “शेरि” इति तत्रः “सखसानयोवि-
सर्जनीया” र इत्येव, तत्र “योः सुपि” विसर्जनीयः र इत्येव । उच्यते तर्हि तत्कर्तव्यं हल्लिङ्गवर्ण-
भञ्जि इति यथा स्यात्, इह माभूत्-वृक्षवपतेऽपत्ययः वृक्षव् करोति” इत्युक्तम् । यदि तु तथापि

शब्देऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः । युक्ततरं चैतन् । हे भव-

दाम्बरत्नम् ।

इति विसर्गः । निपमनाख्यानां च विधिमुपेनैव प्रवृत्तिरिति सत्रं द्रविशिष्टः स्यातीति तद्वृ-

भैरवी

मस्ति रोरि" इति । ततः "स्वाप्नानयोर्विसर्जनीयः" र इत्येव, रोः सुप्—विमर्जनीयः रोः रः
इति प्रतिपादितम् । एतेन आप्यप्रपट्टकेन स्यान्नितावच्छेदकत्वेनाभिप्रेतस्यातिदेवेन प्रा-
प्तस्य यत्रातसमर्पकस्यानियोपकृष्टदोष्यवृत्तित्वन्तर्गानल्लिख्याविति निषेधः प्रवर्तते नान्य-
थेति स्पष्टमेव लभ्यते । उक्तमाप्यरोत्या समाधत्ते—तदा ष्यःस्त्वित्येति । देयाः सन्तीत्यतो-
ऽप्य ध्वलश्रवणमस्तीत्याह—तय इति । नन्वस्त्ये सूत्रस्य नियामकत्वेनेति विसर्ग इत्यसङ्ग-
त्तमव आह—नियमशङ्काणामिति । विधिसुखेनैवेति । इदमन्यत्र स्पष्टम् । वृत्ताप्यमिति । अत एवो-
क्तमाप्यामन्ताम् "उत्तरार्धन्तर्हि तत्कसंख्यम् "हलि सर्वेषाम्" आशि हलि यथा स्यादिह

भावप्रकाशः ।

नैष्ठिकं यत्नविधौ विशिष्टरूपाश्रयणेनाविशेषाच्छब्दः स्वस्वतोऽवृत्तः प्रत्येकं सविस्तरं विशेषप्रतिपादनं
भाष्योक्तमसंगतं स्यात् । न चोत्तरार्थं तद्वैत्यादिभाष्यस्यैतदेवमुक्तिरागतवत् तथैवास्तमिति धात्वन् ।
एव विरुद्धभाष्यान्तरोपगमेन तावताप्यनिर्वाहे च तावदंशे स्यात्तत्कल्पनेऽपि सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानामा-
वात् । एतेन “उक्तार्थे मानामावः । न चोक्तभाष्यं मानं, तस्यान्याशयकत्वादिरयमुक्तवोक्तभाष्यं संलिङ्गया-
त्वात् । इदानीमस्यापरनिमित्तकत्वात् । अनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशादारेण तु उक्तार्थमेव तत् ।
स्यात्, इदानीमस्यापरनिमित्तकत्वात् । अनन्तराः संयोग इत्यादिनिर्देशादारेण तु उक्तार्थमेव तत् ।
एवं चाप्येककथनमकथनम् ” इति मन्त्रोक्तमशस्तम् । येषां विरुद्धत्वाच्च, विशेषतश्च मनुक्तरीत्यैवोक्तं,
स्यान्मन्त्रदाय्यामादेशनाशसम्बन्धेन त्वदुक्तार्थस्यालामाच्च, त्वदुक्तरीत्यामावस्योक्तत्वेनावश्यमावाच्च,
सामान्योक्तमनोऽस्यामेव सङ्गित्वाच्च, त्रैपदिके तद्वस्तुत्वे, अयं द्रव्यसत्त्वस्य प्रागुक्तभाष्येति
दिक् । भाष्यरीत्यैव समाधत्ते-तदेति । देवाः सन्तीत्यत्र वैलक्षण्यमाह-तत्र होति । ननु तस्य निवाम-
कावेन निवृत्तिमान्नतत्पर्यकत्वमत आह-नियमेति । चत्सर्थः । एतेन पशुान्तरव्यावृत्तिः । खण्डनकृदाद्युक्तं
सरला ।

सरणी :

परमः स्वित्यत्रेति । वस्तुतस्तु स्वान्यद्वयविपर्ययस्य नैवाचार्यस्य 'अनन्विषी' इत्यत्र स्वीकारो
 कर्तव्यं यत् । न च 'अन्विषी' इत्यर्थे स भावस्य क इति वाच्यम्, पञ्चमोत्तरभासेन स्थानिवत्कारस्या
 अवबोधेन यथाः परनिमित्तत्वेन बहिस्तत्तया वेदाद्यमस्याप्राप्तेः । नचैव प्रकृतसूत्रस्याप्यविरोध इति
 वाच्यम्, इत्युक्त्याप्युक्त्यातिशयाप्यविरोधेन क्रमेणान्तसूत्रस्यातिशयविरोधेन चैतत्स्यैकदेश्युक्तिरेव
 दोषात् । न च स्थानितायामल्लव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वस्य तद्वैयर्थ्यात् प्रकृतसूत्रस्यैव साक्षादवच्छिन्न-
 त्वस्य च निवेशोक्त्यातिशयाप्यविरोध इति वाच्यम्, आद्यमर्थं स्वीकृत्य तदुपपत्तिरेवैवाप्युक्त्या प्रक-
 तसूत्रस्याप्यस्यैकदेश्युक्तिरल्लव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वात् । निरूपितं चैतत्स्थानिवत्सूत्रे लघुश-देश्युक्त्यातिशयेन
 इति ततोऽवगन्तव्यम् ।

विधिमुनेनेव प्रवृत्तिरिति । नियमशाखाणां निषेधमुखेन विधिमुखेन वा प्रवृत्तिर्भवति । सत्र क
निषेधमुखेन प्रवृत्तिः, कुत्र च विधिमुखेनेति विचारे स्वार्थज्ञानिः, परार्थकल्पना, मातृकापक्षेतिदोषनपट्टः
विधावेन निषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तत्रैव स्वीक्रियते, यत्र विधिमुखेन प्रवृत्तिर्न सम्भवति । यथा 'हन्तेरापृ-
वंस्य' इत्यत्र "अपूर्वस्य" इति नियमस्य । सत्र हि नियमशास्त्रीयोद्देश्यभावच्छेदकव्याप्यं नियामक-
शास्त्रीयोद्देश्यभावच्छेदकव्यापकं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तावेन नियमशास्त्रीयोद्देश्यभावच्छेदका-

नितिवत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्, तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । “स्युः
प्याट्पादङ्गहेभोः” इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सहप्रयोगायोगात् ।
किं चात्र भवान् हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सि-

शब्दरत्नम् ।

भो गङ्गा इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ङोपा व्यवधानाद्भवतः सम्बुद्धिपर-
त्वाभावेनेति भावः । स्युः प्याडिति । अस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः । ननु निपा-
तोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः । अत एव माप्यवैषट्योर्वा-
चिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमवयवमित्युक्तं, त्रिभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थतश्च
इत्यन्यत्र स्पष्टम् । किं च व्यतिष्ठतीति इत्यादिष्वेतयोरपि सहप्रयोगसम्भव इत्यद्वे-
शरथो ।

लिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । विभक्ताविति । गङ्गाशब्दसामानाधिकरण्येन तस्य
खोलिङ्गत्वात्तत्र ङोप्यादिति भावः । हे भो इति प्रयोगानुपगच्छिनिपातमात्राङ्गीकारे सूचिता
तां स्पष्टयति—स्युः प्याडित्येति । अयम्—भोः शब्दः । अत एव—तस्य निपातस्य भवच्छ-
ब्दसमानार्थकत्वादेव । ननु शब्दत एव विभक्तिप्रतिरूपकत्वमस्तु तावतापि माप्यवैषट्योर्वा-
चिकसिद्धिस्तत्र आह—विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादुभयं विवक्षितमिति
भावः । अन्यत्र स्पष्टमिति । मनुष्यप्रत्ययमाप्यवैषट्योः स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि—अस्तिमानि-
त्यादौ सत्ताकर्तृत्वेन धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्याव्ययेष्वप्रामाणिकः
भावप्रकाशः ।

अत्रादिसिद्धिः स्पष्टेति तदुपेक्ष्याह—भो विद्वदिति । विभक्ताविति । तथा च वार्तिके ङपन्ताग्रहणाद्-
ज्ञातानामधिकारण्यात् ङयन्ते तत्र तदप्रवृत्तिरिति भावः । ननु तथापि स्वैरिणीत्यादिवन्धोपः प्राग्भागाभा-
दाय सिद्धिरत आह—ङोपेति । ननु सम्बुद्धावित्यस्यावशिष्टेष्वन्येष्वर्थेष्ववयवेष्वपि जायते तथा वर्ण-
द्वयव्यवधानेऽपि स्यादत आह—अत्रत इति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यंश उचितताकालक्षणेन तद्विशेषणत्वस्यैवोचि-
त्यात् । अत एव येननेतिसमाधिरत्र नादृत इति भावः । भावेन चेति पाठः । तदभावेनेष्टात्तदग्रहणेपि
तत्कारणवशात्तद्वैषट्यमि बोध्यम् । एवमवयवैर्धर्मं मूले आह—स्युः प्याडिति । इतोपि बहुवचनव्यव-
मूलमसङ्गतमिति बोध्यम् । अस्यान्यथेवादिशिशुषितम् । अन्ययोमवाङ्गीकारे वार्तिकोक्तमात्राङ्गीकारे च
ग्रन्थासङ्गतेरित्याशयेनाह—निपातेति । अयम्—भोःशब्दः । तत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । अस्य
तत्तुल्याप्येकार्थकत्वादेवेत्यर्थः । ननु शब्दत एव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन माप्याद्युपपत्त्या कथमितः समानार्थ-
स्त्वलामोऽत्र आह—विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अत एवास्तिमा-
नित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्य स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः
इति मनुष्यप्रत्ययमाप्यवैषट्यदिकं सङ्गच्छते । तदाह—अन्यत्रेति । ननु तथापि वार्तिकसिद्धेति तदुक्त्या तद-
भावे तदसङ्गतिरेवात आह—किंच व्यतीति । समुच्चित्यव्योतकत्वापेक्षे इति भावः । अरुचेरिति । प्रलादि-

सरला ।

प्राप्तव्यवहारानामन्यत्किमपीति स्तुत्याभ्युपगमात्तराशः । तथाचोभययाऽपि संकोचासम्भवेन विधिमुखेन
प्रवृत्तिसम्भवे नास्ति, अत्रत्यत्रागत्या निषेधमुखेन प्रवृत्तिः । तत्र च “अपूर्वस्य” इत्यस्य अपूर्वमिह
ह्यन्यत्रव्यवहारस्य पार्थक्यं नेत्यर्थ इति “प्रचनन्ति” इति सिद्धं, “प्रहण्यात्” इत्यत्र “हन्तेः” इत्यनेन
णत्वमिति समयोयोगयोः सार्थक्यम् । यत्र तु विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवति तत्र न निषेधमुखेन प्रवृत्तिः
स्वीकार्या दोषत्रयापत्तेः, किन्तु विधिमुखेनैवेति । एवञ्च प्रवृत्ते “योः सुपि”, इत्यत्र सप्तमीवद्वयवचनाव्यव-
हितपूर्ववत्विशिष्टरेफातिरिक्तत्वेन “परवसानयोः” इत्यत्र संकोचेन विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवतीति “योः
सुपि” इत्यस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः स्वीकार्येति तदाशयः ।

वार्थत इति । “अपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वम्” इत्यत्र स्वरान्तेऽर्थतः प्रतिरूपकत्वं न संभवतीति

शब्दरत्नम् ।

तिहत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः । यदि ॥ “रोः सवि” (पा० सू० ८।३।१६) इत्यत्रापि ‘रः’ इत्यनुवर्त्ये रोः रेफस्यैव तेन विसर्गस्तदा ऽनुग्रहणमुत्तरार्थे सत्स्वपठार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम् । तत्रेति । चार्त्तिकप्रत्ययः । चार्त्तिकं नाश्रयणीयमिति । भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातेरेव सिद्धेः । निपातानामपि सम्बोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति । “भवदादि” इत्यत्र भो.शब्दस्याप्यादिना ग्रहणात्तत्र भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः । अन्यथा—साधारणानामभावे । आ विद्वद्बुन्देति । नपुंसके सोर्लुका एवत्त्वेन चार्त्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः ।
“भैरवी ।

माभूत् वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव करोति” इत्युक्तम् । परोक्षन्दोपमुद्धरति—यदि त्विति । उत्तरार्थम्—हलि सर्वेषामिति सूत्रार्थम् । अवधेयमिति । मूलोक्तार्थावधेयपदार्थं पृत्तावानित्यवधेयमित्यर्थः ।

मूले—अन्यथेति । चार्त्तिकस्यैव स्वीकारे । श्यादिसिद्धावपीति । “मनुवसो = इति सूत्रे पठितस्य सस्य चार्त्तिकस्यैवान्तर्याणामन्त्यस्य रुः स्यात्सम्बुद्धौ अवस्य चोदित्यर्थः । तत्र मानर्थक इति परिभाषाया अस्वीकारपक्षे । अलोन्त्यपरिभाषा तु न प्रयतते वस्येतिवाच्ये ऽवस्येत्युपादानसामर्थ्यात् । एवञ्च सुंलिङ्गे हलङ्गादिलोपेन प्रत्ययलक्षणस्य प्रयुप्तिरिति सिद्धावपीत्यर्थः । भो हरिहरवित्यादि । आद्ये सम्बुद्धिपरत्वाभावात् अन्ये सम्बुद्धेर्लुकाऽप्यहारात् रूपेण सिध्येदित्यर्थः ।

चार्त्तिकाभावेऽपि लक्षणाणां सिद्धिमाह—भोत्यादीत्यादिना । ननु निपातमात्रस्वीकारे कामन्त्रितकार्यसिद्धि कथमत आह—निपातानामपीति । सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वेन—सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेन । प्रकीदिसिद्धिमप्याह—भवदादीति । भवदादीत्यत्र—भवदादियोगपक्षेऽप्यस्य इत्यत्र । तत्र भोत्यादीति । आदिना ततो भोः इत्यादिसङ्ग्रहः । साधारणानाम्—सर्व-

भावप्रकाशः ।

दोषमुद्धरन्मिममाभ्यरीतिमाह—यदि त्विति । उत्तरार्थमिति । हलिसर्वेषामित्येत्यर्थमित्यर्थः । अन्यथेतिमिति । मूलोक्तार्थावधेयपदसुचितमेतावदवधेयमित्यर्थः । अनेन सुचितसिद्धान्तकारककृत्यां अत्यनुपदमेव स्फुटीभविव्यति । सूत्रमन्मुदासायाह—चादोति । ननु मनुवसोरित्यत्रस्य ‘वसो’ त्रयाणामन्त्यस्य रुः सम्बुद्धौ नानर्थक इति निषेधादस्तेति भाष्ये ऽवस्येति वचनाच्च निर्दिश्यमान इति न्यायेनावस्योद्, इत्यर्थकस्य चार्त्तिकस्याभावे कथन्तरकार्येण च्छब्दसिद्धिस्तत्र क्वचवस्येति तु चोक्तं तदसिद्ध्या गुणप्राप्त्या रूपासिद्धेरेव आह—भो इत्यादीति । ननु तस्याप्यामन्त्रितकार्यासिद्धिरत आह—निपातानामपीति । सम्बोधनेति । सम्बोधनविभक्त्येकवचनान्तत्वेनेत्यर्थः । एवं च नासंख्यत्वोक्तिविरोध इति भावः । ननु वयापि लाषवसिद्धिरत आह—भवदादीति । भवदादियोगे इत्यत्रेत्यर्थः । तेषामपरिगणनादिति भावः । आदिना ततो भो ह्यादिसमूहः । साधारणानामिति । सर्वलिङ्गसर्ववचनविषयनिपातानामित्यर्थः । चार्त्तिकोक्तानामेवास्वीकारे इति भावः । हरिहरवित्यस्य द्विवचनान्ततया भवच्छब्देनाप्यात्वादन्वयात्सरला ।

वच्छिन्ने सङ्कोच इति नियमस्य लोपनियमानुसारेण “हन्तेः” इति शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वाप्यं नियामक “अपूर्वस्य” इत्येकच्छास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वापकं च रूपं हन्तावयवनाम हन्तावयवनाकारपूर्वकनश्वरा । तत्राप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे “हन्तेः” इति शास्त्रस्य लक्ष्यमेव किमपि न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिः । द्वितीयधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे तु “प्रहण्यात्” इत्यादी “हन्तेः” इत्यस्य प्राप्तिं वारयित्वा “अपूर्वस्य” इत्यनेन गत्वं, ननु “प्रचनित” इत्यत्रेति “हन्तेः” इति

त्रितिवत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्, तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । “स्युः
प्याट्पाडह्रहेभोः” इत्यमरोक्तानां सवोधनार्थानां निपातानां सहप्रयोगायोगात् ।
किं चात्र भवान् हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सि-

शब्दरत्नम् ।

भो गङ्गा इति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् लोपा व्यवधानाद्भवतः सम्बुद्धिपर-
त्वाभावेनेति भावः । स्युः प्याडिति । अस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः । ननु निपा-
तोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य नासङ्गतिः । अत एव भाष्यकैयटयोर्वा-
क्तिसिद्धविभक्तयन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थतश्च
इत्यन्यत्र स्पष्टम् । किं च व्यतिलुनोते इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोगसम्भव इत्यद्वे-
भरवो ।

लिङ्गसंज्ञचनविषयनिपातानामित्यर्थः । विभक्ताविति । गङ्गाशब्दसामानाधिकरण्येन तस्य
लीलिङ्गत्वात्तत्र लोप्यादिति भावः । हे भो इति प्रयोगानुपरतिर्निपातमात्राङ्गीकारे सूचिता
र्था रूपयति—स्युः प्याडित्येति । अयम्—भोः शब्दः । अत एव—तस्य निपातस्य भवच्छ-
ब्दसमानार्थकत्वादेव । ननु शब्दत एव विभक्तिप्रतिरूपकत्वमस्तु तावतापि भाष्योपपत्तिर्भ-
विष्यतीत्यत आह—विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादुभयं विवक्षितमिति
भावः । अन्यत्र स्पष्टमिति । मनुष्यस्य भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यर्थः । तत्र हि—अस्तिमानि-
त्यादौ सत्ताकर्तृत्वेन धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्याव्ययैष्वप्रामाणिकः
भावप्रकाशः ।

गमवादसिद्धिः स्पष्टेति तदुपेक्षया—भो विद्वदिति । विभक्ताविति । तथा च वार्तिके वयन्ताग्रहणाद्-
ज्ञासाभानाधिकरण्यात् वयन्ते तत्र तत्रप्रवृत्तिरिति भावः । ननु तथापि स्वैरिणीत्यादिवन्धीषः प्राग्भाषमा-
वाय सिद्धिरत्र आह—लीपेति । ननु सम्बुद्धावित्यस्यावविशेषणत्वेन यथैकवर्णव्यवधाने जायते तथा वर्ण-
व्यवस्थापानेऽपि स्यादत आह—भवत इति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यंश उच्यताकोऽक्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्यैवैषि-
त्यात् । अत एव येननेतिसमाधिरत्र नादृत इति भावः । भावेन चेति पाठः । तदभावेनेष्टत्वात्तदग्रहणेपि
सकारश्चवगापतेत्येवमपि बोध्यम् । अवगम्यच्छेद्यं मूले आह—स्युः प्याडिति । इतोपि श्रुदुपधेयत्रयं
मूलमसङ्गतमिति बोध्यम् । अस्यान्यभेदादिरित्युचितम् । अन्यथोपमाङ्गीकारे वार्तिकोक्तमात्राङ्गीकारे च
ग्रन्थासङ्गतेरिवाशयेनाह—निपातेति । अयम्—भोःशब्दः । तत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । अस्य
तत्तुल्यायं कत्वादेवेत्यर्थः । ननु शब्दत एव विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन भाष्यानुपपत्त्या कथमितः समानार्थ-
त्वलोभोऽत्र आह—विभक्त्यन्तेति । अर्थतश्चेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । अथ एवास्तिमा-
नित्यादौ सत्ताकर्तृत्वेनैव धनबोधादस्ति कथञ्चिदर्थतः साम्यमित्यस्तीत्यस्य स्वरादिष्वप्रामाणिकः पाठः
इति मनुष्यस्य भाष्यकैयटदिकं सङ्गच्छते । तदाह—अन्यत्रेति । ननु तथापि वार्तिकसिद्धेति तदुक्त्या तद-
भावे तदसङ्गतिरेवात्र आह—किंच व्यतोति । समुचित्यद्योतकतापक्षे इति भावः । अरुचेरिति । प्रलादि-

सरला ।

प्राप्तगत्यवार्णान्तान्यदिक्मपीति स्तुषाश्चक्षुष्यावावराधः । तथाचोभययाऽपि संकोचासम्भवेन विधिमुखेन
प्रवृत्तिसम्भवो नास्ति, अतस्तत्रागत्या निषेधमुखेन प्रवृत्तिः । तत्र च “अपूर्वस्य” इत्यस्य अपूर्वमिन्द्र-
हन्तावयवयनस्य गत्वं ज्ञेयम् इति “प्रघ्नन्ति” इति सिद्धं, “प्रहण्यात्” इत्यत्र तु “हन्तेः” इत्यनेन
गत्वमिति लभयोर्योगोः सार्यक्यम् । यत्र तु विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवति तत्र न निषेधमुखेन प्रवृत्तिः
स्वीकार्या दोषत्रयापत्तेः, किन्तु विधिमुखेनैवेति । एवञ्च प्रकृते “तोः सुनि”, इत्यत्र सप्तमीवद्बधनाव्यव-
हितपूर्वत्वविशिष्टरेफातिरिक्तत्वेन “खरवसानयोः” इत्यत्र संकोचेन विधिमुखेन प्रवृत्तिः संभवतीति “तोः
सुनि” इत्यस्य विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः स्वीकार्येति तदाशयः ।
अर्थत इति । “अपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च” इत्यत्र स्वरांगेऽर्थतः प्रतिरूपकत्वं न संभवतीति

अचति । “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” (पा०सू०५।३।१४) इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसो-
र्भवदादियोग एवेष्टत्वात् किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः, “आमन्त्रितं
पूर्वम्-” (पा०सू०८।१।७२) इत्यविद्यमानवद्भावः “आमएकान्तरम्-”
(पा०सू०८।१।५५) इति विधिः, “वाक्यादेरामन्त्रितस्य-” (पा०सू०८।१।८)

शब्दरत्नम् ।

शब्द-किं चेति । पदात्परस्येति । इदं न भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोःशब्दयोः
सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् । किं तु ‘तिष्ठसि भगोः, तिष्ठसि जघोः’ इत्यादौ
भगवन्, जघवन् तिष्ठसीत्यर्थेके “आमन्त्रितस्य-” इति निघातसिद्धिः । निघात-
योस्तु तयोः सम्बोधने शक्तौ मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात् ।
भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम्, आं भगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरता, भगो आगच्छ
भैरवी ।

पाठ इत्युक्तम् ।

सहप्रयोगस्याप्युपपत्तिमाह-किञ्च व्यतीति । समुच्चित्त्याघातकत्वस्य सम्भवादिति भावः ।
इत्युक्तेरिति । पद्यद्वातिकारम्भस्य फलमुक्तन्तद्व्यथासिद्धिरुक्तैव, प्रत्यादिसिद्धिरपि भवदादौ-
त्यत्रादिशब्दोपादानेन साधितयेत्युक्तेरित्यर्थः । किञ्चेतीति । किञ्चामन्त्रितत्वं इत्यादौत्य-
र्थः । मूले-“पदात्परस्य” इत्यादिना वार्तिकारम्भस्य ‘तत्र भो’ इति ‘तिष्ठसि भो’ इत्यत्र या
आमन्त्रितस्य चेत्याष्टमिकसूत्रेण निघातसिद्धिः फलमित्युक्तम्, तदपि निघातस्य सम्बोधन-
विभक्त्यन्तत्वं कारप्रदर्शनेन साधितमेवेति मूलोक्तनिघातसिद्धिरूपम्प्रयोजनम्भगो-जघोः-
शब्दांश इत्याह-इदञ्चेत्यादिना भावादित्यन्तेन । सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनेति । सा च प्रातिपदिका-
द्येति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन येति सामन्त्रितमिति सूत्रे व्यक्ती भविष्यतीति भावः । सिद्धि-
रिति । फलमित्युक्त्यानुपपत्तिः । मानाभावेनेति । ‘भगो हरिहरो’ इत्यतो भगवत्त्वप्रकारेण ‘ज-
घो देवदत्त’ इत्यतोऽप्युत्पन्नप्रकारेण योषस्यानुभसिद्धतया सम्बोधनविभक्त्यन्तत्वे माना-
भावैनेत्यर्थः । निघातयोर्भगो जघोःशब्दयोर्न पूर्वोक्तमेव फलं किन्त्वप्यन्यदपीत्याशयेनाह-भ-
गोरित्यतोऽप्यादिभिः । आम् भगो देवदत्तेत्यादिभिः । आमित्यद्वैकारे । जघाम् देवदत्त भगो
इति पाठः । अत्र भगोःशब्दस्यामन्त्रितस्य चेत्यनेन प्राप्तस्य निघातस्य “आम एकान्तर-
आमन्त्रितमन्त्रितके” इत्यनेन प्रतिषेधसिद्धिः कथम् । यद्यपि देवदत्तेत्यादिविद्यमानवत्त्वादेन
नैकान्तरता प्राप्नोतीति चाक्षयम्, “आमन्त्रिते समानाधिकरणे” इति सूत्रेणाविद्यमानवत्त्वा-
वस्य प्रतिषेधात् । नैकान्तरत्वसिद्धिमात्रम्फलान्तिव्यन्यदपीत्याह-भगो आगच्छेति । इदं
भावप्रकाशः ।

निदिष्टत्वेनेति भावः । वार्तिकस्य फलप्रयमेवेति भावः तद्व्यथासिद्धतात्पर्यत्वेनेति । श्रुतिमिति तत्रैव
तत्र लिखितम् । मूलश्रुतिं तु विमलतादायालत्वा इत्युत्पत्तौ नोद्धारमात्रेण सुशोभनोपपत्तीकृत्यानेन स दोषो
विना प्रभातं मध्ये एव गच्छति इति तात्पर्यम् । न-इत्यमरि दोषः प्रागुद्भूतोऽत्र आह-इदं चेति । सम्बो-
धनप्रथमेति । प्रातिपदिकस्येति सूत्रेण सम्बोधने चेत्यनेन चेति भावः । सामन्त्रितमिति सूत्रे शब्दस्येति
ए । सिद्धिरिति । फलमित्युक्त्यानुपपत्तिः नन्विदं चेत्यनेनेति भावः । निघातयोरिति । भगो हरिहरित्यादयो-
भावदप्यन्तत्वेनेति भावः । तुना सुविचर्यती नरत्रयवेदीत्यनुपपत्तेरुद्भवेति भावः । मानाभावेनेति ।
भगवत्त्वादिसिद्धिर्नोपपत्तिः । तयोर्न तावन्मार्गकम् । इतिह्यन्यदप्यमिदं मूलोक्तं सर्वं तयो-
रेकान्तरतात्पर्यादेन-भगो इत्यादि । आमित्यद्वैकारे । दप्यत्राभ्यविद्यमानवत्त्वं भगो शब्दस्य प्राप्तं
पूर्ववदिति आमन्त्रितस्य प्राप्तमन्त्रितनिघातस्य “आम एकान्तरम्” शब्देन निषेधो न प्राप्नोति तदपि
“आमन्त्रिते समानाधिकरणे” इति निषेधाभावाविद्यमानवत्त्वं, निघातस्य प्राप्तत्वे, तदाह-पुनरन्तरमेति ।

इति द्विर्भावः, “सुग्रामन्वित-” (पा०सू०२।१।२) इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वे सिद्धयति, न त्वन्यथेति दिक् । भगो, अधो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम । ग्रामन्वितकार्यसिद्धिस्तु धार्तिकायत्तैवेति सुधीमिराकलनीयम् । यत्तु वदन्ति-सकारान्तानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वौत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति, तदतिरभसान् । स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्त्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात्, न तु सम्बुद्ध्यन्ताः लक्षणिकत्वात्, इति चेत् ? मैवम्, “स्वरितेनाधिकारः” (पा०सू०१।३।११) इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यातुराधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयप्रदहणात्, “सुवश्च महाव्याहृतेः” (पा०सू०८।२।७१) इति सूत्रे महाव्याहृतिप्रदहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरश्च

शब्दरत्नाम् ।

इत्यादौ द्विर्भावः, घनेन अगो इत्यादौ पराङ्मुखमिति भावः । यदि प्रामाणिकावि-
ति । यदीत्यनेनेदं सुचितं-तौ न प्रामाणिकौ । अत एव भाष्ये “विभाषा भयत्-” इति
व्याख्याय मोः प्राक्षणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याख्ययमेव भोः शब्दो विमक्तिप्रतिरूपत्वा-
दित्येवोक्तम् । एवं च अगो हरिहरवित्याद्यसाम्येव । तदतिरमसादिति । “भोमगो-”
(पा० ०८३१०) “मनुष्यसोः” (पा० सु० ८३११) इति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽ-
स्पृष्टत्वादिति भावः । उभयग्रहणादिति । वार्तिकबोधितसाधुत्वानामपि “कुलटाया
वा” इत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रपृष्ठाऽनुवादस्य करणादिति भावः । हरदत्तेति ।
जैस्वी ।

भैरवी ।

द्विर्भाषप्रवृत्तियोग्यमुदाहरणम् , भगो भगो आगच्छेति तदा भविष्यति । घनेन भगा इति । घनेन भगवन् ऐद्वर्यवन्नित्यर्थः । अत्र मत्वर्थस्तत्तापान्धनस्य करणत्वेनान्वयादात्मनिष्ठं प्रति कारकत्वमस्तीति परऋद्धावस्य प्राप्तिः ।

कारकत्वमस्तीति पराङ्मुखावस्थ प्राप्तिः ।
न प्रामाणिकमिति । योःशब्दस्येव तयोः कोशे श्रुतादनादिति शेषः । अत एव—‘भगोस्
‘अयोस्’ इति निपातयोरप्रामाणिकत्वादेव । असिद्धिमिति । एषा प्रागुपपादिता । इत्येवोक्तं
मिति । ‘नत्वव्ययान्येते’ इति तत्रोक्तमिति तयोरप्रामाणिकत्वस्य सिद्धिः । शयादीति । वा-
दिना ‘भगो गङ्गे’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । उदिति । प्रकाशकद्रुक्तमित्यर्थः । मूढे—उभयग्रहणादिति ।
निपातवार्तिकनिष्पन्नयोर्ग्रहणादित्यर्थः । ननु सूत्रकारस्य सूत्रकरणसमये वातिकासत्त्येनैतदो-
धितसाधुत्वकानामनुकरणासम्भवेनोभय ग्रहणादित्यसङ्गतमत आह—वातिकेति । अत्र वातिके

भावप्रकाशः ।

तथा च निपातनिषेध इति भावः । घनेन भगो इति । उत्तरणकैर्न्यर्वा निश्चयः । मत्वं संत्तार्या धनस्य कर-
णत्वेनान्वय इति भावः । सूचितमिति । अस्य साध्वेवेतीत्यत्रान्वयः । तौ-निपातो । न प्रामाणिकाविति ।
भोगश्चस्येव तयोः कोशेऽनुक्तत्वादिति भावः । एतेन तथा प्रकाशकृत्स्निद्वन्द्वोक्तिरयुक्तेति सूचितम् ।
अनं सुखं मानमाह-अत एवेति । तत्त्वादेवेत्यर्थः । अस्यवेति । भोःशब्दपरित्यागेनैकप्रायुक्तप्रयोगः ।
स्येत्यर्थः । एवेन तद्वष्टिन्यास इति । इत्येवोक्तमिति । नत्वस्य न्येते शब्दा इत्युक्तमिति भावः ।
आदिना भगो गते इत्यादिसंभ्रमः । तदिति । प्रकाशोक्तमित्यर्थः । स्पृष्टत्वादिति । एवं च कथंचि-
न्नाप्यात्तया लभ्यते इति प्रकाशो युक्त एवेति खण्डनकृदापुक्तमयुक्तमिति भावः । ननु सूत्रकरणसमये
वाचिककृदापस्यैवोभयानुवादस्यैवावगमावितत्वेनाशङ्क्यसमाधिश्चायुक्ते अत आह-यातिकेति । एक-

ताद्युक्तेश्च । न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः । परस्परसाहचर्येण निपा-
तानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात् ।

शब्दरत्नम्

एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ सभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः । “विभाषा भवत्-” इति वा-
र्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणी इत्यसिद्धयाशङ्क्यामव्ययमेव भोःशब्द इति सिद्धान्तेनोभ-
योरत्र ग्रहणजाभादिति बोद्धव्यम् । परस्परसाहचर्येणेति । तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति
भावः । अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोद्धव्यम् । अन्येषाम्-जनर्थकानाम् । साम्प्रतान्ताभ्यन्त-
नुकरणमिति पक्षे प्रसिद्धया भो इत्यादिपूर्वकस्तेष्वन्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्य न्याय्यतया भो

भैरवी

“शब्दोच्चादिविषयपरत्वं वाच्यम्” इति बोध्यम् । एवञ्चैकदेशानुमत्या तद्वार्तिककन्यापूर्वत्वा-
भाषयोपनयनद्वारा तत्साध्यरूपाणां साधुत्वं सुनृत्तैव ध्वनितमिति भावः । मूले-महाभ्याहृतिग्रह-
णमिति । “सुनृत्तः” इति सूत्रे भुव इत्यनेनान्तरिक्षवाचकस्य भुवरिति राशतस्य महाभ्याहृतेर्ग्र-
हणम् उक्तविषयस्युच्चादिवचकभूतप्रकृतिकपञ्च्यन्तस्य ग्रहणमिति सन्देहस्य लक्षणप्रतिपदोक्तप-
रिभाषया निवृत्तौ महाभ्याहृतिग्रहणपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः ।

प्रवृत्तसूत्रे उभयोर्ग्रहणे भाष्यमपि साधकमित्याह-विभाषाभवदिति । मूले-नचैवमिति ।
एवम्-लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्योक्तरे । तेन-साहचर्येण । न पेवलं साहचर्य-
मात्रं साधकद्विगुण परिभाषापीत्याह-अर्थवदिति । ननु मूलकृता साहचर्यपरिभाषा सञ्चारिता
नरपर्यवत्परिभाषा इत्यत्र किम्वीजमत आह-सन्तेति । भोःशब्दादीनामेवेति । प्रत्यकारेण प्र-
भोरित्यादेर्यदेशव्यावृत्तिः । तथाचौपसाञ्चानुरणमिति पक्षानिप्रायको अयं ग्रन्थ इति

भाष्यप्रकाशः ।

ग्यादिवारकुलटाशब्दस्य सिद्धेः । तथा चैकदेशानुमत्या वार्तिकानामपूर्वभाषयोपनयनद्वारा तत्साध्यप्र-
योगाणां साधुत्वं सुनृत्तैव ध्वनितमिति भावः । यस्मिन् महाभ्याहृतिग्रहणमात्रे प्राप्तस्य विषयस्युच्चादिवच-
कभूतप्रकृतिकपञ्च्यन्तस्य ग्रहणमुक्तं “सुनृत्तः-तरितम्” इति सुनृत्तकृतमहाभ्याहृतेरिति सन्देहस्य तथा नि-
वृत्तौ तदर्थं सप्तदशित्वात् गमयति तथापि तावता प्रकृते किम आह-पूर्वचानित्यस्यादिति । तथा
हरदत्तोक्तो धेत्यर्थः । ननु तस्य समूहत्वे प्रकारद्वयाद्यर्थः, तदेव नैवेद्य आह-विभाषेति । यार्त्ति-
के इति । तद्व्याख्यानावसरे इत्यर्थः । असिद्धयेति । इत्यापसिद्धयेत्यर्थः । दाह्यामिति । मगधुक्ते-
नेति शेषः । यत्तु खण्डनकृतम्-“अर्थवत्प्रहणपरिभाषयातिव्याप्तेः रस्यं समाहितरेण नैवेद्यमिति दाह्याया
प्रवानुत्थानम्, अत एव साहचर्यावयवमपि निष्कर्षं, साहचर्येणैवेष्टमात्रे रसविमलहासकार तदावदना
सङ्गतिरिति” तद्वति प्वनविगुं व्याचष्टे-तेन चेति । साहचर्येणातीत्यर्थः । अर्थवत् च द्वयोरेष्टमाद्येन
तयोर्वचनमूले इति भावः । न-वेवं तथैवेष्टमिद्वारिमे निष्कर्षेणैव आह-अर्थवदिति । अत एव व्याचष्टे-
पानर्पकानामिति । न-वेवं मूलकृता एव कुतो नाकेयं किमित्युक्ता एव आह-सन्तेति । प्राचाम
नुपेधेनेनम् । प्रसिद्धयेति । गौणमुत्पन्नयावेनेति भावः । भोःशब्दादीनामेवेति । एतेन प्रभोरित्या-
देर्यदेशव्यावृत्तिः । तथा चोक्तानुमत्यानुरणमिति पक्षानिप्रायको अयं ग्रन्थ इति तत्पक्षे साहचर्यादिवार्तिकेनेति भा-

सरला ।

शब्दरत्नं प्रतिस्तरद्वयं मूलकृते साहचर्यादिवार्तिकेनेति ग्रन्थे एव प्रतिस्तरस्यमिति तु न भाष्यम्,
सप्तदशशब्दस्युत्पन्नशब्दस्य गुणं वन्तीति युक्तम् इति व्युत्पत्त्या निवृत्त्यर्थे विमलहासकारिणा
रेण वार्तिकेनेन सिद्धेः एव गौणमुत्पन्नं शब्दरेणैव प्रतिस्तरद्वयमात्रमात्रमिति ।

तु वकारप्रश्लेषात्त वलोप इत्युक्तम् । ननु देवा नम्या इत्यादौ “लोपो व्यो —” (पा०सू०६।१।७६) इत्येव सिद्धम् । मैवम्, त प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात् ; देवा चान्तीत्यत्र वल्परत्वाभावाच्च । अहोरात्र इति । “रात्राद्वाहः—” (पा०सू०२।४।२९) इति पुस्त्वम् । अहोरादीनामिति । समयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे । तेन “स्वर्चो रथिनः सत्यशुभः” । विप्रः कवि काव्येन स्वर्चना” इत्यादि प्राह्यम् ।

तृदो वृढ इति । उदित्वेन वेदृक्त्वात् “यस्य विभाषा” (पा०सू०७।१।१५) इति निष्ठायां नेट् । ढत्वघत्वष्टत्वढलोपाः । यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृत दृढ इति तत्र । तत्र ढलोपस्यैवाभावात् । तथा हि, “दृढः स्थूलबलयोः” (पा०सू०७।१।२०) इति सूत्रेण दृढेर्नकारहकारयोलोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते न त्वसिद्धकाण्डः स्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः “दादेर्घातोः—” (पा०सू०८।२।३२) इति घत्वेन बाधात् । न च इडभावे ढत्वं च निपात्यता घत्वष्टत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् । तथा सति परिदृढस्येत्यत्र “त्यपि लघुपूर्वात्” (पा०सू०६।४।५६) इति योर्यादेशो न स्यात्, परिदृढी कन्येत्यत्र “अणिञो—” (पा०सू०४।१।७८) इति व्यङ् च स्यात्, ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरुपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम् । यत्तु प्राचा व्याख्यातं

शब्दरत्नम् ।

वकारलोपे सतस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः । एवं च करोत्यादिपरेऽपि तत एव लोपो ॥ भविष्य सीत्यशा ह्यो विशेषणं व्यर्थमिति सूचितम् । भाष्यमपि तदेकदेश्युक्तिरेव । “न पदान्ताः पठन्तः सन्ति” इति कण्ठस्त्रस्यभाष्यविरोधाच्च ।

इडभावे ढत्वं चेति । चेनमलोपसङ्गः । ढलोपा इति । “दो ढ लोपः” (पा०सू०८।३।१३) इत्येतद्दृष्ट्या दृढत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः । भाष्ये स्थितमिति । शैवी ।

लोप इत्यादिना । अनवगतेरिति । यदानुपूर्वज्ञानस्यार्थोपस्थितिकारणत्वस्य षड्वहस्यादिति भावः । न च शास्त्रस्य प्राप्तिः एवं चारणोपेति वाच्यम्, दास्यस्यानिष्टार्थम्प्रवृत्तेर्दोषः नात् । सर्वच-उत्करीत्या लोपाभावस्य सिद्धी च । तत्र एव-नार्थानवगतेरेव । उडभाष्यविरोधम्परिहरति—भाष्यमपीति । दृक्ष्य करोतीत्यत्र प्राप्तिप्रदर्शकभाष्यमपीत्यर्थः । एकोऽस्तु-किरिति । तदर्थानवगतेरित्युत्करीत्यैकदेश्युक्तिरिति । भाष्यान्तरसम्वादादिति तत्सर्वकदेश्युक्तिरिति वाह—न पदान्ता एव इति । शत्रेदम्बोध्यम्, शत्रेन सूत्रेण षड्वहस्युच्चारणस्योक्तोपस्थितये यदि दलीति प्रवृत्तये नोच्येत तदा देवा इह इत्यत्राष्टपुच्चारणस्य दस्य लोपाख्यातस्याभावेन परममूले—“दलि किम्-देशादिह” इत्युक्तम् । लोपः सादृश्यत्वेति सूत्रेण देवा इह इत्यत्र षष्टपुच्चारणस्य यस्यलपविधायनत्वेन धरितार्थम् । एतद्विषये दकारस्य यत्र वेकलपरो, लोपस्तत्रेति द्विषयत्रासाधारम्भान्नित्यो लोपो षड्वहणाभावेऽपि न प्रयोज्य इति । पुनः यैरपिपठोपपिपये नित्येतिपठोपस्वीकारे चिद्वहस्य यैरपिपठिरिति पराम्पम् ॥

भाष्यप्रस्तावः ।

तद् अनवगतामिषानादिनि तदुच्चेर्यमाह—यथारेति । अनवगतेरिति । आनुपूर्वज्ञानत्वात् सिद्धिपथा दास्यदेश्युक्तेन तयोच्चारणेन तदर्थलोपस्य कोटिः षड्वहत्वादित्यर्थः । शास्त्रस्य निष्ठायाः रशिरितिभावः । पूर्वप्रत्ययेषु परिहरति—पूर्वं चेति । दो ढ लोपा लोपभावे नोपधी । तत्र एव—अनवगतेरेव । भाष्यविरोधं निराकरोति—भाष्यमपीति । एवं च तत्तु मशायमरदन्तुपरेव । आनुपूर्वज्ञानं, ज्ञानरश्यादित्याह—नपदान्ता इति । प्रतिगतिरित्येतद्व्याख्या । एवं च षड्वहस्युक्तेरिति निराकरोति

दृष्टेरेवेदं निपातनं, दृष्ट पृजाविति तु प्रकृत्यन्तरम्, तस्य निष्ठायामागमशास्त्र-
स्यानित्यत्वादिदभावे “वा द्रुह—” (पा०सू०८।२।३३) इत्यत्र “वा” इति योग-
विभागान् पक्षे घत्वाभावे दलापे च प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति । तत्र । उभ-
योरपि निपातनाभ्युपगमात् । तदाह वामनः—अय दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्या-
प्येतन्निपातनं नलोपवर्जमिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि अस्माद् शेरय् न स्यात्,
एह्य च स्यात् ।

उत्पमेवेति । सिद्धासिद्धयोरनुत्पन्नत्वेन "विप्रतिषेधे परम्—" (पा०सू० १।४।१) इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्पत्तमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—"पूर्व-
त्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति । एतेन 'विभक्तिकार्यं प्राक्
पश्चादुत्पत्तमेव' इत्यादि व्याख्यासम् ।

दाष्टरलम् ।

"हृदः स्थूलः" (पा० सू० ७।२।२०) इति सूत्रेणे । द्रष्टव्यमिति । न्यङि जेत्या-
मावे चेष्टावतिरिति भावः । उभयोरप्येति । स्वद्वयलक्ष्यभूतेन दृष्टिभूतेति शेषः । तदाह-
धामन इति । अग्रादधिप्येति तु 'हृदेनकारहकारलोपार्थम्' इति भाष्यविरोधः, 'अनिदितो
हृदोऽनु हृदितमित्येनेत्यते' इति केयटविरोधश्चेति । किं च प्रसादोक्तोत्था हृदेरपि हृदभाव-
दत्ययोः सिद्धाविगिनपेधप्रकरणे हृद इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् ।

अभावाद्भुत्तस्येति । आहाराभावारोपादित्यर्थः ।

भैरवी ।

भाष्ये दियतमित्यत्र भाष्यं "दूलेपे" इति सूत्रस्य ह प्र. हामिति भ्रमानुत्पत्तये आह—
इदं स्पूकतेति । दृष्टव्यमिति योक्तिः सा दृष्ट इति प्रश्नियोक्तप्रत्युदाहरणस्योपपादनाय प्रसाद-
स्य, तस्माद्दृष्टशब्दाज्जी ततो ह्यपि "अपि ह्यपि" इति सूत्रेणैव प्रचरति इति तद-
भिप्रेतमित्याह—तस्येति । मते इति शेषः । पतेनेयमुक्तिरपसिद्धान्त इति च्यनितम् । अत-
पुनाह—त्वदवकमेति । अत्रास्तीति । वामनोक्तावरुचिषाऽत्रिः इत्यर्थः । भाष्यविरोध इति । नञा-
रहन्तारलोपार्थमित्युपादाने अनिदितो न निपातनमिति स्पष्टमेवेति भाष्यविरोध इत्यर्थः ।
वामनेन उभयोरपि यद्युक्तं, तथापि प्रक्रियाकृता तथा नोक्तम्, अतः स्वस्योभयोर-
पीति नेष्टमिति प्रसादानुयायिशङ्कां वारयति—किञ्चेति । अत्रमिति । योगविभागस्यागमसा-
न्यानित्यत्वस्य चाप्रमाणत्वम्, सर्वावलम्बभूत 'दृष्टं स्पूक' इति भाष्यविरोधश्चेत्यस्यार्थः ।
ननु चरस्याभावादित्यसङ्गतमष्टाध्यायान्तस्तत्त्वोपलम्भादत आह—भाष्येति । "पूर्वत्रा-

भावप्रकाशः ।

भावः । अनन्तरध्वजदयप्रमनिवृत्तये भाद—हृद इति । द्रष्टव्यमितीति । प्रक्रियोक्तं हृद इति साध-
यितुं प्रसादोक्तिरियम् । समयोपीत्यादिप्रकाशोक्तस्यनुवादस्यासिद्धान्तता ध्वनयितुमाह—त्वदवलम्बे-
ति । एवं च भाष्यविरोधे श्लेषाद्यनुपग्रीव्यविरोधस्तत्र दुष्परिहर इति भावः । ननु वामनेन तपोक्ता-
ति । एवं च भाष्यविरोधे श्लेषाद्यनुपग्रीव्यविरोधस्तत्र दुष्परिहर इति भावः । ननु वामनेन तपोक्ता-
ति । एवं च भाष्यविरोधे श्लेषाद्यनुपग्रीव्यविरोधस्तत्र दुष्परिहर इति भावः । ननु वामनेन तपोक्ता-

भाष्य चेति । ननुतरशास्त्रस्य सत्त्वेन कथमभिनोऽयं आह—आहार्थमावेति । शास्त्रप्रामाण्यादिति भावः । बापकालिकेष्टाजगत्वात्तस्याहार्थकम् । स्वेकत्रैलक्ष्येप्युक्तहेतौरेवान्नेष्टसिद्धयङ्गीकारमनोरमसिद्धिः ॥

सूत्रे तु इति पृथक्पदं लुप्तपञ्चीकमित्याह-एतत्तदोऽयं सुराति । एतत्तद-
गतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः । एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस-
ददाति, परमैव ददातीत्यादौ न स्यात् । अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु
‘अनन्वसमासे’ इति बोध्यम् । अकोऽकिमिति । साकचकयोः शब्दान्तरत्वाद-
प्रसङ्ग इति प्रश्नः । एषक इति । ‘अकोऽ’ इति प्रतिषेध एव “तन्मद्ध्यपति-
तस्तद्ग्रहणेन गृह्यते” इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः ।

बहुलग्रहणेति । अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि कचिद्भवति—साम्ना

शब्दरत्नम् ।

लिङ्गमिति । विहितविशेषणे तद्वैयर्थ्ये स्पष्टमेवेति भावः ।

सास्मा अरमिति । सोस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूरः । न च "प्रवृत्त्यान्तः
पादम्-" (पा०सू० ६।१।१६५) इति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्तिः । "सोऽयमा-
भैस्वी ।

सिद्धम्" इति शास्त्रप्रामाण्यादिति शेषः । यस्तुतो विद्यमानेऽपि, शास्त्रे इच्छया प्रतियो-
गितासम्बन्धेनाभाय आरोप्यत इति तस्याभावज्ञानस्याहर्द्यत्वम् ।

तद्वैयर्थ्यम्-अनञ्समासग्रहणवैयर्थ्यम् । तद्धि 'असः शिवः' इत्यादौ लोपाभावात्कृतम् । यद्यत्र विहितविशेषणं स्यात्तदा सोस्तच्छब्दादिधानाभावेन लोपाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्य-
रूपमेव । वस्तुतस्तु विहितपदाध्याहारेण तद्योगे पञ्चमीकल्पनापामरुत्तरकल्पनापेक्षया अन-
न्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धे पठित्येवोचितम् । अतः पूर्वाग्रह 'इति भावः' इत्युक्तम् ।
इदमेवानञ्समासग्रहणम् 'नञ्समास उत्तरपदार्थप्रधानः' इत्यत्र ज्ञापकम् । अन्यथा तदर्थमा-
श्रित्य विशेष्यत्वेन उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेन त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या इत्युक्त्यादिशेषस्य दुर्वारतया
तद्वैयर्थ्यमेव स्यात् । पूर्वस्वरूपेति । अवादेशस्य चेत्यपि शोध्यम् । इत्यादाविवेति । अत्र यथा

भा.व.प्र.का.शः ।

इतिभाव इति । वस्तुते। विविक्तशब्दयोगे पञ्चम्या मुक्तयेन इत्यनेन च दृष्टेवायुक्तः । एवं चान्तर
इत्यध्याहारम तथोक्तान्तर इति व्याख्यानमेवेति चेत् । यथा चात्र नातिप्रसङ्गस्य च एतदभिव्यक्त्याचारः ।
गीगे तु दृष्टापत्तिः । तत्र तद्व्याप्याभावेन इत्युक्तादिकेनस्य दुर्बारात् । अत्र पञ्चविधोपपत्तिः
तद्व्यप्युक्तं मूले । अत एव च इति भावः इत्युक्तं टीकायामिति बोध्यम् । पादमिति चेत् । प्रत्ययेति शेषः ।
पूर्वरूपस्येति । अत्रादेशस्येत्यपि बोध्यम् । न पादेति । तथा चान्तरस्येत्यादिमूलासंगतिरिति भावः ।
सोऽयमिति । अत्रादेशादभ्यमिति चेत् “अद्यादवपात्” इत्यनेन प्रत्ययान्तरादिति चेत् ।

सारांश :

तद्वैयर्थ्यमिति । अतः शब्दत्रयमकथयन्सोऽप्युक्तं शाब्दिकत्वाभावात् । अर्थाद्वैयर्थ्याप्रयत्ने तु
 शुभप्रत्ययार्थेऽवतरस्य तच्छब्दार्थगतत्वेन तस्य प्राप्त्युत्पत्त्याभावात् 'अनन्तरात्' इति सार्वभौमम् । एवञ्च अथ-
 चच्छब्दार्थगतसंख्यामिहापि नः सौलोक्य इति सूत्रायः । एतच्छब्दोऽपि पञ्चोऽर्थान्तरात्पञ्चैवैवेति
 बोध्यम् । अथ अनन्तरपदार्थात् तन्निवृत्तिप्रसङ्गबोधिका पञ्चोऽपि बाध्यम्, तथा सति एतच्छब्दोऽन-
 न्तरस्य सौलोक्य इति सूत्रार्थेन 'अतः स ददाति' इति लब्धे परमादेशसमुपादयस्य अन्तर्गतस्य
 तच्छब्दानन्तरत्वात् । नन्वर्थाद्वैयर्थ्यादर्थान्तरादपि पञ्चोऽर्थान्तरात्पञ्चैवैवेति परमादेशसमुपादयस्य एतदर्थ-
 दयामिहापि नः सौलोक्य इति सूत्रार्थेन 'अतः स ददाति' इति लब्धे परमादेशसमुपादयस्य एतदर्थ-
 न दोष इति बाध्यम्, तथा सति परमादेशसमुपादयस्य कश्चित्पञ्चोऽर्थान्तरात् 'अतः स ददाति' इति सूत्रार्थः । एतच्छब्दोऽपि
 एतदुपादयेऽनन्तरपदार्थात् तदुपादयस्य कथमर्थान्तरात् । एतच्छब्दोऽपि पञ्चोऽर्थान्तरात्पञ्चैवैवेति परमादेशसमुपादयस्य
 एतदर्थ-
 दयामिहापि नः सौलोक्य इति सूत्रार्थेन 'अतः स ददाति' इति लब्धे परमादेशसमुपादयस्य एतदर्थ-
 न दोष इति बाध्यम्, तथा सति परमादेशसमुपादयस्य कश्चित्पञ्चोऽर्थान्तरात् 'अतः स ददाति' इति सूत्रार्थः । एतच्छब्दोऽपि
 एतदुपादयेऽनन्तरपदार्थात् तदुपादयस्य कथमर्थान्तरात् । एतच्छब्दोऽपि पञ्चोऽर्थान्तरात्पञ्चैवैवेति परमादेशसमुपादयस्य
 एतदर्थ-

अरम् । सः अस्मै इति च्छेदः ।

इति स्वादिसन्धिः ॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

सम्बन्धः ।

गात्"इत्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः । एवमावधारणपरतया न व्याख्येयम् ,
"सोऽहमाजन्म-" इत्यादौ बहुलग्रहणेन क्वचिदप्रवृत्त्या अपि सिद्धेरिति तात्पर्यम् ॥

इति महोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितकृते मनोरमाख्यायाने छन्दोऽन्तराले

पञ्चसन्धिप्रकरणम् ॥

भैरवी ।

"अध्याद्वद्याद्वक्त्रमुरप्रतापमेवत्युपुं च" इति सूत्रप्राप्तस्य प्रवृत्तिभावस्याभाववदित्यर्थः ।
केचन "सोऽहमाजन्म" इत्यादिसिद्ध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने "सास्माभर" मित्यत्र
सुलोपानापत्तिः । यदि बहुलग्रहणानुसृत्यैव तत्साध्यते, तदा तेनैव 'सोऽहमाजन्म' इत्यादेरपि
सिद्धावधारणपरतया व्याख्यानस्य वैवर्ध्यमित्याहुः । तन्न । छन्दस्यभावदर्शनेन लौकिके
प्रयोगे शास्त्राप्रवृत्तिकल्पनमन्याध्यमित्याशयात् । किञ्च लोके लोपे सत्येव पादपूर्णे लोपो
भवति नान्यत्रेत्यप्यस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने कार्यमित्याह-एवञ्चेति । व-
स्तुतो बहुलग्रहणेनैव सर्वेष्टसिद्धावधारणपरतया व्याख्यानन्न कार्यमित्याह-एवञ्चेति । व-
हुलग्रहणेनेकप्रयोगसाधने चेदर्थः । अस्य तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । सिद्धेरिति । लोपाभावस्य
सोऽहमाजन्मेत्यादौ सिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्यमिति । अत एवेति वदतो मूलकृत इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

प्रातिशाख्येनेति । न च सौयमार्गादित्यस्य तत्र पाठेभ्यस्यापाठस्तथाभावाच्च कथमेतदिति वाच्यम् ।
तथामीहस्ये प्रातिशाख्योक्तेनेति शब्देनास्य संग्रहात् षठ्ठोपरवादा न दोष इत्याशयात् । अत एव प्राति-
शाख्यानुरोधेनास्यात्राप्रवृत्तिरिति मूले सत्तत्र स्पष्टत्वादिति मान्योक्तिः संगच्छते । यत्तु यत्तुग्रहन-
शाख्यानुरोधेनास्यात्राप्रवृत्तिरिति मूले सत्तत्र स्पष्टत्वादिति मान्योक्तिः संगच्छते । यत्तु यत्तुग्रहन-
कुट्टग्रह्यादयः सोऽहमाजन्मेत्यादिसिद्ध्यर्थमवधारणपरतया व्याख्याने सास्माभरमित्यादौ सुलोपानापत्तिः
बहुलग्रहणानुसृत्या तदुपपादने तु सोऽहमाजन्मेत्याद्येव तयोपपादना किमवधारणेनेति । तन्न, छन्दस्यभावदर्श-
नेन कशुणानां काचित्कल्पनानायाः काप्पट्यत्वात् । लोके लोपे सत्येव पादपूर्णे लोपो नान्यत्रेत्येवंनिय-
तशास्त्रार्थनियमस्यावश्यकत्वाच्चेति मान्यास्तत्रावधारणानुरोधेन । यत्तुविधं बाहुल्यकमित्यमित्युक्तोक्त्या बाहुल्य-
कस्यैव तयोपपत्तीकारात् पादस्य द्विविधस्याप्यत्र ग्रहणेनाविशेषाच्च, नियतशास्त्रार्थत्वस्यापि मन्मते सिद्धे-
त्य । सदर्शनवद्वाह-एवञ्चेति । बहुलग्रहणेनेकप्रयोगसाधने चेदर्थः । तात्पर्यमित्यत्रान्वयः । अपरिवधारण-
समुच्चापकः । यद्वा सन्न-मेत्यादावित्यस्याप्रयोज्यः । सिद्धेरिति । लोपाभावसिद्धेरित्यर्थः । तात्पर्य-
सरला ।

वच्छिन्नधर्मिणानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकसौलोप इत्यर्थस्य विवक्षणेन परमपदोधारणप्रत्ययार्थक-
स्वनिष्ठप्रकारानिरूपितधर्मिताया तच्छब्दार्थतावच्छेदक-मुद्विधिविशेषविषयत्वावच्छिन्नत्वाभावेनादोषात् ।
नचैवमपि 'उत्तरकर्म' इत्यत्र कल्पन्तोत्तरसुप्रत्ययस्य तच्छब्दार्थतावच्छेदकमुद्विधिविशेषविषयत्वावच्छिन्न-
धर्मिणानिरूपितकसंख्याप्रयोजकत्वेन सुलोपापत्तिरिति वाच्यम्, स्वार्थतावच्छेदकाच्छिन्नधर्मिणानि-

भैरवो ।

एवञ्च परममूलप्राचामनुरोधेनैतदेव ध्वनयितुं तत्र सत्येवेत्यवधारयन्त्विति 'तु' शब्दोऽ-
चिवयोधकृत्पात्त इति बोध्यम् ।

इति श्रीमदगस्त्यकुलवशावतससर्वपरिण्डितसार्वभौमभवदेव-
मिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां रत्नप्रकाशिकायां
पञ्चसन्धिविवरण समाप्तम् ॥

५५

भावप्रकाश

मिति । अत एवेत्यादिशब्दो मूलकृत इति भावः । एव च तथा परममूलं प्राचामनुसारेण । अत एवाह-
विस्ववदस्तु प्रयुक्तोऽवधारण विधीति तात्पर्यम् ।

इति स्वादिसन्धिः ।

इति श्रीमत्पायगुणोपाख्यमहादेवसुतयेणोगभजधैर्यायकृते भावप्रकाशे छद्मगण्ड-
रत्नव्याख्याने पञ्चसन्धिप्रकरणे परिपूर्णम् ।

सरला

रूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजनरत, 'स्वाध्यायवदित्येतेतदुभयसम्बन्धेन पञ्चसन्धिरहितोक्तौ इत्यभस्य
विषयज्ञानेन 'तत्कल्पम्' इत्यत्र प्रथमसम्बन्धसत्त्वेऽपि द्वितीयसम्बन्धस्याभावेनोक्तदोषाभावादिति दिक् ।

इति स्वादिसन्धिप्रकरणम् ।

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

जयरुष्णदास हरिदास गुप्त —

चौखम्बा संस्कृत सीरिज् आफिस,

विद्याचिन्तास प्रेस, धनारस सिटी ।

अथाजन्तपुंलिङ्गप्रकरणम् ।

मर्धयदधानुः ॥ प्रययं प्रययान्त चेति । सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विप्रक्षि-
तमिति भावः । तथा हि, प्रत्ययस्यैव पर्युदासे “कृतद्धिन” इति सूत्रेण तद्धिता-
न्तस्य मंशाविधानं व्ययं शनू । न च तत्रापि तदन्तं न प्रागिति धान्यम् ।

नान्दुराम् ।

अथाजन्तुपुल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

अथाजन्तुपुलिङ्गप्रसङ्गः ।
 व्यर्थं स्यादिति । न च 'नन्यापत्यम्-इ' इत्यादौ प्रत्ययस्य प्रयुक्तनिषेधवाधनेन
 भ्रमः ।

अथाजन्तपुलिङ्गप्रकरणम् ।

[illegible][illegible]

मूले-न ग्राहमिति । एवञ्च केवलतद्धितप्रत्ययस्य 'अप्रत्यय' इति पर्युदासोर्न पूर्वगूनस्याप्रवृत्त्या

‘अथवत्’ इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तप्रहणात् । प्रशंसायां हि मतुप् । एकार्थः ।

शब्दरतम् ।

तच्चरितार्थम् । अ अस् इ इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन सलभत्वात् । एकार्थभावेनेति । न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य, तन्मात्रे एकार्थभावाभावादिति भावः ।

मैरवी ।

हायतया व्यपदेशिवद्भावेनास्य तद्धितान्तत्वम्, कृत्तद्धितेति ॥ साजात्याहुत्वम् । इत्यस्यायामिति । तदा तादृशसमुदायस्य प्रत्ययभिन्नतया तद्धितप्रहणं विनापीदृशिद्धे । वस्तुतोऽत्र सूत्रेऽधातुप्रहणमप्रत्ययप्रहणमत्र कार्यम्, कृत्तद्धितप्रहणन्तु धातो प्रत्ययान्तस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमार्थन्तेनेष्टसिद्धेरिति । एकदेशविकृतन्यायेनेति । शास्त्रीयेन स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः ।

नचति । नहीत्यर्थः । एतत्—प्रशस्तार्थवत्त्वम् । प्रत्ययमात्रस्य—केवल कृत्तद्धितमात्रस्य । एतच्च तत्र तदन्तविधिलाभार्थमुपात्तम् । नियमार्थन्तयोरोपादानमिति कल्पनायान्तु न प्रशस्तार्थवद्विषयको नियमः, किन्तु वृत्त्याऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वमेव पूर्वसूत्रे धातुप्रत्ययपर्युदासाद्विवक्षितं तादृशार्थवद्विषयक एव । अत एव भाष्ये—“अप्रत्यय इति किम् ? काण्डे कुड्ये, अप्रत्यय इति शस्य मज्जन्, कल्मान्न भवति काण्डे पुड्ये इति ? कृत्तद्धितप्रहणं नियमार्थं न भविष्यति कृत्तद्धितान्तस्यैव प्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवति नाभ्यस्त्य” इति नियमप्रदर्शनेनाप्रत्ययप्रहणप्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । तन्मात्रे—प्रत्ययमात्रे । भावाभावादिति । अर्थवद्वितीयाभावादिति शेषः । यत्तु ‘वागृष्टपदप्रिय’ इत्यादौ तद्धितान्तस्य प्रातिपदिकत्वापत्तिमुद्भाव्य सुप्रसङ्गवर्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेन प्रशस्तार्थवत्त्वाभावात्तदोप इति समाधानं, तत्तु न युक्तम् । सुप्रकृतिमात्रभावप्रकाशः ।

आदिना अपुनेत्यादिसमूहः । चरितार्थमिति । अगहायतया व्यपदेशिवद्भावेन तद्धितान्तरत्वात्, तदन्तापर्युदासेऽकृत्तवेनातदन्तविधौपि केवलस्यारोपितार्थवत्त्वादिति भावः । कार्यकाले चेदम् । पक्षान्तरैरपीति न्यायेन यथोद्देशे समापत्ते—अभसीति । प्रवृत्तेति । सुवर्तुगर्भमिति भावः । एकदेशेति । स्थानिवद्भावोपलक्षणमेतत्, अर्थन्यूनाविकारेण तदप्रवृत्ते । नचेतदिति । नहिप्रशस्तार्थवत्त्वमित्यर्थः । प्रत्ययमात्रस्य । केवलप्रत्ययस्य । एवमत्रेऽपि । यूप्येकार्थभावेनेत्याद्युक्तमर्थवत्त्वमूलकं उत्तरसूत्रेऽभिमतं पूर्वोक्तस्य । अत्र तु पर्युदासबललभ्यं तत्सर्वमिष्टम् । धातुप्रत्यययोरहन् न्वतिसेऽभाते यावक इत्यादौ द्विविधार्थवत्त्वस्य दशनात् । अत्र एवार्थवत्त्वसूत्रेऽर्थवत्त्व सर्वं गृह्यते इति कीदृशेन विनामहपरणा इति मान्योक्तिः सङ्गच्छते । एव च प्रत्ययपर्युदासोपपत्तावपि नचैतत्तद्धितद्वितीयाभावात् । इत्याद्युत्तरि युक्ता तथापि वृत्तादिदृष्टान्तेनान्यप्रत्ययेष्वपि तथास्तीति वैषम्येण प्रवृत्तमूलस्य साभ्येन प्रवृत्तिरूपेति प्रत्ययपर्युदासाङ्गीकारस्ते शृङ्गेति ध्वनयितुं तथोक्तिः । स्फुटोभविष्यति चैतद्वस्तुतस्त्वत्वादिना । भावाभावादिति । अर्थवद्वितीयाभावादिति भावः । अत्र मान्या—“सुप्रसङ्गवर्तितद्धितान्तमात्रस्याप्रयोगेन प्रशस्तार्थवत्त्वाभावात्तदुपपदप्रिय इत्यादौ तद्धितान्तरत्वात्प्रातिपदिकत्वं न” इति । तत्रा

सल्ल ।

प्राप्तनस्तदाविधानमावश्यकमिति तदाशयः । अनुवृत्तिमामर्थ्यादिति । केवलप्रत्ययस्य ‘प्रत्यय’ इति महासंज्ञया सर्वत्र शास्त्रीयार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन कृत्तद्धितसूत्रेऽर्थवत्त्वदानुवृत्तिरर्थेति तस्मा मध्यात् तदन्तविधिरिति । एवञ्चानानुवृत्तमर्थवत्त्वद्विरोधः कृत्तद्धितपदं च विशेषणं, तथाच तदन्तविधिः । “संज्ञाविधौ प्रत्ययप्रहणे न तदन्तप्रहणम्” इति परिभाषावारानु न प्रवृत्तिः संज्ञानिष्ठविधेयनानिरूपितसामानुद्देश्यताप्रयोजक—प्रत्ययमात्रवृत्तिविषयताप्रयोजक—पदं तदादिविशेष्यकतदन्तविधिप्रयोजकं नेत्यर्थकयाऽत्र वृत्तद्धितपदस्य साहाय्यदेयताप्रयोजकत्वाभावेन तदप्राप्तेरिति भावः । प्रवृत्तसंज्ञाया इति । तत्र प्रत्ययभित्तवत्त्वेन “अर्थवद्व” इति सूत्रेण शेषः । एकदेशविकृतन्यायेनेति । आनुमानिरस्या

भावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । न च 'अर्थवत्' इत्यस्य

शब्दरसम् ।

एकार्थीभावश्च-यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिन्नीयता तन्मात्रवृत्तिरेव भावः । तेन 'पञ्चनाय-
प्रिय' इति समासवदपञ्चनावेत्वस्य तद्विदितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम् ।
भवेत् ।

स्य वृत्तद्वितान्तस्य चापि प्रयोगस्यादर्शनेनासम्भवापत्तेः । यदि त्वर्थबोधवृत्तिप्रवृत्तिरमुन-
न्तसमुदायघटनत्वमित्यर्थस्तदा 'वाग्वृद्धप्रिय' इत्यादावप्यस्त्येव तदित्यतिप्रसङ्गकारणा-
सम्भवात् वृत्तद्वितमात्रेऽपि भवदुक्तस्यार्थबोधवृत्तिप्रवृत्तिरमुनन्तसमुदायघटनत्वस्य सत्त्वे-
नैतादृशार्थकरणेऽपि तदन्तग्रहणान्नाश्रयः स्यात् । वाग्वृद्धमिति समाहारे टजन्तस्य प्रयोग-
दर्शनाच्च । कालपनिमित्तस्य तस्याविशिष्टत्वाच्चेति । तन्मात्रवृत्तिरेवेति । प्राशस्त्यार्थकमनुपपत्त्य-
यनलादेतदुच्यते । तद्विदितान्तत्वेति । समामान्तानामलौकिकविग्रहवाक्यावयवत्वसिद्धान्तेन टज-
न्तस्य तद्विदितान्तत्वस्य समामसंज्ञायुत्तरपदनिमित्तिनाश्रयति समासत्वस्य च सत्त्वमिति
भावः । एतेन समासग्रहणवृत्तनियमेनाव्यावृत्तिः सूचिता ।

न च एकार्थीभावेऽर्थवद्वितीयसत्त्व एव, प्रवृत्ते तु द्वौ निरर्थकतया कथन्तदन्ते एकार्थी-
भावस्य सत्त्वमिति वाच्यम्, तस्यानर्थक्येऽपि तत्प्रवृत्तेरर्थवत्त्वेन तत्रैकार्थीभावनस्य सत्त्वेन
दत्तस्तादृशसमुदायावयवत्वात्तत्राप्येकार्थीभावस्य सत्त्वमित्याशयात् । अत एव बहुगोम-
त्वेत्यादावपि कथन्ते एकार्थीभावव्यवहारः । न चार्थवद्वितीयसत्त्व एव चदेकार्थीभावव्यवहा-
रस्तदाश्रयन्तस्त्वार्थिकान्ते कथमेकार्थीभावव्यवहार इति वाच्यम्, तस्यानर्थक्यद्वितान्ततु-
ल्यतया आरोपेण तन्मात्रेऽप्येकार्थीभावस्य व्यवहारात् । न प्रातिपदिकत्वमिति । अतस्तादृशटज-
न्तास्य दाप् । यदि तु यस्य समुदायस्य टिदन्तत्वन्तदर्थमप्रत्युपसर्जनं त्व एव हीनोऽप्रवृत्तिरित्या-
श्रियते तदा हीनापत्तिरपि हीनः । एतेन 'अधातुरतिप्रातिपदिकम्' तिथिति सुप प्रकारेण
भावप्रकाशः ।

चामनुपेधेन, ईदृशार्थवत्त्वस्य सुपप्रवृत्तौ तद्विदितान्ते काप्यसम्भवेनानिष्टापत्तेः, कृदादीनामर्थवत्त्वान्वभिचारा
तद्विशेषणनामर्थादन्वत्यासम्भवेन कृदादिप्रत्ययाधिकृत्या तदन्तबोधस्य प्रशस्तपारम्पर्याधिकारन्यायप्रत्या-
सूत्रत्वेन प्राशस्त्येन ग्रहणेऽप्यत्र तत्तुल्यत्वसम्भवाच्च वाग्वृद्धमिति समाहारे प्रयोगसत्त्वेन तत्परीपगवादि-
तुल्यत्वाच्च, कालपनिकस्य तस्याविशिष्टत्वाच्च । तदेतद्व्यवहितुमन्यथा व्याचष्ट-एकार्थीभावश्चेति ।
तन्मात्रवृत्तिरेवेति । प्राशस्त्यार्थकमनुवचनादिति भावः । तद्विदितान्तत्वेति । समासान्तानामलौ-
किकप्रक्रियावाक्यावयवत्वमिति सिद्धान्तेन विशिष्टस्य तद्विदितान्तत्वं तद्व्यवहारस्य समाससंज्ञाया तद्व्यवहारेण
तदवयवदन्तस्य ग्रहणारम्भासत्वं च । अत एव पञ्चत्वस्य नावित्यस्य वा पूर्वभागत्वेऽप्यत्र तादृशप्रत्यया
भावेऽपि न समामनियमव्यावर्त्यता पञ्चनाविरस्य तत्त्वे त्वत्र तत्प्रवृत्तिव्यवहारार्थवत्त्वोक्तिप्रवेश एव न । न च
द्वौ निरर्थकतया कथमथवदुभयहेतुवत्तत्त्ववृत्तिरिति वाच्यम् । तस्यानर्थक्येऽपि तत्प्रवृत्तेरन्तत्त्वेन समास
द्वौ निरर्थकतया कथमथवदुभयहेतुवत्तत्त्ववृत्तिरिति वाच्यम् । तस्यानर्थक्येऽपि तत्प्रवृत्तेरन्तत्त्वेन समास
त्वात्तस्य तादृशप्रवयववत्त्वेन तदन्तरस्यापि तत्त्वेन ग्रहणात्, लोके तद्वित विनाऽप्ययोगेण तन्मात्रात्तद-
र्थप्रत्यात्वा वाक्यनिष्ठस्य तस्य तन्मोपावयवकत्वाच्च । अत एव बहुगोमत्केत्यादावन्तत्त्वार्थिकान्ते च
प्रातिपदिकत्वम् । अत्यन्तत्त्वार्थिकानां समासान्तानां चारोपितप्रवृत्त्यर्थनार्थवत्त्व भाव्येषुचम् । अत एव च
तत्र एकार्थीभावव्यवहारः, ननु सम्पर्परिभाषालभ्यस्तेषां वस्तुतोऽनर्थक्यतया तद्विधी 'सुवन्तात्तद्वित' इति
न्यायोनेति सिद्धान्तेनापदविधित्वात् । एव यावत् श्लादावपि तत्तद्व्यवहारमात्रात् प्रवृत्तिप्रत्ययार्थयोऽन्यो-
न्यमानान्वयित्वेन तद्व्यवहारो न तु तथैति दिक् । न प्राप्नोति । नन्विष्टापत्तिः टजन्तस्योपसर्जनतया द्वि-
सरता ।

न्यादेशभावमादाय 'अ अम् इ' इत्यत्र प्रवृत्त्याया प्रातिपदिकसंज्ञाया स्थानिवद्भावेन 'इ' प्रत्ययमात्रे-
ऽतिदेशादिति । लौकिकन्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिरर्थाभिप्रेतविकारादित्यर्थः । न प्रातिपदिकत्वमिति ।

पूर्वसूत्रे चरितार्थता । धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लभात् । तस्मात्प्रत्ययान्तं च वजंयित्वेत्युचितमेव ।

भैरवी ।

प्रत्याहारः, तन्त्रेण तिपन्तिबन्तश्च वजंयित्वेत्यर्थः समासश्चेति द्वितीयं सूत्रम्, यद्वा 'अविभक्ति प्रातिपदिकम्, समासश्च' इत्येवास्त्यति परास्तम् । उक्तदोषापत्तेः । किञ्च तिप्प्रत्याहार आद्यन्यासे प्रत्यासत्त्या सिपः पकारेण गृह्येतेति यसाद्यन्तेऽतिव्याप्तिः । व्याप्तिन्यायश्चेद्विवक्षितस्तदा कपः पकारेण तदापत्तिः । एवञ्च टावादिक्वन्तानाम्प्रातिपदिकत्वाय तद्धितस्त्रीप्रत्ययग्रहणङ्कार्यम् । टावट्टाशब्दमारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारेण टाव्ग्रहणं वा कार्यमिति गौरवम् । अक्ष्यमागरीत्या दश दाडिमानीत्यादिसमुदायस्य व्यावृत्तये ऽर्थवद्ग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । किञ्चाहञित्यस्य वक्ष्यमागरीत्याऽतिवन्तत्वेन तत्र नलोपापत्तिवारणायाधातुग्रहणमप्यावश्यकम् ।

केचित्तु "वृत्तिमर्थवत् प्रातिपदिकम्" इत्येव लक्षणं कार्यम् । एवञ्च सूत्रद्वयाकरणेन लाघवम् । अर्थवदित्यत्र भवदुक्तम्प्रशस्तार्थवत्त्वं विवक्षितमतो न 'पञ्चनावप्रियः' इत्यादौ दोषः । नचाव्युत्पन्नानां प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, सर्वत्र प्रकृत्यादिकल्पनेन व्युत्पन्नत्वस्यैव कल्पनात् । यद्यपि पचत्कीत्यादिभ्य एव सति सुवृत्तिः प्राप्नोति तथाप्येतादृशानां नपुंसकत्वाभ्युपगमेन सुपां लुका सिद्धम् । नचैवमेवतर्के इत्यादौ नपुंसकत्वापत्तिरिति वाच्यम्, 'सप्तम्यधिकरणे च' इति ज्ञापकेन विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वाभावज्ञापनात् । "सुपो धातु" इति सूत्रे प्रातिपदिकदोषादानमात्रेण सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यकवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनाद्वा । न चैवम्पचित्कल्पमिति्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यादिति वाच्यम्, धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तवृत्तौ प्रातिपदिकत्वाभावस्य ज्ञापनात् । 'भोक्तुं पाकः' इत्यादौ धात्वधिकारीयप्रत्ययसत्येऽपि धात्वर्थविशेष्यकबोधोपजनकतया न भावप्रकाशः ।

गोरित्यप्राप्तेः वृत्तावसल्याभावेन सुवप्राप्तेश्च चित्वादन्तोदात्तत्वसिद्ध्या किट्स्वरप्रवृत्तेश्च । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्यैवैव तत्प्रवृत्तेश्चेति चेत् ? न, अत्राप्यत्र इति टाप्प्रसङ्गात् । ह्रस्वस्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टम् । एतेन "अधातुरतिप् प्रातिपदिकं ह्रस्वमासश्च" इत्येव कार्यं तिपस्तिशब्दादारभ्य सपः पकारेण प्रत्याहारः, तन्त्रादिना तिप तिबन्त च विहायेत्यर्थः, यद्वा 'अतिप्प्रातिपदिकं समासश्च' इत्येव कार्यम्, यद्वा 'अविभक्तिरधातुः प्रातिपदिकं कृतमासश्च' इत्येवास्तु, यद्वा 'अविभक्ति प्रातिपदिक समासश्च' इत्येवास्तिवत्पास्तम् । किञ्चाद्ययोः प्रत्यासत्तिन्यायेन सिपः पकारेण तदापत्तेश्च । एव च टावादिक्वन्तानानां तदप्राप्त्या तद्धितस्त्रीप्रत्यययोगग्रहणं कार्यम्, टावट्टाशब्ददारभ्य कपः पकारेण प्रत्याहारेण टाव्ग्रहणं वा कार्यमिति गौरवम् । न च लिङ्गविशिष्टपणिभाषया मिद्धे न खाप्रत्ययोपयोग इति वाच्यम् । राजपट्ट्या राजकुमारीत्यार्थं तस्यावश्यकत्वात् । स्पष्टं चेदमग्रे टावायाम् । यदि तु टीकोक्तरीत्या समुदायस्यातिवन्तत्वात् प्रातिपदिवत्परसिद्धिरित्युच्यते तर्हि तद्विदग्रहणमेव कार्यं न स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति बोध्यम् । एतेन 'अर्थवदतिप्प्रातिपदिकः समासश्च' इत्येवास्त्यत्यपास्तम् । तदन्ययोः सर्वत इत्यादौ प्राग्दिशीयविभक्त्यन्तेऽद्यापनापत्तेश्च, सर्वपक्षेऽन्यार्थमर्थवदग्रहणावश्यकतया तदेतस्या न्यूनतापानाच्च । यद्यपि अर्थवद्ग्रहणेन न्यूनतादोषाभावेन तद्विदग्रहणेन सर्वत इत्यादावदोषेण चान्तपक्षो निर्दुष्टो लघुभूतश्च तथाप्यपाणिनीयत्वमिति दिक् । यत्तु "वृत्तादिपारिभाषिकप्रवृत्तिमर्थमर्थवत्त्वम् । अर्थवत्प्रातिपदिकमित्येव कार्यम्, अन्यतमवै सुयजमिति महत्त्वायवम् । नच पञ्चनावप्रिय इत्यादौ पञ्चनावित्यत्र वृत्तिमत्त्वमपत्तिः । प्राशस्त्यार्थमनुपा एकार्याभावानन्तरगतवृत्तेरेव तत्र ग्रहणात् । अन्यथा यथान्वयेऽपि तस्या दुर्वात्तत्वात्, तत्र तदस्य वृत्तिमत्त्वं नार्थवत्त्वात् । पचत्कीत्यादौ तद्धितवृत्तिमत्त्वमप्यप्युपपत्तावपि सरलम् ।

तथाहि मतिः पञ्चनावशब्दादपत्तिः । पुंस्कारस्तु न 'अग्निवादियु' इति निषेधात् । कप टिरन्तत्वात् डोषावत्तिरिति वाच्यम्, पदार्थान्तरनिष्ठविशेष्यपानिरूपितप्रकृताप्रयोगवद्वयस्यैव नानामिति बहुमाश्र-

भैरवी ।

क्षतिः । सर्वत्र च्युत्पत्तिपक्षस्य वदनीकारेण "निपातम्यानर्थस्य" इति वार्तिकमपि न स्वीकार्य-
मिव्याहुः । तत्र, वृत्तिपदस्य वृद्धन्तादिबोधरतया तद्वत्त्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च को
द्वौ बहव इत्यादाविरानन्विताभ्यं विभक्तिवरूपनापेक्षया अनुवादविभक्त्येन्याप्यतया पचतः
पचन्तकीत्यादिभ्यो द्विवचनग्रहवचनयोरेयोत्पत्त्या लुप्ता तयोत्पत्तारसम्भवेन ध्रुवणापत्तेः ।
किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्तीत्यस्य भाष्यमममतत्वेन पचतरीत्या-
दिभ्यः परस्य मोलुंरापहारस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । निञ्च सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन सामा-
भाचप्रस्ता ।

स्वमोरिति लुप्ता न क्षतिः । नचैरमेपते इत्यादी "हस्वो नपुंसके" इति हस्वापत्तिः । "मत्तन्यधिकरणे च"
शयनेन तदभावस्य दापनात् । यद्वा नुषोधावित्प्रत्ययान्त्यग्रणेन सिद्धे धातुग्रहणेन धात्वर्थविशेष्यवृत्तौ
तदभावशापनात् । नच पचतिरूपमित्यादी मृदानापत्तिः । शापदस्य सञ्ज्ञायतया धात्वधिकारी-
यप्रत्ययान्ते धात्वर्थविशेष्यकवृत्तयेव तदभावस्य विवक्षितत्वात् । वरूपवादिस्तु न धात्वधिकारीय इति
न तत्राभ्यासिः । ननु भोवत् पाक इत्यत्र धात्वधिकारीयप्रत्ययोऽस्तीति चेत्—किं ततः, प्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन
धात्वर्थविशेष्यत्वाभावात्, अभ्ययत्वाद्वा । नन्वेव वृत्तिरहितनिपातादीना मृदा न स्यादिति धृतं ।
च्युत्पत्तिपक्षे तत्रापि प्रवृत्त्यादिप्रत्ययना वृत्तिमत्त्वात् । एव चान्युत्पत्तिपक्षो न स्वीकार्यः । जानिष्यक्तिपक्ष-
वृत्त्यपत्तिपक्षे तत्रापि प्रवृत्त्यादिप्रत्ययना वृत्तिमत्त्वात् । एव चान्युत्पत्तिपक्षो न स्वीकार्यः । जानिष्यक्तिपक्ष-
इति पदमभिध्याहारे वृत्तिप्रत्ययान्ताभावबोधनात् । भाष्याद्यनुक्तत्वेनात्रापामाण्यं तु न, 'उपेयप्रतिपत्य-
धनुपायाः' इति न्यायेन तापदमूलकारणैव प्रमाणत्वात् इति मन्त्रोक्तम्, तत्र । तत्र वृत्तिशब्दस्य वृद्ध-
न्तादिशब्दबोधनत्वेन तद्वत्त्वमर्थवत्त्वमित्यस्य दुर्बलत्वात् । अत एव वृद्धादिरूपाः पञ्च वृत्तय इत्यभियुक्तानां
वचनोक्तिः । कार्यकाले राजपुत्रो राजनीयसीत्यादी समासस्य वृत्तौ नार्थाभावान्नग्नराजन्तु रूपवृद्धतिमत्त्वात्
निषिद्धित्वानापत्तौ ननुषोपानापत्तेश्च, वाच्यतात्यादावतुरत्वात्कापदत्वात्तथा नः कपे इत्यस्य चारिताध्यात् ।
यथोद्देशेऽपि 'अट्ट' परिभाषया 'उपजनित्य' इति न्यायेन चादावेव तदभावेनोक्तदोषाच्च । मिथ्याने गतिस्तु
मूले एव स्पष्टा । पचेरकृत्त्यादावुक्तवैपरित्यापत्तेश्च, अकृतहिते तस्य चारिताध्यात् । ऐवतक देशिष्टत्वात् ।
लुपपरादतयाऽमो दुर्वात्वाच्च । एवत्वादीनामुक्ततया स्वाचनुत्पत्त्या पचन्तीत्यादावदोषाच्च । औत्पत्तिकै-
कवचनस्यापि गमके सत्यैव जायमानत्वाच्च । अत एव वृद्धापुनरभाष्यसङ्कतिरिति टीकायामेव स्पष्टम् ।
'न केनल' इति निषेधस्य गमनतया साधुत्वार्थमोक्षिकैरुचनस्य एवत्वादीनामुक्तत्वेत्येक इत्यादिवत्
सर्वविभक्तीनां चोत्पत्तेस्तन्निषेधस्य निरादौ गवित्याद्यनुकरणे च ध्वमिचरितत्वात्साधुत्वस्य स्वत एव
सङ्गाद्य दुर्बलत्वाच्च । किञ्च तदर्थमपि जायमानस्य विरुद्धार्थकविभक्त्यपेक्षया न्याय्यस्यानुवादकस्य
पचतके पचन्तके इत्यादी द्वौ बहव इत्यादिबद्धिवचनद्वयेन सत्येन त्वद्वीत्या लुकोऽप्राप्त्याऽनिष्टापत्तेः ।
किञ्च सत्त्वप्रधानस्यैव हस्वार्थं प्रातिपदिकग्रहणं तेन रमते ब्राह्मणलुलमित्यादी हस्वो नेति भाष्यादस्वा-
नापत्तेः । किञ्च विभक्त्यर्थप्रधानक्रियाप्रधानयोर्न निङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्तीति भाष्येण पचनित्यं शयि-
तस्य हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यादी सत्त्वेऽपि विचित्रत्वात्तदार्थशक्तीनामन्वयं नास्तीत्याशयकेनेदृशार्थानां
नमुसन्तत्यस्य दीर्घत्वलाभात् । अपि च सप्तम्यधिकरणे चेत्यनेनातिदिष्टे प्रातिपदिकत्वे हस्वाभावो
पचतके उलोपदिष्टे नाथ, एवमेव इत्यादी हम्वापत्तेः । नान्यः काण्डे इत्यादी हस्वापत्तेः । एवं सति
शायते उलोपदिष्टे नाथ, एवमेव इत्यादी हम्वापत्तेः । नान्यः काण्डे इत्यादी हस्वापत्तेः । एवं सति
निर्देशोपपत्त्यभावेन शापदत्वान्मम्भाच्च । शापकस्य सामान्यापेक्षत्वे तु तथा सामान्यापेक्षत्वस्यापि सुब-
त्त्वेन सुवृत्तपत्तेरपि तत्र एव वारणममत्वेन सप्तम्येत्यादि तदभावस्य शापनादिति च पूर्वोत्तरग्रन्थविरोधा-
पत्तेश्च, तच्छब्देन प्रक्रान्तहस्वपरामर्शात् । किञ्च सुवृत्तपत्तौ निर्देशासङ्गत्यभावेन तत्तामर्थ्यान्निमित्तादौ
एव सामान्यापेक्षत्वं न शाप्यादौ इत्यस्य प्रतीत्यादी हस्वानापत्त्या सूत्रवैयर्थ्यापत्त्या च दुर्बलत्वात् ।
अपि च तेन तुल्यमिति लक्ष्ये 'ब्राह्मणवत्' इत्यादी 'धनः सारयाम्' इति लक्ष्ये च 'तैलपाता' इत्यादी
'गेमाख्यायाम्' इत्यत्र च 'धात्वर्थनिर्देशे णुल्' इति वार्तिकलक्ष्ये चासिका शायिकेत्यादी कृत्वा तुमुन्-
सरत्वा ।

थान्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारानाप्रयोजकत्वेन पञ्चनावेत्यस्योपसर्जनतया 'अनुपसर्जनात्' इति
निषेधात् । विस्तरसंबन्धश्च द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावो ननु तन्मात्र इत्यदोषात् । न च विवक्षन्ते भेदो ।

न्यतो विभक्त्यन्तप्रातिपदिकस्य ह्रस्वत्वमेवेति कल्पनेऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन परि कुलमित्यादौ पूर्व सुपो लुकि ह्रस्वत्वानापत्तिः । किञ्च 'पुत्रीयति' इत्यादौ क्यजन्तस्य धातुसञ्ज्ञया सुपो लुग्भवति तस्य धात्वधिकारीयप्रत्ययान्तत्वन्तु नास्तीति धातुग्रहणस्य चारितार्थ्येन शप क्त्वासम्भवः । यदि च वृत्तिमदित्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन वृत्तेर्वृत्तिमत्त्वम्मुत्पत्त्यागेन वृत्तिरित्येवाश्रीयते तदा प्राथमिकदोषोद्घारेऽपि टिप्पुमादिशब्दस्याव्युत्पत्तत्वेनेषाम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा नापत्तिरिति दिक् ॥

तेनैत्यनेनोक्तमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—प्रियशब्दा ऋषेति । तत्र पञ्चनावप्रिय इत्यादौ । अयमप्रियशब्दान्तनिष्ठैकार्थीभाव एवोत्तरपदनिमित्तकद्विगुप्रयोजको, ननु नोशब्दान्ते अन्यस्यैकार्थीभावस्य स्वीकारः । वृत्तिघर्माणामेकार्थीभावफलानामप्रियशब्दान्तनिष्ठेन तेनैवोपपत्तेरिति भावः । प्रियशब्दान्ते इत्यस्य प्रियशब्दप्रकृतिकसुबन्ते इत्यर्थः । अदोषादिति ।

भावप्रकाशः ।

णनुनाद्यन्ते च धात्वधिकारीयैव्यक्तवृत्तिरित्येन प्रातिपदिकत्वानापत्त्या धातुग्रहणेन तत्र तदभावस्य शापनादित्यस्य दुर्बलत्वात्, पचतिक्त्वमित्यादौ सञ्ज्ञानापत्तेश्च किञ्चक्यनादौ सुबन्तप्रकृतिकत्वेनाधात्वधिकारीयप्रत्ययत्वाद्शापकात्तथार्थालाभात्माजात्येनेत्यादिना क्रियमाणरूपवाच्यन्तसिद्धेरसम्भवात् धातुग्रहणस्याचारितार्थ्येन शापकत्वासम्भवाच्च तद्वानर्थक्यापत्तश्च । किञ्च तयोः सामानाधिकरण्यामिष्टमुप वैयधिकरणम् । अन्येऽपि धात्वधिकारावैक्यस्य प्राप्नुच्छ पञ्चाङ्गाः । नाथ, मभन तरापिचैत्याधुक्तासिक्तेत्यादिदोषगणाय च । न भय, पुत्रायति पचतरीत्यादौ पचतिक्त्वमित्यादौ शेषमिद्धावनिष्टाभावेऽपि चासिक्तेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन दोषतादवस्थान् । नात्य, पचतिक्त्वमित्यादौ दोषतादवस्थान् पुत्रीयतीत्यादौ तिङ्मादाय तदन्तत्वस्य क्यजादिमादाय तादृशवृत्तिरस्योपपादनवदत्रापि तिङ्मादाय तदन्तत्वस्य कल्पनादिमादाय तत्त्वस्य सुबलत्वात् । अस्तुतः पुत्रीयतीत्यादौ क्यजन्तावस्थाया धातुसञ्ज्ञाप्रवृत्त्या तत्र धात्वधियायप्रत्ययान्तत्वस्य कथमपि कतिमत्रपि भेदे दुबलत्वादिति दिक् ।

अथ धात्वधिकारीयैक्यस्यायमर्थो न किन्तु अधिकारोऽधिक कार्यं धातुमशरूप छप्रत्ययार्थो निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धः तथाच शापनेन क्षानत्याद्यानुसञ्ज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययान्ते इत्यर्थतामेन कल्पवादेरतथात्वेन तत्र नापत्तिरिति नूये । तर्हि तथैव स्पष्टवाच्ये एवमुक्तिर्निर्वाण धातुसञ्ज्ञायामाधिकार्यं दुर्निरूप्य, नच भोक्तुपाव इत्युत्तरप्रध्विरोषश्च धातुसञ्ज्ञानिमित्तप्रत्ययात्त्वाभावात् । अनएव पचनकि एतदेत्यादिमिद्धप्रभावेनैतत्प्रत्ययास्तैवध्यर्थैव । तदथमयोपायाश्रयणेऽस्यानुपयोगश्च धातुसञ्ज्ञानिमित्तप्रत्ययान्ते इत्यथस्तु धात्वधिकारीयप्रत्ययान्ते इत्येतत्तुल्यतया तद्वेगणपदुपि एवेति यत्सिद्धिदेतत् । अपिच "अध्ययकृतो भावे" इत्युत्तया पाव इत्यादाविव तुमुनाद्यर्थे वैलक्षण्याननुभवेन च धात्वधियानुवादकतया तेषाममस्त्वभूतो भाव एवार्थ इति प्रत्ययार्थान्यप्रत्ययार्थाभावेन त्वद्वैतविवक्षयो सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वाप्राप्तेः तस्मादध्यायप्रत्ययार्थविशेष्यत्वेन धात्वधियाविशेष्यत्वादित्युक्तेरसङ्गतत्वात् । उद्देश्यतारूपतादर्थ्यं समानवर्तुलत्वादिव च ससर्गलभ्यमिति स्पष्टमन्यत्र । अपिच, अध्ययत्वेनाव्यवादापनुप इति शापवात्सुबलत्वावपि प्रातिपदिकत्वाभावेन तदाभावाव्ययत्वादित्युक्तेरसङ्गतत्वात् । किञ्च तस्माभावे भोक्तुमित्यानां क्लियदिरिति स्वरानापत्तेः, चापि व्युत्पत्तिप्रक्षेपमतावयवार्थेन व्युत्पादनात्तदन्तत्वेऽपि पराधमिणा त्वाम्मभावाः । समध्वरिभाषान्भ्यत्वं तस्येति सिद्धान्तात् । पाचनादौ तु यथा तत्त तथा प्राप्नुच्छ । अचोत्यादिषु यच्चिममादित्येन तत्परत्वादित्यादिषुत्रयोध्यसञ्ज्ञाना तादृशवृत्तिरभावात्तत्त्वानापत्तेश्च निमूलनया पटदितीत्यादौ निसमभिव्याहारे तत्त्वस्य दृष्टया च सर्वेऽन्तेन चैतिशब्दमप्रमात्याधुक्तेरसाङ्गत्वाच्च । त्वदन्यवोपनाभावेन वोपनादित्यस्याधुक्त्वाच्चेत्यल आतप्रवपितरणनाभिर्विज्ञेन । तेनैवनेन यच्चिममर्थं स्पष्टार्थमाह प्रियेति । तत्र नरिमन्नुवने । स्पष्टार्थमव व्याख्येयमाह—नत्विति । अदोषादिति । प्रसताव्यवस्था

शब्दरत्नम् ।

शेष । तत्र धातोरव्यतिष्ठार्थोपकृतेन अर्थगद्द्वितीयाभावेन श्रयगर्थानामेकैव स्थितिज-
नस्वरूपेकार्थीभावाभावादिति याच्यम् । अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्रा-
प्यारोपेणादोषात् ।

भरवी ।

प्रशङ्गायं वत्त्वापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः । दोष इति । प्रातिपदिस्यञ्ज्ञाया अप्राप्तिरूप-
दोष इत्यर्थः । दोषमुपपादयति—येत्यादिना । धातोरेवेति । “य सिष्यते” इति न्यायेनावशि-
ष्ट ध्रुवमागो लिट् इत्यादिशब्द एव लेहनकरादिनोपकृति इति भावः । अन्वैकिके वाक्ये—लिट्
विधित्यत्र । अन्य वाक्येत्यत्र शक्तशब्दसमुदायत्वरूपम् । तन्व्यायं यो धनाय प्रयोगाभावेन नै-
वोपस्थितिर्न नश्यत्यस्य सद्भावोऽत आह—नश्यति इति । तत्र—लुप्तमिति । अदोषादिति । वास्त-
विकस्य विशिष्टार्थबोधस्तस्यैव तत्राभावेन प्रातिपदिस्यञ्ज्ञायापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः ।
विशेष्य विशिष्टार्थबोधस्तस्यैव तत्राभावेन प्रातिपदिस्यञ्ज्ञायापत्तिरूपदोषाभावादित्यर्थः ।

एतेन यदेकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तमनूय तद्य, आपगवा वृक्ष इत्यादि। सुवृक्षोऽपि न
तथात्येनाव्यान्त्यापत्ते । किञ्च समासग्रहणं व्यर्थम्, वाक्ये एकार्थीभावविरहेण तस्य नियमा-
र्थत्यायोगात् । किञ्च 'भोक्तु' 'भुञ्ज्या' 'भुञ्जन्तर' 'पाचयन्त' इत्यादावव्याप्ति, तुमुन्नन्तादे-
प्रत्ययान्ततया ऽस्य सूत्रस्याप्रशस्तार्थवत्त्वेनाग्रिमसूत्रस्य चाप्राप्ते । एकार्थीभावः स्वाधि-
यपु नैति हरदत्तप्रन्ये स्पष्टम् । तस्मात्सूत्रद्वयमाधारणं यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययभिन्नत्वे
मति अर्थप्रत्यायनयोग्यत्वमन्त्रान्तार्थवत्त्वमिति स्तनावरोक्तवन्तदपास्तम् ।
मति अर्थप्रत्यायनयोग्यत्वमन्त्रान्तार्थवत्त्वस्य आपगवादी सुवृक्षे सत्त्वात्, समासग्रहणं

प्रसास्तममीपत्येनारोपितप्रशस्तार्थवत्त्वस्य ओपगवादी सुव्रहिते सत्त्वात्, समासप्रहण
स्य नियमार्थत्वमप्येवमेवोपपादनीयम् । अनेन-व्यर्थं स्यादित्यन्तप्रत्ययेन । सातेरपादानेनापूर्व-
उचनरूपनावेश्या क्लृप्ताप्रत्ययपदव्यावृत्तायेन तस्य तात्पर्यग्राहकत्वं युज्यमिति भावः ।
भावप्रकाशः ।

भावप्रकाश ।

पञ्चमदोषाभावादित्यर्थः ।
 पञ्चमदोषाभावादित्यर्थः । द्रोप इति । तदभावेन सञ्ज्ञानपक्षितिर्यथ । तदभावे हेतुमाह-सत्रेति
 दिव्यमाणशुष्यमानेति न्यायादितिभावः । सत्रापि-पुनरपि । एतेनैकग्रीवावेत्यादि मूलमित्यन्त मूल
 मन्तृष तत्र, श्रीपगवो वृक्ष इत्यादौ सुखिशिष्टस्यैव तथात्वेनाभ्याप्यापत्तेः । किञ्चैव समासग्रहण व्यर्थं वान्ये
 पदार्थाभावविरहेण तस्य नियमाथत्वयोमात् । किञ्च भोक्तु भुक्त्वा शुक्लतर पाचकतम इत्यादौ सञ्ज्ञा-
 नापत्तेः अप्रत्यक्ष इत्युक्त्याऽस्याप्राप्त अप्रशस्तार्थवत्त्वेनाग्रिमस्याप्राप्तेश्च । एकार्थीभाव स्वार्थिकेषु नेति
 हृदस्यग्रन्थे स्पष्टमिति, क्वचनतद्वितस्य तादृगधवत्त्वं न सम्भवतीत्यनृष तत्रास्यापत्यम् इ इयान् अधुना
 इत्यादाना तथादिधाना सत्त्वात् । अथ अ अम् इति प्रक्रियावाक्ये तादृगधवत्त्वं नास्तीति भ्रम इति चेत् ।
 भवान्नहस्तप्राशस्त्यस्य व्याप्यसम्भवनासम्बद्धत्वापत्तिरित च रत्नाकरोक्तमास्तम् । प्रशस्तसमीपवैनारो
 पितप्रशस्तपवत्त्वस्योपवादी सुमहिले सत्त्वात् । अस्यार्थवत्त्वस्योत्तरमृतीयत्वेनात्र सामान्यतस्तत्त्वस्य
 ग्रहणेन वृक्ष इत्यादावद्रोषाच्च । अत एव समासग्रहणस्य नियमाथत्वोपपत्तश्च इदियादीनामुक्तीरीत्या
 त्तिद्वयः । एव रीत्या तत्त्वस्य सर्वत्र सम्भवेनासम्बद्धत्वाभावाच्चिति दिक् ।
 सरला ।

सरला ।

एकार्थीभावाभावादिति । 'समुदाय्यं समर्थम्' इति भाष्योक्तस्य विशेष्यविशेषणभावावगा
पह्युपस्थितिजनकत्वरूपस्य एकार्थीभावस्य क्षेत्रप्रत्ययेऽभावादित्यर्थः । विशेष्यविशेषणभावावगाशुपरि
निजनकत्वं च पदसमुदायस्यैवेति पृथगर्थानां पदानां समुदायनिष्ठैकशक्त्यैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव
इति फलितोऽर्थः । अलोकिके वास्ये—'लिङ् विप्' इत्यादौ । कल्पितेति । एकार्थीभावश्चालौकिक
विग्रहवाक्य एव कल्प्यते यथा शत्रादौ 'पचन्त चैत्र पश्य' इत्यादिस्थले द्वितीयासामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा
लकारेऽपि तत्कल्पनेनाप्रथमासामानाधिकरण्याच्छत्रादेशस्तथा 'अन्यपदार्थं' 'समर्थं' 'चार्थं' इत्यनुवादवला
देकार्थीभावस्याऽनौकिकविग्रहवाक्ये कल्पनेन समाससंज्ञादिप्रवृत्तिरिति । विस्तरम्वन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि “सात्पदाद्यो” इति सूत्रे सातिग्रहणव्यर्थः स्यात् । ‘अर्थवत्’ इति किम् ? धनं, वनमित्यादौ प्रतिवणं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्या स्वादयः स्युः । ननु संख्याकर्मादेरभावात् न भविष्यतीति चेत् ? न, एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्गारत्वात् । न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाऽनर्थके न स्यादिति वाच्यम् । तस्या

शब्दरत्नम् ।

व्यर्थः स्यादिति । अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् । साते प्रातिपदिकत्वे हि तत् औत्सर्गिकैकवचने तस्यापि सुप्रसङ्गत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद् व्यर्थमिति भावः । सोर्दुर्गारत्वादिति । तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाद्बहुक् । समुदायसंज्ञा चान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यः प्रातिपदिकत्वात्सुपि सति प्रवर्तते इति तस्य तदवयवमैव ।

औत्सर्गिकेति । सङ्ख्याकर्मादेरभावादित्युक्तम् । तस्यापीति—सातेरपीत्यर्थः । अपि प्रवृत्तिसमुच्चायकः । नचैवम्प्रवृत्तिप्रत्यययो समासापत्ति बहुचक्षित्वसामर्थ्येन प्रवृत्तिप्रत्यययो समासाभावेत्य कल्पनात् । इति भावः इति । मूलकारस्येति शेषः । एवमभिधानेनारचिध्वनिता, सा वस्तुतस्तित्वत्यादिनाऽग्रे स्फुटता । तस्य च—सोश्च । “न केवला” इति निषेधविषयतायाः सत्त्वेन सोरत्पत्तिरचिर्नैवेति भावः । प्रातिपदिकावयवत्त्वं तस्योपपादयति—समुदायेत्यादिना । एतेन प्रत्येकं सोरूपत्तौ तच्छ्रवणापत्तिरिति दूषणम्परिहृतम् । नचैवन्तत्र लुक्प्रवृत्तावपि धात्वभावप्रकाशः ।

अनेन—अथेन । तत्सामर्थ्येनानुमानिवचनकल्पनापेक्षया ऽदैव तत्त्वरूपेन युक्तमित्याह—प्रत्ययेति । एतेन तदङ्गीकारे मानाभाव इत्युक्तम् । एतेन प्रत्ययपर्युदासः सातिग्रहणं लिङ्गमित्यपि परास्तम् । अथवा प्रत्ययं किं हरिपुं करोषीत्यत्र सुप्तिषोमाभूदिति प्रयुदाहरणमपि प्रत्युक्तम् प्रत्ययमात्रं उक्तरीत्यानति प्रसङ्गादिति रत्नाकरोक्तं चापास्तम् । सीञ्जसातिग्रहणस्यैव मानत्वात् अत्र सूत्रे तादृशाभनत्वग्रहणेन प्रत्ययस्य तत्त्वस्वीकृत्याह । एतेन भाष्यादिमानाभावो ध्वनितः । स चानुपदमेव स्फुटीभवित्यति । तत्त्वमुपपादयति—सातेरिति । सरवाचनीयभावात्—औत्सर्गिकेति । अपि प्रवृत्त्यावित्तमुच्चायकः । नचैव प्रवृत्तिप्रत्यययो समासापत्तिः । बहुचक्षित्ववैयर्थ्यात् । तद्वत्त्वग्रहणं—विषयेति । पत्नैत्यादि । अत्र इति भावः इति सूचितारविस्तु वस्तुतरेत्यादिना स्फुटीभवित्यति । सोर्दुर्गारत्वादितीति । न केवलेति निषेधात्तत्त्वसामर्थ्याच्च निषेधः । तच्छ्रवणापत्तिदोषो न मूलाभिप्रेत इत्याह—तस्य चेति । लुगिति । एतेन हल्ङादिलोपेन श्रवणं न, धातुपाठे धनवनेत्युच्चारणमामर्थ्येन बलापघनत्वे च नेति यद्यपि न दातिस्तथाप्यकारात्सोरत्पत्तौ रत्वापत्तिरिति दण्ड्युक्तमपास्तम् । अन्तरङ्गानपत्तिरन्यायेन लोपाप्राप्ते, धनादिभ्यो त्यपि तुगतोलोपाभावात्तथा नकारोच्चारणसापत्त्याच्च । ननु समुदायवयवयो समकालं सङ्गाया तस्य तदवयवत्व दुर्घट्यत आह—अन्तरङ्गत्वादिति । प्रथमोपस्थितत्वा

सरला ।

व्यर्थमिति । प्रत्ययपर्युदासाभावे साते प्रत्ययस्य पदादिनादव पत्ननिषेधसिद्ध्या च न सातिग्रहणं व्यर्थं सत् । ‘अर्थवत्’ सूत्रप्रत्ययपदत्वावृत्तिं बोधयत्प्रत्ययपर्युदासमात्रमिति भावः । वस्तुतस्तु ‘अथ वदिति वर्तते’ इति भाष्ये कृतद्वितीयसूत्रवत्पदस्यानुवृत्तिबोधनाद् ‘अन्यायश्चानेकार्थत्वम्’ इति न्यायेनोभयोरपि युगयोरेकविपर्यवर्धनस्य ग्रहणानुपपन्नमन्योत्तरस्य शास्त्रायापवत्त्वग्रहणस्यावयवत्वात् वृत्तिवैयर्थ्येनाशयतया लौकिकार्थवत्त्वस्यैव ग्रहणं नैवत्युपपत्तिः तादृस्यैवार्थवत्त्वस्य ग्रहणं लौकिकार्थवत्त्वस्य च प्रत्ययमात्रेऽसम्भवात् प्रत्ययपर्युदाससंख्याप्राप्त्यवयवता, तपि सातिग्रहणवैयर्थ्यं यत्ति शेषः निरुक्तिः । लौकिकार्थवत्त्वमात्रे निरूपयिष्यते ।

शब्दस्तम् ।

यिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्बुदाहरणं बोध्यम् । ध्वनितं देदं भाष्यकैपटयोः तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः । इदमव्ययेभ्य इव तेभ्योऽपि सुप एकवचनाभ्युपगमेन । वस्तु तस्तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके ययाऽव्ययेभ्य उत्पत्तौ “अव्ययादाप्सुप.” इति गमकम् । नान्यत्र ‘एकवचनम्’ इति महासंज्ञाकरणत् । प्रकृते तु न तथा गमकम् । अत एव ‘हयाप्—’ इति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं भाष्ये । त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकवचनं

भैरवी ।

अत्वाभिप्रायेणेति ध्वनितम् । व्युत्पत्तिपक्ष इति । अत्र शेषं व्युत्पत्तिर्यात्वेनोक्ता वनशब्दे तु, नोक्ता । अत एव वनशब्द एव दोषस्य मुख्यतया भाष्ये प्रथमतस्तत्त्वलेखः । ध्वनितमिति । एतस्यैवोदाहरणत्वप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः । इदम् अव्युत्पन्ने एव दूषणमित्येतत् । नलोपाद्यापत्तिरिति । अद्यादिपदेन धनशब्दे वकारस्य “छोपो ह्योः” इति लोपापत्तिर्धनशब्दावयवप्रकारस्य जडत्वापत्तिश्च दोषः । इवम्—प्रतिघर्षं प्रातिपदिकसंज्ञापत्तौ सुव्युत्पत्त्यापत्तिरूपं दूषणम् । अभ्युपगमेनेत्युक्तिसूचितमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—वस्तुतस्त्विति । अत्र यदीति कथित्वाः । तदुत्पत्तिः—सुपेकवचनोत्पत्तिः । अत्र सुबिति कथनेन सप्तानामपि विभक्तीनामेकवचनानीति पक्षः सूचितः । इदमुपलक्षणम् औत्सर्गिकैकवचनस्यापि । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एकवचनमिति महासंज्ञाकरणमन्वर्थत्वात् । यदि गमकाभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तदा महासंज्ञाकरणमन्वर्थकं स्यादिति भावः । एवमर्थनियमादिप्रकारत्रयं वक्ष्यमाणमपि सत्येव गमके इति च बोध्यम् । प्रकृते—धनं वनमित्यादौ । अनध्व-गमकं विना, तदनुत्पत्तेरेव । त्वद्रीत्या—साधकाभावेऽप्यौत्सर्गिकैकवचनोत्पत्तिरिति प्रकारेण । अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये—“निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या, खजति निखजति, लम्बते प्रलम्बते । किम्पुनत्र प्रातिपदिकसंज्ञया प्रार्थ्यते ? प्रातिपदिकादिति स्वाव्युत्पत्तिः, सुबन्तमिति पदसंज्ञा, भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

धुदेति । तेन लिखादिसङ्ग्रहः तत्र च तादृशान्युत्पत्त्यसम्भवः । तत्र इत्यङ्गानतुल्यस्य तनापाठार । तथा च मूलं भाष्यं चोत्पत्तिपक्षमिति भावः । तुनाऽऽविर्बोधिता । यारकेन तथोक्तावपि तस्मान्नानुसारीशाब्दायनस्यैव व्युत्पत्तिपक्षसमातिर्न भागिनेरिति यथाश्रुतं मूलं भाष्यं च सुष्ठवेवेति । स्वोक्तोभयत्र सम्मत्यर्थमाह—ध्वनितमिति । धनादावेव सुपश्रवणमनापादयता नलोपापत्तिमापादयता भाष्यकृता तथैवानुवदता कैपटेन च तत्र लुक्प्रवृत्त्या सुबश्रवण व्युत्पत्तेर्तदोपाभावश्चेति इव ध्वनितमित्यर्थः । इव-एव सूत्रे अत्र सूत्रे चेति भावः । अतएवाह—तस्मादिति । उक्तदोषाभावादित्यर्थः । सुनपाठे नलोपस्य प्राथम्यादाह—नलोपादीति । आदिना जडत्वादिसङ्ग्रहः । एतेन मूले धनं वनमिति पाठेन धस्य प्राथम्याद्भङ्गं प्राग् वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । तथा च नलोपः प्रसज्येतेति भाष्यमुपलक्षणं तत्र तस्यैवोक्तिस्तु वनं धनमिति पाठाशया उक्ताशया चेति बोध्यम् । एतेन वलोपः प्राक् वक्तुमुचित इत्यपास्तम् । तथा पाठस्यैवामावात् जडत्वे धोपदेशवैयर्थ्यं तु न शङ्क्यमव्युत्पत्तत्वादिमिमावः । मूलं दूषयितुमुपक्रमते—इदमिति । नलोपाद्यापादनमित्यर्थः । तेभ्योऽपि—अव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्योऽपि । सुपएकवचनेति । सर्वसुपसर्वैकवचनाङ्गीकारेणेत्यर्थः । तथाच प्रौढिवादोऽयमिति भावः । तत्त्वमेवाह—वस्तुत इत्यादिदिगित्यन्तेन । तदुत्पत्तिः सर्वसुपसर्वैकवचनयोस्तुत्पत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणमौत्सर्गिकैकवचनस्यापि । अस्य च नान्यत्रेत्यत्राप्यन्वयः । अन्यत्रानुत्पत्तौ हेतुमाह—एवेति । महासंज्ञेति । अन्वर्थत्वबोधनं हि तस्याः फलम् । यदि गमकमत्वे एतत्वाच्यार्थाभावेऽपि तदुत्पत्तिः स्यात्तर्हि महासंज्ञाकरणमन्वर्थकं स्यात् । अत एवार्थनियमादिप्रकारत्रयमपि तत्रैव ; न सर्वत्र, व्यवच्छेदत्वाभावादिनि भावः । तु स्पष्टार्थः । पाठकमादार्थकम् इति न्यायेनात्र अन्यवचना बोध्या । अत एव—गमकं विना तदनुत्पत्तेरेव । औत्सर्गिकमिति ।

शब्दरत्नम् ।

सप्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक्

भरेवी ।

तिङन्ताद्भेदानग्रते , कृञ्चित्वच्च स्वभावादिति समाधाय पचत इत्यादौ द्विवचनानुपपत्तिमाशङ्क्य साधनापेक्षत्वेन समाधाय कल्पवाद्यन्तात्सुषुप्तत्यभावमाशङ्क्य “एकवचनमुत्सर्गं करिष्यते तस्य द्वियहोत्थयोर्द्विवचनग्रहुवचने अपवादौ भविष्यत” इति तत्रोक्तम् । अयम्भावः । तिङन्ताद् भेदानग्रगमेऽपि शब्दशक्तिस्वभावात्स्वगतेकत्वमादाय कल्पवाद्यन्तादौ त्सर्गिकमेकवचनम्भवति, तेषामभावे तु साधनापेक्षद्विवचनादि भवति व्यादिभ्यस्तु नोत्सर्गिकैकवचनम्, किन्तु न केचलेति समयपरिपालनायानुवादकविभक्तिर्भवति । अत एव बहुषु द्वयोरेकस्य निजां त्रयाणामित्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । अन्यत्र त्थौत्सर्गिकैकवचनमेवेति । ननु ‘दश दाडिमानि पडपूपा’ इत्यादिसमुदायस्य समासप्रहणकृतनियमेन वारणम्भविष्यतीत्यत आह—नमासेति । अर्थवत्समुदायेत्यादि । ननु पूर्वसूत्रे पर्युदासबलादर्थवत्त्वलाभादर्थवत्त्वदाभावेऽपि मसूत्रे तदस्मन्प्राधान्यको योऽस्योदिसमासस्तस्य प्रातिपदिकसङ्ग्राह्यं समासग्रहणमिति कथमर्थवत्समुदायविषयकत्वमन्तस्येति चेत् ? न, असूर्यमित्यादे । समाससङ्ग्राह्ये ज्ञापकाश्रयणमावश्यकम्, तत एव प्रातिपदिकसङ्ग्राहा अप्यनुमानम्भविष्यतीति तत्र समासग्रहणमर्थवत्समुदायविषयकमित्याशयात् । तत्कलाभश्च नियमस्य सजातीयोपेक्षत्वेन भवति । दिगिति । दिगर्थस्तु वस्तुतस्त्वित्यादिगोक्त एव ।

नन्वधातुरित्तिपुंदासादर्थवत्त्वेन सादृश्यलाभ इति कुत ? असत्त्वार्थकत्वेनापि सादृश्यस्य

भावप्रकाशः ।

भावः । यथाकाशे स्वतो भेदाभावेन द्वित्वाद्यभावेऽपि स्वगतैकत्वसत्तामादायाकाश इति प्रयोगलभ्य भवन्निरास्यते इत्यादौ भावप्रत्यये द्विवचनाद्यदर्शनादेकवचनदर्शनाच्च शब्दशक्तिस्वभावात्तिङन्तात्स्वगो भेदानवभातेन तत्रभावेपि त्रियागतैकत्वसत्तामादायैकवचनान्तरस्यैव कल्पाद्यन्तरस्य प्रयोगः । साधनापेक्षत्वेनेत्यस्य साधनगतसरयारोपापेक्षत्वेनेत्यर्थः इति । न चैवमपि ह्यादिभ्योत्सर्गिकैकवचनेनैव समयपालनाद् द्विवचनाद्यनापत्तिः अनुवादकविभक्त्येव्याप्यत्वात् त्वत्रापि तुल्यमिति पचत पक्षमितिवाच्यमिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्यबहुषुनिजा त्रयाणामित्यादिनिर्देशे प्रातिपदिकार्थवत्त्वे प्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकचनशब्देन च संख्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन न केचलेति समयस्यानुवादस्वियवत्त्येव पालनेऽपि लक्ष्यानुमारादुक्तमाध्यप्रामाण्यादन्यत्रोत्सर्गिकैकवचनेनैव तत्पालनाङ्गीकारेणादोषात् । अत एव पचतिवृत्तिमिति विहाय पचतकल्पमित्युक्तम् । एव च भावे स्वगतेकत्वेनैकवचनं पचत इत्यादौ तु न तथा गौणीमुरया वेत्यदृष्टान्त्रभाष्योक्तेः । पचतो भवत इत्यादि तु न । आरोपितस्यान्यत्रारोपदर्शनात् तत्सारोपे मानाभावाच्च । एव च तत्र गमरवशात्तथाङ्गीकारेऽप्यत्र तदभावात्तदापत्तिः । अत एव तद्व्याप्यं सङ्गतमवेति बोध्यम् । ननु समासनियमेन व्यावृत्त्या न तदर्थं तदन आह—समासेति । नचाप्यवदपदागावेऽनेनपुष्ट्या समासत्वस्य निर्णयसमर्थसमासपि सत्त्वेनानेन द्वयोः समासयोरेव वाक्ययोरेव तत्प्राप्तिरिति ते व्यावृत्तिमन्त्रवात्कथं तस्य तद्विषयकत्वमिति वाच्यम् । अममर्थसमासे समासार्थशापरस्यावश्यकत्वे तेनैव तस्या अपि सिद्ध्या न कृत्तदित्तत्त्वभाषापर इति पारिष्ट्यात्तत्रार्थवत्समासस्यैव ग्रहणात्समानायापेक्ष नियमस्योचित्येन तद्विषयकतामादिति भावः । दिगिति । तदर्थस्तु सिद्धान्ते तित्यादिना प्रायुक्त एव ।

सरला ।

अर्थवत्समुदायेति । “अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं निदमार्थम्” इति भाष्यम् । तत्र अर्थवत्त्वं यः समुदायः अर्थवत्तामर्थवत्तश्च यः समुदायः तयोरेकयोरेव तत्रैव प्रवृत्तिरिति अर्थवदन्तिता येऽर्थवत्तां समुदायास्तेषां च समासस्यैवेति नियमाकार इति वक्ष्यते ।

समुदायार्थारोपात् । एवं कत्तव्यनर्थकः । यावदशब्दादपि तदर्थप्रतीतिः । “ओषवेश्च विभक्तावप्रथमायाम्” “अकर्तरि च कारके—” इति विभक्तिरारुप्रहणाभ्यां नविवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति ।

अत्रेदं च कथ्यम् । धातुरनर्थक इति तावद्व्याहृतम् । क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायो गात् । आरोपितं तदिति चेत् ? सत्यम्, तावतैवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्तदर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

कैपटः । समुदायार्थारोपादिति । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनियन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः । तत् क्रियावाचकत्वम् । तत्तदर्थविभागश्चेति । तस्मै तस्येति कृतद्विवचनेन पृथीसमासे, स सोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिभिरुक्ति इदं साधु । एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति “अपादाने पञ्चमी” इति श्रव्यभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सुगन्त भैरवी ।

तेन—आरोपेण । तन्मात्रस्य—इहमात्रस्य । ननु तदर्थेत्येव वाच्यं तावतैव प्रमान्तयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्बाधसम्भवेन तत्तदपत्ति न वाच्यम्, न च स्पष्टम्प्रकृतिप्रत्यययोर्बाधनाय द्वन्द्वनिर्देशोऽप्यमिति । वाच्यम्, एकशेषप्रसङ्गादस्य आह—तस्येति । कृतद्विवचनेन धीप्सायामित्यादिः । पृथीसमासे—अर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्य येति शेषः । एकदेशान्वयापत्तिभिर्या आह—स स इति । अत्रापि स स इति धीप्सायामेव द्विवचनम् । इदम्—तत्तदर्थविभाग इति पदम् । उक्तरीत्या साधुत्ये उपष्टम्भकं सूचयन्नाह—एतेनेति । उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।

ननु प्रत्ययप्रहणपरिभाषया कृतद्विवचनस्य पठ्यन्तत्त्वसुगन्तत्वयोरभावात्कथं पृथीसमासस्य कर्मधारयस्य वा प्रसक्तिरत आह—सुगन्तत्वमपीति । अपिना पठ्यन्तत्वपदत्वयोः परिपारः ।

भावप्रकाशः ।

त्वमपि द्विःप्रयोगपक्ष इव स्थानेद्विवचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्याऽन्त्यस्यशब्दे
प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपपादम् ।

भैरवी ।

अस्वा ।
दिप्रयोगपक्ष इवेति । यद्यपि समासग्रहणवृत्तनियमेन समुदायस्याप्रातिपदित्वन्तथापि कस्मा-
दिगणे कौतम्कुत इत्यस्य पाठेन तद्वितोत्पत्तिर्भवतीति ज्ञापनवदाद्योच्चारणविषये यस्माद्वि-
हितस्तत्त्वबुद्धिरन्त्यस्यशब्दादौ सुप्त्वपष्टोत्वबुद्धिस्तियपि कल्पनीयम् उक्तापादाने पञ्चमा-
इतिसूत्रस्य भाष्यप्रयोगादिति यथेत्यर्थः । यन्तुत उक्तप्रयोगाभ्यां स्थानेद्विवचनपक्ष एव
ज्ञाप्यतामित्याशयेनाह-स्थाने द्विवचनपक्षे ऽपीति । अस्योपमानत्वेन निर्देशो युक्तत्वस्य सूचना
य । यद्यप्यस्मिन् पक्षे स्थानिवद्भावेन सुपन्तत्त्वं सूत्रपादं तथापि त्वदुक्तीत्यैव निर्वाह
इत्याशयेनाह-आयेति । अत्राद्यशब्दः सुलभत्वञ्चननाया । नन्यस्मिन्पक्षे समुदाये स्थानिवद्भा-
वेनोक्तीत्या वा सुबन्तत्वबुद्धिर्भवतु तथापि तद्वयने सुप्त्वबुद्धिर्न स्यात्, वस्त्वन्मादिषु प्रहृ-
तिप्रत्ययविभागसम्मोहो यथा । अत एव 'आट्टित्व' इत्यत्र स्थानेद्विवचनपक्षे णिलोपाना-
पत्तिरूपनूपणमभिहितम् । तथाच-"सुपो धातु" इत्यस्य कथं प्रवृत्तिरिति चेन्न, उक्तभाष्य-
प्रयोगेणानन्तमितादेशत्वस्य समुदाये कल्पनेनाशेषात् । एवञ्चाकृते द्विवचने स्थानिनि समु-
दायावयवे वा या या बुद्धिः सा सा ऽधुनापीति सुशुक्रः सिद्धिः । अत एव 'अग्रे ऽग्रे' 'वृक्षान्
वृक्षान्' 'अपवन्नपचन्' इत्यादौ पूर्वरूपणत्यप्रतिषेधसमुदायमाशेनां सिद्धिः । अत एवास्मि-
न्पक्षे तानेव सुसिद्धौ, यौ ततः परौ, सैव प्रवृत्तिराया समुदायपदत्वमेतेनेति पाठे "एकाच"
इति सूत्रे भाष्यवृत्तौक्तम् ।
आद्यप्रकाश ।

भावप्रसाद ।

पदत्वम् । द्विप्रयोगेति । कस्मादिषु कौतुकुवशब्दपाठेन ह्याष्टमिकद्विवात्सलमामनियमनोभयमने
 ऽभातिपदिवत्वेपि तद्विज्ञोत्पत्तिशापनेन पौनःपुन्य पौनःपुनिक इत्यादावदोषेणाष्टमिके पदद्वित्वे तत्पक्षस्था-
 प्यदुष्टत्वादिनि भावः । पाठद्विपक्षतया दृष्टान्तयोजनं तु तत्रासुबन्तत्वेनाक्षरस्वारस्याननुगुणमिति बोध्यम् ।
 यस्तुतस्मैन स्थानेद्विर्बचनमेव शापयितुमुच्यमित्याह-स्थानेति । अत एव तत्सोपमानत्वेन निर्देशः, स
 च तस्यान्यदीयत्वमस्य स्वीयत्व ध्वनयति । यद्यपि स्थानिवरत्वेनात्र पक्षे तत्र सुलभम् । तथापि त्वद-
 भीकृतयुक्त्यैव निर्वाह इति सूचयितुं तदनुहेतुः । एतदनिर्माणम्यचोतनायैवापि, यद्वा बुद्ध्येत्यग्रं स
 योज्य, तेन स्थानिवरत्वनमुच्यते । नन्वेवमपि तत्पक्षे एवेदं सम्भवति नात्र पक्षे । स्थानिवरत्वेन ममुदि-
 तस्य सुबन्तत्वादिना समासेऽपि वसादाविव मम्मोहात् । एवं च लुगपि न म्यात् । अत एव पाठे तदन-
 शीकारः । आदिद्विवादी गिनोपाधनापत्तरिति चेन्न । तत्र उक्तशापकेन सर्वेयेत्यनेन च स्थाने द्विर्बचने
 एव निर्णयि द्विरावृत्तस्थानिमृदाशब्दरूपमादेश इत्यर्थके द्विरिति वाच्ये द्वे इति द्विषयनवस्थेनानामगिना-
 वयवभेदोपस्थितपदममूहात्मनादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि सुबन्तत्वादिर्हीनारेणादोषात् । अतएवाग्रे-
 ऽग्रे वृशान्पृशान् अत्रचत्रपत्रित्यादी पूर्वरूपात्तन्निषेधमुदादिमिद्विरदनानादनीत्यादावपरमपत्रं च मि-
 ऋम् । एतेनैकमत्त्यादो बहुन द्विरावृत्तेपि तदवयवयोः सुप्ते मानामावास्तुदुपनापत्तिरित्यपास्तम् । एवं
 प्रकारेण पाठे निर्वहोऽपि यदा द्विषयोर्त्वं तथा प्राक् प्रतिपादितम् । तथा च प्रत्येकमपि सुबन्तत्वादि ।
 समूहस्यापि तद् ध्वनयन्नाह-आद्यान्येति, यत्र च तावेव सुप्तिर्वा यौ तत्रः परी सैत्र च प्रहृन्तिराया आदि-
 प्रहृन्ति च कृन् समुदायपदत्वमेतन्न इति "काच" इति सूत्रस्थमार्थं मानम् । तत्प्रार्थानेन यः परस्मात्तम
 पूर्वस्मादपि भवतीति समूहस्य तत्त्वं सुलभम् । तद्व्यभेदादद्विवात् प्राक् प्रवृत्तत्वेऽपि तद्व्यभेदमेतन्नि न्याया-
 विषय इति भावः । स्वराब्दे प्रत्ययत्वेति । तथाच विशेषविशामायां तद्विधिना विशेषमुपपन्नतया-
 पि मन्मद इति भावः । एतद्वा केयं रीतिरसद्विषयिप्रवर्गो भवति ।

विभागश्च सर्वः कल्पित एव । परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तात् ।

शब्दरसम् ।

सर्व इति । धातूपसर्गविभागो वृत्तिष्वेकार्याभावश्चेवमेवेति भावः । स्फोट एवेति । पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः । लोकानां तत्रैव शक्तिप्रदेष्टुं बोधादिति भावः । अत एव तस्य परमाधत्वं लोके बोधजनकत्वात् । शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्येव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते । उपलालना इत्यस्य भैरवी ।

सर्वपदार्थमाह—धातूपसर्गंति । एवमेव—कल्पित एव । स्फोट स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोटो वाचक शब्दः स च हृदयप्रदेष्टुं ऽभिव्यक्त वर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाग्वभिधातेन स्वमात्रव्यवप्रणवापरपर्यायनादशब्दबोध्य आन्तरो व्यञ्जकतत्तद्वर्णप्रतिबिम्बयुक्तोऽभिधीयते । अधिकमन्यत्र स्फुटम् । यद्यन्यथै स्फोटो अन्यत्रोक्तास्तथापि निष्कर्षे वाक्यस्फोटस्यैवावस्थानमिति त्रयान्ते ऐषः । तस्य परमार्थस्यै साधकमाह—लोकानामिति । व्युत्पित्सूनोमिति । प्रयोज्य प्रयोजनस्युद्भववहारेणावग्रहस्य तत्रैवोत्पत्तेः । नन्वेव शास्त्रेण तस्याप्रतिपादनेन शास्त्रानर्थक्यस्याप्रोक्ष्यते आह—शास्त्रेणेति । पाणिनीयेनेति शेषः । पदस्येवेति तद्द्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम् । प्रतिवाक्यं तद्वैतपाहासम्भवाल्लघुभूत उपायः शास्त्रेण बोध्यते शास्त्राचन्द्रन्यायेन । एवञ्च तत्तदर्थवचनं तत्तदर्थानाञ्च प्रदर्शनं वाक्यस्य समुदायस्य विशिष्टार्थस्य च बोधनता त्वर्थकमेवेति भावः । स च समुदायो बोद्ध एव परम्परया बोध्यते, अर्थोऽपि बोद्ध एव । अत एव धन्व्यासुत इत्यादेरुपपत्तिः । क्रियापदरहितस्य बोधकत्वाभावादाह—भवन्तीति । उपलालना । वञ्चनस्थानापन्ना मिथ्याभूता इत्यर्थः । भावप्रकाशः ।

सर्वपदार्थमाह—धातूपेति । अथवा तदानर्थक्य स्पष्टमेव । एवमेवेति । कल्पित एवेत्यर्थः । तस्य चात्मबोधकपदकोशादिकल्पितत्ववत् । एतेन प्रकृतिप्रत्ययविभागादौ कल्पितत्वे शशविषाणकल्पनया नित्यस्फोटात्मकज्ञानासम्भव इत्यपारम्भ, रेखागवयन्यायेन शापकत्वसम्भवाच्च । स्फोट एवेतीति । स्फुटत्यर्थो ऽस्मादिति स्फोटो वाचक आकाशवृत्तिर्हृदयदेष्टुं ऽभिव्यक्त वर्णपिधाने सूक्ष्मतरवाग्वभिधातेनोपाशुशब्दप्रयोगे च स्वमात्रमात्रं प्रणवापरपर्यायनादशब्द आन्तरो व्यञ्जकतत्तद्वर्णप्रतिबिम्बयुक्तो मध्यमवाग्वत्त्व शब्द इति यावत् । यद्यपि वर्णस्फोटान्योऽष्टौ पक्षा आकरो उक्तास्तथाप्यप्येवामवास्तवत्व ध्वननायाह—पदेति । अस्यापि तत्त्वादाह—वाक्येति । अत एव वाक्यादपोद्धृत्य पदायन्वाख्यायते । नन्वन्येषां वृत्ते ऽवास्तवत्वमात्र आह—लोकानामिति । व्युत्पित्सूनो बालानामिति । एवमत्रोऽपि । तत्रैव—वाक्यस्फोटे एव । शक्तिप्राहुरशिमणिबुद्धव्यवहारस्य पूर्वं तेनैव जायमानत्वादिति भावः । तदाह—शक्तीति । अत एवेत्यर्थार्थ स्पष्टार्थमाह—लोके इति । न स्वात्मन इव तत्त्वमिति भावः । नन्वेव शास्त्रानर्थक्य तेन तदप्रतिपादनादत आह—शास्त्रेणेति । पाणिनीयेनेत्यर्थः । पदस्येति । पदद्वारा वाक्यस्य चेत्यपि बोध्यम् । एवमत्रोऽपि । तत्तदर्थबोधेति । प्राग्वत् । अथ भावः, प्रतिवाक्यं सकेतप्रहस्यानन्त्यादसम्भवात्तदन्तारयानस्य लघुपायेनाश्रयत्वाच्च वाक्ये पदानि वरुणनया प्रविभज्य तत्र प्रकृत्यादिभागान् तथैव प्रविभज्य शास्त्रकल्पितान्वयव्यतिरेकवल्पिततत्तदर्थविभाग शास्त्रमात्रव्यवहारोपयोगीति तत्तदर्थवत्तत्तदर्थबोधनेन समूहस्य तदर्थस्य च बोधने तात्पर्यम् । एव च शास्त्रेण नोद्ध एव स रेखागवयन्यायेनान्वारणायते तदज्ञानमेव च धर्मजनकमिति न नोप्यते तच्छब्दयोऽर्थोऽपि नोद्ध एव नोद्ध व्य इति शशशृङ्गादी न दोष इति । अथार्थः पूर्वोत्तरादयो सगवयं चाह—भवन्तीति । तथा च तादृशरत्ना ।

धेयं बहुचम् । इत्यनेन समासे तस्मिन्निति भावः । पदरूप इति । वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोग पदमात्रे नैव लोकानां बोधदर्शनात् । यथा 'द्वारम्' इत्यत्र । वाक्यरूप इति । स्पष्टोऽर्थः । परमार्थस्यमिति ।

उक्तं च हरिणा —

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलब्धनाः ।

असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ इति ।

कथमन्यथा इडो द्विवचनमडादयश्च स्युः । तथा च प्रत्याहाराहिके अर्थ-
वन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवो-
क्तम् । एवं कन्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव, स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् । कल्पनामा-
त्रमिदमिति चेत्, न । उक्तं तत्त्वात् । नैषा कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेत्, न ।
“द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि—” इति सूत्रे पूरणात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणार्थताया
भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । प्रत्यय इति महासंज्ञा कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदम् ।
यदपि “ओपधेश्च—” इत्यादि । तदपि न । अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः,

शब्दरत्नम् ।

भवन्तीति शेषः, न तु वास्तवा इति भावस्तदाह—असत्ये इति । आरोपिते इत्यर्थः ।
लोकानान्तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम् । सत्यं—विनिश्चयस्या योधकं पदादीत्य-
र्थः । स्युरिति । अधिको ऽवगाह्येवाशौ । अर्थवत्त्वादिति । आरोपितार्थव-
त्त्वादित्यर्थः । शास्त्रकृत्—भाष्यकृदादि । सम्मतेति । तद्वितविषये इति शेषः ।

मैरवी ।

पर्यवसितार्थमाह—निरिति । तस्यारोपितत्वमुपपादयति—नोक्तमिति । मुख्यार्थवत्त्वाभा-
वादाह—आरोपितेति । गौतमादिभ्रमापगमायाह—भाष्यकृदादि । त्रिषु प्राधान्यान्नाप्यकृत एवा-
त्रादाबुल्लेख । अत्र निर्यमर्गपाठो युक्तः, शास्त्रकृच्छन्दस्य मूले समस्तत्वात् । ननु प्रत्याहा-
राहिक इत्यादिना स्पष्टमित्यन्तेन भाष्यकारमतस्य दर्शितत्वात्तन्नेपेति शङ्काया अनुत्थितिरत-
आह—तद्वितविषय इति । तथा च तद्वितविषये प्रत्याहाराहिके नोक्तमिति शङ्काया उत्थिति-
भावप्रसङ्गः ।

शाना तेषामुपाया उपनानना ब्रह्मनस्थानापन्ना मिथ्याभूता इति यावदित्यर्थः । तत्कलितमाह—नित्य-
ति । आरोपिते—कल्पिते तत्तदवयवे तत्तदवयवार्थं चेति यावत् । तत्त्वम्—अमत्यतम् । पदस्यापि तत्त्वा-
दाह—आदीति । तेन वाक्यतदर्थसंग्रहः । ननु मूले इडो द्विवे इत्यादादयश्चेत्यत्रान्वयोऽस्ति उत न ? नापः,
तस्यानादितया तदप्राप्तः । नान्य, पूर्वसन्दर्भविरोधापत्तेः, उदक्षरत्वाच्च । एतेनाप्यगोष्ठं प्रातिष्ठेत्स्या-
पाठरूपेण मानाभावात् । एतेन वार्त्तिमने आयोऽभावात्तथोक्तमित्यपास्तम् । तस्याप्युपपत्त्या वार्त्तिक-
मपपर्यन्तधावने बीजभावादिति चेन्न वक्ष्यमाणोपपत्तेराद्यप्यशङ्कानारात् । तद् ध्वनयताह—अर्धोति ।
विशेषविहितत्वादादौ गाढादेशः । द्विवेऽप्यादेशद्वारैव सम्यग्वस्य बाध्यत्वेनाप्यापि तथा सम्भव इति
भावः । अथादिना तस्य लङ् रूपसंग्रहः । तत्र च भूचोकादिनाऽऽप्राप्तिरिति माशालम्बन्योऽपि मुबच इति
भावः । मुख्यार्थवत्त्वामावादाह—आरोपितेति । गौतमादिभ्रमायाह—भाष्येति । आदिना सूत्रकृतसंग्रहः ।
अत एव वक्ष्यति मूलकृत्—प्रत्यय इत्यादि । तथाचोत्तमूल्यानुपेधाद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्चैवमे-
वोक्तम् । एतेन सूत्रकृदादिरिति वक्तुमुचितमित्यपास्तम् । ननु प्रत्याहाराहिके भाष्ये । तथा स्पष्टमित्यु-
क्त्या नैवेत्यादिनाऽनुत्थितिरित्येवात्राह—तद्वितेति । तथा च तत्रानुनया शब्दोत्पत्तिरित्युक्तं चेति भावः ।

मरला ।

वास्तविकत्वात्तत्त्वं ध्वनिष्वङ्गप्रसक्तोऽस्येव तथाऽपि तस्य पदद्विरूपेणैव प्रत्यक्षविषयतया पदादीनामपि
वाचास्त्वव्यवहार इति बोध्यम् ।

इष्टस्थले ऽप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विपर्ययापाताद्य, अनित्यत्वज्ञापनस्य कथञ्चिदा-
वश्यकत्वे ऽर्थसद्वद्ग्रहणस्यैवं ज्ञापकत्वसंभवाच्च, उत्तरार्थस्यापि इह किञ्चित्प्रपो
इति न्यायेन इह करणस्य सकृद्व्योचित्यात् । “आपघेश्च—” इत्यादौ विभक्ति-
कारकग्रहणयारेवेत्यं सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्चेति दिक् ।

शब्दरत्नम् ।

औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह—इष्टस्थलेऽपीति । चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवाचकः । कथञ्चिदिति ।
अनेन तदनावश्यकत्वमेवेति छनयति । तन्तुत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह—
उत्तरार्थस्यापीति । “इकोचि—” इति सूत्रेऽऽहणस्यात्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तं
मिह किञ्चित्प्रपो इति । “न लुमता”—इति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा प्रपो इत्यत्र गुणः
फलमिति तदर्थः । इत्थं सतीति । लघुना ऽनेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन
तयोः प्रत्याख्यानसम्भवेति भावः ।

भैरवी ।

रिति भावः । ध्वनिल्यौत्सर्गिकी प्रवृत्तिर्गमकात्वेति प्रकृते गमकाभावात्कथमप्रवृत्तिरित
आह—औत्सर्गिकेति । अत्र गमकान्तरानुक्तेश्चकारस्य प्रयोगऽनुपपन्न इत्यत आह—यः पञ्चम्य-
र्थेति । पातादिति पञ्चम्यर्थेत्यर्थः । एवञ्च चकारो व्यर्थ एवेति तात्पर्यम् । अनेन—कथञ्चिदिति-
पदेन । एतेन तज्ज्ञापनस्य भाष्यसम्मतदृढतरस्मिन्नास्तीति ध्वनितम् । “इह किञ्चित् प्रपो”
इति न्यायसत्ताप्रदर्शयति—इकोचोक्त्यादिना । यद्यप्युत्तरार्थस्य ऽप्युत्तरार्थस्यात्तरत्रैव करण-
मुचितमिह करणव्यतिरिक्तफलमाह्वयम्, तत्किम् ? प्रपो इतीति तदर्थः । अनित्यत्वेति । एतेन तस्य
निषेधस्य पाक्षिकी प्रवृत्तिरिति प्रदर्शितम् । तत्फलम्तु “एद् इत्वाच्”—इतिसूत्रस्य भाष्ये “प्रपो”
इति प्रयोग एव ।

इत्थं सतीति । अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे सतीत्यर्थः । लघुनेति । एक-
स्यास्य फलद्वयसामकत्वसम्भवे ऽनित्यत्वज्ञापनमात्रफलं यच्च इत्थं तदर्थमिति
तात्पर्यम् ।

ननु धातोः प्रातिपदिकसंज्ञायान्ततः सुबुत्पत्यापत्तिर्वक्तव्या, द्वयोः संज्ञयोराकङ्क्षणीयान्य-
त्वेन समावेशेऽपि परत्वात्सुभिव्यायकतास्य तत्प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । लङादयः पुत्रीपती-
त्यादौ सावकाशाः “भूवादयः” इति धातुसंज्ञापि “श्रियौ” इत्यादावियङादिसम्पादकत्वेन

भावप्रकारः ।

औत्सर्गिकप्रवृत्तेर्गमकाधीनत्वाऽन गमकान्तराभावादाह—औत्सर्गिकेति । पञ्चम्यर्थेति । पातादिति
पञ्चम्यर्थेत्यर्थः । तथा च व्यर्थ एवञ्च न हेतुसमुच्चायक इति भावः । अनेन—कथञ्चिदिनि पदेन । तज्ज्ञापने
भाष्यसम्मतदृढतरफलमात्रावदिति भावः । न्यायसत्त्वे मानमाह—इकोऽचीति । उत्तरार्थतां—पुंवद्भावा-
धर्मतान् । उत्तरार्थत्वे तत्रैव कार्यमिह करणं व्यर्थमतस्तस्यापि किं चित्फलं वाच्यं, तत्किम् ? प्रपो
इतीत्युत्तरार्थः । तावताऽपि तत्सिद्धिराह—नलुमतेति । अनित्यत्वेऽपि वैकल्पिकत्वेत्यर्थः । तथा च
पाक्षिकी प्रवृत्तिरस्यैव । अत्र एवेद् इत्वादित्यत्र धनु इति भाष्यप्रयोगः । तदर्थः—तत्फलितार्थः । इत्थं-
सति—तस्य तज्ज्ञापकत्वसम्भवे सति । लघुनेति । एकेनोपपत्कारात्तत्त्वं, तत्र स्वेक एवोपकार
इति भावः ।

ननु धातुनिषेधेऽह्नित्यादावाकङ्क्षणीयान्यत्वेन संज्ञाद्वयसमावेशे परत्वात् शुभ्यत्वात् । लङादयस्तु
ध्येनायत्त इत्यादी सकलाः । भूवादय इति धातुसंज्ञाऽपि श्रियावित्यादावियङावुत्पत्त्या भक्त्या इत्याद-

“अधातुः” इति किम् ? अहन् । नलोपो मा भूत् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पयु दासोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेनाक्तपयु दासाप्रवृत्तेः “न ङि संः

शब्दरत्नम् ।

शब्दरत्नम् ।
 नलोप इति । सुनुत्पत्तिस्तु नोक्ता । "भूवादयो"—इत्यस्य लविधौ तिवादिविधौ
 चोपस्थितोऽनरवकाशतया अपवादैस्तिवादिभिर्वाच्य । कार्यकालपक्षे हि । न च य-
 सैरवी । सुनुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति ।

मैरवी ।
 धरितार्थेति, नलोपमात्रस्य फलत्वेन प्रदर्शनमफलमत आह—मुमुत्पत्तिरिति । निरवकाशतयेति ।
 अस्य 'सत्रथा' इत्यादिः । एतेन पूर्वं लडादीनामुत्पत्तिरिति ध्वनितम् । एतेनापवा विषये वा-
 च्यप्रातिपदिकसंज्ञायाः कथमवृत्तिरिति शङ्कायां नावकाश इति ध्वनितम् । अपवादेशब्दोऽयं
 यावकपरः । तत्र दिभिरिति । आदिशब्देन तत्स्यानिलडादिरपि सङ्ग्रहः । येननाप्राप्तिन्यायस्य
 नात्र विषयता, सम्प्रति प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्तिविषये चारिताध्यांभावात् । गमनाभा-
 वादौत्सर्गिकैः वचनोत्पत्तिरपि नोक्ता । ननु नलोपवारणस्य यथाद्वेदेषपक्षेऽपि सम्मनेन विशि-
 ष्यात्र कार्यकालपक्षस्यवोपादानमफलमित्याशङ्कां वारयितुमुपक्रमते—नचेत्यादिना । अत एव
 भाष्येऽप्रत्यय इत्यत्र पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोरशङ्काङ्कृत्वा अन्त्ये राज्ञा तक्षेत्यादौ प्रत्य-
 भावप्रसङ्गः ।

मावप्रसिद्धिः ।
 सुवृत्पत्तिरिति । निरवनाशतयेति । सर्वधेत्यादिः । तथा च तया पूर्व तेषां प्रवृत्तिरिति भावः । तदाह-
 अपवा इरिति । बाधकैरित्यर्थः । तिघातिभिरिति । तिघ आदिः स्थानी लट् स आठिर्घा तैरित्यर्थः ।
 लडादिभिरिति भावः । वा गञ्-प्राकृमातवात् । ननु येननेति न्यायविषयः तदप्राप्तियोग्ये चारिताध्यादिनि
 भावः । अतर्नादिकरनचायभावस्तु प्राग्वत् । प्रत्ययात्पर्युदाघेन ननोपनारणस्य यथोद्देशेऽपि सम्भवेन
 कायकलक्षे इति व्यर्थं मूले व्यावर्त्यामावात् । अत एवाप्रत्यय इत्यनपर्युदासप्रतिषेधावादाद्व्युत्पत्त्ये सुबोधे
 च प्रत्ययलभनेन निषेधप्राप्नोति राजा तक्षेति, नहःतिरापकात्र दोष इति च साधारणमाव्योक्तिः सन्नच्छते
 इत्याशयकजान्नायोक्तिं खण्डयति-नचयथोद्देशेऽपीति । नचैव तस्य निरवनाशतापत्तिः । मूयमाणप्र-
 सरता ।

तस्याशयकन आधोपनि सञ्जयात्-नच यदा चित्तं सरलम् ।
नलोप इतीति । अत्र केचित्—“नलोपोऽनिङ्” इति न्यासेन ‘अइन्’ इत्यस्य तिङन्ततया
नलोपाग्राप्ते प्रातिपदिकवेऽपि न दोषः । न च तन्म्यासे श्वेत् पचेत् इति यस्मिन् व्यापारे स
श्वेत्पचेरा व्यापार इत्यत्र समुदायस्य “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” इति सामान्येन प्रातिपदिकत्वेऽपि
तिङन्तावयवत्वादितिङ् इति पशुदाशे नञोपानापत्तिरिति वाच्यम्, तिङन्तनादादिभिन्नावयवनकारस्य
लोप इत्यर्थत्वं कारणेण समुदायस्य तिङन्ततदादिभिन्नतया नञोपसिद्धेः । अ अइन् इति यस्मिन् स
‘आहा’ व्यापार इत्यत्र परादिबद्धानेन निङन्ततदादित्वस्य सत्त्वेन तत्र नञोपानापत्तिस्तु नापादनीया,
समासप्रहणनियमपरभाष्येण तस्यानभिधानात् । अन्यथा परादिबद्धानेन प्रत्ययान्ततदादित्वश्चापि
सत्त्वेन “‘अर्धवत्’ सूत्रस्य ‘अप्रत्ययः’ इत्युक्त्याऽप्राप्तौ तत्र प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाय समास-
प्रहणस्यानदयकत्वेन नियमावल्यायोगात् । नचैव ‘मर्वरिमन्’ इत्यत्र नलोपापत्तिरन्यथानिङन्तत्वादिति
वाच्यम् । उच्चारणसामर्थ्येन तत्र नञोपाप्रवृत्तेः । न च नकारोच्चारणस्य ‘इसर्वरिमन्’ इत्यत्र नलो-
पोऽपि तस्यासिद्धत्वेन संयोगसंज्ञाप्रवृत्त्या “गुरोर्लून्” इति पुनर्संपादनेन चारित्रार्थमिति वाच्यम्, “न-
लोप उपखर” इति सूत्रे भाष्ये संज्ञायाः ‘दब्धिदत्ती’ ‘दत्तदण्डिनौ’ इति षष्ठ्याध्ययनदानेन तत्र
सूत्रे संज्ञापदेन विर्मन्ताया एव ग्रहणेन संयोगसंज्ञायां नलोपासिद्धत्वाप्रवृत्तेः । “नलोपः सुख्यटः”
इति न्यासेन ‘सर्वरिमन्’ इत्यत्र दायाभाववाच्यः । तथाच ‘भ्रूवा’ इत्यस्य सूत्रेऽभावेऽपि न क्षतिरित्या-
हुः । निरवकाशतयेति । अयम्भावः ‘भ्रूवा’ इत्यादावुपवदप्रवृत्तये ‘भ्रूवादयो धात्व.’ इत्यस्य चारिता
र्थेऽपि वार्थवान्नपरे प्रतिमुत्र संज्ञाशास्त्रस्योपस्थित्या वदेषतास्येत्येति सिद्धान्तात् “भविरनु” सूत्रे वदु-
पस्थितेश्चारितार्थेऽपि “वर्तमाने लट्” इत्यादिभ्यजेषु वदुपस्थितेनिरवकाशसर्वमेवेति विवादीनां सुख-
बाधकत्वमिति । त्रियादिभिरिति । बहुरुपस्य प्रवर्गेपस्थित्यन्वात् सदादिभिरित्युक्तिम् । यदा, निय-

शब्दरत्नम् ।

योद्देशोऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च सज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वादसत्त्वाच्च । भविष्यति किं चित्फलमित्यभिसन्धिमात्रेण तत्र पक्षे सज्ञाया प्रवृत्ते प्रगृह्यसज्ञाप्रकरणे कैयतेनोक्तत्वाच्च । यथादेशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धे शङ्कासमाधाने अत्र निर्दले । न हि यवस्थितयो पक्षमोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काऽप्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्यसज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भैरवी ।

यत्क्षणेन प्रतिषेध प्राप्नोतीति शङ्कायां “नृडि” इति शङ्कापक्षो दोष इति साधारण्येनोक्तिस्तद्वच्छत इति भावः । फलानाभावेनेति । तस्मिन्काल इत्यादि । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमिति शेषः । मूलस्योक्तभाष्यस्य च तात्पर्यदर्शयितुमादौ कैयटादिरीत्याऽऽह—अकृतेति । अनित्यत्वादिति । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनेनानित्यत्वादित्यर्थः । स्वसिद्धान्तरीत्याह—असत्त्वेति । पूर्वाचन्द्रितीयहेतुञ्जिराचष्टे—भविष्यतीति । तत्र पक्षे—यथोद्देशपक्षे । यथाश्रुतभाष्यस्य प्रकारान्तरेण सङ्क्रमणे मूलकारोक्तरीत्या तद्योजनमुचितमित्याशयेनाह—यथोद्देशेति । पर्युदासे—लाघवाद्भातुरिति पर्युदासे । लक्ष्यसिद्धि—अहमित्यस्य राजेत्यस्य च लक्ष्यस्य सिद्धे । शङ्कासमाधाने—नच कार्यकालपक्षे इत्यादिना शङ्कासमाधाने । निर्दले—निःसारे । शङ्कति—दोषस्य त्यादि । अत एव भाष्यकृता पर्युदासपक्षे राजा तत्क्षेत्रं दोषशङ्का न कृतेति बोध्यम् । तत्र—अहमित्यत्र तिरुत्पत्ते प्राक् प्रातिपदिकसज्ञाया व्यावर्तकतया धातुपर्युदासस्य सार्थक्यम् । राजेत्यस्य तु प्राक्प्रवृत्तप्रातिपदिकसज्ञाया सुबुत्पत्त्या नलोपस्य प्रवृत्त्या च सिद्धिः । पर्युदासत्युपादानन्तु यदि प्रसज्यप्रतिषेध रयात्तदा “निषधाश्च बलीयासः” इति न्यायेन प्रत्ययोत्पत्ते प्रागपि निषेधविषये बाध्यप्रातिपदिकसज्ञाया प्रवृत्तिर्न स्यादित्यादायेन । एतेन कैयटोक्तिरपि पर्युदासपक्षे नष्टीत्यस्य शापकत्वोपपादनपरा निस्सारेति दर्शितम् । नष्टीति । अत्र हिशब्दो यत् इत्यर्थे वर्तते । पक्षयोः—कार्यकालयथोद्देशपक्षयोः ।

भाष्ये ध्वनितत्वादिति । तत्र हि—“अग्नी इत्याह” इत्यत्र प्राक् प्रगृह्यसज्ञायान्तस्य भावप्रकाशः ।

त्ययस्थले सावकाशत्वादिति भावः । भावेन चेति । तत्प्रवृत्तिफले इति भावः । अप्रवृत्तिरिति । तदानीमिति भावः । तद्वचनान्तरं कार्या, सा च मूलरीत्या, नेति शेषः । मूलसीधव यथाश्रुतभाष्यासां ध्वं च ध्वनयितुमादौ कैयटादिगीत्याऽऽह—अकृतेति । सिद्धान्तरीत्याऽऽह—असत्त्वाच्छति । द्वितीय हेतु निराचष्टे—भविष्यतीति । शापपक्षेन तदानीं तत्प्रत्यादिनिरासः । इदमेव तत्पक्षस्वरूपम् । तथाच तत्पक्षे तदा ऽफलवैऽपि सदा जाता नापगता चेति नलोपाभावायापातुरित्यस्य सापत्न्येऽपि पक्षान्तरेण शङ्कासमाध्योरवसर एवेति तत्पक्षनिराभाय तद्विशेषणमिति मूलं युक्तम् । अत एव राजेति प्रतीके ऽप्राप्य अत्रक्षत्वात्प्रागेव प्रवृत्ता संज्ञा वक्षिज्ञेन निषेधेन न शक्यते दुराकर्तुमिति परिहारेऽस्ताति वीर्यतः मङ्गच्छते । एव च मूलरीत्या भाष्यं योजनीयम् । एतेन “एतेन कार्यकाले इति नष्टाति शापनविषयम् । तत्रैव तस्य वैयर्थ्यात् । यथोद्देशे तु प्राक्प्रवृत्तसंज्ञयैव निषेधभाष्यत्वेन शापकत्वानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तम्, तथापि मंशया अप्रवृत्तवृत्तत्वेन पक्षद्वयेऽपि शापकत्वस्याक्षणे—इति त्रयप्रायोक्तमपास्तमिति भावः । वस्तुतो यथाश्रुतभाष्यमौष्ठव कैयटादीष्व च ध्वनयितुं मूलं खण्डयति—यथोद्देशेत्यादि । पर्युदासे इति । लाघवाद्भातुरित्यादि पर्युदासे इत्यर्थः । एतेन मूलरथपर्युदासपक्षे निषेधपरमप्रियं तदापि “उपजनित्यभाषा” इति न्यायेन तत्पक्षेऽपि प्रागप्रवृत्त्या तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति मूलमनुक्तमिति जगन्प्रायोक्तमपास्तम् । मूलशैथिल्यात् । भाष्यं प्रसज्यप्रतिषेधे प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इति भावः । लक्ष्येति । अहं राजेत्यादीत्यर्थः । शङ्कासमाधाने—नचकार्यकाले इति प्रत्ययलक्षणेनेति चेत्यर्थः । अत्र—विषये । निर्दले—निःसारे । अनेन कैयटोपि तथैव युचितम् । लक्ष्यसिद्धेहेतुलोपपक्षे आह—नष्टीति । हि यत् लक्ष्यानुमाद्यप्यस्ति तयोपयोद्देशेन कार्यकालपक्षोऽस्ति । शङ्कापीति । दोषेत्यादि । अपि वाक्यम् । तच्छङ्काप्यनुमिता विपु

बुद्धयोः" इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । अप्र-

शब्दरसम् ।

कश्चित् । कथमन्यथेति । न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः । तत्रापि 'अप्रत्ययः—'
भरणी ।

स्याने "गुरोरवृत्त" इति प्लुते "ईदृदेव" इति तपरकरणात्पुनः प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतिभावफलिका
न प्राप्नोति प्लुतसंज्ञाकृतस्य प्रकृतिभावस्य त्वप्रवृत्तिः "अप्लुतवदुपस्थिते" इत्यप्लुतवद्भा-
वस्य विधानात् प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वं न भवति, कार्यकालपक्षे
प्रगृह्यसंज्ञायाः "प्लुतप्रगृह्या" इत्येतदेकवाक्यतया स्वरसन्धिस्थत्वसम्पत्त्या "सिद्ध" प्लुतः स्व-
'रसन्धिषु" इत्यनेन सिद्धत्वस्य बोधनादित्याशङ्क्य यथोद्देशपक्षे यद्यप्युत्तरीत्या निर्वाहस्तथापि
ध्वनितत्वादित्यर्थः । कश्चिदिति । अत्रारचिबोजन्तु यथोद्देशपक्षे यद्यप्युत्तरीत्या निर्वाहस्तथापि
पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदस्योक्तार्थज्ञापनपरत्वम्भाष्यद्वुक्तमनुपपन्नमेवेति ।

ध्वस्तुतस्तु पर्युदासश्रयणेपि कार्यकालपक्षे ज्ञापनमावश्यकमेव । न च स्याधयाप्रत्यया-
न्तत्वेन तत्सिद्धिः । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभाव-
सिद्धत्वात् अत एव रामानित्यादौ न स्याधयाप्रत्ययान्तत्वं निमित्तकप्रतीतिपठिरूपेण नलोपः ।
एवञ्च शङ्कासमाधाने निर्दोह इत्युक्तिरसङ्गतैवेति ॥
मुळे—कथमन्यथेति । अन्यथा—प्रत्ययरक्षणेन पर्युदासस्य प्रवृत्तौ कथं स्यादिति योज-
ना । राजेत्यादेरन्तरसूत्रेण सिद्धेः कथमन्यथेत्यनुपपत्तिरप्यशङ्कानिराचष्टे—नचेत्यादिना ।
भावप्रकाशः ।

तदापादनमनुचितमिति वाच्यम्, तत्तु सुतरामनुचितमित्यर्थः । अत एव पर्युदासपक्षे न स दोषः शङ्कितो
भाष्ये । एवं च यथाश्रुतभाष्यसौष्ठवमभानुस्त्वस्य साफल्यं चेति मूलकैयटौ चिन्त्यावेवैति भावः । ननु
यथं भाष्यसौष्ठवमिति चेच्छृणु । पक्षद्वये नलोपो न स्यादिति शङ्का । न च यथोद्देशे कैयटरीत्या तस्मि-
न्निः । जुगादिनेव निषेधेनापि जातनिवृत्तिरिति तदाशयः । भुक्तवन्तमित्यस्य तु जुगादानीनापि
त्यागः । किञ्चान शास्त्रे तदनाश्रयपक्षे । अन्यथा नियमादिज्ञानानर्थक्यापत्तेः । ततः सिद्धान्ती ज्ञाप-
कमाह—नडीति । प्रागुपनिष्यमाणेति न्यायेन तदभावादिप्रसक्तिसम्पत्त्या जातायां नष्टत्वाच्च सर्वेवा
तदवृद्धेनिषेधाच्चेति न्यायेन निरस्तत्वाच्च तत एव निषेधेन पुनरप्राप्तेश्च पक्षद्वये तत्र लोपाप्राप्त्या
मनुद्धिप्राप्तेन ज्ञापकमिति तदाशयः । एवं च नान्यद्वयपक्षेणां तस्मिन्निदिरिति न तदभावाविरोधः । एतेन
तदभावादिना मूलकैयटयोरमात्रत्वेपि पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदसार्धक्येन तदज्ञापकपरभाष्यामङ्गतिरनुद्घटितै-
तदभाष्यरीत्या मूलकैयटयोरमात्रत्वेपि पक्षान्तरे सम्बुद्धिपदसार्धक्येन तदज्ञापकपरभाष्यामङ्गतिरनुद्घटितै-
त्यवशिष्टचर्चनार्थं कश्चिदित्यपास्तम् । नन्वेव मूलमपि भाष्यरीत्या सुबोध समानेः साधारण्येन शङ्कायां
कार्यकाले इत्युपपन्नं यथोद्देशत्वापि, प्राधान्यात् तदुल्लेखतया च बाधेनाद्योतिवन्निरादेशः । पर्युदासशब्दो
निषेधपरः । अत एव तदभावाविरोधोपि न, स कैयटस्तु चिन्त्य एवात आह—कश्चिदिति । तथा पारचिरेवेय
तत्त्ववृत्त इति भावः । चेत्तु ज्ञापकेन यदि जानानिवृत्तिरेवनास्याप्येते जुगादिनाऽनुपपत्तिरिव । अ-
वयवलोपशास्त्रैरपि तत्तदवयवव्यत्यस्यैव तद्विषये प्रत्ययत्वादि बोधने इत्युच्यते । तदा मूलभाष्यकैयटा
युक्ता एव । प्रागुत्तरीत्या बिना ज्ञापकं लक्ष्याभिदेः । अतस्तदभावाविरोधोऽपि नेत्यवशिष्टचर्चनः कश्चिदि-
त्याह । वस्तुतस्तु पर्युदासशब्दो यथाश्रुतः । तत्र पक्षेऽपि कार्यकाले बिना ज्ञापकं नेष्टमिदिरिति तदाव-
श्यकम् । न च स्वाध्यायाप्रत्ययान्तत्वासिद्धिः । अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्व-
भावमिदत्वात् । अत एव तदनुनातित्यादेनं प्रातिपदिकत्वमिति न नलोपरन्तैति स्पष्टमसिद्धत्वस्य भाष्य-
कैयटयोः । एतेनाभानुस्त्व्यादि स्यादित्यन्त मूलमनुसूत्रेण प्रमज्यप्रतिषेधेनोक्तं पर्युदासे पापशक्त्यायोगा-
दिनि रत्नास्तोक्तमश्रममिति शङ्काशयः, ज्ञापकेन यथोद्देशे एवाङ्गीक्रियते इति सिद्धान्ताशयः । एवं च
मूलस्याऽपि शङ्काममाभिष्या पर्युदासे यथोद्देशेन तत्त्वसिद्धिरेव दृढीक्रियते इति न ततः प्रागन्यतरेण
तत्त्वसिद्धिर्निर्यायः । अत एव न तदभावाविरोध इत्येवमवशिष्टचर्चन—स्पष्टेन कश्चिच्छब्दे इति बोध्यम् ।
तत्रापि—कृतद्विनाशोऽर्थार्थः । सिद्धान्ते नमामांशे न कश्चिन्नि स्पष्टत्वैवोद्घोने । स च निषेधः

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य सम्यन्धात् । अत एव दाक्षी, दिदक्षू इत्यादौ परादिवद्भावेन न उपो लुक् । न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकम् । असति बाधये प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञाप-

मैस्वी ।

अत एव—उत्तरसूत्रेऽप्यप्रत्यय इत्यस्य सम्यन्धादेव । न सुपो लुकिणि । एतयोस्तद्विद्वान्तकृदन्तत्वे पूर्वान्तवद्भावेनैवैदेशविभूतन्यायेन च बोध्ये । ज्ञापकम्—“न हि सम्बुद्धो ” इति ज्ञापकम् । ज्ञापनादिति । अथातुग्रहणेनेति शेषः । अथवा—“न हि” इति सूत्रस्य विमोषापेक्षज्ञापकत्वे । यत्तु ‘दाक्षी’ ‘दिदक्षू’ इत्यत्र “उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्” इति निषेधादुपभागेन नोत्तरसूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्यन्ध इति । तत्तु लुक्चम्, पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वस्य परादिवद्भावेन सुप्त्वस्य बुद्ध्या लोपस्य प्रवृत्तिरित्येकग्रोभयोन्याश्रयणमिति भरदुक्तन्यायविषयताया भावप्रकाशः ।

पयुंदासो वा तथा च कृतद्धितेत्यस्य प्रतिप्रसवत्वेन तदुपस्थितकृतद्धितरूपप्रत्ययहेतुकतदन्तत्वं प्रयुज्यते । तदा प्राप्तनिषेधबाधवत्त्वेऽप्ययप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तनिषेधनास्यापि बाधः तत्तन्मन्व-धमाभ्याम् । अथवा तदानर्थक्य स्पष्टमेवेति भावः । यत्तु यद्यपि न्युपपत्तिपक्षे कृन्तरादत्र तत्त्वेन प्राप्तनलोपाभावात् नञात्परम सार्वभौमशापकतयाऽप्राप्तग्रहण कार्यकाले न्ययं तदुपस्थितपक्षे ज्ञापक एवेति कायकालेऽपि तत्त्वोपायमिति दण्ड्युक्तम् । तत्र, अन्त्युपपत्तिपक्षस्यैव भाष्यसिद्धा तत्त्वात् । अप्रत्यय इति सम्यन्ध विना दाक्षी इत्यादीनामसिद्ध्या तस्यावश्यकत्वाच्च । तदेतत्प्रिद्वान्ते समासाद्योऽफलत्वं च ध्वनयितुं कृदशेष एव सम्यन्धो न तद्धिताद्ये इति अत्र युदस्तु चार—अत एवेति । तत्तन्मन्व-धादेवेत्यथ । परादिवद्भावात् सुप्त्वे हेतु । अयभावः, तदसम्बन्धे पूर्वान्तवत्त्वेनैव देशेति । न्यायेन वा लम्बकृदन्तादित्यलभ्यप्रातिपदिकत्वस्य अतदवयवत्वस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वस्य लोकारादौ तत्त्वेन ‘सुपो धातु’ इति उपापत्तिः । एतेनोभयत आश्रये तन्निषेधाविदं चिन्त्यगित्यपास्तम् । एकत्र तदभावात् । तत्तन्मन्व धे तु निषेधात्तदन्तत्वं हेतुः कस्यैव नेति तदनवयवत्वात्तान् सुप्त्वेऽपि न लुक् । न चैवमपि रिमन् कृदादिप्रत्ययहेतुक एव निषेध एतत्तदन्यप्रत्ययहेतुकः । नाथ, कृतद्धितग्रहणानर्थक्यापत्तेः । नान्त्य, उभयत आश्रये तन्निषेधेन परादिवत्त्वेन तदन्यप्रत्ययान्तत्वस्य दुर्बलत्वात् । किं चादिवत्त्वेन ई इत्यादे प्रत्ययत्वेऽपि यगो विहित स्तदादित्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः । पूर्वान्तवत्त्वेन तदादित्वं तु दुर्लभं तन्निषेधादिति वाच्यम् । क्षान्तादौ स्मृदाद्ये दृष्टा इति न्यायेनैव देशेति न्यायेन च सुप्रकृतित्वात्प्राप्तकृन्तत्वेन चाक्षते । एतेन न बाधिक रणे चेत्यादिनिर्देशेन सुबेकादेशस्यान्तवत्त्वनिषेधादपूर्वा तत्त्वेनाकृदन्ततयाऽप्रातिपदिकत्वात्त्रोक्तदोष इति वाच्यम् । समासाद्योऽप्रत्यय इत्यस्यावश्यकत्वेन कृतद्धिताद्योऽपि तस्य न्याय्यत्वे तेनापि वारणसम्भवात् । नञादेनैवैकवारणीयमिति नियमोऽस्ति, हेमुरानवित्यादौ समासप्रातिपदिकत्वप्राप्तनलोपनिषेधेन नञीत्यस्य साफल्ये तज्ज्ञापकपरभाष्येण गुराजेत्यादौ कार्यकाले नलोपार्थं विध्यथवे सम्भवति समासग्रहण नियमार्थमिति भाष्येण च समासाद्यो तदावश्यकत्वं ध्वनिर्न कैयटे च स्पष्टमित्यपास्तम् । तथाप्येवदेश-न्यायेन ॥ ध्वानभावात् । निर्देशानसङ्गतेर्वच्यमाणत्वाच्च । नर्चैव तदन्तपयुंदासो ज्ञापक इत्युत्तरप्रत्यविरोध इति वाच्यम् । अस्य ग्रन्थस्य कैयटाद्यनुरोधित्वात्तदग्र-ग्रन्थस्य तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यसिद्धान्तानुरोधित्वेनादोपात्तः । तदा हि वच्यमाणीत्या दाक्षी इत्यादौ न लुक् । नञीति ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन प्रागुक्तरीत्या यथोद्देशस्यैवाश्रयणेन सिद्धान्ते न समासग्रहणनियमार्थतानुपपत्तिः । एव च समासऽप्यप्रत्यय इति वर्तते इति कैयटस्तदनुयायिरत्नाश्रयमाहृत एवेति स्पष्टमुद्घोते इति । यत्तु प्रत्ययान्तपयुंदासो कार्यं सुब्लोप निमित्तप्रत्ययतक्षण नेत्यत्रैव मान विशेषपेक्षत्वात् । एवंचाहमित्यत्र तिङ्शोर्नमित्तप्रत्ययतक्षणस्य तत्र कार्यं दुर्बलत्वेनापानुरिति न कायमिति सम्भनन्तु, तल्लग्न्यति-नचेति । ज्ञापकमिति । तथा बाधा तुपद व्यर्थमिति भावः । असतीति । अत एव “ओ पुण्य” इत्यादिज्ञापकस्य न सामान्यापेक्षत्वमिति भावः । प्रमाणानाम्-ज्ञापकानाम् । सामान्ये-व्यापकधर्मे । व्याप्यधर्मोपस्थितौ व्यापकधर्मोपस्थिते

शब्दरत्नम् ।

नात् । अन्यथा सूत्रोपस्थितसिद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः ।
भरेवी ।

अभावात् । अप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धे तु तत्र प्रत्ययपदकृतचिदातिरिक्तप्रत्ययपरम् ।
एवञ्च कृतचिदातिरिक्तप्रत्ययान्तभिन्नस्य प्रातिपदिकसंज्ञेत्यस्य फलिततया ऽस्य तत्त्वबुद्ध्या
सा नेति भावः । नचात्र ई इत्यादेः परादिवद्भावेन कृतचिदातिरिक्तप्रत्ययत्वबुद्धावपि स
यस्माद्विहितस्तदादित्वपूर्वान्तवद्भावेन वाच्यमित्युभयत आश्रयणमेकदैवेति निषेधः स्या-
दिति वाच्यम् । 'रामावित्यादाभिर्निकृष्टविभक्त्यायेन क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वम्य बुद्ध्या
परादिवद्भावेन ईकारादौ तदन्यप्रत्ययत्वबुद्ध्या निषेधस्य प्रवृत्तेः ।

नन्यत् एवेत्याद्युक्तमसङ्गतम् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति निर्देशेन विभक्त्येकदेशान्वान्तव-
त्त्वाभावस्य ज्ञापनादित्यस्य यत्र्यमाणतया पूर्वान्तवद्भावेन कृतचिदान्तत्वस्य घटुमशक्य-
त्वाविति चेत् ? न, उपायस्योपायान्तरादूपकत्वमिति न्यायेन वक्ष्यमाणज्ञापकप्रतिपत्त्या-
त्राप्रत्यय इत्यस्य क्षादिति स्मृतत्वेन तेनैव वारणस्य सूररत्वप्रदर्शनायेत्यमभिधानात् । पूर्वो-
क्तरीत्या क्षान्ते यस्माद्विहितस्तत्त्वमपरादिवद्भावेन द्विवचनत्वम् । अत एव "ईदृशेत्" इति
प्रवृत्तसंज्ञेत्यस्य वाच्यमिति यथा, तथैव तदतिरिक्तप्रत्ययबुद्धिरपि 'भविष्यतीत्यस्य
स्वप्रतिपत्त्यर्थमेवमभिधानाच्च । आवश्यकञ्चोच्चासूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धः । अन्यथा
प्रकृतसूत्रभाष्ये राजा तत्रेष्ट्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाः कार्यकालप-
क्षे प्रतिषेधमाशङ्क्य "न हि सम्बुद्धो" इत्यस्य प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति पर्युदासाप्रवृत्तौ ज्ञाप-
कप्रदर्शनदृष्टान्तविरोधः स्यात् । सम्बुद्धौ प्रतिषेधस्य "ई सुराजन्" इत्यत्र समासत्वात्प्रा-
प्तप्रातिपदिकसंज्ञायाः कार्यकालपक्षेऽपि सत्त्वेन नलोपनिषेधायावश्यकत्वात् । अतस्तत्प्राप्त्य-
समासनायोत्तरसूत्रे समासांशे ऽप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धेन समासानवयप्रत्ययान्तभिन्नसमा-
सस्य ग्रहणमित्यर्थो यथा तथा कृदाद्यंशोपीत्याशयः कल्प्यः । अत एव समासग्रहणस्य निय-
मार्थत्ववर्गनपरभाष्यग्रन्थोऽपि सङ्गच्छते । अन्यथा 'सुराजा' 'सुतशा' इत्यत्र कार्यकालपक्षे
नञोशय समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाविधाप्रकृतेन समासग्रहणस्य चरितार्थतया तदसङ्गतिः
स्पन्द्येति । सामान्ये पक्षपात इति । अस्य यथा अन्यत्रोपस्थितसामान्यधर्माक्रान्ते । कार्यसिद्धिः,
स्वविषये इष्टस्य च सिद्धिस्तादृशापेक्षाकल्पमित्यर्थः । अन्यथा—स्वविषये यथा चरितार्थ-
न्तन्मात्रज्ञापकतापि स्यादिति राजपुरुषादिपदे पूर्वपदस्य प्रत्ययान्ततया प्रातिपदिकत्वा-
भावप्रदर्शनात् ।

रावश्यकत्वादिति भावः । ज्ञापनादिति । अथातुपदेनेति शेषः । अपिर्नलोपवारणमुच्चायके ज्ञापनादि-
श्यो योज्यः । तथा ज्ञापनं विना तद्विवारणत्वमभावात् । यावत्ता विनानुपपत्तिलेन तत्सर्वं ज्ञापनीय-
मिति सिद्धान्तात् । अत एव तत्र तत्र ज्ञापनस्थले स्वातिरिक्ते फलमिद्विरिति सेवात्वं फल स्वमिन्साफ-
स्य तु स्पष्टमेव । यद्वा, विशेषे पक्षपात इति स्वाभाविकार्थमुच्चायको यथाशुभ एव । अत एव "अन्यथादा-
प्यु" इत्यादिशेषोपापेक्षत्वम् । यद्वाऽपिरेवार्थं सामान्ये इत्यत्र योज्यो यथाशुभो वा । "अन्यथादाप्युः"
इत्यादीनु बाधरतिज्ञापकत्वादिवशात्तथेति भावः । अन्यथा—तन्मन्त्रादीनाम् । उपस्थितेति । नञीति सूत्रो-
पस्थितेत्यर्थः । तथाचोपस्थितमिन्मन्यायेन ततोऽपि विशेषोपेक्षत्वावस्थागुत्त्वोपविषयापि न स्यात् । नचै-
वमन्यथाफलात्तात्त्विकमिति, तथाऽप्यस्यानु गेनोत्तरार्थज्ञापनविनाऽनिन्दे । राजपुरुषेऽप्युपलक्षणं राजेत्या-
देशरानि केचित् । वस्तुनस्तु फलित्वन्नाकृतागतवापिशेषोपापेक्षत्वाद्वाऽपिरेऽप्यवतन्नेन फलसत्त्वात्तथैवाङ्गी-
क्रियते इति उपरि नैत्याद्युक्तं, राजेति विहाय राजपुरुषपर्यन्तं गमनं च निर्वाचयितुं चेत्तत्तार्थं भावः,
यत्रोपस्थितेति समुद्रिसंज्ञाङ्गलुगदक्षेत्यर्थः । अन्यथा तदाधिर्यं स्पष्टमेव । द्विरूपमिश्रमाशयं ज्ञाप-
कता स्यादिति भावः, तदाह—विभक्त्युदीति । सङ्घितव्युपलक्षणानुविशेषणम् । तथा च द्विमात्रविषयकता
स्यादित्यर्थः फलित्वं । अत एव राजेत्यादिनिन्दिः फलमर्थस्य न फलमसङ्गति रसामविषयेवेति बो-

त्ययः किम् ? हरिषु, करोपि । अत्र सुप्तिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् ?

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टा चेयं रीतिः “सार्वधातुकमपित्” इत्यत्र भाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम् । अत्र सुप्तिपोरिति । तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचने तच्छ्रवणाप-
त्तिः । विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिर्लुक् ।
भैरवी ।

नापत्तौ नलोपानापत्तिरित्यर्थः । नच तादृशविशेषापेक्षत्वे राजा तक्षेत्यस्याप्यसिद्धेर्जागरूक-
त्वात् राजपुत्रपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यम्, सूत्रोपस्थितेति विशेषणस्य विशेषत-
उपादानेन सम्बुद्धिसंज्ञाविधायकं यत् “एकवचनं संबुद्धिः” इति सूत्रान्तस्यापि फोटीकोटि-
णैकवचनविषयतायान्तात्पर्यव्रतसम्बुद्धिसंज्ञकमात्रविषयकतायामित्यभिप्रायात् । एवञ्च द्वि-
विषयकता स्यादित्यस्य फलितत्वेन राजा तक्षेत्यस्य सिद्धिर्भविष्यतीति पृथगन्ते दोषोपपादनं
युक्तमेव । तथाच ज्ञापकसामान्यस्य यः स्वभावात् स्वातिरिक्तः फलनिष्पादकत्वरूपः सोऽपि
यथा “न टि” इत्यस्य निर्देशेति तथैव ज्ञापनं युक्तमिति भावः ।

एवमप्रकारस्य ज्ञापकविषये अन्यत्र प्रस्तुतस्तत्प्रदर्शनायाह—स्पष्टा चेयमिति । इयं रीतिः —
ज्ञापकानां सजातीयापेक्षत्वमङ्गीकृत्य स्वविषये चारितार्थ्यमिति रीतिः । इत्यत्र भाष्य इति ।
तत्र हि—सार्वधातुकपदस्य प्रयोजननिरूपणावसरे तदभावे ‘कर्ता, हर्ता’ इत्यादां वृत्तादेरपि
द्वित्वप्राप्तिकङ्काया आर्द्धधातुकेषु चङडादिषु टित्करणरूपज्ञापकेन निरासङ्कृत्वा सजात्या-
पेक्षत्वेन धातुभ्यो विहिता ये प्रत्ययास्तद्विषयक्यराज्ञां सार्वधातुके अव्याप्त्यापत्त्याऽऽर्द्ध-
धातुकत्वेन सजात्यमादाय नियमकरणेन निरस्य यद्येवङ्कल्प्यते तदा चङडौ लुगविकरणानां
ज्ञापकौ, नञिङ् वर्तमानकालानामथङीणादिकानां नङ्शब्दो घनर्थानां ज्ञापको भविष्यति ।
तथाच वृत्तादेर्द्वित्वापत्तिरिति सार्वधातुकपदग्रहणद्वैतव्यमित्यभिहितम् । एवञ्च यथा बाधकस-
त्त्वात्तत्र न सामान्यापेक्षत्वं किन्तु विशेषापेक्षत्वेन चारितार्थ्यमित्युक्तं, तथा अत्रापि बाध-
कसत्त्वे विशेषापेक्षत्वं तदभावे तु सामान्यापेक्षत्वमभविष्यतीति तात्पर्यम् । भाष्ये चेदमिति ।
अत्र चत्त्वर्थः । इदम्—प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधाभावे नङीतिसूत्रस्य ज्ञापकत्वम् । स्पष्टम्—फण्डर-
नेणोक्तम् ।

ननु सुप्तिपोः प्रातिपदिकत्वे पदत्वापत्तौ पत्वानापत्तिरूपो दोषः सुषुप्तत्वापेक्षं वाच्य-
स तु न सम्भवति गमकाभावेन सुषुप्तत्तिरेव न सम्भवतीत्यत आह—तथोरिति । तत्सामर्थ्यादिति ।
प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यादित्यर्थः । तथाचेदमेव गमकमिति भावः । अन्येन तूक्तस्तत्तयोल्लु-
कापहारहण्डयति—विनश्यत्यर्थेति । अत एव “इत्सो नपुंसके” इतिसूत्रभाष्ये ‘काण्डे’ ‘रमते’
भावप्रकाशः ।

ध्यम् । तादृध्वनयत्राह—राजपुरेति । तत्र द्विस्त्वरमावादिति भावः । स्वाभाविकत्वमेव ध्वनयितुम् एवं
प्रकारसत्त्वे दृष्टान्तमाह—स्पष्टा चेति । सार्वधातुकपदमात्रे आर्द्धधातुकेऽतिव्याप्तिं चङ्कादिद्वित्वज्ञापकेन
निरस्य धातुप्रत्ययसामान्यविषये ज्ञापके सार्वधातुकेऽप्यपि तुल्यजातीयत्वेन निरस्य यद्येव चङडौ लु-
गविकरणानां ज्ञापकौ नञिङ् वर्तमानकालानामथङ्शब्द ओणादिवानां नङ्शब्दो घनर्थानां तथाच
वृत्तादावतिव्याप्तिरिति तत्कार्यमिति तत्रोक्तम् । एवं च सामान्यापेक्षत्वं तद्वत्त्वामाविनमिति न तदर्थं
धातुग्रहणम् । तथा च प्रायुक्तं सूत्ररीत्या, न तु भाष्यरीत्या । अत एव वस्तुतस्त्विति तत्त्वमुक्तम् । एतेन
तस्यैवं सार्थवये तत्त्वस्याख्यानपरमाप्यविरोध इत्यपास्तम् । चेदमिति । चत्त्वर्थः । ज्ञापकेन तत्र नलोप-
संभवनमित्यर्थः । तत्सामर्थ्यादिति । तथा च तदेवान गमरमिति भावः । लिङ्गं प्रतीति । अत एव काण्डे

सरला ।

आदिः तदादिरिति विग्रहेण तत्संग्रह इति । स्वरूपायोग्यत्वेनेति । लिङ्गनिष्ठप्रकारानिस्त्विति विशेष्य-

तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे, कुड्ये, इत्यादौ प्रा-
तिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च “ह्रस्वो नु सके-” इति ह्रस्वत्वं सोरुपत्तिश्च स्या-
दिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः । ययोद्देशोऽपि विभक्त्येकादेशो नान्त-

शब्दरत्नम् ।

तत्सत्त्वे तु पेदादित्वेन पत्वनिषेधापत्तिर्ह्येव इति भावः । तत्रैवेति । अत्राप्यौत्सर्गिकैरुपच-
पत्तिः “सुपो धातु-” इति लुगापत्तिश्च, पचेरन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः । स्यादेवे-
ति । पूर्वं विभक्त्युत्पत्तये जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः । ययोद्देशोऽपीति ।

भरवो ।

इत्यन्योरर्थयोः सुगर्थक्रियारूपयोरल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति विविग्रत्वात्पदार्थशक्तीना-
मित्यभिहितम् । तत्सत्त्वे त्विति । नपुंसकत्वमन्ते त्वित्यर्थः । अत्र तुना प्रागुक्तभाष्यविरोधाप-
त्तिरुपात्तविध्वनिता । मृदे-नन्वेति । हरिषु करोषीत्यत्रैवेत्यर्थः । नन्वत्र नात्सर्गिकैरुपच-
नापत्तिर्गमकामारात् । नृच पूर्वन्त प्रातिपदिकसंज्ञासामर्थ्यमिति शङ्क्यम्, किट्स्वरप्रवृत्त्या
साकल्यात् सुविधिति प्रकारस्य प्रत्याहारनिष्पादकतया सिवादेः पितृत्वस्याडित्वसंस्पादकतया
धारिताद्यसंभवात् । नच समासस्येत्यन्तोदात्तविधानसामर्थ्यात्सप्तम्येषु किट्स्वराप्रवृत्ति-
रिति वाच्यम् पदसंज्ञकपूर्वोत्तरभागकसमुदायविषये प्रवृत्तिज्ञानेन तस्य साकल्यात्त आह-
सुप इति । तिङन्ते दोषमाह-पचेरन्निति । आदिना सर्वस्मिन्नित्यस्य सङ्ग्रहः ।

मूले-इष्टसिद्धेरिति । प्रत्ययान्तपर्युदासेनेष्टसिद्धेरित्यर्थः । अतिदेशेन-अन्तःपञ्चातिदेशेन ।
एतेन लक्ष्ये लक्षणं सहदेव प्रवर्तत इति न्यायायिपत्यं धनितम् । अत्रातिदेशेनेतिरथनेनौ-
भावप्रकाशः ।

रमने इत्याद्यर्थयोः सुवर्थक्रियारूपयोरल्लिङ्गसंख्याभ्यां योगो न प्रायेणास्ति विविग्रत्वात्पदार्थशक्तीनामिति
“ह्रस्वो नु सके” इत्यत्र भाष्यकैयटादिक सङ्गच्छते । एतेनाप्रत्ययः किम् ? न्यनिमे । नपुंसकह्रस्वो माभू
दिनि रत्नाकरोक्तमालं, मूलद्रव्यशैथिल्यात् । तत्सत्त्वे त्विति । नपुंसकमन्ते त्वित्यर्थः । तुनाऽरवि
नौपिना प्रागुक्तभाष्यादिविरोधरूपा । धनुक्तिरुल यथारूपस्त्रिन्मूनास्यप्रदर्शनद्वारा भाष्याचनिष्टवसूच
नम् । तदाह-इति भाव इति । ननु न औत्सर्गिकमेकवचनं, गमकामारात् । नच प्राग्वत्तत्सामर्थ्यं गमर,
किट्स्वरप्रवृत्त्या साकल्यात् । सिवादेः पितृ त्वडित्वाय स्यात् । नच समासस्येत्यन्तोदात्तविधानात्मलण्डेषु
सप्तप्रवृत्तिः, सुतिङन्तमित्यदसङ्गपूर्वभागकसमुदायेऽप्रवृत्तिज्ञापनेनापि तस्य साकल्यात् । नचैवमपि
“मनुदासी सुविधनी” इत्याद्यानर्थक्यापत्त्या तत्र तदप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्यं गमकमेवेति वाच्यम् । लुक्
लोपाचनिष्टप्रापणेनापि साकल्यात् । एतेन प्रागप्येव वक्तु शक्यमिति तत्र तत्सामर्थ्यात्तदापत्तिरुक्तैव-
पास्तम्, तत्र लुगापत्तिरस्य आह-सुप इति । तिङन्ते आह-पचेरन्निति । आदिना ‘सर्वस्मिन्’
इत्यादिसंग्रहः । अत्राप्यौत्सर्गिकवचनापत्तिरिति । भाव इत्याभ्यां सुविचारविस्तु स्फुटोभविष्यति ।
उत्पत्तये इति । अनेन पञ्चद्वये पूर्वं तत्त्वावयवत्वं सूचितम् । अतिदेशेन-अन्तःपञ्चन । एतेन “नह्ये-
लक्षणस्य” इति न्यायेन पुनःप्रवृत्तिरित्यास्तम्, लक्षणभेदात् लक्ष्यभेदाच्च । अन्यथाऽतिदेशशास्त्राणां
वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । नन्वेव कार्यकालपक्षेणेत्युत्तरासङ्गिः उपदेशप्रवृत्तेरनुसत्त्वात् । तथा हि सति
परादिवत्त्वेनेकादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तत्वमार्थसमाजप्रत्ययसंज्ञां तथा वक्तुं युज्येत । अत्र पञ्चानिदि
इयमानेति न्यायाविरोधः । एतेन काण्डे इत्यादावन्वस्त्वेन तत्तु दुर्बान्मित्रप्राप्यस्य इत्यस्य लाघवात्
सुदामावेनास्थानिवत्त्वादप्रत्ययान्तत्वान्नयादिनिर्नाककृदन्तित्वात् । अन्वस्त्वेनपठितमध्येऽप्य

मरला ।

यथा शब्दभेदे प्रातिपदिकबन्धोपरिबदेव कारणेन विभक्त्यर्थस्य विग्रहं प्राप्तिं कारणं नाम वेन विग्रहं
वक्तव्यमावादित्यर्थः । तत्सत्त्वे त्विति । तिङ्गशेषकत्वमन्ते त्वित्यर्थः ।

वत्, “सप्तम्यधिकरणे च” इत्यादिनिर्देशात् : “ह्रस्वो नपुंसके-” इति सूत्रे प्रा-
तिपदिकग्रहणं वा चत्वार्ये सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु ।

शब्दरत्नम् ।

अपि ना कार्यकालपक्षेऽपि । न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकधाक्यता न अतिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति, अतिदेशैरुवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् । प्रातिपदिकग्रहणं वेति । नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातपदिकग्रहणमर्थात्प्रातपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थे^१ च प्रातिपदिककाले सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे-विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वभावे । सामान्यापेक्षमिति । अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः । यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधा-
अरवी ।

पदेतिरुप्रातिपदिकम्बलशाप्रवृत्तिः सूचिता । परादिबलस्येनेकारे प्रत्ययत्वस्यैकदेशविकृतस्यायेन
हान्ते तत्त्वस्य सत्त्वेन प्रत्ययान्तत्वमन्यार्थसमाजप्रस्तत्येन तन्निषेधात् । ननु “ह्रस्वो नपुंसके”
इति सूत्रस्य पूर्वोक्तमाप्यादलिङ्गत्येन निर्देशस्योपपत्त्या न तस्य ज्ञापकत्वमिति चेत् ? न, अभ्यु-
पत्यवादेन मूलकृता तथाभिधानात् । प्रातिपदिकग्रहणस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति—नपुंसकेति ।
नपुंसकस्य सत्त्वे वाच्यतावचकायसम्बन्धेन । लाभे सिद्धे—लाभे जाते । अन्यथा—सामान्यापे-
क्षज्ञापकत्वानङ्गीकारे । अप्रत्ययः किमित्यारभ्यास्तिवत्यन्तो मौलप्रत्यो ऽयुक्त एवेति ध्वन-
यितुमाह—यद्यपीत्यादि । सत्त्वप्रधानेति । कल्पितसत्त्वप्रधानेत्यर्थः । एवञ्च यद्यं शास्त्रे नपुं-
भावप्रज्ञात् ।

यान्-उत्थानपेक्षणेन मिथोविरुद्धत्वाच्च तन्निमित्तदेवत्ये देशातिदेशप्रवृत्तेरङ्गीकाराच्च । अन्यथाऽतिदेशानर्थ-
क्यापत्तः । एतेन तस्य पर्युदासत्वात्तत्पक्षेणैष्टमिदिरिति नभ्योत्तमयुक्तमिति तदुक्तमपास्तम् । तत्पर्युदास-
त्वेत्यात्तरीत्येष्टमिद्व्यवस्थापकत्वात्तत्पक्षे जातस्य नष्टत्वादित्याशयाच्च । अग्नौ तु तत्र दृष्टव्यवहारानिदेशेन
दोषतादवस्थयमान आह-अपिनेत्यादि । एतेनापि यथं इति भ्रान्तोत्तमपास्तम् । अप्रापिता यथोद्देशमनु-
व्यायः । वार्यकालपक्षेणैष्टयस्योपलक्षणत्वमुच्यमानायापि । आहृत्या तथापि योजनाय वा । उक्तमेवार्थमाह-नर्हा-
ति । तत्र पक्षे-नार्यकालपक्षे । अतिदेशेन-अन्तवत्त्वेन । एतेनोपदेशेकवाक्यनानिर्माणः, नस्याप्राप्तेः ।
अवताऽप्रत्ययान्तत्वेऽपि परादिनपदेनैवातिदेशस्य प्रत्ययत्वेन तदन्तरवत्त्वात्तमात्रप्रत्यवेगानिदिश्यमानेति स्या-
द्यविरोधादिति भावः । सुत्रचत्वादिति । तथा चोभयत्र शापराधयणमावश्यकं, तथापिना वार्यकालपक्षे
ऽप्यवश्येन यथोद्देशेरीत्यादिना तदुपपादनेन च मूलपृष्ठा गृह्यमिति भावः । ननुक्तभाष्यादभिरूपेण
निर्देशमहत्या कार्यं तस्य शापकत्वमत्र आह मूल-इत्युच्यते ननुमिति । सृष्टित्त्वम्येति । वाच्यवाचरता-
मन्वयेनेति भावः । हाभे सिद्धे इति । हाभे नारायं च मिदं शयर्थः । एतेन मिदं शयभिरमावसा-
स्तम् । न च सामोऽर्चयामुपश्रयत्पदानुवृत्त्या अक्षेपाद्वैत्यन्यदेतत् । माभारण्यं गृह्यमितुं शाप्यांश्च यथो-
द्देशमन्वधिनाराणावाह-विभर्ताति । “मूनीप्रवेश” इति न्यायेन मूलपृष्ठेरात् । अत्रत्यदान-
विमित्यादि मन्तु इत्यनप्रत्योऽयुक्त एवेति एतन्नियुक्तमह-यष्टपोत्यादि । सत्त्वप्रधानेति । वदित-

यत्तु घदन्ति—प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थ-
त्वात्, व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति । तत्र । प्रत्ययग्रहणे यस्मा-

शब्दरत्नम् ।

नप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न हस्व । मूलोक्तार्थं ज्ञापिते चारितादर्थे दुर्निरूपं च । सद्यो
कर्माद्योगात्स्याद्व्युत्पत्तिरपि न । औत्सर्गिकमेकवचनमपि न, गमक विना तदनुत्पत्ते ।
“सुपो धातुः” इति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुसिद्धितरसमभिध्याहृतस्यैव तेन लुगविधा-
भैरवी ।

सकलं प्रसिद्धस्तादृशस्य प्रातिपदिकस्य तादृशेऽथ वर्तमानस्य हस्व इति सूत्रार्थः । ‘ननु
मूलोक्तमुपायान्तरमस्त्वित्यत आह—मूलोक्तार्थं इति । दुर्निरूपं च । तथाच ज्ञापकतयायुक्तोक्ति
भावः । प्रागुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति—मनुष्येति । गमक विना—माधक विना । यथा ऽव्ययेभ्य
स्याद्युत्पत्तौ “अव्ययादांमुप” इति गमकन्तथाऽत्र नास्तीति भावः । प्रत्ययान्तपर्युदासस्य
‘हरिषु’ ‘करोषि’ इत्यादौ समुदायप्रातिपदिकत्वापत्तौ लुगापत्तिरिति प्रयोजनशिरस्यति—
‘भानुमाहचर्येणेति । धात्ववयस्य यादृशस्य सुपो लुगभाति तादृशस्य प्रातिपदिनावयवस्य
तस्य लुगभविष्यति, साहचर्यात् । ननु साहचर्यं सादृश्यं, तच्च साधारणधर्मप्रयोज्यमेवान्यत्र
स्पष्टं प्रकृतं तु तादृशो धर्मः कः ? इत्याकाङ्क्षायामाह—मुनिरिति । समभिध्याहृतस्येत्यनन्तर
‘मुप’ इति शेषः । व्यधिकरणे पष्ठो प्रथमपष्ठान्तार्थं मुप इत्यत्र या पष्ठौ तत्प्रकृत्यर्थस्य
विशेषणम् । स चार्थस्तत्प्रकृतिकत्वमेव । एतच्च सुसिद्धितरसमभिध्याहृतप्रातिपदिकप्रकृतिको
य सुप् तस्य लुगिति कल्पितम् । अस्ति चावयवमप्युपपत्तीत्यादौ सिद्धितरं कथं तत्सम-
मिध्याहृतप्रातिपदिकं पुनराहस्तत्प्रकृतिकत्वं धात्ववयस्येति लुगं प्रकृति । तथा राज
पुल्यइत्यादावप्यस्ति सुसिद्धितरस्य सुपन्तत्त्वव्यक्तिरेव निवेद्यात् । सुसिद्धपदञ्च तदन्तपरम् ।
चालनीन्यायोऽत्र बोध्यः । एवञ्च राजनृशब्दप्रकृतिकमुबन्तभिन्नं पुरपशब्दस्तत्समभिध्याह-
तप्रातिपदिकं राजशक्तिस्तत्प्रकृतिकत्वं इत्यो यथा तथा स्वन्तभिन्नराजनृशब्दसमभिध्याह-

भाजप्रकाशः ।

सत्त्वप्रधानतावेत्यर्थः । अन्यथोत्तरत्या वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तथाच यदधस्य शारत्रे नपुस्यं गुण
प्रसिद्धतरस्य नपुसकलिङ्गवदर्थं विशेष्यतया वचमानस्य हस्व इति सूत्रार्थं इति भावः । स्पष्टं चेदमत्र
सूत्रे “हस्वो नपुमके” इत्यत्र च भाष्ये । ननुपायस्योपायान्तादवयवत्वमौलोपुपाय माधुरवात
आह—मूलोक्तोक्ति । तथा च ज्ञापकतयायुक्तोक्ति भावः । प्रागुक्तदोषान् क्रमेणोद्धरति—सद्येति ।
ननु नाप्यप्रागुक्तोक्त आह—औत्सर्गिकमिति । अयमपि प्रागुद्भूतप्रायोऽत्र आह—सुपो धात्विति ।
सुसिद्धितरेति । सुबन्तनिष्ठतत्प्रतियोगिकभदवयवत्किञ्चित्प्रमभिध्याहृतस्य सुप इत्यर्थः । वकीभूतयत्कि
किञ्चित्प्रधानतायामिति तेनात्र न हस्व इति भावः ।

सत्या ।

मानस्य, प्रधानपदेन च संसर्गविशेषोभयवृत्ति निरवच्छिन्नविशेषणश्रयावृत्तिविशेष्यतासमगताव्याप
कीभूत प्रकारानाहिरूपितत्वाख्यो य स्वरूपमन्वयविशेषः तदाश्रयस्य निवृत्तिरित्यात् । ‘काण्डे’, इत्यादौ
सप्तम्यर्थसंसर्गनिष्ठप्रधानतानिरूपितप्राधान्यत्वसामानाधिकरण्यमेव निरुक्तव्यतिरिक्तवच्छेदकान्तरत्वरूपं
च्छिन्नप्रधानतायामिति तेनात्र न हस्व इति भावः ।

सुसिद्धितरसमभिध्याहृतस्येति । सुसिद्धौ च इतरत्वेन द्वन्द्वो न तु पञ्चमातपुरुष सुसिद्ध
भ्यामित्तराविनि । तथा सति ‘हरिषु’ इत्यत्रैव सुसिद्धितरप्रकृतिमभिध्याहृततया लुगापत्ते । द्वन्द्वस्य
अयणे तु अन्यश्च सुसिद्धसाहचर्यापत्यस्य एव । तथाच सुसिद्धन्यतरतद्विज्ञेययनमभिध्याहृतस्य
सुपो लुगिति तत्सूत्रार्थः । तेन पुनरपि राजपुरुष इत्यादौ सुबलं, हरिषु इत्यत्र च न म इति । कण्ड
इत्यत्रापि एकस्यैव गुण सत्त्वेन तत्र सुपद्विन्नप्रत्ययस्यामत्त्वाच्च दोष इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नात् । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । पचेत्, सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपः; तथाप्येतावत्किञ्चिदल्पनापेक्षया लाघ-
भैरवी ।

तम्प्रातिपदिकम्पुरुषेति तत्प्रकृतिकत्वं सोरित्युभयोलुक् सिद्धिः । अत्र सुप्तिङितरसमभिव्या-
हृतत्वेन तेन पूर्वोत्तरभावरूपम् पुरषाभ्यामित्यादौ सुम्भिन्नो भकारस्तत्समभिव्याहारस्य
पूर्ववृत्तिस्वरूपस्य पुरुषशब्दे सत्त्वेन तत्प्रकृतिकस्य भ्याम एव लुगापत्तेः । नापि तद्वर्धनित-
स्वार्थबोधकत्वं समभिव्याहारः, अत्यन्तस्वार्थिकतद्धितान्तावयवस्य सुपो लुगनापत्तेः ।
‘राजपुरुषः सुन्दरः’ इति वाक्यावयवस्य राजपुरुषशब्दप्रकृतिकसुपो लुगापत्तेश्च ; किन्तु सुप्ति-
ङितरसमभिव्याहृतत्वेन तद्वृत्तिप्रकृतवृत्तिघटितत्वरूपं विवक्षितम् । एवञ्च सुप्तिङितरघटित-
वृत्तिघटकरप्रातिपदिकप्रकृतिकसुपो लुगति सूत्रार्थः । नचकमपि ‘राजपुरुषः’ इत्यत्र समुदायप्र-
कृतिकमुबन्तभिन्नो राजनृशब्दः पुरुषशब्दो धां तद्धटिता वृत्तिः समुदायरूपा राजपुरुष इति
तद्धटितत्वस्य तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य तत्रैव सत्त्वेन तत्प्रकृतिरूपसुपो लुगापत्तिरिति
वाच्यम्, वृत्तिघटकरत्वेन स्वाविषयकप्रतीत्यविषयत्वमात्रम्, किन्तु स्वाविषयकप्रतीत्यविष-
यवृत्तिरूपे सति वृत्त्यविषयकप्रतीतिविषयत्वरूपमिति न कश्चिद्दोषः । अत्र तिङोऽभिधानं
तिङन्तावयववृत्त्यसमभिव्याहृतस्य सुपः पुरीयतोत्यादौ लुक् प्रसिद्धत्वसूचनाय । यन्तुत
सुवितरेत्येवास्तु, एवञ्च हरिषु करोषीत्यादौ लुगप्राप्तिः स्फुटेषेति भावः ।

सूत्रशेषे—प्रकृतसूत्रशेषे । ध्वनितमिति । तत्र हि—अप्रत्यय इत्यत्र “किम्पुनरप्यनुदास-
यदन्यत्प्रत्ययादिति, आहोस्वित्प्रसज्याऽप्यप्रतिपेधः—प्रत्ययो नेति, यश्चात्र विधेयः ? अप्रत्यय
इति चेत्तिङ्कादेशे प्रतिपेधोऽन्तश्चत्वात्काण्डे कुट्टे । अस्तु तर्हि प्रसज्यप्रतिपेधः—प्रत्ययो
नेति । न प्रत्यय इति चेदुक्कादेशे प्रतिपेध आदिवत्त्वात्” इत्युक्तम् । परस्य कार्ये प्रतिपेधे
कर्तव्ये परादिवद्भावः स्यात्तथाच प्रतिपेधापत्तिरिति भावः । एवञ्च प्रसज्यप्रतिपेधे न तिङ्यति ।
इत्यम्पक्षद्वये द्वौपमभिधाय द्वितीयपक्षे “आवायंप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—उत्पद्यन्ते ऊहन्तारम्यादय
इति, पदर्थ “नोदधात्यो,” इति विभक्तिस्वरस्य प्रतिपेधं शास्ति” इत्यनेन द्वौपदार्थकृत्या “अ
थवा पुनस्तु पर्युदासः । ननु धोक्तमप्रत्यय इति चेत्तिङ्कादेशे प्रतिपेधोऽन्तवत्त्वादिति ? प्रसज्य-
प्रतिपेधेऽप्येव द्वौपदः । द्वे ह्यत्र प्रातिपदिकजज्ञे अवयवमप्यपि समुदायमप्यापि । गृह्यते च प्रातिप-
दिकाप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेन तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यं स्यादम्यो नपुंसके
यत्तस्येति । किञ्च नपुंसके । नपुंसकं नाम सुणः प्रातिपदिकस्य” इत्युक्तान्तेन ध्वनितमित्यर्थः ।
तत्र केयट्—यत्तस्येति विभक्त्यन्तश्च दाक्षिण्यं ह्यत्राधानम् । नच तयोर्हि द्वयोः, ननाऽन्त-
यद्वायनार्थः दाक्ष्योऽस्तिरेष्टमिति ॥ भवति इत्य इति ।

नन्येवमपि पण्यमित्यादौ द्वौपदं ध्येत्यत आह—पण्येति । नापशब्द—ज्ञानस्यापवात् ।
“वेचलस्यातपारवादिति मूलमपकृतम्” सम्मादिहित इत्येतद्वदितपरिभाषाया मधिरपहना-
भाषप्रकाशः ।

स विहितस्तदादेर्महत्तात् । केवलस्य च अतथात्वात् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु, करोषि, इत्यादौ पत्वं न स्यात् “सात्पदाद्योः” इति निषेधात् । अघातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासंज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चायवर्णे पठ्यते—“को धातुः ?

शब्दरत्नम् ।

वात्प्रत्ययान्तपयुंदास एवोचित इति भावः । अतथात्वादिति । यन्मादिहितस्तदादित्व-स्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालम्ब्यत्वादिति भावः । निषेधादिति । यद्यपि व्यप-देशिवद्भावो नैकास्त्वादरेवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन लाभसम्भवोऽत एव भवतीत्यादौ भवतेः शब्दरूपिताङ्गत्वसिद्धिः, व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च, इतिर्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्वत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च, युवापत्ये तत् इत्यन्तत्त्वनिबन्धनकत्वसिद्धिश्च ; तथाप्यसहाय एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये, तेनेतरावयने तद-प्रवृत्तिः । स्पष्टा चेत्ये रीतिः “आदेश उपदेशे” इत्यत्र कैयटे । अत एव सभासनयने व्यपदे-शिवद्भावानेनाकारस्य नादित्वं, दरिद्राघाताविकारस्य मान्तत्वं, तथा सति वृद्धत्वप्रयुक्तशः, भर्त्सनी ।

भाव एव प्रयोजनमनु व्यपदेशिवद्भावस्य तथा धावः । इति केनचिदुक्तस्तदसङ्गतमिति सूचय-आह—यन्मादिहित इति । किञ्चैतादृशे विषये मन्त्रेण सर्वेषामित्यादौ पत्वनिषेधाकरणेन व्यप-देशिवद्भावो नेत्यपि बोध्यम् । उक्तज्ञापकानुसन्धानेन शङ्कते—यद्यपीति । अत एव—अशास्त्री-यस्याप्यतिदेशादेव । व्यतिसे इत्यादाविति । आदिना ‘व्यतिष्ठे’ इत्यस्य संप्रहः । फगिति “य-जिप्रोश्च” इत्यनेनेति शेषः । सामान्येनोक्तस्यापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमप्रवृत्ते आह—तेनेति । इयं रीतिरिति । तत्र हि—दौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वादुपदेशसत्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावो नैजन्तत्व-मिमांसेनोक्तम् । अत एव—असहाय एव व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । नयानति-भावप्रकाराः ।

अशास्त्रीयत्वेनेति । एतेनोक्तस्यायस्याधिग्रहणमात्रे एव तात्पर्यमस्तु न तु व्यपदेशिवद्भाववापे, माना-भावादयुक्तत्वाच्चेति भ्रान्तोक्तमपास्तम् । अत्र शास्त्रीयत्वं च शास्त्रबोध्यत्वम् । अस्ति चैनत्तदन्तत्वे, येन विधिरित्यनेन बोधनात् ; नैव यस्मादिहितस्तदादित्वे इति भावः । निषेधादिति । साधिमहगेनापूर्व-वचनरूपनापेक्षया निषेध एवोचितः । एतेन तथार्थकारेण मूल दूषयत् खण्डनकारः प्रायुक्तः । व्यपदेशि-वदित्येव परिभाषेत्वाशङ्कते—यद्यपीति । एकास्त्वादरेति । अन्यथा इयावेत्यादौ तन्निबन्धनद्वित्वानि-द्विरिति भावः । अत एवेति । अशास्त्रेऽपि तत्प्राप्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । इदं मिद्विच्युष्टेऽभवेति । शब्दरूपितेति । अनेनसहायना सूचना । अत्रादिभिः क्रमेण क्वचि व्यतिष्ठे इयानित्यादिर्मग्रहः । व्यतिसे इत्यादि च्छान्दसम् । कार्यकालेति । ययोददेशे मिद्विस्तु प्राप्तवोक्त व्याख्याना, च । ततः—यः । फगिति । “यजिप्रोश्च” इत्यनेन । अन्यथा यस्मादिहितस्तदादित्वाभावात् सर्वे न स्यादिति भावः । अमहाये इत्यर्थमैकस्मिन्नित्यपि परिभाषाज्ञित्याशयेन समापत्तं—तथासांन्यादि । सामान्येनो-क्तमपि वृष्टान्तवैलक्षण्याय प्रवृत्ताभिप्रायेणाह—तेनेति । अत्रेति शेषः । रीतिरिति । दौकितेत्यादौ नान्तरीयकत्वेनीकारोपदेशमत्त्वेऽपि न व्यपदेशिवद्भावो नैजन्तत्वमिति नत्र तेनोक्तम् । वृद्धत्वेति । यस्या-सरला ।

असहाये एवेति । अमहायत्वं च मुख्यधर्मवदयदित्ये मति मुख्यधर्म-वदमभिप्रायादतत्त्वम् । अत्र अधमभ्यन्तदानेन सम संनयनशब्दे वृद्धत्वस्य, दरिद्राघातनिवर्णनात्त्वस्य च नातिदेशः । शिनीयमरदनदानेन भामनयने प्रातिपदिकत्वस्य दरिद्राघातुल्यस्य च नातिदेशः । मृतीय-दलेन च भाकारे समामनयननिरूपितादित्वस्य इत्ये दरिद्रानिरूपितान्तत्वस्य च नातिदेश इति बोध्यम् ।

किं प्रातिपदिकं ? कः प्रत्ययः ? इति । द्वित्यादीन्यव्युत्पन्नानोहोदाहरणम् ।
अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपाताथ-

शब्दरत्नम् ।

इवर्णान्तत्वप्रयुक्तोऽचप्रत्ययश्च स्यात् । ततोऽत्र न किञ्चिद्वैषम्यम् । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे
नेकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विज्ञातोयकन्यादिसत्त्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो
भवत्येवेति बोध्यम् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । “निजौ चत्वार एकाच”
इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु पर्युदासं-
नैवार्थवत्त्वे लक्षणे अर्थवद्ग्रहणादत्र सूत्रेऽपि विभक्तीतरानपेक्षया ऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं
मैरधी ।

ममहायेऽयनयोर्व्यपदेशिवद्भावस्य प्रवृत्तिस्वीकारे ॥ साच परिभाषा लोकन्यायसिद्धेति
लोके यादृशी व्यवस्था तादृशमेवात्र शास्त्रे तत्परिभाषाविषये इत्याह—भोजइति । अत एव
सप्तहाये तदप्रवृत्तेरव । नन्वेवं सति निज्यात्ववयवेकारमात्रे व्यपदेशिवद्भाषः सप्तहायत्वात्
स्यादिति “निजौ चत्वार एकाच” इति भाष्यमनुपपन्नमत आह— निजौ चत्वार इतीति । ता
त्पर्यमिति । प्रत्ययपर्युदासाद्वीकर्तुंमूलक इति शेषः । एतेनारचिध्वनिता, तामुदाहृत्यति—व-
स्तुतस्त्वित्यादिना । अत्र सूत्रेऽपीति । अपिनोत्तरसूत्रसंग्रहः । तेनैकरूपता इत्यभिप्रेत, मूल-
रीत्या तु वैरूप्यं स्फुटमेव । ननु भवदुक्तार्थवत्त्वमन्वीक्यविग्रहवाक्यस्य नास्त्येति तस्यैषा न
भाष्ययाच ।

आ मध्ये वर्तमानो वृद्धिरादिश्च न वृद्धस्य इति सूत्रार्थ इति भावः । ननु नाय दोषः आदिग्रहणमाम
र्थेन मुख्यादेरेव तत्र ग्रहणात्, अत्र आह—इवर्णान्तेति । तत इति । हरिष्वित्यादितः । यत इत्या-
दि । अत्र—इतिहादौ । तस्या लोचन्यायमिदं च ध्वनयितुं लोकेऽप्युदाहृतमाह—लोकेऽपीति । अपिराच
नतवदिति शास्त्रसमुच्चारणः । इदं चोभयत्रान्वेति—यद्विति । अनेकरूपमन्वे इत्यर्थः । ज्येष्ठादीत्येव-
मिदं कनिष्ठादीत्युक्तिर्वैचित्र्याया । आदिना मध्यममग्रहः, किंवेनपुत्रमन्वे एवेति शेषः । अमहायत्वं
च सप्तमीयराहित्यं, न तु यथाकथञ्चित्यपि लोक-न्यायसिद्धमित्याह—विज्ञातोयेति । आदिना कनीन-
मग्रहः । अपिः कन्यादिसमुच्चारकः । तथाच वेदले व्यवहारव्यवस्थान्यादिमादायापि न व्यवहार इति भावः ।
नन्वेवं “निजौ चत्वार एकाच” इति भाष्यामङ्गनिः, एः सप्तहायवेम तदप्रवृत्त्या एवाप्यनुपपत्तेरत
आह—निजाविति । तात्पर्यमिति । प्रत्ययपर्युदासाद्वीकर्तुंमूलक इति भावः । अनेन तन्नारचिः
सूचिनः । तामेवाह—वस्तुतस्त्विति । पर्युदासंनेति । यथेतत्तत्त्वमिति प्राञ्चः । अपिराचनूत्रममुच्चारणः ।
एवाचोभयत्र तत्त्वार्थवत्त्व मूलमने ॥ वैरूप्यं शाब्दाधिरारश्च वक्ष्य प्रातिपदित्वेत्यादिविशेषा च प्रायस्य
पुंदात्तराभावाच्च वैमर्ध्यंऽपि गौरव भाष्यत्वारण्यं च हति निपादाह—विभक्तीति । एतन्महामा-
सरत्वा ।

मनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पन-
सम्भवात् । यस्तु तस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न चैव

शब्दरत्नम् ।

गृह्यते । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति
दक्ष अस् इ इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः । तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति
नैवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः । ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुस्त्या भाष्ये ।
भैरवी ।

स्यादत आह—एवेति । उक्तपर्युदासलभ्यार्थं विभक्तिपदमेतत्साध्यप्रत्ययोपलक्षणन्तेन टाद्यादि-
प्रकृतिसंग्रहः । स्वोक्तार्थस्य भाष्यकाराभिमतत्वसूचनायाह—ध्वनितमिति । सुप्तिष्ठन्तमिति
सूत्रभाष्ये “कृतद्वित” इति सूत्रेऽन्त इत्यस्यार्थवद्ग्रहणानुवृत्त्या लाभप्रतिपादनपरभाष्यम्यो-
त्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वात्पर्यकत्वं यन्मूलकारसम्मतन्तत्रपि नेत्याह
भावप्रकाशः ।

अभ्यविभक्त्यर्थः । अन्यथा धातुप्रत्ययान्तपर्युदासानर्थक्यापत्तिः । स्त्रीप्रत्ययप्रभृतौ तत्त्वं तु टाद्यादिरपि
विभक्तिमाधनत्वेनैतत्सहास्यविभक्तिशुद्धिप्रविष्टत्वेन तदनितरत्वात्सुलभम् । स्त्रीप्रत्ययान्तानां त्वादिदे-
शिका तत्त्वम् । एतेन विभक्तिस्त्रीप्रत्ययेतरानपेक्षेति रत्नाकरोक्तमात्मनमिति भावः । लोके दृष्टमिति
शेषः नन्विदमलौकिके बाधितमितीष्टासिद्धिरुत्तरसूत्रेणात आह—एकार्थीति । केवलेति । तद
व्यत्मनै कर्तव्यमिति भावः । इदमपि सूत्रमते । भाष्यमने तु नियमात्तावपि त्याज्यावित्युक्त
प्राक् । स्वमने भाष्यादिस्वरस्थमाह—ध्वनितं चेति । कौम्भकारेय इत्यत्र कारशाब्दात्प्रातिपदिकत्वेन
कापि कुम्भकारेयोऽपि रथादिनि “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रमिति चतुर्थस्थभाष्यवैयट्यादिक-

सरला ।

नपेक्षयाऽर्थबोधनवत्त्वमर्थवत्त्वमिति स्त्रीवारेण ध्यामित्यस्यार्थवत्त्वं पञ्चनावेत्यस्य तदभावश्च सिद्धपतीति
वाच्यम्, “मूलकेनोपदशम्” इत्यादी स्ववृत्त्येकार्थाभावाभाववत्पदेतरमूलकेनेत्येतरमभिध्याहारैर्गौपदश
मित्यस्य लोकेऽर्थबोधनवत्त्वमर्थवत्त्वानापत्तेः । न च प्रत्यय-स्ववृत्तिप्रातिपदिकत्वाभाववत्पदेतद-यतरे
प्यादिलक्षणस्त्रीवारेण न वाऽपि क्षतिरिति वाच्यम्, अर्थवत्परिचारे प्रातिपदिकस्त्वप्रवेष्टेऽन्योन्याश्रया
पत्तेः इति चेत् ? मैवम्, प्रत्यय-स्ववृत्तिमन्मात्मत्वाभाववत्पदेतदन्यतरेतरमभिध्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थ-
बोधनवत्त्वमिति परिष्कारस्त्रीवारेणादोषात् । तथाहि, “पञ्चाक्षरक” इत्यादी “बक्र” इति स्ववृत्तिसमास-
त्वाभाववत्पद, तदितरमभिध्याहारानपेक्षया ध्यामित्यस्यार्थबोधवत्त्वादर्थवत्त्वम् । पञ्चनावप्रिय इत्यादी
प्रियपदे स्ववृत्तिमासत्त्वस्यैव सत्त्वेन तादृशमाम्नात्वाभावबहुदामानपदेतरप्रियपदमभिध्याहारैर्गौ-
पञ्चनावेत्यस्यार्थबोधकत्वेन न निष्कार्थवत्त्वम् । “मूलकेनोपदशम्” इत्यादी मूलकेनेत्यथोपदशवृत्त्येका-
र्थीभावमत्वेऽपि तद्वृत्तिमाम्नात्वाभावस्य रुचवात्तदितरमभिध्याहारानपेक्षयाऽर्थबोधवत्त्वात्तार्थवत्त्वमिति ।

अथ “तत्रिमः” “कुम्भकार” इत्यादी निम्नगारादीना पञ्चनावेत्यस्यैवोक्तरीत्याऽर्थवत्त्व न स्यात्, न च
पूर्वपदेतरत्वस्यापि लक्षणे निवेष्टेन मोक्षदोषः । अत एव “एषामासतु. वल्गम्” इत्यादी आमतुः कल्पमि
स्यादित्यर्थवत्त्व मिद्व्यतीति वाच्यम्, “हरिपु” इत्यादी मोरपि निरत्तार्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासवर्तमाना-
पत्तेः । न च पूर्वपदशब्देन समाभाववत्त्वस्यैव ग्रहणात् दोष इति वाच्यम्, पञ्चनावप्रियपुत्रः इत्यादी
प्रियेत्यत्र ममापुत्रपूर्वपदेतरत्वस्याभावेन पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वापत्तेः । न च नियतपूर्वत्ववत्सुवन्तमेव
लक्षणपटयपूर्वपदशब्देन विवक्षितमिति नोक्तदोष इति वाच्यम्, यन्मुबन्ताद्यश्चाशब्दात्सुपि “चञ्चामु”
इत्यादी मोरार्थवत्त्वापत्त्या प्रत्ययपर्युदासवर्तमानापत्तेरिति चेत् ? न, प्रत्यय-स्ववृत्तिसमानत्वाभावव-
त्त्व, स्वादिभिनिपदत्वानाश्रयनियतपूर्वत्वसुवन्तमेतदन्यतमेतरमभिध्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थबोध-
त्वमर्थवत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । स्वादिभिनिपदत्वानाश्रयेलुत्तरा “चञ्चामु” इत्यादी न दोषः । निय-
तेलुत्तरा “पञ्चनावप्रियपुत्र” इत्यादी न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

बहुचूबे इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । 'मूलकेनोपदंशम्' इत्यादौ कृदन्तत्वेनाति-
प्रसङ्गात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूनारम्भं विना
समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक् ।

कृत्तद्धितसमासाश्च । 'अर्थवत्' इत्यनुवर्तते, तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः ।
न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृता तद्धितानां चार्थाऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न
प्रशस्त । अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह—
कृत्तद्धितान्ताधिति । लिट्, ध्रुक्, इत्यादौ "अघातुः" इति, कर्तेत्यादौ अप्र

शब्दरत्नम् ।

"सुसिद्धन्तम्" इति सूत्रस्थभाष्यकैवटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम् । इत्याद्यर्थमि-
ति । अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् । प्रातिपदिकस्तेषु पूर्वं विभक्तिलुकि टकारो
कारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः । कृदन्तत्वेनेति । न
च समासविकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम् । समासे एकस्वरश्रवण समासाभावे प्रातिपदिकत्वे
तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात् । 'दधिउपदंशम्' इत्यादौ पक्षे प्रकृतिभाव
प्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

तत्सामर्थ्यादिति । अन्यथा संज्ञाविधित्वात् स्यात् । न प्रत्ययमात्रेणेति । प्रकृते-
रपेक्षणादिति भावः । अघातुरिति । कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य भावेऽपि क्रियावाचकत्वाक्षत्या
भरणी ।

सुसिद्धन्तमिति । अत्रैव—उभयोरप्यर्थवत्त्वमेकरूपमेतत्त्वञ्च । अधिकमन्त्यत्र स्पष्टम् । अथवा—बहु-
पथ्य इति समुदापस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अस्वीकारः । स्यादिति । 'चित्' इति सूत्रे 'सप्रवृ-
त्ते' इति वातिक्रादिति शेषः । समासेति । "कृतीयाप्रभृति" इत्यनेनैत्यदि । परस्वरश्रवणमिति ।
'समासम्य' इत्यनेनैकरूपान्तोदात्तत्वस्य श्रवणमित्यर्थः "पिप" इत्यम्य तु सप्तश्लोऽप्रवृत्तिरिति
भावः । लौकिकप्रयोगे स्वरस्य दुर्लभ्यत्वाद्वाह—दधीति । पक्षे—समासाभावपक्षे । प्रकृतिभावेति ।
'न समासे' इति निषेधस्य तदाऽप्राप्तेरिति भावः । नच 'दधिउपदंशम्' इत्यत्र दधिशब्दात्
सीयासत्त्वेन तदन्तम्य भुजिक्रियाया सम्यन्धात्कथमत्र गमूलिति वाच्यम्, त्वरायां "द्वितीया
याश्च" इति गमूलोऽत्र सत्त्वात् । अत एव कृद्ग्रहणे इतिपरिभाषाया कृत्प्रवृत्त्यर्थनिरूपितकार-
कस्य ग्रहणेऽपि विशिष्टस्य कृदन्तत्वनिर्वाहः ।

प्रवृत्तेरपेक्षेति । एतेन विभक्त्यन्तरान्तोदात्तभावः सूचितः । ननु लिट् ध्रुगित्याभ्यां जायमानशा-
ब्दयोरेकर्तुं प्राधान्येन भामान्न प्रधानाभूतक्रियावाचकत्वमिति कथमत्र धातुत्वमत आह—न
भाष्यप्रकाशः ।

तु यथात्र पक्षे सङ्गत् तथा सर्वप्रत्यये व्यत्यासविषयि । अत्रैवेति । सूत्रद्वयमाधारमनुवर्तते एव
त्यर्थः । एवं 'पिप' उभे-दुभे । समासेति । "कृतीयाप्रभृति" इत्यनेनेति भावः । विनेषादिति ।
किट्स्वरस्य न एव सप्तश्लोऽप्रवृत्तिरिति भावः । लौकिकस्य तद्विशेषस्य दुर्लभ्यत्वाद्वाह—दधीति ।
ननु कृद्ग्रहण इत्यत्र प्रत्यामर्या कृत्प्रवृत्त्यर्थनिरूपितत्वात्थ ग्रहणेन भुजिक्रियानिरूपितत्वेन दधी-
त्याहणेन यथमत्र विशिष्टस्य ग्रहणम् । शिष्टान्तोदात्तोपरद्वयानुम् दुर्लभ्य, इति चेत् । अत्राह—दधीति
यादौर्वा भुजिक्रियायामत्रयः । दधीतिरित्यध्याहारः । उप स तीप उच्चारितं दधुवरदं, नामेष्टं न न
भन्तदधनिगूत्रविषेदप्रदप्रवृत्त्यर्थेऽवविभक्तं न त्वानुपूर्व्यं दधधातुद्वयस्य स्पष्टम् । अत्राह—दधी-
तीत्याह उच्यते । एतयां गमूलिदर्थेन "द्वितीयायां च" इत्यनेन न इति भावः । पक्षे इति । अत्राह
अपक्षे उच्यते । एतयां च इत्यर्थः, अत्राह—न न—उत्तरमप्रवृत्तिरिति भावः ।

प्रवृत्तेरिति । तथा च तद्विभक्त्यन्तत्वमेव न तद्विभक्त्यन्तत्वमिति भावः । अत्राह—न न—

त्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् । नियमार्थमिति । न च प्रत्य-
यान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वास्यस्याप्रत्ययान्तत्वान् ,
प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो
निषिद्धः, एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेत्? मेवम् , अन्तरङ्गस्यापि
हल्च्चादिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र चा
प्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्क्यपि सुलभ-
त्वान् । अत एव गोमतिप्रय इत्यादौ नुमादयो न । लुक्ः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्यु-

शब्दरसम् ।

धातुत्वाकृतेरिति भावः । स्त्रीप्रत्यये इति । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः ।
तस्य येन केनापि रूपेण ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितः । राजकुमारीति ।
नन्यत्र प्रातिपदिकस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेव तत्कार्यसिद्धेरिति चेत्? न, प्राति-
पदिकस्वतन्त्राण्ययमाणां लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेऽनवाऽतिशेने तस्या
अप्राप्रवृत्तेः । न हि द्योर्ग्रहिते राजकुमारेत्यादौ तद्विधिः, द्यावग्रहणे त्वन्यार्थमिति
वक्ष्यते । शङ्कित्रभिमानानुमादौ नोत्तरपति—अन्तरङ्गस्यापीति । सुलभत्वादिति ।
ययोद्देशे इदम् । यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वम् , एवं च यया सा
प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इति “उगितश्च” इति सूत्रे भाग्ये स्पष्टं, तयाऽयं
भरवी ।

रूपेति । अङ्गुलेरिति । क्रियामात्रेत्यस्य प्राधान्येनेत्यस्य वा धातुसंज्ञाविधायनिनेशाद्धातुत्वा-
कृतेः । अत एव “अत्वमन्त” इति सूत्रे धातुपर्युदासन्य सार्थक्यम् । “स्त्रीप्रत्यये” इति परि-
भाषाया न तावन्मात्रत्वमिति न्यूनताभङ्गावाह—अनुपसर्जनेति । तस्य—स्त्रीप्रत्ययस्य । तन्निषेधः—
तदादिनियमनिषेधः । अभिमान इति । परिभाषायाः स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे प्रवृत्तिरिति कल्पना-
यान्न प्रमाणमिति तद्भाषः । तत्कार्येति । प्रातिपदिकस्वरूपावैत्यर्थः । तद्विशिष्टे—स्त्रीप्रत्ययवि-
शिष्टे । स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य ग्रहणमत्र नास्तीत्येव वक्तव्येऽन्तरङ्गस्यापीत्याद्युक्तिर्विकलेत्यत
आह—शङ्किरेति । शेषत्वमिति । एतेनास्यामपि परिभाषायां ग्रहणपदसम्बन्ध इति सूचितम् ।
फलितार्थमाह—एवञ्चेति । ना—प्रत्ययग्रहणपरिभाषा । प्रत्ययग्रहण एव—प्रत्ययमात्रग्रहण
एव । अत एव गोमती निष्क्रान्ता “निर्गामती” इत्यत्र “उगितश्च” इति ङीप्सिद्धिः ।
भावप्रकाशः ।

अवाचकत्वं निशेधनया तद्भाषकत्वं वा न निविष्टम् “अत्वमन्त” इत्यत्राधातुपर्युदासानर्थक्यापत्तेरिति
भावः । उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तन्निषेधेन यथाश्रुतासंगेराह—अनुपेति । तस्य—स्त्रीप्रत्ययस्य । तन्निषेधः ।
तदादिनियमनिषेधः । शङ्कितुरिति । च तत्त्वामान्यस्य तद्विशेषस्य वा ग्रहणे न्यवृत्तिर्न चात्र तथेति
वाच्यम् । वचनमकोचकलपने मानामावात् कृद्ग्रहणे इत्येव ग्रहणपदामानाच्चेतिभावः । तद्विशिष्टे
त्येति । तत्त्वामन्याहारे पूर्वोक्तया तद्विशिष्टेऽपीत्यर्थः “वहुव्रीहेरुपमः” इत्यत्रत्यमाध्यानुरोधेनास्या-
र्थस्यावश्यकत्वमिति भावः । अनपेतिपाठे प्रक्रान्त्या परिभाषावैत्यर्थः । कुमारेत्यादाविनि पाठः । कुमा-
रीत्यादाविनि पाठे तत्र ङीप्सिद्धिः राजकुमारेत्यादावित्यर्थ इति न दोषः । नन्वेमपि तत्तत्प्रत्यये द्यावग्रहणेन
सिद्धिरत आह—ङाविति । अन्यायेत्यर्थम्—परममूलोक्तकार्यम् । उभयग्रामिमानपदसुचिज्ञामहवि-
माह—यदि त्विति । शेषत्वमिति । तयान्नात्रापि ग्रहणेपदसम्बन्ध इति भावः । तथा मति फलितमाह—
एवञ्चेति । प्रत्ययेति । मामान्यविशेषान्यतररूपेण ग्रहणे एतेत्यर्थः । तेन गोमती निष्क्रान्तेत्य-
र्थके निर्गामतीत्यादौ ङीप्सिद्धिः । अन्ययोगित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययमात्रग्रहणस्येति तत्र तत्पदस्या गोमच्छ-

रेव । नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेत् ? न, 'अथेवत्' इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात् । कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मि-
ग्राहकमानादेवेति गृहाण । "असूर्यललाटयोः—”इत्यनेन हि असूर्यशब्दे उपपदे
रसश्च विधीयते । उपोच्चारितं पदं चोपपदम्, पदं च सुप्तिङन्तमिति । निय-

शब्दरत्नम् ।

निषेधोऽपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते; तदा ॥ दोष,
समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादिति दिक् । असमर्थसमासे इति । 'असूर्यम्पश्या'
इत्यादावित्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । प्रातिपदिकसंज्ञा धर्मः, तद्धर्मी असमर्थसमास,
ग्राहकं माने खरिचधायकम् । अन्यथा परस्परमसम्बन्धेनैकार्थ्यभावाभावात्समासो दुर्लभ
स्यात् । असूर्यशब्द इति । तत्प्रकृतिके सुबन्त इत्यर्थः, सुपीत्यधिकारात् उपपदमिति
महासंज्ञाकरणाच्च । तदेतदाह—पदं चेत्यादि । दशशब्दादिपदानां च बौद्धे तस्मिन्
भैरवी ।

श्रुच्यते इति । अत एव 'पुरपाजस्त न युक्त' इति समुदायस्य सिप्रत्ययरूपतद्वितान्तत्वात्
प्रातिपदिकसंज्ञा न । यदि समासग्रहणवृत्तनिषेधेनैतद्व्यावृत्तिरित्युच्यते तदा 'भक्त्या परम-
गतिः' इत्यत्र "कर्तृकरणे कृता बहुलम्" इति समासाभावरूपफलम्योध्यम् । ॥ दोष इति । न
प्रातिपदिकत्वासिद्धिरूपो राजकुमारीत्यत्र दोष इत्यर्थः । ध्वनितच्चेदमर्थतत्समुदायानां
नमासग्रहणत्रियमार्थमित्युक्तं भाष्यकृता । अत एवाह—दिगिति ।

इत्यादाविति । अत्र नाना दृश्ये सम्यन्धादसामर्थ्येन्द्रष्टव्यम् । रश्मिधायकसूत्रस्य मान-
त्वमुपपादयति—अन्यथेति । समास इति । असूर्येत्यादावित्यादि । ननुपपदं विभक्त्यन्तन्तव-
सूर्यशब्द उपेत्यत आह—तत्प्रकृतिक इति । सुप् चात्र द्वितीयः, प्रकृत्यर्थस्य कर्मसाक्षाद्भावत्वाल-
त्वादसाहचर्याच्च । तस्मिन्निति । दशशब्दश्च । एतत्प्रत्ययान्तसतो धात्वसत्ताविशिष्टध्वनित्यर्थस्य योष-
नात् । स्वप्नाद्यनुरोधेन धात्वस्यार्थस्य स्वीकारात् । अधिरुमन्य स्पष्टम् । येषां रथन्तसदि-
पाब्दानामत्रयथा अत्यन्तनिरर्थकास्तेषामप्यन्यत्र दृष्टार्थादुरोधेन प्रातिपदिकत्वात्सुबन्तत्वा
मायुत्त्वान्वाक्यान्म्योध्यम् । ननु यदि समासग्रहणेन मौलो नियमो योच्यते तदा पूर्वसूत्रस्य-
न्यार्थवत्पदस्य दशदाडिमानीत्यादिसमुदायक्यावृत्तिप्रदर्शनपरभाष्यविरोध इत्यत आह—

भावग्रन्तात् ।

असूर्येवोपिदन्तादेन विशिष्टान्दृष्टान् रयादिनि भावः । निषेध इति । तस्या इति भावः । स्वप्रत्यये
मानान्मनो विधेयतो वेति भावः । ध्वनितच्चेदमत्र भाष्ये इति गृहाह्वम् । न तु स्याति । अत्र एव
भिन्नाभिन्नाभिन्नाभावात् अगिरयादावेकदेशानाशतपरमरूपमुत्रमार्थं मगच्छते । अन्यथा अनुपपन्नं न
प्रत्यये गानुपपन्नमेतत् । अथनेन समुदायस्यावन्तवेन पत्ययान्तत्वनिषेधनानोद्गातेः । न दोष इति ।
न प्रातिपदिकत्वासिद्धिरित्यर्थः । परं दशशब्दमाधानं चायुक्तमेव । किंच तथा तत्प्रकृत्यर्थानरे कथा-
भावः । एतेन मूत्रानुपादिराजापरदन्तिप्रभृत्वभित्तयास्तदाह—दिगिति । आहवेति । गदुरेदयः मानं
प्रत्ययरिष्टोदयमित्यर्थः । तत्प्रकृतमाह—अन्यथेति । तद्व्यावृत्तमुपपादयति—अन्यथेति । समास
इति । असूर्येत्यादावित्यर्थः । सुबन्ते इति । स च द्वितीयेऽसमासमाहवदादिनि भावः । एतद्विषये
मान्योचितसु प्राकामनुरोधेनेति स्पष्टं तद्विदाम् । तस्मिन्निति । दशशब्दार्थः । बुद्धिगतरिचरिच
स्यादन्तमनो बुद्धिगताविशिष्टरथास्य दशशब्देन बोधनात् । स्वप्नाद्यनुरोधेन न धात्वस्यार्थस्यावदस्य
पदशब्दस्येवदेति मन्त्रायां विस्तरः । अथौचित्यस्य उपदिश्यतदस्यवानानवपन्नित्यर्थेनान्यमय
दृष्टार्थादुरोधेन अतिरिक्तस्युत्तरादिना यथातथ्यमात्रावन्तानां बोधनात् ।

स्यात् । तेन बहुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपदशब्दस्य चित्त्वरे पुनर्जति

शब्दरत्नम् ।

ण्वपरित्यादिसमाप्ते पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साजात्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासम्भ
भैरवी ।

‘वृषण्वसु’ इत्यत्र च यो दोष उक्तस्तस्य तत्रस्थत्वात् । किञ्च लाघवादर्थवत्समुदायस्य
चेत्समामस्यैरेन्येवास्तु गचित्ययमाहेत्यादावनुरणण्यानुकार्येणापनार्थवत्त्वाव्यावृत्ति, तथा
‘राजा’ इयान्’ इत्यादेश्च नियमेन सा न । नियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वस्वीकारादेव
‘जन्मवान्’ ‘बहुपटवः’ इत्यादीनां सङ्ग्रहः ।

नचैवं सरूपसूत्रस्थभाष्ये ‘समुदायादेरुचिभक्तावेकशेष’ इति पक्षे भिक्षा भिक्षा भिक्षा भाम्
इति स्थितिरक्ता तद्विरोध इति वाच्यम्, तस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात् । किञ्च परममूलोक्त-
घर्मेण न सर्वसमाससाजात्यम् अलुक्कसमाप्ते पूर्वभागस्याप्रकृतित्वात् । विभक्तिपूर्वभागे तत्र प्रकृ-
भावप्रकाशः ।

तत्साजात्येन तथैवावित्यात् । न-वस्यानुरणे पूर्वभागस्य वृषण्वसुरित्यादी भत्वेऽपि सरवाद्बहुपटव
इत्यादी च बहुवोऽसत्त्वात् दोषः । एव सर्वत्र प्रसूते घटाद्यवयवकारादिवर्णनसंयामनर्थकत्वेन तदयो-
ग्यत्वेन नियमाभ्यावृत्त्या न दोषः । मरूपसूत्रभाष्य त्वेकदेश्युक्ति । पर्व जन्मवानीशव इत्यादी निय
मेन व्यावृत्तावपि निर्वकाशत्वेन तद्विद्वान्तत्वात्मेति । उत्तरस्तु प्रत्ययो नेति न कल्प्यमिति नापवम् ।
अत एव ‘राजा’ इयान्’ इत्यादेरपि यानान्तर नास्थेयमित्यपर लाघवम् । न च भविष्ये तद्योग्यता नेति
वाच्यम् । गोचेत्यादी तथा स्वाकृतत्वात् । “उत्तरपदत्वे च” इत्यस्य प्रत्याख्यानं गतिकारणेत्यस्यानित्य
त्वेन सुबन्तेन समाने भवस्य निर्वाधत्वात् । अन्यथा भाष्योक्तनिर्णयाङ्गीकारे जन्मवा-बहुपटव इत्यादेरिव
कुम्भकारादेरपि नियमाभ्यावृत्तया व्यर्थवत्सूत्रेण मद्याया सत्या समासत्वात्प्रातिपदिकत्वमिति सिद्धान्त
विरोधः । किं च न अस् इत्यादायुत्तरभागे कृष्टशार्ङ्गवरस्य तत्समासद्वित्वनिबन्धना मा न स्यात् । यथा
ऽनुकारणे इतिममभिव्याहारे तदसत्त्वेपि तदममभिव्याहारे तत्सत्त्वम् । किं चानुकारणे दापतादवस्थम्,
यत्किञ्चित्तममभिव्याहारेणेत्यर्थावगमेन त विना प्रयोगेपि किञ्चित्तमभिव्याहारं विनाऽप्रयोगेन नियमेना-
व्यावृत्तेः । किं चानुकारणेऽपरिनिष्ठितत्वात्कल्पितार्थवत्त्वेनार्थवत्ताया अनिश्चयाद्याताधुर्यशङ्कायि स्यात् ।
अत एव मरूपसूत्रस्य तत्प्रश्लोक्तित्त्वमवलम्ब्ये विभक्तिमात्रापेक्षत्वेनैतत्पूर्वभावस्यापरिनिष्ठितत्वेन स्यात्
न्येन प्रयोगान्तर्हत्वात् वैषम्ये मानाभावादिति । एव च परममूलमेव रमणीयम् । मूल व्याख्यानं च पद
सुष्ठु-तमितियथाशुनव्याख्यातप्राचामनुसारेणेति, तत्र, तथा नियमपरभाष्यविरोधापत्तेः । नियममात्रा
त्येन तदन्तर्प्रदर्शनद्वारा व्याख्यानं स्वरूपप्रदर्शनपरतया परममूलस्य पदशब्दस्यैवाभावेन तथा विवक्षाया दुर्ब-
लत्वात् । न च तदभावेऽपि वृषण्वसुवृषण्व इत्यादी पूर्वभागे तत्स्य कृष्टत्वात्तैव साकारप्रदर्शनपरत्वे
तस्य ग्रन्थस्य न दोष इति वाच्यम् । सामान्यसमामशब्दस्य मञ्जुत्वेन विशेषपरत्वे मानाभावात् । सम
त्पूर्वभागवममूलस्य तेन कारणेऽपि राट् पुरुषः शुक्यो घट इत्यादिशब्दस्य तत्वापत्तेश्च । न च समाप्ते
पूर्वभागस्य सर्वत्र तद्योग्यत्वमेव न तत्त्वं तद्वि विमस्त्य-नस्य तत्र परतो वा न हि तत्र विभक्तिरिति ।
एवं च पदसमस्यादपप्रकृतित्वात्तत्त्वं कल्पितं यथा नपदान्मग्न्यादी तत्परत्वमपि स्मर्यमर्थम्, तेन सक
लपदसमग्र इति सङ्कोचो वाक्यमामान्यकारणं च निहमिति वाच्यम् । तत्र विभक्त्यप्रवर्गेऽपि प्रापयत्त
क्षामुत्तरेण तत्सत्त्वेन तद्योग्यत्वव्यवहारस्य बाधितत्वात् । किं च प्रकृतौ तत्सार्ङ्गीकारेऽपि भाष्यविषये
पदत्वयोग्यता नदीवापत् । उत्तरपदत्वेन तत्स्य प्रत्याख्यानप्रकारस्यानुत्तरत्वात् । अत एव शङ्क्य
पयोग्यत्वेऽपि कीडाद्यनुदात्तस्य तदभाववत् । अत एव तत्त्वानि निश्चयं मानसमग्राह्ये
भाष्ये । अन्यथा पञ्चममात्रेऽपि तथा निर्वाहेण तदप्यङ्गि, स्पष्टैव । किं च सर्वत्र समानं पूर्वभागस्य प्रकृ-
तित्वाभावात्, अनुसमाप्तेऽपि भवितुम् । एव य मूल-विभक्तिवाक्यस्य प्रातिपदिकस्यैव
वर्धेव । अत एव विभक्तेः पूर्वभागे प्रकृतित्वमस्तेति चेत् ? अत्रि पदसमग्र-प्रकारात् । किं

अपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविपर्ययो निय-

शान्दरथम् ।

वक्ष्येत आह—यद्वेति । प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्प्रमुदायानां समासग्रहणं नियमार्थ-
मित्युक्तम् । अत्र तन्त्रेण पृष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च, तत्र पृष्ठीसमासे अर्थवदित्यन्य-
शेरी ।

भैरवी ।

तित्वमस्तौति चेत्; उत्तरम्बु प्रत्ययो नेत्येतद्विरोधादिति चेत्तथेवाह—प्रवृत्तम्बु इति । उग्र
भाष्यकारोयथाकथं तन्त्रेण सहदुश्चरितम्याप्यर्थवत्समुदायपदम्यार्थवतां यः समुदाय, स्वयम-
र्थवांश्च, तत्परम्बुप्रियक्षया पद्येतिन्पुरषस्य कर्मभ्युत्पन्नद्वित्यादिमङ्ग्रहः, एवमर्थवत् । प्रवृत्ति-
प्रत्ययसमुदायस्य च म. । कर्मधारयफलन्तु समामग्रहणस्य नियमार्थवोपपत्तिः । अन्यथाऽर्थ-
वतामनर्थको यः समुदायोऽनर्थक्यमामोऽध्याद्धर्मोऽप्राप्तोऽल्लवणभोजी चर्यादिस्तेषा-
म्प्रातिपदिकर्मज्ञानिष्पादकत्वेन ममासग्रहणवारिताध्यन नियमत्वानुपपत्तिरेव । किञ्च कर्म-
धारयामर्त्ये पञ्चगवधनाद्येकैशम्यार्थवत्समुदायरूपसमासत्वात्तत्रापि स्यादिति तद्वगवृत्ति-
रपि । एतस्य कर्मधारयस्य लाभन्तु नियमस्य सजातीयापेक्षत्वमित्यनेन । नन्वेवम्यदुप-
पन्नपकाशः ।

भावप्रकाश ।

भावप्रकाशः ।
य नम्रवानिवादी मा न स्यात् । तद्धितप्रवृत्त्योपवादी तु नार्थत्वात् । उत्तरस्तु तादृशः प्रत्ययो नैव
विवक्षणे तु गौरवं मूलोक्तद्विवक्षेयम् । अथ शुद्ध प्रवृत्तिव विवक्षितमित्युच्येन । तावतापि पदशब्दवृत्ति-
परममूनामहनिस्त्वदवस्थैव । ततो वरं भाव्योक्तपक्षादर इत्याशयेनाह—प्रकृतेति । अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्य-
र्थः । पठ्येति । तेन शिष्यादी न दोषो न वा टोक्तोक्तस्य दोषापत्तिः, तत्पक्षानुसम्भवं दुत्तिकावापस्युद्धारस्तु
टाकायामेव स्पृष्टीभविष्यति । तद्भाष्यायमगतरपि न । ममुदाहरस्यैव नवार्थवत्त्वात् शिष्यादिवदिति भावः ।
मज्जानीयापेक्षनियमौचित्यादाह—कर्मधारयश्चेति । अर्थवत्त्वदस्य तजानुवृत्तेः । अ-यथा इनर्थकममामे
अर्थवताममूहवत्त्वमस्त्वेति ममूहस्यानर्थक्यात्तत्रैव विधेयत्व स्यादिति नियमानुपपत्त्या वाक्ये तदापत्ति-
रेव । किं न पक्षनावप्रिय इत्यादावेकदेशे स्यादिति भावः । नन्वेवमपि बहुपदव इत्यादौ दोषनादवस्थ
सरला ।

सरणी ।

[illegible]

शब्दरत्नम् ।

स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः । गवित्प्रयमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव । प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य वा व्यावृत्तिः, प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात् । सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति

भेदोऽपि ।

वाचो द्रोप एतेत्यत आह—तत्रेति । अर्थद्वयविप्रक्षायाम् । स्वातन्त्र्येणापीति । अत्रापि पारतन्त्र्यसमुच्चायकः । स्वातन्त्र्यञ्च तावन्मात्रस्थाप्यर्थबोधनाय पृथक्प्रयोगयोर्यत्वम् । प्रयोगार्हार्थवदित्यस्य प्रयोगार्हमर्थवदित्यर्थः । ननु गवित्ययमित्यादेरधुना व्यावृत्तिर्न रूपान्तरं गौ इत्यादिरित्याद्यमभिध्याहारेण च प्रयोगादत आह—गवित्ययमिति तत्त्वमिति । तत्रन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । एतादृश्यइत्यादौ यथा । 'बहुपटन' 'पुत्रकाम्या' इत्यादेः सप्रहमाह—प्रकृतीति । अभावादिति । निरुक्तस्वातन्त्र्यभावस्य सत्त्वेन विशेषणाभासप्रयोज्यविशिष्टाभावरूपं तत्र

भावप्रकाशः ।

मम आह—तत्रेति । तयोर्मध्ये शब्दव । अपि पारतन्त्र्यसमुच्चायकः । प्रयोगार्हार्थवदिति । प्रयोगार्हमिति पादनाहो योऽर्थस्तद्वदित्यर्थः । एव विवक्षाया फले वक्तुं योग्येऽपि सर्वलक्ष्यसिद्धिप्रतिपादनायादावाह—गवीति । तत्त्व—तत्रन्मात्रस्य पृथक्प्रयोगार्हत्वम् । एतेन रिञ्जितमभिध्याहारावयवत्वेनानुकरणेनोपलब्धवदित्ययमित्यादात्तम् । केवलस्यापि प्रयोगस्य लोके शास्त्रं च बहुशो दृष्टवान् । एतेनासाधुर्यद्वयाऽपि निरस्ताः । ततस्तत्त्वमिहाह—प्रकृतीति । बहुपटन पुत्रकाम्येत्यादे । एवञ्च कुम्भकारादा

सरला ।

अर्थवदित्यर्थः इति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्पुत्रकाम्यवदित्यस्य योऽर्थस्तद्वदित्यस्य चोक्तं समासस्येति नियमाकारः । अत एव पूर्वसूत्रेऽर्थवदित्यस्य 'दश' 'अदिमानि' इत्याद्यनधरपदसमुदायव्यावृत्तिस्तत्कणमुक्तं भाष्ये । अ यथा ममामग्रहणतृतीयमनैव तद्व्यावृत्ती तद्वन्नङ्गति स्पष्टेव । उत्तरावयवस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्तु ग्रहणेन 'पुत्रकाम्या' इत्यस्य न व्यावृत्तिः, उत्तरभागस्य 'काम्य' इत्यस्य पुत्रमभिध्याहारेणैव प्रयोगेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात् । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं च पूर्वसूत्रीयपरिभूतार्थवत्त्वमेव । तच्च एतत्प्रमाणान्भूतप्रत्ययेतरसमभिध्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकबोधजनकत्वम् । नन्वेव 'पुत्रनामप्रिय' इत्यादौ पञ्चनावित्यस्य तादृशार्थवत्त्वस्याभावेन निरुक्तत्वे स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वपूर्वविषयः इत्यापुक्ते नियामशब्दाद्योदयतावच्छेदकमामन्तव्यापवत्त्वं । स्वातन्त्र्येण तत्र ममामन्तव्य मन्तव्येऽपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वपूर्वविषयकत्वस्याभावात् । किञ्च 'राश पुण्य' इत्यादौ मुख्येत्यस्य विनिर्दिष्टप्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययस्य 'औ' ममभिध्याहारेणैव लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन राश पुण्य इति मनुष्याः स्तान् । येन प्रयोगार्हार्थवत्त्वस्य तादृशप्रत्ययस्येति ममामग्रहणतृतीयमनैव तद्व्यावृत्तिरस्वात् इति चेत् ? मैवम्, प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय-पद-पद-यतरतरममभिध्याहारानपेक्षयाऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वमिति परिहारेणादोषात् । 'राश पुण्य' इत्यादौ औपनिषत्प्रतिपदिकसंज्ञाफलभूतत्वेन तदितरममभिध्याहारानपेक्षया लोकेऽर्थविषयकबोधजनकत्वेन तत्र ममामग्रहणतृतीयमनैव तद्व्यावृत्तिरिति । 'पञ्चनावप्रिय' 'नन्निभ' 'कुम्भकार' 'धाम्रवे' 'धामामतु कल्पम्' 'मूलकेनोपदशम्' इत्यादौ प्रिय तत्त्व मम धाम्र मूलत्वेन इत्यादिषु प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्ययेतरत्वस्य मन्तव्येऽपि एतेतरत्वस्याभावात् प्रातिपदिकसंज्ञाफलभूतप्रत्यय-पद-पद-यतरतरममभिध्याहारानपेक्षया पञ्चनावप्रिय नन्निभ धाम्र कल्पम् उपदशम् इत्यादीनां बोधकत्वेन स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वं निनायात् । न च 'पञ्चानु' 'हरिण' इत्यादौ मा निरुक्तत्वात्प्रत्ययप्रयोगार्हार्थवत्त्वापत्तिरिति वच्यम्, दृष्टव्यं, मा निरुक्तत्वात्प्रत्ययस्येऽपि पूर्वभागप्रत्ययेनैव भावाच्च । एवमेवोत्तरभागस्यापि स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वपरिभूतप्रत्ययमिति निष्कर्षः ।

मोऽस्तु । न चाशपक्षे राजपुरुषादित्यादौ पुरुषादित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम् ,
अर्थवत्त्वेनैव चारणान् । प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति, न तूत्तरपदार्थमात्रे
येन पुरुषादित्यस्यार्थवत्त्वं भ्यान् । नियमफलमाह—तेनेत्यादि । नन्वेवमपि

शब्दप्रथम् ।

स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोद्धव्यम् । पुरुषादित्यादेरिति । तत्पूर्वभागस्य “उत्तरपदत्वे
च-” इति निषेधेनापदत्वात्, परस्य तत्प्रवृत्तिकप्रत्ययत्वाभावादिति भावः । अर्थव-
भेदो ।

मत्वमिति भावः । नचैवं कुम्भसारगुणपदममायासंग्रहः, उपपदासंनिधानेनोत्तरपदस्याप्रयो-
गादिति वाच्यम्; वेदव्यासाद्ययजुष्य व्यास इत्यस्य प्रयोगदर्शनेनारण्यकदण्डउत्सवस्वरूपयो-
र्यन्त्ररूपयोत्पत्ताया अनपायात् । व्यासप्रातिपदिकस्यञ्ज्ञा तु पूर्वसूत्रेण कृदन्तर्येण वा । व्योक्ता-
र्थस्य सम्प्रमाणत्वव्यवधानायाह—भाष्य इति । सरूपमूत्रे इति पाठः वाचित्कः । अर्थवत्त्वभाष्ये
पुनः सुश्रुतानामिति प्रतीकसुपादायैतच्चोपलक्षणमित्यादिना भेदसमर्गद्वारकेतिशब्देन तेन
कथनात् । इदमेव—स्यात्तन्मन्त्रेणापि प्रयोगाहार्थवन्नामित्येव । पदार्थयोत्रिभागेनापि प्रयोगे
हृते सतीतरसंसर्गात्तद्वा भेदसमर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तदुक्तानामिति
तद्वारणार्थः ।

ननु मूत्रं पुरुषादित्यादेः संज्ञाप्राप्तिरुद्भायिता, सा न सङ्गच्छते; समुदायस्य प्रत्ययान्तपर्यु-
दायेन व्यावृत्तिः स्यादत आह—परत्वेति । ओ इत्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययान्तपर्युदासत्रोधकशब्दे-
ऽपि प्रत्ययपदेन यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्योपस्थितिरस्त्येति भावः । अत एव भाष्ये
दशदाडिमानोत्पादिवाक्यस्यानर्थस्यार्थवत्त्वस्यावश्यकत्वात् सङ्गच्छते । यत्तु परस्येत्यनेन
नियमस्याद्यस्याप्रवृत्तिर्जन्यते तस्मिन्नुत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यस्य निषेधेऽपि परस्य तत्प्रवृत्तिक
प्रत्ययान्तत्वाभावादिति व्याख्यायन्, तत्तु स्वीयसिद्धान्तविरुद्धम् । यत्र संघाते पूर्वो भागः
पदमित्यनेनैव नियमाप्रवृत्तिलाभात् । नच ‘उत्तरपदत्वे च’ इति निषेधेन पुरवत्यस्य पदत्र-
ञ्चास्तीति वाच्यम्, उत्तरपदस्य कार्यित्वेनैव तस्य निषेधस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । कृदन्तत्वं
वाक्यस्य परिभाषयोपपादितं, तच्च न सङ्गच्छते, यत्किमप्युक्ता इति न्यायस्थल इव प्रत्याम-

भावप्रकाशः ।

वर्धवत्सूत्रेण कृदन्तत्वाद्वा प्रातिपदिकत्वं ममासत्वात्तत्त्वमिति सिद्धान्तस्य रणुष्यायनोक्तत्वात् । भाष्ये-
इति । एतावन्नभाष्ये इत्यर्थः । मरूपसूत्रे इत्यपाठः । इदमेवेति । स्यात्तन्मन्त्रेणापि प्रयोगाहार्थवन्नामित्ये-
वेत्यर्थः, सुश्रुतानामिति प्रवृत्तिः—एतच्चोपलक्षणम्, ‘भेदसमर्गद्वारकार्थवत्त्वयुक्तानाम्’ इति तेनोक्तेः । वाक्ये
पदार्थयोत्रिभागेनापि प्रयोगमतीतरसमर्गात्तद्वा भेदसमर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तदुक्ताना-
नामिति तदर्थः । समाप्तेऽपि वाक्यादेनैव तेन विशिष्टार्थवत्त्वम् । न हि प्रवृत्तिप्रत्यययोत्रिभागः परत्वेने-
वचनानिदिन तद्भावात् । एतेन ‘अञ्चम् इ’ इत्यत्र नद्वितिन्यन्धनापि मान स्यादित्यपास्तम् । एव सरूपमूत्रभाष्य-
कैपटादेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अत एव भ्रमशब्देन भाष्ये प्रत्ययग्रहण इति परिभाषायाः फलकथनावसरे
‘देवदत्तो गार्ग्य’ इति समुदायस्य यन्त्रत्वेनप्राप्तप्रातिपदिकत्वाभावः फलत्वेनोक्तः । मूलमने ॥ नियमेनैव
तत्र तदप्राप्तया भाष्यासङ्गतिः, स्पष्टैवेत्यलम् । पुरुषादित्येति । अत्र मान्या—उत्तरपदत्वे चेति प्रत्यय
लक्षणनिषेधाद्भाष्ये ‘अ सर्वनामस्थाने यच्च’ इति पदत्वमात्रस्य निषेधाच्च जहत्स्वार्थाया वृत्तानानर्थक्याच्च
शेषशक्तेति प्राहुः । तत्प्राचामनुरोधेन, उत्तरपदस्य कार्यित्वभावेन तदप्राप्तेः, प्रत्याख्यानप्रकारस्यायुक्त-
त्वाच्च, प्रक्रियादशया जहत्स्वार्थवृत्तरनङ्गाकाराच्च, समर्थसङ्गभाष्योक्तरीत्या पूर्वपदे एव जहत्स्वार्था नोत्त-
रपदे इत्यङ्गीकाराच्च । एव च मूलम् ‘उत्तरस्तु प्रत्ययो न’ इति यथाशुभनिवेशाभिप्रायमगत्या गुरभूतप्रत्या-
ख्यानरत्या मत्वाभिप्रायः वा । इतोऽपि हेतोः पदत्वयोग्यत्वनिवेशः, प्रवृत्तिव्यवहारादिशो वा दुष्पर इति
बोध्यम् । तद् ध्वनयग्राह—परस्येति । तथा कार्यवत्त्वमसङ्गहेतुभूतास्य यथान्तत्वमस्तीति भावः । कृद-

मूलनेनोपदशमित्यादौ चाभ्यस्त सञ्ज्ञादुर्गता, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणान्, इति चेत् ? मैवम्, समामग्रहणकृतनियमेन परत्वाद् बाधात् । एव

शब्दरत्नम् ।

एतेनैवेति । उत्तरपदस्य कार्यत्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तश्चेत्यपि बोद्धव्यम् । वाक्यस्येति । कृदन्तरत्वादिति भावः, तदाह—कृदिति । न चास्य भुजौ करणत्वेनोपदेशं प्रति न कारकत्वम् । मूलरूपोपदेशे कर्मत्वेनाप्यन्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता नृतीयैवेति तत्प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् । परत्वाद् बाधादिति । नियमस्यार्थतो निषेधेऽपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्राशब्दादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यं भैरवी ।

स्या कारकस्यापि तद्भावेन तन्निषेधासम्बन्धिन एव ग्रहणेनास्य भुजिप्रत्यय कारकत्वादित्याशङ्कान्निवारयति—नचेयादिना । समाधानं सूचयति—मूलवेति । अपिभुजिनापि सम्बन्धं व्यनक्ति । अन्यत्वं । शाब्द इति शेषः । प्रधाने त । तिङन्ताधिकाया समुदायजन्यशाब्दोपे विशेष्यतया भावात्स्या प्राधान्यम् । प्रधानानुरोधीणि ।

प्रधानेतरयोरेव द्रव्यस्य क्रिययो पृथक् ।

शक्तिगुणाध्या तत्र प्रधानमनुरध्यते ॥

इति न्यायात् । तत्रायपीति—उपदेशसम्प्रतीत्यर्थः ।

ननु नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निवाहेऽपि विधिमुदेन प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तिने पक्षे कथमिवाहोऽत आह—नियमस्येति । अथन—प्रयोजनतः । निषेधेऽपि तात्पर्यं “उभयप्राप्ते कर्मणि पट्टरा प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः” इति वार्तिकं सङ्गच्छते । भावप्रकाशः ।

न्तत्वादिति । तथा च ‘लुपो य तु दातुमापति । विरूपेण नमामि’ इति स्वार्थं “युक्तमव । यद्येकैकैशप्रयोगऽकममते चाङ्गधिकारस्य प्रवयहेतुकरायाणां सुबाधेशाना च सापक्ष्यमिति भावः । अस्य—मूलवर्य । न कारकत्वमिति । तथाच तापरिभाषायां प्रत्यानस्या कृद्ग्रहणनिरूपितारकस्यैव ग्रहणे नान तदप्राप्ति । नृतीयानेन शाब्दन्वये एव यदि प्रत्ययस्तर्हि करणे इत्येव बाधेयं तृतीयायामिति यथै तस्माद्वचनसामर्थ्याच्चायिका वयमात्राय प्रययममादाद्युपपत्तावप्युक्तरीत्या समूहस्याभवत्वाभावाच्चेति मूलमयुक्तम् । एतेन तद्वैयर्थ्यदश मुक्तये श्यानी बन्त सकलक्रियावास्तमिति भावः । समाधत्ते—नूलकस्येति । अपिरक्तसमुच्चायकः । अन्यस्य इति । शाब्दा नव इत्यर्थः । यत्तु अर्थात्त्व इति मूलमुत्पत्तिमत् । तत्र गमनां नम इत्येवमयमिति स मूलस्थभा यद्विरोधादिनि भावः । न वेव परत्वात्कममर्थात् स्यात् । न च मशयोभिधोऽविरोधः । तथापि वामद्वारा तस्मत्त्वात् । अनित्यत्वायमथ कृदिति चेति सूत्रभाष्यवैयर्थ्यात् आह—विभक्तिस्तिष्ठति । निह ताधिकाया प्राप्ता येन प्रथमाप्रशान्तिक्रिषी प्रधानानुरोधा माय इति यायेनेति भावः । वायद्वारा परत्वाग्रयणावदवत्त्वे तत्र एव तृतीयाया युक्तवाचेत्यपि बोध्यम् । एवं चोपपदद्वयकृतया समभपरिभाषोपस्थानेन सामर्थ्यं गमुनादय इति भाष्यसिद्धान्तविरोधोऽपि न । एतेन तृतीयायामिति सामर्थ्यात् गमुनादिव परिभाषाप्रवृत्तिः । आदिना दत्तैतोप तदश मुक्तये श्याने परिग्रहः । अथ शाब्दतत्र करणवत् । वस्तुन ‘उपदेशान्ततोयायान्’ इत्यादि प्रामात्यात्मनि तृतीयेयमिति भावात् प्राचामनुवारेणनि सूचिनम् । तद् धनयप्राह—इत्याशयादिति । ननु तदुक्ताशय इति भावः । ननु नियमशास्त्राणां नियममुदेन प्रवृत्तिरिति पक्षे निवाहेऽपि मुख्यपक्षे विधिमुदेन प्रवृत्तावविरोधेनेत्युक्तमत्र आह—नियमस्येति । तस्यार्थान्तरापि तात्पर्येणार्थवत्प्राप्तावत्स्यास्य नियमस्य परत्वेन तस्यापि निषेधः तात्पर्यान्ति योजनम् । तात्पर्यमुपपन्नं हेतु । अनप्य उभयप्राप्ते कर्मणि पट्टरा प्रतिषेधे वादिप्रयोग प्रतिषेधः इति वार्तिकप्रकारस्य मङ्गलं । त एव नपि परत्वमुक्तम्, द्वयोल्लेखवाक्याद्येवोपपत्तमवस्थितयोरनन्वयः तन्वृत्त्याभावश्च यथा रामेभ्य

च "कृत्तद्धित-" इति सूत्रे कृद्प्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति

शब्दरयम् ।

दित भाव । निषेधानां यत्प्रत्ययाद्येत्यपि बोध्यम् । निष्फलत्वादिति । स्पष्टं चेदं
भर्या ।

इति भाव इति । परत्वादिति वदतो भाव इत्यर्थः । वन्मुतो निषेधे तात्पर्य 'निषेधाश्च बलीयास'
इति "कर्मणिङ्" इति सूत्रपठितमार्तिकरीत्या वल्प्रत्ययसम्भवे परत्वादित्येतन्न युक्तमित्याश-
येनाह-निषेधानामिति । इत्यर्थः नि । अपिना विधिसुत्तेन प्रवृत्तिरिति पक्षे नियमस्य यत्र प्रवृत्ति
स्तत्र सामान्यशास्त्रस्य तात्पर्यमदोऽत्र विधित इत्यपि पक्षोऽस्तीति प्रवृत्ते वाध्यसामान्यवि-
न्त्याऽर्थान्तरार्थार्थवत्पक्षममूहान्यपरत्वरदृशस्यार्थान्तरपक्षममूहान्यदृशतत्परत्वमित्यपि स
म्भवतीति निषेधस्य यत्फलान्तम्यार्थतो लाभन्तथाच न प्रवृत्तेऽतिप्रसङ्ग इति बोध्यम् ।
स्योक्तार्थः सिद्धान्तमममत्त मरेति ध्वनयितुमाह-प्रवृत्तिरिति । तत्र हि-"गतिकारकोप-
दानाद् इति सूत्रं समाम्भयजनम्प्राक् सुबुपत्ते" इति परिभाषाया प्रयोजनमप्रयमत 'सां-
दिनम्' 'व्याजकोर्ता' इत्येतदभिहितम् । अथाद्ये "अभिनिधौ भाव इतुग" इतीनुगप्रत्यय
"अणिनुग" इत्यणप्रत्ययस्य सुपश्च प्रसङ्गे अणप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन सुबुपत्ते प्रागन्तर-
त्वादुत्पत्तिर्भंगति यदि तदा इतिभित्तिव्यवादिद्विधा स्यात् । सुबुपत्ते प्राक् समासे तु अन्त
रङ्गत्वात्पूर्वं समाम् । अणप्रत्ययस्यैव नुगन्तत्वमात्रस्यैवत्वाद्विरुद्ध इति निश्चिष्टाद्वयणप्रत्यय ।
यदि समासे सुबुपत्तेरेवैव तदा सुबुपत्ते प्राक् समामाप्रत्यया सुपश्च प्राक् पूर्वोक्तरीत्या
अणप्रत्ययस्य रूपासिद्धि स्फुटय । द्वितीये तु "कर्मप्रतिहारं णच् स्त्रियाम्" इति णचि समासो
भावप्रकाशः ।

"स्यादावेत्तदर्थस्यो प्राप्तयो परत्वात्त्वमत आह-निषेधानामिति । अर्धं च 'निषेधाश्च बलीयाम'
इति "कर्मणिङ्" इति सूत्रभाष्यपठितपरिभाषाधनुवाद इति वक्षितः । परे तु सा परिभाषा शाब्दनिषध
विषयिष्येव । अत एव परमवागिरयत्र "अमवनामरथान-इति निषेध प्राप्नोति । अस्तु स्वादी परमि
त्यस्य । सुबुपत्ते परमिनि तु भविष्यति । सति प्रत्यये एवम् । नह्यत्र मोडस्ति । अस्ति तत्र प्रत्ययलक्षणेन
सप्तलेनि निषेधाश्च बलीयाम इति निषेध प्राप्नोति । नाप्रतिवधान् । किं तर्हि पशुदानोऽयं मवनाम
स्थानेऽध्यापार । यदि केचित्प्राप्नोति तेन भविष्यति" इति नवमनेनि सूत्रभाष्यं मङ्गल्येन । अथथा
पशुदानोऽध्यापारो निषेधसत्त्वेन तदमङ्गति स्पष्टैव । ध्वनिनश्चायमथ "गुणनपुमन्" इति सूत्रे भाष्यकस्य
टयोस्तिताहु । वस्तुतस्तु सिद्धे कार्ये पुनर्विधिमामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य सङ्केचः । यथाऽतुर्वस्ये
त्यनेन सन्निहितासन्निहितशस्त्रसङ्कोचोऽपुनान्यपरत्वरूपः । एवमत्र ममासप्रहणकृतनियमेन वाध्य
मामान्यविन्त्याऽर्थवत्प्रत्ययवत्पक्षममूहायपरत्वरूप इदंशस्य कृदन्तत्वाद्दृशममूहायपरत्वरूपः । एव मङ्कोचे
चान्यत्र तदभावावस्थाप्यत मिच्छाऽर्थमिदं तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत यवहार इत्याशयेनाह-
निषेधानामिति । येन वाक्यस्य सूत्रकेनोपदशमित्यादेशोद्देश्यरानाहानत्वादुभयोपपत्तिरिति
तत्त्वम् । तस्य सिद्धान्तना ध्वनयितुमाह-व्यग्रमिति । प्रशङ्क्य धानुवादभूतता निराच्य-

सरला ।

निषेधानामिति । ननु नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्ति विधिसुत्तेन वति भवद्वयम् । तत्रा
ऽऽद्यमे उक्तरीत्या निर्वाहेऽपि विधिसुत्तेन प्रवृत्तिरिति पक्षे कः निवाह इति चेत् ? उच्यते, तत्र पक्ष
नियामकदात्तायोद्देश्यतावच्छेदकव्यापक नियम्यशास्त्रावोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्यपि तदवधि
आतिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रावोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्न सङ्कोच इति सिद्धान्तात् स्वातन्त्र्येण
प्रयोगादर्थवत्पुनरावयवकस्यान-ये-प्रयोगादर्थवत्पुनरावयवकार्थवत्त्वमुदायानिरिक्तमर्थवच्छब्दरूप प्रा
विपरिक्रमशकमिति पूर्वसूत्रस्याथ । तादृशमकुचिगाथबोधार्थवत्त्वमुप कृत्तद्धितपृष्ठानुवने । तथाच
स्वातन्त्र्येण-यादि-अर्थवत्त्वमुदायानिरिक्त यदर्थवत्त्वमन नक्षितान्त वा तत्त्वानिपदिकमशरानिनि कृत्
द्विगुणस्यार्थेन 'मूलकेनोपदशम्' इत्यस्य तादृशममदायकत्वनया न दोष इति ।

तत्त्वम् । यत्तु वदन्ति—समासग्रहणं न नियमार्थं किन्तु विध्यर्थमेव । अर्थे-
वत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा—शक्तिर्लक्षणा च । न च सा समासेऽ-
स्तीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सिद्धान्ते तावदेकार्थभावाभ्युपगमाद् वृत्तिर्नास्तीति
वाधितमेव । मीमांसकमतेऽपि लक्षणाऽस्त्येव । यद्वाहुः—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम् ॥ इति ।

अथ नैयायिकरीत्योच्येत ? तदपि न, बहुपटव इत्याद्यसिद्धेः । तद्वितप्रहणं
तद्विशिष्टपरमिति चेत् ? न, पचतकीत्यादावतिश्याप्तेः । किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया

शब्दरत्नम् ।

“पुंयोगात्—” इति सूत्र भाष्यकैयटयोः । न च सा समासे इति । नापि वाक्ये इति
योच्यम् । एकार्थभावेति । एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवात्रैकार्थभावा
इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्येऽपि शक्तिरस्ति, विशेषणविशेष्यभा-
वांशे तच्छब्दोत्तरार्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात् । लक्षणेति । वृत्तौ वाक्ये चेति भावः ।
अस्तिश्चेरिति । । समासे इव तद्वितेऽपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः । पचतकी-
त्यादाविति । न च पूर्ववदित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव धेनिष्ठं निवेदनीयम् ; विनिगम-

भेदो ।

“नर “णच स्त्रियामञ्” इति विशिष्टादजि रूपसिद्धि । अन्यथाऽस्यापि पूर्ववदसिद्धिः स्या-
त् । ततः सत्यामन्येतरस्यामपरिभाषायां प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीत्या-
शङ्कायाः ‘कृद्ग्रहणे गतिकारणपूर्वस्यापि ग्रहणम्’ इति परिभाषया निराकरणे कृते गतिकारको-
पपदानामिति परिभाषायाः ‘सांकृतिनम्’ इत्यादिप्रयोजनस्तर्हि न स्यादकृत एव समासे कृद्ग्रहणे
परिभाषया सङ्घातात्तद्वितोत्पत्तिरित्याशयेन—“नैतद्व्या. परिभाषायाः प्रयोजनम्भवति, एत-
त्तैव सिद्धम्” इति भाष्यकृतोक्तम् । अस्या-गतिकारकोपपदानामिति परिभाषायाः । एतया-
कृद्ग्रहणपरिभाषया । ततो “न सिध्यति, किङ्कारणमप्रातिपदिकत्वात्” इत्याशङ्क्य कृदन्त-
त्वात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीति समाधाने परेण कृते सति, कृद्ग्रहणपरिभाषा प्रातिपदिकसं-
ज्ञायां नोपतिष्ठते, “मूलकेनोपदशम्भुङ्के” इति वाक्येऽपि लुक् प्रसज्येतेत्युक्तम् । तत्रा-
प्रातिपदिकत्वादिति प्रतीकमुपाश्रय ‘प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति परिभाषासत्त्वात् कृदन्तत्वात्सा,
अर्थवत्सूत्रेणापि न समासग्रहणकृतनियमेन संघातस्य प्रातिपदिकसंज्ञानियेधात् इति कैयटेनो-
क्तम् । लुगिति । समासग्रहणकृतनियमेन कृदन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञाया अपि बाधोऽप्यस्य बाध्यः,
एवञ्च फलाभावात्नैतत्परिभाषायापस्थितिस्तत्रेति भावः । अत्र समासग्रहणकृतनियमेन बाधस्य
प्रकारस्तूपपादित एव । एतेन प्रयट्त्वेन स्वात्कार्यः सिद्धान्तसम्मत इति स्पष्टमेव ।

अत्र मूले—यत्त्वित्यादिना नैयायिकमतानुवादे न्यूनतापरिहारायाह—नापि वाक्य इति ।
इति मिश्र—शक्तिरूपा वृत्तिः सिद्धा । न्यूनताज्जिवावच्छेद—वाक्येऽपि । अत एवाह—इत्तौ
वाक्ये चेतीति । समास इवेति । तद्वीत्येत्यादिः । तद्वितेऽपि—तद्वितविशिष्टेऽपि । मूलेऽतिव्या-
सेरिति । तस्यापि तद्वितविशिष्टत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञाया आपत्तेरित्यर्थः । इष्टापत्तिस्तु कर्तु-
मशक्या पचतकी भवतीत्यादौ “तिङ्ङितिङ्” इति निघातापत्तेरित्यभिमानः । प्रातिपदिक-
संज्ञायां पचतकीत्वस्यापत्तिरिति तु न चित् । मग्रहणेऽपि तद्वितोत्पत्तिस्तत्त्वस्येष्टत्वात् । तद्वितवैशि-

भावप्रकाशः ।

नापीति । अत एवाह—इत्तौ वाक्ये चेति । वारिवाया वाक्यशब्दः समस्याममस्यपदसमूहपर इति
भावः । समास इवेति । तद्वीत्येत्यादिः । तद्वितेऽपि—तद्वितविशिष्टेऽपि । अत एव तद्वितान्तरपीति नोक्तम् ।
विशेषे बाधकं तुल्यमेव पचतकीतीति । इष्टापत्तिस्तु न, पचतकी भवतीत्यादौ “तिङ्ङितिङ्” इति निघा-

मूलकेनोपदंशमित्यादावतिष्ठतिर्द्वारैवेत्यास्तां तावत् । चकाराऽनुक्तस-
मुच्चयार्थः । तेन “निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या” इति
गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु तु
अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

नाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात् । किंच बहुपटवस्तिष्ठतीति वाक्यस्या
पि संज्ञापत्तिः । एवं-समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे । न चार्थवत्त्वाभावाद्धारणं, न्यायनये
उत्तरसूत्रे तदसम्बन्धात् । “तृतीयाप्रमृतीनि” इति तु स्वरे विशेषार्थम् । अभेदविव-
र्तको ।

पट्यम्-अन्यतरमन्वयेन तद्विधिविशिष्टप्रवृत्तिप्रवृत्तिसमुदायत्वम् । मध्यवर्तित्वम्-स्वनि-
ष्ठावपत्तिरूपिणावयवित्वम् । एवञ्चोक्तप्रतिप्राप्तिर्द्वैविध्यं । नन्वत्र लक्ष्यानुरोध एव विनि-
गमकोऽस्त्यित्यत आह-विज्ञेति । संज्ञापत्तिरिति । तथाच मुञ्जुक् स्यात् ।

ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यथा भवन्मते प्रवृत्त्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणं भवति तथा
नया प्रत्ययादिप्रवृत्त्यन्तस्यापि ग्रहणमिति कल्प्यत इति न अवदुक्तो दोष इत्यत आह
मूले-किञ्चनमिति । अत्र यद्वचमिति, तद्विशिष्टपरमिति चेदित्यर्थकमिति भ्रमवारणायाह-
न्मामग्रहणम्येति । अर्थवत्त्वाभावादिनि । तन्मये विशिष्टे दक्षिलक्षणयोर्भावादिति भावः । उत्तर-
सूत्रे-“कृच्छ्रित” इति सूत्रेः कृदन्तादिष्वपि तन्मये वृत्तयस्त्वादिति भावः । ननु यदि
मूलकेनोपदंशमिति वाक्येऽपि प्रातिपदिकसंज्ञायां मुञ्जुक् तर्हि “तृतीयाप्रमृतीनि” इति
समाससंज्ञायिधानाद्विषयमत आह-तृतीयेति । स्वरे विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरितृतो यो
विशेषस्तदर्थम् । एव च स्वरेऽपि यो विशेषः इति उपदंशमित्यादौ “न समासे” इत्येतत्प्रवृ-
त्तिवृत्ता यो विशेषस्तदर्थमित्यप्यर्थः । यदि तु “ज्ञापनसिद्धयः सर्वत्र” इति परिभाषामाधित्य
कृदग्रहणपरिभाषया अनित्यत्वाद्विशिष्टसिद्धिरित्युच्यते, तदा क्लेश इति बोध्यम् । ननु विर-
द्धमर्थवत्त्वाऽनुकार्यानुकरणयोगेनैव कथमत आह-माह्वयमूलकेन । वृत्त्याऽनुपस्थितस्य तर्हि
भाष्यप्रकाशः ।

तादापत्तिरिति भावः । ग्रहणापत्तेरिति । तथा च तेनापि वैशिष्ट्यग्रहणेनानिष्प्राप्तिर्द्वैविध्यं भावः । ननु
लक्ष्यानुरोध एव विनिगमनम् आह-किञ्चति । तस्य तापूर्वत्वात् । त द्वि प्रत्ययान्तावानिप्रसङ्गवारणाय
“प्रत्ययग्रहणे” इतिवदय किञ्चित्तादृशं वचनमस्तीति भावः । एतेन बहुपूर्वं सत्येव मध्यमातिरयपास्तम्,
निष्ठावपत्तिग्रहणपत्तेरिव गौरवाच्च । ननु प्रत्ययग्रहण इत्यस्य प्रवृत्त्यादिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणमित्यर्थवत्त्वस्य-
वादिप्रवृत्त्यन्तस्य ग्रहणमित्यर्थवत्त्वाच्चकारेण न वाक्ये संज्ञापत्तिः, उत्तरस्यात् । एवञ्चोक्तप्रतिप्राप्ति-
मिति वा बहुपटव शयापानिष्ठिरन आह मूले-किञ्चनमिति । एवमित्यस्य तद्विनिगमनस्य तद्विशि-
ष्टपरिवे इत्यर्थभ्रमवारणायाह-समासेति । अभावादिति । वृत्तेरभावादिति भावः । उत्तरेति ।
अर्थवत्त्वप्रापेद्योत्तरसूत्र इत्यर्थः । तन्मते पाचक इत्यादावपि वृत्तेरनङ्गवारेण तथात्वाभावात् । तथा
निष्ठावपत्तिरामाय तन्मन्वये स्वस्यापि पाचकादौ । निहादौ चरितार्थेन नामार्थेनेति भावः । स्वरे
विशेषार्थमिति । उदात्तादिस्वरितृतो यो विशेषस्तदर्थं स्वरेऽपि एतेन यो विशेषः प्रवृत्तिमा-
न्यर्थं चेत्यर्थः । अभेदिति । यत् अनुकरण भोग्यार्थं न मन्वाभेदेनैवानुकार्यं स्युपपत्तिरुदात्तव्यय-
निराह । अ- एव नान्यभेदात् भेदस्यैव सुतराभावेनैव वाचनिक भेदपरं इति मन्योति । सीपटने-
सरत्तम् ।

संज्ञापत्तिरिति । व-मुञ्जुक्-वादि-स्वनिष्ठविधेयानि-विधेयदक्षयान्ता-तन्-प्रवृत्त्यवयवत्वम्,
उदात्तत्व-स्वनिष्ठविधेयानि-विधेयदक्षयान्ता-तन्-प्रवृत्त्यवयवत्वम्, ए-प्रत्ययग्रहणेन तद्विनि-
गमनम् ।

‘भू’ मत्तायाम् इति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव । “भुवो बुक्—” इति यथा ।

शब्दरत्नम् ।

ज्ञायामिति । सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः । अनुकरण च स्वसादृश्ये नानुकार्यमुपस्थापयति, तथोपस्थितस्य शब्देऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । एवं च वृत्त्याऽर्थोपेक्षत्वरूपार्थऽस्त्वाभाव इति भावः । अत एव “भू सत्तायाम्” इत्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । तदाह—भू इति । अपदं न प्रयुज्यतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः । अस्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम् । भेदविवक्षायामिति । अर्थवच्छब्दोऽपि वृत्तिविषय एवेत्येव इति भावः । अयं पक्षो “मत्ता छ सुक्—” इति सूत्रे भाग्ये । अत्र योश्च लक्ष्यानुशोधाद् व्यपश्येति दिक् ।

भेदवी ।

शब्दोपेक्षविषयत्वस्य मत आह—“थोपेति । शब्दोऽन्यप्रतियोगित्वम्—शब्दविषयसमप्रतियोगित्वम् । व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्—कार्यकारणभावे वैचित्र्यात् । अनुकार्यविषयकशाब्दबुद्धित्वाशङ्कितमप्रत्यनुकरणजन्यार्थोपरिस्थितत्वेन कारणताया रवीकारात् । एतत्—उक्तरीत्या निवाहे च । अत एव—उक्तरीत्याऽनुकरणस्य प्रातिपदिकत्वाभावादेव । एवञ्च भू सत्तायामित्यादिनिर्देश एवाभेदविवक्षायापक इति भावः । ननु “अनुकरणज्ञानित्तिपरम्” इति गतिसंज्ञायान्निपातत्वाद् व्ययसंज्ञाया लुका रूपसिद्धिरिति चेन्न, ह्यो योग एव तत्र वृत्तेरङ्गीकारात् । नन्वपदस्य कथमप्रयोगोऽत आह—अपदमिति । एतत्पक्षे इति । भेदविवक्षापक्ष इत्यर्थः । यथाऽर्थो वृत्तिविषयस्तथा शब्दोऽपीत्यर्थः । अनुकरणं द्विविधम्—व्यक्तशब्दसमा नानुपूर्वीकम्, अव्यक्तशब्दमदृश च । एतदुभयमाधारणन्तत्त्वं स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोधारणविषयत्वम् । व्यक्तशब्दानुकरणस्येऽनुकार्यस्योपस्थितरथार्थापन्थापकतास्ति । अव्यक्तानुकरणात्तुपस्थितस्य सा नास्तीति विशेषः । एवञ्चाथैत्रिशिष्टशब्दमात्रतात्पर्यकत्वं ध्वनितात्पर्यकत्वे अनुकरणयोरनुकार्यं तुभयधर्माभाव इति विददधर्माभ्यामनुकरणमनुकाया त्त्रिन्नमिति भेदविवक्षायोजम् । एवञ्चोभाभ्यां शब्दोपेक्षो वृत्त्या भवतीति वृत्त्याऽर्थवत्त्वमस्त्येवेति भवत्येव प्रातिपदिकत्वज्ञा । “भुवो बुक्” इति निरुक्तत्वा ज्ञापकः ।

भावप्रकाशः ।

त आह—सादृश्येति । अत्र वर्थे । तथोपस्थितस्येति । स्वसादृश्यमन्वयनोपरिष्ठितानुकार्यशब्दस्य शाब्दवैचित्र्याविवक्षामित्यर्थः । ननु ममत्रायादिनोपस्थितत्वासादृश्यत्वावधारणाय वृत्तुपस्थितस्यैव तत्रमत्त आह—व्युत्पत्तीति । अनुकरणाय तत्र तथा नियमोऽत्र तु मित्र एव कार्यकारणभाव इति भावः । एवं चेति । उक्तरीत्या निवाहे चेत्यर्थः । संज्ञासूत्रे तादृशमर्थवत्त्वं निविष्टमिति भावः । भूतसत्तायामिति । ननु भेदपक्षेऽप्यनुकरणमिति गमित्वे निपातत्वे व्यावयवत्वे रूपमिदिरवेति चेत् ? न, “भुवो बुक्” इत्यादावपि सत्तात्वापत्तेः, इतिममभिप्रायादारे दोषप्रतीत्यास्तु न्ये ग एव तत्र वृत्तेरिष्टत्वाच्चैति भावः तदाह—आग्नेति । तेन नवेतात्प्रादिसमद । तथा च मूलमुपलक्षणमिति भावः । परिनिष्ठितत्वमिति । तादृशावयवत्वाभावेनाप्यवृत्तित्वविध्युद्देश्यत्वावच्छेदानाया तदादिति भावः । अर्थमिति । यथाऽर्थो वृत्तिविषय एव शब्दोऽपीत्यर्थः । दिगिति । तदर्थस्तु स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोधारणविषयत्वमनुकरणत्वम् । तच्च मादृश्येन वृत्त्या वा । तत्र शब्दोऽपि ध्वनिवणान्वयरूपः । अत्र एव पदोदितत्वात्त्यत्र पञ्चदशानुकरणं ध्वनिरिति । ध्वनिमात्रानुकरणे वर्णाधारणत्वापत्तिर्दिक् । अत्र एवाव्यक्तानुकरणस्येत्यादि सङ्गच्छन् इति ।

संज्ञा ।

शिष्टं प्रातिपदिकमशकं भवति । सुप्रार्थस्वाकारणं “वृत्तपत्र” इत्यस्य पूर्वमन्वयमन्वयतात्मानिपदिकमंशमिदिरिति “वृत्तपत्रवलिष्ठानि” इति वाक्यस्य अन्यतममन्वयेन तद्विशिष्टतामात्रात् तदावृत्तिरिति न कोऽपि दोष इत्यवश्यम् ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गत्रोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनन्तु-अयस्कुम्भी "अतः कुम्भि-"इति सत्वम् । तद्धि कंसादिपुत्तरपदेषु विधीयते । किं च , कुमारीमाचष्टे कुमारयति । "णाविष्टवत्" इति टिलोपः ।

शब्दरत्नम् ।

विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टे
अतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेदं “बहुव्रीहेरुपस”-इत्यत्र भाष्ये । इयं प्रातिपदिक
सामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च, तद् द्वयन्यग्राह—अयस्कुम्भीति । किंचेत्यादि च ।
उत्तरपदेऽप्यिति । अत्र च ह्यन्तमुत्तरपदमिति भावः । टिलोप इति । ह्रस्वमुपलक्षणं
पुवत्त्वस्य गिचश्च । सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया व्याख्येयमिति भाष्ये
भवेत् ।

‘प्रातिपदिकप्रहणे’ इति परिभाषायां लिङ्गविशिष्टस्यापीत्यस्य-लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्ट-
न्यायोपेत्यर्थः, नत्र तद्विशिष्टस्य प्रहणे मानमाह-प्रातिपदिकवैत्यादिना । स्पष्टमिति । तत्र हि-
‘कुण्डोष्मा’ इत्यत्र नयन्ताद्बहुव्रीहिरित्यर्थो “नपुंसकश्च” इति सूत्रस्थेत्यर्थोभिप्रायेण कयापा-
दितः । यद्वि नयन्ते बहुव्रीहिलक्षस्य प्रातिपदिकत्वाज्याप्यन्यातिदेशः परिभाषया क्रियते,
तदा तत्रापादनमङ्गतिरिति नयन्तप्रकृतिकमुयन्तोत्तपदकाद्बहुव्रीहिरित्यर्थेन परिहार इति
त्वन्वयः । ननु “अयम्कुम्भी” इत्यत्र प्रकृतिभागमादाय ‘अतः कुरुमि’ इत्यस्य प्रवृत्तिर्नवि-
ष्यतीति न परिभाषापयोगोऽत आह सूत्रे—तद्वीति । उत्तरपदस्येत्यस्य लान्मु “नित्यं
नमासे” इति सूत्रात्समास इत्यस्यानुत्तरपदस्यस्येत्यस्य वाऽनुवृत्त्या विसर्गान्तस्य पूर्व-
पदत्वलाभे उत्तरपदस्याभेदेण प्रत्यामत्या क्सादिरूपन्तद् गृह्यत इति परिभाषाया उक्तार्थ-
कत्वमावश्यकमिति भावः । एतादृशार्थस्योदाहरं विना न ‘अयम्कुम्भी’ इत्यत्र “अतः” इति
सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्येतदुपपादयति—अत्र चेति । पुंवन्नायस्य टिलोपबाधकत्वाभिप्रायेणाह—इदमिति ।
ननु प्रकृते कुमारीशब्द औपधिजातिवाची इति भाषितपुंस्कत्वाभावाच्च पुंवन्नावस्य प्राप्तिरत
आह—निचत्वेति । एवञ्चोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वयोविशेषविशिष्टवाचनत्वेऽपि तस्य प्रकृतं
भावप्रकाशः ।

ननु लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहेऽपि प्रत्ययान्तरत्वेनाप्रातिपदिकत्वेनेवात आह—मूले प्रत्ययेति । ननु याचष्टे—
 प्राप्नोति । स्पष्टमिति । तत्र हि 'कुण्डोन्मा' इत्यत्र 'नपुंश' इति वयापादितो नचनपदञ्च हेरिषर्षाङ् इत्यन्-
 श्वाङ्ङुर्मादित्वात्तदमङ्गति । नचन्तात् । यः समात् इत्यर्थेन परिहृतः । नच-तप्रतिक्नुङ्गोत्तरपदवः ममात्
 इति तदर्थः । अहोति । व्युत्क्रमेणाहेत्यर्थः । ननु ङाप- प्राग्मा-मादायैवेष्टमिद्विद्वत् आह-उत्तरपदेष्ट्वि-
 त्तीति । ममाम इत्यस्यानुत्तरपदस्वत्यस्य बाऽनुवृत्त्या विमर्शान्तस्य पूर्वपदत्वबोधेनोत्तरपदस्याक्षेपेण
 प्रत्यानस्या कमादिरूपस्यैवात्तरपदस्य ग्रहणादिनि आवः । तत्कथितमाह-अग्रचेति । पुवत्त्वस्य बाधक
 त्वादाह-इदमिति । ननु नाय कुमारीश्वरो वयोवुत्तत्वावाची किन्तु श्रीवधिनानिवाचो नित्यत्वानिङ्ग इति
 त्वादाह-इदमिति । ननु नाय कुमारीश्वरो वयोवुत्तत्वावाची किन्तु श्रीवधिनानिवाचो नित्यत्वानिङ्ग इति
 न पुवत्त्वमन आह-णिचक्षेति । तथा चोपलक्षणत्वावश्यकत्वे वयोवाचस्त्वेऽपि न बाधकम् । एतेन 'पुंव
 स्वमुनरीत्यान, णिच् तु तत्करोतीत्यनेन । तदिति हि द्वितीयान्तोपनक्षगम्' इति मा-यातिर्हृदचानुगोपेनेति
 च्चनितम् । तदित्यनेन वर्मसम्पर्कं प्रातिपदिकमुच्यते पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति निद्वान्तात् । चेन ततः सोऽपि
 सत्या ।

प्रत्ययविशिष्टे इति । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं, स्वनिष्ठविधेयनानिरूपिणेद्देश्यत्वं अदघटितत्वं, स्वविशिष्टाघटितत्वं, जनत्रिनयमन्वयेन । स्ववैशिष्ट्यञ्च स्वेतरत्वं, स्वनिष्ठविधेयनानिरूपिणेद्देश्यत्वं-अदेतरत्वं एतदुक्तमन्वयेन । द्वितीयमन्वयनिवेद्येन दृष्ट्वै दृष्टव्यीत्यत्रातन्नाया परिभाषया न दृष्ट-दृष्टुतिप्राप्तपरिवाचनस्यैव ङक् प्रत्ययः । मृगयमन्वयेनाधिकप्राकृतिकिनि बोध्यम् ।

एवं यामिनयन्त्यहानि इत्यत्र आचारे किञ्चि फलम् । ड्याभ्यां प्रागिति । ते

शब्दखम् ।

शङ्कितम् । न = 'दृष्टा माला' 'दृष्टा गौरी' इति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनि
यमाभावात् ङ्यान्तत्वेन तत् सुवृत्त्यर्थं तदस्तु । लिङ्गविशेषपरिभाषया न नात्र सिद्धि
ङ्याभ्यहितस्य दृष्टा माल इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्ते ।
एवं चाम् दृष्टा माला देवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरिति वाच्यम् । एत-
ज्ज्ञाप्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापको विभक्त्यन्तोऽन्यथोक्तस्य समुदायस्य
न्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् । प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च उत्तरसङ्ख्याया
पूर्वसङ्ख्यावाधत्वात् । नियमार्थं नु न, त्युङन्तं नोपापने । कृत्साधार्थं स्वार्थिकानां

भरवा । श्रुति

नानुपपत्ति । परिभाषाया जापकस्य "रुमार श्रमणादिभि" इति निहृत्स्य विशेषप्रिय
त्वाद्विशेषग्रहण एवेति श्रमधारणायाऽऽह—आम न्येति । सूत्रे 'इत्येवसिडे' इति यत्तदसङ्गतमि
त्यभिप्रायिकामागङ्गा निराचष्टे—नन्वेत्यादिना । तदस्तु—ङाङ्ग्रहणमस्तु ।

नन्वस्तु दृष्टा मालेति समुदायात्सुस्तथापि हल्ङादिङोपेन सिद्धमन्त आह—एव—वति ।
समुदायात्सुवृत्त्या एकपदत्वे चेत्त्यर्थः । एतान्तापत्ति—“आम एकान्तरम्” इति सूत्रेण
कपदान्तरितत्वप्रयुक्तस्य निघातनिषेधस्यापत्ति । एतज्ज्ञाप्यत्वात् । ङाङ्ग्रहणस्योक्तनियमार्थत्व
प्रतिपादनपरत्वाप्येत्यर्थः । पृथगिति । पृथगर्थोपस्थापको विभक्त्यन्तोऽन्यथोक्तस्य समुदायस्य
तस्य ग्रहणमित्यर्थः । समासघटकस्य विग्रहोत्पादिसमुदायस्यस्य व्यावृत्तये आह—पृथगिति ।
अजेत्यागिसप्रहाय—विभक्त्यन्तेति । पूर्वोक्ते यद् “आम इत्यस्य प्रवृत्तिरूपम्कलन्तद्विद्यत्यति-
प्रत्येकमपीति । वाचकत्वादिति । गौरी मुख्या वा उत्तरसङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याया बाधिवेति “अहङ्गण”
सूत्रीयभाष्यसिद्धान्तादिति भावः । नचयम् ‘आमतिसुन्दरपुरम्’ इत्यत्र तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिन
रयादिति वाच्यम्, एकान्तरमिति पदे स्वरितेत्यकल्पनेनाधिक कायमिति “स्वरितेनाधि-
कार” इति सूत्रार्थात्प्रवृत्तेरपदेन समासात्मकेरूपदस्यापि ग्रहणमित्यधनादोषात् । ननु प्रहृ-
त्सूत्रस्य ङाङ्ग्रहण स्त्रीप्रत्ययान्ताङ्गम् ङाङ्गान्तादेवेति नियमार्थनस्त्वित्यागङ्गा निराचष्टे
भावप्रकाशः ।

बोध्यः । वाचकस्य विशुद्धायेष्टदृष्टादिद्वयग्रहणे एव प्रवृत्तिरिति प्रकाशस्तत्कारादिष्वन्त्यमङ्गि स्वयराद-
सामान्येति । एतदर्थमेव पूर्वं सामान्यग्रहणे श्लुक्म् । शङ्कितमिति । एतस्या च सत्या नाथो ङ्याङ्ग्र
हणेनेत्यनेनेति भावः । परममूलोपरि शङ्कने भवेति । तत्—समुदायात् । सुवृत्त्यर्थमिति । नत्र वाक्यात्
सुवृत्तौ समासग्रहणव्यावर्त्यालाभः, आर्षप्रत्ययान्ताङ्गस्य तत्त्वमभ्यन्तात् । किञ्च तत्र मङ्गाव्यावृत्तावपि
सुवृत्तत्वावश्येन । तत्रैवमपि संख्यासमादरकत्वात्प्रत्येकं न विशिष्टान् सुमापत्तिरिति वाच्यम् । श्रुतसत्ता
या वृत्तत्वेन प्रत्येकमुक्तेऽपि विशिष्टनिष्ठस्यानुत्तत्वात्तदापत्ति । किञ्च ङ्याङ्ग्रहणमावर्त्यात्तदापत्ते
सुवृत्तरादिनि भावः । तत्—ङ्याङ्ग्रहणम् । आदिना दृष्टागौर इत्यस्य परिग्रहः । कलाभावं निराचष्ट-
मृच्येति । सुवृत्त्यस्या एकपदत्वे चेत्यर्थः, “आम एकान्तरम्” इत्यनेनेति भावः । एतज्ज्ञाप्येति । प्रक-
त्यस्यनद्वयस्यशङ्कापरोक्तभाष्येत्यर्थः । सूत्रं एव तथा न लभ्यते इति आभ्यप्रामाण्याभ्यवधानमकल्पितया
दयेनाह—प्रातीति । पृथगर्थोपस्थापका विमल्यन्ता न अवयवा यस्य समूहस्य तस्य इत्यावर्त्येत्यर्थः ।
विग्रहवर्तीत्यादिसप्रहाय पृथगर्थोपस्थापकेति । अजेत्यादिनप्रहाय विभक्त्यन्तेति । तथा च स्यात्प्रत्यय-
परिभाषा ऽत्र न प्रवृत्तेरप्यभावादिनि भावः । फलं विद्यमिति—प्रत्येकमिति । शोधरत्यादिति ।

सरला ।

प्रापदितिस्त्वाभावेनेति । लिङ्गबोषकप्रत्ययविशिष्टत्वाभावेनेत्यपि बोध्यम्, समुदायस्य न
विशिष्टावर्त्याभावात् ।

स्यादेतत् । एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्येत् कपः प्रागुगिल्लक्षणदोष-
सङ्गात् ; इति चेत् ? मैवम् । अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्त-
रपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । न च विभक्ते

शब्दरत्नम् ।

नसम्भवादेकाजद्विवचनन्यायेन समुदायादेव तापि कन पूर्व टावभावे आत स्थानिक-वा-
भावाद्विकल्पामिदिरिति भावः ।

डोष्प्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः । अकृत एवेति । इदं
'गोच्छ्रियो'—इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समासान्ता इत्यत्र "तादृध्यांताऽऽऽधम्" इति हि
तत्र भाष्यम् । 'अलौकिकं प्रक्रियावाक्ये पुन' इत्यस्य 'प्रवर्तते' इत्यनेनान्वयः । क प्रवर्तते ?
तथाह—उत्तरपदस्येति । अनन्तरमिति शेषः । अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्य
स्यादि' । एतत्स्वरूपकथनम् । अवयवत्व प्रमाणमाह—समासान्त इति । तच्छब्दा
भरणी ।

ह्यावयवेनकार्यभावापन्नस्याऽऽर्थशब्दस्य निष्कृत्य तस्य स्त्रीत्वेन योगासम्भवेन च ततश्चात्र भा-
वस्योपपत्तिरिति शक्तः वा इति याच्यम् । अन्वय कनोऽस्त्वन्तस्याधिकृतया तादृशयुक्तेरभावात् ।

इदम-अकृते पुनेत्यादिना यदुक्तं तत् । एवञ्च यस्य स्त्रीत्वेन यागोऽस्यपन्थागोधकृतत-
त्स्योगिदन्तत्वाभावात्तत्र डोष् प्राप्तिरिति भावः । आवश्यकश्चायमर्थोऽस्यथा 'बहुकुमाराक'
इत्यादौ कबुत्पत्तेः प्रागुपसर्जनहस्त्वत्वस्य प्रवृत्तिः स्यात् । अलौकिकप्रक्रियावाक्ये समासा-
न्तप्रवृत्तौ तु अन्यपदार्थविशेषणतापत्त्यर्थं प्रातिपदिकान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात्तत्र हस्त्व-
स्य प्राप्तिः । उत्तरपदस्येत्यादिकथनस्य प्रकृतानुपयुक्तस्यङ्गा वारयति—पदस्वरूपेति । तच्छ-
ब्देति । चरमावयववाच्यत्वादित्यर्थः । यद्यस्य चरमावयवत्वं निश्चितं तत्राभविष्यत्तत्र समा-
भावप्रकाशः ।

अन्तरङ्गतादिति भावः । यत्तु कुतश्चावेवाभिभाष्यतस्यावयवत्वस्य निष्कृत्य स्त्रीत्वेन न न च
स्य पुर्वचत्वान्मध्ये टावभाव इति । तत्र, अत्यन्तत्वाधिकृतत्वेन तथा युक्तं दुर्वचसात् । तद्वचनस्यङ्गा-
समुदायविति । एतेनोक्तत्वा लौहितिका स्त्रीहितिकेत्यनयोरपि मिदिरित्यपास्तम् । यत्तु अकृत एव
स्यादि सिद्धान्त इत्यन्तग्रन्थमनूय तत्र पञ्चात्तर दोषानुद्धारान् मरूपमृगस्थभाष्यादुत्तरपदस्यान्ता कृ-
त्प्रवृत्तेः पूर्वस्य लामेन तद्विरोधापत्तेश्च, बहुवचिने यत्र प्रत्ययस्थादिनि शब्दानापत्तेश्च पुरस्तादिनि पद-
रूप इति निवेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्रैव भाष्यकृतैव तस्योदाहरणान् । निश्च समामाना इत्यत्र
समासतत्त्वपुरादिपदानां लक्षणाया मानाभावः । एव न कृते एव समाम सुबन्कि च समामस्योत्तरपदस्य
वाऽवयवा समामाना इति सिद्धम् । एव न कीदृशविशिष्टस्यासमत्वात्तत्र प्राप्तेन कपः । इमापे
मतोरसतोर्वा यस्माद्विषय एवामौ नियमो नत्वात्तद्वक्तृमामान्तविषयक इति तत्त्वारस्यात् ।
नच लिङ्गविशिष्टत्वेनया सोऽपि प्राप्नोत्येवेति वाच्यम् । प्रवृत्तिरिति इत्येव सिद्धं प्रातिपदिकप्रवृत्तेन
समान्तरेण तदुपस्थितौ सा नोपनिष्ठान इति शङ्कनात् । अन्यथा बहुगोमनायेत्यपि पक्षे स्यात् । तदनि-
श्चयेन समाधानं त्रयतिरुक्तिरिति । "अन्व" इति सूत्रे "विशिष्टा पादमूर्द्धन्" इति मूत्रे च समाम
स्यैवावयव इति भाष्यादिपदानोचनया लभ्यते । गोच्छ्रियोरिति सूत्रभाष्ये त्वेवदशयुक्तिः, उत्तरविरोधः ।
प्रियवधः प्रियवध इत्यादावात्वद्वयो प्रमहाचेति ख्यातः कृतुक्तं तत्रनिश्चयवधः प्रकृतं पद-
इदमित्यादि । हि—यत् । बहुकुमाराक इत्यादौ कपः प्राग-नरक्षोपमङ्गलस्त्वप्राप्तिनिमित्तार्थं कोऽन-
त्वं समानेतुमेवमुक्तम्, तत्र । एतेन लक्षणाया मानाभाव इत्यपास्तम् । एव न नम्यैकश्रुतिवि-
भाव इति भावः । इमावमृदोः कृते कृते चाप्यारदयन्त्वं ध्वनयितुमेवकारण्येपदानं मूले । कन प-
व्यवहितान्वयशेषपूर्वाभ्या व्यापरे—अलौकिकं इति । एतदुक्तिरित्यर्थं निगम्य—एवमिति तच्छब्दः ।

पुरस्तादित्येके । परस्तादिति पक्षे तु तद्विद्वान्तत्वात् सुब्रुकि पुनः सुपि चाकृते

शब्दरत्नम् ।

च्यत्वादिति भावः । समासस्यैवायमन्तावयव इति “अन्तः” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इत्येके इति । अत्रारुचिबीजं नु समासार्थवाक्यस्यान्त इति “गोस्त्रियोः—” इति सूत्रस्य भाष्यस्य च वाक्यार्थविरोधः । न हि सुब्रह्मितं समासार्थं किन्तु तद्विशिष्टमेव । किं च ततः पूर्वं कपि ततः समाससंज्ञायां सुब्रुकिं टापि बहुचमिकेत्यादावापः सुबः परत्वादित्वाना- पत्तिः । तत्र विभक्त्यन्ते अन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण खोत्वस्य सद्गन्तेऽसत्त्वात्सुब्रुकः पूर्वं कथन्ताद्वापिति वक्तुमशक्यमिति । परस्तादिति पक्षे स्थितिः । ॥ च विशिष्टस्य सुयन्तत्वाभावेन सुयन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः । तेषामतिरिक्तार्थभावेन परिपूर्ण- म्पदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समासान्तविषये ऽभावात् । एवं समा-

भैरवी ।

सादित्येवावश्यम् । समासस्यैव—समासार्यवाक्यस्यैव । एवकारेणोत्तरपदावयवत्वमतनिरासो
ध्वनितः । नचास्योत्तरपदानवयवत्वे 'द्विपुरी' इत्यत्र समुदायस्य कथं स्त्रीत्वमिति वाच्यम्,
लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वेन सङ्घादिशब्दत्वसमुदायस्य स्त्रीवाचस्त्वस्वीकारात् । इति सूत्र इति ।
स्वरविधायक इति शेषः । अत्र-पुरस्तादिति पक्षे । मृशत्वभाष्येति । "तादृश्यांस्तान्मुद्रयम्" इ-
त्युक्तभाष्येत्यर्थः । नहि सुपः पुरस्तादिति पक्षस्वीकारे भाष्यकारीयवास्यवाच्यार्थविरोधमा-
त्रमेव दोषः, किन्तु लक्ष्यासिद्धिरपीत्याह—किञ्चेति । ततः पूर्वम्—सुपः पूर्वम् । ननु सुब्लुकः
पूर्वमेव ऋबन्तादृष्टापि धृते लुकः प्रवृत्त्या न टापः सुपः परत्वमत आह—तत्रेति । तदन्ते—
यवन्ते । अतस्तादिति । तन्मते कवन्ते स्त्रीबोधकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । आरोपित-
स्यान्यत्रारोपे मानाभावादिति भावः । परस्तादिति पक्षे त्विनि । तुना न पूर्वोक्तभाष्यवाच्या-
र्थोपपत्तिरेव फलं, किन्तु विज्ञेयान्तरमपीत्याह—पुनः सुपि चाकृत इति । तथाच 'यदुचर्मिका'
इत्यस्य सिद्धिः स्पष्टैव । विशिष्टस्य—वाक्यस्य । समाधत्ते—तेषामिति । समासान्तानां यद्यपि
प्रत्ययेतिमहासंज्ञाकरणेन प्रकृत्यर्थेनाथं वक्ष्यमस्ति, तथापि तदतिरिक्तोऽर्थो नास्ति । अत एवा-
त्यन्तस्वार्थिकत्वव्यवहारस्तेषाम् । एवञ्च—उक्तन्यायस्य समासान्तविषये अभाषे च । तद्धि-
भावप्रकाशः ।

भावप्रकाश ।

भावप्रकाशः ।

चरमावयववाच्यन्तश्चेत्यर्थः । अन्यथा समासादित्वेव सिद्धेतदुपादानं व्यर्थमिति भावः । समासस्यैवेति । उक्तमाप्त्यैकवाक्यगत्या तदर्थकत्वान्मत्स्यैवेत्यर्थः । एतेन मूलकैवदाद्यभिमतोत्तरपदावयवरहितरामः इति । उक्तमाप्त्यैकवाक्यगत्या तदर्थकत्वान्मत्स्यैवेत्यर्थः । एतेन पक्षान्तरे दोषानुद्घातादित्यशास्त्रम् । अन्त इति सूत्रे इति । द्विपुरीत्यादितत्कृतानामन्यथासिद्धेः । एतेन पक्षान्तरे दोषानुद्घातादित्यशास्त्रम् । अन्त इति सूत्रे इति । स्वविधायके इत्यर्थः । एतेन तत्पर्यालोचनया तथाज्ञानात् इत्यपास्तम् । तदुक्तं बहुचर्मिकेति दोषमुद्घात-
नत्रेत्यादि । एतेन पुस्तनादिनि पक्षः कैथिदुरन्यस्तः स उक्तदोषापत्त्या खर्षइय इति लण्डनहृदुक्तमपा-
स्तम् । संज्ञायां—प्रतिपदिकत्वेनेति शेषः । ननु तत्र कस्यपि समाममश्रममकालं तद्विद्वान्त्वाद्यातिप-
स्तम् । संज्ञायां—प्रतिपदिकत्वेनेति शेषः । ननु तत्र कस्यपि समाममश्रममकालं तद्विद्वान्त्वाद्यातिप-
स्तम् । संज्ञायां—प्रतिपदिकत्वेनेति शेषः । ननु तत्र कस्यपि समाममश्रममकालं तद्विद्वान्त्वाद्यातिप-
स्तम् । संज्ञायां—प्रतिपदिकत्वेनेति शेषः । ननु तत्र कस्यपि समाममश्रममकालं तद्विद्वान्त्वाद्यातिप-

वस्तुतस्तु डचापोर्ग्रहणं माम्नु । सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः । सुपः प्रा-
गेव च डचापौ प्रवर्तते, स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ, प्रागेव डचापोः प्रवृत्तौ च बीजमाह—स्वार्थादीति । स्वार्थ-
द्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं, ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वालिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदा-
श्रयज्ञानं, ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं, ततो विजातीयक्रियाकारकापेक्षया सजा-
तीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं, ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा, त-
न्निवृत्तौ हि यद्विर्भूतकुत्सादियोग इति “कुत्सिते” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं च ज्ञा-
नक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव । यद्यपि लोकानां बोधो
न क्रमेण तथाऽपि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्कल्पितोऽयं क्रमः । अर्थबहुद्देशेन प्रातिपदिक-
स्वविधानात् । प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौ बीजादिविधानादिति बोध्यम् । अत एव “घ-
कालतनेपु-” इति चरितार्थम् । स्पष्टं चेदम्—“अथ परस्मिन्-” इत्यत्र भाष्यकैय-
टयोः । एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव दयारूपग्रहणम् । अत्यन्तस्वार्थिकानारम्य तस्य
भैरवी ।

स्वार्थं श्यादिना । जात्यादीति । आदिना गुणक्रिययोः परिग्रहः । स्वमात्रेति । सङ्ख्याकारक-
योस्तु भिन्नपदार्थापेक्षत्वमिति तयोरुपस्थितेरादौ न सम्भव इति भावः । तज्ज्ञानमिति । पूर्व-
भाकाङ्क्षितत्वेनेत्यादि । आकाङ्क्षेति इतरान्वयार्थमिति शेषः । लिङ्गादौ बीजादीनि उभयत्रा-
दिना दयान्वन्तात्स्वादेः परिग्रहः । अत एव—परिपूर्णस्यैवान्वयान्वयादेव । फलितार्थमाह—
एवञ्चेति । उक्तन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः । अनुवाद एवेति । एतेन सूत्रभाष्ययोरविरोध इत्येतद-
भिहितम् । यत्तु दयारूपग्रहणसामर्थ्यलब्धनियमाकारे यत्तद्धितपदन्तस्य तद्धितसामान्यपरत्व-
मिति बुद्ध्वा मौल्यमन्योपरि यदेवन्तर्हि बहुभोगमतीका इति स्वादिति दूषणाभिधानं,
तत्र युक्तं, तत्रत्यतद्धितपदस्य सार्थकतद्धितपरत्वावित्येतद् ध्वनयन्माह—अत्यन्तेति । तस्य—
भावप्रकाशः ।

तद्धिते तथा सुबन्तत्वेऽपि अत्यन्तस्वार्थिकतद्धितानामन्तरङ्गत्वाप्रातिपदिकादुत्पत्तावधारणेन दयारूपग्रहाव-
श्यं स्वमित्याशङ्क्य निष्कर्षं “घकालतन” शस्येन सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेश्चिपनादिति हेतुबोध्यः, प्राक् तयोः
प्रवृत्तौ स्वार्थादीति हेतुरिति व्याचष्टुः, तदफलं, न्यायेनैव निर्वाहात् ऐकरूप्ये सम्भवनि वैरूप्यस्यान्या-
व्यत्वात्, तद् ध्वनयन्माह—सुबन्तादित्यादि । एतेन मान्यरीत्यावदन् दण्डी परात्तः । अत एव मूले एक-
हेतुकमाध्यम्यसमुच्चयकश्च प्रयुक्तः । तद्वत्सर्वविज्ञानबहुवीर्यार्थमाह—स्वार्थेत्यादि । आदिना गुणा
दिपरिग्रहः । स्वमात्रेति । संख्याकारकयोस्तु भिन्नपदार्थापेक्षत्वमिति भावः । ज्ञानं—पूर्वभाकाङ्क्षितत्वेने-
त्यादि । अर्थाकाङ्क्षेति । इतरान्वयार्थमिति भावः । तन्निवृत्ताविति । विभक्त्यर्थाकाङ्क्षानिवृत्ता-
त्यर्थः । हि—यतः । परिपूर्णत्वात् न तु ततः प्राप्तिरिति भावः । आदिना दयान्वत्पदेषु स्वदिविधानादिति
भासम् । ऐकरूप्यार्थमेवाद—अत एवेति । परिपूर्णस्यैवान्वयान्वयादेवेत्यर्थः । तत्त्वं च निवृत्तिनिरासं
स्यादितिपक्षवादादशत्वमिति भावः । फलितमाह—एवंचेति । एकोक्तन्यायेनेष्टसिद्धौ चेत्यर्थः ।
अनुवाद एवेति । तेन सूत्रभाष्ययोर्न विशेष इति भावः । यत्तु वस्तुनिष्ठत्वावधारणमित्यन्तर्गुणं गन्म,
तत्परत्वाद्यानस्य पानजनत्वात्ममामान्तानामपि दयान्वत्तदुत्पत्तिप्रमाणात् बहुभोगमन्त्रेयैवापरी बहुभोग-
स्यापनापत्तेः । नन तत्राह—येत्याद्युक्ती बहिरिति बाध्यं, त्वत्कृतदयारूपग्रहणतत्पदस्य सर्वान्वयार्थं
यादृक्त्वादिति रत्नाकोटः, तत् तस्यैव—अत्यन्तेति । तस्य—दयारूपग्रहणस्य । एवं च तद्धितपदः ।

सुडस्योरिति । सौरुकारः “अवर्णस्त्रसौ—” इत्यत्र विशेषणार्थः । असीत्युक्ते ह्यसकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च, “वाजमर्वत्सु पयस्त्रियासु” इति न लिङ्गचेत् । ङसेरिकारो “युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्” इत्यत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति । यदि तु “एकवचनस्य च” इत्यत्र ‘पञ्चम्या’ इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि “टाडसिङ्साम—” इत्येतदर्थः । जश्शसोर्जकारश-

शब्दरत्नम् ।

निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावाच्च समासान्तेषु न दोषः । अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्थिकेत्येव यद्यभिधानमस्ति । लोहिनिकेत्येतत्सिद्ध्यर्थं च “लोहितालिङ्गबाधनं वा” इति कार्यमेवेति भावः । स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ।

पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति । तृतीयाध्यावृत्तये इति भावः । टाडसीति । तत्रे-
भैरवी ।

ट्याडग्रहणस्य । निवृत्तौ हेतुमाह—उक्तन्यायेति । तेषामर्थाभावेनोक्तन्यायविषयताया अभावादि-
त्यर्थः । इत्येवेति । एतेन ‘आर्यका’ इत्यस्य सिद्ध्यर्थन्तत्रापि ङ्याडग्रहणसम्बन्ध इति निरस्तम् ।
कार्यमेवेति । अत एव भाष्ये सामान्यतो नियमाभिप्रायेण समासान्तेषु दोषः । बहुगोमती-
केति स्यादिति परेण दोषोद्भावेन कृते “न दोषः, तेऽपि स्वार्थिकाः” ततः “परत्यात्समासा-
न्ताः” इत्युक्तम् । ततः “कथं हरिणिकेति ? प्रकृत्यन्तरं सः । कथं लोहिनिकेति ? वक्ष्यत्येतत्
लोहितालिङ्गबाधनं वा” इति प्रतिपादितम् । एवञ्च ‘पुनिका’ आर्यका’ इत्यनयोरेभ्य एवे-
स्यादायवानाह—स्पष्टमेवेति । अत्यन्तस्वार्थिकतरयादेरपि ङ्यावन्तादनभिधानमेव ।
तृतीयेति । एतेन तदनुवृत्तिरवश्यमेव कर्तव्येति सूचितम् । तत्र—टाडसीति सूत्रे । इदमेवेति ।

भाजप्रकाशः ।

ममासान्तातिरिक्तपर इति भावः । निवृत्तौ हेतुमाह—उक्तेति । अर्थाभावादिनि भावः । अस्तीति । एतेन
तत्रार्थकेत्यस्यापि सिद्ध्यर्थमेतद्विषयात्तम् । कार्यमेवेति । तथाच ‘एतिहा’ इत्येव सूत्रमनेऽपि, तत्र यद्यभि-
धानमस्ति । अत एव भाष्ये ङ्याडग्रहणस्य तदर्थत्वे । समासान्तेषु दोषः—बहुगोमतीकेति स्यात् । न दोषः ।
तेऽपि स्वार्थिकाः, तत्र परत्वात्समासान्ताः” इति प्रत्यासन्नानेनेऽमुत्तरम् अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य सूत्रमनेपि
तत्रिणित्तिरित्याशयेन वा “कथं कानिकेति ? कालाद्येति स्वार्थे कन्, प्रत्ययस्थादिनोस्वम् । कथं हरिणिकेति ? प्रकृ-
त्यन्तरं सः । कथं लोहिनिकेति ? वक्ष्यत्येतत् लोहितालिङ्गबाधनं वा” इत्युक्तम् । एव च ‘पुनिका, आर्यका’ इत्यादि-
स्तत्र यमि अभावः स्पष्ट एव, वचनाभावात्, एतस्य प्रकृत्यन्तरस्यानुराध, ङ्याडग्रहणस्य तत्रामम्बन्धाच्च ।
अन्यथा कथं कालिवैयादिग्रन्थानुत्पानापत्तिः । तादृशप्रयोगमात्रं भाष्यान्तरं तु नोपन्यस्येति । लोहितादिनि
वचनमेव तत्र तदम्बन्धे शापकम् । अत्यन्तस्वार्थिकतरयादेरपि ङ्याडग्रहणादनभिधानमेव । एवं च ङ्याड-
ग्रहणं व्यर्थमेव । तदाह—स्पष्टमेवेति, इत्यन्यत्रेति च । सूत्रेति । प्रकृत्यन्तरार्थः । एतेन सुबन्ता-
त्तद्विद इति निश्चालः सुपथ प्रागन्तरत्वात्स्वीकृत्यस्य इति प्रायमिदं दयापोः प्रकृतिरित्यनुच तत्र सुब-
न्तात्तद्विद इति निश्चालो ऽस्मादमूलकः । तथा हि, सुबन्तसंख्यादिमम्बन्धमन्दिनार्थमम्बन्धापेक्षयाऽन्य-
रक्तौ, निश्चमम्बन्ध इव सुबन्तमम्बन्धापेक्षया, तथा च सुबन्तस्या स्वीकृत्यस्यैव तद्विनिर्दिष्टा सुपेक्षु-
रपत्तिः प्रागेवेति न्यायः । न च नादन्तस्वार्थिकेण इति ङ्याडग्रहणमात्रस्य हन् । प्राग्विरिदिदि सुबन्तस्या
परत्वादनुराधाच्च तदुपरी बाधकमावात् । ततो माध्य मन्त्रिहारा एव तरादेः स्वीकृत्यदयापेक्षया बहि-
रक्तत्वमुक्त्वा कथं बाहिरेत्यादिमाध्यस्वार्थिकानुराधकनः स्वीकृत्यदयापेक्षान्तरत्वं नान्यन्यादायः
येनरेन वणिः । हरदत्तोऽप्येवं बहुगोमतीकदाशब्दं एतेत्यादिमूलेतैव गतिरिति तत्तदनुग्रहमात्रम् ।
ङ्यावृत्तये इति । अनेनारददश्वं तदा च्वजिन् । इत्येवेति । एवं शेषे भौतस्यात्तदभावे वेति

समास इति सिद्धान्तः । तस्मादन्तरङ्गादपि तद्वितात्प्राङ् ङयापोः प्रवृत्त्यर्थं ङया-
ग्रहणमिति स्थितम् ।

शब्दरत्नम् ।

सान्तेषु 'ङयाप्रातिपदिकात्' इत्यस्यासम्बन्ध एव । तस्यामत्रप्रायां दाक्यस्य प्रातिप-
दिकत्वाभावादिति भावः । तद्वितान्तत्वादिति । प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः । पुनः
सुपि चाकृते इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्समाससंज्ञा । कपस्तद्वाक्यावयवत्वेन तदग्रह-
णेन तदन्तर्गत् ग्रहणम् । सुपि च कृते इति काचित्क पाठः, प्रामादिकः । यद्यपि तत्र पाठे
अलौकिकविग्रहवाक्ये ऽपि अन्यपदार्थान्तर्भागेणैकार्थाभावात्तत्पात् स्वीत्वपत्त्वेन पूर्वं टापि
ततः सुपि आपः सुगः पात्वाभावाद् बहुवचनिकेत्यत्रेतत्सिद्धिरस्ति, तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्तं
समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात् । न च सुबन्तत्वाभावः । अनेन सुपा समुदायस्य
सुबन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात् । पूर्वपदस्य सुबन्तत्वायाः प्रत्ययलक्षणेनोपपा-
द्यत्वात् । एव च पूर्व उत्तरपदे फलाभावः । बहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षसुरस्तस्यामवस्थायां
तदनभिगम्यक्याऽप्रवृत्तेश्च । वस्तुतस्तु तद्वितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव वि-
रोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यम् । यौगपद्यासम्भवे एव शाखाणां क्रमप्र-
भैरवी ।

तान्तत्वस्य सुबलुगप्रयोजकत्वादाह—प्रातिपदिकत्वं इति ।

ननु यदि पुनर्न समुदाय समाससंज्ञा कथमत आह—प्रत्ययेति । ननु यदि प्रत्ययलक्षणेन
समाससंज्ञां स्वीकरोपि तदा समासान्तम्परित्यज्य सास्यादिति कथं समासान्तस्य समा-
सग्रहणेन ग्रहणमत आह—सा चेति । समुदायरथ—सुबन्तसमुदायस्य । तदग्रहणेन—समास-
ग्रहणेन । तदन्तेति । समासान्तप्रत्ययान्तेत्यर्थः । अत्र क्वचित्कपस्तद्वाक्येत्वादिपाठः । उक्त-
ार्थमेव शङ्कासमाधानाभ्यान्वयवति—ननेत्यादिना । उत्तरपदस्येति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिपे-
धादुत्तरपदस्य सुबन्तत्वसिद्धये सुबुत्पत्तिरवस्थाभ्युपेयति तत्रात्र । अनेन—समुदायोत्तर-
जायमानेन । तत्त्वाभावादिति । सुबन्तत्वाभावादित्यर्थः । नच 'उत्तरपदस्ये' इति निषेधोऽ-
स्त्येनेति वाच्यम्, उत्तरपदस्य यत्र कार्यित्वगन्तरेव तत्प्रवृत्तेरङ्गीकारात् । एवञ्च—प्रत्ययल-
क्षणेनोपपत्तौ च । पूर्वमिति । समाससंज्ञातः पूर्वमित्यर्थः । तस्यामवस्थायान्—समाससंज्ञाप्रवृ-
त्तिप्राप्तकालिकावस्थायाम् । तदनभिगम्यक्या—संख्याकारकानभिगम्यक्या । पूर्वोक्तः शास्त्रप्रवृ-
त्तिक्रमोऽभ्युपगमवादेनेत्याशयेनाह—वस्तुवसिवति ।

भावप्रकाशः ।

व्यसम्बन्धेन पाठः । तद्वितान्तत्वस्य सुबलुकि अहेतुत्वादाह—प्रातीति । संज्ञेति । कप पूर्वभागस्येति
भावः । कथं तदि तदन्तरस्य तत्त्वमत आह—कप इति । प्रामादिकेति । एतेन कौस्तुभेऽपि तथा
दृश्यमानस्येति सूचितम् । उक्तमपि द्रष्टव्यं शङ्के—नचेति । उत्तरपदस्येति शेषः । तत्रोत्तरपदस्ये
चेतिप्रत्ययलक्षणप्रतिपेधात् । अतस्तत् । प्राक् तदुत्पत्तिरावयवकीति भावः । अनेन—समुदायोत्तर-
जायमानेन । तत्त्वाभावात्—कार्यित्वाभावात् । तथाच 'उत्तरपदस्ये' इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणेन
चेति पाठः, तत्कालितामाह—एवंचेति । प्रत्ययलक्षणेनोपपत्तौ चेत्यर्थः । पूर्व—मन्त्रासंज्ञातः । तस्यामिति ।
समाससंज्ञाप्राप्तवस्थायामित्यर्थः । तदनर्भाति । तादृशमवस्थायावकानर्भात्यर्थः । मर्बया तथा पाठास्तादृश्य

मरला ।

कपस्तद्वाक्यावयवत्वेनेति । अत्र 'मा न मनुदायस्य तदग्रहणेन' इति भैरवमिप्राप्त्या
चिपाठः ।

यत्त्वाहुः—आग्रहणं स्पष्टार्थमिति, तदनेन प्रत्युक्तम् ।

अनन्दरत्नम् ।

यत्त्यङ्गीकारादिति दिक् ।

यत्त्वाहुरिति । ङीप्रहण्न्तु लोहिनिकेत्यर्थमिति तद्भावः । अनेनेति । आर्थके-
त्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ।

अथैव ।

दिगिति । दिगर्थस्तु—यत् सारूपसूत्रस्य भाष्यात्समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमिति लभ्य-
ते । तत्र हि—“कृतद्वन्द्वानामेकशेषः” इति पक्षे ऋक्च ऋक्च ऋक्चावित्यत्र “ऋक्चूः” इति स-
मासान्ते कृतेऽसारूप्यादेकशेषो न स्यादिति दूषणमुक्तं तस्यावसरः समासान्तानामुत्तरपदाव-
यवत्वपक्षे इति मूलोक्तः समुदायावयवत्वपक्षोऽयुक्त एवेति; तन्न, समासान्तानामलौकिके प्र-
क्रियावाक्ये प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि कृतद्वन्द्वानामेकशेषः, तदा ‘ऋग्भ्याम्’ इत्यत्राप्यकारप्रत्य-
यस्य पूर्वप्रवृत्तिः स्यादिति रूपासिद्धेः स्फुटत्वात् । नचैवमपि “ऋक्च ऋक्च ऋक्चो समासा-
न्ते कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति” इति भाष्याक्षराम्बावस्यमिति वाच्यम्, कृतद्वन्द्वान-
नामेकशेषपक्षे तस्य भाष्यस्य प्रवृत्तत्यादिति तस्य द्वन्द्वे कृते लुकि च समासान्तप्राग्भागस्य
विभक्तिपरत्वाभावस्तद्विशिष्टस्य न सारूप्यमित्याशयात् । किञ्च यदि प्राग्भागस्य सारूप्य-
मादायैकशेषस्य प्रवृत्तिस्तदा ‘ऋचं’ इति स्यादुदाहः प्रसङ्गादिति । ऋक्चावित्यस्यासिद्धिप्रति-
पादने तात्पर्यात् । यदि समासपदस्य “तादर्थ्यात्ताच्छब्दश्च” इति न्यायेन समासालौकिक-
वाक्ये लक्षणाकल्पनायाङ्गीर्यमिति; तदपि न, उत्तरपदावयवत्ववादिमतेऽपि समासतत्पुरपा-
दिपदस्य समासतत्पुरपादिसम्यङ्प्रवृत्तपदं लक्षणाकल्पनाया अविशेषादिति । यदप्यहृतेति
सिद्धान्तप्रमथमनूय बहुवचनिकेत्यत्र सुपः प्राक् समासान्तप्रवृत्तावसुप इति प्रतिषेधादित्वा-
नापत्तिरिति दूषणाभिधानम् ; तत्स्थवीयः, सुपः प्रागिति पक्षस्य गर्भत्वापेक्षैव गतत्वात् ।
यच्च ‘प्रियपथः’ प्रियगवः’ इत्यत्रालौकिकेः प्रक्रियावाक्ये समासान्तानामप्रवृत्तावात्वद्वयोः
प्रवृत्त्यापत्तिरिति, तदपि न, “सुपो घातु” इति छुरिषपये विभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तेः सुप्र-
सिद्धेरिति ।

यन्मूले आग्रहणस्यैव स्पष्टार्थत्वमुक्तन्तत्र बाजमाह—ङीप्रहण इति ।

इयापोविषये व्यवस्थायाः समत्वादाह मूलकारो वस्तुत इत्यादि । क्रमेण बोधे बीजमाह-
भावप्रकाशः ।

ध्वनयितुमाह—वस्तुतस्त्विति । दिगिति । तदर्थस्तु ‘प्रियपथः’ इत्यादावकृतेत्यनेन दोषाभावः समा-
मानविधौ तदप्रवृत्त्या बहुगोमतीकृत्याघनापत्तिश्च । अत्र एव मशान्तरेणेत्यादिकल्पनानैकत्व च । तत्र
कल्पनाया “बहुव्र ह्ये” इत्यत्रत्यभाष्यविरोधश्च । सारूपसूत्रभाष्यमपिमम सुवोचमिति न तद्विरोधः । “द्वित्रि-
भ्याम्” इति सूत्रमाप्य त्वेकदेश्युक्तिरिति ।

यत्त्वाहुरित्येति । इदं तत्तानुवाद प्रकाशकृतः कुर्यादित्यर्थः । अयं भावः, “ह्यग्रहणे कथं लोहिनिकेति ?
लोहिताष्टिद्वयाननं वैतिवदयनि” इति माथ्ये उक्तम् । एव च ‘एतिका, एनिका’ इति सिद्ध्यर्थं वचनान्तरारम्भे
सुतरागौरवं, ततो वरं ङीप्रहणमेवोक्तार्थकम् । एव च माथ्यमुपलक्षणम् । एवमापो ङग्रहणे शङ्का समाधारेवास-
त्वादयर्थमेव तदिनि । तदाह—ङीप्रहणमिति । लोहिनिकेति । उपलक्षणमेनिवेत्यादेरापि असाधनेनेति ।
माथ्यस्य यथाश्रुतत्वे ङीप्रहणमपि व्यर्थम् । उपलक्षणत्वेऽस्यापि तत्त्वे अर्द्धव्रतीयानौचित्यादिति भावः ।
वस्तुतस्तु कुर्मितयसूत्रमाथ्यपर्यालोचनयोपलक्षणत्वमर्थव्रतीयत्वं च नायाति । एवं च वदयमाण्यायनि-
द्वयानुवादकत्वाद् इयाव्यग्रहणस्यात्यन्तस्वार्थिकेऽमम्बन्धेन लोहिनिकेति रूपस्य भगवता वचनेनैव सा-
धितत्वेनैकिकेत्यादिप्रयोगा अभाष्य एव । इदमेव ध्वनयितुं ङीप्रहणं तु लोहिनिकेत्यर्थमित्येवोक्तं न त्वादि-
यदिति । तद् ध्वनयन् मूलकृदाह—वस्तुतस्त्विति । अत्र मान्याः—निष्कर्षस्य न्यायमूलकत्वेऽयं वति

कारौ “जसः शी” “तस्माच्छसोनः” इत्यनयोर्विषयविभागार्थः । अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न । जसो अकाराभावे औ इत्यस्याऽऽबु स्यात् । ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत । एवं शस. शकाराभावे औटो डित्वं सम्भाव्येत । अतोऽसन्देहार्थं तत्करणौचित्यात् । औटप्रकार सुडिति प्रत्याहारार्थः । टाटकारस्तु “टाडसि” इति विशेषणार्थः । डेप्रभृतीनां डकारो “घेडिति”

शब्दरत्नम् ।

कारानुच्चारणे हृष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः । डित्वमिति । ततश्च टिलोपस्यादिति भावः । विशेषणार्थं इति । तत्फलम् “सुपा छलक्” इति सूत्रेणाऽऽकारादेशे इभादेशाभावः । घेडितीति । न च “घे सुपि गुण” इत्येवास्तु “जसि च” इति नियमात् नोऽङिति प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । “पतये” इत्यर्थं “जसि च” इत्यस्यावश्यकत्वात् ।

भरेवी ।

सौत्रत्वादेकशेषरथाभावेऽपीत्यादि । यदि त्वत्र विधिसूत्रस्य क्रममादाय प्रवृत्तिरित्युच्यते तदा “इतिउथो स्मास्तिस्मनौ” इति सूत्रे इतित्युच्चारणे पष्ठयेऊवनस्य ग्रहणापत्तिर्दोषो बोध्यः । मूत्रे-विभागाध्याविति । उभयोरनुच्चारणे हृष्टस्य विषयविभागस्यालाम्भः स्यात् । न न्येकस्योच्चारणमस्तु तावतापि तादृशविषयविभागो भविष्यतीत्याशयेनाह—अन्यतरस्येति । सम्भाव्येतेति । यद्विदुः “वाज्जलौ” इति सूत्रनिर्देशान् यकारान्तत्वात् तदा प्रतिपत्तिर्गौरवमिति भावः । तत—डित्वसम्भावनायाम् । णिलोप इति । डित्वसामर्थ्यादभस्तेऽपि णिलोपो सिद्धावित्यादौ स्यादित्यर्थः । आकारादेश इति । “या सुरथा रथीतमा” इत्यादिमन्त्रे यौ सुरथाविति प्राप्ते “सुपाम्” इति सूत्रेण प्रक्षेपेणाकारादेशोऽपि विधीयत इति भावः । इत्येवास्तिविति । घेरित्येनास्तिवत्यत्र त्वात्पर्यम् । इतराशस्यानुवृत्त्या लाम्भः । नियमादिति सुपि घेज्जस्येवेति नियमादित्यर्थः । इत्यधमिति । अत्र हि “पति समास एव” इति नियमाद् घित्वाभावेन घेरित्यस्याप्राप्तेरिति भावः । नच “इत्स्वस्य गुण” इति सूत्रस्य नियमाधत्वरूपेणान्यत्र गुणो

भावप्रकाशः ।

दोषः । यदि त्व त्वपक्षे विधिसूत्रस्य क्रममादायेष्टसिद्धित्युच्येत तर्हि इमिडयोरित्येतदर्थो बोध्यः । टिलोप इति । दुहावित्यादौ ऊदेश इवाम्भेऽपि तत्सामर्थ्यादिति भावः । आकारादेशे इति । “या सुरथा रथीतमा” इत्यादिमन्त्रे यौ सुरथौ रथीतमाविति प्राप्ते तेन सूत्रेण प्रक्षेपेणाकारस्यापि विधानादिति भावः । घेरित्येव सूत्रम्, अन्यदनुवृत्त्या लाम्भम् । एवेन डिगीत्यस्य व्यावृत्तिस्तथा सति बाधवार्थमाह—घेरिति । आशयश्चादिति । तथा च तस्यानियामकत्वेनाडित्यतिव्याप्तिः । यत्तु “एत्स्वस्य गुण” इति नियमात्तावति यासिरिति, तत्र, मत्वे इत्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । एतेन तत्त्वत्वेन “नपि च इत्यन प्राप्तेऽप्युपगुण इति सूत्रं कार्यं सुधीत्येवाऽनुवर्त्यमिति शङ्काशय इयमास्तम् । “आण् नवा” इत्यादौ डिगीत्यनुवृत्ते

सरला ।

नियमात्तिविति । अनुनासिकापठित्वाद्येकवचनेनरस्मिन् सुपि गुणश्चनरयेवेति नियमादित्यर्थः । अनुनासिकपठित्वाद्येकवचनमुन्विभक्तयश्च ऊडमिडम् इति तिल एव तत्र ऊकारररणाभावः । अमो व्यावृत्तये अनुनासिकापठित्वेति । शम्भ्यावृत्तये एव चोनेति । तथाच नस्मिन्ननुनासिकाम् एतगुणापठनचनेनरसुबन्धिमक्तो गुणो न भवतामिति कथितम् । यद्यपि सप्तम्येकवचनं द्विवचनरपि तादृशीति तथापि गुणो न प्रवर्तते तर्हि तत्रैष्टैव तदप्रवृत्तिः, मिडानेऽपि “अच्छधे” इत्यनेन बाधतदप्रवृत्तिरिति । अङ्गिति चेन्नरयेवेति नियमस्तु न सम्भवति, डे प्रभृतेनामपि ऊकाररणाभावोऽङित्वेन तत्-व्यावृत्त्या पठेरिति ।

इति विशेषणार्थः । पकारस्तु प्रत्याहारार्थः । एवं च सर्वेषांसफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थोऽसङ्गः एव । सम्यग् ज्ञानं संज्ञा, तदर्थः विशेषणार्था इति यावत् इति भङ्गत्वा व्याख्यानेऽपि क्लृप्तत्वेमेवेत्युपेक्षितम् ।

‘सुपः’ ॥ “तिङ्श्रीणित्रीणि” इति सूत्रात् त्रीणित्राणि इति पदं “तान्येकवचन-” इत्यादि सूत्रं च सम्पूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे—सुपस्त्रीण त्रीणोत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । “सद्वैचकवचनाच्च” इति वीप्सायां प्रथमान्तात् शस् । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम् । तदयुक्तम्, शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात् । येननाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात् ।

यत्त्वाहुः “सर्वस्य द्वे” इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् “तान्येक-” इति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति । तत्र, उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात् । “यत्र तद्वितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम्” इत्युपक्रम्य हि “तद्यथा एकैकशो ददाति” इति भाष्ये उदाहृतम् । व्याख्यातं च कैयटेन—अल्पा-र्थोऽप्येकशब्दो ऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विवचने “बहुलपार्थात्-” इति शास्त्रत्यय इति । न चैषोऽर्थः प्रकृते सम्भवतोऽप्यास्तां तावन् । राम इति । सञ्ज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे ऽर्थस्तूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, “करणाधिकरणयोश्च” इत्य-

शब्दरत्नम् ।

तान्येकेति । तत्रानुवृत्ततानीत्यस्य लङ्घन्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसञ्ज्ञा नीत्यर्थः । वीप्सायां द्विवचने इति । शमः कारकाद्विधानेन मङ्गलामङ्गलरूपायापेक्षणेन च भैरवी ।

न भविष्यतीति वाच्यम्, हे सखे इत्यर्थान्तस्यावश्यकत्वात् । “आणू नया” इति सूत्रे टि-तीत्यस्य सम्यन्धार्थं टितीत्यावश्यकमिति ङकार आवश्यक इति भावः । मूले—प्राच इति । प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । व्याख्यानेऽपीति । तट्टीकाकारकृत इति शेषः ।

तत्र—“सुप” इति सूत्रे । एवञ्च व्याकरणान्तरोक्तार्थस्य क्रोडीकार एव तानीत्युपादानस्य फलमिति ध्वनितम् । एतेन ‘तानि’ पदवर्तितसम्पूर्णसूत्रानुवृत्तिप्रदर्शनमप्राप्तं, तानीत्यस्य प्रकृतोऽनुपयोगादिति यत्तदेवासदिति सूचितम् । नच तासां संज्ञानामप्रक्रान्तत्वात्कथन्तच्छब्देन तासां लाभ इति वाच्यम्, तच्छब्दस्य बुद्धित्थपरामर्शकत्वात् । प्रथमादीति । आदिना द्वितीयादिसंज्ञः । ताश्च संज्ञा स्त्रोलिङ्गाः । “प्रथमायाश्च द्विवचने” इत्यादिनिर्देशात् । मूले—उभयमिति । शसि परे वा द्विवचनमिति वचनस्य आपनादिति शेषः ।

अर्थापेक्षणेनेति । एतत्प्राचामनुरोधेनोक्तम्, अधिकपक्षं बहिरङ्गमित्यस्य स्वमतेऽभावात् ।

भावप्रकाशः ।

रावश्यक्त्वाच्चेति भावः । मूले—प्राच इति । अत्रि शाङ्ग इत्यर्थः । व्याख्यानेऽपीति । प्रकाशकृते इत्यर्थः । यत्तु ‘तानीत्यादि कृत्स्न सूत्रमनुवर्तने’ इति मूलमनूय तत्र तानीत्यनुवृत्तौ प्रयोजनं चिन्तयामि खण्डनकृतौ तानीत्यस्याननुवृत्त्या कृत्स्न सूत्रमित्यमगनेरिति रत्नाकरकृतौ च, तदमदिनि ध्वनय-नाह—तत्रेति । सुप इत्यनेत्यर्थः । तत्कल तु व्याकरणान्तरोक्तार्थक्रोडीकारस्त्वनमेव । एतेन तद्विहाया-नुवर्तन इति दण्डी परस्तिः । तच्छब्दस्य बुद्धित्थपरामर्शकत्वादाह—लब्धेति । आदिना द्वितीयादिमतम्यन्तानां संप्रष्टः । ताः कोणिगा बोध्याः । अत्र आन्योक्तिस्तु न मूलपरममूलाक्षरस्वारस्वावहेत्युपेक्षिता । मूले प्राचा प्रक्रियाकृता । यत्त्वाहु रिति । निर्देशाच्चेति । “शमि वा द्विवचनम्” इति प्राच

शब्दरत्नम् ।

बहिरङ्गतया द्विवचने कृते शस् इति भावः । यद्यपि कचिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथाऽपि “यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विवचनम्, ययैकैकशो ददाति” इत्यादिभाष्योक्त्या “अल्पार्थकैकशश्चाद्वीप्सायां द्विवचने “यद्वल्पायां—” इति शस्” इति कैयटोक्त्या च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम् । न चैवम् ‘ऋषिसहस्रमेका कपिलामकैकश सहस्र’ इत्येव दृष्ट्वा तथा ते सर्वे सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः” इति “अहठण्” सूत्रस्य भाष्ये एकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । ‘एक’ इति प्रथमार्थकसम्बोधनसत्त्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विवचनकल्पनापेक्षया मनुक्तस्यैव

भैरवी ।

यदुक्तम् ‘शसैव वीप्साया उक्तत्वेन’ इत्यादि तदेवायुक्तमुक्तार्थानामपि ‘द्वौ व्यतिलुनीते’ इति प्रयोगदर्शनादिति खण्डनकारोक्तिरुल्लङ्घयति—यद्यप्युक्त्यादिना । भक्तुमशक्यमिति । तद्धितेनैव वीप्सोक्तिसम्भवादिति भावः । एवम्—उक्तरीत्या एकैकश इति प्रयोगस्यासाधने । ऋषिसहस्रमिति । अत्र कर्मधारयसमासः, सहस्रमृषय इत्यर्थः । एतद्भाष्यं विचिन्तयित्वा पुनर्दत्तेति रीत्याऽन्यत्र व्याख्यातम् । सहस्रदक्षिणा इति । अस्य सहस्रदक्षिणा गोरुपायेष्वानुगतामित्यर्थः । एतेन सहस्रगोदानफललाभस्तेषामिति सूचितम् । असङ्गतिरिति । कैयटोक्तरीत्या असङ्गतिरित्यर्थः । अत एव तद्भाष्यप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तीत्यनुमीयते । अत एव ‘प्रायशः’ इत्यस्यापि सिद्धिरिति स्वार्थिकशसस्तस्य द्विवचनमिति तद्भाष्यः । उक्तस्य भाष्यप्रयोगस्यान्यधीपपत्तिमाह—एवेतीति । न च त्यदादीना सम्बोधनाभावात्कथमेतदिति वाच्यम्, ‘हे स’ इति भाष्यीयप्रयोगदर्शनेन तस्य निषेधवचनस्यौत्सर्गिकत्वात् । ननु स्वार्थिकमत्र द्वित्वमित्येव कल्पनाऽत्रास्तिस्त्वस्य आह—एतद्भाष्येति । परोक्तं

भावप्रकाशः ।

नादिति शेषः । शस इति । शसोऽपीत्यर्थः । तथाचोभयोर्बहिरङ्गयो परत्वाद् द्विवचनं, तदाह—कृते इति । खण्डनकारोक्तं समाधिं निराचष्टे—यद्यपीति । कचिदिति । ‘द्वौ व्यतिलुनीते’ इत्यादावित्यर्थः । तथाचात्र द्वयोर्बीप्सानोपपत्तेः न छतिरिति भावः । अशक्यमिति । तद्धितेनैव तदुक्तिसम्भवादिति भावः । एतेनोक्तमाश्रयप्रयोगादत्यन्तस्वार्थिकोऽपि शसस्तीति ज्ञाप्यते । तेन प्रायश इत्यादिसिद्धिः । एव चानापि स्वार्थिकं शसं कृत्वा वीप्सायां द्विवचनोपपत्तेरिति प्रकाशकृतं पञ्चातरत्वेनोक्तमभिधेयं निरस्तम् । खण्डनकाररनाकारोक्तमपि निराचष्टे—नचैवमिति । सर्वस्येत्यन्यत्र प्रयोगस्य कैयटार्थाङ्गीकारे इत्यर्थः । ऋषिसहस्रमिति कर्मधारयः, सहस्रम् ऋषय इत्यर्थः । ननु स्वस्याप्रतिग्रहीतृत्वेनैव नूनता, न च पुनर्दानं दातायाः अन्यत्वेनाक्रान्ततया तदसम्भवादिति चेन्न । विचिन क्रीत्वा क्रीत्वा प्रत्येकं दत्त्वा दत्त्वा पुनर्दत्त्वा सहस्रदक्षिणा ऋषयः संपन्ना इति तदर्थः । सहस्रदक्षिणा गोरुपायेषां दातृणां ते इत्यर्थः । तथा च गोसहस्रदानफलं एव ते न त्वेकगोदानमात्रफलं इति भावः । असंगतिरिति । कैयटोक्तरीत्या तत्र द्विवचनं शसोर्विषयभेदस्यापेक्षया दुर्बलत्वात् । अत एव तत्र शसस्तस्य प्रत्येकमिति कैयटार्थो वर्णितः । तथा च तत एव शसि वा द्विवचनं स्वार्थिकशसं नानुमीयते । तत्रात्र प्रकाशो व्याख्यानः । अन्यविषयत्वादिति मूलहेतोर्निरस्तम् । तत्र केचिदाहुस्तथाऽपि इत्यादिवैयटोक्त्या तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । अन्यप्रायस्य कथया व्याख्यानेन निर्वाहे विलम्बस्याख्यानस्यान्वयत्वात्प्राधान्याभावादीनामप्यत्रैवानुबलत्वाद्यपि भावः । ननु त्यदादीना सम्बोधनाभावेन तयोक्तिरनुक्तं किंतु स्वार्थे द्विवचनं कल्प्यते शास्त्रियपै, तन्वेषः इति सूत्रनिर्देशादेव लिप्यति न दोषो ऽत्र आह—एतदिति । तदुक्तं स्वार्थिकशसम्बन्धेन तु सर्वथा नोपपत्तिः । स्वार्थद्विवचनमित्युक्तत्वेनापि भाष्योपपत्तौ तत्त्वल्पेनाभावात् । विच तत्स्थानतरत्वेन दिवाप्यायप्रवृत्त्या शसस्तस्य द्वित्वापत्तौ प्रयोगासिद्धिर्नाश्वरत्वात् तत्त्वध्वनयत्वाद्—स्वार्थिकद्विवचनेति

धिकारे घापवादेन “हलश्च” इति घञा रमन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु “कृत्त-
द्वित-” इति सूत्रेणेति विवेकः ।

“सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ” ॥ एकविभक्तौ यानोति । विभक्तिः
सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेक-
शेषः सुवृत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्,
द्वन्द्वश्च प्रवर्तते । आरब्धे त्वेकशेषे ऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता
भवतीति भावः । सरूपाण्येवेति । एतद्योत्तरसूत्रस्यैवकारस्येहानुकर्षणालभ्यते ।

शब्दरत्नम् ।

न्याय्यत्वात् । किं च नार्य भाष्यप्रयोगः, किं तु गौण्यप्युत्तरा संख्या पूर्वा संख्यां बाधते
इत्यत्र श्रौतो वा स्मार्त्तो वा ऽयं व्यवहारो दृष्टान्तस्त्वेनोक्तो भगवतेति तत्र कृत्तद्वित्वा-
॥ दोषः । “एकैकशः पितृसंयुक्तान्” इत्यादिवदिति दिक् । रमन्ते ऽस्मिन्निति । योगिन
इति शेषः ।

इति भाव इति । एतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहार इति भावः ।
मैरवी ।

यत्स्वार्थिः शसिति, तत्तु सर्वथा नोचितम्, तथा कल्पने तस्य शसोऽन्तरङ्गत्वेनादौ प्रवृत्त्या
ततो द्विवचनेऽनिरूप्यपत्तेः । वस्तुतस्तु यदुपष्टम्भाद्भवतामेतादृशो कल्पना । तदेव शिथिल-
मित्याह—किञ्चेति । गोण्यपीति । उत्तरा—मुख्या यथा पूर्वसंख्याया बाधिका तथा गौण्यपी-
त्यर्थः । तत्र—एकैकश इति प्रयोगे । दिगिति । दिगर्थस्तु लोके यत्र तद्वितमात्रेण वीप्साया अ-
नभिधानन्तत्रोभयोस्तत्त्वं, नतु केवलशसो यथैकैकश इत्यत्र । मापश इत्यादौ तु तावन्मात्रे-
णापि वीप्साऽभिधानात् द्वित्वमिति भाष्याशय इति । योगिन इति । पूर्वनागस्तिसंहितोक्ता-
“रमन्ते योगिनो यस्मिन्नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परम्पराभिधीयते” ॥

इति व्युत्पत्तिर्दृशिता ।

ज्ञानता—पूर्वोक्तरीत्या द्वन्द्वाप्राप्त्युपपादनेन । अनुकर्षणशब्दस्यानुवृत्तिपरत्वमन्यत्र दृष्ट-
भावप्रकाशः ।

न्याय्यत्वादिति । हे स इति भाष्यप्रयोगात् त्वदादेरिति सिद्धान्तस्य प्राधिकरणात् । तथाचापूर्वकल्पनातः
बहुसकल्पनैवोचितेति भावः । वस्तुतो मूलमेव शिथिलमित्याह—किञ्चेति । अपिमुंस्थार्थसप्राहकः । अत एव
तत्र वैयर्थ्योक्तरीत्यैवोभयसिद्धिः । किञ्च कैयटोक्त्याप्ययमपि भाष्यप्रयोगः सुयोजः । अल्पायात्यायेत्यर्थः ।
मादशेभ्यस्तत्त्वं तु गोविजयनाद्रोपालनाशम्पत्तेश्च बोध्यम् । वस्तुतस्तु दयोरपि द्योतकत्वेन तत्समुच्चयस्य
बहुशो दृष्टत्वेन तयोर्वैगपचम् । “यथाजातीयकः” “गार्ग्यायणी” इत्यादौ । द्वित्वस्यैवभाष्यस्यात्ययमाशयः—
यत्र तद्वितमात्रेण लोके वीप्सानभिधानं तत्र द्वित्वमपि । यथैकैकश इति । मापश इत्यादौ तु सर्वत्र
तावतैव वीप्साभिधानं तत्र न कदापि तयोः समुच्चय इति बोध्यम्, तदाह—दिगिति । संयुक्तानि इति
पाठः, गृहसूत्रे पात्रविशेषणत्वेनोक्तत्वात् । अ-येषामसमवादाह—योगिन इति । एतेन—

सरला ।

मूले—उपलक्षणमिति । अविद्यमानं सदपि व्यावर्तकमुपलक्षणं, विशेषणं तु विद्यमानमेव व्यावर्तक-
मिति तयोर्भेदः । यथा “काकवन्तो देवदत्तस्य गृहाः” इत्यत्र इदानीं गृहे काकाभावेऽपि कदाचित्तस्य
दृष्टत्वेन देवदत्तेतत्तद्गृहस्यानुचितत्वेन भवतीति भावः । द्वन्द्वापवाद इति । अपवाद इवापवाद इत्यर्थः ।
यथा अपवादविषये सामान्यशास्त्रस्य न प्रवृत्तिस्तथैवाप्राप्त्येवविषये द्वन्द्वस्य न प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् ।

तेन मातृशब्दयोजननोवाचिपरिच्छेत्तवाचिनोर्नैकशेषः । मातृभ्यामित्यादौ सारूप्ये
शब्दरत्नम् ।

एतैर्नैकशेषास्मभक्त्यमपि निरूपितं द्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् । उत्तरसूत्रस्थस्येति । “वृद्धो
यूना—” इतीत्यर्थः । अनुकपेणादिति । अनु पश्चात्कर्षणादाकर्षणादित्यर्थः । कचिदप-
कर्षणादित्यपि पाठः । नैकशेष इति । भ्यामादावपीत्यर्थः । भ्यामि स्त्रीषुसयोस्ताभ्या-
मित्यनुप्रयोगस्य समत्वात् । एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम् । “पुमान्नि-
या” इत्येकशेषोऽपि न । तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः । अत एव “प्रातिपदिकै-
र्भैर्यौ ।

मित्याशयेनाह—अन्यति । एतेन यौगिकोऽयं शब्द इति सूचितम् । यत्तु यत्र द्विवचनादौ
वैलक्षण्यमन्तत्र माभूदेकशेषः, भ्यामादौ तु भवत्येवेति मत, तत्र युक्तमित्याशयेनाह—भ्यामादा-
यपीति । अपिना औजसादिसमुच्चयः । परोक्तद्वण्डव्यति—भ्यामीति । अनुप्रयोगविरोधादिति । औ-
जसादिपञ्चानुप्रयोगविरोधादित्यर्थः । तावित्युक्ते पुमर्थस्यैवाभिप्रेयक्तिः, ते इत्यनेन तु खिपा
एवेति शिष्यमागपदप्रतिपाद्यमर्थयोः समभिध्याद्वत्तदप्रतिपाद्याभेदान्यत्राभावेन नैकशेष
इति परोक्तद्वण्डितम् । ननु ‘मातृमातारौ’ इत्यादायेकशेषवाराणां यकारावकर्षणं व्यर्थः ? प्रह-
तसूत्रप्रवृत्तेस्तेन वारणे ऽप्युत्तरसूत्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वादत आह—पुमानिति । अनुवृत्तेरिति । अपट्टै-
वकारसहितस्य “एकविभक्तौ सरूपाणि” इत्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थः । अत एव सरूपाण्येनेत्यनु-
वृत्तेरित्युक्तम् । तादृशस्यानुवृत्तौ मानमाह—अन एवेति । एवसहितस्य तस्यानुवृत्तेरय । वारि-

अथप्रकाशः ।

रमन्ने यौगिको यस्मिन्नित्यानन्दे विद्यमाने । इति रामपदेनामी पर ब्रह्माभिधीयते ॥

इति तदर्थो ध्वनिः । तथा च न पूर्वोत्तरीत्या गन्धर्वः शरभो राम. सुमरो गन्धर्वः शशः ॥

इत्यादयो मृगेन्द्राद्याः पशुनामस्य इत्यमरोक्त्या पशुवशेषमाह्वय बोध्यम् ।

एवं येननेति न्यायव्यवहारेः । एतेन—वर्गीत्यादिप्रभेन । अनुपपन्नशब्दरत्नानुवृत्तौ रुदेर-
ग्रामागत्यादाह—अन्यति । यौगिकोऽयं न रूढ इति भावः । यत्तु रत्नाखरूप एवापट्टया मातृमाताद्य-
वित्त्वत्र न सः, भ्यामादौ तु भवत्येव यद्व्यमागमुन्नेरिति, तत्र, मुन्ने एण्डविध्यमशब्दात् । तद् ध्वनय-
ग्राह—भ्यामादायपीति । आदिना ओस् गन्धर्वः । अपिना औजसादिमनुष्यः । यद्यपि ऐतिह्य-
नक्षत्रपथस्य तावित्युक्ते पुमर्थस्यानवगमाद्यित्यमिदमिति निषेधमात्रप्रवादात्तदप्युक्तमुक्त प्रकरणादिना
प्रतीतिस्तत्राद्यपि निवृत्त्यर्थं दोषमाह—अस्मीति । एवमेवयपि बोध्यम् । तथा च नानुप्रयोगविरोध
इति भावः । अत्र—अस्मीति । तथाचौक्यादौ स्वर्गीया तथा मन्वेभ्यश्च तस्यादेन माधारणेन एण्डनादेयं
एवदुलित्वादेनि भावः । यदेवाभक्तौ निष्कण. वत्तत्पुत्रेण तस्य दुर्वारत्वात् । नच तदपर्यवसानमप्यो-
नापि नेति वाच्यम्, अनियमस्यानुवृत्त्या तस्य चारितावधानं इति, तत्रापि ध्वनयग्राह—पुमानिति । अ-
नुवृत्तेरिति । अदृष्टान्तमहितउदनुवृत्तेरित्यर्थः । अत्रयानुवृत्तयो. भ्यामि सूचयद्वाह—अत एवेति ।

समाप्तः ।

शब्दरत्नम् ।

कशेपे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिककृतोक्तम् । ननु वार्तिके प्रातिपदिकै-
शेष इत्युक्तम् । विभक्त्यन्तानामेकशेषे ऽपि जननोमातृघान्यमात्रयंके मातृभ्यां देहि
मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः । न च तत्पक्षे इष्टापत्तिः “किमुच्यते प्रातिपदिका-
नामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि
हेतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारू-
प्ये भवितव्यमेकशेषेण” इति भाष्योक्तेरिति वाच्यम् । सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य
साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् । अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादाय ‘अभ्युपगमवादेन
त्वैतदुच्यते’ इति कैयटादिभिर्न्यायक्यात्मिति चेत् ? न, ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदु-

चरत्वा ।

कृतोक्तमिति । तथाच स्वोक्तायं वार्तिककृतदुक्तिस्तात्पर्यग्राहिका । स्वोक्तायं प्रवृत्तयितुं शङ्कते—
नन्विनि । मानर्थक इति । वाक्ये इति शेषः । अग्रैत्यस्य सम्बन्धो वा । चेन देहीत्यस्य सम्ब-
न्धः । तेन समानविभक्त्यन्तानामेति ध्वनितम् । नवेनि । वाक्यमिति परेणान्वयः । तत्पक्षे-वि-
भक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे । इष्टापत्तिरिति । प्रातिपदिकैकशेष इत्यस्य विशिष्योपादानेन त-
त्पक्षे सूत्रस्य प्रवृत्तिरित्येति भावः । इष्टापत्तौ भाष्यकाराकिम्प्रमाणयति-किमुच्यत इत्यादिना ।
न पुनरिति वाक्यालङ्कारे, न निषेधे । तस्यापि-एवं रीत्या सूत्रव्याख्यातृमतेऽपि । लक्ष्यस्य-प्र-
वृत्ते तु लक्ष्यं वाक्यमेव ।

एतदर्थं भाष्यं साधकमाह-अन एवेति । लक्ष्यभेदानौचित्यादेव । एतेन प्रातिपदिकेति वि-
शेषणोपादानमनुक्तमिति सिद्धम् । ईदृशविरुद्धमिति । एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासा-
धुत्वरूपविरुद्धमित्यर्थः, तथाचाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः । वस्तुतस्तथा व्याख्यात्रापि

भावप्रकाशः ।

अपकर्षानुवृत्तियुगसूत्राभ्यां भ्यामपि तदभावदेवेत्यर्थः । तथा च तयोस्तत्पर्यग्राहकमिदम् । अन्यथा
तदसंगतितानर्थक्यं च स्पष्टमेवेति भावः । पूर्वोक्तं प्रवृत्तितुं शङ्कनकृतदनुपायित्वाकाराच्चुक्ति च खण्ड-
यितुं शङ्कते-नन्वित्यादिना । मात्रयंके इति। अस्य वाक्ये इत्यर्थकावेत्यन्वयः । चेन देहीति सम्बन्ध-
बोधनद्वारा समानविभक्त्यन्तानां सूचनम् । आवश्यक इति । सूत्रप्राप्तेरिति भावः । इष्टापत्तिरिति ।
निषेधसाधकभाष्यवात्तिकापनुपलब्धेः । अनुप्रयोगविरोधस्तु नेत्युक्तमेव, प्रत्युत साधकभाष्यमुपलभ्यते ।
तदाह-किमुच्यते इत्यादिना । नन् वाक्यालङ्कारे, न निषेधे । ईदृशसूत्रव्याख्याकृतो मतेऽपीत्यर्थः ।
भाष्यविरोधं परिहरन्नुक्तार्थं साधकमाह-अत एवेति । लक्ष्यभेदानौचित्यादेवेत्यर्थः । आदिना जीर्ण-
विवरणमग्रहः । एतेन विमुच्यते इत्यादि भ्यां चेति-तद-त निद्वान्तभाष्यमिति सूचनम् । अस्यापि तत्रै-
विरूपाणामनेकशेष इत्यादीनः प्राचनभाष्यविरोधः स्पष्ट एव । तथा च प्रातिपदिकैकशेषे इति विशेषणम-
नुक्तमिति भावः । विरुद्धमिति । एकलक्ष्यस्य व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वरूपविरुद्धमस्तीत्येत्यर्थः ।
तथा चाथ मनमिति भाष्यवद्विदमभ्युपगमवाद एवेतिभावः । तदुक्तेरिति । प्रातिपदिकैकशेषे इत्युक्तं-
रित्यर्थः । वस्तुनो विभक्त्यन्तानामेकशेषेऽपि प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यस्य गूढतात्पर्यं, तद् ध्वनयन्नाह-

मरला ।

स्वीप्रत्ययमात्ररूपवत्त्वे एव “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । वार्तिककृतोक्तमिति । तत्र
मानरी मानरी इति स्वीप्रत्ययेनरूपवत्त्वेन “पुमान् स्त्रिया” इत्यस्य न प्रवृत्तिः । अन्यथा सरू-
पाणामित्यस्य वार्तिकेन निषेधेऽपि “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषप्रवृत्तौ वार्तिकं व्यर्थमेव स्यादिति तदा-

शब्दरत्नम् ।

यते । अत एवेतदुत्तरम् 'एवं च कृत्वा चोद्यते' इत्युक्तं भाष्ये । अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः । अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्व स्फुटमेवोक्तम् । तत्र मातृप्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम् । अथ च पूर्वपक्ष प्रातिपदिकैकशेषस्य "एकविभक्तौ" इति पदभावे एवोपपत्तिं मत्वा कृतम् । तदभावे हि यानि सारूप्याणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थं एव प्राप्नोति । प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिकहरिणोऽशब्दादौ तद्धिने वेरूप्येणासम्भ

भेदो ।

प्रतिषेधो यत्तज्ज एवेत्यत्र तात्पर्यम् । तद् ध्वनयन्नाह—अत एवेति । वार्तिककारस्याभ्युपगमवादत्वादेवेत्यर्थः । तदुत्तरम्—भवतीत्युत्तरम् । चोद्यते इत्यस्य किं कर्मत्याकाङ्क्षायामाह—अत्येति । एतेन 'किमुच्यते' इत्यादि चोद्यान्तरं नेति ध्वनितम् । अनेन—एवञ्च कृत्वेत्यनेन भाष्येण । अथ—प्रातिपदिनेतिशब्दघटितवार्तिकस्य । ननु कस्मिन्वार्तिके मातृशब्दस्यैवोपादानं न्यूनम् ? यातृशब्दघटिते यातृभ्या यातृभ्याञ्च देहीति वाक्ये ऽप्युक्तीत्या दोषस्य सत्त्वाद् अह—तत्र मातृप्रहणमिति । उक्तरीत्योपलक्षणस्यावश्यकत्वे प्रातिपदिकैकशेष इत्यपि विभक्त्यन्तानामेकशेषपक्षस्याप्युपलक्षणमिति निगूढाशयः । अथ च पूर्वपक्ष—प्रातिपदिकैकशेष इत्यारभ्य कृतं पूर्वपक्षः ।

ननु विभक्त्यदिति पदभावे प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य विवक्षा कृतो नेत्याशङ्क्या-

शब्दरत्नम् ।

कारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः । तं विना तावन्मात्रेण तत्त्वण्डनायोगात् । एतेन “एकवि-
भक्तौ” इत्यावर्त्यैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विलक्षितायामेकमेव इत्यर्थोऽयस्यां विभ-

भैरवी ।

ण्डनम् । तं विना—पूर्वकारापकर्षं विना । तावन्मात्रेण—विभक्तेः सारूप्योपलक्षणत्वमात्रेण ।
नत्त्वण्डनेति । मातृशब्दयोभ्यामादौ सारूप्यसद्भावादिति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभा-
ष्यप्रामाण्यादपकर्षस्याप्युत्पत्तेनावृत्तेरफलत्वेनेत्यर्थः । ननु ‘वृक्षौ, वृक्षाः’ इत्यादायेकशेषाना-
भावप्रकाशः ।

तं विनेति । एतेनैवापकर्षो व्यर्थः । विभक्तिरावच्छेदेनेति व्याख्यानानेन मात्रादिव्यावृत्तिसिद्धेरिति मन्शोक
मपास्तम् । तदभावे एकशब्दरत्नारयेन विभक्तिमामानाधिकरण्येनेत्यर्थवैवापत्तेः । एतेन भाष्यानुयायि-
प्रमादोयुक्त एवेति प्रकाशादिग्रन्थाश्रित्या एवेति भावः । एतेनेति । प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्
पकर्षोऽप्युक्तयाऽऽवृत्तेरफलत्वेन तदशोकारि भाष्यविरोधेनेत्यर्थः । आस्येति । अप्र च मातृमा
सरला ।

व्याख्याने श्रीपके इति ।

इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषये इति यावत् । यत्र ह्यने कस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः

सन्दर्भम् ।

वक्तव्यम्” इत्याशङ्क्य “अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते” इति ग्रन्थेन भाष्ये । इतरे-
तरेति । “एकवचास्यान्यतरस्याम्” इत्यनेनैकशेषविषयपक्षानां समाहारेऽवृत्तिबोध-
नादिति भावः । इतरान्वय इति । एकरूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरान्वय इत्यर्थः ।

भरवी ।

विशेषणभावानापन्नानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छा । यद्यसहविवक्षायामप्येकशेषः
स्यात्तत्र तत्र द्वन्द्वाप्रसक्त्याऽनवकाशत्वप्रदर्शनमसङ्गतं स्यादिति भावः । इतरेतरेति ग्रन्थे
ऽभिहितान्तत्समाहारस्य व्यावृत्त्येः तत्र साधकमाह—एकवदिरयादिना । समाहारे ऋत्विशोपना-
दिति । यदि समाहारेऽप्येकशेषः स्यात्तत्र तद्विदं वस्त्रमित्यस्य समाहारविवक्षायान्तानीमानि
वस्त्राणीत्यस्येतरयोगविवक्षायां सिद्धौ विरूपेणैकवद्भावस्य विधानं व्यर्थं स्यादिति
भावः । एतेन समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषो भवति । अन्यथा घटघटमित्यादिसमाहारविवक्षायां
स्यात् । अनभिधानेन तद्वारणन्तु न वसस्तुतिकारि । अन्यथा घटघटावित्यस्याप्यनभिधानेनो-
पपत्तानेकशेषारम्भोऽनर्थकः स्यात् । न च घटघटमित्यतो यथा समाहारस्य प्रतीतिस्तथा
घटमित्यस्मान्नेति कथन्तत्रैकशेष इति बाध्यम् । प्रवृत्त्यादिना तत्प्रतीतिसम्भवात् । अत
एव व्यक्तिपक्षेऽपि “न ब्राह्मणं हन्यात्” इत्यस्य चाऽन्यस्य सर्वब्राह्मणत्रिपदत्वसिद्धिरिति
परास्तम् । व्यक्तिपक्षे यद्वा चिद्ब्राह्मणमहत्त्वाऽन्यत्र कृता स्यादित्यनेन दोषमभिधाय जातिप-
क्षमवलम्ब्य समाधानपरभाष्यविरोधापत्तेः । घटघटमित्यस्य वारणं स्थानभिधानेनैव “दिक्षु
समाहारो नास्त्यनभिधानात्” इति यथा । मूले अनेकार्थस्य मिलितस्येतरान्वयो यत्र स
द्वन्द्वस्य विषय इत्युक्तं, तद्यथाश्रुतान्न युक्तम् शङ्खपुरपमित्यत्रातिप्रसङ्गादतो मिलितस्ये-
त्यस्य परस्परविरोधविरोधभाष्यानापन्नने सति किञ्चिद्विधविषयतानिरूपितविषयताश्र-
यानेकस्येत्यर्थः । अत एवाह—एकरूपेणेति । यथा ‘धवलादिसौ छिन्धि’ इत्यादौ धवलादिरयोः
भाष्यप्रकाशः ।

दिक् । तत्राह—त्रिगिति । एकशेषशब्दस्य पुरस्तादाह—एकशेषेति । ग्रन्थेनेति । अन्यथा विक्षेपविशेष-
णभावानापन्नस्यानेकस्य युगपदेकपदार्थसम्बन्धबोधनेच्छारूपसहविवक्षाविषयद्वन्द्वान्यविषये तस्य सा
यकाशत्वात्तदुनङ्गतं स्यादिति भावः । यत् समाहारविषयेऽपि प्रवृत्तौ चिन्त्यं संज्ञेने मानाभावात्, अन्यथा
घटघटमित्यस्य माधुतापत्तेः । अनभिधाने च न मानं, गृहानर्थक्यापत्तिश्च, घटघटावित्यस्यापि तत्र एव
वारणात् । न च घट इत्यनः समुदाप्रर्पणा वचनैकशेषः । प्रवृत्त्यादिगमरूपसाक्षात्पत्तीनां बाधकमावात् ।
अन एव न मादृश इत्यादिरयादौ व्यक्तिपक्षे ऽनेकमादृशहननादावपि प्रत्ययायः शास्त्रकृतामिहः समू-
हस्य प्राधान्यादिकतयनं हननान्वयस्तु व्यक्तित्वेयं तत्र बाधान् इति शनकरकृत्यनेति शनयितुमाह—
व्यक्त्युच्येति । “नपुंसकमनपुंसकेन” इत्येव समाहारेऽनेनराश्यां तद्विदं वस्त्रं तानीमानि वस्त्राणीत्यादि-
तिपचा तद्विदं वस्त्राणीति भावः । किञ्च व्यक्तिपक्षे च कश्चिद् ब्राह्मणमहत्त्वाऽन्यत्र कृता स्यादिति दोषं दर्श-
यानिपक्षेनैवात्र निबद्धं इत्युक्तिरभाष्यविरोधापत्तेः । अतस्तस्मिन् । एतेनोत्पादादितरेतरविषये तदि-
धानेऽपि समाहारविषये ऽपवादामावात् घटघटमिति द्वन्द्वसिद्धिः । न च दिक्षु समाहारस्येवाप्राप्तनभिधाना-
त्तदभाव इति बाध्यम् । तत्र समाहारस्य बाधवदनं तदभावादिद्वानङ्गीकृतापत्तेः सत्प्रमाणमिहो-
पब वृत्तिर्नायेति ध्यायमानेन तदभावावृत्तिमिदिरिति मन्त्रोक्त्यात्मम्, एवापत्तेः व्यर्थं इति पूर्वप्र-
विरोधापत्तेः, तदपरवर्गमात्मस्य प्रागुक्त्याश्च “शून्यपुन्यं” “शून्यपुनिक” इत्यादौ तद्विदं वस्त्रं “मन्त्रा-
न्या” “मानुषान्या” इत्यादौ द्वन्द्वस्य वचनापत्तेरप्येति दिक् । अत एव उदेददविषयभाष्यार्थं नेराह—एकशेष-
सम्बन्धः ।

अवृत्तिबोधनादिति । अत एक-द्वन्द्वस्योपपत्तिसम्बन्धेन इतरेतरयोगविषये एव वृत्तिर्नेति भाष्य-
प्रसङ्गे, तदभावादि अद्वन्द्वस्योपपत्तिसम्बन्धसम्बन्धसिद्धिर्नास्तीति बाध्यम्, “एकरूपम्” इत्यादिरिति बाध्यम् ।

स्यादेतत् । द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु । मैवम्, 'पन्थानौ' 'पन्थानः' इत्यादौ समासान्तापत्तेः । 'करौ' 'कराः' इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः । 'सर्वे' 'सर्वेषाम्' इत्यादौ "द्वन्द्वे च" "विभाषा जसि" इत्यनयोरापत्तेरचेति दिक् । यत्तु प्राचा-राम-राम-

शब्दरत्नम् ।

विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोद्धव्या ।

एकवद्भावापत्तेरिति । एवं चेत्तेतस्योगविषयमाभावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः । इत्यनयोरिति । "जसः शी" इत्यत्र 'चा' इति वक्तव्ये "विभाषा जसि" इति तद्भू-
तावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पवाराणापोत्तरार्थं चेति
भैरवी ।

प्रसङ्ग इत्यत आह—विभक्त्युत्पत्ताविति ।

पञ्च—समाहारस्य विषयतायाः सत्त्वेनैकशेषप्रतिबन्धकसत्त्वे च । तन्वस्मिन्पक्षे "जसः
शी" इतिसूत्रे एव वाग्रहणं कार्यन्तेन सर्गत्र विकल्पो भविष्यति तावत्तत्र सिद्धौ "विभाषा
जसि" इति पृथक्सूत्रकरणमेकशेषे कृते समासनिमित्तकार्यत्रयेत्यर्थं ज्ञापयन्मस्तु । तथाच—'सर्वे'
इत्यादौ न सूत्रोक्तदोषापत्तिः "हलिसर्वेषाम्" इत्यत्र सुट् चोक्तार्थस्य ज्ञापनं भविष्यतीत्य-
त आह—जसः शीत्यनेति । उद्भूतावयवभेदविवक्षया—उद्भूतः प्रकटोऽन्यवानाम्भेदो यस्य
समूहस्य सादृशसमूहस्य सर्गादिशब्दवाच्यत्वविवक्षया । नेति । सादृशसमूहवाच्यत्वादिश-
ब्दघटिते जसुपरकलक्षणे इत्यर्थः । विकल्पवाराण्येति । भवत्सम्मतपराशब्दघटितत्वात्तेन विकल्प-
वाराण्येत्यर्थः । उत्तरार्थम्—"प्रथमचरम" इत्यादिसूत्रेषु "विभाषा जसि" इत्यन्यामुत्तय इ-
भाषाप्रकाशः ।

वचन्येकविभक्तवित्पत्त्योपलक्षणत्वेनेदानीं तदनुपपत्त्या तदप्रसङ्गेन सूत्रार्थवाधापत्तिरत आह—विभ-
क्तीति । तथा च द्वन्द्वप्रसङ्गस्यापुलक्षणत्वेनेदानीं तदभावेप्यनैमित्तिकत्वेन साहित्यादिरूपकारण-
शास्त्रवृत्तिः सुकृतेति भावः । यत्तु "जसः शी" इत्यत्रैव वेतिवाच्ये "विभाषा जसि" इति पृथक्
सूत्रेनैकशेषे समानवार्त्ताभावः सामान्येन शाप्यत इति सर्वेष्टसिद्धिः । अत्र एव सर्वेषामित्यत्र द्वन्द्वे
चेति निषेधापादनमप्युक्तम्, इति सर्वेषामिति निर्दिष्टालिङ्गित्वेनैकशेषविषये निषेधाप्रवृत्तेर्वापिनाभ्येति
जगन्नाथोक्तं, तल्लक्षणमिति—जसः शीति । पूर्वादिभ्य इत्यनो वेत्यनुवर्त्तनीये इत्युपि तस्य वक्तुम् ।
अत्र वक्तुवाशयान्न दोषः । एकशेषद्वन्द्वयोरिति । अत्राभ्यहितत्वात्तस्य पूर्वनिपातः । तत्र—नादृशे
लक्ष्ये । तथा च वाग्रहणं तदनुवृत्तिर्वा दुष्येति 'इह विशिष्टयो' इति न्यायाप्राप्तिः स्यात् । अत्र एवाह—
उत्तरार्थमिति । "प्रथमचरम" इत्याद्यर्थं चेत्तर्थाः । सर्वेषामित्यस्य मौनत्वादुपपन्नं ज्ञापयन् । किञ्च तद-
मरला ।

धाऽनुपपत्त्या एव शेषविषयदानां समाहार वृत्तिर्नेति कथ्यताया षोऽपिनात्वा । तदुच्येति । एववद्भावे
मनि समाहारद्वन्द्वविषयान्धेयार्थः ।

अभेदेनेति । तद्विशिष्टानि नुसारणाय 'इत्' यामी इत् च' इति कर्त्तव्यमसामान्योकारोपदेशे-
दन्वधानं नुम् भवतीत्यर्थस्य मन्त्रावयवतयाऽभेदान्धय इति भावः ।

उद्भूतावयवभेदविवक्षयेति । आलोच्यवयवगणन्याविशेष्येत्यर्थः । सूत्रे एवाभिहितं तन्वाये-
नेति । वृत्त्यन्यत्वायेनेत्यर्थः । यथा अत्रयत्वे प्रचलिते सर्वस्य वृत्त्यस्य न प्रचलनं, तस्य प्रचलिते तु
सर्वेषामवयवतया प्रचलनमिति वृत्त्यस्य प्रचलनं त्रियते तावदवयवेति, सर्वेषामवयवो-
त्तरार्थमिति । प्रयोगानुसारादिति । वक्तुम् । निमित्तमिति, अतिरिक्तपक्षकार्त्तव्यभाषण-
वर्त्तनस्य निमित्तमाहारानुसारादिति विशेष्यवयवजनकत्वं एवात्रा-वयव प्रयोगादौर्वाच्यमिति परिचयस्य
पूर्वमुक्तत्वात् पूर्वमन्तर्य उत्तरमन्तर्य च सादृशार्थशेषजनकत्वेन वचनस्य प्रयोगादौर्वाच्यत्वेन निमित्त-
वयवैः सिद्धत्वात् । एतत्तद्विषयमिति हेतुर्लक्ष्योपदेश इति ।

औ' इति स्थिते इत्युक्तम् , एकविभक्तौ परत इति चा तत्रेत्यमुस्तिसंभवः-राम-
राम इत्यत्र अवयवयोरव समुदायम्यापि प्रातिपदिकसंज्ञाऽस्त मिलितेनार्थव-
त्त्वान् । नचार्थवत्त्वेऽपि सम समग्रण्ये नियमार्थत्वान्नैवामति वाच्यम् । यत्र
समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात्, बहुपदव इत्याद्यनुरो-
धेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च । तथा चैकाङ्गिद्वैचनन्यायेन
समुदायप्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः । तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वये-
नानुग्रहसंभवात् । नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभ-
क्तिः स्यादिति चेत्? नैवम् । द्वन्द्वविधावनेकं सुवन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाङ्गिद्वैच-
नन्यायस्य बाधादितिदिक् । इत्यमुक्तसंभवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत
इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत् ? शृणु , अस्मिन्पक्षे माहमातातौ इत्यादा-
वप्येकशेषःस्यात् । नन्वेकाविभक्तावित्यावर्त्य एवकारं चानुकुप्य एकविभक्तौ

शब्दरसम् ।

भावः । सजातीयेति । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्येऽपि न दोषः । पृतपूर्व
भागस्य विभक्त्युत्पत्तिमन्वेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् । अनुग्रहसम्भवादिति ।
अत एव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः । बाधादिति । अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यतिदिश्चेति
भैरवी ।

त्यर्थः । यद्योक्तं-मुद् चोक्तार्थज्ञापक इति, तदपि न, तेन निर्देशेन द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्या-
नमेव ज्ञाप्यतामपूर्वस्य शापरसिद्धस्य वचनस्य कल्पनापेक्षया ज्ञाप्यार्थस्यास्मत्सम्मतव्या-
ख्यानानेन, सिद्धौ लाघवात् उद्भूतावयवभेदसमूहवाचकत्वेन शब्दादामि सुतः प्रवृत्त्या तस्य निर्देश-
न्यापपन्नत्वाच्च । मूले-प्राचेति । प्रक्रियावृत्तेत्यर्थः । सम्भव इति । अस्य प्रसादवृत्तौ इति शेषः ।
अवयवयोरिवेति । नचावयवयोः प्रातिपदिकत्वस्वीकारेऽन्तरङ्गत्वात्प्रत्येकं सुवृत्तत्तरपि भवि-
ष्यति, तथाच नियमविषयतायाः सत्त्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न भविष्यतीति बाध्य-
म्, समुदायोत्तरोत्पन्नसुपा स्वार्थसङ्ख्यान्वयसमर्पणे प्रत्येकं सुवृत्तत्तरप्रवृत्तिरित्याशयात् ।
अर्धवत्त्वादिति । अर्थस्य प्रकाशनादित्यर्थः । सजातीयेति । पदसंज्ञकपूर्वभागघटितत्वेन साजात्य-
स्य विवक्षणादिति भावः । सिद्धान्तभूतायेपि प्रक्रियोक्तत्वापपत्तिमाह-स्वातन्त्र्येणेति । अनु-
ग्रहेण । प्रत्येकार्थस्यापि समुदायघटकतया सङ्ख्यान्वयित्वस्य सम्भवरूपानुपदेत्यर्थः । न
एवेति । प्रत्येकार्थस्यापि समुदायघटकतया सङ्ख्यान्वयित्वस्य सम्भवरूपानुपदेत्यर्थः । न
एव-सादृशानुग्रहादेव । अन्यथा-एकाङ्गिद्वैचनन्यायबाधारूपने । द्वन्द्वोच्छेद इति । तथाच द्वन्द्व
विधानसामर्थ्याच्च तस्य बाधस्य कल्पनेति भावः । ननु द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन "चार्यं"
इति सूत्रे सुवति निवृत्तमित्येव कल्प्यतान्तावतापि तस्य सार्थक्यम्भविष्यतीत्यत आह-
नलोपाद्यतिदिश्चेति । राजसैनिकावित्यादावित्यादिः । आदिना वास्तव्यमित्यादौ । कुत्वादेः स-

भावप्रकाशः ।

पेक्षया तथा व्याख्यानशाप्यत्वमेवोचितम् । वाक्यान्तराकल्पनेन लाघवात् उद्भूतावयवभेदविवक्षया बहु-
वचनेन निर्देशापत्तेश्च । एतेन पूर्वपरेत्यादिष्वप्यारम्भान्येषा अस्यविकल्पः सुतो निविषयत्वापत्त्या
तेन निर्देशेन निषेधसंयोजकस्य सुवचनं चेति मूलमयुक्तमिति ह्लाकारोक्तमपास्तम् । मूले प्राचा-प्रक्रिया-
ज्ञा । सम्भव इति । प्रसादवृत्तौ इति भावः । न प्रत्येकमिति । एतेनावयवानामपि पृथक् प्राति-
पदित्वेनान्तरङ्गत्वात्तः प्रवृत्तिविभक्त्या पदत्वसत्त्वेन तथा नियमेनापि व्यावृत्तिः स्यात् । एकाङ्गिद्वै-
चनन्यायस्य तु नाय विषयः समेदादिति प्रसादो युक्त इति प्रकाशोक्तमपास्तम् । द्वन्द्वरूपेपि
मामर्थ्यात्तु वित्यस्य निवृत्त्या नोच्छेदोक्त माह-नलोपादीति । "राजपुरुषी" शब्दादविनि भावः ।
आदिना 'वास्तव्यम्' इत्यादौ इत्यादि । आशुचिमुक्त्वा तावन्मात्रोक्तौ न्यूनानुवादादित्त माह-

यानि सरूपाण्यवति व्याख्येयमिति चेन्न । आवृत्तौ मानाभावात् । विभक्तेरेकशेष-
स्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च । न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम्
सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्, अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्य-

शब्दरत्नम् ।

भावः । यानि सरूपाण्येवेति । तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः । माना-
भावादिति । भाष्ये अनुक्तत्वादिति भावः । किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां वि-
भक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थापत्त्या भ्यामादावेकशेषा-
पत्तिः । "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकेन भ्यामादावपि
तदभावस्यैवेष्टवानुमानात् । फलमिति । समुदायादेकविभक्तेरभावाद्द्विविभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् ।
चेति भावः । सहविवक्षायामिति । सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकादेश एव
भवतीति भावः । गौणमुख्यकर्मणोरिति । उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकवि-
भक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्तयितुमभ्युपगम्येन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति
भैरवी ।

इह । भाष्योक्तव्याख्यानेपि चास्यापरिसमाप्त्या न्यूनतापत्तिरत आह—तेषामिति ।
ननु यद्यपि कण्ठरूपेण भाष्यकृता आवृत्तिर्नोक्ता तथापि मातृमात्रोः प्रतिषेध इत्यनेन
ध्वनितेति कल्पयाम इत्यत आह—किञ्चावृत्ताविनि । इत्यर्थापत्तेति । न चास्मिन्पक्षे एककाराप-
कर्षवेयमर्थम्, मातृमात्रावित्यस्यैककारापकर्षव्यावर्त्तयितुं सम्भवात् । भ्याम्येकशेषस्य प्रवृ-
त्ताविष्टापत्तिं निरस्यति—मार्ताति । तदभावस्य—एकशेषाभावस्य । आवृत्तौ एकविभक्तौ वा-
नि सरूपाण्येव तेषामेकविभक्तावेकशेष इत्यर्थो भविष्यति । तत्राद्यत्राकार्थस्य—एवः एयां
जरयति—इत्यग्रासत्त्वमुपपादयति—समुदायादिति । द्वितीयासत्त्वमाह—विभक्तेरिति । सहविवक्षाया
अभावप्रसङ्गयति—साचेत्यादिना । एकार्थेति । छेदनादित्यर्थः । एककारकादेशे—एककारकशक्ति-
वैशिष्ट्ये । शक्तिश्च कर्मत्वादिरूपा विरक्षिता । एतेन प्रकृतसम्भजो ध्वनितः । एव भवतीति ।
त्रियान्वयित्वं यत्र तत्रैवमर्थेन सहविवक्षा याच्येति भावः । मूले—अभ्युपगमेति । अंशद्वयसन्नाय
एकशेषस्य प्रसङ्ग इति नियमस्वीकार इत्यर्थः । कर्तुं शक्यत्वेनेति । मूलोक्तरीत्या समुदायस्य
प्रातिपदिकत्वादिति भावः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तेषामिति । वस्तुमानानुसन्धेयि मातृमात्रोरिति वार्तिकस्यैव मानस्यसदभावादिति मूलमपुनस्तत्र
एवापत्तिरादत्तं 'वर्त्तव्योऽत्र यानः प्रतिविधेयं दोषेषु' इति तत्र तत्र भाष्योक्तिः । एवं बान्धवानुपपादा
ऽऽवृत्तिरेव वक्तव्येति । एवं च भाष्यानुसन्धेयुक्तमानाभावो न, द्विवचनादौ दोषश्च न इति रत्नाकरः ।
तन्नेति ध्वनयितुं दूषणान्तरमाह—रिच्येति । प्रत्यासत्तीति । अनन्यार्थेन प्रत्येन बोध्यम् ।
एकशेषापत्तिरिति । प्रत्यासत्तापत्तिरिति तु प्रागुक्तगण्डनकृदिति विशेषापत्तिरिति बोध्यम् । एता-
वति परिहरति—प्रातीति । तथा चैव सन्निधायोरपरस्यवधौ इति न्यायेन कृतादान्धावृत्ताव-पत्राया-
दुर्दत्त्वमिति मूलविशेषादप्यस्य सा नेष्टमाधिका । एतेन प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थेनापि एव वचनमिति विभ-
क्त्येव शेषविशेषत्वेन कर्माभावादेति मूलमपुनस्तत्त्वपानमिति भावः । अभावादिति । निरूपण-
बोधनविभक्तौ ; समुदायादप्युक्तमपत्तिरादिति भावः । ननु समुदायादपि विधानेति नः परस्मैपदवैधानाद-
यिमतोरिति । परस्मैपदविधानेनैवैवार्थमह—एकार्थेति । एतन्वैवदित्यर्थः । परस्मैपदवैधानाद-
एककारकत्वेति । परस्मैपदविधानेनैवैवार्थमह—एकार्थेति । एतन्वैवदित्यर्थः । परस्मैपदवैधानाद-
मपत्तिरादिति । परस्मैपदविधानेनैवैवार्थमह—एकार्थेति । एतन्वैवदित्यर्थः । परस्मैपदवैधानाद-
मपत्तिरादिति । परस्मैपदविधानेनैवैवार्थमह—एकार्थेति । एतन्वैवदित्यर्थः । परस्मैपदवैधानाद-

मरणम् ।

मनोपादमिति । 'शब्द-प्रतीति' इत्यर्थेनैव । एवंकारकादेशेनेति । परः-

कर्मणोरेकरोपापत्तेः । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आहृत्या उभयविरो-
पणत्वे भिन्नाणां समूहो भैक्षमिति न सिद्ध्येत । तथा हि, भिक्षा भिक्षा भिक्षा
आम् अ इति स्थिते “अन्तरङ्गानपि विधोन् वहिरङ्गः” इति लुकि कृते विभ-
शब्दरत्नम् ।

भावः । नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरम्भाभाव इत्यहवे आह— देवदेव इति । असहवि-
क्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषयेऽपि तदापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुदायादेकवि-
भक्तेः सत्त्वात् । नन्वनेकशेषैकभिक्षाशब्दादपि भैक्षतिद्धिस्त्वोत्पत्त्या आह—तथा हो-
जेरवी ।

नचात्र यद्येकशेषमन्तडा द्वयोर्योगोऽप्युक्त्यक्रमेण द्वितीयया कथमभिधानमिति वाच्यम्, त-
न्नेत्रेण तस्योपपत्तेः । आबन्धकमिति । तस्य लाभस्तु “तिष्य” इतिस्मृताद्ब्रह्मस्यस्यानुवृत्त्या
भविष्यति । एवञ्चाहृत्यर्थं भवेति निरूप्यं । अत्र-पप्र.पयो नशतीत्यत्र । लुकीति । उभयोर्युक्त-
पत्वादिस्थादिः । नलुमतेत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तु प्रामाणिकप्रयोगमर्थल एवेति तात्पर्यम् ।
नन्वप्राप्तीत्यादि यदता द्वन्द्वे इति नानुवर्तनोपमिति च्वनितमिति तद्वीत्येवातिप्रसङ्गो देवदेव
इत्यत्रेत्याह—अपहेति । तत्पुरुषादीनि । देवस्य देवो देवदेव इत्यथकृतत्पुरुषादीत्यर्थः । आदिना
इदितो नुमिति बहुमोहेः सप्रहः । तत्रापि—सत्पुरुषादिवटितराह्येऽपि । खगडनहुत्किङ्कण्ड-
यितुं तदुक्तिमनुवर्तते—नन्वनेकेत्यादि । नचानप्येव रीत्या सर्वत्र निर्वाहः एकशेषारम्भस्य तन्मने
चार्थमिति वाच्यम्, सर्वत्रैकशेषेनैवानेकार्यो बोधनीय इति नियमाभावाद् । घटपटावि-
भावप्रकाशः ।

रीत्या समूहस्य प्रातिपदिकत्वादिनि भावः । नन्वत्रैकशेषे विरुद्धयोगागमुत्पत्त्यर्थः समुदायादुत्पत्त्य-
द्वितीयया कथं प्रतीतिरिति चेन्न । तन्नेत्रेणोपपत्तेः । आबन्धकमिति । यथा तल्लभस्तथोक्तम् । एते-
नात्र पक्षे एवविभक्त्यावित्येवाह्य सप्तविषयायाः प्रवृत्तिरित्यर्थं तत्रैवप्राह कृमिति भ्रान्तावन पयः पयो नय-
नात्प्राप्तौ विरुद्धत्वाद्विभक्तिभेदावश्यमावेनेतिप्रसङ्गनिरासे महविषयायाः कथा-
भावेन पयः पयो जल्यतीत्यादावतिप्रसङ्गात् तस्य तद्देशोर्गत्तावश्यकम् । अत्र एवैकप्रहणमपि
सार्थकम् । अन्यथा विभक्त्यावित्येव मूयात् । एकप्रहणादेव च सप्तविषयायामित्यप्यर्थो लक्षणे । अन्यथा
ज्ञापकान्तमनुसर्तव्यं स्यादिति रत्नाकोक्तमपारम्भम् । तथा चोक्तकथयस्य तदैव भिन्ने तद्वर्णमेव ।
अत्र एव साहचर्ये उपनक्षत्र इमेव भगवता ममाश्विनम् । एकप्रहणं तु व्यर्थमेवेत्युक्तं प्राक् । तथा चैतत्पक्ष-
न्योत्तिंसमवामाव इति परमनिर्णयः । लुकीति । “न लुमता” इत्यस्यानित्यत्वं तु कचित्क प्रामाणिकम्,
न तु सर्वत्रेति भावः । अभाव इति । एवं चात्रैव निर्वाहे सादनावश्यकमिति भावः । तदाह—अस-
इति । आदिना “इदितो नुम्” इत्यत्र बहुव्रीहिरितिप्रहः । सत्त्वादिति । अत्रे “इति भावः” इति पाठः ।
तदापत्तिरित्यत्रे तु लक्षकभावात् । नचैव रीत्या अणि अनिष्टमस्येवेति वाच्यम् । अनभिधानादव्यविकल्प्यादे-
तदाहृतम् । एवमश्विनोरे एवोपपत्त्यानित्यत्वं तु न, एकेने शनेके बोधनीया इत्यनियमात्प्राप्तिपक्ष-
वित्यापापचिन्तिवृत्त्येवात् । नचैव रीत्या अणि अनिष्टमस्येवेति वाच्यम् । अनभिधानादव्यविकल्प्यादे-
नैवदिष्येऽप्यनुत्पत्तेः स्वीकारात् । अनभिधाने चात्र नन्यगतेरेव नीजत्वादिति । पदस्य विभक्त्यान्वा-
स्थाने इदम् । आबन्तममूहस्य चाप्रत्ययान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । “स्त्रीप्रत्यये चानुप” इति तु तत्त्वेन त-
द्व्याप्यधर्मो वा स्त्रीप्रत्ययग्रहणे इति बोध्यम् । नन्वेवमपि अन्यथापि प्रत्ययास्तुत्याऽऽपमिक्षास्ये प्रकृ-
तिवबुध्यम् । “स्त्रीप्रत्ययेच” इति निषेधेन वा समूहस्य तदादितदन्तत्वादावन्त्यादेव स्वाधुत्तरित्तु किं
प्रातिपदिकत्वेन ? नच निश्चिष्टदृष्टिमाधया निर्वाहः, अन्यथाप्राग्बन्तिज्ञानममूहे तत्तरयादृष्टत्वात् इति
चेत् । एवं तादृशप्रहणावश्यकत्वे तत्परिमाणयामिदं व्यपग्रहणार्थपरमाण्वपितोषःपत्तेरिति दिक् ।

सत्त्वात् ।

यमेव एकरूपावच्छिन्नस्य एकरूपत्वच्छिन्ने एकरूपमर्थगन्धस्य शब्दत्वेति बोध्यम् । अमहविषया-

क्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावान् किं च रामावि-
त्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च “वृद्धिरेचि” इत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेक-

शब्दरत्नम् ।

त्यादि । एकशेषारम्भे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासम्भव इति भावः । विभक्तिप-
रत्वाभावादिति । परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अवि-
रविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकवक्ष्युक्तैर्दुर्ज्ञेयम् । न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदि-
कात्तद्वितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्वित इति वाच्यम् । “प्रातिपदिकाधिकारार्थिकं तत्स-
मर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकम्” इति भाष्यतत्प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राश्रयतत्सम्बन्धिवर्णनिमि-

भैरवी ।

त्यादिपाक्षिकप्रासिद्धिषयान्तिवारणाय तदास्मात् । तदुक्तिं स्पष्टयति—एकशेषात्म इति ।
नचानेकमिक्षाशब्दस्य “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन” इति परिभाषया प्रत्ययान्तत्वेन कथं समु-
दायादामिति वाच्यम्, स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तादृशस्य-
अनेकबोधनस्यैकस्य । परोक्षं स्पष्टयति—नचेति । समर्थग्रहणं हि परिनिष्ठितपरम् । तथाप्र-
वृत्तनित्यविध्युद्देशयतावच्छेदकानाक्रान्तस्वरूपम् । इदञ्च यथा सन्धिकार्यात्प्रादुर्भासति
तथैकशेषविधायकशास्त्रस्य प्रवृत्तेः प्रागपि नास्तीति सद्भावः ।

कृतसन्धिकार्यत्वमेवात्र परिनिष्ठितत्वम्भाष्यकारसम्मतमित्याशयेनाह—प्रातिपदिकाधि-
कारित्यादिना । प्रातिपदिकेत्यादि कर्मधारय कार्यस्य विशेषणम्, पृतादृशात्परिनिष्ठितात्
तद्वितोत्पत्तिश्च सृष्टिपतिर्लक्षणागिरित्यादौ प्रसिद्धेय । वर्णमात्राश्रयेत्यनेन निमित्तकार्यिणो-
रभयोरपि प्रातिपदिकसम्बन्धित्वस्योचितम् । “विन्यमित्युत्तरपदलोपश्चात्कृतसन्धे” इति या-
भावप्रज्ञाता ।

तादृशस्य—अनेकशेषैकमिक्षाशब्दस्य । अन्यर्थेकशेषप्रवरणवैयर्थ्यापत्तिः । अन्यविकन्यायेन समाधानं
॥ लक्षणेऽन्यथैर्दुर्ज्ञेयम् । किञ्चानभिधानाङ्गीकारे स्वानर्थक्यापत्तिरिति भावः । एतावदशेषं कृपणं स्पष्ट-
यति—नचेति । अयं भावः, तद्विनविधौ समर्थानामित्याद्यधिकारेण समर्थप्रातिपदिकप्रकृतिकमुपन्ता-
सिद्धिर्न इत्यर्थः । तत्र सामर्थ्यं च न कृतसन्धिकार्यत्वमात्रं किञ्च लौकिकप्रयोगप्रयोजकीभूतकार्यत्वम् । तथा
च वैश्वामिगरित्यादौ कृतसन्धेस्तद्वितोत्पत्तेरैकशेषं विना तदप्राप्त्या वरमन पक्षे शैक्षासिद्धिः । अत्रोपर्येक-
तादृशाप्यभूतान्तरज्ञानवैयर्थ्यादि समर्थपदेन बाध्यनीतिर्यात् । नचैकशेषावधारणसिद्धिः । सामर्थ्यं प्राति-
पदिकस्य विशेषणं न तु मुक्तस्यैवमभ्युपगमात् । नचादिवर्णनिमित्तनिर्देशेन लुपताविभक्तिनिमित्तकता-
यमात्राभाववशापनारम्भेऽशेषः अन्यथा ‘किमीय’ ‘सुप्यदीयन्’ इत्यादौ पत्युवापादनासिद्धिरिति वाच्यम् ।
प्राप्त्योत्तराद्यं प्रत्ययपदेन तादृशवर्णप्रत्ययमात्ररूपादेतामावधारणात् । अथ तद्वदि मन्तं तद्वद्विना
विषयनिर्देशविभक्त्यभावेन तस्मादप्यर्थः, प्रातिपदिकदेव निमित्तं पक्षे तद्वद्वयन इत्यप्यर्थः ॥ तद्विनि नेष्ट-
वादिवर्णनिमित्तनिर्देश एव तादृशवैयर्थ्यानि गृह्यते । अधिरारण्यं गम्यात् इति पाठः । तत्प्रातिप-

मग्नम् ।

शेषो न स्यात् । उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावादिति दिक् ।
यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं—सविभक्तिकानामेकशेष इति ।
तत्र । निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि शिष्यमाणे एकवचनश्रव-
णप्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

नकायण परिनिष्ठितत्वस्येवाश्रयणात् । अत एव “अधिमान्” इति सङ्गच्छते । अन्यथा
प्रकृत्यन्ते दीर्घध्वनं स्यात् । उभयत इति । विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधित्त्वेनैक
भैरवी ।

१८५
तिकेऽकृतसन्धेरित्यत एव चरितार्थम् । अत एव—निमित्तकार्यिणोरभयोरपि प्रातिपदिकस-
म्बन्धित्वाश्रयणादेव । दीर्घध्वनमिति । नान्तलक्षणदीर्घध्वनमित्यर्थः । प्रकृतो दीर्घस्तु न प्रा-
तिपदिकसम्बन्धिवर्णनिमित्तकः, किन्तु सर्वनामस्याननिमित्तकः । एतेन विभक्तिनिमित्तक-
वर्णस्य भवत्सम्मतस्याप्रवृत्तावपि न परिनिष्ठितत्वहानिरिति ध्वनितम् । अत एव ‘विश्वोह
आगतं विश्ववाङ्मयम्’ इति भाष्यप्रयोगस्याप्युपपत्तिः । मूले न स्यादिति । एकादेने कृते
परादिवद्भावाभावाश्रयणेऽसारूप्यादेकशेषाप्रवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । उभयत आश्रयणं प्रकृत्य-
ति-विभक्ताविति । ननु वयम् “अन्तादिवच्च” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्मः, किन्तु “अचः

भावप्रकाशः ।

दिकम् । कृत्वबहुव्रीहिणाऽऽश्रयान्तेन निमित्तान्तेन च कार्यं शब्दस्य कर्मधारयः । मात्रपदेन निमित्तकार्यिणे
रत्र प्रातिपदिकसम्बन्धित्वबोधनद्वारा तदन्यव्यावृत्तिः । अस्ति च सृष्टिवतीश्रमाणादी तत्सम्बन्धिवर्णाश्रयकत्वं
तत्सम्बन्धिवर्णनिमित्तकत्वं च स्वर्णदीर्घादी । “विश्वम्” इति वाचित्के ऽकृतसन्धेरित्यप्यत्र गमनं बोध्यम् ।
एवेनागादृष्टीरुदोषव्यावृत्तिः । अतएवेति । कार्यनिमित्तयोः प्रातिपदिकसम्बन्धित्वविवक्षणादेव । अदिव
मच्छब्दादुपधानो मन्त्र आसामिदिकानामित्यर्थे ऽण स्थानमतोर्बु च । यस्मिन्मन्त्रे अदिवन्शब्दोऽस्ति
नैनोपधेयास्त्विदकारिणि यावत् । “इण्य” इति प्रकृतिमात्रेणादिदृष्टोऽपी अदिवन्तीरपदभातीति तत्त्वम् ।
तत्र नान्तलक्षणदीर्घस्य प्रातिपदिकसम्बन्धमुपधारूपवर्णाश्रयत्वेऽपि तत्सम्बन्धिवर्णानिमित्तकत्वात् विनाऽ
मात्रार्थाभावोऽपि मनुष्ये निर्देशसंगतिरन्यथा त्वदीत्या त विनाऽसमर्थाददिवन्शब्दान्मनोरुत्तरया नद-
मङ्गतिस्तदाह—अन्येति । मदीत्यनङ्गीकारे । तस्मात्समर्थाग्रहणेन विभक्तिनिमित्तकार्यस्य पूर्वं प्रवृत्तिर-
त्युक्तम् । अत एव विश्वोह आगतविश्ववाङ्मयमित्यादिः “विभाषा पूर्वाहा” इति सूत्रस्य विभाषापेक्षापक्षेऽपि
मङ्गच्छते । एवं च मैश्वरिद्वयं तथार्थं कृत्वाऽन्यत्र दोषनिरासय तत्रिदंशस्य विशेषापेक्षापक्षेऽपि
कृत्वाऽप्येवेति भावः । मूले परत्वाभावादिति । परत्वाभावोऽपि साधारण्यत्वाच्चादिदृष्टौ साधारण्यभावाच्चेत्यपि बोध्य-
म् । प्रत्ययशब्दकं परिपूर्ण रूपमाह—किंचेति । मूले परत्वाभावादिति । असारूप्याच्चेत्यपि
बोध्यम् । ननु विभक्तेशाश्रयणेऽपि प्रकृतेरनाश्रयणात्प्रत्ययसुमयन आश्रयणमत्र आह—विभक्ताविति ।

सरला ।

वात् “अस्यवामीयम्” इत्यत्र पठोऽनुमावयत् । अथविभक्त्यायेनेति पाठस्तु सुवचः । दीर्घध्वनं स्या-
दिति । “समर्थात् प्रथमादा” इति सूत्रे समर्थाग्रहणेन परिनिष्ठितमुच्यते । तच्च प्रातिपदिकसम्बन्धिव-
र्णमाश्रयानिकं प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्रनिमित्तकं च यत्कार्यं तादृशकार्येण कृतकार्यवद्वम् ।
“अधिमान्” इत्यत्र अदिवन्शब्दान्मनुप्रत्ययविकीर्णार्थं प्रथमेकवचनमुपसर्गनिमित्तकस्य “सर्वनाम-
स्थाने चासमुदो” इति दीर्घस्य पूर्वप्रवृत्तिस्य तत्सम्बन्धिवर्णमात्रनिमित्तकत्वाभावात् । तदनुसी-
त्तु दीर्घस्यापि प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमाश्रयानिकत्वेन पूर्व प्रवृत्तौ तस्य प्रयोगे नवभाषितः । नच
“अनन्तरागमि विधीन् बहिरागो लुक् बाधने” इति परिभाषया अन्तरागमिप्रवृत्त्यभावात्सम्बन्धमात्रप्रयोग-
यत्र बहिरागो लुकाऽन्तरागमिनिमित्तविनाशमात्रमात्रं तत्र पूर्वमन्तरागमिप्रवृत्तिं न प्रवृत्तौ इत्यपि नवभाषितः ।
नामग्यान्तरागमि लुका विनाशमात्रमात्रमात्रं पूर्व दीर्घप्रवृत्तिरिति वाच्यम्, समर्थाग्रहणेन ‘मौलिकः’ इत्या-

शब्दरत्नम् ।

शेष इत्यर्थोक्तदाश्रयणमिति भावः । “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वं तु ॥ । लोकसिद्धतन्त्रानुवादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् । अनया अपि रीत्याऽन्तर्भावात्प्रवृत्तिरित्यन्यत् । यदि त्वेकदेशविहृतन्याये “प्राग्दीव्यतोऽण्” इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्थानपष्ठश्लोचितविकारस्यापि ग्रहणमभैरवी ।

परस्मिन्” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिं वदाम् । इत्यत आह—अचः परस्मिन्नितीति । अस्य शास्त्रस्य—एकशेषशास्त्रस्य । विधित्वाभावादिति । अपूर्वविधित्वाभावादित्यर्थः । अनयापि रीत्या—शास्त्रीयविधित्वाभावात्प्रवृत्तयुक्त्याऽपि । अपिना मूलोक्तरीतिसङ्ग्रहः । मूलोक्तद्विषयसूचितमर्थम्प्रकटयति—यदि त्रितयादिना । सूत्रस्थभाष्येति । तत्र हि दीव्यत इति दीव्यतिशब्देकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्तत्वा “किमर्थं विहृतनिर्देशः कियते ? एतदेव ज्ञापयत्पाथार्थो भवत्येतापरिभाषा एकदेशविहृतमनन्ययत्” इत्युक्तम् । भाष्यप्रामाण्यात्—भाष्यसंवादात् । अशास्त्रीयस्य चैति भावप्रकाशः ।

प्रत्ययेन प्रवृत्तेराक्षेपेण प्रत्ययग्रहणपरिभाषया चैतदर्थं नाम इति भावः । एतेन किंचित्स्यादि मूलमनुष्यतत्र, अट्टतत्पूरेत्यनेन सध्यप्रवृत्तेः, एकादेशस्य परादिपदत्वेन ग्रहणाद्विभक्तिपरत्वानपायाच्च । नञोक्तरीपप्रवृत्तिवैलक्षण्यमपि सारूप्यं त-अन्, कलाभावात् । मातृमातारावित्यत्रातिप्रसङ्गस्य वाम्बान्तरेणैव वारणात् । नच विभक्तौ परतः प्रातिपदिकत्वसम्पत्तये पूर्वान्तवस्त्वस्यावश्यकमित्युभयत्र आश्रयोऽस्त्येवेति वाच्यम् । प्रातिपदिकत्वैवाप्रवृत्तत्वात् । न च “एत्वं नु सके” इत्यतस्तत्प्रवृत्तमिति वाच्यम् । बहुभिः सूत्रैर्विच्छिन्नत्वात् । किं च हस्तिशब्दस्य “वर्णादनुदात्ता” इति जीभकारयोर्हरिणी, हरिणशब्दात् काप्यपि हरिणेत्येव भवति, तयोः सहोच्चै हरिण्याविति न स्यात्, अप्रातिपदिकत्वात् वयन्तयो सारूप्येऽपि प्रातिपदिकत्वावश्यायामसारूप्याच्च । नच लिङ्गविशिष्टपरिभाषया निरुक्तः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् । अगः प्रातिपदिकानुवृत्तिर्दुष्टा दुर्लभावेति श्लाघरोक्तमपास्तम् । मातृमातारावित्यर्थं वचनान्तराङ्गीकारे गौरवाच्च । अट्टोत्पुल्लेखरय आन्तिमूलवत्त्वाच्चेति द्विष्टम् । यत्तु खण्डनकृत् एकादेशस्य “अय-पर” इति रथ निवस्त्वेन विभक्त्यपरावारप्रातिपदिकानां विश्लेषादिदोषपर्याप्तसम्भवः एव शेषो हीनरनिवृत्तिपूर्ववत्प्रवृत्तानम् । तत्रावस्थानस्य सिद्धत्वादितरनिवृत्तेर्विधेयत्वादेव शेषविधेः पूर्वविधित्वाच्च वक्ष्यते शब्दोपदेव इति । तत् उच्यते—अचः परस्मिन्नितीति । अस्य शास्त्रस्य—सत्पथस्य । विधि-त्वाभावादिति । अपूर्वविधित्वाभावादित्यर्थः । अनयाऽपि रीत्येति । शास्त्रीयविधित्वाभावमुक्त्यादा-त्यर्थः । अपिर्मूलोक्तमुक्तमनुशासकः । अन्तवस्त्वर्थानिवत्त्वाभ्यां शास्त्रादकार्यादनिर्देश इति भावः । द्विष्ट-पदस्य विवक्षा—यद्विरित्यस्यादि । तोरणे यदेति शेषः । न्याये—मादृशपदबोधने । भाष्येति । तत्र हि दीव्यति शब्दोपदेशार्थम् । अण्छब्दानुवर्णनदिमित्युक्त्वा “किमर्थं विहृतनिर्देशः । एतदेव ज्ञापयत्पाथार्थो भवत्येतापरिभाषा एकादेशविहृतमनन्ययत्” इत्युक्तम् । स्यापीति । अशास्त्रीयविकारस्यापीत्यर्थः ।

मरणात् ।

• शब्दरसम् ।

शास्त्रीयस्य च तेनातिदेशान्तदा मान्तस्य तेन न्यायेन तत्प्रकृतितया औ इत्यस्य च प्रत्य-
यस्येनादोषः । अत एव तस्य पदत्वसिद्धिः । अत एव आद्यमावित्यप्रकारेणो हृते नुममा-
शङ्क्य “अचः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूपादेकशे-
पो न स्यात् । “विरूपाणाम्” इत्यनेन तत्साधने न न दोष इत्यलम् ।

भरती ।

चाच्छास्त्रीयपरिग्रहः । अदोष इति । मूलोक्तकिञ्चेत्याद्युक्तदोषाभावः । अत एव—उक्तन्यायस्या-
शास्त्रीयविकारेऽपि प्रवृत्तिम्वोकारादेव । तस्य—रामावित्यादेः । परत्वेति । कार्यकालपक्षेऽपीत्या-
दिः । अन्यथा “मुत्तिष्ठन्तम्पदम्” इति सूत्रेऽपि यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यानुवृत्त्योभयत-
आश्रयणस्य सत्त्वेन पदत्वत्र स्यादिति भावः । अत एवेति उक्तोऽर्थः । आद्यमाविति । श्रेयस्श-
ब्दादप्यस्येति “देविराशिषया” इति सूत्रेणादेशाकारेऽण्यन्तात् द्विवचने परादिवज्जावात्सर्वना-
मस्यानपरत्वम् । आशङ्क्येति । यद्यशास्त्रीयविकारे तस्य न्यायस्य प्रवृत्तिर्न स्यात्तदाऽद्याऽऽत्वस्य
शास्त्रीबोधयत्येऽपि स्थानिन एकारस्य या निवृत्तिस्तस्याः शास्त्रीबोध्यत्वाभावात्सर्वनामस्या-
नस्य यतो विधानन्तत्त्वस्याभावेन नुमः प्राप्तेरेवाभावेन शङ्काया पञ्चासम्भयः स्यादिति भावः ।
न स्यादिति । रामावित्यादावित्यादि, परस्य हलन्तत्वादिति श्रेयः । न दोष इति । किञ्चेत्युक्त-
दोषो नेत्यर्थः । नच “विरूपाणामपि” इति वचनस्य समानार्थविषयकत्वमप्रकृते न तदभाव इति

भावप्रकाशः ।

अपिना शास्त्रीयविकारस्य चात् शास्त्रीयकार्यस्य । एतेनार्थं न्यायः शास्त्रीयकार्ये एव शास्त्रीयविकार-
एवेत्यपादनम् । अदोष इति । किञ्चेत्याद्युक्तदोषाभाव इत्यर्थः । अत एवेति । न्यायस्य तथाऽर्थरत्वा-
देवेत्यर्थः । एवमप्येऽपि । तस्य—रामावित्यादेः । पदत्वेति । कार्यकालपक्षेऽपीति शेषः । अन्यथा “मुत्तिष्ठ-
न्तम्” इत्यन वाक्यसंज्ञावारणाय यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरुक्तत्वेन परादिवत्त्वेन सुप्रबद्धं पूर्वाभ्युपगम्येन
तत्प्रकृतिरिधानयने समयत आश्रयणात्पदत्व न स्यादिति भावः । विकारविशिष्टे प्रत्ययान्तत्वस्यैव प्रत्य-
मिधानेन तत्पूर्वभागे प्रकृतिरूपप्रत्यभिज्ञासम्भवादिति तात्पर्यम् । भाष्ये इति । अन्ययोक्तरीत्या सुप्रबत-
प्रवृत्तिर्योरेवाभावेन नुम एवाप्राप्या तच्छङ्कासमाधानयोर्निर्द्वन्द्ववापत्तिरिति भावः । न स्यादिति ।
रामावित्यत्रैवेति शेषः । एकस्य हलन्तत्वादिति भावः । तत्साधने त्विति । तत्रैकशेषसाधने त्वित्यर्थः ।
ननु समानार्थत्वाभावात्कथं तेन सिद्धिरिति चेदर्थं भावः, विरूपाणामिति योगो विभज्यते, सरूपाणामिति
सर्वमनुवर्तते, सर्वसारूप्ये नति किञ्चिद्वैरूप्यवतामेकविभक्तौ परस्मिन् इत्यर्थः । अपिः सर्वोपाधिबन्धिका-
रार्थः । भाष्ये “एकार्थानामपि विरूपाणाम्” इति पाठात् । यदा समानार्थानां समानप्रवृत्तिनिमित्तकानाम् ।
स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटादाविति केचित् । वस्तुतस्तु तुनाऽन्वयिर्ध्वनिता, तदभावात्तदप्राप्तिरूपा । नम्
काश्चाम् । तथा च तदा न दोष इति न अपि तु स दोष एवेति बोध्यम् । तेन नाम्नाप्यतिन्यासी इति । न
दोष इति । किञ्चेत्यादिदोषो नेत्यर्थः । जैशासिद्धिर्देवदेव इत्याद्यर्थे सहविवक्षाया आशङ्क्यत्वेन पयः
पय इत्यादिव्यावृत्त्या मातृमातारावित्याद्यर्थे वचनारम्भे आवृत्तौ वा गौरवं चेति तु दोषद्वयमस्त्येव । आवृ-
त्तिपक्षे दोषान्तरमपि प्रागुक्तम् । किञ्चावयवेत्येव । सुपो दुर्बलत्वेनैतत्प्रत्ययसम्भवः समुदायादिमत्तयाऽवय-
वानां समुदायपटकनया संख्यान्वयरूपानुग्रहसम्भवेऽपि विभक्तिसहितप्रयोगरूपानुग्रहस्यावयवानां
पदत्वादिरूपोपकारस्य चास्पृहादनेनैवाजद्विवचनन्यायाप्रवृत्तेः । किंच विशेषविभक्त्या विशेषणीयसं-
ख्यादीनामुक्तापि विशेषणायथा साधुत्वाय विभक्तिसंख्याऽद्यापि सुवचत्वात् । तदाह—अलमिति ।

सरला ।

कृतनिर्देशादपिन्याय एकदेशविकृतन्यायस्य शापकसाजान्यायच स्थानपञ्चमोपनिषदिकारेऽपि तस्य न्यायस्य
प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः । अशास्त्रीयस्येति । तस्य न्यायस्य चिन्तनपुच्छे शुनि शब्दव्यवहारेण लोक-
सिद्धत्वादिति शेषः । तत्साधने त्विति । तुनाऽन्वयिः सूचिना “विरूपाणामपि” इति सूत्रे समानार्थाना-
मित्युक्तेस्तस्याप्राप्रवृत्तेः ।

अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः ।
द्वन्द्वोऽप्येवम् । तथाहि, अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि पर-
स्परसमभिध्याहारात् । तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावास्ये द्विव-

शब्दरत्नम् ।

युगपदधिकरणेति । युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचन यैः पदैस्तद्भाव इत्यर्थ-
स्तदाह—एकैकमित्यादि । अलौकिके इति । तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्त्वात् तत्रापि
सत्कल्पनादिति भावः । रामकृष्णावित्यादौ “विरूपाणामपि” इत्येकशेषस्तु न । द्वन्द्व-
विधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् । एव चैकस्य
भैरवी ।

कथन्तस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्मिन्वचनेऽपि सर्वोपाधिष्वभिचारार्थस्तथा चानुपूर्वीभे-
देऽप्येकार्थत्वे यथाप्रवृत्तिस्तथाऽसत्कल्पे विशेष्यार्थभेदेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तस्यैकत्वेऽपि प्रवृत्ति,
अस्ति चात्र योगिकर्तृकृष्यान्कर्मत्वम्प्रवृत्तिनिमित्तमेकमित्याशयात् । वस्तुतस्तु तुनाऽश्चि-
ध्वनिता, साच सर्वथा यत्र समानार्थत्वन्तत्रैव तस्य वचनस्य प्रवृत्तिरिति प्रकृते तदप्राप्तिरेवे-
ति । नच घटश्च कम्बुपीवावांश्चेति सहविवक्षायामेकशेषो न स्यात्, प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्कम्बु-
पीवाया अवयवसंस्थानविशेषरूपत्वादिति वाच्यम् । कृतैकशेषाद्यत्र लुप्यमानार्थाभिधानन्तरे
प्रवृत्तेरङ्गीकारेण प्रकृते तदप्रवृत्तेरिष्टत्वात्, उक्तसहविवक्षाया असम्भवेन द्वन्द्वस्याप्रसक्तेश्च ।
अवमिति । अनेनावयवेभ्य सुवृत्पत्तेर्दुर्वास्त्येन समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाया अप्राप्त्या तत्
सुपोऽसम्भवे तस्य पक्षस्य सम्भव एव नोपपद्यते । नच समुदायोत्पन्नविभक्त्या अवयवानां स-
मुदायपटकतया सह रान्वयसम्भवरूपानुपरेणायमेभ्य सुवृत्पत्तिर्न भविष्यतीति वाच्यम् ।
अवयवानामप्यद्वयज्ञानरूपस्य । तत्तदुपादानशोत्पत्तिकविभक्तिप्रयोज्यत्वोपकारस्य समुदायोत्तरा
स्पन्नमुपाऽसम्भवेन प्रत्येकं सुवृत्पत्ते सम्भवात् । अपिच नीलं घटमपश्येति वाक्ये घटशब्दादु-
त्पन्नमुपा नीलपदार्थगतसद्व्याकर्मत्वम्प्रतिपाद्यते यद्यपि, तथापि साधुत्वार्थज्ञानेतिप्रातिपदि-
कादपि सुप् भवति तथाप्रापि स्यादिति ध्वनितम् । मूले प्राधाभ्याख्याग्रेति । प्रसादकृतेत्यर्थः ।

द्रव्याणामिति । वृत्तिपदार्थरूपाणामित्यर्थः । मूले अजहत्स्वार्थायामिति । यत् पृक्शब्दस्य स्या-
र्थप्रतिपादकता समभिध्याहृतप्रातिपदिकान्तरार्थप्रतिपादकता चास्तीत्यत अजहत्स्वार्थत्व-
व्यवहारः । एवञ्च द्वित्वादिविशिष्टार्थाभिधायकद्विवचनानुत्पत्तिर्निर्वाच्येति भावः । तत्क-
ल्पनादिति । प्रत्येकमनेकार्थाभिधायकत्वस्य कल्पनादित्यर्थः । एतत्पक्षे प्रसक्तानिप्रसक्तं वार-
यति—रामकृष्णावित्यादिति । द्वन्द्वविधानसामर्थ्येनेति । इदमुपलक्षणं समानार्थानामिति वि-
शेषणसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम् । तत्प्राक्कालिकत्वम्—युगपदधिकरणत्ववचनत्वात्प्राक्कालिकस्य ।
तत्र—प्रातिपदप्रवृत्तौ । निमित्तत्वादिति । निमित्तत्वेनाश्रयणादित्यर्थः । मूले अजहत्स्वार्थायामिति ।
भावप्रकाशः ।

मूले प्राधाभ्याख्यात्रा—प्रसादकृता । अग्नेयमेव वृत्ताः ।

द्रव्याणां—वृत्तिपदार्थानां तैरुपपन्नप्रत्येकं तदभिधाने शिवायत् । सत्कल्पनादिति । प्रत्येकम-
नेकार्थाभिधायित्वरूपनादित्यर्थः । यथा उपादौ द्वितीयादिसामानाधिकरण्या दृष्टा लक्षणे तत्कल्पना तद-
दिनि भावः । तथा सति रामकृष्णावित्यादौ यथा द्वन्द्वरूपेण शेषोऽपि स्यादत आह—रामेति । सामर्थ्ये
नेति । समानार्थानामिति विशेषणसामर्थ्येन बोधयि बोध्यम् । तत्प्रागिति । युगपदधिकरणत्ववचन-
प्रागिति । तत्र—प्रातिपदे । निमित्तत्वात्—निराश्रयत्वात् । ननु कृत्याया द्विवचनदीनामेव प्रसक्तं
मर्यादा ।

तत्राह इति । तेषां भावो युगपदधिकरणत्वान्नग, तस्यामित्यर्थः । सर्वानि वृत्तिवचनपदनि-
पत्तयसमभिध्याहृतार्थाभिधायकानि । तथाच द्विवचनविशिष्टवचनस्यैव द्विवचनं बहुवचनं प्रा-
प्त्यर्थस्ये बहुवचनमेव तेषां न स्थितवानिति भावः । एवमेव स्थितिः । परस्परमभिध्याह-

चनबहुचनयोरेव प्रवेशाद् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति । तदपि न, जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात् । पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् । अन्यथा पष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः । तत्रापि पूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात् । तथाच भाष्यम् “सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा च” इति ।

शब्दरत्नम् ।

शब्दरत्नम् ।
विभक्त्यन्तरूपं निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य ध्वनमिति भावः । पदान्तरेऽपीति । अयं
भाषः-अलौकिके तत्कल्पनेऽपि प्रत्येकं सुस्पष्ट्यनन्तरमेव तत्कल्पना, तदनन्तरमेव न-
तत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषोः प्रवृत्तेः । एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकशवनस्यामेव द्विवचनाद्युत्पत्तौ मा-
नाभाव इति । उत्तरपदार्थं उपसंक्रमेणेति । उपसंक्रमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योप-
स्थितिः । सा च विभक्त्यर्थसम्प्रन्धाद्यन्तर्भावेनैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति
भावः । दुःखा चेति । वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वम् । न च प्लक्षणादस्य
न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते । न्यग्रोचशब्देन तल्लभान्त्व त लक्षणाऽपि ।
प्लक्षन्यग्रोधादित्यादौ बोधावृत्त्यननुमदाच्च । दुरुपपादा चेति । न च द्विवचनाद्यनु-
पपत्तिस्तदुपपादिका । समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद् द्विवचनादि-
भैरवी ।

भैरवी ।

अस्मिन्पक्षेऽयथयानामनर्थकतया प्रत्येकं द्विवचनाद्युत्पत्त्यसम्भवः । पश्चान्तरेऽपीति । अजहृत्स्वा-
र्याद्युत्तिपक्षेऽपीत्यर्थः । प्रथमेकवचनस्य प्रवृत्तौ साधकमाह—अयम्भाव इत्यादिना । तत्कल्पनेऽपि—
अनेकायांभिधायित्वकल्पनेऽपीत्यर्थः । अनन्तरम्—मुबुत्पत्त्यनन्तरम् । तत्कल्पकेति । युगपदधि-
करणताकल्पकेत्यर्थः । यच्च—मुबुत्पत्तिकाले तयोः प्रवृत्त्या कल्पकाभावेन तद्भावे च । अन्तर्गत्यम्-
स्वार्यमाप्रसापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम् । तदिति । उत्तरपदार्थः । स्वार्थस्य—पूर्वोदाहरणस्य । तस्य—सम्ब-
न्धस्य । तदनेति । पष्ठपाद्यनेत्यर्थः । तदुच्छेदः—पष्ठोत्तरपुरोच्छेदः । दुःखा—दुःखप्रदा इदिति
प्रतीतायनुपारोहादोपाक्रान्तत्वाच्च । एतदेवाह—वृद्ध-यवहारैति । अस्य व्याकरणादिभ्योऽपि प्र-
थमतिसाधनपरोहादोपाक्रान्तत्वाच्च । नच—नहि । ननु शक्त्यभावेऽपिलक्षणास्तु ? इत्यत आह—न्यग्रोधशब्दे-
न प्रवृत्त्या प्राधान्यम् । नच—नहि । ननु शक्त्यभावेऽपिलक्षणास्तु ? इत्यत आह—न्यग्रोधशब्दे-
न प्रवृत्त्या प्राधान्यम् । नच—नहि । ननु शक्त्यभावेऽपिलक्षणास्तु ? इत्यत आह—न्यग्रोधशब्दे-
न प्रवृत्त्या प्राधान्यम् । नच—नहि । ननु शक्त्यभावेऽपिलक्षणास्तु ? इत्यत आह—न्यग्रोधशब्दे-

भावप्रकाश !

भावप्रकाशः ।
 वक्षान्तरेऽपीत्ययुक्तमन आह—अयं भाव इति । तत्त्वल्पमेति । अनेकार्थान्निधायित्वफलमेत्यर्थः । तत्र
 हेतुमाह—तदनन्तमिति । सुवृत्त्यनन्तरमित्यर्थः । तत्त्वल्पमेति । युगपदधिकरणवचनताकरूपमेत्य
 र्थः । एवंचेति । सुवृत्तिवर्गं तयोऽप्रवृत्त्या कल्पकामावेन । तदभावे नेत्यर्थः । स्वार्थमात्रसापेक्षत्वेन
 प्रयमोपस्थितत्वादन्तरङ्गत्वम् । सः उत्तरपदार्थः । स्वार्थ—पूर्वपदार्थः । एतेन लक्षणयोच्छेद माययन्
 रत्नाकरः परास्तः, सिद्धान्ते तदभावात् । तस्य—मबन्धस्य । तदनेति । पक्षयाचमादावित्यर्थः । दुःख-
 त्वं च प्रतीतावगुणोपादोपाक्रान्तत्वाच्च । तदाह—वृद्धेति । तस्य व्याकरणादित्वा प्राधान्यादिति भावः ।
 नचेति । न हीत्यर्थः । 'लमात्र लक्षणमिति' इतिपाठः । चपाठे त्वर्थे सः । 'नक्षत्रादस्येति भावः । अपिः
 युक्तिसमुच्चायकः । दुरुपपादेति । दुष्ट निःसारमुपपादनं यस्याः सा निःप्रमाणेत्यर्थः । तत्र प्रमाणा-
 न्याशङ्क्यं खण्डयति—नचेत्यादिना । उद्धूतेति । उद्धूतावयवभेदकसमूहस्याभिधाने प्रतिपादने साम-

सारांश ।

उभयोरप्युभयार्थबोधवत्त्वेन समानार्थकतया तत्प्राप्तिरिति भावः । उक्ततयेति । राज्ञः पुरतो राजपुरुष

नवैकेनापि अनकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात् । अन्यथा जातिपक्षे ऽपि “वासेन सम्य-

शब्दरत्नम् ।

तत्रैकशेषः, तावद्वाह्यगतशब्दज्ञानासम्भवात् । तस्माच्चर जातिपक्षेण तन्त्रेण वा यथा निर्वाहस्तथाऽन्यथापीति भावः । न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्यम् । तन्त्रेण सुवचत्वादिति । अयं भावः—भाष्ये ऽर्थावयवीं प्रति यदर्थानर्थान्प्रति च यत्तदपि प्रत्यर्थमेवेति, उक्तम् । एवं च एकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकैव ब्राह्मणपदनामेकार्थबोधनं तत्र । अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात् । तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम् । एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सरवात् । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहस्रया ऽर्थतन्त्रमेवेतत् । अक्षा इत्यादौ तु तदसहस्रया शब्दतन्त्रमेव । अन्यथा—

भैरवी ।

नि । अन्यत्रापि—रामादित्यादावपि । नन्वेवंसति बह्वर्थस्य तन्त्रेण तत्र प्रतिपत्तिसत्त्वाद्बहुवचनापत्तिरत आह—न ब्राह्मणमिति । नन्वेकशेषं विना कथमनेकार्थान्भिधायकत्वम्, अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दनिदेशादनेकार्थान्भिधानमिति भाष्यविरोध इत्यत आह—अयमभाव इति । तत्र—“न ब्राह्मणं हन्यात्” इति दृष्टान्तस्थले । अन्यथा—अर्थावयवीवित्याद्यनङ्गकारे । बोधेति । अनेकार्थबोधेत्यर्थः । सूत्रार्थमात्रसूत्रेणैकशेषेऽपीष्टार्थानां बोधानुपपत्तिरिति भावः । तन्त्रस्य द्वौ भेदौ शास्त्रप्रसिद्धौ अर्थतन्त्रं शब्दतन्त्रञ्चेति । तत्राद्यमाह—अत्रार्थतन्त्रमिति । अत्र—ब्राह्मणं हन्यादित्यादिप्रकारब्राह्मणादिशब्दे । सत्तदुचरितस्यानेकार्थपरत्वं यत्र तत्र तन्त्रव्यवहारः । यत्रार्थानाम्भेदेऽपि शब्दैक्यतन्त्रं तावदोष्टपुटादिव्यापारप्रकाशितेकशब्देनैकवृत्तगतानेकपुष्पफलन्यायेनानेकार्थसम्बन्धेनैकशब्देनानेकार्थबोधादर्थतन्त्रमिति व्यवहारः । एतदेवाह—एकैवेति । अस्य लक्षणमाह—शब्दत्वेति । पर्यायपरिवृत्तीति । पर्यायेण पर्यायवाचकेनपरिवृत्तिरनेकार्थस्य प्रकाशनन्तस्तद्व्यतिर्यक्त्यर्थः । स्वप्रयोगाभावेपि । स्वबोध्ययावदर्थबोधस्त्वपर्यायकत्वमर्थतन्त्रत्वम् । अस्ति चेदम्ब्राह्मणादिशब्दे, ब्राह्मणशब्दस्य प्रयोगाभावेऽपि तद्वोच्यमानाम्बोधनाय विप्रशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् । द्वितीयमाह—अक्षा इत्यादाविति । अत्राक्षशब्दो देवनाक्षरयाक्षविभीतकाभावप्रकाशः ।

इति भावः । तावदिति । यावत्सो व्यक्त्यस्तावदित्यर्थः । अन्यत्रापि—रामादित्यादावपि । नन्वत्रार्थतन्त्रत्वादर्थानां चानेकत्वाद्बहुवचनं न्याय्यमत आह—आपमिति । तुनाचात्राक्षेः सूचिता भाष्यविरोधरूपा । तत्र व्यक्तिपक्षे च कश्चिद् ब्राह्मणमहत्त्वा कृती स्यादिति दोष इत्या अत्र जातिपक्षेणैव निर्वाह इत्युक्तम् । नन्वेकशेषं विना कथमनेकार्थत्वम् अन्यथा प्रत्यर्थं शब्दामिनिवेश इति भाष्यविरोधोऽत आह—अयं भाव इति । अपिनैकेनैकार्थबोधनमुच्चयः । तत्र—न ब्राह्मणं हन्यादिति दृष्टान्तस्थले । अन्यत्राध्यवृत्तिरिति भावः । अन्यथा—एकशेषं विनोक्तार्थानङ्गीकारे । शास्त्रसहस्रेणापीतिपाठः । बोधेति । इष्टबोधेत्यर्थः । सूत्रेणैकशेषेऽपीति भावः । एतेन सूत्रार्थनयव्यवच्छेदः । स्यादिति पाठः । अत्र—ब्राह्मणादी । एकत्रैवेति । अर्थभेदेऽपि शब्दैक्यमिति नये तावदोष्टपुटव्यापारप्रकाशितेकशब्देनैकवृत्तगतानेकफलन्यायेनानेकार्थसम्बन्धेनानेकार्थबोधादिति भावः । नन्वक्षादिस्थले उपपत्त्या शब्दभेदेऽपि न लोकानां भेदप्रतीतिः पठादिपुष्पस्यापि न भेदः अर्थभेदाभावात् बोधपुष्पमिरनेकशब्दतानुपवाञ्चेति तथा तदुपपत्तिर्न युज्येत्यत आह—यस्तुत इति । एतद्विदितो ऽपाठः । पर्यायपरिवृत्तीति । पर्यायेण परिवृत्तिरस्यार्थस्य प्रतिपादनं तत्सहस्रे इत्यर्थः । तन्त्रमेवेति । एव च तन्त्रं द्विषेति सूचितम् । तथोरवान्तरभेदा अपि सरला ।

तन्त्रेणेति । अर्थतन्त्रेणेत्यर्थः । तथाच तन्त्रं द्विविधं शब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्चेति तत्र प्रवृत्तेऽन्यमिति भावः । पर्यायपरिवृत्तिसहस्रेत्येति । पर्यायस्य या परिवृत्तिः स्वप्रयोगाभावेऽपि स्वबोध्ययावत्सु प्रवृत्तिरतसहस्रेत्येत्यर्थः । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः करणीयस्तत्पर्यायशब्दान्तरसम्बन्धेऽर्थतन्त्रम् । तदसहस्रेत्येति । यस्य शब्दस्य तन्त्रेण निर्देशः करणीयस्तत्पर्यायशब्दान्तरासम्भवे शब्दतन्त्रमित्यर्थः ।

पक्षमयोश्च तस्मिन्” इत्यादिनानार्थानुरोधेन सूत्रं विनाऽनिर्वाहात् । तस्माज्जाति-
व्यक्तिपक्षयोरुभयोरपितन्त्रेण प्रयोगान्निवहिऽपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति
नियामकाभावात्पात्तिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः । घटोऽयं घटोऽयमिति नानाश-
ब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्वद् घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न चैवमपि घट-
कलशाविति द्वन्द्वापत्तिः । “विरूपाणामपि समानार्थानाम्” इति वार्तिकान् । रु-

शब्दरत्नम् ।

तन्त्रानङ्गीकारे । क्षमाशब्दः क्षान्तिभूम्योर्वाचकः । नानार्थानुरोधेनेति । सूत्रमायस्यरु-
तत्रेति शेषः । न्यायप्राप्तत्वादिति । अनभिधान-माधिस्य तु भाष्ये पक्षद्वयेऽपि सूत्रं
प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अनेरुधटादिपदानां चार्थं वृत्तिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वाप्राप्ति-
रैरवी ।

क्षानाम्प्रतिपादकस्तावतामन्येनाप्रतिपादनादिति भावः । प्रातिपदिकनन्त्रादयोऽन्ये तन्त्रा
अनयोरेवान्यत्र प्रतिपादिताः । तत्र क्षमयोरित्यत्र उभयवृत्त्येकजातेरप्राभावेन तन्त्रानङ्गी-
कारे जातिप्रकारकानेकार्थविशेष्यरूपप्रतीतिरत्र न सम्भ्रतीति योध्यम् । उत्तरीत्या सूत्रस्य
राशयमुपवर्ण्य भाष्यविरोधम्परिहरति—अनभिधानमिति । पक्षद्वयेऽपीति । जातिपक्षे व्यक्तिपक्षे-
त्यर्थः । व्यक्तेर्वाच्यत्वमतेऽप्यथावथावित्याश्रयणेनेकस्यानेकार्थत्वमप्यभिधानस्याभावात्पादिति
तन्त्रायः । नच प्रत्येकव्यक्तेः शब्दप्रतिपाद्यत्वविशेषायाद्वन्द्वापत्तिराशङ्क्या सूत्रमस्त्विति याच्य-
म्, “चार्थे” इत्यस्य सूत्रस्य येषाञ्चायं वृत्तिस्तेषां संज्ञाविधायकत्वमर्थं समूहं, सच भिन्नाना-
मेव भेदश्च वचित्पदार्थानां स्थितः सिद्ध एव, वचित् पदार्थतावच्छेदककृत इति घटशब्दार्थानां
प्रतिपादनस्तु पदार्थानाम्भेदात्साहित्यस्य प्रतीतिरित्याशयात् । एतद्व्याह-अनेरेति । ननु-

आजगता ।

प्यते बोध्यते इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकार्थस्यापि सूत्रे-
णैव कोटीकाराद्यः । तस्माद् घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्ठवारणाय पक्ष-
द्वये ऽपि सूत्रमावश्यकमित्यधेयम् ।

एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदिह व्याचक्षुः—नानेनैकशेषो
विधीयते इत्यादि । यद्य समुदायादेरुस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुन-
राहुः—राम राम औ इति स्थिते इति । अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्यते न तु
लौकिकम् । अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवा-
न्वाख्यानादित्यादि । तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च । प्रयुक्तानेव ह्यन्वा-

शब्दरत्नम् ।

रेवेति तदाशयः । आद्यद्वयकमिति । अनभिधानाशने इति शेषः ।

नानेनैकशेषो विधीयते इति । किं तु न्यायसिद्ध एवानूयते इति पक्षे-
पस्तद्व्यर्थः । प्रयुक्तानामिति । अर्थ भावः—वृद्ध्यादिप्रवृत्तावैकशेषोपशास्त्राप्रवृत्त्या नित्य-
विद्वज्जुहोदयतावच्छेदकानामान्तस्त्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते
प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्प्रक्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति । सन्दर्भविरुद्ध-
भैरवी ।

रीत्या चार्थवृत्तित्वाभावेनैव पाक्षिकानिष्ठवारणे सिद्धे आवश्यकमित्यनुपपन्नमत आह—अनभि-
धानाशान इति । मूले सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधायेति । अयम्भावः, यद्येकार्थमिनिवेशित्वमेव
शब्दानामन्तर्हि वृत्तेऽप्येकशेषे नानेकाभिधानं, सिध्यमाणेनैकेन वचनेनासत्त्वाः शक्तेर्वक्तुमशक्य-
त्वात् । यदि स्वभावादनैकार्थाभिधायकत्वं सिद्धमेव तदा सूत्रमस्ति एकनानेकव्यक्तिप्रतिपाद-
नसम्भवादिति । इत्यादीति एतावन्मात्रमधिकसाक्षात्कृतम् आह—किन्त्विति । एतच्चार्थं उपनि-
बद्धम्, तदीयप्रन्यायपूर्वो तु किन्तु वृत्तिविषये एकस्याप्यनेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति ज्ञाप्यते
इति । आहुरिति मूले । प्रसादवृत्ति इति शेषः । ननु लौकिकमिति । एकशेषस्य नित्यतया ता-
दृशप्रयोगासम्भवादिति भावः । शास्त्राप्रवृत्तेः । वैरूप्यादित्यादिः । तावदेव—रामरामावित्येता-

भावप्रकाशः ।

कचित्पदार्थतावच्छेदयकृत इत्यन्यत्र विस्तरः । तदाशयः—भाष्याशयः । एतदेवाह—अनभीति । एतेन
शेषं भाष्यादितोऽवगन्तव्यमित्युक्तप्रकाशप्रत्ययेनैतदुक्तप्राममिति यदपीत्यादिमूलं चिन्तयामिति एण्डेन-
कडुकिः परास्ता । वैरूप्योक्तेर्निर्वाजत्वस्यैवमप्यनुद्धारात् ।

मूले निधायेति । अयं भावः—यद्येकार्थमिनिवेशिनः शब्दास्तत्कथमितरनिवृत्तौ शिष्यमाणादेकस्मात्तद-
द्वयादिप्रतीतिः । किं नैकस्यानेकार्थत्वं सूत्रतः स्वभावतो वा ? नायं, न हिस्वतोऽस्ती शक्तिर्वचनशनेना-
प्युत्पादयितुं शक्या । अन्ये स्वेकस्यैवानेकार्थोपस्थानसमर्थत्वात्तानेकप्रयोगप्रसङ्ग इति किमेकशेषोपशे-
जेति । आदिपदमात्रमाह—किन्त्विति । यद्यपि किं तु वृत्तिविषये एकस्याप्यनेकार्थाभिधानशक्तिरस्तीति
ज्ञाप्यते इति शेषस्तद्व्यर्थे दृश्यते, तथापि तुल्यार्थत्वेन लाघवादेवमेवोक्तम् । मूले पक्षमिति । प्रसाद-
कृतोक्तमित्यर्थः । ननु लौकिकमिति । एकशेषवृत्तेर्नित्यत्वादिति भावः । ननु सर्वत्र कार्यत्वालीकिते एव
प्रवृत्त्यङ्गीकारादिदमनुक्तमत आह—अयं भाव इति । प्रकाशवृत्ति इति भावः । अप्रवृत्त्येति । तदपर-
त्वादैरूप्याच्चेति भावः । तावदेव—रामरामावित्येव । तच्च नेति । उचिन्स्तु तस्य प्रयोग इति भावः ।
तत्प्रक्रियेति । एकशेषप्रक्रियेत्यर्थः । व्युत्क्रमेण प्रकाशानुवादोऽयं मूले । तत्क्रमेण सन्दर्भविरोधमाह—

सरला ।

सम्प्रदानत्वविशिष्टाक्षणाद्वयस्य च प्रतीतिरिति आक्षेपचतुष्टयप्रतीतिवत् 'मारुत्याम्' इति द्वीयादि-
वचनेनापि मारुचतुष्टयस्य प्रतीत्यापत्त्या फलमेदात् । एकशेषे तु मारुद्वयस्यैव प्रतीतिरित्यपरातम् ।

ख्यातुमलौकिकमुत्प्रेक्ष्यते । शास्त्रोपकाय च सर्वमलौकिकेभ्येव प्रवर्तते । तु परिनिष्ठिते । “प्रथमयो पूर्वसवर्ण” इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितत्वात् भान् । परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्याह तान्तावत् ।

शब्दरत्नम् ।

मिति । एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति, समुदायादेकविभक्ताविति पक्ष प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः । न्यायविरोधमाह—प्रयुक्तानेवेति । न च यथाहा शास्त्रोपकायंप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सङ्कोचे प्रयोगार्हं कल्पिते तदीयालौकिके लक्षणाप्रवृत्ता अपि अत्र वृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नोचिता वेपथ्यादिति वाच्यम् । कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावौ अनङ्गाहावित्यादौ परत्वादिना आवादावौ कृते एकशेषावापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्यवार्तिकासङ्गत्यापत्तेरित्युक्तम् ।

भैरवी ।

यदेव । तत्प्रक्रियावाक्ये—एकशेषस्य प्रक्रियावाक्ये । सन्दर्भविरोधमुपपादयति—एवमेवेति । एतेन समुदायादेकविभक्तिप्रदर्शनं सूत्रस्य स्थापनप्रदर्शितान्ततः प्रत्याख्यानप्रकारः समुदायादित्यादिर्दिशितः, इदं स्वभावतो विरुद्धम्, यदि प्रत्याख्यानप्रकारस्यैव स्वाभिमतत्वं तदा समुदायादेकविभक्तिप्रदर्शनासङ्गतिस्तस्या एव युक्तत्वे प्रत्याख्यात इत्ययुक्तमिति भावः । अत्र प्रयुक्तानेवेत्यादिना यन्न्यायविरुद्धत्वस्य मूलं प्रदर्शनन्तदेव विरुद्धम् । परिनिष्ठितं हि द्विविधम्—प्रक्रियावाक्यरूपम् लौकिकञ्चेति । तत्र प्रक्रियावाक्ये सम्प्रिकार्यं प्रवर्तते । सावन्मात्रस्यैव प्रयोगार्हता स्यादिति सनाकरोक्तिरुच्यते—नचेत्यादिना । वैपत्येति । अत्र वृद्धिप्रवृत्तः/सावदधात्तरीत्या परिनिष्ठितं चेत्स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते इति भावः । भाष्यकारो हि । यद्यपि भाष्ये ‘नावौ अनङ्गाहा’ इति षण्ठरनेन वीकं विन्तु “नक्तच भक्तच भक्तौ समासान्तं कृते असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति” इत्येवाभिहितम्, तथापि तदुत्तरभाष्ये “अङ्गाभये चरुणोपचनम्” इति वार्तिकव्याख्यानावसरे केयेनेत्यभिहितम् । अङ्गाभयकार्यं भाष्ये दर्शितं—स्वसा च स्वसारौ च स्वसार इत्यनेन । तत्र केयट—“अङ्गाभयेचेति । अङ्गाभयान्ताभयेऽपि । यथा नीश्च नावोचेति” प्राह । परत्वादिनेत्यादिना अन्तरङ्गत्वेन अथावित्यत्र सनामान्तस्य प्रवृत्तिर्दिशिता । अत्राप्यापत्तेरिति । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये शास्त्रोपपरिनिष्ठितत्वप्रयोजकं शास्त्रं प्रवर्तते इति भयन्तन्तश्चोक्तभाष्यवार्तिराम्याद्व्यतीत्यव्याख्यानेन च विरुद्धमिति भावः । अतमिति । एतेन यथाऽनेकव्यक्तिप्रतिपादनायानेकप्रातिपदिकस्य प्रयोगे प्राप्ते एकव्ययं यथा भाष्यप्रकाशः ।

“अमि पूर्वः” । अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् । अमोऽवयवेऽचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य न पूर्वरूपम् । एवम् अच्चादृहिन्यामित्यादावपि ऊ-हिन्यां योऽच् तस्मिन्नित्यादि बोध्यम् । “इको यणचि” इत्यग्रहणस्यानुवृत्तेर्नि-विवादत्वात् । “पदास्यैरिवाह्या-” इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम् ।

शब्दरत्नम् ।

अमि योऽजिति । अवयविन आधारत्वविवक्षायां वृक्षे शाखेतित्वत्समी; तदाह—अमोऽवयवेऽचीति । ‘पूर्वपरयोः’ इत्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादनेव गृह्यते इति बोध्यम् । निर्विधादत्वादिति । उत्तरप्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः । लिङ्गमिति । भैरवी ।

स्यादित्येवमर्थमस्य सूत्रस्यारम्भ इति प्रातिपदिकेषु सूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति, तथा धातुषु न भवति एस्निष्ठानामनेकधापाराणामिधानेकनिष्ठानामपि व्यापाराणामेकधातुत एव निवृत्त-भेदानाम्प्रतीत्याऽनेकधातुप्रयोगस्याप्रसक्तेः । तदुक्तम्भाष्ये—“न तिष्ठन्तान्येकरोपास्मभ्यप्रयो-जयन्ति । यथाजातीयकानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति, तथाजातीयकानामेक-रोपः । न च तिष्ठन्तानान्द्वितीयस्य पदस्य प्रयोगे सामर्थ्यमस्ति । किङ्कारणम् ? एका हि क्रिया एकेनोक्तत्वात्सत्यार्थस्य द्वितीयस्य प्रयोगेन न भवितव्यमुक्तकार्यानामप्रयोग इति” । अत्र कैयट-“यथाजातीयकानाम्—सत्त्ववाचिनाम् । एका हीति । आख्यातग्राह्या क्रिया सर्वत्र निवृत्तभेदा प्र-तीयते” इति । एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्यत्रानभिधानान्नैकरोपः । विंशतिश्च विंशतिश्चेत्येवं सहविवक्षायां विंशतोऽस्ति त्विष्टमेव । तदुक्तम्भाष्ये “इह कस्मान्न भवति एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति ।” एवमादाह्वय “सह्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्च नैकरोपः, न ह्येकावि-त्यनेनार्थो गम्यते । अन्यपदार्थत्वाच्च सख्याया एकरोपो न भवित्यति । एकश्च एकश्चेत्यस्य द्वावित्यर्थः । द्वौ च द्वौ चेत्यस्य चत्वार इत्यर्थः” । वाचकशब्दान्तरसत्ताविशिष्टार्थासम्प्रत्य-येनैकादि आदशानामेकरोपो न, विंशत्यादीनान्तु भवत्येवेति तात्पर्यार्थः । अर्थासम्प्रत्यया-दित्यस्य यत्रक. शब्दोऽनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकरोपो नान्यत्र, प्रयुक्तानामन्वाख्या-नारम्भात्, एकावित्युक्ते असहायादिर्यो गम्यते नतु द्वावित्यत्र तात्पर्यम् । ततोऽर्थासं-प्रत्ययेऽपि गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्याविति, अक्षश्च अक्षश्च अक्षौ इत्यत्रैकरोपो हृदयत इत्यभिप्रायेण पूर्वाक्षौ वृषक् परिहारौ नोपपद्येते इत्याशयेन शङ्काहृत्वा “एवन्तर्हि नेमौ परिहारौ, एरुपरिहारोऽयं सख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चति” । यत्र ह्यर्थास-म्प्रत्यय एव वा अन्यपदार्थत्व वा भवति तत्रैकरोपः । गार्ग्यो विंसती इति यथेति भाष्यी-यप्रपञ्चकार्यो ध्येनितः ।

नन्वचोऽभवयवत्वाद्धमि योऽजित्यनुपपन्नमत आह—अवयविन इति । उत्तरत्र—“सम्प्रसार

भावप्रकाशः ।

आधारत्वेति । तत्त्वेन विवक्षायामित्यर्थः । तत्त्वं जाननिष्ठमप्राशय्यते, विद्यमाने इति क्रियाध्या-दारेण वा । तदाहति । तत्कृत्स्नमादेश्यर्थः । शाब्दस्तु तदाधारकोऽचीति बोध्यः । विनेत्यत्वादिति । सर्वानाम्ना प्रथानपदमिश्रत्वादिति मात्रः । उत्तरत्रेति । “सम्प्रसारणाच्च” “अवहृत्कोटायनस्य” इत्यनयो सरला ।

वृक्षे शाखेतित्वत्समीति । षट्कत्व सप्तम्यर्थ इति तदाशयः । नन्वेवमपि वामुदेववाचक ‘अ’ शब्दस्य द्वितीयैकवचने परे ‘हेताम-अम्’ इत्यादौ पूर्वरूपापत्तिरिति चेत् ? न, वृक्षे अग्रमग्रहेन “वा गुण्याविशलेः” इत्यतः गुणीत्यनुवृत्तेः गुण्यस्यस्यैव ग्रहणेन तदादेशित्युपस्थित्या अग्रप्रत्ययो यस्माद्विहि-तस्तदादेशितोऽमृष्टकेऽचि परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेश इत्यर्थेन राम इत्यस्य तदादिशब्दानामेनाशेषात् । मृले ऊहिन्यां योऽजिति । अग्रशब्दादृहिन्यपदकेऽचि परे पूर्वपरयोर्द्विदेशेकादेश इत्यर्थः । तत्र पूर्वश-

"तस्माच्छ्रुतः" । तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसत्त्वार्णदोषः परामृश्यते । शस

शब्दरत्नम् ।

अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्पर्यः । स्पष्टं चेदम् “औतोऽम्शयोः” इत्युपक्रम्य प्रत्य-
यलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

भैरवी ।

णाच्च" "अवड्स्फोटायनस्य" इत्यनयोः। अनुवृत्तौ—अत्र प्रकरणेऽनुवृत्तौ। नन्वग्रेऽनुवृत्तिरस्तीति। चेन्मध्येऽपि सव्यन्धो भविष्यत्येव, पुनस्तत्र ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यमत आह—अनुवृत्त्येति। भाष्ये इति। तत्र गामिच्छति गन्वतीत्यत्र प्रत्ययलक्षणेन "औतोऽश्नातो." इत्यात्वमाशङ्क्या-
नल्लिधायिति वचनाद्भवतीत्युक्तम्। अजग्रहणानुवृत्त्यभावे "अनल्लिधौ" इति निषेधा-
प्राप्त्या तदसङ्गतिः स्पष्टैव। प्रथमयोरित्यतः पूर्वसवर्णग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहणं राममि-
त्यादौ द्विमात्रादेशव्यावृत्त्ये। यत्तु पूर्वग्रहणानुवृत्त्येव सिद्धे पूर्वग्रहणमेकादेशे कृते राममित्यत्र
सुपि चेति दीर्घो माभूदिति। तन्न। पूर्वान्तवज्जापेनाकान्ते सुप् पस्माद्विधीयते इत्यस्य
सङ्गादेऽपि मकारमात्रे सुप्त्वाभावात्। एकदेशविकृतन्यायस्यादाधिकारिकारेऽप्रवृत्तेः। नाप-
स्थानिवज्जापेनानुमानिकादेशरूपनया सत्यम्। अम. स्थानित्वाभावात्। अ अमित्यस्य
स्थानित्वकल्पने तु सुप्त्वस्य स्थान्यवृत्तित्वं स्पष्टमेव।

भा प्रकाश ।

रित्यर्थः । अत्र एव दुष्पक्षतोऽपवादप्रवृत्तिरिति भावः । अनुवृत्ताविति । अथ प्रकरणे अनुवृत्तावित्यर्थः । न-
न्वदेऽनुवृत्त्या मध्येति सम्बन्धसिध्द्या न तत्र शापकापेक्षाऽत आह-अनुवृत्तस्येति । अथवा पराशरेण वि-
शेष्यत्वादीरस्यैव ग्रहणेन निर्देशाप्रवृत्तिरिति भावः । एतेनान्यत्रानुवृत्तस्य विशेषणत्वमेवास्ति तात्पर्यमाह-
इति ध्वनितम् । ननु “आदेः परस्य” इत्यस्य प्रवृत्त्येऽसिद्ध्याऽपीति मानुस्त्वम् । अत्र एवमादिशार्था नानु-
वृत्तिः, दण्डिना मन्त्रेण चानुदितं च । नच पाशोपकण्ठशब्देन परविधाने एव प्रवृत्तिरत पर एव पर कैव-
पूर्वनिरूपितमाहित्यनिरपेक्ष इत्यर्थाच्च परस्यैव विधानं तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । पराशरेऽस्यादि-
शापकात्तत्प्रधानं नीकारोण्डसिद्धेरिति चेदत्र मान्याः । यदेवं तदोत्तरार्थमनुवृत्तस्य तस्योपरश्रवणवाच्य-
यत्नमेव सर्वथा ह्यगो मानामात्रेण मण्डूकानुशी गीतराजाज्ञादावपीति व्याख्यानेऽपि तथा सिद्धे दोषाभा-
व इति । तस्माच्चानुपेधेन । गम्यतीत्यत्र प्रत्ययनक्षणेनावाच्यते । तद् ध्वनयन्नाह-रूपमिति । तत्र दि-
गम्यगीरादौ “श्रीतोऽम्” इत्यात्वं प्रत्ययसंज्ञेन न, सर्वप्रथायां न, इत्यादिस्तु कम् । एवं च तत्रेदृशार्थस्यो-
चित्येनैकरूप्याय सर्वत्र तथैवेति नमिति शापकात्तत्प्रधानं नीयते नोयति, किन्तु यत्तु एवेति तदनुवृत्तिराव-
श्यमनुमयथेति सर्वथा यादिकादिग्रन्थाधि-त्वा श्वेति भावः । पूर्वतरंगं शब्दानुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्रहं तु
राममित्यादी दिमादादियारण्येति वृत्तिराशङ्कः । यत्तु रत्नाकरहृत् । एकदेशस्यैव स्वरितारदेनानुवृत्तेः
मिद्धो पूर्वग्रहणं राममित्यादावेकादेशे तस्य पूर्वा-तदशब्देन ग्रहणान्तरं परतः । “युधि च” इति शीघ्रं तन्नि-
श्चये । पुत्रं तु हरिमित्याप्यं ह्याह । एतेनोत्तराध्याये मिद्धे पूर्वग्रहणं शक्यमस्तुमिति प्रकाशोत्तराशङ्कम् ।
वस्तुन “एति पररूपम्” इत्यगो रूपग्रहणस्याप्यनुवृत्तमुक्तदोषाभावात्तन्मासिद्धिः । एत, मरद तु पराश-
वाह अर्धविकारोपदेशेति न्यायाप्रवृत्तेः स्थानश्रुतिनिर्देशेन मरूपविचारस्याविधानान्तर-
संख्या ।

[illegible][illegible]

इत्यवयवपट्टी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते—पूर्वसवर्णदीर्घात् परस्य शसो ऽवयवस्येति । तदेतदाह—परो यः शसः सकार इति । परो यः शस् इति तु नोक्तम्, असंभवात् । न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे परः शस् संभवति ।

“अट्कुप्वाङ्” ॥ रपाभ्यामिति पञ्चमोनिर्देशाद्वचवहितस्याप्राप्तौ वचन-
मिदम् ॥ अत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभवी, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः । क्षुभ्ना-
दिषु क्षुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्, “सरूपाणाम्” इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह—
व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्चेति । नन्वेवम् ‘आदर्शन’ इत्यादौ अतिप्रसङ्गः । न च
खडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः । अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम्,
योगविभागोऽत्र बोध्यः—“व्यवाये ऽपि” इत्येको योगो विध्यर्थः । “अट्कुप्वा-
ङ्नुम्” इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । निषेधं वाधितुमिति ।

वाङ्मूलम् ।

अवयवपट्टीति । अवयवावयवविभावसम्बन्धबोधिका पट्टीत्यर्थः ।
निर्देशाच्चेति । नुम्प्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । नियमार्थ इति । स च साजात्यादा-
मैरथो ।

अवयवपट्टीत्यन्यावयवत्वरूपसम्बन्धार्थिका पट्टीत्यर्थो वाच्यः । स च न सम्भवति ।
सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वस्वभावात्तयाऽवयवत्वस्यैकमात्रसम्बन्धित्वेन सम्बन्धत्वस्य वक्तुमश-
क्यत्वात् । यद्यप्यवयविन्यपि निरूपकत्वात्समकस्तदीयः सम्बन्धोऽस्ति, तथापि स कृत्यनि-
यामक इत्यादायेनाह—अवयवाऽवयवविभावेति । अवयवत्वावयववित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यर्थः ।
एवमेव स्वत्वामिभावादित्येलेऽपि बोध्यम् ।

प्रकृतसूत्रे नुम्प्रहणं तद्व्यवधानेऽपि ज्ञत्वार्थं कृतं ययोकव्यवधान इत्यर्थः स्यात्तदा यत्र
भावप्रकाशः ।

निबद्भावस्याप्रकृतेश्च, रूपप्रहणस्य पुण्डितत्वाच्च । एतेन समस्तस्यैकदेशस्य वातुवृत्तिः, त्रिमात्रस्तु न
पूर्वसवर्णदीर्घेण निबद्भावमीत्यस्य व्यर्थतापत्तेः । न च कुमारोमित्यादौ त्रिमात्रप्लुतसम्पादनसाफल्ये-
नासामर्थ्यं पूर्वप्रहणं प्लुतन्यावृत्त्यर्थं सार्थकं यद्वाऽमीत्येकादेशोत्तरं सुपिचयेनेन प्राप्तदीर्घव्यावृत्त्यर्थ-
मिति वाच्यम् । प्रगुणमित्यादिनिर्देशेनोभयोरप्यभावबोधनात् । अत्रनुवृत्तिरपि मातु । फलाभावात् ।
विशिष्टस्य पूर्वत्वं तु न । अत्र नित्यमिति निर्देशेनैव सिद्धेरिति मन्त्रोक्तमपास्तम् उक्तयुक्तं, दीर्घादि-
व्यावृत्त्यर्थं सार्थकमिति वक्तुमनुचितत्वाच्च, निर्देशेन प्रत्याख्याने ऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च, अथीत्यनुवृत्तेराव-
श्यकत्वस्योक्तत्वाच्चेति दिक् ।

ननु सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्स्वत्वामिभावः सम्बन्ध इत्यादिभ्यवहाराच्चायुक्तमिदम् । न चावयवत्वा-
दिकमप्येकप्राशयतयाऽपरत्र निरूपकतयाऽस्त्येवेति वाच्यम् । निरूपकत्वस्य कृत्यनियामकत्वेन उभयत्र
सम्बन्धपरत्वप्रतीत्यनापत्तेः । स्पष्टं चेदं हरिश्चन्द्रे शयन्यत्र विस्तरोऽत्र आह—अवयवावयवधीति । वास्ये-
कदेशन्यायेन मूले तथोक्तिरिति द्विष्टं प्रकारान्तरमनुचिनम् । एतेन भावप्रधानो निर्देशः अवयवत्वे
पट्टीत्यर्थः । अत एव पटस्य सन्तुरित्यादाववयवत्वं तन्तोः पट इत्यादौ स्ववयवित्वं पट्टपर्यः । इदमेवाभि-
संध्यावयववयवविभावसम्बन्धः पट्टपर्यं इत्युद्घोषः । विभक्त्यर्थस्याभारतासम्बन्धेन सकाराशावन्वयः ।
यद्वा, अवयवात् पट्टीनि पञ्चमीममासः शस्सुशब्दस्य तदवयवे सङ्ख्या । पट्टपर्यस्तु स्थानसम्बन्ध एवा-
वयवश्चात्र सकार एव । यद्वाऽवयवनिष्ठसम्बन्धबोधित्वा पट्टीत्यर्थं इति मन्त्रोक्तिः प्राचामनुरोधेनेति तथा
रत्नाकरावृत्तिरिति नयेति च सूचिनम् ।

सर्ला ।

नियमार्थ इतीति । स्मृतिराश्रयसामानाधिकरण्याय नान्यैरिति निदमार्थ इत्यर्थः । तेन ‘आदर्शन’

तेन पर्याणद्धमित्यत्र “उपसर्गादसमासे ऽपि” इति एतत्वं सिध्यतीति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

क्षरसमाम्नायिकविषयक । अतो ‘नृगाम्’ इत्यादावुत्तराजभागेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्ध्या भैरवी ।

नुमा व्यवधानं तत्रैकमात्रव्यवायाभावेन तस्य वैयर्थ्यापत्तिरतस्तस्यैव ज्ञापकत्वसम्भवे निर्दिष्टपर्यन्तानुधावननफलमत आह—नुमिति । एवञ्च सूत्रे प्राचामनुराधेन तथोक्तमिति भावः । नच नुम्ग्रहणस्यानावश्यकृतया तस्य ज्ञापकत्वन्न सम्भवतीति वाच्यम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानानवसरात् । सच—नियमश्चेत्यर्थः । उत्तराजभागेनेति । एतच्चाजभागमात्रोपलक्षणम्, सर्वतोऽजभागरूप्य सत्त्वादत एव प्राप्तमस्तमित्यत्र शरीरिति श्लेषो न । णत्वसिद्ध्या—नकारावयव

भावप्रकाशः ।

मूलकृता प्रकाशानुरोधेन तथोक्तावपि मभीपत्यागेन तत्पर्यन्तगमने निर्वीजत्वादाह—नुमिति । एकैकमात्रव्यवाये इत्यर्थं तु तस्योक्तिसम्भव एव न । एतेन तस्य प्रत्याख्यातरत्वात् ज्ञापकासङ्गतिरित्यप्यस्तम् । सूत्रार्थनिर्णयावसरे तत्प्रत्याख्यानानाभावादिति भावः । उत्तरेति । सर्वतः सत्त्वेन तत्रापि सत्त्वात् । अत एव ‘प्रतर्जतम्’ इत्यादौ “शेरि” इत्यादि न । एव चोत्तराजमन्त्रसम्बन्धिमयोऽनेन नत्वज्ञाप्ये भागे इति भावः । णत्वेति । “रषाभ्याम्” इत्यत्र पृथगेकस्यैव शकारैकदेशस्यापि ग्रहणेन ग्रहणादिति भावः । तदा

सरला

इत्यत्राडाघातिरिक्तशकारव्यवधानान्न णत्वमिति । वस्तुतस्तु चित्तमिदम्, नियमस्थले हि नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापक नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य च यदपि तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रे सङ्कोच कृत्वा नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तित्तियेक वक्ष्य । निरुक्तरूपावच्छिन्ने नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोच कृत्वा नजमच्यादस्य नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तित्तियपरः । तथाच प्रकृते आचरत्येववायेऽपि इत्यत्र नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्य—अटकुप्वाडिति नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकाऽपरसमाम्नायिकरावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोच कृत्वा “अटकुप्वाड्” इत्यस्य विधायकत्वे “आदर्शेन” इत्यादौ भगदि व्यवधानसत्त्वात् “अटकुप्वाड्” इत्यनेन, “अटकुप्वाड्” इत्यत्र वाऽऽदिकतृकव्यवधानवन्निनो य आक्षरसमाम्नायिकमार्तव्यवधानवान् तस्य नरव णत्व नेति निषेधमुखेन प्रवृत्तौ व्यववायेऽपि इत्यनेन वा “आदर्शेन” इत्यादौ णत्वस्य दुर्वारत्वात् । अत एव “रषाभ्याम्” इति सूत्रमाप्ये “मातृगाम्” इत्याद्यर्थे “णत्वे शकारग्रहणं कर्तव्यम्” इति वार्तिकमुक्त्वा “अटकुप्वाड्” इति योवर्गिभागेन नियमं च स्वीकृत्य तद् वार्तिकं प्रत्याख्याय “अटकुप्वाड्” इति सूत्रे “आदर्शेन” इत्यादौ णत्वकारणाय “भगव्यवाये णत्वे अयव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिकमुक्तम् । अन्यथा पूर्वसूत्रे एव “आदर्शेन” इत्यादौ नियमेनैव णत्वकारणदेतद्वार्तिकानुधान स्यात् । आध्यकारेण योक्तम्—“व्यवायेऽपीति योगी विभज्यते अटकुप्वाड्” इति नियमार्थम् इत्यादि । अग्रे च “अत्रैव व्यवधाने भवति । हि वक्तव्यमेतत् ? नहि । कथमनुच्यमानं गत्यते ? अटग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि भय चान्येन न व्यववाये स्यात् अटग्रहणमनर्थकं स्यात् । -व्यवाये नो णो भवतीत्येव न्यायः । अस्ति चायदटग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् ? योऽनिर्दिष्टेव व्यवधत्तत्र मा भूत्—शस्त्रम्, सुस्त्रम् इति । यथेवं प्रयोजनं स्यात् शर्म्यवाये नैत्येव न्यायः” इति समाहितम् । तस्मात् “अयव्यवाये न” इत्येव सिद्धे “अटकुप्वाड्” इति गुरुन्यासकरणात् अटकुप्वाड् नुमिमेव व्यववाये णत्वं भवतीति सूत्रार्थ इति “आदर्शेन” इत्यादौ णत्वं न भवतीति । न च “शर्म्यवाये न” इति व्यासकल्पे “आर्णोऽ” इत्यादौ णत्वं स्यात्, यथामुत्रागो चाऽऽदिव्यवधानामाणत्वं न स्वादिनि कल्पेदे इति वाच्यम्, “शर्म्यवाये न” इत्येव सिद्धे “अटकुप्वाड्” इति गुरुन्यासपरत्वेन निश्चार्थस्य लामात् । आप्ये “शर्म्यवाये न” इति “शर्म्यवाये न” इत्यस्योपलक्षणमिति दिक् ।

नुम्ग्रहणमिति । तत्स्थानिकस्य स्वामाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्य-
थः । तेन 'वृद्धि वृद्धौ' इदित्त्वान्नुम् । तस्यानुस्वारः । 'वृंहू हिंसायां' स्वाभा-
विकोऽनानुस्वारः । वृंहणम्, वृंहणम् । उभयत्रापि खल्वं सिद्धम् । 'इवि प्रीण-

शब्दरसम् ।

"नृवर्णाग्रस्य" इति वचनं ■ कार्यमिति भावः । इदं प्रत्याहाराहिके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये
स्पष्टम् । यद्यपि "रपाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य "व्यवाये" इत्यनेनावि-
रोधायादाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतया 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं उदाहरणम् । ध्वनितं चेदं
प्रकृतसूत्रे वार्तिककृता, तथाऽपि तत्र नृणामित्यर्थे वचनारम्भे गौरवमितीदमेवाह-
नूलृता । स्वाभाविकस्येति । तद्विग्रहस्थानिकस्य पाणिन्दुच्चारितस्येत्यर्थः । वृंहू
इत्यादेरपि "नकारजावनुस्वारः" इति वृद्धोक्तैर्नस्थानिकरतात् । अत एव वृंहू इत्यस्य न-
लोपे 'नृदः' इत्यस्य सिद्धिः । इवि प्रीणने इति । द्विविधोतिदण्डकगठितस्येदं निष्कृत्य
भैरवी ।

रेफात्परत्येन णत्वस्यासिद्ध्या । अत-एवाह-इदमिति । आदर्शेनस्यादौ णत्वाप्रवृत्तियोग-
विभागाभावेऽपि भविष्यतीत्याशयेनाशङ्कते-यद्यपीत्यादिना । ध्वनिमिति । णत्वेऽन्यद्व्यवाये
प्रतिषेधो वक्तव्यः नवाऽन्येन व्यपेतत्वादिति ग्रन्थेन ध्वनितमित्यर्थः । तत्र-रपाभ्यामिति
सूत्रे । इदमेव-योगविभागेन नियमत्वमेव यथोत्तरमुनीनां प्रामाण्यात्तत्त्वगुणनाय प्रवृत्तेश्च
उक्तनियमं विनोक्तसादृश्यस्यालामः स्यात् । ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो दुर्लभः, "नकार-
जावनुस्वारपञ्चमौ" इति वृद्धोक्तेरत-आह तद्विग्रहस्थानिकेति । मन्वेवमपि स्वाभाविकत्व-
मनुपपन्नमेव मुम्मिन्नस्थानिकस्यापि लक्षणवशसम्पन्नतादत आह-पाणिनीति । एतेन स्वस्य
पाणिनेराभावः उच्चारणं स यत्रास्तीति व्युत्पत्तिर्ध्वनिता । एतादृशव्याख्याने बीजमाह-
वृहृश्यादेरिति । वृद्धोक्तेरावश्यकत्वमाह-अत एवेति । नकारस्थानिकत्वादेव । इवि प्रीणने इत्येव-
म्याठाभावादाह-ह्रिवीति । पठितस्येति । माधवादिभिरिति शेषः । एतेन स्वमते इवि व्याप्ताविति
भावप्रकाशः ।

इ-इदमिति । एभोऽैश्वर्ये इत्यर्थः । ध्वनितमिति । "णत्वेऽन्यद्व्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो न वा-
ऽन्येन व्यवेतत्वात्" इति ग्रन्थेनेति भावः । तत्र-रपाभ्यामिति सूत्रे । इदमेवेति । योगविभागेन नियम-
त्वमेवेत्यर्थः, लाघवात्, यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याच्च, तत्त्वगुणनाय तत्त्ववृत्तेश्च । एतेनोत्तरायां योगविभागं
विनापि निर्वाहः सार इति दण्डयुक्तमपास्तम् । ननु स्वाभाविकोऽनुस्वारो दुर्लभः नकारजावितिवृ-
द्धोक्तेरिति चेदत्र मान्याः-अनुमन्कारस्थानिकस्येत्यर्थ इति । तत्प्राधान्यपुरोधेन, मापकुम्भवापेनेत्यत्र समाप्त-
भेदेन णत्वद्वयशङ्कापरमाध्यविरोधापत्तेः, तत्र तस्य मस्थानिकत्वात् तद्व्यवहारमाह-तद्विग्रहस्थानिकस्येति ।
अत एव पुनर्कयुणोति समर्थन्यः साधुः । मन्वेवमपि स्वाभाविकत्वं लेशतोऽपि नासुखतम आह-पाणि-
नीति । अनेन स्वस्य पाणिनेराभाव उच्चारणं स यस्यास्तीति व्युत्पत्तिः सूचिता । तथा व्याख्याने बीजमाह-
वृंहू इतीति । वृद्धोक्त्याङ्गीकारावश्यकत्वमाह-अत एवेति । नस्थानिकत्वादेवेत्यर्थः । एतेन स्वाभावि-
कत्वेनि वदन्तो रत्नाररादयः परास्ताः । एवं पाठाभावादाह-ह्रिवीति । पठितस्येति । माधवादिभि-

सारः

मुद्राकारणमिति । चिन्त्यमिदम्, "अष्टकुप्ताह" इति सूत्रे अव्यवहितत्वाशस्य बाधात्
तद्विकल्पाशस्योपस्थित्या अत्रादौ तत्त्वान्वयवहितपदार्थं सङ्कोचस्य कर्तुमशक्यतात् । "तरिमन्त्रिति"
"तरमादिनि" इति परिभाषे दि-योऽशो बाधितः सिद्धो वा तमंशं पठित्यन्य अन्वयांशविशिष्टे ह्य-
तिष्ठते इति सिद्धान्तात् । यथा प्रत्ययविधौ परदन्तेत्यपि सारेण उत्तराशस्य सिद्धत्वात् तदंशरहिता "तस्मा-
दिति" परिभाषोपनिष्ठे । यथा च "प्रत्ययस्यात्" इति सूत्रे पूर्वस्थेत्युक्त्यात्तराशस्य बाधितत्वात्तदं
शरहितोपनिष्ठे । एवं व्यवायेऽपि इत्युक्त्या अव्यवहितत्वाशस्य बाधितत्वात्तदनुपस्थितौ तत्र कथमशदी-
तरत्वेन सङ्कोच इति विभाव्यानाम् । तथाच 'आदर्शेन' इत्यादौ णत्वं दुर्बलमेवेति बोध्यम् ।

ने' प्रेन्वनम् । इह "कृत्यचः" "इजादेः सनुमः" इति एत्वं न । यथा "नक्षत्रं
दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्" इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि
दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते, उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावान् । नन्वे-
रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते, तस्य सत्त्वात्; तथेहापि बोध्यम् । नन्वे-
वं नुम्प्रहणं, व्यर्थम्, अनुस्वारस्याट्त्वैनैव संग्रहात् । उरःकेणेत्यादौ विसर्गजि-
ह्वामूलीयादिव्यवधाने होषैव गतिरिति चेत्सत्यमित्याह-तच्चेति । स्यादेतत् ।
उक्तीत्या "नुम्बिसर्जनीय" इति सूत्रेऽपि नुम्प्रहणं त्याज्यं स्यात् । तत्राप्यनु-
स्वारस्य लक्षणीयत्वात् । अन्यथा ऽसंभवात् । न हि पत्वप्रवृत्तिवेलायां 'सर्पी'-
पि' इत्यादौ नुम् लभ्यते । पत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः । यद्यपि
'सुहिन्सु' इत्यत्र संभवत्येव, तथाऽपि तत्रैवातिव्याप्तिवारयितुं लक्ष्यानुरोधानु-
संधानिकेऽनुस्वारे लक्षणा ऽऽश्रयणीयैव, व्याख्यानात् । तस्य च शर्त्वेन तद्व्य-
वाये पत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत् ? मैवम्, उक्तीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्या-
ख्यानसंभवेऽपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम् । तथा हि, अनुस्वारेण व्यवधाने चेत्
पत्वं तर्हि नुम्स्थानिकेनैवेति नियम्यते । तेन पुंस्वित्यादौ पत्वं नैति दिक् ।
"यस्मात्प्रत्ययविधिः" । अत्र प्राचोक्तम्-यस्माद्धतोः प्रातिपदिकाद्वेति । तत्र,
तिङन्तादीनामपि तरवादिकं प्रत्यङ्गत्वात् । सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात् । आमुष्यायण
इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च । न हि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किं-तु सुबन्तादिति
दिक् ।
"अतो भिस् पेस्" ॥ नन्वेस् इत्येवास्तु । न च "अतो गुणे" इति पररू-

शब्दरत्नम् ।

ग्रहणम् । प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्म शुम्नादित्वाण्यत्वाभावः । इति दिगिति ।
तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यं, तद्वद् इत्यस्य ग्रहणमित्यसिद्धेः । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।
अङ्गत्वादिति । तदनङ्गीकारे ह्यपाचितरामित्यादौचिणो लुगापादनादिपरभाष्य
विशेषः । चिण. परस्याङ्गसंशानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्वात् । दिगिति । दिगर्थस्तु
भैरवो ।
पाठेऽपि न क्षतिः । दिगर्थमाह—तद्वदिति । "नुम्बिसर्जनीय" इति सूत्रस्थनुम्प्रहणवदेतत्सूत्रस्य
नुमित्यर्थः । असिद्धेरिति । यदि नुम्स्थानिके लक्षणा स्यात्तदा ग्रहणमित्यत्र नुम्स्थानिकानु-
स्वाराभावाण्यत्वात् स्यादतः 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' इति वाक्यस्य कारूपदस्य दध्युप-
धातकसामान्ये यथा लक्षणं तथेदापि नुम्शब्दस्यानुस्वारमात्रे लक्षणी स्थोकावैति भावः ।
तिङन्तस्य तरबिनरूपिताङ्गसंज्ञायाः फलमाह—तदनङ्गीकार इत्यादिना । आपादनादिति । आप्रा-

भाष्यप्रवारा ।

रिति शेषः । तथा च तद्रीत्याद्य ग्रन्थः, तिङान्ते तु श्विभ्यासाविति बोध्यम् । उभयवापि शास्त्रनिवारण-
सम्भवान्मूलीकीयोः सिद्धान्तान्तरः । दिगर्थमाह—तद्वदिति । तद्वत्प्रत्ययनुम्प्रहणस्यनुमीत्यर्थः ।
असिद्धेरिति । एवं च यथा काकेभ्यो दधौत्यादौ दध्युपधातके लक्षणा तथात्राप्यनुस्वारमात्रे लक्षणा ननु
तदुपधाप्यनस्यानिरास्यारे इति भाष्यः । भाष्ये ह्यति । रषाभ्यामिति धृते इति भावः ।
मूले प्राचोक्तमिति । प्रसादङ्गाभ्याख्यातमित्यर्थः । चिणोलुगिति । तत्पररत्नशब्दरूपेण भाष्यः ।
आपादनात् तद्वदिति । अनुद्वित्यामित्यादौ इति दीर्घः । सम्प्रसारणमात्रायां यथातथ्यविधानं

पापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विद्वद्वादिदिति चेत् ? सत्यम्, एदैतोर्द्धिमात्राविशेषेण गौरवाभावादसू कृतः । एवं च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम् । यत्त्वाहुः—ऐसकरणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।

“नामि” ॥ परिभाषाविराधादिति । एतच्च “रुधादिभ्यः शनम्” इति सूत्रे

शब्दरत्नम् ।

यायाकपाचमित्यादौ “ययाकयाचहस्ताभ्यां ण्यत्तौ” इत्यनेन वचनसामर्थ्येन निपात-समुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वानापत्तौ वृद्धयनापत्तेरित्यलम् ।

ऐस्कृत इति । नचैरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तदित्यन्ये ।

भैरवी ।

दिना तत्समाधानपरभाष्यसङ्ग्रहः । एवमदुहितमित्यत्रेयः सम्प्रसादनसंज्ञायां “हला” इति दीर्घः प्राप्तः स यथासंख्यविज्ञानाच्चेति ग्रन्थस्य च न तस्य मते विरोधः । निपातमुदायादिति । एतन् प्रातिपदिकत्वाभावो ध्वनितः । अलमिति । अलमर्थस्तु यदि णप्रत्ययस्य णिस्त्वसाम-र्थ्याणि त्वनिमित्तका वृद्धिर्भविष्यतीत्याधीयते तत्र नेदम्प्रयोजनम् । किन्तु औपगवादौ वृद्धिर्न स्यात् । सुबन्तात्प्रत्ययस्य विधानेनाणप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वस्य भवन्मतेऽप्राप्तेरिति बोध्यम् । यदि त्वत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात्प्रातिपदिकादेव विधानमगादेः “कुत्सित” इति सूत्रस्याभाष्यरीत्या तु सुबन्ताद्भवतीत्युच्यते तदाऽप्यचित्तरामित्यत्र लुगापादनपरभाष्यवि-रोध एव मुख्यन्दूषणमिति ।

उत्तरार्थमिति । “बहुलं छन्दसि” इत्युत्तरसूत्रार्थमित्यर्थः ।

मूले पक्षीविषयभेदाद्भिद्यत इति । एतेन सम्प्रेणपष्ठोद्वयोच्चारणन्तग्रासोति दर्शितम् । एतदे-
भावप्रसारः ।

न्येत्याकाविरोधोऽप्यनुसन्धेयः । अर्थादिति । तथा च तेनैव वारणे तत्र पूर्वपञ्चममाधानयोर्द्वयोरपि निर्द-
लत्वापत्तिरिति भावः । नन्वामुप्यायण इत्यादावल्गुनिव वृद्धिरपि वार्तिकेनैव सिध्यतीत्यत आह—दिग-
र्थस्त्विति । सामर्थ्येनेति । अन्यथा प्रातिपदिकानिकारात्तत्त्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वेन तस्माच्च स्यादिति भावः । इतीत्यलमिति पाठः । नन्वत्रापि णित्करणसामर्थ्येन सा भविष्यतीत्यत आह—अलमिति । तदर्थस्तु औपगवावसिद्धिः । न च षष्ठ्यर्थसमर्पकप्रातिपदिकादेव तद्विद इति वाच्यम् । सर्वत्रैव तथावा-
पत्तौ लुगनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः पदनिषिद्धाभावे समवपरिभाषाया अप्राप्त्यापत्तेर्चेति मान्याः । वरुणा
लुगापादनादिपरमावयवोऽपि एव मुख्यदोष इति तत्त्वम् । उपायस्योपायान्तरादुपकत्वात् ।

काशिकाकारेण बहुलं छन्दसीत्यत्रोक्तमर्थमाह—नचैरिति । उत्तरार्थमिति । बहुलं छन्दसीत्यत्रानु-
वृत्त्यर्थमियदर्थः । एतेन निर्जरसैरित्येकारश्रवणमैसः फलमेति प्रकाशयितुम् वृत्तिरुद्धकमग्रान्पानुसारीणीति
खण्डनकृत्तुः, परास्ता बहुलं छन्दसीत्यत्रत्वत्तदर्थस्य युक्तत्वेऽपि कावे वृद्धे इति न्यायेन सन्निपातपरि-
भाषाऽनिरासनेनातामिस इत्यत्र तथा काशिकाहरदत्ताचक्रेरपि तदुक्तेरिव खण्डनस्यादिति भावः ।

सरला ।

दिगर्थस्त्विति । “आमुप्यायणः” इत्यादौ षष्ठ्या अनुगू यथा निपातनास्यथा निशतनादेव वृद्धेरपि
साधयितुं शक्यत्वात्तत्र दोषाभाव इत्यस्मिन्नत्र येदन्त्याः । वृद्धयनापत्तेरिति । वस्तुतस्तत्रापि णित्करण-
सामर्थ्येन अङ्गत्वाभावेऽपि वृद्धिर्भविष्यति । अलमिति । तदर्थस्तु औपगव इत्यत्र वृद्धिर्न स्यात्
सुबन्तादप्यत्ययस्य विहितत्वात् ।

उत्तरार्थमिति । “बहुलं छन्दसि” इति एतेऽनुवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

“शनान्नलोपः” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । आरम्भसामर्थ्यादिति ।
 “सुपि च” इत्यस्य तु न सामर्थ्यम् । रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ।
 एवं च रामशब्दे “नाभि” इत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदूच्यते तच्चिन्त्यम् ।
 “आदेशप्रत्यययोः” ॥ एकाऽपि पृष्ठी विषयभेदाद्विद्यते इत्याशयेन व्या-

शब्दरत्नम् ।

स्पष्टमिति । “सुपि च” इत्यपेक्षया “नामि” इति नित्यमित्यपि तत्र ध्वनितम् ।
विषयभेदादिति । तन्त्रेण पट्टोद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपसस्य स्थाने प्रत्ययावयव-
सस्य स्थाने च पो भवतीत्येवंरूपः पट्टोभेद इत्यर्थः । ओस्सम्बन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः ।
भैरवी ।

वाह भावेद्योयादिना । वक्षोभेद इति । अत्र प्रांतगोचर्यस्य भेदादस्य द्वयोच्चारणद्वयान्तश्च समुदायाच्च सम्भवतीति सूत्रे तन्त्रेणैकरूपस्य सङ्गुच्चारणेन निर्देष्टाः कृतः । तत्तद्विषयस्य संस्कारकाले तु प्रत्येकं ङसन्तस्योच्चारणेन वाक्यस्य कल्पना कार्येति । शयैकरूप इति । इत्येवंव्याख्येयवाक्यार्थ इत्यर्थः । वक्षोभेदः—वाचिकायाः व्यष्ट्या भेदः । न च ङसैकस्य सम्बन्धस्य बोधनवदोषा सम्बन्धयोर्बोधनम्भवित्येति, किन्तन्त्रस्योच्चारणेति वाच्यम् ? प्रतियोगिन एकत्वे ङसः प्रयोगस्तयोद्वित्वादावोसादेरिति कल्पना तन्त्रेणेति यादयात् । ननु यत्र शङ्क्यस्य सारूप्यन्तत्र सन्त्रेणोच्चारणमिति भवति प्रवृत्ते तु तत्रास्तीति क्यस्तन्त्रेणोच्चारणम् ? किञ्च प्रत्ययमात्रे तन्त्रेणोच्चारणं लोके । दृष्टमत्र ग्राह्य—भोस्तन्त्रेति । तयाचैकस्योसो यतः सम्बन्धद्वयार्थत्वमत एवात्र तन्त्रव्यवहार इत्यायावः । अनिगान इति । प्रकाशवन्धानुवादरूपेति शेषः । ननु यदि भावप्रकाशः ।

तन्त्रेण पृथीद्वयोच्चारणादित । ओसा तन्त्रेण पृथीद्वयस्य तद्वैक्यचनद्वयस्य उच्चारणाद् बोधना-
दित्यर्थः । कस्य च पृथीभेदेऽन्यः । अर्थः भावः—विषयभेदादर्थभेदात् कस्यद्वयोच्चारणे प्राप्ते समुदायात्तद-
सम्भवेन तन्त्रेणौस्वरूपसकृदुच्चारणे निर्देशः तत्तत्तत्तत्स्वविषयकवाक्यार्थनिष्ठासायां प्रत्येकं कस-
नोच्चारणमिति; तदाह—आदेशेति । इत्येवंरूप इति । शयैवमवश्यमाख्येयवाक्यार्थरूप इत्यर्थः ।
पृथीभेद इति । वाचकशब्दभेद इत्यर्थः । वाक्यवाक्यकयोरभेदाच्चानुपपत्तिः । यथा द्विवचनेवीत्यत्र तन्त्रे
णोच्चारितापदात् पदद्वयोपस्थितिस्तथेति भावः । न च कस्य एकसम्बन्धस्येनौतः सम्बन्धद्वयस्य भानोपपत्तेः
किं तन्त्रेणैति वाच्यम् । प्रतियोग्यैकत्वे कसः प्रयोगस्तद्विवादावोसादेरिति तत्र तन्त्रं विनाऽनिर्वाहात् ।
नन्वेवमपि शब्दसारूप्यस्य तत्र बीजावाप्तकृते तदभावरूपं तन्त्रं, किं च तन्त्रे स्वचष्टितरस्य प्रतीतिर्नात्र
तथा । एतेन वक्तव्यावित्यादाविवार्थसारूप्यमन्त्रात् वदुपपत्तिरित्यपास्तम् । किं च प्रत्यये तन्त्रं लोके न
कचिददृष्टं बाधितं वात आह—ओसिति । तथा च न तन्त्रं किञ्चिद्विद्वानुरोधेनाग्राग्राया तादृशप्रकृतिसर्गम-
न्याहारासम्बन्धवैतैव सम्बन्धद्वयमानकल्पनमिति भावः । अभिमान इति । प्रकाशप्रग्यानुपादकमूल-

सरला ।

स्पष्टमिति । तत्र भाष्ये "इत्यमः शिक्कणामावे 'यद्यानां, यत्नानाम्' इत्यत्र परशान्नलोपः स्यादतः शिक्कणम्" इत्युक्तम् । कैषटे च "अचु" "मुषि च" इति दीर्घस्य परतन्मिवातपरिभाषायात्पञ्चमि इत्युक्तम् । "अष्टाय क्रमणे" इति निर्देशेन तस्याश्चतुर्थ्यैकवचनेऽनित्यत्वाभावादेऽपि सर्वत्रानित्यत्वाभावादेऽपि मानाभाव इति तद्वाच्यः । नित्यमित्यपीति । कृतादृशप्रसङ्गि"यादिनि शेषः । नच विद्योभावादेन फलाभावात् कृते तात्प्रातिरिक्तं बाध्यम्, विद्योभावादेऽपि पञ्चन्यन्यायेन तत्प्राप्तेः सत्त्वात् । एतद्वै नैदम् "इको ङल्" इति सूत्रे भाष्ये ।

पृष्टीभेद इति । आदेशस्य सकादेभेदेन प्रत्ययस्य च तत्तावत्कालेनात्मव्यतिवृत्त्या दृष्टवेनोत्तराः
पृष्ट्या समर्पणरत्नासाक्षात्तयाः सम्बन्धमागन्त्यार्थकत्वमाश्रित्य आदेशात्मन्विनः प्रत्ययसम्बन्धिनश्च
सत्येति सामान्येनोक्तत्वात् पश्चाद्विज्ञेयज्ञातात्मा आदेशानिष्ठस्य प्रत्ययवाक्यस्य चेति विज्ञेयता

चष्टे—आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणा-
मित्यादौ दोषः । यदि च प्रत्ययो यः सकार इति तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात् ।
यद्यप्येवं चैरूप्येण व्याख्याने सहविवक्षाविरहाद् द्वन्द्वो न युज्यते, तथाऽपि
सौत्रत्वाद् बोद्धव्यः । विवृताघोषस्येति । यत्तु वदन्ति—सकारस्य सोष्मणो

शब्दरत्नम् ।

तिसृणामिति । तिस्रादेशे सकारोच्चारणन्तु तिस्र इत्यत्र “नरपर” इति पत्वनिपेधे चरितार्थ
भैरवी ।

तिसृणामित्यत्र पकारस्यापत्तिस्तदा सकारोच्चारणवयव्यमस्य आह—तिस्रादेश इति । चरितार्थमिति ।
एतेन तिस्र इत्यत्र पस्वापादाने कायं तिसृणामित्येतत्पर्यन्तानुधावनमफलमिति यत्केनचि-
दुक्तस्तदपास्तम् । । नपेधाविषयस्य प्रदक्ष्णाया तावत्पर्यन्तानुधावनम् । ननु सकारस्य सो-
ष्मणोऽघोषस्य तावत् एव पकार इति परोक्षानुवादकृत्वा टकारेऽतिप्रसङ्गादिति यम्-
भावप्रकाशः ।

कृत इत्यर्थः । न च ‘श्रयाश्रयेण’ ‘श्याश्रयाने’ इत्याभ्यां मूलकृतेष्वनितः । न च द्वन्द्वसाधुभावादेशप्रत्य-
यसम्बन्धितस्य स्थाने न इति प्राथमिकबोधे सम्बन्धत्वेनैव वक्ष्या लनिते पश्चात्तत्तत्प्रविषयकलक्षणवत्प-
नार्था तत्तदुत्तरं मित्रा मित्रा बध्ने तेन तेन रूपेण सम्बन्धं टीकोत्तरं बोधविध्यतीति किं सौत्रत्वेनेति
सौत्रत्वादित्युक्त्यापि स च निति इति वाच्यम् । एवं रीत्या द्वन्द्वस्य साधुत्वे मानाम्भावात् । अत्रैवार्थं साप-
दाचोरिति तात्पर्यमाहकम् । लक्षणा तु ततो न, तस्या अवश्यवृत्तिवादिति तदाकृतम् । यदि तुल्यराश्यां
लक्षणैव प्रत्ययपदस्य तदवयवे तदा सौत्रत्वमेव समर्थयितुं न चेति बोध्यम् । एतेन लक्षणायां द्वन्द्व-
साधुभावे मूलं चिन्तयामिति रत्नाकरकृद्विद्वन्शुक्लमपास्तम् । ओस्सम्बन्धद्वयार्थक इति तदाख्यातुमन्य-
क्षिन्य इति मन्दोक्तिस्तु ‘इति अस्मिन्मात्रे’ इत्यप्यारोचनमूलिका अन्त्यत्वविकेति ध्येयम् । यत्तु रत्नाकर-
कृद्विद्वन्ना तिस्र इत्यादौ वक्ष्यापादनं कृतम् । यथा जगन्नाथरत्नाकरकृद्विद्वन्निः तिस्रः तिसृणामित्यादौ
प्रक्रियालापवाच्यं वक्ष्यादेशे कृतस्य एकारोच्चारणसामर्थ्यात् न परमेव च पट्टीवैरूप्यकक्षयनमपि निष्कलमे-
वेत्युक्तम् । यदपि जगन्नाथरत्नाकरकृद्व्याम्—तिस्र आक्षेपास्तोत्तिरेकतत्प्यन्तवृत्तिककित्तल्लक्ष्यसिद्ध्यर्थे
सकारोच्चारणमित्युक्तं, दण्डिनाऽपि तथाऽपि विसं विषमिरयादौ वत्सु दुर्बलमित्युक्तं तत्सम्बन्धमिति ध्यान-
त्राह—तिस्रादेशे इति । निषेधेनालोकेष्टारितार्थ्येन द्वितीयोक्तेस्तत्रैव चारितार्थ्येन तावत्पर्यन्तगमना-
नौचित्येन द्वितीयोक्त्युक्तवत् । एतेन प्रागुपरिबलितस्य इत्यस्य स्थानो निर्वाह इति आत्मोक्तमपास्तम् ।
न च (१) इत्यो बहिःकृतयाऽसिद्धः । यद्येदं दोषोऽपि तदप्राप्तेः विधिविषयेणः परस्वस्वाधेपेण नाज्ञानन्तर्यं इति
निषेधाच्चेति भावः । यत्तु कश्चित्—ठकारे सौम्यत्वस्यात्रानुष्ठेर्मूलं चिन्त्यं, किं च प्राणिशास्त्रमिति समाख्या-
दशान्तस्य तच्छास्त्रविषयादे सति सर्वशास्त्रसाधारणव्याकरणे आश्रयणमवयुक्तमिति तत्सम्बन्धसामान्यानु-
वितावात् इत्याह । यथा छण्डनकृत—सोष्मण इति प्रकाशोक्तस्योभयव्यतिरेकस्य इत्यर्थः, ननु वा वां
चेति प्राणिशास्त्रोक्तस्य सोष्मणः । अनेन विवृतमूल्यामिति वचनोक्तं विवृतत्वं सूचयते; तथा तन्मात्रमृ-
कारेऽतिप्रसक्तमिति तन्मात्रस्योऽघोषस्येति प्रकाशे उक्तम् । एतेन ठकारेऽतिप्रसङ्गादिदं न्यूनमिति मूला-
सरला ।

छन्दसस्कारकवाच्ये पट्टीमेद इति भावः । यत्तु तस्य सम्यगेति अत्रेदं नैवान्वयः, प्रत्ययपदं च प्रत्यया-
वयवपरमिति नात्र पट्टीमेदश्रवणम् । “लोपे श्रवणमश्रवणम्” इत्येव सिद्धे प्रत्ययप्रदनेन प्रत्ययपदस्य
प्रत्ययावयवपरत्वबोधनात् । अत्र एव ‘कविभिः कृतम्’ इत्यादौ प्रत्ययरूपेण यो विसर्गपरस्य वाचं न
अवगोचि सान्नायिकारण्येनान्वयेऽपि “इदुदपपस्य” इति पल्लव न भवति । अत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययावयव-
परत्वे “अविश्रु” छन्देऽन्त्ये प्रत्यये इत्युक्तवत् न भवति इत्यर्थे ‘अविश्रु, अविश्रु’ इत्यत्रेवैवमुक्तं स्यात्,
ननु ‘अविश्रु, अविश्रु’ इत्यादौ इति भाष्यविशेषः असंख्यकाकारस्यापि अत्रैव प्रत्ययपदेन प्रदग्नादिति
वाच्यम्, अस्मिन्प्राद्वमानेन वृत्तान्तप्रत्ययपदस्यैव प्रत्ययावयवपरत्वबोधनात् ।

ऽधोपस्यान्तरतमः प एव मूर्धन्य इति । तन्न्यूनम्, ठकारेऽतिप्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

मिति भावः । ठकारेऽतिप्रसङ्गादिति । “सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीया” इति “स्थाने ऽन्तरतमः—” ग्रन्थभाष्येण तस्यापि सोष्मन्बोधनात् । सोष्मण इत्य-
मेस्वी ।

लङ्कृताऽभिहितन्तदयुक्तं ठकारस्य सोष्मत्वानुचरेत आह—सोष्मण इति । तस्यापि—द्वितीय-
स्यापि । ननुष्मशब्दस्य शेषसहा ऊष्माण इत्यत्र धर्मिण्यन्तत्वेन दृष्टतया सोष्मण इत्यनुप-
पन्नमत आह—सोष्मण इत्येति । भावप्रधानोष्मशब्देन सोष्माणावित्यत्र समास इति भावः ।
नचैवं सति विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयस्यापि ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम् ? शपसहानामेव तत्र
ग्रहणात् । अन्यथा नाजज्ञलाघिति सौमित्रिदेशस्यानुपपत्तिरित्यात्पूर्वस्य सोष्मत्वाभावात् ।
हकारस्य तु सोष्मत्वेन विवृतत्वेन प्रयत्नभेदस्य जागरूकत्वात् । एतदेव ध्वनयति—अप्रार्थ-
यति । अन्त्यन्तरेति । आश्वलायनप्रातिशाख्यकृत इत्यर्थः ।

ननु गतिकारकेतिवचनस्य कथं दधिसेचान्नित्यत्र प्रसक्तियां यता कैयटेन सोपपदाद्विज्ञा-
भावप्रकाशः ।

रपास्तैति । यच्च रत्नाकरकृत—वर्गं वर्गं चेत्यतः प्राक्तनेन “तत् उत्तरेऽष्टावृष्माणः” इत्यनेन सूत्रेणान्तराध्याय-
उत्तरेण दृष्टानुस्वारविसर्गजिह्वामूढोपोष्मानीयानां चैतवामथानामूष्मसंज्ञा विधिता । उष्मा बाधुस्तेन-
धाना वर्णा ऊष्माण इत्यर्थः । यथापुष्पो सोष्माणावित्यनेन वर्गं वर्गं च द्वितीयवस्तुययोः सोष्मसंज्ञा तत्रैव
प्रदेशेषु तत्तासद्विज्ञामेव नियमेन तत्तत्संज्ञोपस्थितिः । सज्ञादयस्य कर्क यथा—समेवोष्माणामूष्मणीत्या-
द्यस्य, सोष्मा तु पूवण सद्योभ्यते सङ्गत्वेनेत्यन्तरैति व्याख्यात तन्नाभ्ये वृत्तौ च । यथात्र गुणवृद्धि-
शब्दाभ्यमेव स्थिते(?) सद्योर्मैदमज्ञीकृत्य ठकारेऽतिप्रसङ्ग उद्गाभ्यते उगाभेदम् ? नायं, ऊष्मसंज्ञकस्य सक-
रस्य सोष्मसंज्ञकत्वानावेन सोष्मणः सञ्चारस्यैवस्थेबापुक्ततया ठकारेऽतिप्रसङ्गापादनस्य दूरतो निरस्त-
त्वात् । नाजयम्, प्रातिशाख्यव्याख्योपात्त एवमेधुक्तातिप्रसङ्गस्य दुर्बलत्वाच्च । विवृतमूष्मणामित्यस्या-
विशेषाद् इति न-योक्तमयुक्तमेवेति । तत्सर्वमापाततः आध्यायनबोधमूलकारणात् । अनेन विवृतत्ववृत्तये
तदनुष्ठेले बीजाभावाच्च तथापि प्रकाशप्र-भासङ्गतेस्तदवस्थत्वाच्च । तदन्वयनयत्नाद्—सोष्मण इति । इति
हेतोः । यतो द्वितीयाः सोष्माणः अतस्तस्य ते स्युस्तिर्ययः । बाधुरिति त्वत्र “शब्दो हः” इत्यनेन तमग्रहणामाये
इति भावः । तस्यापि—ठस्यापि । सोष्मस्यैत्यस्यार्थं ध्वनयन् रथा-वर्षमाह—सोष्मण इतीति । सह-
शब्दप्रयोगोपपत्त्ये ऊष्मशब्दो धमपर इति भावः । एव च सोष्मण इत्यस्यापि स एवार्थः । अत एव तदा-
पादनं नाभ्ये सङ्गतम् । तथा च न सज्ञादयः, किं तु तस्य कविदमपरैव कविदमिपरत्वमित्येकैव सज्ञा
मागतोऽभिमतता । अत एव प्रातिशाख्यमाभ्ये सोष्माण इत्यस्य पूर्वोक्तार्थं सतिस्वापान्त्वर्थसंज्ञेयम्—ऊष्मा
बाधुस्तेन सह यत्तन्त इति सोष्माण इति व्याख्यातम् । भेदे तु एवमुक्तिरस्तद्वत्त्वात् । अत एव च
शब्दस्य ऊष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्थी ति शिद्धीकृतत्वात्तथा भवति । इह त्रीणि वाक्यानि ।
शपसा ऊष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः ; सस्थानेनेन अप्रधानो निर्देशः, हेतो तृतीया, यतः शब्दिसस्थानार्थे
द्वितीयानामगो द्वितीया अपि ऊष्माण इति द्वितीयवाक्यार्थः, दकारेण सह तस्यानेन द्वितीयपुत्रोष्मा वर्ण-
चतुर्थीद्वयेति तृतीयवाक्यार्थः इति तद्व्याख्यातार इति सुदृढरणाः । दोषितमान्यास्तु शपससा ऊष्माण
इति पूर्ववाक्यार्थः, ऊष्मशब्दो धर्मिणः, सस्थानेनेति इत्यमृतमृष्ट्युने तृतीया सहयुक्ते इति वा । इत्यपरा-
कनेन द्वितीयार्थं सस्थानां यथा द्वादशऊष्माणस्तथा स्यादयोऽप्यर्थः फकारस्य ॥ यदपि मर्यादा ऊष्मा
नास्ति तथापि विशिष्टौषोष्मार्थं बोध्यम् । हकारेणेति । यथा हकार ऊष्म तया तेषोऽप्यर्थः, इति तद्व्याख्या-
तार इत्याहुः । न-वेवं विवृतमूष्मणामित्यत्र द्वितीयानामपि ग्रहणापत्तिरिति नेत्रः । शपसज्ञानामेव तत्र
ग्रहणात्, अ-येवं दृष्ट प्रयत्नस्पर्शानामित्यत्र ग्रहणात् । अ-यथा कण्ठवादनं सावण्यानापयो ना
दृष्टलाविरपादिनिर्देशासङ्गतिः । अत एव प्रातिशाख्यादौ विवृतशब्देन द्वितीयादया न ध्वनयितव्ये ।
ऊष्मपदेन शब्दस्य एव, सोष्मपदेन च द्वितीया एव गृह्यते । अत एव तत्र सूत्रद्वयं सङ्गम् । अथवा

तथा च प्रातिशाख्यम्—“वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणानुनासिकोऽन्त्यः” इति । ननु दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे पत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः । तत्रेहापि “सात्पदाद्योः” इति निषेधः स्यादिति

शब्दरत्नम् ।

स्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः । अत्रायं ऋष्यन्तरसम्वादमप्याह—तथा चेति । प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । सोपपदात्सिचेर्विजिति भावः । केवलात्सिचेर्विचि दध्नः सेचाविति समासे तु “उत्तरपदत्वे च” इत्यस्य “अपदादिविधौ” इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्यादिरिति पक्षेऽपि सिद्धिरिति भावः । यद्यपि कैयटेन सोपपदात्सिचेर्विजेन नानभिधानादित्युक्तं, तथाऽपि “यचि भम्” इत्यत्र “सुप्तिङन्तम्” इत्यतः ‘सुप्’ इत्यनुवर्त्ये-
भैरवी ।

स्तीत्यभिहितमत्र आह—सोपपदादिति । सुपोत्पद्युवर्तमानेऽ“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्यनेनात्र विञ् इति भावः । विञोति । सतिसप्तमोयम् । ‘दृश्यन्ते’ इति दृशिप्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारोऽत्र द्रष्टव्यः । अत एव वनिषा सर्वरीत्युदाहरणस्य सिद्धिरिति भावः । प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधवचनस्याप्राप्तिमुदाहृत्यति—उत्तरपदत्वे इति । “उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ” इति वचनेनेह निषेधः प्रत्ययलक्षणस्य न भवति पदादिविधित्वादित्याह—उत्तरेणि । लुप्तयिमक्तिङ् । उत्तरशब्दसमासचरमावयवे रूढः वाक्ये प्रयुज्यमाने वार्यकेदेशस्य प्रयोग इति न्यायेन पदत्वशब्दपदत्वव्यपदेशपरः । कर्तव्य इत्यस्याध्याहारः । नन्यत्र कंठायरोत्या केवलादेव विजिति पूर्वोक्तमसङ्गतमत आह—यद्यपीति । तथापीति । अस्यानाभिधाने न मानमिति परेणान्वयः । उत्तरपदत्वेति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रकारमाह—यचिमित्यादिना । तेन—मध्यवर्तिमुपो मसंज्ञापिवा नेन । नन्वेव “यचि भम्” इति सूत्रस्य व्याख्यानं वाचेत्यत्र मसंज्ञा न स्यान्मध्यवर्तिसुबन्तभावप्रकाशः ।

यकत्रैव सर्वपाठेन निर्वाहे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तद् ध्वनयन्नाह—अत्रायं इति । भारवलायनप्रातिशाख्ये ह्रस्वमिति भावः । तदपमाण मनसि निष्ठावाह—सोपपदादिति । सुपोत्पद्युवर्तमाने “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्यनेन । छन्दसीति । तत्र निवृत्तं, तथा चोपपदसमास इति भावः । विञोति द्योप इति पाठः । दृशिप्रहणादुपपदस्यापि व्यभिचारः । अत एव वनिषा सर्वरीत्युदाहरणम् । तदाशयेनाह—केवलादिति । यद्यप्येवमपि दध्नः कलाप्रयत्नेन फलसिद्धिप्रकृत्यपकारकत्वेन वा तत्तद्विमक्तिङ्चिता धातोऽभ्युपगमात् । अस्मात्सत्यात्, तथाच गतिकारकेत्यस्य प्रकृष्टिर्निवारैव, तथापि तयोः सम्बन्धित्वविवक्षायां पठो तस्याभावात्कारकत्वाप्रतिहारकेयस्याप्रवृत्त्या तया नृत्तनेन समास इति भावस्तदाह—दध्नः सेचाविति । उत्तररति लुप्तपञ्चीकमुत्तरपदपरं, तच्च समासचरमावयवे रूढम् । तेन शोधितं यमेति वाक्ये मलोपसिद्धिः । अत्र एव बहुपूर्वस्येति वचनमर्थवदिति भावः । अपिः पञ्चमीसमाससंग्राहकः । च मूढोक्तयोः कमेवपन्तेन कारणत्वीयान्तेन वा समासे वा भावव्यक इति भावः । अनभिषेति । तस्य छान्दसत्वात् । अन्यथा तत्र पक्षे पत्वं दुर्धारम् । न चैष्टपत्तिः, पदादादिरिति पक्षे दोषश्चादिति तदसङ्गः । उत्तरपदत्वे चेत्स्य प्रत्याख्यानरीतिमाह—यचि भमित्यादि । अनुवर्त्येति । यस्मात्प्रायवदिविषयदादौत्पद्युवर्त्येति

सरत्वा ।

अनभिधानादिति । “न तुमाऽहस्य” इति सूत्रे “अपदादिविधौ विजिति किञ्चम् ? दधिसेचो, दधिसेधः । सात्पदाद्योऽपि निषेधो यथा स्यात्” इतिमाध्यस्थदधिसेचाविति प्रतीके ‘दध्नः सेचाविति पञ्चीसमासः । उत्तरपदसमासे प्राक्सुबुत्पत्तेः समासविधानात्सेचोऽशब्दस्य उत्तरपदाया भमावात्पदादित्वं सकारस्य न स्यात् । अनभिधानाच्च सोपपदादिविधौ दधिसेचो स्यादित्यस्यापामावात्” इति ग्रन्थेन कैयटेनोक्तमित्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

यजादौ असर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति, यजाद्यसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि भसंज्ञं, तेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम् । अत्र तत्प्रकृतेः संज्ञा प्रधानादिष्टा अवयव-
सुबन्तस्य स्वन्वाचयमिष्टा । एवं “स्वादिषु” इति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं
विधाय “असर्वनामस्थाने” इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य “यचि” इत्यपठ्य प्रसज्य-
प्रतिषेधनाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं न, तत्परं यदि सुबन्तमस्ति
तदपि पदं नेत्यर्थः । सुबन्तं च यजादिप्रत्ययान्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वपदे नलो-
पादिसिद्धिः । तत्र समुदायस्य “स्वादिषु” इति प्राप्ता, अवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता, श्रू-
यमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञेष्टे, तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवम् “उत्तरपदत्वे च” इत्य-
स्य प्रत्याख्यानं दृष्टः सेचाविति पञ्चीतत्पुरुषेऽपि पदवनिषेधाय पञ्चमीसमास आबन्धक
इत्यनभिधाने न मानमिति तात्पर्यम् । प्रत्याख्याने पञ्चमीसमासे बहुसेचावित्याद्यर्थं
भैरवी ।

विरहादत आह—अत्रेति । नन्येवमसर्वनामस्थानपरत्वं यत्र तत्र भसंज्ञेष्टसिद्धावपि यत्र सर्व-
नामस्थानपरत्वं सुवाचावित्यादौ तत्र प्रथमवलक्षणेन पदत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह—एवमिति ।
विभज्येत्यादि । तद्यप्यन्तानां नेत्यर्थं इत्यस्य शेषभूतं पदकार्यं इति पदन्तद्वदफात्स्यार्थकरणक्रिया-
यामन्दयः । तत्र प्रथमत्ववन्तस्य विधायेत्यर्थवान्वयः । प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रयेति । असमर्थसमासो
ऽसर्वनामस्थान इति १३ इत्याश्रित्येत्यपि योभ्यम् । तत्परम्—यजादिसर्वनामस्थानपरं मतवयः ।
राजपुरपादिशब्दघटकराजादिपदे निषेधातिप्रसङ्गकह्ना वारयति—सुबन्तञ्चेति । तत्र—सुवाचा-
दिरयादिशब्दे । अत्र योगविभागसामर्थ्यात् “अनन्तरस्य” इति न्यायस्य बाधो योभ्यः ।
यचीत्यस्यापकर्षणायप्रतिषेध उक्तमस्तस्य फलमाह—अयमात्र इति । तेन—पदसंज्ञानिषेधेन ।
इत्येवमिति । यचिमित्यारम्भोक्तप्रकारद्वयस्य इत्यर्थः । आबन्धक इति । अन्धया पूर्वोक्तरीत्या
सेचउच्यस्य पदत्वनिषेधात् “सात्पदयोः” इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वज्ञानभिधा-
ने साधकालामः यद्योत्तरम्मुनीनामाज्ञानायाज्ञाप्यकारोक्त्येव व्यवस्था । तात्पर्यमिति । तथा
पदतो मूलवृत्त इति शेषः । उत्तरपद इति वाचिपारम्भप्रत्याख्यानपक्षयोस्तुल्यव्यवस्था—
प्रत्याख्यान इति । पञ्चमीसमासे—पदादादिरिति पञ्चमासमासे । सतीति शेषः । बहुसेचाविति । अत्र
भाष्यप्रस्ता ।

शेषम् । भसंज्ञेति । भसंज्ञिकेत्यर्थः । तेन—भसंज्ञाविधानेनेत्यर्थः । पदावामावादिषु भावः । तत्र-
वृत्तेरिति । समुदायस्येत्यर्थः । प्रधानेति । व्यापकोददेश्यत्वादिति भावः । अन्धयाद्य इति । आह-
यज्ञिष्वदेत्यर्थः । व्यापकोददेश्यत्वादिति भावः । सतिषोर्मादृशे तु येबलेऽसिद्धिः रयादिति भावः ।
अन्धयाद्येति । नदीवर्गस्य सुवाचावित्यादिदृष्टि आह—एवमिति । अनुवृत्तयोक्तार्थवदित्यर्थः । अत्र
नोपपन्न इत्यत्राशयः । इत्यर्थः इति । योगविभागसामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायं यचित्वा तदनुवृत्त्या पद-
त्वद्वयस्य निषेध इति भावः । सम्यक्साधारणमर्थमाह—गुणन्तं चेति । आदिष्वो वाच्यत्वात्
प्रादादिरिति । पदत्वद्वयस्य विनाशयति—तत्रेति । सुवाचावित्यादौ । तयोर्मध्ये न । स्वादिष्व-
तीति । योगविभागेनेति भावः । गुणन्तमिति “गुणन्तम्” इत्यनेनेति भावः । यचीवरव पुराणद्व-
यं कथमाह—कथमाने इति । तेन—पदसंज्ञानिषेधेन । इत्येवमिति । यचिमित्यारम्भोक्तप्रकार-
द्वयस्य इत्यर्थः । तत्पुरुषेऽपीति । इत्यन्तमित्येति शेषवृत्तिः । इत्येति वर्यः । अन्धयाद्यपदस्य
भावः । आबन्धक इति । गवा व यचीवमसत्पुरुषेवामादेनानभिधानद्वयमात्रः । यद्येष्टं मुनीनां
प्राज्ञानानुसंधेन च कल्पसमुच्चोक्तमित्यर्थः । तदाह—अन्धयाद्येति । इत्येते । तात्पर्य-
मिति । तथा च वृत्तो मूलवृत्त इति भावः । वृत्तानां प्रत्याख्यानशब्दात् नोबहुपदत्वानुवृत्तेन
वृत्तेः तत्पदवदर्थवत्त्वमिति अन्धयाद्येति—प्रत्याख्याने इति । वृत्तेः इत्येति । गवाते साव

शब्दरत्नम् ।

बहुचपूर्वस्य पत्वं नेति वचनं कार्यं, वार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय 'बहुचपूर्वस्य चापदा-
दिविधौ न' इतिरयम् । इदमपि योगविभागेऽपि सिद्ध्यति यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं त-
मैरवी ।

बहुचः प्रत्ययतया पदत्वामात्रेण "आदेशः" इत्यनेन प्राप्तस्य पत्वस्याप्रवृत्तये "सात्पशाद्योः"
इति सूत्रानन्तरं "बहुचपूर्वस्य च" इति पठनीयमिति तात्पर्यम् । अस्मिन् पक्षे समासचरमावय-
वस्य क्वविधोऽपि विभागेऽपि निषेधेन वा पदत्वामात्रः । श्रूयमाणे सौ पदसंज्ञा त्विष्टैव ।
तत्रैव—बहुसेवावित्यत्रैव । समासामात्रेण "उत्तरपदत्वे" इति क्लृप्तस्य वचनस्य तत्राप्राप्ति-
रिति । पदस्यादिरिति पक्षीसमासेनैव पत्वस्य वारणादाह—कुत्रेति । बहुचूर्वस्य चेति । पदादि-
विधिमित्ते पदान्तस्य बहुचूर्वस्य कार्ये कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणमेति तदर्थः । दधिमेषावित्यादि-
समासे ॥ बहुचूर्वचनेनैव पत्वकुत्वयोरप्रवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे समासचरमावयवस्य पदत्वं कार्यं-
विशेष एव, नतु रुद्धेति विकल्पः । श्रूयमाणे सौ पदत्वं नेति निष्कर्षः । एवमारम्भप्रत्या-
ख्यानयोः साम्येन्द्रशितम् । इदमपीति । उक्तप्रकारेण मसंज्ञादिकम् गीत्यर्थः । एतेन दधिमेषावि-
त्यत्र कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधस्यावश्यकतया पदस्यादिरिति पक्षीसमासे पदत्वनिषेधाना-
पत्तिः । वातिकसत्त्वे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्नोपाभाव इति निरस्तम् ।

केचित्तु वार्त्तिकारम्भपक्षे लाघवमस्ति । तथाहि, प्रत्याख्यानपक्षे स्वादिष्विति योगवि-
भागः कार्यः, मसचनेनामस्थाने इति सूत्रे यद्योऽप्यस्याप्युपेयसमर्थसमासश्च स्वीकार्यः, 'अत्र
करोपि गौः' इत्यत्र 'एवो प्रगुह्यस्य' इत्यस्याप्रवृत्तिसिद्धये वाक्यान्तः सन् यः पदान्तस्तस्येति
व्याख्यानञ्च कार्यम्, बहुचपूर्वस्य चेति सात्पशाद्योरिति सूत्रानन्तरं पठनीयम् । यातिकार-
म्भे तु तस्याप्यस्यैकः । "सात्पशाद्योः" इति सूत्रे सातेः पदादिति योगविभागेन पठनीयम् । अत्र
पदशब्दः शक्तस्य पदसंज्ञकस्य च बोधकः । मत्र शक्तम्पदमिति मात्र शक्ते प्रसिद्धमिति
अमितम्भम् "नेर्विश" इति सूत्रे "निरपि पदं विशिरपि पदम्" इति भाष्ये "सर्वे सर्वपदा-
देशाः" इत्यत्र च तस्य प्रसिद्धत्वात् । एवञ्च बहुचः प्रत्ययस्य कुत्वाद्यर्थे शक्तिः स्वीकार्येति
बहुसेवावित्यादेः सिद्धौ बहुचपूर्वस्य चेति वचनं न कार्यम् । नचातिनादित्यादौ पदादित्येव
सिद्ध सातिप्रहणस्यापि एवं सति वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, "स्वादिषु" इति यस्य पदसंज्ञेति
वक्ष्यमाणपंशः पताप तत्त्वावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु सातिप्रहणं विषयार्थं कार्यम् । "हलि
सर्वेषाम्" इति तदर्थेन प्रवृत्त्युत्तरप्रत्ययावयवस्य पत्वमिति ज्ञापनात् । अत एव 'बहुपति'
'राजपुरपेषु' इत्यादेः सिद्धिः । अतस्तद्वेदन्तात्पर्यमित्यर्थमिदं च कदाचिदुपादानेन । एवञ्च
मूलोक्त्यापकं तत्रैव रामेषु इत्यादिसिद्धौ लाघवमिति । नचैवं सति बहुसेवावित्यत्रापि पत्वा-
पत्तिरिति वाच्यम् ? सादिता लुप्तपञ्चान्तं निघ्नम्पदम् पदाद्योऽपि त्वत्र तु पदस्य आदिष्वेति
द्वन्द्वस्याप्यस्यैव (?) आदिशब्दस्यादित्वविशिष्टबोधकशब्दपर इति बहुचो लाभ इत्याहुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

पीति शेषः । पत्वं नेतीति । तत्र पूर्वस्यापदादादेशः प्रति प्राप्तपत्वाभावाय नञ् इति 'बहु-
चूर्वस्य च' इत्येनावगात्र सात्पशाद्योरित्यत्र कर्तव्यमिति भावः । अत्र पक्षे समासचरमावयवस्य यज्ञादौ पद-
संज्ञा कापि नास्ति क्वविधोऽपि विभागेन निषेधात् क्वचित् मत्वेन वाक्यम् । श्रूयमाणे साविष्टेति निष्कर्षः ।
तत्रैवेति । बहुसेवावित्यत्रैवत्यर्थः । समासामात्रेण उत्तरपदत्वामात्रेण निषेधाप्राप्त्या प्रत्ययलुप्तयेन पदत्वसंज्ञेन
वर्णनम् । बहुचूर्वचनेनैव पत्वकुत्वयोरप्रवृत्तिः । अस्मिन्पक्षे समासचरमावयवस्य पदत्वं कार्यं-
विशेष एव, नतु रुद्धेति विकल्पः । श्रूयमाणे सौ पदत्वं नेति निष्कर्षः । एवमारम्भप्रत्या-
ख्यानयोः साम्येन्द्रशितम् । इदमपीति । उक्तप्रकारेण मसंज्ञादिकम् गीत्यर्थः । एतेन दधिमेषावि-
त्यत्र कुत्वाभावाय पदत्वनिषेधस्यावश्यकतया पदस्यादिरिति पक्षीसमासे पदत्वनिषेधाना-
पत्तिः । वातिकसत्त्वे त्वपदादिविधावित्युक्तेर्नोपाभाव इति निरस्तम् ।

चेत् ? मैवम्, स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तते इति

शब्दरत्नम् ।

द्विपय एव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्ये एव च बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः । या पदसंज्ञेति । न च राजपुरुषेष्वित्यत्र दोषः, अन्तर्वर्त्तिविमक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम् । सातिप्रहणेन “स्वादिषु” इति यस्य पदसंज्ञा तदुच्चारस्य पत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यते इति तात्पर्यात् । प्रत्याख्यानरोत्या तस्यापि “स्वादिषु” इति पदत्वाच्च । सर्वं चेदं “न लुप्तता—” इति सूत्रे आप्ये स्पष्टम् । व्यतिसे इति । यद्यपि व्यतिहारस्याने भैरवी ।

पदत्वमाश्रित्येति । नचोत्तरपदत्व इति वातिकेन निषेधः स्यादिति वाच्यम् ? उत्तरपदस्य कारित्वस्वाभावेन तस्याप्राप्तेः । ननु सोऽसमुदायाद्विधानेन राजपुरुषेष्वित्यत्र कथमेतावता निर्वाह इत्यत आह—प्रत्याख्यानरोत्येति । अत्र प्रत्याख्यानरोत्येतिकथनेन वातिकारम्भपक्षस्य युक्तत्वं सूचितम् । अत एव भाष्ये उक्तरोत्या प्रत्याख्यानप्रदर्श्य पुनर्नञ्घटितस्य तस्य वचनस्य पाठेन तस्य सत्त्वन्वयनितम् । तस्यापि—उत्तरपदस्यापि । अयमभावः—प्रत्याख्यानं स्वादिष्विति योगविभागेन श्रियते । एवञ्चासधन्यमस्थाने यचीत्यत्र सुवित्यस्य चेत् अनुवृत्तिस्तदा स्वादिष्वित्यत्रापि तस्य सम्बन्धः कथं । अन्यथा मण्डूकप्लुत्यापत्तिरिति मध्यवर्त्तिसुबन्तस्यापि तेन पदत्वम्भवतीति । एवञ्चदं समाधानमपि प्रत्याख्यानानुरोधेति स्पष्टं लभ्यते । स्वादिपरत्वेन यस्य पदसंज्ञेति ज्ञाप्यतामित्येतच्च ‘सात्प्रतिषेधा ज्ञापकः, स्वादिपरत्वेन येषाम्पदसंज्ञा न तेषाम्प्रतिषेधः’ इति कथनेन भाष्यहता सूचितमेव । केचित्तु सातिप्रहणेन नोक्तार्यो ज्ञाप्यते किन्तु पदादेरिति प्रतिषेधः प्रत्ययस्य पत्वे कस्ये न प्रवर्तते इत्येव ज्ञाप्यते इति वदन्ति । तस्मतन्वययति—मूले ऽट्वाहुस्त्वित्यादिना । आहुरित्यस्य प्रकाशक इति शेषः । अनेक कतुकेति । अयं भावः—कतरिकर्मैतिसूत्रे कर्मशब्दः क्रियापरः, व्यतीहारश्च परिवर्तनरूपः । अत एव “उदीचाश्माद्यो व्यतीहारे” इति सूत्रस्य ‘अपमित्य पाचते’ इत्युदाहरणव्याख्यानापसरे याचित्वा वस्त्राणि परिवर्तयतीति कैयटेनोक्तम् । एवं स्वीयं वस्तु दत्त्वा परकीयस्य वस्तुनो ग्रहणमपि व्यतीहारः, प्रणिधानं व्यतीहार इत्यनर्थान्तरमिति घटंशासूत्रस्य कैयटात् । एवञ्च ‘सम्प्रहरन्ते राजानः’ इत्यग्रेयानेकपावनसाध्यक्रियास्थल एव व्यतीहारसम्भव इति यत्र भावप्रकाशः ।

सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । यत्त्राहुः—प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति । तत्र, व्यतिसे इत्यादौ पत्वापत्तेः । ननु पदम्यादिरिति पक्षे 'व्यतिसे'

शब्दरसम् ।

पत्न्यं क्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भारन्तयाऽपि विधामिनाद्यमे मारीधे प्रति कि-
भरवी ।

वृत्तेभेदस्तत्रैव कर्तरिकमेति सूत्रस्य प्रवृत्तिर्युक्तेति भावः । अत एवेतादृशस्यैव बहुवचनान्त-
प्रयोग एव प्रायेण दृश्यते । क्वचिद् व्यतिर्भूत इति यत्, तदयुक्तम् । एवम्महिप्रयोगो
ऽप्ययुक्त एव "वापे दृष्ट" इति न्यायात् । नचैवं सति "तासस्त्योः" इति सूत्रस्य यद्व्यतिसे
इति वृत्तिकारोषमुदाहरणन्तस्त्वं सङ्कटतामिति वाच्यम् ? तस्य छान्दसत्वात् । एवञ्च
वचनान्तप्रयोगा लोकेऽस्माधुरेति, तथापि "स्वरूपव्याक्रियं पराक्रिया" इति न्यायेन
समाधत्ते—उपाधीत्यादिना फलतोत्यन्तेन । प्रणिहन्मि येनेत्यस्यामे "रात्र्यन्धुधृतकामुकेषु।"
भावप्रकाशः ।

॥ प्रतिमामि । सातेः पञ्चादिनि सूत्रद्वयं कार्यम् । अत्र शब्दं मुख्यं च पदं गृह्यते । बहुषेवाविश्यादावार्थः,
द्विषेवाविश्यादावन्वयम् । "नेत्रिणः" इत्यत्र निरपि पदं विशिष्टरिपि पदं सर्वं सर्वपदैत्यादावन्वयस्य भाष्यस-
म्भारम् । एव चाक्षरपदद्वयेत्यात्रापदादिविधावतिबहुभूतस्येति च सानिग्रहणं च न कार्यमिति लाघवम् ।
नचैवं शुभ्रतीत्यादौ निषेधापत्तिः 'मन्त्रेषु' सर्वेषाम् इत्यादिनिर्देशेन प्रकृत्युत्तरप्रत्ययस्यानिषेधोपपन्नः ।
एवं च राजपुत्रबन्धित्यादावपि न दोषः । अन्यथा टीकोक्तरीत्या स्यात् । नच तापकाश्रयणे गौरवम् । स्व-
रीत्याऽपि रामेभिरत्यादिसिद्ध्यर्थे तदाश्रयकात्वात् । भाष्ये तु वाचिकं प्रत्याश्रयताम् इति मन्दप्रत्ययपारतः ।
भाष्ये मूळवत् शब्दासमाधानयोऽयुत्तरतात् । अन्ये सूत्रद्वयं कार्यमित्युक्त्वा सातिग्रहणं न कार्यमित्युक्तेर्वि-
द्वात् । प्रकृत्युत्तरप्राप्त्यानानिषेधोपपत्तेः सातिग्रहणादश्रयकावाचकं च तापकं विनैव रामेभिरत्यादिसिद्ध्य-
तापकानाश्रयणेन स्वन्मते तदाश्रयणेन गौरवात् । वाचिकस्य सिद्धान्ते सत्त्वाच्च । अपवादिविधावित्या-
भावे पदान्तप्रत्ययस्य कार्यं इत्यर्थात्तामापत्तेः । बहुभूतस्येत्यस्य भाष्ये कण्ठत उत्तरवाचः । मन्त्रेभिरत्यादौ
स्वादिभिरिति पदत्वेन शक्तपदस्वरयाहेतुतया तन्निर्देशेन शुभ्रतीत्यापत्तिरित्येव । शक्तपदस्य निमित्तात्वेन
भाष्यादौ काव्यनाश्रयणाच्च । सर्वं सर्वपदैत्यादौ पदशब्दस्य सार्थवत्तरवाचः । यदि लाघवेनाद्रिपथे
तर्हीत्यं व्याख्येयम्—सातेः पदादिति सूत्रद्वयेन सिद्धं आदिग्रहणात् सापदाचारित्यत्र समाहारद्वन्द्वमौ-
द्वन्द्वः सम्बन्धसामान्ये च बहो । आदिपदेन तदर्थकपुरस्तात्तज्जगत्शिवित्वबहुच् गृह्यते । शुभ्रपूर्वस्येति तु तत्क-
लितार्थक्यमिति ॥ कोऽपि दोष इत्याहुः । मूले यस्माद्विरिति । प्रकाशकृतः । एव यत्र बहुवचनान्तेनामे
ऽनुवादादत्र प्रकाशोक्तिर्विदुषेति ध्येयम् । असम्भव इति । अयं भावः "कर्तारं कर्म" इत्यत्र कर्मं क्रिया ।
अन्तरङ्गत्वापरिवर्तनरूपो म्यतीदृशो यद्यपि साध्यत्वमावक्रियानामसम्भवो । स्ववस्तुदानपूर्वकं परवस्तुदानो-
क्त्यर्थे हि परिवर्तनम् । प्रणिधानं व्यतीहार इत्येकोऽयं इति घुस्तंवापुत्रे कैयतेकोः, उदीर्चा माह इति
कथयत्यापमित्य याचते इत्यस्य यच्चित्वा वक्ष्याणि परिवर्तयतांत्वर्थ इति कैयटाच्च । अत एव "कर्मव्यति-
हारे द्वे" इति वाचिके कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमय इत्यमित्युक्तेर्व्याख्यातम् । अत एव जयमङ्गला युक्ता ।
एतेनान्यक्रियाया अन्येन कर्णं स इत्यपास्तम् । तथापि उत्तरसाध्यत्वेन शातक्रियाणां साध्यसाधनभावस्य-
त्वात्तो मिषःकरणं च सः यथा सप्रहरन्ते राजानस्तत्र वर्तमानाद्गतोः कर्तव्यत्वमेवदमिरथये विनिगमना
विरहात्तत्कृतमात्रे प्रत्ययौचित्येन द्विवचनाद्यन्तान्येव तस्योदाहरणानि । अत एव भाष्ये काव्येकवचना
न्तानि नोदाहरणानि । एवं च व्यतिलुप्त इत्यस्यान्योन्यव्यापत्तेन लुप्तत्वर्यः । एतेन देवदत्तेन सह
चैत्रो व्यतिलुप्त इत्येकवचनान्तप्रयोगसम्भव इत्यपास्तम् । अत एव भट्टिकाव्यस्यप्रयोगोऽप्ययुक्तः, कावे
दृष्टे इति न्यायात् । किं च यत्रो पातोत्यन्तेन पदं प्रत्यासत्त्या तदर्थक्रियायां तत्कर्तव्यत्वात् एवात्मनेपदी
विश्यात् तासस्त्योरित्यादिसूत्रद्वयमुदाहृतं व्यतिसे इत्यादिषु छान्दसमिति नापादनाहम् । तत्र च व्यत्ययेन
निर्वाहः, सिचेति सूत्रे लिङ्गमुदाहृत्यतिरे इतिवत् । एव च लोके प्रकृत्युत्तरान्तमसाधेवेति स्वरूपव्याक्रि-
यैव पराक्रियेति न्यायेन समाधत्ते—तथापीत्यादि फलतोत्यन्तेन । रात्र्यन्धुधृतकामुकेषुरिति चतुर्थः

इत्यत्र पत्वं दुर्वारम् । न च व्यपदेशिवद्भावेन से इयस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्व-
शङ्क्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । अन्यथा 'रामेपु' इत्या-

शब्दरत्नम् ।

मर्थं ब्रह्मवर्धं करोषीति पृष्ठे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते

“धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसाय-
मन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।
ब्रह्मद्विपस्ते प्रणिहन्मि येन”—

लन्ता राज्ञा रिशक्ति गायत्री
शक्ति क्षम भव जीवित भव गच्छ । शक्ति
श्री गायत्री दीप्ति शक्ति शक्ति शक्ति
शक्ति शक्ति शक्ति शक्ति शक्ति

इति भट्टिकाव्यस्थरामत्राक्ये तव धर्मेण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति
येन धर्मेण त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मोत्स्यर्थे एकवचनदर्शनात् दोषः । अचारभ्य त्वद्वर्त्मः
क्रौर्यं मपि भवति, मद्धर्मोऽक्रौर्यं च त्वयि । वर्त्तमानसामीप्ये लृट् । रामबाणपातेन समु-
द्रसमीपे पतितो मारोचस्तपश्चघारेति रामायणे प्रसिद्धम् । अन्यसम्बन्धिक्रियामितरः
करोति, इतरसम्बन्धिनीमन्य इति कर्मव्यतिहारसम्भवादिति जयमङ्गला । व्यतिसे इत्य-
स्य हे चैत्र मैत्रेण सह व्यत्यस्तो भवतीत्यर्थः । यद्देशे मैत्रसत्ता तद्देशे चन्नस्य सा, यद्देशे
चैन्नस्य सा तद्देशे मैत्रस्य सेति फलति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकात्वादेरिवास्याप्यशा-
स्त्रीयस्यातिदेशो वक्तुं शक्यः । रामेण्वित्यादौ स्वसहायत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिस्तथाऽपि
भैरवी ।

इति चतुर्थपादः । तव धर्मेण—देवत्राकणद्वैपरूपेण । येन धर्मेणेति । युक्तमिति दोषः । त्वत्सम्-
बन्धिन इति । ब्रह्मद्विपस्त्वत्सम्बन्धिनो निहन्मोति योजना । तात्पर्यायमाह—अधारभूति । ननु
क्रौर्याक्रौर्ययोर्भावित्वात्कथमत्र लट्स्यत आह—वर्त्तमानसामीप्य इति । इति कर्मव्यतिहारोक्तिः ।
इत्येवंप्रकारो यः कर्मव्यतिहारः तस्य सम्भवादित्यर्थः । फलतीति । तथाचात्र यन्मूले
अभिहितं तद्गृह्यतुरोपेनेति बोध्यम् । अस्याप्यशास्त्रीयस्य—यस्माद्विहितत्वादित्वस्या-
शास्त्रीयस्यापि । रामेण्वित्यादौ । प्रत्ययमात्रे तु भवदुक्तः प्रकारः नेत्याह—राम इत्यादीना-
मसहायत्वेति—सूत्रे एकस्मिन्निवस्योपादानेन लोके सजातीयसहायसद्भावे व्यपदेशिवद्भा-
वप्रकाशः ।

पादः । धर्मेणेति । देवत्राकणद्वैपरूपेणेत्यर्थः । येन धर्मेण—युक्तमिति शेषः । त्वत्सम्बन्धिन—ब्रह्मद्विप-
इत्यर्थः । तात्पर्यायमाह—अदेति । दिनपर्यायोऽव्ययम् । क्रीयाक्रीयायोर्भावित्वात्तुक्तोऽहं आह—वर्त्तमा-
नेति । बाणपातेनेति । बाण एव वातः, अन्यत्र नवनहेतुत्वात् । बाणपातेनेति पाठः बाणसंयोगेनेत्यर्थः ।
फलित्वमाह—अन्येति । इति कर्मति । इत्येवं यः कर्मव्यतिहारपर्यायस्य सम्भावनाभावात्तरा-
दित्यर्थः । प्रकृते स योजयति—व्यतिसे इति । इत्यर्थे इति । आन्दास्यं इत्यर्थः । तद्देशे मैत्रस्येति
पाठः । फलतीति । तथा च भट्टयनुषिणेन मूले तथोक्तं वाच्यं मूलकृता दाव इति प्रकाशकित्युक्तेनेति
भावः । अस्याप्यशास्त्रीयस्यातीति पाठः । यस्याद्विहितस्तदादित्वस्यापीत्यर्थः, असहायत्वादिति
भावः । तत्प्रवृत्तिरिति । न व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा च न यस्याद्विहितस्तदादित्वं त्रेने-
सरला ।

येनेति भट्टीति । अत्र चतुर्थश्चरणत्वं 'राजन्यबन्धुर्धनं क्लमुंकेपुः' इति वर्तते ।

फलतीति । यस्तु तस्य तत्सहायत्वेन घातक्रियार्थां स्यात्सहायनभावभ्यस्यासः कर्मव्यतिहार-
शब्दार्थः परस्परकरणं वा, यथा 'सप्तहरतो राजानः' इति । तत्र वर्त्तमानादागोरात्मनेपदं कर्त्तव्यत्वं
विनिगमनाविरहात्तत्कर्त्तव्यत्वे प्रत्ययविवक्षितेन क्रियाव्यतिहारो दिवचनबहुवचनान्तरात् प्रयोग इति
'व्यतिसे' इत्येकवचनान्तमभावश्च । अत्र एव भाष्ये नेद्वचनान्तरादहम् इत्यर्थः । निरूपितं यैः कि-
स्तेन शब्देऽनुसारे इति तत्र यथावगन्तव्यम् ।

“सर्वादीनि सर्वनामानि” ॥ सर्वादीनि इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
 “हलि सर्वेषाम्” इति निर्देशात् । द्वन्द्वे चेतीति । स हि समुदायस्य निपेधो, न

शब्दरत्नम् ।

एवं नास्तीति सूचितम् । “आद्यन्तवत्—” सूत्रस्थमाप्योक्तेषु त्रिादिष्टान्तनलेन तथैव
 उभादिति दिक् ।

तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि संविज्ञायन्ते
 भैरवी ।

चित्त्वादिहेतुकिमात्रोपादानन्तेषामयुक्तमिति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु व्यतिते इति प्र-
 योगस्य लौकिकस्याभावे मूलोक्तं सर्वमापातरमणीयम् । एकस्मिन्नस्य सूत्रे उपादानेनासहाय-
 एव न्यायप्रवृत्तेरिष्टत्वमिति ।

विशेषणानि—वृत्तिपदार्थरूपाणीति ज्ञेयः । सविज्ञायन्त इति । एतेन संविपूर्वज्ञा-
 धातोः कर्मणि ल्युडिति ध्वनितम् । तेन तद्गुणाः संविज्ञानं यत्रेति समानाधिकरणपद-
 कोपि बहुव्रीहिः सम्भवतीति बोध्यम् । नचातद्गुणसंविज्ञानबहुमाहौ सर्वशब्दाद्यवयव-
 कस्मुदाय उद्भूतावयवभेदो अन्यपदार्थ इति लभ्यते । तथाच तस्य लक्ष्ये प्रयोगाभावा-
 त्संज्ञाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अजादिसंज्ञावत्प्रत्येक्यन्तद्विश्रान्तेः स्वीकारादत्रैव मानं द-
 र्शयितुं मूले “हलि सर्वेषाम्” इति निर्देशादित्युक्तम् । एवंविधेयान्वयित्वघटकावयवार्थको बहु-
 व्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानं, यस्त्वेवञ्च सोऽतद्गुणसंविज्ञानः । तस्य लोके प्रवृत्त्युदाहरणमाह—प्राय-
 इत्यादिना । ‘लोहितोष्णीषा ऋन्विजः प्रचरन्ति’ ‘लम्बकर्णमानय’ इत्युदाहरणे । लम्बकर्णमनोज-
 भावप्रकाशः ।

नास्तीति । नास्त्येवेत्यर्थः । एवं च तत्र तदपहृत्वा तत्तन्निधौ तेषां तत्त्वस्याभावाच्चेति हेतुर्नयेयः ।
 एव च प्रकाशकृतः मन्त्रेति हेतुकिमाननयुक्तमिति भावः । तत्राभावे हेतुमाह—आद्यन्तेति । प्रपञ्चमेत-
 दयस्तात् । दिगर्थस्तु व्यतिते इत्याद्यनुपमोपात्तैत्यन्तप्रयोगोऽयुक्त इत्युक्तमेव तत्प्रयोगसत्त्वात्, असहाये
 एव न्यायप्रवृत्तेरिति बोध्यः ।

विशेषणानीनि । वृत्तिपदार्थरूपाणीत्यर्थः । सविज्ञायन्ते इति । कर्मणि ल्युट् । तेन तद्गुणाः सवि-
 ज्ञानायत्रेति लौकिकविग्रहवाक्यसूचनेन कौस्तुभदण्डयुक्तमधिकरणविग्रहश्चिन्त्यः कलितायं कथनपरतया वा
 नैव इति सूचितम् । आदिशब्दस्यावयववाचिर्येन सर्वशब्दप्रतितादभूतावयवभेदस्य हेतुप्राप्त्यपदार्थत्वेऽपि
 न तत्र, गुणप्रयोगाभावात् एव प्रयोगसत्त्वाच्च वैयर्थ्यादनुवचननिर्देशाच्च सर्वार्थवाचकाभावाच्च । त-
 स्याः कार्याविराद्यावयवेषु प्रवृत्तमानाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रचरन्ते । अत एव “अदः सर्वेषाम्” इति निर्देश-
 सङ्गतिः । एतदभिप्रेत्यैव मूले लिङ्गयुक्तमिति यावत् । अत्र कैयटकौस्तुभदण्ड्यादयः कार्यान्वयित्व-
 मात्रमाहुः । तथा च विधेयान्वयित्वघटकावयवार्थसर्वं तद्गुणसंविज्ञानसर्वं, तदनन्वयित्वार्थस्य तद्विधेय-
 फलितम् । एव च लम्बकर्णमानयेत्यादौ ताद्वेऽपि ॥ ओजयेत्यादौ तत्त्वमपत्तिः । नभेटापत्तिः इति प्रत्यय-
 सरला ।

विशेषणानीति । वृत्तिपदार्थ-
 विशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गु-
 आनयनक्रि-
 तद्गुणसं-
 शब्दान्वय-
 शयन्यदेतत् ।
 नन्वेवं ना-

इत्यर्थे इति । परक्रियान्वयित्वेन वृत्तिपदकपदार्थ-
 यथा ‘लम्बकर्णमानय’ शयनान्यपदार्थस्य
 तस्यामन्त्रोऽनुभवमिदं इति ‘लावण्य’ इति
 आरूपक्रियायां सर्वश-
 तत्त्वघटानामेव तत्रान्वय-

इति प्रयुक्तवृत्तिपद-
 माह—

त्वचयवानामिति वक्ष्यते । न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति
मात्रः । ननु तदन्तसञ्ज्ञायाः किं फलम् । न च परमसर्वस्मायित्यादौ स्मायादयः

शब्दरत्नम् ।

कार्यित्वादिना यत्रेत्यर्थः । प्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धो यत्रान्यपदार्थ-
स्तत्र तद्गुणत्वम् । तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम् ।
नागयज्ञोपवीतो भोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेऽपि तत्संनिहितत्वमस्त्ये-
भैरवी ।

येत्यत्र तथान्वयादर्शनादाह—प्राय इति । एतेनोक्तनियम औत्सर्गिक इति सूचितम् । इदम्भेदद्वय-
मनेकेतिसूत्रविहितयदुर्बोधः । नन्येऽन्नागयज्ञोपवीतो भोज्यताम्, शुक्रवासमम्भोज्यता(?) शा-
गचमोत्तरच्छदमित्यादौ विधेयान्वयस्य विधेयपक्षेऽदर्शनादतद्गुणत्वमेव स्यात् । न घेष्टापसि,
विधेयोपादानस्य व्यर्थत्वापत्तेरत आह—नागंति । तथा चेतुषु विधेयधर्मविशिष्टबोधरूपाद्देनोपा-
भावप्रकाशः ।

रोषापत्तेरपि आह—आदिनेति । तेन कार्यसंनिहितत्वसंग्रहः । तथा च न प्रायुक्तं तद्वत्त्वग, किं तु
विधेयकियान्वयित्वात्तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम् । तथा च का-
यिष्व-तत्संनिहितत्वान्यतरधर्मेणेति फलमिति भावः । एव योगार्थशुक्लस्य कैयट्यकाशकोस्तुमरानाकरद-
ष्ट्याद्युक्तं पारिभाषिकं तद्वत्त्वगमाह—संयोगेति । दृष्टे विधाणी चानोपयामिति लक्ष्ये बोध्ये अस्या-
पि दृष्टे विधाणी च भोज्यतामित्यादौ म्यमिष्वित्वाद्युक्तत्वं ध्वनयितुं पुरयति—प्राय इति । तथा
चौत्सर्गिकोऽयं नियम इति भावः । इदं च भेदद्वयम् “अनेक” इति विहितबहुमीदः । तेषां अनाक्षयमेव
ध्वनयितुमादिपदस्य फलमाह—नागेति । “एकदेशिना” इति सूत्रप्रयोगवद् “असुध्वनः” इति माध्यम-
योगवशात् साधुः । अत्र एव दानधर्मे—
शुद्धजमनापृथ्वं शुक्लमयज्ञोपवीतम् । इति,

तत्रैव शिवस्तुती—

भूधरो नाम मोक्षी च नागकुण्डलकुण्डलो । नागयज्ञोपवीतो च नागचर्मोत्तरच्छदः । इति,
इतिवद्ये नागमुदे—

म्यालयज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महालयः । इति च,

‘नागयज्ञोपवीतं च’ इति बोधायनस्याधिकं च सङ्गच्छते । एतेन स्पष्टमित्यन्तमनूय किं यावद्बहुमीदो
भेदद्वयमुप पश्ययवदुर्मीद्वेव? नायः, प्राप्तिदकः, कटरपः, उपहृतशुः, उपदशः, आतन्त्रविशः इत्यादा-
वतद्गुणत्वेऽपि स्वस्वामिभावसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्त्वस्वामिभावात् । नान्वयः, तद्गुणत्वव्यर्थं बहुमीदो संयोग-
समवायातिरिक्तसम्बन्धस्याप्रसिद्धत्वेन प्रायःपदस्य व्यर्थत्वात् । अत्रैव तत् संयोगस्यासम्बन्धत्वेन पूर्वापरविधे-
याच्च, “न कमधारयान्मत्त्वर्थीय” इति विधेयेन नागयज्ञोपवीतोऽवस्थापितुं शक्यः । यदि तु कृष्णसर्पानि-
सरला ।

प्रायः संयोगेति । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिपटकरूपदार्थविशिष्टान्वयपदार्थवाचकं च तद्गुणत्व-
विज्ञानबहुमीद्वित्वम् । ‘नागयज्ञोपवीतम्’ इत्यत्र च यज्ञोपवीतस्य संयोगसम्बन्धेनान्वयपदार्थं पुनरेऽन्वयेन
तत्त्वमश्वत् । ‘लम्बकणमानय’ इत्यत्रापि कणपदार्थस्य उत्तरपदार्थं समवायसम्बन्धेनान्वयोऽस्त्येव ।
‘दृष्टसागरमानय’ इत्यादौ प्रयोगकालेऽन्यपदार्थस्य सागरस्य च कदाचित् संयोगसम्बन्धसत्त्वेऽपि तत्र तद्-
गुणत्ववशात्तत्र बोधकत्वनिवेशः । तथा च संयोगसम्बन्धेन सागरविशिष्टान्वयपदार्थस्य बहुमीद्विसमाप्ता-
वाच्यत्वात्तत्र दोषः । प्रकृतौऽपि सर्वशब्दस्य समुदायेऽवववावयविनोः समवायात् समवायसम्बन्धेनान्वय
वाच्यत्वात्तत्र दोषः । प्रकृतौऽपि सर्वशब्दस्य समुदायेऽवववावयविनोः समवायात् समवायसम्बन्धेनान्वय
इति । अतद्गुणत्वमिति । यथा ‘दृष्टसागरमानय’ इत्यादौ । तत्र हि वृत्तिपटकरूपदार्थस्य सागरस्या-
न्यपदार्थान्वयित्वात्तत्रान्वयनक्रियायां नान्वयः सम्भवति, नापि अन्यपदार्थं पुनरेव संयोगसमवायान्य-
तरसम्बन्धेनान्वय इत्युभययापि अतद्गुणत्वविज्ञानबहुमीद्वित्वमित्यर्थः । नागयज्ञोपवीतोति । उपश्ल-
शमेतत् ‘नागयज्ञोपवीतं भोज्यं’ इत्यस्य । यदा, “अनेकमन्यपदार्थ” इति सूत्रमाद्ये “मत्त्वर्थं यो बहुमीद्वि-
रिति वक्तव्यम्” इति वचनेन मत्त्वर्थीयप्रत्ययस्य बहुमीद्विसंज्ञाबोधनेन तथापि बहुमीद्वित्वस्याश्वत्त्वम् ।

फलम्, अन्नाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्सिद्धेरित्यत्र आह—तेनेति । न चेहापि शब्दरत्नम् ।

वेति तद्गुणत्वमेवेति हरिप्रत्यये रूपम् । तत्सिद्धेरिति । न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः । तदन्तसंज्ञाभावे “द्वन्द्वे च” इत्यादीनामन्यवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे भवेत् ।

दानसामर्थ्याद्विशेषस्य क्रियायामन्यपदार्थान्यवशेषायां सन्निधिमात्रे तद्गुणत्वव्यवहारः । एवरीत्या तद्गुणत्वे मानन्तु हरिप्रतीयो—‘व्याख्यज्ञोपवीताश्च केचित्तत्र महासुरा’ इति बाणयुद्धप्रसङ्गसमयकालिकर्णनपरप्रयोग एवेति । अत्र न कर्मधारयादिति निषेधस्तु अस्त्वन्तभाष्यप्रयोग इवात्र न । अयं भावः पूर्वोक्ततद्गुणत्वविज्ञानशब्दार्थनिरूपणावसरे कार्यित्वादित्येत्यादिपदमुपात्तन्तेन विधेयसमानकालिकत्वस्यापि ग्रहणमिति ध्वनितम् । तथाच विधेयक्रियान्वयित्वतत्कालवृत्तित्वान्यतरवत्त्ववद्व्यवहारार्थक्यन्ततद्गुणत्वविज्ञानत्वमिति लक्षणमिच्छति कार्येति । एवमस्त्वर्थे बहुव्रीहिरिति चार्तिकान्मत्वर्थकस्याप्येवमेव कार्या । तेन दण्डी विषाणी चानीयतामित्यस्य साधुत्वस्य बोधनात् । न च दण्डिनं भोजयेत्पादेर्दण्डत्वामिनमित्यर्थाऽपि सम्भवतीति कथमनेन तद्गुणत्वलाभ इति वाच्यम् ? तदस्यास्त्यस्मिन्निति सूत्रेऽस्मिन्निवृत्त्यादानेनाधारतावच्छेदको यो वृत्तिनियामकः स्यान्न सौऽपि विवक्षितः । सच न स्वस्वामिभावः किन्तु विलक्षणे दण्डवानिति प्रतीतिनियामक इति दण्डसमुक्तस्येव कार्यान्वयित्वमिति तद्गुणत्वलाभात् । भोजनकालिकत्वस्य संयुक्तत्वेऽत्रान्वयः । प्रायपदस्य तु तद्गुणत्वमित्यत्रान्वयः । एवमतद्गुणत्वविज्ञानो बहुव्रीहिर्मत्वर्थीयश्चित्रगुणानयनोमिनमानयेत्यादी । अत्रापि प्रायपदम्बोध्यम् । तेनाहिताग्निगृहिणश्च भोजयेत्यस्य तद्गुणत्वेऽपि न क्षतिः । तत्सिद्धेरिति मूलस्य स्माणादेशस्य समुदायस्य सहा विनापि तदन्तविधिनान्निद्धेरित्यर्थः कार्यः । स च न सम्भवति, द्विद्वयस्य समुदायाद्विधानेनाधुना अत्रन्ते सर्वनाम्नो विधानाभावात्तस्य सिद्धेरप्रसङ्ग इत्याशयिकामाशङ्कान्विराचष्टे—नचेति । अवयवसंज्ञानिषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादित्यादि । अवयवात्परत्वमादायातिप्रसङ्गनिवारणरूपफलभावादित्यभावप्रकारः ।

तिवद् वधीनमासेन वा साधुत्व एवापि बहुव्रीहिरप्रकरणे तदुक्तिर्यथा । शुक्लवाससं भोजयेति तदाहार्यम् । यदि तु मावर्षेऽपि भेदद्वय स्वीक्रियते तर्हि दण्डिनं भोजयेत्यादौ त्वदीत्या संयोगस्यासम्बन्धेनाप्रत्ययसंवात् स्वस्वामिभावसम्बन्धेनैव प्रत्ययः स्यात्, तथाच दण्डत्वामिके एव भोजनं ननु दण्डसंयुक्ते । मदीत्या तु दण्डसंयुक्ते इति तद्गुणत्वम् । तत्र भोजनकाले तदसयोगेऽपि दण्डिनं पश्येत्यादौ दण्डस्य कार्यान्वयित्वेन तद्गुणत्वसम्भवात् । न हि सर्वत्र कार्ये एव तद्गुणत्वमिति नियमः कचिदर्थनेनापि तत्सम्भवादिति मदीकृतमपास्तम्, आद्ययोस्तद्गुणत्वात् तृतीये तेन सम्बन्धेन तत्त्वेनातद्गुणत्वाच्च, अन्ययोरल्लेखस्य प्रमादमूलत्वाच्च, प्रायपदस्य तद्गुणत्वादाबन्धनेन संयोगादाबन्धनेन मावर्षयाच्च, वैचटादिरीत्येतद्गुणत्वसत्त्वेन पूर्वापरविरोधाभावाच्च, तन्मतेऽपि मन्त्रोक्तरीत्या निर्वाहाच्च संयोगत्वेव समवायस्यापि तन्मतेऽसम्बन्धत्वेन विशिष्य एवोक्तैर्निर्वाताच्च, नाग्ययोपरीतीत्यस्य साधुत्वस्योत्त्वाच्च, बहुव्रीहिरप्रकरणे दण्डी विषाणीति वैयातेनोदाहृतत्वाच्च, अत्रार्थेऽपि भेदद्वय प्रदर्शयितुं ह्यादिभिस्तयोक्तेश्च, दण्डिनमित्यादी मत्प्रत्यये तद्विवादिमध्ये रूपप्रायत्वाच्च, गोमन्तं विहोतारं पश्येत्यादौ तदर्थनेन चित्रगुमित्यादावपि तद्गुणत्वावच्छेदेन दिष्टः । निषेधकत्वेनेति । सामर्थ्यादिति भावः ।

सहस्य ।

रूपमेवेति । केचित्तु विशेषणोपलक्षणाभ्यां तद्गुणान्तद्गुणत्वे बहुव्रीहिरित्यत्रे वदन्ति । यथा ‘चित्रगु’ इति । भाष्यपदार्थस्य यदा कार्या—वयित्वविवक्षायां गोस्वामित्वसंज्ञावत्त्वात् स तद्गुणत्वविज्ञानो बहुव्रीहिः । यदा च तदानीं गोस्वामित्वाभावेऽपि कदाचिद् गवां दशमेन तस्मिन् चित्रगुशब्दप्रयोगात् सौतद्गुणत्वविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । लभ्यकृष्णानवयवोपवीतयास्तु निगिहृत्य क्रियाऽन्वयकाले कर्मावशावतीतयोक्तसम्बन्धाभ्यां सहाविवक्षणेन तत्र तद्गुणत्वविज्ञान एव बहुव्रीहिरिति दाप्यम् ।

‘प्रातिपदिकात्’ इत्यनुवृत्तेः सवनाम्नां तद्विशेषणे तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम्,
“समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध” इत्युक्तेरिति भावः । अकञ्चेति । चकारात्परम-
सर्वत इत्यत्र तसिल् ।

“असः शी” ॥ अनेकाल्वादिति । न तु शित्वादिति भावः ।

अवर्णान्तादिति । अवर्णान्तादङ्गापरस्येत्यर्थः । अतो येषां केषां तेषामि-

शब्दरत्नम् ।

फलाभावादिति भावः । तसिलिति । अवयवमर्थनामत्वेन तु न निर्वाहः, सर्वनामप्रकृति-
कसमस्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः ।

भैरवी ।

र्थः । न तु तदन्तविधिफलमवयवात्परत्वमाश्रित्य सिद्धमित्येतन्नास्तीत्याह-अवयवेति । “प्रयो-
जनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्” इति तदन्तविधिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकप्रामाण्येनाङ्गाधिकारीय-
कार्यं तदन्तविधिः । “किं सर्वनामबहुभ्यः” इत्यस्य तु नाङ्गाधिकारीयत्वमिति, सर्वनामप्रकृ-
तिरन्तसम्यन्तात्पञ्चम्यन्ताद्वा व्रतसिलादिति स्वीकारात् । एवम् “अव्ययसर्वनाम्नाम्” इति
सूत्रस्याव्ययसर्वनामप्रकृतिरन्तस्तदङ्गुत्तरसाधयविवक्षायां सर्वनामावयवावयवदेः प्रागकजि-
त्यर्थः । एतेन परमसर्वत्रेति शब्द परमभवकानित्यत्राकञ्च तयोरङ्गाधिकारीयत्वाभावेऽपि प्रा-
तिपदिकाधिकारीयत्वेन तदन्तविधिना भविष्यतीति कस्यचिदुक्तिः परास्ता, समासप्रत्यय-
विधौ प्रतिषेध इति तदन्तविधेः प्रतिषेधाच्च ।

भावप्रकाश ।

फलाभावादिति । अवयवात्परत्वमादायातिप्रसङ्गनिवारणरूपकनामावादित्यर्थः । यत्तु जगन्नाथपण्डित-
इदम्यामुक्तम्-अर्थद्वारकविभक्तिविशेषणरवस्य सशोपनर्जनेति वाचिकप्रत्याख्यानायावश्यकत्वस्य भाष्ये
स्पष्टत्वेनाङ्गेष्विव जलादिविधाषपि तथाङ्गाकारेणैष्टिरूपा तदन्तविधिनिष्कल इति कीमुदीमनोरमाकौ-
स्तुभाश्रित्या इति । तत्र, प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदन्तविधिसूत्रस्थवाचिकमाभ्यविरोधाप-
त्तेः, “किं सर्वनामबहुभ्यः” इत्यादेः पञ्चम्यन्तत्वेनाङ्गवैयर्थ्येण तथार्थासम्भवात्, तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तिवाच-
न्येन एव पञ्चान्तोक्तिरत्र । तद् ध्वनयन्नाह-अवयवेति । प्रकृतीति । समस्या इत्यादिना प्रकृत्याशे-
पात् प्रत्यासत्तिन्यायेनोक्तार्थलाभः । आदिना सर्वनामप्रकृतिकमुबन्तात्तदर्थगन्तुत्वाविवक्षायां सर्वनामा-
भावप्रकृतमेव वक्तुं शक्यमिति फलाभावादित्युक्तम् तस्मात्तदन्तसंज्ञायाः परमसर्वस्यै इति न
भावरूपफलमेव वक्तुं शक्यमिति फलाभावादित्युक्तम् तस्मात्तदन्तसंज्ञायाः परमसर्वस्यै इति न
फलम् । एवमकवाच्यपि न फल, सर्वनाम्ना प्रातिपदिकविशेषणे सर्वान्तप्रातिपदिकात्ततो यत्तत्सम्यादि
तदन्तादित्यर्थसम्भवात् । समासप्रत्ययेति निषेधोऽनित्यत्वात् । एवं च सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेः फल-
चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । उक्तवाचिकमाभ्यविरोधापत्तेः । किं च तत्र स्यादादानामिष्टत्वेन तदभा-
वस्यानापायत्वात्, एवं फलकल्पने अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, तस्य संशङ्कत्वाभावस्य मूलमने सत्त्वेन तस्मा-
दिति ग्रन्थासङ्गतेश्च, तस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्तौ मानाभावाच्चेति दिक् ।

मूले ऽवर्णान्तादङ्गादिति । एतेन यथाश्रुतपरममूले तेषामित्यादावव्याप्तिः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणा-
मित्यादावतिप्रसङ्गाय सर्वनाम्नो विहितस्यावर्णान्तात्परस्येति व्याख्यानाच्च दाष इति वाच्यम् । तथा
सत्यादित्यनुवृत्तस्य सर्वनामाविशेषणत्वेनावर्णान्तादिति व्याख्यानामङ्गने, अङ्गविशेषणत्वे फलानामा-
सत्त्वा ।

सर्वनामप्रकृतिकेति । “कुन्ति” इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या संख्याकारकाभ्यां पूर्णत्वार्थम्ये-
तरान्वय इति सिद्धान्तात्सुबन्तादेव तद्वितीत्यस्या प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकमसम्याद्यन्तात्तदर्थगन्तु-
त्वाविवक्षायां शब्दं भवति इति “समस्याजल्” इत्यादिसूत्राणामर्थो अवयव य सर्वनामत्वेऽपि समुदा-
यस्य सर्वनामसंज्ञायां अभावेऽसम्भवीपञ्चम्योः समुदायप्रकृतिरनया सर्वनामप्रकृतिरुक्तत्वाभावादित्यर्थः ।

स्यादौ नाभ्यासिः । सर्वनाम्ना विहितस्याम इति । सबनाम्नः परस्येति तु नो-
क्तम्, दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् । “द्वन्द्वे च” इति निषेधो हि समु-
दायस्य न त्ववयवस्य । न च तस्मादयमाम् विहितः, किं तु समुदायादेवेति
न सुट् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु “दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्” इति
भाष्यप्रयोग एव ।

पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो
वा । यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तम्—नायं
मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । तथा सति “राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु”

शब्दरत्नम् ।

भाष्यप्रयोग इति । “दिङ्नामान्यन्तराले” “दक्षिणोत्तराभ्याम्” इति सूत्रस्थ
इति शेषः ।

भरवी ।

भाष्यप्रयोगस्याप्रसिद्धत्वेनाहं वारयति—दिङ्नामेति । न च विहितविशेषणत्वं विहित-
स्येत्यस्याध्याहारेण कार्यन्तथाच कथं सर्वनाम्नो विहितस्येत्यत्र पञ्चमीति वाच्यम्, यो यतो
विहितस्स ततो नि स्रुत इत्येवं प्रतीत्या बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्त्वात् । नचैवम् “उपपद-
विभक्ते” इति न्यायेन द्वयोरे विहिता पञ्चम्यनुपपन्नेति वाच्यम्, “तस्मादित्युत्तरस्य”
इत्यनेन तस्यापि शास्त्रे स्वीकारस्य बोधनात् । एवं “जसः शो” “सर्वनाम्नः स्मै” “इति
ज्यो.” इत्यत्रापि विहितविशेषणमेव । अशोकवर्निकान्यायेन त्वैकप्रोक्तिः । पाठवैयर्थ्याद्दो-
भावप्रकाशः ।

अथेति पाठनञ्जुक्तमस्मात् । उत्तयुक्तः उत्तरार्थत्वावश्यकत्वेनात्र स्यादानीधित्वाच्च । सर्वनाम्न
स्यस्य तु नाहं विशेष्यमावृत्तौ भानाभावात् । न च विहितयोगे पञ्चम्यविधानात्परस्येत्येव युक्तमिति
वाच्यम् । यो यस्माद्विहितः स तस्माद्विनि स्रुत इति बौद्धापादानत्वस्य तत्र सत्त्वात् । न चैवमुपपदेति
न्यायेन दिव्यागलक्षणपञ्चम्युच्छेदः शास्त्रे स्यादिति वाच्यम् । “तस्मादित्युत्तरस्य” इत्यनेन तस्या अपि
शास्त्रे बोधनात् । लक्ष्यानुरोधाद्वयवस्थेति भावः । एव “जसः शो” “सर्वनाम्नः स्मै” “इतिज्यो.”
इत्यादावपि व्याख्यानं बोध्यम् । तत्रानुक्तिस्तु चरमे तथोक्त्या सर्वेन तथा सूचनेन लाभवात् । एतेन
सत्रत्रयमुल्लङ्घ्यान् तथोक्ताविद भीनम्—तत्र विहितविशेषणस्य न फलम्, इतरेतरद्वन्द्वे पदवचनभा-
वात् समाहारद्वन्द्वे माहित्यस्य विशेष्यत्वेन पसर्जनत्वादेवाप्राप्तेः । एतेन पूर्वापरयापरोत्तरादेत्यत्रानिप्र-
सङ्ग इति निरस्तमिति जगन्नाथोक्तप्रकारतः, मासपूर्वायित्यादौ तद्व्यावृत्त्यर्थं तत्त्वावश्यकत्वात् । अनाहं
प्रलादिव्यावृत्त्या सूत्रवार्तिताभ्याम् । अत एव “सर्वनाम्नः स्मै” इत्यादिबृत्तौ परस्येति नोक्तं परममूले ।
स्पष्टं चेद कौस्तुभे । तथेदद् इति निधावाद्—दिङ्नामेति । इदमुपपन्नं “विमाया दिङ्मसमासे” इति
स्रुतस्यापि ।

एवमित्यस्य द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वे इत्यर्थं प्रतीयते सोऽयुक्तः । तावता तयोरन्यवचनन्याय-
सरलः ।

भाष्यप्रयोग इतीति । वस्तुतस्तु “आमि” इति सप्तम्याः “त्रेक्ष्य.” इति सूत्रे चारितार्थ्येन
“आत्” इति पञ्चम्याश्च “आजमेत्सुव्” इत्यादौ चारितार्थ्येन तुल्यवचनविरोधे पञ्चमीनिर्देशस्य परमा
छवन्त्वेन “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाषा पञ्चम्यपदविरोधे, “तस्मिन्निनिनिदिष्टे पूर्वस्य” इति-
परिभाषा च बाधितत्वाच्च पञ्चम्यपदविक्रयेन “आम्यवहितपूर्ववविशिष्टे यत् सर्वनामाभिन्नमदन्तमहं
तदादि वा तदव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टस्य मुनिनि सूत्रार्थेन “दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्” इत्यत्रामोऽप्राप्तेर्दोषा-
भावेन विहितविशेषणप्रयोजनमुक्तम्, “तस्मादिनि” इति परिभाषायां जागरूक्यां विहितपदार्थाद्वारस्य
वस्तुमशयवराच्चेति वाच्यम् ।

“संख्या” इति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम् । एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । तच्चिन्त्यम्, समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः । तथा च “बहुव्रीहौ संख्येये” इति सूत्रे “संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निखिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपात्” इति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह—एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः, द्वाविंशतिरिति ।

अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः, सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने ऽभावात् । न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति पात्तिकलृतीया तत्फलमिति युक्तम् “निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति वार्तिकेन गतार्थत्वात् । न च वृत्तिकृता “सर्वनाम्नस्तृतीया च” इति सूत्रे पठितत्वादित्वात् वार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम् भाष्ये “हेतौ” इति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवान्तेन कारणेन वसति, अग्रस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याह—तस्येह पाठस्त्विति । अयच्छप्रसङ्गादिति । अयं भावः—“उभादुदात्तो नित्यम्” इत्यत्र “उभादुदात्तः” इति योगो विमज्ज्यते । अयच्चवृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात् । उभयोः मणिः । ततो “नित्य-

शब्दरत्नम् ।

एवं—नित्यद्विवचनान्तरत्वे । “स्वाङ्गसिद्धम्” इत्याद्युदात्तत्वं च ॥ फलम्, उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणेऽन्तोदात्तनिपातनात् वृषादित्येन तत्सिद्धेऽन्तेति भावः ।

प्रायदर्शनमिति । प्रायग्रहणादुभातिरिक्तसर्वनाम्नः प्रथमा द्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसम्भवात्सर्वनामस्ये ॥ दोषः । अयच् स्यादिति । अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्यभाभेरी ।

द्वयावैवमिति व्याचष्टे—नित्यद्विवचनेति । स्वरस्य सिद्धेः संज्ञाफलत्वविररचष्टे—स्वाङ्गेति । तत्सिद्धेति । आद्युदात्तत्वस्य सिद्धेरित्यर्थः ।

ननु कथं “निमित्त” इति वार्तिनेन सिद्धिर्वाच्यता तत्र प्रायपदस्य विभक्तिज्येष्ठसम्बन्ध इत्यत आह—प्रायदर्शनमिति प्रायग्रहणादिनि । नन्वयच् स्यादित्येव कथं विरुद्धमप्रतिभाति यावता “द्विग्रिभ्याम्” इति सूत्रात्तत्त्वस्य प्रप्रान्तत्वादत् आह—अत्रापि । विभक्त्याप्यसूत्रेऽपीत्यर्थः । अपिनेकसूत्रसत्त्वसमुच्चयः । द्वितीयसूत्रस्यादेनाविधायक्यन्तु नैव सम्भवति तस्य स्वार्थं काभावप्रकारतः ।

तावपि पाठवैयर्थ्यादनुदात्तत्वात् आह—नित्येति । स चावधारणार्थकः द्विवचनान्तरे एवैवार्थः । तेन सजानीयव्यवच्छेदाद्वार्तिकं भवत्येवेति भावः । आदिना “उभा च नूनम्” “उभाभ्यां देव” “उभो नूनम्” “योः” इत्यादिसंग्रहः । ननु नियान्तरय बाधकत्वेन क, प्याद्युदात्तत्वं न स्यादन् आह—वृषेति । तत्रादिगश्रस्य प्रवार्तायां शाश्वदात्तत्वमिद्विनि भावः ।

ननु प्रायग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेन स्त इति कैयटावुक्तं तत्प्रकारे दोष एवेति ने१ । न, नैनाः न्यार्थत्वापि कल्पितुं शक्यते ने२ आर्षं मनःमात्रम् । तदनुपपत्तेरुदात्तत्वं कश्चिन्नु उभयोरन्यत्र नित्यमिति । येनान्तरादादेनाह—प्रायेति । येन सर्वनाम्नस्तृतीयायां वचनं च पठति शक्या मयुक्तः । तदन्तरादादेनाह—प्रायेति । विभक्त्याप्यसूत्रेऽपीत्यर्थः । अन्तरादादेनाह—प्रायेति । द्वितीयसूत्रस्यादेनाविधायक्यन्तु नैव सम्भवति तस्य स्वार्थं काभावप्रकारतः ।

म्” । उभशब्दाद् वृत्तिविषये नित्यमयच्छ्यात् स्वार्थे । तेनोभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ अयञ् यथा नित्य एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति । नन्वेवमकचि कृते-ऽपि अयञ् दुर्बार इति चेन्नैवम् । योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थतया “उभौ सा-भ्यासस्य” इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम्—“अन्याभावो द्विवचनटाव्विषयत्वात्” इति । अकचि हि सति ‘तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते’ इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं

शब्दरत्नम् ।

ष्यरीत्या प्रत्ययान्तस्त्वमिति भावः । निर्देशेन चेति । वृत्तिविषये इत्यनुक्त्वा इदमेव धत्तव्यमिति भावः । अन्याभाव इति । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः ।
भैरवी ।

यैविधायकतया तस्य स्वार्थेऽप्रवृत्तेः । सोऽप्युदात्त एव । स्थानिवत्त्वं इति । तत्र हि “तयादेशे उभयप्रतिषेध । स्थानिवद्भावेन तस्यो ग्रहणेन ग्रहणाद्विभाषा प्राप्नोति” इत्यभिधायकप्रत्ययान्तरमिति प्रतिपादितम् । प्रत्ययान्तस्त्वमिति । अयमभाव—“उभादुदात्त” इति सूत्रस्य विभाषाधिकारीपरत्वेन तत्सम्बन्धस्यावश्यकतया नित्यग्रहणं योगविभागार्थमेव । एवञ्च “उभादुदात्त” इत्यास्त्वरितत्वात् अयञ्जेत्यतो चाग्रहणसम्बन्धाभावेऽपि महाविभाषासम्बन्धो भवत्येवेति । तेनावयववृत्तेः संख्यावाचिन उभयशब्दाद्वयविन्ययेऽयञ् स्यात् इत्यर्थेन, पक्षेऽयञ् पक्षेऽवाक्यं भवति । “नित्यम्” इति सूत्रे तु वाच्यार्थविरोधान्न विभाषापदसम्बन्धः । तस्य नित्यमयच्छ्यादित्येवार्थ इति तत्रार्थविशेषानुपादानात्तस्य स्वार्थिकत्वमिति । तत्र कैयटेन वृत्तिविषय इत्युक्तम्, तद्वर्धमुभाम्यामित्यनेनैव व्यावृत्तिसिद्धेरित्याशयेनाह—वृत्तिविषय इति । इदमेव—उभशब्दाच्च न द्विवचनं श्रूयते इदमेव । तेषोभयोर्वास इत्यत्र वृत्तिसत्त्वेऽपि “शयवास” इत्यलुग्विधानेन द्विवचनस्य श्रवणादयजभावस्य सिद्धिः । श्रूयते इत्युपादानात् “उ-यपक्षविनीतनिद्रा” इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्वेऽप्ययञ्सिद्धिः । “न लुप्तता” इति निषेधस्तु नात्र लुप्तप्रत्ययनिमित्तकार्यं एव कर्तव्यं तेन निषेधात् । अन्येषामिति । भाष्ये ऽयञ् प्रक्रमात्प्रकृते ऽन्यत्वप्रतियोग्याकाङ्क्षायास्तेनैव शान्त्या ऽयञ्चो ऽन्येषामित्यर्थः । अभाव इति ।

भावप्रकाशः ।

स्वसम्भावितमेव स्वार्थे तस्योऽप्राप्तेः । सोऽप्युदात्त एव उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । प्रत्ययान्तस्त्वमिति । अत एव महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वेन नित्यग्रहणं योगविभागार्थम् । एव चास्वरितत्वादयञ्जेत्यतो वेत्यस्याननुवृत्तावपि महाविभाषानुवृत्त्या पूर्वसूत्रेण वाक्यसिद्धिः । नित्यमित्यत्र तु वाच्यार्थविरोधान्न तदनुवृत्तिरिति भावः । वृत्तिविषये इति कैयटेकवदिदमपि वाच्यमिति मूलार्थभ्रमनिरासायाह—वृत्तीति । तथा च कैयटेकमप्युक्तम् । उभाम्यामित्यादावनेनैव व्यावृत्त्या तस्याफलत्वादिनि भावः । इदमेवेति । यत्र द्विवचनं न श्रूयते इत्येवैवार्थः । अतः एवोभयोर्वास इत्यादौ “शयवास” इत्यलुकि नेति भावः । एतेनोक्तप्रापकदिना द्विवचनपरत्वयोग्यस्वार्थिकप्रत्ययान्वयवृत्तावयजिति शक्यते । योग्यान्तेन ब्रह्मादिनिरासः । वृत्तावित्यनेनोभाम्यामित्यादिनिरासः । उभप्राठप्रत्याख्यातुर्माप्यकृतोऽयमेवाशयः । एवञ्च मूलटीकाग्रन्थः सर्वोऽपि चिन्त्य एवेति मन्दोक्तमपास्तम् । योग्यत्वस्य प्रत्ययविशेषणत्वेऽप्राच्यतित्यापदेः, वृत्तिविशेषणत्वेऽनुवसमासेप्यपत्तेः उभोभावित्यत्रातिप्रसङ्गाच्च । एतेन द्विवचनपरत्वेऽयञ् नेति शक्यते इति रत्नावरोक्तमपास्तम्, उभोभावित्यादावतिप्रसङ्गादवस्थात् । प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनपरत्व तु न “न लुप्तता” इति निषेधात्, उभयपक्षेत्यादिलक्ष्यामम्भापत्तेश्च । यत्तु द्विवचनान्तो यत्रोभशब्दस्ततोऽन्यत्रायजिति शक्यते इति । तत्र, उभाम्यामित्यादौ दोषापत्तेः लुकि अयजनापत्तेश्च द्विवचनान्तत्वं सत्समीपकत्वमित्युक्तावपि उभोभावित्यादौ पूर्वपदे दोष एवेति दिक् । अन्येषामिति । भाष्येऽकचः प्रक्रमात्ततोऽन्येषामित्यर्थः । तेषामेवबहोविधानादिनि भावः ।

न विहन्यते, कप्रत्यये तु विहन्येतैव । तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शपः । यद्यपि पूर्ववार्तिके टावप्युक्ततथाऽपि नासौ विवक्षितः, टाव्विपयत्वमपि द्विवचनपरत्वं एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे- द्विवचनपरत्वाभावे इति । टावेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः । यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहात् तथाप्युभयान्तादुत्पन्नं द्विवचनं लुका

द्वन्द्वरसम् ।

पूर्वपक्षिगान्तवद्भावविरहादिति यदतैकदेशविहृतन्यायो ज्ञात्वा यविकारविषयोऽपीति नाम्यु-
पेतमिति तदनुमारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते—तथापीत्यादि । उभयान्दादिति ।
अत्यन्तन्वाधिकानां सुतुरारत्तेः पूर्वमेवान्नरहृत्त्वादुत्पत्तेरुभयव्यतिरिक्तशब्दादुभयशब्दादित्यर्थः ।

भैरवी ।

तेषामेकवचनरद्वयवचनयोर्विधानादिति भावः । आप्यसिद्धान्तरीत्या शब्दासमाधानयोरग्रान-
यमर इत्याशयेनाह—पूर्वपक्षिणेति । अत्र अनभ्युपेनमिति कथनेनाभ्युपगमत्रादेनैतदुक्तमिति
सूचितम् । एकदेशविह्वन्यायेन भान्तस्योभयशब्दतन्त्रतः परादिशब्दायेन द्विवचनत्वन्तस्य
च श्रजगमिति सत्य सिद्धिरिति भावः । ननु “उभौ साम्यामभ्य” इति निर्देशेन उभयत
आश्रयणेऽप्यतिशो भवत्येवात्रेति कल्पनया सामञ्जस्ये नष्टवचनता व्यपेक्षितः चेन्न, ‘उभय-
पक्षविनीतनिद्रा’ इत्यत्र लुमेऽपि अङ्गार्यत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्त्या द्विवचनपरत्वं सुख्यमि-
त्ययजनपत्तिरित्याशयेन नञर्थद्वयमिधानात् । व्यपेक्षितः । एवञ्चोभयशब्दादुत्पन्नमित्यु-
क्तमिति भावः । उभयशब्दादिति । उभयशब्दादित्यस्योभयशब्दो यत्रेति बहुव्रीहिणा प्रकरणा-
दुभयशब्दस्यान्यपदार्थत्वेन उभयशब्दादित्यर्थः कृतम् । एवञ्च तत्रोभयशब्दादुत्पन्नद्विवचनस्य
लुकापहारनियमतायाः सत्त्वाल्लुक्कृतापहारसम्भावनाभावश्च न्यत्वन्तत्रास्तीति पूर्वमप्य-
चोपप्राश ।

आयुष्यमिद्वान्तीत्या शङ्कामाध्यायेत्युक्त्वादाह—पूर्वति । अन्तादिवद्भावेति । तत्र तदानीकारे
तु इमां परिभाषा न पठेदिति भावः । नाभ्युपेतमिति । तथा चाभ्युपगमबादेनैतदुक्तमिति शङ्का-
सनाभ्योः सिद्धान्तोऽयुक्तत्वमेकदेशेति न्यायादिना सिद्धेरिति भावः । उत्पत्तेरिति । तथाचोभयश्चादुत्पन्नं
सनाभ्योः सिद्धान्तोऽयुक्तत्वमेकदेशेति न्यायादिना सिद्धेरिति भावः । उभयदिनादिति । एतेन मूले उभयशब्दादित्यत्र बहुमीहिः सूचितः ।
द्विवचनमित्युक्तमिति भावः । उभयदिनादिति । एतेन मूले उभयशब्दादित्यत्र बहुमीहिः सूचितः ।
तत्र चान्यपदार्थः प्रकरणानुसंगशब्द एव । तदाह—उभयेति । एवं चायञ्ज्विशिष्टस्योभयशब्दस्य सर्व-
सरलम् ।

इत्यर्थ इति । अथप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावात् ततोऽन्य-
त्रायजित्यर्थः । यद्युभयशब्दादयच्च स्यात्तच्छंभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यादिति यत्र सम्भाव्यते ततोऽ-
न्यत्रायच्च माधुरिति यावत् । नचेन्नपि 'उभे भदे' इति न स्यात्, यद्युभयशब्दादयच्च स्यात् तर्हि तद्-
न्तात् "टिड्ढा" इति ङीष्मि तेन व्यवधानानुभवशब्दस्य द्विवचनपरकत्वं नास्तीति ततोऽन्यत्रेति जात-
मिति अथत्रापत्तेरिति वाच्यम्, ङीष्मपि तदने लिङ्विशिष्टपरिभाषया उभयशब्दस्त्वस्य सत्वेन उभयश-
ब्दस्य द्विवचनेपरकत्वस्यैव सत्त्वात् । न च "विभक्तौ लिङ्विशिष्टप्रदेशम्" इति वृत्ते लिङ्विशिष्ट-
परिभाषया उभयशब्दश्च न्यासाख्येनोक्ति वाच्यम्, विभक्तिनिमित्तककार्यं कर्तव्ये एव तत्परिभाषयाः
प्रवृत्त्याऽप्यत्र द्विवचनपरकत्वासम्भवनिमित्तकत्वेन विभक्तिनिमित्तकत्वाभावात्तदप्रवृत्तेः । यत्तु अप्य-
प्रवृत्त्याऽप्यत्र द्विवचनपरकत्वासम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वसम्भावात् ततोऽन्यत्रायच्च, यद्युभयशब्दादय-
प्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या यत्रोभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वस्यात्ततोऽन्यत्रायजित्यर्थः इत्यर्थस्यापि विवक्षणेन 'उभे भदे'
चून स्यात्तद्धंशशब्दस्य द्विवचनपरत्वं स्यात्ततोऽन्यत्रायजित्यर्थः । सम्भावनायाः सत्त्वेन पूर्वाकल्पसम्भावनाया अनस्तैरेपि ततोऽन्यत्र न जानमि-
त्यत्र पूर्वोक्तरोत्याऽस्या मम्भावनायाः सत्त्वेन पूर्वाकल्पसम्भावनाया अनस्तैरेपि ततोऽन्यत्र न जानमि-
त्यत्रोप इति केचित्, तत्र, 'उभयत्र' इत्यत्रापि अयच्चप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयोज्या उभयशब्दस्य गणे पाठा-
सत्त्वेन ब्रह्माद्यनुत्पत्त्या द्विवचनपरत्वसम्भावना वर्तते इति ततोऽन्यत्र न ज्ञातव्यमेवेति ।

नापहतं यत्र ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोऽर्थः । यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि

शब्दरत्नम् ।

यत्र लुकाऽपहतं तत्रायजिति तु नोक्तं, प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारकिञ्चिन्ते यद्ययजिष्यते तदा तस्यानापत्तेस्तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावाक्षतेः । लुका नापहतमिति । लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववदित्यर्थः । एतेनोभयशब्दस्य पाठभावे सर्वनामत्वेन ततस्तसिल्लादिविषयक्षयाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकाऽनपहारस्येव सत्त्वेन ततोऽयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम् । यद्ययच् स्यात्तदा ब्रह्मादिः स्यात्तस्मिन् ब्रह्मण्यपि स्यादिति लुकाऽपहारसम्भावनासत्त्वेन लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववतोऽन्यत्वात् । यद्यपि भाष्ये इति ।

भैरवी ।

प्रवर्तते । तस्मिन् कृते उभयशब्दस्य सर्वादिगणे पाठस्य सत्त्वेन तत् उत्पन्नपञ्चमीसप्तम्योः सर्वनामप्रकृतिकस्येनोभयतः उभयत्रेत्यस्य सिद्धिः । नञर्थद्वयघटनायाः प्रयोजनमाह—यत्र लुकापहतमिति । प्रातिपदिकेति । उभाविवारचरत्युभयतीत्यर्थं उभयशब्दाद्वारकिपि उभयतीति भवति, भवन्मते तत्र द्विवचनस्योभयशब्दादुत्पत्तेरेवाभावेनोभयशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुकाऽपहतमिति नास्तीत्ययचोऽसाधुत्वापत्तिरिति । यदीष्यतेत्यनेन अन्तर्भाष्यान्नेष्यत इति ध्वनितम् । नञ्द्वयघटितप्राक्कार्यस्य तत्र सत्त्वमस्तीत्याह—नतोत्पत्तिरिति । विशिष्टाभावेति । लुक्कृतापहारसम्भावनाविषयत्वाभाववदुभयशब्दोपादानकोत्पत्तिकर्तृत्वविशिष्टद्विवचनावयवस्याक्षतेरित्यर्थः । एतेनोभयामित्युभयम् उभयोरित्युभयत्र इति शीत्या विप्रहृकाळे उभयशब्दस्य सर्वादौ पाठ—किमर्थ इति शङ्ककमते—नास्तीति सर्वनामप्रकृतिकस्यैवाद्यन्तत्त्वस्य प्रकृते विरहात्तसिल्लाद्यनुत्पत्त्या 'उभयतः उभयत्र इत्यादाविवा' इति दृष्टान्तासङ्गतिरिति शङ्कापि निरस्ता । तन्मतेऽपि यथा न दृष्टान्तासिद्धिस्तस्य प्रकारस्य निश्चयाय लुका नापहतमिति मूलं व्याचष्टे—लुक्कृतेत्यादिना । अयजनापत्तो—अयचोऽप्राप्तौ । इत्यसिद्धिरिति । इत्याद्यसिद्धिरित्यर्थः । सम्भावनाघटितार्थसद्भावं प्रकटयति—यद्ययजित्यादिना । एतेन "उभौ साम्यासस्य" इति निहंशेन "उभयोऽन्यत्र" इति वार्तिकस्वारस्येन च यत्र द्विवचनविषयत्वसम्भावना तत्रोभयशब्दस्य प्रयोगः । यत्र ॥ न तथा, तत्रोभयशब्दस्य सः, यत्र तूभयपक्षेत्यादौ लुग्भवति तत्र लुका तद्विषयत्वस्यापहार इति नासाधुता । उभावित्यत्रैकादेशात्प्रागपि तद्विषयत्वात्तावच् । पृथगेव 'उभयतः' 'उभयत्र' इत्यस्य सिद्धिरित्येतद् ध्वनयितुं विषयपदमुपात्तमिति भाष्यकृत सिद्धा-

भावप्रकाशः ।

नामस्यासर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वेन ब्रह्माद्युत्पत्तिर्निर्वृतेति भावः । लुकाऽपहतमिति । लुक्कृतापहारसम्भावनावयवदित्यर्थः । प्रातीति । उभाविवारचरतीत्यर्थं उभयशब्दाद्वारकिपि धातुत्वे उभयतोऽयस्यानापत्तेरित्यर्थः । यदीष्यते इत्यनेन अस्तुतोऽन्तर्भाष्यान्नेष्यत एवेति तथैव यस्तु युक्तमिति सूचितम् । अत्र मान्याः, द्विवचनस्य लुग्भावोऽनापत्तौ हेतुरिति तत्राचामनुरोधेन, लुक्शब्दस्यादर्शनमाधनमाश्रयत्वेनाप्युपपत्तेः । मूले कुठारेण तावत्सर्वन्तगमने बाजाभावाच्च । तद् ध्वनयन्नाह—तत्रोत्पत्तेरिति । अत्र मान्याः—अन्तरङ्गत्वादयचि कृते यत्रायजुत्तरद्विवचनस्य लुगानपहारसंज्ञोऽन्यत्रोभयशब्दादयजिति तत्राचामनुरोधेन । तावताऽप्यनिर्वाहात् । अन्तरङ्गत्वादयचि तत्रो द्विवचनेऽपि तदानीं तावन्मात्रेणापहात्ताभावेनापहारसत्त्वेन ततोऽन्यत्वाभावेनायजनापत्तेरयच्साधनायैतदुपायाश्रयणेनादावयव एवाभावाच्च । अन् आह—लुक्कृतेति । गण्डनकुटिकं दण्डवति—एतेनेति । सम्भावनानिवेशोऽयचः पूर्वमुत्पत्तिरित्युभयार्थकोशेऽर्थः । एवेन तत्रोऽन्यत्वव्यावृत्तिः । अयजनापत्ताविति । तदप्राप्तावित्यर्थः । इत्यसिद्धिरिति । श्रयाद्यसिद्धिरित्यर्थः । सम्भावनास्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं विषयं तदुक्तिं योजयितुमेतेष्वुक्तं हेतुमाह—यदीति । ब्रह्मादिरिति । तस्य पाठेन तत्रात्तत्प्रकृतिकसप्तम्यापन्नशक्तिभावः । इतीति । इत्येवं वा लुक्कृतापहारसम्भावनावयवोऽर्थः । एतेनोक्तप्रागदिना द्विवचनविषयत्वसम्भाव-

नास्तोति । अनभिधानादिति भाव । तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिरूपेणाव्ययत्वे प्राप्ते “तद्धितश्चासर्वविभक्ति” इति सूत्रे “कृत-द्वितानां ग्रहणं च पाठे” इति भाष्य कैयटेनावतारितम् । अस्तीति । पचतिकल्पं

शब्दरत्नम् ।

यितुं शक्यमिति । तथा हि, कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन व्यथामिधानसमर्थत्वे वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् । द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्यविशेष्यकबोधोपाय-
याथानुवादकत्वम् । तत्तसिलौ ॥ विभक्त्यन्तस्य स्वार्थं विहितो इति तत्तत्कारकशक्ति-
प्रधानावेवातो न तयोरुक्त द्विवचनत्वम् । कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभायं विधानेन
तत्त्वमक्षतमेवेति भाष्याशयः । कल्पपाद्यन्ते ऽयञ्जेव भवति । तत्रोभयो मणिरित्यादौ
अप्रवृत्तये अस्य “लिट्यन्यासस्योभयेपाम्” इति निर्देशेनानित्यत्वाद्यवयवत्वात् । कल्प-
यादेस्तस्मादन्तभिधानमेवेत्यलम् ।

कैयटेनावतारितमिति । “उभयोऽन्यत्र” इति वार्तिके ‘उभयो मणि’ ‘उभये
देवमनुया’ इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वाधिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति
भैरवी ।

वार्तिकेति । अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रान्वयः । उभयो—अवयवार्थकायजन्तस्वार्थिकाय-
भावप्रकाशः ।
क्तत्वेन पञ्चकेयाधफनमत आह—सङ्ख्येति । वार्तिके इति । अस्योभयोरपि ग्रहणमित्यत्रान्वयः ।
उदाहरणात्—तदुदाहरणदानादित्यर्थः । उभयोरपीति । अवयवार्थकायजन्तस्य स्वार्थिकायनन्तस्य
सरला

बोधविषयायाऽनुवादकत्वमिति । बोधजनकरत्वं तद्वत् । तेन “उभयोरुभौ उभोमी” इत्यादौ ना-
यच्” इति शेषरसज्ञतिः । अथवा उभयशब्दस्यानुवादकत्वाभावात्तत्रोभयशब्दस्य द्विवचनस्याभावेन तस्य
रकपूर्वशब्दादयजापत्तिरस्यैव । तदृशबोधजनरत्वं कप्रत्ययस्याप्यस्ति उभयशब्दवत् । तदुक्तं भाष्ये
‘केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् ? स्वार्थिका प्रत्यया प्रकृतितोऽविशिष्टा भवता-
ति प्रकृतिग्रहणेन स्वाधिकानामपि ग्रहणं भवति” इति । यत् स्वार्थिका प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यान्तरेण
शेष्यकबोधोपायनका इति हेतोः प्रकृतिगृह्यतेऽनेनेति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभयश्चाहोकेण द्विवच-
नशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणमिति तदर्थ इति । स्यादेतत्, यदि द्वित्वसंख्या
प्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वं द्विवचनत्वं तर्हि ध्वपदादपि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्य-
कबोधजननात्तस्यापि द्विवचनत्वापत्तौ उभयोपदौ ‘उभयपदौ’ इत्यादावयव न स्यात्, उभयशब्दस्य
उभयशब्दस्य वा द्विवचनपक्षत्वस्यैव सत्त्वात् । नच द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोपस्थितिजन-
कत्वं द्विवचनत्वमिति नाक्तदोष इति बाध्यम्, तत्तसिलादेरपि द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोप-
स्थितिजनकत्वेन तस्यापि निरुक्तद्विवचनत्वापत्तौ तत्तसिलादेरिवचनत्वं नास्तीत्यर्थकाग्रिमग्रन्थविरोधात्,
‘उभौ’ इत्यादौ औचित्येन द्वित्वसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वस्याभावेन निरुक्तद्विव-
चनत्वस्यापत्तौ चेत् ? नैवम्, मय द्विवचनत्वं वक्तव्यं तत्प्रयोज्यप्रधानतानिरूपितप्रधानता-
ऽसमानाधिकरणा या द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितमर्थेयनिष्ठा प्रधानता तादृशप्रधानताप्रयोक्तृत्वं
द्विवचनत्वमिति परिष्कारेणादोषात् । तथाहि, प्रधानता नाम सप्तगताविशेष्यनासाधारणो विषयनावि-
शेषः । तथाच ‘उभयत्र’ इत्यादौ सप्तम्याय तात्त्रयाद्युत्तरत्वात् तत्पदप्रयोगात्तात्त्रयेयभारसमगनिष्ठप्रधान-
तानिरूपितप्रधानत्वसमानाधिकरणैव द्वित्वसंख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितमर्थेयनिष्ठा प्रधानता गतेति ॥
तसिह्येनोक्तद्विवचनत्वम् । कप्रत्ययस्य प्रातिपदिकादेशोत्पत्त्या सप्तमनिष्ठप्रधानतारथा विषयता न क-
प्रत्ययेति कप्रत्ययस्य नोक्तद्विवचनत्वम् इति । तदेतन्मन् ध्वपदाह—तत्तत्कारकशक्तिप्रधान-
तामेवेति ।

पचतिरूपामस्यादिवारणेन पाठस्योपक्षेणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः ।
तयप्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति भावः । नित्यैवेति । 'परेऽवर उभया

नन्दुरत्नम् ।

सस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति उक्तवः । इति भाव इति । इत्यभिमान इत्यर्थः । सद्गोपनत्वम् ।

भैरवी ।

जन्तवोः । तस्य-प्रमशब्दस्य । तद्भावः-कैयदाशयः । मूढे इति भाव इति कथनमरचिरो-
धनायेत्याशयेनाह-इत्यमीनि । तद्वीजान्मूकमिति । कैवरेनेति प्रतीकमुपादायोक्तभाष्यविरोधरू-
पमुक्तमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

चेत्यर्थः । अप्रिमिधः ममुच्चायकः इति हेतुत्वमनभिधाने बोधयति । तस्य—प्राप्तस्य । सम्बन्ध-
सामान्ये पृष्ठी । एवं चावयवद्वयारब्धमगिदयविवक्षयोभूत्वावयवभेदविवक्षया वा द्विवचनमस्यासाध्वे-
भेति भावः । तन्नाय—कैयदाशयः । इति भाव इति प्रतीकमुभयसाधारणम् । तनोभयप्राश्रि-
सूचनायाह—इत्यभीति । तद्व्योमन्तूकमिति । ऋषेयः कैयटेनेत्यादिप्रतीकोक्तमाश्रयितोषरूपं
सरला ।

परंतु “स्वार्थिकाः परमयाः प्रकृतिनोऽविशिष्टा भवन्ति” इत्यस्य यदागमपरिभाषावदेव स्वार्थिकप्र-
त्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्माः स्वार्थिकप्रत्ययान्ते तदादाबन्दिश्यन्ते इत्यर्थः । प्रहृतिग्रहणेन स्वार्थिकप्रत्ययविशि-
ष्टस्य ग्रहणमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्व, स्वनिष्ठविधेयानिरूपिणोद्देश्यताश्रयघटितत्वं, स्ववि-
शिष्टाघटितत्वेन तत्रित्तयसम्बन्धेन । सम्बन्धपटकस्ववैशिष्ट्यं च स्वेतरस्य, स्वीयविधेयतानिरूपिणोद्देश्यता-
श्रयेतरत्वोभयसम्बन्धेन । तथाच उभयश्च प्रहृणेनोभयश्चापि ग्रहणात् केऽप्युभयश्च द्विवचन
अनेतरत्वोभयसम्बन्धेन । तथाच उभयश्चाप्युभयोर्व्यर्थः । अत एव ‘प्रकृतिनोऽभिज्ञा’ इत्यर्थक ‘प्रकृतिनोऽविशिष्टाः’
परत्वेनैवैति सर्वादिगणे उभयश्चाप्युभयोर्व्यर्थः । अत एव ‘प्रकृतिनोऽभिज्ञा’ इत्यर्थक ‘प्रकृतिनोऽविशिष्टाः’
इति भाष्यं सङ्गच्छते । जराशब्दात्प्रत्यये जरसादेशस्तु निर्दिश्यमानत्वाभावाच्च । इवशुरूकशब्दात्

“राजद्वयमुपदं यत्” इति यदादित्तिप्रसङ्गस्य नभशानादित्तिगोचरेत्यर्थः ।
 स्वाधिकारप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थे विधानेन “उभयोऽन्यत्र” इति वार्तिके पूर्वोक्तार्थकदिवचनस्य ग्रहणेन
 “उभयौ” इत्यत्र दिवचनपरतयऽन्यत्रोपप्राप्त्या न्यायमिद्वार्थैव “स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा
 भवन्ति” इति भाष्योक्तिः । प्रत्ययान्तनदादौ प्रकृतिपर्याप्तधर्मोपपन्नत्वे तु अपूर्ववचनत्वमेवास्म्य
 स्यादिति “केऽन्यन्तरेण वचनं दिवचनपरं भविष्यति” इति भाष्योक्तिरसङ्गतैव स्यात् । किञ्च प्रकृति-
 पर्याप्तधर्मस्य तत्रारोपे “उभयौ” इत्यत्रायज्जारणानिर्दिष्टरूपाभावेन सामान्यतः “प्रकृतितोऽविशिष्टा भव-
 न्ति” इति भाष्याद्वारस्वार्थ्यगङ्गापत्तिः । किञ्च गगनं श्यादिज्ञातशः प्रातिपदियत्र स्वार्थिकप्रत्ययान्ता-
 स्मासतद्धितप्रत्ययानामनभिधानकल्पनेऽस्तिगौरवमिति धर्मोपपत्त्यनन्तरं चिन्त्यमित्यन्ये ।
 “उभयोऽन्यत्र” इति वार्तिके “उभयौ” इति वार्तिके “स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति” इति भाष्योक्तिः । प्रत्ययान्तनदादौ प्रकृतिपर्याप्तधर्मोपपन्नत्वे तु अपूर्ववचनत्वमेवास्म्य स्यादिति “केऽन्यन्तरेण वचनं दिवचनपरं भविष्यति” इति भाष्योक्तिरसङ्गतैव स्यात् । किञ्च प्रकृतिपर्याप्तधर्मस्य तत्रारोपे “उभयौ” इत्यत्रायज्जारणानिर्दिष्टरूपाभावेन सामान्यतः “प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति” इति भाष्याद्वारस्वार्थ्यगङ्गापत्तिः । किञ्च गगनं श्यादिज्ञातशः प्रातिपदियत्र स्वार्थिकप्रत्ययान्तास्मासतद्धितप्रत्ययानामनभिधानकल्पनेऽस्तिगौरवमिति धर्मोपपत्त्यनन्तरं चिन्त्यमित्यन्ये ।

प्राप्तद्विप्रत्ययानामभिधाने कल्पेन प्रत्ययानामभिधानेनैव
वस्तुतस्तु “अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति” इति “मुपस्थितः” इति “पञ्चस्थमाभ्योक्तपरिभा-
षावचनेनैव स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थे विधानस्य मावनीयतया “केऽप्यनुरेण वचनम्” इति भाष्यास्तद्वति-
स्तत्राप्यस्त्येव । सा चाऽमङ्गतिः कप्रत्ययेऽपि कप्रत्ययव्यवहितत्वेऽपि दिवचनपरोमयशब्दः साधुरित्यर्थक-
“दिवचनपरा वक्तव्या” इति वचनं विनाऽन्यरीत्या तत्र अयच्चाएण भवितुमर्हतीत्यर्थस्यैव स्वीकारेण
परिहरणीयेति । तच्चोभयोरपि सममिति । किञ्च स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थे विधानेऽपि “श्वशुरक” “गर्गक”
इत्यादीनां “प्रकृतितोऽविशिष्टा” इति भाष्याश्रयस्वरस्य कथं न भवत्येति विचारणीयम् । परेतुमने
तु पूर्वोक्तव्याख्यानानुरोधेनोभयमत्र विषयत्वमिष्टमेव । स्पष्टञ्चेदं तत्रैव विवरणे इति । एवञ्च तस्य
वचनस्य सङ्गत्यर्थे तस्यावश्यमपूर्वार्थविधायकत्वे “गर्गक” “श्वशुरक” इत्यादिभ्यस्तत्तत्तद्विप्रत्ययानाम-
भिधानेनैव वारणस्यापत्तिरिति त्रयांस्तीयेष्टापरिचरेति दिक् ।
तद्वीजं तूत्तमिति । अभिमानवर्जं तु “उभयोऽन्यत्र” इति वार्तिकेऽप्यन्यस्वार्थिकस्य भवयवार्थ-

तद्दीनं तूक्तमिति । अभिमानबीजं तु 'उभयोऽन्यत्र' इति वार्तिके प्रयन्तस्वार्थिकस्य भव्यवार्थ-

अमित्राः' इति तु च्छान्दसत्वाद् बोद्धव्यम् । अत्र्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ।

एके—काशिकाकाराः । 'एतन्त्यं मन्ये' इत्युदात्तस्य 'उत त्वः पश्यन्' इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकः—प्रथमः । संहितया पाठे तान्त्रिकस्यास्फुटत्वेऽपि तान्त्रिके तन्वयोऽन्यथा परश्रुत्या सरुदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि" इति फिट्मूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः—“क्षरीरं त्वद्भवति सूत उ त्वत्” इति । वेदमध्यकाराश्चेत् व्यञ्जयुः—त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति । जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त—“धरधरमधुरमधूनि पिवन्तम्” इति । त्वत्तोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः, न तु तवाधर इति । “पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्” इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । नेम इति । श्रूयते च—“प्र नेमस्मिन् दृश्यो सोम” इति । सम इति । तथा च श्रूयते “न भन्तामन्यके समे” । ‘मानो वृत्राय वृम्ये समरमै’ । ‘उरु-

शब्दरत्नम् ।

अनन्वयापत्तेरिति । तेन हि वाक्यदोषेन कृष्णस्य संज्ञोद्धृतत्वावगत्या संज्ञोद्धृत्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः । विप्रन्तं अजन्तमिति चानन्वितमिति बोध्यम् । अत्र पक्षे त्वभैरपी ।

रूपस्थेति कृष्णमिति सप्तमीवाक्यमेतत् । अतो अजन्तमित्यनेन कृष्ण एव प्रतिपाद्यत्वेन विप्रक्षितः । अत एव तद्वाक्यात्पूर्वपठितेन

“अयं ताङ्गन्तुमशक्ताश्चिरमनुरक्तं हतागृहे दृष्ट्वा ।

तच्छपरितं गोविन्दे मनसिजमन्दे सखी प्राह ॥

इति वाक्येनैकवाक्यं भवति । पुनर्दर्शनं इति । तत्राजर इत्यत्रेति ज्ञेयः । अनन्वितमिति । यद्वि युष्मदर्थं एवात्र विप्रक्षितः स्यात्तदा अजन्तमित्यत्र यो अरुच्छदन्तरप्रतिपाद्योऽपि कृष्ण एवेति स्वीयाधरपानं स्वरनृकं बाधितम् इत्यनन्वय इति भावः । अत्र पक्ष इति । एवम्य ता-
भावप्रदान ।

परिगतावधारणोक्तमाप्यविरोधरूपं नेत्यर्थः । एतेन तथा तत्राजरदृष्ट्वादिप्रत्या परारणाः । अत्राद्विग्रविज्ञा विप्र मन्योविग्रु प्राचामनुपेधेनेति बोध्यम् ।

सम्योध्यतेति ।

प्याणो अघायतः समस्मात्” । “उतो समस्मिन्ना” इत्यादि ।

“सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावद्वयोः” ।

श्रयते च— “आद्रात्रो वासात्तनुते सिमामै” । “उच्छ्रुकमत्कमजते सिमस्मात्” । उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम् ।

गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्य सूत्रे “अपुरि इति वक्तव्यम्” इति वार्तिकं पठितं तथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः, नतु जसि विभाषाविधायकस्य । ‘अत’ इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् टवन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्वाह्यायां तदन्तर्घटितन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिवोद्धृता । त्यद्, तद्, एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्य-शब्दान्वय इति गणरत्नकारः । तत्र “स्यरल्लन्दसि बहुलम्” इति सूत्रे छन्दोग्रह-णवैयर्थ्यापत्तेः ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोध्यम् ।

प्राप्त्यभावादिति । पूशब्देन स्त्रीत्वविशिष्टत्वेन बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव भाष्ये ‘अन्तरायाम्’ इति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदात्तमिति भैरवी ।

न्तत्वमिति पक्षनिरयर्थः । निर्देश इति । तेन एतन्त्वमिति मूलोक्तयोर्देवान्ययोस्त्वप-त्तिरिति भावः ।

पूशब्दार्थस्य विशेष्यत्वं संज्ञा नेति वार्तिकार्थ इत्याशयेनाह—पूशब्देनेति । एतेन गण-सूत्रशेषपत्रे प्रमाणत्वमुक्तम् । अत एव—स्त्रीरूपस्य पुरोरूपार्थस्य विशेष्यत्वादेव । उदाहृतमिति । यद्यष्टाध्यायीस्यसूत्रस्य शेषः स्यात्तदा जसपराकप्रयोगमेव कुर्यात् । सप्तम्यामेनेति अष्टाध्या-यीस्यसूत्रशेषपत्रेऽन्यपुर इति वक्तव्येऽपुरीतिसमुदायोपादानेन सप्तम्युपादानेन चान्तरस्याः भावप्रकाशः ।

वेदे विचार्यम् । अत एवावश्यक इति मन्यैरक्तम् । अत्र पक्षे इत्यनेनास्तिः सूचिता । तान्तस्यान्यार्थस्य प्रयोगेऽपि हरय सर्वनामत्वे मानाभावो बहुसमतत्वं च । अरुच्यु प्रागुरीत्या नेष्ट एवेति ।

प्राप्त्यभावादिति । प्ररणापेक्षया लिङ्गस्य नलवशवादिनि भावः । पूशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे संज्ञा नेति वार्तिकार्थः स च स्त्रियामेव । तेन तद्विशिष्टत्वेन बोधनेन तत्स्थाने मानाभावात् । तदाह—स्त्रीत्वेति । गणसूत्रशेषपत्रे प्रमाण ध्वनयितुं स्वोक्तार्थं मानमाह—अत एवेति । तादृशार्थस्य विशेष्य-त्वाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । यदि तु तदर्थमात्रविशेष्यत्वेन स्यात्तर्हि तथा नोदाहृत स्यादिति भावः । सप्त-म्यामेनेति । एतेन सत्यभिधानेऽन्तरस्याः पुर आगत इत्यादि भवत्येवेति ध्वनितम् । एव च यदि सरला ।

तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एवेति । पू पदप्रयोज्या या स्त्रीत्वावच्छिन्ना धर्मिता तादृशधर्मितानि-रूपितप्रकारताप्रयोजनान्तराशब्दे एव निषेधप्रवृत्तेरित्यर्थः । स्त्रीत्वलिङ्गावच्छिन्नपू पदप्रयोज्यधर्मितानि-रूपितप्रकारताप्रयोजनेतरस्यैव अन्तरशब्दस्य “अन्तरं बहिर्गोपमव्यानयो.” इति गगनक्षेत्रे ग्रहणमिति भावः । वस्तुनस्तु “अपुरि” इत्यस्य पूशब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेति व्याख्यानमिति स्त्रीत्वविशिष्टपू-शब्दार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजनेतर ‘अन्तर’ शब्दस्य गगनसूत्रे ग्रहणमिति अन्तरायां नग-र्याम् इत्यस्य सिद्धिरिति बोध्यम् ।

स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । 'दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः' इत्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव;

शब्दरत्नम् ।

भावः । केवल इति । असहाय इत्यर्थः ।

स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं न्याचष्टे—स्वस्येत्यादि । अपेक्षेति कर्मणि घञ् । व्यवस्थाऽस्त्येवेति । पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् ।

भैरवी ।

पुर आगत इति भ्रत्ययेति तात्पर्यम् । अनहाय इति । एतदर्थक एकशब्द "एकाकिमि. सुद-कैर्जितम्" इत्यत्र प्रसिद्धः ।

समस्तपाठमिति । क्वचित्तु स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिर्नियम इत्यसमस्तपाठः । तत्रापेक्षशब्द-कर्मण्यन्तोऽत्रादिशब्दार्थविशेषणं यदि विवक्षितं, तदा सापेक्षत्वेन समासानुपपत्तिः । नियमशब्दार्थस्य विरोध्यत्वे त्वनन्वय इति दूषणम्विहितम् । अपेक्षशब्दत्रादिशब्दयोः कर्मधारयोत्तरत्रयमपदेन पठ्योतत्पुरुष इति भावः । कर्मणीति । "अकर्त्तुं च कारके" इति सूत्रेणेत्यादि । ननु व्यवस्थायामित्यसङ्गतम् । व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वमित्यर्थः स्यात्; स त्वयुक्तः, तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात् । दिग्वाचकशब्दत्वस्यैव दिक्शब्दत्वेन सुप्रसिद्धत्वात् । अत एव "दिङ्नामान्यन्तराले" इति सूत्रं सङ्गच्छत इत्यत आह—पूर्वादिशब्दैरिति । एकस्या एवेति । सा च आकाशवदेकमेति तर्कशस्त्रेण प्रसिद्धम् । भेदस्येति । कल्पि-भावप्रसारः ।

गगनस्य शेषपरमिदं न स्वात्तर्क्युर इत्युक्त्येव । तत्त्वायेन शीभावादिभ्यामवृत्तिविज्ञापयुरीत्युक्तिरनयोदाहरणं च युक्तं स्यादिति गूढाकृतम् । असहाये इति । एकाकिमि सुदरैर्जितमित्यादी तया प्रयोगादिति भावः । एतेन केवलशब्दस्यानेकार्थत्वादिभ्यामपि स्वादित्यपास्तम् । स्पष्टं चेद् "प्यास्ता पट" इत्यत्र भाष्ये ।

समस्तेति । एनेन समपेक्षेने तेन बाधपेक्षते स स्वाभिधेयापेक्ष-नियमे चैरदिशेषणमत्रादिता अवधिशब्दस्य नित्यमापेक्षत्वात्न समासानुपपत्तिरिति व्यस्तः पाठ इति, यद्य स चासावधिनियम-इति समस्त. पाठ उपपत्तिरुत्तरीत्येवेति प्रवाशोक्तिश्चापेक्षमाणोऽवधेर्नियम इति ररनामरोक्तिश्चापात्ता । अवधिविशेषणत्वेन समाप्ताने दोषेदोषाभावात् । अत्र एवावधीरयन्मुपात्तम् । नियमेनावधिसापेक्षेऽर्थे वर्तमानानां पूर्वादीनामित्यर्थः व्यवस्थायामित्यस्येति भावः । कर्मणीति । 'अवर्त्त' इत्यनेनेति भावः । ननु व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वं व्यवस्थाशब्दत्वम् । नैवं दिशि वर्त्तमानेषु । तथासति "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी" इत्यादी दिक्शब्दत्वेन व्यवहारानुपपत्तेः । दिग्वाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वम् । न च विशेष्यतया दिक्शेषणत्वमेव तत्त्वम् । रमणीया दिगिरवादावधत्वात्पापत्तेः । दिग्भ्य इत्येव तिङ् शब्दप्रधानानर्थव्यापत्तेरनैरयनान्तिप्रकरणे कैयटहरदत्ताद्यने । दिङ्नामान्तीत्यत्र "दक्षिणपूर्वेत्यत्र पूर्वज्ञाने न प्राप्नोति समानावामात्रावभाषितपुत्रस्वात् । आहूयन्तरे चैत्री तथा । दक्षिणा पूर्वैति दिग्शब्दो, दक्षिणाः पूर्व इति व्यवस्थादशरी । एवं तदि मर्वनाम्न इति पुत्रज्ञानः" इति भाष्यसन्दर्भेन व्यवस्था निमित्तो यो न भवति स्वभाषण एव यो दिशि वर्तते स्वरूपम्यतिरित्यवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो यो दिशो व्यापकः पूर्वादिशब्दः स दिक्शब्दः इत्याशयनाच्च । एवं च दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्तान्तरावपेक्षाः, देशकालयोस्तु व्यवस्थावेद्यप्रवृत्तिनिमित्ता इति सूत्रमवगतम आह—पूर्वादीति । प्रायेकमिति शेषः । अत्र एव भेदस्येव व्यवधानम् । एकस्या एवेति । अत्राश्वरिति भावः ।

सरणम् ।

कर्मणि घञिति । तथा च नियमेनावधिसापेक्षेऽर्थे वर्त्तमानपूर्वादीनामिति गृह्यार्थः । व्यवस्थापेक्षेति भाष्यसन्दर्भेन दिक्शब्दत्वमित्यर्थः । व्यवस्थापेक्षेति । व्यवस्थापेक्षेति ।

शब्दरत्नम् ।

उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं, तत्प्रान्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । रामायणे किष्किन्धायां सुभीवेण मध्यदे-
मैरवा ।

तस्येति शेषः । ननु पृथिवीमध्यस्यानधित्वमप्रसिद्धम् हरिवंशादौ पर्वतानामेव चतुर्णामन-
धित्वस्य प्रसिद्धत्वाद् अह—रामायण इति । मध्यदेशवधिरुथेति । विन्ध्यहिमाचलयोर्मध्य-
भावप्रकाशः ।

पर्वतारवेति । तथा च हरिवंशे वाराहे—

मध्ये पृथिव्याः सौवर्णमकरोन्मेषवैतम् । शनयोऽनविस्तारः सहस्रं च समुच्छयात् ॥
प्राचीं दिशमथो गत्वा चकरोदयपर्वते । शनयोऽनविस्तारः तावत्त्रिगुणमायनम् ॥
दृष्ट्वा प्राचं विभागः ॥ दक्षिणायामथो दिशि । चकार पर्वतं दिव्यं सर्वराज्यराजनम् ॥
एवम् सूर्यसखाशमेततः दक्षिमन्निव । स विभ्रच्छुभेऽपि द्वौ वर्गौ पर्वतोत्तमः ॥
तेजसा युगपदघातं सूर्याबन्धमनोरिव । दिशं यान्ता प्रतिष्ठाप्य प्रतीचीं दिशमागमत् ॥
अनुरोत्तरं दौलेन्द्रे शतयोजनमुच्छ्रितम् । प्रतीच्या स विधिः कृत्वा पर्वतान् ज्वलन्नाज्ज्वलान् ॥
शुणोत्तरानुत्तरया स न्यवेशयदग्रतः । ततः सौम्यगिरिं सौम्यमन्तरिक्षपमागतः ॥

रवमपातुप्रतिच्छन्नमखरोद्भास्वरूपमम् । इति ।

मनुद्याचनान्दितनिहितदिशा पूर्वादिशमित्येवान्यत्र प्रसिद्धमिति मध्यग्रहणे न मानमत आह—
रामायणे इति । अथ भावः—माल्यवनि पर्वते स्थित्वा सुत्र वेण श्रीरामचन्द्रादिसन्निधौ सीतान्वेषणाय
प्रेष्यमाणान् स्वसैनिकान्वितनीचमुपेणशनबल्लादीन्वानरयूथान्प्रति पूर्वादिदिक्चतुष्टयस्वरूपमुचन
पूर्वयः तत्र तत्रान्वेषणं कथमित्युक्तम् । तथाहि—

अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननानाम् । तत्र सीता च वेदेर्हो नित्यं रावणस्य च ॥
मार्गं च गिरिदुर्गेषु वनेषु च नदीषु च । नदीं भागीरथीं रम्या सरयू कौशिकीं तथा ॥
वालिन्दोयमुना रम्या यामुनं च महागिरिम् । सरस्वतीं च सिन्धु च शोण मगिनिमोदकम् ॥
मही कालतर्दी चापि शैलकाननशोभिताम् । ब्रह्ममालान्विदेहाश्च मालवान्काशिकोत्तलाम् ॥
मगधाश्च महाप्रामान् पुण्ड्रात्त्वञ्चास्तथैव च । भूमिं च कोशकराणां भूमिं च राजाकरमादिति ।

तथा—

दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिनक्षितान् । सहस्रगिरिषु विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् ॥
नर्मदा च नदीं रम्या महोरगनिषेविताम् । ततो गोदावरीं रम्या कुण्वेणीं महानदीम् ॥
मेखनानुक्तनादचैव दण्डार्णनगराण्यपि । आबन्नीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत् ॥
विद्रमार्नुष्टकादचैव रम्यान्महिएकानपि । तथा मत्स्यकनिष्ठाश्च कौशिक्याश्च समन्ततः ॥
अन्वीक्ष्य दण्डधारण्य मपर्वतनदीयुहम् । नदीं गादावरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत् ॥ इति ।

तथा—

ऋषिपुत्राश्च तण्डवार्णप्रतीचीमादिशदिशम् । सीराष्ट्रान्सहस्रदीकाश्चन्द्रचित्रास्तथैव च ॥
स्तीक्ष्णान्नपदान् रम्यान्विपुलानि पुराणि च । पुत्राण्यहन् कुशिवकुलोद्दालकाकुलम् ॥
तथा वेङ्कटराजश्च मार्गं च हरिपुङ्गवाः ॥ इति ।

तथा—

दिशं शूद्रादीन् विक्रान्तहिमरौगवर्णसिकाम् । सर्वतः परिमार्गं च रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥
तत्र ग्लेशान्पुनिन्द्राश्च शूसेनास्तथैव च । प्रत्यङ्गान् भर्ताश्चैव वरुक्ष मह मद्रकैः ॥
काम्बोजयवनाश्चैव शकानां पत्तनानि च ॥ इति ।

अत्र तीर्थादयः । ननु मेरोः पूर्वदिग्बरित्यतोदयाचनपर्यन्तमन्वेष्टुं प्रेषितान् वानरान्प्रति मरोर्दक्षि
णदिग्बरित्यभागीरथ्यादिनदीपर्वतान्वेषणविधानं कथमुपपद्यते इति चेत् ? विन्ध्यहिमाचलमध्य
देशवर्त्यावावृत्तपेक्षया प्राच्यादिविभागोऽत्र विवक्षितो ननु मेरुपेक्षया स्वावस्थितमाल्यवदपेक्षया वेनि न

प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वान्निषेधः आगुनिरु

नान्दुरलम् ।

शावधिकस्यैव द्वित्रिभागस्तोक्तेः । पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः । एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिनिशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव । उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तत्समुद्देश उद्क् । तत्पृष्ठस्थदेशाश्च दक्षिणा । मध्याह्ने सूर्यत्योद्गमुखत्वात् । स्पष्टं चेदं हेलाराजीये । व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमोति भावः, तदाह—प्रसिद्धत्वादिति । देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम् । आधुनिकसंकेतो हीति । असंज्ञापदसामर्थ्यात् ; अन्यथा सर्वादीनां फेवलरुद्धत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रुद्धस्वरूपसं-

भरवी ।

देश आयांयतेति, तदपेक्षया स्वावस्थित्यधिकरणमालम्ब्यदपेक्षया वेत्यर्थः । यत्र यस्यावस्थि-
तिस्तदपेक्षया मध्यत्यव्यवहारो हि लौकिकव्यवहार एव अत आह—पृथिवीमध्यग्रेति ।
एवञ्च—सुपीवकृतभेदप्रतिपादने च । तन्मध्यगतोति । स्वावस्थितौ मज्ज्यान्हसूर्यसंयोगिदेशभिन्नो
मध्यदेशरूपो भाग इत्यर्थः । उदयाचलादोनि । आदिना अस्ताचलपरिग्रह । पूर्वादि शब्दानामिति ।
दिग्वाचनानामिति शेषः । व्यन्त्रालक्षणघटनायाह—उदयाचग्रेति । तदाकाशश्चावधेति । यो
हेतो यतस्तदाकाशस्यमतो व्यवस्थाऽन्येदेत्यन्वयः । तस्मिन्नेति । तत्कालिन्सूर्यसंस्मृते-
त्यर्थः । देशवृत्तीनामिति । पूर्वादिशब्दानामिति शेषः । ननु रूप्या ये शब्दैर्या प्रतिपाद्यन्ते
ते संज्ञाशब्दा यथेन्द्रादिशब्दाः । पृतेषाञ्च शब्दापेक्षया प्रवृत्तिनिमित्तमन्यदेव वाच्यम्, अन्य-
था शब्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिन्द्रशब्दादिसान्दानाम्पयांयवाचकतानुपपत्तिः । एकरूप धर्मस्य
प्रवृत्तिनिमित्तत्वे हि तदिति पूर्वादिशब्दभिन्न किम्प्रवृत्तिनिमित्तं तेषाम् इत्याकाङ्क्षायामाह-
देशवृत्तीनामिति । वेवलेखनेति । अत्र वेवलेख्यनेन योगरूढत्यादिव्यवच्छेदः । शब्दादिपदाना-
भायप्रज्ञासः ।

दोष इति । तत्रैव मध्यमन्दे सर्वसंयोग शयाह-पृथ्वीति । एवं चेति । तैत्तिरीयभेदप्रतिपादने चेत्पर्यः । तद्विति । मध्यमन्दसर्वसंयोगिरूप इत्यर्थः । आदिना अस्ताचनतदेतानां परिग्रहः । शब्दानामिति । दिग्वाचकानामित्यर्थः । नन्वेवमपि तत्तदुक्तानामम्वय इति कथं सा । न हि तद्व्यभिचारस्य नैदक्ष्यं पुनरवध्य-
न्तरावाह्यार्थवत्त आह-उद्ध्येति । तावन्मात्रस्थैरर्थः । आवाह्यत्वं चेति । यो द्वितीयादयस्तान् हत्व-
मनः सेति तत्तदुक्तानुपपत्तिरिति चेति भावः । यद्वा, मततया कथमर्थेति । तथा मयांशया अपि भवेन
व्यवस्थाविषयवशात्तादृशयेत्यर्थः । नन्वेवमपि मूलोक्तप्रमाणानुपपत्तिरिति आह-उद्ध्येति । तथाच न तद-
नुपपत्तिरिति भावः । तत्संभवेति । तात्पर्यलिप्यर्थसंशुद्धयेत्यर्थः । नन्वेतावत्त व्यवस्थापदोऽपि दिक्
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तात्वेन व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तदवस्था एवान् आह-ध्ययम्येति । पृथ्वीता-
मिति । पूर्वार्दीनां स्थित्यर्थः । संनिहितत्वादीति । एतेन "दिग्नामानि" इति भाष्यसिरोधे निरुद्धः ।
अनु क्त्या बोधशब्दार्थं मंशाशब्दवत्, अत्र मन्त्राकारश्चेत् शब्दादीनां संज्ञासमुत्पत्तिः । नन्वेतेषु शब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तकार्यं तत्, इन्द्रशब्दादीनां पदार्थान्तापत्तेः, निम्नप्रवृत्तिनिमित्तकार्यम् । तथा च मूलम्
मुक्तम् आह-असंज्ञिति । तथाचान्यत्र तथावेत्येवमावा तावन्मध्यमन्द तथाप्रमाणमिति भावः ।
तदाह-अन्यथेति । अथ तत्तद्व्यवस्था । तैत्तिरीयभेदं योग्यमवच्छेदः, शब्दानां चैवैतानां । अतन्निवृत्त्ये

सामान्य

मानोत्तरमवधिद्वेष्टविविणी विद्याया निदधेनोदति सन्मार्गविविष्टप्रहासहराणि वाचः । प्रपू-
 र्तिनिमित्तमित्यादीति । अथ केचित्—एवं गतिं प्राप्तिप्राप्त्याम् "उदङ्मुखः प्राङ्मुखः वा
 त्रिरामुत्तरादित्" इति दितिर्धनं कर्तुमन्तयात् इत्याह । परस्परं गतिदेहं दत्तविरहात् । यत्नेन

संकेतो हि संज्ञा । नच दिक्षु सा ऽस्ति इति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्ता-
दयः । अत्र दिक्षु चिरंननः, कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवच-
नमेव प्रमाणम् । एतेन 'विशेषां देवानाम्' इति व्याख्यातम् । वेदप्रलि-
ङ्गत्वात् । देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनि सङ्केताभावात् । दक्षिणा गायत्र्या
इति । इहामुक्त्वात् कुशला इति अवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति
भावः । अधरे ताम्बूयरागः, उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक इत्यपि प्रत्युदाहृतव्यम् ।
कथं तर्हि "तथा परेषां युधि च" इति कालिदासः, "अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते"
इत्यादि च ? अत्राहुः—देशवाचितया व्यवस्थाविपर्ययारेव पटापशब्दयोरुपचा-
रान्द्वयो प्रतिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्वमुप-
सर्जनत्वम्, किं तु स्वार्थविशिष्टायांनरसंक्रमः । स च समासादिभूतावेव । अत

शब्दरत्नम् ।

ज्ञात्यस्य संप्रत सत्त्वात्तत्सङ्गतिः रूपैवेति भावः । व्याख्यात्रिति । कैयटादीत्यर्थः ।
आधुनिकसंकेताभावादिति । किं त्वैश्वर्येति भावः । यदि ततोत्कर्षस्यावधिमापे-
क्षत्वाद् वक्ष्यस्याऽस्तोत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह—अधरे इत्यादि । अत्रापि स
ज्ञात्य मत्याऽऽह—उत्तरे इत्यादि । उपचारादिति । सत्त्वारोपादिति भावः ।
अर्थान्तरसंक्रम इति । स्वार्थविशिष्टायांनरयोच कृतमित्यर्थः । इदं च "मितश्च
अर्यो ।

मिषेति । अनेन शब्दस्वरूपातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तमिति ध्वनितम् । आधुनिकमङ्गेनम्यके
तु शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । नन्याधुनिकसंकेताभावेऽपि चिरन्तनसङ्केता-
भावात्तस्यमेतदत आह—किन्तुैश्वर्येति । तत्र—दक्षिणा गायत्र्या इत्यत्र । आग्रह इति । अनेन नियमा-
भावो दर्शितः । ननूपचारो हि लक्षणा, सा च शक्यतावच्छेदकारोपरूपेति कथमप्रवृत्ते सा इत्यत
आह—नश्चेति । देशान्तपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः । मूले—स्वार्थविशिष्टायांन-
रेत्यादि । स्वार्थविशिष्टं यदर्थान्तरान्तद्विज्ञेयकप्रतीतिजनकत्वमेवोपसर्जनत्वमत्र लाक्षणिकत्व-
भावप्रकाशः ।

आह—कैयटाद्रीति । अदिना हरदत्तमग्रहः । ननु आधुनिकसंकेताभावेऽपि चिरन्तनसंकेताभावात् स्यात्,
सूत्रे ऽसंशयमिति यदुदासदत आह—किन्त्विति । तत्रेति । दक्षिणा गायत्र्या इत्यत्रेत्यर्थः । "यदि" "आ-
ग्रहः" इत्याभ्यामिदं सूक्तिं—नन्विपमागवेन तस्य प्रत्युदाहरणत्वमुक्तमेवेति । मत्वेति । अनेन द्वितीयमपि
तथैवेति सूचितम् । सत्त्वारोपादिति । देशान्तपूर्वोक्तशक्यतावच्छेदकारोपादित्यर्थः । इयमेव च
सरला ।

पाश्चात्याना "दक्षिणाभिमुखः सन् आह्लादिविधिं कुर्यात्" "शवादिबिभीना" कृतमशक्यत्वमेव स्यादिति
दिग्वाचकपूर्वादिपदानां यत् प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं मूले तद् देशवाचिना बोध्यम्, देशवाचकपूर्वादिशब्दानां
च यदुक्तं तद् दिग्वाचिना बोध्यमिति । मध्याह्नपूर्वसंयोगिदेशवधिकोदयाचनसन्निहितादिदेशोपा-
ध्यवच्छिन्नत्वस्य दिग्धर्मत्वेन तत्तदवधिकोदयाचनसन्निहितत्वादेर्देशधर्मत्वेन यथाश्रुतमेव दिग्देशवाचिना
पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । "प्रयागात् काशी पूर्वा" शवादी पूर्वादिशब्दा देशवाचका
पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । "तत्तदवधिकोदयाचनसन्निहितादिधर्मविशिष्टदेशस्यैव बोध्यमानत्वात् । मध्याह्नस्य देशमेतेन
एव । तत्तदवधिकोदयाचनसन्निहितादिधर्मविशिष्टदेशस्यैव बोध्यमानत्वात् । मध्याह्नस्य देशमेतेन
मेदाद् तात्कालिकमूर्धसंयोगिदेशमेतस्य आवश्यकत्वेन तदवधिकोदयाचनसन्निहितादिदेशरूपोपाधेर्मदाद्
तदवच्छिन्नप्रामादिरिदं अनेन नृदाक्षिणात्यादीनां पूर्वोक्तविध्यनुष्ठानाशनशरभिति ।

शेखरदोषके द्रष्टव्यः ।

एव भूवादिसूत्रे : “एतान्यपीति-एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थः” इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः, शत्रुत्वादिव तु आर्थकोऽर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरु-

शब्दरत्नम् ।

तत्प्रत्ययात्" इति सूत्रे शाब्धे ध्वनितम् । मेवार्थ इति । देशवदयमपि तच्छब्दस्य इ-
त्यर्थः । तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापि कैयटोक्तार्थः शक्य इति ध्वनितम् । तुमेवमिति ।
मैरवी ।

मिति । अत्र भाष्योपप्रयोग एव प्रमाणमित्याह—एतान्वयंतीति । अत्रैतच्छब्दस्यैतत्प्रतिपाद्यत्वस्तु निरूपणायामपि त्यदाद्यत्वं दर्शनेन लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वव्यवहारनियामश्चेति भावः । स्वार्थविशिष्टेत्यस्योपसर्जनपदार्थत्वमात्रं भाष्यकारस्त्वन्मतमिति सूचयन्नाह—इदञ्चेति । तत्र हि निष्ठो विकारवाक्यवार्थकः प्रत्ययस्तस्माद्विकारवाक्यवार्थको विद्ध्य यथा स्यादित्यर्थः सूत्रम् इति प्रयोजनं तस्य सूत्रस्य उक्तत्वा “समुदाये दृष्टा शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते” इति न्यायेन विकारविकारेऽपि प्राथमिकप्रत्ययान्तस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति इति सूत्रनिष्प्रयो-जनमित्यभिधाय प्रवृत्तिवाचकस्य शब्दस्य यस्यापि प्रथमविकारे प्रवृत्तिरस्ति, तथापि प्रवृत्ति-प्रवृत्तिकप्रत्ययान्तस्यापि प्रवृत्तिरस्तीति उक्तो विकारे प्रत्ययः प्राप्नोति ह्युदाश्रयानभिधाना-प्ततो न भविष्यतीति । अभिधाने हि सत्यन्यतोऽपि मयद् न प्राप्नोति—ऐक्यस्य विकार इति । यद्यनभिधानमनाश्रीयते, तदा “जितश्च तरप्रत्ययात्” इति सूत्रमपनीय ब्रह्मवमयादिनि-वृत्त्यर्थन्तरप्रत्ययान्तलङ्घनमेवौक्त्युक्त्वा यदि लुक् कियते पालासी समिश्रिति न सिध्यति । अत्र पलाशाशब्दात् ‘पलाशादिभ्यो षा’ इत्यञ्, तदन्ताद्विकारे मयटि तस्य लुकि अनुपस-र्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोतीति वृण्वगभिधाय साभूदेवमञ् शोऽनुपसर्जनमित्येष गृह्यमाण-विशेषणमनुपसर्जनादिष्टेवेदिति पूर्वपक्षिणोक्तम् । इह तर्हि दोष स्यात्काशहृत्स्तिना प्रोक्षा मीमांसा काशहृत्स्नी, सामधीत वाशहृत्स्ना ब्राह्मणी । अत्रानन्त्यादीकारः स्यात्तास्मा-द्वस्तु अनभिधानादिष्टेवेति भाष्ये उक्तम् । अनेन भाष्यग्रन्थेन स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधक-त्वमुपसर्जनत्वमिति ध्वनितमित्यर्थः । अयमधीनि । पूर्वादिसंज्ञानान्दिशि दिग्वाचित्वाच्च स्वभावतो घृत्या देशो यथा क्षयस्तथा देशान्तो निवृत्त्यविशिष्टत्वविशिष्टस्यापि दिग्वा-चित्वाच्च प्राप्त्या सोऽपि दावय परंपर्यर्थः । गुल्फभावादिति । यथा परदिग्वाचित्वाच्चादेशे परतन्तानां शास्त्राणां दिग्वाचित्वाच्चादेशे पराशब्दस्य मुक्त्या कृतिः क्षतिरेव, तथा सर्वनाम एतच्छब्दस्य परिस्थित्युक्त्या तत्र केवलोपगत्यं क्षतिरेवास्य न लक्षणाया अवसर इति भावः ।

भावप्रकाशः ।

[illegible][illegible]

पूत्तरशब्दो वर्त्तते इत्यस्तीह व्यवस्था । किं तु आधुनिकसङ्केतोऽयमित्याहुः ।

“स्वमज्ञातिधनारयायाम्” । आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मा आत्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति चेति । यत्त्वाहुः—आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः, तेन स्वे स्वा इत्युदाहरणं तत्र न सम्भवतीति । तच्चिन्त्यम् । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंत्वान् । “विभाषा जसि” इति प्रकरणे “स्वमात्मीये” इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्ररसरस्यैवात्र प्रमाणत्वात् । यदपि स्वोक्तेऽर्थे उपष्टम्भार्थ—

स्वो ज्ञातायात्मनि स्वं त्रिष्वत्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ।

इति अमरसिंहोक्तिमाहुः । तदपि चिन्त्यम् । कोशे हि आत्मनीति पूर्वा-
न्वयि । स्वमिति तु उत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः—

शब्दरत्नम् ।

हिमवानवधिरिति तु “ये केचन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुलं उत्तरमद्रा” इति ऐत-
रेयब्राह्मणे श्रूयते । उत्तरा इत्यस्य तन्नामान् इत्यर्थस्तदाह—आधुनिकेति । “उत्त-
राः कुरुवो दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते” इति तु कपिशङ्कराधिकरणे शाबरभाष्ये
उक्तम् ।

हेमचन्द्र इति । कोशपोरविरोधे सम्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । यदि
भैरवी ।

हिमवानवधिरिति । अस्य श्रूयत इत्यत्रान्वयः । कः श्रूयत इत्याकाङ्क्षायामाह—येकेचनेति ।
ऐतरेयब्राह्मणमाहवलायनानाम् । तत्र परेणेति एनवन्तम्, उदीक्यान्दिशि हिमवन्तम्परेण हि-
मवत्परभागे जनपदा भ्रामविशेषा उत्तरकुलनामकाः उत्तरमद्रनामका इत्यर्थः । आधुनिकसंके-
तत्वं व्यवस्थाविषयत्वञ्च स्पष्टयति—उत्तरा इत्यादिना ।

सम्भवतीति । शश्वन्तास्सप्तमी, अमर इति शेषः । एतेन तत्र भिन्नार्थत्वकल्पनमन्याय्यमिति
भावप्रकाशः ।

बोधनेऽपि न क्षतिरित्यपास्तम् । तत्पक्षे तत्रैवात्र पक्षे एवमेवेति साम्येन दृष्टान्तसङ्गतेरिति भावः । अव-
धिरिति । अस्य श्रूयते इत्यत्रान्वयः । केल्याशङ्क्यामाह—येकेचन परेणहिमवन्तमिति । ऐतरेयेति ।
आश्वत्थानवधिरिति ऽष्टमपञ्चिकायामर्थेन प्राच्या दिशि वसतो देवा इति चतुर्दशे खण्डे इत्यर्थः । उदीच्यां
दिशि हिमवन्तं परेण हिमवत्पर्वतपरभागे जनपदा भ्रामविशेषा उत्तरकुलनामकाः उत्तरमद्रनामकाः सन्ति
तत्रैवा राजानो विराजिञ्चन् इत्यवहित्यन्ते इति विधारण्यस्वामिनः । तुल्यश्च एतावद्द्वैलक्षण्यसूचन-
काराऽवशिष्टसाम्यसूचकः । तथा हि तत्रैवार्थं नमस्याभ्रुवाया प्रतिष्ठाया दिशि साध्याश्चेत्वाद्युक्त्वा तस्मा-
दस्या भ्रुवाया मध्यमाया प्रतिष्ठाया दिशि ये के चेत्युक्तम् । मध्यमादि स मध्यदेशः स प्राच्यादिभिः
सर्वाभिरेष्वक्षेत्रे भ्रुवो भवति तदपेक्ष्यैव पूर्वा पश्चिमेत्यादिन्यवहारः, स च देशः सर्वेषा वैदिकानामाश्रय
इति स्वामिनः । अत एव खण्डमिन्द्रस्य प्रजापतिकृताभिषेकादूर्ध्वं दिग्भेदेन देवविभेदैरभिषेकः कृतस्तत्र
प्राच्या दिश्यभिषेकं दर्शयतीत्यवतारितमिति भावः । इति त्विति । एकादशे प्रथमपादे “बहुवचनेन
मर्बप्राप्तीकल्पः स्यात्” इति सूत्रे बहुवचनस्यैकस्य ज्ञादिसंख्यावाचकत्वे अनेकार्थनापत्तिमुक्त्वा बहुत्वेन
तत्र उच्यन्ते न तत्तदपेक्षेत्येव निरस्य “न-त्रापेक्षितमेतद् बन्धधिकमिति । यदेव हि बहु तदेवान्यदपेक्ष्याज्बु
भवति । सत्यमेव, यत्तु यदपेक्ष्य बहु न तदेवान्यदपेक्ष्याज्बु । तद्यथा उत्तराः कुरुवो दक्षिणान् कुरुनपेक्ष्योत्तरा
इत्युच्यन्ते । न च ततोऽन्ये उत्तरा देशा न सन्ति । अथ च नियतापेक्षत्वादुत्तरस्य न जहति । एव त्रिप्र-
भृतयो द्वित्वमपेक्ष्य बहुत्वं लभन्ते । न च ते कदाचिदवहवः”—इत्युक्तं तत्रेति भावः ।

सम्भवतीति । अमरे इति शेषः । तथा च भिन्नार्थकल्पनं तत्रा-न्याय्यमिति भावः । तत्रेष्टापत्तेरह-

... शौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ॥ इति ।
मेदिनीकारोऽपि—

स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वत्मीयेऽस्त्रियां धने ॥ इति । १

तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् ॥

ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छ्लीत्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं
पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामताऽस्त्येवेति ध्वनयति । एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्या—

शब्दरत्नम् ।

तु एवमग्नये—

स्वो ज्ञातावात्मनि धने स्वस्वो आत्मीयके त्रिषु ।

इति पाठेनैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः ।

बन्धूक्यन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनाऽनेन सहोजिह्वाना ॥

रागधिया शैशवयौवनोयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठं स्त्रा ॥ १ ॥

इति श्रीहर्षलोके आत्मानमित्यर्थकम्बमित्यस्य बन्धूक्यन्धूभवदिति विशेषणेन च
नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तद्वत्तु, मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुंस्त्वङ्गोऽप्यस्त्येवेति स्वे स्वा इत्यु-
दाहरणं ॥ सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गतैवेति ध्वनयन्नाह—विचरणं सम्यगेवेति ।
एतदर्थमेवेति । एतदर्थमपीत्यर्थः । धनत्वेनात्मीयस्य योषो माभूदित्यर्थं चेत्यपि

भरवी ।

ध्वनितम् । आपत्तेरिति । अस्य अत आत्मनि स्वमित्यन्वयो नेति शेषः । अस्माः—इमयन्त्या,
मुखेन्दुना—मुखचन्द्रेण सदैव, उज्जिह्वाना—उदयग्राहा, अधरोष्ठं—लेखाकारोऽधरोष्ठः, रागधिया—
स्वनिष्ठरक्तिमशोभया, बन्धूकं मध्यान्हयिरसितम्पुष्पं, तस्य बन्धुः समभयम् । अतिशयेन
तत्तद्वृत्तामात्मनिति यावत् । स्वमात्मानं शैशवयौवनस्य सम्यग्निधर्मी सन्ध्याम् आहमेव
सन्ध्येति बोधयति । वारपस्यान्ते तारुण्यादौ अधरोष्ठेऽधिया रक्तिमा भयतीति प्रसिद्धम् ।
आन्याग्रहणस्य प्रयोजनान्तरासम्भवादितदर्थमेवेत्येवमारोऽनुपपन्न इत्यासपादाह—एतदर्थ-
मीति । पर्युदासमर्थवयावयोपादानेन तदर्थबोधनापेक्षया साक्षादोप्यार्यवाचनशब्दोपादा-

भावप्रकाशः ।

ग्रहणं कृतम् ।

“अन्तरं बहिर्यागोपसंव्यानयाः” । बहिरित्यनामृतो देशो बाह्यं चोच्यते । तत्रायमर्थं गृहीत्वा ऽऽह—बाह्या इत्यर्थ इति । द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोद्धव्यः । बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति । अथद्वयमप्याकरे स्थितम् । उपसंव्यानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरोपरः, कर्मेव्युत्पत्त्या त्वन्तरोपरः ।

“पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा” । अत्रेदमवधेयम् । एतत्सूत्रं “जसः शो” इत्यानुवृत्त्य बाह्यभेदेन व्याख्येयम् “वा च्छन्दसि” इत्येतत् “अभि पृथः” इत्यात्र यथा । एवं चाष्टाध्याय्यां “पूर्वपर—” इत्यादित्रिसूत्रो गगार्थेति महल्लाघवम् ।

शब्दरत्नाम् ।

बोध्यम् । आत्मात्मोपाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात् ।

बाह्यं चेति । उक्तबहिर्देशस्थमित्यर्थः । उपसंव्यानशब्दोऽपीति । एवं च तदग्रहणं बहिर्यागस्य गृह्येन प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः ।

महल्लाघवमिति । त्रिसूत्र्या जमाधारे शोभावे एव विकल्पाविधानात् । ‘व्यवस्थायां’ इत्यादि गणे एव पाठविशेषमिति भावः ।

भैरवी ।

नमुषितमिति कस्यचिदुक्तिरुपपद्यते—अस्मैति । नापराभावादिति । यथास्थितसूत्रापेक्षया आत्मेत्यादुक्तौ मात्राभिन्त्येन लाघवाभावादिस्थितिः । परलान्न यद्यपि सम्भवति तथापि ज्ञातित्येन धनत्वेनाख्यायाम्माभूदित्येवमर्थमनुनाम्याख्याग्रहणस्यावश्यकतया लाघवज्ञास्तीति भावः ।

उक्तबहिर्देशस्थिति । प्राकारपरिखायाऽनृतदेशाद्बहिर्देशस्थमित्यर्थः । ननुपसंव्यानशब्दो यदि व्युत्पत्तिभ्यामुभयपरस्तद्विदुषा शनमेव व्यर्थमवाह्ययोगेन गतार्थत्वादित आह—एवञ्चेति । तस्योभयपरत्वे चेत्पर्ययः । प्रसिद्धिमाश्रित्येति । पाणिनेः सर्वज्ञत्वस्यानुपपत्तिः स्यादिति भावः । आश्रित्येत्यनेन गतार्थत्वमप्योक्तत्वनितम् ।

ननु त्रिसूत्रीसूत्रेऽकस्वरयोरपि विकल्पो. सिद्धिर्भवति, भवत्समतयाख्याने ॥ कथमत आह—त्रिसूत्रेति । जनाधार एव इत्यनेनाकत्रादि नित्यमेवेति सूचितम् । अवयवस्याप्यारूपद्वैतपर्ययं वारयति—व्यवस्थेति । पाठविशेषमिति । त्रिष्वपि सूत्रेषु योगविभागं कृत्वा पाठभावप्रकाशः ।

मिति । एतेनान्न एव आख्याग्रहणं नापेक्षितमिति लाघवमिच्छयास्तम् । नन एवाह—लाघवाभावादि । एकमात्राविकथेन परलाघवाभावाच्चेत्यर्थः । यद्यपि शानराधवं सम्भवति तथाप्युक्तकथय तस्याश्रानादर इति भावः ।

अथान्तर्ग्रन्थनिरासायाह—उक्तबहिरिति । प्राकारपरिखयाऽनृतग्रामाद्बहिर्देशस्थं वस्तित्वार्थः । ननु उपसंव्यानशब्दस्योभयपरत्वे सतरदानवर्त्य बहिर्यागेनैव गतार्थत्वादित आह—एवं चेति । तस्योभयपरत्वे चेत्पर्ययः । आश्रित्य सूत्र इति । अन्यथा पाणिनेः प्रमादापत्तिः । एतेन आख्ये तन एव गतार्थत्वाव्यत्यास एव तमिति सूचितम् ।

ननु त्रिसूत्रीसूत्रे शीवदकचस्वरवपि वैकलिकाविष्टात्र मने न स्यातामन आह—त्रिसूत्रेति । अर्थाविधारानुपोधात् । तेनाकत्रचतुर्दत्तत्वादिक नित्यमिति भावः । नन्वेवमवयवस्यादावपि रुद्धयोपपत्तिः । न च गणे विशेषणान्नैवमिति वाच्यम् । तेन तेषां संज्ञावारणेऽप्यत्र ग्रहणावाराणादित आह—व्यवस्थेति । अयं भावः । त्रिषु यगविभागं कृत्वा शास्त्रे ये एते ते तत्रैव बोध्याः । तिङोपोनादानीत्यत्रेवेति । इदमुपसृष्टं—जसः शीत्यनेन पूर्वादिभ्य इत्यत्रापि सर्वनाम्न इति सन्वये गगोर्धनिर्देशस्य संज्ञानिमित्तत्वेऽपि न दोष इति बोध्यम् ।

एकशब्दस्याष्टावर्था उत्तरतत्र विशेषमाह— संख्यायामिति । अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव, एके, एकेषामिति यथेति भावः ।

“न बहुव्रीहौ” । कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः ‘उपसर्जनीभूता न सर्वादय’ इति वक्ष्यमाणत्वादत आह—चिकीर्षिते इति । समासात्प्रागेवेति च । प्रक्रियोत् । अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः । नन्वस्तु तत्राकञ् अत आह—स चेति । न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञा न भवि-

शब्दरत्नम् L.

वक्ष्यमाणत्वादिति । एकदा इति बहुव्रीहिरभिधानेऽपि तत्रैकद्वयन्यतरा इत्यर्थो-
दुपसर्जनत्वमेव, समासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वोद्यन्तत्वाभावाच्च । समासान्तानामुत्तर-
पदावयवत्वन्तु नेत्युक्तम् । चिकीर्षित इतीति । अद्याहारलभ्यमेतत् । एतदर्थमेव न
बहुव्रीहिरिति वक्तव्यं, ‘बहुव्रीहौ’ इति गुरुनिर्देश इति भावः । विनाशोन्मुखत्वादिति ।

भैरवी ।

विशेषणत्वं सम्पादनीयं तिष्ठो गोत्रादीन्मोक्षत्रयेवेति भावः । यदि “जलं ह्री” इत्यत्रेव “पूर्वा-
दिभ्यः” इति सूत्रेऽपि ‘सर्वनाम्न’ इत्यस्य सम्यग्ग्रह इति स्वीक्रियते तदा गणे योगविभागो
मास्तु, अर्थनिर्देशस्य संज्ञाप्रवृत्तायेव निमित्तत्वमस्तु, तथाच ततोऽपि लावयमित्यपि
योध्यम् ।

‘ननु “संख्यायामेवा” इति सूत्रविहितबहुव्रीहौ निरूपोपसर्जनत्वाभावेन नत्र निषेधार्थं
सूत्रमस्त्वित्यत आह—एष इति । अत एव तस्य सूत्रस्य विषये प्रथमसूत्रेणैव बहुव्रीहिसंज्ञा-
माश्रित्य तत्प्रत्याख्यानं भाष्यकृत्सम्मतं सङ्गच्छते । सूत्रकारमतेऽप्याह—समामान्त इति । “ब-
हुव्रीहौ संख्येयं ङङ्” इति समासान्ते कृत इत्यर्थः । तेषां समासायालौकिकविग्रहवाक्याव-
यवत्वेन समुदायावयवत्वस्य संज्ञादिति भावः । उक्तमिति । “अर्थत्रयानु” इति सूत्रे पूर्वैति
शेषः । एतदर्थमेव—अद्याहारार्थमेव । एवञ्च बहुव्रीहिरपि वाच्यार्थपरमेवेति भावः । अकृतव्यु-
हपरिभाष्येणैव सिद्धौ “न बहुव्रीहौ” इति सूत्रे ‘चिकीर्षित’ इति व्याख्यानं व्यर्थमित्या-
शङ्का निराचष्टे मूले नवेति । अलौकिके प्रक्रियापाक्ये समासप्रयोजनार्थभाष्यारोपस्य सर्व-

भाष्यपञ्चमः ।

प्यतीति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषया अनित्यत्वात् । तत्र चैतसूत्रस्यैव ज्ञापकत्वान् । अतिभवकानिति । एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः । इष्टापत्तिं कृ

शब्दरत्नम् । ॥

यद्यप्यलौकिकं पदैकाग्र्यमावस्थारोपोऽस्ति, तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपो-
पसर्जनत्वाभावादेयमुक्तम् । अनित्यत्वादिति । अत एवातिभवकानि यादिसिद्धि । वस्तुतः सा
भैरवी ।

जनप्रसिद्धत्वादेव निषेधस्य सिद्धौ सूत्रस्य वैयर्थ्यमेव, एवञ्च तेषां अनुपसर्जनत्वस्य नष्टत्वाद्भि-
नाशोन्मुखत्वादित्यसङ्गतम् इत्याशङ्क्य समाधत्ते—यद्यप्याद्यादिना । भारोप-आहार्यारोप ।
स्वार्थविशिष्टेति । स्वम्प्रधानोभूतोऽथ समासात्प्राक् स्थित स एवाधुना अर्थान्तरम्प्रति विशेष-
णम्भवति । अत एव भाष्ये ‘सशोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेत्’ इत्युक्तम् । उपसर्जनत्वा-
त्तन्नास्तीति भावः । अथ एव—अनित्यत्वादेव । सा—चरुतन्मृहपरिभाषा । “न बहु-
ब्रीहौ” इति सूत्रसत्त्वे तदङ्गतेति परिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापकं, तस्य सूत्रस्येष्टावस्था-
प्रत्याख्यानं तु किन्तम्या अनित्यत्वे ज्ञापकमिभ्याकाङ्क्षायाः सतुम्निर्देशस्य ज्ञापकता मू-

वातिकोक्तोपमर्जननिषेधवद् भाष्यकृद्दिगन्तव्यं तद्वदिदं सूत्रज्ञा आरब्धम् । अत एव वृत्तिरुक्तं प्रति-
 ष्यावाच्ये समूहे निषेधं 'त्यर्थो भाष्यज्ञा बहुवादिपश्यत्यर्थं तद्वत्वाक्यस्य पदलक्षणाया साधितः । अथवा
 मूलोक्तरीत्या सिद्धे तादृशप्रकाशप्रयोगोऽप्यर्थः स्यादिति । नन्वचौकिते विग्रहवाक्ये ममामादिप्रवृत्त्यैका-
 र्थोभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव निषेधसिद्धिरिति सूत्रवैयर्थ्यम् । अत एव तत्रैव नष्टत्वादि-
 नाशो मुखत्वादित्यसंगत्या शङ्कासमाप्ययुक्तत्वं मिवाशयेनाह—यद्यप्येति । आरोप इति । आहारादिप-
 रित्यर्थः । एतेन नष्टत्वे बहुमीदृशो सञ्चारोपसर्जनसमस्तित्वेन निषेधवैयर्थ्यं स्यादिति रत्नाम्नोक्तिर्मूलानु-
 वादिदण्डवृत्तिश्चापस्तत्वा । स्वाधेति । एव विशेष्य सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शितत्वात्, तथा च प्रधानार्थ-
 विशिष्ट पदार्थान्तरं विशेषणार्थलक्षणोपपन्नमित्यर्थः, पदा तदर्थविशेषणत्वेनार्थोपस्थापनत्वमिति यावत् ।
 अत एव 'सञ्चारोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेने' इति भाष्यं सगच्छते । अयं भावः—यद्येवमिति नियामनमु-
 दाहरणरूपवैयर्थ्याभावात्स्य तत्परोपेऽपि ततो बोधस्य कस्याप्यभावेन तादृशोपसर्जनसंस्थानं विवक्षितं
 स्यात्वाव । अत एवाहारादिप रित्युक्तमिति । इदमेवामिमेत्य रत्नार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वंमिति प्राग्-
 व्याख्यानम् । एतमुक्तमिति । विनाशोमुखत्वादित्युक्तम् । एव च तं सूत्रवैयर्थ्यं न वा शङ्कायुक्त-
 मिति भावः । मायास्तु भौतिकविग्रहवत् कथं यदैकाकारभावादित्येवमापूर्वं निषेध इत्यत्र तात्पर्यात्
 दोष इत्याहुः । एव तु रत्नाकरादियन्त्रोदाहरणं युक्तं एव । एतदेव स्थापनकल्पमिति मूले । इदमेव स्थापनकल्-
 नायदिति भ्रमं निरसितुमाह—अत एवेति । आदिना तदावलोकितवान्यसंग्रहः । अनन्यं प्रागुक्त-
 लौकिकवाक्यस्य समामस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते । अत्र मने भयविशेषादाह—वस्तुत इति । एवं च
 न चेत्यादिमूलम् अतिभयकानिति सिद्धये तदनित्यत्वाय सूत्रमात्रदयकमिति रत्नाम्नरद्वेष्यादयश्च चिन्त्या

सख्यः ।

स्वार्थविशिष्टाद्यन्तरशोधरूपोपसर्जनत्वाभावादिति । पदान्तराधनिष्ठविशेष्यतानि रितोपस्थि
तीयप्रकाराद्यप्रयोजनवत्तदुपसर्जनत्वस्य पूर्वोक्तस्य अवलोकितविग्रहवाक्ये 'युष्मद्, सु' इत्यनामावदित्व
र्थः । अनिदिदयमानपर्यम्भनियतपरमनिमित्तककार्याभावस्यानिदिष्टत्वाभावाभिहितत्वेन समानसङ्गमनो
विक्रिप्रहवाक्ये एतादृशभावस्यातोपेति तत्परमनियतोपसर्जनत्वनिमित्तकमन्यनामसङ्गानिवेशस्य वक्तुम
शक्यत्वत् । इत्यादिसिद्धिरिति । 'अनि मवत् अम्' इत्यथोक्तिविग्रहवाक्येऽङ्गुलिद्वितीयं ।
नाम्स्येति । वस्तुनस्तु अस्या भाष्ये कुत्राप्युक्तत्वाजि 'व'सुदुषो' इत्यस्य सिध्दयनियतवचनमात्र

त्वेति । “छ्वोः शृङ्” इति सतुकप्रहणं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत

शब्दरत्नम् ।

भाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यम् । सतुकप्रहणमिति । “छ्वोः शृङ्” इति सूत्रे प्रष्टव्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते । सतुङ्कनिर्देश सामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः । वाञ्छादिप्रकृतिरुक्तिर्यन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयतैव नेत्यादि भाष्ये स्पष्टम् । तत्परिभाषासत्त्वे हि दादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तदप्रवृत्तिरेवेति स व्यर्थ एव स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रत्यापत्तीति । कंसं घातयतीत्यादौ वृत्तलुकि भैरवी ।

उक्ता । सामुपपादयति—“छ्वोः शृङ्” इत्यादिना । सतुङ्केति रूपे विद्यमानार्थक्रमहृदभ्येन बहुव्रीहिसमासे कप् । तुकोऽन्तरङ्गत्वम्प्रकृतिसम्बन्धिवर्णमाश्रापेक्षत्येन बोध्यम् । तत्—सतुकप्रहणम् । अलोऽन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—वाञ्छादीति । न च सतुङ्कनिर्देशे “रा-छोपः” इति सूत्रेऽपि सतुङ्कस्यैवानुवृत्तिः स्यात्तथा च हूः दुरावित्यादि न सिध्यतीति वाच्यम् ? “मूर्त्तां घनः” “द्रवमूर्त्तिस्पर्शबोः” इति निर्देशेन “नच्या” इति निषेधारम्भेण च “राल्लोप” इति सूत्रे तुप्रहितस्यानुवृत्तिसम्भवात् । माथ्ये स्पष्टमिति—तत्र हि “उत्पुङ्गयतेरप्रत्ययः, उत्पुङ्गिति प्राप्नोति, उत्पुङ्गिति चेप्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः, वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति, वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति, यथालक्षणमप्रयुक्ते” इत्युक्तम् । “उत्पुङ्गयतेरप्रत्ययः” इत्य-भाष्यप्रकाशः ।

इति भावः । सतुङ्केति । विषयानार्थक्रमहृदभ्येन तुको बहुव्रीहौ कपिरूपम् । जातस्येति । “छे च” इत्यनेनेति भावः । नन्वेवमपन्यस्य स्यात् । न च “नानर्थक्ये” इति निषेधः, तस्याः प्रत्याख्यानान् । अत्र आह—सतुङ्केति । चत्तर्वथे । एतेन तत्रा निर्वह इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनिगम् । एतेन प्रतीकादिभाव इत्यन्तमनूय तत्र । तथैवान्यथावृत्तिसिद्धौ सतुङ्कनिर्देशेन वाञ्छादिभ्यामवृत्तिमिद्वयनभिधानाश्रयणस्य व्यर्थत्वादिनि मन्दोक्तमपारम्भम्, तस्याः प्रत्याख्यानान् । अनभिधानस्वभावादी स्पष्टशब्दाः । नन्वेवं “राल्लोपः” इत्यनेन हूः दुरावित्यादी लोपो न स्यात् । न चानुवृत्तिमात्रस्यैव दुराशानुवृत्तिमात्रेणापि सार्थवदादिनि चेद न, “न च्याशः” इति नान्विषयानिज्ञात् “मूर्त्तां घनः” इत्यादिनिर्देशाच्च केवलस्यैवान्वयात् । न हि मूर्त्त इत्यत्र छणेन विना नान्विषयानिज्ञात् भावः । ननु वाञ्छतेः विधि तुप्रहिते शीमावाय सतुङ्कनिर्देशावतिर्भाषा आह—वाञ्छादीति । तादेस्त्विति । अदिना उत्पुङ्गयत्ययः संप्रसारः । अप्रयुक्तत्वेनेति । प्रयुक्तानामेवाव्यापनमिति भावः । आदिना सतुङ्कनिर्देशसामर्थ्यादित्ययः संप्रसारः । भाष्ये इति । “यद्येवमुत्पुङ्गयतेरप्रत्ययः उत्पुङ्गिति प्राप्नोति उत्पुङ्गिति चेप्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः, वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति, वान् वाञ्छौ वाञ्छ इति प्राप्नोति यथाप्रत्ययमप्रयुक्ते” इति तत्रोक्तम् । पुनः पठ्यादयोगीनि पुनोदशदितिप्यने प्रवृत्तिवारे शारमन्त्ये शुद्धे च इति कैवटः । एतेन छन्दसि परिगम्य समादारभ्यार्थं द्रष्टव्यं यथाविषयदेशेऽपि उदयं परिगम्य यथासंस्तवमप्येव वाञ्छतेः विधि दादेशो भवत्येवेति दृष्टव्यमिति, भाष्ये कैवटविशेषात् । मान्योक्तिरिति तदनुसारीत्येव । अत्र एव तीः पश्यान्तानु-सारात् । तस्ये हीति । एतेन वरगुण दीर्घांशः परिगम्य भाष्ये च बोधने इति गृह्यते ।

शब्दरत्नम् ।

तन्निमित्तकादेरानिवृत्तये क्रियमाणम् “आख्यानादृतस्तदाचष्टृल्लुक् प्रवृत्तिप्रत्यापत्तिश्च” इति वचनमित्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । लुक्चपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्वाजा, ऐनेय इत्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः । “न लुमता” इति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव । तस्मात्पुण्ययोगं जानाति पुण्येण योजयतीत्येतत्साधके “पुण्ययोगे हि” इति वचने भाष्य भैरवी ।

नेन पुतच्छादयतीति विग्रहे पृषोदरादित्वात्पुतशब्दान्तलोपे छद्घातोर्द्विप्रत्यये निष्पन्नो यः पुच्छशब्दस्तस्मादाख्याने णिजिति दर्शितम् । तन्निमित्तकादेशेति । “हनश्च वध.” इत्यनेनाप्स-
न्नियोगेन वधादेशस्य विधानात्सन्नियोगशित्वमात्रेण वधादेशस्य कृत्रिमित्वम् ।

इदं चिन्त्यमिति । वक्ष्यमाणं चिन्तनीयम्—दृष्टान्ते हल्ङादिलोपे यस्येति लोपे जातेऽपि प्रत्ययलक्षणेन यथा निमित्ताविनाशबुद्धिस्तथा कृल्लुक्चपि सन्नियोगाविनाशबुद्ध्या “अकृत” इति परिभाषायाः प्रवृत्तिर्न भविष्यतीत्यभिहितम् । पूर्वकार्य एवेति । लुप्तप्रत्ययपरतो यः पूर्वस्तत्प्रवृत्तिभूतो लङ्घाङ्गसञ्ज्ञकस्तदुद्देश्यं कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तस्मिन्कर्तव्ये तेन प्रत्यय-
लक्षणस्य प्रतिषेधादिति भावः । यद्यप्यत्र जायमानङ् कार्यम्पूर्वस्यैव, तथाऽपि प्रत्ययसन्नियो-
गेन तद्विधानत्र ह्यु तस्मिन्परतः पूर्वस्येति तत्रोक्तमिति तस्य निषेधस्यायमविषय । तस्मात्-
मूलोक्तज्ञापकासम्भवात् । पुण्ययोगे जीति । अत्र जीति सम्पदादिक्रिष्णताज्ञावाभिधायकात्
ह्यौ रूपम् । यद्यपि “नक्षत्रयोगे हि” इति वार्तिके पाठः, तथाऽपि तत्सम्पदाहकवाक्यमिति
तस्मात्पुण्यसंस्कारवाक्यमेतादृशाह्वयनोपमित्याशयेनैवमुक्तम् । नक्षत्रवाचिशब्दपूर्वपदक-
भावप्रकाशः ।

ध्वनिगम् । आदेशेति । “हनश्च वध.” इत्यप्सन्नियोगेन वधादेशेत्यर्थः । चो ह्यप्सुच्चायसोऽन्वयोऽत्र
योजितः । अन्यथा तवैवादेशनिवृत्तौ किं तवेति भावः ।

अपि विरोधाभासे । दृष्टान्ते हल्ङादिलोपे ‘यस्येति च’ इति लोपेऽपि दीर्घादेर्नस्य च अथवा यथा त-
थाऽत्रापि निमित्तस्यैव सत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात्तदप्राप्तिरित्यर्थः । परत इति । लुप्तप्रत्यये परतो यः
पूर्वस्तत्प्रवृत्तिभूतो लङ्घाङ्गसञ्ज्ञकस्तदुद्देश्यं यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वेति तदर्थः । तस्मिन्निति परिभाषावाधे
मानामावः । यद्यप्यत्र जायमानकार्यं प्रायये परतः पूर्वस्यैव, तथाऽपि सन्नियोगशित्वस्तु परत्वेनास्तुल्ये
इति भावः । एतेन प्रतीकादि तीत्यन्तमनूष तत्र । वधादेशस्य कृत्रिमित्वत्वेन न लुमतेत्यस्य प्रवृत्त्या निमि-
त्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्तथा वधादेशप्राप्तौ प्रत्यापत्तेर्व्यर्थत्वेन तदन्वित्यलशापनसम्भवात् । किं च प्रत्ययल-
क्षणप्रवृत्तेः स्वीकार उच्यते । नाच । कृदनिमित्तत्वे प्रत्ययानिमित्तत्वं, तन्निमित्तत्वे न लुमतेति प्रवृत्तिरित्यु-
च्यथाऽपि प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । नान्यथा, प्रत्ययलक्षणसत्त्वादिनि भवदुक्तिन्यायात्तदिति मन्दोक्तमपास्तम् ।
तत्र लक्षणशब्दस्य निमित्तार्थत्वे तदप्राप्तावश्यकरीत्या तदप्राप्तेः । एव प्रत्यापत्तेरशापकत्वेन मूलासात्त्येऽपि
यथाकाश्चित्मूलं योजनीयमिति ध्वनयितुमाह—तस्मादिति । पुण्ययोगे जीति । यद्यपि नक्षत्रयोगे
जीति वार्तिकपाठस्तथाऽपि सप्रह्ववाक्यात्तद्व्यसंस्काराणि वाक्या-युपपन्नान्त इत्याशयेनैवमुक्तम् । शान्ति
संपदादिभावकिंरन्ताङ्गी रूपम् । नक्षत्रविशेषवाचिपूर्वपदयोगशब्दान्ताह्वयनोपमित्याशयेनैवमुक्तम् । शान्ति
सरला ।

इति ग्रन्थेन स्पष्टमित्यर्थः । पूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेवेति । तथा च “हनश्च वध.” इति वधादेशस्य
अप्रत्ययसन्नियोगशित्वेऽपि परत्वेन तस्य वधादेशे निमित्तत्वाभावेन “न लुमताऽह्वय” इति प्रत्यय-
लक्षणनिषेधाप्रवृत्त्या प्रत्ययलक्षणेन निमित्तपरत्वात् परिभाषया वधादेशाप्रवृत्तिर्न स्यादिति प्रवृत्तिप्र-
त्यापत्तिवचनस्य तत्रत्यस्य वधादेशनिवृत्तये भावदयकत्वमिति न तत्तदन्वित्यत्वे शापकमिति तदाशयः ।
तदेवाह—तस्मादिति । भाष्यकृतेति । “हेतुमति च” इति सूत्रे “नक्षत्रयोगे” इति वार्तिकार्थप्रद-

ज्ञापकम्, लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः । यथोत्तरमिति । तथा चाद्यत्वे भाष्य
कारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्र
कारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता । भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे । 'त्वत्कपितृको'
'मत्कपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्गकार्यत्वेनां
कच् स्यात् स मा भूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येवदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मत-

शब्दरत्नम् ।

वृत्तप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिज्ञापिका । तत्र हि "चञो." इति घिति परम् कृतमिति बोध्यम् ।
भाष्यकारोक्त्येति ।

"अकञ्चञौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तमन्वयो ।"

इति च तदुक्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य "यिन्त्रिङ्गण्योर च" इति सूत्रे किमर्थमत्वं वि-
धीयते वक्तव्यं एवास्त्वित्याद्याङ्गुयात्वेऽल्लोपे तस्य स्थानित्रत्वेन गुणाभावात् तत् । न च
चलोपेऽपि "न धातु—" इति गुणनिषेधः सिद्ध इति बाध्यम् । तत्प्रत्याख्यानशेषे गुण-
प्राप्तेरित्युक्तम् । अनेन सूत्रमतात् प्रत्याख्यानवादिमतं प्रजलमिति प्रत्याख्यानवादिसमत-
मैरवी ।

योगशब्दान्तात्प्रातिपदिकमाणात्यर्थं णिच् कृत्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिरथ कारकमिति
तदर्थः । अत्र कृत्वनिमित्तस्य विनाशोन्मुखत्वात्कृत्वं न स्यात् । एतदेवाह—तत्र हीनि । अत्र
घिति परे कृत्वस्य विधानमिति "न लुमता" इति निषेधस्य प्राप्तिरस्तीति भावः । प्रत्यङ्गमिति ।
प्रत्यययत्नमित्यर्थः । इह—"स्वाङ्गुयिणाम्" इति विहितम् । मुक्तसंदायमिति प्रियाग्निदोषग-
णवितपाशान्तरम् । तदुक्तिः—भाष्यकारोक्तिः । स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पस्तु नेत्याशयेनाह-
एतदेवेति । यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यमेव । तदिनि । उक्तमत्यविधानमित्यर्थः । तत्राया
स्थाने—न धात्विति सूत्रस्य प्रत्याख्याने । अनेन—उक्तोक्त्याश्चविधानप्रयोजनरूपेण ।

भावप्रदानम् ।

मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं बहुमीहो संज्ञा नेति विवक्षितम् उत तदवयवानां सर्वादीनामिति ? नायः । समासावयवयोर्युग्मद्वन्द्वदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्, समुदाये प्राप्तिविरहाच्च । न च तदन्तविधिना प्राप्तिः । बहुमीहवयवानामुपसर्जनतया सर्वादिवहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वान् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न चोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो वातरुक्त्वोक्तो न तु सूत्रारूढ इति

शब्दरसम् ।

लक्ष्यमेव कथञ्चिः सूत्रमतेऽपि साध्यं, न ॥ विपरीतं सति सम्मने । अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च, प्रत्याख्यानं सूत्रसमतमिति च ध्वनितम् । सूत्रकृत्सङ्गिहतप्राचीनरूपिवाक्यानामप्राप्तिविरहाच्च सूत्रकारवचसोऽप्यग्रामाप्यरूपमैवोचितेति दिक् ।

किमिति । बहुमीहो नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसम्भवादिति भावः । उत्तरग्रन्थेति । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः । प्राप्तेरिति । प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः । अत एवेति । अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिवहिर्भावेनैव ।

कल्पनैवेति । एतेन विकल्पकल्पनानिरासः । इत्यर्थत्वं तस्य । अष्टम्यर्थत्वन्त्यस्तु न तत्र विनाशः । अत एव तत्र तत्रापाणिनीयन्तु भवतीति भाष्यकारोक्तिः सङ्गच्छते । एवञ्च “न बहुमीहो” इति सूत्रमुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकमेवेत्याशयेनाह—दिगिति ।

द्वेधेति । “न बहुमीहो” इति सूत्रे सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या बहुमीहो यानि सर्वादीनि तेषामिति, तेषामन्येषाञ्च यो बहुमीहितस्तस्य वा सर्वनामसंज्ञा नेत्येवं द्वेधेत्यर्थः । ननुत्तरग्रन्थस्य मतान्तराभिप्रायरुक्त्वाच्च द्विरोधा न क्षतिरुच्यते—आह—न्यासकारस्यापीति । प्रतिपादने एवेति । त्वन्मत इति शेषः । भवन्मतेऽवयवत्वमेव निषेधे तात्पर्यम् । न्यासकृत्तः समासावयवयोर्युग्मद्वन्द्वदोरिति दर्शनादिति वक्तव्यम् । एवञ्चाद्यपक्षे तु द्विरोधः स्पष्ट एव । तस्यार्थ इत्यख्यानभावप्रकाशः ।

अन्यथेति । सूत्रात्तरसम्भवे शयर्थः । न-नस्य ग्रन्थस्यात्रग्रहणस्य च भाष्यानुरोधित्वेऽपि कथमनेन चतुष्टयध्वननमेव चोक्तरीत्या विरुध्यतादवस्थायम् आह—सूत्रकृदिति । “तदधिष्यम्” इत्यादिनेति भावः । तद्वदेति । अन्यथा वृद्धिपूर्वभाष्यविरोध इति भावः । अप्रामाण्येति । इष्टार्थसाधने इति शेषः । अष्टम्यर्थप्रामाण्यत्वस्यैव । अत एव तत्र तत्रापाणिनीयं तु भवतीति भाष्याक्तिः सङ्गच्छते । एतेन नैशु दासानायाः श्रुतैर्वा वाक्येन प्रमाणमिति शङ्का प्रत्युक्ता । किञ्च भाष्यस्यासद्विधत्वेन सद्विधार्थस्य सूत्रस्यान्यथा व्याख्येयत्वोचिता । किञ्चेतिहासपुराणाद्यैव शयवर्णनवद्वाचितक्रमाध्यादिग्रन्थैः सूत्रार्थगर्णनमुचितम् । तस्मात्तयोः प्रवृत्त्या सूत्रं व्यथमेव । तदाह—दिगिति ।

मूले प्राचीनत-प्रक्रियादुत्तमम् । बहुमीहो नेति सूत्रार्थानुवादः । द्वेवेति । सर्वादीनीत्यनुवृत्त्या तत्र यानि तानि तेषां यो बहुमीहितस्तस्य नेत्येवमित्यर्थः । ननुत्तरग्रन्थस्य मतान्तरेण तद्विरोधो न दोषावशेऽन आह—न्यासेति । स चावयवनिषेधपक्षः स्पष्टः । अन्यथा निर्मूलत्वेनाप्रामाण्यपक्षिरिति भावः । एतेति । अस्य त्वन्मते इति शेषः । मम तु स निद्वान्त एवेति भावः । हेतो विरोध्यपरासरला ।

“न तुमनाऽहस्य” इत्यस्य प्रवृत्तिः स्पष्टेवेति प्रत्ययलक्षणाभावेन निमित्तविनाशमन्तरातिभाष्येव प्रवृत्तिप्रत्यापत्तेः सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमिति तत्रत्यतत्त्वदानुवृत्तिस्त्वेदमित्यत्र शापिकेति भावः । दिगिति । दिगर्थस्तु महभागमेव सति सर्वज्ञत्वमङ्गपक्षिर्तोऽस्मिन् शास्त्रे उत्तरमुनिनात्यर्थानुमारेणैव पूर्वमुनेत्यात्ययवधारणीयमिति बोध्यः ।

वाच्यम् । अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरेरेव तल्लाभात् । एतेन सूत्रकारमते बहु-
 व्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् । बहुव्रीहवेवेति तस्यार्थः । भाष्यकारमते
 इत्याद्यपि न । विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रती-
 यते । देवदत्तो वामेनाक्षः । पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । तच्च न । सू-
 त्रवार्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् । यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि । तदित्थं प्रा-
 चा व्याख्यातम्—त्वं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते
 समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसं-
 ज्ञात्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां “अव्ययसर्वनाम्नाम्” इत्यकच् प्रसज्येत । तस्य
 स्मैप्रभृतीनामिवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात् । ततश्च त्वत्कपि-
 तृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति । न्यासकृताऽपि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे
 कृतेऽकच् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे वर्तते, पूर्वपदन्तु सर्वार्थ-
 ताया अनपेतमेवेत्युक्तम् । तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव । तथा हि—जहत्स्वार्थायां

शब्दरत्नम् ।

वादेवेत्यर्थः । अन्वर्थेति । सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः । तस्यार्थ इति । सोऽनुचितः, अ-
 न्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे तदप्रयुक्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः । सूत्रेत्यादि । तस्मतेऽन्वर्थत्वेन,
 वार्तिकमते तु वचनेनेत्यर्थः । स्वोकार्ये न्यासकृत्पण्यसंवाद्माह—न्यासकृताऽपीति ।
 अनपेतमेवेति । समुदाये एकार्याभावाद्गीकारेण समुदायस्याभ्यपदार्थोपसर्जनत्वेऽप्यन-
 भेदो ।

न्तरं हेत्वनुपादानाभावाद्वाशान्तिरत आह—नोऽनुचित इत्यादि । तत्संमतत्वात्—सूत्रकार-
 सम्मतत्वात् । ननु “संज्ञोपमर्जनप्रतिषेध” इति धातिरुक्तोक्तम् ॥ सूत्रकृतेति सूत्रवार्तिके-
 स्यनुपपन्नमत आह—तन्मत इति । सूत्रकृन्मत इत्यर्थः । न्यासकृताऽपीत्यादिमूलोक्तोऽभ्युदीयो
 ग्रन्थ इति भ्रमनिवारणायाह—लोकनेति । अत्र स्वदास्यार्थो व्याख्याता प्रसादकारः ।

वृत्तौ समासावयवयोरर्थं भवनास्ति । अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थ-
वृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव । एवं च समासान्तःपातिनोर्युष्मदसमोः सर्वार्थवाच-
कत्वेनेत्यादिग्रन्थः, समुदायोहीत्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वयेऽपि व्याहृतः । किं चैवम्
अतिसर्वार्थेत्यत्र स्मायादेशो दुर्वारः, अद्वाधिकारे तदन्तग्रहणात् । त्वदुक्तरीत्या सं-
वैशान्दस्य सर्वार्थत्वानपायात् । न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु नेति युक्तिमत् ।

शब्दरसम् ।

यदस्य मत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः । व्याहृत इति । अजहत्स्वार्थायामपि अवयवा-
र्थस्यान्यत्रार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपमर्जनत्वाक्षतेतिरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिबिषयत्व-
स्यैवोपमर्जनत्वपदार्थत्वादिति भावः । सर्वशब्दस्येति । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । युक्ति-
मदिति । न चोत्तरपदे लक्षणा, पूर्वपदे तात्पर्यग्राहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् ।
तत्र मते हि पूर्वपदे निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा ? नाद्यः । नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवा-
प्राप्तेः । नान्त्यः । पूर्वपदार्थे विशेषणान्दवापत्तेः, विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणौ-

भैरवी ।

तत्रे—उपसर्जनत्वे । अभिमान इति । एतद्वीजमग्रे स्फुटम् । यदुक्तप्रागभिमान इति तद्वीज-
प्रकटपञ्चवायातमुपपादयति—अजहदित्यादिना । विशेषणवैवेति । परार्थाभिधानवृत्तिरिति सि-
द्धान्तादिति भावः । पूर्वोक्तमुपसर्जनत्वं बहुव्रीहारेणेति सामा यत् उपसर्जनत्वस्य स्वरूपमाह-
इत्यर्थेति । नन्ववर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य हेः स्मै इत्ययाङ्गीकारात् किञ्चे-
त्यादिनोक्तद्वौ इत्यत आह मूले—न हीति । तथा च तद्वीजग्रन्थे पूर्वपदग्रहणं व्यर्थम् । विनि-
गमनाभावेनोभयपदयोस्तुल्यत्वादिति भावः । खण्डनकृदुक्तं विनिगमकं खण्डयति—न चेत्या-
दिना । विशेषणेति । सुन्दरादिविशेषणान्वयापत्तेरित्यर्थः । पक्षद्वयसाधारण्यदोषमाह—विनीति ।
ननु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतत्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिरुत्तरपदस्य लक्षणासाधि-
भावप्रस्तादा ।

शानुवादः । सर्वं मूलं यथाश्रुतं व्याहृतानं न्यासग्रन्थानुवादश्चेत्यर्थः । मूले स्वार्थेति । न तावन्मात्राभि-
धानेन पूर्वपदपर्यवसानम् । परार्थाभिधानवृत्तिरिति सिद्धान्तादिति भावः । निरिदमनुक्तम् अन्यपदा-
र्थस्य प्रधानपदसमुदायशक्यत्वात् । तस्य प्राधान्यं चावयवाबोधप्रधानभूतान्यपदार्थबोधकत्वात् । अत्र
एव वृत्तिनक्षत्रसङ्गतिरेकार्थाभावव्यवहारश्चात् आह—अजहदिति । उपसर्जनत्वपदार्थेति । तथा च
तदपि वाक्यं भक्त्वैवं बोध्यमिति भावः । इदं चोपसर्जनत्वमौचित्यकं प्राक् । पूर्वपदे तु तेनाङ्गीकारा-
दाह—उत्तरेति । अपिस्तत्समुच्चायकः । नन्ववर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य हेः स्मै इत्ययाङ्गी-
कारात्त्राय दोषोऽन आह मूले—न हीति । न चेत्यर्थः । तथा च तद्व्यन्ते पूर्वपदग्रहणं व्यर्थं विनिगम-
नाभावेन पूर्वोत्तरपदयोस्तुल्यत्वादिति भावः । विनिगमनसत्तायास्तुल्यत्वं नास्तीति खण्डनकृत्यत्वं
खण्डयति—न चेति । विशेषणेति । सुन्दरादिविशेषणेत्यर्थः । पक्षद्वयसाधारण्यं दोषमाह—विनीति ।
ननु प्रत्ययानां सन्निहितपूर्वपदार्थगतत्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिस्तत्र तत्करणनियामिकेति न्यूनव्यायमते

सरला

पदद्वयेऽपि लक्षणौचित्याच्चेति । उत्तरपदस्य लक्षणा पूर्वपदे तात्पर्यग्राहकम् इति यथा तथैव
पूर्वपदस्य लक्षणा उत्तरपदे तात्पर्यग्राहकमित्यपि वक्तुं शक्यमिति असंवाधेन न तु पदद्वयारम्भमुदाहरे
लक्षणेत्पार्थस्य समुदाये शक्तिमन्हीकृत्यैव लक्षणाचर्चाया युक्तत्वेन तत्र पदद्वये शक्यं वक्तुमशक्यतया
तत्र लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् । वस्तुस्तु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतत्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्ति-
स्तत्रोत्तरपदलक्षणया विनिगमना, किञ्च पूर्वपदलक्षणया समुदायोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृतिवत्त्वाभावेन

अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वाथेवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह, विरोधः स्यादिति यत्किंचिदेतत् ।

यदपि व्याचक्षुः—त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा निषिध्यते इति । तदपि न । विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम् ? नाद्यः । प्रक्रियावाक्येऽयं निषेधो न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधात्, प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापरग्रन्थविरोधाच्च । न द्वितीयः । तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकत्वेन त्वं पितेत्याकारकत्वायोगात् ।

यदपि व्याचक्षुः—नन्वतिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु संज्ञा प्रवर्तत इत्यत्र किं चिनिगमकन्तत्राह—अनङ्गकार्यत्वेनेति । अङ्गशब्दः समुदायपरः । तेनातिसर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञाऽपेक्षिता सर्वनाम्नाऽङ्गात् स्मायादिधिधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् । समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात् तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम् । इह तु अवयवमात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्यात् प्रसङ्ग इति चैष-

शब्दरत्नम् ।

चिन्माद्य, एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं च तद्रूपकावयवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक् । स्वोक्त्येति । एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः ।

इदमप्येति । तैरप्यलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भावः ।

भैरवा ।

काऽस्तीत्यत आह—एकार्थीभावेति । तन्मते समुदायेन शक्यैव भवत्सम्मतलक्ष्यार्थस्य प्रतिपादनादिति भावः । तदप्येति । बहुव्रीहिघटनेत्यर्थः । उचित इति । तथा च बहुव्रीह्यादिति व्यर्थमेवेत्याह—दिगिति । स्योक्तिर्न प्रकरणान्तरस्थेति विस्मृतिशब्दाऽपि न कार्येत्याह—एतदप्रकरणेति ।

पुनः प्रसादशुक्तिश्च एतद्व्यति मूले—यदपीति । तैरप्येति । प्रकाशशुक्तिरपीत्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

नाम दोषोऽह—एकार्थीभावेति । तन्मते समुदायशब्देन सत्त्वेनावयवानामनशादिति भावः । एव चेति । तेषाममवार्थरूपेण बोधार्थः । तद्व्यति चेति । बहुव्रीहिघटनेत्यर्थः । उचित इति । एवं च न बहुव्रीह्यादिति व्यर्थमेव । तदाह—दिगिति । प्रकरणान्तरस्थेति भिन्नप्रकरणे विरोधाभावादाह—पुनरिति । नन्विदं प्रकाशशुक्तिबोकाभि विमर्शमशब्द—यदपीति । मूले । प्रकाशशुक्तिरिव । बहुव्रीहिघटनेति । तदाह—दिगिति । स्योक्तिर्न प्रकरणान्तरस्थेति विस्मृतिशब्दाऽपि न कार्येत्याह—एतदप्रकरणेति ।

न्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न । अङ्गाधिकारे तदन्तत्रिधेः सर्वसमतत्वेनावयव-
मात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्त्युक्तैर्न्याहृतः । अङ्गाधिकारपरिभाष-
या स्मै स्यादिति स्वप्रत्ययविरोधाच्च । अयायमाशयः—प्राक् प्रवृत्ताऽपि संज्ञा
अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । तर्हि अरुजपि गच्छतु । ननु कार्यकालपक्षे
स्मादाद्यर्थं पुनः संज्ञाऽपेक्षिता, सा च दुर्लभेत्याशय इति चेत् ? अस्त्येवम् । न
त्वसौ प्रकृतप्रत्ययः । न्यासप्रत्ययसंवादेन ‘इति न्यासकृन्मतम्’ इति वाक्य-
शेषविरोधात् । न्यासप्रत्ययस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते ।

यदपि व्याचख्युः—अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकमित्यर्थः । तथा च
कप्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्यर्थ इति । तदपि क्लिष्टं व्यर्थं च, न्यासप्रत्या-
संमतं च । तथा हि, त्यक्तपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिप्रत्ययं व्याख्याय न्यास-

शब्दरत्नम् ।

अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति । सेनातिसर्वायेत्यादौ न दोषः । पुनः संज्ञा तु
दुर्लभा, संज्ञोपसर्जनानां निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तदन्तप्रवृत्तेनापि न संज्ञा । अर्था-
न्तरसंक्रमात्पूर्वतु स्मैभावस्य न प्रवृत्तिः । अरुचप्रवृत्तिस्तु ततः प्रागन्त्येति तद्विदुष्ये
इदं सूत्रमित्यभिमानः । गच्छत्विति । निमित्तापायपरिभाषयेति भावः । दुर्लभेति ।
उपसर्जननिषेधादिति भावः ।

इत्यर्थ इति । अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः । क्लिष्टमिति । तत्त्वं तु स्पष्ट-
मेव । न्यासप्रत्यासंमतिमुपपादयन्नङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य वैधर्म्यमुपपादयति—तथा हीति ।
भैरवी ।

पुनरिति । समाससंज्ञोत्तरकालमित्यर्थः । न सति । न संज्ञाकार्यमित्यर्थः । समुदायचदकस्य
तदन्तस्य चेति शेषः । न प्रवृत्तिरिति । लुग्विषयतायाः सत्त्वादिति शेषः । अभिमानपक्षोपादानसू-
चितामलचिम्प्रकटयति—निमित्तापायेति । एतेन यत्सूत्रान्मभ्यस्य कलं ‘त्यक्तपितृक’ इत्यादिरूप-
सिद्धिरिति, सा अधुनाऽपि जातेति सूत्रैयर्थमेवेति भावः । प्राक् प्रवृत्ता संज्ञा गतेति न प्रमो-
येन भवदुक्ता प्रतिबन्धिः स्यादित्याशयेन शङ्कते मूले—ननु कार्यकालेति । दुर्लभेति । अतिसर्वा-
येत्यादाविति शेषः । मूले—विरोधादिति । अनङ्गकार्यत्वेनेति हेतुकस्याऽऽनर्पक्यापत्तेश्चेत्यपि
शोध्यम् । तत्त्वम्—क्लिष्टत्वम् ।

भावप्रकाशः ।

भवत्वेव प्रकाशोक्तिस्तु तथा युक्तैवात् आह—यदपात्तादि । तदुक्तिरेवेवम् । मूले विरोधाच्चेति चेनाहश-
ब्दस्य समुदाये निर्वाजलक्षणाश्रयणदोषसमुच्चयः । मूले प्राप्तिरिति । अर्थान्तरसंक्रमादिति शेषः । पुनरिति ।
तत्र स्मादाद्यपमिति भावः । न संज्ञेति । समुदायस्य तदन्तत्वेति भावः । न प्रवृत्तिरिति । नैव प्रवृ-
त्तित्वमर्थः, द्वितीयात्वादिति भावः । ततः प्राक्—अर्थान्तरोपसंक्रमात्प्राक् । अभिमानपदसूचितारवि-
भाह—निमित्तेति । तथा च त्यक्तपितृक इत्यादिसिद्ध्या सूत्रमेव व्यर्थम् । तदनिरत्यक्त तु शापकान्तरे
णापि सुमाधमिति भावः । दुर्लभेतीति । अतिसर्वायेत्यादाविति भावः । मूले विरोधादिति । किं चाना-
ङ्गकार्यत्वेनेति हेतुकस्यानर्पक्यापत्तेः । नन्वेवं नायं दोषः । तत्पुरुषावाक्यगतसर्वायमिप्रायेणावयवमात्रे सप्त-
मीत्यादिग्रन्थः । यत्र च अङ्गाधिकारे तदन्तत्रिधेः व्याधानामावः स्पष्टः । अङ्गस्य समासस्योक्तरीत्या
सर्वनामान्तराभावात् । अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्यादित्यादिग्रन्थस्तु बहुमीक्षन्त-नातिनामपि सर्वा-
दीनां सर्वनामसंज्ञानिवृत्तये सूत्रमिति वदता प्राचा मन दूषयितुं तद्रीत्याऽतिसर्वायेत्यादावनिप्रमङ्गदानाय
प्रवृत्तोऽङ्गस्य सर्वनामान्तरात्ममञ्जसु इति तद्विरोधस्याप्यभाव इत्येवं तत्तात्पर्यस्य खण्डनद्वैवोक्तत्वादत
आह मूले—यदपि । तदुक्तिरेवेवम् । मूले—नायकमित्यर्थ इति । तथा च तद्वृत्त कार्यमकत्तदाह—तथा चेति ।
इत्यर्थ इति । द्वितीयप्रतीकम् । स्पष्टमेवेति । अत्र शास्त्रे तदप्रसिद्धेरिति भावः । वैयर्थ्यमिति । तथा

कार उज्जग्राह—ननु च अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृतेऽकञ् न भविष्यति । न ह्यत्र सर्वार्थता संभवति विशेषविषयत्वात् । नैतदस्ति । समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेक्षमेव । भवतु तर्हि अनयोरनन्तर्योरेतत्सूत्रविषयता । प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते । न हि प्रियविश्वाद्यः सर्वेषां नामानि । नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किञ्चित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते । स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात् । विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात् । एवं मन्यते—त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकञ्मा भूद् इत्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम् । प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति । अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञाऽनपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते, स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव ।

यदपि व्याचक्षुः—यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतं तथाऽपि न्यासकृता विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति । तदपि स्थवीयः, वार्तिककृता अन्यार्थस्यास्पृष्टत्वात् । न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिष्वदता त्वदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च ।

यदप्याहुः—न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि । तदपि न । सू-
कारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात् । भाष्यकारमते त्विनि ग्रन्थे-

शब्दरत्नम् ।

विशेषविषयत्वादिति । अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः । समुदायो हीति । तस्मैव तद्विशेषणत्वमित्यभिप्रायः । अनन्तरयोरिति । त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः । अङ्गसंज्ञाऽनपेक्षत्वमेवार्थ इति । एवं चानुपदोक्ते यदपीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्या कचि प्रसिद्धत्वादेवोक्तरीत्या तदुक्तिर्बर्धयति बोध्यम् ।

इत्यादि यदतेति । वृत्तिग्रन्थव्याख्याऽवसरे इति शेषः ।

भवेत् ।

विशेषविषयस्यमुपपादयति—अन्यपदार्थेति । तस्मैव—समुदायस्यैव । वृत्तिग्रन्थेति । पूर्वोक्तरीत्या सूत्रग्रन्थार्थद्वयमुत्तरया प्रियविश्वायेत्याहुर्दाहस्य 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्राकञ् न भवतीति वृत्तिग्रन्थेत्यर्थः ।

ननु यत्किञ्चित्पदोपादानेन तृतीयेत्याहुर्धारणेन विहितत्वमप्रतिपदोक्तत्वद्वर्तव्येण इत्यभावप्रकाशः ।

इदं वैदिकं इतरस्यापि तत्परस्य परिणामादिति भावः । विशेषणत्वादिति । तस्मैवोपदिष्टतित्यर्थः । तस्मैवेत्यनेन पूर्वपदव्यावृत्तिः । अस्मिन्मानपदव्यतिरागविरतु प्राप्नुयैव । त्वत्वेति । अत्र एव तस्मैव्यादिवृत्तिग्रन्थं व्याख्यायितुम् । गूढे यत्तु यदपीत्याहुर्किद्वयमनूय तत्र । वार्तिकेणोऽप्यस्याप्येवमपि विद्वत्तत्वेनानुमन्त्यात्, गोमदी यस्याहेति सुशब्देन प्राप्नुदाहनात्तस्यावयवसर्वनामत्वनिषेधस्य सूत्रवार्तिकेनानुमतेः स्पष्टत्वाच्च, इदामग्रन्थान्तर्गमसमासपदस्य तावद्विवादाभावेन त्वेन व्याख्यायितुमर्थात्प्राप्त्येनोक्तार्थस्य तद्विज्ञातसम्भवाच्च, पूर्वग्रन्थात्वरमप्रवृत्त्यङ्गत्वमप्येवोपलक्ष्यमावाद्य दिनोयोस्तेत्युत्तराशये निरूप्यते । तदमय । वार्तिकेन त्वत्वेने तदनुक्तो न्यूनतापत्ताय । सुशब्दापाठाच्च समासपरस्य तत्त्वत्वेति कृते सति त्वात्पठनगुणत्वाच्च पूर्वग्रन्थविप्रवृत्तावेति मूलोक्तदोषानुसाराच्च । तदप्यनपराह—वृत्तिग्रन्थेति । इतरवार्थद्वयं संनित्य प्रियविश्वायेत्याहुर्दाहाय एव येन त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यङ्गं न भवति तद्वृत्तिग्रन्थेनैव स्पष्टम् ।

ननु यत्किञ्चित्पदोपादानेन तृतीयेत्याहुर्धारणेन विहितत्वमप्रतिपदोक्तत्वद्वर्तव्येण इत्यभावप्रकाशः ।

न तस्य विच्छिन्नत्वाच्च । तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापा-
रमणीया एवेत्यास्तां तावत् ।

यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्वाग्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्यं
व्याख्यायताम्—ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम् । अतो निष्कर्षमाह—
सूत्रकारमत इति । बहुव्रीह्याविति । चिकीपिते सतीति शेषः । गौणत्वमात्र इति ।
मात्रशब्दोऽवधारणे, गौणत्वे एव न तु तनः प्राक् । तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति
भावः । न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशये-
नाह—त्वत्कपितृक इत्यादि । एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्वि-
भावनीयम् । प्रकृतमनुसरामः । संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्माया-
दिकमित्यर्थः । अन्तर्गणकायेमिति । “अद्भुततरादिभ्यः” “त्यदादीनामः”
“तदोः सस्सौ” इत्यादिकमित्यर्थः ।

तृतीयासमासार्थेति । इह “पूर्वसदृश” इति विहितः समासो गृह्यते प्रतिप-

नाम्नरत्नम् ।

प्रतिपदोक्तत्वादिति । यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्त्वमुच्चार्यं विहितत्वाद्
वाक्यमपि तत्सम्बन्धेन प्रत्यासत्तेरिति भावः । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्यं मासेन वृत्ताय
पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे तत्सम्बन्धिनि वाक्ये च न । तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्त-
भैरवी ।

स्यापि दुर्वारमत आह—यदन्तत्वमिति । तेन स्वयकासदृशस्त्वक्तसदृश इत्यत्र निषेधो न ।
अनेनार्थ निषेधोऽपि समुदायस्येति भाष्यीयसिद्धान्तार्था ध्वनितः “तृतीयासमासे” इति सूत्रे ।
“विभाषा दिक्” इति सूत्रात्समास इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनस्तत्र समास इत्यस्योपादानमसमास
इति पदच्छेदाय । तेन समासभिन्नस्य समाससदृशस्य लौकिकविग्रहात्मकस्य लाभ इत्याश-
येनाह—वाक्यमपीति । उभयोर्व्यावृत्तावाह—तेनेति । इति समास इति । “तृतीया तत्कृत” इति सूत्र-
विहितसमास इत्यर्थः । नत्वत्र “पूर्वसदृश” इत्यस्य प्रवृत्तिः, तस्य यत्र हेतौ तृतीया तत्र चरि-
भावप्रकाशः ।

रमत आह—यदन्तत्वेति । तेन स्वयका सदृशस्त्वक्तसदृशः सर्वकैश्च सदृशः सर्वकृतसदृश इत्यादौ न ।
अनेन समुदायस्यैवाय निषेधो नावयवानामिति भाष्यसिद्धान्तः सूचितः । एतेन चित्तवमिदमनवधानात् ।
तथा हि, “विभाषा दिक्” इति सूत्रात् समास इत्यनुवृत्त्येष्टसिद्धे पुनः समासग्रहणमासात्सर्ववाक्येऽपी-
त्यर्हमेऽपि तादृशवाक्यमत्र लौकिकमेव नानौकिक निषेधवैयर्थ्यापत्तेः । तच्च प्रतिपदोक्तसमासग्रहे
सत्येव सम्भवति । अन्यथा न खल्वनमित्यादि कर्तृकरणतृतीयासमासप्रकृतिमूलौकिके वाक्ये अकृत-
भावाय सप्तानिषेधसम्भवात् । एव च यावत्प्रतिपदोक्तसमासग्रहण न सिद्धं तावदलौकिकवाक्यस्यैव
तादर्थ्येन ग्रहणं स्यादिति स्वयंशङ्कमिति लौकिकवाक्योदाहरणमनुपपन्नमिति रण्डनश्रुतकमपास्तम् ।
तेन हेतुना तस्मिन्नेऽनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनः समासग्रहणादसमं ते इति छेदेन तद्विज्ञानपरदृशलौकिकता-
व्यस्यैव ग्रहणं च । अत्र एवाह—वाक्यमपीति । उभयोर्व्यावृत्त्यैव आह—तेनेति । समासस्य वाक्यस्य च
तादृशस्य विवक्षणेनेत्यर्थः । पूर्वस्मा इति । परिनिष्ठविभक्तिसमासमिधायमिदम् । समासे इति ।
“तृतीया तत्कृत” इत्यनेन । कृतग्रहणमासात्करोतिद्वारासामर्थ्यं तद्वृत्तेः । पूर्वसदृशेति यत्र तु हेतु
त्वादितृतीयाया मिथोऽन्वये चारितार्थ्येन करोतिद्वारा सामर्थ्यं न प्रवर्तन इति भावः । तत्र—यत्ने तयामेधे

पदोक्तत्वात्, न तु “कर्तृकरणे कृता” इति । तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न ।

समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वसंज्ञस्य मुख्यत्वात् न तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति-
सम्बन्धः, कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः ।
विद्यतिक्रियाऽध्याहारे गौरवात् । निषेद्ध्यायाभ वतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्व-
यस्यैव न्याप्यत्वाच्च । किं च त्र्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकरोपेण बाधितत्वात् । ततः

शब्दरत्नम् ।

समाससम्बन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमप्याह—त्वयकेनि । तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि
तदर्थे बाधये यत्र यवापि स्थितस्य सर्गदेः संज्ञा नेत्यर्थेऽत्रापि स्यादिति भावः ।

न्याप्यत्वाच्चेति । किं चावयवमात्रनिषेधे “प्रयोजनं सर्वनामान्ययसंज्ञायाम्” इति
“येन विधिः” इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञार्थावर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रबो-
धानुपपत्तिः । न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं, मानाभावात् । लोकव्युत्पत्तिसिद्ध-
स्या तस्यानेन निषेद्धुमक्षयत्वात् । नापि तस्य सर्वादिपाठे निषिध्यत इति युक्तम् । तस्या-
भेदोऽस्तीति ।

तार्थतया करोतिद्वारा सामर्थ्ये न प्रवृत्तिरिति भावः । तन—सूत्रे, तयोर्मध्य इत्यर्थो वा । तदर्थ-
समासार्थं । मूले यदुक्तन्याप्यत्वादिति तदलस्यावयवनिषेधे फलाभावस्य किञ्चेत्यादिनोप-
पादनेऽपि फलत्वादिति तस्यानुपपादनान्वयपरिहारायाह—किञ्चावयवेति । न त्वनेन निषे-
धात्सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति श्रुतं इत्यत आह—न ह्यत्रेति । मानाभावादिति । संज्ञानिषेधेऽपि
स्वीयसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानुपायादिति भावः । ननु तस्यैव निषेधः किन्न स्यादत आह—नोदे-
ति । तस्य—सर्वार्थवाचकत्वस्य । तस्य—द्वन्द्वान्तर्गतितरतादस्य । तस्य—पाठस्य । यद्यपीत्यादिना
भावप्रकाशः ।

वा । फलान्तरमपीति । एतेन प्रतिपदोक्तः समासो गृह्यत इति प्रतिपादने न त्वयकाह्न गौरव बाधये
निषेधो नेति फलोक्तिरनेकपादसम्बन्धेति परास्तम् । यद्यपि प्रकाशानुवादतया मूलकृतौ न दोषसंज्ञादिव
परमकारणितया तमपि प्रबन्धं योगयितुं मूलकृतेऽज्ञानं निवृत्तिस्तु य तः।। सपचाह—गृहीयेति । मात
कारणं द्वितीयं । नन्वेवं त्वकारणमित्यादी दोष इति चेन्न । समुदायनिषेधस्य भाष्यकृतेऽभिमतत्वेन
स्वश्रीया तुनीयाग्रादिति समासं पूर्वोदादनेऽपि प्रसङ्गेऽवधानमिति प्रमत्तात् । अथ तदन्तराशोभात् । बाधये
निषेधात्त्ववयवरूपेण । वेदानां प्रसामर्थ्यमात्रेण सर्वत्र, तदाह—यत्र वापीति । एतेन मूल्यानुपादिनी-
स्तुभारानाकरदण्डपादयः परास्तः ।

प्राचीनास्त्वदन्ताऽत्र काकचोर्न विशेषः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र" इति मात्रप्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टान्तो सम्प्रति संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दक्षिणपूर्वौ इत्यत्र संज्ञाऽभावेऽपि पुंवद्भावः । तस्माद् न्यायबलाद् फलबलाच्च समुदायप्रहणमेवोचितम् । यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम्, तथाऽपि शास्त्रस्याल्पविषयता स्याद् न्यायश्च विरुध्येतेति भावः । सुदप्रसङ्ग इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः । न च

शब्दरसम् ।

ऽप्रक्रान्तत्वादविधेयत्वाच्च । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अवयवकुत्साभोधवाक्यवृत्त्या चारिताभ्याम् । तदेव ध्वनयन्नाह-फलबलाच्चेति । फलं सुवचमिति । तथा दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादाववयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावेऽपि फलम् । द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावः, समुदाये तद्विवक्षायान्तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तैर्भावयवाच्चतुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् । समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽभिप्रेतः ।

भैरवी ।

मूलोक्तप्रयोजनहृदयमिति—द्वन्द्वावयवयोः । मात्रपदं कात्स्न्यं । तेन समाहोरेतरयोः गयोः संप्रहः । अभाव इति । उभयत्र समूहस्य विशेष्यतयाऽवयवस्य तद्विशेषणत्वेन पदार्थकदेशत्वाच्च तत्र विशेषणान्वय इति भावः । तद्विवक्षायाम्-कुत्साद्यर्थान्वयविवक्षायाम् । तदुक्तेरिति । अवयवगतकुत्सादेरप्युक्तेरित्यर्थः । एवञ्च 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेनावयवेऽन्यस्तदुत्पत्तिर्निति भावः । यद्ययमप्रकारो भवता नाद्रियते, तदा भवन्मते प्रत्येकप्रत्ययोंऽपि स्यात् । चिन्त्यमेतदिति । शास्त्रस्याल्पविषयता स्यादिति कथनेन परोक्षफलस्य स्वीकरणमिति यच्चिन्त्यमित्यर्थः । त्वच्छब्दस्योक्तरीत्या तान्तस्य सत्त्वमस्तु, तथाऽपि तत्त्वसंज्ञादी पाठे प्रमाणाभावः । बहुनामसम्मतश्च सः । एवञ्चावयवनिषेधे कलाभाव इत्यपि शोध्यम् । ननु यद्ययं द्वन्द्वात्मकसमुदायस्यैव सर्वनामसंज्ञानिषेधस्तर्हि 'द्वन्द्व' इति ससम्यनुपपत्तेरित्यत आह-समुदा-

भावप्रकाशः ।

नान्तरेतरादिशब्दस्येत्यर्थः । तदेवेति । मात्रप्रयोगोपादनरूपकनमेवेत्यर्थः । द्वन्द्ववयवमात्रे इति । अनेन समाहार इवेतरेतरयोगेऽपि साहित्यस्य विशेष्यता सूचिता । अभाव इति । एकार्थमात्रवशादिनि भावः । तत्-कुत्सादि । तदुक्तेरिति । अवयवगतकुत्सादेरप्युक्तेरित्यर्थः । तथा चोक्तार्थत्वोक्तस्यः पृथक् तदनुपपत्तिः । अन्यथा तत्र प्रत्येक कप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिः । तथा चाशङ्कैवायुक्ता । अत एव पूर्ववैलक्षण्यं सूचकस्तुः प्रयुक्त इति भावः । चिन्त्यमेतदिति । किञ्च त्वच्छब्दस्य तादृगर्थक्यं सत्त्वेऽपि तस्य तत्त्वे मानाभावाद् बहुसम्मतत्वाच्च । एव चावयवनिषेधे फलाभावः । एतेन न बहुमोक्षानि सिद्धं द्वन्द्वे विधीयते इति अस्याप्यर्थ इति वक्ष्यचिदुक्तिस्तदनुयायिमन्दोक्तश्च, एतेनालोकिरूपक्रियावन्निषेधोऽकार्थभावकल्पनातः पूर्वमनुपमर्जनत्वादिः सत्त्वेन प्रथमोपात्थनान्तरद्वयवदार्थमज्ञापेक्षरान्तरद्वयैवाकुत्सादिविवक्षायार्थः कर्तुं शक्यत्वेन प्राप्ताकम्बाराणां वावयवस्यैव निषेध इति सप्तमीनिर्देशश्चरितार्थ इति धेयाश्रुतमेव सम्मतिरिति चिन्त्यमेतदिति चिन्त्यमिदमुक्तिश्चापात्ता । फलाभावाद्, अन्ये मूलोक्तदोषावच्छेदः । तस्मात्समुदायस्यैव निषेधः । अत एव विमोषा जसीत्यत्र गोप्ये उक्तम्-अहं हि न भवेतीति । समुदायनिषेधकुत्सावोधकः स नेति तदर्थः । कृताकृता समासे उच्यतेत्या विवेक्यं यत् समुदायकुत्साविवक्षार्थः के तु न विकल्पः, द्वन्द्वस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावाद् । परत्वेत्यनेन तस्यापि द्वन्द्वावयवत्वबोधनादिनि दिक् । नन्वेवं ससम्यनुपपत्तिरत आह-समुदायेति । अस्मिन् इति । तथा च पृथी उच्यतेति भावः । अधिकरणत्वेति । सर्व-

शब्दरत्नम् ।

करणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या । यद्वा, इयं सप्तमी प्रथमार्थे ।

“अकच्छ्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ ।”

इति भाष्योक्तैस्तत्प्रकरणविषयस्मृत्यन्तरेण तद्विषये “न बहुव्रीहौ” इत्येतत्सा-
हचर्येण वा एतत्प्रकरणस्यसप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वौचित्यात् । किं च “विभाषा
जसि” इत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावेन तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन च “द्वन्द्वे च”
भैरवी ।

यनिषेधे त्विति । तद्विषयेति । भाष्योक्तिविषयेत्यर्थः । तदर्थकैति । प्रथमार्थकत्वेत्यर्थः । “द्वन्द्वे
च” इत्यस्य समुदायस्य संज्ञाव्याचर्ककत्वम्प्रकारान्तरेण साधयति—किञ्चेति । फलाभावादिति । शी-
भाये कर्तव्य एव तेन विकल्पविधानं, शीभावस्यैव सर्वनाम्नो विहितस्य जसः स्थाने प्राप्तिरि-
ति समुदायस्य तेन विकल्पेन संज्ञाविधानम् । निषेधस्य विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन
परममूले उक्तसंज्ञा वा स्यादित्युक्तम् । अत एवात्र निषेधाभावेनेत्युक्तिसङ्गतिरिति भावः । तत्ता-
भावप्रकाशः ।

नामसंज्ञा यद्वा तद्वद्वाराऽभावप्रतियोगिसत्त्वायामन्वय इति भावः । एवमात्मकमूलमनाह—यद्वेति । प्रक-
रणेति । अविशेषादिति भावः । ननु यत्र पाठस्तत्रैव धृत्याविनियोगेन कर्ष प्रकरणविषयत्वमन आह—
सद्विषये इति । अन्वया जातस्य शुक्तवन्तमिति न्यायेन निवारणसम्भवात् तस्य यथा वैयर्थ्यमुक्तम् एव-
मस्यापि तत्रापसिः । एवं च शत्रुशत्रुतन्माभ्योदाहरणमङ्गतिर्यः प्रथमार्थे सप्तम्येवोचिता, न तु स्वार्थे इति
भावः । अ, वदय क्तवमत्याह—किञ्चेति । फलाभावादिति । जसापरे एव शीभावे विकल्पविधानाद्
सरला ।

इयं सप्तमी प्रथमार्थे इति । “छन्दोवर्धनापि भवन्ति” इत्यभिप्रेत्योक्तेः सूत्राणां छन्दोवर्धना-
त्तत्र च “व्यस्यदयो बहुलम्” इत्यनेन प्रथमार्थे सप्तमीविधानादिति भावः । वस्तुतस्तु “भाषाये-विदिदे
जाकः” इत्यादौ सप्तम्या वाचकशक्तिरूपार्थशब्ददर्शनादत्रापि वाचकत्वं सप्तम्यर्थे स्वीकृत्य वाचकतास-
म्बन्धेन द्वन्द्वनम से सर्वनामपदं पाणिनितद्वेयसम्बन्धेन न निष्ठान्तर्बन्धोकारेण मानत्रये प्रथमार्थे सप्तमी-
स्वीकारो वृधेति । किञ्च प्रथमार्थे सप्तमीस्वीकारे द्वन्द्वसमास-सर्वनामवदागिनो नेत्यर्थः । संज्ञावले सर्व-
त्रापि शत्रुशत्रुयोस्तादात्म्याश्रीकारेण वाच्यवाचकयोरेवेताम्बयो भवति । अत्र एव “वृद्धिरादेय्” “अदेयुजः”

यमेति द्वयङ्गरे नाम मानभङ्गः पिनाकिनः । -

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः । एतेन सप्तमाभिर्देशपामर्थाद् बहुवचनसंस्कारानुसंधाद्य विद्यमानानीत्युच्यते । हारेण समुदायस्यावयवानां चार्थ निषेधः । तत्र समुदायस्य व्यवपदेशिवद्भावेन निषेधः । आधारार्थेयभावेऽपि व्यवपदेशिवद्भावस्य “अनघतने लट्” “तुल्यत्वात्” “प्रत्ययस्थात्” इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तत्फलं च वर्णा-

भैरवी ।

इत्येवेति । “विभाषा जसि” इत्युत्तरसूत्रसाहचर्येणेत्यर्थः । सूत्रान्तरसाहचर्यं व्यवस्थानियामकमित्याशयेनाह—अर्थाधिकारेति । सण्डनदृष्टिर्दृष्टव्यति—एतेनेति । “अकृच्छ्वरौ ॥ कर्तृ-
च्छा” इत्युक्तं किञ्चेत्याद्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिनि । यदि समुदायस्यैव संशानिषेधो-
ऽभिप्रेतः स्यात्तदा “द्वन्द्वश्च” इत्येव वदेदिति भावः । विद्यमानानीति । अत्र बहुवचनं समूहावयवा-
भिप्रायम् । ननु द्वन्द्वे द्वन्द्वस्य वर्तमानत्वं कथम् अभेदे आधारार्थेयभावावरहादत आह—नत्रेति ।
तयोर्मध्ये इत्यर्थः । ननु “अन्भावादौ” व्यवपदेशिवद्भावस्यावयवावयवविभावस्याश्रयणस्थलं पृथ-
प्रसिद्धिरत आह—आधारार्थेयेति । अनघतन इत्यादि । आद्ये “अद्य शोऽभुक्षमहीत्यत्र व्यामिश्रे लुङ्-
य यथा स्यादित्येवमर्थमनघतन इत्यत्र बहुमोहिनिर्देशः कर्तव्यः । अविद्यमानाद्यतनेऽनघतने”
इत्याभिधाय, “यद्येवमघतनेऽपि लट् प्राप्नोति, न ह्यघतनेऽघतनो विद्यत इति पूर्वपक्षे अघतनेऽ-
व्यघतनो वर्तते । कथम् ? व्यवपदेशिवद्भावेन” इत्युक्तम् । द्वितीये आस्यशब्दस्य मुखमात्रपरत्वो-
पक्रमे “किमस्योपादाने प्रयोजनम्” इति पूर्वपक्षः । “सिद्धन्त्वात्स्ये तुल्यदेशप्रयत्ने सर्वणम्” इ-
ति न्यासः पक्षे दृष्टः । ततः “प्रयत्नविशेषणमास्योपादानम् । सन्ति हि आस्याद्वाद्याः प्रयत्नास्ते
हार्पिता भवन्ति” इति समाधाने “एवमपि व्यवपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति ।
व्यवपदेशिवद्भावेन व्यवपदेशो भाविष्यति” इत्युक्तम् । तृतीये कादित्यत्र सङ्घातमहर्णं वर्णमहर्णं
वेति विचारे सङ्घातमहर्णमिति पक्षे एतिकेति न सिध्यतीति पूर्वपक्षे वचनसामर्थ्यान्नविष्यती-
ति परेणोक्ते आस्त्य वचने प्रयोजनम्, किम् ? कारिकेति । अत्राप्येकादशे व्यवपदवर्गाभावान्न प्रा-
प्नोति, अन्तादिवद्भावेन व्यवपदवर्ग इत्युक्तम् । तत्फलमिति । सादृश्याख्यानफलमित्ययः । अपि—
भावप्रकाशः ।

उच्चविषयताया द्वन्द्वोत्तरमेव सत्वेन जसीति विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन जसि विवक्षिते द्वन्द्वे
सैत्येन प्राप्तो निषेधो वा स्यात् । निषेधभावे शीवदकजिष्ट एव समुदायनिषेधमते इव । एतेन किञ्च
विभावेत्यादिशब्दरत्नचिन्त्याः, स्वमने याफलं शीरूपं नत्यैव मयाऽपि वक्तुं शक्यत्वात् । न हि जसः
शीतिविहिर्गव शौषणमिति प्रागेवोक्तमिति मन्दोक्तमपारतम् । विहितविशेषणत्वस्य प्राक् समर्थितत्वाच्चेति
भावः । सण्डनवारोक्तिं दृष्टव्यति—एतेनेति । अकृच्छ्वरौत्यादिहेतुद्वयेनेत्यर्थः । सामर्थ्यादिति ।
समूहनिषेधेऽप्येव द्वन्द्वचैत्येव वदेदिति भावः । नन्वाद्यप्यरीत्या तन्निर्देशचारितार्थमन आह—वद्विति ।
विद्यमानानीति । बहुवचनं समूहाभिप्रायम् । एव च सर्वादीनीत्यस्य शीवदानेनवयवान्निष्कलत्वाच्च
नातुदृष्टिरिति भावः । तदाह—समुदेति । तत्र—तयोर्मध्ये । नन्ववयवावयवविभावस्थले एव भूपभावा
दिविधौ तत्प्रवृत्तिः प्रसिद्धा, कृत आह—आधारेति । आस्ये “तुल्यदेशप्रयत्ने सर्वणमिति न्यासे एवमपि
व्यवपदेशो न प्रकल्पते । आस्ये येषां तुल्यो देश इति व्यवपदेशिवद्भावेन व्यवपदेशो भाविष्यतीत्युक्तं मध्य-
त्रे, एवमप्यवर्णस्य ॥ प्राप्नोति नाद्याः आस्यात्स्थानमवर्णस्य सर्वमुखस्थानमवर्णमेकं इच्छन्तीत्युपक्रम्य । एव-
माद्यतयोरपि बोध्यम् । “फलाभावं निराकृष्टे—तत्फलं चेति । अपिः समूहवत्प्रयुक्तत्वरामर्शकः ।

सरला ।

बोधयति । अन्वया “गर्गादिभ्यो यञ्” इत्यादौ प्रातिपदिकाद् इत्यस्य विशेषणत्ववद् अङ्गस्य पदस्य च
कदाचिद्विशेषणत्वं स्यात् । ततश्च “अतिजस्तौ” इत्यादौ जराशब्दस्याभाविमक्तिनिरूपितत्वाभावा-
ज्जरादेशानापत्तिः । एतेन एतत्परिभाषावत् “सस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” इत्यादिपरिभाषालभ्यार्थ-
मादाय “अव्यवहितपूर्वस्य कार्याणि भवन्ति” इत्यादिपरिभाषाः सिद्धयेयुतियपास्तम् ।

निषेधसामर्थ्यम् । अनादृत्य त्रतसिलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् ।

जसाधारमिति । यद्यपि शीभावेन जस् अपह्नियते, तथाऽपि औपचारिक-
माधारत्वं बोद्धव्यम् । यद्वा, जसः इः जसिः, तस्मिन् । सौत्रः सप्तम्या लुक्,
इत्यर्थतो व्याचष्टे—जसाधारमिति ।

“जराया जरसन्यतरस्याम्” । विमकाविति । एतच्च “अष्टन आ विभक्तौ”
इत्यतोऽनुवर्तते । तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । पदेति ।
पदमङ्गं च विशेष्यम्, विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः । तदनुसारिभिरिति ।
इत्नातोः पूर्वेष्विप्रतिषेध एरुसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामा-

शब्दरत्नम् ।

अमेतरागमित्यादाववयवसर्वनामस्वप्रयुक्तोऽपि नाकजित्यपास्तम् । इतरागशब्देन
समासेऽतिभवकान्तित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वास्त्वेन सन्निषेधे कलाभावाच्चेति
दिक् । व्यावृत्त्येति । समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः ।

यद्यपीति । जसीत्याधारसप्तमीति भावः । जस इरिति । इकारेण ईकारग्रहणं
बोध्यम् ।

अथैव ।

समुदायप्रयुक्तत्वपरामर्शः । अवयवस्य सर्वनामसंज्ञानिषेधो बाह्यरूपव्यावृत्तये भवता स्वी-
क्रियते, बाह्यरूपपन्तादप्यव्याख्यानेऽपि दुर्वारमिति भगवन्तादृशव्याख्यानासिष्फलमित्या-
ह—इतरागशब्द इति । पुतेनावयवस्य संज्ञानिषेधे प्रमाणाभावमाशङ्क्य “अकजिह्व न भवति” इति
आप्योस्तिरेव तत्र मानमिति कथनं पराम्भम् । तस्य आप्यस्य समुदायस्य संज्ञानिषेधे फल-
प्रदर्शनपरत्वात् । दिगर्थस्तु “न बहुमीतो” इति सूत्रवद् “द्वन्द्वे च” इति सूत्रमन्युपसर्जनप्रति-
षेधानुवादक्रमेण । इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽप्युद्गतावयवभेदसमूहस्य विज्ञेयत्वसिद्धान्तादिति ।
नमुदायादिति । ज्ञापिताद्वाचनिकाद्वा तदन्तविधेरित्यादि ।

आप रसप्तमीति । आधारवाचकमसप्तमीत्यर्थः । तथा च विद्यमानयोरेव पदार्थयोराधाराधेय-
भावस्य प्रसिद्धतया ज्ञापारमित्यनुपपन्नमिति भावः । इत्येतरात्मस्वरूपसर्वनामसंज्ञायां प्र-
सिद्धेराह—इतरागिति ।

शयः । अत एव—

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ।

इति भारविप्रयोगमसमञ्जसं मत्वा वीतजन्मजरस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । एतच्चेति । भाष्यकृता हि “टाडसि” इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम् । “बहुवचने झल्येत्” “ओसि च” । तत “आङि” आङि च परेऽत एत्वं स्यात् । रामेण । तत “आपः संयुद्धौ च” एकारः स्यात् संयुद्धौ आङि ओसि च । न चैवमनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम् । अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात् । तथा हि, “अ नापि” नकारे आपि च परेऽन स्यादित्यर्थः । सूत्रे अ इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः । न च डसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसम्भवादिति । तथा च “जराया जरसन्यतरस्याम्” इति सूत्रे उक्तम् ‘गोतर्दीयस्त्वाह—अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषया’ इति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः ।

“पद्मो” । अत्र शस्त्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः । ते च पदाद्यादेशानुरूपान् ।

शम्भुरक्षम् ।

प्रत्याख्यायेति । प्रत्याख्यानेन चेद् ध्वन्यते—वक्ष्यमाणकलेशपरिहारार्थं एषेकारो, न तु फलान्तरेऽभिनिरेष्टव्यमिति, अदादेशे त्वदिति ष्टेव एव सूत्रतात्पर्यमिति ।

ते चेति । ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्त्रभृतय इत्यर्थः । अनुकूपानिति । स्वार्थबो-
भैरवी ।

ननु भाष्यकृतेकारस्य प्रत्याख्यानमपि सूत्रकाररीत्या वृत्त्युक्तरूपमस्तिवत्यत आह—
प्रत्याख्यानेनेति । वक्ष्यमाणः—योगविभागादिरूपः । एतेन यथोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यान्नाप्य-
कारसम्मतलक्ष्यातिरिक्तस्य रूपस्यासाद्युत्वमिति ध्वनितम् ।

मूले—अत्र शस्त्रभृतय इत्यादिना स्थानिलाभोपाय उक्तस्तत्र वाक्यभेदेन ते चेत्यादिना-
स्थानिलाभप्रदर्शनमधिकरमेकवाक्यतयाऽनुपपादनस्य कर्तुं शक्यत्वादेवन्चेवं कथनं यत्तदोर्नित्य-
सम्बन्धप्रदर्शनार्थमेवेत्याशयेनाह—ये निमित्तेति । आनुरूप्यप्रयोजकधर्मन्दर्शयति—स्वार्थेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

ननु भगवता प्रत्याख्यानेऽपि सूत्ररीत्या वृत्तिग्रन्थो युक्त एवात आह—प्रत्येति । यथोत्तरं मुनीना-
प्रामाण्ये तत्सम्मतं इत्यस्यैव सूत्रगतेऽपि कथंविदपि साधनीयत्वस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । कलेशेति ।
योगविभागादीत्यर्थः । चोऽन्त्येत्यर्थे योज्यः (१) । तेन द्वयोः समुच्चयलाभः । ननु ‘अत्र शस्त्र’ इत्यादिना
पादन्तरेत्यवधारितम् । तत्र ते च निमित्ततयोपात्ता इत्यधिकम् । न च प्रकाशानुपेक्षानान्यमुक्तम् । तत्रा-
पि दोषसत्त्वादिति चेद् ? अत्र मान्याः—शस्त्रभृतिभिर्नादेशविशेषणं, शास्त्रभृत्तिकाले तेषामभावेन
पूर्वापर्याभावाद् । स्थानिनस्तु नैवोपात्ताः । एवं च तेन स्थानिन एवोपात्ताः सप्तमी तु “शेषे लोपः” इति
दितिग्रम निराचष्टे—अत्रेति । अत एव परत्र पाठः । स्थानिलाभे उपायमाह—ते चेतीत्याहुः । तत्र निमित्त-
येत्युक्तिस्वारस्यस्य युक्तत्वेऽपि वाक्यभेदेन ते चेत्यानुपपादनमयुक्तं, सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदेऽप्य-
न्याय्यत्वात् । तद् ध्वनयन् व्याचष्टे—ये निमित्तेति । तदो यच्छब्दाकाङ्क्षात् । मूले चो हेतो । अत्र
च यतो हेतोः पूर्वोक्ताश्च शस्रदयो निमित्ततयोपात्तास्ते इत्यर्थ इति भावः । एतेन तथा, रत्नाकरादिग्रन्थाः
प्रत्युक्ताः । स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणादर्थविशिष्टशब्दस्यात्र शास्त्रेकारित्वादिना आश्रयणादुपरिधतोभय-
आनुरूप्यमत्र विवक्षितमित्याह—स्वार्थेति । तेन चरणादीनामन्यवाचकत्वादादीनां च नेति भावः ।

प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तेति । यद्यपि “शीर्षरछन्दसि” इत्यतोऽत्र ‘छन्दसि’ इत्यनुवर्तते, तथाऽपि भाषायामपि कचिद्भवति “मातरछन्दसि” इति वातिके छन्दोग्रहणाद् ज्ञापकाद् इति वक्ष्यते । ग्रामादिकमिति । तथा हि, “आसन्नो घृकस्य घृतिकामभीके” इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात् । “घृकस्य चिद्धृतिकामन्तरा स्यात्” इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च । एवं “हृद्या जुह्वान आसन्ति” “आसन्नं प्राणमूचु” इत्यादावपि । व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु । अत एव हरदत्तेनापि काशकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

धनसमयांशवसहशवर्णवतश्चेत्यर्थः । वस्तुतो “वा शोकष्यन्” इतिवद् व्यवस्थार्थमेवेति बोध्यम् । अनुवर्तते इति । अस्य ‘इति प्राञ्च’ इति शेषः । ज्ञापकादिति । तन्निवृत्तौ ।

अर्थविशिष्टस्य शब्दस्यात्र शास्त्रे कार्यित्वेनाश्रयणादत्रायोपादानम् । चरणादिशब्दव्यावृत्तये-
स्वसहशेति । अनेकधर्मस्य सादृश्यप्रयोजकत्वस्य सम्भवे तत्प्रागोऽनुचित इति भावः । न च
पदाधादेशानां धैकलिपकतया चरणशब्दस्य पदादेशेऽपि पक्षे चरणशब्दस्य शासादौ प्रयोगः सिद्ध-
येति स्वसहशवर्णवत इति व्यर्थमिति याच्यम् । ‘पदहृद्मिश्रणोऽस्त्रियाम्’ इति कौशाचर-
णशब्दस्य तत्पुंसकत्वमप्यस्तीति, यद्यप्यप्यदेशश्रणशब्दस्यापि स्यात्तादा ‘तानि पन्दि पूज-
य’ इति प्रयोगस्याप्यापात्त इति स्वसहशेत्यस्यावश्यकत्वात् । किञ्चोक्ताशब्दस्येवाप्राशब्दस्या-
प्युद्गादेशे स्त्रीलिङ्गत्वस्यापि सम्भवेनास्मान्मन्त्ररक्षणशीलापत्तिरपि स्यात् । ननु स्वमते
छन्दसीत्यस्यानुवृत्तिर्नास्तीत्यनुवर्तते इत्यनुपपन्नमत आह—अस्येतीति । अत्र स्यान्तम्बुयक्
भावप्रकाशः ।

स्वसहशेति । भूयसा व्यपदेश इति न्यायात् सादृश्यस्य भेदाभिधानत्वाच्च सूत्रागर्थस्यापत्तेश्च किञ्चि-
दसादृश्येऽपि न व्यवहारः किं एवमिति भावः । ननु छन्दसीत्यनुवृत्तौ “ये च तद्धिते” इत्यादावपि
तदापत्तिः । न च विकल्पानुवृत्त्यर्थमावश्यमण्डूकपुण्या निर्वाह इति वाच्यम् । माताभावात्, तशामय-
ने एवमित्यवस्थने गौरवाच्च । विकल्पानुवृत्तेरप्यनिवृत्ताच्च । न च तत्र तदनुवृत्ताविद्यापत्तिः, हरदत्त-
वैपदाद्यममगत्वात्, ये वेदत्रयाणि यं वेदत्रय इति विवाधिकास्तस्यापक्षेऽप्य । अत्र एव वेदत्रय छन्द-
सीत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषणमिच्छन्ति ।

भ्यायामनुष्णाग्रस्य पद्भ्यामुद्गतिरस्य च ।

भ्यापथो नोपमर्षति वेनेनेय श्वोरेणा ॥

इति काशिकावृत्तौ । अत्र एव तण्डनवृत्ता ‘पुनः पौनः’ इत्यादिनैऋतमर्थवत्ता त्वारतिवृत्तौ कृत-
मिति चित्त्वं मूलमत आह—अस्येतीति । तन्निवृत्तेरिति चेति ।

सरलम् ।

“अल्लोपोऽना” । अत्र प्राञ्चः—अञ्जन्तस्य भस्याद्भस्याकारस्य लोपः स्यादिति । तथा सति ‘तक्षणा’ इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात् । भस्याद्भस्यानोऽकारस्य इति व्याख्याने तु ‘अनसा, मनसा’ इत्यादौ स्यात् । तन्त्रापृच्यादिनाऽञ्जन्तस्य भस्यानोऽकारस्येति व्याख्यानेऽपि ‘अनस्तक्षणा’ इत्यादौ भतिव्याप्तिरेवातो व्याचष्टे—अद्भाघयघ इत्यादि । भस्येत्यनेनात्तिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विरो-

वाञ्छुरासम् ।

सेरिति भावः । अत एव भाष्ये सशुद्धिनिष्ठा ।

तथा स्वतीति । प्राचीनममृतव्याख्याद्वरे इत्यर्थः । अस्येत्यनेनेति । अङ्गस्येत्येत-
त्सहितेनेत्यर्थः । एतेन अस्यस्य दृष्टगोऽप्रत्ययवत्त्ववद्वाद्यद्वयोरपि विधानात्तेन न प्रत्यया-
क्षेप इत्यपास्तम् । अङ्गं चेति । अधिकारलक्ष्मिमिति भावः । ननु भवत्वम् तत्सूत्रे "व-
त्स्मात्प्रत्ययविधिः" इत्यनुवृत्त्याङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठपञ्चादिपरत्वाक्षेपेन तदवयवत्वम्

भैरवी ।

षट्त्वं । अत्र पद—छन्दोमहणवैयर्थ्यापत्तिदोषादेव ।

मूले—अत्र प्राग्य इति । काशिकाकृदादयः । तथा सतीति । एतादृशव्याख्याने सतीत्यर्थकं यदु-
क्तान्तस्य धैर्यध्वंन्द्रोपोपादनमात्रस्योचितत्वादत् अह—प्राचीनेभि । एतेन यद्यपि मया
तस्यादरः हतस्तथापि तदुद्धर्मिति ध्वनितम् । एतेन—अङ्गस्येत्येतत्साहित्यरूपनेन । अत एव
मूले अङ्गध्वेतीत्यमिहितम् अङ्गस्येत्यस्याप्रक्रान्तत्वशङ्कानिरासायाह—अधिकारेति । एवं सति
यूपणश्च इत्यग्राह्योपाभावोऽपि द्रष्टव्यः । अत्राङ्गस्येत्यस्याधिकारलब्धत्वकपनेन भस्येत्यस्यापि
तथैव लाम इति ध्वनितम् । नग्यप्राङ्गस्य भस्येत्यस्य च यद्यप्यधिकाराहामस्तथाऽप्यङ्गस्य
भन्यान् इत्येवार्थः स्यात्तु प्रत्ययविनेपस्य ततो लामः । आशेषेणेति चेत्त्रोसावाशेषः, अनु-
मानं वा असंज्ञासूत्रेणैकवाक्यता वा ? तत्राद्यः पक्षो न युक्त इत्याशयेनाशङ्कते—नमिति ।
अनुमानमत्र प्रत्ययविज्युपादानम् असर्वनामस्यानयत्रादिस्वादिपरं भाङ्गपदोद्देश्यत्वादित्ये-
व चार्हम् । तदवयवस्य तरशालाम इति । तस्य पक्षतावच्छेदकत्वञ्च तु पक्षत्वमिति भावः । किञ्च
पदभेदेनोद्देश्यताभेदाच्च पदयोर्द्वित्येन हेतुतावच्छेदकत्वमिति भत्यादिनैव तत्त्वं वक्तव्यम् ।

भावप्रकाश ।

प्राञ्ज इति । कैवल्यवादेय इत्यर्थः । तथा चात्रोपस्थातोऽस्य नोचिन इति साहः । मुख्यं बीज ध्व-
नयितुमाह—अत एवेति । ■न्द्रोप्रवर्णद्वयविशेषार्थः । भाष्ये हस्ति । एतेन भाष्ये ॥ छान्दसमेवैत
दिति स्थितिमिति हृदसोक्तिः, तत्त्वदनुष्ठुतेछान्दसमेगदिति भाष्यमिति प्रकाशोक्तिरूनामुयाभिरलाक-
रदण्ड्य युक्तिरपास्ता ।

मूले प्राञ्च इति । काशिकाप्रक्रियाकृत इत्यर्थः । अत्र एव बहुश्लोकिः । ननु तत्र तत्र लोपापत्ते-
रिति वाच्ये तथा सनीत्यधिकमत आह-प्राचीनेति । तथा च तदादरे दोषेण तस्य दुष्टत्व फलितमिति
भावः । एतेनेति । तत्प्राप्त्यनिवेद्येनेत्यर्थः । एतेनाहोनापि प्रत्ययाद्येपादुक्तार्थताम इति मान्योक्तिः
प्राचामनुशेषेण तावता प्रत्ययसामान्यलाभेऽपि विशेषान्वादाद् घानगौरवाच्चेति ध्वनितम् । एतेन भाष्य-
रीत्या कार्यकाले तदुपरिधरेवाक्षेपपदार्थत्वेन शङ्कासमाध्योरयुक्तत्वमिति मन्दोक्तमपास्तम् । तथाऽर्थस्यै-
तच्चेत्यनेन वक्ष्यमाणयाऽत्र प्रसिद्धतत्त्वेनानुमानादरेव ग्रहणेनान्योक्तैरयुक्तत्वाद् । अत्र एव
नन्वित्यादितदवतरणसङ्गतिरिति दिक् । विधानादिति । तथा च तादृशप्रत्ययपरत्वमावबन्ति
भत्वसत्त्वेन व्यभिचारान्नाक्षेपमभवः । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादिग्रन्थाः परास्ता इति भावः ।
लक्ष्मिमिति । एतेन मयैत्यपि तथेति सूचितम् । नन्वाक्षेपेऽज्ञानुमानादि मसंवाद्येनेकवाक्यता वा ।
नाप इत्याह-ननु भत्वस्येति । तत्सूत्रे इति । यत्र भमित्यन्तेत्यर्थः । अन्येऽपि यथोदितः कार्यकालो

पणम् । अन् तु अकारस्य, अतो नोक्तदोष इति भावः । एतच्च “व्यङ्गः संप्रसारणम्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वालाभः । किं चानो विशेषणेऽपि ‘विधौ परिभाषोपपत्तिष्ठते नातुवादे’ इति निर्दिष्टपरिभाषाऽनुपस्थितेरनन्तद्वेत्त्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्राह—एतच्चेति । तथा च भाष्यम्—“एव तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषा यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं “भस्य” इत्युपस्थितमिदं भवति “यचि भम्” इति, तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः, अना चाकारम् । यजादिस्वादिपरस्यानोऽन्कारस्य” इति । तस्यार्थं भावः—कार्यकालपक्षे “भस्य” इति श्रुते भषदायेजिज्ञासायां “यचि भम्” इत्युपस्थितेन शक्तिप्रदे भैरवी ।

एवञ्च शृपण्वस्त्वश्चयोरित्यनेन ययोर्भसंज्ञा तयोरपि भत्वावच्छिन्नोद्देश्यत्वसत्त्वेन तत्र निरस्तसाध्याभावेन व्यभिचारः । एवं पदशब्दोद्देश्यत्वस्य राजन्यामित्यत्रैव व्यभिचारः । न द्वितीय, यथोद्देशपक्षे संज्ञाशास्त्रस्य पृथगेव वाक्यार्थयोधेनैकवाक्यताया अलाभात् । कार्यकालपक्षेऽपि वाक्यैकवाक्यता न पदैकवाक्यतेति निरुक्तार्थांलाभाच्च । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षतया तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्चेति । परोक्षमन्विशेषणत्वमभ्युपगम्यापराह—किञ्चेति । दोषः—अतिव्याप्तिः । भाष्यमिति । एतच्च भाष्यन्तस्मिन् सूत्रे “अनन्त्यविकारेऽन्त्यसंज्ञास्य” इति परिभाषायां प्रयोजनलक्षणनावसरे प्रवृत्तम् । ननु प्रत्ययस्याङ्गसाकाङ्क्षत्वमेव “अङ्गस्य” इति सूत्रभाष्ये “परस्परम्प्रत्यङ्गं प्रत्ययसंज्ञाऽभावात्” इत्यनेन दर्शितमित्यनुविशेषणत्वद्वयमग्रोक्तमत आह—तरयावन्मात्र इति । श्रुते—अधिकारतो लब्धे । जिज्ञासयामिति । एतेन भषदस्य श्रवणमात्रेण वृत्तिमाहृतिमन्यायेन यस्यैयं संज्ञा कृता तस्यार्थस्योपस्थितिसत्त्वात्पुनर्वाग्यार्थयोधस्य नापेक्षेति निरस्तम् । कार्यकालपक्षेण काटयते स्वसन्निधिम्प्राप्यते इति व्युत्पत्त्या कार्यविधायनशास्त्रघटसंज्ञाशब्दघटितं यत्संज्ञामंजिभाससम्यन्धयोपकं शास्त्रं तस्य जिज्ञासां जनयित्योपस्थितिं कापते इत्येव “भस्येदुपस्थितमिदं भवति यचि भम्” इति भाष्येण लभ्यते । तच्छास्त्रोपस्थितिमात्रेण विधायकशास्त्रनाक्यार्थयोधासम्भव इति पुनस्तत्र संज्ञासूत्रेण वृत्तिप्रदो भवभावपराश ।

शब्दरतम् ।

युक्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले इत्यानुशेषेन सन्प्रादिन्यायाश्रयणाद् यची-यस्यान्विशेषणता-
ऽपि । विधौ परिभाषेति न्यायस्तु "इको गुणट्टी" "अचश्च" इति व्यतिरिक्ते नास्त्येव,
"उदात्तस्वरितपार्यण" इत्यादावुदात्तस्वरितस्यानिङ्यग इत्यर्थस्येष्टत्वादिति । एतच्च
श्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः ।

यदि तु अदमुपचित्यर्थमनन्त्यविकार इति परिभाषाऽऽनयकी, तथैव अनन्तश्चेत्यादौ
क्यावृत्तिः । अत्र सान्तमहत् इत्यादौ आनेकविलट्कल्पनापेक्षया परिभाषास्वीकार एवो-
चितः । भाष्यन्तु पार्तिकोक्तफणानां अन्यथासिद्धिप्रदानमात्रपरम् । अत एव यान्येतस्याः
परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवा परिभाषा कर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम् । यत्तु "न
सम्प्रसारणे" इति सूत्रे "नैतस्याः परिभाषा शः सन्ति प्रयोजनानि" इति भाष्यं, तत्तु "न
सम्प्रसारणे" इत्यादेरेव ज्ञापनात्प्रयोजनानालपत्वसूचकमित्युच्यते, तदाऽस्तु अङ्गविशेषणमेव
तदित्याहुः ।

मैरवी ।

ति । न च प्रकृतोपयोग्येव । शास्त्रान्तरे पुनस्तथा जिज्ञासायाम्पुनरप्येवमेव कल्पनेति । एतद्वा-
क्यार्थबोधकाले—विधायकशास्त्रार्थबोधकाले । अन्विशेषणताऽपीति अपिनाङ्गविशेषणतायाः
समुच्चयः । एवमोभयविशेषणत्वं सहदुपस्थितिमात्रेण न सम्भवत्यतस्तन्प्रादिन्यायाश्रय-
णम् । अत एव भव्याङ्गस्यानोऽकारस्यासर्वनामस्थानपरस्येति व्याख्यानस्योपपत्तिः । यद्वा-
त्तम्प्राग्विधावित्यादि, तत्रेत्याह—विधाविनि । एतच्च—तस्याः परिभाषायाः सार्वाधिकृत्यन्नास्ती-
त्येतच्च । तत्र विधीयत इत्यस्याध्याहारेण तद्विषयताया उचितत्वादिति भावः । अत्रेदन्तत्वम्—
तस्यायम्भाव इत्यत्र तच्च उद्बोधादानेन "प्यङ् सम्प्रसारणम्" इति सूत्रस्यम्भाष्यमेकदे-
ह्युक्तिः, प्रत्ययस्याङ्गो उस्थिताकाङ्क्षनेन तद्विशेषणत्वस्यैव न्याय्यत्वात्, आरुङ्गाराधि-
कातीयभपइसज्ञाविषये यथोद्देशपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वाच्च । तथा च प्रकृतत्रिपये दोषाभावो
ऽनन्त्यविकार इति परिभाषयैव सम्पादनीय इति ।

भावप्रकाशः ।

ति । अन्यथा श्रवणमात्रेणोपस्थितिर्न स्वादिनि भावः । वृत्ते इति । प्रकृतविषयके इति भावः । यची-
त्यस्येति । उपस्थितत्वादिति भावः । अपिः भिन्नवाक्यीयाङ्गविशेषणस्यमुच्चायकः । एतेन मूलमनूय
तत्र प्राचा ग्रन्थे हि भवत्येत्यो विशेषणम् । तदर्थं च कार्यकालं संज्ञापरिभाषमिति यत्रासर्वनामस्थान-
परस्येति । तत्परत्वं च येन नेति न्यायेन मात्राव्यवहितस्यानो गृह्यते तेनोक्तदोषाभावात् । एवं व्याख्यान-
ेन इत्यस्याङ्गेन सामानाधिकरण्यान्वयोऽनुकूलः । अङ्गावयवस्येति व्याख्यानं तु वैधिविकरण्यान्वयाप-
त्तिरिति खण्डनकृतम् । भाष्यकृता परिभाषा विनाऽपि मिद्विस्त्वेनेति स एव पक्षः सर्वोक्तः । वृत्तिरुता
नु सामाश्रिय यथोद्देशोऽपि तथा व्याख्यातम् । एव च प्राचा व्याख्यायाः पञ्चद्वयेऽपि सम्भवात् कोमुमुक्त-
व्याख्यायास्तु काय काले एव सम्भवादितदशमित्य न्नोक्तं तल्लखणमनुचिन्मिति मन्दोक्तं चापास्तम् ।
इको गुणेति । तत्र विषयेति इत्यस्याहारेण तन्मूलवत्त्वादिति भावः । नास्त्येनेति । फलाभावादिनि शेषः ।
हेत्वसिद्धि निराचष्टे—उदात्तेति । नन्वेवमुदीचामात इत्यत्र स्थानेग्रहणार्थक्य, तद्वि तज्ज्ञापकत्वे सा
र्थकमिति चेद् ? व्यर्थमेव तत् । स्थानसम्बन्धोऽन्तरङ्गत्वम्यो न परिभाषालभ्य इत्यस्य पक्षीस्थाने इत्यत्र
भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन आपत्तत्वात्सम्भवश्च । अत्र एवान्विशेषणत्वेऽप्यव्यवधानलाभादुक्तमाध्यसङ्गतिस्तदा-
ह—एतच्चेति । तस्याय भाव इत्यत्र तस्यैवनेतास्यः सूचना । एकदेशस्युक्तिरियमात्रो प्रत्ययस्यो-
पस्थिताकाङ्क्षनेन तथाऽर्थस्यैवोचितत्वात्, आरुङ्गारासज्ञानु कार्यकालपक्षामावस्य सिद्धान्तितत्वाच्चेति ।
एव च तथैवावदिकयाऽत्र निर्वाह इति प्राचोक्तं व्याख्यानमेव युक्तमिति दिक् ।

“रपाभ्याम्” । पदे इतीयतैत्र सामर्थ्यादिकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव, अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन समासे न भवति ।

शब्दरत्नम् ।

सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्ययोरसम्भवादिति भावः । अखण्डमिति । तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तमित्यपदद्वयव्यतिरेकत्वम् । तेन ‘मातृभोगीण’ इत्यत्र गन्ध-
सिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वामावात् । अत एव “आत्मनिवश्व-
भैरवी” ।

मूले सामर्थ्यादित्यस्य पदपदोपादानेत्यादिः । अत एवाह—निमित्तोत्पादि । तेन विभिन्नपद-
स्थानाभ्यामातुर्नमनमित्यादौ णत्वाभावः सिद्धः । नन्वेकपदस्यत्वं यत्र निमित्तानिमित्तिनोस्तत्र ण-
त्वमित्येतदुक्तं भवता रामनामेत्यत्रातिप्रसङ्गवारणायसम्भव इत्यत आह—नतश्चेति । न च नि-
मित्तमस्त्वं विधीयमानस्य णकारस्य, न तु नकारस्येति कथन्निमित्तस्थानिनोरेकपदस्यत्वस्य
लाभ इति वाच्यम् । रूपप्रयोज्यकार्योद्देश्यत्वस्य पञ्चमर्थत्वमाश्रित्येति प्रत्ययस्य स्वीकारात् ।
निमित्तानधिकरणनिमित्तमित्यपदद्वयव्यतिरेकत्वमिति यत्तद्विज्ञेयं यत्पदन्तद्वयवत्त्वं यत्र द्वयोस्तत्र णत्वमित्यर्थः ।
तेन निमित्तमिति पदस्य विशेषणेन । तत्राभावादिति । पदत्वाभावादित्यर्थः । “आत्मनिवश्व” इत्य-
नेन सप्रत्ययस्य मातृभोगशब्दाद्विधानेन तदर्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमेव तस्य, न तु भोगशब्द-
मात्रार्थविशिष्टस्वार्थबोधकत्वमिति वक्ष्यमाणपदत्वाभावः स्पष्ट एव । अत एव उक्तस्य समान-
भावप्रकाशः ।

असम्भवादिति । तथा च तत्सामर्थ्यादिकपदे लब्धे एकपदवृत्तिनिमित्तनिमित्तिनोः सतोर्णो भवती-
त्यर्थलाभेन मातुर्नमनमित्यादिवाक्यवारणेऽपि रामनामेत्यादिवाक्याय समानेति, तच्च एकपरमिति भावः ।
यत्तु दण्डी—निमित्तपदमित्यपदत्वाभाववत्त्वं समानपदत्वमिति । तच्च, रामेण मूष्णः मातृभोगीण इत्या-
दिसिद्धावपि रामनामेत्यादास्तत्पदत्वे चेति प्रत्याख्यानरीत्याऽतिग्यातेः । शुभ्रत्वेः प्राक् समासे गन्ध-
बर्गानमित्यादावतिश्याते । एतेन न बहुव्रीहिः, किं तु कर्माधारय इत्यप्यपास्तम् । अथैव समुदायप्रकृति-
मादायापि दोषान्तरे । पदत्वस्य कैशतोऽस्यनादराच्च सुपर्वणेत्यादावभ्याप्यापत्तेः । यत्तु रानाकाश-
निमित्तस्य निमित्तमित्यपदत्वमेव समानपदत्वमिति । तत्र, रामनाम गन्धबर्गानमित्यादावतिश्यातेः ।
अथवा मातृभोगीण इत्यादावभ्यासे । अत्र मान्या—अतएव च वाच्यं रेफवाराणपरिणाममभिव्याह-
पदावृत्तित्वमित्याहुः, तत्राचामनुरोधेन । तस्य नकारनिष्ठत्वेऽपि पदानिष्ठत्वादतएव चेति विशेषविरो-
धापत्तेः । तदेतत्तर्कं ध्वनयन्नब्राह्म—तत्त्वं चेति । अतएव तर्क-वैयर्थ्यः । तदनपि सरणात् निमित्तमस्त्वं वा
पदविशेषणमिति भावः । तथा विदध्यात् पदत्वनिवेशपञ्चमाह—सेनेति । इत्यग्रेति । इत्यादावि-
त्यर्थः । मात्रकेवलपञ्चमी स्पष्टार्थः । तत्त्वाभावात्—पदत्वाभावात् । एवं निवेद्येनात्र नावधारणे कीद-
माह—अत एवेति । नन्वापविशेषणमात्रे रामेणेत्यादौ न दोषः, निमित्तिनोरपदत्वात्तिमित्तमन्तर-
सरणम् ।

शब्दप्रथम् ।

जन" इति सूदृश्यम् "आचार्यादणत्वं च" इति चरितार्थम् । सुपूर्वेणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । एवं चात्र लोके विभक्त्योत्तरानपेक्षयाऽर्थयोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्व-गानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि णत्वं न । क्षुब्नादिषु नृनमनशब्दस्य संज्ञाभूतो-ऽखण्ड इति तस्य ऋयर्गात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता भासङ्केतेत्याहुः ।

भैरवी ।

पदत्वाश्रयणादेव । चरितार्थमिति । तावन्मात्रेणातिप्रसङ्गवारणासम्भवाद्णत्वमित्यावश्यकामिति भावः । इत्यादिसिद्धये-णत्वपठितप्रयोगस्य सिद्धये । नन्वत्र पदत्वम्पारिभाषिकमुतार्थवत्त्वमात्रम् । नाद्यः, गन्धर्वगानं रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेनोत्तरपदस्य पारिभाषिकपदत्वाभावाण्णत्वापत्तेः । नापि द्वितीयम्, रामेनेत्यादायेव णत्वासिद्धेरत आह-यद् चात्रेति । अत्र-उक्त-समानपदत्वलक्षणे । अथबोधकत्वम्-अर्थयोधजनकसमुदायघटकत्वम् । तच्च विभक्तिसहकारेण यस्य बोधकता सङ्घटके स्तप्रत्ययेऽप्यस्तीति मातृभोगीण इत्यत्र णत्वाप्राप्तिर्योऽभावश्चूयनिवेशः । तेन-उत्तररूपस्य पदत्वस्य लक्षणघटकत्वेन । निमित्तानधिकरणत्वमिति तानवयवकत्वम्, तच्च मातृ-भोगीण इत्यत्र भोगशब्देऽस्तीति तद्वयवकत्वरूपन्तद्वयटितत्वं समुदायस्य भाल्तीम्यत्र णत्व-श्च स्यादतो-निमित्तमिति । ननु 'वर्णकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति पक्षे ककारात्परस्य णत्वे क्षुब्नादिगणे नृनमनशब्दपाठस्य ज्ञापकता भाष्ये उक्ता, सा निरुक्तस्याखण्डपदत्वस्याश्रयणे कथं सङ्गठेन । तत्र भवत्सम्मतताखण्डपदत्वस्याभावेन णत्वप्राप्त्यभावात्त आह-क्षुब्नादिष्विति । संज्ञाभूतऽखण्ड इति । अनेन पूर्वोत्तरसमुदायस्य संज्ञात्वसूचनेन "पूर्वपदात्संज्ञायामगः" इति सू-त्रस्य प्रवृत्तिर्वर्णिता । "उन्दस्मृद्वग्रहात्" इत्यस्य तु न प्राप्तिरत्रावग्रहस्यादर्शनात् । भाष्यो-

भावप्रकाश ।

पत्वाच्च । अत्र एव मातृभोगीण इत्यादौ न दोषोऽत आह-सुपूर्वेति । तदनधिकरणार्थं च तदनवयवक-त्वम् । तत्त मातृभोगीण इत्यादौ । तदनधिकरणसुभोगरूपपदव्यतिरिक्तसिद्धये-निमित्तमिति । ननु किं पारिभाषिकं पदत्वमुतार्थवत्त्वम् ? नाद्यः, रामनमनमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे णत्वापत्तेः । इहा-पत्तिं नृन, पक्षान्तरे तदप्राप्तेः । एतेन प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे णत्वं, सुबन्तेन समासे तु नेति विवेक इति भाष्योक्तिः प्राचामनुतोषेनेति ध्वनितम् । मान्यः, रामेन मातृभोगीण इत्यादौ णत्वसिद्धेरत आह-यद् चेति । लक्षणेति भावः । अत्रेति । अनेनाग्न्याहुतिः । अमपेक्षयेति । अभावद्वयनिवेशफलमर्थव-त्सङ्कोत्तरीत्या बोध्यम् । प्रत्ययस्य भोगीनेत्यस्य चातस्वात्र प्रागुक्तदोष इति भावः । अपि तदुत्तरसमा-ससमुच्चायकः । तन्नेवं क्षुब्नादौ नृनमनशब्दपाठो व्यर्थो योगिकरावाद आह-क्षुब्नेति । न च तत्त उन्दस्मृद्वेति प्राप्तिः, ईदृशे विषयेऽवग्रहाभावात् । तद् ध्वनयन्नाह-तस्येति । वर्णकदेशान् वर्णग्रहणे-नाग्रहणमिति पक्षे इति भावः । आहुरिति । अत्राहचिबोचं तु तस्य तत्त्वे तदसाक्ष्येऽपि तत्र संज्ञात्व-

सरला ।

रामण्टकस्य परमघटकस्य वा रेफस्य ग्रहणे तदुत्तरत्वं नरघटके आग्नीप्रत्यये वा नकारे षट्ते, एवं तद्व्यति-र्यत् नर इति आग्नीप्र इति वा तद्व्यतिर्यत्तमपि तत्र नकारे इति निमित्तविशिष्टो निमित्तो नर आग्नीप्र घटकन कारस्तद्वर्यत् नर इति आग्नीप्र इति वा तद्व्यतिर्यत्तमेव रामनर परमाग्नीप्र इत्यस्य, न तु तद्व्यति-र्यत्तमिति नाखण्डपदत्वम् । यत्तु निमित्तानधिकरणनिमित्तमप्यद्व्यतिर्यत्तत्वे अखण्डपदत्वपरिष्कारे दोष-मुद्भास्य निमित्तविशिष्टस्य नस्य णत्वम्, वैशिष्ट्यश्च-स्वोत्तरत्वं, स्वाव्यतिर्यत्तपदत्वपरिष्कारमेतदुभयसम्बन्धे-नेति णत्वविधायकस्य प्रत्ययविषयग्रहणेन राम-परमघटकेकमादाय द्वितीयसम्बन्धभावाद् नर आग्नीप्र शब्दा-वयवरेफस्य ग्रहणे तु पूर्वसम्बन्धभावाच्चित्राकरणमिति, तच्चिन्त्यम्, प्रकारान्तरेण दोषवारणेऽप्यखण्डप-दत्वस्यानिर्वचनादिति ।

रामनाम । यूष्ण इति । यूषो मण्डः ।

मुद्रामलकयूपस्तु भेदी दीपनपाचनः ।

इति दर्शनात् । इति पक्षे न्विति । एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति । तथा हि, भाष्ये—वेभिदिता, मायितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम् । तच्चान्यथा सिद्धम् । “एकाच उपदेशे” इत्यत्र विहितविशेषणादेव वेभिदितेत्यत्र

शब्दरत्नम् ।

मण्ड इति । तद्विशेष इत्यर्थः । वेभिदितेति । वेभिद्यतेर्यङन्ताच्चेति अल्लोपपलो-
भैरवी ।

नवेति । ‘एओङ्’ सूत्रे इत्यादि । वस्तुतस्तु यदीयमखण्डा नशब्दान्तसज्ञा तदा संज्ञात्व-
भङ्गापत्त्या तत्र गत्याभावस्य सिद्धौ गणे तस्य पाठो व्यर्थ एव स्यादिति तस्य यौगिकत्वमे-
वास्ति, न तु संज्ञात्वम् । न चेवं सति पाठस्य वैयर्थ्यमाशङ्कनीयम्, तेन निरुक्तस्याखण्डपदत्व-
स्य “रपाभ्याम्” इति सूत्रे सत्ताऽस्तीति बोधनद्वारा विध्यप्राप्तिरेव बोध्यते । अत एवाह—इ-
ति भाव इति । नन्वेतादृशाखण्डपदस्यमेव यदि गत्वप्रवृत्तिसम्पादकं, तदा सर्वनाथरघुनेत्यत्र नि-
मित्तानधिकरणनिमित्तमन्नाथपदव्यतिरिक्तस्य समुदाये सत्प्राणत्व न स्यादिति चेत् ? न, परं
निरुक्ताखण्डत्वन्निरुक्त्य नकारे तात्स्थाननिवेशापेक्षया लाघवाच्चकार एव निमित्तानधिकरणनि-
मित्तमापदाययत्रविशेषणविषयासत्त्वेनादोषात् । नचरमपि रघुनरेणेत्यत्र तरशब्दाययस्य
नस्य गत्वन्तुर्वारमिति वाच्यम् । निमित्तमत्वमित्यत्र निमित्तमत्वव्यञ्जकारे निविष्टन्तश्च स्रग्
कारत्वसम्बन्धेन रेफकारान्यतरस्वरूपमेव । एवञ्च यस्य स्वपदेनोपादानन्तश्च तस्यैव प्रयास
स्या निमित्तानधिकरणेत्यत्र निमित्तपदेन ग्राह्यतया नरशब्दाद्यनकारस्य परेण रेफेण निमि-
त्तत्वव्यवहार एव नेति यद्रेफव्यतिमाशय निमित्तत्वव्यवहारस्तस्य नकारस्य तद्व्यवहार-
धिकरणत्वस्य नरशब्दे सत्त्वेनादोषात् ।

यनु मण्डशब्दस्य तण्डुलनिर्मिते द्वये प्रसिद्धे मुद्रामलकयूपस्त्विति । परवाक्यविरोधो यूषो
मण्ड इति व्याख्याने प्राप्नोतीत्यत आह—तद्विशेष इति । एवञ्च यथा तण्डुलजन्तुनिर्मिते यूप
व्यवहारस्तथा मुद्रा कृतेऽपि यूपव्यवहारस्यायुर्वेदेष्वपि सुप्रसिद्धतया न परवाक्यविरोध इति
भावः । मूत्रे—पाक्षिकतामिति । तास्यानित्यत्वाद्वाधयनेऽपि तत्साधनोपदार्थस्य प्रकार-
न्तरेण सिद्धतामिदं । तामेवाह—तथा होत्यादिना । तस्यानित्यस्य प्रमाणम् “निष्ठायां
संति” इति सूत्रे इति कृते एव णिलोपो, न तु तत प्रागिति कारावधारणार्थमेतद्वह्निमिति

भावप्रमाणम् ।

इष्णिपेधो न । मथितं पण्यमस्येति विप्रदे ठकि ठस्येकादेशो "यस्येति च" इत्य-

नाम्नरतम् ।

पयोः "एकाच उपदेशे" इति निषेधादि ॥ स्यात् । पञ्चमीसमासे स्वल्लोपस्य स्यानि-
यस्वानिषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । एवमितरयोः कादेशानुपारभायो बोध्यः । विहितविशे-
षणेति । एवं च स्यानिस्त्वं विनाऽपि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः । विहितविशेषणत्वं
यास्य "एकाचो द्वे" इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि यद्लोपे वेभिदितेत्यत्र यच्छन्ता-
नृचि इदप्रतिषेधमाशङ्क्यैकाचोऽङ्गादिति व्याख्यानेन परिहृतम् । तज्जाप्यस्य यथाश्रुतस्य
विभित्सतीत्यादौ दोषवारणायोपदेशप्रवृत्त्यर्थेकाजशेषेऽपि सम्बन्धे वेभिदितेत्यादावपि परि-
हारासम्भवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणा-
ङ्गत्यादाङ्गादित्यनेनेदं सूचितम् । विहितविशेषणे च विभित्सतीत्यादावधेरेकाजशेषे उप-
भेरी ।

यक्षयते । स्पष्टग्रन्थेद्दन्ते मूले निषेधादिति । भिदेरेव द्विःप्रयोगसत्त्वेन तस्योपदेशे एकाचत्वा-
दिति भावः । पञ्चमीसमासे "अच परस्मिन्पूर्वविधौ" इति सूत्रे पूर्वविधिवाक्ये पूर्वस्मा-
द्विधिरिति पञ्चमीसमासे । इतरयोः — माधितिकः अपोपचयित्यनयोः । तदप्रवृत्तिरिति । इ-
ष्णिपेधाप्रवृत्तिरित्यर्थः । यत्तु पञ्चमीसमासे आवश्यक इति तेनैवेदसिद्धौ विहि-
तविशेषणाश्रयणे प्रमाणाभाव इति । तत्र, विभित्सतीत्यस्य सिद्धयर्थतस्यावश्यकत्वात्,
भाष्यकारसम्मतत्वाच्च, इत्याशयेनाह — विहितविशेषणत्वेति । परिहृतमिति । अत्र ह्यावृत्त्या
द्वयचक्रमङ्गलं त्वेकाजिति निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । यथाश्रुतत्वे — एकाचोऽङ्गात्परस्य वल्लो-
पार्द्धातुक्त्येद् न स्यादित्यर्थकत्वे । दोषवारणाय — इष्णिपेधानापत्तिरूपदोषवारणायेत्यर्थः ।
सम्बन्ध इति । तथा सति य उपदेशे एकाचं तत परस्पाङ्गसंज्ञानिमित्तस्येद् न स्यादित्यर्थः ।
वेभिदितेत्यादावपीति । सौलभ्यार्थकैवकारार्थकोऽग्रापिशब्दः । तस्य — एकाचोऽङ्गादिति भाष्यतय ।
आवश्यकमिति । तस्य भाष्यस्य दोषवारणाय प्रवृत्त्येन यथा दोषपरिहारो भवति तदर्थकत्व-
न्तस्यावश्यकमिति भावः । नन्यङ्गादित्येतावन्मात्रेण कथन्तस्य लाभोऽत आह — प्रत्ययविशे-
ति । यस्मात्प्रत्ययविधानन्तदादित्यर्थः, अङ्गसंज्ञाविधायकसूत्रे सधोपादानादिति । प्रत्यय-
विधानावधेरेकाचः परस्येति व्याख्येयमिति तात्पर्यम् । यस्मात्प्रत्ययविधानन्तद्विज्ञस्य तदा-
देरप्यङ्गत्वं भवामीत्यादौ दृष्टमत — प्रायेणेति । इदमिति । विहितविशेषणमित्यर्थः । अदोषेनेति ।
इदप्रतिषेधानापत्तिरूपदोषाभावेनेत्यर्थः । न च विहितविशेषणपरतया तस्य भाष्यस्य योजने
गोष्ठ्यङ्गत्वाद्वाधारकिवन्तादिदप्रतिषेधो न स्यादिति वाक्यम् ? तत्र दुहित्यङ्गाङ्गत्वाभावेन
भावप्रकाशः ।

त्वादिति भावः । सर्वविधिभ्य इद्विधिरिति तु नास्त्येवेति भावः । निषेधादिति । भिदेरेव द्विःप्रयोगा
दुपदेशे एकाचत्वाच्चेति भावः । पञ्चमीति । "अच पर" इत्यत्र पूर्वविधावित्यस्यावृत्तेति भावः । एव
मितरयोरिति । "माधितिकः" "अपोपचन" इत्यनयोर्लोपस्य णिलोपचक्रनकारैकादेशयोश्च स्थानिवत्त्वा-
दित्यर्थः । तदप्रवृत्तिरिति । इष्णिपेधाप्रवृत्तिरित्यर्थः । यत्तु आवश्यकपञ्चमीसमासेन सिद्धे विहितवि-
शेषण व्यर्थ, "निष्ठाया सेटि" इति सेट्प्रवृत्तिरुद्ध चेति रत्नाकरकृतम् । तत्र, भाष्यविशेषात्, विभित्सतीत्या-
यसिद्धेश्च, तस्य चिन्त्यप्रयोजनत्वाच्च । तद ध्वनयन्नाह — विहितेति । वेभिदितेत्यल्ल यच्छन्तापृचि यद्लोपे
अल्लोपयलोपयोरित्यन्वयाधी । एकाचोऽङ्गादित्येति । उपदेशपदेनानुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति
भावः । आवृत्तिरित्यथा च राजहमिदं कैकाजिति कैयटः । श्रुतत्वे इति दोषेणान्वेति । प्रत्यय-
विधानावधेरेकाचः परस्येति व्याख्याने इत्यर्थः । अन्तरप्रवारसन्नने द्विविधे कृते तावेव स्पृतिङ्गावित्युक्त-
रीत्या समुदायस्यैवाङ्गत्वेनैकाचोऽङ्गादपरत्वेनेत्येदं प्रवृत्तिरिति भावः । आदावपीति । अपिरेवार्थः ।

ल्लोपे “इसुसुक्तान्तात्कः” इति कादेशात् न भविष्यति । ठस्याभावात् ॥ न स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्विधित्वात् । “ठस्येकः” इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरक

शब्दरत्नम् ।

देशग्रहणासम्बन्ध इति तदाशयः । न भविष्यतीति । स्थानिवत्त्वं विनाऽपीति शेषः अल्विधित्वादिति । “ठस्येकः” इत्यत्र स्थानिनि प्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः आदेश एव तु विवक्षितः । अन्यथा निपादकर्पूनाम्नाद् “ओदेशे” इति ठञि व्यञ्जनमात्रेण व्यञ्जनरूपकादेशे कदाचिदस्य लाक्षणिकत्वाद् “केऽणः” इति ह्रस्वान्तातिरिति भावः । स्थान्यादेशयोरिति । इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थः । स्प

भैरवी ।

यथाभूतेऽपि निषेधाप्राप्तेः, हलन्तेभ्य आचारक्षिपोऽनभिधानाच्च । स्थानिवत्त्वमिति । “अच परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वमित्यर्थः ।

“ठस्येकः” इत्यत्राकारान्तस्य ठेत्यस्य स्थानित्वेनाश्रयणमिति कथमल्विधित्वमत आह— ठस्येक इत्यत्रेति । प्रत्ययेषु—ठकारादिप्रत्ययेषु । एतेन ठञो ण्यावृत्तिः । अन्यथेति । मूलोक्तरीत्या स्थान्यादेशयोरेव तस्याविवक्षायाम् । लाक्षणिकत्वादि । स्थानिवदर्थं यदुच्येति, तत्र व्यञ्जनमात्रस्य विवक्षितत्वे तस्य स्थाने ककाररूपव्यञ्जनदेशे पूर्वकावस्थिताकारान्तस्य कदाचिदस्य लक्षणद्वयानुसन्धानप्रयोज्यप्रतिपत्तिरुत्तररूपत्वादित्यर्थः । अत्र ह्रस्वत्वस्य प्रवृत्तौ “अव्ययात्त्यप्” सूत्रस्य भाष्यमेव मानम् । तत्र हि निपादकर्पूनाम् देशाः नैपादकर्पूक, दाक्षि- कर्पूक इत्युक्तं, दाक्षिकर्पूनाम् बाहीकणम्, “तत्र भव” इति ठञ् “इसुसुक्तान्तात्कः” “केण” इति ह्रस्व । उक्तकल्पनायामपि मूलं नासमञ्जसमित्याह—इकादेशस्थानिभूतेति । स्पष्टमिति । तत्र हि ठस्येस्य च वर्णस्य वृद्धं सङ्गतस्य येति विचारे प्रथमपक्षे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—पठति, पठितुम् । अस्तु तर्हि सङ्गतग्रहणम् । सङ्गतग्रहणबहुणादिमायितिकानाम्प्र- तिषेधो वक्तव्यः । उणादीनाम्तावत्—कण्ठः, शण्ठ इति । इह च मथितम्पप्यमस्य माथि- भावप्रकाशः ।

सर्वि हरणादौ विशिष्टत्वाद्भावाद्—प्रायेणेति । चत्वर्यं । स्थानिवत्त्वमिति । अल्लोपस्येति भावः । वक्ष्यमाणमप्राप्तमनासङ्गतेराह—ठस्येक इति । लाघव व्याप्तिकमाह—प्रत्ययेषु च सर्वत्रेति । प्रत्यय- विभागः “कलाठञ्” इत्यादिवित्यर्थः । एतेनादेशेऽप्यकारोऽन्विष्टः इत्यपास्तम् । बहुषु प्रयोगेषु तस्य कल्पनापेक्षयाऽऽदेशयोरेव तत्त्वकल्पने लाघवात्, तदाह—आदेश इति । आतावेकश्चन, तयोरित्यर्थः । तेनोत्तरग्रन्थसंगतिः । एतेन यदा कादेशोऽकारो विवक्षितः, तेन व्यञ्जनमात्रस्य कादेशे ठाकारेण सह “अतो गुणे” इति पररूपमित्यादि मान्योक्तिः प्रावामनुशेषेनेति ध्वनितम् । यत् प्रत्ययेऽन्विष्टायां “ठस्ये- कः” इत्यस्यापि सा भिद्वेति चासङ्गतिः पुनरुक्तिरैवमग्रेऽपीति मन्ः । तत्र, तत्र तत्रेऽपि सूत्रेऽप्यग्रहण निरास्य तयोस्तेरिति दिक् । अन्यथा—वाचस्पतिनाह—य मूलेकरीत्यङ्गीकारे । यत् मन्दः—“वेऽणः” इत्यत्राप्यस्योच्चारणार्थ इति । तत्र, राका शक इत्यादावतिप्रसङ्गापत्तेः । वर्णपक्षेऽङ्गस्योचनेन वारयितुम् अशक्यत्वात् । स्वर्गस्या क्रमेण लक्षणया मूलं योजयति—इत्येति । आतावेकश्चनम् । अत्रार्थं मानमाह—स्पष्ट- मिति । एतेन “ओदेशे ठञ्” “इसुसुक्तान्तात्कः” इत्यादौ अकारे कनामावात् टोकोकरीतिर्न तु “ठस्येकः” इत्यादौ कण्ठादिन्यायचये स्वतिसर्गायै साफल्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् । भाष्यादिविरोधात् वेयाम्

उच्चारणार्थः । अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य चटन्त्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानि-
षद्भावं विनाऽपि सिद्धम् । विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपि लङ् एव कर्तुंस्विधानात् ।
न च सिचा साहचर्याद् लुङ् एव किं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वसाहचर्यात्परसा-
हचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक् ।

शब्दरसम् ।

चेदं "ठप्पेकः" इत्यत्र भाष्यकैषटयोः । इदमुपलक्षणम् । सन्निपातपरिभाषयाऽपि कादेश-
वारणं योज्यम् । स्पष्टं चेदं "ठक्उसोश्च" इति वार्तिकभाष्ये । बलीयस्त्वादिति । एत-
च्च "यस्य विभाषा" "वित्तो भोगः—" इति सूत्रस्यैषट् स्पष्टम् । एतत्सर्वम् "अपरवि-
भैरवी ।

विकृति इति, अकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशः प्राप्नोति । वर्णग्रहणे पुनः सति अलिवधिर-
यम्भवति । तस्माद्विशिष्टग्रहणम् । तस्माद्विशिष्टस्य ठकारस्य ग्रहणद्वर्त्तयम् । तस्माद्विशि-
ष्टस्येति तद्वित्तस्य ठादेरिति कर्त्तव्यम् । एवञ्च ठादेरिति वचनादलिवधित्वात्स्थानिवद्भावा-
भावात्कादेशप्रसङ्गः । अस्तु तावद्गुणग्रहणम् । ननु चोक्तण्ठादेशे वर्णग्रहणञ्चेद्धात्वन्तप्रतिषेध
इति । नैष दोषः । अङ्गादिति वर्तते । अर्धवशाद्विभक्तिविपरिणाम इति कैषट् । एतेन वर्णमा-
त्रस्य स्थानित्वमिति प्रतिपादितम् । इदमिति । अलिवधित्वेन समाधानमित्यर्थः । सन्निपा-
तेति । अजादिसन्निपातेन जातस्य तान्तत्वस्य तद्विघातकादेशाम्प्रत्यभिनिवृत्तत्वमिति भावः ।
एतच्च—परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वञ्च । कैषट् स्पष्टं मतिः । तत्रत्यभाष्ये भगवता—“बहव इमे विदपः
पश्यन्ते, तत्र न ज्ञायते कस्य नित्यवृत्तत्वम्, कस्य विभाषा, कस्य इदं” इति प्रश्ने—

“वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यते विज्ञ इत्युच्यते ।

विन्तेविज्ञश्च विद्यश्च वित्तो भोगेषु विन्दतेः ॥” इत्युक्तम् ।

एतेन 'विद् सत्तायाम्' इत्यस्मात्प्रत्ययम्, 'विद् विचारणे' इति धातोर्निष्ठायाऽप्रत्ययविक-
ल्पः, उन्दिना परेण साहचर्यात् । यद्यपि “नुविद्” इति सूत्रे सुदधातुस्तौदादिक आदौ पठि-
तस्तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधादुन्दित्र व्यवस्थेदेतुर्न तु नुदिरिति कैषट् । “विद्वद् लोभे” इ-
त्यस्मात्तु प्रतिषेधो भोगप्रत्यययोः, “विद् ज्ञाने” इत्यस्मात्तु इडा व्यवधानात्प्रत्याभावः । यस्तु
तुदादौ पठ्यते तस्माद् “विभाषा गमहनविदविज्ञाम्” इति कसुप्रत्यये इङ्गिकल्पाद् “यस्य
विभाषा” इतीप्तिपेधः, विभाषेति सूत्रे हनसाहचर्यादादिकल्प्य तु ॥ ग्रहणम्पूर्वसाहचर्यात्प-
रसाहचर्यस्य बलवत्त्वादिति भावः । ननु “विप्रतिषेधे पराकार्यम्” इति सूत्रे कार्यशब्दोपादा-
मेनाप्राप्तत्वापूर्वस्य विधेयस्य ग्रहणमिति परसाहचर्यस्य बलवत्त्वाभयणमशक्यमत आह—एत-
त्तावत्प्रकाशः ।

भ्युपगन्तव्यम् । अटुक्तीत्या ठस्योपलापि विवक्षापर्या मूलानुसाराच्चेति दिक् । ननु तत्र भाष्ये संघात-
ग्रहणपक्षोऽपि वर्णग्रहणपक्षवदस्ति । अलिवधित्वेनेव पञ्चमोऽसमासेन सिद्धेरित्युक्तस्तत्कार्यं पर्याख्यानमन-
भाह—इदमुपेति । अजादिसन्निपातेन जातान्तता कथमजादिविघातं कुर्यादिति भावः । “कृन्मेनन्तः”
इत्यञ्चोक्तफलानामुदाहरणत्वारण्यमत्र प्राप्तिरिति शङ्कानिरासयाह—स्पष्टं चेदमिति । उक्तपक्षभेदेनोक्तसमा-
धिद्वयमित्यर्थः । तत्र हि इके कृते “अस्यादे” इत्येव सिद्धे ठक् न कार्यं इत्याशङ्क्य माथितिकादिवत् कादेशो
न स्यादित्युक्तम् । वर्णपक्षेऽपि विश्वादास्थानिवत्त्वात्, संघातपक्षे सन्निपातपरिभाषया नेति कैषट् । एतेन
मथितमाचष्टे मथित् तत्पण्यमस्येति भ्रान्तोक्तं, मथितयतेः क्रिपि मथित् तेन चरतीत्यर्थं ठक् तद्भाषासिद्धि-
ति रानाकरोक्तं चापास्तम् । मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो नेति भाष्य-
द्वयविरोधापत्तेः, अकारलोपे इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च । मन्ते इक्षुवृत्तिशब्दे काप्राप्तिसविनोत्पत्तिर-
विन्नेति बोधार्थं तदुक्तिः । शास्त्रपट्टिमात्रकथनतात्पर्यं कवे गिनोपादीनां त्यागे बीजानापत्तेश्च, समुदाय-
ग्रहणे दोषो न वर्णग्रहणे इति तत् तदसाध्यविरोधापत्तेरनेति दिक् । एतच्चेति । परसाहचर्यबलीयस्त्व

शब्दप्रमाणम् ।

मुपहाय परसाहचर्याधरणं “नुदविदोऽन्तरा” इत्यग्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्याख्यानेन परसाहचर्याधरणमिति शोच्यम् । प्रत्येपिपञ्चिण्यादौ लङि “उभे अम्यस्ताम्” इति सूत्र-
स्यभाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च । पूर्वोत्तरसाहचर्येण भावरूपादेतानपहतविकरणकाम्य-
स्तरूपस्यैव ग्रहणमित्यप्यनिविरुद्धं, ततो वरं पञ्चमीसमास एव । “अपरविधाविति सु-
वक्तव्यम्” इति न्यासान्तरेऽपि पञ्चमीसमासो वक्तुं शक्यः । न्यासान्तरान्तु स्वविधेरपि
भवेत् ।

“नुदविद” इतिसूत्रविषये कथमम्यन्मते लक्ष्यसिद्धिरत आह—नूरेणि । परिभाषा पूर्वोपस्थि-
तविषये प्रवर्तते या‘यद्विरङ्गान्तरङ्गयोरन्तरङ्गम्यलीयः’ इत्येषा परिभाषा सा । अनित्यतादिति ।
“ओमालोऽ” इतिसूत्रस्याह्ग्रहणादित्यादिः । व्याख्यानेन—पूर्वोक्ताकरसम्मतव्याख्यानेन ।
प्रत्येपिपञ्चिण्यादौ । अत्र प्रतिपूर्वमात्रं प्रष्टुंकारात्मकाद् घातोः सन् तदन्ताहङ् । एवमपि—पर-
साहचर्यस्य बलवत्त्वाधरणेऽपि । ननु परसाहचर्यस्य बलवत्त्वानाधरणेऽपि प्रत्येपिपञ्चिण्यादौः
पञ्चमीसमासानाधरणेनापि विलक्षणार्थग्रहणेन सिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—पूर्वोत्तरेणि । अन्त-
रङ्गविकरणकौत । अत्र हि पररूपेण विकरणस्य चङोऽप्यहारसत्त्वात्सूत्रविहितस्य जुष्मास्य
प्रवृत्तिर्न भविष्यतीति भावः । अतिक्लिष्टमिति । उभयसाहचर्यस्याधरणोऽपूर्वार्थाधरणप्रयुक्त-
गौरेणातिक्लेशकरमित्यर्थः । यत्तु मूले परसाहचर्याधरणस्य बलवत्त्वमाश्रित्यापीपञ्चिण्या-
स्य सिद्ध्याऽऽधरणं न्यूनं, यत उत्तरीत्या जुस्त्यारणेऽपि “अदम्यस्ताम्” इत्यन्तावस्थावार-
णादिति । तत्र, इत्वाभावेन तदप्राप्तेः । स्थानिवद्भावेन ॥ तदलम्यमल्लिखितत्वात् । जुसादे ।
शविषयेत्येवं वक्तुमशक्यत्वम्, शेरिति समुदायाधरणात् । ननु यदाऽपरविधाविति न्यासा-
न्तरन्तदा परस्य विधौ स्थानिवद्भावस्य निषेधो भविष्यतीति तदाऽपीपञ्चिण्यास्य परसाह-
चर्यस्य बलवत्त्वाधर्यैव सिद्धिर्भवताऽपि वक्तव्येयेत्यत आह—अपरविधाविति । परस्माद्विधा-
विति पञ्चमीसमासस्तदाऽपि वक्तुं शक्य इत्यर्थः । न्यासान्तरम्—अपरविधाविति न्यासा-
न्तरम् । स्वविधेरपि । तेन आग्रहसन्नित्यस्य सिद्धिः । वस्तुतस्तु क्लृप्तानुपूर्वकेन “अचः
परस्मिन्” इति सूत्रेणैव सर्वेष्टसिद्धौ न्यासान्तराधरणज्ञ कार्यमिति तुशब्दापादानेन ध्वनि-
तम् । ननु यदि न न्यासान्तरन्तदा कथमाग्रहसन्नित्यनयोर्धिन्वन्तीत्यादेशं सिद्धिरिति
चेन्न । असिद्धयत्सूत्रेण एवावस्थायामागमेन वाऽऽश्रयोः “अचः परस्मिन्” इत्यग्राभावात्तिदे-
शेनान्तस्य सिद्धिः । ननु यदि पञ्चमीसमास आश्रीयते तदा विगणम्येत्यादावतिप्रसङ्ग इत्यत
भावप्रकाशः ।

व्याख्यानेन व्याख्यात इति परिभाषयेत्यर्थः । एतेन तयोस्तत्स्वीकारादिद चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् ।
ननु व्याख्यानादिना तत्रेवेष्टावि तदाश्रयणमस्त्वत आह—प्रत्येप्येति । इणः सति रूपम् । भाष्येति ।
“सूत्रग्रहणं कार्यम् । न कार्यम् । उभेपदं तदर्थकम् । सञ्चिनिर्देशो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धः । इदं तर्हि फल
द्वयोः श्रवणे एव सञ्ज्ञा । इह माभूत्—प्रेतम्, पेत्तम् । अन्यैकादेशे कृते शब्दव्यवहारयोऽभ्यस्तारत्वरवाञ्जु-
स्त्यात् । एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम् । पूर्वस्य विधौ सञ्ज्ञा नार्थं तथा । पूर्वस्मादपि विधि पूर्वविधिरि-
त्युभेपदं व्यर्थं सत्तदर्थम्” इति तत्रोक्तम् । तेनोभे यत्र श्रूयते इत्यर्थेन तद्वारणेऽपि प्रत्येपिपञ्चिण्यादौ सिद्धये भाव-
इत्येकेन पञ्चमीसमासेन तत्सिद्धाद्युभेपदं सहाभिमिति उद्भावः । पूर्वमपीति । परसाहचर्याधरणेरीत्यर्थः । अत
एव लङीयेवोपासम् । नन्वपीपञ्चन् प्रत्येपिपञ्चिण्यादौ च तदभावेऽपि न दोषो नञ्वभाषणयुक्तेत आह—पू-
र्वोत्तरेति । क्लृप्तमिति । दुरुत्सादिति भावः । तत—उक्तविवक्षातः । एतेन साहचर्याहचर्यस्य दुर्ज्ञेयत्वं
तत्सदृशाश्रयणे गौरवाभावश्चेति सूचितम् । एतेन ‘प्रेतम्’ ‘पेत्तम्’ इतिमाभ्योदाहरणासहजैर्मूलं चिन्त्यमिति
रत्नाकोक्तं फलभावात्पञ्चमीसमासो भास्तिविति मन्दोक्तं चापास्तम् । नन्वेवमपरविधावित्यादिमाभ्यासश्रुतिः
नेभिदितेत्यादीनामत्र न्यासेऽसिद्धेस्त उक्तविवक्षादयान्यतराङ्गीकारेऽत आह—अपरेति । शक्य इति । एवं
च तत्संग्रह इति भावः । नन्वेव न्यासान्तरप्रवृत्तिर्निर्वाणत आह—न्यासान्तेति । स्वशब्देन स्वानी

इत्यस्य नोपयोगः, प्लुत्वेन मित्रेः । तथा च पप्रदगमुत्तरार्थमिति आकरे स्थि-

राष्ट्ररत्नम् ।

इति । न चात्र मिलोपात्पूर्वे स्यम् । सप्राप्तमसाध्याप्यकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । न च स्थानिवत्प्रत्ययवित्त्वात् । प्रत्ययवत्प्रत्ययान्तरं निवर्त्यमिति भावः । चात्र यदिह्रासिदस्य न नाजानन्त्ये इति तन्निषेधात् त्रिपाद्यां सप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्र-
स्यमाप्यसमाप्ततयाचेऽन्यत्र प्रसिद्धम् । एवं च प्राप्यत इत्यप्यपत्तावित्यस्योपसर्गविशेषण-
स्ये पठम् । भाष्यपत्नीनि । इह दीयुष्यतेः प्राक् समाप्ते ङीपि अल्लोपे समाप्तरूपप्रा-
तिपदिकान्तत्वापगत्यं प्राप्तम् । पूर्वपदाक्षिप्तपमासकूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन 'णत्वविधा-
नात्तस्यापि पूर्वपतेभ्यसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन समासत्वात् त्रिपादीत्यत्वा-
च्च यदिह्रासिदत्वादाह्या नात्रेति बोध्यम् ।

भैरवी ।

इत्यस्यान्तरङ्गत्वाणिमिलोपात्प्राप्तकारादेवेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराचष्टे—न चेवादिना।
प्रवृत्तियोग्यतयेति । सप्राप्तमसाध्याप्यकार्यप्रवृत्तियोग्ये विषये त्रिपादिकशास्त्रं प्रवर्तते
इत्यर्थस्तस्यावित्त्वादिसिद्धपर्यमवश्यं याप्योऽन्यथा प्लुत्वस्य पूर्वप्रवृत्तौ ततो द्विवचने-
ऽन्यासे टकारस्य श्रवणापत्तिः, एवमन्यत्रापि बोध्यम् । स्थानिवत्त्वमिति । प्रथमसूत्रेण स्यानि-
वत्त्वमित्यर्थः । विशेषणत्वे इति । एतच्च प्लायत इत्यस्य सिद्ध्यर्थमावश्यकम् । चात्रकदेशविकृ-
तस्यापेनोपसर्गत्वम्परादिवद्भावेन चकारादावपतित्वमिति स्थानिवद्भावं विनाऽपि सत्वम्-
विष्यतीति याच्यम् ? अर्द्धविकारस्य सत्त्वादुपसर्गत्वस्याकपरिमाणनिष्ठत्वात् । ननु मापव-
पनीत्यत्र मापणां वपनीति समाप्ते समाप्तरूपं यत् प्रातिपदिकेनान्तो न नकार इति णत्वस्य
प्राप्तिरेव नेति कथम्मापवपनीति णत्वोदाहरणमत आह—इति । प्राक्तमाप्त इति । कर्णक्यु-
हन्तवपनशब्दस्येत्यादिः । गतिकारकोपपदानाह् कृद्भिः सह समाप्तस्य सुपुत्पत्तेः कीप्रत्य-
योत्पत्तेश्च प्राक् प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तरङ्गणत्वापेक्षया यदिभूतप्रत्ययापेक्षाङ्गोपस्यासि-
द्धतया णत्वन्न भविष्यतीत्यत आह—नस्यापीति । णत्वस्यापीत्यर्थः । ज्ञानसापेक्षत्वेन चेति ।
प्राचामनुरोधेनेदम् । स्वसिद्धान्तरोत्याऽऽह—त्रिपादीत्येवेति । मूले—कथञ्चिदिति । पूर्वस्माद्वि-
धौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वाद्प्रवृत्तिस्वीकारादिति भावः ।

भाष्यप्रकाश ।

पादिति । तल्लोपजनकाद्यगादेत्यर्थः । तदानीं तस्यैवोपस्थितिनिमित्ततया प्राप्तेरिति भावः । कार्यस्य
प्रवृत्तीति । तत्रापि “पूर्वत्रासिद्धम्” इति प्राप्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वमिति । “स्थानिवदादेशः”
इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । निवर्त्यमिति । भाष्यसिद्धान्तरीत्येवं, चात्किंनतेऽपि विशेषणतयाऽनाश्रयणे एव
विषयत्वेनादोषात् । अत्रेति । तल्ले कार्यं णिलोपस्येति भावः । मूलरीत्या आह—नाजेति । भाष्यरी-
त्याऽऽह—त्रिपाद्यामिति । अन्यत्र—उद्धोतादी । प्रतिपादितञ्चैतत्पन्थिप्रकरणे । ननु युगपद्द्वयोः भागो
“पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यस्य नियामवत्त्वेऽपि तद्योग्यतायां तत्राभावाज्ज्ञ आह—युवमिति । इत्यपीति ।
इत्यापि फलमित्यर्थः । मूलमते समयत आश्रयणेऽन्वद्भावमावादादिति भावः । उपसर्गेति । श्रुतत्वाद्
देकविशेषणत्वे तु प्लायते निलयते इत्यादौ श्रुतिकृताव्यवधाने एव स्यादिति प्लययत इत्यादौ न स्यात् ।
एतेन तत्पक्षे परादिवत्त्वेनायतिपरत्वाद्देकस्य मिद्धिरिति सूचनायेदमित्यपास्तम् । ननु स्थानिवत्त्वनिषेधेऽपि
मापशब्दस्य वपनीशब्देन समाप्ते तदन्तो नो नेति णत्व न स्यादत आह—इति । “गतिकारकोप” इति
वचनादिति भावः । कीनुत्पत्तेरित्यस्यापि पूरविष्यमाणत्वादिनि भावः । यत् णत्वपदं व्यर्थं यदिह्रासत्वाङ्गो-
पस्यासिद्धत्वादिति, तत् खण्डयति मूलरीत्या—पूर्वेति । समत्वादित्यन्त एको हेतुः । समाप्तरूपेति । ऐते-
नोच्चारपदं यत्प्रातिपदिकं तदन्तस्येति कैवटकौस्तुभरत्नाकरदण्ट्याद्युक्तमपास्तम् । भाष्यरीत्या आह—त्रिपा-

तम् । ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति । स एवार्थ रभसवादः । तथा हि, उत्तरार्थतयाऽपीह पग्रहणं स्थितम् । ततश्च यूष्णः पुष्पाति इत्यादौ “रपाभ्याम्” इति एत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् ? ण्त्वनेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम् । पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् । तस्य पयोगेण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः । इह पाप्मरस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । आकरे हि इह पग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं, न तु पुष्पातीत्यादौ “रपाभ्याम्” इत्यस्यावृत्तिरिति दिक् ।

‘नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य’ । लुप्तपट्टीक इति । सौत्रत्वान्न तु पट्टीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे, सापेक्षत्वेन समासासम्भवात् प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः । तदन्तस्येति । पट्टीतत्पुरुषः । तस्यान्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । उक्तं च हरदत्तेन—‘विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतद्विभक्तिरुम्, तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम्’ इति । यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति । यच्च व्याख्यातम्—अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यते इति । तद्वैरवग्रस्तम्, अन्तस्येत्यस्यावृत्तिप्रसङ्गाद् व्यधिकरणपट्टीक्यापत्तेश्च । यदि तु अभेदेनैव सम्बन्धेन प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते, तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तपग्रहणं शक्यमकर्तुम् ।

शब्दरत्नम् ।

अप्रवृत्तिरिति । अभिप्रेतेति शेषः ।

सापेक्षत्वेनेति । ‘नलोप’ इत्येतद्विषयमिदम् । अन्त्ये आह—पदविशेषणत्वाच्चेति । व्याधिकरणपट्टीति । प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यप्यस्य परस्परानन्वितयोरन्ते नान्वयादिति भावः । अभेदेनैवेति । सम्बन्धान्तरात्स्वेऽपि विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः । शक्यमकर्तुमिति । पदस्येत्यस्य क्विद्वैयधिकरणेनान्वयेऽस्य तात्पर्यमाश्रयेत् ।

एतादृश्याभिमित्येतत् । प्रागुक्तस्याभिप्रेतशब्दस्य नृसकत्वादाह—अभिप्रेतेति ।

अन्त्य इति । प्रातिपदिकान्तस्येत्यत्र यत्प्रातिपदिकपदन्तरेत्यर्थः । एतेनैकाधीभावाभावः सूचितः । व्यधिकरणपट्टीत्युपपादयति—प्रातिपदिकेति । यद्यप्युभयोरपि पृथोरन्यनाद्यविभावार्यक्त्यन्तयाऽपि व्यधिकरणप्रातिपदिकप्रकृतिकत्वेन व्यधिकरणत्वमष्टव्यम्, एतदेवाह—परस्परिति । अभेदस्य सम्बन्धत्वमन्यत्र निरस्तमत आह—सम्बन्धान्तरेति ।

भावप्रकाशः ।

दीति । तत्र तदप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः । न त्वित्यस्य पूर्वसाक्षात्त्वादाह—अभीति । एतेनात्र सत्त्वेऽपि प्रयोजनाभावान्न सम्बन्धः । किं त्वग्रे एवेति कित्यं मूलमिति खण्डनकृत्यमपास्तम् । द्रष्टासम्भवेन निर्दशसद्वेति भावः । मूले—तदन्तस्येति पट्टीति । एतेन सौत्रमन्तप्राप्त्य न स्वर्गगति र्विचित्रम् । अनन्वितयोरिति । एतेन विरुद्धविभक्त्यनवरत्ननामर्षद्रव्यत्वाभेदान्वयनुरासिमन् इति प्रशाशोक्तयोरस्य शब्दान्तरेण प्रोदीकारे प्रसादसम्बन्धनानुवादपूर्वता सूचिता । अभेदस्य परस्परसम्बन्धविषयमाणात्वादाह—सम्बन्धान्तरेति । अवयवावयविभावादीत्यर्थः । ‘येन विधि’ शब्दस्यानित्यत्वप्राप्त्यापानपदं तेन समाप्तप्रत्ययेत्यादिभिर्मिनि कथिदिति मान्यास्तत्प्राप्त्यानुपेक्षेन, भाष्यविरोध ए । एतेन पदस्येत्यस्यावयवपृथगन्तराग्रे न स्थानपृथगन्तराग्रे

“विभाषा हिदयो.” । शीति “नपुंसकाच्च” इति विहितो न तु जशशसोः
 शिः, तस्मिन् भत्वासम्भवात् । “अस्य” इत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजा-
 देराक्षेपात्तदेतदाह—असर्वनामस्थानेति । अत एवेति । दोषणी इति
 प्रयोगात् । यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे, कृतेऽपि भाष्यं सुयोजं, तथाऽपि
 ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम् । अन्यथा ककुद एकत्वं बाह्यद्वित्वं च न लभ्ये-
 त इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

इत्वं भाष्ये उक्तम्, तत्तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानदेव शापकं विनाऽपि सिद्धमित्यभिमानः ।

भत्वासम्भवादिति । सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः । समाहारद्वन्द्वस्येति ।
 प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुदोऽशब्दस्येत्यर्थः । सुयोजम्—दोःशब्दस्य पुंस्त्वेऽपि
 सुनिर्वाहम् । न्याय्यम् । अस्मात्तत्त्वेन दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः । किं च
 तदन्ते आदेशो दुर्लभः, विशेष्यासन्निधानादिति भावः । ककुद एकत्वमिति । प्रकर-
 भेदे ।

विशेष्यविशेषणभावनियामकसम्बन्धान्तरेत्यर्थः । भाष्ये उक्तमिति । एवञ्च सौत्रमन्तग्रहणं
 शास्त्रमकर्तुमित्यसङ्गतम् । नराभ्यामित्यादौ नलोपश्चारात्स्वत्येनान्तपदस्य चरितार्थत्वात् ।
 न चान्तपदान्तरेऽपि नेत्यनेन प्रातिपदिकं विशेष्यताम्, पदस्येति तु व्यधिररणमन्तु,
 पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य लोप इत्यर्थोऽस्तु, तावताऽपि नराभ्यामित्यस्य व्यावृत्ति-
 र्भविष्यतीति वाच्यम् ? एतेन निदायाभ्यामित्यादौ नलोपस्य चारणाय तत्पदावयवकृत्वात् ।
 सौत्रान्तपदस्य सत्ये तु चरमावयववाचकान्तपदस्यावयवविचाराङ्गतया प्रत्यासत्त्या पदस्ये-
 त्यस्य सम्बन्धेन पदावयवस्य नान्तप्रातिपदिकस्य पदान्तस्य लोप इत्यर्थेनेष्टसिद्धे ।
 तद्विनि । व्यधिररण्येन सम्बन्धकल्पनन्वित्यर्थः । मूले द्विरचनोपपत्तये आह—समाहारेति ।
 न्याय्यत्वमुपपादयति—अप्येति । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वादाह—विज्ञेति । अतश्चि-
 भावप्रकाशः ।

शापनाथमेव तदिति रत्नाकरोक्तमप्यपास्तम् । तद् भवनयद्वाह—पदस्येति । तेन वृक्षवृत्तावित्यादौ “मादु-
 प” इति वृत्तसिद्धिरन्यथा भवत्तपदस्य मादुपभाषा परस्य मस्य च शय्येन वृक्षवानित्यत्रैव स्याद् न तु तत्र ।
 मम तु पदावयवस्य मनुष्य इत्यादिव्याख्यानान्न दोष इति भावः । अभिमान इति । मन्त्राश्चिनीन् तु
 तादृशव्याख्यानस्य दुर्लभत्वं लक्ष्यैकवस्तुभूताया वाचित्वमतिप्रसङ्गप्रसक्तं चेति भाष्योक्तमेव साधयति ।
 संज्ञापरद्वन्द्वशब्दात्तत्पुरुषस्याग्नेऽन-वयाह बहुवीहि स्वयितुमाह—प्राण्यङ्गेति । न्याय्यत्वे हेतुत्वे
 दाह—अपराजिति । द्वन्द्वे सतीत्यर्थः । एप्रकरणस्यानियमत्वादाह—किञ्चेति । तदन्त इति ।
 अस्य यत्र इत्यादि । विशेष्येति । एतेनाभ्यादेव आभ्यासदन्तेऽपि भवति विहितविशेषणभावनादिनि
 गम्यते । तथा च प्रयोगः—अग्निधिनमुब्रवन्म्यापूतैकेकदोगोरिति प्रकाशकम्, द्वयोर्दग्ताः दिदताः
 पश्य । न च तदन्तविषयभावे कथमिदमिति वाच्यम् । “व्यवः सम्प्रसारणम्” इति एतत्पदपूर्वपशुन्या-
 येन “सिद्ध स्ववयवानन्यत्वात्” इत्यादिप्रक्रमाभ्यासार्थकन्यायेन बाधवयवस्य कार्यनाभात् । अन्यथा
 दास्तिशीर्ष्याऽपीत्यादावगतेः इति वीक्षुभोक्तं चापास्तमुक्तहेतोः । विद्याये सम्पूर्णेत्यादेशापत्तेः रथा-
 निनामाद्येपेनैव साधने निर्दिष्टमानस्य कदाप्यभावात् । एतेन बहुदोषगो इवेकं पदमन्यथोक्तप्रकाशा-
 न्ननिमित्ति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अत्र चान्ये आद्यपुत्रोः पूर्वपशुनादेवानादेवत्यात्, आधिरस्य
 सरला ।

पशुरोऽशब्दस्येति । बहुत्र च दोः चानयोः समाहारः बहुदोः, मन्त्राश्चिनीन् “न नपुंसकम्”
 इति नपुंसकावम्, ततः बहुदोः कुरोः अत्रबोरेकजे दिवचने “कुरोःपी” इति कृत्विष्या भाष्यं
 सुबोत्रमिति भावः ।

“समुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः ।”

इति रघुः । तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया सम्बध्यते । दोषं तस्येति ।

“दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम् ।”

इति श्रीहर्षप्रयोगः । तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति सम्बन्धः । अमरव्याख्यातारस्तु—दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्युक्त्वा—

“दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा ।”

इति धनञ्जयनिघण्टुमुदाजहः ।

द्वयोरहोर्भय इति । “सद्वितार्थ” इति समासः, कालाट्ठन् । “द्विगोर्लृगन्तपत्ये” इति लुक् । “राजाहःसखिभ्यः” इति टच् । “अहोऽह एतेभ्यः” इत्यहोदेशः । अहः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः । “संख्यावि-साय—” इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ।

इत्यदन्ताः ।

हाहानिति । गन्धर्वविशेषधाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । कौमारस्तु—जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं बधन्तो विश्ववासद्रूपमाहुः । तन्मते शब्दरत्नम् ।

णात् शुनौ तथार्थकमेवेदमिति भावः । दक्षिणं समुद्यम्य दोर्नामा निशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणाय—तत्रेति । एकदेशिसमास इति । तत्प्रत्याख्यानं तु कर्मधारय इति बोध्यम् ।

जहातीति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः ।

भैरवी ।

धानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधित्तु सत्पेयं गमकइति शेषः । तत्प्रत्याख्याने—एकदेशिसमासस्य प्रत्याख्याने । दिनावयनेऽपि तदवयवसन्नाहभावेनाप्यहरस्तीति लौकिकव्यवहारदर्शनावदःशब्दस्य प्रवृत्त्याऽत्र कर्मधारयः ।

मूले जहातीति । हाशब्दे उपपदे विच्, न तु क्पि, इत्यस्य प्रसङ्गात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रायेण विशेषणत्वरय तत्र सिद्धान्तितत्वाच्च, वृष्टान्ते घनाक्षेपः अत्र तु द्वयोरिति वैषम्याच्च, तत्र मानाभावाच्च, शसादिभ्यस्तु कया तत्प्रकृतिभूतानामेवादेशीचित्येनान्ययुक्तेरप्ययुक्तत्वाच्च, उक्तप्रयोगाणां प्रवृत्त्यन्तरत्वेन सिद्धेश्च सूत्राणां व्यवस्थाबोधकत्वरय मूले एव बहयमाप्तत्वाच्च । अत्र एव कज्जिदि विहाय ‘दोषणी याचने महादेवः’ इति प्रतीकं कैयटेन भूतमिति दिक् । तद् ध्वनयन्नाह—प्रकरणाच्छ्रुताविति । उच्छ्रितायामिति शेषः । तैत्तिरीयब्राह्मणे वृत्तीयाष्टके षष्ठ्यपाठके पञ्चमेऽनुवाके होतृकृतृकाभि-रुपेणे तु “प्रशमः बाहुशला दोषणी” शब्देन भूयते । बाहु प्रशमः प्रकृष्टच्छेदनी कुक्ष्य दोषणी प्रवेष्टी शला शलाकाकारे निर्मासी कुरुत । बालोपसृष्टान्दम इति माधवाचार्याः । लौकिकेऽप्यप्रयोगः । शिवबाहनस्य वृषस्यैवत्वात्कुद परत्वं बाहोर्द्विभवेन न्याय्यम् । यद्यपि तदुत्पत्तिसिद्धं, तथाऽपि बाहनसमर्थं कतु-दादिकं याच्यते । तेनावस्थाविशेषो व्यनक्ति इति तु मान्वाः । एतेन बाहोर्द्वित्वस्य तथाऽपि लाभेन तदर्थे मूलं चित्तमिति सूचितम् । भाष्यतोऽस्या मूलसङ्गतेराह—तत्प्रत्येति । “ममुदाये वृष्टाः शम्भ्राः” इति न्यायेनेति भाषः ।

शुक्लसिमाश्रेण रूपसिद्धेर्द्विभवेन सिद्धावपि कर्माकाङ्क्षासत्त्वाभाह—इति । हा इतीत्यादिरित्ययम् । शोकेति भयं कथनद्वारा तत्त्व स्वरूपरूपनम् । अत्र एव सम्बन्धवर्णनम् । अत्र भाष्यमै तस्य—रुग्णि

प्रत्युदाहरणं तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' तेन सह वर्तन्ते इति साः, तान् सान् इति बोध्यम् ।

इत्यादन्ताः ।

"आङो नाऽस्त्रियाम्" । पुंसांति तु नोक्तम्, अमुनां कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मूलस्यासिद्धत्वात् "इकोऽस्त्रि" इति नुमोऽप्राप्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं "न मु ने" इति निषेधात् । न च "न मु ने" इति निषेधो नुम्येवास्तु, ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम् । अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

"अच्छ धेः" । "इदुद्ग्याम्" इति "ङेः" इति "औत्" इति च नदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे-इदुद्ग्यामुत्तरस्य इत्यादिना । धेरुत्तरस्येति तु नोक्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

नुम्यप्यस्त्विति । अयं भावः-तन्त्रेण नामाये नकारे च कार्यं तं प्रति अन्यं प्रति च, कृते च कार्यान्तरं प्रति शुभावो नासिद्ध इति तदर्थः । एतेन मूलस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणे नुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम् । नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः । उच्चारणार्थस्यादिति । तन्त्रेणोच्चारिते द्वितीयेनशब्दे इत्यर्थः । अमुष्मै इति । "न मु ने" इति सूत्रविषये पूर्व विभक्तिनिमित्तकार्याप्रवृत्तौ मूल्ये तस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभैरवी ।

अमुना ब्राह्मणेनेत्यत्र नामाये कर्तव्येऽप्यसिद्धत्वस्य निषेधाय नुम्यप्यस्त्वित्यत्रापि शब्दः । एवञ्च नेत्यनेन कथमुभयस्मिन्कर्तव्ये निषेधलाभ इत्यत आह-प्रथमं च इति । तन्त्रतीति । नामावनकारोभयप्रतीत्यर्थः । अन्यप्रतीति । विभक्तिस्तन्त्रिविकारान्तरप्रतीत्यर्थः । "सुपि च" इति दीर्घव्यावृत्तये आह-कृते चेति । एतेन-अन्यप्रतीति व्याख्यानेन । नुमादेरिति । पुंति नाभावस्य संप्रदायाग्रादिपदम् । नन्वकारस्योच्चारणार्थत्वे नामानस्यैव संप्रदाहो न स्यादत आह-एव इति । वक्ष्यमाणप्रारम्भे कुडे, अमुयोरेत्यनयोः संप्रदायाह-विभक्तिनिमित्तेति । न चैवं त्यदाद्यत्वस्यान्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् ? तस्याप्रवृत्तौ "न मु ने" इति सूत्रविषयत्वस्याभावेनोपजीव्याविरोधार्थं तद्विग्रहस्यैव ग्रहणात् । एवम्परस्परस्यापि पूर्वप्रवृत्तिर्बोद्ध्या, तस्यापि नाभावसम्पादकत्वात् । अत एवाह-तन्त्रेण । नुमः प्रकान्तत्वेन भावप्रकारः ।

हाहान्, ङेऽपि तथा हाहै, हाहाः कतिहोः, औतीहाहोः, औ तु हाहै, यथा हाहा । अन्य-उक्तवद इति ।

नुम्येवेति पाठे नामावस्थासंप्रदायाह-नुम्यप्येति । ननु सकृदुच्चारितस्य मिश्रार्थग्रहणतामः कथं वा सारूप्यमत्र आह-अयं भावः तन्त्रेणेति । उच्चारणार्थं नकारमात्रं सारूप्यमिति भावः । तं प्रति-नामाव नकारं च प्रति । अन्यं प्रति चेति । इनापादेर्धं प्रत्यर्थः । अन्यथा निषेधवैयर्थ्यमेवेति भावः । कृते च कार्यान्तरं प्रतीति । च प्रत्यर्थेयोभयः, "सुपि च" इति दीर्घं प्रति चेत्यर्थः । अन्यथा स्यादिति भावः । इदं च नामावस्थे बोध्यम् । मु इति समाहारद्वन्द्वः । अन्यं प्रतीत्यस्य फलं सङ्गनक-ङुक्तिनिरामरूपमाह-एतेनेति । इनादेशे इति । तदानीं नामावस्थाप्राप्तेरिति भावः । उकरीत्येवाह-आप्यर्थ इति । पूर्वरूपमेव निविध्यते इत्यादी यथेति भावः । अत एवाह-तन्त्रेणोच्चारिते इति । तन्त्रेण कल्प्यमानावुच्चारिते इत्यर्थः "स्यात्स्यात्" इत्यनेनेति भावः । विभक्तिनिमित्तेति । विभक्तौ तस्याश्च प्रवर्तमानमविभक्तप्रवर्तमानं कार्यमित्यर्थः । अन्यथा तदुच्चारणस्यमुक्तमेवेति भावः । प्रक-तस्याप्यनेनाह-नकारविषये इति । यदे ने इति विषयतयाति भावः । उक्तवद आह-कमीतिप

सूत्रे “चे” इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वात् । तन्नाट्टत्वादौ च प्रमाणाभावात् “औत्” इतिपूर्वसूत्रे इदुद्ध्यामुत्तरस्य डेरिति क्लृप्तसम्बन्धस्य त्यागायोगाच्च । औत्स्यादिति । अत्र व्याचक्षुः—औत्स्तित्वं स्वरिताथम् । “न विभक्तौ” इतीत्त्वनिषेधस्तु न भवति, अनित्यत्वात् । अनित्यत्व च “इदमस्थमु” इति थमो मकारस्ये-

शब्दरत्नम् ।

भावेन विभक्त्यादेश प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वाञ्छ्य स्मैभावात्परत्वेन नुमापत्तेः । आदिना अमुकुत्ते, अमुयोरिति । तेयोरेत्त्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे नुमि चानिष्ट स्पष्टमेव । “न मु दादेश” इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

प्रतिपक्षस्थितत्वाद्देश—विभक्त्यादेशमिति । अत्र वाशब्दोऽनास्थायाम् । एतेनेतादृशार्थकल्पनेनादेशासंग्रहापत्त्या नुम्यप्यस्त्विति पूर्वग्रन्थासङ्गतिरित्यपास्तम् । पराप्रवृत्ताविति । अमु इत्यत्र “नपुंसकाच्च” इति शीभावे सति “आद् गुण” इत्येकादेशसम्पाद्यस्य एत्वस्यामुयोरित्यत्र “ओसि च” इत्येत्वस्य चाप्रवृत्त्येत्यर्थः । न्यूनतापरिहारायाह—नमुगदेश इति । एतच्च वार्तिक “न मु ने” इति सूत्रस्य नादेशे कृते यत्कार्यम्प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये मुत्वज्ञासिद्धमित्येवार्थ इत्यभिप्रायेण प्रवृत्तम् । दादेश इत्यस्य टाया आदेशाद्यामात्रं य आदेश इत्यर्थः

भावप्रकाशः ।

स्मादादिक प्रत्ययोत्तरार्थः । तथा चानदन्तश्चास्मैभावाप्राप्या नुमापत्तिर्निर्विघ्नैवेति भावः । ननु, तत्त्वत्रात्मात् पूर्व विभक्तिकार्योपवृत्तिरित्येवाङ्गाक्रियते, न त्व य प्रत ति व्याख्यानम्, अमुनेत्यस्य तादृशसिद्धिरिति कमपि प्रनीत्यस्य खपुष्पावमाणत्वेनादन्तत्वात्स्मैभावे नुमोऽप्राप्या अमुष्मै इति सिद्धमत्र आह—विभक्त्यादेशमिति । यत्तु नुम्येवेत्यवधारणमभाषाठे आदिना पुसि अमुन्यसिद्धिरूपरोपसंग्रह इति । तत्र, उपक्रमविरोधात् पाठान्तरे वदसम्भवाच्च । अत आह—आदिनेति । उकरोऽप्येवाह—तयोरित्यादि । एतेन न च नुम्यपीनि पाठे अनेकाभावे नुमि नस्य कथञ्चिद्विरोधस्येऽपि नादेशे तस्य तत्त्वात्सम्भव इति वाच्यम् । “आङो नुद् पुसि” इति—नादेशोपायः । नुम्येवेति पाठे ‘नुमसि पुसि’ इत्येव पठेन सवत्र नुमेवासिबत्यर्थः । न हीदृशे विषये प्रकृत्यस्य पत्वे तदभावे वा विज्ञेयोऽस्ति । अत्र एवेनादेशप्रत्याख्यान भाष्योक्तं सङ्गच्छते इति साम्योक्तम् नुम्येवेति पठ्यद्वितमनूय तत्र, तत्र पुसि अमुनेत्यसिद्ध्या शङ्काया निर्दलत्वादुत्तरे एतदनुक्ते नूनत्वाच्च । किं च श्रुतस्यासिद्धत्वेन तत्र भान् स्मादादावजादियरावाङ्मोऽप्राप्या कथममुष्मा इत्यसिद्धिः । न च नैत्युक्त्या नादेशोऽपि प्राप्य, तत्र विशिष्टविधिना नमात्रस्याविधेरिति दण्डनदुक्तम् । न च अमुनेत्यावसिद्ध्यापत्तेरित्यनूय तत्र, अमुना वैश्वेनेत्यप्राप्यापत्ते नामावे नमात्रस्य विधेरसिद्धत्वाविधेयात् । “आङि नुमुसि” इति या सेऽप्यसिद्धिप्रसङ्गादवश्यमेव । न चासिद्धनिषेधो नुम्येव, न स्मादादिविनि हेतु सत्सु न मुम प्राप्तिः । परत्वाद् “इकोऽचि” इति नुमो दुर्वात्त्वात् । युगपत्सवभ्रमाभ्रमी द्वयोः पुंसोरिवैकर्येवादास स्तत्तत्कार्यं प्रत्युदन्तत्वादन्तत्वे भाषि स्त इति प्रसङ्ग एव । अन्यथा अमुनस्यपि न स्यात् । मुख्यापि ध्वेनस्य दुर्वात्त्वात् । एतेनाहो नुदक्षिणामित्यपि निरलमिति रत्नाकरोक्तम्, अमुना पतेत्यावसिद्ध्यापत्तेरिति दण्डगुक्तम् । आखेऽङ्गियां नङ्गिनि नमिति वा सुवचं पुंसांवेधे सिद्धे चनीरूपे नष्टमर्थे क्रियमाणाशियांग्रहणसामर्थ्यां मुखस्य नासिद्धत्वम् । अथवा प्रत्यय इत्यादिदिशाय ‘पूर्वप्रासिद्ध’ इत्यस्यानित्यत्वेनाप्राप्तप्रवृत्त्या “न मुने इत्यस्याभावेऽपि रूपासिद्धिः, गमस्य स्वत्रोऽपि स्यादसिद्ध्यामित्येव । एतेन मूलं सत्याख्यान सर्वमपास्तम् । किं च यवाग्रुनेऽपि त प्राप्यनुचिं गौरादिति म रोवर्त चाप स्यात् । तदेतदेषां तत्त्वचनद्वारा भाष्यग्राह—तमुगदेश इति । टायाट्ठया आदेश इत्यर्थः, अजादिनापाठादिति । अत्र एव स्वातिवप्राप्ति नोक्तं एवमत्र । एवं च मूलमप्युक्तमेवेति भावः ।

त्संज्ञापरित्राणार्थादुदितकरणलभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । “न विभक्तौ” इति सूत्रे ङीरोतस्त्कार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधान् । युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । “स्त्रीर्णे वर्हिषि समिधाने अग्नौ” इत्यादौ स्वरितत्वाददर्शनात् । ‘अत्’ इति तपरत्वं तु बुद्धावित्या-

शब्दरत्नम् ।

नेत्संज्ञ इति । इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या “तस्य लोपः” इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्था-
नामपोत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । स्वरितत्वाददर्शनादिति । नन्वौतः स्वरितत्वेऽपि
भैरवी ।

टाशब्दस्याऽजादिगणे पाठाद्यात् । स्वास्येन-आदेशपदोपादानस्वास्वयेन । एरम्बुनीति
न्यासे-गोणेऽपि “पद्मिष्ठमुष्य” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति मते, प्रियत्रिणा कुठेनेत्यत्र नामाध-
स्याप्रवृत्त्या तस्य स्वरस्याप्रवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यम् । एतच्च मतं हलन्तप्रकरणेऽष्टश-
ब्दस्य निरूपणावसरे स्फुटम् ।

तदुक्तिः—“न विभक्तौ” इति सूत्रे प्राचानुक्तिः । इत्संज्ञकत्वस्येति । यद्युच्चारणार्थानां विनै-
वेत्संज्ञां निवृत्तिः स्यात्तदा येषां ह्यर्थोऽनुपादानन्तेपामपीष्टतत्कार्यसम्पादकत्वेन चरित-
र्थानां स्वभावतः एवोच्चारणार्थकत्वेन निवृत्तिसम्भवेन “तस्य लोपः” इति सूत्रस्य वैयर्थ्याप-
त्तिरिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वात्-स्पष्टञ्चनितत्वादित्यर्थः । अत्रावित्यत्र स्वरितौकारादर्शन-
तात्पर्येण स्वरितत्वादित्यनेनौतस्त्कारः उच्चारणमात्रफलकः । स्वरितत्वप्रयोजकत्वाभा-
वादित्यनुमानञ्चनितम् । “किमोऽयं” इति सूत्रविषयाच्छब्दघटकतकारो व्यतिरेके दृष्टान्त
इति, तत्र स्वरितत्वाददर्शनस्योपायान्तरेणोपपत्तायुच्चारणमात्रफलकत्वकल्पनमन्याव्यमित्या-
शयेन शङ्कते—नन्विति । अरिनशब्दान्त्यावप्येकारस्यानुदात्ततया नात्र “एकादेश उदात्तेन”-
भावप्रकाशः ।

इयमपीति । नेत्संज्ञ इत्येतन्मानापीत्यर्थः । अपिर्मूलानुदिततदुक्तिद्वयसमुच्चापकः । तदुक्तिः—
प्रकाशतदुक्तिः । संज्ञकत्वस्येति । अन्यथा कार्याविनामपि तथैवाप्यनेन “तस्य लोपः” इत्यस्य वैय-
र्थ्यापत्तिः स्वभाववादस्योभयत्रापि समत्वादिति भावः । स्पष्टमुक्तत्वादिति । स्पष्टञ्चनितत्वादित्यर्थः ।
स्पष्टं चेद सर्वमुद्योतादी । एतेन तादृशभाष्यानुपलम्भ इति म-शेकमपास्तम् । अत्र एङन्तदुक्तप्रकाश-
योजना तु न युक्तियुक्तेति नानूय दूषितेति बोध्यम् । एङन्तदुक्तदूषण खण्डयति—नन्वौत इति ।

सरला ।

स्पष्टमुक्तत्वादिति । “तस्य लोपः” इति सूत्रे भाष्ये—“सर्वादेशे च दोषो भवति दिव औत्
औत्मादिशः प्राप्नोति” इत्यनुबन्धा एकादशा इति पक्षे वक्तव्यः । यदि औत्स्वकारस्योच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञा
न स्यात्तर्हि अनेकास्तत्त्वार्थादिशब्दशङ्काऽभङ्गना स्यात् । एवञ्चोच्चारणार्थानामपोत्संज्ञयैव निवृत्तिरिति
तत्त्वम् । अत्र एव “अद्भुततरादिभ्यः पञ्चभ्यः” इति सूत्रस्याभाष्यसङ्गतिः । तत्र हि अद्भुततरादिभ्यः
हित्वाभावे कतर अद् इति स्थितौ “प्रथमयोः पूर्वमवर्णः” इति पूर्वसवर्णदीर्घमाद्यस्य “मिद्धत्वनुना-
सिकोपपत्त्यात्” इति समाहितम् । इत्संज्ञा विनैवोच्चारणार्थानां वर्णानां निवृत्तौ तु “उच्चारणार्थत्वात्”
इत्येव वदेदिति । अनुनासिकोपपत्त्यादित्यस्य अत्रादेशे उपधाभूतोऽङ्कारोऽनुनासिकः पठनी, नस्य चेत्-
मातोपास्यां निवृत्तौ न पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरित्यर्थः ।

वरतुनस्तु अग्रे शब्दरत्ने एव “उच्चारणार्थं इत्यस्य च वर्णान्नपेकारो मुञ्जस्य केनेश्चवारणार्थो न
स्वन्दफनार्थ इत्यर्थः” इति बह्व्यमाणत्वेन तस्य लोपपूरणस्याभाष्यस्य “दिव औत्”पूरणप्रकारस्थानेना-
स्त्वद्वारा सर्वादेशस्वसम्पादनया “अद्भुततरादिभ्यः” इति सूत्रस्याभाष्यस्य चाकारस्य पूर्वमवर्णदीर्घ-
सम्पादकतया उच्चारणमार्गत्वाभावेन शुभ्रजनयोच्चारणार्थानामित्संज्ञया विनैव निवृत्तौ न किञ्चि-

दावत्वे कृते स्त्रियां दाव् मा भूद् इत्येतदर्थमित्याहु । तदपि

शब्दरत्नम् ।

नामावित्प्रत्न स्वरितध्रुवणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेन दिति चेन्न । वृत्तौ "अनुदात्तस्य" इत्यस्य तत्रानुवर्तितत्वात् । शेषनिघातेनो मैखी ।

इत्यस्य प्राप्तिः, किञ्च "एकादेश उदात्तेन" इति सूत्रे "उदात्तस्वरितयो" इति सूत्राभ्यामुदात्तानुवर्तितदर्शनेन न तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरित्याशयेन तदुक्तिरूपमिति—वृत्तावि अत्र वृत्तावित्युक्तिरुपलक्षणम्, "तस्यादित उदात्तमर्द्धस्वम्" इति सूत्रस्य भाष्यम गम् । तत्र हि सुप्रहण्योमित्यत्र सुप्रहण्य साधु सुप्रहण्य इति स्वरितान्त सुप्रहण्य "तत्र साधु" इति यत्ति सुप्रहण्यान्दप्रवृत्तिकयदन्त सुप्रहण्यशब्दस्तस्य टापो अनुदात्त देशान्तरतम्यात्स्वरित शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तस्तस्यैकादेशोऽप्युक्तीत्या स्व तस्य स्थाने "न सुप्रहण्यायाम्" इत्यनेनोदात्त इत्युक्तम् । यथोदात्तमिति सूत्रे अनुदात्तस्यानुवर्तितत्वेन ह्यात्तदा भवदुक्तीत्या सुप्रहण्योमिति प्रयोगघट्टकस्योकारस्योदात्तत्वात् सङ्गति स्पष्टैव । एवं सति वृत्ताविति नारुचिरङ्गिन्नुप्रामाण्यार्थमेवेति बोध्यम् । यदुक्त शब्दस्यानुदात्तस्यन्तदुपपादयति—शेषनिघात इति । ननु भवदुक्तीत्याऽग्निशब्देकारस्य भावप्रकाशः ।

वृत्ताविति । "तस्यादित" इति सूत्रमाग्यादिस्वरलोऽप्येवम् । तत्र हि सुप्रहण्य साधुरिति यति तिर तेन सञ्चानुदात्तात् पङ्कादेशे आन्तरत्वात् स्वरित एतेन सङ्गमिपात वादाद्युदात्तौ न्दशब्दस्यैकादेशोऽप्युक्तीत्या स्व तस्य स्थाने "न सुप्रहण्यायामि" इत्यनेनोदात्त इत्युक्तम् । इदं च तदनुवृत्तावेन सङ्गच्छते । यथा तत्रैव तैमैवोदात्तसिद्धिरिति तदसङ्गति स्पष्टैव । "यानि नरा जुजुषाणीयम्" इति हिमवत्स्थाने यथेय शस्त्रो न यातीन्द्र । कावर मरुत अदभ्युषेयं से" इत्यादी तु षष्ठादस्य शरणम् । हि, कावरमित्यत्र तित्त्वात्तस्य शिट्वादाद्युदात्तावरशब्देनैकादेशः । एव सर्वत्र प्रक्रिया बोध्याः ।

"उदात्तन्येकीभावे उदात्त सध्यमभरम् ।

अनुदात्तोदये पुन स्वरित स्वरितोपधे" ॥

इत्यनेनोदात्त । यत्र पूर्वमुत्तर बोदात्तम्, अथस्तु उदात्तानुदात्तस्वरितप्रवितानामन्यतमत्वात् नैकीभावे पदात्तपञ्चमो सञ्ची तत्र मव सध्यमभरमुदात्त सध्यम् । स्वरितोपधेऽनुदात्तोदये सध्य क्षर स्वरित होयम् । क्षीर सर्गिर्भूदकम् । 'अवे यथकदसि' इत्युत्तरार्थस्य सध्यमिति तद्व्यापवृत्तिरुक्तम् । अत्रानुदात्तोदये इत्यस्य पूर्वान्वयप्रममाणाय पुन शब्दः । शीनकीयप्रातिशाल्येऽपि स्वराष्टकमुपक्रम्यादिष्टमुदात्तेन तं तमेव नयेत्स्वरम् ।

इत्युक्तम् । उदात्तेनैकादिष्टं तम् अष्टान्यतमं स्वर तमेवोदात्तमेव नयेत् । उदात्तमेव प्रापयेदिति तद्व्यापकम् । लोके तु न्यावरमिगादौ न भवत्येवोदात्त किं तु लौकिकसुमङ्ग्योमिति स्वरित एव एतेन निष्फलत्वात् न ह्यविरोधाच्च नानुवर्तते तदिति मूलश्लेषुमादिष्टम् । परस्ता । सकननोक्त वेदसाधारणस्यास्य तदेकवाक्यताया अयुक्तत्वात् । एवं च वृत्ताविति नारुचिरोपक, किन्तु प्रामाण्यार्थ मिति बोध्यम् । रूपप्रक्षेपेन सुप्रहण्योमित्यस्य यथा न सिद्धस्तथा सन्निपक्वणे निरुक्तिम् । यद्यपि अपोक्त्योऽप्युक्तिरात्र यान्येवैनमेग्याभ्यावयती यादावयमपि उदात्तयोनिपातत्वादाद्युदात्तयोर्मध्य भाषय यथा स्वरितालोप्यशब्देनैकादेश आ ततम्यादनुदात्त सन्ततर स्वरितस्यैकादेशोऽप्युक्तीत्या भविष्यतेना नुदात्तद्वयस्थानियत्वात् । एवमप्येक देशस्यापि स्वरितत्वं प्राप्तम् । तथा प्यदभ्युषेयानुदात्तस्य स्वरितत्वात्तत्वादिष्टस्य आह उदात्तवादेवस्य चातोदात्तत्वात्तत्वात्स्वमित्य प्र मिति तद्व्यापवापस्य

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वमादायामिश्रब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च । स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणम् “उदात्तस्वरितयोः” इत्यादौ स्वरितग्रहणात् । उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेऽपि “प्रत्ययाप्रत्यययोः” इत्येव सिद्धे पुनः “तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्” इति वार्तिकेनौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्त्या नात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । आदेशेषु दकारम्यानिक्वत्त्वं निष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दिक्त्वात्तदप्राप्तेः । उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुख्यस्य क्लेशवारणार्थो नत्वन्वयलार्थ इत्यर्थः । अत एव भाष्ये औकारं दितमाश्रित्यादिति प्रत्याख्यताम् ।

भैरवी ।

दात्तत्वेऽपि स्वरिते, उदात्तभागस्यापि सत्त्वेन “एकादेश उदात्तेन” इत्यनेनाशनावित्यग्नोदात्तत्वं भविष्यतीति स्वरितत्वादर्शनादित्यसङ्गतमत आह—स्वरितस्य त्विनि । ननु उच्चारणार्थानामपी-
त्संज्ञास्वीकारे भवन्मतेऽप्यगनावित्यत्र स्वरितत्वापत्तिरस्त्येव, औतस्तकारस्येत्त्वादित्यत आह—उच्चारणार्थानामिति । एतेनौतस्तकार उच्चारणार्थो नेत्संज्ञक इति ग्रन्थः । स्वरितत्वापत्ति-
परिहाराभिप्रायस्योऽसङ्गत एव स्वरितत्वस्य तत्र प्राप्तौ र्वाभावादिति सूचितम् । अत एव भाष्ये “दिव उट्” इत्यादौ दित्यमाश्रित्य “तिति प्रत्ययग्रहणम्”, इति वार्तिकमप्रत्याख्या-
तम् । स्वरितत्वस्य यत्र यत्रानिष्टत्वं तत्र दित्यस्यैव स्वीकारात् । न चैवं “तिति प्रत्ययग्रह-
णम्” इति वार्तिकसद्भावेऽगनावित्यत्र स्वरितत्वप्राप्नोति दित्वपक्षेऽपि नेति फलभेदे प्रत्या-
ख्यानासङ्गतिरिति वाच्यम् ? विधानकालिकप्रत्ययत्ववतो ग्रहणमित्यत्र वार्तिकस्य सात्पर्यात् ।

ननु यद्युच्चारणार्थवर्णविषयेऽपीत्संज्ञा तदा तत्र शास्त्रस्य व्यापारो जात एवेति सादृशक-
थनासङ्गतिः, उच्चारणमेव फलं, ननु तत्र शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति तदुत्थादत आह—उच्चारणेति । वर्णा-
न्तरेति । औकारादीत्यर्थः । न त्वन्यफलार्थः—प्रयोगसम्बन्धिकलान्तरन्तस्य नेत्यर्थः । इत्संज्ञा-
लोपश्चेत्येतौ न प्रयोगसम्बन्धिनाविति तयोर्न व्यावृत्तिरिति भावः । “इवृद्धौ” “पत्यावैश्य-
भावप्रकाशः ।

चक्षुः वसन्तीन्द्रो हि मैत्रावरणीत्यादि” इति नक्षत्रदेन “उदात्तमुदात्तवति” इत्यनेन सुप्रसङ्गोमित्यस्य सिद्धिरिति ‘स्वरितस्य तदात्तः’ इति निष्फल, “न सुप्रसङ्गस्यायाम्” इत्येव कार्यमेकवृत्तिनिवैधाय, तथापि “इन्द्रागच्छ हरिवोऽत्रागच्छ मेधातीर्थं मेव वृषगन्धस्य मेने” इत्यादिनिगदे एकादेशमावेन प्राविशाख्या-
प्रवृत्त्याऽगादिवर्णोऽुदात्तार्थं तस्यावश्यकत्वम् । अत एव तत्र न स्वरूपं गृह्यते किं तु निगद इत्यन्यत्र विस्तरः । इदमेव च्यनयितुं वक्ष्यति—दिगिति । स्वरितार्थत्वादिसङ्करीत्या मूलमते दोषमाह—शेषेति । एव बोदात्तामावेन “एकादेश” इत्यस्याप्रापस्य स्वरितभ्रवणापत्तिः । एतेन सावरमित्यादिवत्प्रातिशाख्येन सिद्धिरित्यपारम्भमिति भावः । एतेन कावरमित्याद्यर्थमननुवृत्तेरै-
रेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोध इति यन्माभूतस्वरितार्थत्वमपि नातीव दुष्प्रतीतिं खण्डनकृतमुक्तमपास्तम् प्रासादवासिन्यायेन गृह्यते—स्वरितस्येति । दकारेति । त्विनि प्रत्ययग्रहणस्य प्रत्याख्यानाये-
दमाश्रितं भाष्यादौ । अत एव प्रत्ययग्रहणमित्यस्य विधाननानिक्प्रत्ययत्ववत्प्रवृत्तिमित्यर्थः । अन्यथा फलभेदापत्तिः । “प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगिनी, छान्दस्तत्रात्र स्वरिनो न” इत्यु-
द्योतोक्तिस्तूपयान्तरपरंति भावः । नन्वेवमुच्चारणार्थत्वमङ्गः । तन्मात्रमेव फलं न शास्त्रमात्रातिरिति तदर्थादत आह—उच्येति । वर्णान्तेति । औकारादीत्यर्थः । वारणार्थ इति । तदेव प्रयोजनमित्यर्थः । नत्वन्येति । वार्यान्तं प्रयोगीयं श्रवणं च नेत्यर्थः । अत एव तत्प्रतिपक्ष्यैव “न विमर्तो” इत्यस्य तत्राप्रवृत्तिः । एवं चेत्संज्ञालोपयोर्न व्यावृत्तिः । अत एव “इवृद्धौ” “पत्यावैश्ये” इत्यादिनिर्देशस-
ङ्गतिरिति भावः । अत एव—उच्चारणार्थत्वादेव । “अथ वा हिदौ करिष्यते औदथ येः” इति ग्रन्थे.

तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो ना भूत् । टाप् तु स्यादेव, लक्षणद्व-
यवाधे मानाभावात् । अत एव “कृन्मेजन्व” इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोर्विवरणे
च सन्निपातपरिभाषया टाव् नेत्युक्तम् । टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविधात

शब्दरत्नम् ।

न हि तदा तिच्चमस्ति । न च द्वित्ये विंशतो तिलोपापत्तिः । भाष्यप्रामाण्येन
तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक् । अदिति । अस्य यदपीत्यादि । दीर्घो ना भूदिति ।
भिन्नकालाद्यादृश्यत्वात्तत्परत्वस्येति भावः । न च “शोऽविश्वस्य” इति प्रकरणेन समा
सपाद्य इवानेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम् । ‘प्रतिपदविधाना पठ्यो न समस्यते’ इति
भैरवी ।

य” इत्यादिनिर्देशा अत एव सङ्गच्छन्ते । नन्यौतस्तकास्त्वोच्चारणार्थस्य एवोक्ता कल्पना स-
म्भवति, तत्रैव ॥ किम्मानमत आह—अत एव भाष्य इति । तदा—द्विस्वपठे । विंशताविनि । अर्थ-
परे विंशताविति शब्द इत्यर्थः । भाष्यप्रामाण्येन—प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन । न च “नस्त-
द्धिते” इति सूत्रस्थस्य तद्धित इत्यस्य मण्डूकप्लुत्या विंशतेरित्यत्रानुवृत्त्या लोपानापेक्षोप-
साधनभिधानरूपनमन्याप्यमिति वाच्यम् ? मण्डूकप्लुते सम्बन्धतदभावकल्पनाभ्याहु-
त्वादिति भावः । परब्रह्मोपातस्य तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वादाह—अस्येति । ननु तपरोच्चारणेऽप्यु-
चित्सूत्राविप्राप्तसमर्पणग्रहणस्य व्यावृत्तिरेवाभ्यन्तर दृष्टेति टापा सह दीर्घो नाभूदित्यसङ्गतमत
आह—भिन्नेति । “भाष्यमानेन स्वर्णानां ग्रहणम्” इत्यनेनेव सिद्धे प्रकृत तकारोच्चारणे-
तादृशार्थतात्पर्यमिति भावः । मूत्रे—टाप् तु स्यादेवेति । तपरस्याकारस्य विधानेन यथा
तस्य श्रजणम्भवति तथैव कल्प्यता न तु तत्स्वरूपाधवणप्रयोजनकार्यबाध इति भावः । परो-
क्षप्लुण्डपति—न चेति । प्रकरणेन—अष्टसूत्र्या । अनेन टापोऽपीति । अत्रापिशब्दो भिन्नक्रम
अनेनेत्युत्तरं योज्यं, यथा तत्र पठ्येव यथा स्वान्न तु तन्निवृत्तिप्रयोजक समास इति कल्प-
ना, तथात्राप्यत्रानिवृत्तिप्रयोजकप्राप्तिरभवतीति कल्पना भविष्यतीति भावः । न चात्रापि
भावप्रकाशः ।

नेति भावः । सिद्धमिति । तस्यासप्रदर्शकभाष्ये तकारानुच्चारणादिति भावः । एतेनोद विरक्तमित्ये
एनि मन्त्रोक्तमपास्तम् । विंशतारविति । विंशताविति शब्दे इत्यर्थः । तस्य—अर्थपरविंशतिशब्दस्येत्यर्थः ।
अभिन्वयतेति—भाष्येन तत्रैव तत्प्रवृत्तिः । एतेनानभिधानोक्त्या विंशतावित्युल्लेखो विरक्त इत्यपास्तम् ।
यदा पूर्णपक्षेऽभिधानमस्ति लिङ्गात् तद्वत्त्वा तदुक्तिः । एतेन न च विंशतो तिलोपापत्तिः ‘नष्टतो परदा
रादिस्य’ इति निर्देशेन तिलोपामावृत्तिरेति न दमतादोक्तमपास्तमिति दिक् । तदपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वा
दाह—अस्य यदपीति । भिन्नेति । यद्यप्यनुदिरध्यादिप्राप्तदीर्घादिव्यावर्त्तकत्व तस्य ‘भतो गुणे’
‘अत इहातो’ इत्यादी दृष्टं न ॥ श्रोत्रस्येन तरप्राप्तदीर्घव्यावर्त्तकत्वम्, ‘इनोऽस्येव’ इत्यनेनादेरे
तरयेष्टत्वात्, किं चात्र विधेयत्वेन मितशालाग्रहणप्रमङ्गस्तथाऽपि परस्वरस्य साफल्ये दृष्टे तत्स्थाने तस्यै
लक्षणात्तरप्रातोऽपि स व्यावर्त्तते । “दिव चत्” इत्यादाविव शब्दतत्त्वस्यैव सामान्यः । एवं च यथाऽ-
नुक्ता लुगैव बाधते न ॥ समास, एवं चत्वर्यदीर्घ एव न स्यात् टाप् तु स्वादेव बाध्यदृष्ट्या तन्मावरय
दुरनुपपादनादिति भावः । प्रकरणेन तदारभ्याष्टसूत्रात्मने । अनेन टापोऽपीति । अनेनापि टाप

सरला

सप्तम्यामनभिधानादिति । यत्तुनरुपु ‘ति विंशतेऽस्ति’ एवञ्च दद्यामादित् यं टि॥, तस्मिन्
टिति इति कमपरयसप्तम्यामनभिधाय शब्दवद्वन्नासदी भाष्ये विंशते ति शब्दस्य लोप इत्यर्थः । ‘विंशतो’
इत्यत्र ओकारादेस्तस्य द्वित्येऽपि तत्प्राप्त्याऽनभिधानमपामागिरीः । यद्वा, ‘ति विंशतेऽस्ति’ । ‘ते’
‘नस्तद्धिते’ इति सूत्रप्रसङ्गान् ‘तेऽस्ति’ । ‘ति विंशतेऽस्ति’ । ‘ते’ इति यासौ । विंशतेरित्यश्वरय
दिति तद्धिते एव लोपप्रवृत्त्या ‘विंशतो’ इति रूपे न ति शब्दस्य लोप इत्यर्थः ।

स्यादिति । तस्माद् औत इव अतोऽपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम् ।

“अनसौ” ॥ “सोर्डा” इत्येव सिद्धे अनङ्गविधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम् । तेन उशनसः सम्बुद्धौ अनङ्गं सिध्यतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम् । सोर्डे-
त्युक्ते हि “ऋदुशनस्” इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात् । ततश्च उशनेत्यत्र “सर्व-
नामस्थाने चासम्बुद्धौ” इति दीर्घः स्यात् । पुरुदंसेत्यत्र “सान्तमहत्” इति दीर्घः
स्यात् । यद्वा, ‘संज्ञापूर्वको विधिरनित्य’ इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समा-
धानं बोध्यम् ।

“हल्ङ्याभ्यो” ॥ दीर्घादित्येतन् ड्यापोरेव विशेषणम्, न तु हलोऽसम्भ-
वात् इत्याह—दीर्घाविति । परमिति । न त्विदं विहितविशेषणं या, सा, का
इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः, स इत्यादावति-

शब्दरत्नम् ।

वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पनेऽपीह तथा कल्पने मानाभावात् ।

अनङ्गं सिध्यतीति । वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भाष्यः । संज्ञापूर्वक इत्य-
स्य भाष्यारूपप्रवृत्त्यादाह—अङ्गवृत्तेति । इयमगतिकगतिः । सोर्डेति न्यासे लाघवाभा-
यश्च डित्वमामर्श्याद्विशेषकल्पने गौरवं च । तस्मादुशनसोऽनङ्गं तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्य-
मेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः ।

भैरवी ।

“पदवाचैरन्ये” इत्यादिनिर्देशो मानमिति वाच्यम् ? सन्निपातपरिभाषयाऽपि तत्त्वोपपत्ति-
सम्भवात् ।

प्रकाशकारोक्तिगुण्डयितुमुपक्रमते—सोर्देत्येवेति । तद्भावः—प्रकाशकारस्य भावः । नन्व-
गतिकगतिर्वैदेषि वचित्तदाश्रयणमस्त्येयेत्यत आह—सोर्देतीति । लाघवाभावः—पदलाघवा-
भावः । सोरिति रेफमादाय मात्रालाघवाभाव इत्यपि बोध्यम् । प्रत्युत कल्पनागौरवमि-
त्याह—डित्वेति । एवञ्च वदसां रीतिं परित्यज्याकृत्यैककल्पनायां ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव ।

ननु “हल्ङ्याभ्य” इत्यत्र विहितविशेषणस्याभ्युपगमेऽपि न मूलोक्त्याभ्यागत्यतिव्याप्त्योर-
वसरः ? “एतदादीनाम” इति सूत्रे विभक्त्यावित्यस्य विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विभक्त्युत्पत्तेः
प्रागेव तस्य प्रवृत्त्याऽव्याप्तेः परिहारसम्भवात् । एवञ्च हलन्ताद्विधानाभावेन यः स इत्या-
दावतिव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्या । एवमनङ्गविधावपि सौ इत्यत्र विषयसप्तमीत्वमेवास्त्विति

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थः । मानाभावादिति । न च “सम्बुद्धौ शाकल्यस्य” इति निर्देशोऽत्रापि मानमस्येवेति वाच्यम् ।
सन्निपातपरिभाषयैव तस्मिन्नी तस्यामानत्वात् । एतेन तन्मानस्यात्रापि सत्त्वमिति मन्दोक्तमसत्त्वम् ।

तद्भाव इति । प्रकाशशय इत्यर्थः । एतेन तेनानङ्गं वा नलोपश्च वा, हेतुशान्तिरिति वक्ष्यमाण-
मुपपन्नमिति प्रकाशोक्तिरपि तथा योजनीयेति सूचितम् । नन्वगतिरगतिर्वैदेषि तत्र एवाश्रयः स्यात् आह—
सोर्देतीति । लाघवेति । मात्रापदलाघवत्वार्थः । ननु प्रक्रियालाघवमस्त्येव आह—डित्वेति । एवं
चलत्प्रक्रियानोऽनङ्गप्रक्रियाप्रयुक्तज्ञानगौरवमेवेति भावः । चिन्त्यमेवेति । एतेन प्रकाशो मूलं तदनु-
यायिरतानाकरदण्ट्यादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति सूचितम् । खण्डनकृदपि इत्यमेव प्रकाशपुक्तशङ्क-
मात्रमिदं त्वानिति वृत्तिमात्रादिग्रन्था अपि चिन्त्या एवेति बोध्यम् । ननु “एतदादीनाम” इत्यत्र
विभक्त्यावित्यस्यानङ्गविधौ तावित्यस्य च विषयसप्तमीत्वाभ्युपगमे मूलोक्तदोषाभावोऽत्र आह—

व्याप्तेः 'कर्ता' इत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः । हलिति । तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्व-
मेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । लुप्यत इति । यद्यपीह "लोपो व्योः" इत्यतो
लोप इत्यनुवर्तते । तच्च तत्र भावसाधनं तथाऽपीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन
सामानाधिकरण्यादिति भावः । दीर्घग्रहणं किम् ? अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः ।
ननु इह समस्तस्य ङचावन्तत्वं नास्ति । न च 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति'
इति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा । इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव ।

शब्दरत्नम् ।

चेतीति । "तस्मादित्युत्तरस्य" इति जाप्रति विहितविशेषणासम्भवश्च शब्दार्थः ।
एकदेशविकृतन्यायेनेति । स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभि-
ज्ञाभावाच्छिष्टपुच्छेष्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्रतिरिति बोध्यम् । प्रथमान्तेनेति ।
यद्यपि "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्युक्तेः पष्ठयन्तताऽपि सम्भवति तथाऽपि बहुषु पदेषु विभ-
क्तिविपरिणामकपदानां प्रत्ययान्तस्य गन्तुलक्षणस्यैव पदार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः । ननु
सुतिसीति प्रत्ययैः 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्युपस्थित्या तस्य हल्ल्यावन्त्य इति
विशेषणमिति हल्ल्यावन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याक्षेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनिय-
मैरेव ।

कलैत्यत्राव्याप्तिरपि परिहर्तुं शक्येत्यत आह—चेतीति । वक्ष्यमाणरीत्याऽन्नैकदेशविकृतन्याय-
स्याप्राप्तिसत्त्वेन 'तस्य च' इत्याद्युक्तमूलोक्तमिति सम्बन्धोक्त्याह—स्थानिवत्त्वेति । अर्द्धाधिकेति । अ-
र्द्धाधिकश्चाधिकाधिकौ तयोर्विकार इति समासः । एवञ्च घणं गणनायामर्द्धस्य मात्राया गणने तु
तदुर्द्धस्य विकारसत्त्वेन जातिव्यञ्जकमूयोऽवयवसंस्थानाभावेन नात्रैकदेशविकृतन्यायस्य प्र-
वृत्तिरिति भावः । पष्ठयन्ततापीति । हलित्यस्येति शेषः । बहुष्विति । सुतिसि अष्टकं हलित्यत्र
चेत्यर्थः । नात्र दोष इति । अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिरित्यत्र । सेर्विधानं यस्मात्तदादेरायन्त-
त्वव्यन्तत्वयोरभावेन दोषाभाव इत्यर्थः । ॥ ३ ॥ दोषः सोल्लोपस्य प्राप्तिरूपः । एवञ्च दीर्घ-
भावप्रकाशः ।

सस्मादिति । एतेन तेन सिद्धे नाव्यापयतिव्याप्तीति तन्निर्दुष्टमिति मन्दोक्तमपास्तम् ।

स्थानिवत्त्वेति । "सर्वं सर्वपदा" इति व्यावेन स्वादिस्थाने नातस्य साधेः सुत्वादिबुद्धिरिति
भावः । अर्थेति । अपर्ध्वाधिकार्थाधिकौ तयोर्विकारेणेत्यर्थः । वर्णरीत्याऽर्धविकारो मात्रारीत्याधिकवि-
कारस्तथा च तज्जातिव्यञ्जकमूयोऽवयवदर्शनाभाव इति भावः । एतेन तथा रत्नाकरदण्डादिग्रन्थाः
परास्ताः । पष्ठयन्तताऽपीति । हलित्यस्येति शेषः । पष्ठोपसर्गलृप्तिरक्षे इति भावः । बहुषु-
सुतिसि अष्टकं हलित्येवमित्यर्थः । एतेन लाघवं द्विविधं सूचितम् । तत्पदस्य दूषितात्तादाह—उचित-
मिति । यद्यपि यदावद्वे प्रत्ययग्रहणपरिमाणया सिद्धं तथाऽपि हलंशसाधारण्यादाह—सुतीति ।
तदन्तान्तस्य ॥ बाधप्र सा । अत एवात्र पञ्चम्यन्तताः तदाह—तदादेः परस्येति । उपसर्जनेति ।
अत एव—'अतिकादीपगन्धवापुत्रः' इत्यादौ संप्रसारणं नेतिभावः । तथायन्तत्वाभावेन नात्र दोष
इति । 'अतिखट्वः' इत्यादौ तदादेरायन्तत्वाभावेन नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एव च दोषपदं व्यर्थम्,
सरला ।

प्रत्यभिज्ञाभावादिति । बलुत्तरा एकदेशविकृतन्यायस्य च्छिष्टपुच्छे शुनि दशरथ्यवहारमूल-
वत्तया पुच्छनादौऽपि द्वावप्रत्यभिज्ञासत्त्वेन तद्व्यवहारकः यत्र यत्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञा तत्र सर्वत्र अर्द्ध-
विकारे तदधिकविकारेऽपि वा तन्न्यायस्य प्रवृत्तेर्निविदादतया तिस्रोर्विषये दशरथलोपेऽपि तत्सारवत्त-
मात्रेऽपि तत्प्रत्यभिज्ञायाः सत्त्वेन तत्र तन्न्यायप्रवृत्तौ न किञ्चिद् बाधकमिति बोध्यम् । उक्तं विशेष्य-

सत्यम् । तथाऽपि उत्तरपदस्य वृत्त्यावन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् । न हीदं
विहितविशेषणमित्यवोचाम । अत एव 'बहुभ्रेशी' इत्यत्र सुलोपः ।

शब्दरत्नम् ।

मसरवात् च प्रकृतेर्ध्यावन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह-अत एवेति । एतत्सि-
द्धयर्थे "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रेऽणन्तान्तादि-
रितिवद् वृत्त्यावन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः । माळेत्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन
भैरवी ।

ग्रहणस्य कथमेतद्व्यावर्त्यमिति भावः । एतत्सिद्धयर्थमिति । बहुभ्रेशीत्यस्य सिद्धयर्थमित्यर्थः ।
अस्य आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । नच मूलविरोधः तत्रात एतेत्यस्योत्तरपदस्य वृत्त्यावन्तत्वेन
सतः परत्वात्प्राप्तस्य सुलोपस्य वृत्त्यावन्तत्वेन एवेत्युक्तमित्यर्थः प्रतीयत इति वाच्यम् । त-
त्रत्यस्यात् एवेत्यस्य वृद्धिस्थेहोतिरित्यात् । अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय
तदन्तविधौ पुनः "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति
योजना बोध्या । क्वचित्स्थेवमेव पाठः । उक्तमिति । अस्य तद्वादिरित्येतदित्यर्थः । अत्र दोषः-अ-
तिखट्वः निष्कौशाम्बिरित्यत्र सुलोपस्य प्राप्तिरूपो दोषः । सच दीर्घग्रहणेन परिहर्तव्य इति दोषः ।

नन्वेवं सति माळेत्यादौ तदन्तविधिद्वयलभ्यायांभावेन सुलोपानापत्तिरत आह-माळेत्या-
दाविति । तस्येति तु व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणपक्ष इति भावः । नच "व्यपदेशिवद्भावोऽप्राप्ति-
पदिकेन" इति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् । तस्य प्रत्ययविधिविपर्ययात् । एतच्च "व्या-
धग्रहणेऽदीर्घः" इति स्थानिवत्सूत्रोक्तवार्तिकव्याख्यानावसरे निष्कौशाम्बिरतिखट्व इत्यत्र
सुलोपापत्तिवारणं तस्य वार्तिकस्य फलमित्यभिधाय "ननु दीर्घादित्युच्यते, तन्न वक्तव्यम्"
इत्युक्तमाप्यकृता, तदभिप्रायेण व्याख्यातम् । तदन्तविधिद्वयाभावेऽपि दीर्घग्रहणमावश्यक-
भावप्रस्ता ।

उत्तरपदस्येयादिमूलोक्तं तथा हरदत्तारणवरदण्ड्यामुक्तं चायुक्तं चेति भावः । एतदिति । 'बहुभ्रेशी'
इत्यादिसुलोपरूपसिद्धयर्थमित्यर्थः । आवश्यकत्वेनेत्यत्रान्वयः । एतेनान एवेत्यस्य बौद्धविश्रुतात्
एवेत्यर्थो न तुक्तहेतोरेवेतीति सूचितम् । 'प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततो
'येन विधिः' इतिपरिभाषया तत्मादाय पुनस्तदन्तविधौ टिड्ढेति' इति पाठः । उक्तमिति । तदादी-
त्यर्थः । वृत्त्यावन्तत्वेन तदादीत्युपरिपठे । एतच्च सम्पूर्णा "प्रत्ययग्रहणे" इति परिभाषा प्रकृतेति
भावः । प्यमादायेति । शङ्कोकरीत्योपरिपठतदादीतिविशेष्यमादायेत्यर्थः । अत्र शङ्कोकरीनिर्दष्टव्या ।
वृत्त्यावन्तान्तादिति । इत्येते तु शङ्कोकरीतिरेवेति भावः । अत्र दोष इति । "अतिखट्वः" इत्यादा-
वतिन्याप्तिरित्यर्थः । एतेन क्वचिदुपसर्जनेऽपि तदादिनियमो नैत्यत्र दीर्घग्रहणं शापकमिति "गोत्रियो."
"इयसश्च" इत्यत्र कैयटोक्तिः, सर्वादिसूत्रे कोस्तुभोक्तिश्चात्र सूत्रे हरदत्तोक्तिश्चाप्यस्मात् । 'वृक्षसू सू'
इति प्रसज्येन । अस्तु । संयोगान्त्योपेत सिद्धम्" इतिमाप्यं सरूपपूत्रार्थं यथा मुयोर्जं तयोर्दोषो
व्यपठम् । तत्र कैयटस्य प्रमाद एवेति भावः । व्यपेति । "अप्राप्तिपदिकेन" इतिनिषेधस्तु प्रत्ययविधि-
विषय इति भावः । ननु 'बहुभ्रेशी' इत्यत्र लोपो न, मूलोक्तस्या तदभावपक्षस्यापि "इयसश्च"
इत्यत्र कैयटोक्तत्वेन सन्देहात् विहितविशेषणत्वान्युपायेऽप्यपेक्ष्य । कर्त्तव्यादौ गतिरूपेण । एतेन
सरला ।

मिति । मुतिसिभिस्तदादिरिति धर्मी उपस्थापनीयो व्याख्या वा तदादिरिति धर्मी उपस्थापनीय इत्यत्र
नियामश्रमावादिनिगमनाविरहेणोभाष्यामपि तदुपरिपठो मुतिसिंत्वेनदुपस्थापित तदादि विशेष्य-
मादाय पुनस्तदन्तविधिः । तथा च वृत्त्यावन्तं यत्तदादि तदन्तं यत्तदादि तस्यावन्तमूत्रं मुतिसिंत्वेनदृष्टं
इत्तुप्यने इति सूत्रार्थः कनिष्ठः । तदाह-वृत्त्यावन्तान्तादित्यर्थस्येति ।

स्यादेतत् । गङ्गीयतेः किम् । गङ्गीः । इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्यादीर्घत्वा-
च्चातिव्याप्तिरिति चेत् ? सत्यम्, ङी ई, आ आप्, इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्या-
ख्यानान्न कश्चिदोषः । सुतिसीति किम् ? भेत्ता । तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत् ।
न चैवमपि 'अभैत्सीत्' इत्यादौ सिचो लोपापत्तिः । सुतिभ्यां साहचर्येण विभ-
क्तेरेव ग्रहणात् । अपृक्तं किम् ? भिनत्ति, छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम्,
विशिष्टस्याहल्वात् । सुतिसीनां हलिति क्तिष्ठं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानु-

शब्दरत्नम् ।

सिद्धिरिति भावः । अविष्टासु जातः अविष्ट इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि न प्रत्य-
यलक्षणेन दायन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

अतिव्याप्तिरिति । अस्य स्त्री ई, देवदत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम् ।
प्रत्याख्यानानादिति । दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि
भैरवी ।

मित्याशयेनाह—अविष्टास्त्विति । अविष्टा—ज्येष्ठा । तद्धितलुकि “अविष्टाफलुगुनी” इति सूत्रवि-
हिते लुकि स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् “लुक् तद्धितलुकि” इत्यनेन । प्रत्ययलक्षणेन—स्थानियद्भावेन ।
दीर्घग्रहणे तु न स्थानिवत्त्वम्, अल्लिखितत्वात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रन्तु नियमार्थम् ।

मूले गङ्गीयतेः किविति । न च यस्मात्समासपक्षेऽहोपस्य स्थानियद्भावेन कथमत्रातिव्या-
प्त्यभिधानमिति वाच्यम् ? तस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिरित्याशयेन तदभिधानात् । देवदत्तेति ।
अत्र देवदत्ते इत्येकारान्तस्य दीर्घग्रहणन्तत्वं पूर्वान्तयद्भावेन बोध्यम् । मूले ङी ई आ आदि-
ति । ङीरूपो य ईकारः आरूपो य आकारस्तदन्तादित्यर्थं इति भावः । ननु सूत्रकारमते दोष
एव, न चेष्टापत्तिः, फलभेदे प्रत्याख्यानसम्भवादत् आह—दीर्घग्रहण इति । उपस्थितत्वादिति ।
कथापदेनोपस्थितत्वादित्यर्थः । पूर्ववत् हवाप्यदेन यस्येकारस्याकारस्य च प्रथममुपस्थिति-
स्तादृशो य ईकार आकारो वा सस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणमिति देवदत्तेरित्यत्र तादृशत्वाभा-
वेन न सूत्रकारमतेऽपि दोष इति भावः । एतेन कस्य स्त्री की, तस्मादाचारकिप्रस्ताद्विधि गुणे
‘केः’ इत्यादौ सूत्रकारमते लोपो दुर्वारः । पूर्वमतिखद्यस्य अः अतिखद्या, निष्कौशाम्ब्यः ई
निष्कौशाम्बीः इत्यत्रापि दीर्घस्य सत्त्वात् लोपः स्यादित्यपास्तम् । यस्य प्रथममुपस्थितिस्त-

भावप्रकाशः ।

बहुभयसीत्यथ विहितविशेषणं नेति रत्नाकरदण्ड्यापुक्तमपास्तम् । अत्र आह—अविष्टेति । उपेष्टेत्यर्थः ।
“अविष्टाफलुगुनी” इत्यनेनापो लुक् । प्रत्ययलुकि चेति पाठः “लुक्तद्धितलुकि” इत्यनेन । सर्वथा दीर्घ
परमावश्यकमिति तत्पर्यम् । एवं च सा कियटोक्तिरुच्यते । विहितविशेषणात् स्वसम्भावितमित्युक्तमे-
वेति भावः ।

ननु “को लुप्तम्” इत्यस्यासार्वात्रिकत्वेनालोपस्य स्थानिवद्भावाद्गङ्गीरित्यादौ न दोषोऽत्र आह—अस्य
स्त्रीति । ननु सूत्रमते दोष एव । न चेष्टापत्तिः, फलभेदेन समयोः प्रत्याख्यानसम्भवादत् आह—ङी-
र्घेति । उपेति । कथाप्यदोषपरिभूतत्वादित्यर्थः । प्रत्यासत्तेति भावः । एतेन कस्य स्त्री की, तस्मादाचार-
किप्रस्ताद्विधि किरित्यादौ सूत्रमते लोपो दुर्वारश्चकारणम् । न चैवमपि अतिप्रवृत्त्यर्थः अः अतिप्रवृत्त्यर्थः,
निष्कौशाम्ब्यः ई निष्कौशाम्बीः शयादौ पञ्चदशेऽपि दोष एवेति वाच्यम् । “कथाप्यदोषोऽदीर्घः” इति वार्ति-
कानुरोधेनोक्तमर्थं यान्नभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । दीर्घात्माङ् मानाभावात् कथामावाद्य स्थानिवद्भावाद्
लोपः, साधुनिराशः । एतेन निष्कौशाम्बीयतेः विनिर्दिष्टौशाम्बी इति भवत्येव । अत्र परोक्षशक्ति-
प्रत्ययेन प्रत्याख्यानमिमांशिरत्नाकरदण्ड्यापुक्तमपास्तम् । मध्ये हत्वादेन तस्य विष्टेऽर्थः । तेन

चित्तत्वात् । यदप्याहुः—सुरां सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे सुरासयति, ततः किप्, सुराः, सुरासौ, सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अपृक्त-
ग्रहणमिति । तदपि न, परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तोनामेव ग्रहणात् ।
अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । इल्
किम् ? विभेदः ।

ननु प्रथमग्रहणं व्यर्थम् । हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसम्भवात् ।

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् । सुरासयतीति । न च 'णौ चङि' इति सूत्रस्थमाप्यप्रामाण्येन इदुदुपवेभ्यो
णिञ्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम् ? तद्वाच्यस्य तेषां लुङि प्रयोगा-
भावरूपनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् । ग्रहणाच्चेति ।
सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं चापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । परंतुतो
भैरवी ।

त्येहाभावात् । सूत्रस्थमाप्येति । तत्र हि 'णेर्णिच्युपसह्वयानम्' इति वार्तिकमवश्यं वाच्यम् ।
अन्यथा वादितवन्तम्प्रयोजितवानित्यर्थेऽप्येवदित्यत्र णिजन्ताणिजिचि लुङि च्लित्तस्य
स्थाने चङि द्वितीयणिलोपस्य चट्परनिर्हासे कर्तव्ये स्थानिवद्भाष्यस्य निषेधे ऽपि तेनैव
णिलोपेमाग्लोपित्वात् "नाग्लोपि" इति निषेधः स्यात् । एवमुक्ते परत्वादू दृष्टौ सत्यां णिलोप
इति नेहाग्लोप्यङ्गमिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते "वृद्धेलोपो यलीयान्" अन्यथाऽपपददिति न
सिध्यतीति नाग्लोपीतिसूत्रे प्रत्याहारनिर्देशेन शपकेनोक्तम् । यद्यप्यरराजदित्यत्र ह्रस्वत्ववा-
रणायाकारस्यावश्यकत्वं तथाऽपि प्रत्याहारनिर्देशो शपक एव । एतच्च शपकमिदुदुप-
वेभ्यो णिञ् नास्तीति कल्पनायामेव सङ्गच्छते । अन्यथा स्वामिनमाख्यत्वं असत्त्वामत्, गो-
दुहमाख्यत्वं अशुगोदुहदित्यत्र प्रत्याहारनिर्देशस्य चारितार्थ्येन तस्यासङ्गतिः स्यात् । उक्तञ्च
तत्रानभिधानकूपेन । अत्र—सुरासयतीत्यत्र । तद्वाच्यस्य—प्रत्याहारनिर्देशस्य शपकवत्प्रद-
र्शनपरभाष्यस्येत्यर्थः । अप्रामाणिकमिति । एवञ्चानभिधानरूपनपरः कैयटश्चिन्त्य इति भावः ।
"प्रत्ययाप्रत्यययोः" इति परिभाषाया लक्ष्यसाधकत्वेन भाष्यकृताऽनाश्रयणादाह—सावनु-
नासिकेति । एवञ्च—साहचर्येण लोपाभावस्य सिद्धौ च । पूर्वोक्तानभिधानपदसूचितामरचि ध्व-
नयति—वस्तुत इति । चिन्त्यमिति । यदि तेषामभिधानं स्यात्तदा "दद्याद्वाहणेऽद्वीर्घः"
भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

निष्कौशाभिरिषादी रथानिवद्भावो निविध्यत इत्युपपादनग्रन्थविरोधाच्चेति दिक् । सूत्रेति । तत्र
हि षोणिचिःस्यवश्यं कार्यम् । अन्यथा रथानिवद्भविषेपेनाप्यवधानेऽप्यग्लोपित्वात्त्रिषेपापत्तिः । न च पर-
त्वादुक्तिः । तत्र एव शपकेन वृद्धेलोपस्य बलवत्त्वोपपत्त्यात् । अकारस्यात्परराजदित्यादी साफल्येऽपि
प्रत्याहारस्य तत्त्वं युक्तमेवेत्युक्तम् । अन्यथा स्वामिनमाख्यदत्तत्वामदित्यादी वृद्धवत्प्रसङ्गान्नोपो ह्रस्व-
निषेधाय स्यादिति शपकासङ्गतिस्तस्मादनभिधानमिति कैयटः । अप्रामाण्येति । एवञ्च कैयटश्चिन्त्य
इति भावः । अभिमानात्—प्रसादकृतस्त्वदनुपायिनां चेति भावः । तस्याः लक्ष्यमिष्यत्वेन भाष्येऽना-
श्रयणादाह—सावनुनेति । यथा तदनाश्रयणं तथा रगदम्बत्र । अत्र एव इददत्तेन तस्या नामाभि ना-
ग्राहि । एतेन तां समर्थयन् रत्नाकरदण्ड्यादिः परास्तः । ननु यत्तादुहित्यादिमूल चिन्त्यम् । प्रमाद-
प्रकाशयोस्तथाऽनुपपत्त्यात् । "अयुक्त एवाह" इत्यत्र "प्रत्यय इति किम् ? सुपम्" इत्यादिप्रमादग्रन्थ-
मनूय हि मूलोक्तरीत्या प्रकाशकृता खण्डिनः । एव च रत्नाकरदण्ड्यापुकिरथ्ययुस्तैवेति चेत् ? अत्राहुः ।
तदग्रन्थे धातुस्य लोपो मा भूदित्युक्त्या तदभावे संशयः प्रसङ्गेऽत्र तत्सर्वेऽपि लोपान्निप्रसङ्गदानेनाश्र-
स्याप्युक्तमेव कलं तत्प्रत्ययविषयोभूतमित्याशयेन तयोक्तमिति । तद्वचनदन् मूलान्तर्यमाह—एवञ्चेति ।
साहचर्यादिना लोपाभावे चेत्पर्यः । चिन्त्येति । एतेन तत्र प्राथम्यदर्शनाग्रहणं तथेति सूचितम् ।

अत्राहुः—

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।

रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

तथा हि, सखेत्यत्र नलोपो न स्यात्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धवान् । स्यादे-
तत् । संयोगान्तलोपो नासिद्धः “न ङिसम्युध्योः” इति सूत्रे सम्युद्धिप्रहणाज्ज्ञाप-
कात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः । ज्ञापकस्य विशेषविपयत्वात् ।
यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यन्तत्रैव सिद्धत्वम्, व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः—
हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकमिति । तत्र, लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन
“सम्युद्धौ वा नपुंसकानाम्—” इत्यस्यावश्यकतया च सम्युद्धिप्रहणस्य नपुंसक-

शब्दरत्नम् ।

‘गङ्गाः’ ‘दुराः’ इत्यादेशभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ।

विभक्त्योरानन्तर्यमिति । एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यत
इति तात्पर्यम् । गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः । नपुंसकार्थत्वा-
दिति । “ल्यमो.” इति हि तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधावश्यकत्वादिति भावः ।
लुका लुप्ते इति । “ङिसम्युध्योः” इति सप्तमीति भावः । आद्यद्वयकतया चेति ।
• भैरवी ।

इति वार्तिकविरोधः स्पष्ट एवेति भावः ।

मूले—अत्राहुरिति । वार्तिकदृष्ट इति अस्य शेषः । नकारविभक्त्योरिति विशेषोपादानसू-
चित्तर्यम्प्रकृत्यति—यद्येति । नकारविभक्त्योरानन्तर्यं सिद्धत्वरूप ज्ञापने चेत्पर्यः । अत्र
विभक्त्योपादानेन विभक्त्येव संयोगान्तत्वहेतुस्य लोपस्तत्पैव सिद्धत्वमगोमानित्यत्र तलो-
पस्यासिद्धत्वान्नु भवत्येवेति भावः ।

अनु गोमानित्यत्र संयोगान्तलोपस्य प्रवृत्तत्वात्पुनः संयोगान्तलोपो “लक्ष्ये लक्षणस्य”
इति न्यायेन न भविष्यतीत्येवमभिधानमफलमत आह—गोमानिति । संयोगान्तपदवाच-
च्छिन्नस्योद्देश्यत्वात् । एवमोद्देश्यतावच्छेदकाध्वभेदाद्वक्तव्येय तत्स्य प्रवृत्तिरित्याभावात् ।
मूले—अत्राहुरिति । प्रकाशयति इति शेषः । तत्र—हे ब्रह्मन्नित्यत्र । एवेति । अनेन संयोगान्तलो-
पस्याभावेनासिद्धत्वशङ्काया अभावः सूचिः । ङिसम्युध्योरिति तु पठ्योति तद्वारं । सप्त-
मीति । उपमेय पक्षो युक्तः । यतोऽस्मिन् पक्षे निषेधसामर्थ्यात् “न लुप्तता” इतिनिषेधस्य
विपक्षिपरस्य प्रवृत्तिरिति “वा नपुंसकानाम्” इत्यस्यापूर्वत्वाभावात् सिध्यतीति तात्पर्यम्-
भावप्रकाशः ।

गोमानपदमुच्यते किं यन्नदिनुमाह—यन्मुत इति । अत्र एव “द्वयापसरलोऽर्पः” इति वा-
सिनेन न पञ्चमः । एवञ्च द्विष्टे युक्त एवेति मूलोदयविधया एवेति भावः ।

मूले अत्राहुरिति । वृत्तिरूप इत्यर्थः । एकादेशित्यादि भाष्यानुवादिहरदणुवादाः । यन्निगद-
एवमेति । तयोराणन्तर्यं निरूपयितुं नैवार्थः । विभक्त्येति । विभक्तेः संयोगान्तत्वहेतुस्योपादान-
हेतुत्वः । तेन तलोपसिद्धतादोषमितिपक्षो नलोपो नैव भवः । अनु बह्वचरिणुवाचने पुनः संयो-
गान्तलोपो दुर्गन्धः “न हरे लपुण्ड्र” इति न्यायवाचक आह—गोमानिति । एवं तात्पर्यवाचकच्छिन्न-
रद लपुण्ड्रोऽपि हरे लपुण्ड्रस्य प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र एव ताम्बूनाम् एवमितिपक्षमिति निर्दिष्टमिति
भावः । अत्राहुरिति । प्रकाशयति इत्यर्थः । तत्र—ब्रह्मन्नित्यत्र । पक्षोऽपि निषेधपक्षेः निरूपयितुं न-
ह—द्विगमिति । अत्र एव निषेधसामर्थ्यात् “न लुप्तता” इति निर्दिष्टमितिपक्षे ननु गङ्गायां” इत्यादि

विषयत्वासम्भवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वान् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत् ? इह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । तदिदमुक्तं नलोपादिरिति । तथा 'अविभर्भवान्' इत्यत्र तिलोपो न स्यात् "रात्सस्य" इति नियमान् ।

शब्दरत्नम् ।

"हिसम्बुद्धयोः" इत्यस्य पठ्यन्तत्वपक्षेऽपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः । यद्यपि 'वा नपुंसकानाम्' इत्येवं भाष्ये पठितं, सम्बुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव सम्बध्यत इति तदर्थं तच्चरितार्थं, तथाऽप्यत्र पाठेनोक्तज्ञापकाऽपि । सम्बुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु न अनित्यम् । सूत्रस्यङ्ग्रहणस्य "हिसम्बुद्धयोरनुत्तरा" इतिवार्तिकस्यसम्बुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेऽपि सूत्रस्यस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ।

भैरवी

वति । अत एव पठ्यन्तत्वपक्षेऽपीत्यपिशब्द उपात्तः । यन्मूले आवश्यकतयेत्यभिहितन्तु पष्ठीपक्ष एवेत्याशयेनाह—हिसम्बुद्धयोरिति । अस्मिन्पक्षे निषेधसामर्थ्यकल्पनं कार्यमित्ये-
तल्लाघवं यद्यपि भवति, तथाऽपि वचनान्तरानारम्भकृतं लाघवं सप्तमीपक्षेऽस्तीति भावः । पष्ठीपक्षे शङ्कते—यद्यपीति । सम्बुद्धिग्रहणेति । अत्र टिपदस्यानुपादानं भाष्यकारीयतत्प्रत्या-
ख्यानाभिप्रायेण । अत एव "वा नपुंसकानाम्" इत्येतद्वचनोदाहरणप्रदर्शनसमये 'हे चर्म' इति सम्बुद्धावेवोदाहृतम् । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया च तावन्मात्रस्य तत्र सम्बन्धः । तदर्थम्—
तत्र सम्बन्धार्थम् । अत्र पाठेन—न लीतिसूत्रे पाठेन । अन्यथा वार्तिक एव तथा पठितं स्या-
दिति । ज्ञापकता च "इह किञ्चिन्नपो" इति न्यायेन । एवञ्चान्यफलसिद्ध्यर्थमावश्यकं सम्बु-
द्धिग्रहणमिति 'हे राजन्' इत्यस्य सिद्धिः । सम्बुद्धिपदमपि प्रत्याख्यातमिति परोक्षं खग्वयति-
सम्बुद्धिग्रहणमित्यादिना । सूत्रस्यङ्ग्रहणस्येति । ली भसंज्ञासत्त्वादेव न नलोपः । अलोपन्तु न,
उभयसंज्ञान्यपीतिवचनात् । वार्तिकेति । हे राजन्सुन्दरोऽसीत्यत्रासामर्थ्यात्समासाप्राप्तेः ।
अत एव "हातुत्तरपदे प्रतिषेधः" इत्येव बाध्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । मूले तस्मादिति । उक्त-
ज्ञापकस्य सुस्थत्वादित्यर्थः । न प्रयोजनमिति । हलन्त्यापितिसूत्रारम्भस्येति शेषः । इह
तर्हीत्यत्र यदिहिति तदर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—अग्नि इति ।

भावप्रकाशः ।

सिद्धेरिति लाघवादेव प्रकाशो युक्त इति गूढाकृतं स्पृष्टीप्रविष्यति चाग्रे । मूनीत्या आह—हिसमिति ।
निषेधसामर्थ्यानुसरणकलेशाकर्णप्रयुक्तनाशकस्यात्र पक्षे सरसादिनि भावः । पक्षे बीति पाठः । तेन च
तस्यासिद्धान्तव ध्वनितं बह्वते च । पष्ठीपक्षे शङ्कते—यद्यपीति । सम्बध्यत इति । विषयस्य प्रत्या-
ख्यानात् हे चर्मन् । चर्मनिम्बुद्धावेवोदाहृतत्वाच्च तन्मात्रविषयत्वाच्चत्येकदेशे स्वरितत्वाभ्युपगमे-
नेति भावः । चरितार्थमिति । एव च प्राचे वरं सर्वथा युक्तमिति भावः । अत्र पाठेनेति । नलोपि
सूत्रपाठेनेत्यर्थः । "इह किञ्चिन्नपो" इति न्यायेन । अन्यथा वार्तिक एव पाठ्यं स्यात् । भवितुम्-
त्तिसमुच्चायकः । न च नदि वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्ररूपः प्रवृत्तिरिति न्यायेनाप्यमर्षो वस्तुमशय इति
सरला ।

अप्रत्याख्यानादिति । "न हिसम्बुद्धयोः" इति सूत्रमाध्ये "मरात्तु ली प्रनिवेधानर्थयम्" इत्यने-
न 'परमे श्योमन्' 'आर्द्रं चर्मन्' 'लोहिने चर्मन्' इत्यादी क्रितिक प्रत्ययनञ्नेनान्तर्गतिरिति मत्स्या गुरु-
न्तरात्तरदेवेन प्राप्तेऽपि नलोपः । उभयसंज्ञान्यपि छन्दांसि दृश्यन्ते" इत्युक्त्या भस्मात्र भवतीति यथा
सूत्रस्यङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम्, एव चर्मनि निना अस्य चर्मनिनः, रात्न् वृन्दात्क-रात्न् वृन्दात्क इत्यादी
समाप्ते हिसम्बुद्धोक्तं किं सुवेगं न नोपनिवेधो मा भूदिति "न हिसम्बुद्धोरनुत्तरपदे" इति वार्तिकमुक्त्वा "स-
म्बुद्धन्तानां न समाप्तः" इति वार्तिकस्य सम्बुद्धिग्रहणं च यथा प्रत्याख्यातम्; न तथा सूत्रस्य सम्बुद्धिग्रह-
कस्य 'हे राजन्' इत्यादेरन्यथासिद्धिप्रदर्शनम्, नापि तदप्रत्याख्याननक्षणे वा भाष्ये दृश्यते इति भावः ।

अत्रेदमवधेयम् । डचाब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः, व्यख्यानानात् ।
अरिमन्नेव सूत्रे 'द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति' इति भाष्यं
चेह प्रमाणम् । यदि हि डचाब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्यो-
र्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात् । यत्तु डचाब्ग्रहां तिस्योरसम्भव एवेति । तत्र डच-
न्तादसम्भव इति सत्यम् । आवन्तात्तु आचारकिञ्चन्ताल्लङः तिसिपौ स्त एव ।
अगङ्गात्, अगङ्गाः इति यथा । न च शपा व्यवधानम्, एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन

शब्दरत्नम् ।

भाष्यमिति । 'यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत' इत्युपक्रम्य तद्भा-
ष्यं प्रवृत्तम् । पूर्वान्तत्वेनेति । न चैवं बुद्धावित्पादौ सन्निपातपरिभाषया टाग्नेति
भाष्यविरोध इति वाच्यम् । दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिज्ञावप्रवृत्तावपि टाबुत्तत्तिकाहिका-
नन्तर्यविधातस्य तेन धारयितुमशक्यत्वाद् अशास्त्रीयत्वात्सन्निपातस्यान्तवद्भाषेनातिदे-
शैर्यो ।

व्याख्यानानादिति । भाष्योक्तिद्वर्तनमूलरूपाख्यानादित्यर्थः । तदेव व्याख्यानमूलमाह—
अरिमन्नेवेति । इह—डचाब्ग्रहणं सोरेव विशेषणमित्यत्र । ननु तस्मान्नाप्याशङ्क्यम्भवदुक्तार्थ-
लाभ इत्यत आह—यदीत्यादि । तद्भाष्यमिति । तस्याप्यसंयोगान्तलोपस्य डचाब्ग्रन्तविषयेऽस-
म्भवेन डचाब्ग्रहणं सोरेव विशेषणमिति स्पष्टमेव । संयोगान्तलोपोपक्रमेण भाष्यकारीयोकि-
र्यादन्तातिस्योरनभिधानाभिप्रायिकेति बोध्यम् । अत्र इत्युपक्रम्येतिरूपेणोपक्रमोक्तैः
पूर्वपक्ष्युक्तित्वेनापसिद्धान्तत्वेन तद्भाष्यमूलरूपस्याप्रायश्चित्कर्पे इति वन्यस्याप्यपसिद्धान्त्यु-
क्तित्वं ध्वनितम् । प्रसादकारोक्तिद् घण्टयितुमुपक्रमते—यस्मिन्नादि । तत्र तत्रेत्यादि । तदु-
पत्यनुवादः । असम्भव इति । शपा व्यवधानादित्यादिः । पृथङ्गतत्साहचर्यादाशेषि सोरेय
लोपः । एवम्—पूर्वान्तवद्भाषेनाव्यवधानोपपादने । भाष्येति । कृन्मेजन्तसूत्रस्थेत्यादि । तत्रापि
टापि सत्येकादेशे पूर्वान्तवद्भाषेन सन्निपाताविधातादिति भावः । वेग—पूर्वान्त-
वद्भाषेन । पृथञ्च सन्निपातविधातायापि पूर्वान्तवद्भाषस्य प्रवृत्तिमभ्युपेत्योक्तम् ।
यस्तुतस्तु तत्र कर्तव्ये "अन्तादिवश" इति शास्त्रस्य प्रवर्तत इत्याह—अशास्त्रीय-
भावप्रकाशः ।

वाच्यम् । तस्य सूत्रमने भ-यार्थं तद्व्याख्यानवेन नः समीक्षितिरिति । अत्र एव यथान्यामि ईशानातिपा-
दिसिद्धिः । तस्य छं वमात्रपिपादि तु सर्वोपयुक्तः स्यात् । एतेन अनुमनेत्यस्यानित्यता प्रत्यक्ष-
शुणामसम्भवेन तेन न वासिवानावदयकतया संशुद्धिपदस्य छंविषयत्वसम्भवं शब्दमूलं निवृत्तिनि पाठन-
वैतत्तया स्पष्टं नैयतादी ऋतुमवास्तमिनि भारः । संशुद्धिग्रहणस्य येन पठः । येन वाचिकम्-
विमद्वनतगुणयः । यथा—

ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः, अपूर्वविधित्वात् ।

सन्दर्भम् ।

दुमशम्यत्वाच्च । अत्रावन्तात्विति तुनाऽऽचिर्गोचिता । पञ्चमी समासाध्रपणे स्थानिय-
ज्ञावोऽस्ति । अस्याभिधाने च न दृढं मानम् । आवन्तेभ्य आचारक्रियेय नास्ति, “आतो
धातोः” इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् । तत्र वार्तिकरुद्धता ‘आतोऽनाप.’ इत्युक्तमिति
-तद्बीजम् । आचारक्रियन्ताद्यञ्जुस्तु नास्त्येव । तेन कस्य यी की कीशब्दादिभ्य आचा-
भैरवी ।

त्वादिति । एतेन लोपस्य शास्त्रीयत्वात्तस्मिन्कर्तव्ये पूर्वान्तवद्भावस्य प्रवृत्तिः स्यादे-
वेति ध्वनितम् । एतावता ग्रन्थेन प्राचीनोक्त्यनुवादमुपपाद्य पूर्वोच्चारितशब्दसूचिताम-
रचि प्रकटयति—अग्रेत्यादिना । स्थानिवद्भावोऽस्तीति । तथा चावन्तादप्यसम्भव एव । पुनर्न
पञ्चमीसमासानावश्यकत्वाभिप्रायकप्राचीनोक्त्यनुवाद एव मूलकृता कृती न तु तत्रैव तात्पर्य-
मिति यत्पञ्चमीसमासावश्यकत्वेन मूलासङ्गत्यभिधानं दण्डयुक्तं तन्निरस्तमिति सूचितम् ।
ननु पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेन तदप्रवृत्तौ निर्गोहोऽस्य आह—अस्येति । अस्य अगङ्गादित्या-
देः । एतेनानभिधानं ध्वनितम्, तत्र बीजमाह—आवन्तेभ्य इति । सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादिति
यदुक्तं तदुपपादयति—वातिककृतेति । इयुक्तमिति । रक्' इनः इत्यादिरूपसिद्धय इत्यादि । एव-
ञ्चावन्तेभ्य आचारे किप्सत्ये “आतो” घातोः इति न्यासे लोपो भविष्यति । वातिककारी-
यन्यासे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतया तदभिधानमेव नास्तीति दर्शितम् । तद्वीजमिति । अन-
भिधानवीजमित्यर्थः । तदुक्तं दोषान्तरं नास्तीत्याह—आचारेणि । नास्येवेति । यद्भुगन्तस्य
छान्दस्येन छन्दसि दृष्टानुविधानस्य सत्येन तादृशरूपस्य छन्दसि सत्ये छान्दसत्येनैव
निर्वाहः । तस्यासत्ये तु अनभिधानं स्पष्टमेव । किञ्च तस्याभिधानेऽसिद्धवत्सूत्रस्य भाष्य-
वितोषोऽपि भवति । तथा हि, जहीत्यत्रासिद्धवत्सूत्रस्य प्रयोजनमतो हारति लुग्वारणरूप-
मुक्त्वा “उतश्च प्रत्ययाव” इत्यतः प्रत्ययादित्यस्य सम्बन्धं कृत्वाऽकारान्तात्प्रत्ययात्परस्य
हेतुर्लुगित्यर्थेन जहीति प्रयोजनान्ययासिद्धिरुक्ताविता । यथाचारकिष्कन्ताद्यल्लुक् स्यात्तदा
कदावादाचारकिन्ताद्यल्लुकि लोटि तस्य ह्यदेरे सूत्रसत्ये लुक् प्राप्तिरत इत्यत्र प्रत्यया-
दित्यस्य सम्बन्धे तु नेति फलभेदस्य स्पष्टतयाऽन्ययासिद्धयुक्तावनासङ्गतिः स्पष्टैव । तेन-आ-
चारकिन्ताद्यल्लुक् नास्तीतिरूपेण । कथेति । प्रहण इत्यर्थः । शब्दादिभ्य इति । अप्रादि-
भावप्रस्ताव ।

द्वेक्षोत्तरमिति शेषः । अत्र ॥ तेन तोषप्रवृत्तिरिति स्पष्ट एव ततो विज्ञेय इति भावः । एतेनात्र सप्रिया
 उपरिभाषाविषयत्वाच्चिन्त्यमिदमित्यपास्तम् । न हि तद्वैतेत्याह्वारः, किन्तु एतद्वैतेऽत्रेण दोषाभा-
 वात् । रक्षाकरापुक्तदोषानशान्तुमाह-अत्रेति । अत्रेऽर्थे श्लेषः । तामेकाह-पञ्चमीत्यादि भाषाचये-
 त्यन्तेन । एतेन पञ्चमीममासावदशरसोक्तया वैरूप्ये बीजाभावात्सूत्रं विन्दवमिति रत्नपरदण्ड्यापु-
 स्तमास्तम् । ननु तदन्तिवत्येन निर्वाहोऽत्र अह-अस्येति । अग्राहारिणादेः छन्दस्य प्रमिताये तद-
 न्तिवत्यमपि सुवचं, तदेव नेति भावः । तत्र हेतुमाह-आवन्तेऽभ्य इति । यत्र शक्यं । तत्र हेतुमाह-
 अत्र इति । तदुपपादयति-तत्रेति । “मान” इति सूत्रे श्लेषः । इति सूक्ष्ममिति । इति वदुप-
 त्तद्वैतमित्यर्थः । अन्यथा तादृशज्ञानादप्यत्र भूयते लोको वातिकमत्रे तु नेति पत्रभेदात्तद्वैतमिति
 भावः । वदुपत दोषात्तादृशज्ञानादप्यत्र भूयते लोको वातिकमत्रे तु नेति पत्रभेदात्तद्वैतमिति
 सम्बन्धेनादन्तप्रत्ययात्तरस्य हेतुवित्त्वर्थान्नहीयत्र दोषे गमिष्वदनेति सूत्रं कस्मिन्निद्राप्रत्ययार्थं पदञ्च
 ते । अन्यथा तादृशज्ञानादप्यत्र भूयते लोको वातिकमत्रे तु नेति पत्रभेदात्तद्वैतमिति
 “मन्त्रज्ञाः” इत्यत्र तद्वैतव्युत्पत्तेर्नोपपत्तिरित्येवमत्राप्यत्रेणाननिषाधे मन्त्रान्माह मूलं वित्यम् ।
 न च दिशित्वादिप्रत्ययकमार्थं मन्त्रं, तस्य पूर्वपदाद्यवर्गमन्त्रात्तरस्य । अत्र एव “तद्वैतमन्त्रे-
 लुपमन्त्रः” । उत्तरपदादिप्रत्यये त्रिप्रेतित्याद्यवर्गहारं तत्र कुतः । अन्तर्वैतमन्त्रे पूर्वपदस्य दण्ड्यादि-

अत्रायं निष्कर्षः । डचापः सोरित्येव सूत्रमुचितम् । न च सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः । ङचाभ्यां साहचर्यात्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः' इति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् । राजेत्यादौ नलोपस्तु "न छिस्न्बुद्धयोः" इति ज्ञापकेन साधित एव । किं चाभिनोऽनेति उत्त्वमपि सूत्रपादम् । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति सिद्धकाण्डे पाठात् । हरिवो मेदिनं त्वेति यथा । अत्रिभ-
र्भवान् इत्यत्रापि न दोषः । "रात्सस्य" इत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण त्सयेनि

शब्दरत्नम् ।

रक्षिप्रभ्तेभ्यो यङ्लुकि लुङि 'अघेकेव' इत्यादौ क्यन्तादपि सम्भव इत्यपास्तम्, ईकार-
रूपत्वाभावाच्च ।

उत्त्वमपीति । अपिना पूर्वरूपम् । रोरुत्वे इति । कर्तव्ये कृते चेति शेषः । "न
मु ने" इतिवत् । हरिय इति । हरिशब्दान्मतुपि "रुठन्दसीरः" इति वत्से भुमि संयोगा-
न्तलोपे "मनुपसो," इति रुत्वे उत्वे गुणः । छेदादिति । कीर्तयतेः क्तिञ्चिच्चावेन स्तः,

मैरवी ।

पदं स्वादिशब्दसमुच्चायकम् । अभ्युपेत्यवादेनाप्याह—ईकाररूपत्वेति । एतेन तस्याभिधाने
दीर्घग्रहणप्रत्याख्यापनपरभाष्यविरोधोऽपि सूचितो दीर्घग्रहणसत्त्वे दीर्घइत्यन्तत्पस्य सत्त्वात् ।

मूले द्विहलपृक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणन्न कर्तव्यमिति पक्षमाश्रित्याह—अत्रायमिति । एतेन
पूर्वपदयुक्त्यनुवादोऽयमिति लब्धम् । कदाभ्यां साहचर्यादिति । यद्यपि द्यापौ प्रकृतिघटकी
छोपस्तु प्रत्ययस्य चिकीर्षित इति भेदस्तथाप्येकसूत्रोपासत्यसत्त्वादित्यमुक्तम् । पूर्वोक्तमे-
दस्य रूपुत्त्वादाह—प्रत्ययेति । "संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिद्ध्यति"—इति पूर्वो-
क्तानुपपत्तिमपि परिहर्तुमाह—राजेत्यादाविनि । पूर्वरूपमिति । एतेन "रोरुत्वे" इत्यनेन रुत्वे
सिद्धेऽपि पूर्वरूपे कर्तव्ये ऽसिद्धस्य स्यादेयेति मूलासद्गत्यभिधानप्रतिरस्तम् । रोरुत्वे इत्येष
तत्रोक्तमिति पूर्वरूपे कर्तव्य इत्यस्य कर्म लाभ इत्यत्र आह—कृते चेति इति । ४१४ इति ।
इयर्णान्तात्रेणान्तात्परस्य मतोर्मस्य घः स्यादित्यर्थकादित्यर्थः । हरिवान् गोपांगित्युदाहरणे
"शान्तु तेनेव लोप स्यात्" इत्युक्तदोषमुद्धरति, मूले—अत्रिमिति । तकारस्य प्रद्वेषपक्षे
सम्भावितं दोषम्परिहरति—कीर्तयतेति । ननु संयोगान्तलोपविधायकतात्पर्यस्य संयोगादि-
लोपविधायकशास्त्रस्यासिद्धत्वेन ननुत्पन्नदित्याद्यमप्युक्तमिति चेत् ? न, पदान्तेऽन्यकारानेन
संयोगादिलोपेनासिद्धत्वाभावाच्च ज्ञापनादिति भावः । नच यदुक्तम्नरता यङ्लुगियपये न
स्त इत्यादि तेन नामधातुस्यपरममूत्रेण विरोध इति वाच्यम् ? तस्य माध्यमतानुसारित्यात् ।

भावप्रस्ताव ।

च्छेदात् । ननु उल्लासदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् ? न, दत्वे कृते तदप्राप्तेः । असिद्धं दत्वमिति चेत् ? न, सिद्धकाण्डे 'वत्वादियु दत्वम्' इति पाठात् । नन्वपदान्तत्वाद् दत्वं न स्यादिति चेत् ? न । सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात् । तद्वीजन्तु "असर्वनामस्थाने यच्चि" इति चिह्नत्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानम् ।

न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सो रुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम् । "इतोऽत्" इति सिद्धे "पथिमथि" इत्याकारविधानेन प्रथम सुलोपस्य ज्ञापनात् । ननु नैतज्ज्ञापकं, संयुद्धौ चरितार्थत्वात् । हे-पन्थाः, मन्थाः, ऋभुक्ताः । तत्र हि दीर्घः "असंयुद्धौ" इति पयुंदस्तः, नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् ? एवं तर्हि नलोपात्

शब्दरत्नम् ।

घृतेर्यद्बलुकि लडि हंडभावे तिप्तिपोः प्रयोग एव नास्ति । 'यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते' इत्यत्रैव भाष्योक्तः । अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेरर्थः । प्रयुक्तानामिदमन्वाङ्गानमिति सिद्धान्तात् । नेति व्याख्यानमिति । उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते ।

नलोपे कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । नलोपात्प्रागिति ।

भैरवी ।

यथेति । अत्र यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अलक्षणमिति च्छेदः । तेन यादृशार्थलाभस्तमाह—अप्रयुक्त इति । तत्रैव हेतुमाह—प्रयुक्तानामिति । एतेनानभिधानन्तस्य ध्वनितम् ।

ननु नलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपसिद्धत्वस्योक्तज्ञापकेन कल्पनेनादौ तस्य प्रवृत्तौ राजा भावप्रकाशः ।

"अमिव आवाप्तुमिति नवीयसी" इति तु छान्दसमिति भावः । नास्तीति । यद्बलुगन्ते कौमुद्यां तदुक्तिस्तु माधवाघनुरोधेनैति भावः । उभयत्र हेतुमाह—यथेति । अत्रैनेति । प्रकृतघृते एवैवार्थः । भाष्यकृत्यादेरेतादृशस्याप्युपलक्षणमिति भावः । नन्वप्रयुक्ते शास्त्रमनतिक्रम्य कर्तव्यमिति तदर्थोक्तपमनभिधानसिद्धिरत आह—अप्रयुक्त इति । यथाशब्दो योग्यतार्थकः । अलक्षणमिति च्छेद इति भावः । नन्वपार्थे एव किं विनिगमकमत आह—प्रयुक्तानामिति । अत एवाप्रयुक्ते इति सफलम् । यथेदमेव व्याख्यायुक्ता न सा तथा स्पष्टमन्यत्र । एतेन तत्प्रलेखो न युक्तः । कीर्त्तं शयप्रानिग्याप्तेः । नचेष्टापत्तिः । उक्तत्रैदिकप्रयोगविरोधाद् छान्दसत्वस्यापत्तिरिति वात् । अत्रैवं श्रयादिमूललक्ष्यास्तत्तद्वै । एवञ्च चिन्त्यमूलमिति रत्नाकरोक्तं कीर्त्तं शयप्र फलभेदापत्तिरिति हरदत्तोक्तं चापास्तम् ।

सरला ।

हृत्पर्य इति । यद्यप्यन्यत्र कैयटेन "यथालक्षणमप्रयुक्ते" इति भाष्यं द्रष्टुं व्याख्यातम्—"यस्य विशिष्टः प्रयोगो न स्मर्यते, नापि प्रयोगनिषेधस्तृप्तिः एव यथालक्षणमनुगन्तव्यम्" इति, "नेव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते, प्रयुक्तानामेव लक्षणोन्वाख्यानानात्" इति च, तथाप्यत्र पुत्रे "यथालक्षणम्" इति भाष्यप्रतीकमादाय "लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति अप्रयुक्ते लक्षणानामनुचितलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्रास्य प्रयोगाभावात् दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति" इत्यन्यव्याख्याया एव कैयटेनोक्तत्वात्सर्वं तत्समंति गम्यते । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता ननु लक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसंगतेः । आष्वस्याख्यायाम् अप्रयुक्ते इति यावदोक्तज्ञापनेश्च प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमादिति । विस्तरतु शब्देन्दुशब्दे प्रियादृशब्दे द्रष्टव्यः ।

अनेदमवधेयम्—यथालक्षणमित्यत्रात्राप्रलेखः, लक्षणाशब्देन सह तस्य अर्थाभावेऽप्यपीभावः, लक्षणस्य अभावेऽलक्षणम् । ततो यथाज्ञानस्य तेन यथाऽर्थेऽप्यपीभावः, अज्ञानस्य लक्षणभावस्य योग्यता यथाऽलक्षणाति ।

प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे “न हिंसंबुद्धयोः” इति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु । तथा हि—“हिंसंबुद्धयोः” इति पक्षी न तु सप्तमी, डेलुंका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणा-

शब्दरत्नम् ।

विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषयेऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः । एतेन राजैधते चक्रयत्र राजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धियणुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । किं च कश्चिद्व्यादायेकमेव यणशास्त्रं पूर्वपरविषयभेदाङ्गिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परव-गादेश इति “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विषयगतसौर्वापणस्य लक्षणे आरोप इति तद्वाच्यः । तेन धोमानित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्यपास्तम् । सावपि पदमिति पक्षे ऽन्त्येऽदोपा-च्च । आरोपे मानामायाच्च । पट्टीति । अत एव हौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह—
छेरिति । न च “न लुप्तता” इति निषेधानित्यस्यात्र दोषः तदपेक्षया पष्ठान्ततया भैत्वी ।

इत्यस्य निर्विसर्गस्य सिद्धावपि राजैधत इत्यादिप्रयोगात्सङ्घटितरेव, वृद्धौ संयोगान्तलोप-स्यासिद्धत्वादत आह—नलोपविषय इति । एतेन यत्र लोपस्य प्राप्तिसिद्धे तस्मिन्कर्तव्ये कृते च तस्मिन्नन्यशास्त्रदृष्ट्याऽप्यसिद्धत्वेनेति कलितम् । एतेनेति । उक्तार्थरूपनेनेत्यर्थः । इत्यादा-विति । आदिना राजाश्चः राजा इत्यादेः परिग्रहः । प्रथमे सङ्गर्हीधस्य, द्वितीये नलोपस्य च सिद्धिः । एतेषु कर्तव्येषु नलोपस्यासिद्धत्वेन न भवति । “नलोपः सुप्” इति निषमात् । विषयत्वनिषेधस्य फलान्तरमप्याह—किञ्चित् । तत्र पूर्वस्मिन्निति । पूर्वस्यानिके संयोगान्तलोप-विधायकेशास्त्रे कर्तव्ये इत्यर्थः । अन्ये इति । धोमानित्यादावित्यर्थः । अदोपादिति । सुविषय-फलसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे परस्मिन्सौ तान्तस्य पदत्वमिति संयोगान्तलोपस्य सिद्धेर्दोपा-भावादित्यर्थः । नचैवं सौ पदत्वमाश्रित्य नलोपोऽपि स्यादिति वाच्यम् ? तस्मिन्कर्तव्ये त-लोपस्यासिद्धत्वात् । एवं पूर्वपरस्यानिभेदेनेकस्य शास्त्रस्य भेदकल्पनमपसिद्धान्त इत्यत आह—आरोप इति । “अचः परस्मिन्” इति सुविषय-पूर्वपरिणा विषयगतसौर्वापणस्योप-संयोगावपि विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्तावन्यत्राद्यायोपादकृतं परस्वमेव वास्तव्यं निषामरुमि-ति स्वीकारादिति भावः । अथ—पट्टीत्योऽत्रादेव । सार्थक इति । एतेन हौ निषेध पृथोक्तार्थं स्यान्मात्रपेक्षशेष इत्यत्र तात्पर्यम् । न दोष इति । न हौ निषेधस्यैवम्यरूपरोप इत्यर्थः । तद-पेक्षया—निषेधस्यानित्यत्वेन प्रवृत्ते शास्त्राप्रवृत्तिरनपेक्षया । स्थितस्य पदस्य पठ्यन्त-
भावप्रस्ता ।

भावात्, ङ्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्यानन्वयः । न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना सम्युद्धयन्तप्रातिपदिकं लभ्यते । तस्मान् ङ्यापः सोरिति न्यासे न किञ्चिद् बाधकम् । यदि तु 'वस्वादिषु दत्वम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अद्यानुग्रहणेनैवोत्पादित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः । तर्हि हल्ङ्यापः सोरिति

शब्दरत्नम् ।

व्याख्यानस्य लघुत्वात् । सम्युद्धयन्तेति । सम्युद्धयन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः । इति सूत्रमस्ति । अत एव सुप्रातिपदिसिद्धिः । अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ 'योः' इति दीर्घो न स्यात् । 'सिप्पनस्ते' । 'सिपि घातोः' इति सूत्राभ्यां घातुसम्यन्धिपदान्तपस्य दत्वस्त्वविधायकभ्यां कसाहचरणेन च प्रवृत्तिप्रत्ययसम्यन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किञ्चिद्लाघवम् । किं च 'न हिसम्युद्धयोः' इति ससम्येय युक्ता । द्विग्रहणाच्च मैत्री ।

इयेन व्याख्यानं लाघवमिति भावः । मूलोक्तव्याख्याने न्यूनतां परिहर्तुं व्याचष्टे-सम्युद्धयन्तेति । अत्र एव-हल्पदधितस्य सूत्रस्य ऋणादेव । अन्यथा-हल्पदमृत्त्या संयोगान्तलोपस्यैव स्वीकारे । न स्यादिति । सुस्थानिकस्य रेफस्य धात्वन्वयवत्त्वान्न स्यादित्यर्थः । शापकाम्यान्निर्वाहशङ्काभिरस्यति-तिव्यन्तलोपित्यादिना । अत्र घातोःरित्यस्य शाभस्तु अनस्तेरिति पर्युदासात् क्षिपा आक्षेपेण वा भवति । नचैवं सति 'सिपि घातोः' इति सूत्रे घातोरिति व्यर्थमिति याच्यम् ? दधेत्युत्तरार्थत्वात् । संयोगान्तलोपापवादस्य संयोगादिलोपस्य प्रवृत्तौ सूत्रद्वयवैधर्ष्यं स्पष्टमेव । ननु पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादत्ववहस्वरत्नयोरप्यपवादत्वमस्त्वित्यत आह-कसाहचरणेन चेति । न किञ्चिद्लाघवमिति । एवमूलपनायां ज्ञानरूपागौरवस्यानुमानिकवचनकल्पनाप्रयुक्तगौरवस्य च स्फुटत्वादिति भावः । न हिसम्युद्धयोःरित्यस्य पृष्ठग्रन्तस्त्वमवलम्ब्य कृत व्याख्यानमभ्युपेत्य न्यासं समर्थयति-किञ्चेत्यादिना । इति वार्तिकमिति । एतेन भावप्रकाशः ।

निराचष्टे-सम्युद्धयन्तेति । ङ्यन्ताङ्येव बोध्यम् । अत एवेति । हल्पदधितस्य आङ्गीकारादेवैत्यर्थः । आदिना घातोरित्यादिसंग्रहः । न स्यादिति । सुस्थानिकस्य धात्वन्वयवत्त्वादिनि भावः । घातोः क्रीत्या सुपीरित्याप्तिसिद्ध्या ननु कसाहचरित्यादिमूलं चित्वमिति दण्डनहृदनाकरमन्दाद्युक्तमपास्तम् । घात्विति । अनस्तेरिति पर्युदासेन क्षिपाआक्षेपेण च घातोःरित्यस्य लाभः । घातोरिति तु दधेत्युत्तरार्थम् । तदपवादसंयोगादिलोपप्रवृत्तौ न व्यर्थमेव सूत्रद्वय स्यादिति भावः । ननु चकानादिधातोर्निधि विधि आचारकिपि लङि प्रकारार्थकप्रवृत्तिग्रहणसामर्थ्यात्पिप्सिपोः शब्लुकि णिचः स्यान्निवर्त्तनेन संयोगादिलोपाप्राप्तौ सूत्रद्वयसाफल्यं स्पष्टमेव । किञ्च पदान्तसंयोगादिलोपस्य तदपवादत्वस्य तयोः स्वीकारात् तयोर्द्वयमेवात्र आह-कसाहचरणेन चेति । ननु हल्पदस्यैव साहचर्यसम्भवेऽपि तदभावे कथं तत् ? श्वनोत्ते, शीकृतेने इत्यादिश्च किंविचोः सौ च तत्प्राप्तेः । किञ्च यद्बलुकि लङि पिप्सिपोरुद्धौ नृ ज्ञाशमित्यादावपि तत्प्राप्तेरिति चेन्न । काष्ठशकृत्स्थानेयत्र शलप्रसंयोगादिलोपमाशङ्क्य तद्वारणाय सतीति वाच्यमित्युक्त्वा काष्ठशगेव नास्ति कुतः । काष्ठशकृत्स्थातेति तत्त्वदण्डनपरेण "परेदच प" इति सूत्रभाष्येनानभिधानात्कान्तात्तयोरभावबोधनात्, लोके कान्ते यद्बलुगमावरय "कस्य च दः" इत्यत्र हृदत्तेन ध्वनितत्वाच्च, लोके यद्बलुगो शापकसिद्धत्वेनासावन्त्रिस्तत्वाच्च । एवञ्च सुपीः सुपया इत्यादि प्रयोगमत्त्वेपि माहचर्यं सुपपादमिति भावः । कल्पने इति । युक्तं चेत्तत् । अन्यथा सुपिस्त्वात् शापकस्येति यादौ दोषस्य दुर्वास्त्वेन स्वीत्यस्यावश्यत्वेन घण्टनासङ्गतैः । सनः सकारमारभ्य यहिषो ककारेण प्रत्याहारः । न किञ्चि-

शब्दरत्नम् ।

“न लुमता” इत्यस्यैतद्विषयोऽनित्यत्वम् । एतन्मूलकमेव “वा नपुंसकानाम्” इति वार्तिकम् । एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकसम्भवः । अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम् । इदमेवामिप्रेत्यसूत्रशेषे भाष्ये “तस्मादशक्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्रोश्च ग्रहणं कर्तव्यम्” इत्युक्तम् । इति सूत्रमित्युपलक्षणम्, हलद्वयापः सुतिसि हरिति सूत्रमतिस्व-
भैरवी ।

तस्यापूर्वत्वाह्वायमिति ध्वनितम् । एवञ्च—उक्तवार्तिकस्योक्तरीत्याऽपूर्वत्वाभावे च । अपूर्ववचनकरणेनेति । “वा नपुंसकानाम्” इति वचनस्यापूर्वस्य करणेनेत्यर्थः । इदमेव—नलोपदीर्घाद्यसाधनमेव । मूलसम्मतन्मासे न्यूनतापरिहाराय व्वाचण्टे—इति सूत्रमित्यादिना । अत्र एव—अपृक्तपदार्थवित्तस्य सर्वस्य कृतत्वादेव । अविमा राज्यमिति । तिप्सिपो रूपम् । दीर्घतिद्धिरिति । अन्यथा तस्मिन्कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न स्यात् । एतेनाविनाराज्यमित्याद्यसिद्ध्या मौलान्त्यनिष्कर्षोऽयुक्त इति परोक्तमपास्तम् । ननु “द्वलोप” इति सूत्रव्याख्यानावसरे शब्देऽनुशेषे ‘अजघा’ इत्यादौ “सिपि धातो र्वा” इति रुत्वस्य ‘लीड’ इत्यादौ छत्वादीनां पितृ राज्यमित्यादौ संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कृपन्दीर्घ इत्याशङ्क्य प्रकृतसूत्रे ढग्रहणेन लणसूत्रभाष्ये ‘अजघा’ इति भाष्योदाहरणेन च तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापक्षपूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य पूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनादित्युक्तम्, तेनैव समाधानेनाविभाराज्यमित्यस्य सिद्धाविहितस्य सिद्ध्यर्थं यदिति सूत्रमित्यादिनोक्तन्निष्फलमिति चेन्न,
भावप्रकाशः ।

दिति । प्रत्युतात्र पक्षे ज्ञापनमूलस्यानुमानिकवचनकल्पनाकृतस्य च गौरवस्य स्फुटत्वादिनि भावः । सुनिश्चयतोऽप्यदौ तु सनादौ प्रारभ्ये शक्यमात्रं दोषः । वस्तुनः सगोस्वेव युक्तम् । प्रत्याख्यानमेतदेव्युक्तिरिति गूढाकृतम् । एतेन नच “निष्पन्नस्ये” इति लिङ्गात् प्रातुलकयोर्गोषः । ज्ञापकान्तसामयगे न किञ्चिदापकमिरयसक्तैः । किं चैवं हलद्वयापः सोरिति निष्कर्षो व्यर्थः । हलपदमावेऽपि उल्लासदित्यादौ संयोगादिलोपाभावस्योक्तलिङ्गेनैवोपपत्तेः शीगित्वाद्यमिष्यापाताद्य अज्ञातगित्यादावनिष्ठापाताद्य । नदि कान्तारिरुविष यक्षुमपि नास्तीत्यत्र किञ्चिन्मानमस्ति । एतेन हलद्वयापः मोरिति न्यासोऽपि प्रत्युक्तः । उक्तवह्नुगन्तरूपसिद्धेरिति सनादयोक्तमपास्तम् । किंचैवमित्यादितदुक्तंः सर्वथा ज्ञात्राय ध्वनयितुं गौरवमभ्युपेत्यापि तथान्यासं समर्थयति—किंचेति । ननु केतुंवा तुतत्वेन प्रत्ययलक्षणा-
प्राप्त्या कथं सा युक्ताऽत्र भाह—छिग्रहणाच्चेति । वो द्यपे । एतद्विषये—एतन्मातिविषये । नन्वेव-
मन्थेनरपेभुया पप्रगन्तव्यासमाने लघुवस्यैव प्रागुत्तरत्वेन कथं युक्त्यमत्र भाह—एतदिति । एतेन तत्र पक्षेऽपूर्ववचनवचनानुपपत्त्या गौरवं गृह्यितम् । नन्वेवभावताऽपि प्रकृते विधायामत्र भाह—एवंचेति । वास्तविकस्यानपूर्वत्वे नेत्यर्थः । असम्भव इति । ज्ञापकस्य सम्बुद्धिग्रहणस्यासम्भव इत्यर्थः । ‘सिपो ह्वरत्’ इतिवत्प्रयोगः । यद्वा चर्मपणे निर्देशः । एवं च सरोत्पदो नवोपापधिरिति ह्वरदप्यवश्यमिति भावः । नन्वेवमपि वास्तव्यग्रहस्य ह्वरदमेव तप्यन्तां तथैव विनिगमनाभावात्त भाह—अ-
पूर्वेति । अत्रार्थं मुख्यं प्रमाणं ध्वनयितुम्भाह—इदमेवेति । नवोपदीर्घावसाधनमेवेत्यर्थः । नन्वेवमपि भूनासङ्गतिरेव । तिरयोरेव ग्रहणस्य वचनस्यारस्य भाष्ये उक्तवचनं तदनुवत्ता तद्विरोधात् । अत्र भाह—इति सूत्रमिति । इतिनूलोक्तसामयिकः । नन्वपृक्तद्वारात्योपपत्तौ उक्तोऽपि तत्रिग्रहणमेव निरयोरेव ग्रहणं तत्रागच्छ इति यथाशुभं मूलं युक्तमेवात्र भाह—आ प्येति । भाग्यन्तर्यस्य सर्वस्य श्रुतादेशेत्यर्थः । अविमा इति । तिप्सिपो रूपम् । एतेनविमा राज्यम् इत्याद्यमित्या मौलान्त्य निष्कर्षोऽयुक्त इति मन्थेनरं विधाय न कार्यमवशिष्टं सर्वे कार्यमिति ह्वरदोऽर्थं वाशङ्कम् । एवं चारित्यवदेनानारो ध्वनितः । तदीयं दूतयोऽहं हलद्वयो वैदव्यमेवेति मन्थेतिः भाष्यमनुपेक्षेनेति

सूत्रमस्तु । यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातम्—इयन्तादायन्ताद् दीर्घाच्चेति । तन्न, इघापो हि दीर्घा, न तदन्तमपि । न च दीर्घाद् इयन्तादित्यादेर्दीर्घो यो ङो तदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते । दीर्घात् इति पञ्चम्या अनन्वयात् । समासे उ-पसर्जनयोर्ङापोर्विशेषणयोगात् । उक्तं हि भाष्ये—“सविशेषणानां वृत्तिर्न” “वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न” इति । एतेन अनदीसर्जं ह्रस्वम् इडवर्णान्तमित्य-पि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता ।

“सस्युरसम्बुद्धौ” ॥ इह “इतोऽत्सर्वनामस्थाने” इत्यतः “सर्वनामस्थाने” इत्यनुवर्तते । तन् “असम्बुद्धौ” इत्यनेन विशेष्यते । “गोतो णित्” इति सूत्राद् “णित्” इत्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह—स-म्बुद्धियर्जं सर्वनामस्थानमिति । सस्युरसम्बुद्धिरित्येव तु सूत्रं युक्तम् ।

“एयत्यात्परस्य” । कृत्यणादेशयोः रिस्त्रोशब्दयोरनुकरणं ख्य इति । एवं तित्तीशब्दयोः त्य इति । उभयग्राप्यकार उच्चारणार्थो न तु मुख्यापत्यादिशब्दैक-

शब्दरत्नम् ।

स्याशयात् । अत एवाविभा राज्यमित्यर्थौ “द्वलोप” इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् । दीर्घा-च्चेति । इलन्तादित्येतदपेक्षशब्दकार इति तद्व्याख्यातारः । न तु तदन्तमपीति । सत्याज्जलसमुदायरूपत्वादिवि भावः । प्रत्युक्तेति । इडवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिव-यणयोरपेक्षत्वेन तद्विशेषणसम्भवाच्चेति भावः ।

युक्तमिति । “अनद् सौ” इत्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः । “सर्वनामस्थाने” भैरव्यो ।

प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्तास्तत् परंभवदित्यस्य प्रकृतसूत्रोपपन्नमन्तहर्प्रहणासत्त्वे संयोगान्तलोपा-पनादसंयोगादिलोपे कृते ऽसिद्धिरित्याशङ्क्य संयोगादिलोपात्प्राक् दत्तस्य ‘सावपि पदम्’ इति पक्षमाश्रित्य तत्त्वादित्युक्तं सिद्धमिति वार्तिकोपपत्त्येन च प्रवृत्तिरित्युक्त्वा यदि सावपि पदम्भवति राजा तक्षेत्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाग्रलोपे कृते ऽसिद्धिर्विभक्तेः श्रवणात्प्राप्नोतीत्यभिधाय सूत्रशेषे तस्मादशस्यो हलपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विशागुम्, नचेद्विशायते द्विहलपृक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणद्, कर्तव्यमित्युक्तं तदभिप्रायेणेह भाष्यकारो-क्तिम्मनसि निधाय पाणिनीयन्यासेनैवाविभा राज्यमित्यस्य सिद्धिरित्युपलक्षणमित्यादिना दर्शिता । यस्तु तस्तु कृतेऽपि द्विहलग्रहणे तिस्योश्च ग्रहणे पितृराज्यमित्यादेः संयोगान्तलो-पस्यासिद्धत्वादसिद्धिरेवेत्याशयेनाजर्घेतिभाष्यकारीयप्रयोगोपपत्त्येन “द्वलोप” इति सूत्रस्या-ग्रहणं तत्र तत्तत्सूत्रैकवाक्यतापूर्वग्रहणेन प्रतिपादितम् । एतदेवाह—इति दिगिति । प्राचोक्त-व्याख्याने न्यूनताम्परिहर्तुमाह—इलन्तादित्येतदिति । मूले सविशेषणानामिति । एतच्च प्राचा-मनुरोपेनोक्तम् । एतेनास्य ध्वनस्यैकार्याभावलक्षणसामर्थ्यानाश्रयणपक्ष एव सत्येनैतद्वचनेन प्राचाक्तव्याख्यानासङ्गतिप्रदर्शनमनुचितमित्यपास्तम् ।

भावप्रकाश ।

बोध्यम् । तद्वचनयत्राह—दिगिति । मूले प्राचा—प्रक्रियाकृता । वृत्तिप्रत्योऽप्येवम् । व्याख्यातारः—प्रकाशकः । इलन्तात्परं सुतिनीत्येतद्वक्तं हरत्रुप्यते दीर्घाश्च इयन्तादायन्तात्परं तु इत्येतदुच्यते इति तैवृत्तियोजनेन तस्य तदपेक्षत्वं तदभिमतम् । एवञ्च इयन्तादौ तदन्वयस्तदभिमत इति भावः । एतेनेत्य-स्याक्तत्वेतद्वचनसंज्ञातीयहेतुद्वयपरता नाव्यवहितमानपरतेति ध्वनयितुमाह—उपेति । तद्विशेषणेति । तयोर्विषययोर्विशेषणस्य ह्रस्वस्यासम्भवाच्चेत्यर्थः । शाक्यमम्भ इत्युक्तव्यप्रयोगः ।

देशानुकरणमिदम् । “संख्युर्यः”, “पत्युनेः” “संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च” “आपत्यस्य च तद्धिते” इत्यादिनिर्देशात् ; इत्यभिप्रेत्याह—सितिशब्दाभ्या-
मित्यादि । परस्येतिग्रहणम् “एकः पूर्वपरयोः” इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

“औत्” । एतच्च नदीसंज्ञकेषु “इदुद्भ्याम्” इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते, घि-
संज्ञकेषु “अच्च घेः” इत्युत्तरसूत्रेण । तस्मात् संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । न च
तादृश उकारोऽस्ति, अत आह—उकारेति । यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्या-
मिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् । तन्न, तादृशोकारस्याप्रसिद्धेः । समुदायस्येति । न च
पर्युदासेऽपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तप्राद्वर्त्तव्यं शङ्क्यम्, विशेष्या-
सन्निधानात् । यत्त्विवह “ग्रहणवता” इत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन, यच्च ख्यत्यात्सूत्रे

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य ‘गोतो गित्’ इत्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वाच्च तन्निवृत्तिरित्यभिमानः ।

विशेष्यासन्निधानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यं त्वव्यावर्त्तकम् । किं च सत्यपि
विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्ननु सख्यन्तभिन्नस्येति, नञैकार्याभावापत्त्यान्य-
थैव ।

कार्यं इति । सावित्यनेन सामानाधिकरण्यासिद्धय इत्यादिः । क्लृप्तत्वादिति । यथा हतोविति
सूत्रस्य सर्वनामस्थानशब्दात् या सप्तमो सा पूर्वत्र चरितार्था, तस्य विपरिणामेन “गोतो
गित्” इति सूत्रे गित् इत्यनेन सामानाधिकरण्याय प्रथमा कल्प्यते, तथेहासम्बुद्धिरिति
प्रथमायाः कृतार्थाया उत्तरग्रानञ् सावित्यत्र सप्तम्या विपरिणामः कार्यं इति भावः । न
तन्निवृत्तिः—न सर्वनामस्थान इत्यस्य निवृत्तिः । अभिमान इति । अग्रारचिषीजन्तु यद्यसम्बुद्धि-
रिति पठ्येत तदा भिन्नविभक्तिरुत्वाद् “गलुत्तमो वा” इत्यनेन विच्छेदाच्च सर्वनामस्थान
इत्यस्य निवृत्तिः स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति ।

मूले पर्युदस्यमानेति । सखिविशेषणभेदप्रतियोगिवोधकेत्यर्थः । यदि तदन्तविधिस्तदा
सखिशब्दान्तभिन्नमित्यर्थः, इति ॥ सखिशब्दस्य घिसंज्ञा न भविष्यतीति भावः । ननु
शब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वमस्त्वित्यत आह—उद्भस्वरूपमिति । अव्यावर्त्तकम्—सार्वत्रिकम् ।
ननु कार्यकारणप्रति घिसंज्ञानास्त्वस्य विधिप्रदेशे उपस्थितावस्त्येति विशेष्यबोधकमभिव्यक्ती-
त्यत आह—विच्छेद इत्यपीति । शब्देन स्यादिति । प्रतिघोषिष्योचकस्य सखिशब्दस्य तद्वत्त्वोचक-
तया एवमेव स्यादित्यर्थः । आग्रस्येति । सखिशब्दस्येति शेषः । अन्यत्र—ग्रन्थे । एवमपि यदि
सखिमिन्नान्तस्याङ्गस्येत्यर्थस्तदा भेदे सखिशब्देऽतिप्रसङ्गोऽस्त्येव सखिभिन्नेवारान्तत्वा-
भावप्रकाशः ।

कार्यं इति । सावित्यनेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । क्लृप्तत्वादिति । पूर्वत्र कृतार्थस्य
तत्र गित् इत्यनेन सामानाधिकरण्यादुत्तरत्र कृतार्थाया अभिमानादिति सप्तम्याः प्रकृते इति भावः ।
अभिमान इति । अत्राचिषीज् भिन्नविभक्तिरुत्वाद् णुत्तमोवेति विच्छेदाच्च सर्वनामस्थाने शब्दस्य
निवृत्तिरेव स्यादिति यथान्यासमेवोचितमिति । अत्र एवात्सम्बुद्धाविनिष्पन्नसत्तत्त्वापत्तेन मध्ये निष्ठि-
प्रमपि तदिदानीमपि इति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते ।

अव्यावर्त्तकमिति । सार्वत्रिकमित्यर्थः । एतेन उद्भशब्दप्रसिद्धः उद्भो विशेष्य इत्यस्येत्यम् ।
यत्तु कार्यकारणस्य विशेष्यमस्येति, तत्त्वगदपि—किञ्चेति । विशेष्ये—शब्दरूपे इत्यर्थः ।

सप्तमा ।

सखिशब्दभिन्नान्तस्येति । ननु सखिभिन्नं सखि तदन्तस्य इत्यस्य विभक्त्यर्थे सखिशब्द-
रस्येद विभक्त्या दुष्यति वाच्यम्, सखिभिन्नं यथाविप्रसिद्धं तदन्तस्येव सखि विभक्त्यर्थे विप्रसिद्धेन

कैयटेन, तत्र, तस्य प्रत्ययविधिविपयत्वान् । १५७८

गौणत्वेऽपीति । अस्याद्यनङ्वदिति भावः । तथाच “येन विधिः” इति

दाहद्रष्टम् ।

ग्रान्वयायोगादिति भावः । तस्य प्रत्ययविधीति । एवं च ह्रस्वानुरोधेनैदं सर्वमिति भव्येति ।

इति पर्युदासस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति भावः । आप्याविरोधाय मूलस्य तात्पर्यमाह—
एवञ्चेति । मूलोक्तहेतुना तदभिमतार्थस्य साधने चेत्पर्यः । इदं सर्वमिति । समुदायस्येत्यादिना
परममूलोक्तत्रयेत्यादिना मूलोक्तमित्यर्थः । यस्तुतस्तु सखिशब्दस्य तदवयवलक्षणया सखिश-
ब्दावयवभिन्नयोरिदुतोरित्येवार्थः, “यथाऽवसन्तस्येतिसूत्रे घातशब्दस्य तदवयवे लक्षणा
भवति । अत एव ‘पिङ्गप्र’ इत्यत्र न दोषः । एवञ्च सुसखिशब्दावयवस्यापि न घिसंज्ञा
सखिशब्दस्य तदवयवलक्षणायाम्मानन्तु यत्येतिवेतिसूत्रस्यभाष्यमेव । तत्र हि “हर्णस्य
इति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरित्यस्य” इत्युक्तम् । अत्र सख्यशिवीति स्त्रीप्रत्यये सखिश-
ब्दान्त्यस्य लोपेन निवृत्तौ श्रूयमाण इकारो न सखिशब्दावयव इति घिसंज्ञायाद्घोषिती-
तिगुणः सिद्धो भवति । लोपाभावे तु सखर्णदीर्घे ऽन्तवद्भावेनार्थ सखिशब्दावयव एवेति
घिसंज्ञा न स्यादिति तात्पर्यम् । यदि परममूलसम्मत एवार्थः स्यात्तदाऽतिसखिशब्दभिन्नतया
सखर्णदीर्घे ऽप्यतिसखेरित्यस्य सिद्धौ आप्योक्तलोपोदाहरणप्रदर्शनासङ्गतिः स्यात् । नच
लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, तस्या अनित्यत्वात् । ननु “द्वितीया” इति-

भावप्रकाशः ।

आपन्नस्येति । सखिशब्दस्येत्यर्थः । तं विनेति शेषः । अन्यत्र—भट्टे । विशेषणत्वेनेति भावः । मूले हर
दत्तेनेति । प्रकाशोऽप्येवम् । आप्याविरोधाय गूढ मूलनार्यमाह—एवञ्चेति । तस्य तत्त्वस्य ताभ्या-
मेव दिवङ्मन्त्रादिपूकारत्वेन पूर्वापरविरोधेन तदीयहेतोरयुक्तत्वेऽपि मूलोक्तहेतुना तदभिमतस्यसाधने-
चेत्यर्थः । सर्वमिति । समुदायस्येत्यादि परममूलं नचेत्यादि मूलं शब्दरूपमित्यादिन्यायान्नैवार्थः ।
यस्तुतस्तु “यस्येतिच” इति सूत्रमाप्यातसिङ्गशब्दस्य तदवयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नेऽनुतोरित्यर्थः ।
यथा “अवसन्तस्य” इत्यत्र घातवयवभिन्नासन्तस्येत्यर्थो लक्षणया ‘पिङ्गप्र’ इत्यादिसिद्ध्यर्थम् । एवं
च सुसखिशब्दादी नैव घिसंज्ञा । तदन्तसंज्ञापक्षेऽपि असंखीति यैरेव विशेषणमुक्तरीत्या तत्तदन्तवि-
धिः “उतश्च प्रत्ययात्” इत्यत्रैव सख्यवयवान्येवर्णाद्यन्तमित्यर्थः । तदन्तरिषिश्च शेषपदार्थविशेषणत-
येति प्रतीयते । तत्र हि भाष्ये “हर्णस्य इति किमुदाहरणम् ? अतिसखेरित्यस्य” । यत्र लोपो न
स्यात् तदा कृतदीर्घस्य पूर्वा-तवत्त्वेन सखिशब्दत्वात् अतिसखेरित्यस्य प्रतिपदोक्तन्यायामहृषोपसर्जन-
ह्रस्वत्वे कृतेऽपि तत्त्वादसंखीति घिसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु तन्व्यायेन न दोष इत्युक्तम् । भवद्गोत्या तु
विशिष्टस्य तद्विज्ञत्वेन घिसंज्ञा निवर्धयेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नच हारनोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया
दोषः, तस्यानित्यत्वादिति तदोच्यते । ख्यत्वात्सूत्रे “किमर्थं विकृतनिर्देशः ? न सखिपतिभ्यामित्येवो-
च्येत । अतिसखेरित्यत्र माभूत्” इति भाष्येऽपि उच्यन्तप्रकृतिक एवायम् । विहिततिस्येवपानाश्रयणेनैव
प्रतिपदोक्तन्यायान्प्रकरणेनैव भाष्यं प्रवृत्तमिति न तद्विरोध इति बोध्यम् । एतादृशेऽप्येवम् । तत्रत्य-

सरला ।

सखिमात्रस्य प्रातिपदिकव्याभावेनाऽदोषात् । हरदत्तानुरोधेनेति । नवीनास्तु “हर्णस्य इति किमुदा-
हरणम् ? अतिसखेरित्यस्य” । यत्र लोपो न स्यात्तदा कृतदीर्घस्य पूर्वा-तवत्त्वेन सखिशब्दत्वादिति-
देशविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषया अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि घिसंज्ञा न स्यात् । लोपे तु लक्षण-
प्रातिपदोक्तपरिभाषया न दोषः” इति “यस्येति च ” इति सूत्रस्यभाष्यव्याभाष्येन सखिशब्दस्य सख्य-
वयवे लक्षणया सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यस्य सख्यवयवभिन्नेऽनुतोरित्यर्थो घिसंज्ञा भवतीति वा वर्णसंज्ञा-
पक्षतदन्तसंज्ञापक्षयोर्येन सुसखिशब्दे नैव घिसंज्ञापवृत्तिरिति सिद्धान्त इत्याहुः । विस्तरस्तु शब्देन्दु-
दोखरे तद्विपर्यायं च द्रष्टव्यः ।

सूत्रे “परमसखायाविति बहुव्रीहिः, तत्पुरुषे हि टच्चा भाव्यम्” इति कैयटः। तथा “द्वितीया धित” इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः। “मिदचोऽन्त्यात्” इति सूत्रे “वृज्वल्कोष्ठुः” “स्त्रियां च” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधातौ माधवग्रन्थे च स्फुटमेतत्। ‘अनुद्युतो वरुण इन्द्र-सखा’ ‘आग्नेया हि मरुत्सखा’ ‘तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम्’ इत्यादिप्रयोगांश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन विसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरहत्तन्या-सकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः।

“पतिः समास एव”। एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति सम्भाव्येत। “धात्वादेः” इत्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं—सोवाचाः पतये नमः? पराशरश्च—

“नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पविते पतौ” इति?

उच्यते, पतिरित्याख्यातः पतिः खौ टिलोपे “अच इः” इत्यौणादिक इः। अयं पतिशब्दः “पतिः समास एव” इत्यत्र न गृह्यते, लाक्षणिकत्वात्। एतेन ‘कृष्णस्य सखिरर्जुनः’ इति भारतं ‘सखिना चानरेन्द्रेण’ इति रामायणं च व्याख्यातम्।

“बहुगण”। बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्यते, न तु संघवैपुल्य-

शब्दरत्नम्।

भाष्यः। तथा द्वितीयेति। तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नैति उपक्रम्य “उभयं खल्वपिप्यते सोमसखा गवां सखाः” इति भाष्यम्। अन्ये “पृथ्या आक्रोशे” इत्यलुक्।

संख्यावाचके इति। द्रवादिर्लघ्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थो न तु बहुवचनं भवति।

सूत्रस्यप्रयोगे सोमेति सम्बोधनान्तर्गृह्यत् पश्मिति भ्रमः स्यादत आह—तत्पुरुषेति। उभय-मिति। तत्पुरुषो बहुव्रीहिश्चेत्येतदुभयमित्यर्थः। सोमसखेति बहुव्रीहिः। कृष्णस्यस्तु वैक-लिपस्त्वान्न दृढः। भग्ये—तत्पुरुषे।

ननु संख्यात्वस्य नियतविषयपरिच्छेदस्वरूपतया बहुगणयोस्तथात्यविरहेण संख्यावा-चके इत्यनुपपन्नमत आह—आदीनि। द्रवादिर्लघ्या व्याप्या यस्य धर्मस्य तद्वाचक इत्यर्थः।

भाष्यप्रस्तावः।

केसरस्य ॥ प्रमाद इत्यन्यत्र विरहाः। हे सोम त्वं मे सखेतिर्ब्रह्ममममममेव भाष्ये इति भ्रमं निरसयन्-तत्पुरुषेति।

यथाभुग्नून्तोत्तिर्मायविरहेति ध्वनयितुं तद्वीक्ष्या व्याचष्टे—द्रवादीत्यादिना। द्रवादिर्लघ्या आदी-त्यादिना व्याप्या यस्य बहुवचनधर्मविशेषोपपत्तिः। व्यापकेतिशङ्कानु शुभम् एव। उत्प्रेषार्थं पतिरेव-गुणेन द्रवपति—मस्त्विति। अत्र एव सूत्रे बहुगणग्रहणम्। एतेन नियमार्थं तथोपेक्षन्, तेन भूवादीनां गेति सरला।

द्रवादिर्लघ्याव्यापक इति। बहुवचने त्रिशदितिसंख्याव्यापकत्वात् सार्वत्रिके निमित्तसंख्याव्यापक-पारदर्शनप्रकारसंज्ञकसामान्यनिष्ठमनिरूपितनिमित्तव्यापकत्वेऽपि तत्र भवति। गतयोः न बह्वादिर्न संख्यावाचकं नास्ति बहुवचनार्थं संख्या, किन्तु त्रिशदितिरित्येव धर्मविशेष इति भाष्यः। अत्र एव दूरत्वानुदिशनेषु त्रिशद-धर्मसंज्ञकगीत्यमन्त्रेऽपि बहुवचनम्। नियतविषयवि-

चाचके अपि ; संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव इतिरपि सद्धित एव गृह्यते, वतुना साहचर्याच्च ; न तु पातेर्द्धितिः ।

‘पङ्क्त्यो लुक्’ । पङ्क्त्यः परयोरिति । बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसू-

शब्दरत्नम् ।

संख्या, नियतविषयपरिच्छेदे हेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात् । अत एव भाष्ये ‘यद्यनसंख्यां संख्येत्याह’ इत्युक्तम् । संख्यायते ऽनयेति । साक्षाद् व्याप्यसंख्याद्वारा वेत्यर्थः । अत एव—बहुगणसाहचर्येण संख्यासम्बन्धव्यर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव ।

बहुवचनेति । अन्यथा पप इत्येव वदेत् । अर्थप्राधान्येति । पट्शब्देन पट्-
भैरवी ।

नियतेति । अस्य नियत इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तस्य हेतुत्वेत्यर्थः । अतएव—बहुत्वस्य निरुक्तसंख्यात्वविरहादेव । ननु यदि बहुगणौ न तथा तर्हि वक्ष्यमाणान्वर्थसंज्ञाप्रदर्शनविरोधो ऽत आह—साक्षादिति । साक्षान्नियतविषयपरिच्छेदे हेतुत्वमेकादिशब्दानां प्रसिद्धमेव । ननु कतिशब्दस्य संख्यानन्तरणीभूतार्थविषयकप्रदर्शनार्थकतया न साक्षात्परम्परया वा तथात्वमित्यत एवेत्यनुपपन्नमत आह—बहुगणेति ।

ननु पट्शब्दस्य नित्यम्बुबहुवचनान्ततया बहुवचननिर्देश इत्याद्यनुपपन्नमत आह—अन्यथेति । अर्थपरस्य बहुवचनान्तत्वेऽपि स्वस्वरूपपरस्यैकवचनान्तत्वमपि सर्वनाम्न इतिवत्सम्भाव्यते इति भावः । अर्थप्राधान्येति मूलाद्बहुवचननिर्देशसामर्थ्यादिह नार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञा, किन्तु शब्दविशिष्टार्थ इत्यर्थः प्रतीयते, स चायुक्तः ; ‘पञ्चका’ इत्यत्र लुगापत्तेरत आह—पट्शब्देनेत्यादि । अयम्भावः, सूत्रे पङ्क्त्य इत्यत्र तन्त्रेण निर्देशः पृष्ठः पट्शब्दः शब्दयुक्तार्थपरः अपरोऽर्थयुक्त-
भावप्रकाशः ।

कीदृशमन्यव्यवहारनाकरदण्डपुक्तमवास्तम् । नियतः इतरव्यावृत्तो यो विषयपरिच्छेदस्तद्वेद्येति । विषयपरिच्छेदे हेतुत्वेऽपि तत्र नियतत्वाभावादिनि भावः । तदेव भाष्यमाह—अत एवेति । तस्यः संख्यात्वादेनेत्यर्थः । उद्देश्यविशेषणत्वेन वार्तिककृत्युक्तमस्याग्रहणत्वेनायोक्तपञ्चकतुल्यमभ्ये इतिदे शार्थमेतत्पूर्व न संज्ञाकरणमिति पक्षोऽन्यथानुपपन्न इति भावः । उक्तहेतोरवाह—साक्षादिति । एकादीनां साक्षाद् बह्वादीनां स्वव्याप्यप्रतिपादित्वेतिद्वारेत्यर्थः । अत एवानिदेशपञ्चकान्वर्थसंज्ञाप्रत्ययोरुक्तता । एवञ्च नियतमाह—चर्वात्तादृशयोरेव तयोर्ग्रहणम् । सङ्ख्यैपुल्यवाचनयोरिति भावः । ननु कतिशब्दस्य संख्यानन्तरणीभूतार्थविषयप्रदर्शनार्थतया साक्षात्संख्यानावरणत्वपरंपरयाऽप्यनन्तरणत्वात् एवेत्यादि चिन्त्यमन आह—वद्विहित । इदन्तरे शब्दादिसंख्याभावबहुत्वादिभर्मरूपार्थेत्यर्थः । दाहार्थिके शब्दे कतिपया तत्तन्मन्वर्थ-
प्रतिपादकत्वमिति भावः । एतेन यथाशुने मूलानुयायिकीदृशमन्यव्यवहारदण्डपुक्त्यादयः परत्वाः ।

पप इति । ‘सर्वनाम्नः रत्ने’ इत्यादिवदिनि भावः । ननु अर्थप्राधान्येतिवत्यत्र कस्य तदर्थः प्रधान तत्रैव भवतिरिक्तपञ्चकबहुवचनेन ‘स्व रूपम्’ इतिवचनेनार्थविशिष्टशब्दसंज्ञाप्रत्ययेत्यत्र शब्दविशिष्टार्थस्य प्रधानमित्यर्थः प्रतीयते । अत एव वद्वेत्तदापत्तिः । स चायुक्तः, द्विजाः, पञ्चकाः शत्रुनृप इत्यादी एतावत्तेन आह—पट्शब्देनेति । तथाच न प्रायुक्तपरस्यार्थः किन्त्वर्थप्राधान्यसंख्यापीत्यर्थः । अस्मिन् शब्दप्राधान्यमनुभवः । अर्थ भावः—सूत्रे तन्त्रादिनाऽनेकार्थत्वाद्दोषरूपेणाव्यावृत्तितया यदे ऽप्युक्त-
शब्दपरोऽप्यः शब्दयुक्तार्थपर इति शब्दादयश्च परत्वं विशिष्टम् । अस्मिन्निमित्तमुपायतः न तु पृथङ्निमित्तता । भावेन द्विजाः पञ्चकाः इत्यादिनिपातः । अन्येन ‘प्रियवचनम्’ इत्यादिगीतशब्दापत्ति-

सरला ।

एतेरेतन्मतेति । यद्वन्मन्त्रपरनिधयोत्तरं लोके मन्त्रार्था प्रसिद्धा ये स्वार्थित्वात् दाहद्वर्माणद्वी-
प्रकाररूपमन्यमानस्य नोदति इदमन्त्रविशिष्टशब्दावच्छेदपरमित्यर्थः ।

चनार्थः । पडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि निवक्षितम्, तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम् । तत्रार्थात्परत्वं स्वगतसंख्यानवादकत्वरूपं गौणम् । तदाह—पडर्थेति । तेन गौणे न । इदं प्राचा मगुरोधेन । ‘पडभ्य’ इति बहुवचनं ‘तिष्ठभ्य’ इतिवत्, पडसंज्ञकानां बहुत्वाच्च । न हि सर्व जातिनिर्देश एवोचितः, आचार्यशैली वा; पपृशब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च । तस्मात् भैरवी ।

शब्दपरश्चेति शब्दादुर्थाच्च परत्वं विवक्षितम् । उभयमपीति । अपिशब्देन समुदायस्य निमित्तत्वमिह विवक्षितञ्चतु प्रत्येकम् । पञ्चरा इत्यस्यान्त्येन, प्रियपञ्चान् इत्यादेराद्येन निरासः । तन्प्रनिर्देशेऽपि न द्विवचननिर्देश इत्यत्र बीजमाह—तेषामिति । ननु प्रत्ययस्यार्थात्परत्वं कथमत आह—तत्रार्थादिति । तेन—आद्येन । प्राचां—प्रकाशकृताम् । तैर्हियत्र पडसंज्ञकानामर्थः प्रधानं, तत्र पडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जसशतोर्लुगित्युक्तम् । यदुक्तम्प्राचामिति तद्वीजमाह—पडभ्य इति । तिष्ठभ्य इति वदिति । सत्र यथा प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्याद्बहुवचनं तद्वदित्यर्थः । अर्थगतं यदुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचनन्तिष्ठभ्य इति तु मनोरमायामुक्तम् । पडसंज्ञकानामिति । एवञ्च वचनं युक्तमेवेति भावः । ननु सर्वनाम्न इतिवजातिनिर्देश एवास्तित्यत आह—नहीति । विनिगमकाभावात् । यदि सर्वत्र जातिनिर्देश एव तदा—‘उदात्तादनुदात्तस्य’ इत्यादावपि तथात्वस्य सत्ये अनुदात्तसामान्यस्य स्वरितापत्तिः स्यात् । संज्ञास्वरूपनिर्देशो एकवचनेनैव निर्देश इत्यपि न वाच्यार्थशैलीत्याह—आचार्येति । सर्वनामानीत्यत्र व्यभिचारात् । ननु द्विषुभाविबदेकवचनान्तस्य संज्ञात्येन विनियोगे कर्तव्ये बहुवचनान्तस्य क्तप्रत्ययविशेषस्य साधकम्भविष्यतीत्यत आह—पपृशब्दस्येति । अत्र पपृ इति पृथक् शब्देनाऽऽसमस्तम् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया निर्दिष्टमतो जटत्वञ्च । अत्र चनारोऽनुक्तस्यापि समुच्चयार्थः—परशब्दस्य भवदुक्तार्थकत्वे प्रमाणाभावात् पडसंज्ञकस्य स्वार्थगतसंख्याभिधायित्वसम्यग्भवेन विभक्तादन्वयस्य दुरपपादत्वाच्चेति । कथन्तर्हि गौणव्यावृत्तिरत आह—तस्मादिति । परमपञ्चेत्यनाव्याप्ति

भावप्रकाशः ।

रिति । अत्र एवाह—उभयमपीति । तदर्थसंख्येयस्य पडसंज्ञकपञ्चादिशब्दस्यार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं वा संख्यातदामयः संख्येय इत्यर्थः । यद्वा, तदर्थश्चातो संख्यामयसंख्येयार्थः । नन्वेवं द्विवचनापत्तिरत आह—तेषामिति । अर्थानामित्यर्थः । ननु पडशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन तस्यैव संज्ञावात्तापि स्वगतमिति भावः । तत्र—शब्दार्थयोर्मध्ये । आचार्यस्य प्रसिद्धमुपेक्षाह—अर्थादिति । स्वगतेति । संख्येयनिष्ठेत्यर्थः । तेन—मनसाभेन । प्राचां—प्रकाशकृताम् । बहुवचनेनाद्युक्त्वा तेन यत्र पडसंज्ञकानामर्थः प्रधानं तत्र पडर्थगतसंख्याभिधायिनोर्जसशतोर्लुगित्यर्थो भवतीति तैस्तत्त्वादिति भावः । तत्र हेतुमाह—पडभ्य इति । यत्तत्त्वादिति । तिष्ठभ्य इति । तत्र बहुवचनं प्रयोगभेदेन शब्दबाहुल्यात् “श्रद्धेभ्यः” इतिवत् एवमत्रापि तदुपपत्तिरिति मत्तः । ननु क्त्वात्पञ्च विनित्यमराभावाच्चैवासक्त आह—पडसंज्ञेति । नान्यैर्बहुवचनैरिति भावः । ननु सर्वनाम्नशब्दादिव्यातिनिर्देश एवोच्योऽन्यथा तत्रापि बहुवचनापत्तिरत आह—नहीति । विनिगमनाभावाच्चाख्यवहारोच्चेदापत्तेरिति भावः । ननु मीमांसकादौ न दोष इत्यत आह—आचार्येति । सत्रादीनीत्यादौ बहुवचननिर्देशादिति भावः । अत्रैव विनिगमनाभावादाह—पपृति । पपृति शब्दस्येत्यर्थः । असमस्तम् अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया जटत्वं न । लोकाग्रिदसंज्ञाशब्दरूपेण संविशिते नियमनसंभवेन वर्यागे मानाभाव इति भावः । न तु द्विषुभादिबन्ध एवेकवचनान्तः संज्ञाऽपिवात आह—पेति । तेन हेत्यन्तरममुच्यते । तथाहि, उक्तार्थस्य परशब्दाच्चेति मानाभावाच्च पडशब्दस्य तदनुसम्भवेन विमलस्यन्यस्य दुरत्तादत्ताच्च, भावपी भावमवाच्चेति । एवं तर्हि गौणव्यावृत्तिरत आह—तस्मादिति । इत्यनुरोधेन “तस्माद्” इत्यस्या-

“प्रत्ययलोपे” स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र

शब्दरत्नम् ।

दिदं विहितविशेषणम् । परमपञ्चादीनामपि संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यरूपोप-
जनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव । लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न
मानम् । उपसर्जने तु अतिक्रान्ताधर्षप्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः । स्पष्टं चेदं
“सर्वादीनि” इति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम् ।

—सिद्धे इति । “तृणह” इति सूत्रे ‘अचि’ ‘न’ इत्यनुट्स्या तृणहानीत्यादिव्या-
भैरवी ।

धारयति—परमेत्यादिना । अपिः केवलसमुच्चायक । जनकत्वेनेति । नृताया ॥ यदि बोधजन-
कत्वमेव शक्तिरिति मतन्तदाऽभेदे, यद्वि शक्तिस्ततो भिन्ना तदा हेतौ । ननु लोके अन्य
गणनायामप्रसिद्धत्वात्कथं ग्रहणमत आह—नोक इति । पञ्चका इत्यादौ तु षट्त्वम्येवामात्र ।
स्पष्टश्चेदमिति । तत्र हि उपसर्जनाप्रतिषेधखण्डनाय अङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्ते-
स्तद्वदिति । यद्येवम्परमपञ्चेत्यत्र लुङ् न प्राप्नोति ? नैव दोषः, षट्प्रधान एव समासः” इत्यु-
क्तम् । अस्मान्नाप्यान्मदुक्तार्थस्य लाभः स्पष्ट इत्याशयेनाह—तत्त्वमिति ।

नन्वतृणेदित्यत्रेमागमस्य हलादौ विधानेनास्त्वधित्वात्कथं सिद्धिरत आह—तृणहरी-
ति । अचि नेत्यनुट्स्या—नाभ्यस्तस्याचीति सूत्रादचीत्यस्य नेत्यस्य चानुट्स्या । आशीरित्यस्या-
भावप्रकाशः ।

प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वेव कथमिष्ट तदन्तेऽत आह—परमेति । अपिः केवलसमुच्चायक । जनकत्वेनेति ।
अभेदे तृतीया वार्तिकेन । वस्तुतस्तयोर्भेद एवेति मञ्जूषाया स्पष्टम् । ननु तेषां लोके तत्त्वेनाप्रसिद्धया
कथग्रहणमत आह—लोके इति । यत् श्रुत्यादिः । ग्रहणमिति । अस्य षट्त्वाविषये इति शेषः ।
‘दिवा,’ ‘पञ्चका,’ इत्यादौ षट्संज्ञाया अभावादेव न दोष इत्यभिप्रेत्य गौणे व्यतिरेकमाह—उपसर्जनेनेति ।
आदिनाऽन्यपदार्थादिसमूहः । संख्याया —न्यकारकसंख्येयस्येत्यर्थः । स्पष्टमिति । उपसर्जनप्रतिषेध-
खण्डनाय ‘अथवाऽङ्गाधिकारे यदुच्यते गृह्यमाणविभक्तेस्तद्वदिति । यत्वेन परमपञ्च बहुभ्य इति लुङ् न प्रा-
प्नोति । नैव दोषः, षट्प्रधान एव समासः” इति तत्रोक्तम् । निरूपित चेदमुद्योते । कैयटस्तु मूलशुद्धि-
न्य एव, तदनुसारितत्वात्तद्वयोपि तथा, तद् ध्वनयन्नाह—तत्त्वमिति ।

नन्विमादीनामस्त्वधित्वात्कथं तेन सिद्धिरत आह—तृणेति । “नाभ्यस्तस्याचि” इत्यनस्तद्विशेष्ये ।

सरला ।

विहितविशेषणमिति । षट्संज्ञकविशिष्टोर्जंशसोर्लुंगिति “षट्स्थो लुक्” इति सूत्रस्यार्थः ।
वैशिष्ट्यञ्च स्वनिष्ठोद्देश्यनानिरूपितविधेयताश्रयत्वसम्बन्धेन । तेन ‘पञ्च प्रक्षगा,’ ‘षट्स्थो लुक्,’ इत्यादौ
न दोषः । आक्षेपपरोत्तरशक्ति कल्पन्तप्रकृतिकजति च षट्संज्ञकविष्ठोद्देश्यतानिरूपित विधेयताश्रयत्व-
स्याभावात् । बोधजनकत्वेनेति । यस्य संख्यावाचकत्वं वक्तव्यं तदन्तर्प्राप्तप्रयोगकतानिरूपित-
प्रयोज्यतावती या विशेष्यता तादृशविशेष्यतानिरूपितप्रकारासामानाधिकरण्या वा संख्यानिष्ठप्रकारता-
निरूपितसरण्येयनिष्ठविशेष्यता तादृशविशेष्यताप्रयोज्यतापर्याय्यभिकरणत्वं संख्यावाचकत्वं विवक्षित-
मिति परमपञ्चनृशब्दपञ्चनृशब्दे तादृशसंख्यावाचकत्वस्य सत्त्वेन “षट्स्थो लुक्” इत्यादावुद्देश्य-
ताया अपर्यासाया अपि विवक्षणात् ‘परमपञ्च’ इत्यन लुक्सिद्धिः । षट्त्वमस्येवेत्यस्य पददेशे षट्त्वस्य
सत्त्वेन तन्निमित्तकार्यस्य विशिष्टेऽपि सिद्धिरित्यर्थः । तेन दण्डिन इव त्रय इत्यर्थके त्रिदण्डिनः
इत्यन संख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोज्यतापर्यायिः त्रिदण्डितन्मात्रस्य ननु त्रिदण्डित्वमित्यस्येति न तत्र षट्-
संज्ञा नापि तत्संज्ञाप्रयुक्तो लुक् त्रिदण्डमुद्दिश्य षट्संज्ञोक्तिधानाभावात् । ‘प्रियपञ्चान,’ इत्यादौ पञ्च-
नृशब्दार्थसंख्येयनिष्ठविशेष्यताया बहुव्रीह्यानिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारासामानाधिकरणत्वमेव नत्व-
सामानाधिकरण्यमिति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ।

सिद्धे इतीति । दशनिवत्सूत्रेणैव सिद्धे “प्रत्ययलोपे प्रलयनक्षणम्” इति सूत्र नियमार्थम् । प्रत्य-

रूपं प्रयोजकं, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण-
मिति । तेन शोभता इपदोऽस्य सुदृष्टत्वात् प्रासाद इत्यत्र “अत्वसन्तस्य” इति

शब्दरत्नम् ।

घृत्तौ ‘हलि’ इत्यननुवृत्त्या अतृषेडित्यस्य सिद्धिः । ‘शास इत्’ ‘अडि’ । अजादौ विष्टति
वेदद्वयेति नियमेनाजादिव्याघृत्तौ तत्र हल्प्रहणाकारणेन मित्रशोरित्यस्य सिद्धिः, एवमन्य-
त्रापीति भावः । प्रत्ययस्यासाधारणमिति । इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन छम्पते ।
भैरवी ।

शास’ द्वाविति वचनेन सिद्धिस्मनसि निधायाह—शास इदिति । इदं सामान्यसूत्रम्, “अ-
डि” इति तु नियमार्थमित्याह—अजादाविति । अजादिव्याघृत्तौ—‘आशासात’ इत्यादिव्याघृत्तौ ।
अन्यत्रापीति । आर्षे चर्मस्त्रित्यत्र स्थानिवद्भावेन द्विपरत्वाच्चङीति नलोपाभावस्य सिद्धिरित्य-
र्थः । “प्रत्ययलोप” इति सूत्रस्य नियमार्थेत्येऽपि नियमस्यैवैव रूपस्य मानमाह—इदमिति ।
प्रथमं प्रत्ययग्रहणं तु प्रत्ययपयोऽप्यधिकरणलोपे यथा स्यादवयवलोपे भावद्वित्यर्थम् । तेना-
भावप्रकाशः ।

व्याघृत्तौ—सत्त्वादिमिति शेषः । एवमग्रेऽपि । आशीरित्यस्य “आशास्तः षी” इति वार्तिकेन सिद्धिः
रेपदेवेति । तदुपेक्षयाह—शास इति । सामान्यसूत्रमिदम् । ततः “अडि” इति नियमार्थम् । उक्तवा-
चिकं तु पारमैषदविहिताह्वसाह्वसाच्चन शासोरेव ग्रहणे वृष्यर्थम्, अन्यथा नियमार्थमिति ‘आशास्ते’
इत्यादौ न दोष इति भावः । अजादीति । ‘आशासाते’ इत्यादेरिति भावः । अन्यत्रापीति । “न डि-
स्तुप्यो” इति सूत्रेण द्वैवर्त्मनिरायादौ ली नलोपाभावसिद्धिरित्यर्थः । ननु नियमार्थेत्येऽपि तस्यैवैव रूपस्य
मि शोभत आह—इदमिति । द्वितीयेति । आर्षं तु ‘अर्षाजलोपे यथा स्यादवयवलोपे मा भूत्’ इत्य-
र्थम् । तेनार्षादेत्यादौ नातृनासिवलोपः । पूर्वयत्नरूपप्रत्ययपदेनैतस्मिन् द्वौ लब्धौ न लब्धौ न युक्तौ मिति माध्ये
रपश्यम् । इत् एवमवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यर्थम् । तेन “आदेशप्रत्यययो” “इदुदुप्य” इत्यनयोर्न लभ्यतेति
रपश्यम् । इत् एवमवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यर्थम् । तेन “आदेशप्रत्यययो” “इदुदुप्य” इत्यनयोर्न लभ्यतेति
रपश्यम् । इत् एवमवयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यर्थम् । तेन “आदेशप्रत्यययो” “इदुदुप्य” इत्यनयोर्न लभ्यतेति

हस्तला

दीर्घो न । यद्वा यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रास्त्वित्त्वेऽपि विद्वच्चर्यमि-

शब्दरत्नम् ।

यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न, राजेत्यादौ पदत्वानारत्तेः । दीर्घो नेति । असौ लुक्ः स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वेऽपीति शेषः । न चातुसाहचर्याच्छ्रूयमाणासन्त एव दीर्घ इति वाच्यम् । तदन्तित्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । प्राधान्येनेति । तत्त्वं च वर्णाविशे-

भैत्वी ।

घनीतेत्यत्र नानुनासिकलोपः । यदि पूर्वसूत्रस्य प्रत्ययपदस्यानुवृत्त्या तस्य लाभ इत्युच्यते, तदा तत्र कर्तव्यमिति भाष्ये स्पष्टम् । इदमेव । प्रत्ययपदमवयवेऽपि प्रत्ययव्यवहारे ज्ञापकम् । तेन देशप्रत्यययोरित्यत्र न पद्योभेदकल्पना कार्या । द्वितीयप्रत्ययपदाभावे लक्षणमित्येव वाच्यम् । करणसाधनेनानेन प्रत्यासत्त्या प्रत्ययनिमित्तकार्यस्य प्राप्तिर्भविष्यतीति भावः । स्थानिवत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे इति । तु नोक्तं सादृशरूपनायां द्वितीयस्य प्रत्ययपदस्य वैयर्थ्यमेवेत्यस्य ध्वननायेति योध्यम् । प्रत्ययस्यासंधारणमित्यस्य प्रत्ययमात्रवृत्तीत्यर्थः । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण यत्र प्रत्ययस्याश्रयणं तत्रेति स्पष्टोऽर्थः । अन्योक्तनियमस्वरूपमिदमित्यति—यत्र प्रत्यययेति । पदत्वानापत्तेरिति । अत्र पदसंज्ञारूपकार्यं तदन्तत्वेति स्पष्टमेव । स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वेऽपीति । अत्र स्थानिवद्भावेन लुकोऽस्त्वमेवातिदिश्यते । तस्य स्वरूपमिति शास्त्राच्छास्त्रीयत्वात् । तदन्तत्वं त्वर्थसमाजप्रस्तमिति बोध्यम् । तदन्तित्वस्य—साहचर्यपरिभाषाया अनित्यत्वस्येत्यर्थः । अपिः पर्युदासानित्यत्वस्य समुच्चायकः । अनेन—सूत्रेण । एतेन सोमंनसी अलोमोपसीत्यत्र पर्युदासेन श्रूयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति न सुहृत्प्रासाद इत्यत्र स्वरस्य प्राप्तिरिति नियमो व्यर्थ एवेति निरस्तम् । एतावता प्रबन्धेन भाष्यसम्मतनियमार्थत्वपक्षं समर्थं वार्तिककारसम्मतं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वपक्षमुपपादयति—मूले यद्वेति । ननु यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्र कार्यविशेषणत्वं तस्मिन्निति परिभाषया स्पष्टमेवेति “तृणहः” इति सूत्रे प्रत्ययस्य कथनप्राधान्यमत आह—एतद्वेति । प्राधान्यञ्चेत्यर्थः । वर्णाविशेषणत्वम्—वर्णनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभावात्

भावप्रकाशः ।

तन्निमित्तकमित्यर्थलाभः । यद्वा, तदपि मारु स्थानिवदित्यनुवृत्त्या सिद्धेः । तदनुल्लेखस्तु प्रत्ययवदिति न्यासेन सिद्धे सिद्धान्ते तदानर्थक्यमेवेति ध्वनयितुमिति भावः । प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण क्रियमाण कार्यमिति कलितोऽर्थः । तेतिक्ते इति किं निपात्यते ? तच्छ । नैरदिति । “अनुदात्तद्वितः” इत्येव सिद्धम् । नियमार्थं तर्हि भविष्यति अत्रैव यत्तुगन्तस्य, नान्यत्र वैमिश्रोति दाबर्त्तातिवृत्तभाष्यानुरोधेनाऽऽहूते—यत्रेति । नूक्तकारस्येत्येतोऽपि सिद्धेरिति भावः । पदसंज्ञातदन्तकार्यमिति तदभावेऽनिति स्पष्टमेव । श्रूयमाणेत्युपलक्षणं विभक्तिवानाक्रान्तस्यैवासां ग्रहणमिति बोध्यम् । तद्व्यर्थं तु वार्तिकसमनविधिपक्षानुसारीति न तद्विशेष इति भावः । स्थानिवत्त्वेनेति । “त्वं रूपम्” इत्यनेन शास्त्रीयान्त्वाद्यर्थसमाग्रपदे इति शेषः । तदन्तित्वस्येत्येति । साहचर्यान्तित्वस्येत्यर्थः । अपिलंभुमृदपर्युदासानित्यत्वसमुच्चायकः । अनेन—सूत्रेण । अन्यथाऽलोमोपसीति पर्युदासेन श्रूयमाणासन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमेऽपि व्यर्थं एवेति तत्प्रतिपादकभाष्यासंगतिरिति भावः । नन्विमादौ प्रत्ययस्य विशेषणत्वं तत्त्वमत आह—तत्त्वं चेति । प्राधान्यं चेत्यर्थः । वर्णनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वाभावात् तदन्तरत्वात् ।

पेऽपीति ‘आप्नीय’ इत्यत्र सीयुः संज्ञास्य सोपेऽपि प्रत्ययपर्याप्तस्थानित्वात्सोपमादेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्या “अनुदात्तोपदेश” इत्यनेन नानुनासिकलोप इति बोध्यम् । इदमेव प्रत्ययपदस्य प्रत्ययत्ववदेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारे ज्ञापयति । तेन “आदेशप्रत्यययोः” इत्यत्र उभयोरपि सारोऽभेदेनैवान्वयसंज्ञेन सह विषयोपपत्त्या निर्देयसंज्ञितिः । अन्यथा आदेशप्रत्ययस्य अनेन प्रत्ययस्य वा अश्रयवाच्यविभागेनान्वय इति साहचर्यभाषा अभावेऽनुदात्तपक्षः स्यादिति ।

सामर्थ्याल्लक्ष्यमिति । प्रत्ययस्य व्याप्यधर्मवर्तिष्ठनिमित्तकार्थक्यं प्रत्ययनशुभप्रणाम-

दम् । तेन अतृणेऽहित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । तेन गवेहितं गोहितमित्यत्र अच् न। अस्मदिति। अत्र प्राचा अन्ययेत्यपि पठितं

शब्दरत्नम् ।

पणत्व रूपम् । एतच्च 'स्थानिकत्' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धं प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लक्ष्यम् । इमिति । मित्रशीरित्यादौ हलादौ क्ङिति विधीयमानमित्यं च सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । वर्णप्राधान्येति । वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्वं च । अण् योऽकार इत्याद्यर्थके "टिड्ढाणञ्" इत्यादौ "इको यणचि" इत्यादौ च०। तत्रान्त्यमुदाहरति—तेनेति । आद्योदाहरणं तु चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण् योऽकारस्तदन्तादिति

भैरवी

इत्यर्थः । एतल्लाभसाधनमाह—एतच्चेति । नच द्वितीयं प्रत्ययप्रहणक्षिप्रमर्थमित्येव आप्य-
कृतोक्तवत् प्रत्ययलक्षणप्रहणक्षिप्रमर्थमित्युक्तमिति भवदुक्तकल्पनायाः कथम्भाष्याह्लाभ इति
वाच्यम् ? बहुभ्रीहिसमासेनोक्तार्थलाभात् । वार्तिककारमते फलान्तरमप्याह—मित्रशीरिति ।
इवमिति । "शास इव" इत्यनेनेत्यर्थः । ननु यत्र वर्णस्यान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषण-
त्वाभावरूपप्राधान्यं तत्रैव चेत्प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधस्तदा चित्रायां जाता चित्रेत्यत्राण्
योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानेनाकारस्य प्रातिपदिकविशेषणतया न निरुक्तं प्राधान्यमिति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न स्यादत आह—वर्णस्य तत्त्वं चेति । क्रमेण द्विविधप्राधान्यस्योदाहरण-
माह—अण् य इत्यादिना । इत्यादौ चेति । अस्तीति शेषः । तत्र—तयोर्मध्ये ।

ननु इको यणचीत्यस्य गवेहितमिति नोदाहरणमिति तेनेत्यनुपपन्नमिति चेन्न तस्योपल-
क्षणत्वात् । तेन हरिहितमित्यादिस्थले यणादि नेति बोध्यम् । चित्रायां जातेति । नक्षत्रेण युक्तः
कालः" इत्यणो "लुपविशेषे" इति लुपि युक्त्यद्वावात्सीत्वं, ततो जातायै "सन्धिवेला" इति
भावप्रकाशः ।

र्थः । नन्वतिषो विध्यर्थेऽपि कथमेतत्तत्तामोऽत आह—एतच्चेति । लक्षणमिति । एतेन द्वितीयं
प्रत्ययप्रहणं किमर्थमिति आप्यस्य प्रत्ययलक्षणमिति किमर्थमित्यर्थः सूचितः । लक्षणमित्येवास्तु प्रत्य-
यपदं निमर्थमिति कैयट्याख्या तु चित्रायां प्रकृते तच्छब्दप्रत्ययशब्दयोः पर्यायत्वेन तद्विचरत्यायुक्त-
त्वात् । एतेन तथा कौत्समहोपाकरणेऽप्युक्तमप्यस्तम् । उक्तार्थलाभरित्वायम्—लक्षणपदसामर्थ्यात्तद्वि-
सृष्टयो न, तत्र यदे लक्षणं दर्शनं प्रादुर्भावः, किं तु बहुव्रीहिः । तथा च प्राधान्येन प्रत्ययवत्तत्ताप्या-
न्यवत्तत्तामिति विध्यमलक्षणं कार्यमित्यर्थ इति । वार्तिकमते द्रव्यितुं फलान्तरमाह—मित्रेति । विधीति
प्रकृतामिप्रथम् । अनुवृत्तिरु "मनिदिवा" इत्यतः कङ्कित्यस्येति बोध्यम् । इवमिति । "शासः"
इत्यनेनेति भावः । ननु वर्णप्राधान्यप्राधान्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारत्वाभावस्य, तच्च वार्तिकमेवो-
क्तरीत्याऽत्र आह—वर्णस्येति । "युनता निराचष्टे—प्रत्ययेति । प्रत्ययनिष्ठप्रकारतानिरूपितेत्यर्थः ।
इतेरिति । एतच्चित्रमिच्छं तद्विधिविशेष्यतानिरूपितविशेष्यत्वाभाववत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुते सूत्ररीत्याऽसं-
गतिरुभयोः स्पष्टैव । विवक्षितमिति शेषः । क्रमेण तयोरेकिकरणमाह—अगिति । इत्यादौ चेति ।
अवधारणीति शेषः । तत्र—तयोर्मध्ये । तेनेतीति प्रतीककारणेन कर्त्तरि हितमित्युदाहरणं सूचितम् ।
एतच्च मूलमुपपन्नम् । एवमप्येऽपि । अन्त्येकोऽण्चीत्युक्तम् । चित्रायामिति । "नक्षत्रेण युक्तः" इत्यणो
"हरिविशेषे" इति लुप् । युक्तवद्भावात् कर्त्तारो ततो जातायै "सन्धिवेलादि" इत्यणो "विशारवती" इतिवा-
चिणेन लुक् । न चाणां लुक् "लुक्कङ्कितम्" इति टयो लुकि पुनराप् दृष्टमो "लक्ष्ये लक्षणस्य" इतिन्या-

सरला

अन्त्येऽपि इत्यनेन । तेन "एवोऽप्युदाहरणम्" इत्येवमलक्षितमिति प्राप्यप्रत्ययवत्तत्तामिति विध्यमलक्षण-
त्वेन अन्त्येऽपि कर्त्तारो न प्राप्यप्रत्ययवत्तत्तामिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

विहितो ह्येतेति बोध्यम् । न च गाहतमित्यत्र "न लुभता" इति निषेधः । लुप्तप्रत्य-
यनिमित्ताङ्गाद्देश्यकराद्यं एव तेन निषेधात् । अत एवोक्तामेत्यादौ "क्रमः परस्मैप-
देषु" इति दार्ढ्यसिद्धिः, परस्मैपदपरतिग्निरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात् । "तस्मिन्"
इति न्यासेऽपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यकराद्यं एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

भस्वी ।

सूत्रेणाण्, तस्य "चित्रारेवती" इति वार्तिकेन लुक् "लुक् तद्वितलुकि" इति टापो लुक् । न च
जातार्थकप्रत्ययान्तात्पुनष्टाप् प्रत्ययो "लङ्घ्ये लङ्गण्य" इति न्यायेन दुर्लभ इति वाच्यम् ?
पूर्वकालज्ञातस्य टापो नक्षत्रगतस्त्रीत्वद्योतकत्वेऽपि जातार्थगतस्त्रीत्वाद्योतकतया पुनस्तदु-
त्पत्तौ बाधकाभावात् । तत्रान्यविवक्षाया वैयर्थ्यमाशङ्क्य निरावृत्ते—नवेति । निषेध इति ।
तथाच यगादेः प्रातिर्न भविष्यतीति भावः । समाधत्ते—नुपेति । निमित्तान्तो बहुमीहिः ।
अङ्गत्वस्य विशेषणमेतत् । तथाचाङ्गसङ्घोऽत्र संज्ञास्वरूपबोधकराङ्गप्रकृतिक अर्शाभायजन्तो
बोध्यः । अत्र एव—उक्तार्थकप्रपनादेव । यगादेर्वर्णोद्देश्यकत्वं नत्वङ्गोद्देश्यकत्वमिति स्पष्टमेव ।
"क्रमः परस्मैपदेषु" इत्यस्यङ्गाधिकारीयत्वेऽपि यथा दीर्घस्य न लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्य-
कत्वं तद्योपपादयति—परस्मैपदेति । "ष्टिङ्क्लमु" इत्यतः शितति सत्र वर्तते । अत एव निश्च-
क्रमतुर्निश्चक्रमुरित्यत्र न दीर्घः । वार्तिकमते ऽप्याह—नस्तित्रितीति । प्रवृत्त्युद्देश्यकेति । प्रत्यये-
नाक्षेपः प्रकृतेर्भवतीत्यभिप्रायेण । ननु भाष्यकारेण विधिपक्षं कूपयित्वा नियमार्थत्वं स्थापि-
तमिति मूलकारस्यापि तदुपपादनमेवादौ कर्तुं मुचितं तथा तु न कृतं किन्तु धेपरीत्येन कृतमि-
त्यत्र किम्योजमिति चेत् ? न, भाष्यकृता प्रयोजनाभ्यासासिद्धिम्प्रदर्श्य विधिपक्षो कूपितो ननु
दोषेणेति नियमाद्विधेर्लघुत्वं जनयितुंमूढे वैपरीत्येनाभिधानात् । वस्तुतस्तु "ययोत्तरम्मु-

भावप्रकाशः ।

यादिति वाच्यम् । जानगतस्त्रीत्वोपनरूपकङ्गस्यासिद्धतया तत्प्रवृत्तेरिति भावः । निषेध इति । तथा
च नावादेः प्राप्तिरिति न सा विवक्षा कार्येति भावः । निमित्तान्तो बहुमीहितविशेषणम् । तत्र बीजं
लक्ष्यसिद्धिरूपं धनयितुमाह—अत एवेति । अत्र चावाप्यादेशो वर्णवाशोद्देश्यको नाङ्गोद्देश्यक इति
भावः । वार्तिकमतेऽप्याह—तस्मिन्मिति । लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यकराद्यं इति पाठः ।
प्रत्ययेन प्रवृत्त्याक्षेपः । "तस्मिन्" इति परिभाषयाऽव्यवहितत्वलाभः उपस्थितप्रत्ययाक्षिप्तप्रकृत्युद्देश्य-
ककार्ये इति स्वपाठः, गोहिनमिस्थादिसिद्धावपि उक्तामेत्याद्यसिद्धेरिति बोध्यम् । ननु भाष्ये विधिपक्षं
संदूष्य नियमपक्ष उक्त इति कथं मूढे तदुक्तिः कथं चोत्पद्यमाने तदुपपादयति इति चेत् ? न, नियमतो
विधिपक्षे लाघवस्य सुप्रसिद्धत्वात् । कलान्यासासिद्ध्या दूषितत्वेऽपि दोषेणादूषितत्वाच्च विधायकधृत्तस्य
बाधितत्वात्साहचर्यपशुंदासाभ्यां वा स्वरदीर्घयोस्तत्र पक्षेऽदोषाच्च । अत्र एव वार्तिकपक्षे स्वरदीर्घस्या-

सरला ।

हीन्नेति बोध्यमिति । अयं भावः—“प्रत्ययलोपे तत्तन्नुगम्” इति न्यासे प्रत्यासरया प्रत्ययस्य
भ्याप्येति पूर्वोक्तार्थलाभसमवे प्रत्ययग्रहणं प्राधान्येन यत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाप्रयणं तत्रैव प्रत्ययल-
क्षणमिति स्वावयवनिष्ठविशेष्यनानिरूपितश्रवणस्वाममानाधिकारणा या प्रत्ययस्यभ्याप्यधर्मावच्छिन्नविन-
यना तादृशविषयनाके कार्ये एव प्रत्ययनगुणमिष्यदेत्य फलिततया “दिङ्मागम्” इति एते अत्र स्वस्या-
नुवृत्त्या तत्राण्पदस्य विशेषणतया प्रत्ययस्याप्राधान्येनावयवगात् प्रत्ययनगुणग्रहणा न हीति । एत-
न्मूलमेव “वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययनगुगम्” “वर्णप्राधान्यविषयमेतत्” इति च पठ्यते । अनेन तत्त-
रिभाषायामिदमेव बाधकमिति लभ्यते इति परिभाषेन्दुटिप्पण्यां विस्तृतः ।

शब्दरत्नम् ।

यद्वेत्यादिनोक्तो चार्त्तिककृतस्मृतः पक्षस्तत्कथनामन्यथासिद्ध्या भाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक् ।

मैरवी ।

नोनाम्प्रामाण्यम्" इति नियमपक्ष एवोचित इत्याशयेनाह—यद्वेत्यादीति ।

यदुक्तम्प्रायेणेति तस्य प्रयोजनमाह—विभक्तीति । कस्याश्चित् कस्यचित् किञ्चित् रात्रौ सायम् वामित्यादेरित्यर्थः । एवञ्च परममूलं लिङ्गत्रययोगेऽपि सारूप्यप्रतिपादनपरत्नतु लिङ्गाभावप्रदर्शनपरम् । तथासत्यलिङ्गा इत्येव वदेत् । वक्ष्यमाणरीत्या युष्मदस्मच्छब्दयोर्लिङ्गबोधकत्वमेव । "न पदस्वसादिभ्यः" इति ज्ञापकाच्च पदसञ्ज्ञकानामपि तत्त्वमस्त्येव । त्रिषु सारूप्यञ्च लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या । "अलिङ्गे युष्मदस्मदी" इति भाष्यस्य त्वयन्तर्ध—पदान्तरसमभिव्याहारं विना तन्मात्रालिङ्गविशेषस्य न प्रतीतिरिति । अन्यथान्वये तादृशं न, तस्य लिङ्गप्रतिपादकत्वसाधकानुपलम्भात् । नच "अन्यथादाप्नुप." इति ज्ञापकस्य सूत्रस्य "सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु" इत्यस्य चान्ययानामपि लिङ्गप्रतिपादकत्वसाधकत्वं भावप्रकाशः ।

वृत्तये उपमानान्नमन्वेषणीयमिति कौस्तुभोक्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह—यद्वेत्यादीति । तदिति । उक्तपक्षमित्यर्थः । फलानाम्—इमादीनाम् । अन्यथासिञ्चा—न तु सुदृढदित्यादौ दोषेणेति भावः । एवं च तत्र पक्षे तदमित्येवानुमानसाहचर्याभाषण वा तदाकृतमिति तात्पर्यम् । नन्वेव मूलसौष्ठवे भाष्यासंगतिरेवेति चेन्न, तापक्षे उक्तरीत्या दीर्घवारणेऽपि पशुंदातेन प्रत्ययासत्त्वस्यैव ग्रहणापत्तौ सुवरित्यादौ स्वरानापत्त्या तदनतीकारेण स्वरसिद्धये नियमपक्षावश्यकत्वेन भाष्यसौष्ठवे मूलस्यैव चित्तवशात् । सुपूर्वावस्थे, किपि अथातोऽस्त्युक्तेरदार्थे रूपम् । एवं च उक्तमाश्वेण काचित्कत्वानुमानमिति दोषविभागेनोपमार्थत्वं यदुक्तेरीत्या न विधी फलं तर्हि उक्तेरीत्येव नियमेऽपि न फलम् । किं च यथाभ्यासे विधिरिव इत्येव फलं दुर्वारम् । किं चेन्विधावचि नेत्यनुवृत्तावपि वाक्यभेदे मानामावेन सत्यवि इत्येव धर्पित्तिः । तथा च कलमुल्लङ्घनीयत्वादोषत्वेन विधायकवाक्यकल्पनापत्तावप्येव विकल्पापत्तिः । स मान्यवाक्यकल्पने तु विकल्पो नेत्यन्यदेतदिति च मान्योक्तिः प्राचामनुसारेणेति ध्वनितम् । एतेन लोप इत्येव सूत्रं कार्यं प्रत्ययपद स्थानिकदिति चानुवर्त्तते तच्च विशेषणमभिहितपर अश्लिषकारात् । नियमार्थं चेद्, तेन स्वरदीर्घो न । अथ मानं ॥ लोपे इत्येव सूत्रम् । अन्यथा वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । वस्तुतस्तदपि मात्र तु स्वरदीर्घयोश्चकरीत्या वागणादिति मन्योकमपास्तम् । वशाद्—दिगिति । अथ कैयटः कौस्तुभयोर्भेदकम् अनेनैव न्यायेन "न धातुलोप" इत्यत्रापि धातुलोप इति बहुव्रीहिनेव लिङ्गे कार्यः आतुकप्रहणसामर्थ्यादार्थधातुकत्वपर्यायवधिरक्षणवच्छेदकपरमत्वेन विमिश्रता लभ्यते । एतेन परलुप्यचोऽप्येव हेतुवेऽपि उक्तेनाहेतुत्वालोपतापसिद्धिरित्यवगतम् । तेन विविष्टभ्योर्नुमि विधि वल्-निमित्तं वलोपे ऽहत्तलोपे विचक्षणार्थधातुवत्त्वादिनाऽनिमित्तत्वात्प्रातिविरयप्राप्तया पुनन्वेति पुणे मुना समासे सो वल्डपादिलोपनलोपयो. मुपे मुपेनी मुपेनः सुक्त सुवर्गो मुक्त्वं इत्यादि सिद्धम् । युगनि.

सरला ।

दूषयित्येति । सुदृढपदं प्रामाद- इत्यादौ दीर्घावपत्ता दूषयित्वेत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्रापि "अनित्त-रम्भम्" इति परिभाषया भरते कर्णरम्याप्यस्वरयानिदेशेनानहिरवाविति स्यान्निवह्नावरस्य प्रत्ययननुगतस्य च निषेधेनैव दोषशालमिति धार्त्तिकतास्मृतमपि सन्त्यगेति बोध्यम् ।

सुप्तप्रत्ययनिमित्तात्प्राज्ञोद्देशपरत्वायै पृथेति । एतत्प्रत्ययस्यवहितपूर्वत्वेन साक्षादवष्टिता एतत्प्रत्ययनिमित्तात्प्राज्ञोद्देशपरत्वायै साक्षादवष्टिता च योद्देश्यता साक्षादवष्टिता-तत्के कार्ये प्रत्ययसञ्ज्ञा न मरणीति "न सुप्ताऽहस्य" इति स्वार्थरत्नावार इति भाषः । तेन राजपुम्पादौ न-संदा "परमनिद्रम्" इत्यादौ वयादेशस्य न भवति । मातृपुत्रं सुप्तप्रत्ययस्यवहितपूर्वत्वावष्टितानि निवे-द्यात् "उत्पन्नम्" इत्यादौ न दोष इति । वशाद्—अत एवेति ।

तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वाद् अव्ययीभावस्य लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभा-

शब्दरसम् ।

प्रायेणेति । विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगेऽपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः ।
भैरवी ।

इदयत् एवेति वाच्यम्, “अव्ययादाप्सुप.” इति सूत्रस्थापग्रहणस्य प्रत्याख्यानान् सदृश-
भावप्रकाशः ।

येषु तु भाषे “सौ च” इति दीर्घे तल्लोपयोः सुधी सुधिनौ सुधिन इति, अन्त्ये दीर्घे “उपयायाइ”
इतीत्ये रपरत्वे तलोपयोर्वोरिति दीर्घे मुकीः मुकीर्णो मुकीर्ण इति च स्यात् । पठन्ति च—

सुधे सुधेनारिवधास्तुराणां मुका रणे लाघवतश्च रामः ।

विशेष्ये द्वे य इहादिक्तुर्वदेदधीती स हि कैयटीये ॥ इति ।

अरिवधास्तुराणां सुधेनाश्रुतमिव सुधे सुष्ठु प्रीतिजनकः रणे लाघवतः स्वलोपायैनायादीरणां मुकश्च
सुष्ठु हिसकश्च रामो दाघरधिर्विजयते इति पूर्वार्थः । यद्वा, सुष्ठु धीयतेऽस्मिन्निति सुधिः अधिकरणे किः
हेसुधे हेविष्णो त्व यतः अरिवधास्तुराणां सुधे सुष्ठु प्रीतिजनकः मुकः सुष्ठु शत्रुनाशको वा भवति ।
वा विक्लूपे समुच्चये वा, अतो वयं भवन्तमाश्रित्य रणे लाघवतः अनायासेन च गच्छामो रामो मङ्गयामो
वाऽर्थाच्छत्रनित्यर्थः । इह पूर्वार्धे आदिक्तुः रामादेर्द्वे विशेषणे कर्म इति निश्चयेन स कथ्येत यः
कैयटीये कैयटसम्बन्धिमाप्यभ्याख्यानग्रन्थेऽधीती । भावकान्ताद् “इष्टादिभ्यश्च” इति कर्त्तरि इनौ
“कस्येन्विपय” इति कर्मणि सप्तम्यां तदध्ययनकर्त्ता नाम्न्य श्लुत्तरार्थः । यद्वा हि यतः तत्राधीती
अतः स एव वदेदित्यर्थः । सहकैयटीय इति पाठे कैयटीये विद्यमाने एवायांश्चाप्येऽधीतीत्यर्थः । यद्वा
कैयटीयेन सह सहिते भाष्ये इत्यर्थ इति । तच्चिन्तयम् । अत्र प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तथार्थलाभेऽप्यार्चधा-
नुक इत्यस्य कैयटीया तोलोचरियादिव्यावृत्त्या चारिताध्यनेन तत्र तथार्थग्रहे मानामावात् “पूर्वध्वने
आर्चधातु रग्रहणमनवकाशम्” इति ‘कृत्तित्च’ इति सूत्रभाष्यविरोधाच्च । आहृत्त्यादिना तथार्थरूपेण न
न मानम् । किञ्च तथार्थरूपेण “वक्तुवक्तवलोये” इति वास्तविकस्य तदुदाहरणपरस्य “जीरदानु” इति
तत्त्वप्रमाणस्य वाऽसंगत्यापत्तेश्च । उक्तपक्षे तु अन्यथाऽपि सुयोज्यम् । तथाहि, हेसुधे उक्तव्युत्पत्त्या
हेविष्णो त्वमरिवधास्तुराणां सुधेन अश्रुतमिव मुकाः कृच्छतीति कृपतिप्रापणयोः, विच्, मुकस्य अ मुकाः
स्वमरिवधास्तुराणां सुधेन मुकाः विष्णो सुष्ठुमुलप्रापकः अतो भवन्तमाश्रित्येत्यादि प्राग्वत् । इति का-
काम् । अपितु हेवलभाष्याध्ययनवानपि वदेत् । उक्तरीत्या कैयटस्य चासङ्गतत्वाच्च तथा रूपे इमे
किं तत्तरीत्या यथाकथञ्चिन्निमित्तात्वादेव लोलादिसिद्धिरसीति तात्पर्यमित्याकल्पनीयं सूत्रमदृग्मि ।

प्रायेणेत्यस्य कृत्यमाह—विभक्त्येति । कस्याश्चित् कस्यचित् किञ्चित् राशौ सायमित्यादीनामि-
त्यर्थः । त्रिषु सारूप्येति । एतेन परममूलं लिङ्गप्रयोगेऽपि सारूप्यप्रतिपादकं न लिङ्गप्रयामावप्रति-
पादकम् । तथासत्यलिङ्गा इत्यस्यैवोचित्यात् । अव्ययप्रकरणसमीपस्य युष्मदादीनां प्रतिपादनोचित्याच्च
“हेप्रथमयोः” “स्वमेतन्पुसकात्” इति सूत्रभाष्यवाचित्ताभ्यां “न षट्” इति सूत्राच्च तेषां निहसत्ता-
बोधनाच्च । तथाच सारूप्यं लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपाविशेषरूपम् । “अलिङ्गे युष्मदस्मदी” इति
भाष्यस्य पदान्तरसंनिधानं विना तन्मात्राच्छिद्येयमपीतिरित्यर्थ इति न विरोधः । नैनृशब्दमव्ययं तस्य
लिङ्गमावात् । तत्प्रतिपादकसूत्राधनुपनम्भेः तदभावप्रतिपादकभाष्यवाचित्ताद्युपलम्भेऽप्येति सूचितम् ।
एतेन प्रमादप्रकाशउभयसमर्थितान्वयेति प्रक्रियोक्तिर्युक्तैव । “अव्ययादाप्सु” इत्यनेन “सदृशं त्रिषु
लिङ्गेषु” इत्यनेन चान्यवरयापि लिङ्गयोगबोधनात् । एकं च उच्यतेः परममूलकृत्तित्वाच्च, तत्तत्स्यादि-
हेतुरपि चिन्त्यः । सरूपा इत्यस्योक्तार्थकत्वेन लिङ्गमावाप्रतिपादकत्वादिति खण्डनकृतं “सरूपा
इत्युक्तार्थम् । शब्दान्तराज्येऽपि लिङ्गविशेषयोगेऽपि युष्मदादिना शब्दशक्तिस्वाभावादनिरूप्यं प्र-
पादनात् । एतच्चान्ययानामप्युपनक्षरं, युक्तिरित्यात् । एतेनात्र प्राचेत्यादिमूलं प्रयुक्तम् । “अव्यया-
दाप्” इति सूत्रेण सह लिङ्गबोधनाच्च” इति खनाकरोक्तं चापास्तम् । आप्पदस्य प्रत्याख्यानान्वादं सदृशमि-
त्यादिनिहाभावपरत्वाच्च हेतोः सारूप्याभावाद्यवकाशमिति दिक् । आशय इति । अनेन वस्तुनस्तेषा-

वाचोपेक्षितम् । वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात्
गौणत्वेऽपि त्रयादेशो न्याय्यः अध्याद्यनङ्वादिति भावः ।

अकारो वक्तव्य इति । तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द इकारान्तः ।
बहुत्वे तु अकारान्त औडुलोमशब्दोऽन्य एव । तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं
प्रासङ्गिकमिति भावः । तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे अदन्तत्वमिति

शब्दरत्नम् ।

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति । अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः । बहुवचनस्येत्युप-
लक्षणम् । तद्बोधकमावादित्यत्र तात्पर्यम् । गौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्यं एव न प्रातिप-
दिककार्यं । किं चाप्रसिद्धत्वरूपस्य वा गौणलाक्षणीकत्वस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणम् ।
न चायं तथा । इतरविशेषणत्वेन उपसर्जनत्वं तु न गौणत्वम् । अत एव प्रियतिसेत्वादौ
तिसादयो भाष्यवृत्तोदाहृताः । गौणत्वेऽपीति । उपसर्जनत्वेऽपीत्यर्थः ।

मैत्री ।

मित्यादेरपि लिङ्सङ्ख्याकारकाभावपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु बहुवचनस्यार्थप्राधान्य-
बोधकत्वं प्राह निरुक्तम् इति तेन विरोधोऽत आह—बहुवचनस्येति । तद्बोधकमावाद-तद्बो-
धकस्य विहितविशेषणत्वाभावात् । ननु गौणमुख्यन्यायेनैव तस्य गौणत्वेऽप्रवृत्तित्वस्य
लाभो भविष्यतीत्यत आह—गौणमुख्येति । इदञ्च न्यायस्य प्राप्तिमन्युपेत्य । वस्तुतस्तु सैव
नेत्याह—किञ्चेति । वाशब्दः समुच्चये । तथा—गौणलाक्षणीकः । तादृशस्यैव गौणत्वस्य परि-
भाषाघटकत्वाद्बोधोपसर्जनप्रतिषेधो वार्तिककृता कृतः । अत एव—तादृशस्यैव गौणत्वस्य परि-
भाषाघटकत्वादेव । नन्वेवं सति गौणत्वेऽपीति मूलविरोधोऽत आह—व्यसर्जनेति ।

भवप्रकाशः ।

अप्यलिङ्गत्वमेवेति प्रायेणेति स्वार्थमेवेति सूचितम् । बहुवचनस्यार्थप्राधान्यबोधकत्वादाह—अर्थेति ।
“वक्ष्य” इत्यत्र मूलोक्तरीत्येति भावः । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्याप्तुकमपास्तम् । ननु बहुवचनस्य तद्बो-
धकत्वस्य प्राशुक्तरत्नेन विरोधोऽत आह—वद्विति । विहितविशेषणादेरिति भावः । एवञ्च बहुवचनपद-
स्वार्थमेव, तथाह—तद्बोधकस्येति । त्रैलोक्यस्य पञ्चम्यन्तरे तथा स्यात्, तदेव न, “निजा त्रयाणाम्” इति
निर्देशात् । अत्र एव न सन्ति व्यादेशः किन्तु पठ्येति न वक्ष्यमर्कः, साहचर्यं रत्नाकरनिकं, सूत्रान्तरत्वं-
दाश्रयणे दृढतरमानाभावश्चेति भावः । अन्येकमपि गौणमुख्यन्यायेनात्र न स्यादत आह—गौणेति ।
स्पष्टं चेदं सर्वमन्यत्र । इदं च न्यायप्राप्तिमन्युपेत्य । वस्तुतस्तदेव नेत्याह—किञ्चेति । अत्र एवोप-
सर्जनानां सर्वनामत्वं नेति वार्तिकोक्तिः । अन्यविशेषणनामान्येणोपसर्जनत्वे तु तदसङ्गतिः स्पष्टेव । शुद्ध-
तादृशानि वस्तुस्य गौणेति । वाशब्दः समुच्चये, “वा स्याद्विज्ञप्य फलमो.” इति श्लोकात् । अत्र पर-
सदृशतादृशिकाग्निमोमपदयोर्द्वे तत्रामन्त्रवित्त्वर्थके च नेत्वर्थः । नचेति । नहीत्यर्थः । कार्यं
तपेति । अन्यपदार्थविशेषणत्वेनोपसर्जनं भूतोऽपि विशिष्टो न निश्चयोभयविषयी-
शायर्यः । प्रित्त-
रत्नारूपमुख्यार्थप्रतिपादकस्यैव अविशेषणत्वादिति भावः । ननुपसर्जनरत्नसमनियमेव गौणरत्नस्य, मा-
रुत्तु य तद्वार्तिकं, तावदाह, अत आह—अत एवेति । ईदृशगौणत्वार्थं करदेवेत्यर्थः । एतेन तेः सम्भ-
न्धिन्यामीति विद्वानाद्रीनेनेति प्रकारोक्त्यनुत्तरात् । अत्रापि तथाप्यपराभाष्यासङ्गत्वात् । परम्ये
तु न बीजमिति भावः । निश्चयगोत्याभावादाह—उपेति । एतेन तथा प्रकाशरत्नपरदण्ड्याप्तुमरा-
शम् । अत अन्यवचनानामदन्तेष्वनुसरा तथैव निश्चयवचनान्तोऽप्यभिव्यक्तत्वात् । इदंतेषु पठ-

सत्ताम् ।

पदरापं एवेति । ॥ १ ॥ श्रीरामनिष्ठस्यै सति भविसम्भविनिष्ठारूपं चम् ।

न भ्रमितव्यम् ।

इति इदन्ताः ।

किदिति । तेन “आतो लोप इटि च” इत्यालोप इति भावः । ययीपप्या-
द्य इति । यत्तु प्राचोक्तम्—एवं देवयज्यतिलक्ष्म्याद्य इति । तन्न, देवान् यज-
त इति विग्रहे “इन्” इत्यौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्योज्ज्वल-
द्धत्तादिभिः साधितत्वात् । “अद्भो द्विजान्देवयजीन्निहन्म” इति भट्टिप्रयोगस्य
ह्रस्वविषयकतयैव व्याख्यातत्वात् । न च यजेर्दीर्घ ईप्रत्ययः प्रतिपदोक्तोऽस्ति ।
बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेद् ? भवेदेवं, यद्यनन्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्येत ।
वेदेऽपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते—“आयजिं त्वा मनवे जातवेदसे” इति । अतिल-
क्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद् ह्रस्वे आढागमे नुटि आमि च कृते महदेव चैलक्ष्ण्य-
मिति न धातप्रमीसाम्यम् । एतच्च मूले एव स्पष्टीभविष्यति । कियन्तेति । एतच्च
‘माङ् माने शब्दे च’ इति धातौ माधचप्रत्यये स्पष्टम् । बहुश्रेयसीति । “ईयसश्च”

शब्दरत्नम् ।

न भ्रमितव्यमिति । एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्राह व्युत्पादनमिति भावः ।
ह्रस्वविषयकतयैवेति । जयमङ्गलायामिति शेषः । माङ् माने इति । “घुमा-
स्था” इतोत्त्वविधायकसूत्रस्थम् ‘अवकारादौ’ इति वार्तिकं भाव्ये प्रत्याख्यातमिति ईत्वं
भैरवी ।

मूले अन्य एवेति । इहप्रत्ययान्ताकारप्रत्ययान्तयोर्भेदस्य स्पष्टत्वादिति भावः । भ्रमनि-
वृत्त्यर्थमिति । प्रत्ययविशेषोत्पत्त्यभिधानेन विशेषदर्शनस्य प्रतिपादनाच्चाह भ्रमनिवृत्त्यर्थ-
मित्यर्थः ।

ननु माधातोः किपि “ईत्वमवकारादा” इति वार्तिकादात्वं दुर्लभम्, हिरसाहचर्यात्कि-
मपि श्रूयमाण एव निमित्तत्वेन गृह्यतेऽत एव संस्था इत्यत्रैत्वत्तेति केचिद् । तन्न युक्तमि-
त्याशयेनाह मूले—एतच्चेति । ईत्वमवकारादाविति वार्तिकविरोधम्परिहरति-युमेति । वस्तु-
तस्तु “ईत्वमवकारादौ” इति वार्तिकस्य पावान् इत्यादेर्वनिषा साधनेन तन्प्रत्याख्यानपर-
भावप्रकाशः ।

दुर्गतं, तदनवधानाद् इति खण्डनं कृतं तत्खण्डयति—एतदिति । अन्यथा रामहरिशब्दापुष्पयातेनादिद-
न्त्यापकृच्छदिनान्तवदयमप्युपन्यस्तप्राय इति विशिष्यास्त्योपन्यासोऽयुक्त एव स्यादिति तदर्थमेव तत्रान-
वधानेनेति भावः । जयेति । एतेन बाहुलकादौणादिक इत्ययम्, तेनैव न, उज्ज्वलदत्तेन तु ह्रस्व
उक्तः भट्टिप्रयोगस्तु साधारण इति प्रकाशोक्तमपारम्भम् । यत्तु माधातोः किपि शब्दं दुर्लभम् भवकारा-
दावित्युक्ते, प्रायस्सहस्रमस्य नियमार्थत्वाच्च, स्थानिवत्प्रस्थानलब्धिविविधितिनिषेधाच्च, हिरसाहचर्येण
श्रूयमाणे एव इति शब्दप्रवृत्तिरित्यर्थस्य भाष्यादिसंमतत्वाच्च । अत एव संस्थाशब्दे नेषमित्यश्विचिच्च-
नाय भाह—एतद्योत्यादि । ‘माङ् माने’ इत्यत्रः किपि न दोष इति ध्वनयितुं धातुविशेषोक्तिरिति मा-

सरला ।

प्रत्याख्यातमिति । ‘वर्णं वसपावानः पितॄन्’ ‘पूतं घृतशवानः पितॄन्’ इत्यादिषु ‘पावानः’
‘वसपादीनां’ वनिषा विद्विषामित्य प्रत्याख्यातमिति तत्रश्च ‘वातप्रनो’ इत्यत्रैवातिविरिति भावः ।

इति न कप् । नाथुपसर्जनहरवः, 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति निषेधात् ।

शब्दरत्नम् ।

सुलभम् । शंस्थादाब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः । ततो विनैवेत्यन्ये । न च तेनेत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम् । कौ ईत्वं, विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम् । न कविति । समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य "क्याप्प्रातिपदिकात्" इति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येव । "गोखियोः" भैरवी ।

भाष्यस्य च फलैस्त्याय पादिधातुभ्यः क्तिपोऽनभिधानमेव युक्तमित्याह—नत इति । पादिभ्य इत्यर्थः । ननु "असिद्धवद्वाभात्" इति यणादेशे कर्तव्ये ईत्वस्यासिद्धत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं आह—नचेति । व्याधयत्वादिति । ननुभयोरप्यङ्गसम्बन्धित्वमिति कथं व्याधयत्वमिति चेन्न, प्रत्यासत्त्यैकनिमित्ताङ्गसम्बन्धासम्बन्धित्वमेवोभयोस्तत्र व्याश्रयत्वाभावात्, इह तु न तथेत्याशयात् । अत एव विगणभ्येत्यादायणादेशे कर्तव्येऽतो लोपो नासिद्ध इति भाष्यं सङ्गच्छते । ननु समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्त्या "बहुभ्येसी" इत्यत्र ईयसन्तोत्तरपदकत्वाभावेन कथं तेन न कवित्युक्तम् आह—समासान्तेति । अस्य—"ईयसश्च" इत्यस्य । तन्नि-

भावप्रकाश ।

न्यास्तत्त्वव्यति—सुमेति । सुलभमिति । नार्णादाङ्गन्यायेनापृक्तवोपासमिति शेषः । एवं च मान्योक्तदोषनमानकाशः । अत्र एवाह—प्रयोगादिति । इह च हरत्वादिरीत्या । उक्तनचनपाठे "सुपाया" इत्यादि न स्यात् । तस्मादाभ्यप्रयोग ज्ञेयमिति "स्थः क च" इत्यत्र तेनोक्तोः । एवं च मीळ इव माळोऽपि रूपं निर्वाधमिति सिद्धात्सप्तमतिबोधक्रमेव मूलं न तत्त्वचक्रमिति भावः । परंतु उक्तवाचिकस्य पावान् शयादेर्वनिपा सिद्धिरिति तत्प्रत्ययस्थानमाभ्यस्य च फलैवयाय इत्यादितः क्तिपोऽनभिधानमाश्रयक्रमिथाशयेनाह—तत इति । रथाभोलेख्यर्थः । एतेन चात् क्विति "स्थः क च" इत्यत्रयदीमुदीचिन्त्येति ध्वनितम् । एवं च न माळस्तद्रूपमित्यस्त्वचिकमेव मूलमिति माळभावभिप्रायं परममूलमिति भावः । ननु पूर्वमतेऽपि "परनेकाच" इयि यत्तुर्लभः तत्रैतस्याभीयासिद्धत्वादिति मान्यास्तत्त्वव्यतिमिति मिथ्यावचोक्तमन्यायेन नचेति । असिद्धत्वात्—आभीयासिद्धत्वात् । व्याधयत्वादिति । अत्राप्य "विगणभ्यः" इत्यादौ "अनो लोपो नासिद्धो ज्ञयदेशे" इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेन निवन्तवातेनि परलमुत्तरम् ईयस्यान्तवातेनमीशब्दादावारणि।वन्तारत्तरि निवन्तरस्य तत्त्वार्थः । तेन वाचिकेन निषेधात्कर्मभीत्वमिति माळरूपमिति रत्नावरदभिमन्दापुक्तमपरागम् । उपरीया माळ मीळा वा निर्वादे तावत्पर्यन्तगमने बोधाभावात् । विधायिति । समासान्तसम्बन्धविधायित्वार्थः । "समासान्तेषु च" इति भाष्यस्य तत्प्रकारोचित्यर्थः । एवं यात्रापि तदप्रवृत्त्या ईयमन्तोत्तरपदस्याभावात्तार्थं निषेध इति भावः । समासान्तकर्मकविधायिति तदर्थः । उक्तमाभ्यस्य तेषु विधीयमानेष्वित्यर्थः । अत्र एव "शकह", मद्राजः, मद्रासी, इत्युदाहरणं भगवतेत्याशयेन समापठे—आख्येति । "ईयसश्च" इत्यस्येत्यर्थः । एतेन "ईयसश्च" इति निषेधश्च क्विति मूलार्थः सूचितः । प्रत्ययग्रहपरिभाषया ईयस्यग्रहणेन बहुर्महिमामितिरुक्तदन्तुरस्या च सामान्यविशेषरत्नाभ्यां प्रातिपदिकशेषकशब्दग्रहणपरिभाषाग्रहात् कदाप्येवमप्युक्तं ही ईयमन्तोत्तरपदकालात् इति भावः । नन्वेव किं विनिगमयत् उक्तोदाहरणमाभ्यस्योपश्रवणेनपि सुवोक्तारणो मप्य-

भाष्यम् ।

“यूस्त्राख्यौ” । ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति “आच्छीनद्योः” इति सूत्रस्वरसात् । तयोस्तृताख्यत्वं तु कदापि तु स्वतः क्वचित्छीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात् । शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् ।

शब्दरसम् ।

इति सूत्रे बहुश्रेयसीति भाष्योदाहरणाद् ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायं बाधित्वा “नष्टतश्च” इत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः ।

कदादिष्विति । बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण । शक्नोति । स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः । तेन लक्ष्म्यादिशब्दसङ्ग्रहः । तदन्तसंज्ञापक्षे तु ‘शीनद्योः’ इत्यादौ नदीनाम्भरौ ।

चेष्टात्वेन—समासान्तनिषेधकत्वेन । पूर्वञ्च समासान्तकर्मकविधितात्पर्यकत्वं एव भाष्यस्य प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । “ईयसश्च” इत्यत्र बहुव्रीहिपदानुवृत्त्या ईयसन्तोत्तरपदस्य लाभे लिङ्गविशिष्टपरिभाषया ईयसग्रहणेनेयसीशब्दस्यापि ग्रहणेन निषेधस्य प्राप्तिः । “ईयसश्च” इत्यस्योभयनिषेधकत्वे साधकमाह—गोखियोरिति ।

यूस्त्राख्यादित्यनेन ईदूदन्तयोर्नदीसंज्ञा भवतीत्याशयेन सूत्रम्परममूले व्याख्यातम्—ईदूदन्ताविति । वर्णयोरेव सञ्ज्ञेति पक्षाभिप्रायेणाह मूले—इह वर्णयोरेवेति । तयोः—ईदूतोः । यूस्त्राख्यपदस्य स्त्रियमाचक्षते यूस्त्राख्यौ, तयोः स्त्रीत्वद्योतकत्वमनेऽपि सिद्धान्तिस्मर्यते द्योतनया यूस्त्राख्यत्वं बोध्यम् । स्वत इति । “स्त्रियाम्” इत्यधिकृत्य विधानात् । क्वचित् श्रीव्रशब्दादौ । शक्नोति । स्त्रीत्वनिरूपिता या शक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वस्येत्यर्थः । तेन—पर्याप्त्यधिकरणत्वानिषेधेन । नच कदादिद्योतकत्वमते तत्र शक्तिनास्त्येति शक्तीत्यसङ्गतमिति वाच्यम् ? बोधजनकत्वस्यैव शक्तिरूपतया लक्षणाव्यञ्जनयोरप्यत्रैवान्तर्भावत्वात् । तदन्तसंज्ञापक्षे—ईदूदन्तयोर्नदीसंज्ञापक्षे । नचायम्पक्षो निर्मूल इति शङ्क्यम् ? उत्तरसूत्रेऽ—

आवप्रकाशः ।

अभिप्रायेण हेतुमाह—गोखियोरिति । नष्टतश्चेति । न च बहुव्रीहेर्नचनत्वाभावात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्—“प्रत्ययग्रहणे” इत्यस्याः प्रत्ययमासग्रहणे प्रवृत्त्या “उजितश्च” इत्यत्रेवात्राप्युत्थासुनेः बहुव्रीहेर्द्विनेन यस्यामिष्यार्थकं ‘बहुदण्डिनी’ इत्यादौ कडापत्तिवारणाय नचन्तप्रवृत्तिरुक्तमुक्तोत्तरपदकेत्यस्य सिद्धान्तितत्वाच्च । न च तत्र नचन्तस्य बहुव्रीहित्वम् किंविशिष्टपरिभाषया सत्त्वात् । स्पष्टं चेद् “बहुव्रीहेरुपसर्गः” इत्यत्र भाष्ये । एवं चेत्तन्माभ्योदाहरणात्तस्यापि निषेध आवश्यकः । अन्यथा नित्यकडापत्तिर्दुर्बलैवेति भावः । “न संज्ञेयसोः” इत्येव वाच्ये योगविभागसामर्थ्यात्तस्यापि निषेध इत्यपि बोध्यम् । कदादिष्विति कदादाविशिष्टा वा बाध्य कदादिष्वित्युक्तौ मनुष्यप्रकरणेन बहुत्वोपपत्तिर्न मूलोक्तप्रकारेणेति सूचयितुमाह—यद्विति । एतेन तथा रत्नाकरदण्ड्यादुक्तमप्राप्तम् । शक्तीत्यस्य साक्षात्त्वादाह—स्त्रीत्येति । स्त्रीत्वावच्छिन्ननिष्ठवाच्यतानिरूपितवाचकतापरपर्यायादिशङ्कान्त्यर्थः । तेन—क्वचिदित्यादिमूलेनार्थेन । नन्वशुक्तमेतत्, कदादावपि घोनकतापशस्य सिद्धान्तितत्वेनान्यरीत्यैव तत्त्वात्पूर्वापरविरोधाच्च । न च तत्रैवात्र लक्षणावित्यस्य लक्षणापत्तेः । एतेन “तदन्तपक्षेऽपि पर्यस्य संज्ञा शिवामित्यधिकारे जीवादेर्विधानाद् व्यपदेशिवद्भावेनैकान्तरात्तच्च । एतेन ‘वर्णयोरेवेत्येवकारो व्यर्थः’ इति ज्ञान्तोक्तमशस्तम् । न च मुख्यकारणत्वमादाय त्रियां लोके प्रयोगात्तदन्तस्यापि स्यादिति वाच्यम् । अनन्यवासिद्धफनाभावत्वादप्रवृत्तेः । अस्माकं तु “आच्छीनद्योः” इति सूत्रबोधितमसाधारणं फलमस्ति । अपिस्तु तदन्तपक्षोऽहोवर्णसंज्ञापशुक्त्यायकः” इति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । सप्तहायावेन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेश्चाह—तदन्तेति । परममूलेऽपि इत्यर्थः । न चार्थं निर्मूलः उत्तरसूत्रे श्रिया इति वाच्येऽस्तीतिप्रथमान्तनिर्देशस्यैव मूलत्वात् । लक्षणाचेतनमत्रापि; तदाह—शीनद्योरिति । किञ्चाह्वात्तदन्तविधौ नचन्तादित्यादिव्यवहारे किं वाचकम् ।

तेन नयन्तादित्यादिव्यवहारो न विरुध्यते । एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णां तदन्तं वा घिसंज्ञि इति पक्षद्वयं बोध्यम् । वर्णसंज्ञापक्षे 'असखि' इत्यस्य सप्तिभिन्न-
स्यावयव इत्यर्थो न तु सरिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेन 'अविसखिना' इत्या-
दि निर्वाधमित्यवधेयम् । पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । वक्तव्यमिति । संज्ञाया
यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं, कार्यकालत्वे तु वाचनिकम् ।

शब्दरचम् ।

एष तत्रयमे लक्षणा । नयन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं । लक्ष्मीशब्दे ङप्रदेशि-
घट्टायेन तत्त्वं बोध्यम् । इउवर्णाविति । अत एव 'नयन्तादजाद्यन्तं विप्रतिपेधेन' इति
सङ्गच्छते । न त्वित्यादि । इदं हरदत्ताजुरोपेन । न्यायसिद्धमिति । अन्तरङ्गत्वा-
त्पूर्वं प्रवृत्तनयन्ततयैव समुदाये तत्संज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः । वाचनिकमिति ।
स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रगोपकृत्यैव सहेत्यभिमानेनेदम् । जहत्स्वार्थवृत्तित्वाभिमानेन वा ।
भाष्यभूता त्वजहत्स्वार्थायामप्रयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञार्था
'कुमार्यै प्राज्ञगाय' 'खरकुट्यै प्राज्ञगाय' इत्यादौ क्लृप्तिवचने आनुपूर्व्यैव्येन भेदाप्रहा-
त्समाप्ते नयन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्—'अवयवस्त्रीविपयत्वात्सि-
भैरवी ।

स्त्रीतिसामानाधिकरण्येन निर्देशस्यैव मूलत्वात् । नन्वस्मिन्पक्षे "ह्रस्वनद्याप" इति सूत्रव्या-
ख्यानावसरे यदुक्तं नयन्तादिति तद्विरोध इत्यत आह—नयन्तेति । तत्रन्—नयन्तत्वम् ।
इउवर्णयोर्धिसंज्ञायां सम्मतिमाह—अन पदेति । वर्णयोर्धिसंज्ञास्त्रीकारादेव । इदम्—नरिव-
त्यादिकथनम् । एतद्व्याख्यानयोग्यमात्रात् प्रतिपादितम् । पूर्वं प्रवृत्तेति । अर्थान्तरसङ्क्रमा-
त्प्राक् प्रवृत्तैत्यर्थः । इयमभिमानेनेति । अस्य तु समुदायघटकतया पुम्बोधोक्तत्वात्प्राति न तन्मा-
त्रबोधकत्वमित्याशयः । जहदिति—पदद्वयेपीत्यादिः । अभिमानोक्तिषोऽत्रमप्रकटयति—भाष्य-
कृतेति । यत्र कृतिर्विरोधिनो तत्रैव जहत्स्वार्थेति तेषाम्भावः । अवयवस्य—कुमारीश्रेयसीशब्द-
योः । कुमार्यै इति । अत्र कुमारीमिच्छन्कुमारीवाऽऽचरन्मात्राण, कुमारी यमजन्तादाचारकि-
ञ्चन्ताद्वा कर्तरि कृप् । खरकुट्यै इति । खरकुटीवेत्यर्थे इवार्थे "संज्ञायाम्" इति कनो "लुम्भनु-
प्ये" इति लुप् । अत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् "गोस्त्रियो," इति ह्रस्वत्वम् । पञ्चम्यन्त-
द्वयस्य कार्यसिद्धावन्वयः । समाप्ते—बहुश्रेयसीत्यादिसमाप्ते । यथा प्रत्याख्यातं तत्प्रकारमाह—
अवयवेति । एतस्य व्याख्याऽवयवोऽत्र स्त्रीविपयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भविष्यतीति भगवता
भावप्रकाशः ।

तत्र कथमात्र निराकटे—नयन्तादिति । यत् नयन्तादित्यादिमूलस्य नयन्तादियुक्ताः दत्तानि
कुमारीणामित्यादिदाहरणानि न विरुध्यन्ते इत्यर्थ इति मान्यास्तदपि नेत्याह—लक्ष्मीति । तत्त्वम्—
नयन्तत्वम् । वर्णसंज्ञापक्षे बीजध्वननेन युक्तत्वमत्र ध्वनयति—अत एवेति । इदमिति । प्रतिपादित-
मवस्तात् । पूर्वमिति । मनीन्तरसंक्रमाव्याग्विधमानं नित्यस्त्रीत्वमाश्रय प्रवृत्तैत्यर्थः । अकृतेति ॥ अनि-
त्या नास्त्येवेति भावः । जहदिति । पदद्वये इति भावः । एव चार्थवत्त्वाभावेन स्म्यारुपावस्य मुत्प्राप्त
भावात्संज्ञाप्राप्ताविदमिति भावः । उभयत्र अभिमानपदसूचिनामरुचिमाह—भाष्येति । अवयव-
स्येति । कुमारीश्रेयसीशब्दादिरित्यर्थस्तस्य तदा निरयस्त्रीवाचकत्वेन वृत्तावपि विशेषणयति शेषः ।
कुमार्यै इत्यादि । कुमारीमिच्छन् वाऽऽचरन्निश्चये नववि आचारविशेषे वा कर्तरि विवप् । खरकुटीवेति
इवार्थे "संज्ञायाम्" इति कनो "लुम्भनुप्ये" इति लुप् । "गोस्त्रियो," इति तु न । पारिमायिवस्यैवो-
पसर्जनस्य तत्र ग्रहणात् । समाप्ते—बहुश्रेयसीत्यादिसमाप्ते त्वित्यर्थः । पञ्चम्यन्तद्वयं कार्यसिद्धाव-
न्वेति । इदम्—प्रथमेतिवाचितम् । तदेवाह—अवयवेति । एवमवयवमाऽपि वाचितं भावतु । अत एव

“अचि श्नु” ॥ इह प्योरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोरन्यभिचाराद् इत्याह—इधर्णोऽधर्णान्तधातोरिति । श्नुप्रभृतीनामिवर्णोऽवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयद्बुधदोर्हि स्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः । क्षिपति अद्युतत् दिदि-

शब्दरत्नम् ।

दम् इति । तन्मात्रयोधस्त्वनिशे न मानम् । यौगिकेऽप्युत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति तदाशयः । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रवृत्तिभूतशब्दग्रहणम् । अत एव क्यजाघन्ते न दोषः । तत्रापीच्छादिविशेषणतया कुमारोऽशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गाद्यर्थोऽवयवत्वात् ।

श्नुप्रभृतीनामिति । तदन्ताङ्गानामित्यर्थः । दोष इति । सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रम् । वैयधिकरण्ये ॥ भेदसम्बन्धः सचेति गौरवं दोष इत्यर्थः ।

भैरवी ।

कृता । अत्र भविष्यतीति कथनेन कार्यकालेऽपि सा भविष्यतीति ध्वनितम् । यदि यथोद्देशपक्ष एवाभिमतः स्यात्तदाऽवयवोऽनदीसंशोऽस्त्योत्पेव वदेत् । एवं व्याख्यानेनोत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावः स्पष्ट एव । नन्ववयवत्वस्य समुदायसापेक्षत्वेन समासावयवत्वस्योद्देशेऽपि कुमार्ये इत्यादेः कथं सङ्ग्रहो ऽत आह—अवयवशब्देनेति । शब्दग्रहणमिति । शब्दसामान्यस्य ग्रहणमित्यर्थः । क्यजाघन्ते—प्रागुक्ते कुमार्ये इत्यादौ । इच्छादीति । आदिपदेनाचारपरिग्रहः । एतेन कुमार्ये खरकुम्भं द्राह्मण्येत्यादाववयवस्य नित्यस्त्रीलिङ्गस्यानुपलम्भान्न सूत्रेण नदीसंज्ञाप्राप्तिः, कार्यकालपक्ष इति यथोद्देशपक्षाभिप्रायक एवार्थं ग्रन्थ इत्यपास्तम् ।

तदन्ताङ्गानामिति । एतेन प्रक्रान्तस्याङ्गस्येत्यस्य विशेष्यता सूचिता । तेन सुभ्रुवावित्यादिसिद्धिः । मूले वैयधिकरण्यन्दोष इत्येवाभिहितन्नन्तत्र साधकमभिहितमिति निर्जीजाभिधानमयुक्तमित्यादावाराधनायाह—सामानेति । मात्रमिति । एतेन विशेष्यविशेष्यभावनिधामकसम्बन्धाभ्यन्तरस्य व्यवच्छेदः कृतः । भेदसम्बन्धः—विशेषणविशेष्यभावनिधामकः कश्चन सम्बन्धः । सच—विशेषणविशेष्यभावश्च । एवंचावयवावयविभावाद्यनपेक्षत्वेन सामानाधिकरण्येनार्थबोधकसामप्रथास्तत्सर्गप्रसारत्वघटितसारपर्यञ्जानानपेक्षत्वेन भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायां लाघवमिति ध्वनितम् । ननु तात्पर्यज्ञानस्य नानार्थस्थल एवापेक्षा ननु सर्वत्रे-

भावप्रकाशः ।

अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदागम्या नदीसंज्ञा भविष्यतीति व्याख्यात भगवता । कार्यवेलायामपि भविष्यतीति तदर्थः । एतेन यथोद्देशेन श्दमिति कैवटरीतिध्विन्या । तथा सति नदीसंज्ञाऽस्तीति वदेत् इति भावः । तन्मात्रेति । इदमुपलक्षणं प्राधान्येन तद्विशेषकत्वनिवेशाभावरूप्यापि । उत्तरपदेति । अत एव तत्र पक्षे राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति समर्थवृत्तमात्रं सङ्गच्छते । नन्वेवमपि विज्वन्तकुमारीशब्दे कार्यकालपक्षे नदीकार्यप्रवृत्तिसमये नित्यस्त्रीलिङ्गरूपावयवस्य पृथक्तयाऽनुपपन्नमानवेन सूत्रेण नदीसंज्ञा दुर्लभेति वाचनित्वमेव युक्तमिति मान्वासात्तत्पण्ड्यति—अवेति । शब्देति । शब्दमात्रेत्यर्थः । तेनावयवत्वव्यवच्छेदः । क्यजाघन्ते—प्रागुक्ते कुमार्ये इत्यादौ । इच्छादीति । आदिना आचारादिपरिग्रहः ।

सुभ्रुवाविर्यादिसिध्यर्थत्वाद्द्राघाधिकारस्यत्वाच्चाह—तदन्ताङ्गेति । एतेन तथा रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । ननु न वैयधिकरण्यस्य दोषत्व, दूषकतावीजमात्रात् सामानाधिकरण्यतोऽत्र गौरवाभावात्, तत्त्वेन दुष्टत्वे च्छेदापत्तेश्च । सम्भवतीतिन्यायसंचाराभिप्रायकत्वे तु दोषपदमधिकृत आह—सामानेति । विशेषणविशेष्येति । मात्रपदेनाभेदव्यवच्छेदः, तस्य सम्बन्धत्वादिति भावः । भेदेति । अवयवावयविभाव इत्यर्थः । सचेति । विशेष्यविशेषणमात्रसम्बन्धेत्यर्थः । इति गौरवमिति । इत्ये-
शुभयकल्पनया गौरवं ततोऽत्र पक्षे दोष इत्यर्थः । एवञ्च न तत्रैव दोषत्वम्, न वा तन्व्यायसंचारो-

वतुः ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः । तद्वारणाय इवर्णोवर्णयोरच्परत्वेन विशेषणे तु क्लृप्तेति भावः । आन्तरवम्यादिति । स्थानत इति भावः ।

‘परनेकाचः’ । “अचि शुधातु” इति सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशेऽपि धातुरेवेह संबध्यते नतु शुभ्रवौ, तयोरिवर्णसम्भवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्या उभयोर्विशेषणं संयोगस्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण्-उन्न्यौ, उन्न्यः । अङ्गविशेषणान्तु ‘हरिम्, हरी, हरीन्’ इत्यादिसिद्धये । । यदि हि धातुनाऽङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि ‘प्रद्वर्चं,

शब्दरत्नम् ।

दिदिचतुरिति । अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्वोत्या वैयधिकरण्यात् । यदि यण्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयह एवापत्तिः । न चैषु लोपेन निर्वाहः । प्रत्ययनिमित्तैयकादेरसिद्धत्वात् । अनित्यत्वाच्चदभावेऽप्याह—ऊयतुरिति । क्लृप्तेति । अजादिप्रत्ययस्याङ्गान्ते उस्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः ।

उभयोर्विशेषणमिति । व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेऽपि सौत्रत्वाद् वृत्तिरिति भावः । उन्न्याघिति । अत एव स्वरपूर्वा पदपूर्वा चोपधा यत्येवर्णस्य तस्य यणित्यर्थकं ‘स्वरपदपूर्वोपधस्य’ इति वार्तिकं सङ्गृह्यते । उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यभेदी ।

स्यतस्तथाऽन्वये दोषमप्याह—क्षिपतीत्यादिना । अत्र यणापत्तिरिति । एतेन पूर्वलक्ष्ययोरिव-
द्यापत्तिर्ध्वनिता । ननु यण्विधाविधानान्तस्याङ्गस्येत्येव व्याख्याऽस्तीत्यत आह—तत्रापीति । “सम्भवति सामानाधिकरण्ये” इति न्यायानुसारेणाह—यदीति । लोपेन निर्वाह इति । जाते-
ऽपीयकादेरे “लोपो व्योर्वलि” इति लोपेन निर्वाह इत्यर्थः । असिद्धत्वादिति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वेनेपददेशस्य लोपापेक्षया बहिर्भूतत्वमित्यसिद्धपरिभाषयाऽसिद्धत्वादित्यर्थः । तदभावेऽपीति । तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावेऽपीत्यर्थः । ऊयतुरिति । अत्र वचपरत्वस्याभावेन लोपसम्भावनापि नास्तीति भावः । क्लेशमुपपादयति—अजादीति । तथाच क्लृप्ताकाङ्क्षां विहायाक्लृप्तकल्पनायाम्मनोव्यापारगौरवं स्पष्टमेवेति भावः ।

आख्यातनादिति । “स्वरपदपूर्व” इति वक्ष्यमाणवार्तिकानुसारिव्याख्यानादित्यर्थः । वृत्ति-
रिति । असंयोगपूर्वस्येत्यत्र वृत्तिरित्यर्थः । अत्र एव—उक्तव्याख्यानेन उन्न्यावित्यादौ यणा-
वेशस्येष्टत्वादिव । निन्यतुरित्यस्य सिद्धये—स्वरपूर्वेति । पदपूर्वेति । तथाचान्न्यावित्यादिसिद्धिः । उक्तोपायेन—धातुना संयोगविशेषणेन । तथा वृत्त्यादौ भाष्यकारोक्तिरपि प्रमाणमिति भावः ।

भावप्रकाराः ।

सिमत इति भावः । अत्रेति । एतेनेतः पूर्वलक्ष्ययोरिवचायापत्तिर्ध्वनिता । इत्यादीनामङ्गस्य च स्थान-
मङ्गनिर्देशात् संयोगपूर्वकत्वाच्चेति भावः । नन्वयुक्तमेतत्, इयद्यापत्तेरेवानपि सत्त्वात् । “तत्रैवर्णा-
न्ताङ्गस्येवैवार्थादतभाह—तत्रापीति । करण्यात्—वदापत्तेः । एतेनसहस्राधिकरणन्यायेनाह—
यदीति । करण्यमेवेति । सम्भवतीतिन्यायादित इति भावः । एषु—दिदिचतुरितिव्यतिरिक्तौ तत्स-
हितेषु वेत्यर्थः । लोपेन—“लोपो व्योः” इत्यनेन । असिद्धत्वात् । बहिर्भूतपरिभाषया । तदभावेऽ-
पि—नपरिभाषाप्रवृत्त्यभावेऽपीत्यर्थः । ऊयतुरिति । अवस्थरत्वादिति भावः । कादृशत्वादिति ।
तथा च क्लृप्ताकाङ्क्षां विहायाक्लृप्तकल्पनायाम्मनोव्यापारगौरवं स्पष्टमेवेति भावः ।

संयोगविशेषणत्वेनाह—व्याख्यानादिति । “पदार्थः पदार्थेन” इति न्यायानुसारेण इति भावः ।
वृत्तिरिति । असंयोगपूर्वस्येत्यत्रेति भावः । नन्व्यावित्यादौ यणभावे दृष्टपरया संयोगविशेषणत्वम-
पानमतभाह—अत एवेति । तद्वोत्या तत्र यण दृष्टत्वादेवेत्यर्थः । निन्यतुल्ल्यावित्यादित्यर्थः । उक्तो-

प्रद्वयः' इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च वाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववय-
वसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य । वृद्धिकशब्दस्येति । भाष्य-
कृता हि वृद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य "भीत्रार्यानाम्" इति सूत्रं प्रत्याख्यातम्,

शब्दरत्नम् ।

न्यत् । तदन्तत्वादिति । न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवेकार एव सम्भवेन
संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विनोपावगतिहेतुत्वेन तद्विज्ञस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणात् दोष
इति वाच्यम् । तन्त्रीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि सम्भवात् । 'प-
रिमाणालपायाम्" इति सूत्रे भाष्ये 'अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जा-
तीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्' इत्युक्तं तन्मूलकेन 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादाः' इति
न्यायेन ॥ न निर्वाहः । अङ्गांशे तदसम्बन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्या तेन देननाप्रा-
प्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात् । यद्यपि प्रत्यासत्त्या "इको गुणवृद्धी" इति निर्देशोप-
भैरवी ।

नचोन्नीशब्दादिभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विप् द्विवचने वार्तिकारम्भपक्षे यण् प्राप्नोति, प्रत्याख्या-
नरीत्या ॥ नेति फलभेदस्य स्पष्टतया कथम्प्रत्याख्यानमिति वाच्यम् ? प्रत्याख्यानपरभाष्य-
प्रामाण्येन तेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपशब्देनभिधानमित्याशयात् । खण्डनकारोक्तिमनूय खण्ड-
यति—नचोपादिना । न दोष इति । हरिमित्यादौ न दोष इत्यर्थः । भवदुक्तः संयोग एवात्र
नास्तीत्याशयेनाह—'न्रीरित्यादिति । तदुक्तम्प्रकारान्तरमपि दूषयति—परिमाणेति । सूत्रे
भाष्य इति । तत्र हि सर्वेभ्य इत्यत्र सर्वग्रहणस्यैकस्तण्डुलनिश्चायः, द्वौ शूर्पनिष्पावावि-
त्यत्र घञ्सिद्धिः प्रयोजनमित्यभिधाय "अकर्त्तरि च कारके" इत्यनेन सिद्धौ तन्न कार्यम्,
न सिद्ध्यति । संज्ञायामिति हि तत्रास्ति, नचैषा सञ्ज्ञा । तत्प्रत्याख्यायते । अथापि क्रियते,
तथापि न दोषः । अजपावपि सञ्ज्ञायामेवेत्याद्युक्तम् । यद्यप्ययं न्यायः इनमादौ व्यभिचरित-
स्तथाप्यत्र त्यागे न प्रमाणमत आह— भङ्गाय श्यादि । तत्प्राप्त्या—यथादेशस्य प्राप्त्या । तेन—
"पुरनेकाचः" इत्यनेन । प्रकारान्तरेण दोषाभावशङ्कान्निरस्यति—यद्यपीत्यादिना । निर्देशोपेति ।

भावप्रकाशः ।

पायेन—धातुना संयोगविशेषणेन । उन्नीशब्दादिभ्यः क्यजन्तेभ्यः कर्तृक्क्विप् तु नानभिधानात् ।
तेन न फलभेदः । केचित्तु भाष्यानुरोधेन वार्तिके पदशब्देन धात्ववयवत्वानधिकरणं पदमेवेति नाभिधा-
नेऽपि फलभेद उभयमतोऽपि यणभावादित्याहुः । खण्डनकाराद्युक्तं दोषमुद्धरति—नचेति । पूर्वत्वस्य-
पूर्वकत्वस्य । एवमग्रेऽपि । संयोगवदित्यादि । प्रतिपादितमिदमप्यस्तात् । न दोष इति । हरी श्या-
दाविति भावः । सम्भवादिति । एव च संयोगाभावे विप्रयोगाभावः सुतराभिति भावः । तदुक्तं दोषा-
न्तरमुद्धरति—परीति । अजपोरपि विषये एकस्तण्डुलनिश्चायः द्वौ शूर्पनिष्पावावित्यत्र घञ् सिद्ध्ये सर्व-
ग्रहणं कार्यं, न कार्यं, परिमाणेत्येव सिद्धत्वात् । नचैकः पाक इत्यापर्यवचनं, पूर्वेणाकर्त्तरिचेत्यनेन तत्र
सिद्धेः । न सिद्ध्यति, संज्ञायामिति हि पूर्वयोगे । नचैषा संज्ञा, तत्प्रत्याख्यायते । अथापि क्रियते, तथापि
न दोष इत्युपक्रम्याजेत्यादि तत्रोक्तम् । तन्मूलकेनेति । उपलक्षणम्—प्रसिद्धवत्पक्षभाष्यसमतत्त्वस्य
युष्माकावादेशविधानरूपशापरुसिद्धत्वस्य प्रत्ययोत्तरेति सूत्रस्यमप्यन्तानुवृत्तिशपकतापरभाष्यमानक-
त्वस्य च । अस्य फलं तु 'एषि इति बोध्यम् । तुना ऽरचिः सूचिना—तत्सत्त्वे मानाभावः फलाभाव-
श्चेति । यत्तु तस्य इनमादौ व्यभिचारान्नात्र प्राप्तिरिति । तत्र, तत्र मित्वादिना तत्सत्त्वे तदप्राप्ते मा-
नाभावात् । अत्र आह—अङ्गांशे इति । तदसम्बन्धे—धातुपदासम्बन्धे । तत्प्राप्त्या—"पुरनेकाचः"
इत्यस्य प्राप्या । निर्देशोपेति । तत्प्रमाणिकत्वेत्यर्थः । अन्यथा "गुणवृद्धी" इत्यत्रापि यणापत्तिरिति
भावः । यत्तु रानाकरम्भदादयः—अनेकाचोऽसयोगादित्येव कार्यं, योऽस्तिनुवर्तते । "भोऽसुपि" इति ।

म्, 'वेरष्टकलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिपेधेन' इति वार्तिककारोक्तेः । कौ लुप्त-
मिति । नपुंसके भावे कः । कौ लोप इत्यर्थः । इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमा-
रीत्यत्रापि बोध्यम् । अनन्यतयेति । गौणत्वेऽपि अनङ्गित्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वा-
च्चेति बोध्यम् । दीर्घस्यापीति । एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति भावः । नन्व-
तिसरेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेत् ? आत्वेवम्,
तथाऽपि दीर्घं प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । न हि ह्रस्वेण भाव्यं न दीर्घेऽप्यत्र प्रमाण-
मस्ति । सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन तत्सारवत्त्वला-
भेन तथैवौचित्याद् भाष्यारूढत्वाच्च । यत्तु प्राचा वेति केचित् इत्युक्त्वा
सख्युः इत्याद्युक्तम् । यच्च तदुक्त्याख्यातुभिरुभयमध्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम् ।
यच्चात्रोपष्टम्भार्थं प्रसादकृता—

सख्युः पत्युः प्रसिद्ध्यै यत् ख्यत्यादित्याह पाणिनिः ।

शब्दरत्नम् ।

इति भावः । वार्त्तिककारोक्तेरिति । "लोपो व्योः" इति सूत्रे 'क्वावुपसङ्गयानम्' इति
वार्त्तिकम् । तस्यापूर्वत्वापेक्षया क्वौ यथा लोपसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः । सा
च पूर्वविप्रतिपेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम् । गौणत्वेऽपीति । इच्छाकर्तृरूपार्थं प्र-
त्युपसर्जनत्वेऽपीत्यर्थः । कृतयणेति । अन्यथा सितेः परस्येत्येव घदेदिति भावः । गु-
णविषये इति । प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वं
प्रवृत्तिः स्यादिति भावः । दुर्वारत्वादिति । तदर्थं कृतस्यान्यसङ्गप्रादुक्त्वेऽपि बाध-
काभावादिति भावः । विकृतनिर्देशस्येति । यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः । अ-

भैरवी ।

व्युक्ता वार्त्तिकस्य सा नोपलभ्यते इत्यत आह—लोपो व्योरिति । इत्यर्थं इति । लाघवाद्-
चित् इति शेषः । सा च—लोपसिद्धिश्च । एवमुक्तमिति । वेरष्टकलोपाद्वलि लोपो विप्रतिपेधेने-
त्येवमुक्तमित्यर्थः । गणलाक्षणिकत्वरूपगौणत्वस्य प्रकृतेऽभावादाह—इच्छेति । अन्यथा—दीर्घ-
स्यापि सङ्ग्रहाभावस्येष्टत्वे । प्रकृतीति । अन्यथेत्यादिः । तदर्थमिति । गुणविषयक्यावृत्त्यर्थ-
मित्यर्थः । मूले विकृतनिर्देशस्येति । अस्य विकृतस्य निर्देश इत्यर्थः । सचानुकरणशब्दोच्चा-

भावप्रकाशः ।

युक्तमपास्तमितिभावः । मूलोक्तानुपूर्वोक्ताधिकमावादाह—लोपो व्योरिति । इत्यर्थं इति । अस्य
लाघवादुचित इति शेषः । साच—लोपसिद्धिश्च । एवमुक्तमिति । वार्त्तिकार्थकोटीकाराद्युक्तम्, न
तु सर्वथा निर्मूलम् । ययज-सादिच् तु नानभिधानादिति भावः । इत्याशयेनेत्यनेनारुचिर्मात्रासम्भ-
वरूपा ध्वनिश्च पूर्वविप्रतिपेधे । भाष्ये हि नोपो—योर्वलि । ततो वेः । पूर्वस्यमनुवर्तते, व्यनस्य व्यो-
लोपो भवति वलि । वल् च प्रायासत्वा वेरेव तत्सामर्थ्यात्पूर्वं वलि लोपः प्रात्ययलक्षणं वा । ततोऽष्ट-
कस्य, वेर्लोप इत्ये । योर्वलीति निवृत्तमिति योगविभागेन वार्त्तिकं प्रत्याख्यानम् । अत एव वार्त्तिके
ककारोऽविवक्षित इति मान्याः । विचोऽप्यस्यविषयताध्वननाय स इत्यन्ये । निरुक्तगौणत्वाभावादाह—
इच्छेति । इच्छाकर्तृरूपोमवार्थं प्रतीत्यर्थः । अन्यथा—दीर्घेऽप्रवृत्तौ । प्रकृतीति । अस्यान्यथे-
त्यादिः । ननु विकृतनिर्देशस्येत्यस्यकारान्तानुकरणेन सूत्रे विकार इत्यर्थः स चायुक्तः, अन्यतरानुकर-
णोऽन्यतरासंप्रदापते दीर्घसंग्रहेण निर्देशस्य चारितार्थ्येन वाक्यार्थानन्वयित्वे मानाभावेन 'यधिप्रवे

साधारणं तन्मन्वानाः सुख्यः सुख्यः सुग्रीः सुतोः ॥

सुखीयतिसुतीयत्योयौ क्विबन्तौ तयोर्विदुः ।

निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वात्सुन्युरादिकम् ॥

सुख्य इत्यादि साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवात् ।

इति विचारचिन्तामणिस्यश्लोकोपन्यसनं कृतं, तदेतत्सकलं भाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकमिति कृतमुद्धय एव विदांकुर्वन्तु । शुष्किय इति । यत्तु शुष्क्युः, पक्व्युः, शुष्क्यः, पक्व्यः, इत्युदाजह्रः ; भाष्ये स्थितमिति चोपसंजह्रः ; तदतिरभसात् ॥

इति ईदन्ताः ।

“तृज्यत् क्रोष्टुः” ॥ क्रुश आह्वाने । अस्मात् ‘सितनि’ इति तुन्प्रत्यये क्रो-
पुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि शृगालवाचिनौ । तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे
प्राप्ते सवनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव, तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तु तुजन्त

शब्दरत्नम् ।

कारस्तच्चारणार्थं इति भावः । साधारणमिति । इत्स्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः । विदां-
कुर्वन्तिवति । भाष्येऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वादिति भावः । अतिरभसादिति । संयोगपूर्व-
कत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः । इयङ्यतो लोपस्याभीपासिद्धत्वं तु न, व्याघ्रपत्वात् ।

इतीदन्ताः

भैरवी ।

रणरूप पृथेकवाक्येनाह—यकाराणां नुक्तेति । अकार इति । एतेनार्थं यणादेशार्थमागन्तुको निर्दिष्ट
इति यत्र यणादेशस्तत्रास्य प्रसक्तिरिति वक्ष्यचिदुक्तिं प्रत्युक्ता । तथा सत्यागन्तुकाका-
रात्प्रागुच्चारितयोर्ध्वदि ह्रस्वान्तत्वं तदाऽऽय दीर्घं, दीर्घान्तत्वे ह्रस्वान्ते सतिशब्दे पतिशब्दे
चाप्रवृत्त्यापत्तिः, मम तु यणादेशानुकरणादुभयसङ्गम इति भावः । मूले श्यादीति । अवि-
दुस्तिग्रन्थव्यय । इत्स्वमात्रनिर्देशावादिन इति शेषः । पठदुभयमपि भाष्यगौरवात्साधिव्यत्यर्थः ।
अतिरभसादिति । यणादेशस्य वरणेनेत्यादि । पृथेकवाह—संयोगेति । विकल्पस्य निर्मूलत्वेन
रभस्त्वं यणादेशकरणेन च तस्यात्यन्तिकत्वमिति भावः । परममूले शुष्कीयते त्रिपि शुष्की-
यतीरिति दीर्घान्तं व्युत्पद्य इयङ् शुष्क्यौ शुष्क्य इति यदुक्तं तदसङ्गतमित्यङ्गदेशे कर्त-
व्येऽल्लोपस्यासिद्धत्वादिति यत्केनचित्कर्तुं, तत्सङ्गच्छति—इयङ्यत इति ।

ननु तुजन्तस्तृजन्तश्चेति द्वावपि स्तां शृगालवचनौ, तथापि यस्तुजन्तस्तस्य सर्व्वनाम-
भावप्रकाशः ।

धत्, न गुणविपये इत्यर्थासिद्ध्यात्तत्राह—यवेति । तथा च मूले पठितसुरूप इति भावः । उच्चार-
णार्थं इति । न तु वर्णार्थः । तेनोभयं सिद्धमिति भावः । एतेन सूत्रे भाग्यनुनासकारेण यणादेश इति
प्रवाशोवत्, पथ्यतिभिवसतिरूपनेति निर्दिष्टेन पतिशब्दस्याप्राप्तौ तत्साधचरणेण सतिशब्देऽप्यप्रवृत्ति-
रिति खण्डनकृदुक्तं चापारम् । अरये आनुमानिकवचनवक्ष्येगौरवाक्तेरिति दिक् । भाष्ये इति ।
एतेन खण्डनवृद्धुत्तत्समर्पनमयुक्तमिति सूचितम् । विवरणनिर्मूलत्वं श्लोक्तत्वादाह—संयोगेति । सप्त
पर्युदासो साधवादः । एतेन प्रसङ्गप्रतिषेधः सः । तथा च पञ्चमीसङ्गतेन स्थानिवत्त्वेन परभावेन
सत्यासंयोगपूर्व्वत्वेनाप्रतिषेधः यनुत्पद्योर्वाचकाभावः श्रवादाविकः । प्रवाशोक्तिरिति खण्डनकृदुक्तमप्यस्यम् ।
असिद्धावमिति । तथा सति ईदन्तपातोर्वावाक्यम् न स्यादिति भावः ।

ननु प्रयोगद्वयप्राप्तावपि सर्व्वनामस्थानादौ तुजन्ते तुजन्तवत्स्य कथमप्यप्राप्तावत्यर्थः नियमार्थः—

एवेति, नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते । कोष्ठुरिति तुन्नन्तात् प्रथमा । वृज्वादिति
तृतीयान्तादिति । निमित्तव्यपदेशादात्म्यशास्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्य

शब्दरत्नम् ।

नियमार्थमिति । फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः । तृतीयान्तादिति । वृजन्तेन
तुल्यं रूपं लभत इत्यर्थः । निमित्तेत्यादि । “पूर्ववत्सनः” “आद्यन्तवत्” “सुशामन्त्रिते
पराङ्मवत्” इत्याद्यत्रयस्योदाहरणम् । तत्र वृजन्तत्वरूपनिमित्तत्वतद्व्यवहारस्य वाऽतिदेशे
आहत्य वृज्वाब्दं समुच्चार्य विहितकार्यम्यैवापत्तौ जति गुणावादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यकः
भैरवी ।

रूपाने वृज्वाद्भाव सूर्याभावे न प्राप्त इति नियमार्थमित्यसङ्गतमित्याशङ्क्यामाह—फलत
इति । एतेन नियमार्थत्वं शाब्दीयन्यायेन नेति ध्वनितम् । रूपमिति । एतच्च वक्ष्यमाणसिद्धा-
न्तरीत्योक्तम् । निमित्तेतीति । येन निमित्तेन सनः प्रकृतिभूताद्वातोरात्मनेपदम्भवति तन्नि-
मित्तं सन्नन्तेऽतिदिश्यते “पूर्ववत्सनः” इत्यनेन । यथा ‘चिकीर्षति’ ‘चिकीर्षते’ इत्यत्र सन्न-
न्ते नित्त्वस्यातिदेशः । यदि स्वातन्त्र्येणात्मनेपदस्य विधायकं तत्सूत्रं स्यात्तदा क्रियाफल-
स्य परगामित्वविषयस्यात्मनेपदं स्यात्पूर्ववदिति तु परस्मैपदप्रकृतित्वयोग्यप्रकृतिक-
सन्नन्तान्माभूदित्येतत्प्रतिपादकतया चरितार्थम् । कार्यसामान्यातिदेशस्तु न, ‘प्रचिक्रसते’
इत्यादाविदप्रसङ्गात् । आत्मनेपदप्रकरणविरोधापत्तेश्च । नचात्मनेपदस्यैवातिदेशोऽस्त्यति-
याच्यम् । कर्तृगामित्वविषयस्यामेव तस्य प्रवृत्तिरिति विशेषालम्भः स्यादित्याशयात् ।
व्यपदेशातिदेशोदाहरणमाद्यन्तवदिति । व्यपदेशस्यादित्वान्तत्वव्यवहारस्यातिदेशः । तेन
यथा कर्तव्यमित्यादौ तव्यप्रत्यये आदित्वव्यवहारस्य मुख्यस्य सत्त्वादाद्युदात्तत्वम्भवत्येवम्
‘औपगव’ इत्यादावण्प्रत्ययेऽप्याद्युदात्तत्वं भवति, तथाऽन्तत्वाऽतिदेशेन आभ्यामित्यादौ
क्षीर्णस्य सिद्धिः । कचित्पेकस्मिन्नुभयधर्मातिदेशस्तेन ‘वृंथते’ इत्यादौ टित्सङ्गासिद्धिः ।
आदात्म्यातिदेशोदाहरणं सुशामन्त्रित इति । तेन परशुना वृश्चसित्यत्र परशुनेत्यस्य वृश्चन्वाब्दा-
दित्वातिदेशेन पकाराकारस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । वृज्वादित्यस्यापि निमित्तव्यपदेशा-
तिदेशविधायकत्वशङ्कां वारयति—तत्रेति । आहयेति । अस्य व्याख्यानं वृज्वाब्दमिति । अन्यथा क-
चदित्येव ध्रुवात् । आपत्ताविति । आपादने प्राप्त इत्यर्थः । गुणावादेशयोरिति । प्रवृत्त्यनन्तरमिति
भावप्रकाशः ।

आह मत—फलतः प्रयोगेति । न शाब्दोनापि वृज्वाद्भाव इति भावः । एतेन प्रत्येकैवार्थशङ्काया-
शुक्लतया विध्यर्थवेऽपि त्रिसूत्रीति समाहारनिर्देशात्तस्या गुणवैयर्थ्यमाशङ्क्य नियमार्थत्वं वर्णनीय-
मिति मान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् । यथाङ्गनेनेष्टासिद्धेराह—वृजन्तेनेति । वक्ष्यमाणसिद्धा-
न्तरीत्या आह—रूपमिति । पूर्ववदिति । ‘चिकीर्षति’ ‘चिकीर्षते’ इत्यादौ सन्न-नस्य तेन नित्त्वाति-
देशे कर्तृमिप्राये तद्वसिद्धिः । कार्यातिदेशस्तु नाथ, तथापि ‘चिक्रसते’ ‘प्रचिक्रसते’ इत्यादाविदप्रसङ्गात्
आत्मनेपदप्रकरणपाठासंगतेश्च । नाप्यात्मनेपदमात्रातिदेशोऽतिप्रसंगापत्तेः, पूर्ववदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ।
विशिष्टातिदेशे गौरेव स्पष्टमेव । एतेन कार्यातिदेशेन गतार्थं यद्यपि, तथापि निमित्तप्रतिपत्तयानपूर्वक-
त्वात्तस्येति मित्र-स उक्त इति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । आद्यन्तेति । कर्तव्यमित्यादौ सावकाशमत्यया-
द्युदात्तत्वफलक आदित्वव्यपदेश औपगवादावतिदिश्यते । तथा आभ्यामित्यत्रान्तत्वव्यपदेशः । सुविति ।
‘द्रवत्पाणी शुमस्पती’ इत्यत्र शुमस्पदस्य पराङ्मवत्त्वे सति विशिष्टस्य पाष्ठाभन्त्रिनाद्युदात्तत्वसिद्धिः ।
तत्र—तेषु मध्ये । ननु निमित्तातिदेशो दुर्बलः, न हि ब्राह्मणस्य आक्रमोजनादौ निमित्तं ब्राह्मण्यं
वचनसहस्रेणापि क्षत्रियेऽतदेष्टुं शक्यते इति चेत् ? न, आहार्यारोपेणापि शास्त्रप्रवृत्तस्य सु-
वत्त्वात् । ब्राह्मण्यं त्वनागोपिनमेव तत्र निमित्तमिति लोके न दोष इत्याशयेनाह—वृजन्तत्वेति ।
आहयेत्यस्य व्याख्यानं—वृज्वाब्दमिति । वृज्वादित्युक्तेत्यथा कचदित्येव वदेत् । न चैवमपि स-

पङ्चविधत्वेऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्यचित् किं तु क्रुरेव, उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याचेत्यभिप्रेत्य फलितमाह—क्रोष्टु शब्दस्थाने इति ।

नियमार्थमिति । अन्येषां संज्ञाशब्दानां भाभूदित्येतदर्थमित्यर्थः । क्रोष्टेति ।

शब्दरत्नम् ।

पङ्चविधत्वेऽपीति । अर्थातिदेशासम्भवं मत्वेदम् । युक्त्यन्तरमाह—प्राधान्यादिति । रूपमिति । तच्च 'तृज्वत्' इत्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्ट इति । तच्च तृज्वदिति चकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वात् 'उदात्तयण' इत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम् ।

संज्ञाशब्दानामिति । उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः । अतो घातृशब्दस्य दीर्घो भवत्येव । परत्यादिति । इदमग्रिमं च कार्यैक्येऽसम्भवाभावे च विप्रतिषेध इत्यभिमा-
भैरवी ।

स्यतमाह—तयोरिति । मत्वेदमिति । अत्र मत्वेतिरुथनेन स्त्रीपुंस्वच्चेत्यस्य सत्त्वेनारचिर्ध्वनिता । तथाच सप्तविधत्वेऽपीत्युचितमिति भावः । ननु पूर्वोक्तरीत्या सर्वेषां रूपातिरिक्तानां वारणे सिद्धे प्राधान्यादिति हेतुपादानस्य वैयर्थ्यमत आह—युक्त्यन्तरमिति । प्राधान्यं चास्य सर्व-
ष्टसम्पादकत्वेन बोध्यम् । रूपातिदेशेऽपि प्रयोगसमवायिनः कस्य रूपस्यातिदेश इत्याशङ्का-
यामाह—तच्चेति । रूपज्ञेत्यर्थः, तृजन्तस्यान्येषणार्थं शास्त्रान्तरपर्यालोचनापेक्षयोपस्थित-
त्वात्तदेव शास्त्रमधिकरणत्वेन कल्प्यत इति भावः । स्वरासिद्धिमपि वारयति—तच्चेति ।

उणादीति । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वम्प्रसिद्धमेवेत्यस्य लाभः । अत्र—एतच्छेषात् । भवत्ये-
वेति । उणादिव्युत्पन्नभिन्नत्वादिति भावः । नन्वपुन्रित्यस्य सर्व्वनामस्थानेचेत्यस्य चैकका-
र्य्यविधायकत्वेन विरोधाभावात्परत्वादित्यसङ्गतमत आह—इदमिति । परत्यादपुन्रित्यप्रोक्त-
मित्यर्थः । अग्रिमं चेति । हेरमे इत्यत्र हलङ्ग्यादिलोपात्परत्वात्सम्बुद्धिलोप इत्यप्रोक्तमि-
त्यर्थः । विप्रतिषेधः । अन्ययोरपि विप्रतिषेधो बाधप्रसङ्गभाव इत्यर्थः । अग्रिमानेनेति । भाष्य-
भावप्रकाशः ।

यीति । सर्वत्रात्मम्येवेत्यर्थः, शाब्दार्थयोर्नित्यसम्बन्धात्, अनिदेशवाक्ये बह्वचर्यनिष्ठवर्माणामति-
देशस्य ज्ञातृगणदिति लोके स्थानिवशादेश इति शास्त्रे च दृष्टत्वेनार्थानिदेशस्योक्तिसम्भवाभावाच्च ।
आस्याख्यायामित्यादावपि कार्यातिदेश एवेति भावः । ननु "स्त्रीपुंस्व" इत्याशब्दार्थानिदेशं विनाऽगति-
रिति न सर्वथाऽसम्भविशमतः प्रकृतेऽसम्भवमाह—तयोरिति । मत्वेति । अनेनोक्तकृपारुचिः सूचि-
ता । तथाच सप्तविधत्वं बह्वनुचितम् । अत एव—

कार्यरूपनिमित्तार्थं शास्त्राशाल्यशब्दिनाः ।

अपदेशांश्च सन्निगन्तिदेशान् प्रचक्षते ॥

इत्यभियुक्तोक्तिः सङ्गच्छते । नन्वेवं सर्व्ववारणे हेतुमङ्गलित्व आह—युक्त्यन्तेति । साधारण-
युक्तमित्यर्थः । तेन नापि वैयर्थ्यम् । प्राधान्यं चात्र सर्व्वप्रयोगनिष्पादत्वादेव । ननु प्रयोगसमवायि-
क्रोष्टारित्यादिरूपातिदेशो दुर्बलः, अनेनत्वात् उत्तरीया "उदात्तयणः" इति स्वराणापक्षेक्षात् आह—
तच्चेति । रूपं चेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तत्सुखलक्ष्यमिति भावः । तृजन्तवोषार्थं शास्त्रान्तेवगावशब्द-
यत्वेन नृदेवोपशिश्रवात्प्रत्यासन्नत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । नन्वेवमपि स्वरातिरिक्तसुदृशयेनात्र आह—
अन्त इति । तस्य दृष्टपुलकत्वेऽपि पञ्चादिष्वयोगरूढिरसीकारे वाच्यमावादिमिति भावः ।

विषयं न आदिग्रहणमिति तु तत्तन् । इदमिति । 'परादात्पुन्र' इत्यत्र परादितिः ।
अग्रिमं चेति । 'हेरमे इत्यत्र हलङ्ग्यादिलोपः परत्वेन सम्बुद्धिर्वा' इत्यत्रत्यतत्त्वं चेत्पर्यः । भावे
चेति । अन्ययोरपि विप्रतिषेध इत्यर्थः । अमीति । द्वयोः कार्ययोरन्त्यत्र सावधान्येऽनुगत्याद्यनुगुणपद-

अनङ् । हल्ङ्चादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । स च “सर्वनामस्थाने च” इत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वात् “अप्तृन्” इत्येव न्याय्यः । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन वृत्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः ।

“रात्सस्य” ॥ इह तकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पञ्चान्तरम् । तेन हल्ङ्चादिसूत्रस्थाने ङचापः सोरिति निष्कर्षे अविभर्भवानित्यादि सिद्ध्यति । अजर्घर्तु इत्यत्र तु चर्त्तस्यासिद्धत्वात् तलोपो न । ननु कीर्तयतेः किपि कीर्त इह स्यादिति चेत् ? न “यथालक्षणमप्रयुक्ते” इति भाष्यम् । एतेनावर्त्त इति व्याख्यातम् । परत्वादिति । न च नुणित्य इति वाच्यम्, वृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः । नुमच्चिरेति । ननु रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यम्, बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । तथा च वक्ष्यते—“गुणदीर्घात्वानामपवाद” इति ।

शब्दरत्नम् ।

नैन । यद्वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ।

निष्कर्ष इति । भाष्यस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः । यथालक्षणमिति । अप्रयुक्ते वक्षणाभाषस्य योऽप्येतत्पर्यं । बाध्यसामान्यचिन्तेति । सा ॥ वृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । एवं च ‘अचि र’ इति सूत्रस्थम् ‘अचि रादेशे जल्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्’ इति वार्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः । एतेन तद्वार्तिकद्वारा असोऽभ्यन्त प्रियतिसर-

भैरवी ।

सम्मतस्य विप्रतिषेधपदार्थस्याभावेन विप्रतिषेध इति कथनमभिमानेनेत्यर्थः । सप्त द्वि द्वयोः शास्त्रमोरन्यत्र कण्ठावकाशयोऽयुगपत्प्राप्तयोऽयुगपदसम्भवे विप्रतिषेधस्य प्रतिपादनमेवास्ति । विशेषविहितत्वेन-प्रतिषेधोक्तत्वेन निरवकाशत्वाभावेऽपि पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमस्यान्वयेयम् ।

ननु तादृशनिष्कर्षस्य दूषितत्वादिति निष्कर्ष इत्यनुचितमतं शाह—भाष्यरूपेति । सूत्रे नुञ्जिाय इति । कृताकृतप्रमङ्गित्वेन तस्य नित्यत्वमिति भावः । सद्य कृताकृताप्रमङ्गित्वं दूषितम् । सन्निपातस्यादिना रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्ता सप्रमाणा इत्याह—ना वेति । बाध्यसामान्यचिन्ताया भाष्यसम्मतत्वे च । अभिमाने प्रवृत्तमिति । यदि तद्विषये बाध्यविशेषचिन्ता सप्रमाणा स्यात्तदा ग्रास्ताक्षरपादन्यायेन रादेशस्य जसि यो गुणस्तदापरत्ययेयं भावप्रधाना ।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्ददुरे पुमान् ॥

इति यादवकोशाच्च । ददुरे पणोति पाठान्तरम् । पणोति पुंलिङ्गस्य प्राचां सज्ञा । दृभतीति । दृभी ग्रन्थे तुदादिः । व्युत्पादित इति । यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दम्पूरिति पवगेद्वितीयं पठित्वा दम्पेर्नलोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं, तथाऽपि वृत्त्यन्तरेषु दृभी ग्रन्थे इत्यस्मात् ह्रस्वप्रत्यये नुमागमो निपात्यते इत्युक्तम् । एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टम् । दशपादीवृत्तौ तु दर्भर्णं दम्भूः । नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातोरित्युबडोऽप्रसङ्गात् “इको यणचि” इति यण् । स च “अमि पूर्वः” “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः” इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशयेनोदाहरति-दम्भूमित्यादि । न चेह ‘दन्कर’ इति यण् शङ्क्यः । तत्र अर्थवत् एव ग्रहणात् । अस्य तु दन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वादिति भावः । एवं चायं ह्रूचदिति फलितम् । श्रीपतिमतेनाह-द्वत्रिति । माधवस्तु-“अन्दूदम्भू” इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे कृप्रत्ययः, उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह-द्व-दम्भूरिति । वरुः सर्पजातिभेद इति केचित् । कपिलियन्ये । द्दन्करेति । अत्र द्वन्निति नान्तपाठो मुख्यः । नान्तपाठोऽपि केषांचित् । यत्कथ्य इति । “वर्षाभ्वश्च” इति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्तं च भाष्यवार्तिकरुबलान्निर्णयमिति भावः । तथा च वर्षाभूपुनर्भ्वश्चेति वार्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह-अत्यल्पमिदमुच्यते, वर्षादन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यमिति । यामनेन तु दन्शब्दो न पठित एव । एवं स्थिते यत्प्राचा दन्कारेति पठितं, यच्च तत्पौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोऽनुवदति इत्युक्तम् । यच्चान्यैर्वार्तिकेन पूरित-

दान्द्रतम् ।

दशपादीति । अत्राश्विगीर्जं तु मुद्रिषातन व्यर्थम् । न च परस्यणां भावार्थमुभय-निपातनम् । नुम्येयं निपात्येऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभाष्येति । एवं चायमूकारो न धातोरित्युबडोऽप्रसङ्गाद्यगा भाव्यमिति ‘दम्पूर्वकभूप्रवृत्तिकदम्भूशब्देन सह न रूपे विद्येय’ इति माधवश्चिन्त्यः । निपात्यतेइति । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति भावः । धात्तिकमिति । एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षाभूमिरित्येति ।

अत्र-दशपादीति विशेषतः कथने । उभयेषु । नुमनुस्वारेत्यर्थः । अनुस्वारेति । अनुस्वारमात्रेत्यर्थः । एवञ्च-उभययोऽप्युकारस्योणादित्ये च । विगद्य इति । तत्रोपपन्नादेशस्य प्रवृत्तेरत्र तु तदभाष्येति रूपे विज्ञेयस्य स्पष्टत्वादिति चेत् । एवमेव इति । भुव इति शेषः, तत एकादेश इति च । एकादेशस्य-प्रत्ययोकारेणैकादेशस्य । एतेनात्र पठे भूनादस्य एकाश्विगन्त्यान् वार्तिकेन यमित्यपवास्तम् । वार्तिकेनापिपये एकाश्वप्रतिपत्तिपरिभाषाया एकाश्वैरन्यत्रोपपादनात् । भाष्ये पूर्वमवगममिति । “वर्षादन्काराद्याभ्यां

आवपञ्चन ।

मर्थमुदाहरतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसंस्कृतमेव । न च भाष्येऽपि दृगित्येव पाठः
इति भ्रमितव्यम् । अन्दूहन्भू इति निपातित इति माघवचनान्धेन कैयटादिप्र-
त्ययैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किञ्चिदेतत् । दीर्घपाठे इति । अयं च भाष्यवृत्त्या-
दिवहुंप्रत्ययसंमतः पाठः । अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते । यत्तु तद्विवृतावुक्तम्—एक-
देशविकृतस्यानन्यत्वात् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति । तन्न, तथाप्यणप्रत्ययविशिष्ट-
स्यान्यत्वात् । न ह्यणप्रत्ययोऽपि त्रिकारः । तस्माद्घ्रस्वपाठे कारपूर्वं स्थ उवङ्गेव,
तथा दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङ्गिति विवेकः । स्वयम्भूवदिनि । प्राचा तु दृग्भू-
काराभूशब्दौ वर्णाभूशब्दवदुदाहृतौ । तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ।

इत्युदन्ताः ॥

‘नृ च’ । इह ‘छन्दस्युभयथा’ इति सूत्रात् ‘वमयथा’ इत्यनुवर्तते । ‘छन्दसि’ इति तु निवृत्तम् । तेन ‘चिन्ताजर्जरेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः यथा’ ‘नृणामेको गम्यस्त्वमसि’ इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । केचित्तु ‘छन्दसि’ इत्यनुवर्तयन्ति । तदयुक्तम्, पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ‘नृ च’ इति सूत्रस्य वैयर्थ्यात् ।

शब्दरत्नम् ।

त्याश्चावपि यणिति परास्तम् । सूत्रवार्तिकानुगोचरेण पूर्वग्रहणस्य परिभाषाप्रस्तापानुवाद-
त्वौचित्यात् । उपेक्ष्यमिति । कसाम्भूरित्यत्र काराशब्दः करोतेर्ण्यन्तादिनाद्यणि निष्पन्नो
बन्धनगृहवाचकस्तस्य टापा संहिकादेशस्य पूर्वान्तत्वेऽपि वार्तिके ग्रहणं न, प्रसिद्धत्वेन
ह्रस्वपारिकवाच्यतया च ह्रस्ववाचकस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

भैरवी ।

भुव." इत्येव पाठे इष्टसिद्धेः । एतेनेत्येतन्पाठे—सूत्रेति । वर्षाभ्यर्चयेति सूत्रस्य वर्षाभूपुन-
रभ्यर्चयेति वार्तिकस्यानुशोधनेत्यर्थः । यन्मूले तन्निर्मूलत्वाच्चित्तस्यमित्येव वक्तव्ये उपेक्ष्यमित्यु-
क्तान्तस्य बीजान्तरमप्याह—काराभूतियत्रेति । ऋगीति । टापि चेति शेषः । एवञ्च काराशब्दो
दुष्टाचरणकृतां यत्र स्थाने निप्रदो राजर्कुत्स्वद्वाचकः । यत्र तु कारागृहमिति प्रयोगस्तत्र
"सजीचकैर्मास्तपूर्णरन्ध्रे" इतिवत्प्रयोगः । तत्र यथा

“कीचका येणवस्ते स्युये स्वनन्त्यनिलोद्धता” ।

इति कोशात्कीचकपदस्य माहृतपूर्णरन्ध्रविशिष्टे शक्तिमत्त्वेऽपि पुनर्मातृनपूर्णरन्ध्रैरित्येत-
दुपपादनाद्वैयुमात्रपरत्वं तथाऽत्र काराशब्दो बन्धनमात्रपरः । प्रसिद्धत्वमुभयत्र तुल्यमित्या-
शयेनाह—उत्वेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

मुवा" शब्देन पाठे परिभाषयेश्चिद्विरिति भावः । एतेनेत्यर्थार्थमाह—सूच्येति । "वर्षान्वयश्च" इति सूत्रं, "वर्षामपुनस्त्वयं" इति शक्तिकम् । तथा च तस्य वाचनिवर्तनं न । अन्यथा तयोस्तेन विशेषापत्तिरिति भावः । मूले प्राचा—प्रक्रियाकृता । पौत्रेण—प्रसादकृता । अन्यैः—प्रकाशकृद्भिः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । मूले उदाहृती—वर्षाभूषणं सस्य सलिल्य दृग्भूषणं सनवापठपहितवार्तिकं सलिलैर्वा वाताभूतिस्तुक्तेरिति म वः । यत्तु सण्डनकृत्—दीर्घगतेऽणन्तत्वेन दाहन्तस्यापि वार्तिके ग्रहणं पूर्वान्वयत्वेनेति मूलं चिन्त्यमिति तत्सण्डयति—सरोरेति । अदीति । यथाही चेत्यपि बोध्यम् । अन्येनेति । वाता अन्येने इति तत्र पाराह । अत एव 'वाता बन्धनस्वान्तम् । कारागृहमिति यदा' इति प्रकाशकृताभ्यासशतम् । सच नित्यस्त्वानिहः । कारागृहमिति प्रयोगस्तु सतीवकैर्मानिपूर्णेत्प्रेरित्यादिवदिति भावः । अपिचिह्नविशिष्टपरिभाषासमुदायरः । प्रमित्यस्तस्य तुल्यत्वादाह—इत्येते । सम्भवयेत्—वारदाये वाक्यभेदरदान्वास्तव्याम् । अत एव 'हृत्कारोयनाकरः पाठः' इति प्रक्रियाद्विधा प्रकाशकृता । एतेन प्रपदयेण प्रक्रिया सुयोदेनि कस्य चित्तिरिपात्नेने भावः ।

तेः । यदपि पूर्वसूत्रे 'तिसृचतसृ' इत्यनुवर्तयन्ति; तदप्ययुक्तम्, अविशेषेण विकल्पदर्शनात् । तथा च "धाता धातृणाम्" इति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते, चहृचैस्तु दीर्घ इति दिक् । इत्युदन्ताः ॥

श्रोतो णिदिति वाच्यमिति । गोत इत्यपहाय श्रोत इति वाच्यमित्यर्थः । तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशनया आ वेन वृद्धिर्वाध्यत इति "श्रोतोऽम्शसोः" इति सूत्रे भाष्यकृनोक्तम् । कैयटाऽपि सत्रेत्यमाह—श्रोत इति सूत्रे पाठ्यम् । गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा व्य ख्ये-
यमिति । वृत्त्यादिप्रत्येष्वाप्येवमेव स्थितम् । स्मृतौरिति । यत्त्वाहुः—गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद् घोशब्द एव लक्ष्यते न त्वोकारान्तमात्रम् । तेन स्मृतोः स्मृतधौ स्मृतय इत्येवं भवतीति, तद्भाष्यविरुद्धम् । गोघोभ्यामेव परस्य णि-
त्त्वाभ्युपगमे हि 'श्रोतोऽम्शसोः' इत्यात्वस्य स्मृतार्मित्यादिरवकाशः स्यात् ।
तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धेर्दुर्धरतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य बाधकत्वं निरवकाशत्वं च न सङ्गच्छेतेति । दफ् ॥

इत्युदन्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

इत्यपहायेति । एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः । इत्योकारोपलक्षणतयेति ।
सपरकाणेन गत्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः । निरवकाशत्वं चेति ।
भैरवी ।

गोत इत्यपहायेति मूलोक्तरीत्या समुदायस्य त्यागो न चमत्कारकारीत्यतस्तच्चाद्ये-
ष्यदवयवेति । एतन्मूलरूपाङ्गिकायां गोत इत्यवयवार्थविविभावार्थिका पठ्योति भावः । कैयटो-
क्तम्प्रकारान्तरम्मूलकार आह—गोत इत्योकार इति । एवञ्च पूर्वङ्कारो यद्यपि पाणिनिनोचा-
रितस्तथापि "आचाङ्ग्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायेन तस्य न त्यागः कृत इत्याशयः ।
येचिन्नु गकारोच्चारणम्मङ्गलार्थम् । श्रोत इति तु विवक्षितमत एव चित्रगुरित्यत्र न दोषः,
गकारस्य विवक्षितत्वे स्थानिवद्भावेन गुणशब्दस्य गोशब्दतया ङ्गाभिनारे तदन्तपिधिसत्त्वेन
गोशब्दान्तत्वेन दोष स्यादेव । मम स्थलिवधित्याज्ज्ञ सूत्रस्य प्रवृत्तिः । पस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रे
भाष्ये सपरत्वं प्रत्याख्यातम् । चित्रगुरित्यत्रातिप्रसङ्गस्य तु गोः पूर्व त्वणित्येत्यनेन स्थानि-
यद्वाजस्य प्रतिषेधादेव निरासः । श्रोत्र सर्वव्यापकत्वात् त्वणित्वं यत्तद्वयम् । ननु मूलोक्तम्भा-
धकत्वमभिरवकाशत्वं चेत्ययुक्त्यकारोपादानं, निरवकाशत्वाभावेऽपि बाधकत्वस्य प्रतीतेरत
भावप्रकाशः ।

“राया हलि” । ‘अर्थरेविभवा अपि’ इत्यमरात्पुस्त्वम्, ‘सं राया भूयसा स्तृजा’ इत्यादिप्रयोगाच्च । ‘रा यिः छान्दसः’ इति भाष्यम् । तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति “वान्तोयि” इति सूत्रे कैयटः । के-
वलोऽपि च्छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह । इत्यैदन्ताः ।

‘ग्लोर्मृगाङ्कः कलानिधिः’ इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । “ध्वरत्वर”
इत्यूट् । “एत्येधति” इति वृद्धिः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥

॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

शब्दरत्नम् ।

चो हेतौ । यतो निरुपकाशत्वमतो बाधस्त्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः ।

अमरात्पुस्त्वमिति । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषणादिति भावः ।
भाष्यमिति । स्थानेऽन्तरात्मस्येति भावः । क्यजन्तस्येति । राः रैशब्दो यि यका-
रादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्याक्षरार्थः । यकारेण यकारादिः प्रत्ययो लक्ष्यते ।
इकार उच्चारणार्थः । प्रायेण विसर्गैरहित एव पाठः । तदा यादौ प्रत्यय इत्यर्थ इति
भावः । न त्विति । अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं सङ्गच्छते । न हि
विग्रहश्छन्दः । अत एव रायि आशा राप्-आशा इति “अचः परस्मिन्” इत्यत्र भाष्ये
प्रयुक्तमिति भावः । पक्षान्तरमिति । अत्राशुचिबोजं स्पष्टमेव ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥
भैरवी ।

आह—चो हेताविति ।

मूले संशया भूयसेति । यद्यर्थं छोलिङ्गः स्यात्तदा भूयस्या इति स्यादिति भावः । ननु
स्थानिवत्सूत्रस्य भाष्याद्वैशब्दस्य छान्दसत्वप्रतीत्या वैदिकेणैवस्य प्रतिपादनं युक्तमितिह
तस्य कथनमयुक्तमित्याशङ्कानिवारणाय—मूले रायिरित्यादि । उक्तमाध्यं व्याचष्टे—राः रैशब्द
इति । उच्चारणार्थं इत्यन्तो ग्रन्थः । वस्तुतस्तत्कारः सप्तम्येकवचनरूप एतेत्याशयेनाह—
प्रायेणेति । अत एव—केवलस्याच्छान्दसत्वादेव । अत एव—उक्तोऽर्थः । मूले स एवेति । कैयट
एवेत्यर्थः । स्पष्टमेवेति । यद्यर्थं केवलोऽपि छान्दसः स्यात्तदा विशब्दोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिः,
उक्तभाष्योक्तप्रयोगद्वयविरोधश्च स्पष्टोवेत्यर्थः ॥ इत्यजन्तपुल्लिङ्गविवरणम् ।
भावप्रकाशः ।

शियर्थाभावबोधनार्थमुपयोरुल्लेख इति भाष्यास्त्र सार्वत्रिकं, किन्तु प्रकृत्यामिषावमिति सूचयन्नाह—चो
हेताविति । यः शास्त्रान्तरेण विषयस्य व्याप्तिनाह ।

क्यजन्तस्येतीति । उपक्रमभाष्यात्तत्रैव लामादिति भावः । अश्रुतोऽपि तत्रैव लभ्यते इत्याह—
राइति । यकारादिरिति । स चोपक्रमानुबोधेन क्यजेत् । एवमग्रेऽपि । एतेन राय्याशामिस्यादौ यणि
व्यपदेशिवद्भावेन यादिप्रत्ययान्तत्वस्य यादिप्रत्ययपरत्वस्य च सप्तम्यच्छान्दसत्वावच्छिन्नमयथापीत्यपास्त-
मिति भावः । पाठ इति । भाष्ये इति भावः । एतेन रायिरित्ययुक्तम् । क्यजन्तरैशब्दादिक्यप्यपास्तस्य
दोलेभ्याह हलादिभिसमयपरत्वात्, रैशब्दादिरुक् दुर्लभ इत्यपास्तम् । विग्रहेति । लौकिकविग्रहेत्यर्थः ।
विग्रहस्य छन्दस्यमग्न्युपेयाप्याह—अत एवेति । केवलस्याच्छान्दसत्वादेवेत्यर्थः । प्रागप्येवं बोध्यम् ।
बोजं स्पष्टमेवेति । बोजविरोधः । न हि तत्र वैदिकानामन्वाख्यानम् । किञ्च क्यजन्तोपक्रमभाष्यवि-
रोधः भाष्येऽपीत्यस्य वैयर्थ्यावच्छिन्नं, उक्तभाष्यद्वयस्यप्रयोगामलतिरयेति भावः ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥
सरला ।

अजन्ता इति । अत्र कुलेन अजन्ता इति प्रयोगो न्याय्य इति केचित् । वस्तुतस्तु “मन्त्र-च-
तरम्” इति निर्देशेन “आदित्येन सरेता” इति घृष्टो घेतर्मश्च इत्यनेनार्थं नेति बोधनेन प्रकृते
न कुसमिति बोध्यम् ।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः । यत्तु आचन्न-
त्वादिति, यच्च व्याचख्युः—प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेऽपि पृथक् ड्यापार्मह-
शात् इत्यर्थ इति; तन्न, ड्यावग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् । एङ्हस्वा-
दिति । परत्वाप्रतिपदोक्तत्वाच्च “सम्बुद्धौ च” इत्येत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपो न
प्राप्नोति, स्थानिवद्भावादाप्त्वेऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आआवि-याकारं प्रश्लिष्य

शब्दरत्नम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । तथा परिभाषया प्रातिपदिकत्वतद्द्वयाप्यधर्माणां विशिष्टे बोध-
नेन तथा प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः । ध्वनितं चेद “बहुमीहल्लघतः” इत्यत्र भाष्ये । पर-
त्वादिति । असम्बुद्धौ हल्ङ्यादिलोपश्चातिर्थः । कृते लोपे पूर्व सावकाशमित्यभि-
मानः । ननु ‘तत्त्वपि सम्भवे चाधनम्’ इति न्यायविरोधोऽत आह—प्रतिपदोक्तत्वा-
च्चैव ।

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

यत्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वादिति, तन्न युक्तम् परिभाषया तद्विशि-
ष्टस्य ग्रहणमेव बोध्यते इति, तन्नोत्पादयेनाह—येति । विशिष्ट—लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे ।
बोधनेन—अतिदेशेन । ध्वनितमिति । नचन्ताद्बहुमीहे कयित्यर्थं ‘कुण्डोघ्नी’ इत्यत्र कयापादनपर-
भाष्येण ध्वनितमित्यर्थः । यत्तु ‘प्रागग्निमद्येति, तदिह दर्शयति—प्रसम्बुद्धादिप्रादिना । साव-
काशप्रकाशः ।

यत्तु खण्डनकृतम्—परिभाषया प्रातिपदिकत्वात्स्वादय इति चिन्त्यम् । तथा तस्याभावात् । नच तथा
स्वादय इत्यन्वयः, प्रातिपदिकत्वादित्यस्यानन्वयात् । पूर्वात्तरसाद्येन तरशोर्लोपु परिभाषोन्मान-
र्थक्यात् । उभयोर्हेतुशोकी तु समुच्चयार्थश्चानुक्तेर्भूतता । नचाप्रातिपदिकत्वात्तथा ते इत्यन्वयः,
अप्रत्यय इति पशुंदासस्त्रीकारेण पूर्वात्तरत्वेनच तरशात् । निवेधेऽपि तत् एव तरय तरसादेवं चामानिप-
दित्वरूपहेतुः स्वकृतमिदम् । प्रातिपदिकमहणे स्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्य प्रत्ययमिति परिभाषार्थेनात्र तेना-
कम्पस्यापि ग्रहणात्तस्या प्रवृत्तावध्याकम्पत्वादिति हेतुशक्तिरिति, तरलण्डयति—समेति । चित्तिष्टे—
लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे । बोधनेन—अतिदेशेन । ध्वनितमिति । व्याख्यातयेत्तद्व्याख्याप्रातिपदिकादि-
त्यत्र । दत्तेन—ततो ते इति दण्डगुणनं, ‘पूर्वात्तरत्वेन प्रातिपदिकत्वात्तथा वा ते’ इति रत्नाशोकः, ‘तथा
ते इत्युक्त्वा मूले तरसात्तु शयुजं तद्वपदम् । व्याख्यापि चिन्त्या, तद्व्याप्यधर्माभावेति शुभ्याख्याने
प्राभावात् तस्मात् यथा यथकिंप्रातिपदिकप्रत्यये प्रमाणाभावात् तद्वैयर्थ्यानुयायकः । न च बहुमीहे-
रित्यत्रार्थः भाग्य मानम् । तत्रैतरवार्थत्वात्तरवर्षात् समानाग्रेषु तदमवृत्तम् । मूलोभवादे तु तरमचे
ते विदितारते कथं वन्ताइति मन्तीत्यर्थः, इति म बोधनं चापराह । एवं पैर्बहुमीहे इति परममूलेन
दन्तममवृत्तिवृत्ता कृत्वा तद्वपदममवृत्तिवृत्ता एव । तथा तयो हेतुर्वाचा स्त्रीरत्वापाद्येन,
दिनीयो रत्नापाद्येन । दत्तेनोमोर्दत्तुरेव गुणतेर्भूतोति इति तमपात्तम् । मन्त्रेऽपि तु पक्षादेशादि-
तत्त्वित्तथा पक्षादेशेऽपि कार्यत्वात्तत्वेन वा प्रत्यये व्यपदेश इति द्विष्टमात्रोचितिरिति न दर्शयेति
भावः । कतिचित्तमत्रैव दूषितत्वादम्यत्र स वस्यदोतिमिति भाष्येवोक्तम्—अभीष्टः । विरोध इति ।

रत्नम्

प्रातिपदिकत्वादित्यर्थ इति । कथं भावः, “प्रातिपदिकप्रत्यये निश्चयितृत्वादि प्रत्ययम्” इति
परिभाषया भाष्यमप्रातिपदिकप्रत्ययं प्रातिपदिकप्रत्ययम् इति प्रत्ययमादिबोधात् न निश्चय-
प्रत्ययविशिष्टेऽपि बोधः । तेन ‘वाचा’ ‘मृगद्वी’ इत्यादी अप्रत्ययान्ते प्रातिपदिकत्वात्प्रत्यय-
विशिष्टेऽपि बोधः ।

दार्घप्रहणप्रत्याख्यानात् । यथाश्रुतेऽपि “एङ्हस्वात्” इति छोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः ।

“याडापः” । यद्यपि यदित्येवोचितम् । न च “अतो गुणे” इति पररूपापत्तिः, अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्वाधात्, तथाऽप्युच्चारणार्थोऽकार इति सम्भाव्येत । अतः स्पष्टार्थं याट् । कृतः । वृद्धिरेचीति । यत्तु प्राचा “आटश्च” इत्यु-

शब्दरसम्

चेति । अपवादत्वाच्चेत्यर्थः । यथाश्रुतेऽपीति । आकारप्रसङ्गेषामावेऽपीत्यर्थः । परत्वेनेति । यौगपद्यसम्भवेऽपि विप्रतिपेध इत्यभिमानेनेदम् ।

आटश्चेत्युदाहृतमिति । समुदायावयवयोः सन्निधानेऽनुबन्ध उभयोपकारकः ।

भैरवी ।

काशमिति । प्रत्ययलक्षणेनेति शेषः । अपवादत्वात्-निरवकाशत्वेनापवादत्वात् । अभिमानेनेति । एतेन पूर्वोक्तार्थः स्मारितः ।

भावप्रकाशः ।

तेन न्यायेनेदृशस्थलेऽपवादवाङ्मापस्यैव प्रतिपादनादिति भावः । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य वाचक-
वादाह-अपेति । अस्य परत्वेत्यासाङ्गस्ययोजने प्रागुक्ते इति स्मारयितुं शब्दान्तरेण किञ्चिदाह-
यौगेति । अत्र एव तत् एव हेतोः स न्याय्य इति प्रकाशः सङ्गच्छते ।

अवयवमात्रोपकारकत्वं एवनाशङ्क्यमेव, यादादीनामिदृशानापत्ते वृद्धेरन्यथासिद्धया फलमा-
वाच्य, अत आह-समुदायेति । फलाभावे गौरेऽपि चेष्टानुसारेण तथाक्तीकायदिति भावः । समाध्या-
सरत्वा ।

“अयस्कुम्भी” इत्यादौ कुम्भत्वानिदेशेन “अन. कुम्भि” इत्यादिसूत्रेण सत्त्वं च सिध्यति । आद्ये
“कथाप्रातिपदिकात्” इति सूत्रे भाष्ये अनया परिभाषया प्रातिपदिकस्वमारोप्य कथाप्रहणवैयर्थ्यश-
ङ्कापर भाष्य प्रमाणम्, अन्ये च “न वृत्तश्च” इत्यस्य नयान्तबहुव्रीहिरित्यर्थे “कुम्भोऽनी” इत्यत्र कथा
पादनपर भाष्यम् । अन्यथा कथन्ते बहुव्रीहिराभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति । नन्वेव कुमारत्वस्य “कुमार
स्त्रीत्वामा” इति धातावपि सत्त्वेन कुमारत्वस्य प्रातिपदिकत्वं व्याप्यत्वाभावेन आपत्तान्नङ्गनिरिति, नच
समर्थकुमारस्य प्रातिपदिकत्वं व्याप्यमिति तस्येवातिदेशेनादौ इति वाच्यम्, अदन्तप्रातिपदिकत्वस्यापि
प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेन छत्राशब्दे तदतिदेशे “अन इन्” इति श्वापत्ते “अन इनिठनी” इति इनिप्र-
त्ययापत्तेश्चेति चेद् ? न, तथा परिभाषया प्रातिपदिकमात्रवृत्तिविषयन्यप्रयोगपक्षप्रतिपाद्यत्वाच्चेदङ्ग-
त्वस्यापत्तेश्चेति चेद् ? न, तथा परिभाषया प्रातिपदिकमात्रवृत्तिश्च न प्रातिपदिकवृत्तिरेव सति प्रातिप-
धर्मत्वातिदेशे इत्येवार्थः । विधयतायां प्रातिपदिकमात्रवृत्तिश्च न प्रातिपदिकवृत्तिरेव सति प्रातिप-
दिशेनरावृत्तित्वम् । तत्र प्रातिपदिशेनरावृत्तित्वाभावस्य अभेदान्वयप्रयोज्यत्वेन न दोषः । कुमारपदं च समर्थकुमार-
प्रवृत्तिके लाञ्छनमिति तत्र समर्थत्वे प्रातिपदिशेनरावृत्तित्वं नाभेदान्वयप्रयोज्यमिति तत्र समर्थं कुमार-
त्वस्यातिदेशे न किञ्चिद्वाचकमिति । निस्तुरस्तु परिभाषेन्दुलिङ्गणे द्रष्टव्यः । वस्तुनस्तु निहविशिष्टपरि-
भाषाप्रवृत्ती स्त्रीभावच्छिन्नबोधकप्रत्ययविशिष्टत्वशानायान्तवत्त्वप्रवृत्तेरवश्यं करणीयतया तेनैव स्वा-
युक्तः सिध्यति नात्र परिभाषाप्रवृत्तेरवश्यकता, किन्तु “वाचा” “अनङ्गुली” बहुव्रीह्या इत्यादौ स्वायु-
क्तः परिभाषाधीनतया तदर्थं परिभाषाप्रवृत्तिरावश्यमेति बोध्यम् ।

अपवादत्वाच्चेत्यर्थः इति । तदप्राप्तियोग्येऽचारित्र्यरूपवाचनीयस्यात्र सूत्रादिति भावः ।
एतदभवेत्तद्वधोऽस्वीकारः । वस्तुनस्तु एतद्वधोऽस्वीकारेऽपि इष्टत्वादित्येव प्रत्ययलक्षणेन
“समुद्री च” इत्येवसिद्धिरित्येवेति परिभाषेन्दुलिङ्गणे निरूपितम् ।

दाहृतम्, तत्र, याट्स्याटोष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ।

“सर्वनाम्नः स्याद्द्वस्वश्च” । दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् । अत्र व्रन्ति—सर्वनाम्नोऽसुङ् चेत्येव सूत्र्यताम् । एवं च याटि परे ङित्त्वादन्त्यादेशो असुङि सर्वस्या इत्यादि सिद्धम् । स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यमिति । अत्रेयं चिन्ता—असुङ् चेत्युक्तेऽमुष्यै इत्यादि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु आभि

शब्दरत्नम् ।

न चायमनर्थकः, आटोऽर्धवतः क्वाप्यभावादिति तदाशयः । इहाटोऽभावादिति । अयं भावः, सानुबन्धकनिर्देशेषु प्रायोगिकरूपासम्भवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति वसंशादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपदेशे च तेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थितसङ्गुणवतामेव प्रदेशेषु भागमिति टकारेत्संज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः । “कक्तवणु निष्ठा” इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । पाणिनेश्च तत्र तत्र विशिष्टोपदेशे तादृशेण तत्प्रयुक्तेऽसंज्ञकेन तस्यैव टित्त्वादिव्यवहारो नावययत्य, तदुपदेशे सात्पर्याभावात् । एतेनोपदेशिकरूपाचरत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः, नेष्यते च तत्र वृद्धिः । प्रयोगे तु नाडिति “आटश्च” इत्यसङ्गतमित्यपास्तमिति ।

याटि परे इति । अन्तरङ्गत्वात् याडिति भावः । न सिध्येदिति । अत्राह ।

प्राचामाशयमाह—समुदायेति । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र “सर्वेषु सानुबन्धकनिर्देशेषु रूपमाश्रियते—यत्रास्यैतद्रूपमिति, रूपनिर्ग्रह्य नान्तरेण लौकिकः प्रयोगस्तस्मिन् च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानामप्रयोगो नास्तीति द्वितीयः प्रयोग उपाल्प्यते को ऽसावुपदेशो नाम” इत्युक्तम् । तेषाम्—अनुबन्धत्वेनाभिप्रेतानाम् । प्रकृताभिप्रायेणाह—टकारेत्संज्ञकेति । एतेन यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तस्यैव तदनुबन्धकत्वव्यवहार इति निर्दिष्टम्, प्रकृतस्य टकारस्य तु यादुपदेशप्रयुक्तोपदेशेत्संज्ञेति नाट्येत्यस्य प्राप्तिरिति भावः । यथा टकारस्य नाडवययत्य तथाऽन्यत्राप्यनुबन्धविषये द्रष्टव्यम् । अत एव महिडिति ट्कारस्तमुदापत्यवयव इति यद्यश्मिहे इत्यत्र सम्प्रसारणम् । एतेन—टकारेत्संज्ञेति व्याख्यानम् । नन्यादजादीनामित्यत्राच्यराधमस्येयेत्यत आह—नेष्यत इति ।

अन्तरङ्गत्वादिति । याटः सर्वनामसंज्ञानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमनुस्युत् कार्यकारणप्रमाभित्य तत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः । मूले—इत्यादि न सिध्येदिति । सर्वनाम्नोऽसुङाभावप्रकाशः ।

भास निराचष्टे—नचेति । द्यापीति । तद्विशिष्टैर्वाक्यवृत्ताया न्याय्यत्वात् भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्चेति भावः । तदाशयः—प्रक्रियाशयः, प्रकाशापेक्षकः । ननु मूले समुदायानुबन्धत्वेनोपर्य तन्मात्रानुबन्धत्वेनेत्यर्थः । तथासति नार्थ दोषः उक्तोत्पातेन तन्मात्रस्यैवानुपेक्षाकारादिति यथासुबन्धानुपपत्तिमुदरन् तदाशय इति सूचितमर्थं तत्र प्रकटयमाह—अथमिति । यद्यपि भाष्ये सर्वेष्वेव सानुबन्धमद्वेष्येत्युक्तं तथापि तादृशमभिप्रायम्, शब्दमात्रमद्वेष्येति “स्वैरूपम्” शब्देन रूपामयगादिवाशयेनाह—निर्देशेऽप्येति । आदिना निष्ठासत्तासंज्ञाः । तावतापि तदिष्टमिद्वेष्टमाह—उपेति । अपरदि-तानुपपत्तायेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । तेषाम्—अनुबन्धानाम् । तदुपपत्तिं वदुर्गतिः । उपेति । शंसंत्वेऽप्युपपत्तिरित्यर्थः । उदा—आटवेत्यादि । तावतापि स्वैराद्रेताद—पाणिनेरुच्यते । तत्र तत्र—याट्स्याटोः । नेनेति । अथ टादिनेति उच्यते । प्राचाम्वादिति भावः । तदुपेति । अत एव “यमदिचमहे” इत्यादी महिडो बहिरङ्गाभित्य न सम्प्रसारणमिति भावः । अन्य—“यान्नवा,” यत्राशयः ।

अन्तेति । सर्वनाम्नस्यनिरपेक्षत्वेन । एवं च यादित्वा येनानुपपत्ता सत्ताया विभक्तिविपर्ययादेऽपि

सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं युक्तम् । न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः,

शब्दरत्नम् ।

इत्याद्येव न सिद्धयेदित्यर्थः । पूर्वमसुष्टि असान्तत्वामावेन सुत्वानापत्तिः । पूर्वं सुत्वे त्वसिद्धिः स्पष्टैव । एवं चासुमुयडित्यादिवद् व्याख्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात् । सुत्वपक्षे आप्स्थानिकत्वेनासुडः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन पत्वसिद्धिः । एवं च तत्रास्तान्तत्वेत्यर्थ इत्यत्र स्याद्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः ।

परे ॥ संज्ञाहृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादसुष्टि रूपासिद्धिः । न च चेन याडपि विधेयोऽसुड्चेति न्यासे इति वाच्यम् । “विभाषा द्वितीया” इति सूत्रेण विनिर्भर्ये ।

देशे सकारस्य प्रत्ययावयवत्वामावेन पत्वाप्राप्त्या न सिध्येदित्यर्थः । ननु परादिवद्भावेनाकारस्य प्रत्ययतया तदादेशत्वासुडः प्रत्ययतया तदवयवस्य पत्वम्भविष्यति ? न च सर्वनामत्वम्पूर्वान्तवद्भावेन वाच्यमित्युभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधो भविष्यतीति वाच्यम्, विभिन्नकार्यसम्पादकशास्त्रयोः प्रवृत्तये उभयाश्रयणेऽपि सन्त्यायविषयत्वाभावाद्यत्रैककार्यार्थमुभयाश्रयणान्तत्रैव तस्य प्रवृत्तेः अत आह—रथाद्येवेति । पूर्वमसुष्टीनि । सुत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वमसुष्टीत्यर्थः ॥ “न मुने” इति सूत्रे नेति योगविभागाभिप्रायेणाह—पूर्वम्भाव इति । तथाच तृतीयव्याख्यापक्षे अः सेरित्यस्य वाक्यस्य प्रवृत्त्याऽसुमुयङिति यथा भवति तथा यद्यप्यसुडादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तिपक्षे सुत्वम्भविष्यति तथाप्याद्यव्याख्यामात्रं सिध्येदिति भावः । एवञ्चेति । अमुष्यै इत्यस्यैरेष्टत्वे च । तत्र—“अदसो ज्ञे” इति सूत्रे । स्याद्ग्रहणमपीति । अपिनाऽसुमुयङिति लक्ष्यस्य संप्रहः ।

संज्ञाहृतैति । “नलोपः सुप्” इतिसूत्रे कृतितुग्रहणात्तदनाश्रयणं बोध्यम् । इति न्यासे इति । अत्र चकारस्य विधेयबोधरूपदोस्तरमुपादानेन विधेयान्तरस्य समुच्चयो भविष्यतीति भावप्रकाशः ।

न सन्नियोगशिष्टत्वम् । एतेन तदनुवर्त्य सप्तम्या विपरिणमस्य तत्र परतरासन्नियोगेनासुष्टिति स्पष्टन. कृत्कृतप्रकाशाद्यवर्णनमभास्तमिति भावः । यत्तु रागङनकृत्—मूलं चित्त्वं परादिवत्त्वेन तादेशस्य प्रत्ययत्वात्तदादेशात्प्राप्तत्वेन तदवयवत्वात् एतेन रूपसिद्धेः । न च सर्वनामत्वं पूर्वान्तवत्त्वेनेत्युभयत आश्रयणम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्कार्यसम्भवात् एकत्र तदनाश्रयणाच्च । ॥ चैवमप्येतेरिति सान्तनिषेधादुत्तमेव न । मान्या अप्येवम् । अत्र ष्वासुमुयङित्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । तृतीयव्याख्याश्रयणात् । एवञ्च प्रकाशो युक्त इति, एतच्छब्दयितुमाह—इत्याद्येरेत्यादिना । तामुपादायनि—पूर्वमित्यादिना । सुत्वस्यासिद्धत्वात् । तथा चादस्यै इत्येव स्यादिति भावः । कार्यासिद्धत्वमेव नमुने इति योगविभागमते वा आह—पूर्वमिति । तथाच सुत्वे न स्यादसर्वनामत्वादास्यामावाचेति भावः । तुनाऽरुचिः सूचिना-द्वयग्वि मनशोरभिधान्तत्वरूपा । एवमोत्थार्थमाह—एवञ्चेति । एवञ्चिदप्यास्याने चेत्यर्थः । रूपद्वयम्—अदस्यै अमुष्यै इत्येवम् । दादिद्वयामावात्तृतीयरूपस्याप्रसङ्ग एव । वहिरङ्गपरिभाषा सर्वथा त्रिपापा न प्रवर्तनइति सुत्वे ऽसुष्टेऽमिदत्वेनेष्टस्यैवोभययाऽसिद्धिरिति दुर्वचनमिति भावः । अ.सेर्यैरेवेति व्याख्याने वारोपपत्तिमाह—सुत्वेति । रथानिन्याएवञ्च परादिवत्त्वेन, सत्थानिकाश्वत्वं तु श्रुतस्यै प्राक्कालिकमिति भावः । पत्वेति । सत्येत्यादि । एवं चेति । अमुष्यै इति सिद्धौ चेत्यर्थः । तत्र—अदसोरिति सूत्रे । ग्रहणमपीति अपिसुमुयङित्यादिरुद्वयानुरोधादिमसुवायकः । एवं च ह्रस्वग्रहणमप्यावयवमिति बोध्यम् । एतेनान्तपक्षोपपत्तेन तादृक्यामाङ्गीकारान्मूलमयुक्तमिति रत्नाकोकमपास्तम् ।

संज्ञाहृतैति । कृतितुग्रहणादिति भावः । नित्यत्वादिति । याटस्तु सङ्गान्ताप्राप्तत्वाद्भावात्

शब्दरत्नम् ।

गमकाभावाद्गमयोरपि विकल्पे “द्वितीयायै” इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । किं चासुडो याडपवा-
दत्वेन तद्विषये याट् दुर्लभः । “अबिरादेशाच्चुट् पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यसङ्गतम्, रादेशस्य
वाच्यसामान्यध्विन्तया सर्वापवादत्वेन नुडपवादत्वात्” इत्याशङ्क्य “न तिस्रवत्तु” इति
दीर्घत्वनिषेधाद्वादेशो नुटं वाचायेन” इति भाष्ये उक्तं नृजवत्सुत्रे । तस्माद्विषयभेदे ऽपि
येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव । यद्यप्यस्यङदेशेन सिध्यति तथाप्यवङ्सूत्र-
स्थभाष्यरीत्याऽऽन्तरतम्येन कदाचिदन्तस्त्वोदात्तत्वे “एकादेश उदात्तेन” इत्यनेन
भैरवी ।

भावः । उभयोरपीति । असुडो याडगमस्य चेत्पर्यं । एवञ्चास्य याडाप इति सूत्रशेषमयाहा-
गमस्यापि (विनृत्पयोधकत्वेन) पक्षे स्थासिद्धिः स्फुटैव । हयायेति । आदिपदेनासुप्यै इ-
त्यस्य संप्रहः । नच “द्वितीयायाच्च” इति निर्देशरूपज्ञापकाच्च तस्य सूत्रस्योभयविकल्पयो-
धकतेति वाच्यम् ? ज्ञापकाश्रयणेन प्रतिपत्तिगौरवस्य स्फुटत्वात् । दूषणान्तरमप्याह—कि-
ञ्चेति । ननु विषयभेदात्कथमपवादत्वमत आह—भाचिरेति । “सर्वनाम्न” इति सूत्रस्य याड-
पवादत्वेऽपि अस्यङदेशेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्का निराचष्टे—पथीत्यादिना । इत्थञ्चेति
न वाच्यमिति पूर्वपक्षमभिप्रायः । अवङ्सूत्रस्थभाष्यरीत्येति । गौरववर्नं स्वरसिद्धयर्थमिति वा-
र्तिकस्य व्याख्यानानुसारे उक्ता या रीतिस्तथेत्यर्थः । एवञ्च तस्य इत्यत्र ताशब्दस्यान्तोदा-
त्तत्वबुद्ध्या तस्य स्थाने आन्तरतम्यादन्तोदात्तेऽस्यङदेशोऽप्यन्तोपो बोध्यः । यदा स्थानिन
आसुदात्तत्वबुद्धिस्तदा यद्यपि सिद्धिस्तथाप्यन्तोदात्तत्वबुद्धिरपि कदाचित्स्यादिति तात्प-
र्यम् । असुप्यै इत्यत्र तस्य प्रकृत्येकदेशस्य एव दूषणम् । यदि तु याट् एव सुट् तदा सकारः
प्रत्ययावयव इति सुप्ये पृते पत्वम्भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह मूढे—वस्तुतस्त्विति । युक्तम्—
आमीतिसुप्रानन्तरमेवं पठितुं युक्तम् । सर्वनाम्न इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सर्वनाम्नः परस्य
याड् सुट् इत्यत्र चेति तदर्थः । एवं सति सप्तनाम्न इत्यस्य पञ्चम्यन्ततया स्थानि वासम्भवेन
याट् इति पठ्ये यथाऽयववावयविभावाधिका तथा स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धाधिकाऽपि
भविष्यतीत्यभिप्रायिकामाशङ्का निराचष्टे—नचेति । दीर्घेति । याट् इत्यत्र दीर्घं इत्यर्थः ।
पुडागमे कर्तव्य इत्यादि । नन्वेवं यदाऽदावयवो अकारोऽपदान्त इत्यतो गुण इति पररूपा-
पत्तिरित्यत आह—इत्योच्चारण इति । पुडागमे पर्वण्ये विराक्षेताकारनिशिष्टपडागमविधान-
सामर्थ्यादित्यर्थः । याटो नि पत्तिरागन्तादेवेति आप इत्यस्य प्रकृतस्याभावेऽप्यस्य सूत्र-
स्यापन्त एव प्रवृत्तिः । आमीत्यस्यास्तेमसूत्रे न सम्यग्यः । नन्वेवंतति पुडाघागमे यथो-
भावप्रसङ्गात् ।

एवञ्च न दत्तमिति भावः । न चेति । विधेयानुवृत्त्यर्थः स इति भावः । उभयोरिति । आनुकूलं नो-
च्चार्येत तु मतिर्य “सुष्टि वा षट्” इत्यत्रत्येन सर्वांनुवृत्त्यर्थश्चप्रत्याख्यानपरमाश्रयेण “कुलिनात्सु-
यथो च” इत्यत्रयवभाषणं च विरुद्धं चेति भावः । अपिः सूत्रेणेत्यमे बोध्यः । मिथः समुपायनो वा
सिद्धान्तमनुयायको वा । ननु “विभाषा द्वितीया” इति सूत्र-स्थास्यने द्विं यादै” इति सिद्धमेवात्र
आह—आदीति । तेनासुप्यै इति प्रागुक्तशेषसंप्रहः । तथाचोभयविधानमदायमिति भावः । ननु उत्तरनि-
सम्भवे इति-यादिरिशेषात् नित्यत्वेन तद्वचन आह—किञ्चेति । ननु विषयभेदेन येननेतिन्यायानव-
तारार्थननननन आह—आचिरेति । प्रतिगदिनमनुवदमिदं सर्वम् । तस्मात्—माभ्यवामप्याह ।
तेन विधेयेन विषयभेदेऽतथादशमात्र एव बोध्य इति तु न वि-ननेलुङ्ग टिनोपमाप्रत्यय बाध-
मानचेति भावः । रत्न इति गण्डपति—यद्येति । न यैव विधौ यत्प्रमङ्गः, परतरान्नि-
रदायकप्रत्यय इति तेन आभ्यवामप्याह—तद्वचनमाह । परत एवदनेति श्रुत्यर्थमिति भावः । री-
रमेति । प्रतिगदिनमनुवदमिदं । अन्तम्योदात्तस्य इति । एवञ्चेन उदात्तानुदात्तस्थानिनो

दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । ह्रस्वोच्चारणेऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य चारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम् ।

“विभाषा” । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । यत्त्वाहुः—“न बहुव्रीहौ” इति निषेवे प्राप्ते इति; तदापाततः, तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतत्वादिविषयत्वात्, अस्य च समासविषयत्वात् । योत्तरेति । यत्त्वाहुः—या पूर्वा सोत्तराऽस्या उत्तरपूर्वेति; तद्वभसात्, पूर्वनिपातवैपरीत्यपत्तेः । तीर्यस्येति । इदं हि

शब्दरत्नम् ।

विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः । सामर्थ्यादेविति । उच्चारणार्थत्वं तु न, व्याख्यानानादिति भावः । “त्रेख्य” इत्यत्र ‘आमि’ इत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोध्यम् ।

वैपरीत्यापत्तेरिति । अयं भावः—वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देशविधेयत्वं प्रतीयते, भैरवी ।

कार उच्चारणार्थो भवति तथा यद्वागमेऽप्यकारस्तथास्तित्वत्यासङ्गान्निराचष्टे—उच्चेति । व्याख्यानानादिति । “सेनाया चा” इतिसूत्रनिर्देशद्वान्मूलकव्याख्यानानादित्यर्थः । यद्यकार उच्चारणार्थः स्यात्तदा निर्देशासङ्गतिः स्पष्टैव । ननु प्रकृतसूत्रत्रयेरित्याशयप्यामीत्यस्य तर्हि सम्बन्धो न स्यादत आह—त्रेख्य इति । मण्डूकानुवृत्तौ मानन्त्वत्रैव प्रेरितं निर्देशात्तेः सम्प्रसारणञ्चेति निर्देशाच्चेति गृहाण । बहुषु सौत्रत्वरूपनापेक्षया मण्डूकानुवृत्तिरेव ज्यायसी । मूलेऽप्येयमित्यनेनान्यदपि सूचितम् । तथाहि, यदि मण्डूकप्लुतिर्मध्ये सम्बन्धाभावोऽप्येव सम्बन्ध इति कल्पनाभ्याहुर्बभूतेत्याहस्तहि “सर्वनाम्नो याटः सुट् ह्रस्वश्च” ‘आमि’ “त्रेख्यः” इति सूत्रग्रन्थस्तु । आमीत्यत्र आमसेरिति सूत्रादादित्यस्य सम्बन्धो भविष्यति । “विभाषा द्वितीयावृत्तीयाभ्याम्” इति सूत्रग्रन्थेव पाठ्यम् । तत्राविशेषादुभयोरपि विधेययोर्विभाषेत्यस्य सम्बन्धः । एवञ्च “क्षर-क्षीर” इतिसूत्रानन्तरं यदामीति सूत्रान्तर्गत्यं सर्वनाम्न इति पदन्तदस्तु, “याटाप.” इतिसूत्रानन्तरं यत्सर्वनाम्नः स्यादिति सूत्रान्तन्तन् कार्यमिति । एवञ्च या मण्डूकानुवृत्तिरुक्ता सा आमीति पृथक्सूत्राभरणपक्षे इति दिक् ।

“सप्तमी विशेषणे” इति सूत्रेण विशेषणवाचकस्य पूर्वनिपातो विधीयते पूर्वादिशब्दयोर्दिशब्दवक्तृत्वा द्रव्यान्तर्भावात्कथम्पुननिपातवैपरीत्यापत्तिरत आह—अयमभाव इति । बाध इति । समासार्थप्रदर्शकलौकिकविग्रहवाक्य इत्यर्थः । प्रतीय इति ।

भावप्रकाशः ।

जायमानस्याप्यहं अन्तरग्यादुभयत्रोदात्तत्वप्राप्त्याप्येकपदे वचनं विनोदात्तत्वाभावात्पठेन विधातेनान्यतरयोश्चात्वे विनिगमनानिराहत्कदाचिदाप्युदात्तत्वेनेहसिद्धावप्यन्तोदात्तत्वेऽनित्यमित्यर्थः । विभक्तेः—तदादेशस्य, एकादेशस्य । उच्चारणार्थोऽकार इत्यादिपूर्वग्रन्थविरोध निराचष्टे—उच्चेति । अत्र एव सम्भवेत्यत्र ननु निश्चीयेतेति । एवञ्च तद्यथाप्युत्तराशयवचनमात्रं ननु क्षोदक्षमिति भावः । यत्तु राजाकंकाल-अत्र पक्षे यामटवीति याट्, एत आमि याटमित्यत्रानिव्याप्तिः, अथवापि-नापया तस्यैव ग्रहणीचापञ्च । किन्नामीत्यस्योत्तरार्धस्य प्रवरणात् केसव्येव सुट् स्यान्न हं प्रवृत्तिषु । अन्यथा “त्रेख्यः” इत्यादी तदलाभ इति दृष्टव्यमिति सूचितं; तन्न, युक्तिमिदंयत्परिभाषापेक्षया शापकोपपक्षस्य प्रतिपक्षोक्तमायस्य वृत्तिमावृत्तिमन्यायस्य च प्रावत्येनाप्यशेषाभावात् । एतेन विपरीत-तदुक्तिरपि पराता । अन्यदोषमुद्धरति—त्रेख्य इति । एतेनामीति सूत्रं हरवरचेत्यन्तेरसूत्रानन्तरं बोध्यम्, आनुपूर्व्यमनात्पर्याप्तं । एवं च मण्डूकप्लुतिर्नेति मान्योक्तिर्मुलाश्रयानुगुणेति युक्तिम् ।

ननुपूर्वोदात्तशब्दोदिगादिबृत्तत्वेन द्रव्यवाचकस्याविशेषात्पूर्वनिपातानिवधेन वैपरीत्यापत्तिरनुक्त-त आह—अयं भाव इति । तत्रादी सिद्धान्तमाह—यान्ये इति । अस्य व्यपत्त्यादिः । तथा चरे-द्वयदार्थप्राप्तायेन विधेयस्य पूर्वावस्य विशेषणत्वात्पूर्वाशब्दस्य पूर्वनिपातार्थः । न च समासेपि

पुनरुपमकयोरावश्यकम् । अनेनैव सिद्धौ “विभाषा द्वितीयातृतीया” इति सूत्रं न

शब्दरत्नम् ।

योत्तरात्वप्रकारवृत्तानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थात् । तत्रोत्तरापदस्य ज्ञान-
विशेष्यपर्यन्तलक्षकतया गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातः । उत्तरस्यां पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशे-
ष्यत्वं तु न विधेयम्, पूर्वापदस्य पूर्वनिपातापत्तेः “न विधौ परः शब्दार्थः” इति विधेय-

भैरवी

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादयलक्षणम् ॥

इत्यभिपुक्तोक्तेः । न च यत्र यच्छब्दयोगः प्राथम्यं वा तस्यैवोद्देश्यबोधकत्वमिति निय-
मो न सम्भवति, “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति” “द्रव्यज्ञेः स्विष्टकृतं यजति” इत्यादौ
व्यभिचारादिति वाच्यम्, सत्रापि विशिष्टस्य विधेयता आदौ प्रतीयते, तात्पर्यन्तु गुणवि-
विधाने हात कल्पनाया सम्भवात् । यद्वा, पूर्वोक्ताभिपुक्त्याप्ये आदिपदश्रुतार्थे तेन प्राप्ता-
प्राप्तविशेषकन्यायस्यापि संग्रहः कार्यः । उद्देश्यविधेयत्वमिति द्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययः । इत्यर्था-
दिति । अन्यथा द्वयोः पदयोः सामानाधिकरण्याभावेन “अनेकमन्यपदार्थः” इति समासानु-
पपत्तिः स्यादिति शेषः ।

ननु या पूर्वा सा उत्तरेत्येव विग्रहोऽस्तु उत्तरापदमेव लाक्षणिकमस्तु तथापि बहुव्रीहि-
भविष्यतीत्यादाह्निराचष्टे—न विधाविति । जैमिनिशास्त्रप्रसिद्धोऽयमन्यायः । उपक्रमोप-
संहाराभ्यां यदर्थं तात्पर्यग्रहस्तत्रैवैकस्योद्देश्यत्वमपरस्य विधायकत्वम् । यदि विधायकस्या-
भावप्रकाशः ।

तस्मतीत्योद्देश्यस्य प्राथम्येन विनिगमनाविरहस्तदवस्थ इति वाच्यम् । सप्तदशारत्निर्नीहितोष्णीषा
इत्यादौ व्यभिचारात् । अत्र एवोद्देश्यलक्षणे आदिपदोक्तेः । इदं च प्राप्तत्वादेव गमकम् । अत्र एव
तस्या अमाधिष्ठानत्वेन पूर्वप्रयोगस्य युक्तत्वमिति मान्योक्तिरप्ययुक्तेति भावः । विधेयत्वमिति । द्वन्द्वो-
त्तान्तप्रत्ययः, यथासुखेनान्वयः । अन्यतरस्य लक्षणां विना सामानाधिकरण्याभावात् बहुव्रीहानु-
पपत्तेराह—योत्तरात्येति । विशेष्यशब्दो विशेष्यनिध्वः न तु विशेषणप्रधानादिवदनहस्तिज्ञः । अत
एव ‘राजा विशेषणं पुत्रो विशेष्यः’ इति “षष्ठी शेषे” इति सूत्रे ‘कश्च नैविशिर्विशेष्यः’ इति “शब्दे-
शितः” इत्यत्र च भाष्यम् ।

जीवासाद्यैर्विशेष्यं यादृशैः प्रस्तुतं पदैः ।

इत्यमरश्च सङ्गच्छते । विशेष्यं धात्वर्थ इति प्रयोगस्तु शून्यं क्षुद्रपद्वन्तुमिति वा । तत्रेति । अस्य
तवापीत्यादिः । समाप्ते इत्यर्थः । अन्यथा तदनु रपत्तिस्त्वैति भावः । गुणेति । गुणोपसर्जनद्रव्यवा-
चनत्वेत्यर्थः । शानस्य विशेष्यत्वात् ; एवं च विशेषणत्वात् “सप्तमीविशेषणे” इत्यस्य प्राप्तिः । तत्र हि
सप्तम्यन्तान्योत्तरपदार्थविशेषणस्य त्रिषथताविशेषरूपविशेषणत्वविशिष्टस्य ग्रहणमिति भावः । विनिगम-
काभावादाह—उत्तरस्यामिति । प्रसिद्धोत्तरस्यामित्यर्थः । विशेष्यत्वान्तिवति । ‘यैकैकवर्णवर्तिला-
द्याचः’ इति “परः सन्निर्कर्तः” इति भाष्यप्रयोगवत्साधुर्यं प्रयोगः । एवं विशेष्यपर्यन्तमित्यपि प्रयोगः ।
पूर्वनीति । विशेष्यतासामानाधिकरणैव विधेयतेति नियमस्तुक्तीत्या नेति भावः । एतेन रजतशुक्तिक
रूपेव प्रयोग इति विपरीतमान्योक्तिरयुक्तेति सूचितम् । न विधाविति । जैमिनीयन्यायोऽयम् ।
उपक्रमोपसंहाराभ्यां यदनुरोधेन यदर्थं तत्पर्यग्रहस्तत्रैवान्यायत्वकल्पने प्रकरणविचारपक्षतिविधायकत्व-
मज्ञेयं तन्मूलम् । यद्वा, यद्यपि समाप्तेऽपि तत्पतीतिरस्येव तथापि स्फुटनत्वादाह—इत्यमर इति । अत

सरला ।

पूर्वनिपातापत्तेरिति । “सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ” इति सूत्रेणोलादिः ।

कर्तव्यमिति भावः ।

अन्वार्थनघोः ॥ अत्र वार्तिकम्—‘मातुर्मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते’ इति । मातृश-

शब्दरत्नम् ।

बोधके लक्षणा नौचित्याच्च । त्वदुक्तविग्रहे तु पूर्वापदस्य यच्छब्दसमभिध्याहारेणोद्देश्यस-
मर्पकनया तस्यैव लक्षणिरुत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपातापत्तिरिति । न कर्तव्यमिति ।
स्पष्टं चेदं भाष्ये । तृतीयाशब्दसाहचर्येण सहायवाचिद्वितीयाशब्दस्य न ग्रहणम् ।
भागार्थं विधीयमानस्यानो भक्तो विशेष्यत्वेन न स्त्रीत्वमनभिधानात् । एतेन तत्र लक्षणि-
कत्वाद्वास्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम् । अत्र सूत्रे न सा परिभाषा प्रवर्तते प्रतिपक्षोक्त-
स्याभावात् । न च महाविभाषयाऽनभावे वार्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धम्, अनो नित्य-
स्वाङ्गीकारात् । आपुदात्तस्य तथापि रूपद्वयासिद्धेश्चेति परास्तमिति भावः ।

भैरवी ।

वि लक्षणिकत्वन्तदा लक्षणाया अनुपपत्त्यादिग्रहसापेक्षत्वेन गुरतया स्पष्टप्रतिपक्षे विव-
क्षितार्थबोधकस्य वाचकशब्दस्यैव प्रयोगः कर्तुमुचित इति भावः । गुणवचनतयेति । गुणोप-
सर्जनद्रव्यवाचकतयेत्यर्थः । भाष्ये इति । “अन्तरम्बहियोगं” इति सूत्रभाष्य इत्यर्थः । ल-
ण्डनकुत्तुक्त्तिरसितुम्भूमिकामारचयति—तृतीयाशब्देति । साहचर्येणेति । सहाययोरेव सहाय-
त्वस्य लोके “विपराभ्याञ्जे” इत्यादिसूत्रभाष्यादौ च स्पष्टत्वादिति भावः । ननु द्वितीया
विभक्तिर्द्वितीयेत्यस्तु पूरणाद्भाग इत्यन्यप्रत्ययान्तो ऽर्थः शब्दोऽस्तु, पूर्वञ्चान्नन्तस्य तीव्रप्रत्य-
यान्तत्वाभावेन वार्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यमस्त्यस्याङ्गानुत्थानायाह—भागार्थ इति । अनभि-
धानादिति । अत्र मानस्तु सूत्रप्रत्याख्यानपरम्भाष्यमेव । एतेन—अनभिधानादस्त्रीत्वेन । तत्र-
अन्नन्ते । अभावादिति । अनोऽभावेऽपि टात्रेकादेशेन सर्वस्य लक्षणिरुत्वादिति भावः । प्रका-
रान्तरेण सूत्रसार्थक्यशङ्कां वारयति—नवेति । अशोकारादिति । अत एव “प्राग्दिशः” इति
सूत्रात्प्राक् तदधिहार इति वृद्धाः । सिद्धान्तिसतेनाह—आपुदात्तस्येति ।

“मातुर्मातृत्वं” इति वार्तिके सम्बुद्धावित्यधिकाराभावादनुपादानाच्च तस्य सम्बुद्धावैव
भावप्रकाशः ।

एवाह—यत्तरेति । इत्यर्थादित्यन्तं व्याख्यानं प्राप्यत् । तत्र—तत्प्रतीतो सस्याम् । यच्छब्देति ।
वाक्ये इति शेषः । भाष्ये इति । “अन्तरं बहियोगं” इति सूत्रे इति भावः । एतेन सूत्रासिद्धस्योप-
संख्यानेन पूरणेऽपि तेन तत्तल्लण्डनमनुक्तं, तस्य पाश्चात्यत्वादिनि प्रकाशोक्तमपास्तम् । साहचर्यमग्रहणे
हेतुः । सहायेति । “विपराभ्याञ्जे,” इत्यत्र “अस्य गोद्वितीयेनार्थः” इत्यत्र “मुखनासिका” इति सूत्रे
‘मुखद्वितीया वा नासिका’ इत्यत्र च “अनेकमन्यपदार्थः” इति सूत्रे “असिद्धिनीयोऽनुससार पाण्डवम्” ।
‘सदुर्बलद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्षताम्’ ।

इत्यत्रेदोने कौशान्प्रति दूतकृष्णवाक्ये ।

‘अद्वितीय पुनः पार्थ कः प्रायवितुमर्हति’ ।

इत्यादौ च प्रसिद्धः स तथेति भावः । विशेष्यत्वं स्त्रीध्वे हेतुः । अनभिधानादिति । अत्र प्रत्या-
ख्यानपरभाष्य मानम् । अत एव स्पष्ट चेदमित्युक्तं प्राक् । एतेन—अनभिधानादस्त्रीत्वेन । तत्र—
अन्नन्ते । प्रती त । अनोऽभावेऽपि टात्रेकादेशेन सर्वत्र लक्षणिरुत्वादिनि भावः । रूपद्वयमिति । अन्त-
दभावाभ्यामिति भावः । नित्यत्वेति । गृन्मन्ते “प्राग्दिशः” इत्यत्र प्राक्तदधिकारादिति भावः । स्वम-
तेनाह—आद्युदेति । अन्नन्तस्येत्यर्थः ।

वदस्य सम्बुद्धौ मातृजादेशो भवन्ति मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वे चोत्प्रे । गार्गी माता-
ऽस्य गार्गीमातृकः । तस्य सम्बोधनं हे गार्गीमात । “नयूनश्च” इति समासान्त-
स्यापवादोऽयम् । यत्र तु श्लाघ्यत्वं न चोत्प्रे किं तु स्वप्नकथनमात्रं तत्र कवेव-

शब्दरत्नम् ।

अत्रोपसंहयान्नाह—सम्बुद्धाविति । अहन्तं पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्दः प्रयु-
ज्यते तस्येत्यर्थः । सापेक्षत्वेऽप्यत एव निपातनात्समासः । अहन्तं च पुत्रस्य मातृद्वारक-
मेव, तदाह—मात्रा पुत्रस्येति । अपवाद् इति । यदीदं न स्याच्चदा प्राप्नोतीति
भैरवी ।

प्रवृत्तिरिति कुत इत्यत आह—अत्रोपेति । ‘पुत्रार्थम्’ इत्यस्य पुत्रायेत्यर्थः । ‘अहन्ते’ इति पुत्रा-
येत्यस्य विशेषणम् । तादर्थ्यं चतुर्थी । ‘ग्राहणाय पायसम्’ इत्यत्रेवोपकारार्थोपकारकभाव
ऊहनीयः । अस्यार्थेति सूत्रात्सम्बुद्धावित्यस्य सम्बन्धः । यद्वा मातुरित्यस्य प्रयुज्यमानस्ये-
त्यादि । अभिधातुमिति तुमुच्चन्तमप्रयुज्यमानमिति “क्रियार्थोपपदस्य” इति चतुर्थी । तत्फ-
लितार्थमाह—अहन्तमिति । नन्येवमहन्त इति पुत्रायेत्यस्य विशेषणमिति सापेक्षत्वात्कथम-
र्थशब्देन समास इत्यत आह—सापेक्षत्वेऽप्यत एवेति । यः पुत्र उत्कृष्टगुणयोगादुत्तमकुलसम्भू-
तत्वाच्च कुलीनायाम्मातरि अयञ्जात इति व्यपदेशयोग्यो भवति स यं यद्वा गार्गीमाते-
त्यादिबहुव्रीहिसमासेनाभिधीयते तदाऽयम्मातृजादेशः इत्यतः । अत्र मातृपदार्थप्रशंसया पु-
त्रस्य प्रशंसा विवक्षिता । अहन्त इत्यत्र “अहः प्रशंसायाम्” इति शता मातृगतप्रशंसामूलक-
पुत्रप्रशंसाया गम्यमानत्वं एवास्य प्रवृत्तिरिति । अत एव भाष्ये—मातृगाम्मातृच पुत्रार्थ-
महन्ते” इति वार्तिके मातृणामिति बहुवचनमुपात्तम् । गार्गीमातेत्यादौ “जातेश्च” इति
पुंवद्भावस्य प्रतिषेधः । समास इति । अर्थशब्देन समास इत्यर्थः । माताऽत्र जनन्येव नत्वेपर-
माता, जनन्याः प्रत्यासत्त्योपस्थितेः । मातृद्वारकप्रशंसा पुत्रस्य समासात्मकसमुदायेन प्रयु-
ज्यमानेन गम्यते । समासान्तस्यैव लौकिके प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तिरिति नाम्न येन नाप्राप्ति-
न्यायेनापवादवन्मत आह—यदीदमिति । तथा च “उपजनित्यमाण” इति न्यायेन कपोऽयम्बा-
भावप्रकाशः ।

अत्र—अभ्यर्थेति सूत्रे । अहन्ते पुत्राय वा माता तस्या मातुरिति शब्दोऽर्थः । तादर्थ्यं चतुर्थी ।
यद्वा प्रयुज्यमानस्येति शेषपूर्णेन क्रियार्थोपपदेति चतुर्थ्या अहन्तं पुत्रमभिधातुं प्रयुज्यमानस्य
मातुरिति शब्दोऽर्थः । तत्फलितमाह—अहन्तमिति । अतदभिधानं च बहुव्रीहौ वैव सम्भवति । यः
पुत्रः स्वल्पगुणश्चात्कुलसम्भूतया मात्रा व्यपदेशमहन्तीति यावत् । अत एव “अहः प्रशंसायाम्”
इति विहितशता सिद्धमहन्ते इति उपक्रमम् । अत एव पितृरुत्ताने मात्रा व्यपदेशे सति न । भाष्ये बहुव-
चनमर्थगतं पूज्योक्तमिति तत्पर्यम् । समासः—अर्थसम्बन्धः । अहन्तत्वेति । अहन्तात् एव ।
मेवेति । प्रत्यासत्तेः । अत एव जननीवाच्येवात्र स गृह्यते इति भावः । येननामाप्तिन्यायेनापवादोति
कैवटप्रशादस्युक्तमुत्तम्, यः प्रक्रियावाक्यवाक्यत्वेना-तत्कृतया नाप्राप्ते त्रिभिन्नानाम्भात् । तद्व-
नयनाह—यदीदमिति । यदि कपू स्याच्चर्हि वार्तिकं व्यर्थमेव स्यात् । अतः सर्वथा अनवकाशत्वा-
त्तत्त्वः । तत एव व्यवधानेऽपि प्रवृत्तिस्तु न, लक्ष्यानुरोधादिति भावः । एतेनैकशेषवदपवादोत्पत्ति-
स्तम्, वैपरीत्यस्याय सत्वात् । अत एव “विमाणा दिक्स्माते” इति स्वस्थ प्रकाशखण्डकं मूलं युक्त-
मिति तदनुयायिरनाकर्षोक्तस्तस्यार्थिका तस्यालौकिकवाक्यविषयत्वेऽपि समासे एव फलवत्तादिति
खण्डनं ह्युक्तिर्यच्च चिन्त्येति बोध्यम् । यत्तु खण्डनकृत्—“यावाप” इत्यादाववकाशकारात्तस्य “प्रत्ययग्र-
हणे” इति सम्भारन्तादित्येतद्विशेषणत्वादङ्गसंज्ञादान्तादित्यर्थे सति स्त्रीप्रत्यये तदारिनियमनिषेधात्
प्राप्तेऽपि याट् न, लाक्षणिकत्वात्—गौक्षत्वात् । शुभभूतस्त्रीप्रत्यये तन्निगमाङ्गीकारादिति मूलोक्तरीत्या
प्रकाशोक्तयोर्भेदेन मूलं चिन्त्यमिति । तत्र, गौणलाक्षण्योपसर्जनपदानां भिन्नार्थवत्त्वरयोत्तरात् ।

गार्गीमार्क । आवन्तं यदङ्गमिति । यत्तु “यादौपः” इति सूत्रं व्याचक्षेणैरु-
क्तम्—अतिप्रद्वयेत्यत्र लाक्षणिक्त्वात् याट्, एवमतिसर्वायेत्यत्र न स्यादिति;
तद्रभसात् । न ह्यतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते, अतिदेशवैय-
र्थ्यापत्तेः । तेन याट् दुर्वारः । स्याट्स्तु प्रसङ्ग एव नास्ति । संज्ञोपसर्जनयोः
पाठात् पर्युदासात् । केचिद्विचिन्तयन्ति । परिशिष्टकारादयः ।

शब्दरत्नम् ।

भावः । वैयर्थ्यापत्तेरिति । नन्वाकारोऽयं लाक्षणिक इति तदाशयः । न च खट्वायै
इत्यत्रापि याडनापत्तिः, सूत्रं तु निशायै इत्यत्र चरितार्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य
लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वात्, न चेह तथा,
एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वात्, इति चेत् ? न, वर्णग्रहणे तद्रूपवृत्तेस्तैप्युक्तत्वेन तद्विरो-
धादित्यभिमानः ।

भैरवी ।

धरुः । यत्तु परेरुक्तप्रतिप्रद्वयेत्यत्र लाक्षणिकत्वात् याडिति, तन्मतमाश्रित्य शङ्कने—नन्वि-
ति । ननु लाक्षणिकत्वं यदि याडप्रवृत्तिसाधकं, तर्हि खट्वायै इत्यादावपि न स्यादित्याश-
ङ्कान्निरावष्टे—न चेति । तै—परैः प्रकाशकारादिभिः । अपिशब्द कैषटादिपरामर्शकः ।
अभिमान इति । एतेनारुचिर्वनिता । तथाहि “ओट्” इति सूत्रभाष्येऽदोभनदित्यत्रादिति
प्रवृत्त्यवप्राप्तिमाशङ्क्य लक्षणेप्रतिपदोक्तपरिभाषया समाधानं कृतं, यदि वर्णग्रहणे तस्याः प-
रिभाषाया अप्रवृत्तिस्तदा भाष्यविरोधः स्पष्ट एव । अत एव स्यान्निरस्तुनभाष्ये अतिप्र-
द्वयेत्यत्रापि प्रत्ययत्वात्तदन्तस्य लक्षणे तस्याङ्गविशेषणत्वेनाप्यन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थेनाति-
खट्वायै इत्यत्र प्राप्तस्यापि यादो “ह्याङ्ग्रहणेऽदीर्घः” इति वार्तिकेन समाधाने अपि श्रुता-
कारस्त्वतानुरन्धान्यामाप्तवमाश्रित्य पुनरपि याट् शङ्काङ्कत्वा लाक्षणिकत्वेन समाधाया-
कारप्रक्षेपेण वार्तिकप्रत्याख्यानपत्रे समाधानान्तरं कृतमिति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्र-
वृत्तिरयं समाधानमिति ध्वनितम् । नचाङ्गस्येभ्यस्य विशेषणत्वेनाङ्गसङ्गं यदायन्तमि-
त्यर्थं प्रवोचित इति वाच्यम् ? “यदाङ्गाधिकारे” इति वचनेन तस्य विशेष्यताया एवोक्त-
भावप्रकाशः ।

खट्वायै प्रकारो परिभाषाया च त्रयाणां पाठात् । शिञ्ज “प्रत्ययग्रहणे” इति परिभाषाऽऽवन्तग्रहे
तेनाङ्गविशेषणादावन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाशेषतादवस्थात् । अङ्गस्य विशेष्यतैव अतुपदं वक्ष्यमाणा ।
तद्वचनवचनमप्या तदाशयमाह—अन्विति । तदाशयः—प्रकाशाशयः । यस्य रूपस्येति । प्रति-
पादितं संज्ञाप्रकाशे । इह—खट्वायै इत्यादी । तौरपीति । प्रकाशकङ्कुरपर्यवर्धः । अविना मूलक-
त्संग्रहः । मूलोक्ताक्षरादुक्तार्थस्य कथमप्यनामः । पूर्वकथा मूले उक्तोऽग्रे कथमित्यर्थेऽप्यनोक्तिर्य,
तत्सूचयितुमाह—अभिमान इति । अनेनरुचिः सूचिता । तथैवान न याट्, वर्णग्रहणेऽपि तत्प्रवृ-
त्तेरित्याह । अथ एवावन्तान्तं यदङ्गमित्यर्थाशयेनातिप्रद्वयेति सिद्धये प्रवृत्ते “ह्याङ्ग्रहणेऽदीर्घः”
इति वार्तिके अनाकारस्त्वतानुवचन्यामाप्तेनाशङ्कं यदा लाक्षणिक्त्वेन समाधायाकारप्रदक्षेपेण तस्य-
स्याख्याने एतत्परिहारोपायान्तरावधनं माथे । किञ्च, यदाङ्गाधिकारे इति वार्तिकेनाङ्गस्य विशेष्यताया
संरक्षा ।

निशायै इत्यत्रेति । इदमुपपन्नं “बहुदामायै” इत्यस्य, “ह्याङ्ग्रहणेऽदीर्घः” इति सूत्रेणाङ्गे
पूर्वान्तवद्भावेन सिद्धे आद्यग्रहणस्य “बहुदामा, बहुदामा” इत्यादिदाह-वचनजनप्रदर्शनपरमाध्याय
“एवादेशानपट्टायेऽभ्यभवः” इति भाष्याच्च इत्यनेन आचार्यिणेऽनभिधानेन “निशायै” इत्यस्य
निशायोऽप्युपपन्नत्वे के शशि टट्वाद्यङ्गस्ययोगश्चेत्याह ।

“डिति ह्रस्वश्च” अप्राप्तविभाषेयम्, ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तु “नेत्यङ्बुवङ्-स्थानौ” इति निषेधे प्राप्ते आरम्भात् । इहेयङ्बुवङ्स्थानौ स्त्रोशब्दभिन्नौ नित्यस्त्री-लिङ्गाविति त्रीणि ईदूभेर्विशेषणानि, ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव नतु नित्यस्त्री-

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वयोरप्राप्ताविति । अत एव “यू रूपाख्यौ” इति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्ये ‘नेति निवृत्तम्’ इत्युक्तं भाष्ये । निषेधे प्राप्त इति । भावतात्पर्यकृतलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः । ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति । इष्वादि-ष्वप्राप्तिमाशङ्क्य “डिति ह्रस्वश्च” इत्यत्र “नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो-नाश्रीयते” इति कैयटोक्तिरूपक्रमानुरोधार्थसंज्ञानाश्रयिण्या “यू रूपाख्यौ” इति अत्रोक्तिः ।

त्वात् । अत एवार्द्धलक्षणाद्यै इत्यत्र यादः प्रवृत्तिः । एवञ्चात्रत्यम्परममूलं मूलञ्च प्राचान-नुरोधेनेति तत्त्वम् ।

अत एव—ह्रस्वयोरप्राप्तेरेव । नेति निवृत्तमिति । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वेन “यू रूपाख्यौ” इति सूत्रे च दीर्घस्य ग्रहणेन विधेरप्राप्तेर्नेति निवृत्तमित्युचितमेवेति भावः । ननु ह्रस्वघटित-वाक्यव्याख्यानावसरे तथाकथनेन दीर्घघटिते नेत्यस्य सम्बन्धोऽस्त्येति गम्यते । तथाच तद्वदितवाक्यस्य वा न स्यादित्येव व्याख्यानमुचितमत आह—भावेति । भावमात्रेत्यर्थः । उभयत्र तात्पर्यकल्पनापेक्षयाऽप्राप्तभावस्यैकस्य कल्पने लाघवमभवति । अत एव ह्रस्वघटित-तवाक्येनैकवाक्यताऽपि भवति । न च दीर्घघटितवाक्येऽपि नेत्यस्य निवृत्त्या तदर्थे उभयत्र विभाषात्वमेवास्त्विति धाच्यम् । अकलसकल्पनापेक्षया कलसार्थस्य कल्पनायां लाघवात् । ननु रूपाख्यपदस्य प्रक्रान्तत्वात्स्त्रियामित्येवेत्युक्तमत आह—इष्वादिगिति । उपक्रमानुरो-धात्—इष्वादिष्वप्राप्तिशङ्का या कृता सा आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शनोपक्रमानुरोधात् । तथा-हि भाष्ये—आख्याग्रहणमित्यर्थम् । नदीसञ्ज्ञायामाख्याग्रहणं स्त्रीविषयार्थम् । स्त्री वचनायैव यौ नित्यं तयोरेव नदीसंज्ञा यथा स्यात् । इह मा भूत्—ग्रामण्ये—सेनान्ये—स्त्रियै इति । अत्र कैयट—आख्याग्रहणसामर्थ्यान्नियम आश्रीयते—स्त्रियमेव यावाचक्षते नतु लिङ्गान्तरयुक्तमपी-त्यर्थः । आख्याग्रहणप्रयोजनप्रदर्शकेऽस्मिन्वार्तिके विषयशब्दोऽनन्यभावे सत्प्रयोजक एवकारो व्याख्यानपरभाष्ये एवकारार्थं एवेति नित्यशब्देनाख्यातः । ग्रामण्ये इति ग्रामणीशब्दः क्रि-याविषयत्वाच्चलिङ्गत्वात्स्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानो नदीसंज्ञो न भवति । एवम्भाष्यं व्याख्याय शक्तिं ‘यद्येवमिष्यशानिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानाम्पदवादीनां गुणवचन-भावप्रकाशः ।’

ध्वीचित्तबोधनम्, अन्यथोक्तवार्तिकस्य तत्प्रत्याख्यानायाकारप्रश्लेषश्च वैयर्थ्यापत्तिः । किञ्चार्थ-सद्व्याप्यै इत्यादौ यादवनापत्तिः । एवं च प्राचा मर्षेयामुक्तिमूलं परममूलं च चिन्त्यमिति ।

ननु “यू रूपाख्यौ” इत्यत्र ह्रस्वग्रहणपक्षस्यापि भाष्ये उक्तत्वेनाप्राप्तिर्दुरुपपादित्यत आह—अत एवेति । तत्रैव पक्षे शेषपदमृत्वा परत्वात् घिसंज्ञया वाच इत्यर्थस्याप्युक्तत्वेन न दोष इत्यत्राश्रयः (?) । नेति उपलक्षणं तद्वदितवाक्यस्य । ननु दीर्घवाक्ये ईदूलियादिनिवृत्त्या तदर्थे उभयविभाषात्वमेवा-स्त्वत आह—भावेति । तन्मात्रेत्यर्थः । उभयकल्पनान् एकस्यनेन लाघवं वाक्ययोः साम्यं चेति भावः । अकलसकल्पनातः प्रतिप्रसन्नविधौ कलसकल्पनप्रयुक्तत्वाद्यवयवमपि बोध्यम् । एवेनोभयत्र विभाषात्वव्यव-पठेदः । यत्तु एण्डनकृत—इहेत्यादि पूर्वन्तमित्यन्त मूलं चिन्त्यम्, भतिश्रियै आद्यादये इति भाष्योदा-हरणादयं योचनित्यस्त्रीत्वस्येदुद्दिष्टोपलक्षणयोगात् । अत एव सामान्यवैयटोक्तिः । वृत्त्युक्तस्य ए तस्य ह्रस्वयोरपि सम्भव इति इति, तत्त्वव्यति—इष्वादीति । आदिना अशब्दादिपरिग्रहः । कैयटोक्तिः—स्त्रीविषयार्थमित्यादित्याख्यावसरे इति भावः । उपक्रमेति । इष्वाद्यप्राप्तिरूप इत्यर्थः । यद्यपि पूर्वोक्त-

त्वपर्यन्तम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वे-
ऽपि नदीत्वं न स्यात्, कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात्, हरदत्तमतेऽपि ह्रस्वांशे

शब्दरत्नम् ।

सूत्रेऽप्रत्ययेष्वह्रस्वस्यानावित्यंशस्य निषेधस्तथा भाष्ये व्याख्यानेन निषेधस्य प्राप्तिपूर्वक-
तया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः । तदाह-अन्यथेति । कैय-
टरीत्येति । “स्त्रीविषयावेव यो नित्यम्” इति भाष्यस्वरस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थान-
भिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोत्तेरिति भावः । हरदत्तमतेऽपीति । पूर्वभाष्ये
एवो भिन्नक्रमः, नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः, नित्यमेवत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थं
भैरवी ।

त्वात्सर्वलिङ्गानां स्त्रीविषयत्वाभावात्स्त्रियां वृत्तौ “ङिति ह्रस्वश्च” इति नदीसंज्ञा न प्रा-
प्नोति” इति । तत् एवन्तर्हि “ङिति ह्रस्वश्च” इत्यत्रेणंदिषो नियमो नाधीयते इति समा-
हितम् । क्रियाविषयत्वादित्यनेन प्रवृत्तिनिमित्तस्य दर्शितम् । यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्तत्रैव
षाचकशब्दभेदः । विशेष्यभेदे लिङ्गभेदे च न, सन्नेदेऽपि शब्दभेदव्यवहाराभावात् । ततः
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं ह्रस्वस्य स्त्रीशब्दस्यानुवर्तनाशङ्कोपः इति चोक्तम् । तदुक्तेर्ह्रस्वाशमात्रपरत्वे
भाष्यमेव साधकमस्तीत्यत आह—युच्चाख्यावति । तदाहेति । ह्रस्वघटितवाक्यस्य नित्य-
स्त्रीलिङ्गभिन्नेऽपि प्रवृत्तिरित्येतदहेत्यर्थः । एवञ्चोपक्रमभाष्यग्रन्थस्यात्र द्वाघघटितवाक्येऽनु-
वृत्तं यत्तुल्यार्थपरं तन्नित्यस्त्रीलिङ्गबोधकावित्यर्थकमिति “कटप्रभे द्राक्षण्ये” इत्यत्र नदीसंज्ञा
नेति भावः । वस्तुतस्तु “ङिति” इति सूत्रेऽनुवृत्तं यत्तुल्यार्थपरदन्तस्त्रीवाचक इत्येतन्मात्रा-
र्थकं शब्दाधिकारानुरोधात् । तच्च ङिदाक्षिमाङ्गविशेषणमिति “कटप्रभे द्राक्षण्ये” इत्यत्र वि-
कल्पो भवत्येव । ङित्यत्रैवंविधो नियमो नाधीयते इत्युक्तिरभयसाधारणी । मूलन्तु प्रा-
चामनुरोधेन । परममूलन्तुभयसाधारणम् । अत एव “ङिति ह्रस्वश्च” इति प्रसाकमुपाश्रय इस्व-
घटितवाक्ये दीर्घघटितवाक्ये चतर्दिति भाष्यप्रदीतोद्व्योते उक्तम् । लिङ्गान्तरविशिष्टेति । अत्र
प्रवृत्तिनिमित्तस्य इत्यस्याकथनेन यत्र प्रवृत्तिनिमित्तभेदस्तत्र शब्दस्य षाचकभेद एवास्ती-
ति ध्वनितम् । तेन-कैयटेन । हरदत्तसम्मतार्थस्य लाभोपायमाह—पूर्वभाष्य इति । स्त्रीवि-

भावप्रकाशः ।

तन्त्रयोः प्राचीननिबन्धेषु अग्राया विकल्पो दृश्यते तथापि सर्वशेषक्रमवाक्यस्यैवोपक्रमपराक्रमे दीक्षि-
तैर्न्यवस्थापितश्चादिति भावः । एतेन नित्यस्त्रीत्वाभावे ङित्यस्य साकल्येन नित्यस्त्रीलिङ्गे किन्तु
अन्तरङ्गत्वाविशेषापत्तिरित्यपास्तम् । नन्वनिष्ठापस्या दीक्षिणोक्तनियमादसौ वैवाक्येण दुष्करोऽन आह-
युस्त्र्येति । उपक्रमे इति भावः । अत्रत्येति । अत्रानुवृत्तेरर्थः । निषेधेति । तत्र हरदत्तप्रमाणे
ङिनीति योगनिभागे ङित्येव ह्रस्वस्थानो स्यात्स्यौ” यु अस्त्री वा नदीसंज्ञा न भवति इति तदुक्तेर्येवमपि
बोध्यम् । एव च कटप्रभे द्राक्षण्ये इत्यत्र विकल्पो न, लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वेन तत्त्वामात्रादिति
भावः । तत्र-अत्रानुवृत्तद्वये । इति भाव इत्याभ्यां चिन्ताऽस्तत्किन्तु ङङेन्दुखेटे स्पष्टं तत् एव बोद्ध-
व्या । अत एव परममूलं सङ्गच्छते । मूलं तु प्रकाशानुरोधेन । तन्नाथ त्वेकदेश्युक्तिः । कैयटस्तु साधा-
रणं, उपसंहारानुरोधात् । वटप्रभे इत्यादी विवल्पो भवत्येव । स्त्रीवाचकत्वविशेषतन्मात्रार्थव्याख्यावि-
र्येतदत्रानुवृत्तं, शब्दाधिकारात् । तच्च ङिदाक्षिसस्याङ्गत्वोभयत्रापि विशेषणमिति बोध्यम् । यौ नित्य-
मिति । कश्चिदे विषयशब्दऽनन्यभावे । तद्योतक एवकारो माथे एवार्थ एव नित्यप्रहणेनान्वाख्या-
यते इति भावः । इदं च सर्वमाख्याग्रहणसामर्थ्यात्कल्प्यते । ननु भाष्यविरोधाद्वृत्तिमन्मयुक्तमन आह-
पूर्वेति । अर्थ भावः—भाष्ये “भाष्ये प्रथ्ये स्त्रिये” इत्यादौ मन्मन्त्राणि निषेधमाशङ्क्य यत्र नदीकावांशेऽङ्ग-
वाचकावाधितेऽङ्गादिभिः भवच्चिदृष्टा तस्य सदवयवस्य च निषेध इत्यर्थं परिहृतम् । तत्र न बहुमीदि-
यतापत्तेः; किन्तु प्रष्टव्यावतीत्यर्थः । तथासति कैयटोक्तस्या नित्यस्त्रीत्वाभावेन भाष्यासङ्गतिरसौ

नित्यग्रहणव्यावर्त्याभावात् । अत एव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं नि-
ष्कृष्य सम्बद्ध्यते; तदेतदाह—‘ह्रस्वौ च इववर्णौ स्त्रियामिति । औत्वे प्राप्त
इति । परत्वादिति भावः । यत्तु प्राचा “आते” इति सूत्रे घिनदीसंज्ञार्जिता-

शब्दरत्नम् ।

इति वृत्त्याशयं व्याचष्टे । इष्वादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि
स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः । आख्याग्रहणमपहायेति । नित्य-
स्वार्थक्रमपहायेत्यर्थः । स्त्रीशब्दमात्रमिति । स्त्र्यशब्दपदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं
निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबद्ध्यते इत्यर्थः । परत्वादिति । हेरामपेक्षयेत्यादिः ।

भैरवी ।

यपानेव यौ नित्यमिति भाष्य इत्यर्थः । व्याचष्टे—प्रकाशयति । शब्दार्थ एव—शब्दवाच्य एव ।
एवञ्च केवलस्याशब्दस्य प्रयोगे यथा स्त्रीत्वस्य प्रतीतिस्तथेष्वादिमात्रप्रयोगे ऽपि भवतीति
भावः । व्यावर्त्याभाव इति । व्यावर्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । सन्मते व्यावर्त्यन्तु अतिकौशाम्बि-
रित्वादिरिति यद्यपि सम्भवति तथापि वार्तिकेन “प्रथमलिङ्गहणञ्च” इत्यनेन तु दुर्वास्मि-
ति खल्व्वादिकं व्यावर्त्यत्वोच्यम् । ‘वृत्त्याशयम्’ इत्यनेनात्राहचिर्ध्वनिता । उक्तभाष्या-
ज्ज्ञादिति सादृशायां प्रतीतिरिति ह्रस्वपठितवाक्येऽपि स्त्र्याख्यपदमेव सम्यग्यते, नतु स्त्री-
त्येकदेश एव । अत एव “यू स्त्र्याख्या” इति सूत्रे ह्रस्वगोर्ग्रहणमिति पक्षे शक्ये इत्यत्र
गुणो न प्राप्नोति । नदीसंज्ञया धित्संज्ञाया बाधितत्वादिति शङ्कां कृत्वा “यू खगल्यौ नदी”
“नेयद्वयह्रस्वानावखी” “वामि” ततः “दिति” इति चेप्यद्वयह्रस्वानौ यू वा खखी नदीसंज्ञौ
न भवत । ततः ‘ह्रस्वौ’ ह्रस्वौ खगल्यौ यू इति नदीसंज्ञौ भवत । द्वयद्वयह्रस्वानौ वा नेति
निवृत्तम् । ततो ‘धि’ धित्संज्ञौ भवत खगल्यौ यू ह्रस्वौ इति इत्युक्तम् । एतत्पक्षे घिनदी-
संज्ञयोरेकविषयत्वादेकसंज्ञाधिकारात्पर्यायेण प्रवृत्तौ शक्यं शक्ये इति भवति । एवं
योगविभागेन समाधाय ह्रस्वदीर्घयोरेकविषयेण नदीसंज्ञां विधाय तस्या ह्रस्वयोर्धित्संज्ञा बा-
धिका तस्मान्नित्यं प्राप्तायामियदिति विभाषा आरम्भते इति योगविभागाभावमाश्रित्यो-
क्तम् । एतारमन्भाष्यग्रन्थे ह्रस्वपठितवाक्येऽपि खगल्यपदस्यैव सम्प्रत्यक्षं कृतो नत्वैकदेश-
स्येति केवलस्त्रीपदमात्रानुवृत्तिर्न युक्ता । एवंसति मूलासङ्गतिः प्राप्नोति तद्याजनायाह—
नित्यस्वार्थमिति । परत्वादित्यत्र विधेयारुहानिवृत्त्ये आह—‘हेरामेति । न च परत्वादीत्येऽपि

भावप्रकाशः ।

भिन्नक्रमेति । व्याचष्टे इति । अस्य प्रकाशवतीत्यर्थः । तत्रमेव यौ स्त्रियमाचक्षते इति फनितार्थः,
तदाह—इष्वादीनामिति । आदिना पदमुद्रप्रध्यादिसप्रह । शब्दार्थ एवेति । अत एव पट्टरानीय
सामिस्तुवते रिप्रमानोय कृती भवति । व्यावर्त्याभाव इति । व्यावर्त्यत्वाभाव इत्यर्थः । न चास्वा-
व्याक्यत्वेऽपि अतिगोशाम्बादेस्तत्त्वम्, प्रथमलिङ्गमिति वार्तिकेन दुर्वास्त्वत् । एतेन तस्य तदस-
म्भवं । आमण्यादेरपि अत्र मते नित्यस्त्रीत्वेन व्यावर्त्यत्वाभावात्तद्व्योदरीत्यर्जनतीयावनीतिरिति
खण्डनवृत्तमपारम्भम् । भाव इति । अनेनास्मिन् सूचिता । पूर्वभाष्याक्षरेरीदृशनित्यस्त्रीत्वात्तामः । मा-
त्योराहणे च बहुमीदरेव । वस्तुन, कसाहचरणेन यस्य वृत्तेः शब्दं नदीरा तदुत्तरपक्षे एव तत्प्रवृत्तेः ।
पीशब्दस्य तु तत्र इयत्स्थानत्वेन निषेधात् । तत्रत्यकैयटस्तु चित्त्य एवेति । एतद्व्योदरीवृत्तेत्युक्तत्वा-
ज्ज्ञाये दृष्टव्यत्वेन आरभ्यति कण्ठ उक्तत्वाच्चाह—नित्यत्वेति । तथा आख्याग्रहणमिति मूले बहु-
मीदिरपर इति भावः । एतेन बहुमादिः रुद्राशयविति समूहपर । तेन विशिष्टनिवृत्त्या महासंज्ञया
स्त्रीत्वमात्रं सम्भवे नित्यस्त्रीत्वेन सादृश्यस्याप्रहारिणि मा-बोक्तिर्युक्तेन सूचिम् । उक्तरीत्या योज-
यति—स्त्र्याख्येति । मूले बहुमादिरिति भावः । निष्कृष्येति । अस्य व्याख्या—पूर्वोक्तेति । दिव-
रुमिति न्यायेनपीनरुचमिति भावः । हेरामिति । एतेन परत्वादीत्येऽपि पुनः प्रसङ्गविधानेन ‘हे-

भ्यामिति व्याख्यातं, नासावत्तरार्थः किं तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः । एवं च “इदुद्भ्याम्” इति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव ।

“अचि र ऋतः” ॥ गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र “ऋओ ङि” इति गुणस्य, तिस्रः पश्येत्यत्र “प्रथमयोः” इति पूर्वसवर्णदर्शित्य, प्रिय-
तिस्र आगतः, प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र “ऋत उत्” इत्युत्वस्य स्त्वमपवाद इत्यर्थः,
बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः । विशेषचि-
न्तायां तु ‘मध्येऽपवादा’ इति न्यायेन दीर्घोत्वयारेव बाधः स्यान्न तु गुणस्य ।

शब्दरत्नम् ।

तिस्रस्तिष्ठन्तीति । इदं प्रियतिस्रावित्यादेः “मपर्यन्तव्य” इतिभाष्योदाहृतस्योः
पलक्षणम् । बाध्यसामान्येति । इदं च “तृज्वरकोटुः” इत्यत्र भाष्ये रूपटम् ।
बाध इति । जनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्त्वत्पैव बाधः स्यादिति बोध्यम् ।
ननु यत्रानेकविधिं प्रति येननाप्राप्त्याऽपवादत्वं प्राप्तं तत्र व्ययरूपापका मध्येऽपवादा
भैरवी ।

पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन “छेरास्” इत्यनेनैव सिद्धमिति “इदुद्भ्याम्” इति व्यर्थमिति
वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थेनस्तस्य सत्त्वात् । तेन सहकृताविति ना-
पूर्वमिति बोध्यम् ।

ननु रादेशविषये विशेषचिन्तायामपि तिस्र इत्यस्य जसि रदेशो वक्तव्यो गुणस्य परत्वा-
दित्यर्थकेन ‘जसि रादेशो गुणपरत्वात्’ इत्यनेन सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयेनाह—इदमिति । इदं-
लक्ष्यम् । आदिना प्रियचतस्रावित्यस्य संग्रहः । इदञ्चेति । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणहेत्य-
स्यर्थः । मूले विशेषचिन्तापक्षे यो दीर्घोत्वयोर्बाध उक्तः स केवलमध्येऽपवादस्यापवाद-
श्रयणपक्षे, यदि त्वनन्तरस्येति न्यायस्यापि प्रवृत्तिचिन्तनं तदाप्याह—जनन्तरस्येति ।
अथ विशेषचिन्तायामपि रादेशविषयताव्यापकविषयताक वन्न कस्यान्यस्तीति येन
नाप्राप्तिन्यायविषयताया अभावात्सर्वथाऽस्तस्य बाधः सिद्ध इति चेति बाध्यसामान्य-
चिन्ताश्रयणं व्यर्थमित्याशङ्कते—नन्विति । “येन नाप्राप्त” इति परिभाषायां येनेत्यस्य
यद्धर्माश्चिच्छिन्नकार्येणेत्यर्थः । एवञ्च पररूपत्वाश्चिच्छिन्नकार्येऽवश्यमप्राप्ते आरम्भमाणमा
वृद्ध्या पररूपसामान्यबाधे प्राप्ते व्ययरूपापन्न्यायविशेषस्य सञ्चारो भवति यथा, तथाऽत्र
भाष्यप्रकाशः ।

रास्” इत्येव सिद्धे “इदुद्भ्याम्” इति सूत्रमनावश्यकमिति प्राचा ध्वनितशब्दानुपन्यासः प्रामादिक इति
मूल चिन्तयामि सङ्गठनशुद्धकमयुक्तम् । यत्र परस्मिन् कृते पूर्वप्रवृत्तौ परप्रवृत्तिरेवत्वाभावात्तत्रैव
तत्प्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदम् “मनश्च” इत्यत्र माध्यमैवदोषोत्तेषु । अत एवेदुद्भ्यामित्यत्र वाचिष्ठावण्ट-
कभाष्यकैवद्यादिप्रत्याः सङ्गच्छन् इति सूचनम् । यत्तु परिभाषावृत्तौ सीरदेवेन क्त-यत्र पूर्वेण प्रवृत्त-
मानेन परस्य नाशस्तत्र सङ्गठनित्य यो यत्र निषीतं तत्र पुनः प्रसङ्गेति केचिन्विमनमयुक्तम्, “मयी”
इत्यत्र परत्वाद् “ई च द्विवचने” इत्येव कृते नुमावृत्तेरिति; तत्र, तस्य छान्दमन्तरादिसाधुः । निर्गतिं
चैतदितिभावे-दुष्टेनरकाशिशायम् ।

ननु विशेषचिन्तायामपि जसि रादेश इति वाचिष्ठीन निर इत्यस्य सिद्धिरत्र आह—इदमिति ।
सदयमित्यर्थः । मूल ॥ प्रशङ्कानुपेक्षेनेति भावः । आदिना प्रियचतस्रावित्यस्य संग्रहः । इदं चेति ।
सामान्यचिन्तामदणं चेदर्थः । अत्रयत्वेतिविधि पाठः । प्रविशति सर्वमनुदमेव । नन्विति । अय-
म्भाह—विशेषचि-तापक्षे येनेत्यस्य लघुनेनेत्यर्थो यद्धर्माश्चिच्छिन्नकार्येणेत्यर्थो वा । बाधे द्यामन्त-देना-

सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवृत्तद्वयानुरोधाद् व्यवस्थितौ इति कैय-
टादौ स्पष्टम् ।

यत्तु व्याचक्षुः—अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः । पूर्वविप्रतिषेधेन गुण-
मपि बाधते इत्याशय इति । तन्निर्मूलं क्लृप्तं च । यदपि प्रसादकृतोक्तम्—गुणस्य
पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति । तन्न, रविघेरचरि-
सार्थत्वात् । न च टौसोश्चरितार्थता, यणा गतार्थत्वात् ।

त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव 'त्रियाम्' इति

शब्दरत्नम् ।

इत्यादिन्यायाः, प्रकृते च रभावस्य न केनापि येनभाप्राप्तिरिति चेत् ? न, किमिदं येनभा-
प्राप्तिन्यायेन पूर्वसर्गजदीर्घोपवादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयम्, उत "ऋत उत" इत्य-
पवादतया पञ्चमीपष्ठोमात्रविषयम्, उत "ऋतो ङि" इति गुणापवादतया सर्वनामस्था-
महिमात्रविषयमिति संशये व्यवस्थाकाङ्क्षया तन्म्यायप्रवृत्तेः सूचपादत्वात् । तन्निर्मूल-
मिति । जसि शदेशो वक्तव्यो गुणपरत्वात् इत्येतत्सूत्रस्य वार्तिकं मूलमिति न बाध्यम्,
बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्य मृज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूल-
त्वाभावात् बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च । तदाह—क्लिष्टचेति ।

भरवी ।

नास्ति कुत्रापि शास्त्रे स्वविषयताध्यापकविषयताकत्वसत्त्वस्याभावादिति भावः । समा-
धत्ते—किमिदमिति । अयम्भावः, लक्ष्यानुरोधेन प्रकृते व्यक्त्वपक्ष आधीयते । तस्मिन्पक्षे
लक्षणस्य भेदेनैकेकलक्षणेन येन नाप्राप्तिन्यायस्य निरूपणद्वयं शक्यमिति । गुणपरत्वा-
दिति । गुणस्य परत्वादित्यर्थः । प्राप्तामिति शेषः । वक्तव्य इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेति
शेष इति सदभिप्रायः । बाध्यसामान्यचिन्तेति । एतेन तस्य वार्तिकस्य बाध्यविशेष-
चिन्तायामारम्भ इति पूर्वविप्रतिषेधाभिप्रायकत्वन्तस्येति सूचितम् । किञ्च भाष्य-
चोरैव वाक्यत्वोपपत्तये शदेश इत्यस्य बाध्यसामान्यचिन्तयेत्यादौ पूरणीयमित्येव युक्तमि-
त्याह—बाध्यसामान्येति । नित्यश्चेतीति । एकेन हेतुना सर्वबाधसिद्धावनेकहेतुना तस्य फलपक्षं
विलम्बित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

विषयेऽपि द्वितीये पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये प्राप्ते आरम्भमाणाया वृद्धेरतद्राश्वत्ने निर्गति किं शास्त्र-
निहितस्येत्येव तद्विशेषचिन्तायां तत्प्रसरोऽस्त्येवेति । चत्वर्ये । न केनेति । एतद्विषये सर्वत्र कस्याप्य-
प्राप्तेरेव च यथं मध्येषकादन्यायसञ्चार इति भावः । व्यक्तिपक्षाभावात् समपक्षो—किमिदमित्यादि ।
अत्र मन्वेपने तात्पर्यात् पूर्वनिषातम्यस्य समपक्ष बोध्यः । व्यवस्थेति । तस्य अवयवपेक्षिततयस्य-
र्थः । उक्तवार्तिकस्य मूलत्वेन प्रकाशसौष्ठवे मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकृद्भनाकराचुक्तदोषमुद्धरति दिव्य-
मिति न्यायेन—जसीति । एतदिति । प्रयोज्यार्थः । शङ्कायाः निस्तारत्वादादौ ननुमुक्तेः । औचि-
त्याच्चेति । अत एव भाष्यचोरैव क्त्वाक्यता भवति । अन्यथा विरोधो दुष्परिहरः । किञ्च तावताऽपि
मियगिस्तावित्यादेरनिर्वाहः । ततो विशेषचिन्ताङ्गीकारे अस्यग्रहणं हिसर्वनामस्यानोपलक्षणमित्यन्ते
बलेनः । एवं चैवं सति विशेषचिन्तापक्षे सकललेशावश्यकषादुपरक्षणमिति खण्डनकृद्भनाकराचुक्तमप-
रमिति भावः ।

विशेषणं नाङ्गस्येति भावः । प्रियत्रिरिति । अत्र व्याचक्षते—स्त्रियां अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्तते, त्रिशब्दस्तु पुन्रपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो नेत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः । अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तते एव । तत्कथं पुन्रपुंसकवृत्तिता सङ्गच्छतामिति । अत्रेदं तत्त्वम् । जहत्स्वार्थेव वृत्तिरिहाभिमतता, लक्ष्यानुरीधात् । तेनाङ्गं स्त्रियामिति सम्यगेव । त्रिशब्दस्य पुन्रपुंसकवाचिता तु मूलपूर्वगत्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वह्यत्वात् । एवं प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां

शब्दरत्नम् ।

नाङ्गस्येति । तस्याश्रुतत्वात् । स्त्रियां वर्तते एवेति । अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देमाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः । न चेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्गमिति वाच्यम् । त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीत्वापेक्षप्रतिपादने तात्पर्यमाहकस्यापेक्षान्तराभावादिति भावः । तत्कथमिति । स्त्रियां तत्र च वृत्तिरिति पुन्रपुंसकयोरेवेति मैत्री ।

अश्रुतत्वादिति । अङ्गस्याश्रुतत्वात्तत्सम्यक्त्वस्य श्रुतत्रिचतुर्विधोपपत्त्येन विशेष्याकाङ्क्षा-निवृत्तरनाकाङ्क्षत्येनासम्भवादिति भावः । ननु स्त्रियां अन्यपदार्थत्वेन समुदायस्य स्त्रियां वृत्तिर्नत्ववयवयोश्चिचतु शब्दयोरिति स्त्रियां वर्तते एवेत्यसङ्गतमतो भावं व्यनक्ति—अजहदिति । त्रिशब्देनार्थमिति । अपिनाङ्गस्य समुच्चयः । नच स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोरित्यर्थेनानयो-स्त्रियामित्येतद्विशेषणवैशिष्ट्यमिति वाच्यम् ? स्त्रियां वर्तमानयोरित्यर्थस्य तदुपस्थे दर्शनेन तद्रीत्याऽन्य दोषस्याभिधानात् । अन्तरङ्गं यत्स्वगतं स्ववाच्याप्यगतं वा स्त्रीत्यन्तर्वादिस्तौ ननु पदान्तरसंनिधानजन्यप्रतीतिविषयकीत्ये इत्यादयिकामाशङ्कान्निरास-टे—न चेति । बहिरङ्गमिति । एतेनान्तरङ्गं यत्पुंस्त्वं नपुंसकत्वन्तरेव कार्यस्य प्रयोजकत्वेतादृशस्यबहिरङ्गम् । अत एव 'पञ्चाजी' इत्यत्र न टाबिति सूचितम् । तात्पर्यमाहकान्तरानपेक्षप्रतीतिविषयत्वमन्तरङ्गत्वन्तश्च स्त्रीत्वे नास्तीत्याशयेन तदुक्तिरित्यति—त्रिशब्देनेत्यादिना । ननु कथमपुन्रपुंसकवृत्तिता सङ्गच्छतमिति मूलासङ्गतिः, यदि पुन्रपुंसकवृत्तित्वाभावस्यादेशप्रवृत्तौ निमित्तता स्यात्तदा पुन्रपुंसकवृत्तिरस्यादेशाभावप्रयोजकत्वं स्यात्तथा न नास्तीत्यत आह—स्त्रियामिति । तत्र च—पुन्रपुंसकयोश्च । तथाच मूलग्रन्थस्य तदुक्तनियमखण्डन एव सात्पर्यमिति भावः । नच स्त्रियान्तत्र चेत्यसङ्गतम्, विरुद्धलिङ्गद्वयवृत्तिरन्यस्यासम्भवादिति वाच्यम् ? दाराण्येतस्मात्पुंस्त्वेन वस्तुतः स्त्रीत्यस्य प्रतिपत्तिरनर्थक्येन लिङ्गयोर्वितो-

भावप्रकाशः ।

अश्रुतत्वादिति । एतेनाव्याप्यनिव्याप्तिप्रमङ्गाच्चेति रत्नाकोत्तदेतुः पराततः । साध्यसिद्धेः प्राक् तदनिर्णयादिति भावः । यद्यपि मूलमते स्त्रीनिष्ठसंख्यायां वर्तमानयोरित्यर्थस्तथापि प्रकाशे दूधे स्त्रियां वर्तमानयोस्तयोरिति तद्रीत्येवाह—स्त्रियां वर्तते एवेतीति । तथैव व्याचष्टे—अजहदिति । बहिरङ्गादिसमुदायकः । बहिरङ्गमिति । एव चान्तरङ्गत्वगतपुन्रपुंसकत्वमेव कार्यमिति भावः । अत एव 'पञ्चाजी' इत्यादावत्र पक्षे न टाबिति स्पष्टं कौस्तुभादौ । सर्वत्र—समाधेऽसमाधे च । अन्तरङ्गेति । अन्तरङ्गस्य स्त्रीत्वस्य साध्यभावदित्यर्थः । एवं च सामर्थ्यात्तत्रवृत्त्यान्तरङ्गकार्यभावः । स चान्य-विशिष्टो विनिगमकामावात् । 'पञ्चाजी' इत्यत्र तु नैवम् । एतेन तदुपस्थितिरुक्तमेतदित्यस्याभिनि भावः । ननु पुन्रपुंसकेति मूलमुक्तम् । तदभावस्यादेशप्रवृत्तावनिमित्तत्वादत आह—स्त्रियामिति । तत्र च—पुंस्ति इति चेदर्थः । तथा च तन्मात्रवृत्तिता प्रमादोक्ता वर्षं सङ्गच्छतामिति मूलमते दोषस्यासम्भवादिति वाच्यम् ।

वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव । अजहत्स्वार्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पणयोश्चिचतु-

शब्दरत्नम् ।

त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः । अजहत्स्वार्थापक्षे त्विति । मुनोक्तार्थेऽ रुचिर्जनिता । तदीजं तु रुदेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः । किं च जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थास्तद्वयो-
रवयवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्यागस्तदभावावित्येवार्थस्तत्रान्त्ये स्वार्थपुमादिवृत्तः कथमन्य-
भरत्वा ।

धस्यवाभावात् । उक्तार्थे—अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिप्रत्ययेनोक्तार्थे । रुदेरविरोधित्वे इति ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी ।

हात वृद्धव्यवहारस्य सत्त्वादिति भावः । रुद्धिः समुदायशक्तिर्वावयवार्थाभिप्रायाऽ-
वृत्तिस्तत्रैव जहत्स्वार्था । यथा रथन्तरमण्डपादिवु, तथा त्रिह नास्ति, समुदायशक्ते-
स्तद्विरुद्धत्वाभावात् । ननु वृद्धोक्त्यनादरेण मूलग्रन्थस्य योजनं स्वादेयेत्यत आह—
किञ्चेति । शब्देवार्थ इति । जहति पदानि स्वानि यं स जहत्स्वः, जहत्स्वोऽर्थो यस्या सा
जहत्स्वार्था । एवमजहत्स्वार्थेत्यत्रापि । बहुवचनं प्रयोगभेदेन । अयमत्र विवेकः, यत्र
रुद्धिर्विरोधिनी तत्रावयवानां वाक्यदृष्टस्य स्वार्थस्य सर्वं गत्याग एव, समुदायशक्त्यैवार्थ-
विशेषस्य प्रतीतिः । यत्र तु न रुद्धिर्विरोधिनी राजपुरुष इत्यादौ यथा, तत्रावि राजा इत्य-
राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या मुख्यविशेष्यता तदवच्छिन्नोऽर्थस्तद्व्यक्तस्य प्राधान्याशस्य
त्यागो वृत्तादेतावतैव जहत्स्वार्थावृत्तिरिति व्यवहारः । सर्वपानर्थक्यत्वे ऽवयवशक्तिप्रहाभा-
वेऽपि समुदायशक्तिप्रहाद्वयोधापत्तिरिति । अत एवावयवशक्तिसङ्कृतसमुदायशक्त्या विशि-
ष्टैकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति वदन्ति । आप्येयोत्थं व्युत्पाद्य पक्षान्तरमुक्तमय-
थाऽन्यथाद्विरोधेण भविष्यतीति । एतत्पक्षे राजादुपसर्जनपदे वृत्तौ स्वार्थस्य त्याग एव,
पुत्पादिपदमेव राजसम्बन्धविशिष्टपुरुषे शक्तमिति । यथा चम्पकादिपुष्पागमभावेऽपि
सदीयानो गन्धवमात्रेण चम्पकपुटमित्यादिव्यवहारस्तद्व्युत्पादविशेषेन राजसम्बन्धवत्पुरु-
पादीनाम्प्रतिपादनेन राजत्वविशिष्टस्य तत्र आनाद्राजपदार्थः पुरुषे विशेषगमि त व्य-
हारः । एतत्पक्षे जहति पदान्युपसर्जनीभूतानि स्वार्थं यस्यामिति जहत्स्वार्थेत्यस्यार्थः ।
अजहत्स्वार्थापक्षे ॥ नैवम् । अजहत्स्वार्थापक्ष एव “अव्येक्षो सामर्थ्यमेक” इत्यनेनोक्तः । अन्त्ये
भावप्रकाशः ।

इत्यादौ पुंस्त्वेन स्त्रीत्वावच्छिन्नस्य मानात्र लिङ्योर्विरोध इति भावः । तुना—उक्तवैतल्युपसर्जनेन ।
उक्तार्थे—अत्रेदं वक्तव्यमित्यर्थः । अभाव इति ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुद्धिर्विरोधिनी ।

रुद्धिः समुदायशक्तिर्वावयवार्थनिरोधिनी तत्रैव सा । रथन्तरशालपणीगौरवरादादिति तदर्थः । तत्र
पदद्वयस्य नैर्घन्येऽपि रथकरणप्रत्ययेन च्छुत्वादिस्वाहाय्येरोधेण प्रकिण्वनिर्वादा बोध्यः । मुनिग्रया-
सम्मतत्वाद्वृद्धोक्त्यनाश्रयत्वेन ग्रन्थसौष्ठवेऽपि वक्तव्यग्रन्थावृत्तवशेवेत्याह—किञ्चेति । स्वार्थाऽशब्दयो-
रिति पाठः । जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्वः सः अर्थो यस्या स्तेत्यर्थः । एवं तत्रापि । बहुवचनं
प्रयोगबहुत्वमिप्रायम् । अयं भावः, पदानां तत्तद्विवक्षणाविशिष्टे शक्तिरत एव पाथे विषयतानियमः ।
एवञ्च राजपदस्य राजत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वाज्ज्ञायागः,
पदावता जहत्स्वार्थत्वम् । अत्र च नीलं समुदायशक्तिः । एव चावयवशक्तिमदङ्गान्मुदायशक्त्या विशि-
ष्टैकोपस्थितिरिति पक्षमुक्त्वा पक्षान्तर भावे उक्तम्—अथवा अन्यथाद्विरोधेण भविष्यतीति । तस्यार्थ-
भावः—सर्वपदसर्जनपदे स्वार्थत्यागः, वृत्तौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुषपदमेव राजसम्बन्धपुरुषबोधनं,
पुष्पागमभावेऽपि आभेदाज्ज्ञायागदाय चम्पकपुट इत्यादिव्यवहारस्तद्व्युत्पादविशेषेन राजसम्बन्धवत्पुरु-
षादिति । एवं अजहत्स्वार्थापदस्य अहत्पदसर्जनपदानि स्वार्थं यस्या स्तेत्यर्थ उक्तो हेतुरात्मा दमिः ।

रोरिति विवक्षितोऽर्थः । “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इत्येतत्सूत्रगतभाष्यं प्रत्यक्षं नन्द्-
र्भश्चेह प्रमाणम् । अनित्यत्वादिति । “इकोऽचि” इत्यङ्ग्रहणं चेह लिङ्गम् ।
तद्धि सम्बुद्धौ नुमं वारयितुं कृत्म् । भ्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसम्भवात् ।
सम्बुद्धिश्च लुका लुमेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तित्वाच्चा । प्रत्ययलक्षणं च “न
लुमता” इति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम् । न चेदमनित्यत्वं

शब्दरत्नम् ।

पदार्थं स्त्रियां वृत्तिः । न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्त्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्या-
पि स शक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यं, पञ्चाङ्गि पक्षेऽन्यपदार्थस्य समुदायश-
क्त्यत्वात् । यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते, तदा अजहत्स्वार्थत्वेऽपि
तुल्यमिति ।

तल्लोपसम्भवादिति । पञ्चत्रयस्य इत्यादौ समुदायभक्तौ नुम् नावयवस्ये-
गन्तत्वविधातक इतीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्तरङ्गत्वात् नुमः
भैरवी ।

इति । अजहत्स्वार्थापक्षे प्रागुक्तार्थके । सः—अन्यपदार्थः । इत्याशय इति । स्त्रियां वतनवादिन
इत्यादिः । तुल्यमिति । तथा चाजहत्स्वार्थापक्षविशेषोपादानमफलमिति भावः । समुदायघट-
कत्वेन स्त्रियां यद्यपि घृष्टस्तथापि त्रिशब्दमात्रे न पर्याप्तिसम्बन्धेन स्त्रीवाचकत्वम् ।
प्रकृते च तादृशी विवक्षाऽभिप्रेतेत्याशयेन शङ्कते—यदीति । तुल्यमिति । त्रिशब्दरित्यादावुक्तयु-
क्तिद्वयकृतभेदाभाव इत्यर्थः । एतेन ग्रन्थेन यत्त्वित्यादिना यत्प्रसादकारमनन्दशित्तन्तदेव
युक्तमनु मूलांकमिति दर्शितम् ।

नन्विहोषीति सूत्राङ्ग्रहणभागे भ्यामादौ नुम प्रवृत्तिस्वीकारे या इष्टापत्तिः, सत्यपि
नुमि तल्लोपसम्भवादित्यनेन दर्शिता, सा न युक्ता पञ्चत्रयभ्यामित्यादौ परत्वान्नुमि तस्य
लोपेऽपि स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वेनानिगन्तत्वादिगन्तकालेत्यादिवृत्तिविहितस्वरानाप-
चोत्तर आह—पञ्चेति । प्रकृतित्वर इति । सिद्ध इति शेषः । अन्तरङ्गत्वादिति । नुमागमापेक्षयाऽ-

भावप्रकाश ।

अत एव च—

जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वाभित्यागमिच्छना ।

बहुव्रीहिवदार्थस्य त्यागः सर्वत्र दर्शितः ॥

इति हरिरिति तत्रान्त्ये—उयोः पञ्चयोरन्त्ये पक्षे । वृत्तेरिति । त्रिशब्दस्येति शेषः । जहत्स्वा-
र्थराजहत्स्वार्थत्वशब्दयोः प्रायुक्तारत्योपपत्तिर्गोचरा । एवं तु जहत्स्वार्थान्तत्वावशब्दयोरित्यपि पाठः
सुयोगः । आशयः—मूढान् । दास्यत्वादिति । एवं च बहुव्रीहोऽनर्थकत्वेऽप्युक्तरीत्या तदापत्तिरिति
भावः । अत्र वारणोपायमाह—यदीति । तुल्यमिति । त्रिशब्दरित्यादावुक्तयुक्तिद्वयकृतभेदाभाव इत्यर्थः ।
एव च प्रागुक्तमोष्ठवे मूलमनुक्तमिति तावयम् । एतेन मुनिनयानुक्तत्वादवनमप्रमाणं तत्रे वा रुदिन-
क्षणावित्यर्थं कुशनादिपक्षेऽप्येवमर्थविवक्षाभावः । किञ्च तत्रैव तदङ्गीकारे समर्थसूत्रमाश्रयविरोधः । किञ्च
रथन्तरागौ केनापि रूपेणा न्वये जहत्स्वार्थत्वं, प्रकाशत्वेनान्यान्यवित्तेऽजहत्स्वार्थत्वमिति भेदसत्त्वेन
तुल्यत्वाभाव इति मन्दोक्तभावास्तम्, व्याख्यानरीत्या शेषलेशमावादिनि दिक् ।

ननु पञ्चत्रयभ्यामित्यादौ परत्वान्नुमि तल्लोपस्य “नलोपः सुप्त्वर” इत्यसिद्धत्वेनानिगन्तत्वाद्
“शान्त” इति स्वरा न स्यादत आह—पञ्चेति स्वरहृत्यन्तेन । पूर्वपदं—संज्ञाशङ्कम् । तथाच

सम्बुद्धिगुणमात्राविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्, लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचि-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्च । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या । अतिराम्यामित्यत्रापि नुमं
चाधत्वा परत्वादात्त्व 'उद्धयौत्त्व' इत्यत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेव ग्रहणान्न पूर्वविप्रतिषेधेन
नुमिति शङ्क्यम् । प्रियतिसृम्यामित्यादावपि नुमं परत्वात्तिष्ठादेश इव । एतेन निर्दि-
ष्टमानविशद्वारस्य व्यवहितत्वादादेशो न स्यादित्यपास्तम् । शुचीनामित्यादौ 'नुमचिर'
इति पूर्वविप्रतिषेधेन सङ्कृतिन्यायेन नुमोऽप्राप्त्या तत्र "हन् हन्" इति नियमादुदीर्घो
न स्यादिति न शङ्क्यम् । बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि पठ्येऽपि 'हल्युपोचमम्' इत्यस्य
प्राप्त्या तदभावेऽपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततया न स्वरे विशेषः । न चोत्तरार्धं, तत्रैव कर्तुं

भैरवी ।

न्तरङ्गत्वादित्यर्थः । नुम् विभक्तिसापेक्षत्वेन बहिरङ्ग इति भावः । एतच्च नुमं इगन्तत्व-
विघातकत्वमभ्युपेत्योक्तम् । नन्वकृतव्यूहपरिभाषया तर्हि पूर्वस्वरो न भविष्यतीत्याशङ्का-
याऽमाह—अनूनेति । आनत्वा । छवारितिसूत्रे सतुक्प्रवृत्तादिति शेषः । तथाचासिद्धमिति
परिभाषयानुमं पूर्वस्वरो भविष्यतीति भावः । नन्वेवमप्यतिराम्यामित्यादौ नुमः समुदाय-
भक्ततयाऽवयवस्य वैशब्दस्य हलादिविभक्तिपरत्वाभावादात्त्वञ्च स्यादत्र आह—मातराभ्यामित्य-
नेति । नन्वाकारस्य वृद्धिसञ्ज्ञकत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेनादा नुमागम एव स्यादित्याशङ्कां वार-
यति—वृद्ध्याविति । उत्तरीत्या प्रियतिसृम्यामित्यत्र तिस्रदेशप्रवृत्तिशङ्कां वारयति—प्रियेति । न-
न्वेवमपि शुचीनामित्यादौ पूर्वविप्रतिषेधेन नुदि सति नुमागमेनलोपे तस्यासिद्धत्वादिसम्भ-
त्वेन दीर्घो न स्यादिति शङ्कां वारयति—शुचीति । तथाच लक्ष्यानुरोधेन सङ्कृतिन्यायस्यैव
प्रवृत्त्या दीपपरिहारो भविष्यतीति भावः । बहुभिरित्यत्र नुमागमे नलोपेऽपि तस्यासिद्ध-
तया नान्तसङ्ख्यावाचकत्वेन षट्त्वात् "षट्त्रि" इति स्वरापत्तिरिति शङ्कां वारयति—
बहुभिरित्यादिना । षट्त्वेऽपि—नलोपस्यासिद्धत्वात् षट्त्वेऽपि । तदभावेऽपीति । अजग्रहणसत्त्वे
तदभावेऽपीत्यर्थः । अन्तोदात्तयेति । फिट्त्वेनेत्यादिः । उत्तरार्धम्—तृतीयादिष्विति सूत्रार्थम् ।

भावप्रकाशः ।

तदुत्तरं स्वरं नित्यत्वं तूभयोः समम् । अत एव पञ्चत्रगुणेश्चादौ स्वरसिद्धिरिति भावः । उत्तरपदावय-
वसमभ्युपेक्षा—अन्तरङ्गत्वात्पूर्णमेववेति । वारहितत्वपाठः । पूर्वोपस्थितमिच्छकत्वात् स्थूलत्वा-
च्चेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वानुमं पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्चेति पाठस्तु सुयोग एव । अन्वययुक्तिं द्रष्टव्यं—
अकृतेति । तुना वस्तुतोऽनन्तं सूचितम् । नन्वेवमप्यतिराम्यामि यादौ नुमा व्यवधानादय आत्मानाप-
चिरत आह—अतोति । एवं च पूर्वपक्षो निस्मारः । नन्वाकारस्य वृद्धितया वृद्धयोत्वेति निप्रतिषेधो
मग्नकृतम आह—वृद्ध्याविति । ग्रहणशङ्कायां हेतुः । उत्तरीत्येवाशङ्क्यामाह—प्रियेति । अथ
व त्किशङ्कापि नेति शेषः । नन्वेवमपि शुचीनामित्यादौ परत्वानुमि नुटनुमोर्वा "ह-हन्" इति निय-
मादुदीर्घो न स्यादत्र आह—शुचीति । विप्रतिषेधेनेति । नुदि तत इति शेषः । सङ्कृततीति । यदि
नुदि सति नुम् स्यात्तर्हि नुटषट्तिरफलैव स्य त्रजोपेनैकनधवणात् । दीर्घसूक्तगीत्या न, अनित्यरथात्र
एतदुपपत्तिपक्षेन—वायमन्नाह इति भावः । अपात्तिरशङ्काया हेतुः । नन्वेवमपि बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि
नलोपेऽपि तस्यासिद्धत्वात् नान्तस्यावाचकत्वेन षट्त्वात् "षट्त्रि" इति स्वरापत्तिरत आह—बहुभि-
रिति । नुमीति । तत्र तलोपे तदसिद्धत्वात् षट्त्वेऽपीत्यर्थः । तदभावेऽपीति । अजग्रहणसत्त्वे इति
भावः । अन्तोदात्तयेति । फिट्त्वादिति भावः । उत्तरार्धमिति । अजग्रहणमिति शेषः । तृतीयादि-

त्तद्भ्युपगमे बाधकाभावात् । तथा च प्रियतिसृ प्रियत्रि इत रूपद्वयमपि उक्त-
रीत्यैव कैयटेन समर्थितम् ।

पूर्वचिप्रतिपेधेनेति । न चात्र प्रमाणाभावः, प्रियतिसृणि इत्यादिभाष्यो-
दाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । द्वेस्त्वे सन्याधिति । विभक्तिसन्निपातकृतमपि
त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तम्, सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् 'न यासयोः'
इति ज्ञापकाच्चेति भावः ।

इयादेश इति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्गनत्वे पुंसि विद्य-
मानस्य स्त्रीशब्दस्योसादिषु चतुर्थेव न त्वन्यत्र, गुणनामवादिभिः पूर्वोक्तेर्वा-
धितत्वादित्यर्थः ।

“नेयङ्घङ्स्थानाचस्त्री” ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ, अधिकरणे ल्युट् ।
इयङ्घङ्घोः स्थानाविति पष्ठीसमासः । फलितायैमाह—इयङ्घङ्घोः स्थिति-

शब्दरत्नम् ।

युक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । प्रियतिसृ इति । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानङि “न
लुमता” इति निषेधपक्षेति बोध्यम् । अनित्यत्वे प्रमाणमाह—नयासेति । चो हेतौ ।

पष्ठीसमास इति । इयङादिस्यस्यधिकरणत्वेन कश्चिद्दृष्टावित्यर्थः । तेन हे श्री-
रित्यादौ निषेधसिद्धिः ।

भैरवी ।

युक्तत्वात् । स्वरितत्वाकारूपेण तत्रैव पाठस्य युक्तत्वादिति शेषः । अयत्र—भाष्यादौ । ननु
निषेधानित्यत्वेन प्रियतिसृशब्दे यदि तिस्रिदेशस्तदा तथैवानङि स्यात्—आह—तथैवेति ।
सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे प्रकृते ज्ञापकान्तरशोपन्यस्तमिति चकारासङ्गतिरत आह—
चो हेताविति ।

स्थानप्रहणलभ्यार्थस्योपलक्षणत्वाभिप्रायेण व्यादृष्टे-इयङादीनि । तेन—उपलक्षणत्वस्य
सूचनेन । निषेधसिद्धिरिति । श्रियाविद्यादाविषयः स्थितेः सत्त्वादिति भावः । उपलक्षणत्वे
मानन्तु “युल्लङ्घ्याख्या” इति सूत्रस्य भाष्यमेव । तत्र हि आच्यै प्रथमै इत्यादौ आसमन्ता-
द्धीर्यस्येत्यर्थके श्रयवस्य स्त्रीविषयत्वादित्यर्थेऽश्रयवस्य स्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङ्-
स्थानस्य निषेधो यगृस्थानेऽपि स्यादश्रयवस्येयङ्स्थानत्वादित्याशङ्क्य सिद्धन्त्वङ्गरूपप्रह-
णात् । यस्याङ्गस्य इयङ्घङ्घो भवतस्तस्येदङ्गप्रहणमिति, नचैतस्याङ्गस्येयङ्घङ्घो भवत
इत्युक्तम् ।

वामि । अत्र केचित्—‘वाचि ह्रस्वश्च’ इत्येकयोग एव कर्तव्ये “वामि” ‘डिति ह्रस्वश्च’
इति सूत्रद्वयकरणद्विमर्शमिति चिन्तनीयमिति । अत्राहुः, श्रियै श्रिया इत्यादावाट्स्फप्पाद-
कतया नदीसञ्ज्ञायाम्भरितार्यायाः श्रीणामित्यत्र नुट्प्रयोजस्त्वञ्च स्यात्सन्निपातपरिभाषा-
विरोधादिति ‘सुदत्ताम्’ इत्यादौ “नष्टृतश्च” इति क्वापत्तेश्चेति । परेण सूत्रद्वयकरणमुभयोः
भावप्रकाशः ।

विनि सूत्रार्थमित्यर्थः । युक्तत्वादिति । एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिशेयमिति लाघवं भवति । अन्यत्रेति ।
भाष्यकैयटेदोषोदावित्यर्थः । नन्वनित्यत्वेनानङि स्यादत आह—तथैवेति । अनङि—नायं इति
शेषः । शापकेनाप्यनित्यत्वस्यैव पर्यवसानाह—मुच्चयामावादाह—अनित्यत्वे इति । केचित्तु “बह-
वचने शनि” इत्यत्र बहुवचनरूपशापकसमुच्चार्य ऋः सः । रामस्येत्यत्रानवैवेत्वकारणे व्यर्थं सत्प्रामाण्यो-
ऽनित्यत्वे शापकमिराद्युः ।

तेन—उपलक्षणत्वावृत्तेन । कश्चिद्दृष्टाविति निषेधेन श्रियाविद्यादौ एतत्स्थितिसत्त्वात् ।

ययोरिति । यत्रगुह्यवडौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येत
तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम् ।

“वामि” ॥ यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यन इति प्राञ्चः, तथाऽपि
निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति । तथाच लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित
इत्याशयेनाह—चा नदीसंज्ञौ स्त इति । “डिति ह्रस्वश्च” इति सूत्रेऽप्येवमेव ।

कथं तर्हीति । उच्यते स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः ।
चहय इति । केचित्तु “वामि” इत्यतो वाग्रहणमिहापकृत्य व्यचस्थितविभाषां

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वोऽनुपपन्न इति । “नेयड्” इत्यत्रेवकादिनाङ्गाक्षेपात् यत्र नदीकार्याश्रयेऽङ्गे
बाधकामाधितेयकादिसत्ता कश्चिप्रयोगे दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः ।

भैरवी ।

सूत्रयोर्विभिन्नव्यवस्थासिद्धय इति कल्प्यते । वामीति सूत्रं वृत्तावङ्गस्य स्त्रीत्वेऽस्त्रीत्वे च
डिति सूत्रान्तं यदा वृत्तौ प्रवर्तते तदा इयङ्गुह्यस्यानिनोः ह्रस्वस्य च तदन्ताङ्गस्य च
स्त्रीत्व एव । नचैवंसति श्रीशब्दात्कनि लुपिच श्रिये ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मणायेति न स्यात्,
इयङ्गस्थानिन, पुंस्त्वादिति वाच्यम्, “लुपि युक्तवत्” इत्यनेन प्रत्ययार्थनिष्ठलिङ्गप्रयुक्त-
कार्याभावस्यातिदेशात् । एवञ्च प्रत्ययार्थनिष्ठं यत्तुस्त्वं सत्प्रयुक्तस्याङ्गस्य स्त्रीत्व एवेति
नियमप्रयोज्यस्य विकल्पाभावस्याभाव एव । यथा चञ्चा, पश्येत्यत्र प्रत्ययार्थनिष्ठपुंस्त्वाभा-
वातिदेशेन नत्वाभावो भवति, तद्वत् । नचैवञ्चञ्चा अभिरूप इति भाष्यीयप्रयोगस्याप्यस-
द्भाति । “विशेषणा-ज्ञाजाते,” इत्यनेन विशेषणे पुंस्त्वाभावातिदेशस्य प्राप्तेरिति वाच्यम्
“मनुष्यलुपि प्रतिषेध,” इत्यनेन प्रतिषेधात् । एवञ्च विशेष्यस्य न्यायप्राप्तं यत्तुस्त्वन्तद-
वच्छिन्नसामानाधिकरण्यादभिरूपपदस्य पुंस्त्वम् । अत एव लुबन्ते शक्यौ ब्राह्मणायेत्यत्रापि
विग्रहो भवत्येव । यथा दारादिशब्दानां शक्तिस्वाभावाच्छास्त्रीधोपचयरूपपुंस्त्वाभिधाय-
कत्वमन्तथा लुबन्तस्य लुपि युक्तवदित्यनेन प्रकृतिगतलिङ्गातिदेशाच्छास्त्रीधोपचयरूपस्त्रीत्वा-
भिधायकत्वं स्वीक्रियते इति वदन्ति । ननु “डिति” इति सूत्रेऽनुवृत्तं यच्च इति तद्विभक्ति
विपरिणामेन व्योर्हत्स्वावित्येतदर्थं वञ्जातमिति पुनर्यु इत्यस्य विशेष्यस्य कथं लाभ इति
चेत् ? न, ह्रस्वश्चेति यकारस्य ह्रस्व तिरिक्तसहितसमुच्चारकतया उपसक्तकल्पनापेक्षया प्रकर-
णप्राप्तस्य युद्धस्य समुद्धये लाघवात् । “हेसुभ्रु” इत्यत्र “नेयडुवड्” इत्यस्य यथाप्राप्ति-
स्तद्दर्शयति-शब्दादीत्यादिना । अङ्गाधिकारे अस्य सूत्रस्यापाठादाह—आक्षेपादिति । बाधका-
बाधितेति । तेन प्रकृष्टा धी, प्रधी प्रच्ये इत्यत्र न निषेधस्तत्र यनादेशेनेयडो बाधस्य सत्त्वा-
दिति भावः । नचाक्षिसार्थस्य शब्दबोधे भानामावेनाङ्गघटितवाक्यार्थबोध, कथमिति

भावप्रकाशः ।

अङ्गाधिकारेऽपाठादाह—आक्षेपादिति । बाधकेति । तेन प्रकृष्टा र्षः प्रधा, प्रच्ये इत्यादी न
दोष इति भावः । निषेध इति । अत एव “अवयवस्त्रीविषयत्वातिरिक्तमिति चेदियङ्गवाननिषेधो
यण्यानेऽपि स्यात्, अवयवस्येयङ्गवानत्वादायै प्रधै । सिद्धत्वरूपग्रहणाद्यस्याङ्गाश्रयेयुवौ भवतरत-
सरला ।

इति भाव इति । नच प्रधीरित्यादौ धीरूपेऽङ्गे इयङ्सिद्धेः “धियौ” “धिय,” इत्यादौ वृष्टतया नि-
षेधापत्तिरिति वाच्यम् । अङ्गादिविभक्तिप्रत्ययप्रकारसम्भावनापयोज्या यस्मिन्नङ्गे इयङ्गवत्प्रवृत्तिसम्भ-
वना तस्य तदवयवस्य च नदीसंज्ञानिषेध इत्यर्थस्य विनष्टात् । यदङ्गत्ववयवोर्नदीसंज्ञानिषेधशिकी-
पितरतदुचरमनादिप्रत्ययं सम्भाव्य यस्मिन्नङ्गे इयङ्गवत् सभाष्येते तस्य तदवयवस्य च निषेध इति
वाक्यमिति बोध्यम् ।

चाश्रित्य समादधुः । तन्मन्दम्, तथा सतीह नवग्रहणस्य "वामि" इत्युत्तर-
सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथंचित्समादधुः ।

"न पट्" ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानाद् अनन्तरे ङीष्बि-
व्यवहितशेषाणि निषिद्धचत इत्याशयेनाह—ङीष्वापो नेति । राः पुंवदिति ।

शब्दरत्नम् ।

कथं चिदिति । अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्ये सीताया एव विवक्षितत्वेने-
दमप्यप्रयोजकमिति सूचितम् । नञ्घटितमनित्यमिति ॥ आप्यानुक्तत्वाच्च लक्ष्यसंस्कारो-
पयोगि ।

इत्यजन्ताः खीलिकाः ।

मैत्री ।

वाक्यम् ? "यस्यैवाक्यौ" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाक्षिप्तस्याप्यङ्गस्य तत्र भानाङ्गीकारात् ।
तत्र हि विंशत्युपसमासस्थले 'कुमार्यैः ब्राह्मणाय' 'खरुद्वयैः ब्राह्मणाय' 'अतितन्त्र्यैः अतिल-
क्ष्म्यैः' इत्यत्र च नदीसंज्ञासिद्ध्यर्थं "प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च" इति वार्तिककृतोक्तम् । यः शब्द-
प्रथमं स्त्रीत्वविशिष्टार्थमाह, पश्चात्तु प्रकारान्तरेणार्थान्तरं लिङ्गास्तरयुक्तम्प्रतिपादयति
तस्यापि नदीसंज्ञा भवतीति तदर्थः । तर्थाह वक्तव्यं 'न वक्तव्यम्' अवयवस्त्रीविषयत्वा-
त्तिसदम् । अवयवोऽत्र स्त्रीविषयस्तदाश्रया नदीसंज्ञा भवतीत्येवंरीत्या सत्यं वार्तिकस्य
प्रत्याख्यानदृष्टत्वा अवयवस्त्रीविषयत्वात्तिसदमिति चेदियदुक्तं स्थानप्रतिषेधे यन्स्यात्
प्रतिषेधप्रसङ्गोऽवयवस्येयदुक्तदृष्ट्यान्वयात् 'आद्यैः ब्राह्मण्यैः' इत्याशङ्क्य 'सिद्धत्वाद्
पण्डितात् । यस्याङ्गस्येयदुक्तदृष्ट्या भवतस्तस्येयदुक्तदृष्ट्या भवत इत्यु-
क्तमिति प्रतिपादितम् । एवञ्च प्रकृष्टा धीमत्या यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवस्य प्रधीरङ्गस्य
नदीसंज्ञा उक्त्येवेति भावः ।

रामस्य वाक्ये इति । रावणकृतसीतापहारे रामविलापोऽयम् । सीताया इति । हेसुभू इत्यस्य
हे सीते इत्यर्थे एव कवितात्पर्यम् । इदमपि—सामान्ये नपुंसकत्वमपि । केचित्तु सुभू क्रिया-
विशेषणमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, हे इत्यस्यान्वयापत्तेः धात्वर्थकलाभेदान्वयविवक्षायां
क्रियाविशेषणानाङ्गमन्त्रङ्गीत्वयोरङ्गीकाराच्च । यस्तुतस्तु हापित इति विधिना स्वर्गादहं
हापितस्त्याजितः हेसुभू त्वद् कासि इत्येवं बहु विललापेत्यर्थः । एवञ्च विरहपीडितत्वाद्-
नवधानतया तथोक्ती विरहस्य पुष्टता गम्यत इति काव्यगुणत्वेन यत्परममूले प्रसाद एवाप-
मित्यनेनानवधानलक्षणः प्रसादो ऽभिहितः स एव समाधिर्युक्त इति बोध्यम् । अत्र प्राची-
नोक्तं समाधाननिरस्त्यति—नञ्घटितमिति ॥

इत्यजन्तखीलिकविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

स्येदं ग्रहणं, न चेतस्याङ्गस्य ही भवतः" इति, मायं सङ्गच्छते । एवं च प्रकृष्टा धीमत्या यस्य वा
प्रधीरित्यत्रावयवपीडितस्य नदीत्वमस्त्येवेति भावः ।

याक्ये इति । रावणकृतसीतापहारे रामविलापोऽयमिति भावः । सीताया एवेति । सुभू इत्यस्य
सीतेत्यर्थे एव तात्पर्यादिति भावः । इदमपि—सामान्ये नपुंसकत्वमपि । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरदर्शना-
दयुक्तमभासम् । विनार्पणञ्च समासेनानुदात्त पदमनेकमिति वाक्ये वर्णग्रहणेन शासनसम्भवादाह—
इति तु भाष्येति । यत्तु सुभू इति क्रियाविशेषणमित्याहुः तच्च, हे इत्यस्यान्वयात् धात्वर्थकलाभे-
संलक्ष्यम् ।

मूले—ङीष्वापो नेताति । "न पट्त्वन्नादिभ्यः" इत्यत्र "यद्वि" इत्यन्तापः "रुन्नेभ्यो"
इत्यतश्च ङीष्वापोऽन्योमयनिषेध इति भावः ।

रैशब्दस्य खोलिङ्गतया अपि स्मरणादिति भावः । तथाच क्षीरस्थामी-रात्येनं राः
क्षीत्येके ईति । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

“अतोऽम्” ॥ स्वमोरिति । अतोऽम्विधानं लुग्बाधनार्थम् । अम् स्यादिति । एतच्च प्राचामनुरोधाद् व्याख्यातम् । संयोगान्तलोपो झल इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतस्तु म् इत्येष पदच्छेदो लाघवात् । तत्र सामे कृते ज्ञानमिति सिद्धम् । द्वितीयैकवचने तु “आदेः परस्य” इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । यत्तु चदन्ति—एवं सति “सुपि च” इति दीर्घत्वं स्यादिति । तन्न, सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । यदपि दीर्घविधौ सा न प्रवर्तत

शब्दरत्नम् ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

भल इत्यभिप्रायेणेति । एकवाक्यतया शल एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । संयो-
गान्तलोपे इति । शलप्रवृणस्य तत्रापकपेऽपि वाक्यभेदेन सम्बन्धः । तेन च पूर्ववाक्यस्य
यणोऽप्यतिरिक्तेऽक्षरवपि कश्चित्प्रवृत्तिरिति भावः । सन्निपातेति । इत्याकारसन्निपातेन
भैत्वी ।

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

यद्यप्युपनिषत्सु 'मू' इति ऋद्धेऽप्युपनिषत्सु विरुद्धाभिप्रायेणाह—य्येति । तेन च—संयोगात्सत्यस्य लोप इति वाक्येन च । पूर्ववाक्यस्य—संयोगात्सत्यस्य लोप इति वाक्यस्य । कपिदिदि । भावप्रकाशः ।

शाम्भयोऽप्यार्यैर्द्वितीयान्तरवक्त्रावाप्तीकाराच्च । अन्यथा दण्ड्यादीनामपि तदापत्तौ सर्वोपपन्नः
 स्यात् । जयमल्लार्यां तु श्रुत्याद्वा "अप्राग्निमान्दिव" इत्युक्तिस्तदन्तेन समासे उपसर्जनदृष्टे कृतेऽपि
 रश्मिवाग्मनुष्यनामिकचनेदेन पुनः । "उद्भूतः" इत्युक्तिः पृथान्तवशेन प्रातिपदिकत्वे सति सम्बुद्धौ
 दृश्यत्वमूढभावे तु दीर्घं शायुक्तम् । इदं सर्वं "विमानतां शुभुं पुनः पितृगृहे" इति कुमारसम्भवेऽपि
 शोध्यम् । वरतुल्यो वा पित इति पितुः सम्बोधनम् । यद्वा विधिना त्वया द्वापिनस्त्यामितः स लक्षणः
 देहगुणः वा शरीरार्थेन च युष्मिन्नापेक्ष्यः । यद्यत्र विरह्योऽपि तत्त्वादनवयान्तत्वा तपोत्तावपि तस्या विरह
 पोषकात्वेन प्राप्यगुणत्वमिति परममूषोक्तिरेव गुणा । अनुकरणसामानाधिकरण्यादिति शोध्यम् ॥

शायजन्मा. रश्रीनिष्ठा. ॥

[illegible]

इति । तदपि न, “रुधादिभ्यः श्नुम्” “श्नान्नलोपः” इति सूत्रयोः “सुपि च” इति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् कैयटेनोपपादितत्वाच्च । यदप्याहुः—अतिजरसमिति न भिद्येदिति । तदपि न, द्वितीयैरुवचने हि “अतोम्” इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्र-

शब्दरत्नम् ।

जातस्य तद्विधातकत्वायोगादिति भावः । परत्वाज्जरसीति । परे तु जराया इति, सूत्रोक्तेनाजरासीत्यत्र नुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिपेयेन जरसु इति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिपेधात् पूर्वं विभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षं जरादेशापेक्षया विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वा ऽवश्यं वाच्यम् । अन्यथा शिमावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमा तस्य विप्रतिपेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव “टाडसि” इति सूत्रे कैयटेनोक्तं—‘भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यं न त्वतिजरसि न अतिजरसादिति गौरवमुज्जावितवान्’ इति । भवद्रीत्या परत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे तस्याप्राप्त्या परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्निवृत्त्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते तदा-
भैरवी ।

एतच्च “यणः प्रतिपेधो वाच्य” इत्यनेन फलाभेदायोक्तम्—‘सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति—इत्याकारेति । जातस्येति । आदेशस्येत्यर्थः । ‘मूले—भाष्यकृता ध्वनितत्वादिनि । तत्र हि श्रमः शित्करणद्विमर्शमिति विचारे शकाराभावे नान्नलोप इत्यस्य यस्मानामित्यत्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य दीर्घे जाते नास्ति लोपस्य प्राप्तिरित् पूर्वपक्षिणा शङ्किते परत्वादीर्घमन्वाधित्वा नलोपः स्यादिति सिद्धान्तनोक्तम् । तत्र कैयट—अग्नीनामित्यत्र दीर्घस्य हिनन्तीत्यत्र नलोपस्य चरितार्थतया परत्वान्नलोपः स्यात् । यथाप लोपात्परत्वात्सुविधेति दीर्घसम्भवति तथापि सन्निपातपरिभाषया न भविष्यति । “नामि” इति दीर्घे तु सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तते, आरम्भसामर्थ्यात् । यद्यपि “कष्टाय क्रमणे” इति निर्देशेन “सुपि च” इति दीर्घे ऽपि सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्प्रवृत्तिरित् सम्भ्यते, तथाप्यन्यत्रानित्यत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । अत एव परिभाषेन्दुशेखरे ‘यादेशः सुपिधेति दीर्घत्वस्य’ इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु “एङ् इत्वात्” इति सूत्रे ‘देकुल’ इत्यादेः साधनाय वैयाधिकरण्येनान्वयरूपस्य प्राप्तास्य भाष्ये कृतत्वेनास्मिन्पक्षे तस्य वैयाख्यापत्त्या भू इति क्लेशो भाष्यविरद्ध इति शोध्यम् । मूलन्दूपपति—रेलित्वादित्ना । प्राप्तयोरिति । ‘कुण्डलनि’ ‘अतिजरस’ इत्यत्र चरितार्थयोरित्यादिः । पूर्वम्—जरसादेशात्पूर्वम् । पक्षान्तरमाह—अपिकेति । अधिका व्यापिका या विभक्तिर्यस्मिन्निमित्तत्वेन स अधिकविभक्तिर्जरसु तदपेक्षयेत्यर्थः । अन्तरङ्गता चेति पाठः । अन्यथा—उक्तरीत्यनङ्गीकारे । अतस्तदिति । तदा तस्यासर्वनामस्थानत्वेन नुमः प्राप्त्यभावेन विप्रतिपेधविचारासङ्गतिः, मम तु जरसादेशात्प्राक् शिमाये तस्य सर्वनामस्थानत्वाभावप्रकाशः ।

भावः जातस्य—मम इति शेषः । मूलं दूषयति—परे तु इति । अनिजरासीति पाठः । प्राप्तयो—जरसोः कुण्डलीत्यादी सावकाशयोः । पूर्वति । अपूर्वाङ्गक्रियमाणादिति अदिः । पूर्व—जरसादेशतः । साधनान्तरमाह—अधिकेति । व्यापकं यद्विभक्तिर्व तज्ज्ञानसाधेया यो जरसादेशस्तदपेक्षयेत्यर्थः । अमि तु स्यात्पञ्चमं धानापेक्षेति भावः । क्वचित्तु अधिकविभक्त्यपेक्षयेति पाठः । तत्रापि व्यापिका विभक्तिर्यस्मिन्निमित्तत्वेन सोऽधिकविभक्तिर्जरसु तदपेक्षयेत्यर्थः । रीतिः पूर्ववत् । अन्तरङ्गता चेति पाठः । एतेन विशेषापेक्षानामान्यापेक्षान्तरमित्यप्राप्तमिति स्पष्टं परिभाषेन्दुशेखरे । अन्यथा—मूलोक्तरी-

वृत्तौ रूपसिद्धिः स्पष्टैव, प्रथमैकवचने तु अतिजरमित्येवेष्ट्यते, सन्निपातपरि-
भापया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः । अत इति तकार उच्चारणार्थः ।

भसंज्ञायामिति । “सुहनपुंसकस्य” इति पर्युदासेनासवनामस्थानत्वादिति
भावः ।

शब्दरत्नम् ।

अत्राप्यन्तरङ्गत्वादतोऽमि तथा जरसमात्र एवोच्यते । न च तत्र नाकारान्तसन्निपातलक्षणमे-
वाजादित्वं किं तु तदभावेऽपि । एषा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना न यस्य प्रवृत्ति-
योग्यता तत्रैवेति वाच्यम् । मानाभावात् “टाडसि” इति सूत्रस्येनांति जरेणेत्येतद्विषयक-
कैपटेन विरोधाच्च । एव च जराशब्दविषयं परत्वादिना दीन्याधित्वा जरसित्यादि मूलमप्र-
त्यमनोरमा न प्राचामनुसारेणेति । तदाह—एकवचने त्विति । तत्रापात्यर्थः । अत
भैरवी ।

तत्सङ्गति । अत्रापि—द्वितीयैकवचनेऽपि । अत इति तपरस्वरस्य दीर्घव्यावृत्तिर्न फलम्,
“ह्रस्वो नपुंसके” इति ह्रस्वस्यैव सत्त्वात् आह—अत्र इतीति । ननु अतोमिति सूत्रे म्
इति ऋडे पूर्वात्करीत्या सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिसम्पादनद्वारा तपरस्वरगञ्जरितार्थमित्युच्चा-
भावप्रकाशः ।

स्पष्टैव । अत्र एव टाडसीतिर्नैकैकवचनान्निरिति भावः । अत्रापि—द्वितीयैकवचनेऽपीत्यर्थः । प्रतिवे-
धादिनां पाठ । अत्रापि एवेति । एवं चेनादीन्वाभिधेत्यादिपरममूलस्यात्रत्यमूनस्य तदनुपायिरक्षा-
सरला ।

प्राचामनुसारेणेति । अत्र “माहु” इति शेषः । वस्तुतस्तु विभक्तिमन्विक्तकार्यमात्राप्रयोगेव ज-
रत् । यत्र जरसादेशस्य परत्वं तत्र “विप्रतिषेधे परम्” इति जरत् । यथा “अतिजरसि” । यत्र याडा-
दयः एषा तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन जरत् । यथा “जरसे” इति । अत्र याटं वाधिरा जरत् । अत्र एव
“जरसोऽवपाठ, जरसा जरसे” इति भाष्यं संगच्छते । अन्यथा “याज्” इत्यनेन याटि अत्रादिविभ-
क्तिपरवशमावेन जरसोऽप्राप्या तदनङ्गति स्पष्टैव । अत्र एव “भ्येह लृक् कश्मात्र भवति अनिजरसं
पश्य इति ? किं पुन कारणं द्वितीयैकवचनमेवोदाहियते न पुनः प्रथमैकवचनमपि अनिजरसं तिष्ठति
इति ? अत्रत्यत्र विशेष—नात्राटोऽस्मावे जरत्भावः प्राप्नोति । किं कारणम् ? भवेत्युच्यते” इति
भाष्यं तदप्राप्तिवशमेव चारितार्थाभावविशिष्टा कृते चारितार्थाभावविशिष्टा या अपवादशास्त्रप्रवृत्तयः
स्तोत्रसंगशास्त्रप्रवृत्तयस्मादनाप्रयोग्यापवादशास्त्रवैषम्यसम्भावना तादृशसम्भावनास्वरूपशब्दव्यवहारीजनना
“अतोऽम्” इति शास्त्रेण “स्वमोनपुंसरात्” इति सूत्रं स्वप्रवृत्तियोग्यातिरिक्तत्वेन स्वविधेयपटिताति-
रिक्तत्वेन च सङ्गोपात् “अतिजरसं निष्ठानि” इति प्रथमैकवचने जरसादेशे कृते अमृदपटितातिरिक्तमनोर-
भावेन कुटोऽप्राप्तिरिति द्वितीयैकवचने एव लृक् वशात् भवति इति शङ्कोरिणा, ननु प्रथमैकवचने इति
विशेषप्रदर्शकं संगच्छते । अन्यथा द्वितीयैकवचनेऽपि भवद्रोत्यादमादेशे सन्निपातपरिभाषया तत्रापि
जरसोऽप्युक्तो इदं भाष्यमसंगतं स्यात् । मम तु परत्वाच्चरसि द्वितीयैकवचने लृक् कश्मान्नेति शङ्का
शुद्ध्यते । अतोऽपि “यदा जरमाव” कृताः तदा लृक् न भविष्यति सन्निपातवशमो विप्रतिनिमित्तं तदि-
पाठदेवि” इति सिद्धान्तिना संगतितम् । अत एवाग्रे पूर्वपरवेददेशिना “वच्येवमनिजरमनिजरसिरे-
त्यत्र न प्राप्नोति अनिजरमतिजरसिरेति भवितव्यम्” इति प्रथमैकवचनवृत्त्याशङ्क्यपनयोः शङ्का कृता ।
तत्र सिद्धान्तिना दृष्टार्थं मत्ता “मोनदीय आह—एतेदेशमनृदीयं भवति अतिजरमतिजरसिरेति
भविष्यत् । एतेदेशमनृदीयं परिभाषायां अनिजरात्पुनो विप्रतिनिमित्तं तदिपाठदेवि” इति भाष्यमुक्तं स-
गच्छते । अन्यथा विशेषोदाहरण एव एतौ लो । अनिजरापरिभाषया जरसोऽप्यपवाद इवे दृष्टान्तभावे
न संगच्छेत् ।

“यस्य” ॥ इच्च अच्च यं तस्य । तदाह—इवर्णावर्णयोरिति । ‘औङः’ इया-

शब्दरत्नम् ।

इतीति । न तु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । नपुंसके ह्रस्वावश्यम्भावाद् व्यावर्त्याप्रसि-
द्धेरिति भावः । ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे ‘भू’ इति छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणं
कथमिति चेत् ? न, यादृशशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोपात् । अत एव
दाक्षिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातकृताऽनया परिभाषया ऽल्लोपस्य
निमित्तं न ह्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितमतस्तस्य सांनपातस्य शब्दोपा-
त्तत्वाऽऽप्रहाभावात् । भाष्यकृता तु मादेशे सन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपाप्राप्तिभिया
‘अम्’ इत्येव ‘छेदमङ्गीकृत्य’ ‘एह्रस्वात्’ इत्यत्र व्यधिकरणान्वयहृत्प्रदानुवृत्तिरूपगौरवं
फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम् । परिभाषाऽनित्यत्वेन तु न समाहितम्, तस्याग-
तिक्रान्तत्वात् । किञ्च तस्यानित्यत्वे दीर्घापत्तिः । इदमपि तत्रैव भाष्ये उन्नतमित्यलम् ।

भरयो ।

रणार्थ इत्यसङ्गतमिति चेन्न; तस्य ग्रन्थस्यामिति छेदाभिप्रायकत्वात् । एतेन स्वल्पामिति
‘छेद’ एवाभिमत इति ध्येयम् । पूर्वोक्तार्थे स्पष्टयति—नरिति ।

- भावप्रकाशः ८.

करदण्ड्यादैश्यायुक्तादेऽपि प्रकाशः स ‘धा’ ड्युक्त एवेति भावः । एवञ्च मूले प्रथमैकवचने त्विनि तुरप्यर्थे ।
एवञ्च भाष्यरीयोमयैकवचनेऽतिजरक्षितेव साध्विति तात्पर्यम् । ननु चारणार्थत्वे ह्रस्वाकारेत्यादित्वत-
न्मूलाभ्यां विरोधोऽन आह—न त्विति । एवं चोच्चारणार्थ इत्यस्यायमर्थो न तु सर्वथा ऽविवक्षित इति ।

सरला ।

नच “नुमोऽनङ्गरसौ भवतो विप्रतिषेधेन अतिजरति ज्ञाह्यकुत्सानि” इति भाष्यविरोधः । भव-
द्गीत्या शिमावादेव परैर्वाज्जरति नुमङ्गरसौविप्रतिषेधविचारस्यासङ्गत्वापत्तेरिति वाच्यम्, अतिजर भस्
इति स्थिते परमपि जरसादेशं वाधित्वा नित्यत्वाच्छिः कस्माच्च भवतीति शङ्का मनसि निधाय इयादेशे
‘हृत्ते’ऽपि परशङ्कानुमं वाधित्वा जरसेव भविष्यतीति जरसादेशोऽपि नित्य इति बोधयितुं तद्वानेकप्रवृत्तेः ।
अग्रिमभाष्येण तत्रैव लामात् । एतेन यद्वा अन्भावे कृते न त्रयावपरिभाषया न जरसिति पाठमेतेन विरो-
धोपपादनम्, एवं त्विमां जरसादेशे कृते “यादापः” इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विवक्षमेव तेषां
प्रस्तादिति कथनं च परातम् । पूर्वोक्तभाष्याप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधेन जरसि यादादियारणाव प्रश्ले-
षदावावश्यकत्वात् । नच “टाक्षसिङ्गताम्” इति सूत्रस्थेनातिजरेणेतद्विषयकेण कैयटेन विरोध इति
वाच्यम्, अतिजर भा इति स्थिते जरसमावपत्तेरनादौ कृते सदनन्तरं कुनो न जरसिति शङ्का मनसि
निधाय मन्त्रिपातेरयादिग्रन्थस्य प्रवृत्त्या तत्सङ्गतेः । जरसादिग्रन्थ रथानिवस्वप्रतिषेधोऽपि ‘क्याम्प्रहणे
ह्रस्व’ इति वक्तव्येऽदीर्घ इत्युक्तत्वेन तत्संग्रहेनारम्भ एवेत्यन्ये ।

ननु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इति । केचित्तु अत्रत्यं तपरकरणं नपुंसकलिङ्गे “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिप-
दिकस्य” शयस्य सर्वत्र प्रवृत्तेर्दीर्घापन्ताभावेन तद्व्यावर्त्याभावाद् व्यर्थं सद् “अरनिमित्तकमन्तरङ्गम्”
इत्यत्र घापकम् । तेन अथ भाष्येति समाहारद्वन्द्वे मुञ्चति सर्वणदीर्घं वाधित्वाऽपरनिमित्तकत्वेनान-
रङ्गत्वात् ह्रस्वप्रवृत्तौ तनो दीर्घे ह्रस्वे लङ्गन्यायेन पुनरुद्भावप्रवृत्तौ ‘माह’ इति रूपं सिद्धयति । अत
एव “क्यालः” इति निर्देशः सङ्गच्छते । अन्यथा साधवानुपेक्षेन समाहारद्वन्द्वेन ‘उकालः’ इत्येव वदेत् ।
सत्यामेतरया परिभाषया ॥ अन्तरङ्गरादौर्पातुर्व ह्रस्वे तनो दीर्घ इति “क्यालः” इत्येव भवति ननु
‘उकालः’ इति ११५८ः ।

अनुसृतमिति । भरतुञ्जनु “मुपि च” इत्यत्र विपातकज्ञात्वे ‘कथाय’ इति निर्देशेन ‘केयः’
इत्येवदतिरिक्तस्वोपजीव्यविभाषावत्त्वाभावात् दीर्घो भवतीति संक्षेपे गुणार्थमुदेः इत्येव वक्तव्ये ११६-

मिति । विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

शब्दरत्नम् ।

विभक्तित्वापेक्षयेति । तद्वत्विभक्तित्वाश्रयणेन विभक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः ।

मैत्री ।

ननु विभक्तित्वस्यापेक्षायामपि तस्य नपुंसकत्वेन स्त्रीत्वस्योपपादनासम्भव इत्यत आह—इति ।

साहचर्यपारंभाद्यधिरनुबन्धकपरिभाषाया अपि प्रवृत्तिः स्यादिति शङ्कां वारयति—

भावप्रकाशः ।

एवं च परिभाषासञ्चारो दुर्निवारः । किञ्च यादृशशब्दसन्निपातेन स्वमोरादेशस्तस्य विनाशोनादीपः । अत एव दाक्षिरित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातकृताङ्गसमाङ्गनया ङलोपनिमित्तं न स्यादाद्याशङ्क्यानिरय-
त्वेन “ङ्-मेतन्तः” इत्यत्र भाष्ये समाहितम् । अत एव कार्यस्य निमित्तं वयोः सन्निपातस्तयोः सृष्टेः ल-
पादानमपेक्षितमित्याग्रहामावः । एतेनोच्चारणार्थत्वस्य भवतैवोक्तत्वेन निमित्तस्याकारसन्निपातस्य दीर्घे
सत्यविघातात्मकं चिन्त्यमिति खण्डनकृतकम् इत्वाकारेति तद्वारणमयुक्तं नहिःयादि ग्रन्थविरोधादिति
मन्दोक्तं चापास्तम् । अत एवामितिच्छेदे आहृत इति साम्योक्तिः प्राचीनमुत्तारिणीति बोध्यम् । वस्तु-
तो ङमिति छेदो युक्तो न तु मिति, घानमित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः । अत एव मत् इति आत्म इति वा
नाश्रुतिः । विधेयस्य पूर्वनिपातादात्मन्यासोऽयुक्त एवेति मन्दोक्तिस्तु शास्त्राज्ञानमुचिका । अत्रये संज्ञा-
पूर्वक इति अश्रुत्वे इति वा ताकृततद्वारणमपि तथेति बोध्यम् । तथा दीर्घवारणे तु हेतानेत्यादौ समु-
द्दिष्टोपानासि, न निमित्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात् । स्थानिवद्भावेन तु न
सन्निपातः, तस्याशास्त्रीयात्वात् । अत्र एवैवत्यादिति सृष्टेः शानेत्यादौ मलोभाय कतरदित्यादौ लोपाभा-
वात् । याज्ञिकेण्यधिकरणान्वयहृत्पदानुवृत्तयो गुरुभूता अपि कञ्मुक्तादुष्टा आहृता भाष्ये, न तु
तद्विपर्यय इति निषाय मिति छेद उक्तः, अनित्यत्वस्यापि कतरदित्यात्वात् दीक्षापत्तिनादवस्थायां । एवं
च मिति पक्षे सुपि चेति दीर्घस्तु प्राप्नोति, तस्या अनित्यत्वात् तत् प्रकाशो दीपादौ युक्तो हेत्वर्थो ङयु-
क्तः । एतेन कदापि तापककल्पिनाश्रयं न यमाश्रयविषयमपि तु सुपिचेत्येतद्विषयम् । अन्वया ङ-देहा-
स्यापवाद्य मत् इत्येवावस्थात् । अत्र एवैवत्यादित्यत्र हृत्पदानुवृत्तावादेः परत्येत्वर्थे सुपि चेति दीर्घे
कुण्डमिति स्यादिति भाष्यं सङ्गच्छते इति प्रकाशाद्यवप्रकाशकखण्डनकृतम् तथा रत्नाकारोक्त्यापास्तम्,
उक्तमुच्यते । तस्मात्प्रत्यय पूर्वपक्षत्वाच्च, यदन्वयान्वयस्य तद्विपर्ययत्वाध्वने कलाभावाच्च । एवं च मूलं
तदनुयायिदण्डपाटुदित्य चिन्त्या । प्रागुक्तमन्वयोक्तिरपि तथेति बोध्यम् ।

परमस्य निष्ठाया गदनुपरिधेयाह—सङ्गतेति । स्थानिवत्त्वेन शीघ्रतेत्यर्थः । वस्तुत आहृतं यदि-
भक्तिरत्वं तस्याश्रयणेन इत्यादिना आरोपेणाश्रितं यदिभक्ताविति विशेष्यं तदपेक्षयेत्यर्थः । गीतादिपाठेन
शेषः । एवं प्रकाशोऽपि युक्त इति भावः ।

अविना द्योःप्रमत्तवत्ता उपपद्ये । एतेन तथा तस्यैव ग्रहणं सङ्गपमिति सनाकरोवत् लोकशाम्यसि-
द्धौ न माह्वयस्यैव प्राक्त्वमिति मन्दोक्तं चापास्तम् । नीजानिश्चयेः, प्रत्युनानित्यत्वेन नैवतीरावाच्य,

सरणम् ।

एतदप्रत्ययेन च अनेङ्मित्येदमितिस्वरूपोपशोध्यविघातकृत्यामावधानं लोको गवतीति “दृष्टत्वात्”
इत्यत्र च समुच्चये च “सुपि च” इत्यत्र अनेङ्मित्येदमितिस्वरूपोपशोध्यविघातकृत्यामावधानं दीर्घो भव-
तीत्येव शङ्कोपाश्रयेन “दानम्” इत्यादौ सन्निपातपरिभाषयैव हार्यवारं “दे दान” इत्यत्र म तथैव पति-
भ्यत्वा मुकुटोपमासिद्धिर्नाम् इति छेदे न वेऽपि दीर्घो नापि “दृष्टत्वात्तदुद्धेः” इत्यत्र स्थितिर-
वाच्यदृष्टत्वात्तदुद्धेः अनेङ्मित्येदमिति ।

विशेष्यतोऽप्येत्यर्थ इति । देहादौ तु “य एव निर्देशादस्य निरपञ्चरम्” इत्युक्तम् ।

“जदशसोः” ॥ जसा साहचर्यात् शसपि सुवेव गृह्यते । तेनेह न, कुण्डशो ददाति ।

शि ॥ शीत्यविभक्तिको निर्देशः । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् ।

अन्यतमस्य त्विनि । एवं च ‘सामान्यादिष्वन्यतमत’ इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । सोरमादेशे इति । यत्तु प्राचोक्तम्—स्वमोरमादेशे वा जरसिति, तद्भाष्यविरुद्धम् । एव च अजरसं वर्तते इति, हे अजरसमिति चाप- शब्द एव । अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः । किं तु अमादेशे कृते—जस् हति प्राच उक्तिरेवासाध्वी, परत्वाज्जरसो न्याय्यत्वात् पूर्वावप्रातिपेधे प्रमाणा- भावाच्च ।

“सान्त महतः संयोगस्य” ॥ सान्तेति पृथक् पदं लुपपष्ठीकं संयोगस्ये-

वाब्दरत्नम् ।

सुवेवेति । निनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽपि ग्रहणमिति न वाच्यम् । येना- नुबन्धेन सानुबन्धरूपं तदनुचरण एव तत्प्रवृत्तेः ।

अनुरोधादिति । तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ।

तद्भाष्येति । सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यदेशे जसभावस्य “जराया” इति सूत्रे भाष्ये, स्पष्टमुक्तेरिति भावः । पश्येति त्विति । तुनाऽप्रारब्धोद्धिता । तद्वीजं वक्तुम् ।
भैरवी ।

निनुबन्धकेति । तदनुचरण एवेति । ज्ञापकसाक्षात्वादिति शेषः ।

तेन—प्राचीनोक्तसंज्ञाकरणेन ।

सन्निपातपरिभाष्येति । अस्य तृतीयान्तस्य जरसभावेऽन्वयः ।

मूले सान्तेति पृथक्पदमिति । इदमत्र बोध्यम्, पृ. ५५६ त बहुव्रीहिसंज्ञकं किन्तु

समासात्मकलुपपष्ठीकपदद्वयसमुदायरूपम् । अत एव ईस इत्यत्र न दीर्घः । सेति संयोगस्य समानाधिकरणं विशेषणम् । तदन्तविधिना सान्तसंयोगस्य लाभः । अङ्गस्येति तु प्रवृत्तं, तद- न्तपदार्थं चरमावयवे, अन्तपदार्थश्च सान्तसंयोगस्य विशेषणमिति सम्बुद्धिनिग्रासार्थं नामस्या- नपरकाङ्क्षपरमावयवाभिन्नसान्तसंयोगस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थात् । ननु सर्वनाम- स्थानस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वेन निर्दिष्टपरिभाषया हस इत्यादौ न दीप इति चेन्न, प्रत्य- यस्याङ्गांशे उर्यिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणत्वस्य न्याय्यत्वात् । अत एव “अनस्यविकारे” इतिपरिभाषया ईसशिरोसीत्यादि प्रयोजनान्युपपद्यन्ते । “प्यङः सन्प्रसारणम्” इति सूत्रभाष्ये निमित्तस्य कार्यविशेषणत्वकल्पनेनोक्तपरिभाषयाः प्रयोजनान्यथासिद्धिप्रदर्श- नन्तु शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थम् । अत एव परिभाषया आवश्यकत्वामिप्रायेण तत्सूत्रन्याख्यान- भावप्रकाशः ।

तस्या लौकिकत्वाज्ज्ञापकसिद्धत्वेन प्रावल्याच्च । तदनुचचेति । धर्मिग्राहकमानात् । अत एव “ताम्येक” शयत्रैकश इति प्रयोगः । तानीत्युपक्रमात् क्षोबादेकशब्दाच्च न शस् । एतेन किं नृभान्योकिनादित्येति सूचितं, यमतोरित्यत्र यथा नैकमन्त्रेति भावः ।

अनुरोधकणमा.—तेनेति ।

यथाश्रुतमूलमुक्तं, परेविनि सिद्धान्तोक्त्या योजयितुं हेतुमाह—सन्निपातेति । जरसभावे हेतुः । विभक्तीति । पूर्वविप्रतिषेधादन्तरङ्गत्वादिति भावः । एव च प्राचोक्तजजरसं पश्येत्यादि मूलं तदनुया- यिरनाकरदण्ड्यापुवर्तं सम्भूतप्रकाशोक्तं च चिन्त्यमेव । तद्व्यवयवाद्—जराया इति । एवञ्च मूले नुस्कारश्चिस्चक इति न दीर्घ इति बोध्यम् ।

त्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येति । उपधाया इति ।
उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणं पाणिभाषिकार्थस्येहासंभवात् । मासद्वन्द्वसीति ।
मास्तित्यस्य तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीति वाक्यार्थः । ‘माद्भिः शरद्भिः
दुरोदरं तव’ इत्युदाहरणम् ।

“ह्रस्वो नपुसके” ॥ इह ह्रस्वश्रुत्या “अचः” इत्युपस्थितम् । तेन प्रातिपदि-
कस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—अजन्नस्येति । प्रातिपदिकस्याच इति
तु न व्याख्यातम् । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वात्
सुवाग्राह्यणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च । सन्नपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो
यादेशः यथं तल्लोपे निमित्तं स्यात् । एतच्च “एओङ्” सूत्रे “इको गुणवृद्धी”
इति सूत्रे च भाष्ये, ध्वनितं वैयटेन प्रतिपादितं शब्दकौस्तुभे निष्कर्षं प्रापित-

शब्दरत्नम् ।

अवर्णमिति । ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः, यादेशोऽस्य इत्यनुवृत्तेः । तत्र यद्यपि
‘कटाया’ इति निर्देशप्रोपितदीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशोऽनुवर्तते, तदपि
चेत्तोपेन निवर्तते तद्धि परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । भाष्ये इति । गाधातोष्टे
गुणेन अकारे आद्यधातुकोपदेशोऽनन्तस्थाभावादतो ङोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सिद्धौ
गापोष्ठकः किरणराक्षिद्गादाकास्य गुणो मेति व्यर्थं तत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तम् । कैय-
टेनेति । सामगायेत्यत्रासति टकः किरणे एकदेशस्य पूर्वांस्त्वेन ग्रहणात् आकारस्य धा-
त्ववयवत्वेनातो ङोप स्यात्, किरणे तु ‘आतो ङोप्’ इत्यालोपे धात्ववयवत्वादप्रवृत्तिरि-
त्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषयाऽकिञ्चेऽपि न आतो ङोप इति तेन प्रतिपादितम् ।
मैरवी ।

शेषे उद्देशनिर्देशारिसद्वमित्युपसंहारः कृतो भगवता । तया परिभाषया ‘हंसो व्यसक
इत्यत्र ङोपपरिहारस्तु न सम्भवति, अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोर्गुणपत्प्राप्त्यभावेन’ तस्याः
प्राप्त्यभावात् । नच हंस इत्येतत्सिद्धये या रीतिरुक्ता तथैव हंसदिर्गोऽसीत्यत्र ङोपाभावे
सिद्धेऽनन्त्यविकार इति परिभाषायास्तत्र सञ्चारो विकल इति वाच्यम् ? “सान्त” इति-
सप्रत्यय यथाश्रुतार्थवक्षामिप्रायस्त्वात् ।

पारिभाषिकार्यस्य अस्वादाव्यवहितपूर्वस्य धोपायेत्यत्र सन्निपातपरिभाषया ङोपाभाव-
प्रतिपादनं यत्परमम् ? कृतन्तदुपादानमवर्णमाधित्वेत्यादिना मूत्रेकृतन्तन्नोपपद्यते, यादेशोप-
लक्षणस्य ह्रस्वाकारस्य दीर्घेणैव निवर्तनात्स्यात्पर्येण “आतो धातो” इत्यनेन तदनिवर्त-
नादतो भावं व्यनक्ति—उत्तरविशिष्टमित्यादिना । तत्र-धोपायेत्यत्र । अवर्णत्वम्—अत्यजाति ।
अनुवर्तते—अस्ति । प्रज्ञादिनि । पूर्वान्तपद्मावर्ण्यधात्वयस्यस्यस्याच परस्मिन्निन्त्यनेनाका-
रऽन्तिदेशादित्यर्थः । इत्याशङ्क्येति । तद्व्यापृत्याचरितायट् किरणं कथमारारम्य गुणो नेत्यर्थं
शापवम्भविन्यतीति भावः । सन्निपातपरिभाषयेति । एतत्परिभाषाप्रवृत्तिप्रोक्तरीत्येव । अक्षिरेऽ-

भाष्यप्रकाशः ।

आद्यं वचनं मूलनां पदिदत्तम्—इत्यवश्येति । तत्र-धीषायेरदन् । अनुवर्तते । अत्ययेत्यर्थः ।
येन ध्वनितं उदाह-गाधातोऽस्ति । तत्रेकग्रहणमिति । कटाप्याप्याम-शरानिमित्ता वा बहुमीडिना यो-
नरिमाग एत्यर्थः (१) । प्रहणादिति । अच-परिमिश्रिणि तत्रिष्टवृत्तत्वस्य मणि दार्चं इतिदेशादिनि शे-
षः । अग्रवृत्तिरिति । तथा च टट्पादृत्त्या परिगर्भं किरणमिति भाष्ये कटाप्याप्याम-शरानिमित्ता वा

मिति तत् एवावधार्यम् । एवं च याधातो शुभंयाशब्दस्य कञीवस्य ङयि शुभंय इति यत् माधवेनोदाहृतं, तन्नादत्तव्यमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

शब्दकौस्तुभे इति । पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः । परे तु व्याप्याज्त्वजातियत्रादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविधातल्लोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यः सन्निपातस्सन्निपातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमेनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः ।

नैरवी ।

पीति । एतेन कित्त्वस्य ज्ञापकतोपपादिता । कौस्तुभोक्तरीत्योक्तौ ज्ञापकताद्वण्डयति—परे रित्वादिना । व्याप्याज्त्वजातीति । व्याप्याज्त्वजातियन्मिन्निमित्तस्यार्थः । यादेशो लोपस्यानिमित्तमित्यर्थः परिभाषया न लभ्यते । जातिः पदार्थ इति पक्षे तपरस्यस्य जातिपक्षप्राप्तसर्ववर्णप्रहणवारकत्वस्यैव मत्त्वेन यत्र यत्र तपरकरणान्तर्गत सर्वत्र व्याप्यजातिनिर्देश एव बोध्यते । पूर्वञ्च प्रकृते “हेयः” इत्यस्य प्रवृत्तौ यादृशव्याप्यजातिविशिष्टसन्निपातो निमित्ततत्त्वस्य दीर्घजैव निवर्तनात्तद्विधातकत्वेन लोपस्यास्तीति भावः । ननु परिभाषायाः सन्निपातलक्षणो विधिः स्वनिमित्तसन्निपातस्य साक्षात्परस्परया यद्विधातकतत्त्वस्यानिमित्तमित्यर्थोऽस्त्विति परिभाषाप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यतस्तत्परिभाषार्थमाह—सन्निपातपरिभाषायाश्चेति । परिभाषाघटकतत्त्वस्य यच्छब्दसाकाङ्क्षत्वेन यद्वयसि सन्निपातनिमित्तकार्यमग्रिमकार्योपजीव्यप्रवृत्ततत्त्व भावप्रकाशः ।

यः । तेन—कैयटेन । पूर्वोक्तेति । भवर्णमिति प्रतीके हस्वरत्वेत्यादिनोक्तोऽभिप्रायः कौस्तुभे उक्त इत्यर्थः । चादन्यस्यापि तत्रत्यस्य समुच्चयः । तच्चेत्यर्थ—दीर्घाद्ये परं ज्ञापकात् सा बाध्यते, न चैवं लोपेऽपि तदबाधोऽस्तु, तदबाधेऽप्युपपत्तेरिति । वस्तुतो यादेशो लोपस्यानिमित्तमित्यर्थोऽयुक्तः परिभाषातोऽनाभात् । किञ्च सिद्धान्ते जातिपक्षे तपरस्य व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यादेशनिमित्तभूतसन्निपातस्य दीर्घेण निवर्तितत्वात्कस्याप्यनुवृत्तेरभावात्तदसुचार एव स्यादिति भाष्यानुच्छेदोऽन आह—परेतिवति । लोपनिमित्तमिति पाठः । ननु परिभाषायास्तादृशो विधित्वात्प्रवृत्त्युत्तर विधमन्तत्त्वसन्निपातस्य साक्षात्परस्परया वा विधानकशालान्तरस्यानिमित्तमित्यर्थेन मन्यतेऽपि प्रवृत्तिरस्येवात् आह—प्रागिति । यः—यादृशः । अयं भावः, यादृशसन्निपात हेतुकस्याग्रिमकार्योपजीव्यकार्यं जातं तस्य किञ्चित्सन्निपातविधानकत्वस्य सर्वे भवन्त्येवापि साक्षात्परनिपातविधातकशालान्तरान्निमित्तत्वमित्यर्थस्तस्याः, यत्तदोत्तरस्य मन्वात् प्रत्यासूतोश्च । एवं च यादेशहेतुं तमादाय दीर्घं तद्वेत्तुन्तमादाय लोपे तत्सञ्चारेऽपि न मूलोक्तरीत्या सञ्चारः । यादेशदीर्घाभ्यां सर्वथा तत्राशेन केशतोऽपि तस्यासत्त्वादिति ।

यत्तु भन्तरज्ञानपीति न्यायः । सुषो धातु इति लुग्विषयः “प्रत्ययोत्तरपदयोश्च” इति धर्मिप्राहकमानात् तथैव भाष्योदाहरणाच्च तद्वाच्यत्वस्यैव तात्त्विकं । न च अमु जलित्यादौ सम्बोधने पदह्रस्वादिति लोपे नित्यगुणापत्तेरभावात् तत्प्रवृत्तिरावदियकेतं बाध्यम् । कुनोपयोऽप्रत्ययलक्षणपदमावकृतविरोधाद्यो गपचासम्भवेन, पत्त्वान्नुक्ति हे वारीत्यादेः पक्षे वारे इत्यादेश सिद्धत्वादिति सर्वे प्राञ्जः । तत्र भन्तरज्ञानपीति न्यायरथापिना परनित्ययोः समुच्चयेन कुनोपवादादुत्पत्तावचनेन सर्वविधिम्यो लुग्विधिवलवानि-

सरला

सन्निपातपरिभाषयेति । सम्प्रोपपदकणावातोः “भाषोष्टक” इति सूत्रे ककाराभावपक्षे उपपद्ये “इको गुणवृद्धी” इति सूत्रे श्कपदग्रहणमात्रे “सर्वधातुकार्यधातुकयोः” इत्यनेन गुणे आकारस्य स्यानेऽकारे कृते पररूपे ततो हेतुमत्तौ यादेशे “ष्टाय क्रगो” इति निर्देशेन दीर्घं कर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेन तदप्रवृत्त्या दीर्घं जाने यदि आनोपः स्यात्तर्हि यादेशनिमित्तत्वजातिमदकारस्य विधातः स्यादिति सन्निपातपरिभाषया न “आतो धातोः” इति आकारलोप इति तदाशयः ।

“स्वमोर्नपुंसकात्” ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमःकादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्वि त्यदाद्यत्वे ऽम्भावेन तं कुलमिति स्यात् ।

वृद्धयौत्वेति । ‘अतिसखीनि कुलानि’ इत्यत्र “सख्युरसम्बुद्धौ” इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, ‘वारिणि’ इत्यत्र तु “अच्च घे.” इत्यौत्वम्, ‘प्रियकोष्ठूनि’ इत्यादौ वृज्वद्भावः प्राप्तः । ननु नुमनुदाः को विशेषस्तत्राह—नामीति । नुमस्तु अङ्गभक्तत्वात् तस्मिन् सति दीर्घो न स्यादिति भावः ।

“तृतीयादिषु” ॥ पुंवदिति । अर्थान्नुमद्भवयोः प्रतिषेधोऽयम् । प्रवृत्ति-

शब्दरत्नम्

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । ‘अन्तरङ्गानाप’ इत्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्रत्यवार्तिकानुरोधेन श्वेतदुक्तम् । ‘त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्’ इति हि तत्र वार्तिकम् । तं कुलमिति स्यादिति । द्वितीयैकवचन इति शेषः । प्रथमैकवचने तु ॥ कुलमिति स्यादिति बोध्यम् ।

नुमद्बन्धयोरिति । पुंसि विहितस्य माधव्यातिदेश्यत्वाभावात् इत्वनुमो-
मैस्वी ।

तस्य निमित्तस्य तादृशमभिमतार्थं विधातकम्नेत्यर्थं पृथ लभ्यते । एवञ्च न मूलोक्तरीतिमादाय परिभाषायाः सञ्चारः, किन्तु यनादिप्रत्ययत्वावच्छिन्नसन्निपातनिमित्तो दीर्घो लोपे निमित्तञ्च भवतीत्येव परिभाषायाः प्रवृत्तिर्भवतीत्याशयः ।

ननु लुक् सर्वापेक्षया घलघत्त्वस्य सिद्धान्तसिद्धतयाऽनुस्यबलत्वेन पूर्वविप्रतिषेधेनेत्युक्तमत आह—अन्तरङ्गेति । मूलासङ्गतिम्परिहरति—मत्रेति । तत्र—भाष्ये । अत्र तुना न्यायसञ्चारेणैव समाधानमुचितमत्र विप्रतिषेधशास्त्रेणेति ध्वनितम् । मूलासङ्गतिं शेषपूरणेन परिहरति—द्वितीयेति ।

ननु पुंवङ्गापेन पुंसि शरकार्यं विहितस्तद् भाव एव लभ्यते तत्त्वभावातिदेश इत्यत आह—उ-
भायप्रकाशः ।

त्यर्थकस्य सर्वज्ञानरत्नत्वाद्यनपेक्षप्रवृत्तिकस्य विषयतया वासुदेवार्जुनाभ्यामिति द्वापितेन सर्वतोभ्यहित-पूर्वत्वस्य प्राबल्येन मूलप्रयोगासङ्गतिं जनयितुमाह—पूर्वविप्रतिषेधेनेतीति । अत्र एव लोपलुकोक्तुं गवधारणादिति पदद्वत्वादिनि सूत्रे भाष्यवार्तिकप्रयोगः सङ्गच्छते । तत्र—त्यागमित्त्वस्यापत्तरादिना धर्मावधं बोध्यम् । धर्मोदित्य वा बल्यम् । विप्रतिषेधाविषयत्वात् । अत्र श्वेतदुक्तस्य वासुदेवोदित्यादि सूत्रस्याकर-सप्ततिः । आपो हेतुषु शवादावनेन न्यायेन सोऽयं बाधिका उपमवर्गोक्तम् । अन्येऽत्र तत्राक्ष विधीन्स-र्वापि सुगतापते न सुबहुगेवेत्युक्तम् । तद्व्युत्पन्नमाह—अन्तरङ्गानपीति । एतेनोक्तरीत्या मूलं चिन्त्यमिति मन्दोक्तमपारम् । मूलस्योक्तिमन्मवमाह—अत्रत्येति । तत्र—भाष्ये । तुनाऽऽदिः क्षयिना तद-र्थाशानरूपा । तथाहि, तत्र काकुः ॥ वक्तव्यमित्यर्थः । हेतुस्तु प्रसिद्ध एवान्तरङ्गानपीति न्यायरूप इति तदाशयः । एवं च मूलं तदनुयायिरत्नाकरदण्डादयश्च चिन्त्या इति बोध्यम् । प्रकाशानुरोधेन तु त-
थोक्तम् । तं कुलमिति स्यादित्यन्तमुक्त्वा सर्वविधिभ्य इति तु श्रुते धारितिरित्यर्थं नन्मापूर्वविप्रतिषेधेन एवाऽऽह बाध्यत इति वक्तव्यमिति तत्त्वम् । पूर्वोक्तस्य सूत्रोऽत्र एव शेषपूरणम् । यत्तु तं कुलमित्यादि बोध्यमित्यन्तमन्य तत्र प्राक् सोऽस्मि एवादेशे बोधयत आस्येऽन्तादिबन्धमावाद्भक्त्याभावे तस्य स्थानि-
यत्वेन गुणाभावात्तत्त्वस्यापत्तेरयमेव तद्व्युत्पत्तिं बध्नीतुं मन्त्रज्ञ आशय इति मन्दः । तत्र, परत-
दाश्व-देशयोरेव साधव्यापि प्राक्प्रवृत्तेः । एतेन प्रथमात्रस्यागे बीजामात्र इत्यपारम्, प्रकाशानुरोधेन तथोक्तम् । एतेन तथा रत्नाकोशमन्त्रस्यम् ।

इतीति । अनेन सप्तम्याऽऽदिः क्षयिना, स्थानिबन्धवदित्यादाविवाज न तथेति भावः ।

निमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिवृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम् , फले तु फलत्वव्याप्यजातिवृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथाऽपि पुंनपुंसकयानैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

“अस्थिदधि ॥ अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । यत्तु प्रियदध्नेति उरःप्रभृतिषु ‘दधिमधुशली’ इति पाठात् नित्यः कप् प्राप्नो भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्दे न भवतीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये तादृशपाठस्य बहुषु पुंनपुंसकानुपलम्भात् । स्त्रियान्तु प्रियदध्या प्रियदध्यै इति केचित् । तन्न । सन्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च स्त्रीपोऽप्रवृत्तेः । तस्मात् पुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्नेत्यादिकमेव बोद्धव्यम् ।

सुधिनी इति । परत्वान्नुमा इत्यङ् वाध्यते । सुधियेति । पुंनपुंसकपक्षे ‘नुमो-

शब्देरसम् ।

निषेधोऽतिदेशसामर्थ्याद् व्याप्तिन्यायाध्ययनाच्चेति भावः । ‘नन्विषयस्य’ इति स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृकत्वात् । विषयपदेन नपुंसकत्वाभावे ऽपि सत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च ।

नुमोऽभावादिति । ह्रस्वाभावेन नामावाभावाच्चेति भावः । उपसर्जन-
‘शैवी ।

सीति । अभावद्वयातिदेशे हेतुमाह—व्याप्तिन्यायादिति । स्वराभावस्याप्यतिदेशो भविष्यतीति शङ्का वारयति—निति । भिन्नेति । पाणिनिभिन्नशान्तनवकर्तृकत्वादित्यर्थः । ननु पाणिनिना यथा “अयामन्त” इति सूत्रेणान्याचार्यविहितप्रत्ययानुवादेनायादेशविधानङ्कृतस्तयान्त्वान्य-
विहितस्वराभावस्याप्यतिदेशः स्यादत आह—विषयपदेनेति । ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्विषयपक्षेपादानसामर्थ्येनातिदेशिकलिङ्गान्तरयोगाय तस्य प्रवृत्तिरित्यर्थो भविष्यतीति भावः ।

न्यूनतापरिहर्तुमाह—हरणभावेनेति । एतेन नुमोऽभावेऽपि परत्वान्नाभावेनेत्यतिदेशस्य भावप्रकाशः ।

निषेध इति । फलिन इत्यर्थः । क्लीबत्वयुक्तार्थबोधकस्य पुंसत्वयुक्तार्थबोधकरूपातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थनिवृत्ते स्तत्रयुक्तसर्वकार्यप्रवृत्तेः । एतेन यथा पुंशब्दे तयोरभावो दृष्टस्तद्वद्वारा वरणावृत्त्यं तन्नपुंसकेत्यतिदेशयत इति प्रकाशोक्तमाशस्तम् । ननु प्रकृतत्वान्नुम एव निषेधोऽन आह—अतिदेशेति । नैति वक्तव्ये पुंनपुंसक-
त्यतिदेशसामर्थ्यादित्यर्थः । लाघवादाह—व्याप्तीति । प्रपञ्चितमत्रत्यमप्यस्मात् । नन्वेवमतिप्रसङ्गोऽन आह—नन्विषयेति । भिन्नेति । पाणिनिशान्तनवयोस्तत्वादिति भावः । ननु तत्त्वेऽपि पाणिनेरन्यत्र तदङ्गीकारवत्त्वलण्डनवच्चात्रापि निषेधः स्यादेवात आह—विषयेति । ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्येत्यतो विषयपदानुवृत्तौ सत्या पुनस्तत्पदोपादानसामर्थ्येनातिदेशिकलिङ्गान्तरयोगेऽपि तत्र वृत्त्यङ्गीकाराच्चेत्यर्थः । यदा क्लीबत्व न विशेषणं, तथाहि सति नप इत्येव वदेत् ; किन्तूपलक्षणं तत्र तात्पर्यप्राप्त्यं विषयपदम् । तथा च “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे” इति तुल्यता, न तु स्त्रीविषयावेव यो नित्यमिति तुल्यता । अत एव मय-
माक्षिकमकरन्दान्यतमवाचकस्योभयलिङ्गस्य मधुशब्दस्य भाष्यसमतस्वरसिद्धिरिति भावः । स्पष्टं चेदमी-
च द्विवचने शयन कैयटे ध्वनितं च तत्रैव माथ्ये ।

ननु नुमोऽभावेऽपि परत्वान्नाभावेनेत्यङ् वाध्यत्वापचिरेवात आह—ह्रस्वेति । अत एव प्रतिशतार्थसि-

सरला ।

ह्रस्वनुमोर्निषेध इति । अभावातिदेश इत्यर्थः । व्याप्तिन्यायाध्ययनादिति । क्लीबत्वविशिष्टार्थ-
वाचकस्य पुंनपुंसकविशिष्टार्थवाचकत्वातिदेशे क्लीबत्वरूपार्थस्य निवृत्तेस्तत्रयुक्तसर्वकार्यप्रवृत्तिरिति भावः ।

ऽभावादियङ् । बह्वचः श्रेयस्यो यस्य तत् बहुश्रेयसी कुलम् । अत्र नपुंसकह्रस्व-
त्वं न, 'ईयसो बहुव्रीहौ' इति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमवि-
श्वरूपादयः । अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एव निषिद्ध्यते, नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव,

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वपदेति । 'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्' इति हि भाष्ये पठितम् । ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययरूप-
बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् पुंविषयस्य ईकारभ्य यथा न ह्रस्वस्तथाऽस्यापीति तदर्थः ।
ईयसन्ताद्विहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तबहुव्रीहौ पुंवदिनि तु नार्थः । बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेऽपि
उपसर्जनस्य श्रेयसीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तरस्यानपायेन उपसर्जनह्रस्वस्य दुर्वारतापत्तेः । एवं
च प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोत्रियोरित्यस्यैव तेनाभावातिदेश इति भावः ।
तदेवार्थतोऽत्र पठितम् । न च नेत्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थम् । वार्तिकेषु लाघवगौरववि-
चाराभावरूपं तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति योच्यम् ।

भैरवी ।

बाधापत्तिरिति कल्पचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । उपसर्जनह्रस्वस्यैव यथा बाधकस्तथोपपादयति—
ईयस इत्यादिना । प्रत्यासत्त्या—तत्र पाठात्तच्छेषत्वस्य द्वायेति प्रतीतिरित्येवम्प्रत्यासत्त्या ।
तदेव—तद्वार्तिकमेव । एवञ्चानुपूर्वीव्यस्यास एवात्र नत्यर्थभेद इति "ईयसो बहुव्रीहौ" इति
वचनत्रिमुलमिति शङ्का न कायेति सूचितम् । अन्योक्त्याधकस्मिरूपति—नचेति । व्यर्थमिति ।
एवञ्च नवीपादिष्विति सूत्रस्य पुंवदिति पदे इवात्रापि तथास्त्विति भावः । वार्तिकेभ्योऽपि ।
एतद्विशेषोपाशानेन सूत्रेषु लाघवगौरवविचारार्थं वार्तिककारस्य भाष्यकारस्य च प्रवृत्त्या
तत्र तथाकल्पनमुचितमिति ध्वनितम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इया न न्यूनता । न भूषणविरिति निषेधाच्चात्ययि बोध्यम् । ननु व्याप्तिन्यायेन पूर्वमतमेव युक्तमत्र बाह-
ईयस इति । हि भाष्ये पठितमिति । गोत्रियोरिति यत्र । कैयटोक्तं तदर्थमाह—ईयस इति । तत्रै-
वेदं कृतमन्याथा पुंवद्भावप्रकरणे एव वदेत् । एतेन शिञीनोऽपि न । यद्यपि दीर्घवचनेन नेदं तत्त्वं
तथापि पुंवद्वचनेन सम्भव एव । अत्र एव तेन तत्प्रवाख्यानम् । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिस्तु न, भाष्ये तथैवोदा-
हरत्वात् । ह्रस्वो नेति कैयटोपनेदचेति रानाकरोक्तमपास्तम् । तथा सति एतौर्वादिष्विति पुंवद्भावप्रकरणे एव
परितृप्तौ विस्थात् । श्रौतप्रत्ययनिवृत्तमावाय भाष्योदाहरिकैयटोपनेदोपपत्तौ तत्र एव तेषां सत्त्वस्यापि
सिद्ध्या पूर्वपरविरोधापत्तेर्धोति दिक् । एतेन तथा प्रकाशोक्तमपास्तम् । विपरीतार्थताधकमान्योक्तमर्थ-
निरासहे—ईयसन्ताद्विति । दुर्वारतेति । तथाच तत्र पाठानर्थक्यं चेति भावः । ह्रस्वस्यैवेति । एतेन
श्रीप्रत्ययरवापि निवृत्तिः स्थापितेनेनेत्यपास्तम् । अत्र एव अनुशासनमात्रात् वातप्रतीतिर्यादावीका-
रमवर्णं यथा तथा तत्र श्रीप्रत्ययभूतपर्यायत्वेन वचनव्यपनेरिति भावः । पठ्यन्तादिति । एतेन गोस्त्रि-
योरिति प्राप्तो ह्रस्वः पुंयस्त्वेन निरर्थक्यमिति ततः प्राक्तनकैयटे गोस्त्रियोरिति तस्याप्युपपन्नमिति राना-
करोक्तमपास्तम्, मूलशेषित्वात् । एवं च—प्रत्यासत्त्येति तत्र पाठेनोभयसाफल्याय तथार्थाद्वीकारे च ।
प्ररणात्तत्प्रेतरूपप्रायासस्यैवार्थः । एतेन तन्न्यभावाच्चोतिन्यायमाहवमित्यपास्तम् । ननु वार्तिका-
धोऽगु तथा, वृत्तिहरदणक द्वापचिनुमस्य परममूलोपस्य तु तद्व्यवस्थाऽनारम्भार्थनर्योक्त एताधोऽन
आह—तदपेति । एवं चानुपूर्वमिदो न त्वर्थभेदः, निर्मुक्त्यादिनि भावः । कश्च—मूलादी । एतेन गोस्त्रि-
योरित्यत्र निषेधो बाध्य इत्येवोक्तमिति हरदणकस्य विरयं मध्ये तद्व्यवस्थात् । कैयटेन पुंवदित्येव
म्रीर्यमात्रादिनि रानाकरोक्तमपास्तम् । पात्रमिदं पुंवद्वचनेन श्रीप्रत्ययानिद्वये वृत्तौ तत्र तत्वात्-
नियेव तदुपदेः । मन्त्रसाधनगुणमापदं निरासहे—नपेति । एतौर्वादिप्रत्ययनरवादिनि
भावः । वार्तिकेभ्योऽपि । यत्रेव तु तद्विचारार्थमेवोक्तोः प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र एवाह—

बहुश्रयसि बहुश्रेयसिनी इत्याद्याहुः ।

रनुः प्रस्थः सानुरास्त्र्यामित्युभयलिङ्गः सानुराशब्दः । तस्य नपुंसकत्वे रूप-
माह—स्नृनि सानूनीति । पुंसि शम्भुवत् । प्रियक्रोष्टूनीति । यत्तु प्राचा प्रिय-
क्रोष्टृणीत्युक्तम् । तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम् ।

यत्तु व्याचक्षुः “विभाषा तृतीयादिष्वचि” इत्येतद्विषयको विप्रतिषेधः ।

शब्दरत्नम् ।

इत्याहुरिति । अत्रारुचिदीर्घं तु “ईयस्रञ्” इति सूत्रे भाष्ये ईयस उपसर्जनस्त्रीप्र-
त्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम् बहुश्रेयसी । पुंवद्वचनान्तिद्वयं इत्युक्तं, तेनास्य नपुंसकह्रस्व-
नितृत्वर्यधत्वं लभ्यते । अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानोत्पत्तिः । नम तु मनं नपुंसक-
ह्रस्वनितृत्वर्यधमावयकं तदिति युज्यते एव तेनास्य प्रत्याख्यानम् । दीर्घत्वं हि प्रत्यास-
र्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः । सामान्यतो ह्रस्वमाश्रापवादस्ये हि प्रत्याख्यानोत्पत्ति-
रिति दिक् ।

पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति । अङ्गाधिकारे सङ्गन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तप्रहणेन
भूतवी ।

अत्र—आहुरित्युपादानविषये । तदिति । पुंवद्वचनमित्यर्थः । तेन—तादृशभाष्येण । अस्य-
उपक्रान्तदीर्घत्ववचनस्य । ननु दीर्घत्वविधायकवचनस्याप्युभयबोधकत्वमस्त्वित्यत आह—
दीर्घत्व इति । प्रत्यासत्त्या उपसर्जनपदोपादानरूपप्रत्यासत्तिनिमित्तेन प्रत्याख्यानपरभाष्य-
प्रामाण्येन पुंवद्वचनबोधकत्ववचनस्यैव न प्रत्यासत्तिर्विवक्षिता, अत्र तु सा विवक्षितेति भावः ।
न चैवम्पुंवद्वचनेन ह्रस्वमाश्रापवादः “जइशमो” शि.” इत्यादिवाच्योऽपि स्यादिति बहुश्रेयसी-
मी बहुश्रेयसीनीत्यादिरूपाणामसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम् ? ह्रस्वप्रकरणे पाठे तत्तदभावबो-
धकत्वस्यैव कल्पनात् । अत एवाह—दिगिति ।

मूले—पूर्वविप्रतिषेधेति । वृद्धोत्येति पूर्वविप्रतिषेधसूचकभाष्येत्यर्थः । ननु पूर्वविप्रति-
षेधादस्तु नुमागमन्तथापि पुन प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन निदिश्यमानपरिभाषया चोक्तरूपं स्या-
देवेति शङ्कानिरासायाह—अत्राधिकारेति । सूत्रे पञ्चोर्निर्देशमाद्येनेति कथनेन तस्याः परिभाषाया
अत्र विषयस्यैव नास्तीति सूचितम् । एतेन नुमिनित्यः वृज्यन्तावस्तुं कृते नुमि तेन व्यवधा-
नात् प्राप्नोतीत्यनित्य इति नित्यानित्ययोरस्तुत्यवस्थत्येन विप्रतिषेधासङ्गतिरिति कस्य-
भावप्रकाशः ।

अत्रारुचीति । तेन—तादृशभाष्येण । अस्य—उपक्रान्तपुंवद्वचनस्य । नितृत्वर्यधमापीति पाठः । तत्—नो-
रितयोरित्यत्रार्थं वचनम् । एवमग्रेऽपि । अस्य—ईयसश्चेत्यत्रत्यस्य । ननु दीर्घत्वविधेःपि ह्रस्वविशेषमना-
रम्याधीतत्वात्सामान्यत्वमन एव सनाश्रकृता तथैवाकम् । एवञ्च स्वमतेपि तदसंतिरेवान् आह—दीर्घत्वं
हीति । उपसर्जनैत्युक्तिगाम्य्यादिति भावः । युक्त्यन्तरमाह—सामान्यत इति । दिव्यार्थेऽसंगतिपदे-
सरयोज्यः । तथाच प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवद्वचने प्रत्यामत्तिर्न । अत एव वदुत्तरवार्तिके नपु-
सकह्रस्वत्वस्यापि निषेध इति भ्रमस्यावृत्तये समासनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । अत एव च तत्र विग्रहे स इत्यादि
न प्रयुक्तं, निरीतिहनुमादयस्तु भवन्त्येव, प्रकरणानुरोधेनोपरिबन्धत्वाभावात्स्यैव ग्रहणात् भाष्यवैयर्थ्या-
भ्यान्तथानामस्योक्तत्वात् । एवं च क्रीदे बहुश्रेयसीनीत्यादिरूपाणामपि बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

तत्र तद्विरोधं धनयितुं स्वोचरूपप्रक्रियामाह—अङ्गेति । यत्र ननु नुम् नित्यः पुंवद्वचनमावस्तु
नुमि कृते तेन व्यवधानादप्राप्तत्वादिनिय इति तत्र एव नुम्निदृश्या किं पूर्वविप्रतिषेधेनात्र आह—अङ्गेति ।
तदन्तप्रहणेन—क्रोष्टृशब्दान्तपदेनेत्यर्थः । इदं च ग्रहोऽपीत्यत्र कर्तव्येनान्वेति । एवमप्यनेन प्रायोक्तृ-

भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति ; तत्र, उदाहरणस्य सङ्कोच-
कत्वे मानाभावात् । यदाहुः—न चोदाहरणमादरणीयमिति । किं च पूर्वविप्र-
तिपेक्षस्य चैकाल्पकत्ववृद्धावमात्रविषयकत्वे तत्र वृद्धावग्रहणं व्यर्थमेव
स्यात् । प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिपेक्षं विनापि पक्षे सुसाधत्वात् । न च प्रियक्रोष्टु-
त्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम् । पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वात्त्वात् स्वयमपि तथादाहृत-

शब्दरत्नम् ।

यदागमा इति न्यायेन नुम्बिशिष्टस्य ग्रहणेऽपि सूत्रे पक्षो निर्देशाभावाच्चिदिश्यमानस्य
नुमा व्यवधानमित्यस्याभावेऽपि पूर्वविप्रतिपेक्षसामर्थ्यात्सङ्कटतिन्यायेन पुनस्तुल्यत्वा-
भावः । अत्रानयोर्दोषोपपत्त्यासम्भवेन विरोध इति भावः ।

इत्यस्यैवेति । अन्यथा ग्रंथमोपलस्यतत्त्वानामस्यानोदाहृतत्वागो निर्वाजः स्या-
दिति भावः । पक्षे—तुल्यत्वाभावपक्षे । उदाहृतत्वाच्छेति । न च प्रियक्रोष्टुणे
इत्यादिभ्यामृष्या चारिताध्यम् । प्रियक्रोष्टु ए इत्यवस्थायाम् नुमस्तुल्यत्वयोः प्राप्तयोः पर-

स्मैवी ।

विदुक्तिः प्रत्युक्ता । अत्रानयोः—वार्तिकोपलक्ष्ये नुमस्तुल्यत्वयोः । असम्भवेनेति । स्वत्व-
निमित्तानन्तर्यविधातकस्यैवेत्यादिः ।

अन्यथा—“तुल्यत्वं क्रोष्टुः” इति सूत्रविहितमाधकत्वस्यापि कल्पने । मूले उदाहृतत्वा-
च्छेत्त्यन्तेन भवद्वक्त्या पूर्वविप्रतिपेक्षपरवचनस्य चारिताध्यन्न सम्भवतीति प्रतिपादित-
भावप्रकाशः ।

पक्षमावलोका । तदुक्तमाधानाभासमाह—सूत्रे इति । तुल्यक्रोष्टुरित्यत्र । इदं च मध्यमनिम्नाये-
नोभयप्रायेति । अभावेऽपीति । ‘अपरिनाशायाम् । एतेन परमक्रोष्टुशब्दे विशिष्टस्य तुल्यत्वापरवा-
‘सूत्रे इत्याद्यभ्यन्तं चित्यमिति मन्दोक्तमपस्तम् । एवं च प्राचीनरीत्यैवायं ग्रन्थः । वस्तुतस्तदेव मुख्यं
समाधानमिति तात्र पक्षे सामर्थ्याश्रयणमिति बोध्यम् । एवं च तदन्ते नुमि कृतेऽपि अङ्गभक्तत्वात्तस्य तेन
सङ्गिशिष्टग्रहणेन तत्र तुल्यत्वप्राप्त्या तस्यापि नित्यत्वं समानमिति परत्वात्प्राप्तौ तदावश्यकतेति भावः ।
अन्वेवमपि व्यर्थ एव सः उक्तरीत्यैव पुनस्तदापत्तेरत्र आह—पूर्वेति । अत्रानयोः—वार्तिके तस्यै वा
नुमस्तुल्यत्वयोः । असम्भवेन—स्वत्वनिमित्तानन्तर्यविधातकतेन ।

स्यादित । युक्तं नैव । अत एव वृत्तौ विभाषेति सूत्रे ध्वैतद्वचनोदाहृतिरिति खण्डनकृतम् ।
मूले सर्वत्र चतुर्थ्यन्तापाठः, द्वितीयांते नामावर्यैव प्राक्क्यात् । ननु पक्षे इत्यस्य न पुनरपक्षे इत्यर्थो
वाचात्, नापि तदभावपक्षे इत्यर्थः तत्र तुल्यत्वं विनापीत्यसंगतत्वेत आह—तुल्यत्वाभावेति । खण्डन-

सरला ।

इत्यस्याभावेऽपीति । न च “तुल्यक्रोष्टुः” इत्यादौ निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्रवृत्तौ परमक्रो-
ष्टुर्यादौ परमक्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तुल्यन्ततादिभ्यः क्रोष्टु इत्येतदादेशापत्तिरिति वाच्यम्, अनुसरपद-
स्य इति शापकेन कञ्चित्तादिनिधेः प्रयुक्त्या परमक्रोष्टु इत्यस्य स्थाने “ध्यानेऽन्तरतमः” इति परिभा-
षया ‘परमक्रोष्टु’ इति तुल्यन्तादेश इत्यदोषात् ।

यदा क्रोष्टुरिति पक्षग्रन्थेन, तुल्यदिति च मनुवन्तम् । तथाच क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने तुल्यानादेशो
भवतीत्यर्थे इति पक्ष्याः सत्त्वेन निर्दिश्यमानपरिभाषयैव दोषवारणात् । अत एव ‘ममस्य क्रोष्टुरतुल्यत्वं’
इति भाष्यमपि संगच्छते । न च तुल्यन्तक्रोष्टुशब्दस्य सूत्रे कथं ‘क्रोष्टुः’ इति पक्षग्रन्तं रूपं स्यादिति
वाच्यम्, “प्रकृतिवदनुकरणम्” इति परिभाषया अनेनैव तुल्यत्वावे “धेति” इति श्रुतेन तदपत्तिदेरिति ।

त्वाच्च । न च समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावाभावात् तत्र वृज्वद्भाव-
निवृत्तिः फलमिति वाच्यम् । एवमापि भाष्योदाहरणासामञ्जस्यात् । उपलक्षणं
तदिति चेत्, हन्तेवं प्रियक्रोष्टुनीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुप्र-
हायेति दिक् ।

सुल्येति । पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद्यण् । सुलुनेति । “ओः सुपि” इति यणं
वाधित्वा परत्वाश्रुम् ।

यदिगन्तमिति । एतच्च रो दाने इति घातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य
माधवेन स्पष्टीकृतम् । अन्ये तु सुद्योशब्दो भाषितपुंस्कः । स एवेदानीमिगन्तः,

शब्दरत्नम् ।

एवाचूज्वस्वे सङ्कृतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः । पुनः प्रसङ्गे विशानाश्रयेण वचनारम्भापेक्षया
सङ्कृतीत्याश्रित्य वचनानारम्भस्यैव लुप्तत्वादिति भावः । पुंवद्भावाभावादिति ।
भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः । इत्येवेति । इत्यपीत्यर्थः । प्रातिपदिकांशेति ।
प्रातिपदिकांशस्याप्यनुप्रहायेत्यर्थः ।

इति दिगिति । दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षे-
ऽनभिधानेन वृज्वत्त्वाभावकल्पना न्याय्या, भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानान्या-
श्रितस्य शाब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके
तदुदाहृतं, तथाऽपि न चोदाहरणमादृशीयमिति न्यायेन, सर्वनामस्थानविषयकताऽप्य-
भैरवी ।

स्तत्रान्यकृतशङ्का वारयति—नवेति । वचनेति । पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः । भाषितेत्यादि ।
समाहारे द्विगौ तस्य “स नपुंसकम्” इति नपुंसकत्वविधानादिति भावः । प्रियक्रोष्टुनीत्ये-
वेत्येवकारेण नित्यतुज्वद्भावविषयकत्वस्तस्येति लभ्यते । तथायुक्तम्, प्रागुक्तभाष्यी-
यप्रयोगविरोधात् । अत आह—इत्यपीति । प्रातिपदिकांशस्यापीति । अपिना तद्वचनस्य परि-
ग्रहः । अत एव भाष्ये कृशक्रोष्टुने इत्यन्वोपादानेपि मूले प्रियक्रोष्टुने इत्युदाहृतम् । एतच्च
मूलग्रन्थसङ्गमनायोक्तम् । वस्तुतस्त्येवकल्पना मोक्षिता, भाष्यकृतोऽज्ञानकल्पनापत्तरेतो
दिगर्थमाह—दिगर्थसिद्धेति । अभावकल्पनेति । अभावस्यैव कल्पनेत्यर्थः । तदुदाहृतमिति । चतु-

भावप्रकाशः ।

कृतकताफलं विफलयति—नवेति । तदुक्त्युक्तिमपि निरावष्टे—पुनरिति । प्रियतिष्ठणामित्यादाविवेति
भावः । वचनेति । पूर्वविप्रतिषेधवचनेत्यर्थः । नित्यत्वं तुमद्योस्तुत्यमुक्तमेव । एतेन प्रियक्रोष्टुने इति
वारणाय पाक्षिकतुज्वत्त्वविषयकं पूर्वविप्रतिषेध इत्यस्य भवत्वत्वेन तस्या वैयर्थ्यमन्यथा पुंवत् इव तदभा-
वेऽपि पाक्षिकतुज्वत्त्वेन त्रुये रूपं दुर्वारमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । भाषितेति । समाहारस्य नित्यक्री-
त्वादिति भावः । इत्येवेत्येवकारस्वारस्येन नित्यतुज्वत्त्वविषय एव लभ्यते, तदयुक्तं, पूर्वव मात्रपरोक्तया
सर्वविषयवेष्टत्वानुमानात् । अन्यथा तदानर्थक्यापत्तेश्चात् आह—इत्यपीत्यादि । अंशस्येति । तद्-
पांशस्य तदवयवांशस्य चेत्यर्थः । अत एव भाष्ये कृशक्रोष्टुने इत्यस्योक्तत्वेपि मूले प्रियक्रोष्टुने इत्याद्येवो-
क्तम् । एतेन प्रियक्रोष्टुने अख्यायैति भाष्योदाहृतत्वादिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् ।

वस्तुतो नैर्दं युक्तम् । उद्योदाहरणे भगवतोऽज्ञानस्यैव मूलत्वापत्तेः । तच्चापत्तेः तदुक्त्यैव निर्व-
हादयुक्तम् आह—दिगर्थ इति । अभावकल्पनेति । अभाव इत्येव कल्पनेत्यर्थः । एवेनाज्ञाननिरासः ।
अत एव वार्तिकसाफल्यम् । कृशक्रोष्टुने इति व्यावृत्तिस्तु न फलम्, वस्तुमाधवेन तस्यैवापत्तेः । सङ्क-
रीत्यस्यान्यत्रेवाप्रापि प्रवृत्त्या तदर्थमेव वार्तिकमित्यपि न, कृशक्रोष्टुने इति तु तुज्वत्त्वाभावपक्षे साधिवि-
भावः । उदुपपादयति—भाष्यकृता हीति । तत्—चतुर्थ्यन्तम् । अयं भावः । कर्त्तव्यं प्रियक्रोष्टे इति

एकदेशविकृतस्थानन्यत्वात् ; अतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः । तथा च रूपमालादौ

शब्दरत्नम् ।

स्येन्याप्यां, उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्यवपरतया नादरणीयमिति तदर्थं इति बोध्यम् ।

एकदेशविकृतस्येति । स च न्यायोऽशास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोऽशास्त्रीयविकारे चेति 'प्राग्दीव्यत' इति सूत्रस्थभाष्यसम्मिलितत्वादिति भावः । पुंवद्भाव इति । तेन सुन्दर-
भायं इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनाप्रापि तेन जातह्रस्वनिवृत्तिः । ननुपजीव्यविरोधेन
भैरवी ।

ध्वन्तमुदाहृतमित्यर्थः । अयं—उक्तवार्तिकस्य । न्याय्या—स्वार्थसिद्धयर्थमारब्धस्याहावस्य
पाठ्योपकारकस्येऽधिकाम्युद्यकवेदां न्याय्या । न, चोदाहरणेति ग्रन्थस्योदाहरणत्यागः
कार्यं इत्यर्थो यद्यप्यागतः, प्रतीयते तथापि तदुदाहरणप्रदर्शनाभ्यामुपपत्त्या स नोचित
इत्याशयेनाह—उदाहृतेति ।

ननु सुप्रोशब्दिनिरूप्य भाषितपुंस्त्वस्य सुप्रशब्देऽतिदेश पूंकेदेशविकृतन्यायेनेति वक्त-
व्यन्तश्च नोचितम्भाषितपुंस्त्वस्याशास्त्रीयत्वाद् अह—न चेति । विकारे चेतीति ।
विकारेण, शास्त्रीयविकारसमुच्चयः । भाष्यसम्मतत्वादिति । संग्रहि "द्वीव्यप्रतिशब्दैकदेशदी-
प्यच्छब्दानुसरगामत्युक्त्वा किमर्थं विहृतनिवृद्धाः क्रियते एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येवा
परिभाषा एकदेशविकृतमन्यवदिति" । अतः पुंश्च रामावित्यादौ मकाराद्यन्ते यस्मा-
द्विहितस्तत्त्वस्यातिदेशेन पदस्वरूपं सिद्धिः । ननु पुंवद्भावेन जातस्य ह्रस्वत्वस्य निवृत्तिरित्ये-
तदुक्तम् 'भुक्त्यन्तम्' इति न्यायविरोधादित्यत आह—जातनिवृत्तेरिति । जातस्य स्त्रीप्रत्य-
यस्य निवृत्तेरित्यर्थः ।

उपजीव्यविरोधेन—पुंवद्भावस्य प्रवृत्तायिह यदुपजीव्यमिगन्तत्वं तद्विरोधेन ।
भावप्रकाशः ।

म्यावृत्तिवार्तिकफलं नान्यदिशयनुपदमेवोक्ते, तच्च पुंवरपक्षे दुर्बारेभ्येति तत्सामर्थ्यात् क्लीबे तस्यानिष्टव-
यत् पुंवरपक्षेऽनभिधानात्तदभाव एव वार्तिकसूत्रसंमन इति ध्वनयितुं तावत्पर्यन्तभावनम्, एवं च तद्वप-
शुक्तमेव मृगाद्युक्तम् । सर्वनामत्यनेन पुंवरराश्यापेक्षा न तथाप्यसङ्गः । एवं च श्लोके नपुंसके वा सूक्तत्वा-
भावोनभिधानादिति । अस्य—वार्तिकस्य । न्याय्येति । प्रासादार्थवारेणितदीपय रथोपकारकावदिति ।
भावः । उदाहृतेति । सामिप्रायमुदाहृतेत्यर्थः । इतीति । बोध्यमिति पाठः ।

स च न्याय इति । एतेनान्यत्र तथा नेति सूचिनम् । तेन यत्पण्डनकृता समायावधिष्ठ समाये-
स्यादौ सुपत्ववृत्तिरित्यादिद्वयः पूर्वत्वादीनामतिदेशोऽप्यवश्युक्तं, तदपस्तम् । अत्र दोषाभावरस्य
प्रपञ्चनत्वात् । एतेन तस्याशास्त्रीयत्वादिदेशो दुर्लभः । अत्र एव वयेश्चासाविति संगच्छते इति मान्यो-
क्तिरपि तमेति सूचिनम् ।

विकारे चेतीति । विकारे येष्वर्थेऽर्थः । एतदनङ्गो मूलाशब्द ध्वनयितुमाह—प्रागिति । प्राग्ने च
भाषितपुंस्त्वमशास्त्रीयम् । ननु पुंवरपक्षेऽन ह्रस्वनिवृत्तिः, जाननिवृत्तेः क्तावदृष्टान् । अत्र एव "न
यातुनोप" इत्येकपदानुप्रासी नलोपे ह्रस्व इव इत्याशङ्ककारनिवृत्तिपाशङ्कपान भिनिरुद्धस्य निवृत्तिः
क्रियते आशयेन ननु निवृत्तरथेति आर्थं संगच्छते । ह्रस्वापूर्वं नु तत्रैव दुर्लभमभिग-करादय आह—तेनेति ।
पुंवद्भावेनेत्यर्थः । तेन—"ह्रस्वो नपुंसके" इति सूत्रेण । सोऽतिशयविक्रियायां तथा स्त्रीक्रियते, उक्तमाश्रयं नु
रवामाधिकरतिभिर्न तद्विरोध इति भावः । एतेनाभावादिदेशादुक्तीत्या वा अतिदेशादप्यवश्यमिति । क्रियते
स च प्रपञ्चयैव न जातस्यैति माभ्यादौ एतत् तन्त्रान्तर्गच्छं युक्तिमिदं च । एवं च प्रासिकात् क्रिय-
त्वात्तदभावेन, तन्निष्पन्नमन्तरं नु तन्निष्ठो दुष्कर इति मान्यायुक्तनपुंसकस्य निवृत्तिरित्यपि सुप्रसा
प्यारिमारवाप्यः प्रयुक्तस्यापि प्रपञ्चनत्वेन ह्रस्वत्वान्तेऽप्युक्तं, तदभाह—नन्विति । स्त्रीत्वमेतेन
भावेन भाषितपुंस्त्वस्य सार्वभौम्यत्वेन ह्रस्वत्वान्तेऽप्युक्तं तेन तदभावः । रतिमिषाः विषाते
भमादिपञ्चमारी गच्छन्तेन ह्रस्वते अत्रोपेति भावः । संनिष्ठापरिभाषाया मूनमाह—उपजीव्येति ।

पुंवद्भावं उदाहृतः । तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमते नास्ति, भेदात्तरे त्वस्ति । अतः प्रथवा प्रयाया सुनावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्येति ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

शब्दरत्नम् ।

ह्रस्वानिवृत्तिः । अत एव 'समासस्य' इति सूत्रे भाष्ये 'यतोऽनाव' इत्यनाव इति प्रति-
पेधो 'ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इत्यस्य ज्ञापक उक्तः । नाव्यमित्यादौ आदि-
नकारो च स्वरयोगो यश्चाकारस्तपोर्यो नासावादिस्त्वभाव इति निपेधोऽनर्थकः । न
चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाजरूपोऽस्तु, यदन्तस्य द्वयकल्पादिस्दात्तगुणक-
रूपो भवतीति च 'यतोऽनाव' इत्यस्यार्थे इति वाच्यम् । एवं हि निमित्तभूतद्वयकत्व-
विनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तद्वाच्ये इति चेन्न । माधवाद्यनुरोधेनास्य
ग्रन्थस्य सत्त्वात् ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

भैरवी ।

अत एव-उपजीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वादेव । अनाव इति प्रतिपेधस्य ज्ञापकत्वमुपपा-
दयति-नाव्यमित्यादावित्यादिना । यत्र यतोदात्तादिविधानन्तत्र णविधानस्याशस्यत्वात्तत्त-
द्धर्मविशिष्टधर्मविधानमेवेत्याशयेनाशङ्क्य निराचष्टे-नचेति । अन्तरतमाजरूपः-स्थानतोऽन्त-
रतमलकाररूपादेशनिवर्त्योऽस्तु । एवं हि-नकारस्य स्थाने तादृशादेशकल्पने हि । निमित्त-
भूतेति । "यतोऽनाव" इति सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तभूतेत्यर्थः । तदशङ्क्यः-उक्तम्यानाव इति प्रति-
पेधस्य ज्ञापकत्वप्रतिपादनाय । माधवाद्यनुरोधेनेति । अयमाशयः-यदि नुटि कृतेऽप्यात्व-
न्तदा सन्निपातपरिभाषा नुटिविषये न प्रवर्तते इति धक्यम् । नचैवं सति 'शमाणाभि-
त्यादौ सुपि चेत्येव दीर्घे नामीत्यस्योपन्यासो व्यर्थः स्यादिति वाच्यम् ? नित्यत्वेन तदुप-
न्यासात् । एवं च यथाऽनित्यायास्तस्याः कार्यसम्पत्त्यर्थे प्रवृत्त्यप्रवृत्तिमप्ये आत्वायाप्रवृत्ति-
कल्पना तथेहापि पुंवद्भावेन जातह्रस्वनिवृत्तये तस्या अप्रवृत्तिकल्पना स्यादिति ॥

इत्यजन्तनपुंसकविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

अत एव ग्रामणिकुलमित्यादौ न तुक्, प्राणिपदिकाब्रन्तत्वमुपजीव्य ह्रस्वप्रवृत्तेः । एतेन तस्या वैधर्म्यं
तत्र ज्ञाननिवृत्तेरावश्यकत्वं चेत्प्रपातम् । अत्र साक्षादुपजीव्यस्यैव ग्रहणं, तेन स्त्रियाः पुंवदित्यादी न
दोष इति भावः । अत्र एवेत्यस्यार्थं कथयन् ज्ञापकोत्पादनद्वारा तदाशयमाह-नाव्यमिति । अन्तरत-
म्यानुनासिकहरत्वाकारः, प्राणभ्याम् । तत्त्वं च प्रमाणनः । रयदादीनाम रयदादिना अन्यस्य हलो अभिवेदि
भावः । सूत्रात्तथा लाभमाह-यदन्तेति । चोद्यर्थे । एवं हीति । हि-यनः । एवमुक्ताहोकारे मनी-
त्यर्थः । माधवाद्यनुरोधेनेति । अयं भावः, अत्र सा न प्रवर्तते । अन्यथा प्ररीणाभित्यादौ दीर्घो न
स्यात्, नुट्तेनुसन्निपातस्य दीर्घेण विनाशात् । नापीति नु सुपिच्येत नित्यत्वाद्वापने । एवं च यथा
भारवं तन्मते मधस्येवं तदनुरोधिना केनचिदुक्तेरिया पुंवद्भावीऽपि सुबच्च इति उक्तमिति । एवं च पूर्वा
परविरोधात्तस्य यदि तस्या अप्रवृत्तिरिति पूर्वग्रन्थासंगतिरिति तदर्थीकारस्तर्हि आत्वायमंगतिरिति सेयम्-
अयनरपाशा रज्जुरिति सर्वथा तन्मभयुक्तमिति भावः ।

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः ॥

लिङिति । लिङ् आस्वादने क्प् । लिट्सु लिट्स्विति । ङस्य जश्त्वेन ङः, तस्य “खरि च” इति चत्वेन टः, तस्यासिद्धत्वात् “ङः सि” इति धुट्, चत्वेम् तकारः । “न पदान्तादोः” इति घृत्वानपेधः । “चयो द्वितीया” इति तु नेह प्रवर्तते, चत्वेस्यासिद्धत्वात् । एतेन ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षणेयमुक्तं, लिट्सु लिट्स्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति, तत् प्रत्युक्तम् । तथा च प्रातिशाख्येऽपि “ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्” इति श्लोकेऽपदान्तेत्यादिवाशेऽपि सङ्गच्छते ।

शब्दरत्नम् ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः ॥

धुडिति । “ङः सि” इति सूत्रेऽनुवृत्त पदस्येति व्यधिकरणं, पदावयवस्य सस्येत्यर्थे इति भावः । एके द्वितीयमिति । मन्त्रप्रवार्तिककारा इत्यर्थः । अपदान्तभाजमिति । इदमचर्त्तभाजमित्यर्थेऽपि लक्षकम् । पदान्ते प्राचो जश्त्वप्राप्त्या चत्वे विना भैरवी ।

अथ हलन्तपुल्लिङ्गाः ॥

यत्तु “ङः सि धुट्” इति सूत्रे सप्तमीनिर्देशात्त्वेन सादेः पदस्येत्यर्थकस्य पदानात्क्यमत्र धुडिति कस्यचिदुक्तिः, सा नोचता, विशेषणयोधकस्य सप्तम्यन्तस्य सदादियोधकत्वं सप्तम्यन्तविशेष्ययोधकसन्निधान एवेति सिद्धान्तादितोह पदस्येति व्यधिकरणमेवेत्याह—ङः सीतीति । एके हत्येतदर्थस्यान्यत्वं विशिष्टस्याभियुक्तत्वं सूचनायाह—अथत्येति । अपदान्तभाजमित्यपदान्तशब्दस्य भावप्रधाननिर्देशेन पदान्तत्वपरतया पदान्तत्वरहितमित्यर्थः स्यात्तया च सुगण्ठपठ इत्यस्यासिद्धिरतस्तदर्थमाह—इदमचर्त्तेति ।

भावप्रकाशः ।

ननु धुट् दुर्लभ । ङः सीत्यत्र पदस्येत्यनुवृत्त्या सीत्यस्य तद्विशेषणत्वेन सप्तमीनिर्दिष्टत्वेन च यदिसन्विधिरिति प्रश्नश्च सादेः पदस्यैव तद्विधानादय आह—ङः सीतीति । उभयोः सप्तम्यन्तरश्च यत्र तत्रधुटिः कलादेरित्यत्रादिग्रहणात् । तथाच व्यधिकरणान्वयं प्रबोधिनी इति भावः । एकवाक्यता स्पष्टमिति—अथत्येति । व्याकरणस्योक्त्यर्थः । यत्तु खण्डनकृत्य—चत्वासिद्ध्या “चयो द्वितीया” इत्यप्रवृत्तिरयुक्ता “ङः सि” इत्यप्रोक्तत्वेनोक्तिः, तत्र, तत्रैव समाहितत्वात् । यदपि धार्मिकस्य साधारणत्वात् प्रातिशाख्यस्य आपदान्तमात्रविषयत्वाद्योक्त्या विषयत्वाच्च कथमुपपन्नमज्ञा । अत्र एव सुगण्ठ पठ इति भवदाधुतसङ्गतिरिति; तत्तद्व्यति—इदमचर्त्तभाजमिति । चत्वेभाजसाध्यत्वरूपकमिदमित्यर्थः । अत्र एवामिदं तया इदमात्रः प्रतिपाद्यते । नन्वेवेऽपदान्तभाजमित्यन्योक्त्याऽप्यकरणे मानाभावोऽत्र आह—सरथा ।

इत्येवोपलक्षकमिति । ऊष्मा तात्पर्यकत्वं शब्दसामान्यतम उदयः यतो यस्मात्तादृशमपदान्तभाजं पदान्ताद्विहितं रूपं प्रथमं वर्णोच्चर्य कथं शब्दान्वयनम् इति च शब्दकृत्यान्वयतमेके धार्मिकाराधकादुरिति प्रातिशाख्यार्थः । चत्वेनिष्पन्नमिन्नस्य वर्णोच्चर्यस्य एवमेति द्वितीयादेः सङ्गतिरिति परे इति प्रतिपाद्यम् । तेन सुगण्ठ पठः स्यादो वदन् प्रणि द्योऽसिद्धत्वेन वदन्नाप्रवृत्त्या चर्त्तं द्वितीयं टकारस्य तादेन पदान्तेऽपि द्वितीयादेः सिद्धिरिति ।

“दादेर्धातोघः” ॥ धातोर्तिथावर्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं

शब्दरत्नम् ।

चयोऽलामात् । तथा चेति वदतां मूलकृता अभ्यर्थेभ्यः सूचनात् । अत एव सुगणरूपं इत्यादौ भवत्येव । दुगादीनां जडत्वं प्रत्यासत्त्वेन तदप्राप्त्या चर्त्तव्यत्वात् इति भावः ।

धातोर्तिथावर्तते इति । इदं प्राचामनुरोधेन । दादेरिति वावर्तते इति युक्तम् । धातोर्तिथ्यनेन हि औपदेशिकस्य धातोर्तिथ्येन दामलिहो व्यावृत्तावपि अधोगिति न संगृह्येत । दादेर्दादिति नेनौपदेशकालिन् दादेरिति केनोभयं सिध्यति । उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं चैरपी ।

धातुपदस्य दादेरिति सूत्रे स्थितस्य धातुप्रकृतिकर्तृकिरन्तदामलिहादिव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्येनोपदेश इत्यर्थेनामप्रयोजकत्वेन स्यादत आह—मूले धातोर्तिथावर्तते इति । अयम्भावः, सौत्रधातोर्ति पदमेकाच्च इत्युत्तरसूत्रस्य तद्वाद्वाच्यवद्वाह इत्यस्यैकाच्च सत्त्वेन तस्य धारारणायावश्यकमिति प्रकृतसूत्रेप्युपकारोऽस्तु तावताप्युपदेशकाल इत्यर्थेनामं स्यादत आहृत्तिरिति । पाचाम् हरद्रत्तादीनाम् प्राचामित्युक्तिर्विजम्प्रकृत्यति-धातोर्ति । न संगृह्येतेति । तथा चाभ्यासिरस्त्येति भावः । कालमात्रे लक्षणायामपीष्टासिद्धिरत आह—तात्कालिकमिति । एवमोपदेशकालपदे बहुमीहिरिति स्वीकार्यम् । उपदेश-भावप्रकाशः ।

तथाचेतीति । एतेन—प्रत्युक्तमिति ‘प्राक्खण्ड’ इत्यादिबद्ध द्वितीयादेशो लौकिकोदाहरणे वक्तुं न शक्यते इति भावः । वैदिकोदाहरण साध्यते शक्यं वक्तुमशक्यमित्याह—तथाचेतीति मायोक्तव्यापान-मपास्तम्, अक्षरमयां धातोऽलामात् सम्प्रकतोनि न्यायाच्च । प्रा- पदइत्यं वक्तुं पूर्वग्रन्थविशेषमुद्धरति—अत एवेति । इदं सर्वं मूलशयवर्णनमात्रम् । प्लुतत्वमथस्तत्प्रतिपादितम् । तत् ध्वनपत्राह—इति भाव इति । एतेन सवटीकामनूय तत्र स्वायत्ते शब्दप्रयोगे किमित्यशङ्कं प्रयुज्यते इति न्यायेन निर्वाजनशु-भ्यायां गौरवात् पञ्चम्यबलक्षणप्रवृत्त्या चर्त्तव्यत्वाच्च । तस्मादयमर्थः—एके षोडशसाम्ये अपदान्तेति यथाश्रुतमेव । तन्मते दुगादीनां पदान्तरात् द्वितीयः, षोडशसाम्ये तु साधारणत्वात् भवत्येव । अत एवैके इत्यवशिष्टचक्रम् । तथा चेति मूले समतिस्तु चय शरि द्वितीयेष्वनन्वपदान्ते इति मन्दोक्तम-पास्तम्, उक्तयुक्ते पञ्चम्यबलक्षणप्रवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या दोषाच्च, षोडशसाम्ये इत्यर्थे मानामावाच्च, एके इत्यस्य विकल्पबोधकावेनावश्यकवोषकत्वाच्च, अपदान्तेत्यादित्यादिमूलसंग्रहेति दिक् ।

ननूपदेशे इति परममूले निर्मूलम् । न च धातुपदसामर्थ्याच्छाभाः । धातुप्रकृतिकर्तृकिरन्तदामलिहादिप्रातिपदिकव्यावृत्त्या साफल्यवत् आह—धातोर्तिथ्येति । प्राचाम्—हरद्रत्तपत्राद्यु-दादीनाम् । युक्तत्वे हेतुमाह—धातोर्तिथादि सिध्यतीत्यन्तेन । हि—यत् । अस्य प्रेक्ष्यनु-सि । इत्यर्थेन—शक्यत्वेन । पूर्वत्र विशेषणम् । एवमग्रेऽपि । न संगृह्येतेति । प्रयोगव्या-सावोपदेशिकाच्च धातुपाठपठितसमातीत्यच्च, तच्च यद्यप्यभोगित्यत्रत्यधानी धुगिरत्यत्र षडस्ति, यद्यजन्तप्रकृतिकिबन्ते दामलिहियत्र नास्ति तथाप्युदाहारेण दादित्वविपात्तः । तच्च विशेषणं नोप-लक्षणं मानामावात् । नन्वभोगित्यत्र तादृशो धातुर्दुर्हिति अदुर्हिति वा ? भावे दादित्वमप्यस्ति, अन्त्ये औपदेशिकधातुत्वदोपदेशिकत्वमस्तीति रूपे तर्हि दादित्वमपि तत् एव सूरचमिति यद्यप्येति चेत् ? न, भावे तस्यामरस्थायी सर्वसत्त्वेपि यथाप्राप्तेः । अनन्तरं तस्य तयोः सर्वेऽपि त्रेन दादि-त्वविधानात्तदप्राप्तेश्च अनर्थत्वेनाक्रियत्वावच्छेदेन तदा तस्याधातुत्वाच्च । द्वितीये तयोः सत्त्वेपि दादित्वमावात् अनागन्तवानां सागमश इतिपक्षे स्थानिवत्सुश्रेयास्यागन्तव्यत्वस्य समाधानस्य च-प्रामाण्यादलित्वावस्था अप्यप्रवृत्ते । अन्यथा बहुवचनवापत्तेरिति भावः । धातोर्तिथावृत्तिनाप्र-दृष्टं नत्वग्रिममित्यवशिष्टं मूलं वक्ष्यमाणमौपदेशिकनिवारणाय स्वरोत्या योजयति—उपदेशेति ।

लक्ष्यतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । आवृत्तिफलं पृच्छति—उपदेशे किमिति ।

शब्दरत्नम् ।

लक्ष्यतीत्यर्थः । उपदेशो दादेरिति तु फलितोऽर्थः । वाच्यार्थत्वे पृच्छन्तस्य सप्तम्या विपरिणामोऽपि कर्तव्यः स्यादिति गौरवम् । धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य दादेरित्यनेनान्वयेऽपि न क्षत्रिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम् । अत एव माध्वे घत्वस्यासिद्धत्वादधुगित्यत्र दत्तं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेन समाधाययावा एवं वक्ष्यामि हो ङोऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् । दुहेस्तु 'वा मुह' इत्यनेन दत्वस्यापि विधानात् 'भ्रुडित्यादौ न दोषः इति तदाशयः । तत्र धातोरिति सूत्रे आप्यद्वृत्तदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन सङ्गपदेशवहादिलक्षकं, सामर्थ्यात् ।

भैरवी ।

कालिकदादित्ववतो धातोरिति सूत्रार्थः । वाच्यार्थत्वे—मूलवाच्यवाच्यार्थपरत्वे । सप्तम्या—तदन्तेन । अपिना आवृत्तिलक्षणयो समुच्चयः । मूलासङ्गतित्वात् रहरच्चाह—धातोरित्यस्यैवेति । अत एव—दादिपदस्यैवोपदेशिकदादित्ववत् इत्यर्थकत्वादेव । एतेन स्वोक्तव्याख्या आप्यकारसम्मतैति वक्ष्यामि—अपवादत्वेनेति । दादेरिति विशेषत उपादानेन विधीयमानद्वृत्त्यन्तरकाशत्वेन उत्पद्यमानमिति भावः । अपवेति । संहितया सूत्रपाठमिप्रायेण होङोऽदादेरिति पृथक्करणम् । तथा च मुहधातोर्दादित्वात्तत्त्वप्राप्तियोग्यतेति धुगित्यत्र घत्वमेव भविष्यति । अस्मिन्पक्षे घत्वमुत्सर्गः, दत्वमदादिधातोर्विहितमपवाद इति घत्वमर्थादादिधातोरेव भविष्यतीति दादिपदं यथाश्रुतार्थकमनर्थकमिति भावः । ततो धातोरित्येत्यस्य धातोर्य इत्यर्थः । नन्वेवम्यासे मुहधातोः "वा मुह" इति सूत्रविहितघत्वाभावपक्षे दत्वन्न स्यादत आह—दुहेस्त्विति । तत्रोपात्तो वाच्यद्वृत्तिसमुच्चयार्थ इति व्याख्यास्येत इति भावः । तदाशयः—आप्याशयः । तत्र—अन्त्यपक्षे । फलान्तराभावेन—अदादिपदावृत्तिरूपफलाभावेन । असिद्धत्वे—

भावप्रकाशः ।

अनेन वृत्तीति तत्र सूचितः । उपदेशकालिकदादित्ववतो धातोरिति वाच्यार्थ इति भावः । तथामपि परममूलसंगति निराचष्टे—उपदेशे इति । एवं वृत्तिप्रत्ययोऽपि संगत एव । तुना वाच्यार्थस्यागे निर्वर्तकत्वात् अविर्भूतिता । ननु मूलस्य यथाश्रुतार्थत्वेन परममूलो वाच्यार्थ एवास्त्वन आह—वाच्यार्थत्वे इति । सप्तम्या—तदन्तेन । अपिना वृत्तिप्रत्यययोः समुच्चयकः । नन्वेव परममूले धातोरित्यधिकं उपदेशे दत्वमेव दादित्वद्विधावृत्तिरिति आह—धातोरित्येति । एवेन दादिपदव्यावृत्तिः । आह—स्येति भावः । तथार्थकस्य । अपिनेति वाच्यवर्धकरम्, न तु मूलोक्तार्थस्योक्तोपापत्तेरिति भावः । अपिमूलोक्तप्रकारादिंसमुच्चयकः । क्षतिः—अन्यत्रापरिहाररूपा । मूले—कीमुपाम् । तुनाऽश्विः सूचिना—तस्य लक्षणार्था मानाभावः, अत्र सूत्रे छत्रं वा चारिताभ्याम् । किञ्च तथा मयपि धोपदेशितरस्य भाग्ये यथाश्रयः स्यात् उरयसम्बन्धमवश्यं सुकरतात्, न दादित्वनिष्प्रोपदेशितरत्वं शक्यसम्बन्धित्वेन मसिद्धं, किञ्च साधारमन्वयः सद्युगानिवारकः । अत एव धातोरित्यावृत्तिपक्षे तथैवार्थः स्यादिति सा न युक्तैस्तुक्तम् । अथ तादात्म्यप्रपञ्चा प्रवृत्तौ तथैव स्वीक्रियते इति चेत्तर्हि दादिपरस्यैव लक्षणा युवा भाव्यत्रिपुत्रेति । एवं सति तदर्थस्य आप्यव्यतिरागमाह—अत एवेति । दादिपरलक्ष्यतायांतीयारादेवेत्यर्थः । ततो धातोरिति । आंगोर्ध्वोत्तरार्थः । नन्वत्र न्यासे दुहेर्देशानापत्तिः, वादुहेरनेन तु पदस्यैव विधानात्, तथा च आप्यमूलस्यैव आह—दुहेस्त्विति । तुर्वेऽश्वये । समुच्चयार्थकतासम्भवेन दस्य समुच्चयः । अत्रिना परममुपयः । अनुवृत्तं च तथैव इति भावः । तदाशयः—आप्याशयः । अत्रि-त्वं तत्राशये अत्रयितुमनवपक्षे—यमाह—तथेति । अन्त्यपक्षे दत्वार्थः । फलान्तराभावेनेति । अ-

सरत् ।

वाच्यार्थत्वे—उपदेशकालिकदादित्ववतो धातोरिति वाच्यार्थ इति भावः । तथामपि परममूलसंगति निराचष्टे—उपदेशे इति । एवं वृत्तिप्रत्ययोऽपि संगत एव । तुना वाच्यार्थस्यागे निर्वर्तकत्वात् अविर्भूतिता । ननु मूलस्य यथाश्रुतार्थत्वेन परममूलो वाच्यार्थ एवास्त्वन आह—वाच्यार्थत्वे इति । सप्तम्या—तदन्तेन । अपिना वृत्तिप्रत्यययोः समुच्चयकः । नन्वेव परममूले धातोरित्यधिकं उपदेशे दत्वमेव दादित्वद्विधावृत्तिरिति आह—धातोरित्येति । एवेन दादिपदव्यावृत्तिः । आह—स्येति भावः । तथार्थकस्य । अपिनेति वाच्यवर्धकरम्, न तु मूलोक्तार्थस्योक्तोपापत्तेरिति भावः । अपिमूलोक्तप्रकारादिंसमुच्चयकः । क्षतिः—अन्यत्रापरिहाररूपा । मूले—कीमुपाम् । तुनाऽश्विः सूचिना—तस्य लक्षणार्था मानाभावः, अत्र सूत्रे छत्रं वा चारिताभ्याम् । किञ्च तथा मयपि धोपदेशितरस्य भाग्ये यथाश्रयः स्यात् उरयसम्बन्धमवश्यं सुकरतात्, न दादित्वनिष्प्रोपदेशितरत्वं शक्यसम्बन्धित्वेन मसिद्धं, किञ्च साधारमन्वयः सद्युगानिवारकः । अत एव धातोरित्यावृत्तिपक्षे तथैवार्थः स्यादिति सा न युक्तैस्तुक्तम् । अथ तादात्म्यप्रपञ्चा प्रवृत्तौ तथैव स्वीक्रियते इति चेत्तर्हि दादिपरस्यैव लक्षणा युवा भाव्यत्रिपुत्रेति । एवं सति तदर्थस्य आप्यव्यतिरागमाह—अत एवेति । दादिपरलक्ष्यतायांतीयारादेवेत्यर्थः । ततो धातोरिति । आंगोर्ध्वोत्तरार्थः । नन्वत्र न्यासे दुहेर्देशानापत्तिः, वादुहेरनेन तु पदस्यैव विधानात्, तथा च आप्यमूलस्यैव आह—दुहेस्त्विति । तुर्वेऽश्वये । समुच्चयार्थकतासम्भवेन दस्य समुच्चयः । अत्रिना परममुपयः । अनुवृत्तं च तथैव इति भावः । तदाशयः—आप्याशयः । अत्रि-त्वं तत्राशये अत्रयितुमनवपक्षे—यमाह—तथेति । अन्त्यपक्षे दत्वार्थः । फलान्तराभावेनेति । अ-

शब्दरत्नम् ।

अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेध्यममर्पकेऽप्येवम् । अत एव नामधातुविषये दामलिङ्गित्यादौ ढत्वप्रत्याभासौ सिद्धौ । एवं तदेकवाक्यतयाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्योपदेशकालिङ्गादिलक्षकतोचिता । आवृत्त्याश्रयणं तु घालानां स्फुटं सत्प्रतिपत्तय इति गोच्यम् । न चोपदेशे इत्येव कुनो नोक्तम्, गौरवापत्तेः । धातोरिति तु तद्वाङ्मत्यादिब्यावृत्तये उक्त-

भैरवी ।

नादादा तस्याप्रवृत्तिः सिद्धैरेति भावः । तत्-दादिपदम् । नन्वेवमुत्तरसूत्रेऽनुवृत्तिरामर्थ्यात्तल्लाक्षणिमस्तु पूर्वसूत्रे तु दादिब्यावर्तकत्वेन चरितार्थमात्र दामलिङ्गित्यादौ ढत्वन्नप्राप्नोतीत्यत आह—अर्थधिकारेति । चत्त्वर्थे । एवम्—ओपदेशिकदादित्वबललक्षकम् । अत्र एव—उक्तार्थलाक्षणिस्त्वादेव । यद्यन्यत्रोपदेशोद्देशपदविषये सङ्कीर्णता दर्शिता तयाप्यत्र दादिपदसामर्थ्याद्देशः कल्प्यत इति भावः । एवम्—उत्तरीत्येष्टसिद्धौ च । तदेकवाक्यतया—उत्तरपदैकवाक्यतया । उच्येति । द्वयोः पक्षयोः फलैरप्यन्यौचित्यप्रयोजकत्वम् । नन्वेवमावृत्तिकथनविरोधोऽत आह—आवृत्त्येति । स्फुटप्रतिपत्तये उपदेशे इत्येव वाच्यमिति कस्यचित्छङ्कां निरन्यति—नचेति । गौरवेति पदगौरवेत्यर्थः । नन्वेवमुपदेशे दादिशान्तुरेति धातोरिति व्यर्थमत आह—धातोरिति त्विति । इत्यादिब्यावृत्तये—इत्यादौ मपभावलक्ष्य यस्य ब्यावृ-

भावप्रकाशः ।

B.V.B

दादिब्यावृत्तिरूपकनामावेनेत्यर्थः । असिद्धत्वेन दादिभिन्नविषये ढत्वस्यैव प्रवृत्तशक्तिरिति भावः । सत्—अनुवृत्तशक्तिरिति पदम् । दृष्टार्थकवाक्यतयेति भावः । नन्वत्र सामर्थ्यात्तार्थसम्बन्धेऽपि पूर्वत्र न, दादिब्यावृत्त्या साफल्यदेवैष दामलिङ्गित्यादौ वक्ष्यमाणवैषम्यरूपब्यावृत्तयेऽपि धातुभाववत् ढत्वमपि न स्यादादेरिति निषेधादत आह—अर्थेति । चत्त्वर्थे । एवं—बललक्षकम् । उभयत्र तार्थानुरणकम्—आह—अत एवेति । धातुत्वसत्पक्षे आह—नामेति । नवैवमपि न दामलिङ्गो ब्यावृत्ति उद्देशोपदेशयोः सङ्कीर्णत्वेनोपदेशिकदादित्वस्य धातुत्वस्य च सत्ताव इति वाच्यम् । दादिपदानुवृत्तिसामर्थ्यादत्र तयोर्मदस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । प्रकृतमाह—पूर्वचेति । तत्र तयोः सिद्धौ चेत्यर्थः । तदेकेति । तत्पक्षैवेत्यर्थः । उच्येति । अन्यथा फलभेदेन पक्षभेदस्यैवासाधारण्यपक्षेति भावः । नन्वेव मौनब्यावृत्तिरसगताऽत आह—आवृत्त्येति । इत्येति । एवेनावृत्तिश्चक्षमाधनाश्रयणेन शान्त्याय च उच्येति ; दामलिङ्गादेस्तुद्देशाभावादेव नेति भावः । गौरवेति । पदगौरवेत्यर्थः । शान्तादिगौरवात्पदगौरवगरीयस्त्वस्य टाङ्गताति सूत्रमभ्यादौ ध्वनितत्वादिति भावः । ननु श्रुतं धातुत्वं व्यर्थमत्र आह—धातोरिति । तद्वाङ्मत्यादेर्मपभावलक्ष्यत्वनिरासायेत्यर्थः । इत्यादौ ब्यावृत्तये इति पाठे तु तत्र मपभावलक्ष्यवृत्तये श्रम्यर्थः । अदिना मुं त्वादिसप्रत्ययः । दादिब्यावृत्तेरकात्त्वक्षयनत्वात् तदवयवत्वस्येदं तदिति भावः । एतेन दादिग्रहणादुर्योक्तार्थलाभे धातुपदं मुख्यमित्यप्यास्तम् । समाप्त्यैकदेशस्यावृत्तेः

सरला ।

त्वाद् ढत्वेन न तत्र एतववाण्याय सेति भावः । ननु दाद्यवयवभिन्नस्य ढत्वं ढत्वविधानेन लेडीनि लिट् दामनो लिट् दामनिङित्यत्र ढत्वं दाद्यवयवत्वेन ढत्वानावृत्तिरिति चेष्ट ? न, अर्थाधिकारानुरोधेनोपदेशिकदादिधारवयवभिन्नस्य ढत्वं ढत्वमित्यर्थेनादोपात्तः ।

परंतु दादेरित्यस्यानुवृत्तेरावर्थाधिकारानुरोधादादिधारवयवभिन्नस्यैवैवमपि तदनेन चारिणावृत्तदृशार्थवचने प्रमाणाभावः । नचैव वयवन्तनिष्पन्नदामलिङ्गशब्दे ढत्वानावृत्तिरिति वाच्यम्, इत्याहोः । अत्र एव भाष्ये 'योऽदादेरित्युच्यते कवमभोगिति' इति शङ्कायां धातुत्वस्यो यो दादिरिति वैयधिकरण्येनैव समाधानमुक्तम् । दामलिङ्गशब्दे एतववाण्याय तदवयवस्य लक्षणाश्रयणे वेने (तात्पर्यं) इति ।

हे 'योऽदादेरित्युच्यते' इति शङ्कायां वैयधिकरण्येन समाधानस्य चासङ्गतिः, स्पष्टैव । तस्मात्तदृशार्थं संश्लेषाप्रामाणिकी । अत एव सूत्रे धातोरिति चरितार्थम् । अन्यवद्वेदेशिकदादित्वकनो धातुभिन्ना-

अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह—अधोगित्यादिना ।

“पकाचो वशो भव” । भलीति निवृत्तमिति । यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिप-

शब्दरत्नम् ।

रुभावश्यकम् । अव्याप्तीति । अधोगित्यादौ सा । ननु धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थे
इदं सिद्धं, वैयधिकरण्यं च गर्ह्यमयोरप्रत्यये गर्ह्यवित्यादौ, अभ्यावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं,
दोषेति व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम् । स्पष्टं चेद् भाष्येऽत आह—अतिव्याप्तीति । दाम
लिङित्यादौ सा । न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृ-
तोऽनुधावनं कथमिति वाच्यम् । दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत ‘एवमपि धो-

भैरवी ।

त्तये । अधोगित्यादावपि नाव्याप्तिरित्याशङ्कते—नन्विति । यदि दादिपदमौपदेशिकत्वादित्वव-
ल्लक्षकन्तदोत्तरभाष्यविरोध इति शङ्कान्निरस्यति—नचेति । प्रागुक्तभाष्येति । घटत्वस्यासि-
द्धत्वादित्यादि निवृत्तमित्यन्तभाष्येत्यर्थः । व्यर्थमिति । आवश्यकत्वादपि वल्लक्षणयैवेष्टसिद्धया
भावप्रकाशः ।

निरुद्धत्वाच्च । एव च स्पष्टार्थे तदिदं कृतम् । दागलित्वादिप्रातिपदिकानां रूपदेशाभावादेव व्यावृत्तिः ।
औपदेशिकमायोगिकयोरोपदेशिकस्य ग्रहणमिति परिभाषा तु तत्रतत्रोपदेशपदकूलसूत्रविरोधेन “तत्तमपौ
घ” “आवसन्तस्य” इत्यादिग्रन्थभाष्यविरोधेन चाप्रामाणिकीति स्पष्टमन्यत्र । इत्यर्थे इति । सरस-
मी निमित्तावसृचिका । इदम्—अधोगिर्यादिरूपम् । ननु स एवायौ दुर्वचः सम्भवतीति न्यायविरोधादत
आह—वैयधीति । लक्ष्यानुरोधेन तन्वायाश्रयणस्य तत्रावश्यकत्वेनार्थाधिकारानुरोधादिहपि तदा-
वश्यकम् । अरयार्थस्य सिद्धान्तस्य इत्ययमिति—स्पष्टमिति । यत्तु खण्डनकूटस्मात्कूटदादयः—श्रमलि-
गिर्यैव रूपे तस्य आवृत्तौ मानाभावात् इदत्तादीनां भाष्यरिरुद्धत्वेनानादत्तणीयत्वात् । भवयवपद्यथा
ऽव्याप्तिपरिहारपरभाष्योच्छेदापत्तेश्च । ननु कवक्षयमाणभाष्ये उपस्थितत्वात्तस्यैवाव्यपदार्थत्वस्योभयत्र
लाभेन दापरस्य हरय धो भवतीत्यर्थत्वमे धेन नाव्यवधानाभ्यायेन दोषेत्यादायेन घटत्वप्राप्तिर्न दाम
लिङादाविति तत्र भाष्यरिरस्या दत्तं निर्वाचम् । न चादिपदं व्यर्थम् ? इष्टापत्तेः । एवं च कस्यो भाष्य-
विरोध इति चेत् ? न, अदादेरित्यत्र बहुव्रीहिरिति नन्वपुरुषोऽयमसमससमास इति कैयटोक्त्या स
मानाधिकरणबहुव्रीहा पूर्ववर्हेकारत्येत्यर्थलाभेन निदिष्टपरिभाषानुपस्थितौ तदपवादभूतयेननेति न्या-
यस्य सुतरामप्राप्ते । वस्तुतोऽनुवृत्ततापेक्षया धातोरिति पद्यमुपस्थापितावयवरयैवान्यपदार्थात् कृतम् ।
भाष्योक्तान्यपक्षेऽव्याघर्षेण सामर्थ्याद् इत्यनेन हान्ताऽवयव्युपस्थाप्य, हनत्वेपि ह शयस्य दादि
रयस्य बाधोक्तन्वामस्य निरस्तत्वात् । एव च हान्तस्य दादेर्दत्तं न तादृशस्य धातोरवय-
वस्य घटत्वमिति भाष्यार्थे कथं तत्रो दागलित्वादि दत्तं घटत्वाभाष्यो वा कथमिति निरीक्ष्यताम् । तत्र
भाष्यरथ—श्रुद्वैकस्यायं भाष्यपक्षेऽनुवृत्तरीत्याऽवयवरयैवान्यपदार्थात् निर्वाचम् । एतेनादिपदे व्यर्थ-
मित्यपारतम् । किं च दापरस्येति व्याख्याने उत्तरवृत्तस्योभयत्रविभाषार्थं कैयटापुत्रत
स्याकुप्येत । किं च ददद्विनीतीति ददद्वि तमाचक्ष्णो दापरस्यापि इत्य सत्वेन दधगि-
तीत्येते रश्मते दधद्विति स्यात् । अत एव वृत्तिरुक्ताऽस्यहितं भाष्यपद्यमुपन्यस्य जघन्यावृ-
त्तिपद्य उपपारत इति ; तत्र, आवृत्तेर्मन्दप्रयोननकत्वस्य तत्रार्थं भाष्यमानकत्वस्य च प्रागुक्तत्वात्
तस्याप्याशयस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदनुच्छेदाच्च, तथा कैयटोपनिर्दयस्याप्यभावाच्च इत्य शानवयवार्थेन
बहुव्रीहिया तथार्थस्य दुर्वचत्वाच्च । अन्यथा तत्र वस्तुतस्त्विति मतविरोधापत्तेश्च दधद्विरयस्य दामलि-
ट्या यथाशेनानुपन्यसनीयत्वाच्च । तद ध्वनदत्ताह—न च प्रागुक्तेति । दापरस्यासिद्धत्वादित्यादिनि-
वृत्तमित्येत्यर्थः । व्यर्थमिति । अनित्यातिशयत्वावश्यकत्वादपि पदसङ्गणयैव निर्वाहः । तथा च
‘‘इहाप्य एवापुनरेव सदापि सुतरामनुवृत्त इति भावः । अत्रानत शब्दस्य शङ्कायामित्यत्रान्वयः । न. वेदं

शब्दरसम् ।

दादेरित्युच्यते । तत्राधोक् न मिच्छति इति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णेतुं दा-
दिपदलक्षणायां भोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तयोक्तैः । अत एवाग्रे धैय-
धिकरणस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्युद्धार्यमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम् ।

भैरवी ।

तद् व्यर्थमिति भावः । तयोक्तेरिति । वैयधिकरण्येनान्वयोस्तेरित्यर्थः । अत एव-पूर्वसूत्रे 'सा-
मानाधिकरण्येनोक्तरीत्या ससम्बन्धेऽप्योष्टसिद्धेरेव ।

भावप्रकाशः ।

शङ्कायोजनेषु चरे तदेव वाच्यमावश्यकत्वादत आह—उच्यतेति । एकाचो वक्ष्यते इत्यर्थः । ननु छेदा-
तोष्येतदर्थकत्वाभावे तन्निर्णयस्यात्रानुपयोगोऽप्यसङ्गतिश्च ग्रन्थयोरत आह—दादिपदेति । लक्ष-
णायाम्—भङ्गीक्रियमाणायामिति शेषः । दर्शयितुं चेति पाठः । च दर्शयितुमिति पाठे चो मित्रकर्मः ।
तथोक्तेरिति । तदुपेक्ष वैयधिकरण्योक्तेरित्यर्थः । तथा च न भाष्यविरोध इति तत्रानुक्तिरुच्यतेवेति
भावः । ननु तथोक्त्याऽप्येवमत्र लक्षणासाधारणफलत्वाभावे बोधितेऽपि तदग्रे दामलिङ्ग्यं लक्षणाया
भावश्यकत्वं ॥ इति तथापीदृ सिध्यतीति दादेरिति वर्तत इति ग्रन्थाद्यस्तत्र तत्साधारणफलत्वं स्पष्टयितुं
कुतो न प्रकाशिनो यथेष्टमनो भवेदन आह—अत एवेति । साधारणफलत्वसत्त्वादेवेत्यर्थः । उक्त्येवस्य
ध्वनितमित्यत्रान्वयः । अनावश्येति । लक्षणयैव निर्वाहात् । अन्यथाऽभोगित्यादौ धात्वप्रवृत्तिरूपकत्वा-
न्तरसिद्धयेऽत्रैव सूत्रे तस्यावश्यकत्वेनोच्यते तदावश्यकत्वप्रतिपादनस्य निर्वाहप्राप्तिसिद्धिर्वा च तेनापि
दादेरित्युक्त्यायं कृत्य सूचितमिति तथाशयः प्रकाशितप्राय इति भावः । इत्यलमिति । तदर्थस्तु दादे-
रिति वर्तत इति भाष्यस्य नोक्त्याशयः । अग्रिमग्रन्थानां दुर्योजनत्वापत्तेः । किन्तु इत्थम्—असिद्धत्वेनाशङ्क्या-
पवादत्वेन समाधायार्थवेत्याद्युक्तं भाष्ये । तयोः पक्षयोरपि भेदः—पूर्वमसिद्धत्वमूरीकृत्यापवादत्वेन समा-
हितं मूलभूतासिद्धत्वादेरभावः प्रतिपाद्यते । अनेन दादेरिति वर्तत इत्यादिबन्धश्छेदः । तथाहि—हो हो-
दादेरित्युक्तिमात्रेण अपवादत्वान्वयनिषेधप्रकारेण शङ्कासमाधानेऽप्यसिद्धत्वं निषेधद्वारा विपरीतमपवाद-
कल्पकत्वं च पर्यवसितं न निरस्तमिति स्वीकृतमेव नामपातुदामलिङ्गाद्यर्थमाधमावश्यकं चेति न
पूर्वोक्तसमाधितो वैलक्षण्यमत्र उच्यते दादेरित्यनुवृत्तिः कृता । तथा च भिन्नविषयत्वात्तत्त्वात्तदर्थं
न वा तत्फलकत्वं नाप्यसिद्धत्वमिति तयो वैलक्षण्यं स्पष्टमेव । यदोक्तशङ्कायास्तथोक्तिमात्रेण समा-
धानेऽप्यग्रे यथान्यासीय एकार्थो नार्थान्तरमिदानीमिति स्पष्टं बोधनाय दादेरिति वर्ततेति निवृत्तमित्यु-
क्तम् । यद्वा पूर्वसूत्रेऽदादेरित्यत्र बहुव्रीहिरुक्तं लज्जमोक्षात् बहुव्रीहौ कर्मधारय इति न लज्जमामात्यक्षमी ?
आद्येऽपि किं व्यधिकरणो बहुव्रीहिरुक्तं समानाधिकरणः ? तत्र नाप्याद्यः शृङ्गकाभावात् आदिपदस्यावयव-
वाचित्वेन प्रसिद्धत्वाच्च । आद्यान्त्ये दादेरिति कस्य विशेषणं, यथातोस्तस्यापराधान्न पदस्य इत्यदि-
वाक्ये तदसम्बन्धात् दुर्वादात्तोरुत्तराण्ये अभेदविवक्षायां, धुङ्मन्तोरप्यापत्तेः, सकृच्छ्रुतस्यान्यपदेन
कलसम्बन्धत्वाच्च आद्युक्तो मानमावाच्य । नापि इत्य, इत्य हानवयवत्वात् आदिपदस्यावयववाचि-
त्वात् । तथा च कर्मधारये आदिभूतदात्तस्य इत्य दर्शनेत्यर्थः पर्यवसितः । एवं हि दोषा धुगित्या-
दीष्टनिष्ठावपि वज्रन्यायेन दन्दगिष दन्धुगित्यादीनामसिद्धिः अधोगित्यादौ दत्वापत्तिश्च । न चैवमादिपदं
न्यर्थं, दन्दगिष अधोगित्यादावनिष्ठाकथनेन साफल्यात् दण्डित्यादीष्टमापत्तेन साफल्याच्च । अतो भग-
वतः पूर्वसूत्रेऽपि बहुव्रीहिणा धातारैव विशेषणमिदमिति सूचयितुं तथोक्तम् । यद्वा भदादेरिति लापवा-
रस्युदात्ते आदिभूतदभिन्नास्तत्सदृशात्तस्य इत्य दत्वप्रत्यये दोषेत्यादीनां सर्वेषामसिद्ध्यापत्तिः । न
चोत्तरग्रन्थानर्थक्यं, तथाहि सति विकल्पापत्तिरुक्तः प्रसङ्गप्रतिषेधः सः न पर्युदात्त इति सूचयितुं तयो-

सरला ।

प्रसिद्धा तदेवार्थं स्पष्टमेवेत्याहुः । अलमिति । अन्वयस्तु "दादेर्भातिर्पे" इत्यनेन गकार एव जलत्वा-
प्रवृत्तिनापवानुपेधेन विधेय इति तु न शङ्कनीयं, गकारे भङ्गन्तत्वाभावेन भङ्गमावानापत्तेरिति बोध्यः ।

दिकसंज्ञस्य तु भलि परतः पदान्ते चेति । तत्रामादिकमेव, अधोक् अधोक्
अजर्था इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च, तत्र शलो निमि-

शब्दरत्नम् ।

तत्रामादिकमिति । धुग्न्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः ।

भैरवी ।

यज्ञयदीयव्याख्यामफलं तदन्यथासिद्धमित्याह—धुग्न्यामिति । खड्गनक्रुत्किन्निरस्यति-

भावप्रकाशः ।

कम् । तथाहि दादिना नञोऽपन्मन्धात्केवलस्यानुवृत्तिः सुनमेति तदाकृतम् । यदा भद्रादेरितिच्छेदे
तस्यैवान्नाम्रेऽनुवृत्तौ ह्रस्वत्वबोस्तुल्यविषयकत्वेन विकल्पापत्तिरतो भगवता तथोक्तमिति । नचैवगेवा-
श्रयकल्पने किं विनिगमकमिति वाच्यम् । अत्र बहुषु ग्रन्थेषु दुर्वाङ्मनापेक्षयाऽत्र एकत्रैव तथाश्रम-
कल्पने लाघवात् । एवञ्च भिन्नविषयतादिप्रतिपादकमिदमिति न तथाथो लक्षणया भाष्याभिमतः ।
तथा च दामलिङादिप्रातिपदिकानामनभिधानमेव भाष्याभिमतम् । अन्यथाऽऽद्यपक्षे नामधातुप्रातिप-
दिकभेदेन दामलिक, दामलिङिति रूपद्वयस्य प्यन्ताप्यनभेदेन तत्र तद्विधादि रूपद्वयस्यैव प्रा-
थयाऽऽद्यपक्षे नामधानोर्दामलितिवत् प्रातिपदिकस्यापि भद्रादेरिति निषेधाद्भूत्वाभावात् ज-
ज्ञत्वेन तथैवेति फलभेदापत्तेः । एतदर्थमेवायदेतिपक्षोक्तिः । किं चान्यत्रोत्तरार्धत्वस्यावश्य-
स्योक्तया सर्वथा तदावश्यकत्वस्य बहुषु स्थलेषु दृष्टत्वेनेदानीमवश्यकत्वकल्पनमयुक्तम् । किं च तथा-
भिगतावे-यदेतिभा भाष्यदृष्टं, यतो नोक्तमतो ज्ञातमिति । किं चापेक्षितमध्ये वैयधिकरण्यमेवोक्तवा-
तरमेवावश्यकता ध्वनयितुं न तदर्थेवावश्यकत्वमपि तत्पराधीनत्वात् । सा चावश्यकत्ववयवयोगा पक्षी विहे-
योत्तरार्धेति । सा पक्षी अवयवयोगाऽवयवमुत्तरार्धा च विधेयानां चात् इहार्थत्वार्थः, तत्रैव कलस्योक्तत्वात् ।
तत्राह—किं प्रयोजनमिति । उत्तरयति-एकाच इति । इहापि तथा स्यात्—गर्दभेति । एवमुभयवावश्यकत्वे
चकते अत्र एव प्रवृत्ते पुनः शङ्कते—यदि तथा पक्षी दोग्धेत्यादौ न प्रयोज्यतेति । समापत्ते—एवोपीति ।
यद्युक्तप्रन्थात्तथाभिमतं भवेत्तर्हि यद्यवयवयोगेत्यादि ग्रन्थासङ्गतिरेव स्यात् । शङ्कया भ्रमजनो वोजने-
ऽपि सिद्धान्ते तथाश्रयस्य प्रकाशकत्वेनैवोपीत्याद्यसङ्गतिरेव । तथाच भाष्यस्योक्त एवार्थो न भवदुक्त
इति दादेरित्यनुवृत्तेस्तथाश्रयकल्पने तदसङ्गतिरेवेति मृदाश्रयकल्पनैवोच्यते । अत्रार्थे धातुपदमपि
रिक्तम् । अन्यथा भवदक्षिणार्धेनैवाधातुव्यावृत्तिरित्याह तदानर्थक्यापत्तिः । उत्तरार्धेऽपि हकिञ्चित्त्वो-
क्तिः, न्यायेनेह करणस्य सकलशोभित्वेनेह तदभावात् । एवञ्च च मूलपरममूलवृत्तिहरदत्तप्रकाशखण्ड-
नरुद्रनाहरद्वयश्च चिन्ता यत् । उच्यतेतत्रोत्तरार्धेन प्रागनुपेक्षितान्यानुरोधेन । एतेन वन्म-
न्नेनोर्त्तं मूलोक्तार्थो भाष्यानुवृत्त्यान्निर्गताः प्रयुज्य तदन्तर्गताश्च, उक्तमाश्रयविरोधात् । न च
भाष्ये आर्ये सिद्धान्ते अभ्यासप्राप्त्यासिद्ध्या न कृता द्विवीधेऽभ्यासिवाश्रयाशङ्कया तथा समाहितम् ।
एव चोभयत्रादीनां तदावश्यकमिति तस्य तदभिमतत्वमिति वाच्यम् । व्यधिकरण्येनैव सर्वतामज-
स्यात् । तथाहि—दामनिङादौ धतोत्वबो दादिर्दाम इति, न तदीयो ह इति नानिव्याप्तिः, नवोदि-
त्यत्र धात्ववयवो दोदिति तदीयो ह इति नाप्यासितिरिव मरुतव्याप्ययोजने भाष्यपक्षेऽपि तथोक्तिरसः ।
नवोदीति तु न, भ्रमजनः शङ्कते वैयधिकरण्ययोत्तरार्धत्वमेवेति च क्लेशो नात्र सति इति, तस्यास्तम्, त-
दाश्रयस्योक्तत्वात् । दामनिङादौ धातुप्रकारेण धुविष्यन्तपि तदभावापत्तेरित्युक्तम् । तत्रापि तु इत्यस्यैव
ग्रहणसम्भवात् वैयर्थ्ये बीजाम्भावाच्च, इत्येवमस्मिन्मायाया कर्ममहोऽप्यनुवृत्तेरित्युक्तम् । एवमपि व्यपदेशिज्ञानत्वेन
दुर्वाङ्मना, दादेरिति वर्तत इति भाष्यस्यायोजनेन मरुतेत्यस्य साहचर्यात्, नवोदीति पदद्वये-
प्यदोषेन तत्वेनेत्यप्यमनीतराश, परमार्थेनो भाष्यन्यायवर्णनत्वात् दामनिङादीनामनभिधानस्यो-
क्तत्वेन दोषोत्तराप्यभावाच्चेत्युक्तम् ।

निवृत्तमितीति । प्रतीकशब्दः । तत्रामादिकनिगोत्रशब्दः, मूलेन चीनव्यापारशब्दः । यदा प्राभा-
रिच्छे मृत्पात्रोक्तार्थो मध्ये रश्मेव निवृत्तं दृष्टमिति एतन्मन्त्रस्यावश्यात् श्रुत्वा तदा व्याख्यायम् ।

तत्त्वानुपयोगाच्च । धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः । यदपि तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—झलि परे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि; तदपि निर्मूलं निष्फलं चेद्यु-
पेक्ष्यम् । भप्भाव इति । जश्त्वचर्त्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः । पत्व-
चर्त्वे इति । चर्त्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं पत्व, ततश्चर्त्त्वमिति भावः ।

“वा द्रुह” । द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्तेऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् ।
ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु,
दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिः, तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । मैवम् । तथा
हि सति यङ्लुकि न स्यात्, ‘निर्दिष्टं यङ्गणेन च’ इति निषेधात् । दोध्रक्, दोध्रुट् ।

शब्दरत्नम्

उपेक्ष्यमिति । एतेन ‘एकाचो वश’ इति सूत्रे ‘इत्थाद्भावा’ इत्यतोऽङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च
द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च । तत्र धातोः पदान्त एव, प्रातिपदिकस्य झलि पदान्ते
चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम् । स्वरितत्वरूपनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वा-
न्निष्फलत्वाच्च, तद्वाद् तद्वाद्भ्यामित्याद्यावदित्यप्यपेक्षेति दिक् ।

निषेधादिति । भप्भावस्तु एकाग्रहणेऽपि अजघां इति भाष्योदाहरणेन निषेधाऽ-
नित्यत्वान्नवतीति भावः । क्षिपाशपेति भाष्यानुक्तत्वाद्प्रमाणं, वैचित्र्याय तु तथा
भैरवी ।

—एतेनेति । निष्फलत्वकथनेन । यस्तुत स्वरितत्वाभावादाह—कल्पेनेति ।

ननु यदि क्षिपाशपेत्याश्रीयते, तर्हि भप्भावोऽपि न स्यादत आह—भप्भावस्त्विति ।
स्वसिद्धान्तरीत्याह—क्षिपाशपेति । वैचित्र्यायेति । लघुना दन्धनेष्टार्थस्य लाभेऽपि कश्चित्
भावप्रकाशः ।

मूले—तत्पौत्रेण—प्रक्रियाकृतपौत्रेण प्रसादकृता । खण्डनकृदुक्तयुक्तिं खण्डयति—एतेनेति । अनुवृत्तं
च पष्ठया विपरिगम्यते इत्यपि बोध्यम् । पदान्त एवेति । एवेन झलो निरामो न तु स्वीरिति
बोध्यम् । सङ्घस्यरिवति पाठः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—स्वरितत्वेति । वस्तुनस्तस्याभावादाह—कल्प-
नेति । आदिनाऽन्वयवैषम्यवाक्यभेदनियमपरिग्रहः । अत एव बहुवचनम् । नन्वेवमपि सम्भवमात्रं-
वैतदुक्तमिति प्रकाशोक्तयुक्त्या सोऽपि ग्रन्थं सुयोगं धत्वा आह—तद्वाङ्मिति । धातोस्त्वस्य तत्रा-
सम्बन्धादिति भावः । अनेनात्र चारवनुवृत्त्या वैयधिकरण्यान्वये न फलं, एतेनैव निर्वाहादिति आन्तो-
क्तमपास्तम् । दिगिति । तदर्थस्तु धातोस्तस्य भप् स्यात् झलि सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च ; प्रातिप-
दिकसंज्ञस्य तु तस्य धातोः यत्र प्रातिपदिकत्वे सति धातुरव तत्र पदान्ते । तुदचार्थे । तेन पदान्ते प्राति-
पदिकसंज्ञस्य च शब्दात् केवलस्यापि धातोः । झनोति तु पदान्त इत्यस्यानुवृत्त्यर्थं दर्शितम् । अग्न्या
सत्सम्बद्धस्य तस्याप्यननुवृत्त्यापत्तिः । तज्जोपरज्जर्कं स्वोर्विज्ञेयं न स्वतन्त्रमिति । यद्यपि प्रकाशोक्तरीत्या
नातिव्याप्तिरस्यापि निर्मूलत्वं निष्फलत्वे स्त एव । न च तद्वाङ्मिति ग्रन्थान्तरात् तयोरेषुद्वारं कृतं
एवेति वाच्यम् । अन्वयवैषम्यादिः प्राचोक्तस्य मूलानुदितस्य प्रकाशोक्तयुक्त्या उदाहरेति तदाशयप्रद-
शङ्कखण्डनकृदुक्तस्य वस्तुतोऽमरत्वेन कल्प्यस्वरितत्वादेरनुदाहरणेति ।

नन्वेवं भप्भावोऽपि न स्यादत आह—भपिति । भाष्योदेति । “तण्” सूत्रे इति भावः ।
अनित्यत्वात्—तत्पर्यनात् । अनुवृत्त्यादिति । तद्व्यभिचारेणैव विबोध्यम् । एतेनानुवृत्तव्यो-
भयत्र तुल्यत्वे दादेरित्यत्रोपदेशे इति स्वीकारः परिभाषायास्तु व्याप इत्यत्र बीजाभाव इति मन्दोक्तमपा-
स्तम् । वस्तुतस्तस्याप्यनाश्रयणाच्च । वैचित्र्याय—अदृष्टाय । तथा—“वाद्द्रुहादीनाम्” इति सूत्रमित्यर्थः ।
सर्ला ।

इत्यादाविति । ‘तद्वाद्’ इत्यत्र भभावेन पत्वेऽपि पुनर्जज्ञत्वेन रूपसिद्धिरिति आदिग्रहणम् । तेन

“इयणः” ॥ यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाषिसं-
ज्ञाश्रयणमिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

नोक्तमित्यन्ये ।

सूत्रशाटकवदिति । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्वादौ ‘यदि वातव्यो न शाटको यदि
शाटको न वातव्यः’ इति विरोधमाशङ्क्य ‘मन्ये स वातव्यो यस्योक्तस्य शाटक इत्येषा संज्ञा
भवति’ इति भाष्ये उक्तम् । तथा प्रकृतेऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य सम्प्रसारणशब्देन
जातस्य सम्प्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थे इति भावः । तेन दिव उक्तो न सम्प्रसारणत्वम् ।

अरवी ।

स्पष्टप्रतिपत्तये गुरुभूतशब्दोच्चारणमपि साध्वित्येव वैचित्र्यमिति भावः । तथा मूलोक्तरीत्या ।
न्यायस्य स्वरूपन्दर्शयति—अस्येयादिना । तेन—सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति
आवप्रकाशः ।

न्यायस्वरूपं प्रदर्शयति योजयति—अस्येयादिना । भाष्ये—प्रकृत्युक्ते । तथा—तेन प्रका-
रेण । प्रकृतेपि—“इयणः” इति संज्ञासूत्रेऽपि । अत्र येत्यर्थं इत्यन्वयः । वर्णसंज्ञापक्षे विभावदोषायेति
शेषः । नन्वेवमुदितरामित्यादौ लस्योक्तमैकवचनेनैः सम्प्रसारणत्वापर्या “हलः” इति दीर्घपत्तिः । इष्टा-
पत्तिस्तु न, वाक्यार्थः सङ्गीति भाष्योक्तपक्षान्तरे दीर्घत्वात् । न च यथासखसम्बन्धयोगः, ननु क्वचि-
ल्लुकारोपदेशः किमर्थं इत्यादिभाष्यविरोधात् । किं चाक्षपूजासावर्गशब्दोद्गम्य इत्यादी पूर्वरूपापात्तः ।
समानाक्षप्रमाणं तु प्रत्याख्यानमेव भाष्य इति स्पष्टमन्यत्राह—सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति ।
अर्थ भावः, प्रदेशेषु यण इत्येव सिद्धे मन्त्राविधानसामर्थ्येन तन्त्रावाश्रयणेन तन्त्राविपक्ष अयणम् । अ-
न्यपक्षे पक्षान्तरेऽनुवादे “सम्प्रसारणस्य” इत्यादौ सम्प्रसारणजातस्य सम्प्रसारणप्रमाणेन प्रमाणमित्युक्तं भाष्ये
इति तदेकवाक्यावैकित्यात् । अत्र एव पक्षयोः समफलता । अत्र यत्ने तत्र स्थले दोषपरिहारी च नोक्ता
आद्ये इति । कलान्तरमाह—तेन दिव उक्त इति । तस्याधीत्यर्थः । तथापि तु दीर्घः स्वात् । न च तप-
रावसामर्थ्यान् दीर्घ इति कैयटप्रकाशकौस्तुभस्यैकवचन्यापुस्तकमुक्तम् । तस्य ‘भाष्यमानोऽप्युकार’ इति
परिभाषाशापरावस्य “उत्तिष्ठति” इत्यत्र भाष्ये उक्तत्वात् दीर्घस्य बहिरङ्गत्वात् तेन व्याहृतेरङ्गपरवा-
द्य । अत एव ‘प्रकृत इत्’ इति तत्परत्वेन सामर्थ्यादतिदावं बाधित्वा चिकीर्षंतीत्यादौ “इति च” इति दीर्घस्य
न व्याहृतिस्तन्निमित्तरीर्षस्तुल्यपुंतीत्यादौ सकलः ‘इत्’ इत्यादौ “चो” इति दीर्घसिद्धिरनेन भावः ।
यत्नेन “इतो गुण” इत्यत्रेवात्र तवाश्रयणे मानाभावः । तन्त्रावाश्रयणे गौरवात् तत्परत्वेन दिवउक्तस्त्वरेऽदो-
षाद्य, भाष्यविरोधाद्य । तत्र हि पक्षद्वयेऽन्यत्र दोषपरिहारः कुतो न भवदुक्तमुक्तम् । भवतां अने बीजं तु
पञ्चात्म्यमिमांशुक्तमर्थं, न हि तद्विधायके येन भवदुक्तं सङ्गच्छेतेति मन्दोक्तमपस्तम्बम् । प्रागुक्तशब्द-
न्यायप्रमाणेन तदैव भ्रान्तमस्त्वात् । सम्प्रसारणमात्रेणानिर्दिष्टत्वेऽपि प्रकाशोक्तं तदाह—सम्प्रेति ।

सरला ।

सद्भाषित्यस्य संप्रहः । यदुम् भद्वेतीति विमर्शः । अत्र यदन्ते दकारस्यामावाङ्भाषोत्तर ॥ अक्षप्र-
वृत्तिरिति बोध्यम् ।

सम्प्रसारणशब्देन जातस्येति । प्रबोध्यत्वं सूतीवार्थः । नचैवं विधिप्रदेशेषु “बनोः सम्प्रसारण-
म्” इत्यादिषु वाक्यार्थबोधात्पूर्वं सम्प्रसारणशब्दजातत्वज्ञानमावाच्यत्वात्तद्वान्न भोन सम्प्रसारणश-
ब्दजातत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने जाते च सम्प्रसारणम् इति पदार्थज्ञानं तत्रैव वाक्यार्थज्ञानमिति अग्नोन्वा-
द्य इति भाष्यम् । सम्प्रसारणशब्दप्रयोगस्योत्पत्त्युत्पत्त्येन दोषात् सम्प्रसारणपदप्रयोगे यन्त्रवा-
येकत्वावहित्येनैव तद्वद्वः शक्तिरक्षीकारेण विधेयवत्त सम्प्रसारणपदप्रयोग्यत्वेन मोचररक्षीकारेणोपायः ।
॥ सम्प्रसारणत्वमिति । तेन ‘युष्मत्’ इत्यत्र न “हलः” इत्यनेन दीर्घः । तत्रानुवादावस्थे उक्तयो-
रप्युक्तोपस्थित्या उक्तस्य सम्प्रसारणपदप्रयोग्यत्वाभावात् । दिवउक्तं दोषपरिहारेण हलः ।

“वाह ऊट्” ॥ “वसोः सम्प्रसारणम्” इत्यतोऽनुवृत्तं सम्प्रसारणमूढो विशेषणम् । तेन “अलोऽन्त्यस्य” इति न । यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम् । नासौ सूत्रार्थः, किन्तु कथंचित्फलितार्थकथनपरतया नेयम् । छन्दस्तेति । “छन्दसि सहः” “वहश्च” इति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः । यत्तु ऊठि कृते सवर्णदीर्घः भूहः, भूहेत्यादि प्राचोक्तं, तद्भाष्यविरुद्धम् । तथा हि । ऊट्प्रहणं मास्तु । सम्प्रसारणमेव विधीयताम् । तस्य लघूपधगुणे कृते “वृद्धिरेचि” इति वृद्धौ सिद्धं विश्वोह इत्यादि । एवं स्थिते क्रियमाणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति । सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वादनन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम् । नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेत् ? नैवम्, भाष्यकारोक्तज्ञापकवलेनैव तादृशस्थले णिवप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः । एतेन वार्यूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः । अथवा ऊहतेः किप् इत्यघवेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

फलितार्थेति । सम्प्रसारणपूर्वत्वाम्नां फलितेत्यर्थः । ऊठि कृते इति । भूवाद्भावे इति चेपः । क्रियमाणमिति । ऊट्प्रहणमित्यर्थः । तादृशस्थले इति । भवविषये इत्यर्थः । भूवादित्यादि तु भवत्येव । ऊहतेरिति । एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम् । भैरवी ।

ध्याख्यानेन ।

ननु परममूलोक्तोदाहरणे ऊठि कृते न सवर्णदीर्घस्य प्राप्तिरत आह—भूवादिभिः । अनकारान्तोपपद इत्यर्थेभ्रमवारणाय—भवेति । एतेन सर्वत्र तदभाव इति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता, यावता विनाऽनुपपत्तिस्तावत् एव ज्ञाप्यत्वात् । मूले-अथवा ऊहतेरिति । एतच्च समाधानं वार्यूह इत्येतद्विषयम् । नच प्रौह इत्यत्राभ्यस्तित्वे वाच्यम् ? अस्याऽकारान्तस्योद्देशादस्याऽऽदन्तत्वात् ‘प्राद्वहोढो’ इत्यत्रोढमाहचयेण कृदन्तस्यैव ग्रहणात् । अर्थवत् एव तत्र ग्रहणाच्च । अस्यानर्थक्यन्तु स्पष्टमेवात आह—एतदिति ।

ननु संसुध्वंस्वरपि विचि हल्द्व्यादिलोपसंयोगान्तलोपयोः कृतयोः सकारान्तत्वाभावात् प्रकाशः ।

यद्यपि विद्वोह इत्यादौ दीर्घस्याऽविषय इति न तद्विषयोऽयं ग्रन्थः । भूह इत्यादिष्वे स्पष्टमुक्तत्वाच्च । यद्यपि ऊहतेस्तत्पठि कृते इत्यस्यापन्नतिरेवेति भूशतशब्दविषयक एवार्थं ग्रन्थस्तापि तत्राऽन्वयभ्रमस्य स्पष्टं वारणाय—भूवादिति । सम्प्रसारणाग्रहणाय—ऊठिति । अनकारान्तोपपदे इत्यर्थमावायाह—भवेति । तस्य फलमाह—भूवादिति । अत एव प्रकाशरूपा मुटि रूपाणि संलिख्य शसादौ दीर्घमुक्त्वा एतत्परमतेनोदाहरणमुक्तमाभ्यकैयटहरदत्तादिविरोधात् । तथा च कानन्वदिस्तरे ‘वादेर्वाशब्दस्य भौः अनवर्णादः । एतेन वार्यूहः शाल्यूह इत्यादयो व्याख्याताः’ इत्युक्तम् । एतेन सर्वत्र तदभाव इति रत्नावरोक्तमपास्तम् । ननु अथवेति पक्षे प्रौह इत्यस्य न सिद्धिः वृद्धेर्दुर्लभत्वात् । न च ‘प्राद्वह’ इति सा । ऊदादिसाहचयेण कृदन्तोद्देशादस्यैव तत्र ग्रहणात् । ऊहैत्यकारान्तस्याऽऽनर्थक्याच्चेत्यत आह—एतदिति । धातूनामनेमार्थत्वात्त्रार्थोपपत्तिः । एवं तु भूह इत्यादयि साध्वेव । परन्तु न वहतेरिति तत्त्वम् । अत्रत्यं तत्त्वमन्यतोऽनुसन्धेयम् । एवं च खण्डनकृदुक्तेर्नावस्यः ।

यत्तु रत्नाकरकृत्—इत्तिप्रकाशमनोरमादयश्चिन्तयाः । तयोर्विचि मुपि संयोगान्तलोपे व्यभिचारसम्भवात्, तस्मादनुबन्धनिर्देशात् तद्विशेषणम् । तेन दत्ते पणञ्चत् पणञ्चद्व्यामित्याद्येव । अप-

“वसुसंसु” । वसुः प्रत्ययः । तेन तदन्तं ग्राह्यम् । “ससजुपो रुः” इति सूत्रात् ‘स’ इत्यनुवर्तते । तच्च वसोरेव विशेषणम्, न तु संसुध्वंस्वोः, अन्यभि-
 चारात् । नाप्यनङ्गुहः, असम्भवादित्यभिप्रेत्याह-सान्तवस्वन्तस्येति । पदान्ते
 इति । श्लीति तु प्राचः प्रसादः, स्वस्तमित्यादावतिन्याप्तेः ।

“सहेः साडः सः” । सहेरिति किम् ? सह डेन वर्तत इति सडः । यस्य नाग्निं दृशन्नेऽस्ति । यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥

हान्वाः ॥

“द्विच औत्” । प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य, ‘दिवेर्द्विचिः’ इति न्या-

शब्दरत्नाम् ।

अव्यभिचारादिति । तन्मुखंत्वोर्विष् तु मास्त्यनमिधानात् । अतः संयोगान्त-
लोपे तत्र व्यभिचार इत्यपास्तम् । अत एव आप्यकृता सत्येत्यननुवृत्तौ पवित्रात् इत्य-
त्रैव दत्तशङ्का कृता, अनुवृत्तौ चानहुदृश्यामित्यत्रैव दत्ताभावशङ्का कृतेति दिक् ।

न्यासोद्दिष्टेति । न्यासकृद्दिष्टेत्यर्थः । निरनुयन्धकेति । द्विवेः प्रत्ययस्य सा-
भैरवी ।

वाक्यभिचारसम्भवादव्यभिचारादित्यसङ्गतमत आह—संस्वित्यादि । अत एव—अनुवर्तमान-
सप्रहणस्य घमुमाग्रविशेषणत्वस्य तादृशस्थले विचोऽभिमिधानस्याभिप्रेतत्वादेव । ननु
नचोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन वस्त्यन्तोदाहरणमुपलक्षणमस्त्वित्यत आह—अनुव-
त्ताविति । यमुपलक्षणत्वमभिप्रेतं स्यात्तदा प्रथमम्परित्यज्याग्रिमकथनं सन्दर्भविरुद्धं स्या-
दिति भावः ।

न्यासपदस्य ग्रन्थाभिधायकत्वेन न्यासोहितेत्यसङ्गतमत आह—न्यासकृति ।
भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

दान्ते तु पर्यञ्चसौ पर्यञ्चस इत्यादि सनकारमपि साधयति । तत् खण्डयति—अनुपञ्चत्योरित्यादि ।
 शेषे पक्षी । तत्र—विजगते । जनमिधाने न मानमिति तदुक्तिरुपपन्नायाह—अत एवेति—मनमि-
 धानाद्वैतार्थः । अन्यथा विजगत्तयोरेव तयोः शङ्कोचितेति भावः । एवमप्यापि । अननुपञ्चौ तत्रैव
 शङ्कारण्येव 'न बोधादहमनादरणीयम्' इति न्यायेन तस्यानङ्कोचसम्भवि तदुक्तिरुपपन्नायाह—अनु-
 पञ्चौ चेति । तथा च तन्मायविषयः, साभिप्राये लक्ष्याणां प्रथमं विहायाग्रिमरूपमे तत्तद्व्याप्यम् ।
 एव ॥ ततः प्राथमिकमुत्पत्तौपाद्योरनयोरेवार्थे निर्वाहत्वापत्तिरित्यनभिधानमेवाभिप्रायम् । न च तयोर्ने-
 श्वादेव न शङ्कोति नानभिधानसिद्धिरिति बाध्यं, सिद्धान्ते तस्य तद्विशेषणत्वेनानिष्टत्वस्य दुर्निश्चे-
 दत्वादिनि भावः । कैपटोऽप्येवम् । अत्र एव मान्योत्तरनिर्णानुसृताऽत्र । किं चानुबन्धनिर्देशस्य विशेष-
 यणत्वाप्रतिबन्धस्यैव तद्विशिष्टानां तद्विशिष्टस्वरूपोपपत्त्याह । किं चैवं वसुविशेषणत्वस्याभावापत्तेः ।
 ॥ चानुबन्धनिर्देशमात्रे निरनुबन्धरूपपरिमाणया वसुपरवयवस्यैव ग्रहणापत्तिः । सिद्धान्तेऽपि "यकानुब-
 न्धः" इति परिमाणया वसुसोरग्रहणापत्त्या व्याख्यानेन तदग्रहणस्यैव शरणीकणीयत्वेनात्राप्युपपत्त्याह ।
 नैरवमपि तदभावे आनुपाह्वयसिद्धान्तप्रसङ्गपत्तिः । सिद्धान्तेऽपि "अमुं रणम्" इत्यस्याग्रहणापत्त्यापत्त्याह-
 न्यद्वयेन वा तदग्रहणापत्त्यापत्त्यापत्त्याह । एवं च सनराशनि रूपाप्यवग्रहणापत्त्येव । तदाह—
 दिमिति । एतेन त्रयाणां तद्विशेषणमुत्तरस्य भाष्योपाद्विशेषणयोरेवग्रहणापत्त्याह—अत एवमभिधाने न
 मानमिति चित्तमिदमिति मन्दोल्मपरायम् ।

अनु भ्यामोहितोऽथ कर्मण्यस्य तत्पदानुवर्ध, मृगीवाणपुरे प्रत्यादिरूपपदामयोऽने कर्मण्यस्य
 पदयोः अथ—अथानुवर्धिति । एवं य मूले कर्मण्यस्य कर्मण्यस्य, तथा य ध्युपगो मागम्य,
 वरुणः स्वयमिममर्थं य ध्युपगमिति भावः । अन्यमप्युपे कर्तुमर्थमप्युपे भावः—दियेति ।

सोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा, न तु 'दिबु क्रीडादौ' इति धातोः, निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया । तेनाह्यरित्यादौ न भवति ॥ औतस्तकार उच्चारणार्थः ।

सुद्युभ्यामिति । उकारस्य सम्प्रसारणत्वात् "हलः" इति दीर्घः प्राप्त 'वत्'

शब्दरत्नम् ।

नुबन्धकत्वेऽपि तदन्तस्यातथात्वादिति भावः । इदं चात्र सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । उच्चारणार्थ इति । न तु स्वरितार्थः । उच्चारणार्थानामित्सञ्ज्ञायामपि तिति प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तदप्रवृत्तिरिति भावः ।

भैरवी ।

अनथावादिति । सानुबन्धकत्वाभावादित्यर्थः । उकारस्य प्रत्ययोपदेशमादायेन्तस्यज्ञाप्रवृत्त्या तदनुबन्धत्वमेवेति । अत्र न्यासकृदित्यनेन तस्य व्युत्पन्नत्वन्तन्मते, स्वमते त्वव्युत्पन्नत्वमेवेति ध्वनितम् । अक्षरूरित्यत्र निरनुबन्धकपरिभाषया दीपाभावप्रतिपादनमसङ्गतं तत्रत्य सोर्दिष्प्रकृतिकृत्वविरहादेवाऽप्राप्तेरिति तु न शङ्कनीयम्, अक्षरधिकारे तदन्तग्रहणस्य सम्भवात् । अत एव परमघोरित्यत्र भवति सूत्रप्रवृत्तिरत एवाह—शब्देति । एतेन सा परिभाषा भाष्यप्रामाण्यादप्रत्ययग्रहणेऽपि प्रवर्तते इति ध्वनितम् । उच्चारणार्थ इति शब्द उच्चारणमेवार्थ इत्येवकारगर्भबहुमीहिसञ्ज्ञकस्तत्र उकारव्यवच्छेदं स्पष्टयति—नखिति । तदप्रवृत्तिः—स्वराप्रवृत्तिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वक्षरूरित्यादौ सोरदिष्प्रकृतिकरवात्र दोष इति चेन्न । अक्षरधिकारे तदन्तविधेरोपात् । अत एव परमघोरित्यादिसिद्धिस्तादह—इदं चेति । तथा धातोस्ग्रहणं चेत्यर्थः । एतेन परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषयिण्येवेति प्रतिपदोक्तत्वाद्धानोरेव ग्रहणमिति चापात्त, भाष्यविरोधापत्तेः, परामर्शेन लाक्षणिकत्वेन्यायेऽनर्थात् । अत एव तदुक्तिसाफल्यम् । यत्तु मूलानुयायिनः उच्चारणार्थ इत्यस्य न त्वित्यसंशय इति चेन्न, फलाभावात् वार्तिककलास्वरितवाप्राप्तेरिति, तन्न, अनुवादे तथासम्भवेऽपि विषयपूर्वविधानेन तान्त्रायैव विधानापत्तेः । किं च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसम्पादनेन सफलेषु तत्र तत्र विशेषणार्थैश्चिह्न प्राप्तहलन्तपञ्चाप्रवृत्ती मानाभावात् । किं चाऽऽदेशेषु सर्वत्र तथात्वे वार्तिकाऽपञ्ज्ञस्यापत्तेस्तस्माद्विधेय इत्यसौ बोधिता । ध्वनितं चेदम् "अद्दहतरादिभ्यः" "तत्सलोप" "तित्स्वरितम्" "वेरपृक्तस्य" "इदितो नुम् आनोः" "गाह्लिति" इत्यादिसूत्रभाष्येषु । अनुवादे तु तत्सद्वितस्य तद्विधौ लक्षणा । विधौ ॥ सा न, 'न विधी' इति न्यायात् । "गी गमिः" इत्यादौ ॥ इका निर्देशस्तादृध्वनयताह—न तु स्वरितार्थ इति । तत्र हेतुमाह—उच्येति । प्रतिपादितमिदमप्यस्तात् । प्रत्ययाऽप्रत्यययोरित्यस्या तद्वयसंस्कारत्वेन भाष्ये व्याप्यनाश्रयणादाह—तिति । तदप्रवृत्तेरिति पाठः । दिस्वमाश्रित्य वार्तिकं प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । एतेन ॥ इदिति यथाश्रुतं साधु, प्रक्रियाग्रन्थमनूय इवे प्रयोगनाभावात्—

सरला ।

अतथात्वादिति । यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येतिज्ञा तस्य तदनुबन्धकत्वमेवेति उकारानुबन्धकार्यं दिव एव न तु दिव इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्येति भावः ।

ननु स्वरितार्थ इति । उच्चारणार्थस्य वर्णस्य इत्यज्ञाया अस्वीकारेणादेशस्य निश्चयभावेन "तित्स्वरितम्" इत्यस्याप्रवृत्तेः । इत्संज्ञायामपीति । अनेन उच्चारणार्थानामपि इत्यस्यैव निवृत्तिरिति सूचितम् । तकारस्येतिज्ञाया अभावे भादेरे तावन्तस्यापत्तिः स्यात् । किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसंपादनेन चरितार्थेऽपि तकारे "हलन्त्यम्" इति सूत्रप्रवृत्ती न किञ्चिदप्यकमिति । विस्तरस्तु शब्देन्दुशब्दे द्रष्टव्यः । मन्वेर् उकारस्येवे स्वरितस्वरपत्तिस्त आह—तिति प्रत्ययग्रहणमिति ।

इति तत्परत्वसामर्थ्यान्न भवति । यत्तु प्राचोक्तम्—‘दिवो वा आत्वममि’ इति; तदुपेक्षितम्, मुनित्रयानुक्तेर्निष्कलत्वाच्च । यामिति रूपं तु द्योशब्दस्यैवेति बोध्यम् ॥

चान्ताः ॥

१ “पट्टचतुर्भ्यश्च” ॥ बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाद्यामः परत्वं शब्दद्वारकम् । तेन तदन्वविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति,

शब्दरत्नम् ।

सम्प्रसारणत्वादिति । अतद्भावितस्यापि सञ्ज्ञेति पक्षे इदम् ।

१ शब्दद्वारकमिति । न चैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवाधार्तत्परत्वमित्यायातम् । सतश्च प्रियपञ्चन् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्तत्वात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतपदार्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात् । इदं प्राचामनुरोधेन । द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च पट्ट-सञ्ज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः । किं च “न पट्टस्त्वस्मादिभ्यः” इत्यादौ शब्दवाहु-स्याभिप्रायेण बहुवचनवत् “तिसृभ्यो जसः” इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्छेदापि भवेत् ।

ननु सुष्ठुभ्यामित्यत्र दीर्घप्रयुक्तिसंज्ञार एवासङ्गतः सम्प्रसारणशब्देन जातस्यैव सम्प्र-सारणशब्देन ग्रहणादत् आह—प्रतदिति । अत्र पक्षे इत्युपादानम्भाष्यकारसिद्धान्तविरुद्धत्वेन सत्य पक्षस्य स्वानभिमतत्वसूचनाय ।

अथ प्रत्ययस्य शब्दादेव परत्वग्रन्थार्थादिति शब्दस्य द्वारत्वकल्पना कृता । तथाच प्रियपञ्चन् शब्दे दोष इत्याशङ्क्य निराचष्टे—नचैवमित्यादिना । इदम्—बहुवचननिर्देशेनार्थविशेष-स्य कल्पनम् । ननु द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारद्वन्द्वेनैकवचननिर्देश एवास्तित्वस्यत आह—समाहारेणेति । ननु सर्वत्र तपानिर्देशाभावेऽपि “स्तोः श्रुना श्रु” इतिसूत्रे तथा निर्देशो दृश्यत एवेत्यत आह—पट्टसञ्ज्ञकानामिति । ननु संज्ञिनां बहुत्वेऽप्येकवचनं “वृद्धिर्यस्या-चामादिः” इत्यादौ दृश्यत एवेत्यत आह—किञ्चेति । ननु बहुवचनस्योक्तरीत्योपपत्तावपि गौणस्य धारणस्य स्यादिति चेन्न । विहितविशेषणाश्रयणेन तस्यापि सम्भवात् । तद्वच्चेति ।

आयप्रवाताः ।

देवीनि इत् उच्चारणार्थं इति व्याख्येयमिति प्रकाशकं “तस्य लोप” इति सूत्रस्थमाभ्यविरोधादुच्चारणा-र्थस्त इत्युक्तमिति ज्ञेयमनुक्तं वापास्तम् ।

पूर्वग्रन्थाविरोधायाह—अतद्भावोक्तिः । पक्षे इत्यनेनाभिः सूचिना भाष्यानभिमतत्वरूपेति प्रागु-क्तम् । एतेनात्र मूले शङ्का समाधानं चायुक्तमिति सूचितम् । एवं चात्रत्यमाभ्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेति बोध्यम् । मूले—द्योशब्दस्येति । वृषिबी उग्र योरित्यादौ पञ्चमानम्भोदात्तमप्यस्यैवेति भावः । अत्र प्रकरणे वृद्धशब्दोऽप्युदाहार्यः । पूर्वमाभ्यगः परमाभ्यस्य भाष्यत्वेनाऽनभिधाने मानामावादिनि । रत्ना-वरोधं रागुक्तमेवेत्यादिदत्तं प्राक् ।

एवम्—अर्थात्परत्वस्य तद्वाचकत्वाङ्गीकारे । अविः प्रधानसमुच्चयायकः । ‘इत्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्-शब्दात्परत्वम्’ इति पाठः । एतदिति । बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । अभिमानपदसूचिनां बहुवचननिर्देश-सामर्थ्याभावरूपमस्तिमाह—इदमित्यादिना । अत्रोपपत्तिर्हेतुः । तत्रमेव हेतुप्रयोगाह—द्विवचने-रप्यादिना । मात्रागोत्रायास्तावन्निश्चयादाह—समेति । ननु सर्वत्र तदभावेऽपि रनोरित्यादौ न । एतत् आह—पठिति । ननु मन्त्रभेदेऽपि वृद्धिर्यस्यादारेकवचनं दृश्यत आह—किं चेति ।

१ एतेन तथा रत्नात्तरदण्डादिप्र-याः पट्टाः । न-देवं बहुवचनोपपत्तावपि गौण-

न तु बहुव्रीहौ । तदेतद्वक्ष्यति—‘गौणत्वे तु नुट् नेष्यते’ इत्यादिना । द्वित्व-
मिति । “अचो रद्भाभ्याम्” इत्यनेन ।

रान्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

बहुवचनं वक्तुं युक्तम् । किं च “नामि” इति सूत्रे भाष्ये ‘आमि’ इत्येव सूत्रमस्तु । न
च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घं ह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात्, ह्रस्वान्ताद् नुटित्येतत्सामर्थ्येन भूतपूर्व-
गत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः । न च नृणामित्यत्र चारिताध्यम्, नैऋदाहरणं
योगारम्भे प्रयोजयति—नृण्यप इत्येव व्याख्या । न च तिसृणामित्यत्र चारिताध्यम् ।
पठित्यत्र त्रैरित्यनुसृत्या सिद्धेः इत्युक्तम् । गौणेऽस्याप्रवृत्तौ प्रियवतसृणामित्यत्र चारिता-
ध्यै न भाष्यासङ्गतेः । “अन्नघापः” इति श्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं त्रिशब्दानुवृत्तिपरमा-
ध्यासङ्गतेः, नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेः, गौणे नुटोऽप्रवृत्तिसाधुक्भाष्यान्तराभावाच्च ।
न चैवं पदां वृत्तामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽतिप्रसङ्गः । इत्थं नाम मात्राकालिका-
त्त्वम् । तत्र सामर्थ्याद् विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश्चैव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु
विशेष्यभूतात्त्वान्तेऽपीत्यदोषादिति दिक् ।

भैरवी ।

बहुवचनवच्छेदार्थः ।

भावप्रकाशः ।

वारणाभाव एवेति चेन्न । विहितविशेषणमित्याद्यर्थस्य “पठ्भ्यो लुक्” इत्यत्र प्रतिपादितत्वात् । एतेन गौणे
नुट्वापत्तेश्चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमपास्तम् ।

सरला ।

भूतपूर्वगत्येति । पञ्चमोऽसमासेन स्थानिवद्भावाद् ह्रस्वान्तत्वातिदेशेनेति भावः । नैकमुदाहरण-
मिति । सामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतां साधयेन्मुदाहरणं न प्रयोजयतीति तदर्थः । तेन “अनेदंक्”
शयादिकरणेऽपि न दोषः । इत्येव श्रूयामिति । ननु “ह्रस्वनघाप” इति कल्पे “नृ-भ्राम्” इति सिद्धे
परत्वात् “नृ च” इति दीर्घं ह्रस्वान्तत्वाभावाच्च नुटोऽप्राप्त्या यणि “भ्राम्” दीर्घाभावे “नृणाम्” इति रूप-
द्वयम्, “नृनघापः” इति सप्तम्यासपक्षे तु भवन्न नुटि “नृणाम्” “नृणाम्” इति रूपद्वयमिति फलभेदः
एवं नृशब्दादाचारकिञ्चिन्तत्परि किञ्चि तु किं तस्मादामि नृत् भ्राम् इत्यत्र “ह्रस्वनघाप” इति कल्पे नुट
न भवति, नृनघाप इति श्यासे च भविष्यतीति फलभेदः; एवं नृशब्दस्य अशब्देन समाप्ते तत्र भ्रामि
सप्तम्यपक्षे नुटभावे न्यासपक्षे च नुटिति फलभेद इति चेत् ? न, “नृनघापः” इति श्यासे तत्तात्पर्यावधार-
णात् । तथाच तत्परकरणमामर्थ्यात् ह्रस्वश्रुकारान्तस्यैव नृशब्दस्य ग्रहणं ननु दीर्घान्तस्य तुगन्तस्य
वेति न दोषः । तुगन्ते यदागमा इति परिभाषया ह्रस्वान्तनृशब्दत्वं तु दुर्लभं तस्या वर्णग्रहणेऽप्रवृत्ते-
रिति । विस्तरस्तु श्लोकरटिप्पणे “नामि” सूत्रे द्रष्टव्यः । सिद्धेरित्युक्तमिति । नच “आमि” इति कल्पे
ह्रस्वनघापः इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणमन्ते त्रिशब्दादामि त्रयादेशे परत्वादीर्घं ह्रस्वान्तत्वाभावानुटभावे
त्रयामिति, ह्रस्वग्रहणभावे “पठ्चतुर्थ्यश्च” इत्यत्र वेदित्वानुवृत्तिकल्पे त्रयादेशे दीर्घ स्थानिवद्भावेन
त्रिशब्दस्य सत्त्वानुटि त्रयाणामिति च रूपमिति फलभेद इति वाच्यम्, पठ्चतुर्मांश्चयैर्गानवारा-
न्तत्रिशब्दस्यैव ग्रहणे त्रयादेशे नुटोऽप्राप्त्या त्रयामित्येव रूपं भवतीति फलभेदमाशङ्क्य । त्रयामित्या-
दावपि साहचर्यादिना फलभेदो नेति । द्विगिति । “किञ्च नामि” इत्यारभ्य “दिक्” इत्यन्तो ग्रन्थः
प्रक्षिप्त इवामानि भादशं पुस्तकेष्वदर्शनादस्य विषयस्य श्लोके उक्तत्वाच्च ।

भिन्यकीत्यत्र “भकचि कृते पितृ न पाप्नोति” इति भा-योनैरकृजिविशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वा-
भावबोधनेन प्रकृतसूत्रे तत्परिभाषाप्रवृत्तौ तन्मध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि निर्दिश्यमानत्वा-

शब्दरसम् ।

मम तु 'तन्मध्यपतित' इति न्यायेन साकच्छस्य किञ्चिद्वत्वात्सिद्धम् । निर्दिश्यमान-
स्येति परिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते, कादेशविधानसामर्थ्यात् । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या
विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृते ऽकचि कक इत्येव स्यादिति वाच्यम् । प्राति-
पदिकादित्येवाधिरात्रात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन
चाऽङ्गोऽन्तरङ्गत्वादिति भावः । किम् इत्यवश्यमिति । 'कु तिहोः' 'कृति' इत्या-
देशे कद्वयश्रवणापत्तिः । उ तिहोस्तीति न्यासे उकारस्यान्त्यादेशत्वापत्तिरेत-
दर्थे 'नानर्थक' इत्यारम्भे गौरवम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया क्वेत्यत्र गुणस्य वारणे
मैरवी ।

ख्यानादाह—मूले आरम्भेति । मम तु—“किम् कः” इति न्यासकृत्सु । ननु निर्दिश्यमान-
परिभाषया किम्शब्दस्यैवादेशे कक इति दुर्वारमत आह—निर्दिश्येति । अत्र—अकञ्विषये न
प्रवर्तते इति । कादेशविधानसामर्थ्यादिति । क इति समुदायरूपादेशविधानसामर्थ्यादित्यर्थः ।
अत्र किम्शब्दोपादानसामर्थ्यादिति तु नोक्तम्, तस्योत्तरार्थत्वात् । ननु यदर्थमयम्प्रयास-
स्तस्य प्रकारान्तरेण दुर्वारतया प्रयासवैयर्थ्यमित्याशङ्क्यभिरावृत्ते—नचेति । सुबन्तादिति ।
“कृत्सिते” इति सूत्रस्य भाष्यात्तथाभावादिति भावः । यद्यपि जायमानस्तद्धित उत्तरीत्या
सुबन्ताद्भवति तथापि शब्दतस्तथा नोक्तमित्याशयेन समाधत्ते—प्रातिपदिकादिधादिना ।
अनाश्रयणादिति । सुप इत्यर्थासम्भय इति शेषः । ननूत्तरीत्या तस्य लाभः स्यादेनेत्यत
आह—अङ्गसंज्ञेति । उत्तरार्थस्वसुपपादयति—कु तिहोरिति । उ तिहोरिति । अत्र उ इति लुप्त-
प्रथमान्तम् । तादौ हादौ चेम उः स्यादिति प्रथमतः, अति चेम उः स्यादिति द्वितीय-
स्वार्थो भविष्यति, सच न युक्त इत्याह—उकारस्येति । गुणस्य—“ओगुणः” इति गुणस्य ।
भावप्रकाशः ।

क्राश्रुक्तमपास्तम् । न-वेवमपि निर्दिश्यमानस्येतिन्यायेन किम् एव कादेशेन कक एव भविष्यतीत्यत
आह—निर्दिश्येति । अत्र—अकञ्विषये । तथास्यत्र नैव स्यात्, यो निर्दिश्यते स लाक्षणिकः,
योऽनाक्षानिकः स न निर्दिश्यमान इति हेतोः । किम् इत्यस्योत्तरार्थभावव्यक्तादाह—कादेशेति ।
सुबन्तादिति । म्रियकुरसृजदियु ततः प्रवर्तत इति भाष्यादिति भावः । इत्येनेति । इत्यस्यैवैवार्थः ।
जायमानतद्धितस्य तदुत्तरमेवोक्तभाष्यात् प्रवृत्तावपि सूत्रे तत्त्वेनानाश्रयणादकचो निरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्व-
मुक्तमेव । तदाह—शब्देनेति । अनाश्रयणादकचोऽन्तरङ्गत्वादिति पाठः । अनाश्रयणमन्तरङ्गत्वे हेतुः,
अनाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाकच इति पाठः । कक इत्येव स्वीकृतं मते उत्तफना-
भावेन कादेशानवेक्षणरूपाऽऽश्रये इतिन्यासेन क इति सिद्धावपि उत्तरत्र किम् इत्यवश्यं वाच्यमिति
यत्तस्तेन सञ्ज्ञानपेक्षारवेन तत्त्वं वाच्यमन्यथा पीनरक्त्यापत्तेस्तच्च नामितम्भाववत्तः । यद्वा भूलमनेनाह—
अङ्गेति । एवमिदार्थत्वेन परस्येक्षया सम्पूर्णस्य साफल्यमुक्तम् । तदुपपादयति—कुतीति । 'स्मः'
इति न्यासे इत्यादि । तद्वारणावाह—उतीति । वातीति मान्योत्तन्यासे परलघवभावादाह—अतीति ।
स्म उः स्यात्तादौ हादौ चाति चेति सूत्रद्वयार्थः । एतदर्थम्—यत्तिशारणार्थम् । गौरवमिति । विप-
रीतं गौरवमित्यर्थः । भाष्यवृत्ता फना-व्यासिद्ध्या तत्प्रत्याख्यानदिति भावः । गुणस्य—“ओगुणः”
सरला ।

भावेन साकच्छस्य न कादेशसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—निर्दिश्यमानस्येत्येतीति । अत्र न प्रवर्तते
इति । अकञ्विशिष्टस्यादेशप्रवृत्तौ तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्या तन्मध्यपतितन्यायेन ककिञ्चिदस्य
किञ्चिदनेन ग्रहणादिशिष्टे कादेशसिद्धिरिति भावः ।

कादेशविधानसामर्थ्यादिति । अन्यथाऽङ्गविशिष्टस्यादेशप्रवृत्त्यनेन कक इत्यस्यैवावश्यं भावे
तस्य प्रकारादेशमात्रेण सिद्ध्या किं कादेशेनेति तत्सामर्थ्यादयं सूत्रे तत्परिभाषाया

अनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्तानाम् इति नियमस्य त्यागात् ।

उत्सर्ग इति । तेन “तदोः सः सौ” इति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति किम् ? ‘हे स’ इति भाष्यं ‘भो अच्युत भवन्नच्युत’ इति च न विरुद्धयत इति भावः । नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव । यत्वाहुः—

इदमस्तु सन्निकृष्टं समोपतरवात चैतदो रूपम् ।

अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ १ ॥

इति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति ; तदापाततः, सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि सम्बोध्यसमपेक्षत्वे बाधकाभावात् । विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः सम्बोधनदशनाच्च । तथा च भट्टिः—
‘हापितः कासि हे सुधु बहुवचं विललाप सः’ इति ।

“अनाप्यकः” ॥ प्रत्याहार इति । न तु टाप्, विभक्ताविति विशेषणादिति भावः ।

अनभ्यासविकार इति । तेन “शृणामि ” “अतिपिपत्योश्च” इतीत्वे-

शब्दरत्नम् ।

च क्लेश इति भावः । किमो द्वेनन्तरं पाठेऽपि बोधाभावमाह—अनुवृत्तीति ।

इति च न विरुद्ध्यत इति । यद्यप्यर्थं प्रयोगो निपातमादाय सिध्यति । तथापि ‘विभाषा भवत्’ इति वार्तिकं न विरुध्यत इति तात्पर्यम् । विप्रकृष्टस्यापीति । परोक्षस्य चेत्स्यपि बोध्यम् ।

पिपत्योरिति । अर्थं निर्देश एवास्यांशस्य ज्ञापक इत्याहुः ।

भैरवी ।

च क्लेश इति । अत्र यश्चकारस्तस्य क्लेशपदोत्तरं योजना कार्या । अङ्गवृत्तपरिभाषाया भाष्य-कृता लक्ष्यसिद्ध्यर्थमनाश्रितत्वाद्भवता तस्या इहार्थकल्पनायाद्वक्लेश इति भावः । पूर्व-ग्रन्थाविरोधायाह—किम् इति ।

अयमप्रयोगः—भोअच्युत इति प्रयोगः । वार्तिकमिति । अस्य मतुवसोरितिसूत्रस्थमित्यादि । मूले इदमस्तिवत्यादि । अत्र विषयपदाभ्याहारेण सन्निकृष्टं वस्तिवदमो विषय इत्यर्थः । एवमदस इत्यस्यापि । अभिमुखीकरणेत्यादि । सम्यक् ज्ञापनं हि सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्द-प्रयोगस्य फलं सद्य दूरदेशस्यत्वेऽपरोक्षत्वे बोधितमिति भावः । न्यूनताम्परिहर्तुमाह—परोक्षस्य चेति ।

अस्यांशस्य—अनभ्यासविकार इत्यंशस्य ।

भावप्रकाशः ।

इति प्राप्तस्य । च क्लेश इति । क्लेशपदोत्तरार्थः । तस्या लक्ष्यसिद्ध्यर्थेन भाष्ये कथ्यताम्रपणात् । अर्थ-सोऽन्वाचये । तेनारिमन्यासेऽयमपि दोषो, मान्योक्ते तु स एवेति बोध्यम् । पूर्वग्रन्थाविरोधायाह—विमदिति । एतेनात्र यम-दोषोर्मातादि-वाससमर्थनपदाप्यस्ता । नृपदपरत्वाद् द्वेति प्रथमो नासङ्गतः ।

वार्तिकम्—“मनुवसोः” इति सूत्रस्यम् । मूले—सन्निकृष्टादीनि । सम्यक् ज्ञापनार्थं सम्बोधनपदा-भेदादिनि भावः । मूले न्यूनतां निराचष्टे—परोक्षेति ।

शंताम्येति । कनेनान्यां शस्य वाचोविवादम्, ‘इदमो गः,’ ‘इदं यः सौ’ ‘अयं पुनि’ इत्येक

सरला

इति । तथाच विदिहस्य क्लेशो ‘वः’ इत्येव रूपं भवतीति । विरतरस्तु परिभाषे-टिप्पणे द्रष्टव्यः ।

अर्थं निर्देश एवेति । ‘विपत्ति’ इति निर्देश इत्यर्थः । शब्दार्थांशस्य—‘अनभ्यासविकारे’ इत्यंश

ऽलोन्त्यविधिरस्त्येव । विभर्ति, पिपर्ति ।

ननु स्मायादेशात्परत्वाद्नादेशः स्यादित्याशङ्क्याह—नित्यत्वात् छेः स्मै इति ।
कार्यं विधातुमिति । अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । ‘ईपदर्थं क्रियायोगे’ इति
श्लोके तु ईपदार्थादयो न विधीयन्ते, किन्त्वनूद्यन्ते । तेन एनादेशो न । एतेन—
नक्तं भीरुरयं त्वमेव तादमं रावे गृहं प्रापय ।

इत्यपि व्याख्यातम् , भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

मान्ताः ॥

शब्दरत्नम् ।

अनादेशः स्यादिति । तत्र कृते सट्टृतिन्यायेन पुनः स्मैर्न स्यादिति भावः ।
नित्यत्वादिति । लक्ष्यानुरोधेन बाधकाबाधितप्रसङ्गस्येवात्र ग्रहणाच्चाऽनादेशो नित्य
इति भावः ।

अपूर्वं बोधयितुमिति । अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापि विधाने, न तु प्रव-
संनाविषयत्वमित्यर्थः । न विधीयन्ते—नाज्ञाता बोध्यन्ते । अनुवाद्यत्वेनेति ।
मैरवी ।

नन्वनादेशोत्तरम्भवतु स्मैभावस्ततो हलि लोपेनेष्टसिद्धिः स्यादत आह—तत्र कृते इति ।
ननु नित्यत्वमनित्यापेक्षया बलवत्त्वप्रयोजकमिह तु अनादेशस्य स्मैभावे कृतेऽपि प्राप्तिरि-
त्युभयोर्नित्यत्वमिति नित्यत्वादित्यनुपपन्नमत आह—अत्रेति । प्रसङ्गस्य—कृताकृतप्रस-
ङ्गस्य । अत्र—प्रकृतप्रयोगे ।

ज्ञापनमेवेति । पूर्वकारेण हृदमैव यत्र कथनन्तत्रेत्यस्यानादरो ध्वनितः । उभयत्रापि—कार्यं
विधातुं ह्यायंस्तरं विधातुमित्यनयोः । अत एव ‘बन्धद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य’ ‘अयैन्-
मद्रेस्तनया शुशोच’ इत्यस्योपपत्तिरिति भावः । ननु विधानस्यापरित्यक्तत्वाच्च विधी-
यन्त इत्यनुपपन्नमत आह—नाज्ञातेति । यत्तु नन्दस्य निदेशत इत तस्य पद्यस्य व्याख्या-
भावप्रकाशः ।

लिङ्गे इदमग्ररूपज्ञापकान्तरतिदात्वं वा सूचितं, प्राच शयर्थकेन आङ्गिरस्येनासृचिः सूचिता वस्तु-
स्तरतदभावरूपा ।

तत्र—मनादेशे । पुनः—पश्चात् । एतेन तस्य नित्यत्वं निरस्तम् । ननु पुनः प्रसङ्गविधानमिति
पक्षे यथा स्मै नित्यस्तथाऽनपि कृताकृतप्रसङ्गत्वमात्रेण, एतेन हलि लोपेन बाधका तथेत्यपास्तमत
आह—लक्षणेति । प्रसङ्गस्य—कृताकृतप्रसङ्गस्य । अत्र—प्रकृतलक्ष्यविषये ।

ज्ञापनमेवेति । पूर्वकारेण इदमेवेत्याग्रहाऽनादरोऽपि ध्वनिः । उभयत्रापि । कार्यं विधातुं कार्या-
न्तरं विधातुमित्यनयोः । तथाच यस्मिन् वेदाध्ययनादिकं बोध्यते तेन न किञ्चित्पूर्वं बुद्धमिति तत्रादेश-
सिद्धिरिति भावः । नत्विति । अत एवेमकार्या रात्रिरधीता अथो आर्यामहरण्यधीतमित्युदाहरणस-
ङ्गतिरिति भावः । यत्तु तट्टीशङ्क्य न-दवाक्यमिदमिति, तत्र, तथासति चिरकालिकरह केरीनां तदवा-
स्यर्वविषयत्वेनाऽऽसङ्गत्यापत्तेः । गृहप्रापणस्यैव तात्पर्यविषयत्वेन मोक्षत्वस्य विषयत्वात्तद्वैवात् आह—

सरला ।

स्येत्यर्थः । ‘नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः’ इत्यंशे तु घापकं “नाप्रेक्षितस्यान्यस्य तु वा” इति सूत्रस्य मनस्यस्य
ग्रहणम् । अन्यथा तत्र “अलोऽन्त्यस्य” इत्यनेनैवान्यस्यादेशसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ।

बाधकाबाधितेति । वस्तुतस्तु उपसङ्गनिष्पन्नान्यायेनाऽनादेशस्य प्राप्तिरेव नेति निरपत्त्यु-
क्ताबाधकाबाधितत्वनिवेशो व्यर्थ इति बोध्यम् । इति भाव इति । वस्तुतस्तु “अनादेशश्च कथितानु-
क्त्यन्ताग्रम्” इति भाष्येनाऽज्ञातज्ञापनस्यैव एवाऽनादेश इति न नियम इति बोध्यम् ।

सुगणिति ॥ “अनुनासिकस्य किङ्कलोः” इति दीर्घः । न च तस्मिन् कर्तव्येऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात्, कौ विधि प्रति निषेधाच्चेति भावः । एतेन सुगण्णीश इति प्राचो ग्रन्थं गणयतेः किंविति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । तदीयो ग्रन्थोऽपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थ्यताम्—सर्वलोपित्वेन किमिवाचरतीति किप् । किप्शब्दादाचारकियन्तात् कर्तरि किप्, तेन विजित्यर्थः ॥ एणान्ताः ॥

उपधादीर्घ इति ॥ “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इत्यनेन । ङौ सम्बुद्धौ चेति । प्राचामनुरोधेनेत्थं व्याख्यातम् । ङ्यन्तस्य सम्बुद्धयन्तस्य च पदस्येति पठ्यन्ततया व्याख्यानं तूचितम् । एवं हि प्रत्ययलक्षण सुलभमिति तदर्थं निषे-

शब्दरत्नम् ।

सखीवाक्यमिदम् । तत्र कृष्णे आरोपितभीरुत्वं भाविकामिव्यवहारसङ्गोपनायानुपाद्यत्वे नैव विश्वसितमिति भावः । मन्दनिदेशत इति—मन्दनीयनिदेशादित्यर्थं बोध्यम् ।

दीर्घविधाविति । न पदान्तसूत्रे सपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य “चिण्णमुलोः” इति सूत्रे भाष्ये ध्यनितत्वादिति भावः । उपेक्ष्या इति । दीर्घप्राप्तेरिति भावः ।

व्याख्यानं त्विति । तुनाऽरुचिर्बोधिता । सप्तम्यन्तराठेऽपि “न लुमता” इति शैर्यो ।

मन्ददसङ्गतम्, चिरकालिकरह.केलीनान्तात्पर्यविषयत्वानुपपत्तेरत आह—मखीवाक्यमिति । ननु पूर्वश्राप्तिदे न स्थानिवदित्याश्रयणेन दीर्घग्रहणस्यापि प्रत्याख्यानदीर्घविधावित्यनुपपन्नमत आह—न पदान्तसूत्र इति । दीर्घस्यापीति । अपिना त्रैपादिकस्य परिग्रहः । ध्वनितत्वादिति । तत्र हि शंसमयतेः—“अर्शंसमि” “अर्शंसमि” “शंसमम् शंसमम्” “शंसमम् शंसमम्” इत्यत्र विफलत्वेन दीर्घसिद्ध्यर्थं “यङ्लोपे उपसंख्यानम्” इति वार्तिककृतोक्तम् । तदभिप्रायं “यश्चात्र निश्चिपगमुलपरो न तस्मिन्नङ्गम्” इत्युक्त्वा “लोपे कृते चिण्णमुलपरो भवति” इत्याशङ्क्य “स्थानिवद्भावाच्च चिण्णमुल्परः । ननु च प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः, दीर्घविधिप्रति न स्थानिवत्” इति समाहितम् । अत्र “न पदान्त” सूत्रस्योपन्यासेन सपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापि तेन दीर्घज्ञादेन ग्रहणमवतीति ध्यनितत्वादित्यर्थः । “वरे पलोपस्यरवर्जंन्द्रियं चनादीनि न वक्तव्यानि” इत्यत्र वर्ज्यकोटौ दीर्घस्यापि तस्य वाक्यस्योपलक्षणतया संग्रहः कार्यः ।

पाठेऽपीति । अस्य लाघवमस्तीत्यत्रान्वयः । तथाच पाठ्यन्ततया व्याख्यानपक्षे निषेधभावप्रकाशः ।

सखीवाक्यमिदमिति । राधा सखीवर्यः । तत्र—मखीवाक्ये । वास्तवभीरुत्वस्य तत्राभावाद् बहुशोऽभीरुत्वायं करुणासाध्यायां सम्पादनाच्चाह—आरोपितेति । ध्वेन सर्वथा तत्र तत्पर्यन्तपर्यन्तम् । अन्यथोक्तदोष एव । अत्र एव स्वमेवेत्येवकारसङ्गतिः, अन्यथा स्वमीति यदेव । अत्र एव तदिदमिच्छादिस्मारकं भवेत्तितादिनोदीपनविभावादिबोधनसाहचर्यं नपि भव्य । नन्वेवमन्दनिदेशात् इत्यमन्त्रं इयादत आह—मन्देति । आनियुक्तजनवत्त्वेन निदेशस्याऽऽनन्दनीयत्वमिति भावः । यन्मणि यननीयरी । मन्दनिदेशात्—एति पाठरूपमुच्यतेः तत्रान्तर्भाविन्यवर्णान्वादिह्युः मन्दना सखी तदाद्यान इत्यर्थः । कयापीति बहुलग्रहणाद् उक्तम् ।

यत्तु ननु वरेणोपस्वरवर्जं दिर्घं चनादि न वार्यमिति प्रस्तास्यनेकशायनया दीर्घपदेन त्रैपादिक एव गृह्यते एवमेतादृशौ विधिमिति मान्याः । तस्यापामनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—न पदान्तेति । एवं च तत्र दीर्घोऽपि बोध्य इति भावः । कथं तदेकैरितु उपपर्यलोपादान्तरादुपवर्तनात् नानुपपन्ना इति तादर्थ्यम् । भाव्योऽपीति । एवं च तत्र एव पठ्यन्ततया । एतेन तथा रत्नादरदन्त्याद्युक्तमस्तम् । प्रतिपादि-

घसामर्थ्यानुसरणवलेषो न कर्तव्यः । पृथस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—न चेति । पाष्ठीमिति । “वाह ऊह” इत्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थत्वादिति भावः ।

इत्यसिद्धत्वादिति । नियमसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशा-

शब्दरत्नम् ।

निषेधानित्यत्वेन “वा नपुंसकानाम्” इत्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति । जीचित्यमेव दर्शयति—एवं हीति ।

सामान्यशास्त्रेति । प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचस्तद्विपर्ययरूप इत्यर्थः । संकोचश्च नलोपविधौ “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यस्यानुपस्थितिरूपः । अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदेनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः । एवं चास्य विधिरदं स्पष्टम् । इदमेव च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरत्वम् । निषेधवादिनोऽप्यस्यावश्यकत्वं, अन्यथा विकलपापमैरवी ।

सामर्थ्यं यद्यपि नाश्रणीयन्तथापि “वा नपुंसकानाम्” इति वचनारम्भः कार्य इति गौरवं, सप्तम्यन्ततया व्याख्याने तु निषेधवचनारम्भेण “नलुमता” इत्यस्याऽनित्यत्वमाशङ्क्यन्तावतैव “न हिसम्बुधोः” इति वचनस्य प्रवृत्तिर्भविष्यति, “वा नपुंसकानाम्” इति नापूर्वमिति लाघवात्सप्तम्यन्ततया व्याख्यानमुचिततरमिति भावः ।

प्राप्तस्य—“नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य” इति सूत्रेऽनुवर्तमान “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यनेन सुवादिविधौ प्राप्तस्यासिद्धत्वस्य । संकोचस्य स्वरूपमाह—नदितरपरतेति । तथाच पूर्वत्रासिद्धमिति नलोपातिरिक्तविषयकमिति लब्धम् । एवञ्च यथाफलितन्तथाह—सङ्कोचश्चेत्यादिना । दृष्टान्तप्रदर्शनेनोक्तार्थदाढ्यांयान्यत्रापि सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचमाह—अर्थवत्सूत्रे चेति । एवञ्च—पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य नलोपाविषयकत्वसिद्धौ च । अस्य—“नलोपः सुप्” इति सूत्रस्य । इदमेव च—नियमशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचरूपत्वमेव च । न केवलस्त्रियमशास्त्राणां विधायकत्ववादिमत एवैषा कल्पनी किन्तु तेषाम्निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति वादिमतेऽपीत्याह—निषेधवादीति । अस्य—इतरसङ्कोचस्य । अन्यथा—सामान्यशास्त्रस्य निषेधविषयविषयकत्वापि कल्पने । विवक्ष्यतेति । षोडशप्रहणाग्रहणयोरिव विकलपापत्तेरित्यर्थः । ननु यदि नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिस्तदा “उभयप्राप्ती कर्मणि” इति सूत्रे “पन्थाः प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेधः” इति वार्तिककारीयप्रतिषेधत्वरूपनासङ्गतिरत आह—भावप्रकाशः ।

तमिदमथरात् । एतेन छन्दसि सङ्गुद्धेः सुपानुलमिति लुक् सत्त्वे तथापि निषेधाऽऽपत्त्या मूलं चित्तमिति सङ्गद्वन्द्वकृतमपास्तम् । अन्यद्वयतोऽनुसन्धेयम् ।

ननु विधिरूपेण प्रवृत्त्याऽस्य वैयर्थ्यम् । ननोपविधानुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सिद्धत्वादत्त आह—सामान्यशास्त्रेति । तदुपपादयति—प्राप्तस्येत्यादिना । तदितरेति । नलोपः प्रातिपदिकेनीतिरित्यर्थः । उक्तमेव विशदयति—सङ्कोचश्चेति । सादृशः सङ्कोचश्चेत्यर्थः । ग्रामत्रिकमाह—अर्थवदिति । एवञ्चति । तत्र तदनुपस्थिती चेदर्थः । एवं मति सर्वथाऽप्राप्त्यवधारणरूपविधिज्ञानाकाङ्क्षानलोपः मुक्तिरस्य विधायकत्वं स्पष्टमित्यर्थः । इदमेव च—इतरसङ्कोचस्यमेव । भावदयकत्वादित्दमेव वारित्याह—निषेधेति । ननोपादि अन्येषु असिद्धत्वं नेत्येवं व्याख्यातृपरित्यर्थः । अस्य—इतरसङ्कोचरूपस्य । विवक्ष्यतेति । उदितोऽनित्योपवदिति भावः । नन्वेवम् “उभयप्राप्ती कर्मणि” इति

शब्दरत्नम् ।

क्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते । “पतिः समास एव” इत्यादौ एवकारो घिसञ्ज्ञाशा-
खस्य समासाघटकपतिशब्दाविषयकस्वरूपसंकोचस्य स्फुटं द्योतनाय, पतिघटितसमा-
भैरवी ।

तरपञ्चनसकर्मकत्वाभावरूप इत्यर्थः। अन्येव “पतिः समास एव” इति सूत्रे एवकारं विनापीष्टसि-
द्धारेवकारैरप्यर्थमत आह—पतिरिति । स्फुटमिति । समासपदोत्तरमेवकारोपादानेन यत्रैवकार-
स्ततोऽन्यत्र नियम इति सामान्यतः वृत्त्यो यो व्यवहारस्तद्विषयतायाः सत्त्वेनेष्टार्थसिद्धिः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रापक प्रमाणं यो राग इत्यर्थः । अन्येषां-पञ्चभिन्नानां शास्त्रान्तरविहितानां पञ्चनखानामपञ्चनखानां
च । नन्वेव पतिः समासपदेत्यादावेवकारो न्यधोऽन आह—पतिरिति । समासबटकेति पाठः । स्फुटं
च विपरीताभिरासपूर्वबोक्तार्थविषयकत्वयोगनम् । तत्रानुक्त तत्रिरासमाह—पतीति । इतिहंती,
यत् एतदर्थमन्मवोऽस्तत्त्रिरासपूर्वबोक्तार्थस्य द्योतनाय स इति भावः । नन्वेवमन्ययोगस्य बटोऽ एव-
सरसः ।

यद्वा—प्रापकप्रमाणस्य यत्र नियतत्वं तत्रावस्थानुष्ठेयत्वम् । यत्र तु तस्याऽनियतत्वं तत्र नाऽऽ-
वश्यकत्वम् । अथवाते प्रापकं प्रमाणं पुरोडाशादिविधिरूपं, मन्त्रविनियोगे लिङ्गरूपं धृतिरूपं वा निय-
तमेवेति तदनुष्ठानमावश्यकम् । अथकादिभक्षणप्रापकं रागरूपन्वनियतम् । दोषदर्शनादिना रागस्य
निवृत्तेः । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इति शास्त्रान्तं रागस्य निषेधेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् शीघ्रमवृत्तिर-
त्वाच्च पूर्वमेव नियमेन भक्षणप्राप्तौ प्रापकं न भवतीति किन्तु अभ्यनिवृत्तिकालकमन्यनुष्ठानाप्रक-
रोति इति न प्रापकम् इति तद्विषयस्य भक्षणस्य नावश्यकत्वम् । अभ्यनुष्ठानविधिविषयस्य च सर्वथा
निवृत्तिप्रयोजकत्ववदनिष्टसाधनत्वाभावात्प्रतीतिः, इष्टसाधनत्वस्य विधिनाऽप्रतीतिः राग एव तत्र
प्रवृत्तिरिति न तस्य धर्मत्वमिति विरागिणान्तराप्रवृत्तावपि न तदनुष्ठानमूलकत्वापत्तेः समुद्भवति । अत
एव विवाहाद्यननुष्ठानेऽपि न तेषाम्प्रायवायः । रागनिवृत्त्या तत्राधिकारस्य तेषां निवृत्तत्वात् ।
“कृष्णोन्नीतं वपाया हुतायां दीक्षिताऽन्नमश्नीयात्” इति विहितऽन्ननस्यापि अभ्यनुष्ठानविषयत्वमेवेति न
तस्य धर्मत्वम्, नाप्यधर्माव-तरस्य । वैदोषिताऽनिष्टसाधनतावत्त्वाभावात् ।

याकरणशास्त्रेऽपि निषेधकारिका परिरुद्ध्या निवृत्तिकलिकाऽऽधीयते न तु शास्त्रीनिवृत्तिः । दोष-
प्रत्याऽऽपत्तेः । अत एव सर्वत्र एवगर्भ एव वाक्यार्थं प्रदर्शयते । यथा—“कर्मण्येव वष्टी स्यात्” इत्यादि ।
प्रापकप्रमाणस्य सामान्यशास्त्रस्य नियतत्वाच्च तत्तद्विधेयस्याऽऽवश्यकत्वमेवेति न पाक्षित्वाऽऽपत्ति-
रपि । तस्मात् विहितेन प्रवृत्तौ दोषाभावात् दोषत्रयविदिष्टा निषेधमुखेन प्रवृत्तिर्नास्तीत्येति मञ्जू-
षाया विस्तरः ।

यत्नेन “सर्वविधमासप्रक्षणस्य रागतः प्राप्तात्वात्, इच्छायाश्च सङ्कोचासम्भवात् कचिन्निषेधमुखेनापि
प्रवृत्तिरस्तीति । गमेधानार्थकत्वेन शाब्दबोधविषय इत्यर्थेनाविरोधात् । किञ्च “पञ्च पञ्चनखा
भक्ष्याः” इत्यस्य विधिरेव “अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यनेन सन्ध्याकरणाऽभावस्याऽनिष्टजननत्वबो-
धनवदभक्ष्यस्याप्यनिष्टजनकत्वबोधापत्तिः ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु मदापत्ता ।

इत्येतद्विरोधापत्तिश्च । किञ्च विधिमुखेन प्रवृत्तिस्वीकारे “तपस्तपः कर्मकस्यैव” इत्यत्र तप इति
योगं विमज्ज्य सवमकाणञ्चेत्तप एवेति नियमेन “सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः” इति वार्तिकं प्रत्याच-
क्षाणेन भगवतोक्तं योगविभागेऽन्यतरयोगस्य वैयर्थ्यापत्तिः” इत्यपास्तम् । सर्वदोषाणां परिरुक्त्वात् ।
“तपस्तपः वमकरस्यैव” इत्यत्र तप इति योगस्य तप् धात्वतिरिक्ते सकर्मकमात्रे कर्मवद्भावनिवृत्तिकल-
कात्वेन वैयर्थ्याभावाच्चेति दिक् ।

अतत्पर्यसङ्कोचकता चेति पक्षस्य “द्युद्भयो लुङि” इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनि-
तत्वादिति भावः । निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु “पूर्वत्रासिद्धम्” इत्यनेनेति

शब्दरत्नम् ।

सान्यप्रमाणाविषयकत्वरूपसंज्ञेचो मा भूदिति । अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु
सामान्यप्रमाणसङ्कोचकलितमर्थमादाय नेयम् । द्युद्भयो लुङीति । “द्युद्भयो लुङि” इति
सूत्रमुपक्रम्य “अनुपराभ्याम्” इति सूत्र इत्यर्थः । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यत्र भक्ष्यनिषे-
धभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इति ग्रन्थेन पस्पशायां च भाष्ये स्पष्टमेतत् । भक्ष्यनियमे—प्राप्त-
भक्ष्यस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः । निषेधरूपेणेति । सुधादिपदस्य स्वन्मतिरिक्तविधौ लक्ष-
णया, भवतीत्यस्य च न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः । निषेधश्च नलोपविधावनुवर्त्तमा-
नपूर्वप्रासिद्धत्वस्य । अत एवात्र स्वार्थहानि-प्राप्तबाध-परार्थकलनादप्यत्राप्यर्थ मीमांस-
मैत्री ।

स्फुटेति भावः । तान्त्रिकव्यवहारस्याप्युपपत्तिमाह—ग्रन्थयोगेति । अत्र तुना प्रकारान्तरेण
तस्याऽयुक्तत्वमेवेति ध्वनितम् । “द्युद्भयो लुङि” इति सूत्रस्यान्याख्यामादाह—पुनर्य इति ।
तत्र हि “अनुपराभ्याम्” इति सूत्रस्य प्रयोजनकथनावसरे ‘स्वरितजित’ इत्यनेन परस्मै-
पदस्य प्रतिषेधात् कृणादिष्वनेन परस्मैपदं विधीयते’ इत्युक्त्वा ‘यद्यनेन परस्मैपदं विधीयते
तर्हि आत्मनेपदस्य प्रतिषेधो वक्तव्य’ इति पूर्वपक्षे ‘न वा द्युतादिभ्यो वाचचनात्—यद्यं
द्युतादिभ्यो वाचचनद्वरोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न परस्मैपदविषये आत्मनेपदम्भवति’
इत्युक्त्वा ‘यद्वा यथा कर्मभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यते, एवम्परस्मैप-
देनाप्यात्मनेपदम्याधिप्यत इति कृणादिभ्य आत्मनेपदस्य प्रतिषेधो न वाच्य’ इत्युक्तम् ।
यदि नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृत्तिः स्यात्तदा निषेधस्य शाब्दस्याद्वाध्यत इत्युक्तिरस-
ङ्गता स्यात्, नियमस्थले प्रतिषेधत्वव्यवहारो गम्यमानार्थमादाय ननु शाब्दार्थमादायैत्यत्र
भाष्यमपि प्रमाणभिराह—पञ्च पञ्चेति । न च पञ्च पञ्चेत्यस्य परिसङ्ख्योदाहरणस्यात्कथञ्चि-
यमत्वव्यवहारः, परिसङ्ख्यातो नियमेऽस्ति विशेषः, पाक्षिकाप्राप्तिकांशपरिपूर्णकलो नियमः,
परिसङ्ख्या तु अन्यनिवृत्तिफलेति वाच्यम् ? नियमेऽप्यप्राप्तिकांशपरिपूर्णेनाधिकान्यनिवृत्तेः
सत्त्वेनाभेदमाश्रित्य परिसङ्ख्याविषयेऽप्यत्र शास्त्रे नियमत्वव्यवहारस्य कृतत्वात् । प्रकृते
नियमश्चात्मनेपदादिविधायकादीनाम्योध्यः । निषेधरूपेण प्रवृत्तिप्रकारन्दर्शयति—सुधादीति ।
नन्यत्र निषेधमाभावादेतद्युक्तमत आह—निषेधश्चेति । अत्र एव—निषेधरूपेण प्रवृत्तौ लक्षणा-
ङ्गीकारादेव । अत्रेति । अस्य मीमांसरैरुच्यत इत्यत्रान्वयः । अत्रेत्यस्य परिसङ्ख्यायामि-
भावप्रमाणाः ।

कारणं इति तान्त्रिकमनोच्छेदापत्तिरत आह—अन्येति । सामान्यप्रमाणेति । सामान्यशास्त्रैरर्थः ।
अत्र तुनाऽरचिर्बोधिना । वरुणोऽयमकारेणाऽयुक्तमेवैतदिति । अत्र एव नेयमित्युक्तम् । एषं
षेदं मञ्जूषायामेववाच्यते । द्युद्भयो लुङीति सूत्रस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह—द्युद्भयो इति । तत्र हि
‘आत्मनेपदप्रतिषेधो वाच्यो न वा द्युतादिभ्यो वाचचनात्’ इत्युक्त्वा ‘यद्वा यथा कर्मभिप्राये क्रियाफले
आत्मनेपदेन परस्मैपदं वाच्यते एवमत्र विपरीतं मतिरिति स न वाच्य’ इत्युक्तम् । निषेधमुखेन
प्रवृत्तौ हि तन्निषेधस्य शाब्दत्वाद् वाच्यत इत्युक्तिरमङ्गते इत्याह । ध्वनितत्वात्पक्षे विशेषादाह—
पञ्चेति । प्राप्तेति—भस्य शगेत्यादिः । निषेधमुखप्रवृत्तेरेव नियमार्थे तु तदसङ्गतिः स्पष्टेव । मन्दस्य
परिसङ्ख्यात्वात्तर्हि नियमत्वेन व्यवहारः, अस्ति चानयोर्भेदः पाक्षिकाप्राप्तिकांशपरिपूर्णकलो
नियमः, अन्यनिवृत्तिपत्ता च परिसङ्ख्येति चेत् । नियमेऽप्यप्राप्तिकांशपरिपूर्णकालोऽनशराऽर्थाऽन-
निवृत्तेः साधेनाभेदमाश्रित्येवैते । प्रकृते च परिसङ्ख्याविषयः, नियमस्यैववाच्यमनेनरविधायकरी बोध्यः ।
अत्रेवमपि निषेधमाभावादेतद्युक्तमेतत् आह—निषेधश्चेति । अतएवेति । तथा प्रवृत्तौ लक्षणाङ्गीकारा-

बोध्यम् । सुविधिमुदाहरति—आत्वमित्यादिना । स्वरविधौ तु—पञ्चार्मम् ।
“दिक्संख्ये संज्ञायाम्” इति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति
“अर्मे चावर्णं द्व्यच्छयं च” इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वाच्च

शब्दरत्नम् ।

कैरुच्यते, परिसंख्यापदेन चायं व्यवहियते इति बोध्यम् । इति पक्षे त्विति । अनेना-
रुचिर्बोधिता । तद्विज्ञं तु लक्षणायां गौरवं फलाभावश्च, तदभावे लक्षणाया अनौचित्यं
चेति । इति समासे इति । इत्यनुवर्तमाने ‘तद्वितार्थ’ इति समासे इत्यर्थः । ‘स्वर-
विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इति तु नात्र, तस्य स्वरोद्देश्यरुचिविधायेव प्रवृत्तेः । “नोत्तर-
पदेऽनुदात्तादावपृथिवीरूपमन्थिपु” इति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधने-
भैरवी ।

त्यर्थः । अयं-नियमः । यद्यपि भीमांमरुमते भेदस्तथाप्युक्तभाष्यादस्मच्छास्त्रे नियमोऽपि
साहदा पुनिति परिसंख्याविषयेऽपि नियमत्वव्यवहारः । ननु निषेधरूपेण नियमदत्तास्त्वय प्रवृ-
त्तिरिति पक्षेऽस्तु तथा, विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु कथमुभयोरभेदलाभ इति चेच्छृणु,
यथाश्रुतद्वन्द्वत्प्रतीयमानेऽर्थे तात्पर्याभावाच्चात्पर्यतस्त्यागः, अन्यार्थे तात्पर्यरूपनेन
तात्पर्यतः परार्थरूपना, प्राप्त्यर्थस्य याधयेति । लक्षणायां-उभयत्र लक्षणायां । फला-
भावः—विधिरूपेण प्रवृत्तिस्वीकारेणोपपत्तौ पक्षान्तरं स्वीकृत्य लक्षणाकल्पने फलाभावः ।
तदभावे-फलस्याभावे, स्वदन्यलक्षणायाः फलवत्त्वनियमादिति भावः । ननु लोपस्यासिद्ध-
त्वेऽपि व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावेनावर्णान्तत्वमन्त्येरेत्यत आह—स्वरविधौ । स्वरोद्दे-
श्यरुचिविधित्वञ्च स्वरविधेयानुवादेन विधित्वम् । तत्र मानमाह—नोत्तरपद इति । अत्रानुदा-
त्तादायिति कथनेन स्वरोद्देश्यरुचिविधित्वं स्पष्टमेव । व्यञ्जनस्याविद्यमानवद्भावाभावे पृथि-
व्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्ता तद्व्यप्यं स्पष्टमेव । स्वरोद्देश्यरुचिधायेन तस्य प्रवृत्तौ
भावप्रमाणः ।

भवति । सञ्ज्ञाविधौ—“पञ्चैत्यत्र नलोपे कृतेऽपि” इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति । कृति तुग्विधौ तु—वृत्रहभ्याम् । “ह्रस्वस्य पिति” इति तुग् न । कृति किम् ? वृत्रहच्छत्रम् । “छे च” इति तुक् स्यादेव । प्रतिदिवेति । “कनिन्युवृषित-
चिराजिघन्विद्युप्रतिदिवः” इति कनिन् ।

“हलि च” । यत्तु प्राचा “उपधायां च” इत्युपन्यस्तम् ; तन्न, दिवैर्वका-
रस्यानुपधात्वात् ।

“इनहन” ॥ उपधाया इति । उपधादीर्घस्यैवायं निधमः । तेन ‘वृत्रहायते’

शब्दरत्नम् ।

पृथिव्यादिपर्युदासरूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात् । ‘अत एव “अचः कर्तृयकि” “शतुर-
नुमो नयजादी” इत्यादौ “अच” इति “अजादी” इत्यादि च चरितार्थम् । अत एव
राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्यतीशब्दत्वाद् “अन्तोऽवस्थाः” इति स्वरो न ।
उदधित्वाहित्यत्र “ह्रस्वनुद्भ्याम्” इति मनुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः । इदं “समासस्य”
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इदमेवाभिसन्ध्याय “यतोऽनावः” इत्येतन्निषेधमूलकं ह्रस्व-
रप्राप्तौ व्यञ्जनमवधिमानवत् इति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम् ।
अनुपधात्वादिति । धातोरुपधाभूतरेफकारयोर्होस्परयोरिति तदर्थोदिति भावः ।

भैरवी ।

गमकान्तरमाह—अत एवेति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । “अचः कर्तृयकि” अजन्तानामि-
त्यर्थः । स्वरकर्तृकविधावप्यविधमानवन्तायेऽज्जहणत्रैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव—उक्तोऽर्थः ।
अस्याऽऽकर इत्यत्रान्वयः । इदमिति । प्रायुक्तमित्यर्थः । इदमेव—स्वरविधाविति परिभाषायाः
स्वरोद्देश्यकविधौ प्रवर्तनमेव । तत्रैव—समासस्येति सूत्रभाष्य एव । परिभाषान्तरस्य प्रयोज-
नन्तु राजहपदित्यादि । ननु प्रतिदीन्व इत्यत्रानुपधात्वादिति कथनमसङ्गततन्त्ररूपोपधात्वस्य
स्पष्टत्वादित्यत आह—धातोरिति । एतेन मूलेऽनुपधात्वादित्यस्य धातोरित्यादिः सूचितः ।
भावप्रकाशः ।

इन्द्र आद्युदात्तो रनन्तात्वात्, आग्निरन्तोदात्तः फिट्स्वरेण, वरगस्तूनर्वन्मन्तानामिरयाद्युदात्तः । एवं
चाग्रे समाससामान्यस्वरः । धर्मीति । तत्रैव प्रवृत्तिर्धर्मस्तद्धर्मा—उक्तपरिभाषारूपः । ग्राहकस्येव-
मे मानस्येति शेषः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाऽभावारप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । गमका-
न्तरमप्यार—अत एवेति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि आदिहदात्तो वा ।
लूयते केदारः स्वयमेव । अनुम् यः दाग तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिः शसादिशोदात्ता ।
अष्टारवं प्रथमा जानती कृषते । अजादी इति । विसन्धिः पाठः । स्वरमात्रविधौ तत्प्रवृत्तौ सर्वत्र
तदन्तावतदादिवत्तत्वाच्चद्वैयर्थ्यमेव । आदिभ्यां “स्वपादिहिमागम्” शयवाऽसीति, “कर्णाऽवश” इ-
त्यत्र मनुष्य “ह्रस्वनुद्भ्याम्” इत्यत्र नुट् चतुर्गृह्यते । एवं स्यादभिमनयेऽपि यस्य भाष्याऽप्यभिमनय-
प्यनयनि—अत एवेति । उक्तोऽर्थः । अथ चाऽऽकर इत्यत्रान्वयः । अवतोऽशब्दस्यान्त उदात्तः । वै-
यर्थी । इदं भाष्याद्यनुक्तमप्युक्तगायमिति चनयितुं नुक्तमाह—उदेति । अत एवाऽऽकरपदोत्प्लेहः नमू-
योपादानं च । मनुमुदात्तत्वं नेति निश्चः पाठः । तत्त्वान्तादन्तोदात्तान्नुदथ परे मनुमुदात्तः ॥ योऽभिर्दो-
षदनिर्मां रपनि । अशुशब्दः । अन्यथा नु रवादेवेत्याराऽस्तद्धति, स्पष्टेव । इदं—प्रायुक्तं सर्वत्र । तस्याः
तद्व्यभिचयं पोरयनि—इदमेवेति । तस्यास्तत्रैव प्रवर्तनमेवेत्यर्थः । इत्येतदिति । शयप्रत्याऽनाव
शयेनदित्यर्थः । यदन्तं द्रव्यरूपमुदात्तम् । शुशब्दस्य कात्या । तत्रैव—ममानस्येति एते एव ।
राजहपदित्यादौ स्वरविध्यर्थमिति शेषः । तस्याः सार्वत्रिकत्वे तदङ्गीकारो ब्रूयेति भावः । इदं च प्रापकं
प्राप्त्यादित्यम् । ननु वरयानुपधात्वरस्य अत्राऽपि दुर्बलमप्यत आह—धातोरिति । तथा च मूलेऽ-

इत्यत्र “अकृत्सार्वधातुरुयोः” इति दीर्घो भवत्येव । तथा ‘वृत्रहणी’ इत्यत्र “अनु-
नासिकस्य किञ्चलोः” इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते, उपधादीर्घमा-
त्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः ।

“हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—“हन्तेः” । प्रसङ्गाद-
स्योदाहरणमाह—प्रहययादिति ।

प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अत्पूर्वस्य ॥ एकाञ्चुत्तरेति । न चाल्लोपे कृते
एकाच्चवं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् । न च ‘पूर्वत्रा-
सिद्धे न स्थानियत्’ इति वाच्यम् । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु’ इत्यु-
क्तेः । यत्तु—“अट्कुवाङ्” इति सूत्रे ‘वृत्रघ्नः, सुघ्नः’ इति भाष्यमुपादाय कैयटेन

शब्दरत्नम् ।

प्रतिदिवन्शब्दादाचारकिञ्चपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभम् । वस्तुतो हलन्ते-
भ्य आचारकिपोऽनभिधानमन्यप्रोक्तम् ।

तथेति । यथोपधाप्रहणादकृदिति दीर्घाव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामिस्थानप्रहणाऽसम्बद्धो-
पधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

मेखी ।

यत्तु प्रतिविघ्नशब्दादाचारकिञ्चन्तात्कर्तरि यत्र किप् तत्पर एवावर्त्यन्थ इति कश्चित् । तत्रे-
त्याह—प्रतिविघ्नियादि । अन्यत्र—“ह्रस्वनचापः” इति सूत्रस्ये विवरणे, तत्र सूत्रे भाष्ये
“कासूप्रत्ययात्” इति विहितस्यामो “ह्रस्वनचापः” इति सूत्रे प्रहणमाशङ्क्याऽकारेणानुब-
न्धेनाऽस्यामः सानुबन्धस्त्वात्समाधायाकारोऽनुबन्धो न कार्यः । नच तदभावे मस्येत्त्वा-
पत्तिः । फलाभावादितस्तज्ज्ञा न भविष्यतीति कथिते मिदचोऽन्त्यात्परत्वम्प्रयोजनम्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्यां “प्रत्ययादयमां विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोन्त्यात्परस्ये प्रत्य-
यपरत्वे या” इत्युक्तम् । यदि हलन्तेभ्य आचारे किप्स्यात्तदा विशेषः स्पष्ट एवेति तथा
कथनेनाऽनभिधानन्वनितमिति भावः ।

दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरेकत्वाभावात्तथेत्यनुपपन्नमतस्तद्योजयति—यथोपधेति । एवञ्च वैप-
म्बोऽन्यदृष्टान्तः । नन्वेवं सति पथीनति मथीनतीत्यादावप्युपधादीर्घो न स्यादिति नामधा-
नुत्थपरममूर्लावरोध इति चेन्न । भाषयानुरोधेन तस्य ग्रन्थस्य सत्त्वात् । अयं हि तदाशयः-
नियमस्य सजातीयपेक्षत्वं सुप्रसिद्धमिति सर्वनामस्थाननिष्ठसर्वनामस्थानत्वस्यवानपेक्षा
यत्तु तद्गतमुन्वस्येति सुबानन्तर्यं एव नियमफलनिषेधस्य प्रवृत्तिरिति । परे तु तेषामप्यु-
क्तीत्याऽनभिधानमेवेत्याहुः ।

भावप्रकाशः ।

नुपधात्वादित्यस्य पातोरित्यादिबोध्यः । खण्डनकृदुक्ति खण्डयनि—प्रतीति । किप्यपीति । तथा च
तस्म तस्वारस्यप्राप्या प्राचोवर्त युक्तमेवेति भावः । किप्यपीति पाठेऽपि सप्तमती निमित्तत्वफ-
लिका । दीर्घे इति । तदापत्तावित्यर्थः । निमित्तत्वफलिका सत्प्रसमीडयम् । एवं प्रयोगमङ्गी-
कृत्य दोषमभिधाय वस्तुतः स एव नेत्याह—वस्तुत इति । अन्यत्र—“ह्रस्वनचापः” इत्यस्यकैयटादी-
सत्त्वमाप्यप्रामाण्यात् । तत्र हि कासूप्रत्ययेत्यत्रयामो ह्रस्वनचाप इत्यादी ग्रहणमाशङ्क्य निरनुबन्ध-
कपरिभाषया निवार्य स एव मास्तु—इदंशर्वाभावात्मस्य नेस्तथा, मिदचोऽन्त्यादिति ॥ न तरकार्ये,
यतः प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषस्तेन परावे प्रत्ययपरत्वे वेत्युक्तम् ।

प्रकाशमन्वादिभिर्न पठितं तथेति पद योजयति—यथेति । उपधाग्रहणात् तददीर्घस्यैव नियमात् ।
मूलरूपोपधादीर्घमात्राऽपेक्षयस्याऽन्यस्यनावाऽह—सर्वेति । एव च वैपम्बे दृष्टान्तः इयमपि परि-

भवति । सञ्ज्ञाविधौ—‘पञ्चेत्यत्र नलोपे कृतेऽपि’ इत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति । कृति तुग्विधौ तु—वृत्रहभ्याम् । “ह्रस्वस्य पिति” इति तुग् न । कृति किम् ? वृत्रहच्छत्रम् । “छे च” इति तुक् स्यादेव । प्रतिदिवेति । “कनिन्युवृषित-
क्षिराजिघन्विद्युप्रतिदिवः” इति कनिन् ।

“हलि च” । यत्तु प्राचा “उपधायां च” इत्युपन्यस्तम् ; तन्न, दिवैर्वका-
रस्यानुपधात्वात् ।

“इनहन” ॥ उपधाया इति । उपधादोर्घत्यैवायं नियमः । तेन ‘वृत्रहायते’

शब्दरत्नम् ।

पृथिव्यादिपुंदासरूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात् । अत एव “अचः कर्तृयकि” “शतुर-
नुमो नद्यजादी” इत्यादौ “अच” इति ‘अजादी’ इत्यादि च चरितार्थम् । अत एव
राजवतीत्यादौ श्लोपस्यासिद्धत्वादम्बतीसम्बत्वाद् “अन्तोऽवत्या” इति स्वरो न ।
उदक्षित्वमित्यत्र “ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इति अनुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः । इदं “समासस्य”
इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इदमेवामिसन्धाय “यतोऽनाव” इत्येत्तन्निषेधमूलकं ह्रस्व-
रप्राप्तौ व्यञ्जनमवधिमानवत् इति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम् ।
अनुपधात्वादिति । धातोरुपधाभूतरेक्यकारयोर्हत्परयोरिति तदर्थोदिति भावः ।

भैरवी ।

गमकान्तरमाह—अत एवेति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । “अचः” कर्तृयकि अजन्तानामि-
त्यर्थः । स्वरकर्मकविधावप्यविधमानवन्नायेऽजग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव—उक्तोऽर्थः ।
अस्याऽऽकर इत्यग्रान्वयः । इदमिति । प्रागुक्तमित्यर्थः । इदमेव—स्वरविधाविति परिभाषायाः
स्वरौद्देश्यकविधौ प्रवर्तनमेव । तत्रैव—समासस्येति सूत्रभाष्य एव । परिभाषान्तरस्य प्रयोज-
नन्तु राजहपदित्यादि । ननु प्रतिदीन्य इत्यत्रानुपधात्वादिति कथनमसङ्गततत्त्वोपधात्वस्य
स्पष्टत्वादित्यत आह—धानोरिति । एतेन मूलेऽनुपधात्वादित्यस्य धातोरित्यादि सूचितः ।
भावप्रकाशः ।

इन्द्र आपुदासो रत्नत्वाद्, अग्निरत्नोदात्तः फिट्स्वरेण, वरुणस्तु नर्वन्तानामित्यापुदात्तः । एवं
चान्ये समाससामान्यस्वरः । धर्मीति । तत्रैव प्रवृत्तिर्मेतत्त्वर्ध्नी—उक्तपरिभाषारूपः । ग्राहकस्यैव-
मे मानस्येति शेषः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाऽभावात्प्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । गमका-
न्तरमाह—अत एवेति । तत्रैव तत्प्रवृत्तेरेवेत्यर्थः । उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि आदिरुदासो वा ।
एते केदारः स्वयमेव । अनुम् य- अथ तदन्तादन्तोदात्तात् परा नदी अजादिः शसदिधोदात्ता ।
अच्छाखं प्रथमा मानसी शृण्वते । अजादी इति । विसन्धि पाठः । स्वरमानविधौ तत्प्रवृत्तौ सर्वत्र
तदन्तत्वादित्वात्सत्त्वाच्चैवैयर्थ्यमेव । आदिस्यां “स्वपादिहिमाम्” इत्यत्राऽवीनि, ‘काऽऽरबन्’ इ-
त्यत्र अनुप्न “ह्रस्वनुङ्भ्याम्” इत्यत्र नुट् चर्त्तशृण्वने । एवं सूत्राऽभिमतत्वेऽपि नस्य भाष्याऽप्यभिमतत्वं
प्यनयनि—अत एवेति । उक्तोऽर्थः । अस्य चाऽऽकर इत्यत्रान्वयः । अवातोऽनुपधात्वात् उदात्तः । वै-
यर्थी । इदं भाष्याप्यनुत्तमपुङ्गवायमिति वनवितुन्नुत्तमाह—उदेति । अत एवाऽऽरपरपोत्तेजः ननु-
दोषदानं ॥ मनुषुदात्तत्वं नेति नियमः पठ । उत्तरान्तादन्तोदात्तानुट् परा मनुषुदात्त । योऽभिरमौ
उदगिर्मा इति । अथानुट् । अन्यथा तु रवादेवेत्यात्राऽऽसङ्गतिः स्पष्टैव । इदं—प्रागुक्तं सर्वम् । तस्याः
तत्त्वमित्यत्र बोधयति—इदमेवेति । तस्यात्तत्रैव प्रवर्तनमेवेत्यर्थः । इत्येतदिति । इत्यत्रापाऽनाव
शेषेऽदित्यर्थः । यदन्तं द्वयवभाषुदात्तम् । दुष्प्रत्ययस्य बाध्या । तत्रैव—सामान्येति एते एव ।
पञ्चपरिवायो रवरविषयमिति शेषः । तस्याः सार्वत्रिकरे तद्विवाते ब्रूयेति भावः । इदं च धातु-
भाष्यस्येति । ननु यस्यानुपधात्वात् अङ्गाऽपि दुर्बलमत्र आह—धातोरिति । तथा च मूलेऽ-

इत्यत्र “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घो भवत्येव । तथा ‘वृत्रहणी’ इत्यत्र “अनु-
नासिकस्य किञ्चलोः” इति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते, उपधादीर्घमा-
त्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः ।

“हन्तेरत्पूर्वस्य” इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—“हन्तेः” । प्रसङ्गाद-
स्योदाहरणमाह—प्रहण्यादिति ।

प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अत्पूर्वस्य ॥ एकाञ्चुत्तरेति । न चाल्लोपे कृते
एकाच्चं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् । न च ‘पूर्वत्रा-
सिद्धे न स्थानिवत्’ इति वाच्यम् । ‘तस्य दोषः संयोगादिलोपलक्षणत्वेपु’ इत्यु-
क्तेः । यत्तु—“अट्कुवाङ्” इति सूत्रे ‘वृत्रघ्नः, सुघ्नः’ इति भाष्यमुपादाय कैयटेन

शब्दरत्नम् ।

प्रतिदिबन्शब्दादाचारकिञ्चपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभम् । वस्तुतो हलन्ते-
स्य आचारकिपोऽनभिधानमन्यप्रोक्तम् ।

तथेति । यपोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घाव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणाऽसम्ब-
धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

मेखी ।

यत्तु प्रतिदिबन्शब्दादाचारकिञ्चन्तात्कर्तरि यत्र किप् तत्पर एवायद्ग्रन्थ इति कश्चित् । तन्ने-
त्याह—प्रतिदिबन्नायादि । अन्यत्र—“ह्रस्वनद्यापः” इति सूत्रस्ये विवरणे, तत्र सूत्रे भाष्ये
“कास्प्रत्ययात्” इति विहितस्यामो “ह्रस्वनद्यापः” इति सूत्रे ग्रहणमाशङ्क्याऽकारेणानुब-
न्धेनाऽस्यामः सानुबन्धकत्वात्समाधायापारोऽनुबन्धो न कार्यः । नच तदभावे मस्येत्वा-
पत्तिः । कलामावादिस्तञ्जा न अनिष्यतीति कथिते मिदचोऽन्त्यात्परत्वम्प्रयोजनम्भवि-
ष्यतीत्याशङ्कार्या “प्रत्ययादयमाम् विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्परस्ये प्रत्य-
यपरत्वे वा” इत्युक्तम् । यदि हलन्तेस्य आचारे किप्स्यात्तदा विशेषः स्पष्ट एवेति तथा
कथनेनाऽनभिधानान्वनितमिति भावः ।

दृष्टान्तद्वार्ष्टान्तिकयोरैकत्वाभावात्तथेत्यनुपपन्नमतस्तद्योजयति—यथोपेति । एवञ्च वैप-
म्येऽयन्दृष्टान्तः । नन्वेवं सति पथीनति मयीनतीत्यादावप्युपधादीर्घो न स्यादिति नामधा-
तुत्थपरममूलधरोध इति चेन्न । माधवानुरोधेन तस्य ग्रन्थस्य सत्त्वात् । अयं हि तदाशयः-
नियमस्य सजातीयोपेक्षत्वं सुप्रसिद्धमिति सर्वनामस्थाननिष्ठसर्वनामस्थानत्वस्यवानपेक्षा
ननु तद्वगतसुप्त्वस्येति सुशानन्तर्य एव नियमफलनिपेक्षस्य प्रवृत्तिरिति । परे ॥ सेपामन्यु-
क्तीत्याऽनभिधानमेवेत्याहुः ।

भावप्रकाशः ।

नुपधादेशादित्यस्य धातोरित्यादिर्नोप्यः । छण्डनवृद्धिं राण्डयनि—प्रतीति । किञ्चपीति । तथा च
तस्य तत्त्वात्पुत्रप्राप्या प्राचोक्तं युक्तमेवेति भावः । किञ्चपीति पाठेऽपि सप्तममी निमित्तत्वफ-
लिका । दीर्घे इति । उदापत्तादित्यर्थः । निमित्तत्वफलिका सप्तममीऽयम् । एव प्रयोगमङ्गी-
कृत्य दोषमभिधाय वस्तुतः स एव नेत्याह—वस्तुत इति । अन्यत्र—“ह्रस्वनद्यापः” इत्यप्रत्ययैययादी ।
तत्रत्यभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र हि कास्प्रत्ययेत्यत्रस्यामो ह्रस्वनद्याप इत्यादी ग्रहणमाशङ्क्य निरनुबन्ध-
कपरिमापदा निवार्य स एव भास्तु—इत्याद्यामावाग्नस्य नेतृशः, मिदचोऽन्त्यादिनि तु न तत्कार्यं,
यतः प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषस्तेन परत्वे प्रत्ययपरत्वे वेत्युक्तम् ।

प्रकाशग्रन्थादिभिर्न पठितं तथेति पदं योजयति—यथेति । उपधाग्रहणात् तददीर्घस्यैव नियमात् ।
मूलस्थोपधादीर्घमात्राऽपेक्षेत्यस्याऽयं सूचनावाऽह—सर्वेति । एव च वैपम्ये दृष्टान्तः इयमपि परि-

व्याख्यातं—“प्रातिपदिकान्त” इति शात्वप्रसङ्ग इति, तत् पञ्चमीसमासो मास्त्वित्याशयेन, तस्य दोष इत्यत्र शात्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोध्यम् । शात्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु “कुमति च” इति नित्यं शात्वमिह न्याय्यम् । सर्वथाऽपि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं शात्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम् । भाष्ये तु—‘कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिपेधो वक्तव्यः । किंप्रयोजनम् ? वृत्रघ्नः, स्रुघ्नः, प्राघानि । “हन्तेरत्पूर्स्य” इति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति’ इत्युक्तम् । एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं, न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्राद्यवप्रत्याख्यानाऽपेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोप-

शब्दरत्नम् ।

पञ्चमीसमासो मास्त्विति । सार्वत्रिको मास्तु भनित्यत्वादित्यर्थः । तदभित्य-
शयेन स्थानिवत्त्वाभावे एकावत्त्वाभावादेव ‘एकाशुत्तर’ इति शात्वग्रहणादुक्तिः सिद्धेति भावः ।
शात्वग्रहणमिति । मापवपकोत्येतद्धि तत्प्रयोजनम् । तच्च बहिरङ्गतया “यस्येति च”
इत्यल्लोपासिद्धत्वेनापि सिद्धमिति तन्माह्विति भावः । इदं त्रिषाधां सत्परिभाषा-
प्रवृत्त्यभिमानेन । भाष्ये ध्वनितमिति । अन्यथासिद्धमापवपनीत्येतत्स्य तदुदाहरण-
त्वोक्तयेत्यभिमानः । न्याय्यमिति । तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः ।

भेदो ।

मूले पञ्चमीसमासो मास्त्विति । ‘वेभिदिता’ ‘मायितिय’ ‘अपीपचन्’ इत्येतदुदाहरणा-
नामन्यथासिद्धेः प्रदर्शनान्मास्त्वित्यर्थः । यस्तुतस्तु प्रत्येपिपञ्चित्यादेरुत्तरीत्या तदुदाहर-
णत्वसम्भवेन तस्यावश्यकत्वेऽपि “निष्ठायां सेटि” इतिमूले सेट्प्रहणेन तस्याऽभित्यत्वं
ज्ञापितमिति स सार्वत्रिको नेति मास्तु इत्यस्य इहेत्यादिः पूरणीय इत्याशयेनाह—सार्व-
त्रिक इति । ‘तस्य दोष’ इति वचनस्य शात्वग्रहणस्याभावेऽपि तदीयप्रयोजनान्यथासिद्धिमुप-
पादयति—माधेयादिना । इदम्—बहिरङ्गत्वेन “यस्येति च” इति शेषस्यासिद्धत्वप्रदर्शनम् ।
अन्यथासिद्धेति । उत्तरीत्याऽन्यथासिद्धेत्यर्थः । अभिमान इति । एतद्वीजन्तु त्रिषाधां
सर्वथा बहिरङ्गपरिभाषा न प्रयतत इत्यसङ्गदावेदितमिति । न्याय्यत्ये साधकमाह—तथेति ।

भाष्यप्रस्तावः ।

तस्येव । एतेन नामपातप्रक्रियावामुत्तानि पथीनतीत्याद्युदाहरणान्यपातानि पूर्वापरविरटानि च ।
एतेनतीत्यादिनि वाच्यानि । वास्तुतोऽनभिधानमेव तेषामिति तत्त्वम् ।

ननु अपीपचत्रिषाधौ पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वेनेमूलमयुक्तम् आह—सार्वेति । एतेनो-
त्तरीत्या मूलं चित्यमिति शान्तर्योक्तमप्यस्त्वम् । भाष्ये ध्वनितमिति । “मनिनेत्,” इति एवे इति
येन इति मन्वोतिः प्रापामनुयेनेन, तदभाष्यस्य पञ्चमीसमासान्नायत्वावश्यकत्वात् । अत्र एव त्रिषा-
धौ त्रिषाधौ तथा वीरनुभेतिविहवा । अत्र एवामिमानादुत्प्रेक्षस्य चानप्यन्तर—अन्यथेति । उत्त-
रीत्येति भावः । तदुदाहरणेति । नवदानोपपत्त्य—‘तस्य दोष’ इत्यत्रत्यगावोदाहरणेपर्यं । एवं च गो-
चारस्य माधेयनिर्वाहं न वायुः इत्यवस्थित्यभिमानवशात्प्राप्यते । सर्वथा त्रिषाधात्तत्प्रवृत्ते-
रुदाहरेतिनाशम् । एतेन तथा शान्तर्योक्तमप्यस्त्वम् । न्याय्यत्ये हेतुमाह—तस्येति । कुमतिपेशपरम् ।
एवं च ईदृशवचनस्य, आतिरिक्तान्तेऽप्यनुवर्तमाने कुमति चेति पञ्चमिवभिभावको वा । एतेनैवानुवर्ते-
तु भावः, अन्ते हेतुमाह ; अत्र एव तत्र ईदृश इति प्रकाशोल्मसात्तमिति भावः । यत् शान्तर्य-
उक्त्यापिभाषया तदभातिरेकस्य विचारः उपाययोग्यान्तत्प्रवृत्त्यभिभावक इति, तत् तत्त-

सङ्ग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

शब्दरसम् ।

न च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः । सर्वगत्वेपु कवर्गव्यवायाऽऽश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वाऽऽवश्यकत्वात् । हादेशोऽप्यिति । हादेशकवर्गव्यवाये इत्यर्थः । आपर्त्तत्वाद्वा-
र्तिके समासः । वार्तिके हादेशेत्युक्तेर्द्रव्येण इत्यादौ 'पूर्वपदात्' इति गत्वं सिध्यति ।
तत्र हि हन्तेरपत्ययो घनादेशश्च । अत एव "अगारैकदेश" इति सूत्रे प्रध्याप्रध्यायोः
कृतगत्वयोस्त्वारणम् । तत्रापि हन्तेर्धनघानादेशविधानात् । न्याय्यत्वादिति । न च
भैरवी ।

रक्षाकरोक्तं खण्डयति—नचेति । सन्निपातपरिभाषया घत्वस्य नकारसन्निपातजन्यतयेति भा-
वः । तदप्राप्तिः—“कुमति च” इत्यस्याऽप्राप्तिः । सर्वेति । अट्कुप्वाङ्नुमृप्रहणस्य सर्वत्र सम्ब-
न्धादिति भावः । तद्विषये—गत्वविषये । अनित्यत्वावश्यकत्वादिति । यदि तस्या अनित्यत्वाद्-
प्रवृत्तर्तनं स्वोक्तिर्यत इति तदा गत्वमात्रस्य कवर्गनिमित्तकत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्दु-
योरत्वाद्पूर्वप्रहणस्य हादेशेतिवार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । हादेशोऽप्येति ।
कुड्यवायनिमित्तके गत्ये हस्थानिकेषु आदेशे प्रत्यासत्त्या कवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्त-
व्य इति वार्तिकार्थः । फलितार्थमाह—हादेशेत्यादिना । हादेशेत्युक्तेरिति । हकारविशिष्टादेशप-
क्षोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च विशेषणाभिधानफलप्रदर्शनमेतदिति लब्धम् । घनादेशश्चेति । “करणेऽयो-
विद्वुप्” इत्यनेन साधित इति शेषः । अत एवेति । तत्र तादृशोक्तेरित्येत्यर्थः । सूत्रेण
वार्तिककारोक्तस्यार्थस्य सम्भव एव चेत्तदा न्याय्यत्वमित्याशङ्कान्निराचष्टे—नचेत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

यति—नचेति—घस्य नकारहकारसम्बन्धजात्वादिति भावः । तदप्राप्तिरिति । कुमति चेत्प्रमाप्तिरि-
त्यर्थः । एवं चोक्तोपायनैफल्यमिति भावः । सर्वेति । अट्कुप्वाङ्नुमृप्रहणस्य सर्वत्रावविधिष्वनुवृत्तेरिति
भावः । तद्विषये—गत्वविषये । आवश्यकत्वादिति । अन्यथा गत्वमात्रस्य कवर्गनिमित्तकत्वात्कुप-
रिभाषाया दुर्बारात्वेनापूर्वस्येत्यस्योक्त्यन्येन वार्तिकस्य च वैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । कुड्यवायनिमित्तके
गत्वविधिमात्रे हस्य स्थाने आदेशेपु प्रत्यासत्त्या कवर्गरूपेषु सत्सु प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकवाच्यार्थः,
सर्वत्र वार्तिकेतिरिथमेव सत्त्वात्, पूर्वोत्तरसन्दर्भानुरोधाच्च । तदेतन्मन्त्रेण निधाय फलितमर्थमाह—
हादेशेति । इत्यर्थः—इति फलितार्थः । आपर्त्तत्वाद्वावर्तिके समास इति—अपाठः उक्त्युक्तेः ।
हादेशेत्युक्तेरिति । विशिष्टतदुक्तेरित्यर्थः । विशेषणे पर्यवसानं तात्पर्यार्थः । सिध्यतीति । अन्यथा
“अट्कुप्वाङ्” इत्यत्राऽस्य पाठसर्वगतविधेयत्वस्यैष्टत्वेन तन्न स्यादत एव भाष्ये खूबन इत्युदाहृतं,
तत्र चाधिकरणे घष्ये क इति भावः । हन्तेरिति । द्रावुपपदे इति शेषः । वक्ष्योपपत्त्योस्तन्नेन निर्देशः ।
स हादेशोऽन्तोदात्त इति बोध्यम् । वार्तिकार्थस्य सूत्राहृत्य ध्वनयितुं तदुक्त्यैर्मन्त्रिद्वयं कनमाह—
अत एवेति । तत्र तदुक्तेरित्येत्यर्थः । कृतेति । पूर्वपदादिति सूत्रकृत्येत्यर्थः । अपूर्वस्येति ॥ अत्र पक्षे
नास्ति, अत एवोभयोर्ल्लेखः, अन्यथा तस्याऽपि नित्यत्वापत्तिरिति भावः । ननु तत्र हादेश एवाऽन-
माह—तत्राऽपीति । आदिना पाक्षिकद्विपरिग्रहः । यत्तु खण्डनकृदन्ताकरदण्डिमन्दादयः मूलं
चिन्तयन्तस्तमाध्याय “कुमति च” इति व्यवहितव्यावृत्तावपि “प्रातिपदिकान्त” इत्यादिव्यावृत्तो
मानामावात् । किं च अदिति तो विवक्षितो ज्ञ वा । भाष्ये बहुवृत्तहाणीत्यत्र पाशानापत्तेः । नचेष्टा-
पत्तिः, स्वपरम्पन्नविरोधाद्बहुचिन्तयन्विरोधाच्च । द्वितीये प्राधानीत्यत्राऽपि तदपत्तेः । किञ्च पक्षद्वयेऽपि
बहुवृत्त इत्यादौ स्थानिवसनेनापूर्वत्वाऽनयायात् कथं नियमेन व्यावृत्तिः । न च तस्मात्पर्याप्तं स्थानि-
वत्त्वं, बहुवृत्तहाणीत्यत्राऽपि तदपत्तेः । यदि तु स विवक्षित इति प्राधानीत्यत्र ज्ञ
दोषः । न च दीर्घस्य बहिरागमिदत्वात् स तदवस्थ एव । यथोद्देशे तदपत्तेः । “एकानुत्तर”
इत्यत्राऽधिकरणमहणं नियमेन व्यावर्तितस्याऽपि विधानार्थमिति बहुवृत्तहाणीत्यत्र पक्षम् । योगविभा-

माधवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः ‘भसञ्ज्ञायामल्लोपे उत्तरपद-
मनचर्कं स्यात् । स्थानिवद्भावात्प्राप्तिवित्त्वान्नेति एकाजुत्तरपदत्वाऽभावात्
“प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च” इति विकल्पो भवति—वृत्रणो वृत्रण
इति । तद्भाष्येति । किं चाऽल्विधित्वान्नेत्यसङ्गतम् । अल्विध्यर्थमेव “अचः
परस्मिन्” इत्यस्याऽऽरम्भात्, तस्याऽप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात् । विकल्प
इत्यप्यसङ्गतम्, “कुमति च” इति सूत्रस्य दुर्वारत्वादित्यवधेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

वार्तिकरीत्या बहुवृत्रहाणीति णत्वमावाप्ति, सूत्रारम्भे ॥ नेति वार्तिकारम्भस्यैव उपाय-
रुत्वात्कथं न्याप्यत्वं, बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु प्राधान्येन दोषः । तथा सूत्रा-
रम्भे प्रघनाद्यन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति, वार्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम् । ‘अतपूर्वस्य’
इत्यनेन हस्यानिककवर्गाऽभाववदन्तैरेवोपलक्षणेनाऽदोषात् । प्रघनप्रघाणयोः कृतण-
त्वयोः ‘अगारैकदेशे’ इति सूत्रे उच्चारणमत्रस्यात्पूर्वग्रहणस्योक्ताऽर्थोपलक्षणत्वे मानम् ।
भैरवी ।

नहिहस्तनेति । यथोद्देशपक्षे विषाद्यान्तस्या अप्रवृत्तिः, कार्यकालपक्षे तु प्रवृत्तिरिति भावः ।
दोषः—गत्वापत्तिरूपो दोषः । उपनक्षणेनेति । अत्र मानन्तु अत इति पञ्चम्यैव निबद्ध्य पूर्व-
ग्रहणम्भूमार्थकबहुव्रीहिलामार्थम्, अकारः पूर्वो यस्माद्वन्ति नकारादिति तेन लब्धन्तथा-
द्योपलक्षणत्वं स्फुटमिति भावः । मानान्तरमप्याह—प्रघनप्रघाणयोरिति ।

भावप्रकाशः ।

स्पष्टमात्रसिद्ध्यर्थत्वात् प्राधान्येन न दोषः । किन्त्व, तच्चाऽनुरोधेन कार्यकालपक्षस्यैवाऽङ्गीकारेण
बहिरङ्गपरिभाषया तत्सिद्धिः । पञ्चमीसमासाऽनिरूपत्वेन पञ्चदशसाधारणदोषोऽपि न । बाध्यतामान्य-
चिन्ताश्रयणादाद्यदोषोऽपि नेति विमान्यते तथाऽपि गमहण स्पष्टार्थमिति स्वग्रन्थविरोधाऽऽपत्तिः, इह
तत्फलमाऽनुवर्तन्त्येता च “अनन्तरस्य” इति न्यायं बाधित्वेति वदन्निर्वाच्यविशेषचिन्ताया एवाश्रयणं
॥ यद्यपि स ग्रन्थो वार्तिकरीत्येति ताऽऽवदोषः, किं च तदभिमतप्रकारान्तरेण तत्सिद्धेर्वैयम्यावा-
प्तदर्थं गमहणम् । अत एव न्यूनतापि न, विशेषचिन्तायामनन्तरस्येति न्यायसङ्गारेण बाधित्वेन-
कस्या सामान्यचिन्ताया एवाश्रयणेन तृतीयदोषोक्तिर्मूर्तमपत्तिरित्येति सुवच, तथाप्युपसर्गादित्यस्याऽप्ये-
ऽनुवृत्त्याऽपूर्वस्येति प्राप्तिः सम्बन्धेन तदपेक्षानिवर्तमानौ प्रश्न इत्यापत्तिः । न च योगविभागेऽप्य-
र्थम् । अनन्तर इति न्यायबाधेन साफल्यम् । नवैकयोगेऽप्यत्पूर्वग्रहणमावर्त्यात् प्रश्न इत्यसौ दन्तेति
स्वरथेय व्यवहितबाधसिद्धिः । प्रश्नस्तीत्यादिभ्यामृत्वा तत्साफल्यम् । एवं च वार्तिकावश्यत्वे योग-
विभागो व्यर्थ एवेत्याहुः, तन्न । “अत्राश्रयण” इति नियमेन प्रश्न इत्यादेरभावात् । वार्तिकस्यान्याश्रयक-
त्वात् तदवश्यमाभावात् । एतेन तत्सम्बन्धे सति भूयन् शयादौ तदभावेऽपि वृत्तन इत्यादौ तदुद्भास-
कत्वानि कारागतोपमर्गे क शयप्रानुपसर्गग्रहणस्य सामान्यापेक्षानुपसर्गात्तत्प्रयोगसम्भव इति दण्ड्युक्त-
मपारम्, निष्कोक्तवार्तिके वृत्तनः शून्य इति भाष्योदाहरणादेर तदर्थसंप्राप्तौ योगविभागे तदसम्ब-
न्धादिति दिव् । तदेदं वचनमप्याह—न चेति । अथातीति । आदेशावभावादिनि भावः । नेतीति ।
तदभावात् । ज्यायस्येति । तत्तानुमिषीकतादिति भावः । अत्र एवेत्यनुवृत्त्या तस्यैव सिद्धान-
न्तर्बोधिनो दोषप्रदभावात् । अनूयंमन्तस्य तदुपलक्षणमे मानाभावात् इति तदर्थम् । दोष इति ।
त्रिषायां तत्प्रवृत्तिर्विदुर्मते अस्याप्यनित्यातिपरिहाररूपव्यवस्थाभावापत्तिरूप शयर्थः । अर्धमर-
तीयाऽनोक्तित्वात् । अत्र गुणाऽप्यनित्या त्रिषायां सर्वथा तत्प्रवृत्तिरुक्त । अन्वया दुष्परिहरं दोष-
माह—तमेति । यानिहेति । “दन्तेतिमप्यावकाशमाश्रय” इत्येव च परमुत्तरायाऽभावाच्चो-
दाहिति “दन्तेति” भावः । तत्र मानमाह—प्रधानेति । यत्तु मन्दः—इत्यनित्यत्वं इत्येव पराशरेण

“मघवा बहुलम्” ॥ “अर्वणस्त्रसावनवः” इति सूत्रात् तृ इत्यनुवर्तते । तदपेक्षया च मघवेति पष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—मघवनशब्दस्येति ।
अधातोरिति । अधातुभूतपूर्वस्याऽपीत्यर्थः । अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्—

शब्दरत्नम् ।

णत्वनिपातनकल्पनाऽपेक्षयोक्ताऽर्थग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद् ध्वनयतोक्तम्—
वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्येति ।

भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां धीजमाह—अञ्चतिग्रहणं हीति । अञ्चतेरिति । नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । नलोपेन निर्देशात् । सामान्यापेक्षश्च नियम-
भैरवी ।

नलोपिन इति विशेषणविशिष्टाञ्चतिपरमन्त्राञ्चतिपदमित्यत्र साधकमाह—नलोपेनेति ।
पूतेन “उगिदचाम्” इति सूत्रव्याख्यानाऽवसरे नलोपिनोऽञ्चतेरिति यत्परममूले उक्तन्ते-
नैकवाक्यता भवतीति ध्वन्यते । नचैवं सति नलोपिन एव यथा स्यात् पूजार्थस्येत्यस्य छाभा-
र्थमञ्चतिग्रहणाच्चरितार्थमिति कथम्मूलाद्युक्तनियमलाभ इति वाच्यम् ? भाष्यप्रामाण्येनाऽ-
चामित्यस्याऽऽहृत्योभयार्थलाभ इत्याशयात् । तत्रैको नियमो मूले एव दर्शितो द्वितीयस्तु
भावप्रकाशः ।

चा ? नाथः मूर्त्ता घन इति लक्ष्ये प्रघन इत्यत्र तदभावेन णरापत्तेः, अन्ये द्रव्य इत्यादीन् दनापत्तेरिति;
तन्न, तत्राऽप्रघन इत्यादेरेव प्रयुक्तत्वेन प्रघन इति प्रयोगाऽभावात् प्रत्योपसर्गत्वाभावाच्च । अन्यथा
वार्तिकमतेऽपि स्वदमिमे तदोपापत्तेश्च । एतेन प्राक् द्रव्य इत्यनेन तादृशे प्रघन इत्यत्राऽपि तदाद्यद्रव्य
प्रघण इति कृतणरवनिर्देशेनोपसर्गात् परस्य च नरय गत्वाऽभावाच्चापनादित्यपि तदुक्तमपास्तम् । एव-
ञ्चाप एव पक्षे न किञ्चिद्वाचकम् । ननु तत्र निपातनाप्पराधमाह—णस्येति । यद्यपि सूत्रोपा-
प्रघणशब्दे वार्तिकरीर्योमयत्राऽपि सूत्रेणैव तत्सिद्धिरिति तन्निपातनं व्यर्थं तथापि भाष्ये प्रघाणस्य
कृतणत्वस्योच्चारणेन न त्वनिपातनाऽङ्गीकारः, किं तु तदर्थकत्वमपूर्वमहयस्य वार्तिकस्वीकाराऽपेक्षया
पदलक्षणाया लघुत्वात्, अत्र एवौचित्यम् । एवं च नक्षत्र दृष्टेतिवदपूर्वत्वमपि विवक्षितमेव । एवं प्रघा-
णप्रघणयोः कृतणत्वयोर्मध्ये प्रघाणस्योच्चारणमिति तदर्थो बोध्यः । तदेतत्सर्वं हृदि निभायाऽऽह—माहक-
स्वौचित्यादिति । ग्राहकत्वस्यैवौचित्यादित्यर्थः । वार्तिकार्थोपेति । अत्रार्थशब्दोऽभिधेयप्रयोज-
नोभयपरः । ध्वनयतेत्यनेन, रुचिः सूचिता, व्योम्नरं मुनीनां प्रामाण्यादुपलक्षणत्वे मानाभावादुक्त-
दोषत्रयापत्तेश्च तत्करणयोगविभागोपलक्षणत्वशापकल्पनियामकत्वापेक्षया वार्तिकमेव ज्याय इति ।

पर्यन्तमिति । अस्यार्थं नोर्धायितुं कृत्यामिति शेषः । परममूले कवाच्यत्वायाह—नलोपिन इति ।
नचैवं नलोपिन एव यथा स्यात् पूजार्थस्येत्येतदर्थमचामित्यस्य चारितार्थात् कथं मूलाद्युक्तनियम इति
वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येनाचामित्यस्याऽऽहृत्या तस्याऽपि सुन्नमत्वात् । एवं तु नियमशरीरं मूलोक्तमेव ।
अञ्चतेरित्येति नलोपिन एवेत्यपरमिति भावः । तत्र धीजमाह—नलोपेनेति । सूत्रे इति शेषः । न च
किं प्रन्ताऽनुकरणेन स न्यायसिद्ध एवेति कथं तस्य तद्वीजत्वमिति वाच्यं, अन्तरलोपस्यापि न्यायप्राप्त-
त्वेन तदकरणपूर्वकमेतेन निर्देशस्य विवक्षायांत्वादित्यर्थः । एवं च पूजार्थस्य प्राचीर्यादयोऽप्यशब्दा
एव । अत्र एव प्राचीरित्यादी नकाद्वयश्रवणशब्दाऽपि नैवपरमनुकूलम्, एतेन प्राचीरित्याद्योपदेशिकत्वं
विहाय प्राचीर्यादादिदेशिकत्ववदानं भाष्ये निर्वाणमिति आन्तोक्तमपास्तम् । उगितश्चेत्यत्राञ्चतेरिति
वार्तिरस्याऽपि नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । अत्र एवोक्तनियमेन तत्प्राप्त्याशङ्क्यमाये । एतेनोक्तभाष्यद्रव्य-
लाद्वृत्तिमात्रनिबन्धनियम एवेष्टः । एवं च नलोप्यञ्चतिग्रहणे नियमोऽपि तदपदिन एव स्यादिति
प्राश्न्यादादी दोषभावाऽऽपत्तिः । आहृतावपि न मानमिति मूलं चिन्त्यमिति खण्डनदृष्टकमपास्तम् । ननु
ओपदेशि रूपानोपदेशकम्भवेति विशेषपेक्ष एव नियमोऽस्तु, नियमस्य सार्वत्रिकपक्षेऽप्यशब्दात्,
अत्राञ्चतिग्रहणमपि मानम् । एवं च गोमरुतैः किपि गोमानित्यादिनामपात्री नुम्सिद्धिः, पण्येव शया-

धातोश्चेद्भवति अञ्चतेरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ सम्प्रति
धातुत्वेऽपि विद्वच्चर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । ननु
कुर्वन् इत्यादाविव संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वेन नान्तत्वाऽभावादीर्घत्व-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—इहेति । बहुलग्रहणादिति । क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादि-
त्यर्थः । निपातनादिति । महेङ्कारस्य घकारः अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्यस्य
त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । तथा च “छन्दसीवनिपौ”
इत्यत्र कैयटेनोक्तम्—“मघवा बहुलम्” इत्येतन्न कर्तव्यं श्वन्तुन्निति निपात-
नान्मघशब्दान्मनुष्या च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति ।

यन्मघत्र वार्तिककृतोक्तम्—

अर्घणस्तु मघोनञ्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

शब्दरत्नम् ।

स्तेन पर्णञ्च गोमत्वतेः किपि गोमानित्यादौ “उगितश्च” इति ङीवपि नेति दिक् ।
स्पष्टं चेदमत्र आप्ये, ‘उगितश्च’ इति सूत्रे च । कैयटेनेति । अयं च कैयटः ‘केशाद्वः’
इति सूत्रस्थः । अर्घणस्तु इत्यादि । अर्घणो मघोनञ्च तु न शिष्यं यतस्तच्छान्दसं
भैरवी ।

अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति बोध्यं इति । तेन-नियमस्य सामान्यापेक्षत्वेन । एवञ्चाधिकलक्ष्य-
सङ्ग्रहस्योचितत्वात्सामान्याऽपेक्षनियम एवोचित इति भावः । ङीवपीति । अपिना नुमः
परिग्रहः । दिगिति । दिगर्थन्तु प्रथमनियमेन पर्णञ्चदित्यत्रैव गोमानित्यन्नाऽपि ङीव न । किञ्च
प्रकृतसूत्रेणलग्रहणापर्येण नुम् अलम्बक्षण एव ग्राह्यः, तेन शमी शमिनावित्यादौ नाति-
प्रसङ्ग इति बोध्यम् । अत्र भाष्य इति । तत्र मूलोक्तरीत्या स्पष्टम् । ‘अन्त्ये धातोरुगितः
प्रतिषेधः कार्यः, अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्, प्राचीनोभयङ्गसंख्यम्, उक्तनियमेन सिद्धिः’ इत्यु-
क्तम् । कैयटग्रन्थस्य तादृशस्याप्रसिद्धत्वशङ्का वारयति—अयमेवेति । इति । इदञ्च स्वरूप-
परमपुंसकम् । ननु तृविधायकसूत्रयोश्छन्दसीत्यस्यानुक्तेऽछान्दसमित्यसङ्गतमत आह—

भावप्रकाशः ।

‘दौ च । ननु उगित्वामित्यत्राधातुपदं नास्तु, न च धातोश्चेन्नुम् तर्हि तस्यैवेति विशेषाऽपेक्षत्वमेवा-
स्तु, पर्णञ्चदित्यादिव्यावृत्तिः फलम्, नामधात्वर्थमधातुपदमिति वाच्यं, लाववाचपैवौपदेशिकत्वं नि-
वेद्याऽधातुपदस्यागस्यैवोचित्यात्, तथा सति स एवास्तु इति चेत् । अधातुग्रहणेनाधातुग्रहणं भूतपूर्वार्थ-
मिति भाष्येण । वदप्रमाणेनोगितश्चेत्यत्रभाष्येण चौपदेशिकत्वनुग्रहानन्तर्मात्रेण सामान्यापेक्षनियम-
स्थापनात् । नन एव स्पष्टमित्यादिग्रन्थे उभयोल्लेखः । तदधुदिनिषायाह—सामान्येति । अपिनुम्
समुच्चापकः । आपनियमे ॥ पर्णञ्चदित्यादाविव गोमानित्यादावपि ङीवेति बोध्यम् । तदाह—दिगि-
ति । अत्रापर्यवर्णनञ्चाहचर्वाञ्चोगिन्दालन्त एव । तेन शमी शमिनावित्यादौ नातिप्रसङ्ग इति
स्पष्टमुबेरनावाप्तित्यत्र भाष्ये । स्पष्टं चेदमिति । आद्ये मूलोक्तवत् स्पष्टम्, अन्त्ये तु “धानोरुगितः प्रति-
षेधः, वसात्तु । अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानं प्राचीनोभयं कार्यम् । उक्तनियमेन सिद्धेः” इत्युक्तम् । एतेनोपदेश-
कथावोक्तद्विहितप्रत्ययस्य चेत्तच्छब्दोन्वयेन तेनोखात्तु शमीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति मन्दोक्तमपास्त भा-
ष्यविरोधात् । द्वितीये निर्मूलत्वाच्च, गोमानित्यादौ कीवापत्तेश्च, विद्वान् जरप्रित्यादौ नुमनापत्तेरेवेति
दिक् । एतद्विहितं स्पष्टं निदिशति—अयं चेति ।

ए इति स्वरूपपरं नपुंसकम्, अन्यथा वा इति वदेत् । अर्थमाह—यत् इति । ननु मनुवादिविधी

मतुब्बन्योविधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ १ ॥ इति,

शब्दरत्नम् ।

सामान्यतो बोधितानामपि केषांचिद्वृथात्वादिविधितविषयत्वादित्यर्थः । एवं च 'छन्दसि दृष्टाऽनुविधिः' इति न तदर्थः शास्त्राऽऽरम्भ इति तात्पर्यम् । एवं हि छान्दसलक्ष्य साधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेणाऽपि सिद्धिमाह—मतुब्बन्योरिति । कथातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्बनिम्भ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः । ननु सूत्रारम्भे नित्यस्य आदेशोऽर्ध्वः, प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोऽपीत्यत आह—छन्दस्युभयेति । आदेशतदभावेत्यर्थः । तदुदाहरणमिमान्यर्ध्वः पदानीति । एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घका-
शोदासत्वं च सम्पते । एतेनाऽप्य छान्दसस्वाच्छन्दसि आदेशपक्षे मघवन्नित्येव रूपं, तच्च मत्तवन्तस्य छान्दसस्वादीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः । लोके ॥ मत्तवन्ते दीर्घो-
भैरवी ।

सामान्यत इति । अत एव वृज्यत्सूत्रे भाष्यरूपोक्तम् 'अविशेषविहिता अपि शब्दा नियतविष-
या दृश्यन्ते' इति, तथा च मतुप सामान्यतो विधानेऽपि अर्ध्वन्मघवच्छब्दयोश्छन्दस्येव प्रयोगो-
भविष्यतीति भावः । एवं हीति । उक्तसूत्रद्वयवद्धि । विजन्तादिति । ऋधातोर्धो विच् तदन्ता-
दित्यर्थः । नित्य इति । विकल्पबोधकस्य पदस्य तत्रानुक्तेरित्य इत्यर्थः । तदभावोऽपीति । उक्त-
रीत्येति भावः । उक्तरीत्या प्रत्याख्याने फलान्तरस्यापि सिद्धिमाह—एतदिति । दीर्घः—'अत्त्वस-
न्त' इति विहितः । वशात्तत्रमिति । 'ह्रस्वनुद्भ्याम्' इति प्राप्तस्य मतुप उदात्तत्वस्य 'न गोशब्द' इति प्रतिषेधे तस्य पित्वादनुदात्तत्वे फिर्स्वरस्यैवाऽवस्थानादिति भावः । एतेन—उक्तव्या-
ख्यानेन । अस्य—मघवेतिसूत्रस्य । इत्येवेति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तत्र दीर्घोऽप्राप्तेरि-
भावप्रकाशः ।

छान्दसीत्यस्याप्रक्रान्तत्वात्कथं तत्रमत आह—सामान्यत इति । अत एव वृज्यत्सूत्रे भाष्यम् 'अविशेषविहिता
अपि शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते' इति । तरेणापीति । तथा च प्रकारान्तरमुक्तिर्यच्छान्दसत्वं तस्यैवैतु-
र्नैवमन्यवेति भावः । विजन्तादिति । ऋधातोर्धो विच् तदन्तादृशब्दादित्यर्थः । मयशब्दात्—धना-
र्थकात् । प्रसिद्धतरवेनाभ्यर्हितत्वान्मतुपः पूर्वनिपातः । अत एव वार्तिकनिर्देशसङ्गतिः । अर्ध्वण इति ।
मघवन्शब्दे तु नार्थ भेद इति भावः । पक्षे इति । उक्तरीत्येति भावः । आदेशपक्षेऽप्यन्तोदात्तत्वं
दिति वाक्यस्यैकदेशानुकरणमभावान्तम् । उभयशब्दार्थमाह—आदेशेति । मघवच्छब्दे रूपद्वयस्य सूत्र-
कृतोऽपि सम्मतत्वात् त्रिविष्टार्वशब्देऽविवादाच्चतुषेद्वयान्तमुक्तम् । तत्पक्षमाह—तदुदेति । एवं च सूत्रा-
भिम्यत्र तदभावस्य छान्दसत्वेनैव साधनावश्यकत्वे लोको वर्त तदकरणमिति भावः । दीर्घः—'अत्त्वस-
न्त' इत्यनेन । घकारोदात्तत्वं चेति । 'ह्रस्वनुद्भ्याम्' इति प्राप्तमतुपुदात्तत्वस्य 'न गोशब्द' इति
निषेधेन पित्वादनुदात्तत्वे तस्योदात्तत्वमित्यर्थः । एवं च आदेशपक्षेऽप्यन्तोदात्तत्वं दीर्घवद्बहुलप्रहणेन
वापित्वा घकाराऽकारोदात्तत्वमप्यङ्गीकार्यमन्यथा फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भव इति बोध्यम् । अत्र कश्चित्—
प्रत्याख्यानानुरोधेन आदेशपक्षे प्रसादकूरीकृतदीर्घच्छण्डकप्रकाशकृत्किर्यत्नादुर्मनुष्येऽपीत्यादिना या
चण्डिना मूले, साऽयुक्ता । मतुबन्तस्य छान्दसत्वमिति तदनाशयात् । इत्थं हि तदाकृतं, प्रत्याख्या-
नानुरोधेन आदेशपक्षेऽन्तोमात्रविषयः, अनिबन्तस्यैवोद्देश्यकोटी प्रवेष्टात् । तत्र च मघवन्नित्येव रूपम् ।
तथा च मतुप्यपि छन्दसि 'बहुल छन्दसि' इति दीर्घाभावरत्नस्यैवार्थान्तात् तत्तमानस्यैव सुगन्ध-
मिति वाटिकापाशय इति प्रत्याख्यानं युक्तमेव । लोके तु मतुबन्ते दीर्घो भवत्येवेतीति ; तत् सण्डयनि-
एतेनेति । अस्य—मघवेतिसूत्रस्य । छान्दमत्वात्—प्रत्याख्यानानुरोधेन छन्दोविषयस्यमात्रसाध-
नत्वात् । अत एवाह—छान्दसीति । इत्येवेति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तत्र दीर्घः । छान्दसं दीर्घाभावे

यद्य तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं, तद्वनिबन्तमद्वयोदात्तमधवन्शब्दविषयकम् । छन्दस्येव वनिबन्धनात् । अतो न कैयटस्य पूर्वाऽपरविरोध इति ध्वनयन्नाऽह—छन्दसीत्यादि । अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि अन्तुत्तन्नित्यत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तत्वलभ्यते, तथापि “उच्चा समुद्रो अरुणः सुपर्णः, पूषा त्वेतो नयतु, अग्निर्मूर्धा,

शब्दरत्नम् ।

भवत्येवेति परास्तम् । वार्तिकाक्षरस्वारस्येन तथाऽप्रतीतेर्मधवागृजीपीत्यादौ वेदेऽपि दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्च ।

तदेतत्कैयटेनोक्तम्—भाषायामसाधुतेति । “केशाद्व” इति सूत्रस्य उक्तकैयटस्तु पृतत्सूत्रस्यवार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ध्येयम् ।

यत्तु छान्दसा अपि कचिन्नापायामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति ; तन्न । तज्ज्ञापकस्य “ययस्यासु मूर्ध्नी मतुप्” इति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेण्यथाऽन्यथासिद्धत्वादिति तदाशयः । तद्वनिबन्तेति । इदं चिन्त्यं ‘न शिष्यं छान्दसं द्वि तत्’ इति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । कविप्रयोगाणां बहुशः भैरवी ।

त्येवेत्यर्थः । तथाऽप्रतीतेरिति । मधवेति सूत्रस्य छान्दसत्वाऽप्रतीतेः । किन्तु तत्साध्यप्रयोगस्यैव प्रतीतेः ।

नन्येवपूर्वोक्तकैयटविरोध इत्यस्य आह—केशाद्व इतीति ।

अन्योक्ताङ्गैर्यथासङ्गतिद्वण्डयति—यस्त्विति । इत्याश्रित्येति । इति परिभाषामाश्रित्येत्यर्थः । ययस्यास्त्विति । अत्र “तद्वानासाम्” इति मतुपो लुक् यत्प्रत्ययश्च तस्य सूत्रस्य छन्दस्येव प्रवृत्त्या छन्दोभिन्ने सूत्रे तथोच्चारणेन सा ज्ञाप्यत इति तद्भावः । इदमिदमिति । विरोधोपादानञ्चिन्त्यमित्यर्थः । सङ्कोचे—वनिबन्तविषयकत्वकल्पने । बहुश इति । बहुनामित्यर्थः । तस्यातयाम्प्रभाषप्रकाशः ।

हेतुः । भवत्येवेति । तथा च न भट्टिप्रयोगादिविरोध इति भावः । एतेनैत्यस्यार्थमाह—वार्तिकेति । भाषायास्तस्यैव योध्यम् । यथा ततः प्रतीयते तथोक्तं वक्ष्यते च । उक्तार्थस्तु सूत्रप्रवरबहुलप्रद्वणस्वारस्येन प्रतीयते । अन्धभावेत्येव वदेदिति भावः । ननु तथा प्रतीतावपि कलाभेदाद्यैवमेव वक्ष्यतेऽन आह—मधेति ।

तदेतत् । द्वि निधायेति शेषः । यद्य तत्समाद्धेतोः पठ्य कर्म । तत्प्रार्थनाह—भाषायामिति । उक्तेति । मूले इति शेषः । वार्तिकेति । अत्योनेत्यादिः । स्वग्रन्थेति । एतत्सूत्रस्योक्तकैयटग्रन्थेत्यर्थः । हेय एवेति । तथा च मूलोक्तरीत्या तयोरेविरोधसमर्पकसङ्गणनकृद्गताकरदण्ड्यादयश्चिन्त्या एवेति बोध्यम् ।

अत्रत्यकैयटऽसङ्गति केनचिदुच्चा खण्डयति—यस्त्विति । इत्याश्रित्य—इति परिभाषामाश्रित्य । अयं भावः, “ययस्यासु मूर्ध्नी” इत्यत्र ययस्यास्त्वित्यस्या सापेक्षम् । अन्यथा “तद्वानासाम्” इति यत्प्रत्ययस्य छन्दस्येव विधानात्तदनुपपत्तिः, तेन लोके परिपन्थिभिः पार्थिवैः सङ्गणनवर्गवर्ग शयादिप्रयोगासिद्धिरिति । सज्ज्ञापकस्य—नन्वेनाभिमतस्य । नैवेष्टिरिति छन्दोवत्त्वयः कुर्वन्तीति “यू र्याल्यौ” इत्यत्र माध्वोक्तेराह—छन्दोवत्सूत्राणीति । तथाचात्रेष्टी नार्थव प्रयोजक किं त्वत्त्वमेव तथेति भावः । भाष्यकारेण्येति । सैव शेषित्येति शेषः । एतेन विनिगमनाविरहो निरस्तः, तस्या भाष्यानाकृद्गतात् । अन्यथासिद्धत्वात्—वास्ताव्यात् । तदाशयः—कैयटाशयः । तथा च भाष्यकारीवातिदेशात्सूत्रेषु छन्दःकार्यप्रवृत्त्या सौत्रप्रयोगाणांमिव तेषां सापेक्ष नार्थमायाणां, किं पुनर्नार्थ मानुषाणामिति तत्त्वम् । तद्वन्तयन् वक्ष्यति—‘कवि’ इति, ‘अत्र यत्’ इति च । ननु कविप्रयोगाणामेव मानसवमत आह—नयतीति । बहुशः—बहुनाम् । संख्यावाचित्वात् “संख्यैकवचनाच्च” इति शस्त्रं । एवं च तेषां सर्वथा भाषाया-

निर्मज्ज्वानं न पर्वणो जभार, त्वमयमा भवसि यत्” इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामु-
 च्छन्नादीनामन्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः ।
 “मघवा बहुलम्” इति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याऽऽकास्य
 “यस्य” इति लोपमाशङ्क्य ‘नैतदस्ति, अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्,
 तथा हि-भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते’ इति वदन्यासकारोऽपि मघवन्श-
 ब्दस्याऽन्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चाऽनुकूलः । एवं स्थिते मनुपमाश्रित्य
 आदेशं प्रत्याचक्ष्णाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र आदेशपक्षेऽपि दीर्घं स्वी-
 कुरुत एव । फलभेदे प्रत्याख्यानोऽसम्भवात् । अतो बहुलमहणान्नाऽसिद्धत्व-
 मिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसम्मतमेव ।

यत्वाहुः, मनुपक्षेऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्यम्याऽऽशय इति ;
 तन्न । मनुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाऽभावात् । उदाहृतमट्टिकैयदविरोधाच्चेति
 दिक् । एतेन श्वन्नुच्चनित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य आदेशो दीर्घाभावात्
 मघवन्निति क्षीरत्वमिग्रन्थः प्रत्युक्तः । तथा च कातन्त्रसूत्रं ‘सौ मघवान् मघवा
 च’ इति । विचारचिन्तामणौ अपि ‘मघवानेव मघवा’ इत्युक्तम् । काशिकाया-
 मपि दीर्घं एव दृश्यत इत्यलं बहुना ।

“मघवन्स्तु” ॥ ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपम्, तस्मान्मनुपि अर्ध-
 न्तावित्यादि सेत्स्यति । ‘छन्दसीचनिपो’ इति वनिपि वेदे अवेति । लोके तु
 ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति । रुढिशब्दश्चायम् ।

‘वाजिवाहवर्गमन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः’ । इत्यमरकोशात् । अतोऽर्थोऽपि न
 भिद्यते । तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं,
 “तृज्वक्तोष्ठुः” इति त्रिसूत्रीवत् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्-‘अर्वन्मघवन्शब्दयो-

शब्दरसम् ।

प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्धवचनसङ्कोचे न मानत्वमिति दिक् । उचित इति भाव
 भैरवी ।

धममासेत्यादीनां यथा । आर्धवचनेति । वार्तिककारीयवचनेत्यर्थः । दिगर्धस्तु-येषां छान्दसत्व-
 न्तेषाम्भाषायां सर्वथाऽप्रयोग एव । कविना ऋषिभिर्ज्ञेन प्रयोगे तु तस्य प्रयोगस्याऽमा-
 धुत्वमेव । यदि मघवन्शब्दो वनिबन्तस्तदा मघोन इत्यादौ “यस्येति च” इति लोपोऽपत्ति-
 रपि न, छान्दसत्वात् । अत एव मघोर्नामिति सूत्रनिर्देशस्याप्युपपत्तिः । “यस्येति” लोपे
 आभीयासिद्धवन्तु न व्याधयत्वात् । नच तत्र लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्यासिद्ध-
 त्वम्, ‘असिद्धम्’ इति परिभाषाया “वाह ऊर्” इति सूत्रम्योदपहणेन ज्ञापितायास्तस्या
 व्याप्याभीयतया तत्प्रवृत्तिकाले आभीयस्याऽन्तरङ्गस्यासिद्धत्वेन तस्याः परिभाषाया अप्र-
 वृत्तेः । समानाश्रयत्वन्वन्तरङ्गस्य शास्त्रस्य य व्याधयः ॥ पुन परिभाषाया अप्याश्रय इति
 भावप्रकाशः ।

मप्रयोगः । किं चासिद्धवन्तुना ध्रुवतस्य व्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्याप्युत्पत्तरीत्या तथा । मघोन इति तु मघो-
 दात्तस्य रूपम् । “यकादेश” इति स्वरप्रवृत्त्या न तद्वतो विशेषः । छन्दस्याप्यमानरूपाभावात्प्रातिपदा-
 दनम् । यदा मघोदात्तस्याऽपि रूपम् । सम्प्रसारणे “यस्येति च” इति लोपस्तु न, छान्दसत्वात्
 मघोर्नामिति निर्देशश्च । तदाह—दिगिति । छन्नादीनामव्युत्पन्नत्वस्य सूत्रमाध्यसम्मतत्वात् । तदर्थे

द्वयोरपि भाषायामसाधुत्वमेव 'अर्वणस्तु मघोनश्च' इत्यादि भाष्यादिति; तदा-
'पाततः । भाष्यस्य विशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात् । तथा च श्रीहर्षः —

'वाहैरलुप्यत सहस्रद्वगर्वगर्वः । इति प्रायुङ्क्त ।

ननु 'गुणा अभेदका' इति पक्षे सूत्रेऽननुनासिकोच्चारणेऽपि आन्तरत्न्याद-

शब्दरत्नम् ।

इति । तथा च "वनो र च" इति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति, मघवन्शब्दोऽप्यु-
त्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

प्रायुङ्क्तेति । अत्र यद्वक्तव्यं तद्वक्तव्यम् ।

इति पक्षे इति । "अस्त्यदधि" इत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तप्रहणेन
शास्त्रे विना यत्न स्वरूपेणोच्चारितगुणस्वाविबक्ष्याऽभेदकत्वज्ञापनादिति भावः ।

भैरवी ।

कनिन्प्रत्ययपुवोचित इति व्युत्पत्तिपक्षे । वस्तुतस्तूनादीनामव्युत्पन्नत्वस्वीय सिद्धान्तिसम्मत-
तया तत्र प्रत्ययकल्पना बोधिता । अत्र भाष्यमपि साधकमित्याह—तथा चेति । प्राप्नोतीति ।
होमादेशादयेत्यादि ।

अत्र—कविप्रयोगविषये । एतेन कविप्रयोगदर्शनेनाऽर्थविशेषस्य कल्पना प्रत्युक्ता ।

ननु 'गुणा अभेदका' इत्यस्योदात्तत्वादयो गुणा उच्चार्यमाणा अपि न विवक्षिता इत्यर्थः ।
एवञ्च प्रकृते निरनुनासिकस्यैवोच्चारणाद्विशेषस्याऽनुपादानात्कथमविबक्षेत्यत आह—प्रस्थि-
रधीत्यादि । उदात्तपाठेन—उदात्तत्वगुणयुक्तस्याऽकारस्य पाठेन । तथाच गुणकृतभेदाभाव-
एव ज्ञाप्यते, न तु भवदुक्तोऽर्थ इति भावः । यत्नम्—उदात्तादिशब्दोच्चारणेन बोधनरूपम् ।
अविबक्ष्याऽभेदकत्वेति । अत्र तृतीयाऽभेदे प्रकृत्यादित्वात् । तथा निर्गुणस्योच्चारणमशक्यमिति
निरनुनासिकत्वस्य भेदकत्वञ्च स्यादिति नकारस्य स्थानेऽनुनासिक प्राप्नोतीति भावः ।
यद्वा—स्वरूपेण नान्तरीयकतया उच्चारितस्याऽपि गुणस्याऽविबक्ष्या व्यावर्तकत्वाविबक्ष्या,
अभेदकत्व—स एवामित्याकारा वा प्रत्यभिज्ञा तद्विषयत्व ज्ञाप्यत इत्यर्थः । एवञ्चाऽविब-
क्ष्येति तृतीया हेतुः । न चास्यादीनामन्त्यानुदात्तत्वात्तदनुस्वरेऽनुदात्त पुवोच्चारयितव्ये
उदात्तोच्चारण विवक्षार्थमविबध्यतीति कथमुदात्त इति शब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्य-
म् । परमात्म्यादिरुद्रान्त्यस्योदात्तत्वात् उदात्तत्वगुणोच्चारणमपि स्थान्यनुस्वमेनेति उदा-
त्ताब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वसम्भवात् । ननु यत्रोदात्तादिशब्दोच्चारणन्तरेण भेदप्रतीतिर्यत्र
तेषां शब्दानामनुच्चारणन्तरेण यत्नाभावादविबक्षेति चेत् "उन ०" इत्यत्र उदात्तादिशब्दो
भावप्रकाशः ।

मूलासाक्ष्यं ध्वनयितुं कलाभेदेनोक्तार्थं प्रमाणयति—तथा चेति । प्राप्नोतीति । कनिष्-
ठस्य रो होविति शेषः । एवमसिद्धवरस्येष्ट्युक्तम् ।

अत्र—कविप्रयोगविषये । एतेन प्रवादानुयायिमूलानुयायिसिद्धनन्दनाकरदण्डिमन्दादयः प्रस्यु-
ता इति दिक् ।

यत्तु मान्या—ननु 'गुणा अभेदका' इत्यस्योच्चार्यमाणो गुणोऽविबक्षित इत्येवार्थः । गुणशब्देन बोदा-
त्तादयश्चकार । प्रकृते च निरनुनासिकस्यैवोच्चारणात्पञ्चसम्मानेनैव नेति चेत् ? अत्राहुः । "अननु-
दात्त" इत्यादिप्रमाणेन गुणकृतभेदाभाव एव ज्ञाप्यते न तूक्तोऽर्थः, गौरादिति, तत्र प्राचामनुरोधेन ।
"अनुदात्तादिभ्यः" इत्यादी दोषपक्षः । बहुषु तत्त्वामर्थकल्पनाऽप्येवमोक्तोऽर्थश्चापन एव साधयेनोचि-
त्याच । अत्र एव तस्य साधनम् । अथवा पुनः सामर्थ्यकल्पनापत्तिः । स्पष्टं चेत् बुद्धिसम्प्राप्तये
भाष्ये । एतद्व्यवहाराह—अस्त्योति । यत्नम्—उदात्तादिशब्दाशब्देन बोधनरूपम् । अविबक्ष्येति । प्रकृ-

नुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह—आ आदिति । यत्त्वाहुः—इहानुनासिको न । अनप्येन सवर्णप्रहणाभावात् । न च “तपरस्तत्कालस्य” इति अनपि विद्वद्यर्थमिति वाच्यम् । ‘भाव्यमानः सवर्णात्र गृह्णाति’ इति निषेधात् । गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति । अत्रेदं वक्तव्यम्—अनपि

शब्दरत्नम् ।

“उमः ऊँ” इत्यत्र नासिकाव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिकस्य विवक्षितमिति सर्वेषां समानम् । भेदकत्वेऽपि तपरसूत्रस्याऽनपि विध्ययत्वाद्दोषः । तत्राऽप्रत्ययप्रहणाऽभैत्वी ।

धारणाभावाद्नुनासिकोच्चारणेऽपि निरनुनासिकः स्यादत आह—उमः ऊँ इति । एतेन उदात्तादिशब्दोच्चारणमेव न यतः, किन्तु प्रयत्नाधिक्यमेव विवक्षितमिति । यत्र प्रयत्नाधिक्याभावस्तत्राप्राप्येष्टाऽन्यत्र तु विवक्षेत्येव ज्ञाप्यशरीरमित्यनुनासिकस्य ऊँ इत्यस्योच्चारणं विवक्षार्थमभवतीति भावः । अत एव चतसर्थाद्गुदात्तनिपातनङ्गरिप्यत इत्यादीनामुपपत्तिः । सर्वेषाम्—सर्वव्याख्यातृणाम् । ननु यदि निपातनमप्येव विशेषोच्चारणमेव विवक्षतेत्युक्तं तदा पठ्यादीनामन्यस्यानुनासिकत्वात्तदनुसूत्रेऽनुनासिक एवोच्चारयितव्ये निरनुनासिकोच्चारणमेव विवक्षाया हेतुर्भविष्यतीति प्रक्षेपो व्यर्थ इत्यत आह—भेदरत्नेऽपीति । दोष इति । स्यादिति शेषः । ननु तपरसूत्रेऽप्रत्ययप्रहणानुवृत्तिरस्तु तस्य च भाव्यमानभिन्नबोधकतास्त्विति नानुनासिकस्य प्राप्तिरत आह—तत्रेति । तत्र—तपरसूत्रे । तथा तपरसूत्रमनपीव विधीयमानेऽपि विध्यर्थमस्त्विति भावः । एवञ्च—तस्य तत्रानुवृत्त्यभावस्य आप्यकारसम्भावप्रकाशः ।

स्यादित्वादभेदे तृतीया । न चाऽत्र स्वरूपेणोच्चारितस्य कस्यापि गुणस्याऽमाबादयुक्तमेतदिति वाच्यम् ; निरनुनासिकवर्यैव गुणस्य तथा सत्त्वात् । यदा स्वरूपेणोच्चारितस्यापीत्यर्थः, तथा च तत्र यथा प्रत्यभिज्ञया भेदकत्वमेवमनुवृत्तिरिति सुतरां तथेति भावः । वस्तुतस्तु अनुनासिकस्यात्रानुच्चारणेऽपि उदात्तत्वादित्युक्तिश्चिद्गुणस्योच्चारणमस्यैव ; निर्गुणस्योच्चारणाभावात् । सर्वत्रकक्षुत्वा सूत्रपाठे मूलाभावादत एव ज्ञाप्यता तस्य । एवं च “वृद्धिरादैर्गु” इत्यत्रेवात्राऽपि गुणाऽभेदकश्लोक्तिः सुवचैवेति बोध्यम् । अत्र पक्षद्वये अविवक्षयेति हेतावेव तृतीया । तथा प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धनिरासे, तथा तेषां मिथो भेदकत्वज्ञापनादिरर्थः । नन्वेवम्—“ऊँ” इत्यत्राप्यविवक्षाऽऽपत्या मूलोक्तरीत्या शुद्धाऽऽपत्तिः, किञ्च “अनुदात्तादेः” इत्यादौ स्वरूपेणेति विशेषणेन दोषनिरासे यत्नं विमल्यधिकमत आह—उम इति । क्लेशाधिक्येनेति । बहुव्रीहिभ्यापारविशेषणम् । अन्यथा प्रतिपत्तिरुपवाय निरनुनासिकमेव वदेत् । तथा च न पूर्वोक्तो यत्नः किन्तु प्रयत्नाधिक्यमात्रम्, अत एव निपातनस्यैऽपि न दोषः । अत एव तत्तत्फलमपि । सर्वेषाम्—मान्यादीनाम् । एतेन विपरीतीत्याऽत्रापि तदभेदकत्वमेवेति तद्व्यापि मूलादिचिन्त्यमिति ध्वनितम् । ननु चतुर्णामेव गुणस्वरवाऽऽकरे स्पष्टत्वादायपक्षो युक्तः । किञ्च तदुत्तरपक्षद्वयाऽऽप्रत्ययनमप्ययुक्तम् । तथा सति सिद्धान्ते जातिपक्षेण प्राप्तस्वेवाऽभेदकपक्षप्राप्तस्याऽपि “अप्रत्यय” इति निषेधेनादोषात् । अत्राणनगुणाधारण इति स्पष्टमन्यत्र । किं च सर्वपक्षे गुणानामभेदकत्वेऽपि शुद्धैकव्यक्तेरिति प्रकाशरूपकमवदग्रन्थदूषितत्वस्याऽत्र सत्त्वेन पूर्वोऽपरग्रन्थविशेषेन च तुरगाऽऽरूढस्य तुरगविस्मरणाधितत्वापत्तिरिति खण्डनकृत्किप्रसरः । भेदपक्षे प्रक्षेपवैयर्थ्यादर्श पक्षप्रवाजेष्टः । प्रक्षेपसामर्थ्यादत्र तस्य बाध इति मूलावयर्थः । न हि सर्वनामानस्यत्र श्लवबाधेनाऽपरपक्षोत्थानम् । प्रकाशोक्तिस्तु नैव सुपेक्षा । अभेदकत्वाधेत्वनुक्तेरिति मान्योक्तिस्तु न युक्ता, शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे प्रक्षेपेण निर्देशादिति प्रकाशार्थेन द्वयोः साम्यात् । अन्यथा वदतो व्याघात एव तस्य स्यात् ; अतो रत्नाकरतोऽप्योपलक्षणत्वेन मूलं योजयति—भेदकत्वेऽपीति । एतेन तथा दण्ड्यायुक्तं तस्योच्चारणार्थत्वात्तपरसूत्राऽपवृत्तिरिति मान्योक्तं चापास्तम् । नन्वेवमप्यप्रत्ययपदानुवृत्त्या निषेधः स्यादत आह—तत्रेति । तथा चानपीव विधीयमानेऽपि

विध्यर्थमिति शङ्कायां 'भाव्यमान' इत्याद्युत्तरमसङ्गतम् । अन्यथा "चोः कुः" इत्यादावपि निषेधापत्तेः । तत्रोदितकरणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत् ? किमनेन चकचन्धनप्रयासेन । "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृताऽ-
ननुवर्तितत्वाच्च । किञ्च शुद्धैकव्यक्तेरित्यसङ्गतम् । अभेदकत्वे दोषस्य दुरु-
द्धरत्वात् । एका व्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः
फलितः । स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव सङ्गच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् । एतेन
'भाष्यमानोऽण् सवर्णांश्च गृह्णाति' इति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्र-
सादग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । दीर्घस्यानण्वेन मूलशैथिल्यात् ।

"थो न्यः" ॥ स्थान्यादेशौ द्वावप्यनच्कौ । थेन्य इत्येव सिद्धे "इतोऽत्" व-
चनं ऋमुत्तिवर्थम् । न्यादेश इति । केचित्तु अन्यादेशमाहुः । तत्राऽकारप्रश्लेषो
च्यर्थः । यत्तु न्यासकृता प्राचा चोक्तमनेकाल्लवेऽपि थकारमात्रस्यायमादेशो
'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति न्यायादिति ; तत्र । तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनो-
क्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् ।

प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । सुपथीति । "इनः स्त्रियाम्" इति तु फब् न
कृतः ; समासान्तविधेरनित्यत्वात् , "युवोरनाकौ" इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च ।
"न पूजनात्" इति निषेधस्य तु नायं विषयः । पचः प्राचीनेष्वेव स इति (१)व-

शब्दरत्नम्.

शुद्धौ मानाऽभावादित्यपि बोध्यम् । अननुवर्तितत्वाच्चेति । एवं च तत्र सूत्रे
तत्तत्सम्बन्धे मानाभावः । एवं च भेदकत्वेऽपि तपरसुत्रस्याऽनणि विषयत्वाद्दोष
इति भावः । नान्यथेति । एवं च गुणानामभेदकत्वेऽपि इत्युपक्रम्य तादृश्युक्तिरसङ्गतेति
भावः । मूलशैथिल्यादिति । सवर्णग्रहणाऽप्राप्तेरिति भावः ।

तद्विशिष्टस्येति । थ इति स्थानिश्रवणात्तदन्तविषयभावाच्चेति भावः ।

अयम्—"इनः स्त्रियाम्" इत्येषः । एवं च "ऋक्प्" इत्येष तेन निषेधेनाऽपि वारयितुं

भरवी ।

तत्त्वे च । तान्मन्थे-अप्रत्ययग्रहणसम्बन्धे । भेदकत्वेऽपि-शुद्धैकव्यक्तेरुच्चारणस्य भेदकत्वेऽ-
पीत्यर्थः । तादृश्युक्तिः-सर्वेषां सङ्ग्रहप्रतिपादकशब्दानुच्चारणरूपा उक्तिः । निषेधादाकारो
नानुनासिक इत्यसङ्गतम् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन प्रकृते प्राप्तेरेवाभावेन सधाभिधान-
ममङ्गतमित्याह-सर्वेणिति ।

मूले तद्विशिष्टस्येति । घटत्वसम्बन्धेन यकारविशिष्टसमुदायस्येत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

विषयमिति भावः । मूलमन्मन्थेऽपि घटनयितुमन्थाऽऽज्यकमपि मूले तपाशयक्तया न्याचष्टे—
एवं चेति । तस्य तदननुवर्तितत्वे शेषार्थः । तपरसुत्रे अप्रत्ययग्रहणकथे मानाभाव इत्यभिप्रायः । एवं
च—तदमन्थे च । अनणि विधीयमानेऽपीत्यादिः । एवं च भेदकत्वे एव शङ्का तत्रैव प्रदलेषेण समा-
परिति मूलनामपर्यङ्कः । अत एव मूलवैषम्यस्पर्शना प्रकाशासन्नतिमाह—एवं चेति । तस्य तदविषयावे
त्यर्थः । अपिमुक्तप्रकरणमुपायकः । एतेन मौन्यमूलना निराला ।

(१) "बहुमीशो सर्वव्यपनोः स्वाहाहवच्" इत्यत्र प्रापयं निषेधः . 'प्रापयदुक्तीहिमहणं कर्तव्यम्'
इति वाचिरोक्तेरिति भावः ।

क्षयमाणत्वात् । पथिमथीत्याहर्त्तं थो न्यश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ते विभक्तौ
लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् भवति । शाचिति । यत्तु प्राचा “इतोऽत्सर्वनामस्थाने”
“थो न्यः” इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातं, तदसत् । निर्वोजलक्षणाऽऽपत्तेः ।
स्तीवे औहः श्यां सुपथी इत्याद्याऽतिव्याप्तेः । सुपन्थानि पश्येति शसि रूपस्याऽ-
सिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति ।
ततः किप् । अलोपः । यलोपः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् “पथिमथि” इत्यात्वम् ।
थो न्यः । पन्थाः । “इतोऽत्सर्वनामस्थाने” इत्यत्वं न भवति, इत इति तपरकर-

शाब्दरत्नम् ।

शक्य इति भावः । थो न्यश्चेति । “थो न्यः” इति सूत्रमित्यर्थः । चाटिलोपः । प्राप्ते
मिति । तदन्तग्रहणादिति भावः । न भवतीति । न च टिलोपो न विभक्तिनिमित्तका-
ऽन्यत्रापि तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः ।
अत एव “युवोरनाकौ” इति सूत्रभाष्ये श्वयुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः सङ्गच्छते ।
भैरवी ।

अनयोस्तदन्तविधिना समुदायस्य प्राप्तिमाह—उदन्तेति । विभक्ताविति परिभाषाया
यस्मिन्कार्ये विभक्तिरेव निमित्ततन्त्रग्रैव प्रवृत्तिरित्याशङ्कान्निराकृष्टे—न चेति । अन्यत्र—विभक्ति-
भिन्ने, प्रातिपदिकप्रवृत्तिकणिचि । विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेति । विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेत्यर्थः ।
अत एव—तावतैव परिभाषायाः प्रवृत्तिसत्त्वादेय । श्वयुवेत्यादेरिति । श्वयुवेत्यादिशब्दनिमि-
त्तस्य “न गोश्वम्” इति निषेधस्य सम्प्रसारणस्य चेत्यर्थः । शुन्या इत्यादि प्रथमस्योदाहरणम्,
शुवतीः पश्येत्यादि द्वितीयोदाहरणम् । द्वितीयविधायकसूत्रेऽतिप्रसङ्गपरिहाराय “अलोपोन”
इति सूत्रादन इत्यस्यापकर्षो नाश्रयणीयः । शुन्येत्यादौ निषेधस्य निवृत्तये सा परिभाषाऽव-
श्यमाश्रयणीया तथैव निर्वाहादिति भावः । अत्रोभयोरपि सूत्रयोर्विभक्तौ परतः प्रवृत्तिमा-
त्रेण परिभाषायाः प्रवृत्तिः । मूले न्यः पन्था इति । न चास्य स्वीकारे “युवोरनाकौ” इति सूत्र-
भाष्ये विभक्ताविति परिभाषायाः प्रयोजनकथनावसरे पथी मथी इत्यात्स्वन्नेत्युदाहरणत्वेनो-
पन्यस्तम् । ततः परेण ‘न केवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्ति’ इत्युक्ततदस्य पथोशब्दस्य स्त्रिया
सत्त्वसम्भवाद्विरुध्यत इति चेन्न । एतदज्ञाना एकेदेशिना तथोक्तत्वात् । ततो भगवता सुप-
थीत्युदाहृतम् । केवलं स्त्रिया मभावेऽपि तदन्तस्य सम्भवति तत्र प्रयोग इत्याशयः ।
न च तदाचारक्रियाऽपि सम्भवतीति वाच्यम् ? हलन्तेभ्य आचारक्रियोऽनभिधानात् । यद्वा
न केवेत्यस्य स्त्रीबोधकप्रत्ययान्तो नेत्याशयः कल्प्यः । वस्तुतोऽदिति प्रतीयमानतदर्थ-
विरोधादेतदसङ्गतमिति अस्याप्यभिधाने न दृढम्मानमिति बोध्यम् । ननु समबलश्ले-
षव्यवस्थापकत्वम्परत्वस्य, नित्याऽनित्ययोस्तु तथात्वविरहात्कथन्तेत्र परत्वस्य नियामकत्व-
भावप्रकाशः ।

प्राप्तमित्यत्राऽन्यथायाऽऽह—योन्य इतीति । न्यूनं निराकृष्टे—न्यादिति । टिलोपविधिसूत्रं
चेत्यर्थः । तथा च नाय मिथः समुच्चयकः किन्वन्यस्याऽपीति भावः । तदन्तेति । तदन्त्यापि ग्रह-
णादित्यर्थः । एतेन समुदायनिष्क्रीत्वस्य हेतुतया समुदायालिङ्गबोधकप्रत्ययविधानेन तस्य तद्विशि-
ष्टत्वेऽपि तदुद्देश्यककार्यामानात्र दोष इति । भ्रान्तोक्तमपास्तम् । चाटिलोप इत्याशङ्कने—न चेति ।
विभक्तौति । विभक्तेर्निमित्तत्वमात्रेत्यर्थः । श्वयुवेत्यादेरिति । श्वेयन्निमित्तस्य “न गोश्वम्”
इति निषेधस्य “श्वयुव” इति सम्प्रसारणस्य च यथाक्रमं शुन्या शुवतीरित्यादौ प्राप्तस्य निवृत्तेरित्यर्थः ।
अयमेव बहुमीहिना आदिपदार्थः । न हि तत्र सूत्रद्वये विभक्तिर्वेन निमित्तत्वं येन तदुक्तिसाक्ष्यं स्यात्,
तस्मादुक्तत्वाशय इति भावः । विवेचितब्रह्मसाम्ये । ननु सवचव्यवस्थापकत्वं परत्वस्य, न हिनित्यानि.

शब्दरत्नम् ।

तितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात् “तदोः सः सौ” इति सूत्रेऽनन्त्ययोरित्युक्त्या तत्प्रत्याख्यानाय भाष्यवृत्ताऽद्वय इति योगविभागकरणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वप्रानामैवौ ।

तानिरूपितव्याप्यत्वाभावः सूचितः । विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्य तु यत्र सामान्यापेक्षे विशेषापेक्षशास्त्रीयनिमित्तस्य ततोऽधिकस्य चापेक्षा तत्रैवोक्तव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः सत्त्वात्प्रवृत्तिरित्यभिप्रायः । परिभाषाया एतादृशार्थबोधिकायाः प्रवृत्तिस्तु “इदादिभ्यः सार्वधातुके” इत्यत्र स्फुटम् । तत्र हि इदादित्वं सार्वधातुत्वं च निमित्ततावच्छेदकम् । तत्र सार्वधातुत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानमप्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानञ्चावश्यकमिति यासुहन्तरङ्गः । एतन्निमित्ततावच्छेदकधातुत्वप्रत्ययत्वरूपसामान्यधर्मनिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यता इदादित्पसार्वधातुत्वयोरस्ति । यस्तु तस्तु तत्र नित्यत्वासासुद्धित्येव न त्वन्तरङ्गत्वात् । विशेषस्य व्याप्यत्वेन तद्व्यापकन्याऽनुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावात् । अत एव भाष्यवृत्तैतादृशान्तरङ्गयद्विरङ्गभावस्याऽसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तौ हेतुता नोक्ता । न भाष्यानुक्तत्वमात्रन्तादृशान्तरङ्गयद्विरङ्गभावस्याऽनाश्रयणे बीजङ्गिन्तु भाष्यान्तरमपि तत्र योज्यमित्याह—तदोः सः सावितीति । तत्र हि विभक्तित्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वं, तद्वोरिति तु साविति विशेषापेक्षमिति । यथाश्रुतार्थिकता तथा परिभाषयाऽन्यस्यान्तरङ्गतया पूर्वम्प्रवृत्तावनत्यस्यैव अविप्यतीत्यनन्त्ययोरिति वदयं स्यात् । एवं योगविभागेन गुरुभूतेन सप्रत्याख्यानमपि वृथा स्यात्, उक्तरीत्याऽनन्त्यस्यैव सिद्धेरिति भावः । सर्वमेति । एवंमुक्तिस्तु वैयदेन “अनुदाकटित” इति सूत्रे, लादेशानां पूर्वम्प्रवृत्तये यपोक्तैत्यभिप्रायेण । यत्तु आत्मात्मके सुखिधौ नलोपस्थासिद्धये नस्याऽऽवे पन्थ्या इति भाष्यप्रकाशः ।

द्युदाजहुस्तश्चिन्त्यम् । सावात्वस्य दुर्वारत्वात् । यत्तु पथिमध्यभुक्षामिति नान्त-
प्रकृत्यनुकरणमेतदिति ; तदप्यनर्थकम् । एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात् ।
पन्थाः इत्यत्रापि नित्यत्वाद्विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृतेऽनान्तत्वेन
न्यादेशप्रसङ्गाच्च । यदप्याहुः—अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि । 'कौ लुप्तं न

शब्दरत्नम् ।

अपणाच्चेति बोधनात् । सावात्वस्येति । न्यादेशस्याप्युपलक्षणम् । यदि
वैयात्यान्नाप्रातिदेश इति वदेत्त्राप्याह—पन्था इति । न्यादेशेति । अस्वस्याप्युपलक्ष-
णम् । नात्यादीति । ॥ च "न पदान्त" इति निषेधः । अनान्ततया "नः क्ये" इति निय-
मेन संज्ञाविधौ मलोपासिद्धत्वेन चेकाशान्ते पदत्वाऽभावात् । तेन पदान्तत्वात् "इकोऽस-

मैरवी ।

रूपमिति तत्र । सुपि यो विधिर्नकारेण स्वसत्तया प्रतिषध्यते, तस्यैव तत्र ग्रहणात्स्वरसाह-
चर्येण तादृशस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् । "योन्थ" इत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिषेधकानुपलम्भेनात्वमा-
त्राभिधाने न्यूनतेत्यत आह—न्यादेशस्येति । वैयात्यादिति । धाट्यादित्यर्थः । नाप्रातिदेश इति ।
अलिवधावेकदेशविकृतन्यायप्रवृत्तिरप्यनिष्टेति तद्भाषः । वस्तुतस्तु एतदुक्तम् । नान्तप्रकृ-
त्यनुकरणेऽपि नान्तानामप्यप्यादीनामित्यथ मानाभावेन विकृतावयवनिबन्धनकार्याभावेन
तेन न्यायेन पथिन्शब्दत्वातिदेशस्य दुर्वारत्वात् । न्यूनतापरिहारायाह—आवस्येति । निषेध
इति । पदस्यान्तः पदान्त इत्यर्थाभिप्रायेणेषमाशङ्का । अनान्तत्वमेति । सम्प्रतीत्यादिः । पद-
त्वाभावादिति । कार्यकालपक्षमभिप्रायेणेदम् । न चाकडाराधिकारस्थमपदसंज्ञाविषये यथोद्दे-

भावप्रकाशः ।

सिद्धान्तित्वेन दोषत्रयाभावात् । परम्परया ननोपस्थाऽपि सुबन्निमित्तत्वाच्च । स्वादीनां पद्यायङ्ग-
विशेषणत्वस्यैवोचितत्वाच्च । स्थानेऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तापठस्य भाष्ये दूषितत्वाच्च । किञ्च तस्याऽस-
द्विषेऽपि देवदत्तहन्तृवृत्तनायेन तदभावात्तस्य तदप्राप्तेः । किञ्च न हि रजतप्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्ति
न गोचरयतीति न्यायेन आयमानकार्यस्याऽऽदेशे एव स्थानिबुद्ध्या प्रवृत्त्यङ्गीकारेणाप्रादेशस्याभावस्य
कार्याधारताया बाधादित्यलम् । उपसहाराऽनुपेधेनाऽह—न्यादेशेति । अलिवधावेकदेशविकृतन्या-
याऽप्रवृत्तिः शास्त्रसिद्धेश्चरन्नाह—पन्था इतीति मान्योक्तिः प्राचामनुपेधेन । न हि तेन नान्तत्वमा-
नीयते । तस्योभयथा ग्रहणाऽपि दुस्पपादत्वात् । छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वस्यैव, बलादित्यस्यैव च । किन्तु
पथिन् शब्दत्वं तत्र निर्वापम् । एतेनोभयत्र तपरकरणं सुखसुखार्थमित्युक्त्वा मूलोक्तरीत्या स्थानिनि
सरसाफल्यमभिधाय एकदेशेति न्यायेनात्वमाशङ्क्य सुपन्था ग्राम इत्यापत्तिश्चा अर्थप्राधान्ये एव तदिति
समाधिं सन्दूष्य, क्वौ लुप्तत्वात् स्थानिवत्त्वं निवार्य, दुर्गोक्तं नान्तानुकरणमस्मानिरप्यादरणीयं, तन्ना-
ऽऽत्ववदस्वमपि न प्रसज्यत एवेति तन्मुखसुखार्थं एवेति प्रकाशोक्तं मूले यत्तित्यादिना संक्षिप्यान्वित-
मपास्तम् । तद्वचनयन्नाह—यदीति । वैयात्यात्—मविनीतत्वात् । अतिदेशः—एकदेशेतिरूपः ।
सधोलेखस्तु वक्ष्यमाणरीत्या स्थानिवत्त्वमपि सुवचमिति सूचनाय । न्यूनतां निराचष्टे—अत्वेति ।
अकारमदलोपात्तप्रवृत्तिरिति मान्याः । आत्वात्वांशयोः शङ्कते—न चेति । अनान्तेति । सम्प्रती-
त्यादिः । इदं च हेतुद्वयं कार्यकाले पञ्चत्वादि ग्रन्थवत् । ननु नलोपाऽसिद्धत्वेन नान्तत्वमेवान्नाह—
संज्ञेति । इदं च कार्यसिद्धत्वे । तेन च स्थानी आयातीति पक्षे इति केचित् । अन्ये तु—यथोद्देशे "नः
क्ये" इति नान्तपदत्वस्यैवाराधने एकदेशेति न्यायेन लाभः । नः क्ये इति सामान्यापेक्षनियमेनैतत्प्राप्तस्यापि
चाराणात्तादाह—अनान्तेति । ननु न तेन न्यायेन सा आनीयते तत्र, किन्तु नलोपाऽसिद्धत्वेन, एवं
च नियमेन ॥ वारणमन्नाह—संज्ञाविधाविधिः । अपूर्वसंज्ञाविधावित्यर्थः, पूर्वोत्तरसाहचर्यात् ।
नचैवं संज्ञेति सामान्योक्तिर्व्याधां, विसंज्ञाग्रहणेन साफल्यम् । तथा च प्रकृतेऽपूर्वविध्यमावेनाऽसि-

णात् । “एरनेकाच” इति यणं वाधित्वा परत्वान्नित्यत्वाच्च “थो न्थः” । संयोगपूर्वकत्वाच्च यण् । पन्थियौ, पन्थियः, पन्थियम्, पन्थियौ । भस्य टेर्लोपः । पथः, पथीभ्याम्, पथीभिः । इत्यादि । एतेन “इतोऽस्तवेनामस्थाने”

शब्दरसम् ।

परत्वादिति अभ्युच्चयः । न चाऽभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन कथमत्राऽत्वादीनां प्रवृत्तिः । तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तपरकरणादनित्यत्वेन चेद्वाऽप्रवृत्तेः । न च ‘न केवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्ति’ इति “युवोरनाकौ” इति सूत्रस्त्वभाष्यप्रामाण्यादेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्तिपोऽनभिधानमिति वाच्यम् । स्त्रीप्रत्ययाऽप्रवृत्त्या तदङ्गीकारेऽप्यसतेः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकयनाऽत्रसरे हि भाष्ये सदुक्तम् । न यणिति । ननु तदभावेऽपीयद् ‘दुर्लभः’ । सुखिषावन्तर्वर्तिविभक्त्याग्रमनलोपत्वासिद्धत्वेनैवणाऽन्ताऽङ्गाऽभावादिति वाच्यम् । सुप्त्वतश्चाप्यधर्मनिमित्तरुद्धविधेरेव ग्रहणात् । अत एव

‘भैरवी ।

मत्त आह—अभ्युच्चय इति । अर्थवादवाक्यवत्प्रकर्षमात्रतात्पर्यकस्तथावाचो न तु स्वार्थता-
त्पर्यक इति भावः । अभिव्यक्तेति न्यायस्य सामान्यतः प्रवृत्त्यभिमानशङ्काभिरस्यति—
न चेति । स्वीयसिद्धान्ताऽभिप्रायेणाह—तस्येति । प्राचीनरीत्याऽऽह—तपरकरणादिति । पूर्वोक्तार्थ-
न्ददयितुं शङ्कासमाधाने करोति—न चेत्वादिना । स्वाप्रत्ययापवृत्त्येति । एतेन स्त्रीप्रत्ययस्तत्प्रवृत्तिको
नास्तीत्यर्थः सूचितः । तथा च तादृशस्त्रीप्रत्ययान्तो नास्तीति फलितम् । मूले पन्थियावित्यग्र
न्यादेशरूपने येन्य इत्येयसिद्धे इतोऽङ्गचनमृभुक्षिप्रथमिति पूर्वग्रन्थविरोध इति तु न वाच्यम् ।
अभुक्षिप्रथममित्यस्यैतदुपलक्षणत्वात् । सुप्निमित्तरुद्धविधावित्यर्थमात्राऽभिप्रायिकामाशङ्का-
भिरस्यति—नन्वित्यादिना । अत्र एव—“नलोपः सुप्” इति सूत्रे सुप्त्वतश्चाप्यधर्मावच्छिन्नवि-
भावप्रकाराः ।

प्राची तथेयत्त आह—अभ्युच्चय इति । तस्योक्तार्थवादवत्तत्तावको न तु स्वार्थपर इति भावः ।
न्यायेन—गौगमुल्लयन्यायमूलकेन । अत्र—क्यजन्तात् विवचन्ते । मूलमते प्राणिपदिकार्येण प्रवृत्तेरत-
दीर्घमाह—तपरेति । “श्त” इति तपरेत्यर्थः । तस्य चैतया वृत्त्यैव सापत्न्यादिति भावः । पृथ्यः—पृथ्या-
दिभ्यः । अन्यथा वक्तुं किं विवचा तस्यापि लाभेन तदसङ्गतिः स्पष्टेव । स्त्रीप्रत्ययेति—कर्तृत्वार्थ-
वविवक्षणीप्रत्ययेत्यर्थः । तदङ्गीकारेऽपीति । पुमादिकर्त्रर्थकविभक्त्यङ्गीकारेऽपीत्यर्थः । तत्र मान-
माह—विभक्त्यापिति । हि—यतः । तथा योपक्रमोपसंहाराभ्यां तथैव भाष्यसामञ्जस्येनापि तत्फलनायां
मानमात्र इति भावः । जगन्मायोक्तिं खण्डयति—नन्विति । विधिरूपेण प्रवृत्तिरित्याद्येनाह—
सुखिषाविति । कथमुत्प्रेतुकेष्वविधावित्यर्थः । अन्तर्वर्तीति विशेषणं तत्पररूपोपादनद्वारा तस्य
पूर्वमात्ररूपस्य । ॥ च तस्यासिद्धये कार्ये अन्तर्लोपस्य “अचः पर” इति रवानिवस्यत् ; पूर्वमात्रासिद्धये
इति विवेकात् । अपाप्यधर्मः—गुणवादिः । तदभावादि—नोददेत्यस्य विधेरेत्यर्थः । शुभमहर्षं पदार्थम् ॥

इत्यत्र स्थानिन्यादेशो च तपरकरणं मुखमुखार्थमिति हरदत्तप्रन्थः प्रत्युक्तः । यत्तु न्यामकारस्तदनुसारिणोऽन्ये च सुखीः, सुतीरितिवत् पथोः पथ्यौ, पथ्य इत्या-

शब्दरत्नम् ।

दण्डिचित्यादौ पत्वे नलोपस्याऽसिद्धत्वं न । न च न्यादेशेऽङ्गवृत्तपरिभाषया नेयद् । तस्या अनित्यत्वात् । न चेयद्वि कृतेऽस्त्वं दुर्वारम् । संनिपातपरिभाषया स्वातिरिक्ततद्विधातकस्य चापेनाज्ज्ञोपादिति भावः । न च प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यादेशापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्यगेव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्याऽप्यत्र प्रकृतित्वेन हलादेशेऽपि तन्निमित्तत्वेन यणप्रकृ-
मैरवी ।

थेयव प्रहणादेव । एव इति । कर्तव्य इति शेषः । असिद्धत्वेनेति । सुत्रिविधावसिद्धत्वस्याऽपूर्ववि-
धित्वन्नेत्यर्थः एतेन पत्वविधिः परो, नलोपशास्त्रन्तु पूर्वमिति कथं पत्वे कर्तव्ये, नलोपासि-
द्धत्वस्य प्रातिरिति परास्तम् । अस्य ग्रन्थस्य स्वरादिविधौ यथा नियमत्वन्तथा सुत्रिविधा-
चपि तदेकवाक्यतया नियमत्वमेवेत्याशयात् । तच्च नियमन्त्वं सुत्रिविधिशब्दस्य सुप्त्यतद्व्या-
प्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तकविधावित्यर्थकत्वं एव सङ्गच्छत इति तात्पर्यम् । तस्याः—अङ्गवृत्तपरि-
भाषायाः । अत्र दुर्वारमिति । एतद्वयवस्य ह्रस्वेकारस्य । सन्निपातपरिभाषयेति । इयञ्देशे इत्वा-
वच्छिन्नस्य सत्त्वं निमित्तन्तत्वेयञ्देशेऽप्यनुवर्तते एव । यद्यह्रस्वेकारस्यात्वं स्यात्तदा तद्वि-
धातः स्पष्ट एवेति भावः । मतान्तरङ्गण्डयति—न चेति । प्रकृतीत्यादेः पठ्यादिप्रकृतिमर्गना-
मस्थानरूपप्रत्ययविशेषापेक्षेत्यर्थः । यण्विधौ चेवर्गान्तघात्वाविरूपमानान्यस्याऽज्ञादिप्र-
त्ययरूपसामान्यस्य चापेक्षेति यणन्तरङ्ग इति भावः । यत्र विशेषापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वं साम-
न्यापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वस्य व्याप्यं तत्रैव सामान्यापेक्षेऽधिकन्याप्यपेक्षासत्त्वेन बहिरङ्गत्वव्य-
वहारः । प्रकृते तु तथा नेत्याशयेनाह—भाषिपदिकेति । अत्र—“योऽयम्” इत्यत्र । प्रकृतित्वेन—
सर्वनामस्थानप्रकृतित्ववत्त्वेन । हलादेः—सोः । यण्प्रकृति । यणादेशशास्त्रोक्तप्रकृतित्वतत्त्व-
निमित्तप्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । एतेन सामान्यापेक्षशास्त्रनिमित्तत्वनिष्ठयापक-
भावप्रकाशः ।

सुत्रिविधश्चैनं प्रहणादित्यर्थवचक वा । पत्वे—कार्त्तव्ये । असिद्धत्वं नेति । तत्पूर्वविधिर्नेत्यर्थः । तत्र
प्रत्ययत्वेनाश्रयणेनाज्ञात्वात् । स्वरादिसाहचर्येण पत्वेत्येतदङ्गस्याऽसिद्धत्वेन च नलोपशास्त्रादौ पठिनशा-
स्त्रेण विहितवृत्तविधेरिव प्रहणाच्च । एतेनात्र विधिसम्भवे नियमोऽयुक्त इत्यपास्तम् । बैरुपापस्येति ।
खण्डनक्रुदिक खण्डयति—न चेति । रानाकरोति खण्डयति—न चेति । अस्त्वमिति । तदिकारत्वेति
शेषः । तथा च पन्थिपथी, पन्थिय इत्याद्युच्यते । न च दुर्गोक्तरीत्या नान्तानुकरणान्न दोष इति प्रकाशो-
त्तिर्युक्ता ; तदनुकरणे मानामावात्, नलोपासिद्धत्वेन नान्तत्वानशयाच्च, मूलोक्तदोषदशपक्षेऽनेनेति
तद्भावः । उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वस्योक्तत्वादाह—सन्निपातेति । स्वातीति । इयञ्चयसन्नि-
पातनाशकत्वस्येत्यर्थः । प्रनिपादिनमिदमवस्थात् । प्रकारद्वयेन मतान्तरं खण्डयति—न चेति । अत्र
एवेति भाव इत्यनन्तरमेतदुक्तिः । अर्थ भावः—विशेषापेक्षशास्त्राभ्यापेक्षमन्तरङ्ग तच्च न तदवभावेन किन्तु
तत्र विशेषधर्मस्याऽधिकृत्य निमित्तत्वेन । “योऽयम्” इत्यत्र पठ्यादिसर्वनामस्थानापेक्षा । यण्विधौ चानादि-
प्रत्ययेवर्गान्तावपेक्षा । भाषेऽङ्गत्वज्ञानात् प्रकृतिवत्त्ववत्त्वज्ञानं चावश्यकमिति यणन्तरङ्गः । तथा च पन्थाः
पन्थ्याविरपाद्येव रूपम् । तपरकरणं तु स्पष्टार्थमेव । परदित्युक्ती तयो लाघवाभावाच्च । अन्यथा विधेयेऽपि तपरक-
रमाकुलन इत्यादौ गुणमाववस्यन्यानातिपारादौ दोषाऽनापत्तिः इत्येनेत्यः आचारकिप् तु नास्त्येवेत्युक्तं प्रा-
क् । अर्थपूर्वकं दीर्घत्वानुमानं पुंस्येतीति तदर्थं तपरकरणमादेशे तु चकारणार्थमिति मिश्रोक्तिश्चिन्त्येति राना-
करोकमपास्तमिति । अपिना नामपातुसंग्रहः । अत्र—योऽयम् इत्यत्र । प्रकृतित्वेन—सर्वनामस्थानप्रकृति-
यत्र विशेषापेक्षस्य सामान्यापेक्षनिष्ठन्यापेक्षा निमित्तत्वनिष्ठन्यापेक्षा । अयमप्यत्र

स्थानिवत्'इति नेहाश्रीयते इति ; तदपि चिन्त्यम् । तथा सति यत्प्रसङ्गात् ।
 "ख्यत्यात्"इति सूत्रे सुखीः सुतोरित्यादिनिर्वाहाय 'कौ लु तं न स्थानिवत्' इत्यस्य
 कैयटादिभिराश्रितत्वात् । "इतोऽन्"इत्यत्र तपकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इहाऽनुकू-

शब्दरत्नम् ।

वर्णः" इति ह्रस्वेऽन्नाद्यं दुर्वारमित्यपास्तमिति भावः । आश्रितत्वादिति । तत्प्रकृतिक-
 सख्युरिति रूपे ङस्तिमित्तो यण् । क्यजकारनिमित्तकत्वे हि किनिमित्तकलोपाऽऽपत्तिः ।
 ङस्तिमित्तकस्य च बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वान्न लोपः । स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्तन्नि-
 मित्तकोऽपि न स्यात् । अनुकूलत्वाच्चेति । आत्वादिप्रवृत्तिप्रतियन्धकन्यायातामनि-
 भैरवी ।

'दापक्षस्यैव स्वसिद्धान्ते सत्त्वेनैवमसङ्गतमिति वाच्यम् ? यत्र तदधिकारीयसङ्ज्ञाद्वयप्रसक्ति-
 स्तत्र ययोद्देशस्यैवाधायनमिह न तथेत्याशयात् । अत्र-उक्तरूपेण । वस्तुतस्तु पदेऽन्तः पदा-
 न्त इति भाष्यकारीयोक्त्या परपदस्याजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वस्य तेन सूत्रेण निषेधादेव तत्सर्व-
 म्प्राचीनरीत्येति न कापि क्षतिः, इह तद्रीत्या ग्रन्थसङ्गमनमिति बोध्यम् । सखीयतेः सख्यु-
 रिति भाष्यकारोक्त्यभिप्रायेणाह-तत्प्रकृतिकेति । यण्-"एतेनाच,"इति यण् । अकारलोपस्य
 स्थानिवद्भावादाह-पर्यजेति । अधुना यण् तु "ह्रको यणचि" इति बोध्यः । न चास्मिन्कर्त-
 व्ये किनिमित्तक्यलोपस्य बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं स्यादिति वाच्यम् ? बहिरङ्गपरिभाषाया अनि-
 त्यत्वात् । लोपाऽऽपत्तिः-"लोपो व्यो." इति लोपाऽऽपत्तिः । न च स्थानियद्भावः यलोपे तन्नि-
 षेधादपूर्वविधिरित्याह । निमित्तमयं त्विति । यण इति शेषः । इदं 'कायुपसङ्गयानम्'इति वार्ति-
 काभिप्रायेण । अन्यथा ङस्तिमित्तकस्य वत्परवन्नास्तीति लोपस्य प्राप्तेरेवाभावेनैवमनु-
 पपन्नं स्यात् । वार्तिकप्रत्याख्यानं तु "वेरवृत्तस्य" इति सूत्रे वेरिति धोर्गं विभज्य तत्र व्यो-
 रित्यनुवर्त्य विप्रत्ययान्तयोर्व्योरिति व्याख्यानेन लोपो बोध्यः । स्थानिवत्त्वे इति । क्यजल्लो-
 पस्येत्यादिः । व्यवधानादिति । तेनैव व्यवधानादित्यर्थः । तन्निमित्तक-ङस्तिमित्तक ह्रस्वार्थः ।
 तस्माद्भाष्यप्रामाण्यात्क्यजाद्यलोपे स्थानियद्भावप्रवृत्तिरावश्यकीति भावः । आत्वादिति ।
 आदिनाऽन्यन्यादेशयोः सङ्ग्रहः । व्यायानमिति । अभिव्यक्तेरित्यन्यस्येत्यर्थः । व्यायान-
 भावप्रकाशः ।

लत्वाच्च । तस्मादात्वं न्यादेशश्च न्याय्य एवेति स्थितम् । एतेन मथीः, मथ्यौ, मथ्यः इत्याद्यपि प्रत्युक्तम् । मन्थाः, मन्थियौ, मन्थियः इत्यादेरेव न्याय्यत्वात् । यदपि ऋमुक्षीः, ऋमुक्ष्यौ, ऋमुक्ष्यः इत्यादि; तत्र सावात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव । औ-
डादिषु यण् तु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात् । तस्मादृमुक्षीः, ऋमुक्ष्यौ, ऋमुक्ष्यः
इत्यादि बोद्धव्यम् ।

“ष्णान्ता षट्” । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् । तत्सामर्थ्याच्च
पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं सम्पद्यत इत्याशयेनाह—संख्येति ।
यत्तु प्राचा उपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम् । तत्पञ्चैत्यत्र नलोपे कृतेऽपी-
त्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम् । सम्प्रत्यनान्तत्वेऽपि उपदेशे नान्तत्वमासीदिति किम-

शब्दरत्नम् ।

स्यत्वेनैतद्विषयेऽप्रवृत्तिबोधकतयेति भावः ।

विशेषयितुमिति । विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति भावः । तत्सामर्थ्याच्चैति ।
ष्णान्तेत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । संख्याशब्देन तदन्तत्वाऽसम्भवादिति भावः ।
इहेति । अनुवृत्तमिति शेषः । संज्ञिपरमिति । यद्यपि संज्ञिषु बहुगणवत्तुडतिष्वपि तद-
सम्भवस्तथापि लोके संख्याप्रकारबोधजनकाः पञ्चादय इह तस्येन विवक्षिता इति
बोध्यम् । किमसिद्धत्वेनेति । नलोपे कृतेऽपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः ।
भैरवी ।

मिति बहुवचनं स्यानिवज्जावसंग्रहाय । ‘एवं कौ लुप्तम्’ इति न सार्वभिकम् । किन्तु ‘कौ
विधिम्प्रति’ इत्येव तु तथेत्यपि बोध्यम् ।

मूले स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । बहुव्रीह्युत्तरस्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यर्थः । अत एवाह—विशेष्येति ।
संज्ञिपरमित्यत्र यः सञ्ज्ञाशब्दः स एतच्छास्त्रीयसञ्ज्ञापरो भविष्यति, कृत्रिमाकृत्रिमव्या-
यात् । तथा च न तद्बोध्यार्थस्य ष्णान्तत्वमित्याशङ्कते—यद्यपीति । तस्येन—संज्ञित्वेन । विव-
क्षिता इतीति । ‘उभयगतिरिह भवति’ इति परिभाषयेति शेषः । प्रतिपादितेनेति । स्त्रीप्रत्ययप्रक-
भावप्रकाशः ।

नत्वात्वादी वसमाथ कैयदादिस्वारस्येन तस्य क्वाचित्त्वप्रतीतिः । क्वौ विधिमित्यस्यैवौत्तर्गिकत्वात् ।
किञ्च मिश्रमते तस्योच्चारणार्थत्वमाकारविवन्तात् कर्त्तरि किपि पथीनित्यत्र तत्सार्थक्यञ्च, एवं च मूलं
चिन्त्यम् । तस्मात्पथीः पथ्यावित्याद्येव न्यासप्रकाशापुत्तरूपं साधु । नलोपातिशब्देन हल्ङ्यादिलो-
पोप्यत एव न इति खण्डनरत्नाकरकृदापुत्तमपास्तम् । अत्राऽऽश्रयणेऽपि क्वाचित्त्वत्वाऽध्यावातात्
एवं तस्य सार्थक्ये मिश्रोत्तरेव चिन्त्यत्वाच्च तत् आचारकिनभावान्चेति दिक् । वस्तुतस्तु तेषामन-
भिधानमेव, स उच्चारणार्थ एव । अन्यथा विधेये दोषापत्तिरित्याद्यन्यस्तस्मिन्नुपसन्धेयम् । एतेन केवल-
पदोक्त्या सुपथीत्यादेरिवाऽस्याऽपि स्त्रियामपि वस्तुतोऽभिधानमेवेति मन्दोक्तमपास्तं वैषम्यात् । अत-
द्यायत्वं हि केवलत्वम् ।

तस्य—स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्य, अन्यपदार्थबोधकत्वादिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्याऽन्यव्यावृत्त्या
सापक्ष्येन परामर्शसम्भवाद्—ष्णान्तेति । तथा च विशेषयितुमित्युपात्तविशेषणक्रिया परामृदयत
इति भावः । सामर्थ्यमुपशदधति—संख्येति । तदन्तत्वेति । ष्णान्तत्ववैयर्थ्यः । इहेत्यस्याऽन्यवायाह-
वन्विति । कृत्रिमाकृत्रिमेति न्यायेनाशङ्कते—यद्यपीति । तदसम्भवं—ष्णान्तत्वाऽसम्भवं । एतेन
तर्थाप्रकाशरत्नाकरदण्डवापुत्तमपास्तम् । सत्त्वेन—संज्ञित्वेन । अनिशदन्तेति पर्युदात्तादुभयगतेरिह
शास्त्रेऽङ्गीकारादिति भावः । यथाश्रुतप्रक्रियास्तत्त्वप्रकाशानुवादव्यूननामभिमतार्थमिदमेति निराचष्टे—
नलोपे इति । स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्येनेति भावः । मूलेऽस्य इति । तत्राप्युभयत्र प्रक्रियावदुक्तेरिति भावः ।

सिद्धत्वेन ? नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेत् किं ततः ।

“वाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढेऽन्यदपि बाध्यताम्” इति न्यायात् ।

“यत्तु व्याचख्युः—उपदेशकाले . यौ पकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः । देवदत्तस्य गुरुकुलमिति वत् . समुदायेन सम्बन्धान्नासमर्थसमास इति ; तदा गतवः । अवयवेन सम्बन्धं व्याख्याय समुदायेन सम्बन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् । किं च यत्रोपसर्जनपदार्थः स सम्बन्धिकस्तत्र द्वयीविधा । सापेक्षोऽपि समस्यत इत्येका । प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिनाऽपि सम्बन्धः । स च गुरुणा सह उत्पत्तिार्थः । देवदत्तेन सह तु तदीयगुरुत्वाद्यवस्थारूपो गुरुष्वदित इति द्वितीया विधा । उक्तं च हरिणा—

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

घास्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न होयते ॥ इति ॥

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वत्ता सह ॥ इति च ॥

शब्दरत्नम् ।

वाधे—दूषणे । अवयवेनेति । पणान्तपदावयवेन पकारनकारेणेत्यर्थः । समुदायेन—पणान्तपदेन । ससम्बन्धिकः—नित्यं सम्बन्धन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादि । सापेक्षोऽपीति । सापेक्षस्याऽसमासे हि ततो बोधाभावो बोधम् । न च नित्यमापेक्षे तद्वीजमस्तीति भावः । तदेवाह—वाक्यचदिति । व्यपेक्षा—आकाङ्क्षा । अवयवान्—गुर्वाभेत्सी ।

रणस्थेनेति शेषः । मूले, वाधे दृढ इति । अत्र वाधे दृढ इति छेदः । तत्र तन्त्रान्तरीयप्रसिद्धि-विषयबाधस्याऽनुपयोगादाह—दूषण इति । ननु विशेषणस्य विशेष्यसम्बन्धित्वात् सर्वत्र ससम्बन्धिकत्वमत आह—नित्यमिति । नित्यसापेक्षस्थले समासस्य प्रवृत्तौ बीजम् इत्यपि—सापेक्षत्वेति । ततः—वाक्यात् । पूर्वाद्धोत्थं साधकमाह—तदेवादेति । व्यपेक्षालक्षणसान्ध्यस्य वाक्य एव सम्भवादाह—आकाङ्क्षेति । तथा च तादृशस्थले बोधो भवत्येवेति न वृत्तिप्रतियन्ध । गुर्वादीनि । गुरुतेति समुदायावयवत्वङ्गुरो समुदायजन्यशाब्दबोधोधीयविशेष्यतानिरूपितविषयताश्रयत्वात् । एवञ्चतादृशस्थले चेत्तादिपदार्थस्य धर्मिपारतन्त्र्येण कुटेनाऽन्वयस्वीकारेण यद्यपि निर्वाहः संस्पृश्येत्यक्षरस्वरस्यञ्जोपपद्यते तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्ये

भावप्रकाशः ।

अदृढे इति छेदः । तन्त्रान्तप्रसिद्धस्यात्र प्रसिद्धस्य चासम्भवादाह—दूषणे इति । प्रक्रियायोगकप्र-वाशोक्तिमूले लण्ड्यति—यत्तु व्याचख्युरिति । घनमधेऽपि । बहुवचनान्तेनानुवादे तदुक्तिबोध्या । नन्ववयवत्वेन बोधना तपदेन सम्बन्धाऽन्याख्यानान्मूलमनुक्तमत्र आह—पणान्तरदेति । विशेष्यसम्बन्धेन सम्बन्धिकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादाह—नित्यमिति । ननु नित्यसापेक्षे समासाङ्गीकारे निराका-ष्टत्वात्ततो बोधो न स्यादन्यत्रेवात आह—सापेक्षेति । हि यतस्तस्य तदभावे बोधं ततो वाक्याद्बो-धानादः । न च न हि नित्यमापेक्षे तदङ्गीकारे तद्वीजमस्तीत्याखण्डलार्थः । अत्र मानं दर्शयितुमाह—तदेवेति । अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेवेति भावः । व्यपेक्षासाधर्म्यस्य वाक्ये एवाङ्गीकारादाह—आका-ङ्क्षेति । तथा च ततो बोधो भवत्येवेति भावः । गुर्वादीनि । गुरुत्वादिसमुदायावयवत्वादिनि

अत्र उपसर्जनं न ससम्बन्धिकम् । येन द्वयी विधाऽवकाशमासादयेत् । नन्विहाप्यन्तशब्दः ससम्बन्धिकार्थोऽस्तीति चेत् ? उपदेशकाले यौ पकारनकाराविति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात् । अन्यथा हि उपदेशकालेऽन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात् । वस्तुतस्तु तदपि न । अन्तशब्दो हि अवयविनि साकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्र चित् । अन्यथा ऋद्धस्य राजपुरुष इति स्यात् । राज्ञोऽपि ईशितुरो-
शितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वात् ।

“राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयोः” इति कोशात् ।

यदि तु ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षतेति नृपे तर्हि समं प्रकृतेऽपि ॥ संनिपातेति । तथा चोपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः । यत्साहुः—परिभा-
षाया अनित्यत्वाल्लुक् स्यादिति ; तत् साहसमात्रम् । इष्टस्थलेऽप्यप्रयुक्तौ परि-
भाषाया निष्फलत्वापत्तेः । किञ्चोपदेश इति निर्मूलमपि । यत्तु वदन्ति—अन्त-
ग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति ; तदपि न । संख्येत्यस्याऽऽकर्षणेन
संज्ञिपरत्वसम्पादनेन च सामर्थ्योपक्षयात् ।

शब्दरत्नम् ।

दीनृ । संस्पृश्य युज्यन्ते इत्यस्य तद्द्वारकसम्बन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः । उपसर्जनम्-
ष्णापदम् । न ससम्बन्धिकम्—न सम्बन्धशेषे नित्यसाकाङ्क्षम् । साकाङ्क्षः—नित्य-
साकाङ्क्षः । ईशितव्यम्—प्रजाभूम्यादि । समं प्रकृतेऽपीति । अन्तशब्दस्य उपदेश-
कालं प्रति न नित्यसाकाङ्क्षतेति भावः । संज्ञिपरत्वेत्यादि । संख्यापदस्ये-
त्यादिः । अन्तग्रहणं समाससम्पादकद्वाराऽन्यपदार्थबोधकत्वेन तत्सम्पादकमिति भावः ।

चैतवी ।

आह—नद्वारकेत्यादि । गुरुद्वारकसम्बन्धश्च स्वीयगुरुस्पर्शस्वरूपो बोध्यः । वस्तुतस्तु नित्य-
साकाङ्क्षत्वमेव नैतादृशरीत्याऽन्वयेऽपि वृत्तिप्रयोजकश्चिन्तु गमकत्वमेवेत्यन्यत्र निरूपितम् ।
इहोपसर्जनस्यान्तपदस्य तथात्वादाह—ष्णापदमिति । नित्यसाकाङ्क्षत्वमेवैतादृशस्थले समास-
प्रयोजकमित्येतेन दक्षितम् । नित्यसाकाङ्क्षत्वञ्च सम्बन्धविपर्ययोत्पिप्ताकाङ्क्षाप्रयोजकत्वम् ।
एतेन यादृशस्थले नोत्पिप्ताकाङ्क्षा किन्तुस्थाप्या तत्र न समास इति दर्शितम्भवति । राज्ञः
पुरपस्य धनमित्यादौ यथा । मूले सह्येत्वस्येति । अन्तपदभावे ष्णा इत्येव यद्युच्यते तदा
पदान्तरसन्निधानाभावेन बहुव्रीह्यर्थस्यालम्बः स्यात् । ष्णापदोपादानसामर्थ्यादिदम्पद् पका-
शनकारान्तस्त्रीशब्दबोधकमिति यदि श्रूये, तर्हि तादृशशब्दमात्रस्य ग्रहणापत्तिः । एवञ्चाति-
पडादिशब्देऽतिप्रसङ्ग इत्यन्तपदं सूत्रे सार्थकम् । एतदेवाह—अन्तग्रहणमित्यादिना । तत्पणा-
दकम्—आकृष्टस्य संख्यापदस्य तदन्तत्वासम्भवेन तस्य तत्संज्ञिपरत्वसम्पादकम् । ननु
स्वरितत्वं संख्यापदस्य कल्प्यताम् ; शब्दाधिकारश्च कल्प्य इति प्रकृतसूत्रेऽन्तपदभावेऽपि
भावप्रकाशः ।

भावः । तद्द्वारकेति । गुरुद्वारकेण—तदीयगुरुस्पर्शस्वरूपेणेत्यर्थः । एतेन गुर्वदीनृसंस्पृश्येत्यस्य तान्
द्वारीक्येत्यर्थः सूचितः । उपसर्जनस्यान्तपदस्य तथात्वादाह—ष्णेति । पूर्वरीत्याह—सममिति । सम्ब-
न्धवत्तरेणेत्यर्थः । अत एवाह—नित्येति । तदग्रावर्त्य तु राज्ञो देवदत्तस्य गृहमिरयादाशुत्वाप्याकाङ्क्षा-
याः सर्वेन देवदत्तस्य सम्बन्धिकत्वेऽपि समासाऽभावरूपं बोध्यम् । मूले—संख्येत्यस्येति । अन्तपदा-
भावे ष्णान्तशब्दमात्रग्रहणापत्तिः । यथाकथञ्चिदपि तदन्वयेनान्योपस्थापिनतदन्तजोविह्णशब्दमात्र-
ग्रहाऽऽपत्तिरिति भावः । उक्तस्याऽपि स्पष्टायानुपगमाह—संख्येति । बोधकत्वेन—हेतुना । तथा च
तदन्तत्वस्य संख्यापदेऽसम्भवात्पञ्चादिपरत्वसम्पादकत्वं तस्येति भावः । ननु स्वरितत्वादनुवृत्तेः शब्दादि-

“नोपधायाः” । नेति लुप्तपष्ठोक्तमङ्गस्य विशेषणम् । गौणत्वे त्विति ॥ बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः । प्रियपञ्चमिति । वकारद्वयमध्ये चकारः ।

“अष्टन मा” ॥ ह्रस्वाश्चिति । “रायो हलि” इत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते, तच्च विभक्तेश्च विशेषणमिति भावः । तेनाऽष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु प्राक् । अन्यथा अष्टम् आमिति स्थिते

शब्दरत्नम् ।

किं चान्तप्रहणस्य तदर्थस्य तस्य विशेषणतया सत्सम्बन्धत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानां उपदेशाभावेन त्वदुक्तार्थासङ्गतिश्चेत्यपि बोध्यम् । ‘उपदेशाव्धेर्ण कर्त्तव्यम्’ इति वार्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशाकाले णान्तेत्यर्थः । त्वया तु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशाकालस्य तथान्वयो वस्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

हलीत्यपकृष्यत इति । ‘हलीत्युभयोः षेप’ इति भाष्योक्तेरिति भावः । संनिपातेति । नान्तत्वप्रयुक्तपदसंज्ञकसंनिपातेन आवश्यकं नुटस्तद्विघातकत्वमिति तस्याः प्राप्तिः । अनित्यत्वादिति । न च नुटि “नोपधायाः” इति दीर्घं नलोपेनाऽष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेन । न च नलोपस्याऽपि संनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तिः, नलोपस्याऽसि-
भैरवी ।

तत्सम्पादनीयार्थलाभेऽन्तपदमुक्तार्थगमकम्भविष्यतीत्यत आह—किञ्चेति । तदर्थस्य—उपदेशाकाले इत्यर्थकत्वे । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यस्येव्याह—उणादीनामिति । नन्वेवंसत्युपदेशप्रहणकृत्यपमिति वार्तिकासङ्गतिरत आह—उपेति । स्वप्रकृतिकेति । परकारनकारान्तप्रकृतिकेत्यर्थः । ननु मयाप्तेर्व सुवचमत आह—त्वया स्थिति ।

हलीत्यस्यापकृष्यं प्रमाणमाह—हलीत्युभोरिति । नुटि कृते कथं सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—नान्तत्वेत्यादि । ननु सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्त्वमिति स्वीकारोऽप्यर्थः, इदस्याऽष्टानामित्यस्य प्रकारान्तरेण सिद्धेरित्याशङ्कान्निवाराद्ये—न चेति । वाक्यमिति परेणान्वयः । सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्तिरिति । नान्तसंनिपातेन पदसंज्ञावान्नुटि सति भसञ्ज्ञा-
भावप्रकाशः ।

कारात्मविशेषणस्य च सिद्धेर्मूलं चिन्तयमिति शनकरोक्तिगुणोक्तत आह—किञ्चेति । तदर्थस्य—उपदेशकाले इत्यर्थकत्वे । अन्तपदार्थविशेषणस्य सुन्यत्वादाह—सप्तम्यन्तेति । ननु तदनित्यत्वेन नाऽयं दोषोऽत आह—उणादीनामिति । पक्षे—भाष्यादिसम्भवे । यच्चि ‘अतिपदिकानां नोपदेशा’ इत्यर्थसङ्गतिरेव, तथापि प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन प्रतिपादनरूपं यदुपेतेः प्रापणं तस्याऽयं प्रहणेन प्रकृपादिगिरूपदेशे प्रातिपदिकत्वरूपनोभवे या न्यान्ता संख्या निष्पन्ना सा षट् सप्तद्वयार्थेष्वप्यसाहचर्या-
येदं ‘षट्संज्ञायामुपदेशप्रहणम्’ इति भाष्यवार्तिकाद्युक्तत्वेत्यर्थे इति निर्मूलमतीति मूलं चिन्तयमिति शनकरोक्तिं पण्डितमुदाह—उपदेशेति । स्थेति । न्यान्तसंज्ञाप्रकृतिरुक्त्वादिप्राथम्योपदेशोपायार्थः । इदं च नान्तरीयादिनिष्पन्नम् । अत एवामे भाष्ये सन्निपातपरिभाषादिना तदन्वया संसाध्येद् प्रत्या-
सयानम् । अयमेव च दिगर्थः । ननु मयाप्तेर्व गुरवमत आह—त्वया स्थिति । तस्मात्तथाऽन्यथाऽसु-
बधारे हेतुगर्भे विशेषणम् । समस्तेति । तदष्टकान्तपदस्यार्थः ।

‘षेप’ इति । योगविभागेनेति भावः । ननु षट्संज्ञकसन्निपातस्याऽप्येव सत्त्वेन कथं तदप्राप्तिरत आह—नान्तत्वेति । षट्संज्ञकसंज्ञायां एतदुभयसन्निपातेनोपार्थः । अष्टानामित्यादि प्रागित्यन्तं मूलमनु-
याय नभ्या इत्यादिशब्दपुक्तिं पठत्यपि—न चेति । अन्तेराश्रयमपि षट्पदीत्येव सिद्धमिति भावः ।

परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृतेऽनान्तत्वे पट्संज्ञाभावान्नुट् न स्यात् । न च यथोदे-

वाच्यम् ।

द्वत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम् ? “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषा दोषनिरूपणाद्यन्तरे द्वे गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि तस्य स्थानिग्रहरेण इत्यनिमित्तसन्निपा-
तविधाताभावात्तत्राऽतिव्याप्तिपरिभाष्यासङ्गतेः । सन्निपातस्याऽज्ञास्त्रीपदान्न स्यान्निवृत्त्य-
मिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । किञ्च पूर्वत्र कर्त्तव्यं तदसिद्धत्वेऽपि तत्र
कृते तस्याऽसिद्धत्वे मानाभावः । अन्यथा—हलीत्यस्याप्राप्तसम्बन्धे । परत्वादि ते
अभ्युद्यतः । नित्यत्वाच्चेति । कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्तद्विष्येकवाक्यतया पट्त्वाऽ-
भेदो ।

प्रतिषन्धेन पट्संज्ञाप्रवृत्तिस्ततो नलोपस्य प्राप्तिरिति परम्परया नुद्विषये सन्निपातपरि-
भाषाप्राप्तिरिति भावः । असिद्धत्वेनेति । सन्निपातपरिभाषाया, “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रभाष्ये
पठेनाऽस्या, सपादससाध्यापोत्यत्वादिति तद्वृत्त्या सन्निपातविधातकशास्त्रासिद्धत्वेने-
त्यर्थः । अत्रासिद्धत्वद्विपरिभाषाहृत्वा ; उत सन्निपातनिमित्तकनुद्विषिहृत्वा ; इति
वितर्क्य दूषणम्प्रथमपक्षे दोषमाह—कृदिति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वपक्षाभिप्रायेणाह-
स्यानीति । अभावादित्यन्तस्यासङ्गतौ हेतुत्वम् । तत्र—गौरीत्यादौ । भाष्येति । नदीइत्यर्थं
सम्बुद्धिलोपस्येति भाष्येत्यर्थः । यदि दोषनिरूपणपरभाष्यसङ्गमनाय तत्राज्ञास्त्रीपदत्वं स्था-
निवृत्तावरूपातिदेशस्याप्रवृत्तौ हेतुस्तर्हीहापि नलोपस्यासिद्धत्वातिदेशः कथमिति परिभा-
षाहृत्वाऽसिद्धत्वमप्रयोजकमिति भावः । द्वितीये आह—किञ्चेति । तत्र कृते—पूर्वस्मिन्
कृते । पूर्वञ्च नुद्विष्युत्तरकालिकप्राप्तिर्न कनलोपशास्त्रस्य नुद्विष्यसिद्धत्वस्याऽप्राप्ति-
र्येति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वेनेन नलोपो वाच्य इति चेत्त । लोपस्यासिद्धत्वेन
परिभाषाया अनित्यत्वादात्वमिति युक्तमिति भावः । नन्वेवं पट्संज्ञाया अपि कृताऽ-
कृतप्रसङ्गित्वेन नित्यतया नित्यत्वादित्यसङ्गतमत्र आह—कार्यकालपक्ष इति । तथा च पट्-
संज्ञाया नुद्वेकवाक्यतापन्नस्येन तत्कालप्रवृत्तिस्तया आत्वे कृते न पट्संज्ञैकवाक्य-
तापन्ननुद्विष्यप्राप्तिरिति कृताकृतप्रसङ्गित्वमधुना आत्वस्यैवेति तस्यैव नित्यत्वम् । न च नि-
त्यादप्यन्तरङ्गस्य बलवत्त्वमित्यपरनिमित्तकत्वेन पट्संज्ञाऽन्तरङ्गा आत्वात्प्राग् भविष्य-

भावप्रकाशः ।

असिद्धत्वेनेति । तस्याः “कृन्मेजन्तः” इति सूत्रभाष्याः सन्निपातलक्षणविधिः स्वैरतद्विधातकस्याऽनि-
मित्तमित्यर्थेनात्र स्वैरतद्विधातकस्य नलोपस्यासिद्धत्वेन व्यवच्छेदामावात्तद्विषये तदप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
नन्वसिद्धत्वं किं परिभाषावृत्त्योक्तं सन्निपातलक्षणानुद्विषिहृत्वा ; तत्राद्ये दोषमाह—कृदिति । प्रत्यय-
लक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वादाह—स्यानीति । अभावादित्यन्तोऽसङ्गतौ हेतुः । तत्र—गौरीत्यादौ ।
भाष्येति । नदीहरत्वस्य सम्बुद्धिलोपस्यानिमित्तं स्यादित्यर्थः । आतिदेशिकसन्निपातविधाताभावमाशय
तत्र तदप्रवृत्तावत्रापि तथा स्यादिति तात्पर्यम् । तत्र सन्निपाते आनेये अस्य मध्यमणिन्यायेनोभयत्रा-
न्वयः । अत्रत्ये दोषमाह—किं चेति । यत् इति शेषः । पूर्वत्र—नुटि । तदसिद्धत्वेपि—नलोपासि-
द्धत्वेपि । तस्मान्नलोपस्यापि परिभाषाऽनित्यत्वेनेव साध्यतया तस्य तद्वृत्त्याऽसिद्धत्वादारावमेव युक्तम् ।
तदनित्यत्वेनेति गूढाकृतम् । एतेन पट्संज्ञासुपजीव्य जातस्य नुद्विष्यविधातकत्वात्तया आत्वं न, दीर्घं
नैवम् । न च नलोपे तद्विरोध एव नुट्येनकारनिमित्तकत्वात् । पट्संज्ञायास्तत्त्वेपि तत्र नलोपासि-
द्धत्वेन सन्निपातविधाताभावात् । एतेनानित्यत्वेनाऽस्याप्रतिपादकमूलं तद्व्याख्यानं च चिन्त्यमिति
मन्दोक्तमपस्तम्बम् । अन्यथेत्यस्य ततः प्रागारभे इत्यर्थे पौनरुक्त्यादाह—हलीति । नन्वन्तरङ्गत्वात्
यथोदेष्टे पट्त्वे तत आसि नुटः प्राक् नित्यत्वादात्वेप्यस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन पट्त्वाऽनिवृत्तौ तत्प्रत्यु-
क्तनुदीष्टसिद्धित आह—कार्येति । नन्वत्र पक्षे न तच्छास्त्रस्य पुनः प्राप्तिः, किन्तु तदर्थस्य कार्या-

शपक्षेऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव कृता पट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुल-
भेति वाच्यम् । अल्विधौ चकन्यायाऽयोगादिति भावः ।

“अष्टाभ्य औश्र” ॥ कृताकारादिति । ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तम्,
तत् कथं कृताकारतेत्यत आह—अष्टभ्य इति । कृतात्वस्येदमनुकरणं, न तु लक्ष-

शब्दरत्नम् ।

ऽस्वयोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः । अल्विधाविति । पट्संज्ञाया अल्विधित्वेन
तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः । यदि तु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिक-
रणधर्मेविशेषरूपस्य पटस्त्वस्य स्थान्यल्वधर्मत्वाऽभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुदादेरपि नाल्वि-
धित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन च नुद् सुलभस्तर्हि मुख्ये कार्यकालपक्षे तत्सि-
द्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बोध्यम् ॥

अथैव ।

सीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे पट्संज्ञाया नुदकयावत्तया तस्य च प्रकृतिप्रत्ययोभय-
सापेक्षतया आत्वसमलक्षतया पटस्त्वमपि बहिरङ्गमित्याशयात् । ननु कार्यकालपक्षे लक्ष्या-
ऽसिद्धिरपेक्षार्हि यथोद्देशपक्षे एवास्त्वस्याशङ्काज्जिराचष्टे—मूलं न चेति । सुलभेति ।
तथा च नुद् भविष्यतीति शेषः । नुद्विधायकशास्त्रस्य नाल्विधित्वमिति चेत्तत्राह—
पट्संज्ञाया इति । अल्विधित्वमिति । तथा चैतत्पक्षेऽपि हलीति प्रकृतसूत्रेऽपकृष्टव्यमिति
भावः । अभिमानपट्सूचितामरुचिम्प्रकृतमिति—यदि त्विति । अत्र रूपस्येत्यन्तम्परिघापकं
पटस्त्वस्य न तु विशेषणत्वेन स्थानिवद्भावस्य पटस्त्वबुद्धिसम्पादनापेक्षा न तु सादृशवि-
शेषणविशिष्टपटस्त्वसम्पादनायेति विशेषणतयाऽलाभ्यणमस्त्येवेति न शङ्क्यम् । स्थानिवत्त्वे-
नेति । ‘सर्वे सर्वपददेशाः’ इति न्यायेनाऽऽदेशरूपेणया स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः । तदभावेऽप्याह-
एकदेशेति । एतेन पटस्त्वमात्रसन्निपातनिमित्तक इह नुद्, ॥ च न सन्निपातपरिभाषाया इह
प्रवृत्तिसम्पादकः, आत्वानलोपयोः पट्त्वाविधातकत्वादिति मूलोक्तस्य सन्निपातपरिभाषा-
या अनित्यत्वस्य लोपयोग इति ध्वनितम् । तत्तिद्धिरिति । अष्टानामित्यस्य सिद्धिरित्यर्थः ।
‘हलीत्युभयोः शेष’ इति आप्यमपि कार्यकालपक्षाभिप्रायकम् । अनुवृत्तेरिति । अनु-पश्चात्
वृत्तेः—सम्बन्धस्येत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

धर्मतिदेशेनाऽऽनयनं, तच्चान्न नुदादि, तत्र च शब्दो न स्थान्यवृत्तिधर्मवत् आश्रयणमत आह—
पठिति । एतेन वचिन्शब्दस्य स्वग्रन्थविकृष्टमिरमित्यशङ्कम् । वैषम्यात् प्रतिपादितमिदं
समैव । अभिमान इति । तथा चान्न पक्षे हलीति नुदादितिसिध्यर्थमाश्रयकमिति भावः । एताव-
धित्वाऽऽचिमाह—यदि त्वित्यादि । प्रकृतमिप्रायेणाह—नान्तेति । नुदादेर्नाल्विधिरिति
पाठः । सर्वे सर्वपदेति पक्षे आह—स्थानीति । तदभावेऽप्याह—एकदेशेति । विकृतावय-
वाऽनिबन्धननुदादौ पट्स्वरस्य तेन सीतम्यादिति भावः । अत एवाह—नुडिति ।
एतेन पट्स्वमात्रसन्निपातनिमित्तको नुद्, न च तद्विधातकावयवलोपाविति तस्या ममातिरेवेति भवि-
त्यर्थं मूलोक्तमसन्नतमिति हर्षमिद्वान्तः सूचितः । एतेन पट्स्वं नाल्त्वमिति तत्प्रवृत्तिः सूत्रवै । अन्यथा
दोदोऽपेक्षो कृतात्वानां पाठोत्पत्तिरिति मूलं चिन्तयामिति रत्नाकरोक्तमप्यल्लम् । सर्वेषां कार्यांश्चात्र
श्रवणायम् । तत्सिद्धिरिति । अष्टानामित्यत्र नुदसिद्धिरित्यर्थः । अन्यथा मूलोक्तरीत्या न स्यात् ।
‘यं योगयोः शेष’ इति आप्यमपि कार्यकालपक्षाभिप्रायम् । एतेन त्रियाष्टानाश्रयाधर्ममपि सेति रत्नाकर-
दाल्प्याप्तमप्यल्लम् । ॥ ननु निपातनरव वक्ष्यमाणत्वात् इति भावः । अनुवृत्तेरिति । अनु-पश्चात् वृत्तेः-
सम्बन्धस्येत्यर्थः । तदवयवस्येति भावः ।

एवशासम्पन्नमात्वम् । तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टम्य इत्येव न्यूयादिति भावः । इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः । अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात् किम् ? अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । “पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः” इति बाधित्वा “झल्युपोत्तमम्” इत्यस्य प्रवृत्तेः । पट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं स्यादिति तस्यार्थः । एवं स्थिते ह्रस्व-व्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घप्रहणमात्वस्य नित्यत्वे व्यर्थं स्यादित्यर्थः । पूर्वस्मा-

दन्दरत्नम् ।

श्रुतम्—हलादौ । अनुमितम्—अष्टशेषाः । ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति । ह्रस्वेऽन्तो-
दात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । व्यर्थं स्यादिति । ननु ज्ञापितेऽपि व्यर्थमेव तत् ; अष्टाभिरि-
त्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वात् “झल्युपोत्तमम्” इत्यनेन बाधे,
सङ्कटतित्यायेन पुनरप्रवृत्तेरिति चेन्न । दीर्घप्रहणेन सङ्कटतित्यायाऽनित्यत्वस्याऽपि ज्ञाप-
नात् । यद्वाऽत्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते । तत्राऽऽत्वस्य बहिरङ्गतया प्राक् पट्स्थे
भैरवी ।

अष्टशतोरिति । तथा चेह ज्ञापकं सामान्यापेक्षं, सामान्ये प्रमाणानाम्पक्षपातादिति भावः ।
पर्यवसितार्थाभिप्रायेणाह—ह्रस्वेऽन्तोदात्तेति । सावकाशेति । कार्यकालपक्षेऽनान्तत्वेन पदस-
ञ्ज्ञाया अत्राऽप्राप्त्या “पट्त्रि” इत्यादेरप्राप्त्या सावकाशस्येत्यर्थः । पदस्वरस्तु पञ्चभिरि-
त्यादौ चरितार्थः । अप्रवृत्तेरिति । “अष्टन” इति सूत्रस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । कार्यकालपक्षमभिप्रे-
त्यैव समाधत्ते—दीर्घेति । न्यायानित्यादस्यापीति । एवञ्च तस्याऽनित्यतया तदप्रवृत्तौ पुनःप्रस-
ङ्गविज्ञानन्यायस्येह प्रवृत्तेरिति भावः । ननु पूर्वोपपादितरीत्याऽष्टभिरित्यस्य दीर्घप्रहणव्या-
वृत्त्येतां सिद्धेति तद्वैकल्पिकत्वे ज्ञापकत्वद्वयमिति चेन्न । ‘यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्य
सर्वस्य ज्ञाप्यत्वम्’ इति न्यायेनोभयत्र दीर्घप्रहणस्य ज्ञापकत्वात् । अत एवाह—मपाति ।
अत्रेदम्बोध्यम् । यद्युभयोर्ज्ञाप्यता स्वीक्रियते, तदा लाघवाभावात्कृताऽऽत्वस्य पदसञ्ज्ञा-
सत्त्वे आत्वस्य वैकल्पिकत्वे च तस्य ज्ञापकमस्तु ; एतावतापोष्टार्थसिद्धिर्भवतीति पूर्वोक्तरीत्या
दीर्घप्रहणं वैकल्पिकत्वे ज्ञापकं कार्यकालपक्षे । यदि त्विह यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते ; तदा
हलीत्यस्याऽऽत्वविधायकसूत्रेऽप्यनर्थो न कार्यः । एवञ्च लाघवम्भवतीत्याशयेनाह—यदेति ।
अत्र—पदसञ्ज्ञायाम् । पक्ष एवेति । एवकारेण सङ्कटतित्यायाऽनित्यत्वस्य कृताऽऽत्वस्य पट-
सञ्ज्ञा भवतीति कल्पनस्य च निरासः । अस्मिन्पक्षे “अष्टनो दीर्घात्” इति दीर्घप्रहणस्याऽऽत्व-
वैकल्पिकत्वमात्रांशे ज्ञापकता कल्प्या । बहिरङ्गतया—विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालिकतया । प्रागिति ।

भावप्रकाशः ।

अष्टशतोरिति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादष्टम्यस्य न्यायत्वमनित्यमिति भावः । पर्यव-
सितार्थमाह—ह्रस्वे इति । सावकाशेति । न अष्टाभिरित्यत्र “झल्युपोत्तमम्” इति प्राप्नोति
कार्यकालेऽनान्तत्वेनाऽपट्त्वात् । अन्विषित्वेनाऽस्यानिवृत्ताच्च । विकृतावयवस्वनिर्बन्धनत्वेन लौकि-
कन्यायस्याप्यनवताराच्चेति भावः । तत्रैव पक्षे समाधत्ते—दीर्घेति । एवेन ज्ञापकान्तरनिरासः ।
अनित्येत्येति । तदप्रवृत्तिपूर्वकपुनःप्रसङ्गविज्ञानप्रवृत्तेरित्यर्थः । अपिना वैकल्पिकत्वसमुच्चयः ।
यावता विनाऽनुपपत्तिस्तस्यैव ज्ञाप्यमिति सिद्धान्तादिति भावः । इदं च तदपक्षे । तदभावे तु
स्थाने कृताऽऽत्वपट्त्वेति ज्ञाप्यद्वयं वेति बोध्यम् । हलीत्यपकर्षाभावजलाघवादाह—यदेति । अत्र—
पट्संज्ञायाम् । एवेन तदनिरवयवकृतात्वपट्संज्ञानिरासः । वैकल्पिकत्वं तु ज्ञाप्यमेव । ज्ञाप्यते इत्यत्र
दीर्घप्रहणेनैवेत्यस्यानुपपन्नः । उक्तार्थं चतुर्थं सूचयितुं तत्र हेतुमाह—तत्रेत्याद्यपवादत्वादित्यन्तेन ।
तत्र—यथोद्देशे । बहिरिति । विभक्तिसापेक्षत्वेनेति भावः । प्राक् । विभक्तेरिति शेषः ।

दपीति । एवञ्च प्रियाष्ट्ण इति हरदत्तोदाहृतं ध्रुत्वं न संभवतीति भावः । न च

शब्दरत्नम् ।

जाते नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्य पदत्वस्याऽऽद्यमत्वाभावेन स्वरादेर-
विवक्षितत्वाभावात् ५ स्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन वाऽकारान्तस्यापि पदत्वेन तत्रापि
“शल्युपोत्तमम्” इत्यस्य प्राप्त्याऽष्टनृस्वरस्य तदपवादत्वात् । तत्र पक्षे, भविष्यति किञ्चि-
दनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः प्रवृत्तसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वात् । ऽपष्टं
चेदं पदसंज्ञासूत्रेऽष्टभो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः । आकारान्तस्य पदत्वेऽप्यौश-
विधिसामर्थ्यादष्टावित्यत्र लुग्न ।

अथेयमष्टावित्यत्राष्टनृस्वरस्य चारितार्थम् । हलादित्वाभावेन पदस्वरस्य तत्राप्राप्तेः । न चैका-
भरयी ।

विभक्त्युत्पत्तेरिति शेषः । जात इति । ततो विभक्तिस्तत आत्वमिति प्रक्रियाऽत्र ।
एवञ्चाष्टाभिरित्यत्रापि “पदत्रि” इति सूत्रस्य प्राप्तेः “अष्टन” इति सूत्रस्याऽच्चारितार्थे-
नाऽपवादत्वेनाष्टाभिरित्यत्रेवाऽष्टभिरित्यत्रापि स्यादिति दीर्घप्रहणमिति भावः । स्वरादेरिति ।
“पदत्रि” इति “शल्युपोत्तमम्” इति वा विहितस्वरादेरित्यर्थः । आदिनाऽष्टानामित्यत्र
नुट्, परिग्रहः । स्थानिवद्भावेनेति । ‘सर्वे सर्वपदादेशाः’ इति न्यायेन समुदायस्यादेशत्वकल्प-
नया स्यान्निजत्वायेनेत्यर्थः । एकदेशविरूपन्यायेन वेति । न हीदानीन्तान्तत्वरूपपेक्षा, किन्तु
पदत्वमात्रम् । इत्यत्र चितृताऽऽद्यवत्त्वस्य भागयनमित्येकदेशविकृतन्यायस्य प्रवृत्तिर्मवि-
प्यतीति भावः । ननु विभक्त्युत्पत्तेः प्राक् पदत्वस्य न फलमत आह—तत्र पक्षे । ननु कृता-
त्येऽपि चैरपदत्यन्तदाऽष्टावित्यापि लुक्स्यादत आह—औशविधिसामर्थ्यादिति ।

एवमिति । औशविधिसामर्थ्यादष्टावित्यत्र लुगभाव इत्यर्थः । अष्टावित्यत्र—द्वितीयापह-
भावप्रदानाः ।

शब्दरजम् ।

देने व्यपवर्गाभावः । स्वरात् पूर्वं सन्धिस्कार्याप्रवृत्तेरौदात्त्यप्राप्त्यनिमित्तनिपातसिद्धये
“यदि तु परम्” इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न । एतन्नाप्यप्रामाण्यदेवा-
हन्शब्दस्य घृतादिपाठाद-सोदात्तत्वेन “एकादेश उदात्तेनोदात्तः” इत्येव तत्रान्तो-
दात्तत्वसिद्धेः । ननु प्रियाष्टाम्यामित्यादावष्टन्स्वरः साचकाशः । षट्स्वरविधायके
विहितघिदेषणाऽऽध्वनेन समासे गौणे तदप्राप्तेः । अत एव “चतुरः शसि” इति सूत्रे
‘स्त्रिधां प्रतिषेधो वाच्यः’ चतस्रः पञ्च, चतस्र्यांषुदात्तनिपातनात्तत्सिद्धम् । तन्नि-

र्भवी ।

शब्दे । व्यपवर्गाभाव इति । अन्तरङ्गत्वादेकादेशे षट्संज्ञाकात्परत्वाभाव इत्यर्थः । अतश्चे-
रिति । अस्य ध्वनितत्वादित्यत्रान्वयः । एहीत्यत्रेति । तत्र भाष्ये रोहादेहीति प्रयोगे रोहाव-
एहीति स्थिते आठः परत्वमिहोत्पत्त्येति “तिङ्तिङ्” इति प्राप्तस्य निघातस्य “लो-
च्” गत्यर्थलोटा युक्त इति च निषेधमाशङ्क्य छान्दमत्वेन समाहितम् । कैवटश्च तत्रान्त्य-
त्वादेकादेशे निपाताप्राप्तिसमाशङ्क्य एवंविधभाष्यविचारपूर्वं सन्धिस्कार्याप्रवृत्तिरनुमोयत
इत्याह । “नेन्द्रस्य परस्य” इति सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति तदाशयः । एतद्भाष्येति । दीर्घ-
ग्रहणस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । पाठान्तोदात्तत्वमिति । अन्यथा “प्र.सङ्ख्यया” इत्याद्युदा-
त्तत्वं स्यात् । तत्र—अष्टाधित्यत्र । नन्विति । एवमपीति शेषः । षट्स्वरविधायकं—षट्संज्ञा-
कात्परत्वमाश्रित्य प्राप्तस्वरविधायकमुग्रद्वये । अत एव—विहितविशेषणश्रयणादेव । वाच्य
इति । अन्यथा शसि कृतान्तोदात्तत्वरुचतुरशब्दस्य स्थाने चतस्रादेशोऽन्यन्तोदात्त स्यात्त-
था च “उदात्तयो हल्पूर्वात्” इति स्वरः स्यात् । यदि तु शब्दान्तरप्राप्त्योभयोरनित्यत्वेन
स्वरविधायकदात्तात्परत्वात् “चिचतुरो” इत्यस्य “अचिर मृत ” इत्यस्य च प्राक् प्रवृत्ति-
रुत्तस्य स्थानिवत्त्वेन चतुरशब्दस्यात् “चतुरः शसि” इत्यस्य प्रवृत्तौ तकाराकारस्योदात्तत्वं
स्यात् । आद्युदात्तनिपातनादिति । समासत्वात्सूत्रेऽन्तोदात्तपाठे कर्तव्ये चतस्रशब्दावपवचका-
रस्योदात्तस्य पाठादित्यर्थः । ननु वार्तिकारम्भे “चतुरः शसि” इत्यस्यवाऽप्रवृत्तिः, निपातने

भावप्रकाशः ।

दित्यन्वयः । परेयेति चैतरेव नान्यैरित्यर्थेन जाये स्वारोहावेहीत्यत्र रोहावेत्यस्य “परार्थनोदा” “लो-
च्” इति निपातनिषेधाभावेन “तिङ्तिङ्” इति निपातसिद्धिकलनियामकतया “यदि तु” इति घञ-
साफल्यमभिधायारोहावयुक्तत्वादेहीत्यप्राप्त्यनिमित्तनिपातस्य “लोच्” इति निषेधः कुतो न; न हि
तत्र नियमेन वारण सम्भवतीत्याशङ्क्य “न रुहिर्यत्यर्थ” इत्युक्तम् । तत्र उक्तरीत्या समाशङ्क्याऽस्माद्भा-
ष्यादनुमीयते प्राङ्निघातस्तत एकादेश इति कैवटेन व्याख्यातं च । “नेन्द्रस्य परस्य” इति सामान्यापेक्षं
ज्ञापकमिति तदाशय इति मुख्यतया । किञ्चैकादेशे कृतेष्वेकादेशेति न्यायेन यन्तेऽष्टशब्दत्वं परदि-
वत्त्वेनोपपन्नस्य विभक्तित्वेन शेषदोषादित्यपि नेष्यम् । एतद्भाष्येति । दीर्घग्रहणज्ञापकत्वरपरमात्येत्यर्थः ।
पाठे हेतुरयम् । तत्र—तादृशेऽष्टाधित्यत्र । तथा च ऽच्चारितार्थेनाऽपवादत्वात्तत्साफल्यमिति न तदा-
वश्यकत्वमिति भावः । नन्विति । एवमपीति शेषः । इति चैन्नेत्यत्रान्वयः । तथा चानुपदीकतीतिरेव
स्यादिति भावः । विधायके—सूत्रद्वये । मुख्ये समासे इत्यादाह—गौणे इति । तदप्राप्ते-
षट्स्वराऽप्राप्तेः । तत्र मानमाह—अत एवेति । तदाश्रयणेन तत्राप्राप्तेरेवेत्यर्थः । सङ्गच्छते इत्यत्रान्वयः ।
चतस्र इति । स्थानिवत्त्वेन तकाराकारस्योदात्तत्वं स्यादिति भावः । ननु वार्तिकारम्भे “चतुरः शसि”

सरला

घृतादिपाठादिति । किट्स्वरेण तु नात्र तिङ्, “त्रः संख्यायाः” इत्यनेन किट्स्वरभाषेनाऽऽपु-
दात्तत्वापत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

पातनेऽपि चतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः । “पट्त्रि” इति सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वरस्याधकत्वज्ञापनात् । आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणा-
नर्थक्यम्, ‘न ह्यन्यद्दलादिग्रहणं प्रयोजयति, अन्यदसञ्चतसृशब्दादिति’ भाष्योक्तं सङ्ग-
च्छते । अन्यथा प्रियाशन इत्यादेः सम्भवेन तदसङ्गतिः । अष्टौ परमाष्टावित्यादेरेकदेश-
स्वरेण सिद्धेः । न च कदाचित्यादि व्यावर्त्यम् ; संख्याप्रकारकरंस्वयेयविशेष्यकबोधज-
मैरवी ।

तु तस्य सर्वबाधकतया “पट्त्रि” इत्यस्याऽपि बाधापत्तिरत आह—अत्रिपातनेऽपीति । अपिर्मा-
तिकारम्भसमुच्चायकः । विभक्तिस्वरः—विभक्तेरुदात्तत्वम् । निपातने ङीति । निपातनस्य सर्व-
बाधकत्वे ङीत्यर्थः । नतसृशब्दादिति । एतत्सम्बन्धजदिविभक्तिवारकतयैव तस्य चारि-
तार्थ्यमस्ति । यदि निपातनस्य सर्वबाधकत्वन्तदा तद्व्यर्थमेव स्यादिति । अयम्भावा-
पट्त्रिचतुर्भ्यं पुरुषचनद्विवचने न भवत एव, पट्त्र्यो जदशसोर्लुङोश्च, अन्वाः सर्वा हला-
दिविभक्तय एव, त्रिचतुरोर्जंसि तु न प्रयोजनम् । “अन्वेष्टुन्दसि” इति सूत्रादसर्वनाम
स्थानग्रहणस्य “पट्त्रि” इति सूत्रेऽनुवर्तनात् । त्रीनित्यत्र शसितु “एकादेश उक्तालोचन”
इति सिद्धम् । तिस्र पश्येत्यत्र तु “उदात्तयण.” इत्येव सिद्धम् । चतुरः पश्येत्यपि न
व्यावर्त्यम्, “चतुरः शसि” इत्यस्याऽऽरम्भात् । तस्माच्चतस्रः पश्येत्येव उपपद्यते इति ।
यदि निपातनस्वरस्य सर्वबाधकत्वन्तदा तद्व्यर्थं रूपमेव । एतेन प्रकारेण निपातनस्वरस्य
विभक्तिस्वरबाधकत्वे स्थापिते चतसृणामित्यत्र विभक्तिस्वरः सिद्ध इति । अन्यथा—विहि-
तविशेषणानाश्रयणे । तदसङ्गतिः—न ह्यन्यदिति ग्रन्थासङ्गतिः । अष्टावित्याद्यपि न व्यावर्त्य-
मित्याह—प्रष्टावित्यादि । न चेति । बाध्यमिति परेणान्वयः । कदाचित्स्य प्रदर्शनम्
भावप्रकाशः ।

शब्दप्रथमम् ।

नकृतयोत्तरपदार्थप्रधानमभासे समुदायस्याऽपि पट्वात् । स्पष्टं चेद् “सर्गादीनि” इत्यत्र भाष्ये । ततो विहितत्वाच्चेति याच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेत् । एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादप्येन इत्यस्यापि विहितविशेषगाग्रवगेन समासेऽप्रवृत्तेः । प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य पट्सञ्ज्ञासुप्ते भाष्ये स्पष्टत्वाच्च । “तिसृभ्यो जम्.” इति सूत्र-
मैरवी ।

लाभ्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यात्र प्रकृत्या एकादेशस्वरेणासिद्धिप्रदर्शनाय । ततः—पट्सञ्ज्ञात् । एतद्भाष्येति । “चतुरः शसि” इत्यत्रोक्तभाष्येत्यर्थः । तदनभिधानम्—कदाचित्स्याद्यनभिधानम् । एतज्ज्ञापकेति । दीर्घग्रहणस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । यस्तुत एतत्सर्गमभ्युपेत्यथादेन । सिस्रान्ते स्वनभिधानमेवेत्याह—प्रियाष्टादीनामिति । तिसृभ्य इति । तत्र हि जम्ग्रहणद्विमर्श-
मिति प्रश्ने तिसृकेति कन्प्रत्ययान्तम्प्रत्युदाहरणमुक्त्वा जम्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावादि-
त्युक्तम् । अस्य नित्यम्यहुवचनान्ततया तदन्ययोरभाव एव, शसि ॥ “उदात्तयणः” इत्येव सिद्धम् । अन्याः सर्वा हलादयस्तत्र “पट्त्रिचतुर्भ्यः” इत्येव भविष्यति । तिसृनेत्यपि न प्रयोजनम् । मध्येऽप्यादन्त्यायेन “तिसृभ्यः” इत्यस्य “अनुदात्तौ सुप्तिता” इत्येतद्वाचक-
तया नित्यस्वरेण “तिसृभ्यः” इत्यस्य बाधो भविष्यतीत्युक्तत्वा “उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रह-
णमिच्छन्ति अतितित्तौ अतितित्तः” इति जसुग्रहणस्य व्याख्यार्थदर्शितम् । यद्यपि वार्तिक-
कृता तत्प्रणिहितन्तर्भाष्याचार्यान्तरसम्वादेन जसुग्रहणस्य प्रयोजनमभाष्यकारोऽभिहितवान् ।
सद्यः प्रयोजनं विहितविशेषणसत्ये ॥ नोपपद्यत इति परस्वमेव निष्पन्नमिति जसुग्रहणान्ते
विभक्तेरुदात्तत्वं स्याज्जसुग्रहणसत्ये तु तस्याऽप्रवृत्तौ समासस्वरबाधनाऽव्ययपूर्वपदप्रकृति-
स्वरबाधकेन “अतेरुत्पदे” इत्यनेनातोः परमहृदन्तम्पदशब्दश्चान्तोदात्त इत्यर्थकेनान्तो-
भावप्रकाशः ।

लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव “ग्यान्ता” इत्यत्र ग्रहणे मानाभाव इति भावः । तदेव ध्वनयि-
तुमाह—स्पष्टमिति । प्रतिपादितमधस्तात्सर्वम् । बह्वर्थापरीत्याऽऽन्तस्वरेणासिद्धेराह—एतद्भाष्येति ।
“चतुरः शसि” इत्यत्रोक्तभाष्येत्यर्थः । तदनमीति । कदाचित्स्याद्यनभिधानादित्यर्थः । एतेनोक्त-
रीत्या तत्राहन्तरः सावकाश इत्यपास्तम् । एतज्ज्ञापकपरेति । दीर्घग्रहणज्ञापकपरमर्थः । विशेषणा-
ग्रवगेन । तस्याग्रवगेन समासे गौणे इति शेषः । अप्रवृत्तेः । अहन् स्वरस्यापीति शेषः । इदं च तत्त-
त्त्वमभ्युपेत्य । वस्तुतस्तदभाव एवेत्याह—प्रियाष्टेति । गौणानामिति भावः । इदं चाऽनुपदमेव-
स्फुटीभवित्यति । ननु कैयटोक्तमूलाऽनूदितप्रथमव्याख्यादरेऽनभिधानम्, आद्ययुक्तिरपि भाष्यविरो-
धाद्युक्तैत्यत आह—तिसृभ्य इति । तत्र हि नित्यवहुवचनान्तत्वात्तदन्ययोरभाव एव शसि “उदात्त-
यणः” इति भाष्यम् । अन्या हलादयः । तत्र “पट्त्रि” “स्रति” इति च निश्चयः । तिसृकेत्यत्रापि दार्ष्टिक्यादे-
शस्यादिवशात् पितस्वरप्राप्त्या “अनुदात्तौ” इत्यस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधेऽपि निस्वरेण सह
तदभावाग्रहणपवादन्यायाद्वा परत्वात् निस्वरेण आन्वमित्वाद्यनेन वार्तिककृता “तिसृभ्यो जसुग्रहणा-
नर्थक्यमन्यत्राभावात्” इति खण्डितमपि जसुग्रहण भाष्यकृता चाऽर्वान्तरमवष्टभ्य स्थापितवान् ।
“उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति” । अतितित्ताविति समस्ततिसृशब्दसमीपजन्यविभक्तिव्यावृत्त्यर्थं
सरला ।

“कोः कत्तपुष्टेऽपि” इति कोः कदादेशे वृत्तिसिद्धम् । तत्र समासान्तोदात्ते ततो ब्रुया एकादेशे ओकारे
तस्य “एकादेश उदात्तेन” इत्यन्तोदात्तत्वेन कथं तस्य व्यानवर्त्यत्वम् ? अत्रोच्यते, कुञ्चदस्य निपातत्वेन
“निपाता आप्तादात्ताः” इत्याद्युदात्ततया “तत्पुष्टे तुल्यार्थसुगुणियासस्युपमानान्वय” इत्यनेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण अष्टावित्यस्याद्युदात्तत्वात् । अत्र “अव्यये नञ्कुनिपातानाम्” इति परिगणनेन पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरव्यावृत्तिस्तु न कर्तुं शक्यते स्थानिवशेन कञ् इत्यस्य कुञ्चदत्वाशङ्केः ।

‘पूत्रेन्द्रासिद्धीये न स्थानिवत्’ इति निषेध, तस्य दोष इति साभवादत्वात् ।
ननु “रपाभ्याम्” इति प्रतिपदोक्तं एत्वं तत्र ग्रहीष्यामः, न तु ष्टुत्व-

शब्दरत्नम् ।

स्थेनोपसमस्तार्थमेक इति भाष्येण मुख्यन्यायात् पदस्वरस्याऽपि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च ।
 “चतुर शसि” इति सूत्रस्यन्तु वार्तिक ‘जस्यग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावात्’ इति “तिसृभ्य”
 इति सूत्रस्यवार्तिकश्चैव दृश्यम् । एके इति च मुख्यार्थकमिति दिक् । प्रतिपद्येकमिति ।

भरखी ।

दात्तने धृते उदात्तस्य फक्तारस्य यणादेशे "उदात्तस्वरितयो" इति स्वरित औकारोऽकारश्च भवति । तुल्य-यायादिति । यथा "तिसृभ्यो जस" इति सूत्रस्य प्रवृत्तिविषये व्यवस्था तद्वत् । अपिना । अष्टनस्यरस्य परिग्रहः ।

नन्वेवं विशेषणाध्ययनयोधकोक्तभाष्यस्य का गतिरत आह—चतुर इति । वार्तिक—विम-
त्स्वित्स्वरभाजश्च हलादिप्रहणान्दित्येतत् । दृष्यमिति । जस्प्रहणस्योपसमस्तार्थस्त्ववत्तत्र सूत्रे
हलादिप्रहणस्यापि समस्तो प्रियत्रीनित्यादौ प्रयोजनलाभाद्दृष्यम् । नन्वेवमेके इत्युक्त्या
तस्य सिद्धान्त्युक्तिर्यथमत आह—एके इतीति । दिगिति । दिगर्थस्तु “चतुर शसि” इति
सूत्रस्थ ‘स्त्रियाम्प्रतिपेधो वाच्य’ इति वार्तिकमपि न कार्यम् । चतस्र पश्येत्तत्र स्वर-
रेफादेशयो प्राप्तौ परत्वाद्देफादेशे तस्य स्थानिवत्त्वेनैकप्रवधानात्काराकारस्य स्वरप्राप्ते ।
न च रेफस्येव स्वरो भवत्विति वाच्यम् ? हस्वस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याऽविघ्नानवज्ञावात् ।
न च स्थानिवद्भावस्य स्वरे कर्तव्ये निषेधो भविष्यतीति वाच्यम् ? स्वरदीर्घयलोपेषु लोपा-
जादेशस्येव स्थानिरज्ञावनिषेधात् । एवमाद्युदात्तयोस्त्रिचतुरोरोरान्तरतम्यादाद्युदात्त सिद्धे
आद्युदात्तनिपातनमपि न कार्यम् । हलादित्यस्यापरुषस्तु प्रतिपत्तिरुपमायेति ।

वर्णप्रहणे प्रतिपदोत्तपरिभाषामा भप्रवृत्तिवादिमतेऽप्याह—सथोगादीति । तदेकवाक्यमप्या-
प्रत्याख्यानैक्यान्वयतया । अत्र—सुत्रे णप्रहणस्य सत्त्वपक्षे । यत्तु णप्रहणं संज्ञापूर्वकविधेर-
नित्यत्वयोधनाय, तेन दुर्भवातीत्यत्र गत्वच । एवं “वदान्तरूप” इति सूत्रमपि ‘नन्वपटित
भावप्रकाश ।

तदिति तदर्थः । तदप्रादिति सत्त्वे विहितविशेषणामयणमप्रमाणम् । एवञ्चास्ति परमकृदन्तं पदशब्दश्चा-
न्येदाच्च शयर्षकेन “मतेष्टवदे” शयनेनान्येदात्तत्वे कृते “उदात्तस्यति” इति श्रौतार रक्षितः ।
नतप्रमाणमात्रे ॥ तेनोदात्तत्वादिति वदाशयः । इमां रीतिमतिदिशति—सुत्यन्यायादिति ।
पदस्यरस्य—द्विविधस्य । अपि—अष्टश्रुतारभमुच्चापय । तदन्ते । गोणीरीत्यर्थः । उक्तत्वाच्च—
सत्प्रत्ययत्वाच्च । एवञ्च तस्य तदपवादस्य निर्मूलमिति भावः । नन्वेवं सदाशयणोपकोत्तमाभ्यवितो-
षोऽन्यथा—चनुर इति । वार्तिके विमक्तिस्वरभावश्च हनादिग्रहणादित्येतत् । दूष्यमिति । जम्-
भहणस्य तत्र चारितार्थ्यवद्वलादिग्रहणस्यापि तत्र चारितार्थ्यनाशेनार्थव्याप्तिर्भावात् । एवञ्चाप्युदात्तनि-
पातामुपेक्षितं न्नवर्णनापस्या दुष्टम् । एवञ्चास्ति “क्षिप्रां प्रतिषेधः” इति वार्तिकमपि न कार्यम् ।
रवरात् प्राग् परत्वादित्येज्यवहितस्योदात्तचोप्यस्यार्थव्याप्तिर्भावात् । तकारादप्रात्यय पूर्वविधौ रेफस्य रणाति
वायेन क्रमारेण व्यवहितत्वात् । तस्य च रवविभावरणानिवरणाच्च तस्यैवाप्राप्तेः । स्वरे निषेधस्तु
सोपनादेशस्यैव । एवञ्च स्थानिवशेनाप्युदात्तत्वे गित्ते निपातमप्यन्यमपि । तस्मात् गोरी “पदवि”
इति । “गुर” इति शब्दादेव प्रक्षिप्तस्यैव सत्यमिदमेव इति भाष्यमन्यमिति निषेधोक्तिरपि विधाया
पुनराहनादिग्रहणं सार्वकर्मिणि व्येषम् । न चेदे इत्युक्त्या कथं तस्य निष्ठा तस्मैव भाव—पूजे इति ।
अन्तर्यर्थः । वरमुक्तं विधायादीनामप्यप्राप्त्येव निषेधोपायः सुखीव । प्रतिषेधोपायस्य च इतीति-
“पदवि” इति तस्यैव तत्त्व—निमित्तम् । रवरीमभिधानि चाप्युदात्तस्यैव तत्त्वम् ।

विधिलभ्यमिति चेत् ? मैवम् । भाष्यमते तदयोगात् । तथा हि—“रपाभ्याम्” इति सूत्रे “अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः” इति सूत्रमनुवर्त्य एप्रहणं ; “पदान्तस्य” इति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम् । न च मूर्द्धन्यशब्देन घृत्वशब्देन वा निर्वर्त्यमाने एकारे वैषम्यं सुवचम् ; यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानियज्ञान एवोचितः । शब्दकौस्तुभे ‘तस्य दोष’ इत्यत्र एत्वप्रहणं मास्त्विति निष्कर्षः कृत-स्वद्रीत्याप्याह—कार्यकाल पक्ष इति । न च ययोद्देशमाश्रित्य घृत्वमस्त्विति वाच्यम् । फलभेदे प्रत्याख्यानसम्भवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वादिति भावः । अत एव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपपत्त्यभेनापि घृत्वप्रत्याशा न

शब्दरत्नम् ।

संयोगादलोपमाहचर्यालुत्वस्येवेति भावः । प्रत्याख्यातमिति । तदेकान्यतयाऽश्रानि-स्वस्येन जत्वाशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोः प्रवृत्तिरिति भावः । प्रत्याख्यानेन च तयोद्देशादानं स्वार्थमेव, न तु पदान्तराश्रयिनिर्देशः कार्य इति सूच्यते । प्रत्याख्यानाऽसम्भवेनेति । उक्तरीत्या भाष्यध्वनिततत्त्वप्रहणेत्यादि, जप्रहणेति वा । पञ्चमीसमासेति । ‘अपरविधाविति वक्तव्यम्’ इति “अत्र परिस्मन्” इति सूत्र-स्वनातिरन्याख्यानावसरे कैयटेध्वनितेति । यस्तु तत्त्वमुक्तमिति प्राप्तिरिति ।

भैरवी ।

मनित्यम् । इत्येतद्बोधनद्वारा सार्थकं, तेन हे, प्राणित्यस्य सिद्धिरित्याहुस्तत्र युक्तमित्येत आह—प्रत्याख्यानैव चेति । कुलान्तेति । निरस्त्येत्यर्थः । जत्वप्रहणप्रत्याख्यानस्य भाष्यानाख्यत्वादाह—जप्रहणेति । कैयटेध्वनितेति । प्रागुक्तरीत्या कैयटेध्वनितप्रत्याख्यानेत्यर्थः । अत्र कैयटेत्युपादानमरुचियोधनायात एवाह—वस्तुत इति । प्राणिति । सूच्य इत्येतन्निरूपणा-

भावप्रकाशः ।

मूलमते वर्णप्रहणे तदप्रवृत्तेराह—संयोगेति । लत्वस्येति । तथा ॥ ‘एष परसवर्णोदिनिष्पन्नस्य तस्याऽप्रहणमिति भावः । तावता सूत्रमते किमायातम आह—तदेकेति । प्रत्याख्यानेत्येवम् । अत्र सूत्रपक्षे अनिरस्ये हेतुरयम् । अत्र—सूत्रपक्षे । अन्यथा फलभेदेन प्रत्याख्यानसंज्ञातिः । शास्त्राद्ये इत्यनेन क्त्वाद्ये तयोः प्रवृत्तिरस्त्येवेति सूचितम् । भाष्यमते वर्णप्रहणेऽपि तदप्रवृत्तेराह—प्रतीति । मूलमतेनाह—साहेति । वस्तुतस्तु मूर्द्धन्यपदानुवृत्तिः पाणिनेरपीष्टा । अत्र एव तदर्थं सार्थकम् । तत्फलान्तु लोपनिष्ठवस्योत्तरेण । जप्रहणं तु ‘सञ्ज्ञापूर्वकं’ इत्यनित्यत्वात् । अत एव “स्व रूपम्” इति सूत्र सार्थकं, तेन दुर्गवानीत्यादि सिद्धम् । “पदादयः” इति सूत्र ॥ ‘नभ्यधितमनित्यम्’ इति बोधनार्थम् । अत एव प्राणित्यादी जत्वसिद्धिः । “आदेन उपदेशे” इत्युपदेशप्रहणादिर्णप्रहणे लक्षणप्रति-पदोक्तैत्यप्रवृत्त्या सूत्रभाष्ययोर्न विरोध इति तत्त्वमिति मान्योक्ति निराचष्टे—प्रत्येति । यत्तु मान्या-जप्रहणतत्त्वप्रत्याख्यानयोर्जत्वप्रहणतत्त्वप्रत्याख्यानयोर्ध्वनित्यत्वात् । फलक्यायेत्यर्थः इति । तत्र तृतीयोक्तिरयुक्ता । पञ्चमीसमासप्रत्यारयानाऽभावस्य प्रागुक्तत्वादित आह—जत्ववेति । तदप्र-ख्यानेत्यापि भाष्यानाख्यत्वस्य प्रागुक्तत्वादाह—जप्रहणेति चेति । मूलाध्वनित्यत्वात्—अप-रेति । ध्वनितेति । ध्वनितप्रत्याख्यानैवार्थः । तत्त्व-तत्त्वप्रत्याख्यानम् । प्राक्—यूष्म इत्यत्र । यथा ध्वनिततत्त्व यथा प्रागुक्तत्वं तथा तत्रैव विवेचितं तत् एव बोध्यम् । नन्वेवमत्र ध्वनित्यार्थबोधकरय-

कार्या । फलैक्याय कार्यकालपक्षस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात् । “नि-
ष्टायां सेटि” इति सेट्प्रहणज्ज्ञापकात् पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्याऽनित्य-
तया नेह प्रवृत्तिरिति तु सम्भवदुत्प्रेक्षा, यदि लक्ष्ये प्लुत्वं प्रमितं स्यात् । लक्ष-
णैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचितः एवेत्यास्तां तावत् । जश्शसो-
रिति । औश्त्वं हि लुग्नटाविव गौणत्वे न भवति । अष्टाभ्य इति बहुवचन-
निर्देशात् । अन्यथा हि कृताऽऽत्वानुकरणेऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत्-
अष्टा औशिति, अष्ट इति वा । एतच्च “ल्लान्ता” इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः

शब्दरत्नम् ।

तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापि समावसे—फलैक्यायेति । प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं ध्वन-
यन् पञ्चमीसमासपथे लक्ष्यसिद्धिं शङ्कते—निष्ठायामिति । तत्र हि सेट्प्रहणं नानिष्-
धवायुत्तर्यार्थं गिजन्तात्तत्सम्भवात् । न च श्रुतेः “सनीवन्तः” इतीदृक्कलपात्संशयित
इत्यादौ “यस्य विभाषा” इतीतिनेपेथे तत्सम्भवतीति वाच्यम् । “यस्य विभाषा”
इत्यथैकाच इत्यनुसृतेः । अन्यथा द्विरिद्वतेरपि सनि विकल्पितेऽन्त्येन द्विरिद्वित इतीणन
रूपात् । “या दान्तः” इति सूत्रे ज्ञप्ता इति निपातनेनेकभाष्येण गिलोपस्यापि निपात-
नाच्च । तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमिति कृते पृथ गिलोपो न तु ततः
प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ परमपदं बाधित्वा नित्यत्वागिणलोपे “एकाचः”
इतीतिनेपेथे रूपात्पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्वारे स्वप्राप्त एव निपेथो गिष्ठा उपवधानादिति
भावः । यदि तु “एकाच उपदेशे” इत्यत्र निहितविशेषणपथे सेटीति चिन्त्यप्रयोजनमि-
भैरवी ।

यसरे इत्यर्थः । प्रत्याख्यानेति । पञ्चमीसमासस्येत्यादि । तत्सम्भवतीति । अनिदत्त्वं सम्भव-
सीत्यर्थः । विकल्पितेऽन्त्येन—तनिपतीति विकल्पितेऽन्त्येन । ननु “या दान्तः” इति सूत्रेण विक-
ल्पनेनैवविधानात्तदभावे गिजन्तात्तत्सम्भवतीति सद्वायुत्तर्यार्थं सेट्प्रहणमस्तु तत्सामर्थ्यात्पू-
र्यसूत्रेणापि न गिलोप इत्यत आह—या दान्तेति । सिद्धान्तमाह—यदि रिति । विहितविशेष-
भाष्यप्रकाशः ।

फलैक्यायेत्युत्तराग्रस्येति मङ्गलं आह—तत्प्रत्येति । अभ्युपेत्येति । यनेन सन्निरिति अभ्युपे-
त्यवाद इति सूचितम् । फलैक्यायेतीति । णप्रहणं तस्याख्यानेन पशुयोरित्यर्थः । एवं येन शस्त्रं तमेक-
देशयुतिः । अग्निप्रोक्तेः सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह—प्रत्याख्यानस्येति । पञ्चमीसमासस्येति । सेट्प्र-
हणादिति । मनीवन्तः, प्रागनुक्तत्वात् । अथ सापञ्चपुषादयति—तत्र द्वीत्यादिना । श्रुतेरिति ।
प्राप्त सम इति शेषः । यन्मेति । सम्बन्धतमान्ये षष्ठी । तत्सम्भव इतीति । अग्निज्जिज्ञासम्भव
शस्त्रार्थः । तत्सम्भवतीति षाडे तदिनि सामान्ये ननु सन्तम् । सनीति । षष्ट्यन्तस्याधिकारादिविश्रामा
गतमी । विकल्पीति । ‘तमिपति’ इति वार्तिनेनेति भावः । ननु दस शस्त्रं “या दान्तः”, इतीतिगमवि-
पत्त्येन तदभावे गित-प्राप्तसम्भव इति तद्व्याप्यर्थं सेट्प्रहणं तत्सामर्थ्यात्पूर्वेषामपि म सीडन आह—
या दान्तेति । ज्ञप्ता इति । श्रुतेरुपेक्षानुकरणम् । तथा च तस्मात्कस्याय गिन्नेवेऽपि निपात्य । प्र-
त्ययाः पशुद्वयं तद्विद्वत्त्वा तद्व्यक्तिः स्वदेव । तद्विद्वत्—गिन्नेवेति । गिष्यशदित्यादिः । अविच्छेद
पठः । इत्तु न गितः । तामामर्यादय बाधशायितप्रमङ्गस्यैव महणादिति भावः । उपवधानादिति ।
तथा च येन तद्विनाशार्थं सापञ्च इति मिद्वमिति भावः । मिद्वन्तमाह—यदि त्विति । विहितेति ।
प्रागनुक्तम् । नेटीति चिन्त्येति । एवं तदि मन्त्रेनेट्प्रहणेनेति भाष्यरसापदेशाच्च । ‘नारि यदेन ।
यर्थः । मन्त्रे कोपसिन्धुः । कर्त्तव्ये’ सापदिनउत्तरार्थं सेट्प्रहण्युक्तिरिति भावः । यनेन यत्तयेव

स्पष्टम् । तथा च औश्त्वविधा कृतात्वनिर्देशवलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एवोचितम् । तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इत्याशङ्क्योक्तं भाष्ये

शब्दरसम् ।

त्युच्यते, तदा प्रविगण्येति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्वम् । अन्यथाऽहोपस्य स्या-
नित्यत्वात् 'एवपि एषुपूर्वात्' इति नेरयादेशो न स्यात् । 'एवपि' इति सूत्रं प्रथम-
म्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् । स्पष्टमिति । वस्तुतस्तु 'पद्म्यो लुक्' इत्येतरसाह-
चर्यादस्य गौणे न प्रवृत्तिः । तस्य च विहितविशेषणादौनेऽप्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । गौणे औशोऽप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्याऽऽत्ममपि नेति बोध्यम् । इत्येव स्यादिति ।
यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे 'प्रियाष्टाविति न सिध्यति प्रियाष्टान् इति प्राप्नोति' इति
भाष्ये उक्तम् । तथापि अपकर्षमावेऽप्यात्वस्य वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य
तुवार्त्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेवगर्भतया तद् व्याख्यातम् । प्रियाष्टा इतीति ।
भैरवी ।

पदम् इति । घृतघ्न प्राङ्निरूपितम् । भाष्योदाहरणादिति । प्रगदस्य, प्रस्तनम्येत्यस्याप्युपल-
क्षणम् । अलहोपस्य स्थानिवद्भावेन तस्यैव एषुपूर्वत्वमाश्रित्य नेरयादेशा इति तु न सत् ।
पूर्वत्वस्य सावधिरूप्येनाकारस्य सम्प्रत्ययध्वनात्तादृशव्यवहारासम्भवात् । नापि स्थानिज-
स्येन पूर्वस्य परस्य वा विधौ स्थानिजस्यस्य प्रवृत्तिर्न तु स्वस्यैव व्यवहाराविशेष इति स्पष्ट-
मेव । ननु बहुवचननिर्देशस्य साधकत्वमन्यत्र निराकृतमर्त् आह—वस्तुत इति । इत्येतरसाह-
चर्यादिति । यथा तत्सूत्रज्ञौ ने, तथेदमपि तत्र न प्रवर्तते । न च सूत्रान्तरसाहचर्यस्यानि-
शामकत्वसिद्धान्तादिदमसङ्गतमिति वाच्यम् ? पद्मग्रहणस्य ततोऽपकर्षद्वृत्त्या तत्सूत्रस्य
पद्मग्रहण वक्ष्यमाणरीत्या प्रधानीभूतार्थयोधकमितीहापि—तादृशस्यैव बोधनमुचितमित्य-
भिप्रायात् । तस्य गौणेऽप्रवृत्ति स्पष्टयति—नर्य चेति । भाष्ये एवकारादर्शनेनैवकारयदितं
व्याख्यातं भाष्यविरुद्धमित्याशङ्कागृह्यते आह—यद्यपीत्यादि । अत्र न भवत्येनेति व्या-
ख्या न युक्तेति । यथालक्षणमित्यस्य लक्षणमनतिव्यत्यर्थं प्रथमव्याख्यायाम् । द्वितीय-
व्याख्यायान्तु यथेति पृथक्पदम्, अलक्षणमितिच्छेद, यथाशङ्को योग्यतार्थक्य—लक्षणा
भावस्य योग्यतेत्यर्थः । आद्यव्याख्यायां भाष्यकाराभिप्रेतत्वे इत्यते एवेतदिति ब्रूयादिति
भावप्रकाशः ।

प्रत्याद्यानामूल चित्तमित्यपास्तम् । प्रविगण्येति । प्रगदस्य, प्रस्तनम्येत्यस्योपलक्षणम् । माधरो
प्येवम् । व्याश्रयत्वेनाभायाननिदत्वादाह—स्थानीति । व्यवधानादिति शेषः । उभयत्राप्यवबर्हिण
एव गृह्यते । अन्यथा प्रचिकीर्षेत्यादौ दोष इति भावः । आदिना प्रतमम्येत्यादे सङ्ग्रहः । दिगिति ।
तदर्थस्तु—एषुपूर्वादित्यस्य वर्णविशेषणत्वेन वर्णग्रहणे आतिग्रहणेनाऽनेकरूपग्रहणेऽपि वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेन
प्रचिकीर्षेत्यादावदोषेऽपि विद्यमानस्यैव तद्वयस्य ग्रहणेन स्वविधावस्थानिवत्त्वेन चाऽत्रानिर्वाह इति
तदनित्यत्वमावश्यकम् । एतेन तयावीस्तुमेव चित्तमित्येति बोध्यम् । बहुवचननिर्देशस्योपपत्तेरसङ्-
दुक्तत्वादाह—वस्तुत इति । अत्र तदङ्गीकारे भाष्यादिगमकामावादाह—साहचर्यादिति । वक्तुमपि
मन्दानुग्रहाय स्मारयति—तस्य चेति । 'विहितविशेषणात्' । तद्वदित्वादित्यर्थः । नन्वेव मा भूत्
गौणे औशू, आरवन्तु स्यादेव न हानेन तद्विधीयतेऽत आह—गौणे इति । तथा चात्रैव विधि कल्प्य-
त इति भावः । इदमपि मूलरीत्या । यदि तु हलीत्यपकृत्यमाणं वाक्यमेदेन पुनर्विधानार्थं तेनाऽष्टन इत्य-
स्य कचिद्वदपि प्रवृत्तिरित्युच्यते, तदा वक्ष्यमाणमनभिधानमेव शरणमिति बोध्यम् । भाष्ये एवकारामा
वान्मूलाऽसङ्गति निराकृते—यद्यपीति । हलीति । अष्टानामिति सिद्ध्ये इति भावः । तत्—भाष्यम् ।
व्याख्यात—व्याख्यातप्रायम् । साहचर्यात्तादश्रयणेन मूलकृतेति शेषः । मूलमते प्रथमैकवचने तथा रूप-
सत्त्वेऽपि तस्य भाष्येऽनुल्लेख एव, सोर्हलादित्वात् । बहुवचने ॥ प्रियाष्टाविति प्रियाष्टान इति वा भा-

‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति । न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः । वामनोऽपि—

शब्दरत्नम् ।

आवादेशे वकारस्य “लोः शक्यस्य” इति खोपः । अत्र गौगतेऽप्यौश्त्वप्रवृत्तौ हि भा-
ष्यमसङ्गतमेवेति भावः । कैयट इति । अत्राऽहचिवीजं तु ‘यथालक्षणम्’ इत्यस्य तत्कृता
नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनाऽन्वाख्यानानादिति द्वितीयव्याख्येय-
शुका । आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इति वाक्यशेषासङ्गतिः । प्रयुक्तेऽपि लक्षणानतिक्रमस-
त्वात् । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभिप्रेत्युक्तविरोधाच्च । ‘यथालक्षणम्’ इत्य-
स्याऽप्रयुक्ते लक्षणभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः । किं च भाष्यकार-
स्य लक्ष्यरूपमुक्ततयैव व्याख्योचिता । एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यरुद्धिः स्वाख्यायानभेदेन
साधुत्वाऽसाधुत्वयोरनौचित्याच्च । तस्मादत्रत्यं मूलं टीका चैव व्याख्याकैयटाद्यनुते-
धेन । वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ।

मेखी ।

भावः । प्रकारान्तरेण तस्य व्याख्यानस्यासाङ्गत्यमाह—भावेति । तादृशव्याख्यानमनुचि-
तमपीत्याह—किञ्चेति । मूलम्—कौमुदीस्यो गाणतये त्वित्पारम्भ्य इतीत्यन्तो ग्रन्थः । टीका-
मनोरमा, पूर्वस्मादित्पारम्भ्य प्रियाष्टन इतीत्यन्ता । सिद्धान्तभूतद्वितीयव्याख्यायानुरोधेनाह—
वस्तुत इति । दिगिति । दिगर्थस्तु बहुवचननिर्देशादुगौणे नेत्येतद्व्याख्यानम् “अष्टाभ्य औन्”
भावप्रकाशः ।

व्यमिति मूल चिन्त्यमत आह—आवादेशेति । एतेन तथा भाष्यमपि प्रस्थाप्यताम् । साहचर्यात्तदा-
ऽऽभ्यगौण औशोऽप्रवृत्तात्त्वमपि गौणे नेत्यर्थे तथा चेत्यादिना मानमुक्तं मूलं, तदुपशेदेयमि—गाण-
त्येऽपीति । तदवच्छिन्नेऽपीत्यर्थः । औश्त्विति । औशित्यर्थः । स्वप्रयोगस्तु अनुकरणादनुकार्यरूपे
भावे इति बोध्यम् । असङ्गतमेवेति । अस्य स्यादिति शेषः । अर्थ भावः, यद्यपि भाष्ये द्विवचनान्-
मप्युपात्तं तथापि गौणे औशभावे तस्याप्याऽऽत्माभावे चाऽऽदातात्वाभावे च जसन्तमेव मानमिति तस्यैव
मूले उक्तिः । अत एवोपादकमध्ये मालाऽनुल्लेखः । एवञ्च यदि अपरुषेऽन्वाप्तिमात्रदानमाभ्याभिमर्तं
अवेत्ति द्विवचनान्तमेवोच्येत न जसन्तम् । तत्र शाफ्कसाध्यस्वीशोस्तेषोपि दुर्वास्तेनानिष्टाभावेना-
ऽऽवादानासङ्गतैः । एवञ्च जसन्तोपादानान्यथानुपपत्त्या तद्भाष्याभिममिति । सिद्धान्तमाह—अग्रेत्या-
दिना । तत्कृता—कैयटकृता । व्याख्येयैव युक्तेति । मूलोक्तार्थे हि इभ्यश्च एवेतदित्येव न्यादिति
भावः । शुक्लान्तरमाह—आरोति । समियुक्तः—भाष्यकृदादिः । तदर्थस्य ततो लाभमाह—यथेति ।
लक्षणस्याभावोऽनलक्षणं तस्य योग्यता यथालक्षणमित्यव्ययीभावः । फकिरेति । अनेन वचनत्वं निरस्तम् ।
एवञ्च तादृशप्रयोगोऽन्यथुरिति भावः । तदाह—तस्मादित्यादिना । मूलम्—गौणत्वे त्वित्यादिहं-
त्यन्ता कौमुदी । टीका—पूर्वस्मादशोनीत्पारम्भ्य प्रियाष्टन इतीत्यन्ता मनोरमा । एवम्—भाष्यप्रकारेण ।
सिद्धान्तभूतद्वितीयव्याख्यायानुरोधेनाह—वस्तुत इति । अत एव “अष्टाभ्य औन्” इति सूत्रे भाष्ये
‘विभाषा भाव’ यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं करोति अष्टाभ्य इति अन्यथाऽष्टन इत्येव न्यात् इत्युक्तम् । कै-
यटीत्या गौणे प्रवृत्त्यभावात् बहुवचननिर्देशस्यावश्यकता तादृशहतिः स्पष्टैव । एवं च हादत्त दिरत्ता-
कान्तानामेतत्प्रयोगविचारः सर्वोऽपि निष्फल एवेति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

सरला ।

दिगिति । दिगर्थस्तु ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्यस्य ‘नैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्तते प्रयु-
क्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानम्’ इति कैयटव्याख्यानं लक्षणस्याभावाऽनलक्षणम् अलक्षणं योग्यं यथा-
लक्षणम् इत्यव्ययीभावसमासद्वयेन लक्षणशब्दस्य च लक्षणप्रवृत्तिपूर्व-तं लक्षणश्रवणेन भवितुम्
इति; तच्च न, मुख्यवृत्त्या कार्यसिद्धौ अव्यवृत्तिफलनाया मनोविरायात् । एवं चाऽऽद्यव्याख्येय-
युक्तेति बोध्यम् ।

“अष्टाभ्य औश” इति सूत्रे तदन्तप्रहणात्परमाष्टावित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्राऽऽ-
त्वस्याभावादौशत्वं न भवतीत्याह । हरदत्तसु—तत्रैव ‘प्रियाष्टान इत्यत्र’ इति-
वृत्तिप्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गोणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत
इति प्रतिज्ञाय “अष्टन आ विभक्तौ” इति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्जनेऽप्या-
त्वम्, भविष्ये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादि वदन् पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं
भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः । हलादावेवेति ।
यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वाऽपि व्याख्यानं भाष्ये प्रतीयते । तथाऽपि तस्याऽ
परितोपप्रस्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्रेति भावः । प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् । उक्तं
संगृहाति प्रियाष्टन् इति ॥ नान्ताः ॥

भुदिति । बुद्धयतेः क्तिप् ॥ घान्ताः ॥

“ऋत्विग्दधृक्” ॥ किञ्चिदिति ॥ ऋतावुपपदे यजेः किन् । धृष्णोतेर्द्वि-
वचनमन्तोदात्तत्वं च । सृजेः कर्मणि किन् अमागमश्च । दिशेः कर्मणि ।
उत्पूर्वात् स्निहेः किन् उपसर्गान्तलोपः पत्वम् । अञ्जेः सुप्युपपदे किन्
चेत्यर्थः । युजेरिति । कुञ्जेरप्येवम् । नलोपाभावस्त्वधिकः । कनाविति ।

शब्दरत्नम् ।

आत्वस्याभावादौशत्वं नेति । अत्र वृत्तिकृता औशोऽभावादौशत्वं नेति शब्द-
युक्तम् । प्रथमैकवचनमिति । हल्हयादिलोपात् परत्वादात्वे सोर्लोपाप्राप्त्या क्त्व-
विसर्गो । न च लोपोऽन्तरङ्गः प्रवृत्तिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमानः ।

नलोपाभावस्त्विति । कुञ्जघातुर्नोप इति संमताकारोऽधातुद्वयपुनरावेद-
म् । “परेश्व” इति सूत्रभाष्यासु अयं नोप इति लभ्यते । तत्र हि कुञ्जेत्यत्र
भैरवी ।

इति सूत्रस्य भाष्यविरुद्धमपि । तत्र हि ‘विभाषा आत्वं यद्यमात्वभूतस्य प्रहणङ्करोत्यष्टा-
न्य इति अन्यथा अष्टन इत्येव श्रूयत्’ इत्युक्तम् । यदि कैयटोक्तरीत्या गोणेऽस्याप्रवृत्ति-
रिष्टा स्यात्तदाऽष्टन इत्येव श्रूयादित्यसङ्गतं स्यादिति ।

“अष्टान्व” इति सूत्रस्य प्राधान्येनौशादेशविधायकत्वमेवाऽऽत्वन्त्वनुमीयत इत्याश-
येनाह—अत्र वृत्तिकृतेत्यादि । अन्तरङ्ग इति । अङ्गाधिकारस्थभिन्नत्वादित्याशयः । समत्वा-
दिति । अत एव भाष्यकृता तदुपन्यासो न कृत इति शेषः । अभिमान इति । एवङ्गधन-
धीजन्तु ययालक्षणमप्रयुक्ते इत्येतत्सूचित्वाऽनभिधानमेवेति प्रागुक्तम् ।

ननु “परेश्व घाङ्गयोः” इति सूत्रस्य वक्ष्यमाणभाष्यविरुद्धमूलोक्तनलोपाभावस्त्वधिक-
इति व्याख्यानमत आह—कुञ्जघातुरिति । सम्मताकारः—ग्रन्थकारविशेषः । नोप इति । उप-
देश इत्यादिः । अत एव ‘कुञ्जघात’ इत्यादौ अकारस्य ध्वनं सिध्यति, नोपधत्वे नलोपः

भावप्रकाशः ।

तदुक्तार्थस्य सम्मतवादाह—अत्रेति । युक्तमिति । औशः प्रधानशिष्टत्वात् अनुमीयमानाऽऽ-
त्वाभाषोपायेनौशभावस्य सुवचत्वाच्च । हलीत्यनपञ्चमं प्रधाने इवाऽऽत्वस्य दुर्वात्वाच्चेति दिक् ।
अन्तरङ्ग इति । अनाङ्गत्वादिति भावः । समत्वादिति । अत एवापकर्षाऽनपञ्चमं श्रूयोस्तत्राविशेष
इति तदनुपन्यासो भाष्ये । अभिमान इति सूचित्वात्स्वित्वात् तदनभिधानरूपेत्यलम् ।

वक्ष्यमाणभाष्यविरोधादाह—कुञ्जेति । सम्मताकारः—ग्रन्थकारः । परेश्वेतीति । “परेश्व
घाङ्गयोः” इति सूत्रेत्यर्थः । नोप इतीति । औपदेशिकेत्यादिः । अत एव कुञ्जघादित्यादौ अत्र

इकारस्तुच्चारणार्थ इति भावः ।

सन्निहिते इति । यत्तु प्राञ्चस्तृतीये धात्वधिकारे इति; तन्न, सन्निधौ धातुप्रहणस्य उत्तरप्रातृचरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ।

“युजेरसमासे” ॥ सर्वेति । यत्तु प्राचोक्तं—मुटीति; तन्न, सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्, लक्षणायां बीजाभावात्, क्लीबे युजी इति द्विवचनेऽति-
व्याप्तेः । यत्तु वदन्ति—तपुंसके शसि युञ्जीत्यत्र नुम् न स्यादिति; तन्न, “नपुं-

शब्दरत्नम् ।

कुत्वमात्राद्वय क्रुत्वामिति ऋत्विगादिसूत्रस्य निपातनात्सिद्धमित्युक्तम् । तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वाऽप्राप्तौ भाव्याऽपह्नतिः । निर्देशेन च चयोगे कुत्वाभावो निपात्यते इति कुटित्पादौ कुत्वं भवत्येव, तदा लोपस्य प्राप्तिरेव नेति तस्यम् । उच्चारणार्थ इति । न तु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभागयमतो विक्षिप्य तस्य नोक्ता सा । उच्चारणे सहायसम्पादनेन वर्गोच्चारणस्य चारिताभ्यं विवेके सङ्गममात्रफलिका तु साऽ-
स्त्येवेति न “तस्य लोपः” इति सूत्रस्य भाव्यविरोध इति बोध्यम् ।

भरवी ।

स्यात् । ननु निपाततस्य बाधकतया यदि कुत्वाभावो निपात्यते; तदा कुङ् इत्यत्रापि कुत्वञ्च स्यादत आह—निर्देशेन चेति । च योग इति । तथा च अलुन्मिसक्तकुत्वाभापो निपात्यत इति । “विन्प्रत्ययस्य” इति भवत्येवेति भावः । केचित्तु सामान्यतो अकारोच्चारणेन सत्सामर्थ्यात्कुत्वाभावोऽनुमीयत इत्याहुः । तन्न, कुङ् इत्यस्याऽसिद्ध्यापत्तेः । उच्चार-
णार्थानामपि इत्सञ्ज्ञैव निवृत्तिरिति सिद्धान्तेनाह—न ॥ तदिति । तस्य—इकारस्य । सा—इत्सञ्ज्ञा । भाव्यविरोध इति । सऽ हि ‘अनुबन्धलोपे भावाऽभावयोर्विप्रतिषेधादप्रसिद्धिः, न ज्ञायते केनाभिप्रायेण प्रसज्यसि, केन निवृत्तिहरोति’ इत्याशङ्क्य, ‘आने हि कार्याधोऽन-
व्याधौ लोपः कार्यद्विरप्यामीत्यनुबन्ध आसज्यते, कार्यादनुबन्धमाभूदिति लोपः’ इत्युक्तम् । एतेन वस्त्योच्चारणार्थं उपदेशस्तस्योच्चारणे सहायकत्वात्प्रयोगे इत्सञ्ज्ञायाः सत्त्वेन निवृ-
त्तेर्न्याय्यत्वादुक्तमभ्यतीति सूचितम् ।

भावप्रकाशः ।

णम् । नोपपत्तेरिति नलोपः स्यात् । एतेन परसवर्णस्य इत्त्वस्य वाऽसिद्धत्वाद्वाच्योक्तं चिन्त्यमिति शनाकरोक्तमपास्तम् । इत्त्वस्य नेत्वस्य सर्वथाऽयुक्तमात्रं । कुत्वमिति । चो.कुर्मणीति अस्य कुत्व-
नित्यर्थः । सटीककरणे इति भावः । यत्तु अकारोच्चारणसामर्थ्यादिवाकुलसिद्धौ निपातनपर्यन्तभावने नैवर्थापत्त्या भाव्यमयुक्तमेवेति मान्यास्तत्र, क्रुत्वितादावपि कुत्वनापत्तेः । निपातनेन तु च योगे कुत्वाभावनोपपन्न दोषः । उद्वेगवञ्छाह—निर्देशेन च चयोग इति । असर्वथं । सदा—भाष्यमते । भाव्यविरोधादन्यादयकमपि मूलमन्यथा योनयति—न त्विति । अयम्—इत्विगादिसूत्रस्य प्रवृत्ति-
भागः । नोक्ता सेति । एवञ्च न्यूनता निरस्ता । पञ्चलक्षणत्वेन सऽपि बोध्या । अन्यथा हि निवृ-
त्तिरेव न स्यात्तदाह—उच्चारणे इति । विवेके इति अनुवाचनिरासाय । अस्त्येवेति । किन् प्राय-
सस्येत्यत्र विशेषणार्थकनकारस्यैव । अन्यथा युगनिषेधार्थं वा कस्यैव स्यात्तु तस्यापीति भावः ।
मन एव क इ न एने इत इति प्रक्रियायन्तदाऽप्याहवातमन्वय सङ्गच्छते इति दिक् । इदमभ्युदावे-
दितं तन एव बोध्यम् ।

सत्ता ।

मूले सन्निहिते इतीति । तत्फलं ॥ निशदीनां न संज्ञा, तेन ‘स्तूने’ इत्यादौ ‘अहृ’ इति
पुंरासौ नेति ।

सकस्य झलचः" इति नुमः सम्भवात् । सुलोप इति । कुत्वस्याऽसिद्धत्वात् परत्वादादौ नुम् । ततो हल्ङ्चादिलोप इति भावः ।

"क्विन्प्रत्ययस्य कुः" ॥ पदान्ते इति । यत्तु प्राचोक्तं झलीति; तन्न, झलीत्यस्याऽसन्निहितत्वात् निष्फलत्वाच्च । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—"झलो झलि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेऽपि न कश्चिदोप इति; तन्न, स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः ॥

शब्दरत्नम् ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । "चोः कुः" इति कुत्वस्येत्यर्थः । इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमाश्रम् । परत्वादिति । हल्ङ्चादिलोपादित्यर्थः ।

असंनिहितत्वादिति । सूच्योर्ग्रहणसामर्थ्येन "एकाचो यश्च" इत्यतस्तत्रिष्टुत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च । एतेनात्रैव चोरिति वक्तव्यम् । तत्रैव चा किन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । एवं च कुप्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । चोरित्वत्र तत्सम्बन्धादत्र तदसम्बन्धाच्च । निष्फलत्वाच्चेति । सिद्धान्तिसम्मतफलाभावादित्यर्थस्तद् ध्वनयन्नाह—अतिव्याप्तेरिति ।

भैरवी ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । सम्प्रति कुत्वं "किन्प्रत्यय" इति सूत्रेण न प्राप्नोतीत्याशयेनाह—चोः कुरिताति । नन्वत्र प्रथमतः "चोः कुः" इत्यस्य प्रवृत्तिर्भवतु ततः सुलोपप्रत्ययलक्षणयोर्नुमि लोपकृतत्वाभ्यां युक्तिरिति निर्वाधमस्य आह—इदमिति । परत्वादित्यस्यावधिसाकाङ्क्षत्वादाह—इति ।

ननु "झलो झलि" इति प्रकान्तं सन्निहितमेवेति मूलेऽसन्निहितत्वादित्यनुपपन्नमत आह—स्वोर्ग्रहेण । ननु मण्डूकप्लुत्या सम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह—निष्ठादेशेति । तथा च प्रकरणव्यवधानेनानुवृत्तिः सापि न दृष्टा सा इह कथम्भविष्यतीति भावः । एतेन—वक्ष्यमाणविशेषेण । अत्रैव—किन्प्रत्ययस्येत्यत्रैव । तत्रैव—चोः कुरित्यत्रैव । कुप्रहणमिति । एकेनैव कुप्रहणेन त्रिविधे द्विविधं व्यर्थमित्यर्थः । तत्सम्बन्धाच्च—झलीत्यस्य सम्बन्धाच्च । अत एव पक्षेत्यादेः सिद्धिः । अत्र—किन्प्रत्ययस्येत्यत्र । तदसम्बन्धादिति । अत्र तदसम्बन्धे हेतुः प्रागुक्तः । नन्वनिष्फलम्पादनार्थमेव तस्य सम्बन्धोऽस्त्वित्यत आह—सिद्धान्तिसम्भवेति । प्रत्युत तत्सम्बन्धोऽनिष्फलसम्पादक इत्याह मूले-स्पृष्ट इत्यादाविति । "स्पृष्टोऽनुदके किन्" इत्यस्मात्किञ्चो विद्यानादस्यात्र प्राप्तिः ।

भावप्रकाशः ।

मूले—नुमः सम्भवादिति । तत्र तेन तथैव व्याख्यानात् इति भावः । एतेनात्र लक्षितस्वैवोत्तरसूत्रेऽप्यनुवृत्तिप्रसङ्गेनोक्तदूषणस्यातिदृढत्वान्मूलं चिन्तयामिति रसनाकरोक्तमपास्तम् । इदानीं "किन्प्रत्यय" इत्यस्याप्राप्तेराह—चोः कुरिति । अन्वादी "चोः कुः" इति कुत्वे मुनोपे च ततः प्रत्ययलक्षणेन नुमि लोपकृतत्वाभ्यां युक्तिरिति निर्वाधमस्य आह—इदमिति । असिद्धत्वपरत्वयोर्विरोधादाह—इति ।

ननु "शानो शानि" इत्यत्र भ्रान्तत्वात्कथमसिद्धित्वम् । अन्यथा "स्कोः" इत्यादावपि तत्सम्बन्धापत्तिरिति आह—सूत्रोक्तिरिति । ननु तथाऽपि मण्डूकप्लुतिरस्यत आह—निष्ठेति । तथा च सूत्रमन्याये तदङ्गीकारेऽपि प्रकरणव्यवधानेन स तदृष्टवेति भावः । अत्रैव—"किन्प्रत्यय" इत्यत्रैव । तत्रैव—"चोः कुः" इत्यत्रैव । कुप्रहणमिति । द्विविधमित्यादिः । तत्सम्बन्धाच्च—शर्नाति मन्वन्धाच्च । उत्तरेऽप्येव—अत्रेति । अनिष्फलम्पादनेन सफलत्वात्किञ्चत्वादित्यनुक्तम् आह—सिद्धान्तोक्तिरिति । अतिव्याप्तेरिति । सम्बन्धाऽस्यापि तत् स्पष्टमेव । एवञ्च प्रसादोक्तिरुक्तेरिति भावः ।

खन् इति । खञ्जतीति खन् । खञ्जि गतिवैकल्ये । “परौ व्रजेः” । दीर्घ-
ञ्चेति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्, खित्वादुपधावृद्धिरिति ; तत्र, पञ्चपाद्यं
दशपाद्याञ्चानेन किञ्दीर्घयोरेव विधानात् ।

“स्कोः” ॥ संयोगेति लुप्तपट्टीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे—
पदान्त इत्यादिना । भृज्जतीति भृट् । किप् । सस्येति । जश्त्वस्यासिद्धत्वा-
त्पूर्व श्चुत्वमित्यर्थः । एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता । ऊर्मिति । ऊर्जं बल-
प्राणनयोः । अस्माच्छुरादिप्यन्तात् “आजमास” इत्यादिना किप् । णिलोपः ।
स च चोः कृत्वे न स्थानिवत्, पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्ते-
ष्ववया इति नोद्वाह्यम् । मन्त्रे श्वेतवहोऽप्येति प्रकृत्य “अवे यज” इति विहि-
तस्य ण्वनस्तदपवादस्य पदान्ते डसश्च छान्दसत्वात् । यत्तु—श्वेतवाहुकथशा-

शब्दरत्नम् ।

लुप्तपट्टीकमिति । पतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम् ।
पदान्ते झलि च यौ स्को संयोगादी तयोर्लोप इति न सूत्रार्थः । संयोगादित्यस्य पञ्च-
न्तत्वस्य चैकस्मिन्नसम्भवात् । तदपवादस्येति । सूत्रद्वयविहिततण्वनपवादस्येत्यर्थः ।
तत्र “मन्त्रे” इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक् पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्ष-
णिकानां निपातनार्थम् । तत्र श्वेतवहो कर्तृवाचिन्नुपपदे बहोः कर्मणि प्रत्ययः । उक्त्ये
भैरवी ।

पतेन—पृथक्पदत्वस्वीकारेण । उपसर्जनस्य—संयोगस्य । ननु नोपसर्जनविशेषणत्वम्-
आभिमतङ्ङित्तु विशेष्यस्यादिपदार्थस्यैवेत्यत आह—पदान्त इत्यादि । मूले प्राचो विपरी-
तोक्तिरिति । सस्य दत्वं श्चुत्वमिति प्रसादोक्तिरित्यर्थः । यत्तु “न मु ने” इति योगविभा-
गान्न जश्त्वासिद्धत्वमिति तन्न । योगविभागस्यादर्शनात् । असौ न “अवे यज” इति सूत्र-
विहिततण्वन्प्रत्ययमात्राऽपवादत्वमत आह—सूत्रद्वयेति । प्रसङ्गादाह—तत्रेति । तत्र—डस्वि-
धायकवचनवाच्यसूत्रयोर्मध्ये । पृथगिति । कोटिद्वयेनेत्यर्थः । समुदायोच्चारणमिति । धातूपप-
समुदायोच्चारणमित्यर्थः । तत्र—प्रथमसूत्रे प्रतिपादितानान्तराणाम्मध्ये । सूत्रे श्वेतवहो-
शब्दोच्चार उच्चारणार्थः । कर्मणि प्रत्यय इति । श्वेतवहो इत्यर्थः । उक्त्ये इति । सामविशेष-
भावप्रकाशः ।

उपसर्जनस्य—संयोगस्य । एतेन गुणभूतोऽपि संयोगो ज्ञान्ताभ्यां विशेष्यत इति प्रकाशोक्तम-
पास्तम् । लुप्तपट्टीकं विना केनचिदुक्तपदं खण्डयति—पदान्ते इति । मूले—प्राचो विपरीतोक्तिरिति ।
सस्य दत्वं श्चुत्वमिति प्रक्रियाकृत्युक्तिरित्यर्थः । यत्तु “न मु ने” इति योगविभागादनसिद्धत्वमिति प्रसाद-
प्रकाशकृती ; तत्र, तत्र मानाभावात् फलभावाच्च । यत्तु खण्डनकृत्य, “अवाञ्छन् क्षति” इति निर्देशश्च
श्रम्य जडत्वम् । तथा च “मुञ्जतीनाम्” इति निर्देशो योगविभागे लिङ्गमिति ; तत्र, मूलापुक्तरीत्या-
न्यनिर्देशस्य निर्वाभावात् । अप-देशायाऽविश्वस्वरूपनिपादने भाषनात्पूर्वेण तस्याऽशापकत्वाच्चेति
दिक् । तन्मात्रानपवादत्वेन यथाश्रुतमूलापञ्चतेराह—सूत्रेति । एवञ्चाप्यपि चतुर्थ्यं एव श्वेतवहो-
दीनां दत्त्वस्य इति तयोरेवोपसत्त्वानादिति भावः । ननु सूत्रद्वयेन त्विन्मात्रविधानेऽधिकेष्टकार्या-
लामोऽय आह—तत्रेति । सूत्रयोर्मध्ये इत्यर्थः । पृथगिति । कोटिद्वयेनेत्यर्थः । “श्वेतोक्तपुरस्सुवदि-
शसिदिशिभ्य” इति यावत् । समुदायेति । धातूपपदसमुदायेत्यर्थः । अलाक्षणिकानामिति । कार्याणा-
मित्यर्थः । त्विन्तु विधेय इति न विधायक इति भावः । कानि तानीत्यत आह—तत्रेत्यादीतीत्यन्तेन ।
तत्र—तैनी त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः । यदेति । यत्रे प्रकार उच्चारणार्थः । श्वेतवहो इति विग्रहः । उक्त्ये—

स्पुरोडाशावयजां ङसिति प्राचोक्तम्; तन्न । ङसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात् । यदपि अवया इति प्रतीकमुपादायं ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम् । तन्न, अपवादस्य ङसो विषये उत्सर्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

कर्मणि करणे षोपपदे शंसिः प्रत्ययो नलोपश्च । अस्य नलोपेऽपि न वृद्धिः । 'उक्थशसृशब्दस्य सामान्येन ङः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रिये' इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात् । दाश्व दाने इत्यस्मात्पुरःपूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि, दाश आर्देडत्वं चेति । 'वहियज्योरिति ।' शतेरप्युपलक्ष्यमिदम् । किं चोक्तभाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि प्राचामतस्तदम् । न च ङस्य विधेयः "अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश" इति पदान्तविषये क्लृप्ते रूपसिद्धेरिति वाच्यम् ? वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्त्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामिस्त्वाद्यसिद्ध्यापत्तेः । अत्रवृत्तेरिति । ननु पदान्तविषये वासरूपन्यायेन ण्विनप्यस्तु निपातनं चेदमुभयोरत एव रप्रकरणे अवया इति सूत्रपाठः । अन्यथा ङसन्ते "ससृजपो ङः" इति क्लृप्ते सिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव क्लृप्तं स्यादिति चेन्न । 'ङस् वक्तव्यः । किं प्रयोजनं ? बर्धम् । क्रियते बर्धे निपातनम् अवयाः श्वेतवा इति, तन्न वक्तव्यम् । अवयव सङ्कल्प्यम् । ङसारम्भेऽपि सम्बुद्धौ दीर्घार्थम् । तर्हि ङस्य वक्तव्यः । ङसपि वक्तव्यः । श्वेतवोभैरवी ।

योधक इति शेषः । शंसिः प्रत्यय इति । यन्तरीति शेषः । अस्य—शंसिः । तस्य—रोः । एतेनाऽन्येषाम्निपातनमिति ध्वनितम् । 'विनेपविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुशाफलकत्वम्' इति न्यायात् । दाश्व दान इति । पुरो दाश्वत इति विग्रहः । वक्तव्यादिति । उक्थशसृशब्दस्येत्यादिभाष्यादित्यर्थः । परस्य शङ्खान्निराचष्ट—न चेति । राव इति । हादीनामिति शेषः । वृद्धिस्तु ण्विन्प्रत्ययनिमित्तिना सिद्धयेति भावः । पदान्त एव निपातनेनाऽपदान्ते श्वेतवाहावित्यादौ दोषाभावादाह—वृद्धाविति । प्रकाशफारोक्तिमर्थनायाह—नण्विति । उभयोः—ण्विनन्तइसन्तयोः । अत एव—ण्विनः सत्त्वादुभयोर्निपातनादेव । अन्यथा—ण्विनोऽसत्त्वे । सत्प्रकरणे—दीर्घप्रकरणे । बर्धनिपातनमिति । हादीनामेव रूपविधानार्थमित्यर्थः । तत्रेति । ङसैव रूपस्य सिद्धत्वादवया इति निपातनञ्च फलव्यमित्यर्थः । तद्वक्तव्यम्—निपातनं वक्तव्यमिभावप्रकाशः ।

सामविशेषः । उक्थशसृशब्दशंसि शंसतीति विग्रहः । परञ्च कर्तरि ङ इति भावः । अस्य—शंसिः । एवञ्च बर्धभवत्येवेति भावः । न वृद्धिरिति । ण्विनं मत्वा "अत्र उपधायाः" इति नैऋत्यः । उक्थशसृशब्दस्य—तत्पठनिकाय । सामान्येन—"समजुषो ङः" शसनेन । न तस्येति । शरीत्यादिः । उक्थशसृशब्दस्येत्यर्थः । "अवयाः" इति सूत्रे इति शेषः । तत्र—उक्थशसृ शस्य । तदभावेति । वृद्धमावेत्यर्थः । तत्र तथोक्तया हस्त्वस्यापि निपातनेन तस्मान्मत्वा । अन्यथोक्त्यशसिति वाच्ये तथोक्तेरसङ्गतिः रण्येति भावः । दाश्व दाने इति । पुरो दाश्वत इति विग्रहः । यत्तु मान्वा—शास्त्रपाठेः प्रत्ययानुरोधेनाह—वहियज्योरिति; तन्न, वक्तव्यविशेषापत्तेः । अत्र भाह—शंसतीति । तदेव ध्वनितुमाह—किञ्चेति । उक्थभाष्यादिति । उक्थशसृशब्दस्येति भाष्यादित्यर्थः । एवञ्चान्येषां ण्विनानां तथा रूपसम्प्रदेशस्य सर्वथा नेति भावः । क्लृप्ते इति । हादीनामिति शेषः । दीर्घस्तु ण्विनस्यैव सिद्ध इति भावः । पदान्ते एव निपातनेन श्वेतवाहावित्यादाकदोषादाह—वृद्धाविति । प्रकाशप्रकाशार्थकं समर्थयति कश्चित्—नन्वित्यादिना । निपातनमिति । अवयाः इति निपातनं, ङस्य ण्विनन्तयोरेत्यर्थः । अत एव आर्चा व्याख्यानमङ्गिति । अत एव—तत्र ण्विनोऽपि सत्प्रकरणे उभयोर्निपातनं हीकारादेव । अन्यथा—तत्र ण्विनोऽप्येव । सत्प्रकरणे—दीर्घप्रकरणे । बर्धमिति । तेन हादीनामेव रूपमिति भावः । तन्नेति । शरीर सिद्धत्वादवया इति निपातनं नैऋत्यः । तर्हि ङस्येति ।

“तदोः सः सावनन्त्ययोः” । अनन्त्ययोः किम् ? हे स । परत्वात् त्यदा-
द्यत्वं बाधित्वा सत्त्वं स्यात् । ततो हल्ङ्यादिलोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम् । किं च

शब्दरत्नम् ।

भ्यामित्यर्थम्’ इति भाष्यविरोधात् । अन्यथा ण्विन्पश्चे हत्वार्थमपि तस्याऽऽवश्यकत्वेन
सम्बुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्यस्य निर्देष्टतापत्तिः । तस्मादत्र वार्तिकनये ‘वासरूपाऽप्रवृत्तिः
क्वादिभिव व्यवस्थितविभाषयाऽङ्गीर्ण्या । रुप्रकरणे सूत्रं तु सूत्रकृता ङसोऽङ्करणात्
कृतम् । ण्विनन्ते हत्वमात्रस्यैव तदिष्टत्वात् । इेतवोभ्यामिति प्रयोगस्तु सूत्रकृत्त आना-
त्ययेति रूपं भाष्यविद्वाम् । केचित्तु ण्विन आदेशो ङस् ‘इेतवहादीनां ङस्पर्दस्य’ इति
वार्तिनात् । एतत्सम्बन्धिनो ण्विनः प्रत्ययस्य ङस् तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे इति तदर्थः ।
अत एव वृत्तिकृता ण्विनं प्रक्रम्य इेतवा इत्युदाहृतम् । एवं च वासरूपस्यात्र विषय एव
नेत्याहुः । शब्दान्तमस्य प्राप्नुयन्विधिनिर्दिष्टम् ।

परत्वादिति । नित्यत्वं तु नाऽस्त्वस्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः । सत्त्वं स्यादिति ।
मैरवी ।

त्यर्थः । अन्यथा—पदान्ते वासरूपन्यायेन ण्विनोऽपि सत्ये । तस्य—निपातनस्य । अत्र—
ङस्विपये । नन्वेवं सति हत्वस्य सिध्या दीर्घप्रकरणे एव तत्सूत्रम्पठनीयमत आह—रूपकं
इति । मात्रपदेन दीर्घनिरासः । तदिष्टत्वात्—सूत्रकृदिष्टत्वात् । नन्वेवमुक्तरीत्या इेतवोभ्या-
मित्येतन्न स्यादत आह—इेतवे भ्यामितीति । उक्तभाष्यानुसारिसिद्धान्तमतमाह—केचित्त्विति ।
इेतवहादीनामित्यनन्तरपदाभ्याहारं तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका पक्षी । अत एवाह—
एतत्सम्बन्धिन इति । ननु ङसुत्पत्तिवैलायां पदत्ववृत्तमत् आह—तदन्त इति । अत एव—ङसो
ण्विनादेशत्वादेव । पदमेति । तस्य सूत्रस्यापवादविषय एव प्रयुचेरिति भावः ।

मूले—हे स इति । न चासम्बुद्धेः पुरः स्फूर्तिकत्वात्तदुपेक्षा नोचितेति वाच्यम् ? सत्य-
प्यत्त्वस्य सत्ये हल्ङ्यादिलोपहत्वविसर्गौ सिष्टस्य रूपस्य सिद्धेः । न च “मत्तवसन्तस्य” इति
दीर्घापत्तिरिति वाच्यम् ? प्रतिपदोक्तस्यासन्तस्याऽनुसाहचर्येण ग्रहणात् । ननु मित्यात्र
परस्य बलवत्त्वमत आह—नित्यत्वमिति । एकस्यैव सत्त्वमित्यत्र नियामकाभावाद्—
भावप्रकाशः ।

हादीनामेव खन्, दीर्घस्तु ण्विनवृत्तैव सिद्ध इति भावः । विरोधमुपपादयति—अन्यथेति । पदान्ते
सम्बन्धादेन ण्विनोऽपि सत्ये शयर्थः । तस्य—निपातनस्य । अत्र ङस्विपये । भाष्यमतस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—
वार्तिकेति । नन्वेवं हत्वस्य सिध्या दीर्घप्रकरणे एव पाठ्यमत आह—रूपेति । मात्रपदेन दीर्घनि-
रासः । प्रयोगस्तु वृद्ध्या सिद्ध इति भावः । तदिष्टत्वात्—सूत्रकृदिष्टत्वात् । नन्वेवं इेतवोभ्यामि-
त्यापुत्तरीत्या न स्यादत आह—इतेति । उक्तभाष्यप्रामाण्यादेव सिद्धान्तमतमाह—केचित्त्विति ।
भाष्यानुयायिन इत्यर्थः । वहादीनामित्यनन्तरयोगे पक्षी, उदाह—एतत्सम्बन्धिन इति । ननु ङमु-
त्पत्तिवैलायां कथं पदत्वमत आह—तदन्ते इति । ङसन्त शयर्थः । एव नेतीति । एवञ्च प्रकाश-
पुक्तिरसर्वथाऽऽयुक्तैव । यद्यपि स्थानिपरतया सा भुयोऽङ्ग मते तथापि “अत्र उपधायाः” इति वृद्धिरिति
ण्विनपवादो ङसिति च तदुक्तिरसङ्गतेति भावः । वस्तुतस्तु उक्तशब्दशब्दस्येति माध्याच्छतेर्नलोपो-
पादद्वयमावयोनिपातनाच्छासेर्वाहाहस्वनिपातनात् वृद्धयमावे उक्तजोभ्यामित्यस्य सिद्धेः शासेर्निकि-
सम्बुदावुक्तया हत्वस्यापि सिद्धेर्नयमपि न कार्यम् । अत एव उक्तशब्दशब्द-रतीनि छान्दसप्रयोगसङ्-
तिः । भाष्यारूपं तु वेदे नास्त्येव । विचण्विनोः स्वरूपेण न विरोधः एकाच्चात् । यदि ण्विनन्तस्य
उमासस्यापुदात्तत्वमिष्ट निश्चयमाभ्यांदिशिष्टस्य प्रकृतिवेन निर्देष्टव्यं तदि—वृद्धादिस्वादिजन्तस्यापि
तरय तरयं ब्रह्मम् । एवमादेश्येऽपि स्वराऽप्येवो बोध्यः । एतेनाऽऽख्याः इत्यादिवदुक्त्या हत्वपि नि-
पातनं कार्यमनभिधानं भाष्यणीयमिति भाष्यतात्पर्यमित्यभियुक्तोक्तिः परास्तेति बोध्यम् ।

स्त्रियां सेति न स्यात् । वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चोक्तदोषः, पुनः प्रसङ्गविज्ञाने त्यदाद्यत्वसम्भवात् । सकृद्वृत्ताविति पक्षेऽपि “तदोः सः सौ” इत्यस्यानन्तरमदस इति योगं विभज्याऽदस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात् । ननु ययान्यासे द्वीयतेः किपि स्व इति प्राप्नोति, नियमे तु द्व इति स्यादिति चेत् ? मैवम् । गौणे अत्यसत्वयोरसम्भवेन द्वीरित्यस्यैव न्याय्यत्वात् । “हे प्रथमयोरम्” । हे इति पृथक्पदं लुप्तपञ्जीकम् । प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे—हे इत्यस्येत्यादिना । हे सुटोरम् इति सुवचम् ।

शब्दरत्नम्

उभयोरपीति भावः । असौ लाक्षणिकत्वेन “अत्यसत्त्वस्य” इत्यस्य न प्रवृत्तिः । न च प्रत्ययविशेषापेक्षामत्वापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वादत्ये रूपसिद्धयेदं व्यर्थम् । तादृशान्तरङ्गत्वस्य शास्त्रेऽर्थाश्रयणज्ञापनार्थत्वात् । अत एव भाष्ये ईदृशमन्तरङ्गत्वं न व्याख्यातम् । पुनः प्रसङ्गेति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यतायां सापि सुवचा । शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह—सकृदिति । अनन्त्ययोरित्येतदेव सकृद्वृत्तिन्यायज्ञापकमिति तदाशयः । न्याय्यत्वादिति । वस्तुत एवामनभिधानमेव, एतदाशङ्क्य, ‘यथालक्षणमप्रयुक्ते’ इति भाष्योक्तेः । अस्यार्थश्चाष्टनशब्दे उक्तः ।

द्विवचनोपपत्तये आह—पृथक्पदमिति । अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह—प्रथमाशब्दं भरवी ।

उभयोरपीति । सामान्यापेक्षस्यान्तरङ्गत्वमिमानि शङ्काभिरावृष्टे—न चेति । तादृशान्तरङ्गत्वस्य—सामान्यापेक्षान्तरङ्गत्वस्य । न्यूनताम्परिहर्तुमाह—कृताऽकृतेति । पूर्वोक्तरीत्या अनित्यत्वेऽप्याह—शब्दान्तरेति । अभ्युपेत्येत्यनेनोक्तस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वस्याश्रये लाघवमिति दर्शितम् । तदाशयः—भाष्याशयः । कैयटोक्तद्वितीयव्याख्यानुसारिणाह—वस्तुत इति ।

अत्र—पृथक्पदत्वे । गौरवमिति । तदा हे शब्दादुत्पन्नपश्वा लुक्कल्पना, एकस्य प्रथमाशब्दस्य द्वितीयायां लक्षणादकृत्वा एकशेषस्य कल्पना, सतो द्वन्द्वस्य कल्पनेति गौरवमित्यर्थः । भावेति । एतेन प्रथमपक्ष एव भाष्यसम्मत इति हेनितम् । तत्र हि “प्रथमयोरित्युभावप्रकाशः ।

अनन्त्यस्येष्टत्वादाह—उभयोरिति । न चेति । इदं विवेचितं पश्चिन्शब्दे मूले । किञ्च “स्त्रियाम्” इति भाष्येऽप्येवम् । “न यासयो” इति निष्ठाश्रयणे त्वनेककल्पनापत्तिरिति कैयटः । एतेनोक्तलिङ्गाद्यन्तित्वा मूलवित्त्वमिति प्रकाशानुयायिरत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । न-ननन्त्यग्रहणसामर्थ्यात् सकृद्वृत्तिन्यायस्यैवाश्रयणमनभाह—कृताऽकृतेति । नित्यतायां शास्त्रेऽर्थाश्रयणमात्रमिति शेषः । साऽपि सुवचा—नित्यताप्यत्वप्रवृत्ती निमित्तत्वेन वक्तुं शक्या । एवञ्च नित्यत्वेनादावत्वमिति भावः । न-नेवं भाष्याऽनन्तरित आह—शब्दान्तरेति । अभ्युपेत्येत्यनेन लाघवात्तत्त्वैवोचित्यं चनितम् । न्यायज्ञापकम्—तन्मात्राश्रयणज्ञापकम् । तदाशयः—भाष्याशयः । कैयटोक्तद्वितीयव्याख्यानानुरोधेनाह—वस्तुत इति । एवाम्—स्वः द्वः दोषेणम् । एतत्—द्व इति प्राप्नोति स्व इति चैत्ये इत्येत्त्वं । ननु कथमेतावताऽनभिधानमनभाह—अस्येति । एतेनोक्तरीत्या शङ्कयिष्या भाष्यकृता कृत्रिमोपसर्जनानामेव सर्वादिशब्दनिषेधजननाद् इत्येव न्यायमिति अत्र सम्यक्, न तु कैयटानुसारिभूतैर्लक्षणैर्लक्षणैर्लक्षणैः ।

पदमितीति । तथा चैकशेषेण द्विवचनमेव प्रथमाशब्दो द्वितीयापर इति भावः । मूले पदान्तरत्वबोधकत्वात्तत्त्वादाह—अत्रेति । लुप्तपञ्जीकपदत्वे इत्यर्थः । मत्वेति । अनेन तत्त्वैवोचित्यं चनित-

अधिकरणत्वविचक्षयेति । यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव तत् । आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य दावसम्भवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः । “साम आकम्” इति ससुट्कनिर्देशेन तथापि ज्ञापितत्वादिति भावः ।

युवं वस्त्राणीति । शेषे लोपः । यत्तु काशिकायामुक्तम्—

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च पष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥

इति, तद्भाषापेक्षया । छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति बोध्यम् । मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं-किमर्थमिति प्रश्नः ।

अङ्गकार्ये इति । एतेन ‘अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः’ इति परिभाषा अर्धत उपनिबुद्धा । अङ्गे-अङ्गाधिकारे वृत्त-वर्तन यस्य तदङ्गवृत्तं-शाब्दं, तस्मिन् कृते

शन्दरत्नम् ।

इति । एवं च तत्त्वैकत्वान्देशान्देन समासे द्विवचनमिति भावः । तस्यापीति । तत्त्वैवेत्यर्थः । अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः । अनेनायमेव पक्ष सूत्रसमत इति सूचितम् । किं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलमात्रम् । अन्त्यलोपेऽप्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्सन्निपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्रेव दापो निवृत्तेः । शेषग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव ।

अत्रेव ।

अपते, कयो प्रथमयो, विभक्तयो । वचनयोस्तु न ग्रहणम् “द्वितीयायाश्च” इति लिङ्गात् इति कथितम् । ननु तस्यापीत्यसङ्गतम्, एकस्मिन्काले पक्षद्वयाद्वीकारस्यानुचितत्वादत आह—अत्रत्यतेति । अपिरेवार्थ इति भावः । ननु शेषग्रहणेन बोधितत्वादिलोपपक्षोऽपि सूत्रकारसम्मत एवेत्यत आह—किञ्चेति । ननु त्वमित्यादौ दावभाव एव फलमत आह—अन्त्यलोप इति । अस्य—अन्त्यलोपस्य । बुद्धावित्यत्रेवेति । इदञ्च “कृन्मेजन्त” सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि सन्निपातपरिभाषाया प्रयोजनक्यनावसरे “सकटौ पदौ भवे कृते “अत” इति दाप प्राप्नोति, सन्निपातलक्षणे विधिरनिमित्तन्तद्विधातस्येति ॥ दापो भवति” इत्युक्तम् । एतेन “न यास्यो” इति लिङ्गाद्वाविविषये सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्तत इति परास्तम् । तेन निर्देशेनानित्यत्वात्परं ज्ञाप्यतान्तस्या सर्वथाऽप्रवृत्तिक्यनम्युक्तमेव । नन्वेकस्य भावप्रकारः ।

तम् । अत एव “प्रथमयोरित्युच्यते कयो प्रथमयोर्विभक्तयो, वचनयोस्तु न ग्रहणं “द्वितीयायाश्च” इति लिङ्गात्” इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेनोक्तशपकेन मूलोक्तद्वितीयपक्षसुमेवा पृथक्पदत्वे द्वे शो वचनग्रहण शब्दापि, एवञ्च मूलम्युक्तमिति मदोक्तमपास्तम् । तस्य—समुदायस्य । समासे—इन्द्रे । यथा-सुतमूलासङ्ख्याऽन्यथा व्याचष्टे—अन्त्येति । अपिरेवार्थ इति भावः । तद्वीत्येवाह—अनेनेति । ननु शेषग्रहणाप्यात्वात्तस्यापि सूत्रसमतावसरे आह—किञ्चेति । ननु त्वमित्यादौ दावभाव एव फलमत आह—अन्त्येति । अस्य—अन्त्यलोपस्य । बुद्धाविति । स्पष्टं चेद् “कृन्मेजन्त” इत्यत्र भाष्ये । एतेन “न यास्यो” इति लिङ्गाद्वाविविषये न सेति परास्तम् । नन्वेवं शेषग्रहणानर्थक्यं आशादिना स्व-विषये भाषादिमत्किञ्चिदेषणस्य फलमात्रावाप्त आह—शेषेति । ननु विनिगमनाविरहोऽत्र आह—

सति-प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ-प्राप्तायामविधिरिति हि तस्या अर्थः । एषा च परिभाषा "ज्यादादीयस" "ज्ञाननोर्जा" इति सूत्रद्वयेऽपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकार न प्रयात् । "बहोर्लोप" इत्यतो लोप-मेवानुवर्तयेत् । "अकृत्सारं" इति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति । ज्ञाननोश्च न विद्-ध्यात् । "अतो दीर्घो यनि" इति दीर्घो भविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र

शब्दरत्नम् ।

समुद्कनिर्देशप्रत्याख्यमानापेक्षायाऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः । "त्यदादीनाम" इति सूत्रमाप्त्योक्तोऽप्ययं पक्षस्तत्रैवाहुरित्युक्त्या बोधितारुचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

अन्यस्य-भङ्गवृत्तशास्त्रस्य । दीर्घो भविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् इत्स्व इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न इत्स्व इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । नन्वेनेन दीर्घे पचामि भो इतिवत् जानामि भो इत्यादावनन्त्यस्याऽपीति प्लुतो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्तकत्वात् ।

भैरवी ।

प्रत्याख्याने समुद्कनिर्देश एव प्रत्याख्यायतामत आह-^३याय इति । समुद्कनिर्देशस्य करणे लाघवादर्हं ज्यायस्त्वम् । ननु "त्यदादीनाम" इति सूत्रमाप्त्ये-

दिलोपष्टावभावार्थं शेषे लोप इति स्मृतम् ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिस्मनीषिणः ॥ इत्युक्तम् ।

लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य टावभावस्तसिद्धिं तस्य शेष इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थः । यदि दिलोपो नैव स्वीक्रियते तदैतद्विरोध इत्यत आह-"त्यदादीनाम" इतीति । बोधितारुचिक इति । एतद्वीच्य ननु गौरवरूपमुक्तमेव । अन्यत्र-उद्घोते ।

ननु यदि जानातीत्यत्र जादेशे कृतेऽपि "अतो दीर्घो यनि" इति दीर्घस्त्वर्हि जानाती-त्यत्र प्वादित्वाङ्गम्वत्त्वमाशङ्क्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् इत्स्व इत्युक्तद्विरुक्त्यत इति चेन्न । तस्य ग्रन्थस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न इत्स्व इत्यर्थात् । "अतो दीर्घो यनि" इति सूत्रीयग्रन्थविराधोद्भावनमन्यकृत स्मरते नास्तीत्येतद्वक्तुमुपपन्नमेत-निति ।

भावप्रकाशः ।

समुद्केति । त्वममादौ स्थानिवशेन हस्तात् प्राप्तस्यादेशस्तु यथा न तथा मूले एव स्पष्टम् । अकाररूपरविशेषणविधेः नियमरूपस्य पाश्चात्यत्वेनापूर्वविधिविषयस्यानेकालम्बाभावेन शिर्षं न व्यर्थमिति तन्नाशः । मानापदप्रतिपत्तिनामवावाह-ज्याय इति । ननु-

दिलोपष्टावभावार्थं शेषे लोप इति स्मृतम् ।

लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिणः ॥ १ ॥

इति "त्यदादीनाम" इति सूत्रस्य भाष्यम् । लुप्ते यः शिष्टस्तस्मिन्कार्यस्य-टावभावस्य सिद्धिं तस्य शेष इत्यस्य फलमाहुरित्यर्थकं विरुध्येताऽऽ आह-त्यदादीर्घेति । अयं पक्ष-दिलोपपक्षः । अल्पीति । तद्वीच्य तथा तन्निवृत्तिरूपमुक्तमेव । अन्यत्र-उद्घोतशेषादौ । एनेन "मपर्यन्तस्य" इत्यस्य तत् परस्परव्यर्थेन दिलोपसिद्धौ शेषपद स्याज्यम् । अस्यस्य तु मूलाङ्गुलीत्या न । एवञ्चात्यलोपपक्षो निर्भू-तः । गुरुभूतसमुद्कनिर्देशस्य ज्ञापकत्वस्वीकारे फलमावात् । किञ्च युष्माकमित्यत्र नुट् डवर्गः । भप-वादे निषिद्धः उत्तरगो नेत्युक्ती तु अतित्वाकमित्यादौ तदापत्तिर्दुर्विधेति म-दोक्तमवास्तम् ।

अथ त्वनिवद्धेत्यस्य सिद्ध्यर्थमाह-अङ्गवृत्तेति । "अतो दीर्घो यनि" इति सूत्रस्थवग्रन्थ विरोधेन निचिदुद्भावित परिदत्तमाह-नन्वेनेनेत्यादिना । अनेन-"अतो दीर्घः" इत्यनेन । पचा मीति । तत्र हि तथा तै प्रतिपादितमिति भावः । तदभावे तदुक्त हेतुमाह-अत इति । प्लुतेति । वक्तुमेत्यम् । निवर्तकत्वात्-निवर्तकत्वस्य तत्रोक्तत्वात् । ननु तत्र तस्यैवाभावे स ग्रन्थोऽप्युक्त

त्यदाद्यत्वे कृते “सुपि च” इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् ? द्वयोरेकस्येत्यादि-

शब्दरत्नम् ।

न चानन्त्यस्य परस्य च टेरिति तदर्थोक्त्यं पचामीत्यादौ सत्प्राप्तिरिति वाच्यम् ? दीर्घं ग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषय एव तत्सम्बन्धात् । वाक्यव्यो क्लृप्तसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यादनन्त्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः । तपरकरणेन तु न प्लुतव्यावृत्तिः । प्लुतस्यासिद्धत्वात् । अत एव गीः घृतित्यादौ दीर्घः । अन्यथा तस्यापीदुदिति तपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः । दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि याधः । आकारान्तरप्रवृत्तेः कारणं तु विलुप्तम् । अस्तु वा तदुपायान्तरमिति चेन्न । उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् प्लुतस्य तत्रानिष्टस्य वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये प्लुताऽप्रवृत्तेः । “अतो दीर्घः” इत्यत्र दीर्घग्रहणं “हलि लोपः” इति सूत्रे ‘हल्यशित्’ इति वक्तव्ये भैरवी ।

तत्सम्बन्धादिति । तिसम्बन्धादित्यर्थः । अन्त्यस्य पदस्य टेरनन्त्यस्य पदस्याऽचद्वैत्यार्थादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—वाक्येति । बह्वृत्तसम्बन्धेति । “वाक्यस्य टे” इति सूत्रे क्लृप्तसम्बन्धेत्यर्थः । यथा तद्व्यापस्तथा दर्शयति—तेनेति । पदस्येति । अत्र इति शेषः । नन्वात्र इति तपरकरणेन प्लुतव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह—तपरकरणेनेति । अत एव त्रैपादिकस्यासिद्धत्वेन तपरकरणेन तद्व्यावृत्तेरिव । दीर्घः—“वोरपचाया” इति दीर्घः । ननु दीर्घविधायकशास्त्रदृष्ट्यापि प्लुतस्यासिद्धत्वात्कथन्तेन तद्व्यावृत्तिरत आह—दीर्घग्रहणे रिविति । निवृष्टमिति । तत्र तात्पर्यमाह—कारभावेन स्वकल्पनया तर्था कल्पनैकलेशकरमित्यर्थः । ननु लाघवमेव तात्पर्यमाहकम्भविष्यतीत्यत आह—अस्तु वेति । उक्तज्ञापकेति । “ज्ञाजनोजां” इति दीर्घनिर्देशस्य ज्ञापकतापरभाष्येत्यर्थः । अन्यथोक्तरीत्या दीर्घग्रहणस्यावश्यकतया ज्ञापकतापरभाष्यविरोध इष्ट इत्येति भावः । तत्र—पचामि, जानामीत्यादौ । वैकल्पिकत्वेनेति । तदुक्तम्भाष्ये “सर्वं प्लुत साहसमनिच्छता विभाषा कर्तव्य” इति । नन्वेव दीर्घग्रहणस्य वेद्यर्थं स्यादत आह—‘अतो दीर्घः’ इत्यनेति । अस्त्य नार्थसाधकमित्यग्रान्वयः । यथा सद्नेकपदवृत्तिसूत्रे पदलाघवागौरभावप्रकाशः ।

एवेति कुतो निरोध इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—न चेति । कथमिति । न वा इत्याकारस्याऽऽशिवात् । तथा च दीर्घग्रहणेन त्रिजिह्वारणमकृतमिति भावः । अत्र पराह—दीर्घति । तत्सम्बन्धादिति । तिसम्बन्धादित्यर्थः । अन्त्यस्य पदस्य टे, अनन्त्यस्य पदस्यादिरपीत्यर्थादिति भावः । हेतुन्तरमाह—वाक्यव्योरेरिति । “वाक्यस्य टे” इति सूत्रे तयो सम्मेष वृत्त तत्रायकमेवेति साधु, अभ्याहितत्वाद्वा । यथा तदस्य गतथा दर्शयति—तेनेति । पदस्येति । अत्र इति शेषः । नन्वा इत्येव वाक्ये तपरकरणेन तद्व्यावृत्तिः मुशकेति तदर्थमेव तत्र आह—तपरेति । तत्सामर्थ्यं तु न, एणां ग्रहणेन साफल्यम् । असिद्धत्वादिति । ताद्यदृष्टयेति भावः । उक्तार्थं द्रष्टव्येति—अत एवेति । दीर्घ इति । “वो” इत्यनेनेति भावः । अन्यथा—असिद्धत्वापि तद्व्यावृत्त्ये । सामर्थ्यादिति । व्यावृत्ताविति शेषः । नन्वेवं दीर्घग्रहणेनापि तद्व्यावृत्तिस्तदुक्तस्युपपत्तेयान् आह—दीर्घेति । अपिना ‘प्लुतसमुच्चयः’ । ह्युष्टमिति । तात्पर्यमाहकारभावेन तस्य दुरुद्धत्वादिति भावः । लाघवमेव तात्पर्यमाहकारत्वादाह—अस्तु वेति । उपायान्तरम् । प्लुतव्यावृत्ताविति भावः । तथा च जानामि ओ इत्यादौ स न स्यादिति दोषतद्वत्त्वमेवेति तदर्थम् । उक्तज्ञापकेति । “ज्ञाजनोजां” इति दीर्घनिर्देशज्ञापकपरेत्यर्थः । अन्यथा तत्र तत्साधनेन दीर्घाधारणमाफस्ये तदसिद्धतिः स्पष्टेति भावः । तत्र—पचामि, जानामीत्यारी । वैकल्पिकेति । दोषविभागेन प्लुतभावस्य तदस्य रिवत्त्वादिति भावः । नन्वेवं दीर्घग्रहणानर्थक्यगत आह—अत इति । दीर्घग्रहणमित्यस्य नार्थसाधकमित्यग्रान्वयः । तस्य च न सूचोक्तार्थसाधकमित्यर्थः ।

निर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ।

यत्तु केचित्—परिनिष्ठितस्येति पठन्ति; द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति । तद्भाष्यविरुद्धम् । ज्यायान्, जानाति, ज्ञायते इत्येतेषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः । यदि तु “भ्यसोऽभ्यम्” इति सूत्रे भाष्येऽपि परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः । अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तत्, न तु ज्ञाप्यांशप्रविष्टमिति चाऽस्तु । एवं तु काशिकादिग्रन्थोऽपि कथंचिन्नेतुं शक्य इति दिक् । मकारान्तरमिति । उपलक्षणम् । “जसः शी” इत्यत्र जसः स् इति सुकारं प्रश्लिष्य सान्तरस्य जस इति व्याख्यानाद् “अतोऽम्” इति सूत्रादम्प्रवृत्तमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ।

अधिभक्तिकमिति । तथा च “हे प्रथमयोः” इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्याऽमः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यम् ? स्त्रीनपुंसकयोर्नत्याप्राप्तेः—युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा, अलिङ्गत्वे युष्मान् ब्राह्मणा-नित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

“योऽचि” ॥ अचि किम् ? युवाभ्याम् । यदि तु “युष्मदस्मदोरनादेशो”

शब्दरत्नम् ।

लोपप्रवृत्तत्वेन नार्थसाधकमिति दिक् । निर्देशेनेति । अन्यथा स्यदाद्यत्वे पूर्व न स्यादिति भावः । वाचनिकत्वे गौरवे ज्ञापकद्वयशेषित्वं चापरिहृतमित्यत आह—अनित्यत्वयत्नेति ।

भैरवी ।

वविचार एव मुख्यो, मात्रागौरवन्तु द्विदेव द्विष्टमित्यर्थबोधकन्तपेदमपि भविष्यतीति भावः । सत्त्वेनेति । दीर्घप्रवृत्तस्येति शेषः । वस्तुतस्त्यत्रत्यन्दीर्घप्रवृत्तस्य ज्ञापकत्वप्रदर्शनपरम्भूलम्भाप्यस्य ज्ञापनपरिकेददेशिमतानुसारेण । अत एव भाष्ये “विवर्तेगुणप्रतिषेध उक्तः । स न वक्तव्यो भवति” इत्येव तस्य प्रयोजनमुक्तं त्वसाधारणलक्ष्यसिद्धिरूपमिति दिगित्यनेन दर्शितम् । वाचनिकाच्च इति । परिनिष्ठितस्येत्यस्येति शेषः । ज्ञाप्यकोटिप्रविष्टत्वे आह—ज्ञापक इति ।

भावप्रकाशः ।

सत्त्वेन शयस्य दीर्घप्रवृत्तस्येति शेषः । अर्थ भावः, यथाऽनेकपदचिन्तितेषु पदलाघवगौरवविचार एव, मात्रालाघवं तु काचित्कमित्यर्थबोधकं तथैवेदमपीति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् ह्रस्व इति ऋषादिपरमभूलोक्तस्य तु अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । वस्तुतस्तु, तस्याः परिभाषायाः लघ्वास्तस्कारकत्वेनोक्तज्ञापकपरभाष्यमेकदेशुकिरित्यत्र मूलं चिन्तयेत् । दीर्घप्रवृत्तस्येति तत्रत्यमूलमपि तथैव, सम्भवेन वा तदिति बोध्यम् । तदाह—दिगिति । ज्ञाप्यकोटिप्रविष्टत्वे आह—ज्ञापकेति । चरत्त्वर्थे । तत्रोक्तिप्रविष्टत्वे त्वित्यर्थः ।

सरला ।

दिगिति । तदर्थस्तु “अतो दीर्घो यजि” इति सूत्रस्य दीर्घप्रवृत्तस्य न पुननिवर्तकत्वं, “सुपि च” इत्यत्रानुवृत्त्या चरितार्थाच्च । न च “अनं भ्रातृ” इति न्यासेऽपि भ्रातृपदस्यानुवृत्तिरिति वाच्यम्, तदनुवृत्तौ तितउग्रभ्राण्णिव्रन्ताक्लिपि द्विगोपे निगोपे च तनो भ्याम्विप्रक्ती निगोपस्य द्विगोपस्य वा स्यानिवर्त्तनेन “सुपि च” इत्यस्यानुवृत्त्यापत्तेः । दीर्घप्रवृत्तानुवृत्तौ तु दीर्घं न स्थानिवदिति स्थानिवद्भावनिषेधेन दीर्घप्रवृत्त्या ‘विताभ्याम्’ इति रूपसिद्धिरिति ।

इत्यत्र “रायो हलि” इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदा इहाचीति माऽस्तु परिशेषादेव सिद्धेः ।

“युष्मदस्मदोः” ॥ हलादाविति । योऽचीत्यग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिदम् । रायो हलीत्यतोऽनुवृत्त्या लब्धं वा । नन्वेवं किमनादेशप्रहणेन न त्वादेशो हलादिरस्ति ? मैवम् । भ्रमः संत्वात् । अभ्यन्पक्षे तु योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशप्रहणं बोध्यम् ।

पक्षद्वयेऽपीति । न चान्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ? एतन्निवृत्त्याऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् ।

“युष्मदस्मदयोः ङसीऽश्” ॥ शिञ्चं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा हि “आदेः परस्य” इति स्यात् । न च वैयर्थ्यम्, आदेशव्यपदेशेन यत्त्वनिवृत्त्यर्थत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

अनुवृत्त्यर्थमिति । स्पष्टमेतज्ज्ञाप्येऽत्रैव ।

अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वं ध्वनयन् शङ्कते—न चेति । अत एव “युष्मदस्मदोः” इति सूत्रे “न चादेशो हलादिरस्ति” इति भाष्यं सङ्गच्छते । एतन्निवृत्तेति । अनुवृत्तपरिभाषया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः । एवं च पररूपेण बाधाम्न सवर्णदीर्घ इति तात्पर्यम् ।

वैयर्थ्यमिति । अकारस्याऽकारविधिवैयर्थ्येनास्त्यस्यैवाऽकारेऽतो गुणे च सिद्धं तदेत्यादीति व्यर्थमेव शिञ्चमित्यर्थः । न च पररूपबाधनार्थमेवाऽदेरत्वविधानं स्यादिति वाच्यम् ? विधियाधापेक्षया “आदेः परस्य” इति परिभाषाबाधस्य न्याय्यत्वात् । आदेशो भवेत् ।

अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यतान्ध्वनयितुमाह—स्पष्टमिति ।

अत एव—अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वादेव । नन्वनुवृत्तपरिभाषया एतत्त्वस्य निवृत्तिः सिद्धेत्यकारोच्चारणसामर्थ्यादीर्घः स्यादत आह—प्रवृत्तपरिभाषेति—द्वयोरिति निवेदयति । यद्विदमपि तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः । एवञ्च—परिभाषया अनित्यत्वबोधनद्वाराऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वे ॥

वैयर्थ्येनेति । एवञ्च “आदेः परस्य” इत्यस्यानुपस्थितिरित्यत्र तात्पर्यम् । लक्षणैकचक्षुष्कदाह्वां धारयति—न चेति । न्याय्यत्वादिति । गुणे त्वन्याय्यरूपनेतिपरिभाषाबाधो न्यायाभावात्प्रकाराः ।

अस्यैव सिद्धांशतां ध्वनयितुमाह—स्पष्टमिति ।

तदुपपत्त्यर्थमिहाह—अभ्यमिति । तत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । तच्छेदस्यैव मुख्यत्वादेवेत्यर्थः । ननु परिभाषया तन्निवृत्ती तदुच्चारणं व्यर्थमिति तत्सामर्थ्यादीर्घः स्यादेवात आह—अङ्गेति । द्वयोरित्यादिनिर्देशवदिदमपि तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति भावः । एवञ्च । तदनित्यत्वबोधनद्वारा तन्निवृत्त्या तच्चरितार्थं च इत्यर्थः । धायात् । पुरस्तादपवादनायेन ।

शिरशभावे ऋणो इति न्यासे ऋणः अ इति च च्छेदे निर्विकल्पकनिर्देशे लाघवम् । सविकल्पकनिर्देशोऽपि शिरशिष्टेऽविधेयत्वेन तदस्यस्यैव तद्वृत्तिं निषाद्य मूलतात्पर्यार्थमाह—अकारस्त्येति । वैयर्थ्यमेति । तथा च “मादेः” इत्यस्य बाधः । तदाह—अन्त्यस्येति । लाघवैकचक्षुष्कः उच्यते—न चेति । तथा च दीर्घेण तदा इत्याद्येव रूपमस्ति इति भावः । न्याय्यत्वादिति । ‘गुणे त्वन्याय्यरूपपना’ इति

न चावयवस्यादेशो सत्यपि विभक्तेरनादेशताऽस्त्येवेति वाच्यम् ? 'सर्वे सर्वपदा-

शब्दरत्नम् ।

ति । आदेर्विधानेऽप्यादेशत्वसम्पादनेन यत्वनिवृत्त्या शेषे लोपाधर्मकारविधानं चरितार्थमिति "आदेः परस्य" इत्यस्य बाधे मानाभाधेन सदादेशार्थं शिस्त्वमिति भावः । न च "योच्यदसि" इत्युक्त्यैव यत्वनिरासशेषेलोपी सिद्धाविति वाच्यम् ? पर्युदासे एक-वर्चनेत्यादिना सादृश्यग्रहणापत्तेः "युष्मदस्मदोः" इत्यात्वस्य प्राप्तेश्च । हलादाविति हि परिशेषसिद्धीऽर्थस्तत्रेति भावः । अनादेशताऽस्त्येवेति । अनादेश इति हि तत्पु-रयो लाघवात् । एवं च स्वमहमित्यादौ सम्पूर्णविमर्श्यादेशे यत्वाभावसम्पादकमनादेश इति प्रकृते यत्वं स्यादेव ।

प्रकृते यत्त्वं स्यादेव ।
नन्वेवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादन्त्यस्य स्यात् । तत्र च "अतो
भैरवी ।

नुगृहीत पथेति तारंपर्यम् । शित्त्वस्य यथा चारितार्थ्यन्तम्प्रकारमाह—आदेरित्यादिना । उक्त-
प्रयोजनाभ्यधासिद्धिर्वादिनः शङ्काभिरस्यति—न च योच्येति । एकवचनेत्यादिनेति । आदिना
हित्वपरिपहः । एवञ्च पुन्योरित्याद्यसिद्धिरिति भावः । प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे आह—युष्मद-
स्मदोरिति । नन्वात्वं हलादि हेतुकमिति कथन्तस्य प्राप्तिरत आह—हलादाविति । “योऽचि”
इत्यञ्जप्रहणापरिशेषसिद्धेः इत्यर्थः । एवञ्च ङसोऽपि परिशिष्टत्वेन तत्राप्यात्वापत्तिरिति भावः ।
यदि तु “युष्मदस्मदो” इत्यत्र हलात्पत्त्यानुवृत्तिरिति स्वीक्रियते तदा “योऽचि” इति
सूत्रेऽञ्जप्रहणाभावेनैतादृशस्य न्यासस्य कर्णासम्भव इति योच्यम् । मनुस्मृतिरित्या आदेशस्य
सत्त्वात्कथमनादेशता इत्यत आह—अनादेश इतीति । तत्पुरुष इति । कर्मधनन्तादेशशब्दस्य
नञ्समासः । लाघवादिति । अन्यपदार्थबोधक्यहुमीदृशपक्षया वर्तिपदार्थमाश्रयोद्यत्वेन तत्पु-
रुषत्वे लाघवादित्यर्थः । एवञ्च—तत्पुरुषत्वे च । प्रकृते—आदिस्थानिकदेशाद्यधिते ।
नन्वादिना चोक्तं तदर्थं—आदेः परस्य” इति

पवम्—उक्तस्थले कृतेऽप्यादेशे यत्वापत्तो । आदेःकारस्यविधानम्—“आदेः परस्य” इति
शास्त्रौक्तवाक्यतया आदिस्थानिकाऽकारकर्मकं विधानम् । अत्र—तस्मिन्प्रत्ययस्थानिकाऽ-
भावप्रकाशः ।

न्यायादिति भावः । सनातन्यर्थमर्थाद्—आदेरिति । आदेशत्वेति । अशंभायन्ताद् एव । सादेश्ये-
त्यर्थः । अनादेश इति बहुव्रीहिरिति भावः । तेनेत्यादिः शेषः । चरितार्थमिवीति । तथा च विमर्श-
न्तरूपापत्तिरिति भावः । शिष्टत्वमित्यर्थ इति पाठः । इति भाव इति पाठोपि कचिद् । इत्युक्त्यै-
वेति । शुभमदमदभ्यामित्यपूर्वंविध्यकरणप्रयुक्तलाघवादिनि भावः । निविसर्गध्वानुकरणे ॥ इन्द्रा-
दाह—शेषे लोपाविति । तात्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । सिद्धाविति । तथा चाशुभंविषिसामर्थ्यादुक्तीत्या-
तवेत्यादिसिद्धिरिति शिष्टं व्यर्थमिति भावः । आदिना हिरवपरिग्रहः । तथा च युवयोरित्यादि न स्या-
दिति भावः । आपत्तेरिति । तेनापि तस्य सम्मतादिति भावः । प्रसूज्यप्रतिषेधे आह—युष्मदिति ।
तथा चाशेषत्वेन लोपासिद्ध्या तदर्थमादेशविविधानमिति परिमायाबाधे मानामावेन सवदिशार्थं शिष्ट-
मावदयकमिति भावः । ननु हलादिहेतुकाऽऽत्वस्य कथं प्राप्तिरन आह—हलादाविवीति । परिशेषे-
ति । “योऽचि” इत्यजप्रवृत्तिपरिशेषेत्यर्थः । तथा च ऊतोपि परिशिष्टत्वेन तत्राप्याहर्तुं दुर्बारमिति भावः ।
तत्र हलीत्यनुष्टुपो वृ अजप्रवृत्तामावेनेदृशान्यासस्य दुर्बलत्वमिति बोध्यम् । ननूक्तीत्या सादेश्ये-
क्यं तत्त्वमत आह—अनादेश इतीति । तत्पुरुष इति । कर्मध्वनतादेशपदेन नञ्समास इत्यर्थः ।
स्थापयाए—मन्यपदार्थबोधकबहुव्रीहोपेक्षया वतिपदार्थमात्रबोधकत्वेन तस्य सत्त्वाद् । अन्यपादानादेश-
यामित्यस्यैव श्रुते न्यायमत्वम्, विभक्त्यावित्यस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । एवञ्चेति । तस्य तत्पुरुषावे-
त्यर्थः । इतीति । इति पदमिति हेतोरित्यर्थः । मुख्ये चारितार्थ्येन गोणग्रहणे मानामावादिति भावः ।

पुनश्च । यथापचावेव । आदेरिति । तस्यानिर्वाहकारकमकविधानमित्यर्थः । सामर्थ्यादित्यस्य तदित्यादिः । तत्र चेति । तस्मिन्कारे परत इत्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायलक्षणमिति त्वस्य स्थानिवच्छे-

देशा' इति सिद्धान्तात् । इदमेव शिष्टत्वं ज्ञापयति 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति । अर्थ-
वत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिञ्चडादयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थ-
कस्यापि बोध्याः ।

इदं त्ववधेयम् । अन्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तोऽङ्गवृत्तपरिभाषया वार-
णीयः । यदि त्वङ्गाय यत्कार्यं तद्विपरिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारमा-

शब्दरत्नम् ।

गुणे" इति पररूपे आदेशरूपविभक्तित्वमिति यत्वाऽप्राप्तिः । न च वाणांदाङ्गमिति परि-
भाषया पररूपात्पूर्वं यत्त्वप्राप्तिरिति वाच्यम् ? वाणांङ्गयोरेकस्थानिकत्वे एव धर्मिग्राह-
कमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न । "युष्मदस्मदोरनादेशे" इत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मदादिग्रहणेन
विहिताऽऽदेशरूपविभक्तौरेव ग्रहणेनाऽस्त्यादेशे पररूपेऽपि तादृशविभक्तौभावेन यत्वापत्ते-
र्तुर्वास्तत्वात् । पररूपादेशस्तु न तथेति भावः । सर्वे सर्वेति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं
चाऽकारविधानेऽपि यत्त्वव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्येन "आदेः परस्य" इत्येवद्वये माना-
भावेन सर्वादेशार्थं शिष्टत्वं सार्थकमिति भावः । अत्र पदशब्देनार्थवद्गृह्यत इत्याह—अर्थ-
वत्येवेति । अर्थवत्त्वं कल्पितमेव गृह्यते । एतेन कृत्वा इत्यस्य कृत्य इत्यादेशे प्रकृ-
तिप्रत्ययसम्भोदे "ह्रस्वस्य" इति तुक् न स्यादित्यपास्तम् । सिञ्चादीनां कल्पितोऽ-
प्यर्था नास्तीत्यत आह—सिञ्चडादय इति । धोत्यायेन सोऽप्यर्थवानित्यन्ये ॥
अस्वी ।

कारे । पररूप इति । प्रत्ययावयवमात्रसम्बन्धिधरणविक्षतेनान्तरङ्गत्वात्कृत इति शेषः ।
अन्तरङ्गपरिभाषाबाधकपरिभाषाभ्यां यत्केनचित्कृतं समाधानान्तर्गिरस्यति—न चेति । एक-
स्थानिकत्वे—अङ्गसम्बन्धिन्याङ्गे । अत्रैकस्थानिकत्वे एवेत्युपादानमेकनिमित्तकत्ववादिमत-
निरासाय । धर्मिग्राहकेति । धर्मी—'वाणांदाङ्ग' 'बलीय' इति परिभाषाबोध्यार्थः । तत्प्राह-
केति—तज्ज्ञापकेत्यर्थः । यदि समाननिमित्तकत्वं परिभाषाप्रवृत्तौ नियामकं स्यात्तदा ह्या-
येत्यादावुभयोस्समाननिमित्तकत्वाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तौ सम्पूर्णस्यस्य चारि तार्थ्य-
न्दुरपवादमिति भावः । तत्प्राप्ते—परिभाषायाः प्राप्तेः । युष्मदादिग्रहणेन । युष्मदादिग्रह-
णमुच्चार्य । न तथेति । न युष्मदादिशब्दोच्चारणेन विहितादेशरूपविभक्तिरूप इत्यर्थः ।
एवञ्च—उक्तसिद्धान्ताङ्गीकारे च । अत्र—उक्तपक्षे । अर्थवद्गृह्यत इति । पद्यते गम्यतेऽर्थोऽने-
नेति व्युत्पत्तेरिति भावः । एतेनेति । कल्पितार्थवत्त्वस्य ग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययस्यापि भाषा-
भिधायकतया तस्य यादेशे स्थानिवद्भावेन कृत्वातुक् सिद्धिरिति भावः । ननुक्तपदश-
ब्दादीभिर्नास्तीति तस्य सिञ्चादयो न स्युरित्यत आह—सिञ्चादीनामिति । सोऽपि—
भावप्रकाशः ।

चाऽऽदेशे लभादाह—आदेशेति । यत्वाप्राप्तिरिति । यथा च तच्छब्दापरमाभ्यादिग्रन्था अयुक्ता श्वेति
भावः । मान्योक्त्युक्तिं निराचष्टे—न चेति । एकस्थानिकत्वे एवेति । एतेन समाननिमित्तकत्वस्य
मानाश्रये सत्त्वास्तम् । दापितेपीयायेत्यापसिद्ध्यापत्तेः । धर्मिग्राहकेति । धर्मी—परिभाषा तदप्राहकम-
सर्वग्रहण सम्पूर्णं वा । तत्प्राप्ते—परिभाषाप्राप्तेः । ग्रहणेन । ग्रहणमुच्चार्य । अन्येति । आदे-
यश्चादित्यादिः । न तथेति । न तत्त्वमुच्चार्यविहितादेशरूपविभक्तिरूप इत्यर्थः । तुक् । तथा च
यैयर्प्यमिति प्रतीकोक्तरीत्या शिष्टं व्यर्थमेवेति भावः । पूर्ववाह—स्पष्टमिति । एवञ्च—उक्तसिद्धान्ता-
ङ्गीकारे च । आदेरिति शेषः । विवरणविब्रवमाणयोर्विरोधाद्—अत्रेति । पद्ये इत्यर्थः । पद्यते गम्यते-
ऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्तेरिति भावः । कल्पितमेवेति । प्रक्रियायां पाणिनिशास्त्रोपनिवेद्यर्थः । न्यायस्य
प्रक्रियायामेवोपयुक्तत्वात् । दाक्षीण्यस्य पाणिनेरिति वाक्यशेषश्च । तत्त्वमाह—एतेनेति । कल्पितार्थवद्-
मात्रग्रहणेन क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र सत्त्वेन तस्य यादेशेन तुक् सिद्धिरित्येवार्थः । सोऽपि । सिञ्चादिपर्यर्थः । अन्ये—

।परेति दुराग्रहस्तिर्हि अशित्यत्र “अतो गुणे” इति पररूपेणाऽकारान्तरं प्रश्लि
न्याऽकाररूप एव अशु-भवति, न विक्रियते इति व्याख्येयम् । यत्तु स्यादेश-
स्यापवादोऽसिति ; तत्र, अशदेशप्रवृत्तिकाले शोपे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः॥

भायिन इति । कृते हि शोपे लोपेऽकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य
स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्याज्जिवतेत इति भावः । शोपे लोपष्टिलोप-इति पक्षे तु

शब्दरसम् ।

दुराग्रह इति । “ज्यादादीयसः” इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम् ॥

अकारान्तत्वात् प्राप्त इति । ससुट्कनिर्देशाभाव इति शेषः । निर्देशसाम-
र्थ्यादिति । अयं भावः-सामः प्रसङ्गे आरुमिति सूत्रार्थः । तेन आम्सकारयोरेव विप
येऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव । यथाऽऽर्धधातुकविषये-
ऽस्तेरप्रयोगो भुवः प्रयोगश्च “अस्तेभूंः” इत्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्तिः ।
शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किन्तु प्रसङ्गबुद्धेरिव निवृत्तिः । तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते साम्प्र-
तिरूपा असम्भवाज्जाविन्या ग्रहणं संकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टम् । तच्चिदु-
-मैवौ ।

किञ्चरेपि । एवञ्च मूलञ्चिन्त्यमिति भावः । शयस्य-इत्याकारविधानस्य । भाष्यविरोधादिति ।
ज्यायानित्यत्रैवस आदेशलोपि प्रकृते दीर्घे सति व्यर्थं यदाकारविधानन्तस्य स्वविषये चारि-
ताध्ययनं स्यात् । लोपदीर्घयोरेकसम्बन्धित्वाभावेन परिभाषायास्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति
परिभाषाज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधः स्पष्ट इति भावः ।

ननु ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यादित्यनुपपन्नं वक्ष्यमाणरोत्या गौणव्यावर्तक-
त्वेन ससुट्कनिर्देशस्य चारिताव्यावृत्त आह-अयम्भाव इति । इति सूत्रार्थ इति । भाष्यकारीयसि-
द्धान्तरीत्या इति सूत्रार्थः । तेन-प्रसज्यमानतादृशसमुदायस्य स्थानित्वरूपनेन । न केव-
लमत्रैवेयं रीतिः, किन्तु स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैत्याशयप्रकटयति-यथेत्यादिना । अत्र
“इको यणचि” इत्यस्यैव दृष्टान्तत्वेनोपादाने कर्तव्ये आर्धधातुकाधिकारीयादेशस्य प्रदर्शनं
ससुटायादेशत्वेनाष्टाध्यायीपत्रेन च पुरःस्फूर्तिक्रियेति बोध्यम् । न तु मतो निवृत्तिरिति । आदे-
शेन विद्यमानस्य स्थानिनो निवृत्तिर्नैत्यर्थः । प्रसङ्गादिति । निवृत्तेष्वंस्वरूपतया विद्यमानस्य
ध्वंसरूपने घटादिपदार्थवदनित्यत्वापत्तरिति भावः । प्रसङ्गबुद्धेरिति । स्थानित्वेनाभिप्रात-
स्येत्यादिः । एवञ्च बुद्धिनिष्ठनिवृत्त्यर्थनिवृत्तकभावस्य बुद्धिविषये आरोपः सर्वत्र कल्प्य इति
भावः । प्रकृतार्थमाह-तत्रेति । बुद्धिद्वयमध्ये इत्यर्थः । नन्वेवमपि कथमग्रहते तद्बुद्धिनिवृ-
-भावप्रकाशः ।

मान्यप्रवृत्तयः । तथा च मूलं चिन्त्यमिति भावः । इत्यस्येति । शयकारणयोः पर्यः । तत्र इति
शेषः । ज्यायानित्यत्र प्रकृते दीर्घेपि प्रत्ययस्वेकारलोपो नादृशार्थमिति तद्विरोध इति भावः ।

ससुट्कनिर्देशे वक्ष्यमाणरीत्या कथमप्यग्राह-समुट्केति । तत्सामर्थ्यात् निवृत्तिप्रकारस्य मूला-
वृत्तरयायुक्तत्वरूप वक्ष्यमाणत्वाज्जाप्येवत सिद्धान्तमाह-अयम्भाव इत्यादिना । उभयार्थमुक्त्वा
तात्पर्यार्थमाह-तेनेति । सूत्रेणैवार्थः । अत्र विषये-भाक्यविषये । न केवलमत्रैवेत्यं किन्तवन्व्यापीनि ।
प्रसङ्गादाह-स्थान्यादेशेति । सर्वं नाम धातुगमिनिरीत्या सूत्रपाठे प्राथम्याच्च । दिग्प्रदर्शनार्थमुदा-
हरणमाह-यथेति । एतेन “इको यणचि” इत्यस्य स्यामे बोधं चिन्त्यमित्यवधारयाम् । ननु सर्वत्र किमि-
त्येवमङ्गीकारोऽन्यथापि गतिमग्नवादेव आह-न त्विति । एतो निवृत्तिस्तु नेत्यर्थः । नन्वेवं स्या-
न्मादेशव्यवहारो न स्यात् निवर्त्यनिवर्तकशामवादेव आह-किन्त्येति । तथा च दत्तबुद्धेर्यद्बुद्धिनि-
वर्तकं तयोरेपि तद्व्यवहारोपेनाविबुद्धमिति भावः । प्रकृतामाह-तत्रेति । द्वयोर्बुद्धयोर्भेदे इत्यर्थः ।

सुदृग्ग्रहणं व्यर्थमेव । आकृमि दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम् । अन्यथा पररूपं स्यात् । न चाऽकारोच्चारणसामर्थ्यम् । एतन्निवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात् ।

इह “युवावौ द्विवचने” “त्वमावेकवचने” इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचन-

शब्दरत्नम् ।

त्तिश्चामोऽभावात् । अत्र सामः स्थानित्वोक्त्याऽऽकृमि स्थानित्वत्वेन सामत्वमेव, न स्वामत्वम् । अत एवातिवृत्त्याकमित्यादौ “प्रत्ययोत्तरपदयोः” इति सूत्रभाष्योदाहृते आकम्बुडभावौ सिद्धौ । आम्ब्येव सामत्वस्याऽऽहार्यारोपेणादेशः । आदेशस्याम्बवाभावाच्चत्रात्र न नुद् । न च यत्र भावी सुद् सत्रैवायम् । सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपवाद-
भरवी ।

तिरत आह—तन्निवृत्तिरेवेति । ननु स्थानित्वज्ञानेनामत्वज्ञानम्भविष्यतीत्यत आह—
अत्रेति । प्रकृतसूत्र इत्यर्थः । उक्तार्थस्याऽऽवश्यकत्वाच्चननायाह—अत एवेति । उक्तार्थाङ्गी-
कारादेत्येत्यर्थः । ननु प्रयोगे आम एव सत्त्वेन कथं सामः स्थानित्वकथनसङ्गतिरत आह—
आम्ब्येवेति । अत्रारोपस्य कचन्तु यत्र मुख्यता तत्राकमादेशे कृते सुतोऽप्रवृत्तिः । नुडभावस्य
लाभस्यधिक इत्याशयेनाह—आदेशस्येति । परोक्तान्दूषयितुमुपक्रमते—न चेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

नन्वेवमपि कथं तन्निवृत्तिरत आह—तन्निवृत्तिश्चेति । एवञ्च तदप्रसक्तिरेव तन्निर्देशेन बोध्यते इति प्रप-
न्प्रवृत्त्यैव तन्निवृत्तिर्न तु वृत्त्यन्तरकल्पनेति भाष्यम् । ननु स्थानित्वत्वेनाऽऽनुवृत्त्यर्थं तदभावोऽत आह—
अत्रेति । अत्रेत्यर्थः । सुदृग्व्यर्थः । उक्तार्थस्याऽऽवश्यकता चनयितुमाह—अत एवेति । उक्तार्था-
ङ्गीकारादेत्येत्यर्थः । ननु प्रयोगे आम एव सत्त्वेन कथं सामः स्थानित्वोक्तिः सङ्गताऽन आह—आम्ब्येवेति ।
आरोपकल तूक्तमेव । एवञ्च सूत्रे सप्रहण भाष्यादौ सुदृग्ग्रहणञ्च ऽऽनोपलब्धमिति भावः । भावी
सरला ।

न त्वामत्वमिति । ननु आमि सामवस्यारोपेऽपि स्वतः सिद्धात्त्वानतिदेशो दुर्बल इति चेत् ? न,
समुद्गृह्णित्देशसामर्थ्यादप्येतत्परमं नैवातिदेशोपपत्त्या । “अस्वो रोप” इत्यत्रैवानोभयपक्षात्स्थानि-
तानिरूपिणादेशताऽऽकृमि । तथा चाग्नस्य स्वाम्यैकदेशवृत्तिरेव न तस्यातिदेशः । पश्चादपि तु
आनुमानिकस्याभ्यादेशभावेन सिद्धम् । आकृमि सुप्वातिदेशस्य तु नोपयोग इति । आम्बवाच्येन
साम्भारोपे आत्मव्यावृत्तत्वात्तिदेशेनाकृमि तदनुक्तिः । स्थानित्वत्वेनावभासमानधर्माणानेनादेशेऽ
सिद्धेति चेत् न तत्त्वम् ।

परे तु साश्च न च साम् । आकृ च अम् वैश्याकम् । सौमत्वाच्च जश्चम् । यथासत्त्वेन साश्च-
श्चस्य स्थाने आकृ आदेशो नकारस्य स्थाने च अमादेशः । तथा चाग्नस्य स्थान्त्वत्तिरेव न तस्याति-
देशः । अत्रैव सारपर्यायाह—समुद्गृह्णित्देश इत्याहुः ।

समुद्गृह्णित्देशादाकृमि द्वित्वमारोप्य टिनोपे तेन सुतो नुद्व्याप्राप्तिरित्यन्ये ।

केचित्तु समुद्गृह्णित्देशाद् शुभ्रदस्मशेरन्तस्य सकार विधाय शुभ्रदस्मच्छब्दान्तात्ताद्विहितविभ-
क्त्यन्तत्वादेत्यवस्य साम् स्थाने आकृमिस्थानेन आग्नस्य स्थान्येकदेशवृत्तिरेव न तस्यातिदेश इत्याहुः ।

कश्चित्तु “साम आकृम्” इत्यत्र नलोपेन सकारपूर्वं नकार प्रक्षिप्य आकारापूर्वं सवर्णदी-
र्घेण निषेधार्थकाकार च प्रक्षिप्य सुदृगुदी न भवत् । आम स्थाने आकृ च भवतीत्यर्थकल्पने न
कश्चिदोप इत्याह ।

गौणमुख्यसाधारण्येन आकृमादेशनवृत्तिप्रयोजकं माध्यस्तमत् सामवस्याहार्यारोपमनोभूतस्य “यत्र
सुद् भावी तत्रैवाकं न गौरे” इति वादिनो मर्न निरसितुमुपपन्न्यस्यति—नच यत्र भावीति । अण्डयति—
सामो भावित्वस्येति । आकृमादेश रूर्वं वाचकत्वप्रवृत्तिर्भावनयाऽऽन्यलोपादृश सुतोऽपसङ्गेन
साम्भारोपमभावात् । आकृमवृत्तिर्भावनयाऽऽन्यलोपे शुटि च सत्यपि साकृम् इत्येव रूपं स्यान्ननु

शब्दौ न प्रत्ययपरो, किं त्वर्थपराविति व्याख्यातम् । तत्फलं दर्शयति—समस्य-
माने इत्यादिना । द्व्येकत्वेति । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याया
अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । त्रिरूपक्षे तु व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यम् ।
संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः । समा-
सार्थो—मुख्यविशेष्यम् । अन्यसंख्यश्चेत्—युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदि-
त्यर्थः । स्त इति । अर्थपरत्वाभ्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात् ।
प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । एवं चतुर्थश्लोकेऽपि—युवावौ
‘त्वमौ’ न चेत्युस्त्या प्रत्ययपरत्वेऽपि व्याप्तिर्ध्वनिता । एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिप-
रिहारायार्थपरत्वंमाश्रितमिति फलितम् । न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः ?
यचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्वाधात् । अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात् ।
द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्याऽऽमिति व्याख्यानसम्भवादिति भावः ॥

शब्दरत्नम् ।

स्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यथेति दिक् ।

किं त्वर्थपराविति । व्याख्यानमत्र शरणम् । द्वयोरेकस्य वचने बोधने समर्थयो-
युष्मत्संश्लेषेति वाक्योऽर्थः । भूतपूर्वेति । जहत्स्वार्था वृत्तिरित्यभिमानेनेदम् । साम-
मैत्री ।

व्याख्यानमिति । लक्ष्यानुसारि त्रिचतुर्युष्मदस्मदग्रहणेऽप्यर्थग्रहणं शब्दविशेषणद्रष्टव्य-
मिति भाष्यकारोस्त्यनुसारि नियामकमित्यर्थः । अर्थपरत्वाभ्रयणेऽन्वयानुपपत्तिरिति तु
नेत्याशयेनाह—द्वयोरेकत्वेति । वाक्योऽर्थ इति । सूत्रद्वयस्येत्यादिः । अभिमानेने इति । एतेन
सा अत्र नोचितेति ध्वनितम् ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुचिर्विरोधिनी ।

इति सिद्धान्तात् । न च वृत्तौ सङ्ख्याविशेषणस्याभ्यासेन द्वित्वेऽन्यत्राचरेत्वंमसङ्गतमिति
भावप्रकाशः ।

सुष्ठिति । तद्विशिष्टो भाषीत्यर्थः । साम्भाषीति यावत् । यथाह्यनु न युक्तं, पौनस्यस्यापक्षेहत्तदाऽसा-
ङ्गत्वापक्षे । तथा चाऽतिस्वकमित्याद्युक्तमिति भावः । दुरेतेति । साम्त्वस्याऽऽशङ्कीयत्वेनाऽभिदे-
शाऽलभ्यावात् । एवञ्च भाष्यविरोधापत्तिस्तस्मात्तस्मात्प्राप्त्यादुक्तार्थस्वीकारस्तदाह—इति भाष्येति ।
यस्य च वक्ष्यमाणमूल तथा दण्ड्याद्युक्त-त्वायुक्तं, तदाह—दिगिति ।

प्रकाशायनुपयामि लोक्तयुक्तेरमात्रत्यादाह—व्याख्यानमिति । लक्ष्यानुसारेण चतुर्भ्यस्मदस्म-
दग्रहणेऽर्थग्रहणं शब्दविशेषणं द्रष्टव्यमिति भाष्यापुत्तरूपमिति यर्थः । तथा सति अन्ययाऽनुपपत्तिरिति
पक्षाद्विचनीयमित्यत्र आह—द्वयारिति । वाक्योर्थः । सूत्रद्वयस्येति भावः । अभिमानेनेति । अनेन
रुचिः सूचिता तस्या भसावैत्रिरवस्था ।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव रुचिर्यत्र विरोधिनी ॥ इत्यभिप्रेत्येतेः ।

एतेन तथा प्रकाशनाकरदण्ड्यापुक्तमप्यलम् । अत्र यथा सङ्ख्यामानं वृत्तौ तथाऽऽरी निरूप-
सरत्वा- ।

सामिनि सर्वपा तद् दुरपवादमिति, विस्तरस्तु भरमदुष्टरुद्विषये द्रष्टव्यः । दिगिति । दिगर्थस्तु
दृष्टादिकम् तु न कृतः, अन्यनोपेक्ष्यकारत्वेनित्यस्या चारितार्थ्येन पररूपापक्षो ‘युष्माकम्’ इत्य-
सिद्धापक्षः । परे तु युष्मद्वयैरस्येत्यत्र किञ्चिदभिमिते प्रमाणाभावात् पूर्वमुक्तत्वेन तत्र दीर्घोच्चारणस्य
चारितार्थ्यमित्याहुः । एतेन “युष्मदस्मदो” इतीति वर्तते । ततो “योऽन्वयनादेशे” रनिषाठेनात्वेन
सिद्धावाक्याकारोच्चारणं न कर्तव्यम् इत्यप्यलम् ।

अतित्वाकमतिमाक्रमिति । यत्तु वदन्ति “साम आक्रम” इत्यत्र यद्यपि सुङ्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं, बाधात् ; तथाऽपि उपलक्षणं भवति । तेन यस्यामः सुङ्ग्रहे भावी तस्यैव आत्म आक्रमा भवितव्यम् । न चैतद् गौणत्वे सम्भवति इत्याक्रमं न प्रवर्तते । न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति । न च सुडामोः पृथक् स्थानित्वमिह निर्दिश्यते । चशब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात् । यदि तु सूच आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत, योग्यताबलाच्च सूत्राब्देन सुङ्ग्रहे गृह्येत, तथापि यदि सुङ्ग्रहणमन्याचयशिष्टं ततः समाप्तो न स्यात् । अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केरलस्यामोऽप्रसक्तेरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यस्यामः सुङ्ग्रहे भावीत्यादि तावद् बाधितम् । आक्रमाऽपहृतस्य सुङ्गन्वयाभावात् । आक्रमः सुङ्गं भवतीति चेत् ? तर्हि तमेवोपल-

शब्दरत्नम् ।

ध्यादेव तद्वाधादिति । ‘उभयगतिरिह शास्त्रे भवति’ इति संख्यासंज्ञासूत्रस्य भाष्योक्त्येति तत्त्वम् । अन्यथा द्वयोरेकस्मिन्निस्त्युक्त्यैव युष्मदादिविशेषणतया सिद्धे वचनग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति बोध्यम् ।

वाधादिति । आक्रमोत्पत्तिशालेऽन्त्यलोपाभावेन सुयोऽसत्त्वादिति भावः । न चैतद्गौणत्वे इति । सर्वनामत्वाभावादिति भावः । योग्यताबलाच्चेति । आत्मसमन्वित्याहारे युष्मदस्मद्व्यां रूपेण सम्भवादिति भावः ।

भैरवी ।

वाच्यम् ? यत्र सङ्ख्याविशेषणभावे साधकाभावस्तत्रैव तथा । इह तु सङ्ख्याभासकस्यादेवास्य तदभावस्य वा सत्त्वात्सा भासत एवेति विशेषात् । यत्तु द्वयोरेकस्मिन्निस्त्युक्ते सन्निहितत्वात्तयोर्युष्मदादिविशेषणत्वापत्तिरतो वचनग्रहणम् । तथा च कृत्रिमयोरेव ग्रहणमिति विपरीतमपि सम्भाव्यत इति मूलोक्तश्चिन्त्यमिति मतं तत्खण्डयितुमाह—उभयगतिरिहेति । अन्वया—उक्तप्रकाराऽनङ्गीकारे मूलोक्तस्यैवादरे । युष्मदादिविशेषणत्वञ्चोक्तभाष्याद्वचनग्रहणसत्त्वेऽपि, न तु तदन्तविशेषणत्वमिति बोध्यम् ।

मूले—न स्थानिविशेषणमिति । तदा हि सुङ्ग्रहादिस्थावच्छिन्नत्वोद्देश्यत्वं स्यात्तथा चोद्देश्यताप्रसिद्धिः स्यादिति । तावर्थमाह—बाधादिति । बाधमुपपादयति—आक्रमेति । द्वन्द्वनिर्देशरूपतृतीयप्रकारसत्त्वदाहृग्निराचष्टे—मूले—न च सुडामोरिति । योग्यताबलादिति । साहित्यान्वययोग्यताबलादित्यर्थः । सा योग्यतामुपपादयति—आत्मसमन्वित्याहार इति । युष्मदस्मद्व्यामिति । परस्येति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

तम् । यत्तु रस्तावरकृत्, वचनग्रहणमात्रे द्वित्वे इत्याद्युक्ते सन्निहिततरत्वेन युष्मदादिविशेषणत्वापत्तिरन्तर्निहासाय वचनपदम् । तत्र सन्निहितत्वेन सङ्केतितावेव तौ गृह्येते इति नैपरीत्यस्यापि सुवचनान्मूलं चिद्व्यतिरेकसिद्धयितुमाह—उभयेति । अत्र प्रकारस्याऽऽवश्यकता ध्वनयन्नाह—अन्यथेति । मूलोक्तस्यैवाङ्गीकारे । युष्मदादीति । सिद्धात्तेऽप्युक्तमा यथाभाष्याद् गृह्यमाणस्यैव तद्विशेषणं तदन्तर्यं, तत्र तु तदन्तविभिना सिद्धमिति भावः ।

असत्त्वादिति । विश्लेषणत्वस्य तन्मात्रवृत्तिरिति भावः । अभावादिति । ‘सदोऽसत्तन्मीभूता’ इति निषेधादिति भावः । अस्मद्व्यामिति । परस्येति शेषः ।

चयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासम्बन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेत् ? हन्तैव युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत । साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयते इति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् । यदपि समोहारद्वन्द्वं प्रक्रम्यान्वाचयशिष्टत्वे दूषणाभिधानं, तदप्यसम्भवदुक्तिकम् । साहि यचिवक्ष्या केऽलस्याप्रसक्तिरिति परमवशिष्यते । तदपि न । प्रक्रियादशाया स्थितस्याऽऽस्य उत्तरकाळभाषित्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुट्श्चैकेषु द्वयुपापरोहेणैव साहित्याभ्युपगमात् । अतीताऽनागतयोरयं द्रष्टेत्यतः । तत्रोभयोरेकस्मिन् दर्शने सम्बन्ध इति चेदि ह्याप्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यम् । तथा च इरयो इति सूत्रे दध्ने इत्यादौ धावो हस्य इरेचि आतो लोपे रेभावे सस्य कृत्स्न प्रभृतिषु चरितार्थतया इति कृते “इरयो” इति द्विवचननिर्देशाल्लक्षणिकस्याऽपि रेभाव पुन क्रियते इति स्थितं माकरे । इरयोरित्येकशेष । साम इति तु द्वन्द्वः । सहप्रिवक्षा तूभयत्र तुल्यैव ।

ज्ञान्दरत्नम् ।

साहित्याभ्युपगमादिति । समूहान्युपगमादित्यर्थः । कृत्स्निति । तेभ्यो लिट् इग्निपेधादिति भावः । उभयत्र तुल्यैवेति । प्रवक्ष्य पूर्वमात्रं वाक्यमिदं सत सुटि तद्विशिष्टस्य पुनराकम् सुट्प्रे । गौणत्वे त्वाम एव । सूत्रे सकारग्रहणं तु सुट्विशिष्टं परमिति भावः ।

एव परोक्षसमाहारद्वन्द्वेऽपि गौणे आकममुपपाद्यं सुट्पत्य सुट्विशिष्टे लक्षणा मसहमानेन्तदीयैरन्यैरुक्त प्रकारान्तरमपि स्वरूपव्याक्रियैव परामिदा इति न्यायन भवेत् ।

साहित्यं यदि सहितधर्मस्तदा सहितपदार्थाप्रसिद्ध्या तदमाप्रसिद्धिरत आह—समूहेति । प्रसादकारोक्तद्वन्द्वपत्तेः । समाहारद्वन्द्वपत्तेः प्रकान्तदोषं खण्डयित्वा मूलतात्पर्यमाह—एव भवेति । उक्तरीत्या समाहारद्वन्द्वद्वितीयाह च । तत्र इति । स्थानिवद्भावेनेति शेषः । ननु पुन राकमादेश सकारमाप्रस्यैरस्यास्य तु तद्विशिष्टस्य साधकाभावादत आह—सकारग्रहणमिति । एवमिति । उक्तरीत्येत्यर्थः । तदीयैः—समाहारद्वन्द्वद्वितीयाह तत्सम्बन्धिभिः । मूले—सन्तरे नेति । न तु साम इति द्वन्द्वः । तथा सति स्थानिभेदादादशद्वयापत्तेः । तथा पूर्वपरयोरिति, भावप्रदर्शः ।

साहित्यस्य सहितधर्मत्वेनाऽऽस्यलक्षणात्मनो वचनवारणायाह—समूहेति । एवं प्रकाशं लक्षणं समाहारद्वन्द्वसमर्थकं मूलतात्पर्यमाह—एवमेवेति । उक्तरीत्या द्वितीयाहोक्तोऽर्थः । तत्र इति । स्थानिवद्भावेनाऽऽत्मादिनि भावः । ननु पुन प्रवृत्तावपि सकारस्यैव रेवा न तद्विशिष्टस्य तदप्रत्यये माना भावादत आह—सूत्रे इति ।

यद्यपि, ननु साम इति न द्वन्द्वः, तथा सति स्थान्येकत्वे आदेशद्वयापत्तेः । अत एव “एकं पूर्वं परयो” इत्येकग्रहणं सफलम् । किञ्च सप्रिवोगशिष्टत्वात्वेन गौण आकमोऽभावापत्तेः । अत्र च सुभाषमस्येन “दीधीवेवीटाम्” इत्यादाविव परनिगतापत्तेः । समासान्तरे तु सामिति समूहस्याऽऽकमित्यथापत्तौ सर्वं व्यर्थमेव स्यादत आह—वस्तुनिति । अत्र च मानं सनिर्देश एव । एतेन तत्र प्रग निर्देशे तत्सामर्थ्यात्मसुट्कस्यादेवलाभे प्रतिदेशो व्यर्थ इत्यस्यमिति मायै गुरुत्वं, तत्रापि न सुट्क तत् । एतदुक्तं तत्रैव शास्त्रप्रसिद्धत्वात् । न हि सामग्र्यदरवानुग्रहोपि वाच्यः । इत्यन्यापत्तया ताम्बन्धेन्याम उपरिपत्ती चमगमिष्यन् “न पथाया” इति दीर्घापत्तेराविधारयत्वेऽस्य प्रदग्नेयत्वापत्तिरिति रक्षाकरोक्तिं खण्डयितुं मूलमन्या योजयति—एव परोक्षेत्त्यादिना । पर—प्रकाशदृष्टः । असहमानत्वं

वातुतांतु "साम-आकम्" इति सूत्रे केवलोऽप्याम् तन्त्रेण निर्दिष्टः । तस्याऽऽक-
मि स्थानिवद्भावेनाप्रवात् ससुट्कत्वाच्च "साम" इति प्रवर्तते । गौणत्वे तु प्रथमप्र-
वृत्त्यैव पर्यवसानम् । अत एव शेषोलोपश्लोप इति पक्षेण सह फलक्यमपि सिद्धयति ।

शब्दरत्नम् ।

दुष्टमिति बोधस्त्वनुवदति—चस्तुतः इत्यादिना फलक्यमिति । तत्पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्त्यै-
पर्यवसानादिति भावः । सिध्यतीति । अस्य एवं स्वदीर्घकृत्तमिति शेषः । एतेन साम्प्र-
त्याऽऽम्पदेन गः सन्त्रमसालस्यात् । साहचर्यस्यैव तद्विज्ञतया हर्षादिभिरुक्तः । पूर्व तन्त्र-
पुत्वा ततः संपदेन समासे । उभयोरपि तत्सम्बन्धोपापत्तिः । विद्वदमपि गौणे दुष्ट-
चारयितुमशक्यः । न चाऽऽम्पः सहितस्याभेदाकामरूपः । गौणे नुटि तत्सहितस्याप्याक-
मि अरयो ।

द्विवचननिर्देशादादेशद्वयोरगोचरः एकः पूर्वपरयोः । इत्यत्रैकप्रद्वयञ्ज कृतमिति 'सन्निधोगशि-
ष्टान्यायेन गौणे आकर्मभावापत्तेः । यदि तु संसहितं साम् सामिति मध्यमप्रद्वलोपिसमा-
साङ्गीकारस्तदा सूत्रस्यैव स्थान्यल्लाभादेषोपपत्तौ लक्ष्यासिद्धिरिव स्यादिति भावः । दुष्ट-
मिति । अयमभावः—पूर्वविग्रहद्वयपक्ष एतादृशतन्त्रस्य शास्त्रे प्रसिद्धिसंज्ञे उपपादयितुं
शक्यः । स एव तु नास्ति । तन्त्रस्वीकारो हि यत्रोपात्तशब्दस्य तदर्थोभिधायकता तत्र
सम्भवति । न हि साम्शब्दस्याम्पदोऽपि वाच्यः, तथा सति साम्शब्दोऽपि केवलामो-
बोधकः स्यादिति धर्मणामित्यत्र 'भोपधायाः' इति दीर्घोपपत्तिः स्यादिति । मूले—अत-
एव—तन्त्रनिर्देशाङ्गीकारोद्वेगः । सिध्यतीति । अत्रापि टिलोपपक्षे सुटः सर्वथाऽसम्भवि-
नाकसनापत्तौ फलमेव । स्पष्ट एवेति भावः । एवं न टिलोपपक्षे यथा न कलभेदस्तथाह—
तत्पक्षेऽपीति । सिध्यतीत्येवमभिधानेन तस्य व्याख्यानस्यास्याभिमतस्त्वमेवेति अमनिवृत्त्यै
आह—सिध्यतीत्येवेति । एतदीरेति । अनेन स्थानभिमतस्त्वन्देशितम् । एतेन—एतदीरेति
कथनेन । पूर्वतन्त्रकृत्वा—साम्पदमात्रे—तन्त्रं कृत्वा । तदा समासे—संपदेन समासे । तत्स-
म्बन्ध इति । स सम्बन्ध इत्यर्थः । आपत्तिरिति । तथा च स्यात्सङ्गतिरेव स्यात् । तुष्यतु दुर्जन-
न्यायेनैकत्रैव तत्सम्बन्धान्युपगमेत्याह—किमेवेति । एवमपि—एकत्रैव तत्सम्बन्धान्युप-
गमेऽपि । गौणे—अतित्वकमित्यादौ । अशक्य इति । केवलस्याऽऽम्पः स्थानित्वेनाकमादि-
शोऽपि स्थानिवत्त्वेनास्त्वानुटः प्राप्तेरिति भावः । गौणे नुट्वाण्याय परोहितकल्पनान्तिर-
सितुमाह—न चोपादिना । आमा सहितो वर्तते इति साम् इति "नेन सहेति मुख्ययोगे"

भावप्रकाशः ।

प्रकारान्तरोक्तौ हेतुः । तत्पक्षेऽपीति । अपिस्त्वर्थः । यदा अग्न्यलोपपक्षसमुच्चयकः सः मुख्येऽपीति शेषः ।
यथा तत्पक्षे मुख्ये गौणे च प्रयोगपूर्वकं पर्यवसानं तथाऽपि पक्षे गौणे मुख्ये पुनः प्रवृत्तिरित्यर्थः ।
अन्यथा तत्पक्षे तदर्थवर्गेनाऽत्र पक्षे एवं व्याख्यानाभावेन तत्पक्षेण फलमेदापत्तिः स्पष्टेति भावः ।
अनुवाचसुचक्ष्माभवेन कथं तदीयवचनमाह—एवमिति । एवाकरोपपत्तिः एतेनेति । समासे ।
शाकपाथिवादित्वात् । आपत्तिरिति । तथा च सन्त्रसङ्गतिरिति भावः । तुष्यतु दुर्जन-
न्यायेनैकत्रैव साम्भ्यामुपगमेत्याह—किं चेति । एवमपि—एकत्रैव सन्त्रस्याङ्गीकारेऽपि । गौणे-
अतित्वकमित्यादौ । एतेन समाहारद्वयपक्षेऽपि साहित्याऽविवक्षया प्रत्येकमुपयोगः स्थानित्ववचनमात्र-
त्वात् सुटोऽसिधनाऽपि शेषव्योक्तिवधिवृत्तिः । स इति सुटपक्षीकृतं भूयकपदमिति पक्षेपीत्यम् । यदा
साम इति लिङ्गेनाऽऽम्प आकर्ममिति लक्षणान्तररुनीयते । अग्रे मूलोक्तवदिति—रुनाकरोक्तमपास्तम् ।
तत्रैव पक्षे नुट्वाण्याय दृष्टे—न चेति । साम इति सुट् इतिवत्तेन सहेति वदनीतिः । तत्सहित-
स्य । अस्सहितस्य नुट् इत्यर्थः । गौणमुख्ययोरेव 'आकर्म' एते नुट्पदसहितयोः पुनः स इति

सर्वथाऽपि अतित्वेयामतिमयामिति कैश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्ट-
व्यम् । अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक् ॥

पठ्यादिविशिष्टयोरिति ॥ एतच्च सर्वस्य "पदस्य" इत्यधिकारात्लभ्यते ।

शब्दरत्नम्

मिति, वाच्यम् ? प्रथमप्रवृत्तैवेत्यादेरसङ्ख्यापत्तेः, तन्त्रे पूर्वमर्थस्य निरूपयितुमशक्य-
त्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गततेत्यपास्तम् । अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन
दुष्टत्वेऽप्युदोपात् । तदनुवादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनम् । तदेतत्सकलं ध्वनयन्
परमतदूषणमुपसंहरति—सर्वस्येति । अत्र युगे निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक् ।

ननु "पदस्य" इत्यधिकारेऽपि युष्मदस्मदादिषु पदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्या-
मादौ सम्भवाद्विशिष्टयोरित्यर्थांलाभः । पठोद्वितीययोरसम्भवेन पदावयवयोः इत्यर्थलाभे-
ऽपि त्वदुक्तार्थे न मानम् । न च पदावयवत्वस्याभ्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थ-
लाभः, तदनुवृत्तेरुत्तरावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह—सर्वस्येति । तत्सामर्थ्या-
भेदो ।

इति बहुमीहिः । एवमुदुसहितस्यामः पुनरादेशः । असङ्ख्यापत्तेरिति । तत्राप्युभयया-
क्यार्थविपयतया वारद्वयमादेशकल्पनादिति भावः । अशक्यत्वादिति । सामपदे तन्प्रत्वीका-
रेऽप्येकत्र साहित्यप्रतिपत्तिरन्यत्र नेत्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः । अदोषादिति ।
प्रागुक्तसिद्धान्ते दोषाभावादित्यर्थः । ननु खण्डनानुवादकरणमफलमत आह—तदनुवादिति ।
तेषामिति । प्रसादवृत्ता सदीयानान्व । परमतदूषणम् । प्रमादकारमतदूषणमित्यर्थः । अत्र—गौणे ।

सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादिति मूलग्रन्थस्य सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारादित्यर्थ इति
ध्वननाय शङ्कते—नन्विति । ननु चतुर्थ्यां विभक्त्यविशिष्टस्य पदत्वलाभेऽपि पठोद्वितीययोर्वि-
भक्तिविशिष्टयोरेव पदत्वलाभेन तत्साहचर्याच्चतुर्थ्यामपि विभक्तिविशिष्टस्यैव ग्रहणमविष्य-
तीत्यत आह—पठोति । अवयवयोरिति । युष्मदस्मदोरिति शेषः । त्वदुक्तार्थे—विभक्तिविशिष्ट-
योरित्यर्थे । न मानमिति । तथा च प्रकृतिमात्रस्यादेशापत्तिः । परोक्षधिरस्यति—न चेति ।
तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्—पदस्येत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् । तदर्थलाभः—मूलोक्तार्थलाभः । उत्तरत्र—
"तिङ् इतिङ्" इत्यादौ । तत्सामर्थ्यात्—उभयाधिकारसामर्थ्यात् । अत्र सर्वस्येत्यस्याऽनुपा-
भावप्रकाशः ।

भावः । पूर्वमर्थस्य—एकत्र तत्सम्बन्धो नान्यत्रेत्येव रूपस्य । एतेनेत्यस्यायं भावः—अस्यापीति ।
अपि, पूर्वग्रन्थसमुच्चायकः । लक्षणापरया सोऽपि दुष्ट इति भावः । अदोषादिति । प्रागुक्तसिद्धान्ते दो-
षाभावादित्यर्थः । ननु खण्डनोऽनुवादो व्ययोज्य आह—तदन्विति । तेषाम्—प्रकाशकृतादीनाम् ।
परमतेति । प्रकाशमतेत्यर्थः । अत्र—गौणे । द्विगिति । तदर्थस्तु अतिवाक्यमित्यत्रोक्तरीत्या, मुष्मा-
देप्याकममुपपाद, तथा च माथे साक्षात्तयोदाहृतमित्युक्त्वा, भवान्तरमाह—"योगशायाम्" इति प्रतीकं
भूत्वा काम शयाद्यप्रसक्तत्वेन, तदाशयस्य प्रकाशकृतेरुक्त्वेन तस्य सत्प्रमर्शनाऽनमिनिवेशेन मू-
लमुक्तमेव । अत एव खण्डनदूषणैर्नामसर इति ।

सर्वस्य पदस्येत्यधिकारादिति मूलस्य सर्वस्य पदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादित्यर्थे सूचयितुं शङ्के-
ननु पदस्येति । इत्यर्थाऽप्यलाभ इति । तथा च तत्रैव स्थानान्यत्रेति भावः । न-नव पठोदिताया-
ग्रहणं व्यर्थं, न हि युगेः परतत्तद्रूपदमममोऽत आह—पठोति । अवयवयोरिति । अस्य युष्म-
दस्मदोरिति शेषः । न मानमिति । तथा च प्रकृतिमात्रस्य सर्वत्रादेशापत्तिरिति भावः । तदनुवृत्तीति ।
पदस्येत्यनुवृत्तीत्यर्थः । एवमपि । तदर्थेति । मूलोक्तार्थः । उत्तरत्र—"तिङ् इतिङ्" इत्यादौ ।
तत्सामर्थ्यात् । उभयाधिकारसामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र एव युष्मदस्मदोरित्यस्य तदन्वयेन लक्षणेया-

स्थग्रहणं तु विभक्तौ श्रयमाणायामेव यथा स्यात्तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति । वेदैरशेषैरिति ।

युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु ।

इति तु प्राचः पाठस्त्यक्तः, अस्मानित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेवाऽप्राप्तेः । स्थग्रहणादिति । विप्रतिरिहाऽहानौ वर्तते । यथा—समये तिष्ठ सुग्रीवेति, समयं मा हासीरिति गम्यते । तेन पठ्यादीनजहतोरेवादेश इत्यर्थः । इति युष्मत्पुत्र इति । युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः । प्रदात् परत्वं सम्पादयि-
तुमिति शब्दः । प्राचा तु नासौ प्रयुक्तः । तत्र पदात् परत्वाभावादेवादेशो, न भविष्यतीति किं स्थग्रहणेन ॥

“न चचा” ॥ चादिपञ्चकेति । पञ्चानां मध्येऽन्यतमेन योग इत्यर्थः ॥ युक्त इति । “नपुंसके भावे कः” ॥

“पद्यार्थैः” ॥ अत एव निपातनाद्भावे शः । दर्शनं परयः । तच्चेह ज्ञान-
मात्रम् । “अदर्शनं लोपः” इत्यत्र यथा । न तु चाक्षुषज्ञानमेव, “अनालोचने”
इति निषेधात् । तदेतदाह—अस्माक्षुपज्ञानार्थैरिति ।

दाप्दरत्नम् ।

युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः । अत एव युवाभ्यामित्यादौ प्रकृति-
नागस्य न / असहाये एव व्यवदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावात् । एका-
जिह्वदैचनन्यामेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेः । अतितवेत्यादीनां तु न ते इत्याद्यादेशाः,
पष्ठ्यादेः प्रवृत्त्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या श्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् ।

भैरवी ।

दानात्कथन्ताहशोभयाधिकारलाभ इति तु न शङ्कनीयम्, “अनुदात्तं सर्वम्” इत्यतः सर्व-
मित्यनुवर्तते, विभक्तिविपरिणामश्चेत्याशयात् । अत एव—उक्तार्थकरणादेव । प्रकृतिमा-
गस्य—प्रकृतिभागमागस्य । ननु युवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रे युष्मदाद्यवयवकत्वं
व्यपदेशिवद्भावेनाऽस्तीति दोषस्तदवस्थ एवेति शङ्कां वास्यति—असहाये एवेति । अभ्युपे-
त्यमादेनाह—एकानिति । ननु युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थे अतितवेत्यादिविशिष्टस्य
प्राप्नोतीति शङ्कां वारयति—अतीत्यादिना । प्रकृतिकस्येति । पष्ठ्यादेरित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

शयेनाह—युष्मदिति । अत्र सर्वस्येत्यस्य लाभस्तु “अनुदात्तं सर्वम्” इत्यतोऽनुवृत्त्या विभक्तिवि-
परिणामेनेति भाष्यकैयटादयः । अन्ये तु, विभक्तिविपरिणामाऽकस्मिन्नाद्यवेन “सर्वस्य द्वे” इत्यतस्तद-
नुवृत्तिः, तत्तु स्पष्टार्थमेवेत्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः । इत्यर्थ इति । सूत्रस्येति भावः । अत एव—
एकार्थादोकारादेव । ननु व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि तदवयवकत्वाप्रकृतिभावः स्यादेवात आह—
असहाय इति । अकस्मिन्निस्त्युत्तेरिति भावः । अभ्युपेत्याप्याह—एकानिति । पूर्वमते तु नैतन्वा-
यमातिः, समुदायावयवयोः प्राप्तावेव तदवतारात् । पदावयववोरिति व्याख्याने हि समुदाये न प्रवृ-
त्तिरिति भावः । नन्वेवमभ्यतितवेत्यादीनां ते इत्याद्यादेशाप्यतिरिक्त आह—अतीति । पष्ठ्यादेरिति ।
प्रत्ययस्येति शेषः । प्रकृतिकस्येवेति । पष्ठ्यादेर्विशेषणम् । मूले—अप्राप्तेरिति । यत्तु सङ्घनकृत्—
अस्मान्निस्पन्तमेवां वाक्यं, पूरुषा शयादि तु पादादित्वसम्पादकमिति मूलं चिन्तयमिति, तत्र, पादादि-
त्वसम्पत्तं एव विशेषणवत्त्वा सम्प्रवे कृष्ण शयादेवैवर्थापत्तेः । कर्माध्याहारे गौरवापत्तेः । च शब्दाभावे-
नाऽप्यवयवस्येति शिक् ।

भक्त इत्यादि । अत्र व्याचक्षुः—येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाऽहमपि भक्त इति योज्यम् । यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निर्दिश्यते, ततः सापेक्षविधाने त्वमेव तदिममितिवदन्वादेशो न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—सापेक्षविधानेऽन्वादेशत्वं नास्ति इति तावदसङ्गतम् । आदेशो हि विधिः । किञ्चिद्विधाय पश्चादितरविधिश्चान्वादेशो, न तु निरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थत्वात्, शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च । न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम् ? वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य, अथैनमद्रेस्तनया शुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशदर्शनात् । तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न,

तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्विदेहि कीनाशनिकेतनातिथिम् ।

इत्यादिमाद्यप्रयोगविरोधात् । नक्तं भीरुरयमिति तु नायं विधिः किं त्वनुवादः । अतस्तदिममिति न विरुध्यते । एवं स्थिते येनत्वं भक्त इति यच्छब्दाध्याहारकलेशो व्यर्थः । किन्तु तेन त्रायत इत्येव सम्बन्धः । प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् । अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं पदं, ततो हरिरिति प्रथमान्तं, ततः परस्याऽऽदेशः । तथा त्रायत इत्यस्मात् परं स इति प्रथमान्तम् । न च त्रा-

शब्दरसम् ।

तेनैवकारणेनेति । ब्रह्मोक्त्यं तेनेति भक्तत्वे हेतुक्रममिति तद्भावः । विधिरिति । स चाऽज्ञातज्ञापनरूपोऽत्र, न तु प्रवर्तनारूपः । दिगिति । तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अभावः । त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारो सापेक्षत्वं तत्रापि तुर्निवारं च । शब्दमर्यादायां तेनेत्यस्य त्राणे पृथग्व्यवप्रतीतेः शब्दमर्यादात्यागश्चेति । न चेति । अत्रेव ।

भक्तत्वे हेतुवधनमिति । सर्वनाम्नान्प्रक्रान्तपरामर्शकत्वस्यैतत्सर्गिकत्वादिति भावः । ज्ञातज्ञापनरूपः—यः पुरुषो बोधयितुमिदंस्तेनाज्ञातस्य ज्ञापनरूपः । मूले—प्रक्रान्तार्थत्वाच्चेत्यादिः । अत एव सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशकृता प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थकतच्छब्दोपादानेन यच्छब्दापेक्षेत्युक्तम् । हेत्वाकाङ्क्षाया अभाव इति । तथा च तेन कारणेन भक्त इत्यर्थसम्भव इति भावः । हेत्वर्थक्येति शेषः । तेन भक्तत्वेनेति शब्दाध्याहारपक्ष इति भावः । अध्याहियमाणशब्दार्थं तेनेत्यस्यान्वये कारकाणाङ्क्रिययैव सम्बन्धस्य प्रसिद्धावतत्त्वसन्निपमभङ्ग इति बोध्यामत्याशयेनाह—शब्दमर्यादयेति । भक्तस्त्वमन्यद्वन्तेनेति भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

शुभदस्मदोरिति द्विवचनसूत्रेण युक्ते इत्येकवचनमयुक्तमत्र आह मूले—भावे क इति । मूले—ज्ञानमात्रमिति । तस्मिन्नेव 'परावरे मनसैवाऽनुदृश्यः, आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः' इत्यादौ मानसज्ञाने प्रयोगादिनि भावः । बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानमात्रं दर्शनमनालोचन इति पर्युदासादिनि कश्चिदत्र, अनालोचनार्थसिद्धेयं तेन सिद्धे पदार्थैरित्यस्याऽऽनर्थक्यापत्तेः । यत्तु खण्डनकृत्—प्रतिनिवृत्तिर्यादौ किवादीना लोपेऽपि दानं चैनं दृष्टान्तासङ्गमूलं चिन्तयामिनि; तत्र, तत्रातिशयेन कार्यकरोपि त्रिवृत्तज्ञाने मानाभावात् लोपेन त्रिवृत्तः स्मरणेति तस्य लोपाविरोधित्वेनादोषात् । स्मरणान्नक्षाने नृशेरप्रयोगाच्चेति दिक् । तदेव ध्वनयन्नाह—अदर्शनमिति ।

ध्वनयन्मित्र्य करणे ल्युट् । तद्भावः—प्रकाशाशयः । उक्तमप्यर्थं दात्र्याय स्मारयति—स चेति । अत्र । न त्वन्यत्रेति भावः । नन्वनामकविप्रयोगाणां गमकत्वमत्र आह—तदर्थस्त्विति । हेत्वर्थक्य-शब्दस्य । प्रतीतेरिति । कारकाणां क्रियान्वयेन दृष्टकर्मण्यस्य इत्युपपत्तिरिति भावः । तथा च धृष्ट-

यात इति भिन्नवाक्यस्थमिति अमितव्ययम् , स हरिस्त्वां मां
 प्रायत इति तन्त्रेणाऽनेककारकसम्बन्धात् । अनुपपन्नाभ्युपगमेऽपि

शब्दरत्नम् ।

प्रायत इत्यस्य हरिस्त्वामित्यनेन 'शा'ऽऽद्भोऽन्वयः । स मामित्यत्राध्याहारः । वैपरीत्यं
 तु न, अध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव युक्तत्वात् । किञ्चाध्याहृतस्य 'आगन्तु-
 नामन्ते निवेशः' इति न्यायेनान्तं एव निवेशेन स मामित्यस्य तदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्या-
 हारपदार्थत्वेन च स इत्यस्य विद्यमानपूर्वकत्वाभावः । श्रूयमाणं तु न समानवाक्यस्थ-
 मिति भावः । अनुपपत्तेरिति । अनुपपन्नो हि सत्सजातीयशब्दान्तरकल्पना, उपात्तस्यैव
 भेदो ।

पक्षे स मामित्यस्य प्रायत इत्येतद्व्युत्पत्तेन यद्विद्यमानपूर्वत्वोपपादनस्तत्र युक्तमित्यभिप्रा-
 यिकामाशङ्क्यविराज्यं मूले—न चेति । शङ्काभिप्रायमाविष्करोति—प्रायत इत्यस्येति । अध्या-
 हार इति । पृथञ्चोच्चारितभिन्नवाक्यस्थमिति तात्पर्यम् । युक्तत्वादिति । यत्राऽनुपपत्तिप्रतिस-
 च्छानन्तप्राध्याहारस्तच्छाम एवेति तत्रैवाध्याहार इति भावः । अनु शब्दाध्याहारो तत्स-
 म्भवोऽस्त्येवेत्यत आह—किञ्चेति । स्वसिद्धान्तसिद्धाध्याहारपदार्थमाह—स मामित्यस्येति ।
 तथा परसम्मतप्राध्याहारपक्षे, स मां प्रायत इति वाक्यरचना स्यात् । द्वितीयपक्षे तु स
 मामित्येव । तदर्थकत्वमिति । तेन विद्यमानपूर्वकत्वाभावः स्पष्टः । अनु प्रायत इत्यन्तमेव पूर्वं
 विद्यमानमिति नानुपपत्तिरत आह—श्रूयमाणमिति । एतेन समानवाक्यस्थेन विद्यमानपूर्व-
 कत्वमुपपादनीयन्तश्च प्रायत इत्यन्तेन न सम्भवतीति भावः । शङ्काया निराकरणाभिप्राय-
 माह—स हरिरित्यादिना । मूले—तन्त्रेणानेककारकेति । एतेन प्रायत इत्यस्य कर्मभेदेन वस्तुतो
 भिन्नो योऽर्थस्तत्प्रतिपादकत्वेत्येकत्वान्न वाक्यान्तरस्थत्वमिति तात्पर्यम् । एतेन प्रकृतप्र-
 योगान्यथाऽनुपपत्त्या निषेधविधायकत्वात्मे समानवाक्ये इत्यस्याऽसम्बन्ध इति । कल्पयन्तः
 पूर्ववाक्यस्थप्रायत इतिपदमादायैव विद्यमानपूर्वकत्वं तं मामित्यत्राऽस्तीति कथयन्तो निर-
 स्ताः । स्वाभिमतप्रकारेण समानवाक्यस्थत्वमुपपादयित्वा परोहिद्वितीया समानवाक्यस्थत्वोप-
 पादनस्ययुक्तमिति ध्वनयन्स्वरूपव्याप्तिरैव पराक्रियेति न्यायेन तदुक्तमनुवदति मूलकारः—
 अनुपपत्तेरिति । अस्य युक्तत्वज्ञापिशब्दोपादानेन ध्वनितम् । तदेतद्विपश्यति—अनुपपन्नो

भावप्रकाशः ।

ट्ठीप्रभातन्यायापराया तथान्वादेशो नेह इत्येव वाच्यमिति यथाशुनमेव साधु । न ॥ तथा योजना । एवं च
 कविप्रयोगा अपि युक्ता एवेति तात्पर्यम् । तथा च तेनेत्यस्य भक्तत्वेनेत्यर्थः । प्रकान्तार्थत्वात् यच्छब्दो-
 पादानापेक्षा । अत एव सप्तमे काव्यप्रकाशे प्रवृत्तान्तप्रसिद्धानुभूत्यर्थकत्वाच्छब्दोपादानं नापेक्षत इत्युक्तम् ।
 अनुपादानेपि याप्रक्रान्तं यत् प्रसिद्धं यदनुभूतमित्येतदर्थस्य सामर्थ्यादिवाक्षेपसम्भवादिनि तद्व्याख्या-
 तार इति तत्त्वम् । युक्तत्वादिति । तस्या अये एव प्रतिमन्वानादिति भावः । नन्वेवमपि शाब्दाध्या-
 हारे तत्सम्भवत्येवात आह—किञ्चेति । तथा च स मां प्रायत इति वाक्यरचनेन भावः । सिद्धान्त-
 माह—स मामिति । तथा च समानवाक्यस्थत्वेपि तन्त्रेत्याह—विद्यमानेति । श्रूयमाणम्—
 प्रायते इत्येतत् । तं मत्वा विद्यमानं पूर्वत्वमतीत्यत आह—न समानेति । तथा च समानवाक्यस्थेन
 विद्यमानपूर्वकत्वाभाव इति तात्पर्यम् । एतेन समानवाक्याधिकारस्य निषेधेऽप्यहस्या तेनेत्यस्य भिन्न-
 वाक्यस्थत्वेऽपि न दोष इति प्रवाशोक्तमप्यस्मत् । प्रायते इत्यस्य मध्यमजिन्यायेनोभयत्र तन्त्रेणान्वयेन
 च इत्यस्यापि तत्समस्येवेत्युत्तरार्थम् । पूर्वपक्षाशयमाह—अत्रिइति । अत्रानुपपत्तये आह—
 तस्तेति । सिद्धान्तमाह—उपात्तस्येति । स मामित्यस्यैवैतत्पर्यः । तथा चायन्ते निवेशेनान्वये

‘एकतिङ् वाक्यम्’ इति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च ।

“सामन्वितम्” ॥ संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् ।
आमन्त्रणमामन्त्रितम् । उपचारात्तसाधने वृत्तिः । विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न
तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—तदन्तमिति ।

“आमन्त्रितं पूर्वंमविद्यमानवत्” ॥ यत्तु प्राञ्चोक्तम्—विशेष्यपूर्वं सम्बोध-
नेतरपूर्वं च सम्बोधनं हित्वाऽन्यस्मात् सम्बोधनात् पर्योनैते आदेशा इति
केचिदिति । तत्र केचिदित्यनुचितम्, उक्तार्थस्य प्रकृतद्विसूत्रीसिद्धत्वात् । यच्च
व्याचक्षुः—त्रिसूत्र्या अयमर्थ इति तत्र, तृतीयसूत्रार्थस्य तेनाऽसंस्पर्शात् ।

“पादः पत्” ॥ तदवयवस्येति । ‘निर्दिश्यमानस्यादेशा’ इति परिभाषयेद्
लभ्यते ॥ दान्ताः ॥

अग्निं मन्थतीति । मथ्नातेर्मन्थतेश्च किपि एतदेवं रूपम् । इदितस्तु नलो-
पाभावात् । अग्निमन्, अग्निमन्थौ, अग्निमन्थः ॥ यान्ताः ॥

ङकार इति । आन्तरतम्यादिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

तदर्थं कृत्वं वा । तत्रोपात्तस्यान्वयामावेन समानवाक्यत्वं दुरपवादमिति भावः । एक-
तिङिति । एकशब्दो हि तत्र समानवाचीति भावः ।

भैरवो ।

ह्रीत्यादिना । तत्र—प्रथमपक्षे । उपात्तस्य—श्रूयमाणस्य त्रायत इत्यस्य । अन्वयामावे-
नेति । अनेन कल्पितस्य शब्दान्तरस्यैव तत्रान्वय इत्येतत्सूचितम् । द्वितीयपक्षे
त्रायत इति शब्दस्य सद्वाक्यघटनता नास्तीति तु स्फुटमेवेति भावः । ‘पृकृतिङ् वाक्यम्’
इत्यग्रेकशब्दस्य स्वसंज्ञातीयाद्वितीयरहितत्वरूपत्वे मूहि मूहि देवदत्तेत्यन्यैकवाक्यत्वान्न
स्यादत्त आह—एकशब्दो हीति । तथा च समानानुपूर्वीकृतिङन्तघटितमिति कलितम् ।
एतच्च स्वशास्त्रीयकार्योपयोगी । तेन पचति भवतीत्यत्र लौकिकवाक्यत्वमिति नाऽन्वाप्तिः ।
लौकिकवाक्यत्वान्तु—

सुष्ठिङन्तघटो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ।

इत्यनेन दर्शितम् । एतादृशमेकवाक्यत्वमयन्दण्डो हराऽनेनेत्यत्र नास्तीति हरेत्यस्य न-
निघातापत्तिरिति भावः । मूले—द्विसूत्रीसिद्धत्वादिति । अयमभावः—यत्र सम्बोधनविभ-
क्त्यन्तस्य विशेष्यपूर्वत्वमग्ने तेजस्विन्नित्यादौ तत्राऽविद्यमानवद्भावस्य “नामन्त्रितं समा-
नाधिकरणे” इत्यनेन निषेधान्नयमेव निघातः, ‘हरे दयालो नः पाहि’ इत्यत्र नसादेशश्च ।
एवं सम्बोधनेतरपूर्वस्थले ‘हमग्ने गङ्गे यमुने सरस्वति’ इत्यादौ सम्बोधनेतरपूर्वत्वाद्भवत्येव ।
देवाः शरण्याः, वो भजे, इत्यत्र तु विभाषितसूत्रस्य प्राप्त्याऽविद्यमानवद्भावामावपक्षे आदे-
भावप्रकाशः ।

तस्यैवामावेन विद्यमानपूर्वकत्वाभाव इति भावः । श्रूयमाणं गृहीत्वा तु नेत्याह—तत्रेति । वाक्ये
इत्यर्थः । उपात्तस्य—त्रायते इत्यस्य । जनिनान्वयबोधेन निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । एकतिङिति
बहुमीहि, समानानुपूर्वीकृतिङन्तघटिमित्यर्थः । तेन पचतीत्यादिमात्रस्य न वाक्यत्वम् । मूहि मूहियु-
दाहरणम् । इदञ्च रव्याल्लकार्योपयोग्येव । तेन पचति भवतीत्यादौ लौकिकवाक्यत्वमपि नाऽन्वा-
प्तिः । लौकिकवाक्यत्वं त्वन्यद्दृग्मय कैदत्तदृग्मयकाशादीनान्तु महान्प्रमाद इत्यन्यत्र विलसः ।
तद्वचनमप्राह—एवेति । अन्यथा भाष्योक्तदुदाहरणमज्ञतेरिति भावः । एतेनाऽयं दण्डो हराऽनेने-
त्यत्रास्तीति गम्यमानक्रियायां दण्डस्य पृथगन्वयेष्यनपा रीत्या तदनपायादरेत्यस्य “तिङ्ङिति” इति

ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईपत्सदृशो, दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । उक्तं चेति । वार्तिककृतेति शेषः । केचित्तु पूर्वस्यैव सुत्वादमुच्चृष्टि-
त्युदाहरन्ति । तद्वाध्याऽऽदौ नोक्तमित्युपेक्षितम् ।

“उद् ईत्” ॥ अच इत्यस्यापवादः ॥ चान्ताः ॥

“अथसन्तस्य चाऽधातोः” ॥ इहाऽधातेरिति योगो विभज्यते । तत्साम-
र्थ्यादनन्तरस्याऽसन्तस्यैव प्रतिषेधो, नाऽत्वन्त्वस्येति कैयटहरदत्तादयः । तदेतदरी-

दाब्दरत्नम् ।

केचित्तु पूर्वस्यैवेति । ‘अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्त्वम्’ इति पृथग्वाक्यम् । तेन कदा-
चित् पूर्वस्येति तदाशयः । उपेक्षितमिति । ‘केचिदन्त्यसदेशस्य’ इत्यस्य द्वैवर्थापत्ते-
श्चेत्यपि धोष्यम् ।

विभज्यते इति । तत्र चाऽसन्तस्येत्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावत् एव
तत्र सम्बन्ध इति भावः । अतु इति वा लुप्तपठोर्कं पृथक् पदम् ॥ कैयटेति ।
भैरवी ।

शो भवति । यत्र तु नोक्तः प्रकारो देव माम्पाहीत्यादौ तत्र निषेधाप्राप्त्या देवेत्यस्याविद्य-
मानप्रकारेण मामित्यस्यादेशो नेति ।

परममूलोक्ते ‘अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्त्वम्’ इति वाक्ये कत्ववत्केचिद्विच्छन्तीत्यत्र केचिदित्य-
स्याऽनन्त्यविकार इति परिभाषायाः प्रवृत्तिमविचारयन्त इत्यर्थः । केचिदन्त्यसदेशस्येति तु
तस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तियादिमतेन । नेत्येक इति स्फुटमेव । पूर्वस्यैव सुत्वमिति हेतु-
गृह्यं तादृशवार्तिकासम्मतमिति तु न वाक्यद्विन्तु वार्तिकासम्मतमेवेति सन्मतोपपत्तये आह-
केचित्तु पूर्वस्यैवेतीति । तदाशयः—पूर्वस्यैवेति वदत आशयः । उपेक्षाधीजमाह—केचिदन्त्येति ।
पूर्वोक्तरीत्यैव तद्वाध्यार्थलाभादिति भावः । तथावादिनोऽभिप्रायस्तु प्रथमोपस्थितत्वात्प्र-
थमोच्चारितस्य सुत्वमादौ भवति, ततो लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात्पुनर्न भवतीति । परन्त्विद-
म्प्रथमोपस्थितत्वन्न नियामकम्, “निनान्त्रयापाम्” इति सूत्रे त्रयाणाद्ग्रहणात्, उद्-
इत्यस्य भेदेन पुन प्रवृत्तौ बाधकाभावाच्चेति । अत एवाहुः—‘अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्त्वम्’ इति ।

तत्र—विभक्ते “अधातोः” इति सूत्रे । मूलाशयं वर्णयित्वा भाष्यसिद्धान्तरीत्याह—
अत्विति । सौप्रश्रवशब्दस्त्वर्थं द्रष्टव्यः । अतु इत्यस्य पृथक्पदत्वादेव गोमत्येतरप्रत्यये गोमा-
भावप्रकाशः ।

निधातापत्या मूल चिन्त्यमिति खण्डनवृत्तकमास्तम्, वैषम्यस्य तथापि स्फुटतत्वात् । अत्र विषये
भाण्डोक्तिस्तु सुमन्दरवद्विकेति स्पष्टीकृत छेसरम्याख्याया नश्यते च ।

केचिद्विभक्ति । अर्थ भावः—प्रपञ्चात्मिके कारणाभावात्सकृत्पट्टराय च लक्षणस्य चरित्रार्था-
द्व्यक्तिपञ्चाशयणात्पूर्वस्यैव सुत्वम् । तथा चाहुः—

परतः केचिद्विच्छन्ति केचिद्विच्छन्ति पूर्वतः ।

उभयोः केचिद्विच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ इति प्रकाशकृदिति ।

उक्तार्थस्य भाष्योक्तपद्यप्रतिपाद्यत्वेन समुल्लेखमाह—अदस इति । अदस, अद्रेश्च पृथक्-पर्यायेण
सुत्वमिति तदर्थः । तत्कनितमाह—तेनेति । पूर्वस्य । तस्यैवेत्यर्थः । उक्तरीत्या मूलोक्तद्रूपणासङ्गतेराह-
केचिदिति । तथा च तयाभाष्यानभिमतार्थे मूलोक्तरोपो दृढ इति भावः ।

तत्र चेति । विभक्ते एवैव शयर्थः । यदा तस्मिन्योग विभागे च सनीत्यर्थः । तत्र—अधातेरि-
त्यत्र । एव मूलाशयमुक्त्वा भाष्यसिद्धान्तमाह—अत्विति । अत्रापि स्वर्गकृत्वादादसन्तस्येदाऽधातो-

यति—धातुभिन्नाऽसन्तस्येति ॥

“उभे अभ्यस्तम्” ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थ-
मिति व्याचष्टे—उभे समुदिते इति । अन्यथा हि नेनिजतीत्यत्र “अभ्यस्ताना-
मादिः” इत्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥

शब्दरत्नम् ।

“उगिदचाम्” इति सूत्रे हि तेनेदमुक्तम् ।

द्वे इत्यनुवृत्त्यैवेति । अनुवृत्तं च “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यादाविबानुवाद्यमिति भावः ।
समुदायेति । गंगाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रैवेति भावः । अन्यथा प्राहणभोजनन्यायेन
प्रत्येकं संज्ञा स्यादिति भावः । अन्यथा—प्रत्येकं संज्ञायाम् । अभ्यस्तानामिति ।
अनिटि अजादौ लसार्धधातुकेऽभ्यस्तानामादिद्विषय इति तदर्थः ।

भैरवी ।

निति भाष्यकारीयप्रयोगः सङ्गच्छते । इदम्—अथात्तोरिति योगविभागेनोक्ताऽसन्तघटित-
वाक्य एवाऽधातुरित्यस्य सम्बन्ध इत्येतत् ।

यद्यपि द्वे इत्येतत् “एकाचः” इति सूत्रे विधेयबोधकन्तयापि “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यत्र द्वे
इत्यस्य विधेयाऽबोधकताया दर्शनादिह तथात्वन्न भविष्यति, किन्त्वनुवाद्यस्वमित्याशये-
नाह—अनुवृत्तमिति । “पूर्वोऽभ्यासः” इति सूत्रात्पूर्वं इत्येतत् न सम्यज्यते, अस्वरितत्वा-
त्सङ्ज्ञान्तरकरणसामर्थ्याच्च । यत्त्वग्रोभेग्रहणामावेऽपि द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरुभेग्रहणं
सहभाषोपसर्जनद्वित्वविशिष्टार्थकमिति ; तन्न , तादृशार्थस्य शक्त्या अलभात् । अत एव
भाष्ये, समुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्येतत्तात्पर्यकस्य “उभे अभ्यस्तम्” ‘सहेति वक्तव्यम्’ इति
वार्तिकस्यसहग्रहणस्य प्रत्याख्यानार्थं गर्भदण्डनन्यायो दर्शितस्तदेवाह—गंगां इति । अन्यथा-
पुनन्यायानङ्गीकारे । पुनोक्तवार्तिकस्यसहग्रहणयदुभेग्रहणमपि तेन न्यायेन प्रत्याख्येय-
मिति ध्वनितम् । मूले—अन्यथेति । अस्य शतभोजनन्यायस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारे इत्यर्थः ।
इत्येतत्तात्पर्येणाह—प्रत्येकमिति ।

भावप्रकाशः ।

रिति विशेषणमिति भावः । अत एव “उगिदचाम्” इत्यत्र गोमर्त्यतेरप्रत्यये गोमिति भाष्यप्रयोगः
सङ्गच्छते । तद्वचनयन्नाह—उगिदिति ।

ननु द्वे इत्यस्य विधेयसमर्पकस्य कथमनुवाद्यत्वमिति चेन्न, “पूर्वोऽभ्यासः” इत्यत्र पूर्वशब्दस्य साका-
ङ्क्षात्वेन तत्र तस्य तत्त्वस्य वदसत्त्वात् । पूर्वं इति तु नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् । योगविभागस्य संगान्तर-
करणस्य च धैर्यापत्तेरित्याशयेनाह—अन्विति । समुदायेतीति । यत् तु तत्सामर्थ्यात्सहभाषोपस-
र्जनद्वित्वविशिष्टमिति तदर्थः । तेन समुदिते शयर्थलाभ इति मान्याः, तत्र, अशब्दार्थत्वात्, शब्दा-
धिक्यादप्राधिक्यस्य बहुशो भाष्ये निन्दितत्वाच्च । अत एव गर्भदण्डनन्यायेन सहग्रहणं भाष्ये प्रत्या-
ख्यातम् । तुल्ययुक्त्योभेग्रहणमपि तथैवेति बोध्यम् । ध्वनेन प्रकाशानुयायिमूलरत्नाकारद्वयचुक्त-
मयास्तम् । तद्वचनयन्नाह—गंगां इति । अन्यथा—पुनन्यायानङ्गीकारे । अन्यथेत्यस्य तदर्थ-
कोभेग्रहणानङ्गीकारे शयर्थनिरासायाह—प्रत्येकमिति । उक्तन्यायेनेति भावः । स्पष्टार्थमाह—
अनिटीति ।

सरला ।

अन्यथा प्राहणभोजनेति । उद्वेक्यतापर्यापयनु योगिग्रावच्छेदकपत्तं एव यत्र विधेयतापर्यापयनु-
योगिग्रावच्छेदकस्तत्र गर्भदण्डनन्यायस्य प्रवृत्तिरन्यत्र प्राहणभोजनन्यायस्येति विवेकः । प्रवृत्ते तु उद्वे-
क्यतापर्यापयनुयोगिग्रावच्छेदको यमो दिव्यं स एव विधेयतापर्यापयनुयोगिग्रावच्छेदक इति अत्र गर्भद-
ण्डनन्यायप्रवृत्तिरित्येति उभेग्रहणकर्ममिति भावः ।

“जक्षित्यादयः पट्” ॥ जच् इति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षितिरिव परामृश्यते । इति आदिर्येणामित्यतद्गुणसंविज्ञानो ब्रह्मब्रीहिसिद्धेतिशब्दः—पट् धातवोऽन्ये इति ॥ तान्ताः ॥

गोपायतीति गुप् । किपि विवक्षिते “आयादय आर्द्धधातुके वा” इत्या-
याऽभावः ॥ पान्ताः ॥

“त्यदादिपु” ॥ अनालोचने किम् ? तत्परयतीति तदर्शः । “कर्मण्यण्”
तादृशादयस्तु रुदिशब्दत्वादसताऽप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एव अज्ञानार्थाद्
दृशेरिति सङ्गच्छते । भाष्ये तु—कर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्द्देशिता । तमिवेमं पश्यन्ति

शब्दरत्नम् ।

इति आदिरिति । आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची ।

भाष्ये तु कर्मकर्तरिव्युत्पत्तिर्द्देशितेति । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः, सोऽयं
त इव दृश्यमानस्तस्मिन्निवातमानं पश्यतीति भाष्ये उक्तम् । तत्राऽह्यपारोपितप्रेषणपक्षे कर्म-
कर्तृत्वे, पश्यतीत्यस्य च दर्शयतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव । , तत्राधिकार्यत्वाद्ज्ञानार्थत्वं
योद्धवम् । निवृत्तप्रेषणकर्मकर्तृत्वेऽपि सौकर्याय व्युत्पत्तिं—दर्शयति—तमिवेममित्यादि ।
अत्र पक्षे कर्मणीत्यधिकारवाच्यः सामर्थ्यादिति योद्धवम् ।

भेरयी ।

यद्यपि जक्ष् इति पृथक् पदन्तथापि इतिशब्दस्योपस्थितपरामर्शकतया जक्ष् इत्यस्यप
परामर्श तद्गुणसंविज्ञानब्रह्मब्रीहिरूपेण पण्णामेव कामः स्यादतोऽग्राऽतद्गुणसंविज्ञानब्रह्म-
हिरिव स्वीकार्यः । ॥ चाऽऽदिशब्दस्याऽवयववाचकत्वेऽनुपपन्न इत्याशयेनाह—आदि शब्द इति ।
जक्षित्यस्य पृथक्पदत्वेन समवायसम्यग्भेन सम्यग्धी नान्यपदार्थ इत्यतद्गुणत्वं सुलभम् ।

भाष्ये कर्मणीत्येतदधिकारायाधाय व्युत्पत्त्यन्तरन्द्देशितन्तत्र तमिवेत्येतत्पूरेण व्या-
ख्यातुं शक्यमित्याशयेन व्याचष्टे—तमिवेश्वादिनाः । परयतीति । अत्र ह्यधातुश्चाधुपज्ञानविप-
द्यवानुपलब्धवापारार्थकः । तत्र—भाष्योक्तौ । अध्यापेतिप्रेषणपक्षे—ह्यधातोरेव कर्मनिष्ठो
यो विलक्षणो व्यापारस्तस्य पूर्वोक्तव्यापारानुपपत्त्यविवक्षया चाधुपज्ञानविपद्यवानुपल-
ब्धवापारार्थकत्वविशेषः । तत्र—कर्मणः कर्तृत्वे । अभिदेति । विपयीकरणपक्षेवा तदनुपल-
ब्धवापाररूपाधिकार्यकर्यादित्यर्थः । ज्ञानार्थत्वं—प्रधानीभूतचानुपज्ञानविपद्यवानुपलब्धवा-
पारनिर्मायकत्वम् । न केवलमध्यापेतिप्रेषणपक्षे एव भाष्यमङ्गमनङ्गित्वं पक्षान्तरेऽपीत्या-
शयेनाह—निवृत्तप्रेषणेति । सामर्थ्यादिति । सूत्रसामर्थ्यादित्यर्थः । अत्र पक्षे पूर्वोक्तस्थितप्र-
धानीभूतव्यापारस्य त्यागेनाऽज्ञानार्थत्वं स्पष्टमेव ।

जनाः । स इवायं पश्यति । ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । तत्र विषयत्वापत्तिमात्र-
वृत्तित्वेऽपि विषयीकरणेऽवृत्तित्वाद्ज्ञानार्थादिति सङ्गच्छते ॥

“नशेर्या” । अत्र झल्यपीत्यपाणिनीयम् । नष्टमित्यादावतिप्रसक्तं च ।
नागति । पडगकाः प्राग्वत् ॥ शान्ताः ।

“नुम्बिसर्जनीयशब्दव्यायेऽपि” ॥ ष्टुत्वेनेति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः
कृतयोः “वा शरि” इति विकल्पात् पक्षे सकारः । तेन शरा व्यवाये सुपः सस्य
पत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं, न तु “आदेशप्रत्यययोः” इति पः, “अपदान्तस्य” इति
निषेधादिति भावः । एवं स्थिते सकारप्रश्णेन सिद्धे शर्महणस्य प्रयोजनं
चिन्त्यम् ॥ व्याख्यानादिति । असम्भवादिति हरदत्तोक्तिस्तु नादर्त्तव्या,
सुहिन्सु इत्यत्र सम्भवादिति भावः । संयोगान्तेति । न चास्मिन् कर्तव्ये बहि-
रङ्गत्वेनाऽतो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्, पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव
बहिरङ्गत्वात् । कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शालवं वाऽऽचक्षणे संयोगान्तलोपो नेति
प्रागुक्तमिति चेन्न । तत्र ‘यणः प्रतिषेधो’ ‘न वा झलो लोपात्’ इति पक्षद्वयेऽपि
लोपाभावे निर्णीते तदैकरूप्याय पूव पूर्वमन्तरङ्गमिति ग्रहीतुं युक्तम्, अतिदे-
शेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्प्रयुक्तलोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विभ्रान्तेः स्पष्टत्वात् ।
इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदैकरूप्याय बहिर्भूतनिमित्ता-

शब्दरत्नम् ।

पूर्वस्य—विसर्गस्यानिरुक्तस्य । अस्मिन्-संयोगान्तलोपे । पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्या-
श्रित्येति भावः । पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति । बहिर्भूतमुग्निमित्तकेत्यादिः । तदपेक्षया
बह्वपेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्वं प्रवक्तुमिति भावः । प्रागुक्तमिति । पूर्व पूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रि-
त्याल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः । अतिदेशेनेति । विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविहृतव्यायेन लभ्यस्ये-
त्यर्थः । लक्ष्यपूर्वभागे इति । काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागे—अद्यन्ते इत्यर्थः । बहि-
र्भूतेति । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहिरङ्गत्वस्येत्यर्थः । वस्तुनस्तुपामनमिदमनेव । पूर्व
भैरवी ।

पूर्वपूर्वमित्यस्य पूर्वपूर्वं शास्त्रमित्यर्थश्रमशरणायाह—पूर्वपूर्वमिति । पूर्वपूर्वस्थानिक-
मित्यर्थः । संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्य सिद्धान्तविरुद्धत्वादाह—बहिर्भूतेति । तदपेक्षया—पूर्वपूर्व-
स्थानिकमन्तरङ्गमित्येतदपेक्षया । अत्र सुवन्ताणिचोऽभारेनातिदेशेन लभ्यस्येत्यधिकमत-
स्तन्मूलं योजयति—विभक्त्याश्रयेति । अनभिधाने हेतुमाह—पूर्वपूर्वमित्यस्य चेति । चो द्वयं ।
भावप्रकाशः ।

पूर्वस्य पाक्षिकविसर्गेऽपि सत्त्वादाह—विसर्गेति । स्पष्टार्थमाह—संयोगेति । बह्वपेक्षत्वरूप बहि-
रङ्गाभावादाह—पूर्वमिति । पूर्वपूर्वस्थानिकमिति तदर्थः । सङ्ग्राह्यतरङ्गाभावादाह—बहिर्भूतेति ।
अत एवाह—तदपेक्षयेति । पूर्व पूर्वमन्तरङ्गमित्यपेक्षयेत्यर्थः, शब्दमर्यादया तपेव लामात् । यथा वै-
तथा प्रागुक्तमेतत्सूचिकैव मूलं एवाकिरिति भावः । शब्देति त्रये आह—पूर्वं पूर्वमिति । इत्यादि-
रिति । संयोगान्तलोपो नेत्यस्येति शेषः । सुवन्ताणिचोऽभावेनानिदेशेन लभ्यस्येत्ययुक्तम् । आह—
विभक्तीति । बहिर्भूतमुग्निमित्तकेत्यर्थः । लक्ष्यपूर्वभागे इत्यर्थं अनन्वयः । लक्ष्यस्य पूर्वभागे इत्यर्थं
काव्य इति रूपे तत्राऽनन्वय एवात आह—काव्यादिति । त्रिशिष्टे न्यायपरवान्वायाह—बहिरिति ।
एवं यथाश्रुतं मूलं व्याहृत्य सिद्धान्तमाह—वस्तुन इति । तेषाम्—ग्रहशब्दाभ्यासीनाम् ।

पेक्षं बहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् । तत्तिरस्तिभ्यामित्यादि । यत्तु वदन्ति—शुक्लं चक्रं शुक्रं वाऽऽचक्षणेपु क्लोपः । शुल् । शुक्लौ । शुल्भ्याम् । चः । चक्रौ । चर्भ्याम् । सूः । शुक्रौ । शुर्भ्यामित्यादि, वत्सर्वमनेन प्रत्युक्तम् । अथं तु विशेषः तद्गर्गत्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः । तत्र तु सोऽपि दुर्लभ इति । दिधगिति । यत्तु दहेर्हो ङः “पढोः” इति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे ढस्य जश्त्वे दिधाङिति नैमिषीयेत्युक्तम् ; तत्प्राप्तादिकम्, “दादेर्धातोर्धः” इति घत्वस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात् ॥ पान्ताः ॥

विद्वानिति । विदेः शतुर्वसुः अदादित्वाच्छपो लुक् । सेदियानिति । “भापायां सदवसश्चुवः” इति कसुः ।

सेदुप इति । ननु ‘तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य’ इति परिभाषया “विदेः शतुर्वसुः” इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न तु कसोः सत्यम् । वसोरुकारानुबन्धकरण कसोः सामान्यग्रहणार्थम्, उगित्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः । इह गमिप्रभृतिभ्यः कसुर्नोदाहृतश्छान्दसत्वात् । कयवस्तु प्रयुज्यते । ‘श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपाते’ ‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ इत्यादि छान्दसा अपि कचिद्भाषायां भवन्तीति ‘मासरश्छन्दसि’ इति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य कथं चित्समाधेयम् ।

शब्दरत्नम् ।

पूर्वमित्यस्य ॥ पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यस्यत्र प्रपञ्चितम् । दुर्लभ इति । यत्प्रादक्षरत्वाच्चेति भावः ।

स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति । हित्ववदिति भावः । न च तदनुबन्धकपरिभाषाप्रदुष्यर्थमेव तत्, निानुबन्धकस्थेनापि तस्मिन्नेति । कथं चिदिति । भैरवी ।

शब्देति । भाष्यसम्मतयादिति शेषः । अन्यत्र—दोहरादौ ।

स्थानिवद्भावेनापीत्यपि शब्दसमुच्चयार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्तये आह—हित्ववदिति । अनुबन्धकार्येऽनित्यत्वाविति निषेधस्याप्रयुक्तेरिति भावः । तदिति—उगित्वमित्यर्थः । तस्मिन्नेति । तत्परिभाषायां प्रयुक्तेर्वत्प्रादक्षरत्वात् सिद्धेरित्यर्थः । यस्तु तस्तु यमुवादेभेनास्यापि भाष्यप्रकाराः ।

"पुंसोऽसुङ्" ॥ विवक्षित इति । तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ् एवाकारस्य भवति । परसप्तम्यां तु नैतत्सिद्धचेत्, सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते संसनधर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात् । न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्तयिष्यते । असुङ्श्चान्त्यत्वात् करिष्यत इति वाच्यम्, अन्तरङ्गे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्याऽसुङोऽसिद्धत्वादिति भावः । एतच्च कैयटहरदत्तादीनामनुरोधेनोक्तम् ।

अन्तरङ्गम् ।

तेन "पवूदन्त" इति सूत्रे छन्दसीति निवृत्तेः कस्वरना तस्य चारिताद्येनैतदर्थज्ञापकत्वात्सम्भव इति सूचितम् ।

प्रागेवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । निवर्तयिष्यते इति । अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यते इति भावः । अन्तरङ्गे इति । अकृतव्यूहपरिभाषायां नास्त्येवेति भावः । तदेवाह—कैयटेत्यादि । भाष्येऽपि 'उपदेशिवद्भाववचनं कर्त्तव्यम्' इत्युक्तम् ।

मैरवी ।

द्वयतुल्यस्त्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । तेन—"मासश्छन्दसि" इति वार्तिकस्य छन्दोप्रहणेन । कल्पनयेति । तृतीयान्तपदघटकरूपना शब्दार्थं हययं हेतुः । क्वचित् पुतेनेति पाठः । तत्रैतेनेत्यस्य, कथञ्चित्पदोल्लेखेनेत्यर्थः । तस्य—"मासश्छन्दसि" इति वार्तिकस्य छन्दोप्रहणस्य । कथञ्चित्पदस्वारस्येनायमेव पाठो युक्तः । एवञ्च, कविप्रयोगाणामुपपत्तिस्तु 'निरङ्कुशा' इति न्यायेन कार्या ।

मूले—तेनेति । विवक्षित इत्यर्थकरणेन । परत्वादिति । समासान्तोदात्तत्वादित्यादिः । अक्षयमाणमूलोक्तप्रकारस्याऽयुक्तत्वध्वननायाह—अन्तरङ्गत्वादिनि । कृतमपीपि परिभाषाया गुरुत्वेन खण्डनादाह—प्रकृतव्यूहेति । अकृतव्यूहपरिभाषामाक्षित्य कृतस्य पूर्वपक्षस्य तद्व्याख्यासिद्धपरिभाषया निराकरणं यन्मूले कृतान्तयुक्तमिति अन्तिनिवारणाय मूलकारस्य भावं व्याचष्टे—प्रकृतेत्यादि । तदेवाह—उक्तार्थस्य सिद्धान्तत्वमेवाह । विवक्षितव्याख्यानस्य निरालम्बनत्वशङ्कानिवारणाय—भाष्येपीति । कर्त्तव्यमिति । अस्य स्वरसिध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति शेषः । पुतेनोपदेशिवद्भवनाभ्यस्य एव युक्तः । विवक्षित इति व्याख्यानेऽपि, यि-

भावप्रकाशः ।

त्यत्रान्वयः । तेन—"मासश्छन्दसि" इति वार्तिकस्य छन्दोप्रहणेन । एवमप्येव कल्पनायां हेतुरयम् । यद्वा पुतेनेति पाठः । कथञ्चित्पदोल्लेखेनेति तदर्थः । तस्य—"मासश्छन्दसि" इति वार्तिकस्य छन्दोप्रहणस्य । कल्पनाया हेतुस्तु तत्सामर्थ्यरूपः स्पष्टत्वाश्लोकः । पुतेनोक्तरीत्या मूलं चिन्त्यन्तस्मादमुप्रहणं सामान्यापेक्षं शापकमाश्रयणीयमिति खण्डनदृढकमपास्तम्, कथञ्चित्पदस्वारस्यापानात् । तथा च निरङ्कुशाः कथय इति तत्त्वम् । वयस्यास्त्विति प्रयोगस्याप्यन्यथाप्राशस्त्यपदितत्वात्तस्याप्यत्राशपकत्वम् । एवं च बहुस्तु प्रहणस्य सामान्यापेक्षशापकताप्यप्रामाणिकीति भावः ।

मूलोक्तप्रकास्य अक्षयमाणयुक्त्याऽसाक्ष्यध्वननायाह—अन्तरङ्गेति । कृतमपीत्यस्या गुरुत्वेन खण्डितत्वादाह—अकृतेति । अस्य पञ्चस्य सिद्धान्ततां ध्वनयितुमाह—अकृतेति । तदेवाहति । उक्तार्थस्य सिद्धान्तत्वमेवाक्षेपपर्यया, न त्वहचिमाहेतीति भावः । अयं पञ्च एव युक्त इत्याह—भाष्येपीति । कर्त्तव्यमिति । अस्य स्वरसिध्यर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वादिति शेषः । एतेन भाष्यानभिमतत्वाकैयटपुत्रेप्राप्तप्राप्त्यमित्यास्तम् । अनेन वचनमेव व्यायः । विवक्षितसप्तम्यापि विभक्तिद्विनिमित्तकत्वेन बहिरङ्ग-

वस्तुवस्तु परसप्तमीपक्षोऽपि सूत्रपादः । अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम् । नन्वेवमसमासेऽप्यसुडि कृते प्रातिपदिकस्वरेण सतिशिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधादसुड उदात्तत्वं स्यात्, इष्यते तूकारस्य । पुमान् पुमांसं परिपात्वित्वादौ तथैव पाठादिति चेत्सत्यम् । हुमसुनो नित्करणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरदत्तादयः । नन्वेतदयुक्तम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव “फिप्पः” इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम् । कचित्सप्तश्लेष्यपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम् । यद्यपि ‘असिद्धं बहिरङ्गम्’ इत्येवैदं सिद्धं, तथाऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः । उच्चारणार्थं

शब्दरत्नम् ।

अकृतव्यूहपरिभाषाया इति । सप्ते इति शेषः । नन्वेतदिति । अन्तोदात्तत्ववारणाय नित्करणसामर्थ्याद्यप्यनित्यत्वमिति । फिट्स्वरस्वैवात्र प्राप्तेरिति भावः । इदम्—हुमसुनो निश्चयम् । यद्यपि असिद्धमिति । निश्वाभावेऽपि “फिपोऽन्तः” इति कर्तव्ये असुनौ बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे. एव स्थिते ततोऽसुडनुदात्त एवेति भावः । नित्करणमिति । व्युत्पत्तिपक्षे इत्यादिः । भैरवी ।

भक्तिबुद्धिनिमित्तत्वेनाश्रुदादेशस्य बहिरङ्गत्वाद्भन्तरङ्गत्वेन समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वं प्रवृत्तौ मूलोक्तरीत्या दोषः स्यादेवेति सूचितम् ।

अकृतव्यूहपरिभाषामाश्रित्य कृतस्य वस्तुतस्त्वित्यारम्भाऽऽधेयमित्यन्तर्ग्रन्थेन परसप्तमोपक्षसमर्थनस्यापसिद्धान्तत्वमिति ध्वननायाह—नन्वे इतीति । मूले—नन्वेवमिति । एषम्—असुदादेशोत्तरं स्वरस्य प्रवृत्त्यङ्गीकारे । नन्वेतदित्यत्र यदेतदिति तदर्थमाह—अन्तोदात्तत्वेत्यादि । एतेन हरदत्तोक्तत्वस्यैतच्छब्दार्थत्वमिति शङ्काया निरासः । एतदित्यस्य प्रातिपदिकत्वप्रयुक्तेत्यादि । तत्र हेतुमाह—फिप्पिति । यद्यपीति शङ्काया भावार्थमाह—निश्वाभावेऽपीत्यादिना । निष्कर्षान्तर्ग्रन्थेन कृतस्य सिद्धान्तस्यापसिद्धान्तत्वध्वननायाह—व्युत्पत्तिपक्षे इतीति । सा ॥ ‘पुनो हुमसुन’ इति ‘पातेहुमसुन’ इति वा । “जिवाश्” इति सूत्रस्थभाष्यकारकृता सूते सस्य पो इस्वो म्मुन् प्रत्यय इति शेषः । वस्तुतस्तुणादीनामव्युत्पत्त्यन्तत्वेन भाष्यकृता सिद्धान्तितयाऽन्तरङ्गतयोदात्तत्वमुकारस्यादौ भवति । ततोऽसुडनुदात्त एवेत्युभावप्रकाशः ।

त्वात्तः पूर्वं परसप्तमानिवाश्वन्तरङ्गत्वेन समानस्वरवृत्तौ मूलोक्तरीत्या दोषतादवस्थादिति भाष्यसिद्धान्तोऽपि सूचितः ।

इति । यत्तु प्राचोक्तमुदावित्ताविति, यच्च तत्पौत्रेण व्याख्यातमुकारः उगित्कार्यार्थं इति, तदसङ्गतमिति भावः । हे पुमन्निति । असम्बुद्धावित्युत्तेन दीर्घः । पुंस्त्विति । संयोगान्तलोपे “मोऽनुस्वारः” । नुस्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणात् “नुम्विसर्जनीय” इति न पत्वम् । अस्य सम्बुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । यत्तु हरदत्तादय आहुः—सोर्द्धेति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन कचिदनङ् एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति; तत्तु प्रागेव दूषितम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम् ।

“अदत्त औ सुलोपश्च” ॥ ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेनाऽसाविति सिद्धे किं सुलोपविधानेन; मैवम्, असकौ स्त्रीत्यत्र टापि “प्रत्ययस्थान्” इतीत्त्वप्रसङ्गात् । असुफ इति । औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम् । अमुक इति

शब्दरत्नम् ।

उदावित्तावित्तीति । लोपेतेरेस्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः । तद् ध्वनयन् तद्व्याख्याताऽऽह—उगित्कार्यार्थं इति ।

इत्त्वप्रसङ्गादिति । न चेत्त्वविधायके आ आपीति प्रसिद्धनिर्देशान्नेत्वम्, प्रश्लेषसामर्थ्यादित्वस्य बाधे कारिके इत्यादावपि इत्वानापत्तेः । तस्मात्प्रसिद्धनिर्देशो नात्रे त्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एतेन विभक्तावित्यस्य “त्यदादीनामः” इत्यत्र विषयसप्तमीत्व-भैरवी ।

कारस्योदात्तस्य श्रवणसिद्धिरिति । उच्चारणार्थानामपीत्सञ्ज्ञयैव निवृत्तिरिति सिद्धान्तात्प्रक्रियोक्तरीत्या ग्रन्थसङ्गमनं युक्तमेवेति मूलमसङ्गतमिति केनचिदुक्तस्तत्प्रक्रियोक्त्याशयानभिज्ञतयेति ध्वननायाह—लोपेतेरेदिति । तद्व्याख्याता—प्रक्रियाव्याख्याता प्रकाशकारः ।

असकावित्यत्रेत्त्वापिसिरूपदोषस्य प्रकारान्तरेण परिहारशङ्काच्चिरस्यति—न चेत्यादिना । नैत्वमिति । अस्य धाणपरिभाषया वृद्धेः प्रागित्यादेः । नन्वेवं सति प्रश्लेषो व्यर्थ एव स्यादिति तत्सामर्थ्याद्वाणपरिभाषा बाध्यतामत आह—कारिके इत्यादाविति । अत्रापि प्रश्लेषसामर्थ्यात्प्राग्विमत्कार्ये हृते आकाररूपाऽऽप्सरत्वाभावेनेत्यानापत्तेरिति भावः । भवैव—“अदत्त औ” इति सूत्र एव । एतेनेति । वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः । यदि विभक्ताविति विषयसप्तमी तदाऽन्तरङ्गत्वाद्ये टापि विभक्तावेकादेशे आकाररूपस्याऽऽपोऽभावेन नैत्वस्य प्राप्तिरिति भावः । भावप्रकाशः ।

सखण्डे तत्प्रवृत्तिवत्प्राप्तप्रमाणमिति बोध्यम् । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । सिद्धान्तरीत्या प्रक्रियाग्रन्थसोष्ठवे मूलमयुक्तमत्र आह—लोपे इति । एवञ्च व्याख्यानाशयिका सा सन्धाख्याना चिन्त्या, अन्धया तु युक्तेवेति मूलमयुक्तमेवेति तात्पर्यम् । एतेन प्रकाशोक्तं छिद्रं व्याख्यानं, प्रागुक्तं मूलानुयायित्वावसायनतश्चापास्तम् ।

नैत्वमिति । न च वाणांशस्य बलीयस्त्वेन वृद्धेः प्राक् तद्दुर्बलमेवेति वाच्यम् ? प्रश्लेषसामर्थ्याद्वाणदित्यस्य बाधात् । अत्र एवाह—कारिके इत्यादाविति । ग्रन्थामर्थ्यादत्रापि तद्वाधेन प्राक् विभक्त्यादिकार्ये हृते इत्वं दुर्लभमुल्लरीत्येति भावः । अदिना हारिका शयस्य परिग्रहः । नात्र—प्राक् प्रकान्तेत्त्वविधायके शयर्थः । सत्रैव—“अदत्त औ” शयत्रैव । इत्यत्र । भवैवानुवृत्तत्वेति भावः । एतेने

सरला ।

मूले न दीर्घ इति । “सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ” इति सूत्रादसम्बुद्धिप्रशनुवृत्तेः तत्त्वेन ‘सान्नाय-इत्’ इति एतेन न दीर्घ इत्यर्थः ।

त्वसाधुः । सत्त्वेन सुत्वस्य बाधात् । एवमसुको असुकशर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव । असुका अदकः शर्मत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ।

शब्दरत्नम्

मपास्तम् । एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं त्यदाद्यत्वे तापि सौ “अदस” इत्यन्त्यस्योत्वेऽपि स्थानियत्त्वेनाऽऽप्त्वादित्वापत्तेः । निर्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्या वस्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । न्याय्यत्वादिति । क्वचित्सान्तत्वेन सुत्वाप्राप्तेः । क्वचित्सत्त्वेन बाधा-
भरती ।

तन्दोषमेवाह—एवं हीत्यादिना । सिद्धान्तेऽपीत्यादिः । अन्त्यस्व-आकारस्य । यस्तुतस्तादृश व्याख्यानमेवासङ्गतमित्याह—निर्दिष्टेति । प्रमाणसन्नाह एवेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिः । प्रमाणाभावे तु सर्वत्र प्रवर्तते एतेति भावः । एतेनाऽदसो ङीरिति सूत्रम्याव्यम् । विभक्त्याविति तु विषयसप्तमी । एवञ्च विभक्त्युत्पत्तेः प्रागत्वेऽपि सोऽङ्गं आदेशे टिलोपे च रूपस्य सिद्धिरिति परास्तम्, विषयसप्तमीत्ये प्रमाणानुपलम्भात् । दिगिति । दिगर्थस्तु “वाणां द्वाङ्गं बलीय” इति परिभाषामाश्रित्याऽसकावित्यत्रेत्त्वापादनमसङ्गतम्, तस्या परिभाषायाः समानकारित्व एव प्रवृत्तिरितिसिद्धान्तात् । असौ द्वाङ्गणि इत्यत्र “सम्बुङ्गौ च” इति सूत्रेणैत्यस्य प्राप्तिरर्थं स्यादिति तु यवतुमशक्यम्, तत्र “बहुयचने शल्येत्” इति सूत्राज्जलीत्यस्य सम्बन्धात् । हे असावित्यत्र “एहृस्वात्” इति लोपापत्तिरपि न, ह्रस्वगुणस्य तत्र सम्बन्धात् । असकौ द्वाङ्गणीत्यत्र “प्रत्ययस्थात्” इतीकारादेशावधारणाय तत्राऽऽकारस्य प्रक्षेपः कथ्यते चेत्कारिके इत्याद्यसिद्धिरिति । नन्वसुक्त इत्यत्र सत्त्वेन सुत्वस्यास्तु बाधः ; तथाप्यदक शर्मेत्यत्र न सत्त्वस्य प्राप्तिरित्येवमिति शब्दस्य प्रयोगासङ्गतिरत आह—कथिदिति ।
भावप्रकाशः ।

स्वर्यार्थमाह—एवं हीति । विषयसप्तमीत्ये हीत्यर्थः । स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकस्वरवीकारादाह—तापीत्यादि । अन्त्यस्योत्वेऽपीति । अपिना सोऽङ्गपक्ष समुच्चयते । अत एव प्रकृतसप्तमिमात्र-
हेति भावः । प्रक्षेपमात्रेण विविधविभागादाह—स्थानीति । इत्थापसेदिति ; न चेद्वापत्तिः, प्रकृत-
सूत्रस्यमाभ्यादिविरोधात् । तद्विरोधमभ्युपेयाप्याह—निर्दिष्टेति । विना प्रमाण तत्परिभाषाभाषाभावा-
दिति भावः । एतेनादसो ङीरित्येव बाध्यम् । तत्र विषयसप्तम्या तत्रः प्रागत्वे एकादेशे टिलोपे ‘अमी’
शब्दस्य सिद्धेः । एवञ्च मसङ्गादिति प्रतीकमुपादाय यत् विषयसप्तमीत्ये पण्डितं तन्मनुष्यन्यासे गर्भसा-
धेयैव गतमिति मन्दोक्तमवधारतम्, विषयसप्तमीत्येवाप्युक्त्यात् । एवञ्च येऽन्येऽप्यपि तद्वद्वः ।

एहृस्वात् (ही) सो गौरी चेपे मनोरमा ।

तयोरेतु पुनरङ्गीत्वाङ्गं युक्तं मन्ते इति तत्र ॥

असावित्यस्यो चेति रूपयोः सुविचारणा ।

विषयासन्नविधानां मुक्तिर्भवतु शारदाती ॥

“एत ईद् बहुवचने” ॥ पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणे अमीभिरित्या-
दिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिद्ध्येत् । न ह्यत्र एकारस्य बहुवचनपरताऽ-
स्त्यतो व्याचष्टे—बह्वर्थोक्ताविति ।

“न मु ने” ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्त्तव्ये इति । अन्यथा चे-
परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे “मुपि च” इति
दीर्घः स्यात्, दीघ प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वाद् अह—कृते चेति । सन्निपातपरिभा-
षया वा समावेयम् । अत्रेदमवधेयम्—अधुनेतिवदमुनेति वक्तव्ये “न मु ने”
इत्युक्तिर्नेति योगविभागाया । तेन रामो रामेभ्य इत्यादि सिध्यति । अन्यथा
रोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्या-
दित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति वाच्यम् ? तन्मूलमित्यादौ “हशि च” इत्यस्य
व्याघृत्ये “अतो रोः” इत्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् ।

शब्दरत्नम् ।

दिति भावः ।

न स्यादिति । इनादेशगुणौ च स्यातामित्यपि बोद्धव्यम् । हशि चेत्यस्येति ।
तत्त्वमित्यादौ “अतो रोः” इत्यस्य व्याघृत्यर्थमित्यपि बोद्धव्यम् । तत्रैव चरितार्थत्वा-
भैरवी ।

सदृक् इत्यत्र सात्तरत्वेन मुत्वाऽप्राप्तिः । असुकीत्यत्र तु सत्वेन मुत्वस्य बाध इत्येवं शब्द-
उभयत्र मुत्वाप्राप्तिस्वरु इति भावः । यत्र तु प्रामाणिकाऽमुकशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र
तस्याव्युत्पन्नत्वमिति वाच्यम् ।

मूले अन्यथेति । विषयसप्तमीत्वानङ्गीकार इत्यर्थः । नाभावे कर्त्तव्य इत्यर्थस्वीकारे ना-
भावस्य सिद्धावपि मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशगुणौ स्यातामिति रूपासिद्धिरेव दोष इति
सूत्रासङ्गतिरस्त्येवेति विषयसप्तमीत्वमावश्यकतया च नाभावविषये मुत्वस्यासिद्धमित्यर्थः ।
एवञ्चानादेशगुणद्वयस्याप्यसिद्धत्वन्नेति फलितम् । तन्मूलमित्यत्र “हशि च” इत्यस्य व्या-
घृत्यर्थानुनासिकनिर्देशस्य फलन्तया तत्त्वमित्यत्र “अतो रोः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिवारण-
मपि फलमिति प्रथमस्य तस्य त्यागे योजाभाव इत्यत आह—तत्त्वमिति । आदिना तत्त्व-
रीत्यादेः सङ्ग्रहः । अत्र योगविभागाभावे इत्संज्ञालोपौ प्रति श्रोत्यविधायकशास्त्रद्वय-
स्यासिद्धत्वं स्यादित्युत्वविधायकसूत्रमेवासम्बद्धं स्यादिति तत्सामर्थ्यादुत्वं सर्वादेशः स्या-
दिति केचित् । यस्तुतस्तु “आदेः परस्य” इति शास्त्रैक्यास्यतया तत्त्वमित्यादावादौ रेफ-
स्योत्वं स्यादिति बोध्यम् । अनूत्वविधायकशास्त्रस्यैव प्रतिपदोक्तस्य बोधको भविष्य-

भावप्रकाशः ।

दिति । तथा चाऽऽद्यांशमदाय साम्यस्वरूपं शब्द इति भावः । केचित्त्वशास्त्राचार्याऽनवगतेनाङ्-
चोदं रूपं किन्त्वभ्युत्पन्नोऽदःशब्दपर्यायोऽमुकशब्दोऽप्यस्तीत्याहुः ।

ननु नामावर्धे तथापर्यवकीरेऽप्यनिष्टमेव, मुत्वासिद्धत्वेनेनादेशगुणयोः प्रागेव दुर्वात्वात् । तथा
च स्वयमसम्बद्धमेवाह—नेति । अयं भावः—नाभावविषये मुत्वं नासिद्धम् । तद्य नामावर्धे प्रत्ये-
वेति नामहः । तथा च तदर्थेन तथोर्विचारणमिति । प्रथमोपात्त “अतो रोः” इत्यस्य त्यागस्य निर्वा-
जत्वप्रतिपादनायाह—तत्त्वमिति । अन्यथा सामर्थ्यादुत्वं सर्वादेशः स्यात् । एवञ्च तत्त्वमादावेव
सरला ।

सन्निपातपरिभाषया नेति मूले । वस्तुतस्तु “मुपि च” इति दीर्घे कर्त्तव्ये सा परिभाषा न प्रवर्तते
इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

न च “अतो रोः” इत्यत्र मास्त्वनुनासिकता, प्रतिपदोक्तप्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् ? एवमपि देव रुहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वात्वात् । राम इत्यादाव्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्याऽऽपादात्मानतया चरितार्थत्वस्य सुवचत्वाच्च । एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गोऽपि लभ्यते । “प्रत्ययः” “परश्च” इत्यादिनिर्देशा यत्त्वविधावशप्रहणं चेह लिङ्गमिति दिक् ॥

इति हलन्ताः पुलिङ्गाः ॥

“नहो धः” ॥ इत्येव नोक्तम्, तथा हि सति नद्धमित्यत्र “रदाभ्याम्” इति नत्वं स्यात् । “क्षपस्तथोः” इति च न स्यात् । अत्रेदमववेयम्—मुहु अतद्ध्वा-

शब्दरत्नम् ।

दिति । सामर्थ्याच्चेत्वं सर्वदिशः । एवं च—योगविभागेनासिद्धिन्वाभावे च । अशुप्रहणं चेति । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् ॥

इति हलन्ताः पुलिङ्गाः ॥

मनु संनिपातपरिभाषया नत्वं न स्यादत आह—भूय इति । घट्टे कृने सनिपातभैरवी ।

सीति न तत्त्वर्थमित्यादौ शेष इति बाह्यां निरूपयति मूत्रे—न चेति । पृथगपि—प्रतिपदोक्तप्रहणस्य प्रहणेऽपि । रुहीति । अत्र रतश्च प्रतिपदोक्तं पुरेति भावः । रुहीत्यत्र हतश्च इति, रुधात् । लोढन्तमेतत् । एवञ्चेति । योगविभागेनात्यश्रयात्पसिद्धत्वमेत्यर्थः । मूत्रे—स्थानियत्सूत्रस्यापीति । अन्यथा एतद्दृष्ट्वाप्यसिद्धत्वं स्यादिति रुधानिपदाद्यानापत्तिर्यात् । विगर्पस्तु यद्यपि योगविभागः प्रकृतसूत्रेऽप्रामाणिक इति बाह्या भवति, तथापि यत्त्वविधावशप्रहणाद्विङ्गात्प्रचिदसिद्धत्वाभावोऽनुमातुं शक्यते । तथा हि “प्रत्ययः” “परश्च” इत्यादिनिर्देशाद्विसर्गविधावेवासिद्धत्वाभावोऽनुमातुं शक्यते इति यद्यपि सम्भवति, तथापि “भोभगो” इति सूत्रेऽश्रयप्रहणन्देयाः सन्तोत्यादौ यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गोऽपि तस्य स्थानियत्प्रायेण र-वाद्यत्वमभ्युदित्येवमर्थोऽस्तम् । यद्यप्येवादिफल्य शास्त्रस्यासिद्धत्वे व्यर्थमिति तत्तद्विद्वत्सिद्धत्वमेत्यर्थो लिङ्गमिति अश्रयप्रहणमनर्थकमिति रीत्या तत्प्रत्याख्यानं तु “हृत्तोऽनन्तरा” इत्यादि निर्देशा पदान्तत्वप्रयुक्तपूर्वरूपप्रवृत्त्यापपाद्यमानाः प्रवृत्तार्थज्ञापका भविष्यन्ति । अत एव तेऽनन्तरा इत्यादीनामुपपत्तिर्भवति । अत्र-अश्रयप्रहणविरये योगविभागविरये च । तदुक्तमिति । अश्रयप्रहणं व्यर्थमेव । योगविभागोऽप्यप्रामाणिकं पुरेति सर्वे सन्धिप्रकरणे उक्तमित्यर्थः ।

इति हलन्तपुलिङ्गविवरणम् ॥

प्रतियोग्याप्रथमूहिरामातादाधिरस्यति मूत्रे—इ इत्येव नोक्तमिति । मथिरनश्रयिमाशयेति । भावप्रशान्तिः ।

हो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनङ्वानित्यादि पुंवदेव रूपम् । यत्तु गौरादिङीपं कृत्वा स्वनङ्वाहीत्युदाजहस्तश्चिन्त्यम् “अनुपसर्जनाद्” इत्यधिकारविरोधात् । गौरिति । गू निगरणे शब्दे च । क्विप् । “श्रुत इत्” इतीत्त्वम् । “वोरुप घाया” दीर्घः । पूरिति । पृ पालनपूरणयोः । “उदोष्ठ्यपूर्वस्य” इत्युत्त्वम् ।

आशिपाविति । “आशासः क्वाबुपसंख्यानम्” इत्युपघाया इत्वम् । “शा-सिवसि” इति पत्वम् ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अन्वादेश इति । अयं चाऽभ्येवेति व्याख्यातारः । तस्य लुका लुप्तत्वेऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः । वस्तुतस्तु सूत्रे एवैतद्वक्तव्यः । एनम्, एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम् । क्लीबेऽपि लुका लुप्तेऽपि तकारोच्चारणसाम-

वाब्दरत्नम् ।

परिभाषाया अनित्यत्वाद्भ्रममित्यादौ जश्त्वं बोध्यम् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अभ्येवेति । औशसादिष्वेतेनैव सिद्धिरिति भावः । त्यदाद्यत्वेनेति । मैत्री ।

या ह्यसिद्धत्वविषयेऽपि भवतीति प्रागुक्तम् । ननु हलन्त धकारादेशेऽपि नङ्मित्यत्र जश्त्वं सन्निपातपरिभाषया न स्यादसिद्धत्वादत् आह—अनित्यत्वादिति । अत एव पाठ्यपद्धीत्यादौ जश्त्वमभाधवादिभिरुक्तम् । न च इ इति न्यासे सन्निपातपरिभाषया नत्वं धार्यते, य इति न्यासे तु सस्याः परिभाषाया अनित्यत्वादप्रवृत्तिं स्वीकृत्य जश्त्यमुपपाद्यत इति पूर्वापर-विरोध इति याच्यम् ? इष्टानुरोधेनाऽनित्यस्य वचनस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः स्वीकारस्य सुप्रसि-द्धत्वात् । मूले-गू निगरण इति । तुदादिरयम् । शब्दे चेति । अयङ्क्यादिः ।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गविवरणम् ।

अभ्येवेतीति । यद्येनादेशः क्रियते तदा “अतोम्” इत्यमि कृते एनमिति स्यादत एनद्विधि-रिति भावः । औशसावित्यत्राऽऽदिना ओसोर्ग्रहणम् । एतेनैव सिद्धिरिति । विशेषविहितत्वात् । भावप्रकाशः ।

असिद्धविषयेऽपि सन्निपातेति परिभाषाप्रवृत्तेः सन्धिप्रकाशे उक्तत्वेन जश्त्वाऽसिद्धत्वेन तदप्रवृत्ते रिति मान्योक्तेर्युक्तत्वादाह—अनित्यत्वादिति । अत एव पाठ्यपद्धीत्यादौ जश्त्वाद्युपभ्यस्तं माधवा-दिभिः । एतेन द इत्यादि न स्यादित्यन्तं मूलमनूय तच्चिन्त्यं “दो ददोः” इत्यत्र स्वयं स्वीकृतदान्त-पक्षे इवोक्तपरिभाषया नत्वानापत्तेः । अग्रहणस्य अवगार्यत्वस्यैवावश्यत्वात् शङ्काया निर्दलत्वापत्तेश्च । उत्तरे पतदनुवर्तेर्यूनत्वाच्च । न हि भवन्मते भावे कृते जश्त्वं सुनभमुक्तपरिभाषाविरोधात् । यदि तु मान्योक्तरीतिविमान्यते; विमान्यतां नाम न त्वेतावता पूर्वापरविरोधः सुपरिहर इति खण्डनकृतकमपा-रतम् । अनित्यत्वरथेष्टानुरोधेनाभ्येवेनेन दोषलेशमावादिति दिक् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अभ्येवेतीति । एनादेशे तु सति “अतोम्” इत्यमि एनमिति स्यादत एनद्विधिस्तत्रेति भावः । आदिना ओसोर्ग्रहणम् । एतेनैव सिद्धिरिति । विशेषविहितत्वात् । एतत् प्रवृत्तावपि अन्तरङ्गत्वात्वात् पूर्व प्रवृत्तौ ततोऽवे विष्टेयामावादेवमुक्तम् । इति भाव इति । “अन्वादेशे नपुंसकेवचने एनदिति भाष्यम्” इति यातिशानुवादिप्रक्रियाग्रन्थस्य नपुंसकैवचनमात्रम् । “द्वितीयादौत्वेन.” इत्यत्रास्य पाठादिति व्याख्यातृणां प्रकाशहृत्तानिति भावः । प्रकाशोपपूर्वपक्षे निष्ठा-तत्रा मूले आह—वस्तुन

ध्यादेनदादेशः । न चैवमेतच्छ्रुत इत्यत्रापि तदापत्तिः, एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः ।

शब्दरत्नम् ।

न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैवदस्यदाघत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं त्यदाघत्वम् । न चोपसर्जने पुनचरितार्थः, त्यदाघत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गत्यापत्तेः । पुनदोऽप्युपसर्जने “एतदस्य-सतोः” इति साहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात् । न च नपुंसकेऽपि सञ्चारितार्थं द्वितीयादि-ग्रहणस्यैवमप्यचारितार्थ्यादिति वाच्यम् ? “आर्घ्यापात्रके” इत्येतत्साहचर्येणास्यापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात् । एतत्सर्वं भाष्ये ‘यद्येनत् क्रियत’ इत्याद्येऽन्देश्यु-क्त्या ध्वनितम् । स्वमोर्लुकोक्तिः । तद्विषये “न लुपता” इति निषेधवायेन चारिता-भैरवी ।

न चेति । वाच्यमिति परेणान्वयः । अपवादत्वेनेति । अत्रै कृतेऽकृते वा पुनदादेशे विशेषामा-वाधिति भावः । उपसर्जनेऽसर्वनामत्वेनान्तर्गणकार्याप्रवृत्तेरपि स्वीकारे इहापवादत्वमेतदा-देशस्य न सम्भ्रूयते शङ्कां धारयति—न चोपेति । आध्यासङ्गत्यापत्तेरिति । “एतदस्यसतोः” इति पूर्वसुप्रत्ययान्तसोरित्येतदनुवादेन सर्जनामस्य एव प्रवृत्तिस्वीकारेणैतच्छब्दस्यानुपसर्जनार्थ-प्रतिपादकस्यैव तत्र ग्रहणादर्थोपकारानुरोधेन उपसर्जनस्यैवेहापि ग्रहणमिति भावः । उक्ताशयादेवाह—पुनदोऽप्युपेति । सञ्चारितार्थमिति । तत्र लुग्विषयेः प्रवृत्त्याऽस्त्वस्याप्राप्तेरिति भावः । द्वितीयादि ग्रहणस्य—तत्सुप्रपठितद्वितीयादिग्रहणस्य । पूर्वमेव प्रवृत्तेरिति । “आर्घ्या-पात्रके” इतिषद् “द्वितीयाद्येषु” इति विषयसप्तमीति भावः । उक्तार्थस्याग्रे निराकरिष्यमाण-स्याऽपिभित्तत्वं सूचयन्नाह—एतत्सर्वमिति । तद्विषयेति । “स्वमोर्नपुंसकात्” इति सूत्रविषये-भावप्रकाशः ।

स्तिविति । न च परत्वेन त्यदाघत्वे तद पुनदादेशे ‘लक्ष्ये लक्ष्यम्’ इति न्यायेनाऽयं कुलमिति वाच्यम् ? अपवादत्वात्तदस्यगसंघासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयान्तरङ्गत्वाच्चैनदादेशस्यैव प्राक् प्रवृत्तेः । अत एव अग्रे एतत् विधाय तत्कारोच्चारणसामर्थ्येन नल्लतवाध्यापनानातिशेयनिषेधस्य “न लुपता” इत्यस्यैव बाधो न त्वस्येति छीवे लुक्पि प्रवृत्तिं स्वीकृत्य वार्तिकप्रत्याख्यानं भाष्येन सङ्गच्छते । अन्वादेशे वर्तमानयो-रिदमेतदोरित्यर्थस्य सत्त्वेनोपसर्जनेऽप्राप्तिः । अभिव्यक्तेति न्यायेन संघायां चेति भाष्योक्तेरसात्त्व-ध्वनेनान्नाह—न चेति । तान्तर्गतान्तोरित्येवादाह—पुनदिति । एतेन दान्तत्वं तत्कारोच्चारणनामध्वने-त्यभिप्रेत्यविदुदमिति मन्दोक्तमप्राप्तम् । उपसर्जने, पुनदतिक्रान्तं कुलमात्येनदित्यादी न्यायेन सार्थान्ता-भाय हेतुन्तरगाह—पुनदोऽप्युपेति । अपिरतवदेनस्यापि समुच्चारकः । साहचर्येणेति । प्रतोरनुपस-र्जनादेव सम्भवादिति भावः । यदा एको हेतुर्ग्य असङ्ख्यापत्तिः साहचर्ये हेतुः । सञ्चारितार्थमिति । तस्य लुका लुप्तत्वेन त्यदाघत्वाप्राप्त्या मूलोक्तरीत्या पुनदादेशसञ्चारितार्थमित्यर्थः । द्वितीयादिति । तत्स्यैवऽस्यपाठादिति भावः । एवञ्चाशुदादिभिराभावेन तद्व्यवस्थापत्तिरिति त्यदाघत्वेन सिद्धमित्युक्त-मेवेति भावः । पूर्वमेवेति । “आर्घ्यापात्रके” इतिषद् “द्वितीयाद्येषु” इति विषयसप्तमीति भावः । उक्ता-धर्याग्रे खण्डनाय यस्याऽनुपपत्तिरिति न्यायेन तत्र तदसम्भवादिति—एतत्सर्वमिति । आदिपद-प्राह तत्रै स्फुटीभवित्यति । एकदेश्युच्येति । यद्विषयवाक्ये पूर्वपक्ष्युक्तिवत्येवोचित्यात् अपवा-दत्वमेकदेशो न जानातीति भावः । तद्विषयेति । “स्वमोर्नपुंसकात्” इति लुग्विषयेत्यर्थः ।

सरला ।

एकदेश्युक्त्येति । यदिपदयदित्यादस्य भाष्यस्य तत्त्वमिति भावः । वस्तुतस्तु न तस्य तत्त्वं, तनोच्चारानाद् भाष्यात्प्रविरोधाभावात् । तथा च पुनदादेशो न वक्तव्यः, त्यदाघत्वविषये तत्कन्याया-प्रवृत्त्या शब्दरत्नोक्तदिशा विषयसप्तम्याश्रयणाद्वा पुनदादेशोऽपि त्यदाघत्वेन सिद्धः । तत्कन्यायस्य तत्र-विषयेऽप्रवृत्तेरेव ‘स्व’ इत्यत्र सत्त्वेऽपि त्यदाघत्वप्रवृत्तिरिति ।

“रोऽसुपि” ॥ अहर्भातीति । प्राचा तु “अहन” इत्युपन्यस्तं तदिहानुचि-
तम् । अहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथं चिद्योज्यम् ।

असृक्शब्दस्त्विति । एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम् ।

वहूर्जीति । अन्त्यादिति च वाचनिकम् । तथा च वार्तिकम्—‘वहूर्जि

शब्दरत्नम् ।

यथैन बहिरङ्गलुग्विषये तद्वाप्ये न मानमिति भावः ।

वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यकैयटानुरोधेन, सकारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि साम-
र्थ्यादिवैनत्प्रवृत्तेः । न च बहिरङ्गत्वम्, लुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः । अत एव ‘एन-
दादेशे एतच्छ्रुतक इति न सिद्ध्यति, एतच्छ्रुतक इति प्राप्नोति’ इति भाष्ये सङ्गच्छते ।
एनद्विधानेन एतत्सूत्रविषये “न लुमता” इत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः । वस्तुत एवामन-
भिधानमेव, अस्यां शङ्कायां ‘यथाऽलङ्कारमप्रयुक्ते’ इति भाष्योक्तेः । विषयसप्तम्यां माना-

मैरवी ।

त्यर्थः । बहिरङ्गलुग्विषयेति । बहिरङ्गो यो “द्वितीयाश्रित” इति समासस्तत्प्रयुक्त “सुपो
धातु” इति लुग्विषये “न लुमता” इति सूत्रवाच्य इत्यर्थः ।

मत्रापि । सामासिकलुग्विषये । सामर्थ्यादिति । स्पष्टार्थं नपुंसकस्यादानम् । परिभाषाऽप्रवृत्तेः-
परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावात् । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति भावः । अत एव—तत्र तदप्रवृत्ते-
रेव । एनदादेश इति । सूत्रेण क्रियमाण इति शेषः । एतच्छ्रुतक इति पाठः । एतच्छ्रुतेति—प्रका-
न्तद्वितीयादौत्येनदिति सूत्रेत्यर्थः । तदाशयः—भाष्याशयः । एवमेकदेश्युक्त्या मूलसूत्रपथि-
त्वा सिद्धान्तमाह—एवामिति । अन्वादेशविषये इदमेतदोः “द्वितीयाश्रित” इति समाससम्ब-
न्धसमुदायानामित्यर्थः । अस्याम्—यथेनदित्यादिना सूचितायाम् । यदार्थधातुक इत्या-
दिना प्रागुक्तं नूतपयति—विषयेति । “आर्द्धधातुके” इत्यत्र विषयसप्तम्या भाष्यसन्मतत्वेऽ-

भावप्रकाशः ।

बहिरिति । बहिरङ्ग “द्वितीयाश्रित” इति समासप्रयुक्त “सुपो धातु” इति लुग्विषये “न लुमता” इति
वाप्ये इत्यर्थः ।

अत्रापि—सामासिकलुग्विषये । सामर्थ्यादिवेति । स्पष्टार्थं पुनस्तम् । परिभाषाऽप्रवृत्तेरिति । परि-
भाषाप्रवृत्त्यभावादित्यर्थः । अन्तरङ्गानपीति न्यायादिति भावः । अत एव—मत्र तदप्रवृत्तेरेव । एनदादेशो
इति । सूत्रेण क्रियमाणे इति शेषः । विधानेनेति । “द्वितीया” इति सूत्रेणेति भावः । अत एवाह—एत-
त्सूत्रेति । प्रकान्तद्वितीयेति सूत्रे इत्यर्थः । लुग्विषयित्वमिति भावः । तदाशयः—भाष्याशयः । एवमेक-
देश्युक्त्यापि मूलं सन्दृश्य सिद्धान्तमाह—एवामिति । अन्वादेशविषये इदमेतदोः भिन्नादिभिः सह
नूतद्वितीयाश्रितेति समाससंज्ञानां पूर्वोक्तानामित्यर्थः । अस्यामिति । ‘यथेनत् क्रियते एनो न वाच्यः
यथेनमित्यादि तदुपपत्तेन सिद्धं यथेनमेतच्छ्रुतको न सिध्यति एनत् भिन्नक इति प्राप्नोति’ इति
पूर्वोक्तशङ्कायामित्यर्थः । यथा ततोऽनभिधानं तथा प्रागुक्तम् । मानाभ्यां त्विति । तत्र भाष्यवा-
दिकादिप्रामाण्यासाहचर्याङ्गीकारेण विषयसप्तम्याङ्गीकारेण अत्र यमकमावातमाहचर्यस्याऽनाश्रयमा-

संरक्षा ।

अनभिधानमेवेति । वस्तुत एव अनभिधाने न मानम्, “यथाऽलङ्कारमप्रयुक्ते” इति भाष्यस्य
‘अप्रयुक्ते’ लङ्गानुसारेण साधुत्वं प्रत्येकमर्थम् इत्यस्य प्रियाहन्तुर्भावे प्राग्व्यवस्थापितत्वेन तस्मात्तत् स्प-
मानर्थ्येन अन्तरङ्गनपुंसकतुकिं प्रवृत्तवति बहिरङ्गसामासिकतुकिं प्रवृत्तौ मानाभावेन ‘एतच्छ्रुतक’ इत्य-
स्यैव न्यायसंवाच्ये साधिविनि शोध्यम् ।

प्रतिषेधः 'अन्त्यात्पूर्वो नुमित्येके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं तु उर्दं माने, गर्हं गर्हाया-
मित्यादीनामपि क्विन्तानां नुमा न भाव्यमेव—यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाण्या-
दिति दिक् । अल्लोपस्येति । 'कौ लुप्तं न स्थानिवत्' इति तु नेहाश्रीयते,
तस्य काचित्कृत्यात् । 'कौ विधिं प्रति न स्थानिवत्' इत्यस्यैव सार्वत्रिकत्वा-

शब्दरत्नम् ।

भाष्ये स्थेनेनतो पृथक्वक्तव्यौ इत्याहुः ।

अचः पर इति । "नपुंसकस्य" इति सूत्रेऽग्रहणमामर्थ्येनाऽऽवृत्त्या अच इत्यस्य
झलिविशेषणत्वम् । अन्यथेगन्तानाम् "इकोचि" इत्येव सिद्ध्या पञ्जनेषु नपुंसकस्वत्वेन
चाकारग्रहणमेव कृत्वा । आवृत्तौ मानं च "दाण्डिनायन" इति सूत्रे हिरण्यमानीति निर्देश
एव । काष्ठतद्धीत्यादौ झल्वजातेरचः परस्याद्भवत्येव नुम् । ऊर्कं शब्दादौ तु नेति भावः ।
तदाह—एवमिति । एतेन युज्जशब्दाद् "नपुंसकस्य" इति "युजेः" इति च नुम्प्रत्य-
मित्यपास्तम्, "युजेः" इत्यस्य नित्यत्वात् पूर्वं प्रवृत्तौ अचः परस्योऽभावेन "नपुंस-
कस्य" इत्यस्याऽप्रतिषेधः । वस्तुतः ऊर्जदः किपि नपुंसके नुम्विषयेऽनभिधानमेव वार्तिका-
मैरवी ।

पीड तदाश्रयणे मानाभावा इति भावः । पृथगिति । अन्यथोक्तलुपाणामसिद्धिः स्यात् । अत
एव भाष्ये—'नपुंसकैकवचने एनद् वक्तव्यः, कुण्डमानय प्रक्षालयैतद्' इत्युक्तम् । अत्र नपुंस-
कैकवचन इत्युत्तरस्यान्यत्रैनादेशो वाच्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धान्तिना । श्या-
हुरिति । भाष्यतत्त्वविद् इत्यर्थः ।

"नपुंसकस्य" इति सूत्रेऽच इत्यस्य सकृच्छ्रुतत्वात्कथमर्थद्वयलाभ इत्यत आह—नपुंस-
कस्येतीति । अन्यथा—उभयविशेषणत्वानङ्गीकारे । झलिविशेषणत्वे प्रमाणान्तु प्रथमवार्तिकप्र-
त्याख्यानपरभाष्यमेव । अङ्गविशेषणत्वे प्रमाणाकाङ्क्षायामाह—आवृत्ताविति । अच इत्यस्य
झलिविशेषणत्वेऽप्यासि शङ्का वारयति—राष्ट्रेत्यादिना । "दिव औत्" इति सूत्रीयभाष्यस्योऽ-
यम्प्रयोगः । ऊर्कं शब्दादाविति । रेफं झल्वजातेरभावात् । एतेन—वक्ष्यमाणदोषेण । तद्दूषण-
मुपपादयति—युजेरित्यस्येति । स्वीयसिद्धान्तमाह—वस्तुत इति । नुम्विषय इति । यदंशे फल-

भावप्रकाशः ।

विति भावः । पृथगिति । अन्यथोक्तरीत्या प्रौढन्तादिरूपातिष्यापत्तिः । अत एव भाष्ये 'नपुंसकैक-
वचने एनद्वक्तव्यः, कुण्डमानय प्रक्षालयैतद्' इत्युक्तम् । अत्र नपुंसकैकवचने इत्युक्त्वा अन्यत्र एनो वाच्य
इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धान्तिना । एवञ्चाऽप्येवमिति सिद्ध्यर्थमेनोऽपि कार्यः । उक्तवार्तिकेन
विधीयमान आदेशः क्रीडनिष्ठसंख्यासमर्पकेष्वेव स्यान्न तु सेमासविमर्कौ । एनस्तु गीणरवेऽपि भवति
स्वरूपमात्राश्रयादिति प्रकाशः संगत एव । भवन्न, भाष्यकृता एनस्य प्रत्याख्यानार्थमयुक्त इति मूला-
नुयायिरनारोक्तं, तथा दस्युक्तञ्च उत्तममस्ति तु दावपि न स्तः, विमर्कलुका लुप्तत्वात् । तथा च एतत्
मित इत्येव भाष्यमिति प्रकाशोक्तञ्च सर्वथा अयुक्तमेवेति दिक् । आहुरिति । आध्यानुयायिन इत्यर्थः ।

ननु 'अच' इत्यस्य सकृच्छ्रुतत्वात् वक्ष्य तयार्थलाभोऽत्र आह—नपुंसकेति । विशेषणत्वं तदपी-
त्यर्थः । नैयर्थ्यमाह—अन्यथेति । न-वचनत्वादग्रहणस्याप्यभावे तदर्थस्य तावदेव लाभेन किमावृत्त्याऽन
आह—आवृत्ताविति । एतत्तु कुण्डानीत्यादिसिद्धिः । काष्ठतद्धीति । "दिव औत्" इति सूत्र-
भाष्योऽप्येव प्रयोगः । ऊर्जमिति । रेफं झल्वजातेरभावादिना भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—युजेरिति ।
हीयतेऽग्र प्रयोगसंज्ञायाऽऽह—नपुंसक इति । नुम्विषयतेऽन्यथापि तत्प्रस्तादाह—नुमिति ।

दिति स्पष्टमाकरे ।

अध्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतोत्तर्यः । तथा हि—सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वेऽष्टादश । औद्धि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां बद्धित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसि अद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि । टायां चतुर्दश । भ्यामि अष्टचत्वारिंशत्, भ्राग्वर्ण—य—मानां द्वित्वात् । भिसि चतुर्विंशतिः । ङयि सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति, एकारस्याऽनणत्वात् । भ्यसि भ्याम्वत् । ङसौ—ङसादिपञ्चके चतुर्दश । सुपि गत्यर्थे त्रयाणां ककारपकारयोर्द्वित्वेन उक्तास्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः । एवं कुक्पक्षे षण्णां ङपयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत् । कुभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश । सु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङसि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङस् ओस् आम् ङि ओस् प्रत्येकम् १४ सुप् ४८ । अत्रेदमवधेयम्—पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य पात्तिके द्वित्वे वकारत्रयसहितं रूपपटकम् । एवं शस्यपीति सङ्कलनया द्वादश । तथा च—रूपं प्रहाग्नि ५३९ भूनाख्यमिति, भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक् । यत्तु बद्धन्ति—

शब्दरत्नम् ।

नुरोधात् । अन्यया भाष्यवार्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । आकरे इति । “दीधीषे-वीढाम्” इति सूत्रे “न पदान्त” सूत्रे च भाष्यकैयटयोरित्यर्थः ।

सङ्कलनयेति । सत्त्वस्य मन्दबोधनम् । चतुर्दशेति । पूजार्थानां त्रयाणां बद्धित्वात् सप्तानामनुनासिकविकल्पात् । चतुर्विंशतिरिति । भ्राग्वर्णवर्णविसर्गद्वित्वात् । विसर्गं ॥ नांनुनासिकः, अप्रगृह्यत्वेति पयुंदासेनाऽऽक्षरसमाज्ञायिकेणैव तत्प्रवृत्तेः । ङवयोरिति । पकारद्वित्वं ‘शरः खय’ इत्यनेन । भाष्यव्यतिरिक्तमते इति । भाष्यमभैरवी ।

भेदस्तत्रैवानभिधानमिति भावः । अन्यथा—अनभिधानाकल्पने । फलभेदेति । वार्तिकमते बहुविजिह्वे पय नुमप्रतिषेधो नोदादी, भाष्यमते तु तत्रापि नुमोऽप्राप्तिरिति फलभेदापत्तिरित्यर्थः । आकर इति । एतेन भाष्यकैयटादिग्रन्थस्य प्रामाण्यलाभः ।

सत्त्वस्यमिति । सङ्कलनादुत्पत्तिरित्यर्थः । मूढे हेत्वक्यनादाह—पूजेति । विसर्गस्याऽकारोपरिपाठेनाऽऽन्यादनुनासिकापत्तिं चारयति—विसर्गं त्विति । भाष्यव्यतिरिक्तमित्यनेन भाष्यासम्मतत्वमुक्तन्तदुपपादयति—भाष्यमत्र शब्दादिना । मूढे—त्रिसप्तत्यधिरिति । परमूलोक्तानि भारप्रकाशः ।

यदने फलभेदस्तत्रैवाऽनभिधानमिति भावः । फलभेदेति । वार्तिकमते बहुविजिह्वे पय नुमप्रतिषेधो नोदादी, भाष्यमते ॥ तत्रापि च फलभेद इत्यर्थः । आकरे इत्यस्य इतरत्वापर्यवशेनाऽऽक्षि-सुषुप्तवन्नगनिवारणादाह—दीधीति । भाष्ये च निग्रय कैयटे स्पष्टमित्यर्थः ।

सङ्कलनयेत्यस्य रूपं नुपपादकत्वेनाधिक्यादाह—सदिति । यत्र कार्यमित्यर्थः । मूढे हेतोरभावादाह—पूजेति । सप्तानामिति । सप्तत्यर्थं सप्तानामित्यर्थः । प्राग्वदाह—मेति । भ्राग्वर्णवर्णविसर्गस्य च द्वित्वादित्यर्थः । एवमप्राग्वर्णवर्णस्य यमदोष द्विधादिति भूनायां काष्णः । विसर्गं त्विति । विसर्गस्य त्वित्यर्थः । अकारोपरिपाठेन तस्याप्यन्यात् । तथा चाऽष्टचत्वारिंशदूपाणि स्फुरिणि भावः । आक्षरसमाज्ञायिकेन धियति । चतुर्दशशब्दां पठित्वेन, न तु कश्चित्पठेतिरित्यर्थः । “अनो १” शब्दादेत्याधेदाह—शर

उहमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः ।

अष्टपञ्चाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्यधिकं शतम् ॥ इति ।

तच्चिन्त्यम्, पुनर्द्वित्वस्याऽप्रामाणिकत्वात् रूपान्तर्यप्रसङ्गाच्च । अष्टपञ्चाशतो वृद्ध्यानुपपत्त्यभावाच्चेति दिक् ।

तिरश्ची इति । भत्वात् “अच” इत्यल्लोपः । अलोप इति वचनात्तिर्यादेशाभावः ।

स्वयिति । शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः । “ऋक्पूः” इति समासान्ते प्राप्ते “न पूजनात्” इति निषेधः । यत्स्वनित्यत्वादिति प्राचोक्तं; तथा-मादिकम् । “द्वान्तरूपसंगेभ्य” इति तु न भवति तत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सुपुमांसीति । “पुंसोऽसुहृ” इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिद्धयेत् । औष्ठि चातिव्याप्तिः । अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

“स्वरादिनिपातमव्ययम्” । स्वरादयो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्व-रिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरिति अप्रथमे विशेषे च । सुनुतर् अन्तर्धाने, स्वराणाः पञ्च रेफान्ताः ॥ उचैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामात्रे । ऋधक् सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेऽप्यल्प-

शब्दरत्नम् ।

तेऽचः परो यो हलित्यर्थेन प्रकृतेऽचः परस्मैल्लज्जातेरभावाच्चानुमोऽप्राप्तेरेव चैतान्यसाधू-भ्येवेति भावः । उपपत्त्यभावादिति । नियमे मानाभावादिति भावः ।

प्रामादिकमिति । शास्त्रेभ्येव सिद्धेरिति भावः ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथैवी ।

नवाधिकशतरूपाणि । न चेह पण्णामाधिक्यमिति शङ्काप्रन्धरीत्या पद अष्टपञ्चाशदधि-कानि प्रक्रियाप्रकाशे उक्तानि पूर्वं सङ्कलनयाऽष्टपञ्चाशतो रूपाणां वृद्धौ त्रिसप्तत्यधिकरूपाणि संपद्यन्त इत्यभिप्रायः । तावतामेव रूपाणां वृद्धिरित्यत्र प्रमाणाभावेन भयदुक्ता सङ्ख्या अनुपपन्नेत्याशयेन दूषयति—अष्ट पञ्चाशत इति । ननु करीत्योपपत्तिः सम्भवत्ये-वेत्यत—आह—नियम इति । अष्टपञ्चाशत एव वृद्धिरिति नियमे मानाभाव इति भावः ।

प्रामादिकपदमे हेत्वनुकेर्न्यूनतेत्यत आह—शास्त्रेणेति ।

इति नपुंसकलिङ्गविवरणम् ॥

भावप्रकाशः ।

इति । झलत्वजातेरिति । जातिव्यक्त्योस्तेषां प्रमाणं, नकारे झलत्वजातेरभावादिति भावः । पतानि—समुन्वानि । ननु तदुक्तीत्या उपपत्तिसम्भवे मूलमयुक्तमत आह—नियमे इति । अष्टपञ्चाशत एव वृद्धिरिति नियमे शयर्थः ।

हेत्वनुकेरह—शास्त्रेणेति ॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

न्ये । ऋते वर्जने । युगपदित्येककाले । आराद् दूरसमोपयोः । पृथक् भिन्ने ।
ह्यस् अतीतेऽन्दिह । श्वस् अनागतेऽन्दिह । दिवा दिवसे । रात्राविति निशि ।
सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक्, ईषत्, इमावल्पे । जोषं
सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने । वहिस् अवस् इमौ बाह्वे । समयेति समीपे
मध्ये च । निकपेत्यन्तिके । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति
रात्रौ । नव् निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्वेति प्राकारये । अद्वा इति स्फुटाव-
धारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्येके । सामोत्यद्वेजुगुप्सयोः । वत् “तेन तुल्यम्”
इत्यादिभिर्विहितो घतिप्रत्ययः । यस्तु “उपसगोद्धात्वर्थ” इति विहितः न नेह
गृह्यते, ‘यदुद्धतो निवतो यासि’ । सना सनत् इत्येते नित्ये । उपघेति भेदे ।
तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थे च । अन्तरेणेति
वर्जने । ज्योगिति काले भूयस्त्वे प्ररने शौत्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमू-
र्धनिन्दासुखेषु । शं सुखे । सहसेत्याऽऽकस्मिकाऽविमर्शयोः । विनेति वर्जने ।
नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्ताति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्ति-
शक्तिवारणनिषेधेषु । वपट् वौपट् औपट् एते हविर्दाने । अन्यदित्यन्यार्थे ।
अस्तीति सत्तायाम् । उपांश्चित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विद्वा-
यसेति वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे । मुघेति व्यर्थे । पुरे-
त्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मियो मियस् एतौ रहस्सहार्थयोः ।
प्रायस् इति बाहुल्ये । मुहुस् पुनरर्थे । प्रवाहुर्कं समकाले सिद्धार्थे च । प्रवाहि-
केति पाठान्तरम् । आयेहलमिति घलात्कारे । शाकटायनस्तु आयेति प्रतिबन्धे,
हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । आभोक्ष्यमिति पौनःपुन्ये । साकं सार्द्ध-
मेतौ सहार्थौ । नमस् नतौ । हिरूक् वजने । धिक् निन्दाभर्त्सनयोः । अम् शौ-
त्रचेऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । “किमेत्तिष्ठ श्रय” इति “कास्प्रत्ययात्” इत्या-
दिभिश्च विहितः प्रत्ययोऽपीह गृह्यत इत्येके । पपाचतराम्, कारयामास । प्रताम्
गलानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा, माङ् एतौ शङ्कानिषेधयोः ।

आकृतिगण इति । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तथा हि-कर्म स्वान्छन्धे । प्रका-
ममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे ।
साक्षात्प्रत्यक्षे । साचि तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे । महल्लु, आशु एतौ
शौत्रचे । सम्बत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । सपदि शौत्रचे । घलचदित्यतिशये ।

शब्दरत्नम्

इत्यादिभिरिति । आदिना “तत्र तस्येव” “तदहम्” । इत्येक इति । अत्रार-
चिबीज “किमेत्तिष्ठ” इति विहितस्य “तद्विद्वत्” इत्यनेन सिद्धिः “कास्प्रत्ययात्”
भवेत् ।

तदहमिति । अस्य अनयोर्ग्रहणमिति शेषः । विहितस्येति । आम् इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

तदहमिति । अस्य अनयोर्ग्रहणमिति शेषः । विहितस्य-भामः । एतमेव ।

सरला

मूले-नेह गृह्यते इति । छान्दसादेव तत्र विदेरिति भावः ।

प्रादुस्, आविस् इति प्रकाशे । अनिशं, नित्यं, नित्यदा, अजस्रं, सन्ततं, एते सातत्ये । उपेति रात्रौ । रोदसी यावापृथिव्यर्थे । ॐ इत्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति, पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । शर्गिति, श्रुति, तरसा, इति शीघ्रच । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्टु अतिक्रष्टे । सु पूजायाम् । अह आश्चर्ये । कु इति कुत्सिते-पदार्थयोः । अल्लसा तत्त्वशीघ्राथयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । भाजक इति शीघ्रच । चिराय, चिररात्राय, चिरस्य, चिरं, चिरेण, चिरात् इत्येते चिरार्थकाः । अस्त-मिति विनाशे । आनुपक् आनुपूर्व्ये । अनुपक् अनुमाने । अमनस् शीघ्रसान्प्रति-कयोः । स्थाने इति युक्ते । वरमितीपदुत्कर्षे । सुदि सुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे इत्यादि ।

चेति समुच्चयादिषु । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि समुच्चये' । हेति प्रसि-द्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणेऽनवकलुप्तौ च । एवमिति उक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये, नित्ये, सहार्थे च । युगपदिति ऐककाल्ये । भूयस् पुनरर्थे आधिक्ये च । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुवि-दिति भूत्यर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्काप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु । चेदिति यद्यपि । चण् अयं चेदर्थे णित् । समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । कच्चिदिति इष्ट-प्रश्ने । यत्रेत्यनवकलुप्त्यमर्पणार्थेषु । नावकल्पयामि न मर्पये गर्ह आश्चर्ये वा यत्र भवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रयारम्भे । इन्तेति हर्षे विपादे अनुक-म्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः माकिं नकिरिति त्रयोऽपि वर्जने ।

माङ्गल्यौ स्वरादिषु उक्तौ । इह पाठस्तु । निपातरथः । तेन आद्युदात्तत्वं सिद्धयतीति प्राञ्चः । तच्चिन्त्यम्, किट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः । यदप्याहुः—सत्त्वव-चनानामपि अन्वयसंज्ञार्थः स्वरादिपाठ इति; तदपि चिन्त्यम्, लक्ष्मीवाचक-स्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः । तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिन्त्यम् ।

यावत् तावत् एतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु । साकल्ये—यावत् कार्यं यावत् कृतम् । अवधौ—यावत् गन्तव्यं तावत्तिष्ठ । माने—यावत्तं तावद्भुक्तम् । अवधारणे—यावदमत्र ब्राह्मणानामन्त्रयस्य । त्वै विशेषितार्थयोः । द्वै वितर्के । न्वै इति पाठान्तरम् । रै दाने अनादरे च । रै करोति, ददातीत्यर्थः । त्वं रै किं करिष्यसि । श्रौपट् औपट् एतौ हविर्दाने । स्वाहा देवताभ्यो दाने । स्वधेति पितृ-भ्यः । श्रौपडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः । तुमिति तुङ्कारे । गुरु तुङ्कृत्य—दृङ्कृत्य । त्रयाहि निदर्शने । खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे निश्चये च । किलेति चार्तायामलीके च । अथेति मङ्गलगन्तरारम्भप्रश्नकार्त्त्याधिकारप्रति-ज्ञासमुच्चयेषु । अयं स्वरादिरपि । तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वेऽप्यव्ययत्वं सिद्धयति । तथा च श्रीहर्ष—

उदस्य कुम्भीरय शतकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्वपि वेदिकोदरे ।

यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्धिर्वर्गः स्तपयाम्बभूव ताम् ॥

अत्र हि स्तपयाम्बभूवेत्यस्य मङ्गल स्तपनं चकारेत्यर्थः । निपातस्तु स्वरूपे-णैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत् । सुष्ठु स्वरभेदायः पाठः । स्मेत्यतीते पादपुरणे च । आदरेत्युपक्रमसिद्धादुत्सनेषु ।

अवदत्तमिति । इहानुपसर्गात्वात् “अच उपसर्गात्तः” इति न भवति । अह-
मिति सुबन्तप्रतिरूपकम् । एतेन ‘गेये केन विनीतौ वाम्’ इति व्याख्यातम् ।
युवामर्थे हि वामित्यव्ययम् । अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम् । एवमस्मीत्यऽहमर्थ-
त्वामस्मि वच्मि । आहृत्युवाचेत्यर्थे । आसेति बभूवेत्यर्थे इत्यादि ।

अ इति सम्बोधने अधिक्षेपे निषेधे च । आ इति वाक्यस्मरणयोः । ‘इ
इति सम्बोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ सम्बोधने । पशु सम्य-
गर्थे । पशु मन्यमानाः । शुक्रं शैष्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग-
हे है भो अये एते सम्बोधने । योति हिंसाप्रातिहोम्यपादपूरणेषु । विषु नाना-
र्थे । एकपदे इत्यवस्मादित्यर्थे । युत् कुत्सायां हेतौ । आत इतोऽपीत्यर्थे । आ-
कृतिगण इति । तद्यथा—यत् तत् इति हेतौ । आहोस्वित् विकल्पे । सिम स-
र्वतोभावे । कं पादपूरणे । सुकमतिशये । अनुकं वितर्के । शम्बद् अन्तःकरणे
आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्या इत्याऽऽनन्दे । चट्ट चाट्ट प्रिय-
वाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अरात्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि ।

अत्रेवमवधेयम् । स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाऽविशेषेऽपि येषां निपातस्वरौ
दृष्टस्ते चादिषु । अन्ये स्वरादिषु । स्वरद्वयभाजस्तुमयत्र बोद्धव्याः । यथा—उत-
शब्दः स्वरादिषु ‘ईड्यो नूतनैरत’ इत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । यस्तु उतशब्दस्य स्वरा-
दितामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्रमसात् ।
स्वरादेरनिपातत्वात्, अन्तोदात्तत्वनिपातवैयर्थ्याच्च । यदपि काशिकायामुक्त-
म् । स्वरश्नैस् ऋधक् दिवा वृथा नक्तमित्यादयोऽन्तोदात्ता इति । यच्च,
सनत् सनात् एवमादय आद्युदात्ता इति; तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसम्बा-

शब्दरसम् ।

इति विहितात्प्राप्त्य “आमः” इत्यनेन लुक्सिद्धया तस्य तच्चे फलभाव इति ।

अनुपसर्गात्वादिति । अवदत्तं चेत्यादि भाष्ये तकाराऽकरणेन गुणभूतोपसर्गत्व-
बाधो बोद्धव्य इति भावः ।

यदपीति । स्वरादीनुपसर्गान्तोदात्ताः पठ्यन्त इति काशिकायाम् । प्रामादिक-

भैरवी ।

आम इति । लेरिति तत्र नानुवर्तते इति भावः । तस्य—तद्विहितस्यामः । तच्चे—अव्ययत्वे ।
चण् अव्ययेदधे निदिति मूल उक्तम् । “निपातैर्यच्चदि” इति सूत्रेऽस्य ग्रहणम् ।

अत्रेत्यस्य प्रादिपठिताऽव्ययसमानानुपूर्वीकत्वेऽप्युपसर्गत्वामात्रे मानमाह—अवदत्तमि-
त्यादि । गुणभूतेति—“अच उपसर्गात्तः” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तांशविशेषणीभूतेत्यर्थः ।
क्रियायोगसत्त्वेनोपसर्गत्वेऽपि तत्त्वस्य भाष्यकारीयप्रवृत्तिरिति यदि भूषे तदा तत्त्वस्य विषे-
यत्वेन प्राधान्यात्तस्य बाधोऽनुचित इति गुणबाध एवोचित इति भावः ।

स्वरादीनिति । अत्र स्वरादिशब्दो मूलपठितस्वरादिसमुदायपरः । तेन पुनःशब्दस्य निरा-
भावप्रकाशः ।

आम इति । “ले” इति तत्र नानुवर्तते । अत्रिपसर्गस्त्वन्वयं वारित इति भावः । तस्य—तद्विहितमः ।
तच्चे—अव्ययत्वे ।

अवदत्तं विदत्तं चेत्यादीति पाठः । ‘गुणे त्वन्याव्यवहृत्पना’ इति न्यायेन प्रधानवादेशबाधो न न्या-
य इत्याशयेनाह—गुणेति ।

स्वरादीनिति । पुनर्वन्त्यमिति बोध्यम् । तद्व्यवसम्बादादित्यस्याच्च स्यविग्रहमात्रे दोषमाह—

दान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम् ।

“तद्धितश्चासर्वधिमक्तिः” । सर्वेति । वचनत्रयातिमकेत्यर्थः । नेति । किं तु एकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः । तद्धितः किम् ? एकः द्वौ त्रयः । असर्व-
त्यादि किम् ? औपगवः ।

“कृन्मेजन्तः” । जीवसे इति । “तुमर्ये सेसेन्” इति असेप्रत्ययः । पिय-
द्धै इति । तेनैव शध्यैप्रत्ययः “पाघ्रा” इति पिवादेशः । यत्त्वाहुः—कर्त्तरि
शबिति, तद्रभसात् । ‘अव्ययकृतो भावे’ इति सिद्धान्तात् । अन्तग्रहणमौपदेशि-

शब्दरत्नम् ।

मिति । ‘न्यङ्स्वरौ स्वरितौ’ इति फिट्सूत्रेण स्वरितत्वात् । ‘सनाच्च होता नञ्या’
‘तिरः पुरुषिद्विवना’ इत्यादौ सनाचिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च । निर्मूलत्वाच्चेति ।
आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः ।

सिद्धान्तादिति । व्यत्ययेन यगभाव इति भावः । अन्तग्रहणमिति । मेज्भ्यां

भैरवौ ।

सः । यदुपलक्षणम् । लक्ष्यविसम्बन्धादिति तस्य लक्ष्यविसम्बन्धादस्य बोधनायाह—न्यङ्स्वरविति ।
एतेन स्वरशब्दस्य स्वस्तिस्त्वविधानेनाऽन्तोदात्ता इत्युक्तमिति भावः । इदमुपलक्षणम् ।
‘अन्तरिक्षमथो स्वः’ इति स्वरितस्य प्रयोगोऽपि बोध्यः । अन्ये लक्ष्यविसम्बन्धाद्भाह—सना-
दिति । शास्त्राभावादिति । एतेन निपातनेन कल्पनायान्द्वयतरमानसत्वे साधुत्वमिति दर्शितम् ।

ननु यदि शध्यैप्रत्ययो भावे भवति तदा ‘सार्वापातुके यद्’ इत्यस्यापत्तिरित आह—
प्यत्ययेनेति । यत्तु शप्यपि ‘पुगन्त’ इति गुणापत्तिनासङ्ख्य व्यत्ययेन गुणाभाव इति ; तन्न,
भावे प्रत्ययसत्त्वेन ज्ञापः प्राप्तैरेवामावाए । नन्वेतग्रहणस्य धैयर्थ्यं सति ज्ञापकता वाक्या,
सैव ॥ कुत इत्यत आह—मेज्भ्यामिति । लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिमापाया वर्णग्रहणेऽपि प्रवृत्ते-

भावप्रकाशः ।

व्यवृत्तिः । इदमुपलक्षणम् ‘अन्तरिक्षमथो स्वः’ इति स्वरितप्रयोगोऽपि बोध्यः । तद्वैतान्ते आह—सना-
दिति । एतेन स्वरदेर्नञ्चोऽन्तोदात्तत्वं वृत्तानुक्रममनुक्तम् ‘रूपगित्वात्तमर्थः’ इत्यादिलक्ष्यविरोधा-
दिति कैचिच्च, ‘रूपक् सोमस्वस्तये’ इत्यादावन्तोदात्तस्यापि तस्य पाठ्यात् । तस्मादोसर्गिकमन्तोदात्त-
त्वन्तस्य तद्विशिष्टमिति खण्डनरुद्रकमपास्तम्, तस्य मूलकृतात्पर्यविषयत्वस्यैवामावाए । ‘वाक्यं
सावधारणम्’ इति न्यायेन अन्तोदात्ता एवेति निर्धारणस्यायुक्तत्वाच्च । ‘सनुत्तरादयो नवान्तोदात्ताः’ इति
वृत्त्युक्तमप्युक्तम्, ‘शनैश्चिन्तो अद्रिवः’ ‘इयक् प्रापन् प्रथमा’ इत्यत्र दयोताद्युदात्तत्वस्य प्रसिद्ध-
त्वात् । एव द्वासादयः साम्यन्ता द्वाविशतिरन्तोदात्ता इत्यपि तदुक्तमयुक्तम्, ‘दिवाचिन्तः कृष्वति’
‘इयाऽस्तु अत् पथिभिः’ ‘नक्तं ददृभे क्रुह जिह्वेयुः’ इत्यादावाद्युदात्तप्रयोगात् । शास्त्राभावादिति ।
तन्निपातने मानामावादिनि भावः । एतेन प्रातराद्युदात्त इति प्रसादोक्तमपास्तम्, ‘प्राता रत्नम्’
‘प्रातरग्निम्’ ‘प्रातरिन्द्रं द्रवामहे’ इत्यादावन्तोदात्तप्रयोगाच्च ।

सिद्धान्तादिति । अथा च कर्त्रयकसावंधातुक्रमरत्वामावाच्छोऽप्राप्तेरिति भावः । नन्वेवं यगा-
पत्तिर आह—व्यत्ययेनेति । एतेन प्रकाशखण्डकमूलमयुक्तम्, एव एन्तेन्तेन यकि प्राप्ते व्यत्ययेन
शबिति तदाशयात् । स्वस्यैव परं शबनुन्तेन्यूनत्वाच्चेति खण्डनरुद्रकमपास्तम्, प्रकृते गुणामावेन
सावधानाहुल्लेन यगभावस्यैवोचितत्वेन शप्यकरणे फलामावात् । अत एव ‘पिरध्व’ इति प्रतीकमुपादाय
यक्, तस्य “यद्गुलं एन्दसि” इति श्रुतिरित्तरत्त । नैयर्ष्याभावेन तदर्थालम्भादाह—मेज्भ्यामिति ।

कत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न । आघये । चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपा-
तपरिभाषाभ्यां सिद्ध्यैतयोरनित्यत्वज्ञापनायेदम् ।

“कत्वातोऽनुकसुनः” । उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो “भावलक्षणे स्येण्-
कृब्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोऽनु” । विसृप इति । “सृपितृदोः कसुन” ।

आब्रह्मणमिति । तथा च वाक्तिकम्—‘अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लि-
ङ्गाभावात्’ इति । सूत्रयोक्तिसम्भवस्तु “स्त्रियाम्” इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकर-
णादिति पक्षं गृहीत्वा बोद्धव्यः । स च न स्थितः, भूतमित्यं ब्राह्मणीत्यादावति-
व्याप्तेः । अलिङ्गत्वे आथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह—सदृशमिति ।
लिङ्गकारकेति । विभक्तिवचनशब्दो कारकसंख्यापराविति भावः । यथा वा-
चेति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः । यगाह इति ।
आदिरेवाकारो लुप्यते नान्त्यः, अपिना साहचर्यात् ।
इत्यव्ययानि ॥

शब्दरत्नम् ।

कृतो विशेषणात्तदन्तराभावे सिद्धे इत्यादिः । लक्षणेति । कश्चिद्वर्णग्रहणेऽपि तत्परिभा-
षाप्रवृत्तिः । तत्राऽप्रवृत्तिज्ञापकं च तदनित्यत्वमात्रज्ञापकमिति भावः ।

भूतमिति । भूतशब्दः प्रौढतन्मयवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्र वर्णन्यवलक्षणप्रवृत्त्याऽन्तर-
ङ्गत्वात् इत्येव शब्दान्तरसन्निधानोत्तरं तापि लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन न पुनर्हृत्स्व इति भावः ।
इत्यव्ययानि ॥

भैरवी ।

भाष्यसम्मतत्वान्मूलं युक्तमेवेत्याह—कचिदिति । वर्णग्रहणे तस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिम-
न्युपेत्याह—सन्निपातेति ।

‘भूतमित्यम्’ इत्यत्र भूतशब्दः स्त्रिया क्लीबे वा ? आद्ये भूतेयमिति स्यात् । अन्त्ये
स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षे टाप्यपि नपुंसकस्वत्येनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह—भूतशब्द
इति । प्रौढतन्मयपूतनाया भावः—पूतनावृत्त्यसाधारणो धर्मः । सामान्ये नपुंसकम् । धर्मधर्मिणो-
च्चाभेदेन ब्राह्मणीपदेन सामानाधिकरण्यम् । अन्तरङ्गत्वादिति । टापेक्षयेत्यादि । लक्ष्य इति ।
विकारस्याऽऽनुपूर्व्येक्येन लक्ष्यमेवाऽभावादिति भावः । आदिना ब्राह्मणीभिदोरैतित्य-
स्य सम्प्रहः ।
इत्यव्ययानां विवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

विशेषणात्—विशेषीकरणात् । ननु वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तौ मूलमिदमेतन्नात्राप्रवृत्त्येदं मूलमयुक्तमन
आह—कचिदिति । “भोत्” सूत्रस्थमाप्यादिप्रामाण्यात् । एवञ्चेदं मूलं युक्तमेवेति भावः । नन्वेवमपि
मूलान्तरासंगतिरेवाऽत आह—तत्रेति । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तालुपदेशग्रहणं ज्ञापकमिति यदुक्तं मूले, तत्
परिभाषायाः सामान्यतोऽनित्यत्वमात्रज्ञापकमित्यर्थः । मात्रपदेनोक्तार्थज्ञापकत्वव्यावृत्तिः । लक्ष्यानुरोधेनो-
भयत्र व्यवस्था । एवञ्च मूलस्य पूर्वापरविरोधो ज्ञेयः । एतेन वर्णग्रहणे तदप्रवृत्त्येदमयुक्तमित्यर्थे-
राह—सन्निपातेनेति मान्योक्तव्याख्यानमपास्तम्, सिद्धान्तरीत्यैव योजनीयत्वान् ।

ननु भूतमित्यत्र भूतशब्दः स्त्रिया क्लीबे वा ? आद्ये भूतेयमित्यस्यैव भाव्यत्वात् । अन्त्ये तत्पक्षे
टाप्यपि नपुंसकस्वत्येनेष्टसिद्धेरत आह—भूतेति । पूतनायाः भावः प्रौढतन्मय-तदप्रवृत्तिर्धर्मः । तथा च
‘सामान्ये नपुंसकम्’ इति क्लीबत्वम् । तदाह—नित्येति । तत्र—भूतशब्दे । विकारान्यानुपूर्व्यां ऐस्मि
त्याशयेनाह—लक्ष्य इति । मूले आदिना ब्राह्मणीभिदोरैतित्यदिप्तमहः ॥
इत्यव्ययानि ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

खट्वेति । “अशूपिपिलटिसटिकृणिविशिभ्यः क्वन्” । पञ्चाजीति । न च तदन्तविधिविरहादेव टाब्नेति वाच्यम् ? अमहत्पूर्वमहणेनाऽनुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनान् । मूषिकेति । ‘वृश्चिकृषोः किकन्’ इत्यधिकारे ‘मुषेर्दीर्घश्च’ इति किकनि इकारमद्व्या मूषिकराब्दः । यस्तु मूष स्तेये इति दीर्घोपधात्संज्ञाया क्युनि मूषकराब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । “प्रत्ययस्यात्” इतीत्वमिति तु विशेषः । यत्तु क्युन्मन्तोऽसौ अजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते, तस्य जातिलक्षणोपधाधानाथत्वात् संज्ञायाश्चाऽजातित्वादित्याहुः ; तच्चिन्त्यम्, व्याघ्रोत्यादिषत् सज्ञात्वेऽपि जातित्वाऽनपायात् ।

शब्दरत्नम् ।

अनुपसर्जनाधिकारेण चेति । तस्य हि बहुकुरुषा व्यावर्त्यः । एवं च “वनो र च” इत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिरिति भावः । जातिव्यानपायादिति । क्युनादिविधेरपी ।

तस्य हि—अनुपसर्जनाधिकारस्य हि, हिशब्द एवार्थः । एतेनाऽऽपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशलिमिति न व्यावर्त्यः प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्तमानात् । १ अध्येत्रणं तु लुप्तः । अध्येत्रार्थगतस्त्रीत्वमादाय भूयमाणाऽण्णन्तात्प्रत्ययस्तु न, स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात् । काशकृत्स्निना प्रोक्ता भीमांसा काशकृत्स्नी सामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी, अत्राध्येत्रार्थकस्याणो लुकापहारे “लुक् तद्धित” इति स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुकि ‘लक्ष्ये लक्षगम्’ इति न्यायेन पुनर्न ङीबिति नान्यव्यावर्तकत्वेन तदधिकारधारितार्थमिति ध्वनितम् । एवञ्च—बहुकुरुचरेत्यस्य तदन्तविधिभिन्नाऽनुपपद्यते च । “वनो र च” इति सूत्रे तदन्तविधेः । “वनो र च” इति सूत्रे स्पष्टमुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तता । ननु संज्ञाशब्दस्यैव शब्दस्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तञ्च जातिरिति मूषकशब्दस्य संज्ञायां व्युत्पादितस्य कथंजातिवचकत्वमत आह—क्युनाभावप्रकाशः ।

आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशल्य जातगोति तु न तद्व्यावर्त्यः, प्रोक्ताऽणः स्त्रियामवर्तनात् । अध्येत्रणं तु लुप्तः । अणू योऽवार इति न्यायानेन वर्णाश्रये प्रत्ययव्युत्पत्त्याभावात् । अध्येत्रार्थगतस्त्रीत्वमादाय तदण्निमित्तकरत्तु ङीप् न, ‘क्षियाम्’ इत्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वात्तदण एतस्त्रीत्वेऽवर्तनात् । अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तं भीमासामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप् । प्रोक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय ॥ पुनर्न ङीप्, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । एवञ्चेदपि न तद्व्यावर्त्यः । तदेतद् धृदि निषायाह—मङ्गिति । त्रिरूपेण शब्दनिष्ठत्वमपीत्याशयेनाह—व्यावर्त्यति । अन्यथा पुषिदेश धनितः । एवञ्च—तद्व्यावर्त्यत्वस्य तदन्तविधिं विनाऽनुपपद्यते च । मूलकृता तत्र तदन्तविधेः स्पष्टमुक्तत्वात्तस्य दृष्टान्तत्वमाह—यन इति । वन्नान्तादित्यर्थवदभाष्यनादित्यर्थः । अन्यथा तत्रापि सरला ।

अनुपसर्जनाधिकारेणेति । “यदा चापहत्पूर्वा जातिः” इति वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षे तदन्तविधी “अनुपसर्जनात्” इत्यधिकारो ज्ञापकः । ॥ च “बहुकुरुचरा” इत्यत्र टन्मन्तप्रयुक्तदीर्घावर्णाय कृन्ः । न च तत्र तदन्त विधेर्भावे कथमपि तत्प्राप्तिः, बहुकुरुचर इत्यस्य टन्मन्तप्रयुक्तदीर्घावर्णाय कृन्ः । तदन्तविधी तु टन्मन्ततदादि नुरुचरेति, तदन्तस्य बहुकुरुचरेऽप्याहमिति तत्र कोऽवर्णाय मोऽधिकार इति । कुरुचरेत्यस्य उपसर्जनत्वेन न तत्र ङीप् । नचाऽनुपसर्जनाधिकारो यौर इवाचरति गौरायते, गौरायते इति गौरा इत्यत्र “विहोरादिभ्यश्च” इति ङीवर्णाय चरितार्थ इति वाच्यम् ? ज्ञापकवर्णमात्रमात्रेण

मल्लफलेति । मल्ले फलानि यस्या इति विग्रहः । इद्यापोरिति । एतच्च फल निष्पत्ताविति घातौ माघवप्रत्यये स्थितम् । माघ्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते । प्रत्यक्पुष्पेति । “पाककर्ण” इत्यादिसूत्रस्य माघ्यवातिकपर्यालोचनयेदमुक्तम् । तेन सत्राक्काण्डेति पाठो नादर्थव्यः ।

शद्रा चेति । शूद्रशब्दप्राप्तमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेद्वितीहापि सम्बध्यते । पुंयोगे त्विति । पुंयोगो दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किन्तु जन्यजनकभावोऽपि । तेन—

‘वैश्याशूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ’ इति सिद्धम् । महाशूद्रीति ।

‘आभीरीतु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा’ इत्यमरः ।

अत्रेदमवधेयम् । अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम् । जातिरिति व्यर्थम् ।

शब्दरत्नम् ।

धौ संज्ञापदेन रुदिरैव गृह्यते न ॥ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं संज्ञात्वं गृह्यते । अत एव ‘घ्नः संज्ञायाम्’ इत्यादिना व्याघ्रादितिदिरिति दिक् ।

भैरवी ।

हीति । अत एव—संज्ञापदेन रुदिग्रहणादेव । सा च रुदिन्यां प्रत्ययवच्छिन्न एवेति व्याघ्रीत्यस्य सिद्धिः । दिगिति । दिगर्थस्तु ‘त्रयीशब्दानाम्प्रवृत्तिर्न सन्ति यदृच्छाशब्दा’ इति पक्षे सर्वेषां संज्ञाशब्दानां जातिशब्दत्वमेवेति तदा शङ्कैव नास्ति ।

भावप्रकाशः ।

तदन्तविधिर्न स्यात् । एवञ्च प्राधान्यात्तदधिकाराच्च ‘स्त्रियाम्’ इति ङीप्प्रकृतिविशेषणमेव । सा च तदन्तात् केवलादेत्यन्यत् । अत एव धीवानमतिक्रान्ताऽतिधीवरीत्यादि सिद्धम् । अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्याद् गृह्यमाणविशेषणमेव । न च केवलान्न स्यात् ‘व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन’ इति निषेधादिति वाच्यम् ? तस्य सूत्रोपात्ताद्यादिशब्दविषयकत्वस्य सिद्धान्ततत्वेनाऽत्राऽप्राप्तेः, ‘तस्य च’ इति धातुिकेन निर्वाहाच्चेति भावः । एतेन पञ्चार्थात् तदन्तविधिनिषेधाभ्यां कथं दाबित्याशङ्क्योक्त्याप-
बाभ्यां ‘येन विधिः’ इति तदन्तविधेरित्यत्वज्ञापनेन निषेधोऽप्राप्तिरिति निमित्तोक्तमपास्तम्, तदन्तवि-
धिनैव तयोः सार्वक्येन तदन्तित्वस्य ताभ्यां स्थापयितुमशक्यत्वात् । तथापि प्रकृतग्रन्थासम्बन्धस्य तदवस्थात्वाच्च । अत एव—संज्ञाशब्देन रुदिग्रहणादेव । रुदेष्व व्याप्रत्ययवच्छिन्ने सत्त्वात्तद्वग्रहणे लोपसर्गाप्रत्ययोत्पत्तौ व्याघ्रादिग्रन्थाच्चकशब्दसिद्धिरिति भावः । त्रिगिति । तदर्थस्तु त्रयी पक्षे तेषा-
मपि जानिशब्दावमेवेति शङ्कैव नेति ।

सरला

आचारकिबन् प्रकृतिकर्तृकिबन्नाना स्त्रियामनमिधानकल्पनात् । न च तत्र सूत्रेऽत इत्यनुवृत्तेरुदन्तैष्यो गौरादिभ्यो ङीप्प्रत्ययेन प्रकृतेऽन्तत्वाभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम् ? बहुशब्दादाचारकिबन्तात् कर्तरि क्विप् “बद्धादिभ्यश्च” इति सूत्रस्याप्रवृत्त्यर्थं तदनमिधानस्यावश्यकल्पनीयत्वात् । एवमनुवृत्तशब्दस्य भ्रशब्देन समाप्ते तत्त्वादाचारकिबन्तात्कर्तरि क्विप् अतो श्ये “अननुवृत्त” इत्यस्मादपि ङीष्मावार्थमन-
मिधानस्य कल्पनीयत्वात् । न चाननुवृत्तशब्दादाचारकिबन्तात्कर्तरि क्विप् एव दोषसत्त्वेन भ्रशब्देन समाप्त-
पर्यन्तमनुपावनं विफलमिति वाच्यम् ? “ह्रस्वनचापो नुट्” इति सूत्रे “प्रत्ययान्तादर्थं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः निद्रवोऽन्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः परश्च इति वा परत्वे” इत्यादिमाध्याह्नोन्तैभ्य आचारकिबोऽनमिधानस्य कल्पत्वेन तद्व्यकृतिकर्तृत्विरो दुर्लभत्वेन समामपर्यन्तानुपावनादृते यस्य न्तराभावात् । न च बहुशब्दादाचारक्यन्तात्कर्तरि क्विप् तत्र ङीष्मावार्थे तस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् ? तस्याप्यनमिधानकल्पनात् । विसरन्तु श्रेयान्तेऽवगताः ।

मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङीपेव वाधिष्यते । पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः ।
अमहदित्याद्यपि व्यर्थम् । महाशूद्रशब्दो हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते ।

शब्दरत्नम्

गौणी वृत्तिरिति । लाक्षणिकत्वाऽपर्यायं गौणत्वमित्यभिमानेनेदम् । सदृशलाक्ष-
णिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौणत्वम् । गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयोऽत एवाजस्य खोत्वर्थोऽ-
जेत्येवेति । सिद्धान्ते तु जातिरित्यावश्यकमिति बोध्यम् । जात्यन्तर इति । ब्राह्मणा-
दुपजातिकन्यायामुत्पन्ने आभोरजातावित्यर्थः । नृपात् शूद्रायामुत्पन्नोपजातिकन्या ।
न तु शूद्रत्वं संप्राप्ति । अत एव शूद्रसधर्माणस्ते इत्येव स्मृतिपूर्वम् ॥ तु शूद्रा इति ।

भैरवी ।

मूले तेनेति । जन्यजनकभावस्वरूपापि पुंयोगस्य ग्रहणादेव । यदि दाम्पत्यभावरूप एव
पुंयोगो विवक्षित स्यात्तदा वैश्याशूद्रयोस्त्विदुपपन्नं स्यात् । या शूद्रा विवाहिता सा
राजन्त्येव विवाहिता न भवति । माहिष्यादिव्यवहारश्च विवाहितायामुत्पन्नानामेव , विवा-
हस्येपि विधि स्मृतइति तत्प्रकरणेपात् । गौणी वृत्तिरिति । तथा च गौणमुख्यन्यायेन सिद्धे
जातिरिति व्यर्थमिति भावः । ननु सादृश्याद्यत्र प्रयोगस्तत्रैव गौणत्वव्यवहाराद् गौणीत्य-
दुपपन्नमत आह—लाक्षणिकत्वेन । अभिमानपदसुचितामर्शं सूचयन् सिद्धान्तार्थमाह—
सदृशेति । एवञ्च गौणमुख्यन्यायस्य नात्र विरपता । यत्र पुंयोगाज्जातिवाचकस्य शब्दस्य
स्त्रियां वृत्तिस्तत्र सत्य शब्दस्यातोऽपि प्रवृत्ते स्वीकारान्न वस्तुतः शूद्रत्वजातिसत्त्वस्य
शब्दप्रवृत्तिनिषामनत्वमिति प्रकृते जातिरित्यस्याभावे गप्त्वादिति जातिरित्यावश्यकमि-
त्याशयः । गौणत्वमभ्युपेत्याप्माह—पदकार्येति । अत्र एव—वस्तुतः शूद्रत्वस्य महाशूद्रशब्द-
वाच्येऽसत्त्वादेव । स्मृतिपूर्वमिति ।

‘शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽप्यध्वंसरा मृतारः ॥ इति ।

अप्यध्वंस—शूद्रापियाह इति तद्व्याख्यातारः । न तु शूद्रा इति । वस्तुतः शूद्रत्वजातिरुभ्या
भावप्रकाराः ।

ननु गुणयोगायां लक्षणा सा गौणीति सिद्धान्तरूपयत्र तदवगत आह—लाक्षणिकेति । अमि
मानपदसुचिनामर्शं ध्वनयन् सिद्धान्तमाह—सदृशेति । एवञ्च गौणत्वेन तन्वादाऽनवृत्तेरिति भावः ।
गौणत्वमभ्युपेयमापि तदप्रवृत्तिमाह—गौणेति । यो विषयपक्षोऽत्र योऽयः । एवञ्च येन ‘मोक्ष’
शब्दे येनैव । एवञ्चाऽप्रत्ययो मुनभूत केपयो मूलवधिनश्च एव । किञ्च तत्र नो भवति न पुंयोगे ङीपि
अतीत्यादि स्यात् । न च सिद्धान्तेऽपि येन नामापया स्वार्थनिमित्तत्वादि ‘सगच्छे’प्राये गणपाठस्य
चारिताम्येन पुंयोगे ङीप् आप्य एवेति वाच्यम् । आप्यतायां यच्चिन्वा गणपाठस्य सर्वत्राप्यस्य
स्वीकारात् । अत्र च अग्निप्रहणेनैव मानम् । अत एव तन्वायस्यात्र घृतेऽप्रवृत्तिः , पदार्थविषयत्वं
वा । अथवा मुख्यादौपि पदार्थोत्पत्त्या क्रमेण व्युत्पत्तिः सिद्धा तदन्तर्भवमेव । एतद्वृत्तिरित्याह—
अत एवेति । सकृदेतद्वृत्तिर्भवत्यर्थः । इत्यर्थः । तत्रापि एवैव नो भवति । अत्राप्यप्यकमिति ।
विषयविषयं । तत्तन्मन्तु पुंयोगे शूद्रोति । एतेन निश्चिद्यवरोचना नोत्पद्यतेः पदकार्यविषयारे माना-
भावत्वात्तन्मात्राय चिन्त्यत्वं सम्भवात् इति न दोषमनालम् । उच्यते । उभयत्रागौणत्वस्यायामुत्पन्न-
निष्ठाऽन्यत्रैवजातिरित्यर्थः । अत्रागौणत्वस्यायामासीत् नाम भावते । इति रण्डे । नृपादिति ।
‘वैश्याशूद्रयोस्तु’ इति रण्डे । ननु विदुर्वादिनाम्भवात् नृपकनिमित्तत्वेन शूद्रत्वमपि तदवगत एव आह—
कामप्येति । अमरसहितेन शूद्राणामुत्पन्नं सर्वेऽप्यध्वंसरा मृतारः । इति रण्डे ।
अत्राप्येव—शूद्राविकाहः । न तु शूद्रा इत्येति । अत्र एव तद्वृत्तिरिति नो भवति । तत्रापि
सत्यम् ।

सदृशानां शान्तिरित्यमिति । एतां पुनरुच्यते गौणीयां पुनरुच्यते । एतं सत्यम् । एवं तद्वृत्तिरिति
‘म’ अत्राप्येति । एवं च एव नो भवति न तद्वृत्तिरिति वाच्यम् । पदकार्यविषय इति । अत्रापि-

वयवस्योऽनर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् टापः प्रसङ्ग एव
 ति । यां तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यत एव । कञ्चेत्यादि । त्रयोऽमी
 ण्ता इत्येके । 'क्रुञ्चानालभेत्' 'उष्णिहककुमौ' इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्याऽदन्ता
 पि भाष्ये स्वीकृताः । पुंयोगेऽपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजाताः वर्तन्ते
 दा अदन्तत्वादेव टापः सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदा पुंयोग-
 क्षणो ङीप् प्राप्तः सोऽनेन वाच्यत इति सूचयितुमपिशब्दः ।
 मूलान्नप्रः । नवः किम्, शतमूली । अमूलेति । ओपधिजातिरियम् ।

शब्दरत्नम् ।

इत्यंत एवेति । अतस्तस्यावृत्त्यर्थे नैतदिति भावः । 'भाष्यवार्तिककारी तु शूद्रजातिवृत्ति-
 मप्यनेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वावस्थेयव
 टापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेति । शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि शूद्रशब्दादेव टापस्यान्तः सङ्गता
 दिति तदन्तविधिज्ञापकताऽपि भाष्योक्ता नासङ्गता । अत एव शब्देन—मातृजात्यारोपेणैव
 मैत्री ।

इत्यर्थः । अत एव तेषां शूद्रकर्मणि नाधिकारः । मूले, या तु महती शूदेति । अत्र शूद्रशब्दः
 शूद्रत्वजातिविशिष्टायामेव महच्छब्दार्थस्तत्राभेदेन विशेषणम् । न तु समुदायस्य जात्यन्तर-
 विशिष्टायां मिथ्यायकत्वम् । नैतदिनि—नाऽमहत्पूर्वग्रहणमित्यर्थः । समासप्रागन्तरङ्गत्वात्प्रा-
 सस्य टापो वारणासम्भवात् । भाष्यवार्तिककाराविति । 'इति मन्येते इत्यत्रान्वयः । शूद्रजातिवृ-
 त्तिमत्त्वेनेति । शूद्रशब्दः शूद्रत्वात्मकधर्मपरस्तद्रोधकस्य जातिपदेन सत्त्वमप्ये बहुव्रीहस्तस्य
 पृच्छन्तस्य वृत्तिपदेन "पद्मी" इति सूत्रेण समासान्मनुपि त्वः प्रत्ययः । वृत्तिशब्दश्च जीव-
 नोपायपरः । शूद्राणां यो जीवनोपायः स एवैषामित्यत्र मानन्तु 'शूद्राणान्तु सधर्माण' इति
 पूर्वोक्ता स्मृतिरेव । तथा च शूद्रसमानधर्मवत्त्वमूलकशूद्रत्वजात्यारोपविषयत्वेन तत्र शूद्रश-
 ब्दस्य प्रयोग इति भावः । टापः प्राप्तिरिति । महाशूद्रीशब्द इति शेषः । अयमभावः—यद्यपि
 प्राश्नादुपक्रम्यायामाभीरो तामजायत ॥

इत्यनेन संज्ञान्तरमेवामिति बोधितन्तथापि—

आभीरो तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥

इति कोपेण महाशूद्रशब्दस्य तत्र वृत्तिर्बोध्यते । एवञ्च महाशूद्रशब्दः पञ्चजशब्दश्चोग-
 रुदस्तत्र न तु केवलरुदः प्रवीणादिशब्द इव, इति शूद्रशब्दोपपर्यवातेव । अजहत्स्वायेंव
 वृत्तिरत्रयेवाऽतिप्रसङ्गवारणायाऽमहत्पूर्वत्वावश्यकमिति भावः । नन्वेवंसत्यमहत्पूर्वग्रहणस्य
 चारितार्थ्यात्तदन्तविधिज्ञापकता भाष्योक्ता कथं सङ्गच्छतामत आह—शूद्रशब्दार्थेति । अत एव-
 अनुलोमसद्वाराणाम्मातृजातिवृत्तित्वादेव । शब्देनेति । अस्य इत्युक्तमित्यत्रान्वयः । मातृजात्यारो-

भावप्रकाशः ।

तद्व्यपयुक्तप्रावक्षितं चेति रग्नौ द्रष्टव्यम् । नैतदिति । अमहत्पूर्वग्रहणमित्यर्थः । समासप्रागन्तरङ्ग-
 स्वाद्युत्पत्तेरित्यत्रस्य निवारणाम्भवान्नेति भावः । 'वृत्तीति । धर्मत्वर्थः । शूद्रत्वजायवच्छिन्नशूद्र-
 समानधर्मवत्त्वेनाऽऽरोपमूलभूतेन शूद्रत्वजातिमारोप्य तत्र शूद्रशब्दप्रयोग इत्यर्थः । इतीति । इतीत्यग्रे
 महाशूद्रीशब्दे महाशूद्रशब्दः पञ्चजादिवशेरुदो न तु द्विषादिवदिति, शूद्रशब्दोऽयमर्थवानेनेति
 शेषः । पूर्वोतीति । प्रत्यावश्यकमिति शेषः । नन्वेवं चारितार्थ्ये तस्य भाष्योक्ततापकाशसङ्गतिरित्य आह—
 शूदेति । शब्दादेयेति । प्रत्यामत्तेरिति भावः । तदन्तादिति । 'ग्रहणवत्ता' इतिनिषेधादिति भावः ।
 ज्ञापकतापीति । अमहत्पूर्वग्रहणमप्येति शेषः । अत एव—अनुलोमसत्करणं मातृजातिवृत्तिरित्येव ।

“उच्यते” ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतु इत्युदित्युक्तो ‘भातेर्भवतु’

शब्दरत्नम् ।

भाष्येणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावेद्याशूद्रासूतपन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवेत्युक्तम् । तत्र जातिरि-
त्यस्याभावे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुट्याण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षा-
मैरवी ।

येनेति । मातरि वर्तमाना या जातिस्तस्या आरोपेणेत्यर्थः । प्रागुक्तशूद्रसधर्माण इति स्मृति-
रारोपितशूद्रत्ववत्त्वं तत्र, न तु वास्तवं शूद्रत्ववत्त्वमिति बोधयितुम्प्रवृत्तेति भावः । ‘शूद्रा-
चामहत्पूर्वा जातिः’ इत्यत्र शूद्रा जातित्येकं वाक्यम् । अमहत्पूर्वेति द्वितीयम् । जातिरिति
द्वितीयस्यापि शेषः । तत्र—द्वितीयवाक्ये । कुक्कुट्याण्डवदिति । यथा—‘कुक्कुट्यादीनामण्डादिवु’
इत्यनेन पुंवद्भावेन साधनीयप्रयोगाणां कुक्कुटत्वजात्यवच्छिन्नस्याण्डमित्यर्थविवक्षया समा-
सेन सार्धयित्वा तद्वचनप्रत्याख्यापातन्त्येत्यर्थः । शूद्रशब्देनेति । शूद्रत्वजातिमात्रविवक्षयेत्या-
दिः । ततः—समासोत्तरम् । पूर्वं शूद्रशब्दस्य प्रवृत्तिस्तु जात्यन्तरनिवृत्तितत्तात्पर्याभिप्राये-
भावप्रकाशः ।

स्मृतिषु तथैवोक्तेः । अत एव सधर्माण इति प्रागुक्तस्मृतिविरोधोऽपि न । आरोपितशूद्रवत्त्वं तत्र न तु
वास्तवमिति बोधयितुमन्तोक्तम् । न तु स्पष्ट शूद्रा इत्युक्तमिति तदाशयात् । समासाप्राग्विपाद्युक्त
हेतुद्वयेन निषेधे जातिप्रहणं व्यर्थमिति हरद्वयोक्तिनपातुर्वन्नाह—तत्रेति । निषेधे इत्यर्थः । पूर्वं जाति-
मात्रेति । ‘कुक्कुट्यादीनामण्डादिवु’ इति वचनप्रत्याख्यानरीत्या स्त्रीत्वरहितशूद्रत्वमात्रविवक्षयेत्यर्थः ।
तदा आरयन्तरनिवृत्तिपरत्वे तात्पर्यादिति भावः । शूद्रशब्देनेति । महच्छब्दस्येति भावः । विवक्षा-
सरला

मिच्छात्वे सति विभक्त्यविभक्तिकारं षट्कार्यविषयत्वम् । कुक्कुट्याण्डवदिति । भाष्ये “कुक्कुट्यादी-
नामण्डादिवु” इति जातिकप्रत्यारयानाय पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया मिथ्यानां कुक्कुट्येत्वादीनाम् अण्डा-
दिशब्दैः समासे “कुक्कुट्याण्डम्” इत्यादिरूपनिमित्तिरुक्तम्, तथा प्रवृत्तेऽपीति भावः । नचैवमनुपसर्जना-
धिकारस्य तदन्तविशिष्टापकत्व न सङ्गच्छेत, पूर्वं स्त्रीत्वाविवक्षया बहुशब्दस्य कुरचरशब्देन समास
पश्चात्तद्विवक्षायां प्राप्तधीकारार्थं तस्य चारितार्थ्यसम्भवादिति वाच्यम्, कुरचरशब्दस्य बहुशब्देन
समासे कुरचरपदार्थमात्रे श्रुत्याय विशेषणयोगो न” इत्यनेन स्त्रीत्वान्वयामम्बेन कुरचरमात्रात् । स्त्रीषो-
ऽप्याप्या चारितार्थ्यनिवकाशात् । अत्र तु महच्छब्देन समासे विशिष्टे स्त्रीत्वान्वयेऽपि तदन्तविधेः
सम्बन्धेन जातिवचनशब्दशब्दा-तात्प्रातिपदिकाश्रुतिर्यथाऽपि टापु सिध्यति । अनन्तरपूर्वस्य जातिरित्यस्या-
भावे तेन निषेधाप्यन स्यात् । अत्रतत्र आतिरिक्तस्य सम्बन्धभाववत्त्वः । वैरितु प्रत्याख्यानपर-
भाष्यप्रकाशेन गुणश्रुतिः तथा बल्येनेति सर्वत्र तथा बल्यते मानाभावः । अत एव च “हृत्पूर्वा
वदम्” इत्यत्र “वर्गं रीत्या साधुवेऽत्रार्थं भाष्यदेव मानम्” इति स्तोत्रिः । सङ्गच्छते । अमहत्पूर्वस्य
आतिरिक्तस्य सम्बन्धस्य तु महामुदेत्यत्र महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन मह समासाप्रागेव “शूद्रा च”
इति प्राप्त्यप “यद्यत्र टापु न स्यात् तर्हि महच्छब्देन समासेऽनन्तरपूर्वेति निषेधः स्यात्” इति सम्भाव
नायाः कृत्वाऽपमत्रनिषमगमन्यादेन अमहत्पूर्वेति निषेधाभाव एव । तदसम्बन्धे तु तेन न्ययेन तत्र
निषेधप्रवृत्तिर्बुद्धिरित्यादिः ।

अन्ये ॥ उपसर्जननिष्पन्नान्वायेन अविभक्त्यपवादविवक्षादित्येन सङ्गोपेऽपि तद्वत्कारितिरिक्त्येन
सङ्गोपे मानाभावेन तत्रानन्तरपूर्वेति निषेधप्रवृत्तेः मानाभावेन टापु सिध्यति न तत्र आतिरिक्तस्य सम्ब-
न्धस्य च निषेधाभावात्, यित्त्वं पूर्वोक्तकुक्कुट्याण्डवत्त्वस्य निषेधाभावात् एव । अत्रापि अनन्तरपूर्वस्य
आतिरिक्तस्य सम्बन्धप्रतिपादकभाष्यस्य पूर्व स्त्रीत्वविवक्षया समासप्रागेव प्रमाणमात्रम् । अत एव
तत्प्रागेवैवत्वात् “महच्छब्द” इति अप्यनुक्तं भाष्ये अत एव च “यद्यत्र टापु न स्यात्”
इत्यादी उच्यन्ति इति शङ्कः ।

ततः स्त्रीत्वविवक्षावामिति । ननु शूद्रशब्दे विभक्त्यवस्थायां ननुपकरणेन “यद्यत्र टापु न स्यात्” इति

इति व्युत्पादितश्च । शत्रन्तात्तु ङीप् “शप्श्यतोः” इति नित्यो नुम् ।
 “वनो र च” ॥ सुत्वानमिति । “सुयजोर्ङ्वनिप्” । अतिधीयरोति ।
 दधातेः कनिप् । शर्वरोति । श्वातोर्वनिप् । गुणे कृते ह्रन्तात्परत्वेऽपि ह्रस्व-

शब्दरसम् ।

याममहत्पूर्वेति निषेधेन टाप् न स्यादिति मन्येते इत्यन्यत्र विस्तरः ।
 व्युत्पादितश्चेति । न्यासकृतेति शेषः । इदं व्युत्पादनप्रामाणिकं भाष्यासंमतेः ।
 दधातेः कनियिति । “धुमास्या” इतीत्वम् । पावान् इत्यस्य घनिषा सिद्धिमा-
 श्रित्य ‘इत्वमवमकारादौ’ इत्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानत् । “स्यः क च” इति सूत्र-
 भैरवी ।

णान्नापि स्त्रीत्वविवक्षायाम् न महती शूद्रा इत्यर्थोऽभिप्रेतः । टाप् न स्यादिति । महाशूद्रा इ-
 त्येव तत्रेप्यते, या हि महती शूद्रा महाशूद्रेत्येव सा भवतीति भाष्यात् । द्वितीयवाक्ये
 जातिरित्यस्य सम्बन्धे तु न निषेधः विशिष्टस्य जातिवाचकत्वाभावादिति भावः । अन्यत्र-
 उद्घोतादौ । मूले-अदस्ता अपीति । अपिना ह्रन्तानां सङ्ग्रहः । भाष्ये-क्याप्सुग्रभाष्ये ।
 पूर्वञ्च गणे तन्त्रेणोभयोर्ग्रहणम् । तत्रादन्तानां ग्रहणन्तु स्त्रीत्वविवक्षायां जातिलक्षणोपा-
 धनार्थमिति भावः ।

भाष्ये-भवती, अतिभवती, महती, अतिमहतीति प्रयोग “उगितश्च” इति सूत्रे दृश्यते ।
 यद्यप्य व्युत्पन्नं पृथ तदोगित्वस्य प्रत्ययमात्रसम्बन्धित्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अतिमहती-
 त्यत्र ङीप् न स्यादिति । भवच्छब्दस्याव्युत्पन्नोगित्वं स्वीकार्यमिति व्युत्पादितश्चेत्यमङ्ग-
 त्तमत आह—न्यासकृतेति । भाष्यासंमतेरिति । उक्तरीत्या-भाष्यविरोधादित्यर्थः ।

कनियिति । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्यनेन भाषायामपि कनिप्रत्ययः । ‘इत्वमवकारा-
 दौ’ इति धातुिकम्पावान् इति प्रयोगसाधनायारब्धन्तद्विरोधात्कथं “धुमास्या” इतीत्वमि-
 त्याशङ्क्यामाह—पावान् इत्यस्येति । उपायस्योपायान्तराज्पृक्तत्वादाह—स्यः क चेतीत्यादिना ।

भावप्रकाशः ।

यामिति । महती शूद्रेत्यर्थे इति भावः । इत्यने तु महाशूदेति दावेव, न न स्यात् तेन निषेधात् ।
 किन्तु अनुपमर्शनाऽधिकारेण प्रधाने तदन्तविभिनत्वात् “जातेः” इति ङीप् स्यात्, अतएव तत्सम्बन्ध-
 भावश्चकः । तथा सति तु न निषेधः विशिष्टस्याऽजातिवाचकत्वात् । टाप् तु भवत्येव, शूद्रशब्दे
 जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसम्बन्धित्वस्यापि मत्वात् । या हि महती शूद्रा महाशूद्रेत्येव सा
 भवतीति भाष्यस्यापि—या हि महत्त्वगुणविशिष्टा शूद्रा तस्यां बोधनीयार्था(१) जातिमात्रविवक्षया टाप्-
 रत्तेः पूर्वं समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महाशूदेन सा भवतीत्यर्थः । एवञ्च प्रयोगचतुष्टयं निर्वाच्यम् ।
 “त्यदादीनि” इति सूत्रभाष्ये त्वनारोऽभिप्रायमिति न तद्विरोध इति दिक् । तदाह—अन्यत्रेति ।
 उद्घोतत्रोत्तरादावित्यर्थः । एतेन तथाप्रकाशरत्नाकरद्वयात्कुम्भपातम् ।

यथाश्रुतमूलासङ्गतेराह—न्यासेति । तामेवाह—इदमिति ।

कनियिति । “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते” इत्यनेन भाषायामिति भावः । ननु ‘इत्वमवकारादौ’
 श्लुक्त्वेन नेह तत्पातिः । न च तत्पातात्तु विषयकमेवेति मान्योक्तं युक्तं, मानामावात् । अत आह—
 पावान् इति । पक्षादिः । तत्रैव—“धुमास्या” इति सूत्रे एव । नन्वेवं शस्याः सन्धेया इत्यत्र किप्य-
 पीत्वापत्तिरत आह—“स्यः क च” इति । भाष्यप्रयोगादेव तदभावकल्पनापेक्षयाऽकृतकल्पनात् इति
 सरलम् ।

ननु सक्त्वापत्तिरिति चेत् ? न, अवयवात्समुदायाच्च स्त्रीत्वविवक्षायामवयवस्य स्त्रीत्वविवक्षेन तस्यैवाति-

न्ताद्विहितत्वाभावाद् ङीञ्चयोर्निषेधो न । अत्रावेति । न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं

शब्दरत्नम् ।

भाष्यस्थे 'शंस्था' इत्यत्र "अस्नाम्ब" इति सूत्रभाष्यस्थे 'सन्ध्येष्टा' इत्यत्र च "स्यसि-
च्" इत्यतो वा ग्रहणं मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः । तत्र
विजेयेत्यन्ये । अत एव 'धीर्घ्यायतेर्दधातेर्वा' इति 'ध्यायतेः सम्प्रसारणम्' इति वार्तिक-
स्थं भाष्यं सङ्गच्छते । "धुमास्या" इत्यत्र हलीत्यस्याऽनजादावित्यथा । प्रत्ययलक्षण-
सूत्रस्य नियमार्थत्वेऽपि प्रत्ययलक्षणकार्यं सुलभमिति दिक् । निषेधो नेति ।

अत्रेति ।

तदभाव इति । इत्त्वाभाव इत्यर्थः । व्यवस्थितविभाषा परिगणितस्थल एवेत्याशयेनाह—
तत्रेयादि । तत्र—संस्थासन्ध्येष्टाशब्दयोः । "ईत्त्वमवकारादौ" इति वार्तिकप्रत्याख्यानस्य सि-
द्धान्तस्त्वन्द्वादयितुमाह—अत एवेति । तत्प्रत्याख्यानदेव । अत्र दधातेर्वेत्युक्तिर्वार्तिकासत्त्व एव
सङ्गच्छते । ननु धीरित्यत्र ङिपो लोपे हलादिङ्किटपरत्वाभावात्कथमीत्त्वम् । न च स्थानिव-
ज्जायेन, विशेषणतयाऽल्लभ्यणात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्तु नियमार्थमत आह—धुमास्थेत्यत्रेति ।
अनजादावित्यस्य, अजादौ नेत्यर्थः । लक्षणापामानन्तृकभाष्यमेव । यस्तुतस्तु हलीतिसूत्रं
न पाठ्यम्, "दीर्घो युङञि" इत्यतोऽधीत्यप्यनुवर्तनीयम् "न स्यपि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या
नेत्यस्यापि सम्यन्धश्च वाक्यभेदेन । तेन प्रसज्यप्रतिषेधलाभ इति बोध्यम् । नियमार्थत्वेऽपी-
ति । अपिना विध्यर्थत्वपक्षसमुच्चयः । कार्यमिति । धीरित्यत्रेत्त्वरूपद्वार्यमित्यर्थः । नन्वेवमपि
विहस्येऽनविधाविति निषेधात्त्वन्तहाभ इति चेन्न, "न स्यपि" इति निषेधेनाऽनुवन्धका-
यंऽनविधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । एवञ्च "ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्च" इति वार्तिकमपि न का-
र्यम् । अत एवाह—दिगिति । ननु भाष्यकारादिभ्योऽधिकदक्षित्वन्तस्यास्त्यत्यत आह—

भावप्रकाशः ।

न्यायेन लाघवादाह—स्यसिजिति । ननु परिगणितान्यवस्थितविभाषाणामप्रामाण्यमत आह—
सद्येति । श्रव्याः सन्ध्येष्टा इत्यनयोऽित्यर्थः । विजेयेति । येन किरिति, तत्पुत्रस्यभाष्ये विष्पदेन
सादृश्याद्विजेवोच्यत इति भावः । प्रत्याख्यानस्य सिद्धान्ततां द्रवयितुमाह—अत एवेति । तत्राया-
स्थानादेशेत्यर्थः । दधातेर्धीरिति भाष्यस्य कालीत्वं विना असङ्गतिः तस्मात्प्रत्याख्यानमेव युक्तम् । ननु
वार्तिकमते प्रत्ययलक्षणसङ्गतेऽपि भाष्यमते तदभावाद्भाष्यमनुक्तमेवेति कथं सा सिद्धान्तोक्तिरत आह—
धुमास्थेति । अनजादाविति । अजादौ नेत्यर्थादित्यर्थः । उक्तभाष्यमेवात्र गमकम् । इदमत्राकृण्-
"दीर्घो युङञि" इत्यतः कृत्दीर्घादधीत्यनुवर्तते "न स्यपि" इत्यतो मण्डूकप्लुत्या नेत्यनुवर्त्यते
"संयोगप्रत्यय" इति सूत्रे कृत्प्रत्ययाऽप्यनुवर्तते इव वाच्यद्वयेनोक्तार्थकाम इति हलीति तत्कर्त्तव्यमि-
ति । अपिना विध्यर्थत्वपक्षमुच्चयः । कार्यमिति । धीरित्यत्रेत्त्वमित्यर्थः । "न स्यपि" इति व्यापकात्
ङ्किटपरत्वात्तदभावात्त्वन्तहाभ इति चेन्न, "न स्यपि" इति निषेधेनाऽनुवन्धका-
यंऽनविधाविति निषेधाप्रवृत्तेः । एवञ्च "ध्याप्योः सम्प्रसार-
णञ्च" इति वार्तिकमपि तदत्र कार्यम् । "धुमास्या" इत्यत्रावभाष्यदेवतानु चिरय एवेति दिक् । तदाह—
दिगिति । दर्शनीयस्य 'वनो न इन्' इत्यत प्रागुदाहृत्येन 'वपदेदिङ्प्रत्ययस्य च तत्तत्तमिति प्राय-
सरत्ता ।

निषेधस्तेन अवावरीत्याह । न त्वेतद्वाध्यादौ दृष्टम् । पक्षे डाधिति । तथा च द्विवचने बहुधीचर्यो, बहुधीवानो, बहुधीवे इति रूपत्रयम्भवतीति भावः ।

“टावृचि” ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । असिद्धत्वादिति । कार्यकाल-पक्षेणेदम् । यदि तु ययोदेशं पट्संज्ञा यदि वा उपदेशकाले पणान्तेति व्याख्यातं तदा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः ।

वस्तुतस्तु ययोदेशपक्षेऽपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रे पठ्यते । आदेशग्रहणसामर्थ्यात् ‘सर्वे सर्वपदादेशा’ इत्याश्रित्य आनुमानिकोऽप्यादेशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते । उभययाऽपि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः । एतच्च आकरे स्पष्टम् ।

बहुयज्यानाविति । “न संयोगात्” इति निषेधान्नायमुपघालोपी तेन “अन उपघालोपिन” इति न प्रवर्तते ।

शब्दरत्नम् ।

‘वनो न इह’ इति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः । न त्वेतदिति । अतोऽप्रमाणमिति भावः ।

व्याख्यानमिति । ‘उपदेश इति वक्ष्यम्’ इति वदतो वार्तिककारस्येति भावः । आनुमानिकोऽपीति । “एह” इत्यनेन तेस्तोरनुमानादिति भावः । एतच्च आकर इति । अत्राश्चिरीजं ॥ पट्त्वं नाऽल्वधमं इति तदाश्रयविधीनां नाऽल्वधित्वमिति । भैरवी ।

अत इति । अप्रमाणम् । आप्यासम्मतस्यार्थस्याप्रमाणत्वं सर्वसम्मतमिति भावः ।

पणान्तेति सूत्रेऽन्तशब्दोपादानेनोपदेशकाल इत्यस्य लाम इत्येतद्दूषितमिति व्याख्यानमित्यसङ्गतमत आह—उपदेश इतीति । मूले, अल्विधाविति । विशेषणतया अलाश्रयके विधावित्यर्थः । नान्तत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टसंख्यावाचकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टपट्वस्य स्थानिवद्भावेनाऽऽनयनत्रयं सम्भवति नकारस्याऽल आश्रयगादिति भावः । नाऽल्वधमं इति । नान्तसंख्यावाचकत्वं पठिति संज्ञाप्रवृत्तावुपयोगि आदेशे आनयनन्तु पट्वमात्रस्य तस्य समुदायधर्मतया नाऽल्वधित्वमिति भावः ।

मूले वचनसामर्थ्यादिति । सूत्रत्रयग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि डापो नित्यत्यन्तदा मनो भावप्रकाशः ।

निवृत्त्ये आह—वनो नेति । विशेषणस्य । तत्पापीत्यर्थः । माध्यादितोऽधिकदक्षित्वं तस्येति मूल-कार्त्तव्यमिति अमवारणायाऽऽह—अत इति ।

अन्तग्रहणादुपदेशकाल इत्यर्थलाम इत्यस्य दूषितत्वादाह—उपेति । अत्रत्यन्तत्वं प्रागुक्तम् । नाऽल्वधमं इति । प्रतिपादितमिदमष्टशब्दे । एतेन तथा प्रकाशदण्ड्यायुक्तम् “ईदृ” सूत्रे ययोदेशे पट्संज्ञा स्थानिवत्त्वात्तिष्ठतीति सिद्धान्तितत्वात्मूलं चित्वमिति रत्नाकरोक्तं चाऽपास्तम् ।

मूले वचनसामर्थ्यादिति—पृथक् सूत्रत्रयकरणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथा मनो डाप्, मनो बहु-सरला ।

मूले असिद्धत्वादिति । “नलोपः सुप्वर” सूत्रे परिगणितेषु आपोऽभावेन तत्र कर्तव्ये न नलोपासिद्धत्वमिति उत्प्राप्तिः । नच तत्र सुबिति आपः पकारेण प्रत्याहाराश्रयणेन आपि कर्तव्येऽपि नलोपस्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्, “बहुचमिक” इत्यादौ आबन्निमित्तकेवविधावपि नलोपस्यासिद्धत्वेन-स्वानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्ये । कार्यकालेति । ययोदेशे तु स्थानिवत्त्वेनैव पट्त्वं सुत्रम्, तस्य संकेतसम्बन्धेन पट्पदवत्त्वरूपत्वेन अल्पमत्वाभावादिति भावः ।

“डावुभाभ्याम्” ॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः, सत्यम् । “अन्यतरस्याम्” इति योगो विभज्यते । तत्र “मनः” इति निवृत्तम् । अनो बहु-
व्रीहोर्वाच् वा स्यात् । ङीपा सह विकल्पलभार्थमिदम् । “अनं उपधालोपिन”
इति सूत्रन्तु नियमार्थम् । अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति । तथा
च सुपर्वत्यादौ अनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदम् । बहुराज्ञीत्यादौ तु “ऋन्नेभ्य”

शब्दरत्नम् ।

सिद्ध इति । एवं चान्यतरस्याद्ग्रहणं किमर्थमिति भावः । ङीपेति । “ऋन्नेभ्य”
इति विहितेन । अनो याऽसौ विकल्प इति । “अन्यतरस्याम्” इति विभक्तसूत्रेण
प्राप्तं इत्यर्थः । “अन” इति सूत्रेऽपि अन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वाद्धिकव्यनियमलभोऽ-
न्यथा स नित्यार्थो विधिरेव स्यादिति भावः । स उपधेति । स उपधालोपिनोऽनुपसर्ज-
नस्य बहुव्रीहेरेत्यर्थः । निषेधार्थमिति । योगविभागेन पक्षे प्राप्तस्य “ऋन्नेभ्य” इति
मैत्री ।

डाप् अनो बहुव्रीहेरित्येव वदेदिति भावः । पक्षश्च—उत्तरीत्या तस्य सिद्धत्वे चेत्पर्यं । मूले
मन इति निवृत्तम् । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति शेषः । तेन दाम्नीति न प्रयोग इति
भावः । अन उपपेत्यस्य प्रागुपात्तत्वेन योऽसावित्येतच्छब्देन तस्य बोधनमिति भ्रमवारणा-
दाह—अ यदतरयामिति । ननु विभक्तसूत्रेण विकल्पसिद्धौ “अन उपधा” इत्यत्रान्यतर-
स्याद्ग्रहणं व्यर्थमन्त आह—अन इति सूत्र इति । विवक्षितनियमत्वात् इति । विकल्पस्य—विभक्त-
सूत्रेण प्राप्तस्य नियमलभ इत्यर्थः । अन्यथा—तत्र सूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्याभावे । तस्य
सूत्रस्यानुपसर्जनाधिकारे पादादाह—अनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरिति । अत्रानुपसर्जनप्रवृत्तस्य बहु-
व्रीहिविशेषणत्वाद् बहुनिदामानि सन्ति येषु तानि बहुदामानि, बहुदामान्यतिक्रान्ता नगरी
अतिबहुदामेत्पत्र ङीप् । च योऽस्तेऽनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमप्यत्र न सम्यज्यते तस्य गृह्य-
माणविशेषणतया गृह्यमाणस्य चान्नन्तबहुव्रीह्यानुपसर्जनस्यासम्भवादित्युक्तन्तर्द्वयसति
विरुध्येतेति वाच्यम् ? तस्य ग्रन्थस्य भाष्यकाराभिधानसंवादित्वात् । अत एव तत्रत्यशे-
खर एव स्योक्त्युपपद्यमानं ध्वनितश्चेदं “यनो र च” इति सूत्रभाष्ये । तत्र अनो बहुव्रीहे-
रित्यन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शित इत्युक्तम् । अत्रत्यमनुपसर्जनस्येत्यस्य सम्य-
ज्येन व्याख्यानन्तु मूलकारतात्पर्यवर्णनपरमसो न विरोध इति । निषेधार्थमित्यत्र प्रतियो-
ग्याकाङ्क्षायामाह—योगविभागेनेति । निषेधार्थमित्यस्य, निषेधतात्पर्यकमित्यर्थः । यथायुता-
भावप्रकाशः ।

व्रीहेरित्येव वदेदिति भावः । मूलस्य शाकाह्लादाह—पुनश्चेति । तत्पक्षस्य सिद्धत्वे चेत्पर्यं । मूले-
निवृत्तमिति । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादिति भावः । योगविभागस्य कलमाह—ङीपेति । “अन
उपधा” शयाय नियमकलायेह्लादाह—ऋन्नेभ्य इति । विहितेनेत्यनेन सूचितम्—पक्षे तत्रवृत्ति-
रिति । अन एव रात्रिमिदं । ननु “अनो बहुव्रीहे” इति निषेधात्सिद्धान्तं ङीप्विकल्पो दुर्लभोऽ-
न्नाह—अन्येति । ननु विभक्तेनेव विकल्पसिद्धौ नियम अयदतरयां ग्रहणं व्यर्थमन्त आह—अन इति ।
सूत्रेऽपीति । “अन उपधा” इति सूत्रेऽप्यस्य । विरुत्तेति । विकल्पस्य—विभक्तसूत्रप्राप्तस्य नियमलभ
इत्यर्थः । अन्यथा—ग्रन्थान्यतरस्यामित्यस्याऽस्येति । स । “अनुपसर्जनात्” इत्यधिकारस्य अन उपपेति
योग इत्यर्थः । एतेन नियमस्यावृत्तिः । तदधिकारस्येतात् “बहुव्रीहेरुपधा” इत्यतस्तदनुवृत्तस्य यथा
ह्यमुल्लङ्घनमन्त आह—स उपपेति । “ऋन्नेभ्य” इति कथं “अनो बहुव्रीहे” इति निषेधात्पादाह-
योगेति । अस्मिन्नेत्यनेन सूचितम् । अत्रत्येऽनुपसर्जनमिति प्राप्तं निरूपितमिति । एतेन वरुत्त-
परिदृष्ट्यापनिदस्य उपपेयादौ पक्षे प्रत्यय ङीपो निषेध एव विधेयो न ङीपि ङीपि निषेधे ङीपि

इत्येव ङीप् । तेन बहुधीवरीतिसिद्धयति । “ऋन्नेभ्य” इति हि ङीपमनूय तत्सं-
न्वियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थेन ङीपि कृते न सिद्ध्येत् । ननु “वनो
र च” इति सूत्रमेव ङीप्नौ विधत्तामिति चेन्न, उभयविधौ गौरवात् । किञ्चैव-

शब्दरत्नम्

ङीप् इत्यर्थः । इत्येव ङीपिति । नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम् ।
तेनेति । “अन उपधा” इत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः । ऋन्नेभ्य इति । अस्यान्ययेत्या-
दिः । “अन उपधा” इत्यस्य विधायकत्वे इति उच्यते । प्रकरणान्तरस्थेनेति । तेनान-
न्तरत्वं बोधितम् । गौरवादिति । मम ॥ “ऋन्नेभ्य” इति प्राप्तङीपमनूय तत्संनि-
योगेन रभावमात्रविधायकं तदिति भावः । ननु “वनो र च” इत्यस्योभयविधायकत्वे
“अनो बहुव्रीहोः” इत्यनन्तरत्वादस्य निषेधकमुक्त्येनेति न्यायेन “ऋन्नेभ्य” इत्यस्य ; नाद्य
इत्याह—किं चेति । “अन उपधा” इत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः । किं एवं
मैरवी ।

भिप्रायेणाह—नियमशास्त्राणामिति । “अन उपधा” इत्यस्य विध्यर्थत्वे बहुधीवरीत्यत्र योग-
विभागमात्रेण “ऋन्नेभ्य” इत्येतद्विषयता न सिध्यतीत्यत आह—अन उपधेत्यस्येति । अयम
मिसन्धिः—विभक्त्यान्तरस्यामित्यनेन “ऋन्नेभ्य” इत्यस्यैव पक्षे प्रवृत्तिरभ्यनुशायते । अन
उपधेति तु तस्यानुवादः । एवञ्च “ऋन्नेभ्य” इति सूत्रविहितङीपनुवादेन विहितो रेफादेशः
सिध्यति । बहुव्रीहौ वेति तु न वक्तव्यमिति । शेषभूतान्यपेत्यस्यार्थमाह—अन उपधेति ।
तेन—प्रकरणान्तरस्थत्वकथनेन । अनन्तरत्वमिति । अन उपधेत्यस्येति शेषः । मम तु—अन्य-
तरस्यामित्यस्य “ऋन्नेभ्य” इति सूत्रप्राप्तङीप उपजीवकत्ववादिनो मम तु । न केवलम-
स्मिन्पक्षे लाघवमेव फलं किन्तु फलान्तरमपीत्याह—वनो र चेत्यादिना । अनन्तरत्वात्—
अनन्तोद्देश्यकप्राप्तियोग्यविधिसूत्रव्यवहितभिन्नत्वात् । मूले—मिषिद्वये रोऽपीति । अपि-
शब्दो निषिद्ध इत्यनन्तरस्योच्यः । “वनो र च” इति सूत्रविहितस्य ङीपो निषेधे तत्सन्नि-
योगशिष्टस्य रेफादेशस्याप्रवृत्तौ प्रकरणान्तरस्थेन “अन उपधा” इत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ
इति योजना । ननु बहुधीवरीत्यत्र बहुव्रीहौ वेत्यस्य प्रवृत्तिः स्यादेव तस्यापि “अन उपधा”
इति सूत्रवद्विधायकत्वादत आह—किञ्चेति । एवम्—“अनो बहुव्रीहोः” इत्यस्य “वनो र च”
इति सूत्रमात्रनिषेधकत्वे । बहुव्रीहौ न घनन्त इति निषेधाविषयतयाऽनन्तरेण “ऋन्ने-
भावप्रकाशः ।

दुर्लभ इत्युक्तमित्यवधेममिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । इदमिति । निषेधार्थमिदं इत्येव ङीपियुभय-
मित्यर्थः । केवलान्त्य ॥ वक्ष्यमाणरीत्यापि भुयोजम् । तस्य विध्यर्थत्वे बहुधीवरीत्यत्र तद्विषयत्वाप्रयोग-
विभागमात्रेणासिद्धेराह—अन इति । अयं भावः । योगविभक्त्यान्तरस्याग्रहेण पक्षे “ऋन्नेभ्य”
इति ङीपमनूयानुशाते तस्याऽन उपधेत्यस्य नियामकत्वेनानुवादरूपत्वात्तेन ङीप्यपि बहुधीवरीत्यादौ “वनो
र च” इति रत्नं सिद्धमिति “बहुव्रीहौ वा” इति न वक्तव्यमिति । यथाश्रुतासङ्गतेराह—अस्येति । अन-
न्तत्त्वमिति । अन उपधेत्यस्येति शेषः । अनन्तर “ऋन्नेभ्य” इति विहितङीपसन्वियोगेनैव तद्विधाना-
दिति भावः । स्वमते लाघवमाह—मम त्विति । ननु लब्धत्वे वैरूप्यापत्तिरतो गौरवमेव परमित्याशयेना-
शङ्कते—नन्विति । अस्य—“वनो र च” इत्यस्य । “ऋन्नेभ्य” इत्यत्रो विशेषविहितत्वादाह—
अन इति । एतेन मूलेऽपि निषिद्धपदोत्तरं योज्यम् । तथा च तस्योभयविधायकत्वेऽपि अनन्तरत्वात्तेन
तन्ङीपि निषिद्धे सन्वियोगशिष्टस्यावेन रत्नाभावेऽपि अपिनोक्तरीत्या “अन उपधा” इति ङीप्यपि अन-
न्तरत्वात्तस्य रो दुर्लभ इतिमूलार्थः सूचितः । ननु “बहुव्रीहौ वा” इति वार्तिकेन बहुधीवरीत्यादिसिद्धि-
स्तरस्याऽयं उपधेतिवद्विध्यर्थत्वादत आह—किं चेति । एवम्—अनन्तर्यान्तरयेव तन्निषेधकत्वाङ्गीकारे ।

मपि ङोपि निपिङ्गे रोऽपि दुर्लभः, सन्नियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितम् । तद्यथा—“अनो बहुमीहेः” इत्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्र-

शब्दरत्नम् ।

यदुश्चेत्यत्र “ऋन्नेभ्य” इति ङीष्प्रापत्तिः । किं न “बहुमीहौ वा” इति वार्तिकप्रा-
प्त्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपूर्वेनृशब्दे ङीष्प्रापत्तिः । सिद्धान्ते तु अन उश्चेत्येतत्प्रा-
पितङीयनुवादेन रभावस्य तेनविधानाच्च दोषः । एतेनान्त्यपक्षो वाच्यपामान्यविन्तशोभ-
यवाधकमिति पक्षश्च परास्तः । “बहुमीहौ वा” इत्यनेन सुपूर्वेनृशब्दे ङीष्प्रापत्तेरिति दिक् ।
इत्यस्यानन्तरमिति । अनो बहुमीहेऽङुभाम्याम्, अनुपसर्जनात्, उपधालो-
पैरौ ।

भ्य” इत्यनेन ङीप्प्रापत्तिरिति भावः । नन्वेवम् “अनो बहुमीहे” इति वाच्यसामान्यविन्त-
योभयोर्निषेधकमिति स्वीकुर्म इत्यत आह—किञ्चेति । अपिना “वनो र च” इत्यस्य समु-
च्चयः । अपूर्वस्य ङीष्प्रापत्तिरित्यादि । तस्य वार्तिकस्य “वनो र च” इति सूत्रस्यत्वाद्गुभय-
विधायकत्वमिति अध्यासिपरिहारेऽप्यतिव्याप्तिरित्यादि भावः । सिद्धान्ते—“वनो र च”
इत्यस्य “ऋन्नेभ्य” इत्येतत्प्रापितङीयनुवादेन रभावमात्रविधायकत्वसिद्धान्ते । तेन—“बहु-
मीहौ” इति वार्तिकेन । अन्यपक्ष—“अनो बहुमीहे” इति “ऋन्नेभ्य” इत्यस्यैव वाधक-
मिति पक्षः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—बहुमीहौ वेत्यनेनेति । दिगिति । दिगर्थस्तु आद्यपक्षे “अनो
बहुमीहे” इत्यस्य “बहुमीहौ वा” इति वार्तिकस्येन वैयर्थ्यम् । किञ्च बहुमीहेरुपात्त्यादौ
“ऋन्नेभ्य” इत्यनेन ङीप् सिद्ध्या “अन उपधा” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तस्मादस्यतरस्या-
मित्येतद्विधायकम् । “वनो र च” इति तु गोभयविधायकम् । “अन उपधा” इति नियाम-
कमेव । “बहुमीहौ वा” इति तु नापूर्वमिति । ननु मूलोक्तरीत्या भाष्यसम्मतं सूत्रभङ्गेन
पाठश्चेत्तदा “अन उपधा” इत्यस्यानुपसर्जनाधिकारे प्रागुक्तमूलं, तस्य निर्वोहः कथमत
आह—अन इत्यादि । अस्मिन्पक्षेऽन्यतरस्यात्प्रहणमनावश्यकमतस्तस्यानुपादानम् । उप-
धालोपिनो वेत्यत्र “अनो बहुमीहे” इत्यनुवर्तते तथा चात्र बहुमीहेरुपधालोपिनोऽनुपसर्ज-
नात् ङाप् वा स्यादित्यर्थः । अत्र वाग्रहणम् “ऋन्नेभ्य” इति ङीष्प्रा सह विकल्पभाष्यम् ।

भावप्रकाशः ।

वाच्यसामान्यविन्ताप्येऽयमपि न दोषोऽन आह—किं चेति । अपिने उश्चेत्यस्य समुच्चा-
यकः । विधायकतेति । ङीष्प्रापत्तिरिति शेषः । तद्वार्तिकस्य “वनो र च” इति सूत्रस्यत्वात् सुवरी,
अतिपीवरीत्यादौ वरितार्थस्य “वनो र च” इत्यस्य “अनो बहुमीहे” इत्यनेन निरूपयित्वे
प्राप्ते वैयर्थ्याद्विधायकेन वार्तिकेन बहुमीहरीत्यादिसिद्ध्याऽप्यपराभावेऽपि अनिव्यासितुं शक्ये-
त्यर्थः । सिद्धान्ते त्विति । “वनो र च” इत्यस्य “ऋन्नेभ्य” इति ङीप्सन्निधायतेन रभा-
वविधायकत्वे त्वित्यर्थः । तेन—“बहुमीहौ वा” इति वार्तिकेन । अथ यत्र तस्य “अनो बहुमीहे” इति
निषेधनापेक्षेऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रकरणान्तरविहितप्राप्तिकङ्गीपि रविधायकत्वेन अनुपधानोविनि सुपूर्-
वत्वादावप्राप्तिरिति विकल्पोऽर्थसिद्ध शयुक्तम् । तथा च बहुमीहरीत्यादौ “अनो बहुमीहे” इति ङीष्प्रा निषे-
धादस्याऽभावे प्राप्ते “अन उपधा” इति प्रकरणान्तरस्वङीयनुवादेनाऽपूर्वरविधानार्थं वार्तिकमिदमुपधा-
लोपिनि सर्वथा कर्तव्यप्राप्यं ये नेति नातिव्याप्तिरिति भावः । वाच्यसामान्येति । तेन बहुश्चेत्यत्र न
दोष इति भावः । एतेनेत्यस्यार्थमाह—बहुमीहौ इति । किं च आद्ये उक्तवार्तिकस्येन “अनो बहु-
मीहे” इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अपि न “ऋन्नेभ्य” इत्येव बहुमीहेरुपात्त्यादौ ङीप्सिद्ध्या “अन उपधा” इत्यस्य
वैयर्थ्यापत्तेस्तस्मात्तत्त्वोभयविधित्वाभावेन तस्य विध्यर्थत्वेन सतिद्विरिति । तस्य नियामकत्वमेवात्र पक्षे
प्यस्यमिति दिक् । तदाह—दिगिति । ननु सूत्रकृता “अन उपधा” इत्यस्य तदधिकारे पाठात्कनस्यावश्य-
मस्येन अत्र पक्षे तदसम्बन्धात्तदसिद्ध्या यथाश्रुतमूनात्तद्विरति आह—अन इति । अत्र पक्षे भव्य-

मस्तु । “अन उपधा” इत्यादिप्रदेशान्तरस्थं सूत्रं, ङाप्सूत्रे “अन्यतरस्यां” ग्रहणं च मास्तु इति ।

शब्दरथम् ।

पिनो वेति पाठ्यमिति भावः । यथाश्रुते “अनुपसर्जनात्” इत्यस्य सम्बन्धो दुर्धटः । अत एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीप् न । ग्रहणं चेति । चेन बहुव्रीहौ भैरवा ।

एवञ्चानुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नित्यस्य ङीपः प्रतिषेधेन ङापोऽभावः सिद्धः । यश्चोपधा-
लोपी बहुराजन्शब्दस्तस्योत्तरीत्या रूपत्रयम् । एवं बहुव्रीहरीत्यादौ ङाप्समुच्चित्तस्य
“अनेभ्यः” इति ङीपः प्रवृत्त्या तत्सन्निभयोगशिष्टो रेफादेशः सिद्धः । अस्मिन्पक्षे ङीपः
प्रकरणान्तरत्वस्य शङ्कैव न । यथाश्रुते—मूलोक्तपाठस्यैवाशयणे । अत एव—अनुपसर्जनादि-
त्यस्य करणादेव । तस्य सम्बन्धे त्वनुपसर्जनं योज्यन्त उपधालोपी बहुव्रीहिस्तदन्तात्प्रा-
तिपदिकादित्यर्थः । वस्तुतस्त्येतत्सूत्राशयवर्णनमात्रं तु भाष्यकारीयसिद्धान्तरीत्या । तत्र
हि—“अनो बहुव्रीहेः” इत्यनन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शितः । तदोपधालोपिनि
इति वाक्येऽनुपसर्जनपदसम्बन्धसम्भव एव नेति तन्नाप्यैकवाक्यतयाऽनुपसर्जनाधिकारे
“अन उपधालोपिनि” इति सूत्रस्य स्थितिपक्षेऽप्यनुपसर्जनस्येत्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वं
वक्तव्यम् । गृह्यमाणञ्चात्रान्तस्तच्च बहुव्रीहानुपसर्जनमेवेति बाधापत्त्या तत्रानुपसर्जनस्येत्य-
स्यासम्बन्ध एव । एवञ्च बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यर्थप्रयोगे सत्यभिधाने ङीप्-
वत्येव । नो चेत्तदर्थकवाक्यप्रयोग एवेति बोध्यम् । यदर्थोऽयम्भाष्यकारीयप्रयासस्तदनुकृते-
न्यूनतापत्तिरिति तत्परिहारायाह—चेनेति । ननु मूले ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यस्य पृथक्करणेन
पृथग् व्यवस्थाप्यत्वात्, भाष्ये त्वित्यादिना भाष्यसम्मतमार्गो दर्शितस्तेन पूर्वोक्तो न भाष्य-
सम्मत इति प्रतीयते ; स चायुक्तः “वनो र च” इति सूत्रभाष्ये ‘बहुव्रीहेश्च’ इति वचनस्य
भावप्रकाशः ।

उरस्यां ग्रहणस्याफलत्वादसंवादाह—ङावुभाष्यामिति । पाठ्यमिति । अयं भावः । अत्रान्ता-
द् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो वा ङाप् स्यादिति तदर्थः । अनेभ्य इति ङीपा सह विवक्ष्यलभार्थमिदम् । तथा
च “अनो बहुव्रीहेः” इत्यनेनाऽनुपधालोपिनि सुपर्वेत्यादौ नित्यङीप्प्रतिषेधेन ङाऽभावः सिद्धः । बहु-
राज्योपधालोपिनि तत्तरीत्या रूपत्रयं सिद्धम् । एवं बहुव्रीहरीत्यादिबह्वन्तेऽपि ङाप्समुच्चित्त “अनेभ्यः”
इति ङीप्सन्निभयोगेन शब्दे पूर्ववदपत्रयसिद्धिरित्यत्र पक्षे ङीपः प्रकरणान्तरत्वात् शङ्कैव नेति । तामसङ्ग-
तिमेवाह—यथाश्रुते इति । मूलोक्तन्यासे इत्यर्थः । सम्बन्धस्यावश्यकत्वमाह—अत एवेति । तस्य
सम्बन्धादेवेत्यर्थः । बह्विति । बहूनि दामानि येषु तानीत्यर्थः । तथा च अनुपसर्जनं योज्यन्त उपधालोपी
बहुव्रीहिस्तदन्तात्प्रातिपदिकादिति सूत्रार्थोऽत्र पक्षे बोध्यः । अनेनैवामिप्रायेण न उपधालोपिनोऽनुप-
सर्जनस्य बहुव्रीहरेवेत्यर्थः इति व्याख्यातम् । इदं च सर्वं सूत्रमतेन । वस्तुतस्तु यथाश्रुतन्यासे अन-
उपधेत्यस्य तदधिकारे पाठेऽपि तत्र तदसम्बन्ध एव, तस्य गृह्यमाणविशेषणतया तस्य चात्रान्तस्य बहुव्री-
हानुपसर्जनस्याभावात् । अत एव “वनो र च” इत्यत्रभाष्ये ‘बहुव्रीहेश्च’ इति वचनमुक्त्वा अनो बहु-
व्रीहेः प्रतिषेधे उपधालोपिनो वा वचनम् इति पक्षान्तरमुक्तं नातिक्रम्यता । भगवता च, नित्यविकल्प-
प्रयुक्तविशेषमुद्गम्य प्रागुक्तरीत्या समाधावापि तत्सम्बन्धासम्बन्धप्रयुक्तविशेषो नोद्भावितः । तस्मात्तदेव
तदभिमतम् । तदन्तविशेषणत्वे तु न्ययमेव तत्स्यात् । एवञ्च भाष्यवत् मूलं यथाश्रुतमेव साधु । बहुदा-
मानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यर्थकप्रयोगेषु सत्यभिधाने ङीप् अवश्येव । चक्रभाष्यात्तदभिधानमेव
वा । अत एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीति वाच्यमेव प्रदर्शितं गुरुचरणैर्न समासः । अन एवोद्-
क्षोतशेखरादिबिरोधो नेति बोध्यम् । भाष्ये यदर्थोऽयं प्रयासः कृतस्तदनुकृतेन्यूनत्वादाह—चेनेति ।
ननु मूले योगविभागप्रकारमुक्त्वा भाष्ये त्वित्युक्त्या पूर्वोक्तं न तत्रत्यमिति प्रतीयते, तथायुक्तम् ।

। “अन उपधा” ॥ “बहुव्रीहेरूपसो ङीप्” इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं “संख्या-
व्ययादेर्ङीप्” इत्यतो ङीप् चानुवर्तते इत्याशयेनाह—अजन्तादित्यादि । निय-
मार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेण विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । असति हि तस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः ।

“प्रत्ययस्यात्कात् पूर्वस्य” ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं
विवक्षितम् । विशिष्टविवक्षायां तु षट्कारश्चरन्तीत्यादौ अकचि न स्यादित्याश-

शब्दरत्नम् ।

वा” इत्यस्यापि संग्रहः । पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुमूत इति भाष्यादायः ।

इत्युक्तमिति । ङाप्लुत्रे “अन्यतरस्याम्” इति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्य-
र्थः । पूर्वोक्तेति । उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः ।

अकचि न स्यादिति । तदकारो हि पञ्चमकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगसमवायीति
नैरवी ।

प्रत्याख्यानस्य भगवता सत्यं प्रदर्शनादत आह—पूर्वोक्तेति । गुरुमूत इति । एतेन तस्यापसि-
द्धास्तत्वेनात्र तदीयत्वेन नोक्त इति भाष्यादाय इत्यनेनाभिहितम् । वस्तुतस्तु मूले—भाष्ये
त्वित्यत्र तुशाब्दोपादानेन सत्यं पक्षस्याऽश्चिप्रस्तत्वञ्चनितम् । सा च सूत्राक्षरमयादया
समीहितार्थका मे सम्भवति सति सूत्रमङ्गकल्पनमन्याप्यमिति । एवञ्च समाहितमित्यस्य
वार्तिककृतेति शेषः । अत एव भगवता सूत्रमङ्गस्योपादानमङ्गत्वात् तत्तद्दीत्यादिना पूर्वोक्तः
प्रकारो दर्शितः । तथा च पूर्वोक्तप्रकार एव भगवतो निर्भर इति सर्ववसितम् । एतेन सूत्रम-
ङ्गेन समाधानं वार्तिककाराभिमतञ्च तु भाष्यकारस्येति भाष्ये स्वित्याद्यभिधानमयुक्तमिति
कस्यचित्प्रकृतिपितमपास्तम् ।

अनु परममूले “अन उपधा” इत्यस्य नियमार्थत्वमोक्तमित्युक्तमित्यसङ्गतमत आह—
ङाप्लुत्रे इति ।

नन्यकचि ककारादुत्तरत्राकारस्योपलभ्यभावकचि न स्यादित्युक्तमत आह—तदकार इति ।
पञ्चमकीत्यादीति । “तिङ्श्च” इति ते प्रागकच् । न प्रयोगसमवायीति । न लौकिकप्रयोगवृत्ता-
कचप्रत्ययावयवोत्तरकालिकभुतिविषय इत्यर्थः । किन्तु उच्चारणार्थत्वादविश्वक्षितः । अत
एव “न यासयो” इति सूत्र सार्थकम् । ननु वर्गत्वपर्याप्त्यधिकरणस्य बोधने “वर्णात्कार”
भावप्रकाशः ।

ग्रीह्यश्रवस्य प्रमाख्यानस्य वार्तिककृता सूत्रमङ्गे कृतेऽपि तदभावे तद्वत्प्रत्याख्यानं भगवतैव तत्प्रका-
रस्य स्पष्टमभिधानात् । अत आह—पूर्वोक्तेति । गुरुमूत इति । अस्य भाष्योक्तोऽपीत्यादिः । भाष्या-
दाय इति । भाष्ये त्वितिवदतो मूलकृत आज्ञाय श्रवणं । यद्यपि सोऽपि भाष्योक्तस्तथापि गुरुमूत
त्वादिसिद्धान्तत्वेनात्र तदीयत्वेन नोक्तः, किं तु पुनरुक्त इति याव । वस्तुतस्तु मूले, भाष्ये इत्यस्य
मध्यमणिन्यायेनोपपन्नानयाः, तु शब्द उत्तरपक्षेऽश्चिप्रस्तत्त्वञ्चनितम् । सा च सूत्राक्षरमयादयेऽदृष्टसिद्धौ सूत्र-
मङ्गो नोचित इति । समाहितमिश्रस्य वार्तिककृतेति शेषः । अत एव सूत्रमङ्गे उक्तमर्थं न गनसि निषाय
सूत्रेण तत्तद्दीत्यादिना च प्रकारो भगवदोक्तः । एवञ्च सिद्धान्तभाष्यमत्रादाशुक्लवा वार्तिकमतमग्रे
प्रस्तुतादभिहितं मूले इति बोध्यम् । एतेन वार्तिकमात्रेण भाष्यमतमिति मूलं चिरयमितिरनाकारो-
त्तमपास्तमिति दिवः । ननु उक्तरीत्या ङाप्लुत्रे अन्यतरस्यामिति श्रवणम् । अत्र उपपेति विषयार्थमेव ।
बहुव्रीहौ मेत्येवोचिर्न, प्रमाख्यानस्य गुरुमूतावात् । फले न काश्चिदशेष इति तद्वत् । तदेव ध्वनय-
माह—ङाप्लुत्रे इति । यथाशुते विकल्पासिद्धेराह—उक्तमिति ।

नन्यकचोऽप्यङ्कारस्य सत्त्वेन तत्र कुणो ज्ञेयतस्तत्र हेतुमाह—तदकार इति । अत्र एव हि-
प्रसुक्तः । न प्रयोगेति । उच्चारणार्थत्वात् अविश्वक्षित इति भावः । अत एव “न यासयो” इति

येनाह—ककरादिति । वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः । कचित्समुदायान् प्रयोगस्तु “वच्चैस्तरां वा वपट्कारः” इति निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः । अपि पर इति । एतच्च अकारस्य विशेषणम् । तत्र सामर्थ्यात् ककाराऽकाराभ्यां

शब्दरत्नम् ।

भावः । यत्नसाध्य इति । एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः । एतच्च अकारस्येति । सन्निहितत्वात्, साक्षाद्विष्णुदेव्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः । तत्र सामर्थ्यादिति । कात्पूर्वस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेण व्यवधानं सङ्गते । आवकारयोस्त्वेकादेशे कृते “अ-
वः परस्मिन्” इति स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेऽपि औतमन्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः । अकारशब्देनात्वजातिप्रहणम् । तेनेतिकेत्यादावकारद्वयसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति, भावः ।
भैरवी ।

इत्यनेन विधीयमानकारप्रत्ययः समुदायाच्च स्यादतो मूले उक्तं—यत्नसाध्य इति । तावता सौत्रप्रयोगोपपत्तावपि चकार एवकार इत्यादिप्रयोगाणां गतिरित आह—एतत्प्रयोगेति । तथा च वपट्कार इति निर्देशः समुदायादपि कारप्रत्ययः कचिद्वर्तीत्यर्थे ज्ञापक इति कल्प्यते । अतिप्रसङ्गरिहारस्तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्कार्य इति भावः । आपः प्रत्ययतया तस्याङ्गविशेषणत्ववन्न्याय्यन्तस्य त्यागे तु किम्बीजमत आह—सन्निहितेति । मूले—तत्र सामर्थ्यादिति । तत्र—आधीत्यस्याकारविशेषणस्य । सामर्थ्यात्—सुत्रारम्भ-
सामर्थ्यात् । अत एव—ककाराकारमात्रव्यवधाने प्रवृत्तिस्वीकारादेव । आधाकारस्य—
सकाराकारस्य । न च कात्पूर्वस्येत्यनेन कादव्यवहितपूर्वस्यैव स्यादिति क्यमाधाकारस्य प्राप्तिरिति वाच्यम् ? तत्राव्यवधानांशलाभे मानाभावात् । एतच्च पाणिन्युच्चारितानुपूर्वीक-
सुत्राभिप्रायेणोपपादनम् । प्रत्यये कीति तु स्योत्प्रेक्षामात्रमतो न विरोधः । तत्र सुत्रारम्भ-
सामर्थ्यात्ककारव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिः । अकारविषये तु काद्वैलक्षण्यमित्याशयेनाह—मावका-
र्योरिति । अकारशब्देन—ककाराकाराभ्यामित्येतद्वाक्यघटकाकारशब्देन । एतच्च यथाश्रुत-
मूलरीत्या । यदि तु औताव्यवधानमकारांशे गृह्यते तदा तु न जातिप्रहणस्य प्रयोजनम् ।
एवमुपपादनं वर्णपरिभाषाया अनित्यत्वाद्प्रवृत्तिमभ्युपेत्य । यदि तु तस्याः प्रवृत्तिस्त-

भावप्रकाशः ।

सफलम् । तेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते इति निष्कर्षः । निर्देशरूपयत्नसाध्यत्वे सौत्रप्रयोगाणां सिद्धावपि एवकारश्चकार इत्यादिमात्रप्रयोगासिद्धिरित आह—एतदिति । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रि-
कत्वात्प्रातिप्रसङ्गः । किं च तत्त्वे वर्णादिति व्यर्थे, निर्देशे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः । बाहुपदस्य ॥
नानुवृत्तियोगविभागान् कयादत एव कचिदित्युक्तं मूले इति भावः । वपट्कार इत्यादावुच्चारणा-
र्थकृष्णतोर्वाजं वृद्धीसमाप्ते न कचिदोषशङ्केति तु मान्याः । अन्यविशेषणत्वापरागे मूलापुक्तरी-
भामात्रत्यस्य वक्ष्यमाणत्वाद्भोजान्तरमाह—सन्नीति । ननु इदमित्ये अतिप्रसक्तमत आह—विष्णु-
देव्येति । तत्त्वमन्यत्राप्यतिप्रसक्तमतः साक्षादिति विशेषणम् । विशेषत्वलक्षणप्राधान्येन तद्विशे-
षणत्वान्तु दूषयिष्यमाणमिति भावः । तत्र—तस्य तद्विशेषणत्वे, लक्ष्ये वा । ननु मूले भ्रान्त-
बोधोपरिपत्तावपि सामर्थ्यादित्यस्य सुत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थकस्थोपपन्नव्यवधाने प्रवृत्तिहेतुत्वस्योक्त-
त्वेपि अकारन्यवाये न्यायेनैव प्रवृत्त्या सामर्थ्यं न तत्र हेतुस्त्वित्याशयेन व्यावर्ते—कात्पूर्वेति ।
समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा इति न्यायेनाह—शास्त्रेति । यथाश्रुतमूलरीत्या आह—अकारशब्देनेति ।
ककाराकाराभ्यामित्यत्रत्येनेत्यर्थः । सत्त्वेऽपीति । अपिना वस्तुनः औताव्यवधानमादाय तत्रापि प्रवृत्ति-
रिति नैवा विवक्षा युक्तेति स्वमतं सूचितम् । स्थानिवत्त्वेन व्यवधानेऽपि भ्रान्तबोधोपरिपत्तावपि धेन-
नाव्यवधानम् इति न्यायेनैकाङ्कारव्यवधानेऽपि तत्प्रवृत्तिः रथकयादौ जातिप्रसङ्गश्च । एतिका इत्यादौ
द्वयोरकारयोरिकादेशे यथा सदैकादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकैवाङ्कारेण व्यवधानम् । पुनः स्थानिवत्त्वं न,

व्यवायेऽपि भवति । न तु रथकट्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये । अत एव सर्विकादौ आद्याऽकारस्य न भवति । तदेतदुक्तम्—अकारस्येकारः स्यादापि पर इति । ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परात्ककारात् पूर्वस्यात् इत्यवक्ष्यत् ।

यत्तु प्राञ्चः—आपीति ककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधानेऽपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति ; तत्र, रथकट्यादावतिप्रसङ्गात्, व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः, अनुवादे परिभाषणमनुपस्थितेः । अनूद्यमानस्य विशेषणेऽत्रिति हि तदर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

अत एव “न वासयोः” इति चरितार्थम् । त्रिचतुरादिति । औत्तत्रिचतुरादीत्यर्थः । आद्याकारस्येति । इदं च कात्पूर्वस्येत्यंशेऽभ्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यधानाप्रवृत्तिरिति वादिनां मते बोध्यम् ।

वचनसामर्थ्यादिति । औताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः । अनूद्यमानस्येति । साक्षादनूद्यमानविशेषणतया चाऽनूद्यमानस्येत्यर्थः । विशेषणेषु—आपीत्या मैत्री ।

दाऽकारव्यवधाने प्रवृत्तिरपि सामर्थ्यादेवेति बोध्यम् । अत एव—अकाराशे जातिप्रहणादेव । ननु मूलोक्तरीत्यास्यैतिकेत्यत्र त्रिव्यवधाने प्रवृत्तिदृश्यंत एतेत्यत आह—औत्तत्रीति । ननु-तरस्येत्यंशविरुद्धायास्तस्मादिति परिभाषाया उपस्थितावाद्याकारस्य कथम्प्राप्तिरत आह—इदञ्चेति । अत्र मते इत्युपादानास्य परिभाषाया असत्त्व सूचितम् । वस्तुतः पूर्वस्य कार्यविधानादुत्तरस्येत्यस्यानुपस्थिताव्यवधानांशस्याप्यनुपस्थिति कल्प्येति तात्पर्यम् । मूले—आपीत्यस्य ककारविशेषणत्वपक्षे रथकट्येत्यत्र दोषोपपादनमनूद्यमानविशेषणनियामिका । अत्र “तस्मिन्” इति परिभाषा न भवतीति मतेन । सा च परिभाषा साक्षादनूद्यमानविशेषणे “हको यणपि” इत्यादौ दृष्ट्येत्यत आह—अनूद्यमानविशेषणश्चेति । पूर्वज्ञानूद्यमानविशेषणविशेषणनियामिका परिभाषा न भवतीति तदर्थः । अस्ति च प्राचीनसम्मतस्य व्याख्याने आपीत्यस्यानूद्यमानाकारविशेषणककारविशेषणत्वमिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

तस्यैतद्व्यवधानेति व्याख्या । यथा सदैकादेशस्य तत्त्वं विना पूर्वैकादेशत्वतत्त्वमशक्यमस्य तदेकादेशेनाप्यदोषादर्शनात् इत्यपि बोध्यम् । तदेतत् स्वनयन्निर्माण इत्यर्थे आह—अत एवेति । पतिकेत्यादौ त्रिव्यवधाने मूलोक्तरीत्या प्रवृत्तित्वादाह—औत्तेति । प्रणुक्तरीत्या पञ्चदशेऽपि सर्विकेत्यादावाद्याऽकारस्याप्राप्त्या मूलासङ्गतेराह—इदं चेति । अपिपिपि क इत्यंशसमुच्चायकः । विशेषणत्वादिति । अनूद्यमानाकारविशेषणपूर्वत्वविशेषणत्वादित्यर्थः । अव्यवधानाशेति । पूर्वस्येति दृष्टाचमेवेति भावः । यादिनाम्—प्रवादकृताम् । मूले—अवक्ष्येदिति । विवरणे इति शेषः । एतेन परश्चन्दोच्चारणे विपरीतगौरवा मूलं चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तप्रमाणम् ।

अथैव प्राञ्च प्रसादकृतादयः । खरीत्या व्याचष्टे—औत्तेति । औत्तवर्णकर्तृत्वव्यवधानामाव इति तदर्थः । मूले तत्र प्रकाशोक्त दोषमाह—रथेत्यादि । आदिना सर्विकेत्यादावापाकारपरिग्रहः । नन्वत्र पथेऽनुवादे इति परिभाषास्वीकारेणातिप्रसङ्गस्यापने आपीत्यस्याकारविशेषणपथेऽपि तदोपपादवश्यकमत् आह मूले—अनूद्यमानस्येति । अवयवाव । अनूद्यमानविशेषणेषु सत्रियामकपरिभाषा नोपविष्टा इति तदर्थः । विषयभूतपरिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्प्रथमावेऽपि तदिशेषो व्यवहृतापरत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणव्यवहारापक्षे यान्ताभाव इति तत्रोक्तं वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । नन्वेवं सिद्धान्ते निर्वाह्यत्र पथे कनिर्वाह एव । न हि कस्यानूद्यमानाकारविशेषणत्वमत् आह टीकायां—साक्षादित्यादि । तथा

अत्र च “उदीचामात” इति सूत्रे स्थानेग्रहणं लिङ्गम् । फलं तु वृद्धसंज्ञायामि-
म्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः । यदप्याहुः—आपीति विधीयमानस्येतो

शब्दरसम् ।

दिपु । सिद्धिरिति । अस्य तैश्कमिति शेषः । अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं
वर्णयतोऽत्र चैवं वदतस्तत्र पूर्वापरविरोध इति भावः ।

यदि त्वन्तरङ्गत्वेन स्थानसम्बन्धलाभ इत्यर्थः “पष्ठो स्थाने” इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट
भैरवी ।

मूले—शालीयादिसिद्धिरिति । यद्यनूद्यमानविशेष्यविशेषणनियामिकापि परिभाषा
स्यात्तदा ‘गुणो वृद्धिरिति यत्रोच्यते तत्रैकपरिभाषोपपत्तिरिति’ इति “इको गुणवृद्धी” इति
सूत्रार्थमाश्रित्य “वृद्धिर्यस्य” इति सूत्रेऽपीकपरिभाषोपपत्तिरिति । तथा च यत्समुदायाद्यजभि-
न्नेकस्थानिका वृद्धिरिति सूत्रार्थः स्यात्तथा चौपगवादिशब्दस्यैव वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावौपगवीय
इत्यादिसिद्धावपि शालीयादिसिद्धिर्न स्यादिति भावः । वक्ष्यमाणरीत्या मूलासङ्गतिपरि-
हारायाह—अस्येति । अस्य-स्थेत्यारम्भ्य सिद्धिरित्यन्तप्रत्ययस्थेत्यर्थः । तैः—प्रकाशवृद्धिः ।
उक्तम् । “वृद्धिर्यस्य” इति सूत्रे उक्तमिति शेषः । यद्यप्यनूद्यमानविशेषणेष्विति तेन नोक्त-
न्तयाप्यन्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इति तदपि तदनुमतमेवेति भावः । ननु निष्प्रयोजन-
कानुवादे नोचितोऽह आह—अनेनेति । तादृशोकानुवादेन । तत्र सूत्रे—“वृद्धिर्यस्य” इति
सूत्रे । एतस्यैव—स्थानेग्रहणस्यैव । अत्र च—प्रकृतसूत्रे च । एवम्—अनूद्यमानविशेषणेष्विति
स्यभिप्रायकमनुवादे इत्येवम् । यदि स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकता तदा साक्षादनूद्यमानविशेषण-
नियामिका नेत्यर्थो भविष्यति तथासति प्रवृत्तानुपयोगः “इको यणचि” इत्यादौ दोषश्च
स्यात् । अनूद्यमानविशेषणविशेषणनियामिका सा नेति तदर्थं द्वेत्तदाऽप्या न ज्ञापकसाध्यत्व-
मिति पूर्वापरविरोधस्तथैवेति भावः । इति भाव इति । अत्र यदितीति तस्य ध्वनितमिति शेषः ।
शेषपूर्णे फलमाह—यदीत्यादिना । स्थानसम्बन्धलाभः—स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्ध-
लाभः । भाष्ये स्पष्ट इति । तत्र हि यद्यपि लोके बहवः सम्बन्धा दृष्टास्तथापि शब्दस्य शब्देन
कोन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यत् ; अतः स्थानात् । यद्यप्यानन्तर्यादयोऽपि सम्ब-
भावप्रकाशः ।

चानूद्यमानाङ्कारविशेषणयाऽनूद्यमानापूर्वत्वविशेषणे कादित्यत्र तत्रियामरपरिभाषाया अनुपस्थिति-
रिति भावः । नन्वेवं साक्षादितिरूपः प्रकृतानुपपत्तत्वादधिकोऽह आह—आत इत्यादिभिति । तथा च
तत्र साक्षादात इत्यस्याऽनूद्यमानाङ्कारविशेषणत्वं न तु तद्विशेषणत्वमिति तत्कल्पावश्यकत्वम् । अत एव
तस्याः समूलवम् । अत एव च ज्ञापकमङ्गल्योत्तम्यन्यसङ्गतिरिति भावः । आदिना कादिरयादिपरिग्रहः ।
वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतमूलाऽऽह्वराह—अस्येति । स्थेत्यारम्भ्य सिद्धिरित्यन्तप्रत्ययस्थेत्यर्थः । तैरिति ।
अस्येतीत्यादिः । प्रकाशवृद्धिरिति तदर्थः । उक्तमिति । स्थेत्याद्यनुपरिवर्तेरित्यन्तमत्रोक्तम् । अत्र
चेत्यादि सिद्धिरित्यन्तं वृद्धिर्यस्येति सूत्रे उक्तमित्यर्थः । तस्यैवान्तरङ्गत्वाद् ग्रहणमिति तत्रोक्तं, स्थानिव-
दादेश इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । यद्यप्यनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति नोक्तमत्र तथापि अन्यथानुपपत्त्या
तत्तदभिमतमेवेति भावः । ननु निःसङ्गठनकानुवादे न प्रयोजनमत्र आह—अनेनेति । तादृशोकानु-
वादेनेत्यर्थः । तत्र सूत्रे—वृद्धिर्यस्येति सूत्रे । एतस्यैव—स्थानेग्रहणस्यैव । अत्र च । प्रकृतसूत्रे च ।
एवम् । अनूद्यमानस्य विशेषणेष्वित्यभिप्रायकमनुवादे इत्येवमित्यर्थः । स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वे साक्षाद-
नूद्यमानविशेषणेष्वित्येव लभ्यते । तथा सति नात्र प्रवृत्तिः ; यथा त्वत्र प्रवृत्तिर्नासी ज्ञापकमाद्य इति
विरोध इति भावः । इतीति । अस्य सुचिन्तमितीति शेषः ।

शेषपूर्णेन योजनफलमाह । यदि त्वित्यादि । स्थानसम्बन्धेति । स्थानार्थनिरूपितसम्बन्ध-
र्थः । स्पष्ट इति । “यद्यपि लोके बहवः सम्बन्धास्तथापि शब्दस्य शब्देन कोन्योऽभिसम्बन्धो भवितु-

शब्दरत्नम् ।

इति स्थानेप्रहणं व्यर्थमेव, तस्य परिभाषालम्बत्वामायेन ज्ञापकासम्भवात् । वृद्धसंज्ञाया
मिदपरिभाषानुपस्थितिस्तु “मालादीनां च” इति ज्ञापकात् । तद्धि “प्रत्येश्वृद्धम्” इति
पर्युदासे प्राप्ते आरम्भ्यते । अनुवाद इति च निर्मूलम् । यद्वा इदपरिभाषापरिभाषा-
विधीयते इत्यच्चाहारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमेव । अत एव “अ-
हलोपोऽन” इत्यत्र यजादिस्वादिष्व इत्यस्यान्विगेपणत्वेऽपि अव्यवधानकाम इति “अ-
ह” इति सूत्रभाष्यवन्ति मद्बुद्धते इति विभाव्यते ; तदा संनिहितत्वादिनेवापीत्यस्या
मैरवी ।

न्यास्तायापि तस्यैवान्तरङ्गत्वाद् प्रहणमिति प्रतिपादितम् । “अस्तेभू” इत्यादौ स्थानप
दार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वं पठ्या इत्यत्र “स्थानिवदादेश” इति “हल” इति च सूत्रं
ज्ञापकमप्यस्ति । ज्ञापकासम्भवात्—ज्ञापकत्वासम्भवात् । ननु यदि सा परिभाषा न स्वोक्ति-
यते तदा “वृद्धिर्यस्य” इत्यत्र पूर्वोक्तानुपपत्तिरेवेत्यत आह—वृद्धसंज्ञायामिति । ज्ञापकादिनि ।
“प्रत्येश्वृद्धम्” इत्यनेन प्रस्थानदे उत्तरपदे पठे कस्यादिवर्जितमवृद्धम्पूर्वपदमायुदात्तमित्य-
धिकेन मालाप्रत्यय इत्यत्राद्युदात्तत्वे सिद्धे “मालादीनां” इति सूत्रे वृद्धार्थमाकर्ण्य यत्तद्वृत्त-
ज्ञापकादित्यर्थः । एवञ्च “उदीवाम्” इति सूत्रे स्थानेप्रहणं स्पष्टार्थमेव । “पठोस्थाने”
इति सूत्रम् “निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति” इति परिभाषार्थलाभायेति बोध्यम् । निर्मूल-
मिति । यदि परिभाषा न ज्ञापकत्वाद्धा तदा निर्मूलमित्यर्थः । आप्यकारानुक्तस्यन्तस्य सत्ये
साधकमपि द्रष्टव्यम् । प्राचां तादृशोद्गोपस्य तस्य का गतिरत आह—यदेति । तत्र—वृद्ध-
संज्ञायाम् । तस्या—इदपरिभाषाया । विधौ परिभाषोपपत्तिस्तु इत्युक्तसूत्रद्वयविषयकमे-
वेत्यत्र साधकमाह—प्रत एवेति । तस्या निर्मूलत्वात्तदुभयविषयकस्यादेव वेत्यर्थः । विभाव्यत
इति । तथा चापीत्यस्य ककारविशेषणत्वेऽपि निर्दिष्टपरिभाषया श्यक्ततादावशोप एवेति
भावः । ननु यद्यनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदा आपोत्यस्याकारविशेषणत्वस्वीकारे
किम्योजमत आह—संणीति । आदिपदेन साक्षाद्विभृद्देश्यत्वप्रयुक्तप्राधान्यस्य परिग्रहः ।
भावप्रकाशः ।

नर्हति अन्यदत रयानात् । यद्यप्यन्तरादयोमिसम्बन्धास्तथापि तस्यैवान्तरङ्गत्वाद् ग्रहणम् इति तत्रो-
क्तम् । स्थानिवदादेश इति ज्ञापकमप्यत्र बोध्यम् । व्यर्थमेवेति । अनेन परिभाषानिरवधारमात्रेण तेन
ज्ञाप्यते तेनैष्टो व्यर्थमेति रत्नाशरोक्तमपास्तम् । तत्तत्त्वं एव कलाभावेन मूलद्वैधित्वात् । ननु तथापि
ज्ञापकार्थं तदत आह—तस्येति । तादृशसम्बन्धेत्यर्थः । परिभाषा—“पठो स्थानेयोगा” इति ।
तत्फलं तु “निर्दिश्यमानस्य” इत्यस्य सिद्धिः । ज्ञापकासम्भवादिति । तत्रासम्भवादित्यर्थः । स्थाने
ग्रहणस्येति शेषः । नन्वेवं शालीयापसिद्धिरत आह—वृद्धेति । प्रत्यशब्दे उत्तरपदे पठे कर्त्तव्यदि-
वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यधिकेन तेनैवाव्ययसिद्धेर्वृद्धार्थमाश्रयस्य “मालादीनां च” इत्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तिरिति भावः । एतेन श्रावयनादिन्याकरणशब्दपठ्याच्छाबाधनायादेवोक्तार्थज्ञानसम्भवात्स्थानेप्रहणे
विन्ययप्रयोजनमिति वदत वोस्तुमद्बुद्धत्वात्तद्वृद्धत्वादय परास्ताः । च निर्मूलमिति । निर्मूलं वेत्यर्थः ।
साध्यानुक्तत्वादिनि भावः । नन्वेवं प्राचामनादिसिद्धतद्वृत्तोपासन्निरत आह—यदेति । “श्चो गुण-
वृद्धो” “अचदच” इत्यनयोरित्यर्थः । इदं तत्रैव प्रतिपादितम् । तत्र—वृद्धसंज्ञायाम् । तस्या—
भाषाया । च—इत्यर्थः । अप्रवृत्तिरित्यस्याग्रे योज्यः । अप्रवृत्तिरित्यनुवादे इति उक्तपरिभाषादयविष-
यकमेवेत्यथ । उक्तपरिभाषावदवकतामाह—उक्त एवेति । तस्या निर्मूलत्वात्तदुभयविषयकत्वादेव वेत्यर्थः ।
शपरिवारविशेषणत्वं समुच्चायकः । विभाव्यते इति । एवञ्च कविशेषणत्वेऽपि निर्दिष्टपरिभाषया न
रश्चय्यादिषु दोषः । अत एव प्रमादशब्दा रश्चय्यादिषु नाप्य कनरोऽनन्तरं शब्दमसक्तं शयुक्तम् । पर-
ञ्च प्रशाशोक्तं यथाश्रुतमूलं तदनुवाधिरत्नात्तदप्युक्तं बापास्तम् । नन्वेवं तदि प्रसादोक्तिः किमि-
त्युपेक्षितम् आह—संणीति । अत एव प्राक् तत्रैवोक्तम् । आदिना साक्षाद्विभृद्देश्यत्वप्रयुक्तप्रा-

विशेषणमिति; तत्स्थवोयः । आपीत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वं तु नाऽऽशङ्क्यमेव, स्थ-
कट्चा पुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात् । शक्नेति । पंचारच । स्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।
कसारमात्रस्य प्रत्ययभ्याभावादेव तात्स्थ्यलाभात् । पूर्वस्य किम् । सर्विकेत्यादौ

नन्दुरायम् ।

धारविशेषगतेति बोद्धव्यम् । तत्स्थगोच इति । विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषगासम्भ-
वादिति भावः । नाशद्वयमेवेति । श्रुतेनान्वयसम्भवे अश्रुतेनान्वयायोगादिति भावः ।
स्थविसंवादमप्याह—रथेत्यादि । तात्स्थगतामादिति । कान्तात्प्रत्ययादिति तु
भैरवी ।

नूदे स्यवीय इत्येवोक्तम् न तु तत्र हेतुरपात्त इति तत्र हेतुमाह—विशेष्येति । कुत्रेने । 'श्रुता-
श्रुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान्' इति परिभाषया तथा प्रतिपादनादिति भावः । ननु
यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्प्रत्ययस्य विशेष्यत्वमेवास्तु कादिति तु विशेषणान्तदन्तप-
रमास्तिवत्यत आह—कान्तादिनि । तादृशार्थरूपेण सर्विकेत्वादायकवि पूर्वसुप्रत्याचारिता-
र्येऽपि कारिकेत्वादायन्यासि, स्यादतस्तदन्तविधिर्न । वस्तुन प्रत्ययस्य विशेषणमेवा-
भावप्रकारः ।

न्यपरिग्रहः । पृथ्वेनोक्तदोषनिवृत्तिः । मूले हेत्वनुक्तोपह—विशेषस्येति । तद्विशेष्येति । तद्विशेष्य-
णस्य भाव इत्यस्यासम्भवादित्यर्थः । एव च प्रमाद स-दृश्य यस्मिन्निर्दिष्ट प्रकाशकता तद् दुर्बलमिति
भावः । ननु तद्वानुपपत्त्यैवाप्राप्तत्वेन स्थेयापत्तस्तदितर आह—ध्रुतेनेति । प्रकरणादितः ध्रुतेर्नवत्वं-
मित्येतन्मूलिकया 'ध्रुतानुमितयोः ध्रुतसम्बन्धो बलीयान्' इति परिभाषयेति भावः । नन्वेवमप्युत्तरप्रत्या-
सङ्गतिरेवान् आह—लक्ष्येति । एव बानुपपत्तिकदोषपर मूलमिति भावः । अपिस्तत्स्यपरामर्शः । यत्तु
रानावत्कृत्—स्वपदाभावे अकाराविवक्षायाममानामूल चिन्त्यम् । न च प्रत्ययादिति विशेषणनामधेया-
देव तद्विवक्षा, अन्यथा प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येव विद्वे किं त्वेने ते वाच्यम् ? तयापि तद्व्यतिरेकी कान्ता-
प्रत्ययादित्यर्थः क्वच एव ग्रहणे नर्विकेत्यादावापाडाकारस्यैव स्थात्कारित्वेत्वादी तु नैवेद्यभ्याप्यनि-या-
स्यापत्तेः । ॥ चैवमकच इत्येव वाच्यम् ? क्कारादिनाशेभ्यो ध्वनेभ्यो अचि दावन्तानामपि मन्त्राद्,
वर्णग्रहणे तद्व्यतिरेकमित्यनेन वर्णस्यविशेषणममेव न विशेष्यत्वमिति नियमाद् । अत्रो वर्णग्रहण
इत्यस्य वाच्यं तदिति तत्त्वमिति, तत्र, तदभावेपि तद्विवक्षायां मानस्योक्तोपह । 'प्रत्ययाप्रत्यययोः'
इत्यस्या लक्ष्यासत्कारकत्वाच्च । प्रत्ययस्येति वक्ष्यन्नापठेन निर्वाहाच्च । तदेतत्, ध्वनयन् तात्त्विकं दोष

मूले पूर्वस्यकिमिति । अयं भाव — “प्रत्ययस्थात् कात्पूर्वस्य” इति सूत्रे पूर्वस्यग्रहाभावे का-
दिति दिग्व्योमलक्षणपञ्चमीश्रया “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाषाया अन्वयवहिकात्तत्त्वविधेयान्वये-
षाध्यर्थोदश्रयाणामुपरिधौ प्रत्ययस्थात् ककारादन्वयवहितोत्तरस्य कृत्वाकारस्यैव भवत्यापि परे श्यर्थेन
वडुकशब्दाद्विहिते कृते ‘कडुक आ’ इति स्थिते सवर्णदीर्घमाज्ञत्वेनापवादत्वाच्च प्रवाच्य शब्दं स्यात् । नचैव
‘सर्जिका’ इत्यत्रैव ‘सर्वक आ’ इति दश्यायामुक्तप्रकरणेत्वात्पतिसत्त्वेन कडुकप्रत्ययनमनुधावनस्य वैयर्थ्य-
मिति वाच्यम्, “स्तनकापुत्रिका” इति वार्तिके प्रक्षेपेणाकारविधानसामर्थ्येन “प्रत्ययस्थात्” इति सूत्रे
“तस्माद” इति परिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनाद् दिग्व्योमलक्षणपञ्चम्याऽऽकाङ्क्षितदिग्वाचकपदशब्दाहारे
प्रसक्तं परस्येत्यस्यैव स इति नियमाभावेन परस्येति पदाध्याहारे सवर्णदोषबाधकत्वेन, पूर्वस्येति पदाध्या-
हारे ॥ नेति सूत्रनाथपरिहारात्पक्षेन सर्ववैयर्थ्यादिलक्ष्यसंस्काराय पूर्वस्येत्यस्यैवाध्याहारेण तत्रादोषामा-
नात् । यत्रोदाहरणे पूर्वोऽकारो न सम्भवति तत्रागत्या परस्येत्यपदाध्याहार इति ‘कडुक’ इत्यत्र पूर्वा-
कारानुगमवात्तत्रैवप्रवृत्त्यर्थं परस्येत्यध्याहारे दोष स्यादप्येति तत्पर्यन्तानुधावनस्य सार्थक्यात् ।

‘प्राययत्यात्’ इति सूत्रे तस्मादिनि परिभाषापवृत्तौ तु ‘सूतका’ ‘पुत्रिका’ ‘वृन्दारका’ इत्यत्र क्वारापरस्मात्कारस्यैव सत्वेन तस्य विग्रहणेन श्लेषविधानेऽपि रूपद्वयसिद्धौ प्रदग्धेगाकारविधानस्य

स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याशयेनाह—स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । साङ्काश्रियकेति । सङ्काशेन निवृत्तं साङ्काश्यम् “बुञ्छण्” आदिसूत्रेण सङ्काशादिभ्यो ण्य । ततो भवार्थे “धन्वयोर्षाद् बुन्” अकारदेशः । स च साङ्काश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्प्येत, तस्मादात इत्युक्तम् । ननु यथायमकारो नाकारस्थानिक एव स्त्रीप्रत्ययस्थानिकोऽपि नेति द्वयङ्गविकलमेतत् । अत्राहुः—सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते । असति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावन्नभ्येत ततः साङ्काश्रियकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यकपूर्वायाः स्थाने, इति स्थानेशब्दे जागरुके कथमवयवपणीत्वं गम्यताम् । न च बुन्ः स्थानेऽयमिति वाच्यम्, अकेति समुदायस्य तथात्वेऽपि अकाररूपावयवस्यास्तथात्वात् । बुन् यकपूर्वत्वाभावात् । न हि तस्यामवस्थाया “यस्य” इति लोपोऽपि लभ्यते । किं च प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थे विहितस्य बुन्वादेः प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव । अदिवकेति । कौमारास्तु भस्मादिवाक्येऽरवराब्दमपि पठन्तोऽस्यापि इत्वं विकल्पमिच्छन्ति । शुभ यातीति शुभंयाः । विच् । ततः क । “केऽण ” । शुभमिति मान्तो निपातः । सुष्ठु नयो यस्या सा सुनया । ततः क ।

शब्दरत्नम् ।

च्छादयतीति व्युत्पत्ते । जागरुके इति । स्थानेपदाभावेऽन्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसम्बन्धस्येव लाभ इत्यपि बोद्धव्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । “स्त्रिपायम्” इत्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः । विशिष्य तदनुपादानात् कथं तस्य लाभ इति चिन्त्यम् । “इच्छन्तीति । त-

अत्रेव ।

स्थानेशब्दे जागरुक इति । स्थानेशब्दे “विधो” इति परिभाषाशापरत्वेन स्थापित इत्यभिप्रायेणेत्यमुक्तिः । यस्तु तस्मिन् पूर्वोक्तरीत्या तस्यानावयवकत्वादाह—स्थानेपदेति । स्थाने इति पद इत्यर्थः । एवञ्च यकपूर्वस्यानिकाकारस्येति वाक्यार्थः । यकपूर्वत्वञ्चाव्यवहितमेव गृह्यते । यको पूर्वो यस्या इति विग्रहे उत्तराङ्गविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया अनुवादेऽप्युदात्तस्वरितपोरित्यादाविव प्रवृत्त्या तत्समानार्थकृत्तरपि तदर्पकत्वात् । तेन कृदाराशब्दादल्पकृत्स्यायाश्चा के इत्त्वस्य विकल्पो न । विहितस्य । यावादेरिति शेषः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषापरकस्य प्रतिपदोक्तस्येत्यस्य साक्षादुच्चारितस्य तत्तच्छब्दानुवादेन वा विहितस्येत्यर्थ इत्याशयेनाह—विशिष्येति । ननु किं प्रत्यय एव याधातोर्वन्तुमुचित इत्याशङ्कान्नि-

भावप्रकाशः ।

स्तारत्वेनेष्विति चौरादिकण्यन्तात् ण्युल् । वर्णयति मन्त्रादिकं शुभविशेषमिति तु प्रकाशकम् । मूले, अत्राहुः—प्रकाशकम् । प्रसज्येत्यत्रे, अत्र बहुचिन्त्यमस्ति विस्तरमयात् नोच्यते इति प्रकाशकम् । तत्राह मूले—अत्रेदं वक्तव्यमित्यादिना । तस्यस्य सुविज्ञादाह—स्थानेपदेति । स्थाने इति पदेत्यर्थः । एवञ्च यकपूर्वस्त्रीबोधवत्स्यानिकाकारस्येति तदेव । ननु घटत्वात् तस्यापि तत्त्वस्येवान्नाह मूले—शुण इति । तस्य चाव्यवहितमेव गृह्यते, निर्दिष्टपरिभाषाणुत्ते । अत्र परकृताशब्दा के एवमेव इत्यविकल्पो न । तदाह—न हीति । एतेन पूर्वशब्दस्य व्यवहृताव्यवहितपूर्वत्वात् प्रकाशितम् । चिन्त्यमिति रक्षानुपेक्षं परास्त्वम् । विहितस्येति । “यावादेरिति भावः । तदनुपादानादिति । रक्षानुपेक्षम् । तावता प्रामाण्यवशात्तावता—अस्ति ।

“भस्त्रेया” ॥ तदन्तेति । आङ्गत्वादिति भावः । एवं चेति । उक्तं च हरदत्तेन—
अत्रातः स्थानं इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः कारुड्योः सतोः ॥
द्वैपयोः सम्भवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नाऽयं विधिर्मवेत् ॥ इति ।
इह स्वशब्दस्येत्यस्याऽनन्तरमत इति शेषो बोद्धव्यः । एतच्च इह मूलेऽपि
ध्वनितम् । एवं च
हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिमित्रं स्त्रिकायाम् ।

शब्दरत्नम्

आप्यादावदशनादयुक्तम् । शुभंयाः विच्, ततः क इति । नदीसङ्गसूत्रस्य भाष्यप्राप्ता-
प्याद्, आदन्तेभ्यः किवपोऽनभिधानाद्विजुक्तः । तत्र हि ‘स्त्र्यालुथौ’ इति पदे आद-
न्तलक्षणो विजुक्तो न तु क्विप् इत्याहुः । कैयटस्तु—शुभं यातीति क्विप्, शुभमिति निपा-
ठः, अज्ञातादौ कः, ‘कैऽणः’ इति ह्रस्व इत्याह ।

मूलेऽपि ध्वनितमिति । ‘स्वशब्दस्यातो विशेषणम्’ इत्यादिना ‘मन्त्रपुत्रादहरणम्’ इ-
त्यनेन ग्रन्थेनेति भावः । स्त्रिकायामिति । स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिके के इत्ये साधु । न
मैरयो ।

इत्यति—नदीसङ्गेति । तत्र हि—तत्सूत्रभाष्ये हि । तथा च यथा तत्र छान्दसत्वाद्बिजुक्त-
स्तथाऽग्रापि छान्दसत्वाद्बिजैवोचितः । लोके स्वीदशानामनभिधानम् । कैयट इति । उक्त-
भाष्यविरोधेरुपाशुचिरनेन ध्वनिता ।

ध्वनने कर्त्राकाङ्क्षायामाह—स्वशब्देति । ननु स्वशब्दस्यात्मीयवाचिनः सर्वनाम-
त्वादकपि तद्विशिष्टाहापः सत्त्वे “सर्वनाम्नः स्याद्द्व्यस्वश्च” इति स्यादिति स्त्रिकायामि-
त्यनुपपन्नमत आह—स्वाशब्दादिति । तथा च कान्तस्यासर्वनामत्वेन नेह स्यादः प्राप्तिः । अग्र-
प्रत्ययवर्णोऽकार आकारस्थानिकोऽपि भवतीति युक्तमस्वोदाहरणत्वम् । अत एवाह—साध्वनि ।
अकचः स्वार्थिकरूपत्वादत्यन्तस्वार्थिकरूपत्वात्त्वमस्तीति शङ्कां धारयति—न लक्ष-
जिति । अकचोऽपवादत्वन्तर्ककोपिह न्यन्यायेन घाच्यं तच्च न सम्भवति, कु साधर्म्यविष-
यायामकचः प्राप्तिस्तदा तु नात्यन्तस्वार्थिकस्य विवक्षेति भावः । नन्वेवं स्त्रिकायामिति
प्रयोगयन् स्वार्थकानुपपन्नस्याप्युपपत्तिर्भवतीति ‘व्याचक्षणा उपेक्षया’ इति मूलासङ्गतिरत-
माधप्रकाशः ।

नदीति । तत्र हि । यतस्तत्सूत्रभाष्ये इत्यर्थः । आदन्तेति । एवं च तद्वदिदमपि छान्दसम् । एवं
चाऽऽदन्तपातुप्रकृतिकमादन्तं प्रातिपदिकं लोकेऽप्याधु भाष्यादिप्रयोगं विना । यदि ततः क्विप् स्यात्तर्हि
छान्दसबिलुत्तिरयुक्ता स्यादिति भावः । कैयट इति । अनेनात्राचिः सचिगा उक्तभाष्यविरोधमूला ।

ध्वनने कर्त्राकाङ्क्षायामाह—स्वशब्देति । व्याचक्षणायांमुपेक्षयाऽपि प्रयोगसाधुत्वे निर्दिष्टत्वाद-
त्यन्तस्वार्थिकोऽपि दद्यादन्तादेवेति मूलमतेन । तदाह—स्वाशब्दादिति । स्वार्थिके के इति पाठः । अग्रे
“सर्वनाम्नः इति प्राप्तं पुनरत्र परत्वात् ‘कैऽणः’ इति बाधित्वा ह्रस्वे यपि च” इति शेषः । इत्ये इति । “म-
स्रेया” इति वैकल्पिके इत्यर्थः । आठः स्थाने तस्यैव सत्त्वात् बान्धव्याऽनसर्वनामत्वात्स्यादोऽप्राप्तिः,
तदाह—साध्विति । एतेनार्थं प्रयोगोऽप्युपेक्षाऽऽसीदयायां सर्वनामत्वेन स्यात्प्रपञ्चेरिति दण्डमुक्तमप्यस्तम् ।
ननु स्वाधिवदत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यकचत्वाद् इति आठः स्थाने इत्यंशमावेन विरुद्धाऽप्याप्या नित्ये-
रवेऽपि स्यादापस्या रूपमयुक्तमेवाह—न हीति । समानार्थकत्वाभावेन तद्विषये तदमातेरिति भावः ।

टावेकादेशं वाधित्वा फात्परस्य मा भूत् “तस्मादित्युत्तरस्य” इति परिभाष-
णात् । यत्तु—‘वाणादाङ्गम्’ इति परिभाषया एकादेशो वाध्यत इत्याहुः ; तत्र,
अपवादे परत्वस्येव उक्तपरिभाषायां अपि निष्फलत्वात् । वस्तुतस्तु “प्रत्ययस्यै
कि” इति सप्तमीनिर्देश एवोचितः । पूर्वग्रहणं च सुत्यजम् । अत इति तपरः
किम् । “कृदाधाराचिकलिभ्यः कः” । घाका । राका । मामिकेति । “कैवल-
मामक” इत्यादिना सञ्ज्ञाच्छब्दसोरेवेति नियमान्न डीप् । त्यक्त्यपोरिति ।

शब्दरत्नम् ।

नार्थः, क्षिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अपवादे इति । येन नाप्राप्तन्यायेन
वाधकविषये तेनैव न्यायेन वाध्यवाधसिद्धेरिति भावः । प्रत्ययस्यै कीति । प्रत्यये
धीर्येव युक्तम् । “न यास्योः” इति ज्ञापकात् कादौ प्रत्यये इति नार्थ इति बोध्यम् ।
पुनः चाऽऽप्परस्य प्रत्ययस्य ककारपरस्य चात इदित्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादाप्परत्वांशे कका-
भैरवी ।

भिन्नम् । ‘क्षिपकादीनाङ्ग’ इति धातिकारम्भसामर्थ्यादित्याहुः—क्षिपकादीनामिति । तेषा-
मिकारादेशनिषेधकस्य क्षिपकादीनाङ्गचेति धातिकस्येत्यर्थः । तेनैव न्यायेन—येन नाप्राप्त-
न्यायेन । वस्तुत इदानीमित्त्वग्निरयकाशयेनैकादेशस्य बाधकम् । येन नाप्राप्तन्यायस्य तु
सकौण्डिन्यन्यायमूलकतया तस्य यत्रोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमपि प्रवृत्तिस्तत्र प्रवृत्ते स्वीकारा-
दिति तद्विषयताया इहाभाव इति बोध्यम् । बाधकत्वमुभयधेति साधम्यदेवमुक्तम् । मूले-
प्रत्यये के इति क्वचित्पाठः स त्वयुक्तः । केतिसमुदायस्य प्रत्ययस्य यत्राज्ञाताद्यर्थे कस्तत्र
सत्त्वेऽपि सर्विकाकारिकेत्यादावप्राप्तेः । किन्तु बहुषु प्रत्ययस्यै के इत्येव पाठः । ततोऽपि
लाघवादाह—प्रत्यये कीति । व्याधकरणे सप्तम्यै न तु समानाधिकरणे । अतस्तदादिविधि-
शङ्कैव नास्ति । अत एव “न यास्योः” इति चरितार्थम् । तथा च प्रत्यय इति ककारस्य
विशेषणमेव । सामर्थ्यात्—कीत्युक्तिसामर्थ्यात् । तत्र कपरत्वमव्यवहितत्वतामानाधिकर-
भावप्रकाशः ।

यत्तुमाह—कान्तादिति । क्षिपकादीनां चेति निषेधस्य इति पाठः । न हि तत्र कान्तः प्रत्ययः
सम्भवतीति भावः । क्षिपकादीनां निषेधस्येति पाठे, तेषां निषेधस्य क्षिपकेति धातिकस्येत्यर्थः । निष्फ-
लत्वे हेतुमाह—येनेति । बाधकविषये इति । बाधकत्वविषये इत्यर्थः । तेनेवेति । येनेनेति—न्यायि-
नैवेत्यर्थः (एतान्मन्यावृत्तिः । एवञ्च तथा निर्वाहेऽपि औचित्यन्तरस्यैवेति प्रकाशोक्तिरयुक्तेति भावः ।
यत्तु रत्नाकावृत्—‘यस्मिन्निधि’ शत्रुपरिषया सर्वाका कारिकेपादावन्वाप्तेः प्रत्यये के इत्यादिमूल-
विपर्ययः, प्रत्ययस्यै कि इति ॥ सुवचमिति, तत्र, प्रत्ययस्यै कि इत्येव तत्र पाठात् । तद् ध्वनयन्माह—
प्रत्ययस्यै कि इतीति । वस्तुतस्तु तथा पाठेऽपि मूलं शुक्तमिति ध्वनयितुं ततोऽपि लभ्यते न्यासमाह—
प्रत्यये कि इतीति । अत्रापि समुदायग्रहणशङ्कैव नेति ज्ञापकानाश्रयणप्रयुक्तं लाघवमिति भावः । तदुक्तं
दोषमुद्धरति—न येति । गान्यारतु प्रत्यये कि इत्येव प्रतीकं धृत्वा उक्तज्ञापकात्तदादिविधिर्नैत्याहुः ।
अत्र पाठे निष्कृष्टं सूत्रार्थमाह—आप्परस्येति । अत्रयमुक्तरीत्याऽप्यारविशेषणमिति भावः । तत्र—
तपोर्मध्ये । सामर्थ्यात्—कीत्युक्तिसामर्थ्यात् । अकारत्ववधानांशे गतिरनु द्विषोवेति । कपरत्वं तु
सर्वत्राव्यवहितमस्त्येवेति भावः । मूले—पूर्वस्य किमित्यादि शब्देत्यन्तग्रन्थ परममूलस्यप्रत्युदाहरण-
सदृशः ।

यस्य २१२देव । इदानीं तु ‘सत्का’ ‘प्रदारका’ इत्यत्र यकारापूर्वरैत्याकारस्य सत्त्वेऽपि ‘पुत्रिका’ इत्यत्र
यकारापूर्वरैवैवाराधाकारविधाने ‘पुत्रका’ तदग्नये ‘पुत्रिका’ इति रूपद्वयसिद्धिरिति तात्पर्यव्यतिरिक्तम् ।

“उदीचामातः स्थान” इति विकल्पस्यापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्या-
मदूरे दक्षिणा आजन्तः । दक्षिणा भवेति विग्रहः । यत्तु—दक्षिणस्यां दिशि
भवेति प्राचा विग्रहोक्तम् ; तत्र, त्यग्विधावन्त्यसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणा-
शब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा—‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे’ इति पुंवद्भावापत्तेश्च । यत्तु—
समासे एव पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते । त्यकि “किति च” इत्यादिवृद्धौ टाप्,
‘ततोऽज्ञाताद्यर्थे कः । “केऽण” इति ह्रस्वष्टाप् । इहत्यिकेति । “अव्ययात्त्यप् ।

“न यासयोः” ॥ अत्र न्यासकारः । या इत्येतस्य “उदीचामातः स्थाने” इति
विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयमिति ; तत्र, ‘आतः स्थाने’ इत्यंशस्येहाभावात् । या सेति यत्त-
दोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति । स्वरूपस्याविवक्षायां फलमुदाहरति—
यत्तां, तकामिति । यासयोरित्यपहाय यत्तदोरित्येव वक्तुमुचितम् । उपत्यकेति ।
“उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः” । ‘क्षिपकादीनां च’ । नेत्यनुपज्यते । क्षिप-
केति । क्षिपेरिगुपधलक्षणः कः । ततोऽज्ञातादौ कः । चट भेदने । पचाद्यच् । ततः
कः । तारकेति । तरतेर्ष्वल् । ज्योतिर्नक्षत्रं, नेत्रकनीनिका च । घर्णकां—प्राचार-
विशेषः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । “ओरब्” । अन्यत्र घर्णिकेति । ग्रन्थवि-
शेषस्य व्याख्या स्तोत्रकर्त्री च । वर्तयतीति ‘वर्तका-शकुनौ इत्थं वा । अन्यत्र
नित्यमेव । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवतास्तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । “देवता-
न्वात्तादर्थ्यं यत्” इति यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका । ‘इष्यशिभ्यां
तकन्’ । अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः “संख्याया अतिशदन्तायाः कन्” ।
अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारेऽद्धचारोप्य “यकपूर्वायाः” इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन

दाब्दरत्नम् ।

रव्यवधानं सोढव्यमेवेति भावः । विग्रह इति । “दक्षिणापञ्चाद” इति त्यक् । अन्य-
था—दिग्वाचकस्यापि ग्रहणे । चेन साहचर्यत्यागे मानाभावः संगृहीतः ।

इहाभावादिति । अकथः सर्वादिति भावः । प्राचारविशेष इति । घर्णयस्या-
जैत्वी ।

ण्यविशिष्टपूर्वत्वात्मकम् । अकारव्यवधानांशे तु गतिरस्ति । दिग्वाचकस्यापीनि । अपिना
आजन्तपरिग्रहः । मूढे—यत्स्विति । प्रक्रियोक्तिरयम् । साहचर्यानाश्रयणे विनिगमनाविर-
हादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । संगृहीत इति । तथा च नोभयोर्ग्रहणशङ्केति भावः ।
घर्णयतीति । चौरादिकाद्वर्णधातोर्ण्यन्ताण्डुल् । मूढे—अत्राहुरिति । प्रकाशयति इति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

योऽद्याप्याख्यानरूपो बोध्यः । ननु यस्यायं विग्रहः स क इत्यत्र आह—दक्षिणेति । ननु अन्यथे-
त्यस्य तदग्रहणे इत्यर्थं दोषोक्तस्तन्नित आह—दिग्वाचकेति । अपिना तस्यापि संग्रहः । साह-
चर्यानाश्रयारे हि विनिगमनाविरहादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । ननु निर्वात्रसाहचर्यत्यागस्य बाधुत्वात्
दमह्नाप्रमद्वेनाऽन्यथेत्यादिदोषोक्तिरुक्तेत्यत्र आह—चेनेति । पतेर्यत्तत्राप्येत्यर्थः । मूढे—
यस्मिन्, प्रक्रियाकृदुक्तिः । अत एव त्वम् विधी तेन, इह च प्रमादवृत्ता दक्षिणस्या जातादिदाक्षिणात्य-
केति विगृहीतम् । तन्नेतादि । निर्दोक्तसंश्लेषस्यानुकावात् इति भावः । धतेन तत्रायदृष्टिपदस्य सद्धि-
न्यवृत्तिपरावात् मूलं चिन्त्यमिति रत्नाश्लोचमपास्तम् । तत्र हेतुत्वेनाभिमतस्यान्यथा नेत्यभावाच्च ।
अत्र एवाऽतनुचोऽज्ञाताभावे दक्षिणं इत्यतिदिमाश्रय सर्वनाम्न इत्येव निदमिति भाष्यं सङ्गच्छते ।

अकथ इति । तस्य ये प्राग् जायमानादिति भावः । घर्णयतीति । घर्णं घर्णयिवादि-

इति श्रीहर्षभट्टोक्ते “भस्त्रैषा” इति वैकल्पिकमित्वमिति व्याचक्षाणा उपेक्षया इति भावः । आत्मीयायामिति । आत्मज्ञातिधनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः । यत्तु-ज्ञातिधनयोः स्वका, स्विका, इति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः ; तच्चिन्त्यम्, तादृशस्याऽऽकरस्याऽप्रसिद्धेः, लिङ्गानुशासनविरोधाच्च । यत्तु-स्वका, स्विका, इति काशिरायामुदाहृतं; तत्सञ्ज्ञाविषयकं, न तु ज्ञातिधनविषयकम् । यदपि ‘स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते’ इति परिजहूः । तदपि चिन्त्यम्, उत्करीत्या कप्रत्ययान्ताष्टाप्सम्भवेऽपि प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतया ‘आतः स्थाने’ इत्यंशस्य दुरुपपादत्वात् । प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह—निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्प्रान्ता भस्त्राया निर्भस्त्रा । उपसर्जनह्रस्वः, टप् । ततोऽज्ञातादौ कः । कृतपत्वेति । सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु “न यासयोः” इति बहुपल

शब्दरत्नम्

‘ह्यरुच्’ आत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपरादः । व्याचक्षाणा इति । सकलमुक्त्वा वैकल्पिकमित्वं व्याचक्षाणा इत्यर्थः । स्त्रीत्वमेव नास्तीति ।

एषो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वारम्भे स्वोऽस्त्रिषां धने ।

इति कोतादिति भावः । संज्ञाविषयकमिति । संज्ञाया अपि “सञ्ज्ञाप्रत्ययो-च्च” इति पुंस्त्वनिषेधेन भाषितपुंस्त्वबोधनात् । “अभाषितपुंस्त्वञ्च” इत्यनेन न सिद्धिरिति भावः । आत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयं चेत्यपि बोध्यम् । उपलक्षणमिति । भैरवी ।

आह—प्रकृतमिति । स्त्रीत्वाभावे सार्धकमाह—स्त्री ज्ञातावात्मनीत्यादि । ननु सञ्ज्ञाभूतस्य कथमेतत्सूत्रोदाहरणत्वन्तस्याऽभाषितपुंस्त्वत्वाद् आह—संज्ञाया अपीति । पुंस्त्वनिषेधो हि पुंस्त्वस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वस्य प्राप्त्यभाषितपुंस्त्वत्वं विना नेति भावः । ननु तेन निषेधेन सञ्ज्ञाभूतस्याऽभाषितपुंस्त्वमेव बोध्यते ; सिद्धानुवादत्वे लापराध । किञ्च ‘क्लिप्तौ च’ इति संज्ञायां विहितस्य तत्प्रत्ययरूपं देवदत्तादिशब्दे सत्येन क्रियाप्रवृत्ति-निमित्तत्वस्य सत्येन तस्यास्तु भाषितपुंस्त्वत्वमस्य तु तथात्वे न प्रमाणम् । यद्यस्या-त्मोपसर्गप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य सञ्ज्ञात्वेन विनियोग इति शूरे ; तदा सर्वनामत्वाद्यज्ञपि स्यादित्यात स्थानिराकारस्मात्ताम इत्यत आह—प्रायस्स्वार्थिरेति । तत्रेदं बोध्यम्—आत्यन्तस्वार्थिककान्तमपि तस्योदाहरणस्य सम्भारति । तस्य व्यापुपत्तेः प्रागुपत्तेरात स्थानिरत्वम्येदाशङ्कम् । एवञ्च तत्र नित्यमेवेत्यम् । व्याख्यातृग्रन्थस्योपेक्षणीयत्वञ्च भावप्रकाशः ।

क्षणमिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । तेनेह न, शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका । जानातीति झः । प्रियो ज्ञोऽस्याः प्रियञ्जिका इति ।
 “अभाषितपुंस्काच्च” ॥ विहितविशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह—बहुव्री-
 हेरिति । नित्यमिति । अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः “प्रत्ययस्यात्” इत्युत्सर्ग एव प्र-
 वर्तत इत्यर्थः । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादेवेति भावः । बहुव्रीहेरित्युपस-
 र्जनोपलक्षणम् । तेनाऽतिखट्विका निःखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव । शैपिके-
 कपीति । “आपोऽन्यतरस्याम्” इति ह्रस्वपक्षे इति भावः ।
 अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र “यूनस्तिः” उपसर्जनस्यात्रैति

शब्दरत्नम् ।

भस्त्राशब्दसाहचर्येण व्याख्यानेन च श्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्य ग्रहणम् । अत एव,
 ‘एषाह्नेनपूर्वे उदाहरणम्’ इति भाष्येऽप्येतेत्येवोक्तम् । अन्यथा ‘एतद्दूरी’ इत्येव वदे-
 विति भावः । शुभ्राजिकेति । बहुव्रीहेष्टापि ततः स्वार्थिकः क इति भावः । एतेनाऽऽ-
 तः स्थानिकत्वाभावादप्राप्तिसिद्धिर्वास्तवम् ।

परविशेषणत्वे स्थितिः । समुदायस्य भाषितपुंस्कात्वेऽपि तद्वचनस्य एतद्दूरी-
 स्यात्तत्वेन ततः परत्वात् परविशेषणे दोषः स्यादेवेति भावः । ह्रस्वपक्षे इति । बहु
 जस् एतद्वा जस्, इत्यवस्थार्या कपि छन्दुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुगन्तत्वात्
 समाससंज्ञायां “समासान्ताः” इति शास्त्रप्रचलात्कञ्चनस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्य-
 यैर्यौ ।

पूर्वोक्तरीत्या । काशिकोक्तिस्तु सञ्ज्ञाविपरिणयेनेति । विवृतनिर्देशस्य विवक्षितविपरिण-
 मानमाह—मन्त्राशब्देति । एषाह्नेन मन्त्राशब्दस्य निर्णायकत्वाऽभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातः सङ्ग-
 ष्यते । साहचर्यस्य सर्वत्र व्यवस्थापकत्वे मानाभावादाह—व्याख्यानं चेति । निष्कृतव्या-
 ख्यानं चेत्यर्थः । तेषां व्याख्यानं सप्रमाणमित्याशयेनाह—यत्र एवेति । साहचर्यस्य ग्रहणादे-
 पेत्यर्थः । अन्यथा—उपलक्षणत्वे । एतेन—उक्तरीत्या साधुत्वस्य व्युत्पादनेन ।

अन्तरत्वेन—अभाषितपुंस्कात्वेन । इत्यवस्थार्या विवरणयोगोपपत्तिमाह—यदिति ।

मूले—अत एवेति । “यूनस्तिः” इति सूत्रमभिव्याप्य “अनुपसर्जनात्” इत्यधिकारस्य
 भावप्रकाशः ।

स्वाधिकानां व्यापारत्वेऽपि प्रागेव प्रवृत्तेः प्राक् प्रतिपादितत्वेनाऽऽतः स्थानिकं स्वयंशमावेन विहरणमात्रेः ।
 एवं च तत्र नित्यमेवेत्यम् । अत एव स्वपूर्वापरमन्त्रविरोधो लघुव्रीहविरोधो भाष्यविरोधश्च न । अत्रापि
 पक्षे तत्प्रयोगनिर्वाहेऽपि व्याचक्षणमन्त्रस्योक्तरीत्योपेक्ष्यमेव । काशिकोक्तिस्तु संज्ञाविपरिणयेन । प्र-
 क्रियायां गौरवस्यावश्यं स्वीकारादनुसरेण वा सति बोध्यम् । उपलक्षणमात्रे हेतुमाह—मन्त्रेति ।
 अत एव मन्त्राशब्दस्य पूर्वनिपातः । निर्णायकत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । साहचर्यस्यासर्वत्रिहरादाह—व्या-
 ख्यानं चेति । व्याख्यानमेव समुपपत्ति—अत एवेति । तेन तादृशग्रहणादेरेत्यर्थः । अन्यथा—उपलक्ष-
 णत्वे । सत इति । स्वाधिके तन्व्यायप्रवृत्तेरिति भावः ।

ननु परविशेषणत्वेऽपि नायं दोषः समुदायस्य भाषितपुंस्कात्वेनैव तदप्रत्ययेन भाव—समुदायेति ।
 अतएवेनेति । भाषितपुंस्कात्वेनेत्यर्थः । तस्य नित्यस्त्रीत्वादिति भावः । तत्र—अभाषितपुंस्करूप-
 वदत्वात् । हररपक्षे विवरणमुपगम्यति—यदिति । अत्रोक्तिद्वयविपरिणयेनैव समासस्य ग्रहणेः प्राप्ति-
 र्वादाह—कपीति । “एषात्” इत्यनेनेति भावः । एतदतिशयान्तरत्वेन प्रातिपदिकत्वे, एषात्—सुप्लु-
 कीति । यद् य मूलं एषा । प्रापुल्लसिद्धात्—अभाषितपुंस्कात्वेनैव तदप्रत्ययेन भाव—समुदायेति ।

प्राञ्च आहु ।

"टिड्ढा" ॥ इह वृत्तिकृता सूत्रे ख्युन् प्रक्षिप्तः । औत्सीति । उत्से भवा,

शब्दरत्नम् ।

यान्तसमासरूपप्रातिपदिकत्वाभावाद् "गास्त्रियो" इति ह्रस्वत्वाभावे "केऽण" इति ह्रस्वत्वे न कपि" इति निषिद्धे "आपोऽन्यतरस्याम्" इति ह्रस्वे कप प्रावर्तिन ख द्व्यशब्दात्परस्याऽऽपोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिक्काऽकारस्यायं विकलः । ह्रस्वाभावे तु बहुलद्वाकेतीति भावः ।

प्राञ्च आहुरिति । न च 'स्त्रियाम्' इत्यस्य गृह्यमाणविशेषणमत्वान्नात्र दोषः । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधेरिव 'स्त्रियाम्' इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्च ज्ञापनेनादोषात् । अत एव धीवानमतिष्कास्ता अतिधीवरीति सिद्धयति । प्राधान्येन भैस्वी ।

सत्त्वादेव । गृह्यमाणेति । 'श्रुतानुमितयो' इति न्यायादिति भावः । नात्र दोष इति । बहुबुधा शालेत्यत्रातिव्याप्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । नन्वेवमनुपसर्जनाधिकारवैयर्थ्यमतः/आह—अनुपसर्जनेति । स हि 'बहुबुक्त्वा' इत्यादौ दोषः प्रवृत्तिशरणावारण्यः । यदि क्षियामिति गृह्यमाणस्यैव विशेषणं स्यात्तदा तित क्षियामवर्तनान्धीप प्राप्तिर्नास्तीति तदधिकारो व्यर्थः स्यादिति 'यावता विना' इति न्यायेनोभयोरपि ज्ञाप्यत्वमिति भावः । अदोषादिति । न चेत्प्राप्तदोषाभावादित्यर्थः । अत एव—'क्षियाम्' इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतविशेषणत्वादेव । यदि श्रुतविशेषणत्वमेव स्यात्तदा खल एव श्रुतत्वात्तद्विशेषणत्वं क्षियामित्यस्य स्यादित्यत्र यक्षन्तस्य क्षियामवर्तमानात् "वनो र थ" इत्यस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । न केवलं लक्ष्यानुरोध एव क्षियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतित्वाभिमतविशेषणता तात्पर्यमाह क्विन्तु 'प्रधानाप्रधानयो प्रधानानुरोध एव प्रबल' इति न्यायोऽपि 'क्षियाम्' इत्यस्य तत्र नियामक इत्याशयेनाह—प्राधान्येनिति । साक्षाद्विप्युद्देश्यत्वेनोपासनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यस्वरूपमस्य प्राधान्यं प्रष्टव्यम् । नन्वेवमनुपसर्जनादित्यपि भावप्रकाशः ।

“उत्सादिभ्योऽब्” । न च “शार्द्धरवाद्यन्” इति ङीना सिद्धमिदमिति वाच्यम्,

शब्दरत्नम् ।

तद्विशेषणताया न्याप्यतया च । “अनुपसर्जनात्” इति तु गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् । अत एव
‘कौम्मकारेण’ सिद्धिः । अन्यथा कुम्भकारेणोऽप्यापद्येत । कुम्भेन समासेऽपि केवलस्य कारस्य
भैरवी ।

प्रधानमर्थेन विशेषणं स्यादिति ‘बहुकुरचरा’ इत्यस्य तद्व्यावर्त्यत्वानुपपत्तिरिति तदधिकार-
स्य तदन्तविधिज्ञापकत्वानुपपत्तिरत आह—अनुपसर्जनादिनि त्विति । विशेषणमिति । “अनुपस-
र्जनात्” इत्यस्य तदन्तविधिज्ञापकतापरमाप्यप्रामाण्यादिति शेषः । अत एव—अनुपसर्जना-
धिकारेण तदन्तविधेर्ज्ञापनादेव । सिद्धिरिति । तन्मात्रस्य सिद्धिरित्यर्थः । व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुख्येनोक्तार्थत्वद्ब्रूयति—अन्यथेति । अन्यथा—तज्ज्ञापिततदन्तविषयभागे अपि शब्दोऽप्रेष्टसि-
द्धिसमुच्चायकः । सा च तदन्तविषयभागे केवलात्कारशब्दान्धीप्यन्यनुसर्जनस्त्रीप्रत्यये
तदादिनियमाभावेन समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्ततया ततो ढकि बोध्या । न च समुदायस्य
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेऽपि न प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्, तत्र प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्धा-
त् । अन्यथा ह्याद्यप्रहणस्यैतदर्थमावश्यकतयाऽन्यार्थत्ववर्जनपरद्वयाप्यस्य भाग्यविरोधः
स्यादिति । आपाद्यं रूपं व्युत्पादयति—कुम्भेनेत्यादिना । समासेऽपीति । अपिशब्दोऽप्यङ्कार-
भावप्रकाशः ।

याशयेनाह—प्राधान्येनेति । साक्षादिद्युदेदयत्वेनोपनिष्ठप्रकारतानि विविधविशेष्यतावशेन वा
प्राधान्येनेत्यर्थः । “प्रधानाप्रधानसन्निधौ” इति व्यायेनेति भावः । नन्वेवम् “अनुपसर्जनात्” इत्यस्यापि
क्षियाम्” इत्यनेन तुल्यतापत्तिरत आह—अनुपेति । गृह्यमाणस्यैव । टिडादिः—सामर्थ्यादिति शेषः ।
अन्यथा तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । आद्यज्ञापनफलमाह—अत एवेति । तदन्तविधेर्ज्ञापनादेवेत्यर्थः ।
सिद्धिरिति । तन्मात्रसिद्धिरित्यर्थः । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकेणाह—अन्यथेति । तज्ज्ञापिततदन्तविषय-
भावे इत्यर्थः । अपिरिष्टसिद्धिसमुच्चायकः । सा चात्र पक्षे केवलात् बोध्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदा-
दिनियमानावेन समुदायाद्ढकि बोध्या । “स्त्रीभ्य” इत्यत्र प्रातिपदिकादिति न सम्बन्धने । अन्यथा हि
ह्याद्यप्रहणस्यैतदर्थमावश्यकतयाऽन्यार्थत्ववर्जनपरद्वयाप्यस्य भाग्यविरोध इति भावः । ननु नेष्टसिद्धिरत्र पक्षे, किं त्व-
निष्ठमेव । प्रत्ययप्रहणपरिभाषया विशिष्टस्याऽनन्यत्वात्केवलस्य तत्त्वेपि अनन्तरत्वेन अप्रातिपदिकत्वा-
त्कुम्भेनैकार्थभूततया निष्कृष्य स्त्रीत्वेनामन्तरस्य दुर्बचनयाऽत्र ङीप् एवानुत्पत्तेः । एव च तस्मिन्पक्षे
तदन्तप्रहणफलत्वे वाच्ये वीभेत्याद्यापद्येतैतन्मनुक्तम आह—कुम्भेनेत्यादि । कारस्य—उत्सापी-

सरला ।

कौम्मकारेणसिद्धिरिति । न च कुम्भकारीशब्दाद् ढक् दुर्लभः, तस्य शिल्पिवाचकत्वेन “सेना-
न्तर्लक्षणवारिभ्यश्च” इति व्यप्रत्ययेन बाधादिति वाच्यम् ; हिमार्थवाद् कथाश्लेषेण घटस्कोढकृत्वाचरस्य
यौनिकरान्यायकस्यापि कुम्भकारशब्दस्य सत्त्वात् ।

ननु प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणभूतप्रातिपदिकात् प्रत्ययो
भवति अत एव राजपुरुषस्यापत्यमित्यर्थे राजपौरुषिरिति न भवति । अत एव च सूत्रनटस्यापत्यमित्यर्थं
सौत्रनादित्येव तथेदापि अपत्यार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधिकरणभूतप्रातिप-
दिकं कुम्भकारीति, ननु वारी इति; तत् कथं तस्माद् दृग्गापादनं भाष्यादाविति चेत् ? न, तस्य निय-
मस्य प्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकताकप्रत्ययनिष्ठविशेष्यताकृतार्थानिरूपिते एव प्रवृत्तेः । “स्त्रीभ्यो ढक्”
इत्यत्र रत्नाप्रत्ययेनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकता, ढक्प्रत्ययनिष्ठा विशेष्यता च वर्तते इति तन्निरूपकत्वस्यैव
सत्त्वात् तन्नियमप्रवृत्तिः । अत एव परमगाम्यस्यापत्यमिति विग्रहे परमगाम्यावयव इत्यस्य सिद्धिः । अ-
न्यथा गार्ग्येति यजन्तवद्वादे तादृशप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यभावेन न न स्यादित्यर्थः । अत एव च
शिवमागवत इत्यस्य “अयःशूल” इति सूत्रमन्त्ये प्रवृत्तत्वं सिद्धिः । तदर्थं “मक्ति” इति सूत्रे मन्त्य-

शब्दरत्नम् ।

प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगाच्चतो ङीप् कुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्यायोगस्य चक्षुमशक्यत्वात् तेनापि योगे कदाचित्ततो ङकि विशिष्टस्य भैरवी ।

स्येत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तेन कारशब्दस्य समासात्मकसमुदायस्य च प्रातिपदिकत्वलाभः । तदर्थस्यापीति । अपिशब्दः समुदायपरामर्शकः । एकार्थीभूतस्यापीति । अस्य तस्येत्यत्रान्वयः । विशिष्टस्य-ङीट्विशिष्टस्य । तस्य-कारशब्दस्य । अशेषस्य-तदर्थेनायोगस्य । अपत्यार्थेन सहेत्यादिः । वक्तुमशक्यत्वादिति । अजहत्स्वार्थवृत्तिसंज्ञावात् ।

जहत्स्वार्था तु सत्रैव यत्र रुढिर्विरोधिनी ।

इति सिद्धान्तात् । तेनापि योगे—तदर्थेनापत्यार्थेन योगे । एवञ्चोभाभ्याम्प्रत्ययोत्पत्तिसम्भव इत्याशयेनाह—कदाचिदिति । विशिष्टस्य-समासात्मकसमुदायस्य । ननु कुम्भेनैकार्थीभूतस्य भावप्रकाशः ।

अर्थः । अपिः समाससमुद्भायकः । तत्र तस्य समासात्मकप्रयुक्तं तदवयवस्य कृदन्तत्प्रयुक्तम् । अजहत्स्वार्थायामर्थवत्त्वस्य सत्त्वात् । जहत्स्वार्था तु न सार्वत्रिकी । यद्वा पूर्वपदे एव तत्त्वं नोत्तरपदे इति भावः । तदर्थस्य—कारार्थस्य । निष्कर्षमिवेक्षे मानामावादिति भावः । अपिः समानार्थसमुद्भायकः । सत्तः—उत्पत्त्यात् । कारशब्दशब्देभ्यः । अपिद्वयं मिथस्त्वचोगसमुद्भायकम् । विशिष्टस्य—विशिष्टस्य । तस्यायोगस्य मार्गोत्पत्त्यापत्त्यायोगस्येत्यर्थः । तेनापि योगे । कार्यर्थेनापत्यार्थेन योगे इत्यर्थः । एव चोभयतोपि तत्सम्भवोऽत आह—कदाचिदिति । नियामकाभावादिति भावः । सत्तः—पारीशब्दात् । यपि 'सर्वादीनि' इति सूत्रे भाष्ये—प्रायःसहायते योग इत्युक्तम्, चतुर्थे तु प्रधानेन सरला ।

अतमगमत् शयस्य पाठरत्ननाम् । किम्विशिष्टपरिभाषा च देवीभागवत इत्यस्य सिद्धिः । ग्रन्थेऽपि प्रणिपादकात्वेन सप्तकाव्योपचारात् तत्प्रयोगः साधुः । एतेन ग्रन्थे 'देवीभागवत' इति प्रयोगमशुभं वदन्तः परस्ताः ।

ननु कारीणि ङीपोऽनुपसर्जनरत्रीप्रात्ययसत्त्वात् "रत्रीप्रत्यये चानुसर्जनैत" इति परिभाषया तदादिनिमित्तनिषेधाद् दृष्टप्रत्ययनन्त्यायेन कुम्भकारित्वमादेव ङकि योग्यकारेणसिद्धत्वा द्वितीयतदन्तादिपिस्वीकरणमर्थम्, नच विशिष्टे तदार्थेऽपि ङीमे विशिष्टनकृत्कारणमादेव विशिष्टवृत्तिप्रातिपदिकत्वादेः तदन्तेऽनाद्येपान्तं ततो ङकः मिदिरिति वाच्यम्, 'पदमागमाद्यम्' इत्यादिवाच्यं वर्युत्तरेण प्रातिपदिकत्वे ङकिः सिद्धेः, इति चेत् ?

शब्दरसम् ।

तस्मिन्निष्ठात्त्वाभावेन कुम्भशब्दोकारस्य घृच्छानपत्तेः । निष्कृत्यैकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वे न मानम् । समुदायेनैकार्थीभावेऽप्यपेक्षानापि तस्यैव सत्त्वात् । न च समुदायान्धीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कदाचित्कारीशब्दादाप-
त्तिस्तत्रापीति पाच्यम् ? एतदधिकारसामर्थ्यदिव तदादिनियमाभावेनाधिकृत्यैव गार्थे
मैरवी ।

तस्य कथमपत्तेन योगोऽत आह—निष्कृत्यैकेति । न मानमिति । अत एव “तद्विधायं” इत्यने-
नोत्तरपदे परे समासविधानं सङ्गच्छते । अत एव च “येन विधिः” इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषायाः प्रयोजनद्वाराग्यायग, परमगार्थ्यायण इत्युपात्तम् । कृद्वहणपरिभाषा स्वप्न न प्रवर्तते,
कृन्मात्रग्रहणाभावात् । कृत्यचिच्छब्दाग्निरस्यति—न चेति । एतदधिकारसामर्थ्यात्—अनुपसर्ज-
भावप्रकाशः ।

नदन्तविध्यादिपापनद्वारा कोम्भकारेयसिध्दयर्थे योग इत्युक्तमिति भिन्नो भाष्यद्वय विवक्षितं प्रतीयते; तथापि
तस्मिन् परिग्रहे कैयटकोस्तुभरूदादयः—प्रत्यासथायने इति त्रिद्वान्युक्तिः । चतुर्थस्याथैकदेश्युक्तिः,
तं विनापि तस्य मुसापत्वात् । तथा हि—अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कारशब्दादपि
धीपि समुदायात् ढक् भविष्यति । न च कदाचित्कारीशब्दादपि स्यात् । एकावर्द्धिचनस्यायेन समु-
दायादिवोत्पत्तेः । कुम्भेनैकार्थीभूततया निष्कृत्यापत्तेर्नाव्याभावात् । सूत्रारम्भेऽपि औपगवीयादादिव
केवलकाशब्दादपि कदाचिन्हीप्ससङ्गेन कोम्भकारेये पाक्षिकदोषस्यैवैव वागीयत्वात् । नन्वेवं
कुम्भकारीत्यत्र हीवेव न स्यात् । कुम्भेनैकार्थीभूततयाऽन्यत्रैव केवलस्य कीर्त्तनायोगात्, यस्य च
विक्षिप्तस्य कीर्त्तनेन योगो न तदन्तमिति चेत् ? न, अमस्तुर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणपापनात् । न चैव बहु-
कृत्यचरेत्यादावतिप्रसङ्गवारणायार्थं निषेधोपि सार्थक इति वाच्यम्, “द्विद्वान्” इत्यादावुपात्तस्य
द्विदादेरेव कीर्त्तनेन विशेषणेनादोषात् । पूर्वोपात्तं तदन्तं च कीर्त्तनेन विशेष्यते, उच्यते चोपात्तमे-
त्यत्र व्याख्यानमेव शरणम् । इदं च सूत्रारम्भेऽप्यवश्यम् । अन्यथा पञ्चावीर्यन टापूंसङ्ग इति । अत्र
शुरुचरणाः—प्रत्यासथायते इति वार्तिकसिद्धान्तरीत्या । चतुर्थे तु भाष्यसिद्धान्तः । इत्थं हि तदाकृतम् ।
अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि कदाचित्कारीशब्दादपि स्यादिति पाक्षिको दोष एव । युगप-
द्विद्वान्कार्या तन्वायप्रवृत्त्या समुदायकार्येणावयवानामनुग्रहेण च नैकावर्द्धिचन-सायेन निरर्हाः । कुम्भे-
नोपायुत्तिरस्युक्ता, निष्कृत्यापत्तेर्नैकार्थीभावेऽपि समुदायेनैकार्थीभावेऽप्यपेक्षानापि तस्यैव सत्त्वात्
मर्थ्याङ्गतेः विशिष्टसम्बन्धपत्त्येऽपि विशेष्यसम्बन्धस्यात्माहृतेऽ, सिद्धान्ते दोषाभावस्य वद्वमाण-
त्वात् । अनभिधानेन प्रत्यासथानं तु न चमत्कारि । अत एव परमगार्थ्यस्यापत्यमित्यर्थं तदन्तदेशगार्थ्य-
शब्दात्प्रत्यये सति प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रयोजनावसरे “येन विधिः” इति सूत्रे गार्थ्यायणः परमगार्-
थ्यायणः शयुदाहृत भाष्ये इति । तदेतद्विद्वि निषायाह—निष्कृत्यैकेति । तस्यैव—एकार्थीभाव-
स्यैव । एवेन तदभावव्यावृत्तिः । अन्यथोक्तरीत्या समासेऽपि तत्रावपत्तौ “तद्विधायं” इत्यु-
त्तरपदे समासविधानान्यवस्थापत्तिस्तत्र तदनाश्रये सूत्रं तदेव गमकमिति चेदिहापि भाष्यद्वय गमकमिति
भावः । ‘वृद्धहणे’ इत्यस्याः कृन्मात्रग्रहणे प्रवृत्त्या न तथा विशिष्टदेव कोपुत्तसि प्रत्याशा । तस्मात्-
सिध्दयर्थं तदन्तविधिपदव्ययकं, चैतदधीनः । अमस्तुर्वग्रहणेन तत्रापत्तेः, बहुकृत्यचरेत्यादिव्यावृ-
त्त्यर्थमुपपन्नं वद्वमाणार्थसिध्दयर्थं चेदभावव्ययकमिति तात्पर्यम् । तत्र पक्षे शङ्कते—न चेति । समुदायात्-
तस्मादेव । तत्रापि—तदन्तविधिवादिनोऽपि । अर्थं गावः । कुम्भकर्मक्षेत्रस्थनुकूलक्रियाश्रयसम्बन्धित्वे
विवक्षिते सामान्योत्पत्त्यनुकूलक्रियाश्रयसम्बन्धिविवक्षाया अप्यनभावेन तस्यापि, प्रथमोच्चारितत्वाच्च
स्यादेव तत्सदुत्पत्तिः । एकार्थीभावस्तु कतीत्याऽस्त्येव । न च तस्यानुवन्तस्य, वचने न तत्रिमिच्छकोटौ
प्रविष्टं किं तु न्यायप्राप्तमिति भाष्याशयः । प्रातिपदिकादिति तु तत्र न सम्बध्यत इत्युक्तमेवेति ।
सामर्थ्यदिधेति । एतेनैतदर्थानोधने तु तदन्तग्रहणेऽनिष्टप्राप्तिसिद्धितेऽहमात्रकोम्भकारेयसिद्धिरूपक-

शब्दरत्नम् ।

बोद्धवते, न तु न्यूनस्यैवदोषादिति तदाशयः । विस्तरस्त्वन्यत्र बोद्धवः ।

भैरवी ।

नाधिकारसामर्थ्यात् । तदाशयः—चातुर्यिकस्यानुपसर्जनादित्येतत्प्रयोजननिरूपणपर 'प्रधानेन तदन्तविधियथा स्यात्' इत्येतज्ज्ञाप्यस्याशयः । न च तदन्तविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन कारीशब्दस्याणन्तत्वात्कुम्भकारयो दुर्वार इति वाच्यम्, एतदधिकारसामर्थ्यादसहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः । तत एव स्वस्य चेत्यपि न । प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽधिकृत्यैव व्यावृत्तिर्न तु न्यूनस्येति तु युक्तमेव । अत एव अस्य गोत्रापत्यमित्यर्थं इति "यस्य" इति लोपेऽपि युनि फक्सिद्धिः ।

ननु कुम्भेन समासेऽपि केवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेनेत्यसङ्गतम्, शेषलोक्तरीत्या केवलस्य सूत्रद्वयसाधारणपारिभाषिकार्थवत्त्वाभावात्, प्रत्ययान्तत्वेन पूर्वसूत्रस्याप्राप्तेः । न च कृदन्तत्वादुत्तरसूत्रेण प्रातिपदिकत्वम्, एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वरूपप्र-
द्वैतार्थवत्त्वाभावेनोत्तरसूत्राप्राप्तेः इति चेत् ? न, व्याघ्री, अश्वक्रीती, कण्ठपी, इत्यत्र 'गति-
कारकोपपदानाम्' इत्यस्य प्रयोजननिरूपणावसरे स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्राक् यथा घञ्शब्दादीनां प्रा-
तिपदिकत्वन्तर्थाऽत्र कारशब्दस्याऽपि भविष्यति, "कृत्तद्धित" इतिसूत्रस्यैव च प्रवृत्तिरप्रा-
भिप्रेता । विभिन्नवृत्तिद्वयस्यात्र सत्त्वेन तन्मात्रवृत्त्येकार्थीभावस्मात् सत्यमस्ति । 'पञ्चगव-
धनः' इत्यत्र तु समासद्वयरूपा सजातीयो वृत्तिरित्येकार्थीभाव एक एवेत्याशयात् ।

ननु "सर्वोद्दीनि" इतिसूत्रभाष्ये—'अनुपसर्जनादिति योगः प्रत्याख्यायते' इत्युक्तम् । इह तु 'प्रधानेन तदन्तविधियथा स्यात्' इत्यनुपसर्जनादित्यस्य प्रयोजनमुक्तमित्येतद् द्वयं विरुद्धमिति चेत् ? अत्राहुः कैयटादयः, प्रत्याख्यायत इत्युक्तिः 'सिद्धान्तिनः', प्रवृत्तसूत्रस्थापनपरा चतुर्था-
ध्यायस्या तु एकदेशिनः । तदन्तविध्यभावेऽपि स्त्रीप्रत्यये तदन्तविध्यभावेन कुम्भकाराति-
समुदायादयवास्त्रीप्रत्ययोत्पत्तावपि दृक् भविष्यति, एकाजिद्वैचनस्यायात् । न च केवल-
कारीशब्दादपि क्वाचित्स्यादिति वाच्यम्, कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृन्मापत्वेनानन्वयात् ।
अन्यथा तदन्तविधावपि केवलकारशब्दादपि क्वाचिरस्त्रीप्रत्यये सति सतो वक्ति कुम्भका-
रेण पुंश्च स्यात् । न च कुम्भस्य यथा कारीत्यस्य न योगस्तथाकारेत्यस्य स्त्रीत्वेन
वर्थं योग इति वाच्यम्, असहपूर्वग्रहणेन तदन्तग्रहणज्ञापनात् । न चास्य सूत्रस्यानारम्भे
भावप्रकाशः ।

लाभावेनैतद्वैर्यं स्पष्टमेवेति भावः । एतेनात्र पक्षेऽपि कारशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेनाणन्ता-तत्वात्सतोऽपि
वदावित् स्त्रीपि कुम्भारयो दुर्वार इत्यपास्तम् । एतदधिकारात् व्यापकादेवासहाये एव व्यपदेशिवद्भावः,
प्रवृत्तेः अर्थव्याप्योक्तार्थवत्त्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च । एतेन व्यपदेशिवद्भावोऽप्यणन्ता-
दिरप्यर्थोऽप्यणन्तस्य दोष इत्यपास्तम् । किं च व्यपदेशिवद्भाववच्च एव सोऽर्थो न स्वतन्त्रः । एव स्वस्य
चेत्यपि तथेयदोषात् । न तु न्यूनस्येति । युक्तं चैतत् । यतः प्रत्ययग्रहण इति नियमेनाधिकृत्यैव
व्यावृत्तिर्न न्यूनस्य, अस्य युवापर्याप्तित्यर्थं अश्वम्भादिभिः शरवेति लोपे यन्निष्पद्येति फलोऽनापत्तेः ।
एवं च तन्निषेधेन तेन तद्व्यावर्त्यैव संशयो न स्वतत्वावर्त्यस्य न्यूनस्येति । तदाशय इति । तदन्त-
विधिस्थापनद्वारा तस्य तत्सिद्धिः फलमिति वदतां मायकुतामाशय इत्यर्थः । न-वेवमपि चित्त्यमिदं
केवल वारस्याप्रातिपदिकत्वेन सतो बीजभावेन पाणिनिनिष्ठाभावेन तत्फलोत्पत्त्यसङ्गेः । प्रत्ययान्तत्वेनार्थ-
वत्त्वात्प्रातिपदिकार्थीभावेनेत्यादिमूलोक्तार्थवत्त्वाभावेन गुरुचरभोक्तसूत्रद्वयसाधारणार्थवत्त्वाभावेन च
"प्रवृत्त" इति सूत्रागमिरिति चेत् ?

एव चेत्— एव चेत् च वृत्तेऽप्यनादुपपत्तिः प्राप्नोति । अथवानादुपपत्ती सत्या को दोषः ? कीम्-
कारो न सिध्यति । अथवापि वृद्धिरवरी स्यातामिति । तत्र एवेकदेशिमायानुरोधेनार्थः अन्यः ।
एव कुम्भकारादि सिद्धिरेव इत्येव तदन्तविधिः फलम् । अत एव 'इदं तद्विप्रयोगेन प्रधानेन तदन्तवि-

तत्र 'जातेः' इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा पुंयोगेऽपि स्यात् । एतेन इह अब्प्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः । इहानेकं चाभ्यं, तत्र अनुपसर्जनमण्योऽका-

शब्दरसम् ।

पुंयोगेऽपि स्यादिति । इष्यते तु आपित्यर्थः । प्रत्युक्त इति । अनेनैव सिद्धे मैत्री

रूपपदवाच्यो ङीष्वापत्तिरिति वाच्यम् । "टिङ्गाग्रम्" इत्यादावुपात्तस्य स्त्रीत्वेन विज्ञेयम् । एवञ्च तृपात्तन्तदन्तश्च तथा, व्याख्यानात् । व्याख्यानाच्च प्रामाणिकं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ताभावस्य-कमेव । अत एव पञ्चाङ्गीत्यत्र दानेत्याहुः । वस्तुतस्तु प्रत्याप्यायत इत्युक्तिर्गतिं करोत्या, चतुर्थे तु भाष्यकारोपसिद्धान्तः । निष्कृष्यैकार्योभाव एव वृत्तिप्रयोजक इति न भाष्यकारस्य मन्मतम् । अनुपसर्जनं स्त्रीप्रत्यये तदादिनिष्पन्नाभावेऽपि कदाविद्वयवादापि ङक् स्यादेव । यदापि समुदायादेव प्रत्ययोत्पत्ताशेकाज्जिह्वैव नन्यायोपन्यसर्जनं सन्न युक्तम् ; यत्र युगपद्वि-चक्षा समुदायकार्येणावयवानुग्रहश्च तत्र तन्व्यायप्रवृत्तेः । कृद्प्रहणपरिभाषया कुम्भकारशब्दा-देव स्त्रीप्रत्ययो भविष्यतीति तु पक्षमशङ्क्यम्, तस्याः पारभाषायाः कृन्मात्रप्रहणे प्रवृत्तेः सिद्धान्तात् । यदि तु तदन्तविधिरन्तपूर्वप्रहणेन ज्ञाप्यते, तदा बहुकृतवत्त्वत्र ङोपोऽभा-वाच्च "अनुपसर्जनात्" इत्यादयश्चम् । "क्षिपाम्" इत्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिवत्त्वाभिमतवि-शेषगतायान्तस्यानुपूर्वं ज्ञापकत्वस्याभिधास्यमानत्वादित्येवंशीत्या भाष्ययोरविरोध उप-पादनीयः । तदेतद् ध्वनयन्नाह—वित्तरित्विति ।

मूले अन्यथेति । ङीन्विधायके 'जातेः' इत्यस्याऽननुवृत्तावित्यर्थः । पुयोगेऽपि । ङी-भावप्रकाशः ।

धियंथा स्यात् कुम्भकारी नगरकारी इति भाष्य सङ्गच्छते । अत्र पञ्चाङ्गवाटुरतिरिति ग्रन्थस्यावदावसरे "कृत्तद्धित" इत्यत्र वृद्धप्रहणे इत्यस्य सञ्चारेण समुदायप्रातिपदिकत्वेन तत्र एव जीविनि कैयटोक्तसङ्ख्यायां श्वरमुतो अवयवस्याऽप्रातिपदिकत्वात्समुदायस्य चानगन्तात्वात् ङीषोऽप्राप्तिरेवेति शङ्कितुमुच्यते । इत्यु-द्योऽङ्गीकारार्थं सञ्चोक्तार्थवत्त्वाभावेनान्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्चेति लघुशेषलोक्तस्य सङ्गच्छते इत्याहुः ।

परे तु कारशब्दस्यागन्तात्वादर्पवत्त्वमस्त्येव । वृत्तादर्शबोधनकस्य कल्पितस्य भीतपूर्विकारस्य सत्त्वात् । वृत्तिद्वयस्य भिन्नत्वेन तद्धेतुभूतैकार्योभावस्यापि भिन्नत्वात् कारमानवृत्तैकार्योभावेन लो-किके प्रसिद्धत्वे सङ्गच्छते । न हि प्रसिद्धत्वेऽपि स्वातन्त्र्यं विवक्षितम् । किञ्च "पञ्चाङ्गवचन" इत्यादी पूर्वं प्रयाणां बहुमीहो तदैकार्योभावेन व्यापकेनैव षट्कार्यं सिद्धे एवम् तदनङ्गीकारेऽप्यत्र पूर्वं कृद्बृत्ती प्रकृतिप्रत्ययमात्रवृत्तैकार्योभावेन व्याप्येन समासासिद्ध्या तावदासिद्धे भिन्नस्य तस्यावश्यकत्वात् । अत्र एव नगरकारीत्यतोऽङ्गिमम् "अत्र हि तदादिनियमादवयवावुत्पत्तिः स्यात् । कृद्प्रहणे इत्यस्यास्तु कृद्-कृद्प्रहणादसञ्चार एव । एव तदङ्गीकारान्तेन समासो भविष्यति । यथेव लभ्येत, कृत स्यात्तत्तु न लभ्यं "गतिकारोप" इति हि समास एव तावद्भवति । तत्र च कुतोऽवयवावुत्पत्तिः" इत्यादि भाष्य, चतुर्थस्य "येनविधि" इत्यत्रत्योक्तमाभ्यं च सङ्गच्छते । अन्यथा तयोर्दन्तवजाजतिरशपत्तिः सत्येव । किं च तदन-ङ्गीकारे "गतिकारक" इत्यत्रोपपदग्रहणानर्थक्यापत्तेः । तद्विधायार्थवत्त्वाभावेनाप्रातिपदिकशरसुर एवा-प्राप्तेः । अत्र एव वदन्ते "शङ्कितुम्" इत्युक्तं वस्तुमिति नोक्तम् । तस्याः सङ्ख्याया उच्यते । न चैवमपि शुल्चरणीयत्वात्तदर्थवत्त्वं नावतीति वाच्यम्, तत्र तथार्थवत्त्वाङ्गीकारे पञ्चाङ्गस्य "गतिकारक" इत्यादेश गमकत्वेनेतः प्राप्त् तदनङ्गीकारः, किं तु पूर्वोक्तस्येत्यदोषात् । एतत्सत्ये तु तदनङ्गीकारः । अत एव तदन्तग्रहणेऽपि प्रायुक्तीत्या देशा समाशङ्क्येनदधिकारादेव व्यापकादसहाये एव स्वपदेशिवद्भा-वप्रवृत्तेः अर्थवत्त्वोक्तार्थवत्त्वाभावेनान्तस्याप्रातिपदिकत्वाच्च, तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्य-नोपपत्तेः न । न्यूनरथेत्यदोषाच्च । अन्यथा तदन्तग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्युक्तं लघुशेषे । तत्रैतदधिकारादेव शापकादित्यस्य हेतुनयेऽप्यत्र । अत एव सर्वान्ते अन्यथेति ग्रन्थसङ्गतिः । एव च न आप्ययोर्मिथो विरोधः, कैयटौस्तुमावसङ्गतिश्चैति प्राहुः । तदेतद् ध्वनयन्नाह—वित्तरित्विति ।

रस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह—आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र

शब्दरत्नम् ।

तत्राग्रहणं तत्सस्यापत्यं छोट्यत्र जातिलक्षणडाप्राधान्यमिति बोद्धव्यम् । अत्र हीति । न चैवमुपसर्जनाधिकारस्य चारितार्थ्यं मूलोक्तदत्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरिति वाच्यम्, छद्यानुसारिव्याख्यानेन 'स्त्रियाम्' इत्यप्य गृह्यमाणविशेषणतयाऽपि तद्वारणसम्भवात् । तस्माद्बहुकुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम् । तच्च तदन्तर्विधिं विना नोपपद्ये इति तज्ज्ञापकत्वम् । मैरवी ।

पन्नाधित्वा परत्वादिति शेषः । न ह्येवंसति फलाविशेषः । अग्रन्तान्हीनि समुदापस्याद्यु-
दात्तत्वमेव भविष्यति । हीपि तु सतिशिष्टप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति विशेषस्य स्पष्ट-
त्वात् । तत्रेष्टापत्तिन्निराचष्टे—इत्यत इति । इत्यर्थः—इति तात्पर्यार्थः । ननु 'टिड्डा' इतिसूत्र-
स्याग्रहणेनानन्तान्हीप्यप्यौस्सीत्यादेः सिद्धौ "शार्ङ्गत्वा" इति सूत्रेऽग्रहणस्य वैयर्थ्य-
मत आह—अनेनैवेति । अपत्यं श्रीति । गोत्रापत्यं छोट्यर्थः । एतेन 'गोत्रञ्च चरणैः सह' इति
जातित्वमस्तीति सूचितम् । मूले—इहानेकमिति । न च "ऋन्नेभ्य" इत्यादावपि लक्ष्यभेदे-
नानेकवाक्यताऽस्त्येवेति वाच्यम्, सत्र संप्राहकवाक्यस्यैकत्वमिह तु तस्य नानात्वमि-
त्याशयात् । अत एव पञ्चाशद्वेत्तत्र न हीप् । न चैवमिति । एवम्—आपिशलमधीते आपिशले-
त्यस्य व्यावर्त्यस्य लाभे । व्याख्यानेनेति । मूलोक्तरीत्या "अनुपसर्जनात्" इत्यस्य प्रयोजन-
मुक्त्वा "एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियामिति वर्तते । तेनाणं विशेषयिष्यामः । स्त्रियां
योऽण् विहितः । एवमपि काशकृत्स्नना प्रोक्ता मीमांसा काशकृत्स्नी, सामधीते 'काशकृ-
त्स्ना ब्राह्मणी' अत्र प्राप्नोति, नैव शेषः । अध्येऽयामभिधेयायामण ईकारेण भवितव्यम् ।
पश्चादध्येऽयामभिधेयायामण' लुप्तः स । यत्र श्रूयते, उत्पन्नस्त्वस्माद्रीकार इति पुनर्न भवि-
ष्यति" इति आप्यवृत्तुक्तप्रत्ययमूलकव्याख्यानेनेत्यर्थः । तस्मात्—उक्तरीत्या तद्वारणात् । तच्चेति ।

भावप्रकाशः ।

पुंगोमेऽपि स्यादिति । कीर्षं बाधित्वा परत्वात् । अग्र-उत्वायुदात्तया हीप्हीनोः स्वरौ
विशेषमावेति कीप्हीनोर्विशेषस्य सरसादिनि भावः । इष्टापत्तिं निराचष्टे—इत्यत इति । इत्यर्थः
इति । इति तात्पर्यार्थः । प्रत्युक्त इतीति । यत्तु रत्नाकरकृत्—एतेन अग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्रमादो-
क्तमपारमिति मूलं रमसामिधानम् । "शार्ङ्गत्वापन" इत्यत्र पुनरग्रहणं जानितल्लक्षणकीर्षं बाधितुम् ।
तत्राहि 'जाते' इति वर्तते तेन पुंगोमे कीर्षेति प्रसादग्रन्थसरसादिनि, अत्र, उक्तं समिधयेवं च
यद्यत्र प्राचोक्त "शार्ङ्गत्वापनो कीन्" इति सिद्धे पुनरप्याग्रहणं जातिलक्षणकीर्षं बाधितुम् । यदि तत्र
'जाते' इति वर्तते तर्हि स्पष्टार्थमिति, तत्र जानि जायनुत्पत्तावगानी औरमीत्वादायमासकोप्रापयार्थवस्य
सम्प्रदायप्रमाणस्य स्पष्टार्थत्वमिति चित्तमिति वाच्यं तत्परमगुरुचमप्रवायेऽस्मिहितत्वेन तदनुरो-
धेन मूलस्य सरसात् । तदेतत् स्वनयितुं तदनुवादन्यूनतां निराचष्टे—अनेनैवेति । अत्राप्याग्रहणे-
नैवेत्यर्थः । सत्र—शार्ङ्गत्वेति सूत्रे । जातौति । गोत्रं च चरणैरिति जातिवादिनि भावः । मूले—
ऊनेकं बाधयामि । यद्यपि "ऋन्नेभ्य" इत्यादावपि लक्ष्यसरकारकत्वात्तदानीं नानात्वं तदानीं तत्र
संप्राहकवाक्यमेकमेव । इदं तु तदपि न, द्यसमादिरूपाऽस्तराम्भवेन तत्र वैयधिकरूपेतेषां नानात्वात् ।
अत एव पञ्चाशद्वेत्तादी नानेन कीर्षिनि शर्तं मूले । एवमिति । पूर्वपक्षनिर्देशो वा "मापिशलमधीते"
यत्र बाधिकागुतास्त्रियासुवाने क्रियते । इत्यर्थः । मूलोक्ततेति । वीमुपुत्तेत्यर्थः । व्याख्याननेनेति ।
"एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । स्त्रियाम्" इति वर्तते । तेनाण्यं विशेषयिष्यामः" इत्यादिना "उत्पन्न-
स्त्वस्माद्रीकार इति पुनर्न भविष्यति इत्यनेन प्रत्येन आप्यवृत्तौनेन प्रामादित्वेनेत्यर्थः । इदं चाभे-
देन हेतुवेन च विशेषणायामवेति । अतिरिक्त्येव अनुपपन्नम् । अग्रन्तानासाधारणं तत्कृतं तदा
ह—तस्मादिति । तच्चप्रकारेण तद्वारणमित्यर्थः । तच्चेति । तस्य तद्वारणस्यैव अर्थः । ननु तज्-

हि प्रोक्तार्थेऽण् उपसर्जनम्, अध्येत्रण् तु लुप्तः, वर्णप्राधान्यात् प्रत्ययलक्षणम्, अतएवैव भवति । ताच्छ्रिलोके इति । अयं भावः—“श्रीलम्” “छत्रादिभ्यो णः” इति यो णस्तस्मिन् अणकार्यं भवति, “कर्मस्ताच्छ्रिल्ये” इति ज्ञापकात् । अनेन हि “अन्” इति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपातयते । चौ-रीति । चुरा श्रीलमस्याः ।

“हलस्तद्धितस्य” ॥ उपधाभूतस्येति । ननु “यस्येति च” इति यत्रोऽका-लोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्येव किमुपधाम्प्रणानुवृत्त्या ? न चाहोपस्य स्थानिवद्भावः, यलोपे तन्निषेधात् ; मेवम्, यलोपे कार्यं अहोपस्याऽऽभ्युत्पत्तेना-

वाच्यम् ।

‘खियाम्’ इत्यस्य प्रकृतिविशेषगत्वज्ञापकत्वं चेति बोद्धव्यम् । तत्कारणे एतद्व्यावृत्तिरपि अनेनैव उपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रहणमित्याशयात् । अपकार्यमिति । ङीवित्यर्थः ।

भरवी ।

तस्य तद्व्यावृत्त्यर्थस्त्वच्चेत्यर्थः । नन्वेवमुक्तरीत्या तस्य तदन्तर्विविधज्ञापनेऽपि स्वविशेषे चारि-तार्थ्यन्तुत्पत्तादिति कथं ज्ञापकत्वमत आह—दिनयामित्येति । तत्कारणे—तद्व्यावृत्त्यर्थम् “अनुपसर्जनात्” इत्यस्य कारणे । एतद्व्यावृत्तिरपीति । आपिशला काशकृत्स्ना एतयोरपीत्यर्थः । अनेनैवेति । प्रकान्तेनानुपसर्जनाधिकारेणेत्यर्थः । ननु प्रतियोगिसमर्पकपुनर्जननपदं शास्त्रा-योपसर्जनरोधकमिति कथं व्यावृत्तिरत आह—उपसर्जनेति । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायोऽत्रानुपसर्ज-नाधिकारप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यप्रामाण्येन बाध्यत इति भावः । इत्याशयादिति । मूलम्येति शेषः । अपकार्यमित्यत्राण्वर्ण्यं कार्यमित्यर्थस्य भ्रमवारणायाह—ङीवित्यर्थ इति । इदमुल्ल-ख्यम् “अणो द्वयम्” इति किञ्चिद्विरुद्धं प्रयोजनम् । एतेन यदि ङोप्सिद्धिरेव प्रयोजन-न्तश्चा स्वातन्त्र्येण ङोविविधानेन सिद्धे ज्ञापनस्य नोपयोग इति परास्तम् । न च छत्रादिभ्यो लाघवाद्देव कार्यः किमनया कुसृज्येति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धत्वासावैत्रिकत्वेन छात्रेत्य-भावप्रकाशः ।

ज्ञापकत्वेति अनुपसर्जनाद्व्यावृत्त्याऽनङ्गीकारे तस्याचारिणार्थं तद्वत्त्वमेव आह—खियामिति । तत्कारणे इति । तद्व्यावृत्त्यर्थम् “अनुपसर्जनात्” इति सूत्ररूपेण शेषः । एतद्व्यावृत्तिरपीति । आपि-शला, काशकृत्स्नैत्येतद्व्यावृत्तिरपीत्यर्थः । अनेनैव—यत्कान्तेनानुपसर्जनाधिकारेणैव । एतेनोक्तप्रकार-व्यावृत्तिः । ननु तत्र शास्त्रोपसर्जनस्यैव ग्रहणोक्तिरिति कथं तद्व्यावृत्तिरत आह—उपेति । उभ-योरपीति । एतदधिकारसामर्थ्यात्तन्व्यायो बाध्यत इति भावः । आशयात्—इति मूलम्येति शेषः । न हि तदेव प्रयोजनं तेन तस्य बोध्यते, किं तु तदर्थं कृतेऽपि सिद्धयतीति बोध्यते इति भावादित्य-र्थः । अण्वरूपं कार्यमित्यर्थभ्रमवारणायाह—ङीवित्येति । इदमुल्लख्यम् “अणो द्वयम्” इति किञ्चिद्वि-रुद्धं । अत एवोपसर्जनाभ्येऽण्वज्ञानीति बहुवचनप्रयोगः सङ्गच्छते । एतेन “कर्म” इति सूत्रं न कार्यं तथा न शाप्यं च । लाघवेन ङीव्यं न च नमेव कार्यमिति अन्तोकमशयात् । ज्ञापकसिद्धत्वासावैत्रिकत्वात्

सरला ।

ङीवित्यर्थ इति । “श्रीलं, छत्रादिभ्यो णः” इति विहितो यो णस्तस्मिन्नण्वर्ण्यं भवतीत्येवमर्थकं ‘ताच्छ्रिलोके ङोप्’ इति परिभाषया णप्रत्ययान्ते चौर इत्यत्र अण्वन्तत्वात्तेषां ङीविति भावः । अत्र च “कर्मस्ताच्छ्रिल्ये”, इति ज्ञापकम् । तत्र हि “अन्” इति सूत्रेणाणि परे विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपातयते । यदि तु णप्रत्यये अण्वर्ण्यं न स्यात्तर्हि किं तेन ? ताच्छ्रिलीकृत्यैव णप्रत्ययस्याण्व-कार्यज्ञापनात् “तदस्या प्रहरणमिति ङीवित्यां णः” इति विहिते णे दाण्डा इत्येव । नचैवं लाघवात् छत्रादिभ्योऽण्वेव विधीयतां किं णप्रत्ययविधानेन, तस्याण्वर्ण्यज्ञापनेन चेति वाच्यम् ; ज्ञापकसिद्धत्वा-सावैत्रिकतया ‘छात्रा’ इत्येतत्सिद्ध्यर्थत्वात् ।

ऽसिद्धत्वात् । अनपत्येति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकन्तथा-
 ऽपि अपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियन्त्रेव, न तु देवाद्यन् ।
 तस्याऽपत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्यकृता 'कन्करपोऽयन्त्र-
 इति 'गर्गादिभ्यो ऽयन्' इति च अकारः प्रश्लिष्टः । "यस्मादिभ्यो गोत्रेऽयन्-
 शब्दरत्नम् ।

'ताच्छीलीये' इत्युक्तेः "तदस्यां ग्रहणम्" इति ने 'दाण्डा' इत्येव ।

अकारः प्रश्लिष्ट इति । तद्वार्तिकप्रत्याख्यानायेति शेषः । "अभिजिद्विदमृत्"
 इत्यादिसूत्रे अखियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वेऽपि न तत्र ङीप् सिद्धान्तेऽपीष्टः ।
 मैरवी ।

स्य सिद्ध्यर्थमेवमभिधानात् । दाण्डेत्येवेति । एवन्ताच्छीलिक इत्युक्तौ तत्प्रदोपादानेन यत्र
 प्रथमात्तात्तच्छीलार्थे नस्तत्रैवाण्यकार्यमित्यपि बोधितम् । अत एव 'शीलिकामि' इति वा-
 तिकस्य मांसशीला, मांसकामेत्याद्येवोदाहृतम् ।

मूले—अत एवेति । आपत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वादेव । अयजिति । अयमका-
 रोऽनुनासिकस्त्वस्त्वसंज्ञया नियुक्तिरिति बोध्यम् । अकारप्रश्लेषस्य फलमाह—तद्वार्तिकेति ।
 एवञ्च तद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यमेवापत्यशब्दस्यापत्याधिकारविहितपरत्वे मानमिति
 दर्शितम् । ननु स्थलत्रय एव यद्यकारस्य प्रश्लेषस्तदा "अभिजिद्व" इति सूत्रविहितयणस्ता-
 ङ्डीदनापत्तिरत आह—अभिजिद्विति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति । "घ्रातचफन" इति सूत्रादि-
 र्यादि । सा च मण्डूकपुत्र्या कार्या । गोत्रार्थकावेऽपीति । किमत्र मानमिति चेत् ? तत्सूत्रभा-
 ष्यप्रवृत्त्यर्थेव । तथा हि तत्र "गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तद्वयं भवतीति
 तदर्थं । किमप्रयोजनम् ? आभिजितक । अभिजिदित्यस्यायमित्यत्र "गोत्रचरणात्" इति
 शुब् यथा स्यात् । तच्चाकर्तुं शक्यम् । गोत्रादयं स्मार्थिको गोत्रे एव भवति । अत्र भाष्ये
 शुब् एव फलत्वेनोक्तो न तु ङीप् । एतेन गर्गादिभ्योऽयमित्यत्रैवाभिजिद्वितिसूत्रेऽप्यकारप्र-
 श्लेष इति वदन्त परास्ताः । पीठ इति । एवञ्च स्थिर्वा यनेव । नान्तीति न तत्र ङीप्-
 भावप्रकाशः ।

छात्रोदेव । एतेन छात्रादिभ्यो लापवादोक्तं कार्यः निगमना नुसृष्टयेति कैमोक्तमपास्तम् । केचित्तु
 "अणन्तादितीव्रार" इत्युपसर्गात्तन्मोपापि न्यायवृत्त्यर्थत्वेन यथाह्वयमेव युवतं, मोपलक्षणम् ।
 ननु यच्च न तु प्रयोगभेदाभिप्रायम् । पूर्वमतेऽपीदमावश्यकम् । अन्यथा हि द्विवचनीचिदमित्याहुः ।
 इत्युच्यतेरिति । आपवरय तद्विषयादिति मानः । दाण्डेत्येवेति । अत्र एव 'शीलिकामि' इति वार्तिके
 'मांसमण्ड' इत्येवोदाहृतं आह ।

वात्रिप्रश्लेषयोर्गणपथे कलाभावादाह—तद्वार्तिकेति । तथा च तत्प्रत्याख्यानपरभाष्यमेव
 वार्तिकस्य तदधिकारस्य प्राप्त्यपरत्वे मानमिति भावः । ननु स्थलत्रये एव प्रश्लेषे "अभिजिद्व" इत्यादिपुत्र-
 विहितयणस्याऽऽङीदनापत्तिः तस्माच्चऽभिजिदोऽपार्थं शीत्यमन्तास्त्वार्थेऽभिजिद्विति यदि आभिजितीति
 क्त्वा सिद्धिर आह—अभाति । अस्त्रियामित्यनुवृत्तेरिति । "घ्रातचफन" "वृकाट्टेयण" इत्या-
 दिभिर्निघण्टुनामापि "घ्रातचफनो" इतिसूत्रस्याऽऽखियामित्यस्य मण्डूकपुत्र्याऽनुवृत्तेरित्यर्थः । अत्र
 एव "अभिजिद्व" इति सूत्रे "गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्तं कार्यं भवतीति तदर्थः । किं प्रयो-
 जनम् ? आभिजितकः । आभिजितकस्यमिति "गोत्रचरणम्" इति शुब् यथा स्यात् । तच्चाकर्तुं शक्यम् ।
 गोत्रादयं स्मार्थिको गोत्रे एव भवति इति भाष्ये युधेव फलत्वेनोक्तो न तु ङीप् । अत्र गोत्रदेनाऽप्यगात्रम् ।
 एतेन मादृशता "मादृशता" इत्येव कट्टः प्रश्लेषे कतेऽपि तन्निर्वाहाय "गर्गादिभ्यो" इत्यादौ
 यदा वदन्ते, तत्र तत्रापि मण्डूकपुत्र्यो न न मानमिति मानानुयायि रत्नाकरदण्ड्यापुत्रमपास्तम् ।
 तद्वत्—यथा । कृतीयेति अर्थः । आभिजिद्विदमृत्, आभिजिद्व, रत्नातीयत्त इत्यादौ याण्याय गोत्रा-
 दिय वदन्ते, तदा—गोत्रेति । पीठ इति । एवं च क्रियादनेन नेति न तत्र ङीप्समावना, किं तु

बोध्यम्" इति सूत्रेऽप्येवम् ।

"प्राचां प्फ." ॥ तद्धितप्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । ननु तां विनाऽपि पि-
त्करणसामर्थ्यादेव ङीप् भविष्यति । एवं तर्हि तद्धितप्रहणमिबन्तादपि क्वचित्

शब्दरसम् ।

"संघादः" इति सूत्रे एतदाप्यप्रामाण्यादेकानुबन्धरूपरिभाषाया अप्रवृत्त्या गंगादियञ्
पुनः प्रहणमिति भावः । एवमिति । अकारः प्रसिद्ध इत्यर्थः ।

प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति । तत्फलं च ङीपिति भावः । न च लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया तत्सिद्धिः, एतस्मिन्श्चैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनाहयाः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेऽनुप-
स्थितेः । सामर्थ्यादेवेति । अप्रातिपदिकत्वेऽपीति भावः ।

भैरवी ।

सम्भावना, किन्तु गोप्राथम्येनोपकृत्यातिदेशाज्जातिलक्षणङीप् एवेति न तत्राकारस्य प्रश्लेषः
'लिङ्गपाम्' इत्यस्यास्त्वन्धेऽपि । ननु "गंगादिभ्यः" इति सूत्रे अकारस्य प्रश्लेषे "सङ्गाङ्" इति
सूत्रेऽस्य द्वयनुबन्धनत्वाद् ग्रहणन्न स्यादत आह-सङ्गाङ्गोति । एतद्भाष्येति । "सङ्गाङ्" इति
सूत्रे गङ्गां घोषः, गङ्गांऽङ् इत्युदाहरणपरभाष्येत्यर्थः । अभिजिदित्यस्यापत्याधि-
कारपठितमिन्नत्वात्तत्र गोत्रपदेन ऋष्यपरमरूपं लौकिकं गोत्रमिति बोध्यम् ।

कस्यचिदुक्तिद्वण्डयति—न चेति । एतत्समानार्थेति । "तद्धितेति किमर्थम् ? पितः प्राति-
पदिकाधिकारार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । पित्करणसामर्थ्यादेवात्रैकारो भविष्यति" इति
भाष्येत्यर्थः । अस्याः—लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया इत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

जातित्वाङ्गीया तद्वरूपसिद्धिरिति न तत्र प्रश्लेषः । बहुवे तु अयमो भावेपि "तद्गजस्य" इति सुक्-
सिद्ध इति भावः । ननु गङ्गादिसूत्रेऽयमिति ऋष्टे, संघाद्वेति सूत्रे अयम् ग्रहणं न स्यात्, गार्ग्य इत्या-
दिसिद्धये तदकारस्यानुनासिकत्वेऽसम्भक्तत्वात्सुतावेनैकानुबन्धकग्रहणे द्वयनुबन्धनत्वात्प्रवृत्त्यात् । तथा
च देवाद्यन्माविष्यस्यैव ग्रहणेनोक्तातिप्रसङ्गः । दैव्यानां सत्त्व इत्यर्थे दैवकमिनीष्टं न स्यात् दैवः सङ्ग
इति स्यादत आह—सङ्गाङ्गोति । एतद्भाष्येति । गङ्गां घोषो, गङ्गांऽङ् शयापुदाहरणरूपसङ्गाङ्गोति
सूत्रस्यभाष्येत्यर्थः । हापकसिद्धत्वेनाऽसावंत्रिकत्वस्य तत्र बलप्रत्यवादिति भावः । तथा च ऋष्यपरमरूपं
लौकिकमेव गोत्रं तत्र गृह्यते इति नोक्तातिप्रसङ्गः । तदाह—गङ्गादियञ् पुनेति । "सङ्गाङ्" इति सूत्रे
इज्साहचर्यादपत्यायं करस्यैव ग्रहणमत एवकारः । एवमित्यस्य गोत्रे इति तदधिकारविहितपरमित्यर्थः ।
मवाणायाह—अकार इति । "हरितादिभ्योऽङ्गोऽङ्गिभ्योश्च" इत्यत्राध्येवं बोध्यम् ।

सत्फलमिति । तत्र प्रातिपदिकाधिकारादिति भावः । सत्त्वर्थे । कस्यचिदुक्तिं खण्डयति—
न चेति । ङीवादिवत् प्फरापि लिङ्गबोधकत्वादिति भावः । सत्सिद्धिः—ङीप्सिद्धिः ।
एतत्समानेति । "तद्धितेति किमर्थम् ? पितः प्रातिपदिकाधिकारार्थम् । नैतदस्ति प्रयोजनं
विरकरणसामर्थ्यादेवात्रैकारो भविष्यति" इति भाष्येत्यर्थः । अत एवाह—अप्रातीति । एवं च सप्राति-
पदिकसंज्ञार्थमिति प्रसादोक्तिरुक्तेति भावः ।

सरला ।

अप्रातिपदिकत्वेऽपीति । वस्तुतस्तु किरत्यमेतत्, विवरणसामर्थ्येन ङीपः सिद्धावपि ङीवः
प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वाभावेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वानारोपात् ततः सुवाचसिद्धेः । स्वा-
प्रकृतिकलिङ्गबोधकप्रत्ययान्तो रघवृत्तिपरिभाषे तु "अयः परमकुम्भी" "अयः कुम्भपुत्रा" इत्यादावपि सत्त्वा-
पत्तिः । "विरकरणसामर्थ्यादेवात्र ईकारो भविष्यति" इति भाष्येन स्यात् च स्त्रीप्रत्यये कर्तव्ये लिङ्गविशिष्ट
परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावे व्यज्यते । तेन भवतीमतिक्रान्ता "अतिभवति" इत्यत्र "उगितश्च" इति ङीप्
धीवीरतीमतिक्रान्ता "अतिधीवति" इत्यत्र "वनोर च" इति रादेशसन्नियोगशिष्टो ङीप् च नेति । एतेन लिङ्ग-

प्फ इति ज्ञापयति । यच्चन्ते सवर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धौ “यस्येति” लोपस्याऽ-
नावश्यकत्वात् । तेन ‘आसुरेरुपसंख्यानम्’ इति वक्ष्यमाणं सिध्यति ।

“आयने” ॥ फर्त्तरादिष्वकार उच्चारणार्थः । आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम्,
फिनो नित्करणसामर्थ्यात् ।

“कौरव्य” ॥ कथं तर्हि ‘यसौ कूपमाण्डूकिं तवैतावतिकः स्मय’ इति
भट्टिः । अत्राहुः—कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणम् ।
इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति “तस्येदम्” इत्यण् ।

कुमारीति । प्रथमवयोवाची एष शब्दो न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । वृद्धकुमा-
रीति तु गौणः प्रयोगः ।

शब्दरत्नम्

उच्चारणार्थ इति । तेन ह्रस्व आदेशसिद्धिः । नित्करणेति । असञ्ज्ञातविरोध-
न्यायसहकृतेत्यर्थः ।

न त्रिति । अल्पवयस्युदायामपि प्रयोगादिति भावः । गौण इति । पुंसाऽस-
न्निधोगरूपसादृश्यादिति भावः ।

भैरवी ।

तेन—अकाररूपोच्चारणार्थत्वेन । तदकारस्य विवक्षितार्थत्वे रेफपरस्याकारान्तत्वाभीवे-
नादेशो न स्यादिति भावः । उच्चारणार्थत्वे मानन्तु “कडखडवाम्” इति निर्देश एव ।
युक्त इति । फिनोऽप्युपलक्षणम् । मूले—फिनो नित्करणेति । यद्यायनादेशावयवस्य नस्येत्संज्ञा
स्यात्तदाज्ञेनैव “चित्तादि,” इत्यस्य प्रवृत्तिसिद्धौ फिनो नित्त्वं व्यर्थं स्यादिति भावः ।
ननु आयनो नित्करणमामध्यात्मिको नस्य नेत्वमिति वैपरीत्यमेव कुतो नेत्यत आह—
अमञ्जावेति । “असञ्ज्ञातविरोधात्सञ्ज्ञातविरोधस्य सङ्कोच प्रवोचितः” इति न्यायेत्यर्थः । स-
ञ्ज्ञातो विरोधो धर्म्यसादृश्या विरोधो यस्य तस्येत्यर्थः । उत्तरकालिकप्रतीतिविषये यदी-
त्संज्ञा तदा प्राथमिकप्रतीतिविषये फिनि नित्कार्ये नकारोपगमणं व्यर्थमिति दाह्या भवतीति
तत्रैतत्संज्ञाप्रापकसारसङ्कोचं प्रवोचित इति भावः । एवञ्च तादृशान्यायसहकृतं यन्निष्करण-
न्तत्सामर्थ्यादिति फलितम् ।

अल्पवयसि—प्रथमवयसि । अविना वानूदासमुच्चयः । एवञ्च या अल्पवयस्का ऊदा च
सम्पान्तादृशप्रयोगदर्शनेनात्म्यं प्रथमवयसः प्रवृत्तिनिमित्ताकृत्यमावश्यकम् । अन्येर्वसति वृद्ध-
कुमारीत्येवमप्रयोगो “न मुने” इतिभाष्ये दृश्यते, तस्य कथमुपपत्तिरित्यत आह मूले—वृद्ध-
कुमारीति । गौणः—एतद्व्यतिरेकः । लक्षणाप्रयोजनमन्वयमाह—पुंसाऽसन्निधो इति । यौमार-

भावप्रकाशः ।

उच्चारणार्थं इतीति । उपामिति निर्देशात् । तद्वत्तमाह—तेन ह्रस्व इति । अन्यथा रेफपरत्वेन
इति रूपभाषाया न स्यादिति भावः । इदमुपपन्नं फिनादेरपि । ननु वैपरीत्यं कुतो नेत्यत आह—
असञ्ज्ञातिति । एतेत्यर्थ इति । ननु यत्र यत्रिहरणमामध्यं तदमादिरत्यं तदर्थः ।

ननु पुंसां कुमार इति प्रयोगादिनि प्रवृत्त्यानुदायविरोधादयोक्तरेणुपुङ्गवः, तदप्यत्र तदभावे
प्रयोगस्य निरोधसाधनं आह—कल्पेति । प्रथमेत्यर्थः । अविना वानूदासमुच्चयः । मादृशमूलक-
धर्मा एव गौणसाधनं—पुंसां इति । यौमारयोऽन्यद्वत्तयेतामीति वयमर्थेति । यथाहुः—

निःस्पृहं यौमरे भर्ता इति यौमरे । पुंसां यद्विरे भवे न स्त्री रसात्तद्वयमिति ॥ इति ।

संज्ञा ।

(विदितः) मातया वानूदासमात्रिदिहृष्टं तादृशं विदितं तद्विदिहृष्टावरोनाम् पुंसादिभिर्दि-
हितं तस्य । अत्र एव अन्ये “नृद्वयमिति न कर्तव्यम्” इति नेत्येवम् ।

ज्यनीकेति । त्रयाणामनोकानां समाहारः, अत्राजादेराकृतिगणत्वात् टाविति
ज्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।
पञ्चादवेति । नन्वत्र “द्विगोः” इति ङीप् मा भूत् । ङगन्तत्वात् स्यादेवेति
चेत् ? न ठको योऽकार इति व्याख्यानात् । द्विचिस्तेति । ‘सुवर्णविस्तो द्वेगोऽक्षे’
इत्यमरः । ‘आचितो दश भाराः स्युः’ । द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां
क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । “कम्बलाय संज्ञायाम्” इति यत् । क्रीतार्थस्य

शब्दरसम् ।

ङगन्तत्वादिति । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यादौ निषेधप्रतिपाद्यः । अत्र
भैत्वी ।

यौवनवृद्धत्वात्मकानि त्रीणि वयांसि । यथाहुः—
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्यविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ इति ।

केचित्तु यावत्तन्मध्यवृद्धत्वात् त्रीणि—
आपोऽशान्नवेद्वालो यावत्क्षीराशन्नवर्तकः ।
मध्यमः सप्तत्रिं यावत्परतो वृद्ध उच्यते ॥ इत्याहुः

आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारोत्यन्ये । यथाहुः—
आद्ये वयसि नाघोतन्द्रितोये नार्जितधनम् ।
तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ इति ।

‘वयस्यचरम’ इति वार्तिकं सर्वथाऽऽरब्धवयमेवेति बोध्यम् ।

ननु पञ्चादनेत्यत्र यदि ङगन्तत्वाङ्गीपः प्राप्तिस्तदा निषेधवैयर्थ्यमत्र आह—द्वाभ्यां
शताभ्यामिति । आदिना पञ्चानामजानामिति धनपतिसंयोग इत्यर्थे “गोद्वयच” इति यतः
“अध्यय” इति लुकि पञ्चाजैत्यस्य सङ्ग्रहः । “अपरिमाण” इति सूत्रे परिमाणशब्दः पारि-
भाषिकन्यायस्य बोधकः ।

यथाहुः—

ऊर्ध्वमानद्विलोन्मानम्परिमाणन्तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या वाङ्मा ॥ सर्वतः ॥ इति ।

अत एव द्वे वयं भूता, द्वाभ्यां शताभ्याम् क्रीता, द्विवर्षा, द्विशतेत्यादौ, तिर्यङ्माने
द्विद्विस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधस्य सिद्धिः । नन्वेवंस्त्युन्मानवाचको विस्तरुन्म्वल्य-
भावप्रकाशः ।

बालत्वमध्यवृद्धत्वात् त्रीणीत्यपरे । यथाहुः—

आषोऽशान्नवेद् बालो यावत् क्षीराशन्नवर्तकः । मध्यमः सप्तत्रिं यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥ इति ।

आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारोत्यन्ये । यथाहुः—

आद्ये वयसि नाघोतन्द्रितोये नार्जित धनम् । तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यति ॥ इति ।

सर्वथाऽपि वार्तिकमावश्यकम् । यौवनस्याऽप्रथमत्वात् । बालकशब्दस्याजादिषु पाठाद्वैवेत्याहुः ।

ननु निषेधवैयर्थ्यमत्र आह—द्वाभ्यामिति । आदिना पञ्चानामुच्चाणां निमित्तं धनपतिसंयुक्तिः
“गोद्वयच” इति यतः “अध्यय” इति लुकि पञ्चाष्टैत्यादिसंग्रहः । अत्र परिमाणशब्देन ‘परिमाण’
सर्वतः इति पारिभाषिकमेव गृह्यते इति मूले उत्तरसूत्रे स्पष्टम् । अत एव द्वे वयं भूता, द्वाभ्यां शताभ्यां
क्रीता—द्विवर्षा, द्विशतेत्यादौ, तिर्यङ्माने द्विद्विस्ता भित्तिरित्यादौ च निषेधसिद्धिः । यत्तु रत्नाकरकृत्-
तथाङ्गीकारे निरस्तकल्पग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । तयोर्ऊर्ध्वमानत्वस्य कौस्तुभे स्वयमेवोक्तत्वात् । तस्मादूर्ध्व-

ठञो लुक् । द्व्याढकोनि । द्वावाढकौ पचतीति "आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतर-
स्याम्" "द्विगोष्ठश्च" इतिसठन्भ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ्, तस्य लुक् । एतेन द्व्या-
चिता व्याख्याता ।

"काण्डान्तात्" ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन
तदन्तविधिः सिद्धस्तथाऽपि अन्तग्रहणे असति क्षेत्रे इत्येतत् श्रुतत्वात्काण्डस्यैव
विशेषणं स्यान्न तदन्तस्य । ततश्चेहापि स्यात् । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां—काण्डप्रमि-
ताभ्या क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी बडवेति । इह तु न स्यात्—द्विकाण्डा क्षेत्रभ-
क्तिरिति । अतोऽन्तग्रहणम् । मात्रच इति । यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचो लुगिति ; तन्न,
प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ।

इति सिद्धान्तात् । द्विकाण्डी रज्जुरिति । नन्विह परिमाणान्तादिति
पूर्वेण निषेधः स्यात्, काण्डशब्दस्याऽऽयामपरतया अपरिमाणार्थत्वात् । परितः-
सर्षत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणमाढककुडयादि । न
तु यथाकथञ्चित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—

शब्दरत्नम् ।

द्विको लुक् । कस्यल्यमिति । अपरिमाणत्वेऽप्येतयोर्वहणं नियमार्थम्—उन्मानस्य
चेद् विस्तृतकस्यल्यपोरेवेति । तेनान्यत्रोन्माने द्विपली द्विनिष्क्रीत्यादिसिद्धिः ।

श्रुतत्वादिति । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं "येन विधिः" इत्यस्य प्रवृत्तैस्तरकाले
ध्रुवत्वात्तेनैव सम्यग्ये जाते पश्चात्तदन्तविधावपि पुनश्चोपारे मानाभावः । इहापीति ।
इदमेत्यर्थः । सिद्धान्तादिति । षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थकाण्डशब्दस्तु तिर्यग्मान-
मिति न तस्योर्ध्वमानत्वमिति भावः ।

भैरवी ।

शब्दो नोपादेयावपरिमाणत्वादेव तद्वैरत आह—अपरिमाणेति ।

ननु श्रुतस्य शब्दस्य तदन्तपरतया श्रुतत्वादित्येतन्मात्रोपादानेन कथमिदं सिद्धिरत
आह—भवात्तरति । तराते—अवान्तरवाक्यार्थबोधकाले । अयम्भाव "येनविधिः" इत्यस्य
प्रवृत्तिविशेषणज्ञानाधीना, तज्ज्ञानस्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरमेवेति । मानाभाव इति ।
प्रवृत्त निराकाङ्क्षत्वमत्र प्रतिषन्धकमस्तीति बोध्यम् । अपिशब्दोपादाने "इह तु न स्यात्"
इत्युत्तरवाक्यासङ्गतिरत आह—इदमेवेति । तथा चापिशब्दोपादाने इति भावः । तिर्यगिति ।
प्रवृत्त इत्यादि । आयामपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणवाचित्वादिति भावः । मूले—आयामपर-
तया—आयामपरिच्छेदपरतया । आरोहत—उन्मानात् । परिणाहत—विस्तारात् ।
मापप्रदान ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ इति ।

अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र डीव् न । अत्राहुः—नियमाथमिदम् । क्षेत्रे एव निवेधो यथा स्यादिति । अतो द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र डीवेव-सूत्रस्य कलमिति । “पुरुषात्प्रमाणे” ॥ यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथाऽपि द्वौ पुरुषौ प्रमा-

णस्या इति वान्ये प्रमाणे वर्तते एव, प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् । वृत्तौ तु तत्त्वभावादेव । तथा च शुल्यसूत्रम्—“पञ्चारत्नः पुरुष” इति । द्विपुरुषोति । अत्र न्यासकारः ‘प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्’ इति द्वयस्य लुगित्याह ; तत्र, पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन ‘प्रमाणे ल’ इति श्लोकावार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः । ये हि शमादिपत प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैव तत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि ।

वाचस्पत्यम् ।

प्रमाणे वर्तत एवेति । परिच्छेदके वर्तत इत्यर्थः । तत्त्वभावादिति । वृत्तिस्वभावादित्यर्थः । द्वयस्य लुगिति । तस्यायं भावः—आयामो द्वैर्धम् । तच्च द्विविधम्—तिर्यग्ध्वं च । उन्मानं च तुलादावारोप्य येन मीयते तद् इदं च विनिगमनाविरहादिति । प्रमाणवाचित्वाभावेनेति । तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात् । तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणं न तूर्ध्वमानस्य ‘ऊर्ध्वमानं किलोन्मानम्’ इत्युक्तेरिति भावः । द्विगोर्लुगित्यंशेऽपि ‘प्रमाणे’ इत्यनुवर्तत इति तात्पर्यम् । प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति । तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः । शमादीनामूर्ध्वाधरादिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोऽपि परिच्छेदकत्वात्तत्रेन सिद्धिरक्षता ।

भैरवी ।

B. V. B.

अत एव—आयामपरिच्छेदकस्यापरिमाणार्थत्वादेव ।

देन—कर्पादिना । इदञ्च—ऊर्ध्वायामपरिच्छेदकञ्च । एवञ्चास्य द्विरूपत्वमिति कलि-तम् । ननु पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेनेत्यङ्गुत्पूर्वग्रन्थविरोधात् आह—तिर्यङ्मानस्येति । इत्युक्तेः—इति पृथगुक्तेः । ननु श्लोकावार्तिके ‘प्रमाणे ल’ इत्यस्य भिन्नवाक्यत्वेन तत्प्रवृत्तेर्निर्वाधतया तदुक्तिरुपैष्येत आह—द्विगोरिति । शमादीनामुरूपतुल्यत्वशङ्कां धारयति—शमादीनामिति । शमशब्दो हस्तवाची ‘पाणिः शमः शयो हस्त.’ इत्यमरोक्तेः । ‘पञ्चशाखः शमः पाणि’ इति पाठान्तराच्च । आदिना अङ्गुल्यादीनाङ्ग्रहणम् । वस्तुनोऽपीति । अत एव द्विशमी, द्विशमेति तत्र रूपद्वयम्भवति । वस्तुत आद्ये लुगप्राप्त्या द्विशमद्वयस्येत्येव ।

भावप्रकाशः ।

वक्ष्यमाणरीत्याह—परीति । अत एवोत्तरग्रन्थविरोधो नेति भावः । वृत्तौ ॥ तत्त्वभावादित्यु-क्त्या तत्पदेनान्यपरामर्शप्रवचणायामाह—वृत्तीति । तस्य—न्यासकारस्य । आयाम इति । प्रमाणलक्षणे इत्यादिः । येन—कर्पादिना । इदञ्च—ऊर्ध्वायामपरिच्छेदकं च । एवं चास्य द्विरूपमिति भावः । पूर्वग्रन्थविरोधायाह—तिर्यगिति । एवेन तदिष्टस्यावृत्तिः । तस्य तत्त्वे हेतुमाह—तिर्यगिति । यत इत्यादिः । इत्युक्तेरिति । इति पृथगुक्तेरित्यर्थः । ननु श्लोकावार्तिके ‘प्रमाणे ल’ इत्यस्य भिन्नलक्षणत्वेनो-त्तरलक्षणप्रवृत्तेर्निर्वाधत्वेन तदुक्त्युक्तैवान् आह—द्विगोरिति । ननु शमादीनां पुरुषतुल्यत्वेन कथं तत्रेन प्रसिद्धिरत आह—शमादीनामिति । शमशब्दो हस्तवाची ‘पाणिः शमः शयो हस्त.’ इत्यमर-मालोक्तेः । ‘पञ्चशाखः शयः पाणिः’ इत्यमरकोशे शम इति पाठान्तरमिति क्षीरस्वाम्युक्तेश्च । आदिना अङ्गुल्यादीनां ग्रहणम् । वस्तुनोऽपीति । अत एव द्विशमी द्विशमेत्यादिरूपद्वयसिद्धिरित्याहुः ।

अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । स्पष्टं चेदं “पुरुषहस्तिभ्यामण् च” इति सूत्रे पदमञ्जर्याम् । न चैवं द्वयसब्ध्वावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम् ? ‘ऊर्ध्वमाने मतौ मम’ इति वचनात् । एवं “पुरुषात्प्रमाणे” इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । यत्तु तत्रैव सूत्रे ‘द्विगोर्नित्यं लुक्’ इति वृत्तिपन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तं ‘तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयते’ इति ; तदपि चिन्त्यम् , मुनित्रयानुक्तस्य त्रिधा-
नोक्तेर्व्याहतत्वात् । यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणैरुक्तं “पुरुषहस्तिभ्याम्” इत्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगिति; तदपि रभसोक्तिमात्रम् , उदाहृत-
त्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु “पुरुषात्प्रमाणे” इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते । हरदत्तो-
क्तिरपि कथंचिदेवंपरतयैव नेयेति सहृदयैराकलनोयम् । प्रमाणेकिम् ? द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषो ।

शब्दरत्नम् ।

अभ्यधेति । न च ‘प्रमाणे लु’ इत्यत्र “समर्थानां प्रथमाद्वा” इत्यतो वेत्पनुवृत्तेरुक्तप्रयो-
गसिद्धिः , आद्यपदयोरनुवर्तनेन वेत्पस्याप्यसम्बन्धात् । लुक् स्यादिति । शम
इत्यादाविधेति भावः । सामर्थ्यादिनि । तिर्यग्वास्वितवस्त्वपरिच्छेदकत्वेऽपि साम-
र्थ्यात्प्रमाणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः । लुगप्याक्षिप्यत इति । इदमपि
वृत्त्याशयवर्णनमात्रम् । वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थं “सत्रस्य परिमाणम्”

मैत्री ।

तत्वेन—तिर्यग्मानत्वेन । अत एव ‘वितस्तिद्वादशाहुलः’ इति प्रसिद्धिः । पुरुषशब्दस्य तु
ऊर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेन कचिदपि न प्रमाणवाचकत्वम् । प्रयोगसिद्धि-
रिति । लुको वैकल्पिकतयोक्तप्रयोगसिद्धिः । आद्यपरयोः—समर्थानामप्रथमादित्यनयोः । तयोः
प्रत्ययविधावुपयुक्तत्वेनायोग्यत्वाद्वासासम्यग् इति भावः । असम्बन्धादिति । सन्नियोगशिष्ट-
न्यायोऽत्र साधक इति भावः । दृष्टान्तप्रदर्शनेन कथितस्य दाहर्हन्भवतीत्याशयेनाह—शम
इत्यादाविधेति । सामर्थ्ये रूप्यति—तिर्यग्गतेति । द्वाभ्यां—तदुपादानसामर्थ्यात् । इदमपि—
वस्तुतस्त्वित्यादिना मूलोक्तमपि । उपादानसामर्थ्यमेव नास्तीत्याह—वस्तुत इति । “आ-

भावप्रकाशः ।

वरतुलः भावे लुगप्राप्त्या दिशमद्वयसीत्वापेवेति बोध्यम् । तत्त्वेन—तिर्यग्मानत्वेन । अत एव ‘वित-
स्तिद्वादशाहुलः’ इति प्रयोगमिदिः । पुरुषशब्दस्य तु कुरुशब्दादीनामिदोर्ध्वाधरदिगवस्थितवरतुमात्र-
परिच्छेदकत्वेन कचिदपि न प्रमाणवाचकत्वम् । एतेन “तत्पुरुषस्याहुलः” इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या न्यासग्रहः
शुभोऽत्र इत्यपारतमिति भावः । ज्ञातेति । समर्थानां प्रथमादित्यनयोस्त्वर्थः । तयोः प्रत्ययविधावुपयो-
गेनाप्राप्तत्वादिति भावः । असम्बन्धादिति । सन्नियोगशिष्ट-न्यायादिति भावः । विशिष्टेऽर्थे पुरुष-
मिति बोधनेन साकल्याद्विधानसामर्थ्येन दाहर्हमिति ध्वनयन्नाह—शम इतीति । अपरीति । आया-
मण्येन तस्यैव ग्रहणस्योक्तत्वादस्य षोडशदिगवस्थितवरतुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानरवादिति भावः ।
सामर्थ्यात्—तद्विद्येवणत्वात्सम्बन्धेनोपादानसामर्थ्यादित्यर्थः । इदमपीति । वस्तुतस्त्वित्यादिना
मात्रपदेन स्वाभिमतत्वनिरासः । एतेन “पुरुषहस्तिभ्याम्” इत्यत्र निरावरथ्यमाणात्वादक्षिप्यत इत्यन्त
मूल चिन्त्यमिति । तत्रैव नीत्रं ध्वनयन् सिद्धान्तमाह—यस्त्विति । भावदिति

“ऊधसोऽनङ्” ॥ नादेशेनेव सिद्धेऽनङ्करणं “धनुषश्च” इत्येदतर्थम् ।

“दाम” ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तप्रहणं स्पष्टार्थम् । मङ्गपादे-
रिति । स्वरितत्वत्रलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ।

“केवलमामक” ॥ इत्यादीति । अद्वयस्यां मामकी तनू । मित्रावरुणयो-
र्भागेयेयी । अनियेय्यास्तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीम्यो मधवा विजिग्ये । समा-
नीव आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । सुमङ्गलीरियं वधूः । शिवा रुद्रस्य भेषजी ।

क्षान्द्रप्रश्नम् ।

इति टकश्रुतौ वा “अद्वयम्” इति लुकिं शास्त्रस्य चारिताध्यायतदाक्षेपे न मानम् । तत्र
हि परिमाणशब्देनोच्चासूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रप्रहणमिति तत्त्वम् ।

नादेशेनेति । अत्र एव “ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे” इति वार्तिककृतोक्तम् ।
एतेन लाक्षणिकत्वादस्यानो “अल्लोऽनङ्” इति न स्यात् । कुण्डोऽप्यादिभ्य आचार-
क्षिप्वात्मनेपदाथ च टकार इत्यपास्तम् , अत्रत्यवार्तिकमाप्यप्राप्तमप्येनाम्यहणे प्रतिप-
दोक्तपरिमापाया आचारक्रियभावस्य तदन्ते आत्मनेपदाभावस्य वा कल्पनात् ।

भैरवी ।

हात्” इति सूत्रे परिमाणपारिभाषिकमेवेत्याशयेनाह—टक इति । उन्मानस्याप्रहणमिति
मतेनाह—ठञ इति । उत्तरञ्चेति । “सङ्ख्यायाः सङ्ज्ञासङ्” इति सूत्रेत्यर्थः । “सङ्ख्या
याद्या तु सर्वतः” इत्युक्तेस्तद्वाचकस्यापरिमाणवाचकत्वात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरन्यथा
स्यादिति भावः । अत एव षष्ठिर्जायितपरिमाणमस्य पाठिक इत्यस्य सिद्धिः ।

मूलस्यपूर्वपक्षदाढ्यायाह—अत एवेति । नादेशेन सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । एतेन—उक्तार्थस्य
वार्तिककारसम्मतेन । न स्यादिति । एतेनाकारोच्चारणस्य फलमुक्तम् । उकारोच्चारणस्य
फलमाह—कुण्डोऽप्यादिभ्य इति । एतेनेत्येतदर्थं स्पष्टयति—अत्रायेति । अन्तप्रहण इति । अर्थव-
त्परिमापावदिति शेषः । तच्च भावश्चरूपनमात्रेणोपपत्तौ क्तिवभावकल्पनञ्चोचितमित्याशये-
नाह—आत्मनेपदेति । मूले—सुमङ्गलीरियमिति । अत्र सुमङ्गली इत्युदाहरणमप्युच्यम् । सुम-
भावप्रकाशः ।

सूत्रे परिमाणपारिभाषिकमेवेति मतेनाह—ठञ् इति । उन्मानमपीति “असमाप्त” इति भाष्यस्वरसरीत्याह—
ठञो वेति । एतेन मूलानुयायिश्लाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तम् । ननु परिमाणप्रहणोक्तस्यैवाप्राप्तिरत आह—
तत्र हीति । “तदद्वय” इति सूत्रे हीत्यर्थः । उत्तरेति । “सङ्ख्यायाः सङ्ज्ञासङ्” इति सूत्रेत्यर्थः । अत
एव सङ्ख्यायाश्चात्रानेन विशेषणे षष्ठिर्जायितपरिमाणमस्य पाठिक इति सिद्धम् । युक्तं खण्डनकृतं प्रकाश-
ग्रन्थमनुष्याष्टपदादित्यन्तं मूलोक्तमयुक्तम् , “एवे चानियोगे” इति सूत्रोक्तरीत्या वृत्तिर्यवचनान्तरेणेति
तदर्थम् । वृत्तौ हि तत्सूत्रे “द्विगो निर्लक्ष्यं लुक्” इति पठ्यते , अप्राप्त एवात्र लुग्विधीयते इति मिश्रैरपि
न्याख्यानमिति ; तन्न , अक्षरमर्यादया तथापि प्रतीतेः सुनिश्चयानुसारेणाप्रमाणत्वाच्चेति दिक् । तद्व्य-
यम्नाह—तत्त्वमिति ।

मूलस्यपूर्वपक्षं येषयति—अत एवेति । नादेशेन सिद्धत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा ‘अनङ् लिङ्गाधिकारे’
इत्युक्तं स्यादिति भावः । मूलखण्डकरनाकरदण्ड्याद्युक्तिं खण्डयति—एतेनेत्यादि । नादेशपक्षे इति
शेषः । एवमकारफलमुक्तम् । उकारफलमाह—कुण्डोऽप्यादीति । तथा च मूलं चिन्त्यमिति भावः ।
एतेनेत्यस्यैवमाह—अत्रत्येति । “बहुव्रीहिरूपसः” इत्यत्रायोक्तवार्तिकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा तेना-
सिद्धया तयोर्निर्दलत्वापत्तिः स्पष्टैव । यथोक्तमुनिप्राप्तमप्यस्य प्रतिपादनीयावादातिवशस्य पूर्वनि-
यतः । अन्तप्रहणे इति । अर्थवत्परिमापावदिति भावः । ननु दण्ड्याभावश्चरूपेण भाष्यवार्तिकोपपत्तौ
क्तिवभावकल्पने न मानमन आह—आत्मनेपदेति । आचारक्रिये शब्दार्थः । पुटोमविव्यति चेदम्

प्रत्युदाहरणं त्विति । यत्तु प्राचाऽन्तर्वर्ती पतिवर्तीति प्रत्युदाहृतं, तदयुक्तमिति भावः । व्यस्ते कथमिति चेदिति । यत्तु प्राचा समस्तेऽप्युपचार इति वर्णित, तन्मुधेति भावः ।

“पूतकतोरै च” ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः, उत्तरसूत्रे उदात्त इत्युक्तेः । न त्विति । अन्यथा—वृषारुपिशब्दो ‘लघावन्ते द्वयोश्च वहुषो गुरुः’ इति मध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति । अग्न्यादिषु त्रिषु “स्थानेऽन्तरतम” इत्येव सिद्धमिति प्राचां ग्रन्था विरुध्येरन्निति भावः ।

उदात्तैकार इति । मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः ‘शृगृस्निहि’ इत्यादौ मनेरुप्रत्यय-विधायके सूत्रे ‘धान्ये नित्’ इत्यधिकारात् । समासनिर्देशेनैतददर्शयति—उदात्त इत्यनुवर्तमानं सम्बन्धानुवृत्तेरैकारेणैव सम्प्रध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्च यदुक्तं प्राचा ऐकारौकाराद्युदात्तौ स्त इति, तदुपेक्ष्यं वृत्तिपदमञ्जर्यादिविरोधादिति भावः । मनापीति । मध्योदात्तम् । इतरद्द्वयमाद्युदात्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

तदयुक्तमिति । अन्तर्वर्तीत्यत्र मनुषोऽप्राप्तेरिति भावः तन्मुधेति । “विभाषा सपूर्वस्य” इत्यस्यासम्बन्धात् । अतएवाऽऽशायाः पतिराशापत्नीति तत्रोदाहृतं भाष्ये । आशापूर्वकत्वेन कस्याश्चित्पत्नित्वमिति भावः ।

इत्युक्तेरिति । प्रत्ययत्वे हि “आद्युदात्तश्च” इत्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । न त्वौकारेणेति । ततश्च स आन्तरतम्यादनुशात् एवेति भावः । इतरद्द्वयम्—भैरवी ।

झलीरियमिति स्त्रीप्रत्ययान्तप्रसङ्गादुच्यारितम् । क्वचित्तु सुमङ्गली शिषेति पाठः । यदि तु सुमङ्गलीरित्येवोदाहरणमित्याग्रहस्तदा छान्दसत्वात्सुलोपाभाव इति बोध्यम् ।

अपुस्तत्वे हेतुमाह—मन्तरिति । ननु न तन्मुधा यज्ञसंयोगाभावादत्त आह—विभाषेति । अत एव—यज्ञसंयोग इत्यस्य तत्रासम्बन्धादेव ।

तद्वैयर्थ्यम्—उदात्तशब्दोपादानवैयर्थ्यम् । तत्र—मनुशब्दस्याद्युदात्तत्वेनान्यस्यानुदात्तत्वाच्च ।

भावप्रकाशः ।

“हमवादिभ्यो यत्” इत्यत्र टीकायाम् ।

साध्यस्य हेतुसाकृत्त्वेन तदभावज्ञानपूर्वतां निराकरोति—अन्तरिति । अधिकरणशक्तिवशान्तया-स्थिसामानाधिकरण्यामावादिति भावः । अप्राप्तेरिति । पतिवरो त्यत्र वत्सामाप्तेरित्येव बोध्यं, नुक्छन्नियोगेनार्थविशेषे एव तथा प्रकृतिभगवोर्निपातनात् । स्पष्ट चेद साध्यादौ । पतेन परिग्रहवाच्यन्त शब्द आधेयप्रधानोपलब्धीति तत्रो मनुषि अन्तर्वर्तीति प्रक्रियोक्तप्रत्युदाहरणं युक्तमिति प्रसादोक्तमपास्तम्, आधेयप्रधानत्वे मानमावात्, मध्ये इत्यवर्षस्य साध्यादौ इष्टत्वाच्चेति दिक् । इदमेव अत्रनिष्ठं तत्रैव हेतुवक्तव्यमाह—विभाषेति । अप्राप्तविभाषावादिति समस्तो-क्तिरिति भावः । असम्बन्धादिति । भाष्ये, “कथं तुषजकस्य पत्नी” इतिव्यस्ते एव प्रदनादिनि भावः । अत्र गमकान्तरमाह—अत एवेति । तदसम्बन्धादेवेत्यर्थः । तत्र—“विभाषा” इति सूत्रे । ननु पुष्णारूपाऽऽश्वराधिविषय वत्सपत्न्यन्तर्गोऽह—आश्वोऽति । दिक्शमित्वा ॥ स्त्रियाम-प्रसिद्धमिति भावः ।

तद्वैयर्थ्यम्—उदात्तशब्दवैयर्थ्यम् । अर्वाधिकारानुपेक्षाच्च पूर्वसूत्रेऽप्यादेनागमिति भावः ।
—मन्तरिति—ततदपेति । स—भौ

एता-कर्तुरा । घर्णानामिति । एतः, शोणः, शितिः, पृश्निः, पृषत् इत्युदा-
हरणानि । ज्येप्येति । अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेष्वपि समस्तस्य अनुपसर्जनत्व-
मिति भावः । सञ्ज्ञात्वाण्णत्वं छान्दसत्वाद्वा । क्रमेके इति । अत्र छान्दसीति
भाष्योक्तेर्लोके 'गतो गणस्तूर्णमसितिकानाम्' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति
प्राञ्चः । वस्तुवस्तु छान्दस्येके इत्यन्यथात् भाषायामपि इति भाष्याभिप्रेतम् ।
अन्यथा एकप्रहणं न कुर्यात् । न हि छान्दसि 'पलिकनीरिद्युवतय' इत्यादिप्रयो-

शब्दरत्नम् ।

मनावी मनुस्तिपेतत् ।

समस्तस्येति । एतच्च गृह्यस्यनुसारेणोक्तम् । "टिड्ढाणन्" इत्यादाविवात्रापि
गृह्यमाणविशेषणत्वमेवेति "उपमानानि" इति सूत्रभाष्यसमतपक्षे त्रिषु स्थानेषु पृनी-
ज्येणीति बोध्यम् । छान्दसत्वाद्वा ङीप् । तद् ङङनयन्सञ्ज्ञात्वाङ्गीकारे आह—
छान्दसत्वाद्धेति । ङीप्णत्वं चेति शेषः । प्राञ्च इति । कैयटादय इत्यर्थः । छान्द-
सेषु सूत्रेषु प्राप्रहणवदिदमेके इत्यपीति तेषां भावः ।

मैरवी ।

एतच्च—समासात्मकसमुदायस्यानुपसर्जनत्वस्य प्रदर्शनम् । गृह्यस्यनुसारेणैति । तत्र
हि नारायणेन बहुव्रीहिरुक्त्वात्वेन ङीवित्युक्तम् । भाष्यसम्मत इति । तत्र हि "शस्त्री
इयामा इत्यत्र इयामाशब्दः शस्त्र्यामेव वर्तते । उपमेयन्तु समासवाच्यमिति पक्षे, शस्त्री
इयामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वम् सिध्यति । यद्युपसर्जनह्रस्ववन्तदा कुम्भकपाललोहिनी-
त्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईश्वरो न प्राप्नोति" इत्युक्तम् । त्रिषु—पृनीत्यत्र सुप्सुपेति समासः ।
सुप्सुपेति समासकण्ठपनस्यागतिकगतिस्त्वादाह—छान्दसत्वादिति । आपत्त्वादित्यर्थः । अस-
ञ्ज्ञात्वाद्वाह—णत्वमेवेति । यदि त्वस्य सञ्ज्ञारूपत्ववन्तदा छान्दसत्वं ङीवंशे पक्षे हेतुः । वस्तु-
तस्त्वित्युक्तरीत्या कैयटमते एक इत्यस्य वैयर्थ्यप्राप्नोतीत्यतः कैयटाद्यास्तयमाह—छान्दसे-
तिविति । तेषाम्—कैयटादीनाम् ।

भावप्रकाशः ।

यथाश्रुतमूलाद्यतत्रोपाह—एतच्चेति । "अनुपसर्जनात्" इत्यस्य तदन्तर्भातिपदिकविशेषणत्वम् ।
शेषेर्बपरं मूलं परममूलं केत्यर्थः । गृह्यङ्गीति । तत्र हि नारायणेनात्र बहुव्रीहिं कृत्वा तेन ङीवित्यु-
क्तम् । तत्र चीजं ध्वनयन्सिद्धान्तमाह—टिड्ढेति । मेवेति । अन्यथा तदानर्थक्यमुक्तमेवेति भावः ।
भाष्येति । तत्र हि "शस्त्रीइयामेत्वादौ इयामा शब्दः शस्त्र्यामेव उपमेयं समासवाच्यमिति
पक्षे, शस्त्रीइयामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वं न सिध्यति । यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वं तदा कुम्भकपाललो-
हिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षण ईश्वरो न प्राप्नोति" इत्युक्तम् । त्रिषु स्थानेषु । सप्तमीति योगविभागात्
सुप्सुपेति वा समासः । एतेनेकीर्या मूलादि चिन्तयमिति खण्डनकृतवत् मूलवद्भरनाकारदण्ड्याद्युक्तं
चापास्तम् । नन्विदमपि चिन्तयम्, आद्यस्य भाष्यानारुद्धत्वादन्त्यस्याऽऽतिक्रमत्वात्, गतार्थ-
तत्त्वावश्यकत्वाच्च, तयार्थस्य तत्रासम्भवाच्चात् आह—छान्दसत्वादिति । आपत्त्वादित्यर्थः । तयो-
किस्तु मूलानुगोपात् । तथा च तद्वीत्या बहुव्रीह्यापि आपत्त्वात् ङीप्नकारो । एवं च मूलं तदनुसारीति
युक्तमेवेति भावः । अनङ्गीकारे इति । तथा च "पूर्वपदात्" इत्यस्याप्राप्तेस्त्वभावश्यकमिति भावः ।
चेन नत्वस्यापि समुच्चयः । शेष इति । तथा च सञ्ज्ञात्वाण्णत्वमिति पूर्वशेषः । छान्दसत्वाद्धेति तृप्त-
यापेक्षया विवक्ष्यवैयर्थ्यं न तु गतवत्प्रत्ययः । अत्रापि पक्षे प्रागुक्तं मूलं परममूलं च तदनुसार्येवेति
बोध्यम् । मूलकृदन्विमत्तस्य प्राञ्च इत्युक्तस्य मतस्य सिद्धान्तत्वं ध्वनयितुमाह—कैयटेति । वस्तुतस्त्व-
त्वाद्युक्तयुक्तिं खण्डयति—छान्दसेति । तेषाम्—कैयटादीनाम् । अत एव वस्तुतस्तु इत्यादिना

गेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । विशुद्धवाचीति । दैप् शोधने इति स्मरणात् । 'अव-
दात्तः सितो गौर' इति कोशेतु विशुद्धत्वसाधन्यात् प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः ।

लघाविति । अन्ते एकस्मिन् लघौ, द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषो-बहुचस्य
गुरुदात्तः स्यात् । अप् इति अवः प्राचां संज्ञा । कृष्णेति । 'कृपेश्च' इति नप्र-
त्यये 'कपेश्च' इति सौत्राद्धातोरोणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ।

"पिद्मौरादिभ्यश्च" ॥ श्वन्शब्दोऽत्र पठ्यते । तेन "ऋन्नेभ्यो ङीप्" इत्यत्र
यत्प्राचा शुनीत्युदाहृतं, तत्प्रामादिकम् । यस्तु व्याचक्षते—श्वानमाचष्टे श्वेवाचर-
तीति घाऽर्थे णिचः क्त्रपो वा कौ उपसर्जतत्वात् ङीपभावे निःशुनीत्यादिवत्
ङीविति ; तत्र, णिचि सम्प्रसारणटिलोपयोरुक्तं रूपं मुख्यमते दुर्लभम् ।

शब्दरत्नम् ।

नप्रत्यये इति । दशपाद्यनुसारेणेदम् । तत्र हि नप्रत्ययप्रकरणे "एपिशुपिरितिह
पेश्च कित्" इति, इलचप्रकरणे 'कपेश्च' इति पठितम् । कपिः सौत्र इति धोक्तम् । पञ्च-
पाषां तु 'कृपेश्च' इति नप्रत्ययः, 'कमेः पञ्च' इति इलजित्युक्तम् ।

पठ्यत इति । इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उक्तं रूपमिति । नान्तं रूप-
मित्यर्थः । णिचि "नस्तदिते" इति टिलोपे तदभावः स्पष्ट एव । न च "नस्तदिते"
इति टिलोपो नेष्टवद्भावेन "टेः" इति तु "प्रकृत्यैकाच्" इति निषिद्धमिति वाच्यम् ?
भरवी ।

तत्र हि—दशपाषां हि । "पिद्मौरादिभ्यश्च" अस्मिन्गणे गवयादीनामपि पाठ इति
कन्यचिन्मतन्तत्र युक्तं, "जातेरस्त्री" इति सूत्रे 'योपधप्रतिपेधे ह्यगवयमुकयमनुप्यम-
स्यानामप्रतिपेध' इति वार्तिकविराधादिति कैयटः । एवञ्चात्र "सुचैतिच्य" इति सूत्रस्य
छेजो गौरादिषु मत्स्यशब्दस्य पाठप्रमादिति बोध्यम् ।

उक्तं रूपमित्यस्य शुनीतिरूपमिति नार्थं ङीप् एवाप्राप्तेरत आह—नान्तमिति । एवञ्च
नान्तत्वमावेन "ऋन्नेभ्यो" इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । एतदेवोपपादयति—णिचीत्या-
दिना । तदभावः—नान्तरूपाभावः । खण्डनकारोक्तिसिरस्यति—न चेति । नेष्टवद्भावेनेति ।
यदिष्टानि दृष्टन्तस्यातिदेशो ह्यनेन क्रियते, "नस्तदिते" इति टिलोपस्तु न दृष्टेः "टेः"
इत्यस्यैव प्रवृत्तेः परत्वाद् प्रसिद्ध इत्यादौ दर्शनात् । निषिद्धमिति । प्रकृतिभावे हि तस्या-
प्रवृत्तिर्भवतीति निषेधकलप्यमप्यस्या निषिद्धमित्युक्तम् । न च प्रकृतिभावेनैव "नस्तदिते"
इत्यस्यापि प्रवृत्त्यभावे सिद्धे "नस्तदिते" इति न दृष्ट इति हेतुपन्यासोऽयुक्त इति वाच्यम्,
भावप्रकाशः ।

उक्तस्याख्यानं भाष्यानभिमतम् । तस्मादस्तुनस्त्वत्वादिमूल तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्यादयुक्तं चायु-
क्तमित्युक्तप्रयोगोऽसाधुरेव । अत एव भाष्ये तु "छा-दसुमेव" इति शिब्तमिति प्रकाशोक्तिः सङ्गच्छते ।

उणादौ स्वर्प नकप्रत्ययोरन्या कण्ठातृरूपा च विशुद्धत्वान्मूल चिन्त्यमिति खण्डनकृदुक्तिः खण्ड-
नायाह—दशेति । एतेन तथा दण्ड्यकमपास्तम् । तत्र हि—दशपाषां हि । इति च पठितमिति पाठः ।

पाठे मानमाह—इदमेवेति । तेन वैपरीत्यशङ्का निरस्ता । उक्तं रूपमित्यस्य शुनीति स्वरमिति
नार्थः, मूले कुठारेण ङीपोऽप्राप्तेरत आह—नान्तमिति । "ऋन्नेभ्यो" इत्यत्र निमित्तत्वेनोपाप्तमिति
भावः । तदुपपादयति—णिचीति । तदभावः—नान्तरूपाभावः । खण्डनकृदुक्तिः खण्डयति—न
चेति । नेष्टवदिति । दृष्टानि तस्यादृष्टत्वात्, नक्षिप्त इत्यादौ परत्वात् "टेः" इत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः ।
निषिद्धमिति । येन नाभाष्यन-नरस्येति न्यायाभ्यामिति भावः । एव च प्रकृतिभावाटिलोपास्तम् ।

शब्दरत्नम् ।

अस्य मतस्य नामधातौ दूषयिष्यमाणत्वात् । तद् ध्वनयतोक्तम्—मुख्यमते इति । “नस्त द्विने” इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति “पपूर्वं” इति “प्रकृत्यैकाच्” इति सूत्रभाष्ये ध्वनि-
तत्वेन पूर्व टिलोपाभावेऽपि सम्प्रसारणे ‘वाणांदाद्’ इति पररूपात्पूर्वं टिलोप इति
भैरवी ।

येन नाप्राप्तिन्यायेन प्रकृतिभावस्य “टः” इति सूत्रमाधकत्वस्यैव निर्णयात् । एवञ्च प्रकृति-
भावाद्विलोपासम्भवाद्यान्तस्य लाभ इति मूलचिन्त्यमिति तदाशयः । अस्य मतस्य—प्रकृति-
भावस्य “टः” इति सूत्रमाधकत्वमिति मतस्य । यदि प्रकृतिभावप्रेरित्यस्यैव बाधक-
स्तदा नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृत्येतेतदुपादानस्य बाध्यमिति भावः । प्रकृतिभावस्य सर्वदा-
धकत्वादेव “असलोपोऽन.” इत्यसलोपोऽपि तद्विषये नेतिप्रतिपादितम् । प्रकृत्येतेतदुपादान-
सामर्थ्यात्तद्विषये न्यायाप्रवृत्तिरित्याशयः । अत एवाह—नस्तद्वित शमस्यापीति । अपिना
टिलोपसामान्यसङ्ग्रहः । नपूर्वेतीति । तत्र हि “किमिदं पपूर्वादीनाम्युनर्वचनमसलोपार्थमा-
होत्वितिपमार्थम् । कथं वा असलोपार्थम् ? कथं वा नियमार्थम् ? यद्यविशेषणासलोपटिलो-
पयोः प्रकृतिभावस्ततो विध्यर्थम् । अथ हि अणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियम-
र्थम्” इति भाष्ये उक्तम् । तत्र वैयटः—“प्रकृत्यैकाच्” इत्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकानि
कार्याणि भेदेनपेक्षयेन्नभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिरित्याह—अविशेषणेति । अल्लोपाटिलोपस-
मुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते । भेदेनेत्यनेन बाध्यविशेषचिन्तोक्ता । तदा ‘अनन्तरस्य’
इति न्यायाद्विलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः । अस्मिन्पक्षे “असलोपोऽन.” इति निन्दे निय-
मार्थम् । यदि बाध्यसामान्यचिन्ता तदा प्रकृतिभावस्य सर्वबाधकतयाऽसलोपस्यापि प्रकृ-
तिभावेन निवृत्तौ प्राप्तायां विध्यर्थमिदं सूत्रम् । अत्र भाष्ये असलोपटिलोपयोरिति बाध्य-
सामान्यचिन्ताभिप्रायेणोक्तन्तदा “नस्तद्विते” इत्यस्यापि प्रकृतिभावेन निवृत्तिरिति युक्त-
मेव । अत एव नैकाजिति आसूत्रि । प्रकृत्यैकाजिति । तत्र हि “प्रकृत्यैकाच्” इति किमिद-
मेवसु आहोस्विदविशेषेण ? किन्त्वतः, यद्यविशेषेण स्वी खी शौभम् अधुना अत्रापि
प्राप्नोति, तद्वितसामान्ये प्रकृतिभावविधानात् । “अत इतिदनी” इति स्वल्शब्दयोरिगौ
प्रकृतिभावे सति “यस्येति” लोपाप्रसङ्गः । शौवमित्यत्र शुनो विकारावयवयोः प्राण्यनि कृते
“नस्तद्वित” इति टिलोपो न प्राप्नोति । अधुनेत्यत्र इदमः इशादेशोऽधुना प्रत्ययवधेति
यदा प्रक्रिया तदा “यस्येति” लोपाप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षे,

‘एकाक्षरात्कृतो जातेः संख्यायाँश्च न तौ स्मृतौ’॥

इत्यनेन स्वखिनोरनभिधानम्प्रतिपाद्य शौवमित्यस्य ध्वन्यशब्दादिति द्वारादित्वाद्वैजाग-
मस्य टिलोपस्य च प्राप्ते परत्वाद्वैजागमे प्रकृतिभावस्याप्राप्तौ ‘युन.प्रसङ्गविज्ञानात्’ टिलो-
पस्य प्रवृत्त्या सिद्धिसुक्त्वा अधुनेत्यत्र सम्प्रत्ययकस्य स्थाने निपातनञ्निपते इत्युक्त्वा
तस्य सिद्धिरुक्ता । तत्रान्ययासिद्धिप्रदर्शनेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानेप्यारम्भपक्षे प्रकृतिभा-
वस्य “नस्तद्विते” इति टिलोपबाधकत्वं शौवमित्युदाहरणप्रदर्शनेन ध्वनितमित्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

शब्द रूपमीतभ्यात् मूल चिन्त्यमिति तात्पर्यम् । तन्मतमेव तदसिद्धिसिद्धिमाह—नस्तेति । भाव-
इतीति । अग्रेऽस्येति शेषः । सूत्रभाष्ये इति । जातवैकवचनं त्वोरित्यर्थः । तत्राद्ये प्रकृतिभावस्य-
“असलोपोऽन.” इत्येतद्विषयकत्वममुक्तम् । नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृतिभावेन तद्विषयके न्यायाप्रवृत्तिर्बोधिना-
च । अन्ये “नस्त” इत्यस्य “टः” इत्यपेक्षया परवमित्यर्थः सूचिनः । सम्प्रसारणे इति । नित्यध्यात्

अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् । .

आवपनं चेदिति । ओष्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् । गोणान्धेति ।
यस्या यादृच्छिकं नाम । अकृत्रिमेति । यथा—“सैषा स्थली यत्र विचिन्वता
त्वाम्” इति । स्थलान्धेति । कृत्रिमा-पुरुषेण संस्कृता । यथा-रथत्योदकं परि-
गृह्णन्ति । आणा-पका । अयोत्रिकार इति । फाल इति प्रसिद्धः । कुशान्धेति ।
छन्दोगाः स्तोत्रियागणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति ।
“अतः कुरुमि” इति सूत्रे “हानौ तूपायनेति” व्याससूत्रे “कुशा चानस्पत्या स्थ
तामा पात” इति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम् ।

पतिवरेति । तथा च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद् गुणवचनोऽय-
मिति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

तस्य दौर्लभ्यम् । तदुक्तं-सम्प्रसारणटिपोपयोरिति । अयम्—क्विवन्तात् कौ “अनुना-
सिरुह्य” इति दीर्घेऽपि एकदेशविकृतन्यायेनाऽऽश्वमिति सम्प्रसारणं भवतीति भावः ।
कथं चिदिति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्गीर्णमेवामनमिधानम् । अथवा “अनुपस-
र्जनात्” इति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वात् आश्लोका भज्येत । किं चाचक्षणकर्त्रा-
दिरूपार्थस्यापि ब्रह्मशब्दार्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्यैव हीपः प्राप्तिः । अभिव्यक्तेति
न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति भावः ।

भैरवी ।

तस्य-नान्तरूपस्य । तदुक्तमिति । तदेतदभिप्रेत्योक्तमित्यर्थः । एकदेशविकृतन्यायेनेति । स्थानिप्र-
ज्ञावेनेत्यर्थः । अनेन-कथञ्चिदित्युपादानेन । एषाम्-क्विवन्तात् क्विवन्तानाम् । भज्येतेति ।
यद्यस्याभिधानं स्यात्तदैतद्वारकतया तदधिकारस्य प्रकृतसूत्रे चरितायेतया वैयर्थ्याभावेन
ज्ञापकता भज्येतेत्यर्थः । अमि गानमभ्युपेक्ष्याह-किञ्चेति । आचक्षणकर्त्रादिरूपार्थस्य-आचक्षा-
णरूपो यः कर्त्रादिरूपोऽर्थस्तस्य । इवशब्दार्थवेनेति । ‘यः क्षिप्यते स क्षुप्पमानार्थाभिधायी’
इति न्यायेन शब्दशब्देनैव शक्यमन्तर्यामनकर्तुः प्रतिपादनादिति भावः । एवञ्च दृष्टान्तदार्ष्ट-
ान्तिकयोर्गोपम्येनोपसर्जनत्वाद्धीपभाव इत्युपादानं विरुद्धमिति सात्पर्यम् । नन्वाभिव्यक्ते-
तिन्यायेनेतादृशस्य शब्दशब्दस्य गणपठितशब्देन बोधनेऽपि ततो ह्येष भविष्यतीत्यत
आह-नामन्वक्तेतीति । “हस्त्रनद्याप.” इति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारे क्वि-
मावाच्चेदशानामनामधानमित्यपि बोध्यम् ।

भावप्रकाशः ।

दृष्टेः प्राप्तिरिति भावः । तस्य-नान्तरूपस्य । तदुक्तम्-तदेतदभिप्रेत्योक्तम् । रानादरोक्तिं खण्डयति-
अनुनेति । न्यायेन-शास्त्रीयेन । कथञ्चिदित्यनेन “अनुना” इति दीर्घापर्योक्तरूपातिद्विरिति बोधि-
मिति गान्यास्तत्तया तसिद्धेस्वरवदत्त आह-अनेनेति । एषां-क्विवन्तानाम् । अन्यथा-नद-
कारे । भज्येतेति । तथा च तदेव क्षिप्यं तदनमिधाने मानमिति भावः । अमिधानमभ्युपेक्ष्यापि दृष्ट-
ान्तवेण्याप्रकाशोक्तिस्तुत्रेत्याह-किञ्चेति । आचक्षणरूपो यः कर्तृत्वार्थः । तस्य-इवन्त-
गानुपसर्जनत्वात् । शास्त्रीयवैविकोपसर्जनत्वाभावादित्यर्थः । दृष्टान्ते प्रथमबोधकदातरसर्वदत्ता
ऽभावादिति भावः । पदकार्येति । प्रतिपादितमिदमप्युपात्तम् । एतेन यस्या यादृच्छिकं नमोऽप्युत्तर-
मिति शब्दाऽप्युपात्तः । एतेनेति पाठः । तदमे भाव इति तु छेदकप्रत्ययात् । किञ्च हलन्तेभ्य आवा-

“वह्नादिभ्यश्च” ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धे उत्तरार्थं ग्रहण-
मित्याहुः । वस्तुतस्तु बहुशब्दो “नित्यं छन्दसि” इत्युत्तरसूत्रं चेति द्वयमपि
शब्दरसम् ।

इत्याहुरिति । अत्रारुचिर्वाजं त्वाकडारस्यस्यमाप्यविरोधः । तत्र हि समस्तवृन्द-
तद्वितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसंज्ञा कृता । बहु-
शब्दश्च संख्या । अत्रार्थं बहुग्रहणमपि मानम् । ‘सत्त्वे निविशते’ इत्यादिगुणलक्षणमपि त-
भैरवी ।

मूले-उत्तरार्थमिति । “नित्यञ्छन्दसि” इति सूत्रार्थमित्यर्थः । अत्रेति । आहुरिति कथने ।
अतिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्येति । तत्र हि “कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि” इत्युपक्रम्य
“बाध्या बाधिकाश्च सञ्ज्ञा दर्शिताः । तन्मध्ये या याः परा अनुवकाशाश्च तास्ताः पूर्वाः सा-
वकाशाश्च बाधन्ते” इत्युक्त्वा “अथैवंप्रातिपदिकं गुणवचनञ्च—” इत्युक्त्वा “तन्मध्य-
कञ्च भवत्य-
र्थवत्” इत्युक्तम् । अत्र चकारोपादानेन प्रातिपदिकगुणवचनमञ्जुयाः समावेशो दर्शितः ।
ततः समासकृच्छ्रिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गाजातिरिति क्रमेण दर्शिताः । ततः “एतच्च वक्त-
व्यम्” इत्युक्त्वा “संख्या-संख्यासञ्ज्ञा वक्तव्या । द्वय-द्वयसञ्ज्ञा वक्तव्या । का पुनर्द्व-
सञ्ज्ञा ? पदसञ्ज्ञा, एकद्वयोपनिवेशिनी सञ्ज्ञा इत्येतच्च वक्तव्यम् । किमर्थमिदमुच्यते ?
यथान्यास एव—भूयिष्ठाः सञ्ज्ञाः म्रियन्ते । सन्ति चैवात्र काश्चिदपूर्वाः सञ्ज्ञाः । अपि च
पुतेनानुपूर्व्येण सन्निविष्टानाम्बाधनं यथा स्यात् । गुणवचनसञ्ज्ञायाश्चैताभिः सञ्ज्ञाभि-
र्बाधनं यथा स्यात्” इत्युक्तम् । एवंक्रमेण बाध्यबाधकभागे पाणिनेरपि सम्मतिमाह—अत्रार्थ-
इति । न चैवं सति राजपौरोहित्यादौ समाससञ्ज्ञाया गुणवचनसञ्ज्ञाया बाधात्कथं व्यनिति-
वाच्यम् ? ग्राहणादित्वात् । ननु बहुशब्दस्य “बोतो गुणवचनात्” इति सूत्रभाष्योक्तगुण-
लक्षणाक्रान्तत्वाद् गुणवचनत्वमस्त्येतेत्यत आह—नस्व इति ।

‘सत्त्वे निविशते’त्येति पृथग्जातिषु दृश्यते ।

आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इतिगुणलक्षणमप्याकडारसूत्रस्थगुणवचनलक्षणैक्याव्ययतापन्नमिति सङ्ख्यासञ्ज्ञायाऽस्या
गुणवचनसञ्ज्ञाया बाधः स्यादेवेति भावः । सत्त्वे निविशते-द्रव्ये निविशते-प्रवर्तते, अनैसि-
द्रव्यस्य सत्त्वेऽपि नाशो भवति । एताभ्यां विशेषणार्थ्यां सञ्ज्ञाया जातेश्च निरासः । न हि
संज्ञा जातिश्चाश्रयस्य द्रव्यस्य सत्तायेऽपि रक्तादिशब्दाव्ययवत्कदाचित्प्रवर्तते कदाचिन्नेति ।
पृथग्जातिषु दृश्यते—जात्याश्रयेषु पृथग्भिन्नोऽभिन्नश्च शब्दो दृश्यते । एतेन सर्वनाम्नो
भावप्रनाशः ।

रक्त्वभावस्य “हस्वनपाय” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वादित्यपि बोध्यम् । तद्वितान्तेति पाठः । अति-
रिक्तेति । प्रातिपदिकमात्रस्य तत्सञ्ज्ञासुक्ताऽग्रे यथाः सञ्ज्ञास्तद्वाक्येनोक्ता इति भावः । तदर्थं
पाणि-यभिमतत्वमप्याह—अत्रार्थं इति । ऐक्यं राजपौरोहित्यादौ तु ग्राह्यादिशब्दात् व्यजिति
भावः । ननु तद्गुणवचनसंज्ञाभावेऽपि “बोतो गुण” इति सूत्रोक्तगुणलक्षणाक्रान्तत्वात्तस्य तत्त्वमस्त्ये-
वात आह—सत्त्वे इति । तदेकेति । “आकडार” सूत्रस्यगुणवचनलक्षणैकार्यः । सा चैवं ‘सत्त्वे
सरला ।

सत्त्वे निविशते इत्यादौति । “बोतो गुणवचनात्” इति सूत्रे भाष्ये—

सत्त्वे निविशते’त्येति पृथग् जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥

इति गुणलक्षणमुक्तम् । तस्यार्थः—सत्त्वे द्रव्ये निविशते सम्बध्यते, अपैति ततो निवर्तते, पृथग्
भिन्नासु जातिषु जात्याश्रयेषु अर्थात् भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु दृश्यते च यः, स गुणः, यथा शुक्त्यादिः । स
हि घटादौ यस्मिन् सम्बध्यते, तत एव च पाकादिना निवर्तते, भिन्नजातीयेषु पयःशब्दादिषु दृश्यते
च । अनेन बोतेर्गुणत्वनिरासः । घटत्वादिजातिर्हि यस्मिन् घटादौ सम्बध्यते न तं कदाचिज्जाति, न च
भिन्नजातीयेषु पदादिषु दृश्यते । एवं सति क्रियायां गुणत्वं प्रसज्यते । तस्या अपि घटादौ कदाचिदुप-

व्यर्थमेव, सर्वचिकल्पाणां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ।

पुंयोगादिति । तथा च गौणी वृत्तिरिति भावः । यदा तु मुख्यार्थात्
“तस्येदम्” इत्यण् तदा ‘गौणी’ इत्येव भवति । पुंयोगश्चेह दाम्पत्यभाव एव गृह्यत
इत्येके । वस्तुतस्तु सङ्कोचे मानाभावाज्जन्यजनकभावोऽपि गृह्यते । तथा च भट्टिः—

शब्दरसम् ।

देकप्राकृतपत्रमित्यन्यत्र प्रवृत्तितम् । व्यर्थमेवेति । उत्तरार्थमिति वृत्तां मते इति शेषः ।

गौणी वृत्तिरिति । लक्षणयेत्यर्थः । न त्वेषा गौणी, सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्षणाया
भवेत् ।

निवृत्तिः । यथा शुद्धादिगुणतौल्येऽपि गोत्याश्रये शुद्ध इत्येवाश्रये तु कर्क इति व्यवहित्यते,
नैवं सर्वनामशब्दाः । एवञ्जातिरूपं यद् द्रव्यत्वन्तद्वाचकस्य द्रव्यशब्दस्य घटपदादिषु
विभिन्नजातीयेषु प्रवृत्तिदर्शनेऽपि कदाचिदनैतौल्येतन्नास्ति तेन तस्यापि निरासः ।
आधेयः—यस्तेन निष्पाद्यः । यथा रक्तादिगुणा आश्रयसद्भावेऽपि यस्तेन निष्पाद्या भवन्ति ।
एतेन संख्याया निरासः । अक्रियाजश्चेत्यनेन कृन्तननिरासः । क्रियाबोधकधात्वर्थवाच्यार्थप्रतु-
त्तिनिमित्तकस्य चाक्रियाजशब्दानामिति तेषां क्रियाजत्वं प्रसिद्धमेव । सोऽसत्त्वप्रकृतिरित्यनेन
सत्त्वधाचक्रप्रकृतिभिन्न इत्यर्थकेन समासतद्धितान्तयोर्निरासः । यद्वाऽद्रव्यत्वभाव इति तदर्थः ।
यथा द्रव्यस्याऽसमवायिकारणसंयोगानिवृत्तेर्नाशस्तथा यो न भवति स इति । अन्यत्र-
भाष्यप्रदीपोद्घोते । प्रवृत्तिमिति । यथासम्भवं विशेषणानां सार्थक्यमुपपाद्य तस्य लक्षण-
स्यैकदेश्युक्तिश्च ह्युचितमित्यर्थः । तथा हि—आधेयश्चाऽक्रियाजश्चेत्येव लक्षणं कार्यम् । आधेय
इत्यनेनाऽनित्यत्वस्याऽक्रियाजश्चेत्यनेन नित्यत्वस्य काले सति नित्याऽनित्यवृत्तिजातिम-
त्त्वमित्येव वक्तव्यम्, न चैवन्तादृशसत्ताजातिमत्त्वं क्रियायामपि वर्तत इत्यतिव्याप्तिरिति
वाच्यम्, द्रव्याऽवृत्तिस्वेषापि जातेर्विशेषणात् । एतेनैव सर्वगुणसंग्रहे ‘सत्त्वे निविशते’ इत्या-
द्युक्तिश्चक्रेति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिः । अत एव तथापाठोत्तरन्तेषां विशेषणानां व्याख्यानेन
सार्थक्यं प्रदर्शितम्भवता । न्यूनतापरिहारायाह—उत्तरार्थमिति ।

भावप्रकाशः ।

निविशतेऽपेति शब्दाद्यपादेन सञ्ज्ञाकार्योर्निरासः । न हि तयोः शब्दयोर्द्वये सार्थक्यं कदाचिद्वचनादि-
शब्दबद्धाचक्षणेन प्रवृत्तिः कदाचिन्नैति भवति । जातिषु पृथक्—जात्याश्रयेषु मित्रोऽमित्रः शुद्धो दृश्यते
इत्यर्थकेन द्वितीयपादेन सर्वनाम्नो निरासः । यथा शुद्धादिशब्दास्तुल्ये तदगुणे गवि शुद्ध इति अश्वे कर्क
इति, नैवं तस्य शब्दस्य नियतविषयत्वम् । संख्याधारणाय आधेयश्चेति । यस्तेन आधेय इत्यर्थः । न
हि सङ्ख्या रक्तादिगुणवत् द्वये सत्येव यस्माधेया । अक्रियाजश्चेत्यनेन कृन्तननिरासः । क्रियाबोधक-
त्वात्त्वजन्य इति तदर्थः । सोऽसत्त्वप्रकृतिगुण इत्यनेन सत्त्वधाचक्रप्रकृतिभिन्न इत्यर्थकेन समस्ततद्धिता-
न्तयोर्निरास इति । तत्रत्यकैवत्येव नित्यता । वस्तुतो भाष्यमप्येकदेश्युक्तिः । विस्तरस्तूद्घोने बो-
ध्यः । तत्राह—अन्यत्रेति । यस्तेन सञ्ज्ञानाक्रियाऽन्वे गुणरचनाः, भाष्ये ॥ सत्त्वे इत्यादि उक्त-
मिति दण्डवृत्तमपारम् । उक्तरीत्या सार्थक्यादाह—उत्तरार्थमिति । एतेन तथा प्रकाशरत्न-
सख्यौ

सम्भात् कदाचिच्छतो निवृत्तेः, मित्रजातीयेषु घटपदादिषु दर्शनाच्च, अतो विशेषणान्तर्भाव—आधेय इति ।
तत्पाद्य इत्यर्थः । अक्रियाजः—अनुत्पाद्य इत्यर्थः । तथाच नित्यानित्यवृत्तिपदार्थविमानकोपाधिसम्बन्धि-
त्यर्थः । गुणत्वस्य पाकप्ररूपादिषु अनित्येषु, भासाद्यमहत्त्वादेषु नित्येषु च सरसत्तद्वत् शुक्लादिषु
सद्यस्मान्मन्वयः । क्रियात्ववच्च निर्यादृष्टित्वात्तद्वत् क्रियायां नातिप्रसङ्गः । एवमपि अवयविद्रव्येऽति-
व्याप्तिः, तत्त्वावयवेषु सम्बन्ध्यमानत्वात् असमवायिकारणसंयोगानिवृत्तौ ततो निवर्तमानत्वात्, मित्रजा-
तीयेषु वस्तुपादादिषु दृश्यमानत्वात्, निर्यादृष्टित्वात्तद्वत्क्रियावस्तुकोपाधिसम्बन्ध, अत आह—प्रसरत्प्रकृ-
तिरिति । अद्रव्यत्वभाव इत्यर्थः । द्रव्यमित्रत्वमिति यावत् । तेन तत्र नातिप्रसङ्गः ।

कौसल्ययाऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ॥

इति । केकयस्य दुहिता केकयी । “जनपदशब्दात्” इत्यपत्यप्रत्यये अवि-
तु कैकेयीति स्यात् । न च तस्य “अतश्च” इति लुक्, “न प्राच्यभर्गादि” इति
निषेधात् । तथा च कालिदासः—“कैकेयि कामाः फलितास्तव” इति । एतेन
देवकी व्याख्याता ।

दुष्टो यवो यधानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव अस्य दोषः—
यदुक्तयवत्वजातेरभावेऽपि तदाकारानुकृतिः । ङीप् बाध्य इति । इदञ्च तृतीये
भाष्ये “इडश्च” इति सूत्रे स्थितम् । कथमिति । यत्तु वदन्ति—दीर्घोच्चारणसा-
मर्थ्याद् आ अनुक् इति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे आकारादे-

शब्दरसम् ।

एव गौणीत्वादिति स्पष्टमेव ।

इडश्चेति सूत्रे इति । ‘अपादाने स्त्रियां धन उपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्’
इति तत्रोक्तम् । उपेत्पाधीयते यस्या इति विषयः । दीर्घोच्चारणेति । न चेन्द्रशब्दात्
आचक्षणणिचि णिभेपे इन्द्राणीति सिद्धयर्थे तत् ; अदन्तत्वाभावेन तत्राप्राप्तेः । पदं
विभज्यते इति । तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततोऽनु-

भैरवी ।

मूले—इत्येक इति । यथेयम्भर्तृपापकृतान्वधादीन् लभते तथा सच्छब्दमपीति भाष्यास्त-
त्त्वास्त्यविदः । अपरे तु तत्राप्यमुपलक्षणमित्याशयेन जन्यजनरूपावात्मकोऽपि पुयोगो
प्राह्य इति मेनिरे । तन्मतन्दर्शयति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । देवकी व्याख्यातेति । “जनपद-
शब्दात्” इत्यनन्तस्तु नायन्देवकस्य जनपदपाचकत्वाभावात् । सादृश्यसम्बन्धमूलेति बहु-
धादिः । लक्षणा हि शक्यतावच्छेदकाऽऽभोपात्मिका । तत्र सादृश्यसम्बन्धो यत्र मूलन्त-
त्रैव लोके गौणीति व्यवहार इति भावः ।

प्रसादोक्तिर्मूले खण्डयति—यत्स्वित्यादिना । तत्र मजादि इति लुप्तपञ्चम्यन्तम् । दीर्घो-
च्चारणस्य परोक्षरीत्या सार्थक्यं खण्डयति—न चेति । तत्—दीर्घोच्चारणम् । अदन्तत्वाभावेनेति ।
न च यक्षाणीत्येतत्सिद्धितात्पर्यकदीर्घोच्चारणसामर्थ्यादत इत्यधिकारोऽपि बाध्यतामिति धा-
क्यम्, प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदेन नान्तप्रकृतिकप्रज्ञाणीत्यस्य साधकत्वाक्येऽत इत्यधिकारवाधेऽ-
प्यन्यत्र तदुच्चारणे मानाभाव इत्याशयात् । ननु पदविभागेऽपि पूर्वमनुगागमस्ततोऽन्त्यस्याऽऽ-
कारादेश इत्येव प्रक्रिया कृतो नेत्यत आह—वधेऽयादि । तत्र—अनुक्तिः । यथागमोत्तरमाकारा-

भावप्रकाशः ।

करदण्ड्यापुच्छमणरम् ।

मूले विशिष्याऽनुत्पत्त्या स्फुटं सन्देहाऽनिवृत्तेराह—अपेति । प्रसादानुयायिस्त्वाकोक्तिं प्रकाशो-
क्त्या खण्डयति—न चेति । तत्—दीर्घोच्चारणम् । अप्राप्तेरिति । न च तदधिकारोऽप्यत्र एव बाध्यता-
मन्यथा यक्षाणीत्यत्राभावेऽप्यनुपपत्तिरिति खगारथेन युक्तमिति बाध्यम् ? तत्तत्सामर्थ्यात्तदंशे तदुच्चा-
रणेनैव तदुच्चारणे मानाभावात् । ननु पदविभागेऽपि वैपरीत्यापत्त्याऽनिवृत्तेराह—तत्रेति । अनु-

शविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्यतोऽपि विधानमनुमीयते । तेन प्रमाणं नि सिद्ध-
मिति ; तच्चिन्त्यम्, अनुकि कृते “अतो गुणे” इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वका-
रोच्चारणसामर्थ्यात् दीर्घो भविष्यति, अन्यथा हि नुक्मेव कुर्यादिति चेत् ?
“अलोपोऽनः” इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । “पत्युर्नो” इत्यादिवदादेशो कर्तव्ये
आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवालोपो न भविष्यतीति चेत् ? न, सर्वशब्दे
ककारस्य चारिताभ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति, “न संयोगात्” इति निवेद्यात् ।

शब्दरत्नम् ।

गिति बोध्यम् । स्पष्टार्थं दीर्घोऽकार आदेश उक्त । प्रसङ्गादिति । इन्द्रादिशब्दे इति
भावः । अकारोच्चारणेति । अनुकीति शेषः । अलोपोऽन इत्यस्य बाधेनेति ।
“अलोपोऽनः” इत्यत्र लक्षणप्रतिपक्षोक्तारिभाषाया अप्रवृत्तेः “बहुर्नीहेरूपम्” इति सूत्र-
भाष्यसम्मततया अकाराभावे अवश्यप्राप्तस्य “अलोपोऽनः” इत्यस्य बाधेनास्का-
रोच्चारणस्य चारिताभ्यादित्यर्थः । न भविष्यतीति । एवं च न तद्वाधनार्थमकारोच्चा-
रैरपी ।

देवाः स्यात्तदा नकारस्त्योवादेशः स्यादिति नकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । नन्वि-
न्द्रादिशब्दे फलाभावादाकारादेशाभावेन तेष्वेव नकारोच्चारणचरितार्थमित्यत आह—
श्रुतमेति । यथा—“विन्विङ्गव्योर च” इति सूत्रोदाहरणे श्रुतक्रमानुसंधेनादेशस्य प्रवृत्ति-
रादौ भवति तथेहाप्याश्रीयत इति तात्पर्यम् । ननु इत्वाङ्कारादेश एव विवेकस्तेन प्र-
शब्दादित्यनकारस्य निवृत्तौ तेन सह पररूपेऽपि अनुगागमाङ्कारेण सह सर्वर्णदीर्घेण रूपस्य
सिद्धौ दीर्घाकारस्य विधानवैयर्थ्यमित्यत आह—स्पष्टार्थमिति । सामर्थ्यात्पररूपबाधकत्वना-
पेक्षया दीर्घादेशे तच्छब्दे नोदेतीति भावः । उक्त इति । प्रकाशकृतेति शेषः । प्रसङ्गादिति ।
यद्यपि प्रकाशनीत्यप्राङ्कारादेशेन सिद्धिस्तथापि भवतेन्द्रादिशब्देष्वाकारादेशस्याङ्कत्वमेव
मूलाका पररूपापत्तिरेन्द्रादिशब्देऽस्त्वित्यत आह—इन्द्रादिशब्द इति । अकारोच्चारणे सन्दि-
ग्धमत आह—अनुकीतीति । यत्तु नुगागमेऽनो लाक्षणिकत्वेन “अलोपोऽन” इत्येतन्न स्या-
दिति मूलश्रुत्यमित्याहुस्तदुक्तिग्निरस्यति—अलोपोऽन इत्येति । चतुर्भाष्येति । “अतो न-
कारो लिङ्गाधिकारे” इत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रतिपादितमेतत् । अकाराभावे—अनुक्यकारा-
भावे । भवश्यप्राप्तयेति । पररूपस्य तु नावश्यप्राप्तत्वमिति तद्बाधे मानाभाव इति भावः ।
यवच्च—भागमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यनाऽलोपाप्रवृत्तिसिद्धौ चेत्यर्थः । तद्वाधनार्थम्—

भावप्रकाशः ।

कीर्त्यर्थः । यथाश्रुते सूत्रेण सर्वत्र तद्विधानादिनि भावः । नन्विन्द्रादी फलानामातदमहस्या तदुच्चारण
सफलमन आह—श्रुतेति । “विन्विङ्गव्योः” इत्यत्रेवेति भावः । स्पष्टार्थमिति । तेन पररूपेऽपि अनु-
पदव्यगमापेक्षया अनुगकारेण सह पररूपं बाधित्वा दीर्घे रूपसिद्धेः । एतेन अङ्गत्वं ‘शब्दे नकारनि-
वृत्त्या अकारादेशसाफल्यत्वरूपे मद्राण्यसिद्धेः स भाववचक इत्यपात्तम् । उक्त इति । प्रकाशकृतेति
शेषः । प्रकाशनीत्यप्राङ्कारादेशेन सिद्धेवाह—इन्द्रादीति । उक्तहेतोरेवाह—अनुकीति । नुक्मेवो
लाक्षणिकत्वेनाऽलोपोऽप्राप्तौ मूलं विनयमिति खण्डनकृतनुयाविरत्नाकरोक्तिं खण्डयति—अलोपोऽन
इति । सम्मततयेति । प्रतिपादितमिदं तत्रैव । अकाराभावे । अनुकि इति भावः । अवश्येति ।
पररूपस्य तु न तत्तात्त्विकमिति तद्वाधनमव इति भावः । एतेन विनिगमनाविराहात् द्वयोर्बाध इति
खण्डनरुद्धमपात्तम् । अत्र अन्योक्तं तथा व्याख्यानं तु डिष्टमुक्तमाप्यविशदं चेत्पुपेक्षितम् ।

चरमात् करुकात्योः सामर्थ्यविरहे-पररूपवाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यक-
मिति । एतेनानुक्त्वादिरेव लाववाद्गच्छ इति ह्रस्वोक्तिः परास्ता । कर्म-
स्यणिति । तदन्तान् ङीप् । “पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्” इति खत्वम् ।
वस्त्रक्रीताति । वस्त्र भिस् क्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽ-
दन्तत्वान् ङीप् । क्वचिन्नेति । “कर्तृकरणे कृता” इति सूत्रे बहुलप्रहणं त् कचि-

शब्दसम् ।

रणमिति पररूपस्य तेन बाधादिति भावः । पररूपवाधनार्थमिति । अलोपवाधनेन
चरितार्थस्य पररूपवाधकत्वे मानाभावेनेन्द्रशब्दे पररूपवाधनाय आकारोच्चारणस्यावश्य-
कत्वेन त्वदुक्तरूपनान्नकाश इति भावः । ङीविति । “इन्द्रवहग” इति सूत्रं त्विन्द्रो-
स्यादिव्यावृत्त्यर्थम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण च स्वरे न विशेष इति भावः ।
सुबुत्पत्तेरिति । दाबुत्पत्तेरपि बोध्यम् । बहुलप्रहणादिति । तत एव ‘गति-
सैवी ।

अल्लोपवाधनार्थम् । पररूपस्येति । स्वाऽभावेऽप्राप्तस्यापीत्यादिः । तेन-अकारोच्चारणेन ।
अलोपवाधनेनेति । स्वाऽभावेऽवश्यमप्राप्तस्याऽल्लोपस्य बाधनेन चरितार्थस्य ऽकारस्य सत्त्वे
तु ‘वाणांदाङ्गम्’ इति न्यायेनैकादेशात्पूर्वप्राप्तस्याऽल्लोपस्य बाधनेनेत्यर्थः । न चाऽसमा-
ननिमित्तकत्वात् कथं घाणपरिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ? अङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एव प्रवृत्तेः
स्वीकारात् । तदुक्तेति । प्रकाशाद्युक्तपूर्वास्तेत्यर्थः । ननु यथा वस्त्राणीत्यस्य सिद्धिः कृता
तथैवेन्द्राणीत्यादिसिद्धौ “इन्द्रवहग” इति सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह—इन्द्रवहनेतीति । इन्द्रो-
स्यादिव्यावृत्त्यर्थम्-दुयोगे प्राप्तस्येन्द्रोत्पत्तेर्व्यावृत्त्यर्थम् । यत्तु-सूत्रारम्भे इन्द्राणीत्यन्तोदात्तं,
इन्द्रमानयतीति रीत्या तत्वाधने तु लोपन्तत्वेनाऽनुदात्तान्तत्वमिति स्वरेऽपि विशेष इति
तन्नेत्याशयेनाह—उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति ।

वस्त्रेण क्रीता इति निप्रहस्थे अलौकिकविषयत्वे सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेऽपि दाबु-
त्पत्त्यनन्तरं यदि समासन्तदा वस्त्रक्रीतोत्यस्याऽसिद्धिरत आह—यत्तुत्पत्तेरिति । एवञ्च ‘ग-
तिकारकोपदानाम्’ इति वचने सुप्रहणं स्त्रीप्रत्ययस्यान्युपक्रमम् । वचनान्तराऽनारम्भ-
कृतलाघवन्दर्शयति—एत एवेति । बहुलप्रहणादेवेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

पररूपस्य । स्वाभावेऽप्राप्तस्यापीत्यादिः । तेन-अकारोच्चारणेन । तथा च प्रकाशोक्तं युक्तमेवेति भावः ।
एतेन प्रागाङ्गत्वेनालोपस्यैव न्याय्यशालरूपादानासङ्गतैः । वाचित्वैव पाठः । यत्तु नरिष्यापाङ्ग-
ममापानयोक्तिकलग्नत्वाच्च मूल चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । अलोपवाधनेनेति । स्वाभावेऽ-
वश्यमप्राप्तस्य ‘वाणांदाङ्गम्’ इत्यनेनैकादेशात्पूर्वप्राप्तस्याऽलोपस्य बाधनेनेत्यर्थः । एतेन भिन्नाप्रवाधेनो-
त्पत्तिरिभाषाया अप्रवृत्त्याऽलोपोपदानाङ्गपररूपवाधनत्वमेवेति मूल चिन्त्यमिति खड्गनकुट्ट कर्मपास्तम् ।
अभिमतसमानाधयवश्यं सत्त्वात् । चरितार्थस्य—अनुकोऽकारस्य । आकारेति । दीर्घत्यर्थः । त्वदु-
क्तेति । प्रकाशकुट्टकापूर्वोक्तकल्पनेत्यर्थः । एतेन ह्रस्वोक्तिरप्यस्तीतिरेवापानेति रत्नाकरोक्तिरप्या-
वृत्तेति दिक् । ननु मदाणीतिवेन्द्राणीत्यादिसिद्धौ सूत्रं न्यर्थम् ? एतेन नारायणं सूत्रमित्यपास्तम्,
“पूर्वपदात्” इति सिद्धेयं आह—इन्द्रेति । ननु लोप्यन्तोदात्तं कोपि त्वनुदात्तत्वमिति स्वरेऽपि
सदर्थमावश्यकत्वे कथं तद्व्यावृत्त्यर्थमप्यत आह—उदात्तेति । “अनुदात्त-य-च” इति, सूत्रेणेति भावः ।
चत्त्वर्थः ।

ननु सुबुत्पत्तेः प्राक् दाबन्तेन समासेऽप्यनिवृत्तिरित्येतत् आह—याविति । वचनान्तराकरणनाय-
वायाह—तत एवेति । बहुलप्रहणादेवेत्यर्थः । तथा च सुप्रहणेन समासस्य तत्र कनिष्ठया ८३ः प्रा-

सुबन्तेन समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् टाप । ततोऽदन्तत्वाभावात्
कीप् इति भावः ।

तेन बह्विति । अयं भावः—“बहोर्नञ्वदुत्तरपदमून्ति” “नञ्सुभ्याम्”
“जातिकालसुखादिभ्योऽनाञ्छादनात् क्रीडकृतमितप्रतिपत्ता” इति ह्यन्तोदा-
त्तताविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्तेर्वह्वादिपूर्वकस्यार्थाद् व्युदास इति ।
अत्राङ्गपूर्वपदाद्विकल्पाय चक्ष्यमाणत्वादिवह्वाङ्गपूर्वपदमेवोदाहरणमित्याह—
ऊरुमिश्रीति । जातान्तादिति । “वर्णादनुदात्तात्” इतिवद् “बहुव्रीहेरुदात्तात्”
इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । “वा जाते” इति तु वैकल्पिक
उदातो न तु नित्य इति भावः ।

सुमुखा शालेति । एवं च पञ्चमुरी कारणमुरी चाधनस्थेत्यादिप्रयोगाः
प्रामादिका इति बोध्यम् ।

उरः क्रोडेति । क्रीडिङ्गोऽयमिति हरदत्तावयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽ-
दन्तत्वाद् ङीपः प्राप्तिः । अमरस्तु—“न ना क्रोडं मुजान्तरम्” इत्याह । रक्षमतिस्तु
पुंस्त्वमाह । गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टावन्तमिति गण-
नमहोदधिकारः । एवं चाविशेषाङ्गिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् । माधवस्तु तुदा-
दिगणे कृड निमज्जन इति धातावाह-क्रोडः । घञ् । क्रोडा-अश्वानामुरः । टाय-
न्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः, क्रोडादिपु टावन्तस्यैव पाठात् । मुजान्तरमात्र-
विषयस्य क्रोडशब्दाय बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणे कीप्विकल्पो भवत्येव । कल्याण-
क्रोडी, कल्याणक्रोडा मयूरीति ।

ङीपो ङीषादेश इति । “दक्पूर्वपदात्” इति पञ्चम्या ङीपिति प्रथमायाः

शब्दरत्नम् ।

धारक इत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरिति भावः ।

सुखादिभ्य इति । सुखादयश्च “सुखादिभ्यः कर्तृषेदनायाम्” इत्यत्र पठिताः सुख
दुःखच्छादयः ।

‘सृष्टादयस्तनिर्माका’ इत्यन्तं द्वितीयं लक्षणम् । तत्राख्यातमुपदेश इत्याशयेनाह—
भैरवी ।

गणपाठे सुखादिप्रदर्शनाभावादाह—सुखादयश्चेति । शृच्छादय इति । अत्रादिना आन्नाऽली-
कादयो विवक्षिताः । तथाच “जातिकालसुखादिभ्यः” इत्यत्र गणपाठाऽप्रदर्शनेऽपि “सुखा
दिभ्यः” इति सूत्रे ये निर्दिशितास्तेऽत्र आह्वय इति भावः ।

लिङ्गानाञ्च न सर्वभागित्येव द्वितीयलक्षणमिति अमवारणायाम्—सृष्टिति । तत्र
लक्षणे आख्यातपदम् न तिङ्गन्तपरमित्याह—उच्येति । लिङ्गानाञ्चेति चशब्दो निर्माहो
त्यन्तरमयोच्यम् । उपदेश इति । यद्यनमित्यर्थः । परममूले “जातेरुच्यो” इतिसूत्रे द्वितीयलक्षण
भावप्रकाश ।

ग.ताङ्गत्वादि धनदन्तत्वात् ङीपिति भावः ।

तत्र गणपाठमावादाह—सूत्रेति । आदिना आग्रभलीकृतलक्षणपणादयः ।

भागित्य-उच्येव द्वितीयलक्षणमिति अमभ्युदानायाम्—सृष्टिति । तथा च यो निर्माहोत्यत्रे योज्यः ।
उपदेश इति । स च आद्येनात् आद्यस्यामुल्लेखो मात्रेण इत्यादिरूप । अने क इति भावः । परममूले

पष्ठी प्रकल्प्यत इति भावः । यदि तु स्वन्त्रो ढोप् स्यात् तर्हि प्राग्गुल्कादावपि प्रसज्येत । तत्परिहाराय पूर्वोक्तपयदासस्य प्रसज्यप्रतिषेधानां वाऽनुवृत्तौ गौरवमिति भावः ।

मिति भावः ।
 वृषलीति । एरुस्यां न्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं
 विनाऽपि तस्य सुप्रहत्यादिति भावः । नौपगवोति । अण्वन्तर्गुणं ह्यपं प-
 त्वादयं यावते । एवं चापत्याधिकारे औपगवोति प्रतीकमुपादाय “टिड्डाणब्”
 इति ङाविति न्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । ग्राह्यगात्यत्रेति । एवं च प्राची-
 ङीपुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ।

- शास्त्ररसम् ।

एकस्यामित्यादि । ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पविर्गृहीतामहादौ सुप्रहमिति बोध्यम् । इयं च
नाकृतिग्रहणा, ब्राह्मणक्षत्रिणाद्याकारस्य समरुगदिति बोध्यम् । यावन्ते इति । गोश्रा-
णीति शेषः । प्रतीकमुपादायेति । औपगवीत्यस्य गोश्राश्रन्तरास्पत्यसाधारणत्वेन
विशिष्य तदुक्तिरुपेक्ष्येत्यर्थः । एतेन जातिलभगे “एको गोत्रे” इतिसूत्रस्य व्याख्याप्राप्तापेन
सैषी ।

लक्ष्यप्रदर्शनावसारे कृपणीति प्रदर्शितन्तेन प्राह्यत्वम् न जातिरिति भ्रमः स्यादत्र आह—
प्राह्यत्वमप्येवमिति । अपिना क्षत्रियपत्न्येवैवपत्न्योर्ग्रहणम् । वक्ष्यमाणदोषस्य प्रकृतेऽभावायाह—
गोत्रेति । गोत्रार्थकेऽणीत्यर्थः । “एको गोत्रे” इति सूत्रस्य भाष्यविरोधेनाऽपरप्रत्ययान्त इत्ये-
तन्मात्राभिधानं यत्परममूले कृतमत्र युक्तमिति यत्केनचिदुक्तमत्र युक्तमित्याह—पठेनेति । पर-
ममूलस्यापि भाष्यसम्मतरोत्या व्याख्यानेनेत्यर्थः । जातिवक्षणे—“जातेरस्त्री” इति जाति-
वक्षणे । भाष्यप्रामाण्येनेति । तत्र हि “गोत्राद्युनि प्रत्ययो भवति स्त्रियाम्नु लुमिति न्यासे,
औपगवी माणविकेत्यत्राण् योऽनुसज्जेतमित्यनुपवर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति । मा-
भूदेवमणस्तादनुपसर्जनादित्येकदेशिनोक्ते तदभ्युपेत्य इह तर्हि औपगवीमार्घः जातिलक्षणः
पुंवत्त्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोति ? माभूदेवम्, वृद्धिनिमित्तस्येतेष्वम्भविष्यति । पृथन्तहि
यल्लुक्कायनीभार्य इत्यत्र दोषः” इत्यनेन युवापरप्रत्ययान्तेऽजातित्वाद् दोषाद्यानङ्कृतम् । तत्र
औपगवी माणविकेत्यत्र “टिड्ढा” इति सूत्रात् “जातेः” इति सूत्रस्य परत्वाच्चल्यैव प्रवृत्त्य-
भिधाने कर्तव्ये “टिड्ढा” इत्येतदभिधानमपत्यसामान्यस्य जातिलक्षणे ग्रहणे विरुध्येत ।

भावप्रकाशः ।

शुद्धीपर्यन्तभावनेन ब्राह्मणत्वं न जातिरिति अननित्वावाह-ब्राह्मेति । एवं-वृत्तवत् । आदिना संप्रदादिपरिमहः । द्वितीयलक्षणसाफल्यत्वात् पूर्वंगाऽप्यत्रार्थनामाह-इत्यन्वेति । वृत्त्यवभागादवभागादिरूपा तदुत्पत्तिपरिमहः । आदिना वैदवपरिमहः । समत्वादिति । शिवायज्ञोपवीतादेरपि तुल्यत्वादिति भावः । वक्ष्यमाणदोषामावाह-गोत्रागोति । गोवार्थेऽपि सतीत्यर्थः । नन्वेवमनन्तत्वात्प्राप्त्याशयेन प्रकाशो-क्तिर्युक्ताऽत आह-औपगवीत्यप्येति । अस्योपेक्षत्वे हेतुत्वम् । विशिष्येति । "दिङ्मात्रम्" इति ङीषायेव रूपेण्यर्थः । तस्य साधारण्यादुभयं वाच्यं, वा न किञ्चिद्व्याप्यमिति तस्येष्टत्वेऽपि तयोक्तिर-युक्तेति भावः । तदुक्तिः-प्रकाशकदुक्तिः । माप्यविरोधान्मूलं चिन्त्यमिति खण्डनकुरानाकरदण्ड्या-युक्तिं खण्डयति-एतेनेति । प्रकाशानुरोधेन मूले तयोक्तस्याप्यन्यथाख्यात्यानेत्यर्थः । जातीति । 'गोत्रं च चरणैः सह' इत्यन्वेति भावः । भाष्येति । तत्र हि गोत्रादयूनि प्रत्ययो भवति स्त्रियां लुपि च न्यासे "औपगवीमाणविकेत्यत्राण्योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्ष्म ईकारो, न प्राप्नोति माम्भूदेवमगन्तादनुपस-र्जनानादित्येवं भविष्यति" इति प्रौढमा पूर्वपक्षिणोक्ते तदनुपगम्यैव" इह तर्हि औपगवीमार्थः आतिरिक्तज्ञः भवति इति चेत् । प्राप्नोति माम्भूदेवं वृद्धिनिमित्तस्येत्येवं भविष्यति एवं तर्हि शुचुक्तायनीमार्थदोषः

कुरुरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात्त्वादयः । प्राचा तु “अन्तादिवच्च” इति सूत्रमुपन्यस्याऽऽदिवद्भावात्त्वादय इत्युक्तम् । अत्रेदं वक्तव्यम्—परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते । तथा चेद्वाऽप्रत्यय इति निषेध एव स्यान्न तु स्वादयः । यत्तु व्याचख्युः—आदि.—ऊहपेक्षया पूर्वः, प्रातिपदिकं, तद्वद्भावात्—तदवयवत्वेन ग्रहात् पूर्वान्तवद्भावादिति यावदिति ; तदपि क्लृप्तं स्वपरग्रन्थ-विरुद्धं च । उक्तरीत्या हि पाण्डे कृडचे इत्यादावपि ‘एकवचनमुत्सर्गते’ इति सुः

शब्दरत्नम् ।

पारिभाषिकगोत्रस्वैव ग्रहणम् । अवन्तीत्यादौ गोत्रस्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्त-मदुष्टमित्यपास्तम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तरस्वरूपलिङ्गविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वान्तस्वपरादित्ययोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रयणेऽन्तादिवस्वाभावाच्चा-भरत्वा ।

एवजातिरक्षणपुंवत्वस्य प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यपि विरुध्यते । नन्वेवमस्तीत्यत्रानन्तरा-पत्यप्रत्ययान्ते “वृद्धेत्कोसल” इत्यनेन व्याहृतस्य “स्त्रियामवन्ति” इत्यनेन लुकि “इतो मनुष्यजाते” इति ङीप् इति “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रभाष्ये उक्तं, तद्विरुध्येतेत्यत आह—अवन्तीत्यादिति । गोत्रस्वारोपेणेति । यथाऽइत्यस्याग्नि द्रोणायनिवारोपस्तद्वत् । यनि तु न गोत्रस्वस्यारोपः सत्र युनैव न गोत्रमिति नियमस्य प्रदर्शनात् । प्राचीनोक्तम्—प्रकाशक-दुक्तम् । अदुष्टमिति । “एको गोत्रे” इत्यत्र पारिभाषिकस्य ग्रहणेऽपि प्रकृते पारिभाषिकस्यैव गोत्रस्य मानाभाव इति सदाशयः । विज्ञाऽत्र तैः साधारण्येनोक्तम्, सत्र तु विशिष्येति तेषाम्पूर्वापरविरोधोऽपि दोषः ।

खण्डनकृता लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति मूलोक्तमर्थतोव्याख्याय खण्डितन्तन् युक्तमित्ये-सद् बोधयितुं तदुक्तमनूय दूषयति—यत्किंवादिना । वैपरीत्येनान्वयोऽत्र बोध्यः । अयमभाव-यत्र प्रकृतौ प्रातिपदिकत्वस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तरत्वस्य च सत्ता, तत्र तादृशसमुदायस्य तया परिभाषया ग्रहणम्बोध्यते । यथा—पक्ष्मी, दण्डिनीत्यादौ सन्नाय उभयोरस्तीति तस्य समुदायस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणम्भवति । नात्रेति । कुरुरित्यत्र तथा नास्तीत्यर्थः । अत्र हि पूर्वान्तवद्भावं विना प्रातिपदिकत्वस्य, परादिवद्भावं विना लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तरत्वस्य च भावप्रकाशः ।

इति सुवापरयम जातिरवमुक्तम् । अ-यथा जातिलक्षणकोष एव परत्वाद्वक्तु युक्तत्वं पुंवस्वपनिषेधादि-दिदेव दोष इत्युक्तं चेति स्पष्टमेव । एवेन मूलायुक्तव्यावृत्तिः । नन्वेवमवन्तेः साक्षादपथे “वृद्धेत्को-सल” इतीदन्तत्वात् व्याहृतस्य “स्त्रियामवन्ति” इति लुकि “इतो मनुष्य” इति जातिरक्षणे ङीप्-वन्तीति “अनुपसर्जनात्” इति सूत्रभाष्यविरोधोऽत आह—अवन्तीत्यादाविति । अवन्त्याग्नि द्रोणा-यनिवत् । यनि तु न नास्तीत्यगोत्रस्वारोपः, तत्र युनैव न गोत्रमिति नियमेन तत्सङ्गानिषेधात् इति भावः । प्राचीनोक्तम्—प्रकाशकदुक्तम् । सत्र भाष्यप्रामाण्यात्तदङ्गीकारेऽप्यत्र तस्यै मानाभाव इति तदाकृतम् । विज्ञात्र तैः साधारण्येन व्याख्यात तत्र च तथोक्तमिति पूर्वोपरविरोधोपि तेषामनुमन्नेयः । “कोसल” इति सूत्रस्वरनग्रन्थविरोधस्तु खण्डनकृदुक्तो न युक्तः, तत्र यत्कोषोरिति पाठादिति दिक् ।

खण्डनकृत्किं खण्डयति । यच्चिति । व्युत्क्रमेण यथासंख्यमत्र बोध्यम् । तया तादृशप्रत्यया-न्तरस्य प्रातिपदिकस्वरस्य च यत्र प्रकृतौ सत्ता तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणं बोध्यते, तस्यामु-भयोरग्रगणात् । तच्चात्राऽन्तादिवत्प्राचीनमिति तदप्रवृत्त्या साऽपि न प्रवर्तते । कत्री, दण्डिनीत्यादौ तु तद्वृत्तिं विनापि तयोः सत्त्वात्ता प्रवर्तते एवेति न वैयर्थ्यं तस्याः । तद्व्यनयनाह—नात्रेति ।

प्रवर्तते । उद्धारणाय चाऽप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः ।

शब्दरत्नम् ।

श्रेयमिति ; तत्र, इन्द्राणीत्यसिद्धापत्तेः । तस्मात् प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित् । नापि लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकत्वेति परिभाषायां पठ्यते । तथा प्रातिपदिकत्वतश्चाप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशाच्चेति दिक् । ननु "सप्तम्यधिकाने च" इति निर्देशेन भैरवी ।

सत्ता नास्तीत्युभयोरावश्यकतया 'उभयत्र आद्ययणे नान्तादिवत्' इति निषेधः प्रवर्तत इति । यत्र न पूर्वान्तवत्त्वपरादिवत्त्वयोरुपयोगस्तस्य ग्रहणम्परिभाषया भवतीति भवदुक्तमिन्द्राणीत्यादौ नास्ति । अत्र श्रीप्रत्ययान्तसमुदाये प्रातिपदिकत्वन्नास्ति । यत्र च प्रकृतिभागे प्रातिपदिकत्वमस्ति तत्र तादृशप्रत्ययान्तत्वन्नास्ति, अन्तश्शब्दस्य चरमावयवशाधकत्वात् । इन्द्राणीत्येतदेकदेशाभावोदाहरणोपलक्षणम् । तेन दण्डिनीत्यादेरपि भवदुक्तस्या प्रहणन्नस्यादिति 'प्रातिपदिकग्रहण' इति परिभाषा निष्फला स्यादिति भावः । तस्मात्—परिभाषया यस्य समुदायस्य ग्रहणम्भवता बोधनीयस्तस्यैव ग्रहणाभावापत्तिस्तद्भावात् । उपयोग इति । परिभाषायाः प्रवृत्तिनोटावित्यादिः । नन्वन्तश्शब्दो न सर्वत्र चरमावयवस्यैव बोधकोऽस्ति, "अतो ह्यन्तस्य" इत्यादौ व्याभवात् । किन्तु समीपवाच्यपि । तथा च परिभाषाघटकं यद्विशिष्टपदान्तरस्यान्तपरत्वेऽपि तदर्थः समीप इत्येव । एवञ्च गृह्यते येन तद् ग्रहणम् प्रातिपदिकस्य ग्रहणम्प्रातिपदिकग्रहणमिति समासाश्रयणेन प्रातिपदिकवाचकः शब्दो बोध्यते । तस्मिन् लिङ्गबोधकप्रत्ययः समीपो यस्य सद्रतामात्रम्परिभाषया बोध्यत इति नेन्द्राणीत्याद्यसङ्ग्रहः, इत्यत आह—नापीति । इदम्भवदुक्ततादृशपाठपत्तेरुक्तं शक्यम् । वस्तुतो यत्परिभाषायाः कृत्यन्तशब्द—तथेति । दिगिति । दिगर्थेस्तु 'प्रातिपदिकग्रहणे' इति सप्तमी कर्त्रर्थ इत्ययमेव । प्रातिपदिकपदञ्च प्रातिपदिकत्वतश्चरमावयवत्वान्यतरधर्मविशिष्टतरम् । तथा च प्रातिपदिकत्वतश्चरमावयवत्वान्यतरधर्मविशिष्टस्य ग्रहणं यत्र शास्त्रे तेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं—बोधनम्भवतीत्येव परिभाषार्थः इति न कुरुरित्यप्रातिपदिकत्वोपयोग इति । कुरुरात्यस्य साधुत्वेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया भवतीति, भूमः, किन्तु "अन्तादिवच्च" इति सूत्रेणेति वदामः । अत आदिवत्त्वादिति पदं यदर्थरन्तशब्द मूले—पस्तु व्याचष्टुर्नित्यादिना । तदपि—तादृशव्याख्यानमपि । क्लृप्तम्—आदिशब्दस्याऽऽभाववत्त्वावच्छिन्नबोधकत्वस्य "आद्यन्तो टकितौ" इत्यत्र क्लृप्तस्य त्यागेन क्लृप्तमित्यर्थः । स्वपरान्त्येति । स्वस्य व्याख्यातुर्थः परग्रन्थस्तद्विरोध इत्यर्थः । काण्डे कुड्ये इत्यत्र यथा प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयेण भवता सुबुत्पत्तापत्तिरूपो दोषो वार्यते, तथा कुरुरित्यादावपि सुवभावापत्तिः स्यादित्याह—उक्तरीत्येति । प्रक्रियावशाद्व्यानपरप्रकाशग्रन्थे यथा न स्वपरग्रन्थविरोधात्मको दोष आपतति तथा शङ्कते—नन्विति । ज्ञापनादित्यन्तेन मूलोक्तप्रकारसुद्धमात्रे सिद्धान्तरोत्याह—

आवप्रकाशः ।

नन्वन्तश्शब्दचरमावयववाची क्व समीपवाची ? नाथ इत्याह—इन्द्राणीति । कर्त्रादित्युपलक्षणम् । तस्मादुभयत्राप्युक्त्या सा निष्फला स्यादिति भावः । अत एवाह—तस्मादिति । तदप्रवृत्त्यामुपोऽसिद्ध्या निष्फलत्वादेवेत्यर्थः । उपयोग इति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकोऽपि दोषः । नान्य इत्याह—नापीति । इदं च प्रत्ययमभ्युपेत्य । वस्तुतः स एव नैत्याह—तथेति । प्रतिपादितमिदमप्यस्तात् । एतेनाऽऽदिवत्त्वेनोद्धृते हि तथा स्वादयः, तादृशप्रत्ययान्तमेव हि तत्र निरुविशिष्टमिति वृत्त्यादौ स्थितं, स्वस्यैव परं तदनाश्रये तदुपपन्नासौऽसङ्ग इत्यपि तदुक्तमाशङ्क्यम् । तदाह—दिगिति । प्रक्रियामुक्तरीत्या संखण्ड्य तदाश्रयवर्णकप्रकाशे स्वपरविरोधदोषो नैत्याह—नन्विति । तत्रादौ मूनादिरीत्याह—सप्त-

श्वश्रुरित्यत्रैकादेशाभावेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया आवश्यकत्वाच्च । यत्तु—तत्र “श्वश्रुः श्वश्र्वा” इति निर्देशात्वादय इति; तत्र, निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । “विपराभ्यां जेः” “ढेयः” इतिवत् ।

श्वश्रुरस्येति । पुंयोगलक्षणे ङीपि प्राप्ते ऊङ् । तत्सन्निभेनेन च विनीय मानो लोपः सन्निहितत्वादन्त्यस्यैवाऽकारस्य, न त्वादेः । एतच्च वचनं “श्वश्रुः श्वश्र्वा” इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोऽपि प्रथमाऽकारस्य लोपो न शङ्क्य ।

उपमानवाचि पूर्वपदमिति । ‘धात्रीकराभ्यां करभेऽपमोरुः’ इत्यत्र तु न, करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात् ।

शफौ खुराणिति । यद्यपि ‘शफ लीचे खुरः पुमान्’ इत्यमरतथाऽपि शफ-इदस्य पुंत्वमपि बहुसंमतम्, शफाचिव जर्भुराणेति श्रुतौ “प्राप्त्यपशुसंघेषु” इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरक्षतादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात्, “लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाज्जिह्वय” इति भाष्याच्च, ‘शफो भुजो गुवं घोणा’ इति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च, ‘शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपि’ इति हेमचन्द्रकोशाच्च । विश्वकोशे च पुन्रपुंसकतोक्ता ।

शब्दरत्नम् ।

विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधाने पृथक् प्रवृत्तेश्च काण्डे ह्रस्वादौ न दोषोऽस्त आह—इयश्रुरित्येति ।

यच्चनमिति । वृत्त्यादिपठितमित्यर्थः ।

भैरवी ।

उत्सर्गोत्पादि । असार्वत्रिकत्वादिति । गमकसदृशस्य एव सत्प्रवृत्तेः स्वीकारादिति भावः । उत्सर्गप्रधानमेवेति । “ह्रस्वो नपुंसके यत्तस्य” इति न्यासेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं सत्यप्रधानप्रातिपदिकलाभार्थमिति भावः । मूले—आवश्यकत्वाच्चेति । तथा च लिङ्गविशिष्टपरिभाषासङ्कारस्याऽऽवश्यकतया तद्वैध कुरुरित्यस्यापि सिद्धावादिवद्भावादिति कथनस्य नोपयोग इति भावः । परोर्का इयश्रुरित्येतत्साधकरीतिभनूय वृषयति—यस्थितिः ।

भाष्ये तादृशयचनामुपलब्धमादाह—वृत्त्यादीति । मूले अतोऽपीति । अतः—“इयश्रु श्वश्र्वा” इति निर्देशात् । अपिः ऊङ्सन्निहितत्वस्य समुच्चापकः । दयाप्सूत्रस्य भाष्यस्वारस्यात् इयश्रुशब्दादृष्टिश्च श्वश्रुशब्दस्य सिद्धिरिति न, किन्त्वव्युत्पन्नोयमिति । तत्र हि “दया-ग्रहणद्विभक्तम् । न, प्रातिपदिकादियेव सिद्धम् । न सिध्यति “अप्रत्यय” इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधः प्राप्नोति । यद्यपि दयाग्रहणे हेतुः त्यङ्ग्रहणमपि कर्तव्यम् । तावदिदि प्रत्ययौ तिङ्ग्रहे तावद्वाच्यम्, तद्विना प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति, ऊङ्ग्रहणे चापि वाच्यम्, उवर्गान्तादृङ् विधीयते । तत्रैकादेशः, एकादेशे कृते पूर्वस्याऽन्तवद्भावात्प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यति” एवमूङ्ग्रहणस्यावश्यकत्वेन पूर्वान्तवद्भावात् स्यादन्त्यावश्यकत्वप्रातिपादनं विरुध्यतेति ।

भावप्रकाशः ।

येति । सिद्धादरीत्या ह्रस्वो क्रमेण निराच्ये—उत्सर्गत्वाच्च । गमके सत्येव पठ्यवृत्तत्वादिति भावः । इत्येति । तत्र प्रातिपदिकग्रहणादिति भावः ।

भाष्येऽप्युक्तादह—वृत्त्यादीति । दयापुत्रमाप्यवरमस्त्वयमनूय-तोऽव्युत्पन्न प्रातिपदिकमिति ।

वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्या इति विग्रहः । इह सर्वत्र उपमानाभावादप्राप्ते विधिः ।
कथं तर्हि 'पौवरोरु पिवतीव महिष्' इति कुमारः ? प्रमाद एवायम् । सञ्ज्ञापूर्-
वकृत्वात्सम्युद्भिगुणो नेत्येके । हितेन सहेति । 'समो वा हिततयोः' इति

शब्दरसम् ।

उपमानाभावादिति । उपमा उपमाने-सादृश्यं तदभावात्-तस्य समासाव्या-
प्यत्वादित्यर्थः । यद्वोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः । शफोरुस्त्वपि सादृश्यमूलकः
शफरारोपो न ॥ तत्प्रतीतिरिति भावः । एवं च कर्मोत्तरादपि आरोपविश्रयामूहं न
भवत्येव । एतेन कौरुमिरिति व्याख्यातम् । एके इति । तस्य भाष्यानुक्तत्वात् साधु-
भैरवी ।

ननु वस्तुतः उपमानस्य सत्त्वादुपमानाभावादित्यसङ्गतम्, किञ्च "उत्तरपदात्" इति सूत्र
उपमानेति शब्दो नोपात्त इत्युपमानाभावादित्यसङ्गतमत आह—उपमा उपमानमिति । उप-
मानशब्दे भावे ह्युच्यते ध्वननाद्योपमा उपमानमित्युक्तम् । अत एवाह—सादृश्यमिति ।
ननु कर्मोत्तरित्यत्रोदाहरणेऽप्योपशब्दस्योपभावाच्चकस्याभावादुपमायाः कथं प्रसीतिः, तस्ये-
वादिशब्दसत्त्वं एव प्रतीतेरत आह—तस्येति । सादृश्यस्येत्यर्थः । एवञ्च कर्मोत्तरित्यत्र
सादृश्यान्तर्भावेण वृत्तिस्वीकारादुपमायाः प्रतीतिरस्ति । कर्मोपमोत्तरित्यत्र तु सादृश्यस्य
समासाव्याप्यत्ववन्नास्तीति भावः । मूलस्योपमानशब्दः कर्णलघुलङ्घत एवास्त्वित्याशयेनाह—
यद्वेति । प्रतीत्यभावादिति । पूर्वपदार्थस्येत्यादिः । एवञ्चापमोयतेऽनया सा उपमा, उपमान-
त्वम्—सादृश्यमित्यर्थः, तद्वोपकम् ऊत्तरपदप्रातिपदिकमत्र नास्ति । यादृशस्थले समा-
सस्य सादृश्यान्तर्भावेण शक्तिस्तत्रेप्यते सूत्रस्य प्रवृत्तिः । उर्वन्तादित्येव यत्कस्ये उत्तरपद-
ग्रहणेन पूर्वपदस्याद्योपाद्यत्र पूर्वपदस्योपमावाचकत्वस्तत्रास्य सूत्रस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यत्तु
खण्डनदृष्टाह—शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वादुपचारादिति, चिन्त्यम् । उपचारेऽपि पूर्वपद-
स्योपमानत्राचिन्त्यव्याघातात्पूर्वस्येनैव सिद्धयेह शफग्रहणवैयर्थ्यम् । अतः संहितवाचकः
शफशब्द इति सम्भेदाशयेनाह—शफोरुस्त्विति । एवञ्च शक्यतावच्छेदकस्यारोपोऽत्र न तु
सादृश्यान्तर्भावेण वृत्तिरिति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिः । एवञ्च-पूर्वत्राऽप्योपस्य सिद्धौ च । कौ-
रुमिरिति व्याख्यातमिति । 'विचक्रे च करेण करोरमिः' इतिमाधस्यपद्य इति आदिः । तस्य-

भावप्रकाशः ।

ननु वस्तुतः उपमानस्य सत्त्वादुपमावादित्युक्तम् । किञ्च सूत्रे उपमाने इति नोक्त किं त्वोपमे
इति, अत्र आह—उपमा उपमानमिति । उपमेति विग्रहप्रदर्शनं भावे ह्युच्यते भावः । तदाह—
सादृश्यमिति । ननु कर्मोत्तरित्यादावर्षवादेर्वाचकस्याभावात्तदभाव एवेति सूत्रवैयर्थ्यसंभवेनात्र
आह—तस्येति । सादृश्यस्येत्यर्थः । तत्र तु तदन्तर्भावेण सभासात्तस्य तद्व्यत्ययमिति भावः ।
यथाश्रुतमेव वरणलघुलङ्घते शुक्रमित्याशयेनाह—यद्वेति । अभावादिति । पूर्वपदार्थस्येति भावः ।
एतेनोपमोयतेऽनयाऽन्येऽप्युपमोपमान तद्भावं औपम्य—सादृश्यम् उपमानत्वं वा तद्वोपकौत्तरपदादित्यर्थः ।
समासस्य तत्र तदन्तर्भावेण शक्यत्वमप्युपमात्तस्य तत्त्वं सूत्रपादम् । उत्तरपदाद्विपत् पूर्वपद प्रत्यासरथो-
पमानवाच्येव । अत्र एवोत्तरपदग्रहणं सकलम् । अन्यथोर्वन्तादित्येव यदेव । अत एव 'चात्रोकराभा-
कर्मोपमोक्तः' इत्यत्र नेति पूर्वसूत्रार्थं तत्त्वं सूचितम् । यत्तु शफौ खुरौ ताविवेति परममूलं चिन्त्यम्,
उपचारेऽपि पूर्वपदस्योपमानवाच्यत्वमव्याहृतमेवेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धयेह शफग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । अतः
संहितपर्यायः शफशब्द इति वदन्तोक्तिरेव युक्तेति खण्डनकृत्तत्त्वव्यति—शफोरुस्त्विति । आरोपः ।
कृत्पदार्थं शयादिः । न ॥ तत्प्रतीतिरिति । समासाच्च सादृश्यप्रतीतिर्न वा पूर्वपदादुपमा-
नत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । एवं च न तत्प्राप्तिरिति तदुक्तमिति भावः । एवञ्चेति । एवमारोपेण तदप्यत्रो
नेत्यर्थः । व्याख्यातमिति । 'विचक्रे च करेण करोरमिः' इति माधस्यमिदम् । तस्य—'सञ्ज्ञापूर्-

व्युत्पादितः सहितशब्दास्तु नेह गृह्यते, एकदेशविरुततया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः ।

मञ्जो योकार इति । अत्रा मकारविशेषणं किम् ? शूरसेनी । “जनपदशब्दात्” इत्यञ्जो “अतश्च” इति लुकि जातिलक्षणो ङीप् । शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरशब्दादपत्यार्थे अण् । नृनरयोरिति । नृशब्दाद् “ऋन्नेभ्य” इति ङीपि, नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीपि प्राप्ते वचनम् । ननु नरशब्दे अलोऽन्त्यस्य वृद्धिः स्यात् । यत्त्वाहुः—अन्त्यस्य “यस्येति” लोपेनापहारादनन्त्यस्याप्यकारस्य वृद्धिर्भ-

शब्दरत्नम् ।

त्वे न नियामकतेश्चरित्रम् ।

ङीपिति । अत एव “न प्राच्य” इति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि “पदार्थादियौधेयादिभ्यामणजौ” इति स्वार्थिऽङ्गा “अतश्च” इति प्राप्तलुको निषेधार्थम् । तत्फलं चाऽनन्तत्वान्दीभ्यसा स्यात् । ङगन्तत्वात् ङीप् माभूदिति । नरशब्दादिति । यद्यपि नृशब्देन नारी सिद्धा, नरी च पुंयोगे दुर्बारा, तथाऽपि नरत्वजातिमात्रप्रति-
भेदी ।

—संज्ञापूर्वक इतिवचनस्य । न नियामकतेति । याद्व वचनम्भाष्यकारसम्मततन्त्रेण साधुतानियामकत्वमिति भावः ।

अञ्जोऽकार इति व्याख्यानं साधकमाह—अत एवेति । शूरसेनीत्यग्रातिभ्यासिवारक-
तया तादृशव्याख्यानस्यावश्यकत्वादेव । तद्धि—यौधेयादिग्रहणं हि । “मणजौ” इतीति । इति सूत्रेण विहितेत्यर्थः । तत्फलम्—निषेधस्य फलम् । ङगन्तत्वादिति । युधाशुक्राशब्दाभ्यां “द्वय-
च” इतिसूत्रविहिततदर्थः सत्त्वात् । यदि त्वञ्जो लुक् स्यात्तदा वर्णप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणाभा-
वेन ङीप् न स्यादिति भावः । नृनरयोरित्यत्र नरशब्दापादानाभावेऽपि नारीतिरूपं नृशब्दो-
पादानमात्रेण सिद्धम् ; नरीतिरूपव्यावृत्तिस्तदुपादानस्य फलमित्यपि न, पुंयोगे तस्यैव दु-
र्बारत्वादित्याक्षिप्य समाधत्ते—ययपोत्पादिना । पुंयोगे नरीतिप्रयोगोऽपि दृश्यते “किन्नरीणा-
मनरीणाम्” इति । जातिमात्रेति । अत्र मात्रपदेन पुंयोगस्य व्ययच्छेदः । नृशब्दावयवन्तका-
रस्य यथा “अलोऽन्त्य” परिभाषया वृद्धिर्भवति तथा नरशब्देऽपि प्राप्नोतीत्याक्षेपः । मले—
नन्यति । तत्र “स्यानेऽन्तरत्वे” इति सप्तम्यन्तपाठमिप्रायेण समाधानधादिमतमनुवर्तते—
यत्त्वाह्वारत्मादिना । अन्त्याकारस्य वृद्धौ यदि “यस्येति च” इत्यनेन तस्य लोपस्तद्धि वृद्धि-
भावप्रकाशः ।

यैव इति वचनस्य । न नियामकेति । एतेन तथा रत्नाकरदण्डपादिसिः सिद्धन्तयोक्तमपात्तम् ।

तथा व्याख्यानं गमकमाह—अत एवेति । तन्नातिव्याप्तिवारकतया व्याख्यानानादेवेत्यर्थः । इतीति ।
अत्र विहितेति शेषः । युधाशुक्राभ्यां “द्वयच” इति ङकि “पथादि” इति स्वार्थेऽङि तेन लुकि वर्ण-
प्राधान्येन प्रत्ययलक्षणाभावेन ङीनोऽप्राप्तिरिति तदर्थं तादृशम् । यदि ॥ तथा व्याख्यानं नेह तद्धि
श्रुत्यपि प्रत्ययलक्षणेन ङीन्यादेवेति तदन्तर्यं व्ययच्छेदेन । ननु ङगन्तत्वादेव रूपसिद्धौ तदानन्तर्य-
मेवात आह—तत्फलञ्चेति । ङीप्पुदात्तनिवृत्तिस्वरान्तोदात्तत्वं स्यादित्युच्यते त्वन्ताऽनुदात्तत्वमिति
भावः । यद्यप्यन्यतोपादानेन “नारी” इतीति सिद्धिरव्याप्यन्यतरस्याऽनितिरूपाभावात् द्वयोर्हक्तिरिति
प्रकाशरत्नाकरदण्डपादयस्तथापि लापवादाह—नृशब्देनेति । चत्त्वर्थः । पुंयोगे इति । जातिग्रहणा-
ग्रहणा तत्रत्याप्रवृत्तेः । तथा च जातिग्रहणं व्ययमिति भावः । अत एव किन्नरीणां नरीणामिति प्रयोगः
सङ्गच्छते । एतेनोभयोरत्रोपादानसामर्थ्यादिवर्तिमानुपरिधत्तविशेषेण वृद्धावुक्तप्रयोगोऽमाधुरेवेति
रत्नाकरोक्तमपात्तं, पुंयोगे तस्य दुर्बारत्वात् । तथा च नरग्रहणं व्ययमिति भावः । मात्रपदेन पुंयोग-

वत्यान्तरतम्यात् । 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इत्यलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्य-
त्वादिति; तन्न, प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपि "यस्येति"
लोपं बाधित्वा प्रवृत्तौचित्यात् । किं चास्तु कथंचिल्लोपस्तथाऽपि रेफस्यैव वृद्धिः
स्यान्न त्वकारस्य, अन्तरतमपरिभाषापेक्षयाऽलोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात् । अपि
चान्तरतमपरिभाषाऽसदृशमादेशं व्यावर्तयति न तु स्थानिनं नियच्छति, तत्कथं

शब्दस्यम् ।

पादनेच्छायां नरीत्यस्य वारणाथै नरग्रहणं योच्यम् । ननु वृद्धिविधानसामर्थ्यालोपनायोऽत
आह—गुणे स्थिति । अलोन्त्यपरिभाषाबाध एव न्याय्य इति भावः । अन्तरङ्गत्ये-
नेति । सामर्थ्याद्वाधो ह्यनुचितः । न्यायप्राप्तबाधस्तूचित एवेति भावः । कथं चिदिति ।
सन्नियोगशिष्टत्वाऽनङ्गीकारेणेत्यर्थः । तत्कथमिति । "स्थानेऽन्तरतमे" इति सप्तम्य-
मैरवी ।

विधानं वपर्यमिति तत्सामर्थ्यालोपस्य बाधोऽस्त्वित्याक्षिपति—नन्वि । यद्यलोन्त्यपरि-
भाषाकवास्यतयाऽन्त्यस्य वृद्धौ तत्सामर्थ्यालोपस्य बाधस्तदा साक्षाद्विधितान्तरस्य बाध-
स्तदपेक्षया लोपस्यादौ प्रवृत्तावपि योऽन्तरतमोऽवशिष्टावयवस्तस्य स्थाने वृद्धिर्भविष्यती-
त्याशयेनाह—गुणे त्वन्याय्येति । गुणे—गुणीभूतशास्त्रे परिभाषारूपे, अन्याय्यस्य—अप्र-
तनस्य कल्पना उचितेति शेषः । तथाप्यादौ वृद्धेरैव प्रवृत्तिः स्यात्, तस्याश्च सामर्थ्या-
न्निवृत्तिर्न स्यादिति भावेन समाधत्ते—तन्नेति । अन्तरङ्गत्ये सन्नियोगशिष्टत्वमत्र हेतुः ।
पूर्वज्ञादौ वृद्धेरन्तरङ्गाया अन्तरतमपरिभाषाऽलोन्त्यपरिभाषासमैकवाक्यतया प्रवृत्ति-
स्ततो लोपस्य यदि प्रवृत्तिः स्यात्तदा वृद्धिविधानवेयर्थम्, इति सामर्थ्यात्परस्यापि लो-
पस्य बाधेन वृद्धेः श्रवणं स्यात् । न ह्यत्र केवलान्तरङ्गपरिभाषाया एव प्रवृत्तिः, किन्तु कपो-
रपीति न्यायप्राप्त एव लोपस्य बाधः सामर्थ्यादिति सात्पर्यम् । कथञ्चिदित्युक्तेस्तात्पर्य-
माह—सन्नियोगशिष्टेति । तथा च वस्तुतः, सन्नियोगशिष्टेऽपि यदि तस्याऽनङ्गीकारस्तदा-
कलेशः स्पष्ट एव । तथा च परलोपोत्तरम्पूर्वान्तरतमपरिभाषापेक्षया परत्वेन यलवती याऽलो-
न्त्यपरिभाषा सौव वृद्धे रेफस्यानित्वे नियामिकास्यादित्यनिष्ठापतिः । नन्वत्र गुणे त्वन्या-
य्येति पूर्वाकन्यायेनाऽलोपपरिभाषाया अप्रवृत्तिः कल्प्यते, अन्तरतमपरिभाषा तु प्रवर्तत
इति तदेकवास्यतया नकाराऽकारस्य वृद्धिः स्यादित्येति सिद्धिरत आह मूले—अपि चेति । न
तु स्थानिनमिति । कुमार्यन्तरेत्यादौ दोषस्य स्थाने यणादेशः "स्थानेऽन्तरतमे" इति सप्तम्य-
न्तपाठे न स्यात् सादृशपाठे स्थानिनः सङ्कोचादिति स पाठो भोचितः, किन्तु "स्थानेऽन्त-
रतमे" इति प्रथमान्तपाठ एव । तथा चाऽन्तरतमादेशस्य निवृत्तिरित्यादेशसङ्कोच एवेति
भावः । एतावता परोक्तोऽलोन्त्यपरिभाषाया बाधमभ्युपेत्यान्तरतमपरिभाषायापि
नेष्टसिद्धिरित्यभिहितम् । वस्तुतस्तु परोक्ता 'गुणे त्वन्याय्य' इति रीतिरेव प्रवृत्तेऽप्युक्ता, परि-
भावप्रकाशः ।

न्यावृत्तिः । अन्यसङ्गतिमाह—नन्वि । एवेन लोपबाधन्यावृत्तिः । अन्तरङ्गत्येनेतीति । यपि
सन्नियोगशिष्टत्वेन तन्निमित्तत्वादविशेषस्तथापि तत्वेनाऽनुवृत्त्यादस्या अन्तरङ्गत्वमिति भावः । एतेन
वार्गपरिभाषया लोप इति तत्त्वमिति तदाश्रयवर्णकरनाकारदण्ड्यापुक्तमपस्तं, बाधोऽस्य दुरुपपाद-
त्वम् । ननु तन्न्यायेन तद्बाधोऽप्युक्त इत्युक्तेनेति कथमन्तरङ्गत्वात्तथा तद्बाधोऽन आह—सामर्थ्यादिति ।
तथा च सामर्थ्याद्वाधे तन्न्यायसङ्गारे न तु न्यायप्राप्तबाधे, सिद्धान्तमन्त्रापचरेनिष्ठापचेक्ष, केवाञ्चिद्व्या-
णामानर्थक्यापचेक्षेति भावः । द्विषवधारणे । अनङ्गीति । तथा च तत्त्वे सति तदनङ्गीकार एव हेतुः
इति भावः । ननु सप्तम्यन्तपाठस्या आन्तरङ्गम्यादिनि तदुक्तिरत आह—स्थानेऽन्तरेति । ननु पूर्वा-

रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः । किं च 'गुणे त्वन्याप्य' इति न्याशोपन्यसनं स्थवीय
एव, परिभाषयोः परस्परं गुणगुणिभावाधोगात् ।

अत्रेवं तत्त्वम् । "नर" इति सान्तलुभाकारानुकरणं नरः अः नरः । ना च
नरश्च तयोरिति व्याख्येयम् । यद्वा नरस्य अः नरः, कतन्तवत् पररूपम् । ना च
नरश्च तयोर्नृनरयोः । नरस्य च प्रथम एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः प्रश्लेष-

शब्दरत्नम् ।

न्तपाठस्य भाष्ये "कुमार्येत्र" इत्यादौ यणनापस्या दूषितत्वादिति भावः । परिभाष-
योरिति । तद्व्याख्यातृग्रन्थानुपारेणेदम् । तैर्हि अलोन्त्यस्यैव बाधो न त्वन्तरतमपरि-
भाषाया इति व्याख्यातम् ।

व्याख्येयमिति । नृनरयोरित्यावर्त्तने एकत्र पञ्चम्ये पठौ ताभ्यां ङीन्, नृनरोऽ-
कारस्य च वृद्धिरित्यर्थे इति भावः । अत एव वानरशब्दे नातिप्रसङ्गः । यतो नरशब्दा
ङीन् तदीयरेफान्तसम्बन्धकारस्यैव वृद्धिविधानात् वानरे नरस्याऽऽनर्थक्यात्ततो न
भैरवी ।

भाषयोः समत्वात् । किन्तु परत्वमलोन्त्यरिभाषाया इति सैव प्रवर्त्ततेत्याशयेनाह—
विश्वेति । ननु परिभाषयोर्गुणगुणिभावाधोऽत्र न केनाप्युक्त इति कथमेवं वदसीत्यत आह—
तद्व्याख्यात्रिति । प्रकाशव्याख्यातृग्रन्थानुसारेणेत्यर्थः । यद्वा तच्छब्दोऽत्र बुद्धिरुपायाः प्रक्रि-
याया बोधकः । एवञ्च प्रक्रियाया व्याख्यातृणां ये ग्रन्थाः प्रकाशप्रदीपादयस्तदनुसारेणेत्यर्थः ।

परोक्तप्रकारं सन्दूष्य युक्तं समाधानमाह—अत्रेदमित्यादिना । लुप्तेति । "यस्येति च"
इतिसूत्रेण लुप्तेत्यर्थः । एवं व्याख्याने यस्मात्प्रत्ययस्य विधानान्तस्य स्थानित्वेन निर्देशो
न जात इति वानरशब्देऽतिप्रसङ्ग इत्युच्येताह—यद्वेति । मूलोक्तान्ध्यान्प्रकाराभ्यां वृद्धिरु-
पादेशस्य स्थानितो निश्चयेऽपि प्रत्ययविधानावयोरालम्ब इत्यत आह—नृनरयोस्तिपावर्त्तत इति ।
अत एव—द्वितीयपक्षाध्ययनेनावृत्या वाऽर्थविशेषस्य स्वीकारादेव । तदेव स्फुटयति—यत
इति । ततः—वानरशब्दावयवनरशब्दात् । नन्वात्मन ह्यत कोशवलात्सर्वेषां वृद्धितृप्तिपा-

भावप्रकाशः ।

क्षीरत्या परिभाषयोस्तत्त्वस्यैवाऽनङ्गीकारात्तत्र दोषोऽत्र आह—तद्व्याख्यात्रिति । प्रकाशव्याख्यातृ-
ग्रन्थेत्यर्थः । यद्वा तस्याः प्रक्रियाया व्याख्यातृणां ये ग्रन्थाः प्रसादप्रदीपादय इत्यर्थः । बाधः ।
तानामध्यादिति भावः । इति व्याख्यातमिति । न तु पूर्वोक्तरीत्येति भावः । यद्यपि प्रकाशोक्तेऽ
थापि व्याख्यानं सम्भवति तथापि निर्मूलं तदिति भावः ।

यद्यपि आशयश्च वानरेऽतिप्रसङ्गो नान्यपक्षे इत्येव मूलं सुयोत्रं तथापि तथा खण्डनकृद्गताकारावृत्ति
खण्डयितुमाशयस्येति तमुद्हरति—नृनरयोस्तितीति । एकत्र जातिग्रहणमन्यत्रैकदेशग्रहणमिति भावः ।
अन एवेत्यपर्यायमाह—यत इति । यस्मादित्यर्थः, प्रायासरथेति भावः । ननु वानरशब्दे ङीनेव कुतो
नाऽत्र आह—वानरे इति । अर्थवत्परिभाषयेति भावः । ततः—वानरीयनरशब्दात् । एतेनाऽऽद्यपक्षे
जातेरग्रहणे कथं ततो ङीप् "जातेः" "स्त्रियाम्" इत्यस्य चाधिकारात्तत्त्वमध्यापद्विशिष्टग्रहणे तत्रानि-
प्रमशः । न च 'य समुदायं यो न व्यभिचरति' इति न्यायेन निरुताः, अविशेषणस्य नरो ङीनि
प्रकृतिस्वेनान्वास्याय वृषणानुसन्धानस्य डिष्टत्वात् प्रकाशोक्षरीत्या निर्वाहाच्चेति खण्डनकृतमुक्तमपा-
रम् । वस्तुतस्तद्विदं गणयुजमग्रापमिति रपटमन्वन । ननु कोशवलात्पुनश्चादपि स्त्रीबोधोपपत्तिरत्र

सामर्थ्यात् । अधिकं शब्दकौस्तुभे बोध्यम् । पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते । शैलपुत्री । 'पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति' 'कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम्' । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम् ,

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ।

आहुर्दुहितरं सर्वे, इत्यमरोक्तेः ।

अत एव "प्रत्ययस्थात" इतीत्वप्रकरणे 'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इति वार्तिकं तद्भाष्यादिकं च सङ्गच्छते । यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति; तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम् , इत्वप्रकरणस्य स्वग्रन्थविरोधात् ।

इदं तु चिन्त्यम्—“कारे सत्यागदस्य” इति सूत्रे 'सूतोमराजभोजकुलमे-
रुभ्यो दुहितुः पुत्रद्व्या' इति वार्तिकं किमर्थमिति । यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति,
तत्र, टित्त्वान् ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तङीनन्तेन तत्पुरुषेपि समा-
सस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात् । यदपि शाङ्कर्यादौ पुत्रशब्दः
प्रक्षिप्तो न तु साम्प्रदायिक इति; तदपि न, उदाहृतप्रयोगविरोधात्, 'वा सूतका'
इत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादिकृताङ्कारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् ।

आम्बुष्येति । “वृद्धेकोसल” इति यङ् । कासीपगन्धेति । करीपस्येव
गन्धोऽस्य करीपगन्धिः । “उपमानाच” इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं

शब्दरत्नम् ।

ङीनिति बोध्यम् । तदाह—अधियमिति । अमरोक्तेरिति । तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकार-
समभिव्याहारस्तन्मन्त्रम् । केवलाङ्कारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टत्वेव बोधकः । अत एव
स पुत्र इत्यतो न सन्देहः । “पुमांसं पुत्रमापेहि” इत्यादौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्वतिशयि-
तपुंस्त्वबोधनामेति भावः ।

चिन्त्यमिति । चिन्तावीजं तु सूतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनन्ते तत्पुरुषे “पुत्रः
भैरवी ।

दकतया स्त्रीत्वविवक्षायां सम्यकारान्तपुत्रशब्दस्य प्रयोगापरिहृत आह—तत्रेति । पुत्रशब्द-
इत्यर्थः । पुत्रशब्दनिष्ठईकारसमभिव्याहारे ईकाराव्यवहितपूर्वोच्चरितत्वं पुत्रशब्देन स्त्रीत्व-
बोधे तन्त्रिज्यामकमित्यर्थः । पुत्रशब्दस्येति । स्त्रीत्वबोध इत्यस्यादिः । अत एव—केवलाङ्-
कारान्तस्य पुंस्त्वविशिष्टप्रतिपादकत्वादेव । ननु अवदुष्कार्यत्वाकारे ‘पुमांसं पुत्रमापेहि’
इति सुतौ पुमांसमिति विशेषणोपादानमनर्थकमापद्येतेत्यत आह—पुमांसमित्यादि । प्रतिश-
यितपुंस्त्वम्—पराक्रमातिशयः । एवञ्च स्त्रियामपि वृत्तिरकारान्तपुत्रशब्दस्यैव । परं तु
स्त्रीत्वे बोधनीये स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारो द्योतक इति सिद्धम् । अत एवाह मूढे—
यत्त्वन्नेत्यादिना ।

इदन्तु चिन्त्यमिति । इदं—वक्ष्यमाणम् । स्पण्डनकारोक्तचिन्तनाधीनमाह—चिन्तनीयमिति ।
पुत्रशब्देभ्यः—पुंवाचकशब्देभ्यः । ङीनन्ते तत्पुरुषे । ङीनन्तोत्तरपदकृतत्वरूपे कृते सूतपुत्रीत्या-
भावप्रकाशः ।

आह—तत्रेति । तयोर्मध्ये इत्यर्थः, पुत्रशब्दे इत्यर्थो वा । न सन्देह इति । स्पष्टीकृतं चेत् पुरुषरत्नैः
काव्यप्रदीपोदयोते । ननु श्रुतौ विशेषणोक्त्या केवलस्यैवोभयत्र वृत्तिरिति प्रकाशमाग्यामुक्तिं निराचष्टे-
पुमांसमिति । एवं च हरदत्तोक्तिर्युक्तेति मूलं तथा शनकरदण्ड्याचुक्तं च चिन्त्यमिति गृह्णात्पर्यम् ।
स्पण्डनकारोक्तं चिन्तावीजमाह—चिन्तेति । ङीनन्ते । पुत्रीशब्दे सतीति शेषः । तत्पुरुषे । कृते

स्त्री, अण् । “अणिञो.” इति ष्यङादेशः । स च यद्यपि खियामेव विहितस्तथाऽपि

५२

शब्दरत्नम् ।

पुम्भ्यः” इत्यनेन पुँलिङ्गशब्दात्पुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्ग-
विशिष्टपरिभाषया पुत्रशब्दोक्तारोदात्तत्वम् । पुत्रङादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः सागुबन्धकत्वा-
दतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति । “नादिन्याप्रोक्षे पुत्रस्य” इत्यस्य पुत्रटि
अप्रवृत्तिस्तु न फलम्, एतत्सम्बन्धवचः परस्य यत्र आदिनीशब्दपरत्वात्सम्भवात् । पुत्रटः
स्यानिवन्नायेन दुहितृशब्दस्येऽपि “न पङ्” इति निषेधो न, तस्य “अन्नेभ्य” इति ङी-
ङ्माग्रयाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च । इदं च धातुिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्तते “कारे सत्या”
इति सूत्रे उपसंख्यानत्वात् । तच्चान्वासम्भवात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव । एतेन बहु-

भैरवी ।

दाविति शेषः । ननु पुत्रीशब्दः पुत्रशब्दाभिन्न एवेत्यत आह—लिङ्गेति । उदात्तत्वमिति ।
भवतीति शेषः । उदात्तनिवृत्तिरवरेण—टित्वान्ङीपि कृते “अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप”
इत्यनेनेत्यादिः । यत्तु कश्चित्—पुत्रङादेशपक्षे ‘सूतपुत्रादिनी त्वमसि पापे’ इति प्रयोगे
सागुबन्धकत्वादस्य पुत्रस्य “नादिन्याप्रोक्षे” इति सूत्रे न ग्राह्यमित्येव चिन्ताबीजमिति
तद्वपेशलमित्याह—नादिन्येति । आदिनीशब्दपरत्वात्सम्भवादिति । ङीङाऽत्रव्यवधानेन ‘येन नाव्य-
वधानम्’ इति न्यायेन देशाकारमात्रव्यवधान एव तस्य प्रवृत्तेरिति भावः । ननु पुत्रङादेशपक्षे
सूतपुत्रीत्यत्र स्यानिवन्नायेन दुहितृशब्दत्वात् “न पङ्” इति निषेध स्यादत आह—पुत्रट
इति । अन्नेभ्य इतीति । ‘येन नाप्राप्ति’ न्यायेनेत्यादि । ननु टापोऽपि निषेधस्य सिद्ध्यर्थ-
स्तत्र पदसङ्गतेभ्य स्वल्पादिभ्यश्च यत्प्राप्तमिति प्राक्शङ्क्यातमिति “टिट्ठा” इत्यस्यापि
निषेधः स्यादेवेत्यत आह—टित्वसामर्थ्यादिति । “कारेसत्या” इति सूत्रस्य तत्पुरुषे एव प्रवृत्तौ
साधकमाह—अपेति । “कारेसत्या” इति सूत्रञ्चेत्यर्थः । पूर्वोत्तरेति । “वाचंयम” इति ‘इयेनसि
ए’ इतिसूत्रयोरित्यर्थः । एतेनोभयजतीया कन्येत्यस्य सम्भवादन्वासम्भवादित्यसङ्गतमिति
तत्परास्तम्, साहचर्यस्य अलपत्वप्रयोजनवताया दर्शनात् । श्वैन—उत्तरीत्या सूतोमेत्यस्य
धातुिकस्य तत्पुरुषसमासे एव प्रवृत्तेरिव । बहुमीहौ बीजमिति । सूता दुहिता यस्या इति
बहुमीहौ बीजमिति । यद्येतद्वातिरुन्न स्यात्तदा सूता पुत्री यस्येत्येव विभेदे समासे

भावप्रकाशः ।

‘सूतपुत्री’ शयादाविति शेषः । पुत्रीशब्दे प्राप्यर्थमाह—लिङ्गेति । पुत्रशब्देति । तथा चाऽ-ताऽनुदात्त-
त्वमिति भावः । ङादेशे तु । टित्वान्ङीपि सूतपुत्रीत्यादाविति शेषः । अतस्तत्र—चकहेतोरेव्यवहि-
तोने । तथा च स्वरभेदात्तदावश्यकमिति भावः । खण्डनकृदुक्तिविशेष खण्डयति—नादिनीति ।
एतदु-यादिनीयादाविति भावः । अप्रवृत्तिरिति । सागुबन्धकत्वाद् इति भावः । अभिव्यक्ते-
ति न्यायादिति तदुत्तिस्त्वयुक्ता, द्वयोरपि तुल्यार्थत्वेन तदप्रवृत्ते । एतत्सम्बन्धीति । सूतपुत्री-
सम्बन्धीत्यर्थः, यादिना व्यवधानात् । एवं च त्रिव्यामुभयत्रापि नेति भावः । एकवर्णव्यवधानं त्वाव-
श्यमिति सौख्यमेवेति तत्पर्यम् । ननु न तदव्यवधानं ङीप एवाऽऽप्तरशदित्याद्ये नाशङ्कते—पुत्र-
स्यानीति । तस्य—उक्तनिषेधस्य । मात्रपदेन “टिट्ठा” इत्यस्य निरासः । मध्येऽपवादोऽनन्तर-
स्येति न्यायाभ्यामिति भावः । रत्नाकरोक्तिं खण्डयिष्याह—इदमेति । पुत्रद्विधायाकमित्यर्थः । ननु
तदेव तापुरुषे पुत्रोऽन आह—तच्छेति । उक्तमत्र चोपर्य । अन्येति । कारस्य सत्यापदान्मायां तत्पुरु-
षाभ्यस्तमाऽसम्भवादित्यर्थः । दधार्कश्चासम्भवेत्याह—पूर्वोत्तरेति । वाचं यम इयेनतिलेयादी-
त्यर्थः । रत्नाकरोक्तिं खण्डयति—एतेनेति । तत्पुरुषे एव प्रवर्तनेनेत्यर्थः । बहुमीहौ इति । राणी

द्वित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् । पौतिमाष्येति । पूतिमापशब्दो गर्गादिः ।
 'तद्धिताः' ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां सङ्ग्रहार्थम् । महासञ्ज्ञा-
 रणं च तेभ्यः प्रयोगेभ्यो द्विवास्तद्धिता इत्यन्वर्थत्वात् । तेन यथाऽभिधानमेव
 स्युः । स्यादेतत् । टापः प्रागयमधिकारोऽस्तु प्फविधौ तद्धितप्रहणं

शब्दरत्नम् ।

श्रीहो द्वीवर्यमित्यमिहपास्तम्, द्वित उपसर्जनत्वेन तत्र द्वीपोऽप्राप्तेवेति दिक् ।
 द्वित्करणसामर्थ्यादिति । "यदृश्च" इत्यत्र सामान्यप्रहणाऽविधातार्थद्वित्करण-
 सामर्थ्यादित्यर्थः । चोतकृत्वाच्चेत्यपि बोद्धवम् ।

अनुक्तानामिति । तेन अल्पायं ग्रामटिकादयः साधवः । इदन्तु भाष्ये न दृश्यते ।
 टापः प्रागिति । द्वीमादिषु ङस्येस्सञ्ज्ञा ॥ 'चुट्ट' इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति, दीवा-
 दय एव वा ते सन्तु । तद्धितान्तस्वात्प्रातिपदिकत्वेऽपि ङित्स्वरौ न, प्रकृतिप्रत्ययविभा-
 जैरवौ ।

वाच्यस्तथासति "नद्युतश्च" इति नित्यकृत्वापत्तिः स्यादिति तात्पर्यम् । द्वीवर्यमित्यप्यसङ्गत
 । मत्स्याह—उपसर्जनत्वेनेति ।

मूले द्वित्करणसामर्थ्यादिति । प्यदो द्वित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । एतन्नावमाह—यदृश्चोय-
 नेति । प्रकारान्तरेणापि 'उक्कार्यानाम्' इति श्रवणस्याप्राप्तौ स्तिमाह—चोतकृत्वादिति । स्त्रीप्र-
 त्ययस्य चोतकृत्वादित्यर्थः । चोतकृत्वापत्तेरदो मा ङणावित्यादौ पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थपक्षे द्वि-
 त्वसंख्याया प्रकृत्याऽभिधानेनपि तत्र समुच्चयस्य दर्शनादिति भावः ।

तेन—अनुक्तानामिति व्याख्यानेन । ग्रामटिकेति । अस्यो ग्रामो ग्रामटिका । ग्रामशब्दा-
 द्विकप्रत्ययस्य प्रयोगः । इदम्—यदृश्चोपादानेनानुक्तानां संग्रह इत्येतत् । ननु टाप प्रा-
 गधिकारकरणे दीवाद्यवयवकारस्याऽतद्धित इति निषेधादिसंज्ञा न स्यादत आह—दीवादि-
 त्विति । ननु "चुट्ट" इति सूत्रे ङकारोच्चारणे गौरवमत आह—दीवाद्य इति । ङकारस्य स्थाने
 ङकारलोवाच्चारणमस्त्वित्यभिप्रायः । टावादीनान्तद्वि तसंज्ञायान्तदन्तप्रातिपदिकत्वापत्त्या
 'किपोन्त उदाच' इत्यन्तोदात्तत्वापत्तिरित्याशङ्क्यं धारयति—तद्धितान्तेति । अन्येर्धसति
 सर्वं नाम धातुतमाह—निश्कृते व्याकरणे शक्यस्य लोकमिति शाकटायनमते सर्वत्रैव प्रकृति-

भावप्रकाशः ।

द्विहिता यस्याः, उग्रा द्विहिता यस्याः, राजपुत्री-उग्रपुत्रीरयादावित्यर्थः । अपास्तमिति । तथा च
 राजद्विहित्यादय एव प्रयोगा न तु तथा इति भावः । एतेन द्वित्सामर्थ्यादुपसर्जनेपि द्विविति तदुक्ति-
 रप्यपास्ता, द्वित्सार्थक्यस्य प्रागुक्तत्वाच्च । तद् भवनयज्ञाह—द्वित इति । तत्र—यदृश्चो द्वित्सार्थ-
 क्यस्य प्रागुक्तत्वाच्च । यत् वातिके आनुदात्तः स निपात यत् इति; तत्र, तथा सति स्वप्नकरणे एव वाति-
 कस्य कर्तुं युक्तत्वेन टस्य द्वित्पदस्य च वैयर्थ्यात् । एवञ्च प्रकाशोक्तिरपि तदभिप्रायेति युक्तेवेति मूलं
 तथा रत्नाकटदण्ड्याद्युक्तं चायुक्तमिति बोध्यम् । तदाह—दिगिति ।

नन्वफनत्वान्निश्चयेव मास्त्व आह—यत् इति । अत्र वत्सामान्यप्रहणं तदविधातायेत्यर्थः । नि-
 दान्तरित्या आह—चोतकेति । द्वौ माद्वानादित्यादौ तस्मिन्मध्यस्थ इहत्वात् तन्मायस्य न्वचित्तत्र
 स्थितिरित्याह । एतेन चोतकत्वेपि तन्मायप्रवृत्त्या चित्तमित्यमिहपास्तम् ।

ग्रामटिकेति । मत्स्यो ग्रामो ग्रामटिका टिकप्रत्ययस्य दन्तादृष्टम् । न दृश्यते इति । एवं चाप्र-
 माणमिति भावः । ननु टापः प्राक् तत्करणे "तद्वचन" इति ङस्येस्संज्ञा न रवादत आह—दीवादि-
 त्विति । ततोपि ताववादाह—दीवादय इति । आदिना टापदीनो. इदृहः । एतेन अनिरासः ।

यस्येति लोपे ईदृग्रहणं च मास्त्विति चेत् ? मैवम्, पट्वीत्यत्र ओर्गुण प्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

गमून्ये एव तत्प्रवृत्तेः पकारपकाररूपमिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत एव सिद्धान्ते लिङ्-विशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः, डाप्प्रत्यये विजातीयडकारानुबन्धश्च न कार्य इत्य-परं लाघव, टिलोपस्य “नस्तद्वित्” इत्यनेनैव सिद्धेः । यस्येति लोपे इति । “औः इयाम्” इति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम् । ओर्गुणेति । न च ईदृग्रहणं ङीष्वादिषु तद्धित-कार्याभावज्ञापनार्थं, तेन पट्वीत्यादौ “ओर्गुण” इति वाच्यम् ? कुरु रित्यादिसिद्धयर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आडत्यग्यीत्यादौ प्लेऽपि “यस्येति” लोपानापत्तेः । अत एव दण्डिनीत्यादौ टिलोपो नेति दिक् ।

मैवम् ।

प्रत्ययविभागसम्भवात्तादृशसमुदायस्याप्रसिद्धिरत आह—यकारेति । पकारपकाररूपौ यौ मि-न्नावनुबन्धौ तत्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । यदि सर्वत्र फिट्स्वरः स्यात्तदन्तोदात्तत्वमेव स्या-दिति स्यार्थोऽयं रूपमत्र । अत्र एव—तादृशेष्वेव फिट्स्वरस्य प्रवृत्तिस्वीकारादेव । सिद्धान्ते—“यूनस्ति” इति सूत्रात्प्रागेव पाठरूपसिद्धान्ते । टापः प्राक् तद्धिताधिकारकरणे लाघवान्त-रमप्याह—डाप्प्रत्यय इति । “यस्येति च” इति सूत्रे ईदृग्रहणमात्रे “औः इयाम्” इति वा-त्तिकमपि न कार्यमित्याह—मौः इति । ईदृग्रहणमिति । “यस्येति च” इति सूत्रे ईदृग्रहणमित्यर्थः । ईदृग्रहणेन ईकारादौ स्त्रीप्रत्यये एव साजात्यात्तद्धितकार्याभावकरणे कुरु रित्यादौ तद्धितकार्या-पत्तिरतः स्त्रीप्रत्ययत्वेन साजात्यमात्राव ज्ञाप्यं वचनं स्वीकार्यं, तथा चाव्याप्तिरित्याह—कुरु रित्यादौ । अत एव—टापः प्राक् तद्धितकार्यकरणादेव । दिशिति । दिगर्थस्तु ईदृग्रहणे-गात्स्वरूपस्त्रीप्रत्यये तद्धितकार्याभावो ज्ञाप्यतान्तावतीवाऽऽसुरायणीत्यादिसिद्धिर्वधपि भविष्यति तथापि ज्ञापकसिद्धवचनान्तररूपपनापेक्षया यथाश्रुतमेव लघु इति ।

भावप्रकाशः ।

नन्वेवमपि फिट्स्वरपत्तिरत आह—तद्धितान्तेति । सर्वं नाम धातुत्रयमिति मतेप्याह—पकारपकार-रूपेति । पकारपकारादिरूपा ये मिन्नानुबन्धास्तत्करणवैयर्थ्येनेत्यर्थः । अत एव—प्रनुबन्धवैयर्थ्यादेव । सिद्धान्ते—प्रकारणस्य यथास्त्वित्ये । अत्र—स्त्रीप्रत्ययान्ते । चः—तद्धितादिसमुदायकः । अपरं—मूलोक्तान्तरिकम् । न्यूनतां निराचष्टे—औः इति । तस्याऽन्यतयात् । तथा येदमप्यपरं लाघवमिति भावः । रत्नाकरसिद्धान्तानुवादकदण्ड्याणुक्तिं स्पष्टयति—न च ईदृग्रहणमिति । “यस्येति च” इत्यत्रेति भावः । आदिना ङीष्ङीनोः सङ्गः । यदि साजात्यात् निम्बेव तत् टापनं तर्हि कुरु रित्यादिसिद्धिस्तत्र गुणापत्तिरादवश्यम्, अतः । सामान्यापेक्षमावश्यकं, तदाह—स्त्रीप्रत्ययेति । तदभावेति । तद्धित-कार्याभावोऽयं । प्लेपीति । अधिकृतप्रतिपदसम्बन्धस्य टापकस्य स स्वादिति भावः । ननु ङीष्ङी-नोर्गुणभाव एव ज्ञाप्य इति रत्नाकरेणैवा नायं दोषोऽत्र आह—अत एवेति । सामान्यापेक्षज्ञापना-देवेत्यर्थः । अन्यथा ङीप् “नस्त” इति टिलोपापत्तिः स्पष्टेव । किं च तथा सति चारितादर्थान्तरमा-दिरपि बोध्यम् । यदि तु सामान्यापेक्षज्ञापनेऽपि “कठिति न्यासेनाऽऽसुरायणीत्यादिसिद्धिरित्युच्यते तर्हि भिन्नपर्येव, किं तु भ्रष्टाणिनोपस्थापति स्पष्टेव । तदाह—दिशिति । सिद्धान्ते तु फटिति न्यासेन यथा सर्वेष्टमिद्विस्तया स्पष्टमन्यत्र ।

शत्रन्तादिति । यौति मिथीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः । केचित्तु बाहुलकात् यौतेरौणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति । उभयथाऽपि युवतीनां समूहो यौवतम् । त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव । भिन्नादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति व्युत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा, भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

शब्दरत्नम् ।

मिथीकरोतीति । आत्मानमिति शेषः । दिगिति । दिगर्थस्तु-पाठस्य विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्धादीनामप्यभावापत्तिः । अत एव युवतीकरनिर्मयितं दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः । युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्ये सिद्धेऽत्र "तद्धिताः" इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

भैरवी ।

योगार्थमात्रं वृद्धाद्यामत्तिप्रसक्तमत आह—आत्मानमिति । मूले—उभयथापि । शत्रन्तस्य कतिप्रत्ययान्तस्य च सत्त्वेऽपि । यौवनमिति । 'अस्यादे' इति पुंवद्भावः । अनयोरर्थं विनोपः—शत्रन्तात् "उगितश्च" इति ङीप्, कतिप्रत्ययान्तात्तु 'हृदिकारात्' इति ङीप् । आद्ये "शतुरनुम" इत्यस्य प्रभृत्या नद्या उदात्तरवमिति । वृत्त्युक्तम्पयति—भिन्नादीति । अत एव—पूर्वाकरोत्या युवतीत्याकारकस्य शब्दद्वयस्य स्वीकारादेवाननु "यूनस्तिः" इतिसुप्रा-ह प्राक् "तद्धिताः" इत्यस्य पाठो न कार्यो लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धेरत आह—युवति-शब्द इति । दिगिति । दिगर्थस्तु "ऋग्नेभ्यः" इति ङीपि यूनीशब्दोऽपि साधुरिति कश्चित् सत्र, 'येन नाप्राप्ति' न्यायेन "यूनस्तिः" इत्यस्य "ऋग्नेभ्यः" इति सुप्रापथादत्वात्, कृतेऽपि ङीपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाऽस्य प्रान्तेरिति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययविवरणम् ॥

भावप्रकाशः ।

कर्माणाह्वयामीचित्यादाह—आत्मानमिति । मात्रशब्दः काल्य । आदिना लोपादिपरिग्रहः । तस्मै त्वाठेन तदभावोक्तिरुच्यतेवेति यौवनमिति सिद्धं स्वन्तस्य । नन्वस्तु तथा तथापि तदन्यस्य यौव-तमित्युक्तं, मूलप्रयोगस्यैवामावादात् आह—अत एवेति । शत्रन्तप्रकृतिकङीबन्तस्य प्रकाशोक्तस्य बह्वन्तप्रकृतिरस्य "हृदिकारात्" इति ङीबन्तस्य वा कङीकारादेवेत्यर्थः । त्यन्तात्तु "इतोमनुष्य" इति न ङीप्, भजतितात् । अत्रेति । उत्तरार्धे तत्रैव कुर्षादिति भावः । अनित्यत्वेति । न च षष्ठी-प्रयोगेनैव तस्मिन् विनिगमनाविरहात् वार्तिककृता आप्तिनेऽपि सत्रकृतोऽपि तद्व्यापनस्याऽऽवश्यकत्वाच्च उदाह—इति दिगिति ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

कारकप्रकरणम् ।

मात्रशब्दस्येति । तस्य चावधारणमर्थः । 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इत्य-
मरः । प्रातिपदिकार्थादीन्येव तन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । मयूरज्यंस-
कादित्वात्समासः । कृष्ण इति । यद्यपि नीलरूपवत्परोऽयमनियतलिङ्गस्तथाऽपि

शब्दरत्नम् ।

नीलरूपवदिति । 'प्रत्ययस्थात्' इति सूत्रस्येन 'असुव्रतः' इति भाष्यप्रयोगेन
भैरवी ।

अथ "स्वौजसमौद्" इत्यादिना विहितानाम्प्रत्ययानामर्थविशेषे व्यवस्थां दर्शयति—
प्रातिपदिकार्थेति । मूले—मात्रशब्दस्येति । अत्र शब्दशब्दोपादानेन नायम्मात्रप्रत्यय इति
स्पष्टयति—अस्वपदविग्रह इति । मयूरज्यंसकादिसमानस्य विभाषाधिकारीयत्वेऽपि मात्रश-
ब्दस्य शब्दशक्तिस्वभावाद् वृत्तिविषयत्यमेवेत्येवमुक्तम् । अत एव कात्स्न्यार्थकमात्रशब्देन
घटमात्रं रूपवदित्यादौ सर्वे घटा इति वृद्धानां विग्रहः । इदमपि सूत्रं क्रियायोगे एव प्रवर्तते,
'सिद्धमात्राधिकरणे प्रथमा' इति धातिकोक्तेः । ननु 'न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चे-
त्तदर्थप्रतिपत्तिकरः' इति वचनं वृत्तिद्वयारूपनमूलकमस्ति, यथा—नीलघटम्भूतलमित्येव प्रयोगो
ननु नीलघटवदिति, मत्वर्थबहुव्रीहिर्नैव विवक्षितार्थलाभात् । बहुव्रीहिश्चेदित्युपादानात्कृष्ण
सर्वान्नित्यादि भवत्येव । अत्र कृष्णसर्वशब्दस्य कर्मधारयसंज्ञकस्य जातिविशेषाच्चिन्ने
रुद्विर्बहुव्रीहिस्तु न तादृशजातिविशेषावच्छिन्नप्रतिपादक, एवञ्च तद्वचनविरोधान्नीलरूप-
वदित्यनुपपन्नमत आह—नीलरूपवदिति । भाष्यप्रयोगेनेति । तत्र हि "असुर इति किञ्चबहुव्रीहि

भावप्रकाशः ।

मात्रस्ये मनुष्यं सुवीयासमासे वेतिमान्योक्तोपपत्तेः क्लृप्तमात्रातिरिक्ततां च ध्वनयितुमन्यत्राऽऽ-
वश्यव्युक्तिमाह—प्रत्येति । तत्र हि "असुर इति । कथमिदं विज्ञायते असुव्रतोऽङ्गस्येति भाष्येतिवक्त-
व्येदं रूपः परं भाविति । आद्ये बहुव्रीहिरेत्यत्र दोषाद् द्विव्रीहो युक्तः" इत्युक्तम् । तत्त्वायमाशयः—सूत्रे
किमस्य इति बहुव्रीहिर्नैव सुप्र यस्मिन्नङ्गे तदसुव्रति, अथ नञ्त्वरूपः न सुपोऽसुप्र इति; प्रत्ययप्रत्ययत्वा-
त्तदन्तविधिरुभयत्रापि, तत्राऽन्यथस्यो युक्तः । स. प्रसज्यप्रतिषेधः, एवंदाते बहुव्रीह्यानिर्देशादौ समु-
दायाद्भुवन्तात्पर्येनाऽनिष्टापत्त्याऽनुप श्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तत्राऽसुप्र इत्यस्य र - बहुव्रीहिरनदृश-
नाय लाघवाऽनाश्रयेण मतुवन्तेव -ञ् समास कृत्वा "असुव्रतः" इत्युक्तिमितीति कैयटः । एवं च तत्र
योगस्य सौत्रतापदार्थवचनतात्पर्यवत्त्वेन नञमपि नान्यव्योपपत्तिरसुपोऽङ्गस्येत्येव सिद्धेरनः ॥ शापक
पदेति बोध्यम् । तदाह—प्रयोगेनेति । अथञ्च सूचनद्वारा शापने हेतुः । एकदेशिनेत्यादिसौत्रप्रयो-

सरला ।

श्रीगुरु शरणम् ।

भाष्येणावरोहणक्रमोर्मध्येऽवरोहणक्रमेण शब्दसाधुत्वाभिप्रायकमन्वरचने प्रवृत्तः श्रीमद्भट्टोजीदी-
प्तिनः पूर्वं वाक्यरकोटरदेव वैयाकरणसिद्धान्तसिद्धतया वाचस्पत्योद्यमिभ्यस्तद्व्याख्यसाधुत्वाभिप्रायकप्रश्न-
निष्प्रकरणमुक्त्वा वाक्यसाधुत्वं वाक्यपदकमुपवन्तिलिङ्गप्रश्नमाधुत्वाभिप्रायनमिति पूर्वं सूचीकृताहम्यायेन सुव-
न्तसाधुत्वाभिप्रायकपदलिङ्गप्रकरणमन्यव्यप्रकरणं च प्रतिपाद्य मुन्यपिपदिकमध्यगतशतश्रीशतयमेतन्मिति

वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः । ज्ञानमिति । भावे ल्युट् । द्रोण इति । न च प्रातिपदिकमात्रे प्रथमेहाऽस्त्विति वाच्यम् ? तथा सति परिच्छेद्य-

शब्दरत्नम् ।

कविवलाघवनादरस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थयोऽपि कचिदिति ज्ञापनान्नैतत्प्रयो

भैरवी ।

हि, न विद्यते सुप्-सुम्यन्तंयस्मिन्नन्ते तदसुबिति, आहोस्विन्न सुप् असुबिति तत्पुरुष "इति

भावप्रकाशः ।

गाणामशुक्तार्थज्ञापकता बोध्या । त इत्यन्वैतत्पर्यं-तथावनवीमन्तु सौत्रवाचस्योपपत्तिरेतद्व्य-यस्योत्पत्तु-
निर्गमनात्त्वचनस्य बोधयम् । ननु 'न कर्मधारया-मन्वर्थयो बहुव्रीहिव्येत्तर्यप्रतिगतिरु' इत्यभि-
युक्तोक्ते, 'समानाधिकरगसमासो बहुव्रीहिः कदाचिकर्मधारयः सर्वध-याद्यर्थः' इति 'वर्णो वर्णन' इति
सूत्रधर्वाधिकृदिष्टे, तत्रैवभाष्यकैपटादिधर्वालोचनया च सर्वध-याद्यस्य कर्मधारयान्त्वर्थयोऽस्याऽ-
साधुत्वलाभेऽप्यसुबत इत्यस्यातथावेनोपपत्तिरविद्या । नञत्पुरुषस्य कर्मधारयत्वं ॥ दुर्वचमेव, तत
नामानाधिकरण्याऽप्रतीते । अत एव "तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः" इत्यत्र नञ्पद सार्थकम् । किं च तत्र
मनुबन्तेन नञ्समासः कैयटेनोक्तो न तु नञ्समासान्मनुप् । एव च कथं ज्ञापकत्वमिति चेत् ? न,
लघुभूतैकवृत्त्या निर्वाहे शुभ्रभूतवृत्तिद्वयस्य समानेऽर्थे अनङ्गीकार इति तात्पर्येण कर्मधारयादिपदेन
नञ्समासादेरपि ग्रहणात् । ध्वनितं चेद् "एकत" इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि परिगणनाऽभावपक्षे हतादेरि
त्यस्याङ्गविशेषणत्वेऽङ्गीकृत्यप्रधीयानित्यत्र रो न स्यादित्याशङ्क्य तद्विज्ञानेन समासेन सप्ताथ्य समासा-
त्तद्विषये कथमित्याशङ्क्य बहुव्रीहिणोक्तत्वात् समासात्तद्विषय एव नैति समावाय तत्पुरुषात्तद्विषये कथ-
मित्याशङ्क्य समासस्याऽऽकारस्योक्तगुणवचनत्वाभावात्समाधायाऽगुणवचनत्वेति "विन्मनो" इति
ज्ञापकात्तदन्तादजादित्वसम्भवेन तत्र कथमित्याशङ्क्य बहुव्रीहिये तैनोक्तत्वात्तत्पुरुषपक्षे तत्रो लाघवा-
द्बहुव्रीहेर्यादित्वा-मनुवायमावेन समाधायाऽर्थभेदेन मतुप् स्यादेवेत्याशङ्क्याऽनभिधानात्तत्प्रकृतिभूतबहु-
व्रीहेरेव कचिन्नेति समावाय तद्विज्ञानेन समासेनाऽप्रधीयानिति सिध्दा तदङ्गीकारः इयापितः । एव
वेष्टिरावदियका शब्दलाघवबोधिः । अत एव वृक्षवनस्पत्यादिषु नातिप्रसङ्गः । विमतिषेधपरं तु नैवद्वार्तिकं
कर्मधारयस्यान्तरङ्गत्वात् । यद्यपीदृशेऽपीदं भाष्ये खण्डितम्, वक्तरीत्या सावधानेन स्यात्पर्यस्य न्यायसि-
द्धत्वात् । सर्वधनी सर्वकेशीत्यादीनां ठग्राभनायावश्यकेन सर्वादेशिरेतिरयनेन सिद्धिः श्रीह्लादिपाठाद्वा,
गौरात्वात् । गौरागवच्चारण्यम्, कृष्णसर्पवान्त्वस्मीक, लोहितशालिमात्रं ग्रामः इत्यादीनाम्ना नातिविष-
यत्वप्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या सिद्धिः । अत एवैकदेशिनेत्यादिप्रयोगसङ्कतिः । तदप्रतीती तु बहुव्रीहेरेवैव ।
अदण्डी अनामरीत्यादौ मत्वर्थान्तेन नञ्समासः । बहुव्रीहिणा दण्डसंयोगसम्यग्बहुमाधित्वविधेयोर-
प्रतीतेरतथाप्येकदेश्युक्तिः सा, वृक्षवनस्पत्यादिष्वतिप्रसङ्गापत्तेः "अमुवचतः" इति माध्यमयोगासङ्कतेषु ।
मम ॥ सर्वधन्याद्यर्थ इत्यादिद्वन्द्वस्य प्रकारसंस्कार दोषः । तदेतत्सर्वं हृदि निधायैतिप्रतिपाद्यार्थमाह—
कचिदिति । सर्वधनीत्यादावित्यर्थः । अपिना वीरपुरुषको ग्राम इत्यादौ लाघवमूलकनदादर
परिग्रहः । अभियुक्तोत्तरपि धत्तन्मूलिकैव । धत्तेनेदं वार्तिकमिति नैयायिकाद्युक्तमाशस्तम्, तथा तदनु-
पलम्भात् । सूचनादिति । एव च मुख्यं ज्ञाप्यमिदमेव । नव्यमाणस्य तु सर्व फलमिति । मय एवाऽस्य
ज्ञापकत्वसङ्कतिः । अन्यथा चारितार्थ्याभावाच्चदसङ्कति स्पष्टैव । सम्यग्ज्ञापकत्वे ॥ गौरवमतो लाघवादि
दमेवोचितम् । अत एव मध्ये एचनादित्यन्तरेतत्किरिति भावः । अपिमेतु बन्तेन नञ्समासस्य तत्रो
मनुपथ समुच्चायकः । कचिदिति । वक्तव्यम् । दित्योक्तेष्वस्तु साधार्थः । नैतत्प्रयोगेति । नील-

सखा ।

"व्याख्यातिपदितात्" इत्यनेन सूत्रेण सारां विधानाथ पूर्वं स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमभिहितम् । तत सुप्-
वृत्तिभूतान्तिरिक्ततापुलाभिभावकममासतद्विषय इत्यपेक्षया पूर्वं तद्वीयोदेश्यतावच्छेदकसम्पादकत्वेन
सम्पादकत्वोपपत्त्याऽप्रकरणस्यैवोद्देश्यत्वोचित्येन प्रकरणप्रकरणमभिधेयम्—मात्रशब्दस्येतीत्यादिना ।

परिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया मानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्ग एवेति

शब्दरत्नम् ।

संबंधः

गान्धुपपत्तिरिति बोध्यम् । नामार्थयोरिति । नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः । अभेदसं-
र्ग इति । यद्यप्यभेदो न संसर्गः 'राहोः शिरः' इत्यादावौपाधिकरभेदेन पष्ठयुपपादनस्य भाष्ये
भैरवी ।

वितर्क्य “यदि विज्ञायते असुब्धतोऽङ्गस्येति बहुचर्मिकेत्यत्रेत्वन्न प्राप्नोति” इत्युक्तम् ।
आति परे यदङ्गमविद्यमानमुबन्तकृन्तदवयवाङ्कारस्य प्रत्ययस्य कृतपूर्वस्येत्वमिति सूत्रार्थस्य
तदानीन्निष्पत्तेः । तत्र लाघवाज्जादरेण स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्बहुव्रीहेः मतुपि “असुब्धतः” इति दर्शित-
मिति लाघवानादरो भाष्यसम्मत एवेति भावः । नामार्थयोरित्यस्य नाम्नः अर्थाप्रति-
रुमासं कृत्वाऽभेद संसर्गः प्रतिपाद्यत इति वाच्यन्तदनुपपन्नं, पुष्पवन्तपदार्थयोः स्यांचन्द्र-
मसोभेदाऽप्रतीतेरत आह—नामार्थश्चेत्वादि । न च नाम्नोरर्थौ नामार्थौ सयोरिति पक्षीत-
त्पुरयोऽस्त्विति वाच्यम् ? वृत्ताद्यभेदैकत्वसङ्ख्याया यत्नं विना भानस्यान्यत्र सिद्धान्ति-
तत्पेन द्विवचनान्तेन समासासम्भवात् । सम्यग्व्यस्य सम्यग्विधनोर्यत्र भेदस्तत्रैव विशिष्ट-
बुद्धयुपपत्तयेऽङ्गीकार इति सिद्धान्तात्कथमभेदः संसर्ग इत्याशङ्कते—यद्यप्यभेद इति । औपाधिक-
भेदेनेति । दिवसाद्यवच्छिन्नो राहुशब्दार्थो घट्याद्यवच्छिन्नः शिरःशब्दार्थ इति कल्पनया
अवयवावयविभावस्वरूपसम्यग्धोषपादनेनेत्यर्थः । किञ्चाभेदो यदि संसर्गस्तदा ‘नीलो घटः’
इत्यत्र नीलशब्दान्निषेधेन पक्षी ह्यादिति तादृशवाक्योच्छेदापत्तिः । न चैवं सति समाना-
धिकरणाधिकारे समासविधानानुपपत्तिरिति वाच्यम् ? विशेषणवाचकप्रातिपदिकत्वात्पक्षीस-
त्वेऽपि विरुद्धविभक्त्यर्थानवच्छेदने सत्येकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्योपपा-
दनसम्भवेन तस्य सार्थक्यत्वात् । अत एव तक्षकस्य सर्पस्येत्यादौ समानाधिकरणेन पक्षीसमास-
निषेधस्याप्युपपत्तिः । किञ्चाऽभेदस्य संसर्गत्वे ‘कृतद्रितसमासेभ्य सम्यग्व्याभिधानम्भाव-
भावप्रकाशः ।

[illegible]

शब्दरत्नम् ।

कृतत्वात्तथाऽपि इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषगभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाऽ-
भैरवी ।

प्रत्ययेन' इति सिद्धान्ताद्राजपौष्ट्यमित्यादौ भावप्रत्ययेन सम्बन्धस्येव नीलोत्पलत्वमित्या-
दावपि सम्बन्धाभिधानापत्तिः । न चाभेदसंसर्गः प्रयमावाच्य एवेति श्रमितम्, धान्येन
धनवान्नीलङ्गुष्मपद्मेत्पादावपि तदभिधानदर्शनात् । सम्बन्धानवच्छिन्नेति । यत्राऽभेदः संसर्ग-
इति व्यवहारस्तत्र विशेषणतायाः सम्बन्धाऽन्वच्छिन्नायाः सम्बन्धवत्कृतया भावेन सम्ब-
न्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभाव एव पदार्थयोः संसर्गत्येव व्यवहियत इति भावः । अय-
मपि विशेषणसावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकधर्मभेदमूलकाऽऽरोपित आश्रययोर्भेदो यत्र तत्रैव
संसर्गतया भासते । तेन घटो घट इत्यादि न प्रयोगः । तादृशसम्बन्धस्य भावे दृष्टान्तमाह-
भावप्रकाशः ।

भावप्रत्ययेन सावन्धविशेष्यैव नीलोत्पलमित्यादौ तदभिधानापत्तेश्च । विशेष्यविशेषणभावस्य तु न
पट्टीप्रयोजयाना, प्रायुक्तविशेषसम्बन्धान्यनोक्तकोषपदस्वारस्यात् : नापि भावप्रत्ययवाच्यता तस्य 'लुप्त-
द्वितसमासैर्मयः' इत्यभियुक्तोक्तया सम्बन्धविशेषाभिधायकत्वप्रतिपादनात् । अन्यथा भावप्रत्ययान्तानां कृ-
त्तद्धितसमानानां तुल्यार्थताशक्तिः । नीलोत्पलवराजपुष्पत्वादीनां विशेष्यभूतानां तुल्यत्वापत्तिश्चैवैवमत्र
विरुद्धः । एतेनोक्तमाध्यादेदसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धे एव पट्टी । किञ्च तेनाऽन्वय एवाऽभेदसम्बन्धः । स
च नीलो घट इत्यादावस्ति, सम्बन्धश्च तस्य नास्ति इति दुष्टग्रहणार्थं कायकगौरवाभावादिति मन्दी-
क्तमपास्तम् । सम्बन्धेति । इतरविशेषसम्बन्धेत्यर्थः । कचित्तथैव पाठः । विशेष्यविशेषणोति । एतद-
तिरिक्तस्य वाक्ये भाक्काङ्गालम्बनाभावात् । अयमपि धर्मभेदमूलकाऽऽरोपितभेदे वास्तवभेदे च । अत एव
घटो घट इत्यादौ न तः । तेन शब्देन—भेदसंसर्गवदेन । स्वस्वविभावादेर्भेदसम्बन्धवदेनैव । तथा च
नीलामिन्नमिति बोधेपि तद्विशिष्टमित्येवार्थो बोध्यत इति भावः । न दोष इति । सर्वत्र-वस्तु-मवहा-
राऽनुपपत्तिरूपदोषो नैतर्थाः । अभेदाऽन्वय इत्यस्याऽभेदेऽप्यन्वयो विशेषणभावा इत्येवार्थो न स्वभेदसंस-
रला ।

इतरसम्बन्धानवच्छिन्नेति । भेदेतरेत्यविवक्षितम्, अभेदस्य सम्बन्धव्यतिराकरणेन व्यावर्थात्ता-
भात् । तथाच सम्बन्धानवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावसंसर्गस्येति तदर्थो बोध्यः ।

अत्र घट्टे लिङ्गवचनग्रहणसामर्थ्येन 'पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः' इत्युक्तव्याप्यद्रव्यमित्यसंख्यकारकाणां
प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहण कर्तुमनर्हमिति नियतोपस्थितिकस्य ग्रहणम् । तेन कर्माधायिक्ये प्रथमा न
भवतीति । तदाह परममूले—नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ इति । नियता उपस्थितिर्यस्येति विग्रहः ।
निपूर्वकमवशात्तयो व्यापकता, कप्रत्ययार्थ आशयः, पञ्चम्यो विवक्षया । तथाच व्यापकताप्रयोजयति-
विवक्षार्थं प्रातिपदिकार्थत्वमिति शब्दार्थः । तत्र व्यापकतायां यस्मिंश्चिन्नित्यव्याप्यतानिरूपितत्वनिय-
मादुपरिमत्तयाप्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपिता व्यापकता आह्वयः । तथाच प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपस्थितिर्विवक्षयतामयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति सम्प्रपञ्चम् । तत्रैव शङ्का—
प्रातिपदिकोच्चारणं समवायेन वक्ति, तदर्थोपस्थितिश्च श्रौतरीति कथं व्याप्यपदार्थयोर्व्याप्यव्यापकताः ?
अत्रोच्यते, स्वजन्यधावनप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकता-
वदुपरिधित्वविषयतामयत्वमित्यस्य विवक्षणेन स्वजन्यधावनप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चा-
रणमपि श्रेयस्येति तयोर्न व्याप्यपरामिति न दोषः । नन्वेवमपि येन श्रोत्रा पञ्चाप्रातिपदिकस्य घटत्वादी
शक्तिर्न गृहीता सन्नोक्तसम्बन्धेनोच्चारणस्य सत्त्वेपि तदर्थोपस्थितेरन्यविशेषोपस्थितेर्न व्यापकत्वमिति चेत् ?
न, एतन्निष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्व-स्वजन्यधावनप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणनिष्ठ-
व्याप्यतानिरूपितव्यापकतावदुपरिधित्वविषयत्वमित्यस्य विवक्षणेन उपस्थित्यभाववति मगृहीतशक्तिरुप-
पन्नमेति चेत् ? एतन्निष्ठशक्तिज्ञानसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकोच्चारणस्याप्यवभावेनोक्तोक्तानवसत्ता ।

सरला ।

स्याप्यथावदुपस्थितिविषयस्यमिदं स्याप्यथावच्छेदकोपरिपठितविषयतामयव्यभिचारी वाच्यः ।
तेन घटपदाद्य एतावदकारकोपरिपठित बुद्धोपकान्तरवशात्तद्विषय एतन्मतेऽपि तत्र व्यापकतावच्छेदकोप-
रिपठितविषयताश्रयात् नास्ति, चेन्न तत्रोपरिपठितमिदं पठोपरितोरेवाभावात् ।

नन्वेवमपि शक्तिप्रदे ज्ञातेऽपि ज्ञपेक्षादिनाऽनुत्पन्नसंस्कारस्य पुरुरस्य कान्ता-नरे ह्यसंस्कारस्य वा
शक्तिज्ञानसंवेदपि तदोपबोधपरिपठितं नास्ति इति तत्रोपरिपठितं प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्याप-
कता नास्ति तेन तत्रोक्तप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यादिति चेत् ? न, स्वनिष्ठशक्तिज्ञानममत्रादिवत्तावच्छेदकानि
स्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वसम्बन्धनिवेद्येन तत्रोक्तसम्बन्धेन प्रातिपदिकस्यैवाभावे-
नोक्तदोषाभावात् ।

ननु प्रातिपदिकार्थपरिष्कारणोपरिपठितपदं स्मृतिपरं शाब्दबोधपरं वा ? न च, एतदशक्तिजन्य-
विषयकशाब्दबोधस्य तदकारणीभूताकाङ्क्षाविरहेणभावेऽपि निज्जन्तव्यस्याप्युपरिपठितगुणपरममन्वेन तस्या
वृत्तसम्बन्धद्वयेन तत्प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकं निज्जन्तव्यं प्रातिपदिकार्थत्वं
संज्ञातमिति सूत्रे तदर्थं क्रियमाणस्य लिङ्गप्रमाणस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नान्यथा, तदवच्छिन्नज्ञस्य कस्यचि-
देकारण्यैव शाब्दबोधे मानसमन्वेन चाननीत्यायेन मन्वेषु निज्जन्तु व्यापकतावदुपरिपठितविषयताया अभा-
वेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावेनोक्तदोषाभावेऽपि शक्तिप्रदेसंस्कारादिमनः पुरुषस्यापि आकाङ्क्षायाभावे (घटः
वर्तमानं ज्ञानयनं कृतिः) इत्यतो बोधाभावेन तत्र शाब्दबोधे निदृक्व्यापकताया अभावादिति चेत् ? न,
स्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वसम्बन्धपर्याये स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादियदिनशाब्द-
बोधसामग्रीसमवायित्वसम्बन्धस्य विवक्षणेन प्रकृते वृत्तसम्बन्धेन प्रातिपदिकस्यैवाभावेनोक्तदोषाभावात् ।

नन्वेवमपि सर्वे वाच्यं क्रियया परिसमाप्यते इति सिद्धान्तो न वैयारुणैः क्रियाविशेष्यकबोधस्यैव
स्वीकारात्प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतायाः क्रियाविषयकबोधे सराशाब्दशाब्दबोधीयवि-
षयता क्रियायामपीति क्रियाया अपि प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिरिति चेत् ? न, प्रातिपदिकनिष्ठव्यतिरिक्तप-
क्षमिति विशेषणस्य तत्र निवेद्येन क्रियायाः प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकताभावेन दोषाभावात् ।
यद्यप्यपि प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वे सति स्वविशेष्यकशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादियदिनशाब्दबोधसामग्री-
समवायित्व—स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्न प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपित
व्यापकतावच्छेदकोपरिपठितविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति परिष्कारः सम्पन्नः ।

नन्वेवमपि हरिपदनिष्ठेन्द्राद्यन्यतममल्लिङ्गिदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानाकाङ्क्षादियदिनशाब्दबोधसामग्री-
समवायित्वः पुरुषस्य तदन्वयविषयकशाब्दबोधभावेन हरिपदजन्यवस्तुर्दृक्स्वरूपबोधस्य चाननीत्यायेन
तदव्यापकतया कस्याप्यर्थस्य हरिपदप्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् । यद्येतदर्थं तत्तदर्थविषयकशाब्दबोध-
सामग्रीसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदोपविषयताश्रयात् प्राति-
पदिकार्थत्वं, तेन यदर्थविषयकशाब्दबोधसामग्रीस्यासदर्थविषयकबोधे प्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपित-
व्यापकताऽस्तैवेति नोक्तदोष इत्युच्यते, तर्हि तदादिपदार्थनिज्जन्तव्यं बोधस्वोक्तरीत्या व्यापकतया
स्याप्यथावच्छेदकोपरिपठितविषयताश्रयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, तदोपवाराणां संचारितप्रातिपदिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमाना
सुवे लिङ्गप्रमाणवैयर्थ्यापत्तिः । तदोपवाराणां संचारितप्रातिपदिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमाना
पिकरणशक्तीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वं, वै० च स्वात्मत्व—स्वाश्रयावच्छि-
न्नविषयताश्रयत्व—एतदन्वयतरसम्बन्धेनेति वक्तव्यम् । तदपदप्रयोज्यशाब्दबोधीया मुख्यविशेष्यता तदे-
तत्समानाधिकरणा शक्तीया विशेष्यताऽपि तदे एव ननु पुस्त्यादिलिङ्गे, तन्निरूपितप्रकारता तदर्थे तदा-
श्रयत्वं तदवश्यं, तदाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वं तदवश्यं न पुस्त्यादेरिति सूत्रे तदर्थं लिङ्गप्रमाणमा-
ह्वयकमिति । हरिपदप्रयोज्यशाब्दबोधीयमुख्यविशेष्यता इन्द्रादितत्तदर्थं तत्समानाधिकरणा शक्तीया
विशेष्यताऽपि तत्र तत्रार्थं एव, नानाशक्तिप्रपदस्येति हरिपदमिन्द्र बोधयन्तु, हरिपद विष्णु बोधयन्तु इत्येवं
शक्त्याकारस्य सत्त्वेन क्रमशः सर्वव्याप्यैवप्रातिपदिकार्थत्वमिति सिद्धिः ।

नचैवमेवपदे अन्ययोगव्यवच्छेदोमयोरर्थयोः खण्डशः शक्तिसत्त्वेन एवपदप्रयोज्यशाब्दबोधीया मुख्य-
विशेष्यता व्यवच्छेदे एव नस्तन्मयोगे, तथाच तत्समानाधिकरणशक्तीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-

सरला ।

विशिष्टस्य द्यवच्छेदव्यवच्छेदस्योरेव नखन्ययोगान्वययोगस्त्वयोरिति तयोरेवपदमातिपदिकार्यवाना-
पत्तिरिति वाच्यम्, स्वजन्यबोधविषयपरवप्रकारकतारपर्यविषयतापर्यायपरिचरणस्य स्वाभाववत्त्वसम्बन्धाभ्यां
प्रातिपदिकविशिष्टस्य प्रातिपदिकार्यत्वमिति परिष्कारकरणेनोक्तगोचवारणात् । स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेद-
कतावद्विषयतावरण—स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताविशिष्टस्य—एतदुभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकोऽभावो प्राज्ञः । शक्तिवैशिष्ट्यं च—स्वविषयविषयगानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्यय—स्वशा-
नाधीनोपरिवृत्तिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितानिरूपितत्व—एतदुभयसम्बन्धेन । प्रकारतावैशिष्ट्यं
च स्वाग्रयत्व—स्वनिरूपितावच्छेदकतामयत्वेतदन्यतरसम्बन्धेन । तथाच अन्ययोगे अन्ययोगावे च
एवमेवोच्चारणे 'व्यवच्छेद अन्ययोगं च बोधयतु' इति तात्पर्यस्य सत्त्वेन एवमेव अन्यबोधविषयत्वप्रकारक-
तापर्यविषयतापर्यायपरिचरणत्वं वर्तते, एवमेवपदप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारताविशिष्टस्य तत्र नास्ति,
सावच्छिन्नविषयताया एव धर्मिताभेदेन प्रवणारप्रकृते तन्निरूपितप्रकारताया अभावात् एकसत्त्वेऽपि द्वयं
नारतीति प्रतीत्या निरुक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक स्वाभावोऽपि वर्तते इति तयोस्तत्त्वमक्षतम् ।
एव सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्ते तदाशये च प्रातिपदिकार्यत्वक्षणं समन्वयनीयम् ।

नियतलिङ्गव्यादिपदप्रातिपदिकार्यत्वं पुंस्त्वादौ, 'व्यवस्थापकच्छिन्नं पुरुषविशिष्टं घटादि बोधयतु'
इत्याकारकतापर्यस्य सत्त्वेन घटादिपदजन्यबोधविषयपरवप्रकारकतारपर्यविषयतापर्यायपरिचरणं वर्तते,
एव धर्मितारूपवद्व्यापकच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितप्रकारतायां पुंस्त्वादौ सत्त्वेऽपि घटादिपद-
निष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावरणस्य सम्बन्धस्याभावेन एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति पूर्वोक्त-
दिशामयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याभाववत्त्वस्य सुखम एवेति उक्तोभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकविशि-
ष्टत्वस्य तत्राक्षते । अनियतलिङ्गव्यादिपदप्रातिपदिकार्यत्वं पुंस्त्वादिरिङ्गे नास्ति, तत्र प्रथमसम्बन्धस्य
सत्त्वेऽपि स्वाभाववत्त्वसम्बन्धस्याभावेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वस्यासत्त्वात् । तथाहि, तत्र पुंस्त्वादौ कस्मि
अपि लिङ्गे तदादिपदप्रयोज्यधर्मिशरूपवद्व्यापकच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितप्रकारतावरणस्य,
पुरुषादिविषयकरोधे स्तोत्रादिना स्तोत्रादिविषयको नेति चान्यतोऽप्यभेदमादाय इवनिष्ठशक्ति-
विशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावरणस्य सत्त्वेनोक्तोभयसम्बन्धाभावात् नेति यत्र लिङ्गमहणं सार्यकम् । स्तो-
त्रव्यादौ च प्रकारतानिरूपितावच्छेदकताप्रवृत्तसम्बन्धेन प्रकारताविशिष्टस्य बोधयत् ।

अत्र क्रियापामतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रे अश्वविषयकरोधतारपर्योचरितहरिपदप्रातिपदिकार्यवापत्ति-
वारणाय च प्रथमसम्बन्धोपदानम् । अन्यथा अश्वारूढ इन्द्रः इति प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोराधाराधेयमात्र-
सम्बन्धेनान्वयबोधोपपत्तिः । यत्र लिङ्गमहणसार्थक्याय स्वाभाववत्त्ववद्वितीयसम्बन्धोपादानम् । अभावोप-
प्रतियोगितावच्छेदकप्रथमसम्बन्धोपादानं पुंस्त्वादौ नियतलिङ्गवगमिप्रातिपदिकार्यवत्तिद्वये । वगादौ
तदादिपदप्रातिपदिकार्यत्वसिद्धये अभावोपप्रतियोगितावच्छेदकद्वितीयसम्बन्धोपादानम् । प्रमेयत्वेन
पुरुषविषयताको नेति भेदमादाय पुरुषादावव्याप्तिवारणाय शक्तिवैशिष्ट्ये प्रथमसम्बन्धोपादानम् । प्रमे-
यत्वस्य घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयताभावेन प्रमेयत्वावच्छिन्नपुरुषविषयत्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेद-
कताया घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययभावेन पुरुषादौ स्वाभावव-
त्त्वस्य सत्त्वेन प्रथमसम्बन्धस्यापि सत्त्वेन प्रातिपदिकविशिष्टत्वस्य सत्त्वं घटादिप्रातिपदिकार्यत्वम् ।
पुरुषादौ नियतलिङ्गव्यादिपदप्रातिपदिकार्यत्वसिद्धये शक्तिवैशिष्ट्ये द्वितीयसम्बन्धोपादानम् । अन्यथा
पदा उपप्रयोज्यस्तोत्रादिविषयकरोधे घटादिपदनिष्ठशक्तिविषयविषयगानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धेन पुंस्त्व-
विषयतावादानं भेदस्य सत्त्वेन तादृशभेदोपप्रतियोगितावच्छेदकतायाः शक्तिविषयविषयतानिरूपितनिरू-
पकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रत्ययेन पूर्वोक्तदिशा उक्तोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वाभाववत्त्वस्य पुंस्त्वादौ
अप्यभेदेन प्रातिपदिकवैशिष्ट्यस्याभावेन प्रातिपदिकार्यत्वं न स्यात् ।

अभेदमपि तादृशवद्व्यादौ तादृशत्वस्य तादृशवत्त्वमप्रातिपदिकार्यत्वं न स्यात्, सोमादौनां कोमवता-
व्याप्त्यवत्तादिसमातिपदिकार्यत्वं च न स्यात्, स्वप्रयोज्यवत्त्वतावच्छिन्नधर्मितानिरूपितप्रकारतावरणस्य,
पूर्वोक्तोपपत्त्यादौ न स्वनिष्ठशक्तिविशिष्टावच्छेदकतावद्विषयतावरणस्य च सत्त्वेनोभयसम्बन्धा-

व्युत्पत्तेः । न चापठ्यर्थवहुव्रीहौ व्यभिचारः, एकार्थीभावाभ्युपगमात् ।

शब्दरत्नम् ।

भिधानान्न दोष इति बोध्यम् । व्युत्पत्तेरिति । नीलमुत्पलमित्यादौ तथा क्लृप्त-
त्वादिति भावः । अपठ्यर्थवहुव्रीहौहाविति । अत्र पठ्यपदं सप्तमश अष्टपुलक्षणं,
चोराः पुरुषा यस्मिन्नित्यप्राप्यव्यभिचारात् । एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः । न च व्यपेक्षा-
भैरवी ।

नीलमुत्पलमिति । 'प्राप्तोदको ग्राम' इत्यादौ तादृशनियमो व्यभिचाराऽऽसङ्गान्निरस्यति मूले-
न चेति । पठ्यर्थं बहुव्रीहिद्विधप्रगुत्तिरित्यादौ, तज्जन्यबोधश्चित्राऽभिव्यक्तिसम्बन्धोत्पाद्याकार-
क, तत्र पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थे तादृशासम्बन्धस्य विशेषणतानियामकत्वदर्शनादपठ्यर्थे इति ।
अत्र-उक्तनियमे । व्यभिचारादिति । वीररूपस्य पूर्वपदार्थस्योत्तरपदार्थे तादृशासम्बन्धेन विवेक-
तया भानस्य दर्शनादिति भावः । प्राप्तोदकादाविति । प्राप्तमुदकं यमिति वाक्यादत्कर्मकप्राप्तिक-
भावप्रकाशः ।

शंको बोध इति बोध्यम् । तथा-तत्समर्थाऽऽन्वयबोधस्य । तथा च तथाभ्युत्पत्त्यङ्गीकार इति भावः । यत्तु
'ग्रामे गच्छति' 'भूमौ पतित' इत्यादिप्रकर्मणोऽधिकरणत्वविषयायां प्राप्तमुदकं यस्मिन्निति विग्रह-
स्यापि सम्भवात् 'अपठ्यर्थं बहुव्रीहौ' इत्युक्तमिति मान्यास्तत्प्राचापनुरोधेन, कर्मणः सम्बन्धत्वेन विवक्षायां
प्राप्तमुदकं यत्तेति विग्रहस्यापि सम्भवेन पठ्यर्थेऽपि व्यभिचारसम्भवेन पशुं दासानर्पकापत्तेः । अत्र माह-
कत्रेति । नन्वेतन्मध्यपक्षपक्षिरेव तद्वत्स्यैव प्राप्तोदकादायुक्तेरप्या तदर्थेपि व्यभिचारसम्भवादिनि चेत् ? न,
प्रसिद्धपट्टीसप्तम्यर्थं बहुव्रीहिद्विधप्रगुत्तिरित्यादौ इत्यादिप्रकर्मणोऽन्वयबहुव्रीहौहाविति तदर्थत्वात्, क्रियाशब्दपट्टिरेव
व्रीहौहाविति यावत्, तदाह-पूर्वं चेति । तस्योपलक्षणत्वावश्यकत्वे चेत्पर्यः । तथाचेदमेवोपलक्षणं न
तत्, दोषाऽनित्यारात् । अथ च कस्मिन्नर्थेऽस्ति इति भावः । एतेन पठ्यशब्दस्य तदुपलक्षणत्वेऽपि दोष
प्लेवपास्तम् । ननु व्यपेक्षापक्षे व्यभिचारमन्त्रेन तथाशङ्क एकार्थीभावेति समाप्युक्तिश्च युक्ता तदेव न,
सत्र तदप्राप्येवात्र सर्वथा तत्सत्त्वेन तदभावात्तथाऽप्युक्तं मूलविषयशब्देनाऽऽशङ्कते-न चेति ।
सत्यम् ।

वच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वाभाववत्त्वस्य दुर्लभत्वादिति चेत् ? न, स्वप्रयोज्यवर्तिनानिरूपितप्रकारतायामा
वाच्छिन्नाभावेऽप्यसम्भवावच्छिन्नत्वविवक्षणेन वैयाकरणमते समाप्ते विशिष्टशक्तिसत्त्वेन पुष्पत्वावच्छिन्न
वर्तिनानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नरूपसम्बन्धः शक्तिमास्थो नत्वाकाङ्क्षाभावात् इति तादृशसम्ब
न्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छिन्नतापदार्थं नास्तीति एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति रीत्या स्वाभाववत्त्वस्य सुलभत्वात् ।

नचैवमपि बासुदेववाचककुण्डपदप्रातिपदिकार्थत्वं पुस्तकस्य न स्यात्, तत्र कुण्डपदनिष्ठनीलरूपवक्षि
रूपितशक्तिक्रान्तीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दवत्प्रकारकबोधविशेषभेदप्रतियोगितानिरूपिता या तन्निष्ठशक्ति
विषयपुष्पत्वविषयतानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नशब्दचिह्नकता तद्विषयताप्रत्यक्षस्य रूपपदप्रयो
ज्यवर्तिनानिरूपितप्रकारतावच्छिन्नस्य च सत्त्वेनोपयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वाभाववत्त्वस्य दुर्लभत्वा
दिति वाच्यम्, स्वाभाववत्त्वसम्बन्धत्वात् तन्निष्ठशक्तिविशिष्टत्वस्य निवेदनादौषात् । वैशिष्ट्यं च
स्वप्रयोज्यबोधविषयवत्प्रकारकतापर्यवर्तिनव्यवहारवत्त्वम्-स्वाभाववत्त्वोपयसम्बन्धेन । अभावश्च
स्वप्रयोज्यवर्तिनानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं-स्वविशिष्टावच्छिन्नकतावच्छिन्नव्यवहारवत्त्वेतदुपयसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः । प्रकारभावैश्वर्यं पूर्वोक्तमेव । स्ववैशिष्ट्यं च स्वविषयविषयानिरूपितनिरूप
कत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्-स्वशान्तीनोपस्थितिप्रयोज्यशब्दबोधविशेषभेदप्रतियोगितानिरूपितत्वेतदुपयस
म्बन्धेन । तथाच प्रकृते बासुदेववाचककुण्डपदस्य नीलरूपवत्प्रकारकपदत्वानुपूर्व्येऽपि शक्यत्वावच्छिन्न
भेदेन शक्तिभेदात् बासुदेवार्थनिरूपितशक्तिक्रान्तीनोपस्थितिप्रयोज्यपुष्पत्वप्रकारकबोधविशेषभेदप्रतियोगि-
तावच्छिन्नत्वस्य बासुदेवार्थनिरूपितशक्तिविषयविषयानिरूपितनिरूपकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च पु
स्तकविषयतायामसत्त्वेनालोच्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरत्वाभाववत्त्वस्य सुलभत्वात् । विस्तरस्तु
शेखरदीपकटिपणे द्रष्टव्यः ।

शब्दरत्नम् ।

वादेऽपि प्राप्तपक्षदिविषये पचतीत्यादौ वल्लस्त्यागस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य वृत्तौ त्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रोदकस्याभेदेनैवान्वयात् छ व्यभिचार इति वाच्यम् ? नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः, स चाभेदेनैवेति 'पदार्थः-पदार्थेन' इत्येतत्सिद्धो दियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तयाऽन्वयनियमस्य व्यभि-

भैरवी ।

तुल्यदकमिति बोधः, समासात्तुल्यकर्तृकप्राप्तिकर्तृमितीत्या बोधः, तत्रोदकस्य प्राप्तौ कर्तृतयाऽन्वयदर्शनेन व्यभिचार इत्यर्थः । व्यपेक्षारूपस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वं समास इति मतमाश्रित्य कृतामाशङ्कान्तिराचष्टे—न चेति । वल्लस्त्यागस्येति । वक्ष्यमाणेन 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति वचनेन प्रत्ययार्थकर्तुः प्रवृत्त्यर्थक्रियायां विशेषणतया भानस्यानुभवसिद्धत्वादिति । यद्यपि कृदन्ततद्धितान्तजन्यबोधे प्रवृत्त्यर्थनिष्प्रकारतानिरूपिता प्रत्ययार्थनिष्ठा विशेष्यता, तथाऽपि तिलन्तजन्यबोधे प्रत्ययार्थो विशेषणतयैव भासते उक्तवचनयत्नात् । तद्वत् वृत्तिजन्यबोधेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य वैपरीत्यं कल्प्यते । विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यञ्च भवतामपि कल्द-समेव । चित्रगुरित्यादौ विग्रहवाक्यजन्यबोधस्य गोपदार्थं मुख्यविशेष्यकस्य, समासजन्यस्य तु गोविशेषणकान्यपदार्थमुख्यविशेष्यकस्य दर्शनात् । प्रकारीभूतवेति । "गत्यर्थकर्मरु" इत्यनेन कर्तरि क्तप्रत्ययस्य विधानात् उक्तदृष्टान्तेन प्रवृत्त्यर्थस्य विशेष्यतया भानस्वीकारे प्रत्ययार्थस्य तत्र विशेषणत्वन्तस्मिन्कर्तरि उदकशब्दार्थो विशेषणमिति न व्यभिचार इति भावः । 'नामार्थयो' इति व्युत्पत्तौ नामपदं सुबन्तपरमेवेति स्फुटीभविष्याति । एवञ्च तज्जन्यबोधविशेष्यताऽधुना कर्तृविशिष्टप्राप्तिक्रियायां सम्पन्नेति तादृश्यां क्रियायामेवाऽन्वयो वाच्यः । स च भवता परित्यक्त इति व्यभिचारो दुरद्धर, विशेष्यत्वस्यैव ग्रहणे साधिका च । गौर्निरया परशुपशुरिति वाक्यस्य प्राप्तोपापत्तिवारणाय स्वीकृता वा 'पदार्थः पदार्थेनान्तेति न तु पदार्थकदेनेन' इति व्युत्पत्तिः, तैरेवशास्त्रेण दूषयति—नामजन्येत्यादिना । इत्येतत्सिद्ध इति । एतेनैव व्युत्पत्तिर्यद्यपि लौकिकी तथापि सहकारित्वेनाऽऽश्रीयते । नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोर्भेदसम्बन्धेनापि राज्ञः दुरथ इत्यादावन्वयो भवति यद्यपि, तथापि यत्र सामानाधिकरण्यन्तर्भावेनैव । भेदसम्बन्धेनाऽप्येतादृशस्थले सरस्वीकारे 'राजा पुरुष' इति धावणादपि स्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नराजत्वावच्छिन्नप्रकारताकबोधापत्तिरिति भावः । परोक्षरीत्या कप्रत्ययार्थकर्तृविशेषणत्वमभ्युगम्याप्युक्तरित्यान्वयबोधानुपपत्तिर्दिशिता । घन्तुतः प्रत्ययाभावप्रकाशः ।

कार्परेकापीभावसमुच्चायवः । विषये इति । अस्य सिद्धयोरयत्राऽन्वयः । तत्र हेतुमाह—पचतीत्यादित्यागेनेत्यन्तेन । वल्लमेति । "क्रियाप्रधानमाख्यातम्" इति यास्कोवेतः । यत्र चैतद्वृत्त्यानेन तत्रापि त्याग इति भानः । आपत्तमैकप्राप्तिकर्मभिन्नमुदकमिति वाक्यबोधेन तत्र तत्सम्बन्धाद्—वृत्ताविति । प्रकारीभूतेति । प्रवृत्त्यर्थं प्रतीत्यादिः । "गत्यर्थ" इति खेलेन कर्तव्योन्तेः कनिषानादाह—कर्त्तेति । कार्यकरोऽर्थः । नामार्थत्वं च तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वमात्रं न तु पूर्वोक्तम् । उदाह—अभेदेनैवेति । पूर्वोक्तरीत्या समूहया समापत्ते—नामेति । कथमत्र क्रमेण भानमाह—पदार्थः पदार्थेनेति । एतत्—नामार्थयोर्भेदेनैव वाच्य इत्येतत् । एतदुभयसिद्धौ नियम इत्यर्थः । पदार्थ इत्यत्र तु नोभयग्रहणं, नत्विति वाक्यदेशात् । मूलं योजयितुं तयोरेकवाक्यतया सिद्धं समुदितं तथैवाऽह—नामेति । तथा—अभेदेनैव । तथाच तयोर्भेदेनैवाऽन्वय इति नियमदेशस्यैव । प्रकारीभूतस्य तेनाऽप्यद्वयत्वादिदोषे च तदमभवाद्यव्यभिचार इति भावः । सामानाधिकरण्योक्तिरित्यादिसर्व बोध्यः । एतेन राज्ञः पुरुष इत्यारी विशेष्ययोर्भेदेनाऽन्वयेन स्वधिकाराच्छिन्नविधिमिश्रचञ्च—तयोरेवाभेदरहस्योर्भेद एव वा । नापः, येदवदेरी, रनोक्तं दन्तं (वासी) स्वमिषात् । नान्यः, यदप्यातिव्यादौ व्यभिचायात् । तथाच सम्भवति नमः—ये तन्मूल-

शब्दरत्नम् ।

चार इत्याशयात् । पचतीत्यादौ तिङां चोत्कृतया प्रत्ययार्थप्राधान्यस्यागोऽप्यत्र तस्यागं मानाभाव इत्यन्ये । प्राप्तावुदकस्य कर्तृनयाऽन्वयः, कस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम्,

भैरवी ।

धंस्य विशेषणत्वे एव न किञ्चिदत्र साधकमित्याशयेनाह—पचतीत्यादौ निशामिति । अशम्मा-
धः—श्रूयमाणानामनेकतिवादीनाङ्गत्रादौ शक्तिकल्पनाऽपेक्षायाम्प्रत्ययानुपूर्व्या नानात्वा-
च्छक्ततावच्छेदकता नानाधर्मे कल्पनीयेति गौरवम् । तत्प्रकृतिभूतेकानुपूर्व्यवच्छिन्नघातोरेव
शक्तिः पक्षसु कल्प्यते चेत्लाघवम्भवति, तिष्ठान्तु चोत्कृतैवेति काल इव चोत्पत्तिः कर्ता तत्र
विशेषणमित्यस्तु । अत एव 'अधोक्' 'अलेट्' इत्यादौ धातुमात्रादपि कर्तृविशेषणकृपात्व-
र्थक्रियाविशेष्यकबोधोपपत्तिः । चोत्पत्त्यर्थस्य विशेषणता च "हेतुमति च" इतिसूत्रभाष्ये
स्पष्टा । अत एव "स्त्रियाम्" इति सूत्रभाष्ये स्त्रीत्वस्य दायादिवाच्यत्वपक्षे तस्य प्राधान्या-
पत्तौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरुक्ता न तु स्त्रीत्वस्य प्रत्ययचोत्पत्त्यपक्षे । यत्र तु प्रत्ययार्थप्राधान्ये
साधकमस्ति तत्र तु तस्य विशेष्यत्वमेव । एवञ्च "तयोरेव" इति "कर्तरि कृत्" इति
"गत्यार्थकर्मक" इत्यादिशास्त्रबलात्कृतप्रत्ययसमभिव्याहारे तस्य कर्तृविशेष्यत्वमेवोचित-
मिति । ननु नात्र प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य त्यागः, प्रत्ययस्य कर्मणि लक्षणाया अभ्युपगमाद्वि-
शेषणीभूतक्रियायाङ्गत्वात्सम्बन्धेनोदकस्यान्वय इति नानुभवसिद्धशाब्दबोधानुपपत्तिरिति

आयप्रकाशः ।

वत्त्वमस्येति द्रोण इत्यादौ प्रातिपदिकार्थे प्रथमायामशेषेण मूलं विन्यमिति मन्दोक्तं च,—अप्राप्तम् ।
भाष्याऽदृष्टत्वं लोकसिद्धत्वं चोभयोरपि सममिति भावः । इत्याशयादिति । अनेनाऽत्राऽऽविः
सूचिना । तद्वीज एव पक्षे "पदार्थः पदार्थेन" इत्येतत्सिद्धनियमव्यभिचारेऽपि मूलोक्तनियमाऽव्यभिचा-
रात् । किञ्च मातेव हितकारिणीमित्यादौ प्रतिबोधिनिशिद्धिसादृश्यवत् स्वार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतिबोधिनि
मातृभेदाव्याप्य पक्षप्राप्त्या प्रातिपदिकार्थे प्रथमायाः साधुत्वेन तत्र व्यभिचारवदयकत्वात् । सादृ-
श्यमस्तीत्यादिशब्दास्तीत्यादि स्वनभिचानात्र साधु इति बोध्यम् । अत एव मनान्तरमाह—पचतीति ।
प्रतिवातु प्रतिप्रयोगमन्तलाघादेशानां शक्तिकल्पनाऽपेक्षया एकस्य घातोरेव वर्तमानकालादिव तत्रापि
शक्तिकल्पने लाघवात् । अत एव मघोय्, अलेट् इत्यादौ धातुमात्रासर्वबोधः सङ्गच्छते । पुस्तमरणात्
बोध इति त्वयुक्त, लोपमजानतो बोधानापत्तेः । 'प्रत्ययार्थः प्रधानम्' इति तु प्रत्ययस्य यत्र वाचकता
तद्विषयकं, चोत्पत्त्यर्थस्य प्रकारसत्यैव "स्त्रियाम्" इति सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तदाह—त्यागेऽ-
पीति । अत्र—प्राप्तपदादौ । प्रतीत्यनुगतेन भाष्यादिप्रामाण्याच्च तद्वैयर्थ्याच्च वाचकत्वाच्चतत्त्वात् ।
तत्र हि तन्निवर्तम् । अत एव "स्त्रियाम्" इत्यत्र भाष्ये स्त्रीत्वस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे प्राधान्याद् द्विवचनाद्य-
नुपपत्तिमात्राद्वय प्रधानस्यापि द्रव्याऽभेदेन प्रतीत्या समाहितं न ॥ तस्य प्रकृत्यर्थे प्रति विशेषणवाच्य-
येण । अत एव सूत्रकृतापि "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमश्विथमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात्" इत्येवोक्तं न तु व्यभिच-
रितत्वादित्यप्युक्तमित्यन्यत्र विरतः । एवं च व्यभिचारोक्तिसूत्रं युक्तैव । न च प्रासिकप्रमितमुदकमिति
बोधोत्तरं प्राप्तपदस्य तात्पर्यमाहकत्वावुदकपदस्य स्वकर्तृकप्रासिकमत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिप्राप्तलक्षणाया
नाय व्यभिचार इति वाच्यम् ? उदककर्तृकप्रासिकं ग्राम इति विवक्षिताऽप्यनिर्वाहादिति भावः ।
अन्ये इति । अनेनारविः सूचिता । वस्तुतस्तत्र न व्यभिचारः यतो वृत्तिवाच्ययोः समानार्थत्वानुरोधा-
त्प्रासिकप्रमितोदककर्मत्वेव बोध उभयत्र । अत एव बहुवीक्षणबोध्यैकपरिभोषकत्वरूपसामानाधि-
करण्यस्य न भङ्गः । युक्तं चैतत् । अन्यथाऽशक्तिकविग्रहे एकार्थीभावकल्पनया तन्मूलके विशेष्यविशे-
ष्यभावव्यत्यासे पदयोरसमानाधिकरण्येन समासशास्त्राऽप्राप्तिः । उदके तन्निरूपकत्वाभावात्काटीभूतप्रा-
प्तौ तत्पर्यवसानम्, स्वर्गी ध्वस्त इति वत् । स्पष्टं चेदमुदयोदाविति । नैयायिकाण्युक्तीत्या व्यभिचार

नापि निपातार्थे, तेषां द्योतकताऽभ्युपगमात् । न च सिद्धान्तेऽपि प्रकृतिप्र-

शब्दरत्नम् ।

अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात् । एकार्थीभावेति । एवं चैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तयश्च भिन्नोपस्थितिर्विषया इति न दोष इति भावः । एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः ; राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् । सम्बन्धिलक्षणायां तु न मानमित्य पास्तम् । नापीति । घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटेन भेदसम्बन्धेनान्वयादिति भावः । द्योतकतेति । घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाऽभाव इति भावः ।

भैरवी ।

यत्केनचिदुक्तन्तद् दूषयति—प्राप्तावुदकरयेति । दुरुपपादायादिति । भवदुत्तरीत्या कर्मणोऽन्यप-
दार्थत्वेनाभिप्रेतस्य प्राप्तपदेनैव लाभादिति भावः । एवम्यहुमीहुयपञ्जीव्यस्यैकधर्मविशेष-
बोधजनकत्वस्य भवदुत्तरीत्या त्यागेन बहुमीहिसमासानुपपत्तिरपि द्रष्टव्या । एकार्थीभा-
वेति । वाक्ये पृथगर्थबोधकत्वेन दृष्टानाम्पदानामेकशक्त्या विशिष्टविषयैकोपस्थितिजनक-
त्वमेवैकार्थीभावः, अ एवात्र “समर्थः पदविधिः” इति शास्त्रादाधीयते । व्युत्पत्त्य-नामार्थयो-
रित्यादयः । भिन्नोपस्थितिर्विषयाः—विभिन्नशब्दाभ्याज्जनिता या भिन्नशक्त्योपस्थितिस्त-
द्विषयाः । एतेन—एकार्थीभावाभ्युपगमेन । व्यभिचार इति । तत्पुरुषे एव व्यभिचारदर्शनाद्-
बहुमीहियन्तामुधावनं व्यर्थमिति भावः । अत्रेदम्बोध्यम्—व्यपेक्षावादेऽप्यपण्यर्थबहुमीहौ
व्यभिचारप्रदर्शनं ‘दृष्टिवाक्ययोः समानार्थबोधकत्वम्’ इति नियमस्य त्यागेन । वस्तुतस्तु
तादृशान्यमानुरोधेन प्राप्तोदकेत्यादिसमुदायाद्व्याख्याच्य प्राप्तिकर्त्रभिन्नोदकत्वमत्येव बोधः ।
अत एव पूर्वोत्तरपदयोः सामानाधिकरण्ये एव विहितबहुमीहिसमासस्योपपत्तिः । अत एव
प्राप्तभार्य इत्यादौ प्राप्तिकर्माभिन्नभार्यावतद्विबोधात्प्राप्तपदभार्यापदयोः सामानाधिकरण्या-
त्पुञ्जावस्य सिद्धिः । उदकादौ कर्तृत्वानिरूपकत्वबाधेऽपि विशेषणीभूतक्रियायान्तरपर्यव-
सान्मयोऽर्थः शिखी ध्वस्त इतिवत्, शाब्दबोधस्तु विशिष्टे आरोपेणोपपाद्य इति शब्देऽहु-
शेखरे स्पष्टम् । मूले—नापि निपातार्थे इति । व्यभिचार इति शेषः । यथा घट पटव्येत्यत्र
वशावधानसमुच्चये पटस्य निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयदर्शनात् । तेषाम्—निपातानाम् ।
एवञ्च पटसमुचित पटशब्दार्थ एव, तस्य घटेऽभेदेनान्वयान्न व्यभिचार इति भावः । एवञ्च

भावप्रकाशः ।

रति कश्चित्, तत्तद्व्यति—प्राप्ताविति । तस्य—कर्मण्यस्य । दुरुपपादत्वादिति । उदकरूप-
वस्तुत्वेन तत्तद्व्यतिषत् प्रथमान्तरस्य सामानाधिकरण्यस्य च हानेरित्येवमपि शोध्यम् । एवञ्च बहु-
मीहिनेत्यादिति भावः । नन्वेकार्थीभावान्नीकारेऽप्युत्तरीत्या व्यभिचारस्तदवस्थ एवाऽत्र बाह—पूर्वं
चेति । उदक्कारे चोपपत्तिः । एकैवेति । समुदायात्समुदितार्थस्येति शेषः । एकोपस्थितिनियामकसमु-
दायादन्तरैकैकार्थीभावत्वमिति भावः । व्युत्पत्त्य-नामार्थयोरित्यादयः । चरत्वं । एव चात्रान्वय-
एव नेति व्यभिचारो द्योतयति । तदाह—न दोष इति । व्यभिचाररूपदोषाऽभाव इत्यर्थः । ननु तत्प-
रुषे एव व्यभिचारसम्बन्धेन बहुमीहियन्तं धावनं व्यर्थं मूलकृत इति कस्यचिदुक्तिं दृण्डयति—एते-
नेति । एकार्थीभावान्नीकारेणेत्यर्थः । यथा च तुल्यनिवारणत्वेन तथोक्तानिज्ञेयात् तत्रावोपस्य जाय-
मानात्वेन तदन्यथानुपपत्त्या भ्रमस्ते लक्षणाङ्गीकारेण तथैवान्वयाद्व्यभिचाराभावाच्च तावत्पर्यन्तपावन-
मिति भावः । समुच्चयस्य—नवाभ्यस्य । घटेनेति । सहेति शेषः । भेदेति । अवयवावयवविभागेने-
त्यर्थः । समुच्चये घटेनेन सम्बन्धेनान्वेतीति परमार्थः । द्योतकत्वे व्यभिचाराभावमुपपादयति—
घटेति । विशिष्टस्येति । समुच्चयविशिष्टस्य व्युत्पत्त्यर्थः । यथा च ‘ममुश्चिनो पट’ इति
शेषः, योवार्थस्य प्रकरणात् । पूर्वमेव तु पटसमुच्चय इति बोध्यम् । तत्र—अत्रेत्यत्र । अन्य-

त्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः, अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम् ? देवतार्थकतद्वितादौ दृष्टत्वादिति भावः । वचनं संख्येति । तथैव प्राचां व्यवहारात् ।

शब्दरत्नम्

अत एवाऽनुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वम् । निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणादप्येव इत्यन्ये । देवतार्थकेति ।

भैरवी ।

घटः पटश्चेत्यादौ पृथगुद्भेन संसर्गो यत्र तत्रान्वयबोध इति व्यवहारेण नानुपपत्तिरिति भाव इति । अत्र एव—निपातानान्योक्तकताभ्युपगमादेव । सकर्मकत्वमिति । प्रकृते भूषातुर-
न्वित्युपसर्गसमभिध्याहारादनुसृज्यपारबोधक इति स्वार्थफलव्यधिकरणवशात्पारबोधक-
त्वात्सकर्मकत्वमित्यर्थः ।

केचित्तु निपातानां वाचकत्वेऽपि 'नानुभूयते सुखम्' इत्यादा घातोः सकर्मकत्वव्य सुखा-
देः कर्मत्वस्य च नानुपपत्तिः, स्वस्वयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणवशात्पारवाचकत्वस्य
सकर्मकत्वरूपत्वात्कर्मत्वस्याप्युक्तान्यतरार्थफलसम्बन्धित्वेनोद्देश्यरूपत्वात् । एवञ्च सुखा-
देर्धातुयुक्तनिपातार्थफलसम्बन्धित्वात्कर्मणि लकारसिद्धिरिति चेत् ? न, वैकुण्ठमधिष्ठेते,
हरिश्चयासिता भूमय इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात्, वैकुण्ठदेभ्यदुक्तकर्मत्वस्यासम्भवात् । तस्मा-
देतच्छास्त्रीयसंज्ञकायान्वयार्थकत्वं सकर्मकत्वेतच्छास्त्रबोधितकर्मसंज्ञकत्वकर्मत्वमि-
त्येव युक्तम् । धात्वर्थान्वयित्वविवक्षायान्घोतकत्वमेव । तदतिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमपि ।
अत एव "अवयवं विभक्तिः" इत्यादि सङ्गच्छते । एवञ्चानुभूयते सुखमित्यादादेतच्छास्त्रीयक-
र्मसंज्ञाया उपपत्तयेऽन्वित्यस्य द्योतकत्वमेव । एवं 'शरैरस्त्रैरिवोद्गीच्यान्नुद्धरिष्यन् रसा-
निव' इत्यादावपि विशेषणविशेष्यवाचकपदयोरेकविभक्तिकत्वोपपत्तये द्योतकत्वमेव । घटः
पटश्चेत्यादावपि वाचकत्वस्वीकारे निपातार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधस्याभ्युपगन्तव्या द्योत-
कत्वमेव युक्तम् । सङ्ख्यमुद्भूतमित्यादौ तु वाचकतेति नानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।

अन्ये तु 'घटः पटश्च' इत्यादौ चाद्यर्थे पटादेरन्वयोपपत्तये वाचकत्वपक्षेऽपि निपातातिरि-
क्तनामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनाऽन्वययोरोऽनुपपन्न इति निपातातिरिक्तत्वव्याप्तिं विशेषणान्वेय-
मिति वदन्ति । सन्मतमाह—निपातातिरिक्तत्वेनेति । अन्ये इति । अरुचिरोजन्ध्वेतादृशस्थले द्यो-
भावप्रकाशः ।

रूपेति । ॥ च पृथगुद्भयपदार्थयोः संसर्गरूपः, अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः । उक्तपक्षं द्रढयति—
अत एवेति । तेषां योग्यत्वादिवैयर्थ्यः । अनुभूयते इति । अस्य सुखमिति शेषः । सकर्मकत्वमिति ।
अस्य घातोरिति शेषः । व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वमिति तदर्थः । एवं च कर्मणि लमिद्धिरिति
भाषः । आदिना उपास्यते गुरुरित्यादिसङ्ग्रहः । ननु तद्व्युत्पन्ननिपाताऽन्यतरार्थफलव्यधिकरणव्या-
पारविवर्त्तनं सकर्मकत्वम्, ईदृशफलव्यवस्थमेव कर्मत्वम्, इति कर्मणि लसिद्ध्या किं योग्यत्वेनेति चेत् ?
न, भष्यासिता भूमयः, इत्यादौ कापसिद्धिप्रसङ्गात् । भूमौ धातुनिपातान्यतरोरुपास्यकनाश्रयात् ।
भावेन लक्ष्यद्रव्यस्याप्यत्राऽसम्भवात् । अत्र "अधिशीङ्" इत्यनेनाऽऽधारस्य कर्मसंज्ञाविधानात् । एत-
च्छास्त्रीयकर्मसंज्ञकायान्वयार्थकत्वं सकर्मकत्वम् । तदनन्वयार्थकत्वमकर्मकत्वम् । कर्मत्वमप्येवच्छास्त्र-
बोध्यकर्मसंज्ञकत्वमेवेति तु तत्त्वम् । अत्रिकमन्यत्र बोध्यम् । अन्वयमपि तेषां वाचकत्वे दोष एवाऽऽ-
भाह—निपातेति । विशेषणत्व—विशेष्योक्तत्वात्, नामार्थत्वेति भावः । अन्ये इति । अनेना-
रुचिः सुविता । नैयायिकाद्यभिमतप्राज्ञैरुच्यते इत्येवमपि न सर्वेषां द्योतकत्वमेव वाचकत्वमेव वेति
मृषापकृष्टम्, "अवयवं विभक्तिः" "आतिगती" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविशेषणपक्षेः । किं तु गमकस्यैव द्योत-
कत्वमन्यथा वाचकस्य, द्युतिद्रव्यकृतनाऽभावजननाश्रयात् । तस्यैववशादानुपपन्नं वरचिद् द्योतकत्वं
वरचिद्वाचकत्वमिति कथितम् । अत्र पक्षे तत्र वरचिके वाचकत्वेति न व्यभिचारः, अन्येषु नाम-
त्वाऽभावस्य मन्त्राणां प्रतिपादितत्वात् । एवं च तद्विशेषणं निष्कथमिति ।

शब्दरत्नम् ।

‘आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैव तद्वितः’ ।

इति मीमांसकमते इति शेषः । एकार्थीभाववादिनामस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव । द्रोणो धीहिमानयेत्यादि त्वनभिधानात् । सर्पिः कुडव-
मैत्री ।

तत्त्वस्वीकारेणैवोपपत्तौ निपातातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवमिति । मूले-सिद्धान्तेऽपीति । परिमाणाधिक्ये प्रथमेति सिद्धान्ते इत्यर्थः । देवतार्थकेत्यादि । प्रथमान्तात्प्रातिपदिकादेवता-
सम्बन्धिभ्यश्चेऽणिति “साऽस्य देवता” इति सूत्रार्थादेवतायाः प्रत्ययार्थत्वम् । तत्रैकदेशान्व-
यस्वीकारे देवताविशिष्टस्यैवप्रत्ययार्थः । तदस्वीकारेण देवता देयञ्च प्रत्ययार्थ इति विभिन्न-
शक्तिः स्वीकार्या । अत एवाह—आमिक्षामित्यादि । वस्तुतस्तु तन्न स्वमतमित्याह—एकार्थी-
भावेति । ननु द्रोणो धीहिरित्यादौ परिमाणरूपप्रत्ययाथ द्रोणादेस्तस्य च ग्रीष्मादावन्वयो-
पगमे द्रोणपदग्रीहपदयोः सामानाधिकरण्याभावेन ग्रीहपदार्थस्य क्रियान्तरमिति कर्मत्व-
विवक्षायान्द्रोणो धीहिमानयेत्यादिप्रयोगापत्तिरत आह—द्रोणो ग्रीहिमिति । अनभिधानादिति ।
प्रातिपदिकाधादिसाहचर्येण समानविभक्तिकनामान्तरार्थं भेदेनान्वयविवक्षायामेव परिमा-
णाधिक्ये प्रथमायाः स्वीकारात् । एवञ्च प्रथमान्तार्थस्य द्रोणाभिन्नपरिमाणस्य प्रथमा-
न्तार्थं ग्रीष्मादौ भेदेनान्वयेऽपि ग्रीहपदस्य तिस्रसामानाधिकरण्यादभिहिते प्रथमा, ‘तिष्-
समानाधिकरणे प्रथमा’ इति धातिविकारोक्तेः । नन्वेवं सर्पिः कुडवमित्यादौ कुडवाभिन्नप-
रिमाणस्य सर्पिः पदार्थेऽन्वयात् “इसुसोः सामर्थ्ये” इति पत्वापत्तिरत आह—सर्पिरिति ।
भावप्रकाशः ।

‘तस्मै पयसि दध्यानयति सा विश्वेदेव्यामिक्षा, वाजिन्मो वाजिनम्’ इत्यत्र देवताविशिष्ट-
देय प्रत्ययार्थः, प्रद्वयर्थः प्रत्ययार्थेऽप्येव अथेदेन विशेषणम् । यदा, देवताप्रदेययोर्मिन्नैव प्रत्ययस्य
शक्तिः । विश्वेदेवाऽभिन्नदेवतासम्बन्धि इति बोधः । प्रदेय हि सम्बन्धित्वेनैव प्रत्ययार्थः । प्रदेय
इति मन्त्रस्याप्युपलक्षणम् । आमिक्षादिपदैश्च सम्बन्धित्वेन नुदस्य प्रदेयस्य विशेषसमर्पणं क्रियते ।
विश्वेदेवादिपदैर्देवतायाः लाभेऽपि देवतात्वेनाऽलाभात्तेन रूपेण लाभाय देवतायां शक्तिरिति मीमां-
सकानां मतं तत्राशयेन मूलमित्याह—आमिक्षामिति ।

“आमिक्षापदसामिन्ध्यात्तरथैव विषयार्पणम्”

इत्यस्योक्त्यर्थम् । इति श्रीमामिक्षावेति । देवतायै प्रदेयं च तदर्थः । तत्र प्रद्वयर्थस्य देवतायै
आधेयतासम्बन्धेनाश्वयः । प्रदेये देवतात्वरय निरूपकतासम्बन्धेनान्वयः । विश्वेदेववृत्तिदेवतात्वनिरूप-
कसम्बन्धमभिन्नामिक्षेति बोधः ।

पदा प्रदेयमेव प्रत्ययार्थः, स्ववृत्तिदेवतात्वनिरूपकत्वसम्बन्धेन प्रद्वयर्थस्य प्रत्ययार्थेऽश्वयः, उक्त-
सम्बन्धेन विश्वेदेवविशिष्टसम्बन्धमभिन्नामिक्षेति बोधः, इति रीत्या तु तन्मतेऽपि तथा नेति मावः । शेष-
पुरेण योजने नीजमाह—एकार्थीभावेति । अस्माकं—वैयाकरणानाम् । तु—वैलक्षण्यसूचकः ।
तत्रापि—देवतार्थकतद्वितादावपि । अन्वयः—उत्तरूपः । एवं च यथाश्रुते मूले पूर्वोपरग्रन्थविरोधः स्पष्ट-
पवेति भावः । ननु द्रोणादिद्वन्द्वेषु परिमाणे प्रथमार्था तस्य परिच्छेदात्वेन ग्रीष्मादवन्वये तस्य प्रथा-
नाऽऽनयनकर्मत्वविवक्षायां राशः पुरुषमानयेतिवत् द्वितीयायां द्रोणो ग्रीहिमानयेत्यादेरपि साधुतापत्तिः ।
न च परिमाणं प्रातिपदिकार्थं इति तत्र यव तस्मात्प्रात्तरं तद्विधानं व्यर्थम्, द्रोणत्वादिना तस्य तदथ-
वेऽपि परिमाणत्वेनातदर्थत्वात्, तथा च द्वान्द्वनोपवैलक्षण्याय सूत्रे ग्रहणे स दोष एवात आह—द्रोण
इति । नन्वेवमपि सर्पिः कुडव इत्यादावुत्तरायाऽन्वयात्, ‘समानाधिकरणमसमर्पणम्’ इत्यादिवचनाऽ-
प्रापया च सामर्थ्यस्य सत्त्वेन “इसुसो सामर्थ्ये” इति धातिविकारपत्तिरत आह—सर्पिरिति । कुड-
वमात्रमिति । अत्र मात्रद्वन्द्वोऽवधारणे न तु प्रत्ययः, तस्य सम्बन्धिनि विधानेन सर्पिषा सामानाधि-

शब्दरत्नम् ।

मात्रमित्यादौ पदविकल्पोऽपि व्यवस्थितविभाषया नेति दिक् ।

वस्तुतस्तिस्रस्मानाधिकरणे प्रथमेति लक्ष्यैकवाक्यतया परिमाणेत्यस्य परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः । न च प्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः, प्रवृत्तिनिमित्ततद्वाश्रयद्रव्य-
भैरवी ।

दिगिति । दिगयंस्तु 'तिङ्ममानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकैकवाक्यतया नीलो घट इत्यादादुभयत्र प्रथमायाः साधुत्वोपपत्तये समानविभक्तिकरुणामार्थयोरभेदान्वयादुभयत्र तिङ्ममानाधिकरण्यं यथा तथा यत्र परिमाणाधिक्ये प्रथमा तत्रापि परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद्यत्र प्रथमा तत्रापि तत्सादृश्यान्नामान्तरार्थे भेदसम्बन्धेन नागवयः किन्त्वभेदेनैवेति द्रोणो मीहिमानयेत्यस्य मापत्तिरिति ।

सिद्धान्तार्थमाह—वस्तुत इति । परिमाणे वर्तमानात्प्रातिपदिकाद् यत्र प्रथमा तत्रापि परिमाणत्वेन परिमाणप्रवृत्त्यर्थे प्रकारतया भासत इति द्रोणः । खारी आढकमित्याद्येवोदाहरणम् । एतेभ्यः परिमाणाऽभिन्नो द्रोण इत्याद्याकारक एव बोधः । यत्र च तिङ्ममान्मपदश्च ध्रुयते तत्रापि "अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति भाष्योक्तेरस्तीत्यस्याध्याहारेण तिङ्ममानाधिकरण्यम् । 'हरीतकीम्बुद्वक्ष राजन्मातेव हितकारिणीम्' इत्यादिरसाधुरेव । न च तिङ्ममानाधिकरण्ये एव चेत् प्रथमा तदाऽधिकरणशक्तिप्रधानेभ्य उच्चैरादिभ्यः कथम्प्रथमासिद्धिः, तिङ्ममानाधिकरण्यभावादिति वाच्यम् ? "अव्ययादाप्सुप" इति ज्ञापकाद्युपपत्तेः, तिङ्ममानाधिकरण्ये प्रथमैवेति नियमाद्वा । ननु द्रोणादिशब्दानाम्परिमाणत्वेन परिमाणमपि वाच्यमिति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्येव सिद्धे परिमाणग्रहणमनर्थकमित्याशङ्क्यस्तिराचष्टे—न चेति । इत्ययोरैवेति । एतकारेण लिङ्गप्रवृत्तौ च । यद्यपि पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थस्तथापि प्रकृतसूत्रे प्रातिपदिकार्थपदेन द्वयोरैव ग्रहणम् । एवञ्च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्यस्योदाहरणम् उच्चैर्नीचैरित्याद्यलिङ्गाः, स्त्री पुमान् नपुंसकमिति लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकञ्च, कृष्णः श्वीः श्वानम्, तटस्त्वदी तटमित्यादीनि च लि-
भावप्रकाशः ।

कारणस्य सत्त्वेन वाचनिकाऽमामर्ष्येणैव वत्ताप्राप्तेः । अत्र एव कबिरकुडवमित्येव पाठो दृश्यते । कुडवमिति पाठे तुभयलिङ्गात् बोध्या । अत एव द्रोणः खारी आढकमिति भाष्यतइति । दिगिति । तदर्थस्तु अनभिधाने व्यवसिद्धविभाषायां च न मानम् । न च 'तिङ्ममानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकमेव तत्र मनम् । न हि तदा द्रोणो मीहिमित्यस्य प्रसङ्गोऽस्ति । एवं च प्रातिपदिकार्थादिसादृश्येण मानो, सम्बन्धे समानविभक्तिकरुणामान्तरार्थेऽन्वये एव परिमाणे प्रथमायाः ध्रुवं सूत्रमत्रे कथ्यते । न न शब्दबोधभेदादस्या वार्तिकस्युक्तमेवेति कथं तदेकवाक्यतया तयापह्नवमिति वाच्यम् ? शब्दबोधकृतवैलक्षण्याऽनादरेणापि तत्र तत्र वार्तिन्युत्तरेऽनंतात् । एवं सामानाधिकरण्येनाऽसमर्थ-
तया पदप्रमत्तोऽपि तदा नारतीति वाच्यम् । तदेकवाक्यतया द्रोणो मीहिरित्यादौ भेदान्वये तदनिष्टत्वरूपेव शब्देनाऽभेदान्वये एव साधुत्वमित्यस्य वस्तुमौलित्वात् । किं च द्रोणं मीहिमानयेत्यादान्भेदबोधानापत्तिः । यदि तत्र लक्षणा तद्वन्नापि तथैवार्तु किमेतन् प्रयासेन ? व्यवसिद्धविभाषापरिगमनपर-
माप्यविरोधापत्तेः । एवं च मूलेचपठे सक्तबोधप्रयं दृढमिति ।

तदेतद् ध्वनयितुं दण्डनद्रुद्रानादराण्युक्तिं स्यादिति च मूलकृतमिदमिति द्रष्टव्यम्—यन्तुत इति । अत्र 'दण्डनद्रुद्र' इत्यस्य दोषमूने 'इति बोध्यम्' इत्यशङ्क्यः । लक्ष्यमेवेति । वार्तिकनष्टोद्वेगः । न हि तदा परिमाणस्य विभक्त्यर्थत्वं सम्बन्धे । एतेन मूलापुत्रस्य दण्डनः । प्रकाशान्तरमप्यत्र वक्ष्यते । ननु द्रोणादिशब्दानां परिमाणे वृत्तौ वेम्भसस्य विद्यतोऽसिद्धिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थत्वादेव प्रथमासिद्धिरित्यत्र इति परिमाणग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्येनाह—न चेति । प्रवृत्तीति । तत्तत्तत्तदिति । तदाश्रय-

शब्दरत्नम् ।

योरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणात् । द्रोणादिपदानां च द्रोणत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । परिमाणत्वेन परिमाण तु लिङ्गवद्विधेर्व्यान्वय्येव । द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ प्राक्षणात्रि-
त्यादिवदुपपन्नम् । द्रोणत्वादि चेत्याविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदक-
भैरवी ।

द्वाधिक्ये इत्यस्य । अथ परिमाणग्रहणस्य सार्थक्यमाह—द्रोणादिपदानामिति । द्रोणत्वाच्चेति ।
छाधवादित्यादिः । एवकारेण तादृशोऽखण्डोपाधिसमानाधिकरणत्वेन प्रतीयमानं यदियत्तावि-
शेषावच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वं सम्यं प्रवृत्तिनिमित्तवृत्तस्त्वस्य व्यपच्छेदः । एतेन द्रोण-
त्वादिना प्रतीयमानेऽर्थे एतपरिमाणत्वेन परिमाणम्भासते तस्याऽऽधिक्यात्प्रथमातिशयार्थ-
म्परिमाणग्रहणमिति भवितुम् । यद्यपि परिमाणन्तर्द्वयन्तयापि तस्याऽभेदेन द्रोणत्वावच्छि-
न्ने द्रोणादिशब्दजन्यप्रतीतौ विशेषणतया भानम् । ननु यदि द्रोण इति शब्दमात्रात्परिमा-
णाऽभिन्नो द्रोण इति प्रतीतिस्तदा 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायाद् द्रोण, परिमाणमिति
प्रयोगानुपपत्तिरत आह—द्रोणः परिमाणमिति त्विति । इत्यादिवदिति । तत्र यथा द्विवचनेन द्वित्व-
स्योपस्थितिरस्ति यद्यपि, तथापि 'सम्भेदेनाऽन्यतरवैयर्थ्यम्' इति न्यायेन द्विशब्दप्रयोग-
स्योपपत्तिस्तथा परिमाणशब्दस्यापि प्रयोग उपपद्यते । इदमत्र बोध्यम्—धान्यपरिच्छे-
दके 'परिमाणन्तु सर्वतः' इति लक्षणलक्षिते परिमाणविशेषे एव द्रोणादिशब्दानामप्रयोगः ।
तदुक्तम्—

अतमुष्टिर्भवेत्किञ्चित्किञ्चिदष्टौ तु पुष्कलः ।
पुष्कलानि तु चत्वारि आदकः परिकीर्तितः ॥
भावप्रकाशः ।

द्रव्ययोरेवेति । एवकारेण मूलाश्रुतस्याश्रुतिः । अत्र—सूत्रे, न एवम् । अत एव लिङ्गग्रहणमपि
सार्थकम् । अन्यथा "स्वमोर्तुसकात्" इत्यादिशालग्रामाण्येन लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं
स्पष्टमेव । अत एव "खियाम्" इति सूत्रे भाष्ये खीले खोले इत्यर्थ इति सिद्धान्तितम् । तदाश्रयश्च
मुख्य इवाचेपितदाश्रयोऽपि । अत एव गोपीत्यादी स्वादिप्रकृत्योर्लक्षणिकत्वेऽपि न दोषः । ॥ खेन सति
शान्दबोधप्रयुक्तं वैलक्षण्यम् । अत एवैकवान्मता सर्वांशे । भाष्यमपि अत्र गमकं वक्ष्यते । इदमेवा-
भिप्रेत्य वृत्तीं प्रक्रियायां च प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तम् । सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् । आश्रयस्तु
तदाक्षिसंज्ञा पृथगुक्तः । न च 'अभिहिते प्रथमा' इति वार्तिककारस्येदाऽभिहितकारकस्य प्रथमा-
र्थत्वं लभ्यते, तत् तत्र न सिद्ध्येत्, खदुक्तप्रातिपदिकार्थत्वाभावारिति वाच्यम् ? तत्तत्प्रातिपदि-
कार्थगतकारकशक्तान्वयेनाभिहितार्था स्वार्थे प्रातिपदिकाव्यपदेशार्थेन तद्विशेषाभावात् । यत्तु—आश्रयोर्कर्तृ
तत्प्रत्यारोपानमनुक्तम्, प्रासादे आस्ते इत्यादौ प्रथानक्रियानिरूपितानभिहितधिकरणत्वसत्त्वात्सम्यग्प-
पत्तेरिति मन्दस्तत्र, परवात्यभमाप्राप्तेः । क्रियोर्निषोऽत्र गुणगुणिनात्वेन प्रथानत्वाच्छक्तिगुणान्वेति-
न्यापापिपयत्वाच्चेति बोध्यम् । ननु द्रोणादिशब्दानामियत्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादि-
परिच्छेदके शक्ततया परिमाणमेव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तमिति तत्रापि तत्तासिद्धिरवाऽत आह—द्रोणा-
दीति । यो ह्यर्थः । एवम्यावार्थमाह—परिमाणत्वेनेति । परिमाणस्यागत्या द्रोणादिशब्दाच्च-
त्वादीकारेण तत्रो भासमानमपि तद्विज्ञानं प्रवृत्तिनिमित्तं किं तु विशेष्ये विशेषणमित्येव, य धर्म
प्रकारीकृत्य वृत्तिग्रहणस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तात् । ॥ च तस्याऽत्र लिङ्गवत्प्रातिपदिकार्थपदेनाऽग्रहणात्
द्रोणत्वाव्यपेक्षया परिच्छेदकत्वस्याऽधिकस्य भानात्प्रथमा न प्राप्तेति तद्वत्परिमाणग्रहणमिति भावः ।
नन्वेवं द्रोण परिमाणमित्यादिप्रयोगाऽसिद्धिरत आह—द्रोण इति । द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वादित्यपि
बोध्यम् । नन्वस्तु द्रोणस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तथा न उक्तस्त्वपरिमाणातिरिक्तं भानाभावात् । तथा च
तत्रेन सिद्ध्या तद्वैयर्थ्यमेवात्र आह—द्रोणत्वादीति ।

पठं च पुनः प्रत्य आदको द्रोण एव च ।

शब्दरत्नम् ।

त्वसमानाधकरणो धर्मः । द्रोणः, खारी, आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु । द्रोणो मरवी ।

चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥ इति ।

धान्यपरिच्छेदेकं एवैषाम्प्रवृत्तौ मानन्तु—

पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च ।

धान्यमानेषु विज्ञेयाः क्रमशोऽभी चतुर्गुणाः ॥ इति ।

आढकद्रोणशब्दावर्द्धादी । तदुक्तममरसिंहेन—

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारीवाहो निकुञ्जिकः ।

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः शृण्वन् ॥ इति ।

पलन्निकुञ्जिकम्मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम् ।

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमयाढकम् ॥

अष्टाढको भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः शूर्पं उच्यते ।

सार्द्धः शूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पो गोण्युदाहृता ॥

तामेव भारजानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम् ।

शुष्कमेयेष्विदम्मानन्द्विगुणन्तद् द्रोणेषु तु ॥ इति ।

सूत्र परिमाणग्रहणमुन्मानप्रमाणयोरप्युपलक्षणम् । अत एव तुलादिशब्देभ्यः प्रथमासिद्धिः । ननु लक्षणया साध्वित्यनुपपन्नं लक्ष्यार्थानामनियततया प्रातिपदिकजन्यनिपतोपस्थितिक-
भाष्यप्रकाशः ।

धान्यमानेषु बोद्धव्यं क्रमशोऽभी चतुर्गुणाः ॥ इति ।

अष्टमुष्टिर्भवेत् किञ्चित्किञ्चिदौ तु पुष्कलम् ।

पुष्कलानि तु चत्वारि आढकाः परिकीर्तितः ।

चतुराढको भवेद् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम् ॥ इति चाभियुक्तोक्तेः ।

अन्ते तुयंवादे 'पूर्णपात्रं तदुच्यते' इति औतादी पाठान्तरम् । अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्जिदिति स्वपराठः ।
अत एव—

किञ्चित्सारिधवे देयं प्राणायामस्वनस्थिके ।

इति प्रकीर्णकप्रकरणोक्तयाश्चवत्स्वपचभ्याख्यासरे कृकभासादिप्राणिनां शरीरं वधे किञ्चित्तुल्यं धान्यहिरण्यादि देयम् । तत्र किञ्चिदिति यदा हिरण्यं दीयते तदा पणमात्रम्, यदा तु धान्यं तदाऽष्ट-
मुष्टि देयम् । अष्टमुष्टिर्भवेत् किञ्चिदिति स्मरणादिति विशानेदरोक्तिः सङ्गच्छते । धर्म इति । स
चाऽल्लण्डोपाधिर्जातिविशेषो वा । आभ्यप्रामाण्येन तथैवाऽनुमनेन लाघवेन च सादृश्यं तस्यैव प्रवृत्ति-
निमित्तं तत्स्वीकारादिनि भावः । ननु सूत्रे परिमाणग्रहणात्तत्पार्थक्यं तदभिमतत्वेऽपि ॥ भाष्याभिमतरवम
आह—द्रोण इति । अत्येतीरायिकः । एतेन यदा मेये द्रोणादीनां वृत्तिस्त्वदा तस्यानेन हवेन, परिमाणमा-
त्रपराधे तदभेदेन च समभित्तास्वमेयस्य नियतोपस्थितिकरवाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौ वमंभ्युत्तरया
प्रमेयार्थकं परिमाणग्रहणमिति कैयटाच्युक्तस्यापि निरासः, किञ्चो मागवक इत्याद्यतिस्मरत्वेऽददस्यापि
सिद्धेश्च, निवर्माणनिवेद्ये मानामावाच । यत्तु—प्रवृत्तिनिमित्तं मुख्यतदाश्वयश्चेति द्वावेषां तस्येन
विवक्षितवत्पत्तरत्वात् । अतः प्रमेयार्थकरिमाणग्रहणं साधुनिर्णयोपपद्यम् । इदमेव च साधुनि-
कानां साधुत्वे मानमिति कैयटाच्य इति केचित् ; तत्र, द्रोणः स्यात्प्राणिनां भाष्योक्तोदाहरणेषु मीमादि-
पदानुपादानात्तदनुगुण्याभावात्, यदे एव लक्षणेति "भोत्" सूत्रस्थसिद्धान्तकैयटोक्तिविरोधात् ।
तस्मान्मन्त्रयमप्युक्तम् । तद् ध्वनयन् तदकरणोपपत्तिमाह—द्रोण इति । ननु यदे एव लक्षणेति वादि-
नामत्र दोषद्वयादेराभावेऽपि प्रातिपदिकजन्यतापक्षे सङ्गतरस्याधिकार्य भावादप्रातिपदिकार्थत्वात्तदर्थं
प्रथमासिद्धिः । यद्यपि तदेव प्रवृत्तिनिमित्ततत्र तदुत्तरत्वमप्येवामिषीवमानपर्ययं प्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य

शब्दरत्नम् ।

वीहिरिति तु सिंहो मानवक इतिवलक्षणया साधु । लक्षणा च दास्यतावच्छेदकाऽ
ऽरोप एव । एवं च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्याऽलिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहर-
णम् । अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य । परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोलक्षणम् ।
भैरवी ।

त्वस्य तत्राऽसत्त्वादत् आह—लक्षणा चेति । तया च यस्य पदस्य लक्षणया वाक्यार्थबोधन-
नकता तत्पदशक्यतावच्छेदकस्यारोपो लक्ष्ये आदौ भवतीति कल्पनीयम् । स चाऽऽरोपो
मुख्यार्थबाधज्ञानान्तरमिति मुख्यार्थबाधज्ञानमस्याः कारणं, मुख्यार्थसम्बन्धग्रहश्च तथा ।
लक्षणा च स्वरूपमती हेतुर्न तु शक्तिवञ्छाता शाब्दबोधहेतुः, पदपदार्थसम्बन्धस्यैव वृत्ति-
त्वात् । गङ्गायाद् घोष इति पाक्याद् गङ्गावृत्तिघोष इत्येव बोधः । तदुक्तङ्गाव्यप्रकाशे—
मुख्यार्थबाधे तद्योगरुढितोऽर्थप्रयोजनात् ।

अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥ इति ।

अत्र मुख्यार्थबाधादित्रितयहेतुः । आरोपिता क्रिया-आरोपितो व्यापार इति तद्व्याख्या-
सारः । एवञ्च मुख्यार्थबाधज्ञानञ्च मुख्यार्थोपस्थितिसाध्यमिति मुख्यार्थस्य प्रथममुपस्थितिः
पदादेव भवति । तच्च पदं स्वार्थ एव प्रथमतः संस्कृतम्भवतीति पदे एव लक्षणा । सिंहो
मानवक इत्यत्र मुख्यार्थस्य सिंहस्य और्थादयो ये गुणास्तत्सजातीयगुणानां मानवके दशं
नेन सिंहत्वस्य तत्रारोपो भवति । सिंह इति पदञ्च स्वप्रवृत्तिनिमित्तरूपप्रातिपदिकार्थे एव
संस्कृतम्भवति यथा तथा द्रोणो व्रीहिरित्यादावपि व्रीहौ द्रोणत्वारोपानन्तरं द्रोणाऽभिन्नो
व्रीहिरित्याकारकबोध एव । एतेभ्य आरोपितद्रोणत्ववन्व्रीहिरित्याद्याकारक एव बोध इति
केचित् । तन्न, कश्चिच्छस्यति वदनमित्यादिभ्यश्चमत्काराभावापत्ते । एतेन द्रोणाभिन्नपरि-
माणपरिच्छेदो व्रीहिरिति बोधोपपत्तये देवतार्थकतद्विसादिदृष्टान्तोपादानमयुक्तमिति ध्वनि-
शब्दः । एवञ्च-प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकाः शेषेन ग्रहणस्य सिद्धौ च । अलिङ्गाः-अन्य-
यानि । लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः-लिङ्गमेव प्रवृत्तिनिमित्तं येषान्ते खी पुमान् नपुंसकमिति यथा ।
अन्ये सर्वे-कृष्ण, श्रीः, ज्ञानमित्यादयः । उपलक्षणमिति । तेन 'यौतवन्नुपवयम्पाप्यम्' इत्यादि
भावप्रकाशः ।

विदक्षितत्वादिति समाधिरत्र सुवचस्तथापि सिद्धात्तरीत्या समाधा 'सुवचमसङ्गात्लक्षणास्वरूपसिद्धान्त-
माह—लक्षणा चेति । एवेन शक्यसम्बन्धादीनां निरासः । एवं च मानवकत्वविशिष्टः विश्ववानिति-
वद् व्रीहिविशिष्टो द्रोणत्ववानिति बोध इति तत्पक्षेपि तस्तिद्धिः सुवचैव । २५७ चेदमन्त्र । कलित-
माह—एवञ्चेति । तयोरेव तेन ग्रहणे वैतर्क्यः । अलिङ्गाः-उच्चैरादयः । लिङ्गेति । पुमानित्या-
दयः । 'मातिपदिक' इति परिभाषया लीलाशब्दोऽप्यस्यैवोदाहरणम् । अत एव 'लीपुमात्रपुस्तकमिति
प्रातिपदिकार्थत्वादेव सिद्धम्' इति माय्य सङ्गच्छते । अन्ये सर्वे । नियतलिङ्गाः कृष्णः श्रीर्वातमित्या-
दयोऽनियतलिङ्गास्तत्कुमारसदृशदन्तापर्यं । आदिना द्रोणादयः परिमाणाधिक्ये इत्यस्येत्यादिपरिग्रहः ।
नन्वेवमपि सूत्रमते हरतो, वितस्तिरित्यापुन्मानादौ न स्यादत् आह—परीति । "माहोत्" इति
सूत्रे संख्यायाः सर्वतो वाक्यत्वं वदतस्तेषां परस्परं ग्रहणस्य सूचनात् । तेन 'यौतव द्रुवय पाथ्यमिति
मन्यार्थं त्रयम्' इति त्रिविधपरिच्छेदस्यैव प्रथमा सूत्रगते भवतीति यावः । एतेन द्रोणं व्रीहिमानये-
यादाविव लक्षणया निर्वादे परस्परं चिन्त्यम् । परिमाणग्रहणं तु कैषाचतुषादिप्रकाशापुत्तरीत्या
सरला ।

दास्यतावच्छेदकारोप एवेति । एव च लक्ष्यार्थस्यापि शक्यतावच्छेदकरूपेणैव मानमिति न तत्र
लक्ष्यार्थे विषयत्वार्थवानुपपत्तिः । स्वप्रकारकारोपविच्छेदकसम्बन्धेन लक्ष्यार्थस्यैव प्रकृत्यर्थतावच्छेदक-
विच्छेदकम् । अत एव 'गङ्गायां मीनघोषो' इति प्रयोगसाधुत्वम् । अन्यथा शक्यलक्ष्ययोर्विभिन्नरूपेणो-
चितत्वात् एकरूपत्वच्छेदने मीनघोषयोरनन्वयेन सङ्गविवक्षाया अभावे द्वान्द्वानुपपत्तेः ।

इह सूत्रेऽर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम् । इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम् । तथाहि—अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लभ्यत एव । स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते । तदर्थत्वञ्च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव । एवं च मृडानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरपि ङ्यन्ता-

शब्दरत्नम् ।

तद् ध्वनयन्नाह—एतावदेव सुवचमिति । नियतोपस्थितिकत्वमिति । तद्वच्च प्रवृत्तिनिमित्तनदाश्रयरूपम् । परिमाणञ्च प्रातिपदिकांशे, लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गमहत्त्वा-
भैरवी ।

सहप्रहः । तद् ध्वनयन्—द्रोणाभिन्नपरिमाणपरिच्छेद्यो ब्रीहिरिति रीत्या शाब्दबोधकृतवैलक्ष-
ण्यानां ध्वनयन् । तद्वच्चेति । तज्जन्यनियतोपस्थितिकत्ववच्चेत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तनदाश्र-
यरूपं लिङ्गस्याप्युपलक्षणम् । तेन यत्र दारानित्यादौ लिङ्गस्यापि नियमेन प्रातिपदिकजन्यनि-
यतोपस्थितिकत्वन्तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यनेनैव प्रथमासिद्धिः । परिमाणग्रहणस्याऽनाव-
श्यकत्वं स्पष्टयति—परिमाणञ्चेति । प्रातिपदिकांशे इति । अस्य नियतोपस्थितिकमित्यन्ता-
न्वयः । यदि कृष्णादिशब्दजन्योपस्थितौ लिङ्गस्यापि नियमेन भानन्तदा तेभ्योऽपि प्राति-
पदिकार्थे इत्येव सिद्धमित्याशयेनाह—लिङ्गप्रत्ययेति । यत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टावामा-
भावप्रकाशः ।

सकलम् । गौर्वाहीक इतिवन्निर्वाहे तु प्रत्याख्यातमेव परिमाणग्रहणमुकरीत्या इदस्तादिभिः । न च
बोधवैलक्षण्यायैव तदावश्यम्, तथा बोधाऽनुभवस्य प्रामाणिकैरनुक्तैः । ब्रीहपरिच्छेदकमन्देहनिवृत्ते-
स्ताथा बोधादप्युपपत्तेश्च । अन्यथा स्वयापि वक्ष्यमाणं प्रत्याख्यानं न सकृच्छेत् । एतेन न चेत्यादि मन्थु-
पगमादित्यन्तं मूलमपास्तम्, अमेदबोपरयैव तज्जेष्टत्वात् स्वयमप्यङ्गीकाराच्चेति खण्डनरुक्तं, बोधवैल-
क्षणेन कलभेदे प्रत्याख्यानयोगात्परिमाणग्रहणं न कार्यमिति मूलोक्तं विनयमिति रत्नाकरोक्तम्,
द्रोणो ब्रीहिरित्यत्र प्रातिपदिकार्थो द्रव्यं परिमाणं शुणः प्रत्ययार्थस्तयोश्चाश्रयाश्रयिभावान्त्वयः ।
द्रोणमित्यत्र परिमाणं तत्परिच्छिन्नो ब्रीहिरिति बोधः । परममूलोक्तं तद्युक्तम्, 'युगयुगिणोस्तादृश्या-
योगात्' इत्यादि मन्दोक्तं चापास्तम्, उकरीत्या भावद्रव्योक्तदोषाभावात्, अन शब्दे परिमाणादि-
शब्दानां परिच्छेदकद्रव्यपरत्वस्येष्टवेदान्त्यदोषाभावाच्चेति दिक् । तद् ध्वनयन्—वस्तुन इत्यादिनो-
क्तमूलार्थरयैव मूलकृदभिमतत्वं न तु परममूलोक्तार्थत्वेति ध्वनयन्त्यर्थः । एतावदेव सुवचमिति ।
एतावदेव सुवचमिवादि न स्वादिरन्त्यर्थः । अन एव तत्र वक्ष्यन्—परिमाणग्रहणस्येति ।
स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाश्च विधीयन्ते इत्युक्तं मूले । तत्र क्रमेणोक्ताश्रयं तस्य स्पष्ट-
यितुं व्याचष्टे—तद्वच्चेत्यादिना । नियतोपस्थितिकत्वविशिष्टे चेत्यर्थः । तत् इत्यादिः । परिमाणञ्चेति ।
चेन लिङ्गसमुच्चयः । तथाच प्रातिपदिकांशे कचिद्विज्ञलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकस्यैव तद्वत्प्रवृत्तिनिमित्त-
तदाश्रयरूपं नियतलिङ्गस्यैव तद्वच्च तदुभयं लिङ्गं च द्रोणादिस्थले तद्वच्च तत् त्रिनयं परिमाणं चेत्यन्व-
यार्थं 'इति तत्सर्वम्' इत्यन्वयः । द्वितीये आह—लिङ्गेति । आदिना पुंयोगनिष्पादिविपरिग्रहः ।

सरला ।

तद्वच्चेति । इदं शब्दरत्नकारमतेन । शीघ्रितमते तु नियतलिङ्गप्रातिपदिकानां लिङ्गान्यपि प्रातिपदि-
कार्यपदेन गृह्यन्ते । शब्दरत्नकारास्तु लिङ्गग्रहणस्य सामर्थ्येन स्वार्थद्रव्यलिङ्गस्यैवाकाररूपप्रतिप-
दिकार्थमर्थे लिङ्गस्यैवाकाराकाराणां स्थाने द्वयोरेवार्थे स्वार्थद्रव्ययोरेव प्रातिपदिकार्थरामुचितम् कचि-
लिङ्गस्य तस्य कचिन्नेति वैकल्पस्यायुक्तत्वात् नियमांशनिवेशे मानाभावात् । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं,
द्रव्यं तदामय इति प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव तद्वच्च । तथाचैतन्मते प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टत्वं प्रातिपदि-
कार्थत्वं । वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छिन्नविषयतामयत्वं—स्वनादात्म्योपपत्त्यन्धेनेति प्रातिपदिकार्थत्व-
मनुमतेयम् ।

द्वियतभानेन प्रथमा सिद्धयतीत्यपरमनुकूलम् । यथान्यासे तु सा न स्यात् ।

शब्दरत्नम्

दिक् च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते । लिङ्गोदाहरणं तदस्तटीतट-
मिति बोध्यम्, अकारान्तप्रातिपदिकारकस्यापि नियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभा-
वात् । सा न स्यादिति । न च लिङ्गविशिष्टपरिमाणया सिद्धिः, यथान्यासे प्रातिप-
दैर्वा ।

गौरीत्यादेर्लिङ्गमात्रमधिकं बुध्यते, तत्र तावन्मात्रस्य । यत्र तु पुंयोगमहत्वादिकमपि
यस्मात्प्रथमा विधीयते सज्जन्यनियतोपस्थितिकमिति तत्रापि तावन्मात्रेणैव प्रथमायाः
सिद्धिरिति भावः । ननु लिङ्गग्रहणन्तर्हि उभयमेव स्यात्तत्राह—लिङ्गोदाहरणमिति । अत्र किमपि
लिङ्गन्त प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकमिति लिङ्गग्रहणेनैव तादृशेभ्यः प्रथमासिद्धिः ।

भावप्रकाशः ।

चेन तद्वयस्य परिमाणस्य च समुच्चयः । तथा च तत्र कचिद्गमा गौरीत्यादौ तदुभयं लिङ्गं च ततो निय-
तोपस्थितिकं, वृडानी हिमानोत्यादौ तदुभयं लिङ्गं पुंयोगमहत्वादिकं च तथा, खारीत्यादौ तदुभयं लिङ्गं
परिमाणं च तथेति तत्सर्वमित्याद्यन्वयाथौ । तदर्थत्वेन । प्रातिपदिकार्थत्वेन लिङ्गरस्यविशिष्टार्थत्वेन
केत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गग्रहणमपि व्यर्थमत आह—लिङ्गोदेति । अत्रे क्वलिङ्गग्रहणोद्वेगार्थः । तटीत्यस्य
द्वितीयरीत्या सिद्धत्वादाह—तदस्तटीतटमिति । नन्वन्योरप्याधरीत्या सिद्धिरत्र भावः—अकारान्तेति ।
कस्यापि । लिङ्गस्यैवार्थः । अनियतलिङ्गत्वादिति भावः । तस्य—लिङ्गस्य । तदर्थत्वाभावात्—
प्रातिपदिकार्थत्वाभावात् । इदं प्राचामनुरोधेनेति स्फुटीभविष्यत्यनुपदोक्तमते । अत्रमान्योक्त्याख्यान-

सरला ।

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं तु यश्वरामिभिः प्रकाशग्रन्थेऽभिहितं—‘वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्यो-
परितीयप्रकारताश्रयत्वम्’ इति । आकाशपदजन्योपरितीयप्रकारताश्रये शब्दाश्रयत्वे आकाशपदप्रवृत्ति-
निमित्तत्ववारणाय वाच्यत्वे सतीति निवेशः । शब्दाश्रयत्वं नाकाशपदवाच्यं किन्तु आकाशत्वाकाशयो-
रेव तत्पदवाच्यमिति । “जगत्याकृतिव्यक्तयः पदार्थाः” इति सिद्धान्तादाहूतैःपि भवयवत्तं योगविशेषरूपाया
वृत्तिपदवाच्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय वाच्यवृत्तित्वे सतीति निवेशः । अत्रावयववृत्तिष्वेऽप्याहूतैर्न
पराविवृत्तिवत् । वाच्यवृत्तितावच्छेदकसम्बन्धोऽपि वाच्यं पदार्थेभ्यः । तेन स्वसमवायिसमवेतसम्बन्धे
नाकृतेर्पदादिपुत्तिष्वेऽपि वृत्तश्रवणोरिव समवायसम्बन्धस्यैव वृत्तिपदवाच्यत्वेन स्वसमवायिसमवेतस्यस्या
वाच्यत्वात् ॥ दोषः । मूलपदवाच्यसमवायसम्बन्धेन मूलपदवाच्यकपालवृत्तिमूलपदवाच्ये वृत्तिपद-
वृत्तिनिमित्तत्ववारणाय ‘वाच्योपरितीयप्रकारताश्रयत्वम्’ इत्यस्य निवेशः ।

नन्विदं लक्षणं पुंस्त्वत्वाभावविचार्य, तत्र वाच्यत्वस्य वाच्यपुंस्त्वादिवृत्तित्वस्य वाच्यपुंस्त्वानुप-
स्थितीयप्रकारताश्रयत्वस्य च सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तस्य तदाश्रयत्वेन पुंस्त्वादौ
लिङ्गस्य च प्रातिपदिकार्थत्वापत्तौ अत्रे विज्ञानैवैव्यपत्तौति चेद् ? अत्रोच्यते, वैयार्कणमते माध्यव्या-
देरिव पुंस्त्वादौऽप्यल्लक्षणोपस्थितत्वाद्गौरीत्याल्लक्षणोपस्थितत्वात् च तस्य शब्दाश्रयत्वादौरेव स्वरूपतो मादेन
पुंस्त्वादौऽप्यवस्थानङ्गीकारात् तस्य वाच्यत्वाभावेनादोषात् वाच्योपरितीयप्रकारताश्रयत्वाभावेनादोषात् । येषां
मते लिङ्गविशिष्टे पदार्थे वृत्तिप्रातिपदिकानां शक्तिस्त्वैव मते अत्रापि पुंस्त्वे वाच्यत्वादिरुपपन्नस्य संज्ञेन
प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिः पुनरपि तदवयवैवेति; तथापि वाच्योपरितीयत्वविशेषप्राया वाच्योपरितीयप्र-
कारताश्रयत्वाया निवृत्तिरिष्टान्ताया एव विवक्षितत्वेन पुंस्त्वादौलिङ्गस्य वृत्तश्रवणवृत्तिरूपेणैव पदार्थत्वेन
पुंस्त्वादिनिष्ठप्रकारताश्रयत्वादिनिष्ठविशेषप्राया नियमेन वृत्तश्रवणवृत्तिरूपेणैव निवृत्तिरिष्टान्ताया
मादेनेऽप्युपपत्तौ बोध्य इति दिक् ।

यदि तु —अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः, वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च, गौणी तु लक्षणा-
न्तर्भूता पृथग्वाऽस्तु; त्रिकं प्रातिपदिकार्थः—इत्याश्रीयते; तदा लिङ्गेत्यपि मास्तु ।

शब्दरत्नम् ।

लक्षणा चेति । इदं च स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि, पदस्य स्वार्थे एवाऽन्वाख्यातस्य
पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्ताच्च । लक्षणाऽन्तर्भूतेति । सादृश्यसम्बन्धमूळ
कलक्षणाया एव गौणीत्वमिति भावः । पृथग्वेति । मीमांसकरीत्येदम् । त्रिकम्—स्वार्थ-
मैव ।

इतिमिति । इदम्—लक्षणाया वृत्तिशब्दप्रतिपाद्यत्वप्रदर्शनम् । प्रकृतोपयोगिभावान्दर्श-
यति—पदस्येत्यादिना । स्वार्थे—प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपे । पदान्तरसमभिव्याहारे—स्वार्था-
न्वयित्वेनाभिप्रेतो योऽर्थस्तद्वाचकसमभिव्याहारे । मुख्यार्थग्राहकत्वसत्त्वे चेति शेषः । इति
निदानादिति । तथा ■ पदसंस्कारेलायां लक्षणाया अवसर एव नास्तीति लक्षणाया
गौण्याश्च वृत्तिशब्दवाच्यत्वव्यवस्थापनप्रकृतानुपयुक्तमिति भावः । मूलकेति । लक्षणा न
वाच्यसम्बन्धरूपा किन्तु वाच्यार्थसम्बन्धज्ञानोत्तरज्ञाप्रमानो यः वाच्यतायै च छेदकारोपस्त-
द्रूपा । तत्र पूर्वकालिकसम्बन्धग्रहणपय सम्बन्धो यदि सादृश्यरूपस्तदोत्तरकालिकारोप
एव गौणीत्वेन व्यवहिते, तदा त्वन्यस्तदा लक्षणेत्येव व्यवहार इति भावः । मीमांसकरी-
त्येति । अभिधायाः पदार्थान्तरत्ववत्तदनुपपत्तिज्ञानोत्तरं जायमानज्ञानविषयस्यापि पदार्था-
न्तरत्वमिति । तेषामपि भेदे लक्षणाया मुख्यार्थग्राहादिरुन्नियामकमस्ति । तत्र यदि सादृ-
द्यात्मकसम्बन्धज्ञानपूर्वमभ्यस्यति तदा गौणीव्यवहारोऽन्यथा शुद्ध्येति । स्वार्थः—प्रवृत्तिनि-
भावप्रकाशः ।

लक्ष्याणां विचित्रत्वेऽपि न क्षतिः, नियमांशत्यागात् । तथा च अर्थे प्रथमेत्येव

शब्दरत्नम्

द्रव्यलिङ्गानि । इत्याश्रीयते इति । अनेन सूत्रारम्भेऽस्यानाश्रयणं ध्वनितम् । एवं च लिङ्गस्यापि “स्वमोर्नपुंसकात्” इत्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात्तत्रापि सिद्धिरिति भावः । विचित्रत्वेऽपीति । क्वचिल्लिङ्गस्य नियमेन मानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वेऽपीत्यर्थः । तदाह—नियमांशेति । नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः । इत्येव सारमिति । प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविधेयकवाक्यतयाऽव्ययेभ्योऽप्राप्त्या तेभ्यो विधानार्थत्वं यदथा “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” “बहुषु” इत्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रयास्यतां भाष्यहृता ।

भैरवी ।

मित्तम् । अयम्—त्रिकपक्षस्य । एतेन सूत्रारम्भे द्विकपक्षमाश्रित्यैव लिङ्गग्रहणस्य सत्त्वात्तदा प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोग्रहणमिति यस्मूलकारामिप्रेतमेवेति ध्वनितम् । एवञ्च—अथशब्दमात्रस्योपादाने च । शास्त्रबलेनेति । नपुंसकशब्दस्य नपुंसकामिधायकशब्दपरतया लिङ्गस्य यस्मात्स्वादयो विधीयन्ते तदर्थस्येन सूत्रे लिङ्गपदाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । क्वचिद्—कृष्णः श्रीः ज्ञानं गौरी मृदानी दाराः इत्यादौ । क्वचिद्—तटस्तटी तटमित्यादौ । तदाह—तद् भिप्रायेणाह । तदर्थस्यन्तज्जन्यबोधविषयत्वमाश्रित्यच सर्वसाधारणम् । ननु प्रकृतसूत्रभाष्ये कस्यापि पदस्याऽप्रत्याख्यानान्तच्छुद्ध्या यद्यपि प्रातिपदिकादिपदानामनाश्रयकत्वस्य लाभस्तथापि तेषाम्प्रत्याख्यानमाप्यविरहमत आह—प्रातिपदिकग्रहणस्येति । सूत्रोपक्रमे—सूत्रार्थकथनप्रारम्भे । एतद्वये प्रातिपदिकग्रहणस्येत्यस्य विधानार्थस्यमित्यत्रान्वयः । “द्वैकयोर्द्विवचनैक्यचने” इति सूत्रैकवाक्यतया अर्थे प्रथमेत्यस्यैव पक्षे द्वित्वे बहुत्वे चैक्यचनानीत्यर्थे प्रत्ययनियमपक्षेऽन्येभ्यः प्राप्तावप्यव्ययेभ्यस्तेषामप्राप्त्या तेभ्यः प्रथमासिध्यर्थम्प्रातिपदिकग्रहणं विद्वयर्थमित्यर्थः । प्रकारान्तरेण—एकत्वादायैकचनेभावप्रकाराः ।

कृदसिद्धेश्चकावात्, अत आह—इत्याश्रीयते इतीति । एवं चेदमपि पूर्वसाधारणमेवोक्तं ननु ततो विशेष इति भावः । अनाश्रयणमिति । किन्तु द्विकं प्रातिपदिकार्थं शययैवाश्रयणमिति भावः । द्विकं प्रातिपदिकार्थं इत्यस्यापि प्रथमाविषयके प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयत्वं द्विकं प्रातिपदिकार्थं बलेन गृह्यते इत्यर्थः । तावदेव प्रातिपदिकार्थं इति पञ्चरतु न सूत्रभाष्यादिसम्मतस्तदाह—पूर्वं चेति । पञ्चद्वये तदाश्रयणे इत्यर्थः । आदिना “नपुंसकस्य” इत्यादिसूत्रस्य “स्त्रियाम्” इति सूत्रस्यभाष्यसिद्धान्तस्य च परिग्रहः । तत्रापि—त्रिकेऽपि । क्वचित्प्रातिपदिकं क्वचित्लिङ्गप्रत्ययसहितं क्वचित्छुद्धं क्वचित्पदानागिकं क्वचित्गौणं क्वचित्शिर्यकमेवेति भाष्योक्तनवपदैश्चिद्वयं प्राचामनुगोपितम्, सकृद्युक्तेनियमांशत्यागादिति हेतुविरोधापत्तिरत आह—अचिदिति । कृष्णः श्रीः घानं द्रोणः दाराः तटी स्त्री मृदानीत्यादी निवृत्तलिङ्गपक्षे इत्यर्थः । अचिदिति । तटस्तटीमित्यादावनिवर्तलिङ्गपक्षे इत्यर्थः । तटादिशब्दानामपि लिङ्गभावमेव । चोत्तरात्तु विसर्गादयः । पूर्वं तस्मिन् मुदिर्यीहस्यैव तस्य तस्य विभक्तिः साधुत्वान्नास्यानिति भावः । तद्वाहेति । यत् नियमाऽनियममानद्वयं वैचिध्यं स्वाधिकारप्रत्ययमादेत्यर्थः । ननु विभक्तिविषु नियमपक्षेकारस्य कथयमानतात्पर्यं त्वापोऽत्र आह—नियतोपेति । अत्र एवांशपदसाधनम् । एवं च कृत्तुपरिवर्तिविषयत्वनर्थत्वमत्र विद्विग्नमिति निश्चयः । सूत्रहृता प्रातिपदिकग्रहणप्रागेत्तराया त्रिङ्गादिग्रहणं प्रत्याख्यातं स च त्वागो भाष्यास्तु इत्याह—प्रातिपदिकेति । सूत्रोपक्रमे—सूत्रभाष्यानप्रारम्भे । तत्र तदा अव्ययेभ्यो विभक्त्यप्राप्त्या तस्य विधानार्थत्वमित्यन्वयः । एवञ्चयत्पक्षे तस्यैव एकत्वादिविहिते वर्तमानान् एकाचनार्थात्त्वेनाश्रयत्वात्तदव्ययेभ्योप्राप्तिरिति भावः । आदिना “स्त्रियाम्” इत्यादिसूत्रपरिग्रहः । प्रकारान्तरेणेति । तावदेवेत्येव एवञ्चयत्पक्षे

सारम् । द्रोणो ग्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धम्, गौर्वाहीक इति चत् । एको द्वावित्याद्यपि 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति निषेधादेव सिद्धम्, अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् । एवं

शब्दरत्नम् ।

स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्याप्ये इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविविधस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः । उपचारात्—द्रोणत्वरोपात् । इतिवदिति । अथ यथा वाहीके गोत्वरोपस्तद्वत् । वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह—एक इत्यादि । एतत् "अनभिहिते" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न्याय्यत्वादिति । इदं च यथान्यासेऽप्याव-
श्यकम् । अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्भारः स्यादिति भावः । ज्ञापकेनेति ।

भैरवी ।

येत्यादिरीत्याऽर्थनियमेन । प्रत्याख्यातम्—तत्फलस्यान्यथासिद्ध्या प्रत्याख्यातप्रापम् । आ-
रोशदिति । एवञ्च यस्यारोपविषयता तद्धर्मप्रकारिका प्रतीतिः शब्दबोधरूपा भवतीति प्रत्या-
ख्यानम्भाष्यसम्मतमेवेति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि एको द्वावित्यादौ प्रातिपदिके-
नोक्तत्वाद्धिभक्तिर्न स्यादित्याशङ्क्य "अर्थतः समयाद्भविष्यति" इत्युक्त्या भगवता वचनग्र-
हणमपि प्रत्याख्यातप्रापमेव । अर्थत इत्यस्याऽनुवादरूढिभक्तेर्न्याय्यत्वमित्यर्थ इति कैव-
टः । इदम्—अनन्वितार्थकैतियुक्तेराशङ्क्यम् । यथा-यत्स इति । वचनग्रहणस्य सत्त्वे । अन्यथा-
तस्याऽनादरे । दुर्भार इति । सङ्ख्यामात्र इत्यप्येव विधीयमाना प्रथमा एकादितब्देभ्यो वचन-
विपरीत्येनापि स्यादिति भावः । सूत्रे—सम्यो गते चेतीति । "अर्थे प्रथमा" इति प्रथमा सम्यो-
घनाभिध्येऽपि भविष्यतीति तस्य सूत्रस्य वेद्यत्वं तस्य ज्ञापकत्वमित्यर्थः । न च तेन सूत्रेण
प्रथमायां "सामन्त्रितम्" इत्यामन्त्रितसङ्ज्ञा भवति । तस्य सूत्रस्याभावे उद्देश्यतावच्छे-
दः ।

आरवपकता. १

हेवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी, स विवर्तितः । यथा-

शब्दरत्नम् ।

श्रित्य मात्रग्रहणं "सम्बोधने च" इति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक् ।

जात्यादिरूप इति । जात्यादिना रूप्यत इति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाऽऽधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्

भैरवी ।

यादीत्येवंरूपाऽर्थनियममित्यर्थस्तदानीं विभक्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिर्न स्वार्थान्तरसम्बन्धस्येति सम्बोधने लिङ्गाधिक्ये च प्रथमा भविष्यति । कर्मत्वाद्याधिक्ये तु कर्मादौ द्वितीयाद्येवत्ये-
वंरूपानयमायं "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रमिति द्वितीयाद्येव भवति । दिगिति । दिग-
र्थस्तु यद्यपि प्रत्ययनियमः सूत्रकारसम्मतस्तथाप्यर्थनियमपक्षे लाववमित्ययमेव युक्त इति ।

मूले—सन्नित्येव केवलमिति । सन्—वर्तमान इत्याकारा या प्रतीतिस्तद्विषयो भवति ।
केवलपदार्थमाह—न जात्यादिरूप इति । अत्रैव यदादिपदन्तद्वोध्यार्थमाह—न लिङ्गसंख्याका-
रकेति । तत्र न जात्यादिरूप इत्यस्य न जात्यादित्वरूप इत्यर्थोऽपि सम्भाव्यते । न चैष्टा-
त्तिः, सन्नित्येव केवलमित्यनेन विरोधात् । सादृशप्रतीतिविषयस्य जातिस्वरूपत्वानपायावत्
आह—जात्यादिनेति । तथाच वर्तमानत्वमाधेयत्वन्धमिति सत्ता, तथा यन्नासते इत्येव वि-
वक्षितम् । धर्मा न धर्मिणि सत्तया भासते इति तद्व्युदास इति भावः । ननु जात्यादी-
त्यन्नादिनाऽखण्डोपाधेरपि ग्रहणं स्यात्तथाच सर्वस्यैव जात्यादिविशिष्टधर्मिरूपतया लक्ष्या-
प्रसिद्धिरित्याह—ननूच्चैरादीनामिति । तत्राप्येति । सन्नित्येतत्पदं व्याचष्ट इत्ययः । एवञ्च

भावप्रकाशः ।

यैव, प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेत्यादिरूपं विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकं नियममाभित्येत्यर्थः । अनेन नियमेन
कर्मादौ द्वितीयादेः सम्बोधने लिङ्गाद्याधिक्ये च प्रथमायाश्चाध्यावृत्त्येष्टसिद्ध्या तदकरणलाववादिति
भावः । तदाह—मात्रेत्यादि । एतेन मात्रग्रहणसम्बोधनाधिक्ये अप्राप्ती तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कर्मा-
द्याधिक्ये प्रथमायाऽप्रसिद्धिगणनाव चेदमिति रत्नाकरोक्तं, तदग्रहणात्तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदि-
कार्थं भवेति नियमाद्वा तदाधिक्ये अप्राप्तावस्थारम्भ इति दण्डमुक्तं चापास्तम् । दिगिति । तदर्थस्तु
भाष्यकृतोऽपीदमेवेष्टम् । एवं च सूत्रमज्ञातलब्धे सर्वमपेक्षितमेव । उक्तरीत्या भाष्यवानिक्तप्रत्याख्यानाना-
लब्धे तु "सम्बोधने च" इत्यपि त्याग्यमेवेति तदवलम्बनेन प्रत्याख्यानपक्षपर्यवसानं तु मूलोक्तमनु-
ष्ठम् । नन्वेवमपि वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानात्प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावेन
मद्वयेऽपि प्रथमा नश्यत्, "पूर्वापर" इत्यादिसमासविधानं तु वीरं पुरुषमानयोऽयादौ सफलमिति
चेत् । न, संसृगस्य नामयार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमपक्षसंस्कारावाप्त्युपपत्तेरि-
तीति दिक् ।

मूले—यस्त्विति । इदं खण्डनं यथाशुभमिप्रार्थं व्याख्यानाभिप्रायं वा, तदाशयस्य प्रायुक्तात् ।
प्राचा—इति कृता प्रक्रियाकृता च । यच्च व्याख्यातमिति । इदञ्चेनेति शेषः । मूले एव केवलपदव्यव-
शेदमाह—जात्यादीति । अत्र च तत्स्वरूप इति नार्थः, सत्ताश्रय एव मासत्र इत्यर्थकेन योऽर्थः
सन्नित्येवेति व्याख्येयप्रत्ययेनैव निवारितस्य विशेषस्य वैयर्थ्यापत्तेः, स्वेष्टासिद्धेयात् आह—जात्यादि-
नेति । रूप्यते—विशेष्यीक्रियते । आदिना शुभादिपरिग्रहः । एवं च सन्नित्येवेत्येवव्यावर्त्यप्रदर्शकमिद-
मिति न वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवमपि स्वेष्टासिद्धिरपरिहृतेत्याशयेनाशङ्कते—नमिति । अपि-
रन्त्ययसमुच्चादकः । आधारतात्तत्किर्वाच्येति । तद्विशिष्टाऽऽधारतारूपा शक्तः कारकवाच्यार्थ इत्य-
र्थः तथा प्रगतेरिति भावः । तदप्रसिद्धिरिति । सर्वत्र तत्तदर्थविशिष्टं वाच्यत्वे लक्ष्याऽप्रसिद्धिरि-
त्यर्थः । इत्यतस्तद्व्याचष्टे । इति हेतौ न जात्यादिरूप इत्येव तथाप्येतत्ता प्रत्ययान्तरेण व्याचष्टे

यत्तु प्राचोक्तम्-प्रातिपदिकार्थः मत्तेति । यच्च व्याख्यातं योऽर्थः सन्नित्येव

शब्दरत्नम् ।

एव कर्मत्वादेरिति भावः । न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याऽप्रसिद्ध्या
नियमव्यावर्त्याऽप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृ-
त्तिरिति वाच्यम् ? प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा न तु निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव पलत्वात् ।
तत्सत्त्वे ॥ कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्वहित्वायै इत्यर्थाच्च दोषः । संख्याधिक्ये
तु भवत्येव "द्वयेकयोः" इत्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात् । वार्तिककृताः ॥ अर्थनियमना-
भैरवी ।

कार्यत्वसत्त्वे । इति भाव इति । “सम्बोधने च” इत्यस्य ज्ञापकत्वं धर्णयतो भाव इत्यर्थः । तत्समानाधिकरणेति । प्रातिपदिकार्थत्वसमानाधिकरणेत्यर्थः । अपरेवार्थः । अर्थान्तर-कर्मत्वादि । प्रत्ययनियमपक्षे सादृशानियमसामर्थ्यादभ्ययोगव्यवच्छेदेन कर्मत्वाद्याधिक्य इव सम्बोधनाधिक्येऽपि सा न स्यादिति “सम्बोधने च” इतिसूत्रं विध्यर्थद्वयमिति भावः । सजातीयापेक्षोऽत्र नियमः स्यादित्याशयेनाह—प्रातिपदिकार्थं पदेति । न च निरर्थकाप्रसिद्धिः, यथेतुहीत्यादिपादपूरणार्थानामनर्थकनिपातान्नोक्तं सत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः, धार्मिकोऽस्ति वेत्या सुखमप्राप्तोतीत्यादौ “सपूर्वायाः प्रथमाया विभावा” इत्येतत्प्राप्तेरयं कलुत्वात् । तत्सत्त्वे तु—ज्ञापकसत्त्वे तु । न दोष इति । अनर्थकेभ्यः प्रथमाया अप्राप्तिरूपो, दोषो नेत्यर्थः । ननु पूर्वोक्तनियमस्याकारे पञ्चकमप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा न स्यादत आह—सङ्ख्याधिक्य इति । एकान्वयमादिति । एकतादिविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे कर्मत्वादियोग्याथेक प्रातिपदिकाच्चेदित्येवमनियमादिति भावः । अर्थनियममिति । प्रातिपदिकार्थे प्रथमेव न द्वितीयाभावप्रकाशः ।

इति भावादिति पाठः । आपकशतमूलकगोडभिः साधयति तदर्थः । यच्च नियमेनावाप्ये आपकेन
 वारणे मात्रप्रदानार्थमप्येवेति भावः । तस्मिन्नेति । प्रातिपदिकार्थस्वसमासाधिकारोऽप्यर्थः । अपि-
 रेवार्थः । तथाच नियमेन तदापि न्ये अप्राप्त्या भूतं विषयम् । आपकार्यमिति भावः । तद्व्यापृत्तेर-
 पेति । निरर्थकस्याप्युत्तरेऽर्थः । तथा चानर्थकनिपातेभ्यः प्रथमादनुत्पत्त्यो तस्मिन्निमित्तादरे "सपू-
 र्वायाः" इति शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्यात् । "निपातत्वात्तदर्थक्यम्" इति वार्तिकं तु स्वसादिप्रवर्तनेन सफलम् ।
 तथाच तस्यावर्त्यप्रतिष्ठा तदापि न्ये तदाप्यावर्त्यस्य आपकार्यं सुस्थमिति तदर्थानर्थमप्येति भावः ।
 नन्वेवमपि निरर्थकस्याप्युत्तरेऽर्थस्यैवात्र भावः—तस्मिन्नेत्येति । आपकशब्दे रित्यर्थः । कर्मादियो-
 ग्येति । कर्मशब्दः शक्तिरूपः, कर्मसादियोग्येत्यर्थः । आपकशब्दस्य नियमव्यावर्त्येऽप्युत्तरे प्रवेशो युक्त
 इति भावः । तस्मिन्नेति द्वितीयादरे च जायमानशेषाद्यप्यपि न्येति । तद्वहितेति । कर्मसादियोग्यरहित-
 प्रातिपदिकार्थेऽप्येति । इत्यर्थोऽप्येति । इत्यर्थक्यस्य नियमादित्यर्थः । "तथाचानेन नियमेन
 कर्मसादितामानाधिकारप्रवृत्तिर्निरर्थक्यार्थस्य व्यापृत्तिर्न तु निरर्थक्यस्य तस्य, तत्प्राप्त्याऽपि कर्मादियोग्य-
 भावात् । तथा च तत्र प्रवृत्त्यस्य तत्प्राप्त्यप्युत्तरेऽपि न निरर्थक्येति, तदाह—न दोष इति ।
 इदमेव "प्रवृत्तिर्न निरर्थक्यार्थस्य" इत्यादिशब्दोक्तनियमार्थे मानम् । मात्रप्रदानाच्च भूतकारस्य प्रा-
 यनियमस्य परेऽपि इति न्येति इति बोध्यम् । नन्वेवं साधयित्वा न्ये संस्थापिनयेऽपि सा न स्यादत
 भावः—तस्मिन्नेति । ततश्च कर्मसादियोग्यरहितस्य पराशरिदिशिष्टे रित्यर्थे परेऽप्येवमेकवान्दप्यपि निय-
 मस्यैव पराशरिदिशिष्टस्य भवत्येवेति भावः । अस्य—प्रातिपदिकार्थस्य । नन्वेवं "संस्थापने च" इत्यादि
 भावात्तदर्थः इति तस्मिन्नेति न्येऽप्युत्तरेऽपि न्ये—वार्तिकेति । अर्थनियममिति । कर्मनिमित्ता-

अथ निषममिति । अर्थे निषमः अर्थनिषमः इति श्रुत्यात् । 'आतिप्रदिक्षार्थं प्रथमेव' भाषाशास्त्र-
विद्वद्भाष्ये । अ. प्रि. १४३ः प्रथमाया निषमनादर्थ-अर्थनिषमः अथवे । अतः अथवा १४३-१४४-१४५ निषम-
इति १४३ ।

केवल भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी, स विवक्षितः । यथा-

शब्दरत्नम् ।

श्रित्य मात्रग्रहणं "सम्बोधने च" इति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक् ।

जात्यादिरूप इति । जात्यादिना रूप्यत इति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाऽऽधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद् भैरवी ।

यादीत्येवंप्रकाराऽर्थनियममित्यर्थस्तदानीं विभक्त्यन्तरस्य व्यावृत्तिर्न त्रुथान्तरसम्बन्धस्येति सम्बोधने लिङ्गाधिक्ये च प्रथमा भविष्यति । कर्मात्वाद्याधिक्ये तु कर्मादौ द्वितीयाद्येऽप्येव रूपान्वयमाधेयं "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रमिति द्वितीयाद्येव भवति । दिगिति । दिगर्थस्तु यद्यपि प्रत्ययनियमः सूत्रकारसम्मतस्तथाऽप्यर्थनियमपक्षे लाघवमित्ययमेव युक्त इति । मूले—सन्नित्येव केवलमिति । सन्—वर्तमान इत्याकारा या प्रतीतिस्तद्विषयो भवति । केवलपदार्थमाह—न जात्यादिरूप इति । अत्रैव यदादिपदन्तद्वोच्यार्थमाह—न लिङ्गसंख्याकारकेति । तत्र न जात्यादिरूप इत्यस्य न जात्यादिस्वरूप इत्यर्थोऽपि सम्भाव्येत । न चेष्टाप्रति, सन्नित्येव केवलमित्यनेन विरोधात् । तादृशप्रतीतिविषयस्य जातिस्वरूपत्वानप्यायादत आह—जात्यादिनेति । तथाच वर्तमानत्वमाधेयत्वन्धर्मिणि सत्ता, तथा यन्नासते इत्येव विवक्षितम् । धर्मी तु न धर्मिणि सत्तया भासते इति सद्बुद्ध्यास इति भावः । ननु जात्यादीत्यादिनाऽऽखण्डोपाधेरपि ग्रहणं स्यात्तथाच सर्वस्यैव जात्यादिविशिष्टधर्मिरूपतया लक्ष्याप्रसिद्धिरित्याह—ननूच्चैरादीनामिति । तस्माच्च इति । सन्नित्येतत्पदं व्याचष्ट इत्यर्थः । पूर्वञ्च

भावप्रकाशः ।

यैव, प्रातिपदिकार्थे प्रथमैवेत्यादिरूप विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्तकं नियममाश्रित्येत्यर्थः । अनेन नियमेन कर्मादौ द्वितीयाद्ये सम्बोधने लिङ्गाद्याधिक्ये च प्रथमायाऽप्यावृत्त्येष्टसिद्ध्या तदकरणनाववादिति भावः । तदाह—मात्रेत्यादि । एतेन मात्रग्रहणसम्बोधनाधिक्ये अप्राप्तौ तत्प्रत्याख्यानपक्षे च कर्माद्याधिक्ये प्रथमायाऽप्यवृत्तिरापनाव वेदमिति रत्नाकरोक्तं, तदग्रहणात्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि प्रातिपदिकार्थे ष्वेति नियमाद्वा तदाधिक्ये अप्राप्तावस्थारम्भ इति दण्डमुक्तं चापास्तम् । दिगिति । तदर्थस्तु भाष्यकृतोऽपीदमेवेष्टम् । एव च सूत्रमतावकमे सर्वमपेक्षितमेव । सवरीत्या भाष्यवार्तिकेऽप्यस्याख्यानाकलमे तु "सम्बोधने च" इत्यपि स्याज्यमेवेति तदवलम्बनेन प्रत्याख्यानपक्षपर्यवसानं मूलेऽप्युक्तम् । नन्वेवमपि वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्य भानात्प्रातिपदिकार्थमाश्रयमावेन मतद्वयेऽपि प्रथमा नन्द्यात्, "पूर्वापर" इत्यादिसमासविधानं तु वीर पुरुषमानयोऽयादौ सुफलमिति चेत् ? न, संसर्गस्य अवसर्गत्वेन बहिरङ्गत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारभावात्तदपत्तिरिति दिक् ।

मूले—यदिति । इदं खण्डनं यथालुगभिप्रायं व्याख्यानभिप्रायं वा, यदाशयस्य प्रागुक्तत्वात् । प्राचा—वृत्तिकृता प्रक्रियाकृता च । यच्च व्याख्यातमिति । एतद्वत्तेनेति शेषः । मूले एव केवलपदव्यवच्छेदमाह—जात्यादीति । अस्य च तत्स्वरूप इति नार्थः, सत्ताश्रय एव भासत इत्यर्थकेन योऽर्थः सन्नित्येवेति व्याख्येयमप्येतेन निबद्ध्यते । विशेष्यस्य वैयर्थ्यपक्षे, श्वेतादिदेश्यात् आह—जात्यादिनेति । रूप्यते—विशेष्यीक्रियते । आदिना गुणादिपरिग्रहः । एवंच सन्नित्येदेत्येव व्यावर्त्यप्रदशक्तिरिति न वैयर्थ्यमिति भावः । नन्वेवमपि श्वेतासिद्धिरिति श्वेतस्याख्येनाशङ्कते—नन्विति । अपि रत्नस्य समुदायकः । आधारताशक्तिर्वाच्येति । तद्विशिष्टाऽऽधारतारूपा शक्तिः कारकशक्त्याऽर्थ इत्यर्थः । तथा प्रतातेरिति भावः । तदप्रसिद्धिरिति । सर्वत्र तद्वर्त्मविशिष्टस्य वाच्यत्वे तद्व्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । इत्यतस्तद्व्याचष्टे । इति हेतौ न जात्यादिरूप इत्येव तथापि त्यक्त्वा प्रत्यापत्तेः व्याचष्टे

ऽव्ययार्थः । यथाऽव्ययार्थो हि केवलमुस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशतादृशं
इतीति चेत् ? न, उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य
सर्वतन्त्राविरुद्धत्वात्, अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात्,
न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च पदान्वरोपस्थापितस्य अस्तिसामा-

शब्दरत्नम् ।

व्याचष्टे-न लिङ्गिति । ईदृशस्तादृश इति । अमुकलिङ्गादित्यर्थः । ननु सन्नि-
त्याकारकप्रतीत्यभावेऽपि अस्त्विसामानाधिकरण्यं स्यादव आह-अस्त्यादीति । निरो-

भैरवी

जात्यादिपदं लिङ्गादेरुल्लक्षणम् । लिङ्गादिविशिष्टोऽर्थो यो न भवतीत्यत्र तात्पर्यमिति भावः । न जात्यादिरूप इत्यस्य न लिङ्गादिविशिष्ट इत्येवार्थ इत्येतद् ध्वनयति मूले—अव्ययार्थो होत्यादिना । अनुकूलिहादिरिति । अग्रादिना संख्यायाः परिग्रहः । अव्ययार्थो हि, खीलिङ्गः पुलिङ्गो नपुंसकलिङ्ग एकत्वादित्युक्त इत्येवं वक्तुं न शक्यते इति भावः । एतदर्थ इति । इति तात्पर्यार्थः । सन्नित्येव केवलम्भासते इत्यस्य प्रातिपदिकजन्या या सन्नित्याकारिका प्रतीति-
स्त्वद्विषय इति, अस्तिसामानाधिकरण्येन यो भासते इत्यर्थो वा ? तत्र नाद्य इत्याह मूले—
उच्चर्नोवैरित्यादीति । न द्वितीय इत्याह—अस्त्यादोति । उल्लभत्वादिति । यदि अस्तिसामाना-
धिकरण्यन्तदा कारकत्वं सम्प्रदानमित्यसत्त्वार्यकत्वस्यैव हानिः स्यादिति भावः । ननु, नास्ति-
सामानाधिकरण्यमात्रेणासत्त्वार्यकत्वस्य हानिः, स्वरादिषु स्वोऽस्ति स्वः पश्येत्यादिदर्शना-
त्तेषामन्यस्तिसामानाधिकरण्यस्य सुलभत्वादन आह—न लिङ्गसंख्येति । यद्यस्तिसामानाधि-
करण्यन्तदा तदर्थस्य कारकत्वमिति न लिङ्गेत्याद्युक्तिविरोधः स्पष्ट एव । पूर्वप्रकारेण स्वरा-
दीनामस्तिसामानाधिकरण्यस्य घट्टं शक्यसंघेऽपि च्यातन्त्योरुहचैरादिशुब्दानामधिकार-
शक्तिप्रधानानामस्तिसामानाधिकरण्यमुत्सपादमित्यपि बोध्यम् । ननु तैः प्रतिपादिता येऽ-
र्थास्ते पदो समुच्चयविहवाधिकरणादिपदैः प्रतिपादिता भवन्ति तदाऽस्तिसामानाधिकरण्य-
मस्त्वैतत्पस्तिरसामानाधिकरण्यार्थप्रतिपादकत्वं सर्वत्र सुलभमत आह—पदान्तरोपेति । तस्य—पदान-
न्तरोपस्थितिमादावाऽस्तिसामानाधिकरण्यस्य । अन्यायतंकत्यादिति । सर्वत्रय तस्य सत्येन

भावप्रकाशः ।

[illegible]

अधिकरण्यमस्तीति चेत् ? न, तस्य अव्यावर्तकत्वात्, न पुनरित्यादिवाक्यशेष-
वेराधाच्च, कृष्णः श्रीरित्यादावव्याप्तेश्च । न च लिङ्गग्रहणात्तत्सिद्धिः, मात्रशब्दे-
नाऽधिकव्यवच्छेदात् ।

यदपि प्राचा व्याख्यातं—यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिप-
दिकार्थः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । यथा उच्चैर्नाचैरिति । अलिङ्गसंख्यावेतौ

शब्दरत्नम् ।

धाञ्चेति । सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्वात्वादिति भावः । वाक्य-
शेषविरोधाञ्चेति । तत्सत्त्वे लिङ्गदेरपि सम्भवेन तद्विरोध इति भावः । अव्याप्ते-
श्चेति । ततः सन्नित्याकारकप्रवृत्तेर्भावादिति भावः । अधिकव्यवच्छेदादिति ।
कृष्णत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्य भानादिति भावः ।

अलिङ्गेति । अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलमनाधितं, निरपेक्षं—लिङ्गादिनिरपेक्षं, स्वार्थ-
भैरवी ।

व्यावर्तकत्वाभावात् । तत्सत्त्वे—पदान्तरोपस्थापितस्य तस्यास्तिसामानाधिकरण्यसत्त्वे । लिङ्गा-
देरपीति । गृहस्योच्चैः पताकाऽस्त्येत्यस्याऽस्य विवरणे ऊर्ध्वदेशोऽस्त्येत्यादौ ऊर्ध्वदेशानिष्ठा-
धिकरणताया प्रतिपादक उच्चैः शब्द इत्यादौ च पदान्तरोपस्थिताधिकरणताया लिङ्गस-
ङ्गग्रहोः सम्भवेनेत्यर्थः । ननु यदि प्रातिपदिकार्थ इत्यस्याव्याप्येवोदाहरणानि तदा कृष्ण
इत्यादीनि कस्योदाहरणानि प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य लिङ्ग इत्यस्य वा ? तत्र नाप्यस्येत्याह
मूले—कृष्ण इत्यादि । अव्याप्तिमुपपादयति—तत् इति । योऽर्थः सन्नित्येव केवलमभासत इत्यस्य
यतः सन्नित्याकारा प्रतीतिर्भवति तस्य प्रातिपदिकारूपमेतत्तत्र प्रातिपदिकवदेन
ग्रहणादिति भावः । न द्वितीयस्येत्याह मूले—न च लिङ्गग्रहणादिति । कृष्णत्वादेरिति ।
अवबुक्तव्याख्यानेन प्रातिपदिकार्थपदस्य सत्ताबोधकतया लिङ्ग इत्यस्य सत्तापेक्षया लिङ्ग-
मात्र यत्राधिकमभासत इत्येवं वचननिष्पत्तिर्भवदुक्तरीत्या स्यात् । तथाच कृष्णत्वादेरधि-
कस्य सन्नित्यबोधे भानेन तेष्वव्याप्तिरिति भावः ।

ननु प्रातिपदिकार्थः सत्तत्त्वत्र सत्तापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैव बोधकत्वं तु तन्निवृत्तसत्ताबोध-
भावप्रकाशः ।

तत्सौलभ्ये दोषे तद्विरोधे बीजमाह—सन्नित्यनेनेति । लिङ्गत्वस्याप्युपनक्षणमिदम् । दुर्वात्वादिति ।
कर्तव्यभेदेनान्वयात्तथाच तत्सौलभ्यमिदं दुर्बलमिति भावः । ननु उच्चैरित्याद्यर्थस्य तत्सौलभ्येऽपि उन्नत
द्वैधाधिकरणमित्याद्यर्थस्य तत्सौलभ्यमित्याद्यनेन मूले शङ्कते—पदान्तरोपेति । ननु तस्य तत्सामाना-
धिकरण्ये कथं वाक्यशेषविरोधोऽत आह—तत्सत्त्वे इति । पदान्तरोपस्थापितस्याऽस्तिसामानाधिकर-
ण्यसत्त्वे तस्य लिङ्गादेरित्याद्यर्थः । एव च द्वितीयाधस्य दुर्बलत्वादाद्यो वाच्यः । सोऽपि उच्चैरित्यादिदो-
षाक्रान्तः । एव पक्षद्वयस्यायुक्तत्वेऽप्यभ्युपेक्षायां प्रकाशोक्त दोषमाह मूले—कृष्ण इति । तमुपपादयति—
तत् इति । कृष्णादिशब्दादित्यर्थः । लिङ्गसंख्यापन्ननिवृत्त्यैवाद्यस्य तद्विरोधविषयत्वस्वीकारस्य तत्स-
म्भत्वादिति भावः । यदपि तथा प्रतीतिः सर्वत्र तथापि लिङ्गादियोगित्वात्तस्य तद्विरोधमित्याद्यनेनाह
मूले—न चेति । नन्वेव न प्रातिपदिकार्थलिङ्गाधिकं किञ्चिदिति दोषास्यतित्वात् आह—कृष्णत्वादेरिति ।
आदिना धीत्वादपिप्रिहः । कृष्णादि-व्यक्तिस्तु सर्वत्र प्रतीतिविषयः प्रातिपदिकार्थो न तु तत्त्वेनेति
त्वन्मते अनिर्वाह इति भावः । एव च वृत्तिन्यास्यात्तद्विरोधप्र-
सङ्गं प्रकाशोक्तमाह—मूले यदपीति । प्राचा—प्रसादकत्वात् । केचित्तत्त्वदानां प्राप्तमानवैवर्धपरि-
हास्याह—लिङ्गेति ।

केवलमित्यस्य व्याख्यानम्—अनाधितमिति । आधयस्त्विति तदर्थः । निरपेक्षमि-
त्यस्य व्याख्यानम्—लिङ्गादीति । नैपथ्यं तु न, स्वार्थादीनां कर्मणोपरिप्रेते । स्वार्थं.

केवलं जात्यादि निरपेक्षं स्वार्थमाहुरिति; तदपि न, प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारी-
भूय भासते । तथाच तन्मात्रबाधोऽसम्भवी । यदि सोऽपीष्टस्तर्हि षटादिशब्देभ्यो-
ऽपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वय एव स्यात् ।

यदपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्राणशब्दः सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्प्रवर्तते ।
तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति; तत्रेयमप्येवमर्थव्य-
न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धान्तात्, अन्यथा सिंहो माणवक इत्याद्य-
सिद्धिप्रसङ्गात् ।

शब्दरत्नम् ।

जात्याद्याहुरित्यन्वयः । असम्भवीति । प्रकारताया विशेष्यतानिरूपितत्वात् । कार-
कादीति । आदिना छिन्नम् ।

सिद्धान्तादिति । “भोत्” सूत्रे कैये स्फुटमेतत् । इदमेव युक्तम् । विशिष्टरूपोपादा-
भैरवी ।

कमिति न भवतुको दोष इत्यर्थमनूद्य कूपयति मूले—यदपि प्राचेति । जात्यादीति । आदिनो-
पाधिपरिग्रहः । तथा बोधैरादीनामूर्ध्वदेशनिष्ठाऽऽधारतावृत्त्याधारतात्वात्मकप्रवृत्तिनिमि-
त्तप्रतिपादकतया नाख्यासिद्धिस्त्याज्यः । इत्यन्वय इति । अनेन जात्यादीति निरपेक्षमिति च
मिन्ने पदे इति ध्यनितम् । नन्वेवं प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं यज्जन्मबोधनिषयो भवतीत्यर्थः
स्यात्, तथा चासम्भव इत्याद्यनेन कूपयति मूले—प्रवृत्तिनिमित्तमिहेति । तन्मात्रबोधा-
सम्भवमुपपादयति—प्रकारताया इति । न च प्रातिपदिकजन्यनिर्विकल्पके प्रवृत्तिनिमित्त-
मात्रस्य मानं स्यादिति वाच्यम् ? प्रातिपदिकजन्यज्ञानस्य स्मृतिरूपता शब्दबोधरूपता
बोध्ययाऽपि विशेष्यविशेषणोभयविषयकृत्यस्यानपायादिति भावः ।

कैये स्फुटमिति । तत्र भाष्यकृता वृत्तिरूपेण प्रकटीकृतमित्यर्थः । तत्र भाष्ये—‘अनदः
सदः समभवत् अदोऽभवत्’ इत्यत्र प्रगृह्यत्वसंख्याय वार्तिककृता “अतोदित्यप्रतिषेधा” इत्यु-
क्तस्य “अक्षरप्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धम्” इत्यनेन प्रत्याख्यानं “पूर्वमन्वगौर्गोः समभव-
तोभवदित्यत्र प्राप्नोति” इति श्रुत्या गौणमुख्यन्यायेन समाधाने कृते “कथं तर्हि पाक्षीकं
वृष्ट्यात्वे भवत्” इति परेण शङ्कितं “अथाधये एतदेवममति सन्दाधये च वृष्ट्यात्वे” इति
समाहितम् । एतेन यत्रार्थविशेषपुरस्कारेण कार्यं विधीयते तत्र गुणार्थः प्रथमस्तुष्यास्तदा
भावप्रकाशः ।

निरपेक्ष विशेष्यत्वेन स्थास्यतान्-जात्यादीति । आदिना गुणादिपरिग्रहः । इत्यन्वय इति । तथा
च “जात्यादि, निरपेक्षम्” इति पूर्वक पदे । भाष्ये भाष्याभ्ये ननु सत्तम् । एतेन कर्मकारयः निरपेक्षात् च
विशेष्येन । यदा गौरीयासमाप्तः । अतिमात्रबोधोऽपि सर्वत्र निरुद्ध इति मान्योक्तं प्राचान्तुरोधेनेति
भविष्यत्, भाष्ये तस्य पूर्वनिपातापत्तेः, अन्ये स्वार्थपदान्-न्यापत्तेः । तथादोषोक्तया मूलकृतोऽनभिमत-
त्वाद्येति भावः । विशेष्येति । तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वादित्यर्थः । तथा च यदि पूर्वमात्रं विशेष्य-
तया साधते तर्हि यत् तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम् ? अथ तद्वद् द्रव्यं तत्कर्म तन्मात्राभिधायित्वम् ? आदा-
धिक्यप्रकारकानानुपादिति भावः । ननु यत्रानुकारकान्यपत्तेन नद्विमाडभावेनादिपदं स्वार्थम-
न—कारकादीति । प्राक् तत्त्वोपका-उत्तादिति भावः ।

ननु यदि तद्वत्त्वमनन्तरं प्रकाशकत्वम्—पूर्व—यदपि । प्रकाशकत्वमिति शेषः । सिद्धा-
न्तादिर्लोपः । प्राचमिति शेषः । अथ भाष्याः—स्वमग्नौ विजितस्त्वयादाने पर गौणमुख्यन्याय-
मिति “अदो” इति बोधुमेव सत्तम् । भाष्याद्विषयेऽप्यस्य गुणवति । पूर्वपरिपण्यप्रसङ्गात्
तथा नुपद इति । एतत्तन्मात्रबोधेनेति चनवत्त्वम्—भोत्सूत्रे इत्यादि । तत्र दि “भो-
त्”

यद्व्याहुः—द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति, परिमेय तु व्यभिचरन्त्येव । अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेः परिमाणप्र-
हणमिति; तदपि न, गौणलाक्षणिकेषु 'सिंहो माणवकः' 'मञ्ज्रा', 'क्रोशन्ति' इत्या-
दिष्वव्याप्यापत्तेः । तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेऽपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौण्यां
नियतोपस्थितिक एवेति यदि, तर्हि ब्रीह्यादेर्भेदेऽपि द्रोणपरिमतो नियतोपस्थि-

शब्दात्तम् ।

नाभावादस्या अत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेऽपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

भैरवी ।

भवति, गौणार्थप्रतीतिस्तु पदान्तरसम्बन्धवेलायामिति पदार्थविषयकत्वमस्य न्यायस्येति
ध्वनितम् । कैयेन तु स्पष्टतयैवोक्तम् । अर्थाध्यय इत्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोऽप्यप्राथम्य इत्य-
र्थः । मूले सिद्धान्तादिति । अनेन यत्र तस्य न्यायस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्र तेन न्यायेन कार्य-
निष्पत्तिर्वाच्या, वस्तुतस्तु प्रकृते सत्प्रवृत्तियोग्यतेनेति ध्वनितम् । तदेतत्स्पष्टमिति—इदमेवेति ।
इदमेव—गौणमुक्त्यापाऽविषयत्वमेव । पुनरुच्ये हेतुनाह—विशिष्टेति । अर्थबोधकतावच्छेद-
कानुपूर्वीविशिष्टेत्यर्थः । गौणमुक्त्येति न्यायोऽर्थवत्प्रहणपरिभाषामूलकः । सा-परिभाषा यत्र
विशिष्टरूपोपादानन्तर्गते प्रवर्तते, तत्रार्थाप्योपस्थितिसत्त्येनोपस्थितस्यार्थस्य, शब्दप्रति-
विशेषणत्वसम्भवात् । एतेनाऽपदस्य प्रयोगानर्हत्वेन पदस्यैव पदान्तरार्थसम्यग्धरेलाया
गौणार्थत्वावगतिरिति द्रोणादिपदानां स्वाय एव साधुत्वान्वाक्यानङ्गार्थम् । तदानीन्तु मूल-
भूता याऽर्थवत्परिभाषा तद्विषयत्वेन नास्ति, उपाधे-विशिष्टार्थापस्थापकं रूपं यत्र तत्रैव
तस्याः प्रवृत्तेः । प्रकृतसूत्रेण न तादृशरूपोपादानमिति परिमाणप्रहणमनर्थकमिति ध्वनितम् ।
वस्तुतस्तु पासम्मतगौणमुक्त्यन्यायप्रवृत्तिमभ्युपेत्य प्रातिपदिकसत्कारवेलायान्तस्याः प्रकृते
प्रवृत्त्यभावकथनमित्याशयेनाह—द्रोणादिशब्दानामिति । गौणत्वाभावादिति । सद्दशालाक्षणिक-

भावप्रकाशः ।

दिव्यप्रतिषेधः । अनदः अदः अभवत् अदोऽभवत् । न वक्तव्यः । 'लक्षणप्रतिपदोक्तं'—इति
सिद्धम् । प्रथमगौणीः समपचत गोऽभवत् अत्र दोषः । एव तर्हि गौणमुक्त्यन्यायेन सिद्धम् ।
यथा गौमुक्त्यस्य इति—न बाहीकोऽनुबध्यते । कथं तर्हि बाहीके वृष्णारवे-गौस्तिष्ठति, गामान-
येति ? अर्थाद्ये एतदेव भवति शब्दाद्ये च वृष्णारवे" इति भाष्यम् । तत्र शब्दाद्ये चेति प्रतीकमा-
दाय स्वार्थे पद संसाध्य पदान्तरसंश्रियाने गौणत्वप्रतीतिः । नहि तदा मुख्यत्ववहाये गौणत्वाभावादिदि-
शक्यत्वं न्यायो न प्रातिपदिककार्येभिरनुक्तम् । शब्दाद्ये चेति न स्वार्थे नपेक्षते" इति कैटह ।
एव चैतत्तुल्य प्राचीनोक्तमपि सुपपादमिति नात्राविश्वकोत्तरदोषदाह्येवकशेषपूर्णं युक्तमिति भावः ।
तदेतत् पदे एव लक्षणेति सिद्धान्तस्योत्तरत्वेनलक्ष्यपदोपाऽनुक्तं च ध्वनयितुं सिद्धान्तमाह—इदमेवेति ।
एतेन तदप्रावृत्तिः । पुनरुच्ये हेतुनाह—विशिष्टेति । उपाधिविशिष्टार्थापस्थापकविभक्तिविशिष्टेत्यर्थः ।
तथा चोपाधिविशिष्टार्थापस्थापकं विभक्तिविशिष्टं रूपं यत्र तादृशपदकार्यं एवाय न्यायः । परिनिष्ठितस्य
पदान्तरस्य बन्धे हि 'गौर्बाहीकः' इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न प्रातिपदिकसत्कारवेलायाम्पि-तरत्वात्मा-
तसत्कारवापायोगः प्रातिपदिककार्यं प्रवृत्त्यभावे नीजम् । कैयटप्राचीनमूलादेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अत्र-
वानेन तस्य पुनरुपस्थापनम् । उक्तमाप्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यप्राथम्ये एव न्यायतद्विद्वद्भा-
ष्ये न चेति इत्यर्थः । 'गौत' इति यथाकृत्ये विशिष्टरूपेण दानसत्त्वेनेकीर्यैव तस्य न्यायस्येति भावः ।
अधिकमन्यतोऽङ्गमन्यम् । अत्राऽप्रवृत्तेरिति । प्रथमविभाषके परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्यर्थः । इदं
च न्यायविषयमङ्गीर्योक्तम् । वस्तुतो न्यायविषयत्वमेव नैर्वाह—द्रोणादिति । आदिना नञ्चा-
दित्प्रसङ्गः । गौणत्वाभावाच्चेति । अथसिद्धात् गौणत्वाभिप्रायं च तत्र गौणं निश्चितं न तु
मुदलाक्षणिद्वयसुपसर्जनस्येति भावः । चो मूनेकमिदं तादिति दोषऽनुक्तव्यः । अपिना पदे

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ।

एवं च 'राम मा पाहि' इति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकं
क्षणमर्थः ॥

इति प्रथमा ॥

शब्दरत्नम् ।

योः पाल्पान्वयनियम इत्यपास्तम् । वस्तुतो 'ब्रजानि देवदत्त' इत्यादौ 'जानीहि'
भैरवी ।

नयन इति 'समानवाक्ये' इति वार्तिक्योच्य इति शेषः । यत्तु सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य विधेयभूत-
क्रियायामेवान्वयः । स एव निघातस्य प्रयोजको, वक्ष्यमाणहरिपन्थस्त्वारस्यात् । एवञ्च 'ब्रजानि
देवदत्त' इत्यत्र ब्रजनस्य विधेयत्वाभावेन कथमत्र निघातसिद्धेः फलत्वेन कथनमिति केचित् ।
भावप्रकाशः ।

शुभ्रणरानाकरदण्ड्याघुक्तं च चिनयमिति शोच्यम् । एतेन-उक्तभाष्येविरोधेन । आदिना ते शयाया-
देशपरिमहः । उदाह मूले-एवं चेति । अत्रेदं बोध्यम् । "सम्बोधने च" इत्यस्य सम्बोधनाधिके प्राति-
पदिकार्ये वर्तमानाध्यापिदिकारप्रभयेत्यर्थः । तत्र सम्बोधनमभिमुखीभावः । उत्फलं प्रवृत्तिनिवृत्ती ।
तेन सम्बोधनविभक्तिरनुवाचविषयैव, सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सन्बोध्यस्य सिद्धिं विना तद्व्यापनम्भावात् ।
तेन 'राजा भव युध्यस्व' इन्द्रशुभ्रवर्धस्व' इत्यादौ न सम्बोधनविभक्तिः, राजावादेऽसिद्धत्वेनाऽननुवाचत्वात् ।
अत्र एव 'राजन् युध्यस्व' इत्यस्य कुमारावस्थायां, 'राजा भव युध्यस्व' इत्यस्य राजावस्थायां न प्रयोगः ।
अन एव सिद्धिर्वाद्या विवक्षिता न बोद्धा । "इन्द्रशुभ्रो विवर्धस्व" इति भागवतं तु चिनयमेव । एवं च
सम्बोधनविभक्तौ अनुवाचविषयतया अनुवाचावस्थस्य च विधेये पदान्वयेन विधेयतायाश्च क्रियानिष्ठत्वेन
नस्यामेवैतद्वर्णनय उद्देदयतया । तदेतदुक्तं हरिणा-

सिद्धस्याऽभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताऽऽभिमुखो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ।

सम्बोधनं न वान्वार्य इति वृद्धेभ्य आगमः ॥ इति ।

अस्यार्थः । सिद्धस्य-सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य । अनेनानुवाचविषयत्वमस्य बोधितम् ।
अभिमुखीभावः-अनभिमुखः अभिमुखः सम्यक्ते तथा भावोऽभिमुखीभावः-सम्मुखीभाव इत्यर्थः ।
प्रयोक्तृवचनार्थग्रहणे सादरत्वमवनम् । तदप्यत्र च मुखपरावृत्त्यादि । मात्रपदेन सम्यक् भाषनं सम्बो-
धनमित्यादिमत्तान्तरव्यावृत्तिः । तत्सम्बोधनं विदुः । तत्कनमाह-प्राप्तेति । हि-यतः । प्राप्तमभिमुख्य
सम्मुखता येन मुखपरावृत्त्यादिना तादृशः । अर्थात्मा-अर्थपूर्णं आत्मा इति ज्ञातृपार्थिवः । प्रयोक्तृ-
वचनार्थज्ञानवान् । यदा शब्दरूपवत्त्वावृत्तये अर्थमेति कर्मधारयः । रामादिरिति तदर्थः । यदा,
अर्थ्यते बोध्यते इत्यर्थस्तद्ग्राह्या सम्बोध्यमान इत्यर्थः । क्रियासु-प्रयोक्तृप्राप्यक्रियासु विनियुज्यते-
प्रेर्यते । अनेन प्रवर्तनाविषयक्रियासम्बोध्यत्वेति बोधितम् । तथाच क्रियासु विनियोगफलकोऽभि-
मुखीभावः सम्बोधनमिति फलितम् । एवंवाऽभिमुखीभवदामोद्देदयकप्रवर्तनाविषयो मत्कर्मकं रक्षण-
मिति बोधः । हे राम मा पाहीत्यत्र । एवंच सम्बोधनं प्रकृत्यर्थे प्रति विरोधं, तदिदमस्यन्तार्थं क्रिया
प्रति विरोधमिति सिद्धम् । एतेन सम्बोधनं प्रकृत्यर्थे प्रति विरोधं, तथाच राम मा पाहीति वाक्यस्य
रामसम्बन्धिसम्बोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थ इति मूलं तथा प्रकाशशुभ्रणरानाकरदण्ड्याघुक्तं चापा-
स्तम् । हे शम्भु इति सम्बोधनप्रत्ययप्राहकम् । असन्निष्टेऽन्वेने च तस्मातोपैव गौः प्रयोगः । एते-
नाऽसन्नितृष्टे 'हा देवि धीरा भव' इत्यादौ तदसम्बन्धाच्चिकित्सविदमिति न-बोक्तमपास्तम् । चरमाधर्मस्तु
वक्ष्यते इति । अयमेव सम्बोधनप्रदमिति हरिपार्थः । तत्रापि-क्रियाशब्देन प्रयोक्तृज्ञानार्थक्रियाया एव
ग्रहणात् । एवं च तदेकवाक्यता सिद्धा । पुत्रराजस्याप्यत्रैव तात्पर्यमिति । एवं सति प्रजानीत्यादौ
जननक्रियायां सम्बोधनस्य विनियोगाभावेन तद्वानुत्तरता तद्विषयपनुवर्तिः, अस्त्येदेशतव हृदि

शब्दरत्नम् ।

शेषस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्नोद्देश्यत्वेनान्वयात् दोषः । प्राप्तकालेऽत्र लोड् भैरवी ।

इति निघातसिद्धये आह—वस्तुतो व्रजानीत्यादि । न दोष इति । व्रजनस्याऽविधेयतया त्वेयनेनाऽन्वयाभावात्त्रिधाताऽप्राप्तिरूपदोषो नैत्यर्थः, अवबोधनरूपा या क्रिया विधेय-विश्वक्षिता तस्यामुभयोरन्वयेन समानवाक्यत्वस्य सत्त्वात् । न च जानीहीत्यस्य शेष-तद्वन्तद्वयघटितवाक्यस्य “एकतिङ्वाक्यम्” इति परिभाषितं यन्निघातोपयोग्येकवाक्य-दभावेन दोषोऽस्त्येवेति वाच्यम् ? जानीहीति शेष इत्यस्य व्रजानि देवदत्त इति समु-न्य व्रजानि देवदत्त जानीहीत्यस्य योऽर्थस्तत्र वृत्तिर्वाक्यैकदेशन्यायेनेति श्रूयमाणैकतिङ्-त्वेन निघातस्य प्राप्तिरित्याशयात् । अभिमुखीभवदेवदत्तोद्देश्यकं मत्कर्तृकं प्राप्तकालाऽधि-क्रमनकर्मकं प्रेरणाविषयो ज्ञानमित्याकारको ह्येतां चोच्छान्दबोधः । प्राप्तकाल इति । गम-न्यस्य कालस्य प्राप्तिविश्वक्षायामित्यर्थः । “लोड्—प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्वाश्च” इत्य-

भावप्रकाशः ।

य तदुपपत्तिमाह—वस्तुतो व्रजानीति । इति उपपत्त्यर्थः । सत्र—वाने । अन्वयादिति । अत-रयोः समानवाक्यत्वं, लौकिकोक्ततत्त्वक्षणसत्त्वात् । “एकतिङ् वाक्यम्” इत्यस्य च बहुव्रीहिणा तणसमानानुपूर्वीकतितद्वन्तमित्यर्थ इति तदपि लक्षणमस्त्येवेति भावः । न दोष इति । तदुपपत्तिरूपदोष इत्यर्थः । वक्तव्याप्याप्तस्य तथार्थाङ्गीकारेऽपि व्रजानीत्यादौ मूलोक्तरीत्या व्रजन-ान्वयेनैकवाक्यत्वे तु तस्यां तस्याऽविनियोगेन ‘क्रियासु विनियुज्यते’ इति हरिविरोधापत्तिरूपदोष-भावः । नन्वेव व्रजानीत्यत्र कथं लोड् ज्ञानस्येव विधेयत्वेनाव विषयाद्यसम्भवादत् आह—
न्तेति । “प्रेषातिसर्ग” इति सूत्रेणेति भावः । अत्र—व्रजानीत्यत्र । अत्रेदं सत्त्वम् । तद्वदेत्यवि-भावो वाच्यार्थः । अभिमुखीभवनानुकूलस्य सम्बोधनविभक्तयन्तशब्दप्रयोगरूपस्य व्यापार-तरनैरेषैवेति प्रतीतिस्त न वाच्यार्थः । अथमेव हरिचरमार्थार्थः । तत्र सम्बोधनपदस्य नाभि-प्राधान्यपरत्वं किन्तुलभ्यापारपरत्वम् । अत एव गच्छेत्वाच्यत्वादि ‘विङ् मूलं’ इत्यादौ मा, अनव्याहारे तु द्वितीयैव । तथाचाभिमुखीभवद्देवदत्तोद्देश्यको मत्कर्तृकप्राप्तकालगमनक-ः प्रवर्तनाविषयो बोध इति बोधः । वस्तुतो वाक्यैकदेशन्यायेन ‘व्रजानिदेवदत्त’ इत्यनेनैव जानीही-तद्वन्तद्वयवाक्यार्थबोध इति न श्रूयमाणत्वविशेषणोपयोग इति तस्मात्तरहितोक्तार्थकं यथाश्रुतमेकति-ङ्वाक्यमिति वाक्यलक्षणमपि तत्रास्त्येवेति निघातसिद्धिरिति बोध्यम् । एतन्मूलक एव सम्बोधनस्य कर्तृ-रकावम्भवद्वारे बुद्धानाम्, तस्यैव स्वम्पदार्थत्वेन विनियोग्यक्रियाकर्तृत्वात् । अत एव ‘तिङ्मूला-न्तरेण प्रथमा’ इति चार्थिकमेव प्रथमासिद्धिः सम्बोधने । अत एव प्रथमापि कारकविभक्तिः, कर्मणि द्वितीये-ति दिसाश्चर्येण क्रियायोगे एव तत्पदबुद्धेः, तथैवाकाङ्क्षितत्वाच्च, अस्ति क्रियायाः सर्वत्र सरताच्च, इत्यस्य क्रियाजनकत्वाच्च । आख्यातार्थक्रियान्वयिकर्त्रादावभेदान्वयेन तद्व्यापकः क्रियायोगो बोध्यः । अत्र क्रिया न भूयते तत्राप्याहारोऽस्तीत्यु-त्तोषि ‘अस्तिर्भेदन्तीपरोऽप्रतु न्यमानोऽप्यस्ति’ इति भाष्यत् । अत्र यन्मोपर इत्युपपत्त्युपपत्त्यस्यैव तस्यापि । अत एव ‘उपपदविनोदः’ इति न्यायेन प्रथमासिद्धिर्भाषादौ सत्यम् ।

न दोष इति । साधारणप्राप्ताभावात्तस्याप्यर्थनिष्ठविषयज्ञानरूपिणश्च विषयताप्रयोजनसमकवाक-यात्, ‘एकतिङ् वाक्यम्’ इत्यस्य च श्रूयमाणैकतिङ्मूलतिसिद्धिरिति न लङ्निरोधः । एतेन व्रजनस्य विषयत्वसम्बन्धेन, देवदत्तस्य च स्नोद्देश्यकारकसम्बन्धेन प्रवर्तनाव्याप्यत्वस्य, प्रवर्तनाव्याप्य विषय-त्वसम्बन्धेन भाषादिवचः । तथाचाव देवदत्तपरस्य व्रजानीत्याख्यातार्थजं अनिष्ठविषयज्ञानरूपिणोद्देश-निष्ठविषयज्ञानरूपिणोद्देशनिष्ठविषयज्ञानरूपिणोद्देशनिष्ठविषयताप्रयोजनसमकवाक-यात्, ‘एकतिङ् वाक्यम्’ इत्यस्य च श्रूयमाणैकतिङ्मूलतिसिद्धिरिति न लङ्निरोधः । एतेन व्रजनस्य विषयत्वसम्बन्धेन, देवदत्तस्य च स्नोद्देश्यकारकसम्बन्धेन प्रवर्तनाव्याप्यत्वस्य, प्रवर्तनाव्याप्य विषय-त्वसम्बन्धेन भाषादिवचः । तथाचाव देवदत्तपरस्य व्रजानीत्याख्यातार्थजं अनिष्ठविषयज्ञानरूपिणोद्देश-निष्ठविषयज्ञानरूपिणोद्देशनिष्ठविषयताप्रयोजनसमकवाक-यात्, ‘एकतिङ् वाक्यम्’ इत्यस्य च श्रूयमाणैकतिङ्मूलतिसिद्धिरिति न लङ्निरोधः । एतेन व्रजनस्य विषयत्वसम्बन्धेन, देवदत्तस्य च स्नोद्देश्यकारकसम्बन्धेन प्रवर्तनाव्याप्यत्वस्य, प्रवर्तनाव्याप्य विषय-त्वसम्बन्धेन भाषादिवचः ।

शब्दरत्नम् ।

इति प्रथमा ॥

भैरवी ।

इति दिक् ॥

नेन लोड् । दिगिति । दिगर्थस्तु यत्र विधेयभूतक्रियावाचकम्पदं नास्ति केवलसम्बोधनविभक्त्यन्तस्यैव प्रयोगस्तत्र तादृशक्रियावाचकपदाध्याहारेण शब्दबोधः । यथा मूलत्यादौ । अत्र सम्यगाचरेतिपदाध्याहारे सति मूर्खोद्देश्यकं सम्यगाचरणम्प्रेरणाविषय इति बोधो भवति । सम्बोधनन्त्वभिमुखीकरणम्, तच्च प्रयोक्तृवचनार्थप्रहणे आदरत्वसम्पादनम् । तत्फलप्रवृत्तिनिवृत्तौ । मुखपरावृत्त्यादिकन्तु तस्याऽभिव्यञ्जकम् । सादरत्वसम्पत्त्यनुकूलो व्यापारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोग एव । उद्देश्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धश्च यदा ज्ञातो भवति, तदा तदभावंच्छिन्नोद्देशेन क्रिया विधीयते इति सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धत्वं सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगे निवामकम् । अतो व्यवस्थयैव 'राजन् युषस्व' 'राजा भव युष्यस्व' इत्यनयाः प्रयोगः । तदुक्तं हरिणा—

सिद्धस्याऽभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः ।

प्राप्ताऽऽभिमुख्यो ह्यर्थात्मा क्रियासु विनियुज्यते ॥ इति ।

सिद्धस्य—सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सिद्धस्य । अभिमुखीभावमात्रमित्यनेन फलनिर्देशः । मुखपरावृत्त्यादिना सम्बोध्यतावच्छेदकावच्छिन्नो यदा फलवत्त्वेनानुमितो भवति, तदा क्रिया विधीयते, तदाह—प्राप्ताभिमुख्य इति । आभिमुख्यं—सादरत्व प्राप्तमाभिमुख्यं येन स एव अर्थः—अथ पूर्ण आत्मा सम्बोध्य । उद्मुखवत्समास । प्रयोक्तृवचनार्थज्ञानवान् क्रियासु बोधनीयक्रियासु विनियुज्यते—प्रवर्तयते । एवञ्च सम्बोधनमभिमुखीकृत्या ज्ञातार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार इति फलितम् । यत्र सम्बोध्योऽसन्निकृष्टोऽचेतनो वा तत्र सन्निकृष्टत्वारोपेण चेतनत्वारोपेण च गौण सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दस्य प्रयोग इति । किञ्च "तिष्ठसमानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्तिकस्त्वारस्याप्रथमाऽपि क्रियाजनकरूपकारकार्तिका विभक्तिः । अत एव "सहयुक्तेऽप्रधाने" इति सूत्रे अप्रधानप्रहणस्याऽकर्तृव्यत्वम् । "अप्रधानप्रहणं शक्यमकतुम् । न चैवम्पुत्रेण सहामतः पितेत्यत्र पितुरपि तृतीयापत्तिः, 'उपपद्विभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसी' इति प्रथमा भविष्यति । इत्यभिहितम्माज्ये । "उपपद्विभक्ते" इति परिभाषा तु बावनीकोति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् ।

इति प्रथमाविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

स्कृता । एतेन सा न कारकविभक्तिः, उदधिकारस्वरूपादिशब्दानुपबोध्य विधीयमानविभक्तिरित्यत्र तद्वत् । क्रियान्वितविभक्तिस्तु न तत्त्वं, शुद्धविद्याविद्यादौ यथाभाष्येः । "सहयुक्ते" इत्यत्र भाष्येऽप्रधानप्रहणाऽभावे तन्माये प्रधानाप्रथमासाधकेषु कारकशब्दस्वान्तरूपत्वम् । अन्यथा 'पुत्रेण सह पितुर्गौ' 'तेन सह स्थूल' इत्यादौ न्यायाऽप्राप्त्या तदस्तुनीयापत्तेः । तद्वत्सर्वग्रन्थविरोधाच्चिन्त्यमिदमिति मन्दोक्तमवास्तम् । शुद्धशब्दस्य सत्त्वभूतार्थकधीश्वरार्थविशेषणत्वेनाऽकारकत्वाच्च, अङ्गाधिकारमन्यादेन विशेषणविभक्तिसापेक्षेऽपि उत्तरपदार्थनिरूपितकारकत्वमाभावाच्च, कारकाणां भावत्वाच्च इत्यस्य क्रियान्वयिनां क्रियान्वय इत्यर्थात्स्या क्रियान्वयित्वं कारकमित्यस्यानुकूलस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च, मन्दरक्षस्वस्य तत्र "सहयुक्त" इत्यत्र लण्डनीयत्वाच्च । किं च युक्तप्रहणात्तत्र तृतीयापत्तेः मुनिवार्तात् "मन्तरात्रेणयुक्ते" इति युक्तप्रहणापथा कम्पन्नीतिर्यावा न, तद्वत् । किं च पुत्रस्याधिकृतसमानक्रान्तिकपितृत्वाभिरुचवती गौरीयापत्तेन पूर्वं गवापितुः सम्बन्धः पश्चात्तन्मात्रेण, अन्यथा कस्य सशस्त्र प्रतिपाद्येत, अतोऽन्तरक्षत्वेन तत्र पक्षीत्याशयात् । उपपद्विभक्तेरिति वचनं तु क्रियायोरे प्रधानाप्रथमादिभिष्यर्थम्, तत्रान्तरक्षत्वाभावात् । अधिकं "सहयुक्ते" इत्यत्र स्कृतामविध्यगोतिरिति, तदाह—इति दिगिति ।

इति प्रथमा ।

“कर्तुरीप्सिततमं कर्म” ॥ कर्तुरिति “क्तस्य च वर्तमाने” इति कर्तरि पष्ठी । आप्नोतेः सन्नन्तात् “मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्च” इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा न तु बुद्धिः, पुनर्बुद्धिप्रहणात् । एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः । कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः । स च केनाऽऽप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्ष-

शब्दरत्नम् ।

आप्नोतेरित्यादि । अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्द एवात्रेप्सितशब्दो न त्वभिप्रेतपरो रुढ इति सूचयति । आप्तुमिति । संबन्धुमित्यर्थः । व्यापाराश्रय इति । भैरवी ।

अनेनेति । व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य सूचयतीत्यत्र, व्याख्यानावित्यस्य तु रुढिरित्यत्रान्वयः । रुढ इति । न च

‘अभीष्टमीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्’ ।

भावप्रकाशः ।

ननु वर्तरि पष्ठीत्युक्तम् ।

‘अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्’ ।

इति कोशादीप्सितशब्दस्य रुढत्वेनाक्रियावाचित्वेन तत्तदर्थान्वयेनातस्वादत्त आह मूले—आप्नोतेरित्यादि । तदेव ध्वनयन् व्याचष्टे—अनेनेति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेनेत्यर्थः । अस्य सूचनेऽन्वयः । कर्णमिदम् । कर्ता तु मूलकृद् बोध्यः । व्याख्यानाविति । अयं भावः कर्तुं शक्येव युक्ता । सा न श्ये पष्ठी, षटे नैक्यं करोतीत्यत्र षटे परवार्ताकर्मस्वापत्तेः, “जासिनिग्रहण” इति श्ये कर्मणि पष्ठीविधानाद्विज्ञाच्च । पूर्वचास्य क्रियाशब्दे कर्तुरिति कर्त्तृकारकान्वयापत्तिः तासाधनीभूतक्रियाया अभावे केवलपदार्थस्याभीष्टत्वात्तद्वैजानन्त्यापत्तिश्च । न च यानभोजनासनभोगाद्यर्थमेव वसुनोऽभीष्टत्वेनाक्षितक्रियायामेव सा कारकपष्ठीति वाच्यम् । औत्क्रियामादाय तथैव युक्तत्वात् षटे इत्यादिप्रागुक्तदोषद्वयापत्तेश्च । एतेन रुढिर्गोपमिति न्यायेन तथोचिः शिष्यपास्तमिति । एतेन पञ्चजादिवचोगरुढिरपि निरस्ता, तद्व्याप्रीकारे कलाभावात्, उक्तदोषद्वयापत्तेश्च । अत्र—सूत्रे । ३२पुलक्षणम् “तथायुवतं” “स्थेरीप्सितः” “वारणार्थानाम्” इत्यादिसूत्राणामपि । स्फुटं चेदं “वारणार्थानाम्” इति सूत्रे माय्यकैयटो । रुढ इति । एतेन कोष्टे विशिष्टपाठादभ्युपगम्यरहितस्य तदर्थमेव मानाभावाच्चेति मान्योक्तहेतुः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम्, उपेक्षितानि यत्रैव कोष्टे तस्याविवक्षितत्वात् “अपेक्षितं भर्तुः” इत्यादिप्रयोगदर्शनाच्च । आह व्याप्तिविति श्रमणाद् व्याप्तुमित्यर्थमिहासाय आह—सम्बन्धुमिति । सानुस्वारः पाठः । ‘बन्धुं न सम्भावित एव सरला ।

सरला ।

नत्यभिप्रेतपर इति । अभिप्रेतश्च कर्तुरिच्छोद्देश्यं तदीयमुखदुःखनिवृत्त्यन्यतरत् तत्साधन वा । क्रियाशब्दरयैव ग्रहणे प्रमाणं तु “वारणार्थानामीप्सितः” इति सूत्रस्य भाष्यमेव । तत्र हि—“किमुदाहरणम् । अपेक्ष्यो गा वारयति । अदेक्षस्य मापाः न गावः; तस्य मापा ईप्सिताः स्युः । यस्य तु खलु गावो न मापाः; कथं तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ? तस्यापि मापा एवेप्सिताः । आवश्येप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति” इत्युक्तम् । ‘मापा एवेप्सिताः’ इत्यस्य मापा ईप्सिता एवेत्यर्थः । अत्र मापाणां तद्वशाभिनवारकं प्रति न सुखसाधनत्वं न वा दुःखनिवृत्तिसाधनत्वं, तदुपयुज्यमानत्वाभावादिति मापाणामभिप्रेतत्वमिति, किन्तु वारककर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यो यो गोनिष्ठव्यापारज-यसंयोगात्तद्वत्तद्वाश्रयत्वेनेच्छोद्देश्यत्वमस्येवेति क्रियापरेप्सितशब्दग्रहणे एवेद्व्याप्यसङ्गतिरिति । तदत्र च ‘अनेनेति’ इति वारयति’ इत्यत्र भागवत्स्यापादानसंज्ञा आप्नोतीत्याद्युक्त्यै ईप्सितमात्रे व्याख्यातव्या अत्रादानसंज्ञायाश्चातिरार्थ्येनानवकाशमा एवमसंज्ञा ईप्सितत्वे मापवत्के परवादापो भवतीत्युक्तम् । अत्र माप्ये अनभिप्रेतेऽव्याप्यपादानसंज्ञायाश्चातिरार्थ्येन एवमसंज्ञापादानवत्तद्वाश्रयत्वात् “कर्तुरीप्सिततमं कर्म” इति सूत्रेऽपि ईप्सितशब्दस्य फलामप्यवकाशोद्देश्यत्वात्कृपाश्रय इति क्रियापत्यं तस्य बोधयति ।

ज्ञायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाद्भिज्यते । तदेतदाह-क्रिययेति । तत्प्रत्य-

शब्दरजम् ।

प्रधानधात्वर्थाध्रय इत्यर्थः । केनेति करणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम् । विशेषणीभूतेनेति । कर्तु-
पदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः । उपस्थितं परित्यज्याऽनुपस्थितकल्पने मानाभावादिति
भैरवी ।

इति कोचे पाठाद्विरेवाभिप्रेतेति वाच्यम् ? योगरूपः स्योकारात् । अत्र मानन्तु
“वारणार्थानामीप्सितः” इति सूत्रस्य भाष्यमेव । तथाहि “किमुदाहरणम् ? मापेभ्यो
गा वारयति । भवेद्यस्य मापा न गावस्तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ।” ईप्सितशब्दस्या-
भिप्रेते रूढत्वाभिप्रायेण यस्य स्वामिनः पुरुषस्य मापास्तस्य त एव ईप्सिताः । पूर्वोक्त-
मेवार्थं ब्रूयितुमाह—“यस्य तु खलु गावो न मापाः, कथं तस्य मापा ईप्सिताः स्युः ?
तस्यापि मापा एवेप्सिताः ।” ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते, तत्र वारणक्रियया पर-
कीया अपि मापा वारयितुराप्तुमिष्टा भवन्ति माऽनन्नेते इत्येभ्योऽसौ गा वारयतीति
कैयटः । मापा एवेत्यत्र एवकारो भिन्नक्रमः । मापा ईप्सिता एवेत्यर्थः । अत एव भाष्य-
कार आह—“आतद्वेप्सिताः यदेभ्यो गा वारयति” । पूर्वापेक्षया किञ्चिद्वैलक्षण्याभि-
प्रायेण पुनराह—“इह कृपादर्थं वारयतीति कृपेऽपादानसंज्ञा न प्राप्नोति । न हि तस्य कृप
ईप्सिताः, कस्तर्हि ? अन्धः” । न प्राप्नोतीति । अन्धसम्बन्धे सति कृपस्य न विनाशो नापि-
राजभयमिति प्रश्नः । फलतर्ह्यन्ध इति तत्प्रत्यनुकम्पायाः सद्भावात्तत्त्वोप्सितत्वम्भन्यते ।
“तस्यापि कृप एव ईप्सिताः । पश्यत्ययमन्धः कृपम्माप्रापदिति” । तस्यापीति । वारणक्रियया
आप्तुमिष्ट इत्यर्थः । एतेन ईप्सितशब्दस्य क्रियाशब्दतया कृपस्यापि तत्संयोगाऽभावरूपफ-
लाधायतया कृपस्योप्सितत्वमस्त्येवेति प्रघटकेन ईप्सितशब्दो यौगिक इति सूचितम् । एकदे-
दवाह—“इहान्नेर्माणवरं वारयतीति माणवकेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति” ? सिद्धान्त्याह—“कर्म-
संज्ञा बाधिका भविष्यतीति” । ईप्सितमात्रे सावकाशा अपादानसंज्ञा परत्वादीप्सिततमस्य
कर्मसंज्ञया बाधयत इति भावः । करणाकाङ्क्षा-सम्प्रकृतेराप्नोतेः करणाकाङ्क्षा । मानाभावादिति ।
यथा—“सोमेन यजेत” इत्यत्र भावनायाः करणाकाङ्क्षायाऽनुपस्थितत्वात्फलाशस्य करणत्वेना-
ऽन्वयो भवति तथा प्रकृतेऽपि कारकाधिकारात्कर्तृग्रहणस्य सूत्रे सत्त्वाच्च कर्तृकारकवृत्ति-
भावप्रकाशः ।

पाश इति रघुपद्येऽपि तथैव बोध्यम् । एवञ्च सम्बन्धमात्रमत्राप्तिर्न तु व्याप्तिरेव । सा चावच्छेदकाव-
च्छेदेन सम्बन्धः, “सोमेन यजेत” इत्यादौ तथैव प्रतीतेरिति भावः । कर्तुंस्यात्तादाह—कर-
णेति । सम्प्रकृत्याऽऽनोतेः करणाकाङ्क्षेत्यर्थः । यथा—“सोमेन यजेत” इत्यादौ भावनायाः करणाकाङ्-
क्षायाः समानपदोपात्तत्वाद्यारस्यैव करणत्वेनान्वयो न पदान्तरार्थसोमादेस्तथाऽत्र भिन्नपदोपात्तत्वेत्येकम्-
त्रोपात्तक्रियाया एवेति भावः । यत्तु, कर्मवरादीनां शब्दविशेषोपाधिकत्वसंस्काराधिकाराच्च केनाप्तुमिष्ट-
मित्याकाङ्क्षायां प्रकृतोपात्तात्तत्वापारेणेत्यर्थोक्तमिति । तथा च “अनुगवक्ष्यामी” इति सूत्रस्य मूलो-
क्तरीत्या सङ्कोचे मानाभावान्च विनिरुद्धानुपस्थित्यापारेण संपूर्णत्वात्तथैव यदीप्सितं तदुलादि तदेव
कर्मसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थ इति फलस्य न कर्मत्वमिति कश्चित् ; त-नेति ध्वनयन्नाह मूले-विशेषणीभू-
तेनेति । प्रकरणाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वेन फलान्यज्यापारस्यैव कर्तृशरीरे विशेषणतया प्रविष्टत्वेन तस्यैव कर-
णत्वेनान्वय उचित इति मान्याः । तदेतद् ध्वनयन्त्याचष्टे—कर्तृपदार्थेति । प्रकृतसूत्रोक्तकर्तृपदार्थ
विशेषणीभूतक्रियायाः फलानवच्छिन्नत्वेनैवोपरित्यक्ता तस्या एव करणत्वमिति भावः । तत्र हेतुमाह—
उपस्थितमिति । प्रकरणच्छ्रुतेरित्यनेन समानार्थोऽर्थ न्यायः । तथाचाधिकारप्राप्तकारकपदत्वम्योक्तार्थ-
स्य बहिरङ्गत्वादिकसूत्रोपात्तकर्तृपदत्वमस्य तस्यान्तरङ्गत्वेन, प्रावल्यात्तत्त्वमन्य न्याय्यमिति भावः ।
एतेन कर्तृग्रहणं व्यर्थम्, ईप्सितत्वेनेन तदाक्षेपात् । वारणार्थानामित्यादाविव प्रत्यासत्त्या तद्वत्त्वम्

शब्दरत्नम् ।

भावः । लभ्यते इति । एवंचेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते ।
भैरवी ।

व्यापारस्यैव तथान्वय इति प्रकृतघात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारलाभ इति भावः । ईप्सितपदे
नेति । ननु सूत्रस्थकर्तृपदेनेति पूर्वोक्तरीत्या वक्तव्ये ईप्सितपदेनेति पूर्वविस्मृतिमिति चेत् ? न
यथा—“वारणार्थानामीप्सितः” इति सूत्रे कर्तृपदाभावेऽपि कर्मणि क्तप्रत्ययस्येप्सित इत्यत्र
सत्त्वात्कर्मणः कर्तृव्यापारजन्यफलाश्रयत्वज्ञानसत्त्व एव तदुपपत्तिरित्यध्याहारेण कर्तृलाभ-
स्तथा प्रकृतसूत्रेऽपीप्सितपदेनैव विवक्षितार्थस्य लाभे कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमिति ध्वननायेत्य-
मभिधानात् । ननु “वारण” इति सूत्रे वारणेत्यस्य विशेषत उपादानात्तदर्थभूतो यः प्रधानी-
भूतो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलाश्रयस्यैव लाभोपादानात्तेनेप्सितपदेन ग्रहणमिति तेषामेवाऽप-
राधप्रकाशः ।

इत्यपारम्भम् । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारे सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः । सम्बन्धश्चात्र जन्यतारूपो जन्माश्रय-
तारूपश्च । इष्यमाणत्वं च तथाव्यापारे हेतुत्वमेव सना भवितम् । इदं च साक्षात्फलरूपभावर्यं, क्रियायाः
फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात् । तदाश्रयत्वात्तच्छ्रुतादीनामपि तद्वत् । एवं च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारजन्य-
फलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः फलितः । जन्यत्वञ्च तत्र जन्यतज्ज्ञ-यत्तात्पर्यम् । अत एव चैव ग्रामस्य
कर्मत्वम् । फलसम्बन्धश्चाश्रयता । तत्फलितमाह—एवं चेति । आपत्यर्थसम्बन्धस्य कर्तृपदार्थविशेषणी-
भूतव्यापारद्वारकत्वाङ्गीकारे चेत्यर्थः । ईप्सितेति । अस्य कर्तुरित्येतत्सहितेनेत्यादिः ।

यदा—“वारणार्थानामीप्सितः” इत्यादौ यथा कर्मत्वानुपपत्त्या अध्याहारेण कर्तृलाभस्तथा प्रकृतेऽपि
इति तद्वैयर्थ्यध्वननाय तावन्मात्रमुक्तम् । अध्याहारेण तेनैव करणाकाङ्क्षानिवृत्तिः, अत एव प्रथमोप-
रिपतत्वेन तस्याऽन्तरङ्गत्वम् । अत एवोपस्थितमित्येवोक्तं न तु प्रकरणाच्छेदिरिति । तस्य क्रियाशब्द-
लाभोऽपि उक्तप्रकारान्तरेण सिद्ध इति नैतदर्थं तदिति न पूर्वोत्तरविशेषः ।

ननु ‘मपि’ इदं वध्नाति’ इत्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय स्वतन्त्रकर्तृसंज्ञकलाभाय तदावश्यको, न
चैवं शङ्कनितिप्रतीके बध्यमाणमूलविरोधापत्तिरिति वाच्यम् ? स्वातन्त्र्यं च धातुपाठ-व्यापाराश्रयत्वमेव-
त्यनेनैव तत्र समाधानस्य तेनोक्तत्वात्, प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेन स्वातन्त्र्य-
कर्मत्वस्योपलक्षणत्वाभावेऽपि सिद्धत्वाच्च, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिबद्धौ पूर्विककर्तृत्वमादाय
प्यन्ते कर्तुरितिभाष्योपपत्तेश्च, णिजुपपत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तेः, तथा कर्तृत्वसंवादात्, “अकृत-
” इति तु नास्त्येवेति चेत् ? न, प्रकृतघात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधारत्वकलाश्रयत्वमिति-
प्रतमत्वमित्यस्य बध्यमाणत्वेनाऽति-वाप्तेरभावात् । अत एवात्र ‘ईप्सितपदेन’ इत्येवोक्तं न तु तमान्तेन ।
‘फल’ धात्वर्थत्वनिवेद्यापुनर्यथैव माषष्ठेने यदा अर्थं वध्नाति तदापि न कर्मत्वम् । एतेन ‘स्वार्थादीयते’
इत्यत्र कर्तृपदादानत्वेऽपि कर्मणि क्तप्रत्ययस्य सूत्रे स्वतन्त्रलक्षकं तदावश्यकमिति सम्प्रदानसंज्ञासूत्र-
सरला ।

उच्यते इति । आप् धातोः सम्बन्धार्थः, सच फलाश्रयत्वरूपः, सनर्थ इच्छा, क्तप्रत्ययः कर्मणि,
तदर्थो विषयता ‘सविषयकधातुसममिष्याहारे कर्मप्रत्ययार्थो विषयता’ इति नियमात् । सा च विषयता
सहेत्यतारूपा इत्यर्थकधातुसममिष्याहारे नियतेति कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वरूपकारकेच्छोद्देश-
कर्म इति फलितम् ।

अत्र फलाश्रयता फलतावच्छेदकसम्बन्धेनैव विवक्षिता । सच सम्बन्ध, कर्तृसमवेतेच्छीयफलनिष्ठवि-
षयतावच्छेदक एव गृह्यते ननु फलनिष्ठकार्यतावच्छेदकः । अन्यथा कालिकमन्त्र-ध्वने किनोत्पत्ती तादा-
त्म्येन फलस्य स्वरूपतया कालिकसम्बन्धस्य फलतावच्छेदकतापत्त्या ‘कालं पचति’ इति प्रयोगापत्तेः ।
मम तु ‘तं’ पचति’ इत्यादौ ‘समवायेन निष्ठिराश्रयसंस्तुता भवतु’ इत्याकारकेच्छया कर्तुः पाके
प्रवृत्तेः कर्तृत्वमवस्थेच्छीयफलनिष्ठविषयतावच्छेदकत्वस्य समवाये एव सत्त्वेन समवायसम्बन्धेन फलाश-
्रयत्वेन पचणादुपयोगो कर्मत्वं ननु कालिकदिना फलभूतस्येति नोक्तदोषः ।

शब्दरत्नम्

यथा—‘तण्डुलं पचति’ इति । फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् ।
मैत्री ।

दानसंज्ञा न त्वाक्षिप्तकर्तृपदार्थसामान्यस्य यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलस्य । अन्यथोत्तरदेश-
निष्ठसंयोगानुकूलव्यापारवतो गवादेर्यथा ‘यमेभ्यो गां वारयति’ इत्यादौ कर्तृत्वसत्त्वात्तन्निष्ठ-
व्यापारजन्यफलाश्रयत्वादीनामपादानत्वप्रसक्तिः, तथा वारणस्तुरप्याक्षिप्तकर्तृपदार्थतया
तद्वृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयत्वादीनामप्यपादानत्वं स्यात्, भक्षणादिफलानुकूलव्यापार-
वत्त्वेन यथा गवादीनां कर्तृत्वं तथा परावृत्त्यादिफलानुकूलव्यापारवत्त्वाद्धारयितुरपि, प्रवृत्त-
यतीत्यत्र कर्तृत्वदर्शनात्, तथा प्रकृतसूत्रे न धात्वर्थविशेषोपादानमिति ‘मापेष्वाश्रयत्वमन्नाति’
इत्यादौ गलाध. संयोगानुकूलव्यापारवतोऽश्वस्यापि भाक्षिप्तकर्तृपदार्थतया तन्निष्ठव्यापार-
जन्यफलाश्रयमापाणामपि कर्मत्वापत्तेर्वारणायाऽन्यानघोनस्य कर्तुरेव कर्तृपदेन ग्रहणार्थं कर्तृ-
पदमस्त्विति चेत् ? न, प्रकृतसूत्रे प्रकर्षार्थकतमप उपादानात् प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्या-
पारवत् एवाक्षिप्तकर्तृपदेन लाभसम्भवात् । एवञ्च मापेष्वाश्रयत्वमन्नातीत्यत्र प्रकृतधातुर्वन्धधा-
तुस्तदर्थो देशान्तरसञ्चारविरोधितत्वाद्वाक्संयोगानुकूलव्यापारस्तदाश्रयत्वादेराक्षिप्तकर्तृपदा-
र्थत्वमिति । कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलश्रय इति । अत्र प्रयोज्यत्वनिवेशस्य फलान्त्वं न साक्षात्प्रधा-
नीभूतव्यापारजन्यफलस्यैव ग्रहणं किन्तु तज्जन्यजन्यस्यापि ग्रहणमिति सूचनाय । तेन यत्र
मापभक्षणेन पुष्टिर्जायते । मिलीच्छया मापक्षेत्र एवाश्वस्य बन्धनन्तत्रापि मापेष्वाश्रयत्वमन्नातीति-
प्रयोग इष्यते । अत्र प्रकृतधातुर्वन्धधातुस्तदर्थव्यापारप्रयोज्यफलश्रयत्वात् संयोगोऽपि तदा-
श्रयत्वान्मापाणामपि कर्मत्वापत्तिः, अतः फलेऽपि प्रकृतधात्वर्थत्वमिदं विधानीयमिति ध्वनन-
मेव । एवञ्च प्रकृतधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयस्यैवेति सत्तत्तमपदेन ग्रहणमिति
तदाश्रयस्यैव कर्मसंज्ञा भवति । न चोक्तरीत्या फले प्रकृतत्वनिवेशनस्य प्रयोज्यनिवेशे एव
चेत्सार्थक्यं तदा प्रकृतधात्वर्थजन्यत्वमेव निवेदयताम्, फले प्रकृतत्वं स्य जन्यतामिति
वाच्यम् ? भाष्यपठितबुद्धादिभिन्नानान्द्विकर्मत्वस्याऽनुपपत्तेः । व्यापारद्वयार्थक्येनैव तेषा-
न्तत्त्वस्योपपादनीयत्वात् । अत एव “बुद्धिपथ्योऽण्डुलसकर्मकयोः” इति “सुत्रियुज्यो इत्यस्तु”
इत्यस्योपपत्तिरिति । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा तण्डुलपचतीति । अत्र प्रकृतो धातुः पचति
तदर्थः पूर्वकालस्थितरूपादिनिवृत्तिपूर्वकरूपाद्यन्तरोत्पत्तिरूपफलावृत्तौ व्यापार इति प्रधान-
व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थतादृशरूपाद्यन्तराश्रयत्वात्तण्डुलानाम् । तण्डुलपदञ्च तण्डु-
लावयने लाक्षणिकम् । ‘घटम्पचति’ इत्यादौ तु पिठरूपाकादिमते घटपदद्वयपरमेव, पीलुपा-
कादिमते तु घटावयने लाक्षणिकम् । ‘भूतानि कालं पचति’ इत्यादौ वैलक्षण्यनिष्पत्त्यनुरूप-
व्यापार पचधात्वर्थ इति यथायथमहनीयम् । नन्वेवमण्डुलपदार्थं कर्मत्वसिद्धावापि स्तोत्र-
म्पचतात्यादौ स्तोत्रादेन तादृशफलाश्रयत्वमिति कथन्तेषां ह्युक्तत्वसिद्धिः । न च स्तोत्रपदा-
र्थेऽप्येतेन फलवत्त्वसत्त्वात्स्यादेव कर्मत्वमिति वाच्यम् ? फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रय-
स्यैव कर्मत्वात् । अन्यथा पचतस्यापि कालकसम्बन्धेन विक्रित्याश्रयत्वात् ‘पर्वतम्पचति’
इत्याद्यापत्तः । फलतावच्छेदकसम्बन्धश्च प्रकृते समवाय एवात आह—फलस्यापीति । स्वज्ञान-

भावप्रकाशः ।

स्थकैयट परास्त ; उक्तलक्षणेन तत्रापि सिद्धत्वात् । ध्वनिर्त्तं चेद “वारणार्थानाम्” इत्यत्र भाष्ये, स्फुटी-
भविष्यति चेदमप्ये इति दिक् । तथाच कर्ता स्वनिष्ठव्यापारजन्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः फलितः ।
तत्र जन्याव जन्यः—तज्जन्यजन्यसाधारणं, फलसम्बन्धव्याप्ताऽऽश्रयता, तदाह—कर्त्रिति । तदनन्वयमाह—
यथेति । देवदत्तनिष्ठव्यापारजन्यविनिर्णयत्वात्वादिभिः भावः । नन्वेवमपि ‘स्तोत्रं पचति’ इत्यादौ न
स्यात् तदनाश्रयत्वात् । कालकसिद्धसम्बन्धेनाऽऽश्रयत्वात्वात् फलतावच्छेदकसम्बन्धविशेषनिवेशत्वात्-
इत्येवमात्रसामानाधिकरण्यात् तदनवच्छेदकत्वादत आह—फलस्यापीति । क्रियाया फलेच्छापूर्वकः प्रा-

येनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम् । तेन 'कटं कृतवान्' 'कटं करिष्यति'
इत्यादि सिद्ध्यति । कारकमिति । एतच्च "कारके" इत्यधिकाराज्ञभ्यते । तत्र
हि व्यस्ययेन प्रथमार्थे समीचीनः । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वाकारकसंज्ञा विधीयते ।
तद्यथा—अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततः "अपादानम्" उक्तं कारकमपादानसंज्ञं

शब्दरत्नम् ।

अत एव सत्समानाधिकरणे शोभनं पञ्चमीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः । वाक्यं भित्त्वेति । योग-
विभागेनेत्यर्थः । संज्ञा विधीयते इति । तदुक्तं भाष्ये, "किमिदं कारक इति ? संज्ञा
निर्देश इति" । वाक्यभेदं दर्शयति—अपाये इत्यादिना । नन्वेवमप्येकसंज्ञाधिकारा-
भिरपी ।

स्य क्रियोत्पत्तिप्रयोजकत्वात्फलस्य कारकत्वबोध्यम् । व्यपदेशिवद्भावेनेति । अत्र मानस्तु
"ओजःसहोम्भसा वर्तते" इत्यसौ वर्तते इति प्रकृते "तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोकमकूलम्" इत्यनेन
द्वितीयान्तेभ्यः प्रत्ययविधानमेव । अत एव 'प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकम्' इति व्याख्यानं सङ्ग-
च्छते । अत एव—फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वस्य स्वीकारादेव । एतेन
"क्रियाविशेषणानां कर्मत्वम्" इति वचनमुक्त्युक्तिमूलकमेव न त्वपूर्वमिति बोध्यम् । एतच्च न
सर्वदा किन्तु विवक्षाधीनम् । अन्यथा "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्र ज्योतिष्टोम-
पदात्तृतीयानापत्तिः स्यात् । मम तु घातव्यफलस्य व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वविवक्षा यदा
तदा कर्मत्वं, यदा तु भावनाम्प्रति भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वरूपपारिभाषिककरणत्वविवक्षा तदा
करणत्वस्य सत्येन अभेदेन तदन्वयवर्धवाचकात्तृतीया भवति । अत एव भाष्यकृता—
"क्रियाविशेषणानाङ्गमेतत्त्वम्" इति वचनञ्च पठितम् । अपूर्ववचनसत्त्वे तु तेन वाक्यस्य प्राप्तैस्तृतीयाया
अनुपपत्तिः स्यात् । ननु वाक्यभेदेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि संज्ञाद्वयसमावेशः कथमत आह—
योगविभागेनेति । एतेन यदि योगविभागो न स्यात्तदा द्वितीयवाक्ये कारकस्योद्देश्यत्वाऽलभः
स्यात् 'नचैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति' इति न्यायादिति ध्वनितम् । "कारके" इति सप्तमी तु प्रथ-
मार्थे इत्याशयः । तदुक्तम्—"कारके" इत्यस्य कारकसंज्ञाविधायकत्वमुक्तम् । एवमपि—
भावप्रकाशः ।

विषयस्वात्मना गर्भितोद्देश्यत्वस्य साक्षात्फलरूपे भावार्थे एव सत्कारकत्वात्, यदाभयत्वात् तद्वृत्तादी-
नानपि तत्त्वम् । फलस्यापि क्रियाजनकत्वेन कारकत्वात्, तद्विधानपूर्वकं क्रियोत्पादनादिति भावः । ननु
त्रयाऽप्रातिपदिकत्वेन द्वितीयाऽप्रापका निष्फलं फलस्य कर्मत्वम् । न च एकमणि कादिसिद्ध्यर्थे तत्,
कर्तृसाधचर्येण, घातव्यफलारूपकर्मण एव तत्र ग्रहणात् । अत एव 'तृप्तिं पचति' इत्यादि न । प्रत्यासरा-
प्रकृतपालार्थवाचककारकसम्बन्धस्यैव ग्रहणाच्चात आह—अत एवेति । तस्य कर्मकारकत्वादेवेत्यर्थः । तत्स-
मनेति । "ज्योतिष्टोमेन यजेत" इत्यादौ यागस्य भावनाकरणत्वे तस्याप्रातिपदिकत्वात्तत्तत्तृतीयाभावेऽपि
सामानाधिकरणज्योतिष्टोमपदवाचका तृतीयोत्पत्तिस्तद्विदित्यर्थः । एतेन 'क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं तेष्वपि
द्वितीया वा नक्त्या' इति वचनात् द्वितीयेति त्रैयविकल्पमुक्तमपास्तम्, ज्योतिष्टोमेनेत्यापत्तिश्चापत्तेः
तद्वचनस्य मुनित्रयोक्तस्यानुपलम्भाच्चेति भावः । ननु 'एकोद्देशेनोभयविधाने तत्रैतरेकवाक्य-
भेदवत् तदाप्रीकारे समावेशसिद्धिर्न स्यादत आह—योगेति । अत एवऽऽप्ये संश्लिष्टम । अन्यथा
"कारके" इत्यत्र संज्ञानिर्देशाद्वक्तव्यार्थाभावेनोत्तरस्यानुवृत्तान्वयविवक्षितस्य वा सः विधानोद्देश्यविधेय-
भावेना-व्याभावेनेष्टासिद्धिरेवेति भावः । समूलत्वाय सम्प्रतिमाह—तदुक्तमिति । वाक्यभे-
दमिति । योगविभागेनेति भावः । एवमपि—योगविभागेन सूत्रद्वयेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि ।

सरला ।

व्यपदेशिवद्भावेनेति । आद्यवाक्यमापि पठित्वपठ्ययोरिव तेनातिदेशादिति भावः । पञ्चतस्तु
फलोत्तराण्यनुवृत्तवाचकत्वादेवेति इति स्वीकारेण वाक्यार्थवाचकत्वस्य कर्मत्वसिद्धिरिति बोध्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

त्पर्यायापत्तिः। न च क्रियाजनकानां सञ्ज्ञिनामाक्षेपेण तेषां योगविभागानुवृत्तिभ्यां विनाऽपि कारकसञ्ज्ञाविधानेन पर्याये सिद्धे योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं सञ्ज्ञाविधानं समावे-
शार्थमिति वाच्यम् ? आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य सञ्ज्ञापत्तौ 'नटश्रुतम्' इत्यादौ
भैरवी ।

योगविभागेन संज्ञाद्वयविधानेऽपि । प्रथमवाक्ये ध्रुवमित्यस्योपादानं संज्ञिनिर्द्देशार्थम् ।
पर्यायापत्तिरिति । कारकसंज्ञयेत्यादिः । परोक्षं संज्ञाद्वयसमावेशप्रकारन्दूपयति—न चेत्थादिना ।
अर्थं हि तेषाम्भावः—अ्यत्ययेन कारके इति सूक्ष्मं प्रथमार्थं एव । तथाच कारकमित्येवैकं
वाक्यं, तत्र संज्ञिनाभस्त्वाक्षेपादिति । इयं च सञ्ज्ञाऽन्वर्था—करोतीति कारकम्, निर्वर्तय-
तीत्यर्थः । निर्वर्तनञ्च साध्यत्वमेव प्रतीयमानक्रियाया एवेति क्रियावाचकपदाक्षेपो भविष्यति ।
द्रव्यगुणयोः पदान्तरसमभिध्याद्वारेणैवार्थिकसाध्यत्वस्य प्रतीतिर्मनसा भवति, क्रियायास्तु
शब्दतः साध्यत्वस्य प्रतीतिरिति विशेषः । तथाच क्रियाजनकमित्यस्य चाऽऽक्षेपाह्लाभ इति ।
योगविभागेनेति ।—“ध्रुवमपाये” इति योगविभागेनेत्यर्थः । अनुवृत्त्या—कारके इत्यस्याऽनु-
वृत्त्या । आक्षेपे—महासंज्ञाबलादाक्षेपे । नटश्रुतिरिति । अत्र नटशब्दात्कारकवाचकादपि
भावप्रकाशः ।

पर्यायेति । समावेशमार्गेणेत्यादिः । वचनद्वयसामर्थ्यादिति भावः । आक्षेपेणेति । 'कारके' इति सूत्रे
महासंज्ञाकरणबलादिति शेषः । अर्थं भावः—उक्तहेतोरन्वयं सञ्ज्ञा—करोति निर्वर्तयतीति कारकमिति ।
साध्याकाङ्क्षायां क्रियाया एव शब्दतः 'साध्यत्वेन' प्रतीतिः, क्रियैव च तत्त्वेन सम्प्रपद्यते न तु
द्रव्यादिः, करोत्यादिपदान्तरसमभिध्याद्वारेण तस्य तथा प्रतीत्या शब्दासत्ताप्रतीतिः । तथाच क्रियानिर्व-
र्तकमुद्दिश्य 'कारके' इत्यनेनैव सञ्ज्ञा क्रियते न तु विभक्त्येकवाक्यतया, महासंज्ञाकरणसामर्थ्यादिनि ।
“ध्रुवमपाये” इति योगविभागे कारकपदानुवृत्तिं च विना उत्तरानुवृत्तावपि सूत्रद्वयसामर्थ्यात् पर्याये
सिद्धे “ध्रुवमपाये” इति योगविभागेन तत्र कारके इत्यनुवृत्त्या च प्रतिवाक्यं कारकसञ्ज्ञाविधानसाम-
र्थ्यात्समावेशार्थम् अवश्यमन्वर्थं त्वयापि स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्राप्तस्य समीपादायातीत्यादाविति
प्रसङ्गः कारकादिसंज्ञानामिति । अनेन सञ्ज्ञिनामनुपादानाकार्थं तेन सञ्ज्ञाविधानमित्यसत्ताम् । “योग-
विभागेनेति । प्रतिवाक्यत्वे हेतुः । अनुवृत्त्येति । सञ्ज्ञाविधाने हेतुरिति बोध्यम् । आक्षेपे इति ।
महासंज्ञया अन्वयत्वेनेति भावः । मात्रशब्दः कारकस्य । विशेषसञ्ज्ञाविनिर्मुक्तस्यापि तत्त्वस्यार्थः ।
सञ्ज्ञापत्तौ—कारकसञ्ज्ञापत्तौ । नटश्रुतिमिति । केवलात् अन्तर्भावित्वार्थादा वृत्तादौः “क्षिप्तो च
सञ्ज्ञायाम्” इत्यनेनाश्लेषि सञ्ज्ञायां भावे वर्मणि वा कः । स च निष्कान्तस्य द्वयः सञ्ज्ञायाम्
दिददात्तो न त्वाकार इत्यर्थकेन “निष्ठा च द्वयजनात्” इत्यनेनादिस्तात्तः । ततो गीतादाय नटस्य
श्रुतिजनकत्वेन कारकत्वेऽपि “न लोका” इति निषेधश्च विशेषसञ्ज्ञाया अभावात्कारकव्यप्यत्वात् सम्-
न्विष्टेन विवक्षायां नटस्य कृत् नटश्रुतिमिति शेषवर्तीसामानः । तत्र कारकसञ्ज्ञायां सत्ता । ‘समा-
सस्य’ इति प्राप्तमन्तोदात्तात् नाशित्वा एभ्यः परं कृदन्तप्रकृतिकमुत्तरपदं प्रकृतिस्वर र्थादिसर्थकेन
सत्ता ।

मूले कटं करिष्यतात्यादि सिध्यतीति । पाणिनिना यस्मिन्काले ईप्सितपदं मयुर्कं तत्कालात्प्राक्
परो वा यो यः काजस्तद्भूतिक्रियाशोधतात्पर्येणोचरितकृत्तत्त्वार्थक्रियाभ्यस्तत्तत्कृत्कलाभयस्य कर्मसंज्ञे-
त्यर्था वर्तमानराविबक्षयां सिध्यतीत्यर्थः । तथाच तादृशकालभूतिक्रियाशोधतात्पर्येण ‘कटं करोति’
इति प्रयोगेऽपि सिध्यति । अत्रेदं बोध्यं—उत्पत्त्ययोगात्तत्त्वानासत्त्वाविबक्षितत्वे ‘वर्तमानार्थशोध-
तात्पर्येणोचरितकलायपयोगे बद्धो’ इत्यर्थस्य “कृत्य च वर्तमाने” इति सूत्रस्याप्राप्त्या ‘कर्तुः’ इत्यत्र
कथं बद्धाति ? अत्रोच्यते, ‘वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम्’ इत्यस्य कर्मपदवाच्यतावच्छेदकत्वेन पाणि-
नितात्पर्यविवक्षो नेरेवार्थो ननु ईप्सितपदबन्धशोध्यविषयतावच्छेदकत्वेन पाणिनितात्पर्यविवक्षो नेति ।
तेन नोक्तदोषप्रसङ्गः ।

स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः ।

शब्दरत्नम् ।

स्वरवारणाय “कारकादत्त” इत्यादौ स्वरितपाठाच्छ्रयणेऽधिकमौरवादित्यंत आह—पुनः मैत्री ।

सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पठोद्भूत्वा पठोऽस्मासः । कर्तरि पठो तु न. नःशब्दात् “न लोक” इति निषेधात् । श्रुतशब्दो हि. नटेन श्रावितमित्यर्थविवक्षयाऽन्तर्भावितव्यथाञ्छ्र-
धातोः “क्तिष्कौ च संज्ञायाम्” इत्यनेन गौतरूपे कर्मणि विवक्षिते कर्मकान्ते “निष्ठा च
ज्जाजनात्” इत्यनेन निष्ठान्तस्य व्यच आकारमित्र आदिशब्दात् इत्यर्थकेनाऽऽद्युदात्तः ।
स्वरवारणायैति । “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वसाधक “गतिकारक” इति कृदुत्तरपदप्रकृतित्व-
रेणोत्तरपदाद्युदात्ते प्राप्ते सम्प्रार्थित्वा “कारकादत्तश्रुतयोरैवाशिषि” इत्यनेन आशिषि संज्ञा-
यान्दत्तश्रुतयोरन्त उदात्त इत्यर्थकेनाऽन्तोदात्तत्वम्प्राप्तं तद्वारणायैत्यर्थः । स्वर्गपाठेति । कार-
कशब्दस्य स्वरितस्य पाठ आश्रयणीय इत्यर्थः । न च कारकशब्दे “लिति” इति सूत्रेणाऽऽका-
रस्य स्थाने उदात्ते तदेकवाक्यतापक्षेपनिघातेन रेफाऽऽकारस्यानुदात्तस्य “उदात्तादनुदात्तस्य”
इत्यनेन स्वरितस्यन्तस्य भवत्येवेति कथमेतद्वोपावसर इति वाच्यम् ? “स्वरितेनाधिकारः”
इति सूत्रप्रथमं स्वरितपदं “समाहारः स्वरितः” सूत्रयोध्यपरम्, किन्तु दोषविशेषपरम्, साह-
चर्यदोषविशिष्टकारकवटितस्य कारकशब्दस्य पाठः कार्य इत्याशयात् । आदिपदेन अधिकः कारो-
ऽधिकारः, स च कारकाधिकारीयाऽपादानादिसंज्ञाप्रवृत्तिरूपो यत्रास्ति तस्य ग्रहणद्वार्यमित्येवं-
रूपस्तस्यान्यत्राश्रितस्य परिग्रहः । कारकत्वन्तु नःशब्दार्थेऽस्त्येव, “आश्रयातोपयोगे” इति
भावप्रकाशः ।

“गतिकारकोपपदात् कृत्” इत्यनेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं बाधित्वा “वाच्यम्” इति प्राप्तमुत्तर-
पदात्तोदात्तत्वं बाधित्वा प्राप्तम् “अनाचिज्ञादीनाम्” इत्यस्य नियामकेन कारकात्तरयोर्दत्तश्रुतयोरैवा-
शिषि-संज्ञायामन्त उदात्तः स्यादित्यर्थकेन “कारकादत्तश्रुतयोरैवाशिषि” इत्यनेन प्राप्तोदा-
त्तस्वरवारणायैत्यर्थः । नन्वत्रास्त्यां कारकसंज्ञायां “समासस्य” इत्यन्तोदात्तत्वेन भाष्यम्, सत्या-
मपि तस्यां प्रागुक्तरीत्या अन्तोदात्तत्वेनैवेत्यविशेषाभावात् दोषोऽन आह—आदाविति । अनेन नटश्र-
वणं नटश्रुतिरित्यादिपरिग्रहः । अत्र हि “श्राव” इत्यादीनामप्यास्येति श्रवणनिश्चयमाद्युदात्तत्वेन
“गतिकारक” इति प्रकृतित्वसम्प्राप्ता स्वरे विशेषस्य स्पष्टत्वादिति भावः । अत्र पक्षे स्वरवारणायैत्य-
स्योत्तरपदप्रकृतित्वस्वरवारणायैत्यर्थः । ननु एवं सति “कारकादत्त” इत्यत्र न दोषोऽन आह—आदा-
विति । अनेन “गतिकारकोपपदात्कृत्” इत्यादिपरिग्रहः । आदिशब्दवटिनमूलकैयटयोरध्ययमेवाश्रयः ।
पाठादिति । आदिना भावस्यापि परिग्रहः । अधिकमौरवादिति । ननु गौवादित्येव बाधेऽधि-
कतयाधिकमिति चेत् ? अत्र भावः—आश्रयाऽपेक्षया योगविभागात्तद्व्यत्ययेन लघुभूतत्वादेकं गौवं तत्तदी-
कार एव । किञ्च समस्ते तथाऽन्येऽपि षट्म् श्रयादाविवैकसमस्यपदोपस्थाप्यश्रवणं योऽरुद्धेदयविशे-
यमावेनाऽऽवयवस्याभ्युत्पन्नत्वाच्चद्वितीयां गौत्वम् । तथा सति नटश्रवणमित्यादावपादान-
त्वावधिष्ये कारकसंज्ञायाः सावक्येऽश्वेन विशेषसंज्ञाविषये वाभिवांचे प्राप्ते तद्वारणाव योगविभा-
गात्तद्वृत्तिभ्यां प्रतिवाच्यं संज्ञाविधानं पर्यायार्थमेव स्याच्च समावेशार्थमिति तथापि मद्रोस्याश्रयणमिति
तृतीय गौत्वम् उक्तरीत्या स्वरिज्ञायाश्रयणं चतुर्थं गौत्वं चेति । एतेन ननु “भ्रवमपायेऽपादानम्”
इति सूत्रे कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यादेव सिद्धौ कृत योगविभागेनेति चेत्, कारकशब्दानुवृत्तौ भागाभावात् ।
“अपादानम्” इति सूत्रे हि निनिगमनाविरहासर्वपदानुवृत्तावोत्तरकालिकी सामर्थ्यकल्पनोचितैव ।
किञ्च “भ्रवमपायेऽपादानम्” इत्यत्र तदनुवृत्तिः पर्यायार्थं स्यात् । न च “कारके” इति सूत्रेण मद्रा-
संज्ञाकरणेन वा किंवा न्वयिनामाश्रयेणापादानादीनां कारकसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्पर्यायनिष्ठावनुवृत्तिः
समावेशार्थं न भविष्यतीति वाच्यम् । नटस्य भ्रूमेति इत्यादौ सावक्यश्रयात् । अत्र परं दुष्टादिरिगणनं
परिहार्यम् “नटविवक्ष” इत्यस्य निश्चिपयश्च न । तथा च योगविभागे निवैकानुवृत्त्या पर्याये सिद्धे

भैरवी ।

सूत्रे उपयोगग्रहणप्रत्युदाहरणपरत्वेनास्योपन्यासस्योद्देशस्थले करणात् । तत्र हि—“उपयोगे किम् ? नटस्य शृणोति” इत्युक्तम् । ननु कारकसम्बन्धानुवृत्तिः, गृहस्य द्वारादागतः इत्यत्र गृहस्या-
ऽपदान्त्ववारणाय चरितार्था । किञ्च पुनः कारकेतिमूलाच्चत्रैव पुनरनुवर्तमानस्याऽऽवृत्तिरित्यर्थः

भावप्रकाशः ।

योगविभागकरणम् “अपादानम्” इति सूत्रे कारकमित्यस्यानुवाचनत्वाभाष्यम् । अतएव हि ‘योगवि-
भागे सह विधानेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयो न स्यात्तदेतदाह—पुनरिति विमान्योक्तं प्राचामनु-
रोधेनेति ध्वनितम्, स्वरितत्वप्रतिपाद्या एव तत्र मानत्वात्, अन्यथा अभिकारत्वानुपपत्तेः क्रियान्व-
यित्वं कारकत्वमित्यस्य स्वयङ्गीयत्वाच्च, तत्र सावकाशत्वे प्रागुक्तशेषोपपत्तेश्च, योगविभागेन कारक-
सम्बन्धविधानेऽपि परिगणनसफलयस्य तात्त्विकनिर्विषयत्वस्य च सत्त्वाच्च, अत एव योगविभाग विना
पर्यायासिद्धेश्च, उक्तशेषोपपत्तेश्चेति दिक् । एतेनोक्तरीत्या कैयटाद्युपपादितसङ्घापक्षे विशेषसङ्गानिर्मुक्तं
कारकं नास्तीति फलितम्, तच्चिन्त्यम् “भाष्यातोपयोगे” इत्यस्य ‘नटस्य शृणोति’ इत्यत्र विमर्शपर्यङ्गा
क्रियान्वयिनो नटस्य कारकत्वमभ्युपगच्छता भाष्यकृता सह विरोधात् । तत्रश्च ‘नटभ्रवणम्’ इत्यत्र भाष्य-
सम्मतकृतचरपदप्रकृतित्वरानापत्तिः । यस्मिन् सूत्रे नटस्य न कारकत्वमित्युक्तं कोऽस्तुभे, तदेतेन निर-
स्तम्, “भाष्यातोपयोगे” इत्यनोपयोगे किं नटस्य शृणोति “अकथितं च” इत्यत्र नटस्य शृणोतीत्य-
वातिप्रसङ्गनिवृत्तये परिगणनमित्येवपरोक्षकोऽस्तुभेन सह विरुद्धत्वाच्च । एतेन “अधीन्य” इति सूत्रे
‘हरिभरणम्’ इत्यत्र दोषकारकपक्षीसमासयोः स्वरं विधेय इति “श्लोविदयस्य कारणे” इत्याद्यदृष्टी स्वरा-
धेति निष्कर्ष इति न-याद्युक्तिनिरस्ता । तदुपमाकारक इति लक्षणं चाधिकारश्च । एवं चोत्तरसूत्रेषु सवि-
शेषसमर्पणद्वारेकवानयतयैव कारकपक्ष सम्बध्यते न तु भिन्नवाक्यतया, फलाभावात्प्रमाणाभावाच्च ।
तत्रश्च वाक्यभेदाभावद्वारां लाघव नटस्यैवादीनां कारकत्वं चारिष्यक्षे सिध्यति । अत एवासंशयपक्षेण,
तह फलैक्यमप्यस्मिन्पक्षे सङ्गच्छते इति तानाकरोक्तमपास्तम्, उक्तदोषगणापत्तेः उपयोगग्रहणाभावे
“भाष्यात्” इत्यनेन तपक्षे तद्विधेऽपि सङ्घाया निष्प्रत्युद्देशेन तदभाष्यविरोधाभावाच्च, नटभ्रवण
निरपादौ स्वरातिष्ठत्वाच्च । एतेनेत्यायः “भाष्यातोपयोगे” इत्यत्रत्यस्य कोऽस्तुभः समर्पित इति ‘तम्
लब्धनत्यामुक्तराच्च, एवमकथितमिति योगविभागेन परिगणनाभावपक्षे विधीयमानकारकसङ्घायाश्चेति
विहितकर्मसङ्घासहितेऽपि निष्प्रत्युद्देशेनाकथितं चेत्तत्रत्यकोऽस्तुभस्यापि युक्तत्वेन तत्सङ्गठनस्यापि
तथावत्वाच्च । अत एव तन्निष्कर्षस्यापि युक्तत्वेन तत्सङ्गठनस्यापि तथात्वाच्च, अस्य पृथक्सङ्गठने कारक-
सङ्घाया अतिप्रसङ्गापत्तेश्च, नटभ्रवणमित्यादावदोषाय स्वस्तिपाठायाध्ययने गौरवाच्च, असमस्तैक-
दोषरभाष्ययोस्त्वदोषविधेयभावासम्भवेन वाक्यार्थबोधासम्भवेन लक्षणत्वात्सम्भवाच्च । किञ्च अस्य
लक्षणत्वे विशेषसङ्गानिर्मुक्ते सावकाशायास्तस्याः कारकसङ्घाभिः स्वविषये वाक्यमप्येकदोषप्रेक्षणपक्षेऽ-
पर्यायार्थत्वस्यैव सूत्रेन समावेशार्थं योगविभागस्यावश्यकत्वेन फलाभावात्प्रमाणाभावाच्चेत्युक्तेर्वापि
‘वाच, “कारक इति सङ्गानिर्देशोऽप्येतादित्येनोऽपि निर्देशः इतरथा न निश्चयसङ्कोचमात्रस्य मदीपादायाति” इति
भाष्येन योगविभागेन समावेशस्यैव ध्वनितत्वाच्च । “अ-मुषा तन्मते सङ्घयनिर्देशे पृथग्वाक्यार्थमात्रेण
अप्रेक्ष्यतावपि तद्विषयनक्षीकारेनोद्देश्यत्वस्य सुत्रयनसम्भवेन च सूत्रमूलापत्तेरेव बहुमुपिश्रमेना-
तिमसङ्गाऽऽपादनस्य निर्देशत्वापत्तेः । आनस्य समीचाशपार्श्वीत्यादावकिवाननकरस्य ग्रामादेर्विशेष-
सङ्घायावृत्त्या कारकपदानुसृत्यारिगार्थ्याच्च, तथापि पर्यायस्यैव सिध्द्या ममवेशाऽऽसिद्धेश्च, नटस्य
विधाजनकत्वरूपकारकत्वेत्येतेरेऽपि तत्सङ्घाया अनिष्टत्वाच्च । अत एवाय पक्षे इतिमाकृतिभ्यादेन
स्वगमाप्यया फलाभावाच्च पञ्चान्तेऽपि तत्र कारादिकरुद्रमदने प्रमाणस्याद्युक्ती स्वसर्पेति निष्कर्षे
बह्वनानराध । एव च न भाष्यादिविधेयो न वा स्वयमभिविष्टो न भाष्यादुपपन्नविधेयः । न-वरन्नि
‘पोतमित्यशृणोति’ इत्यत्र पौतनिर्देशसङ्गानं कारकं च, नटस्य शृणोतीत्यादौ नटस्य नोपपत्तिरिति कोऽस्तु-
भविरोध इति चेत्, उपयोगग्रहणसत्वेनोपपत्ति न द्वित्तत्वाकमिति तदर्थम् । तदथाह तु एतदर्थेऽपि द्वे
नारादित्यत्र द्विविधकारकत्वसंश्लेषेण तदभाष्यवदित्येवार्थादित्यनम् । ननु कारकसङ्गानुवृत्तिः ‘मान्य

शब्दरत्नम्

कारकेति। विभक्तेष्वपादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या तदनुवादेन विशेषसंज्ञाविधानादित्यर्थः।
भैरवी।

प्रतीयते स चाऽयुक्तः। अनुवृत्त्यर्थत्वादत् आह—विभक्तेष्वपादानेति। एतेन तस्य मूलस्य विभ-
क्तेषु—पश्चादुच्चारितसूत्रेष्वित्यर्थ इति सूचितम्। तदनुवादेनेति। पूर्वसूत्रवदस्यापि कारकसं-
ज्ञानिष्ठविधेयताशालिशब्दबोधस्य जनकत्वेनेत्यर्थः। अपाये ध्रुवद्वारकं सदापादानं स्यादि-
त्येवं वचनकल्पनमेति तात्पर्यम्। तत्र कारकसंज्ञाया विहितताया एव पुनर्विधानेन तस्या
अनुवादः सम्पद्यते, “वनोरं च” इति सूत्रेण छीमद्योर्विधानेऽपि छीमद्यनुवादेनेति व्यवहारवत्।
केचित्तु पूर्वसूत्रविहितसंज्ञाविशिष्टस्योद्देश्यत्वकल्पनेन तदनुवादेनेत्युक्तमिति, तत्र, एकसंज्ञा-
धिकारयाधोपत्त्या पर्याप्तत्वापत्तेः। एवं च “प्रकल्पस्याऽपवादविषयम्” इति न्यायेनोद्देश्यताव-
च्छेदककारकसंज्ञावैशिष्ट्यमपवादतत्त्वसंज्ञाविधानकाले प्रसिद्धमिति शङ्काया अवकाशोऽपि
न। न चैवं सति योगविभागो न कार्यः, प्रथमार्थसम्यक्तस्य “कारके” इत्यस्योत्तरसूत्रेष्वनु-
वृत्तिर्भूत्वा “अपाये ध्रुवद्वारकं सदापादानम्” इति व्याख्यानद्वार्यमिति समावेशो भाविष्य-
तीति वाच्यम्? विधेयभेदे सति वाक्यभेदस्य सर्वतन्त्रप्रसिद्धत्वेन फलतो योगविभाग एव
पर्यवसानमितीह योगविभागस्य कथनमित्याशयात्। उत्तरसूत्रे कारकशब्दानुवृत्तिसाम-
र्थ्यात्समावेश इति तु न युक्तम्, ब्राह्मणस्य, पुत्रम्पन्यानम्पृच्छतीत्यादौ क्रियातन्त्रविना
म्याह्वनादीनाम् “अकथितञ्च” इत्यनेन कर्मसंज्ञावारकत्वेन “कारके” इति शब्दानुवृत्तेः सफ-
लत्वात्। अत एव सर्वथाऽपादानत्वादीनां यत्राप्रसक्तिस्तत्र कारकसंज्ञाया “आख्यातोप-
योगे” इति सूत्रे उपयोगबोधोपादानेन सत्त्वात् “अकथितञ्च” इत्यनेन कर्मत्वम्प्राप्नोति
इत्याशङ्क्य, दुष्टादिपरिगणनेन भाष्ये समाहितम्। उपयोगाभावादप्राधान्यत्वमपि न, तादृ-
शमुदाहरणं नष्टस्य शृणोतीति।

यच्च कैपटेन कारकसंज्ञायां विभक्तसूत्रेण सत्यस्य प्रयोजनं नष्टं इत्युक्तम्। नष्टं
तिर्नष्टध्वनमित्यनयो रूपलक्षणम्। अत्र हि कारकसंज्ञाया असत्त्वे “समासस्य” इत्यन्तोदात्त-
त्वं, सति तु तस्मिन् “गतिकारकोपपदात्” इत्युत्पदप्रकृतिस्वरणोत्पादाद्युदात्तत्वमिति
विशेषस्य स्पष्टत्वात्। उभयोरपि निस्स्वरलिस्स्वराभ्यामाद्युदात्तत्वात्। नष्टं तस्मिन्त्येव तु
युक्तद्वारकसंज्ञायाः सत्त्वेऽसत्त्वे वा तत्र विशेषस्याऽसत्त्वात्। तथा हि—तस्याः सत्त्वे “गति-
कारकोपपदात्” इत्येतद्वाच्यं तथा दिस्वरणान्तोदात्तत्वस्य सत्त्वात् तस्या असत्त्वे तु “समा-
सस्य” इत्यन्तोदात्तत्ववाच्योः—कृत्युत्पदप्रकृतिस्वरणाया दिस्वरणोरप्राप्तावेन्तोदात्तत्वस्यैव
प्राप्तेः। कैपटेन तु श्रुतेति समुदायस्य सम्ज्ञात्वमाशीर्षिपत्यव्याभ्युपेत्य “कारकादुत्पद्यो-
रेवाश्रयि” इत्यन्तोदात्तत्वमपादानादिसंज्ञाया विषये एव जायत इति च स्वीकृत्योक्तम्।
भावप्रकाशः १.

समीपात् इत्यादी ग्रन्थादिन्यायवृत्त्या चरितार्था। किं च पुनः “कारकेत्यादिमूलत्वादावे” ध्रुवमित्यत्रैव
द्वितीयवारं तदनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः प्रतीयते, स चायुक्तः, तत्र पुनस्तदनुवृत्ते निष्फलावात्। सह-
जश्रुत्या गिराकाङ्क्षयेन तस्योद्देश्यतया विधेयतया वाङ्मयासम्भवाच्च आह—विभक्तेष्विति।
एतेन पुनः शब्दस्य पदानादभूते विभक्तसूत्रे इत्यर्थः सूचितः। तदनुवृत्त्या—कारके इत्यनुवृत्त्या।
तदनुवादेन। कारकं सदापादानमितिरीत्येति, भावः।

यच्च कैपटादिदण्डान्ताः समावेशकाले “सन्नेरमः” इति। अत्राधिकरणात् सप्तमी-कारकात् कृत्य-
उत्पदप्रकृतिस्वरणं सिध्यति। अ-यथा “तत्पुत्रे वृत्त्यर्थ” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् स्वमर्क-
णोरिति निर्देशात्प्रातिपदिकस्योपपदादेऽपि सप्तम्यन्तरात्प्राप्ताद्योपपदवर्णेन्यथासिद्धिः। नापि याथा-
दिस्वरणान्तोदात्तत्वं शङ्क्यम्, अपा साहचर्येनैव एव उच्यते इत्यादि इति, सत्र, उपपदानादेन सिद्धेः,
अपवादमिति महासंज्ञाया सुप्रसङ्गेऽप्युपपदाया उपपदसंज्ञाया भावे, सत्त्वात् सप्तम्येऽपि पूर्वा

अन्यथा चेयं संज्ञा — करोतीति कारकमिति । तेन क्रियाजनन्वयिनो न भवति —
ब्राह्मणस्य पुत्र पन्थानं पृच्छताति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयि ।

शब्दरत्नम् ।

समावेशफलं तु 'ग्रामेवासः' इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी, कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति
योच्यम् । करोतीति । क्रियाजनयतीत्यर्थः । तज्जनकं च प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति ।
क्रियाजनयिनि इति । तदन्वयप्रयोजकं जनकत्वाभाववत् इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य पुत्र-
मेखी ।

तच्च "सञ्ज्ञायामनां चित" इति सूत्रात्सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेः । वस्तुतस्तु सादृशसञ्ज्ञाया
अप्रसिद्धतया तस्योदाहरणस्योपलक्षणत्वमेव युक्तमिति श्येयम् ।

'ग्रामेवासः' इति । 'शयवासः' इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति । अस्य "स-
मासस्य" इत्यन्तोदात्तत्वबाधकं "तत्पुरुषे तुल्यार्थः" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरबाधकस्य "गति-
कारकापपदात्कृतः" इतिसूत्रविहितकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य प्राप्त्या वासशब्दस्य धन-तत्वेन
मध्योदात्तत्वमिति नार्थः, "गति-कारक" इत्येतद्बाधकस्य "धाथ" इति सूत्रस्य प्राप्तेः । किन्तु
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरप्रवृत्तेर्निदानस्य कारकत्वस्य सत्त्वेन "धाथ" इत्यनेनाऽन्तोदात्तत्वमित्यर्थः,
सत्रापि कारकादित्यनुवृत्तेः । न च "भीत्रार्थानामभ्येदेतु" इत्यादायुक्तीत्या योगविभागा-
सम्भवेन कथं सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इति वाच्यम् ? तेषु कारकशब्दस्याऽऽनृत्याऽध्याधिकाराद्वा-
क्यभेदेन सञ्ज्ञाद्वयसमावेश इत्याशयात् । क्रियामिति । स्वभायतः साध्यत्वेन प्रतीयमाना-
म्प्रधानीभूतव्यापारात्मिकक्रियामित्यर्थः । एवञ्च कारकस्य प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वय इत्याह-
तज्जनकश्चेति । ननु क्रियानन्वयिनि इति मूलग्रन्थात् क्रियान्वयित्वद्वारकत्वमिति प्रतीयते
इति मूलविरोध इत्यत आह — तदन्वयेति । यदि क्रियान्वयित्वद्वारकत्वं स्यात्तदा कारकाणां
क्रियान्वयित्वमिति वाक्यस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरेकत्वेन 'वधो वध' इति वाक्यस्येयाऽ-
बोधकत्वापत्तिरिति क्रियाजनकत्वद्वारकत्वमित्येव युक्तमिति भावः । 'ब्राह्मणस्य पुत्रम्' इत्या-
भावप्रकाशः ।

तदन्वयेन तत्रोपपदस्य सुवचनबाधः । अत एव "इच्छति" इति सुब्रूवसमानपदस्य उक्तनियमार्थ-
त्वमपि सङ्गच्छते ।

तदेतत् धनयन्नाह-ग्रामेवास इति । "शयवासः शिष्यवर्गाणां" इति सप्तम्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरश्चेति । 'समासस्य' इत्यस्य बाधके "तत्पुरुषे तुल्यार्थः" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्ते तद्वचनकेन
"गति-कारकापपदात्कृतः" इत्यनेनोत्तरपदाधुदात्तत्वमित्यर्थ इति कश्चिद्, तच्च "धाथञ्च" इति तदपवादा-
न्तोदात्तत्वस्यैव प्राप्तेः । तस्मादित्यं व्याख्येयं-कृदुत्तरपदं धनयन्प्रकृतिकोत्तरपदं प्रकृतिः कारण निमित्तं
यस्य भाधेति स्वरस्य सः धन उच्छेदपदान्तोदात्त इति यावदिति । कश्चित् कारकत्वाद् यन्मुत्तरपदस्वर-
श्चेति पाठो दृश्यते स तु युक्त एवेति बोध्यम् । "भीत्रार्थानाम्" इत्यादौ त्वर्थाधिकाश्रयणदाहृद्योक्त-
राथैव वा समावेशो बोध्यः । अत्र प्रकरणे यथासुप्रमूलासङ्घटनेर्बन्धमात्रादन्वया व्याचष्टे — क्रिया-
मिति । धात्वर्थप्रधानमूर्ता साध्यत्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । ननु क्रियाजनक-
त्वस्य द्वारकादे तस्यान्यथापुत्रमूलासङ्घटनेरन्यथान्वयापत्तिरित्यादिषु तदशङ्कतेन आह — तज्जनक-
श्चेति । तत्रैव — क्रियायामेव । रकृतीमवित्याद्यनुपदमेतत् । पूर्वपदाह — तदन्वयेति । तदयोऽर्थः यत्
तज्जनकत्वं तदभाववत् इत्यर्थः ।

ननु मूलं न भवतीत्यनेन कस्य व्यावृत्तिर्यस्य युक्तमनिहनाप्येत । सामान्यसंज्ञाप्रयुक्तं तु नास्ति इमिति
प्रागेवोक्तमिति चेदत्र मन्था — सुन्दरत्वादिभिर्निष्ठपुत्रस्य क्रियाव्याप्यत्वेन सुन्दरं पुत्रमित्यादौ सुन्दरा-
दीनां धर्मावबद्धमङ्गणस्यापि धर्मावपत्तेः । तच्चोभयोरिदोषमन् । मन्त्रे तु न दोषः, अस्मापिकरण-
न्यायेन सुन्दरादीनां क्रियान्वयवत् तस्य तदभावात् । यदा पुत्रस्येव बन्धदाया अपि बोधना

शब्दरत्नम् ।

मिति । अत्र "अकथितं च" इत्यनेन पृच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजनकत्वं तु न तस्य, पुत्रेणान्यथासिद्धेः । "अकथितं च" इत्येतत् प्राप्ताऽप्रादानत्वाच्चविवक्षायां, सर्वथा तदप्राप्ता च प्रवर्त्तते । अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह—न इति ।

भैरवी ।

दिवाक्येऽतिप्रसङ्गमुपपादयति—अत्रेत्यादिना । निमित्तस्येति । अनेन दुहादिपरिगणनलभ्यस्योपयोगनिमित्तमित्यस्य सत्त्वन्ध्वनितम् । अन्यथासिद्धेरिति । अन्यथासिद्धस्य न कारणत्वम्, अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता ।

कारणत्वम्भवेत्—

इत्यभियुक्तोक्तैः । अत्रान्यथासिद्धिरन्यमप्रति पूर्वभाव इति त्रः, पुत्रजनकत्ववदितधर्मेण पूर्ववर्तित्वस्याकल्पनात्, किन्तु जनकमप्रतीति तुरीया अवश्यव्यस्येति पञ्चमी वा । ब्राह्मणस्य पुत्रमप्यनानमपृच्छति इत्यत्र प्रश्नपर्यायः—स्ववृत्तिजिज्ञासाज्ञानानुकूलशब्दोच्चारणरूपव्यापारात्मिका क्रिया, तद्विशेषणज्ञानाश्रयत्वात्कारकत्वम्पुत्रस्य, पयस्तु जिज्ञासाविषयत्वात्पृच्छिकर्मत्वन्तदाश्रयेण स्वविषयकज्ञानाश्रयत्वम्ब्राह्मणस्येति स्वसमयेतज्ज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन कर्मयुक्तत्वम् । एतेन प्रश्नक्रियाजनकत्वं ब्राह्मणे कर्मत्वम्प्राप्नोतीति शङ्का-निरस्ता । ननु "अकथितं च" इति सूत्रे अकथितशब्दोपादानेन यत्राऽप्रादानत्वादीनामप्रसक्तौ तदविवक्षा तत्र तस्य प्रवृत्तिरिति कथन्तस्य सूत्रस्य प्राप्तिरत आह—अकथितञ्चेत्येतदिति । तदप्राप्तौ-अप्रादानत्वादीनामप्राप्तौ । अत एवाऽकथितशब्दस्यासङ्गीतितपरत्वा वक्ष्यमाणां साधु सङ्गच्छते । सत्यथा तदविवक्षायामपि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ प्रमाणन्तु "नदस्य शृणोति" इत्यादौ सर्वथा तदविवक्षाविषयेऽस्य सूत्रस्य प्राप्तिमाशङ्क्य दुहादिपरिगणनेन समाधानपरम्भाष्यम् । अत एव—ब्राह्मणस्योक्तकारकत्वाभावादेव । अत्य—ब्राह्मणस्य । पुत्रस्य तु जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारस्य पृच्छार्थतया तद्वदकज्ञानजनकत्वेन कारकत्वमस्येव । एवञ्च पुत्रपदार्थस्याश्रयतया ज्ञानेऽन्वयः ।

आत्मप्रकाशः ।

ब्राह्मणस्य विश्लेषाश्रयत्वेन "पुत्रमपादे" श्रयपादान्तरापत्तिस्तदविवक्षायां तु "अकथितं च" इत्यनेन सधिरूपकर्मयोगेन पुत्रस्यैव पुत्ररूपसंयोगेन ब्राह्मणस्यापि कर्मत्वापत्तिरिति; तदाचामनुसारेण । क्रियाव्याप्याय क्रियान्वयकलाभयत्वेन तु ब्राह्मणस्यैवाद्यविवक्षासङ्गे, तस्यैव दुहादिपरिगणनात् दुहाद्यर्थनिरूपितप्रादानत्वाच्चविवक्षायामेव उपपत्तिः—"अकथितं च" श्रयादेरप्ययुक्तत्वात् । न हि तद्वीरा पृच्छार्थनिरूपितप्रादानत्वं किं तु जननादिक्रियानिरूपितमिति तदपेक्षेरेष्ययुक्तत्वाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—अत्रेति । ब्राह्मणस्येति वानये इत्यर्थः । पुत्रनिमित्तस्य—तस्य निमित्तस्य हेतुभूतस्य ब्राह्मणस्येत्यर्थः । पृच्छेः परिरूपकनयुक्तत्वेन पुत्रस्यैव पुत्ररूपकर्मयुक्तत्वेन ब्राह्मणस्यापि प्राप्तिरित्यर्थः । एवं चान्यपुत्रमप्रति न प्रश्न इति भावः । नन्वेवं प्रश्नक्रियाजनकत्वमपि तस्येति दोषस्तदवस्थ एवात आह—क्रियेति । प्रश्नप्रश्नक्रियेत्यर्थः । तस्य—ब्राह्मणस्य । अन्यथासिद्धेरिति । अवश्यव्यस्यनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्वि-नम-न्यासिद्धिमित्यन्यथासिद्धेरित्यर्थः । ननु प्राप्तिपूर्वकाविवक्षायां तस्य प्रवृत्तिः, प्रकृतं तु सर्वथा तदप्राप्तेः कथं तेन कर्मत्वापत्तिरत आह—अकथितं चेत्येतदिति । तदप्राप्तौ च—मप्रादानत्वाप्राप्तौ च । अकथितशब्दस्यासङ्गीतितपरत्वस्य वक्ष्यमाणात् । अत एव "नदस्य शृणोति" इत्यादौ सर्वथा तदविवक्षे कर्मत्वमाशङ्क्य परिगणनेन समाहितम् "आख्यातोप" इति सूत्रे भाष्ये इति भावः । अत एव—पुत्रेणान्यथासिद्धा क्रियाजनकत्वाभावादेव । अस्याहेत्यत्रा-उच्यते । अस्य—ब्राह्मणस्य । न येन पुत्रस्यापि कारणत्वं न स्यात् । जिज्ञासाविषयार्थज्ञानानुकूलः केन पथा मन्तव्यमित्यभिलाषादिरूपे व्यापारात्पृच्छेत् । तत्र मानविषयत्वेन पयः कर्मत्वम्, प्रश्नश्रोतव्यापाराश्रयत्वात्कर्मत्वमिति तयो-

यद्वा कारकशब्दः क्रियापरः, करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथाच अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थित्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयन्ते । “कारकादुत्तश्रुतयोः” इत्यादौ तु कारकशब्दः स्वर्धते । तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिपदकमेव गृह्यते । अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः । आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञा स्यात् । तत्र कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

करोतीति । स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये—“यावत् मूयाद् क्रियायामिति तावत्कारके” इति । क्रियायां विषय इत्यर्थः । विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यम् । क्रियान्वयिनामिति । क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववृत्ता-मित्यर्थः । गृह्यते इति । अत एव ‘नदश्रुतम्’ इत्यादौ न दापः । क्रियान्वयीत्यर्थ इति । तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः । यथाधुर्व तु न युक्त ‘कारकाणां भैरवी ।

स्वजनकत्वेन—क्रियाजनकत्वेन । एतान्—कर्त्रादिरूपान् । द्वितीयव्याख्यायान्नाप्यसम्भ-तिमाह—तदुक्तमिति । सप्तम्यन्ताथान्वय्याकाङ्क्षाशान्तये आह—विषय इति । अत्र विषयता न ज्ञानादिसम्बन्धरूपा क्रियायास्तादृशविषयत्वाऽप्रसिद्धे, किन्तु जनकतारूपेव । क्रियाया मिति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वम्, तस्य जनरूपदायकदेशजनकतायामन्वयः । “ध्रुवम्” इत्या-दिस्त्रिणाणामुपाये यद्ध्रुववद्विषयजनकमितिरोत्पत्त्याऽर्थः कार्यः । पूर्वकल्पवत्त्र पक्षे न वाक्यभेदा-दिकल्पनेति लाघवम् । अत्र पक्षे पूर्वोक्ताभिप्रायेण व्याचष्टे—क्रियान्वययोग्यतायादि । अत्र एव-स्वरितत्वप्रतिज्ञया कर्त्रादिपदकस्य ग्रहणादेव । नदश्रुतिरित्यादमिति ; गोतद्वारा नदस्य क्रिया-जनकत्वेऽपि उक्तपदकभित्तत्वेनातिप्रसङ्गो नेति भावः । क्रियान्वयीति यमाधुतमूलम्भूपवति-तदन्वयतादिना । प्रत्युत्पत्तेरिति । उद्देश्यतावच्छेदकविषययोरेक्येनाऽयोधकत्वापत्तेरित्यर्थः । भावप्रकाशः ।

स्वजनकत्वेऽपि यं प्रति प्रदत्तस्य तद्व्यवस्थादिति बाध्यम् । यान्निविषयकज्ञानाद्यपरसम्बन्धेन पुन-तत्त्वसौलभ्यात् । एवं च तस्य तद्विषयकज्ञानेभाष्यत्वसम्बन्धेन अन्वयः ।

पूर्ववाह—स्वजनकत्वेनेति । क्रियाजनकत्वेनेत्यर्थः । एतान्—कर्त्रादिरूपान् । इमं पक्षं समू-लपति—तदुक्तमिति । यत् क्रियायामित्यत्रान्वेतीत्यप्याहारः क्रियान्वयित्वं च कारकत्वमिति मूला-नुयायी कश्चिद् । तत्र, तस्य स्पष्टनीकरात् । अत आह—विषय इति । अर्थं च सप्तम्यर्थं उक्तः । ननु विषयत्वमतिप्रसक्तम् आह—विषयत्वं चेति । तथाच क्रियाविषयत्वजनको वस्तु कर्मादिसङ्ग-हायर्थः । सद्यो मया, पालने विष्णुरित्यादौ यथा तथाप्रापीति भावः । एवं च वाक्यभेदव्यत्ययादिकल्प-ना नेति महत्लाघवम् । पूर्ववाह—क्रियाऽन्वयेति । अत एव—तत्प्रतिपत्त्या तत्पदकमवगादेव । अत एव पञ्चद्वयैकतावदता । क्रियाजनकत्वमात्रेण तु, न पूर्वपक्षे तदपत्तिः, कृत्रिमेति न्यायेन संज्ञाया एव तत्र ग्रहणात् । एतेन नदश्रुतिरित्यादावप्याप्या मूलोक्तं मानामावापत्र पण्णामेव ग्रहण-मिति कैयटोक्तं च चिन्तयम् । एतेन वदेव कारकानीति त्रैयाधिक्यपुनस्तमिति रत्नाकरोक्तप्राप्तम्, उक्तुस्तेः । नदश्रुतिरित्यत्र दोषस्योक्तत्वादाह—आदाविति । तेन नदश्रुतिरित्यादिप्रतिपत्तिः । पूर्व-सरला ।

एतच्चुल्लयतापत्तेरिति । वस्तुतस्तु चिन्तयमिदम्, करोति—क्रियायां स्वजनकत्वेन विशेषरूपज्ञा-नायादयति इति श्रुतस्या महासंज्ञया क्रियापरत्वपक्षे त्रिगोपरिबन्धितत्वेन ‘मन्वदि’ एतत्प्राप्त्याहारेण क्रियान्वयित्वस्यैव कारक—कर्मादिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वतः । कस्यचिदप्युक्तं तु कारकपरत्व

शब्दरत्नम् ।

भावनान्वयः इति वाक्यस्य 'घटत्ववतां घटत्ववता' इत्येतत्तुल्यतापत्तेः । अत एव भाष्ये—क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम् । तज्जनकत्वं दैर्घ्यां तत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम् । अत एवैषां क्रियान्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाऽऽकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्योचित्यात् । अविद्यमानस्य भैरवी ।

अत एव—तस्य वाक्यस्यानर्थक्यापत्तेरेव । तज्जनकत्वञ्च—क्रियाजनकत्वञ्च । अत एव "कारके" इतिसूत्रभाष्ये करोति—क्रियाधिवर्तयतीति व्युत्पत्तिप्रदर्शनञ्च कृतम् । तत्क्रियोपयोगीति । धात्वर्थक्रियोपयोगीत्यर्थः । तदुपयोगिक्रिया तु स्वस्वाभावान्तरक्रिया बोध्या । अत एव—क्रियाजनकत्वरूपस्य कारकत्वस्य ग्रहणादेव । क्रियान्वयः—क्रियायामेवान्वयः । तत्र प्रमाणम्परस्परकाङ्क्षारूपपञ्चयति—क्रियाजनकमित्यादिना । ननु सन्निहितेन सम्प्रदानेन 'मद्यं देहि' इतिशब्दोच्चारणादिरूपव्यापारेण दातुः प्रवृत्तिर्जन्यत इति तस्यास्तु तज्जनकत्वम्, असन्निहितस्य तु तत्कथमत आह—अविद्यमानस्येति । स्वज्ञानद्वारा—दातृसमवेतं यत्क्रियाहेतुभूत-

भावप्रकाशः ।

दाह—तद्वन्वयेति । एवमत्र प्रकारेण्यथाव्याख्याने बीजमाह—यथाश्रुतं त्विति । जातविक्रयवनम् । तुल्यतापत्तेरिति । उदेत्यविधेयभावस्य भेदविषयावात् तत्र भेदमादेव तददातृत्वव्यापत्तेरित्यर्थः । अत एवेति । तदावयवानर्थक्यापत्तेरेत्यर्थः । अस्त्योक्तद्वयेऽन्वयः । भाष्ये—“कारके” इति सूत्रस्थे । जनकत्वमेवेति । करोति—क्रियां निर्वर्तयतीति तत्र व्युत्पत्तिप्रदर्शनादिति भावः । एतेन मूलोक्तव्यावृत्तिः । तज्जनकत्वं च—धात्वर्थक्रियाजनकत्वञ्च । एषां—कारकाणां । तत्क्रियोपयोगीति । धात्वर्थप्रधानक्रियोपयोगिनी या क्रिया स्वस्वाभावान्तरक्रिया तदाश्रयत्वेनेत्यर्थः । एतेन तदारात्माकारदण्ड्याद्युक्तमपादयति । अत एवेति । क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वाहीकारादेरेत्यर्थः । क्रियान्वय इति । क्रियाः यानेवान्वय इत्यर्थः । उपस्थितत्वात् परस्परकाङ्क्षायाः सत्त्वान्वेति भावः । तदाह—क्रियेति । ननु सन्निहितसम्प्रदानस्य 'मद्यं देहि' इत्यादिप्रेरणादिना दातृक्रियाजनकत्वेऽपि देशान्तरवर्तिनस्तस्य कथं तत्त्वमत आह—अविद्यमानस्येति । असन्निहितत्वेत्यर्थः । दातृवृत्तिस्त्वान्वयकत्वेन दातृज्ञानपूर्वकात्वात्वेनैव तस्य जनकत्व, तावत्तैव दातृक्रियाया निष्पत्तेः । एवं श्लोक एवतीत्यादौ कथस्यापि । घटं धरति घटं करोतीत्यादौ तु बीजवशेन पूर्वकालावस्थामुत्पादिनिष्पादकत्वं बोध्यम् । एतेनादृष्टस्य स्वाभाविकवद्विषयवृत्तिर्येऽपि यागस्यापत्तात्कर्म करणत्वम् । न चाम्बवद्विषयपूर्ववर्तित्वस्यापारान्यतरकावमेव तद्वत्, व्यापारस्य जनकत्वगर्भतया आत्माध्यापत्तेरित्यपास्तम्, प्राप्तत्वं ज्ञानद्वारा भ्रष्टद्वारा वा तस्य तत्त्वसम्भवात् । अत एवादृष्टस्वीकारः । एतेन क्रियान्वितप्रत्ययार्थान्वितत्वं कारकत्वमिष्यपास्तम्, उक्तभाष्यविरोधापत्तेः अपिकारणस्य कारकत्वेन क्रियान्वय इत्यादिन्यवधारणसंज्ञायापत्तेश्च, 'एक भोदनः' शयादौ प्रत्ययार्थं कारकत्वकर्मत्वव्यवहारानापत्तेश्च, 'कारकाणां भावनान्वय' इत्यस्य भङ्गापत्तेश्च । एतेन क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वं तत्त्वमित्यपि निरस्तम् । न च कारकशब्दस्य कर्त्तरि श्रुता वतृपर्यायेन कारकं कर्मेत्यादिविरुद्धं कारकं कर्त्तेतिपुनरुक्तञ्चेति वाच्यम् ?

निष्पत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके ।

व्यापारभेदप्रेक्षायां करणादित्वसम्भवः ॥

संज्ञा ।

पञ्चाप्यशक्तिनत्वं भैरवि, 'कारकाणां भावनान्वयः' इतिप्रयोगोपपत्तिः । घटं करोतीत्यादौ घटदेरविद्यमानसम्प्रदानादेश्च क्रियान्वयमित्युक्तत्वाकारकत्वमिति न ह्यत्र ज्ञानद्वारा आरोपेण वा तदुपपादनापेक्षा । अपि-कारणस्यापि कर्त्तृकर्मदिगद्विषयपरम्परान्वयेन क्रियायां साक्षादेवान्वय इति कारकत्वम् । 'मद्यं देहि' शयादौ समासप्रयोगकसामर्थ्यं शीघ्रविषयस्य भासकशब्दादौ व्युत्पत्तिप्रसङ्गमिति न तथापि दोष इति ।

शब्दरत्नम् ।

सम्प्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम् ।

मैत्री ।

प्रवृत्तिपूर्वकालिकममदीयमिदं न्यन्तस्वत्ववद्भवत्वित्यादौ च आज्ञानकज्ञानान्तद्वारा । एवमेव क्रियाविशेषणानां शोभनादीनामपि बोध्यम् । न च घटङ्करोतीत्यादौ घटादेः क्रियाजनक-स्वन्नोपपद्यते, तेषां क्रियोत्तरकालिकत्वादिति वाच्यम् ? तद्विषयकस्मृतेः क्रियापूर्वकालि-कत्वेन विषयेऽपि त्रितिक्रियापूर्वकालिकत्वव्यवहारात्, सत्कार्यवादीसिद्धान्ताद्वा । न चैवमपि सर्वेषां ह्यकारणां स्वस्वक्रियाजनने स्वातन्त्र्यात्कर्मणः, कर्तृसंज्ञाऽपि प्राप्नोतीति वाच्यम् ? "स्वतन्त्र. कर्ता" इति सूत्रे "कारके" इत्यस्य सम्बन्धेन स्वातन्त्र्ये उक्तस्यात्मके लब्धे पुनः स्वातन्त्र्यप्रदोपादानं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यमपि तद्व्यापृत्यर्थमित्याशयात् ।

अत्रेदम्बोध्यम्, यस्य यस्य ज्ञानं क्रियापूर्वकालिकन्तेषां सर्वेषां ह्यकारकत्वमिति ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानमपृच्छतीत्यत्र पुत्रज्ञानवत्कदाचिद्ब्राह्मणज्ञानस्यापि क्रियापूर्वकालिकत्वसम्भवा-दितिव्याप्तेः क्रियान्वयित्वविवक्षापि प्रयोजिका । क्रिया च धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापार-रूपैव । कर्मणस्तत्क्रियाजनकत्वमफलद्वारा । अधिकरणस्य तु कर्तृकर्मद्वारा । यदि साक्षाज्जनक-त्वमात्रं विवक्षितं स्यात्तदा भ्रामङ्गच्छति, भ्रामे गच्छतीति, प्रयोगद्वैविध्यासङ्गतिः स्यात् । फलस्य क्रियास्वस्योकारस्तु प्राचामनुरोधेन । धात्वर्थप्रधानव्यापारान्वयित्वञ्च न विशेषण-तयैव, किन्तु कचिद्विशेष्यतयापि । अस एव 'पाचकस्य स्थिति' इत्यादौ स्थितिक्रिया-प्रतिविं विशेषणत्वेऽपि पाचकस्य पुरुषस्य भ्राममित्यादौ कर्तृकारके ण्युपप्रत्ययोपपत्तिः । भावप्रकाशः ।

इति हर्षवते । सर्वेषां स्वस्वव्यापारद्वारा स्वातन्त्र्येणैव क्रियानन्तरत्वात्कर्तृत्वेन 'कारकत्वम्' । तदा कः केन किं पचतीति विवक्षायां स्वस्व-शास्त्रवशेन कर्णादित्यम् । तत्र सामान्यपूर्वकत्वादिवै-ष्यस्य कारकत्वमनुवृत्तिमिति नेतृदोषद्वयम् । कर्मत्वापेक्षयायां कर्तृसंज्ञा तु न, कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनस्तद्व्यपणं यस्य स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्ययुक्तस्वतन्त्र्यं तस्य कर्तृत्वार्थमित्युक्तत्वात् । कारकसंज्ञा तु वस्तुतस्तत्वात्कर्मस्य स्थितिमात्रेण कर्मादीनां विधानसामर्थ्यात्परवर्तते इति तद्व्याव. । प्रकाशान्तरमपि मञ्जूषायामुद्योते च स्पष्टम् । स्पष्टं चेद् सर्वे "कारके" इति सूत्रे भाष्ये सूचनद्वया । एव च क्रियान्वयित्वे कारकत्वे तेषां कर्तृसमवायेऽपि कर्मकारकमित्यादेरनुपपत्त्यभावाच्च तदाशङ्क्यसमा-धानपरमाभ्यासङ्गतिस्तदर्थं कारकशब्दस्य सामुदायिकपक्षेऽपि दूषणं बोध्यम् । एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वं, न तज्जनकत्वं, सम्प्रदानादीनां तत्त्वानापत्तेः । न च यागस्यापूर्ववृत्तित्वेऽप्यपूर्वस्य तत्त्वेन तद्दाय तद्व्यपणं यागस्य करणवत्तज्ज्ञानस्य पूर्ववृत्तित्वेन तस्य तत्र स्वपन्नमिति वाच्यम् ? ब्राह्मणसम्बन्धिपुत्रस्य क्रियान्वयित्वेन पुत्रज्ञानस्यैव ब्राह्मणज्ञानस्यापि पूर्व संवाप जनकत्वाश्च-यत्वा क्रियान्वयित्वविवक्षायां क्षयभावाच्च । न चैवमपि ब्राह्मणस्य कर्मसंज्ञा दुर्वाप, पुत्रदाय तस्यापि क्रियान्वयित्वात् । न च साक्षात्तदन्वयित्वमेवेष्टं, कर्मकारकस्य फलदाय अधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मदाय तदन्वयानुभवस्य स्वादिसम्मतस्य विना प्रमाणमनन्तापायोगात् । भ्रामं गच्छति, भ्रामे गच्छतीति प्रयोगयोरेकप्रकारं विनोपपादनाप्रम्भवाच्चेति वाच्यम् । क्रियायाः कारककाङ्क्षायां कारकाणां क्रियाकाङ्क्षायां च तत्र साक्षात् परस्परया वाऽ-वयस्य कलुषत्वेऽपि बुधमन्तुल्लेखे तादृशकल्पने भानामा-वात् परस्परव्यापि क्रियात्वाच्च । तत्र क्रियान्वयश्च प्रकाशनेनैवेति नाप्रसङ्गः, किन्तु विशेष्यत्वेनापि । अत्र एव 'पाचकस्य देयदत्तस्य गृह' देवदत्तेन पकस्य तण्डुलस्य समुद्धं' इत्यादौ वा पाचकशानिरूपितं कर्तृत्वादिकं सङ्गच्छते इति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति च ज्ञातम्, उक्तदोषग्रन्थपक्षेः । एतेन तद्विपर-पत्तिर्दृष्टावश्यमेव तत्त्वं न तु क्रियावर्गव्यापि, प्रधानाया अपि तत्तापत्तेः । नयेद्यपि । "संशोधनान्तं सूत्रोक्तः" इत्यत्र सम्बोधनपरस्य वेदव्यापत्तेः । कुर्यादीनामपि तदन्वयित्वेन प्रधानाया अपि तत्त्व-पत्तेः । नयेद्यपि । स बोधनान्तं ह्युक्तो तस्य सम्बन्धनस्य तथाप्यार. । नवाव विदुषो रित्यादौ

अनभिहिते ॥ ननु बहुपदुरित्यादौ बहुधा उक्तार्थत्वाद्यथा कल्पवादयो न,
एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भविष्यति, किं च

शब्दरत्नम् ।

तिङादिभिरिति । तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्ताव
भैरवी ।

एवञ्च कारककाधिकारपठितसञ्ज्ञावत्त्वं यस्य तस्य प्रधानीभूतव्यापारान्वयित्वात् कारकपदेन
ग्रहणम्, न तु यथाकथञ्चिद्विधान्यायिनामिति । यत्तु तदधिकारपठिताः पादानादिसञ्ज्ञकत्व-
मेव कारकत्वम् । अन्यथा—

“सम्बोधनान्तद्वैतार्थाः कारकप्रथमो वतिः”

इत्यत्र सम्बोधनान्तस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तिः, कृत्वसुजर्थकप्रत्ययान्तानाङ्कारकत्वा-
पत्तिश्च । एवमप्रथमवत्यन्तेऽपि । न चेष्टापत्तिः, ‘द्विध्यानकृता’ इत्यर्थं ध्यायते, किपि
‘द्विधियौ’ ‘द्विधिय’ इत्यादौ ब्राह्मणवद्धीरित्यादौ च कारकपूर्वत्वेन “एरनेकाच्” इति
यणापत्तिरिति केचित्, तच्च, कारकशब्दस्य करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तेर्भाष्यकृत-
वर्तनात् । प्रथमान्तस्य कारकार्यत्वमिष्टमेव । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन सम्बोधनान्तस्य कृत-
त्वात् । कृत्योर्थानाङ्क्रियाम्भाववृत्तिगणनायत्वं न तु क्रियाजनकत्वम् । एवमेव वत्यन्तस्या-
पीति न यणापत्तिरित्याशयेनाह—भलमिति ।

ननु पुनरुक्तप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे प्रातिपदिकेन कर्मादायुक्तेऽपि यथा द्वितीयादि
भवति तथा क्रियते कट इत्यादावपि स्यात्, ‘द्विर्थं सुतद्वन्भवति’ इति न्यायेन द्वौ ब्राह्मण-
मिहपादौ समापेक्ष्य दृष्टत्वात् । विभक्तिसमभिध्याहाराभावे कारकप्रतीत्यभावेन तत्तद्वि-
भक्तीनान्तत्तदर्थ्योक्तस्यम् । क्वचित् ‘सत्यपि सम्भवे’ इति न्यायेन द्योतकविषयेऽपि
याच्ययाधकभायः । यथा—‘ननुपासुर्द्व्यां सोयुः शपथ याध इत्यत आह—उरैरेति ।

भावप्रकाशः ।

यणापत्तिः । ‘वाक्काट’ इत्यादौ स्वरितत्वाद्यगौ गौरवाच्च । किञ्च तदन्त्यः साक्षादुत परम्पर्या
नाथः, सतस्या अकारकत्वापत्तेः । नास्त्यः, पञ्चमा अपि वक्ष्यापत्तेः पञ्चमसम्बोधनार्थे भूजामावाच ।
चरमे तदन्त्येवादिनन्दोक्तम्यास्यनमप्ययुक्तम्, पञ्चमादिभ्याश्चयोग्यताया दुर्वचत्वात् । भुक्ततद्धने
तु “कारके” तत्पदिकारक्षणे उभयविधसम्बन्धग्रहणे न कोपि दोषः, पञ्चमास्तदधिकारापठितत्वात् ।
तथापि वरवीश्वरे प्रथमाया अकारकत्वापत्त्या भरतिनान्तत्वाभिरिति मन्दोक्तमपास्तम्, उक्तदोषगणा-
पत्तेः, तदर्थं काकटशब्दस्य साधुत्वे मानाभावाच्च, प्रथमायास्तत्त्वेश्वरस्य प्राक् प्रतिपदितत्वाच्च,
तद्वैयर्थ्यादौपदेश्य ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तत्र निर्वाहाच्च, कृत्योर्षादीनां तदजन्यत्वेन वक्ष्यानापत्तेः च ।
अत्र एव न तत्र यणापत्तिः । तन्मतेऽपि तत्र निमित्तापत्तेनापत्तेः च, मूक्येचित्येन किञ्चित्सादृश्य-
त्वाच्च, मानोद्धरीत्या निर्वाहाच्च । अत्र एव तत्र व्यासवाने दोषलेशाभावाच्चेति दिक् । तदाह—
इत्यलमिति ।

ननु पञ्चमस्यैव सम्बन्धपञ्चमार्थे च प्रातिपदिकनोक्तेऽपि कर्मत्वात् यथा द्वितीया भवति तथा क्रियते
कट इत्यादौ तिङादिभिरुक्तैश्च तत्र सा दुर्भावा, विनर्क नो द्योतकत्वेन तत्समभिध्याहारं विना प्राति-
पदिनादय एव तदर्थोपधाया, प्रविना नवतेः पर्यटनयव, यवश्च यवः । किञ्च इत्यत्रोपधायां “समा-
गाव” इति गुणनामोपदेश्यं द्विर्वचं युज्यते भवति इति न्यायनोक्तार्थयोगात् प स्यात् । अत्र एवं द्वौ पदौ
नवति ३ इत्यादौ न द्योतकत्वाद्यप्युक्तत्वात् ननु यणापत्तिः बहुधा तु कृत्योर्षादीनां वक्ष्याना सम-
दोषः, “तद्विमाने” इति वक्ष्यात् । अत्र एव पानुरन्तद्विधिवदे साधुद्वयार्थिकं न्येदत्र आह—
तेरेति । तिङादिभिरुक्तैश्च । तस्याः वक्ष्या—उपधायाः । उपधा—वाचकत्वेन द्योतकत्वेन बोद्ध-
वत् ।

कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया 'कृतः कटः' इत्यादिषु प्रथमया बाधिर्यते, निरवकाशत्वात् । न च वृत्त इत्यादिरवकाशः; तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रिया प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिट्टं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तर-निवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमया अवकाशं द्रूपे, तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमाऽस्तु । एवं चानभिहिताधिकारो वृथेति चेत् ?
मैवम्, संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात् । तथा चाऽनभिहिते

छन्दरत्नम् ।

वृत्तेः कर्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेऽपि तदनापत्तिरिति भावः । अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य । उक्तमूलकच्छकौ वृत्त्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम् । सावकाशेति । मात्रप्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमया अप्रवृत्तेरिति भावः । प्रतीयमानामिति । अत एव 'तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमा' इति वार्तिकन्यासः सङ्गच्छते । अनावश्यकत्वादिति । तदभिमानादित्यर्थः ।

सङ्गृहेति । "द्व्येकयोः" "कर्मणि" "स्वौजङ्" इत्यादरेकवाक्यतयाऽन्ये कर्मणीति-
मैरवी ।

तिङ्गादिभिरेवेत्यर्थः । तस्याः शब्देः— कर्मादिशब्देः । उक्तौ— वाचकत्वेन द्योतकत्वेन चोद्भू-
ततया बोधने । उक्तमूलके कर्मणि वर्तमानात्प्रातिपदिकाद् द्वितीयेतिरीत्या "कर्मणि द्वितीया"
इत्यादिसूत्राणामर्थादिति भावः । नन्वेवम् "अनभिहिते" इति सूत्रन्तर्हि व्यर्थमेव स्यादत-
आह—अनभिहितसूत्रमपीति । अभिधानविषये— तिङ्गादिभिर्न्यत्र बोधनस्तद्विषये । ननु कटङ्करो-
तीत्यादावपि प्रातिपदिकार्थसङ्गात्प्रथमा प्राप्नोतीति कथं सावकाशत्वमत आह—मात्रप्र-
हणेनेति । "सम्बोधने च" इत्यस्योपलक्षणमेतत् । अत एव—प्रतीयमानक्रियासत्त्वादेव ।
'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति' इति न्यायस्याऽभियुक्तानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
नन्वनावश्यकत्वकथनमसङ्गतमुक्त्याप्यस्य जागरूकत्वादत आह—तदभिमानादिति ।

सङ्ख्याया विभक्त्यर्थत्वमुपपादयति—बेकयोःत्यादिना । न च संख्याया नित्यपरतन्त्र-
तया पूर्ववद्विशिष्टे कर्मणीत्येवम्परतन्त्रवैधायं उचित इति वाच्यम् ? कारकस्य प्रातिपदिका-
भावप्रकाशः ।

तथा बोधने । अथ चाऽऽवृत्तौ हेतुः । अवृत्तिश्च तदनापत्तौ हेतुः । तत्रोद्भूतत्वे सति नान्यथेति तद-
नापत्तिरिति भावः । नन्वेवमनभिहितसूत्रं तत्पक्षेऽपि व्यर्थमिति वक्ष्यमाणं तदा वक्ष्यवन्मसङ्गतमत आह—
अनभिहितेति । तथा चोद्भूते कर्मणि वर्तमानाद् द्वितीयेत्यर्थः कृतितः, तदाह—अभिधानेति ।
तिङ्गादिभिश्चरीत्या बोधनविषये इत्यर्थः । मात्रेति । "सम्बोधने च" इति आपरुस्याप्युलक्षणमिदम् ।
अत एव—प्रतीयमानक्रियासत्त्वादेव । इदमेव "अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति" इत्यादिभाष्यादयुक्ती वीजम् ।
एतेन तन्निर्वाजमित्यपारतम् । तथा च प्रथमया अपि क्रियावदिकर्त्राचन्वये एव साधुरवमिति भावः । उक्त-
वार्तिकभाष्यादिविरोधाद्—तदभीति । अनेनाहचिःसुविंशः । अत एव मूले 'द्रूपे' इत्येकवचनमुपात्तम् ।
तद्वीजं तु नीलमिट्टमित्यस्याप्युल्लेखो नोचितः, उक्तरीत्या प्रथमया असाधुर्यं च तत्र स्यादिति । एतेन
नियो घट इत्यादौ नियादीनां घटत्वादान्वयविवक्षायां प्रथमावकाश इति आन्योक्तमपारतं, विशिष्टस्य
श्रुत्युपरिधत्तावेऽपि जातेरतत्त्वाच्च । अत एव 'पदार्थः पदार्थेऽवेति न तदेकदेशे' इति घण्टाधोपः सङ्ग-
च्छते । सा च क्रिया क्वचित्पूर्यमाणा क्वचित्प्रतीयमानेत्यन्यदेतत् ।

ननु "कर्मणि द्वितीया" इति सूत्रार्थं संख्याया विभक्त्यर्थत्वमत आह—द्व्येकयोरिति । एक-
वाक्यतयेति । वाक्येकतावगतयेत्यर्थः । अत्राद्यावशाच्चात्मनोभूतैव तेषां सत्यसंख्यावत्त्वम् । पदेक-

कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनममित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदे-
कत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमम् इति हि वाक्यार्थः । तथा सति 'कृतः कटः' इत्यादौ

शब्दरत्नम् ।

सप्तम्या "द्वयेकयो." इतिसूत्रोपाचैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थं हि सा
विभक्त्यर्थ इति पक्षः । न च 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायेन कर्मणि एकत्वे चाभि-
त्येवार्थ उचितः, सङ्ख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव सत्त्वमित्युक्तोऽर्थोऽसङ्गत
इति वाच्यम् ? सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशे विषये गुणयोरपि परस्परान्वया-
भैरवो ।

यत्वेन तत्र विभक्तिविधानानुपयोगात्संख्याया विशेष्यत्वकल्पनया तत्र विधानं युक्तमित्या-
शयात् । यत्तु "योकयो." इति पक्षीतिः तत्र, बहुष्वित्यादिभिर्वक्तव्यापक्षेः । सप्तम्यर्थस्तु
चाचकत्वम् । इयं च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्यपक्षे स्वीकार्या । परन्त्वेवमर्थकल्पनेन सूत्राणां
स्वतः पूर्वलक्ष्यसंस्कारकत्वं, किन्तु तदनन्तरकल्पितकर्मणि यदेकत्वमित्येवरीत्या यद्वाक्य-
न्तवृद्धोरेति गौरवमतः पदेकवाक्यतयैवादो निरस्यसाकाङ्क्षयोः सङ्ख्यासंख्येययोरन्वय इति
दर्शयति—सङ्ख्येयादिना । पदेकवाक्यता तु कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकात्तदर्थमात्रगतै-
कत्वे प्रथमैकवचनं सुमंभवति, कर्मत्वशक्तिसमानाधिकरणैकत्वे द्वितीयैकवचनममिति स्वीका-
र्या । 'गुणानाञ्च' इति न्यायसम्भारस्तु यत्रानेकगुणोपस्थितिविनिर्ह्यसाकाङ्क्षत्वाभावश्च तत्रैव ।
"अक्षयैकहायन्यापिप्लाक्ष्या सोमम् क्रीणाति" इत्यादौ यथा । तत्र ह्यनेकगुणवाचकपदश्च
। यनेन परस्परनिरपेक्षाणां तेषां प्रधानीभूतभावनायामेवाख्यादिकरुणिका सोमकर्मकक्षपकर-
णिका भावनेतिरीत्याऽन्यथः, नत्याख्यापिप्लाक्षित्वैकहायिनीत्वविशिष्टैकद्वय्यकरणिका भाव-

भावप्रकाशः ।

वाक्यतयाऽन्यथे तु कर्मत्वादियोग्यार्थकप्रातिपदिकात्तदर्थमात्रगते पक्षे प्रथमैकवचनम्, कर्मशक्तिस-
मानाधिकरणे एकत्वे द्वितीयैकवचनमिथादिप्रकारेण बोधान्यत्राभ्यवादो प्रातिरुपादयितुमशक्येव ।
विश्रायनियमप्रवृत्तायां विप्रप्रयनियमशुद्धप्रत्ययनियमेति कवोच्छेद एव एकवचनादिशब्दे भाविस-
न्धाविधाने गौरवं च । यद्यप्यापदोः "अभ्यवात्" इति धापकारवृद्धः, फलतो नियमान्मध्यदोषोपि;
तथापि चरमेदोषो दृष्ट एवेति भावः । सप्तम्या इति । ननु द्वितीयायाः सूत्रे सुशराचदपेक्षेव सप्त-
म्युक्तिर्वा न त्वेकत्वाद्यपेक्षया । किञ्च संख्यायाः प्रायेण विज्ञेयत्वस्यैव वृष्टरादेकवविशिष्टे कर्मणीत्ये-
वार्थ उचितः । एवं च प्रथमपक्ष एवायुक्त इति चेत् ? न, कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुप-
योगात् । शुद्धनियमार्थत्वापेक्षया कर्मण एकरवविशेषणतया विधित्वद्वारा नियमस्यापि भाविकी सिद्धि-
रिति विधिवीचियेन तथैवावय उचित इत्याशयात् । अत्र चेदमेव सूत्र गमकम् । तथाचात्र पक्षे यथा
प्रातिपदिदेनोद्धे द्वितीयादयो भवन्ति तथा त्रिकायमिदितेऽपि स्युस्तिपेदर्थे यत्रमात्रपदमिति भावः ।
एतेन 'अन्यथा' इत्यादौ यत्रानेकगुणयवत् तत्र 'गुणानां च' इति न्यायसम्भारे नचात्र तथेति नये-
त्वादिरुद्धा चिन्तयेयमाशङ्क, उक्तरीत्या पञ्चसिद्धौ तस्या एव शङ्काया उदयात् । अत्र एव भावः—
नयेति । पञ्च द्वेयः— "द्वयेकयो." इति पक्षीतिः, तत्र, "बहुषु" इत्यत्र सप्तमीरुद्धेन द्वयेकयोरित्य-
स्यापि तथोपायात् । दृष्टान्तद्वयाह—एकस्ये चेति । सप्तमी बोध्यत्वप्रतिपादिकेति भावः । प्रत्यास-
त्येति । एतच्च वाक्यैकवाक्यतयाऽन्यपक्षे कर्मणीत्यादिना मूल एव दर्शितम् । एकत्वादेऽप्यसाका-
ङ्क्षानिपुण्ये ५१ मेकवाक्यतया उक्तम् । एतदर्थमेव साकार्यमाह—उक्तोऽर्थ इति । पूर्वत्र संख्याया
एव प्रातिपदिकवृद्धेऽप्यत्र सूत्रवदोषविशेषोऽत्र सूत्रोक्तिरिति विशेष इति भावः । ईदृशे इति । तथाच
निरासः ६४ पञ्चद्वयेनैकत्वात्—साकाङ्क्षकल्पनिति भावः । पदिसिद्धिमिरमादौ । द्वेयस्यान्यथैव

च केन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अमृदुर्वारः परत्वात्प्रथमेत्यपि न, 'क-

शब्दरत्नम् ।

ङ्गीकारात् । स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे । तदेकत्वस्येति । प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः । एवं चाप्र-
धानकमादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रम्, 'उक्तार्थानाम्', इति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति
भावः । कर्त्तव्यः कट इति । न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तायाः पट्टाः "कृत्या
नाम्" इति विभक्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम् ?
भैरवी ।

नेति बोधः । उक्तन्यायविरोधादिति, नचैवमत्रेति भावः । स्पष्टञ्चेदमिति । उक्तरीत्या सङ्ख्याया
विभक्त्यर्थत्वप्रतिपादनं स्पष्टमित्यर्थः । अत्रैव—“अनभिहिते” इति सूत्र एव । सङ्ख्याया वि-
भक्त्यर्थत्वञ्च “कर्मण एकत्वे कर्मणो द्वित्वे” इत्यादिभाष्येण ध्वनितमेव । कैयटेन तत्प्रकटी-
कृतमत एवाह—कैयट इति । प्रधानप्रत्ययार्थेति । प्रधानीभूतो य. प्रत्ययार्थः सङ्ख्यारूपस्तस्ये-
त्यर्थः । एवञ्च—उक्तरीत्या तत्तत्सूत्राणामेकवाक्यत्वसत्ये च । अप्रधानेति । सूत्रजन्यशाब्द-
बोधविषयेत्यादिः । विशेषणार्थमिति । सूत्रजन्यशाब्दबोधविषयप्रधानार्थं उक्तेन न्यायेन वारणं
पुष्कमप्रधानकर्मादिरूपार्थोक्तौ तु तत्कार्यस्याप्रधानत्वादेव न्यायाप्रवृत्तिरित्याह । पूर्वोक्तरी-
त्या न्यायेन नात्र पक्षे निर्वाह इति दर्शयति—उक्तार्थानामितीति । न्यायश्चेति । एवञ्चातिव्याप्ति-
वारणाय सूत्रमावश्यकम् । यदि तस्य न्यायस्याप्रधानार्थविषयत्वमपि स्यात्तदा एकस्यै-
वैव पक्षेऽप्यत्रैकवचनादेरुत्पत्तिर्न स्यात्, प्रकृत्या सङ्ख्याया उक्तत्वात् । दर्शनक्रियाकर्मगत-
मेकत्वानुप्रकृत्या भोक्तृमिति भवत्येव विभक्तिः । मूले—परत्वात्प्रथमेति । अत्र परत्वादिति पदं
विप्रतिषेधसूत्रेऽस्तीति तस्मिन्नेनोक्तम् । ततोपीति । प्रथमायाः परत्येनेत्यर्थः । निषेधापत्ति-
भावप्रकाराः ।

अथ इति ध्वनयितुमाह—स्पष्टं चेदमिति । उक्तरीत्या संख्याविभक्त्यर्थत्वप्रतिपादनमित्यर्थः । अत्रैव—
“अनभिहित” इत्यत्रैव । एतेन तन्नामित्यत्वात्तदङ्गीकारस्यानुक्तत्वेन सम्प्रतिरुक्तस्याप्यस्तम् । कैयटे
इति स्वर्णिगरचितसङ्ख्यपदमेव रङ्गुदीभविष्यति । अत्रापि पक्षे न्यायेन निर्वाह इति भ्रमवारणाय
न्यायव्यवस्थां वक्तुं न्यायते—प्रधानप्रत्ययार्थेति । प्राधान्येन सूत्रेणोक्तरीत्याऽनुपपत्तेन बोधि-
तस्येत्यर्थः । ननु कुतःपि सूत्रेऽत्रातिप्रसङ्ग एव, कर्मगतैकत्वेऽनभिहिते द्वितीयैकवचनमित्यर्थस्यैवोचि-
त्वेन तत्प्राप्तेः संवाप । एव च व्यर्थमेव सूत्रमत आह—एवं चेति । अत्र पक्षे तथा वाक्यार्थाङ्गीकारे
चैवार्थः । अप्रधानेति । सूत्रेणाप्राधान्येनानुपपत्त्येन बोधितं वाक्यमादिदृष्टं विशेषणत्वेनान्वयार्थम् “अ-
नभिहिते” इत्यादिप्रत्ययमित्यर्थः । तथा चानभिहितकर्मगतैकत्वे स इति वाक्यार्थ इति भावः । नन्वेवमपि
तद्व्यर्थमेव, कर्मण उक्तत्वेन न्यायेन तदापत्तेर्नारणादव आह—उक्तार्थानामितीति । प्रधानार्थेति ।
प्राधान्येन सूत्रबोधितार्थेत्यर्थः । अत्र—कर्त्तव्यः कट इत्यत्र । स्पष्टा इति । न्यायस्य प्रधानविषय-
त्वात् कृदन्तशक्तिप्रहाराप्रयोगोपरिषत्तिविषयक्रियानिरूपितकर्तृकर्मगतैकत्वे पक्षैकवचनमित्यर्थेन
“कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रेण प्राप्तायास्तस्या इत्यर्थः । एकसूत्रे भौतदोषानुत्पादादह—विमरुतेति ।
“कृत्यानां” योगे उभयप्राप्तेः सत्यां कर्तृकर्मणोः पक्षी नेति तदर्थः । अत्रोभयप्राप्तादित्यनुवृत्तिस्तु निषेध-
विकल्पयोर्मन्वरथायां अत्रैव भाष्ये कण्ठत उक्तं नोत्तरविभक्तसूत्रे, तेन नेत्यस्या ज्ञं गावः कृत्वेन, मया
मम वा सेव्यो हरिरिति प्रयोगव्यवस्था सिद्धेति भावः । निषेधापत्तिरिति । तद्व्याप्तिरित्यर्थः । एक
च कथं पक्षेऽप्यनुवृत्तिरिति भावः । नन्वत्र नोभयप्राप्तिरिह आह—तदधीति । “अनभिहिते” इत्यधिकार-
त्यर्थः । उभयप्राप्तेः । तस्या अपीत्यर्थः । यद्यप्येकसूत्रपक्षे दोषो दुस्तरः, योगविभागस्य माप्यका-
साला ।

प्रधानार्थविषय एवेति । शास्त्रजन्यबोधीयवृत्तिश्चिद्विषयकत्वात्तद्विषयविशेष्यतया भवमानस्या-
र्थस्य पदान्तरयोक्तौ तस्मिन्नेव पदान्तरस्य शास्त्रेण न साधुत्वं बोध्यते इति ‘उक्तार्थानामप्रयोग’ इत्येत्यर्थः ।

अम्बरम् ।

अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येव पट्टणपत्तौ “कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रस्य कर्तृग्रहणस्य “उभयप्राप्तौ” इति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्या “आत्ममाने स्वप्न” इति सूत्रस्य भाष्यप्राप्ताभावेन चोभयोः प्रयोग उभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृते नोभयप्राप्तिरित्या-
भेदो ।

रिति । प्रथमावाधकपक्षथा इत्यादिः । कर्तव्यः कर्तृवैवेति शेषपूरणेनोभयत्र प्राप्त्युद्भावने-
तत् । ननु कर्मण उक्तत्वाच्च कर्मणि पक्षीप्राप्तिरिति चेत् ? शृणु, अनभिहिताधिकाराभावे
कर्तरि कर्मणि यदेकत्वन्तत्र इत् इतिरोत्था तस्यापि सूत्रस्याप्यात् । सर्वत्रैवेति । नच सकर्मकथा-
नुप्रकृतिकृत्यप्रयोगे भवदुक्तीत्या यद्यप्युभयप्राप्तिस्तत्त्वन्तथाप्यकर्मकप्रकृतिकृत्यप्रयोगे ‘चैत्र-
स्य शायिका’ ‘मैत्रस्यासिका’ इत्यादाहुमयोः सत्त्वस्यैवाभावेन सर्वत्रैवेत्यसङ्गतमिति वाच्यम् ?
वक्ष्यमाणरीत्या देशकालादिकर्मसत्त्वस्य तत्रापि सम्भवात् । नच यत्र स्वार्थव्यापारकरणकस्यै-
धातोर्न घृत्तिस्तत्रैवाकर्मकधानुप्रयोगे नोभयप्राप्तिरिति वाच्यम् ? ‘देशः कालो भावो गन्त-
व्योऽव्या च’ इति वार्तिकास्तत्रैव तथा कल्पनात् । वैयर्थ्यापत्तेरिति । भवदुक्तीत्याञ्च-
च्छेदकावच्छेदेनोभयप्राप्तिसम्भवेन कर्तरि पक्षीनिषेधस्य प्राप्त्या कर्तृग्रहणस्याव्यावर्तक-
तया “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इतिसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । भाष्यप्राप्ताभावेनेति । इत्थं हि तत्र
भाष्यम्—“आत्ममान इति किमर्थम् ? परमाने मानूत्, कृतेऽपि तत्र प्राप्नोति । कुत एतत् ?
आत्मन इति कर्तरि पक्षी, मान इत्यकारो भावे । स्वकर्मकमानवत्परकर्मकमानोऽपि स्वकर्तृक
एव भवति । नैव दोषः, आत्मन इति कर्मणि पक्षी “कर्तृकर्मणोः” इति । ननु च कर्तर्यपि
तेनैव विधायते तत्र कुत एतत् कर्मणि भविष्यति, न पुनः कर्तरि ? एवमहि आत्मग्रहणसाम-
र्थ्यात्कर्मणि विज्ञास्यते” । अत्र कैयटः—“आत्मसम्बन्धः प्रत्ययात्मनः परस्य व्यावृत्तिरुच्यते ।
तत्र यदि कर्तरि पक्षी स्यादात्मग्रहणमनर्थकं स्यात्, कर्तृसम्बन्धान्वयनिधारात्मननक्रियायाः”
इति । अत्र भाष्ये आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणि पक्षी प्रतिपादिता, ननु “उभयप्राप्तौ” इति
भावप्रकाशः ।

रीयो न वार्तिकक्षरीय इत्युच्यते कर्तृ, पट्टणपत्तिस्तु वार्तिकक्षरीयेति स्पष्टमेव भाष्ये, तथापि भाष्यम-
वेऽपि बोध एवमित्युक्त्या समापत्ते—अधिकारेति । सर्वत्रैवेति । उक्तेऽनुक्ते च कर्मणि कर्तरि
नेत्यर्थः । उभयप्राप्तिविषयसत्त्वादिति । “उभयप्राप्तौ” शब्देऽद्वयसत्त्वादित्यर्थः । विषयावादि-
त्येव क्वचित्तादा, स तु शुद्ध एव । एवं च “उभयप्राप्तौ” शब्दस्यैव सर्वत्र प्राप्तिः क्वचिदा । तदाह—
कर्मण्येवेति । एवं च “कर्मणि कृति” इत्येव सूत्रं कार्यं, सूत्रद्वयं स्वार्थम्, तदाह—कर्तृकर्मणोरि-
त्यादि । “कर्मणि च” इत्यस्यानिष्टे प्रवृत्तिस्तु तुल्यैवेति भावः । ननु सकर्मकैवैतत्सम्भवेति ‘भवतः
शायिका’ ‘भवतः प्रासिका’ इत्यादावकर्मण्येव कर्मणोऽभावात्तदविषयत्वेन सर्वत्रैवेति उभयवैयर्थ्यमिति
पाठस्तदमिति चेत् ? शृणु, ‘अकर्मकधानुप्रयोगे देशकालादिकर्मणोऽवच्छेदकवच्छेदेन सत्त्वात्तदुक्तिर-
वैयर्थ्यं च सङ्गतमेवेति । नरासनादिकरणकस्यापानापर्यो यत्र न विवक्षितः किन्वासनमार्गं, तदा पुन-
स्तदसङ्गतमेवेति वाच्यम् । ‘देशः कालः’ इति वार्तिकप्रमाणप्राप्ताभावादकर्मकधानुप्रयोगे तदविषयापा-
दान्तरभित्त्याशयात् । एवं सूत्रप्रमाणकस्य भाष्यमपि प्रमाणमित्याह—आत्ममाने इति ।
इति कदिवत् ।

यस्तु शृणु न तदार्थिकं, भाष्येऽनुपपन्नात् । यदुपक्रम्यते, न तद्विषयकं द्वियुक्तत्वात् । अत्र यत्र
“समा समा विभावते” इत्यत्र ‘समायां समयां विभावते’ इति विग्रहकृत्तनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा
संख्यम् ।

यदिद्विधिविधिर्येथानि कृतिप्रकाराणां भासमानास्तेष्वपि पक्षान्तरेणोक्तवति तत्र शास्त्रेण परान्तरस्य स-
मुत्पत्तेरने नार्थः स्यात् प्रतिपन्नक इति । यथा ‘यत् पश्य’ इत्यत्र । अत्र संक्षेपेन निश्चिन्नेत्यतानि कृति-
प्रकाराणां पक्षान्तरेण प्राप्तिरिति केनोक्तवति अथवा विषयव्यापारव्यापार इति विवेकचनसिद्धिरिति तदाशयः ।

शब्दरत्नम् ।

शयात् । आकृष्टव्या प्रामं शास्त्रेत्यत्र "कृत्यानाम्" इति विभक्तसूत्रस्थमाच्योदाहरणे मैत्री ।

कर्तरि निषेधेन । तस्माद्यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रोभयोः प्राप्तिरिति सामर्थ्यपर्यन्तकथनेन कल्प्यते । स्यादेतत्, सङ्ख्या विभक्त्यर्थे इति नोचितं, "कर्मणि द्वितीया" इत्यादिसूत्रेषु कर्मणोत्यादिसप्तम्याः "श्रुतातुमितयोः" इति न्यायेन श्रुतद्वितीयादिभिरेव सम्बन्धस्य युक्तत्वात् । एकत्वादिकन्तु शास्त्रान्तरेकवाक्यतया लभ्यते । किञ्च सङ्ख्यायाः सङ्ख्यपरतन्त्रतया विशेषणत्वस्यैव घटोऽस्ति पटोऽस्त्योत्यादौ दृष्ट्वेनैकत्वविशिष्टे कर्मणोत्येवार्थ उचितः । किञ्च "स्वौजसमौद्" इतिसूत्रेण द्वितीयायाः कर्मणि सिद्धतया "कर्मणि द्वितीया" इतिसूत्रं नियमार्थमिति भाष्यसिद्धान्तः । अत एव—

"सुपाङ्गमादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिलाम् ।
प्रसिद्धो नियमस्तत्र—"

इति भाष्ये उक्तम् । स च नियमोऽर्थस्य वा प्रत्ययस्य वेत्यन्यदेतत् । यत्तु देशकालादिकर्मणः सर्वत्रैवाकर्मकधातुप्रयोगे 'अकर्मकधातुयोगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽन्वा च कर्मसङ्गः' इति वार्त्तिकस्तस्मैव इति प्रागभिहितं; तत्र, तादृशवार्त्तिकानुपलम्भात् । 'भावकालावगन्तव्याः कर्मसङ्गाद्यकर्मणां देशश्च' इति भाष्ये उक्तम् । तत्र हिशब्दोपादानेन यदा धात्वर्थकरणकव्यापनेऽर्थे धातोर्युक्तिस्तदा तेषाङ्गमस्त्वस्य प्रसिद्धत्वञ्चनितम् । यदा तु जननाविरूपार्थमात्रस्य धात्वर्थविवक्षा तदा न तेषाङ्गमस्त्वम् । अत एव "समां समां विजायते" इति सूत्रव्याख्यानावसरे "समायां समायां विजायते" इति विग्रहप्रदर्शनम्भाष्ये सङ्गृह्यते । तादृशवार्त्तिकतत्त्वे तेन द्वितीयायास्तत्र साधुत्वस्य बोधनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नच "केचित्कालादिभिरकर्मकाः" इति भाष्यस्य तदसङ्गतिरिति वाच्यम् ? धातुमात्रस्य स्वार्थकरणकव्यापने दृष्ट्या केचिदपि कालादिकर्मसम्बन्धाभाववन्तो नेति तदर्थम् । एवञ्च कालादिकर्मणाम्प्रयोगत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वमित्यत्र तत्तात्पर्यम् । एवञ्च सङ्ख्या विभक्त्यर्थे इति पक्षो न युक्त इति । अत एव वक्ष्यति—कारकं विभक्त्यर्थे इति पक्ष इत्यादि । ननु यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैव चेदुभयप्राप्तिस्तदा "कृत्यानाम्" इति विभक्तसूत्रस्य यदुदाहरणं भाष्योऽभावप्रकाशः ।

तेन द्वितीयाया एव तत्र साधुत्वबोधनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एवं च तादृशप्रयोगे तदविषयवाचासङ्गमसङ्गतमेव । न च "केचित्कालादिभिरकर्मकाः" इति भाष्यस्य तु धातुमात्रस्य कालादिकर्मकार्यवृत्तिर्त्वं, तदपि प्रयोगानुरोधेन न तु प्रयोगत्वावच्छेदेनेति तात्पर्येण न तद्विरोध इति बोध्यम् । इत एवाकवेराह—आत्ममाने इति । इत्थं हि तत्र भाष्यम् "आत्ममाने इति किमर्थं ? परमाने माभूत्, कृतेऽपि तत्र प्राप्नोति । कुतः ? आत्मन इति कर्तरिपक्षी मान इत्यकारो मावे । स्वकर्मकमानवत्परकर्मकमानोऽपि स्वकर्तृक एव भवति । नैव दोषः । आत्मन इति कर्मणि पक्षी 'कर्तृकर्मणोः' इति । ननु कर्तर्यपि तेनैव विधीयते तत्र कुत परत्कर्मणि भविष्यति, न पुनः कर्तरि ? एवं तर्हि आत्मप्रकरणसामर्थ्यात्कर्मणि विद्यास्यते" इति । अत्र कैयटः—आत्मशब्दः प्राणमात्मनः परम्प्रावृत्तिं करोति । तत्र यदि कर्तरि पक्षी स्वादात्मप्रमाणमनर्थकं स्यात्, कर्तृसम्बन्धाभ्यामिवात्मननञ्जिवाया," इति ।

अर्थ भावः, यद्यपि "उभयप्राप्तौ" इति नियमादपि न कर्तरिपि सुबन् वयाप्युभयोः प्रयोगाभावात् तदप्राप्तिरिति तत्सामर्थ्यपर्यन्तानुपासनमिति । नन्वेतदत्र "उभयप्राप्तौ" इत्यत्र तदार्थाङ्गीकारेऽपि "कृत्यानाम्" इत्यत्र तदाखे किं मानं 'मान' इत्यत्र हि न कृत्यः, एवं च शब्दाधिकार एव तत्र । अत एवाकृष्टव्या प्रामं शोधेति तदुदाहरणं भाष्योक्तं यथाश्रुतेन साधु इति चेत् ? न, शब्दाधिकारोऽप्यर्थाधिकारस्य ज्ञानतो साधनेन तदनुपेक्षापदेन तदार्थाङ्गीकारात् । अत एव तत्र शब्दाधिकारप्रकृतत्वं तदर्थवार्त्तिकव्याख्यादिकं सङ्गृह्यते । उदाह—इत्याद्यादिति । तत्र उदापाद-

तस्यः कः? इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणपक्षोपसङ्गात् । कारकं विभ-

शब्दरत्नम् ।

आश्चर्यपदकृतपदे अध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या । इत्यादौति । आदिना भवतो लाभो-
ऽदयः क इत्येतत् । कारकमिति । संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतया भानादेकत्वे यत्कर्म-
भैरवी ।

कृतं 'याममाकट्टया शाखा' इति, तस्य कथमुपपत्तिरत आह—आकट्टयेति । आश्चर्यपदा-
ख्याहारस्य प्रयोजनस्तु यत्राश्चर्यप्रतिपाद्यन्तत्र कर्ताऽसमर्थ आकर्षणक्रियायां, दुराकर्षा च
शाखा, परन्तु सा तादृशेन कर्त्रा आकृष्यत इत्यर्थस्य प्रतिपत्तिस्तदैव तत्प्रतिपत्तिरिति ।
इत्यन्भाष्यकारमतेनोदाहरणं संयोज्य मुनित्रयमतेनाह—आदिनेति । "अकर्तरि च कारके
संज्ञायाम्" इति सूत्रे संज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्, "लाभ" इत्यत्र कर्मणि घञ् । भवन्नि-
ष्टव्यापारजन्यलाभाभयो जिज्ञासाविषयोऽन्वः क इति ततः शाब्दबोधः । अत्राद्वयपदादन्-
भिहितविधिकाभावे पठ्ठी स्यात्, संख्यायाः कर्मनिष्ठाया अनभिज्ञानादतः सूत्रमाव-
श्यकमिति ।

सुपाङ्गमोदयोऽप्यथाः संख्या चैव तथा विज्ञम् ।

इति भाष्योक्तरीत्या कर्मांशानां विभक्तिशब्दस्येयं यथा वाक्यविष्पत्तिस्तथाऽऽह—संख्याया
इति । विभक्तिष्येतसङ्ख्याया इत्यर्थः । विशेषणतया भानादिति । न च घटपदादिशब्दप्रकृतिक-
भावप्रकाशः ।

कर्त्ता किंवायनुवादकमूलस्येति भावः । नन्वेवं तदुदाहरणसङ्गतिरत आह—आकट्टयेति ।
ननु किमर्थमत्र कर्तृपदाध्याहारः ? ततस्तत्र तदनुवृत्तेरेव कथनम् । अथ तत्रैव तदुक्त-
रयोः किमुच्यते भव्यादीनामिति भाष्ये वृत्तिः "एवं तदि" इत्यादिभाष्ये कण्ठ-
छक्का इत्युच्यते तथापि तदनुवृत्तेन तत्र तथार्थानङ्गीकार एव कुतो नैतिचेत् ? न, तदुच्य-
त्वात् । किञ्च तत्रैव "उभयप्राप्तिर्नाम सा भवति यत्रोभयस्य युगपद्व्यवहारः" इति भाष्येणापि तथार्थसूच-
नात् । अन्यथा तदनुपपत्तेः स्पष्टत्वात् । न च बहुमीदरेकत्र कृते युगपदुभयत्र प्रसङ्ग एव तदर्थो न तु
द्वयोः प्रयोगः, नेयो मानवक इत्यस्य तावतापि सिद्धिरिति बाष्पम् । तादृशप्रसङ्गस्योभयप्रयोगं विना
अभितरत्वात् । स्पष्टं चेदं तत्रैवोक्त्येति । एवं च पूर्वं स्वाशयानुवृत्त्यादेन तत्सम्बन्धाद्यानेन तन्मात्रस्यो-
दाहरणेपि उत्तरमाभ्यानुरोपादेव वेनेत्यस्याध्याहार भावश्यकः । तस्योक्तत्वाश्चर्यपदम् । अयं भावः—
अत्र वाच्ये आश्चर्यं प्रतिपादयम् । एवञ्च यद्यसमर्थ आकर्षणकर्ता, दुराकर्षा च शाखा आकट्टया
तदैव निर्वहति, न तस्यमेति । तदाह—आश्चर्य्यंस्यादि । एवं भाष्यमतेऽपि तन्मोक्षं संयोज्य
मुनित्रयसाधारणं निःसन्निध्यमवतिस्पष्टं बोधमाह—आदिनेति । "अकर्तरि च" इत्यत्र सम्प्रदायस्य
प्रायिकत्वात्लाभ इत्यत्र कर्मणि घञ् । भवन्निष्टव्यापारजन्यलाभाभयो जिज्ञासाविषयोऽन्वः इति बोधः ।
ऋतुसंदिग्धेऽपि तत्र न स्वात्ममार्ग एव स्यात् । तदभावे भाष्ये "को भवता लाभो लभ्यः" इत्यत्र तृतीया
या छान्देऽन्वयमिच्छायेनेति न तद्विशेष इति भावः । ननु संख्याया विभक्त्यर्थत्वे यथा "मनमिहिते"
इति गमकं, नैव कारकविभक्त्यर्थत्वे किञ्चिदिति स पक्ष एव निर्मूलोऽत आह—संख्याया इति । विभ-
क्तिष्येतसङ्ख्याया इत्यर्थः । एतेन ब्राह्मणानां हितादिरियादौ तस्या अप्रकारराशिचिन्तयमिदमित्यपा-
रम्, तत्रापि तस्यास्तरत्वात् प्रकृत्यर्थसंख्याया अन्तराशच्च । परस्परछादशान्तसंख्यावाचकेषु च
"भादृश" इति सिद्ध्याशयस्याः प्रकृत्यर्थं स्पष्टमेवेति न तत्र दोषः । अत्र एव संख्याविभक्त्यर्थत्वपक्षे
आकृतिमत्त्वपर्यत्वपक्षे च भाष्ये "एक" इत्यादादेन दोषो दृष्टो नैव परस्परपदौ । भावे कर्मणोऽनभि-
हितत्वादेकत्वे एतेऽपि द्वितीया भविष्यति । अन्ये व्यासस्य प्रधानविषयत्वादेकत्वे एतेऽपि प्रधानकर्मा-
भिधानाय सा भविष्यतीति तदाशयः । संख्यामन्वयपदादिशब्देऽपि तस्याः प्रकृत्यर्थं सोऽनभिहितत्वेन । न
च—आकृतिमत्त्वान्तसंख्यावाचकत्वपक्षे एकत्वं परस्परपदौ न विशेषणार्थं तस्याः, प्रकृत्यर्थसंख्यायाः

शब्दरत्नम् ।

त्यर्थः । वृद्धे शास्त्रेतिवदेक-वे इति सप्रमो आपेयस्यधातवविवक्षया । एवं चैकस्त्रविशिष्टे भैरवी ।

विभक्त्यन्तशब्दजन्यताद्वयोधो यद्यपि सङ्ख्याप्रकारको जायते, तथापि सङ्ख्यावाचकेभ्यो यत्र विभक्तिस्तत्र सर्वत्र न विभक्त्यर्थसङ्ख्यायाः प्रकारज्ञानुभव इति वाच्यम् ? 'आद-
शातः सङ्ख्या. सङ्ख्येये' इति निदान्ताच्चेभ्यो विभक्तौ सङ्ख्यायाः प्रकारता स्पष्टेव ;
यत्र तु ब्राह्मणानां विवक्षितिरिति सङ्ख्यानार्थकज्ञानादेकत्रवनन्वत्रापि विभक्तिप्रोक्त्यमेकत्वम्प्र-
कृत्यर्थे तादृशमनुशये प्रकारतया भासत एवेत्याशयात् । ननु सङ्ख्येयार्थकज्ञानादवप्रत्यये
सति तज्जन्यशाब्दरोधे न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् । नच तस्माद्विभक्तावेकत्वं पश्येत्यादौ
विभक्त्यर्थकत्वम्प्रकारतया भासत एवेति वाच्यम् ? तत्रापि प्रत्ययार्थसङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थसङ्-
ख्यातोऽनतिरिक्तात् । एवं द्वैक्योक्तित्वापि न सङ्ख्यायाः प्रकारत्वम् । नच 'आदशातः
संख्या. संख्येये' इति "सङ्ख्यायाऽवयव" इति सूत्रस्यसिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् ? तेषां
संख्येयार्थकत्वम्यङ्गु प्रसिद्धं, संख्यार्थकत्वमनु कविदेवेत्याशयात् । एवञ्च सर्वत्रेत्यपह्नवमि-
ति चेत् ? न, सर्वत्रेत्यस्यानेकप्रयोगेऽप्यित्यर्थात् । नन्वेकत्वस्यापेयतया एकत्वव्यपत्तयेत्येष
व्याख्यानमुचितमित्यत आह—इधे शाब्दे भेति । तत्र यथा शालाया वृक्षावपवत्त्वेन समवायि-
कारगतया शालेऽ वृक्षाधारस्यथापि स्वनिष्ठाधारतानिरुपितधेयतामन्यथेन सा वृक्षनि-
ष्ठेति तादृशम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं वृक्षस्य विवक्षितमिति 'वृक्षे' इति सप्रमो, तथाऽत्रा-
पीति भावः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । एवं विवक्षया प्रसिद्धं च कौकिकप्रयोगस्योपपत्तिः
कार्या, न तु सर्वत्र । तेन शुक्ले कर्म घट इति न प्रयोगः, किन्तु घटस्य शुक्ल इति, घटे शुक्ल
इति वा भवति । एवञ्च—अधिकरणपत्रम्यङ्गोकारे च । प्र-पाकपातमित्यत्र हेत्वाङ्गाङ्गाया-

भावप्रकाशः ।

प्रत्ययार्थसङ्ख्यातोऽनतिरिक्तात् । एव द्वैक्योक्तित्वादावपि । न चैरम् "आदशातः संख्या. संख्येये" इति
"सङ्ख्यायाऽवयव" इति सूत्रस्यभाष्यसम्प्रदायविरोध इति वाच्यम् ? तेषां संख्येयार्थकत्वं तु कवि-
त्वमप्रसिद्धमिति तदाशयात् । एवञ्च सर्वत्रेत्यपह्नवमिति वाच्यम् ? सर्वत्रेत्यस्य बहुवचनार्थात् । यद्वा
लोकमसिद्धसंख्याशब्दजन्यव्यवस्थादिशब्दरोधोपाया शयपि तदर्थोक्त्यात् । अत्र एव प्रायेणेति
प्रागुक्तम् । विशेषणतयेति । तद्वैक्यर्थः । तथा च संख्येयेकत्वमपान्येन बोधते, कारकं तु प्राप्ता-
न्येन । इयमेवावपि स्वत्र पक्षे । तदाह—एकस्यै यत्कर्मति । यद्यप्यत्र पक्षे प्रातिरिक्त्यर्थस्यैकत्वे सति
तद्व्यपत्तयश्च द्वितीयैकत्वमनित्यर्थं उद्घोषिते एक इति स एवात्य बोधस्तथापि 'उत्तराद्विमर्शः' इति
न्यायेन व्याकृतिमकृतिरितिवाद्येन तदाशयार्थं स्पष्टयितुमाह—वृद्धे इति । कर्मव्यपत्तयः शक्तिनारो न
तु शक्तिरस्य । तथाच यथा तथावयवव्यवस्थितोः शालावृक्षयोर्विशिष्टाविशिष्टायां एतेष्वपि शक्तिर-
भिन्योत्पन्नव्यवस्थेऽवयवी समवेत इति शालायां वृक्ष इत्यस्य कपाले घट इतिवत्सरोऽपि मापेयस्य वृक्षा-
देतयावयवविभक्त्या तदुपरतये, तथा ससताया गुणशास्त्रेण च गुणविज्ञानादवयवविभक्त्या तदवयवविभक्त्या
त्येवपि मापेयस्य गुणशास्त्रात्स्वविभक्त्या तदुपरतये, सत्यमुपरतस्तु गृहे कारिदेहे पर्यङ्के स्वाश्रितो
येते देवदत्त सयाशौ गृहादिच वशावापि बोध्या । तथा चैकत्वाधारत्वं यत्कर्मधारकशक्तिरवयवविभक्त्या
द्वितीयादौ सति चेति बोध इति भावः । नन्वुक्तयेत्, वृक्षान्तरेणवात् । तथाहि, मरुतारावय-
वित्वेऽवयवस्यापारस्य तादृशलोकिप्रयोगस्यात् कदाप्येवपि तथा विभक्त्या, नैवान प्या-
दवयवीकिप्रयोगाभावात्, गुणस्य गुणावयवस्यावयवत्वात् । अन्वया पक्षे गुणो गुणोऽस्तीति-
वचनगुणे पयोऽस्तीत्याप्यप्यपेयः । देवादि गतिर्दृष्टा गुणानिरुद्धे—सामानाधिकरण्यात् गुणो
घट इति, देवपिह्मन्ने घटस्य गुणमेव घट इति वा । तथा च कवयेतराशेरपिह्मन्ने भाह—
एवमेवेति । सति सप्रमो एवसाद्विभक्त्यन्तम्यङ्गोकारे नेत्यर्थः । एकस्त्रविशिष्टे कर्मयोति ।

वत्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे ।

शब्दरत्नम्

कर्मणीत्यर्थ इति भावः । प्रत्याख्यातमिति । न्यानेनैव सिद्धेरिति भावः ।

नैतवी ।

माह—न्यायेनैवेति । 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायेनेत्यर्थः । नच द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोः समुच्चयो दृष्टः—'द्वौ ब्राह्मणौ' 'द्युतिस्तुनीते' इत्यादौ यथा । उक्तार्थानामिति तु तत्र न प्रवर्तते, 'द्विर्वचं सुबद्धम्' इति न्यायात् । तथा वृत्ताः कटः, क्रियते कट इत्यादावपि स्यादिति 'अनभिहिते' इति सूत्रद्वैतव्यमिति वाच्यम् ? दद्यापि क्वचित्समुच्चयो दृष्ट इत्यत्रापि तथा स्यादिति वक्तुमशक्यम्, अन्यथा 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायस्य निर्विपरत्वापत्तिरिति लक्ष्यानुसंधेन प्रकृते सस्य न्यायस्याश्रयणं युक्तमित्याद्यात् । अत एव 'प्राप्तोदको ग्रामः' इत्यादा समासेन कर्मादेरुक्तत्वात् सा विभक्तिर्न भवति । अत्रेदं बोध्यम्—कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव युक्तम् । यथैकत्वादिसङ्ख्यायाः प्रकारतया भानस्यानुभवसिद्धतया तेषाम्द्योत्यत्वन्तया हरिश्मज्जतीत्यादिभ्यां कर्माभूतहरिकर्मकर्मजनमित्येवरीत्या शाब्दबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् । 'हुपां कर्मादयोप्यर्थो' इत्यादिभाष्येऽर्थपदद्योत्यतया तेषाम्भाष्यत्वेन निर्वाह्यम् । अत एव 'कर्मेणि द्वितीया' इत्यादिशास्त्राणान्निवर्तयार्थत्ववर्णनं सङ्गच्छते । 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायसञ्चारस्तु 'प्रातिपदिकार्थसिद्धम्' इति सूत्रस्याख्यानावसरे विभक्तैरुक्तार्थत्वात्प्राप्तौ वचनमित्यनेन परममूले एव पृथक् इति । ननु मूले 'सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात्' इत्यनेन सङ्ख्यातिरिक्तसङ्ख्याप्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सूत्रारम्भस्यावश्यकता लभ्यते । तत्र देवदत्तो ग्रामेनाक्षरा एवत्यतीत्यादौ 'विशेषविधिनियेधयोः शेषनियेधाम्यनुज्ञाफलकत्वम्' इति न्यायेन यथा दक्षिणेन न पदयतीति लभ्यते, तथाऽत्रापि कारकस्य विभक्त्यर्थतापक्षे सूत्रारम्भस्यानावश्यकता लभ्यत एवेति 'कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे' इति विशेषाभिधानमनर्थक-

भावप्रकाशः ।

सामानाधिकरन्धेनैवावविशिष्टसंज्ञकतावित्थः । कर्मशब्दः शक्तिपर एव । तथाचोभयत्र द्वितीया-
कपवत्तद्वारा सङ्ख्यापदसिरुत्तरयेति न कोऽपि दोषः । अर्थश्च सस्यागत् वस्तुनं प्रातिपदिकार्थ इति
पक्षेऽर्थो बोध्यः । त्रिरुपक्षे तु कर्मणि द्वितीया भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य । ततः कर्मणं प्रत्यये तदेक-
वचनमित्यर्थः संख्याबोधकस्येति बोध्यम् । युक्तत्वादमेवैतनुपदमेव स्पृष्टमविवक्ष्यति । एवं यथाशुद्र-
ग्रन्थसामान्ये एवं वेति पाठं प्रवक्ष्य वैयधिकरन्धेनाभयं विवक्षयेत्यन्तेनोक्त्वा लक्षणया सामानाधिक-
रन्धेनान्वयमाह—एवं वेति न्यायस्यानमनादतन्व्यमिति बोध्यम् । नन्वत्र पक्षेऽप्यावश्यकं तत् 'द्विर्वचं सु-
बद्धम्' इति न्यायेन 'द्वौ ब्राह्मणौ' 'द्युतिस्तुनीते' इत्यादौ द्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्च समावेशस्य दृष्टयेन
'कृतः कटः' इत्यादौ 'क्रियते कटः' इत्यादौ च प्राप्ततद्वागर्थत्वात् ; इति चेत् ? न, भाषे विशेष्यत्वेन भावेन
तस्य बोधावाच्छम्भवात् । अन्ये क्रियां प्रति तस्य विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थे तस्याभावेन तदुत्तरद्वितीया-
प्राप्तौ वा असंभवात् , प्रकृते लक्षणानुसारात् 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायानुसरत्येव सुवचनञ्च ।
तथाच तस्याप्यानायकत्वम् । अत एव समासेनोक्तत्वादिवादेः प्रयोगो नेति सङ्गच्छते । तद् धनयन्नाह—
न्यायेनैवेति । 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेनैवेत्यर्थः । एवं च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव । भाष्येऽप्येव पक्ष-
भेदेन विभक्त्यर्थत्वमप्युच्यते चेत्पक्षेऽपि, पक्षवर्तीनां विशेषणत्वेन भावेन तद्व्यवस्थेरीक्षणीयात् । न
येनात्र तादृशत्वात्मेव अभिप्रायः, निष्कलानुपपत्तेरिति स्पष्टं 'वदुः' इति सूत्रभाष्यादिषु । तन्वा-
पक्षे तु कोटिरिवयेऽपि सङ्ख्याते हृदये 'अविशीलम्' इति सूत्रे भाष्ये, कपूर्वी दासिवादीभ्यश्चिचारश्च
तमेरोक्त इति भावः । ननु कर्माणां विभक्त्यर्थ इति मूलग्रन्थः दृष्टव्यो वानेनेत्यादिशास्त्रापरितं वस्तुनं
प्रातिपदिकार्थे इति पक्षे सूत्रस्यावश्यकं तद्विपक्षेण च नेति लभ्यते एवेति कर्तव्यं विभक्त्यर्थ इति प्रत्यो-

शब्दरत्नम् ।

अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षेऽप्यावश्यकता सूचिता । तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्तं मरवी ।

अत आह—अनेनेति । कारकं विभक्त्यर्थं इति ग्रन्थेनेत्ययः । पञ्चकमिति । अयमप्यक्षः “कुत्सिते” इति सूत्रभाष्य एवोक्तः । तत्र हि “स्वार्थमभिधाय शब्दो द्रव्यमाह समवेतम्, समवेतस्य वचने लिङ्गं सङ्ख्यायां विभक्तिञ्च अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणञ्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः” इति । “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्राणान्नियमार्थत्ववर्णनमपि पञ्चकप्रातिपदिकार्थं इति पक्षे साधु सङ्गच्छते, सामान्यसूत्रेण ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति’ इति न्यायेन विभक्तेर्विशेषाभिधायकताया लभ्यात् । अत एव यत्र न विभक्तेः श्रवणं—इधि राजेत्यादी, तत्रापि पञ्चकप्रतीतिः । लोपमवान्तोऽपि बोधात् लुप्तविभक्तिस्मरणेन सर्वेषाम्बोध इति तु न युक्तम् । अत एव “ऋतात्करणपूर्वात्” इति सूत्रभाष्ये ‘गवा ऋता’ इत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य “विभक्त्या व्यवधानाच्च” इति समाहितम् । यदि कारणस्य विभक्त्यर्थत्वं स्यात्तदा विभक्त्यन्तस्य कारणार्थतया समाधानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

भावप्रकाशः ।

अधिकः “बहुषु” इति सूत्रत्वभाष्यकैवयतिरुक्तं अत आह—अनेनेति । कारकं विभक्त्यर्थं इति ग्रन्थेनेत्यर्थः । तत्राहो मुखपरावाह—पञ्चकेति । अयमेव पक्षो मुख्यः त्रिकादिपञ्चत्वश्रुत्यवयव इति तत्रम् । क्वमिति चेत् ? शृणु, घोटकपापञ्च एव हि मुख्यः, स च त विनाऽनुपपन्नः । अत एव “कुरिते” इत्यत्र भाष्ये “स्वार्थमभिधाय शब्दो निरेषो द्रव्यमाह समवेतम् समवेतस्य च वचने लिङ्गं सङ्ख्यायां विभक्तिञ्च अभिधाय तान्विशेषानपेक्षमाणञ्च कृत्स्नमात्मानं प्रियकुत्सनादिषु ततः प्रवर्ततेऽसौ विभक्त्यन्तः” इत्यनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इत्येवोक्तं, सर्वत्र स्वार्थाभिधायकशब्दस्यैवाभिधानकर्तृत्वप्रतीतिः । “कर्मणि द्वितीया” “द्वयेकयोः” इत्यादीनां भाष्ये नियमत्वोक्त्यापि पञ्चकप्रातिपदिकार्थपञ्च एव लभ्यते । तथा हि ‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थं भवन्ति’ इति सर्वत्र सिद्धौ तेषां निबन्धनं युज्यते । अतस्तत् “बहुषु” इति सूत्रे भाष्ये “सुषोऽविशेषेण प्रातिपदिकमात्रादिविधेयत्वे” इति कैवटेन च स्पष्टमेवोक्तम् । अत एव दधि राधेत्यादी प्रातिपदिकमात्राद् सर्वशेषः सङ्गच्छते । लुप्तत्वार्थं तु लोपमवान्तोऽपि भवि, पञ्चकेन सूत्रे प्रथमलक्षणकार्यं लोपकल वदता भाष्यकृता तिरस्कृतं च । अत एव “ऋतात्करणपूर्वात्” इति सूत्रे गवा ऋतेत्यप्रातिप्रसङ्गमाशङ्क्य “विभक्त्या व्यवधानाच्च” इत्युक्तम् । अन्यथा विभक्त्यन्तस्यैव कारण-

सरका ।

पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति । द्विकं त्रिकं वा प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे कर्मादिकारकेषु एकत्वादिसंख्यासु च विवक्षितेषु द्वितीयादिविभक्तीनामेकवचनादीनां च साधुत्वबोधनार्थं “कर्मणि द्वितीया” “द्वयेकयोर्द्विचनैकवचने” इत्यादीनां चारिज्ञार्थेन भाष्योक्तनियमत्वानुपपत्त्या पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इति पञ्चाश्रयणम् । तथाच प्रातिपदिकेनैव संख्याकारकत्वोक्त्याभिधानेन “कर्मणि वर्तमाना प्रातिपदिकाद् द्वितीया” “पञ्चके वर्तमाना प्रातिपदिकादेकवचनम्” इत्येवं “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्रार्थस्य वाच्यतया तत्र च इत्यादिसूत्रेणैव सिद्धेः “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्रार्थां भाष्योक्तनियमत्वमुपपत्तिः । नियमश्च प्रत्ययानामवर्णनां येनैव्यदेतत् । अत एव ‘दधि’ इत्यादी लोपादिकमवान्तोऽपि कारकशेषः संख्याबोधश्च सर्वांनुपपत्तिद्वयं नैवं सर्वत्र सर्वकारकशेषप्रसङ्गेनानवस्थेति वाच्यम्, सर्वकारकेषु प्रातिपदिकमात्रस्य गृह्यत्वमपि ममादिना कर्मत्वादिसूत्रेणैव स्वरूपतयावभासनेन तत्तत्समभिध्याहारे एव स्वरूपतयाकारकशक्तिपुरस्कारेण बोधात् । अयं भावः, “कारकस्य व्याप्यारोपवञ्छितवर्तमानवञ्छितः संख्याव्याप्यारोपवञ्छितधर्मावञ्छितश्च घटादिपदवाच्यः” इत्येवं सामान्यतः शक्तिप्रधानत्वम् अन्यादिघनविध्याहासाने कर्मत्वादी कारकस्य व्याप्यारोपादी चावगते मनसा ‘कर्मत्वादिशक्तिमान् पञ्चकादिर्वाच्यं वदन्नाहम्’ इति र्वदिश्वशक्तिज्ञाने स्वरूपतया शक्तिषु पुरस्कारेण बोधः । दध्यादिपदेषु सूत्रियाद्यनभिध्याहारज्ञानेनैव तथा शक्तिगूरोरा विशेषपुरस्कारेण बोधः, अत्र शक्तिरवभावात् । एवञ्चात्र पक्षे सूत्रां बोधकार्येति

शब्दरत्नम् ।

कर्मत्वादौ भवति तथा तिष्ठादिभिर्भूतेऽपि स्यादतस्तद्वाणार्थमिदम् । एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः, संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षेऽप्यावश्यकं तत् । एवं च कार-
कस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम् ।

भैरवो ।

अपि शब्दो मूलो वतसङ्ख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षसमुच्चायकः । तत्रेति । पञ्चकपक्षे इत्यर्थः । क्वतेऽपि
रथादिति । समुच्चयस्यान्यत्र दृष्टत्वात् । पूर्वोपात्तापि नन्दसमुच्चित्तार्थं स्पष्टप्रतिपत्तये पुन-
राह—एवमिति । पञ्चपक्षवदित्यर्थः । पञ्चकपक्षस्य मुख्यत्वसूचनायात्र सादृश्यप्रदर्शनम् ।
तत्र—“अत्रमहिते” इति सूत्रम् । एवञ्च मूले सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इत्यस्य तस्मात्त्र विभक्त्य-
र्थ इत्यर्थः । ननु तद्वत्कारकं विभक्त्यर्थ इति ग्रन्थस्यापि कारकमात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्ष
इत्यर्थो कथ्यते स च न युक्तः, स्वार्थादिप्रत्ययस्य प्रातिपदिकार्थत्वपक्षेऽप्यनावश्यकत्वस्य लामा-
दत् आह—एवमेवेति । यत्र यत्र पक्षे इति । त्रिकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याकारके विभ-
क्त्यर्थे, एवं सङ्ख्यान्तचतुष्कं प्रातिपदिकार्थः कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे येत्यर्थः । अनाव-
श्यकमिति । ‘शब्दार्थानाम्’ इति न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । यद्यपि—

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याहुर्देव्यलक्षणम् ।

तच्छब्द एवकारश्च स्यादपादेयलक्षणम् ॥

भावप्रकाशः ।

[illegible]

इति "अरुदितं च" इत्यत्र भाष्ये प्रयोगात् । अत एव सो यो भूम्बान् सोऽग्निमानिति सङ्गच्छते
इति तत्रैवोच्यते-तथापि "व्यञ्जनानि पश्य पश्यन् कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते" इति "भजान्तेः"
इति धृत्वाभाष्यप्रयोगात्पञ्चत्वात् कश्चित्तत्पदैरपि बीप्सादित्यम् । अत एव—

यं यन्मैत्रं समुद्रस्य जगाम स महाकविः ।

सरला :

ॐ नमः शिवाय । अथावदपुनरिति । अपराधस्य विषयस्य पर्यायत्वे तु रादिनोष्ठे स्वरके 'ह्रस्वार्थानाम्-
बोधः' इति आदेन विषयेऽप्राप्तेर्न तत्र "अन्विष्टे" इति दृष्टाभावाच्चक्रेति भावः ।

हरिं भजतीति । भजनक्रियया हरौ प्रीतेरुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म । तद्विशिष्टं भजनं चाख्यायः । 'हरिः सेव्यते' इत्याद्या-

शब्दरत्नम् ।

प्रीतेरिति । तत्प्रीतिरेव च शुभफलजनिकेति भावः । क्रियाव्याप्यत्वेनेति । क्रियासम्बन्धित्वेनेत्यर्थः । तन्नन्यफलाध्ययत्वं हि तत्त्वम् । एवमेवेति । धात्वर्थ एव भैरवी ।

इत्यभिपुच्छोक्तैर्यत्र द्विरुक्त्यत्वेन नानाव्यक्तीनामुपस्थितिस्तत्र तान्निष्ठोद्देश्यता-
चष्टेदकव्यापकत्वं विधेयसंपर्गे भावने । एतद्भासनार्थमेव योऽप्याशब्दोद्देश्यता-
तत्त्वेन तावद्व्यक्तिरामशानं निरुक्त्यारम्भत्वाभावेन तत्त्वे योऽसा । अत एव "अक्रियि-
तञ्च" इति सूत्रभाष्ये—

कारकत्वेद्विजानीयायां याम्मन्येतसा भवेत् ॥

इत्यत्र बोधसाया विपक्षितत्वेऽपि तत्त्वे द्विवचनं कृतम् । अत एव च 'यो यो धूनवान्
सोऽग्निमान्' इति नैयायिकद्वयप्रयोगसङ्गतिः । एवञ्च तत्र तत्रत्वानुरागं तथापि—

यं यन्देवं समुद्रस्य जगाम स महाकविः ।

स स तस्याङ्गवातेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥

इति रामायणीयप्रयोगात् ।

यां याम्प्रियः पश्यति कातराक्षी सा सा हिवा नम्रमुखी बभूव ।

इति महाकविप्रयोगाच्च तत्त्वेऽपि द्विवचनप्रवृत्तिः स्पष्टरतिरुचये भजतीति न दोषः ।
तत्प्रीतिरेवेति । हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः । एवकारेण तदनुकूलव्यापारनिरासः । ननु क्रियाव्याप्यत्वे-
नेति मूलमसङ्गतं, क्रियानिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः कर्मण्यसत्त्वादत् आह—क्रिया-
सम्बन्धित्वेनेति । तथाचात्र व्याप्ति सम्बन्ध एव विवक्षितः । ननु क्रियाशब्दं कर्तृनिष्ठव्यापा-
रबोधकस्तत्सम्बन्धित्वञ्च न कर्मण इत्यत आह—तत्रान्येति । तत्रान्—सम्बन्धित्वम् । एव-
मेवेति मौलप्रयोगाद्यापारविशेष्यकः शाब्दबोधः । कर्मोक्त्यातेऽतीति प्रतीयते यथाप, तथाप्ये-
वन्तात्पर्येण न मूलकृता तथोक्तमित्याशयेनाह—तत्रान्वेति । कर्तृप्र-पक्षमभिप्राहाराद्व्या-

भावप्रकाशः ।

स स तस्याङ्गवातेन सोन्माद इव लक्ष्यते ॥ इति रामायणम्,

यां यां प्रियः पश्यति कातराक्षी सा सा हिवा नम्रमुखी बभूव ।

इति च सङ्गच्छते इति न दोषः । सूचितमिति । सुष्ठु योग्यमित्यर्थ इति कलितमिति तावदर्थः ।
तत्प्रीतिरेवेति । हरिप्रीतिरेवेत्यर्थः । एतेन व्यापारोक्त्यावृत्तिः । तथा च तदनुकूलो व्यापारो भवेत्यर्थः
इति भावः । क्रियाव्याप्यत्वेनेत्यस्य क्रियानिष्ठव्यापकतानिरूपितव्याप्यतायाः कर्मण्यसत्त्वेनेति नार्थो वाच्यतात्पर्य-
आह—क्रियासम्बन्धित्वेनेति । तथा च व्याप्तिः सम्बन्ध एव तत्त्वान्तरपक्षिणः । अत्र पदाप्तिः
सम्बन्धरूपेण सूत्रे निविष्टेत्यतः प्राक् । ननु क्रियाकर्तृनिष्ठो व्यापारस्तथा च तत्रान्वेति कर्तुं कर्मण
इति तथा व्याख्याप्ययुक्तेत्यतस्तत्र हेतुमाह—तत्रान्वेति । व्यापार्योऽन्वेत्यर्थः । तत्रान्वेति—क्रियासम्ब-
न्धित्वम् । एवं च क्रियाव्याप्यत्वमपीदमेव । तथा च परस्परया क्रियासम्बन्धोऽत्र विवक्षित इति भावः ।

यत्तु एवमेवेत्यस्य भावनैव विशेष्येत्यर्थ इति मूलकृत्, सत्ताकदव्यादिभिरपि तदेतानुष्ठानं, तत्र,
पक्षस्तद्वल इत्यादी कर्मकसमभिव्याहारेकनव्यापारयोर्व्याप्तिः । योवस्यावश्यकतया कर्माव्याप्येऽपि
फलविशेष्यकतोयस्त्वैवोक्तिर्यात् । अत्र एव प्रत्ययार्थे साक्षात्सम्बन्धेन प्रकृत्यर्थविशेष्यताव्याप्यत्वोक्त्याः
वत्तस्य न त्यागः । तत्त्वान्वित्वेन विशेष्यत्वेन विशेष्यत्वेन वेत्यत आह । एतेन कर्तृकृतेऽपि फल-
विशेष्यको बोध एवास्तिव्याप्यताम्, तत्त्वान्वित्वोक्त्याः कर्तृकृत्यमव्याप्यत्वे, विशेष्यत्वेनास्तिव्यत्य न्यम्—
तस्याव्याप्यताप्राप्तयेऽव्याप्यतापक्षेण । एवञ्च एवमेवेति मूलप्रयोगो भावार्थ एव विशेष्य इत्याद्येनैव
व्याख्येय इति मनोरमादिलाले मान्यगुरुवरणा, तन्मनुमरति—धात्वर्थ एवेति । तत्र कर्मरान्वे

शब्दरत्नम् ।

विशेष्य इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः—तत्र फलांशो विशेष्यः, कर्त्तरि तु व्यापारांश इति । अत एव “सुप आत्मनः” इति सूत्रे आप्यम्—“इष्यते पुत्र इत्यर्थं पुत्रोयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वात्” इति । यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्य-मेव, व्यापारप्राधान्ये तु क्यजिति कैयश्च । यद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथाऽप्यत्रापि स एवार्थ उचितः, अत्रैव वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

भौत्वी ।

पारविशेष्यफलप्रकारकः, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहाराच्च व्यापारप्रकारकफलविशेष्यकः शा-ब्दबोधः । उभयथाऽपि धात्वर्थविशेष्यकत्वस्य न क्षतिरिति भावः । एकस्तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधः, सर्वानुभवसिद्ध एव । अत एव ‘प्रत्ययानामप्रकृत्यर्थविशेष्यान्वय्यर्थप्रति-पादकत्वम्’ इति नियमस्य न त्यागः । स्वाभिमतैर्ध्वं साधकमप्याह—भव एवेति । भिन्नार्थत्वा-दिति । अस्य वृत्तिबोध्यार्थबोधकत्वादित्यादिः, समानविशेष्यबोधजनकत्वं हि समाना-र्थत्वन्तच्चात्र नास्तीत्येवंविग्रहे न क्यच्, किन्तु पुत्रमिच्छतीति विग्रह एवेति तत्त्वम् । नच कर्मणि यत्र कृतप्रत्ययस्तत्र फलस्यास्तु व्यापारविशेष्यता, कर्माख्याते तु तत्सत्त्वे मानामात्र इति वाच्यम् । इष्टः पुत्र इत्यत्र यद्येभ्योः पदयोः सामानाधिकरण्यस्तथा इष्यतेकत्वम्पुत्र इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यमिति फलस्य विशेष्यत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् । अत एव भौ-त्त्यवृत्ता “अथेह वरमान्न भवति इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इति” इत्याशङ्क्य भिन्नार्थत्वादित्ये-कमेव समाधानवृत्तम् । नावयमेवेति । इष्टः पुत्र इत्यादि । न तु क्यच्, क्यजन्तस्याकर्मक-त्वात् तस्य कर्मणि प्रत्ययानुपादादिति भावः । तस्यायमर्थत्वन्तु धात्वर्थतद्गृहीतकर्मकत्वेन यद्विभूतकर्माकाङ्क्षाया अभिवाच्य । यत्र कर्मणि लकारस्तत्र राधयकव्यापारजन्या पुत्रकर्मिका इच्छेति बोधः । पुत्रमिच्छतीत्यस्मात्तु एकाधयकपुत्रकर्मकेष्वानुलब्धव्यापार इति बोध इति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेव । प्रतीकांतर इति । स्वभावेनोक्तत्वादित्येतद्व्युत्पन्नत्वशब्देनेतिप्रतीक इत्यर्थः । अत्रापीति । भिन्नार्थत्वोपपादके इह अयन्त इत्यादिप्रतीक इत्यर्थः । प्रतीकान्तरे एतदर्थकथनमप्रासङ्गिकमत्र, तु तस्यावयवकत्वमेवेत्यादयेनाह—मथैव वेति । नच ‘इति’ सेव्यते’ इत्यस्माद्यदि फलविशेष्यकबोधस्तदा फलस्यैव प्राधान्येन फलान्वयोऽपि तत्रैव भावप्रकाशः ।

तद्वत् नुम एते तदुक्तमेव बीजांतरमाह—अत एवेति । कर्मप्रत्यये फलस्य विशेष्यत्वाभिव्याहारेवेत्यर्थः । भिन्नार्थत्वं वादिति । इत्येव विग्रहः पुत्रमिच्छतीत्यत्र स एव’ इति शेषः । कैयटेनापीत्यनेन भागे व्याख्या-त्मिकाह—यदा प्रियाफलस्येति । तथा च विग्रहे फलस्य विशेष्यत्वात् पुत्रीयतीत्यादौ व्यापारस्य वि शेष्यत्वात् भिन्नार्थत्वात् तदर्थेऽयं न क्यच् किन्तु पुत्रमिच्छति इत्यर्थः एव । कर्मणि च फलस्य विशेष्य-त्वादि पुत्रः, इत्येवैव पुत्र इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुसारेणाप्यवश्यमस्तीत्यर्थः । एतेन कर्मकान्तरे तथापि फलस्यैव प्रधान्येन तस्यैव प्रधान्येन विग्रहजननं येषामे बीजा-भवात् । अत एव भावे “इष्टः पुत्रः इष्यते पुत्रः” इति विग्रहः सत्येनोपायतम् । अन्वयात् इत्युक्त-त्वात् वैषम्यादुक्तमिति । “इष्टः पुत्रः” इत्यत्र समाधानं पुत्रस्य “इष्टत्वात् इष्टेति भावः । वाक्य-मेवेति । अथ पुत्र इष्ट” इत्यादि न तु क्यच्, क्यजन्तकर्मकत्वस्यैव प्रतिपिपादयिषितम्’ इति शेषः । अन्वयेन क्यजन्तकर्मकेष्वानुलब्धव्यापार इति शेषाद्येवमत्रापि तुल्यत्वेन भिन्नार्थत्वादित्यत्राशङ्क्यः । अत एव न तु क्यजन्तकर्मकेष्वानुलब्धव्यापार इति पुत्रमिच्छतीति बोधः । कर्मप्रत्यये तु इष्ट इति विग्रहः सत्येनोपायतम् । प्रतीकान्तरे इति । स्वभावेनोक्तत्वादित्येतद्व्युत्पन्नत्वशब्देनेतिप्रतीक इत्यर्थः । अत्रापीति । भिन्नार्थत्वोपपा-दके इह अयन्त इत्यादिप्रतीक इत्यर्थः । प्रतीकान्तरे एतदर्थकथनमप्रासङ्गिकमत्र, तु तस्यावयवकत्वमेवेत्यादयेनाह—मथैव वेति । नच ‘इति’ सेव्यते’ इत्यस्माद्यदि फलविशेष्यकबोधस्तदा फलस्यैव प्राधान्येन फलान्वयोऽपि तत्रैव भावप्रकाशः ।

भैरवी ।

स्यादिति वाच्यम् ? व्यापारेणैव तस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणीभूतेऽपि तस्मिन्काळान्वयात् । अत एव—

क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका ।

इति हरिणोक्तम् । नचैवमूलाधुन्यप्यौ व्यापारस्य सत्त्वे पच्यते इति स्यादिति वाच्यम् ? इष्टापत्तेः । पचतीत्यादिभ्यो व्यापारविशेष्यकबोधस्येष्टतया प्रधानभूते तस्मिन्काळान्वय उचित एव । न च पच्यते तण्डुल इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्यौकारे प्रधानोभूतधात्वर्थान् भ्रयत्ये तण्डुलस्य कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यस्यापि तत्र निवे-
शात् । अत्र “लः कर्मणि” इत्यनेन कर्मणि लकारविधानमेव मानम् । एतेन पच्यत इत्यादिभ्यः फलविशेष्यकबोधस्यौकारे फले कालान्वयः स्यात् । एवं ‘क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ इति वचन-
विरोधश्च, क्रियापदस्य व्यापार एव प्रसिद्धेः । किञ्च प्रधानोभूतधात्वर्थान् भ्रयत्ये कर्तृत्वेन प्रधा-
नफलाभ्रयतण्डुलादेरेव कर्तृत्वापत्तौ देयदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यत्र देयदत्तपञ्चात्तृतीयानुपप-
त्तिः । किञ्च पाकानुपपत्त्युक्त्याम्यस्येत्यर्थे पचति पश्येतित्यप्यच्यते पश्येत्यपीष्यते, तच्च
फलस्य प्राधान्ये न स्यात्, क्रियायाः फलविशेषणत्वात् । नाप्यस्मिन्मते “सुप आत्मनः”
इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । पुनोपतीतिशब्दजन्यशाब्दबोध एकाध्वयकव्यापारजन्या पुत्र-
कर्मिकेच्छेत्स्याकारकस्तस्मिन् कर्तुः कर्मण इच्छाया विषयता । इष्यते पुत्र इत्यस्मात्तु जात-
शाब्दबोधेन कर्तुः विषयत्वमिति भिन्नार्थत्वं स्पष्टमेवेति परास्तम्, उक्तरीत्याऽनुपपत्तिपरि-
हाराय विशेषणीभूतेऽपि व्यापारे कालान्वयस्य स्वीकारात्, ‘भावप्रधानमाख्यातं सत्त्व-
प्रधानानि नामानि’ इत्यस्य वास्तवीयवचनस्य-भावपदस्य धात्वर्थपरतया क्रियाप्रधानमिति
वचने क्रियापदस्य साध्यत्वेन प्रतीयमानार्थपरतया चोपपत्तेश्च । तण्डुलादेः कर्तृत्वापत्तिस्तु
भावप्रकाशः ।

वाच्यम् ? व्यापारेणैव तस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणीभूते तत्रैव तन्वयेन तद्वै उक्तमर्थायागात् । अत एव-
क्रियाभेदाय कालस्तु सख्या सर्वस्य भेदिका ।

इति वाक्यपदीयं सङ्गच्छते । नन्वेवं फलकारादिदशायां विवक्षित्यनारम्भे पच्यते इति न
स्यादिति चेत् ? इष्टापत्तेः । पचतीति तु भवत्येव, तत्र व्यापारस्यैव प्रधान्येन तत्रैव कालान्वयाङ्गी-
कारात् । नचैवमप्योदनादेः कर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानोभूतधा-
त्वर्थान् भ्रयत्याभावात् । तदेव हि तत्रैव, अत एव कर्मणि लविधिवचनार्थः । उदाह—इत्यन्य-
जोति । उदयोतादावित्यर्थः । एतेन नभ्योक्तफलविशेष्यकबोधो न युक्तः, मनोमादिसकृन्मन्त्रवि-
रोधात् क्रियाप्रधानमिति वचनविरोधाच्च । क्रियात्वं च फलनिष्ठकार्यतानिरूपिणनारणतावच्छेदनात्तया
सिद्धौ जातादिविशेषः अल्लोपोपनिर्वा । न च फले सांश्रित्येन वचन मङ्गल्येन । क्वचित्तत्रापि
प्रयोगस्तु गौणः । किञ्च फलस्य क्रियात्वे विशेष्यत्वे च तत्रापि कालान्वयः स्यात् । विवच्य प्रधानोभूत-
धात्वर्थ-व्यापाराश्रयत्वेनौदनादेः कर्तृत्वं स्यात्, न स्याच्च देवदत्तादेरप्रधानव्यापाराश्रयत्वात् । किञ्च
पचति भवतीत्यस्यैव विवक्षित्यनुकूलक्रिया पश्येत्यस्य पच्यते पश्येत्यस्यापि साधुत्वमिदं, तच्च फलस्य
विशेष्यत्वे न स्यात् । न च “सुप आत्मनः” इति सूत्रमाध्यात्तयाङ्गीकारः, तस्यान्याशयकत्वात् । तथा
हि पुत्रीयतीत्यतो यावन्नार्थः प्रतीयते कर्तृत्वमादिरूप, स सर्वोऽपि पुत्रमिच्छतीत्यस्मादपि प्रतीयते ।
इष्यते पुत्र इत्यतस्तु न कर्तृत्वतीतिरतो मित्रार्थत्वम् । न च तत्रापि कर्त्राचैवात्समानार्थत्वं, लघवात्तद-
द्वयघटितविद्दे चरितार्थो विधिः पदत्रयघटितविग्रहे न प्रवर्तत इत्याशयादिति मन्दोक्तमपारतं, मूल-
खण्डक प्रति तद्विशेषोक्तैर्युक्तत्वात् सिद्धान्तरीत्याऽपि तद्योजनेन तद्विरोधाच्च, वचनार्थस्य अन्यथा-
वक्ष्यमाणत्वेन तस्याप्यविरोधाच्च । अत एव तत्र क्रियात्वं “भूवा” इति सूत्रस्थभाष्यार्थप्रतिपादकं “यावत्सिद्धं”
“गुणभूते” इति हरिकारिकाद्वयारूढसाध्यत्वापरपर्यायधाल्यत्वरूप निविष्टम् । अस्तु वा स्वदुक्तमेव, फल-
स्योद्देश्यरूपस्य तत्र ग्रहणाच्च दोषः । स्फुटीभविव्यति नैवदनुपपदमेव । कालान्वयकर्तृत्वापत्तौ क्तरीत्या

त्येवमेव, 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तात् । धातुपस्थिता क्रिया

शब्दरत्नम् ।

ननु नव्यन्यायादिष्वन्ये प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैव युक्तमित्यत आह—क्रियाप्रधानमिति । इदं च रूपम्बुद्धे आण्ये । क्रियेति ।

भैरवी ।

न, कर्मणि लकारविधानानुपपत्तेरिति प्रागेवापेक्षितम् । अस्मादेव ज्ञापकात्कर्तृप्रत्ययसम-
भिन्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयस्यैव कर्तृत्वमिति स्वीकारात् । किञ्च वृत्तिः क्यजन्ता,
तदर्थमन्ये न कर्तुः प्रवेशो यथा, तथा 'पुत्र मय् इप्' इति समुदायाधेयस्य न तस्य प्रवेशः ।
एवमिष्यते पुत्र इत्यर्थेऽपि न तस्य प्रवेश इति कर्तारङ्गुहीत्वा भिन्नार्थत्वोपपादनमयुक्तमेव ।
विहित्यनुकूलक्रियासम्पद्येत्यर्थे पच्यते पद्येत्यस्य साधुत्वे मानाभावाच्च ।

यत्तुक्तप्राक् धात्वर्थ एव विशेष्य इति तद्व्यञ्जकारेण प्रथमान्तार्थस्याऽपि निरासे
ध्वनिते प्रथमान्तार्थविशेष्यकशाब्दबोधस्वीकारे दोषोऽप्यस्तीति प्रतिपादयितुं शङ्कते—
नन्विषादिना । नव्यपदोपादानेन तच्चिरन्तवमतेऽस्मदभिमतरीत्यैव बोध इति ध्वनितम् ।
इदञ्चेति । सिद्धान्तार्थसूचकवाक्यपञ्चेत्यर्थः । रूपम्बुद्धे भाष्य इति । तत्र हि पचतिरूपस्यचतो-
रूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य "क्रियाप्रधानमाख्यातान्नव्यप्रधानज्ञानम, यतः क्रियाम्बुद्धिस्तिका-

भावप्रकाशः ।

सुपरिहरावाच, लकाराणां कर्मणि विध्यानर्थव्यापत्तेश्च । अत एव देवदत्तादिः कर्तृत्वोपपत्तेश्च । व्यापा-
रत्वं सन्निवेश्य कर्तृत्वापत्तेरसम्भवाच्च, व्यापारपदेन फलस्य कान्यप्रवहणात्, विहित्यनुकूलक्रिया
पदोपपत्तेश्च पच्यते पद्येत्यस्य साधुत्वस्य मुनिप्रयाससम्मतत्वाच्च, तदुक्तभाष्याशयस्य मूर्खप्रलपितत्वाच्च ।
तथाहि—लोके पुत्रीयति देवदत्त इतिवत् पुत्रमिच्छति देवदत्त इति, इष्यते पुत्रो देवदत्तेनेति च प्रयु-
ज्यते । कचिदुभयप्राकर्तृप्रयोगस्तु वाक्यैकदेशान्धावेन । तथा च सर्वत्र कर्तृप्रतीतिस्तुत्यात्तदप्रतीति-
प्रयुक्तं भिन्नार्थम् । अत एव न च तत्रापीत्यामुच्छेदार्थं व्यापारविषयादिहेतुकिरसम्भवात्, तस्य प्रयोगेऽप्रयोगे-
न प्रतीतिस्तुत्यात् । किञ्च वृत्तिर्भावोपपत्तेश्चैव विग्रहत्वेन पदद्वयव्यतिरिक्तत्वात्तत्वेन विग्रहत्वोक्ते-
रप्युक्तत्वात् । किञ्च तथा व्यापारोपपत्तेश्चैव पुत्रमिच्छति देवदत्त इत्यस्यापि विग्रहत्वानापत्तेः । अथ देवदत्त
इत्यस्य वृत्तिर्भावोऽपि सत्त्वेन पुत्रीयतीत्यस्यैव विग्रहप्रदर्शनमुचितं, तच्च पुत्रमिच्छतीत्येवेति नूत्वं तर्हि
इष्यते पुत्र इत्यत्रापि तत्त्वं तुल्यम् । किञ्चैवं साधये महान्तं पुत्रमिच्छति, महान्तं कुर्मं करोमि, माणवकं
मुष्णं करोतीत्यादी तदुपादानसमाधिपरभाष्यग्रन्थानां दशमल्लिखितत्वापत्तेरिति यत्किञ्चिदेष्टम् । एवं च
एवमेवेति नुलस्यैव तदस्य सादृश्यापेक्षयादुक्तत्वं एव विशेष्य इत्यर्थः । तुल्यत्वं च भावार्थत्वेन बोध्यम् ।
तदेतदभिप्रेत्य तात्पर्यतो व्यापकार्थं भावार्थत्वेत्यादि । एवमप्यार्थस्तु प्रथमान्तार्थविशेष्यको बोधो न तु फलवि-
शेष्यक इति तदभावात् । तदेतत् ध्वनितुमुक्तप्रत्ययमधिकं तत्रापि योजयितुं शङ्कते—नन्विति । तथाप्येवमन-
वष्टेयकारकविशेष्यकबोधे क्रियेत्यादिहेतुकिरिति न तदधिक्यमिति भावः । नव्येति । अनेन तच्चिन्त्यनमप्ये-
कमत्रमिमत्र पदार्थः प्रतिपादित इति सूचितम् । यथा येतत्तथा स्वर्गं मञ्जुश्याम् । आदिना नैवेदिकवति-
महः । प्रथमान्तैति । तदर्थोऽर्थः । एवमप्येति । स च पाकानुसूयकप्रमाणयो देवदत्त इत्यादिरीत्या बो-
ध्यः । एवमप्यार्थं धर्मादिदशाव इति भावः । युक्तमिति । अनुभवपरत्वात् कर्तुं मञ्जुश्यादिति भावः ।
ननु मुनिप्रयासमुच्छेदार्थोऽपि सिद्धान्तोऽयं आह—इदमेति । सिद्धान्तार्थकत्वात् । यत्तदर्थः । तत्र हि
पचतिरूपं पच्यतेरूपमित्यादेरसिद्धिमाशङ्क्य "क्रियाप्रधानमाख्यातम्, इत्यप्यर्थान् नाम । यतः क्रिया
पचतिरूपपदे—किं यतः करोति ? पचतीति । इत्थं एतः कृष्णपचते कचत्येवो यः पाचयति" इत्युक्तम् ।
इत्येतत्त एव तदर्थमिच्छतेत्येतदर्थः । इदं च तद्विज्ञादेष्टुमशक्यम् । भाष्ये इति । अथ एतदिति
शेषः । इत्युक्तम्—इति ननु मञ्जुश्याम् इति पुनस्तथाप्यस्यापि । तत्र हि "यात्रिपदिमहान् त्रिभ-
न्वत्पचते—इति इत्येव भाष्यमुक्तम् । न वा त्रिभन्वोपात्तः । अथैव इत्यादिभिन्नार्थप्रधानं

विकर्तृ प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं प्रतीव विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अत एव

शब्दरत्नम् ।

धात्वर्थोऽद्वयस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । तस्यार्थ इति ।
भैरवी ।

ऽऽचष्टे किञ्चैत्रः करोति? पचतीति, द्रव्यम्पृष्टः कृताऽऽचष्टे कतरश्चैत्रो यः पाचकः" इत्युक्तम् । अत्र कृतेत्यस्य कृदन्तप्रकृतिकसुबन्तेनेत्यर्थः । कृत्पदञ्च तद्विज्ञादेरप्युपलक्षणम् । "इत्सो नपुंसके" इति सूत्रभाष्येऽपि "प्रातिपदिकप्रहणं तावन्न व्यावृत्त्यर्थम्" इत्युक्तत्वा तद्व्यावृत्त्यर्थं 'रमते, काण्डे' इत्यभिधाय "रमते इति क्रियाप्रधानं काण्ड इति विभक्त्यर्थप्रधानं, नचैतयोर्थयो-
र्लिङ्गसङ्ख्याभ्यां योगोऽस्ति" इत्युक्तम् । ननु पूर्वोक्तभाष्यद्वयेऽपि क्रियापदस्यैव सत्त्वेन व्यापारविशेष्यकबोध एवावातोत्यत आह—भक्षद्वयस्यापीदं । क्रियायाः प्राधान्यन्तु प्रत्य-
यार्थमिष्टप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वं नामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वञ्च । आद्यं यथा—पचति देवदत्त इत्यादौ, अन्त्यम्भूयते घटेनेत्यादौ । अत्रेदं बोध्यम्—धातोः फल-
व्यापारयोः पृथक् शक्तिः । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे व्यापारस्य, कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य प्राधान्यमिति सम्प्रदायः ।

परं तु फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले च पृथक्शक्तिः । तत्तत्प्रत्ययसमभि-
व्याहारश्च तत्तद्विशेष्यकबोधनियामकः, प्रामाणिकद्वौरेव दोषायेत्याहुः ।

द्रष्टव्य इति ।

"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्" । इत्यत्र

"कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारयत्क्रियाम्" ॥

इत्यत्र च हरिप्रश्ने इत्यर्थः । अत्र क्रियात्वं साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वरूपम् । तेन द्वि-
गादिषु नातिव्याप्तिः । तेषु क्रियाप्रधानरव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वेनोपपाद्यः सिद्ध-
भावप्रकाशः ।

रमते इति क्रियाप्रधानम् । न चैतयोर्थयोर्लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति" इत्युक्तम् । नन्वेवमपि
बक्ष्यमाणलक्षणेण क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति प्रकारत्वेन सिद्धान्तोऽयुक्त एव अत आह—मूले धातुपक्षि-
तेति । तथा च तत्र तस्याः क्रियान्तरं प्रति तत्त्वेऽपि विकर्तृ प्रति तस्याविघातात् सिद्धान्तार्संगतिरिति
भावः । ननु कसिद्धान्ताङ्गीकारे तत्र क्रियाग्रहणे व्यापारविशेष्यकबोधपर्यैव सर्वत्र सिद्धत्वेन प्रथमान्वार्थ-
विशेष्यकबोधफलविशेष्यकबोधस्याप्यसिद्धिरिति "एवमेवेति" प्रतिज्ञावार्तासिद्धिरिति क्रियेतिप्रतीकं
धृत्वा व्याख्येयं—धात्वर्थोऽयेति । धातुवान्यफलव्यापारसमूहावयवफलव्यापारद्वयस्यापीत्यर्थः । उक्त-
सिद्धान्तस्य क्रियापदे इति भावः । अनेन फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातुर्ना
शक्तिर्न तु तयोः पृथक् शक्तिरदृश्यविधेयभावेनान्वयापत्तेः, कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्त-
द्वोधे नियामकः, गौरव च प्रामाणिकत्वात् दोषायेति सूचितम् । अधिकं मञ्जुपायं द्रष्टव्यम् । यद्यापा-
रानन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्पृष्ट कारणमित्याद्यभियुक्तोक्तौ—

"क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्" । इति ।

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारयत् क्रियाम् ।

इति च इत्युक्तौ च प्रसिद्धतरस्यावधारः; तद् ध्वनयन्नाह—द्रष्टव्य इति । अत
एवात्रेति नोक्तम् । क्रियात्वं च लक्षणे साध्यत्वरूपमित्युक्तं, तेन द्विगादिषु नेतृलक्षणाति-
व्याप्तिः । तेषां क्रियाप्रधानत्वं तु तन्मात्रविशेषणत्वरूपम् । अत एव तदर्थं न कारकान्वयः,
तदन्वययोग्यस्य साध्यत्वस्य तत्राधानात् । वस्तुतो द्विगाद्यर्थस्य सिद्धत्वेनान्यमानमात्रेण गौणक्रियाव-
ध्वन्यारः । धात्वर्थफलरूपयुक्तक्रियात्वसत्त्वात् कर्माख्यातेः स्तरलक्षणाभ्यासः । ये तु क्रियान्तराकाङ्क्षा-
नुत्थापकतावच्छेदकवैनात्म्यस्य कारकान्वये नियामकत्वं वदन्ति, तेषामेतेन युक्ता ग्रामं गच्छतीत्यादौ
सरला ।

धात्वर्थोऽद्वयस्य—फलस्य व्यापारस्य च । "फलव्यापारयोर्धातुः" इत्यनेन धातोः फले व्यापारे च

शब्दरत्नम् ।

आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाद्यङ्गविभक्त्यन्तम् “आख्यातमाख्यातेन” इत्यादौ
 चैरवी ।

येनाप्रतीयमानत्वेन वेति । उक्तद्विविधक्रियायाश्चकारकान्वयः । यत्तु क्रियान्तराकाङ्क्षा-
 धापकत्वावच्छेदकवैजात्यावच्छिन्ने कारकान्वय इति । तत्र, ओदनं भुक्त्वा भामिषं चक्री-
 यादौ त्काप्रकृत्यर्थे कारकान्वयानापत्तेः ।

अन्ये तु यद्यपि “आख्यातमाख्यातेन” इत्यत्राख्यातपदन्तिष्ठन्तपरं तथाऽपि आख्यायते
 सर्वप्रधानीभूतोऽर्थो ज्ञेनेति व्युत्पत्त्याऽऽख्यातपदेन धातुरेवोच्यते । अत एव “नामाख्या-
 तोपसर्गनिपाताः” इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतीनामेवोक्तेः कृतः । अत एव “नामान्या-
 क्ख्यातजानि” इति शाकटायनोक्तेरप्युपपत्तिः । अत एव “ठगादयो बहुलम्” इति सूत्रे
 भाष्ये “सर्वप्रधान धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे चक्रेत्यत्र च लोकम्” इत्युक्तम् । एतेन कृति-
 राख्यातार्थः, भावना आख्यातार्थः इति नैयायिकानाम्प्रवादो न भेदः । “आख्यातमा-
 ख्यातेन” इत्यादौ त्वाख्यातपदन्धातुप्रकृतिकतिष्ठन्ते लाक्षणिकमिति । एवञ्च विशेष्यता-
 सम्यन्धेन कारकप्रकारकशब्दबुद्धिप्रति धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावः
 कर्तृकर्मोभयसाधारण एव । नचोक्तकार्यकारणभावात्पक्षस्तण्डुल इत्यत्रापि तण्डुलपदार्थस्य
 धात्वर्थविशेषणत्वापत्तिरिति वाच्यम् ? “सर्वप्रधानानि नामानि” इति विशेषवधनेन व्य-
 प्राधान्यस्योपपत्तेरित्युच्यते ।

भावप्रकाशः ।

क्त्वाप्रकृत्यर्थे कारकान्वयेन स्यादिति भावः । ननु तत्र किं नामाख्यातमिति चेदत्र मान्याः—यद्यपि “आ-
 ख्यातमाख्यातेन” इत्यादावाख्यातशब्दोऽन्यत्र प्रसिद्धस्तथाप्यत्र आख्यायते सर्वप्रधानीभूतोऽर्थोऽज्ञेनेति
 व्युत्पत्त्याऽऽख्यातपदेन धातुरेवोच्यते, “नामाख्यातोपसर्गनिपाताः” इति भाष्ये निरुक्ते च प्रकृतीनामेवो-
 क्तेऽपि, अतोऽपि तत्र “नामान्याख्यातजानि” इति शाकटायनो नैरुक्तमयश्चेत्युक्तं वाच्यम् । नहि प्रत्यय-
 पदान्धं वा नाम सम्भास्यते किं तु धातुनम् । अत एवैतज्जमानार्थकं वाच्यं—सर्वे नाम धातुजमाह निरुक्ते
 व्याकरणे चक्रेत्यत्र च लोकम् इति “ठगादयो” इत्यत्र भाष्ये पठितम् । एतेन “कृतिराख्यातार्थः” भावना-
 ख्यातार्थः इत्यादिनैयायिकयोर्मोक्षकानां प्रवादः प्रत्युक्तः, युक्तश्चेति वाच्यम् । अत एव यथाचक्रे इत्यादा-
 वामन्तस्य क्रियाविशेष्यकनोपकजनकत्वम् । तच्च प्राधान्यं परस्परमाकाङ्क्षावन्तं च क्रियान्वयितया
 प्रमाणान्तरेण निर्णीतास्त्विति । तथा च साधवात्कारकप्रकारकत्वात्शुद्धिर्वावच्छिन्नं प्रति धातुजन्यो-
 पस्थितिः कारणस्य वत्तत्वात् कार्यादिकमपि धात्वर्थे प्रति विशेषणम् । यद्युक्तवचनेन “येनैव क्राडैः
 पक्षस्तण्डुलः” इत्यादौ चैत्रादीनामिव तण्डुलत्वापि क्रिया प्रति विशेषणत्वं प्रसक्तं तथापि तदुपरवचनेन
 “सर्वप्रधानानि नामानि” इत्यनेन प्रायश्चार्वित्र्येणैव बोध्या । तत्र च प्रायश्चित्तन्यायेन परिग्रमात्ता-
 र्थकं सारवाचकप्रायश्चित्तं नाम गृह्यते । अत एव पञ्चतित्तमिथ्यादौ न दोषः । एतेनैवामिथ्यादौ प्राय-
 श्चार्वात्तु कर्तृविशेष्यकनोपपत्तौ तिसृष्वक्षयाकारकान्वयादभ्यप्यसोक्तिरसंगतत्वेत्पत्तमिति, तदापामनुये-
 नेन, क्रियावधानो धातुविशेष्यता विवक्षितस्य विशेषणस्य सामान्येनात्राभावात् शिष्ये इति द्विक्रतेऽ
 तिथ्यात्मेव, पृथग्पुद्गलवशात्तत्त्वात्मेव, क्रियावाच्यत्वात्मेव वक्ष्यते प्राधान्यनिर्देशस्य अर्थोक्तः ।
 एतेन च तत्र तत्र भाष्ये—आख्यातेति । अत्रेति । कज्जित्वादे इत्यर्थः । तथा च लोके आख्या-
 तशब्दस्य द्विक्रते वेदाकृत्येऽपि आख्ये कज्जित्वादेऽपि मिथ्यापि तत्र योपपन्नो ह्यस्यत्वादिमात्र-
 कज्जित्वात् । अत्रेति च प्रयोगानुसङ्गानिह इत्यनुपपत्तेरुच्यते । विभक्त्यन्तमिति ।
 द्विक्रतेऽपि तत्र तत्र भाष्ये—आख्यातेति । अत्रेति । कज्जित्वादे इत्यर्थः । तथा च लोके आख्या-
 तशब्दस्य द्विक्रते वेदाकृत्येऽपि आख्ये कज्जित्वादेऽपि मिथ्यापि तत्र योपपन्नो ह्यस्यत्वादिमात्र-
 कज्जित्वात् । अत्रेति च प्रयोगानुसङ्गानिह इत्यनुपपत्तेरुच्यते । विभक्त्यन्तमिति ।

शब्दरत्नम्

तथा प्रतीतेः । रूपसुत्रे कैयटोऽपि 'आख्यातात्कालसङ्ख्यासाधनाद्यवगमेऽपि तस्य क्रियाप्रधानत्वम्' इति । 'नामान्याख्यातजानि' इति शाकटायनोक्तौ आख्या-
तावयवधातुजानीत्यर्थः । अत एव 'सर्वं नाम धातुजमाह' इति तत्समानार्थ-
भैरवी ।

वस्तुतस्तु धातुमात्रस्योक्त्युत्पत्त्या आख्यातपदेन ग्रहणे "आख्यातमाख्यातेन" इत्यत्र लक्षणाया आपत्तेः शिष्ये इत्यादितिरिक्तेऽतिव्याप्तेश्चाख्यातपदन्तिरन्तर्भवेत्याशयेन व्यापष्टे—आख्यातशब्देनेति । अत एव—आख्यातपदस्याख्यातावयवधातुलक्षणिकत्वादेव । मूले—अत एव—धात्वर्थविशेष्यकबोधस्वोकारादेव । एकवाक्यत्वाभावमुपपादयति—पाक-
भावप्रकाशः ।

प्रतीतेः—तथैव प्रतीतेरित्यर्थः । तदन्तपरिग्रहात्तत्र सादृश्यम् । अन्यथा तत्र तिरिक्तस्यैव ग्रहणादत्रोभयो-
र्ग्रहणात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । किं च "वत्सारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताः" इत्युपक्रमोक्तेः । अफि
च "भावकालकारकत्वात्त्वारादौर्षा आख्यातस्य, तत्र भावः प्रधानम्" इति तन्नाश्वोक्तेः । अत एव
विभक्त्यन्तमित्युक्तं न तु तिरिक्तमिति, तथा सति पक्षित्यादीनां नियमतो जनकाकाश्चाप्येव तिरिक्त-
त्वाभावेनासमहाच्चतुर्विधत्वमज्ञाप्यते । नामपदेन तु न तत्सम्यक् "किं कर्तव्यम्" इत्यामुक्तमाम्यात्रिय-
मतो जन्यतया क्रियाकाङ्क्षं यत् तस्यैव तत्र नामत्वेन ग्रहणात् । अत एवोक्त्युक्त्याख्यातप्रतिद्वन्द्वितया
नामलक्षणे सिद्धत्वापत्त्यर्थसम्भवेति चेत् । तथा च तथाप्रतीतेः क्रियाप्रधानबोधविभक्त्यन्यत्वेन
तत्राख्यातपदेन ग्रहणम् । अत एव क्रियाप्रधानमाख्यातमिति बहुव्रीहिणा सामानाधिकरण्यात् सङ्गच्छते ।
एव च क्रियाप्रधानमित्यस्य प्रत्ययान्ताधिविश्रया यत्र चारवर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः । एवं च मूले
तिरिक्त्यै प्रतीत्युपलक्षणमन्यप्रत्ययार्थस्यापि । एतेनाख्यातं तिरिक्तं चारवर्थप्रधानमिति एनाकरदण्ड्यादिभ्या-
ख्यानमपास्तम् । प्राक्कर्म्यमपि विभक्त्यन्तग्रहणे हेत्वन्तरमपि सूचयितुं फलान्वेष्यता तस्याः प्राधान्य-
मित्येव तदर्थोऽस्ति चेत् शङ्कामिश्रितमुक्तार्थे सम्प्रतिमाह—रूपविति । उक्तभाष्यप्रतीके इति भावः ।
आख्यातादित्यस्याऽऽख्यातवति प्रधानत्वान्नये प्रकरणादितः क्रियाप्रधानत्वगती आख्यातेनैवोत्तरोपादानादि-
त्यादिः । आदिना क्रियापरिग्रहः । तत्र कचिच्चतुर्थान्तवोऽवगमः कचिच्चतुर्थान्तवोऽवगमः कचिच्चतुर्थान्तवोऽवगमः कचिच्चतुर्थान्तवोऽवगमः
तस्य—आख्यातस्य । क्रियाप्रधानत्वमिति । फलम्प्राप्त्यान्तरप्रधानत्वमित्यर्थः । नन्वेवं नामन्ति-
रन्ताजन्यत्वादत्राख्यातजानीत्यसङ्गतं स्यादत आह—नामान्येति । नोक्तायिति । तत्र तिरिक्त्यर्थः ।
अवयवेति । असम्भवात्तदवयवे लक्षणेति भावः । तत्रैव हेत्वन्तरं सूचयितुं सम्प्रतिमाह—अत एवेति ।
कथुण्या तथाप्रीकारादेवेत्यर्थः । तत्समानेति । व्याकरणे शक्यस्य लोकोक्तम् इति तदमे एवोक्तेरिति
भावः । एवं निष्कौशान्तिरित्याद्युदाहरणविषये उक्ताख्यातेषु चेति समर्थस्य त्वार्थिके श्रवणे आख्यात-
पदप्रयोगो व्यपचारादिति बोध्यम् । ननु तन्मते एकं वाक्यं स्यादित्यस्य आधिक्यस्य तत्त्वज्ञानात्काल-
स्यादित्यर्थ उत तथाबोधः स्यादित्यर्थ उत तथाऽपूर्वत्वार्थं निष्पद्येत्यर्थो वा ? नायः, इत्यपत्तेः "एकति-
रन्तावयवम्" इति परिभाषितनिवाडाप्ययोगिवाक्यत्वाभावेन—तदशाभावेऽपि लोकिरन्तावयवस्य उदयेन
तत्त्वस्य दुर्निवात्स्यात् । लोकिरन्तावयवम् च—

सुस्तिरन्तचयो वाच्यं क्रिया वा कारकान्विता ।

शयमरोक्तम् । अत्र वाच्यशब्देनार्थः बोध्येति शेषः । कारकान्वितिक्रियाबोधकमुस्तिरन्तचयो वाच्य-
मित्यर्थः । कारकं च तिरिक्तवाच्यं तदन्वयपदवाच्यं वेत्यन्यत् । सुस्तिरन्तचय इत्यत्र सुप् च टिक् च टयोः
समाहारः सुस्तिं सुर्विकटं टिक् सुस्तिं टयोरेकदेशेऽन्त्यशब्देन बहुव्रीहिः, तदवयवशब्देन पञ्चीज-
रवः । तेन सुस्तिरन्तचयितिरिक्तचयसुस्तिरन्तचयात्वेन त्रयानां व्यपः । तत्र सुस्तिरन्तचयः—वेदेन उदितव्यं,
प्रकृत्युत्तिरिक्तमिदम्, इदं हि महात्मनामित्यादि, अस्तीत्यभ्याहारस्यानावयवत्वात् । तिरिक्तचयः—यच्चति
सरता ।

सुस्तिरन्तचयितिरिक्तचयमिति भावः । जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तम्—तिरिक्तम् । धातुजानि । प्रत्य

पा यको व्रजतीतिवत् पवति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । वाककर्तृकृतं गमनं हि

शब्दरत्नम् ।

कम् 'उणादयः' इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । नैकं वाक्यमिति । साधु इति
भैरवी ।

कर्तृकेति । ननु नैकं वाक्यमित्युक्तमप्यसमूहस्यैव वाक्यत्वादत आह—साधु इति ।

भावप्रकाशः ।

भवतीत्यादिः । अनयश्चैत्रः पचतीत्यादिः । क्रिया वैयनेन निरर्थकपदसमुदायवाङ्मतिः । सुसिद्धवचन-
पदेन केवलस्य पचतीत्यादेर्यवृत्तिः । तस्यापि कर्तादिविशिष्टक्रियाबोधकत्वात् । एतेन सुसिद्धवचन-
शेषेनैव वचनसंग्रहः । वाच्यस्य समुच्चयार्थकत्वात्कारकान्वितक्रियाबोधकमपि वाक्यमित्यनेनाभ्यस्त-
ग्रहः । केचित्तु भाष्यमतेनाऽऽद्यः पञ्च एकत्वमिति, वार्तिकमतेनापर श्यादुरितिरामाभ माबुक्तमपास्तम्,
अतिप्रसङ्गापत्तेः स्पष्टावात् । इदमेव 'भास्वार्तं सविशेषणं वाक्यम्' इत्यादिना समर्थसूत्रे भाष्ये प्रतिपादि-
तम् । एतदेवैकोद्देश्यकैकविधेयकारकमर्थमेकवाक्यकग्रहम् । तदुक्तं हरिणा भट्टे—

साक्षाद्वाच्यं भेदे पदानाकाङ्क्षशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥ इति ।

वाक्यमित्यस्यैकं वाक्यमित्यर्थः, "अर्थैक्यादेकं वाक्यं साक्षाद् वेदिभाषे इत्यत्र" इति जैमिनि-
प्रात् । अत्र प्रबोद्धस्य विधेयस्य चानेकत्वे वाक्यभेद इति भीष्मवक्रोद्बोधः । गुणवदित्यस्य साक्षात्प-
रम्भस्या वा यद्विशेषणं तद्वदित्यर्थः । तेन 'न्यासस्तिष्ठति कूले' इत्यादी नया इत्यादेः समानवाक्यस्यस्य-
सिद्धिः । अत्र वाक्यार्थं तु "सविशेषणम्" इत्यस्योक्ततेरवा अर्थान्नोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु "एकत्वम्"
इति लक्षणेनात्र तत्त्वं बोध्यम् । यदि वाक्यलक्षणमेकार्थत्वमेव स्यात् तर्हि "समानवाक्ये" इत्यत्र
समानपदोपादानमनर्थकं स्यात् । तस्मादास्त्यार्थं सविशेषणमित्येतद् "वाक्यस्य ये," इत्येतच्छास्त्रजोक्त-
प्रारणम् । अत्र एव 'पच पश्य च देशदाश' इत्यादी प्लुतो मस्येव । 'एकत्वम्' इति तु समानवाक्ये
इत्येतद्विपर्यय इति स्पष्टविषयं च । अत्र एव मूर्ध्निप्लुतशब्दसंगतिः । अत्र हि "अनन्यवशात्" इति
प्लुतः, प्रसक्तोत्तरावात् । कैवल्यादीनां तत्र महात्मनाम इति स्पष्टमुद्बोधादौ । एतेनामरे वाच्योद्बो-
धो ककारो एकः ककारो वैति पाठस्य दृढवते । तस्य चायमर्थः वच्चाशोर्वाशोर्वा वाङ्मूलकारकमिति
किम् । भाषे "क्रियारवि" इत्यादिना दीर्घः । यद्वा वातेः कर्मणि 'पच्यते क' इति के द्यम् । ये यत्पूर्वादे
शानार्थाः । यद्वा वाक्याशब्दैकदेशस्य वाक्यशब्दस्य वा भोग इति स्पष्टं प्रहणम् । अत्र एव
'नन्विपचस्य' इत्यत्र ननुसकृदेदो नप्लुतः "के प्रोष्ठपदानाम्" इत्यत्र आतेकदेशो जाशब्दः "माहो
प्रभूतादिभ्यः" इत्यत्रादेति विकृतेकदेशो हान्ताः शब्दः "उभाज्ये" इत्यत्र समासे द्वेष्टः सशब्द इति तत्र
एतन् व्याख्यायाः । तेन कारकान्वितक्रियाया वाच्यत्वं यदा तदैव बोधकस्य वाच्यत्वम् । अत्र एव
"अर्थैक्यादेकम्" इति जैमिनिप्लुतेन "बोधोऽश्वत्थसंज्ञायाम्" इति सूत्रेण च सर न विरोधः । एवं चैतेन
देवदत्तः पचतीत्यस्य नैवाधिकृतत्वा प्रथमान्तविशेषणबोधे क्रियान्वितकारकपराशब्दस्यभेद न
स्यादिति बोधितम् । तथा च "वाच्योऽपचिन्नस्य" इत्यादिकार्याणां भावत कारे चरित्रार्थानां कर्तृक-
र्मत कारे अमरशेषावधौ भाष्यादिविरोधा स्पष्टः । 'एकत्वम्' इति तु निष्ठागदिविषयकं पारिभाषिकमुक्त-
व्युत्पन्नेन संगृहीतं च । यत्तु क्रिया वैति लक्षणान्तर्गतानिष्ठवाच्यत्वबोधकमिति, तत्र, 'बोधोऽश्वत्थसंज्ञा-
याम्' इति कुत्रनिषेधेनार्थे वाक्यशब्दस्यव्योगादिति मांशोक्तं मानामनुषेधोति एवमित्यम्, क्रियत्वात्
पर्याप्तं मरतीत्यत्र टन्ते तस्मात्परकमृतिरोधार्थं एव पूर्वमन्विरोधोपायः । तस्मादन्विरोधार्थ-
नवो विशेष्यतया विशेष्यताया बोधकं नामर इत्येव तद्विपर्ययं, तद्योक्तं बोधितक्रियापराशब्दस्य
बोधोत्पन्नमिति किम् । अत्र एव न द्विगोचरि, इत्यपत्तेः स्वस्वप्लुतस्यप्लुतकारेण बोधकं प्लुतत्वात्,
आधिसाक्ष्यशब्दस्यप्लुतमिति मन्वाप्लुतस्यप्लुतमिति वाच्यत्वोपायः । अत्र एव
प्लुतत्वेऽपि च, इत्यपत्तेः शब्दानां निरसत्वात्, अत्र आह—साधिवति चेत् इति । छात्रादयः तत्पर-
विकृत्यद्विगुणैवास्त्यप्लुतत्वेऽपि च न भवति । तदुक्तं हरिणा—

पाचक इत्यादेरर्थः । एककृत्का पचिक्रिया गमिक्रिया च पचतिप्रजत्योः पृथ-
गेवार्थः । एवंच प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्बोधो भाष्याय-

शब्दरत्नम् ।

शेषः । प्रथमान्तविशेष्यके बोधे ॥ तस्य तत्त्वं दुर्वारमिति भावः । एवं च—
भेदो ।

शेष इति । लौकिकवाक्यत्वलक्षणानाकान्तत्यादिति भावः । लौकिकैकवाक्यत्वञ्च—
सुसिद्धन्तचयो वाक्यम् क्रिया वा कारकान्विता ॥

इत्यनेनामरसिद्धान्तम् । अत्र वाङ्मयद्वन्द्वे । एवञ्च कारकाग्नितक्रियायोधकत्वे सति
सुसिद्धन्तचयो वाक्यमिति फलितम् । सुसिद्धन्तचय इत्यस्य सुबन्तचयतिङन्तचयसुसिद्धन्त-
चय इत्यर्थः । कारकपदार्थस्तु कचित्सुबन्तवाक्यः कचित्तिङन्तवाक्यञ्च । आद्यं यथा—देव-
दत्तेन शयितव्यमिति । अत्रास्तीत्यस्याध्याहारलभ्यत्वेऽपि तदनुपादानात्सुबन्तचयत्व-
मध्याहृतम् । द्वितीयं यथा—पचतिभवतात्यादि । तृतीयन्तु—चेन्नः पचतीत्यादि । क्रिया
वा कारकान्वितेत्येतदनुपादानन्तु 'दशवादिमानि पठपूषा' इत्यादीनां समुदायस्यैकवाक्यत्व-
व्यवहारापत्तिवारणाय । 'एकतिङ् वाक्यम्' इति तु "समानवाक्ये निघातपुष्पदस्मदाः ॥"
इत्येतद्विषयम्, कचित्तिङन्तस्य गृह्यगृहीत्यस्य यत्र द्विवचनन्तत्र प्रभोचरत्वे "अनन्त्य-
स्यापि प्रकाशयानयो" इत्यनेन यत्र प्लुतस्त्वद्विषयञ्च । जैमिनिना ॥ "अर्थक्याः कं वाक्यं
साकाङ्क्षञ्चेद्विभागे स्यात्" इत्युक्तम् । विभागे—पृथक्प्रयोगे यदि साकाङ्क्षं स्यात्तदा तादृश-
साकाङ्क्षपदसमुदायस्यार्थक्यारेकावशेष्यकविशिष्टार्थविषयकप्रतीतिजनकत्वादेकवाक्यत्वव्यव-
हार इति तदर्थः । अत्र कारकान्विताक्रियायोधकसुसिद्धन्तचयस्य देवदत्तः पचतात्स्यैक-
वाक्यत्वं सर्वमतसिद्धन्तञ्च प्रथमान्ताधुमस्यविशेष्यकबोधस्वाकर्तृमते नोपपद्यते इति तेषा-
न्तादृशोद्बोधो नोदत्तव्य इति बोध्यम् । यदि तेषाममतसिद्धमेकैकवाक्यत्वं शास्त्रीयकार्य-
प्रवृत्तिसम्पादकं स्यात्तदा "वाक्यादेरामन्त्रितस्य" इति द्विवचनस्य 'देवदत्तं शिष्ये त्वया' इ-
त्यादौ चरितार्थस्य कर्तरि कर्मणि वा यत्र लकारस्तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

यत्तु क्रिया वेत्यनेनार्थनिष्ठैकवाक्यत्वसुचकं लक्षणान्तरदृष्टमिति ; तत्र, "बधोऽशब्द-
सम्प्राप्त्याम्" इति कृत्वनिषेधेन तत्र वाच्यत्वव्यवहारस्येय मुनिसम्मतत्वात् । अत एवोक्तं—
'साधु इति शेष इति' ।

तस्य तत्त्वमिति । एकवाक्यत्वमित्यर्थः । चेन्न इत्यस्याध्याहारेण पाकानुपलब्धतिमात्रेणो
भजनानुपलब्धतिमानित्यन्वयबोधस्य सम्भवेनैकवाक्यत्वानुवृत्तिरिति भावः । नच प्रथ-
मावप्रकाशः ।

भेदभेदकसंशोधोपाधेदित्यन्वितम् ।

साधुत्वं, तदभावेऽपि बोधो नेह निवार्यते ॥ इति ।

न च भाष्यायपत्रं तदसाधुत्वे तदवतरेण तत्तदर्थबोधो न स्यादिति बाध्यम् ? साधुत्वमानस्य बोधा-
जनकत्वादसाधुत्वमानस्य तदप्रतिबन्धकत्वाच्चेति तुर्यपादाशयः । एतेन "नैकं वाक्यमिति, परां मते
कर्तृर्वाक्यत्वे प्रत्ययार्थत्वात्स्थ विशेष्यत्वे एकं वाक्यं स्यात्, कर्तृप्रत्ययार्थत्वे तु बन्धानुपरिधेरेक्य-
मनन्वितं स्यात्, पचतीत्युक्ते एकः कर्तेतिनिश्चयश्च न स्यात्, पचति पचत इत्यादीनां पर्यायता स्यात्,
व्याकरणमृतिविरोधक्षारिकः । नैयायिकोद्बोध इति । कर्तृकर्मणोस्तिङ्वाच्यत्वे भगवत्त्वे चेतिङ्गः" इति
मा-वध्याख्यानं प्राचामनुरोधेनेति सूचितम् । शूले-अत एवेति । अथ क्रियाविशेष्यकयोर्वाक्योद्देश-
वः । एतेन परमते लक्ष्यमर्थमाह-प्रथमान्त्येति । तस्य-पचति मन्वतीत्यर्थः । तत्त्व-साधुत्वम् ।
पादितम् । ननु स्वमतेऽप्ययं दोषः चेन्नस्य पाक्यमाने इतिबदेकचैनकर्तृकसमुच्चितक्रियाद्वयव्यव-
शास्तीकृतम् । इयान्तरभेदः परमते उभयप्रकारकैकविशेष्यको बोधः, तन्मते तु

नुसारिभिर्नार्तव्यः । यास्कोऽप्याह-“भावप्रधानमाख्यातं, सत्त्वप्रधानानि

शब्दरत्नम् ।

अस्य साधुत्वापत्तेश्च । भावप्रधानमिति । भावकालकारकसंख्याश्रित्यारोऽर्था आख्यात-
मरचो ।

मान्तपदाभ्याहाराभावेनैकवाक्यत्वाभावरूपोपपत्तिर्भवत्येवेति वाच्यम् ? कर्तुं साध्यातार्थ-
त्वेन तस्य विशेष्यत्वम्प्रत्ययार्थत्वेन स्यादिति पाककर्ता वजनकर्त्रभिन्न इति बोधत्यैक-
विशेष्यकस्य सम्भवात् ।

कृतिराख्यातार्थ इति तु ॥ युक्तम्, आख्यातवाच्यसङ्ख्यायाः स्वान्वययोग्यस्य शब्दा-
नुपस्थितत्वेनान्वितत्वापत्तेः । सङ्ख्याऽपि नाख्यातवाच्येतिचेत्पक्षतोत्यादिजन्यशोधानन्तर-
कृता एव अनेको वेति संशयापत्तिः, पक्षति पक्षत इत्यादीनाम्पर्यायत्वापत्तिश्च स्यात् । क्रिया-
प्राधान्यबोधक “हृत्सो नृपसके” इत्यादिमुख्यभाष्यविरोधापत्तिश्चेति दिक् । मूले-नैया-
विकोकोप इति । कर्तुंवाच्यत्वेऽन्वाच्यत्वे चेति शेषः । अस्य साधुत्वापत्तेश्चेति । पक्षतिवज्जी-
भावप्रकाशः ।

यस्य बोधः । एवं च मूलादि चित्रमिति चेत् ? न, च विना तथा बोधसम्भवेन प्रधानद्वयस्य परस्पा-
न्वयायोगात्सम्भवे नैकं वाक्यं साधिविमूलादितात्पर्यात् । परमते तु प्रधानयोस्तपोरभेदसम्भवेन एकत्रोभ-
योन्वयसम्भवेन वा तत्त्वापत्तिः । यदि तु चक्षत्रैव प्रयुज्यते तदा भवत्येवैकं वाक्यं स्वमतोऽपि । अत
एव “एव एव च दैवदत्तः” इति प्रायुक्तञ्जलोदाहरणसंगतिः । अत एव इन्द्रास्तोक्तिः-यथा तत्र चन्द्रिना
तदर्थं एकवाक्यत्वं, नैवमत्रास्तम्भवात् । अत एव “पृथगेवार्थं” इति मूले उक्तमिति भावः । एवं बोधस्योक्तिसि-
द्धान्तोक्तौ चेति नार्थः, नितुंकिंकविसिद्धान्तस्यानन्तोकात् । आभ्यापनस्य सारिभिरित्यस्य पौनरुक्त्यापत्तेश्च
तस्य व्यनक्तितात्वात्त आह-अस्य साधुत्वापत्तेश्चेति । पक्षति मज्जीयस्य तन्मते साधुत्वा-
पत्तेश्चेत्यर्थः ।

मूले-उपरोध इति । स चेत् “मामं गच्छति चैनः” इत्यत्र द्वितीयार्थो वृत्तित्वं भेदश्च । कलानिष्ठ-
मन्ध्यापाते भारभ्यः । तदनुकृता कृतिराख्यातार्थः । तत्र संयोगरूपा के निरूपकतासम्भवेन वृत्तित्वं,
व्यापारे भेदः सामानाधिकरण्यासम्भवेनाभेदेति, प्रकृत्यर्थश्च ग्रामादिदिशिषेऽपि प्राप्यार्थं क्रमेणावैयत्यया
प्रतियोगितया च, भावपर्यन्वाक्यापत्तेश्च, सा च प्रधानान्तोपस्थाप्ये । तथा च ग्रामनिष्ठवृत्तित्व-
निरूपकसंयोगजनकं ग्रामप्रतियोगिकभेदसामानाधिकरण्यात् यद् गमनमवतन्तु कृतकृतिमोक्षेन इति
शेषः । गम्यते ग्रामरचैरेवेत्यत्र तु कलं भेदश्च तदर्थः, वृत्तीयार्थस्तु कृतिः । तत्र प्रधानतार्थग्रामः स्व-
प्रतियोगितावैयत्यसम्भवेन भेदः, स च भावार्थं गमने सामानाधिकरण्यात्, तच्च भावार्थगमनं अन्यशक्त्य-
न्वेन पुनस्तदर्थं कले, तच्चामयत्वेन नान्यार्थग्रामे, यैश्चतु वृत्तीयार्थकृती, सा च गमने जन्यत्वसंलग-
णःचेति । तदर्थं चैतन्निष्ठकृतिभ्यस्तान्निष्ठचैत्रसमवेतसंयोगजनकगमनस्यसंयोगजन्यो ग्राम इति
शेष इति । स्वमते तु ग्रामान्निष्ठवृत्तिसंयोगजनक एकैवैतन्निष्ठवृत्तिवृत्तित्वार्थः, एकैवैतन्निष्ठवृत्ति-
वृत्तिभ्यामवतन्तु एकग्रामान्निष्ठवृत्तिः संयोग इति शेषः । येन तन्मते हि पाककर्ता वजनानुसृत-
कृतिमिति इत्याशयः । यास्तुतुष्ट कृतिर्नवजोति दाहंभित्तार्थः । स च माध्यादिप्रवदिरुद्धः । किं
च कृत्यंमार्गपथोदककृत् एव शेष इत्युक्तं, तन्मते तु प्रधानतयेतन्निष्ठ इति विशेषस्तरमात्म्यज्ञाना-
दह इति एतादृशव्यापृच्छमस्यत् ।

भावप्रधानमिति । यास्यारि परमशानि नापादमात्रोपसर्गनिपातरश्चैव तन्नामाध्यातवोर्भ-
वप्रतियोगिः । वास्तव्येऽपि तथापी नेति नृचविनुं केनतसमाधीयमर्थमाह-भावेति । आख्यातस्य-
सत्त्वा ।

‘अवतनवा’ इति शेषः । भावकालकारकैति । अत्र भावपर्यन्तं विधाया परमम् । सा च कलं व्यापार-
रहेत्युच्यते । भावार्थं च भावपर्यन्तमप्युच्यते । तेन विधाया विधा व्यापः संख्या व्यापः चेति पञ्चकं

नामानि' । पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म,

अभ्युदयम् ।

स्य, तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थे तद्भाष्यकार आह । नामानीति । नामपदेन सुबन्त-
मिति च तद्भाष्ये स्पष्टम् । तद्भाष्ययातिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । नमन्त्याख्यातायै
प्रति विशेषणीभवन्तीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिरिक्तभाष्ये दर्शिता । किं चैतन्निरुक्तोत्तरं
भवेत् ।

स्यस्य साधुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः । तद्भाष्यकार—यास्कोक्तिभाष्यकारः । तच्च—नाम च । भवति-
कमिति । पूर्वेष्व तेषां सत्त्वप्राधान्याभावेऽपि न क्षतिः । यदि तु पञ्चतिव्रजति चेति चकारः
प्रयुज्यते, तदा चशब्दार्थमप्रत्युभयोर्विशेषणत्वेनैकवाक्यत्वन्तुर्वारमेव । एतेन भवन्मतेऽपि
पञ्चतिव्रजतीत्यनयोरेकवाक्यत्वापत्तिर्दुर्वारव, एककर्तृका पञ्चक्रिया त्रिविक्रिया चेति बोधस्य
सम्भवात् । भवन्मतादस्मन्मते पुतावानेव विशेषः—भवन्मते एकप्रकारकोभयविशेष्यका-
ऽस्माकन्मते तूभयप्रकारकैकविशेष्यक इति मूलोक्तञ्चिन्त्यमिति परानुयायिप्रतिपादि-
तमपास्तं, चकारं विना जायमानस्य बोधस्योभयविशेष्यकतयाऽधक्याभावेन वाक्य-
भेदस्य सत्त्वात् । चकारस्य सत्त्वे तु समुच्चयस्यैकस्य विशेष्यतयाऽस्त्येवैकवाक्य-
त्वमिति प्रागेवानिहितम् । नामपदस्य सुबन्तपरत्वे साधकमाह—नमन्त्याख्यातेति ।
ननु पञ्चकमप्रातिपदिकार्थं इति पक्षे यथा द्रव्यस्य स्वार्थादिनिरूपतमप्राधान्यन्तया क्रियात्वक्रि-
याकारकारकसङ्घेतिपञ्चकस्य धात्वर्थत्वमिति “क्रियाप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामा-
नि” इत्यस्यास्मन्मतेऽपि नासङ्गतिरत आह—किञ्चेति । तन्निरुक्तोत्तरम्—भावप्रधानमाख्यातं
सत्त्वप्रधानानि नामानीति निरुक्तोत्तरम् । “अयं पुनर्यत्र ते उभे भवतो वाक्ये, तत्र ते भावप्रधा-
भावप्रकाशः ।

सङ्ख्यक्षगलितस्य । अत एवात्र चकार इति काविरिक्तमिष्यम् न तु सार्वत्रिकमित्युक्तम् । तत्र—देव ।
चतुर्णां मध्ये । तदर्थम्—इतिरिक्तार्थम् । तद्भाष्येति । निरुक्तभाष्येत्यर्थः । उक्तमान्योपदेः प्राधान्य-
तुल्येति स्वविभु व्यापदे—नामपदेनेति । सुबन्तमिति । अत एव पदवागानोत्पन्नोक्तिरिच्छा,
निबन्तो जल्पतया क्रियाकाङ्क्षमपि, तस्यैव परिपूर्णतात् । अत एव ‘परिपूर्णं पदं पदान्तराणाञ्चेति’
इति “कृतिसत्” सूत्रभाष्यादि सङ्ख्येति भावः । वसवर्षे पदेनेत्यनन्तरं योज्य आख्यातसङ्घेनै-
तद्वद्गणेऽप्यत्र तथा नेति वैलक्षण्यसूचकः । तद्भाष्ये—निरुक्तभाष्ये । इत्यं हि तत्रोक्तम्—मङ्गतिः प्रायवा
विमक्तिरित्येवावन् नाम, सत्ता इत्यं लिङ्गं संक्षेपेति नामार्थास्तेषु इत्यं मन्त्रमिति । एतेन वचनाभ्या-
मुभयोप्राधान्यबोधनाद्वक्ष्ये तथाननुभवविरोधाच्चासम्भवाच्चनयोरप्राधान्यमेवेत्यपास्तम् । सङ्घेति ।
सङ्ख्यक्षगलितं नाम चेत्यर्थः । अन्ययातिरिक्तमिति । अन्ययोक्तयाप्योक्त्यायं सत्त्वप्रधानत्वस्था-
न्येष्वसम्भवात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उदेतुमर्षमन्त्रादौ तत्रोक्तमित्याह—अन्यत्रेति । सुबन्तपदने
तद्भाष्यान्तरमपि साधकमिति धनयितुं नामाख्यातयोर्विगे क्रियाया एव प्राधान्यं इत्यस्य कुतो नेति
अशङ्क्यपाकत्वं आह—नमन्तीति । एवं च यत्र नामपदं तत्रेष्टुदृष्टगलितस्यैव प्राणमिति नामार्थेति
न्युत्पत्तौ निपादेतद्वद्गणे सिद्धे निपातातिरिक्तेति विशेषणशान्त्युक्तमेतत्कृत्वायं कथनपरतया वा ‘तयो-
ऽयमिति बोध्यम् । अत एवोपसर्गनिपाता इत्युक्तिरित्यादीत्युक्तिश्च सफलः । सा चाभ्ययमनोपद्व्युत्पत्तिरिति
निरुक्तभाष्याकृतम्, न-यथा चकारोति प्रतिष्ठापनापत्तिः । योदकत्वाक्रियासमन्विताद्यादिनिरुक्तं नि-
पातादुपसर्गस्य पदगुक्तिः । तत्र इत्यस्य सत्तालिङ्गसङ्ख्यानिरूपितप्राधान्येऽपि तस्य क्रियाकारकभावसम्बन्धं
प्रति विशेषणत्वेन काण्डे इत्यादिद्विमतं पर्यप्रधानत्वोक्तिर्न विरुद्धेति भावः । ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थं इ-
त्यादिपक्षे स्वार्थादिनिरूपितं यथा द्रव्यस्य प्राधान्यं तथा क्रियात्वक्रियाकारकत्वसङ्घेति पञ्चकं वाच्यं
इत्यादिपक्षेऽपि क्रियात्वादिनिरूपितं प्राधान्यं क्रियायाः न तु प्रत्ययार्थादिप्रवाजोति वारधेयोक्त्यर्थं इति क-
नास्मदिशिवेति इति नैयायिकेण साध्येवात आह—किं चैतन्निरुक्तोत्तरमिति । भावप्रधानमिवापुन-

शब्दरत्नम् ।

“यत्रोभे भावप्रधाने भवतः” इति निरुक्ते उक्तम् । यत्रोभे नामाख्याते भवतो वाक्ये, तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधाने इत्यर्थकतया च तद्भाष्ये तद् व्याख्यातम् । अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्यानान्तरं नादरणीयम् । किं च कर्तृविशेष्यकबोधोऽपचदोदनं देव-
मैरवी ।

ने-शाख्यातार्थप्रधाने, वाक्ये व्याख्यातम्प्रधानं तदर्थत्वाद्, गुणभूतन्नाम, तदर्थस्य भावनिष्प-
त्तावद्भावत्वात्, एवन्तावद्भाष्ये व्याख्यातम्प्रधानम्” इति यन्निरुक्तन्तस्य योऽर्थः शेषपूर्णेन व्या-
ख्यातस्तदर्थयति—यत्रोभे इति । व्याख्यानान्तरम्—पूर्वोक्तं व्याख्यानम् । एवञ्चोत्तरनिरु-
क्तानुरोधेन पूर्वनिरुक्तस्यापि सत्यैवार्थः कल्पनीय इति स्वीयसिद्धान्त इति भावः । एवं
सति “प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थमभूतस्तथोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इत्यौत्सर्गिकस्य नियमस्य
तिष्ठते त्यागः, उक्तनिरुक्तवाक्यात् । त्वत्कल्पितव्याख्याने ॥ स्वीयभाष्यविरोधोऽप्य
स्तीत्याह—किञ्च कर्तृविशेष्यकेति । औत्सर्गिकनियमानुरोधेन कर्तृविशेष्यकबोध इत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

निरुक्तोत्तरमिवार्थः । तदर्थस्तु तद्भाष्ये एवमुक्तः—“नामाख्यातयोः—परस्पराविनाभूतयोः स्वस्वपदार्थोक्ता-
वेकस्य भावप्राधान्यमेकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्थेन ते उभे भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने-आ-
ख्यातार्थप्रधाने, वाक्ये व्याख्यातं प्रधानं” तदर्थत्वात् । गुणभूतं नाम, तदर्थस्य भावनिष्पत्तावद्भावत्वात् । एवं
भावप्राधान्ये भावप्राधान्यं प्रधानमिति” यत्रोभे इति पूर्वभाष्यार्थः, अथ तदर्थस्यानुवृत्तिः, उत्तरत्र तत्र ते इति शेषः ।
वाक्ये इति तु यत्रोभेन विवरणमिति तदाह— । तत्रोभे इति निश्चयं सङ्घटितं तद्भाष्यार्थमाह—
यत्रोभे इति । यो व्याख्यातमित्यर्थः योऽर्थः । व्याख्यानान्तरम्—उक्तकल्पितार्थः । एवञ्चोत्तरानुरोधेन
पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्याननिर्णये तदनुपपादकसिद्धान्तस्यापि व्याख्याननिर्णयः । एतेन प्रथमान्तसममिभ्याहरे
एकस्य प्रथमप्राधान्यो देवदत्त इति प्रथमाभ्यामर्थविशेष्यक एव बोधोऽस्तिवत्प्रत्ययम्, उक्तोत्तरनिरुक्त-
विरोधः, तथा बोधानुमत्याय । न च पार्श्वनिर्दिष्टया किंवा कृतिः प्रमाणमिति तदर्थः, भावश्चेन्नैतदपि
कृतिरेवेति वाच्यम् । प्रत्ययार्थः प्रधानमिवैव तिष्ठेः भावख्यातेऽप्यातेष्व । अथ एव वस्तु दर्शयित्वा
“वाच्यत्वात् प्रत्ययार्थः” इत्यनेन प्रधानमिति उक्तभाष्यविरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः कालान्तरे
प्रत्ययः, न तु विद्याकाण्डे इति स्पष्टसाक्षिणिरिति भावः । पश्येत्वादि अधिकारिकार्यादित्यन्तमन्वय-
स्वमते वाच्यार्थप्रतिपादनपूर्वकप्रसङ्गे वाच्यप्रतिपादकस्य पूर्वमन्वयसङ्घटिते स्वचयितुं पश्य वृत्तौ भावतोऽय-
स्यैकान्तस्य निर्मुक्तप्रमाणं नैवाधिकमते नृतीथोऽर्थं योष इति स्वचयितुं च पूरयति—किञ्च
कर्तृविशेष्यकेति । तिष्ठेः कर्तृविशेष्यकत्वार्थः, “प्रकृतिप्रत्यययोः” इति व्याख्यादिति भावः । मोदनकर्म-

सरला ।

पश्येत् इति क्वचित् । तेषु पश्यतु कलस्य व्याख्यानस्य वा प्राधान्यमिति चेति तदाशयः । तद् व्याख्या-
तमिति । “यत्रोभे मन्त्रे तद् यत्रोभे, भावप्रधाने भवतः । एवं तदादन्वयोर्भाष्यतयोः परस्परावि-
नाभूतयोः परस्परार्थोक्तौ एकस्य भावप्राधान्यम्, एकस्य सत्त्वप्राधान्यम् । अथ पुनर्थेन ते उभे भवतः ।
अथ पुनर्थेन ते उभे भवतः । अथ कस्य प्रधानमर्थः कस्य गुणभूत इति । मन्त्र, भावप्रधाने
भवतः, तत्र च निश्चिन्तयाम् । वाक्ये हि व्याख्यातं प्रधानं, तदर्थत्वात् । गुणभूतं नाम, तदर्थस्य भावनि-
ष्पत्तावद्भावत्वात्” इति हि निरुक्तभाष्यम् । व्याख्यानान्तरम्—“अपरे पुनर्भाष्यकारकत्वात्-
प्राथम्येन व्याख्यातस्य तेषां भावप्रधानता भवति” इति व्याख्यानान्तरमिवार्थः । पश्येत् प्रातिपदि-
कस्य इति च्छेदस्याप्यत्र पश्येत्प्रातिपदिषु प्राथम्यं तथा पश्येत्प्रातिपदिकस्य प्राथम्यं, किंवा वा-
च्योऽपि तदर्थेन प्रत्ययमिति ; तेन नाम, तस्य किंवा प्रत्ययस्य प्राधान्येति नोक्तनिरुक्तप्रमाणविरोधो नवादि-
कस्य एव व्याख्यानस्य प्राधान्यमिति । आशयमिति । तदादन्वेति “व-
च्यो” इति निरुक्तव्याख्यानस्य एकस्य पश्येत्प्राथम्यं ।

प्रधानं दृशिक्रियैव । उक्तं च—

सुबन्त हि यथाऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् ।

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

यच्च पश्येति प्रयोगः शत्रुविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः । यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथाऽपि प्रधानानुरोधिनी द्वितीया भवतीति तदाशयः । तदनुसारेणाह—पश्येति । मृगस्य कर्मत्वे तु प्रधानानुरोधिनी द्वितीयैव स्यादिति भावः । उक्तं चेति ।

नैरवी ।

आपादित इति । ओदनकर्मकविच्छिन्नस्य नुकूलभूतकालिकोत्पत्तिसङ्ख्यावशापाराधयाभिन्नदेवदत्त-
कर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयप्रवर्तनाविषयप्रवृत्तिमात्रेण इति हि तस्माद्बोधः स्यात् । एव-
ञ्चात्र शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति इति ध्वनितम् । ननु कर्तुः प्रयमोपस्थितत्वात्तन्मित्रा प्रथ-
मा पूर्वम्भविष्यति, ततो दर्शनक्रियायां सम्बन्धेऽपि जातस्त्वेकारस्य बाधनञ्च सम्भवतीति
भाष्याद्यसङ्गतिरत आह—यद्यप्यन्तरङ्गादपि घटवत्त्वं 'हेतुमति च'
इतिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाशयः—उक्तभाष्याशयः । तदनुसारेण—उक्तभाष्यानुसारेण । अत्रा-
ऽपि मृगशब्दाद् द्वितीयापादानुसूक्तरीत्येवेत्याह—मृगपश्येति । धावनक्रियाविशिष्टस्य मृगस्य
कर्मत्वे विशिष्टस्य शुद्धानतिरेकान्मृगस्य दर्शनक्रियाविषयत्वारकर्मत्वमस्त्येवेति भावः ।
भावप्रकाशः ।

कविच्छिन्ननुकूलभूतकालिकोत्पत्तिसङ्ख्यावशापाराधयाभिन्नदेवदत्तकर्मकदर्शनानुकूलव्यापारविषयप्रवर्तनावि-
षयप्रवृत्त्यामयामिन्नरस इति तदा तत्र बोधाकारः । तत्र शत्रादीनां सम्माननैव नेति तदाकृतम् ।
ननु कर्तुः सर्वतः प्रागुपस्थिताऽन्तरङ्गाव्याप्तातत्प्रथमाकूपरस्कारस्य ऋणापि पुनिवारत्वाद्भाष्याद्यसङ्गतिरत
आह—यद्यपीति । प्रधानेति । प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि वलवशात् "हेतुमति च" इति ह्यस्त्व-
भाष्यसम्मतत्वादिति भावः । तदाशयः—भाष्याशयः । तदनुसारेणाह—उक्तभाष्ये पनुसारेण
नैयायिकमते तृतीयरीप वक्तुं स्वमते तदुपपादनप्रकारमाह शयर्थः । तत्फलितं वक्ष्यमाणमपि स्पष्टवाच्य
सनिष्कृत्वाह—मृगस्येति । कर्मत्वे त्विति । धावनविशिष्ट मृगस्य हाने विषयतया साक्षात्प्रकारादेन
प्रधानदृष्टिक्रियानिरुद्धस्य "कर्तुः" इति कर्मत्वस्य सरवात् । तथा च तदाव्याप्तिश्चिः । न च प्राप्या-
यमात्रान्यमते नभ्यन्त्यामते च यथा तदापत्तिस्तथा क्रियाविशेष्यकरीव्यादिमतेऽपि तृतीयधावनस्य
विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशेष्यस्याप्रातिपदिकादेन तदस्तदत्रा साधनविशेषणस्य मृगस्य कर्मत्वाभाति-
पदिष्टत्वाच्च ततो द्वितीयापत्तिस्तदवश्येनेति बाध्यम् ? विशिष्टकर्मत्वस्यैव अनेनैतान्यविविशेषणादेव विशेष्य-
विमलस्यज्ञोक्तत्वात् । यथा वट भोष्ममुदार शोभनं पुत्र इति । अत एव राधो दम्भर पुत्रमानवत्प्राची-
रानन्दशाला न, दण्डपरशब्दास्तु ऐति व्यवस्थासिद्धिः । निश्चय मृगस्य धावनविशेषणादेन तद्व्युत्प-
त्त्यान्तरङ्गसदृशस्य प्रथमाकूपर्यानिवृत्तेः । तव तु तस्य धावनविशेष्यत्वात्तदुक्तरीत्या सा दुर्बला ।

शुभा मनेतन्माहात्म्यं तथा ज्ञेयतयः शुभाः ।

इति त्वाचम् । नचैवमपि क्रियाया ईप्सितत्वे किम्मानमिति बाध्यम् ? "कर्मणा यममिदं" इति सूत्रे
"क्रियापि क्रियया ईप्सिता भवति । कथा क्रियया ? सम्दर्शनक्रियाया" इति भाष्ये उक्तत्वात् । तत्रा-
कर्तृप्रत्ययसमन्विताहारे तत्रात्यर्थनिश्चयविशेष्यतानिरूपितप्रकारतोऽव्यवस्थात्वंकूपरस्यप्रवृत्त्या-
यथा तदुक्तरीत्या कर्मत्वमेव बाधनस्यापि । तद्व्यतिरुक्तेषु बाधनादेन कर्मत्वम् । अन्यथा प्रधाना-
नुरोधिकर्मत्वस्य वलवशान्मृगस्य कर्तृत्वं न स्यात् । कर्मत्वस्य बाधकत्वात्तदार्थगतया भावमित्यनु-
पदमेव सुटोमविध्यति । मृगस्य तु कर्मत्वे न तत्रान्यवसम्भवः, निमित्तवर्गमाशोक्तस्य नामधेयवचनो-

साला ।

आपादित इति । देवदत्त ओदनमपचरति पश्येत्तत्र देवदत्तस्य दृष्टिरीयापत्तिरिति तदाशयः ।

पवं पचति भवतीत्यस्य पचिक्रिया भवतीत्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

हरिणेति शेषः । तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थक्रियादिः पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति स्पष्टं भवती ।

धातुपस्थितक्रियायाः क्रियान्तरविशेषणत्वे हरिसम्भतिस्त्वतीत्याह—हरिणेतीति । ननु राज्ञो दण्डधस्त्पुरुषस्येत्योऽत्र राज्ञश्चादपि पूर्वोक्तरीत्या द्वितीया प्राप्नोति राजसम्बन्धविशिष्टदण्डधराभिन्नस्य पुरुषस्य दर्शनकर्मत्वेन राज्ञोऽपि तद्विषयत्वसम्भवादिति चेत् ? न, अत्रेदसम्बन्धेन विशेषणान्वयि यद्विशेषणस्तद्वाचकादपि विशेष्यवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिसजातीयविभक्त्युत्पत्तिस्त्वाकारात् । कटम्भोऽन्मङ्कुर्वित्यादौ यथा । विशेष्यस्य तु कारकाधिकारीपत्तेश्चाविशद्वत्त्वन्तोपिका विभक्तिर्भवत्येवेति भवन्मते मृगस्य विशेष्यतया कर्मत्वेन तद्वाचकाद् द्वितीया प्राप्नोतीति भावः ।

श्रुत्वा भस्मैतन्माहात्म्यन्तपाचोत्पत्तयः शुभाः ॥

इतिशेषम् । क्रियायाः ईप्सितत्वे मानस्तु “कर्मणा यमभिप्रैति” इति सूत्रस्थ “क्रियाऽपि क्रियया ईप्सिता भवति । कथा क्रियया ? सम्पूर्णनादिक्रियया” इति भाष्यमेव । भवन्मते धावनस्य प्राधान्यात्तस्य कर्त्तृत्वेऽपि तद्वाचकस्याप्रातिपदिकत्वात् ततो द्वितीया । सुबन्ततिङन्तशब्दौ रामः पचतोत्यादिशब्दपरौ, तयोश्च ॥ विशेषणविशेष्यभावः प्रसिद्ध इत्यत आह—विशेष्येति । स्वोक्तार्थे प्रामाण्यमन्वदशयितुमाह—स्पष्टम्भूतादिवृत्ते भाष्ये श्रुति । तत्र क्रियापचनो धातुरिति ज्ञाते “कथम्पुनर्ज्ञायते क्रियापचनाः पचादेषा” इति प्रश्ने “यदेतेषां क्रियोभिना सामानाधिकरण्यात्—किञ्चरोति ? पचति, किदृशिष्यति ? पश्यति, किमकार्षीत् ? अपाक्षीत्” इत्युक्तम् । ततः कथितम् “अस्तिभवतिविधितो नान्यातुसंज्ञा न प्राप्नोति । यथा हि भवता करोतिना पचादोना सामानाधिकरण्यान्वदशितम्न तथाऽस्त्यादीनाम्निद्वयते, न हि भवति किञ्चरोति अस्तीति” इत्याद्युक्त्वा “यदि पुनर्मापचनो धातुरित्येव लक्षणं क्रियेन” इत्युक्तम् । “कथम्पुनर्ज्ञायते भावपचनाः पचादेषा, यदेतेषां भवतिना सामानाधिकरण्यान्मयति पचति, भवति पश्यति, भवति अपाक्षीत्” इति कथितम् । पाठश्रव्याते “पचादोनाऽप्यातुसंज्ञा न प्राप्नोति, यथा हि भवता क्रियापचने धातौ करोतिना सामानाधिकरण्यान्निदाशतम्न तथा भावपचने धातौ निदश्यते करोतिः पचादोना सर्वान्कालान्तपोऽनुपपत्तयान् पचनान्यनुवर्तते, भवति पुनर्ज्ञेतमानकालम्वेक्यम्” । तत्र कैश्च—“भवति पुनरिति । यदि भवति—भविष्यति पश्यति, अगृह्णातीति, भवति पचति, भवति पश्यति । ततो भाष्येऽप्यातुसंज्ञा—“का तर्होप्यं वाचोयुक्तिः—भवतिपचति, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीदिति प्रश्ने भावप्रकाशः ।

गौडान्नवाद्यम् ॥ क्रिययोस्तद्व्यवृत्ते तु न तपानिवमः, उक्तभाष्यादिति दिक् । दादाशिरस्याः इत्यत्र—हरिणेतीति । विशेषणविशेष्यभावस्य साहाय्यं संसम्बन्धस्याप्यनुदानमत्रेव—तिङन्तेति । आदिना सप्तमिप्रत्यये । सर्वदाऽप्यत्राज्ञोऽतोऽप्युक्तुस्यविधिः इति भावः । पचिक्रियेति । नन्वत्राप पचति सप्तमी, यदेतेषां पचते गानामावः । किं चेत्तत्राधिप्राप्तपचो विहितपचत्वात् तद्व्यवृत्तौ व्यापार इति पचतीति उक्त्यात्वे पूरणादिति निवृत्तयामिति दादा पचयानुमेयः । यत्र—यत्र यत्र यत्र यत्र न युक्तः, तत्रावयव न देवदत्तस्य पूरणादिद्वाराऽप्येति चेत्तत्र न, तिङन्तपचत्वात्तत्राज्ञानमर्थत्वेन भवन्वदनुपपत्तया ततो बोधेऽपि पूरणादिति तद्व्यवृत्तौ भवन्वदसंख्यः ।

किञ्च—किञ्चैव तद्व्यवृत्तौ पचतिपचति यदर्थः—यदतिविशेष्यत्वात् ततो दिव्येति बोध्यम् । पचिक्रियेति । अत्र पचति भवतीत्यर्थः ।

अयं तु विशेषः—तिष्ठन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वे-

शब्दरत्नम् ।

भूवादिसूत्रे भाष्ये । “योऽश्वमेधेन यजते स ब्रह्महत्यां तरति” इत्यादौ यत्कर्तृका यागक्रिया तत्कर्तृका तरणक्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

भरणी

एषैषा वाचोयुक्तिः पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति । यद्यपि तावदत्रैतच्छ्रूयते यस्तु यत्रान्या चान्या च क्रिया, यत्र तु खलु सव क्रिया, तत्र कथं-भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यात् ? इति । अत्रैकैव क्रिया तस्याः साध्यसाधनभावो विरुद्ध इति भावः । “अत्राप्यभ्यत्वमस्ति । कुतः ? कालभेदात्साधनभेदाच्च । एकस्यात्र भवतेभवतिः साधनं सर्वकालश्च प्रत्ययः, अपरस्य बाह्यं साधनं वर्तमानकालश्च प्रत्ययः । यावताऽत्राप्यन्यत्वमस्ति पचादयश्च क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति” इत्युक्तम् ।

ननु “योऽश्वमेधेन यजते ॥ ब्रह्महत्यान्तरति” इति वाक्यादश्वमेधयागकर्ता यः स ब्रह्महत्यातरणकर्तेति बोधो जायते इति क्रियाविशेष्यक एव शब्दबोध इति सिद्धान्तो व्यभिचरित इत्यत आह—योऽश्वमेधेनेति । इत्येव बोध इति । एवञ्च न सिद्धान्तभङ्ग इति भावः । यत्तदोक्तित्यसम्बन्धादुभयक्रियाकर्तृत्वमेकस्य मनसा निश्चीयत एव । नन्वेवम्भवतिभवतीत्यादिभ्योऽपि यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका भवनक्रियेति बोधः कस्मान्न भवतीति चेत् ? न, तत्र तादृशशब्दबोधजन्यगमकयत्तत्पदस्य सत्त्वादात्र गमकाभावात् । किञ्च पचतीत्यनेनैव पचिक्रियाकर्तृवर्तमानसत्त्वमवगतमिति भवतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । अत एव भविष्यति पश्यति, अभूदपाक्षीदिति न भवति । नैयायिकमते तु तस्यापचिकृकभाष्यविरोधश्चेति दिक् । अन्यत्र—उद्धोतादौ ।

ननु पदार्थत्वम्पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वं, तदभावश्च न प्रकारत्वाभावसाधकः, घटादिशब्दजन्यशब्दबोधे घटत्वादेः प्रकारत्वमस्ति, पदजन्यप्रतीतिविशेष्यता तु तेषाम्नास्तोत्पत्त आह—भावप्रकाशः ।

पचतीत्यनेनाबोधात्तद्व्यतिरिक्तविधायां भवतीति प्रयोगस्य दुर्बलात्, पचतीत्यनेन कृत्कारादिनिष्ठमवतस्य सर्वत्राभिधाने मानाभावाच्च । अस्मिन् चेदं ‘भूवादि’ सूत्रे “का दर्शय वाचोयुक्तिः पचति भवति, त्वं पचति भवति, पश्यति भवति” इति प्रश्ने “पचादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति” इत्युत्तरं दत्त्वा भाष्यकृता । एतेनाप्यशङ्का निरस्ता । पश्यति भवतीत्यस्य यविभ्यन्ती पाकक्रिया सत्कार्यवादाशीकाराद्यस्मरूपेण भवतीत्यर्थः । न च तत्र वादे कार्यनित्यतया समग्रीवैयर्थ्यं, तस्या अभिभ्यक्त्यर्थत्वात् । न चाभिभ्यक्तेर्नित्यत्वे सत्कार्यवादबाधः, नित्यत्वे सदाभिभ्यक्त्यापत्तौ व्यवहारपक्षिः अभिभ्यक्त्यन्तरापेक्षायां त्वनवस्थापत्तिरिति शङ्कम् ? अभिभ्यक्त्यभिभ्यन्तेस्तदनतिरेकात्, ततोत्पत्तेश्च सिद्धत्वात् । अधिकं मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् । पश्यति भवतीत्यत्रत्यमान्योक्तिस्तु प्राचामनुपेक्षेनेति दिक् । तदेतत् ध्वनयन्नाह—स्पष्टमिति । ननु योऽश्वमेधेन यजते इत्यादावर्षात्तच्छब्दस्य लाभेनोद्देश्यविधेयभावेनान्वयादश्वमेधास्ययागकर्ता यः स ब्रह्महत्यातरणकर्तेति बोधादुक्तसिद्धान्तभङ्ग इत्यत आह—योऽश्वमेधेति । इत्येव बोध इति । तावतापि वैयधिकल्पनिरासार्थैकवाक्यत्वस्य च सम्भवात् । तथा च न तद्वद् इति भावः । नन्वेवं पचति भवतीत्यादावपि यत्कर्तृका पचिक्रिया तत्कर्तृका सत्तेति बोधसम्भवात्पक्षो भवतः, पचन्ति भवन्तीत्येतेरप्यापत्तिरिति चेत् ? न, तत्र तथा बोधगमकस्य यदादेरभावात् । किं चोक्तार्थप्राप्त्यसम्भवात् पचतीत्यनेनैव तत्कर्तृवर्तमानमवशावगत्या भवतीत्यस्यानुपयोगात् । अत एव भविष्यति पश्यति, अभूदपाक्षीदित्यादिप्रयोगा न । अत एव ‘करोतिः पचादीनां सर्वान्वाक्यान्सर्वान्पुनराहन् सर्वानि वचनान्यनुवर्तते । भवतिः पुनर्वर्तमानशब्दं चैक्यं च’ इति चाप्ये तत्रः प्रागुक्तम् । नैयायिकमते तु तदपत्तिर्भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति दिक् । तदाह—इत्यन्यत्रेति । उद्धोताशब्द-
त्यर्थः । ननु पदजन्यप्रतीतिविशेष्यत्वप्रकारत्वस्य काप्यनवीकृत्य अपदार्थत्वादित्युक्तमत्र आह—

अपि शब्दाध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव, नतु प्रकारः ; अपदार्थत्वात् । अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारस्येऽपीष्टापत्तिः । पचतीत्यादौ धातुपातफलस्यापीत्यमेव

शब्दरत्नम् ।

अपदार्थत्वादिति । तत्र ये पदजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रासम्भवादिति भावः । प्रकारत्वेऽपीति । अपिना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रपट्टीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः ।
भैरवी ।

तन्नप इति । शब्दज्ञानादेवार्थबोध इति नम इत्यर्थः । एवञ्चापदार्थत्वादित्यस्य पदजन्यप्रतीतिविषयत्वाभावादित्येवार्थः । नतु तत्र येपिपेष्टीत्यादिभ्यो द्वारमित्यादिशब्दाध्याहाराद्यथा शब्दबोधस्तथापि तामित्यादिशब्दाध्याहारेण शब्दबोधो भवत्वित्यत आह—पदाध्याहारस्येति । अत्र—धावति पश्य, पचति भवतीत्यादौ । असम्भवादिति । यद्यत्र तमित्यादिवपदसध्याह्रियते तदा वाक्यभेदः स्यान्न स्येकवाक्यतेति पदाध्याहारेऽप्येकवाक्यताया असम्भवादिति भावः । सर्वपक्षे—शब्दाध्याहाराधीष्याहारोभयपक्षे । संसर्गत्वम्—संसर्गत्वमेव । समर्थसूत्रेत्यादि । “राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये तयोर्भिसम्बन्धस्य पट्टी वाचिका “काष्ठं धिष्ठः” इत्यत्र क्रियाकारकयोर्भिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति” इति भाष्याक्षरत्वात्स्येन सर्वत्र विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमेव स्वीक्रियत इति भावः । नतु विभक्तिजन्योपस्थि-

भावप्रकाशः ।

तत्र ये इति । शब्दज्ञानादेवार्थबोध इति मते इत्यर्थः । पदेन तदन्यस्यावृत्तिः । संसर्गत्वस्य तदन्यस्यापि स्वीकारादाह—प्रकारत्वविशेष्यस्येति । तथा च मूले तत्र विषयत्वमात्रं निविष्टं न तु विशेष्यत्वमिति भावः । नन्वत्र पक्षे पिपेष्टीत्युक्ते द्वारमित्यध्याहारदेव यथा बोधस्तत्रकारकतयापि तामित्याध्याहारेण तथाबोध आस्तामत आह—पदेति । अत्र—धावति पश्य पचति भवतीत्यादौ । असम्भवादिति । एकवाक्यत्वमप्युपपत्तेरिति भावः । भाष्यविरोधापभावात्सङ्गतेराह—अपिनेति । सर्वपक्षे इति । शब्दाध्याहाराधीष्याहारोभयपक्षे इत्यर्थः । संसर्गत्वम्—संसर्गत्वमेव । तथाचापिः सावधारणत्वापन्नसमुच्चायको न तु वैकल्पिकत्वापन्नसमुच्चायक इति भावः । समर्थेत्यादि । तत्र हीत्यभिहितं—“काष्ठं धिष्ठो भवतीत्यत्र क्रियाकारकयोर्भिसम्बन्धस्य द्वितीया वाचिका भवति” इति । यत्तु तत्र कैव. टीकोक्तम्—अत्राभिसम्बन्धपदेन शक्तिरेवोच्यते तयोर्भिसम्बन्धनिमित्तादिति, तत्र, “राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषण, पुरुषो विशेष्यः, तयोर्भिसम्बन्धस्य पट्टी वाचिका; तथा काष्ठं धिष्ठः” इत्यादिसङ्गमेन पट्टीवदस्यापि सम्बन्धवाचकस्यैव प्रतीतेः, भाष्यस्यसम्बन्धशब्दस्य लाघुणिकत्वे मानाभावाच्च । क्रियाकारकत्वसमूहः सम्बन्ध इति तत्राभ्यर्थः । तथा चेत्तमेतन्मन्त्रनिष्कर्षः—कर्मत्वादिकादिमान् तद्वर्गं विशेषणार्थं क्रियाकारकमात्रः सम्बन्धश्च द्वितीयाध्याहारस्तद्वर्गो वेति । अर्थ भावः—भेदसमानाधिकरणविशेषणत्वेनैव सम्बन्धकाङ्क्षेति, तदपि तथा विशेषणत्वं च शक्तिमत्त्वे पदेति सोऽपि तथा विशेषणमूलादेति मर्मं इतिवद्विद्वद्भिरुक्तं च्युत्तेभ्यः, कर्मशब्दस्य समासधरकस्य सङ्गाद्यन्तरेण तत्र विशेषणत्वं ।

सख्य ।

अपदार्थत्वादिति । शब्दाध्याहारवादे विषयतासम्भवेन शब्दयोर्प्रति पदजन्यपदाधीषण्येः अस्यास्वीकारेण पश्य मृगो धावतीत्यादौ धावतीत्यस्य कर्मत्वेन कर्मत्वबोधकत्वं यामादेशः । अस्यापि कर्मत्वानामप्या संसर्गविषयैव कर्मत्वस्य मानमिति भावः ।

असम्भवादिति । “तत्र” इति पदस्याध्याहारसम्भवेऽपि लोकात्पदार्थं न स्यादित्याशयः । प्रकारस्येऽपीति । अर्थाध्याहारवादेय वाचार्थ वाचकस्य शक्तिरिति मते । तत्र हि वाचकस्यैव वाक्यकोट्येव वाचार्थं शक्तिरिति “शब्दात्” इत्यनेनैव शब्दवशात्वादाहं विनेन पिष्टीकर्मकं लाघुत्वं मेतदिति वदन्त इति मते । तथाच कर्मत्वादेति पदकोट्येव विविधवादेन मन्त्रादप्युक्तमिति ।

शब्दरत्नम् ।

शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं पञ्च्यां सर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धैः । फलस्यापीति । अपिना
'पक्षः' इत्यादौ व्यापारस्य सङ्ग्रहः, तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात् । इत्थमेवेति ।
भैरवी ।

तिविषयस्य पदार्थत्वात्प्रकारत्वमेव न्याय्यमत आह—शब्दोपस्थितस्यापीति । तथा च पदा-
दनुपस्थितस्य प्रकारत्वमेत्येव नियम इति भावः । मूले—फलस्यापीत्यमेव मतभेदेन व्यव-
स्थेति । शब्दाध्याहारवादे फलस्य कर्मतासम्बन्धेन व्यापारविशेषणत्वमथाध्याहारवादे कर्म-
त्वस्य प्रकारत्वमपि सम्भवति विक्रित्यादिकर्मिका भावनेति शब्दशोधस्य सम्भवादिति
भावः । न च फलस्य कर्मत्वानङ्गीकारेऽपि शोभनादिपदार्थस्य धात्वर्थफलसमानाधिकरणस्य
'कारकत्वाभावात्तत औत्सर्गिकमेकवचनप्रथमाया अस्तु, नपुंसकत्वञ्चास्त्विति वाच्यम् ?
'निपुणस्त्वम्यचसि मृदु त्वा राजा द्रविणेन योजयसि' इत्यत्र "स्वामौ द्वितीयाया," इत्यस्यैव
प्रवृत्तिर्भवति, प्रथमान्तत्वे तु "सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा" इत्यस्य भवन्मते प्रवृत्तिः
स्यात्, त्वौ वेत्यपि स्यादिति शोभनादिपदाद् द्वितीयैव भवतापि स्वीकार्येत्याशयात् ।
सङ्ग्रह इति । कर्मप्रत्ययसमभिध्याहारे फलव्यापारोविशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यानुभव-
सिद्धत्वेन फलनिरूपिता प्रकारता व्यापारेऽस्ति, तस्य तत्प्रति कर्तृत्वमप्यस्तु, भावनाकर्तृका
विकृत्यतिरिक्त्यादिप्रकारेण शब्दशोधोऽस्तु, तत्कर्तृत्वविषये भागव्यवस्थात्पक्षीत्यैव स्वीका-
र्येति भावः ।

स्यादेतत् । शोभनम्पद्यतीत्यादौ कर्मणि फलेऽभेदेनान्वितशोभनायंवाचकाद् द्वितीयाव-
ज्ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ करणफलान्वयिवाचकात्तृतीयावच्च शोभनेन पक्ष इत्यादौ शोभना-
दिपदार्थस्य कर्तृव्यापारेऽभेदेनान्वितस्य कर्तृत्वमिति तद्वाचकात्तृतीयाया अपि साधुत्वं स्यात् ।
न चेष्टापत्तिः, "कर्तृकर्मणोः कृत्वि" इतिसुब्रव्याख्यानावसरे शब्देन्दुशेखरे 'स्तोकम्पाकः' इत्यादौ
स्तोकपदात्पद्योवारणाय धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयि यत्कर्म तद्वाचकात्पद्यी भवति कर्तृसाह-
चर्यादित्युक्तन्तद्विशेषापत्तेः, भवन्मते कर्तुरप्यभेदेनान्वयस्य दर्शनादिति चेत् ? सत्यम्, परे-
त्विस्त्यादिनोपदर्शितं यन्मतम्फलावच्छिन्नव्यापारे व्यापारावच्छिन्नफले धातोः प्रथक् शक्तिः
कर्तृकर्मवाचकप्रत्ययसमभिध्याहारश्च तत्तदर्थोपस्थितौ तात्पर्यप्राप्तक इति, तद्वीत्या पक्ष इत्यत्र
व्यापारस्य विशेषणतया भासमानस्य पदार्थकदेशतया तत्राभेदेन शोभनाद्यन्वयासम्भवात् ।
न च शोभनम्पद्यतीत्यत्र फलावच्छिन्नव्यापारस्योपस्थितिरस्तीति तत्रापि फलस्य पदार्थकदेश-
तया तत्र कथं शोभनादिपदार्थान्वय इति वाच्यम् ? तत्र "तत्प्रत्ययानुपूर्वम्" इत्युक्त्यापकात्त-
यान्वयस्वीकारेऽपि प्रकृतोपदार्थकदेशव्यापारे तयान्वयस्वीकारे मानाभाव इत्याशयात् । ननु
पद्यतिभवतीत्यादौ प्रथमपदाभ्यामुपस्थितयोस्तयान्वयोऽस्तु नाम पक्ष इत्यादौ त्वेकेनेन
भावप्रकाशः ।

अविशेषणभावे कामवापत् इति । एतेन मीमांसकाद्युक्तमर्जनीयं नभ्योक्तरीत्या संख्योक्तसमर्थ-
स्यस्यभाष्यलात्कर्मत्वादिकमेव विमर्शितवाच्यम् । अत्र एव कैयटेन तथा व्याख्यातम् । "सुषां कर्मादयो-
ऽपि" इति तु कर्मत्वादयोऽपीत्येवं व्याख्येयम् । कृत्यकलनार्थदीनामपि धर्मे एव शक्तिर्निमिषि तु निरु-
द्व्युत्पत्तिर्याप्यानुसारिणां पन्था इति तत्रावचिष्यकलनाभ्योक्तिरप्राप्ता । तद् अनयन्नाह—शब्दो-
पेति । अपित्यत्र तद्व्यसमुच्चयकः । पद्यार्थ—धूममाण्यां पुतायां वा । अत्र एव शब्दोपरि-
धस्यापि पद्यमिष्टुर्कृतं, न तु पद्यमुपरिष्ठतस्यापीत्येवोक्तम् । एवं च तत्र प्रकारविशेष्यत्वे एवेव-
पास्तमिति बोध्यम् । अयिः प्रागुक्तसमुच्चयक इति भ्रमभ्यावर्तयितुं नूतनां परिहर्तुं च प्रागु-
क्तसिद्धान्तरीत्या योजयति—अपिनेति । मूलकृत्योऽप्यवभावद्वयक इति ध्वनयितुं विवर्त विहाय कृद-
न्तमाह—पक्ष इति । आदिना पक्षे शब्दादिसंग्रहः । तदुपपादयति—तत्रेति । कर्मप्रत्ययस्य
रस्यः । तस्य—भ्यासस्य । विशेषणत्वात् । कर्मज्ञसम्बन्धेनेति भावः । इत्यभेदेऽप्यस्य सामाना-

मतभेदेन व्यवस्था । अत एव तत्समानाधिकरणे 'शोभनं पचति' इत्यादौ द्वितीयै-
कवचनोत्पत्तिः 'अग्निष्टोमेन वजेत' इत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च सङ्गच्छते । न च दृष्टान्ते

शब्दरत्नम् ।

कर्मत्वमानविषये वक्तृप्रकारेणैवेत्यर्थः । वयस्येति । सर्वसम्मतेति शेषः । तद्वत्प्रकृतेऽपीति भावः ।

वस्तुतस्तथापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव उपस्थितिपूर्वकं पृथगाका-
ङ्क्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसम्भवाभावादिति ध्येयम् ।

अत एव—फलस्य कर्मत्वादेव । तृतीयेति । तत्र सस्य करणत्वेनान्वयादिति
भावः । दृष्टान्ते—शोभनं पचतीत्यादौ । तत्र नव्यनैयायिकवैयाकरणयोर्द्वयोरपि
मते फलण्यापारयोः परस्परान्वयस्य सस्येन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात् । 'पश्य सृगो'
इत्यादौ तु धावनद्वर्तनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति
नैसर्गिकम् ।

पदेनोपस्थितयोरुत्पत्त्यन्वयस्याऽदृष्टतयाऽध्याहारस्यासम्भवदुक्तिसया चेत्थमेवेत्यनुपपन्नमि-
त्यत आह—सर्वसम्मतेति । प्रकृतेऽपि—पश्येत्सृगो धावतीत्यादावपि । भाष्यसम्मतरीत्याह-
वस्तुत इति । तथापि—पचतीत्यादिस्यजेऽपि । संसर्गैवेति । कर्मत्वस्येति शेषः । पद्याध्याहा-
रस्य सम्भवे कदाचिद्विशेषणत्वसम्भावना स्यात्तस्याग्रासम्भव पूरेत्याह—उपस्थितिपूर्वकमिति ।
तत्र—भावनायाम् । तस्य—फलस्य । वादिप्रतिवाद्युभयसम्मतस्य दृष्टान्तत्वमित्याशयेन शो-
भनस्यचतीत्यादेर्दृष्टान्तत्वमित्याह—तत्र नभ्येत्यादिना । धावतीत्येतद्वृषटकधातुजन्योपस्थिति-
भावप्रकाशः ।

धिकरणेन व्यवस्थाविशेषणत्वे हयमेवेत्युचितं, वैयधिकरणेन तस्ये मत्तभेदेनेत्यधिकमत आह—
कर्मत्वेति । कर्मत्वमानविषये पश्येत्सृगो धावतीत्यादावुक्तो यः प्रकारः प्रकारसंसर्गात्तत्त्वपरकस्यै-
वेत्येवमर्थः । तथा चेदं मतभेदस्य समानाधिकरणं व्यधिकरणं न विशेषणमिति नोक्तदोष इति भावः ।
पचतीत्यादि सङ्गच्छत इत्यन्तप्रत्यक्षं प्रकृतानुपपत्तल्ल मितकर्तुं 'न च दृष्टान्ते' इत्यादयः सप्रसङ्गं योज-
यितुं चाह—सर्वसम्मतेति । नैयायिकभाष्यरूपन्यविस्तृतनैयाकरणमीमांसकसम्भवेत्यर्थः । तत्र
त्वानुपपत्तयेति स्फुटम् । तावतापि यथाभूते दृष्टान्तेस्तत्तत्पर्यमाह—सद्वदिति । प्रकृतेऽपीति । पश्य
सृगो धावतीत्यादावपि उपपत्त्यर्थः । तथा च सुतोपमेवमिति भावः ।

दार्ष्टान्तिवेत्याहारस्योक्तिसम्भवेति दृष्टान्ते न तथेति सर्वसम्मतमवस्था न युक्तेति तद्वृष्टान्तेन
प्रकृते सापेक्षं मूलासङ्गतिर्ध्वनयितुं च सिद्धांतमाह—वस्तुत इति । तथापि—पचतीत्यादावपि ।
कपादिबर्तनादेरिति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—घटेति । तत्र वेदमाह—उपस्थित्येति । पश्य-
वाचं मध्यमजिन्यायेनोभयपक्षेति । उक्तिसम्भवेति । तथा च तादृशकाङ्क्षायाध्याहारे बीजम् । सा च
नोति न तदुक्तिसम्भवेः, पूर्वत्र तु तस्याः सम्भवादुक्तिसम्भवोदसि तस्य यद्यपि, तथापि वारयमेतत्तस्या
स न । अत एवासाधनवादिष्वेव तत्रोक्तम् ।

ननु पचतीत्यादौ कर्मादेरात्रै एव मानायावात् व्यवस्थोक्तियुक्ताऽह माह मूले—अत्र पचेति ।
तदभितेय व्याचष्टे—फलस्येति । फलादेः कर्मत्वादिनैरेत्यर्थः । अत एव अतोतिष्ठेमेनेत्युक्तप्रत्यक्षमिति ।
एतेनोदृष्ट्या व्यवस्थाङ्गीकृतमिति कस्यपिदयाकमानमवाप्तम् । मूले—अतोतिष्ठेमेनेति स्वमीमांसको-
नदृष्ट्या व्यवेष्टः सामान्यत एव व्याचष्टे—अत्र तस्येति । अथवावन्मूलायां व्याचष्टे मूलायां वा व्या-
चष्टे च तस्येति । अत्रापि कर्मत्वेनेत्यादि एवमिति मत्तं सङ्गच्छति । अत्रापि तस्येति । अत्रापि तस्येति ।
अह—शोभनमिति । आदिवा अतोतिष्ठेमेनेत्यादिरितिहा । ननु पुनस्तस्येव दृष्टान्तत्वम् पश्येत्सृगो-
मेनेन तदेव तदर्थेवत्यादिप्रमाणान्तेकानुपपत्त्यवधारितत्वात् तावतापि सम्भवात् अह—तथेति ।
शोभनं पचतीत्यादिरिति । अपि नैयायिकसङ्गच्छत इति । अत्रापि तस्येति । अत्रापि तस्येति । अत्रापि तस्येति ।
पचतीत्यादेः । पश्येत्सृगो धावतीत्यादेः । पश्येत्सृगो धावतीत्यादेः । पश्येत्सृगो धावतीत्यादेः । अतस्तत्त्वमिति ।

विशेष्यसमर्पकादार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुविभक्तेः प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यम् ? धातुविहन्तयोरप्रातिपदिकत्वात् । नैयायिकानां तु स्यादेव दोषः । तथा हि, धावन्तं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात् । न चाप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यम् ? एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेरुपपादत्वात् । ननु तत्र वाक्यभेद एव, पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहारात् ; पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थेऽनिष्टमेवेति चेत् ? मैवम्, अध्याहारे गौरवात्, तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्,

शब्दरत्नम् ।

बोध्यम् । दार्ष्टान्तिके—पश्य मृगो धावति, पचति भवतीत्यादौ । विशेषणसमर्पकादिति । अन्वयबोधकाळे इत्यादिः । दुरुपपादत्वादिति । एवं च तथाप्रयोगविलय एव स्यादिति भावः ।

गौरवादिति । एकवाक्यतयाऽन्वये सम्भवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—तस्य चेति । शतृशत्रुरूपेण भूवा-
मैरवी ।

विषयक्रियायाः सर्वदा न विशेषणस्त्वमत आह—मग्न्यबोधकाल इति । एवञ्च—द्वितीयानुत्पत्तेरुपपादत्वे च । तथा प्रयोगविलय एव—पश्य मृगो धावतीति प्रयोगविलय एव । यत्तु—वासरूपन्यायेन तिष्ठ भविष्यति मृगपदादन्तरङ्गत्वात्प्रयमाऽस्त्विति न प्रयोगविलय इति; तत्र, छात्रेणैव वासरूपन्यायाभावस्य आप्यकारमतसिद्धत्वात्, प्रधानकार्यस्यान्तरङ्गादपि बलवत्त्वस्य 'हितमिति च' इतिसूत्रभाष्यसम्मतत्वाच्च ।

अध्याहारेणेति । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धेन य इत्यस्य तमित्यस्य चाध्याहारेणेत्यर्थः । वाक्यभेद इति । यो धावति मृगस्तत्पश्येत्येवंरूपवाक्यभेद इत्यर्थः । प्रामाणिकमिति । प्रामाणिकरूप पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्यरूपोपपत्तिप्रयोजकमित्यर्थः । शतृशत्रुरूपेणेति । शतृविधायकसु-
भावप्रकाशः ।

इदं चानुपशमेव मूले स्फुटीमविष्मति । अत एव व्याचष्टे—पश्य मृग इति । ननु 'क्रियापदानमाख्यातम्' इति सिद्धान्ताद्वदति पचतीत्यनयोर्द्वयोरपि विशेष्यसमर्पकत्वेन विशेषणसमर्पकाच्चेत्युक्तमत्र आह—अन्वयेति । एतदन्वयेत्यर्थः । अन्यथा तदन्वयबोधकाळे तथाऽस्तत्त्वादादिपूरणेनापि नेष्टसिद्धिः । मूले—इत्यपि स्यादिति । तथा चाप्रथमान्तरेणाख्यातार्थकुलेन्यो दुरुपपादः । अस्मत्सिद्धान्ते तु आख्यातक्रियाया विशेष्यत्वात्तत्रोपसर्जनत्वेनाविवृतस्यान्यत्र तत्त्वेनान्वयाभावात् दोषः । अत एवाह—नित्यत्वादिति । इष्टापत्ति परिहरति—एवञ्चेति । द्वितीयोपपत्तेरित्यर्थः । तयेति । विहन्तप्रथमान्तवटितप्रयो-
गेत्यर्थः । न च वाचनिकेव प्रथमेति वाच्यम् ? तादृशवचनस्य धाणिनीयशास्त्रेऽभावेन क्रियाविशेष्य-
बोधानुभवानुमानात्, स्पष्टतया भूवादिसत्तादावभिहितत्वस्य प्रागुक्तत्वाच्च । अत एव पश्य मृगो धावति, कर्म, दर्शनं मृगो धावतिकल्पस्येत्यादि सङ्गच्छते । एतेनान्तरङ्गत्वात्प्रयमान्तस्य कर्मत्वेऽशीरपातम्, अन्यक्रियां प्रति कर्मत्वेन प्रातिपदिकार्थमात्रत्वाभावात् । अत एव पाचकं पश्येत्पादो द्वितीयादिसिद्धिः । न च वासरूपन्यायेन, तिष्ठत्वादिशेषे इदमावयव आप्ये रण्यत्वात् । अयमेव च दिगर्थः ।

नन्वाध्याहारे गौरवे विशेषीत्याशयमिति तदनापत्तत्वात् आह—एकवाक्येति । परिकरावयवदोषार्थः । एवममेऽपि । अध्याहारेणेति । तन्निवृत्त्याध्याहारेण । वाक्यभेद इति । यो धावति मृगस्तमित्येवं रूपवाक्यभेदेत्यर्थः । तथा च न तत्र गौरव किन्तु तन्निवृत्त्यवयवभेद इति नोक्तोऽपि इति भावः । तस्य पक्षाति । गौरवस्येत्यर्थः । ननु नान्यमुनिवचनविरोधो दोषावहः, किञ्च कुत्राप्यमुनिवचनविरोधोऽत्र आह—तत्रिति । तद्विधायकस्यत्वेन वाचिकरूपेणेत्यर्थः । भूवादीति । प्रागुक्तभाष्यरूपेणेत्यर्थः । ननु

शब्दरत्नम् ।

तीयानापत्तेः । ध्रुत्वेत्यादि त्वार्थमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण । क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रि-
सैरवी ।

नीयम् । अत एव कटम्भीष्मम् , उदारं शोभनमित्यत्र द्वितीयोपपादकभाष्यसङ्गतिः । तस्मा-
द्विशेष्यवाचकाद्यत्र द्वितीयादिविभक्तिस्त्वत्र उत्तमानाधिकरणविशेषणवाचकेभ्योऽपि सा
भवति । राज्ञः पुरुषम्पश्येत्यत्र तु राज्ञ इति व्यधिकरणमेव । ध्रुत्वेत्यादेरुपपत्तिमा-
ह-भार्थमिति । एवञ्चार्पत्वाद्ध्यत्ययेन द्वितीयास्थाने प्रथमा पूर्वसवर्गदीर्घाप्रवृत्तिरप्यत
एव बोध्या ।

पश्य लक्ष्मण पम्पायां शब्दः परमधार्मिकः ॥

इत्यादीवदीयमेव गतिः सति सम्भवे, नोचेदसाधुत्वमेव । न च पश्य मृगो धावतीत्यादौ
क्रियाया एव कर्मत्वे तण्डुलमपाक्षीदेवदक्षोऽदेहोत्यादौ तण्डुलादीनां “कर्मणा यमभिप्रैति स
सम्प्रदानम्” इति सूत्रेण सम्प्रदानसञ्ज्ञायाञ्चतुर्थी स्यादिति वाच्यम् ? एतादृशे स्थले ‘स्वार्थे
परिपूर्णल्यार्थान्तराकाङ्क्षा’ इति न्यायेनान्तरङ्गत्वादेकक्रियासम्भवेन कर्मत्वादिकम्भवस्यैव,
अत एव घटश्च पश्यामि इत्यत्र पञ्चाक्षरार्थान्वयः, पुरीमवस्कन्देत्यादौ पुण्यादिपक्षेचरद्वितीयाह
कृत्वा तद्विशिष्टार्थस्यास्वास्थ्यपदार्थान्वय इत्याशयात् ; इत्यशयेनाह-भलमिति । धावती-
दिक्रियायाः क्रियान्तरम्प्रति विशेषणत्वेऽपि न यास्कवचनविरोध इत्याशयेनाह-क्रियाम-

भावप्रकाशः ।

रिति । तथा च विशिष्टस्याप्रातिपदिकत्वेपि तदवयवस्य सति योग्यत्वे यथावयं सा भवत्येव । अत
एव विशिष्टस्य कर्मत्वमाशय भोष्ममुदारं, शोभनं कटम्पिशीरी विशेषवत् विशेषणेत्यो द्विती-
योपत्तिरिति भाष्यं सङ्गच्छते । एतेन वाक्यार्थस्य नामार्थातिरिक्तत्वाभावेन विभक्त्यर्थमद्वैतीकृत्यापि
भेदसम्भवेनान्वयात्सम्भवाद्वाक्यार्थकर्मत्वमादाय न वाक्यभेदो न वा तन्निष्पत्त्याहार इति नैयायिकोक्त
वित्यम् । अन्यथा राक्षः पुरुषः पश्येत्यत्राप्येकवाक्यतया साधुतापत्तिः । अस्तु वाक्यार्थ-
इतिरिक्तः, तथापि राक्षः पुरुषः पश्येति प्रयोगेऽप्येकवाक्यतापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, “तिङ्-
तिङ्” इति निवातापत्तेः । न च तिङन्तार्थविशिष्टस्यैव तिङन्तार्थं प्रत्यन्वय एव वाक्यार्थस्य
कर्मात्मकीकारणत्वं प्रकृते दोष इति वाच्यम् ? पुरीमवस्कन्देत्यादावपि विशिष्टस्य कर्मत्वाद्वाक्यार्थपक्षोचरं
द्वितीयानापत्तेरिति मन्दोक्तमपाक्ष्यम्, सुवन्तस्यैव नामत्वेन तस्य तदतिरिक्तत्वस्य स्पष्टत्वात्, राक्षः
पुरुषः पश्येत्यस्योक्तरीत्याऽवारणाच्च । अत एव राक्षः पुरुषः पश्येत्तत्रापि न दोषः, निवातस्येष्टत्वाच्च ।
अत एव पश्य मृग इत्यादौ तत्स्वीकारः सफलः, तत्रैव तत्स्वीकारे मानामावाच, द्वितीयेवापिवाच,
पश्य लक्ष्मणेत्यादौ निर्वर्णामावाच, लक्ष्मणविरोधापत्तेश्च, पुरीमवस्कन्देत्यादावन्वयात्सर्वेनाशोपाय
स्पृष्टमेतदनुपदमेवाग्रे हेतुसाध्ययोरवयवत्वान्नेति दिक् । न-नवं मुखेत्यादीनां का गतिरत आह-ध्रुत्वे-
त्यादीति । भार्थमिति । तस्माद् द्वितीयास्थाने प्रथमा, विशेष्ये तत्रैव पूर्वसवर्गदीर्घाप्रवृत्तिर्वेति भावः ।
पश्यतश्मरीत्यादावपि इयमेव गतिः सति सम्भवे, तदसम्भवे तु तत्र विशिष्टकृत्युक्तपक्षाया एव कर्मत्वेन न
दोषः । एवंतीत्या राक्षः पुरुषः पश्येत्यादावपि प्रामाणिकप्रयोगत्वे तत्राक्षीकृतरे द्वावपिरेव । तत्र ध्वनय-
न्नाह-इत्यलमिति । मुनीति । यास्क्यादिपाणि-यारिणीतन्मादीर्यर्थः । एतेन नैयाकरणमतमनूय
यदुक्तं नम्यनेवादिके-तथाहि, अनेदं मम प्रतिमाति धावनानुक्तकृतिविशिष्टनृगस्य दर्शने कर्मता-
सम्भवेनान्वयः । मृगपक्षात् द्वितीया तु न, विशिष्टस्य कर्मत्वेन तत्तद्व्यापनसम्भवात्, यत्र केव-
लगत्य कर्मत्वे तात्पर्यं तत्र तदुचरं तस्याः साधुताम् । नच तथापि विशिष्टनृगस्य नामार्थस्य धारय-
दर्शने कर्म भेदेनान्वयः । अन्यथा तन्नुतः पक्षीत्यादी तण्डुलादेरपि तेन सम्भवेन पाक्षे-नवारतेरिति
वाच्यम् । केवलनामार्थस्य धारय-भेदेनान्वयान्नःकृत्वा, वाक्यार्थस्य तु तत्र भेदेनान्वयेऽपत्तेः ।
अत एव तस्या ममेतद्व्यापरी प्रथमान्तोपस्थापितगुणव्यतिरिक्तोपलीन भेदेन धरनेऽन्वयः सङ्गच्छते ।

भावप्रकाशः । ११

पवं च तण्डुलः पचतीत्यादौ तस्य न साक्षादन्यबोधः । शुक्लस्तण्डुलः पचतीत्यादौ च विशिष्टवा-
क्यार्थस्य तथान्वयबोधो निरावाप एव, विद्वेष्यतासम्बन्धेन तण्डुलपदजन्यतण्डुलप्रकारकशब्दबोधे
विभक्तजन्योपरिषिद्धप्रत्ययमान्तशुक्लादिपदसमिन्वाह्यतत्प्रत्ययमान्ततण्डुलपदोत्तरपक्ष्यादिधातुजन्योपस्थित्य-
न्यतरस्य कारणत्वकल्पनादिति ।

वेचित्तु पश्य मृगो धावतीत्यादिवाक्योत्तर कर्मत्वोपस्थापकमिति पदमभ्याहृत्य सर्वत्र वाक्यार्थकर्मस्थोऽन्वयनोपः, निपाताभ्यातिरिक्तनामार्थयोरेवान्वयनोपस्याभ्युत्पन्नत्वेन निपातेतिपदोपस्थापितकर्मत्वे मृगो धावतीत्याद्यर्थस्य धावनवतृकमृगादेरन्वयनोपे वाचकमावात् । एवं निपातातिरिक्तनामार्थस्यैव धात्वर्थे साक्षादन्वयनोपस्याभ्युत्पन्नतया इतिपदोपस्थापितकर्मत्वस्य धात्वर्थदशनादौ साक्षादन्वयनोपस्यापि निरावापता । “जातिराधे षोडशिन गृह्णाति” इत्यादौ निपातीभूतनमर्थेन सह धात्वर्थान्वयनोपस्य सर्वसम्मतत्वेन तत्र तद्विशेषणस्यावश्यकत्वात् । घटो न चन्द्र इषीथाघनुतेभेन तु तत्र तद्विशेषणावश्यकत्ववत् कर्मत्वादौ नामार्थस्थोद्देश्यतयैवान्वय इति भ्युत्पत्तेरितिपदसमभिव्याहारे सङ्कोच इत्याहुः ।

अये तु अभ्यासतेतिपदेनैव तादृशवाक्याद्योपरिथितस्तादृशवाक्यं च तात्पर्यग्राहकम्, इतिपदो-
त्तरद्वितीयायाश्च वक्तव्यार्थं, तावतैव विभक्त्यर्थेऽपि तावत्थनामार्थान्वयव्योपसम्भवादिस्थाप्यः।

तदुभयमन्यसत्, वाक्यार्थद्वयसंश्लेष इति पदमभ्याहृत्यान्यबोधस्वीकारे तण्डुलः पचतीत्यादावपि
इति पदमभ्याहृत्या-वयबोधसम्भवे तण्डुलः पचति, शुक्लतण्डुलः पचतीत्यादौ सर्वत्र नामार्थवाक्यार्थयोः
साक्षादन्वयबोधपर्यैव स्वीकर्तुमुचितत्वात् । तस्मादेव लक्षणाभासस्य भेदेन भावार्थेऽन्वयाभ्यासपन्नादेऽपि
नावयार्थस्य भावार्थे सैना-वयै न दोष इत्युच्यतीतिरेव युक्ता । यत्तु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वाक्यार्थ-
स्यापि नामार्थतया तस्य भावार्थे भेदेनान्वयाऽसम्भवे सा युचेति, तत्र, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽपि विशि-
ष्टैव लक्षणाकारतयोभवात् ।

यदा वृक्षपातोरेव बावनवर्षमृगकर्मवदंशे वृक्षपा, निश्चवानयं तावप्यग्राहकम्, तादात्म्यस्य शब्दसम्बन्धस्य लघुत्वात् । परान्तरस्य सा न ।

अथवा दृष्टातोऽपि गच्छति कोऽप्येवमवस्थाने लक्षणा । श्रुतो यावदीति वाक्य तात्पर्यमाहक-
मिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा "जानामि कीर्तिं जनकप्रसादात्" इत्यादौ वैयकरणानामप्यनिर्वाहात् ।
निश्चिते भावपदस्य दृष्टिपरत्वात् तद्विरोधः । तस्मात्प्रथमान्वयार्थमुत्पत्तिविशेषकबोधातीकारे ॥ कोऽपि
येन प्राप्तुं क्रियासुदृष्टविशेषकबोध एवायुक्तः । तथाहि—तदभ्युपगमे चैत्रः पचतीत्यादौ चैत्रभाव-
मनो. सर्वजनसिद्धये हेतुविशेषभावरस मश्रापत्ति । एवं चैत्रः पाकभावनान्नवेति संशयानु-
त्पादयानिर्वाहः । एवं 'प्रकृतिप्रत्यक्षी सहाय' मूलतयोः प्रत्ययार्थप्राधान्यम्' इति न्युत्पत्तिमङ्गः ।
किं च तन्मते द्विवादामाख्याताऽर्थमयस्यापेयतासम्भवेनास्त्वयो वाच्यः । स च न सम्भवति, चैत्रो न
पचतीत्यादावनन्वयापत्तेः, आधेयतासम्भवास्य नृत्पनियामकतयाऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।
कश्चिन्नेव पचतीत्यादौ पाकभावपक्षेदेन चैत्राग्रयणवरस्य बाधेन पाकत्वसामानाधिकरण्यादेव तदन्वया
वाच्यः । तथाच तस्मिन्पक्षस्यचि चैत्रो न पचतीतिरवाप्य, तत्सामानाधिकरण्येन तदभावतरसात् ।
न च नन्वस्ममिभ्याहारे पाकत्वावच्छेदेन बोधाभ्युपगमस्तदसममिभ्याहारे तु तत्सामानाधिकरण्येनेति
वाच्यम् ? प्रतियोग्यभावनान्वयस्य नृत्पनियोगेस्तदवधारणत्वेन नन्वस्तत्साधरणाभ्यां प्रकृत्येतामपना-
सम्भवारिति; त्वपातम्, मुनिविरोधेन तस्यायुक्तत्वात्, केवलरानिर्देशजन्यतस्य कारकत्वत्वेन गौर-
वाच्च, अन्वयान्वयस्य नाम्नेन निपाततत्त्वविशेषस्य कलाभावाच्च, इतिपक्षेऽपि द्विवादाया वाचि-
त्वाच्च, एतत्तदर्थस्ये मज्जाभावाच्च, तद्वत्त्वं विनेव निर्वाहे तदाव्यवसायस्य दुष्टत्वाच्च, जानामीत्यादौ
प्राप्तुर्पराया निर्वाहाच्च, निर्हेतुकतात्प्रातिपक्ष्ये हेतुविशेषभावात्प्राप्तुर्पक्षपक्षोपस्य गर्भसारादीव मत्त-
त्वाच्च, विशेषकत्वमन्वयस्य परान्तरोपेक्षानेन तात्पर्यवशात्प्राप्तुर्पक्षस्य प्रकृत्यविशिष्टेयत्वा संशयस्य
निवृत्त्याच्च, भावप्राप्तिरनुत्पत्तेन न्युत्पत्तेः उत्पन्नत्वस्यनाच्च, नृत्पनियामकस्याप्यभावप्रतियोगिता-
त्वाच्च, तद्वत्त्वस्यैवमवस्थानेन तत्त्वस्यैव, नन्वस्ममिभ्याहारे न्युत्पत्तिरनुत्पत्ति-

च तिष्ठन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो जायत एवेति वाच्यम् ? तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वात्त्वात् । ईदृशोऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न, साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तस्य स्वीकारात्, धातुसम्बन्धाधिकारव्युत्पादिते 'पु-रोमवस्कन्द' इत्यादौ तस्यावश्यकत्वात् । ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेत् ? न, लिङ्गस-

शब्दरत्नम् ।

यायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययाथपेक्षयैव योज्यते । अतो दृष्टवादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् । भाष्येति । भूवादिसूत्रस्य भाष्यम् । "पचयादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति" इति तत्रोक्तम् । वार्तिकम्—नातृविधायकस्यम् । तस्य—क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य । कर्मत्वस्वीकारे इति । क्रियान्तरनिरूपितत्व-भैरवी ।

धानमित्यत्रेति । नैयायिकानुयायिनस्तु पश्य सृगो धावतीत्यादौ धावनानुकूलकृतिविशिष्टमृगा-देर्बोधानक्रियाम्प्रति कर्मतासम्बन्धेन विशेषणत्वम् । न च 'नामार्यधात्वर्थयोर्भेदेनान्वय-बोधोऽव्युत्पन्नः' इति व्युत्पत्तिविरोधः, विशिष्टस्य नामार्थत्वाभावात् । न च शुभ्रस्तगृहलः पचतीत्यप्येवंसति स्यादिति वाच्यम् ? प्रामाणिकप्रयोगस्यैव एवेतादृशकल्पना न तु सर्वत्रेति स्वीकाराय । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकाराद्वाक्षसो धावति न पच्येत्यादौ नानुपपत्तिरित्याहुः । तत्र, तादृशकल्पनायामपि 'भावप्रधानमाख्यातम्' इत्या-दिवाक्यस्य भाष्यादिसम्मतार्थकस्य विरोधो दुर्वार एवेत्याशयेनाह— दिगिति । शत्रुविधाय-कत्वमिति । तद्य प्रदर्शितमपस्तम्ब । ननु धातुपक्षितफलक्यापररथोरन्यतरस्याप्यन्यतरम्प्रति कर्मत्वकरणत्वकर्तृत्वस्य स्वीकारादिद्वयासत्त्वरूपताप्रतिषन्धकमत आह—क्रियान्तरेति तथा । तयोरन्यतरस्य परस्परम्प्रति तथात्वेऽपि क्रियान्तरनिरूपिततत्त्वम्प्रतिषन्धकं स्या-देवेति भावः । ननु कारकशब्दस्य सक्रियस्वरूपेण पूर्वपक्षविरोधापत्तिरत आह—

भावप्रकाशः ।

नाह । अत एवामे तस्मात्प्रथमान्तार्थस्यैव मुख्यविशेष्यसमुत्पत्त्यैव वस्तुतस्तु नैयायिकमते सर्वत्र प्रथमान्तापविशेष्यक एव बोध इति न निवर्तः कैःपविशुद्धेऽप्याचिन्तानरतिर्वाहाव, किन्तु यथा-सम्भवं तत्तद्विशेष्यकः । अत एव पञ्जीभाश्री प्रथमान्ताप्रसमभिभाषारे भावनारिशेष्यकः, भावा-ख्यातवत्त्वके क्रियाविशेष्यक एव बोधो नैयायिकानां साधारणतयाविवरणे दीयितुं शक्यः । एवं "न कलम्बं भक्षयेत्" इत्यादौ कलम्बमनुगं न नदद्विष्टाननुगं न नवाभावावदित्यादिबोधाहोक्तान् मज्जिहूतां सङ्गच्छते इति भादुत सङ्गच्छते इति दिक् । ननु दृष्टादिकं प्रति धावनादेर्दिशेरमत्वे निर्णीति क्रियाप्रधानमिति भाष्यादिविशेषोऽय आह—क्रियाप्रधानमिति । आख्यातेति । उक्तमनुग-सन्निवेशार्थः । पक्षयैवेति । प्रत्यासत्त्येति भावः । अतः—तस्य तथावार्ताकापण । तादिभ्यां भवना-दिपञ्चाशोः संप्र. । न क्षतिः—न यास्त्रादिविशेषः । अत एव प्रागुक्तभाष्यापविशेष उक्तद्विरपत्ति-इति भावः । उदादिप्रतिदिं प्राक् । कुत्रयमाप्यमत्र आह—भूवाशेति । उदाह—पचयादय इति । तत्र—भूवादियुक्ते । वार्तिकं कुत्रयमत्र आह—नातृविधायकस्यमिति । "तस्य शत्रुधानवी" इति सूत्रस्यमित्यर्थः । तस्योपस्थाप्यवद्विज्ञातपुत्रस्यैवपञ्चमवारथायाह—क्रियारिशेतेति । पुरी-कर्मकावस्कन्दनादिकृतिविशेषक्रियाविशिष्टास्त्रास्यकर्मकक्रियाकृताप्यन्यक्रियाबोधस्येत्यर्थः । म-पथा-छोट पदानुपपत्तिरिति तत्रैव स्पष्टीकृतमिति । ननु सिद्धान्ते आख्यातक्रियापदकृतस्या-यन्यतरस्य कर्तृत्वकर्मत्वस्य सत्त्वं सत्तास्य तदप्रतिषन्धकत्वेन उदात्तपुत्रात् आह—क्रियान्तरेति । निप्रपक्षोपक्रियाविशेषितकृत्यादिसंश्लेषेण । अतस्तद्व्यतिरिक्तमपत्ते

शब्दरत्नम् ।
स्वीकारे इत्यर्थः । कारकस्य—कारणादिकारकशक्तेः । 'हरिं नमेच्चेत्सुखं यायात्'
इत्यादौ हेतुहेतुमन्नाशेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचकधात्वर्थं प्रति
तु वर्गत्वान्वयः कर्णत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः 'शोभनं पचति' 'ज्योतिष्टोमेन
यजेत' इत्यादौ दर्शनात् । अन्यत्रेति । कर्मेत्वस्य सर्वत्र संसर्गतैवेति भाष्यसमतपक्षे त्वा-
भेदी ।

करणादीति । भिन्नपदोपात्तक्रियान्तरनिरूपितेत्यादि । अत एव वक्ष्यति 'स्ववाचकेत्यादि' । मनु-
क्रियान्तरं ति क्रियायाः करणत्वं 'हरिश्चमेत' इत्यत्र 'भुक्त्वा तृप्तो न पीत्वा' इत्यत्र च नमन-
भोजनयोर्द्वयमेवेत्यत्र साह— हरिश्चमेदित्यादि । दर्शनादिति । एवञ्च पृथक्पदोपात्तक्रियानिरूपि-
तकरणत्वाद्योगित्वमस्त्वक्तुं त्वमिति कलितम् । सर्वत्र-तद्वाचकविभक्तेः सत्त्वेऽसत्त्वे वा ।
भाष्यमेवेति । इदञ्च सामान्यतोऽभिहितम् । वस्तुतस्तु लिङ्सङ्गानन्वयित्वद्वारादिशक्ति-

पूर्वपक्षविरोधापत्तिरतद्विरुद्धं तस्य सर्वत्र सर्वं जातं नाह—करणादिति । मिश्रपक्षोपात्तक्रियानिरूपितेश्चादिः । तथा च लिङ्गसंख्याकरणादिशक्त्ययोगित्वमेवावतरणम् । इदञ्च पञ्चमीकारकान्ते स्फुटीभविव्यति । न नैवमपि वस्तुमन्तरकारकान्वयः कृष्णं नमेष्वेदिस्थादावस्येवातं नाह—हरिमिति । आदिना पुनश्चैव वस्तु न पीक्षेयादिपरिमहः । हेतुहेतुमदिति । तथैव प्रतीत्यनुभवात्, हेतुत्वस्याकारकादिति भावः । न दोष इति । असत्त्वरूपताभ्रान्तिरूपदोषो नेरर्थः । तथा व्यासवानकलमाह—स्यवाच्येति । स्वयम्—विकृतिरिप्यागादिरूपकलादेर्वाचको यो धातुस्तदर्थम्यापादादिकं प्रतीत्यर्थः । इदं च स्वरीया । भीर्मासकरीया तु स्ववाचकपदार्थे प्रतीति बोध्यम् । सर्वथापि मिश्रपक्षोपात्तार्थे प्रति नान्वय इति भावः । कर्मत्वान्वयः—कर्मत्वेनान्वय इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । चेन कर्तृत्वान्वयवस्तुत्वयः । आदिना पश्यते तण्डुल इत्यादिपरिमहः । तथा च सर्वत्र सत्त्वात्तरय प्रतिबन्धकारके तद्वज्रापराया बहुभ्याकुलीभावापत्तिरिति भावः । ननु प्रागुक्तभाष्यारक्रमेणैव सिद्धान्ते सर्वत्र संसर्गादस्यैवाङ्गीकारादाख्याते तथाऽनभ्युपगमादित्यर्थः, कर्मत्वमैव प्रकारतयाऽनभ्युपगमादेत्युक्तमतं नाह—कर्मत्वस्येति । तथा चान्यग्रेऽप्येनैव सिद्धान्तोक्तिश्चनेन तत्रास्ति सविज्ञा । एतेन माग्योक्तस्याख्यानं प्राचामनुरोपीनि च्चनितम् । सर्वत्र—उदाचकविभक्तिसत्त्वेऽसत्त्वे ऐत्यर्थः । ननु सर्वत्रानभ्युपगम एव तदर्थः, तमासति ह्यादिपदार्थाप्यसत्त्वरूपतापत्तेः । अथ लिङ्गसंख्यानन्वयित्वमपि विशेषणं देवमिति चेत्ततो वरमाद्यकपरतदाह—आद्यमेवेति । लिङ्गसंख्यानन्वयित्वे सति कर्तृकर्मेशकारकत्वेन करणादिशक्तिकल्पेन मिश्रपक्षोपात्तक्रियाप्राप्तनन्वयित्वमप्यसत्त्वमित्येवमर्थः ।

करणादिकारणज्ञाचेरिति । तथाच टिहसंख्यावन्निमित्ते सति कर्मकर्मंतराकारकानन्वितामप्यवगम्य
यवम् । ७३४३ इत्या—

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियान्वाधारेणैः ।

असत्स्वरूपतां वरुणा हयमेवावधाम्यंतान् ॥ इति ।

क्रियानाशकारणानि ॥ यत्कर्तृत्वाकारणानि, कर्तुः कर्मणश्च आरभ्यभ्यासकारणक्रियामपराद-
 यतस्यैकवचनक्रियामपराशब्देति । क्रिया च कर्तृभ्यामपरेति धूपमेवोक्तम् । दुर्गनादिति । उपाया-
 भावभूतयत्ने बलवत्तरे मित्रसोत्पत्तिक्रियानिर्गतिरिति निरुपनीयम् । एवं च निवृत्तसंज्ञानव्यवहारे एति
 मित्रसोत्पत्तिक्रियानिर्गतिरुक्तकर्तृत्वाकारणान्यवधारितमपरादप्युच्यते निश्चयः । आद्यमेवेति ।
 निवृत्तसंज्ञानव्यवहारस्यैकवचनमेवोक्तम् ।

ऽनभ्युपगमाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः । अभिहिते स्थिति । नन्वेवं 'एकमोऽनं मुङ्क्ते' इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् ? मैवम्, इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे क-
मेत्वशक्ती, तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमाश्रय द्वितीयोत्पत्तेः ।
उक्तं च हरिणा—

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुद्धयते ॥

शब्दरत्नम् ।

यमेव सारम् । अभिहिते स्थिति । तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिक-
त्योद्भूततच्छक्तिकेऽर्थे वर्तमानत्वाभावाद् द्वितीयादेः कर्मादिशब्देन्य इवाप्राप्तिरिति
भावः । न स्यादिति । पञ्चाक्षरनिष्ठयाऽभिधानादिति भावः । गुणाश्रया—
गुणनिरूपिता । प्रधानम्—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् । अनुरोधमेव विशदयति —
भैरवी ।

रूपेण भिन्नपदोपात्तक्रियायामनन्वयित्वं चाऽसत्त्वरूपत्वमिति लक्षणद्वयमेव बोध्यम् । कार-
कस्य विभक्त्यर्थत्वपक्षे 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेनानि शान्त्यर्थे विभक्त्यप्राप्तावपि सङ्ख्या-
विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रस्यावश्यकतायैवेत्यत आह—तिङादिभिरिति । भाष्यकृतपरिगणन-
लक्षणमिदम् । उद्भूतेति । उद्भूतकर्मत्वादिति शक्तिकेऽर्थे वर्तमानादित्यर्थे "अनभिहित" इति
सूत्रं तात्पर्यप्रोक्तमिति भावः । उद्भूतत्वञ्च तिङाद्यद्योत्यस्यम् । प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थ-
स्याभिधानेऽपि भवत्येव । अत एव "अभिहिते प्रथमा" इति वार्तिकमभिहितम् । ततः "लो-
ऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नः" इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते । अभिधानादिति । ओऽनपदार्थ-

भावप्रकाशः ।

अत्रेदं बोध्यम् । भाष्यमिदं शक्तिर्मूलोक्तरीत्या वस्तुतो लक्षणद्वयमेव, एकत्र निरूपे कलाभावादिति
कारकविभक्त्यर्थत्वपक्षेऽप्यभिधानस्थले 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायेन द्वितीयाद्यप्राप्ते. स्वप्नत्वेन तदु-
पेत्य पञ्चमपक्षे संख्या-पञ्चतन्त्रपक्षे च सूत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वाच्च तत्र प्राप्तिमुपादयति—तिङादिभिरि-
ति । परिगणनलक्षणमिदम् । उद्भूतेति । उद्भूतकर्मत्वादिति शक्तिकेऽर्थे शयर्थः । उद्भूते कर्मणि वर्तमानाद्
द्वितीयेत्यर्थोऽत्र फलितः, "अनभिहिते" सूत्रेणाभिधानविषये प्रातिपदिकत्योद्भूततच्छक्तौ इत्यभावस्यैव
बोधनात् । उद्भूतत्वं तिङाद्यद्योत्यस्यम् । इदं नन्वेति विशेष्याभावप्रयुक्तिरिति भावः, दार्ष्टान्तिके विशेष-
णभावाप्रयुक्तः स इति परं भेद इति भावः । उपादितत्ववत्त्वात्सर्वमिदम् । द्वितीयादेरिति । प्रथमा
तु प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेऽपि भवत्येव । अत एव "अभिहिते प्रथमा" इति वार्तिकं सङ्गच्छते । पृथी तु
न, अशेषत्वात् । अत एव "अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नः" इति भाष्यं सङ्गच्छते ।
कर्मादीति । सकर्मकत्वात्समभिध्यादौ शब्दादिः । न स्यादित्येवमिति । 'उक्तार्थानाम्' इति न्यायाद-
नभिहिताधिकाराच्चेति भावः । अनिशानादित्येति । ओऽनपदकर्मत्वस्येति भावः । मूले—द्वितीयाद्य-
प्राप्तेरिति । अप्रधानक्रियानिमित्तमभिहितत्वमाश्रय प्रथमोत्पत्तौ विभिन्नविभक्त्यशब्देनान्वयानापचावभि-
हितत्वस्यैवानापचित्वा चात्र नियत एव प्रयोगः । न च "अनभिहिते" इति निरूपः ? सावदेन
पशुदासत्वादिति भावः । तत्रैवोक्तं चेत्यदि । अयमर्थः, यत्र प्रयोगे । प्रथमं चेत्तत् चेति
द्वन्द्वः । प्रधानशब्दो निरयनपुंसकलिङ्गः । किरयारिति । पञ्चम निरूप्यनिरूपकभावः । सम्पन्नोऽर्थः ।
द्रव्यस्य—एकत्वावच्छिन्नस्य । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः । अत एवोऽनं पञ्चमं प्राप्नोति गम्यते देवदत्तेनेत्यादी
द्वितीया, कर्मशक्त्योरेकनिष्ठत्वाभावात् । शक्तिरित्यस्यास्तीति शेषः । तत्र—प्रयोगे । अत एव शब्देर्गु-
णामपत्ताभावादाह—गुणेति । अनशनक्रियानिरूपित्वयर्थः । एवमप्येति । प्रधानमित्यस्य तथा क्रिया-
मित्यर्थे तस्यास्तदननुपपादसङ्गतिश्च आह—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिमिति । उत्तरश्लोकस्य
नेयर्थं परिराजि—अनुरोधमेवेति । तथा च संज्ञोक्तार्थवत्त्वमनुरोधेन न तस्य वेदवदिति

शब्दरत्नम् ।

दिः । इदं च “स्वादुमि णमुक्त्” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्रत्यभाष्यायांनुवादिन्यौ चेमे हत्कारिके इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवमुभयनिरूपितशक्तेरभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति । यथा—ग्रामाय गन्तुमिच्छति, ग्रामं गन्तुमिच्छतीति च । ‘इष्यते ग्रामो गन्तुम्’ इत्यादौ प्रधाने इपिक्रिया-निरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थीद्वितीये, सैरवी ।

इत्पूर्वात्सद्वातोरधिकरणे घञ् । आदिना क्षयने जास्ते इत्यस्य सहप्रहःस्वादुमिणमुठिति । सूत्रे भाष्ये इति । इदमनुपदमेव व्यक्तीभविव्यति । अनुरोधमेव विशदयति—एवमुभयेति । इति चेति । “गत्यर्थकर्मणि” इति द्वितीयाचतुर्थ्यौ । प्रकृतार्थं भाष्यान्तरतो द्रष्टव्यति—इष्यत इति । न कदापि । गन्तुमित्यत्र ग्रामपदार्थस्यान्वयकाळे । एतेनार्थान्वयः शाब्दात्म्यो बोधयथा

भावप्रकाशः ।

इति सिद्धं, “गत्यर्थकर्मणि” इति चतुर्थ्यां विधानात् । शक्तिप्रत्यन्वयस्तु एकत्र द्वयं, विशिष्टस्य वैशिष्ट्यं, विशेष्ये विशेषणं, तत्र च विशेषणान्तरमिति वा बोध्यः । एव विवक्षाभेदेन ग्रामो गन्तुं शक्यते, ग्रामाय गन्तुं शक्यते इति प्रयोगद्वय बोध्यमिति तत्राचामनुरोधेन, “स्वादुमि” इति सूत्रस्य भाष्यवार्तिकयोस्तुक्ति-सम्भवप्रस्तापत्तेः, व्याख्यातुणामनुभवकण्ठे आशानुभवस्यैव नियामकबोधित्यात्, अत एवास्या-याभासमूलत्वेनानुशुद्धत्वाच्च, अन्यथा कापि तेषां ग्रामार्थं न स्यात् ; कर्मणे भिन्नाकाङ्क्षा न, कर्मादौ स्वस्यैवेति वैषम्ये बीजाभावाच्च, वसिष्ठदिव्यवाक्येन अतिदिश्यमानवर्गविरुद्धत्वाद्यप्रयुक्तकार्याभाव-स्यातिदिश्यत्वभावविद्वत्त्वस्य स्थानिवत्सूत्रभाष्यादौ स्पष्टत्वाच्च, हरिकारिकयोर्विचरणविधियमाणपरत्वेन भिन्नार्थकत्वाभावात्तदभिप्रायोक्तदोषस्य हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीत्यादेरेवमुभयेत्यादिग्रन्थेनोद्धरिभ्यम-गत्वाच्च । अत एवानुरोधमेव विशदयति प्राधानविषयेतीत्यवतारिजा द्वितीयकारिका ।

तदेतद् ध्वनयन्नाह—इदं चेति । प्रागुक्तमर्थद्वयमित्यर्थः । तच्च भाष्यमनुपदमेव एकदोषविषयति । ननु तर्हि भाष्यमेव मूले वक्तुमुचितमत आह—तत्रत्येति । “स्वादुमि” इति सूत्रस्थेत्यर्थः । अन्यत्र—वक्ष्योत्तमञ्जूषादौ । तथा च कत्रदिरेकत्वे प्रधानविकन्तार्थक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेऽनभिधाने च क्तान्ताद्यर्थगुण क्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितत्वस्यानुमिहितत्वस्य च भाष्यादिग्रामार्थेनाङ्गीकार इति सिद्धम् । एतेनेहकाः पक्षवाङ्मोक्षे, अहं भुक्त्वा ब्रह्माभ्युत्थादौ तृतीयापत्तिः । न च विकन्तेन कर्तुरभिधानात्त चेति वाच्यम् । विकन्तार्थकर्तृकत्वेऽपि क्तान्ताद्यर्थकर्तुरभिधानाभावात् “अनभिहित” इति पशुदासात् । अत एव प्रासादे जास्ते इत्यादौ सप्तमीति भाष्यादौ स्पष्टम् । तस्मात् कर्तुः कर्तार-मात्रस्यैव तृतीया वारणीयेति परिमलेऽप्यम्बुदीप्तिरुक्तमपास्तम् । क्रियान्तरसम्बन्धस्य बुद्धिविषयत्वे एव कवः सा बुद्धिः । एतेन पूर्वक्तान्ताद्यर्थमात्रस्य बुद्धिविषयत्वे तस्य कर्तृकर्माकाङ्क्षासत्त्वादनन्तरत्वेन तृतीयादिकं दुर्वारमित्यपास्तम् । तदाह—प्रपञ्चितमिति । एवमुक्तप्रहृत द्रवयितुं हरिं पूजयितुं दर्शनमस्तीति दोषमुद्धृतं च तदुपयोगिप्रासत्रिकमाह—एवमिति । अन्यतरनिरूपितशक्त्यनभिधाने यथा प्रधाननिरूपितशक्त्यनभिधायिन्येव भवति, “स्वादुमि” इत्यत्रायभाष्यायंकरित्वात्तथा सन्त्यस्यमा-भ्यवत्तादस्यमाणमपि भवतीत्यर्थः । उभयनिरूपितशक्त्योरिति । गुणप्रधाननिरूपितशक्त्योरित्यर्थः । शक्तेरिति पाठे तु अतिद्वयस्येत्यर्थः । जात्रावेकचनम् । वस्तुतो लाघवाच्छक्तिरैकं निरूपकमेदाद् भेद इति यथाशुभमेव साधु, परं तत्र दक्षे पूर्वात्तत्रत्यसन्दर्भ औपाधिकभेदपरत्वा व्याख्येयः स्यादिति बोध्यम् । अपिः प्रधानक्रियानिरूपितशक्तिरमुखायकः अभिधायिनी विभक्तिरिति । जात्रावेक-चनम् । तदभिधायिविभक्त्यौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवत इत्यर्थः । एदेव आह—यथेति । येन गन्तुं प्रा-दिच्छतीत्यस्य समुच्चयः । एवं प्रासादवस्तुत्वात्तत्त्वेन प्रहृतं भाष्यान्तरतोऽपि द्रवयितुं प्रकृतज्ञा-यमाह—इष्यते इति । गुणनिरूपितायाः, शक्तेरित्यस्यानुवृत्तिः । कदापि—गन्तुमित्यत्र तस्य शाब्दा-

शब्दरत्नम् ।

मेर्मांसः कर्महपेस्तूपे कर्मणो इति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं चोभयत्राप्यावृत्त्या शाब्दो
न्वयः प्रतीयते । अत्र प्रयोगे गमिक्रियापेक्षे द्वितीयावृत्त्यर्थो न कदापि भवति इति
द्वैयदात् । एवं चैतद्विरोधादोदनं पक्त्वेत्यपास्तमेवेति यत्केनचित् प्राचीनेन 'वस्तुतस्तु
मैरवी ।

अतुर्थीद्वितीययोरप्रवृत्तिर्ध्वनिता । स च शाब्दोऽन्वयः सकृच्छ्रुतस्य न सम्भवतीत्यावृत्तिरपि
सूचिता, कदापीत्यस्योपादानात् । सन्नुत्र इति । सन्विधायके "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे
इत्यर्थः । वस्तुतस्तुवत्यादिना यन्मनोरमायामभिहिततत्त्वं "स्वादुमि" इति सूत्ररूपभाष्य-
विरुद्धमिति केचित् । तन्न, मनोरमाकारस्य तत्र निभराभावादिति सूत्रयन्नाह—पवञ्चैतदि-
रोधादिति । अत्र प्रयोग इत्यारम्भ्य यत्केयटेनोक्ततद्विरोधात् । यद्यपि "स्वादुमि" इतिसू-
त्रावप्रकाशः ।

नये अर्थान्वये चेत्पर्यः । एतेन वयन्तु ज्ञः इत्येवोपात्ते गुणक्रियानिरूपिता शक्तिर्नास्त्येव यत् सकृ-
च्छ्रुतस्य युगपदुभयत्र शाब्दान्वयासम्भवेनैकेनैव प्रधानेन शाब्दोऽन्वयः इत्येव तु संनिधानादर्थः ।
हरिणाप्युक्तम्—

पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ केषांचिन्न व्यपेक्षते । मोदनं पचतिसोऽभावतु मानारप्रतीयते ॥

इति हरिशेखरमपास्तम् । ग्रामाय गन्तुमिच्छतीत्यादिसन्विधायकसूत्रस्य भाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः ।
ग्रामस्य गतिकर्मत्वाभावेन चतुर्थ्यप्राप्तेः । ननु शाब्दान्वयाद्रीकापचक्रिपितकर्मत्वस्य सत्येन पर-
त्वाद् "गारयकर्मणः" इत्यस्य प्रवृत्त्या न दोषः । एवं ग्रामाय गत्वा द्रवपत्रीत्यपि साधु । अत एव तत्र
केषांचिदित्युक्तम् । प्रथमान्तोदनपदवाच्यस्यावोषरत्नात् पचिक्रियया सम्बन्धः किन्तु भुजिनैवेति न
पचिक्रियायाः पचिक्रियाचोदनपदार्थे किन्तु सामर्थ्यात् दिगीयान्तोदनपदार्थस्य गम्यते इति केषांचि-
न्मतमिति तदर्थः । अत एव—

इषेय गतित्यर्थाद् ग्रामे यो लो विधीयते । तत्रेतिगैव निर्भोगः क्रियते गतिकर्मणः ॥

इति हरिः सगच्छते । संत्यर्थात्—इषी क्रियायुजेनैव द्रव्यसम्बन्धात् । निर्भोगः अभिधानम् ।
रपिना तद्विदित्यादिना । तदेतत् पचनयन्नाह—गमेर्मांस इति । एवंतर्हीत्यादिः । उभे—ग्रामगमने ।
सन्सूत्रे—पचिधायके "धातोः कर्मणः" इति सूत्रे इत्यर्थः । फळित्वाह—पूर्वं चेति । उकार्यस्य भाष्ये
स्पष्टं चेत्पर्यः । सकृच्छ्रुतस्य युगपदन्वयासम्भवादाह—आवृत्त्येति । प्रतीयते, उक्तभाष्यादिति
भावः । ननु यत् तत्प्रकारितस्तत्रोक्तं आह—अत्र प्रयोग इति । इत्येते ग्रामो गन्तुमिच्छेत्पर्यः । न च
देवदे कदापीति नारतीति कथं केमटाक्षया भाष्याश्रयणम् इति वाच्यम् । तद्व्याख्यायतेन तयोक्तेः ।
तथाहि—एवं तद्विधिं प्रतीके । इत्येते ग्रामो गन्तुमिच्छति गमनस्य ग्रामार्थत्वात्प्रधानायाद्वि-नवश्रवोः शाब्द-
बोधेन शाब्दानभिधानासम्भवाप्रधाने कार्यसंभावयाद् ग्रामस्यैवाभिधानं प्रकारेण भवति । इति क्रिया-
भाष्याप्याश्रयत्वात्प्राधान्यमिति प्रधानक्रियाश्रयत्वमिधाने गुणक्रियायुक्तेरभिहितवचनस्यैव
गमिक्रियापेक्षे द्वितीयावृत्त्यर्थो न भवति" इति केयटः । एवं हि तदाहृतम्—नभिरेश्वरभयकर्मरे करानिद
गमनकृते कमनि प्रापये इत्येते ग्रामे गन्तुमिच्छति रपास्त आह—इत्येते ग्राम इति । ग्रामार्थत्वादिति ।
ग्रामायाप्युद्देशवत्त्वादित्यर्थः । अत एव गमनस्य इत्येतेन उद्देशवत्त्वात्प्रधानम् । तदाह—प्रधाना-
न्वादि । एतेन युगपदुभयसंनिधानं रक्षाविधायकम् । वि-नवश्रवति । प्रधानाप्रधानबोधिपर्यः । नभेरैव कदा-
पिदवधाने एव रपास्त आह—प्रधाने इति । नभेरैवमिति गतिनिरूपितकर्मत्वस्य अनभिधानाद्ये द्विती-
या रपास्तैव पूर्वावृत्तवार्तात्तद्विरोधात् आह—इति क्रियाया इति । "कयेह ग्रामं गन्तुमिच्छति
इत्येति क्व" इति सूत्रमभाष्यत्वात्बोधनवात्प्रधानं भाष्यत्वेत्युक्तो उभयत्र ग्रामत्वात्तदा शाब्दा-
न्वयः प्रतीयते । अत एव कदापि गमेर्मांस कर्मकरानियुक्ते इत्येतिह रक्षितव्यं चेति । नभेरैव
श्रित्यर्थं सूत्रेण न ह—पूर्वं चेति । उभयत्रैव कार्यसंभावयादुभयत्र शाब्दा-वदवधानेन तत्त्वोदयो

शब्दरत्नम् ।

पक्त्वा" इत्यादिना 'साधु' इत्यन्तेनोक्तं सदितितुच्छमिति बोद्धव्यम् । 'स्वरूपव्याक्रियैव च पराक्रिया' इति न्यायेन तथैवानुवदति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । अत एव "स्वादुमि" इति सूत्रेभाष्ये "तुमुन्पक्त्वाणमुलादयः स्वान्वयिना समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः । तेन 'पक्त्वौदनो भुज्यते' इत्यादावोदने द्वितीया भैरवी ।

अथभाष्यमादायेव वस्तुमुचितन्तयापि कैपटोक्तमपि सप्रमाणमिति बोधयितुं तद्भाष्यमाह—अथ एवेत्यादिना । उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । "आच तुमुनः समानाधिकरणे प्रत्ययाः" इति हि तत्र वार्तिकस्तस्य व्याख्यानपरम्भाष्यमाह—तुमुन् कवेति । तुमुनस्तत्रत्यमुदाहरणं भोक्तु-मोदनः पचयत इति । वार्तिकस्य यत्समानाधिकरणपदन्तर्दृश्यस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायास्त्य-र्थम्पूरेण यद्भाष्यकृतोक्तन्तदाह—स्वान्वयिनेति । तुमुनादिप्रकृत्यर्थान्वयिनेत्यर्थः । एतत्स्यैव विवरणं समभिव्याहृतेनेत्याद्यानुप्रयुज्यमानेनेत्यन्तम् । आख्यातेनेति शेषः । समानाधि-करण इति । समानमकं यदधिकरणन्दृश्यरूपद्वारकन्तस्मिन्नित्यर्थः । अत एवाह—तद्भाष्येति । एवञ्चाख्यातवाच्यकारकाभिन्नं यत् क्त्वादिप्रकृत्यर्थकारकन्तस्मिन्निति फलितम् । कारकभेदे तु गुणीभूतक्रियाकर्मत्वबोधिका द्वितीया भवत्येव, पक्त्वौदनङ्गामो गम्यत इति यथा । पूर्वोक्तवचनारम्भफलमाह—तेनेति । द्वितीया नेति । पञ्चातव्यकर्मत्वबोधिकेति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

भुज्यत इत्यस्यैव साधुत्वलाभे वेत्यर्थः । एतद्विरोधात्—प्रकाशसूत्रद्वयस्योक्तव्यमागभाष्यविरोधात् । अयं चापि तुच्छश्च हेतुः । अपिस्तासमुच्चायकः । न-वेवं तर्ह्यनूच खण्डितुमुचितमत्र आह—स्वरूपेति । स्वरूपव्याख्यानमेव पराभिन्ने हेतुस्त्वित्यर्थः । तथैव—प्राचीनानुपूर्व्येव । तदिति शेषः । इत्यादिना—सा-ध्विद्यन्तेनेति भावः । एतेन तथारत्नाकरमुपेतं मूलरीत्या सर्वं सलित्य एतेन "आच तुमुनः" इत्यादि "तच्छब्दवक्तव्यम्" इत्यन्तं पूर्वपक्षभाष्यमाश्रित्य "अभ्ययकृत" इत्यादिसिद्धान्ताभाष्यानुसारि वस्तुतस्त्वि-त्यादि मनोरमाखण्डनपरं बीजग्रन्थोपास्त इति मन्दोक्तं चापास्तम्, तस्य पूर्वपक्षत्वेऽप्ययकृता इत्यादिना तदुक्तार्थसाधनस्यासंगत्या पक्षैः, आरम्भप्रत्याख्यानयोः समफलत्वस्य सार्वत्रिकत्वाच्च, तथेष्टेति तद्री-त्या तखण्डनीवित्याच्च, यद्वापरभाष्यवार्तिकग्रन्थानां सर्वत्राप्रामाण्यापादाच्च, विशदभाष्यान्तर्दष्टेन पूर्वपक्षत्वमवकाशश्चेति दिक् । यद्यपि स्वादुमीति सूत्रभाष्यं प्रागेव वस्तुमुचितं तथापि कैपटशब्दाद् भाष्याद्यथाशयलाभमुक्त्वा भाष्यादेव तथा लाभ इत्यर्थं सूचयितुमन्ते तदेव भाष्यमाह—अत एवेति । उक्तार्थस्येष्टत्वादेवेत्यर्थः । 'आच तुमुनः समानाधिकरणे प्रत्ययाः' इति वार्तिकं सभ्याख्यानमाह—तुमुनि-ति । एकादय इत्येवसिद्धे यद्यपि त्रयाणामुक्तिविशिष्यभाष्ये तेषामुल्लेखात् तथापि भन्नाचतुररात्रासूत्र-पाठे प्राप्यभाष्यं त्रयाणामुक्तुमुनादय इति वाच्ये तुमुनः प्रथमोक्तिस्तुमुन्त्वसामान्यात् "तुमुन्पुली" इत्यस्यापि ग्रहणसूचनाय । अत एव 'भोक्तुमोदनः पचयते' इति तदुदाहरणं तत्रार्थं भाष्योक्तं संव-च्छते । अन्यथा चादिग्रन्थस्य प्रकार्येतेन चातुसम्बन्धाधिकारविहितताम्ययकृतां तुमुनज्ञानां ग्रहेऽपि तस्य तदनन्तर्गतत्वाच्च स्वादिति भावः । भाष्यपुरिानुप्रयोगेनेत्यस्यार्थमाह—स्वान्वयिनेति । तुमु-नादिप्रकृत्यर्थान्वयिनेत्यर्थः । तस्यैव विवरणं—समभीति । यदा स्वान्वयिना कारणेन समभिव्याहृते-नेत्यर्थः । अनुप्रयुज्येति । भाष्यस्थानुप्रयोगश्च कर्मणि षमिति भावः । अस्वातेनेति शेषः । समा-नाधिकरणे इति । अयं समाने एकस्मिन् अधिकरणे द्रव्यरूपे कारके इत्यर्थः । तत्र समानशब्द-प्रकरणाय । तदाह—तद्भाष्येति । आख्यातवाच्येत्यर्थः । आख्यातवाच्यकारकाभिन्नं यत्र क्त्वान्ता-दिकारकं तदेति यावत् । समानाधिकरणे कारके वर्धमानाज्ञातेति तदर्थः । तेन तस्य भार्थं प्रति विशेषणत्वमेवेति न बोधे वैकल्यम् । अत एव पक्त्वौदनं ग्रामो गम्यते देवदत्तेनेति सिद्धम् । वचनक-त्वाह—तेनेति । वचनेनेत्यर्थः । आदिना—अहमुक्ता जनामत्यादिसंग्रहः । द्वितीयेति । व-

वस्तुतस्तु; 'पक्त्वा भुज्यते' इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दो-
ऽन्वयः; किं त्वन्यतरेण शाब्दोऽपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते
एव । तद्यथा—पक्त्वा भुज्यते ओदनः । किं पक्त्वा ? अर्थादोदनम् । यदा तु

शब्दरत्नम् ।

न। अन्यथा कृत्वादस्य कर्तव्यापत्तौ पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्सा स्यादेव" इत्युक्त्वा
'न वक्तव्यमव्ययकृतां भावे विधानात्' इत्युक्तम् । अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय
एव लभ्यते । तत्र वचनारम्भे एषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् प्रत्याख्यानोऽपि ह्युक्तरीत्या
सनादिमुत्पत्त्यभाष्यसम्प्रत्ययाऽभाव एवोचितः । एवं च कैयटोक्तं 'क्षुधं प्रतिदन्तुं शक्यम्'
इत्यप्यसाध्वेव, वचनारम्भेऽसिद्धेः । तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशस्तेरर्थ स्वभावो यस्त्व-
भैरवी ।

न वक्तव्यमिति । उक्तार्थकन्तद्वार्तिकमित्यर्थः । विधानादिति । "अव्ययकृतो भावे" इति वचना-
दित्यर्थः । लभ्यते इति । अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यात् ।
एतदेवोपपादयति—उच्येति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये । एषाम्—मूलोक्तानाम् । सनादीति ।
मादिना "स्वादुमि" इत्यस्य सङ्ग्रहः । अत एव ह्युत्प्रतिदन्तुं शक्यमिति
भाष्यकारीयप्रयोगस्य सङ्गतिः । एवञ्चोक्तभाष्यद्वयबलाद्यत्फलितं तद्वर्णयति—तुमुनाद्यन्व-
यीति । स्वसमानाधिकरणेति । अत्र स्वपदं शक्तिपरम् ।

भावप्रकाशः ।

लक्षणमेव च लोपाया अपि । अस्य—तुमुनादेः । आपत्तौ—विधानापत्तावित्यर्थः । पचिक्रियाकर्मत्व-
स्य—अग्निरूपितकर्मत्वस्य । तथैव खण्डयति—न वक्तव्या इति । न वक्तव्यमिति पाठे तु उक्तार्थकं
तद्वार्तिकं न वक्तव्यमित्यर्थः । विधानादिति । "अव्ययकृतो भावे" इत्युक्तेरिति भावः । तदेवोपपाद-
यति—अनेन हीति । अन्यथा आरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्त्या तदसङ्गतिः स्यादेव । तदेवाह—
उच्येति । आरम्भप्रत्याख्यानयोर्मध्ये इत्यर्थः । वचनारम्भे—"आद्यतुमुन" इति वचनारम्भे । एषां—
मूलोक्तानाम् । ओदनं पक्त्वा भुज्यते, पूनयितुं शक्यते इतिमित्यादीनाम् । सनादीति । मादिना
"स्वादुमि" इत्यादिसङ्ग्रहः । अन्यथा भाष्यकृता तयोस्ता तद्वचनकल्पनापत्तिः । तच्च नोचितमि-
त्याह—उचित इति ।

यद्यु—हरिप्र-यादौ प्रधानपदेन सर्वतः प्रधानं विवक्ष्यमाणमित्येव, तच्छब्देन वस्तुत्वभावमाहा-
त्म्येन स्वसमानाधिकरणेतरलक्षणमिमावकत्वात् । अत एव पक्त्वोदनं भुज्यते देवदत्तः, पक्त्वोदनो भुज्यते
देवदत्तेनेत्यत्र लुटीवादिर्षये न । अत एव च ह्युर् प्रतिदन्तुं शक्यमित्यपि भवतीति पक्षस्थायां कैयटोक्तं
संगच्छते । तत्र अवयवमित्यस्यापि नामत्वेनेतरक्रियां प्रति गुणात्वेन स्वसमानाधिकरणेतरलक्षणमिमाव-
धाम्भ्याभावादिति कैयटमुवाचिनः; तन्न, ग्रामं ग्रामाय वा यन्तुं अवयवमित्यस्याप्यपत्तेः, ह्युत्प्रदन्तुं
अवयवमिति भाष्यप्रयोगसिद्ध्यनापत्तेः, नियमज्ञे अन्यथा क्रियासाधकत्वेन नामत्वस्य प्राक् प्रति-
पादितत्वेन तत्र अवयवितुस्तरेणैव तद्वचन-
निरूपणादिसिद्धेः । अत एव समानाधिकरणे शक्यस्यानुप्रयोगेनेत्येव भाष्या-
नापत्तायां शोभते ग्रामग्रामाय कैयटोक्तप्रयोगस्यापि चिन्त्यतात् तद्वचनवादिमतेऽसिद्धेः । न च
तद्वचनवादिमतेऽनुप्रयोगविषयं, ह्युत्प्रदन्तुं अवयवमिति भाष्यप्रयोगासिद्ध्यापत्तेः, तुमुना कर्मणोऽनभिधान-
ात् द्वितीयापत्तेरिति रिक्तम् । तद्वचनवादिमते—एवं चेति । भाष्यवातिकविस्वरूपोक्तानामप्यु-
पेक्षार्थः । अपि नोत्तरप्रयोगसमुच्चयः । ह्युत्प्रदन्तुं शक्यमित्युक्तं न युक्तं, "अनेनैव कर्म-
त्वमेव" इति समुच्चयभाष्यविषेवादिमिति बोध्यम् । तत्र पर्यवसितुमुत्तरं इति—तुमुनाद्यन्वयीति ।
पक्त्वोदनादिति । तुमुनाद्यन्वयिनी वा क्रिया प्रधानक्रिया तत्रिकृतिप्रदशब्देरित्यर्थः । अत एवामेव उक्तम्—
ह्युत्प्रदन्तुं । स्वपदेन उच्यते । स्वसमानाधिकरणत्वेन तद्वचनविशेषम् । यदित्यनेन स्वभावप्रकाश-
ार्थः ।

ओदनं पक्त्वा भुज्यते इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थादोदन इति गम्यते ।
एवं च विवक्षाभेदेन 'पूजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वा' इत्युभयं साधु ।

प्राप्तानन्द इति । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्माभूत इत्यर्थः । यदुक्तं प्रायेणेति,
तस्य फलमाह—क चिदिति । विपवृत्त इति । यदि तु वधिच्छिद्योरन्यतरेण

शब्दरत्नम् ।

समानाधिकरणगुणभूत मुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेन वा
प्रज्ञाता इति सुधियो विभावयन्तु ।

अन्यतरेण सहेति । इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्वदेति बोध्यम् ।

मैरवी ।

तद्वदेति । खण्डनीयमेनेत्यर्थः । मैवमित्युक्त्वा शाब्दबोधवैलक्षण्यसूचनाय "कर्तुरी-
भावप्रकाशः ।

रमेदः सूच्यते । स्ववदित्यस्य प्रकाश इत्यत्रान्वयः । केन धर्मेण तुल्यत्वमिच्छाकाङ्क्षायामाह—अभिहि-
तत्वेनेति । तथा च प्रकाशस्य स्वतुल्यत्वमन्यतरधर्मेणेति भावः । सुधियः—आभ्यादिपरिशीलनशालिनः ।

आभ्याद्यविरोधायाह—इदमिति । तद्वदेति । आभ्यादिविरोधाच्चपथादितुल्यं यमिदमपि ।
तस्य यथा तद्वेधनाय तेन न्यायेनानुवादस्तथाऽस्यापीत्यर्थः । किं च विश्वस्योऽपीत्यत्र तुमुनः साधुत्वा-
येत्यत्र इत्यध्याहारः भावद्वयकः । अन्यथा क्रियार्थक्रियोपशदकत्वाभावाच्छादियोगाभावाच्च स दुर्लभः
स्यात् । अध्याहारो तु "इच्छार्थेषु" इति तुमुन्मुल्लभः । विश्वस्योऽपि संबध्यं ऋतेतु मिष्यते इति यत्तदसा-
म्प्रतमन्यायमिति तदर्थः । एवं चाभ्याहततिलकाऽभिमानान्न द्वितीयाप्रसक्तिः । तादृशेच्छाया अग्या-
व्यत्वं च तद्विषयस्थान्याव्यवहेनः । एवम् अमुं नारद इत्यवोधीत्यादौ नारद इतीति श्रीकृष्णायक्षानानुकरण
नारद इत्येवच्छब्दाभिलष्यमानाकारो बोध इति बोधः । एवं च प्रथमान्वयस्याप्राप्तिपदिकाश्च तत्र द्विती-
या । एव च 'प्रायेण' इति 'कचित्रिपातेन' इत्याद्यपि च विन्यसेव ।

युवत वैरद—

"इति प्रकरणे द्वेौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे च स्वात् ॥"

इति कोशादितेः कर्मत्वघोटकादे मानाभावात् । किं च साम्प्रतमित्यस्य

एतद् द्वि संप्रतीदानीममुना साम्प्रतं तथा ॥

इत्यमरादिदानीमित्यर्थकतया तदर्थान् मानाभावात् । किञ्च तथार्थे त्वत् दत्तवरस्य स्वतः क्षयो-
ऽदोष्य इत्युपक्रमसत्त्वेन साम्प्रतयुक्तताप्रतिपादनेऽपि कालान्तरे युक्तताप्रतीत्याऽप्यहतेः स्पष्टत्वात् । एव
॥ परिगणनमेवैतत् । अत एव आभ्ये "परिगणनम्" इत्येवोक्तम् । अत एव प्रकाशकारादिभिः प्रायेणे-
ति नोक्तम्, परिगणनादेव कर्तुं भीष्मं कुर्वित्वादी विशेष्यादुरन्तनद्वितीयाया गतार्थरेऽपि विशेषणारत्ता ।
अत एवापि इतीत्यादौ समासः । तदचनसामर्थ्येन हि तस्य परिगणनस्यैव कल्पयितुं युक्तम्, कृतिता-
त्यर्थस्य कृतिवचसैव निर्णेतुमुचितत्वात् । अत एव "अत्र आ अप" इत्यादौ सप्तमी । किञ्च निपातेना-
भिधानेऽपि प्रातिपदिकादुद्भूतवत्तच्छक्तिमत्त्वेनैव मानमिति तत्र विमर्शः सुप्रभा । शब्दशक्तित्वमा-
वात्स्यैवार्थस्य घोटकोऽभिनिपातः । अत एव परिगणनप्रत्याख्यानोऽपि न दोषः । तन्वेत्य—प्रक्रिया-
दशायां क्योऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीत्याद्यवगात्तयविशिष्टकृतिनिष्ठकर्मरहोक्तवपि भीष्मादिगुणवि-
शिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं ततोऽपि सा । तेन विशेषणविमर्शः साधुत्वात्प्राप्तेऽपि वा वेत्यपार्थं, तथा
शाब्दे वचनाभावाच्च । बोधस्तु मिषस्तयोर्विशेष्यविशेषणमात्रेणैव । कारकाणां भावनाभ्यवस्तुतः साध्या-
त्वात्प्रयत्नात् मान्यविषया । विष्कृती स्वप्रत्ययै प्रति यस्य यस्य कर्मणा तस्य सर्वस्यापि कर्मणामाहु-
रिति कृतः कटः सुन्दर इत्यादौ ॥ यपि द्वितीया । कारकान्वययोष्यक्रिया च आनुसृज्येव न तु द्विती-
यापपत्तिः । स्पष्टं चेदं "कर्तृकर्मणोः" इति सूत्रभाष्ये । अत एव अत्रेन ऋते इत्यर्थेऽत्राप्यत्रोपासक्ति-

सह कर्मतयाऽन्वयो विवक्ष्यते, तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयम् ।

तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगस्तज्जन्यसं
योगादिफलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः । स्यादेतत् धातूपस्था
प्यफलशालि कर्मत्येवाऽस्तु, किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्प्रनेनेति चेत् ? मैवम् ।

चन्द्ररत्नम् ।

मैवमिति । प्राप्तं मच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते, एत
त्तत्रयोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकारत्वात् । अत एव "कर्मणा यममि
त्रैति" इति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे मां दशतीत्यत्र गोप्युद्देश्यतया तत्रै
मैवमी ।

प्सिततमम्" इत्यस्यारम्भ इति नोक्तमिति न्यूनतापरिहाराय स्वयमाह—प्राप्तमिति । ईप्सि
ततमत्वोपलक्षितमिति । हृच्छार्थकसम्प्रत्ययसत्त्वात् तेनोद्देश्यत्वं लक्ष्यते । अत एव—उद्देश्य-
त्वरूप भानादेव । गामिणि । अस्य विप्रायेत्यादिः । गोपीति । अपिना विप्रसमुच्चयः । तत्रैव—

भावप्रकाशः ।

यायां न कारकान्वय इति न शस्यो देवदत्तेनेत्यादि । अधिकाराखरी श्रेणेनेत्यत्र तु हेतो प्रकृत्यादि-
त्वाद्वा तृतीया । एवं च शश्वत्शब्दात्कर्मार्थः क्रियाजनकत्वेन विभक्तिभाववाच्यत्वेदकोद्भूतशक्तिमत्त्वेन
च न भानमिति न विभक्तिप्रसक्तिः । एवं कर्मादिपदेरिव पदार्थपदेरपि न विभक्तिप्रयोजकत्वेन कर्मा-
दीनां भानम् । त्रिकुच्छित्तसमाप्तिरभिधाने इत्यस्यायमर्थः—शस्त्रेभिधाने तत्तच्छब्दावेत्येन न भान-
मिति विभक्त्यप्रसक्तिः । "भनमिदित्" सूत्रं तु मनुस्मृत्युक्तिकर्तृपरिग्रहणं नैत्यत्रैव तात्पर्यमाहर्ष,
विश्लेषादिषु षटोऽस्तीत्यादौ प्रातिपदिकस्योद्भूतकर्तृविश्लेषादौ । शकावुद्भूतत्वं च सर्वं प्रतीय-
मानप्रातिपदिकार्थाद्भेदेन प्रतीयमानत्वम् । तद्वैपरीत्ये निमित्तं च ऊरुत्वारिप्रतिपाद्यार्थं तत्समानाधिक-
रणं च । तदुक्तम्—"ममिदित् सोऽर्थाद्भेदेन प्रातिपदिकार्थः सम्पन्नः" इति । अन्तर्भूतत्वं च भेदेनाप्र-
तीयमानत्वमेव । एवं च मूलं परममूलं तदनुपाविशब्दशब्दं च चित्तमेव । एतेन विषयश्च शब्दादौ
प्रथमाप्रयोगार्थं न निराकार्यसामानाधिकरण्यं, शेषाकरणमते तेषां वाच्यत्वाभावात् ; किन्तु भगवत्प्रति-
त्येवतात्पर्यमाह्वानुपेक्षेन न युज्यत इत्यादिशब्दशब्दं वृद्ध शब्दस्यान्वयः । अयं नारद शयनापि अनुम-
नोपि किमिवपेद्यायां नारदो भवतीति भवति किवाध्याहारोऽयं शोभना । अथवा अनुमित्यपि द्विती-
यानुपपत्तेः । यत् अनुमित्यप्यादौ क्रियाशब्दादौ अथवा शब्द इति ; तथापि विभक्त्यर्थेऽन्वयोभावरस्य
दुर्बलात्वात्, 'सविज्ञेयानां वृत्तिर्न' सत्यस्यानिरस्यतादिरवस्थात् इति रक्षाकरोक्तमप्यस्मिन्, उक्त
शोभनापत्तेः, निराशनां वाच्यत्वात् इति शब्दशब्दोऽप्यस्मिन्, तथाप्यभावात् विनैव निराशनापत्तेरिति दिक् ।
तदेव च नयमाह—पूयति ।

मैवमिति । उक्तमप्यस्मिन् शब्दः । ननु त्वगप्युद्देश्यत्वादिभानात् सूत्रद्वारावयवत्वेनाशने-
रित्येव तत्त्वमप्यमनं निर्गोचरं स्यात् तदेव कर्माह—प्राप्तमिति । एतेन तदा एतान्तरादौ
रुक्मचत्वात् । ननु ईप्सितस्य पराऽऽश्रित्यपरात्वं न स्यान्ननुपपत्तिः ; आह—उपलक्षितमिति ।
तदा च तदुपपत्तेः तेन तदुपपत्त्यर्थं शब्देन पुनरीकृत्यशब्दमप्येति वक्ष्यते इति भावः । उक्तं
रिना तदुपपत्त्याह—पूयति । अत एव एते अनुपपत्तेः । तेन शब्दार्थभेदेऽप्यपि गमिष्यति
भावः । ननु उक्तमप्यस्मिन् शब्दोद्देश्यत्वादिभानात् तदुपपत्त्यने न स्यान्ननुपपत्तिः । अत एवेति ।

शब्दरत्नम् ।

व पर्यायेण सम्प्रदानसंज्ञा, स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते । चतु-
र्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वति सर्वसम्मतमिति भावः ।
भैरवी ।

गम्येव । अयम्भावः—काकेन पुण्डरीकादिकं यथा परिचाप्यते तेन गृहविशेषस्य प्रतीति-
स्तथा ईप्सिततमशब्दस्येच्छार्थकसम्प्रत्ययवदितत्वात्तेनोद्देश्यत्वमुपलक्ष्यते । अत एव प्रकृत-
धात्वर्थप्रधानोभूतव्यापारजन्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वमीप्सिततमत्वमिति कथ-
यन्ति । तथाच विप्राय गान्ददातीत्यत्र स्वस्वत्वध्वंसविशिष्टपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य
धात्वर्थतया इच्छारूपतादृशव्यापारस्य विप्रविषयकत्वेन विप्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा जायते
कर्मणेत्यस्य सत्त्वे । तदभावे तु यमभिप्रति-र्थ फलाश्रयत्वेनाभिसम्बन्धुमिच्छतोत्यर्थः स्यात्,
तथा च गोः सम्प्रदानत्वस्य प्राप्तिरिति । दाधातुप्रयोग एव सम्प्रदानसंज्ञा भवतीत्यस्याना-
श्रयणाद्दात्वन्तरार्थयोगेऽपि तस्य प्राप्तिरित्याशयेनाह—पर्यायेणेति । तदनाश्रयणे मानन्तु
प्रकृतभाष्यमेव । यमभिप्रैतीत्यत्र कर्तृबोधकतिसत्त्वात्केनाभिप्रैतीत्याकाङ्क्षायां स्वानष्टक्रि-
ययेति प्रतीतिं स्यात् । तथा क्रियया प्रथमतो गौरभिप्रेयते पश्चाद् गवा विप्र इति गारन्तर-
द्वत्वात्सम्प्रदानसंज्ञाप्राप्तिः । एतेन विप्रे सम्प्रदानसंज्ञा चरितार्था, धात्वन्तरार्थयोगे कर्म-
स्वन्नरितार्थमिति परत्वाद्गोः कर्मसंज्ञैव स्यादिति “कर्मण एव स्यात्” इति भाष्यस्य तात्पर्य-
मिति ध्वनितम् । उद्देश्यत्वञ्च फलात्मकधात्वर्थं प्राप्ताम्, क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषय-
त्वात् । तदाश्रयत्वाद् प्रामादेरप्युद्देश्यत्वव्यवहारः । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वायैकत्व एवोक्तभाष्य-
सङ्गतिरित्याशयेनाह—चतुर्थ्या इति । उद्देश्यत्वन्तु उद्देश्यपदशक्यतावच्छेदकम्पदार्थान्तरम् ।
यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति, तत्र, यतो व्रण्यमित्यादौ उद्देश्यविधेयभाववान्वय
इति व्यवहारस्येच्छाविषयत्वस्याप्रतीतावपि दर्शनात् । शक्तिः—सम्प्रदानत्वशक्तिः । उद्देश्य-
त्वमेव चतुर्थ्यावाच्यमिति प्राचीनमततत्समानाधिकरणं सम्प्रदानत्वमिति प्राचीननवीनो-
भयसम्मतमित्याशयेनाह—सर्वसम्मतमिति । एतेन प्रवृत्तेनोद्देश्यत्वस्य भागार्थं “कर्तृरीप्सि-
ततमम्” इति सूत्रमनुद्देश्यत्वभागार्थं “तथापुक्तम्” इति सूत्रमिति सूत्रकाराशयो वणितः ।
विप्राय गान्ददातीति शब्दाद्विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकन्दानमिति सम्प्रदानवि-
भावप्रकाशः ।

सम्माननकाशः स्यादत आह—पर्यायेणेति । तदनाश्रयणे प्रमाणन्तु भाष्यमेवामे स्फुटम् । ननु दाधा-
तुयोगे विप्रस्याप्युद्देश्यत्वेन तत्र सम्प्रदानत्वं चरितार्थं, तदन्वयानुयोगे च कर्मत्वं, तथा च तस्योपे गोः
परत्वात्कर्मसंज्ञेव स्यादिति कथं पर्यायेतेति चेत् । न, कर्मणोपरयाभावे अभिप्रैतीति तिष्ठत्यपि तदर्थं
पूर्वमन्तराश्रयत्वात्निष्ठदानक्रियया करणमृतयाऽभिप्रेयते सम्बन्धये गोः पश्चात् दानक्रियामिप्रेतगवा
विप्रोऽभिप्रेयते इति तस्य क्रियासम्बन्धो बहिरङ्ग इति बहिरङ्गक्रियासम्बन्धे विप्रे सम्प्रदानत्वाभावे, कर्तृ
निष्ठधात्वर्थव्यापारजन्यकउत्सम्बद्ध सम्प्रदानसम्बन्धमिति तद्वहिततरङ्गप्रार्थत् । काकोधिकारे च सामर्थ्य
गम्यप्रकर्षानाश्रयणेऽप्यन्तराङ्गबहिरङ्गमावाभयणमस्येव । न च यद्यपि “गारवर्धमर्पेण” इति व्यर्थम्,
सिद्धान्तेऽप्यनुवादावेनेदानीं तत्रत्येवोचित्यादिति मानः । भाष्ये कर्मण परत्वादिभेदाव-भाष्योक्त-
त्वादाह—कैपटेति । उद्देश्यत्वं च साक्षात्फलक्ये भाव्ये, क्रियायाः फलेच्छापूर्वकेच्छाविषयत्वात्,
तदाश्रयत्वात् प्रामादेरपि तत्त्वमिति भाषः । ननु चतुर्थ्या उद्देश्यत्वे वाच्ये एव प्रापुक्तभाष्यसङ्गति-
स्तत्र किमानन्तर आह—चतुर्थ्या इति । तत्र चोद्देश्यत्वादिपदसम्बन्धवच्छेदकतया सिद्धं पदार्थ-
न्तरम् । यत्तु इच्छाविषयत्वमेवोद्देश्यत्वमिति, तत्र, देवो रूपवानित्यादावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयात्
देवे उद्देश्यत्वप्रतीतिगवाच्छाविषयत्वाप्रतीतिः । क्वचित्समानाधिकरणमित्य-पर । इदं च प्राचीन-
रीत्या । सिद्धान्तमनेनाह—तत्समानेति । सर्वेति । प्राचीननवीनेत्यर्थः । विप्राय गो ददातीत्यादौ
विप्राभिन्नसम्प्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमित्यादितोत्या बोधः । एवमुद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्-

शब्दरत्नम् ।

तदपवादत्वापत्तेः । न चाग्नौ तच्चरितार्थः, तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाभ्य-
त्वात् । वारयतेश्च संयोगा धनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्रापीप्सितशब्दः
क्रियाशब्द एव । नन्वर्थ संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्यः, तत्र कर्तृपदस्याभावा-
त् । ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः ।
मैत्री ।

संज्ञापवादत्वापत्तेरित्यर्थः । तत्रापि—“वारणार्थानाम्” इति सूत्रेऽपि । अत एव कृपादन्ध-
वारयतीत्यादौ कृपादेरपादानत्वस्य सिद्धिः । पदोप्सितशब्द इच्छाविषयपरः स्यात्तदा तत्र
कृपस्येच्छाविषयत्वाभावाच्च स्यात् । ईप्सिततममित्युक्ताविति । वारणार्थकधातुयोगे माणवकादेः
कर्त्तृणोऽपवादत्वात्प्राप्ता पादा नरववारणायैप्सिततममित्येतत्पदव्यतिस्तरकरणे इत्यर्थः । साव-
काशस्येति । अयम्भावः—शुद्धतमः पद इत्यादौ यथा प्रवृत्तिनिमित्तमाग्रीच्छा तस्याः प्रकर्षे समपा भवि-
तव्यम् । इच्छाया प्रकर्षस्तु यद्यपि स्वतः सम्भवति तथापि व्याख्यानाच्छिष्येणासिगतः
प्रकर्ष इह विवक्षितः । आसिञ्च—धात्वर्थेऽलानुकूलव्यापारात्मकः सम्बन्धस्तत्प्रकर्षश्च प्रकृते
तादृशसम्बन्धधदकफले धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वरूपः । एवञ्च वारयतेरुत्तरदेश-
संयोगानुकूलव्यापाराभावा नुकूलव्यापारार्थकतया तद्व्यतिस्तरकतादृशव्यापाराभावात्मकफले
प्रधानव्यापारप्रयोज्यत्वस्य एवाप्तदाभ्यमाणवकादौ कर्त्तृसंज्ञा प्रवर्तते । यदेव्यो गां वारयती-
भावप्रकाशः ।

शिष्टमुपात्तम् । अपवादत्वापत्तेरिति । ईप्सितस्य सर्वत्र प्राप्ते “वारणा” इति सूत्रस्य विशिष्टा-
भावात् । एव च तत्र माणवकस्य कर्त्तृत्वं न स्यादिति भावः । तत्—“वारणार्थानाम्” इत्यपदानत्वम् । तथा
च नापवादार्थं तस्येति भावः । तस्यापीति । अग्नेरपीत्यर्थः । अपिमाणवकसमुच्चायकः । तदुप-
स्थाप्येति । वारयतीत्युपस्थाप्येत्यर्थः । एतेन “वारणार्थानां कर्त्तृत्वं ईप्सित” इत्येव व्यासः कार्यं इत्य-
पास्तम् । तत्तत्तममुपदेव १ कुटीरमिष्यति । तथाच तदभावेऽपवादत्वापत्तिरुच्छेदेति भावः । ननु
प्रवृत्तिविधातृत्वेव वारयत्वेन संयोगरूपकं न वारयतिवाच्यमत आह—वारयतेतदेति । तत्तत्तस्यो-
क्तमाभ्याविति भावः । आदिना भक्षणम् । तथा च इन्द्र मधुणादिजनदम्भाशाराभावात्तुकुलो व्या-
पारः, इन्द्रिय संयोगानुकूलव्यापाराभावात्तुकूलव्यापार इति कथितम् । इतोऽपि मन्दोक्षिरयुक्तेति बो-
ध्यम् । तथाच तद्वारयत्वेप्रयोगफलमयोऽपवादत्वमिति तदुत्तरार्थं इति बोध्यम् । एव एव च प्रवृत्ति-
विधातृपदेनोच्यते इति भावः । नन्वीप्सितशब्दस्याभिप्रेतपर्यायस्य कटस्थ एव मरुतेनववादीनां एवमे-
समीक्षितत्वेन तत्रैव तत् प्राप्तिर्न तु गवि, गवादेः स्नावे तु तत्रैव तत्त्वेन तत्प्राप्तिरिति कथमुपपन्नं युग-
पत् तदापादनमत्र आह—तत्रापीति । “वारणार्थानाम्” इति सूत्रेऽपीत्यर्थः । अत एव कृपादन्धमि-
त्यादौ कृपादेरपादानत्वम् । अथवा रात्राभर्मपादितो माषादोर्ना नाशमावकपदकाभवादेन गोस्वा-
भ्यभिप्रेतत्वेऽपि मस्याऽऽस्तापन्न स्यात् । न च संयोगो न तत्कर्तृव्यापारजन्य इति तत्र कर्त्तृत्वाप्राप्ति-
रिति बाध्यम् । कर्त्तृत्वाभावाच्चकारणव्यतिरिक्तफलमित्यर्थेन तेन कथमात् । कथञ्च तद्व्याप्य-
त्वपर्यन्तेऽप्यामहात् । अपिना प्रकृतवृत्तसमुच्चयः । तच्च प्रतिपादितं शक्यं । एवञ्च वारणार्थकधातुमति-
पादव्यापारजन्यकलाभ्यस्तमेव तत्रैप्सितत्वमिति भावः । एतेन “ईप्सितम्” किं कृपादन्धं वारयति” इति
“कर्त्तृ” इति सूत्रे प्रत्युदाहरन्तां रानादपदयः प्रत्युक्तः । यद्यपि कर्त्तृत्वेऽर्थं कर्त्तृत्वात् कर्त्तृत्वान-
रूपमुक्तं, योनिदेप्सितशब्दस्यापि एव सोऽनमुक्तं इति व्यावृत्तिः कथमुक्तम् ; न चेदमपि तत्र एव
कुतो न व्याप्यमिति बाध्यम् । इन्द्रियव्यतिरिक्तमावर्तकमर्थस्य पुर्ववशात्, तथापि तत्र एव कथ-
मिति बोधयितुं तद्व्यतिरिक्तं दोषाभावमुपधारयति—ईप्सिततममिति । विशिष्टोपादानं प्राप्यम् ।
इत्युक्तौ इति । रायुष्मो विरार्यः । सावकाशस्येति । “वारणार्थानाम्” इत्येत्येति भावः । ईप्सि-
ततमे—मानकरी । अनेन—एवमितेन “कर्त्तृ” इति सूत्रेन । अर्थ आह—प्रवृत्तिनिमित्तगत्प्रवर्त्त-

शब्दरत्नम्

द्वेष्यसंग्रहोऽपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः, तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात् ।

मैरयी ।

इत्याशयेनाह—द्वेष्यसंग्रहोऽपीति । नन्वनीप्सितपदाभावे “तथायुक्तम्” इत्यस्येप्सिततमवत् क्रियायुक्तं क्रियान्यफलाश्रयः कर्मत्वर्थः स्यात् । एवञ्च कृपादन्धं वारयतीत्यादौ कृपादेर्निरुक्तेप्सिततमभिन्नत्वात्पुनरपि “वारणार्थानाम्” इति सूत्रमिदं वाच्यम् ? द्वेष्योदासीनयोरेव कर्मसञ्ज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थमनीप्सितपदमपि कर्तव्यम्, तदर्थं द्वेष्येप्सिततमभिन्नमित्येव न, किन्तु नञोऽसुराधर्मादिपदघटकनञ्वदीप्सिततमविरोधीत्यर्थः । तद्विरोधश्च द्वेष्योदासीनयोः । सप्रोदासीनत्वमिच्छाद्वेष्योर्नञ्मात्रमावस्तत्त्वम्, एवञ्च कृपादेर्निरुक्तोदासीनत्ववत्त्वेऽपि प्रधानीभूतधात्वर्थव्यापारजन्यफलाश्रयस्वरूपं तथायुक्तवन्निवृत्तिविवक्षितमिति तथायुक्तत्वाभावत्वेन न “तथायुक्तम्” इत्यस्य प्राप्तिरित्याशयात् । नचैवन्तथायुक्तमित्येवास्त्विति वाच्यम् ? पयसः करणत्वविवक्षया पयसा भोदनं भुङ्क्ते इति यत्र प्रयागस्तत्र पयसः कर्मत्ववारणाय “तथायुक्तज्ञानीप्सितम्” इत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । नचैवञ्च त्वावश्यकमिति मूलविरोध इति वाच्यम् ? मूलस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात् । अत एवेदोक्तं “भाव इति”—मूलकारस्य भावः ।

वस्तुतस्तु तत्रावश्यकमित्यत्र तात्पर्यम् । पयसो यदा करणत्वमात्रविवक्षा तदा प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यता पयसो नेति तस्य न कर्मसञ्ज्ञा । द्वेष्योदाहरणञ्चोरान्यथेति । अत्र चोरानामिन्द्रियसंयोगात् दृश्यमानत्वेऽपि न ते दुर्वाचोद्देश्या इति न पूर्वसूत्रस्य प्राप्तिरिति बोध्यम् ।

भावप्रकाशः ।

वसिष्ठेति भावः । नन्वयुक्तमेतत्, तावन्मात्रेण । इति चेत् । तथाहि तदभावे इत्यस्य सूत्रार्थः—तथेति निश्चयं, चोदवधारणे तथेत्यमे वाच्यः । तथैव युक्तमित्यर्थः । कथमित्येषावामोक्षिततमवत्क्रियया युक्तमिति कथम् । तेन प्रकारेणैप्सिततमं क्रिययोदनभक्षणादिना युज्यते तेनैव प्रकारेण यद्युक्तं तदपि कर्मत्वर्थः । एतेन चोदव्यर्थ इति दण्डयुक्तमपास्तम् । [एव च अनौप्सितपदाभावे उदासीनसमग्र एव स्याद् द्वेष्यसंग्रहो न स्यात् । किं चानैर्माणवकमित्यादौ प्रकर्षबोधेप्सितताग्यादेरेवानेन सञ्ज्ञाप्राप्ते “वारणार्थानाम्” इत्यनवकाशः स्यात् । न च स्वविवक्षे, अत एव तथा युक्तम्” इति प्राप्तकर्मावधारणे तत्तत्कर्मिते वाच्यं, स्वविवक्षे प्रकर्षबोधे तदुक्तं चेत्सिद्धे तावन्मात्रेण वाच्यसामान्यविचारः । माणवकादेश्यपादानत्वापत्तेः, विज्ञेयविन्त्यायामपि पुरस्तादपवाद-भावेन “कर्तुः” इत्यस्यैव वाच्यत्वेन माणवकादेश्यपादानत्वापत्तेः कर्मत्वमिति वैपरीत्यापत्तेः । एवं चानीप्सितपदमावश्यकम् । तथा सति अचर्मावृत्तादिवदुत्तरपदार्थप्रतियोगिभूत इत्येव तेन पशुदासेन न गृह्यते किन्तु तज्ज्ञमात्रम् । तेन द्वेष्योदासीनयोः संग्रहः । उदासीनत्व च नोपेक्षादुद्धिविषयत्व, नचो कूल वर्णवीर्यचेतने सदसम्भवात् ; किन्तु ईष्यादपार्थमावस्तत्त्वम् । एवं चाप्रयादौ “तथायुक्तम्” इत्यस्याप्राप्त्या कारणम् । इत्यस्य सारकाश्रयत्वात्तदुक्तं अनेन वाच्यं युक्तः । “तथा युक्तम्” इत्यप्यावश्यकम् । अन्यथा विषेयीद्वयं मुञ्क्ते इत्यादौ करणत्वाविवक्षया विषयवत्त्वापत्तेः । प्रयागादुक्तार्थं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य च तत्त्वापत्तेः । तत्त्वात्वे तु समिप्यादुत्तरावर्धप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्भाववत्फलाभयत्वरूपविवक्षितत्वाभावात् दोषः । एवं च मूलवित्त्वम् । एतेन तथा शनाकादेष्यादुक्तमपास्तम् । अत आह—द्वेष्येति । चोरान्पश्यतीति द्वेष्ये-

संरक्षा ।

इत्यस्य तथाचानैर्माणवकं वारयतीत्यादौ परत्वात्कर्तृरिति कर्मत्वे द्वितीया सूत्रपादेति चेत् ? न, यत्र वारकस्य माणवकोद्देश्यस्य संयोगानुसृत्यापाराभावप्रकारिकेच्छा नास्ति, स्वामिमयेन तु वारयति, तत्र “कर्तृरपीप्सित” इत्यस्या प्राप्याप्तस्य च “वारणार्थानाम्” इत्यनेन नामास्तत्वाद्भावे “अनेर्माणवकाश्नयति” इत्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् ।

इदं त्ववधेयम् । ईप्सितानीप्सितयोः शब्दबोध एकरूप एव ।

शब्दरत्नम् ।

एकरूप एवेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वमानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः ।

भैरवी ।

व्याख्यानादेवेति । तथाशब्दोपादानमूलकादित्यर्थः । केचित्तु प्रकृतधात्वर्थफलवत्कर्मत्येव सूत्रश्रार्थं तथायुक्तमिति न वाच्यमिति लाघवम् । न चैवम्भूलोकरीत्या “वारणार्थानामीप्सितः” इति सूत्रमनवकाशतया कर्मसञ्ज्ञाया वारणार्थकधातुप्रयोगे बाधकं स्यादिति वाच्यम् ? प्रवृत्तिविधातो हि वारणम् । प्रवृत्तिविधातंश्च प्रवृत्तिध्वंसानुकूलव्यापार एव । स एव सर्वत्र वारयतेत्यर्थः । एवञ्च कृपाग्न्याद्यौ नैतादृशधात्वर्थकलाध्ययत्वेमिति कृपादेर्न कर्मत्वप्राप्तिरिति “वारणार्थानाम्” इत्यस्य चरितार्थत्वात् । द्वेप्योदासीनयोस्तु धात्वर्थफलाध्ययत्वादविष्यति कर्मत्वमित्याहुः । तदपेक्षलम्, उकरीत्या शब्दबोधकृतवैलक्षण्यसम्पादनाय सूत्रावश्यकत्वस्योक्तत्वात् ।

किञ्च यदा न गवि प्रवृत्तिः किन्तु सम्भावितप्रवृत्तिप्रागभावस्यात्यन्ताभावस्य वा विवक्षा तादृशस्थले ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वेन प्रवृत्तिध्वंसस्य सम्भवाद्येभ्यो गां वारयतीति प्रयोगानुपपत्तिरिति प्रवृत्तिध्वंसानुकूलव्यापारमात्रस्य वारयत्यर्थत्वमयुक्तमेव । द्वेप्योदाहरणञ्चोदाहरणमप्ययति व्याघ्रान्पश्यतोत्पाद्येव नतु विपश्चुक्त इति । महाभयादिभ्यो दुःखस्य सम्भावितस्य निवृत्त्यर्थं यदा विपश्मलपति तदा भक्षणक्रियाजन्यफलाध्ययत्वादुद्देश्यत्वाच्च तस्य “कर्तुः” इत्येष कर्मत्वस्य सिद्धत्वात् । अत एव “य एव मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनुनिस्तप्य विपभक्षणमेव ज्यायो मन्यते, आतश्चेप्सितं यत्तद्भक्षयति” इति भाष्यकारेणोक्तम् । उदासीनोदाहरणन्तु रूपाशतीत्याद्येव । यद्यपि द्वेप्योदासीनयोः प्रधानोभूतव्यापारजन्यफलाध्ययत्वन्तथापि तेषाम्मुख्योद्देश्यत्वमिति “कर्तुः” इत्यस्य चप्राप्ताप्तिरिति बोध्यम् ।

वैरूप्यरहित इति । तेनोद्देश्यत्वमानकृतवैरूप्यस्य सर्वेऽपि नक्षतिरिति भावः । ईप्सः

ईप्सानीप्सादेरधिशीङादिवत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेऽपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवे-
शात् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । “कर्मणि द्वितीया” इति सूत्रे हि तत्तत्सू-
त्रैर्यावतां कर्मसञ्ज्ञा विहिता, ते सर्वे तेन रूपेणोपस्थितास्तेषु च विधीयमाना
द्वितीया आधारवाचिका, लाघवात्, क्रियाया चातुना कर्तुश्च देवदत्तादिशब्दैर्ला-

घन्द्वरजम् ।

तदाह—ईप्सानीप्सादेरिति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोः । आदिना ईप्साग-
तप्रकर्षस्येत्यर्थः । उपयोगेऽपीति । स्वरूपतः सत्त्वेति भावः । तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वा-
द्विकं तु भासत एव । तदाह—अनन्यलभ्यस्यैवेति । भासमानोद्देश्यत्वतश्चाभावाभ्या-
मर्थे त इच्छाविषयत्वादिछाभादिति भावः । आधारवाचिकेति । इदमुपलक्षणं, दिवो
योगे करणवाचकत्वात् । आधारपदेन चात्राधारत्वात्किमाशुच्यते । “कर्तुरीप्सिततमम्”
इति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव शक्यमस्तिवत्यत आह—क्रियाया इति ।
फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः । देवदत्तादिशब्दैरिति । आदिना विद्वत्तम् ।

भैरवी ।

गतेति । इच्छाविशेषणीभूतव्याप्तिगतेत्यर्थः । भासत एवेति । एतच्च “कर्मणा यमभिप्रैति”
इति सूत्रस्य भाष्याल्लभ्यत इति प्रागेवाभिहितम् । ननु सर्वत्राधारनाचकत्वमनुप-
पन्नं “दिवः कर्म च” इति सूत्रविषये आधारप्रतीत्यभावादत आह—इदमुपलक्षणमिति ।

भावप्रकाशः ।

एवं च प्रकारान्तरेणैकस्यैवैव न स्मिरिति भावः । अग्रिमग्रन्थमपि तथा योजयति—
तदाहिति । उक्तं एव हेतुमाहेत्यर्थः । पूर्वकवाक्यताये ईप्सादिपदं कर्मार्थकप्रत्ययान्त्रमिति सूचयितु-
माह—इच्छेति । ईप्सागतेति । तद्विशेषणीभूताप्तिगतेत्यर्थः । न च बोधे कथमुपयोगोऽत आह—
स्वरूपत इति । संश्लेषो निमित्तत्वेनोक्तानामर्थानां स्वरूपतः संक्षेपेक्षितमेतुं यदापुनरपि दण्डादि-
वाग्यमा तदुक्तिरफला स्यादिति भावः । यथाश्रुतमूलार्थो न युक्तः किन्त्वपेक्षमिति अस्य मायुक्तमेव फलम् ।
उत्तरग्रन्थयोजनायाह—तदुपेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वाभ्यामुपलक्षितमित्यर्थः । आदिना
मनुद्देश्यत्वसंग्रहः । तदाहिति । तदेददध्वयज्ञाहेत्यर्थः । अन्यथाऽनन्यलभ्य इति ग्रन्थस्यास्त्वारस्यम्-
फलत्वं च स्यादिति भावः । तदुपपादयति—भासमानेति । इदं चोभयविशेषणम् । अर्थत इति ।
तदुपलक्ष्यस्य तत्तत्त्वं विना असत्त्वादिति भावः । आदिना—अनिच्छाविषयत्वसंग्रहः । आधारवा-
चिकेतीति । येषु मान्याः इदं च “अभिधीक्यातां कर्म” “कर्तुरीप्सिततम कर्म” इत्यादिवृत्तिविष-
यकं बोध्यम्, ईप्सितादिरूपनिमित्तानां वाच्यताग्रन्थस्य तत्र प्राप्तत्वात् । अत एव सम्बन्धमात्रं द्विती-
यार्थं इति “अकथितं च” इत्यत्राप्यमूलं सङ्गच्छते । एवं च “दिवः कर्म च” इत्यादिविषये मायात्वा-
चकत्वेऽपि न दोष इति, तत्राप्यनुपेक्षेन । “तत्तत्तु” इत्यादिनृत्तासामञ्जस्य स्यात् । तत्राप्यमूलस्य
सुखदियिष्यमाणत्वाच्च । तदेतद् ध्वनयन्माह—इदमुपलक्षणमिति । कचित्करणवाचिकाया भरीति शेषः ।
तत्र हेतुमाह—दिव इति । पदेन दिवो व्येगे तदभावादिदं चिन्त्यमिति उल्लेखनकुर्यात्कर्ममात्रम् । मूढे-
लाघवादिति । सर्वविषये सकृदप्युक्तं किञ्चि नानार्थकल्पनामात्र इति भावः । ननु कनाभयस्य कर्म-
त्वेन द्वितीयाभावात्प्राप्त्या फलस्य चातुना लभ्यादिति वक्तव्ये क्रियाया श्यापुस्तं, तत्र तद्व्याख्य-
स्येवाप्रसक्तत्वादत आह—कर्तुरिति । नन्विश्यादिः । इति लक्षणे—इत्यादिलक्षणेभित्यर्थः ।
विशिष्टस्य—कर्त्रादिविशिष्टस्य । शक्यं—द्वितीयाया इति भावः । ननु तथापि क्रियापदेन व्यापार-
मात्रप्रदेशेन फलस्य चातुना लाभस्यानुवर्तनात् फलभयरूपं निश्चित्येव चकन्यायेन शक्यं एवाऽत
आह—फलस्येति । “क्रियायाः परिनिष्पत्तिः” इत्यादावाच्यमिति, मन्यमानं प्रतिपन्नं इति भावः ।
यदर्थं आदिना—प्राप्त्या प्राप्त्या फलस्य चातुना लाभस्यानुवर्तनात् फलभयरूपं निश्चित्येव चकन्यायेन शक्यं एवाऽत
कर्तुरेव कामाय नञ्चि स्यादिति नञ्चिनिर्वाचय च आह—आदिना विद्वत्तम् । इदं कृतेऽनुपप-

भात्, इष्टमत्वादेस्तु भानाभावात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च ह्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः । यद्यपि कर्मणि कर्त्तरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोऽर्थः इति तुल्यम् ; तथाऽपि तन्नि-
रूपकं फलं, व्यापारः, स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं

शब्दरत्नम् ।

नन्येवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः, आधारत्वेनालभ इत्यस्याधारत्वं न लब्धमि-
त्यत्रैवपर्यवसानाच्चत्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तम्, तस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाद् वि-
शेषणतयञ्च युक्तमिति चिन्त्यम् । अमेद् इति । विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । वाक्यार्थ
इति । हरि भजतीत्यत्रेति शेषः । फलमिति । “कर्तुः” इत्यादिविहितकर्मसङ्गकविषये
फलमित्यर्थः । व्यापार इति । कर्तृविषये । स्वाश्रयेति । स्यात्स्यां पचति तण्डुलमित्यत्र
कर्मद्वाराऽधिकरणं, भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराऽधिकरणम् । फलीभूते इति । पदज-
भैरवी ।

नन्येवमिति । एवम्-अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वे । तस्यैव-आधारत्वस्यैव । शक्तिविशेषरूपस्य-
अखण्डोपाधिरूपस्य । चिन्त्यमिति । चिन्तायीजन्तु अखण्डोपाधिरूपधर्मस्य वाच्यत्वे तस्य विशे-
षणतयोशाब्दबोधविषयत्वरूपने च “प्रकृतिप्रत्ययौ” इति न्यायविरोधः, “कर्मणि द्वितीया”
इति सूत्रस्य “सुपाङ्गमादयोऽप्यर्थाः” इति भाष्यस्य च विरोधापत्तिरिति । किञ्च धर्मस्याख-
ण्डोपाधिरूपस्य वाच्यस्य सन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतायच्छेदकत्वे तस्य च कर्मतरापृत्तित्वविशिष्ट-
सकलकर्मपृत्तित्वरूपस्य महागौरवन्तस्याप्यखण्डोपाधिरूपस्य तदाध्याखण्डोपाधिरूपधर्मस्य
वाच्यतायच्छेदकत्वं युक्तमिति । यस्तुतस्तु पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षस्य मुख्यतया
कर्मादीनां द्योत्यत्वेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव युक्तम् । विशेष्यविशेषणभाव इति । इतरसम्य-
न्धानयच्छिन्नेत्यादिः । पदज-सोपेक्षितभावविशेषेऽपि—फलव्यापारयाध्यातुजन्मोदस्थितिविषय-
भावप्रकाशः ।

सङ्गच्छते । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम्, तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदक-

शब्दरसम् ।

न्योपस्थितावशिष्टेष्वपि तत्फलभूते शाब्दबोधे इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं सञ्ज्ञयाऽर्थस्य नि-
मित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारिकैवोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्ती-
त्यन्यत्र विस्तरः । तन्निष्ठधर्मस्येति । आधारेतरावृत्तित्वे सतिसकलाधारवृत्तित्वरूपस्ये-
त्यर्थः । आधारता तु शक्तिविशेषरूपाऽऽख्यैवेत्याशयः । नन्वाधारतैव निरूपकाध्यतम्बन्ध-
मैवौ ।

स्वस्य समानत्वेऽपि । इदमुपलक्षणमिति । फलभूतशाब्दबोधवैलक्षण्यप्रतिपादनमुपलक्षणमि-
त्यर्थः । सञ्ज्ञया-कर्मादिसञ्ज्ञया । अर्थस्य-सञ्ज्ञिन । निमित्तत्वं इति । शाब्दबोधजनकोप-
स्थितिनिमित्तत्वं इत्यर्थः । तत्रापि-पदार्थोपस्थितानपि । शयाशय इति । आधारविरूपध-
र्मिण एव वाच्यत्वमिति प्रतिपादकमूलस्याशय इत्यर्थः । निरूपकाशयेति । क्वचिदाध्यतानिरू-
पकं विवृतित्वरूपं फलं क्वचित्संयोगः क्वचिद्विभाग इति यथायमूहनीयमित्यर्थः । आश-
य-सङ्गुलादि । सम्बन्धभेदेनेति । पशुति गच्छतीत्यादौ फलाधारता समवायसम्बन्धाव-
च्छिन्ना, यरेभ्यो गां धारयतीत्यादावभावरूपफलाधारता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नेति भेदे-
नेत्यर्थः । नन्येवमाधारस्य शक्यत्वे तन्निष्ठाधारत्वस्योक्तरीत्या भिन्नस्य शक्यतावच्छेदकत्वे
भावप्रकाशः ।

रणीभूतायामिति भावः । अथ एवाह-तत्फलभूते इति । उपस्थितिजन्ये इत्यर्थः । मिथः समभि-याहा-
रात् चिरविवक्षित इति भावः । ननु 'आशयो द्वितीयाह' इति वदतोऽयमभिप्रायः-अत्र प्रकाशयो विवे-
क्षणम्, आशयतया फलं विवेक्ष्यम्, आशयत्वं शक्यतावच्छेदकम् अखण्डोपाधिरूपम्, आशयतात्वं तद-
नुगमकम् । आशयवश्यं विमलत्वर्थस्य निरूपकतया फलेऽन्य इति तु न युक्तं, 'कर्मणि' इति सूत्रत्व-
रसम्भवापत्तेः । न चाशयवश्यं संसर्गत्वे तदुक्तः पक्षोऽप्यतोऽपि सौषापत्तिरिति वाच्यम् । विमलत्वर्थ-
द्वारीह्यय आशयप्रातिपदिकार्थयोः साक्षाद्भेदेनान्वयान्मुत्पत्तेः । अन्यथा कर्मतासंसर्गकोषस्याप्यापत्ति-
रिति, तच्चिन्तयम्, 'सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्य' इत्यत्र कारकपदस्य शक्तिपरत्वेन शक्तिशक्तिमत्रोक्त-
भवेदेन शक्तिमत एव द्वितीयाशयार्थतायाः आध्यादिसम्मतत्वस्य प्रागुक्तत्वात् । किञ्चाशयत्वस्यातिप्रसक्त-
त्वात्, शक्यतावच्छेदकत्वानोच्यत्वात् । न च फलादिनिरूपितत्वविशिष्टमाशयत्वं तथा, तद्वेपणावच्छेद-
कत्वे गौरवात्, 'वैकुण्ठमन्वाराते' शयादौ तदभावेन तस्य 'मूनवृत्तितया द्वितीयायाः शक्यतावच्छेदक-
त्वानोच्यत्वात् । अत्र शुद्धाशयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे भगवद्देनान्वयतापत्तिः, तस्माद्भाष्यादिसम्मतमेव
युक्तम् । इयादिपदाशयस्य सामेऽपि शक्तिमत्त्वेनाभावात् दोषः । कर्मादिपदवशेन शक्यत्वे तु गौरवम् ।
एवं च कथं तावत् वैलक्षण्यमिति मूलं चिन्त्यमत आह-इदमुपेति । निमित्तत्वे-उपनयनसाधक-
विधौ । अत इति शेषः । तत्तत्संज्ञेति । तत्तदर्थविभागवत् साधु । आदिना कर्तृताधिकरणवत्प्रत्यह ।
तत्रापीति । अपिरेवार्थः । कर्मत्वादप्रिकारपक्षे एवेत्यर्थः । अर्थभावः-मुख्यत्रयीपक्षे संज्ञाशब्दोपेतिस्व-
प्रवृत्तिनिमित्तबोधो यथा इत्यादिपदेः पूर्वद्वितीयादिगुणारोपेन तत्तद्वितीयादिबोध इति 'कृदक' सूत्रे कैवटे
स्पष्टम् । एवं चाशयसंज्ञायास्तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तशक्यतेः संज्ञिनि बोधनमेवोचितम् । उद्देश्यतावच्छेद-
कत्वेन तत्तत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तत्वे 'फलाशयत्वात्कर्मत्वम्' इत्यादिभ्यवहाससंज्ञासाधनेः । न चास्य
तत्तत्कर्मसंज्ञेयत्वः, कथंतापत्तेः संज्ञामनानुपेति तथा अभ्यवहासः, तत्रापि पक्षे कर्मादिपदानां पदा-
प्रवृत्तिनिमित्तवशेन तदुत्पत्त्यवश्येन पदानभिधानाच्च । अनतिरिक्ताशयवशास्य पूर्वपूर्वव्यवहारेण
कर्मादिपदानां तत्तत्शक्तिमत् शक्तिप्रह इति; तथाह-अन्यथेति । मञ्जूषाशक्तिपर्यः । मूढे तस्यानु-
पादानादाह-आधारेतरेति । वृत्तित्वरूपस्येति । आपातप्रारम्भेति शेषः । मूनमते तापवमाह-
आधारतेति । आशय इति । आशये वाच्य इति वक्तुरिति भावः । भवेन वृत्तिशक्तिमाह-नन्विति
पदेनाधारताव्यापत्तिः । निरूपकेति । निरूपकभेदेनाशयभेदेन सम्बन्धभेदेन

चापत्याऽतिगौरवात् “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्रस्वरसमङ्गापत्तेश्च । अत एव भाष्यकार आह—

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः, संख्या चैव तथा तिङाम् । इति ।

न च तिङोऽपि धर्ममात्रमर्थः, “कर्तरि कृत” “छः-कर्मणि-च” “तयोरेव कृत्यकखलर्थाः” इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः, पाचको देवदत्तः, पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च । तस्मादिह घटादिशब्दा-

शब्दरत्नम् ।

भेदेन भिन्ना, आश्रयतात्त्वमखण्डमिति, न गौरवम्, आह—कर्मणोति । लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरताया दृष्टत्वेन सूत्रेऽपि सत्परतैवोचितेति भावः । आधारस्य शस्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमात् शक्त्यानन्त्यमिति बोध्यम् । कर्मादयोऽपीति । अपिना संख्यासूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता, शक्तिष्वेतै- धर्म्यभेदमापन्नीबोध्यत इति बोध्यम् । संख्या चेति । चेन कर्तृकर्मणी । वैरूप्याप- त्तेरिति । कृद्विषये धर्मिपरता, तिङ्विषये धर्मिपरतेति वैरूप्यापत्तोक्तिर्मर्थः । कृता धर्मि- वाचकस्य बीजमाह—पाचक इत्यादि । स्वीकारादिति । कृतमिति शेषः ।

मैरवी ।

शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिभेदापचिरत आह—आधारस्य शस्यत्व इति । आधारतात्वेन । अखण्डोपाधिपणेति शेषः । अनुगमादिति । अनुगताकारप्रतीतिविषयत्वात्, अनुगतधर्मा- यच्छिन्नशक्यतावच्छेदकतया एकत्वेन शक्तैरेकत्वमिति व्यवहार इति भावः । शक्तिरपि— कर्मात्पादिरूपा शक्तिरपि । यैः—कर्मादिपदैः । धर्म्यभेदम्—शक्तिमदभेदम् । एवञ्च कर्मादि- शक्तिमान् द्वितीयाथ इति श्रुत्या स्वीकार्यमिति भाष्यसम्मतमेव युक्तमिति बोध्यम् । यत्प्र- भास्यप्रकाशः ।

यमेवास्तस्योऽपि स्वकपकरो भिन्न एवेति भावः । अखण्डमिति । अखण्डोपाधिरूपमित्यर्थः । न गौरवमिति । एतेन ननु छद्मशब्दच्छेदकत्वस्यैव श्रवणशब्दच्छेदकत्वस्यापि शुद्धि रवीकरोपाध्या- भावः । अपि च तादात्म्यसम्बन्धेन छद्मशब्दच्छेदकमित्यर्थेयद-कर्मणोति । साधोक्त्याप्यपाने साधम- नुरोधेनेति ध्वनितम् । ननु आधारस्य आश्रयने कर्मणीयत्वेन तस्यैवोपरिपदेः को वा एतत्परत- भङ्गोऽय आह—लोके कर्मादोति । आदिना कारणादेश्चछद्मकत्वमुदाहृत्य परिग्रहः । सूत्रेऽपि— “कर्मणि द्वितीया” इत्यादिसूत्रेऽपि । अविर्भावादित्युक्त्यायकः । उचितेत्योति । अथवा सिद्धा- द-व्यापकस्यैव शक्यस्य भवेति भावः । नन्वेकमुक्त्याया त्रितयभेदेनाधारतानामानन्याच्छ्रवणशब्द- दधान-त्वेन श्रवणानन्यमत्र आह—आधारस्येति । आधारतात्वेन—उक्तस्यैव भास्यवतात्वरूप- श्रवणशब्दच्छेदकशब्दच्छेदकस्याप्यत्र तद्वानन्यमिति भावः । मूले कर्मादयोऽपि भिन्नं वाच्यम्, एता- न्तेकान्येषु साध्यान्वयप्रदेवमपि च, उपरिवाचये हतान्तरसम्बन्धेन स्वाभ्यन्तरीयत्वेनाह—अपिनेति । उत्तरिपदस्यैवोपरिपदेति भावः । अन्वयेऽपि विषये इत्याह इत्याद्यनेनाह—सूत्रेति । नन्वेव शक्ति- रीत्येति यादृशभाष्यमिदमन्वयेति बोध्यम् आह—शक्तिरपीति । कर्मादिशक्त्या शक्तिरपीत्यर्थः । अदिना एवदशक्यं एवितम् । एतेः—धर्म्यभेदः । धर्म्यभेदम्—शक्तिमदभेदम् । एतेन भिन्नावाच- रणितया । शक्तिरपि शक्तिमदभावात् । शब्दस्य-व्यतिरिक्ततायाह—चेनेति । तथा च शब्दपरिपरिनामेन तादात्म्यमभावेति भावः । ननु गूढानां तादात्म्यं ननु शक्तिरपि शुद्धशब्दस्य आह—तृतीयप इति । एता- रित्यादिभिः शेषः । तथा च शब्देकस्यैव तादात्म्यमिति भावः । ननु शक्तिरपि धर्ममात्रमर्थ इति न तादात्म्यमिति आह—तृतीयमिति । अथवा शब्द तादादिद्वेदशब्दस्यैव शब्दभेदेति भावः । अत- एव—तृतीयमिति । एवं च शब्दभाष्येऽपि सूत्रेऽप्यत्र । एतेन च शक्तिरपि शक्तिमदभावादि

नामिव विशिष्टमेव चान्यम् । आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्वपि धर्ममात्रं, सर्वथाऽपि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव । न हि तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम् । प्रपञ्चितञ्चैतच्छब्दकौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता ।

परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । गां

शब्दरसम् ।

प्रपञ्चितमिति । 'छादेशशब्दादेस्तिङां च वैपम्यं सर्वथा दुरूपपादमित्यादि' इति भावः ।

तेन नटरूपेति । अपादानादिविशेषविबक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविबक्षा, सर्वथाऽप्रसक्तस्याऽविबक्षा पेस्युमयथाऽपि गृह्यते । प्रकृते चान्त्या । गीतद्वारा च तस्य "आख्यातोपयोगे" इति शास्त्रव्युत्पत्तिं क्रियाजनकत्वम् । न च सत्य कर्मयुक्त्याभावः, नैरधी ।

पञ्चितन्तदाह—छादेशेति ।

नटस्य शृणोतीत्यादौ यथा नटेऽतिप्रसङ्गाप्रसिद्ध्याह—अपादानादीति । अन्त्येति । "सर्वथाऽप्रसक्तस्याऽविबक्षारूपा" । इति शास्त्रव्युत्पत्तिमिति । उपयोगमग्रहणस्य नटेऽपादानसम्पन्नाभ्याभावप्रकाशः ।

भावः । छादेशश्छादेशस्यापि सत्त्वादाह—छादेशेति । आदिना शान्तादिपरिग्रहः । तिङ्कृतस्यैव तद्विशेषणम् । मिथोऽर्पकमिति शेषः । स्पष्ट चेदमन्यत्र । आदिनाऽर्धजरतीयस्यागादिपरिग्रहः ।

ननु मविबक्षायाः प्राप्तिपूर्वकत्वेन नटस्य तदप्राप्तत्वादक्रियाजनकत्वेनाकारकत्वाच्च "अकथितं च" इत्यस्याप्राप्तिरिति किमर्थं परिगणनमत्र आह—अपादानादीति । तत्तद्व्येष्ट्याभानमित्यर्थः । चत्वर्यं । कारकाभिकाराकारकं सदकथितमित्यर्थेन कारकात्वे सत्येव सम्भवा भाव्यमिति सामर्थ्याद्विशेषलाभः । अकथितशब्दोऽत्राकीर्तिपदयो नाप्रधानवर इति भावः । सर्वथाऽप्रसक्त्याऽविबक्षा वेति । वयमप्यत्राकारप्रक्षेपः । अपिरेवार्थः । गृह्यते इत्यग्रे योग्यः, प्रसिद्धो यथाश्रुते वा । एव च पूर्वविधिप्रसक्तिपूर्वक तदविबक्षायां सर्वथा पूर्वविधेः प्रसक्तौ चैतद्व्युत्पत्तिरिति भावः । सर्वथाऽप्रसक्त्या परिगणनेन तत्र वारणपरम् "आख्यातोपयोगे" इति सूत्रभाष्यमत्र प्रमाणमिति गूढाङ्गम् । प्रकृते चेति । नटस्य शृणोतीत्यादौ रित्यर्थः, सर्वथा तत्र तदप्राप्तेरिति भावः । चत्वर्यं । एवमग्रेऽपि । यद्वा वयमपि यः समुच्चायक च द्रव्यम् । "आख्यातोपयोगे" इति शास्त्रेति । अन्यथा तत्रोपयोगपदानर्थक्यमिति स्पष्टं तत्रैव भाष्ये । नटं विना गीतश्रवणायोगात् द्वारेण द्वारिणो नान्यथासिद्धिरधिकरणवदिति भावः । तस्य—नटस्य । एवं प्रागपि । नटसम्बन्धि अवगमित्यर्थेन तस्याकर्मकत्वादिति भावः । एतेन गायककर्मक नटसम्बन्धि अवगण वाक्यार्थ इति रत्नाकरदण्ड्याद्युक्तमपास्तं, पश्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसममिभ्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः । स्फुटीभविष्यत्यनुपदेशः । न च परिगणनेऽपि गान्दोम्भि पयः स्वाह्वामित्यत्र स्वाह्व्यादेरधिकरणत्वाविबक्षायां कर्मत्वापत्तिः, पयोः कर्मन्तुत्तरादिति बाध्यम् । वात्वर्यं पापापान्नाकु सरला ।

अपादानादिविशेषैरिति । अपादानत्वादिरूपेणेत्यर्थः । कारकाभिकारात् कारकत्वस्य च्छेदयता-वच्छेदकत्वात् तेन रूपेणाविबक्षितत्वरस्य ग्रहीतुमशक्यतया पूर्वोक्तैरपादानत्वादिविशेषैरविबक्षितमित्यर्थो कथ्यते । "केनाकथितम् ? अपादानादिविशेषकमाभिः" इति भाष्योक्तप्रश्नोत्तराभ्यामकथितशब्दस्या-संकीर्तिरूपवशागर्पसरलतामात्र । अग्रधानरूपरूप्यवत्त्वे तु "पाणिना कस्यवाग्वा पयो दोम्भि" इत्यादौ कस्यवाग्वादेऽधिकरणत्वादिविबक्षायामपि अनेन परत्वात् कर्मत्वमाप्येव, दुष्टापत्तिरुक्तपात्रयोगे अभिकृतादिसद्धानां चारितार्थात् । प्रसक्तस्येति । प्रसक्तस्यापादानादेरप्यपादानत्वादिरूपेणाविब-क्षेत्यर्थः । मत्स्योदाहरणम्—"गां दोम्भि पयः" इति । अप्रसक्तस्याऽविबक्षेति । सर्वथा अपादानात्प्रा-प्तिरूपमित्यर्थः । मत्स्योदाहरणम्—"वर्ध वाचते वयुषाम्" इति । प्रकृते चान्त्येति । 'नटस्य शृणोति' इत्यत्र सर्वथा अपादानत्वाप्राप्तिरुदेत्यर्थः ।

दोषधीति । गोसम्बन्धि पयःकर्मकं दोहनमर्थः । स्यादेतत्, “कर्तुरीप्सिततमं कर्म”

शब्दरत्नम् ।

तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् । न च नयस्त्रिस्तरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात्प्राप्तापादानत्वविवक्षैवात्रेति वाच्यम् ? “आख्यातोपयोगे” इति सूत्रे उपयोगप्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षणयाऽपादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः । गोसम्बन्धीति ।

भैस्वी ।

वर्तकत्वेन भाष्यकृता चारितार्थस्योक्तत्वेन तच्छास्त्रलक्षितमित्यर्थः । न च नदीयतीतेन श्रवणक्रियासम्भवे तद्विधस्य नटस्यान्यथासिद्धतया क्रियाजनकत्वमिति वाच्यम् ? द्वारेण द्वारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावात् । तदंशस्य—कर्मयुगित्यंशस्य । न च दुहादिपरिगणने कृतेऽपि स्यात्स्यान्दोग्धि पय इत्यत्र स्थालया अधिकरणत्वाविवक्षायांभनेन कर्मसंज्ञा स्यादिति वाच्यम् ? धात्वर्थव्यापारात्प्राक्कर्मयुक्तत्वस्य संज्ञानिमित्तत्वात् । द्विविधाऽविवक्षायाः प्रकृतसूत्रे ग्रहणे मानन्तु ‘मान्दोग्धि पयः’ इत्युदाहरणपरम्प्रकृतसूत्रभाष्ये ‘नटस्य शृणोति’ इति प्रत्युदाहरणपरश्च भाष्यमेव । ननु ‘नटस्य शृणोति’ इत्यत्रान्तस्याऽविवक्षा स्वीकृता, सा न सङ्गच्छते, श्रुधातोर्निःसरणविशिष्टश्रवणार्थकत्वेन प्रथमाया अपि तस्याः सम्भवादिति कस्य-चिच्छङ्काग्निरस्पति—न चेयादिना । अनिष्टत्वेति । यदि निःसरणाविवक्षाविवक्षायामन्यत्वेति भावप्रकाशः ।

भावप्रकाशः ।

कर्मभावद्वयैव सति सम्भवे तत्र ग्रहणादिति बोध्यम् । कर्मयुक्तत्वं न परिगणनलभ्यं, तदप्राप्तं सत्त्वादिति प्राचोक्तिं लब्धयति—न चेति । गृह्णातीत्यर्थादिति । तथा च श्रुधातोर्निःसरणाङ्गे ग्रहणे लक्षणेति भावः । पयनेनानुपयावृत्तिः । एवं चैकेन सा गृह्यते इति तत्रैवार्थं प्रयोग इति । अनुपयोगे तदर्थं तद्विवक्षया नटा-शृणोतीति भवत्येवेति भावः । ईदृशलक्षणमेति । निःसरणाङ्गे ग्रहणे श्रुधातोर्लक्षणमेत्यर्थः ।

“तथायुक्तं चानोप्सितम्” इति सूत्राभ्यां गतार्थमेतत् । तथाहि, त्यजनोपस-

शब्दरत्नम् ।

गोकर्म्मकं पयःकर्म्मकं चेत्यर्थः । तत्र पयस एवेप्सिततमत्वे आह—तथा युक्तमिति ।
सैरवी ।

पठो तदा निस्सरणावधित्वविवक्षायाच्चटान्द्रुणोतीत्यस्याप्यापत्त्या “आख्यातोपयोगे” इति सूत्रस्योपयोगप्रहणवैयर्थ्यापत्तिरिति श्रुधातीर्लक्षणया तादृशार्थबोधकत्वमेति कल्पनीयमिति भावः । “अकथितञ्च” इति सूत्रस्य पठोवाधनायंमारम्भेणैतत्सूत्रसाध्यकर्म्मसंज्ञायां या द्वितीया सा सम्बन्धार्थिकेति प्राञ्चस्तञ्च युक्तं सर्वकारकविषयेऽप्येवमपवादत्वस्य सम्भवेन सम्बन्धार्थकत्वापत्तेरित्याशयेन न्याचष्टे—गोकर्म्मकमिति । स्यादेतदित्यादिना शङ्काकरणसमये “तथायुक्तम्” इति सूत्रस्योपपन्नासः कृतस्तत्प्रयोजनमन्दर्शयति—तत्रप यत् एवेति ।

भावप्रकाशः ।

अन्योपयोगप्रहणवैयर्थ्यापत्तिः स्पष्टैव । अनेनोपयोगे प्रसिद्धार्थे तथा प्रयोगोऽस्त्येवेति सूचितम् । सम्बन्धमात्रमर्थ इति वक्ष्यमाणश्रीलसिद्धान्ताशयेन गोसम्बन्धीति बोधो न युक्तः तस्यैव खण्डविष्यमाणत्वादत आह—गोकर्म्मकमिति । रत्नाकोऽप्येवम् । एव च मूल तथा खण्ड्यायुक्तं च विन्ययमिति बोधयन् । अतः स्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलन्यापातो दुर्हेतुः । तत्र विभागावधित्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वगोरिति भावः । नन्वेवं “कर्तुः” इत्यनेनैव सिद्धो “तथा युक्तम्” इत्यस्योपपन्नासोऽप्यर्थोऽत आह—सत्रेति । तयोर्मध्ये शयर्थः । पयस एवेति । उदेत्यवादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रागुक्तेप्सिततमत्वस्यो-
सरत्वा ।

प्राग्दिरूपकर्म्मणा भेदेऽपि तावत्तु कर्मत्वशङ्केरेवमेव कर्मत्वशक्तिपक्षबोधिना द्वितीयेत्यर्थे वैकल्याभावात् । प्राचीनानाम्नु यत्तद्विहितद्वितीयायास्तादृशशक्तिपुरस्कारेणानुवकराद् वैकल्यस्य दुर्बारात्वादिति तावदुक्तम् ।

वस्तुतस्तु अस्मिन्मते वैकल्येण बोधकं च “कर्म्मणि द्वितीया” इति विहितद्वितीयाया इष्टमेव, उद्देश्यसावच्छेदकफलाभयत्वादित्यतिरिक्तकर्मत्वादित्युक्तीनां प्रमाणाभावेनानुशीकारात् । फलाभयत्वात् कर्मत्वमित्यादेस्तु फलाभयत्वात् कर्मसंज्ञेत्येवार्थ इति न पुनश्चिदशेषः । कर्मत्वाविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमित्यस्य ॥ फलाभयत्वस्य स्वरूपतः फलाभयतात्वेन वा अविवक्षावामपि सम्बन्धत्वेन तद्विवक्षायामपि अनेन कर्मसंज्ञेत्यर्थ इति न तद्विशेषः । “कर्तुं गीतं तत्रमम्” इति सूत्रसत्ये कर्मत्वेन विवक्षायामेव तत्र इत्या तत्र शेषत्वाभावेन वक्ष्यमाणया अपवादस्यैवामावेन न तत्र द्वितीयायाः सम्बन्धार्थकतापत्तिः । “अकथितञ्च” इत्येतद्विषये तु अत्रादानत्वादिविशेषाविवक्षायामेव तत्र इत्या तत्र च शेषत्वस्य सत्त्वेन पठोपपन्ना येननाप्राप्तिस्याथेनापवादत्वाद् द्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वं सूचयाम् । कर्मप्रवचनीयसत्ताविषयकद्वितीयाविषेः पठोवाधकत्वस्य अन्यत्रोक्ततया अत्रापि तद्विषया वाच्यत्वात्कामावोपपत्तेः प्राचीनानामपि युक्तमेवेति । प्रधानकर्मणोति । अपवाने दुहादीनां प्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः । इत्युत्तरार्धम् ।

नन्वेवं व्यापारद्वयार्थत्वपक्षे दुहादीनामपवाने कर्मण्येव तादयः स्फुरिति चेत् ? न, अपवाने दुहादीनाम्, इत्युत्तरार्धस्य दुहादीनामेकन्यापारार्थत्वकल्पे “भूकथितञ्च” इति सूत्रारम्भत एव सत्त्वात् व्यापारद्वयार्थकल्पे तु पूर्वार्द्धेनेवोत्तरार्धप्रयोजनसिद्धेः । तथा हि दुहादिधातुयोगे गवादीनामेव प्रथानकर्मत्वं, गवादिष्यन्तधातुसंख्ये च प्रयोग्यकर्तुंरेव तत्रम्, कर्तुं प्रत्ययसममिव्याहारे कर्तुं निष्ठप्रधानव्यापारविशेषणकलाभयत्वस्यैव प्रधानकर्मत्वात्, तस्य च तत्रैव सत्त्वात् । एवञ्च व्यापारद्वयार्थकल्पे पूर्वार्द्धे द्विरमपदेन दुहादीनां गवादीनां गवादिष्यन्तानाञ्च सर्वेषामपि ग्रहणम् । इमेवामिमेत्य उन्मराने पूर्वार्द्धमवोपात्तम् इति । यत्तु ‘उत्तरार्द्धोचत्तदुहादिष्यन्तनुद्वयार्थोऽतिरिक्ता द्विकर्मका. के’ इति प्रदने । नीललोहंस्तेषामपि गायत्र्यानां तथैव च ।

द्विकर्मणोऽपि ग्रहण दृष्टव्यमिति निश्चयः ॥

इत्युत्तरं तत्र व्यापारद्वयार्थकसंवाहनात्वादिप्रमाणमुपलभ्यमिति न तत्र विशेषः, तथापि व्यादिप्रमेन कुर्यात्प्रत्ययानां तावत् । अन्यथा तत्र मते द्विकर्मणोऽपि तदर्थमवधारणेति दिक् ।

म्, अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः पयःचरणानुकूलज्यापारस्तद्विषयिणी गोप-
निष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । तथाच “अकथितं च” इति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् ?

अत्रोच्यते, “कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां ‘न मायाणामरनीयात्’ इतिवत् पक्षी
प्राप्ता, तां बाधितुमिदं सूत्रम् । तथाचेह पक्षोवत्सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति

शब्दरत्नम् ।

मन्तव्यशक्त्योरित्यर्थः । ईदृशे विषये आकङ्क्षासूत्रतद्भाष्यवत्कादुमयोरपि द्वितोयैव बोधि-
केति भावः ।

इति स्थितमिति । प्राचां ग्रन्थे इति शेषः । अत्राश्वविषीञ्च तु पक्ष पयोनिष्ठवि-
भागाशुक्लज्यापार एव धात्वर्थस्त्वदाज्यादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदं-
भावश्यकम् । पूर्वग्रन्थेष्वपि । किं च “कर्तुं” इत्यपि पञ्चपञ्चाद एव । तदभावे
सद्विषयेऽपि पक्षपा एव प्राप्तेः । अतः पञ्चपञ्चादत्वमात्रेण न सम्बन्धत्वेन बोधकरोचिता ।
सस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध इत्येवोचितम् ।

मैत्रेयी ।

प्राप्ताज्जासकर्मसंज्ञायाङ्कर्मत्वमात्रस्य द्वितीयया । प्रतिपादनसम्भवाद् अह—ईदृशे चेति ।
अभयोः शक्त्योः प्रतिपादकेन प्रतिपादनविवक्षा, जाता त्वेकैव विभक्तिस्तादृशविषय इत्यर्थः ।

इति स्थितमित्यस्मादज्ञाप्ये स्थितमित्यर्थः प्रतीयने, परस्परं वक्तुमशक्यं, वक्ष्यमाणा-
नुपपत्तेरत आह—भाषाकृत्य इति । अत्र—प्राचामित्यनेन प्रतिपादने । अपादानत्वविवक्षायाम्
गोः पयो दोषीत्येव भवतीत्याशयेनाह—अपादानत्वाविवक्षायामिति । अन्येन—शास्त्रान्तरेण ।
असिद्धेरिति । कर्मसंज्ञाया इति शेषः । एकज्यापारार्थकत्वं यदा यदादिधातूनान्तश्च तत्कारकस्य
कर्मसंज्ञार्थम् “अकथितञ्च” इति सूत्रम् । यदुक्तप्राक् पक्षीपाधनार्थमिदं सूत्रमित्येत-
त्साम्यविभक्तेः सम्बन्धार्थकत्वमिति, तद् दूषयति—किञ्चेति । क्रियाजनकतासमानाधिकरणेति ।

भावप्रकाशः ।

कर्मपादानत्वबोधो वाचकभावादत आह—ईदृशे चेति । तद्भाष्येति । मूलोक्त्यर्थः । यदि तथा
न स्यात्कर्मकैवेति नियमः कर्म वा पञ्चादावोक्तिरिति भावः । एवं च पयोनिष्ठविभागाशुक्लज्यापार-
शुक्लज्यापारो दुर्हेत्यर्थः । तत्र विभागावधिवत्त्व तदनुकूलज्यापारावयवत्वस्य च गति उत्तरम्, शोष्णापारो
द्वितीयार्थः इति प्रायुक्तमसङ्गम्, किन्तुपक्षलग्नपरत्वस्य व्याख्येयम् । टोकायां तत्रैवेतदनुक्तिस्तु तस्या
अत्र सत्त्वात् । एतेन तद्भाष्यानुपेक्षेर्दं सूत्रं नियमार्थम्—प्रकथितस्य यदि स तर्हि दुष्टादिसम्बन्धिन
एव । तेनान्तर्भावित्यर्थस्यार्थार्थं मैत्रेयैर्न पट करोतीति । प्रयोगः । विषयार्थे त्विदं दुर्वारमिति
प्राचोक्तमप्राप्तमिति बोधम् । इति स्थितमिति मौलसिद्धान्तस्यावर्त्ता बोधविबुधाह—प्राचामिति ।

शमिदाह—अत्रेति । उक्त्यर्थः शयर्थः । एतेन व्यापारद्वयनिरासः । अन्येन । तदवच्छिन्नोक्तसूत्र-
द्वयेनेत्यर्थः । वस्तुतोऽन्येन “कर्तुं” इति सूत्रेणेत्यर्थः । अन्येष्वपि—भाष्यापरिगणितप्राचादिषु ।
मौलार्थमभ्युपेक्ष्याह—किं चेति । अपिना “तथायुक्तम्” इत्यादिपरिग्रहः । पूर्वमेति । पञ्चपञ्चा-
दस्येति । तदपञ्चाज्जाभावे सर्वत्र पक्षीप्रापया सर्वासान्तरपञ्चादशकमात्रेणेत्यर्थः । सम्बन्धत्वेनेति । तत्तु
पक्षप्रतिशेधोभ्यतानिर्कृतिशेषकरोत्यर्थः । अन्यथा विशेषरूपेण बोधोच्छेदोपपत्तिः । अत्र एव “कर्मनि द्वितीया”
शयस्य न वैकल्प्यम् । अत्र एव चैतत्सूत्रस्येव भाष्येऽनेनैव सिद्धे व्यापकत्वद्वयेपक्षेणाशङ्क्य इति सूत्रमात्र-
स्यानेन सम्भवात् । “वारण” शयस्थानवत्कादृशे मातृशब्दस्य पञ्चमी । स्वादिशेषोपसृतिप्रतिपाद्यापरम्भस्य-
मित्युच्यते । एतेन दुष्टादीनां व्यापारद्वयार्थत्वे “कर्तुं” इति कर्मत्वे तद्वेनाविवक्षायामन्येन कर्मत्व-
मिति मूलोक्तमप्राप्तं, तदतो व्यापारात् । अत्र एव च “कर्तुं” शयनेन सिद्धिमभियास्य वैकल्प्यं मध्ये
नाशङ्कितम् । अत्र एव चोदशपञ्चादोपमानमिति भावः । तदेतद् वनयितुमुपसंहारः—तस्मादिति ।
चक्रेत्येत्यर्थः । अत्रापि—“प्रकथितं च” इत्येवमिति । अस्मिन्पक्षस्तनुवापक । एतदर्थनाह—किञ्चेति ।

शब्दरत्नम् ।

व्यापारद्वयार्थत्वे “कर्तुरोप्सिततमम्” इत्यनेनापि द्विकर्मकत्वमस्त्वेष यथाप्रयोगं बहूनां धातूनाम् । तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः,

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाद्विकर्मणाम् ॥ इत्युक्तेः ।

प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम्, अन्यन्तविषये ईदृशप्रधान्यस्यैव ग्राह्यत्वात् । गंगाः शतं दण्डयन्ताम् इत्यादौ गर्गाणामेव तत्त्वमिति तत्रैव कर्मणि लादयः ।

मैत्री ।

एतेन कारकत्वमपि शक्तिविशेष एव । तेनैव रूपेण शाब्दबोधविषयता संज्ञित इति ध्वनितम् । अपादानसम्प्रदानाधिकरणानामपादानत्वादिनाऽविवक्षायामनेन कर्मसंज्ञायाङ्गमस्त्वशक्तिमत्त्वेनैव शाब्दबोधविषयतेति योध्यम् ।

मूलद्वन्द्वयितुमुपक्रमते—व्यापारद्वयेति । अपिः “तथायुक्तम्” इति सूत्रसमुच्चायकः । यथाप्रयोगमिति । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । बहूनामिति । मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणमित्यनेनोक्तम् । उक्तरीत्या धातूनान्द्विकर्मकत्वे धोषिते लकाराद्युत्पत्तिविषये व्यवस्थानाह—तत्रेत्यादिना । ये—दुहादयः पश्यादयश्च । इत्युक्तेरिति । इति भाष्यकारोक्तेरित्यर्थः ।

इष्टव्यवस्थानिष्ठये प्रधानकर्मत्वपदार्थेति—मयावेति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्य-शाब्दबोधे यः प्रधानभूतो व्यापारस्तस्मिन्साक्षाद्विशेषणं यत्फलन्तदाश्रयत्वम् प्रधानकर्मत्वम् । कर्तृनिष्ठेति व्यापारेति च स्वरूपकीर्तनम् । मापदेन परस्परया विशेषणत्वव्यवच्छेदः । गंगाः शतदण्डयन्तामिति भाष्यीयप्रयोगे यद्यपि न कर्तृप्रत्ययस्तथापि गर्गरूपकर्मणि लकारोत्पत्तिव्यवस्थानाह—गर्गा इति । गर्गाणामेवेति । कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे गर्गान् शतदण्डयन्तीत्यत्र स्वसम्प्रदानकृतानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो दण्डयतेत्यर्थः, तत्र प्रधानभूतो व्यापारो द्वितीयस्तन्निष्ठविशेष्यत्वानिरूपिता साक्षात्प्रकारता प्रथमव्यापारस्येति तदाश्रयग-

भावप्रकाशः ।

कारकत्वव्याप्यसंज्ञानां स्वबोधेऽपि कर्मत्वादिशक्तिमत्स्वबोधकत्वात् । एवं चापादानसम्प्रदानाधिकरणानां तत्रेनाविवक्षार्था कर्मत्वेनैव विवक्षेति तत्रम् ।

मूलादि द्वन्द्वयितुमुपक्रमते—व्यापारद्वयेति । बहुव्रीहिः । अपिर्मूलोक्तरीत्या “तथायुक्तम्” इत्यस्य सम्राहकः । यथाप्रयोगमिति । अनेनातिप्रसङ्गो वारितः । बहूनामिति । मनेन मूलपरिगणितभिन्नानामपि ग्रहणं सूचयते । नन्वेवं कथमिष्टज्ञायादिव्यवस्थेयत्वाद् आह—तत्र ये इति । “कर्तुरोप्सितम्” “तथायुक्तम्” “मकथितं च” “अतिबुद्धि” इत्यादिविषयानेकद्विकर्मकव्यन्तदुहादिपञ्चादिषु मध्ये ये भाष्यप्रविषया द्विकर्मका इत्यर्थः । इत्युक्तेः । इति भाष्योक्तेरित्यर्थः ।

नन्वेवं प्रधानकर्मत्वमुद्देश्यत्वरूपं तत्त्वस्यैवेति तत्रैव लादयः स्युः, उभयत्र वा स्युरित्येते तु गर्गरूप एव कर्मणि “अपमाने दुहादीनाम्” इत्युक्तेः । अत्र तत्र गंगाः शतदण्डयन्तामिति भाष्यप्रयोगसङ्गतित्वात् आह—प्रधानकर्मत्वं पठति । ननु कर्मप्रत्ययस्यैव फलव्यापारबोधविशेष्यविशेषणभावपरोक्षत्वात् तत्रैव तदर्थं गर्गाणां लादय इति आह—कर्तृप्रत्ययेति । कर्तृनिष्ठेति व्यापारेति च स्वरूपकर्मणः, तत्रैव यद्विशेषणं फलनिवर्तकः । मापदेन परस्परया विशेषणत्वव्यवच्छेदः । मापदेन परस्परया विशेषणत्वव्यवच्छेदः । ननु तेषां दुहादित्वं प्रकृत्योद्देश्यवत्त्वमात्रमात्रमेव व्युत्पत्तिनिवृत्तकं कुतो नोपीद्विषये इत्यत्र आह—यप्येति । “व्यापारो व्याप्यनिष्कर्षणार्थं मुख्यकर्मणि” इत्यत्र मुख्यत्वात् व्यन्ते कर्तृत्व कर्मणः तत्रैव तदर्थं लादयः आह—गर्गा इति । एवं तत्र व्याहृतः । तत्रम्—फलव्याप्यकर्मत्वम् । तत्राश्रय-

शब्दरत्नम् ।

उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधाच्च शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्य भाष्यविरोधः ।

एकव्यापारार्थकतुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि । अप्रधानत्वं चात्रोक्तप्रधान-
कर्मभिन्नत्वम् । तच्च तत्रार्थे गवादीनामेव, फलाश्रयत्वाभावात् । एवं च

मैरवी

गर्गान्प्रधानकर्मत्वम् । नन्वेवं “वृद्धिरादैच्” इति सूत्रभाष्येऽप्रधानकर्मगर्गान्त्वद्व्युत्पत्तेऽपि
न प्रधानस्य शतस्यावृत्तिरिति प्रतिपादितन्तद्विरोध इत्यत आह—उद्देश्यत्वेति ।

तुहादीनामेकव्यापारार्थकत्वे “अकथितञ्च” इति सूत्रेण तद्योगे गवादीनामिति प्राग-
मिहितन्तदापि गवादिकर्मणि लकारादिव्यवस्थामाह—एकव्यापारेति । तदा हि विभागा-
नुकूलव्यापार एव तुहधात्वर्थः । विभागरूपम्फलप्रधानव्यापारविशेषणन्तदाश्रयत्वात्पयसः
प्रधानकर्मस्यन्तर्निष्ठत्वाद्गवादीनामिति तेषामप्रधानकर्मत्वम् । एवमेवेति । उक्तरीत्येष्टव्यवस्था-

भावप्रकाशः ।

न कदातानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारो दण्डेर्हस्तत्र साक्षाद्व्यापारजन्यफलनाश्रयत्वात्तेषामेव
तत्त्वमिति भावः । नन्वेवं प्रधानगर्गानुरोधाच्छतस्यावृत्त्यापराधः वृद्धिसूत्रभाष्यविरोधोऽत्र आह—उद्देश्य-
त्वेति । अन्यथा “कर्तुः” इति कर्मात्वाभावेन द्वितीया न स्यादिति भावः । विरोध इति । तदभाष्यस्य
तादृशप्राधान्याप्राप्त्याप्यपराधादिति भावः । अत एव प्रधानकर्मणीति सर्वपक्षमुक्तवोच्यतापात्तातिरिक्ता
दिकर्मकाः के इति प्रश्ने—

नीवहोर्हस्तेऽपि गत्यर्थानां तथैव च । द्विकर्मकेषु ग्रहणं ग्रहण्यमिति निश्चयः ॥ इत्युक्तम् ।

तत्र न्यादिग्रहणं तत्र कृत्रिणं मम व्यापारद्वयार्थकभातुःकक्षणम् । ‘अप्रधाने तुहादीनाम्’ इत्यस्य
विषय वस्तु तृतीयद्विकर्मस्थले तद्व्यवस्थामाह—एकेति । “अकथितं च” इति सूत्रविषये इति भावः ।
आदिना “इदियाविश्विप्रच्छिन्निभिश्चिन्नामुपयोगनिमित्तमपूर्वविषी मृविद्यासिगुणेन च वरसचते तत्त-
दकीर्तिमाचरित केविना” इति भाष्योक्तसप्तानां ग्रहणम् । कर्मणीति । अस्य लादय इति शेषः । ननु
धात्वर्थप्रधानव्यापारसाक्षाद्विशेषणफलाश्रयत्वस्य प्रधानकर्मत्वे परम्परया विशेषणतादृशफलाश्रयत्वमप्रधा-
नकर्मत्वं लब्धं, तच्च न गोर्न वा पयस इति कथं तत्र निर्वाहः ? अनुद्देश्यत्वरूपमप्राप्त्याप्यं तु न
तदुत्पत्तौ नियामकमत्र आह—अप्रधानत्वं चेति । अप्रधानकर्मत्वं स्तिर्यग्धेः । तत्रार्थे । पयोनिष्ठविभागा-
नुकूलव्यापारे एव धात्वर्थे भङ्गीक्रियमाणे इत्यर्थः । अत एवाह—फलाश्रयेति । तस्य धात्वर्थत्वाभावादिति
भावः । तथा सति वक्तव्यं फलितमाह—पूर्वं चेति । तेषां प्रधानकर्मण्येतेषामप्रधाने कर्मणीत्येव लादि-
व्यवस्थाया द्विकर्मकत्वस्य च सिद्धौ चेत्यर्थः । ननु परिणयमध्ये व्याप्यानुकूलोक्तव्याप्यादीनां व्यापार-
द्वयार्थकत्वेन द्विकर्मकत्वस्य सादृश्यव्यवस्थायाश्च मूलमते ‘अप्रधाने तुहादीनाम्’ इत्यनेनैवात्र मते ‘प्रधान-
कर्मणि’ इत्यनेन साधितत्वेऽपि तेषामेकव्यापारार्थकत्वे तदुभय न स्यात्, भाष्ये परिणयनेन तद्विधानात् ।
तथा चासाधारं स्यात्तत्र तत्प्रायोगस्य, अथ तद्विषये व्यापारद्वयार्थकत्वं नियतमिति चेत्सर्वत्रैव तदाऽस्तु
माऽस्तु “अकथितं च” इति सूत्रमिति चेत् ? च, तदनुकूलेन तत्र तेषामसार्थत्वे इहाप्रक्षेपे, अत एव
सूत्रावश्यकताश्च । एतेन मूलोक्तमेव युक्तं न तु व्यापारद्वयार्थकत्वेन साधनमित्यपत्ताम् । तद्व्यवस्थ-
सरला ।

फलाश्रयत्वाभावादिति । फलाश्रयत्वेऽदकसम्बन्धेति शेषः । एवञ्च फलानवच्छेदकसम्बन्धेन
फलाश्रयो गौणकर्म । फलानवच्छेदकसम्बन्धश्च सर्वोऽपि न पाद्यः । किन्तु सर्वोपसमसायविषयविविद्धि-
भाषाद्यन्यतम एव । तेन व्यतिरिक्तसम्बन्धेन सर्वेषां फलाश्रयत्वेन स्यात्त्वादेन कर्मत्वम् । “याचायादी-
धनीययोऽप्यागसमवायऽस्त्येवेति न दोषः । परिणयने इति । “आचयागोपयोः” इति सूत्रे ‘इदि-
याधि रधि प्रच्छिन्निभिश्चिन्नामिति ररुक्ते परिणयने पचादिचातुर्नां व्याप्यानुक्तानां तत्र पाठो न युक्तः

शब्दरत्नम् ।

भाष्यानुक्तानां परिगणनेपाठोऽयुक्तः । “अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञा” इति चायुक्तम् । एवं मेरवी ।

सिद्धौ च । भाष्यानुक्तानां—पचादीनाम् । भाष्यांकास्तु दुहादयः । एकव्यापाराथक्येऽपि तेषामप्रधानद्वयं यस्य “अकथितञ्च” इति सूत्रेण कर्मसंज्ञा तदव । एषान्तचदात्वर्थप्रधानी-भूतो यस्तादृशव्यापारस्तद्विधेयं फलाश्रयमिन्नत्वमस्त्येव । इत्थं हि तत्रत्यं भाष्यम्-“केनाकथितम्, अपादानादिभिर्विशेषकयाभिः” इयं करणे तृतीया भूतकालोऽत्राविवक्षितः-तेन सर्वथा यत्रापादानादीनामप्रसक्तित्तेषामप्यसङ्कीर्तितत्वादकथितत्वव्यवहारः । “किमुदाहरणम् ? दुहिषाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिन्मासुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ भ्रुविशासिगुणेन च यत्स-चते तदकीर्तितमाचरितद्विवारः” । उपयोगनिमित्तमिति । उपयुज्यते इत्युपयोगः पयः फलादि-तस्य निमित्तद्ववादि । पयआदीनामुपयोगपदव्यवहार्यत्वप्रदर्शनेन तेषामीप्सिततमत्वन्दर्शि-तम् । गवादीनाञ्च तन्निमित्तत्वेन धात्वर्थव्यापारात्प्राक् पयभादिकर्मयुक्तत्वमिदं दर्शितम् । गवादीनान्तर्धा युक्तत्वाभावात् “अकथितञ्च” इत्यनेनाऽपि कर्मसंज्ञा न भवति । अपूर्ववि-धावित्यत्र पूर्वत्वमुपलक्षणन्तेन परविधावपीय सञ्ज्ञा न भवति । भ्रुविशासिगुणेनेति । भ्रुवि-शास्योर्गुणः साधनप्रधानद्वयं धर्मादिकन्तेन यत्सचते-सम्यग्यते इत्यर्थः । क्रियायाः साध्य-त्वात्प्राधान्यद्वारकाणान्तु तदर्थत्वाद् गुणत्वम् । एवम्परिगणनेन नऽस्य शृणोतीत्यादावति-प्रसङ्गवारकेण “अकथितञ्च” इति सुयोदाहरणत्वमेवाध्यातुनामिति प्रदर्श्य, “दुहि, गां दोग्धि-पयः” नैतदस्ति, कथिताप्रापादानसञ्ज्ञा योः पय आदौ इत्यर्थावगमादपादानत्वज्ञवादीनाम् । अनेन यदा गवादीनामपादानत्वविवक्षा तदा न भवति । यदा तु न तथा धात्वर्थव्यापार-धायकता ॥ तदा “क्रतुः” इत्येव कर्मत्वमिति प्रदर्शितम् । “याचि, इदन्तर्हि पौरवं याचते । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा, पौरवात्त्राजिपृक्षत इत्यर्थस्य प्रतीतिः” । एतेनास्या-प्यनुदाहरणत्वन्दर्शयित्वा तत् उक्तं “न याचनादेवापायो भवति याचितोऽसौ यदि वदाति तदाऽप्रायेण युज्यते” । एतेन सर्वथाऽविवक्षायामनेनासङ्कीर्तितपौरवस्य कर्मत्वम् । “यधि, अन्यवद्विद् गां व्रजम् । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वाऽधिकरणसञ्ज्ञा, गां व्रजे स्थापयतीति सम्प्रत्ययात्” । एतेन यदा गौर्वत्र प्रयिताति गवा व्रजम्प्रवेशयतीत्यर्थविवक्षा तदा व्यापार-द्वयार्थक्येन पूर्वसूत्रस्य प्रवृत्तिरित्यर्थादुक्तमभवति । “प्रच्छि, माणवकमन्यानमृच्छति । नैत-दस्ति, कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा माणवकान्मागोपदेवं जिपृक्षत इत्यर्थः (१) विपक्षा दर्शिता यदाऽनुदाहरणत्वं, यदा तु प्रदनमात्रमनङ्गीकृतापायत्वात्पथंस्त्वदभिप्रायेण न प्रदनादेवापायो भवति पृष्टोऽसौ यथाचष्टे तदाऽप्रायेण युज्यते” इत्युक्तम् । अनेन सर्वथाऽविवक्षायामनुदाहरण-त्वमृच्छेर्दर्शितम् । “मिक्षि, पौरवं गां मिक्षते । नैतदस्ति, कथितात्र पूर्वापादानसञ्ज्ञा न भिक्षनादेवापायो भवति मिक्षितोऽसौ यदि वदाति तदाऽप्रायेण युज्यते” । अनेन भिक्ष-भावप्रकाराः ।

प्राह—भाष्यानुक्तानामिति । पचादीनामित्यर्थः अत्र पच तन्पुनराभिव्यक्त्यर्थम् मोदनं निर्वर्तयतीत्य-र्थं इति वेदोक्तैः सञ्ज्ञाते । दुष्टत पौष्टम् । अन्वेषा “अन्वेषापोपयोगे” इति एतन्मापोपपरिगणन-वशात्पि । विधमाये भिक्षिमहदेवद्व्यापिष्ठः, यथावाचक्याचिमहनेनेव सिद्धेति । तदाह—अयंति ।

सरला ।

पय एवम् । सूत्रे—अमेऽप्युच्यते । एतदर्थं पूर्वमेवेत्यम् । अयुक्तमिति । येषामेतरानां भागानां द्विमेकविविधं तेषां पृथोऽर्थात्वा व्यापारद्वयार्थद्वयमाश्रित्य “अनुतीप्तिगमन्” इत्यनेनेव सिद्धे, “आ-कृताऽनेन” इति एवमाश्रित्य (एतन्माय, अन्वेषे एवम् भिक्षिमहनेन) । अन्वेषा परापरनिवृत्ति-त्वमाश्रित्य भागानां द्वयार्थद्वयमाश्रित्य “इदमेवद्वयं कथितम्” इति प्रतिपादयतो व्यापारजनकत्वा-निरूपणार्थं एतन्पुनरावृत्त्यर्थः च याचरेव इत्यनेन तदेवार्थविवक्षितं द्विमेकविविधं एवम् ।

स्थितम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु पठ्यते । तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव । एवमग्रेऽप्युक्तम् । यत्तु प्राचोक्तम्—

दुह्याच्चर्यरुधिप्रच्छिन्नशुशुभ्रजिर्मयुक् ।
नीहृकृष्मन्धवहदण्डप्रहमुष्पचर्मभाक् ॥ इति,

शब्दरत्नम् ।

अर्थत्वेन द्विकर्मकत्वातिप्रसङ्गस्त्वनभिधानेन वारणीय इति दिक् ।

अपादानत्वमात्रेति । विभागानुसङ्गव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामिति भावः । गोः क्षीरेति । न च क्रियान्वयेऽपि शेषत्वविवक्षयां सेति वाच्यम् ? “पठ्यन्त्यर्थकस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयः” इति श्रुत्युत्पत्तेः । अत एव तण्डुला-

भरवी ।

धातुविषये याचिधातुबहुदाहरणमनुदाहरणत्वञ्च कल्पनीयमिति कथितम् । “चिन्, वृक्षमव-
चिनोति फलानि” । वृक्षस्यापादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम् । नैतदस्ति, कथिताश्च पूर्वाऽपा-
दानसंज्ञा वृक्षात्फलान्यादृश इत्यर्थावगमात् । एतेनापादानत्वाविवक्षैव नास्तीति
निदर्शितम् । “शुचि श्राप्ति, पुत्रन्धर्मममूते पुत्रन्धर्ममनुशास्ति” । पुत्रो धर्मं प्रतिपद्यते, पुत्रन्ध-
र्मप्रतिपादयतीत्यर्थः । अनेन सम्प्रदानत्वाविवक्षायामनुदाहरणत्वमित्युक्तम् । “नैतदस्ति,
कथिताश्च पूर्वा सम्प्रदानसंज्ञा वचनानुशासनकर्मणा धर्मेण पुत्रस्याभिप्रेयमाणत्वात्सम्प्रदान-
त्वम्” । सत्याविवक्षा चात्र नास्तीति प्रदर्शितम् । तस्मात् श्रीण्येवोदाहरणानि पौरवं गां
याचते भाणवकम्पन्यानमृच्छति पौरवं गां भिक्षत इति । इति चायुक्तमिति । भाष्योक्तपरिग-
णनपरवाक्ये “याच्धातुसमानार्थकभिधेरुपादानादिति शेषः । एवमन्वयत्वेन—दुहादिवद्
दृढ्यर्थत्वेन । अतिप्रसङ्ग इति । गमादिधातूनां संयोगानुसङ्गव्यापारानुसङ्गव्यापाराध-
र्थकतामाश्रित्य भृत्यश्च ग्रामद्वृष्टतीत्यादिप्रयोगापत्तिरूपोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । विस्तरस्त्व-
न्यत्र द्वष्टव्य इत्याशयेनाह—दिगिति ।

ननु क्रियायामन्वयेऽपि कदाचित्पट्टीसम्भयात्क्षीरविशेषणत्वमात्रेण पट्टीप्रतिपादनमयु-
क्तमित्याशयेनाशङ्क्य कृत्वा तादिराचष्टे—नचेति । पठ्यन्त्यर्थकत्वेति । शेषेत्यादिः । स्वान्वय-
योग्यार्थकनामसमभिव्याहारे इति कथनेन यत्र तत्समभिव्याहाराभावः क्रियायामन्वयविवक्षा
च शेषत्वविवक्षा च तत्र पट्टी भवत्येव । भातुः स्मरति, नटस्य शृणोतीत्यादी यथा । इति श्रुत-
सेरिति । एतेन पयःपदसमभिव्याहारे धात्वर्थान्वय इति दर्शितम् । अत्र एव—उक्तन्युत्प-

भावप्रकाशः ।

न-देवं द्विकर्मकत्वमप्येतिप्रसङ्गापत्तित आह—पूर्वं अर्थत्वेनेति । व्यापारद्वयस्य तात्पर्य-
कल्पनया अर्थत्वेनेत्यर्थः । एवं च परममूर्च्छं मूलमनायममिदं च तथा कैयटरत्नाकरदण्ड्यापुनरु च
चिन्त्यमिति बोध्यम् । विस्तरसम्बन्ध बोद्धव्यः । उदाह—इति दिगिति ।

व्यापारद्वयार्थत्वे तत्रैव मात्रविवक्षायामिति मुख्यो लक्ष्यते, तन्नालुल्लसत्पुनरुत्पत्तिरुत्पत्तिरिति—
विभागेति । मात्रपदेन व्यापारद्वयव्यापृतिः । नैतमात्रपदेन कर्मत्वव्यापृतिः । एतादृशद्वय-
लक्ष्यमिति—नपेति । एवं, बोधयथापि तथा प्रयोग इति भावः । पठ्यन्त्यर्थकत्वेति । शेषेत्यादिः ।
समभिव्याहारे इति । अनेन भातुः स्मरति, नटस्य शृणोतीत्यादीनां साधुणा व्यवहारः । व्युत्पत्ते-
रिति । एवं च तत्र न तदर्थस्य क्रियान्वय इति भावः । तत्र मूर्च्छं धनमिति—अत एवेति । तत्रम-

अत्रेदं वक्तव्यम् । ग्रहेः पाठो निर्मूलः । जग्राह द्युतरं शकमित्युदाहरणम्-

शब्दरत्नम् ।

नामोदनं पचतीत्यादौ “अर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे पष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयति” इत्युक्तं भाष्ये, न तु पाकान्वये पष्ठीत्युक्तमिति दिक् ।

निर्मूल इति । अपादानत्वाच्चविवक्षायां तत्सम्बन्धिनाः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः । द्विकर्मकत्वं तु यदीदं तर्हि व्यापारद्वयार्थतया बोध्यम् । उदाहरणमप्युक्त-

भैरवी ।

तिसत्त्वादेव । आदिना तण्डुलानोदनम्पचतीत्यस्य सङ्ग्रहः । अत्र निर्वर्तनं विस्फेदनं च पचैरर्थः । तण्डुलान् विस्फेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति वाक्यार्थः । इत्युक्तमाह्य इति । “कर्तुरीप्सितमम्” इति सूत्रभाष्ये उक्तमित्यर्थः । तत्र हि “अयेह कथम्भविष्यं तण्डुलानोदनम्पचतीति आद्योस्वित्तण्डुलानामोदनम्पचतीति ? उभयथा भवितव्यम् । कथम् इह तण्डुलानोदनम्पचतीति ? दृश्यर्थः पचिः तण्डुलान्पचन्नोदनं निर्वर्तयतीति । इहेवान्तिस्तण्डुलानामोदनम्पचतीति ? दृश्यर्थश्चैव पचिः विकारयोगे पष्ठी तण्डुलविकारमोदनं निर्वर्तयति” इत्युक्तम् । यद्यपि फलव्यापारावादाय सर्वेषामेव धातुनाञ्चार्थत्वमितिह व्यर्थत्वाभिधानमनुपयुक्तमिति शङ्का भवति तथापि विस्फेदनविशिष्टनिर्वर्तनम्पचैरर्थ इत्यर्थाभिप्रायेण व्यर्थत्वाभिधानम् । विस्फेदनवैशिष्ट्यञ्च क्वचित्सामानाधिकरण्येन यथा आद्यं । तत्र विच्छित्तिरूपफलाश्रयत्वात्तण्डुलानान्निर्वृत्तिरूपफलाश्रयत्वात्तु ओदनस्य कर्मता । द्वितीयप्रयोगे तु करणत्वेन विच्छित्तिविशिष्टनिर्वर्तनम्पचैरर्थः । तत्र तण्डुलानान्धात्वर्थप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वामान्न कर्मत्वद्विस्तुविकारयोगविवक्षया षोपे पष्ठीति बोध्यम् । विच्छित्तेश्च सम्बन्ध्याकाङ्क्षार्थासन्निधानात्तण्डुलसम्बन्धिनी सेति विज्ञापते । अत्र भाष्ये यथा मातुः स्मरतीत्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया पष्ठी भवति, तथैव तण्डुलपदादपि सा सिद्धैवेति विशिष्य विकारयोगे पष्ठीत्यभिधानेन पच्छान्तार्थस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वय इत्युत्सर्गतो व्युत्पत्तिः सूचिता ।

मूलभास्तीतीति । आप्यानुक्तत्वादिति हेतुः पूरणीयः । अत एवाह—द्विकर्मकत्वमिति । मनुकरीत्या द्विकर्मकत्वं साधितमेवेति कथम्प्रक्रियाकृतुकोदाहरणस्यापुक्तत्वाभिधानमित्याका-
भावप्रकाशः ।

विन्याहारे तादृशनियमादेत्यर्थः । आदिना तण्डुलानोदनं पचतीत्यादिसंग्रहः । तत्र हि निर्वर्तनं विस्फेदनं च पचैरर्थः, तण्डुलान् विस्फेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीति वाक्यार्थः । पष्ठीति । निर्वर्तने च पाकस्य करणत्वमपि बोध्यम् । तथा सति वाक्यार्थमाह—तण्डुलेति । भाष्ये इति । “कर्तुरीप्सितम्” इति सूत्रे इति भावः । न त्विति । तण्डुलानोदनं पचतीतिवत्कर्मत्वेनाविवक्षायां शेषत्वेन तदन्वये न विवादः । अतएव षोपेद्विकर्मकत्वम् । वक्ष्यते चेदमनुपदमेव । तदाह—दिगिति । मूले प्राचा-
प्रक्रियाकृता ।

यद्यु रानाविरदण्डादि ग्रहेरित्यादि मूलं चिन्तय, तस्य पाठान्वायेऽपि सङ्गाया अर्थनिवन्धनात् द-
धेर्मरणात्प्राप्तपदार्थस्य ग्रहेद्विकर्मकत्वानपायात् । न च निग्रहपूर्वकमरणदण्डपर्यः, केवलं प्रशस्य इति न तपोः पदाप्येति भाष्यम् । दण्डिद्वयोवादिस्त्वोक्तिविरोधापत्तेः, आग्रहपूर्वकमरणे जुदेः केवलमरणे पृच्छेत् प्रयोगस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तपोऽप्यप्युक्त्या त्वोक्तार्थनिवन्धनप्राप्तत्वासम्बद्धत्वापत्तेश्च । अंगतोऽपि पदावस्थाङ्गीकारे नृपे मङ्गोऽसीति, तत्र, “अभिर्हं प्रविष्टम्” इति न्यायेन न्यूनार्वकेनापिकार्थकमरणोऽपि वेदोवाभावेनाशेषात्, सिद्धान्ततोऽपि दोषलेशाभावाच्च, तदेतद् धनविष्टं यथाधुनमनमप्युक्तमपि सिद्धान्ततोऽपि बोधवति—अपादानेति । तत्सम्बन्धिना इति । वस्तुतस्तद्व्याख्यायैव न तु तस्येन विधिप्रत्ययेत्यर्थः, चकृत्पुत्रः । मूलं नास्तीति । आप्यानुक्तत्वादिति भावः । अत्र पञ्चाह—द्विकर्मैति ।

प्ययुक्तम् । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथाऽपि संदर्भाशुद्धिः ।
तथा हि—दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराशयेनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे “लकु-
त्यक्तलुत्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वा” इत्याकाङ्क्षायां
स्वयमेव पठितम्—

न्यादयो प्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।

प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिगौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ इति ।

एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । तथाच “गर्गाः शतं दण्डय-
न्ताम्” इति भाष्यं विरुद्ध्येत । शतं ह्यत्र प्रधानं, न गर्गाः “अर्थिनश्च राजानो
हिरण्येन भवन्ति” इति वाक्यशेषात् । दण्डिश्चेह प्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः ।
अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः, गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसम्भवात् ।
तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः—

येनापविद्धसलिलफुटनागसखा

देवामुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्ये ॥ इति ।

अत्रामृतं मुख्यम्, उद्देश्यत्वात्, अम्बुनिधिस्तु गौणः ।

शब्दार्थम् ।

मिति । शक्राच्च शुतरञ्जपोदेत्येव प्रतीतेः पराक्रमातिशयोक्त्याय जहार शुतरमित्य-
स्यैवोचितत्वाच्चेति भावः । द्विकर्मकत्वमिति । अकथितसुत्रविषयतपेत्यर्थः, कैयट-
माधवादिस्तमर्तत्वादिति भावः ।

अतस्तद्वीत्यैव दूषणमाह—एवं चेत्यादिना । प्रधानमिति । उद्देश्यत्वादिति
भावः । तस्योद्देश्यत्वे मानमाह—अर्थिनश्चेति । न तु निग्रहार्थं इति ।
शैवी ।

ह्यापामाह—शक्रादिति । एतेन तादृशप्रयोगाभाव एवेति ध्वनितम् । इतरेषान्द्विकर्मकत्वन्न
व्यापारद्वयार्थत्वेनाभिहितमित्याशयेनाह—अकथितेति । ननु भाष्यानुकत्वेनेतरेषान्द्विकर्म-
कत्वस्य प्रामाणिकत्वाभिधानमयुक्तमत आह—कैयटेति ।

तद्वीत्यैवेति । कैयटापुत्तरीत्येत्यर्थः । ननु प्रहणार्थत्वेऽपि निग्रहार्थत्वं सिद्धमेत्यत आह—
भावप्रकाशः ।

ननु द्विकर्मकत्वस्य तथा साधितत्वेन कर्ष प्रक्रियाकुटुम्बोदाहरणायुक्तत्वमत आह—शक्रादिति ।
अत एव यदीति प्रागुक्तम् । तेन च तथाप्रयोगाभाव एव सूचितः । एवं चापादानविवक्षैव तदेति
भावः । ननु तथाप्रतीतित्वे तदविवक्षायां तदपि सिद्धमेवातस्तद्वे आग्रहं विहाय मूले कुठारमाह—
पराक्रमेति । अत एव द्युतकर्मित्यन्तमेवोपासम् । एवं चानामतदीयप्रयोगे तथा पाठ एवाप्रयोजक इति
मूलोत्प्रेद इति भावः । तथा द्विकर्मकत्वस्य तेषां सिद्धान्ते इत्येवमपि वक्ष्यमाणग्रन्थानुरोधेन मूलानभि-
मतत्वेन तथा द्युतीवनरादाह—अकथितेति । ननु भाष्यादिसम्मतश्रमात्वेन कर्षं मायानिश्चयस्य
माह—कैयटेति । आदिना इत्युक्तपरिग्रहः ।

ननु प्रागुक्तमुख्यकर्मत्वस्य वर्गागमेव सत्वेनाशयेन एवं चेत्पुनस्तद्वत्तम आह—अतः इति ।
तात्पर्यावादिदर्थः । तद्वीत्यैव—कैयटदिरीत्येव । एतेन स्वरीतिभ्यवच्छेदः । इदमेव ध्वनयितुं
वक्ष्यति—तादृशप्रतीतिः । दूषणमिति । संदर्भाशुद्धौ दूषणमाह तत्पर्यः । अस्मिन्पुनानुरोधेन तथैव
तत्त्वन्तिन्तयेत्याह—उद्देश्यत्वादिति । तुल्य—उत्तरस्य । अर्थिन इत्यस्य हिरण्यकरणकारार्थनाश्व
इत्यर्थः । एकदेवान्-वयस्तद्वन्त्येव समासश्च भाष्यमानाभ्यादिति भावः । ननु प्रहणार्थं निग्रहं प्रहण-

यदपि व्याख्यातार आहुः—द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति, तद्रभ-
सात् । तथा हि—“कर्मवत्कर्मणा” इति सूत्रे ‘दुहिपच्योर्वहुलं सकर्मकयोः’ इति
वार्तिके तद्भाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते । कैयटहरदत्ताभ्यां तत्रैव स्फुटीकृता ।

शब्दरत्नम् ।

। शारीरदण्डार्थ इत्यर्थः । तस्मादेव वाक्यशेषादति भावः । एतत्सर्वं माधवादिरोत्या
लाघुत्वात्तन्निषामकम् । यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोऽयम् ।

द्विकर्मकेष्विति । अकथितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः । पचेरप्रामाणिकत्वदू पणं कैयटा-
नुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—कैयटेति । अत्रारुचिबीजं तु पचेर्यापारद्वयार्थत्वे “कर्तुंरीप्सित-
तमम्” इति कर्मणो वृक्षस्यैकस्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविवक्षयाऽपि भाष्यस्य सूपादत्त-
नैतत्सूत्रविषये न मानमिति ।

अत्रेति ।

शारीरेति । तस्मादेवेति । अर्थिनश्चत्येतस्मादित्यर्थः । एवं च मूत्रे अर्थिनश्चेत्यादिवाक्यशेषा-
दित्यन्तर्देहलादीपकन्यायेनोभयत्रान्येति । मूलादि खण्डयितुमुपक्रमते—एतत्सर्वमिति । सर्व-
मूलम्परममूलं श्लोकस्य पठनम्प्राचीनखण्डनम्प्रागुक्तं वक्ष्यमाणञ्च सर्वम् । प्रागुक्तमिति । कर्तृ-
प्रत्ययसमभिध्याहारे प्रधानीभूतधातुर्ध्वन्यापारविशेषणेत्यादिना प्रागुक्तमित्यर्थः ।

अनु “कर्तुंरीप्सिततमम्” इति सूत्रस्य प्रागुक्तभाष्यसम्मतमेव पचेर्द्विकर्मकत्वमिति कथ-
मप्रामाणिकत्वाभिधानमत आह—अकथितश्चेति । अत्रेति । कैयटेत्यादिकथने । व्यापारद्वया-
र्थात् । कलपाकाशुद्धकलपापाराशुद्धकलपापाराधत्वे इत्यर्थः । तदा ह्युदुम्बरफलम्पचतीति
प्रयोगः । एकव्यापारेति । कलपाकाशुद्धकलपापार एव पचेरर्थः । तदा ह्युदुम्बरा फलम्पचयत
इति प्रयोगः । कालनिष्ठस्य द्वितीयस्य व्यापाररूपाधुना परित्यागः । भाष्यस्य—“दुहिपच्यो-
र्वहुलं सकर्मकयोः” इति भाष्यस्य । एतच्च भाष्यं “कर्मवत्” इति प्राप्तकर्मवत्तावरूप ‘सक-
र्मकणान्प्रतिषेधः’ इत्यनेन प्रतिषेधे प्राप्ते कर्मवत्तावविधायकम् । एतावन्नेति । “अकथितञ्च”
इति सूत्रेत्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

सर्वं ह्युच्यते सिद्धमत्र आह—शारीरेति । तस्मादेवेति । अर्थिनश्चेत्यादेरित्यर्थः । एवं च मूत्रे
वाक्यशेषादिदि हि दुर्मध्यमभिन्नायेनोभयत्रान्येतीति भावः । मूलादि खण्डयति—एतदिति । प्रागुक्त-
मिति । कर्तृप्रत्ययसमभिध्याहार शब्दादिनोक्तमित्यर्थः । इदं सर्वमिति । मूलं परममूलं तदाश्लोक-
पठनं प्राचीनखण्डनमुक्तं वक्ष्यमाणं इत्यर्थः । एवं प्रागपि । उक्तदिक्षा—उच्यते इत्या । एतेन तदा रात्रा-
करण्यदाहस्यस्य किमपिमिति सूचितम् ।

माधवोऽप्याह—

जयतेः कर्पतेर्मन्येर्मुपेर्दण्डयतेः पचेः । इत्यादि ।

उदाजहार च—तण्डुलानोदनं पचतीति ।

यत्तु—“अकथित च” इति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्—अकथितराज्यो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा ‘पाणिना कांस्यपात्रायां दोग्धि पयः’ इत्यत्र, पाणिकांस्यपात्रयोरपि स्यात्, करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः, न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरिगणनादिति; तन्मतान्तराभिप्रायेण । अन्यथा उदाहृतस्वपरस्मन्धविरोधादित्यास्तां वाचत् । शतं जयतीति । जि अभिभवे । यत्तु जि जये इति व्याख्यातं, तन्न, तस्याकमकत्वात् । यद्यपि जयत्याद्यो भाष्ये न पठितास्तथाऽपि चकारेण सङ्गृह्यन्त इति कैयटः ।

चान्दरत्नम् ।

तन्मतान्तरेति । पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः । भाष्यानुक्तानां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति, उदाहृतस्वपरस्यथा यथाश्रुतकैयटानुसारेणेति च ध्वनितमित्यस्यत्र विस्तरः । कैयट इति । अत्रारुचिबीजमुक्तम् ।

भैरवी ।

यत्तुक्तमूले मतान्तरेति तदयुक्तमप्रागुक्तं यद्भाष्यसंमततन्त्राद्रीत्या तस्य युक्तत्वमेवेत्याशयेनाह—पूर्वोपपादितेति । एवञ्च हरदत्तोक्तमसङ्गतमिति भावः । ध्वनितमिति । मतान्तरेत्यभिधानेन ध्वनितमित्यर्थः । उक्तमिति । “अकथितञ्च” इति सूत्रविषयत्वं यदि जयत्यादीनाम्भाष्यकाराभिमततन्त्राच्चकारेण तेषां सङ्ग्रह उचितस्तत्रैव तु न मानमित्युक्तप्रायमित्यर्थः ।

ननु यदि प्रकृतसूत्रस्यार्थनिबन्धनार्थत्वाभावेनाप्राप्तिस्तथा द्विकर्मकत्वद्वयमनुक्तानामि-

भावप्रकाशः ।

भगवताम् । गौडुम्भे इत्यपि “कर्तुं” इति कर्मत्वे एवोदाहरणम् । विभाष्यानुक्तव्यापारार्थकत्वे एव दुहेस्तदुदाहरणमिति तु न युक्तं, तत्रार्थं कर्मस्यक्रियया मुख्यक्रियारवानुपपादनात् । एव च प्रकाशोक्तिस्तथागतकारदण्डाद्युक्तिश्च युक्तेव । परन्तु तत्र अन्यदीयत्वं कैयटानुक्तत्वं मूलमतस्य सिद्धान्तस्य च दण्डयुक्तं चिन्त्यम् । एव च तण्डुलरूपे कर्मणि प्रत्यय इति मूलकृतादयुक्तमयुक्तमिति बोध्यम् । एतेन माधवोऽपि निरस्तः ।

यद्यु मतान्तरेति, इदं च परसन्तोषमात्रं, वस्तुतस्तु मतान्तरे प्रमाणाभाव एवेति मान्यास्तत्वाचामनुरोधेनेति ध्वनयति—पूर्वोपपत्तिः । पूर्वोपपादितं भाष्यसंमतं बन्मतान्तरं मुख्यमत्र तदित्यर्थः । एव च हरदत्तो युक्त एवेति भावः । एतल्लेखेन मूलकृतोऽपीत्यमेवेष्टमित्याह—भाष्येति । अनेन । हरदत्तस्य मुख्यमतमभिप्रायस्यप्रतिपादनपरोक्तग्रन्थेनेत्यर्थः । अन्यथा तदयुक्तमेवेत्येव सिद्धे एतदुक्तिरुल्लेखेति भावः । अस्य ध्वनितमित्यत्राप्यन्वयः । अत्र एव च प्रयुक्तः । मूले स्पष्टं तयोक्तत्वात् सूत्रपति ध्वनितमित्युक्तम् । स्वपरेति । स्व—मूलकृतं, परो—माधवहरदत्तादि । यथाश्रुतेति । अनेन मूलवदस्याप्यन्यथा योजने तु सोऽप्यदुष्ट एवेति सूचितम् । तथा हि तद्वार्तिके तदुदाहरणमादाय वृक्षस्य कर्तृत्वविवक्षायामत्यन्तमप्राप्ते वचनम् । यद्वा पश्चिरत्र द्विकर्मं वृक्षार्कं विना फलपाकासम्भवाद् वृक्षोऽकथितं कर्म, तस्यैव च यदा कर्तृत्वविवक्षा उदाय कर्मवदभाव इति कैयटः । तत्राकथितपदमविवक्षितपरं, कर्मत्वेनाविवक्षितमिति । किन्तेन तर्हि विवक्षेत्यत्राह—तस्यैव चेतीति । मूले—वाक्यतामिति । प्रसादकृतेति भावः । उक्तमिति । भाष्याद्वार्थलेनेत्यादिग्रन्थेनेति भावः ।

अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया, “अहमपीदमचोचंचोचे” इति “तद्राज” सूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । तथा च भट्टिः—

स्थासुं रणे स्मेरमुखो जगाद् मातीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् ।

कालिदासोऽपि—

शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ।

भारविश्च—

उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्रः ॥ इति ।

एवं च नाथस्यादयो बहवो द्विकर्मका बोद्धव्याः ।

देश इति । कुरुपञ्चालादिरेव गृह्यते, तेन “अधिशीङ्ग्यासाम्” इत्यादेन

शब्दरत्नम् ।

इति भाष्य इति । अर्थनिबन्धनेयं सम्भेति वदतां कैयटादीनामित्यादि । द्विकर्म-
कत्वं ॥ व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् ।

कुरुपञ्चालादिरिति । व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः । न चैय-
र्थमिति । शीलादेरपि शयनपूर्वके व्यापने दृष्ट्या “कुरुः” इत्येष कर्मत्वस्याऽऽप्त्यादियोग
भैरवी ।

ज्याकाङ्क्षायामाह—द्विकर्मकत्वमिति । यथाप्रयोगं व्यापारद्वयार्थकत्वं कल्पयितुमिति भावः ।
कुरुपञ्चालादेरेव देशपदेन ग्रहणे किम्मानमत आह—व्याख्यानादिति । “अधिशीङ्ग्या-
साम्” इत्यादिसुप्रारम्भमूलकाव्याख्यानादित्यर्थः । तथैव—कुरुपञ्चालादिशब्दानामेव ।
उदाहरणम्—देशवाचकत्वेनोदाहृत्याह । मूले—इत्यादेरिति । अत्रादिपदेन “समानोदरे
शयित ओ चोदात्तः” इति निर्देशस्य संग्रहः । “अकर्मकधातुभिर्योगे” इति वार्तिकमेव स्वा-
तन्त्र्येण न कर्मसङ्ज्ञाविधायकद्विन्तु स्वायंकरणकव्यापने धातुत्वा द्युक्तिकल्पनेन सिद्धकर्म-
त्वानुवादकमित्यस्य पक्ष्यमाणत्वाच्चदभिप्रायेणाह—शीलादेरीति । शयनपूर्वके—शयनादि-
करणके । अन्येषां तादृशदेशग्रहणेऽपि सत्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमेवातस्तत्फलितमेवैतदित्याह—

भाष्यप्रकाशः ।

मूलकृतस्तदर्थानिर्द्देशमिति शयनादाह—अर्थेति । आदिना यावद्वदत्तपक्षादनुद्देशनाकरदण्ड्य-
नानां ग्रहणम् । उपसंहरति—द्विकर्मेति । यथाप्रयोगं सर्वेषामिति भावः ।

अनु कुरुपञ्चालादेरेव ग्रहणे किं मानमत आह—व्याख्यानादिति । “अधिशीङ्ग्या” इत्यादिदेय-
र्थमूलकादिनिगमनाविरहाद्विचरणविषयायां कुरुपञ्चालादिभिन्ने चेद् न प्रवर्तत इत्युपपार्श्वपादनरूपा-
दित्यर्थः । नन्वयुक्तमेतत्, आचार्यशापनेन चारितार्थ्ये द्वितीयावृत्त्यापने मानाभावात्, यावता विना-
नुपपत्तिस्तत्राप्यप्यमिति सिद्धान्तात् । नच विनिगमनाविरहात्, तदुपसिद्धेरेव विनिगमकावात् ।
किञ्चापि पूर्वशान्तदेशमावाह्य कर्मणि नियामकत्वेन तत्रसम्पत्तात्, तथाच “वैकुण्ठे वर्तते” इत्यादावनि-
पसङ्ग एवात आह—तथेति । मूले—इत्यादेरिति । आदिना “समानोदरे शयित ओ चोदात्तः”
इति बोध्यम् । यद्यपि मूलकृतो वानिर्द्देश इति सिद्धमिति, तथापि तस्याविवादकत्वात् वदमान-
त्वात् अथवा तदनुपपत्तयति—शीलादेरीति । शयनपूर्वके इति । शयनादिरुक्ते
शयने । शयनादिना वैकुण्ठे व्याप्तादित्यर्थात् व्यातिक्रान्ताभ्यवसायकमेवमिति भावः । आ-
स्वादीति । तेषाम्भाष्यनादिकरणके आचारे दृष्ट्या व्याप्तादिनिर्द्देशात् कथमेव तत्राभ्यवसायेन
कर्मार्थं मानमापनेन व्याप्तादीनादिकरणार्थ इति भावः । एतेन तत्रोपपत्तिरुपपत्त्यादिरुपपत्त्यादयः परा-

वैयर्थ्यम् । गोदोह इति । न चेह कालत्वात्सिद्धिः, लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् । तेन 'घटमास्ते' इत्यादि न भवति । यत्तु प्राचोक्तम्— 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीया' इति केचित्, नदीमास्ते, इत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । कर्मसञ्ज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः । आस्यते मास इति यथा । केचिदित्यप्यसङ्गतम्, द्वितीयाया भाष्यसम्मतत्वात् । नदीमित्युदाहरणमप्यसङ्गतम्, "ग्रामसंमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदेशो" इति ।

शब्दरसम् ।

इव सिद्धत्वादिति भावः । एवं चैवंकल्पनयोक्तदेशादीनामेव कर्मत्वं नान्येषामनभिधानादिति सूचयति । प्रसिद्धस्येति । क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः । तेनेति । देशादीनां ग्रहणेनेत्यर्थः । यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थ इति; तत्र, जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वानावात् । यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति, तदा घटत्वादिना न तस्य कालत्वं, किं तु मासत्वादिनैवेति भावः ।

भैरवी ।

एवञ्चेति । तादृशदेशग्रहणे चेत्यर्थः । एवं कल्पनया—स्वकरणकल्पनापने वृत्तिकल्पनया । उक्तदेशादीनाम्—कुरुपञ्चालादीनाम् । एवकारेण वैकुण्ठादीनां व्यवच्छेदः । मूलाहुकार्थस्य न क्षतिरिति प्रतीतिरत आह—सूचयतीति । ननु क्रियाऽपि काल एव, प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रिया क्रियान्तरपरिच्छेदेरेतत्वात्काल एवेत्युक्तेरत आह—क्रियाया इति । जन्यमात्राह्वालोपाधिरित्यस्य जन्यमात्रन्तस्तत्पदार्थनिष्ठाधेयतानिरूपिता या कालनिष्ठा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकमित्यर्थः । क्रियाया इव जन्यघटादेरपि मासादिपदव्यवहार्यत्वम् "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति सूत्रोदाहरणसिद्धये स्वीकार्यमेवेत्याशयेनाह—यदि त्विति । न तस्य कालत्वम्—न जन्यमात्रस्य कालपदव्यवहार्यत्वम् । ननु स्वप्राप्तोर्घटा स्वापकरणकभावप्रकाशः ।

स्ताः । नन्वेव तादृशदेशग्रहणेऽपि तादृशवैयर्थ्यमुक्तरीत्या तदवस्थमेवावस्त्यकलितमाह—एवं चेति । तादृशदेशग्रहणे चेत्यर्थः । पदवचनामात्राह—एवं कल्पनयेति । स्वकरणकल्पनापने वृत्तिकल्पनयेत्यर्थः । उक्तदेशेति । कुरुपञ्चालादीनामेवेत्यर्थः । अन्येषाम्—वैकुण्ठादीनाम् । अन्यथा तादृशानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । मूलाह्वा १५५५प्रतीतिराह—सूचयतीति । ननु क्रियाया अपि कालत्वेन प्रसिद्धिरस्ति, प्रसिद्धपरिमाणा सूर्यक्रियैव क्रियान्तरपरिच्छेदेरेतत्वात् काल इत्युक्तेरत आह—क्रियाया इति । एवेन कालत्वमवच्छेदः । साक्षात्काल एव क्रियाविशेषणत्वेन प्रसिद्धः । जन्यमात्रं कालोपाधिरित्यस्य जन्यपदार्थं प्रति कालस्य क्रियाद्वारा विशेषणत्वं न तु तस्य कालत्वमित्यर्थः । क्रिया न कालः किन्वतिरिक्त इति सर्वं मन्जूषायां स्पष्टम् । अर्थान्तरनिराकरणायाह—देशेति । उक्त्यादिः । तदेवाह—यत्त्विति । सन्निहितत्वं तत्पदमर्थं वीजम् । जन्यमात्रस्य कान्तत्वमिति तत्प्राप्तिः कालपरिमाणविशेषणकारण उपधिः—प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य जन्यस्येति । काश्चिदववृत्तिनिमित्तकत्वं कालोपाधित्वस्यार्थं इति तद्भाषः । उक्त्याशयेन समापत्ते—जन्यमात्रस्येति । तुभ्यस्तु दुर्जनन्यायेनाह—यदि त्विति । अनेन नैयायिकादीनां तथा सरवेऽपि स्वीयं न तथा मतमिति सूचिनम् । उदाहरणसूक्तः । तदा—उदापीत्यर्थः । तस्य—जन्यमात्रस्य । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्डाद्युक्तमपास्तम् । यद्विरदमेव कर्मसंशयविषयकमिति यथाश्रुतमूलसामञ्जस्ये तथा व्याख्यानमसङ्गतमिति; तत्र, भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात् "भक्तयित्तव" शयनाकर्मकयद्विकल्पितानां कथं हि कर्मकत्वमित्याशङ्क्या "कालमावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा इकर्मणा देशश्च" इति भाष्योक्तं तु न विषयकं, हिशब्दचित्तत्वात् । किञ्च "का. लुध्वनोः" इत्यत्र 'कालाध्वानो कर्मवत्' इति वाचिस्पृशनास्यनाया "प्राकृतेनैवैककर्मं यथा कटं करोति"

शमात्रम् । तेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवति” इत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम्, अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात् । अत एवाऽऽकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति व्याख्यातम् ।

“गति बुद्धि” ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् । शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्मकारकं येषां, तेषामित्यर्थः । न त्विह “कर्तरि कमेव्यतिहारे” इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः, कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा “ग-

शब्दरत्नम् ।

एतच्च नापूर्वं वचनमित्याकरे स्पष्टम् । अध्वानं स्वपितीति । स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः ।

कार्यसंप्रत्ययादिति । कार्यसंप्रत्ययस्यौचित्यादित्यर्थः । ननु “कर्तरि कर्म” इति सूत्रे क्रियायां अपि कृत्रिमकर्मत्वोक्तं रिदमसङ्गतमत आह—कर्मति । भैरवी ।

व्यापने वृत्तिस्तदाऽध्वानं स्वपितीतीष्टमेवेत्यत आह—स्वापमात्रेति । एतेन “अकर्मकधातुभिर्योग” इति मौल्यवचनस्यापूर्वत्वशङ्कां वारयति, “अकथितञ्च” इति सूत्रे अकर्मकप्रकृतिकप्यन्तानां कथनिकर्मकत्वमिति प्रश्ने ? “कालभावाध्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा अकर्मणाम्” इत्यत्र प्रसिद्धसूचकहिंसाशब्दोपादानेन सर्वत्र स्वार्थकरणकव्यापने वृत्त्या कालादिकर्मकत्वसम्भवस्य सूचनाय । अकर्मणामित्युपलक्षणम्, सकर्मकाणामप्येवमुपनया कालादिकर्मकत्वस्य सम्भवात् ।

“कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः” इति परिभाषया कृत्रिमाधिकरणकं कार्यजातमुक्तन्ननु तत्र हेतुरुक्त इत्यप्रत्यग्रन्थस्य हेतुपरत्वमेवेत्पाक्षेयेनाह—कार्यसंप्रत्ययस्येति । एवमौचित्येन हेतुनोक्तार्थः साधनीय इति भावः । कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरिति । तच्च गन्तुमिच्छतीत्यत्र प्राप्तेय । एवं सर्वत्र सम्प्रदानप्राधान्याद्यप्यसाधारम्भनिर्वृत्तेः सत्त्वेन सत्प्रतिरूपितद्वैतस्यमत्त्वेयेति कृत्रिमकर्मत्वोक्तेरित्यर्थः । एवञ्च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन कर्मकारकस्येव ग्रहणमिति नियमासिद्धिरित्याह—रिदमसङ्गतमिति । प्राज्ञ इत्यभिधानं मूलकारस्य यद्यप्यभिधीयताय, तत्रा तस्यार्थस्य भाष्यकाभापप्रकाशः ।

शङ्कम् । प्रहारादीं कृत्यं प्राकृतमुत्कर्षेत् तेन बोधितमिति तदर्थः । तस्मादुक्तरीत्यैव कर्मत्वम् । अत्र पर ‘समाया समाया दिनायते’ इति विग्रहकथनपरं भाष्यं सङ्गच्छते । सकर्मकविशेषेऽभ्यनेन प्रकारेण व्यापारिकर्मणा सकर्मकत्वं, तुल्यव्याप्यात् । तेन ‘मासमोदने पचति’ स्यादि मन्त्रायेव । तत्र व्यापारिकर्मोपान्तं, दम्पकर्म तु प्रधानं, कालव्यापारत्वेन दम्पकारेण क्रियासम्बन्धात् । परमकर्मकपक्षेनात्यन्तविषयानकर्मकार्येणादिशब्दोत्कर्षकस्यापि ग्रहणम् । तेन मासं पचतीति मन्त्रायेदेति दिक् । तदेतद् यदि निश्चयाह—एवञ्चेति । मूले प्राचा—प्रक्षिप्याह्वय । ननु क्लीया तद्व्ययोगो दुर्गार दवात आह—स्वापमात्रेति । कलमात्रादिपामप्यासत्वेन तद्व्यपनेति भावः । तदाह—अयेति । यद्यपि येषां रिदमसङ्गतमिति बोधनार्थं सुपरिहरं, तथापि ‘नरीमाते’ इत्युदाहरणसङ्गतिशोऽस्तदवश्यमेति बोध्यम् ।

विबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणाम्” इत्येवावक्ष्यत् । नियमार्थं चैतत्सूत्र-
मिति प्राश्नः । शिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्याद्यर्थानामेव कर्तुरिति ।
तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोगे प्रकृत्यथ प्रति कर्तृत्वस्यैव निरप-
चादत्वेनावस्थानात् तृतीया सिद्धयति । उक्तं च—

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेपणे कर्मताङ्गतः ।

नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ इति ।

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः । ननु शिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं
प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्, अन्तरङ्गत्वाच्च । स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया
शिजर्थेन सम्बद्धयते हेतुमति शिज्विधानात्, कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अतः
एवोपजीव्याऽपि कर्तृसञ्ज्ञा । एवं च—

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।

प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं ; गत्यादेर्विधितोचिता ॥ इति चेत् ?

अस्त्येवं, लक्ष्यस्य निर्वाहत्वात् । नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गति-

शब्दरत्नम् ।

प्राश्न इति “हेतुमति च” इत्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः । गुणक्रियायाम्—गिचप्रकृत्यर्थ-
क्रियायाम् । स्वातन्त्र्यादिति । अथ स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्व, कर्मसञ्ज्ञानियमस्य च ।
प्रेपणे—ग्यथं । तृतीययेति । स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः । विशिष्टक्रियायाः सवन्धे
हेतुमाह—हेतुमतीति । अन्तरङ्गत्वादिति । एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः । लक्ष्यस्य
भैरवी ।

रसम्मतत्वादेव ह्यनमसङ्गतमेवेत्यत आह—हेतुमतीति । हरिकारिकायां स्वातन्त्र्यादित्यनेन
कर्मत्वप्राप्तिहेत्वभिधानवृत्तमिति भ्रमनिवारणायाह—स्वातन्त्र्यादित्यस्येति । स्वधर्मेणेत्यस्य
“कर्तृवृत्तिधर्मेण कर्तृत्वेनेत्यर्थं तृतीयया इत्यस्य न काभ इत्यत आह—स्वकार्येणेत्यर्थं इति ।
एवञ्च तृतीययेति फलितार्थक्यनमिति भावः । मूलेऽन्तरङ्गत्वमुपपादयति—स्वकारकेति ।
हेतुमति शिज्विधानादित्यनेन यद्युपजीव्यत्वमेवोपपादिवमिति ज्ञायते तदास्त एवेत्यनेन
पुनरुपजीव्येत्यभिधाने पौनरुक्त्यमत आह—विशिष्टक्रियाया इति । स्वकारकविशिष्टायाः क्रि-
याया शिजर्थेन सम्बन्ध इत्यर्थः । मूले—अत एवेत्यस्योक्तहेतोरिवेत्यर्थः । एवञ्च—अन्तरङ्गत्व-
सम्बन्धे च । “गतिबुद्धि” इति सूत्रस्य नियमार्थत्वमाच्यकाराभिनवमिति विधित्वपक्षस्य
भावप्रकाशः ।

परास्ता । मूलायुक्तप्रतिपादनायाह—हेतुमतीति । हरिपस्य “गतिबुद्धि” इति सूत्रविषयकपरास्ता-
मान्यपदानि विशिष्य बोधयति—गिजित्यादिना । गिचो या प्रकृतिर्पातुस्तदर्थं क्रियायामित्यर्थः ।
स्वातन्त्र्यादित्यस्य कर्मत्वप्राप्ते हेतुत्वप्रतीतिराह—स्वातन्त्र्येति । ननु तर्हि नियमस्य तत्र हेतुत्व
स्यादत आह—कर्मसंज्ञेति । उभयोरप्यसम्भवात्तत्र न हेतुत्व, किन्तु तत्रैव । तथाच तत्र कर्मत्वं
प्राप्तोऽपि उभयहेतोस्तेनाभिधीयत इत्यर्थः । तथाच चशेषस्तत्र बोध्यः । ननु स्वधर्मेणेत्यस्य कर्तृधर्मेण
कर्तृत्वादिनोत्पत्तेन तृतीययेति कथं लभ्यमत आह—स्वधर्मेणेति । तथाच सा फलितोक्तिरिति भावः ।
मूले अन्तरङ्गत्वमुपपादयति—स्वकारकेति । ननु च विना हेतुमतीत्यादिहेतोस्तदस्य कर्तृत्वसिद्धौ
बाधित्वं, यदि तुपजीव्यत्वसाधकोऽयं ग्रन्थस्तर्ह्येत एवेति पुनरुक्तम्, एव चाधिकोऽयं ग्रन्थोऽत आह—
विशिष्टक्रियाया इति । स्वकारकविशिष्टायाः क्रियाया शिजर्थेन सम्बन्धे इत्यर्थः । मूले—मत एवेति ।
उक्तहेतोरिवेत्यर्थः । कर्तुरोप्तिवत्तमस्य कर्मत्वेन चेत्यपि बोध्यम् । एवं चेति—अन्तरङ्गत्वसम्बन्धे चेत्यर्थः ।

रिति चेत् ? शृणु, निजर्थस्य शब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्म-
सञ्ज्ञायाः प्राचल्याद् विप्रतिषेध एव नास्ति, अन्तरङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं
प्रति न प्राचल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसम्भवः । अर्थप्राधान्यपुर-
स्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येयम् ।

शब्दरत्नम् ।

निर्वाधत्वादिति । अनेन 'अर्थनिबन्धनेयं संज्ञा' इत्यस्य अनभिमतत्वं सूचयति । एत-
च्छाब्दपदमेव स्फुटीभविव्यति । अस्य विधित्वमित्यर्थं पक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित
इत्यभिमानः । तत्र हि परं कार्यमिति पाठे "गत्यादीनां पथन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि
प्राप्नोति, आरम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं मन्यते । पुरस्कारेति ।

शैरवी ।

निमूलस्य कथनमतद्रुतमत आह—अस्येति । अस्य—"गतिबुद्धिः" इति सूत्रस्य । तदेवाह-
तत्र हीति । "आकडारात्" इति सूत्रं हृत्यर्थः । कर्मेति प्रथमान्वत् । मन्यत इति । मूलबुद्धि-
शेषः । अरुधिरभिमानः इति मन्यत इत्याभ्यां सूचिता, सा अनुपपदमेव व्यक्तीभविव्यति ।
मूले—शाब्दप्रधान्यपुरस्कृत्येति । प्राप्ताया इति शेषः । न प्राचल्यप्रयोजयत इति । लौकि-
भावप्रकाशः ।

उपपादितमिदं प्राक् । ननु निषमपरभाष्यस्य स्पष्टत्वेन कथं निर्मूलविधिपक्षोक्तिरत आह—अस्येति ।
"गतिबुद्धिः" इति सूत्रस्योपर्यः । तदेवाह—तत्र हीति । आकडारसूत्रभाष्ये हीत्यर्थः । उक्तमित्यत्रा-
न्ययः । यस्मिन् । प्रथम-तम् । अपिः कर्मसंज्ञासमुच्चायकः । तदेव विशदयति—आरम्भेति । कर्तृ-
संज्ञेति । प्राकडारात् कार्यमिति विधिनेति भावः । तावताऽपि कथं तद्व्याप्नोति आह—तत्रेति ।
उक्तभाष्ये हीत्यर्थः । इत्यर्थमिति । अथ च विधिपक्षे एव संभवति, नान्यथेति भावः । 'अभिमानः'
'मन्यते' शयाभ्यां सूचिताकृत्यनुपपदमेव स्फुटीभविव्यति । मन्यते इति । मूलकृत । अयं भावः—
यद्यपि शाब्दशब्दे शाब्दप्रधान्यपर्यवेष्टुस्तथाऽन्तरङ्गोपजीव्यकर्तृसंज्ञापेक्षया प्रधानानुरोधित्वेन कर्मसं-
ज्ञा सत्ता ।

मन्यत इति । इदं गत्यादिसूत्रस्य विधायकत्वे पक्षोपपत्तेः निषामकत्वे तु 'पाथपरयोदमं देव-
दत्तेन' इत्यादौ देवदत्तादेः "कर्तुरीप्सित" इत्यनेन प्राप्तकर्मसंज्ञाभ्यावर्यं गत्यादिपत्रस्यावश्यकत्वं ।
"कर्तुरीप्सित" इत्यस्य च 'हरि भवति' इत्यादौ कर्मार्थं चारिताभ्येनकं स्थापि वैयर्थ्यभावादारम्भा-
सामर्थ्यादिपुच्छिरुपपत्तिः । तथा, तथात्वं कर्मसंज्ञाधृत्यनुपपदस्य सूत्रोपपत्तिरूपेण कर्तृसंज्ञायाः
कर्मसंज्ञोदनीयताभावेऽपि परावन्तरङ्गत्वोः सुवचनेन प्रयोज्यस्य परावादनन्तरङ्गात् प्राप्तकर्तृसंज्ञा-
भावप्रकाशः ।

शत्रुनिति । स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्टं यद् गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः,

शब्दरसम् ।

तुनाऽऽचिः सूचिता । प्रयोजकव्यापारे अन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारो न युक्त इति । किं च कर्तृप्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारात्मयरूपस्त्वन्त्रोपलक्षणं, न तु तत्सञ्ज्ञकरम् । अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम् । आकङ्क्षासूयस्यस्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भ-सामर्थ्यादित्यर्थः । किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सन्नाह्यप्राप्ता-वस्य नियमापत्तौ बोधिता । एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न, 'प्राकङ्क्षारात्' इति भैरवी ।

को दृष्टान्तोऽत्र साधकः यथा—अन्तरङ्गमात्मादिकार्यम्प्रधानराजाज्ञया याच्यत इति, इह शास्त्रे शाब्दस्य प्राधान्यात्तदुपरोधिकर्मत्वस्य राजवत्प्रायव्यमिति । ननु यथा शाब्दम्प्रा-धान्यम्प्रयोजकव्यापारे, तथोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यम्प्रयोज्यव्यापारे, इति द्वयोः सम-त्वमेवेति सूयादिस्वादायेनाह—मन्यानधीनत्वेति । एवञ्च द्विविधम्प्राधान्यन्तत्रास्तीति प्रयो-जकव्यापार एव प्रबल इति भावः । परोक्षमुपजीव्यत्वमपि खण्डयति—किञ्चेत्यादिना । आप्यस्य परोक्षस्य तर्हि का गतिरत आह—आकङ्क्षरेति । तस्य सूयस्य पाठभेदेऽप्यस्य निय-मार्थत्वमेवेत्याह—किञ्चेति । विपरीतनियममाहुं वारयति—एवमिति । योगे कर्तुरिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

बैबोधिना, तथाप्युद्देश्यत्वलक्षणोऽर्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारे सत्त्वेनान्तरङ्गत्वोपजीव्यत्वबोधाविषयेन विध्यर्थत्वस्यैवोचितत्वमिति "हेतुमति च" इति सूत्रभाष्यविरोधात् । यथाशुभमूलमयुक्तमपि सिद्धान्तराया योजयति—तुनेति । एतेन पूर्वप्रत्योऽप्येतज्जगतीयस्येति सूचिम् । अत्र एव तत्राभिमानः, मन्यते इत्युक्तम् । एतेन तथा दण्ड्यायुक्तमपास्तम् । शाब्दप्राधान्यस्येति । शब्दशास्त्रात्तत्रप्राधान्यस्यैव सर्वतो बलवत्त्वादिति भावः । ननु यथा प्राधान्यद्वयं तत्रास्ति तदोपजीव्यत्वसहितं तदत्रास्तीति तुल्यमत आह—किञ्च कर्तृप्रहणमिति । "तत्प्रयोजक" इत्यत्र तत्त्वेन परामृष्टमित्यर्थः । शिवरविक्रितः । इव च "कर्तुः" इति सूत्रे इव तत्राभ्यावश्यकमित्यनुपपदेव स्फुटोभविष्यति । युक्तं—चैत्रम्, प्रथमशास्त्र-भाषापेक्षया लक्षणायाः पदनिष्ठत्वेन लज्जरात् । तदाह—अत इति । तत्त्वावश्यकत्वादित्यर्थः । नचैव-मप्यन्तरङ्गत्वस्य तत्र सत्त्वेन तुल्यत्वमेवेति वाच्यम् ? लोके प्रधानराजकार्यपेक्षया मन्त्रादीनामन्त-रङ्गस्याप्यारम्भकार्यस्याकरणदर्शनादन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात्, 'प्रधानकार्यं सर्वतो बलवत्' इत्याकङ्क्षारस्यैवैवदे स्पष्टत्वात् । किञ्चार्थप्राधान्यनिबन्धनकार्यस्य प्राप्तये भोदनादेरपि कर्मत्वाना-पत्तेः, विहित्यदेरार्थप्राधान्यमाशय कर्तृत्वस्य दुर्वात्तत्वात् । किञ्च 'राष्ट्रः पुरुषः' इत्यादावप्रधानादेव प्रष्टी न प्रधानादिति भवत्सिद्धान्तासङ्गतैरिति रत्नाकरकृत् । अत्र एव प्रकाशे नियमपक्ष एवोक्तो न तु स इति दिक् । नन्वेवमुक्तभाष्यासङ्गतित्वेन आह—आकङ्क्षरेति । एतन्नियमेति । नियमशास्त्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तादिति भावः । प्रत्युत तत्पाठे विधित्वसम्भावनेव नेत्याह—किञ्च पर-मिति । विरोधाभावादिति । पूर्वोपाधेन निवर्तितस्य परकार्यस्य प्रवर्तकेन "प्राकङ्क्षारात्" इत्यनेन निरवकाशपूर्वकार्यस्य निवर्तयितुमशक्यतया एकस्यैवनिमित्तमप्राप्तित्वेन च विरोधाभावादित्यर्थः । सर्वत्र—णिजन्तमात्रे । अस्य—"गतिमुक्ति" इत्यस्य । उचितेति । अत्र नियमेऽप्यन्तर्धानन्तराचय-स्यादिप्रयोगात्कर्मसंज्ञान्यावृत्तावपि मर्यादादिप्रयोज्यस्य सन्नाह्यप्रसङ्गत्वदवस्य इत्यर्थं पाठो न युक्त इत्यन्यदेतत् । तदोपोद्धारस्यैव तत्पाठे तदङ्गीकारे विपरीतनियममाशङ्कते—एवमिति । गत्याचर्चना-सरला ।

यति—प्रयोजकव्यापारे इति । शाब्दप्राधान्येति । तच्च शाब्दबोधीवविशेष्यताप्रवरूपम् । इदं जनकत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्याप्युपलक्षणम् । तेन स्वमते कर्मप्रत्ययसमभिन्याहारे फलस्य विशेष्य-त्वेऽपि न क्षतिः ।

स श्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः । नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं, कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म, नच शत्रवः कर्तारः, तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत् ? मैवम्, कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणम् । स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापारश्रयत्वमेव । तच्च प्रयोजकसन्निधानेऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव । न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः,

‘प्रधानकमेण्यास्त्येवे लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

अप्रधाने दुहादीनाम् ।’ इत्युक्त्वा ‘ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इति वदतो

शब्दरत्नम्

शास्त्राभावापत्तेः । स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटे ।

नन्विहेति । “तथायुक्तम्” इत्यनेनापि न, तस्यानीप्सितत्वाभावात् । तत्रापि मैत्री ।

तदा हि गत्याद्यर्थानामणौ कर्तुणौ यदि भवति तदा कर्मसंज्ञेति नियमाकारः । शास्त्राभावापत्तेरिति । सादृशानियमेन कर्तृसंज्ञाया व्यावृत्त्या परकार्यस्य विधानाभावादिति भावः । किञ्च भवदुक्तो नियमाकारश्चेत्पाचयत्यादियोगेऽपि कर्मसंज्ञाप्रयोजकव्यापारस्योक्तद्विविधप्राधान्यस्य सत्त्वात्प्राप्नोति । नचेष्टापत्तिः, आकडासदिति न्यासान्तरेण वैरूप्यापत्तेः । नचाणौ यः कर्ता स एव णौ कर्म भवति न तु तन्निमित्त इति विपरीतनियमः कस्मान्न भवतीति वाक्यम् ? छद्मपिसंवादापत्तेः ? ण्यन्ते कर्मान्तरस्य भवन्मतेऽभावेन ‘ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः’ इति विद्येपान्निधानानुपपत्तेश्च, कर्मान्तरसम्भावनाया अभावेन सौत्राकर्मकग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अनीप्सितत्वाभावादिति । प्रकृतिजन्यशब्दयोधे प्रधानीभूते यो व्यापारस्तत्प्रयोज्यफलाध्यत्येनोद्देश्यत्वस्य सत्येनोद्देश्यत्वाभावात्मकानीप्सितत्वाभावादित्यर्थः । ननु प्रयोज्यव्यापारोद्देशेन प्रयोजकव्यापारस्य प्रवृत्तेर्लौकिकमनीप्सितत्वं स्वर्गादीनामस्त्येवेत्यत आह—‘तथायुक्तिः, कर्तुः प्रियया तथायुक्तमित्येवंसूत्रार्थस्य सत्त्वात् । मूले—स्वतन्त्रोपलक्षणमिति । स्वतन्त्रे लाक्षणिकमित्यर्थः । कर्तृपदस्य शक्तिविशेषावच्छिन्ने परिभाषितत्वाभावप्रकाशः ।

भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात् । न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते, येन 'ष्यन्ते कर्तुः' इति वचनं सावकाशं स्यात् । ननु स्वतन्त्रे सङ्केति-
तस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत् ? सञ्ज्ञान्तरानुपहिते सङ्केतितस्य तदुपहित-
साधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्यवधेहि ।

धन्वद्वयम् ।

'कर्तुः' इत्यनुपदेष्टव्यम् । लक्षणां विनेति । कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः । अत एव 'सार्थादीयते' इत्यत्र कर्तृरपादानत्वेऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति सम्प्रदानसम्भ-
सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । "तत्प्रयोजको हेतुः" इति सूत्रेऽप्येवमेव, अत एव निष्कर्षः । अथ-
धेहीति । किं च प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपकलाधनस्येनाक्षतं कर्मत्वम् ।
भैरवी ।

दिति भावः । अत एव—कर्तृपदस्य तत्र लक्षणासत्त्वादेव । हाधातीर्विभागानुपलब्ध्यापा-
रोऽर्थः । तादृशविभागवधित्वस्य प्रकृतधातव्यप्रधानव्यापाराधनत्वेन कर्तृत्वस्य च प्रामो-
परत्वात्कर्तृत्वस्यैव सार्थस्य स्यात् त्वपादानत्वमिति कथमत्र पञ्चमीति न शङ्क्यम् । "अपा-
दाने चाहीयरहो" इति ज्ञापकादिति दृष्टान्तः । अपादाने वा पञ्चमी भवति, तदन्ताद्वा तसि
स्यात् सच्चेदपादानं हीयरहसम्बन्धि निति सार्थः । प्रामाद प्रामतो वा गच्छतीति बहुदाहर-
णम् । अत्र हीयेति कर्मप्रत्यये सति हीयते इति यद्वचति, तदेकदेशानुकरणम् । अतस्तेन पर्यु-
दासरूपज्ञापकेन कर्मप्रत्ययान्तहाधातुयोगे "विप्रतिषेधे" इति शास्त्राप्रवृत्त्याऽपादानत्वम् भ-
वति, 'सार्थं पुन जहाति, अथ सार्थादीयते' इति सम्प्रत्ययात् । हीयत इति कर्मकर्तरि लः ।
हीयतेऽपगच्छतीत्यर्थः । न केवलं "गतिबुद्धि" इति सूत्र एव कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणं हि-
न्वद्वयत्राऽपीत्याह—तत्प्रयोजक इति । एवमेव—तत्पदमपि स्वतन्त्रपरामर्शकमेव । "कर्तु-
रित्ततमम्" इति सूत्रे कर्तृपदस्य लक्षणां विनापि निर्वाह इत्याशयेनाह—किञ्च प्रयोजकेति ।
एतत्सर्वकर्मसंज्ञायाः प्रागप्रवृत्तिमभ्युपेत्य । वस्तुस्तु "गतिबुद्धि" इति सूत्रस्य निधि कृते
प्रवृत्तिः, "कर्तुरित्ततमम्" इत्यस्य तु प्रागेव प्रवृत्तिरित्यनुपपत्तिगन्धोऽपि नेत्याह—
भावप्रकाशः ।

विनेत्यर्थः, निचो वाचकत्वात्, कर्तृपदस्य तु तत्र लक्षणायाः प्रागनुकत्वात् ; अत आह—कर्तृपदस्येति ।
"कर्तुरित्ततमम्" इति सूत्रपर्यवेति भावः । तथाचोपलक्षणमिति प्रागुक्तमूलस्य लक्षणया बोधकमित्यर्थः ।
बोध्य इति भावः । तदावश्यकतामाह—अत एवेति । तस्य तत्र तदहीकारादेवेत्यर्थः । हाधातीर्विभागानु-
पलब्ध्यापारोऽर्थः । यद्यपि प्रकृतधातव्यप्रधानव्यापाराधनत्वात् कर्तृत्वस्य विभागवधित्वात्पादानत्वस्य
च सार्थस्य प्राप्तावपि "अपादानमुत्तराणि" इति परत्वात्कर्तृत्वेन लक्षणीयत्वात्, तथापि अपादाने वा पञ्चमी
तदन्ताद्वा तसि सच्चेदहीयरहसम्बन्धि नेत्यर्थेन "प्रामाद प्रामतो वा गच्छति" इति लक्ष्यकेन "अपादाने
चाहीयरहो" इति सूत्रेण कर्मप्रत्ययान्तहाको योगेऽपादानत्वज्ञापनात्पञ्चमी । 'सार्थं यद्यते' इत्यर्थकोऽर्थ
प्रयोगस्तदाह—कर्तुरिति । कथंते इति । अनेनारुचिः सूचिता । लक्षणां विनापि प्रागुक्तरीत्या सिद्धिः ।
किञ्च हीयते इति कर्मकर्तरि लः । जहातिश्चाप्रामनायाम् । 'सार्थं चैव जहाति'—अत्रालाभादिना अपगम-
यतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वनिवृत्त्यायां 'चैत्रः स्वयमेव हीयते' अपगच्छतीत्यर्थः । अपगमने भवतिस्वाकाङ्क्षायां
सार्थस्यानवय इति केचित् । उक्तदाह्याय प्रागुक्तमपि समूलयितुमाह—तत्प्रयोजक इति । एवमेव-
कर्तृपरामर्शकत्वात् तद्वत् प्रलक्ष्यमेव । मूले—मात्रशब्दः कारत्वेन इति भावः । "कर्तुः" इति सूत्रे वक्ष्यमाण-
रीत्या तया विना निर्वाहेऽपि तत्र तदावश्यकतामाह—अत एवेति । निजिति । सर्वत्रेति शेषः ।
अन्यथा प्रयोजकसमभिव्याहारे तस्य सर्वत्र कर्मत्वेन कर्तृत्वाभावेन हेतुसंज्ञाया अपादाने "हेतुमति"
इति निष्कर्षापि न स्यात्तथाच तद्वत्तावधिरिति भावः । "कर्तुः" इति सूत्रे कर्तृपदस्य लक्षणां विनापि,
तदिष्टमिति आह—किंचेति । प्रयोज्येति । लक्षणे जन्यत्वं साक्षात्प्रत्ययसाधारणं निविष्टमिति भावः ।

नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथाऽपि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्यावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः । नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव । तेन 'वाहयति बलीवर्द्धान्

शब्दरत्नम् ।

किं च णिङ्त्वत्तेः प्रभोव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वसत्त्वात् । 'अकृतव्यूहाः' इति त्वनित्यं, नास्त्येव वा ।

प्रापणमिति । उच्चदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि तत् । तथाऽपीति । अत एव प्रतिषेधाद्यथाकथंचिद् गत्यर्थानामप्यत्र ग्रहणमिति भावः । प्राप्तिं मत्वेति । "न वा" इति सूत्रे भाष्ये "ह्रकोः" इत्यस्योभयत्र विभाषास्वमुक्त्वा प्राप्तेऽभ्यवह्यविमुदाहृत्याप्राप्ते 'हरति भारं' देवदत्तो हारयति भारम्

भैरवी ।

किञ्च णिङ्त्वत्तेरिति । ननु कृतमपि कार्यञ्चिद्वर्तयतीत्यर्थकाऽकृतेति न्यायेन प्राक् प्रवृत्तायाः संज्ञाया अपगमे पुनस्तस्याः प्रवृत्तिरभिप्रेता, अथवा प्रयोज्यस्य कर्तृत्वब्रह्मण्यतीति स्वर्गादीनाङ्गमसंज्ञा प्राक् न भविष्यतीत्यत आह—प्रकृतेति । भविष्यमिति । "छ्वो," इति सूत्रे सतुक्-ग्रहणात् । एतत्कैयटानुरोधेन । स्वमतेनाह—नास्त्येवेति ।

गतिरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रम्, प्रापणन्तु तादृशव्यापारानुकूलव्यापार इत्याह—उच्चदेशेति । अत एव प्रतिषेधादिति । नीवह्योरित्यस्मादेव प्रतिषेधादित्यर्थः । यथाकथञ्चिद्वि-विशेषणतया । जातिविशिष्टस्य शब्दार्थत्वेऽपि जातिसम्बन्धव्यवहारवत् । भविष्यति विशेष्यत-येत्यस्य सङ्ग्रहः । अतः—"गति" इति सूत्रे । अत एव णिङ्त्वत्स्य गत्याद्यर्थकत्वमुपजीव्य गत्या-द्यर्थानामगौ कता यः णाविति व्याख्यानमपि सुष्ठु सङ्गच्छते । एतावता प्रयत्नेन मूलं संयोज्य सिद्धान्तरीत्या मूलं संग्रहयितुमुपक्रमते—नवेति सूत्रं समादिना । अभ्यवहरतिम्—अभ्यवहरति कथं भावम् । प्रत्यवसानार्थत्वादि प्राप्तिरत्र । भवात्तति । संयोगानुकूलव्यापारमुप-भाषप्रकाशः ।

अत्रमपि कर्मत्वमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतस्तदेशादी नेत्याह—किंचेति । कर्तृत्वेति । प्रयोज्यत्वेनाभि-वक्ष्येति शेषः । उत्क्रमके हि गमने वे प्रेक्ष्यन्ते । स्पष्टं नेदं प्रकाशे इति भावः । नभ्यवहति न्यायेन । वदा तत्र स्वादत्त आह—अकृतेति । तत्रादी कैयटद्वितीयाऽऽह—अनित्यमिति । सिद्धान्तरी-त्यादि—नभ्यवहति ।

यवान्' इति सिद्धयति । अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलि-
बोध्यः । सूत इति ।

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः चत्ता च सारथिः ।

मादयतीति । अकर्त्रभिप्राये फले "शेषात्कर्तरि" इति परस्मैपदम् । कर्त्र-
भिप्राये तु "णिचश्च" इत्यात्मनेपदमेव, उदपवादस्य "निगणचलनार्थेभ्यश्च"
इत्यस्य 'अदेः प्रतिषेधः' इति निषिद्धत्वात् । सस्यमिति । क्षेत्रस्थानां यवानां

शब्दरत्नम् ।

इत्युदाहरणात् 'विपूर्वो हरतिर्गोत्यर्थोऽन्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थः', इति सत्रत्यकैयटाच्च, "न-
गति" इति सूत्रे "हृवद्योरप्रतिषेधः, सम्प्रहरन्ते राजानः" इति हिंसायं एव भाष्ये उवा-
हरणाच्च, सत्रैव "वह्निर्न गत्यर्थः, देशान्तरप्रापणं वहरर्थः" इति भाष्येण प्रापण-
स्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम् । प्राप्तिश्च सम्बन्ध-
मात्रं न संयोग एव, सुखं प्राप्तं, धनं प्राप्तः, भूः प्राप्तेत्यादिव्यवहारात् ।
भैरवी ।

विशेष्यकोपस्थितिजनकस्य गत्यर्थत्वमिति तदाशयः । उदाहरणादिति । प्रापणार्थस्य गत्यर्थ-
स्येऽप्राप्त्यभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । विपूर्वं इति । 'विहरति देशान्तरम्' इति शब्दात्स-
म्यगच्छतीत्यर्थावगमात्, केवलस्य गत्यर्थत्वे विपूर्वं इति न वदेदिति भावः । अन्यवपूर्वं
इति । हरतिस्त्वित्यानुपपन्नः । अप्रतिषेध इति । "न गति" इति प्रतिषेधो नेत्यर्थः । प्रापणं
यदि गतिः स्यात्तदा प्रतिषेधाभावाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । नन्वेतावता हरतेरस्तु-
त्वात्, वहतेस्तु गत्यर्थत्वाभावे किम्मानमत्र आह—तदेवेति । "न गति" इति सूत्रे प्रत्येयार्थः ।
इति भाष्येणेति । वार्षिकस्य वहिर्ग्रहणप्रत्याख्यानपरेणेति शेषः । वह्निर्नासोर्गत्यर्थत्वाभावे हेतु-
माह—प्राप्तिरनेवेति । एवञ्च संयोगस्य संयोगस्य तन्मज्ज्येऽप्रेषाच्च गत्यर्थत्वमिति भावः ।
सुखप्राप्त इति । अत्र सम्बन्धस्योत्तरत्र स्वत्वाभिभावत्वेन सम्बन्धस्य प्रवेश-
भावप्रकाशः ।

ति अस्य देवदत्तं तेन वेति शेषः । उदाहरणादिष्वभिधानात्तदुक्तानां 'न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम्'
इत्यत्रान्वयः । प्रापणार्थस्य गत्यर्थत्वे तु हरति भारमिष्यन्न वहतीति प्रतीत्या तत्रेव गत्यर्थत्वात्प्रा-
प्त्या तद्व्याप्यसङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । विपूर्वं इति । 'विहरति ग्रामम्' इत्यादौ गच्छतीत्यर्थावगमात्,
केवलस्य तत्रेव तु विपूर्वं इति न वदेदिति भावः । अन्यवपूर्वं इति । अत्र हरतिस्त्वित्यानुपपन्नः । सत्र-
स्येति । तस्य त्रिषोक्तभाष्यशेषार्थः । तत्रैव साधकान्तरमाह—न गतीति । अप्रतिषेध इति । प्रतिषेधो
नेत्यर्थः । पुनर्न गत्यर्थस्यापुष्टिः । अत एव हरते हिंसायैवाद्देशे गत्यर्थत्वात्प्राप्तिरिति कैयटेनोक्तम् ।
अन्यथा भाष्यकैयटयोग्यतापत्तिरिति भावः । नन्वेतावता हरतेस्तु तदा, वहतेस्तु तत्रे किं मानमत्र
आह—तत्रैवेति । "न गति" इति सूत्रे एवेत्यर्थः । उक्तवार्तिकस्य वहिर्ग्रहणस्य तत्राभावे हेतुमाह—
देशान्तरेति । तेषां—मन्वादिष्वर्थाणां विहरत्यन्यवहरत्यादीनाम् । उभयनार्थग्रहणादिति भावः ।
वह्नुवचनेन तुल्यन्यायाप्रयत्नेषु तथा सूचितम् । शेषराम्भ्यादिकं तु मन्त्राभिप्रायमिति भावः ।
गतेविशेषणरूपमपि सत्रं नारितं यतः प्रापणं प्राणुरूपं किन्तु प्राण्यनुकूलव्यापारानु-
कूलव्यापारमात्रं, तदाह—प्राप्तिरनेवेति । मात्रशब्दः कारत्वेन । "कर्तृ" इति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या तथा विना निर्वादि-
'सुखं प्राप्त' इत्यादौ सम्बन्धस्वत्वाभिभावादीनां मानादिति भावः । धनमित्यादेर्देशान्तरस्योपेक्षयादि ।
नन्वेवं कर्मभेदेन भूः प्राप्तेत्यादिसिद्धावपि "गत्यर्थत्वमर्थकं" इत्यप्राप्या 'सुखं प्राप्त' इत्यादिद्विर-
सरत्वात् ।

इत्यादिव्यवहारादिति । 'सुखं प्राप्त' इत्यत्र सम्बन्धसम्बन्धस्य 'धनं प्राप्तः' भूः प्राप्ता इत्यादौ

भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या, तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् । स्मारयतीति । यत्तु—“णेरणौ” इति सूत्रे ‘स्मारयत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव’ इत्युदाह्रियते ; तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोद्धव्यम् । शब्दायतेरिति । शब्दं करातीत्यर्थे “शब्द-चैर” इत्यादिना क्यङ्, ततो हेतुमणिश्च । धात्वर्थेति । एतेन ‘शब्दाययति

शब्दरत्नम् ।

आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः । देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनुपगत्या कचिन्नान्तरीयकतया ग-
तिप्रतीतिरस्त्येव, तादृशमपि गत्यर्थकत्वमित्यभिमतं चार्तिकारम्भः । वस्तुतोऽप्राप्तिरेवेति
अनेन सूचितम् । हिंसेति । हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षयतेर्गुञ्जित्या । भाष्यप्रयोगादेवेति ।

भैरवी ।

इति विवेकः । गत्यर्थत्वाभावे कर्तरि क्तप्रत्यय एव कथमत आह—आदिकर्मणीति । वस्त्वर्थे ।
नन्वेवमर्थाह “नोद्योः” इति वार्तिकस्य का गतिरत आह—देशान्तरप्राप्तेरिति । परं—केवलम् ।
सुखमप्राप्त इत्यत्र तथावगत्यभावादाह—कचिदिति । ग्राममप्राप्त इत्यादौ नान्तरीयकतया
तस्य प्रतीतिः । इयमिमांश—यमङ्गीकृत्य । उक्तभाष्यविरोधो ह्यभिमानत्वोक्तौ हेतुः । एवञ्च
न्यायसिद्ध्यानुवाद एव वार्तिककृता कृत इति तत्त्वम् । ननु क्षेत्रस्थानां यवानाम्भक्षणे यवा-
नां यद्यपि प्राणमियोगसत्त्वाद्धिता भवति तथापि धातोस्तदर्थत्वाभावात् निषेधस्य प्राप्तिरत
आह—हिंसाङ्गे इति । हिंसाया अङ्गं विशेषणमिति वाच्यार्थः । भक्षणकरणकहिंसने धातोर्वृत्ति-
रिति भावः । मध्यमैः—स्वार्थेण जन्तुप्रकृतिकहेतुमणिजन्तुरूप भक्षयतेः । अस्मादेव निषेधात्
“गतिरुक्ति” इति सूत्रेऽणीत्यत्र हेतुमणिश्च एव पठ्यम् । मूले—स्मारयतीति विस्तृतायांऽप्यत्र
मिष्ट । ननु यदि भाष्यप्रयोगात्कर्मत्वान्तदा स्मारयति देवदत्तेनेत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यत आह—
भावप्रकाशः ।

स्तत्रापि स्वाद् गत्याक्षेप इति संयोग एव तदर्थः कुत्रो नैवेत आह—मादीति । वस्त्वर्थं । नन्वेवं निषे-
धवार्तिकासङ्गतितर आह—देशान्तरेति । परं—केवलम् । सुखं प्राप्त इत्यादावभावादाह—कचिदिति ।
ग्रामं प्राप्त इत्यादावित्यर्थः । तादृशम्—नान्तरीयकतया प्रतिबोद्धव्यम् । अपिदृष्टपदार्थकः । अभि-
मत्य—अभिमानेनाङ्गीकृत्य । तथैकभाष्यापसंतिरितः अभिमानसूचित्वाच्च तत्र सूचयमाह—यस्तुत
इति । अप्राप्तिरिति । कर्मत्वस्येति शेषः । वार्तिकं तु न्यायसिद्ध्यानुवादपदेति भावः । अनेन
प्राप्तिं मत्वायनेन । मध्यमैरुक्तिरुक्त्येव एतादृशमात्रेण प्रतिषेध उक्त इत्येव पदेत् । सूत्रेऽपीति च
निवृत्तप्रेषणप्रकृतिरन्यत्राणिच प्राप्यन्तर्हति कर्मत्वावधारणाय । एवं चैवं मूलबोधनेऽपि तथा प्रकाश-
यमाकरदण्डाद्युपपत्तमपस्तमिति भावः । स्पष्टं तथोक्तत्वादाह—सूचितमिति । एवं च तत्र स्यादनुपपेक्षो-
पनिवि बोध्यम् । ननु तद्वद्भावे हिंसामपि धातोस्तदर्थत्वाप्रतिषेधापत्तिरेवात्र आह—हिंसाङ्गे इति ।
बहुमीहिः । तथा च हिंस्रो मध्यमस्तीत्यापण्य-तार्थः । यदा—बहुतानुबन्धोऽयं मध्यमेन हिंस्रोतीति तदर्थः ।
भक्षयते—स्वार्थनिबन्धप्रकृतिकहेतुमणिजन्तुरूप । ‘मध्यमं वृत्तान्तरात् सप्तम्य’ इत्यत्रेति शेषः । अत्र
एव निषेधात् “गति” इति सूत्रे एवमत्र हेतुमणिर्न नृपतेः, वृद्धोऽत्येव त्वभावात् । ननु भाष्यप्रयोगा-

सैनिकै रिपून्' इतिकर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः । यत्तु प्राचा—'अयक्रन्दशब्दायन्हेवां न' इत्युक्तम् । तत्राऽयतेरुक्तिस्तार्त्तमूलैव । क्रन्दन्हेवोस्तु शब्दक्रियात्वमात्रेण प्राप्तिसम्भावना । वस्तुतस्तु नासौ सूत्रार्थ इत्युक्तम् ।

यदपि 'श्रुप्रहृद्दशाम्' इति कर्मत्वमुक्तम् ॥ तत्र दृशिग्रहण प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम् । ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां समर्तं तथाऽपि बहूनामसम्मतम् । अत एव 'अजिग्रहत जनको धनुस्तद्' इति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत् बोधितवानिति व्याचक्षुः । तथा—

अद्याचितारं न हि देवदेवमग्निः सुतां ग्राहयितुं शक्नाक ॥

इत्यत्र ग्राहयितुम्—उद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति ।

शब्दरत्नम् ।

आध्यानार्थकव्यादिभिन्नस्मरतेत्येव योगे तदुभाप्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः । परास्ता इति । इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्याययतिशब्दाययतिप्रत्ययसौना निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । एवं च तत्र पक्षे शब्दायतौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दायतिसत्ये न मानम् । शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतस्येऽपि बहिर्भूतप्रादिकर्माभावे न मानमिति बोद्धव्यम् ।

व्याचक्षुरिति । तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम् । अन्यथाऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः ।

भैरवी ।

भाष्यानेति । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणेत्यर्थः । स्मरते—चिन्तनार्थस्य स्मरतेः । वक्ष्यमाणरीत्याऽयुक्तमूलं योजयति—इदमिति । 'शब्दायते' इति वचनमित्यर्थः । कैयटपदसूचितामरचिमाह—वस्तुत इत्यादिना । एवञ्च—तत्र पक्षे प्रतिषेधानुक्तौ च । तत्र पक्षे—शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । ननु धात्वर्थसंगृहीतकर्मकत्वमेव मानम्भवित्यसौत्यस्य आह—शब्दस्येत्यादि । बहिर्भूतेषु । अन्तर्भूतशब्दात्मककर्मण इत्यादिः । तेन—पूर्वं व्याख्यानेन । बोधनायस्य युद्धयर्थकत्वेन "गति-बुद्धि" इतिसूत्रस्य प्राप्तिरन्यार्थकत्वे तु नेति भावः । अन्यथा—अन्यार्थस्यापि द्विकर्मकत्वस्य भावप्रकाशः ।

कर्मत्वे 'स्मरयति देवदत्तेन' इत्यत्रापि अतिप्रसङ्ग इति मूलाद्युक्तमत आह—आध्यानेति । उत्कण्ठापूर्वकस्मरणेत्यर्थः । स्मरतेरिति । चिन्तनार्थस्येत्यादिः । अत एव तत्राऽपिस्माद् एतदो न । तथा ॥ भवि-त्सङ्कस्मरतिजिग्रहादीनां नैत्येवं विशेषापेक्षया प्रापकस्य उद्वाह्यप्रामाण्यादवसीयते इति भावः । मूले—प्रयुञ्जाना इति । प्रक्रियाकृदादयः । परास्ता इति । रपटं चेदं तत्रैव प्रकाशे । अयुक्त मूलं योजयति—इदं चेति । शब्दायतेर्नेतिवचनं चेत्यर्थः । कैयटस्येन सूचितामरचिमाह—वस्तुत इति । बोधयितुमिति न्वयः । तावता कनितमाह—एवं चेति । तत्र पक्षे तदुक्तौ चेत्यर्थः । तत्र पक्षे—शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । ननु भारवर्षसंगृहीतकर्मकत्वमेव तत्र मानमत आह—शब्दस्येति । यत् शब्दादिः । तदुक्तं कर्म-इत्यर्थः । यद्विरिति । भारवर्षपटकशब्दादिति भावः । न मानमिति । ह्यवगतिरेति शेषः । तस्माच्चित्तवोऽर्थं प्रतिषेधः । एतेन तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्यापुनस्तनयास्तम् । मूले प्राचा—प्रक्रियाकृता । तदुक्तं केषां पदसूचितामरकर्ममेवाह—तत्रावतेरित्यादिना मूले । एवमप्येऽपि । सुपाकरोति ।

तारेन्द्रादितथा पापेरायानेदोपि संपदः । कारिकायां च शब्देन सुपाकरमुक्तो कृतः ॥

इति भाष्योक्तेरिति भावः । बोधितवानिति । अनेन वस्तुषामप्यत्रात्रिपुरादहं कृत इति बोधितवानित्यर्थः । व्याचक्षुरिति । वयमहं कृत इति शेषः । तथा च तस्य "गतिबुद्धि" इत्येव तत्र सिद्धमिति भावः । तदेवाह—तेनेति । तथा व्याख्यानेनेत्यर्थः । अतिरिक्तार्थस्य भाषानावर्धकत्वा अन्येति ।

युक्तं चैतत् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र केन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात्, 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यथेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं, यत्प्रतिग्रहणं तत्क-

शब्दरत्नम् ।

ग्राहेः—बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः । ततश्चेति । एवं च व्यधिकरणत्वादन्वयपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । प्रतिग्राहिते इति । अस्य जाययेत्यादिः । तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः । बहुव्रीहिजायतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकभावाद् अवयवेन सामर्थ्येऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च । तदाह—जायानिष्ठेति । ननु द्विकर्मकत्वेऽपि धेनुरूपप्रयोजकर्मणः कर्मत्वाविषयायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव के इष्टसिद्धिरिति चेत् १ न, शिस्तुपरमर्थे भैरवी ।

प्रामाणिकत्वे । एवमेति । धेनोरभिधाने च । अन्वयपदार्थभावादिति । धेनोः केनाभिधानादिति भावः । तत्र जाययेत्यस्यादित्वे तृतीयान्तस्य व्यधिकरणत्वाद्वहुव्रीहिवदकृत्यन्न सम्भ-वतीत्यत आह—तृतीयातत्पुरुषमिति । बहुव्रीहिरिति । जायाप्रतिग्राहितशब्दस्य द्वन्द्वसंज्ञका-गन्धमाल्यशब्देन बहुव्रीहिसमास इत्यर्थः । ननु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यथेत्यथ बहुव्रीहि-कृत्वा तेन जाययेति तृतीयान्तस्य तत्पुरुषोऽस्त्वित्यत आह—बहुव्रीहेति । विधायकभावा-दिति । समुदायार्थस्य तृतीयान्तार्थकृतत्वाभावेन "तृतीयातत्कृत" इति सूत्रस्याप्राप्तेरिति भावः । ननु अवयवद्वाराकसामर्थ्यमादाय "सुप्सुपा" इतिसमासोऽस्त्वित्यत आह—अवय-वेनेति । द्विकर्मकत्वेऽपीति । बोधनातिरिक्तार्थस्य ग्राहेर्द्विकर्मकत्वेऽपीत्यर्थः । कर्मत्वाविषयायामिति । सन्धन्धित्वेन पितृक्षायामित्यर्थः । इष्टसिद्धिरिति । जायया, प्रतिग्राहिते इत्यर्थे तृतीयातत्पु-रुषं कृत्वा जायाप्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यस्या इत्यर्थे बहुव्रीहिसमासेनेष्टसिद्धिरिति भावः ।

भावप्रकाशः ।

त्रैमित्यर्थः । अन्यपदार्थान्तर्भाविणे च विशेषणविशेष्यभाववैपरोक्ष्येनैवैकार्थि-
भावकल्पनात् ।

शब्दरत्नम् ।

प्रयोजकज्ञायाया हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकस्यत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वायं
 ज्ञायानिष्टप्रेरणविषयीभूतज्ञायापाराश्रयत्वविवक्षाया आश्रयकत्वेनेदृशार्थस्यैवेतत्कर्मसञ्ज्ञा-
 निमित्तकोटौ प्रवेशेनेदृशविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् । कर्मत्वशक-
 रवि तत्समनियतत्वेनाविवक्षाया असम्भव इत्यभिमानात् । नच निवृत्तप्रेषगप्रतिप्रवृत्ता-
 तोर्गिचि गन्धमाक्षयकर्मण्येव के इदमिदृजिज्ञायापदेन पठोपनास इति वाच्यम् ? प्रकृ-
 त्तैव सदर्थलाभे जिज्ञासादानस्यापुष्टतापत्तेः । ननु गवादिपदानां विषये स्वार्थमात्रपराणां
 समासेऽन्यपदार्थरत्नमिव प्रतिप्राहितशब्दस्य धेनुरात्पेऽपि वृत्तौ गन्धमाक्षयपरत्वं
 भविष्यतात्यक्त आह—अन्यपदार्थेति । सन्दृभान्वेगैकार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिय-

भैरवी ।

हेतुतेति । हेतुसंज्ञत्यर्थः । कर्तृत्वार्थमिति । कर्तृसंज्ञासिद्ध्यर्थमित्यर्थः । ईदृशार्थस्य—तादृ-
शान्वयापारूपार्थस्य । यतः कर्मसंज्ञेति । धेनोः कर्मसंज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेत्यर्थः । ईदृश-
विषये—कर्तृ, कर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वकर्मत्वशक्त्योरन्यतरस्य सत्त्वमस्तु, अन्यतरस्य विव-
क्षास्त्वित्यत आह—कर्मत्वशक्तेरपेक्षेति । तत्समनियतत्वेन—कर्तृत्वसमनियतत्वेन । अभिमानादि-
त्यभिधानमसाधसूचनाय । तद्विषयान्तरं शक्त्योर्भेदे तथा विवक्षा/सम्भवत्येवेति । निवृत्तप्रेषण-
ग्रहणतोः—स्वीकारमात्रार्थरूपग्रहणतोः । निवि—तादृशस्वीकारानुकूलान्वयापारूपार्थं निवि ।
उच्छृङ्खलस्य शङ्का धारयितुमुपक्रमते—नम्बिरादिना । अन्यान्तर्भावेनेति । वृत्तौ विप्रहृष्टकपदा-
भावप्रकाशः ।

दापुन्यः । ततो जायाप्रतिप्राप्तिवै मन्ममाहरे अस्या इति वष्टवर्षे बहुनोहिः । तस्यास्तस्माद्विषयान्मपि
 जायधर्मः स एवेति द्वितीयकर्मभावात् 'अन्ते कर्तुंश्च' इत्यस्याप्राप्त्या तत्रैव वृत्तेन तयोः सशब्द बहुनोहि-
 र्वकल्प इतीदृशिकिरिति । हेतुस्येति । हेतुसम्प्लेत्पर्यं । अत्र एवाह—इतोद्येति । स्वस्येति ।
 धर्मपरकपशश्रोतृत्वरूपबहुनीहस्तः । धेनोरित्यस्योभयत्रान्वयः । कर्तृत्वाद्यंभू—कर्तृत्वश्रुतिसादना-
 र्थम् । आद्यइयमेति । अन्यथा जिज्ञेन स्यादिति भावः । ननु तत्रविषयकत्वा कर्तृत्वस्य कर्माव-
 र्वाक्य कर्मत्व तस्या अत्र आह—इदृशार्थस्येति । तादृशस्यापारकपापैरेवेत्यर्थः । एतत्कमेति ।
 भेनुकर्मसम्प्लेत्पर्यः । इदृशविषये—कर्तुः कर्मत्वविषये । ननु कर्तृत्वकर्मपरकस्योत्पत्तिसाधनेन-पत्र-
 विवक्षा सुपपादाऽय आह—कर्मत्वदाकतेरपीति । अपिमिथः समुपचायकः । उत्तमेति । कर्तृत्वश-
 क्तिसमनियतत्वेनेत्यर्थः । अभिमनानादिति । अनेनाक्षिः सञ्जितः । तद्वीजं तु उत्पत्तौर्भेदेन तदा
 सम्भवः । वृष्टे तदव्ययतायेति । तदेवं तदर्थं कर्मत्वादिन्यायास्तद्वीजोऽपि अत्र सम्भवेऽपि वीजं एव नोपाशु-
 येन शब्देन-न चेति । प्रतिप्रेति । प्रतिपूर्वकमप्यप्युक्त्यर्थः । आदानमानार्थकदिति भावः ।
 एतेन धेनोः कर्मत्वाभावेन तत्र कनिष्ठः । अत्र पक्षे हि तस्याप्येवेनाभाव इति भावः । न-देवं निवृत्त-
 र्वाऽऽदानानुकूलकस्यापारमर्शेन प्रतिप्राप्तिवै—सोऽहं मन्ममाहरे यथेति प्राप्त् बहुनोही प्रापुकोत्या
 जायाधर्मेन समाप्तो न स्वादत्त आह—जायेति । एकदेशा-न्यापश्या पञ्चरीसमात्रापुक्त्यादाह—
 पछाति । विशिष्टेनान्तर्य इति भावः । प्रकृ येति । तदासतोत्पत्तिः । प्रतिप्राहितेति । मत्त विप्रदे-
 हात्पत्तिः । अन्यपदार्थोतीति । एतेन वेद्योत्पत्तेरेवेत्यत्रैकदेशे स्वर्ग इत्यस्यपु । तदेवोत्पत्तौकारे
 तु सुयोपात्तान्वयवशात्पदान्वं दुर्वचं, भेनुकर्तृकं जायानिहनेत्यविषयीभूत् यावद्विप्रदत्तं तद्वर्माभूते न-व-
 माहरे इति विप्रशर्पात् । अत्र एवेतत्सोपनान्तरेन निर्देशः । तद्विषयेत्याह—तदन्तरिति । अन्यपदार्थस्य
 उद्देशीयस्य चाऽऽर्थाभिप्रेत्यर्थः । स्येति । एतत्तद्व्युत्पत्त्यादेव अनेनेत्यर्थः । ह्युत्पत्तिरिति चेत् सम-

अभिवादिदृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभापेयम् ।

“अभिनि” । नेरल्पाचतुरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं तादृशसमुदायविवक्षार्थमित्याह—संघातपूर्वकस्येति । तेनेहे न—‘निविशते यदि शूकशिखा पदे’ इति । कचिच्चेति । “एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानाम्” इति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम् ।

उपपदविभक्तिमाह—उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ, तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः—उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते, अन्यथा तसोऽसम्भवादित्याहुः ।

शब्दरत्नम् ।

लेनाङ्गीकारेऽप्यन्यान्तर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः । अभिवादयतेरिति । ‘वदि, अभिवादन्’ इति ण्यन्तस्येत्यर्थः ।

व्याख्यानात् सङ्घात दृणे स्थिते व्याख्याने बीजाभासं दर्शयति—पूर्वनिपात इति । निविशते इति । कत एव “सत्त्वे निविशते” इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । भाष्यप्रयोग इति । समर्थस्य इति शेषः ।

उभसर्वयोस्तसाविति । उभांशे उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं पष्ठपथं इति भैरवी ।

भौतिकार्थस्याप्यपक्षार्थभिन्नस्य बोधकः शब्द इत्यर्थं मानाभाव इति भावः ।

व्याख्यानादिति । वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । बीजाभासमिति । पूर्वनिपातप्रकाशस्यानियतत्वात्पूर्वनिपातस्य संघातविवक्षासाधकत्वाभावाद्बीजाभासत्वमित्यर्थः । कत एव—संघातस्य विवक्षायाः सत्त्वादिव । भाष्यप्रयोगः—“योतो गुणवपनात्” इति मूलस्य भाष्यप्रयोगः । ननु “निरवम्” इति श्रुत्याप्यस्यो वृत्तिविषये विधानादुभयशब्दोद्देश्यकत्वं पष्ठपथं इति वयस्तुमशङ्कामित्यत आह—उभय इति । ननु मौल्यपने यदि कुतो नावजिभावप्रकाशः

समरूपे । तत्स्वीकारे—शुभोदितस्वीकारे ।

शुभं मूलं बोधयति—व्याख्यानादिति । “सत्त्वे निविशते” इति भाष्यप्रयोगमूलकादिवादिः । अयं भावः—अभिनिविष्ट इत्येतदप्यवधारयत्वेन पञ्चमं शुरु, अभिनिविष्टो विद्यमानेष्वप्यवधारयति समस्तो वेति, तदाह—संघातेति । बीजाभासमिति । प्रकाशस्य विवक्षार्थः । प्रकाशविशेषानु पूर्वनिपातप्रकाशानिबन्धं साधयितुं चेति । एवञ्च मूलस्य प्रकाशानुपेक्षितेति प्रकाशतत्वात् तद्वत्प्रकाशस्य मिति भावः । पूर्वनिपाते इति, इति नगोक्तम् । व्याख्याने मूलं मूलवशाह—भातयति । नैरवसे तदवधारयितुं चेति । भाष्यप्रयोग इति । “इतो गुण” इति इत्यत्र इति भावः । अभिनिविष्ट आह—संघातविवक्षया विवक्षितार्थः । विवक्षितार्थमाह—समर्थेति । एवञ्च “अभिनिविष्ट” इत्यानुपूर्वविहता यत्र मूलं तथैवैतदनुवृत्तिरिति न दोष इति भावः । तद्वत्प्रकाशे तदनुवृत्तिरिति न दोष इति भावः । तदनुवृत्तिरिति न दोष इति भावः । तदनुवृत्तिरिति न दोष इति भावः । तदनुवृत्तिरिति न दोष इति भावः ।

वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्छप्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्ये-
वेति यथाश्रुतं साधु । धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गत्रित्ययमाहेतिवदिति प्राञ्चः,
तत्र, तथा सति अपदान्ततया दृष्टान्ते “लोपः शाकल्यस्य” इत्यस्येव दार्ष्टान्तिके
जशत्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यं, “कस्य
च दः” इति सूत्रे भक्तिवित्युदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । तस्माद् धिगिति विभ-
क्त्यन्तमेव । ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’ इत्यतिदेशात्सुपो लुक् । उभयतः कृष्णमिति ।
कृष्णस्य पार्श्वद्वयेऽपीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । पष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपप-

शब्दरत्नम् ।

षोडशम् । उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद् वृत्तिविषयेऽपि नाप्यवार्तिके । उदाहरणे तु अन्त-
रङ्गत्वात् पूर्वमेवाप्यपि तत् उभशब्दात्तस्यापि तद्व्यतिरेकमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न
दोषः । वृत्तिविषये इति । वृत्तौ वृत्तायामित्यर्थः । प्राचीनैर्हि “उभौ साम्प्रदायिकौ”
इति निर्देशेन वृत्तिघटके पाठ एवापजिति व्याख्यातं, तदाह—उभशब्दादित्यादि ।
एवं च तेषां लक्षणश्रवणे व्यर्थमिति भावः । अविभक्तिक इति । अनुत्पन्नविभक्तिश्च
इति तदर्थं इति तद्व्याख्यातारः, दृष्टान्तत्वेन तथैव काभात् । तदभिप्रेत्याह—जशत्व-
स्येति । अतिदेशादिति । अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः । आद्यादित्वादिति । कृष्णस-
मैरवी ।

स्यत आह—उभशब्दस्येति । यत्र सकृदेपरस्ताऽस्ति तत्र “उभादुक्तात्” इत्यस्य प्रवृत्त्या
“नित्यम्” इत्यस्यापि सत्रैव प्रवृत्तिरिति भावः । प्राचीनसम्मतव्याख्यानासुरोपेनाह—वृत्तौ
वृत्तेति । धिगित्यत्र विभक्त्यश्रवणेनाविभक्तिकत्वं स्पष्टमेवेत्यत आह—अनुत्पन्नेति । सूत्रे-
णेव तसिचप्रत्ययस्यापपत्तायाद्यादित्वकत्वनमनुवितमित्यभिप्रायेणाह—कृष्णसम्प्र-
भावप्रकाशः ।

भाह—उभेति । शब्देति । उभावाक्यस्यावाचित्वमिति ‘अभिभक्त’ इतिवायेन च नेति भावः । विष-
येऽपीति जर्मपरो निर्देशः । यत्रोभशब्दे इति शेषः । उभयतः कृष्णविषयादौ लक्षणं भोजयति—
उदाहरणे त्यति । अन्तरङ्गत्वादिति । अस्य स्वार्थिकत्वेनेत्यादि । तत्र—उत्पन्नात् । यदा तदन्तरङ्ग-
न-वन्तरङ्गत्वेन प्राक् प्रवृत्तौ प्रसादकारणतया “वस्तुतस्तु” इत्यादिना मूले-रोक्तेरित्युक्ताऽत आह—
वृत्तौ वृत्तायामिति । ननु नायं मूल्यदिशिद्वयोऽत आह—प्राचीनैर्हि—इति । यत्र प्रसादादिमित्यत्र
व्याख्यातमत्रोपायो बोध्यः । तदाहेति । तदनुसारेणाहेत्यर्थः । एवञ्च प्राचीनरोच्यैव प्राचीनप्र-
वृत्तौ न स्वरीयेति भावः । अत्र एव तद्व्यतिरेकमाह—पूर्वं चेति । तत्र तथा-वाक्यानेन वक्ष्येता यथाश्रु-
तस्याप्येवेत्यर्थः । तेषां—प्राचीनानाम् । अनेन स्वन्ते तदावश्यं चरितं ध्यानिम् । तत्रोक्तेन प्राक् ।
व्यर्थमिति । अ-यथापूर्वावविरोधस्तेषाम् । तथा व्याख्यातारयोगेन कथमाश्रयणे तु नन्वत्रयेश एवेति
भावः । यथाचार्यरक्षायाः प्रवृत्तिस्तत्रोभशब्दे प्रवृत्तिम् । प्रवृत्तिद्वारेण वक्ष्येति दिशनिर्देशः ।
एवञ्च तथा रक्षकरद्वयमुक्तमस्तम् । नन्वव्ययत्वात्सुपो लुक्प्रत्ययस्यैव विभक्तिमित्यर्थे कृष्णस्य विभ-
क्तिमिति प्रसादप्रकाशादिमन्यनिर्वादे भूयमुक्तं, नच तत्र न तथा व्ययत्वात् ; “नलोपः प्राति” इति
सुत्रे नेत्येवविभक्तिरितिवादिहरदद्यादिभ्यवाह(इत्युनादय आह—अनुत्पन्नेति । तत्रैव मानमाह—
दृष्टान्तेति । तदभिप्रेत्येति । अनेनाश्विः चरितः । तत्रो-तु निर्देश-उपबोकाश्रयः प्राचा प-
व्याख्यातमारब्ध, तथाव्याख्यातानामवश्येति । रक्षाकरोऽप्येवम् । एवञ्च मूल्यदि विन्ययमिति बोधम् ।
ननु नातिदेशेन लुक् सम्भवति विभक्त्यन्तस्थानुदाहरणमात्रादय आह—अतिदेशेनेति । ननु ‘उभय-
तः’ इत्यत्र परसाधव्यत्वेन च मूले इति “मायादिराच” इति नूतनमुक्तम् आह—कृष्णेति ।
एव च मूलादि प्रकाशानुपेनेति भावः । यत्तु रक्षाकरोऽप्येवम् आह—“माराणे चारोप” इति तत्रै-

दविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ।

नाम्नोद्विधैव सम्बन्धः सर्वत्राप्येववस्थितः ।

सामानाधिकरण्येन पृष्ठ्या वाऽपि कचिद्वेत् ॥

इति वृद्धोक्तौ पृष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम् । द्विवेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या, पृष्ठीतदपवादयोरेककोटितया वा । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । कथं धिक् मूर्खेति ? सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावात् । क्रियापदं च

शब्दरत्नम्

म्बविधपादद्वयाभ्यामागता हरयथे पञ्चम्यास्तसिलित्यग्ने । सामानाधिकरण्येन विनाऽपि सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावेन । पृष्ठयेति । भेदसम्बन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः । नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावस्वरूपकारकविभक्त्यर्थसम्बन्धेनाश्वय इति सूचितम् । वैयधिकरण्येति । पृष्ठ्या वेत्येतद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः । क्रियान्वय इति । बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः । धिक्शब्दयोगाभावादि-

भरवी ।

ननु सामानाधिकरण्यमेवाधिवरणवृत्तिरयं, तस्य सम्बन्धत्वन्तु 'नीलो घटः' इत्यादावाधितं द्वयोरभेदादत आह—विनापीति । सम्बन्धम्—सम्बन्धविशेषम् । पृष्ठ्या शब्दरूपतया सम्बन्धरयस्य सम्बन्धवृत्तिरयत् आह—भेदसम्बन्धेति । भेदप्रयोज्यसम्बन्धेति । स तत्त्वस्याभिभावादिरूपः । ननु नाम्नोरेव द्विधाऽभिसम्बन्धाभिधानमसङ्गतम् क्रिययोरपि द्विधा-सम्बन्धरूप दर्शनात्, 'पृष्ठाशब्दे' इत्यादौ 'पुरीमवस्कन्दः' इत्यादौ चाभेदस्य, 'कृष्णान्ते-कचेरुक्तं यायात्' इत्यादौ भेदसम्बन्धावच्छिन्नविशेष्यविशेषणभावस्य प्रतीतेरत आह—नाम्नोरिति । पृष्ठ्या नाम्नोरेव 'द्विधा सम्बन्धप्रतिपादने न तात्पर्यं द्विन्तु क्रियाकारकयोर्विशेषसम्बन्धाभिधाने तारपयमिति भावः । ननु वृद्धोक्तौ वैयधिकरण्यपदानुष्ठेः कथमेवमभिधानमत आह—पृष्ठ्या वेति । बोधनीयेति । विशेष्यभूतेत्यर्थः । पृष्ठ्या 'धिक् मूर्ख' इत्यत्र जीवती-रथाविशेष्यक्रियायाश्चूर्णरसस्यान्यपदस्यामेव धिविशब्दाधेनिन्द्यरसस्यान्यय इति क्रिया-भावप्रकाशः ।

'दृष्टेः' इति तसिक्ताशब्दे इदं कथं, न तथा, पृष्ठयेत्यर्थः । तेन तत्र किं सर्वनामेत्याद्यनुपपत्त्या यत्र दृष्ट्या तसिक्ताशब्दस्य ते द्वितीया न, किन्तु पृष्ठयेति तत्र 'पृष्ठ्याशब्दसि' इत्येव सिद्धे तावत्पृष्ठ्याशब्दस्य विशेष्यत्वस्य, तदेतद् भवन्त्याह—पञ्चम्या इति । ननु सामानाधिकरण्येनेत्यस्याभेदेनेत्यर्थो न तथा; इत्यर्थः, स चाप्युक्ततयाऽप्येतत् आह—यिनापि सम्बन्धमिति । तद्विशेष्यमित्यर्थः । पृष्ठ्याः शब्दरूपेण सम्बन्धप्रत्ययादाह—भेदेति । स्वस्याभिभावाद्येत्यर्थः । भवमेव वैयधिकरण्येत्यर्थः । ननु नाम्नोसिमुपलक्षणं तस्य तुनीति तुनीतोदेव, यं तुनाति, पुरीमवस्कन्दः, पृष्ठाशब्दे, कृष्णान्ते नदेनेत्यर्थं यायात्, रथाशौ तथा सम्बन्धस्य तस्यैव तावत्तया च क्रियाकारकयोरेव सम्बन्धेति तस्याप्युक्ततया आह—नाम्नोरिति । तथाच तेन सत्त्वविशेष्यत्वस्य इति क्रिययोरेव ग्रहणं न क्रियाकारकमिति भावः । तथाह—यिमेति । क्रियाकारकभावस्य कारवापिकारपठितस्यैवमिति तद्विषयः । तसिक्ताशब्दो वा सम्बन्धतेनेत्यर्थः । तथाचैकविध एव तत्र सम्बन्ध इति भावः । मूर्खे—तदपवाद-इति । तत्र बोधनीयत्वस्योपलक्षणं, निदिष्टाशब्दस्य इति भावः । न-वेति विशेष्यत्वस्य आह मूर्खे-इति सूचितम् । ननु वृद्धोक्तौ वैयधिकरण्यपदानुष्ठेः कथं तेन निविदिष्टत आह—पृष्ठ्या येतीति तथाच तदर्थं वेत्येतत् तदपवादविभक्त्यर्थे तद्वत् इति भावः । इदमुक्तं च यान्ताशब्दादप्युक्तं भवेति । यान्ति-देवदत्तोदासी भवन्ति तस्यां तदपवादपदानुष्ठेः तद्विनिर्दिष्टत आह—बोधनीयेति ॥

सत्या ।

निन्द्यतेत्यर्थ इति । 'इत्थं निन्दते' इत्यादौ निन्द्यतेनेति निर्वाहः ।

क्वचिच्छ्रुतं क्वचिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत् । तथाच मूर्खसम्बोधकं निषिद्धाचरणादि
निन्द्यत इति वाक्यार्थः । एतेन 'हा ताव' 'हा देवि धीरा भव' इत्यादि व्याख्यातम् ।

यत्त्वाहुः—'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्नलीयसी' इति सम्बोधने प्रथमेव
भवति, सम्बोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति; तन्मन्दं, सम्बोधनपदस्य क-
र्तृकारकत्वे उक्तिसम्भवाभावात् । देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति
चेत् ? नैतावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते । किं च देव त्वा भजे, त्वां भजन्तो-
त्यादौ सम्बोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्ता तावत् । उपर्यपरीति । कथं

शब्दादयम् ।

[त । सम्बोधनस्य क्रियान्वयात् तत्क्रियैव धिको योगो न तेनापीति भावः । व्याख्यात-
मिति । तातेत्यादेशात्तन्मन्देन नयोग इति भावः । हापदस्य चाध्याहृत'त्वाम्'इत्यनेन 'माम्'
इत्यनेन वाऽन्वय इति तात्पर्यम् । कारकविभक्तित्वमिति । कर्तृकारकविभक्तिरपि-
त्यर्थः । सम्बोधनपदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेऽपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्र-
भेदो ।

या निश्चायकस्य प्रतीतिर्ननु मूर्खत्वस्येति भावः । तथाच यस्मिन्वाक्ये सम्बोधनविभक्त्य-
न्तस्य क्रियावाचकस्य च तादृशस्य प्रयोगस्तत्र तस्याद् क्रियायामन्वयो यत्र तु सम्बोधन-
विभक्त्यन्तमात्रस्य प्रयोगस्तत्र विधेयक्रियायाचक्रूपदमध्याहृतं व्यमित्यत्र तात्पर्यम् । यत्र
धिक् मूर्खं जीवसीति प्रयुज्यते तत्र जीवनरूपा क्रिया न विधेया तस्याः सिद्धत्वात्किन्तु
जानीहोत्यस्य शेषता कल्पनीया । अभिमुखोभव-मूर्खोद्देश्यकं जीवनसम्बन्धि निन्दाकर्मकं
यज्ज्ञानान्तदनुकूलप्रवृत्तनाविषयो व्यापार इति शाब्दबोधः । न योग इति । किन्तु जानी
हातेत्यदर्थं तातेत्यस्य । त्वा हा, मां वा हा, इति वाक्यद्वयमेवात्र बोध्यम् । हापदस्येति ।
शेदार्थकस्येति शेषः । ननु सम्बोधनपदार्थस्य क्रियायामन्वयस्य प्राक् प्रतिपादितत्वेन "विष्-
समानाधिकरणे प्रथमा" इति वार्तिकैकवाक्यतया प्रथमायाः कारकविभक्तिरपि सत्त्वाच्च
'तन्मन्दम्' इत्यादिना प्रतिपादितमसङ्गतमत आह—कर्तृकारकेति । ननु यदि कारकत्व-
मर्थं तस्य कर्तृत्वमप्यस्ति त्वयत आह—सम्बोधनपदार्थस्येति । देव त्वमप्रसीदेति वाक्य
इत्यादिः । त्वमित्यनेन—पुतदर्थेन । अभेदेऽपीति । फलिताभेदेऽप्येत्यर्थः । शब्दत इति । सम्बोध-
भावप्रकाशः ।

विधेयेत्यर्थः । नन्वेवमपि विकृष्टयोगस्तस्य कुत्रो नैव आह—सम्बोधनेति । क्रियेति ।
विधेयक्रियेत्यर्थः । एवमभेदेऽपि । तेनापीति । सम्बोधनेनापीत्यर्थः । अपिस्तस्या एव समुच्चायकः ।
अर्थ भावः—निषिद्धाचरणमित्यस्य जानीहोत्यस्य चाध्याहृतेषामभिमुखोपवन्मूर्खोद्देश्यकनिषिद्धाच-
रणादिसम्बन्धि नि दाकर्मप्रवृत्तनाविषयो ज्ञानमिति वाक्यार्थः, तथाच ज्ञाने एव उच्यते । एतेन
येषा विकृष्टाभक्तमित्यादौ प्रथमार्थे द्वितीया, निन्धा कृत्वाभक्त इत्यर्थः, तन्मते मूर्खसम्बो-
ध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्धामिति वाक्याय इति प्रकाशस्तत्कारणद्वयद्वयं तदाश्रयकमेव मूर्खं
चापास्तमिति । तदोत्प्रेषाह—तातेत्यादेरिति । नन्वेव हेत्यस्यानन्वयापत्तिरेवात आह—हापदेति ।
शेदार्थकस्येति भावः । मामिति । भत्याऽध्याहृतेत्यादि । त्वसम्बोधी मत्सम्बन्धी वा शेष इति तदर्थः ।
तथाच भिन्नभेदे वाक्यमिति भावः । सम्बोधनस्य कारकविभक्तिरप्यप्राक् प्रतिपादितत्वादाह—कर्तृ-
कारकेति । तथैवोपक्रमेणसहापदिना ज्ञानादिति भावः । ननु तस्य कारकत्वे कदाचनपि सपदावमत
आह—सम्बोधनेति । देव त्वं प्रसीदेत्यादाविति भावः । त्वमित्यनेन—त्वमित्यर्थेन । अभेदेऽपि—
फलिताभेदेऽपि । अत एवाह—शब्दत इति । सम्बोधनपदार्थ इति शेषः । तत्सोद्देश्यतयैव प्रतीतेस्त-
त्वेनैव तत्रान्वयात् । अत एव नवद्विषय कारकविभक्त्य इति सिद्धान्त इति भावः । वस्तुतस्तु न

तर्हि 'उपर्युपरिवुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' ? उच्यते, उपरिवुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं च ध्यात्रेऽद्वितत्वाभावात् द्वितीया । यद्वा-प्रतिपदोक्तस्य "उपर्यध्यधसः सामीप्ये" इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम्, तेन वीप्सायां द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः । "अन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्तं, तद्दर्शयति-भ्रमितः परितः

षाब्दरत्नम् ।

सीतेरुपादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभम् । वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बह्व-
 प्लव इति भावः । नास्य प्रवृत्तिरिति । अत एव 'सर्वेषामवमर्लानमुपयुक्तिर्वर्तते'
 इत्याशौ न द्वितीया । अत्र ह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्थो न सामीप्यम् । वीप्सार्थो
 मंरधी ।

नपदायै इत्यादिः । उद्देश्यतयैव तस्य तत्रान्वयस्यै स्वीकारादिति भावः । ननु तस्मिन् वाक्ये त्वमित्येतदर्थेन सह देवेत्यस्याभेदस्य सत्त्वाद्भ्रुगुत्याऽऽश्रयत्वमप्यस्तीत्यत आह— वास्तवेति । बहूपपन्न इति । वचनपुरुषाद्यन्यवत्यारूप इत्यर्थः । वस्तुतस्तु वाक्यैकदेशन्यायेन 'प्रजानि देवदत्त' इत्यस्य प्रजानि देवदत्त जानीहीत्येतदर्थकताऽस्ति । 'पुरुतिष् वाक्यम्' इत्यस्य श्रूयमाणैकतिङ्वाक्यमित्यर्थ इति निघातस्य सिद्धिरप्यस्ति । अत एव सम्बोधनस्य कर्तृकारकवाचित्वव्यवहारोऽपि प्राचाम्, देवदत्तेत्यस्योक्तन्यायेन देवदत्त इति जानीहीत्येतदर्थकत्वेन विधेयप्रियाकर्तृकारकवाचित्वात् । अत एव 'तिङ्गसमानाधिकरणे प्रथमा' इति वाचिहत्याद्युपपत्तिः । यत्र प्रियावाच्यत्वं दृश्यते तत्रापि "अस्तिभरन्तीपर" इति न्यायेन भग्नमानक्रियान्वयोऽस्त्येव । भवन्तीपर इत्यस्य लङ्पर इत्यर्थः । अत्र भवन्तीत्युपलक्षणम्, लकाराश्रयस्यापि लघितसम्भवात्, अत आह— इति भाव इति । एवञ्च मूलोक्तं द्वितीयमित्यत्र तात्पर्यम् । ननु प्रथमसमाधानेन उपर्युपरिशुद्धीनामित्यस्य सुपपादत्तेन यद्वेत्यादि नोक्तद्वितीयसमाधानस्य नोपयोगः । किञ्च शुद्धीनाम् इना-भेदा शुद्धीना, तामुप-
 दुर्गरीत्येवन्निवृत्तीनापि वक्तुं शक्येत्यत आह—अत्र येति । द्वितीयसमाधानादेवेत्यर्थः । एतदेवाह—अत्रेति । उक्तवाक्ये इत्यर्थः । अतिशय इति । यथा 'उपर्युपरि लोके हरिः', इत्यादौ भावप्रकाशः ।

[illegible]

इति । प्रतिभातीति । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु कर्मप्रवचनीयः ।

अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः ।

सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः ।

शब्दरत्नम् ।

द्विवचनं चात्रेति बोध्यम् । उपसर्ग इति । बुभुक्षितान्वितप्रत्ययसम्बन्धस्य क्रियागतत्वाद् बुभुक्षितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः ।

मध्ये इति । अन्तरा इति हि मध्ये इत्यर्थकम् ।

भैरवी

द्विरुक्तस्योपर्युपरीत्यस्य समोपोष्णदेशवृत्तित्वमर्थः, प्रतियोगित्वरूपः सम्बन्धो लोकपदोत्तरद्वितीयाधः, लोकप्रतियोगिकतामोप्यवदूष्णदेशवृत्तिर्हरित्थित्यर्थः प्रतीयते, न तथा प्रकृते, किन्तु बुद्धीनां लौकिकपुरुषबुद्धीनामुपर्युपरि सदवधिभातिशयविशिष्टाध्वरन्तीत्यर्थ इति न द्वितीयाप्रसक्तिरिति भावः । द्विवचनञ्चात्रेति । चत्स्वर्थः । ननु 'बुभुक्षितश्च प्रतिभाति' इत्यत्र "कर्मप्रवचनीययुक्ते" इत्येव द्वितीया सिद्धा प्रतिशब्दस्येत्यम्भूताख्याने तस्याः सम्प्रदायाः प्रान्तेरत आह—बुभुक्षितेति । बुभुक्षितेनान्वितो यः प्रत्ययः प्रतियोगित्वस्तूपो यः सम्बन्धस्तस्य क्रियागतत्वमित्यर्थः । च प्रतिभातरूप एव । तच्च क्षणिति स्मृतिरित्यमेव । एतस्य सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वता, वाच्यस्तु स धातोरेवेति सूचनाय बुभुक्षितस्य न भातीत्यस्य प्रतिशब्दशब्दित्वस्य लेखः । कर्मप्रवचनीयस्य तु तस्याप्युपादानङ्गतं स्यात् । एवञ्च बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चिद्विषयकप्रतिभासभाव इति बोधः ।

अन्तराशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वादाह—अन्तरा इति शीतिः । मध्यत्वान्बन्धवधित्वरूपः सम्बन्धो द्वितीयाधः । "अन्तरान्तरेण" इति सूत्रे परस्परसाहचर्यादुक्त्ययोरैव ग्रहणं तु दास्यमन्तरीयान्तयोः ।

भावप्रकाशः ।

तन्महानमर्थं वर्तते इति वाक्यार्थः । ननु बुभुक्षितं न प्रतिभातीत्यस्यैव इत्यभूताख्यानत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वेन गतार्थताश्च आह—उपसर्ग इतीति । तदुपपादयति—बुभुक्षितेति । बुभुक्षिताद्वितीया यः प्रायश्चित्तस्योक्तो क्षतिरिफुटिस्वापराधार्थः प्रतिभातरूपस्तत्सम्बन्धस्य भानक्रियागतत्वं न तु बुभुक्षितगतत्वमित्यर्थः । तमेव सम्बन्धं दर्शयति—बुभुक्षितेति । प्रवेष्टोत्कृष्टाशक्तोरेव सोऽर्थ इति ध्वनयितुं प्रवेष्टुत्कृष्टः । कर्मप्रवचनीयस्य तु तदुल्लेख आवश्यकः, क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषोत्कृष्टत्वस्यैव सत्त्वात् । अत एव तदभावात्तदभावः । तथा च "प्रतियोगे" इत्यस्य प्रतियोगित्वार्थक्रियायोगे इत्यर्थः । बुभुक्षितसम्बन्धी यत्किञ्चिद्विषयकप्रतिभासभाव इति बोधः ।

अन्तराशब्दस्य मध्यार्थकत्वेऽपि मध्ये इति कथं लभ्यते आह—अन्तरेति । आधेयप्रधाने मध्ये च वर्तते । अवधिरूपः सम्बन्धो द्वितीयाधः, स च मध्यत्वान्वयी । रश्मिदवधिमध्यत्ववद्वृत्तिर्हरित्थिति बोधः । सूत्रे मिथःसाहचर्यादित्ययोरैव ग्रहणं, युक्त्यार्थाविरत्यत्र ग्रहणोरेव, न तु दास्यमन्तरीयान्तयोः । इरेस्तु न सा, "उपपद" इति न्यायात्, युक्तग्रहणं तु स्पष्टार्थमिति भावः ।

।सरला ।

मूले हेतुत्वपर्यन्तमपीति । "लक्षणेत्वम्भूतेत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसम्प्रदायां सिद्धायां हेतुत्वमिदं वक्तव्यम् । हेतुः शाकल्यस्य संदिता नवस्य, न लक्षणम् । लक्षणं हि नाम ल भवति येन पुनः पुनर्लक्ष्यते, न यः सङ्गदपि निमित्तत्वाय कल्पते । सङ्गन्वासी शाकल्येन सङ्गत्वं संदितामनुनिशम्य देवः प्रावर्षत्" इति भाष्ये "हेत्वर्थमिदं वक्तव्यम्" इत्युक्तेहेतुत्वमपि अनुचित्यं द्वितीयाध इति भावः ।

तमाकरे । “पञ्चम्यपाङ्परिभिः” इति तु न भवति, वर्जनार्थेनापेत्यनेन साह-
चर्यात् ।

अन्तरम् ।

सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भावः । इतरे लक्षणादयस्तु घोत्या एवेति बोध्यम् । इति
तु न भवतीति । विशिष्टक्रियासम्बन्धे विशेषणेनापि सम्बन्धात्प्राप्तिरिति शङ्कः ।
पुनस्तर्हि हरदत्तानुरोधेन, कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थे सञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात् । किं
मेतत् ।

विशिष्टक्रियासम्बन्धे इति । परिचोत्पत्यसर्वतोभावविशिष्टक्रियासम्बन्धे इत्यर्थः । यदि क्रियाया
सम्बन्धो न स्यात्तदा कर्मत्वाभावाद् द्वितीयापि न स्यात् । एवञ्च कर्मप्रवचनीयघोत्यस-
म्बन्धाभ्याम्बितत्वरूपमिह कर्मप्रवचनीयपुनरवमस्तीति भावः । अभ्युपेत्यवादोऽयमिति
ध्वनयन्नाह—एतत्सर्वमिति । एतत्सर्वम्—इह घोप्सेत्यादिनोक्तम् । हरदत्तानुरोधेनेति । ‘उपपद-
विभक्तेः’ इति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया, पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हि तेनोक्तम् ।
कर्मत्वाविवक्षायामिति । तादृशशक्तिमत्त्वेन विवक्षार्था “कर्मणि द्वितीया” इत्यस्य प्रवृत्तिरिति
भावप्रकाशः ।

ह्या पुनर्विधानार्थम् । अत एव च बीष्माद्यन्तर्य परिपाठ इति भावः । इतरे इति । बीष्माद्यन्ते
इत्यर्थः । तयाच निमित्तत्वघोत्यान्वयतरत्वरूपं तन्निविष्टम्, एकार्यैव निदेशे लभ्यते ॥ स्यादिति भावः ।
ननु परे क्रियासम्बन्धेन लक्षणासम्बन्धकार्थं पञ्चम्यार्पितः, कर्मप्रवचनीयपुनरव च कर्मप्रवचनीयघो-
त्यसम्बन्धाभ्याम्बितत्वमत्र भावः—विशिष्टेति । कर्मवोपपत्त्ये क्रियाव्यवस्थावश्यकतया परिचोत्पत्यसर्वतो-
भावविशिष्टत्वेनसम्बन्धे पुनरव विशेषणेनापि सम्बन्धात्परेषोऽपि कर्मप्रवचनीयपुनरव च यथावश्यक-
दिति भावः । वस्तुतोऽयुक्तमेतदित्याह—एतत्सर्वमिति । इह बीष्मेत्यादि परं नैवमर्थं मूलमत्रोपसर्ग-
त्वाभावात् न इति परममूलं चेदर्थः । हरदत्तेति । उपपदविभक्तेरिति न्यायेनात्र कर्मण्येव द्वितीया ।
पर्यादयस्तु क्रियाविशेषका एवेति हि तेनोक्तम् । कर्मत्वादिविवक्षायामिति । अर्थ भावः—द्वितीयाः
कर्म, स्वप्रवचनीयघोत्यावश्यकत्वापत्त्यासम्बन्धेन तस्य हेतुनक्रियान्वयः, इह पुनरवस्यघोत्यस्य च बीष्मादि-
वर्चनं, द्वितीया कर्मण्येव, पर्यादयः क्रियाविशेषकाः, एवं लक्षणाकलं त्ववस्थम् । बीष्मायां प्रतिनाड्य-
यीमावस्तु न, प्रतेतदर्थंहरदत्तस्य प्रतिद्वितीयावस्थयोः क्रियान्वयेनासामर्थ्याच्चेति शङ्कः ।

प्रतिमासमित्यादौ प्रतेबीष्माघोतकरवस्य वृद्धत्वेन वृद्धं वृद्धं प्रतीत्यादावुपमोरेति तदघोतकत्वमाह ।
न चान्यतरवैयर्थ्यम्, स्थितितुनीति इतिवदुपपत्तेः । एवं च लक्षणादिसाहचर्यमप्यवधारितं भवति । न च
कर्मणि द्वितीयासिद्धान्तं कलं, तदविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायामपि द्वितीयासिद्धेः फलत्वात् ।
एवं च यत्र न द्विर्येवैकः प्रतिरेव बीष्माघोतकरवस्य च क्रियाविशेषकरत्वाभावात्, तत्र द्वितीया
सम्बन्धायाः साफल्येन लक्षणादिसाहचर्यबोधेन विषयत्वपर्यन्तस्याख्याने बीष्माभावेन प्रतेः क्रियाविशेषकरत्वे
तदघोतकरत्वे सम्बन्धपुनरी न मानम् । न च तादृशस्थले निरालम्बस्यबीष्मावो दुर्गार इति वाच्यम् ।
तद्विषये समासैकस्मिन्नादयस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मान्याः ।

अन्ये तु—“कस्य लक्षणादयोऽर्था निर्दिश्यन्ते? वृष्टार्थं नाम” इति भाष्यप्रामाण्यात्साहचर्यानाप्रयोजन-
विषयतया व्याख्यानार्थवैयर्थ्यम् । एवं चोपमयत्रापि द्वितीया । किमिमे सामोप्यादिवत्प्रायादीनामर्थं तत्र
परान्तराख्याया अपि विषयतया सम्बन्धानिमिषभूता इति प्रश्नः, उत्तरपक्षप्रयोजेत्तरं वृष्टादीनामिति हि
भाष्यार्थं शयातुः । तयाच बीष्मा द्विवर्चनघोत्या । बीष्मापदेन बोधवित्तुमिच्छावियवत्वरूपं व्याप्यार्थं
सरला ।

आवश्यकत्वादिति । ‘इह वृष्टं प्रति सिद्ध्यति’ इत्यत्र इत्यस्य हेतुने कर्मरे “कर्मणि द्वितीया”
शयनेन द्वितीयासिद्धादपि कर्मरेनाविवक्षायां तदप्राप्तौ तत्रापि द्वितीयावर्धनिर्दे कर्मप्रवचनीयसम्बन्धावि-
धानमाहवक्ष्यमिति भावः । क्रियाविशेषकरत्वे इति । क्रियाविशेषविषयलक्षणात्पर्यादयस्य शयः ।

शब्दरत्नम् ।

च परेः क्रियाविशेषकत्वेऽन्यथेत्येन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ।
भैरवी ।

रूपमेव । अनापत्तिरिति । “कर्मप्रवचनीयाः” इत्यत्र बाहुलकात्कर्तरि भूतेऽनीयम् । कर्मशब्दोऽत्र क्रियागतविशेषस्य बोधकः । ये कर्म प्रोक्तवन्तः, सम्प्रति तु न तथा, किंत्वप्रयुज्यमानक्रियाकृतसम्बन्धविशेषस्य द्योतका इति लभ्यम् । एवञ्च यदि प्रयुज्यमानसेचनक्रियागतविशेषद्योतका एते तदा अप्रयुज्यमानक्रियाकृतविशेषाद्योतकत्वात्कर्मप्रवचनीयसंज्ञैव न स्यान्महासंज्ञाकरणादिति भावः । ननु भवन्मते कथमत्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति चेदित्यम्-वृक्षमप्रति भावप्रकाशः ।

बुद्धित्वादावप्रत्ययार्थनिष्ठमुच्यते, व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादीनां च स्ववृत्तिव्याप्तिः, प्रत्ययं शब्दनिवेश इत्यादावर्थस्य निवेशनक्रियानिरूपिणाधिकरणत्वेऽप्यर्थमर्थसंज्ञीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः । वृत्तिविषये ॥ प्रतिरेव बोध्या अपि द्योतक इत्यन्यत् । अन्यथा प्रत्येनिवेशनक्रियान्वयित्वेनासामर्थ्यार्थशब्देन समासानापत्तिः, निवेशनक्रियानिरूपिणाधिकरणत्वादर्थपक्षसम्भवापत्तिश्च । तस्मादकर्मकपुतादियोगेऽर्थमर्थमप्रति शब्दनिवेश इत्यादौ निविद्यत्यधिकरणे सकर्मकयोगेऽपि कर्मत्वाविवक्षायां सम्बन्धत्वेन विवक्षायां प्रत्यादिद्योत्यसम्बन्धेनान्वयविवक्षायां च द्वितीयापत्तिर्दृष्टमिति तत्त्वम् । किञ्च वृक्षादीनां सेचनादिकर्मत्वेऽपि पक्षभावात् तत्संज्ञबोधार्थं तादृशसम्बन्धे द्योतकत्वमपि प्रत्यादीनां बाध्यम् । तथाच व्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिकर्मजानिरूपकभ्यापकं सेचनमिति कर्मत्वपक्षे बोधः, तदविवक्षायान्तरव्याप्यत्वविशिष्टवृक्षादिसम्बन्धिभ्यापकं सेचनमिति बोधः । तथाच बोधे दैलक्ष्येन कथं तत्र तद्विग्रहः । शानाकरोऽप्येवम् । एतेन तथाप्रकाशदण्डवस्तुक्रमपास्तमिति दिक् । तदेतत् ध्वनयग्राह-इत्यन्यथेति ।

सरला

ममभिप्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । ममभिप्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति । तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया, अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानान् । अभागे इति कर्म-प्रवचनीयत्वे निषिद्धे “उपसर्गप्रादुर्भ्याम्” इति पत्वम् ।

पूजायां चेति । “सुः पूजायाम्” इति पूर्वमेवान् पूजाग्रहणमनुकुर्यते ।

शब्दरत्नम् ।

नवग्रहार्थं भागाप्रतीत्या कथं निषेधोऽत आह—अत्र चेति । अर्थतो भागे पर्यवसानमा-दाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ।

मैत्री ।

विद्योतते विद्युदित्यत्र प्रामिरूपा याऽविद्यमाना क्रिया उत्कृतो यो विलक्षणो वृक्षविद्योतन-योर्लक्ष्यलक्षणभावाक्यः सम्बन्धस्तदुच्येतकत्वमस्ति ।

इत्थम्भूताख्याने उदाहरणम्—‘अस्मिन्देशे प्रतिपुरुषं सौन्दर्यमस्ति’ इत्यादौ प्राप्ति-क्रियाजनिताधाराधेयभावाक्यस्य पुरुषसौन्दर्ययोः सम्बन्धस्य द्योतकतास्ति । भागे—‘वृक्ष-म्प्रति फलानि तिष्ठन्ति’ अत्राप्रयुज्यमानप्राप्तिक्रियाजनितो योऽवयवावयविभावो अन्य-जनकभावो वा सम्बन्धस्तत्परिच्छेदकतास्ति । बीप्सायाम्—‘वृक्षं वृक्षं प्रति सिद्धति’ इति । अत्र वृक्षस्य अलसयोगाख्यसेचनस्य च यो व्याप्यव्यापकभावाक्यः सम्बन्धः, सोऽप्रयुज्य-मानतत्तद्वृक्षावच्छिन्नोत्पत्तिपृष्ठ इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । किञ्च यद्यत्र वृक्षस्य क्रियाकर्म-त्वमाश्रित्य कर्मणि द्वितीया, प्रतेः सेचनगतसर्वतोभाररूपसम्बन्धद्योतकता च कल्प्यते तदाऽसामर्थ्यात्प्रतिवृक्षमित्यत्र समासानापत्तिः । अत एव “प्रत्यर्थं शब्दनिधेः शब्दैकैकानेकार्थ-स्याभिधानम्” इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः । अन्यथा प्रतेर्भेदबुक्तीत्या निषे-धेनाव्यतिरेकेनासामर्थ्यात्समासा न स्यात् । अत एवेतत्सुप्रभाष्ये—“कस्य लक्षणाद्योऽर्थो निर्दिश्यन्ते ? वृक्षादीनाम् । किमर्थं न्युनस्तिमुच्यते ? कर्मप्रवचनीयसंज्ञा यथा स्यात् गत्युप-सर्गसंज्ञेमाभूतामिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तत्प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः । नच वृक्षादीन्प्रति क्रियायोगः । इदन्तर्हि प्रयोजनम्—द्वितीया यथा स्यात्—“कर्म-प्रवचनीययुक्ते द्वितीया” इति । वृक्षम्प्रति विद्योतते, वृक्षमनु विद्योतते” इति प्रवक्ष्येन च वृक्षादीन्प्रति क्रियायोग इत्यनेन वृक्षप्रतिशब्दयोः सम्बन्धो दर्शितः कर्मप्रवचनीययोगेन द्वितीया च स्पष्टमभिहिता । किञ्चोचोदाहरणे धृतेरकर्मकत्वात्कर्मणि द्वितीया बहुमन्यरा-क्येति बोध्यम् ।

मूले—प्राञ्च इति । प्रक्रियाकृत इत्यर्थः । तस्योपरतिरपि “तत्र” इत्यनेन दर्शिता । तत्र—तस्मिन्प्रत्युदाहरणे । अत्रार्थ—मां प्राप्नुयादित्यत्रार्थः । यन्मान्प्राप्नुयात्तदीयता मित्युक्ते भाग एव वृत्ततात्पर्यावगमः । यदि तु यच्छब्दस्य उद्दिष्टयाचकत्वेन भाग-वाचकत्वमेव प्रकृतं सित्यपि स्योक्रियते, तदा तु न कपि शङ्कति बोध्यम् ।

कालाभ्यनयोर्नोऽस्त्यन्तसंयोगः सम्बन्धो व्याप्यव्यापकभावस्तस्मिन्नर्थे प्रातिपदिकाद् द्वि-भावप्रकाशः ।

शेषादावित्यर्थः । मूले प्राञ्चः—प्रक्रियाकृतः । तदुपपत्तिं प्रकटयित्वा—मूले वदति । तस्मिन्-प्र-त्युदाहरणे इत्यर्थः । अत्रार्थ इति । मां प्राप्नुयादित्यर्थे इत्यर्थः । अर्थतो भागे इति । एतेनात्र

सरख्या

शब्दभेदेन सम्प्रति क्रियाविशेषाद्योतकत्वरूपेणाकारेण सम्प्रतिपत्तौ वाचकमात्रम् । नचैवं वृष्ट-मित्याद्य क्रियाव्यतिरेकत्वेन प्रतिष्ठा सामर्थ्याभावे “प्रतिवृत्त्यु” इत्यत्र सनादानावधिरिति वाच्यम्, वाचक्यभेदेन “सम्प्रति विमर्शः” इत्यनेनाभ्यधीमाश्रयत्वात्तरेण च तदर्थं प्रत्येकपदवाचक-त्वाद्योतरेण तदर्थं वाचकत्वात् वृत्तपदार्थान्वयेनैकश्रीमावकत्वसामर्थ्यात्तत्तेरिति दिक् ।

“कालाध्वनोः” ॥ अन्तं-विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो निरन्तरसन्निकर्ष इत्यर्थः । द्वितीया स्यादिति । श्रुतत्वात् कालाध्ववृत्तिभ्यामेव । मासस्येति । “कृत्योऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” इति पष्ठीत्याहुः; तत्र, तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या ‘द्विरहो भोजनम्’ इति कृदन्तेन सह समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात् । तस्मादिह “पष्ठी शेषे” इति सूत्रेणैव पष्ठीति तत्त्वम् ।

इति द्वितीया ।

शब्दरत्नम् ।

कालाध्वेति । येन कालेनाध्वना वा अत्यन्तसंयोगस्त्वद्भुविभ्यामित्यर्थः । तस्मादिति । अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोद्धव्यम् । एतेन शेषग्रहणानुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम् ॥

इति द्वितीया ॥

भैरवी ।

तीयेत्यर्थं केनात्यन्तसंयोग इत्याकाङ्क्षायाङ्गुणेन क्रियया अभावेन वा स हि सम्भवतीति तेषां लाभे प्रत्यासत्त्या ‘कालाध्ववृत्तिभ्यान्द्वितीया’ इति यद्यपि लभ्यते; तथाप्यन्यकालेनात्यन्तसम्बन्धोऽन्यकालप्रतिपादकाच्च सेति कुतो नेत्यत आह—येन कालेनेति । संयोग इति । गुणादीनामित्यर्थः । अभावोदाहरणं ‘मासम्भोजनाभावा’ इति । ननु यन्मूले ‘समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात्’ इत्युक्त्वा तस्मादित्युपसंङ्गवन्तदयुक्तमन्यार्थम् कृतस्य कुस्यार्थेरेभ्योपकारकत्वस्य दृष्टव्यातिङ्गन्तेन योगे “कृत्योऽर्थप्रयोगे” इति सूत्रप्रवृत्तेर्द्वोरत्वादत आह—मन्तरङ्गत्वाच्चेति । अस्वापेक्षत्वरूपस्यान्तरङ्गत्वम् । नच विशेषविहितत्वेनान्तरङ्गादपि तत्सूत्रमवलम्ब्य विध्यतीति याच्यम् ? अचारितार्थविषयतावास्तव्योक्तेरिति भावः । एतेन—अन्तरङ्गत्वेन । मननुवृत्तावेति । “कृत्योऽर्थ” इति सूत्र इत्यादिः । परञ्च यदपमानोत्पत्त्या । सप्तसूत्राण्येव शेषग्रहणानुवृत्तिः । तेनैव—“कृत्योऽर्थ” इत्यनेनैव । परास्तमिति । अस्वापेक्षस्यान्तरङ्गत्ववन्तस्सम्भवमिति तद्वीत्यय तदुक्तमवास्तवमित्यर्थः । यदि तु तादृशान्तरङ्गश्च द्विरङ्गभावो ॥ सिद्धावित्सम्भव इत्युच्यते तदा ॥ तेनैव द्वितीयेति तत्त्वम् ॥

इति द्वितीयाकारकस्य विवरणम् ॥

भगवच्छास्त्रम् ।

“स्वतन्त्रः कर्ता” ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम् । आह च—
धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

प्रधानीभूतेति । प्राधान्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानि-
मैरवी ।

ननु प्राधान्यमुक्त्यविशेष्यस्वरूपञ्चेत्प्रयोज्यव्यापारे तदभावात्प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं निश्च-
समभिव्याहारे, कर्मणि यत्र प्रत्ययस्तत्र ‘चैत्रेण पक्व’ इत्यादौ च पक्षव्यापारयोर्व्यासा-
त्तत्र कर्तृत्वं कस्यापि न स्यादत आह—प्राधान्यञ्चेति । ‘देवदत्तेन पच्यते तण्डुल’ इत्यादौ
देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये—कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति । धात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशे-
ष्यत्वमित्येतावन्मात्रोक्तौ विभागाध्वञ्छरणानुकूलव्यापारस्य ‘गो पयो दोग्धि दैत्र’
इत्यत्र तुङ्धात्वर्थत्वात्तत्र क्षरणेऽतिव्याप्तिरिति धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान-
श्रयत्वनिर्देशः । अत्र धातौ उत्पत्तिवेदानोपम् । अन्यथा निजन्तजन्यशाब्दबोधे प्रयोज्य-
व्यापारस्य प्रयोजकव्यापारविशेषणत्वात्तत्र निष्प्रकृतिकधात्वर्थस्य प्राधान्यव्यवहारो न
स्यात् । नष्टेष्टापत्ति, ‘चैत्रेण पाचयति तण्डलं यद्गृह्यते’ इत्यत्र दैत्रेऽव्याप्तेः । निश्च तु प्रयो-

भावप्रकाशः ।

मुख्यविशेष्यश्रयस्वरूपं प्राधान्यं प्रयोज्य-व्यापारादावव्याप्त कर्मप्रत्यये फलेऽतिप्रसक्तं चात्र आह—
प्राधान्यं चेति । अत्र प्रकारतानामयत्वमित्येकोक्ते प्रयोज्य-व्यापारादावव्याप्यादिरेव । विशेष्यतानिरू-
पितप्रकारतानामयत्वमित्युक्तेषु तथा, धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानामयत्वमित्युक्तेषु तथा,
अतो धात्वर्थमित्येतद्विशेष्यम् । तथाच प्रत्यासत्त्या तद्वार्यं निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानामयत्वे
सति तद्वार्यत्वं लभ्य, तथाच निष्को वाचकत्वादेव व्य-तथागुत्तमप्रकृतिधात्वोभिन्नत्वेन तदुभयवाच्य-
व्यापारयो र्वत्वार्यं प्रायुक्तरूपमावाप्याप्तप्रयोज्यव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वसिद्धिः । योतकश्चेत्तु नेतव्य
सिद्ध्येत् । अत एव पवति भवति, पश्य मृगो धावतीत्यादौ चैत्रमृगादेः कर्तृत्वसिद्धिः । पच्यते तण्डुलो
देवदत्तेनेत्यादौ फलस्य विशेष्यत्वसिद्धिः देवदत्तादेः कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययेति विशेषणम् । वास्तुशब्द
‘कारके’ इति सूत्रभाष्यस्य तद्वार्यधीयकारकचक्रप्रयोजकत्वं स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते, प्रकृतसूत्रभाष्यात्वे-
न शब्दीनप्रवृत्तिनिवृत्तिकारमपि स्वातन्त्र्यमिति लभ्यते । तच्चारोपितमनारोपित च सन्धानिमित्तम् । आद्यः
स्थावरादावन्तर्यं पुरषे । यस्य च स्वातन्त्र्यविवक्षा तन्मापार एव धातुना प्राधान्येनोच्यते, शब्दशक्तिव-
भावात् । मूलोक्तं ॥ न, स्वतन्त्रपदस्य तत्रापरिभाषणात्, लोके लकार्ययोरेव तद्वचुरेव । एतेन तथा

सरला

कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इति । तेन ‘पक्वतण्डुलो देवदत्तेन’ इत्यत्र कर्मणि प्रत्यये फलस्य
प्राधान्येऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धिः । नन्वेवं ‘चैत्रेण मैत्रस्तण्डुलं पाचयति’ इत्यादौ निष्को योतकत्वेन
विविक्तव्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारस्य पक्षधातुवाच्यत्वेन प्रयोज्यचैत्रोद्यव्यापारस्य प्रयोजकमैत्रोद्यव्या-
पारनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानामयत्वेन तत्र प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानादित्तिरिति चेत् । न, निष्को वाच-
कताभ्युपगमेन विविक्तव्यनुकूलव्यापारमात्रवाचकपक्षधातुनिरूपितकर्तृत्वस्य तत्र मुख्यभावात् । एवं च
धातुविशिष्टस्य कर्तृत्वस्य भवतीति सूत्रार्थं कथितं । वैशिष्ट्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे स्वजन्य-
धीयविशेष्यताश्रयश्रयश्रयत्वम्, स्वजन्यधीयविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानामयत्वात्तद्वार्यमित्युक्तम्
तदुभयसम्बन्धेनेति । प्रयोजके पाचिनिरूपितमेव कर्तृत्वम्, प्रयोज्ये च पचधातुनिरूपितमेवेति तद-
व्यापाराय कर्तृत्वसिद्धिः । नन्वेवं कर्तृत्वस्यैव कर्तृत्वं प्रविष्टमिति व्याख्यायो दोष इति वाच्यम्,
पुनरुक्तवन्दतसमभिव्याहारे इति निवेदनादोपायः । पुनरुक्तवत्त्वस्यायमपि सर्वत्रापि भाग्ये, कर्तृत्व-
मवतीति दिक् ।

“साधकतमं करणम्” ॥ प्रकृष्टेति । यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम् । उक्तं च—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम् ।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति ।

विवक्ष्यते इत्यनेन स्थात्यादीनामपि वैवक्तिककरणत्वमतीति ध्वनयति ।

शब्दरत्नम् ।

रूपितप्रकारतानामयथावर्थत्वम् । धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यन्वयः ।

यद्व्यापारादिति । अनन्तरशब्दयोगे “दूरास्तिकार्यः” इति सूत्रेण पञ्चमी-यत्र-येषां

मैत्री

जरुव्यापाराच्चक एव । एवञ्च णितन्तत्प्रकृतिकधात्वोर्भिन्नतया तदुभयार्थव्यापारयोः स्वत्वार्थप्रतिप्राधान्यस्य सत्त्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः । “कारके” इति सूत्रस्थभाष्यात्तु तत्तद्व्यावर्त्यकारकवक्रप्रवर्तकत्वं कर्तृत्वमिति लभ्यते । तच्चवारोपितमनारोपितं वैत्यन्यदेतत् । स्थाती पचतीत्यादावाचम् । चैत्रः पचतीत्यादावन्त्यम् । यद्व्यापारस्यान्यव्यापारप्रवर्तकत्वविवक्षा तदा तद्व्यापार एव भाष्यार्थः । मूलोक्तार्थस्तु न युक्तः, तस्मिन्नर्थे भाष्यकृता रुतन्प्रवृत्त्यापरिभाषणात् । कर्तृत्वज्ञावोधितकर्तृत्वसत्किमस्त्वन्तु कर्तृत्वम् । सा चोक्तस्य तन्त्रे तिष्ठति, तस्या विभक्तिघोषस्यात्प्रकृत्यर्थविशेषणता । कर्तृक्रियाभावसम्बन्धस्तु तृतीयार्थः । प्रकृत्यर्थस्य तद्व्यवृत्तकर्मयोगेन विशेषणता । एवञ्च चैत्रः पचतीत्यादिभ्यः कर्तृ-येषामिन्न कर्तृकः पाक इतिरात्वा बोधः । धातुना नित्यमुक्तक्रिय इति भ्रमवारणायान्न धातुनोक्तेऽपि । अत्र क्रियापदम्प्रधानव्यापारपरं, तत्राध्ययस्य कर्तृत्वस्यैव, नतु कर्मसंज्ञेत्यस्यार्थस्य स्पष्टप्रतिपक्षे नित्यपदम् ।

अनन्तरशब्दार्थन योगे पञ्ची प्राप्ता, साम्याधित्वा पञ्चमीत्याशयेनाह—अनन्तरशब्देति । मूलरटितपचने यदेत्येवदृष्टेया यत्रैतदधिकमत आह—येति । अपिकरणादीनानित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

आह च—

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।

स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

अयं भावः—कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वाद्विषयकं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते । न हि गौस्सर्वं प्रति गौरेव न तु किञ्चित्प्रत्यगौरितिवद् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचिद् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता, व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म, कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणम् । पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैघोपकर्ष-

शब्दरक्षम् ।

कारकाणां मध्ये इत्यर्थः । वस्तुत इति । वस्तुनीत्यर्थः । सार्वविभक्तिकस्तसि । तत्—कर्तृत्वादिकम् । अनिर्देश्यम् । 'इदं वस्तु कर्तृवद् इत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमित्यर्थः । हि—यतः वस्तु तत्तद्रूपेण न व्यवस्थितम् । तामेवाव्यवस्थां दर्शयति—स्थाल्येत्यादि । कारकत्वमिति । विशेषणत्वादि यथा खज्जुञ्जादावव्यवस्थितमेव कारकत्वं तद्रूपव्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः । 'तण्डुलानोदनं पचति' इत्यत्र करणत्वाऽविशेष्याऽऽधितकर्मकारकस्यापि तण्डुलस्य 'तण्डुलानामोदनं पचति' इत्यादावोदनपदार्थान्वयेन पद्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः । प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति । प्रकृतधातुव्यक्तीत्यर्थः । अनेकधात्वमेव दर्शयति—एवं च पचेरिति । तण्डुलधार-

भावप्रकाशः ।

मानापमेयत्वेन माल्याने बीजाभ वज्रात् आह—वस्तुनीत्यादि । वस्तुनि—वस्तुदो । पचममेऽपि । सप्तसप्तोऽमाप्तेराह—सावति । आचारकृत्तण्डुलादिति भावः । ननु मुख्यतया तन्निर्देशो नैव सम्भवति, अप्यर्कत्वेन प्रकारतया तु सर्वत्र सम्भवतीत्यत आह—इदं वस्तुस्थिति । तथाच सर्वं वाक्यमिति न्यायेन वस्तुनि तदेवेति न निर्देश्यमिति मूलार्थो बोध्यः । ननु घटादेः पत्रादिभिन्नत्वाद्वास्तु व्यवस्थितमेवात आह—तत्तद्रूपेणेति । वस्तुत्वादिरूपेणेत्यर्थः । तथाच तद्विषयानुपपन्नेन योग्यविमलिकल्पनपात्रत्व इति भावः । ननु नीलोत्पलादी विशेषणत्वादेरित्यतस्त्वमेवात आह—विशेषणेति । मूले प्रत्येकतुल्यात्वे वर्णितेति भावः । आदिना वाचकपाठकादिपरिग्रहः । अधिकरणत्वेति । निमित्ताधिकरणतापि स्थायी अनुवरकपाटशालीग्रतरण कक्षाजननेनानुभवति वैवक्षिकं करणत्वमिति भावः । लब्धव्यमपि कारकत्वव्यभिचारे न दृष्टोऽत आह—तण्डुलानिति । कारकस्यापीति । अयं तण्डुलत्वेति शेषः । क्वचित्पाठ पाठ एव । एकत्रोक्ते स्तेऽप्यादिपदस्य सर्वत्र सम्बन्धो बोध्यः । ओदनेति । न तु क्विपेति भावः । अत एवाकारकात्, प्रतिपादितमिदं प्राक् । प्रकर्षश्च कर्तृपदाधीनस्यापि न करणत्वरूपेण, किन्तु कारकात्तरापेक्ष एव । कारकसामान्यवाचिसाधकशब्दात्तत्त्वमानेन तस्या तत्र एव प्रकर्षोपेक्षनात् । अत एवादत्वेन यथा दीपिकया प्रजतीति भवतीति बोध्यम् । करणतृतीयाया आश्रयो व्यापारस्य इति भूषणकृत् । व्यापारमात्रमर्थ इति मनोरमादिवाचकम् । प्रकृत्यर्थस्य व्यापारे व्यापेदत्वसम्बन्धेनान्वयः, व्यापारस्य तु सम्बन्धेनेति उद्भावः । आश्रयमात्रमर्थः । तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विशेष्यविशेषणभावपदस्य च स्वनिष्प्रव्यापारसम्बन्धेन भावबोध्य इति मण्डनकृत्तो मान्यमन्याः । वस्तुतस्तु करणत्वं कारकतादिकमस्ति । सा च तद्विषयव्यापारव्यवधानेन फलनिष्पत्तिविधया उपपिष्टा । स च तेन रूपेण क्रिदाकरणमात्रं स्युर्नश्य तृतीयायाः । करणतृतीयाया वाचकस्यो वा वच इति तत्त्वम् । कारकमपि परिहातयाह—प्रकृतधारिणिति । ननु अनेकशेषनन्तरमेव व्यापारप्रदर्शनोपदेशश्चेति मन्यः उच्यते । न तदप्येत्यत आह—अनेकधात्वमेवेति । तथाचैवमेवस्य मूलत्वस्याप्यप्येत्यत । कर्तृपदानी

आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते, अधिकरणमित्यादि । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रका-
मेरवा ।

सञ्ज्ञायाः । एतेनेति—वक्ष्यमाणपरिहारेणेत्यर्थः । ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्व इति । एतादृशो
व्यवहारो वेदान्तिनामस्ति, तस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति केषाञ्चिदुक्तिरियम् । स्वप्रकाश-
ब्दस्य स्वमात्मानम्प्रकाशयति विषयीकरोतीत्यर्थः कार्यः । एवञ्चैकस्य कर्मत्वद्वैतत्वञ्च
वाधितं, कर्तृसञ्ज्ञायाः कर्मसञ्ज्ञावाधकत्वादिति तेषाम्भावः । नच तेजसो यथा प्राकृत-
व्यवत्वेन, प्राहकत्वन्तुद्भूतानमि भूतरूपवत्तेजस्त्वेनोपाधिना भवति, उपाधिभेदस्यैवोभ-
यव्यवहारनियामकत्वात्, तथा ज्ञानस्यापि भविष्यतीति वाच्यम्, "नित्यं विज्ञानमान-
न्दममस्मि" इति श्रुत्या ज्ञानपदवाच्यममस्मि, तच्च—'नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुत्या
धर्मरहितत्वेन प्रतिपादितमित्युपाधिभेदस्यैवाभावात् । अन्यथाऽद्वैतानापत्तिः । नच लौकि-
कोपाध्यभावस्य तत्र भवन्मते सत्त्वात्कथमनिर्धर्मिकत्वमिति वाच्यम्, अभावस्याधिकरणा-
भावप्रकाशः ।

उपपत्तेः । नापि पक्षः, अविषयस्वरूपैवास्मभवेन निरतत्वात्, विषयत्वशब्देन कर्मविक्षायां शुभता-
नुसारिणामामन्यति-यात्येव तस्य प्राहकत्वासिद्धस्याविषयत्वेऽप्यपरोक्षतया तैरज्ञीकारात् । नापि
सप्तमः, प्रागुक्तदोषोपपत्तेः शुक्तिरजतादितं सर्गमसत्त्वातिवादिनामतिश्याप्तेः । तस्य व्यवहारविषयत्वेपि
तैर्ज्ञानविषयत्वानज्ञीकारात् । नाप्यष्टमः, स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानवैक्षत्वस्य प्रदीपादौ वदादौ
च भावेनातिश्याप्तेः । सत्तया सजातीयव्यवहाराणां तु व्यवहारस्य सत्तया सजातीयवृष्टादिजन्यस्य
वदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासम्भविप्रसङ्गात् । नापि नवमः, अवेक्षत्वेन्युपानाप्तोचरतया कथानवतारप्रसङ्गस्य
दर्शितत्वात् । अपरोक्षव्यवहारविषयव्यतिष्ठत्वेन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य कण्ठ उक्तत्वात् तद्विपरीता-
व्यतिष्ठतामिधाने मे माना कथ्येतिवद्व्यावाताञ्च सुप्तिप्रलयमोक्षेभ्यः । तदा व्यवहारस्यैवाभावेन तदि-
पक्षत्वाभावात् । नापि दशमः, उक्तव्यवहारयोग्यताया वर्मत्वे द्वैतादिनामपसिद्धान्तापातात् । स्वकृपत्वे
च ज्ञानस्वभावत्वात्मानो व्यवहारनिरूपणीयत्वात्सप्रतियोगित्वप्रसङ्गात् । अथावेक्षत्वे सत्यपरोक्षव्यव-
हारयोग्यत्वमैवोचरमीमांसेषु उच्यते । न च योग्यत्वरूपवर्माज्ञीकारेऽस्यासिद्धिदश्यायां तदपसिद्धान्ता-
पत्तिरिति वाच्यम् । योग्यत्वात्प्राभावात्तानधिकरणत्वस्य उच्यते । गुणवत्त्वात्प्राभावात्तानधिकरणत्वस्य
द्रव्यत्ववत्, तेन नाप्यसिद्धिः ; नाप्यपसिद्धान्तः काल्पनिकवर्माणां सत्तादश्यायामभ्युपगमात् ।

अथुमा भवतः केचन सार्वत्रिकप्रकल्पने ।

किं न पश्यसि सत्तारं तत्रैवाज्ञानकल्पितम् ॥

इति हरेश्चतवार्योक्तेः । "मानन्दो विषयानुग्रहो नित्यत्वं च सन्ति धर्माः" इति पञ्चपादिकाचार्यो
क्तेः । मोक्षदत्तायां दिवश्चित्रधर्मावेति कदाचिन्मतेन तदात्मन्तामात्रानधिकरणत्वस्य गुणाग्रयो द्रव्य-
मितिप्रसिद्धे । अपरोक्षव्यवहारयोग्ये पञ्चदशवर्तिश्यासिद्धिपरिहारार्थमेवेष्टवे सतीति विशेषणम् । नचैताव-
देशास्तु तल्लक्षणमिति वाच्यम्, तथा सति अतीतानागतयोर्नित्यानुपेक्षेण धर्मादिष्वतिश्याप्तेः । न च तेषा-
मपानामवेष्टावात्रावेष्टाविति वाच्यम्, फल-प्राप्त्यन्तालक्षणवेष्टावत्य तन्नामात्वात् । तत्र विशिष्टशब्द-
प्रमाणवतासदाकारधीशुचितसमुत्पन्नासमात्रादेव तद्व्यवहार इति वेदान्तिनां प्रक्रिया । न च योगिप्रत्यक्षतया
अपरोक्षवत्, धर्मादीनां चोदनेकप्रमाणवेष्टावत् । नचैतावता तेषां सर्वदर्शित्वमात्रः, योगिनां सर्वदर्शि-
त्वशब्देन योग्यसर्वद्रष्टृत्वस्य विवक्षितत्वात् ।

यथाप्यविदुषो दृष्टः स स्वार्थानविलम्बितत्वात् ।

दूरसूत्रनादिदृष्टं त्वाव रूपे श्रेष्ठश्रुतिः ॥ इति न्यायात् ।

अत्र पञ्चदशवर्तिश्यासिद्धिपरिहारयोग्यत्वे सतीति विशेषणम् । न चाज्ञानान्तराकरणवदने-
श्वरिषु शुक्तिरजदिषु च लक्ष्म्यास्यातिश्याप्तिरदवस्था, तेषामपि फलप्राप्त्यन्तामात्रेणवेष्टावत्, तेषामवेष्टावत्यप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात् ।
मानस्य स्थापनपरोक्षव्यवहारयोग्यताश्चेति वाच्यम् । तेषामवेष्टावत्यप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वात् ।
तस्य । अथैतदर्थं तेषां सिद्धिः । न च तस्याप्यपरोक्षमिति वाच्यम् ।

शत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम्, शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ

शुद्धरत्नम् ।

इत्यर्थः । स्वप्रकाशत्वे—ज्ञानविषयत्वं । कर्तृकर्मविरोध इति । अभेदे आधाराधे-
यभावस्य विषयविषयिभावरूपचाभावादिति भावः । शब्दविशेषोपाधिकस्य—शब्दवि-
भैरवो ।

तमकतया स्वभिन्नधर्मशून्यत्वसत्त्वादित्याह—यत्नविषयत्व इति । आधाराधेयभावस्येति । अमेन कर्तृत्वखण्डनम् । विषयविषयिभावस्येति कर्मत्वखण्डनम् । एवञ्च ज्ञानस्य प्रसात्तकस्य स्व-प्रकाशत्वमिति व्यवहारासङ्गतिः ।

उक्तविरोधस्य परिहारायह मूले—यश्चविशेषोपाधिकत्वेति । अत्रोपाधिपदान्दो निमित्तपर इत्याशयेनाह—यश्चविशेषनिमित्तकत्वेति । यद्वात्त्वर्थक्रियायां यस्य स्वातन्त्र्यविधक्षा स वद्वात्त्वर्थकर्ता, यद्वात्त्वर्थप्रयानवशापारमिणेयकलाश्रयत्वविधक्षा यस्य तत् तत्कर्मतिरीत्या धातुस्वरूपो यः शब्दस्तन्निमित्तकत्वन्वयोरित्यर्थः । प्रत्यक्षादाविति मूलेन ब्रह्मणः प्रत्यक्ष- रूपत्वन्वदितम् । तस्यायम्भावः—यथा घटादिविषयाणां स्वभिन्नाऽपरोक्षज्ञानविषयत्वेन प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्तथा न ब्रह्मणः, किन्तु स्वात्मरूपत्वप्रकाशः, स एव प्रत्यक्षपदेन व्यवहियते इति, “यत्साक्षादपरोक्षाय” इति श्रुतेः । अपरोक्षादित्यस्यापरोक्षमित्यर्थः । ननु ब्रह्म यदि न जन्मज्ञानविषयस्तदा तस्मिन्मूल्यप्रकाशत्वव्यवहारोऽपि कथमिति चेत् ? शृणु, किम्ब्रह्म यद्यपि स्यात्तदा तादृशव्यवहारविषयो न स्यादिति तर्केण तादृशव्यवहारं खण्डयसि, उक्त स्वप्रकाशत्वव्यवहारोऽस्माकमित्येतादृशव्यवहारविषयत्वेन हेतुना अवेद्यत्वाभावानुमानद्व- रोपि ? नायं, जापाद्यापादकयोर्द्वयोरपि ब्रह्मणि सत्त्वाद्योपपन्नम् । न, द्वितीया-देवसिद्धया स्वरूपासिद्धेः, ब्रह्मणः शब्दवैधत्वात्, “यतो वाचो मियतन्ते अप्राप्य मनसा सह” इति श्रुतेः । ननु मध्यमते ब्रह्म स्वप्रकाशमिति शक्यचट्टः स्वप्रकाशपदान्दो यौगिको कथो वा ? आद्ये स्वप्रकाशपतीति व्युत्पत्त्या स्वप्रदायैव कर्मस्वप्रकाशशब्दार्थस्य प्रकाशकप्रर्थकत्वं वाच्यम्, तच्च विषयत्वाश्रयरूपम्, उभयपक्षानुपपत्तिः, निर्धेमिकत्वयोपकथ्यतिविरोधात् ।

ति बाध्यम् । रजतादिभ्यश्चारायोन्वेऽपि शुक्तिशकलादी रजतभ्यश्चहारदर्शनत्वात् । न चैवमपेक्ष्यविशेषणं
 कथं न, व्यवच्छेद्याभावात्, त्वन्त्रे घटदेरप्यवस्थ तयाऽपरोक्षव्यवहारयोर्म्यत्वाभावाद् इति बाध्यम्,
 व्यवहारदर्शनात् तेषां प्रत्यक्षप्रमाणविषयानामपरोक्षव्यवहारयोग्यताङ्गीकारात् । तथाप्येवमपेक्ष्य सत्यपरोक्ष
 त्वमेव छानुगमसम्बन्धमिति वारादिति चेत्तत्सम्बन्धप्रमाणविषयत्वेनेव घटादिभ्यश्चाराङ्गीकारात्, अत्रापि
 तयात्वाभावात् इति विभ्रमे मामुदेति तत्त्वव्यवहारेणैव प्रविशदित्यपि सम्प्रतिपक्षेन तदेव शक्योक्तिरपि
 इति न कश्चिदोपः । कथं तद्वैमर्त्य व्यवहारोपपत्तिमिति चेत् ? किमपेक्ष्य व्यवहारविषयत्वं न
 स्यादित्यनिष्ठापादनमुत्तम व्यवहारविषयत्वाङ्गीकृतानुमानम् ? न्यायः, आपापापादकयोहमयोपि परेशम-
 सिद्धेः । नेत्र, तत्त्वैक्यप्रतिष्ठापनं निरासतमपेक्ष्य निराकारिण्यमाणात्वादिति । वेदान्तिमतमेवास्ति चेत्तद्वि-
 श्वविषयज्ञानाङ्गीकारार्हत्वं कर्मसम्बन्धमेव विरोधोपपत्त्या दृष्टे विरोधेत्यादिदोषानवकाशोऽत्र माह—
 ज्ञानविषयत्वे इति । ज्ञानस्वरूपस्याप्यनः स्वरूपज्ञानविषयत्वे ह्यर्थः । स्वस्य त्वमपेक्ष्य प्रकाश इति
 तत्त्वं एति भावः । इदं न "विज्ञानमेवाहम्" इति काचित् मते । आत्माक्रमवैषम्यं दोषः । कर्तृकर्मविरोध
 ह्येति । कर्तृत्वं कर्मत्वं च निरुक्तमित्यर्थः, न तु तयोर्मिथोविरोध इत्यर्थः । तदाह—अनेद इति ।
 एव श्रुत्याभावे युक्तिमाह—आपारेति । कर्मसाध्यादे तासाह—विषयेति । ज्ञानेन विरोधः लक्ष्यते
 हि तत्त्वज्ञानसम्बन्धोपपत्त्या, तदाह—साध्यविशेषोपपत्तिः । तत्र साध्यविशेषोपपत्तिस्तद्विज्ञाना-
 न्तराभावात्—साध्यविशेषनिमित्तेति । पक्षः । धर्मिकायां यस्य स्वात्मव्यवस्था तदा तत्र स कर्म,
 तदनुपपत्त्या शक्यविषयता यथा साध्यविशेषोपपत्त्या न विद्यया तदा तत्त्वकर्म तत्त्विकायां कर्मत्वेन उपप-

प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तत्त्वानवच्छेदकत्वात् । तत्र णिचो व्यापारार्थकत्वं न प्रकृतेः । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोष्यकर्तर्येतिव्याप्तेः । पारिभाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलाद् व्यवस्थितमिति चेद् ? अपादानेऽपि तर्हि तन्नास्तीत्यवघेहि, एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया सावकाशया बाधात् ।

शब्दरत्नम् ।

केति । संयोगस्यैव तथात्वं ॥ तु विभागस्येति भावः । तत्त्वेवेति । प्यन्तधा स्वर्थतावच्छेदकत्वे ऐत्यर्थः । वचनबलात्—गत्यादिनियमबलात् । ननु विभागस्य तत्त्वेन “कर्तुं” इति “तथायुक्तम्” इति वा प्राप्नोति अपादानप्रकरणेऽवश्य-
मवयिनो विभागस्य धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—एकसञ्ज्ञेति । साव-
काशया इति । “विपं भुङ्क्ते” इत्यादौ सावकाशया इत्यर्थः । “कर्तुं” इति कर्म-
भैरवी ।

तन्मते—नैयायिकमते । गमनस्य—संयोगावाच्छिन्नव्यापारस्य । न द्वितीय इत्याह—तत्त्वेवेति ।
मूले—अपादानेऽपि तर्हीति । एवञ्च तस्यावृत्तये धात्वर्थतावच्छेदकत्वविशेषणनिषेध-
र्थन्तानुभावमं विफलमिति भावः । एवं सति परया कर्तृसंज्ञया बाधेन चैत्रच्चैत्रज्ञच्छतीत्या-
दिप्रयोगापत्तिवारणेन यद्वेदेऽपि द्वितीयायाः शक्तिरिति प्रागुक्तमोचितमिति ॥ ‘वचन-
बलात्’ इत्यनेन सूचितम् ।

ननु स्वमते यदि सूत्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तिनिर्णयस्तदाप्यादानस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्याश-
येन दाहृते—नन्विति । तत्त्वेन—धात्वर्थकुक्षिप्रयेन । विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो धात्वर्थ-
इत्याशयः । उद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वभेदेन सूत्रद्वयोपन्यासः, द्वितीयसूत्राभिप्रायेणोदमुत्तरमित्वा-
शयेनाह—विपमुक्त इत्यादामिति । आदिनोदासीनतृणादिसंग्रहः । भाष्यसूत्रस्य यत्र कलाश्रय-
भावप्रकाशः ।

समानाधिकरणव्यापारानुकूलकृतिमानिति बोधः । एतेन प्रतियोगितासामान्येनावये द्रव्यत्वावच्छिन्नमति-
योगितयाऽन्ये तु देवदत्तो द्रव्यं गच्छतीत्यस्मानापत्तिरिति निरस्यमिति । तदभिप्रेत्याह—संयोगस्यै-
वेति । तथात्वं—धार्यर्थावच्छेदकत्वम्, प्रयागाकाशी गच्छतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नव्यापारे एव
शक्तिवहनत्वात् । न तु विभज्येति । प्रयागादिनिष्ठविभागस्य तत्त्वावधारणत्वेन तदनवच्छेदकत्वमिति
भावः । ननु धार्यर्थावच्छेदकेष्वत्र पातुपदेन गणपठित्वात्तानामेव ग्रहणमुव तदन्येषामपि ? तत्र नाह
इत्याह—मूले ग्राममिति । तदुपपादयति—स्वमते इति । नैयायिकमते इत्यर्थः । गमनस्य—संयोगानु कूल-
व्यापारस्य ; प्रकायर्थत्वेऽपि—गिचपकृतिधार्यर्थत्वेऽपि । तत्त्वानवच्छेदकत्वात्—धार्यर्थावानवच्छेदकत्वात् ।
न द्वितीय इत्याह—तत्त्वेवेति । तस्याचष्टे—प्यन्तेति । संयोगानुकूलव्यापारावच्छिन्नव्यापारे प्यन्तश-
क्तिस्तीकारादिति भावः । ननु यत्क्रियानन्यधार्यर्थावच्छेदकफलशालि यत्तत्क्रियाकर्ममिति तत्तत्क्रिया-
भेदेन नानालक्षणकरणाप्राप्तिव्याप्तिः, पद्यादिप्रकृतिकगिजन्तस्थले प्रत्ययार्थस्यावच्छेदकत्वानङ्गीकारात् ।
सर्वत्र प्रतीतेरेवानुसर्तव्यावात्, तथाच तत्र गिच एव शक्तिस्तत्र व्यापारेन प्रप्यन्तस्य निश्चिते इति चेद् ?
न, नानालभ्यकरणेऽतिगोवात्, कालच्छेदकं क नेनि निबन्तुमशक्यत्वाच्चेति भावः । विधिबलादित्य-
र्थवार्णवायाह—गत्यादीति । मूले अपादानेपि तर्हीति । एवंच तस्यावृत्तये धात्वर्थतावच्छेदकत्वविवधा-
परिमयो निष्कलः । किंच परया कर्तृसंज्ञया बाधेन तत्त्वयोगापत्तेरसम्भवेन भेदे शक्तिवहनस्य स्वर्थ-
त्वात् । भविकं मञ्जूषायां दृष्टव्यम् । ननु स्वमते सूत्रेण नैष्टसिद्धिरिति परमप्रमेयवश्यकमिवाशयेन
उहो—नन्वित्यादि । तत्त्वेन—धात्वर्थत्वेन । विभागजन्यसंयोगानु कूलो व्यापारो धार्यर्थः । उद्देश्य-
त्वभेदे धार—कर्तुरिति । तदभावे भाह—तथायुक्तमिति चेति । देखसिद्धि पत्तिरिति—अपादानेति ।
एवञ्च तत्रैव सुदीर्घविधमिति । तथायुक्तमिति सूत्राशयेनोदमुत्तरमित्याह—विपमिति । आदिनोदा-
सीनसंग्रहः । ननु भाष्यसूत्राभिप्रायविद उक्तो नेत्यह—कर्तुरिति चेति । “अपादानमुत्तरमिति कार-

अत एव 'आत्मानमात्मना हन्ति' इत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाध-
माशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टात्म भेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये ।

शब्दरत्नम् ।

संज्ञा त्वपादानसंज्ञायाः परत्वाद् बाधिका । अत एव 'प्रामं त्यजति' इत्यादौ द्वितीया-
सिद्धिरिति वात्पर्यम् । अपादाननिष्ठविभागीयसम्बन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वात्त दोष
इत्यपि बोद्धव्यम् । अत एव—एकसंज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्बाधप्राधकभावादेव । अहङ्कारा-
दीति । आदिना शरीरम् ।

भैरवी ।

स्वेनोद्देश्यता तत्र प्रवृत्त्या विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेऽपि कर्तृवृत्तिव्या-
पारजन्यसंयोगाश्रयत्वेन प्रयागात्काशीङ्गच्छतीत्यत्र काश्या एवोद्देश्यता, ननु प्रयोगस्येति
तत्र प्रयोगे सावकाशाप्यादानसंज्ञा 'प्रामन्त्यजति' इत्यत्र कर्मसंज्ञया बाध्यते । अत एव—
प्रथमसूत्रविहितकर्मसंज्ञाया अपादानसंज्ञाबाधकत्वादेव । प्रकारान्तरेणाप्यतिप्रसङ्गं वार-
यति—अपादाननिष्ठेति । 'प्रामाद् गृहमावाति' इत्यत्र यद्यपि विभागत्वच्छिन्नसंयोगानुकूल-
व्यापारो धात्वर्थस्तथापि संयोगीयो योऽनुयोगितारूपः सम्बन्धः स एव फलतावच्छेदको,
ननु विभागीयः । फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वमेव कर्मसंज्ञाप्रयोजकम् । अन्यथा
कालिकसम्बन्धेन संयोगाश्रयत्वस्य परतादावपि सत्त्वेन 'प्रामर्षवत्ताद्गच्छति' इति यत्र,
तत्र पर्वतं गच्छतीति स्यात् । यत्र विभागत्वच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थस्तत्राप्यनुयोगिता-
सम्बन्ध एव फलतावच्छेदको, ननु प्रतियोगितालक्षणः । अत एव 'वृक्षादिभजते' इत्यादौ
वृक्षादिशब्देभ्यः पञ्चमीसिद्धिः । न च "आत्मानमात्मना हन्ति" इतिवच्चैत्रक्षेत्रङ्गच्छतीति
प्रयोगापत्तिः, तत्रापि शरीराद्युपाधिभेदेन कर्तृकर्मणोर्भेदस्य कल्पनासम्भवादिति बाध्यम् ।
प्रामाणिकप्रयोगस्योपपत्तये एवङ्कल्पनायाः सत्त्वात् ।

स्वसिद्धान्ते पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्तिद्योत्यकारकाणां प्रातिपदिकार्थवि-
शेषणतैव, ननु क्रियाविशेषणत्वमिति प्रसक्तममूलसङ्गतिस्मरिहरति—विभक्त्यर्थ-
भावप्रकाशः ।

काणि बाधन्ते" इत्युक्तेः । प्रतिपादितमिदं प्राक् सकर्मकावर्गकस्थले सर्वत्रापादानत्वविषये तथायुक्तमि-
त्यस्य प्रातिविभागस्य बाधर्थत्वादिति तद्विरुद्धासमिति तेन तद्बाधः । एवं सति अकर्मकयोगेऽप्यादान-
त्वस्य चारिताभ्यां विभागादन्यत्र कर्मत्वस्य चारिताभ्यां परत्वात्कर्तृत्विरयमेव तस्य बाध इति भावः ।
अस्यावश्यकतामाह—अत एवेति । तस्यास्तदबाधकत्वादेवेत्यर्थः । द्वितीयेति । उद्देश्यत्वसत्त्वेन
कर्तृत्वस्य प्राप्तेरिति भावः । मूले बाधादिति । तथायुक्तमित्यस्यापि फलस्य धातुवाच्यत्वे एव प्रवृ-
त्तिरिति मते तु शास्त्रप्रवृत्तिरेव न । एतेन पुरस्तादपवादस्यायेन कर्तुरीप्पितमित्यस्यैव बाधः स्यादित्य-
पास्तम् "तत् भागत." इति सूत्रासाक्षात्पक्षेऽह । नन्वेव प्रयागस्यापि तेनैव कर्मत्वापत्तिस्तदत्राप्यापुद्दे-
श्यत्वाङ्गीकारादत आह—अपादानेति । वस्तुतस्तस्य तत्त्वेऽपि तथायुक्तमित्यस्याप्राप्तिरेवेत्याह—अपादा-
नेति । कालिकसम्बन्धेन फलाश्रयेतिव्याप्तिवारणाय कर्मलक्षणे उभयत्र फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फला-
श्रयत्वस्य विवक्षितत्वात्कर्तृनिष्ठविभागीयानुयोगितासम्बन्धस्यैव तत्र तत्त्वात् । अत एव 'वृक्षादिभजते'
इत्यादौ पञ्चमी । अत्र विश्लेषस्यैव बाल्यस्य सर्वेष्टमिति भावः । ययोः संज्ञयोर्बाधप्राधकभाव उक्तस्त-
द्विषयस्यस्यात्रै सत्त्वादाह—एकसंज्ञेति । संज्ञयोः—तद्वयोः । शरीरमिति । न चैव 'चैत्रक्षेत्रं
गच्छति' इत्यत्रापि शरीरपदेशानन्तरावच्छिन्नत्वात्तत्त्वेदस्यापि कल्पनार्था साधुत्व स्यादिति बाध्यम्,
सति प्रयोगे तथावे इष्टापत्तेरिति दिक् ।

रामेणेति । इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषण-
तैव तथाऽपि कृदुपस्थितानां विशेषणतैव, “सत्त्वप्रधानानि नामानि” इत्युक्तेः ।
धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृतसमभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभा-
वव्यत्यासः । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतवाणव्यापारसाध्यप्रा-
णवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः ।

यत्तु वाजपेयाधिकरणे मोमांसकैरुक्तं—‘काष्ठैः पाकः’ इत्यपि स्यादिति, तदि-

शब्दरत्नम् ।

विभक्त्युपस्थितानामिति । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते सदन्तोपस्थितानामि-
त्यर्थः । व्यत्यास इति । व्यत्यासेनैव धातुवस्तदुपस्थितिरित्यर्थः । तत्र व्यापारज-
न्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः ।

तद्विष्टापत्तीति । कृतप्रकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः । तत्रैव
भैरवी

स्योपादिना । एवञ्च विभक्त्यन्तेनोपस्थितानान्तत्तद्विभक्त्यर्थसम्यग्नेन क्रियाविशेषणत्वं स्पष्ट-
मेव । तद्व्याप्तिरिति—फलव्यापारयोर्विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन । फलावच्छिन्नव्यापारे व्या-
पारावच्छिन्नफले च धातोः शक्तिः, कर्तृकर्मयोधकप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्तद्व्योधात्पर्यव्राहक
इति स्वसिद्धान्ताभिप्रायेणेष्टम् । तत्र कर्मयोधकप्रत्ययसमभिव्याहारे—मूले—रामनिष्ठो यो
व्यापारस्तद्विषयत्वम्फलभूतधात्वर्थ उक्तं, तद्य स्वोत्पादकप्रवृत्त्युद्देश्यत्वरूपम्बोध्यम् । एव-
म्प्राणवियोगात्मकफले षाणव्यापारसाध्यत्वाभिधानञ्च कृतस्तेन कारणकारस्य सर्वत्र स्व-
व्यापारद्वारा फलम्प्रत्येव जनकत्वात्तत्रैवान्वय इति ध्वनितम् । मोमांसकैरेवुक्तं ‘काष्ठैः पाकः’
इत्यपि स्यादिति, तत्पाकक्रियायाः सिद्धान्तस्थापनाया एव पाकपदेनाभिधानात्कारकान्व-
ययोर्यत्तावच्छेदकसाध्यत्वेनानभिधानेन नात्र कारकान्वय इत्यभिमानेन ।

वस्तुतस्तु पाकादिशब्दघटकधातुना अत्रापि साध्यत्वेनैव क्रियाया अभिधानेन तस्यां
कारकान्वये बाधकाभाव इत्याशयेनाह—तद्विष्टापत्तीति । तत्रैव—प्रकृत्या तेन रूपेणाभिधाने ।

भावप्रकाशः ।

यथाष्टमशुक्तं मूलं सिद्धान्तरीत्या योजयति—विभक्त्यर्थस्येति । क्रियाकारकभावस्येत्यर्थः ।
संसर्गत्वमते—संसर्गत्वमिति मते । कर्मत्वाद्विशक्तिमत्कारकं तु न तद्व्याप्योऽर्थः, किन्तु प्रातिपदि-
कार्थः, एवमक्षयस्यैव सिद्धान्तितत्वादत् आह—सदन्तेति । विभक्तेर्भातकत्वादिति भावः । तथाच
तदुपस्थितानांतदुपस्थिततासम्यग्नेन क्रियां प्रति विशेषणत्वमिति मूलार्थो बोध्यो भाव्यरीत्या । मूले कर्म-
कृदिति । प्रकृताभिप्रायमेतत् । करणाधिकरणयोः कृति कर्मास्वाते च व्यत्यासदर्शनात् । उपस्थितिशब्द-
बोधयोः साम्यायाह—सद्व्यत्यासेनेवेति । विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनेवेत्यर्थः । एवेन वैषम्यनि-
वृत्तिः । सदुपेति । फलव्यापारोवेत्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—तत्रेति । कर्मादिप्रत्ययसमभिव्याहारे
त्यर्थः । एवेन वैपरीत्यनिवृत्तिः । मूले विषयीति । विषयश्चात्र धातुवाच्यः प्राणवियोग एव, तदुद्दे-
शेनैव रामव्यापारप्रवृत्तेः । कारणस्य च फलेऽप्यन्वयः, तस्य कारणव्यापारजन्यत्वात् । एवञ्च भूतान्त-
साध्यान्तयोः कर्मधारयोर्धर्तृ विभोगान्तेन कर्मधारयो वैपरीत्यं चेति बोध्यम् । एवं सति रामस्य यथाक-
र्तृत्वं तथा प्राणं निरूपयति । एवेन तत्प्राणजन्यत्वात्कारणव्याप्यत्वं, कर्मास्वाते, वा व्यापारः, तत्र कर्मा-
स्वातत्वं बोधः, कर्मकृति तु स इति दण्डपूर्वकं चापास्तम् । ननु मूले द्वावपि कारकणोक्तौति हेतुरुक्तः,
स पाशुक्तः, अत्र ननु त्रयमेव वाच्यत्वेन च तस्यत्रविषयत्वामाकादत् आह—कृतप्रकृत्यर्थेति । तदन्वय-
योग्यतावच्छेदकसाध्यत्वरूपस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः । नन्वेवमुक्त्यन्यासकृतिरित्य आह—तत्रेवेति ।

ष्टापत्तिप्रस्तम् । “कर्तृकरणे कृता बहुलं” “कर्तृकर्मणोः कृति” इत्यादिसूत्राणां कृतप्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विनोक्तिसम्भवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलयनीयम् । अनभिहिते किम् ? हरिः करोति । जीवन्त्यनेन जीवनः । शाब्दिकः । “शब्दवर्तुलं करोति” इति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः, विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः ; अपपन्नार्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारात् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन ‘नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः’

शब्दरसम् ।

मानमाह—कर्त्रित्यादि । यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्थिगकान्वयात् तेषां धारितार्थमिति; तत्र, भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्तृक-त्वात्तृतीयानापस्या ‘हरिणा त्रातः’ इत्यसिद्ध्यापत्तेः, करणत्वेनान्वये पार्थिगकस्यापि हरि-कर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः, कर्तृतृतीयान्तेन समासविधायकासङ्गतेश्च ।

यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यत्रयोधाद्विग्रगोधस्वीकारे न मानमत आह—अपठ्यथेति । आकृतीति । इदं च यथायथ सर्वविभक्त्यपवादः । नास्नेति ।

भैरवी ।

भवतिक्रियायामिति । ‘काष्ठैः पाकः’ इत्यादौ यद्यपि भवतिक्रियाबोधरूपवद्भास्ति तथापि “अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति” इति भाष्यकारोक्तेस्त्रापि सा प्रतीयत एवेत्या-शयेनेदम् । कर्तृकत्वादिति । प्रधानेतरयोरिति न्यायेन प्रधानभवतिक्रियाकर्तृत्वस्याभिधानेन गुणभूतपचिक्रियाकर्तृत्वमप्यभिहितमिति भावः । ननु न प्रधानक्रियायाङ्कर्तृत्वेनान्वयः किन्तु करणत्वेनेति तदनुयायिनः शङ्कां वारयति—करणत्वेनेति । पार्थिगस्यापीति । इदं कर्मण इत्यत्र सामानाधिकरण्येनान्वयि, तद्विषयकबोधस्य पश्चाद्भवत्वात्तद्विषयेऽपि पार्थिगकत्वव्यपदेशः । नन्वेतादृशे स्थले हरिकर्तृकत्राणबोधाभावे दृष्टापत्तिरेवेत्यत आह—कर्तृतृतीयान्तेनेति । असङ्ग-चेरिति । तद्व्ययककर्तृपदार्थस्यासङ्गत्वापत्तेरित्यर्थः ।

विग्रहवाक्येति । लौकिकविग्रहवाक्येत्यर्थः । इदञ्चेति । “प्रकृत्यादिभ्यः” इति वार्ति-कञ्चेत्यर्थः । आदिशब्दोऽत्र प्रकारे । तेन ‘बन्धित्वेन घटाभावः’ ‘दण्डत्वेन कारणता’ इत्या-भावप्रकाशः ।

तत्रापि तदन्वये एवेत्यर्थः । प्राचासुक्तिं खण्डयति—यत्त्विति । आत्मातवाध्यक्रियायामेव तदन्वय इति तदभिमानः । भवतीति । भवतिपदवाच्यक्रियायामित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । “अस्तिर्भवन्-न्तीपरः सर्वत्राप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति” इति भाष्योक्तेरिति भावः । विभक्ताविति । अस्य सरयां तत इति शेषः । पार्थिगकान्वयात्—पार्थिगकान्वयाद्वीकारात् । तेषां—“कर्तृकरणे” इत्यादीनाम् । ननु प्रायमि-कान्वयस्तत्र किं कर्तृत्वेनोक्तं करणत्वेन ? तत्र नाथ इत्याह—भवतीति । नाथ इत्याह—करणत्वेनेति । पार्थिगकस्येति । बोधस्य तत्रात्तद्विषयस्यापि तत्रत्यत एव तेन सामानाधिकरण्यमिति भावः । दृष्टापत्तामुपसाधारणं दोषमाह—कर्त्रिति । “कर्तृकरणे” इत्यत्र कर्त्रित्यर्थस्येत्यर्थः ।

विग्रहवाक्येति । लौकिकवाक्येत्यर्थः । भिन्नेति । समासे इति आदिः । इदं चात्र स्फुटीभवि-ष्यति । आकृतीति । तथाच वार्तिके आदिशब्दः प्रकारे । मूलस्थादिना ‘पटत्वेनामात्र’ ‘पटत्वेन विषय-ता’ इत्यादिसमग्र इति बोध्यम् । इदं चेति । वार्तिके चेत्यर्थः । भाष्ये तथैव स्पष्टत्वादिति भावः । इदं सरला ।

फलमेवेति । न्यापारावच्छिन्नकले पात्रोऽन्तिकस्वीकारादिति भावः । सर्वविभक्त्यपवाद इति । तत्र ‘प्रायेणात्र याधिका’ इत्यत्र ‘अत्र नह्यो याधिका’ इत्यर्थे प्रायशब्दस्य बहुत्वविशिष्टार्थपरतया ततः प्राप्तां प्रथमां विभक्तिं प्रदाध्यानेन तृतीया । प्रायशब्दस्य बहुत्वमात्रार्थपरत्वे तु तस्य वैशिष्ट्यसम्भवेन

इत्यादि बोद्धवम् । द्वयोर्द्वौण्योः समाहारो द्विद्वौण्यम् । पात्राद्विवात्स्नोत्वाभावः ।
द्वौण्यद्वयसम्बन्धि धान्यमित्यर्थः ।

चादिति । करणशब्दानुवृत्त्या “परिक्रयणे सम्प्रदानम्” इत्युत्तरसूत्रस्या-
न्यतरस्यां ग्रहणापकर्षणेन वा सञ्ज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः । तेन
‘मनसा देवः’ इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चेत्युभयं सिद्ध्यति । “मनसः

शब्दरत्नम् ।

नामसम्बन्धीति शङ्कत्ववानित्यर्थः ।

करणशब्दानुवृत्त्येति । एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोद्धवम् । ननु ‘मनसा देवः’ इत्य-
सन्नतं, कृषोगलक्षणपट्टीप्राप्तेः । न च कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थान्नयस्यैव
भैरवी ।

विप्रयोगाणामुपपत्तिः । नामसम्बन्धीति । नामज्ञाप्यमित्यर्थः । नन्विहत्वेनेत्यादौ त्ववच्छिन्न-
प्रतियोगिताकत्वन्तृतीयार्थः ।

ननु “विचः” इति सूत्रे करणशब्दानुवृत्त्या संज्ञयोः समावेशो भविष्यतीत्यत आह—
पकेति । मृष्टे—यत् ‘मनसा देवः’ इत्येतत्सिद्धिरूपं संज्ञाद्वयसमावेशकलमुक्ततदसङ्गतमिति
हरदत्तानुयायिन उक्तिं खण्डयति—नन्विहत्वादिना । पट्टीप्राप्तेरिति । यथा ‘अक्षाणां देविता’
इत्यत्रापवादत्वात्तृतीया बाध्यते सद्बुद्धिर्दिति शेषः । तत्र—“कर्तृकर्मणोः कृति” इति सूत्रे ।
कर्तृसाहचर्यादिति । यथा धातुप्रतिपाद्यप्रधानत्वापाराश्रयस्य कर्तृपदेन ग्रहणं, तथा मुख्यतया

भावप्रकाशः ।

चोदाहरणस्यैव स्फुटम् । नामसम्बन्धीति । नामज्ञाप्येत्पर्यः । पञ्चश्रितेन दान्त इत्यादावपि बोध्यम् ।

ननु तदनुवृत्त्याभयविधिसामर्थ्येन समावेशः सिद्ध एवेति किं चेन्नान्न आह—युक्तेति । एतेन
तथारत्नाकरदण्ड्यादिप्रमाश्रित्या इति बोधितम् । ननु अक्षाणां देवितेत्यादौ कृत्प्रत्यययोगे पञ्च्याडप-
वादत्वाद् द्वितीया बाध्यते, तृतीया तु परत्वादिति कैवटविरोधान्नमनसा देव इति प्रयोगक्षिप्त्य इत्याश-
येन हरदत्तानुयायिप्रकाशानुवादं खण्डयति—नन्वित्यादि । प्राप्तेरिति । तृतीयाद्वितीययोः पर-
त्वापवादत्वात्तथा तथा बाधदिति भावः । ननु कैवट एवानङ्गत्वं इत्याशङ्क्ये—नचेति । “कर्तृकर्मणोः”
सरला ।

याशिकपदार्थेऽन्यथात्तत्र “इत्यमृतलक्षणे” इत्यनेन तृतीयासिद्धावपि सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षायां
प्राप्तपट्टीबाधिकेयमिति । तथाच तत्र ‘बहुत्वसम्बन्धिना याशिकाः’ इति बोधः । ‘प्रकृत्या चारु’ इत्यत्र
प्रकृतिसम्बन्धा चारुरित्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य चारुपदार्थे सम्बन्धनामान्येनान्वयात् ततः पट्टी प्राप्नोति तद्वाधना-
र्थमिदम् । ‘गात्रेण गार्भ्यः’ इत्यत्र गोत्रपदार्थेत्याशयेन गार्भ्यपदार्थान्वये प्रथमा प्राप्नोति, सम्बन्धसामा-
न्येनान्वये तु पट्टी, तदबाधिकेयं तृतीया । ‘गोत्राभिन्नो गार्भ्यः’ ‘गोत्रसम्बन्धित्वगर्भत्वान्’ इति च क्रमे-
णार्थः । ‘समेनैति’ इत्यत्र गमनकर्मदेशसामानाधिकरण्याद् प्राप्तद्वितीयाबाधिकेयम् । ‘द्विद्वौणेन धान्यं
क्षीणाति’ इत्यत्र द्विद्वौणमिन्न धान्यमित्यर्थोपरिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्वौणशब्दाद् द्वितीया
प्राप्नोति, तदबाधिकेयम् । ‘पञ्चकेन पशून् क्षीणाति’ ‘सहस्रेणाश्वान् क्षीणाति’ इत्यादावपि सङ्घस-
त्त्वनोरभेदोपचारेण पञ्चत्वसङ्घावस्तत्सङ्घाभिन्नपशून्, सहस्रसङ्घावस्तत्सङ्घाभिन्नाश्वान् क्षीणातीत्यर्थ-
प्रतीत्या द्वितीया प्राप्नोति तदबाधिकेयमिति स्पष्टमन्यत्र । भाष्यकारस्तु ग्रहणधारणयोः सौकर्याय बाहु-
ल्येनाधीयते याशिकाः, प्रकृत्या स्वभावेन कृत्रयाश्च सुन्दरो न तु वज्रादिना, अहं ‘गार्भ्यः’ इति गोत्रेण
संशये—सङ्घातो भवामि, समेन यथा गच्छति, द्रौणद्वयपरिच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तदनेन धान्यकर्म
करोति, पञ्चपशुवत्सङ्घसत्त्वेन मूलेन पशुकर्म करोति, सहस्रारिमाणेन हिरण्येनाश्वकर्म करोति, इत्या-
दिरेवा सर्वत्राप्याद्यप्यदिक्पदार्थ-करणविभक्तिमुखावेतद्विभक्तिं प्रत्याचक्ष्युः । तेषां मते उक्तप्रयो-
गेषु सम्बन्धसामान्येनान्वयविवक्षायां पट्टी जननिधानान्तेति, नाम्ना ज्ञापितः सुतोऽग्रे न तु चारित्र्येन,
परितेन पारितो दान्तः इत्याचक्ष्येन तत्र “इत्यमृतलक्षणे” इति तृतीयेति बोद्धवमिति दिक् ।

सञ्ज्ञायाम्" इत्यलुक् । किं चाचौर्देवयते यज्ञ इत्तेत्यत्र सकर्मकत्वादिणि कर्तुं शी कर्मत्वं

शब्दरजम् ।

कर्मणो ग्रहणम् ; अत एव 'स्तोकं पाक' इत्यादौ पठो नेति वाच्यम् । धात्वर्थं भेदेनान्व-
यिकर्मग्रहणेनैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानामावाप । ध्वनितं चेदमाकडासूत्रे कैयटे । तादृ-
शसञ्ज्ञासत्ये दृढतरमानाभावश्चेत्यस्येवराह—किं चेति । कर्मत्वं नेति । न च वैकल्पिक-
मैरवो ।

तदर्थफलार्थस्य तत्र ग्रहणमित्यत्र सादृश्यं हेतुत्वेनाभिहितम् । मुख्यत्वाभिधानं व्यपदेशि-
वद्भावेन यस्य कर्मत्वं तद्व्युदासाय । अत्र एव—तादृशकर्मणो ग्रहणादेव । अत्र स्तोकपदा-
र्थस्य व्यपदेशिवद्भावेन यत्कर्मत्ववत्तत्राभेदेनान्वयात्कर्मत्वं, नतु मुख्यं कर्मत्वमस्तीति न
पठोति भावः । "कर्मणि द्वितीया" इतिसूत्रे तु मुख्यकर्मण एव ग्रहणमित्यत्र साधकाभावाद्य-
पदेशिवद्भावलक्षककर्मत्ववतोऽपि ग्रहणमिति द्वितीया भवति । भावार्थं फले । भेदेन क्रियाकारक-
भावसम्बन्धेन । तदुपपत्तौ—'स्तोकम्पाक' इत्यत्र पठ्यभावोपपत्तौ, तत्र स्तोकपदार्थस्य फलेऽ-
भेदेनान्वयादिति भावः । अत्र—मनसादेव इत्यत्र । अत्र प्रवृत्ताविति । "कर्तृकर्मणो" इत्यस्या-
प्रवृत्तौ—अत्र प्रमाणमाह—ध्वनिवच्चेति । तत्र हि—अक्षाणान्देवितेत्यत्रापवादात्त्वात् द्विती-
यायाः पठो बाधिका, तृतीयायास्तु परत्वादिति प्रतिपादितम् । अत्र पठ्याः "कर्तृकर्मणो" इति
विहिततायास्तृतीयाबाधकत्वाभिधानेन 'मनसा देव' इत्यत्रापि तस्य सूत्रस्य प्रवृत्ति-
न्याय्यैवेति ध्वनितमित्यर्थः ।

ननु "कर्तृकर्मणोः कृति" इतिसूत्रे धात्वर्थफलार्थकर्मण एव ग्रहणमिति कल्पनया न
पठोप्राप्तिरत आह—तादृशसञ्ज्ञासत्ये इति । समाविष्टकर्मकरणसञ्ज्ञाद्वयसत्ये इत्यर्थः । न चैवं
सति 'मनसादेव' इति प्रयोगस्यैव तद्वृत्तेऽप्यस्यादिति वाच्यम्, "देवौ" इति सूत्रविहित-
तृतीयान्तस्य पचाद्यन्तदेवशब्देन समासात्प्रयोगोपपत्तेः । "दिव, कर्म च" इतिसूत्रे सञ्ज्ञा-
द्वयसमावेशफलकचकाराभावेऽपि किञ्चेत्यादिनोक्तफलमन्यथासिद्धमित्याशयकशङ्काविरसि-
त्तमाह—नचेति । वैकल्पिकत्वेऽप्यत्रेति । चकाराभावे कर्मकरणसञ्ज्ञयोः पचायेण प्रवृत्त्या वैकल्पि-
कत्वेऽपीत्यर्थः । अपिना समावेशसमुच्चयः । 'येषां देशकालादिभिन्नकर्म न सम्भवति त एवा-
भावप्रकाशः ।

इत्यत्र प्रमानयात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कतृपदेन ग्रहणात्सादृश्यान्मुख्यमन्यवहारेण न तु व्यपदेशिवद्भावेन
धात्वर्थफलार्थकर्मणस्यैव कर्मपदेन ग्रहणमिति समुद्दितायः । सादृश्यार्थमयणमन्यवहारेण न तत्र व्यपदेशिवद्भावेन
अत एवेति । तस्यैव ग्रहणेन स्तोकपदार्थं व्यपदेशिवद्भावेन तत्परवत्सामानाधिकरण्यादेवेत्यर्थः । द्वितीया
स्तु ततो नीलघटमित्यादिवत्कलसामानाधिकरण्यादिति प्राक् प्रतिपादितम् । ननु कर्तृसादृश्येण भाव-
र्थकर्मण एव तत्र ग्रहणमिति तत्कैयट्यस्य सत्याश्रयेन समावृत्ते—धात्वर्थे इति । फले इत्यर्थः ।
भेदेनेति । क्रियाकारकभावरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः । तदुपपत्ताविति । 'स्तोकं पाक' इत्यत्र पठ्यभावोप-
पत्तावित्यर्थः । तत्र स्तोकपदार्थस्य फलेऽभेदेनान्वय इति भावः । अत्राप्युपपत्ताविति । 'मनसादेव' इत्यत्र
"कर्तृकर्मणो" इत्यस्याप्रवृत्तावित्यर्थः । एतेन स्तोकस्य पाक इत्यपि भवतीति नैयायिकोक्तमपास्तम् । अत्र
मानमाह—ध्वनितमिति । उक्तः कैयटः । तथाचचेदृशकर्मग्रहणमेव तदभिमतं न तु शङ्कोकम्, अ-
तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । न-नन्वापत्ताविविशेषे हरदत्तोक्त्यनुगोचय तादृशकर्मैव तत्र गृह्यतामिति
धार्यफलानामयत्वान्मनसादेव इत्यत्र न पठोप्राप्तिरत आह—तादृशेति । 'मनसादेव' इत्यलुक्वि-
भक्तिरित्यर्थः । सञ्ज्ञेत्यनेन प्रयोगसत्ता ध्वनिज्ञा । सा च हेतुतृतीयान्तमन श-देनात्पूर्वपचाद्यन्तदेव-
शब्दस्य समासेन वाक्येन वा बोध्या । ननु कैयट्यद्वयकरीत्या द्वितीयमपि फलं नेत्याश्रयेन शङ्कते—
नचेति । वैकल्पिकत्वेऽपीति । अस्य 'च' विनोक्तरीत्या कर्मकरणसञ्ज्ञयोः 'इत्यादि' । अपिः समावेश-
मुच्चायकः । येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवति ते एवात्र शास्त्रेऽकर्मक इति हि तद्वक्तम् ।

न, “अणावकर्मकात्” इति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः ।

यत्तु प्राचा कर्मसंज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातम्, तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम् ।
स्यादेतत्, करणसंज्ञाया अवकाशः—देवता अक्षाः, करणे ल्युट् । कर्मसंज्ञा-
यास्तु दीव्यन्ते अक्षाः, कर्मणि लट् । “अक्षैर्दीव्यति” इत्यत्र तु संज्ञाद्वयप्रयुक्त-

शब्दरत्नम् ।

त्वेऽप्यत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वाभावात् कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम्, तत्रात्यन्ता-
विद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः । फलान्तरमाह—
अणाविति । दीव्यतेऽक्षैर्देवदत्तेनेति भावे ककाराभावः फलमित्यपि बोद्धव्यम्, करणत्वाच्च

भरवी ।

कर्मकपदेन गृह्यन्ते” इति सैरुक्तम् । कर्मत्वाभाव इति । गतिबुद्धीतिसूत्रविहितेत्यादिः । अन्यत्र
निरूपितत्वादिति । अत्र शास्त्रेऽविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम् । अतएव
भाष्यकृता ‘कृतपूर्वा कटप्’ ‘भुक्तपूर्वा ओदनम्’ इत्युदाहृतम् । अत एव “गेरणी” इति
सूत्रव्याख्यानावसरे ‘लावयति केदारं देवदत्तः’ इति प्रयोगे—लुनातेनिबुत्तप्रेषणाणिवि
द्वितीया कैयटेन स्वीकृता । अत एव “मधोगर्थ” इति सूत्रभाष्ये—कर्मणः शेषत्वविवक्षया
‘मातुः स्मर्यते’ इत्यत्र भावे ककार उदाहृतः । फलान्तरमिति । सञ्जयोः समापेशस्येत्यादिः ।
स्वयम्फलान्तरमाह—दीव्यत इत्यादिना । ननु स्थलत्रयेऽपि कर्मसंज्ञायाः फलमुक्तं नतु करण-
संज्ञाया इत्यत आह—करणत्वाच्चेति । चकारो भिन्नक्रमेण तृतीयापदानन्तरं द्रष्टव्यः । मूले-
यत्तु प्राचेति प्रक्रियाकृतस्यर्थः । अस्योपस्थानमिति । “दिवः कर्मच” इत्यस्योपस्थानमित्यर्थः ।
चस्तु चस्तु मूलोक्तरीत्याधैरक्षानित्यस्योपपत्तिरुक्ता । कार्यफलपक्षविशेषकथनेन ‘देवदत्तो
घामेनाक्षणा पश्यति’ इत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीति यथा गम्यते, तथा यथोद्देशपक्षेनासिद्धि-
रिति गम्येतः तदसङ्गतम्, यथोद्देशपक्षेऽपि “प्रधानान्यात्मसंस्कारागय सन्निधीयमानानि
गुणभेदम्प्रयुज्जत” इति “निति च” इतिसूत्रस्यैकपदोक्तरीत्या “कर्मणि द्वितीया” इतिसू-
त्रस्याग्रागमनेन “दिव” इतिसूत्रस्यापि भेदस्य सत्त्वात् । किञ्च कार्यकालपक्षे “अपादानमुत्त-

भावप्रकाशः ।

वरतुतोऽनुक्तमेतत् । अविवक्षितकर्मणामपि तेन ग्रहणात्, कादीनामविवक्षितकर्मभ्यः कृतपूर्वा कटमित्यादौ
भाष्यकृताः कैयटेन चाङ्गीकारात् । लुनातेनिबुत्तप्रेषणाणिवि ‘लावयति केदारं देवदत्तः’ इत्यादौ केदारस्य
कर्मद्वितीयादित्यस्य ‘गेरणी’ शब्दत्र कैयटेन प्रयुक्तत्वाच्च । न चात्रार्थान्तरे वृत्त्याऽकर्मकारं न तदविवक्षयेति
वाच्यम्, तद्वत्प्रत्यभिज्ञायाऽन्तरत्वाभावात् । तदुदाहरणं तु स्वन्दते इत्याद्यर्थकं ‘नदी वहति’ इत्याद्याकृते
स्पष्टम् । अत एव कर्तुरिति सिद्धिरित्यपातम्, नियमेन व्यावृत्तेः । “मधोगर्थ” इतिवृत्ते कर्मणः शेषत्व-
विवक्षयाऽप्यमर्त्वात् ‘मातुः स्मर्यते’ इत्यत्र भावे चरय भाष्ये उदाहृतत्वाच्च । अधिकं श्रेष्ठरादौ द्रष्टव्यमित्या-
द्येन समापत्ते—तत्रेति । अकर्मकपदवर्तितत्वे इत्यर्थः । एवोऽविवक्षितकर्मभ्यामृचौ । अन्यत्र—
दर्शितश्रेष्ठरादौ । तदविवक्षा च द्वेषा—तदन्वययोग्यधास्वर्थात्प्राप्त्यस्य च तस्मिन्नर्थे संस्थितत्वादिना-
ऽन्वयविवक्षणाद्वा । प्रकृते च मोक्षयमिति तदभावसिद्धिरिति भावः । एतेन ननु संज्ञयोर्वैकल्यकारणत्वेऽपि
पक्षे कर्मयोगस्य सत्त्वेनात्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वाभावेन कर्मत्वं न भविष्यत्येव । न चारिन्मन्त्रयोगे तत्त्वम-
स्येव, अविवक्षितकर्मणि पश्चादावपि दोषापत्तेः । न च तस्मिन्नेवार्थे कर्मयोगोऽस्तीत्यतो न दोष इति
वाच्यम्, प्रकृतेऽप्येवोपादित्युक्तत्वाद्—अणाविति मित्यान्वोक्तं प्राचामनु रोपेनेति ध्वनितम् । अत
एवाह—फलान्तरमिति । फलान्तरमाह—दीव्यते इति । ननु स्थलत्रये कर्मसंज्ञाफलोक्तावपि करण-
संज्ञापक्षं नोक्तमिति न्यूनताऽह—करणत्वाच्चेति । चस्तुतोपेक्षयो योज्यः । मूले प्राचा—प्रक्रि-
याश्रया । यदि तु वाच्योऽह चाये । यदा, संज्ञायां नानाफलवत्त्वेऽपि प्रकृतदिमत्किरूपकार्ययोरेकपक्षेः

कार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् ? अत्राहुः-कार्यकालप-
क्षे “कर्मणि द्वितीया” इत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति । ननु
‘दीव्यन्ते अक्षाः’ इत्यत्र कर्मण्यभिहितेऽपि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात्
तथा ‘देवना अक्षाः’ इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधानेऽपि कर्मणोऽनभिधानाद्
द्वितीया स्यात् ? मैवम् , एकैव ह्यत्र शक्तिः सञ्ज्ञाद्वययोगिनो । तथाच उभय-
त्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम् ।

शब्दरत्नम् ।

तृतीयेति समावेशकम् । द्वितीयेतीति । ‘अक्षान् दीव्यति’ इत्यत्राक्षपदस्याक्षजेये घने
लक्षणा, ॥ च तदा करणत्वम्, अक्षौरित्यर्थेऽज्ञानिति न भवतीत्यन्ये । एकैव ह्यत्र शक्ति-
भेदो ।

राणि बाधन्ते गान्दोर्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञा” इति भाष्ययोजनाय सञ्ज्ञाविषये
यद्देशे सञ्ज्ञाशास्त्रम्भित्तद्देशीयमेव परत्वत्रियामकं, न तु यत्रोपस्थितिस्तद्देशीयम् । अन्यथा
कर्मसञ्ज्ञाशास्त्रस्य “कर्मणि द्वितीया” इत्यत्रोपस्थितिः, अपादानसञ्ज्ञायास्तु “अपादाने
पञ्चमी” इत्यत्रेति पञ्चमीविधायकशास्त्रस्य द्वितीयाविधायकशास्त्रापेक्षया परत्वाद्भाष्या-
सङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव “अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञा” इति “अदसो मात्” इतिसूत्र-
भाष्ये उक्तम् ।

एतत्सर्वम्परिचिन्त्याक्षान्दीव्यतीति प्रयोगोपपत्तिं स्वयमाह—अक्षान्दीव्यतीत्यत्रेति । वि-
व्धातुरधुना विजिगीषार्थकः । अन्ये—भाष्यतत्त्वविद्ः । इदमुपलक्षणं यदाऽक्षेषु फलाश्रयत्व-
समानाधिकरणकर्मत्वविवक्षा तदापि तादृशप्रयोगसिद्धिरिति योज्यम् । एकैव शक्तिः संज्ञा-
द्वयोपयोगिनीति मूलेऽभिहितं, तच्च यथाधुतेऽसङ्गतम्, “सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्ये” इति
सूत्रे कारकशब्दस्य कर्मत्वादिशक्तिपरत्वस्य सुप्रसिद्धतया कर्मत्वस्य ॥ तादृशस्य करणत्वा-
भावप्रकाशः ।

समुच्चवासम्भवादव्यक्तलभ्यो विकल्प इत्याशयकः स ग्रन्थ इति प्रकाशकं स्वीक्रियते तदा प्राचोक्तं
सम्यगेव । अत एव सत्ये वादशब्दः परममूले उक्तः । एवञ्च मूलं प्रकाशकप्रथमत्रयाभिप्रायमिति
तथा दण्ड्याद्युक्तं चिन्त्यमिति बोध्यम् ।

मूले न तु द्वितीयेति चेदिति । एवंचाक्षेष्टान्तेति परममूलमप्युक्तम् । किन्तुमवयवाप्यक्षेष्टस्यैव
वक्तुमुचितमिति भावः । युक्तं चैतत्, साधकउभयकर्मत्वशक्तिरूपेऽज्ञा-दीव्यतीति प्रयोगे दृढतरमा-
नाभावात्, कार्यकालपक्षेऽपि परत्वात् तृतीयया बाधे न्याय्ये तदनुपस्थितेरेव न्याय्यत्वादिति । एवंचाक्षे-
ष्टान्तेति परममूलं तदुपपादकं कार्यकालेयादि द्वितीयेतीत्यन्तं मूलं तथाकैयटप्रकाशरत्नाकराद्युक्तं च
चिन्त्यम् । किञ्च “कृत्ति च” इति सूत्रकैयटोक्तरीत्या यथोद्देशेऽपि प्रधानानुसारेण गुणानां स्वाम्येदक-
रनस्य तुल्यतया विशिष्यकार्यकालपक्षे शयुक्तिरनुचिता । किञ्च कार्यकालपक्षे “अयादिभ्यः परैव प्रगृह्य-
संज्ञा” इति “अदसो मात्” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या “अपादानमुत्तराणि, मां दोरिभ” इत्याकाराद्युक्तप्रथमा-
भ्यासंगतेराकाराद्यसंज्ञायां यथोद्देश्यत्वमेवेति तदुक्तप्रसंगतिरेव । तदैतदभूदि निभायाद्या-दाभ्यधीत्यस्यो-
पपत्तिं सिद्धान्तमत्रेनाह—अक्षानिति । लक्षणेति । इत्यनुपपत्तिं कथाश्रवणसमानाधिकरणकर्मत्ववि-
वक्षया अपि । न भवतीति । न भवत्येत्यर्थः । उक्तदेशेति चेन्न । तथाचात्र विप्रतिषेधशास्त्रत्वात्
तृतीयैव शक्तिद्वयबोधः । तत्कृतं तत्कमेव । अन्ये—भाष्याद्यनुवाचिनः । ननु एकैव शक्तिः संज्ञाद्वयो-
पयोगिनीति मूलं तथा कैयटप्रकाशरत्नाकरदण्ड्याद्युक्तं च चिन्त्यम्, कर्मादिप्रदानां कर्मत्वादित्युक्तशक्ति-
रूपेण बोधकतया तयोर्देश्यत्वोचितत्वात् । एवं सर्वसाधारणं कर्मत्वं कर्मताश्चिन्तयित्वा, यान्तां सकर्मक-

“सहयुक्ते” ॥ पुत्रेणेति । पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः, पुत्रस्य तु

शब्दरत्नम् ।

रिति । दिवधात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः ।

“सहयुक्ते” । अत्रात्राधान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इत्याह-पितुरत्रेति ।

मैत्री ।

पक्षया भिन्नत्वेनैकशक्तेः संज्ञाद्वयोपयोगित्वं वक्तुमशक्यमत आह—दिवधात्वर्थेति । एवञ्चै-
कैव शक्तिरित्यत्र शक्तिपदं धर्मपरं द्रष्टव्यम् । तथाच कर्मादिपदानां कर्मत्वादितत्तच्छक्ति-
रूपेण बोधकतया द्वयोः शक्त्योर्भेद एवोचितः । सर्वसाधारणकर्मव्यवहारस्तु कर्मत्वशक्ति-
मत्त्वेनोपपादनीयः । एवं सकर्मकत्वमपि सादृशशक्तिमदर्थान्वयित्वमेव । अत एव “अध्या-
सिता भूमयः” इत्यत्र कर्मणि क्तः सिध्यति । सूत्रस्य वकारेण शक्तिद्वययोगो बोध्यते, ननु
तयोः शास्त्रोर्भेदः । नचैवं सति—नन्वित्यादिना मूलेन प्रतिपादिता शङ्का तदवस्थैवेति
वाच्यम् “अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते, गान्धोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञा”
इत्युक्तं, तत्र पञ्चमीवारणाय द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहितत्वे परस्या अपि तद्व-
त्प्रकाशाङ्गीकारेणाक्षतेः । मूलं तु प्राचामनुरोधेन ।

सहयुक्ते सूत्रे न—लौकिकं यत्प्राधान्यं मुख्यत्वरूपं तदभावस्वरूपमप्राधान्यं विवक्षि-
तम्, ‘राज्ञा सह सेना आगच्छति’ इत्यत्र राज्ञो लौकिकप्राधान्यवत्त्वात् तृतीयानापत्तेरित्य-
त्रत्याप्राधान्यपरिभाषिकमित्याशयेनाह—अत्राप्राधान्यमिति । गुणाद्यन्वयित्वेति । अत्रा-
दिना द्रव्यक्रिययोः सम्प्रदाहः । नचैवं सति द्रव्याद्यन्वयित्वाभाव इत्येव द्रव्यपदार्थस्य प्रथ-
मन्तन्त्रान्तरे प्रतिपादनादुचितमिति वाच्यम् । “गुणसमुदायो द्रव्यम्” इति पञ्चमसूत्रस्य-
नुसारेणैवमभिधानात् । गुणोदाहरणं ‘पुत्रेण स्थूलः’ इति । द्रव्योदाहरणं ‘पुत्रेण सह पितुर्थ-
नम्’ इति । क्रियोदाहरणं ‘पुत्रेण सहागतः पिता’ इत्यादि प्रसिद्धमेव । एतु शाब्दगुणाद्य-
न्वयित्वं पिक्षयैवेति पुत्रत्याप्राधान्यम् । आधिक्यगुणाद्यन्वयित्वन्तु तत्रापि । अत एव पुत्रेण
सहागमनमित्यत्र पितरि शाब्दस्य कृतप्रकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वस्य । सत्त्वेन “कर्तृकर्मणोः”
इति पण्ठी भवति । शाब्दत्वन्तु इतरसम्बन्धं विनापि वाक्यजन्यशाब्दबोधे भासमानत्व-
मेव । सहायः—साहित्यम्, तच्च स्वसमभिध्यादृतशब्दजन्योपस्थितिविषयगुणादिसमा-
नाधिकरणगुणाद्यन्वयित्वमेव । सामानाधिकरण्यामत्र कालिकप्रत्यासत्त्या क्वचित् । यत्र क्षेत्रे
तिलवापोत्तरम्मापवापस्तत्र ‘तिलैः सह मापान्वपति’ इति प्रयोगाद्वैशिकमपि क्वचित् ।
एतत्तृतीयार्थस्तु क्रियावाचकशब्दसत्त्वे प्रतीयमानतादृशक्रियान्वयित्वमेव । यत्र ॥ गुणद्र-
व्ययोरुपस्थित्यतिस्तत्र सहशब्दस्य प्रयोगवलात्प्रतीयमानतत्तत्पदार्थसम्बन्धित्वमेव । एवञ्च ‘पु-
त्रावप्रकाशः ।

एवमपि कर्मत्वशक्तिमदर्थान्वय्यर्थक्यमिति मञ्जूषायां विस्तरोऽत आह—दिवधात्वर्थेति । तथाच तस्याः
संक्षयोः समावेशार्थेन शक्तिद्वययोगो बोध्यते । न चैवं कर्मणि क्ते करणत्वशक्तेरनुकलेन तृतीयापत्ति-
रिति वाच्यम्, अपादानमुत्तराणीत्यस्य लक्ष्ये गार् बोधोत्पादौ तत्र कर्मणि क्ते पञ्चम्यापत्तिवारणायैव
द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्याभिहितत्वे परस्या अपि तद्वत्प्रकाशाङ्गीकारेणाक्षतेरिति भावः । एतेन कर-
णत्वे चात्र दिवधात्वर्थसाधकत्वं, तदेव चात्र कर्मत्वम् । तथाच कर्मणि करणे वा प्रत्यये दिवधात्वर्थसाध-
कत्वमुक्त्येवेति मान्योक्तं प्राचामनुरोधेनेति ध्वनितम् ।

एतु प्रधानत्वं मुख्यत्वमल्लङ्घ्ये धर्मः । अत्र नगरेऽयं प्रधानमित्यादिवत्तदभावरूपं चाप्रधानत्वं तृतीया-
वाच्यमिति, तत्र, राज्ञा सह सेना गच्छतीत्यादौ तृतीयानापत्तेः पद्वचनवन्नाह—अत्रेति । सूत्रे शयमर्थः ।
गुणसमूहो द्रव्यमिति पञ्चमसूत्रस्य अनुरोधेन तन्त्रान्तर्गतद्रव्यादिकमशुलब्धं गुणादीत्युक्तम् । आदिना
द्रव्यक्रिययोः सम्प्रदाहः । एवं च मूले क्रियापदं प्रकृत्यभिप्रायं, ‘पुत्रेण सह पितुर्थः’ ‘पुत्रेण सहागच्छः’ इति

आथ इति तस्याप्राधान्यम् । अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैवं पितुरपि

शब्दरत्नम् ।

आर्थ इति । पुत्रसाहित्यवान् पिता आगत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसम्बन्धे
एव सम्भव इति पश्चात्तस्यापि मानसस्तत्सम्बन्धबोध इति भावः । शाब्दत्वं च विवक्षा-
निवन्धनम् । एवं चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणमावकृतो विनिष्ठाभातः । 'सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारै
वहति' इत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाचन्वयित्वरूपविशेषणमावकृतो
भैरवी ।

त्रेण सह पितुर्धनम्' इति शब्दात्पुत्रत्वमित्यसमानकालिकपितृत्वमित्यवद्वनमिति बोधः ।
'पुत्रेण सह स्थूलः' इति शब्दात्पुत्रवृत्तिस्थौल्यसमानकालिकस्थौल्यवान्पितेति बोधः । पुत्रादेः
सहार्थयोगस्तु तच्चद्वारकं पुरेति विभावनीयम् । एतत्सर्वं हवि निधायाह—आर्थ इतीत्यादिना ।
तस्यापि—पुत्रस्यापि । तत्सम्बन्धबोधः—गुणादिसम्बन्धबोधः । अप्रधानत्वाभिमतं यथा विशि-
ष्टाभावस्य सत्ताऽस्ति तथोपपादयति—शाब्दत्वरूपेत्यादिना । विवक्षानियन्धनत्वकथनेन 'पित्रा
सहागतः पुत्रः' इत्याद्यपि भवतीति सूचितम् । विशेष्यमावकृत इति । विशेष्यमावकृतोऽपी-
भावप्रकाशः ।

तद्वक्ष्ये । एतेन 'पुत्रेण सहागतः' शब्दादौ सहार्थसामर्थ्यात्प्रतीयमानक्रियाकर्तृत्वेन पुत्रात्तृतीया सिद्धा ।
न च इतेनाभिधानम्, इतरसमभिध्याहारं विनापि प्रतीयमानस्वरूपकृत्यर्थक्रियाकर्तृत्वेन तेनाभिधानात् ।
एव पुत्रेण सहागमनं पितुरित्यादाङ्करीत्या प्रतीयमानकृतप्रकृत्यर्थान्वयिनोः कर्तृकमणोरेव वष्टी न तत्र-
तीयमानतदन्वयिनोरिति न दोष इत्यपास्तम्, उक्तनश्यसिद्ध्यर्थं सूत्रावश्यकत्वात् । उक्तभ्रागमना-
दिभिः पितुः शब्दः पुत्रस्य सहार्थवत्ताप्रतीयमानैस्ते सम्बन्धावार्थः । इतरसम्बन्धं विना प्रतीयमानर-
चार्थस्य शाब्दत्वम् । सहार्थश्च साहित्यः, तच्च स्वसमभिध्याहृतक्रियादिसमानकालिकक्रियादिमस्य तत्सम-
नियतमङ्गलोपाधिरूप वा । तृतीयावार्थः क्रियासमभिध्याहारे सहार्थवत्ताप्रतीयमानतत्तत्क्रियाकर्तृत्वा-
दिकमेव द्रव्यगुणसमभिध्याहारे तद्वत्ताप्रतीयमानतत्तत्त्वार्थसम्बन्ध एव । एव च पुत्रकर्तृकागमनस-
मानकालिकागमनवान् पित्रा, पुत्रस्वामिकत्वनमानकालिकपितृत्वामिकत्वरवती गौः, पुत्रवृत्तिस्थौल्य-
समानकालिकस्थौल्यवान् इत्यादिक्रमेण बोधः । पुत्रकर्तृकागमनसहितागमनवानित्यादिक्रमेण बोधः ।
पुत्रादेः सहार्थयोगश्चागमनादिद्वारक एव बोध्यः । कचित्समानदेशक्रियावत्त्वरूपं तत्समनियतं वा
तदर्थः । यथा माचवापोत्तरः तत्रैव क्षेत्रे तिलवापे 'तिलैः सह माचान्वपति स्म' इति भवतीत्यादि स्पष्ट-
भाष्ये । तदेतद्वृद्धि निधायार्थत्वमुपपादयति—पुत्रेति । गुणक्रियाद्वयैर्गुणरचानभावेन द्वयोः स्वन्वे
साहित्यवाचिसहशब्दप्रयोगादिति भावः । बोध इति । शाब्दे प्राथमिके इत्यर्थः । तत्र साहित्यं पुत्र-
सम्बन्धचन्वयिरूपं तत्समनियतं वा, तदभिप्रेत्याह—साहित्यस्येति । पुत्रेणेति । सहेति शेषः ।
इतीत्यत्र तद्वत्तादेवेति शेषः । तस्यापि—पुत्रस्यापि । स च पुत्रोऽप्यमत इत्याकारक इति भावः ।
नन्वेवं पित्रा सहागतः सुत इत्यादि न स्यादत आह—शाब्दत्वं चेति । तदाच सहागती पितापुत्रावि-
त्याद्यपि सिद्धम् । यदा क्रियादिसम्बन्धाविशेषारम्भं पितुः प्राधान्यं वक्ष्ये तदाभाष्येव प्रहृष्टमत-
माह—शाब्दत्वं चेति । पूर्वमिति । पाणिनस्तत्सम्बन्धाज्ञीकारे चेत्यर्थः । एषु-उद्दिश्येपु गुणादिषट्ति-
प्राप्तकलस्येषु विशेषणेति । गुणाचन्वयित्वरूपविशेष्यस्य सहादिति भावः । उक्तीत्यादयकस्यापि
सुत्रस्य सर्वथा तत्र ध्वनयितुमाह—सहैवेति । विद्यमानतावाचीति । सकर्मक इत्यादौ तु विद्यमा-
नवाचिसदृशत्वेन "अनेकम्" इति बहुव्रीहौ कप् । मूलकृदाद्युक्तप्रधानप्रज्ञास्तु भाष्यविरुद्ध इति स्पष्टी-
भवित्यति । योगेति पाठः । विशेष्यमावकृतोऽपीत्यर्थः । कचित्तथैव पाठः । अपिनोमयाभावकृतपरि-
सरला ।

आर्थ इतीति । 'पुत्रेण सहागतः पित्रा' इत्यत्र 'आगतः' इति शाब्दागमनक्रियान्वयस्य पितुरेव
सत्त्वेन पुत्रस्य सहशब्देन आगतपदसमभिध्याहारवत्ताप्रतीयमानताऽऽगमनक्रियाया अन्यत्र भाष्यो न तु
शाब्द इति शाब्दत्वरूपविशेषणमावकृतः शाब्दक्रियान्वयित्वाभाव इति अप्राधान्यात्तत्तत्तृतीया । 'पुत्रेण

वृत्तीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः । 'पितुरागमनम्'

शब्दरजम् ।

विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेऽपीत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । अन्तरङ्गत्वा-
दिति । प्राचीनैस्तद्वृत्त्वमूलकतथोक्तादुपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः ।

भैरवी ।

स्यर्थः । अपिनोभयोरभावयोः समुच्चयः । अन्यत्र—शेखरादौ । वक्ष्यमाणरीत्या यथाश्रुतम्—
लमसङ्गतमत आह—प्राचीनैरिति । सौरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकयोः साक्षात्सम्बन्ध-
इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा, उपपदपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकः सम्बन्ध इति
तन्निमित्ता विभक्तिर्वहिरङ्गेति तेषाम्भावः । परन्त्विदमयुक्तम् 'नमस्यति देवान्' इत्यत्र
नमःशब्दार्थयोगसत्त्वाद्यनुर्थीप्राप्तिमाशङ्क्यानेन न्यायेन द्वितीयासाधनपराकरविरोधात् ।
प्रकृते नमःपदार्थस्य क्रियात्वमस्तीत्युभयोरपि समत्वात्, यथा मुण्डयतौ मुण्डस्य क्रिया-
त्वन्तद्वत् ।

भावप्रकाशः ।

ग्रहः । वस्तुतस्तु शाब्दत्वाभावस्याप्येतन्मूलकत्वादपिरहित एव पाठोऽर्थश्च युक्त इति ध्येयम् । इत्यर्थ-
इति । एवञ्च सूत्रे सर्वोऽपि सहशब्दो गृह्यते, विनिगमनाविरहादिति भावः । यत्तु मूलादावत्र विद्यमा-
नत्वविशिष्टधर्मी अत्र सहाय्य इति, तत्र, पुत्रैरिति तृतीयाया उपपदविभक्तिर्बल-
मात्रार्थकत्वेन सहाय्येनान्वयापत्तेः । विद्यमानैः पुत्रैर्युक्तैरर्थैः तु कर्तृकरणान्यतरतृतीयैव सिद्धेः । पुत्रेण
सह यः स गत शयादौ वैशिष्ट्यादिरूप साहित्य सहाय्यः । पुत्रसाहित्यवान्यः स गत इति बोध इति
दिक् । तदाह—अन्यत्रेति । उद्योतशेखरमञ्जुषारित्यर्थः । वक्ष्यमाणदोषेण यथाश्रुतमूलासङ्गतेराह—
प्राचीनैरिति । सौरदेवादिभिरित्यर्थः । क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्ति-
रन्तरा उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता सा बहिर्ङ्गेति
पदाशयः ।

इदमयुक्तम् । 'नमस्यति देवान्' इत्यत्र नमःपदार्थोऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयेन तत्र चतुर्थी वारणाय
'नतोवरितः' इति सूत्रभाष्यस्योक्त्यासम्भवात्संभवात् । अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ

सरका ।

सहश्रुतः इत्यत्र च शाब्दश्रुतत्वगुणान्वयित्वं पितुः पुत्रस्य ॥ तदर्थमिति इतरसमभिव्याहारं विना
शब्देन प्रतीयमानत्वं हि शाब्दत्वमिति बोध्यम् । इत्यर्थ इति । अत्रान्यसमभिव्याहारं विनैव सह-
शब्देन विद्यमानत्वरूपार्थस्य प्रतीयमानतया शाब्दत्वेऽपि तदन्वयिगर्हभ्यापन्नितवहनादिक्रियान्वयि-
त्वभावेन विशेष्यभावावकृतः शाब्दक्रियान्वयित्वमात्र इत्यर्थः । ये त्वं विद्यमाना' इत्यस्याप्याहारेण
साहित्यमेव च सहशब्दार्थं स्वीकृत्य साहित्यबलादप्याहृतक्रियान्वयं वदन्ति, तेषां मते तु विशेष्यभावा-
वकृत एवात्र विशिष्टाभाव इत्यवधेयम् ।

अत्र सर्वत्र भागमनादिसमानकालिकभागमनादिकं सहशब्दार्थः । तस्य कर्तृत्वादिसम्बन्धेन प्रव-
माणन्तार्थेऽन्वयः । भागत इत्यादिपदप्रतिपाद्यगमनकर्तृत्वादेष्वभाष्यतासम्बन्धेन तत्रैवान्वयः । विशेष्य-
धीभूतागमनादौ च पुत्रादेः कर्तृत्वादिसम्बन्धेनान्वयः । अतो न सापेक्षत्वप्रयुक्ता 'सपुत्रः' इत्यादौ
समासादुपपत्तिः, कर्तृत्वादिसम्बन्धेन सहशब्दार्थागमनादिक्रियाया अन्यपदार्थे एवान्वयात् ।
नाप्युद्देश्यतावच्छेदकविधेयोरैक्यापत्तिः, कर्तृत्वासम्बन्धेन भागमनादिवैशिष्ट्यरूपस्योद्देश्यताव-
च्छेदकस्य विशेष्यभूतागमनादिकर्तृत्वो भिन्नत्वात् । नापि क्रियावाचकादिपदप्रयोगवैयर्थ्यम्, सहपदस्य
समानभावात्तत्रप्रतिपाद्यक्रियाप्रतिपाद्यकत्वस्यैव श्रुत्युचितसिद्धताया तं विना तेन तत्प्रतिपादना-
सम्भवादिति ।

शब्दरत्नम् ।

वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोद्धव्यम् । प्रथमायाश्च कारक-
विभक्तिवमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र प्रपञ्चितं च । अन्तरङ्गत्वं तु
न युक्तम्, पठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः । अनन्त-
रस्येति न्यायेन प्रथमापवादस्यैव वाऽऽपत्तेः । उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च वाच-
निके सर्वतो वलवत्त्वे कारकविभक्त्येवोचितेऽर्थाच्चेपपठ्यपवादत्वमुपपदविभक्तीनाम वति-
ष्ठते । किं च उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत् कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वा-
भैरवी ।

अत एवाह—वस्तुत इति । तदिति । उपपदविभक्तेरिति वाक्यमित्यर्थः । अत एव सत्सप्तम्य-
पेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या वलवत्त्वं “तत्र च दीयते” इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितम्, कैयटेन तु
स्पष्टीकृतान्तत्सङ्गच्छते । एवन्तर्हि मूलमसङ्गतमेव स्यादत आह—अन्तरङ्गत्वमिति । ननु प्रथ-
मायाः कारकाधिकारे पाठाभावेनाकारकविभक्तित्वात्कथन्तेन वचनेन प्रथमासाधनमत आह—
प्रथमायाश्चेति । कारकविभक्तित्वं हि क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं, तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति
सापि कारकविभक्तिरेव “अभिहिते प्रथमा” इति वार्तिककारोक्तेः । अन्यत्र—उद्धोतादौ ।
नन्वस्य वचनस्यापूर्वत्वकल्पनापेक्षया पूर्वोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वमूलकत्वमेवास्त्वित्यत आह—
अन्तरङ्गत्वमिति । प्रथमापवादस्यैव । यदि प्रकृतसूत्रेऽप्रधानग्रहणं न क्रियते तदा सहार्थकता-
व्ययोगे पठ्या इव प्रथमाया अपि प्राप्स्या वाध्यसामान्यचिन्ताधामुभयापवादत्वापत्तिः,
अन्तरङ्गादप्यपवादस्य वलवत्त्वादिति भावः । नन्यत्र वाध्यविशेषचिन्तैव तद्व्यस्तित्वस्यत
आह—अनन्तरस्येति । पृष्ठीविधायकसूत्रापेक्षया प्रथमाविधायकसूत्रस्य पुरस्कृतिरित्येन
तदपवादकत्वापत्तेरित्यर्थः । एवञ्चेष्टन्यवस्थाया असिद्ध्या-अप्रधानग्रहणस्यावश्यकत्वेन तेन
न्यायेन तत्प्रगटनासङ्गतिः ।

तस्य वचनस्यापूर्वत्वे तेन वचनेनेष्टस्य सिद्ध्या तत्सङ्गदनमुचितमिति मनसि निधा-
याह—उपपदेत्यादि । न्यायेन चेति । अत्र चस्त्वर्थः । अयं इति । परिशेषादित्यर्थः । इदं सर्वम-
द्वन्द्वरत्वान्मुपगमेन । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीत्याह—किञ्चेति । पदान्तरेति । तदुपपत्त्यर्थः ।

भावप्रकाशः ।

मुण्डस्येवात आह—यस्तुत इति । तदिति । “उपपदविभक्तेः” इति प्रसिद्धवाक्यमित्यर्थः । एवेनोक्त-
व्यावृत्तिः । अत एव सत्सप्तम्यपेक्षयाऽधिकरणसप्तम्या वलवत्त्वमेव न्यायेन “तत्र च दीयते” इत्यत्र
भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । एतेन क्रियान्वयित्वमत्र कारकत्वमित्यप्यस्तम्, सत्सप्तम्या अपि
तदन्वयित्वादिति भावः । एवं तर्हि मूलसंज्ञातिरत्र आह—अन्तरङ्गत्वमिति । तन्न्यायोपेति । तन्वा-
यस्येवोपेत्यर्थः । तथाच यथाश्रुतं मूलं तथा दृष्ट्यापुनर्तं च चिन्त्यमेवेति भावः । नन्वेवमपि न प्रकृते-
रिति द्विः, प्रथमायाः कारकाधिकारापठित्वेनाकारकत्वादत आह—प्रथमायाश्चेति । चराधयो भिन्नक्रमः,
तन्न्यायप्रसङ्गेनेवेति शेषः । अयं भावः—क्रियाजनकार्यकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वं, तच्च प्रथमाया
अप्यस्तीति सापि तद्विभक्तिः । ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रभाष्यादौ इति; तदाह—अन्यत्रेति । उद्धोतादा-
वित्यर्थः । ननु सति सम्भवे वचनापेक्षयाऽन्तरङ्गन्यायेनेष्टविद्विरेवोचितेति यथाश्रुतं मूलं समग्रसंभवात्
आह—अन्तरङ्गत्वं त्विति । अप्रधानग्रहणाभावे स्वविषये वक्ष्या इव प्रथमाया अप्यवदर्थं प्राप्या ।
वाध्यविशेषचिन्तापक्षे आह—अनन्तरेति । एवं चेष्टासिद्ध्याऽप्रधानग्रहणावश्यकत्वेन तेन तत्सङ्गदनमु-
चितं, वचनसद्वे तु तेनेष्टसिद्ध्या तदुचितमित्याह—उपपदेति । चराधयो । सत्यतः—मन्वादादिति । अपरा-
दत्वं—उपपदेति । एवञ्च प्रधाने प्राप्स्या प्रधाने एव सिद्ध्याऽस्तसङ्गदनं युक्तमिति भावः । इदं चान्तरङ्गत्वम-
भ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव नेत्याह—किञ्चापेति । पदान्तरेति । तदुपपत्त्यर्थः । एवञ्च मुण्डनिमित्तकत्वा-

इत्यादौ कारकविभक्तेः प्रावल्याच्च ।

शब्दरत्नम् ।

तत्त्वं दुरुपपादम् । न च सम्बन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं
बहिरङ्गं, पुत्रेऽपि तृतीयानापत्तेरकक्रियाकर्तृत्वात्साहित्यस्य । क्रियायाः प्राधान्यात्तन्नि-
मित्तिका विभक्तिः प्रकृतेत्यपि न युक्तम्, अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् ;
तदेव ध्वनयन्नाह—इत्यादौ कारकविभक्तेरिति । अत्रादिना 'पुत्रेण सहागतः पिता'
भैरवी ।

एवञ्चान्तरङ्गत्वमनैमित्तिकत्वरूपमलपापेक्षत्वरूपं वा अवस्था वाच्यन्तदुभयमपि न सम्भवति,
अन्यादृशन्तु तद्वक्तुमशक्यमिति भावः । तत्रम्—अन्तरङ्गत्वम् । प्राचीनोक्तरीत्याऽन्तरङ्गत्वञ्च
खण्डयति—नवेति । सम्बन्धस्येति । अस्य उपपदार्थेन सहैतयादिः । क्रियेति । अस्य यत्किञ्चि-
दित्यादिः । तत्प्रयुक्तमिति । उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तमित्यर्थः । कार्यम्—विभक्तिरूपम् । अस्य बहि-
रङ्गत्वोपपादनेन क्रियाकारकभावात्मकसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तं विभक्तिरूपकार्यम-
न्तरङ्गमित्यथादुक्तम् । प्रथमभिधाने समोहितासिद्धिरित्याह—पुत्रेऽपीति । अपिशब्दः पितृ-
समुच्चायकः । तृतीयानापत्तेरिति । "सहयुक्ते" इतिसूत्रविहिततृतीयानापत्तेरित्यर्थः । एतदुप-
पादयति—पकेति । यत्किंवाकर्तृत्वम्पितृस्तत्किंवाकर्तृत्वमेव पुत्रस्येत्युभययोपपदार्थसम्बन्ध-
स्य समतया पुत्रशब्दादप्यन्तरङ्गत्वात्प्रथमा स्यादिति भावः । अथैवं सति "सहयुक्ते" इति
सूत्रवैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम्, त्वन्वयगुणयोगे चारितार्थात् । केचित्तु प्रधानीभूता या क्रिया
तत्सम्बन्धनिमित्तककार्यमन्तरङ्गमिति तन्व्यायाथेः, कारकविभक्तेः प्रधाननिमित्तकत्वेन
प्रावल्यादित्याहुः, तन्मतं खण्डयति—क्रियाया स्थादिना । यदि प्रधानक्रियायामेव कारकान्वय-
नियमः स्यात्तदा भवहुक्तेः सम्भवः स्यात्स एव तु नास्तीत्याशयेनाह—अप्रधानक्रियायामपीति ।
पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौ भावव्युद्भूतप्रतिपाद्या क्रिया यथापि प्रधानीभूता तथापि
'पुत्रेण सहागतः' इत्यत्र कर्तरि कृतप्रत्ययस्य सत्त्वेन तदर्थत्वेव प्राधान्येन क्रियायास्तत्राप्राधा-
धान्येन भवहुक्तेः नियम एव नास्तीति भावः ।

मूले—पुत्रेण सहागत इत्यत्र पितृशब्दादन्तरङ्गत्वात्प्रथमासुपपाद्य तद्विध्वरीत्या पितुराग-
मनमित्यत्र कर्तृपष्ठयाः कारकत्वमुक्तमिति प्रथमा न कारकविभक्तिरिति कश्चिद्भ्रान्त्येतेति
तद्भ्रमनिरासार्थमुक्तम्—उदेवेति । उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । अत एवाह—अत्रादिनेति । उक्तवाक्य

भावप्रकाशः ।

वनेमित्तिकत्वरूपमलपापेक्षत्वरूपं नान्तरङ्गत्वं स च बाधितं, तथाह—तत्त्वमिति । अन्तरङ्गत्वमित्यर्थः ।
प्राचीनोक्तरीत्या तत्रसम्भव शङ्कते—नवेति । सम्बन्धस्येति । उपपदार्थेन सहैति शेषः । क्रियेति ।
यत्किञ्चिद्विधेयार्थः । तत्प्रयुक्तम्—उपपदार्थसम्बन्धप्रयुक्तम् । तत्र—विभक्तिरूपम् । एतेन तुल्ययुक्तया
क्रियाकारकभावसम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं तद्विभक्तिरूपमन्तरङ्गमिति सूचितम् । तथास्य-
ध्यासिमाह—पुत्रेऽपीति । अपिशब्दस्य पितृसमुच्चायकः । तृतीयेति । उपपदतृतीयोपपत्तिः । सति सम्भवे
कर्मादितृतीया तृतीया सिद्धे, यत्र तु द्वयादियोगे सावकाशमित्युक्तमेवेति भावः । एकक्रियेति ।
यत्किंवाकर्तृत्वं पितृस्तत्क्रियेयार्थः । तथाचान्तरङ्गत्वात्तत्रापि प्रथमा स्वादिति भावः । प्रागुक्तभाष्या-
सङ्गतेरित्यादि बोध्यम् । अन्येतु प्रधानीभूतक्रियाहेतुककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां प्रावल्यामिति न्यायार्थ-
वदन्ति; तन्मतं खण्डयति—क्रियाया इति । यथप्यत्र पठे "तत्र च दीयते" "नमोवति" इति सूत्रद्वयस्य
प्रागुक्तभाष्यासङ्गतिरवयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वादिति दोषः स्पष्टस्यापि मूले एव कुठारमाह—
अप्रधानेति । उक्तमिदमनुपपदम् । उदेवेति । उक्तार्थरूपमेवेत्यर्थः । नान्वयार्थरूपं, तथास्येतिपदं न
वदेत्तद्व्याख्यामात्रात्, अन्यत्वेनानुपपत्त्यात् । एतेन भेदेन समाधानं नुवदो मूलकृतः प्रथमायाः
कारकविभक्तिर्न भेदमित्यत्राह—तथाह—अत्रेति । उक्तवानये इत्यर्थः । एतेन 'पुत्रेण सह पितुरा-

‘येनाङ्गविकारः’ ॥ अङ्गशब्दोऽर्शआद्यजन्तस्तदाह—अङ्गिन इति । येनेति सर्वान्ता प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, सन्निधानात् । सचार्थाद्विकृत एव,

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य सङ्ग्रह इत्यलम् ।

अर्शआद्यजन्त इति । व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा येन गुणेन काणत्वादिना-
ऽवयवस्य विकारो लक्ष्यत इत्यर्थापत्त्या—‘अक्षि काणमस्य’ इत्यादौ प्रथमां बाधित्वा
गुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात्, ‘अक्ष्णा काणः’ इत्यादौ तु पठ्येव स्यादिति वो-
भैरवी ।

इत्यर्थः । नचैवं सति प्राक्त्वस्याच्चेति चकारासङ्गतिरिति वाच्यम् । चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् ।
यतो वचनेनापूर्वेण कारकविभक्तेः प्राक्त्वस्यमुक्तमतोऽप्रधानप्रहणं शक्यमकर्तुमित्यन्वयः । पूतेन
द्रव्यगुणयोगे तृतीयासिद्धयर्थभावश्यकं यत्सहयोग इति सूत्रं तद्विशेषविहितत्वेन परमपि
कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्याधि-त्वा पितुरागमनमित्यत्र पितृशब्दात्तृतीयाविधायकं स्यादिति
अप्रधानप्रहणभावश्यकमिति परास्तम् । वाचनिकेन तेन न्यायेन कारकविभक्तेरैतदाहशब्दोऽयं
प्रयत्नायाः प्रवृत्तिबोधनेन विशेषविहितत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च नमस्यति देवानित्यत्र
नमःशब्दयोगेन परत्वात्प्राप्तमपि चतुर्थीन्वाधित्वा द्वितीया यथा स्यादित्येतद्धं वचन-
भावश्यकम् । अत एव ‘गा. स्वामी गच्छति’ इत्यत्र “स्वामीश्वर” इति पठ्यो बाधित्वा
धात्वर्थेऽप्यापाजन्त्यफलाश्रयत्वेन गवां कर्मत्वाद् द्वितीया भवतीत्याशयेनाह—अलमिति ।

व्याख्यानादिति । अङ्गप्रहणसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अत एव “अङ्गशब्दोऽयं
समुदायशब्दः” इति भाष्ये उक्तम् । अ-यथा—अजन्तत्वाभावे । अङ्गशब्दस्यावयवे सुप्रसि-
द्धतया गुणवाचकत्वाच्चैव प्रत्यासत्त्योपस्थितिः स्यादिति येन गुणेनावयवस्य विकारो लक्ष्यते
सद्वाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः स्यादित्याशयेनाह—येन गुणेनेति । लक्ष्यत इति । तद्वाचकात्तृती-
येति शेषः । अङ्गा काम शपादादिति । आदिना ‘पादेन राज्ञः’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । यदि तु
सूत्रेऽङ्गशब्दपरित्यज्य गुणिशब्द एवोपादीयते तदा तु न दोष इत्यवश्यम् । प्रकृतित्वस्या-

भावप्रकाराः ।

गमनम्’ इत्यादौ पितृसदभावार्थेऽप्यलक्ष्यकमन्यथा परमपि तां बाधित्वा विशेषविहितत्वात्तत्र स्यादिति
प्राचोक्तमपास्तम्, वचनेन तस्याः प्राक्त्वत्वात्, गुणादियोगेऽस्य सारवत्त्वात् । पूतेनास्तिर्भवन्तीपर
इति भाष्योक्तेस्तत्राभ्यतिरिक्तियाकर्तृत्वेनेदं व्यर्थम् । अत्र शब्दसंस्काराय शब्द एव सम्बन्ध इति नानार्थ
इति श्रूयते तर्हि भागः इत्यत्रापि तुल्यत्वात्प्राप्तव्यक्तत्वात्तत्रोपसमाधाने निष्फले इति रत्ना-
करोक्तमपास्तम् ; द्रव्ययोगे तथाप्यनिर्वाहात् । पूतेन तत्रैव नवोमवोस्तुल्ययोगात्पितृसदभावार्थेऽ-
लक्ष्यकमिति मपास्तम् ; षष्ठीकद्विषेणान्तेनैतदङ्गीकारात् पितृसत्सम्बन्धस्या-त्तरहत्वाच्चेति दिक् ।
तदाह—इत्यलमिति ।

मूले हेतुस्तेषां—व्याख्यानादिति । अङ्गप्रहणसामर्थ्यमूलकाद् “अङ्गशब्दोऽयं समुदायशब्दः”
इति भाष्योक्त्यादित्यर्थः । एतदेव ध्वनयितुमाह—अन्यथेति । अजन्तत्वाभावे इत्यर्थः । अङ्गशब्दस्यावयव
प्रसिद्धतादिति भावः । गुणेनेति । अनेन येन गुणेन गुणिनो विकारो लक्ष्यते शयेणशब्देन सिद्धे तदे-
वार्थं स्पष्टमेवेति ध्वनितम् । अवयवस्य—मत्त्वं । लक्ष्यतइत्यर्थे, तत्रतृतीयेति शेषः । इत्यादौ
सल्ला ।

पठ्येव स्यादिति । अक्षवादिङ्गाङ्गरूपानवयवपरमप्यनेन विष्टाङ्गविशिष्टकणनचयपराङ्ग-
स्याप्रहणादिति भावः ।

‘येनाङ्गविकारः’ ॥ अङ्गशब्दोऽर्श आद्यजन्तस्तदाह—अङ्गिन इति । येनेति सर्वान्ता प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते, सन्निधानात् । सचार्थाद्विकृत एव,

शब्दरत्नम् ।

इत्यस्य सङ्ग्रह इत्यलम् ।

अर्शमाद्यजन्त इति । व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा येन गुणेन काणत्वादिना-
ऽवयवस्य विकारो लक्ष्यत इत्यर्थापत्त्या—‘अक्षि काणमस्य’ इत्यादौ प्रथमां बाधित्वा
गुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात्, ‘अक्षणा काण.’ इत्यादौ तु पठ्येव स्यादिति धो-

भैरवी ।

इत्यर्थः । नचैवं सति प्रायल्याच्चेति चकारासङ्गतिरिति वाच्यम् । चकारस्य हेत्वर्थकत्वात् ।
यतो वचनेनापूर्वेण कारकविभक्तेः प्रायस्यमुक्तमतोऽप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुमित्यन्वयः । एतेन
द्रव्यगुणयोगे तृतीयासिद्ध्यर्थमावश्यकं यत्सहयोग इति सूत्रं तद्विशेषविहितत्वेन परमपि
कर्तृकर्मणोरिति सूत्रस्याधिष्ठा पितुराममनमित्यत्र पितृशब्दात्तृतीयाविधायकं स्यादिति
अप्रधानग्रहणमावश्यकमिति परास्तम् । वाचनिकेन तेन न्यायेन कारकविभक्तेरेवेतादृशस्यले
प्रवलायाः प्रवृत्तिबोधनेन विशेषविहितत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च नमस्यति देवानित्यत्र
नमःशब्दयोगेन परत्वात्प्राप्तमपि चतुर्थीभाधित्वा द्वितीया यथा स्यादित्येतदर्थं वचन-
मावश्यकम् । अत एव ‘माः स्वामी गच्छति’ इत्यत्र “स्वामीश्वर” इति पठ्यं बाधित्वा
धात्वर्थेन्यापारजन्यफलाश्रयत्वेन गर्वा कर्मत्वाद् द्वितीया भवतीत्याशयेनाह—अलमिति ।

व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकव्याख्यानादित्यर्थः । अत एव “अङ्गशब्दोऽर्थं
समुदायशब्दः” इति भाष्ये उक्तम् । अ-यथा—अजन्तत्वाभावे । अङ्गशब्दस्यावयवे सुप्रसि-
द्धतया गुणवाचकस्यैव प्रत्यासत्त्योपस्थितिः स्यादिति येन गुणेनावयवस्य विकारो लक्ष्यते
तद्वाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः स्यादित्याशयेनाह—येन गुणेनेति । लक्ष्यत इति । तद्वाचकात्तृती-
येति शेषः । अथवा काय स्यादादिति । आदिना ‘पादेन खञ्ज.’ इत्यस्य सङ्ग्रहः । यदि तु
सूत्रेऽङ्गशब्दम्परित्यज्य गुणिशब्द एवोपादीयते तदा तु न दोष इत्यवधेयम् । प्रकृतित्वस्या-

भावप्रकाशः ।

गमनम्’ इत्यादौ पितृसदभावार्थैतदावश्यकमन्यथा परमपि तां बाधित्वा विशेषविहितत्वात्सेव स्यादिति
प्राचोक्तमपास्तम्, वचनेन तस्याः प्रायस्यात् ; गुणादियोगेऽस्य सावकाशत्वात् । एतेनास्ति भवन्तीति
इति भाष्योक्तेस्तत्राध्यक्षिकियाकर्तृत्वेनेदं व्यर्थम् । अत्र शब्दसंस्काराव शब्द एव सम्बन्ध इत्येव नवार्थ
इति सूत्रे तर्हि भाग्य शयत्रापि तुल्यत्वात्सुत्रावश्यकत्वात्साधेयसमाधाने निष्फले इति रत्ना-
करोक्तमपास्तम् ; द्रव्ययोगे तथाप्यनिर्वाहात् । एतेन तत्रैव गवोमयोस्तुल्ययोगात्पितृसदभावार्थैव-
त्वावश्यकमित्यपास्तम् ; पृथिवीविशेषणादेवेतदङ्गीकारात् पितृसत्सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वाच्चेति दिक् ।
तदाह—इत्यलमिति ।

मूले हेतुमुक्तेराह—व्याख्यानादिति । अङ्गग्रहणसामर्थ्यमूलकाद् “अङ्गशब्दोऽर्थं समुदायशब्दः”
इति भाष्योक्तादित्यर्थः । एतश्च ध्वनयितुमाह—अन्यथेति । अजन्तत्वाभावे इत्यर्थः । अङ्गशब्दस्यावयवे
प्रसिद्धत्वादिति भावः । गुणेनेति । अनेन येन गुणेन गुणिनो विकारो लक्ष्यते श्येतावतैव सिद्धे तद्वै-
षम्यं स्पष्टमेवेति ध्वनिङ्ग । अवयवस्य—मच्छ । लक्ष्यतइत्यग्रे, तत्तृतीयेति शेषः । इत्यादौ
सत्ता ।

पठ्येव स्यादिति । लाववादिकृताङ्गरूपवत्परमग्रहणसम्भवे विख्यातविनिष्टरूपलक्ष्यपराङ्मुखा-
स्याप्रहणादिति भावः ।

नह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः संभवति । तदेतदाह—येनाङ्गेन विकृतेनेति । संजानीत इति । “सम्प्रतिभ्यामनाध्याने” इति तद्ध । कृद्योगे परत्वात् पष्ठी-
पितुः सञ्ज्ञाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—आध्याने परत्वाद् “अधीगर्थ” इति पष्ठी-
‘मातुः संजानाति’ इति; तत्र, तत्र शेषाधिकारतः ।

द्रव्यादीति । उक्तं च—

द्रव्यादिविषयो हेतुः करणं नियतक्रियम् ॥ इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते । इति च ।

शब्दरत्नम् ।

द्वयम् । प्रकृत्यर्थेति । अर्शभाचक्षुप्रकृतेरित्यर्थः । शरीरस्येत्यवयव्युपलक्षणम् । संभव-
तीति । लक्ष्यः सम्भवतीत्यर्थः ।

द्रव्यादीति । आदिना गुणक्रिये । एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वम् ।
नियतक्रियमिति । क्रियया नियतमित्यर्थः । क्रियामाश्रयविषयमिति यावत् ।
हेतुकरणयोश्च परम्यान्तरमप्याह—अनाश्रिते त्विति । एवं च कारणत्वहेतु-
भैरवी ।

व्यावर्तकतया सन्देहनिवृत्तये आह—यद्यप्यस्येयं काणन्तथाप्यनयवधर्मस्य
समुदाये आरोपाद्यथा शरीरे प्रयोगस्तथा शरीरावच्छिन्नात्मन्यपि व्यवहारस्य दर्शनादाह—
शरीरस्यैवव्यप्येति । विकारसम्भवस्य सूत्राप्रतिपादनाद्विकारः सम्भवतीत्युक्त्यनुपपत्तिरत
आह—लक्ष्य इति ।

त्रितयसाधारणमिति । त्रितयनिरूपितमित्यर्थः । एवं क्रियामाश्रयविषयमित्यत्र विषयशब्दो
निरूपितार्थकः, तस्य कारणत्वेऽन्वयः । अथवा विषयशब्दो जनकार्थकः । वैश्यागारमिति ।
एतेन यत्क्रियाजनकद्वारणन्तग्राप्यनेनैव तृतीया भविष्यतीति “कर्तृकरणयोः” इति सूत्रे कारण-
शब्दो नोपादेय इति परास्तम् । शब्दबोधकृत्येकक्षणस्य स्फुरत्वात् । यत्र—व्यापार-
पक्षेय कारणमिति भेदे चेत्यर्थः । एवञ्च कारणत्वसम्बन्धेयः हेतुत्वस्यैवव्यप्येति तृतीयार्थे
भावप्रकाशः ।

स्त्विति । अग्निप्रशस्तिरिति शेषः । अजन्तत्वापि यत्किञ्चित्कृतिरादाह—अर्शभाचक्षुः । यद्यप्य-
स्येयं फलं तदाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाद्यथा शरीरे प्रयोगस्तथा सर्वव्यप्येति व्यवहारस्य
निरूपणादाह—शरीरस्येत्येति । विकारसम्भवस्यासूत्रार्थसादाह—लक्ष्य इति । अनेन बोध्यम्,
क्षी विप्रावितिबदस्तेति प्रयोगः । एवंहीत्येकद्वानां साधुरे येदमेव भाष्यं मानम् । यद्युनांशान्तव-
शुद्धः काणपशार्थः । अग्निप्रशार्थः गोनर्कः, विकारप्रयुक्तसरूपः सम्बन्धस्तृतीयार्थः । गोलकविकारप्रयुक्तच
धुनोऽवयवसंचयः इति बोध इति केचित् । “प्रतिपादने” इति सूत्रमाश्रयेत्याम्नां तु सर्वथा दृष्टिभेदः
यत्र इति सम्भव इति बोध्यमिति ।

ननु सूत्रे बोध्यहेतोर्यदप्येति तस्य कारणत्वादेव सिद्धमत्र आह—द्रव्यादीतीति । तदप्याचष्टे-
आदिनेति । तत्कचित्माह—पूज्येति । तद्योत्तेन प्रारब्धे त्वेति । साधारणमिति । तद्व्यवहारे
वर्तते इत्यर्थः । ननु यत्तु नियतक्रियमित्यनेन बहुबोधिता सम्प्रापारं तद्विषयो कथञ्च, त्रयानुक्तः,
अनाश्रिते इत्यनेन धीनस्त्वाराचष्टे आह—क्रिययेति । तत्रापि वैश्विकमसम्बन्धे बहुबोधिस्तत्पर-
वत्तु—क्रियामाश्रयेति । बहुबोधिः तन्मात्रजनकमित्यर्थः । उक्त्युक्तया येरतिपाद्य उच्यतेति
येदमेव भाष्यमप्याह—इति त्विति । ये तदप्याश्रयमिति । एतेन क्रियाजनकं कारणं तदप्यनेन सिद्धं तत्र
‘‘इतिबोधिः’’ इति आरोपवत्तत्वे निरूप्य, तद्व्यवहारे तद्व्यवहारे—पूज्येति । तद्व्यवहारे तद्व्यवहारे

9578

फलमपीति । एतच्च 'प्रत्यय' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । एवं च तादर्थ्यचतु-
र्थ्यां सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनाय वसति । अयं तु विशेषः—अध्यय-
नस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः, उपकारकत्वेन सह तु निरूपकतेति । गम्यमाने-

शब्दरत्नम् ।

त्वविषयकशब्दबोधाय सूत्रद्वयमित्यर्थः । विकल्प्यत इति । तदर्थत्वेन विवक्षायां चतु-
र्थ्याः, हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्त्या विवक्षाभेदेन त्रिभक्तिद्वयमित्येतावता तयो-
विकल्पपदव्यवहार इति बोद्धव्यम् । फलेन सहेति । तच्च फलं फलत्वेन तृतीयायां इत्येके । हेतु-
त्वेनैवेत्यन्ये । अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास
श्रेयो ।

इति भावः । ननु 'तृतीया विकल्प्यते' इति मूलमसङ्गतम् ? समानार्थत्वं एव विकल्पपदव्यवहा-
रात् । अत एव "तृतीयायास्तु विकल्पेन" इति जैमिनिनाप्युक्तम् । यथा "त्रौहिमिर्वैषां
यजेत" "उदितेऽनुदिते वा जुहोति" इत्यत्र । अन्यथा द्वितीयाविभ्योऽपि विकल्पपदव्यव-
हारः स्यादत आह—तदर्थत्वेनेति तादर्थ्येनेत्यर्थः । एवञ्च विकल्प्यत इत्यस्य विवक्षाभेदेन
भवतीत्यर्थः ।

फलमपीह हेतुरिति परममूले उक्तम्, तत्र यदिहेति सत्यम्—इह सूत्र इत्यर्थः केषाचिन्मते,
मतान्तरे तु इहेत्यस्यैतत्सूत्रोदाहरणे इत्यर्थः । आद्यमते तृतीयायां फलत्वेन फलन्तत्र प्रकृत्य-
र्थस्याभेदेन, तस्य तु जनकतासम्बन्धेन वासादावन्वयः इत्यध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति
बोधः । अन्यमते तु फलस्य स्वज्ञानद्वारा वासादिहेतुत्वविवक्षा एव तत्राध्ययनाय वस-
तां वि प्रयोगादाध्ययनस्य हेतुरूपतृतीयायां भेदेनाम्बयः, तृतीयायां तु जन्मतासम्बन्धेन
वासेऽन्वयः इत्यध्ययनाभिन्नहेतुजन्यो वास इति बोधः । तदेतदुपपादयति—एव फलमित्या-
दिना । हेतुत्वेनैवेत्येवकारेणास्य मतस्य मुख्यत्वन्दर्शितम् । यदा तु तादर्थ्यं चतुर्थी तदापि

भावप्रकाशः ।

त्यादिभेदे चेत्यर्थः । शाब्देति । शाब्दबोधैलक्षण्यायेत्यर्थः । करणत्वशक्तिं हेतुत्वशक्तिमिन्नैवात्र
तृतीयायां इति तात्पर्यम् । ननु "तृतीयायास्तु विकल्पेन" इति जैमिन्युक्तेर्त्रौहियवादेरुदितानुदितयोश्च
विकल्पपदव्यवहारो दृष्टः, प्रकृते तु नैवमिति कथं तदुक्तिः । अन्यथा द्वितीयादेरपि मिषस्तद्वयवशात्पचि-
रत आह—तदर्थत्वेनेति । तादर्थ्येनेत्यर्थः । तयोः—तृतीयाचतुर्थ्याः । एवञ्च न साऽत्र विकल्पः किन्तु
विकल्प्यते इत्यस्य पक्षे भवतीत्यर्थ इति भावः । फलमपीह हेतुरिति परममूलमिदं केचिदप्याचक्षुः-
इह सूत्रे फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते, तृतीयायां च फलत्वेन फलं, तत्र प्रकृत्यर्थस्याभेदेनाम्बयः, तस्य च
वासे जनकतया । एवञ्चाध्ययनाभिन्नफलजनको वास इति बोध इति, तदाह—तच्च फलमिति । सूत्रे

सरस्य

सूत्रद्वयमित्यर्थ इति । ननु हेतुत्वस्य करणत्वनियतत्वाभावेन हेतुतृतीयायां भावपदकवेऽपि
करणत्वस्य हेतुत्वनियतत्वात् हेतुतृतीयायां करणतृतीयायां गताम्यत्र सम्भवत्येवेति चेत् ? न, हेतुतृती-
यायाश्च हेतुत्वशब्देन करणतृतीयायाश्च करणत्वशब्देन घटवदभूतत्वयोरिव परस्परं भिन्नतया तत्तच्छ-
क्तिप्रकारकबोधार्थमुभयोरावश्यकत्वात् हेतुत्वशब्देन कारकत्वाभावेन 'घटवद् भूतत्वम्' इत्यादौ समासैक-
देशे घटादौ 'दाडेन' इति तृतीयाप्रतिपाद्यहेतुत्वस्मान्त्वभावादेन 'शरेः श्रावितपत्रः' इत्यादौ समासैक-
देशश्रावितपत्रादपि अन्वयासम्भवेन तादृशप्रयोगाणामसाधुत्वापत्तेः, करणत्वविवक्षायां 'श्वेतेन वज्राति'
इत्यादौ "मकतयुने पञ्चमी" इति हेतुतृतीयावाचिकां पञ्चमीं वाचिता तृतीयाविधानार्थं तदावश्यक-
त्वाच्चेत्यर्थः ।

ति । न तु श्रूयमाणैवेत्याग्रह इति भावः । साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभा-
गस्यार्थे प्रतीति भावः । 'मा चापलायेति गणान् व्यनेपीत्' इत्यत्र तु यतश्चमि-
ति शेषः । अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चैवतुध्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यते ॥

इति तृतीया ॥

अम्बरवम्

"सहयुक्तं" इत्यत्र भाष्ये, तदाह—न तु श्रूयमाणेति । श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकपदज-
न्यबोधविषयेत्यर्थः । ज्ञाप्यते इति । चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्तादाग आत्मनेपदमिति
तदर्थः । सा चेदित्यनेन तस्याः क्वचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यर्थोऽपि सिद्ध
इति भावः ।

इति तृतीया ।

मैत्रेय ।

एतेऽपि । तत्र हि—वाक्यस्य सम्प्रसारणसंज्ञायां "सम्प्रसारणाच्च" इत्यादावनुवादप्रदेशे
वाक्यात्परस्वानुपपत्तिप्रसक्तस्या सम्प्रसारणाज्जातं सम्प्रसारणसन्धेन गृह्यत इत्युक्तम् । पर-
ममूलस्य तु स्ववाच्यक्रियाम्प्रति स्वस्य करणत्वमित्यर्थः । सन्धेर्व सति श्रूयमाणपदजन्य-
बोधविषयत्वमेवागतमिति 'न तु श्रूयमाणा' इत्यसङ्गतमेवेत्यत आह—श्रूयमाणस्त्वमात्रवाचकेति ।
स्वमात्रवाचकम्पदम्प्राधान्येन क्रियाबोधकम् । तेन—चतुर्थ्यर्थे ज्ञापिततृतीयायाः क्वचित्क-
त्वेन । अशिष्टव्यवहार इत्यर्थोऽपि सिद्ध इति । अभिधानस्वाभावादाद्यमर्थः सिद्ध इति भावः ।
अशिष्टानां सङ्कीर्णानां चो व्यवहारः क्रिया तद्व्यवहारप्रयोगे यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य
सङ्कीर्णत्वनिष्ठत्वं तदाचकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया भवतीति वार्तिकार्थः । अत्र दाण्धात्वर्थो
दानपूर्वक उपभोगः । कानुककर्तृको दासीसम्प्रदानकदानपूर्वक उपभोग इति बोधः । दास्वो
दत्त्वा तामुपभुङ्क्ते इति फलितम् ।

इति तृतीयाविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

नान्येन न क्रियावन्निष्पाद्यमिति मन्त्रज्ञायां वित्तवत्तदाह इति । तद्वत्तत्त्वमानावममिमेत्येवादेत्यर्थः,
नान्येनानिमित्तस्येति भावः । न—नैवमपि श्रूयमाणतदाचकपदजन्यबोधविषयत्वस्येति शेषोऽत्र आह—श्रूयमा-
णस्त्वमात्रेति । तथाच तस्य तन्मात्रवाचकत्वात् विरोध इति भावः । प्रापकवमुपपादयति—चतु-
र्थ्यसि । यत्तु रानाकृतादयः—इदं विनियमः, अशिष्टव्यवहारे इत्यर्थस्य वाचनिकत्वादिति, तच्छब्दवति-
सा चेदिति । यदर्थकचेच्छब्दवत्तादिति भावः । तस्याः—तृतीयायाः । तत्र तदर्थस्य स्पष्टमपरीते-
राह—ज्ञाप्यते इति । एतेन निपातानामनेकार्थत्वाच्चार्थ वेच्छब्दः, तादृशदान आत्मनेपदं भवति,
सा च चतुर्थ्यर्थबोधा, अभिधानस्वाभाव्याच्चाशिष्टव्यवहारे एव प्रयोगनियम इति इत्येतोस्तं प्रकाशानु-
दितमस्त्वम् । एकदेशानुमतिद्वाराऽप्यमर्थो ज्ञाप्यत इति मान्योक्तिरपि प्राचाननुपेक्षेनेति बोध्यम् ।
तदाह—तेनेति । उत्पन्नकारिण्यर्थः । अशिष्टेति । अशिष्टानां सङ्कीर्णानां चो व्यवहारः क्रिया
तद्व्यवहारप्रयोगे प्रत्यासत्या वासम्बन्धेन व्यवहारस्य सङ्कीर्णत्वाच्च तदाचकाच्चतुर्थ्यर्थेति वार्तिकार्थः ।
अपिदक्तसमुच्चारकः । दानपूर्वको भोगो व्यवहारः । दासीसंरदानकदानपूर्वको भोग इति शेषः । दास्वो
दत्त्वा तामुपभुङ्क्ते इति यावत् ।

इति तृतीया ।

इति तु शेषत्वविवक्षायां बोद्धव्यम् । न चैवम् 'अजां नयति ग्रामम्' इत्यादिपि प्रसङ्गः 'यमभिप्रैति' इत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं, कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते । ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति । दानीय इति । बाहुलकात् सम्प्रदाने अनीयर् ।

"द्वयर्थानां प्रीयमाणः" ॥ प्रीन् तर्पणे, अस्मात् कर्मणि लट् । हरये

शब्दरत्नम् ।

चपेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः । शेषित्वम्—उद्देश्यत्वम् । शेषत्वम्—अप्रधानत्वरूपम् । शेषित्वं नास्तीति । यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यजाया इव परत्वात् "कर्तुः" इति कर्मसञ्ज्ञाया बाधान्न दोष इति तत्त्वम् ।

अस्मात् कर्मणीति । कृपादेवचुरादेर्वैत्यर्थः । 'प्रीष्ट प्रीतौ' इति देवादिकादित्यपि मंत्रवी ।

इत्यादिना प्रत्याख्यातम् । 'पत्ये शेते' इत्यस्मात्पतिसम्प्रदानकम्परत्नोक्तत्वं शयनमिति शाब्दबोधः । यदि वृत्तिकारमताथं एव भाष्यकारस्याप्यभिप्रेतः स्यात्तदा सूत्रस्य कर्मशब्देन क्रियाया ग्रहणेऽपि मुख्यं यदनुगतं सम्प्रदानत्वन्तदत्र न सम्भवतीति 'पत्ये शेते' इति प्रयोगोपपत्त्यसम्भवेन क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वोपपादनमसङ्गतमेव स्यादिति भावः ।

भाष्यान्तरं व्याचष्टे—चपेटामिति । चपेटाशब्दार्थः प्रसृतकललम् । संयोग इति । कपोलप्रसृतकललसंयोगानुकूलव्यापार इत्यर्थः । शेषित्वमप्रधानत्वस्तच्चोद्देश्यत्वस्यैव सम्भवतीति फलितार्थमाह—उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह—शेषत्वमप्रधानत्वमिति । एवञ्च कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिनाऽभिसम्बन्धुमिच्छति तत्सम्प्रदानमिति तदर्थमिति भावः । ग्रामसंस्कारश्च तदीयपुरीषसम्बन्धेनाधिकसंख्यसम्पत्त्या ग्रामस्य विरुद्धाया तुपमा । बाधादिति । सम्प्रदानसञ्ज्ञाया इति शेषः । न दोषः—नातिप्रसङ्गः । सम्प्रदानत्वशक्तिसामान्यक्रियाकारकभावसम्बन्धश्च चतुर्थ्यर्थः । आद्यस्य तदात्वर्थकसंस्मर्यन्धित्येनेच्छाविषयो यस्तस्मिन्विशेषणता । एवञ्च सम्प्रदानविप्रसम्बन्धि गोकर्मकन्दानमिति शाब्दबोधः ।

प्रीन्धातोर्गणद्वये पाठादाह—कृपादेवचुरादेर्वैति । परन्तिवद्व्योध्यम्, यदा चुरादेः क्रियते भावप्रकाशः ।

शयनादिक्रियाया अपि कृत्रिमकर्मत्वात्तथाच पतिसंप्रदानकं दर्शनादिकर्मोभूतं परनीकर्तृकं शयनमिति बोध इति सूत्रेणैव तदसिद्धिः । अन्वयार्थे तु तदसंगतिः स्पष्टेवेति भावः । एव सत्यधिक्रममिममूलं योजयति—भाष्यान्तरमिति । तद्व्याचष्टे—चपेटामिति । प्रसृतकललमित्यर्थः । संयोग इति । संयोगविशेषानुकूलो व्यापार इत्यर्थः । अर्थ इति । दाण इति भावः । अस्यान्यथाप्युपपत्तेर्नास्य मुख्यमानवमिति तात्पर्यम् । शेषित्वं—प्रधानत्वम् । तत्फलितमाह—उद्देश्यत्वमिति । अत एवाह—शेषत्वमप्रेति । कर्मणा करणभूतेन यं स्वस्वामिभावादिना सम्बन्धुमिच्छतीति तदर्थमिति भावः । अतिशयसस्यादिजनयत्वं संस्कारः । तदपि—शेषित्वमपि । बाधाव—संप्रदानसंज्ञाया इति शेषः; तदाह—न दोष इति । न तदापत्तिरित्यर्थः । तथाच मूलं तथा तदुक्तं च चिन्त्यं, तदाह—तत्त्वमिति । भवेद बोध्यम् । सम्प्रदानत्वशक्तिसामान्यक्रियाकारकभावसम्बन्धश्च कारकचतुर्थ्यर्थः । सा च शक्तिस्तदात्वार्थकमितिष्ठकसरला ।

नक्षत्रमते तु स्वकीयसीञ्जामोभानुकूलव्यापारो दानं ननु तदुत्पत्तीच्छानात्र, तदिच्छावोभानुकूलव्यापारकाशे एव ददातीति प्रयोगात् । स्वस्वत्वनिवृत्तिं विना परस्वत्वोत्पत्तेर्योगात्तस्या अपि बाधार्थत्वम् । अन्यथा शब्देन परस्वत्वबोधे नाऽऽवे द्यामुभ्यापनादाविव तद्व्यवसायावपि तास्वत्वबोधापत्तेरिति दिक् ।

रोचते इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसञ्ज्ञायां प्राप्तायां वचनम् । प्रीयमाणः किम् ? देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । अत्र पथो मा भूत् ।

शब्दरत्नम् ।

कश्चित् । हरिं प्रीणयतीति । 'प्रीयमाण' इति निदेशेन प्रीधात्वर्थकर्मणः सम्प्रदानत्वा-
भावज्ञापनादत्र न सम्प्रदानत्वमिति भावः । अत्र पथ इति । न च तदभावे सूत्रस्य
भैरवी ।

तदा आधेयीयत्वाण्णिजभावे इदम् । कश्चिदिति । अत्राहचिञ्जीजन्तु तस्याकर्मकत्वेन कर्मणि लङसम्भव इति । ननु हरिम्प्रोणयवीत्यनुपपन्नम्प्रीधातोरेपि रुच्यर्थत्वेन सम्प्रदानसञ्ज्ञायाः प्राप्तेरत आह—प्रीयमाण इति निर्देशेनेति । अत्र कर्मणि प्रत्ययो दृश्यते । यदि रुच्यर्थकत्वमात्रेण तदर्थयोगे सम्प्रदानसञ्ज्ञा स्याच्छदा कर्मणि ज्ञानच् प्रत्ययो न स्यादित्याशयः । इवम्प्रीधातोरेपि रुच्यर्थत्वाभिमानेन ज्ञापकप्रदर्शनम् । वस्तुतस्तु नात्र ज्ञापनोपयोगः । प्रीधातोः कर्मार्थकप्रत्ययप्रकृतिभूतस्य रुच्यर्थत्वान्नावादेव प्रीयमाण इति निवृद्धेशस्योपपत्तेः । तथाहि, 'हृये रोचते भक्तिः' इति प्रयोगधरको रुचधातुरकर्मक इति फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलसामानाधिकरण्यस्य व्यापारे उपपत्तये विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रोत्यनुकूलव्यापारे धातुवाच्य इति वक्तव्यम् । पृष्ठे फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रीतेर्भक्तिनाश्रयित्वेन व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यादकर्मकता । सच व्यापारः स्वमात्रसाधकव्यापारप्रयोज्यतारूप एव । 'हरिम्प्रोणयति' इत्यत्र तु समवायावच्छिन्नप्रोत्यनुकूलव्यापारोऽर्थ इति फलतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन प्रोत्याश्रयो हरिरिति फलवैयधिकरण्यस्य व्यापारे सत्त्वाद्यातोः सकर्मकत्वात्कर्मणः प्रत्ययस्य प्रीधातोः प्रकृतिभूतस्य रुच्यर्थत्वान्नावादेव योपपत्तिः अत एवाह—इति भाव इति । पृष्ठेदेव परममूले 'अन्यकर्तृकोऽभिलाषो रुचिः' इत्यनेनाभिहितम् ।

भावप्रकाशः ।

लनिरूपयत्वेनेष्टाविषयो यस्तन्निष्ठा वक्तव्यत्वात् एवोद्देश्य इत्युच्यते स्ववृत्त्युद्देश्यतानिरूपकत्वं सम्भ-
न्धः । विप्रामिन्नसंप्रदाननिष्ठोद्देश्यतानिरूपकं दानमिति बोध इति प्राश्नः । संप्रदानविषय विप्रसंप्र-
दानकं वा दानमिति बोध इति तत्त्वमिति ।

तस्योभयत्र पाठाद्वाह—कम्पादेरिति । कश्चिदिति । अत्राहविश्वेश्वरः तस्याकर्मकात्वेन कर्मणि कृतसम्भवः, प्रीत्यमान इति साहचर्यात्तथैवोचितमिति । ननु प्रीयातोरेव कथ्यमानत्वेन 'हर्षि प्रीणयति' इत्यत्रात्र तदपचित्तत्वाद्—प्रीयमेति । तत्र यत् समदानत्वेन कर्मणि कृतसम्भवात्तनुपपत्तेरिति आपत् । मन्वादिनुरागमुभयर्प्रशङ्गाद्—प्रीयात्यर्थेति । अत्र—हरिमित्यत्र । अत्र मत्वे प्राप्तवत्त्वनागोरेवमितीदं सूक्तं तपारसनाकरदृष्ट्याप्येतं चिन्त्यम् । तद् ध्वनय-नाह—इति भाव इति । अयं भावः—

साढा ।

इति भाव इति । समवायसम्बन्धाद्विषयमीतिव्यधिकरणव्यापारवाचित्वं स्वयतोः प्रीयातो-
रेति तत्र फलशब्दोदकसमवायसम्बन्धेन फलाश्रयावेद्वि वृत्तिशब्दस्य स्वयत्प्राप्तोपेक्षेन सम्प्रदानस-
ंवायप्रीयातुयोगे न सम्प्रदानसम्बन्धेन निर्देशेन ध्याप्यते इति कर्मसंज्ञायां द्वितीयापहृतिरिति ।

अनेकं तद्वत्, विषयप्रामाण्यविवेकप्रतीत्यनुसृतः प्रातिमत्तानाधिकार्यापाठे दत्तेष्वेति विषय-
प्रतायाः पदप्रतायाः उद्देश्य-वादानुसृतं सम्भवेन प्रीत्यामये कृतसंख्या परंपराज्ञेन कर्मसंख्या मभा-
वात् उद्देश्यविवेकि दत्ताः प्रीत्यो मन्वायेनामये पक्षप्रामाण्यं श्रुतिमिति प्रीत्याज्ञेन दत्तपठेति
प्रीत्यामयेनिर्णय प्रीत्यामयेनिर्णयः संज्ञानाभावात्पदार्थं चिन्तयन्। विषयप्रामाण्यविवेकप्रती-
त्यनुसृतः प्रीत्यामयेनिर्णयः प्रीत्यामयेनिर्णयः। एतावद्विषयवादानुसृतं प्रीत्यामये, एतावद्विषयवादानुसृतं
प्रतीत्यनुसृतं, एतावद्विषयवादानुसृतं प्रीत्यामयेनिर्णयः प्रीत्यामयेनिर्णयः। एतावद्विषयवादानुसृतं प्रीत्यामयेनिर्णयः

सम्प्रदानम् ।

शेपत्वविवक्षायां चारिताभ्येन परत्वात्तया याधासिद्धिरिति वाच्यम्, 'देवदत्त रोचते' इत्यस्याप्यापत्तेः ।

भैरवी ।

'हरिम्प्रीणयति भक्तिः' इति शब्दाद्धरिनिष्ठा या प्रीतिस्तदनुकूलो भक्त्याधायको व्यापार इति बोधः । एवञ्चोक्तप्रीधारावधेयफलस्य पृथक्तावच्छेदकसमवायसम्बन्धेनाश्रयो हरिरिति तस्य प्रीयमाणपदबोधव्यवहारीत्यस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा हरेर्भवति । एतत्सुत्राभावे 'हरये रोचते भक्तिः' इत्यादौ शेपे पक्षे हरिशब्दात्प्राप्तेति तत्सुधापवादत्वमस्य । ननु प्रीयमाणपदाभावे पथः सम्प्रदानसञ्ज्ञाप्रसिद्धिर्मात्रेण मूलेऽभिहित्वा सा न सङ्गच्छते, अधिकरणसञ्ज्ञया अस्या याध-सम्बन्धादित्याशयकशङ्काच्चिरस्यति—न चोपादिना । तदभावे—प्रीयमाणपदाभावे । शेपत्व-विवक्षायाम्—पथ क्रियाजनकत्वमात्रस्य विवक्षा शक्यत्वान्नस्य स्वविवक्षा तत्र । अपेति । अधिकरणसञ्ज्ञापेक्षया । एवञ्च प्रत्युदाहरणसङ्कतिरिति भावः । इत्यस्याप्यापत्तेरिति । चिन्ति-गमनाविरहाद्यथाऽधिकरणत्वविवक्षायामधिकरणसञ्ज्ञया शेपत्वविवक्षायामाह्वयितायाः स-म्प्रदानसञ्ज्ञाया याधः, तथा कर्मत्वविवक्षायामङ्गुलसञ्ज्ञया याधायकत्वाप्याप्यापत्तेरिति भावः । एतेन कारकपदसम्बन्धेन क्रियाजनकत्वमैतत्सञ्ज्ञाप्रवृत्त्या शेपत्वविवक्षायामाह्वयिता-भ्येन्द्रप्रवृत्तनमसङ्गतमिति परास्तम् । इत्यस्यापीत्यपिना 'देवदत्त रोचते मोदकः पथि' इत्यस्य सङ्ग्रहः । एवञ्च कर्मसंज्ञापवादत्वमस्याः संज्ञायाः । अन्यथोक्तरीत्या कर्माधिकरणसंज्ञाया-मेतद्विषयस्य व्याप्तिरित्युक्तं दोषः स्यादिति मूलाशयः ।

'इलाघन्तुम्' । अत्र ज्ञापनवचनाज्ज्ञेयः सद्यन्तात्कर्मणि शानच् । अत्र णिच्प्रकृतिणिज-न्तौ द्वावपि धातुः सकर्मकाविति कस्मिन् कर्मणि शानजित्याकाङ्क्षायां णिच्प्रकृत्यर्थकर्मणि भावप्रकाशः ।

विषयतामन्वधावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलस्तत्पदानाधिकरणो व्यापारो रुचेरर्थः । तत्कृतभूतप्रीतेः समवायेना-श्रयो हरिः सम्प्रदानत्वशक्तिमान्, उक्तसुत्रात् । प्रीतिरधिकरणः सोऽभिलषतेरर्थ इति तस्य तदर्थत्वाभा-वाद 'हरिर्मन्त्रिमन्त्रिण्यति' इत्यादौ न हरेस्तत्त्वं, समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलव्यापारः । प्रीथा-तोऽर्थः । अत एव प्रीयमाणः, हरि प्रीणयतीत्यादिसिद्धिः । एतदभावे इरी शेषपक्षोपापत्त्या तदपवादत्वमस्य । प्रकाशोऽपीत्यर्थ हरिनिष्ठा या भक्तिविवक्षा प्रीतिस्तदनुकूलो भक्तिनिष्ठा व्यापार इति बोध इति । एतेनात्र पक्षे 'क्रियया यम्' इत्येव सिद्धमिति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिरिति शङ्काकरोक्तमपास्तम् तस्या अपि कारकविम-क्तिर्बेन तदविवक्षायां शेपत्वेऽनेन विधानादिति दिक् । तदभावे—प्रीयमाणपदाभावे । शेपत्येति । क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां संज्ञाभेदाप्राप्तिविषये इत्यर्थः । तया—अधिकरणसञ्ज्ञया याधे (१) पत्रप्रयोग-स्याप्यापत्तेरित्यर्थः । अपिरुक्तप्रयोगसमुच्चायकः । यदा अपिः पथीत्यस्य समुच्चायकः, कर्मसंज्ञाया अपि प्रवृत्त्या सूत्रस्य निर्विषयतापत्तेरित्यर्थः । तत्सर्वे त्वस्य कर्मसंज्ञापवादत्वाच्च दोष इति मूलतत्पर्यम् । सिद्धान्तरीत्या तु प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् ।

सख्ये

बोध्यम् । इत्यस्याप्यापत्तेरिति । वस्तुतस्तु कर्मत्वादिरूपव्याप्यशक्त्यविवक्षायामपि क्रियाजनकत्व-रूपकारकत्वविवक्षा 'आस्वतोपयोगे' इति सूत्रस्योपयोगेयज्ञात् 'नटस्य शृणोति' इत्यादावेक भवति न सर्वत्र । अत एव तदर्थकशेषवृत्त्या न तत्त्वम् । एवञ्च व्याप्यशक्तिविवक्षाऽऽवश्यकी । तत्रैव तत्तात्स-ज्ञायाः प्राप्ते इदं वाच्यसामान्यचिन्तया सर्वस्यापवादः स्यादिति पथश्रुत्यापत्तिरेव दोष इति चिन्त्य-मिदम् । अत एव 'वारणाश्वानामिति सूत्रमस्यापवादः स्यात्' इति ग्रन्थः संगच्छते । अन्यथा क्रियाज-नकत्वमात्रविवक्षायां 'वारणाश्वानाम्' इत्यस्य चारिताभ्येन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । किञ्चैव प्रीयमाणप्र-वृत्ते सत्यपि क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामस्य चारिताभ्येन कर्मत्वेन विवक्षायां 'हरि रोचते भक्तिः' इत्यापत्तिर्दुर्बारेवेति ।

अन्ये त्वाहुः—कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति । तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात् पण्ड्यां प्राप्तायां वचनम् । ह्युते इति ।

शब्दरत्नम् ।

रिति भावः । झुहादेरपि ह्युत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम् । अन्ये त्विति । प्राधान्यात् शीघ्रमानपदेन प्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः तदेवाह—कृष्णायेति । कारकशेषत्वादिति । "कर्मणा यमभिप्रैति" इति सम्प्रदानत्वाविधिक्षया शेषत्वा-
भैरवी ।

ननु यदि निष्प्रकृत्यर्थकर्मत्वमेव शीघ्रमानपदस्य तत्र प्रकृत्ये विधिक्षितञ्चेत्तदा जिज्ञा-
स्यमान इत्येवोच्यताम्, तावतापि सन्नयच्छाविषयज्ञानविषयत्वस्य कृष्णे सत्याज्जिज्ञा-
स्यमानत्वस्य सत्त्वादित्यदिभिर्विषयतोत्पत्त आह—मूले—अन्येति । एतत्पक्षे कृष्णस्य
ज्ञानकर्मत्वं न विवक्षित, किन्तु ज्ञानाश्रयत्वमिति जिज्ञासार्थकर्मणि शीघ्रमान इत्यत्र
ज्ञानम् । तदेवाह—प्राधान्यादिति । जिज्ञास्यस्य प्रकृत्यर्थम्प्रति प्राधान्यादित्यर्थः । ज्ञानकर्मा-
काङ्क्षानिष्ठस्ये वाह—आत्मानम्परं वेति मूले । नन्वस्मिन्पक्षे कृष्णस्य प्रकृत्यर्थकर्मणा
आत्मनो परेण वाऽभिसम्बन्धेच्छासत्त्वात्सम्प्रदानसञ्ज्ञा प्राप्नोत्येवेति प्रकृत्यर्थस्य नोप-
योग इत्यत आह—कारकशेषत्वादिति ।

नन्वेतन्नोपपद्यते सम्प्रदानस्वप्राप्तेर्जागरुयत्त्वादत्त आह—कर्मणेति । अत्र पक्षे इत्यावादे-
र्भातोः श्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधने पृच्छिबोध्या, तच्च श्लाघ्यत्वं स्वनिष्ठमन्यनिष्ठं
वेत्यन्यदेतत् । एवञ्च यदि गोपीकर्तृकस्वात्मपराभ्यन्तरनिष्ठश्लाघ्यत्वगुणविशिष्टविषयकबोधनेन
कृष्णो व्याप्रियते सदा सम्प्रदानत्वस्य "कर्मणा" इति सूत्रेणास्त्येव प्राप्तिः । यदि तस्या-
विवक्षा, किन्तु सम्बन्धसामान्यस्य विवक्षा, तदा पद्यम्प्राप्तायां सम्प्रदानत्वं विधीयते ।
अत्रैवं बोध्यम् । द्वितीयमते शीघ्रमान इत्येव सिद्धे सन्नप्रत्ययोपादानमनर्थकमिति निष्प्र-
नोरुभयोरुपादानात्पानिने निष्प्रकृत्यर्थकर्मणो जिज्ञासार्थकर्मणो वा ग्रहणम्पक्षभेदेनेष्टमिति
मत्तद्वयमपि सप्रमाणमेवेति । ननु न्हुत्वात्वयोऽत्र न्हुतिपूर्वस्योपादानुसृष्टव्यापारानुसृष्टव्या-
पार इति न्हुवानेत्यस्य कथं लाभ इत्यत आह—तत्र न्हुवानेत्यन्तमिति । अत्र न्हुतिकर्माका-
भावप्रकाशः ।

प्राप्त्यर्थः । विशिष्टस्येच्छाविषयत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वादिति भावः । अपिः श्लाघ्यमुत्तुच्चायकः । नन्वत्र
मदे जिज्ञासि निष्फलः, जिज्ञास्यमान इत्येव सुवचत्वादत्त आह—अन्येति । तदुपपादयति—
प्राधान्यादिति । प्यर्थस्य प्राधान्यादित्यर्थः । एतेन तत्प्रकृत्यर्थकर्मनिष्ठसिः । तदाशयः—अन्येति ।
मदाशयः । अत्र पक्षेऽपि एव भावार्थः । तथाच गोपीकर्तृक स्मरदेतुं कृष्णसम्प्रदानकमात्मपराभ्यन्त-
रस्तुतिविषयकं बोधनमिति वाच्योऽर्थः । आत्मनः परस्य वेति प्रकरणादिगम्यं, तदभिप्रेत्याह—तदेवाह
कृष्णायतीति । तथाच मूलोक्तः फलितार्थ इति भावः । नन्वत्र पक्षे "कर्मणा यम्" इति सम्प्रदानत्व
सिद्धमत्र आह—कारकशेषत्वादित्येति । तद्व्याचष्टे—कर्मणेति । अन्यथाऽत्रापि कर्मत्वे प्राप्ते
इत्येव वाच्ये उद्योक्तिरसङ्गतेति भावः । एतेन नम्रत्वाविवक्षया तच्छेषत्वादिति मूलस्याख्यानमपास्तम् ।
शेषत्वादिति । कारकेत्यादिः । चतुर्वस्वत्र पक्षे निष्प्रकृत्यर्थेऽपि सन्नो वैयर्थ्यम्, शीघ्रमान इत्येव
सिद्धेः । तस्मात्प्राधान्यात्सन्नप्रदानस्य निष्प्रकृत्यर्थकर्मणोऽपि ग्रहणमिहम् । द्वितीयपक्षोक्त्यर्थः । आत्मपराभ्यन्त-
कर्मकस्तुत्या कृष्ण इव सज्जीजनं वा बोधयतीति यावत् । कर्मसंज्ञापादादुपपन्नानि कर्मत्वप्राप्येद-
मेवाग्रेऽपि बोध्यम् । विस्तरस्तत्त्वज्ञाने बोध्यः । अत एवास्मिन्पक्षे कर्मत्वस्येति शब्दोक्त मूले । मूलोक्त्यर्थस्य
सरला ।

कर्मण इति । प्राधान्यात् प्यर्थकर्मणो ग्रहणे "कृष्ण स्वानुरागं कथयति" इत्यर्थः । सन्नप्रदानप्रकृत्य-
र्थकर्मणो ग्रहणे तु "कृष्ण स्वसजीजनं कथयति" इत्यर्थ इति विवेकः ।

सपत्नीभ्यः कृष्णं हनुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः । यस्य कस्य चित् हनुते इति वा । तिष्ठते इति । स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः । "प्रकाशन-
स्थेयाख्ययोः" इति तद्ध् ।

"धाररुत्तमर्णः" ॥ पष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम् ।

"स्पृहेरीप्सितः" ॥ परत्वादिति । तत्र 'परस्परेण स्पृहणीयशोभम्' 'स्पृह-

शब्दरत्नम् ।

दित्यर्थः । सपत्नीभ्य इति । तत्र हनुवानेत्यन्तमार्थिकार्थकथनम् । स्वाभिप्रायं कृष्णं
बोधयतीत्यर्थः । एवं शपते इत्यपि व्याख्येयम् ।

मैत्री ।

ज्ञाशान्तये न्हुवानेत्युक्तं, ननु कर्तुरपि धात्वर्थकृद्गौ निवेश इति भावः । मूले—तमेवार्थ-
मिति । न्हुतिरूपमेवार्थमिति । कृष्णमित्यस्यान्यस्मै जनायेत्यादिः । एवञ्च प्रथमपक्षा-
भिप्रायेणेदं व्याख्यानम् । द्वितीयमतेनाह—यस्यकल्पेति । मूलकाराभिप्रेतार्थस्य स्पष्टप्रति-
पत्तये आह—स्वाभिप्रायमिति । एवञ्चात्रोभयविषयकबोधनेच्छा सन्त्यर्थः । तत्र प्रथमपक्षे स्वक-
र्तृकन्हुतिकृष्णोभयकर्मकत्वं ज्ञाने, द्वितीयपक्षे तु यत्किञ्चित्कर्तृका न्हुतिरात्मा चेत्सुभयं
ज्ञानकर्मत्वेन विवक्षितमिति भावः । तिष्ठत इत्यत्र स्थाघातुः स्थितिपूर्वकबोधानुकूलक्या-
पारानुकूलक्यापारार्थः । आद्यमते बोधे स्वकर्तृका स्थितिः, कृष्णश्च कर्म । द्वितीयमते तु
स्वकर्तृका स्थितिरात्मा च बोधे कर्म । प्रथममते बोधे सखीजननिष्ठत्वस्य विवक्षा । द्वितीय-
मते तु बोधे तादृशे कृष्णनिष्ठत्वस्य विवक्षेति बोध्यम् । शपते इत्यत्र शपधात्वर्थस्तु
स्वनिष्ठानुरागाज्ञानवचनशब्दोक्तवारणपूर्वकबोधानुकूलक्यापारानुकूलक्यापार एव । तत्राद्यमते,
बोधे तादृशाक्रोशस्य कृष्णस्य च कर्मत्वविरक्षा, सखीजननिष्ठत्वस्य च विवक्षा । द्वितीय-
मते तु बोधे कृष्णनिष्ठत्वस्य तादृशाक्रोशकर्मकत्वस्य स्वात्मकर्मकत्वस्य च विवक्षा बोध्ये-
त्याशयेनाह—एवमिति ।

"धाररुत्तमर्णः" । एष्ट अवस्थानार्थकस्तस्माग्निवि अवस्थानानुकूलो व्यापारः प्रतीयते ।
स पुन धारयतेत्यर्थः, उत्तमर्णश्चावस्थित्याश्रयसम्बन्धी । 'देवदत्ताय शतन्धारयति चेन्न' इत्यत्र
देवदत्त उत्तमर्णः, यतो द्रव्यञ्चोत्रेण गृहीतमपि देवदत्तसम्बन्धित्वेनैवावतिष्ठते । 'चौत्र-
कर्तृको देवदत्तसद्वद्दानरुः शतकर्मकावस्थित्यनुकूलो व्यापार इति' शब्दबोधः । अवस्थि-
तिश्चान्यस्यामिदवानुत्पत्तिः । पक्षो प्रकृतमृत्राभावे उत्तमर्णस्य नामार्थान्वयित्वेन प्राप्तेति
तदववादीड्यम् । ननु ऋणघातं सजातीयद्रव्यान्तरदानमङ्गोक्त्यै परदत्तद्रव्यादानं, तज्ज-
न्योऽप्यमर्णनिष्ठः परिशोधननाशयोऽष्टविशेषो वा, उभययापि 'भक्त्या' धारयति मोक्षं
इति । इत्यत्रानुपपत्तिः, मोक्षस्योक्तसंगत्याभावादिति चेत् ? न, उत्तमर्णायाधमर्णेन तदवश्य-
मेव देयमिति तत्र ऋणत्वव्यवहारात् । यद् यस्यावश्यकं देयं, तत्र ऋणत्वव्यवहारस्य पितृरु-
णापाकाणे पुत्रोऽधिकारीत्यत्र प्रसिद्धिरस्त्येव ।

"स्पृहेरीप्सितः" । अत्र स्पृहधातुरिच्छायास्तदनुकूलक्यापारस्य च बोधका । ईप्सितत्वञ्च-
धात्वर्थक्यापारजन्यकलाधरत्वम् । तच्च फलप्रकृतधातुवाच्यमेव प्रादुर्भूतमिति न निषम इति ।
मदा स्पृहधारण्येच्छाजन्यस्योकारस्य विवक्षा तदा "कनुरीप्सिततमम्" इति कर्मत्वाप्राप्त्या
भावप्रकाशः ।

उभयद्वयमादाह—तत्रेति । तदर्थबोधकत्वात्वे सत्यं । यमिमत्वं जायतं यववित्तं तमेवार्थमित्य-
त्यर्थव्यतिनाह—स्वाभिप्रायः । उतेत्यादिः । मूले व्याख्यातायादाह—पूर्वं धारय इति । उपेन
कृष्णं शान्त्याय बोधयतीत्यर्थ इति भावः । अत्र यथादिप्रत्या मयुका परेति बोध्यम् ।

शीयगुणैर्महात्मभिः' इत्यादि सिद्धम् । यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा पट्टी । तेन-

'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति च' ।

इति सिद्धम् । एतच्च सच हरवत्तादिरीत्योक्तम् । वाक्यपदीयहेलाराजप्र-
न्धयोस्तु "स्पृहयति योने कर्मसञ्ज्ञायाः शेषपष्ठचाश्च वाधिकेयं सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इति स्थितम् । तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र दानीय इतिवत् सम्प्रदाने कृत्यः ।
कुमार्य इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम् ।

"कृधद्रुह" ॥ कृध कोपे, द्रुह द्रोहे, ईर्ष्य ईर्ष्यायाम् । असूयेति कण्ठ्वा-

धन्द्वरधम् ।

सिद्धमिति । स्पृहणीये कर्मण्यभावमिति भावः । यदा त्विति । कर्मणः शेष-
त्वेन विवक्षेत्यर्थः । इति स्थितमिति । शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन कर्मसञ्ज्ञायाधक-
त्वायोगोऽप्रावृत्तिः । सम्प्रदाने इति । बाहुलकादिति भावः । व्याख्येयमिति ।
पष्ठपवादस्याच्छेपस्त्वविवक्षा कर्तृमहाक्येत्यभिमानः ।

भैरवी ।

शेषे पट्टी स्यादित्यस्य सूत्रस्यासम्भ । पुष्पेभ्यः स्पृहयतीति वाक्यात्पुष्पसम्प्रदानिका
इच्छेति बोधः । यदा तु विषयवाच्यच्छिन्नेच्छानुकूलन्यापारस्य स्पृहयातृवाच्यत्वविवक्षा
तदा फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तात्त्वर्गप्रधानव्यापारजन्यपक्षाध्रयत्वस्य पुष्पेपु
सत्त्वात्पुष्पाणाङ्गुर्मसञ्ज्ञा भवति-पुष्पाणि स्पृहयतीति । एतदेवाह-मूले-तेनेति । किं सिद्ध-
मित्याकाङ्क्षायांमाह-स्पृहणीये इति । इति स्थितमिति । हेलाराजीयप्रन्ध इति शेषः । तत्र
हि वभयवाधकत्वोक्तस्याऽस्य सूत्रस्य निरवकाशत्वमभिप्रेतम्, तच्च न युक्तम्, यदा इच्छा-
या एव धातुवाच्यत्वविवक्षा धात्ववाच्यस्यैव फलस्य च विवक्षा तदा कर्मसञ्ज्ञाया अप्राप्त्या
शेषपट्टीवाधकत्वेनास्य चारितार्थादित्याह-शेषविषयायामित्यादिना । अभिमान इति । यथा-
मानुषाद्व्यर्थस्य कर्मत्येऽपि तस्य सम्बन्धित्वेन विवक्षायां 'मानुः स्मरति' इत्यत्र पट्टी भवति
तथाऽस्य सूत्रस्य शेषपष्ठपवादत्वेऽपि सम्प्रदानत्वाविवक्षायां शेषत्वविवक्षया तादृशप्रयो-
गस्य मिथ्या इति विभक्तिविपरिणामकत्वनमन्याम्यमित्येवमिदम् ।

"कृधद्रुहेभ्यः" । क्रोधादीनामेतत्सूत्रघटकधात्वर्थानां सर्वेषां कोपप्रभवानामेव ग्रहणस्या-

भावप्रकाशः ।

ननु तत्र परशक्तैर्मते कथमेतत्तिष्ठतित्र आह-स्पृहणीये इति । स्पृहणीयशब्दे ह्यर्थः । शेष-
पष्ठपवादात्सम्प्रदानत्वस्य शेषत्वविवक्षा दुष्करेति मूलशब्दे आह-कर्मण इति । शेषत्वविवक्षाया-
मिति । विषयतया क्रियाजनकजनमात्रविवक्षायामित्यर्थः । अत्र-एतन्मते । अत्रेदं तद्वत् । स्पृहिरिच्छा-
मात्रवाची फलतायावच्छिन्नेच्छावाची च । भावेऽनेन सम्प्रदानत्वम् । अत्र दीप्तिवत्त्वं भावार्थ-यापार-
न्यफलास्यत्वं न तु फलस्य भावार्थत्वाग्रहः । मन्ये कर्मत्वम्, तच्च भाव्यफलाध्रयस्यैव युक्तम् । शेष-
पष्ठपवादा एतत्सम्प्रदानविभक्तिः । पुष्पसम्प्रदानिकेच्छेति तत्र बोधः । कर्मण इव सम्प्रदानरथापि तदनेन-
विवक्षायां पष्ठयेति । तत्र विषयकाभावादाह-बाहुलकादिति । पष्ठपवादात्वादिति । एतत्सम्प्र-
दानविभक्तेरिति शेषः । अभिमान इति । सूचितार्थवत्तु तत्रापि क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षासम्भ-
वति । एतेन पूर्वमेव क्रियया यमित्यनेनैव सिद्धे सूत्र-व्यर्थम्, एतच्चोत्तरमतेव युक्तम् एव इदंसा
दीत्यहचिबोधकं मूले चकमिति रत्नाकरदण्ड्यायुक्तमपास्तम्, तस्यासावत्रिकत्वात् । अत एव
षट् करोतीत्यादी न दोषः । इदमपि सूत्रं तत्र यापकं, तस्य प्रयास्यानाच्च, विषयतया क्रियाजनकत्व-
मात्रविवक्षायामेवप्रवृत्तेश्च, भावार्थेच्छाविषयताभावाच्चेति दिक् ।

दियगन्तः । एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः । तत्र क्रोधोऽमर्षः, द्रोहोऽपकारः, ईर्ष्या असहनम्, असूया तु गुणेषु दोषारोपः । क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे पट्टी प्राप्ता, अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता ।

शब्दरत्नम् ।

अमर्ष इति । वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररुढकोप इत्यर्थः । अपकार इति । अपकारविषयेच्छेत्यर्थः । असहनम्—उत्कर्षविरोधिषमरोपानुकूलो व्यापारः । गुणेषु गुणविषये । दोषारोपः—दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः । अकर्मकत्वादिति । क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य धात्ववाच्यत्वादिति भावः । द्वितीयेति । सत्प्रयोजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

मैत्री ।

मिप्रेतत्त्वेऽपि सामग्रीवैजात्याद्वैजात्यमतस्तेषां स्वरूपमाह मूले—क्रोधोऽमर्ष इत्यादिना । प्ररुढकोपः—आधिपत्यप्राप्तः कोप इत्यर्थः । अपकारः—दुःखजनिका क्रिया । गुणविषये—गुणात्मकविशेष्ये । दोषत्वारोपः—दम्भादिकृतत्वारोपः । फलस्य—दुःखस्य । तस्य—फलस्य । धातुवाच्यत्वे तु सकर्मकत्व स्यादिति भावः । मूले—सकर्मकत्वादिति । उत्कर्षविरोधिषमरोपस्य विशेष्यतासम्बन्धेन व्यापारवैयधिकरण्यदायाः सकर्मकः, द्वितीयस्तु स्वीयविशेष्यताश्रयगुणवत्त्वसम्बन्धेन सादृशादोषात्मकफलप्रधिकरणव्यापारवाचकत्वात्सकर्मक इति भावः । द्वितीया प्राप्तेति मूले उक्तन्तच्चायुक्तनिवृत्तीयारूपस्य फलस्य सञ्ज्ञया विरोधाभावादिति सत्पदन्तत्प्रयोजकसञ्ज्ञोपलक्षणमित्याशयेनाह—अप्रयोजिकेति । सर्वेषाङ्कोपप्रभवाणामेवैतत्सञ्ज्ञानिमित्तत्वमतश्चेतनस्य यत्र कर्तृत्वन्तत्रैतस्य सूत्रस्य प्रवृत्तौ न काचित्क्षतिः । यत्र त्वचेतने कर्तृत्वविवक्षा 'मित्राय ब्रुवति प्रतापोऽपि' इत्यादौ यथा, तत्र चेतनत्वारोपेण प्रयोगः ।

'यत्प्रतिकोप' इत्येतद्विशेषणस्य यत्प्रयोजनम्परममूलेऽभिहितं 'भार्यामोर्ष्यदोह्यादि, सत्रान्यकर्तृकदर्शनासहनजन्यतद्दर्शनविरोधिभार्याकर्तृकाऽऽश्रुतदेशस्थित्यादिप्रयोजकज्ञानानुकूलभावप्रकाशः ।

अमर्षस्य साधारण्यादाह—वामिति । प्ररुढेति । अपन्तेऽमर्षः । अपकारस्यापि तथावादाह—अपेति । असहनस्यापि तथावादाह—उत्कर्षेति । गुणेष्विति विषयसप्तमीत्याह—गुणविषये इति । शीचाचारादिगुणविषये इत्यर्थः । दोषत्वारोपानुकूल इति । दम्भादिकृतत्वारोपानुकूल इत्यर्थः । क्रोधजन्यस्येति । तादृशकोपरूपक्रोधजन्यस्येत्यर्थः । इदं तादृशद्रोहजन्यस्याप्युपलक्षणम् । फलस्य—वशुःखादेः । तस्य—उत्कर्षस्य । सर्वा विना तदप्राप्तेराह—तत्प्रयोजीति । अप्रेदं नोदयम् । इति सप्तदानकः क्रोधो द्रोह इति बोधः । हरिसप्तदानक्रोरुर्षविरोधीत्यादिकमेण तत्र बोधः । इदं क्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयाभावात् "क्रियया यन्" इत्यनेन न सिद्धिः । एतेन तेनैव सिद्धे क्रुधद्रुहोर्मर्षं चित्यम्, भाष्यमते सूत्रमेवेति रत्नाकरदण्ड्यायुक्तमपास्तम् । "नदाकुपितः कुप्यति" इति भाष्येण प्ररुढशब्दशुकोपस्यैव श्लोपत्वबोधनेन रूपेणार्थत्वेन न तपोति इदम् । कुप्यति कस्मै चिद्विद्यावसाध्वेव । एतेन तद्वक्तो-जुबन्दण्डी पराशरः । एते चेतनविषया एव द्विविधचेतनविषयोऽपि 'जीवधं देष्टि' इति प्रयोगात् अनभि-नन्दनं हि तस्यैः । अत्र एव चित्रदोषार्थानामित्येव नोक्तम् । तेन 'बोडरमान् देष्टि' इत्यादौ सा नेति ।

सरला ।

प्ररुढकोप इति । अस्य वषट्पादनाधनुकुलव्यापारजनकश्चित्शुचितिविशेष इत्यादिः । कोपस्तु याव-दायः रकुलं, चभुगो रकरं, दन्तानां धर्षणमिरादयो विकारा नामिष्यन्वन्ते किन्तु सूक्ष्मरूपेणाव-रिपताः तावत् चित्शुचितिविशेषः । अत्रत्ययोपदः । अत्र कुपियोगे नेदं प्रवर्तते इति 'कुप्यति कस्मैचिद्' इत्यत्राप्येति । अपकारविषयेच्छेति । दुःखजनकक्रियाजनकश्चित्शुचितिविशेष इत्यर्थः । व्यापार इति । उग्रजनकश्चित्शुचितिविशेष इत्यर्थः ।

“राधीदयोः” ॥ कारकमिति । कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः, एकस-
ञ्ज्ञाधिकारात् । न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः, कृष्णस-
म्बन्धि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन पष्ठ्या एव प्राप्तेः ।

“अनुप्रति” ॥ गृण इति शनान्तस्यानुकरणात् पष्ठो । होत्रे इति । कर्मत्वे
प्राप्ते ।

चन्द्ररजम् ।

प्राथमिकेति । राधीदयोः प्रदन्विषयपर्यालोचनमर्थः । तत्र प्रदन्विषयरूपफलाश्रय-
त्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । इत्यर्थाभ्युपगमेनेति । तस्य प्रधानीभूतधातवर्थाप्रयो-
ज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ।

कर्मत्वे प्राप्ते इति । संसितुः संसन्विषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं तयो-
भैरवी ।

लव्यापार एव ईर्ष्याधात्वर्थ इति । तत्र फलतावच्छेदकविषयतासम्बन्धेन भार्यायास्तादृशज्ञा-
नाश्रयत्वात्कर्मता । द्विधातुस्तु न कृधादिसमानार्थक इति तदर्थयोगे न सम्प्रदानसञ्ज्ञा ।
कौषधन्द्वेष्टीत्यादौ यया । अत्र द्विधातव्यो यलवद्दूतसाधनताज्ञानजन्यो यो विलक्षणोऽ-
प्रीतिजनकश्चित्तवृत्तिविशेषः स एवेति, न कृधादिसमानार्थकः । तादृशवृत्तिविशेष एवानभि-
नन्दनशब्दार्थः । अत एव “योऽस्मान्द्वेष्टि” इत्यादौ नेतृत्वरूपस्य वृत्तिः ।

“राधीदयोस्त्य विप्रदन्ः” । एतयोर्योगे यत्सम्बन्धो विविधः प्रदन्स्तस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा
भवति । मूलेऽन्यमतोपपादनावसरे कर्मसञ्ज्ञायाः प्राथमिकप्राप्तिः कथिता, तस्या उपपत्ति-
माह-प्रदन्विषयेति । प्रदन्विषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थः । पर्यालोचनस्तु अज्ञानविरोधि-
ज्ञानानुकूलव्यापार एव । प्राचीनोक्तकर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—प्रदन्विषयरूपफलेति । तच्च
फलं शुभाशुभरूपम् । तस्य शुभाशुभरूपफलस्य कर्मसञ्ज्ञा यादृशफलाश्रयत्वस्य कृष्णे सत्त्वा-
श्रयमते प्राप्ता, तच्च फलत्र प्रधानीभूतव्यापारजन्यम्, यच्च फलम्पर्यालोचनाश्रयप्रधान-
व्यापारप्रयोज्यन्तत्कर्मणोः शुभाशुभमयोर्धात्वर्थ्यनोपसङ्गहोदेतावकर्मकाविति भावः । अत
एव इयम् “राधीष्कर्मकादेव” इत्युक्तेः ।

“प्रायाभ्यां ध्रुवः” । अत्र सोपसर्गंधुधातोः प्रवर्तनाजन्योऽभ्युपगमोऽर्थः । विप्राय गां
प्रतिश्रुनोति, आश्रुनोतीत्यादौ विप्रस्य प्रवर्तनान्वयित्वेन पठ्यो प्राप्ता सा सम्प्रदानसञ्ज्ञा
बाधते । विप्रसम्प्रदानरूपप्रत्याश्रयणमिति बोधः ।

भावप्रकाशः ।

प्रदन्विषयेति । प्रदन्विषयशुभाशुभपर्यालोचनमित्यर्थः । पर्यालोचन चाज्ञानभङ्गानुकूलो व्या-
पारः । प्रदन्विषयस्य कर्मणो भावर्थेनोपसङ्गहादकर्मकावेति । अत एव इयम्, राधीष्कर्मकादेवेत्युक्तेः ।
भावार्थकदेशे प्रदन्विषये कृष्णस्यान्वयः । कृष्णसम्प्रदानरूपमार्कृष्णसम्बन्धि प्रदन्विषयशुभाशुभपर्यालो-
चनमिति बोधः । तत्रेति । तयार्थं सतीत्यर्थः । प्राप्तिरिति । कृष्णस्येति शेषः । एवञ्च कर्मत्वे प्राप्ते
इदमिति वाच्यं, न तु वष्ट्यां प्राप्तायामिति भावः । तस्य-प्रदन्विषयरूपफलस्य । अप्रयोज्यत्वेनेति ।
साक्षात्परपरया वा प्रधानीभूतप्रकृततात्पर्यव्यापाराजन्यत्वेनेत्यर्थः । नहि शुभादिर्धं प्राणिकगृहश्रम्यापा-
रजन्यमिति भावः । तदप्राप्तिरिति । कर्मत्वाप्राप्तिरित्यर्थः ।

होत्रि साक्षात्कलाश्रयत्वाभावात् कर्मत्वाप्राप्तिमुपपादयति—संसितुरिति । संसितु होत्रा तत्क-
रुं यच्छसनं शस्त्रारूपसृक्तादिनेन्द्रादिनिष्ठगुणाभिधानं तद्विषयो यस्त्वनिष्ठस्तत्कर्मक इति यावत् ।
ईदृशो यो हर्षतदनुकूलो योऽहर्षवृत्तिश्च व्यापार मोधानोदेवेत्यादिशब्दाभिप्रायरूपपरतर्प्य प्रोत्साहनमि-
त्यर्थः । तयोः-मनुगृह्णातिप्रतिगृह्णात्योः । अनेनानु प्रीतिरिति भिन्ने सूत्रे पदे इति सूचितम् । दशह—

“परिक्रयणे” । क्रयो—धनायर्पणेनाऽऽत्यन्तिकस्वीकरणम्, तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे—नियतेति । भृत्या—वेतनादिना । तादृश्ये इति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थम्—कारणम्, तस्य भावस्तादर्थ्यम् । व्यञ्जा उपकारकत्वरूपः सम्बन्धोऽभिधीयते, ‘कृतद्वितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिमानं भावप्रत्ययेन’ इति सिद्धान्तात् । उपकारकत्वं चानेकधा । तेन ब्राह्मणाय दधोत्पादावपि भवति । भक्तिर्द्वर्तनायेति । ज्ञानात्मना

शब्दरत्नम् ।

रथः । शंसितुः प्रोत्साहने कर्मतयाऽन्वयः, होतुश्च शंसितव्येभ्योऽन्वयः । एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात् कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ।

धनादिति । आदिना दुभिधेऽन्नम् । अनेकधेति । साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः । ब्राह्मणाय दधोत्पादौ तद्भोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोद्धव्यम् । ज्ञानात्प्रनेति । भैरवी ।

“भनुप्रतिगृणश्च” । अग्राऽनुप्रतिपूर्वकगृधातोः शंसनविषयकहर्षानुकूलव्यापारात्मकप्रोत्साहनमर्थः । धात्वर्थशंसनाश्रयस्थानेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा विधीयते । होतुः कर्मत्वस्य प्राप्तिमुपपादयति—शंसितुरिति । शंसनं सूक्तादिना इन्द्रादिनिष्ठगुणाभिधानम्, तद्विषयो यो हर्षोऽस्तःकरणस्य वृत्तिविशेषस्तदनुकूलोऽन्वयुर्निष्ठो व्यापारः ॥ एवं प्रतीयते । स च व्यापारः ‘भोभामोदइव’ इत्यादिशब्दप्रयोगरूपः । शंसनविषयकहर्षरूपकलात्मकप्रोत्साहनमुत्प्रेक्षितं होतरि वर्तते, होत्रभेदस्तु शंसितरि कर्मणि वर्तते इति कर्मसामानाधिकरण्यमस्त्योति बोध्यम् । एवञ्च—मुख्यकर्मत्वस्य शंसितरि सत्ये च ।

“परिक्रयणे सम्प्रदानम्” । “साधकनमम्” इत्यनुवर्तते । लोके धनशब्दस्य रूपकादौ रुद्ध्या प्रयोगस्य दर्शनादादिपदम्भूतेऽभिहितं, तत्तद्व्याख्यामाह—आदिमेति । शतस्य दानात्मकव्यापाराद्वारा क्रयशक्तियजनकत्वम् । यदुक्तम्भूते उपकारकत्वज्ञानेकधेति, सत्त्वानेकधात्वचर्त्तवति—साक्षादुपकारकत्वस्योदाहरणं ‘यूपाय दाह’ इति परमम्भूते दर्शितमेवेति परम्परयेत्यस्योदाहरणमाह—ब्राह्मणयेति । सच्छब्दो ब्राह्मणशोधकः । भावप्रकाशः ।

परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव, भक्तिज्ञानं कल्पत इति । यदा तु “जनि-
कर्तु” इति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव
भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । ‘वल्गुपी’त्यर्थप्रहणमित्याशयेनाह—सम्पद्यत इत्यादि ।
उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः, तेन ज्ञापितेऽर्थे
वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । चातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेति । समा-

सन्दर्भम् ।

आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः । एवं च तस्य विकृतिवाचक
त्वाभावात्तन् चतुर्थी, किन्तु प्रकृत्यादिवाच्यतया । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्ति-
र्भूकेति यावत् । रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । प्रथमैवेति । भक्त्यपादानको
ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः ।

समासविधानादिति । “चतुर्थी तदर्थ” इति हितमुखयोगे समासविधानाज्ज्ञाप-
नैरवी ।

एतेन यत्र प्रकृतिविकृतिभाव एव तत्रानेन वातिकेन चतुर्थीति वदन्त परास्ताः ।
वल्गुपीत्यर्थप्रहणम् । उत्पत्तिश्च कल्पेतर्यं । वल्गुप्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्त-
मानाच्चतुर्थीति वार्तिकार्थः । उत्पद्यमानार्थवाचकश्च विकारवाचकमेवेति तद्वाचकाच्चतुर्थी
सर्वत्रोदाहृता । ननु ज्ञानात्मशब्दो यदि ज्ञानस्वरूपस्य बोधकस्तदा विप्रियमाणवाक्ये ज्ञान-
शब्दाच्चतुर्थी, विवरणवाक्ये ज्ञानशब्दाच्चतुर्थीयेति कथमत आह—आत्मशब्द इति । तद्वृत्तीति ।
ज्ञानवृत्तीत्यर्थः । एवञ्च—आत्मनःशब्दस्य धर्मपरत्वे च । तस्य—आत्मनःशब्दस्य । ज्ञानत्वेने-
ति तृतीयायां वैशिष्ट्यम्, परिणामो रूपान्तरप्राप्ति, तथा च यादसो वाक्यार्थबोधस्तमाह—
ज्ञानत्वविशिष्टेति । मूले—परत्वादिति । चतुर्थ्यपक्षेऽप्येत्यादि । “भक्तिज्ञानकल्पते” इति । अस्य
भवत्पन्निप्रो ज्ञानरूप परिणाम इत्यर्थः । भक्तिश्च मननव्रत्यभिदिष्यासनम्, एतत्सर्वं वा विधा-
नितृप्तिरूपमुक्तिसाधनमज्ञानसाधनत्वस्य श्रुतिप्रसिद्धत्वात् । या तु देवविशेष्यकाराज्यत्व-
प्रकारकज्ञानरूपा भक्तिस्तस्या साक्षाच्च तत्त्वज्ञानसाधनत्वविहितं परम्परैव ।

मूले—शुभाशुभेति । सुखदुःखेत्यर्थः । भूतविकारः—भूतानां विकारः । यदि समासविधा-
नाज्ज्ञापकादितशब्दयोगे एव चतुर्थी, तदा एव मुख्ययोगेऽपीत्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरत आह—
चतुर्थी तदर्थेति । हितशब्दाद्योऽत्रेष्टसाधनम् । साधनस्य हितमप्यनमित्यत्र चतुर्थ्यर्थसम्ब-
न्धस्य हितपदार्थकदेवे द्वेष्टेऽन्वयः । यत्तु “चतुर्थी चाग्निपि” इति सूत्रेण विहिता या चतुर्थी
भावप्रकाशः ।

पञ्चाष्टकनपास्तमिति बोध्यम् । एवञ्च यत्र भक्तिज्ञानादेश्वत्र सा भवति तथा भक्तिज्ञानामनेत्यत्रापि
तदापक्षे ज्ञानारम्भे इति स्थात् । आत्मशब्दस्य स्वरूपपक्षेन विकृतिवाचकत्वादेवञ्च मूलं तथा
प्रकाशयतामरदण्ड्यापुत्रं च विवक्ष्यत आह—आत्मेति । तद्वृत्तीति । ज्ञानवृत्तीत्यर्थः । एवञ्चेति ।
तस्य ज्ञानवृत्तयेत्यर्थः । तस्य—ज्ञानात्मशब्दस्य । ज्ञानं विवक्ष्यते न तु ज्ञानारम्भेति भावः । तथा
सति तस्य वास्तवमर्थमाह—ज्ञानत्वेति । वैशिष्ट्यं तृतीयायां इति भावः । ननु रूपान्तरप्राप्तिः कस्या-
र्थोऽत आह—रूपान्तररिति । पञ्चमीपक्षे रूपान्तरेण परिणामो न तस्यासिद्धिवाच्येन बोधमाह—नस्त्य-
पादानेति । तथाच प्रथमैवेति द्वितीयं प्रतीकं बोध्यमिति बोध्यम् ।

ननु हितयोगे एव समासविधानस्य शास्त्राच्च उक्तग्रन्थासङ्गतिरत आह—चतुर्थीति । एतदप्यनं
हितपदार्थः । तत्र चतुर्थ्यर्थः । तत्त्वव्रत्यभिदिष्यासनमित्येव बोधः । एतेन तादस्यचतुर्थ्यर्थं गम्यते
मिति रत्नाकरोक्तमप्यस्तम् । यत्तु ११८८ - “चतुर्थी चाग्निपि” इति सूत्रविहिताशार्यचतुर्थी समासविधि-

सविधानाज्ञापकादिति भावः । एवं सुखयोगेऽपि बोध्यम् ।

“तुमुन्वुलौ क्रियायाम्” इति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह—क्रियेति । क्रियाफलकं क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः । ‘तुमुन्’ इति ण्वुलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहरक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात् । कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ।

यत्तु प्राचा व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य सा भूदिति नियमाथ सूत्रमिति, तत्र, अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न च ‘तादर्थ्य’ इति प्राप्तिः । न हि फलार्था यानक्रिया किं त्वाहरणार्था । आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् ।

शब्दरत्नम् ।

कादित्यर्थः । तदाह—एवमिति । वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्न “चतुर्थी चाशिपि” इति चतुर्थी हितयोगे निर्वाहः । आशीरर्थयोगे आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते । न च वृत्तौ तथाऽन्वयो व्युत्पन्न इति हरदत्त इषि दिक् । न हि फला-
भैरवी ।

तदस्तस्य समासविधायकत्वेन “चतुर्थी तदर्थ” इति सूत्रञ्चस्तिर्त्तार्थमिति न ज्ञापकत्वसम्भक् इति, तदेतत्तत्त्वव्यति-वृत्ताविति । हितयोग इत्यत्र हितशब्दः सुखशब्दस्याप्युपलक्षणम् । आशीरर्थाप्रतीतिमुपपादयति—आशीरर्थयोग इत्यादिना । आशीरर्थकभूयादित्यादिपदयोग इत्यर्थः । विषयस्य—धनप्राप्तेः । तदाश्रयस्य—तत्सम्बन्धिनो देवदत्तादेः । नचेति । नहीत्यर्थः । तथान्वयः—उद्देश्यविधेयभावेनान्वयः, उद्देश्यविधेयभावेनान्वये भेदेनोपस्थितेः कारणत्वात् । हरदत्त इति । अत्राऽऽश्चिबीजन्तु वृत्तौ सर्वप्रोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति न नियमः, “लोहितोष्णीषा ऋत्विजः” इति वाक्यबोधितोष्णीषानुवादेन लोहितविधायकतायाः प्राप्ताऽप्राप्तत्वादिपदांशोचनेन सम्प्रदायसिद्धत्वात् । नचैवं सति “चतुर्थी तदर्थ” इति सूत्रस्य “चतुर्थीचाऽऽतिपि” इति सूत्रमिदित्यनुवर्त्येतस्य समासविधायकत्वेन चारितार्थांश्चापकत्वोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति वाच्यम्, चतुर्थीविधायकस्य तस्य सूत्रस्य हि आशीर्विषय-क्रियान्वयार्थकत्वातिपदिकारिण्याद्वारके आयुष्यादियोगे पक्षोचतुर्थीमित्यर्थ इति उभयो-रपि द्वितीयात्मन्वय इति देवदत्ताथ सुसम्भूयाद इत्यत्र देवदत्तापेक्षनेन सह सुसमित्यस्य सामर्थ्याभावेन समासाप्राप्तेरिति नानेन यत्र चतुर्थी तत्र समासविधायकता तस्य सूत्रस्येति “चतुर्थी तदर्थ” इति सूत्रस्य ज्ञापकत्वोक्तिर्युक्तैवेत्याजयात् ।

मूले—यत्तु प्राचेति । प्रसादकृत्यर्थः पूर्वोक्तत्वपन्यविरोधशङ्काम्परिहर्तुमाशङ्कते—

यत्तु प्राचोक्तम्—भावेवचनादेव यथा स्यात् पाचको ब्रजतीति ण्वुलन्तात्
मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति; तत्र, ण्वुञ्जन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति
च तादर्थ्याभावात्, गुणीभूतयानस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् ।

ननु पठ्यपीति कुतः पठ्येवास्तु, अलंशब्दस्तु पर्याप्तोत्तरार्थकः एव
गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ।

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवद् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या
भाव्यम् । मैवम्, 'अनादरे' इति हि कर्मणो विशेषणम्—अनादरद्योतकं यत्क-
र्मेति । तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥

इति चतुर्थी ।

ध्रुवमिति । ध्रु गतिस्थैर्ययोः, अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ध्रुव स्थैर्ये इति
पाठे तु इगुपधलक्षणः कः । ध्रुव—स्थिरम्, प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति

शब्दरत्नम् ।

र्थोत्पत्त्यास्तम् । उत्तरक्रिययोस्तद्व्योतनेऽपि पूर्वक्रिययोस्तद्व्योतनात् ।

कर्तुः प्राधान्यादिति । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्राऽप्राप्तेर्निपमासम्भव इति
भावः । विभक्त्यर्थेति । तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ।

इति चतुर्थी ।

प्रकृतेति । कर्त्तव्येतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अन्यथा कर्त्तव्यज्ञाया इयमपवादः
भैरवी ।

पणयोरित्यर्थः । उद्घोषनेति । तस्य व्योतनेऽपीत्यर्थः । तुमुनन्तेनेति घेयः । पूर्वति-हनन-
विधानयोरित्यर्थः ।

एवम्—कर्तुः प्राधान्ये च । तत्र—पाचको ब्रजतीत्यत्र विशेषणविशिष्टस्य विभक्त्य-
र्थान्पये विशेषणस्याप्यन्ययोऽस्त्येवेत्याशङ्काकारणयोक्तं मूढे-गुणीभूतेति । एतेन पुरुषविशेष-
णत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयाऽन्यथाकार्त्तव्ये नास्तीति सूचितम् ।

इति चतुर्थीविचारणम् ।

व्यतिरिति । 'प्रयागात्काशीद्वन्द्वति' इति यत्र प्रयोगस्तत्र मन्तरि घेयप्रादावतिव्याप्तिरि-
त्यर्थः । प्रकृतेति धात्वर्थस्य विशेषणम् । तच्च शब्दप्रयोगाधिकरणकालिकवियक्षाविपक्षवम्,
भावप्रकाशः ।

तज्जन्यविभागाधयः । तच्चार्याद्वधेरेवेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत इति । इह क्रियाविशिष्टस्याप्यस्वस्य प्रकृतधातुपात्तक्रियां न्यवधित्वं न विरुद्धयते । 'परस्परस्मात् मेधावपसरतः' इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानाद् एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुद्धयते । उक्तं च—

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।

ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

शब्दरत्नम् ।

स्वाद्य । कर्तृसञ्ज्ञा तु पक्षत्यादियोगे चरितार्था । कर्मणि प्राप्तेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । अवधित्वं न विरुद्धयत इति । तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः । न विरुद्धयते । तदनाश्रयत्वादिति भावः । अतदावेशादिति । तदादशात्तत्त्वानुपेक्षा-
भैरवी ।

ननु तच्चक्षुःश्रुत्याद्येत्येन प्रसिद्धत्वम् । यत्तु प्रकृतेति धातोर्विशेषणमिति तत्र, "अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधयन्ते" इति भाष्यकारादिविशेषात्तः । तथाहि—'धनुषा विध्यति' इत्यत्र यदा निःसरणपूर्वकव्यधने धातोर्युक्तिस्तदा धनुषो निःसरणावधित्वात् प्राप्ताऽपादानसञ्ज्ञा बाधित्वा व्यधनं प्रति करणत्वेन विवक्षितत्वात् परत्वात् करणसञ्ज्ञा भवतीति भाष्योक्तिः सङ्गच्छते । यदि धातुविशेषणमेव पूर्वोक्तप्रकृतत्वं स्यात्तदा "धनुर्विध्यति" इत्यत्र यादृशव्यापाराधयत्वेन तस्य कर्तृत्वं भवति, तादृशव्यापारस्य कर्तृत्वोपपत्तये तदुपात्तत्वात् तदवधय-कञ्चक्षापारद्वारेण करणत्वस्य बाध्यतया तदनाश्रयत्वस्य धनुष्यभावेऽप्यपादानसञ्ज्ञाया बाधिका भविष्यतीति तत्त्वन्तविशेषणं व्यर्थमेवेत्येत आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभाव इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । अपाये यत्कारकन्तद्रूपक्रियाजनकमित्यर्थात् १९९५ । विशेषायाद्वत्त्वेनेति शेषः । ननु कर्तृसञ्ज्ञा तद्धि निरवकाशा स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा स्थितिः । कर्मणीति । 'प्रयागात्तकाशीमुच्यते' इति यत्र प्रयोगस्तत्र काश्यामतिव्याप्तिरित्यर्थः । तदुपात्तः । धावनाश्रयत्वेऽपि पक्षधरार्थाऽनाश्रयत्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । तदनाश्रयत्वादिवीति । एकस्य मेवस्याऽपादानस्येन विवक्षितस्य कर्तृत्वाभिप्रेतनिष्पत्तयनाश्रयत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । गतौ तत्त्वं विशेषणदेयमित्यत्र तात्पर्यम् । नन्वेवमपि निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्य सृधातुना प्रतिपाद-
भावप्रकाशः ।

करणसञ्ज्ञा" इत्याकारसूत्रमाह्यं संगच्छते । धनुषः शरानिःसरणं प्रत्यक्षविभावोरगमेनेव व्यधने शरव्या-
भ्युपगमेनोपयोरपि निमित्तनिमित्तभावेन स्थित्या मुप्यापेक्षे विध्यते निःसरणसञ्ज्ञायाऽप्युप-
गमविशेषायां विप्रतिषेधोपपत्तेः । नन्वेवमपादानमुत्तराणीति व्याप्येनैव कर्तृसञ्ज्ञायां तद्विषयत्वात् स्यादिति सत्य-त व्यर्थेन आह—अन्यथेति । सत्यन्ताभावे इत्यर्थः । इयम्—अपादानसञ्ज्ञा । अपवाद इति । विभागजनको व्यापारोऽप्यः तद्विषये वस्तुतः तद्रूपक्रियाजनकं तादृशविभागाभ्युपगमपदानमित्यर्थात् । पर्यायप्रयोगादौ तदनापदा निरवकाशात्वेन विशेषविहितत्वेन च तदपवादः स्यादित्यर्थः । न-एव कर्तृ-
सञ्ज्ञाजनकत्वात् स्यादत आह—कर्तृसञ्ज्ञा स्थितिः । कर्मणीति । प्रयागात् प्रायं गच्छतापारो प्रकृता-
तुपात्तगावनादिह सत्य सत्त्वात् सत्य-तम् । ध्रुवपदार्थो विशेष्यम्, अनाये इत्येत्यर्थः । तथाच तद्रूपीति-
नन्वावेनेह विशेषविहितत्वात्तदपवादः स्यादिति भावः । तदुपात्तेति । बाधनादिह-अपि प्रकृत-
पादपक्षेति । तदनाश्रयेति । अन्यनिष्ठस्य तुपात्तगावनाभ्युपगमादित्यर्थः । ननु अत्रानेन १९९५
गमनं विभागपूर्वकं, तथाच शरवृत्तस्य द्वयोरेकस्यार्थोर्भेदस्यैव सृधातुना निवृत्तभेदस्यैवापसरणस्यैव
च क्रिया इति भाष्यादनिष्ठानाश्रयवत्तदपवादोऽपि विवक्षितत्वात् न कर्तृसञ्ज्ञेन

पततो ध्रुव एवाऽश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।

तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥

मेपान्तरक्रियापेक्षंमवधित्वं पृथक् पृथक् ।

मेपयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदधिकं देव-
दत्तादिनिष्ठपतनमर्थः । पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेष-

शब्दरत्नम् ।

द्वितीयः । सदादेशादिति पाठे तन्मात्रादेशाद्-विभागमात्रादेशादित्यर्थः । विशेषण-

भैरवी ।

नात्प्रधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वं न सम्भवति "नवै तिङ्स्तान्येकशेषास्मिन् प्रयोजयन्ति क्रियाया
एकत्वात्" इति भाष्यकारोक्तेः द्विवचनन्त्वाश्रयगतभेदाशेषेण भवति । एवञ्च प्रकृते कर्म-
पादानमशेषेति चेत् ? न, 'आत्मानमात्मना वेति' इत्यादावारोपितभेदेन कर्मत्वकर्तृत्ववत्
परस्परशब्दोपात्तयोरुपादानत्वद्वर्तृत्वस्मेषशब्दोपात्तयोरिति शब्दभेदात्क्रियाया अपि भेदात् ।
अत एव 'चैत्रमैत्राग्रन्योन्यमादिसंयुक्तः' इत्यत्र तयोः कर्मत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा परत्वा-
त्कर्तृत्वसंज्ञैव स्यात् । शब्दालिङ्गितस्यैव हि सर्वत्रार्थस्य भानम् ।

'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दालुगमादते'

इति हर्षुक्तेः ।

उक्तञ्चेत्यादिना प्रतिपादितहर्षुक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम् । अवदावेशादिति पाठे विभागस्य
वच्छब्देन परामर्शोऽसङ्गतिरित्य आह—वदात्ताच्चेति । प्रवृत्तधातूपात्तेत्यर्थः । गतिशब्दः स्यनि-
ष्ठविभागानुकूलकर्तृनिष्ठक्रियाया बोधकः । क्वचित्तु ध्रुवमेव तदादेशादिति पाठस्तदा तच्छ-
ब्देन यदि प्रवृत्तधातूपात्तगतिरेव परामृश्यते तदा कर्तरि तस्य सत्त्वं न ध्रुवत्वस्य सम्पादक-
कर्तृध्रुवत्वस्यानिष्टत्वात् । यदि विभागस्तच्छब्दार्थस्तदा तस्योभयवृत्तित्वात्प्रसङ्गो न
घातिर इत्यत आह—कृत्वावेति । तत्पदार्थमाह—विभागमात्रेति । मात्रपदेन गतेनिरासः ।

भावप्रकाशः ।

णम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां, स च धर्मो न तु धर्ममात्रम्, विभक्त्यर्थे विहि-
तस्य बहुव्रीह्यर्थमिपरत्वाया निर्विवादत्वात् । उद्धृतौदना स्यालीत्यत्र हि ओदन-

भैरवी ।

अचलस्य ग्रामादेः क्रियाऽनाविष्टत्वं तु स्पष्टमेव । 'अश्वात्पतितः' इत्यत्राऽऽद्ये यद्यपि क्रिया-
श्रयत्वन्तथापि पृथात्पातगत्याश्रयत्वन्नास्तीति ध्रुवत्वमक्षतमिति भावः ।

अत्रेदम्बोध्यम् । एवञ्चाख्याने भाष्यसन्मुतध्रुवपदार्थस्त्यक्त एव । तथाहि-तत्र 'ग्रस्ता-
दश्वात्पतितः' 'धावतोऽश्वात्पतितः' इत्यादावश्वे-ध्रुवत्वाभावमाशङ्क्य "अध्रौव्यमविवक्षित-
मत्र, यतः सतोऽप्यविवक्षा भवति-अलोमिका पत्रका" 'अनुदरा कम्पा' इति, असतश्च विवक्षा
भवति-समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वर्धितकम्"इति । असतश्चेत्यादिनिर्द्शनार्थमुक्त, न त्वस्य
प्रकृते उपयोगः । सतोऽप्यविवक्षेत्येव तु प्रकृतोपयोगि । सत्र कैयदेकस्याऽध्रुवत्वस्याविवक्षा,
तदा भाष्यासङ्गतिः । तेन हि 'ग्रस्तादश्वात्पतितः' इत्यत्राऽभ्याप्युपपादनावसरे "अचल-
वमेकरूपश्च, परिरूपन्ते ध्रुवता नास्ति" इत्युक्तम् । अनेकार्यत्वाद्वात्तान्त्रासपूर्वकपरिरूप-
प्रसिद्धेति इति नाश्वस्य ध्रुवत्वम् । "नवाऽध्रौव्यस्याऽविवक्षितत्वात्" इत्यादिना समाधाना-
वसरे ध्रौव्यमपायविषयमाश्रयेते । अपाये यदनाविष्टत्वंदपाये ध्रुवमुच्यते । देवदत्त-रुक्ते पाते
ग्रस्तस्याप्यश्वस्याऽपायायेकाभावाद् ध्रुवत्वम् । एतत्कथं प्रदर्शितरीत्या मूलेऽप्युक्तम् ।
तत्र पृथात्पदार्थव्यापारानाश्रयत्वस्य प्रस्तेऽद्ये सत्त्वाद् ध्रुवत्वमिति यदि मूले तदाध्रौव्य-
मद्ये नास्त्येवेति सतोऽप्यविवक्षेत्यस्यासङ्गतिः स्पष्टेव । किञ्च सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवत्व-
मेव वक्तव्यमस्त्य नोक्तमिति भाष्ये न्यूनतापत्तिः । तस्मात्प्रकृतसूत्रे ध्रुवपदार्थोऽवधिभावोप-
गमाश्रयस्येति सति तदप्यस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रय इति । अपायाः-विभागजन्य-
संयोगानुकूलोऽवधिसाक्षाक्षो गतिविशेष एव । अत एव

'गतिविना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ।'

भाष्यप्रकाशः ।

इवावतिष्ठो बावतोऽश्वात्पतित इत्यादौ ध्रुवत्वमात्रादपादानार्थं कथमित्याशङ्क्याध्रौव्यमविवक्षितमत्र यतः
सतोऽप्यविवक्षा भवतीति भाष्यमसङ्गतं स्यात् त्वदुक्ताध्रुवत्वस्य गतेर्वात्सर्वव्यापाराभयावत्यात्रासरेवेन
सतो ध्रौव्यस्याविवक्षेत्यसंगतेः सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थोऽन्तेरेवोचित्येन तदसंगतेः, लोकासिद्धान्त्यर्थे
तच्छक्तिकल्पने गौरवाच्च । तस्मादवधिमार्गोपगमाश्रयस्येति सति तदन्वयावधिशोपयोगिव्यापारस्याना-
श्रयावत् । अपायो गतिविशेषः । विभागजन्ययोगानुकूलोऽवधिसाक्षाक्षो गतिविशेष इति यावत् । तस्मिन्
सत्युक्तध्रुवत्ववदपादानमिति सूत्रार्थः । आतादेवधिशोपयोगित्वाभिमानेन सङ्गा । वृक्षात्पणंमित्यादौ तद्-
भावात् तस्य तदुपयोगिता, तत्र तु विद्यमानस्यापि तस्य तत्त्वनाविवक्षितत्वात् तदुपयोगिर्ष्व तस्येत्युच्य-
म् । एवञ्च "ध्रुवमपाये" इति वृक्षस्य पणंमित्यादौ वस्तुतस्तस्यैव पणंश्च पातजन्यवशात्प्राप्तापादानार्थ-
वारणाय । एवञ्चापाये इति कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षिते इत्यर्थे तात्पर्यमाहर्ष, ध्रुवपदं तु कार-
कान्तराणामिवापादानस्याप्यवधिमार्गोपगमान्यव्यापाराभावबोधनाय । इतिपदेऽऽदावेत्यादित्यस्य तदावे-
दाविवक्षणादित्यर्थः । द्वितीयपाठस्तुक्तरीत्या सम्यगेवेति बोध्यम् । तथाचापादानत्वशक्तिमानवक्ष्यवधि-
मद्भावस्वरूपवन्वक्ष्य पञ्चमर्थः, तत्तद्वृत्तात् । सा च शक्तिस्तद्वृत्तप्राप्त्यर्थविभागावप्यवक्ष्यमानाधिक-
रणा, प्रकृतवृत्तात् । अत एवापादानसममिष्याहारे विभागस्यापि तात्पर्यत्वमावश्यकमिति बोध्यम् ।
सूत्रेऽन्तेरेदसंयोगानुकूलव्यापाररूप पातमार्थं तु नापाय, वृक्षमजहस्यपि पणं भूमि इत्युचितवृक्षात्पणं
इत्युपयोगात् । अत एव विभागजेति तत्र विशेषणम् । अवधिसाक्षाक्ष इति तु 'वृक्षस्य पणं' इत्यादौ
वृक्षात्पणमिति वारणापेक्षुकमेव । यति विना त्ववधिविभागजेति तत्र विशेषणम् । अवधिसाक्षाक्ष इति तु
वृक्षस्य पणंमित्यादौ वृक्षात्पणमिति वारणापेक्षुकमेव ।

गतिविना त्ववधिना नापाय इति कथ्यते ।

कर्मकोद्धरणवधिमूलेत्यर्थः । जुगुप्सेति । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वक-

शब्दरत्नम्

मिति । वस्तुतोऽवध्यवधिमावरूपविभक्त्यर्थेऽसम्बन्धेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम् । सा च क्रिया विभागरूपा । कालिकसम्बन्धेन कलाध्वयेऽतिप्रसङ्गवारणाय भैरवी ।

इति हरिणाप्युक्तम् । अवधिना विना गतिर्नापाय इति योजना । अवध्यवध्ययोरन्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापाय इति तदर्थः । एवञ्च त्रासस्यावधित्वोपयोगित्वाभिप्रायेण 'प्रस्तादधात्पतितः' इत्यत्राव्याप्तिशङ्का । सद्यपि त्रासस्योपयोगित्वञ्च विवक्षितम्, यतः प्रवीण-कृस्तादपि न पतत्यतोऽप्रावोप्यमेवावधित्वोपयोगि व्यापारपदेन विवक्षितम् । हरिकारिका-यामतदादेशादित्यस्य तदादेशाविवक्षणादित्यर्थः । अपादानत्वसक्तिमानवध्यवधिमज्जावरूप-सम्बन्धश्च पञ्चम्यर्थः । इयञ्च शक्तिः प्रकृतघातव्येविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणा, अतो पराप्तादानरूप सत्ता तत्र विभागोऽपि धात्वर्थः । अन्यथा यत्र वृक्षमजहदपि पर्णमभूति स्फुरति तत्र 'वृक्षस्य पर्णमपतति' इत्येव भवति, ननु वृक्षादिति ।

अत एवाह—वस्तुन इति । ननु वृक्षात्पर्णं पततीत्यत्राधोदेशपर्योगानुकूलविभागो धात्वर्थस्तत्र विशेषगानुसंग्यस्य वृक्षावृत्तित्वात्सम्भव इत्यत आह—सा, चेति । एवञ्च विभागानुकूलस्तत्समानाधिकारो व्यापारो धात्वर्थः । नन्वेवं विभागरूपकलाध्वयत्वाद् वृक्षस्य कर्मसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत्र आह—कालिकेति । न तत्राश्रयस्य कर्मत्वमिति । एवाद्यानुयोगित्वावच्छिन्नविभागानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति भावः । वस्तुतस्तु कर्मत्वस्य पाक्षिरेव नास्तीत्याशयेनाह—विभागस्यसंयोगेति । एवञ्च पञ्चम्यर्थस्य विभागोऽन्वयः । फलत्वञ्च संयोगस्य, ननु विभागस्येति न कर्मत्वापत्तिरिति भावः । 'ग्रामादायाति' इत्यादौ तु विभागजस्योच्चर-देशसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः । 'वृक्षस्त्यजति' इत्यत्र तु विभागानुकूलस्तद्व्यधिकरणो व्यापारो धात्वर्थः । प्रतियोगिता फलतावच्छेदकपञ्चम्यर्थः । ननु निष्कर्षेणविशेषतया सन्मा-भावप्रकाशः ।

इति ह्युक्तैश्च । अवध्यवध्ययोरन्यविभागानुकूलत्वं विना गतिर्नापायपदवाच्येति तदर्थः । तदेतदुपदि-निषायाह—वस्तुन इति । एवञ्च कैवटद्वयसंज्ञं तथा पर्वतात्पतत इत्यादि प्रकाशरत्नाकरदण्ड्या-सुवर्त ॥ धिनयम् । अवधिशब्दस्य 'मर्गोदायो रभुतोऽवधिः' इत्यादिकोशाद् 'काश्यवधिरुगमनं' 'मुत्सव-धिकः संसारः' इत्यादौ तथैव दर्शनाच्च मर्गार्थकत्वेन वस्तुतस्तस्य तत्रेऽपि पञ्चम्यन्तेन रूपेणाशेषाद् सुत्रादलाभाच्च, नटस्य वस्तुतो द्रव्याधेऽपि तत्तत्प्रमाणभावेन च । तच्चाप्यारभिरिरेति मायुक्तम् तु युक्त-मेव । एवं च 'अवधिः पञ्चम्यर्थो लाववाद्, न तु भातृपाथेऽप्युक्तं व्यर्थेणाह' इति भूतगमन्याप्तकमयु-क्तमिति बोध्यम् । तदभिप्रेत्याह—अवधीति । उक्ताश्वयेनैराह—अन्यत्रेति । उदपोतादावित्यर्थः । ननु 'वृक्षात्पर्णमित्यादौ संयोगानुकूलव्यापारस्य धात्वर्थत्वेन संयोगस्य तेन सम्बन्धेन वृक्षात्पर्णव-त्त्वात्सम्भव एवाह—सा चेति । तथाच वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागानुकूलतासमानाधिकरणो-प्यापारो धात्वर्थः । अन्यथा न वदवमाणरीत्या । अन्यत्राप्येवमुक्तम् । नन्वेवं विभागरूपकलाध्वयत्वाद् धात्व-कर्मत्वपक्षेति आह—कालिकेति । फलाध्वये-स्यात्वादी । येन सम्बन्धेन यस्य फलत्वं स फलता-वच्छेदकसम्बन्धः । स च यथावर्थ बोध्यः । तदाद्यवस्य—विभागाश्रयस्य । प्रतियोगितया कर्तृनिष्ठवि-भागीयानुयोगिशसम्बन्धव्येव तत्र तत्रादिति भावः । तत्रान्यायं तद्विदेहेऽपि वस्तुतः, प्रकृतेऽतिप्रसङ्ग-एव नेवाह—विभागेति । तथाच वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगो धात्वर्थः । तत्र विभागे-पञ्चम्यर्थो विशेषणम् । मज्जावर्यञ्च प्रत्येवाहः । वृक्षरूपादानकविभागपूर्वकसंयोगः पर्णवृत्तिरिति बोधः । वस्तुतोऽनानुशीलं वृक्षादानकं वा पर्णकृतं पतनमिति भावः । तथाच संयोगस्यात्र व्यापारत्वेन विभागस्य तदवस्थत्वेन नानुगत्यहः । वृक्षरूपेण पर्णं पततीत्यादौ विभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारो

निवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ।

“भीष्मा” । कथं तर्हि—

“कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोपस्य संयुगे”

इति रामायणम् ? अत्राहुः—कस्य संयुगे इति । न चैवं संयुगत्यैवापादानस-
ञ्ज्ञापत्तिः, परयाऽधिकरणसञ्ज्ञया वाधात् । अधिकरणत्वाविनञ्ज्ञायां त्विष्टा-
पत्तिः । अध्ययनादिति । अद्वययनसम्बन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ।

शब्दरत्नम् ।

फलतावच्छेदकसम्बन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशात् तदाश्रयस्य कर्मत्वं, विभागजन्यसंयोगस्य
धातवर्थत्वाद्देत्यन्यत्र विस्तरः । निवृत्तीति । विच्छेदेत्यर्थः ।

इष्टापत्तिरिति । शेषत्वविवक्षया कल्पेति पठ्येत्यन्ये । सम्बन्धिनीति ।
मैत्री ।

त्रे लक्षणायामपि नाऽप्रायलाभ इत्यत आह—विच्छेद इति । बोद्धो विभाग इत्यर्थः । सु-
क्तम्भाष्ये—“अयं योगः शस्त्रोऽवस्तुम् । कथं ‘बुकेभ्यो विभेति’ ‘चोरभ्यस्त्रायत’ इति ?
इह तावद् बुकेभ्यो विभेति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति यदि मां बुकाः
पश्यन्ति, भ्रवो मे मृत्युरिति बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तते सत्र ध्रुवमपायेऽपादानमित्येव सिद्धम् ।
चोरभ्यस्त्रायत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी सुहृद्भवति स पश्यति यदीमं चोराः पश्यन्ति
ध्रुवमस्य यधमन्थनादिपरिक्षेपा इति स बुद्ध्या सम्प्राप्य निवर्तयति, सत्र ध्रुवमपायेऽपादा-
नमित्येव सिद्धम्” इति । एवञ्चेष्टे विषये विभेत्पादयो भवपूर्वकनिवृत्तिरूपार्थं लाक्षणिका
इत्यर्थादुक्तमभवति ।

कस्य संयुग इत्येवमन्वये भवेदुत्पत्तिरित्येव जिज्ञासायां स्पष्टतया न लभ्यते इति संयुगे
भावप्रकाशः ।

भास्वर्थः, वृक्षाफलस्यजतीत्यादावपि । एव, प्राप्तादायातीत्यादौ विभागजन्योत्तरदेशसंयोगानुक्तो
व्यापारोऽर्थ इत्यादि वधावध बोध्यम् । वृक्षस्यजतीत्यादौ विभागानुक्तस्तदधिकरणो व्यापारोऽर्थ इति
कर्मत्वेनापादानवबोधः । स्यन्देस्तु विभागोऽर्थ इति वृक्षे स्पन्दत इत्येव । चरतेत्यासनाचक्षित इति
प्रयोगादस्येव विभागार्थत्व, वृक्षादिमन्त्रे इत्यादौ विभागजन्यपूर्वदेशसंयोगनाशोऽर्थः । ‘सार्धादौपते’
इति तु कर्मणि लकार इति प्राण्युक्तम् । परतु नैयायिकाः—विभागः पञ्चमर्थः, भाग्यत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योः ससर्गः, विभागस्य च अवयवनकभावेन भास्वर्थोऽन्वयः ; यद्वा विभाग भाग्यत्वं पञ्चमर्थ इति, तत्र,
वृक्षापादानकेत्येवं बोधानुभवात् वृक्षादिमन्त्रे इत्यादौ विभागस्य बोधावस्थापत्तेश्च । तत्रापादानस्यैव पञ्च-
मर्थोऽर्थे किमर्थजरीवेन ? आद्ये प्रत्ययप्रत्ययार्थोत्पत्तितत्त्वसाधेयत्वात् तदन्वयस्य व्यापारपत्तिश्च । एतेनापञ्च-
मर्थबहुव्रीहिरितिवन्धादिना दूषितावाश्च भर्मा तदर्थ इति रत्नाकरोक्तमपास्तम्, इष्टमपत्ते, युक्त्यन्तरस्य
वक्ष्यमाणत्वाच्च । तदाह—इत्यन्यत्रेति । लघ्वोत्पादावित्यर्थः । निवृत्तेर्व्यापाररूपत्वेन तत्तद्वृत्त्यायाम-
प्यनिर्वाहादाह—विच्छेदेति । एतेन तथाप्रकाशाद्युक्तमपास्तम् ।

मयाशुप्रतिनिधिं तथोक्तिर्युक्तीत्याशयेनाह—शेषत्वेति । क्रियाजनकत्वेनाविवक्षया सम्बन्धित्वेन
सत्ता ।

विच्छेदेत्यर्थ इति । तथाचानिष्टावयवत्वानपूर्वकनिवृत्तिर्बुद्ध्युत्पत्तेरर्थः, प्राप्तावसाधारणकृत्य-
माशानुक्तव्यापारपूर्वकनिवृत्तिर्विशेषेतरर्थः, इष्टावयवे वस्तुनि यत् समानदेशक—समानकालबोध-
सम्बन्धेनाविवक्षितविच्छेदावयवत्वमावयवान् तदपूर्वकनिवृत्तिः प्रमाद्येतरर्थ इति तदर्थः । मूढे प्रादुरिति ।
एतेन तत्तदर्थपूर्वकनिवृत्तिरुत्पत्त्याऽऽपादानवत्तिर्बो सम्बन्धित्वेन निवृत्त्यायां प्राप्तायाः पञ्चमापादान-
निर्दिष्टवचननिर्वासात् । एवं च तादृशविवक्षायां ‘पातस्य जुगुप्सते’ इति वक्ष्येतेत्यन्यत्र विस्तारः ।

“जनिकर्तुः” ॥ जननं जनिः—उत्पत्तिः । ‘इज्जादिभ्यः’ इति जनेर्भावे इज्, ‘जनिघसिभ्यामिण्’ इत्युणादिसूत्रेण इण् वा । “जनिवध्योश्च” इति वृद्धि-प्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषपण्यचा समासः । तथाच धात्वन्तरयोगोऽपि भवति । ‘अङ्गादङ्गात्सम्भवसि’ इति यथा । तदेतदाह—जायमानस्येति । एतेन ‘इक्षितपौ धातुर्निर्देशे’ इति इका निर्देशोऽयमित्याश्रित्य “गमहन” इत्युपधा-लोपप्रसङ्गमर्थसङ्गतिं समासानुपपत्तिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्तिककाराः समा-हिता इति भावः । इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति धृत्तिक्रमत्वम्, पुत्रा-

शब्दरत्नम् ।

तज्जन्येत्यर्थः ।

अर्थासङ्गतिमिति । न हि धातुं प्रति कर्तृत्वं किन्तु तद्व्याख्याक्रियां प्रत्येषेत्यर्थः ।

मैरवी । -

कस्य विभ्यतीत्येवमेवाश्वयः । पठो तु क्रियाजनकत्वेनाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विवक्षाया-च्छेत्वाशयेनाह—येषैति । अन्य इत्युपादानमकविबोधनाय । तद्वीजन्तु “भोग्रार्थानाम्” इति सूत्रस्य बुद्धिकृतापायमाश्रित्य भाष्यकृता प्रत्याख्यानश्रुतमिति यत्र तस्य विवक्षा तत्र पञ्चमी भवति पञ्चमी यत्र तु न दृश्यते तत्र बौद्धविश्लेषाविवक्षया पठो युक्तैवेति । तज्जन्येति । अज्य-यनजन्येत्यर्थः । कारकाऽधिकारेऽस्य सूत्रस्य पाठेन जन्मजनकभावसम्बन्धेनाऽन्वय उचित एवे-त्याशयः । मूलन्तु प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु “पराजेः” इति सूत्रस्य ‘य एष मनुष्यः प्रेक्षा-पूर्वकारि भवति सोऽध्ययनस्य दुःखत्यदुर्धरेत्त्वमुद्भूया ततो नियतोति’ इति प्रत्याशयानैक्या-क्यतया योऽध्ययनार्थमप्रवृत्तस्तत्राप्ययमप्रयोग इष्ट एवेति परापूर्वकनिधातोरनिष्टसाधनत्वप्र-कारकज्ञानमर्थः । अध्ययनपदस्याध्ययनज्ञाने लक्षणा । एवमाध्ययनज्ञानजन्यमध्ययनविशे-ष्यकमनिष्टसाधनत्वप्रकारकं ज्ञानमिति कलितम् । अतस्तत्समाधिपक्षेति इति ।

‘अनिर्णयः’ इति प्रयोगे उपधालोपप्रसङ्गस्य प्रकारान्तरेणाऽपि धारणं सम्भवतीत्या-

भावप्रकाशः ।

विवक्षया येत्यर्थः । एतेन मूलेऽत्राहुरिवस्विद्वकमिति सूचितम् । तद्वीजन्तु बुद्धिकृतापादानाविवक्षायां पष्ठमा गुणधेन व्यवहितान्वयो न युक्तः । न चेदृशे विषये षष्ठ्यभावार्थमेव सूत्रवार्तिकधिरिति वाच्य-म्, माभ्यकारीयप्रत्याख्यानविरोधापत्तेः । एतेन सूत्रवार्तिकमतेनैव युक्तं न प्रत्याख्यानं, मुष्यार्थमादाय षष्ठ्यापत्तेरिति कीदृशबोधनपास्तमिति । सम्बन्धित्वोतीति । अथ मान्याः—अध्ययनमेव लघुगामां मानामात्रेण मुष्यार्थपुरस्कारेण प्रयोगे षष्ठ्यर्थः कलित इति, ताप्राचामनुरोधेन । तदपवादप्रमाणसम्ब-न्धार्थत्वस्य प्राप्त्युपलब्धतावा एकारकाधिकारे पाठेन क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायापेक्षामनुरोधेन, यद्येते मुनीनां प्रामाण्येन प्रत्याख्यानपरमाध्ययिरोधापत्तेः, तद्व्यनयनाह—तज्जन्येत्यर्थ इति । तथाच अन्वयः पञ्चम्यर्थः, येष षष्ठ्यवसादिकेत्यमिति भावः । इदमपि प्रकाशयन्नुपनिर्णयानुरोधेन । वस्तुतस्तु पुरस्तात्पदार्थसामानाधिकरण्यद्विषयकोरताहामात्रो पात्रोर्वैः विषयोऽवसादानम्, अत्र एतावत् । अध्ययनापादानयो देवदत्तकर्मक साक्षात्तमात्र इति बोधः, तत्पूर्विका निश्चितिरिति वा । एतेनानिर्णय-वैरः, अध्ययनजन्यमनिर्णयमिति बोध इति एतादृशमुक्तमत्राहम्, तथाविधाननुभवात्, अतोऽतज्जन्येन तद्वीजतामात्र, भूतव्यतादिवद्युक्ता अनिविषयमार्थ इति ततो तज्जन्ये, “मेधापूर्वकयो मनुष्योऽध्ययनस्य दुःखवर्धकतायां यद्येतेऽध्ययनस्य दुःखं माप्य ततो निवर्तते” इति भाष्येन सर्वथाध्ययनप्रवृत्ताव्याप-नयनपदव्यवस्था तथाविधस्याध्ययनकारणात्मकमवसाधेति बोध्यम् ।

अपीतद्विनिर्णयः । अत्राह—तज्जन्येन तद्वीजतामात्रमवसाधेति पात्रोर्वैः—नहीति ।

त्प्रमोदो जायते' इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतम् । तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा—हिरण्यगर्भः । स च हेतु-
रेव, न तूपादानम् । किं च ब्रह्म मायाशबलम्, तद्धि सर्वकार्योपादानम्,
इति वेदान्तसिद्धान्तः ।

शब्दरत्नम् ।

समासानुपपत्तिः "तृजकाम्याम्" इति निषेधात् । उपधातोपप्रसङ्गस्तु 'गमेरिद्' इत्या-
दाविव 'जनिवसिम्याम्' इत्यादाविव चानुकार्यस्वरूपभङ्गमिया न कृत इत्यन्ये । सौत्र-
त्वादिति परे । भाष्यकैयटेति । इदमेव युक्तम्, प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धे,
प्रत्याख्यानपरभाष्यसम्मतत्वाच्च । किञ्च वृत्तिमते 'कारके' इत्यधिकृतस्य कारणसामान्य-
वाचिनो निर्धारणसत्त्वमन्तस्यान्वयोऽसम्भवो न हि कारणानां मध्ये उपदानकारण-
मिति वत्कारणानां मध्ये कारणमिति सम्भवति ।

मैरवी ।

शयेनाह—उपधातोपप्रसङ्गस्त्विति । "हृलः ङनः शानच्" इति सूत्रेऽनुकार्यस्वरूपभङ्गेऽपि शास्त्री-
यद्वार्यङ्कृतमेवेत्याशयेनाह—सौत्रत्वादिवीति । मूलं—भाष्यकैयटमतमिति । तत्र भाष्ये—
"अयमपि योगः शक्योऽवकुम् । कयज्ञोमयाद् वृत्तिको जायते, गोलोमाबिलोमन्यो वृत्तां
जायन्ते, अवकामन्ति तास्तेभ्यः" इत्युक्तम् । तत्राऽप्यकामन्तीति प्रतीकमुपादाय 'लोक-
प्रसिद्धयाधयेणैतदुच्यते । लोके हि यद्यस्माज्जायते तत्तस्माच्चिर्गच्छति' इति कैयटेन
व्याख्यातम् । यदि प्रकृतिशब्दः कारणमात्रपरः स्यात्तदा दण्डादिनिमित्तकारणवाचकादपि
सूत्रसत्त्वे पञ्चमी स्यात् । प्रत्याख्यानपक्षे तु ततः कार्यस्य निर्गमाभावात्प्रत्याख्यान-
विरोधः स्पष्ट एवेति सूत्रे प्रकृतिशब्द उपादानकारणमात्रपर इति छिन्यते । अत एवाह—
इदमेवेति । इदमेव—भाष्यकैयटमतमेव । तत्रैव—उपादानकारण एव । अत एव मूलोक्तम्
'ब्रह्मण' इत्युदाहरणं वेदान्तसिद्धान्तानुसाधेयवोपाचम् । अत एव "यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते" इति ध्रुवौ 'यतः' इति पञ्चमी इदयते । वृत्तिकारमते तु वाक्यार्थोऽनुपचिरेस्ती-
त्याह—किञ्चेत्यादिना । इतिवदिति । व्यतिरेकविषये दृष्टान्तोऽयम् । ननु यदि प्रकृतिशब्द
उपादानकारणमात्रपरस्तर्हि "पुत्रात्प्रमोदः" इत्याद्युदाहरणानां यत्तिरिति चेत् ? पुत्रे
उपादानत्वारोपेति गृह्णान् । कारकाधिकारोऽस्य पाठकरणेन यथा न सूत्रजन्यशाब्दयोधा-

भावप्रकाशः ।

भाष्यदोषस्यान्यथापि निराकरणमाह—उपपत्तिः । अप्रकृतदृष्टान्तमुक्त्वा प्रकृत उपाह—जनेति । पूर्वमते-
ऽतिप्रसङ्गापत्तिरत आह—सौत्रत्वादिति । इहन्ती तावेति भावः । मूले सिद्धान्तमावादाह—इद-
मेवेति । भाष्यादिमतमनेवैशदर्थः । तत्रैव—उपादानकारणे देशदर्थः । मायाशबलं यदा जगदुपादानका-
रणमिषोपनिषद्विद्वान्तः । ननु तस्य लोके शास्त्रे चान्यथापि न प्रसिद्धिरत आह—प्रत्याख्यानेति ।
एतत्प्रत्ययस्यान्येवैशदर्थः । जायन्ते इत्यस्य ततोऽप्यकामन्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो निःसृजमाना उत्पद्यन्ते इति
वाच्यः । ब्रह्मापादानिका प्रजाकृतुकोत्पत्तिरिति बोधः । निःसृज्य लोकेऽपि स्थित्वा भव्यं, दधमन्नायते
तत्ततो निर्गच्छतीति लोकभयवशात् । स च श्ववहार उपादानकारणविशेष एवेति भाष्यमन्तम् । अत एव
ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति प्रमोदमुपलब्धिमाह—पुत्रात्प्रमोदः
इत्याद्युपादानत्वारोपेति गृह्णान् । एतच्च इति हेतुपदमपि तत्परमेवेति न विशेषः । एतत्प्राप्तित्वा-
त्वापत्त्या एतच्छ्रोत्रोपदेशमेवेति स्थित्वाह—किंपेति । प्रकृत्यानुपेनाह—कारणेति । दधमन्नायत्तं प्र-
मादं सप्तमीवाच्यत्वं तथापि प्रकृते हेतुपदेन तदर्थत्वाभावात्तथा आह—निर्धारणेति । असम्भव
मेवाह—नहीति ।

‘भुवः’ ॥ भवनं भूरिति । सम्पदादित्वाद्भावे विवप् । पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृप्रहरणमनुवर्तते, स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थकत्वादप्रयोगे इत्यर्थः । यतश्चेति । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यथः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनाऽर्थद्वारा प्रयुक्तान्निर्मायमाणाऽध्ववा-

शब्दरत्नम् ।

भावे किविति । व्याख्यानाज्जनिताह्वयाञ्चेति भावः । प्रभवतीति । प्रभव-
नमत्र प्रथमप्रकाशः । सूत्रप्रवनमप्येतदेव । अप्रयोग इति । तदन्तशब्दाज्ञानेऽपि तदर्थ-
ज्ञाने इत्यर्थः । यथा—‘प्रविश’ ‘पिण्डीम्’ इत्यादौ “हरयणः” इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या
यावत्तैकोदशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य दृष्ट्या सम्पूर्णवाक्यार्थबोधकता, तथा प्रकृते-
ऽपीति बोध्यम् । एवं फलेभ्यो यातोत्यादावपि । अर्थद्वारा प्रयुक्तादिति । तदर्थ-
भैरवी ।

नुपपत्तिस्तथैवार्थकल्पना उचितेति भावः ।

व्याख्यानादिति । प्राचां व्याख्यानादित्यर्थः । ननु यदि कर्तरि क्विप् तदा पूर्वसूत्रादेक-
देशस्य कर्तृपदस्याऽनुवृत्तिर्न स्वीकृत्येति व्याख्यमन आह—‘निसाह्वयादिति । भावविहि-
तप्रत्ययान्तजनिताह्वयोपादानम्पूर्वसूत्रेऽस्तीति तत्तस्यत्वादित्यर्थः । प्रथमप्रकाश इति ।
“हिमयतो गङ्गा प्रभवति” इति आप्योदाहरणात् सूत्रे प्रशब्दोपादानाच्च । हिमवदपादानको-
गङ्गाकर्तृकः प्रथमप्रकाश इति बोधः । आप्यरीत्या तु—हिमरतो निःसरमाणा गङ्गा प्रका-
शात् इति बोधः । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग इत्युक्तान्तदुक्तम्, उच्चारितस्यैव
शब्दस्य प्रत्यायकताया आप्यकारसम्मतत्वात् । अत एव पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शब्द-
साधनप्रति हेतुरिति नैयायिकानां व्यवहारात् आह—तदर्थेति । ल्यबन्तस्यार्थः । तदर्थज्ञान-
स्योपायमाह—यथेति । तथा प्रकृतेऽपीति । ‘प्रासादात्प्रेक्षते’ इति समुदायस्य प्रासादकर्मक-
पूर्वकालावच्छिन्नारोहणकर्तृकर्तृकान्तदुत्तरकालिकम्प्रेक्षणमित्यर्थे शक्तिः । एतच्छब्दमेव तत्र
शक्तिप्राहकम् । यत्र ॥ ल्यबन्तस्य साक्षात्प्रयोगस्तत्र तु न पञ्चमी, लोपप्रहणात् । एत-
त्पञ्चम्यर्थो ल्यबन्तार्थक्रियायाः कर्म, अधिकरणं वा । ‘आसनात्प्रेक्षते’ इत्येतस्मादासनाधि-
करणपूर्वकालावच्छिन्नोपदेशनकर्तृकर्तृकान्तदुत्तरकालिकं वर्त्तमानम्प्रेक्षणमिति बोधः । यत्र
यत्राग्नेन पञ्चमी तत्र सर्वत्र ‘फलेभ्यो याति’ इत्यत्रैव बोधप्रक्रियेति सूचयितुमाह—यमिति ।

भावप्रकाशः ।

चिनः प्रथमासप्तम्यौ स्वः । कालादिति । तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते ।

प्रपञ्चार्थमिति । न च “इतरस्त्वन्यनीचयोः” इत्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्, “अस्मात्तारो मन्द्रो वा” इत्यादाविव “पञ्चमी विभक्ते” इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

यत्तु—इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते । तद्यथा—चैत्रः शूरः, इतरः कातर इति । अतो नायमन्यार्थ इति; तन्मन्दम्, प्रतियोग्याऽऽकाङ्क्षाया उभयत्र तुल्यत्वाद् उदाहृतकोशविरोधाच्च । ऋते रुष्णादिति । कथन्तर्हि ‘पुरुषाराधनमृते’ इति ? प्रमादोऽयमित्येके । अन्ये तु ‘उभयसर्वतसोः’ इत्यत्र दृशिग्रहणात् ‘चैत्रं यावच्छीतम्’ इत्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः । युक्तं चैतत्, ‘ऋते द्वितीया च’ इति चान्द्रसूत्रात् । प्रभृत्यर्थयोग इति । प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः । तथा च “कार्विक्याः प्रभृति” इति भाष्यं

शब्दरत्नम् ।

परिच्छेद्यादित्यर्थः ।

सिद्धत्वादिति । अभ्यर्थयोगे तु न तेन सिद्धिः, निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात् । परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनाऽनिर्धारकत्वात् ।

तुल्यत्वादिति । तद्वद् ‘अन्यः कातरः’ इत्यस्यापि वस्तुं शक्यत्वादिति भावः । भेदवी ।

तस्माद्वास्यात्फलकमकाऽऽहणफलकं यानमिति बोधः । तादृशाथं ‘फलेभ्यो याति’ इत्यस्य शक्तिः । निर्मायमाणाच्चवाचिनः शब्दस्य पञ्चम्यन्तेनाऽर्थद्वारा यो योगस्तस्य स्वरूपमाह—तदर्थेति । परिच्छेदपरिच्छेदकभाव एव सम्यग् इति भावः ।

यथेतरशब्दस्य नीचार्थकस्य योगे “पञ्चमी विभक्ते” इत्यनेन निर्दिष्टत्वाऽन्यशब्दयोगेऽपि तेन सूत्रेण सिद्धी प्रकृतसूत्रेऽन्यशब्दग्रहणमपि कार्यमिति तु नेत्याशयेनाह—अन्यार्थयोगे त्विति । अनभिधानात् । अनुक्तेरित्यर्थः । यस्माच्चिदायं यश्च निर्दायते यश्च निर्दायते तस्य निर्दायणस्य प्रतीत्या तत्रैव तेन सूत्रेण पञ्चमी भवति । एतेन यत्र नीचार्थकस्येतरशब्दस्य प्रयोगस्तत्रापि प्रितयप्रयोगो भवतीति व्यनितम् । ‘चेत्रादितरो मैत्रो मौढ्येन’ इति यथा । ननु यथा नीचार्थकशब्दप्रयोगे निर्धारणस्योचितस्तथा भेदविशिष्टाचक्रान्यशब्दस्य योगेऽपि कुतो न निर्धारणम् ? भेदस्यैव निर्धारकत्वसम्भवाद् अह—परपर्येति । एतेन भेदस्य साधारणधर्मत्वञ्चनितम् ।

तद्वत्—चैत्रः शूरः, इतरः कातर इतिवत् । अनिशब्देनाऽन्यार्थकपरऽपरशब्दप्रयोगेऽपि सावप्रकाराः ।

तत्परीति । पञ्चम्यन्तार्थपरिच्छेदार्थवाच्यत्वादित्यर्थः । तदर्थेति पाठे तद्वत् योऽर्थः पञ्चम्यन्तप्रतिपादो योऽर्थ इति यावत् । यद्वा अत्र तापदेन पञ्चम्यन्त पठय्यते ।

अन्यार्थेति । अन्यार्थकत्वार्थः । तेन—‘पञ्चमी विभक्ते’ इत्यनेन । तथाचेतरशब्दग्रहणमपि प्रपञ्चार्थरूपमिति भावः । त्रितयसंनिधाने एव ‘यतश्च निर्धारणम्’ इत्यादिवत्स्य प्रवृत्तिरित्याशयेनाह—निर्धारणेति । अनभिधानात्—अनुक्तेः । नीचार्थकयोगे तु तदभिधानमस्येति भावः । ननु तत्र नीचत्ववदन्त्यपदवाच्यभेद एव तादृशो धर्म इति तदनभिधानं कुतोऽह—परपर्येति । तथाच साधारणत्वं तदर्थेति न कार्यसाधकत्वमिति भावः ।

तद्वत्—६५८ः ५५९ इतिवत् । अपि पठदिनमुदाहरणम् । सर्वं प्रथमादि च प्राच्यन्तेति

वचनग्रहणादिति । सामर्थ्यादवधिमात्रं विवक्ष्यते । तेन विनेति विशेष-
णांशस्तु नेति भावः । यद्वा—मर्यादेति शब्द उच्यतेऽस्मिन्स्वमर्यादावचनम्—
“आङ्मर्यादाभिविद्वद्योः” इति सूत्रम्, तत्र य आङ् छटः स उक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थः ।
परिहरेरिति । ‘परेर्वजने वा वचनम्’ इति वार्त्तिकस्यापक्षे द्विवेचनाभावः ।
परिरत्रेति । अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनेनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः ।
“प्रतिनिधिप्रतिदाने च” ॥ अस्मादेव निर्देशादभ्यां योगे पञ्चमी-
स्याहुः । मुख्यस्याऽभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनि-
र्यातन प्रतिदानम् ।

‘अकर्तरि’ ॥ पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् । शतेनेति । शत-
मिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वादणम् । “तत्प्रयोजको हेतुश्च” इति चकारेण
कर्तृसञ्ज्ञा च ।

शब्दरत्नम् ।

विशेषणांशस्तु नेति । तेन विनेति मर्यादा. तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्ता-
विति भावः ।

अस्मादेव निर्देशादिति । यस्मिन्नेन सुग्रीवेति, तत्र, पतङ्गघटकीभूतप्रस्थोः
प्रतिनिध्याप्यर्थकःशभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात् । उपादीयते इति । अस्य य
इत्यादिः । दत्तस्य—तत्पुत्रस्यमूल्यादेः । प्रतिनिर्यातनं—परावृत्त्य दानम् ।

तृतीयेति । हेतुतृतीयेत्यर्थः ।

भैरवी ।

कुत्र विशेषणांश इत्यपेक्षायामाह—तेन विनेति । तदाहित्यसरसाहित्यरूपविशेषणांश
इत्यर्थः ।

प्रावानुक्तिद्वन्द्ववति—परिवृति । आदिना प्रतिदानपरिग्रहः । ‘प्रद्युम्न. कृष्णात्प्रति’ अत्र
प्रतिशब्दः प्रतिनिध्याप्यर्थकः । तत्र प्रतिनिधिपूर्वकधायातोः कर्मणि किप्रत्ययः । प्रतिदानशब्दे च
भावे ह्युट । परञ्च यत्सम्बन्धिनो पते तत्तत्सुकात्पञ्चमीति सूत्रार्थः । उपादीयते इति
साकाङ्क्षमत्र आह—य इति । यद्वचन्तस्येव प्रतिदानम्याधितन्तस्य विनष्टत्वादस आह—
तत्पुत्रस्येति । मूल्यादेरिति । आदिना तत्सदृशवस्त्वन्तरपरिग्रहः ।

“कर्तृकरणयोः” इति सूत्रविहिततृतीयापवादत्वात् सम्मरतोत्पाशयेनाह—हेतुतृतीयेति ।
भावप्रकाशः.

‘ननु’ दूरीकरोति—तेनेति । तदाहित्यरसाहित्यरूपविशेषणेति भावः ।

प्राचोक्तं सङ्गठयति—यत्त्विति । अनेन—प्रकृतवृत्तेन । परमप्रेक्षेति । आदिना प्रतिदानपरिग्रहः ।
तथाच पञ्चम्यर्थः, प्रतियोगित्वसम्बन्धः, प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दो कर्मकिमावन्त्युच्यते । यासम्बन्धिनी एते
तत्सदृशत्वात्पञ्चमीति सूत्रार्थः । पत्रेनोमयश्चापि भावप्रत्यय इति हरदत्तोक्तमप्युच्यते । यत्तदोक्त्यसाक्षा
ब्रह्मवादाह—उपादीयते । ननु दत्तमेव न प्राप्यर्पये किन्तु दत्ता-उत्तमिति दत्तप्राप्यर्पणं प्रतिदानमित्यसं-
गतमत्र आह—तत्पुत्रस्येति । दत्तपुत्रस्यमूल्यवस्तुन इत्यर्थः । आदिना वस्तुपरिग्रहः । यत्रच मुख्यमूल्य-
स्यादिना तदेव वस्तु प्रापयितुमिति प्रतिपत्तेरदोष इति भावः । प्रकृतानुसारेणाह—परावृत्त्येति । एतेन
तथापक्षादापुनरुक्तमिति सूचितम् ।

मूल्यतृतीयायास्तन्नामाप्या आह—हेत्विति ।

योगविभागादिति । एतच्च “हेतुमनुष्येभ्य” इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्थिरां चेति । ‘बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः’ इति वार्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः ।

‘पृथग्विना’ ॥ समुच्चयार्थमिति । निर्पातानामनेकार्थत्वादिति भावः । पञ्चमीति । तत्र मण्डूकालुत्या पञ्चमी । द्वितीया तु सन्निहितैव ।

दूरं, दूरात्, दूरेण चेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च “दूरान्ति कार्येभ्य” इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्तनादधिकरणेऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोद्धव्यम् । तथा च प्रयुज्यते—‘दूरादावसथान्मूत्रम्’ इति । आवसथस्य दूरे इत्यर्थः । असत्त्वेति । सत्त्ववचनत्वं च तद्विशेष्यकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्राति-

शब्दरत्नम् ।

हरदत्तग्रन्थे इति । आप्ये तु न वक्ष्यते । इह—अगुणे स्त्रियां चेत्यत्र ।

सन्निहितैवेति । उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानानादिति बोद्धव्यम् । सप्तम्यपीति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः । तद्विशेष्यकत्वमिति । सत्त्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः । “दूरान्ति कार्येभ्य” इत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनाऽनसत्त्ववाच्यतां बोद्धव्या । “सप्तम्यधिकरणे च” इत्यत्र अनुवृत्ते तु नास्य सत्त्वबन्धो व्याख्यानानादिति भवेत् ।

हरदत्त इत्यनेन सूचितामरुचिप्रकटयति—आप्ये त्विति । इहेत्यस्य स्त्रियामित्येवार्थ इति भ्रमवारणायाह—अगुण इत्यादि । एवञ्च तादृशवार्तिकनिर्देशात्सूत्रे यद्विशेषणद्वयन्त-प्रायिकमिति कल्पनीयमिति भावः ।

ननु सन्निहितत्वाद् द्वितीयाया एव समुच्चयः स्यादत आह—उभयोरिति । व्याख्यानानादिति । “अन्यतरस्यान्मण्डूकसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यति” इति आप्योक्तिरुपादित्यर्थः । अधिकरणे विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रातिपदिकार्थ इति । विशेषणत्वमिति । अभेदेनेति शेषः । एतच्च सत्त्ववचनद्वयकत्वं यत्रास्ति तत्र सत्त्ववचनत्वव्यवहारः । उदाहरणे इति । ‘ग्रामस्य दूरन्तूराद् दूरेण वा’ इत्यत्र दूरादीनामस्यादिक्रियान्वयित्वेनाऽसत्त्ववचनत्वमस्तीति भावः । नन्वेवंसति “सप्तम्यधिकरणे च” इति सूत्रे तस्याऽनुवृत्तापि ‘दूरादावसथात्’ इत्यत्र दूरादस्य देशविशेषप्रतिपादकतया सत्त्ववचनत्वात्पञ्चमी न स्यादत आह—सप्तम्य भावप्रकाशः ।

हरदत्तेति । संज्ञाक्रियात्रयव्यतिरिक्तं यमेवार्थं गुण इति तदभिमानः । अनेन सूचितामरुचिमाह—आप्ये त्विति । एतेन तथा प्रज्ञाशुक्लमासत् । इहेत्यस्य स्त्रियामित्येवार्थं मूलप्रतीयेतेऽत आह—अगुणे इति । तत्प्राप्तवार्तिकं तयोः प्राविशवबोधमिति गूढाकृतम् ।

ननु सन्निहितत्वाद् द्वितीयायामुचय एव स्यादत आह—उभयोरिति । व्याख्यानानादिति । अन्यतरस्यान्मण्डूकसामर्थ्यात्पञ्चमी भविष्यतीति आप्योक्तिरुपादित्यर्थः । वस्तुतस्तु एत एव आप्योक्तमुचय एव, न द्वितीयायामुचयः, फलमावाहः । “ततोऽन्यत्रापि दूरयते” इत्यनेन तत्र तद्विशेषः । एतेन तथाप्रकाशाशुक्लमासत् इति स्पष्टम् । अपि ह्यने विभक्तिचतुष्टयस्य वक्ष्यमाणत्वादाह—प्रातिपदिकार्थेति । तद्विशेषणत्वात्—विशेषणत्वविशेषणत्वात्तद्विशेषणत्वं यदि न दूरेऽत आह—सत्त्वेति । उक्तकल्पन-समुच्चयेनेन तद्विशेषणत्वमिति तदर्थमित्यर्थः । नन्वेवं वक्ष्यमाणत्वः तन्नास्ति तद्विशेषणत्वादाह—दूरादिति । उदाहरणे इति । आगरेकवचनं, आगरेण दूरं दूराद् दूरेण वेत्यादिषु । श्रियेति । दूरादीनामावार्तिकेत्यर्थः । नन्वेवमुचयत्वेनेनेन स्यात् तथाच दूरादावसथा-मूत्रमित्यादौ न स्यात्तत्र

पदिकार्यविशेष्यकं व्युदस्यते । तदाह—दूरः पन्था इति । एतेन “करणे च स्तोक” इति सूत्रे “करणे किम्-क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत—स्तोकं पचति, क्रिया न द्रव्यम्” इति प्राचां ग्रन्थो व्याख्यातः । यत्तु—तमनूय क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वाऽवश्यम्भावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेव चिन्त्यम्, धातुवाच्यायाः क्रियाया असत्त्वरूपस्याऽऽकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः, कृद्भिहित-भावचलिलङ्गसङ्घाद्ययोगत्वमात्रेण तदुपपत्तेः । यद्यपि “इतशाधिकः शय्यन्ते”

शब्दरसम् ।

वाच्यम् । क्रिया न द्रव्यमिति । एव च तत्समानाधिकरणविशेषणत्वाद्वा स्तोकाशब्द-स्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः । तमनूयेति । प्राचा ग्रन्थमनूयेत्यर्थः । तदनुप-पत्तिः—असत्त्वानुपपत्तिः । कृद्भिहितभाववदिति । वैधर्म्यं दृष्टान्तः । यद्वा—

भैरवी ।

वीति । अनूयते तु—अनूयते “दूरान्तिर्कायम्” इत्यस्मिन् । अस्य—असत्त्ववचनेत्यस्य । व्याख्यानादिति । आकरोक्ततादृशोदाहरणप्रदर्शनमूलकयाख्यानादित्यर्थः । क्रियाया द्रव्य-त्वाभावेऽपि कथं तद्रूपमनूयेत्युपपत्तिरत आह—एवमेति । क्रियाया भद्रव्यत्वे च । क्रियायां यद्भेदेन विशेषणमल्पत्वावच्छिन्नतत्वाचरुस्य स्तोकादिशब्दस्याऽसत्त्ववचनत्वमस्तीति भावः । तमनूयेत्यस्य व्याख्यातत्वविनिष्टमनूयेत्यर्थः इति भ्रमराशनायाह—प्राचामिति । असत्त्वानुपपत्तिरिति । “विशेष्यद्रव्यम्” इति लक्षणस्य करणादिति भावः । ननु कृद्भिहितो भावः “पाकः” इत्यादावस्ति, तत्र लिङ्गसकृपायोगित्वमेवास्ति, असत्त्वत्र कथमसत्त्ववचनत्व-मिति दृष्टान्तासंगतिरत आह—वैधर्म्यं दृष्टान्त इति । एवञ्च “पाकः” इत्यत्र भावो घञ्प्रतिपाद्यो यथा द्रव्यवत्प्रकाशते तथा प्रकृते नेत्यत्र कार्यं । साधर्म्येऽपि दृष्टा-तत्त्वस्य सम्भवे वैधर्म्य-पर्यन्तस्यानुचितत्वमित्याशयेनाह—यदेतत् । “अव्ययकृजो भावे” इति सिद्धान्तात्प्रादिशब्द-प्रतिपाद्यक्रियाया यथाऽद्रव्यत्वन्तथा धातुपस्थाप्यकलस्यापि यथास्वमस्तीति दृष्टान्तत्वं भावप्रकाशः ।

तस्य द्रव्यविशेषणत्वादत आह—सप्तम्यधीति । अनूयते तु—“दूरान्तिर्कायम्” इत्यस्मिन्निर्देशः । अस्य—असत्त्ववचनेत्यस्य । व्याख्यानादिति । आकरोक्तारिति भावः । एतेन तत्रानुपपत्तिः प्रातिपदि-कार्ये विविधत्वेति सूचितम् । तत्र व्याख्यानं प्रकाशे स्पष्टम् । नन्वेतावता कथं तद्रूपमनूयतिरत आह—एवमेति । क्रियाया भद्रव्यत्वे चैवार्थः । तत्समानेति । तस्या संयोगरूपक्रियायाः समानाधिक-रणं यद्विशेषणमस्तीति विनिष्टमनूयेत्यर्थः । अत्र—स्तोकं चलतीत्यादी । तमनूयेत्यस्य व्याख्यातत्वविनिष्टमनूयेत्यर्थवारणायाह—प्राचामिति । प्रसादकृजान् । मूले क्त्वा—प्रकाशकृजः । तददे-नान्यपपत्तमर्थाप्रमायाह—असत्त्वेति । क्रियाया विशेष्यत्वेऽसत्त्वरूपत्वानुपपत्तित्यर्थः, विशेष्य द्रव्यमिति लक्षणादिति भावः । पाकपादयेनाह—कृद्भीति । पाकस्यापीति यथा द्रव्यवत्प्रकाशत्वात् प्रकृते नेति भावः । साधर्म्यदृष्टान्तसम्भवे तथा न युक्तमह आह—यदेति । “अव्ययकृजो भावे” इति विहितत्वादे-स्तदमनूयित्वेन यथा तत्त्वं तथा धातुपस्थापकनस्यापीत्यर्थः । नहि क्रियाया विशेष्यत्वाङ्गीकारे असत्त्वरूपत्वं नेति वचनमस्ति, नवा तल्लक्षणमस्ति, नवा तत्त्वान्वितिक, नवा तत्त्वमिह, फलप्राप्ताद्योमिवो विशेष्यवि-सरला ।

सरला ।

इति योध्यमिति । परे तु द्वितीयासमुच्चया न कथम्, “दिना वात, दिना वर्षन्” इत्यादी कृतेऽश्रयाग एव “तत्तद्व्यवहारिण इत्येते” इत्यनेनैव सिद्धेः । अत एव भावे द्वितीया समुपयो नोक्तः । अत एव “कारणे च” इति सूत्रे द्वितीयासमुच्चया न । अन्यथा अत्र द्वितीयासमुच्चये वचनोप-सम्प्रयोगविहितया तदनुपपत्तिरिति प्राहुः ।

यश्च, तथाऽपि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाऽभावे निर्वाध एव । उक्तञ्च—
क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवावधार्यताम् ॥
इति पञ्चमी ।

शब्दरत्नम् ।

भवतीत्यादाधिति । पश्य मृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः । लिङ्गस्येति । तन्निरूपित-
विशेष्यसायामेव द्रव्यत्वमिति भावः । क्रियानाधारेति । धात्वर्थानाधारेत्यर्थः ।
करणत्वादिभिरिति यावत् । स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्भ-
युज्यते इत्यर्थः । इयमेव—लिङ्गकरणत्वादिभिरसम्बन्धरूपैव । असत्त्वरूपतेत्येतदपेक्ष-
कीलिङ्गनिर्देशः ॥

इति पञ्चमी ।

भैरवी ।

हरणमाह—पश्य मृगो धावतीत्यादि । अत्र धावनक्रियाया दृशिक्रियाकर्मत्वमस्ति । एतच्च प्राक्-
प्रतिपादितम् । तन्निरूपितेति । लिङ्गनिरूपितेत्यर्थः ।

वस्तुपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्था भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

इत्यत्र भेद्यत्वेनेति यदुक्तं तदविरोधसम्पादनार्थमुक्तम् । भेद्यत्वेनेत्यस्याऽविशेष्यत्वे-

नेत्यर्थः । एवकारेण लिङ्गनिरूपितविशेष्यतागुण्यत्यमेवासत्त्वरूपत्वमित्युक्तम् । क्रिया-

शब्दस्य व्यापारमात्रे प्रसिद्धे व्यापारानाधारकारकत्वमकारकमपि तदनन्वयित्वं वक्तुम-

शक्यम्, 'पश्य मृगो धावति' इत्यत्र कर्मत्वान्वयस्य स्वीकारादत्र आह—यावयेति । कार-

कपदमत्र कारकत्वादिपरम्, तत्फलितार्थमाह—करणेति । मन्वेवमपि "ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-

कामो यजेत" इत्यादौ आख्यातोपात्तभावनाया यज्ञात्वर्थस्य यागस्य करणत्वेनाऽन्व-

योऽपि दृष्ट इति दोष इत्यत्र आह—स्वातिरिक्तेति । अत्र स्वपदद्वयणत्वाश्रयबोधकपदपरम् ।

पदान्तरेत्यनेन स्वस्यापि पदस्यवहार्यत्वं ध्वनितम् । एवञ्च—लिङ्गस्य क्रियानाधारकाणि—

कारकाणि च, एते क्रिया न युज्यत इति यदियमेवासत्त्वरूपतेति कारिकार्थः । एतत्का-

रिकायां यादपमेत्येत्तुर्कं तत्कथमिदं शब्दस्य यज्ञात्वर्थस्यारोपितत्वविष्टित्य परामर्शनं

तस्याऽसत्त्वरूपत्वेन नृपसकत्वस्य प्राप्तेरत्र आह—लिङ्गेत्यादि । कीलिङ्गनिर्देश इति । सर्व-

नाम्नामुद्देशविधेयान्यतरलिङ्गत्वस्य सुप्रसिद्धत्वादिति तात्पर्यम् ।

इति पञ्चमीविवरणम् ।

भावप्रकाशः ।

ग्रहः । तत्रैव—क्रियायामेव । स्फुटोभविष्यति चेदमुत्तरार्थः । शब्दार्थ इति । अत्र एव मूलेऽपि कर्मत्वोत्पत्ति-

सङ्गच्छते इति भावः । तन्निरूपितेति । लिङ्गनिरूपितविशेष्यतायां स्यादमेवेत्यर्थः । तथाच लिङ्गनिरू-

पितविशेष्यं द्रव्य-उद्भिन्नमद्रव्यमिति लिङ्गानन्वयविशेष्यतासत्त्वरूपत्वमित्येतदेवकारेण ध्वनितम् । क्रियानाधारेण

व्यापारभावस्य आह—धात्वर्थेति । कारकत्वस्य उक्तिरप्युपात्तकृतिमाह—करणत्वादीति ।

मन्वेवमपि यद्येतेत्यादावाख्यातोपात्तभावनायां यन्मुपात्तयागस्य करणत्वेनान्वयद्वारेण एवात्र आह—

स्वातिरिक्तेति । एवं करणत्वापाद्यबोधकम् । पदान्तर इति । अनेन स्वस्यापि पदार्थं ध्वनितमित्यर्थः ।

तथाच लिङ्गानि च क्रियानाधारकारकाणि चेति द्रष्टव्यं, तेषां क्रिया न सम्भवति इत्येव तस्या अस-

त्वरूपता एव यथावन्तमिति कारिकार्थः । तत्रेदेवेत्युच्यते, अत्रान्वयक्रियापदमप्येव नृपसक-

त्वाप्येव आह—लिङ्गेत्यादि । सर्वनाम्नामुद्देशविधेयलिङ्गयोर्द्विचिन्त्यत्वात् । विचित्रमिदं सर्वम-

त्वादिति दिक् ॥

इति पञ्चमी ॥

राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्राधानादेव पठो । तदर्थश्च पुरुषे विशेषणम् । प्रधानान्तु न पठो, उक्तन्यायविराधात्, शेषत्वाभा-

शब्दरत्नम् ।

प्रत्ययार्थस्य-सम्बन्धस्य । प्रकृत्यर्थम्-राज्यार्थम् । प्राधान्यादिति । संसर्ग-विशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादिति भावः । तदर्थश्च—प्रकृत्यर्थश्च । विशेषणम्, पञ्चार्थसम्बन्धेनेति भावः । यत्तु—तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः सम्बन्ध इति ; सन्त, तस्य संसर्गविधयेव मानस्य भाष्यादिसम्मतत्वात् । उक्तन्यायेति । प्रकृत्यर्थ-भैरवी ।

‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र ‘पठो शेषे’ इति सूत्रेण पठो राजनृसंज्ञादेव भवति, न तु पुरुषशब्दात् । अत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां माह—प्रत्ययार्थस्येत्यादिना । “प्रकृतिप्रत्यया सहार्थमभूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायस्तिङ्गन्ते व्यभिचरितोऽत आह—संसर्गोत्पादि । प्रत्ययार्थः—स्वस्वामिभावरूपः संसर्गः, विशेष्यः—पुरुषः, एतद्ब्रह्मनिष्ठा या विषयता—संसर्गत्वरूपा विषयता विशेष्यत्वाक्या विषयता च, एतद्ब्रह्मनिरूपितत्वस्य राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायां स्वीकारादिति भावः । विशेषणतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्वनियमादाह—वधवर्थसम्बन्धेनेति । यतो राजपदार्थनिष्ठप्रकारतायामभयनिरूपितत्वमतः सम्बन्धनिष्ठविषयतापि प्रकारतानिरूपितेति गौणस्तत्र प्रकृत्यर्थमप्रति प्राधान्यव्यवहारः । भाष्यादौति । समर्थसूत्रस्य भाष्यादौत्यर्थः । “पठो शेषे” इति सूत्रेण पठो विशेषणत्वेन विवक्षितादेव, न तु विशेष्यत्वेनाऽभिहितादिति प्रतिपादयति—मूढे—प्रधानादिति । प्रधानत्वेन विवक्षितवाचकात्पुरुषशब्दादित्यर्थः । उक्तन्यायेति । “प्रकृतिप्रत्ययो सहार्थमभूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानम्” इति न्यायेनेत्यर्थः । अयन्यायस्तिङ्गन्ते व्यभिचरितोऽतो भावार्थमाह प्रकृत्यर्थस्येति ।

अयमभावः—यदा राजा स्वामित्वेन, पुरुषस्तु स्वत्ववत्त्वेन विवक्षितस्तदा राजसम्बन्धी पुरुष इति बोधो भवति । यदि पठो पुरुषशब्दादिक्रियेत तदा प्रकृत्यर्थस्य पुरुषशब्दार्थस्य प्रत्ययार्थनिरूपितप्राधान्यापत्तिरिति । इदञ्च समाधानं पठवर्थसम्बन्धस्य प्रकारतया भानमभ्युपेत्य । यदि तु पठवर्थस्य संसर्गतयेव भानमभाष्यसम्मतमिति तथैव स्वीक्रियते । अत एव “पठो शेषे” इति सूत्रभाष्ये “राज्ञः पुरुषः” इत्यत्र राजा विशेषणपुरुषो विशेष्य इत्युक्तमन्यथा सम्बन्ध विशेष्यतया विशेषणतया वा भूयादित्युच्यते तदाप्याह—मूढे—शेषत्वा-स्मरणश्चेति । पुरुषपदार्थस्य शेषत्वाभावादित्यर्थः । प्रातिपदिकार्थमाश्रूयति । स्वार्थस्य प्राधान्यविषयायामप्रातिपदिकार्थमाश्रूयति, क्रियाविशेषणत्वविषयायाङ्कारकारकः । एवञ्च प्रथमादिभिर्भाष्ये तस्मादनेन पठो इति भावः । नैवमिति । उक्तद्वैविध्यरहितः । पठो भवत्येवेति । राज्ञः पुरुषस्य धनमित्यादौ यथा । विशेषण इति । शुक्लशब्दे इत्यर्थः । प्रकृतिरनेन विवक्षिते इति शेषः । प्राधान्ये चरितार्थत्वादिति । एवञ्च प्रधाने ‘पठो’ इत्यत्र चरितार्थायाः प्रथमाया ‘राज्ञः पुरुषः’ इत्यत्र राज्ञ इति भागे चरितार्थाया पठया विशेषणे परत्वाद्वाधापत्तिरिति भावः । पठोवाच्यः सम्बन्धः स्वस्वामिभावादिति । स च स्वत्यस्यामि-रवसमूहस्य एव, न तु स्वत्यमात्रस्य स्वामित्वमात्रं वा । तस्यैकव्यक्तिमाश्रूयितया सत्य-भावप्रकाशः ।

भाष्यकन्दर्पे दिग्भ्याश्चकारादेन व्यभिचरितत्वेन साधारण्यसाह—संसर्गेति । परत्ययार्थसम्बन्ध-वशादिनिष्ठपठविषयानि क्रियारथेत्यर्थः । प्रकारतायां—यथादिनिष्ठायाम् । यथाच गौशब्दत्र तावत्र तावत्प्रकार इति भावः । यथापठपुरुषशब्दोपपत्तिरिति । पठवर्थेति च । तमेव—यत्तु तदर्थेति । तस्य—यथावाच्यसाधारण्यं । भाष्यादौति । उक्तव्यत्ययमाध्यादीत्यर्थः । प्रतिपदित्ति-रवसमूहः । भाष्येन व्यभिचरितत्वेनाऽनोक्तवादेपक्षवत्त्वमिति भावः—प्रकृत्यर्थेति । यथावर्थे-

वाच । पुरुषशब्दो हि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्यको वा । यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि पठ्ठी भवत्येव । यत्तु—अप्रधानं शेष इति, तत्र, प्रातिपदिकार्थमात्रे 'शुक्लो घटः' इत्यादौ विशेषणे पठ्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया वाचः, तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाऽविवक्षायां 'रूपवान्' इति, तद्विवक्षायां तु 'नीलः, पीत' इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ।

सम्बन्धरत्नम् ।

एतैव प्रत्ययार्थं प्रति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः । राजसम्बन्धो पुरुष इत्येव बोधादिति भावः । शेषत्वाभावमुपपादयति—पुरुषशब्द इति । इदमपि—कर्मादीनां सम्बन्धसामान्येनाऽन्वयविवक्षणमपि ।

मैरवी ।

न्यत्वाद्योगात् । सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्याम्भिन्नः उभयसम्बन्धो भवति । न चोक्ताऽन्यतरस्य पट्टीवाच्यत्वेऽपि तत्र आश्रयत्वनिरूपकत्वान्यतरसम्बन्धेनोभयसम्बन्धिबृत्तित्वमस्तीति वाच्यम्, निरूपकतासम्बन्धस्य बृत्त्यनियामकतयोभयत्र सम्बन्धवत्त्वप्रतीत्यसम्भवात् । उक्तसमूहस्य वाच्यत्वे तु तस्य सम्बन्धमभिन्नतया राज्ञि स्वामित्वस्य सर्वं पुरुषे स्वरत्वस्य सत्त्वमाश्रयतपैव पर्यंत इति सम्बन्धिबृत्तित्वनिर्वाहः । समूहस्यैव वाच्यत्वे "यस्मादधिक्यस्य चेद्वत्त्वचर्न तत्र सप्तमी" इति सूत्रमाप्यमपि साधकम् । तत्र हि—"अधिप्रद्वत्ते पञ्चाङ्गाः" इत्याज्ज्ञेन सूत्रेण ब्रह्मदत्तशब्दात्सम्बन्धसम्बन्धाल्लब्धात् "कर्मप्रवचनाप्युक्ते द्वितीया" इति द्वितीया प्राप्नोति । अधिद्योत्यस्य ब्रह्मदत्तनिष्ठसम्बन्धस्य सप्तम्योक्तत्वेऽपि तद्द्योत्यस्य पञ्चाङ्गनिष्ठसम्बन्धस्य तयाऽसम्प्रत्ययात्—इत्युक्तम् । उपपद्विभक्तैरिति न्यायेन समाहितमिति त्वन्यत् । अत एव स्वस्वामिभावोऽव्यवायव्यविभाव-आधारापेयभाव-प्रतिशोध्यनुयोगिभावो-विशेष्यावधपणमावादि सम्बन्ध इति प्रामाणिकानां व्यवहारः । हरिकारिकयाप्येतस्फुटम् । तेन हि—

द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वाद् गुणेषु व्यतिरिच्यते । तत्राभिधोयमानत्र प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

इत्युक्तम् । अत्र द्विष्टत्वकथनेन वृत्तिनियामकसम्बन्धस्योभयवृत्तित्वमावश्यकमिति स्पष्टमेव । असौ—सम्बन्धः, परं—विशेषणत्वम् अर्थः—प्रयोजनं यस्य सत्त्वाद्विशेषणतानियामकत्वाद्, गुणेषु—विशेषणतया विवक्षितेषु राजप्रभृतिषु, व्यतिरिच्यते—उद्भूततया प्रतीयते, भेदे सति विशेषणतया यो विवक्षितस्तस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवेन सम्बन्धाकाङ्क्षायाः सत्त्वाच्चतैरोद्भूततया प्रतीयते । विशेष्ये तु पदान्तराऽसमभिध्याहारे स्वप्रवृत्तिनिमित्तनिरूपितविशेष्यतया प्रतीयमानस्य न बहिर्भूतसम्बन्धाकाङ्क्षेति ॥ सम्बन्धस्य विशेष्यतानियामकत्वव्यवहार इत्याह—तत्राभिधोयमानेत्यादिना । प्रधाने उपकारश्च पदान्तरसमभिध्याहार सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नविशेषणतानिरूपितविशेष्यतया भावप्रकाशः ।

वैयर्थ्यः । प्रत्ययार्थं प्रति—प्रधानादुत्पन्नपद्यर्थं प्रति । तत्र हेतुमाह—राजेति । तत्रैव तस्यापादत्तात् । अन्यथा तु तस्यैव मूले एव स्पष्टः । एतेन सम्बन्धाविधानाय पद्ययामन्यतरतो जाग्यायामन्यस्य प्रातिपदिकार्थवृत्तित्वं सुबच्च तत्र पूर्वमेव प्रबानोत् ॥ न स्यादिति पूर्वपक्षे भावकसमाधानस्याप्युक्तत्वा-च्छेदित्यादि ऋग्वेत्स्य-त नमोक्त चिन्त्यमिति रत्नाकरोक्तमपास्तम् । शब्दप्रयोगस्याप्रयुक्तत्वेन तथाप्रयोगाद्विवक्षितार्थप्रतीत्यापत्तेः । तद्वदन्वयाह—शेषत्वाभावमिति । तथाचान्तरहन्नावेन तत्र प्रथमेति भावः । पट्टीविवक्षयोरन्तरपदमर्थे इयमपि न्यायसिद्धेस्तुतिमत आह—कर्मादीनामिति ।

सतामिति । एवं च 'नपुंसके भावे कृत्य योगे शेषत्वविवक्षायां च' इति 'तृप्पयर्थानां करणे षष्ठी वा' इति च प्राचां ग्रन्थे पञ्चमानं नापूर्वं वचनमिति भावः । सर्पिष इति । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे, अधोगर्थद्वयेशां कमणि, कृञः प्रत्ययत्ने, रुजार्थानां भाववचनानामञ्चरे; आशिषि नाथः, जासिनिप्रहणनाटकाथ-पिषां हिंसायाम्, व्यवहृपणोः समर्थयोः, कृत्वोर्थप्रयोगे कलिऽधिकरणे, इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता, तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथाहि—तत्र 'शेष' इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धैव । तदयमर्थः—

शब्दरत्नम् ।

नापूर्वमिति । "षष्ठी शेषे" इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः । अष्टसूत्रीति । "कृत्योर्थे" इति सूत्रं वृत्तिरोक्त्योद्घुतम् । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्तते, मध्ये विच्छेदादित्यन्ये । तेषां सप्तसूत्रीति बोध्यम् । अनुवर्त्तत इति । अत एव "अधोगर्थ" भैरवी ।

भासमानत्वरूप एव, सम्बन्धस्य द्विष्टत्वभावत्वादिति भावः । एतेन 'राज्ञः पुरुषः' इत्यादौ 'राज्ञः' इति पदान्तरसमभिव्याहारे सत्येव पुरुषे सत्त्वप्रतीपते न त्वन्यथा । राज इत्यादेस्तु पदान्तरसमभिव्याहारे विनाम्यभ्यासतत्त्वसम्बन्धितानामन्यनिरूपितविशेषगत्वस्य प्रतीतिरिति राजनि तादृशसम्बन्धैकदेशः स्वामित्वमवगम्यमानमन्यथानुपपत्त्या पुरुषे सत्त्वमवगमयति । अतस्तस्य तादृशसम्बन्धाश्रयत्वम्वहिरङ्गमिति पुरुषात्प्रपञ्चैव भवतीत्यपेक्षम् । पुरुषादिपदप्रयोगे किञ्चदिति जिज्ञासा भवति, सा पुरुष इत्युक्ते निरर्चत इति । परममूले—षष्ठ्येवेत्युक्तम् । तत्रत्या षष्ठी यदीदमा परावृत्त्यते तदा इयमपीत्युचित्यन स्विदमपीत्यतो व्याचष्टे—इदमपीत्यादिना ।

नापूर्वं वचनमित्यत्र हेतुः स्पष्टतया नोपन्यस्त इति हेत्वाकाङ्क्षाऽनुत्पत्तये आह—षष्ठीशेषे इति । ननु परममूले 'सर्पिषो जानीते' 'मातुः स्मरति' 'पयोऽक्षरूपोऽस्तुते' इत्युदाहरणानि "षष्ठी शेषे" इत्यस्वेवोक्तानि, इदमनुपपन्नम्, "षष्ठी शेषे" इति सूत्राव्ययजानेन 'ज्ञोऽविदर्थस्य' इत्यादि सप्तसूत्र्या अष्टाध्याय्याभ्यासात् । तत्र ज्ञाधात्वादीनां विशिष्टपाठात्तदुदाहरणत्वस्यैव युक्तत्वात् । किञ्चाऽव्यवहितसूत्राण्युपपन्नं व्यवहितपूर्वस्य "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इत्यादिसूत्रस्य धारणमप्यनुपपन्नम्, "षष्ठी शेषे" इति सूत्रस्य व्यापयानोत्तरं "ज्ञोऽविदर्थस्य" इत्यादिसूत्रस्याफगानस्योचितत्वादित्याकाङ्क्षायामाह—मूले—ज्ञोऽविदर्थस्येत्यादि । इति । 'सर्पिषो जानीते' इत्याद्युदाहरणवत्तर इत्यर्थः । यथाधृतमूलासङ्गतिपरिहारार्थमाह—११शेषेतीति । मूलासङ्गतिमेवाह—नस्तु इति । तत्र—कृत्योर्थे इति सूत्रे । मध्ये—"द्विष्टद्विष्टस्य" इत्यादिसूत्रेषु । अन्ते—भाष्यकृतः । तेषामिति । अत इति शेषः । अत एव—

भाष्यप्रकाशः ।

इह पष्ठयेव न तु तल्लुक् । तथा च लुक् प्रयोजकीभूतः समास एव नेति ।
तथा च वार्तिकम्—‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न’ इत्यादि । हरिश्चाह—

कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ इति ।

तेन शेषत्वविवक्षायां ‘सर्पिपो ज्ञानं’ ‘मातुः स्मरणम्’ इत्यादीन्व्यसमस्तान्येव साधूनि । ‘हरिस्मरणम्’ इत्यादीनि तु शेषत्वाऽविवक्षायां कृयोगपष्ठ्या

शब्दस्तेनम् ।

इति सूत्रे “शेष इति वक्तैते” इति भाष्ये उक्तम् । ननु तद्वलात्तुल्यभावोऽस्तु, समासाभावः कुत इत्यत आह—तथा चेति । ‘प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते’ इति वार्तिक्यलक्षणा कल्पनेति भावः । वस्तुतो निषेधवार्तिकेऽनुवादायेमानि सूत्राणाति बोध्यम् ।

स्मरणमिति । कान्ते वयुद् । कृयोगपष्ठ्येति । अत एव समासनिषेधप्रकरणे पदानि नोक्तानि । तथा सति कर्माद्यर्थकपष्ठ्यामपि समासनिषेधापत्तेः, “दिवस्त्वर्थस्य” भैरवी ।

“शोऽविद्वर्थस्य” इत्यादिसूत्रेषु ‘शेष’ इत्यस्याऽनुवृत्तिसत्त्वादेव । तद्वलात्—“षष्ठी शेषे” इति सूत्रसिद्धपष्ठ्याः पुनर्विधानबलात् । कुत इति । यदि समासवाधस्यापि कल्पना तदा लक्षणद्वयबाधः स्यात्, मन्मते त्वेकस्यैव बाध इति लाघवमिति भावः । तथाचेतीति । इदञ्च ‘तथा च वार्तिकम्’ इत्यत्र दस्तथाच शब्दस्त्वस्य प्रतीकधारणम् । वार्तिकतादिति । कथमेतत् तस्य वार्तिकस्याऽपूर्वत्वमिति प्रतीयते । पुनश्च न युक्तमित्याशयेनाह—वस्तुत इति । मूले—कारकैरिति । करणकर्मकारकैः । व्यपदिष्टे—अत्र व्यपदिष्ट इत्यत्र भूते कप्रत्ययः । एतेन यदा शेषस्येन विवक्षा तदा तादृशापदेशस्य निवृत्तिरिति ध्वनितम् । श्रूयमाणक्रिये बहुमीदृशमातोऽयम् । अधोगतत्वादिषु प्रमन्यपदार्थः । प्रतिपदम्—पदम्पदमुच्चाये या विहिता सा समासस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

करणे लुङिति । समस्तेऽसमस्ते चेति शेषः । अत्र एव—कृयोगलक्षणपष्ठ्या समासस्येदत्त्वादेव । न केवलनिषेधप्रकरणे एवाम्पठेऽनिष्टमेव, किन्तु गौरवमपीत्याह—दिवस्त्वर्थेति । अत्रयाम्पठे तु “अधीगर्भे” इति सूत्रात्कर्मणोत्यस्य सम्यग्भस्त्वत्रेति भावः । न च “षष्ठी शेषे” “अभयप्राप्ती कर्मणि” “दिवस्त्वर्थस्य” “विभाषोपसर्गे” “द्वितीया माहणे” इत्यादि कृत्योर्थत्यन्तं पठित्वा “कस्य च” इत्यादि पठनीयम् । तथा च “दिव” इति सूत्रे भावप्रकाशः ।

माह—अत एवेति । तद्वलात्—सप्तमनीवनात् । कुत इति । अनुगदयबाधे मानाभाव इति भावः । तथाचेतीति ‘तथाच वार्तिकम्’ इत्यत्र प्रतीकम् । अत्र एवाह—प्रतिपदेति । अन्यथा तस्य वाचनिकत्वं तु कदापि प्रकरणेऽर्थे प्राप्ते वार्तिके तस्यानुवादसिध्यर्थत्वापत्त्या अनुवादव्यवहारपितृवाच वार्तिकपूर्वत्वापेक्षया सूत्रागमेव तदनुचितमिति भावः ।

करणे वयुदिति । इदञ्च व्यक्ते व्यक्ते च कल्पम् । एतद्वत्त्वात्कर्मणुपदमेव एतद्वत्प्रतिपत्तिः । मूळं द्रव्यमिति—अत एवेति । निरुक्तसूत्रानि कल्पनाभावप्रयुक्तत्वावधारिता इति भावः । न बाधकमत्रार्थः माह—तथेति । तत्र तदुक्तो लक्षणावयवः । न-वत् एषु तत्रापि निषेधापत्तिर्न किन्तु तत्रैव-वदितुः । तत्र शेषेऽनुक्तो तु गौरव एव । अन्तर्गतस्य त्वाये तु कर्मवर्थापत्तिः । तथाच तत्र निषेधनासमर्थः शेषनिषेधेन समर्थः सिद्धमेवेति तत्र करोऽत आह—दिवस्त्वर्थस्य । तथाच तत्र निषेध इति भावः । यदपि । षष्ठीऽर्थे “अधीगर्भे” इति “अभयप्राप्ती कर्मणि” इत्यर्थे “दिवस्त्वर्थस्य” इत्यादि-

समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिवत् । शेषपष्ठया समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्, तच्चानिष्टम् । तथा च स्वरार्थेयमष्टवृत्तीति परमनिष्कर्षः । किं च 'मातुः स्मृतम्' इत्यादौ समासाभावोऽपि फलम् । न हि तत्र

शब्दरत्नम् ।

इत्यत्र 'कर्मणि' इत्यस्य कर्तव्यतापत्तेः । ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगपठ्या वैकल्पिकसमासाङ्गीकारे "अधोगर्थ" इत्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह-तत्र चेति । कण-स्युद्धन्तस्मरणादिशब्दैः कृद्योगपठ्या समासे "अनो भावकर्मवचनः" इत्यस्याऽप्राप्तिरिति भावः । मातुः स्मृतमिति । आदिकर्मणि कर्तव्येन चः । प्रशब्दं विनाऽपि अनुदात्तादौ भैरवी ।

कर्मणोऽस्यस्यावृत्त्या लाभो भविष्यतीति वाच्यम् ? एवमपि तदर्थपदेनेष्टार्थस्य लाभानापत्तेः । यथास्थितपाठेऽपि विशेषं वक्तुं शक्नुते-नन्विति । वैकल्पिकेति स्वरूपकोर्तनञ्च तु एवङ्मतेन विशेषप्रयोजनसूचनम् । मूढे-तत्र चेति । हरिस्मरणमित्यादौ कृद्योगपठ्या समासाङ्गीकारे च । कृतुचरेति । गतिकारकोपपदादिस्पन्नेनेत्यादिः । ननु नायं विशेषः कृद्योगपठ्या समासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपाधित्वा "अनो भाव" इत्यस्य प्रवृत्त्याऽन्तोदात्तत्वमेव भविष्यतीति शङ्कामपाकरोति-करणस्युद्धन्तेति । अप्राप्तिरिति । कारकात्परमनान्तस्मावकर्मवचनमन्तोदात्तमिति तस्य सूत्रस्याधोदिति शेषः । ननु कर्मण एव शेषत्वविवक्षेति शेषपष्ठया समासेऽपि कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरूपस्य प्राप्त्या विशेषाभाव इति चेत् ? न, स्वरविधायके कारकशब्दस्य कर्तृत्वादिसाक्षिप्रकारकबोधजनकपरत्वाच्चेष्टत्वविवक्षायां ह्योदिशब्दानामतथात्वात् । ननु मातुः स्मृतमित्यादौ "अधोगर्थ" इत्यादिसूत्राणाम्प्रवृत्तिर्न सम्भवति, स्मृधातोः सकर्मकत्वाभावे कप्रत्ययासम्भवेन कर्मणि क्तो वाच्यः, तेन च कर्मण उक्तत्वादनभिहितस्वाभावात्त आह-आदिकर्मणोति । आदिभूतव्यापारस्यातोतत्वेऽपि भूताधेकस्य तस्य साधनायारब्धं यद् "आदिकर्मणि क्तः कर्तरि" इति, तेन कर्तरि क्तपठ्य इत्यर्थः । एवञ्च कर्मणोऽनभिधानादस्तेवाधीगर्थेति सूत्रस्य प्राप्तिरिति भावः । नन्वादिक्रियाया अतोतत्वेऽप्येतत्कप्रशब्दाभावात्कथन्तस्य प्राप्तिरत आह-यद्यभ्यमिति । अनुदात्तादाविति । अनुपूर्वाभावप्रकाशः ।

शूरवोर्योयन्तं पठित्वा कस्यचोवादिपाठे कर्मणोति लभ्यते तयापि तदर्थस्यैवनेष्टार्थानापत्तिरिति बोध्यम् । अत्र दोषान्तरं दृष्टवितुं सिद्धान्तपक्षे आद्यष्टे-नन्विति । वैकल्पिकेति । मशविमात्राधिकारादिति भावः । अनोभावेत्यस्य प्रापयाऽन्तोदात्तात्तत्वेऽपि सत्वेन मूलोक्तविशेषाऽयुक्त इति शङ्कामपाकुर्वन् तदवस्थायां नोन्माह-रुणेति । आदिना घानादिप्रसिद्धः । "अनो भाव" इति "कारकाच्च" इत्यतो कारकादिरेवपुत्रा कारकात्परमनान्तस्मावकर्मवचनमन्तोदात्तं यदतीति सूत्रार्थः । एतेन हरिस्मरणमित्यादि निष्कर्षोऽप्यन्तं नन्वोक्तं चिन्तयम् । शेषपष्ठोऽपि कृतुचरेण दुरासत्वात् । तद्वत्तत्वं मध्यपदलोपिधमासेन तत्तापु । तत्र समासान्तोदात्तार्थं, यद्योत्तरपुत्रे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर इति विशेषः । तथाच सम्बन्धप्रकारकशेषविवक्षायां मन्तोदात्तानां हरिस्मरणमित्यादीनामप्युक्तं यद्यपि युमिपमटपुत्रोति परमनिष्कर्ष इति घनाकौष्ठ्यप्राप्तम् । सर्वोद्योगं मातुः स्मरणमित्यादौ सापेक्षत्वं चतुर्विधमिति विमलयोगात्वात् कारकात्तात्पर्येण स्वविधायकेषु कर्मादिकारकात्पर्येण प्रवृत्त्यात्कारकात्तापठे, अटपुत्रोत्तरपुत्रे, सम्बन्धस्य प्रकाशनाभावाच्चेति दिक् । आदौति । आद्युगादिप्रवृत्त्यापानां मूत्रप्रेषः सर्वामयत्तवापठो वचनम् । यदि स्ववचनमप्युगावस्य विविधे "यद्यपि" इति शब्देन च वाचितं तदवस्थेयम् । द्वितीयप्रेषः परदेशादियोगः । ननु गवर्धं विना नवमादिर्कर्मणाऽपि न-प्रेति । तत्र प्रारम्भोऽपि नन्विति भावः । अनुदात्तादाविति । अनुपूर्वादावा-

कारकपट्टी लभ्यते, “न लोक” इति निषेधात् । आह च—

निष्ठायां कर्मविषया पट्टी च प्रतिषिद्धयते ।

शेषलक्षणया पट्ट्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ इति ।

एवं स्थिते वृत्त्यादिवहुग्रन्थेषु इह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्य-
तिङन्तं दृश्यते तत् सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः ।

“सर्वनाम्नस्त्वृतीया च” ॥ इह सर्वनाम्न इति पट्टी, उदाह—सर्वनाम्नः
प्रयोगे इति । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् पट्टीवृत्तीये न स्यातामिति भावः । निमित्त-
पर्यायेति । पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति—एवमित्यादिना । प्राचा तु “किमर्थम्”

शब्दरत्नम् ।

आदिकर्मबोधवद्वापि प्रकरणादिना तद्वाच्यत्वम्भवः । एतेन अत्र कर्मणि के कर्मण उक्त-
त्वाद् “अधीगर्थ” इत्यस्य विषय एव न । भावे तु को दुर्लभः, सकर्मकत्वात् । गत्याद्यर्थ-
कत्वाभावात् कर्तरि स दुर्लभ इत्यपास्तम्, कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वे-
नाकर्मकतया भावे कस्य सुलभत्वाच्च । पट्टी चेति । चत्स्वर्थे । एवं च तत्र समासा-
भावोऽपि फलमिति भावः ।

भैरवी ।

हाधातोरादिकर्मणि कः । आदिना विदुषादिसङ्ग्रहः । एषु प्रशब्दाभावेऽपि—

अवदत्तं विदुषश्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति भाष्यकारोक्तेरिति भावः । प्रकारान्तरेणाप्यधीगर्थेति सूत्रस्य प्राप्तिमाह—कर्मण
इति । एतेन भाष्यप्रामाण्यादनुदात्तादावस्तु आदिकर्मणि कः, प्रकृते तु कस्य तथात्वे
मानाभाव इति पारस्तम्, उक्तरीत्या भावे कस्य सत्त्वेनाश्रयोपात् । परञ्च—तत्र कर्मपट्टी-
निषेधे ॥

• ननु किशब्दस्य त्रिविधस्येन किमः क्लीबत्वन्दुर्लभमित्यसङ्गतमतस्तत्राक्षयप्रक-
भावप्रकाशः ।

तोरादिकर्मणि कः । आदिना—

अवदत्तं विदुषं च प्रदत्तं चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥

इति भाष्योक्तसंग्रहः । एतेनादिकर्मणीति प्रदत्तशब्दस्यैव विशेषणम् । अन्यत्र तु निष्ठेयत्वेन सः ।
प्रसममिभ्याहारं विना आदिकर्मभावानादिति केययोक्तिः पारस्ता, उदाहरणपरोक्तभाष्यविरोधात् । तेन
प्राप्तसंगत्याभावबोधनद्वारा तादेशाभावो बोध्यते । तथाच प्रकरणादिनेति हेतुर्दृष्ट-वेऽपि बोध्यः । उदाह-
प्रकरणादीति । आदिना संयोगादि । उक्तस्यास्यारीचं प्रकृत्यस्तु कस्यचिदुक्तिं दृष्टवति—एतेनेति ।
आदिकर्मणः कर्तरि कस्यमवेनेत्यर्थः । अत्र—आनुः स्मृतमित्यत्र । अधोगर्थेतीति । “कर्तृकर्मणोः” इत्य-
स्वाप्तवादोऽयमिति वदत्योत्तरादेषा सम्बन्धः सकर्मकशब्दादिह अविवक्षितकर्मकस्याप्यनु न तत्रेन प्रदत्तं
मानाभावादिति भावः । नन्वनुदात्तादौ भाष्यप्रामाण्यात्तत्रावेऽपि अत्र तथात्वे मानाभावोऽत्र माह—
कर्मण इति । तेषामपि तत्र तत्रेन प्रदत्तस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात्तत्रावाधोगर्थेत्वस्य विषय पद्यापमिति
भावः । अयमेतदपि तद्वन्निति प्रतीयते अत्रप्राप्त्यर्थे प्रागुक्तमिति अननिवारण्यपार—चत्स्वर्थे इति ।
तथाच पूर्वार्थोत्तरावे हेतुशब्दान्वय तथाह—एवञ्चेति । तत्र कर्मपट्टीप्रतिषेधे नेत्यर्थः । तत्र—आनुः
स्मृतमित्यादौ । अपिस्तत्र प्रागुक्तारसिद्धः अनुवायक इति भावः ।

इत्युदाहृतम् । तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम् । सामान्ये नपुंसकतां समासे चाश्रित्य कथंचिद्वा नेयम् । असर्वनाम्न इति । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां

शब्दरत्नम् ।

दुर्लभमिति । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे ॥ कर्मर्यमित्युचितम्, प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः । कथं चिदिति । आद्ये क्लृप्तमन्त्ये लक्षणाभावोऽर्थासङ्गतिश्च । कोऽर्थः किमर्थमिति समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः ।

भरवी ।

उच्यते—प्रथमशब्दस्येति । अयम्भावः—प्रकृतोदाहरणे अर्थशब्दसमानाधिकरणः किंशब्दः, एवञ्चार्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वम्प्रथमान्तत्वं वा वाच्यमुभयथाऽस्य प्रयोगस्यानुपपत्तिरिहास्तीति अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तत्समानाधिकरणः किंशब्दोऽपि द्वितीयान्त एव वाच्यः । एवञ्च "किमः कः" इति सूत्रेण कादेशे 'कर्मर्यम्' इति स्यादर्थशब्दस्य प्रथमान्तत्वे तस्य नपुंसकत्वानुपपत्त्या तत्समानाधिकरणकिंशब्दस्यापि नपुंसकत्वानुपपत्तिः । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वमेव यदि, तदाऽर्थमित्यस्योपपत्तावपि किमित्यस्योपपत्तिर्न सम्भवतीति ।

आद्ये क्लृप्तमिति । सामान्ये नपुंसकत्वमगतिकर्मतिकम् । किञ्च शब्दप्रयोगस्य स्वाद्यत्वादेयम्प्रयोगो न युक्तः, कर्मर्यमित्यस्य यक्तुं शक्यत्वादिति भावः । मन्त्ये—समासपक्षे । लक्षणाभाव इति । अत्र समासपदम्बहुमीदृशसमासपरम्, उत चतुर्थीसमासपरम् ? आद्ये लक्षणाभाव इत्यस्य 'निमित्तपर्यायप्रयोग' इति लक्षणस्य प्रवृत्तियोग्यत्वाभाव इत्यर्थः । समासे पूर्वपदार्थस्य पृथगुपस्थित्यभावेन तत्र सङ्ख्याया भानाभावादिति भावः । नान्त्यः, तस्य प्रकृतिविकृतिभावे एव प्रवृत्तेरित्यत्र तत्प्रवृत्तिसम्पादकलक्षणाभाव इत्यर्थः । बहुमीदृशसमासपक्षे एव दूषणान्तरमाह—अर्थासङ्गतिरिति । 'हरी शब्दायमाने हरिस्तत्र गतः, तन्द्वा हरीर्हरी गतः, तदनन्तरं हरिरुदासोनः सम्पन्नः' इत्यत्र कस्य हरिशब्दस्य कोऽर्थ इत्यत्र नानार्थगततच्छब्दपुण्योपपत्तिमिप्रायेणायम्प्रयोगः । बहुमीदृशसमासे तु अन्यपदार्थस्य प्राधान्येन विवक्षितार्थलाभासङ्गतिरिति भावः । ननु समासपदं चतुर्थीसमासपदं यदीदृशपरम्, किन्तु कर्मधारयपरमत आह—कोऽर्थः हिमपंभितीति । विग्रहाक्यसमासयोः समानार्थकस्य न्यायविद्धतया विग्रहे पुंस्त्वस्य सत्यम् । अर्थपदार्थे समासे तु यद्यप्युत्तरभावप्रकाशः ।

प्रायदर्शनम्' इति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं, तथाऽपि भाष्यकृता "हेतौ" इत्यत्र पठितम् । तेन सर्वनामाऽप्रयोगेऽपि प्रवृत्तते । किं तु प्रायमहणा-
त्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः । वर्द्धमानस्तु प्रथमामपोच्छति ।

"पष्ठयतसर्थप्रत्ययेन" ॥ पञ्चम्या इति । कथं तर्हि 'ततः पश्चात्' इति ?
"ततः पश्चात्स्यते ष्वंस्यते च" इति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पञ्चम्यपि ।
प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

शब्दरत्नम् ।

तेनेति । यत्तु सर्वनामसूत्रेण भाष्यं "भवतः सर्वनामस्य तृतीयाप्रयोजनं—सर्व-
नाम्नस्तृतीया च" इति, तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते । अत एव सूत्रोपन्यासः । न तु तद्व-
त्तादिदं सर्वनामविषयम्, कैयटादिविशेषात् "हेतौ" इत्यत्रोपन्यासस्य निर्वीजत्वापत्ते-
रचेति बोद्धव्यम् ।

पञ्चम्यपीति । अत्र सार्वविभक्तिकः पठ्यग्राह्यविरहित्ये । चिन्त्यप्रयोजनमि-
ति । इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

भैरवी ।

पदार्थस्य प्राधान्यन्तयापि लिङ्गविशेषविवक्षादित्यमित्यवच्छेदक इति भावः । चक्रा-
रेण पूर्वपदार्थे पृथक्पृथक्प्रतीत्यभावेन वार्तिकोदाहरणत्वात्सङ्गतिरपीत्यस्य सङ्ग्रहः ॥

भाष्यकृता "हेतौ" इत्यत्रेदम्पठितमिति यत्र सर्वनाम्नोऽप्रयोगस्तत्रापि चैश्वर्यकृत्य
प्रवृत्तिस्तदा सर्वनामसङ्गस्य भाष्यविरोधः प्राप्नोतीत्यसङ्गत्वात् इति—परिति ।
यथाश्रुतसूत्रमते—वार्तिकाभावविशिष्टसूत्रमते । अत एव—यथाश्रुतसूत्राभिप्रायकत्वादेव ।
सूत्रोपन्यासः—"सर्वनाम्नः" इति सूत्रोपन्यासः । "ततः पश्चात्" इति भाष्यप्रयोगस्यान्य-
थाप्युपपत्तिरित्याह—अत्र सार्वविभक्तिक इति । मूढे—प्रत्ययग्रहणचिन्त्यप्रयोजनमिति ।
ननु प्रत्ययस्यास्तस्यैकस्य यत्र भवत्यन्तत्र यथास्यादित्यस्य लाभायैकस्यैव प्रयोगमन्तु, प्रत्य-
यसङ्गस्य सामर्थ्यात् भूयमागत्वविशिष्टप्रत्ययवक्राक्षगितिहत्यादिति चेत् ? न, 'प्राक् प्रत्यगा-
वामात्' इत्यत्र षष्ठीव्यापुक्तिः प्रत्ययग्रहणस्य फलमिति भवता यकस्यन्तत्वात्प्राप्त्यापत्तिद्वयम्,
"अन्याशात्" इति सूत्रे दिक्प्रत्ययग्रहणेनैव सिद्धेऽप्युत्तरपदग्रहणमवर्धप्रत्ययान्तस्य दिक्ता-
व्यस्य योगे वा पञ्ची विहिता तस्या मप्रवृत्त्ययमिति पूर्वसूत्रेण पञ्चम्यैव सिद्धे । नच पूर्व-
देवदत्तेन" इत्यत्र देवदत्तसङ्गत्वात्पञ्चम्योसिद्धिस्तत्प्रयोजनमभिव्यजतीति यावत्, 'दिक्ता-
व्यसाहचर्यात्पूर्वसूत्रेऽप्युत्तरपदस्य दिक्प्रत्ययैव प्रयोगस्तत्प्रत्ययस्यैव प्रयोगस्तस्य
सत्त्वात् । अत एवाह—इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि—"अथ प्रत्ययग्रहणनिर्णयः ॥

“एनपा” ॥ कथं तर्हि ‘तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणात्मदीयम्’ इति ? उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम् ।

“दूरान्तिकार्थः” ॥ अन्यतरस्यांप्रहणं समुच्चयार्थम् । तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमां समुच्चयीयते व्याख्यानात्, न तु पष्ठीद्वितीयातृतीयाः । तदे-

षब्दस्त्वम् ।

समानाधिकरणं बोध्यमिति । “स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्न” इत्यत्र परेणेति तृतीया । ततः परेण शास्त्रेण वासरूपसंबन्धो नेत्यर्थः । “ततः परेण नायमनुवर्तते” इत्यत्र सार्वविभक्तिकः पष्ठ्यन्तात्तत्तिरिति बोध्यम् ।

समुच्चयीयते इति । अतः पष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः । न तु पष्ठीति । मेरवी ।

इह माभूत्, प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामात् । अञ्चूत्तरपदग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तन्तग्रान्यसं-
च्छेद्यमवक्तुम्” इति कथितम् ।

एनवन्तेन योगे या द्वितीया तस्या “गृहादुत्तरेणात्मदीयम्” इत्यत्रोत्तरेणेत्यस्य तृती-
यान्तत्वसूचनेन वारणवदन्यत्राप्यतिप्रसङ्गः प्राप्तस्तद्वारणमूलकता न कृतमिति न्यूनता-
म्प्रकटयन्नन्यत्राप्यतिप्रसङ्गं वारयति—सम्भिकारात्परेणेत्यादिना । परेण—शास्त्रेणेति । सहेति
शेषः । विनापि तद्योगस्तृतीया “बुद्धो यूना” इतिवत् । ततः परेण नायमनुवर्तते इत्यत्र
तु—परेणेति यद्यप्येनवन्तस्तथापि नासङ्गतिरित्याक्षयेनाह—एव इति । पष्ठ्यत्वादिति ।
परममूलप्रवर्धितेन एनपेत्तिविभक्तसूत्रेण पष्ठ्यन्तादित्यर्थः । वस्तुतस्तु “एनपा” इति
सूत्रे योगविभागो भाष्ये न दृश्यते । ततः परेणेत्यत्र न पष्ठ्यन्तात्तत्तिः, किन्तु पञ्चम्यन्ता-
देव, “पृथिविना” इति सूत्रभाष्ये सम्बन्धादनुवृत्तिप्रदर्शनावसरे “पष्ठ्यतस्यप्रत्ययेन”
अन्यारादादिभिर्योगे पञ्चमी, एनपा द्वितीया, अन्यारादादिभिर्योगे पञ्चमीति प्रदर्शितन्तेनेन-
वन्तस्येति पञ्चम्याः प्रवृत्तेः ।

अतः—समुच्चयार्थकाऽन्यतरस्यामग्रहणत्पञ्चम्या एव समुच्चयात् । मूढे—व्याख्याना-
भाष्यप्रकाशः ।

मूलकृदणान् प्रकटयन्नुक्तप्रकाशसम्भारतत्कारान्तरेण न्यूनतां परिहरति—यद्यधिकारादिति ।
इत्यत्र—भाष्यवाक्ये इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । तृतीया सार्धं, एतन्ना च सक्तान्ते विध्यग्रपदस्येति
अन्यत्र तावताप्यनिर्वाहोऽदर्शनाह—ततः परेणेति । सहेति शेषः । विनापि तद्योगमिदुवनेनांसाभु-
त्वात् । अन्यत्र पूर्ववदनिर्वाहोऽन्यत्रापि मनसि निषाय प्रत्यग्रान्तरेण समापत्ते—तत इति । पष्ठ्य-
न्तादिति । एनपेति योगविभागविरहितपष्ठ्यत्वादित्यर्थः । एवमेतत् सर्वं तृतिप्रक्रियापनुवायिमूलाद्य-
वर्त्तनमात्रम् । योगविभागे मानं शुभवत्सत्वेति पष्ठीपकरणेनैव पष्ठ्याः सम्बन्धे सिद्धे उत्तरत्र सम्बन्ध-
बोधकपष्ठीपदमिति उक्तकृतम् । भाष्ये तु योगविभागो न दृश्यते विरहितं पष्ठ्यत्वेति एतान्ननुमेन-
प्रत्यक्ष पाठ इति सम्भवे, एवञ्च बलवत्परिहारात् कस्याश्चिकारात्च पञ्चमाः सम्बन्धो न्यायः । अत्र एव
गृहादुत्तरेणामतीत्यं, सम्भिकारात्परेण, ततः परेणेत्यादिप्रयोगसङ्गतिः । एवञ्च पष्ठीपमनुवर्ततेति उक्तम् ।
एतेन मूलभाष्यकृतसंज्ञाकारादिव्यापुलकपात्रम् ।

ननु मूढेऽप्येवमप्यतिरिक्तम् । तथा सति न तु द्वितीयातृतीये इति पाठोपिरेण पष्ठीपदस्येति-
साधकः । तथा एवोपासनेनासमुच्चयेवात् । न च तत्रैव भाष्यस्यैव पाठ इति वाच्यम् । इदं तु
मुक्तदेवेनेवात्राप्यादय आह—अत इति । पञ्चमीत्यावत्तुपवादितावत् । परेण द्वितीयादिव्यापुलकः ।
अतः—एतद्वत्सत्वेन । एवमेव इत्येव इत्येव इति भावः । अत्र एवोपासनेन चोपपत्ति—

सप्तमः ।

पष्ठीपञ्चम्योरेवेति । एवमेवेति ततः पञ्चमीपञ्चम्योरेवेति सम्बन्धवत् । तत्र एवमेव ।

तदाह—पञ्चमो चेति ।

“दिवस्तदर्थस्य” ॥ तच्छब्देन व्यवहृणौ परामृश्येते । तौ च द्यूते क्रय-
विक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ, इत्याशयेनाह—द्यूते इति । कर्म-
णीति । इह ‘शेषे’ इति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति भावः । अतः

शब्दरत्नम् ।

विधीयन्त इति शेषः । पष्ठीद्वितीयातृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः । तत्रापोपात्ता,
अन्त्ये समुच्चये इति बोद्धव्यम् । समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ।

उत्तरसूत्रद्वयेति । अर्थ भावः । अत्र ‘शेषे’ इत्यस्य संबन्धे “विभाषोपसर्गो”
इत्यत्र ‘शेष’ इति सम्बध्यते उत न ? भाषाः, “दिवस्तदर्थस्य” इत्यनेनैव समासाभावस्य
सिद्धत्वेन सूत्रवैषम्यापत्तेः । न च पक्षे “पष्ठी शेषे” इत्यस्य प्रकृत्या पक्षे समासप्रवृत्तिः
मैरवी ।

इति । लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यादि । विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चयीयते, न तु पष्ठी द्वितीया
तृतीया इति पाठः । तथा च पञ्चम्या अप्यत्र समुच्चयो निषेध इति प्रतीयते ; एतदयुक्तम्,
पष्ठीपदस्य सूत्रे एव सत्त्वादित्याशङ्कापरिहाराय शेषम्परवति—विधीयन्त इति । शेष इति ।
स्पष्टप्रतिपत्तये तदर्थमाह—पक्षोद्वितीयादिना । तत्र विशेषमाह—यत्रापोपात्तेति । आद्या—
पष्ठी । नन्वेवमपि निषेधप्रतियोगिविधानकर्मत्वं पष्ठ्या अपि प्रतीयते, तच्चायुक्तम्, “दूरा-
ग्निक” इति सूत्रेण पष्ठीविधानस्य सत्त्वादत्त आह—समुदायेति । एकसत्त्वेऽपि द्वयोरभावेन
त्रित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वादिति भावः ।

मूलाद्ययमप्रकटयति—मयम्भाव इत्यादिना । एवञ्च पक्षभेदेनोत्तरसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यमिति
भावः । अत्र—दिवस्तदर्थस्येत्यत्र । नाम इति । “विभाषोपसर्ग” इत्यत्र शेष इति सम्बध्यते
इति पक्षो न युक्त इत्यर्थः । समासाभावरस्य—तस्मिन्सूत्रे शेषपदसम्बन्धकलस्य समा-
साभावस्य । ननु, तस्य सूत्रस्य वेकविप्रकटत्वेन यत्र न तस्य प्रवृत्तिस्तदा “पष्ठी शेषे” इति
सूत्रस्य प्रवृत्तिरिति तदा पष्ठीसमासप्रवृत्तिरिति वक्तव्यत्वेऽप्येतादृशान्नाप्राप्तये—नवेति ।
भावप्रकाशः ।

विधीयन्त इति । तोरानर्थक्यं चनयितुं तदर्थमाह—पच्छीति । यत्रापोपात्त इति चनयितुं व्याचष्टे—
सन्नेति । तिसृषु मध्ये इत्यर्थः । आद्या—पष्ठी । अन्त्ये—द्वितीयातृतीये । एतेन तस्याः सूत्रे एव भावा-
त्तात्पर्यमुच्यते निषेधयोगात् न पक्षोद्वितीयातृतीया इति नभ्योक्तं चिन्त्यमिति रत्नाकराद्युक्तमप्यस्य ।
नन्वेवमपि पष्ठीविधानस्य सत्त्वेन तदभासोक्तिरयुक्ता इति आह—समुदायेति । एकसत्त्वेऽपि द्वयं नास्तीति
प्रतीतिरिति भावः । एतेनोत्तरसूत्र विकल्पादित्यादि तदसम्भन्धः । य-यत्रा कण्ठविकल्पे तथा मुक्ते-
शेषेविभक्त्यन्तरापापया विरुद्धवैयर्थ्यमिति दण्डयुक्तमप्यस्यमिति तथानभ्योक्तं चिन्त्यमिति रत्नाकर-
दप्यस्योक्तमिति ।

ननु अत्र शेषे इत्यस्य सम्बन्धेऽपि उत्तरसूत्रद्वये तदसम्भन्धेन कर्मणि विरुद्धेन तद्विधानार्थं
सकृदम् । अयमभाष इत्यादि । तथाच पञ्चम्येन तद्वैयर्थ्यं न तु तत्र तात्पर्यमभावेन,
तदाह रूपेण—अत्रेत्यादिना । अत्र—दिवस्तदर्थस्येत्यत्र । समासाभावस्य—शेषपदसम्बन्धमा-
नाम्पदस्य । सूत्रेति । “विभाषोपसर्ग” इति सूत्रेत्यर्थः । पक्षे—“विभाषोपसर्ग” इत्यस्यानवृत्ति-
संरक्षा ।

एवम् प्रत्येक पञ्चम्याः समुच्चयादपि तेन पञ्चम्या एव समुच्चयः । साविध्यापृष्टोपासमुच्चये तु
पुनराप्यापृष्टोपासमिवैयर्थ्यम् । “पक्षो च” इत्युक्त्येव पृष्टोपापासमिवैयर्थ्यम् । एतदर्थं

शब्दरत्नम् ।

पञ्चम्, “नोपसर्गो” इति न्यासेन “दिव” इत्यस्य निषेधे शेषपक्ष्यां समासविकल्पेन रूपद-
पस्य सिद्धतया विभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात् । नान्त्यः, चेदपि “विभाषोपसर्गो”
इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादापाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च “द्वितीया ब्राह्मणे”
इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तन्निरूपसर्गो द्वितीयाथेमिति वाच्यम्, कर्मेत्वविवक्षायां
“दिवः” इत्यस्याऽप्रवृत्त्या “कर्मणि द्वितीया” इत्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् ।
न च “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रे “शेषे” इत्यनुवर्त्तते, तेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीया-
भैरवी ।

पक्षे—“विभाषोपसर्गो” इति सूत्रप्रवृत्त्यभावपक्षे । पूर्वशङ्कानिरसनोपायमाह—नोपसर्गो
इत्यादिना । विभाषापक्षोच्चारणेन निषेधविकल्पयोरोपस्थितिकल्पनापेक्षया निषेध-
मात्रोपस्थापको नकारो विभाषापदमनुच्चार्य तत्र पठनीय इति भावः । न चैव-
सति शेषसर्गोदिवधात्वर्थकर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते पक्षे नैत्यर्थस्याभिप्रायक्या पक्षीप्रवृत्ति-
रेव न ह्यादिति वाच्यम्, “अनन्तरस्य” इति न्यायेन निषेधो “दिव” इति सूत्रवि-
हितपक्ष्या एव ह्यादित्वाशयात् । तथापि—“नोपसर्गो” इति न्यासकरणेऽपि । न च पद-
लाघवाभावाः, मात्रालाघवस्य, सत्त्वात् । नचैवद्वयपदानामपि सूत्रद्वयमस्त्येतेत्युत्तरसूत्र-
द्वयारम्भादिति मूलस्य का गतिरिति वाच्यम्, पाणिनिपठितानुपूर्वीकोत्तरसूत्रद्वयार-
म्भादित्येवार्थः । नाग्य इति । “विभाषा” इति सूत्रे शेष इति न सम्बध्यत इति पक्षो न
युक्त इत्यर्थः ।

बेदेऽपीति । अपिना ब्राह्मण इत्यस्य समुच्चयः । “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रस्य यत्क-
ल्मसाब्रह्मणे द्वितीयायाः सिद्धिरेवेति तदपि “विभाषोपसर्गो” इति सूत्रेणैव सिध्यतीति ध्वन-
यितुमपिशब्दः । द्वितीयायाः सिद्धत्वादिति । “कर्तृकर्मणो” इति सूत्रविहितपक्षीयाधिके-
त्वादिः । विभाषापदशेषनिषेधः पक्ष्याः । सो वाऽधुना “कर्तृकर्मणो” इति सूत्रेणैव,
नतु “दिव” इति सूत्रेण । “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रसाध्यद्वितीयायाः प्रवृत्तिः कर्मणः
कर्मेत्वशक्तिमत्त्वेन विवक्षायाम् । न च तदा “दिवस्तदर्थस्य” इत्यस्य प्राप्तिः, तत्र “शेष”
इत्यस्य सम्बन्धादिति भावः । तत्—“द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रम् । उपसर्गानुसारणे
“विभाषोपसर्गो” इति सूत्राऽप्राप्त्या “कर्तृकर्मणो” इत्यस्य साधनार्थस्तस्य सूत्रस्यावनय-
कत्वात् । अत्रैवैवेति । तत्र “शेषे” इत्यस्याऽसम्बन्धेनाऽप्रसृत्येत्यर्थात् । वैयर्थ्यस्य—“द्वितीया
ब्राह्मणे” इति सूत्रे इत्यादिः । नच “कर्तृकर्मणो” इति सूत्रस्य साधनार्थमेवास्त्यति
पाध्यम्, यद्यप्यमाणप्रकारेण तिष्ठते एषास्य सूत्रस्य प्रवृत्त्या तत्र लादेशयोगे “नलोको”
इति निषेधेन “कर्तृकर्मणो” इत्यस्याऽप्रवृत्तेः । ननु “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रे “शेषे”
इत्यस्य सम्बन्धेन “दिव” इति सूत्रसाधनार्थमेव तदस्तिरहस्यानाङ्गाप्रिराचष्टे—नच दिशोऽपि ।
दिशोऽपि । शेषत्वेन विवक्षायामिति शेषः । चिच्छिन्नत्वेन “विभाषोपसर्गो” इति
भावप्रकाशः ।

पक्षे शेषार्थः । एवमप्येव । अनाद्यप्रवृत्तिरिति पाठः । नोपसर्गो इति । यद्यप्यत्र पदशेषाभावात्
अनाद्यापरस्य सत्तावेदिकस्य तथापि मूलाद्यपरस्यैवकारणं दोषः । शेषपक्ष्या—“नलोको” इति सूत्रेन
नलोकोऽप्यर्थः । तथापि—यत्रासाधनार्थेऽपि । अत्र दिशोऽपि सिद्धिर्मात्रोपसर्गो इति सूत्राधीनतां ध्वन-
यितुं चेदप्यनुष्ठानं । अथवा ब्राह्मणेऽप्येवोच्यते । सूत्रेणेति । विभाषाग्रहणस्य रूपद्वयसाधनार्थत्वेन
पक्षे अर्थानामिद्वितीयावचनत्वेन तेन एवेन सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तर्हि तत्रात्र कर्तृत्वप्राप्तिः,
अथ च भेदः कर्तृ-भाषावेति । तत्र—वेदः । तत्—“द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रम् । अत्राहस्या-
प्यनुष्ठानस्य लाघवाभावात् इति भावः । वैयर्थ्यस्य—“द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यादित्यादिः । द्विती-

शब्दरत्नम् ।

यमिति वाच्यम्, विच्छिन्नत्वेनाऽनुवृत्तयुक्तत्वात्, वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च । कृति त्विदं न प्रवर्तते इति पुनर्विधानं समासाभावादेत्यपि न वाच्यम् । अत एव “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रे भाष्यम्—“किमुदाहरणम् ? गां प्रतिदीव्यन्ति । पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम् । इदन्तर्हि गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः” इति । ‘दिवस्तदर्थस्य इति नित्यं पद्यो प्राप्नोति’ इति कैयटचेति ।

भैरवी ।

सूत्रेणेत्यादिः । ननु मण्डूकप्लुत्या तत्र ‘शेष’ इत्यस्य सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—वक्ष्यमाण इति । ननु कृदन्तेन योगे समासाभावात् तत्सूत्रमस्तिवत्याशङ्काम्परिहरति—कृति त्विदमिति । सादृशलक्ष्याभावादिति शेषः । अत्र हेतुप्रदर्शयन् स्वोक्तार्थं भाष्यकारसम्मतिमाह—अत एवेति । कृत्यप्रवर्तनादेव । भाष्यमिति । दृश्यत इति शेषः । पूर्वेण—“विभाषोपसर्गो” इत्यनेन । अत्र लादेशयोगस्य सत्त्वेन “न लोका” इति निषेधस्य प्रवृत्त्या “कर्तृकर्मणोः” इत्यस्याऽप्राप्त्या “दिव” इति सूत्रस्य बाधनार्थमेव “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रमाख्यम् । भवन्मते “दिव” इति सूत्रे शेषपदसम्बन्धेन तस्याऽप्राप्त्या “कर्मणि द्वितीया” इत्यनेन द्वितीयायाः सिद्ध्या “द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रस्य भवन्मते वैयर्थ्यमिति भावः । भाष्यमात्रज्ञ प्रमाणहिन्तु कैयटोऽप्युक्तार्थं प्रमाणमित्याशयेनाह—दिव इति । कैयटचेति । प्रमाणमिति शेषः ।

भावप्रकाशः ।

यार्थं—“द्वितीया ब्राह्मणे” इति सूत्रमिति शेषः । विच्छिन्नत्वेन—“विभाषोपसर्गो” इत्यनेनेति भावः । ननु मण्डूकानुवृत्तिः स्यादत आह—वक्ष्यमाणोदेति । गामस्येत्यादौदाहरणे इत्यर्थः । तथाच मण्डूकानुवृत्तयुक्तत्वात्तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति दिव इति सूत्रे तदसम्बन्धः सिद्ध इति भावः । न-देवं कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वेन “द्वितीया ब्राह्मणे” इति पुनर्विधिसामर्थ्यात्पमासाभावः स्यादत आह—कृति त्विति । इदं—द्वितीयाब्राह्मण इत्येतत् । तत्र हेतुं ध्वनयन् सम्मतिमाह—अत एवेति । कृत्यप्रवर्तनादेवेत्यर्थः । भाष्यमिति । अस्म प्रथम-इत्यन्तेनाभ्य । पूर्वणेति । “विभाषोपसर्ग” इत्यनेनेत्यर्थः । उक्तरीत्येति भावः । तदाश्रयमाह—दिव इति । अन्यथा कृदन्तोदाहरणदानेन समासा भावप्रतिपादनमेव कृत स्यान्नत्वेवमिति भाव इति केचित् । वस्तुतस्तु न प्रवर्तत इति लक्ष्याभावात् । अत एव भाष्ये तमैवोदाहृतम् । तस्मादुत्तरसूत्रद्वयारम्भाच्च तदसम्बन्ध इति युक्तम् । अत्र भाष्यसम्मतिमप्याह—अत एवेति । दिवस्तदर्थस्येत्यत्र तदसम्बन्धादेवेत्यर्थः । भाष्यमात्राशयाज्ञानादाह—दिव इति । तत्र तत्सम्बन्धे तु उभयोरनिर्दलात् स्पष्टमेव । पूर्वस्यास्यायां कैयटानुपयोग इति बोध्यम् । अत्रायमभाव इत्यनेनास्ति ध्वनिता । तद्विजन्तु मोपसर्गो इत्यत्र विभाषोपसर्गो इत्यतः पदत्वात्वाभावात् । तिष्ठन्ते रूपद्वयार्थविभाषाप्रदणस्यावश्यकत्वं च । कृति तु प्रतिपदविधानेति निषेधवचनात्पत्तिः । समासाभाव एव । अत एव तद्व्याख्यायता इति प्रत्याख्यातम् । तस्मात्प्राप्त्यानादेव दिव इति सूत्रे शेषस्यैव निवृत्तिः । योगविभागाविति यावत् । अन्यथा पूर्वमेव दिवमप्यत्र कुर्यात्तदर्थस्येति न कार्यमिति ज्ञावम् । नचोत्तरार्थायोगविभागः ।

सरला ।

कैयटचेतीति । तस्मात् “दिवस्तदर्थस्य” इत्यत्र शेषपदसम्बन्धाद्विभाषे “विभाषोपसर्गो” इत्यत्र तत्सम्बन्धे तस्यैव वैयर्थ्यम् “विभाषोपसर्गो” इत्यत्र तत्सम्बन्धे “द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यस्य वैयर्थ्यमिति “दिवस्तदर्थस्य” “विभाषोपसर्ग” “द्वितीया ब्राह्मणे” इति त्रिसुभ्यामुभयोः सार्थसंवायः शेषमज्ञातसम्बन्ध एव । तदाचोपसर्गयोगे “उत्तर एव अत वा प्रति दीव्यन्ति” इति द्वितीयाश्लोविधानार्थं “विभाषोपसर्गो” इत्यावश्यकम्, ‘गामस्य तदहः समायां दीव्येयुः’ इत्यत्र “दिवस्तदर्थस्य” इति शब्दो वापि सा द्वितीया विधानार्थं “द्वितीया ब्राह्मणे” इति चावश्यकमिति प्रयच्छन्त्येत्यर्थः ।

एवेह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति—सतस्य दीन्यतीति ।

“प्रेष्यब्रुवोः” ॥ इष्यतेर्देवादिक्तस्य गत्यर्थस्य लोपमध्यमपुरुषैकवचनं ‘प्रेष्य’ इति, तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्ब-
द्ध्यते तिङन्तेन सह समासस्याऽप्रसक्तत्वात् ।

“कर्तृकर्मणोः कृति” ॥ गुणेति ।

तदुक्तम्—

प्रधाने नियता पठ्यो गुणे तूभयथा भवेत् ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

त्रिसूत्र्यामिति । तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः ।

अप्रसक्तत्वादिति । कल्पशास्त्रस्य तु न प्रीये प्रयोग इति भावः । उभयथा—
पठ्योतदभावौ । इदं चाकथितसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

अरवी ।

मूले ‘अत एवेह त्रिसूत्र्याम्’ इत्युक्तन्तदनुपपन्नम्, तृतीयसूत्रस्येदानीमुपन्यासादित्यत आह—तृतीयस्येति । एवं च वेदस्येन पुनरित्या सम्पूर्णा कौमुदी परासृज्यते, तस्या आरब्धाया अतनास्तत्त्वानुदाहरतीति पठ्यो आनुपपत्तिरिति भावः ।

ननु तिङन्तेन समासस्याऽप्रसक्तत्वेऽपि तिङन्तप्रकृतिककल्पप्रत्ययान्तेन समासस्य प्रसङ्गोऽस्त्येवेत्यत आह—कल्पशास्त्रस्येति । न प्रीये प्रयोग इति । अनभिधानादिति शेषः । प्रकृतसूत्रे शेषग्रहणासम्बन्धे आप्यमपि प्रमाणम् । तत्र हि—“हविषाऽप्रस्थितस्य हविषः प्रस्थितं नेति ‘वक्तव्यम्’ यदा प्रस्थितस्येन हविर्विशेष्यते तदा पठ्यो न भवतीत्यर्थः । प्रस्थितस्येन विशेषितं यद्विस्तृतत्वात्कात्प्रतिपदिकात् पठ्योति कथितम् । “इन्द्राग्निभ्या-
प्लानां” “हविर्वपाम्मेभः” “प्रस्थितमप्रेष्य” इत्येतदस्मोदाहरणभाष्ये । अत्र छागमि-
त्यादौ द्वितीया दृश्यते । यत्र “प्रेष्यब्रुव” इति सूत्रस्य शेषप्रत्ययविक्षायाभेय प्रकृतित्वादाऽनेन वार्तिकेनेतत्सूत्राप्रवृत्तिसम्पादनेऽपि “पठ्यो शेषे” इति सूत्रेण पठ्या दुर्बलत्वेनोदाहरणाऽ-
सङ्गतिः स्पष्टैव । च वार्तिकारम्भसामर्थ्यात्तस्या अप्ययन्निषेध इति याच्यम्, सामर्थ्य-
कल्पनापेक्षया शेषग्रहणासम्बन्धे एव छागमित्यत्र तात्पर्यात् । उभयपक्षस्येह भावाऽ-
भावयोधकत्वम् तु ह्यन्वयप्रकाराभ्यामित्यर्थ इति सूचयन्नाह—बोद्धव्यमिति । ननु पर-
ममूलं ‘गुणकर्मणि वेद्यते’ इत्युक्त्यादादौ इष्टिश्च “कर्तृकर्मणोः” इति सूत्रे न दृश्यत इत्यत आह—इदमेति । तत्र हि—“अपेह कथमभिविद्यन्नेताऽऽवस्य द्युज्जनाहोस्विघेताऽऽवस्य
अप्यस्येति, उभयपक्षे गोणिकापुत्र” इत्युक्तम् ।

आयप्रकाशः ।

ननु इत्यनेन कारकप्रकरणपठमर्जेन एव तृतीयानुपन्यासान्मूलमनुक्तमव आह—तृतीयस्येति ।
“द्वितीया प्लाने” इत्येवोदर्थः । तथा च वेदस्येन पुनरित्या कौमुदी परासृज्यते । आरब्धापरिभाषास्य
वर्तमानाशांनोदाहरणोपपत्तिरिति भावः ।

ननु कल्पशास्त्रे समासप्रकृतिरस्तीत्यत आह—कल्पशास्त्रस्येति । अनभिधानादिति भावः । अत्रा-
भ्यन्तरेण “हविषः प्रस्थितस्य नेति वक्तव्यम्” इति वाक्यस्य प्रस्थितं प्रेष्येतिराहणं भाष्योक्तं
पठ्योति । अत्र वा दोषश्चापत्तः । परिवर्तनेन विशेषिताद्विवर्तनस्यार्थवत्प्रविषये पठ्यो नेति उदर्थः ।
यत्पठ्योतव पठ्यते इत्यर्थमवगतत्वात्—पठ्योति । इदं उपपत्तिः—इदं चेति । एव उभयपक्ष-
वार्तिकस्य अनुपपत्तिः ।

कृतपूर्वाति । कृत पूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानित्यर्थः । अविवक्षितकमेकतया भावे क्तः । “सुप्सुपा” इति समासः । “पूर्वादिनि.” “सपूर्वाच्च” इति कर्तरि इनिः । तद्धिधौ “श्राद्धमनेन” इति सूनादनेनेत्यनुवृत्तेः । अथ

शब्दरत्नम् ।

अविचक्षितेति। उद्धितवृत्तेः पूर्वमविचक्षितेत्यर्थः। पश्चात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोध्यम्।

भैरवी ।

ननु कर्मणो यद्यविवक्षा तदा कटमित्यस्य कथम्प्रयोग इत्यत आह—तद्विद्वत्तुतिरिति ।
पश्चात्—इन्द्रप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरम् । कर्मबोधेन—कटादिकर्मयोगः । नन्विह कटस्य कृतप्रकृति-
कृधात्वयोरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वमस्त्येवेति कथं पण्ठी कटशब्दाच्च भवति ।
कृद्ग्रहणेन तद्वित्ते माभूदित्यस्य न कथं लाभ, इति चेत् १ इत्थम्, प्रकृतसूत्रभाष्ये “धातो-
र्द्वये प्रत्यया विधीयन्ते । तिङ्. कृतश्च । तत्र कृतप्रयोगे इप्पते तिङ्प्रयोगे प्रतिषिध्यते” इत्य-
नेन कर्मत्वस्य धात्वर्थनिरूपिततया परिशेषात्कृद्-प्रयोगे एव पण्ठी भविष्यतीति कृद्ग्रहणा-
नर्थक्यम्प्रतिपाद्य “कृतो ये कर्तृकर्मणो तत्र यथा स्यात्तद्वित्तस्य ये कर्तृकर्मणो तत्र माभूदिति,
“कृतपूर्वो षट्” “भुक्तपूर्वो मोदनम्” इत्युक्तम् । तेन विवक्षितोऽर्था लभ्यते ।” अयम्भाव —
एतद्वृत्तिविषय एव सकर्मकस्यापि कृधातोर्भुञ्जातोश्च कर्मणोऽविवक्षया अकर्मकत्वं सम्पाद्य
तान्स्यान्भावे प्रत्यये सति तत् समासतद्वित्तदृष्टयोः प्रकृत्यनन्तरद्वयमेवत्वशक्त्यवच्छिन्ना-
न्वयविवक्षाऽस्तीति कटस्य तद्वित्तान्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्व-
मेवास्ति न तु कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मत्वमिति नात्र पण्ठी
किन्तु द्वितीया, कृद्ग्रहणसामर्थ्येन कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयकर्तृकर्मणोर्ग्रह-
णात् । “तण्डुलान्माषकतरः” इत्यत्र तद्विताधिक्यसत्त्वेऽपि पाचकादे द्रव्यक प्रयोगेन तच्छ-
क्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन तच्छक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्ववृत्तिरपि अस्तीति पण्ठी भव-
त्येव । न चात्र “न कोक” इति निषेधः शङ्क्य, तस्य प्रत्यासत्त्या निष्ठाश्वशक्तिग्रहोपस्था-
भावप्रकाशः ।

[illegible]

पूर्वमविधाक्षतेति । कमविशेषस्य तत्तद्व्येन प्रागम्भयाविवक्षया चाष्टेरदमंशवेन ततो भावेक-
प्रत्यये तद्व्युत्पत्तिरिति प्रत्यय इत्यर्थः । कमयोग विशेषरूपेण कर्मयोगः । इति बोध्यमिति । विशेष-
कर्मणस्तद्विधा तद्व्युत्पत्तिप्रत्ययो-योरस्तिविशेषव्यक्तिगानिरूपितत्वेन कुट्टमात्रशक्तिप्रत्ययो-योरस्तिवि-
शेषव्यक्तिगानिरूपितत्वाभावेन युजे च कुट्टमप्रत्ययसामर्थ्येन तादृशत्वेव कर्तुं कमस्य प्रत्ययेन तादृशस्य
प्रकृतेऽस्यैव न विहितविधिगोपाक्षितिमिति तात्पर्यम् । एवं शेषा साधुवेदत्तत्वं माध्यमेव मानम् । तथाहि,
“यदा वाक्यं न तदा प्रत्ययः, यदा प्रत्ययः सामान्येन, तदा वृत्तिः” इति । न तदा प्रत्ययः—न तदा भावे
प्रत्ययव्यर्थः, भावेः सकर्मकत्वात् । यदा प्रत्ययः—यदा भावे प्रत्यय इति तदर्थः । तदा वृत्तिः—तदा वृत्ति
शेषवर्थः । साच वृत्तिर्न कदापि कमकान्तेनेत्याह—सामान्येनेति । कमविशेषस्य तत्तद्व्येन प्रागम्भयाविवक्षा-
विशिष्टावकभावात्प्रकृतिसामान्येनेति तद्व्याजः । इत्येव कर्मभेदविषया नामेति । अनेन तादृशकान्तस्य
वाक्येन प्रयोग इति स्पष्टमेवोक्तम् । प्रयोगानुष्ठेयिनी हि तद्विषयेति उक्ताः । स्पष्टं चेदं शेषः ।

कथं 'धायैरामोदमुत्तमम्' इति मट्टिः ? अत्राहुः—अनित्यमिदम्, "तदर्हम्"

शब्दरत्नम् ।

अयं च प्रकार एतद्वृत्तिविषय एव । तेन घटं क्रियते इत्यादि न । नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव । भ्रान्तं देशमित्यादि तु "गत्यर्थकर्मकः" इति क्तेन निर्वाधम् । तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्चैनं तस्य भावेऽपि विधानादित्यन्यत्र विस्तारः । धायैरामो-
भैरवौ ।

प्रक्रियानिरूपितकर्तृकर्मणि निषेधविधायकत्वात् । एतद्वृत्तिविषये—हृद्यमानप्रयोगसम्बन्धि-
वृत्तिविषये । ननु "नपुंसके भावे क्तः" इति क्तप्रत्ययेनेष्टस्य सिद्धौ क्लेशेन भावार्थक-
प्रत्ययोपपादनमफलमत आह—नपुंसक इति । सकर्मकेभ्य एवेति । सकर्मकत्वाविवक्षितकर्म-
कत्वेनाकर्मकत्वं संसाध्य भावे क्तप्रत्ययप्रतिपादनपरभाष्यप्रामाण्यादेव ह्युक्तत्वात् । नपुंसके
सति भ्रान्तदेशमनेकदुर्गविषयमित्यस्य का गतिरत आह—भ्रान्तमिति । भ्रमधातोर्गत्यर्थ-
त्वात् तस्य भावेऽपि प्रत्ययविधायकत्वङ्गुपपन्न आह—तत्सूत्रोपादेति । येन—तत्सूत्रोपात्तेन
चेन । अन्यथा तस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिः । अपिशब्दः कर्तृकर्मणोः समुच्चयायकः । अत
एव "अजयं सङ्गतम्" इति सौत्रनिर्देशः सङ्गच्छते । ननु "नपुंसके भावे क्तस्य योगे पञ्चुप-
पसङ्गयानम्" इति वार्तिकेन "गतन्तिरश्चीनमनूहसारथेः" इत्यत्र कर्तरि पठ्ठीवद् भ्रान्तं
देशमित्यत्रापि कर्मणि देशशब्दात् पठ्ठी स्यात् ।

यदि तु शेषत्वविवक्षया षष्ठीसाधनेन तस्य वार्तिकस्य प्रत्याख्यानपक्षस्तदाऽनूहसार-
थिशब्दादिव भ्रान्तदेशमित्यत्र देशशब्दादपि शेषत्वविवक्षया षष्ठ्या आपत्तिरिति चेन्न,
प्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तप्रत्ययोऽकर्मकेभ्य एवेति सामा-
न्यवो न नियमाः, किन्तु "नपुंसके भावे क्तः" इत्यनेन क्तोऽकर्मकेभ्य एवेति नियम्यते ।
गतन्तिरश्चीनमित्यत्रापि विक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकाद्भ्रमधातोर्नपुंसके भावे क्त इत्यनेनेव क्तः ।
अत एवानूहसारथिशब्दात् षष्ठी, "नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसङ्गयानम्" इति
भावप्रकाशः ।

इति निर्देशात् ।

शब्दरत्नम् ।

दमुत्तममिति । दधाते: "दधातिदधात्योर्विभाषा" इति णः, "भातो युक्" इति जयमङ्गला । धयैरिति हस्यपाठो छेपकप्रमादात् । उत्तमं पुष्पादिसम्बन्ध्यामोदं धारय-
न्निरित्यर्थाभिमानेन प्रदत्तः । यदि त्वामोदं गृहीत्वा मादृशां दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जय-
मङ्गलाध्याप्यातरीत्या स्वीक्रियते तदा न काप्यनुपपत्तिः । निर्देशादिति । अयं
भार्या ।

वार्तिके प्रतिपदोक्तस्यान्नपुंसके भावे इति विहितकस्यैव ग्रहणमिति सर्वसामान्यस्यात् ।
नम्येवन्तर्हि गतन्तिरधीनमिति यद्वापि नपुंसके भावः को, दुर्वार इति चेन्न, 'कृतपूर्वा कर्तृ'
'भूक्तपूर्वा ओदनम्' इत्येतद्वृत्तिविषय एवायम्प्रागकर्मकः, पश्चात्तस्य कर्मसम्बन्धेनेतच्छा-
लीपकर्मसंज्ञकायां नन्वप्यर्थकत्वरूपाकर्मकत्वाभावेन तस्याप्राप्त्येति ।

न इति । तस्य विकल्पेन शस्त्रप्रत्ययविधायकतया तदभावे "इषाद्वयधा" इति सूत्रेणाऽऽ-
कारान्तलक्षणो ण इत्यर्थः । प्रमादादिति, नच "पाम्राभ्यापेद" इति शस्त्रप्रत्यये तथा भवि-
ष्यतीति वाच्यम्, तस्मिन्कर्तारि शपि तस्य "जुरोस्यादिभ्यः" इति श्लो द्विषे धयैरिति
स्यादिति भावः । पचादित्वेनापि धामिरिति धेरिति स्यात् । अत्राऽऽमोदशब्दात् "कर्तृक-
मणो," इति षष्ठी कुतो न ? इति प्रश्नः । आमोदस्य गुणत्वाद्ब्रह्मकाङ्क्षाशान्तये आह—
पुष्पादीति । अस्मिन्मात्रपदोपादानसूचितामरविम्प्रकटयति—यदि शमोदमिति । जयमङ्ग-
लाध्याप्यातरीत्येति ।

'द्वैदुःखस्य मादृशम्यो धादैरामोदमुत्तमम् ।

लिम्पैरिव तनोवातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥

इति पद्यम् । इदञ्च तत्रैव व्याख्यातम् । मादृशम्यो दुःखान्द्विद्वत्तमामोदमुष्पादीना-
द्गृहीत्वा मादृशां दुःखस्य दृष्टस्य पोषकैर्मादृशां शरीरं लिम्पन्निरिव वातैः को मादृ-
ग्विरहाग्निव्याघ्रश्चेतयः ज्वलः चेत्तयन् ज्वलन्निव न स्यादिति । दधातोः पोषणार्थाद्वाजश्च
"दधातिदधात्योर्विभाषा" इति शङ्गौ, "लिम्पः शः" "ज्वलेणः," न काप्यनुपपत्तिरिति ।
अध्यादियमाणस्य गृहीत्येत्यस्यामोदपदार्थः कर्मणि "न लोकः" इति षष्ठीनिषेधात्कर्मणि
द्वितीया भवति । एतेन आमोदप्रगुह्य धायैरित्यर्थविषयार्थां प्रासादारप्रेक्षते" इत्यत्रेय
भावप्रकाशः ।

त्रेति । विभाषेति ण इति । तेन शस्य वैकल्पिकत्वात्पठेऽत्र इषाद्वयधेस्याकारान्तलक्षणो ण इत्यर्थः ।
प्रमादादिति । शस्त्रप्रत्यये जुरोस्यादिवाच्यैरिति स्यात् पचादिवाच्ये धामिरिति स्यात् दधातेर्भेदश्च
तथारूपस्य बाधितत्वात् । एतेन तथानुवदन् रत्नाकरादिः परास्तः । उत्तमरवमामोदविशेषणम् ।
आमोदस्य गुणत्वेन द्रव्यामितत्वादाह—पुष्पादीति । दधातिकर्मत्वमामोदस्येति धिमान इति भावः ।
अस्मिन्मात्र इति सूचित्वामरविं ध्वनयितुमाह—यदि त्विति । इत्यर्थः इति । अयं भावः ।

द्वैदुःखस्य मादृशम्यो धादैरामोदमुत्तमम् । लिम्पैरिव तनोवातैश्चेतयः स्याज्ज्वलो न कः ॥

इति हि तत्पर्यं मादृशम्यो दुःखान्द्विद्वत्तमामोदं पुष्पादीनां गृहीत्वा मादृशान्दृष्टस्य दुःखस्य पोष-
कैर्मादृशां शरीरं लिम्पन्निरिव वातैः को मादृग्विरहाग्निव्याघ्रश्चेतयः ज्वलः ज्वलन्निव न स्यादिति
तदर्थं इति व्याख्यानरीत्येति । दधातोः पोषणार्थाद्वाजश्च । दधातिदधात्योरिति शङ्गौ, लिम्पेः शः, ज्वलेणं
इति हि तेन व्याख्यातम् । तदत्र न कापीति । अत्र गृहीत्येत्यस्याद्वयं तद्विस्मृतिरुत्तमत्वाच्चोरो द्विती-
या, शङ्काया पचामावादि भावः । एवञ्च मूलं तथारत्नाकारदण्डाद्युक्तं चिन्त्यमिति तात्पर्यम् ;
एतेनासने स्थित्वा पदयतीत्याद्यर्थे आसनात्पदयतीत्यादिवदामोदं गृहीत्वा धायैरित्यर्थे आमोदाद्वयैरित्या-
पत्तिरित्यपास्तम्, शब्दाध्याहारेण लोपाभावात् त्वयम्तं विना तर्थावगतिर्यत्र यथा तदुदाहरणे ।

स्त्रीप्रत्यययोरिति । कथं तर्हि “सुटतियोः” इति सूत्रे ‘सुटा सीयुटो बाधो न’ इति वृत्तिः । करणत्वविबक्षायां तृतीयेति गृहाण ।

शब्दरत्नम् ।

भावः । तत्रेव, तस्य, अहम् इति सूत्रत्रयं कार्यम् । अहमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि पठ्यति “तस्य भाव” इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम् । एवं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसम्-
स्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः । पुतेन सूत्रे कर्मावपदादण्यप्रत्यये उपपदसमासः, अजण्यस्य कर्मपक्षया वा समास इति निरस्तम् । अत एव द्वितीयासमर्थोदिति व्याख्यायते । राज्ञा-
नमर्हतीति च विगृह्यते । तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते इति
भैरवी ।

“ल्यबलोपे” इति वचनेनामोदशब्दात्पञ्चम्या आषत्तिरिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता, गृही-
त्वादाब्जस्यैवात्राध्याहारात् । “ल्यबलोपे कर्मण्यधिकरणे” इति पञ्चमी तु ल्यबन्तं विना-
तदुपावसतिर्यत्र तद्विषयम् । प्रकृते तु ल्यबन्तं विना आमोदस्य धात्वर्थकर्मत्वस्य क्षादि-
ति प्रतीतिरिति न तेन पञ्चमीप्राप्तिः । अत एव ‘आजघ्ने विषमबिलोचनस्य वक्षः’ इत्यत्र
वक्षसशब्दात् पञ्चमी ।

“तदहम्” इति निर्देशस्य वक्ष्यमाणरोत्योपपत्तेरनित्यत्वज्ञापकत्वन्नेत्याशङ्कां वारयति-
अयमभाव इत्यादिना । तत्रेव । ससम्बन्तादियार्थं वृत्तिः । तस्य । पञ्च्यन्तादिबाध वृत्तिः ।
अहम् । तस्येत्यनुवर्तते । शब्दाधिकारोऽत्र एवमेव कर्मपञ्च्यन्तमिति तत्कर्म-काहङ्कर्तारि-
वतिरित्यर्थः । एवं योगविभागे भौतवपरिहारायाह—तस्य भाव इत्यत्रेति । अतश्च । अस्-
मस्येति । इद्विद्वितीयान्तत्वस्य स्फोरणाय । यदुक्तं प्राग्वक्ष्यमाणरीत्येति सामाह—एतेनेति ।
निरस्तमित्यत्राप्ययः । तदिति द्वितीयास्तम् । अहमिति पञ्चाद्यजन्तम् । नच “तदहम्”
इति निर्देशस्य सौत्रत्वेनोपपत्तिरस्तिवति वाच्यम्, सौत्रत्वकल्पनापेक्षया अनेकप्रयोग-
साधकान्तिपत्त्वकल्पनस्य न्याय्यत्वादिति भावः । अत एव—तद्विषयस्य द्वितीयास्तत्वादेव ।
पञ्च्यन्तस्येति पठ्योसमर्थोदिति स्यात् । अत एव विभिन्नमर्हतीति विग्रहः । तत्फलम्—
असमस्तद्वितीयान्तत्वफलम् । मूले—अत्राहुरित्युपादानमविवोधनाय, साम्प्रकटयति—
भावप्रकाशः ।

वक्ष्यमाणदिदर्शनं विना लज्जादि सम्भवति तथा न प्रकृते इति नैवभ्याज । अत एवाजघ्ने विषमबिलोच-
नस्य वक्ष इत्यत्र प्राप्तेरप्यध्याहारेऽपि वक्षसो न सेति दिक् । ननु तदहमिति निर्देशस्य नानुपपत्तिः ।
वक्ष्यमाणप्रकारेण समस्तत्वात् । न च समस्तत्वे तत्कर्मकारणकर्तारि विषयमानो वक्षिर्वदधादिशब्दाद-
पि स्वादिभि वाच्यम् । समर्थानामित्यनेन समस्ते प्रथमोच्चारितात्कर्मसमर्थकादिष्व्यादिशब्दादेव तदुत्प-
रोत्त आह—अयं भाव इति । पठ्यति । कर्तुंशक्तत्वेन कर्मणोऽनुक्तत्वादिति भावः । तथासति मङ्गलाय-
यमाह—तस्येति । नसर्वथे । एवम्—उक्तप्रकारेण । बोधनार्थं इति । तस्येति शेषः । समस्तं विना
लाघवेनेष्टभाक्कार्यलाभेऽतिरिच्यमानं तदहंशब्दस्याज-तत्त्वबोधनद्वारा स्वस्यासमस्तत्वद्वितीयान्तत्वबोधन-
द्वारा कर्तृकर्मणोरित्यस्य सामर्थ्याद्वावकल्पनापेक्षया नित्यत्वज्ञापनमेव वरमित्याशयेन तद बोधयन् सफल
इति भावः । पुतेनेति । एवानिर्वाहे एवानिर्देशानर्थक्येनेत्यर्थः । सूत्रे—तदहमिति सूत्रे । निरस्तमि-
ति । किञ्च तथासति पठ्योसमर्थोदिव स्यात् विभेदमित्येव च विग्रहस्यात्र तु विभिन्नमर्हतीति । किञ्च अर्था-
ना मध्ये प्रथमोपाचारं च सूत्रीवासमस्तत्वावयैकदेशरूपत्वम्, आचार्यस्य तमेव शैलीदर्शनात् । उदाह-
अत एवेति । असमस्तद्वितीयान्तत्वादेवेत्यर्थः । अस्योभयत्रान्वयः । वृथादिविति शेषमुपयमः ।
सदृशकम्पु—यत्तमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनफलम् । अनित्यत्वेति । कर्तृकर्मणोरित्यस्येत्यादि । तेन तद-
हमिति तदुक्तमिदं प्रयोगसिद्धिः । लोकं पाक इत्यादी तदमाहस्तु न फलं कर्तृत्वावयवमात्रात्मकं भेदेनान्वये-
वि कर्ममभ्यास इति भावः । अस्तत्तु अङ्गिमयोगस्योक्तरीत्या निर्वाहः तदहमित्यत्र कर्मोपपत्त्याप्यस्ये-

“न लोकाऽययनिष्ठा” इत्यत्र उक्तञ्च ऊक्तो, उक्तञ्च ऊक्तौ चेति विग्रहः ।
उकारेण कृतो विशेषणान्तरान्विधिस्तदाह—हरि दिदृक्षुरन्ध्ररिण्युर्गेति ।
शेषे पट्टी त्विति । एतेन ‘इक्ष्वाकूणां दुरापऽर्थे स्वदधीना हि सिद्धयः’ ‘अपि
आगधिपस्य दुर्वच वचनं तादृदधीन विस्मयम्’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

अन्तरत्नम् ।

शेषोऽयम् ।

ऊक्तौ चेति । अव्ययं चेत्स्याद्विषयलक्षणादिम् । तदन्तविधिरिति । व्यपदेशि-
यन्नायेन तस्यापीति बोध्यम् । ननु “नपुंसक भावे कल्प” इति भाष्ये वार्तिकाकारक-
पट्टीनिषेधविषये शेषत्वविषयः । तत्रस्याख्येनेन त्वनभिधानात् वार्तिकविषये सा
भेदा ।

भाष्ये विधि । एतत्—अनित्यत्वं नेति । अद्विप्रयोगस्योक्तरीत्योपपत्तिः । “तदर्थम्” इति तु
कर्मोपपदादप्युक्त्यान्तम् । किञ्चोक्तरीत्या योगावभागेन व्याख्येयाने यद्यपि पुनस्तस्येत्यस्या-
नुपादाने शब्दलक्षणावन्तथापि तस्येत्यत्र स्वरितस्य निर्वृतकस्य अधिकारस्य चाक्षय-
मिति ज्ञानजनकमनोव्यापारस्य गौरवमस्त्येवेति ।

मूले—“उक्तञ्च” इति पृथक्कृत्वा विग्रहघटकत्वेन प्रदर्शितम् । उक्तञ्च उक्तञ्च उक्तञ्चेति तु
नोक्तम्, ‘इण्डिनीनाम्’ इति न्यायेन रूपासिद्धिप्रसङ्गात् एतादृश—ऊक्तौ चेतीति । अव्य-
यपदमुक्तद्वाराघटकमिति अन्वयव्यापारः—अन्वयमिति । ननु यद्युकारेण तदन्तविधिस्तदा
‘हरि दिदृक्षुः’ इत्यत्र न स्यादत आह—अपदेशिवद्भावेनेति । मूले—एतेनेति । सर्वाङ्ग-
रूपपट्ट्याः प्रतिषेध इति कथनेन । शेषपट्टीनङ्गीकारे दुरापशब्दस्य खलप्रत्ययान्ततया पट्टी
न स्यादिति भावः । ‘इक्ष्वाकूणां दुरापः’ इत्यादीनां शेषत्वविषयत्वा साधनमुक्तमिति सूच-
यन्नाह—नन्विति । वाजिकादिति । निषेधेति निषेधस्य वाचकमिति शेषः । तत्रस्याख्यान इति ।
शेषत्वविषयस्येति । सा नेति । शेषत्वविषयः नेत्यर्थः । आरम्भप्रत्ययरूपानयोः फलैक्या-
भावप्रकाशः ।

नैव द्वितीयासमर्थादित्यर्थलाभः तदर्थलाभार्थमेव च तदुपादानं सार्यम् । अन्योक्तरीत्याऽनुवृत्त्येव
‘सिद्धे’ इत्येवमर्थः स्पष्टमेव । अनित्यत्वे तु न मानम्, आख्यातत्वेः । अत एव मूले आनुवृत्त्यस्यैवोप-
पत्तिः । एतेन तथा रत्नाकरदण्डाणुकमपास्तमिति बोध्यम् । तद्वचनयत्नाह—भाष्ये त्विति एतत्—
चैदमित्यस्यम् ।

द्वयोवाचसादाह—अव्ययचेत्यादेशेति । ननु तदन्तविधौ हरि दिदृक्षुरित्यत्र न स्यादत आह—
व्यपदेशीति । तस्यापि—उत्पत्त्यापि । वार्तिकादिति । निषेधेति निषेधापवादोदित्यर्थः । अन्वया-
सरला ।

भाष्ये त्विति । भावैराशोदमित्यादीनां गृहीतव्यापारव्यापारेणोपपत्त्या तद्वनित्यत्वे फलमान-
विति भाष्यतात्पर्यमिति बोध्यम् ।

भाष्ये वार्तिकादिति । इदं वार्तिकं “नपुंसके भावे कल्प” इति सूत्रविहितकविषय एव । तेन
‘आन्त देशम्’ इत्यत्र देशवदान्न पठोति बोध्यम् । अत एव ‘अन्तेः सुप्तम्’ इत्यत्र “कोऽविहारेण च”
इति भावकविषयेऽस्याप्रवृत्त्या शेषत्वान्नपुंसकं पठोसाधनस्यावश्यकत्वेन तेनैव सर्वत्र पठोतिशब्दे
भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

शेषत्वविषयः नेति । सर्वत्रोत्सर्गः, शेषत्वविषयावामिदं वार्तिकं ‘अव्ययचेति’ ‘कारकपट्टीनिषेध-
विषये शेषत्वविषयः न’ इत्यनेन व्याप्ये इति तदाशयः । सा नेति । शेषत्वविषयः नेत्यर्थः । अनेन
‘सर्वोऽयं कारकपट्ट्याः प्रतिषेधः, शेषपट्टी तु स्यादेव’ इति कोमुपपत्तिं चिन्तयम् ।

यद्वा इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयो न तु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विरमयमित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति ।

“तुव्यार्थः” ॥ कथं तर्हि ‘तुलां यदारोहति दन्तवाससा’ इति कालिदासः । ‘स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुना’ इति माघश्च ? उच्यते, “सहयुक्तेऽप्रधाने” इति तृतीया । ‘स्वच्छालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्येव तुलामिलापिणः’ इत्यत्र यथा । उक्तं हि—विनापि तद्योगं तृतीयेति ।

व्याख्यानादिति । सूत्रेऽयं शब्दोऽपि पृथङ्निमित्तम् । तथा च द्वन्द्व एव । न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ।

इति पठो ।

शब्दहरणम् ।

न । अत एव “पूरणशुण” इति सूत्रे सङ्ग्रहण भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यवचेराह—यद्वेति । सहयुक्ते इति । स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः ।

इति पठो ॥

भैरवी ।

यैवमेव कल्पनादिति भावः । तत्रार्थे प्रमाणान्तरमाह—पूरणेत्यादिष्वनितमिति । तत्र हि—“सति किमुदाहरणम् ? ब्राह्मणस्य कुर्वन् । नैवदस्ति, कारकपट्टया निषेधात् । शेषपट्टयान्तु ब्राह्मणस्य कटमित्यर्थेनासामर्थ्यात्सतीति व्यर्थम्” इत्युक्तम् । यदि कारकपट्टीविषयेऽपि शेषपट्टीविषया स्यात्तदा कुर्वन्निश्चयेतद्योगेऽपि शेषपट्टीविषया सम्भवतीति कटादियोगेनाऽसामर्थ्यप्रदर्शनमसङ्गतं स्यात्, तेनेदं शब्दनितमित्यर्थः ।

यदि स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दः कर्मादन्तस्तदा ‘भूतिसितेन शम्भुना’ इति करण-तृतीयैव युक्ता, कारकविभक्तेर्वैकल्यादस आह—स्फुटोपमेति । भावसाधन इति । भावेऽभिधेये प्रत्ययः साधनत्वेन व्यपदिश्यते इति भावः । पुनश्च भाष्ये योऽहं प्रत्यस्तत्प्रकृत्यर्थोपमान-क्रियावाच्यभारदस्य शाब्दोऽन्वयः, शाब्दोऽन्वयः । “तुल्यारथस्तुलोपमाभ्याम्” इत्यत्र तु तुलोपमाशब्दौ कर्मसाधनाऽङ्गत्वात् सादृश्यानुयोगिवाचकौ । सादृश्यमेतयोः प्रवृत्तिनिमित्तमिति बोध्यम् ।

इति पठोऽप्यवश्यम् ।

भावप्रकाशः ।

तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । तत्प्रत्येति । शेषत्वविवक्षयेति भावः । अनभिधानादिति । अन्यथा भारगमप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तिरिति भावः । तत्र प्रमाणान्तरसम्प्राह—पूरणेति । तत्र हि सति किमु-दाहरणं ब्राह्मणस्य कुर्वन्, नैवदस्ति, कारकपट्टीनिषेधात् शेषपट्टयान्तु ब्राह्मणकटमित्यर्थेनासामर्थ्यात्-द्वयार्थमित्युक्तम् । अतः मूलं परममूलं तथा प्रकाशरत्नाकरदण्ड्याद्यन्तं आपातम् ।

कर्मादन्तत्वे करणतृतीयायाः कारकविभक्तिषाख्यवत्तया निर्वाशाह—स्फुटोपममिति । तदत्रच भारगमप्रत्ययार्थोपमानक्रियायां नादस्य शाब्दोऽन्वयः, शाब्दोऽन्वय इति भावः । इदमप्यत्राशङ्क्यादि-भिरनु भावसाधनत्वेऽपि करणतृतीयैवोदीकृता । सूत्रे तु कर्मसाधनो । अत एव सादृश्यानुयोगिवाचक-प्रत्ययपदगुणिनिमित्तार्थव्यवयवनवोदित्यपि गान्याः ।

इति पठो ।

साला ।-

भाष्ये प्रत्याख्यानमिति । यदि आतिरिक्तव्यवस्थे शेषत्वविषया भवेत्तदा तु अनभिधेये-शेषत्वविषया व्याप्यत्वार्थकं ‘नैवदस्ति’ इत्युक्त्या कटादिपट्टयविभक्त्याऽपि तदर्थम् ।

आधारस्त्रियेति । एतच्च "संहितायाम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्र इति भावः । किं च "दूरान्तिक" इति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनादधिकरणेऽप्येता घोष्याः । कस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो

शब्दरत्नम् ।

प्रातिपदिकार्थमात्र इति । "सप्तम्यधिकरणे च" इति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणाऽन्तरङ्गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते । प्रागुक्ताश्च तिस्रः । इयं भैरवी ।

ननु चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्योऽधिकरणे सप्तमीविधानेऽपि कथं विभक्तिचतुष्टयमत आह-सप्तम्यधीति । सिद्धत्वादिति । एतेन तत्र न चकारेण सप्तमीविधानं किन्तु प्रथमोपस्थितिरुत्प्रेत प्रातिपदिकार्थस्याऽन्तरङ्गत्वात्तत्र सप्तमी विधीयते । सा च कम्मादित्याकाङ्क्षायाम्पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योपस्थानात्तेभ्यः सप्तमीत्यस्य लाभः । अत एवाह—प्रागुक्ता इति । ननु "प्रातिपदिकार्थ" इति सूत्रस्य परत्वात्तेन परत्वाद्वाधिका प्रथमेव स्यादिति कथञ्च-तद्यो विभक्तय इत्यत आह—इत्येति । अथोति । तेनान्तरङ्गायाः समुच्चयाः । एतेभ्योऽधिकरणकारकेऽपि सप्तमी भवति । प्रथमायास्तत्र मात्रपदेन व्यावृत्ते । सूत्रे-प्रविध्यमाधारस्य दर्शित्वत्र सप्तमतिरुक्ता—संहितायामित्येति । ननु प्रवृत्तिनिमित्तमधिकरणशब्दस्याधिकरणत्वमेव तच्चैकमिति कथमाधारस्य द्वैविध्यमिति चेत् ? न, आधारतायाः सम्बन्धावच्छिन्नत्व-नियमेनोपकारकसम्बन्धभेदादधिकरणं त्रिविधमित्युच्यते । यत्राधारत्वाभिमतवर्धायीय-रिक्छिद्वयवाचच्छेदेन सयोगे सति कर्तृकर्मसमेतक्रियानिरूपिताधारत्वविवक्षास्ति सा । यत्र वा उप-समीपे श्लेष इति व्युत्पत्त्या व्यवहितसामोप्यसम्बन्धावच्छिन्नमाधेयतानिरूपि-तकर्तृकर्मसमेतक्रियानिरूपिताधारत्वस्य विवक्षास्ति, च औपश्लेषिकाधार इत्युच्यते । अत एव भूत्येभ्यो यस्मात्सिकन्द्रीयते तत्र मासे दीयते मासिकम् इति व्युत्पत्तिः । "तत्र च दीयते" इति सूत्रसम्मता भवति । अथ बुद्धिस्पष्टित्वपरिच्छिन्नमासस्य दाधात्वर्थफलवि-शिष्टाधारकालस्य चोपश्लेषोऽस्तीति मास औपश्लेषिकमधिकरणम् । मासेऽतिक्रान्ते दीयते-तत्तत्काले दीयते इत्यर्थः । रूपप्रतिपत्तये क्रियते कलितायसूचनाय ।

ननु सयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन या कर्तृकर्मव्यवहितक्रियाधारस्तत्र रुढितत्वाद्योगा-र्थमादाय सामोप्यमादाय व्यवहितस्य कथङ्ग्रहणमिति चेत् ? न, "गङ्गाया गावः" "कूपे गर्ग-कुलम्" इति भाष्यकारोक्त्यवहारबलेन तस्यापि ग्रहणम् । अत एव "हको यगधि" इत्या-दिपुत्राणामनुपदिकल्पस्येक इत्यर्थविवरणं सुष्ठु सङ्गच्छते । अत एव च "शब्दस्य शब्देन कोऽप्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति अन्यदन्तः उपश्लेषात्" इति भाष्योक्तिरनुपपद्यते । सा-क्षात्क्रियाधारस्य कर्मकर्तृसङ्गादधिकरणपञ्चाया बाधिका भवतीति परम्पराया क्रियाधारस्य सा भवति । सा च परम्परा कचित्समयोगघटिता कचित्समवायवदिता कचित्शब्दन्तरातिरि-

भावप्रकाशः ।

ननु चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्योऽधिकरणे सप्तमीविधानेऽप्येकत्रार्थे कथं विभक्तिचतुष्टयमत आह-सप्त-म्यधीति । सिद्धत्वात्तेन अस्य वैयर्थ्यं प्रतिपादितम् । प्रातिपदिकार्थलाभे बीजमाह-अन्तरङ्गेति । अत एव मात्राधीतिः । विधीयत इति । साधोपस्थितत्वादयास्यानाच दूरान्तिकार्थेभ्य एवेति भावः । अत एवाह—प्रागुक्ता इति । ननु परया प्रथमया सप्तम्या नापात्तानुपपत्तिरेवाह-इयं चेति । विषय-सरला ।

समासाभावमुपपाद्य सप्तम्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानमसङ्गतं स्यात् । तत्र भाष्यकृता—"सति हिमुदा-हरणम् ? मादगस्य कुर्वन् । नेतदस्ति, कारकघटोन्निषेधात् । शेषपदार्था तु मादगस्य कटम् इत्यर्थेना-सामर्थ्यात्" इत्याद्यर्थकमुक्तम् । तस्यावनेन प्रत्याख्यानानेन चातिरिक्तं कृति शेषवतिवशा नेति धनि-तमिति बोध्यम् ।

वृत्तिभूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः । हेतौ तृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोद्धव्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

च सप्तमी निरवकाशत्वात्प्राया अपि प्रथमाया वाधिकेति भावः । वृत्तिभूमिर्यस्येति । यत्कान्तनिरूपितपराधीनाधिपकत्वाश्रय इत्यन्तः शब्द इत्यर्थः । अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः कान्तस्येति पक्षोत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यः । तादर्थ्य इति । फलस्य हेतुत्वेन भैरवी ।

कविशेषणतासम्बन्धवद्विता । आद्या—'कटे शेते' 'स्याल्लयान्तण्डुलं पचति' इत्यादौ । 'पटे शौक्यं' 'द्रव्यादिषु जातिः' इत्यादौ द्वितीया । तृतीया तु षटाभावे षटाभाव इत्यादौ । तदुक्तं हारणा—

कर्मकर्मव्यवहितामसाक्षाद्वारपरिक्रामम् । उपकुर्वन्ति कयासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ।

इति । अत्र व्यवहितामित्युक्तेऽप्यसाक्षादित्युक्तिः परम्पर्येवाऽन्वयसूचनाय । अत एव 'अक्षेपु शौण्डः' इति विषये 'सप्तमी शौण्डः' इति समासः । वैयर्थ्याधारस्तु 'मोक्षे इच्छा' इत्युक्ते । यत्र सर्वावयवावच्छेदेन सम्बन्धोऽस्ति स एवाभिप्रायकाधार इत्युच्यते 'तिलेषु तैलं' 'दक्षिण सर्पिः' इत्यादौ यथा । अत्रायं विशेषः—इच्छा इत्यादौ धात्वर्थेच्छाविषयता यदा मोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षमिच्छतीत्येवान्तरङ्गत्वेन कर्मसंज्ञया भवति । यदा तु प्रत्ययाधिंस्त्रावरुभाषणार्थविषयतामोक्षस्य विवक्षिता तदा मोक्षे इच्छास्तीति भवति । अत्रापि प्रकृत्यर्थसाध्येच्छाविषयत्वविवक्षायाङ्गुलिं पठौ भवति । अधिकमन्त्रं द्रष्टव्यम् ।

'क्तस्येन विषयस्य कर्मण्युपसक्तवानम्' इत्यत्र विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरत्वेन मूले व्याख्यातस्तदर्थेऽप्यपि तुमाह—यत्कान्तेति । यत्कान्ताथत्यर्थः । वार्तिके कश्चिद् शब्दः कान्तपरः । पूर्वमिन्द्रशब्दोऽपि तदन्तपरः । विषयशब्दो वृत्तिभूमिपरः । एतदर्थः—परार्थान्निधायकत्वाश्रयः । एवञ्चेन्नन्तः शब्दः परार्थान्निधायकत्वाश्रयो यस्य कान्ताथस्येत्यर्थः कश्चित् । यस्येत्यत्र पष्ठवर्धो निरूप्यनिरूपकभावः । यत्कान्ताथनिरूपिताऽभिन्नपरार्थान्निधायकत्वाश्रय इत्यन्तः शब्दस्तस्य कान्तस्य कर्मणि सप्तमी भवतीत्यर्थः सिद्धः । पूर्वम्बहुव्रीहिपर्यन्तधावने फलाभावाद्विषयशब्दस्य देतवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिरेव देशपरस्येन गृह्यत इत्याशयेन व्याचष्टे—इतो विषयेति । एवञ्च बहुव्रीह्यपेक्षया पठ्यतीत्युपे क्त्वमिति भावः । 'अधीती व्याकरणे' इति शब्दात् भूतकालिकव्याकरणकर्मकाध्ययनकतेति बोधः । इन्विषयस्य कर्मणोऽप्यत्र कर्मशब्दः कालादिभिन्नकर्मबोधकः । तेन मासमधीती व्याकरण इत्यस्योपपत्तिः ।

'निमित्तात्कर्मयोगे' । अत्र निमित्तपदञ्च क्रियाजनकप्रवृत्तिकारणज्ञानविषयलाक्षणिकम् । फलज्ञानस्य च प्रवृत्तिहेतुत्वमप्रसिद्धमेवेत्यभिप्रायेण परममूले निमित्तमिह फलमित्युक्तम् । कर्मयोग इत्यस्य क्रियाकर्मणा योगः सम्बन्धस्तस्मिन्नित्यर्थः । सतीति शेषः । फलकर्मणि द्वीपिनित्यादौ सप्तम्यर्थः । तस्य फलत्वन्तु हननक्रियायास्तत्फलत्वेच्छाधीनत्वाद्बोध्यम् । एवञ्च 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति शब्दाच्चर्महेतुकं यद्वापिकर्मं हननन्तद्विषयेत्यर्थः कर्तृप्रकारकः शब्दबोधः । अत्र परममूले हेतुतृतीयेत्यभिधानं 'हेतौ' इति सूत्रे फलस्यापि हेतुपदेन ग्रहणमित्यभिप्रायेण । एवञ्च फलार्थकत्वमपि हननस्य सम्भवतीत्याशयेनाह—मूले—तादर्थ्यं चतुर्थवर्धेति । एतदेव प्रकटयति—फलस्येति । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इत्यत्र,

भावप्रकाशः ।

शब्दस्य भूतिभूमिरित्यस्य मूले उक्तः तदर्थं कथयितुमाह—यदिति । यत्कान्ताथत्यर्थः । निरूपितान्तस्यावभाषणेन सह कर्मभाष्यो वा । अत्र प्रकृत्यानुयायिकद्वीपिपर्यन्तधावने फलाभावाद्विषयशब्दस्य देशवाचकत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रकृतिपरत्वेन साधनात्ताह—अत्रेन इति । तेन कृत्पूर्वी फलमित्यत्र न । उदाहरणे न कर्मणि उक्तः अभिहितदेव सप्तम्यनापत्तेः किन्तु भावे । अत्र च कर्मशब्देन कालादिभिन्नमेव गृह्यते व्याख्यानात् । तेन मासमधीती व्याकरणे शब्द इति देवताशब्दः । उभयत्र हेतुमाह—फलस्येति ।

सीमेत्यादि । एतच्च दुर्गवास्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणोक्तम् । नेदिनोकारोऽप्याह—
सीमा घटस्थितिक्षेत्रेण्डोशेषु च क्षियाम् । इति ।

अथ पुष्कल्यो गन्धमृगे क्षणकीलयोः ॥ इति च ।

हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः रङ्गः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतो निखात
इत्याहुः ।

“यस्य च” ॥ निर्जातकाला क्रिया अनिर्जातकालायाः क्रियायाः कालपरि-

शब्दरत्नम् ।

विवक्षणात्कलाधत्वाच्च कालम्येति भावः ।

ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्षणभावो भूयोभूयोदर्शनाश्रयो दृष्टस्तत्र उचिते आदित्ये
तमो नष्टमित्यादानेव स्यान्न तु प्रवृत्ते, कदाचिद्धि गोषु दुष्टमानास्वसौ गत इत्यत आह—
निर्जातकालेति । कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं—‘सति गुणे ब्रह्मत्वमस्ति’ इति ।
भैरवी ।

‘सीम्नि पुष्कलको हतः’ इत्यत्र च पुष्कलक इत्यादौ शब्दार्थकत्वे कर्मणा योगः—सम-
वायः । ‘दन्तपोर्हन्ति कुञ्जरम्’ इत्यत्र ‘केषु च मर्षा इहन्त’ इत्यत्र पुष्कलकशब्दस्य शङ्खपरस्ये
सीमशब्दस्य परिच्छिन्नदेशपरस्ये च संयोगात्मकः कर्मयोगो बोध्यः ।

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” इत्यत्र भावशब्दः क्रियाया बोधकः । एवञ्च यत्सम्ब-
न्धक्रियाया यस्य क्रिया लक्ष्यते तत् सप्तमीत्यर्थः । नन्वस्य सूत्रस्य यत्र क्रिययोर्ज्ञाप्य-
ज्ञापकभावरूपलक्षणभावस्तत्रैव चेत्प्रवृत्तिस्तदा यत्र ज्ञापकत्वोपपादिका भूयोदर्श-
नादिवृत्तिर सामग्री सम्भवति तत्रैव प्रवृत्तिः स्यान्नस्त्वन्त्रेत्याशयेन शङ्खते—नन्विदं ।
भूयोदर्शनाश्रयः साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यास्य भूयानि यानि दर्शनानि तत्प्रयोज्यः,
यथा बन्धिधूमयोः । नन्वस्तु भूयोदर्शनाश्रयत्ववृत्तिर्नाश्रयत्वमत्र आह—उदयेति । तद्वह्नीकारे
चेत्यर्थः । प्रकृते—‘गोषु दुष्टमानासु गत’ इत्यादौ । इदं वाच्यकगृहिणमिति आगन्तुक-
उपकर्तृकगमनक्रियोत्पत्त्यधिकरणकालज्ञानेच्छया आगन्तुकः कदा गत इति यः प्रश्नस्त-
स्योत्तरभूतम् । एवञ्चात्र न निरुक्तभूयोदर्शनसम्भव इत्याह—कदाचिद्धेति । मूले—निर्जात-
कालेति बहुमीहि । क्रिया अभ्यपरायाः । एवञ्च निर्जातकाला या शोदनक्रिया सा अनिर्जा-
तकाला या गमनक्रिया तस्या लक्षणमभवति । मूलस्य न्यूनतान्तरिदुर्गमाह—कालो देशस्ये-
ति । एवञ्च निर्जातदेशा क्रिया अनिर्जातदेशाया लक्षणमिति बाध्यम् । एवञ्च तत्तच्छब्दोप-
स्येन विवक्षितं यज्ज्ञापकत्वन्नदेतच्छब्दप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं तत्र भूयोदर्शनापेक्षेति तात्पर्यम् ।
सति गुण इति । अत्र गुणस्त्वक्रियाधिकरणज्ञः पूर्वावधारितः इति गुणस्त्वक्रिया ब्रह्म-
त्वस्त्वक्रियाया लक्षणम् । यत्सम्बन्धाकरोत्यत्र यत्प्रदोषः कचित्कर्म, कचित्कर्तृ ।

अत एवोक्तमूले—तदाश्रयः कर्तृकर्मणोरिति । कर्तुः कर्मणश्च यदुदाहरणं तत्र तयोः
कृदन्तवोच्यत्वात्प्रधान्यं क्रियायास्तु विशेषणत्वमिति प्रधानयोरेव लक्षणत्वप्रतीतिरि-
त्याशयेनोक्तम्—इहेति । कर्तृकर्मबाधकत्वयान्तघातयोदाहरणद्वये । प्रतीयमानमिति ।

भावप्रकाशः ।

प्राक्ते कलस्यापि हेतुशब्देन यद्वह्नीकार इति भावः । यथाच चर्मकच्छकं दीपिकर्मकं इननमिरादिरीत्या
बोधः । भूयोदर्शनेति । नियन्त्राणां निरुक्त्यद्वयनेत्यर्थः । यवाग्निभूमयारिति भावः । तत्रेष्टापत्ति
निराचष्टे—उदयेति । तद्वह्नीकार चेत्प्रथमः । प्रवृत्ते—गोष्ठित्यादौ । तत्र हेतुमाह—कदाचिद्धेति । यत्रः
कदाचिदित्यर्थः । न्यूनता परिहरति—काल इति । यत्र च तत्तच्छब्दोपस्येन विवक्षितं यज्ज्ञापक-
त्वमत्र प्रवृत्ति निर्माणं न तु तन्म आनाश्रयेण नियन्त्राणां यद्वह्नीकारेति नेदं भूयोदर्शनामपमिति भावः ।

च्छेदकत्वाच्चरणम् । तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी । तत्र ब्राह्मणे-
ष्वधीयानेषु गत इति कतर्युदाहरणम् । कर्मण्याह—गोष्विति । इह अधीया-
नानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रवीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्य-
यनगोदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति ।

शब्दरथम् ।

तदाश्रययोरिति । क्रियाश्रययोरित्यर्थः । विशेषणीभूतयोरिति । 'शिलो ध्वस्तः'
इत्यादौ शिख्यां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टत्वेपेणैव तस्य लक्षकत्वात् ।

भैरवी ।

उभयत्र सप्तम्यर्थो ज्ञाप्यज्ञापकभावः । दोहनादिक्रियाधिकरणकालसम्बन्धश्च तस्य प्रकार-
त्वमते गोष्वित्यादिवाक्याद्वर्तमानकालावच्छिन्नत्वापारजन्यदोहनाश्रयगोनिष्ठज्ञापकतानि-
रूपितज्ञाप्यताविशिष्टो 'दोहनाधिकरणकालसम्बन्धविशिष्टव्यापारजन्यगमनाश्रयश्चैत्र' इत्या-
दिक्रमेण बोधः । सप्तम्यर्थस्य संसर्गत्वमते 'चोकोभयसम्बन्धेन तादृशगवोविशिष्टगमन-
कर्त्रभिन्नश्चैत्र' इत्यादिक्रमेण बोधः । न द्रव्ययोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावः किन्तु क्रियाविशिष्ट-
योरेव । अन्यथा 'गोषु चैत्र' इति शब्दादपि गोज्ञाप्यश्चैत्र इति बोधः स्यात् । एवञ्च यद्वर्म-
विशिष्टयोस्तथात्वसम्बन्धस्तद्वर्मयोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो मानसज्ञानविषयः, व्यञ्जनाया
अपि वृत्तिरत्वमते शब्दबोधविषयो वेत्याशयेनोक्तम्—विशेषणीभूतयोरित्यादि । अत
एवोक्तं पुनरुक्ता 'यस्य च भावेन' इति । तद्विवरणे-निर्वातकालेति । अ काको यदि प्रातः
समयपर्यन्तं तदा तस्यैव पक्षत्वम्, कालिकसम्बन्धेन गमक्रियाविशिष्टस्य साध्यता, कालि-
कसम्बन्धेनैव दोहनकर्माभिन्नगवोर्ना हेतुता बोध्या । विशेषणीको पर्यवसानविषये दृष्टान्त-
माह—'शिलो ध्वस्तः' इत्यादिति । इदमर्थवसानं यदा शिखाविशिष्टस्य पुरुषस्य जीवन-
निश्चयस्तस्मिन्समये भवति ।

ननु क्रियाया एव लक्षकत्वं सूत्रकृतोक्तमिति तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्तेत्यत आह—
विशिष्टत्वेनेति । अनेदसम्बन्धेन गमनादिक्रियाविशिष्टत्वादिनिष्ठतादृशगोत्वादिनेत्यर्थः ।
धातुपदान्याप्यक्रियायाः साक्षादेव ज्ञापकत्वं वक्तुमशक्यम्, असत्त्वभूतत्वात्, किन्वाश्रय-
यद्वारेव । अत एव तदाश्रयद्वारेण इति मूलेऽभिहितम् । एतेन क्रिययोः साक्षात्तदाश्रय-
योस्तद्वद्वारेति वक्ष्यपिदुष्किरिस्ता । इदञ्च सूत्रं यत्र मानान्तरसिद्धस्यार्थस्य कालदेशा-
न्वयपर्यन्तसम्बन्धेन फलविशेषणसम्बन्धस्य प्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते ।

अपेदम्बोध्यम्—काचित् क्रिया स्वाधारकाद्यावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति । यथा—
'गोषु दुह्यमानासु गत' इत्यादौ । काचित्स्वाधारकाद्यान्यवदितपूर्वकालावच्छिन्नामन्यां
लक्षयति । यथा—'गोषु धोक्ष्यमाणास्वागतश्चैत्र' इत्यादौ । काचित् स्वाधारकाद्यानन्तर-
काद्यावच्छिन्नामन्यां क्रियां लक्षयति । यथा 'गोषु दुग्धासु गत' इत्यादौ । लक्षकक्रिया-

भावप्रकाशः ।

कालावच्छिन्नत्वमिति—क्रियेति । प्रसिद्धिर्नियेत्यर्थः । असम्बन्धश्च वारयति—शिलीति । भादिना पदे
दस्य रम्यादिपरिग्रहः । ननु क्रियाया एव परिच्छेदवत्स्वोक्तत्वात्तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्ता इति आह—
यिद्विद्वेति । तादृशक्रियाविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । धातुपदान्याप्यक्रियायाः साक्षात्तद्वारेण लक्ष्यत्वं बोधयितु-
मशक्यम्, असत्त्वभूतत्वात् अस्मादिपदिवत्त्वेन तत् । सप्तम्यसम्बन्धश्च, यथाश्रयद्वारेण तदाश्रयम् ;
स च तदाश्रय एव । अत एव तदाश्रययोरिति मूले आशुचम् । एतत्त्वमेत्यर्थो योग्यः । यथाश्रयेति
तु तदर्थ इति भावः । यदा ननु कालीया तवोक्तं तदाश्रय तदाश्रययोरित्येनेन प्रतिपादनात्तत्र
पर्यवसानमत्र आह—यिद्विद्वेति । अर्थः प्राक् । यत्तत्त्व एव लक्ष्यत्वात्तद्वारेण पदे एवकारे यथाश्रय
इति भावः । एतेन क्रियाया साक्षात्तद्वारेण तदाश्रय तदाश्रयमिति रम्यादिपदान्याप्युक्तमशक्यम् ।

भैरवी ।

अथवाचवत्त्वद्वयोरपि योऽद्भुतदुष्मान्शब्दयोरित्युभाभ्यां सप्तमी । ननु यत्र क्रियावाचक-
म्पदान् प्रयुज्यते "विवाहे नान्दीमुखं कुर्यात्" इत्यादौ तत्र कथं सप्तमीति चेत् ? इत्यम्,
अत्र विवाहपदस्य विवाहप्रावकाळे लाक्षणिकत्वात् "सप्तम्यधिकरणे च" इति सप्तमी ।
"राहुपरागे स्नायात्" इत्यादौ राहुपरागपदस्य राहुपरागकाळे लक्षणा । तस्य सप्तम्यर्था-
धारतायामन्वयः तस्यास्तु स्वानिरूपिषाषेदतासम्बन्धेन स्नाघात्वर्थेऽन्वये सिद्धसाध्यसम-
न्वित्याहारभाषायेन राहुपरागस्नानयोरनिमित्तनिमित्तभावे पर्यवसानम् ।

अद्भुतदुष्कलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

सीधेयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

अत्राङ्गादिपदमङ्गादिदेशपरम् । अधिकरण एव सप्तमी । तस्य गमनेऽन्वयः । तस्य स्व-
रमानवर्तकत्ववोत्तरकाहिकत्वोभयसम्बन्धेन पुनः संस्कारयोरप्यतायामन्वयोऽवच्छेदकाव-
च्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तत्वम्फलति ।

'मिच्छते हृदयप्रस्थिदिठ्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृदये परावरे' ॥

परं-हिरण्यगर्भादि अवर्गं यस्मात्तस्मिन् प्रज्ञाणि हृदये-सद्विषयकदर्शने 'अहम्प्रज्ञास्मि'
इत्याकारकाऽपरोक्षज्ञाने ईदृशज्ञानोत्तरकाळेऽस्य द्रष्टुः पुरुषस्य हृदयप्रस्थिमिथ्याज्ञानजन्य-
संसारो भिद्यते, सर्वसंशयास्तादृशसंस्कारप्रभवसंशयाविच्छिद्यन्ते, जाता नश्यन्ति, पुनस्तप-
स्विस्तु तेषाम् भवति सामग्र्यभावात् । अत एव सर्वपदम् । अस्य कर्माणि सञ्चितान्यहृदयानि
क्षीयन्ते नश्यन्ति । प्रारब्धान्तान्तु भोगान्निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । हृदयपदस्तादृशदर्शनोत्तरका-
ललाक्षणिकमौषधेयिकाधारे एव सप्तमी । मासिकादौ यथा, तथैव बोध्या । एवं हृदयप्र-
स्थिदृष्टेन सङ्गभयद्वेषमोहशोकादि यद्वत् तत्सर्वं प्रादुर्भूम्, अविद्याया नाशे तत्कार्यागन्ता-
शात् । मिच्छत इत्यत्र कर्मकर्तारं लट् ।

'मूले वृधे न कपिसंयोग' इत्यत्र मूलपदात्सप्तम्यप्यौषधेयिकाधारे, अवच्छेदकतास-
म्बन्धस्याप्याधारतानियामकत्वात् । अत एव 'शिरसि वेदना' 'पादे मे सुखम्' इति व्यव-
हारः । एवमेव यथायमवधातव्यम् ।

अत्रेदम्बोध्यम् । उक्तत्रिविधाधिकरणेषु मुख्यमधिकरणमभिव्याप्तिकं सर्वावयवावच्छेदेन
यत्राशेषस्य सम्बन्धस्तदेव । अत एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रभाष्ये आचार्यः "किम-
धिकरणं व्याप्यमन्यते? यत्र हृत्स्व आचारात्मा व्याप्त" इत्युक्तम् । अस्य व्याप्यत्वस्तु प्रकृ-
त्यर्थतावच्छेदकविशिष्टे सङ्गानाद्भवति । अन्यदधिकरणज्ञौणम् । सप्तमी तु सर्वस्मिन्नप्यधि-
करणे "सप्तम्यधिकरणे च" इत्यत्राधिकरणपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्भवति । अत एव "गङ्गा-
याङ्गावः" 'कूपे गर्गकुलम्' इत्यत्र गौणाधारे सप्तम्युदाहृत्य भाष्ये ।

भावप्रकाशः ।

अत्रेदं बोध्यम् । अक्षीयान्न द्रव्यद्वयगमनाश्रय इति क्रमेण बोधः । ज्ञान्यशक्तभावः सप्तम्यर्थः । अत
परावराः क्रियायामेवान्वयः । इदं सूत्रं यत्र मानांतरसिद्धत्यर्थेऽस्य कालविशेषसम्बन्धादिप्रतिपत्त्या
प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते, सूत्रभाष्यस्वरसात् । एवञ्च विवाहे नान्दीमुखं कुर्यात् इत्यादौ विवाहप-
दप्राधातो लक्ष्यते । अधिकरणे सप्तमी । राहुपरागे स्नायात् इत्यादौ विवाहपदस्य राहुपरागप-
दप्राधातो लक्ष्यते । अत्रावच्छेदकत्वोत्तरकाहिकत्वोभयसम्बन्धेन पुनः संस्कारयोरप्यतायामन्वयोऽवच्छेदकाव-
च्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तत्वम्फलति । अत्र कोऽपि
शुक्तेति १५४ मन्जूषामात्रम् ।

मिच्छते हृदयप्रस्थिदिठ्यन्ते संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृदये परावरे' ॥

इत्यत्र परित्यग्यगर्भादिवर्गं यस्मात्तस्मिन् प्रज्ञाणि हृदये-सद्विषयकदर्शने 'अहम्प्रज्ञास्मि'

त
रिति
र्थः ।
-रुक्-

च्छेदकत्वाच्चरणम् । तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी । तत्र ब्राह्मणे
 अधीयानेषु गत इति कतर्युदाहरणम् । कर्मण्याह—गोत्विति । इह अधीया
 नानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्य
 यनगोदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति ।

शब्दरत्नम् ।

तदाश्रययोरिति । क्रियाश्रययोरित्यर्थः । विशेषणीभूतयोरिति । 'शिखी ध्वस्तः'
 इत्यादौ शिखायां ध्वसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टवेपेणैव तस्य लक्षकत्वात् ।

भैरवी ।

उभयत्र सप्तम्यर्थो ज्ञाप्यज्ञापकभावः । दोहनादिक्रियाधिकरणकालसम्बन्धश्च तस्य प्रकार
 त्वमते गोत्वित्वादिवाक्याद्वर्तमानकालावच्छिन्नव्यापारजन्यदोहनाश्रयगोनिष्ठज्ञापकतानि-
 रूपितज्ञाप्यताविशिष्टो 'दोहनाधिकरणकालसम्बन्धविशिष्टव्यापारजन्यगमनाश्रयश्चैत्र' इत्या-
 दिक्रमेण बोधः । सप्तम्यर्थस्य संसर्गत्वमते चोक्तोभयसम्बन्धेन तादृशगवोविशिष्टगमन-
 कर्त्रभिन्नश्चैत्र इत्यादिक्रमेण बोधः । न द्रव्ययोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावः किन्तु क्रियाविशिष्ट-
 योरेव । अन्यथा 'गोषु चैत्र' इति शब्दादपि गोज्ञाप्यचैत्र इति बोधः स्यात् । एवञ्च यदने-
 विशिष्टयोस्तथात्वसम्बन्धस्तद्वर्तमानयोरेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो मानसज्ञानविषयः, व्यञ्जनाया
 अपि वृत्तित्वमते शब्दबोधविषयो वेत्याशयेनोक्तम्—विशेषणीभूतयोरित्यादि । अत
 पूर्वोक्तं सूत्रकृता "यस्य च भावेन" इति । तद्विवरणे-निर्वातकाकेति । ॥ कालो यदि प्रातः
 समयरूपस्तदा तस्यैव पक्षत्वम्, कालिकसम्बन्धेन गमक्रियाविशिष्टस्य साध्यता, कालि-
 कसम्बन्धेनैव दोहनकर्माभिन्नगवोनां हेतुता बोध्या । विशेषणीको पर्यवसानविषये दृष्टान्त-
 माह—'शिखी ध्वस्तः' शयादाविति । इदमपर्यवसानं यदा सिद्धाविशिष्टस्य पुरुषस्य जीवन-
 निश्चयस्तस्मिन्समये भवति ।

ननु क्रियाया एव लक्षकत्वं सूत्रकृतोक्तमिति तत्र पर्यवसानोक्तिरयुक्तेत्यत आह—
 विशिष्टवेपेणेति । अभेदसम्बन्धेन गमनादिक्रियाविशिष्टगवादिनिष्ठतादृशगोत्वादिनेत्यर्थः ।
 धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षादेव ज्ञापकत्वं वक्तुमशक्यम्, असत्त्वभूतत्वात्, किन्त्वाश्रय-
 यद्वारैव । अत एव तदाश्रयद्वारेण इति मूलेऽभिहितम् । एतेन क्रिययोः साक्षात्तदाश्रय-
 योस्तद्वद्वारेति कस्यचित्बुक्तिर्निरस्ता । इदञ्च सूत्रं यत्र मानान्तरसिद्धस्यार्थस्य कालदेशा-
 न्नसंघटितसम्बन्धेन फलविशेषणसम्बन्धस्य प्रतिपादनाय प्रयोगस्तत्रैव प्रवर्तते ।

अत्रेदम्बोध्यम्—काचित् क्रिया स्वाधारकालावच्छिन्नानामन्यां क्रियां लक्षयति । यथा—
 'गोषु दुह्यमानासु गतः' इत्यादौ । काचित्स्वाधारकालान्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नानामन्यां
 लक्षयति । यथा—'गोषु धोष्यमाणास्वामतश्चैत्र' इत्यादौ । काचित् स्वधारकालानन्तर-
 काळावच्छिन्नानामन्यां क्रियां लक्षयति । यथा 'गोषु दुग्धासु गतः' इत्यादौ । लक्षकक्रिया-
 भावप्रकाशः ।

कालव्यावृत्त्यर्थमाह—क्रमेति । प्रसिद्धमित्यर्थः । असम्भवशङ्कां वारयति—शिखीति । आदिना परो
 दन्त शयादिपरिग्रहः । ननु क्रियाया एव परिच्छेदकत्वस्योक्तत्वाच्च पर्यवसानोक्तिरयुक्ताऽत्र आह—
 विशिष्टेति । तादृशक्रियाविशिष्टवेपेणैवेत्यर्थः । धातूपस्थाप्यक्रियायाः साक्षादभेदेन लक्षणं बोधयितु-
 मशक्यम्, भेदसम्बन्धत्वात् क्पातपदिवत्त्वेन ततः सप्तम्यसम्बन्धश्च, यत्राभ्यन्तरेण तदाश्रयः
 स च तदाश्रय एव । अत एव तदाश्रययोरिति मूले प्रागुक्तम् । एवमश्रयैतदर्थं योग्यः । कर्मादेशेरेति
 तु तदर्थं इति भावः । यदा ननु फलोत्पत्तिः तयोर्लक्षकत्वस्य तदाश्रययोरित्यनेनैव प्रतिपादनात्कथं तत्र
 पर्यवसानमत्र आह—विशिष्टेति । क्रमः प्राग्भवः । केवलस्य लक्षकत्वात्तदर्थोऽत्र पक्षे परकाये पदाश्रय-
 योरेति भावः । एतेन क्रियायाः साक्षादाश्रययोरेव तद्वद्वारेण लक्षणं बोधयितुं शक्यम् ।

भैरवी ।

अथवाचस्त्वद्भयोऽपि गोहृद्दुःखमा-शब्दयोरित्युभान्या सप्तमी । ननु यत्र क्रियावाचक-
मपदान् प्रयुज्यते 'विवाहे नान्दीमुखं कुर्यात्' इत्यादौ तत्र कथं सप्तमीति चेत् ? इत्यम्,
अत्र विवाहपदस्य विवाहप्राप्त्यर्थे लाक्षणिकत्वात् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ।
'राहुपरागे स्नायात्' इत्यादौ राहुपरागपदस्य राहुपरागकाले लक्षणा । तस्य सप्तम्यर्थो-
धारतायामन्वय तस्यास्तु स्वानुरूपितापेक्षतासम्बन्धेन स्नाधात्वर्थेऽन्वये सिद्धसाध्यसम-
न्वित्याहारः सादेन राहुपरागस्नानयोनिमिचनिमित्तिभारे पर्यवसानम् ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च ।

तीर्थयात्रा विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

अत्राङ्गादिपदमङ्गादिदेशपरम् । अधिकरण एव सप्तमी । तस्य गमनेऽन्वयः । तस्य स्व-
स्मानुसृतवत्परवोत्तरकारिकत्वोभयरुम्बन्धेन पुनः संस्कारयोग्यतायामन्वयोऽवच्छेदकाव-
च्छेदेनेति तत्तद्देशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तत्वमर्थमिति ।

'मिथते हृदयग्रन्थिदिष्टद्यन्ते सर्वसंज्ञा ।

क्षीयते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे' ॥

प-दिशयगर्भादि अवरे यस्माच्चस्मिन् ग्रन्थानि दृष्टे-तद्विषयकदर्शने 'अहम्ब्रह्मास्मि'
इत्याकारकाऽपरोक्षज्ञाने ईदृशज्ञानोत्तरकालेऽस्य द्रष्टुं पुरुषस्य हृदयग्रन्थिमध्याज्ञानान्य-
रुकारो भिद्यते, सर्वसंज्ञास्वाहवासंस्कारप्रभवसंज्ञादिष्टद्यन्ते, जाता नश्यन्ति, पुनरुप-
दिष्टुं तेषां न भवति सामग्र्यभावात् । अत एव सर्वपदम् । अस्य कर्माणि सञ्चिन्ताम्यष्टानि
क्षीयन्ते नश्यन्ति । प्रारब्धानान्तु भोगान्निवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । दृष्टपदन्तादृशदर्शनोत्तरका-
लकाक्षिण्यमौपर्येषिकाधारे एव सप्तमी । मासिकादौ यथा, तदैव बोध्या । एव हृदयग्र-
न्थिद्वन्द्वेन सङ्गमपद्मेपमोक्षोकादि यथा तत्सर्वं प्राङ्म्, अविद्याया नाशे तत्कार्यागच्छा-
द्यात् । भिद्यत इत्यत्र कर्मकस्तिरुद्धः ।

'मूले धृष्टे न कपितथोग' इत्यत्र मूलपदात्सप्तम्यप्यौपर्येषिकाधारे, अवच्छेदकतास-
म्बन्धस्याध्याधारतानियामकत्वात् । अत एव शिरसि वेदना' पदे मे सुखम्' इति व्यव-
हारः । एवमेव यथायमवधातव्यम् ।

अत्रेदमप्यम् । उक्तप्रतिविधाधिकरणेषु मुख्यमधिकरणमभिव्यासिकं सर्वव्यवसायच्छेदेन
प्रादेयस्य सम्बन्धसंज्ञेयः । ७ ॥ एव 'स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रभाष्ये आचार्यः 'किन्-
दियत्तः व्यापकस्त्वयते' यत्र गृह्यते आधारात्मा व्यापकः इत्युक्तम् । अस्य व्याप्यत्वं तु प्रक-
रयत्तात्वेऽप्यदर्शयितुं तद्विज्ञानादवति । अन्यदधिकरणद्वीणम् । सप्तमी तु सर्वस्मिन्नप्यधि-
पतने सप्तम्यधिकरणे च । इत्यत्राधिकरणपदं स्वरितत्वप्रतिज्ञानादवति । अत एव 'गङ्गा-
याद्याय' । पुनर्गतीति इत्यत्र गीताधारः सप्तम्युदाहृता भाष्यः ।

आवप्रकारः ।

अत्रैवं बोधम् । अत्रोदानम् दृष्टवाच्यमनामय इति क्रमेण बोधः । व्यापकत्वमात्रं सप्तम्यर्थः । यत्र
कारकाः क्रियापानेना-वयः । इदं च यत्र यत्र यानां तत्सिद्धयर्थत्वं कालविशेषसम्बन्धं यादिसिद्धिर्नाय-
प्रवेगा-त्रैव प्रवर्तते, नृणां पदस्य एव । एवमेव विवाहे नादीमुखं कुर्यात् एवमदी विवाह-
एवमदी तत्रैव । अथिदरे सप्तमी । राहुपरागे स्नायात् गंगा बोधे प्रागत्र एवमदी राहुपराग-
परागपदः व्यापकः । अवच्छेदकत्वात् । नवरात्रौ त्रिकलप्रादुरागमनान्वाच्छेदेन रा-
हाव निमित्तकं यत्र, एवमेव आदिदेशगमनस्य पुनः संस्कारनिमित्तता । अतः श्री-
गुरुः ११६ मन्त्रपाद्याम् ।

मिथते हृदयग्रन्थिदिष्टद्यन्ते सर्वसंज्ञा । अत एव सप्तम्यधिकरणे तस्मिन्ष्टे परावरे ॥
राहुपरागपदस्य विवाहप्राप्त्यर्थे लाक्षणिकत्वात् 'सप्तम्यधिकरणे च' इति सप्तमी ।

भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्ततेति भावः । साधुः
इति । न ह्यत्र गवां कृष्णेत्याशयिव सामान्यविशेषभावः, किं तु शब्दोपात्तशो-
धर्मयोर्विरोध एव ।

निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चा त्रिनाऽपि सप्तमी भवत्येव,
“साध्वसाधुप्रयोगे च” इति वार्तिकात् ।

शब्दरत्नम् ।

न त्विति । गवां कृष्णेत्यादौ गोत्वाप्राक्रान्तत्वा यथेति भावः । तत्राह-न ह्यत्रेति ।
वार्तिकादिति । साधुर्भृत्यो राज्ञ इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये साधुः । प्रत्यासत्त्या
भैरवी ।

“पञ्चमी विभक्ते” “यत्तत्र निर्धारणम्” इत्यनुवर्तते । अत्र विभक्तशब्दार्थो भेदः ।
एवञ्च यतो निर्धारणभेदश्च ततः पञ्चमीत्यर्थः । यत्र निर्धारणं तत्र भेदस्य सर्वत्र सत्त्वात्
विभक्तप्रवृत्तिसामर्थ्याद्भेद एवेति नियमकामः । भेद एवेत्यस्य भिन्नधर्मप्रकारकप्रतीतिविशेष-
त्वमेव । एवकारेणाऽभेदस्य व्यवच्छेदः । स च निर्धार्यमाणस्य कापि नास्तीति नियमप्रदर्श-
नवैयर्थ्यं प्राप्नोतीत्याकाङ्क्षायामाह—मूले न तु शब्दान्तरेति । तदुदाहरणं स्पष्टप्रतिपत्तये
आह—गवामिति । उक्तस्य विभक्त्यर्थस्य सत्त्वमुदाहरणे प्रदर्शितमूले-न ह्यत्रेत्यादिना ।
यत्र सामान्यविशेषभावस्तत्र विशेषस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वमसंशयेव । प्रकृते तु निर्धार्य-
माणेषु साधुरेषु पाठलिपुत्रकत्वनास्तीति भेदस्यैव सत्त्वमावश्यकमिति भावः । अत्र पञ्चम्यर्थो
निर्धारणविषयत्वम् । पाठलिपुत्रकावधिकनिर्धारणविषया साधुरा आख्यायरा इति बोधः ।

“साधुनिपुणाभ्याम्” इति सूत्रस्थस्याऽर्थायामित्यस्य व्याख्यार्थप्रदर्शनसमये साधु-
शब्दस्परित्यज्य निपुणशब्द एवोक्तस्तद्वीजमाह—वार्तिकादिति । नन्वेवं ‘साधुर्भृत्यो राज्ञ’
इत्यस्य वृत्तिप्रदर्शितप्रयोगस्य कथमुपपत्तिरत आह—साधुर्भृत्य इति । नन्वेवमन्यविषयकमपि
साधुत्वज्ञान्येतेत्यत आह—प्रत्यासत्तेरिति । एवञ्च वद्विषयकसाधुत्वं शब्दतो बुध्यते तद्वाचका-
देव वार्तिकेन सप्तमीति भावः । अत एव तत्र वार्तिके प्रकृत्योपात्तमकप्रयोगप्रवृत्तम् । ननु
यदि साधुशब्दार्थस्याऽऽर्थिको योगो राज्ञि गम्यत इति भवत्सम्मतस्तदा वृत्तिप्रदर्शितम्प्र-
थमोपस्थितं ‘साधुर्भृत्यो राज्ञ’ इति प्रत्युदाहरणमपि सम्भवेत् । प्रकृतसूत्रेऽर्थायामित्यस्याऽ-
भावे “साधुनिपुणाभ्याम्” इति तृतीयया योगमात्राक्षेपादिति तत्त्वागानौचित्यमेवेत्यत
भावप्रकाशः ।

शयर्थः । आसिक्वार्तिकादिवदीपदलेपिकेऽधिकरणे सप्तमी । अत्र एव “यन्मालेऽतिक्रान्ते दीपते तस्य मास
भीषदलेपिकमधिकरणम्” इति भाष्यं सङ्गच्छते । सकलावयवव्याप्ती व्यापकाधारत्वे तिलेषु तिलमिथादि ।
इदमेव मुख्यम् । उप समीपे श्लेषः सक्कस्तत्कृतमभीषदलेपिकम् । एतद्विषयैव विक्रमम् । मुख्यवद्वीगमपि
सप्तमीशब्दमेव । अन्वितरत्नशक्तिमात्रेण तदर्थं इति । अधिकं मन्त्ररूपायां द्रष्टव्यम् ।

अभावशाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादाह—गवामिति ।

प्रत्युदाहरणे परममूले प्रथमोपस्थितसाधुशब्दस्यापि बीजमाह—वार्तिकादिति । नन्वेवं ‘साधुर्भृत्यो
राज्ञ’ इति वृत्तिप्रक्रियोक्तप्रयोगासंगतित्वात् आह—साधुरिति । इत्युक्तं देवयम् । भृत्येनान्वय-
ः । भृत्येनैव शब्दान्वये शयर्थः । राज्ञो-भृत्यः साधुरितितत्त्वार्थ इति भावः । नन्वेवमन्यसाधु-
विषयादह आह—प्रत्येति । तथाच मन्त्रप्रयोगाभावात् तत्र वार्तिकप्रवृत्तिः । अत एव तत्र
प्रवृत्तिरिति भावः । नन्वेवं सति वृत्तिप्रक्रियोक्तप्रयोगोपस्थितसाधुशब्दसंगतमेव । अर्थादाभावे
प्रा- “या योगमात्राक्षेपादिति तत्त्वमेतत् एव निमित्तं” इति सप्तमिनिर्देशं प्रत्युदाहरणमिति प्रत्यागा-
यति —वार्तिकादिति सप्तम्यां पूर्वाश्रयात् । प्रत्युदाहरणे निवृत्त्यादयावधानं च द्रष्टव्यम् । रत्नादह

प्रसित इति । तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः ।

मूलेनेति । “नक्षत्रेण युक्तः कालः” इत्यणो “लुवविशेषे” इति लुप् ।

पर्यायेणेति । ईश्वरशब्दो भावसाधनः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम् । ययेति स्वं निर्विश्यते । यस्य स्वरय ईश्वर उच्यते इत्य-

शब्दरत्नम् ।

च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन तत् स्पष्टयते । अर्चायां प्रतियोगे निषेधार्थ एव साधुग्रहणमिति तत्रम् ।

तत्परे इति । रुढत्वादेतदर्थस्त्वैव ग्रहणम् । तेन प्रत्येकं सित भैरवी ।

आह—अर्चायाप्रतियोग इति । ‘साधुर्मातरम्प्रतिपर्यनु’ इत्यत्र यदाऽर्चा विवक्षिता तदा मातृशब्दात्सप्तमी प्राप्ता परन्तु प्रतियोगसत्त्वाच्च भवति । एतेन प्रकृतसूत्रे साधुग्राहणमनर्थकम् । साधुशब्दप्रयोगे ‘साध्वसाधुप्रयोगे’ इति वार्तिकेन सप्तम्या तुर्वीत्वादिति कस्यचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । प्रकृतसूत्रे पुनः साधुशब्दोपादानसामर्थ्यात्प्रत्यादिभिर्योगे साधुशब्दे प्रकृतसूत्रेण वार्तिकेन वा प्राप्ता सप्तमी न भवतीति भावः । अप्रतेरिति शब्दे समस्तः प्रतिशब्दो “लक्षणेत्यम्भृत” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाघटकप्रत्यादिलाक्षणिक इत्याशयेन वार्तिककृतोक्तम्—‘प्रत्यादिभिरिति’ । नन्वेवं सति प्रकृतसूत्रे एव साधुशब्दोपादानमस्तु, प्रत्यादिवियोगाभावे प्रकृतसूत्रेणैव साधुशब्दप्रयोगे सप्तम्याः सिद्धौ वार्तिके साधुग्रहणमनर्थकमिति चेत् ? न, साधुः कृष्णो मातरीत्यत्र तत्त्वकथनेऽर्चाया अभावेऽपि सप्तमीसिद्धयर्थस्तस्य सत्त्वात् । एवञ्च प्रकृतसूत्रेऽर्चाग्रहणन्निपुणार्थमेवेति ध्वनयन्नाह—तत्त्वमिति । अत एव “सप्तम्यधिकरणे च” इति सूत्रस्य ‘साध्वसाधुप्रयोगे’ इति वार्तिकव्याख्यानावसरे “साधुनिपुणाभ्यां सप्तम्याः सिद्धायामनर्थक्यमत्र साधुग्रहणन्तेन तत्त्वकथने साधुशब्दयोगे सप्तमी भवति, अर्चाग्रहणन्तु तत्र निपुणविशेषणार्थमेव” इति कैयटः सहजुचते ।

मूले “प्रसितोत्सुकाभ्याम्” एतद्व्याख्यानावसरे तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरप्रदर्शनं रुढत्वेव प्रसितशब्दस्य ग्रहणं तु योगिकस्येति प्रदर्शनायेत्याशयेनाह—रुढत्वादिति । प्रसिद्धरवादित्यर्थः । ‘रुढिर्योगमपहरति’ इति न्यायस्यापि प्रसिद्धत्वं पुन तात्पर्यम् । एतदप्य-

भावप्रकाशः ।

परातोऽन आह—अर्चायामिति । प्रतियोगे—प्रत्यादियोगे । वार्तिके तु अनर्चायां तत्प्रहणं तेन तत्त्वकथनेऽपि तयायोग भवति । तयाचात्रार्चाग्रहणं विष्यन्ते निपुणार्थमेव । एवञ्च प्रयोगसाधुशब्देऽपि साधुग्राहणसमप्रतिरेव । सूत्रस्य तदभावेऽप्यप्राप्तेरतएव निषेधार्थकशब्दादिनि वृत्तिमक्षिपामिप्रकाशात् । अत एव पदम्भरीकारमतेनेदं प्रयुजादहम् । वस्तुतोऽन्याप्यमिति प्रसादकृता वक्ष्यम् । अर्चाग्रहणं निपुणशब्दस्यैव विशेषणमिति दैवतहरदत्तादीनामप्यवशेषादयः । एतेन तत्र रुढमिति न पकदेऽन्तर्भावयोगात् साधुग्रहणवैयर्थ्यात् । न चेत्तपसि, आप्तृगप्रत्याकृताशब्दात् । अर्चायामप्येति निषेधार्थं तस्यावश्यकत्वाच्च । न चाप्रतेरिति निषेधवशनापमेव वार्तिके साधुग्रहणम्, अर्चायोनपतो वापयोगात् साधुमार्तरं प्रतिपर्यनुवेति भाष्योक्तप्रयुजाहरणविशेषाच्च । तस्यैवपुनरपि उक्तमिति खनाकरोक्तमपारमुक्तमुक्तेरिति दिक् । वस्तु किंवासाधुं तु कदाचित् कदाचित् न पुनरासी इति प्रयोजनानुसारदृष्ट्यादयस्तत्र, साधुशब्दस्य कदाचित् आह—रुढत्वादिति । अतिशयादिपदं । रुढिर्योगमपहरति न्यायादिति भावः । एतदर्थस्येति । एतदर्थस्येति । सितम्—८४.

अथाव्ययीभावः ।

समर्थाश्रित इति । सूत्रे समर्थशब्दो अच्युक्त इति भावः ।

रत्नप्रदीपक ।

समर्थाश्रित इति । "समर्थः पदविधि" इति सूत्रे समर्थपदम् सामर्थ्यविशिष्टरूपाथबोध-
सरला ।

श्रीगुरुःशरणम् ।

मूले समर्थाश्रित इति । "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रे पदविशिष्टभेदेन पदोद्देश्यकविधिः सप्त-
सङ्गादिरूपो गृह्यते, तेन च सामानाधिकरण्यासम्भव इति समर्थपदं तदश्रिते लक्षणिकम् । ययो-
र्भोग्योरेकार्थीभावसामर्थ्यं तादृशसामर्थ्याश्रितयोरेव समाससङ्गादि भवतीत्यर्थः, अस्य सूत्रस्य
रेभाषारूपत्वेन नियमे पथवसानम् । सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभावरूपमेव ननु व्यपेक्षार्थं "तत्तदर्थं
मर्थम्" इति अत्रैव सूत्रे भाष्योक्तेः, "पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । पृथगर्थानां पदानामेका-
र्थाभावः समर्थमित्युच्यते । क पृथगर्थानि वधैकार्यानि ? वाक्ये पृथगर्थानि—राजः पुरुष इति, समासे
नरेकार्यानि राजपुरुष इति" इति भाष्योक्तेश्च । पञ्च पृथक् पृथगर्थोपस्थापकपदानां समुदायनिष्ठैक-
वत्या एकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । घटवत्घटयोरेकोपस्थितिर्यद्यपि घटपदान्भवति
तथापि तत्र पृथगर्थोपस्थापकपदसमुदायाभावात् दोषः । अत्र 'शक्यं पदम्' इति पदं पदपदेन गृह्यते ननु
सम्पूर्णं दिक्कृतं वेति । तेन 'भौगवः' इत्यत्र नाभ्यासिः । अन्यथा तद्विज्ञानप्रत्ययस्य तादृशपदत्वामात्रेण-
घट इव तत्रापि तादृशसमुदायात्त्वात्त्वा तत्रोक्तैकार्थीभावसामर्थ्याभावप्रसङ्गात् । विमर्शपर्यन्त प्रका-
शतावादिमते विमर्शोऽपि तद्विज्ञानप्रत्ययपदत्वस्येऽपि तत्र विमर्शपर्यन्तसमुदाये एकशक्तेरभावात् दोषः ।
वैदित्यसमुदाये एकार्थीभावरूपं तु 'पदविधिश्चावस्य' । वैदित्यस्य स्ववदितत्वं, स्वप्रयोज्यविषयतानिरु-
पितविषयताप्रयोजकपदवदितत्वं, स्वनिष्ठशक्तिपर्याय्यधिकरणत्वम्, पक्षस्तितयसम्बन्धेन । "राजपुरुषः"
शब्देन पदं राजनृपदं पुरुषपदं वा, तद्वैदित्यं समुदाये वर्तते । तथाहि, एवं राजनृपदं तद्वदितत्वं
समुदाये, तत्प्रयोज्यता विषयता राजत्वानिष्ठञ्चा प्रकाशतास्या विषयता तद्विरूपिता विषयता पुरुषत्वा-
वैदित्यञ्चा विज्ञेयतास्या तत्प्रयोजकं पदं पुरुषपदं तद्वदितत्वमपि तस्मिन् समुदाये, एवं एवं राजनृपदं
तत्रैव वा समाससङ्घट्टिविशिष्टशक्तिस्तत्पर्याय्यधिकरणत्वमपि तत्र समुदाये इति लक्षणसम्बन्धः ।
एवमेव पुरुषपदमादायापि लक्षणसम्बन्धो बोद्धव्यः ।

यत्तु शक्तिविशिष्टमेकार्थीभावः, वैदित्यं च स्वपर्याय्यधिकरणवदितत्वं, स्वनिरूपकस्वरनिरूपितश-
क्तिपर्याय्यधिकरणवदितत्वं, स्वज्ञानप्रयोजकत्वविषयीभूतशक्तिपर्याय्यधिकरणत्वमेतद्विज्ञानसम्बन्धेनेति,
राजपुरुष आदादौ बुधित्यवपदनिष्ठशक्तिमादाय च लक्षणसम्बन्धः । तथाहि, एवं राजनृपदनिष्ठा-
शक्तिः तत्पर्याय्यधिकरणं राजनृपदं तद्वदितत्वं राजपुरुष इत्यत्र, एवं राजनृपदनिष्ठा शक्तिः तद्विरूप-
नोर्ध्वः राजनृपदवदितत्वं पुरुषरूपोर्ध्वः तद्विरूपितशक्तिपर्याय्यधिकरणं पुरुषपदं तद्वदितत्वमपि तत्र
समुदाये, एवं एवं चैव शक्तिः तत्ज्ञानप्रयोजकं यजमानं विशिष्टशक्तिविषयकं तद्विषयीभूता शक्तिः,
विशिष्टशक्तिरूपपर्याय्यधिकरणत्वमपि तत्र समुदाये इति, आत्मसम्बन्धस्य स्वरूपकीर्तनपरं, तृतीयत्र
अप्यत्र वाच्येऽस्मिन्नासिवात्वायेति; तत्र, 'आत्मत्वः' इत्यादिजज्ञात्वात्तत्त्वो विशिष्टशक्तिप्रत्ययऽवय-
वश्चिदप्रयोजकत्वं आत्मेन तत्राभ्यासे, 'अस्य' इत्यादिसमर्थसमासे पूर्वसम्बन्धवत्त्वात्तद्विषयायेति ।
अत्र तत्र तृतीयसम्बन्धाभाव इति न दोष इति वाच्यम्, निश्चितशक्तेः समासादिपृथिव्यस्या
तत्त्वतादात्म्यात् तत्र सत्त्वेन विशिष्टशक्तेः कर्त्तृत्वे वाच्यमात्रम् । मम तु कल्पविशिष्टशक्तेः सत्त्वेऽपि
समर्थाय सत्त्वेऽपि च तत्त्वतादात्म्यात् तत्र सत्त्वेन नृपदप्रयोज्यत्वं च सत्त्वप्रयोज्यत्वात् वा या विषयता
तद्वदितत्वमपि तत्रोक्तैकार्थीभावसामर्थ्यम् । अत एव

परम् । एवं च व्याख्याभेदाभ्यां विभक्तिः । सा च विशेषणत्वं पठ्यते
इति भावः ।

इति सप्तमी ।

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां कारकप्रकरणम् ।

शब्दरत्नम् ।

इत्यर्थे न ॥

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमा-
व्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकप्रकरणम् ॥

भैरवो

एतदर्थं कल्प । सिद्धशब्दो गौरवाच्चो । इत्यर्थे इति । सतीति शेषः । परममूले “यस्मादधिकं
यस्य चैश्वर्यवचनम्” इति सूत्रस्य व्याख्यानम् मङ्गलाय, “मङ्गलादीनि मङ्गलमन्त्रानि मङ्गला-
न्तानि शास्त्राणि प्रयन्ते” इति भाष्यात् । तत्र यस्य चैश्वर्यवचनमिति शब्दस्य यस्य स्यस्य
ईश्वरः कथ्यते तद्वाचकादित्यर्थे स्वपाषाणसप्तमी, यश स्वीकृतशब्दो भावप्रधाननिर्देशने ईश-
्वरस्य वचनस्तदा स्यामिवावकासा भवति । “अधिभुवि रत्नम्” “अधिरत्नेभ्यः” इत्यत्रापि यथा ।

इति सप्तमीपिबन्धम् ।

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमायां शब्दरत्नव्याख्यायां
कारकान्तं प्रकरणं सम्पूर्णम् ।

इति नाम् ।

—३—६—

भावप्रकाशः ।

इत्यर्थे—इत्यर्थे सप्तमी ।

इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमायां शब्दरत्नव्याख्यायां
कारकप्रकरणं सम्पूर्णम् ।

अथाव्ययीभावः ।

समर्थाश्रित इति । सूत्रे समर्थशब्दो व्याख्येय इति भावः ।

रत्नप्रदीपक ।

समर्थमित इति । "समर्थे, पदाविधि"रिति सूत्रे समर्थपदम् सामर्थ्यविशिष्टरूपाथबोध-
सरला ।

श्रीगुरु शरणम् ।

मूढे समर्थाद्विहित इति । "समर्थः पदविधिः" इति सूत्रे पदविधिश्चन्द्रेण पदोद्देश्यकविधिः समा-
सदृशादिरूपो गृह्यते, तेन च सामानाधिकरण्यासम्भव इति समर्थपदं तदामित्वे लक्षणिकम् । ययो-
र्द्वयोर्मागदोरेकार्थोभावसामर्थ्यं तादृशसामर्थ्याभितयोरेव समाससम्बन्धादि भवतीत्यर्थं, अस्य सूत्रस्य
परिभाषाकपक्षेन नियमे पर्यवसानम् । "सामर्थ्यं चात्रैकार्थोभावरूपमेव ननु श्येषाकार्यं "तद्वृथाप्य
समर्थम्" इति अत्रैव सूत्रे आभ्योक्ते, "पृथगर्थानामेकार्थोभावः समर्थवचनम् । पृथगर्थानां पदानामेका-
र्थोभावः समर्थनियुक्त्यते । क पृथगर्थानि बहुकार्यानि ? वाक्ये पृथगर्थानि—राष्ट्रः पुरुष इति, समाप्ते
पुनरेकार्थानि राजपुरुष इति" इति आभ्योक्तेऽथ । एवञ्च पृथक् पृथगर्थोपस्थापकपदानां समुदायनिष्ठैक
शक्त्या एकोपस्थितिजनकत्वमेकार्थोभाव इति फलितम् । एतद्वद्वयोरेकोपस्थितिर्यद्यपि घटपक्षाद्भवति
तथापि तत्र पृथगर्थोपस्थापकपदसमुदायाभावात्तत्र दोषः । अत्र 'शक्त पदम्' इति पदं पदपदेन गृह्यते ननु
सुक्त्वमिदं त्रिकृतं वेति । तेन कोपगमः" इत्यत्र नाभ्यासि । अन्यथा तद्विज्ञानप्रत्ययस्य तादृशपदत्वभावेन-
घट एव तत्रापि तादृशसमुदायाकरवादस्या तत्रोपवैकार्थोभावसामर्थ्याभावप्रसङ्गात् । विभक्त्यर्थस्य प्रका-
रतावादिभूते विभक्तीनां तद्विधप्रत्ययवशपदत्वस्येऽपि तत्र विभक्त्यन्तसमुदाये एकशक्तरेभावात्तत्र दोषः ।
नैदिष्टसमुदाया एकार्थोभावलक्षणं नु 'पदविधि इत्यम्' । नैदिष्टमत्र स्ववदितत्वं, स्वप्रयोज्यविषयतानिरु-
पितविषयताप्रयोजकपदवदितत्वं, रश्निष्टशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम्, यत्स्वित्यसम्बन्धेन । "राजपुरुषः"
शब्दत्रयं राजनृपदं पुरुषपदं वा, तद्वैदिष्ट्यं समुदाये वर्तते । तथाहि, एव राजनृपदं तद्वदितत्वं
समुदाये, तत्रप्रयोज्यता विषयता राजावाक्यं प्रकाशतास्या विषयता तन्निरूपिता विषयता पुरुषत्वा-
वधिद्वया विद्वेयताद्वया तत्रप्रयोजकं पदं पुरुषपदं तद्वदितत्वं तस्मिन् समुदाये, एव एवं राजनृपदं
तत्रैव या समासवृत्तिविशिष्टशक्तिरतत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमपि तत्र समुदाये इति लक्षणसमन्वयः ।
एवमेव पुरुषपदमादायापि लक्षणसमन्वयो बोद्धव्यः ।

यमेव पुत्रवपदमादायापि लक्षणसम्बन्धो बोद्धव्यः ।
यत्तु शक्तिविशिष्टत्वमेकाकीभावः, वैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यधिकरणवदितत्वं, स्वरूपकैतरनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणवदितत्वं, स्वज्ञानप्रयोज्यज्ञानविषयीभूतशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वमेतत्तत्र तत्पदसम्बन्धेनेति, राजपुरुष इत्यादौ वृत्तिव्यवपदनिरुद्धशक्तिमादाय च लक्षणसम्बन्धः । तथाहि, स्व राजनूपदनिष्ठा शक्ति तत्रिरूप-
शक्ति तत्पर्याप्त्यधिकरण राजनूपदं तद्वदितत्वं राजपुरुष इत्यत्र, स्व राजनूपदनिष्ठा शक्ति तत्रिरूप-
नोऽर्थं राजनूपदपरतदितत्वं पुरुषरूपोऽर्थं तत्रिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणं पुरुषपदं तद्वदितत्वंमपि तत्र
समुदाये, एवं स्वैव शक्तिः तज्ज्ञानप्रयोज्यं य-ज्ञानं विशिष्टशक्तिविषयकं तद्विषयीभूता शक्तिः,
विशिष्टशक्तिस्तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमपि तत्र समुदाये इति, आद्यसम्बन्धद्वयं स्वरूपकौर्तनपरं, तृतीयस
म्बन्धस्तु वाक्येतित्यातिवारणायैति, तत्र, 'वाच्यत्वं' इत्यादिजहत्सर्वार्थरूपी विशिष्टशक्तिमहत्स्यादवय
वशक्तिमहत्प्रयोज्यत्वं भावेन तत्रा-वाप्ये, 'अस्य' इत्याद्यसम्बन्धमात्रे पूर्वसम्बन्धद्वयसत्त्वेनातिव्याप्तेः ।
नच तत्र तृतीयसम्बन्धमात्र इति न दोष इति वाच्यम्, विशिष्टशक्ते समासादिवृत्तिरूप्यतया
समाससंश्लेषात् तत्र ह्येन निदिष्टशक्ते कर्तुने वाचकाभावात् । मम तु कल्पविशिष्टशक्ते, सत्त्वेऽपि
नमर्याय सुखपदार्थस्य च परस्परस्य त्वभावेन नमूपदप्रयोगात् सुखपदप्रयोगा वा या विषयता
तत्रिरूपितविषयताप्रयोगपदवदितत्वरूपवदितोदसम्बन्धमाभावेन न तत्रैकाकीभावसामर्थ्यम् । अत एव

अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ।

इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत्क्वाचित्क एव । तेन 'जीमूतस्येव' इत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः 'उद्गाहुरिव वामनः' इत्यादौ व्यस्त-
प्रयोगोऽपि सङ्गच्छते ।

"गोस्त्रियोः" । उपसर्जनं य इति । यत्तु प्राचा—गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्त-
योरुपसर्जनयोरित्युक्तम् ; तत्र, चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि

शब्दरत्नम् ।

पूर्वशब्दस्यैवेति । तस्य काल्वाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः ।

क्वाचित्क इति । क्वाचित्क इत्यपि बोद्धव्यम् । योगविभागसिद्धत्वात् तदनुवा-
देन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः । व्यस्तप्रयोग इति । समासे हीवस्य
परनिपातः स्यादिति भावः । अलोपश्च प्रत्यासत्त्या समासावयवविभक्त्यैव । तेन
समासादुत्पन्नस्य "अव्ययात्" इति लुग्भवत्येव ।

ननु गोपदार्थस्येव चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपस-
रत्नप्रदीपकः ।

न शब्दस्येत्यादिविशेषणाश्रयः । पदार्थः पदार्थेनान्येति ननु पदार्थेकदेशेनेति व्युत्पत्तेः ।
एतत्काल्पितार्थपरमेव सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेत्युद्बोधः । नवोक्त-
रीत्या पदार्थेकदेशे विशेषणान्वयस्यास्वीकारेण देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादेः अप्रामाण्यवा-
प्तिरिति वाच्यम् । गमकत्वादेव विशेषणभवनस्य युक्ततया सप्रामाण्योपपत्तेः । न च महादेव
इत्यप्राप्तं न स्यात् समुदायशक्त्या समासे तस्यैवार्थवत्त्वेन तदेकदेशस्यानर्थकतया सूत्राप्र-
प्तेरिति वाच्यम् सुयारम्भसामर्थ्यात् भूतपूर्वगतेराश्रयणाच्छास्त्रप्रयुक्तेरिति बोध्यम् ।

विनिगमकाभावादिति । नच अनियमे भूतशब्दस्य पूर्वनिपातनिर्देशस्य चारितार्थाव-
धेयं तस्य नियतपूर्वनिपातज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । "भूतपूर्वचरद्" पूर्वभूतः भूतपूर्व, "गो-
ष्टारस्यज्" "भूतपूर्व" इत्यादौ सर्वत्र भूतशब्दस्यैव पूर्वनिपातकरणेन तत्पूर्वप्रयोगस्यैवेष्टत्वा-
नुमानात् । भूतपूर्वेति निर्देशेनावयवद्वारकसामर्थ्यमादाय भूतशब्दादेरेव समासस्य ज्ञाप-
नेन पूर्व भूत इत्यत्र पूर्वशब्दादिप्रयोगपिपक्षायां प्रधानेन सामर्थ्याभावात् समासाप्रयुक्त-
मत्रप्य निर्देशात् समासोपपत्तिः । यत्तु उपसर्जनमिति महासङ्ग्राहकारणात् लौकिकापसर्ज-
नस्यविशिष्टस्यैव पूर्वनिपात इति पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातप्रसङ्गिरिति भूतशब्दस्य पूर्वनिपा-
तकारणं उक्त्यापत्तिरिति तत्र । नवीनमते समासतापीयशब्दगताप्राप्त्यस्याश्रयणेन विनि-
गमनाविरहतादृशस्यादिति दिक् ॥

लुग्भवत्येवेति । अत्र यथार्थत्वादि प्रयुक्त्याश्रयोभावस्तु न भवति सप्रवृत्तेरेत्यादिनिर्दे-
शात् । इतीत्यर्थे भूतस्य शब्देन मातेवद्विषयकारिणी, इत्यत्र सूत्रमनोपमेययोः समानविभ-
क्तिरित्यनिवमान् असमासे समासे वा भिन्नविष्टिख्यादस्ताभ्येव । केषिणु—मातेवेति-
समस्तस्य द्विषयकारिणीमित्यनेन समासे मातेवद्विषयकारिणीमिति ताभ्येरेत्याहुः ।

चदन्तस्यातथात्वाद्, गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गात् । कथं सुगोकुलं राज-
कुमारीपुत्र इति चेत् ? शृणु, उपसर्जनस्य सम्बन्धिकृत्या यस्य प्राति-
पदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदथ प्रति उत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोगुणीभावस्तदेव
ह्रस्वत्वम् । दिशयोरिति । दिशोरिति हलन्तेन विप्रहेऽप्येतदेव रूपम् ।
दिशब्दस्य शरदादित्वाद्वा ।

यचनसामर्थ्यादिति । विभक्त्यनेन हि येन सुवन्तेन सह समाससद्वद्भी-
भूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानम् । तदर्थद्योतकश्चाऽधिरिति भारः । परिशिष्टे

शब्दरत्नम् ।

जनत्वमेवेत्यवचेराह—गौरीपतिरिति । राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिक-
त्वलाभाय समासस्य पूर्वपदत्वप्रकरणम् । उत्तरपदभूतयोरिति ह्रस्वरूपप्रकरणम्, उत्तरपदस्यैव
समासत्वसंभवात् । टजिति । यतश्च अत्र पूर्वदेव रूपमित्यन्वयः । सन्निधानादिति ।
रत्नप्रदीपकः ।

गुणीभावस्तदेव ह्रस्वत्वम् । तदुक्तम् पठज्जलिना । अप्रधानमुपसर्जनम्, इति सम्बन्धि-
शब्दारेतौ तत्र सम्बन्धादेतद्वन्तव्यम् सम्प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्तोऽन्तोभवति "इति
यत्प्रथमानिर्दिष्टं तस्य तद्वदितसमासस्य सोऽप्रधानसद्वद्भोऽन्तोभवताति तदर्थः । अत्राप-
सर्जनपदेन प्रथमानिर्दिष्टं समासउपसर्जनम् इत्यादि शास्त्रीयमेवोपसर्जनस्य "इद्वोण्या"
इति सूत्रस्य भाष्यात् । तत्र हि "गोण्यान इत्येव वक्तव्यम् । किमर्थमित्त्वं विधीयते पञ्च-
गोनिरित्यादौ "लुक्कदितलुकि" इतिलुकि प्रतिसिद्धे एवविभक्त्यपेक्षेनोपसर्जनस्याव-
गोणोऽन्तव्योपसर्जनत्वं सेत्स्यतीति किमर्थमित्त्वंमित्याशङ्क्य गोणीमात्रमिदं गोणि इत्यत्र
नास्तीत्युपसर्जनत्वाभावात् इत्यो न स्यादित्यभिप्रायेण ह्रस्वविधानमित्युक्तम् । अनेन
भाष्येण शास्त्रीयोपसर्जनस्यैवात्र ग्रहणमितिरूपदमेवोक्तम् अतएव कुमारीनिष्ठाऽन्ताः
कुमारी, "गोवत्कण्ठो" इत्यादौ कुमारीवत्कण्ठयोः कौकिलोपसर्जनसत्त्वेऽपि न दोषः ।
शास्त्रीयोपसर्जनत्वं "पाठागुवत्तो"त्यत्र प्रथमानिर्दिष्टगोऽन्तव्यैवास्ति परन्तु तदप्यन्तत्वं
नास्ति इति न ह्रस्वः । इत्युक्तम् ।

शरदादिशब्दाश्च इति । अथ अपदिसमित्यादौ नपुंसकइत्यनेन रूपसिद्धौ कथं 'गोस्त्रियो-
रित्युपन्यासः' इति वाच्यम् । विप्रगुरित्याद्यमात्रयकत्वेन गोस्त्रियोरित्यादिनापि तत्सिद्धे-
रित्युपन्यासात् । ननु शरदादिषु दिग् शब्दस्य पाठेन "लिङ्गविशिष्टः" परिभाषया तत्र
भाष्यमिति चेन्न । लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः समासान्तप्रकरणे अप्रवृत्तिरिति "व्याप्"
सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । तान्तदिशाशब्दोऽकारान्तप्रकृतिक इति तत्र प्राप्तेऽभावात्
तस्मान्मनोरमोर्कं चिन्त्यम् इत्याहुः । यदि ■ 'कलीवाच्यं त्वदिशं दितोर्मध्ये विदिकु-
स्त्रियाम्' इति अमरस्वरस्यात् हलन्तेन विप्रह प्येति तत्तात्पर्यमिति ह्रस्वरूपप्रयोजना-
भावेनापि तत्र रूपसिद्धिरिति विभाव्यते तदा मनोरमोर्कं सम्बन्धेनेति दिक् ।

रूपप्रकरणमिति । सत्यन्तस्य प्रातिपदिकरूपोपसर्जनस्य ह्रस्वो भवति, इत्युच्यते । अप्र-
धानमुपसर्जनमिति सम्बन्धिशब्दादौ तत्र सम्बन्धादेतद्वन्तव्यम् यं प्रति यदप्रधानं तं प्रति
चतुपसर्जनम् तस्य चेत्तोऽन्तो भवति इति फलितम् ।

संज्ञा ।

तथास्यसम्भवादिति । अर्थ भावः—महासङ्गाकरणेन येन शब्देन समासविधौ यत्प्रथमानिर्दिष्टं
तस्य तं प्रत्येवोक्तरीत्याऽप्रधानत्वेनोपसर्जनस्याव-
ग्रहणस्य तदन्तत्समासप्रातिपदिकान्तव्यस्येव ह्रस्व
इति प्रकृतोदाहरणयोर्न ह्रस्वप्रवृत्तिरिति स्पष्टं भाष्ये । तथाहि, "अप्रधानमुपसर्जनमिति सम्बन्धि-
शब्दा-

तु प्रथमान्तेनायं समासः पष्ठ्यन्तेन वेत्यपि पञ्चद्वयं स्थितम् । यत्तु प्राचो-
क्तम्—हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरावधीति स्थिते इति ; तत्र, नित्यसमा-
सत्वेन विग्रहायोगात् । यदाहुः—“अविग्रहो नित्यसमासः” इति । नन्वस्व-
पदविग्रहोऽपि स्वीक्रियते कुम्भं करोतीति यथा, अयमपि तथाऽस्तु अधि-
कृत्येति ल्यवन्तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्त्वादिति चेत् ? न, समासार्थलेशमपि
अधोघयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासम्भवात् ।

यत्तु व्याचख्युः—विग्रह इव विग्रहः अर्थकथनमात्रम् । तेनाविग्रहत्वा-
न्नित्यसमासत्वमविरुद्धम् । अत एव समासप्रकृतिभूतमलौकिकं वाक्यान्तरं
दृशयति—हरौ अधीति स्थित इतीति । अत्रेदं वक्तव्यम्—विग्रह इवेत्यसङ्ग-
तम्, अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन ततो भेदाभावात् । अर्थकथनमात्रमित्यपि
न, ल्यघन्तेन समासार्थाऽसंस्पर्शात् । यच्च हरौ अधीति अलौकिकमित्युक्तम् ;
तदपि न, तत्र हरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात्, “अन्तरङ्गानपि” इति न्यायात् ।

शब्दरत्नम् ।

उपस्थितत्वादित्यर्थः । परिशिष्टे स्थितिः । अत्राश्विः स्पष्टैव । द्योतकसमभिग्या-
हारे पृथ्या अप्राप्तेश्च । वाचस्पतेश्च सन्निधानत्वात् न मानमिति । विग्रहायोगा-
दिति । पृथञ्च विष्टे इति तदुक्तिरसंगतेति भावः । प्रवेशश्चैवेति । पृथञ्च सादृश-
विग्रहस्य रूपकधनमसंगतमिति भावः । असंरूपशब्दिति । पृथञ्च तत्राश्विकधनत्व-

रत्नप्रदीपक ।

सोऽक्षममिभ्याहारे षष्ठ्या मप्राप्तेऽवेति । इदं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतः । वाचकत्वमेव

साक्षात् ।

वेतो, तत्र सम्प्रदादेश्च गन्तव्यं-यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेतोऽन्तो भवतीति"। यत् प्रथमानिदिष्टं तस्य
 तद्व्यतिरिक्तमास्य सः प्रधानशब्दः कन्तो भवतीति तदर्थः। अत्र सूत्रे उपसर्जनपदेन आश्रयीपदेनो-
 पसर्जनं "प्रथमानिदिष्टम्" इत्यादिवाक्यबोधितं गृह्यते। तेन "कुमारीभिश्च नू मादगः कुमारी" इत्यत्र
 कुमारी कीदृशोपसर्जनं वेदेषु न उच्यते, "गोवक्ष्यगी" इत्यत्र वक्ष्यगीशब्दस्य सुपशब्दत्वात्प्रधान-
 वेदेषु तदन्वयः न ह्यस्यः। आश्रयीवोपसर्जनमत्रेण तु "गोय्यगति" इत्यादिना सूत्रेण समासे जाति-
 वाचकशब्दश्चैव प्रथमानिदिष्टत्वेनोपसर्जनं न नु वक्ष्यगीशब्दस्य। अत्र प्रमाणं तु "इदगोवाः"
 इति सूत्रस्य भाष्यमेव। तथाहि, "गोवा न" इत्येव वक्ष्यम्। किमर्थमित्यर्थं विधेयते? "वक्ष्यगोनिः"
 इत्यादौ "लुक् लङिप्रत्ययि" इति लुकिप्रतिविदे "यक्ष्यविपक्षि" इत्यनेनोपसर्जनं तादृशं गोनीशब्दस्य
 उत्तरार्धे सिद्धप्रतीतिरिति किमर्थं नान्वित्तिमात्रमुप गोनीमात्रमिदं गोनिः इत्यत्र आश्रयीवोपसर्जनं तादात्म्य-
 त्वेन न स्यात्" इत्यभिप्रायेणैव विधानमात्रमवश्यमित्युक्तम्। अनेन भाष्येन आश्रयीवोपसर्जनं तदर्थेवात्र
 एवे महानिति स्पष्टमेव सम्भवे इति दिक्।

[illegible]

ਅਮਰਾਦਰਿਸਿਤਿ : ਸਭਾਸਥਾਨੀ ਸੰਨਿਸਰਾਧਰੰਦ੍ਰਾਧਰੇਨ ਪੁਰੰਦਰਾਧ ਸਭਾਸਥਾਨੀਫਲਸਾਧੇਥ ਸਾਮਰਾਜੰ

अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्लभत्वापत्तेश्च ।

यदपि व्याचक्षुः—अलौकिकत्वादेयाऽधिशब्देनाऽभिहितेऽपि सप्तमी, अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति ; तदप्यापातः, अलौकिकत्वं हि ‘नित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनाऽपरिनिष्ठतत्त्वम्’ न त्वेतावन्मात्रेणाऽननुशिष्टायाः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः सूपपादः, अतिप्रसङ्गात् । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—विष्कृत्तद्वित्वसमासैरिति परिगणनादधिनाऽभिहितेऽपि सप्तमीति ; तन्न, पारगणनस्याकृते प्रत्याख्यातत्वात् “कर्मणि द्वितीया” इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् ‘क्रमाद्धुं नारद इत्यवोधि सः’ इत्यादिप्रयोगविरोधाच्च ।

द्वितीयापञ्चम्योरिति । एतच्च रक्षितप्रस्थे स्पष्टम् । यत्तु वदन्ति—चैत्रस्य चनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति ; त्वन्त्यम्, नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवावम्भवात् । उक्तं हि भाष्ये—“वृत्तस्य विशेषणयोगो न” इति । ननु “सविशेषणानां वृत्तिर्न” इत्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत् ? सत्यम्, अनित्यसमासविषयं तत् । नित्यसमासस्यापि सविशेषणेष्वप्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योप इत्याद्यापद्येत । यत्तु प्राच्या कृष्णस्योपेत्युक्तम्, यच्च व्याचक्षुरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति, तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव । सम्प्रति नेति । सम्प्रतीत्य-

पादप्रथमम् ।

स्वैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिसंगतेति भावः । दुर्लभत्वापत्तेरिति । कृतात्वेन कृतेकादेशौकारस्वैव लुकाऽपहारेणेति भावः ।

वैकल्पिकेष्टादिविषये ‘सेदा’ इत्यादावलौकिकत्ववार्णाय—नित्येति । आकटे-अनभिहितसूत्रे भाष्ये । परिगणनफलस्य भीष्मं कष्टमित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता ।

रक्षितप्रस्थे इति । अत्राश्विबीजन्तु मध्यार्थकसमयायोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थमिति । प्रागुक्तरीत्या—अभिहारी-रत्नप्रदीपक ।

न्याय्यम् । अतएव अव्ययार्था इमे निर्दिश्यन्त इति भाष्ये उक्तम् । स्वयमपि निपातेनाभिहिते इति वक्ष्यति । अभिपूर्वकस्य दधातेर्भाषणार्थत्वम् प्रसिद्धमेव । अतएव पूर्वपदार्थप्रधानो अव्ययीभाव इति उत्सर्गस्य सिद्धिः । द्योत्वार्थस्य विशेष्यत्व स्त्रियामिति सूत्रे भाष्ये तिरस्कृतमिति ध्येयम् ।

प्रत्याख्यातादिति । परिगणनसाध्यप्रयोजनस्यान्यथासिद्धिरूपेण “उपायस्योपायान्तरादुपकृत्वादिति न्यायेन परिगणनाङ्गीकारे दूषणस्यानुकृताङ्गीकारस्यापि सूचनेन प्रत्याख्यानस्यापि केवलं पाणिनितात्पर्यं न्यूनताप्रदर्शनपरिहारमत्रपथाजनेन । फलभेदप्रत्याख्या-सर्ला ।

तस्यैव सूत्रे ग्रहणेनान्यत्तु नन्तग्रहणे मानाभाव इति ।

चारितार्थमितीति । समया—निकषा—ऽऽत्—शब्दा अधिकरणशक्तिपधाना इति समीपमात्रवाचिवाभावात् तै समासः । समीपे इति हि तेषामर्थो न तु समीपमात्रम् । ‘समया प्राप्तम्’ ‘प्राप्त-नात्’ इत्यादी प्राप्तसमीपे वनस्य समीपे शयेशार्थप्रतीतिः । ‘समयं विभक्ति’ इति सूत्रेण च भ्रम-

यत्त्वाहुः—प्रामस्य घृत्तं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं
सावकाशमिति तत्रागोच दूषितम् ।

हरदत्तात्वाद्—अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यकारप्रयोगाद् वान्यमपि साधु । यद्वा
नात्रान्यथ वीप्सावृत्ति किं तद्दि कर्मप्रवचनीयत्वात् सम्बन्धमवच्छिनत्ति ।

सद्वदरत्नम् ।

भाष्यकारेति । सञ्ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्थादौ परमाभावार्थेति तदाशयः । अत्र—

रत्नप्रदीपक ।

साप्रवृत्तेः । अन्येतु—नपचितिराम् घटः पटो न इत्यादौ अन्ययोभावसमासो न भवति ।
अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । तेनहि—छिद्रसंख्यान्यविसमस्यमानवदजन्यप्रतीतिविशेषविरोधि-
नोऽभावस्यैव ग्रहणात् । आद्ये छिद्रसंख्यान्यावित्वाभावात् । अन्ये भेदस्य प्रतियोगिताय-
च्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानवदजन्यप्रतीतिविशेषविरोधित्वाभावात् । भूतले घटो ना-
स्तीत्यादौ तु न समास न्योऽभावार्थतया क्रियान्वयित्वेन घटेनान्वयात् । विशेषणता-
सम्बन्धेन अत्यन्ताभावविशेषकयोपे क्रियोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्वीका-
रात् भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थी । स्वव्याप्यत्वे साति स्वव्यापकस्वरूपाभा-
वानामेक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा अविवक्षितत्वादौ तु क्रियान्तर्भावात्स-
मासो ज्ञेय इत्याहुः ।

प्रतिस्थानमिथादौ इति । वर्ण, वर्णं प्रतिवर्णम् इति प्रत्याहारादिक्रमाप्ये वीप्सावृत्तनात्,
यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तिस्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यमपि साध्येव
सरस्य ।

परममूले मक्षिकाणामभावो निर्मलिकमिति । अर्थाभावेऽन्ययोभावः । अत्र शब्देऽभावपदेनाऽप्यन्ताभाव
यव गृह्यते, सूत्रे अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । न-वथा अभाव इत्येव वदेत् । तदि अर्थग्रहण प्रतियोगिभूत-
वर्तिविद्यमानार्थसमानाधिकरणाभावस्यैव ग्रहणार्थम् । तेनाभावार्थनिरा शब्द-शब्दादिशब्दानां नाभ्ययी
भावो नापि प्रागभावार्थेन तेनार्थं समासः । अत एवात्ययग्रहण सूत्रे चरितार्थम् । प्रतियोग्युत्पत्त्या प्राग-
भावरूप नाद्येन तस्य तत्समानाधिकरणत्वाभावात् । अत्यन्ताभावस्य तु प्रतियोग्यधिकरणे सरस्येति
सम्बन्धविशेषाभावेन प्रतियोगिरुक्ताकाले प्रतीतिमानानुदयात् । यत्तु अर्थग्रहण बटः पटो नैत्यादावभ्य-
यीभावसमासाभावार्थमिति, त-न, अर्थाभावशब्दे नञ उपादानसत्त्वेन सूत्रगृहीततया सूत्रगृहीताभ्ययेन
समासाभावस्या यत्र बोधितव्याऽन तेन समासाप्राप्ते ।

अन्ये तु 'घटः पटो न' 'न पचितिराम्' इत्यादावभ्ययीभावसमासो न, अर्थग्रहणसामर्थ्येन लिङ्ग-
सङ्ख्यान्वयि-समस्यमानवदजन्यप्रतीतिविशेषविरोधिनोऽभावस्यैवार्थाभावस्यैव ग्रहणात् । आद्ये भेद-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानवदजन्यप्रतीतिविशेषविरोधित्वाभावात्, अन्ये छिद्र-
संख्यान्यवित्वाभावात् । भूतले घटो नास्ति इत्यादौ तु न समासः, न्योऽभावार्थतया क्रियान्वयित्वेन
घटेनान्वयात् । प्रकृतारत्नसम्बन्धेनात्यन्ताभावविशेषकयोपे क्रियोपस्थितेः कारणत्वात् । भूतलाधारक-
घटाभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थिकी, समनियताभावार्थी तत्रैक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा । 'अवि-
ज्ज्ञम्' इत्यादौ ॥ क्रियान्तर्भावात् समासो ज्ञेय इत्याहुः ।

यत्त्वाभावार्थेतीति । उपसर्गसञ्ज्ञावाचनेनेत्यादि । तदाशय इति । एवं च कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा
चरितार्थेति न सा वाक्यसाधुत्वे यमकं किन्तु भाष्यकारस्य 'अर्थमर्थं प्रति' इति प्रयोग एव । तथाच तेन
यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य न वीप्सावृत्तिरिति कल्प्यते, तेन समासाप्राप्त्या वाक्यस्य साधुत्वं-
मिति । वृत्तौ द्विवचनं तु न, समासेन वीप्सावा चोत्तिरित्यादि वयवद्वयेन कैयट । प्रतिज्ञा तस्या
वृत्तत्वादिति स्पष्टं शेषे ।

व्ययमिदानीमित्यर्थः ।

एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ॥ इत्यमरः ।

तत्राऽधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एव । तदेतदाह—युज्यते इति । असम्प्रतीति । समासवृत्तौ तु युजिक्क्रियाऽन्तर्भवति 'दध्योदन' इत्यत्र सेकक्रिया यथा । यत्तु प्राचोक्तम्—असम्प्रतीति सम्प्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इति; तत्र, अधिकरणस्य निषेध प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत् । इतिहरोति । स्वरूपपदेण पष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः । प्रतिशब्दस्येति ।

शब्दरत्नम् ।

त्यगोक्त्या । अधिकरणशक्तीति । कावचाचकत्वादित्यपि बोद्धवम् । क्रियापदेनैवेति । कर्तृवर्मद्वारेति भावः । निषेधोऽपीति । अस्यन्ताभावार्थकतजः क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । न वा युक्तीति । ऊक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । ततो भूतलाधारकव्ययभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोद्धवम् ।

रत्नप्रदीपकः ।

नास्मभवाद्य । नास्याभिहिते विभक्तिव्यावृत्तिरिति चिन्त्यमेतदिति बोद्धवम् ।

प्रयोगविरोधाच्चेति । इदमपि चिन्त्यम् अत्र च नारद इति, इति श्रीकृष्णोपज्ञानानुक्राणम् नारद इत्येतच्छब्दाभिलम्ब्यमानाकार इति बोधः । केचित्तु—नारदोऽग्न इति पदार्थः । तस्य तदर्थपरकत्वम् इत्यत्र नारदपदे तात्पर्यवाहकम् । इति पदाद्य द्वितीयोत्पन्नैव । अव्ययत्वाद्य साहाय्येत्पाहुः । अन्ये तु—“अव्ययम् विभक्ती”त्यस्य रूपाने कावचाच्छि समीपसमृद्धि इत्याद्येवयक्त्ये विभक्तिप्रहणात् विभक्तिसम्बन्धो न सत्सम्बन्धो पर्यवस्यति ततश्च कर्मत्वमात्रघोतकतायाम् इतिनारदम् इतिसमासः स्वादेवेत्याहुः ।

अव्ययताभावार्थवदस्य इति । अत्राभावपदेन अस्यन्ताभाव एव गृह्यते । अभाव इति यक्त्येऽर्थप्रहणात् । नया तु नार्थ समासः । अर्थाभावपदे न प्रहृष्टादप्येनेतरसमा-

सरत्वा ।

यत्वाहुः— प्रामस्य घृत्तं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधा
सावकाशमिति तत्प्रागेव दृषितम् ।

हरदत्तत्वाद्-अर्थमर्थे प्रतीति भाष्यकारप्रयोगाद् वास्यमपि साधु । यद्ध
नात्रावयय वीप्सावृत्ति किं तद्धि कर्मप्रवचनीयत्वात् सम्यन्धमवच्छिनत्ति

शब्दरत्नम् ।

भाष्यकारेति । रुग्णा तु प्रतिस्थानमित्यादौ पर्याभावावर्धन्ति तदाशयः । अत्र-

रत्नप्रदीपक ।

साप्रवृत्तेः । अभ्येतु—नपचतितराम् घटः पटो न इत्यादौ अक्षय्योभावसमाप्तौ न भवति ।
अर्थपहणसामर्थ्यात् । तेनहि—छिद्गसंख्यान्वयिसमस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधि-
भोःभावस्यैव दृष्टान्तात् । आद्ये छिद्गसंख्यान्वयित्वाभावात् । अन्ये भेदस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकविरोधित्येन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधित्वाभावात् । भूतले घटो ना-
स्तीत्यादौ ॥ न समासः नञोऽभावायंतया क्रियान्वयित्येन घटेनानन्वयात् । विशेषणता-
सम्यग्भेदेन अस्यन्ताभावविशेष्यकयोधे क्रियोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्वीका-
रात् भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थी । स्वव्याप्यत्वे सति स्वव्यापकत्वरूपाभा-
वानामेक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा अविवक्षित्यादौ तु क्रियान्तर्भावस-
माप्तौ हेय इत्याहः ।

प्रतिष्ठानमित्यादौ इति । चर्णं, वर्णं प्रतिवर्णम् इति प्रत्याहारादिक्रमनाय्ये वीप्सावृक्षानाव,
पदा द्विवचनं तथा प्रतिशब्दस्य वीप्सावृत्तिस्वाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यमपि साध्येव

सूत्र १ ।

परममूले मक्षिकाणामभावो निर्मल्लिकमिति । अर्थाभावेऽप्यपीभावः । अत्र शब्देऽभावपदेनाऽवस्थाभाव-
धव गृह्यते, सूत्रे अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । अथवा अभाव इत्येव वदेत् । तद्धि अर्थग्रहण प्रतियोगिभूत-
वहिर्विषयानार्थसमानाधिकरणाभावस्यैव ग्रहणार्थम् । तेनाभावार्थनिरा शब्दशुद्धादिशब्दानां नाप्यपी-
भावो नापि प्रागभावार्थेन तेनार्थ समाप्तः । अत एवात्ययग्रहण सूत्रे वरितार्थम् । प्रतियोग्युत्पत्त्या प्राग-
भावरथ नाशेन तस्य तत्समानाधिकरणत्वाभावात् । अत्यन्ताभावस्य तु प्रतियोग्यधिकरणे सत्त्वेऽपि
सम्बन्धविशेषाभावेन प्रतियोगिरुक्ताकाले प्रतीतिमात्रानुदधात् । यत्तु अर्थग्रहण वट. पठे तेत्यादाव-
पीभावसमासाभावार्थमिति, त-न, अर्थाभावशब्दे नञ उपादानसत्त्वेन सूत्रगृहीततया सूत्रगृहीताभ्येन
समासाभावस्याप्यत्र बोधिततयाऽन तेन समासाप्राप्ते ।

अन्ये तु 'घटः पटो न' 'न पचतितराम्' इत्यादावभ्ययीभावसमाप्तौ न, अयं प्रवृत्तान्धत्वेन लिङ्ग-
संख्यान्वयि-समस्य मानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिन्ऽभाववर्त्यैवायं भावश्च भेदेन प्रवृत्तात् । भाष्ये मेद-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वेन समस्यमान-पदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधित्वाभावात्, भन्ये लिङ्ग-
संख्यान्वयित्वाभावात् । भूतत्वे घटो नास्ति' इत्यादौ तु न समाप्तः, नन्वोऽभावार्थतया क्रियान्वयित्वेन
भेदेनान्वयात् । प्रवृत्तात्सम्बन्धेनात्य-उभावविशेष्यकत्वात् क्रियोपस्थितेः कारणत्वात् । भूतत्वापाक-
घटाभावप्रतीतिस्तु तत्रार्थिकी, समनियताभावात् तत्रैवैव घटाभावस्य घटस्योऽभावरूपात्तात् । 'भवि-
नम्' इत्यादौ ॥ क्रियान्तभावात् समाप्तोऽयं इत्याहुः ।

पत्वाभावायेतीति । उपसर्गलब्धावापनेत्येत्यादि । तदाशय इति । एव च कर्मप्रपञ्चनीयसङ्गा
चरितार्थेति न सा वाक्यसाधुत्वे गमकं किञ्चिद् भाष्यकारस्य 'मर्थमर्थे प्रति' इति प्रयोग एव । तथाच तेन
यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य न बोधसाधुत्वमिति कल्प्यते, तेन सम्यग्भाष्यया वाक्यस्य साधुत्व-
मिति । वृथो द्विवचनं तु न, सम्यगेन बोधसाधुत्वोचितत्वादिति इत्यत्र सूत्रे कैटवः । प्रतिना तस्य
पक्षत्वादिति स्पष्टं मेघरे ।

व्ययमिदानीमित्यर्थः ।

एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ॥ इत्यमरः ।

तच्चाऽधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एव । तदेतदाह—युज्यते इति । असम्प्रतीति । समासवृत्तौ तु युजिक्रियाऽन्तर्भवति 'दध्योदन' इत्यत्र सेकक्रिया यथा । यत्तु प्राचोक्तम्—असम्प्रतीति सम्प्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इति; तत्र, अधिकरणस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रचिरुद्धत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत् । इतिहरीति । स्वरूपपरेण पृष्ठान्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः । प्रतिशब्दस्येति ।

शब्दरत्नम् ।

स्यचोक्त्या । अधिकरणशक्तीति । काष्ठावचकत्वादित्यपि बोद्धव्यम् । क्रियापदेनैवेति । कर्तृकर्मद्वारेति भावः । निषेधोऽपीति । अत्यन्ताभावार्थकजनः क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । न वा युकीति । ऊक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । ततो भूतलधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थेति बोद्धव्यम् ।

रत्नप्रदीपकः ।

नास्तुम्भवाद्यः । नाभ्याभिहिते विभक्तिव्यावृत्तिरिति चिन्त्यमेतदिति बोध्यम् ।

प्रयोगविरोधाच्चेति । इदमपि चिन्त्यम् अत्र च नारद इति, इति श्रीकृष्णोपशान्तुकणम् नारद इत्येतच्छब्दाभिलक्ष्यमानाकार इति बोधः । केचित्तु—नारदोऽत्र इति पदार्थः । तस्य तदर्थपरकत्वम् इत्यत्र नारदपदे तात्पर्यमाहकम् । इति पदाच्च द्वितीयोत्पन्नैव । अवयवत्वाच्च साहचर्येणाहुः । अन्येतु—“अवयवम् विभक्ती”त्यस्य रूपाने काष्ठावचकं समीपसमृद्धि इत्याद्येववक्तव्ये विभक्तिग्रहणात् विभक्तिशब्दो न समस्यो पर्यवस्यति ततश्च कर्मत्वमात्रघोतकतायाम् इतिनारदम् इतिसमासः स्थादेवेत्याहुः ।

अवयवमात्रार्थकत्वं इति । अत्राभावपदेन अत्यन्ताभाव एव युज्यते । अभाव इति वक्तव्येऽर्थग्रहणात् । नना तु नार्थ समासः । अधोभावपदे ननउपादानेन सूत्रगृहीतावयवेनेतत्समा-

सख्ता ।

संन्यायेन विभवायर्थसमीपादिमात्रवाचकस्यस्यैव समासो विधीयते । ‘उपकृण्वन्’ स्यादौ तु समीपमात्रवाच्येवोपशब्दः । अत एव कृण्वसामीप्यवन्त इति ततो बोधः ।

अथे तु मय्यर्थदसमयाशब्दयोगे न द्वितीया, ‘निकषा’ शब्दसाहचर्येण समीपार्थकं ‘समया’ शब्दयोगे एव तद्विधानात् । नचैवं द्वितीयाविधानसामर्थ्योपपत्तयेऽपि पञ्चमीविधानसामर्थ्यं दुरुपपादम्, दूरपर्यकारणशब्दयोगे तद्विधानस्य चारित्र्याभावात्, समीपार्थं विशिष्यतद्विधानाभावादिति वाच्यम्, ‘आजिहिभिः’ इति सूतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्तग्रहणसामर्थ्येन तद्युक्त्यात्रै पञ्चमीविधानेन समीपार्थेऽपि विशिष्यविधानसंभवेन तत्सामर्थ्यस्य स्वपपादनात् । तत्फलं च समासाभाव एव । अत एव “अवयवम्” इति विभक्त्युत्पत्तेरिति भावः समासः । अत्रमश्वन्यायेन कारणे तु विभक्त्युत्पत्तेः स.दुर्वार एव । विद्याभ्रष्टन्यायेन पदार्थरसमिवाभावादे पदार्थेऽपि तदसमिवाभावादे पदार्थः दुःशक्यः । अपिकरणात् एतदुक्तं पदार्थरसमिवाभावात् विना समीपित्वसम्भवेन अपिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रायः शब्दादेः ‘मातुः’ इत्येव इतिविषयेऽपिकरणशक्तिविशेषोपपत्त्येव पदार्थरसमिवाभावादेऽपिकरणादिनिमित्तसमीपमात्रार्थकत्वात्संभवेन समयादिव्याख्यानासम्भवात् । तस्मात् कोऽप्युपपादनेन सम्भवति ।

यत्त्वाहुः—प्रामस्य वृत्तं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं
सावकाशमिति तत्प्रागेव दूषितम् ।

हरदत्तत्वाद्—अर्थमर्थे प्रतीति भाष्यकारप्रयोगाद् वाक्यमपि साधु । यद्वा
नात्रान्यथं बोधायनं किं तद्धि कर्मप्रवचनीयत्वात् सम्यन्धमवच्छिनत्ति ।

शब्दरत्नम् ।

भाष्यकारेति । उक्ता तु प्रतिस्थानमित्यादौ पर्यायाभावार्थेति तदाशयः । अत्र—

रत्नप्रदीपक ।

साप्रवृत्ते । अन्येतु—नपचतितराम् घट पटो न इत्यादौ अर्थयथीभावसमाप्तौ न भवति ।
अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । तेनहि—छिद्रसंख्यान्ययिसमस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधि-
नोऽभावस्यैव ग्रहणात् । आद्ये छिद्रसंख्यान्ययिस्वाभावात् । अन्ये भेदस्य प्रतियोगिताय-
च्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधित्वाभावात् । भूतले घटो ना-
स्तीत्यादौ तु न समाप्तः । ननोऽभावार्थेतया क्रियान्वयित्वेन घटेनानन्वयात् । विशेषणता-
सम्बन्धेन अस्त्यन्ताभावविशेष्यकणोषे क्रियोपस्थितिः कारणमिति कार्यकारणभावस्थीका-
रात् भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्तु सन्नार्थी । स्वव्याप्यत्वे सति स्वव्यापकस्वरूपभा-
वानामेक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा अविवक्षितमित्यादौ तु क्रियान्तर्भावात्स-
माप्तौ ज्ञेय इत्याहुः ।

प्रतिस्थानमित्यादौ इति । वर्णं, वर्णं प्रतिवर्णम् इति प्रत्याहारादिकभाष्ये बोधायनान्तरात्,
यदा द्विवचनं तदा प्रतिशब्दस्य बोधायनचित्रवाभावात् समासाप्राप्त्या वाक्यमपि साध्येव

सरला ।

परममूले मङ्गिकानामभावे निर्भक्षिकमिति । अर्थाभावेऽन्यथीभावः । अत्र शब्देऽभावपदेनास्त्यन्ताभाव-
यव गृह्यते, सूत्रे अर्थग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा अभाव इत्येव वदेत् । तद्धि अर्थग्रहण प्रतियोगिभूत-
नहि विचिन्तनार्थसमानाधिकरणाभावरथं ग्रहणार्थम् । तेनाभावार्थमिति शब्दशब्दादिशब्दानां नाममयी-
भावो नापि प्रागभावार्थेन तेनार्थं समाप्तः । अत एवास्त्यग्रहण सूत्रे परितार्थम् । प्रतियोग्युत्पत्त्या प्राग-
भावस्य नास्ति तस्य अस्त्यन्ताभावविशेष्यताभावात् । अस्त्यन्ताभावस्य तु प्रतियोग्यधिकरणे सत्त्वेऽपि
सम्बन्धविशेष्यताभावेन प्रतियोगिउत्पादकाले प्रतीतिमानुदयात् । यत्तु अर्थग्रहण घट, पटो नैत्यादाव-
न्यथीभावसमाप्ताभावार्थमिति, तन्न, अर्थाभावशब्दे नञ उपादानसत्त्वेन सूत्रगृहीततया सूत्रगृहीताभ्यन्तेन
समासाभावस्यान्यत्र बोधितव्याऽन तेन समासाप्राप्ते ।

अन्ये तु 'घट, पटो न' 'न पचतितराम्' इत्यादावभ्यथीभावसमाप्तौ न, अर्थग्रहणसामर्थ्येन लिङ्ग-
संख्यान्ययि—समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिनोऽभावस्यैवार्थाभावशब्देन ग्रहणात् । आद्ये भेद-
स्य प्रतियोगितावच्छेदकविरोधित्वेन समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरोधिरनाभावात्, अन्ये लिङ्ग-
संख्यान्ययिस्वाभावात् । भूतले घटो नास्ति इत्यादौ तु न समाप्तः, ननोऽभावार्थेतया क्रियान्वयित्वेन
घटेनानन्वयात् । प्रकारतासम्बन्धेनास्त्यन्ताभावविशेष्यकणोषे क्रियोपस्थिते, कारणत्वात् । भूतलाधारक-
घटाभावप्रतीतिस्तु सन्नार्थिकी, समनियताभावात् तत्रैक्येन घटाभावस्य घटसत्ताभावरूपत्वाद्वा । 'अवि-
न्नम्' इत्यादौ तु क्रियान्तर्भावात् समाप्तौ ज्ञेय इत्याहुः ।

पत्त्वाभावार्थेतीति । उपसर्गद्विधावापनेनेत्यादि । तदाशय इति । एव च कर्मप्रवचनीयसंज्ञा
चरितायेति न सा वाक्यसाधुषे वमके किन्तु भाष्यकारस्य 'अर्थमर्थे प्रति' इति प्रयोग एव । तथाच तेन
यदा द्विवचनं तदा प्रसिद्धस्य न बोधायनचित्रमिति कल्प्यते, तेन समासाप्राप्त्या वाक्यस्य साधुर-
मिति । वृत्तिं द्विवचनं तु न, समासेन बोधायना बोधितव्यादिति इत्यवरुद्धे कैयटः । प्रक्रिया तस्या
बद्धत्वादिति स्पष्टं ज्ञेये ।

धीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति ।

सहपूर्वाहमिति । साकल्येऽव्ययीभावः । गुणभूतेऽपीति । यदि साह-
श्य इति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव स्यात्, अव्ययार्थप्रधान्य-
स्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अन्त इति । इदानीमेतावान्प्रदेशे-
ऽध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो

शब्दरत्नम् ।

अर्थमर्थं प्रतीति वाक्ये । प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारीति बोद्धव्यम् ।

साकल्ये इति । पूर्वाहमपरित्यज्येत्यर्थं इति भावः । औत्सर्गिकत्वादिति ।
अन्तस्तगाहमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः । नन्वग्निग्रन्थादग्नेऽव्ययत्वमनस्तीत्यत
रत्नप्रदीपक ।

इति बोध्यते । कर्मप्रवचनोपरत्वं ॥ प्रतिस्थानमित्यादौ पत्ववारगार्थमुपसर्गत्वाभावाच्च-
रितार्थमित्याहुः ।

यदि सादृश्य इति । अर्थं भावः । द्विप्रकारका यथाशब्दोऽस्ति । योग्यताधीप्सापदार्थान-
तिवृत्त्यभिधायि, अकृत्युत्पन्नसव्ययम् एकम् । धाल् प्रत्ययान्तं व्युत्पन्नं सादृश्यवाचकं
द्वितीयम् तत्रोत्तरसूत्रे असादृश्ये इति निषेधसत्त्वात् सादृश्याभिधायिनो यथा शब्दस्य
समासो न भवति सूत्रगृहीताव्ययस्य “अव्ययम् विभक्तिः” इत्यनेनसमासाभावात् योग्य-
तादिवृत्तीयार्थाभिधायिनो यथा शब्दस्य न समासः किन्तु “यथाऽसादृश्ये” इत्यनेनव ।
अत्र मानन्तु ततः पश्चात् सर्वपश्चात् इत्यादि भाष्यप्रयोग एव । अनेन भाष्येण एतत्सूत्रे
तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थबोधकेन नार्थं समास इति ज्ञाप्यते । अत
एव “यथाऽसादृश्ये” इत्यत्र भाष्यम् । “पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्तीति” इत्येवोक्तम् ।
अन्यथा यथाशब्दस्य समासाय प्रतिपदोक्तत्वं न यथार्थं इत्येव न्यायः । सादृश्यस्याव्युत्पन्न-
यथाशब्दार्थस्य प्रमाणाभावः । अत एव भाष्ये अथ यः प्रकारवचने धाल् तस्यग्रहणं
कृत्वाभवति पूर्वेणप्राप्नोति सादृश्यसम्पत्ति इति यथाऽसादृश्ये इत्यत्रोक्तम् । यथार्थत्वे
तु अव्ययार्थेति प्राप्नोति इत्येवं वक्तुं संभवेत् सम्पत्तिपदोपादानेन सत्संनिहृदोच्चारित-
मेव विवक्षितमित्यपि बोध्यम् । यथार्थत्वेन योग्यताया अपिग्रहणेनापि स्वस्य योग्यमनुर-
णम् इति गुणभूताया ग्रहणेनासमासवत्सादृश्यपदोच्चारणेऽपि कृत्यानुसारात् गुणभूतप्रधान-
मूलयोरुपयोरपि सादृश्ययोर्ग्रहणं बोध्यम् ।

औत्सर्गिकत्वादिति भावः इति । अव्ययमिति सूत्रे वचनग्रहणात्तथा कल्पते इति भावः ।
तथाहि “अव्ययम् विभक्तिः” इति सूत्रे यथा विभक्तिशब्देन तदर्थग्रहणं तथा यथाशब्देना-
पि ग्रहणम्, कर्मप्रत्ययान्तयथाशब्दसामानाधिकरण्यादिति भावः । यथाऽसादृश्ये इति सूत्रे
भाष्येऽसादृश्ये इति किमर्थम् यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इति । असादृश्ये इत्युच्यते तत्रैवं
न सिद्धयति यथाशक्तियथावत्तम् किकारणम् यथेत्यर्थं प्रकारवचने धाल् सव,सादृश्ये वर्तते ।
नपदोपः । यथाशब्दोऽव्युत्पन्नं धीप्सावाचि प्रातिपदिकम् अस्ति प्रकारवचने । धाल् तत्र
यत् व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं धीप्सावाचि सत्येवं ग्रहणम् अथ प्रकारवचने धाल् तत्र ग्रहणं
कृत्वाभवति पूर्वेण प्राप्नोति सादृश्यसम्पत्तीति प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात् भविष्यति इत्यु-
क्तम् । अग्रठेयः असादृश्ये किम् इति प्रतीकमुपादाय सापेक्षत्वात्सापेक्षे इति,सादृश्य-
पदस्य पूर्वप्राप्त्यनिषेधप्राप्तेऽस्मिन् कारणप्रयमित्युक्तत्वात् । भाष्येऽत्र च प्रथमप्रदन्का-
रणपरिहारस्य प्रधानसापेक्ष्यस्यैव निवृत्तसापेक्ष्यस्यैव च मुख्योपात्तं कारणमुक्तेः

मूले गुणभूतेऽपीति । यथाशब्दात् सादृश्येति एवार्थं व्यञ्ज्यते ।

विवक्षितः । स चासकलेऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । अग्नि-
शब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते । यद्यप्यग्निना सहेति प्रयो-

शब्दरत्नम् ।

आह—इदानीमिति । तदर्थे—उत्प्रतिपादके । अन्तत्त्वविवक्षायाम्—तस्यापि विव-

रत्नप्रदीपक ।

प्रत्युदाहरणमात्रं यथा देवदत्तस्तथायज्ञश्च इत्युल्लिख्य सादृश्यमात्रवाचकत्वरूपं द्वितीयं
प्रदानकारणम् असादृश्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति 'यथाशक्तियथावकम्' इत्यादिना प्रयो-
गसिद्धिर्वाजेनोपन्यस्य मेपदोप इत्यादिना वीप्सादिवाचिनोऽन्युत्पन्नस्य यथाशब्दस्या-
स्मिन् सूत्रे ग्रहणं ननु याल्लन्तस्येति सूत्रसार्थक्यमुक्तम् । तृतीयप्रदानकारणस्येत्यं योजना ।
अवश्यप्राप्तस्यैव असादृश्ये इत्यनेन निषेधात् सादृश्यसम्पत्तीत्यादिना यथाशब्दस्य साद-
र्यार्थकस्य समासो दुर्बार इति असादृश्ये एवेति व्यर्थमेवेति अनाप्राप्तत्वात् पूर्वप्राप्त्यनि-
षेधरूपं प्रदानकारणं निष्पन्नम् । परिहारस्तु तस्य अथ यः प्रकारवचने याल् तस्य ग्रहणं
कस्मान्नेति शाङ्खायां प्रतिषेधसामर्थ्यान्नेति भाष्योक्तप्रतीकमुपादाय यथार्थं पदव्ययम्
इति पूर्वैव सिद्धे समासे सादृश्यप्रतिषेधार्थत्वादस्यारम्भस्येति कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । अत्र
असादृश्ये इत्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति यथावकम्, यथाशक्ति इत्यादि द्वितीयप्रदाने प्रयोग-
सिद्धिद्वयेन सूत्रवैयर्थ्यमुद्भाष्य तदेकवाक्यतया द्वितीयतृतीयप्रदानयोरपि सूत्रवैयर्थ्यं तात्प-
र्यम् ।। तत्र प्रथमे सापेक्षत्वेन समासाप्राप्त्या सादृश्यार्थक्यप्राप्त्येऽसादृश्ये इत्यस्य वैयर्थ्यं
वीप्साद्यर्थक्यप्राप्त्ये यथार्थत्वादेव समाससिद्धे सूत्रवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अथ यः प्रकारवचने
याल् इति तृतीयप्रदाने अवश्यप्राप्तत्वाभाववतः सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्तस्यानिषेधे अन्यत्र
यथार्थत्वादेव समासे सर्वसामञ्जस्ये सूत्रवैयर्थ्यं एव पर्यवसानम् । सादृश्यसम्पत्तीति प्राप्त-
स्यास्यानिषेधे नियमविधानमेवव्यर्थम् तत्सामर्थ्यात् व्यर्थताप्रयोजकस्यापि सादृश्यसम्प-
त्तीति प्राप्तस्यानेन निषेधः । अत एव यथार्थत्वात्प्राप्तोतीति नाशङ्कितम् । तस्य नाप्राप्तत्वा-
देव निषेधात् । एतेन पर्युदासघटितकैयटोक्तनियामकत्वपक्षे सूत्रवैयर्थ्यस्योद्भावयितुमुचित-
त्वात् असादृश्ये इत्येतन्मात्रस्य विद्यर्थोद्भावनं भाष्यज्ञतोऽस्तङ्गतं स्यात् इत्यापास्तम् ।
आक्षेपत्रये एव सूत्रवैयर्थ्यं भाष्यतात्पर्यात्—इत्युपादितम् ।

यत्तु—सूत्रगृहीताव्ययेन न समास इत्यर्थस्येवार्थं ज्ञापकः इति नियमो न निषेधः इति
तत्र सूत्रगृहीताव्ययातिरिक्तसङ्कोचापेक्षया यथाशब्दातिरिक्तत्वेन सङ्कोचरूपेण एव छाध-
वात् घट्य पटो नेत्यादौ समासवारणं फलम् तस्यान्यथैवसिद्धत्वात् । अविद्वन्मित्यादि
तु अव्ययीभावेनैव सिद्धम् । नन्वसमासस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यत्वकल्पे अव्ययीभावस्य नञ-
समासेन येननाप्राप्त्यायेन बोधस्य नन्सूत्रमाप्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । अव्ययीभावसिद्धि-
रूपदोषस्योपन्यासाच्च इतरपक्षे नञा अव्ययीभावस्यानिष्टत्वरूपेण बोधितम् । अनेक-
मित्यादौ पृथक्चनसिद्ध्या ताभ्यां मिश्रोऽस्तीत्याद्यर्थे अतीत्यः इत्याप्रसिद्ध्या
अत्वं भवसि अनहं भवामीत्याद्यसिद्ध्यापत्या च तत्वरूपस्य हेयत्वात् । अस्तत्प्राप्त्यव-
नेनदोषोपन्यासस्यानुचितत्वाच्च । याल्लिधायके "प्रकारवचनेयाल्" इतिसूत्रे च प्रका-
रशब्देन सादृश्यस्येव ग्रहणम् यथेत्यर्थं "प्रकारवचने याल्" सच सादृश्ये वर्तते इति
भाष्येण यत्सादृश्यवान् हरिस्तत्सादृश्यवान् हर इति प्रथमतो योपेक्षि पदवात् हरिस्तद्वो-
दर इति योपेक्षे सहसहस्रतिमायस्यैव विषयोदरत्वात् पुरुषप्रतियोगिकसादृश्यतः परस्परं
सादृश्यस्य नियमात् । उभयोः नाशब्दस्य तु गद्गारायोप इत्यादौ लक्षणाभूतकव्यञ्जनाज-
न्यबोधस्येव योपेक्षे भातोऽपि गद्गारावत्यपावन्त्याचारिणेति तव पदमंगान् हरिस्तद्वमं-
यान् हर इति उपमानदेयत्वाभिप्रायमेवो यद्वत् इत्यनयोर्विषेति दिक् ।

गार्हमेव तथाऽपि साहित्यमात्रे तथा । अन्तत्त्वविवक्षायां । तु समाप्तो नित्यः । अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यवपद्विग्रहो दर्शितः । यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति पष्ठयन्तेन वा विग्रह इति प्रथमान्तेन पष्ठयन्तेन वा समाप्त इति ; तन्न, सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् । अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् । तस्याद्वयनेऽनन्वयाच्च । सहयुक्तं तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सन्तु-
खमन्तीत्यत्र साकल्यस्येव सात्वीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीया-
न्तेन समाप्तं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च ।

यावच्छ्रुतौक्यमिति । यावद्वित्यव्ययं समस्यते । विग्रहस्तु तद्वितेनेत्यव-
पदत्वं बोद्धव्यम् ।

“विभाषा” ॥ एतद्विति । न्यायक्षिप्तेऽर्थे छिन्नदर्शनमिहम् । द्विगुभा-
विसञ्ज्ञानामिव समाप्तसञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्वचनं विना विद्वच्चन्त-
णामिव सञ्ज्ञानामपि विकल्पाऽलाभात् ।

शब्दरत्नम् ।

क्षायामित्यर्थः । ग्रन्थपर्यन्तमिति । तदन्तमित्यर्थः । अन्तत्यस्य सुतरामिति ।
प्राधान्येनेत्यर्थः । तस्येति । अन्तत्वस्येत्यर्थः । ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे
तेन समाप्तो न स्यात्, अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनेन भरताऽपि तस्य स्वीका-
रात् । अग्निरन्तो यस्येत्यस्य तदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह—सहयुक्ते इति ।
एवं च प्रथमान्तेन समाप्त इत्यसङ्गतम् । साहित्यं च सहशब्दार्थः । तत्र च त्रे विनि-
गमनाविहादधिकार्थकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः । साकल्यस्येति । यस्तु गानि
भक्षयेत् स कपमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः । एवं च यत्र “न तत्र ह्यमक्षने
तात्पर्यम्” इति ग्रन्थसिद्धिं साहित्यप्रतीतो न तात्पर्यम् तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र
तद्वि भासते तत्र कथं न तृतीयेति तात्पर्यम् । साहित्यद्योत्यतयेति । साहित्यस्य
द्योत्यतया बोद्धव्येत्यर्थः । मयूरग्रन्थस्यैव साहित्यप्रतीतिर्वापते न त्वन्तत्त्वप्रतीतिरिति तस्य तद्व्यो-
त्पत्तौक्तिरसङ्गतेन स्यादिति दिक् ।

न्यायसिद्धत्वमेवाह—वचनं विनेति । विकल्पबोधकतर्ह्ये विनेत्यर्थः ।

रत्नप्रदीपकः ।

साहचर्य इति । समभिध्याहृतपदप्रतिपाद्य क्रियादिप्रतिपादकत्वम् सहशब्दार्थः । अत्र
सूत्रे तु—अन्तत्वं साहित्यं च सहशब्दार्थो बोध्यः । अन्तत्वाप्रियमन्तहितमिति बोधाय ।
अग्निं सह इत्यप्युक्तिरिति । न च तद्व्योते इत्ययं ग्रन्थः कथमेति याच्यम् । तस्य वैक-
ल्पिकत्वात् । तस्येऽप्यपि सर्वसिद्धात् तदुक्तत्वाच्च इति सुतरादिति दिक् ।

साहित्यमिति । सट्ट्यादिना इत्यप्यपि चिन्तेत्युक्तत्वात्—तद्व्योच्यं यावद्वित्यव्ययं-
समस्यते इति “यावद्व्यवहारो” इति तद्व्यवहारो । तस्य समानत्वं निश्चयत्वात् अन्तत्वं-
विग्रहः तदाह—वद्वितेनेति । अवधारणे इति किम् । यावद्वचनं यावद्व्यवहारो इत्यत्र मामूत्र ।
विग्रहोऽपि नित्यव्यवहारमिति इत्यर्थः ।

भावविहासः । यद्यपि यद्व्यवहारो समानत्वं बोधयेत्तथापि यावद्व्यवहारो च निवेदिह इव-
येति । न च सञ्ज्ञाया भावाभावे इत्येव इति यावद्व्यवहारो । व्यापकत्वेऽप्यपि ।

स्यादेतत् । “सुप्सुपा” इत्यपि तर्हि नित्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अपसि-
द्धान्तात् । तथा हि—चरदसूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । सुप्सुपेति
समास इति । तथा शाकलसूत्रे “सिन्तित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र
नित्यग्रहणेन नाथे इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व” इति भाष्यं
कैयेटो व्याख्यत—“वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः । “सञ्ज्ञायाम्” इति समा-
सस्य नित्यत्वादितिसिद्धः प्रतिषेधः” इति । तथा “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” “असिद्ध-
वदत्र” इत्यादिसूत्रेष्वपि कैयेटे स्पष्टम् । अत आह—सुप्सुपेतीति समा-
सेति । योगावभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य काचित्क-

शब्दरत्नम् ।

नित्यत्वादिति । वाक्येन सञ्ज्ञाऽनवगमान्नित्यसमाससदृशत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः ।
पुनर्विधानमिति । समाससञ्ज्ञाया इति भावः । अन्यथा तद्विहितसमाससञ्ज्ञानुवादे-
रत्नप्रदीपकः ।

वाग्रहणेन च एकार्थीभाव एव समाससञ्ज्ञादिविकल्पस्तु नेष्यते । एवं समासनिषेधसूत्राणि
नित्यग्रहणं च व्यर्थम् । निषेधविषये एकार्थीभावाभावेन समासाप्राप्तेः । नित्याधिकारेऽ-
स्याभावेन वाक्यस्याप्राप्तेश्चेति । तथापि—लक्षणैकवक्षुष्कान् मन्वान् प्रति क्वैकार्थीभावा-
नित्यः कपाक्षिकः क्वास्त्येवेत्यर्थबोधनार्थे सर्वमावश्यकम् । ध्वनितं चैतत् “समर्पणाम्”
इति सूत्रे भाष्ये । लक्ष्यैकवक्षुष्कम्प्रति “समर्थम्” इति सूत्रे भाष्ये तत्प्रत्याख्यातम् । एवञ्च
विशेषणीभूतैकार्थीभावस्य विकल्पादिवोधकानामानि । अतएव “पारेमध्वे” इति सूत्रे भाष्ये
एकपाठविभक्त्यभावापरमावृत्तिविषयेऽनित्योऽपवादः, इत्युक्तम् तत्र वृत्तिकार्षीभावः । मनु
प्राक्कडारात् समास इत्यत ऊर्ध्वं “सहसुपा” इत्यतः प्रागेव कृतो विभाषाधिकारेन कृत
इत्यत आह—एतदिति । मध्ये विभाषाधिकारपाठसामर्थ्यादेवेतः प्राचीनानां नित्यसमासत्वं
गम्यत इत्यर्थः । यद्यप्यतः प्राचीनानां विकल्पे प्रमाणाभावादेव नित्यत्वम् तथापि तस्यैव
क्षिप्तेन दृढीकरणमिति बोध्यम् ।

नन्वेवं सति “सुप्सुपा” इत्यपि नित्यसमासः स्यात् । तत्तत्र पूर्वं भूतः इति लौकिकवि-
ग्रहावयवमनुपपन्नं स्यात् । “सुप्सुपा” इतिविषये विल्पटं यदुः विल्पटपटुरिति विग्रहप्रदर्शन-
म् “आकडारासूत्रभाष्यमपि विरुद्धे इत्याह—“सुप्सुपा” इति तु नानित्यसमास इति कुत्र
इत्याह—अव्ययमित्यादीति । आकडारादित्येव सिद्धे प्राक्कडारादिति प्राग्रहणं समास-
सञ्ज्ञाया अन्ययीभावादिसञ्ज्ञासमापेक्षायाम् । अन्यथा एकसञ्ज्ञाधिकारात्प्राप्य स्यादिति
“आकडारा” सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । “अव्ययविभक्तिः” इत्याद्यन्ययीभावादिविधिषु “सुप्सुपा”
इति समासमनूय नाव्ययीभावादिसञ्ज्ञाविधेया । “उपपदमिह” “कर्तृकरणेहृता बहुलम्”
“आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” इत्यादौ सुयन्तेन सुवन्तस्य समासस्यादेव्याप्रसिद्धे ।
अतस्तेषु समासविधानमावश्यकम् अर्थाधिकाराजरोधात् सर्वत्र समास इत्यनुवृत्तिं विधेय-
समर्पकमिति धर्मेयम् । तत्र “सुप्सुपा” इत्येव सिद्धे “अव्ययविभक्तिः” इत्याद्यन्ययीभावादिवि-
धिषु समाससञ्ज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । ततः प्राचीनविधेः वैकल्पिकत्वात्प्रापयति । नचा-
व्ययीभावादिविधिषु समासविषयभावे अन्ययादीनां समासनात्वे प्रथमानिर्दिष्टत्वाभावेन तत्र
सज्जेनत्वाभावेन पूर्वनिपातनियमो न स्यात् । तदर्थमव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं
परितार्थमिति वाच्यम्—“प्रथमानिर्दिष्टम्” इति सूत्रे समास इत्यस्य समाससञ्ज्ञायाप्रत्य-
यीभावादिसञ्ज्ञाविधायकं तात्वे प्रथमान्तपदोऽव्ययत्वमुपसर्जनस्यमित्यर्थोऽभ्युपगमेनादोषात् ।
तस्मादव्ययीभावादिविधिषु समासविधानं सुप्सुपा इतिसूत्रस्य वैकल्पिकत्वात् प्रापयति—
अन्यथा पूर्वोक्तार्थेन अन्ययादीनामुपसर्जनत्वसिद्धा किन्तेन “आकडारात्” इति सूत्रमाप्ये

“नदीभिश्च” । स्वरूपस्य सञ्ज्ञाया नकारच नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वस्य । न च तस्य समासः सञ्ज्ञा भवति । अतस्तद्वाचिनामर्थं समासः । ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दोऽपि ।

नित्यसमास इति । एतच्च धृतौ स्पष्टम् । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम् । नन्वेवं न्यायसाम्यात् बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्मैवम्, यस्य स्यादिपदान्तरसमभिध्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव “सञ्ज्ञानवगमात्” इत्युक्तं न त्वन्यपदार्थाऽनवगमादिति । सञ्ज्ञायां किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ।

शब्दरत्नम् ।

यन्तर्भाष्यैकार्थीभाववशात् । उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः । गङ्गादेर्द्वैतद्वयेत्यादि बोधोत्तरं निधमेन मनसा तद्वत्तत्पदत्वगोषात्तस्यानुषोत्थतोक्ता । यथा—प्रारम्भ इति क्रियाद्वयाहारवत्तथाऽप्यदाब्दस्य प्रारम्भघोषता इति बोद्धव्यम् ।

सामान्यशब्दोऽपीति । तेन पञ्चनदं सप्तगङ्गमित्वावितिदि ।

पदान्तरसमभिध्याहारेणेति । उपलक्षितमेव सत्र पदार्थं न केवलशब्दिपदार्थं पठितमिति भावः ।

नयान्वयीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—“अव्ययी” । समासान्त
। समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरभावयव इत्यर्थः । तेनोपशरद्-
त्र “नाव्ययीभावात्” इत्यम्, द्विपुरोत्पादौ “द्विगोः” इति ङीप् च
रति । जराया इति । गणसूत्रम् । प्रतिपरेति । अक्षः परमिति ।
पय इत्यर्थः । वृत्तिविषयेऽविशब्द इन्द्रियमात्रपरः । समक्षमिति ।
गो योग्यम् ।

अन्तराक्षम् ।

समासस्तेति । इदं च “समासान्ताः” “अन्तः” इत्यादिषु त्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ।
। सार्थोत्तरपदस्य चेति । अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैपटे स्पष्टः, परन्तु चिन्त्यः, समा-
स्यतदर्थोत्तरपदक्षगायां मानाभावात्, तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्य-
देव “गोक्षियोः” इति भाष्ये उक्तत्वाच्च, “अन्तः” इति सूत्रस्य भाष्येणोत्तरपदावयवत्व-
स्य विरोधाच्च । सरूपसूत्रस्य भाष्ये ॥ समासावयवत्वपक्षेऽपि ह्येतत् सुधियाम् । तद्
। यन्नाघाते एव फलद्वयमाह—तेनेति । अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्तोऽम्, अदन्तद्विगु-
प्रयुक्तो ङीप् चेत्पर्यः । न च द्विपुरोत्पादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वं कथं
। इति वाच्यम्, लिङ्गानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेन
यस्यद्विगौ स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात् । तदुक्तं ‘लिङ्गमक्षिप्यं लोकाक्षयत्वासिद्ध-
त्य’ इति “समासान्ताः” इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये । न चोत्तरपदावयवत्वेऽपि अवयवाव-
स्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरिति वाच्यम्, “अन्तः” इति सूत्रे समा-
स्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विरूपे आद्ये इदप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वा-
चिमुक्त्वा, अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्त्वा तत्पक्षेऽत्र च इत्यन्तोदात्तत्वासिद्धि रित्याव-
यवभाष्यविशेषेन तत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम् । इन्द्रियपरमात्र इति ।

रत्नप्रदीपकम् ।

इमं समासांश इति । अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव अत्र एव बहुकुमारीक
त्पादौ इत्यो न, इति गोक्षियो” इति सूत्रे “अन्तः” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वस्यालो-
कितविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकालमेव समासन्त इति सिद्धान्तः ।

सरूपसूत्रभाष्ये तु—इदं तत्रोक्तस्याभाष्यम् । कुत्रद्वन्द्वानां विभक्तीपरत एकशेष इति पक्षे
कक्ष कक्ष पक्षौ असारूप्यादेकशेषो न प्रप्नोति, इति समासान्तानां समासव्ययेऽपि
उत्तरांशभाष्ये विभक्तिपरत्वाभावे तद्विनिष्टस्य तु न समानरूपत्वम् । इति हेतोरुक्तयो न
प्राप्नोति अत्रत्यावदाप्य सुधात्रम् सुधियामिति शोच्यम् ।

अत्रमिति । तदर्थस्तु सरूपसूत्रभाष्ये समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमपि स्पष्टम् । अर्थ-
सरलम् ।

आद्यमिति । अत्रमर्थस्तु वत्तरपदावयवत्वमपि सरूपसूत्रभाष्यसंमतम् । तत्र हि कुत्रद्वन्द्वानां
विभक्तौ पक्षे पक्षे इति पक्षे “कक्ष कक्ष कक्षौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति” इत्युक्तम् ।
समासान्तानां समासावयवत्वे अत्रावयवत्वमपि विभक्तिपरत्वाभावेऽविनिष्टस्य तु न समानरूपत्वम् ।
इत्यपि वदयानर्हत्वेन वदयुक्त्या भाष्यस्य न्यूनतापत्तिरिति समासान्तानां समासोत्तरपदावयवत्वे
उत्तरांशभाष्ये उक्तं रत्नदेवेति न न्यूनता । इत्यादिवाक्यानामर्थसंग्रहेऽत्र इत्येव मानाभावात् ।

तां ज्ञापयति । एवं च इवेन समासस्यापि क्वाचित्त्वादुद्वाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम् । इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि “कुगति” इत्यत्र पठ्यते तथाऽपि सुप्-
पेत्यत्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इवेन समासस्य
छान्दसत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । जीमूतस्येवेत्यत्र बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि
तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठादिति दिक् ।

“अपपरिवहिः” ॥ अत एव ज्ञापकाद्वहियोगे पञ्चमी । ज्ञापकसिद्धं न
सर्वत्र । तेन ‘करस्य करभो बहिः’ इति सिद्धम् ।

आद्यालमिति । यत्तु—आपत्माणोः आ च भूगोलकमिति किरणावल्यां
प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम्, समासमध्ये चकारप्रयोगासम्भवात् । आभूगोलका-
दिति तु पाठ्यम् ।

यं पदार्थमिति । सू येयदिति सामान्ये नपुंसकम् । “अव्ययं विभक्ति”

शब्दरत्नम् ।

नाभ्ययीभावादिसंज्ञामेव विदध्याव । अत्र च व्याख्यानमेव शरणं दृष्टव्यम् । न च तत्स-
ञ्ज्ञाविधाननव्ययादीनां समाससंज्ञाप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनमञ्ज्ञार्थं चरितार्थ-
मिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्, तत्र सूत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्याप्यसंज्ञाविधौ
प्रयमानिर्दिष्टमित्यर्थं बाधकाभावादिति दिक् । इवेन समासस्य क्वाचित्त्व-
हेतुमाह-
जीमूतस्येवेति ।

अत एव ज्ञापकादिति । बहियोगे पञ्चम्या समासविधानाज् ज्ञापकादित्यर्थः ।
लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन सम्बन्धेनान्वयस्तदाह-अव्ययमिति । अतोः

रत्नप्रदीपकः ।

“सुप्सुपा” इतिसमासविषये विरुद्धं पटुः सिप्पटपटुरिति विग्रहप्रदर्शनं चेद् लिङ्गमित्यलम्-
पञ्चविपक्षीविलासेन । एवञ्च इवेन समास इत्यस्यापि वेकल्लिपकत्वं सिद्धम् । तत्फलम् उद्वा-
हुरिववामन इति व्यस्तप्रयोगः । यद्यपि नित्यसमासाधिकारे “कुगती” त्वत्रापि हर्ष-
पठितम् तथापि “सुप्सुपे”त्यत्र पठितमेव स्मार्थते तत्रेति कैयटः ।

“अपपरिवहि” इति । अव्ययभाक् । अपपरि योगे पञ्चम्याङ्परिभिरिति पञ्चमीविहितैव ।
अपञ्चरपदयोगेऽपि अव्ययमिति पञ्चम्येव विहिता तत्रात्रात्रसूत्रे समासविधायके पञ्चम्या
इति प्रहणं व्यर्थं सत्यप्यहियोगे पञ्चमी “ज्ञापयति ज्ञापकसिद्धं” न सर्वत्र इति ‘करस्य करभो-
वि’ इत्यपि सिद्धम् ।

“अनुपसमया” । यं पदार्थमिति च । लक्षणेनेत्यनु ‘ते’ । समयेत्यधिरगशक्तिप्रधानम् ।
यदिति अभिन्नः परितः इत्यनेन द्वितीयान्वयं सामान्ये नपुंसकम् । तथाच यं पदार्थं समयेत्य-
र्थोक्तोऽनु तेन लक्षणभूतेन तद्वाचकेन समस्यते इत्यर्थः । तत्फलमित्याह—यं पदार्थ-
मिति । एनादेर्लक्षणत्वं समोपपन्ना लक्षणत्वं त्वत्र ज्ञानजनकज्ञानविषयस्वरूपम् । स्वसामी-
सखा ।

इति द्विमिति । उत्तरपक्षेभ्यनुवर्तमानं समासस्य विधेयपरमेव, “अपपरिवहि” “कर्तृकरणे कृता
पटुचम्” “आपत्मापत्मावेन क्रियासाधये” इत्यादावुद्देशवाचिसिद्ध्या तेषु समाससंज्ञाविधानस्याव-
श्यक्येनावशिष्टात्तत्पञ्चम्या विधानस्यैवोपपत्त्या । परं च तत् समासविधानस्य ग्रन्थेऽप्यत्र-
नित्यादिसंज्ञा-
इति उच्यते ।

इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् ।

अनुगङ्गमिति । इहाऽऽयामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते । लक्ष्य तु समा-
सार्थः । अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—
गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः श्रेष्ठोदकं, तस्यादूर-
भवा । “अदूरभवश्च” इत्यण् । आदिवृद्धिः । “पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्” इति
णत्वम् । अणन्तत्वान्हीप् ।

शब्दरसम् ।

समीपार्थत्वादिति भावः । वनस्यान्विति । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तु नात्र, तद्व्योत्येन
लक्ष्यलक्षणभावेनेतरान्वयामावात् । वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः । तेन सम्ब-
न्धेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोद्धव्यम्, अग्निमभीतिवत् ।

अनुना द्योत्यत इति । दीर्घगङ्गासदृशीति वाच्योऽर्थः गङ्गादैर्घ्यस्यादिः फलि-
तोऽर्थः । द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वात् एव सर्वसम्मतत्वात् । यद्वा द्योत्यते इत्यस्य
बोद्धव्यते इत्यर्थः । स च शस्त्रेयैवेति बोद्धव्यम् । लक्षणत्वं च वस्तुसदेव निमित्तम् । एव
वात्रापि तेन सम्बन्धेनान्यत्रान्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया । सादृश्या-
स्सप्रदीपकः ।

प्येन हि वनेन अग्निदेशो ज्ञाप्यते तच्च वस्तुसन्निमित्तम् ननु तेन सम्बन्धेनान्वयः ।
तदाह—वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् । इति । परेतु—वनस्येति पक्षोत्पन्न दुर्लभा कर्मप्रवचनीययोगे
द्वितीयाया दुर्बलत्वात् । तत्सामर्थ्यात् समयालङ्घ्यम् इतिवत्समासभाषे प्रसक्तं अस्यविध्य-
र्थत्वात् । तत्राप्यमनु सामीप्यमात्रघोटकं ननु लक्ष्यलक्षणभावघोतकश्चेति वाच्यम् । लक्ष-
णेनेत्यनुचितवैयर्थ्यात् । नर्वैयर्थ्यं लक्षणमात्रघोटकस्य नास्तीति वाच्यम् । लक्षणेनेत्यभूत-
स्यत्र मात्रपदाभावात् । अग्निमप्रति इति पूर्वसूत्रोदाहरणप्रत्युदाहरणविरोधाच्च—अतोऽत्रपक्षे
वनमनु इत्युदाहार्यम् । नस्यानु इति मूलोक्तविवरणवाक्ये तु लक्षणभूतस्य वनस्य समीपपक्ष
इति व्याख्येयमिति वाहुः ।

केचित्तु वनस्य समीपमित्येव बोधात् अनुद्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरान्वयामावात्
कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अभाव इति यदि स्वीक्यते तर्हि वनस्यानु इत्येव बोध्यम् । यदि तु
तेन सम्बन्धे नान्वयविवक्षा तदायनमनु इत्यपि भवति । अग्निमभि इतिवत् अनेनैवाभि-
प्रायेण मूलमित्याहुः ॥

तेनेति । लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनेति तदर्थः । एवं च अनुगङ्गं वाराणसीत्यत्र अनुगङ्ग-
द्योत्योऽर्था देर्घ्यसदृशदेर्घ्यं तदेकदेशे प्रथमतो भासमाने देर्घ्यं गङ्गापदार्थस्यापेक्षता सम्बन्धे-
नान्वयो नत्वेनेन गङ्गापदार्थस्य वाराणस्यामन्वयः । तदभिप्रायेणाह—सम्बन्धेनान्वयामावादिति ।
एवञ्च गङ्गापदार्थस्य कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वाभावान्नद्वितीयापत्त्यर्थः । तदु-
क्तम् मापय क्रिमुदाहरणम् । अनुगङ्गम् हास्तिनपुरम् अनुगङ्गम् वाराणसी ‘यस्यपापाम’
इत्युच्यते गङ्गा अप्पायता वाराणस्याप्यायता तत्र कुत एव गङ्गाया सदृशमासी मविष्यति ।
तु पुनर्वाराणस्याः । एव तर्हि लक्षणेनति वतते । गङ्गायेन लक्ष्यं न वाराणसी तत्र लक्ष्यलक्ष-
णयोर्द्वयोरेकस्यापामस्यात् सन्दिहान् श्रूयति क्रिमुदाहरणमिति कैयटः । अनेकदेशाप्याप्या
गङ्गाया मापामत्येनानेकत्रापक्षवाप्रसिद्धत्वात् तस्या एव लक्षणत्वम् । ततो यद्यपि कस्य-
चित् पुनरप्य हास्तिनपुरमापामत्वेन प्रसिद्धम् न गङ्गा तथापि न तदपक्षया प्रयोगस्यस्या
किं तर्हि प्रपुरोक्तपक्षवति दिक् । ‘निषेदयगङ्गामनुगं महाश्वम्’

“नदीमिश्र” । स्वरूपस्य सञ्ज्ञाया नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् किं त्वस्य । न च तस्य समासः सञ्ज्ञा भवति । अतस्तद्वाचिनामर्थं समासः । ते च न केवलं विशेषशब्दा एव किं तु सामान्यशब्दोऽपि ।

नित्यसमास इति । एतच्च वृत्तौ स्पष्टम् । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम् । नन्वेवं न्यायसाम्यात् बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्मैवम्, यत्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव “सञ्ज्ञानवगमात्” इत्युक्तं न त्वन्यपदार्थाऽनवगमादिति । सञ्ज्ञायां किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ।

शब्दरत्नम् ।

अन्तर्भावश्चैकार्थ्यभाष्यत्वात् । उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः । गङ्गादैर्घ्यसङ्केत्यादिबोधोत्तरं नियमेन मनसा सङ्गतज्ञापकत्वबोधात्तस्यानुद्योत्यतोक्ता । यथा—प्रारम्भ्यत इति क्रियाद्वयाद्वारकतयाऽयंशब्दस्य प्रारम्भ्योक्तता इति बोध्यम् ।

सामान्यशब्दोऽपीति । तेन पञ्चनदं सप्तमङ्गमित्यादिसिद्धिः ।

पदान्तरसमभिव्याहारेणेति । तद्वदितमेव तत्र वाक्यं न केवलमपि पदार्थवदितमिति भावः ।

रत्नप्रदीपक ।

यत्र लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धेनान्वयविवक्षा तत्र गङ्गामनु इत्येवभवतीति—

सङ्गतज्ञापकत्वोक्ता इति । लक्ष्यलक्षणभावोक्तत्वाभावेन अनोः कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्तगङ्गाया अनु इत्यत्र द्वितीया हातभावः । विशिष्टेत्यर्थः इति । वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि आयामविशिष्टेत्यर्थः । यथाहि—असीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्येवं वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि प्रपञ्चिमायता उदग्दक्षिणायता वा वाराणसी इत्येवं प्रदने अनुङ्गं वाराणसीयुत्तरं प्रयुज्यते असीवरणमध्यदेशावच्छिन्नं गङ्गादैर्घ्यस्य ज्ञातत्वात् तेन वाक्येन तस्सदृशदैर्घ्यत्वज्ञानात् निरुक्तगङ्गादैर्घ्यस्य च दक्षिणोत्तरायतत्त्वज्ञानात् वाराणसीदक्षिणोत्तरायता इति ज्ञायते अर्थात् विशालात्त्वमन्यादसमितिज्ञायते तस्य न काचिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् । स्वरूपत्वेति । न ग्रहणमिति सम्बन्धेन शक्यसञ्ज्ञात्वादित्यपि बोध्यम् । सञ्ज्ञायाम्नाश्वेति । नदीसङ्गज्ञानमित्यर्थः । तेन गौरीविशङ्कानां न ग्रहणम् इति भावः ।

पञ्चनदमिति । अत्र केचित् ‘गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया, उतरे यदि’ इति अत्रप्रत्ययव्यतिरेकविभागसिद्धन्तामियुक्तीकेन वक्ष्यमाणोऽङ्क इत्याहुस्तत्र । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् भाष्यकृता उदनुवतेऽवेति दिक् ।

नित्यसमास इति । नित्यसमाससदृश इति तदर्थः । तस्मादर्थ्यं च समाससमानार्थकवाक्याभावेन बोध्यम् । विग्रहस्तु समासघटकपदानां भवत्येव । महाविभाषायाः असम्यग्ये प्रमाणाभावात् अत एव “द्वितीयतृतीयचतुर्थ” इतिसूत्रे अन्यतरस्यां प्रवृत्तेन उत्सर्गापवादयोर्महाविभाषाविषयत्वात् अपवादाभावे उत्सर्गस्याप्रवृत्तिरिति ज्ञापितेऽर्थे उन्मत्तगङ्गमित्युदाहरणम् । अव्ययीभावेनमुक्तेर्बहुमीदृर्न, इति चोक्तमभाष्ये । अस्यसमासनित्यत्वे तु भाष्यमसङ्गतं स्यात् । यदाप्यव्ययीभावमुक्त्यसम्भवात् ।

सरला ।

विशिष्टेत्यर्थः इति । आयामविशिष्टेति तदर्थः । असीवरणयोर्मध्ये वाराणसी इत्येवं वाराणस्याः स्वरूपेण ज्ञातत्वेऽपि ‘माकृष्टमिमायता दक्षिणोत्तरायता वा’ इति प्रदने “नृगङ्गं वाराणसी” इत्युत्तराव्यययोगे असीवरणमध्यदेशावच्छिन्नगङ्गादैर्घ्यस्य ज्ञातत्वात् तेन वाक्येन तस्सदृशदैर्घ्यत्वज्ञानात् निरुक्तगङ्गादैर्घ्यस्य च दक्षिणोत्तरायतत्त्वज्ञानात् वाराणसी इति ज्ञायते । अर्थात् विशालात्त्वमन्यादसमितिज्ञायते तस्य न काचिदनुपपत्तिरिति बोध्यम् ।

अथाव्ययीभावेऽसाधारणान् समासान्तानाह—“अव्ययी” । समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः । तेनोपशरद-मित्यत्र “नाव्ययीभावात्” इत्यम्, द्विपुरीत्यादौ “द्विगोः” इति ङीप् च सिध्यति । जराया इति । गणसूत्रम् । प्रतिपरेति । अक्षः परमिति । अविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषयेऽन्तिशब्द इन्द्रियमात्रपरः । समक्षमिति । अक्षो योग्यम् ।

शब्दरत्नम् ।

समासस्येति । इदं च “समासान्ताः” “अन्तः” इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । समासार्थोत्तरपदस्य चेति । अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैयेते स्पष्टः, परन्तु चिन्त्या, समासपदस्यतदर्थोत्तरपदक्षणायां मानाभावात्, तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव “गोत्रियो” इति भाष्ये उक्तत्वाच्च, “अन्तः” इति सूत्रस्य भाष्ये गोत्तरपदावयवत्वपक्षस्य विरोधाच्च । सरूपसूत्रस्य भाष्यं तु समासावयवत्वपक्षेऽपि खोजं सुधियाम् । तद् ध्वनयन्नाचार्ये एव फलद्वयमाह—तेनेति । अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्तोऽम्, अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तो ङीप् चेत्यर्थः । न च द्विपुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यम्, लिङ्गानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेव चाप्रत्ययद्विगौ स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात् । तदुक्तं ‘लिङ्गमक्षिण्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ इति “समासान्ताः” इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये । न चोत्तरपदावयवत्वेऽपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरिति वाच्यम्, “अन्तः” इति सूत्रे समासस्याऽन्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा, अस्तु उत्तरपदस्येत्युक्त्वा तत्पक्षेऽनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्यात्यन्तपरभाष्यविरोधेन तत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम् । इन्द्रियपरमात्र इति ।

रत्नप्रदीपक ।

इमं समासान्ता इति । अत्र समासपदम् अलौकिकविग्रहवाक्यपरमेव अत एव बहुकुमारोक्त इत्यादौ इत्थो न, इति गोत्रियो” इति सूत्रे “अन्तः” इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्चालौकिकविग्रहवाक्ये समाससंज्ञासमकाद्यमेव समासन्त इति सिद्धान्तः ।

सरूपसूत्रभाष्यं तु—इदं तयोस्तम्भाष्यम् । कृन्द्वाङ्गानां विभक्त्योपरत एकशेष इति पक्षे क्वच क्वच क्वचौ असारूप्यादेकशेषो न प्रप्नोति, इति समासान्तानां समासवयवेऽपि तत्प्रागभासस्य विभक्तिपरत्वाभाव तद्विनिष्टस्य तु न समानरूपत्वम् । इति हेतोरैकशेषो न प्राप्नोति अङ्गत्वात्तन्नाप्य सुवाजम् सुधियामिति योष्यम् ।

अत्रमिति । तदर्थस्तु सरूपसूत्रभाष्ये समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वमपि स्पष्टम् । अर्थ-सख्य ।

अलमिति । अलमर्थस्तु उत्तरपदावयवत्वमपि सरूपसूत्रभाष्यसंनम् । तत्र हि कृन्द्वाङ्गानां विभक्त्योपरत एकशेष इति पक्षे “क्वच क्वच क्वचौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति” इत्युक्तम् । समासान्तानां समासावयवत्वे तदभासभासस्य विभक्तिपरत्वाभासविनिष्टस्य तु न सरूपत्वमिति वाच्यम् । अत्रापि तदभाससंवेदेन तदनुभासाभासस्य नूनप्रापदिति समासान्तानां समासोत्तरपदावयवत्वे अत्रभासभासात्त्वत्वेन न नूनम् । अत्रापि तदभाससंवेदेन तदनुभासाभासस्य नूनप्रापदिति समासान्तानां समासोत्तरपदावयवत्वेन न नूनम् । अत्रापि तदभाससंवेदेन तदनुभासाभासस्य नूनप्रापदिति समासान्तानां समासोत्तरपदावयवत्वेन न नूनम् ।

“नदी” । इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सञ्ज्ञायाः, पौर्णमास्याप्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् । उपनदीति । टजभावे नपुंसकह्रस्वः । इदं त्ववधेयम् । “नदीभिश्च” इति सूत्रे विशेषाणामिव स्वरूपस्य ग्रहणं विशेषाणामेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तम् । तेन पञ्चनदमिति सिद्धयति । अत्र च नित्योऽच् । तदुक्तम्—

गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्गच्छाया उत्तरे यदि ॥ इति ।

शब्दरत्नम् ।

बाह्येन्द्रियेत्यर्थः । सर्वबाह्येन्द्रियाविषये परोक्षत्वव्यवहारादिति भावः ।

न सञ्ज्ञाया इति । तत्संज्ञकस्येत्यर्थः । नपुंसकह्रस्व-इति । उपलक्षणमेतत् । उपसर्जनह्रस्वरूपापि । तदुक्तमिति । माधवादिभिरिति भावः । “नदीभिश्च” इत्यत्र कैयटोऽप्येवम् । परन्तु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषेण “नदीपौर्णमासी”

रत्नप्रदीपक ।

वतान्द्वन्द्वावयवानामेकशेष इत्यर्थे प्रमाणाभावात् इति तन्यूनत्वपरिहारस्तु न युक्तः । सहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तेः सर्वोभिमतत्वेन समुदायार्थविषयार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चारितानामेव सरूपाणामेकशेषोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अर्थवत्त्वाभावे च तज्ज्ञाप्यस्य समुदितार्थबोधकत्वस्य सुतरामभावेन तदनुवत्यातन्यूनत्वापरिहारात् । उत्तरपदावयवत्वस्वीकारादेव चकाक्ष इत्यत्र अक्षिशब्देन बहुव्रीहौ पञ्च प्रत्यये तस्योत्तरपदावयवत्वेन अक्षशब्देन ग्रहणात् ‘प्रतिपदोक्त’ परिभाषायाश्च “कोः कत्तत्पुरुषेऽपि” इतिसूत्रे तत्पुरुषग्रहणेनात्रप्रकरणेऽप्रवृत्तिज्ञापनेनात्राप्रवृत्तेः । शेषरादावुक्तत्वात् । कापथ्यक्षयोः इत्यनेन कादेशः सिद्ध्यति । अन्तरीयम् इत्यादौ द्व्यन्तरूपसंगम्यो अपईत्” इत्यनेन ईदादेशश्च सिद्ध्यति । अन्यथा अनर्थक्यान्तरूप्यात् तस्मात् कल्पनापेक्षया उत्तरपदावयवत्वकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

कैयटोऽप्येवमिति । यदि समाहारग्रहणं न क्रियते तदा ‘पुरस्तादपवादा’ इत्यनेन न्यायेनाथं समासः पूर्वकालैकेति समासं बाधेत समाहारे तु पदत्वाद्भिः स्यात् । ततश्चैकनदीत्यत्रान्वयोभावे विभूते तन्निबन्धनो नदीपौर्णमासीति वा टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च । यस्तु गोदावर्याश्च नद्याश्च इत्यच् समासान्तः सोऽच्प्रत्ययव्यत्येयत्राजिति योगविभागेन क्रियते सचेष्टप्रसिद्धर्थ इति तत्पुरुषे प्रयोगादर्शनात् एकनदीत्यत्र न प्रवर्तते । अन्यथोभावेतु पञ्चनदमित्यत्र भवत्येव एकायूपीवत् समाहार विवक्षायाम् एकनदी एकनदमिति इत्याह—कैयटोऽप्येवमिति ।

सरला ।

विशिष्टरूपोपादानाभावेनार्थव्यतिरेकाभावात् द्वाप्रवृत्तेरिति तन्यूनत्वपरिहारस्तु न युक्तः, सहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन समुदितार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितानामेव सरूपाणामेकशेषोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया अर्थवत्त्वाभावे च तज्ज्ञाप्यस्य समुदितार्थबोधकत्वस्य सुतरामभावेन तदनुवत्यातन्यूनत्वापरिहारात् । उत्तरपदावयवत्वादेन च ‘काक्ष’ शपथश्लिश्चब्देन बहुव्रीहौ पञ्च प्रत्यये उत्तरपदावयवत्वेनाद्यशब्देन ग्रहणात् प्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्च “कोः कत्तत्पुरुषेऽपि” इति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणेनात्रप्रकरणेऽप्रवृत्तिज्ञापनेनात्राप्रवृत्तेः । शेषरादावुक्तत्वेनाप्रवृत्तेः “का पथ्यक्ष” इत्यादौ द्व्यन्तरूपसंगम्यो अपईत्” इत्यनेन ईदादेशः सिद्ध्यति । अन्यथा अनर्थक्यान्तरूप्यात् तस्मात् कल्पनापेक्षया उत्तरपदावयवत्वकल्पनस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

एतच्च “अचप्रत्यन्वव” इत्यत्राऽजिति योगविभागात्सिद्धम् । •
पूजार्थमिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य प्रकृतत्वादिति भावः ।

इत्यव्ययीभावः ।

—

शब्दरत्नम् ।

इत्यनेन बाधः कथं नेत्यत्र दृढं मानं फलं च चिन्त्यम् । तदेतच्चतुष्कमित्यनेन ध्वनितम् ।

इत्यव्ययीभावः ।

—

रत्नप्रदीपकम् ।

अन्यतरस्यां ग्रहणस्येति । इदञ्चित्यम् वेति वस्तुष्वे तत्पूजार्थमयमित्यर्थः । नच अन्यतरस्यां ग्रहणस्य स्वरितत्वं कथ्यतेति वाच्यम् । “नदीपौर्णमासी” इति सूत्रे नदीपदेन विशेषणसंग्रहे शरदादिषु विषाद् शब्दपाठस्य” ज्ञापकत्वं संख्यासूत्रे माष्ये उक्तत्वात् । नदी इत्यादेवकल्पिकत्वे नित्यत्वाय पाठस्यावस्यकतया ज्ञापकत्वासङ्गतिरूपेति दिक् ।

राधाकृष्णः प्रणम्यादौ श्रीजगन्नाथशर्मणा ।

कुतोऽयम्यालवोधाय शब्दरत्नप्रदीपकः ॥

इति जगन्नाथशास्त्रिकृतशब्दरत्नप्रदीपकनामष्टिपणी समाप्ता ।

—

इत्यव्ययीभावः ।

—

सभी ग्रन्थों के संस्कृत-परीक्षा-पाठ्यनिर्धारित ग्रन्थों
के मिलने का एक मात्र काशी में सब से
विश्वसनीय प्राचीन स्थान—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
बनारस सिटी।